

મહર્ષિ કૃષ્ણદેવાયન વેદવ્યાસ પ્રણીત

શ્રીમહાભારત

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાન્તર

૭ માગ ત્રીજો
ઉદ્યોગ અને ભીષ્મપર્વ

સસ્તું સાહિત્ય વર્ષિક કાર્યાલય

ભદ્રપાસે-અમદાવાદ અને કાલબાદેવી-મુંબઈ

સાતે ભાગનું મૂલ્ય રૂ. ૩૦ છત્રીસ

શ્રીમદ્માનવસૂત્ર

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર

भाग त्रिजो
उद्योग अनेभीष्मपर्व

સરતું સાહિત્ય વધેલું કાર્યાલય

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

अनुक्रमांक १३५५५ वंगीक

पुस्तकनुं नाम महाभारत - 3

विषय ३ : १२ : १३

મહર્ષિ કૃષ્ણદૈવાયન વેદવ્યાસ પ્રણીત

શ્રી મહાભારત

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર

— ભાગ ત્રીજો —

ઉદ્યોગ અને લીળ્મપર્વ

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય માટે

ભા.ક.કે. શાસ્ત્રી કરુણાશંકર બાનુશંકર-મું.વલસાડ

તથા શાસ્ત્રી ગિરજાશંકર મયાશંકર-મું.અમદાવાદ

સંપાદક અને પ્રકાશક: મિશ્ર અલંકાર

સ્થળ: અમદાવાદ અને મુંબઈ

સાતે ભાગનું મૂલ્ય રૂ. ૩૦ છત્રીસ

“ સર્વ હક્ક પ્રકાશક સંસ્થાને સ્વાધીન ”
આવૃત્તિ પહેલી, પૃષ્ઠ ૮૪૮, મત ૨૬૦૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૩૬૬૫

અમદાવાદ ‘સરગું સાહિત્ય મુદ્રણાલય’ માં
વિશ્વ અખંડાનંદના પ્રમંથથી મુદ્રિત
સંવત ૧૯૮૩-ઈ. સ. ૧૯૨૭

શુદ્ધિપત્ર

(ખાસ સૂચના:—આ પુસ્તકમાંની નીચલી ભૂલો ઉપરાંત જાપવામાં દ્રશ્ય, દીર્ઘ ઇં બે ઊડી જવાથી થયેલી બીજી પણ જે જે અશુદ્ધિઓ વગેરે જણાય તે પણ પ્રથમ સુધારી લખને તે પછી જ વાંચવું થોડ્યછે.)

પૃષ્ઠ વિ. પં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫૨૨૧	ભરાયા શક	ભરાયા
૫૨૨૩	નિનો	શકુનિનો
૧૨૨૬	યુધિષ્ઠિરને	યુધિષ્ઠિરને
૧૩૧૩૭	અર્જુનન	અર્જુનના
૨૩૨૧૨	જેવ	જેવા
૨૭૨૩૩	ગંધર્વો	ગંધર્વો
૪૨૧૩૭	જતેસા	જિતેસા
૫૭૧૩૧	ઉપરમ	ઉપરામ
૬૩૧૧૩	મોદક	મોદક
૬૫૧૨૮	કેશિની	કેશિની
૬૭૨૩૪	ધણી	ધણી
૬૮૨૨૯	અમમ	અગમ
૧૩૦૨૧૭	અપમાત્મા	અયમાત્મા
૧૩૪૨૩૩	કારણતી	કારણતી
૧૩૯૧૨૪	તિવાળા	ત્રિતવાળા
૧૫૩૧૨૭	ય નસંધિ	યાનસંધિ
૧૫૫૧૫	આમારો	અમારો
૧૬૫૧૩૧	તથા તથા	તથા
૧૮૩૧૮	તિથી રહીએ	રહીએ
૧૮૫૨૩૪	પાપમનુદતિ	પાપમનુદતિ
૧૮૭૧૧	તમારો	તમારો
૧૯૬૧૨૧	ત	તે
૧૯૮૨૨૪	સત્કાર	સત્કારથી
૧૯૯૨૧૧	વૈશંપાયન	વૈશંપાયને
૨૦૧૨૮	મહાબાહુ	મહાબાહુ
૨૦૧૨૧૬	પરાક્રમમ	પરાક્રમમાં
૨૦૨૧૭	છે,	છે. તેમ
૨૦૨૧૩૬	સેનામાં	સેવામાં
૨૨૩૨૨૮	સારાથ	સારથિ
૨૨૫૧૨	આનંદિતનો	આનંદિત
૨૫૦૧૩૪	પેકાલાં	કાપેશાં
૨૫૮૧૨૧-૨૬	કમળને યન	કમળાનયન
૨૬૧૨૧૦	રથ	રથમાં બેસીને
૨૬૨૧૮	થાશ	નાશ
૨૬૪૧૨૯	પુરુષો	પુરુષોએ
૨૬૫૨૬	પુરુષાને	પુરુષાર્થનો
૨૮૦૨૧૩	ડોની	પાંડોની
૨૮૪૧૪	પુરાદુનપ્લવ્ય	પુરાદુપ્લવ્ય
૨૮૪૧૨૭	પિતમહે	પિતામહે

પૃષ્ઠાવ. પં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૮૭૧૧૪	કુપ	કુપા
૨૮૯૧૧	હું શત્રુદમન	શત્રુદમન
૨૯૫૨૧૫	આભપ્રાય	અભિપ્રાય
૨૯૭૧૨૮	ધોડાઓ-	ધોડા-
૩૦૦૧૩૩	બેસાવીને	બોસાવીને
૩૦૨૨૧૫	ઉત્પન્ન	ઉત્પન્ન
૩૧૮૧૨૦	તને	તમે
૩૧૯૨૧	ત્રિનર્ગદેશના	ત્રિગર્ગદેશના
૩૧૯૨૧૦	ભીમાના	ભીમના
૩૨૬૨૩૮	બાળક	બાળક
૩૩૪૨૩૦	તારી	તારે
૩૩૫૧૧૪	બદ્ધે	બદ્ધે
૩૫૫૨૨૦	લો	લે
૩૮૯૧૧૨	એક	એક
૪૦૨૨૩૦	કરવ	કરવા
૪૦૭૧૧૨	મંદ શુદ્ધિના તથા ઉત્ક્રાંતિના	ચંચળ
૪૧૦૨૧૮	ઉપિચ	ઉપિચ
૪૧૩૧૨૯	પેને	પુરુષેને
૪૧૫૧૨૯	કરવ માટ	કરવામાટે
૪૧૬૧૯	સૃષ્ટ	સૃષ્ટ
૪૧૯૨૬	વહિ	વહિ
૪૨૪૧૨૨	અ	અતિ
૪૨૫૧૨૬	મથી	નેશાયદુ
૪૨૫૨૧૮	નર્ત	નર્ત
૪૨૯૧૨૪	જયેત	યજેત
૪૩૦૧૨૦	અછેદ	અછેદ
૪૩૨૨૧	આદાવંતે	આદાવંતે
૪૩૨૨૧૯	પ્રાણાંત	પ્રાણા
૪૩૩૨૨૬	માંડીના	માંડીના
૪૩૭૨૧૭	કિંચિજ્ઞ	કિંચિજ્ઞ
૪૪૦૧૧૮	શુદ્ધિ	શુદ્ધિ
૪૪૨૨૩૦	સુકૃત દુષ્કૃતે	સુકૃતદુષ્કૃતે
૪૪૩૨૩૯	દૈત્યાં	અદૈત્યાં
૪૪૪૨૧૩	યત્ન તસ્ત	યત્નતસ્ત
૪૪૪૨૨૬	પાદરૂપાદયો	રૂપાદયો
૪૪૬૧૪	શંકાક દાય	શંકા કદાય
૪૪૮૧૧૦	પર્યવતિષ્ઠતે	પર્યવતિષ્ઠતે
૪૫૧૧૧૧	આત્મવેદં	આત્મવેદં

पृष्ठ वि. पं.	अशुद्ध	शुद्ध
४५३ १ ३०	निर्योग क्षेम	निर्योगक्षेम
४५३ १ ३५	युद्धाच्युद्धयो	युद्धाच्छयो
४५५ १ ६	प्रवाजिनो	प्रवाजिनो
४५७ १ ७	पुत्रषणाय	पुत्रषणाय
४५७ २ २६	भावयता नेन	भावयतानेन
४५८ २ २	प्रजाभिच्छति	प्रजामिच्छति
४६४ २ १२	आत्माशानी	आत्मशानी
४६५ १ १६	कर्मभे	कर्मभिः
४७२ १ २	सहस्राक्षः	सहस्राक्षः
४७२ १ २४	बहु स्यां	बहुस्यां
४७२ १ ३२	लीलाकवलयम्	लीलाकैवलयम् ।
४७७ २ ४१	असदिव्युच्यते	असदित्युच्यते
४७८ १ २८	वर्षाणि	वर्षसहस्राणे
४८० १ १८	अर्क तुल्यता	अर्कतुल्यता
४८२ १ १८	श्रीकृष्ण	श्रीकृष्ण
४८४ २ ३३	ब्रह्माज्ञावपरे	ब्रह्माज्ञावपरे
४८७ २ ७	ब्रह्म	ब्रह्म
४८८ २ २५	क्वर्भ्य	क्वर्भ्य
४९० १ २०	सन्मे	तन्मे
४९० १ ३८	कृतोद्वावाहाः	कृतोद्वाहाः
४९१ २ ३७	३५	३५
४९७ २ १३	जगद्रूप	जगद्रूपं
४९८ २ ३२	योगगूत्रनाञ्	योगसूत्रनाञ्
५०० २ १	असत्य	सत्य
५०० २ २५	प्रसाधनम्	प्रसादनम्
५०३ २ १४	प्राणात्मनौ	प्राणापानौ
५०५ १ ३४	लास थाय	लासे
५०५ २ १	ब्रह्मविष्णु	ब्रह्माविष्णु
५१४ २ १७	सर्वाथम्	सर्वार्थम्
५१६ १ ७	ईक्षते	ईक्षते
५१६ २ २०	यैत यनुं	यैतन्यनुं
५१७ १ २	उपाधियुक्त	उपाधियुक्त
५१८ १ २	आरोपित	आरोपित
५१८ २ २८	भनननी	भननी
५२६ १ २७	मृण्मयं	मृण्मयं
५३१ २ २१	उपासने	उपासनाभ्यो
५३१ २ २२	”	”
५३२ २ १६	परमं	परमं
५३२ २ ४०	उत्तमः	उत्तमः
५३४ १ ३	स्वर्गादि	स्वर्गादि
५४६ १ ३५	फलं ।	फलं
५४६ २ २६	स्थानपुं	स्थानपुं
५४७ २ २८	नथी	नधि

पृष्ठ वि. पं.	अशुद्ध	शुद्ध
५५३ २ ३८	कडीने, इणने	इणने कडीने,
५५८ १ ८	शभादि	दभादि
५५८ २ १५	हीर्धीर्मी	हीर्धीर्मी
५६१ २ १८	संवम	संयम
५६१ २ २१	वश न	वश
५६२ २ ३६	अभिन्यक्ति	अभिव्यक्ति
५६४ १ ८	मकडेशन	मेकांशेन
५६४ २ ७	तमे	तमे
५६५ १ ३	लगवन	लगवान
५६५ १ ३७	मे	मे
५६६ २ ३	स्वर्गंगा	स्वर्गगंगा
५६७ १ २६	पश्यमि	पश्यामि
५७३ २ ४	३५ने	३५ने
५८१ १ ५	विदासलास३५	विदालास३५
५८१ १ ३०	भोक्तं	भोक्तृ
५८५ २ ८	पुरुष	पुरुषः
६०१ १ १	निओ	मुनिओ
६१४ १ १५	३५	३५
६२४ २ ३८	त्यागनुं	त्यागनुं
६३२ १ ४२	भनु येनी	भनुष्येनी
६४० २ ६	५६	५३
६६२ १ १३	लाक्ष्यो	लाक्ष्यो
६६८ १ ३४	मेरुपर्वतनी	मेरुपर्वतनी
६८८ १ ४	जमथु	जमथु
६८८ १ १०	धृष्टद्युम्ननी	धृष्टद्युम्ननी
६८८ २ ३१	कारवे	कारवे
६८१ १ ५	हता	हता
६८६ १ ३८	मांडयां. ते	मांडयां.
६८८ २ ३८	थत	थतां
७०० २ ३८	व्युद्ध आञ्	व्युद्ध
७०७ १ २५, २६	सात्यकिने	सात्यकिने
७२१ २ १४	हाथीमांथी	हाथीमांथी
७४८ १ १, २	आलुथी	आलुथी
७४८ २ २८	लडलडाट क-	लडलडाट
७५४ १ २६	करन रे	करनारे
७५४ २ १८	थथी	हाथथी
७७७ १ २५	महाविष्टो	महताऽऽविष्टो
” ” ”	मण्वपि हता	मण्वपि
७७८ २ ४	पथु	पथु ओ
७८० १ १७	ईकता	कुंकता
८०१ १ ३६	आलुथी	आलुथी
८०२ १ २६	विधाता	विधाता
८०६ १ २१	शोली	शोली
८२८ १ १७	मांडीवध-	मांडीव-

અનુક્રમણિકા

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠાંક
	ઉચોગપર્વ	
	સેનોઘોગ પર્વ	
૧	વિરાટની સભામાં શ્રીકૃષ્ણનું ભાષણ	૩
૨	બળરામનું ભાષણ	૫
૩	સાત્યકિનું ભાષણ	૬
૪	દ્રુપદનું ભાષણ	૭
૫	શ્રીકૃષ્ણ સત્ત્વ આપીને દારકાં ગયા.	૮
૬	દ્રુપદે પુરોહિતને હસ્તિનાપુર મોકલ્યો.	૯
૭	દુર્યોધન અને અર્જુન શ્રીકૃષ્ણ પાસે ગયા.	૯
૮	દુર્યોધને શસ્ત્રને પોતાના પક્ષમાં લઇલીધો.	૧૧
૯	વિશ્વશ્પનો વધ	૧૪
૧૦	વૃત્રનો વધ	૧૬
૧૧	નહુષને ઇંદ્ર કયો.	૧૮
૧૨	કામમોહિત નહુષ પાસે ઈંદ્રાણી !	૧૯
૧૩	ઈંદ્ર જડયો અને ફરી સંતાયો.	૨૧
૧૪	ઈંદ્રાણીને ઈંદ્રનાં દર્શન	૨૨
૧૫	નહુષને પાડવાની યુક્તિ...	૨૩
૧૬	ઈંદ્ર તથા વરુણાદિનો સંવાદ	૨૫
૧૭	નહુષ સર્પ થઇને પડયો.	૨૭
૧૮	યુધિષ્ઠિરનું સાંત્વન કરીને શસ્ત્ર દુર્યોધન પાસે ગયો.	૨૮
૧૯	યુધિષ્ઠિર તથા દુર્યોધનના સંન્યતી જમાવટરહ	
	સંજયવાન પર્વ	
૨૦	કૌરવો પાસે દ્રુપદના પુરોહિતનું ભાષણ	૩૧
૨૧	ભીષ્મનાં તથા કર્ણનાં વાક્યો	૩૨
૨૨	ધૃતરાષ્ટ્રનો સંદેશો	૩૩
૨૩	યુધિષ્ઠિરના પ્રશ્નો	૩૫
૨૪	સંજયનાં વચન	૩૭
૨૫	સંજયે ધૃતરાષ્ટ્રનો સંદેશો કહ્યો.	૩૮
૨૬	યુધિષ્ઠિરનું ભાષણ	૩૯
૨૭	સંજયનાં વાક્યો	૪૧
૨૮	યુધિષ્ઠિરનાં વાક્યો	૪૩
૨૯	શ્રીકૃષ્ણનું ભાષણ	૪૪
૩૦	યુધિષ્ઠિરનો સંદેશો	૪૮
૩૧	યુધિષ્ઠિરનો સંદેશો (ચાલુ)	૫૧
૩૨	સંજય તથા ધૃતરાષ્ટ્રનો સંવાદ	૫૨
	પ્રજાગર પર્વ	
૩૩	વિદુરનીતિ	૫૪
૩૪	વિદુરનીતિ (ચાલુ)	૬૧
૩૫	વિદુરનીતિ (ચાલુ)	૬૫
૩૬	વિદુરનીતિ (ચાલુ)	૬૯

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૩૭	વિદુરનીતિ (ચાલુ)	૭૩
૩૮	વિદુરનીતિ (ચાલુ)	૭૬
૩૯	વિદુરનીતિ (ચાલુ)	૭૮
૪૦	વિદુરનીતિ (ચાલુ)	૮૨
	સનતસુગત પર્વ	
૪૧	વિદુરે સનતસુગતની પ્રાર્થના કરી.	૮૪
૪૨	સનતસુગતનો ઉપદેશ	૮૫
૪૩	સનતસુગતનો ઉપદેશ (ચાલુ)	૧૦૧
૪૪	ધૃતરાષ્ટ્રને સનતસુગતનો સંવાદ	૧૧૭
૪૫	સનતસુગતનો ઉપદેશ (ચાલુ)	૧૨૨
૪૬	સનતસુગતનો ઉપદેશ (ચાલુ)	૧૨૫
	યાનસંધિપર્વ	
૪૭	સંજય સભામાં આવ્યો.	૧૩૭
૪૮	અર્જુનના સંદેશાનું નિવેદન	૧૩૮
૪૯	ભીષ્મ તથા દ્રોણનાં વાક્યો	૧૪૪
૫૦	પાંડવોના પક્ષનું સંજયનું ભાષણ	૧૪૬
૫૧	ભીમથી ત્રાસ	૧૪૯
૫૨	અર્જુન તરફના ભયનું વર્ણન	૧૫૧
૫૩	ધૃતરાષ્ટ્રનો વિલાપ	૧૫૨
૫૪	ધૃતરાષ્ટ્રને હપકો	૧૫૩
૫૫	દુર્યોધનનું ભાષણ	૧૫૪
૫૬	સંજયનું ભાષણ-પાંડવોના રથાદિનું વર્ણન	૧૫૭
૫૭	સંજયનું ભાષણ-પાંડવ યોદ્ધાઓનું વર્ણન	૧૫૮
૫૮	ધૃતરાષ્ટ્રને દુર્યોધનનો સંવાદ	૧૬૧
૫૯	શ્રીકૃષ્ણનો સંદેશો	૧૬૨
૬૦	ધૃતરાષ્ટ્રનું વિવેચન	૧૬૩
૬૧	દુર્યોધનની આત્મસંવાદો	૧૬૪
૬૨	કર્ણને ભીષ્મ વચ્ચે વિવાદ	૧૬૬
૬૩	દુર્યોધનની હા અને વિદુરનો ઉપદેશ	૧૬૭
૬૪	વિદુરનો ઉપદેશ	૧૬૮
૬૫	ધૃતરાષ્ટ્રનો દુર્યોધનને ઉપદેશ	૧૬૯
૬૬	અર્જુનનો સંદેશો	૧૭૦
૬૭	વ્યાસ તથા ગાંધારીનું આગમન	૧૭૧
૬૮	સંજયે કહેલું શ્રીકૃષ્ણનું માહાત્મ્ય	૧૭૨
૬૯	શ્રીકૃષ્ણનું માહાત્મ્ય (ચાલુ)	૧૭૨
૭૦	હેતુવાળાં શ્રીકૃષ્ણનાં વામો	૧૭૪
૭૧	ધૃતરાષ્ટ્રે કરેલું શ્રીકૃષ્ણનું વર્ણન	૧૭૫
	ભગવદાન પર્વ	
૭૨	યુધિષ્ઠિરની શ્રીકૃષ્ણને પ્રેરણા	૧૭૫
૭૩	શ્રીકૃષ્ણનું ભાષણ	૧૮૦
૭૪	ભીમનું સુમેહતરહ વલણ	૧૮૨

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૭૫	શ્રીકૃષ્ણનાં ભીમને ઉત્તેજન આપનારાં વાક્યો ...	૧૮૩
૭૬	ભીમસેનનું તેજ ...	૧૮૪
૭૭	શ્રીકૃષ્ણે કરેલું ભીમનું સાંત્વન ...	૧૮૫
૭૮	અર્જુનનું ભાષણ ...	૧૮૬
૭૯	શ્રીકૃષ્ણનું ભાષણ ...	૧૮૭
૮૦	નકુલનું ભાષણ ...	૧૮૮
૮૧	સહદેવ અને સાત્યકિનાં ભાષણ ...	૧૮૯
૮૨	દ્રૌપદી કેાપ અને શ્રીકૃષ્ણે કરેલું સાંત્વન ...	૧૯૦
૮૩	શ્રીકૃષ્ણનું પ્રયાણ ...	૧૯૧
૮૪	શ્રીકૃષ્ણનું પ્રયાણ (ચાલુ) ...	૧૯૪
૮૫	શ્રીકૃષ્ણના સત્કારની તૈયારી ...	૧૯૬
૮૬	શ્રીકૃષ્ણના સન્માનની યોજના ...	૧૯૬
૮૭	વિદુરનું સ્પષ્ટ ભાષણ ...	૧૯૭
૮૮	શ્રીકૃષ્ણને કેદ કરવાની દુર્યોધનની ધ્વજા ...	૧૯૮
૮૯	શ્રીકૃષ્ણનો વિદુરના ઘરમાં પ્રવેશ ...	૧૯૯
૯૦	કુંતીનો તથા શ્રીકૃષ્ણનો સંવાદ ...	૨૦૦
૯૧	દુર્યોધનને ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ ...	૨૦૫
૯૨	શ્રીકૃષ્ણ આગળ વિદુરનું ભાષણ ...	૨૦૭
૯૩	શ્રીકૃષ્ણનું વિદુરપ્રત્યે ભાષણ ...	૨૦૮
૯૪	શ્રીકૃષ્ણનો સભામાં પ્રવેશ ...	૨૦૯
૯૫	શ્રીકૃષ્ણની શિખામણ ...	૨૧૧
૯૬	દંભોદ્ધલવનું આખ્યાન ...	૨૧૪
૯૭	માતલિએ કરેલી વરની શોધ ...	૨૧૭
૯૮	માતલિએ કરેલી વરની શોધ (ચાલુ) ...	૨૧૮
૯૯	પાતાળનું વર્ણન ...	૨૧૯
૧૦૦	હિરણ્યપુરનું વર્ણન ...	૨૨૦
૧૦૧	ગરુડ-લોકનું વર્ણન ...	૨૨૧
૧૦૨	રસાતલનું વર્ણન ...	૨૨૨
૧૦૩	નાગલોકનું વર્ણન ...	૨૨૨
૧૦૪	આર્યકની પાસે વરની માગણી ...	૨૨૩
૧૦૫	ગરુડનો ગર્વ ઉતાર્યો. ...	૨૨૫
૧૦૬	ગાલવચરિત્ર-વિશ્વામિત્રની પરીક્ષા ...	૨૨૭
૧૦૭	ગાલવચરિત્ર-ગાલવનો શોક ...	૨૨૮
૧૦૮	ગાલવચરિત્ર-પૂર્વ દિશાનું વર્ણન ...	૨૨૯
૧૦૯	ગાલવચરિત્ર-દક્ષિણ દિશાનું વર્ણન ...	૨૩૦
૧૧૦	ગાલવચરિત્ર-પશ્ચિમ દિશાનું વર્ણન ...	૨૩૧
૧૧૧	ગાલવચરિત્ર-ઉત્તર દિશાનું વર્ણન ...	૨૩૨
૧૧૨	ગાલવચરિત્ર-ગરુડનો વેગ ...	૨૩૩
૧૧૩	ગાલવચરિત્ર-શાંડિલીનો પ્રભાવ ...	૨૩૪
૧૧૪	ગાલવચરિત્ર-યયાતિની પાસે યાચના ...	૨૩૫
૧૧૫	ગાલવચરિત્ર-યયાતિએ માધવી આપી. ...	૨૩૬
૧૧૬	ગાલવચરિત્ર-હર્યશ્વને માધવી આપી. ...	૨૩૭
૧૧૭	ગાલવચરિત્ર-દિવેદાસને માધવી આપી. ...	૨૩૯

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૧૮	ગાલવચરિત્ર-ઉશીનરને માધવી આપી. ...	૨૪૦
૧૧૯	ગાલવચરિત્ર-વિશ્વામિત્રને માધવી આપી. ...	૨૪૧
૧૨૦	માધવીની તપશ્ચર્યા ...	૨૪૨
૧૨૧	યયાતિ સ્વર્ગમાંથી પડ્યો. ...	૨૪૩
૧૨૨	યયાતિ ફરી સ્વર્ગમાં ગયો. ...	૨૪૪
૧૨૩	યયાતિના પડવાનું કારણ ...	૨૪૫
૧૨૪	શ્રીકૃષ્ણનો દુર્યોધનને ઉપદેશ ...	૨૪૬
૧૨૫	ભીષ્માદિનો દુર્યોધનને ઉપદેશ ...	૨૪૯
૧૨૬	ભીષ્મ તથા દ્રોણનો ફરી ઉપદેશ ...	૨૫૦
૧૨૭	દુર્યોધનનાં વાક્ય ...	૨૫૧
૧૨૮	શ્રીકૃષ્ણનો પ્રત્યુત્તર ...	૨૫૨
૧૨૯	ગાંધારીનું ભાષણ ...	૨૫૫
૧૩૦	દુર્યોધનનો દુર્વિચાર અને તેની ઝાટકણીરપણ ...	૨૫૭
૧૩૧	વિશ્વરૂપનું દર્શન ...	૨૫૯
૧૩૨	કુંતીએ સદેશો કહ્યો ...	૨૬૧
૧૩૩	વિદુલાનો પુત્રને ઉપદેશ ...	૨૬૩
૧૩૪	વિદુલાનો પુત્રને ઉપદેશ (ચાલુ) ...	૨૬૫
૧૩૫	વિદુલાનો પુત્રને ઉપદેશ (ચાલુ) ...	૨૬૭
૧૩૬	વિદુલાનો પુત્રને ઉપદેશ (ચાલુ) ...	૨૬૯
૧૩૭	કુંતીના પુત્રાને સદેશો ...	૨૭૦
૧૩૮	ભીષ્મ તથા દ્રોણનો દુર્યોધનને ઉપદેશ ...	૨૭૨
૧૩૯	ભીષ્મ અને દ્રોણનો ઉપદેશ (ચાલુ) ...	૨૭૩
૧૪૦	શ્રીકૃષ્ણે કર્ણને સમગ્રવવા યત્ન કર્યો. ...	૨૭૪
૧૪૧	કર્ણનો પ્રત્યુત્તર ...	૨૭૫
૧૪૨	શ્રીકૃષ્ણનાં વાક્ય ...	૨૭૭
૧૪૩	કર્ણે કહેલાં અપશુકનો ...	૨૭૮
૧૪૪	કર્ણની પાસે કુંતી ...	૨૮૦
૧૪૫	કુંતીનું ભાષણ ...	૨૮૨
૧૪૬	કર્ણનાં વચન ...	૨૮૨
૧૪૭	શ્રીકૃષ્ણે કારવસભાનો વ્રતાંત કહ્યો ...	૨૮૪
૧૪૮	શ્રીકૃષ્ણે દ્રોણ, વિદુર અને ગાંધારી-નાં વચન કહ્યાં ...	૨૮૬
૧૪૯	શ્રીકૃષ્ણે કહેલાં ધૃતરાષ્ટ્રનાં વચન ...	૨૮૭
૧૫૦	શ્રીકૃષ્ણે કહેલું તાત્પર્ય ...	૨૮૯
સૈન્યનિયાય પર્વ		
૧૫૧	સેનાપતિની નિમણૂક અને કુરુક્ષેત્રપ્રવેશ ...	૨૯૦
૧૫૨	પાંડવોની હાવણી ...	૨૯૩
૧૫૩	દુર્યોધનના સૈન્યની તૈયારી ...	૨૯૪
૧૫૪	શ્રીકૃષ્ણનો નિશ્ચય ...	૨૯૫
૧૫૫	દુર્યોધનના સૈન્યના વિભાગ ...	૨૯૬
૧૫૬	ભીષ્મને મુખ્ય સેનાપતિ નિમ્મા. ...	૨૯૮
૧૫૭	બલરામ તીર્થયાત્રા કરવા ગયા. ...	૩૦૦
૧૫૮	રુક્મીને પાછો કાઢ્યો ...	૩૦૧

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૫૯	ધૃતરાષ્ટ્રને અને સંજયનો સંવાદ...	૩૦૩
	ઉલૂકદ્વતાગમન પર્વ	
૧૬૦	દુર્યોધનનો ઉલૂકદ્વતસાથે પાંડવોને સંદેશો	૩૦૪
૧૬૧	ઉલૂકે દુર્યોધનનો સંદેશો પાંડવોને કહ્યો.	૩૦૯
૧૬૨	પાંડવોએ સામે સંદેશો કહાવ્યો....	૩૧૧
૧૬૩	ઉલૂક દુર્યોધન પાસે આવ્યો.	૩૧૪
૧૬૪	સેનાપતિની યોજના ...	૩૧૬
	રથાતિરથસંખ્યાન પર્વ	
૧૬૫	ભીષ્મે દુર્યોધનને ધીરજ આપી. ...	૩૧૭
૧૬૬	રથી-અતિરથીની ગણના ...	૩૧૯
૧૬૭	રથી-અતિરથીની ગણના (ચાલુ)...	૩૨૦
૧૬૮	રથી-અતિરથીની ગણનામાં ભીષ્મ અને કર્ણનો વિવાદ ...	૩૨૧
૧૬૯	પાંડવોના રથીઓ અને અતિરથીઓ	૩૨૩
૧૭૦	પાંડવોના રથી-અતિરથી (ચાલુ)...	૩૨૪
૧૭૧	પાંડવોના રથી-અતિરથી (ચાલુ)...	૩૨૫
૧૭૨	પાંડવોના રથી-અતિરથી (ચાલુ)...	૩૨૬
	અંબોપાખ્યાન પર્વ	
૧૭૩	કાશિરાજની કન્યાઓનું દરણ ...	૩૨૭
૧૭૪	અંબાનો વાંધો ...	૩૨૮
૧૭૫	અંબાને શાલ્વે પણ સ્વીકારી નહિ.	૩૨૮
૧૭૬	હોત્રવાહન અને અંબાનો સંવાદ...	૩૩૦
૧૭૭	અંબા અને પરશુરામનો સંવાદ ...	૩૩૩
૧૭૮	પરશુરામ તથા ભીષ્મ યુદ્ધભાટે કુરુક્ષેત્રમાં ગયા ...	૩૩૫
૧૭૯	પરશુરામ અને ભીષ્મનું યુદ્ધ ...	૩૩૯
૧૮૦	પરશુરામ અને ભીષ્મનું યુદ્ધ (ચાલુ)	૩૪૧
૧૮૧	પરશુરામ અને ભીષ્મનું યુદ્ધ (ચાલુ)	૩૪૨
૧૮૨	પરશુરામ અને ભીષ્મનું યુદ્ધ (ચાલુ)	૩૪૩
૧૮૩	ભીષ્મને પ્રસ્વાપનાસ્ત્રની સ્મૃતિ ...	૩૪૫
૧૮૪	પરસ્પર બ્રહ્માસ્ત્રનો પ્રયોગ ...	૩૪૬
૧૮૫	યુદ્ધનિવારણ ...	૩૪૭
૧૮૬	અંબાની તપશ્ચર્યા ...	૩૪૯
૧૮૭	અંબાનો અગ્નિમાં પ્રવેશ ...	૩૫૦
૧૮૮	શિષ્યડીની ઉત્પત્તિ ...	૩૫૧
૧૮૯	હિરણ્યવર્માનો દૂત દ્રુપદપાસે આવ્યો.	૩૫૨
૧૯૦	દ્રુપદની ચિંતા ...	૩૫૩
૧૯૧	શિષ્યડીને સ્થૂણાકર્ણ યક્ષોનો સમાગમ	૩૫૪
૧૯૨	શિષ્યડીને પુરુષપણાની પ્રાપ્તિ ...	૩૫૫
૧૯૩	ભીષ્મ વગેરેની શક્તિનું વર્ણન ...	૩૫૮
૧૯૪	અર્જુનનાં વાક્યો ...	૩૫૯
૧૯૫	કૌરવસેના રણભૂમિમાં આવી. ...	૩૬૦
૧૯૬	પાંડવસેના રણભૂમિપર આવી. ...	૩૬૧

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠાંક
	મીષ્મપર્વ	
	જંબૂખંડવિનિર્માણ પર્વ	
૧	યુદ્ધનિયમ ...	૩૬૫
૨	વ્યાસદર્શન અને દુશ્ચિન્તકથન ...	૩૬૭
૩	દુર્નિમિત્તકથન ...	૩૬૮
૪	પૃથ્વીના ગુણોનું વર્ણન ...	૩૭૪
૫	સુદર્શન ક્ષીપનું વર્ણન ...	૩૭૫
૬	પૃથ્વી વગેરેનાં માપનું વર્ણન ...	૩૭૭
૭	ઉત્તરકુરુ અને માત્સ્યવાનનું વર્ણન	૩૮૦
૮	રમણક વગેરે ખંડોનું વર્ણન ...	૩૮૧
૯	ભારતવર્ષનું વર્ણન ...	૩૮૨
૧૦	યુગ પ્રમાણે આયુષ્યનું વર્ણન ...	૩૮૪
	ભૂમિ પર્વ	
૧૧	શાકદ્વીપનું વર્ણન ...	૩૮૫
૧૨	ઉત્તરદ્વીપ વગેરે સંસ્થાનોનું વર્ણન...	૩૮૭
	ભગવદ્ગીતા પર્વ	
૧૩	ભીષ્મપતનનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન ...	૩૮૯
૧૪	ધૃતરાષ્ટ્રપ્રશ્ન-ભીષ્મ કેવી રીતેહણ્યાયા ?	૩૮૯
૧૫	દુર્યોધનની દુઃશાસનને આજ્ઞા ...	૩૯૩
૧૬	સૈન્યવર્ણન ...	૩૯૪
૧૭	સૈન્યવર્ણન (ચાલુ) ...	૩૯૫
૧૮	સૈન્યવર્ણન (ચાલુ) ...	૩૯૬
૧૯	પાંડવસેનાની વ્યૂહરચના ...	૩૯૭
૨૦	સૈન્યવર્ણન ...	૩૯૯
૨૧	યુધિષ્ઠિર અને અર્જુનનો સંવાદ ...	૪૦૦
૨૨	પાંડવસૈન્યનું વર્ણન ...	૪૦૧
૨૩	દુર્ગાસ્તોત્ર ...	૪૦૨
૨૪	ધૃતરાષ્ટ્ર અને સંજયનો સંવાદ ...	૪૦૪
૨૫	અર્જુનવિષાદયોગ ...	૪૦૫
૨૬	સાંખ્યયોગ ...	૪૧૨
૨૭	કર્મયોગ ...	૪૫૨
૨૮	યશવિભાગયોગ ...	૪૭૦
૨૯	સંન્યાસયોગ ...	૪૮૯
૩૦	અધ્યાત્મયોગ ...	૫૦૮
૩૧	ઉપાસનાકાંડ-જ્ઞાનયોગ...	૫૨૧
૩૨	અક્ષરબ્રહ્મયોગ ...	૫૩૨
૩૩	રાજવિદ્યા-રાજયુક્તયોગ ...	૫૪૬
૩૪	વિભૂતિયોગ ...	૫૫૬
૩૫	વિશ્વરૂપદર્શન ...	૫૬૩
૩૬	ભક્તિયોગ ...	૫૭૫
૩૭	જ્ઞાનકાંડ-ક્ષેત્રક્ષેત્રજ વિભાગયોગ ...	૫૮૩
૩૮	યુક્તયશવિભાગયોગ ...	૬૦૦
૩૯	પુરુષોત્તમયોગ ...	૬૦૭

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૪૦	દેવાસુર સંપત્તિ-વિભાગયોગ	... ૬૧૫
૪૧	અદ્વાત્રયવિભાગયોગ	... ૬૧૯
૪૨	સંન્યાસયોગ	... ૬૨૪
ભીષ્મવધ પર્વ		
૪૩	ગુરુઓ તથા વડીલોનું પૂજન	... ૬૫૧
૪૪	યુદ્ધપ્રારંભ	... ૬૫૬
૪૫	દંડયુદ્ધ	... ૬૫૭
૪૬	ભયંકર રણસંગ્રામ	... ૬૬૧
૪૭	ભીષ્મ અને શ્વેતકુમારનું યુદ્ધ	... ૬૬૩
૪૮	શ્વેતકુમારનો વધ	... ૬૬૬
૪૯	શંખયુદ્ધ અને પ્રથમ દિનની સમાપ્તિ	... ૬૭૧
૫૦	યુધિષ્ઠિરનો ઉદ્દેગ અને કૌરવ્યુદ્ધ	... ૬૭૪
૫૧	કૌરવોની વ્યૂહરચના	... ૬૭૬
૫૨	ભીષ્મ અને અર્જુનનું યુદ્ધ	... ૬૭૭
૫૩	દ્રોણાચાર્ય અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નનું યુદ્ધ	... ૬૮૦
૫૪	કર્તિગરાજનો વધ	... ૬૮૧
૫૫	અભિમન્યુ અને લક્ષ્મણની ઝપાઝપી	... ૬૮૬
૫૬	ગરુડયુદ્ધ અને અર્ધચંદ્રયુદ્ધ	... ૬૮૮
૫૭	પ્રાતઃકાળનું યુદ્ધ	... ૬૮૯
૫૮	ભીષ્મ અને દુર્યોધનનો સંવાદ	... ૬૯૧
૫૯	ભીષ્મનું ભયંકર યુદ્ધ	... ૬૯૩
૬૦	ચોથો દિવસ-ભીષ્મ-અર્જુનનું દંડયુદ્ધ	... ૭૦૦
૬૧	સાંયમનિના (શલના) પુત્રનો વધ	... ૭૦૨
૬૨	ભીમનું યુદ્ધ	... ૭૦૩
૬૩	ભીમનું ધોર કર્મ તથા સાત્યકિ અને ભૂરિશ્રવાનો સમાગમ	... ૭૦૬
૬૪	ચોથો દિવસની સમાપ્તિ-ભીમનું યુદ્ધ	... ૭૦૭
૬૫	વિશ્વોપાખ્યાન	... ૭૧૦
૬૬	વિશ્વોપાખ્યાન (ચાલુ)	... ૭૧૪
૬૭	વિશ્વોપાખ્યાન (ચાલુ)	... ૭૧૫
૬૮	વિશ્વોપાખ્યાન-કેશવસ્તવન	... ૭૧૬
૬૯	પાંચમો દિવસ-મકરવ્યૂહ અને શ્યેનવ્યૂહ	... ૭૧૭
૭૦	પાંચમો દિવસ (ચાલુ)-સંકુલયુદ્ધ	... ૭૧૯
૭૧	પાંચમો દિવસ-સંકુલ યુદ્ધ (ચાલુ)	... ૭૨૦
૭૨	પાંચમો દિવસ (ચાલુ)-સંકુલ યુદ્ધ	... ૭૨૨
૭૩	પાંચમો દિવસ (ચાલુ) દંડયુદ્ધ	... ૭૨૩
૭૪	પાંચમો દિવસ પૂર્ણ-સાત્યકિ પુત્રોનો વધ	... ૭૨૫
૭૫	છઠ્ઠો દિવસ-મકરવ્યૂહ અને કૌરવ્યુદ્ધ	... ૭૨૭
૭૬	ધૃતરાષ્ટ્રનો ઉદ્દેગ	... ૭૨૮
૭૭	સંકુલ યુદ્ધ-દ્રોણપરાક્રમ	... ૭૩૦
૭૮	સંકુલ યુદ્ધ-ભીમસેનનું પરાક્રમ	... ૭૩૩
૭૯	છઠ્ઠો દિવસ	... ૭૩૫
૮૦	દુર્યોધન અને ભીષ્મનો સંવાદ	... ૭૩૭
૮૧	સાતમો દિવસ-વ્યૂહરચના	... ૭૩૮

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૮૨	સાતમો દિવસ (ચાલુ)-દ્વિતીય યુદ્ધ	... ૭૪૦
૮૩	સાતમો દિવસ (ચાલુ)-દંડયુદ્ધ	... ૭૪૩
૮૪	સુશર્મા અને અર્જુનનો સમાગમ	... ૭૪૫
૮૫	સાતમો દિવસ (ચાલુ)-અર્જુનનું પરાક્રમ	... ૭૪૭
૮૬	સાતમો દિવસ સમાપ્ત-પાંડવોનો જય	... ૭૫૦
૮૭	કૌરવો અને પાંડવોની વ્યૂહરચના	... ૭૫૨
૮૮	આઠમો દિવસ-સુનાભ વગેરેનો સંહાર	... ૭૫૩
૮૯	આઠમો દિવસ (ચાલુ)-ભીમ, નકુલ અને સહદેવનું પરાક્રમ	... ૭૫૫
૯૦	આઠમો દિવસ (ચાલુ)-ધર્માવાનનો વધ	... ૭૫૭
૯૧	દુર્યોધન અને ધૌતકચનું યુદ્ધ	... ૭૬૧
૯૨	આઠમો દિવસ-ધૌતકચનું પરાક્રમ	... ૭૬૨
૯૩	આઠમો દિવસ (ચાલુ)-સંકુલ યુદ્ધ	... ૭૬૪
૯૪	આઠમો દિવસ (ચાલુ)-ધૌતકચનું યુદ્ધ	... ૭૬૬
૯૫	ભીમ અને ભગદત્તનું યુદ્ધ	... ૭૬૮
૯૬	આઠમો દિવસ પૂર્ણ-ભયંકર રણભૂમિ	... ૭૭૧
૯૭	દુર્યોધનની ચિંતા અને ભીષ્મપ્રત્યે પ્રાર્થના	... ૭૭૫
૯૮	દુર્યોધનપ્રત્યે ભીષ્મવચન	... ૭૭૭
૯૯	નવમો દિવસ-વ્યૂહરચના	... ૭૭૯
૧૦૦	નવમો દિવસ-અભિમન્યુનો ઝપાટો	... ૭૮૦
૧૦૧	અલભ્યુષ તથા અભિમન્યુની ઝપાઝપી	... ૭૮૩
૧૦૨	નવમો દિવસ (ચાલુ)-ભીમનું પરાક્રમ	... ૭૮૫
૧૦૩	નવમો દિવસ (ચાલુ)-સંકુલ યુદ્ધ	... ૭૮૭
૧૦૪	ભીષ્મ અને સાત્યકિનું યુદ્ધ	... ૭૮૯
૧૦૫	નવમો દિવસ (ચાલુ)-સંકુલ યુદ્ધ	... ૭૯૦
૧૦૬	નવમો દિવસ સમાપ્ત-અજિત ભીષ્મ	... ૭૯૨
૧૦૭	નવમો દિવસની રાત્રિ-ભીષ્મના વધો-પાયનો તેમજે પ્રશ્ન	... ૭૯૫
૧૦૮	દશમો દિવસ-ભીષ્મ-શિખંડીનો સમાગમ	... ૮૦૦
૧૦૯	દશમો દિવસ (ચાલુ)-અર્જુનની વીરતા	... ૮૦૩
૧૧૦	દશમો દિવસ-અર્જુન સામે દુઃશાસન	... ૮૦૪
૧૧૧	દશમો દિવસ (ચાલુ)-કૌરવોનો ઘેરો	... ૮૦૬
૧૧૨	દ્રોણ અને અશ્વત્થામાનો સંવાદ	... ૮૦૯
૧૧૩	ભીમસેનનું પરાક્રમ	... ૮૧૧
૧૧૪	ભીમ અને અર્જુનનું પરાક્રમ	... ૮૧૩
૧૧૫	મરણનો નિશ્ચય	... ૮૧૫
૧૧૬	સંકુલ યુદ્ધ	... ૮૧૭
૧૧૭	સંકુલ યુદ્ધ (ચાલુ)	... ૮૨૦
૧૧૮	ભીષ્મનું છેવટનું અદ્ભુત કર્મ	... ૮૨૩
૧૧૯	દશમો દિવસ (ચાલુ)-ભીષ્મ પડ્યા	... ૮૨૫
૧૨૦	ભીષ્મને અર્જુને આપેલું ઉશીકું	... ૮૩૧
૧૨૧	ભીષ્મનો દુર્યોધનને ઉપદેશ	... ૮૩૪
૧૨૨	ભીષ્મ પાસે કર્ણની પ્રાર્થના	... ૮૩૭

श्रीमद्भारत

५-उद्योग पर्व

મહર્ષિ કૃષ્ણદ્વૈપાયનવિરચિત

શ્રીમહાભારતનું ઉદ્યોગ પર્વ

સેનોદ્યોગ પર્વ

અધ્યાય ૧ લો

વિરાટની સભામાં શ્રીકૃષ્ણનું ભાષણ

મંગલશ્લોક:-નારાયણં નમસ્કૃત્ય નરં ચૈવ નરોત્તમમ્ ।

દેવીં સરસ્વતીં ચૈવ તતો જયમુદીરયેત્ ॥

શ્રીનારાયણને, નરોત્તમ એવા નર ભગવાનને અને સરસ્વતી દેવીને નમસ્કાર કરીને, તે પછી જય-ગ્રંથનો આરંભ કરવો.^૧

વૈશંપાયને કહ્યું:-અભિમન્યુના પક્ષના કુરુપ્રવીર પાંડવો તથા યાદવો વગેરે અભિમન્યુનો વિવાહ કરીને આનંદ પામ્યા અને તેઓ તે રાત્રે વિસામો લઈને, સવારમાં ઉઠી વિરાટ રાજાની સભામાં ગયા.^૨ મત્સ્યરાજ વિરાટની તે સભા સમૃદ્ધિવાળી હતી, મણિઓના સમૂહો તથા ઉત્તમ રત્નોથી ચિત્રવિચિત્ર દેખાતી હતી, પુષ્પની માળાઓથી સુગંધમય થઈ રહી હતી અને તેમાં બેસવામાટે આસનો ગોઠવી દીધાં હતાં. આવી સભામાં તે શ્રેષ્ઠ રાજાઓ આવી પહોંચ્યા.^૩ ત્યાં આવ્યા પછી રાજાઓમાં વૃદ્ધ અને માન્ય એવા વિરાટ રાજા તથા દ્રુપદ રાજા પ્રથમ આસનો ઉપર બેઠા. તે પછી પિતા વસુદેવની સાથે બળરામ તથા શ્રીકૃષ્ણ પણ આસનોપર બેઠા.^૪ તેમાં બળરામ, મહાવીર સાત્યકિની સાથે દ્રુપદ રાજાની સમીપમાં બેઠા અને શ્રીકૃષ્ણ તથા યુધિષ્ઠિર મત્સ્યરાજ વિરાટની પાસે બેઠા.^૫ પછી દ્રુપદ રાજાના સર્વે પુત્રો, ભીમસેન, અર્જુન, નકુલ, સહદેવ, યુદ્ધમાં વીર એવા પ્રદ્યુમ્ન તથા સાંબ અને વિરાટના પુત્રોની સાથે અભિમન્યુ, એ સર્વે આસનોપર બેઠા;^૬ તેમજ વીર્ય, રૂપ અને બળવડે પોતાના પિતાઓના જેવા દ્રૌપદીના સઘળા શૂરવીર કુમારો પણ સોનાથી મઢેલાં ઉત્તમ આસનોપર બેઠા.^૭ આ પ્રમાણે ભલકદાર વરો તથા અલંકારો પહેરીને તે મહારથીઓ સભામાં બેઠા, ત્યારે રાજાઓવાળી સમૃદ્ધિયુક્ત તે રાજસભા, નિર્મળ અહોથી ભરેલા આકાશના જેવી શોભવા લાગી.^૮ પછી ત્યાં એકઠા મળેલા નરવીર રાજાઓ પરસ્પરમાં અનેક પ્રકારની વાતો કરીને, શ્રીકૃષ્ણના તરફ દષ્ટિ રાખી, બે ઘડી વિચાર કરતા બેઠા.^૯ વાતોનો છેડો આવતાં શ્રીકૃષ્ણે પાંડવોનાં કાર્યને માટે સર્વ રાજસિંહોને સાવધાન કર્યા, એટલે તેઓ સાથે મળીને મહાન અર્થવાળાં તથા શ્રેષ્ઠ કૃણવાળાં શ્રીકૃષ્ણનાં વચનને સાંભળવા લાગ્યા.^{૧૦}

* ભારતે સારમુદ્યોગમિતિ જ્ઞાતુશાસનમ્ । ભારતમાં ઉદ્યોગપર્વ એ સાર છે, એવું રાહુલ નીલકંઠે કહેવું છે.

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા:- “ જુગારમાં શકુનિએ કપટ કરીને આ યુધિષ્ઠિરને જે રીતે જીતી લીધા હતા, એમનું રાજ્ય હરી લીધું હતું અને વનવાસને માટે ઠરાવ કર્યો હતો, એ સર્વ તમારી બાજુમાં છે.^{૧૦} પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશમાં જેઓના રથો અસ્ખલિતરીતે ગતિ કરે છે એવા શ્રેષ્ઠ પાંડવો, તે વખતેજ અપાટાબધ પૃથ્વી જિતી લેવા સમર્થ હતા, તોપણ સત્યમાં સ્થિર રહેલા પાંડવોએ તેમ ન કરતાં તેર વર્ષસુધી ભયંકર વનવાસનું વ્રત પાળ્યું છે.^{૧૧} એ મહાત્માઓએ અનેક પ્રકારનાં અસહ્ય કષ્ટો સહન કરીને વનવાસ લોગવ્યો છે અને મહાકષ્ટવડે પાર પડે એવો આ તેરમા વર્ષનો ગુપ્તવાસ પણ કોઇને ખબર પડે નહિ તે રીતે તમારા સમીપમાંજ લોગવ્યો છે.^{૧૨} આ રીતે પાંડવો અત્યારસુધી પારકાના દાસ થઇને તેઓની આજ્ઞામાં રહ્યા છે; પરંતુ હવે તેઓ કુળપરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલું પોતાનું રાજ્ય મેળવવાની ઇચ્છા રાખે છે. આ પ્રમાણે સ્થિતિ છે; માટે હવે તમે ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર રાજનું તથા દુર્યોધનનું પણ જે ઉપાયમાં હિત હોય અને કુરુશ્રેષ્ઠોને માટે જે ધર્મયુક્ત, ન્યાયયુક્ત તથા યશસ્કર હોય એવો કોઇ ઉપાય વિચારી કાઢો. ધર્મરાજ, અધર્મથી દેવોનું રાજ્ય મળતું હોય, તો તેની પણ ઇચ્છા કરે તેવા નથી;^{૧૪} પરંતુ એ ધર્મ તથા અર્થ સચવાય તે રીતે એકાદ ગામનુંજ રાજપણું મળે, તો તેટલુંજ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છા કરે તેવા છે. ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોએ પાંડવોના બાપનું રાજ્ય જે રીતે તેમની પાસેથી હરી લીધું છે, તે રાજ્યોના બાજુવામાં છે.^{૧૫} ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોએ સ્થૂભ્રમિમાં કંઈ પોતાના તેજવડે યુધિષ્ઠિરને હરાવ્યા નથી, પણ કપટકળાથી હરાવ્યા છે અને તેને લીધે યુધિષ્ઠિરે સહન ન થાય તેવું મહાન કષ્ટ વેઠ્યું છે.^{૧૬} તેમ છતાં આ યુધિષ્ઠિર રાજા પોતાના સુહૃદ્વર્ગીની સાથે તે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોનું કલ્યાણજ ઇચ્છે છે. (પાંડવો કંઈ બાપદાદાનાં ધનાદિકની ઇચ્છા કરતા નથી, પણ) તેઓએ પોતેજ રાજ્યોને યુદ્ધમાં પીડીને તથા હરાવીને

જે ધન આણ્યું છે, તેજ ધન નરવીર કુંતીપુત્રો તથા માદ્રીપુત્રો મેળવવા ઇચ્છે છે. પાંડવો જ્યારે બાળક હતા, ત્યારે તે ઉગ્ર પ્રકૃતિવાળા દુરાત્મા કૌરવ-શત્રુઓએ, રાજ્ય હરણ કરવાની ઇચ્છાથી તેમને મારવામાટે કેવા અનેક ઉપાયો કર્યા હતા, તે સર્વ તમે યથાર્થ રીતે બાણો છો. એ ઉપરથી કૌરવોના વૃદ્ધિ પામેલા લોભને જોઇને તથા યુધિષ્ઠિરની ધર્મજ્ઞતાને જોઇને અને તેઓ પરસ્પરના સંબંધીઓ છે તે તરફ પણ દષ્ટિ રાખીને, તમે બધા સાથે મળીને તથા જૂદા જૂદા પડીને શું કરવું, તેનો નિશ્ચય કરો. આ પાંડવો પોતાના ઠરાવનું યથાર્થરીતે પાલન કરીને સર્વદા સત્યપરાયણ રહ્યા છે;^{૧૭-૨૦} માટે હવે જો ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો એમની સાથે પ્રતિજ્ઞાવિરુદ્ધ વર્તન કરશે, તો તેઓ એકઠા મળેલા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોનો નાશ કરશે; અને પાંડવોના સંબંધીઓ પણ, કૌરવોએ કરેલા અપકારને બાણીને પાંડવોને વીંટાઈ વળી, કાર્યમાં સહાય કરશે.^{૨૧} કૌરવો જો યુદ્ધ કરીને પાંડવોને પીડામાં નાખશે, તો તેઓથી પીડાતા પાંડવો યુદ્ધમાં તેઓનો નાશ કરશે. તમે કદાચ એમ માનતા હશો કે, પાંડવો અદ્ય સંજ્યાવાળા હોવાથી તેઓને જિતવા સમર્થ થશે નહિ,^{૨૨} પણ તમારે તેમ માનવું નહિ; કારણ કે પાંડવો સઘળા સુહૃદ્વર્ગીની સાથે એકઠા મળીને કૌરવોના વિનાશને માટે અવશ્ય યત્ન કરશેજ; તથાપિ હજી દુર્યોધન શું ધારે છે અને શું કરશે? તે યથાર્થરીતે આપણે બણ્યું નથી.^{૨૩} એટલે સામાનો વિચાર બણ્યાવિના તમારો કયો વિચાર સારી રીતે આરંભ કરવાયોજ્ય ગણાય? માટે કોઈ ધર્મશીલ, પવિત્ર, કુલીન, પ્રમાદરહિત અને સમર્થ એવા એક પુરુષને, કૌરવોની સાથે સમાધાન કરાવવા તથા યુધિષ્ઠિરને અર્ધ રાજ્ય અપાવવા અહીંથી ફતતરીકે કૌરવો પાસે મોકલો. ”

હે જનમેજય રાજા! શ્રીકૃષ્ણનું એવું ધર્માર્થયુક્ત, મધુર તથા સમભાવવાળું ભાષણ સાંભળીને, એમના મોટાભાઈ બળરામે તે ભાષ-

છુને સારી પેઠે માન આપી, પછી પોતે બોલવાનો આરંભ કર્યો. ૨૫, ૨૬

ધૃતિશ્રી મહાં ઉદ્યોં સેનાદ્યોગપર્વમાં

“પુરોહિતયાન” એ વિષયનો અધ્યાય

૧ લો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨ જો

બળરામનું ભાષણ

॥ બલદેવ ઉવાચ ॥

શ્રુતં ભવઙ્ગિર્ગદપૂર્વજસ્ય

વાક્યં યથા ધર્મવદર્થવચ્ચ ॥

અજાતશત્રોશ્ચ હિતં હિતં ચ

દુર્યોધનસ્યાપિ તથૈવ રાજ્ઃ ॥૧॥

બળદેવ બોલ્યા:—“તમે ગદના મોટાભાઈ શ્રીકૃષ્ણનું ધર્મયુક્ત તથા અર્થયુક્ત ભાષણ સાંભળ્યું કે? એમાં અજાતશત્રુ યુધિષ્ઠિર રાજાનું પણ હિત છે અને રાજા દુર્યોધનનું પણ હિત છે.^૧ વીર કુંતીપુત્રો અર્ધરાજ્ય દુર્યોધનને માટે ત્યજી દઇને, પોતાને માટે અર્ધરાજ્ય મેળવવાનું ચત્ર કરે છે; તેથી ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર અર્ધરાજ્ય પાંડવોને આપીને સુખી થશે અને આપણી સાથે સારી પેઠે આનંદ ભોગવશે.^૨ કૌરવો જો સારી રીતે વર્તશે તો પુરુષોમાં મહાવીર એવા પાંડવો પોતાનું રાજ્ય મેળવ્યા પછી જરૂર શાંત થઇને સુખ ભોગવશે અને તેથી કૌરવોને પણ શાંતિ વળશે તથા પ્રભુનું પણ હિત થશે;^૩ માટે દુર્યોધનનો અભિપ્રાય બાળુવા તથા તેને યુધિષ્ઠિરનાં વાક્યો કહેવા અને કૌરવ તથા પાંડવોની વચ્ચે સલાહ કરાવવા જો કોઈ પુરુષ ત્યાં જાય તો માફ પ્રિય થાય.^૪ જે દ્રુત ત્યાં જાય તેણે કુરુવીર ભીષ્મ, મહાપ્રભાવવાળા ધૃતરાષ્ટ્ર, દ્રોણાચાર્ય, અશ્વત્થામા, વિદુર, કૃપાચાર્ય, શકુનિ, કર્ણ, ધૃતરાષ્ટ્રના સર્વ પુત્રો, ચતુરંગ સેનાવાળાઓ, નીતિશાસ્ત્રવેત્તાઓ, સ્વધર્મનિષ્ઠ લોકવીરો, વિદ્યાવૃદ્ધો તથા વૈદ્યોવૃદ્ધો, એ સર્વને બોલાવવા^૫ અને તે સર્વે નગરના વૃદ્ધ પુરુષો સભામાં આવીને એ-

કઠા થાય તે પછી તે દ્રુતે જે રીતે યુધિષ્ઠિરની અર્થસિદ્ધિ થાય તે રીતે પ્રણામપૂર્વક વચનો કહેવાં કે, ^૭ “તમારે કોઈપણ સ્થિતિમાં પાંડવોને ચીડવવા નહિ; કારણ કે કેવળ બળનો જ આશ્રય કરીને તેઓએ વનવાસ આદિની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરી છે. વળી દ્રુત ઉપર પ્રીતિવાળા તથા તેમાં આસક્ત થયેલા યુધિષ્ઠિરનું રાજ્ય, તમેએ જુગારમાં હારી લીધું છે, અર્થાત્ એમને એમ લીધું નથી.”^૮ કુરુવીર યુધિષ્ઠિર પોતે દ્રુત રમવામાં અબાણ હતા અને એમને દ્રુત રમતી વખતે સર્વ સંબંધીઓએ અટકાવ્યા હતા તેમ છતાં એ દ્રુત રમવામાં કુશળ એવા શકુનિની સાથે દ્રુત રમ્યા હતા.^૯ એ દ્રુતસભામાં અજમીઠવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા યુધિષ્ઠિર, જેઓને છત્રી શકે એવા બીજા હજારો જુગારીઓ બેઠા હતા, તેઓને છોડીને તથા કર્ણ અને દુર્યોધનને પણ છોડીને ખાસ એમણે સુખલના પુત્ર શકુનિનેજ રમવા બોલાવ્યો અને તેણે એમને જુગારમાં હારાવી દીધા. પ્રતિપક્ષીની સાથે જુગાર રમતાં ઉપરાઉપરી પાશાઓ ઉલટા પડવા લાગ્યા, તેમ તેમ યુધિષ્ઠિર અધિક હઠે ભરાયા શકુનિ અને શકુનિએ એમને સારીપેઠે હરાવ્યા. તેમાં નિનો કોઈપણ પ્રકારનો અપરાધ નથી.” આ રીતે જનારા દ્રુતે ધૃતરાષ્ટ્રને પ્રણામ કરીને બહુ શાંતિયુક્ત વચનોજ કહેવાં.^{૧૦-૧૨} એ પ્રમાણે કરવાથીજ તે જનારો પુરુષ દુર્યોધન પાસેથી પોતાનો સ્વાર્થ સાધી શકશે. વળી તમે પણ કૌરવપાંડવોની વચ્ચે યુદ્ધ ન થાય, એવી ઇચ્છા રાખો અને દુર્યોધનનું સામોપચારથીજ આહવાન કરો;^{૧૩} કારણ કે સલાહસંપથી મેળવેલું ધનજ અર્થકારી-હિતકારી થાય છે; પરંતુ યુદ્ધથી તો અનીતિજ થશે અને આ સામ ઉપાયથી મેળવેલો અર્થ અનીતિરૂપ નહિ થાય.”^{૧૪}

વૈશંપાયન કહે છે:—“મધુવંશમાં મહાવીર એવા બળરામ એ પ્રમાણે બોલતા હતા, એટલામાંજ મહાવીર સાત્યકિ એકાએક ઉછળ્યો અને ક્રોધયુક્ત થઈ, બળરામના તે ભાષણની સારી

ચેટે નિંદા કરીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.^{૧૫}
 ધૃતિ શ્રીમહા ૦ ઉદ્યોગ ૦ સેનાધોગ પર્વમાં
 “અળદેવવાક્ય” એ વિષયનો અધ્યાય
 ૨ એ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩ એ

સાત્યકિનું ભાષણ

॥ સાત્યકિરુવા ॥

યાદયઃ પુરુષસ્યાત્મા તાદૃશં સંપ્રમાણતે ॥

પ્રત્યક્ષોઽન્તઃપ્રાપ્તોઽત્મા તે તથારૂપં પ્રમાણસેઽ ॥

સાત્યકિ બોલ્યો:-“પુરુષનું જેવું અંતઃકરણ હોય છે, તેવું જ તે બોલે છે; માટે હે અળરામ! તમારું પણ જેવું અંતઃકરણ છે, તેવું જ તમે બોલો છો.”^૧ પુરુષોમાં આ બે પક્ષો કાયમ જોવામાં આવે છે. કેટલાક પુરુષો શૂરા હોય છે; ત્યારે કેટલાએક કાયર હોય છે. જેમ એકજ વૃક્ષ પર ફળવાળી અને વાંઝીઅણુ એવી બે પ્રકારની ડાળીઓ હોય છે, તેમ એકજ કુળમાં મહાઅળવાન અને નપુસક એવા બે જાતના પુરુષો જન્મે છે.^૨ હે હળના ચિન્હવાળી ધ્વજવાળા અળરામ! હું તમારાં વચનને દોષ દેતો નથી, પણ તમે બોલો છો અને તમારાં વચનને જેઓ સાંભળે છે, તેઓને દોષ દઈ છું.^૩ કારણકે ધર્મરાજના અદ્વિતીય પણ બોલનારા પુરુષ નિર્ભયપણાથી સભાની વચ્ચે બોલવાજ કેમ પામે? ^૪ પક્ષા ળુગારીઓએ દૂતની રમતમાં અબજયા અને તેમાં આસક્તિ વિનાના એવા મહાત્મા યુધિષ્ઠિરને પોતાને ત્યાં બોલાવીને જિતી લીધા હતા, તેમાં તેઓનો ધર્મ પૂર્વક જય કેમ કહેવાય? જો યુધિષ્ઠિર પોતાને ઘેર ભાઈઓની સાથે દૂત રમવા બેઠા હોત અને તે વખતે જો કૌરવોએ ત્યાં જઈને તેમને જિત્યા હોત તો તેઓનો તે ધર્મ પૂર્વક જય થયેલો ગણાત; પરંતુ આ તો કૌરવોએ સર્વદા ક્ષત્રિય-ધર્મમાં તત્પર રહેનારા યુધિષ્ઠિર રાજાને પોતાને ત્યાં બોલાવીને કપટવડે હરાવ્યા છે; એટલે હવે તેઓનું શુભ કેમ થાય? યુધિષ્ઠિર રાજા પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરીને વર્મવાસથી મુક્ત થયા છે

અને પોતાના આપદાદાની રાજ્યભાદી મેળવવા ચોગ્ય થયા છે, ત્યારે હવે એ શામાટે દુર્યોધનને પ્રણામ કરે? જો યુધિષ્ઠિર અન્યાયથી ધન મેળવવાની ઇચ્છા કરતા હોય તો પણ પોતાના શત્રુઓની પાસે ચાચના કરવાને ચોગ્ય ગણાયજ નહિ. કુંતીપુત્રોએ ગુપ્તવાસનો સમય પૂર્ણ કર્યો છે, તેમ છતાં કૌરવો કહે છે કે, ‘પાંડવો સમય પૂરો થતા પહેલાંજ ઓળખાયા છે!’ આવું કહેનારા કૌરવોને ધર્મનિષ્ઠ કેમ કહેવાય? અને તેઓ રાજ્યહરણની ઇચ્છાવાળા નથી, એમ પણ કેમ કહેવાય? ભીષ્મ પિતામહે, દ્રોણશુરોએ અને વિદુરે તેઓને સમજાવ્યા, છતાં તેઓ પાંડવોને તેમના પિતાની રાજ્યસંપત્તિ પાછી આપવા તૈયાર નથી, ત્યારે હવે હું યુદ્ધમાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે બળાત્કારથી તેઓને સમજાવીને મહાત્મા યુધિષ્ઠિરના ચરણોમાં પાડીશ! છતાં તેઓ યુદ્ધિમાન યુધિષ્ઠિરના ચરણમાં પ્રણામ કરવા તૈયાર થશે નહિ, તો પોતાના મંત્રીઓની સાથે યમને ઘેર જશે! પર્વતો જેમ વજ્રના વેગને સહન કરવા સમર્થ થતા નથી, તેમ તેઓ કોષે ભરાઈને યુદ્ધ કરતા સાત્યકિના વેગને સહન કરવા સમર્થ થશે નહિ. યુદ્ધમાં ગાંડીવધનવા અર્જુન, ચક્રાયુધ શ્રીકૃષ્ણ, ક્રોધ પામેલો હું, દુર્જય ભીમસેન, યમ તથા કાળના જેવી કાંતિવાળા દંઠ ધનુષધારી નકુલ તથા સહદેવ અને યમ તથા કાળના જેવા તેજસ્વી વીર વિરાટ અને દ્રુપદ, એ સર્વેના વેગને સહન કરનારા કયો પુરુષ છે? ^{૧૬-૧૭} વળી જીવવાની ઇચ્છાવાળો કયો પુરુષ પૃથતના પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્નની સામે આવે તેવો છે? તેમજ દ્રૌપદીની કીર્તિને વૃદ્ધિ પમાડનારા આ પાંડવોના પાંચ પુત્રો, કે જેઓ દેહના પ્રમાણમાં તથા પરાક્રમમાં પાંડવોના જેવાજ છે અને મહોન્મત્ત છે, તેઓના વેગને સહન કરે તેવો કોણ છે? વળી દેવો પણ જેનો જપાટો સહન કરી શકે નહિ, તેવા મહાધનુષધારી સુભદ્રાપુત્ર અભિમન્યુના અને કાળ, સૂર્ય તથા અગ્નિના જેવા ગદ, પ્રહુસ્ર તથા સાંબના વેગને સહન કરનારા પણ કોણ છે? માટે

અમે સર્વે યુદ્ધમાં દુર્યોધનને, શકુનિને તથા કણ્વને મારીને યુધિષ્ઠિરનો રાજ્યાભિષેક કરીશું. મારવા યોગ્ય શત્રુઓને મારવાથી કોઈ પણ ભતનો અધર્મ થતો નથી; ^{૨૦} પણ શત્રુઓની આગળ ભીષ્મ માગવી એ અધર્મરૂપ અને અકીર્તિકર છે; માટે આપણે સાવધાન થઈને યુધિષ્ઠિરના મનમાં જે અભિલાષા હોય તે પાર પાડો; ^{૨૧} એટલે ધૃતરાષ્ટ્રે પોતેજ આપેલું રાજ્ય યુધિષ્ઠિરને પ્રાપ્ત થાય. હવે પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરને કાં તો રાજ્ય મળે, અથવા તો યુદ્ધમાં હણાયલા સર્વે કૌરવો પૃથ્વીપર શયન કરે!”

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવત ઉદ્યોગો સેનાદ્યોગ પર્વ
મા “સાત્યકીનાં કોધવાક્ય” એ વિષ-
યનો અધ્યાય ૩ જો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪ થો

દ્રુપદનું ભાષણ

॥ દ્રુપદ ઉવાચ ॥

एवमेतन्महाबाहो भविष्यति न संशयः ॥

न हि दुर्योधनो राज्यं मधुरेण प्रदास्यति॥१॥

દ્રુપદ બોલ્યા:—“હે મહાબાહુ સાત્યકિ ! તું કહે છે એ બાબત એમજ થશે, એમાં સંશય નથી; કારણ કે દુર્યોધન મીઠાશથી રાજ્ય આપશે નહિ. ^૧ ધૃતરાષ્ટ્ર પણ પુત્રપ્રીતિથી દુર્યોધનને અનુસરશે, ભીષ્મ અને દ્રોણ આશિયાળા હોવાથી તેને અનુસરશે અને કણ્વ તથા શકુનિ મૂર્ખતાથી અનુસરશે. ^૨ મને બળદેવનાં વાક્યો ડાહ્યા પુરુષોના સમાજમાં યોગ્ય લાગતાં નથી; પરંતુ ન્યાય ઇચ્છનારા પુરુષે પ્રથમ એ પ્રમાણે કરવું જોઈએ. ^૩ દુર્યોધનને કોઈ રીતે કોમળ વચન કહેવાં યોગ્ય નથી; કારણ કે તે પાપભુક્તિવાળો છે, માટે કોમળતાથી વળે તેવો નથી, એમ માફ માનવું છે. ^૪ જે પુરુષ પાપિષ્ઠ ચિત્તવાળા દુર્યોધન આગળ મૃદુ વચન બોલે તે ગધેડાપ્રત્યે કોમળતાથી અને ગાયોપ્રત્યે કઠોરતાથી વર્તે છે, એમજ માનવું. ^૫ પાપી મનુષ્ય મૃદુ બોલનારાને અશક્ત માને છે અને કોમળતાને જોતાંજ

મૂર્ખ મનુષ્ય પોતાનો અર્થ સિદ્ધ થયેલો સમજે છે; ^૬ માટે હવે આપણે એજ કરીશું. અહીં સૈન્યાદિક મેળવવામાટે ચલ કરો; આપણે આપણા મિત્રો પાસે ફતો મોકલીએ, એટલે તેઓ આપણને સૈન્યોની મદદ કરે. હે વિલો ! શલ્ય, ધૃષ્ટકેતુ, જયત્સેન અને સઘળા કેકયોની પાસે શીઘ્ર ગતિવાળા ફતો મોકલો. ^૭ દુર્યોધન પણ સર્વ રાજ્યોની પાસે અવશ્ય ફતો મોકલશે અને સઙ્ગનોની એવી રીત છે કે, તેઓ પ્રથમ માગણી કરનારા સાથે બંધાય છે તથા તેને સહાય કરે છે; ^૮ માટે તમે રાજ્યોને પ્રથમ પ્રેરણા કરવાની ત્વરા કરો, કેમકે આપણે મહાન કાર્યનો ભાર વહન કરવાનો છે, એમ માફ માનવું છે. ^૯ હે વિલો ! પ્રથમ શલ્ય અને તેને અનુસરનારા જે રાજ્યો હોય, તેઓની પાસે તત્કાળ ફતો મોકલો. તેજ પ્રમાણે પૂર્વસમુદ્રપર રહેનારા રાજા ભગદત્ત, અમિતોળ, ઉગ્ર, હાર્દિક્ય, અંધક, દીર્ઘપ્રસ, થુર અને રાયમાન, એ સર્વની પાસે ફતો મોકલો; ^{૧૦} તેમજ બૃહત્, સેનાબિંદુ રાજા, સેનજિત, પ્રતિવિંધ્ય, ચિત્રવર્મા, સુવાસ્તુત, બાલ્હીક, મુંજકેશ, ચેદાધિપતિ, સુપાર્થ, સુબાહુ, મહારથી પૌરવ, શક, પદ્મવ અને દરદ દેશના રાજાઓ, સુરારિ, નદીજ, કણ્વ-વેષ્ટ રાજા, નીલ, રાજા વીરધર્મા, વીર્યવાન દુર્જય, દંતવક, રુક્મી, જનમેજય, આષાઠ, વાયુવેગ, રાજા પૂર્વપાલી, ભૂરિતેજા, દેવક, પુત્રોની સાથે એકલવ્ય, કારુષક રાજાઓ, વીર્યવાન ક્ષેમધૂતિ, કાંબોજ, ઋષિક અને પશ્ચિમ અનૂપના રાજાઓ, જયત્સેન, કાશ્ય, પંચનદના રાજાઓ, કાથપુત્ર દુર્ધર્ષ, પર્વતપ્રદેશના રાજાઓ, બનકિં, સુશર્મા, મણિમાન્ય, અતિમત્સક, પાંશુરાષ્ટ્રાધિપ, વીર્યવાન ધૃષ્ટકેતુ, તુંડ, દંડધાર, વીર્યવાન બૃહત્સેન, અપરાજિત, નિષાદ, શ્રેણિમાન, વસુમાન, બૃહદ્બલ, મહોળ, શત્રુનગરોને જિતનારો બાહુ, પુત્રસાથે વીર્યવાન રાજા સમુદ્રસેન, ઉદ્બલ, ક્ષેમક, વાટધાન રાજા, શ્રુતાયુ, દ્વાયુ, વીર્યવાન શાલ્વ-પુત્ર, કલિંગનો રાજા સુહદર્મદ કુમાર, આ સર્વ રાજાઓને આમંત્રણ કરવા તત્કાળ ફતો મોકલવા

એ મને રુચે છે. ૧૩-૨૪ હે રાજા ! આ મારા પુરોહિત વિક્રાન બ્રાહ્મણ છે. એને સંદેશો આપીને ધૃતરાષ્ટ્રની પાસે મોકલો. ૨૫ અને દુર્યોધનને, રાજા ભીષ્મને, ધૃતરાષ્ટ્રને તથા રથિશ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્યને જે જે સંદેશો કહેવો હોય તે એને કહો.”

ઘતિ શ્રીમહા ૦ ઉદ્યોગ ૦ સેનાધોગ પર્વમાં
“દ્રુપદવાક્ય” એ વિષયનો અધ્યાય

૪ થો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૫ મો

શ્રીકૃષ્ણ સલાહ આપીને દ્વારકા ગયા.

॥ વારદેવ ઉવાચ ॥

उपपन्नमिदं वाक्यं सोमकानं धुरंधरे ॥

अर्थसिद्धिकरं राज्ञः पांडवस्यामितौजसः ॥ ૧ ॥

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા:—“ સોમકવંશના ધુરંધર દ્રુપદરાજાએ જે ભાષણ કર્યું છે, તે યોગ્ય છે. એ ભાષણ અમાપ બળવાળા યુધિષ્ઠિર રાજાના અર્થને સિદ્ધ કરનાર છે. ૧ સારી નીતિથી કાર્ય કરવાની ઇચ્છા રાખનારા એવા આપણે પ્રથમ એ પ્રમાણે કરવું જોઈએ; કારણ કે એથી ઉલટી રીતે કાર્ય કરનારો પુરુષ મહામૂર્ખ જ ગણાય. ૨ વળી આપણને કૌરવોની સાથે તથા પાંડવોની સાથે સરખો સંબંધ છે, માટે કૌરવો અને પાંડવો પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તે એ ઠીક છે. (અર્થાત્ તેમાં આપણે વચ્ચે પડવાની જરૂર નથી.) ૩ સમાન સંબંધવાળા એવા અમને સર્વને તથા તમને અહીં વિવાહને માટે બોલાવ્યા છે, માટે આપણે વિવાહ પૂરો થતાં આનંદથી પોત-પોતાને ઘેર જઈશું. ૪ હે દ્રુપદરાજ ! તમે અહીં આવેલા રાજાઓમાં વય અને જ્ઞાનવડે મહાવૃદ્ધ છો અને અમે સર્વ તમારા શિષ્ય જેવા છીએ, એમાં સંશય નથી. ૫ વળી ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા તમને પ્રહુ માન આપે છે અને તમે દ્રોણાચાર્યના તથા કૃપાચાર્યના મિત્ર છો; ૬ માટે આજે તમે પાંડવોની અર્થસિદ્ધિ થાય તેવા સંદેશો મોકલો. તમે જે સંદેશો મોકલશો તેજ અમારો સર્વનો નિશ્ચય છે. ૭ દુર્યોધન જો ન્યાયબદ્ધિથી સલાહ

કરશે, તો કૌરવપાંડવોની વચ્ચે સારો ભ્રાતૃભાવ રહેવાથી મહાન ક્ષય થશે નહિ; ૮ પરંતુ ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર દુર્યોધન જો અભિમાની થઈને મૂર્ખ-તાથી સલાહ ન કરે, તો તમે પ્રથમ બીજાઓને બોલાવવા ફતો મોકલ્યા પછી અમને બોલાવજો; ૯ એટલે મંદભાગી મૂર્ખ દુર્યોધન પોતાના અમાત્યોની સાથે અને બંધુઓની સાથે, ગાંડીવધનવા અર્જુન કુપિત થતાં નાશ પામશે.” ૧૦

વૈશંપાયને કહ્યું:—તે પછી વિરાટ રાજાએ શ્રીકૃષ્ણનો સત્કાર કર્યો અને તેમને અનુયાયીઓ તથા બંધુઓની સાથે પોતાને ઘેરથી વિદાય કર્યા. ૧૧ શ્રીકૃષ્ણ દ્વારકા ગયા તે પછી યુધિષ્ઠિર વગેરે પાંડવો અને વિરાટરાજા સંઘામની સર્વ તૈયારી કરવા લાગ્યા. ૧૨ બંધુઓની સાથે વિરાટ રાજાએ તથા દ્રુપદરાજાએ સર્વ રાજાઓને બોલાવવા ફતો મોકલ્યા; ૧૩ એટલે કુરુસિંહ પાંડવોનાં તથા વિરાટ અને દ્રુપદનાં વચનથી પ્રસન્ન થયેલા મહાબળવાન રાજાઓ ત્યાં આવવા લાગ્યા. ૧૪ પાંડવોનું મોટું સૈન્ય એકઠું થવા માંડ્યું, એવાત સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોએ પણ રાજાઓને બોલાવીને એકઠા કરવા માંડ્યા. ૧૫ હે રાજા ! તે સમયે કૌરવ તથા પાંડવોને માટે પ્રયાણ કરતા રાજાઓથી આખી પૃથ્વી વ્યાપ્ત થઈ ગઈ, ૧૬ ચતુર્ગિણી સેનાથી પૃથ્વી ભરાઈ ગઈ; અને વીરોનાં સૈન્યો પર્વત તથા વનોની સાથે આ પૃથ્વીદેવીને ચલાયમાન કરતાં હોય તેમ ઠામઠામથી આવવા લાગ્યાં. તેપછી યુધિષ્ઠિરના મતપ્રમાણે ચાલનારા દ્રુપદરાજાએ બુદ્ધિ અને વયમાં વૃદ્ધ એવા પોતાના પુરોહિતને કૌરવોની પાસે મોકલવા તૈયારી કરી. ૧૭, ૧૮

ઘતિ શ્રીમહા ૦ ઉદ્યોગ ૦ સેનાધોગ પર્વમાં

“ પુરોહિતયાન ” એ વિષયનો

અધ્યાય ૫ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬ ક્રો

દુપદે પુરોહિતને હસ્તિનાપુર મોકલ્યો.

॥ દુપદ ઉવાચ ॥

ભૂતાનાં પ્રાણિનઃ શ્રેષ્ઠાઃ પ્રાણિનાં તુ હિ જ્ઞાંદિઃ ॥

જિજ્ઞાસુઃ નરાઃ શ્રેષ્ઠા નરેષ્વપિ દિજાતયઃ ॥૧॥

દુપદે પુરોહિતને કહ્યું:-“ ચરાચર ભૂતો-
માં પ્રાણીઓ-પ્રાણીવાળાંઓ શ્રેષ્ઠ છે, પ્રાણીઓમાં
બુદ્ધિવાળાં શ્રેષ્ઠ છે, બુદ્ધિમાનોમાં મનુષ્યો શ્રેષ્ઠ છે,
મનુષ્યોમાં દિગ્ગે શ્રેષ્ઠ છે, દિગ્ગેમાં વિદ્વાનો શ્રેષ્ઠ છે,
વિદ્વાનોમાં સિદ્ધાંતવેત્તાઓ શ્રેષ્ઠ છે, સિદ્ધાંતવેત્તા-
ઓમાં તે પ્રમાણે આચરણ કરનારાઓ શ્રેષ્ઠ છે અને
આચરણ કરનારાઓમાં બ્રહ્મવાદીઓ શ્રેષ્ઠ છે. ૧, ૨
હું માનું છું કે, તમે સિદ્ધાંતવેત્તાઓમાં મુખ્ય છો;
કુળ, વય અને શાસ્ત્રથી; યુક્ત છો અને બુદ્ધિમાં
શુકાચાર્ય તથા બૃહસ્પતિના જેવા છો. વળી તે
કુરુકુલોત્પન્ન દુર્યોધન કેવી રીતે વર્તે છે અને
પાંડુ તથા કુંતીના પુત્ર યુધિષ્ઠિર કેવી રીતે વર્તે
છે, એ સર્વ તમે જાણો છો. ધૃતરાષ્ટ્રના જાણુ-
તાં કૌરવોએ પાંડવોને છેતર્યા હતા ૩-૫ અને
વિદુરજીએ સમજાવવા છતાં ધૃતરાષ્ટ્ર પોતાના પુ-
ત્રનેજ અનુસરે છે. દૂતનિપુણ શકુનિએ, દૂત રમ-
વામાં અજાણ્યા અને ક્ષાત્રવૃત્તિમાં રહેલા પવિત્ર
યુધિષ્ઠિરને બુદ્ધિપૂર્વક દૂત રમવા બોલાવી હરા-
વ્યા હતા. હવે તે પ્રમાણે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને
હરાવ્યા પછી, કૌરવો પોતે કોઇપણ અવસ્થામાં
રાજ્ય પાછું આપવાના નથી; પરંતુ તમે ત્યાં
જઇને ધૃતરાષ્ટ્રને ધર્મયુક્તવચનો કહેશો, એટલે
તેના ચોદાઓનાં મનને અવશ્ય ફેરવી શકશો અ-
ને વિદુર પણ તમારાં તે વચનને પુષ્ટિ આપશે; ૧-૮
તથા ભીષ્મ, દ્રોણ અને કૃપાચાર્ય વગેરેમાં ભેદ
હિત્ત કરશે. આ રીતે અમારોમાં ભેદ પડશે
અને ચોદાઓ કૌરવોથી વિમુખ થશે, ૧૦ એટલે
ફરી તેઓને એકત્ર કરવાનું કામ કૌરવોને કરવું
પડશે. આ અવકાશ મળશે, એટલામાં એકાગ્ર-
બુદ્ધિવાળા-અર્થાત્ કાટકુટવિનાના પાંડવો મુખ-
થી સેનાને એકઠી કરશે અને દ્રૌણનો સંગ્રહ પણ

કરી લેશે. કૌરવોના વીરો ત્યાંજ રહે છે અને તે વ-
ખતે તમે ત્યાં વિલંબ કરતા પડી રહેશો, એટલે
તેઓ ઝડપથી સેનાની જમાવટ કરી શકશે નહિ,
એ વાત સંદેહરાહિત છે. આપને ત્યાં મોકલવાનું
મુખ્ય પ્રયોજન આ છે. ૧૧-૧૩

વળી ધૃતરાષ્ટ્ર તમારી સંગતિથી તમારું
ધર્મયુક્ત બોલવું માન્ય કરશે. તમે ધર્મનિષ્ઠ છો,
એટલે તે કૌરવપક્ષના પુરુષોની આગળ ધર્મ-
ચરણ કરીને તેઓમાંના દયાળુઓની આગળ
પાંડવોને પડેલાં મોટાં કષ્ટોનું વર્ણન કરશો
અને વૃદ્ધ પુરુષોની આગળ પૂર્વજોએ આચરણ
કરેલા કુળધર્મનું વર્ણન કરશો, એટલે તેઓનાં
મન ફરી જશે એમાં મને સંદેહ નથી. તમને
તેઓના તરફનો જરાપણ ભય નથી, કારણ કે
તમે વેદવેત્તા બ્રાહ્મણ છો, હૃતકાર્યમાં જોડાયા
છો અને વધારામાં વૃદ્ધ છો. હવે તમે મુખ્ય ન-
ક્ષત્રમાં અને વિજ્ય મુહૂર્તમાં કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિ-
રની કાર્યસિદ્ધિમાટે કૌરવોની પાસે તત્કાળ
પ્રયાણ કરો. ૧૪-૧૭

વેશપાયને કહ્યું:-એ પ્રમાણે મહાત્મા દુપદ
રાખ્યો કહ્યું, એટલે સદાચારસંપન્ન અને નીતિ-
શાસ્ત્રનાં રહસ્યને જાણનારો તે વિદ્વાન પુરોહિત
શિષ્યોથી વીંટાઇને પાંડવોનું હિત કરવામાટે
હસ્તિનાપુરમાં કૌરવોની પાસે ગયો. ૧૮, ૧૯

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવત ઉદ્યોગો સેનાઘાગપર્વમાં

“ પુરોહિતપ્રયાણ ” એ વિષયનો

અધ્યાય ૬ ક્રો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭ મો

દુર્યોધન અને અર્જુન શ્રીકૃષ્ણ પાસે ગયા.

॥ વૈંપાયન ઉવાચ ॥

પુરોહિતં તે પ્રસ્થાપ્ય નગરં નાગસાહવ્યમ્ ॥

દૂતાન્પ્રસ્થાપયામાસુઃ પાર્થિવેભ્યસ્તતસ્તતઃ ॥૧॥

વેશપાયને કહ્યું:-એ પ્રમાણે પુરોહિતને
હસ્તિનાપુર મોકલ્યા પછી, પાંડવોએ ઠામ ઠામના
રાખ્યોની પાસે ફરતો મોકલ્યા. ૧ પીછે ઠેકાણે
ફરતોને મોકલ્યા પછી શ્રીકૃષ્ણને બોલાવવા કુરુ-

વંશી પુરુષશ્રેષ્ઠ કુંતીપુત્ર અર્જુન પોતેજ દ્વારકા ગયો.^૨ મધુવંશી શ્રીકૃષ્ણ અને બળદેવ વૃષ્ણિઓ, અંધકે અને સેકંડો ભોજોની સાથે દ્વારકા ગયા, ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર દુર્યોધને પોતે મૂકેલા ગુપ્ત દ્વારો પાંડવોની સર્વ હીલચાલ જાણી લીધી.^૪ શ્રીકૃષ્ણ પાંડવો પાસેથી ગયા, એ સાંભળીને દુર્યોધન થોડી સેના સાથે લઈને તથા વાયુના જેવા વેગવાળા ઉત્તમ ઘોડાઓ રથને જોડીને દ્વારકાપુરીપ્રત્યે ગયો.^૫ પાંડુનંદન અર્જુન પણ તેજ દિવસે રમણીય દ્વારકાનગરીપ્રત્યે જવા ત્વરાથી નીકળ્યો.^૬ કુરુવંશી તે બન્ને મહાપુરુષોએ એકજ વખતે દ્વારકામાં પ્રવેશ કરીને શ્રીકૃષ્ણને સૂતેલા જોયા, તોપણ તે બન્ને, સૂતેલા કૃષ્ણની આગળ ગયા.^૭ ગોવિંદ સૂતા હતા ત્યાં પ્રથમ દુર્યોધને પ્રવેશ કર્યો અને તે શ્રીકૃષ્ણના ઓસીકા તરફ ઉત્તમ આસન ઉપર બેઠો.^૮ ઉદાર મનવાળા અર્જુન તેની પાછળ પ્રવેશ કર્યો અને તે બે હાથ જોડીને તથા નમ્ર થઈને શ્રીકૃષ્ણના પગ આગળ ઉભા રહ્યાં.^૯ પછી જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ જાગ્રત થયા, ત્યારે તેમણે પોતાની આગળ ઉભેલા અર્જુનને જોયો. (અને દુર્યોધનને ઓસીકા તરફ બેઠેલો પછીથી જોયો.) શ્રીકૃષ્ણ તે બન્નેનું સ્વાગત કરીને યોગ્ય રીતે તેઓનો સત્કાર કર્યો.^{૧૦} અને બન્નેને આવવાનું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે દુર્યોધને હાસ્ય કરતો હોય તેમ મોં મલકાવીને શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું કે:-^{૧૧} “ભાવિ સંગ્રામમાં તમે મને સહાય આપવા યોગ્ય છો. તમારે અર્જુનની સાથે અને મારી સાથે સમાન મિત્રતા છે,^{૧૨} તેમજ હે માધવ! અમારી બન્નેની સાથે સંબંધ પણ સરખો છે; પરંતુ હે મધુસૂદન! હું આજે તમારી પાસે પ્રથમ આવ્યો છું.”^{૧૩} પૂર્વરીતિને અનુસરનારા સભ્યનો પ્રથમ આવનારાનો પક્ષ ગ્રહણ કરે છે. હે જનાર્દન! આજે તમે લોકમાંના સત્પુરુષોમાં મહાશ્રેષ્ઠ ગણાઓ છો.^{૧૪} અને હમેશાં માન્ય ગણાઓ છો, માટે તમે સભ્યનોના આચારનું પાલન કરો.”

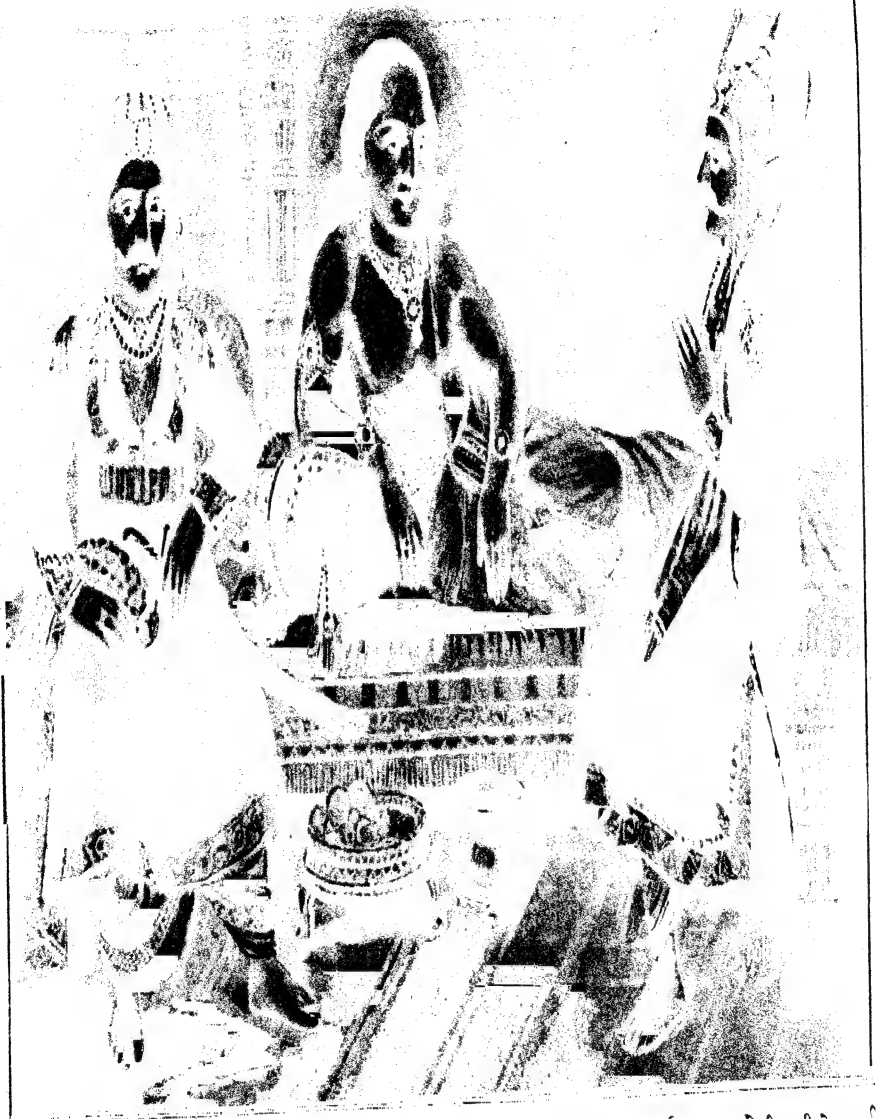
શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા:-“હે રાજા! તમે પ્રથમ

આવ્યા છો એમાં મને સંશય નથી; પરંતુ મેં પૃથાપુત્ર અર્જુનને પ્રથમ જોયો છો.”^{૧૫} માટે હે દુર્યોધન! તમે પ્રથમ આવ્યા છો તેથી અને અર્જુનને મેં પ્રથમ જોયો છે તેથી, હું બન્નેને સહાય કરીશ;^{૧૬} પરંતુ ‘બાળકોની ઇચ્છા પ્રથમ પૂર્ણ કરવી’ એવી શ્રુતિ છે. તે ઉપરથી તમારાથી નાના એવા પૃથાપુત્ર અર્જુનની ઇચ્છા પ્રથમ પૂર્ણ કરવી યોગ્ય છે.^{૧૭} મારી પાસે મારા જેવા દૃઢ અંગવાળા નારાયણ નામથી પ્રખ્યાત થયેલા દશ કરોડ મોટા ગોવાળીઓ છે. તે સર્વે સંગ્રામમાં યુદ્ધ કરે તેવા છે.^{૧૮} યુદ્ધમાં અજિત એવા તે ગોપા એકના સૈનિક થઈને રહેશે અને બીજા તરફ શસ્ત્રો ન ઉડાવનારો અને સંગ્રામમાં યુદ્ધ ન કરનારો એવો હું રહીશ.^{૧૯} હે પૃથાપુત્ર! આ બેમાંથી તને જે વધારે ગમતું હોય તે પ્રથમ તું માગી લે; કારણકે ધર્મપ્રમાણે પ્રથમ તારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરવી જોઈએ.”^{૨૦}

વંશપાયને કહ્યું:-આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું એટલે કુંતીપુત્ર અર્જુન, સંગ્રામમાં યુદ્ધ ન કરનારા એવા શ્રીકૃષ્ણને માગી લીધા.^{૨૧} એ શ્રીકૃષ્ણ, સર્વ દ્વંત્રિયોમાંજ નહિ પણ દેવદાનવોમાં પણ અગ્રગણ્ય તથા અજન્મા છતાં પોતાની ઇચ્છાથીજ મનુષ્યોમાં જન્મેલા શત્રુહંતા સાક્ષાત્ નારાયણજ હતા.^{૨૨} અર્જુન તેમને માગી લીધા પછી દુર્યોધને તે સંઘળી ગોવાળસેન્ય માગી લીધું. હે ભરતવંશી જનમેજય! દુર્યોધન હજારો ને લાખો યોદ્ધાઓ મેળવીને તથા કૃષ્ણને યોદ્ધાઓ વિનાના કરેલા જાણીને બહુ આનંદ પામ્યો.

પછી તે સર્વ સેના લઈને લયંકર બળવાળો દુર્યોધન રાજા, મહાબળસંપન્ન બળરામની પાસે ગયો; અને તેણે તેમને પોતાના આવવાનો સર્વ હેતુ નિવેદન કર્યો. ત્યારે બળરામે દુર્યોધનને આ પ્રમાણે કહ્યું.^{૨૫}

બળદેવ બોલ્યા:-“હે નરવ્યાધ્ર! પૂર્વે વિરાટને ત્યાંના વિવાહપ્રસંગમાં હું જે બોલ્યો હતો, તે તે જાણ્યું હશે અને તે સંઘળી તેમજ થયું જોઈએ.”^{૨૬} હે કુરુનંદન રાજા! મેં ત્યારે

કાંતો પૂર્ણ પુરુષોત્તમ, કે કાંતો બ્રાહ્મણ-માનવનાં શેખાં! એમાંનું જે તે એકજ સર્વ શક્યો; અને નહિ! વાત એવી બની કે અર્જુન અને દુર્યોધન
અન્ને સદાય લેવા દારિકાં પહોંચ્યા. શ્રીકૃષ્ણ (વિચારપૂર્વક એ વિભાગ કર્યા; અને પોતે, તથા પોતાનું સરકર; એ એમાં જેને જે ગપ તે અકેક માગી લેવા કહ્યું. પગ
પાસે બેઠેલા વિવેકી અર્જુનને મન "શ્રીકૃષ્ણ જેવા ભલે બાહ્ય શસ્ત્ર વગરના અને એકાકી હોય તો પણ તેજ અપાર ઉપયોગી, સર્વકળાસંપન્ન અને સર્વદાયક" હતા;
એટલે તેણે તમનેજ માગી લીધા! અને માથા નરક બેઠેલા મિથ્યાભિમાની દુર્યોધનને મન મોટું મૈન્યજ મોટી વસ્તુ હોવાથી તેણે તેજ માગી લીધું! પરિણામે ધર્મી
અર્જુનને મળ્યો વિજય, ભોગ અને મોક્ષ; ત્યારે અધર્મી દુર્યોધનને મળ્યાં પરાજય, મૃત્યુ અને નર્ક! વાંચનાર! તને શું ગમે છે? પ્રાણીપદાર્થનાં નાશવંત ટોળાં? કે
પંક્તિ દ્રવ્ય જેવો અજ્ઞાનની આત્યંત્રિક નિવૃત્તિપૂર્વક પરમાત્મની નિત્ય પ્રાપ્તિ કરાવનારો પરમ ઉદાર કુશળ ગોવાળ (ગોપાળ) સચ્ચિદાનંદ?

માટે આગ્રહપૂર્વક કૃષ્ણને વારંવાર કહ્યું કે, આપણે સંબંધ બંનેની સાથે સમાન છે. (માટે આપણે એકેના પક્ષ લેવો યોગ્ય નથી);^{૨૭} પરંતુ મારાં તે વચનને કૃષ્ણે સ્વીકાર્યું નહિ અને હું કૃષ્ણવિના એક ક્ષણ પણ રહું તેમ નથી;^{૨૮} માટે મેં તો કૃષ્ણના તરફ જોઈને, એવો નિશ્ચય કર્યો છે કે, 'મારે અર્જુનને પણ સહાય કરવી નહિ અને તને પણ સહાય કરવી નહિ.'^{૨૯} હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! તું સર્વ રાજાઓથી પૂજતા ભરતવંશમાં જન્મ્યો છે, માટે જ, ક્ષત્રિયધર્મને અનુસરીને યુદ્ધ કરા!^{૩૦}

વૈશંપાયને કહ્યું:-એ પ્રમાણે બળદેવે કહ્યું; ત્યારે દુર્યોધન તેમને ભેટયો, અને શ્રીકૃષ્ણને સેના તથા શસ્ત્રવિનાના ખાલી કરી નાખ્યા છે, માટે યુદ્ધમાં આપણાજ જય છે, એમ માનવા લાગ્યો.^{૩૧} તે પછી ધૃતરાષ્ટ્રને પુત્ર દુર્યોધન રાજા, કૃતવર્માની પાસે ગયો. તે વખતે કૃતવર્માએ તેને એક અક્ષૌહિણી સેના આપી.^{૩૨} કુરુવંદન દુર્યોધન તે ભયંકર સર્વ સેનાથી વીંટાઈને પ્રસન્ન થયો અને રનેહીએને હર્ષ પમાડતો હસ્તિનાપુર ગયો.^{૩૩}

દુર્યોધન ગયા પછી પીતાંબરધારી જગત્સપ્ત જનાર્દન શ્રીકૃષ્ણે, કિરીટધારી અર્જુનને કહ્યું કે:-^{૩૪} “હું યુદ્ધ કરવાનો નથી, છતાં તેં શો વિચાર કરીને મારી માગણી કરી?”

અર્જુન બોલ્યો:-“હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! તમે તે સર્વને મારવા સમર્થ છો, એમાં સંશય નથી અને હું એકલો પણ તેઓને હણવા સમર્થ છું;^{૩૫} પરંતુ જગતમાં તમે કીર્તિમાન છો, માટે તે યશ તમને પ્રાપ્ત થશે અને હું યશની ગરજવાળો છું; એટલે મેં તમને માગી લીધા છે.^{૩૬} તમે મારા સારથિ થાઓ, એવો સર્વદા મારા મનમાં સંકલ્પ થયા કરે છે; માટે મારી ઘણી રાત્રિઓની ધનિષ્ઠ કામનાને તમારે પૂર્ણ કરવી યોગ્ય છે.”^{૩૭}

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા:-“હે પાર્થ! તું મારી સાથે સ્પર્ધા કરે છે, તે યોગ્ય છે. હું તારે સારથિપણું કરીશ. તારા મનોરથ પૂર્ણ થાઓ!”^{૩૮}

વૈશંપાયને કહ્યું:-એ સાંભળીને અર્જુન

બહુ આનંદ પામ્યો અને તે વખતે મુખ્ય મુખ્ય યાદવોથી વીંટાઈને શ્રીકૃષ્ણની સાથે પાછો યુધિષ્ઠિરની પાસે આવ્યો.^{૩૯}

ઇતિ શ્રીમહાભારત ઉદ્યોગો સેનાયોગ પર્વમાં
“કૃષ્ણસારથ્યસ્વીકાર” એ વિષયને
અધ્યાય ૭ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૮ મો દુર્યોધને શત્રુને પોતાના પક્ષમાં લઈ લીધો.

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

શલ્યઃ શ્રુત્વા તુ દૂતાનાં સૈન્યેન મહતા વૃતઃ ॥
અભ્યયાત્પાંડવાન્ રાજન્ સહ પુત્રેર્મહારથઃ ॥૧॥

વૈશંપાયને કહ્યું:-“હે રાજા! શત્રુરાજા દ્રુપદેથી સંદેશો સાંભળીને, પોતાના મહારથી પુત્રોની સાથે મોટા સૈન્યથી વીંટાઈને પાંડવોની પાસે આવવા નીકળ્યો.^૧ હે જનમેજય રાજા! મહાવીર્ય તથા પરાક્રમવાળો અને અક્ષૌહિણી સ્વામી શત્રુરાજા એટલી મોટી સેના રાખતો હતો કે, તેની સેનાના પડાવ છ ગાઉસુધી પડતો હતો. એકઠો અને હજારો શ્રેષ્ઠ ક્ષત્રિય-વીરો તેની સેનાના નેતાઓ હતા. તેઓ વિચિત્ર કવચવાળા, ચરા, વિચિત્ર ધ્વજ અને ધનુષવાળા, ચિત્રવિચિત્ર અલંકારવાળા, વિચિત્ર રથો તથા વાહનોવાળા, વિચિત્ર માળાઓને ધારણ કરનારા, વિચિત્ર વસ્ત્રો તથા આભૂષણોવાળા અને સ્વદેશી વેષ તથા આભરણોવાળા હતા.^{૨-૫} શત્રુરાજા આવી મોટી સેના લઈને પ્રાણીઓને ગભરાવી મૂકતો હોય અને પૃથ્વીને કંપાવી નાખતો હોય તેમ સેનાને વિશ્રાંતિ આપતો આપતો ધીરે ધીરે ન્યાં યુધિષ્ઠિર રાજા હતા ત્યાં જવા લાગ્યો.”

† एक एव सहायऽलमीशः किं सैन्यकोटिभिः ।
इति वज्रेऽर्जुनः कृष्णं न सैन्यं धार्तराष्ट्रवत् ॥

સર્વ શક્તિમાન એકજ સહાયક પુરતો છે, કરોડો સૈન્યથી શો લાભ? આવા વિચારથી અર્જુન શ્રીકૃષ્ણની માગણી કરી. દુર્યોધનની પેઠે સૈન્યની માગણી કરી નહિ. ગણેશ

હે ભારત ! એટલામાં દુર્યોધને સાંભળ્યું કે, મહા-
રથી મહાત્મા શલ્યરાજ સમીપમાં આવ્યા છે,
એટલે તે પોતે ઝડપથી સામે ગયો અને તેના
સત્કારની તૈયારી કરવા લાગ્યો. “દુર્યોધને શલ્યને
સત્કાર કરવા માટે રમણીય પ્રદેશોમાં રત્નોથી અદ્-
ભુત અને સારી રીતે શલ્યગારેલી સભાઓ તૈયાર
કરાવી. તેમાં જૂદા જૂદા કારીગરોએ ભત ભતની
કીડાઓની ગોઠવણ કરી; અને ત્યાં પુષ્પમા-
ળાઓ, માંસો, ભક્ષ્ય પદાર્થો તથા પીવાના રસોની
સારી સગવડો કરી દીધી. વળી તે સ્થાનોમાં મન-
ના હર્ષને વધારનારા વિવિધ આકારના ફૂવાઓ,
જૂદા જૂદા આકારની વાવો અને જળમંદિરો
તૈયાર કરાવ્યાં. ૧૦ તેવાં સભાસ્થાનોમાં શલ્ય-
રાજ આવી પહોંચતાં જ્યાં ત્યાં ઠેકઠેકાણે દુર્યો-
ધનના પ્રધાનો તેનો દેવની પેઠે સત્કાર કરવા
લાગ્યા. ૧૧ આગળ ચાલતાં શલ્યરાજ બીજા એક
સભાસ્થાનમાં આવ્યો. તે સ્થાન દેવસભાનાં જેવું
દેહીપ્યમાન હતું. તેમાં મનુષ્યોને ન મળે તેવા
સુખકારક વૈભવોના ઉપલોગ કરવાથી રાજા પોતે
પોતાને સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ માનવા લાગ્યો અને ઇ-
ન્દ્રને પણ તુલ્ય ગણવા લાગ્યો. પછી તે ક્ષત્રિય-
શ્રેષ્ઠ રાજાએ આનંદ પામીને સેવકોને પૂછ્યું
કે:— ૧૩ “યુધિષ્ઠિરના કયા પુરુષોએ આ સભાઓ
તૈયાર કરી છે ? તે સભા કરનારાઓને મારી
પાસે લાવો; કારણકે તેઓ બક્ષીસ આપવા યોગ્ય
છે, એમ માફ માનવું છે. ૧૪ હું પ્રસન્ન થઈને તે-
ઓને બક્ષીસ આપું છું, માટે યુધિષ્ઠિર તેને
અનુમોદન આપવું.”

દુર્યોધનના સેવકોએ આશ્ચર્ય પામીને
તે સર્વ વાત દુર્યોધનને કહી. ૧૫ જ્યારે બહુ
પ્રસન્ન થયેલો શલ્યરાજ પોતાનું ભવિત પણ
આપવા તૈયાર થયો છે એવું દુર્યોધને સાં-
ભળ્યું, ત્યારે તે છુપીરીતે મામા શલ્યને
મળ્યો. ૧૬ મદ્રરાજ શલ્ય, દુર્યોધનને જોઈને
તથા તેનો જ તે સર્વ પ્રયત્ન જાણીને તેને લેતો
અને પ્રસન્ન થઈને બોલ્યો કે:— “તને જે ઇષ્ટ
કાંચ તે તું માગી લે.” ૧૭

દુર્યોધન બોલ્યો:— “હે કલ્યાણમૂર્તિ ! તમે સત્ય-

વાદી થાઓ અને મને વર આપો. મારી સર્વ સે-
નાના તમે સેનાપતિ થાઓ, એ મારી માગણી છે.”

વૈશંપાયને કહ્યું:— “ત્યારે શલ્યે કહ્યું કે,
“હું તારો સેનાપતિ થઈશ. બોલ, તારૂં બીજું
શું કરૂં ? ત્યારે દુર્યોધને વારંવાર કહ્યું કે:—
“તમે મારૂં સર્વ કર્યું જ છે.” ૧૮

શલ્ય બોલ્યો:— “હે નરશ્રેષ્ઠ દુર્યોધન ! તું
પોતાના નગરપ્રત્યે જા. હું હવે શત્રુહંતા
યુધિષ્ઠિરને મળવા જઈશ. ૨૦ હે રાજા ! હું યુધિ-
ષ્ઠિરને મળીને તત્કાળ પાછો આવીશ. હે રાજા !
મારે મહાપુરુષ યુધિષ્ઠિરને પણ અવશ્ય
મળવું જોઈએ.” ૨૧

દુર્યોધન બોલ્યો:— “હે પૃથ્વીપતિ રાજા !
તમે યુધિષ્ઠિરને મળીને તત્કાળ પાછા આવજો.
હે રાજેન્દ્ર ! અમે તમારે અધીન છીએ. તમે
અમને આપેલા વરદાનનું સ્મરણ રાખજો.” ૨૨

શલ્ય બોલ્યો:— “તારૂં કલ્યાણ થાઓ. હે
રાજા ! હું સત્વર પાછો આવીશ. હવે તું તારા
નગરપ્રત્યે જા.” આ પ્રમાણે વાતચિત કર્યા પછી
શલ્ય અને દુર્યોધન પરસ્પર લેત્યા. ૨૩ આ
પ્રમાણે દુર્યોધન શલ્યને આમંત્રણ કરીને પાછો
પોતાના નગરમાં આવ્યો અને શલ્ય દુર્યોધનનું
તે કર્મ કહેવામાટે પાંડવો પાસે ગયો. ૨૪

શલ્યરાજ ઉપાલબ્ધ નામના પ્રદેશમાં જઈ
પાંડવોની છાવણીમાં દાખલ થયો અને ત્યાં તેણે
સર્વ પાંડવોને જોયા. ૨૫ તે વખતે મહાબાહુ
શલ્યે પાંડવોને મળીને તેઓનાં યથાવિધિ પાદ,
અર્ધ્ય તથા મધુપર્ક સ્વીકાર્યા. ૨૬ પછી શત્રુદમન
મદ્રરાજ શલ્યે કુશળ પૂછીને પરમ પ્રસન્ન
થઈ યુધિષ્ઠિરને આલિંગન કર્યું; ૨૭ તેમજ ભીમ-
ને, અર્જુનને અને પોતાના સગા ભાણેજ નકુળ
તથા સહદેવને પણ આલિંગન કર્યું. તે પછી
આસન ઉપર બેસીને શલ્યે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે:—
“હે કુરુનંદન ! હે રાજસિંહ ! તમે કુશળ તો
છોને ? હે મહાવિજયિ ! તમે વનવાસથી
મુક્ત થયા તે સારૂં થયું. ૨૮ હે રાજેન્દ્ર ! તમે
નિર્જન અરણ્યમાં જાતાઓની સાથે તથા આ
દ્રોપદીની સાથે નિવાસ કરીને મહાકર્ષિન કામ

કયું છે;^{૩૦} તેમજ ભયંકર ગુપ્તવાસ કરીને પણ દુષ્કર કામ કયું છે. હે ભરતવંશી ! રાજ્યથી ભ્રષ્ટ થયેલાને દુઃખજ હોય છે, તેને સુખ ક્યાંથી હોય ?^{૩૧} હે શત્રુતાપન રાજા ! તમે દુર્યોધને આપેલા આ મહાન દુઃખને અંતે શત્રુઓને મારીને સુખી થશો.^{૩૨} હે નરાધિપ મહારાજા ! તમે લોકતંત્રને બાંધેલો છો, માટે હે તાત ! તમે લોભથી કંઈપણ કાર્ય કરેલું હોય એમ જણાતું નથી.^{૩૩} હે ભરતવંશી યુધિષ્ઠિર ! તમે પુરાતન રાજાઓના માગનેજ અનુસરો અને દાન, તપ તથા સત્યમાં સ્થિર રહો.^{૩૪} હે યુધિષ્ઠિર રાજા ! ક્ષમા, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, સત્ય, અહિંસા અને અદ્ભુત લોક, એ સર્વ તમારેવિષે રહેલાં છે.^{૩૫} હે રાજા ! તમે કોમળ, ઉદાર, પ્રાણબલકા, દાતા અને ધર્મનિષ્ઠ છો તથા લોકોના સાક્ષીરૂપ ધણા ધર્મો તમારી બાજુમાં છે.^{૩૬} હે શત્રુતાપન ! આ સર્વ જગત તમારું બાજુનું છે. હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા ! તમે આ વનવાસના કષ્ટમાંથી પાર ઉતર્યા, એ સાર થયું.^{૩૭} હે રાજેન્દ્ર ! હે પ્રભો ! ધર્મોત્તમા તથા ધર્મના ભંડારરૂપ એવા તમને નાના ભાઈઓની સાથે દુષ્કર પ્રતિજ્ઞા તરી ગયેલા હું બેઠું છું, એ અહોભાગ્ય છે.”^{૩૮}

વેશપાયને કહ્યું:-હે ભરતવંશી રાજા ! તે પછી શલ્યરાજાએ દુર્યોધનની સાથે થયેલો પોતાનો સમાગમ, તેણે કરેલી સેવા તથા તેને પોતે આપેલો વર, એ સર્વ વાત યુધિષ્ઠિરને કહી.^{૩૯} ત્યારે યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:-“હે વીરરાજા ! તમે દુર્યોધનને પ્રસન્ન અંતઃકરણથી સહાય કરવાનું જે વચન આપ્યું તે સાંઝે કયું;^{૪૦} પરંતુ હે અત્યંત શ્રેષ્ઠ રાજા ! તમે માંડે એક કામ કરો એમ હું ઇચ્છું છું. બે કે તે તમારા જેવા એ કરવા જેવું નથી, તોપણ મારા તરફ બેઠને તમારે તે કરવું બેઠવું. તમારું કલ્યાણ થાઓ. હે વીર ! તમે સાંભળો. તે કાર્ય હું તમને કહું છું. હે મહારાજા ! તમે આ લોકમાં યુદ્ધ કરવામાં વાસુદેવ જેવા છો, ૪૧, ૪૨ તેથી હે મહારાજા ! જ્યારે કર્ણ અને અર્જુનન કંદુબનો સમય થાય, ત્યારે તમારે અવશ્ય કર્ણનું

સારથિપણું કરવું.”^{૪૩} અને તેમાં, હે રાજા ! તમે બે માંડે પ્રિય કરવા ઇચ્છતા હો તો તમારે અર્જુનનું રક્ષણ કરવું અને અમારો જય થાય તે માટે કર્ણનો ઉત્સાહ ભાગી પાડવો.^{૪૪} હે મામા ! બે કે આ કાર્ય કરવા જેવું નથી, તોપણ તમારે એ કરવું બેઠવું.”

શલ્ય બોલ્યો:-“હે પાંડવ ! તમારું કલ્યાણ થાઓ ! તમે અર્જુન અને કર્ણના સમાગમમાં મહાત્મા કર્ણનો ઉત્સાહ તોડી પાડવા બે કહો છો તે સંબંધમાં સાંભળો.^{૪૫} હું સંગ્રામમાં અવશ્ય કર્ણનો સારથિ થઈશ; કારણ કે, કર્ણ મને નિત્ય વાસુદેવના જેવોજ માને છે.^{૪૬} હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! કર્ણ જ્યારે સંગ્રામમાં યુદ્ધની ઇચ્છાથી ચઢશે, ત્યારે હું તેને અવળાં તથા અહિતકારી વચનો અવશ્ય કહીશ.^{૪૭} તેમ કરવાથી હે પાંડવ ! તેનો ગર્વ હરાઈ જશે અને તેનું તેજ ક્ષીણ થશે, એટલે તેને સુખથી મારી શકાશે ! આ હું તમને સત્ય કહું છું.^{૪૮} હે તાત ! તમે મને જે કરવા કહ્યું, તે હું આ રીતે કરીશ; એટલુંજ નહિ પણ મારાથી બીજું પણ તમારું જે પ્રિય થઈ શકશે તે હું કરીશ.^{૪૯} હે મહાકાંતિવાળા રાજા ! દૂતમાં તમને દ્રૌપદીની સાથે જે દુઃખ પ્રાપ્ત થયું છે, સૂતપુત્ર કર્ણ જે કઠોર વાક્યો કહ્યાં છે, જટાસુરાં તથા કીચકથી જે મહાકષ્ટ પડ્યું છે અને દમયંતીની પેઠે દ્રૌપદીએ જે જે દુઃખો ભોગવ્યાં છે,^{૫૦} હે વીર ! તે સર્વ દુઃખો પરિણામે તમને સુખ આપનારાં થશે. એ સંબંધમાં તમારે દીનતા ધારણ કરવી નહિ. દેવ મહાબળવાન છે.^{૫૧} હે યુધિષ્ઠિર રાજા ! દુઃખો મોટાનેજ પ્રાપ્ત થાય છે, દેવોને પણ દુઃખો પ્રાપ્ત થયાં છે.^{૫૨} હે ભરતવંશી રાજા ! સંભળાય છે કે, દેવના રાજા, ઇન્દ્ર પણ પોતાની પત્નીની સાથે મોટું દુઃખ ભોગવ્યું હતું.”^{૫૩}

ઈતિ શ્રીમહાભારત ઉદ્યોગો સેનાધોગ પર્વમાં

“શલ્યવાક્ય” એ વિષયનો

અધ્યાય ૮ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૯ મો

વિશ્વરૂપનો વધ

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

કથમિદ્રેણ રાજેન્દ્ર સમાર્ચેણ મહાત્મના ॥

દુઃસ્વં પ્રાપ્તં પરં ઘોરમેતદિચ્છામિ વેદિતુમ્ ॥૧॥

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું:—“હે રાજેન્દ્ર! મહાત્મા ઇન્દ્રને તથા તેની ભાર્યાને કેવી રીતે મહાભયં કર દુઃખ પ્રાપ્ત થયું હતું? એ જાણવાની હું ઇચ્છા રાખું છું.”^૧

શક્ય યોદ્ધો:—“હે ભરતવંશી રાજા! ઇન્દ્રને તથા તેની ભાર્યાને જે રીતે દુઃખ પડ્યું હતું, તે સંબંધમાં તમે પૂર્વે થયેલા એક પુરાતન ઇતિહાસને સાંભળો.^૨ પૂર્વે દેવોમાં શ્રેષ્ઠ એવા મહાતપસ્વી ત્વષ્ટા નામના પ્રજાપતિ હતા. તેમણે ઇન્દ્રના દ્રોહથી વિશ્વરૂપ નામનો ત્રણ માથાવાળો પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો હતો.^૩ તે મહાતેજસ્વી વિશ્વરૂપ ઇન્દ્રપદની ઇચ્છા કરતો હતો. તેનાં સૂર્ય, ચંદ્ર અને અગ્નિના જેવાં ભયંકર ત્રણ મુખો હતાં. તેમાંના એક મુખથી તે વેદો જાણતો હતો, બીજા મુખથી મદિરાપાન કરતો હતો અને ત્રીજા મુખથી સર્વ દિશાઓને જાણે પી જતો હોય તેમ જોતો હતો.^૪ હે શત્રુઓને દમનારા રાજા! તે ત્રિશિરા તપસ્વી, કામજ તથા જિતેન્દ્રિય હતો અને ધર્મ તથા તપમાં તત્પર રહેતો હતો. તેનું તપ મહાતીવ્ર અને દુશ્વર હતું.^૫ તે અમાપ તેજવાળા ત્રિશિરાના તપોજળને તથા સત્યને જોઈને, ઇન્દ્રને ખેદ ઉત્પન્ન થયો કે, ‘આ ઇન્દ્ર ન થાય તો હીકા!’ એ વિશ્વરૂપ કેવીરીતે વૈભવોમાં આસક્ત થઈ જાય અને આ મહાન તપ કરવું બંધ કરે? અહો, આ ત્રિશિરા તો તપશ્ચર્યાથી વૃદ્ધિ પામીને સર્વ ભુવનને ગળી જશે!’^૬ હે ભરતશ્રેષ્ઠ! આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના વિચાર કર્યો પછી બુદ્ધિમાન ઇન્દ્રે ત્વષ્ટાના પુત્ર વિશ્વરૂપને લોભાવવામાટે અપ્સરાઓને આજ્ઞા કરી કે, “હે અપ્સરાઓ! તમે જાઓ, અને જે રીતે ત્રિશિરા કામલોગોમાં અત્યંત આસક્ત થઈ જાય, તે પ્રમાણે તત્કાળ કરો તથા

તેને લોભાવો, વિલંબ કરશો નહિ.”^૭ તમે સઘળી શૃંગારિક વેષવાળી, સુંદર નિતંબવાળી, મનોહર હારવાળી, હાવ (શૃંગારની ચેષ્ટાઓ) તથા ભાવ (હર્ષાદિક ચિત્તવિકારો)થી યુક્ત અને સૌંદર્યવટે સુશોભિત જાણાઓ છો;^૮ માટે તમે તે વિશ્વરૂપને સારીરીતે લોભાવો અને મારા ભયને શાંત કરો. તમારું કલ્યાણ થાઓ. હે સુંદર સ્ત્રીઓ! મને મારું ચિત્ત અસ્વસ્થ લાગે છે, માટે તમે મારા તે મહાઘોર ભયને ત્વરાથી દૂર કરો.”^૯

અપ્સરાઓ યોદ્ધી:—“હે બલ દેવને નાશ પમાડનારા ઇન્દ્ર! અમે તેને લોભાવવામાટે એવો યત્ન કરીશું, કે જેથી તમારો ભય દૂર થઈ જશે.”^{૧૦} હે દેવ! પોતાનાં ચક્ષુવટે જગતને બાળી મૂકતા હોય એવા તે તપોનિધિને લોભાવવામાટે અમે બધી એકઠી મળીને ત્યાં જઈશું; અને તેને વશ કરવા તથા તમારો ભય દૂર કરવા યત્ન કરીશું.”

શક્ય યોદ્ધો:—પછી ઇન્દ્રે આજ્ઞા આપી એટલે તે સુંદર અંગોવાળી અપ્સરાઓ ત્રિશિરાની પાસે ગઈ અને વિવિધ ભાવોથી ત્રિશિરાને લોભાવવા લાગી તથા તેને નિત્ય પોતાના અંગોનું સૌંદર્ય દેખાડવા લાગી; પરંતુ તે મહાતપસ્વી તેઓને જોઈને આનંદ પામ્યો નહિ; કારણ કે પૂર્વસાગરના જેવો ગંભીર તે ત્રિશિરા ઇન્દ્રિયોને વશ કરીનેજ તપ કરવા તત્પર થયો હતો. અપ્સરાઓ મહાપ્રયત્ન કરતાં પણ જ્યારે ક્ષત્રી નહિ, ત્યારે પાછી ઇન્દ્રની, પાસે ગઈ;^{૧૧} અને સઘળીઓ એ હાથ જોડીને દેવરાજને કહેવા લાગી કે, ‘હે પ્રભો! તે દુર્જય તપસ્વીને ધૈર્યથી ડગાવી શકાય તેમ નથી; માટે હે મહાભાગ! હવે પછી તમારે જે ઉપાય કરવો હોય તે કરો.’ તે સાંભળીને મહાબુદ્ધિમાન ઇન્દ્રે તે અપ્સરાઓનો સત્કાર કરીને તેઓને વિદાય કરી^{૧૨} અને હે યુધિષ્ઠિર! પછી તે ત્રિશિરાના વધનો ઉપાય વિચારવા લાગ્યો. પ્રતાપી, બુદ્ધિમાન તથા વીર એવા ઇન્દ્રે ગુપચૂપ ચિંતન કરીને, ત્રિશિરાના વધને માટે નિશ્ચય કર્યો કે:—“આજે હું તેના ઉપર વજ્ર ફેંકું, એટલે તે તત્કાળ નાશ પા-

મશે.^{૨૧} દુર્બળ શત્રુ પણ વૃદ્ધિ પામ્યો હોય તો બળવાને તેની બેદરકારી કરવી નહિ.' આ રીતે શાસ્ત્રબુદ્ધિથી નિશ્ચય કરીને તેણે ત્રિશિરાના વધને માટે પાકો ઠરાવ કર્યો.^{૨૨} પછી કોધ પામેલા ઇંદ્રે, અમિના જેવું ઝળહળતું, ઘોર રૂપવાળું ભયંકર વજ્ર ઉગામીને ત્રિશિરાના ઉપર ફેંક્યું;^{૨૩} એટલે ત્રણ મસ્તકવાળો વિશ્વરૂપ તે વજ્રનો દઢ પ્રહાર થતાંજ તેનાથી હણાઈને, તૂટેલું પર્વતનું શિખર જેમ પૃથ્વીપર પડે તેમ પડ્યો!

પર્વતના જેવા પ્રચંડ દેહવાળા ત્રિશિરાને વજ્રથી હણાઈને પડેલો જોવા છતાં તેના તેજથી બળતા ઇંદ્રને ક્ષાંતિ વળી નહિ.^{૨૪} પ્રદીપ્ત તેજવાળો ત્રિશિરા જો કે હણાયલો હતો, તોપણ તે જીવતા જેવો દેખાતો હતો અને તેને મારી નાખ્યા છતાં રણભૂમિમાં પડેલાં તેનાં અદ્ભુત મસ્તકો જીવતાં હોંય તેવાં લાગતાં હતાં.^{૨૫} તેથી ઇંદ્રનાં ગાત્રો શિથિલ થઈ ગયાં અને તે વિચાર કરતો ઉભો રહ્યો; એટલામાં હે મહારાજ! જ્યાં તે ત્રિશિરાને મારી પાડ્યો હતો, તે અરણ્યમાં એક સુતાર ખાંધપર કુહાડો લઈને આવી પહોંચ્યો. ભયભીત થયેલા ઇંદ્રે નજીક આવેલા તે સુતારને જોઈને સત્વર તેને કહ્યું કે:—‘તું મારા કહેવા પ્રમાણે કર. આનાં માથાંઓને ઝટ કાપી નાખ.’^{૨૬}

સુતાર બોલ્યો:—‘આના ખભા ઘણા મોટા છે, માટે તે કાપતાં મારો કુહાડો ભાગી જશે. વળી સજ્જનોએ નિંદેલું કર્મ હું કરી પણ શકતો નથી.’^{૨૭}

ઇંદ્ર બોલ્યો:—‘તું મારા આ વચન પ્રમાણે ઝટ કર, ભય પામીશ નહિ. મારી કૃપાથી તારૂં શસ્ત્ર વજ્ર જેવું દઢ થશે.’^{૨૮}

સુતાર બોલ્યો:—‘આવું ઘોર કર્મ કરવા તૈયાર થયેલો તું કોણ છે, તે હું શી રીતે બાણું? હું તારૂં નામ સાંભળવા ઇચ્છું છું, માટે તું મને સાચેસાચું કહે.’^{૨૯}

ઇંદ્ર બોલ્યો:—‘હે સુતાર! તું બાણ કે હું દેવોનો રાજા ઇંદ્ર છું, માટે હે સુતાર! તું મારા

કહેવા પ્રમાણે આ કામ કર. એમાં વિચાર કરીશ નહિ.’^{૩૦}

સુતાર બોલ્યો:—‘ઓ ઇંદ્ર! તને આવું કર્મ કરવાથી લાજ કેમ આવતી નથી? શું, તને આ ઋષિપુત્રને હણવાથી બ્રહ્મહત્યા લાગશે તેનો પણ ભય નથી?’^{૩૧}

ઇંદ્ર બોલ્યો:—‘હું પાછળથી પવિત્ર થવા માટે મહાકઠિન ધર્મોચરણ કરીશ. મેંજ આ મહાપ્રતાપી શત્રુને વજ્રથી મારી નાખ્યો છે; તથાપિ હે સુતાર! હજીસુધી હું ઉદ્ધિગ્ધ થઈને આનાથી ભય પામું છું; માટે તું એનાં મસ્તકોને તુરંત કાપી નાખ. હું તારા ઉપર અનુગ્રહ કરીશ.’^{૩૨} મનુષ્યો યજ્ઞોમાં તને પશુનું મસ્તક યજ્ઞભાગતરીકે આપશે. હે સુતાર! આ તારા ઉપર અનુગ્રહ છે. હવે તું તત્કાળ મારૂં પ્રિય કર!’^{૩૩}

શક્ય બોલ્યો:—‘એ સાંભળીને સુતારે તે વખતે મહેંદ્રના વચનથી કુહાડાવડે ત્રિશિરાનાં ત્રણે માથાંઓ કાપી નાખ્યાં.’^{૩૪} તે મસ્તકો કાપતાંજ તેમાંથી કપિંજલ, તિત્તિર અને કલવિક નામનાં પક્ષીઓ નીકળીને સર્વત્ર ઉડવા લાગ્યાં.^{૩૫} ત્રિશિરા જે મુખથી વેદો બાણોતો હતો તથા સોમપાન કરતો હતો, તે મુખથી તત્કાળ કપિંજલ પક્ષીઓ નીકળ્યાં.^{૩૬} હે પાંડવરાજ! જે મુખથી સર્વ દિશાઓને પી જતો હોય તેમ જોતો હતો તે મુખથી તેતર પક્ષીઓ નીકળ્યાં.^{૩૭} અને હે ભરતદ્રેષ્ઠ! ત્રિશિરાનું જે મુખ મહિરાપાન કરતું હતું, તેનાથી કલવિકો અને શકરાઓ ઉત્પન્ન થયા.^{૩૮} આ રીતે ત્રિશિરાનાં મસ્તકો કાપી નાખ્યા પછી ઇંદ્ર સંતાપરહિત થયો અને તે આનંદ પામીને સ્વર્ગમાં ગયો તથા સુતાર પણ પોતાને ઘેર ગયો.^{૩૯} દૈત્યહંતા ઇંદ્ર, શત્રુને મારીને પોતાને કૃતાર્થ થયેલો માનવા લાગ્યો; પરંતુ પ્રજાપતિ ત્વષ્ટા, પોતાના પુત્રને ઇંદ્રે મારી નાખ્યો એમ સાંભળીને, કોધવડે લાલચોળ આંખો કરી આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.

ત્વષ્ટા બોલ્યો:—‘ઇંદ્રે નિત્ય તપશ્ચર્યા કરનારા, ક્ષમાશીલ, દાંત અને જિતેન્દ્રિય એવા મારા પુત્રને અપરાધવિના મારી નાખ્યો;’^{૪૦} માટે હું

ઇંદ્રના વિનાશને માટે વૃત્રને ઉત્પન્ન કરે છું. લોકો મારા પરાક્રમને તથા તપના મહાન બળને જુઓ તથા પાપચિત્તવાળો દુરાત્મા દેવેન્દ્ર પણ તે જુઓ!!” આવું કહીને ક્રોધ પામેલા તપસ્વી તથા મહાયશસ્ત્રી ત્વષ્ટાએ જળનો સ્પર્શ કર્યો અને અગ્નિમાં હોમ કરીને ઘોર વૃત્રને ઉત્પન્ન કરી તેને કહ્યું કે:—“હે ઇંદ્રશત્રુ! તું મારા તપના પ્રભાવથી વૃદ્ધિ પામ !” ૪૬-૪૮ એ પ્રમાણે કહેતાંજ સૂર્ય તથા અગ્નિના જેવી કાંતિવાળો તે સ્વર્ગને પણ ઢાંકી દે એટલો વધી ગયો! પછી ઉદય પામેલા કાળ-સૂર્યના જેવો તે બોલ્યો કે, ‘હું શું કરું ?’ ૪૯ ત્યારે ત્વષ્ટાએ તેને કહ્યું કે, ‘તું ઇંદ્રનો નાશ કર!’ તે સાંભળીને વૃત્ર સ્વર્ગમાં ગયો અને ત્યાંહે કુરુસત્તમ! ક્રોધે ભરાયલા તે વૃત્ર અને ઇંદ્રની વચ્ચે બહુ ભયંકર મોટું યુદ્ધ થવા લાગ્યું. એ યુદ્ધમાં વીર વૃત્રે, શતકેતુ ઇંદ્રને પકડી લીધો. ૫૦ અને તેણે ક્રોધયુક્ત થઈ મોં પહોળું કરીને ઇંદ્રને મોંમાં નાખી દીધો! આ રીતે વૃત્ર ઇંદ્રને ગળી ગયો, ત્યારે સ્વર્ગના દેવો ગભરાટમાં પડી ગયા. ૫૧ અને તે મહાબળશાળીઓએ વૃત્રનો નાશ કરનારે બગાસું ઉત્પન્ન કર્યું. તેથી વૃત્રને બગાસું આવ્યું અને બગાસું ખાતાં તેનું મુખ પહોળું થયું, એટલે ઇંદ્ર પોતાનાં અંગોના સંક્રાંત્ય કરીને તે મુખમાંથી બહાર નીકળી ગયો, ત્યારથી આરંભીને બગાસાંએ લોકોના પ્રાણનો આશ્રય કર્યો છે. ૫૨ ઇંદ્રને નીકળેલો જોઈને સર્વ દેવો પ્રસન્ન થયા અને ફરી વૃત્ર તથા ઇંદ્રની વચ્ચે યુદ્ધ થવા લાગ્યું. ૫૩ હે ભરતશ્રેષ્ઠ! તે વખતે ક્રોધે ભરાયલા તે બન્નેનું ઘણું સમયસુધી ઘોર યુદ્ધ ચાલ્યું, પણ ન્યારે બળવાન વૃત્ર રણમાં વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો, ત્યારે ત્વષ્ટાના તેજબળથી અસ્ત થયેલો ઇંદ્ર યુદ્ધમાંથી પાછો ફર્યો. તે વખતે ઇંદ્રને પાછો ફરેલો જોઈને દેવો બહુ ખેદ પામ્યા; ૫૪ અને હે ભારત! ત્વષ્ટાના તેજથી મોહિત થયેલા તે સર્વે ઇંદ્રને મળીને મુનિઓની સાથે વિચાર કરવા લાગ્યા. ૫૫ હે રાજા! ભયવડે મોહિત થયેલા તથા વૃત્રના વધની ઇચ્છા કરતા તેઓ, હવે શું કરવું? તેનો વિચાર કરીને પછી

મંદરના શિખર ઉપર બેસી મનવડે મહાત્મા અવિનાશી વિષ્ણુનું ધ્યાન કરવા લાગ્યા. ૫૬

ઈતિ શ્રીમહાઉદ્યોગો સેનાદ્યોગપર્વમાં

“ઇંદ્રવિજય” એ વિષયનો અધ્યાય

૯ મા સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૦ મો

વૃત્રનો વધ

॥ ઇંદ્ર ઉવાચ ॥

सर्वं व्यात्मिदं देवा वृत्रेण जगदव्ययम् ॥

न ह्यस्य सदृशं किंचित्प्रतिघाताय यद्भवेत् ॥ ૧॥

ઇંદ્ર બોલ્યો:—“હે દેવો! વૃત્રાસુરે આ શાશ્વત આણું જગત ઘેરી લીધું છે અને એનો નાશ કરે તેવું કંઈજ નથી. ૧ હું પૂર્વે સમર્થ હતો, પરંતુ હમણાં અસમર્થ થઈ ગયો છું. હવે મારે તમારે કલ્યાણ કેવી રીતે કરવું? મને તો તે જિતી ન શકાય તેવો લાગે છે. ૨ તે તેજસ્વી છે, મહાત્મા છે અને યુદ્ધમાં અમાપ પરાક્રમવાળો છે. તે જો ધારે તો દેવ, અસુર અને મનુષ્યોની સાથે આ સર્વ ત્રિભુવનને ગળી જાય તેવો છે; ૩ માટે હે દેવો! તમે મારા આ નિશ્ચયને સાંભળો. આપણે સૌ વિષ્ણુના સ્થાનમાં જઈ તે મહાત્માને મળીને તથા તેની સાથે વિચાર કરીને, દુરાત્મા વૃત્રના વધનો ઉપાય જાણીશું.”

શલ્ય બોલ્યો:—“આ પ્રમાણે ઇંદ્રે કહ્યું ત્યારે દેવો તથા ઋષિગણો મહાબળવાન શરણુગત-વત્સલ વિષ્ણુદેવને શરણે ગયા; ૪ અને વૃત્રના ભયથી પીડાયલા તે સર્વે દેવેશ વિષ્ણુને કહેવા લાગ્યા કે:—“હે વિષ્ણુ! પૂર્વે તમે ત્રણ પગ-લાંથી ત્રણ લોકને દબાવી દીધા હતા, દેવો પાસેથી અમૃત લઈને દેવોને આપ્યું હતું અને મહાદેવ્ય બલીને બાંધીને ઇંદ્રને દેવનો રાજા કર્યો હતો. ૫ તમે સર્વ દેવોના પ્રભુ છો, તમારાથી આ સર્વ જગત વ્યાપ્ત થયું છે અને હે મહાદેવ! સર્વ લોકોએ નમસ્કાર કરેલા દેવ તમેજ છો. ૬ દેવોના હંતા શ્રેષ્ઠ દેવ! આ સર્વ જગત વૃત્રથી ભરાઈ ગયું છે, માટે તમે ઇંદ્રસહિત સર્વે દે-

વોને આશ્રય આપો. ૧૮

વિષ્ણુ બોલ્યા:- ‘મારે તમારું અવશ્ય ઉત્તમ હિત કરવું જોઈએ; માટે હું તમને ઉપાય કહું છું; તે કરવાથી વૃત્ત નાશ પામશે. ૧૦ તમે ઋષિઓ તથા ગંધર્વોની સાથે જ્યાં એ વિશ્વરૂપધારી વૃત્ત હોય ત્યાં જાઓ અને તેને સામથી શાંત કરો. તેમ કરવાથી તમે તેને જિતશો. ૧૧ હે દેવો! મારા તેજવટે ઇંદ્રનો જય થશે. હું અદશ્યસ્વરૂપે ઇંદ્રના ઉત્તમ આયુધ વજ્રમાં પ્રવેશ કરીશ. ૧૨ હે દેવશ્રેષ્ઠો! તમે ઋષિઓ તથા ગંધર્વોની સાથે જાઓ અને વૃત્ત તથા ઇંદ્રની વચ્ચે સંધિ કરાવી દો, વિલંબ ન કરો. ૧૩

શક્ય-બોલ્યા:- ‘આ પ્રમાણે વિષ્ણુ લગવાને કહ્યું ત્યારે ઋષિઓ તથા દેવો એકઠા મળીને, ઇંદ્રને આગળ કરી વૃત્ત પાસે જવા નીકળ્યા. ૧૪ પછી મહાતેજસ્વી દેવો ઇંદ્રની સાથે વૃત્તની આગળ જાવ્યા, ત્યારે તેઓએ તેજવટે પ્રજ્વલિત, દશે દિશાઓને તપાવતા અને સૂર્ય તથા ચંદ્રની પેઠે ત્રણ લોકોને ઘાસ કરતો હોય તેવા વૃત્તને જોયો. ૧૫, ૧૬ પછી ઋષિઓ, પાસે જઈને વૃત્તને પ્રિય વચન કહેવા લાગ્યા કે:- ‘હિ હુર્જય! તારા તેજવટે આ સર્વ જગત વ્યાપ્ત થઈ ગયું છે; ૧૭ તેમ છતાં હે બળવાનોમાં શ્રેષ્ઠ! તું ઇંદ્રને જિતી શકતો નથી. તમને બંનેને યુદ્ધ કરતાં ઘણો સમય વીતી ગયો છે; ૧૮ અને તેથી દેવ, અસુર તથા મનુષ્યોની સાથે સર્વ પ્રજા પીડાય છે, માટે હે વૃત્ત! તું ઇંદ્રસાથે હમેશની મિત્રતા કર. ૧૯ એમ કરવાથી તું સુખી થઈશ અને તને શાશ્વત ઇંદ્રલોકની પણ પ્રાપ્તિ થશે.’

આવાં ઋષિઓનાં વાક્ય સાંભળીને, મહાબળવાન વૃત્રાસુર, મસ્તકવડે તે સર્વ ઋષિઓને પ્રણામ કરીને બોલ્યો કે:- ‘મહાભાગ્યશાળી એવા તમે સર્વેએ તથા સર્વ ગંધર્વોએ જે કહ્યું, તે સર્વ મેં સાંભળ્યું. હવે હે નિષ્પાપો! હું જે કહું તે તમે પણ સાંભળો. મારી અને ઇંદ્રની વચ્ચે સંધિ કેવી રીતે થાય? હે દેવો! જે તેજની મિત્રતા થાયજ કેમ? ૨૦-૨૨

ઋષિઓ બોલ્યા:- ‘જન્મમાં એકવાર પણ

સત્સમાગમની ઇચ્છા કરવી. તે પછી જે થવાનું હોય તે ભલે થાય. પુરુષે સત્પુરુષની સંગતિનો સમય પ્રાપ્ત થતાં તેને મિથ્યા જવા દેવો નહિ; પરંતુ સત્સંગતિની ઇચ્છા હમેશાં રાખવી. ૨૩ સજ્જનોની સંગતિ દઢ હોય છે-અર્થાત્ તે એકવાર થયા પછી તૂટતી નથી. વળી ધીર પુરુષ અર્થસંબંધી કષ્ટોમાં અર્થકારી વચનો કહી આશ્રય આપે છે. સત્પુરુષની સંગતિ મહા અર્થ આપનારી છે; માટે ધીર પુરુષે સજ્જનનો ઘાત કરવા ઇચ્છા કરવી નહિ. ૨૪ ઇંદ્ર સત્પુરુષોને માન્ય છે, મહાત્માઓને આશ્રય આપનારો છે, સત્યવાદી છે, ઉત્તમ આચારવાળો છે, ધર્મવેત્તા છે અને કોઈ પણ વિષયનો બારીકાઈથી નિશ્ચય કરનારો છે; ૨૫ માટે તેવા ઇંદ્રની સાથે તું હમેશની મિત્રતા કર; અમારા કહેવાપર વિશ્વાસ રાખ અને હવે બીજા-ત્રીજા વિચાર કર નહિ. ૨૬

શક્યે કહ્યું:- ‘મહર્ષિઓનું કહેવું સાંભળીને, મહાતેજસ્વી વૃત્રે તેઓને કહ્યું કે:- ‘આપ મહાસમર્થ તપસ્વીઓ મારે અવશ્ય માન્ય છો; ૨૭ પરંતુ હે દેવો! હું જે કહું તે સર્વ જો તમે કરતા હો તો પછી, મહર્ષિઓએ મને જે કહ્યું છે તે સર્વ હું કરીશ. ૨૮ હે વિષ્ણુ! દેવો-સહિત ઇંદ્ર, મારો શુષ્ક વસ્તુથી, ભીની વસ્તુથી, પાષાણથી, કાષ્ઠથી, શસ્ત્રથી, અસ્ત્રથી, દિવસે અથવા રાત્રે વધ કરે નહિ; આ ડરાવથી મને ઇંદ્રની સાથે હમેશની મિત્રતા કરવી રહે છે. ૨૯ હે ભરતશ્રેષ્ઠ! એ સાંભળીને ઋષિઓએ તેને ‘ભલે, તેમ થશે.’ એમ કહ્યું.

આ પ્રમાણે સંધિ થવાથી વૃત્રાસુર બહુ આનંદ પામ્યો; ૩૦-૩૧ અને ઇંદ્ર પણ હર્ષયુક્ત થઈને સર્વદા સાવધ રહેવા લાગ્યો તથા વૃત્રના વધસંબંધી ઉપાયોનું ચિંતન કરવા લાગ્યો. ૩૨ દેવરાજ ઇંદ્ર, હમેશાં વૃત્રનાં છિદ્ર ખોળતો ઉદ્દેગથી રહેતો હતો. એવામાં એક દિવસે તેણે સસુદ્રના કિનારાપર વૃત્રાસુરને જોયો. ૩૩ તે સમયે સંધ્યાકાળ હતો અને અતિ દારુણ સુહૃત્ હતું. લગવાન ઇંદ્રે, વૃત્રને આપેલા વરદાનનું સ્મરણ કરીને વિચાર્યું કે, ૩૪ ‘આ લયંકર સંધ્યાસમય

છે, અત્યારે રાત્રિ અથવા દિવસ કંઈ નથી, આ વૃત્રાસુર માંડે સર્વસ્વ હરણ કરનારો શત્રુ છે, માટે એનો અવશ્ય વધ કરવો જોઈએ.^{૩૫} જો હું આજે આ મહાબળવાન તથા મોટા શરીરવાળા મહાસુરને ઠગીને એનો નાશ ન કરે તો માંડે કદ્યાણુ થશે નહિ.^{૩૬} આવો વિચાર કરતાં કરતાં ઇંદ્રે વિષ્ણુનું સ્મરણ કર્યું. એટલામાં તેણે સમુદ્રમાં પર્વતના જેવડો મોટો શ્રીણનો ઠગ જોયો. તે જોઈને ઇંદ્રે વિચાર્યું કે, 'આ શ્રીણ શુષ્ક નથી, તેમ ભીનું પણ નથી, તેમજ આ શસ્ત્ર પણ નથી; માટે હું આ શ્રીણ વૃત્રપર ફેંકીશ એટલે એનો ક્ષણમાજ નાશ થશે !'^{૩૮} આવો વિચાર કરીને ઇંદ્રે વજ્રસાથે તે શ્રીણ લઈને તુરત વૃત્રના પર ફેંક્યું અને વિષ્ણુએ તે શ્રીણમાં પ્રવેશ કરીને વૃત્રનો નાશ કર્યો !^{૩૯}

વૃત્રાસુરનો નાશ થતાંજ દિશાઓ અંધકાર-રહિત થઈ ગઈ, સુખકર વાયુ વાવા લાગ્યો અને પ્રજા હર્ષમાં આવી ગઈ.^{૪૦} તે પછી દેવો, ગંધર્વો, યક્ષો, રાક્ષસો, મહાસર્પો તથા ઋષિઓ અનેક પ્રકારનાં સ્તોત્રોથી મહેંદ્રની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા;^{૪૧} અને સર્વ પ્રાણીઓએ તેને નમસ્કાર કર્યા, ત્યારે તેણે સર્વ પ્રાણીઓનું સાંત્વન કર્યું. આ રીતે શત્રુને મારીને ધર્મવેત્તા ઇંદ્ર મનમાં પ્રસન્ન થયો અને તેણે દેવતાઓની સાથે ત્રિલુપનશ્રેષ્ઠ વિષ્ણુની પૂજા કરી.

દેવોને ભય કરનારા મહાવીર્યવાન વૃત્રને માર્યા પછી ઇંદ્ર અત્યંત ખિન્ન થઈ ગયો; કારણ કે તે ત્રિશિરને મારવાથી થયેલી બ્રહ્મહત્યાવડે પ્રથમથીજ પીડાતો હતો, તેમાં આ વૃત્રને ઠગાઈથી માર્યો તેથી વધારે ઉદાસ થઈ ગયો.^{૪૨-૪૪} પાપથી પરાભવ પામેલો ઇંદ્ર બેશુદ્ધ તથા ગાંડો થઈ ગયો અને તે સર્વ લોકના છેડા ઉપર(અર્થાત્ જ્યાં કોઈ આવે નહિ એવા સ્થાનમાં) તરફડતા સર્પની પેઠે પાણીમાં ગુમ થઈને રહેવા લાગ્યો, તેથી તે ક્યાં છે ? એ કોઈને ખબર પડી નહિ. આ રીતે દેવેંદ્ર, બ્રહ્મહત્યાના ભયથી પીડાઈને જ્યારે નાસી ગયો, ત્યારે ભૂમિ નાશ પામી હોય તેવી થઈ ગઈ, પૃથ્વીપરનાં વૃક્ષો નાશ પામી

ગયાં, વનો સૂકાઈ ગયાં, નદીના પ્રવાહો અટકી પડ્યા, સરોવરો પાણીવિનાનાં થઈ ગયાં અને અનાવૃષ્ટિને લીધે પ્રાણીઓ ખળભળી ઉઠ્યાં! દેવો અને મહર્ષિઓ પણ પુષ્કળ ત્રાસી ગયા.^{૪૫-૪૮} અને રાજાવિનાનું સર્વ જગત ઉપદ્રવોથી પીડાવા લાગ્યું. તે વખતે સ્વર્ગમાં દેવેંદ્રવિનાના થયેલા દેવર્ષિઓ અને દેવો ભયભીત થઈ ગયા તથા વિચાર કરવા લાગ્યા કે:-'હવે આપણો રાજા કોણ થશે ? દેવોનું રાજ્ય કરવાનો વિચાર કોઈપણ મનમાં લાવતો નથી !'^{૪૯, ૫૦}

ઇતિ શ્રીમહાદેવ ઉદ્યોગો સેનાદ્યોગપર્વમાં
“વૃત્રવધમાં ઇંદ્રવિજય” એ વિષયનો

અધ્યાય ૧૦ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૧ મો

નહુપને ઇંદ્ર કર્યો.

॥ શલ્ય ઉવાચ ॥

ઋષયોઽથાન્નવન્સર્વે દેવાશ્ચ ત્રિદશેશ્વરાઃ ॥

અયં વં નહુપઃશ્રીમાન દેવરાજ્યઽભિષિચ્યતામ્ ॥

શલ્યે કહ્યું:-પછી સ્વર્ગાધિપતિ સર્વ દેવો તથા ઋષિઓ બોલ્યા કે:-'આ શ્રીમાન નહુપ-રાજાનો દેવરાજ્ય ઉપર અભિષેક કરો.' એ તે-જસ્વી, યશસ્વી તથા સદા ધાર્મિક છે.' આ પ્રમાણે કહ્યા પછી તે સર્વ નહુપની પાસે જઈને બોલ્યા કે:-'હે પૃથ્વીપતિ ! તમે અમારા રાજા થાઓ.'^૧ ત્યારે પોતાનું હિત ધ્યેષ્ટતા નહુપે, પિતૃઓસહિત દેવોને તથા ઋષિગણોને કહ્યું કે:-^૨'હું દુર્બળ છું, આપનું રક્ષણ કરવાની શક્તિ મારામાં નથી, બળવાન હોય તેજ રાજા થઈ શકે છે અને તે બળ ઇંદ્રમાં નિત્ય હોય છે.'^૩ ઋષિ આદિ સર્વ દેવોએ પુનઃ તેને કહ્યું કે:- 'તમે અમારાં તપોબળથી યુક્ત થઈને સ્વર્ગના રાજ્યનું રક્ષણ કરો.'^૪ રાજા ન હોવાથી અમારા પરસ્પરમાં ઘોર ભય ઉત્પન્ન થશે એમાં સંશય નથી; માટે હે રાજેંદ્ર ! તમે અભિષેક થાઓ અને સ્વર્ગના રાજા થાઓ.'^૫ તમે તમારી દૃષ્ટિ આગળ આવનારા દેવ, દાનવ, યક્ષ, ઋષિઓ,

રાક્ષસો, પિતૃઓ, ગંધર્વો તથા ભૂતોનાં તેજને જોતાંની સાથેજ હરણુ કરશે અને બળવાન થશે; માટે તમે સર્વદા ધર્મને આગળ રાખીને સર્વ લોકના રાજા થાઓ^{૧૭} અને સ્વર્ગમાં રહી બ્રહ્મર્ષિઓનું તથા દેવોનું રક્ષણ કરો.’

હે રાજેન્દ્ર ! આ પ્રમાણે કહીને તેઓએ સ્વર્ગમાં નહુષનો રાજાતરીકે અભિષેક કર્યો.^{૧૮} તે વખતે નહુષ ધર્મને આગળ રાખીને સર્વ લોકનો અધિપતિ થયો. જો કે નહુષરાજા ધર્માત્મા હતો, તોપણ તે અતિ દુર્લભ વર મેળવીને તથા સ્વર્ગનું રાજ્ય પામીને કામાત્મા થઈ ગયો ! દેવોનો રાજા નહુષ દેવના સર્વ બળીયાઓમાં, નંદનવર્નમાં, ઉપવનોમાં, કેલાસ પર્વત ઉપર, હિમાલયની પીઠ ઉપર, મંદર પર્વત ઉપર, શ્વેત પર્વત ઉપર, સહ્યપર્વત ઉપર, મહેન્દ્રપર્વત ઉપર, મલયપર્વત ઉપર, સમુદ્રમાં અને નદીઓમાં અપ્સરાઓ તથા દેવકન્યાઓથી વીંટાઈને અનેક પ્રકારની કીડાઓ કરવા લાગ્યો.^{૧૯} તે કાનને તથા મનને આકર્ષણ કરે તેવી જાત જાતની દ્વિવ્ય કથાઓ, સર્વ વાદિત્રો તથા મધુર સ્વરવાળું ગાયન સાંભળવા લાગ્યો.^{૨૦} વિશ્વાવસુ, નારદ, ગંધર્વો તથા અપ્સરાના ગણો અને છ ઋતુઓ મૂર્તિમત્ થઈને તે દેવરાજની ઉપાસના કરવા લાગ્યા;^{૨૧} અને સુગંધવાળો, મનોહર તથા સુખકારક શીતળ વાયુ તેની આસપાસ વાવા માંડ્યો. આ પ્રમાણે દુરાત્મા નહુષ કીડા કરવામાં મગ્યો હતો,^{૨૨} એટલામાં ઇંદ્રની પ્રિય પટ્ટરાણી દેવી ઇંદ્રાણી તેની દૃષ્ટિએ પડી. તેને જોઈને દુષ્ટ અંતઃકરણવાળો નહુષ સર્વ સલાસદોને કહેવા લાગ્યો કે:-^{૨૩} ‘હું દેવોનો ઇંદ્ર છું તથા સર્વ લોકનો ઇન્દ્ર છું; છતાં ઇંદ્રની પટ્ટરાણી દેવી ઇંદ્રાણી, મારી પાસે કેમ આવતી નથી?^{૨૪} આજે એ ઇંદ્રાણીએ તડાળ મારે મહેલે આવવું !’ એ વાત સાંભળીને દેવી ઇંદ્રાણી મનમાં ખિન્ન થઈ ગઈ અને જૃહસ્પતિપ્રત્યે બોલી કે:-^{૨૫} ‘હે બ્રહ્મા ! તમે મારે નહુષથી રક્ષણ કરો.’ હું તમારે શરણે આવી છું. હે બ્રહ્મા ! પૂર્વે તમે મને સર્વ લક્ષણસંપન્ન, દેવરાજની પ્રિય પત્ની, અ-

ત્યંત સુખ ભોગવનારી, અખંડ સૌભાગ્યવતી, એક પતિવાળી અને પતિવ્રતા કહેતા હતા; માટે હવે તમે તમારી તે વાણીને સત્ય કરો. હે સમર્થ ભગવન્ ! પૂર્વે તમે લેશમાત્ર પણ મિથ્યા બોલ્યા નથી;^{૨૬} માટે હે દ્વિજસત્તમ ! આ તમારું બોલેલું સત્ય થાય તેમ કરો.’

એ સાંભળીને જૃહસ્પતિએ ભયથી મૂઠ થયેલી ઇંદ્રાણીને કહ્યું કે:- ‘હે દેવિ ! મેં તને જે કહ્યું છે તે અવશ્ય સત્ય થવાનું છે. તું દેવના રાજા ઇંદ્રને અહીં થોડા વખતમાંજ આવેલો જોઈશ.^{૨૭} તારે નહુષથી ડરવું નહિ. હું તને થોડા સમયમાંજ ઇંદ્રની સાથે મેળાપ કરાવી આપીશ. આ તને સત્ય કહું છું.’^{૨૮}

આ તરફ ઇંદ્રાણી અંગિરાના પુત્ર જૃહસ્પતિને શરણે ગઈ એવું નહુષરાજાના સાંભળવામાં આવ્યું એટલે તે કોપી ઉઠ્યો.^{૨૯}

ઇતિ શ્રીમહાનંદોગો સેનાધોગપર્વમાં
“ઇંદ્રાણીભય” એ વિષયનો અધ્યાય
૧૨ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨ મો
કામમોહિત નહુષ પાસે ઇંદ્રાણી !

॥ શલ્ય ઉવાચ ॥

કુદ્ધં તુ નહુષં દૃષ્ટ્વા દેવા ઋષિપુરોગમાઃ ॥

અશ્રુવન્દેવરાજાન્ નહુષં ધોરદર્શનમ્ ॥ ૧ ॥

શલ્યે કહ્યું:-નહુષને કોપેલો જોઈને, ઋષિપ્રમુખ દેવો, તે ભયંકર દેખાવવાળા દેવરાજ નહુષપ્રત્યે બોલ્યા કે:-^૧ ‘હે દેવરાજ ! તમે ક્રોધનો ત્યાગ કરો; કારણ કે હે વિભો ! તમારા કોપવાથી અસુર, ગંધર્વ, કિન્નર અને મહાસર્પોની સાથે આ જગત ત્રાસ પામે છે.^૨ હે સાધો ! તમે આ કોપનો ત્યાગ કરો; કારણ કે તમારા જેવા ક્રોધ કરતા નથી. હે સુરેશ્વર ! દેવી ઇંદ્રાણી પારકાની પત્ની છે, માટે તમે કૃપા કરો અને^૩ પરસ્ત્રીસેવનરૂપી પાપથી તમારા મનને પાછું વાળો. તમારે કંટ્યાણ થાઓ ! તમે દેવતાઓના રાજા છો, માટે ધર્મથી પ્રભાવિત કરો.’^૪

આ પ્રમાણે દેવતાઓએ કહ્યું; પરંતુ કામ-
ઘેલા બનેલા દેવરાજ નહુષે તે વચન સ્વીકાર્યું
નહિ, પણ ઉલટો તે ઇંદ્રને ઉદ્દેશીને દેવાને કહે-
વા લાગ્યો કે:-^{૧૫} ‘ પૂર્વે યશસ્વિની ઋષિપત્ની
અહલ્યા, કે જેનો પતિ જીવતો હતો તેમ છતાં
ઇંદ્રે તેનો બળથી ઉપભોગ કર્યો, ત્યારે તમે
તેનું કેમ નિવારણ કર્યું નહિ? વળી તે ઇંદ્ર
પૂર્વે ઘણાંએક કુર કર્મો કર્યા; કેટલાંએક
ધર્મવિરુદ્ધ કર્મો કર્યા અને કેટલાંએક છળ-
કપટભર્યા કૃત્યો કર્યા, તોપણ તમે તેને કેમ
વાર્યો નહિ? માટે દેવી ઇંદ્રાણી મારી સેવામાં
હાજર થાય તેમાંજ તેનું પરમહિત છે; અને
હે દેવો! એમ કરવાથીજ તમારૂં પણ સર્વદા
કલ્યાણ થશે. ’^{૧૬-૮}

દેવો બોલ્યા:- ‘ હે સ્વર્ગાધીશ વીર! તમે
ઇચ્છો છો તેમ અમે ઇંદ્રાણીને તમારી પાસે
લાવીશું; માટે હે સુરેશ્વર! તમે આ કોધનો
ત્યાગ કરો અને પ્રસન્ન થાઓ. ’^{૧૮}

શલ્યે કહ્યું:- ‘ હે ભરતવંશી યુધિષ્ઠિર!
એ પ્રમાણે નહુષને કહીને, તે વખતે ઋષિ-
ઓસહિત દેવો, આ અશુભ વચન કહેવા માટે
ઇંદ્રાણી તથા જૃહસ્પતિની પાસે ગયા; ^{૧૦} અને
જૃહસ્પતિપ્રત્યે બોલ્યા કે:- ‘ હે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ!
હે દેવર્ષિસત્તમ! અમે જાણીએ છીએ કે, ઇં-
દ્રાણી તમારા ઘરમાં શરણને માટે આવી છે
અને તમે તેને અભયદાન પણ આપ્યું છે; ^{૧૧}
પરંતુ હે મહાકાંતિવાળા! અમે ગંધર્વો-
સહિત દેવો અને ઋષિઓ તમારી વિનવણી
કરીએ છીએ કે, તમે ઇંદ્રાણી નહુષને આપો. ^{૧૨}
મહાકાંતિવાળો દેવરાજ નહુષ ઇંદ્ર કરતાં શ્રેષ્ઠ
છે, માટે આ શ્રેષ્ઠ નિર્તાનવાળી સુંદરી, નહુષને
પતિતરીકે સ્વીકારે તેમ કરો. ’ ^{૧૩}

આ પ્રમાણે દેવોએ કહ્યું એટલે દેવી ઇંદ્રાણી
ચાક મૂકીને આંસુ પાડતી રડવા લાગી અને ર-
ડતી રડતી દીન થઇને જૃહસ્પતિને આ પ્રમાણે
કહેવા લાગી:- ^{૧૪} ‘ હે દેવર્ષિસત્તમ! હું નહુષને
પતિ કરવા ઇચ્છતી નથી. હે બ્રહ્મન! હું તમારે
શરણે આવી છું, માટે તમે મારે આ મહાભયથી

રક્ષણ કરો. ’ ^{૧૫}

જૃહસ્પતિ બોલ્યા:- ‘ હે ઇંદ્રાણી! શરણે
આવેલાંનો ત્યાગ ન કરવો એવો મારો નિશ્ચય
છે. હે અનિહિત આચારવાળી! તું ધર્મસ અને
સત્યશીલ છે. તારો હું ત્યાગ કરીશ નહિ. ^{૧૬}
હે સુરશ્રેષ્ઠા! મૂળથીજ હું અકાર્ય કરવા ઇચ્છતો
નથી; તેમાં હું ધર્મવિતા, સત્યનિષ્ઠ, ધર્મની
આજ્ઞાને જાણનારો અને વિશેષમાં વળી બ્રાહ્મણ
છું; માટે હું એવું કામ કરીશ નહિ. તમે આવ્ય
તેવા પાછા જાઓ. શરણે આવેલાંનો ત્યાગ
કરનારાના સંબંધમાં પૂર્વે બ્રાહ્મણે શું કહ્યું છે તે
તમે સાંભળો. ^{૧૮} ‘ જે મનુષ્ય, ભયભીત થઇને
શરણે આવેલાંને શત્રુના તાબામાં સોંપે છે,
તેનું વાવેલું બીજ ઉગવાની વખતે ઉગતું
નથી, તેના ક્ષેત્રમાં વરસાદના સમયમાં
પણ વૃષ્ટિ વરસતી નથી અને તે રક્ષણની
ઇચ્છા કરે છે ત્યારે તેની રક્ષા કરનારો કેાઈ મ-
ળતો નથી. ^{૧૯} વળી જે મનુષ્ય ભયભીત થઇને
શરણે આવેલાંને આપી દે છે, તેનું આંધેલું
અન્ન વ્યર્થ જાય છે, તેનું ચિત્ત દુર્બળ થઇ
જાય છે. તેની હાલચાલ બંધ પડી જાય છે
અને તે સ્વર્ગલોકથી પણ ભ્રષ્ટ થાય છે તથા
દેવો તેના હવિર્ભાગને ગ્રહણ કરતા નથી. ^{૨૦} વળી
જે મનુષ્ય ભયભીત થઇ શરણે આવેલાંને શત્રુ-
ના તાબામાં સોંપી દે છે, તેની પ્રજા અકાળે મૃ-
ત્યુ પામે છે, પિતૃઓ તેનો સર્વદા ત્યાગ કરે છે
અને ઇંદ્રસહિત દેવો તેના ઉપર વજનો પ્રહાર
કરે છે. ^{૨૧} આ હું જાણું છું, માટે ઇંદ્રની પ્રિય
પટ્ટરાણી અને લોકમાં ઇંદ્રાણી નામથી પ્રસિદ્ધ
થયેલી આ સત્તી હું તમને આપીશ નહિ. ^{૨૨}
હે દેવશ્રેષ્ઠો! આનું જે રીતે હિત થાય અને
મારૂં પણ જે રીતે હિત થાય તે તમે કરો. હું
તમને ઇંદ્રાણી આપીશ નહિ. ’ ^{૨૩}

શલ્યે કહ્યું:- ‘ પછી ગંધર્વોની સાથે દેવો-
એ ગુરુ જૃહસ્પતિને કહ્યું કે, હે જૃહસ્પતિ! આ
વાત સારીરીતે પાર કેમ પડે, તે સંબંધી વિચાર
તમેજ અમને કહો. ’ ^{૨૪}

જૃહસ્પતિ બોલ્યા:- ‘ પવિત્ર દેવી ઇંદ્રાણીએ

નહુષની પાસેથી થોડા સમયનો અવધિ માગી લેવા, એમાં એનું હિત થશે અને આપણું પણ હિત થશે; ૨૫ કારણકે હે દેવો! પ્રસંગના કાળનો અવધિ બાંધતાં તેમાં અનેક વિદ્ધો આવી પડે છે, એટલે કાળજ તે પ્રસંગને દૂર કરી દે છે. નહુષ વરદાનને લીધે બળવાન તથા ગર્વિષ્ઠ થયેલો છે, માટે તેનો વિનાશ સત્વરજ થશે! ૨૬

શલ્યે કહ્યું:-એ પ્રમાણે બૃહસ્પતિએ કહ્યું, એટલે દેવો પ્રસન્ન થઈને બોલ્યા કે, ‘હે બ્રહ્મા! તમે સર્વ દેવતાઓનું હિત કરે એવું આ સાડું કહ્યું છે. ૨૭ હે દિગ્વેશ! તમે કહ્યું એ પ્રમાણેજ એ થશે. હવે આ દેવી ઇંદ્રાણીને પ્રસન્ન કરો.’ એ પ્રમાણે કહ્યા પછી અગ્નિ વગેરે સર્વ દેવો, વ્યવ્રતાનો ત્યાગ કરીને લોકોનાં હિતની ઇચ્છાથી ઇંદ્રાણીપ્રત્યે કહેવા લાગ્યા.

દેવો બોલ્યા:-‘તમે આ સચરાચર જગતને ધારણ કર્યું છે, તમે પતિવ્રતા છો અને સત્યનિષ્ઠ છો; માટે નહુષની પાસે જાઓ. ૨૮, ૨૯ હે દેવિ! તમારી કામના કરનારો પાપકર્તા નહુષ તટાળ વિનાશ પામશે અને ઇંદ્ર પાછા દેવના ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત થશે. ૩૦

એ પ્રમાણે દેવોના કહેવાથી ઇંદ્રાણી કાર્ય-સિદ્ધિનો નિશ્ચય કરીને લક્ષ્મિજત થઈ ભયંકર દેખાવવાળા નહુષની પાસે ગઈ. ૩૧ ઇંદ્રાણીને તરુણ વયવાળી તથા રૂપાળી જોઈને, દુષ્ટ અંતઃકરણવાળો તથા કામવડે ઘેલો થઈ ગયેલો નહુષ બહુ પ્રસન્ન થયો. ૩૨

ધૃત શ્રીમહાં ઉદ્યોગં સેનાધોગ પર્વમાં
“ઇંદ્રાણી કાલાવધિયાચન” એ વિષયનો
અધ્યાય ૧૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૩ મો
ઇંદ્ર જડયો અને ફરી સંતાયો.

॥ શલ્ય ઉવાચ ॥

अथ ताम्रवीदृष्ट्वा नहुषो देवराट् तदा ॥

त्रयाणामपि लोकानामहमिन्द्रः शुचिस्मिते ॥१॥

શલ્યે કહ્યું:-તે વખતે ઇંદ્રાણીને જોઈને

દેવોનો રાજા નહુષ કહેવા લાગ્યો કે, હે શુદ્ધ હાસ્યવાળી! હું ત્રણે લોકોનો ઇંદ્ર છું; ૧ માટે હે સુંદર નિતંબવાળી સુંદરિ! તું મને પતિતરી-કે સ્વીકાર! એ પ્રમાણે નહુષે કહ્યું ત્યારે પતિવ્રતા દેવી ઇંદ્રાણી ભયથી ઉદ્વેગ પામીને, પ્રચંડ વાયુવાતાં જેમ કેળ કંપે તેમ કંપવા લાગી. પછી તે બે હાથ જોડી મસ્તકવડે બ્રહ્માને પ્રણામ કરીને, ભયંકર દેખાવવાળા દેવરાજ નહુષ-પ્રત્યે બોલી કે:-‘હે સુરેશ્વર! હું તમારી પાસેથી થોડા સમયનો અવધિ માગવા ઇચ્છું છું; ૨-૪ કારણકે હે પ્રભો! ઇંદ્રને શું થયું છે અથવા તે ક્યાં ગયા છે તે કંઈ જણાતું નથી; માટે તેના સંબંધમાં પાછી શોધ કર્યા પછી તે ક્યાં છે તે જાણવામાં જો આવશે નહિ, તો પછી હું તમારી પાસે આવીશ. આ હું તમને સત્ય કહું છું, એ પ્રમાણે ઇંદ્રાણીએ કહ્યું એટલે નહુષ પ્રસન્ન થયો. ૫-૬

નહુષ બોલ્યો:-‘હે સુંદર નિતંબવાળી! તું મને જે કહે છે તે ભલે તેમ થાય. તું ઇંદ્રની શોધ કર્યા પછી મારી પાસે આવજે, પણ આ સત્ય વચનનું સ્મરણ રાખજે! ૭ એવું કહીને નહુષે વિદાય કરેલી પવિત્ર ઇંદ્રાણી ત્યાંથી નીકળી અને તે યશસ્વિની બૃહસ્પતિને ઘેર આવી. ૮ હે મહારાજા! ત્યાં તેણે સર્વ વાત કહી. તે સાંભળીને અગ્નિ વગેરે દેવો એકાગ્ર થઈને ઇંદ્રની શોધને માટે વિચાર કરવા લાગ્યા. ૯ પછી મહાસમર્થ દેવના દેવ વિષ્ણુને મળીને, ભાષણ કરવામાં કુશળ એવા દેવો, અતિ ઉદ્વેગવાળા થઈને તેમને કહેવા લાગ્યા. ૧૦ ‘હે દેવેશ! દેવગણોનો સ્વામી ઇંદ્ર બ્રહ્મહત્યાથી પરાભવ પામ્યો છે, એટલે જગતના પૂર્વજ અને પ્રભુ એવા તમેજ અમારા આશ્રયરૂપ છો. ૧૧ તમે સર્વ પ્રાણીઓના રક્ષણને માટેજ વિષ્ણુસ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. હે દેવોમાં શ્રેષ્ઠ! તમારા પ્રભાવથી ઇંદ્રે વૃત્તને માર્યો છે અને હવે તે બ્રહ્મહત્યાથી ઘેરાઈને પીડાય છે; માટે તમે તેના છુટકાનો ઉપાય દેખાડો.’

દેવોનાં તેવાં વચન સાંભળીને વિષ્ણુ બોલ્યા:-જો ઇંદ્ર માડુંજ યજન કરશે, તો હું

તે વજ્રધારી ઇંદ્રને પવિત્ર કરીશ. ઇંદ્ર, પવિત્ર અશ્વમેધ યજ્ઞથી મારૂં યજ્ઞન કરશે, ૧૪ તો તે સર્વ ભયથી મુક્ત થઈને પુનઃ દેવોના ઇંદ્રપદ ઉપર આવશે અને દુર્ભતિ નહુપ પોતાનાં કર્મો-વડે નાશ પામશે. ૧૫ હે દેવો ! તમે થોડો સમય સાવધાન રહીને આ દુઃખ સહન કરો. (એટલે તમે દુઃખથી મુક્ત થશો.)'

વિષ્ણુની તે અમૃત બેવી મધુર, શુભ તથા સત્ય વાણી સાંભળીને, ઉપાધ્યાયો અને ઋષિઓની સાથે સર્વે દેવગણો, જ્યાં ભયવડે ઉદ્વિગ્ન થઈને ઇંદ્ર ભરાઈ બેઠા હતા તે સ્થાનમાં ગયા. ૧૬, ૧૭ હે રાબા ! ત્યાં તેઓએ મહાત્મા મહેન્દ્રને પાવન કરવામાટે પ્રજ્ઞહૃત્યાને નાશ પમાડનારો મહાન અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો. ૧૮ પછી હે સુધિષ્ઠિર ! તે પ્રજ્ઞહૃત્યાના દોષના વિભાગો કરીને તેને વૃક્ષોમાં, નદીઓમાં, પર્વતોમાં, પૃથ્વીમાં, સ્ત્રીઓમાં તથા ભૂતોમાં વહેંચી આપીને ઇંદ્ર પાપ તથા તાપથી રહિત થયો અને તેને પોતાના સ્વરૂપનું ભાન થયું; ૧૯, ૨૦ પરંતુ વરદાનને લીધે અસહ્ય થયેલા તથા સર્વ પ્રાણીમાત્રના તેજને નાશ પમાડનારા નહુપને પોતાની ગાદીપર જોઈને ઇંદ્ર કંપી ઉઠ્યો. ૨૧ અને તે શચીપતિ દેવ પાછો ત્યાંથી નાસી ગયો તથા સમયની વાટ જોતો સર્વ પ્રાણીઓથી અદૃશ્ય થઈને જ્યાં ત્યાં ફરવા લાગ્યો. ૨૨

ઇંદ્ર જ્યારે ફરી અદૃશ્ય થઈ ગયો, ત્યારે ઇંદ્રાણી અત્યંત દુઃખી થઈ અને શોકયુક્ત થઈને 'હા ઇંદ્ર ! હા ઇંદ્ર !' કહીને વિલાપ કરવા લાગી. ૨૩ તે બોલી:— 'જે મેં દાન કર્યું હોય, હોમ કર્યો હોય, ગુરુઓને સંતોષ્યા હોય અને જે મારામાં સત્ય હોય તો મારો એકેજ પતિ કાયમ રહે. ૨૪ હું ઉત્તરાયણમાં પ્રવૃત્ત થયેલી પવિત્ર તથા દિવ્ય એવી રાત્રિદેવીને નમસ્કાર કરું છું; મારો મનોરથ સિદ્ધ થાઓ. ૨૫ આ પ્રમાણે કહીને ઇંદ્રાણીએ પવિત્ર થઈને રાત્રિદેવીની ઉપાસના કરી અને પોતે પતિવ્રતા હોવાથી સત્યવડે ઉપશ્રુતિ-સંદેહ નિવારણ કરનારી દેવીને બોલાવી; ૨૬ તથા ઉપશ્રુતિ દેવીને આ પ્રમાણે કહ્યું કે:— 'જ્યાં દેવરાજ ઇંદ્ર હોય તે સ્થાન

તું મને દેખાડ. મારા સત્યવડે તે સત્ય સ્થાન મારી દષ્ટિગોચર થાઓ. ૨૭

ઇતિ શ્રીમહાઉદ્યોગો સેનાદ્યોગ પર્વમાં
"ઉપશ્રુતિની યાચના" એ વિષયનો
અધ્યાય ૧૩ મા સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૪ મો ઇંદ્રાણીને ઇંદ્રનાં દર્શન

॥ શલ્ય ઉવાચ ॥

અથૈનાં રૂપિણી સાધ્વીમુપાતિષ્ઠદુપશ્રુતિઃ ॥
તાં વયોરૂપસંપન્નાં દૃષ્ટ્વા દેવીમુપસ્થિતામ્ ॥૧॥

શલ્યે કહ્યું:— "પછી ઉપશ્રુતિ દેવી મૃતિ-મતી થઈને સાધ્વી ઇંદ્રાણીની પાસે આવીને ઉભી રહી. તે તરુણી તથા રૂપવતી દેવીને પોતાની પાસે આવેલી જોઈને, ઇંદ્રાણી મનમાં બહુ પ્રસન્ન થઈ તથા તેનું પૂજન કરીને બોલી કે:— 'હે સુદરમણિ ! તને જાણવાની હું ઇચ્છા રાખું છું, માટે બાલ તું કાણ છે ?' ૧

ઉપશ્રુતિ બોલી:— "હે દેવિ ! હે ભાવિનિ ! હું ઉપશ્રુતિ છું અને તારા સત્યને લીધે તને દર્શન આપવા તારી પાસે આવી છું. ૨ તું પતિવ્રતા છે તથા યમનિયમથી યુક્ત છે, માટે હું તને વૃત્તનાશન ઇંદ્રદેવનાં દર્શન કરાવીશ. ૪ તારૂં કલ્યાણ થાઓ ! તું તુરંત મારી પાછળ ચાલ, એટલે તને દેવેન્દ્રનાં દર્શન થશે. ૫ આવું કહીને ઉપશ્રુતિ દેવી આગળ ચાલી એટલે ઇંદ્રાણી તેની પાછળ પાછળ જવા લાગી. ૬ ઉપશ્રુતિ, દેવનાં અરણ્યોને ઓળંગીને તથા પુષ્કળ પર્વતોને અને હિમાલયને ઓળંગીને તેના ઉત્તરભાગપર આવી. ૭ ત્યાંથી બહુ યોજનના વિસ્તારવાળા સમુદ્રમાં જઈને, તેમાં જાતજાતનાં વૃક્ષ તથા લતાઓથી ભરેલા એક મહાદ્વીપમાં પેઠી. ૮ ત્યાં અનેક પ્રકારનાં પક્ષીઓથી ગાજી રહેલું, સો યોજન પહોળું અને તેટલુંજ લાંબું એક પવિત્ર દિવ્ય સરોવર તેની દષ્ટિએ પડ્યું. ૯ હે ભારત ! તેમાં હજારો પાંચ રંગવાળાં દિવ્ય કમળો ખીલી રહ્યાં હતાં અને તેના ઉપર ભમરાઓ

ગુન્હાવ કરતા હતા. તે સરોવરના મધ્યમાં એક મોટી સુંદર કમલિની હતી અને તે ગૌરવર્ણી તથા ઉંચા ઢાંડાવાળાં મોટાં કમળોથી વીંટાયેલી હતી.^{૩૦} તે કમળનો ઢાંડો ભેદીને ઉપશ્રુતિની સાથે ઇંદ્રાણી તેમાં દાખલ થઈ એટલે ત્યાં તેણે ઢાંડાના એક તાંતણામાં ભરાઈ બેઠેલા ઇંદ્રને જોયો.^{૧૧} ઇંદ્રને અતિ સૂક્ષ્મ રૂપથી બેઠેલા જોઈને, ઉપશ્રુતિ તથા ઇંદ્રાણીએ સૂક્ષ્મરૂપ ધારણ કર્યા.^{૧૨} પછી ઇંદ્રાણી, ઇંદ્રનાં પ્રજ્ઞાત પૂર્વકર્મો વર્ણવીને તેની સ્તુતિ કરવા લાગી, ત્યારે સ્તુતિ કરાવેલા ઇંદ્ર, ઇંદ્રાણીપ્રત્યે બોલ્યો.^{૧૩} કે:-“તું અહીં શામાટે આવી છે? અને હું અહીં છું એ તે શી રીતે જાણ્યું?” આવું ઇંદ્ર પૂછ્યું, ત્યારે ઇંદ્રાણી નહુષનું વર્તન કહેવા લાગી.^{૧૪} “હે ઇંદ્ર! વીર્યસંપન્ન નહુષ ત્રણ લોકનું ઇંદ્રપણું પામીને ગર્વથી કૂલી ગયો છે. તે દુષ્ટાત્માએ મને કહ્યું કે, તું મારી પાસે આવ!” પરંતુ મેં તેની પ્રાર્થના કરી ત્યારે તે ફરે મને થોડા સમયનો અવધિ આપ્યો છે. હે પ્રભો! એટલા સમયમાં તમે જો માંડે રક્ષણ નહિ કરો તો તે મને પોતાના તાબામાં લેશે.^{૧૫} હે ઇંદ્ર! આ કારણથી હું દોડતી તમારી પાસે આવી છું. હે મહાબાહુ! તમે પાપી નિશ્ચયવાળા ભયંકર નહુષને નાશ કરો.^{૧૬} હે દેવ તથા દાનવોના સંહારક વિભો! તમે પોતાના ખરા રૂપને પ્રકટ કરો, તેજ ધારણ કરો અને દેવરાજ્યનું રક્ષણ કરો.^{૧૮}

ઘટિ શ્રીમહાદા ઉદ્યોગો સેનાધોગ પર્વમાં
“ઇંદ્રાણીકૃત ઇંદ્રસ્તવન” એ વિષયનો
અધ્યાય ૧૪ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૫ મો નહુષને પાડવાની યુક્તિ ॥ શલ્ય ઉવાચ ॥

एवमुक्तः स भगवान् शच्या तां पुनरब्रवीत् ॥
विक्रमस्य न कालोऽयं नहुषो बलवत्तरः॥१॥

શલ્યે કહ્યું:-એ પ્રમાણે ઇંદ્રાણીએ કહ્યું, ત્યારે ભગવાન ઇંદ્રે ફરી તેને કહ્યું કે, “આ પરા-

ક્રમ કરવાનો સમય નથી; કારણ કે નહુષ મહા-બળવાન છે.^૧ હે ભાવિનિ! તેને ઋષિઓએ હ-અકલ્પ્ય આપીને બહુ વધારી દીધો છે; પણ હે દેવિ! આ સંખ્યામાં હું એક યુક્તિની યોજના કરું છું, તે પ્રમાણે તારે કરવું જોઈએ.^૨ હે શુભે! એ વાત તારે શુભ રાખવી, કયાંયે કહેવી નહિ. હે સુંદર કેડવાળી! તારે એકાંતમાં નહુષની પાસે જઈને તેને કહેવું કે,^૩ હે જગત્પતિ! તમે દિવ્ય પાલખીમાં બેસી, તે ઋષિઓની પાસે ઉચ્ચકાવીને મારી પાસે આવી એટલે હું પ્રસન્ન થઈને તમને વશ થઈશ! એવું તું તેને કહે.”^૪

આ પ્રમાણે દેવેંદ્રે કહ્યું એટલે કરુણના જેવ નેત્રવાળી તે ઇંદ્રાણી ‘ભલે હું એમ કરીશ’ કહી-ને નહુષની પાસે ગઈ.^૫ નહુષ ઇંદ્રાણીને જોઈને મંદહાસ્ય કરતો બોલ્યો કે, ‘હે શ્રેષ્ઠ નિતંબ-વાળી! તું ભલે આવી. હે શુદ્ધ હારથવાળી! હું તારું કયું કાર્ય કરું?’^૬ હે કન્યાણિ! હું તારો ભક્ત છું, માટે તું મારો સ્વીકાર કર! હે મનસ્વિનિ! હે કન્યાણિ! તું શું ઇચ્છે છે? હે સુંદર કેડવાળી! તારું જે કાર્ય હશે તે હું કરીશ.^૭ હે સુંદર નિતંબવાળી! તું લગ્ન રાખ નાહ, પણ મારાપર વિશ્વાસ રાખ. હે દેવિ! હું સત્યના સોગન બાઈને કહું છું કે, તારા કહેવા પ્રમાણે હું કરીશ.”^૮

ઇંદ્રાણી બોલી:-“હે જગત્પતિ! તમે મને જે કાળનો અવધિ આપ્યો છે, તેનીજ હું વાટ જોઉં છું. હે દેવરાજ! તે અવધિ પૂરો થયા પછી તમેજ મારા પતિ થશો;^૯ પરંતુ હે દેવાધીશ! મારા મનમાં જે કાર્ય છે તે તમે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળો. હે રાજા! જો તમે માંડે એટલું પ્રિય કરશો તો હું તમારી સાથે (પ્રેમસાથે) બોલીશ અને પછી તમને વશ થઈને રહીશ. ઇંદ્રને હાથી-ઓ, ઘોડાઓ તથા રથો, એ વાહનો હતાં;^{૧૦, ૧૧} પરંતુ હવે જે વાહન વિષ્ણુને ન હોય, રુદ્રને ન હોય, અસુરોને ન હોય અને રાક્ષસોને પણ ન હોય તેવું અપૂર્વ વાહન તમારે હોય એવી હું ઇચ્છા રાખું છું.”^{૧૨} હે પ્રભો! હે રાજા! મહાભાગ્યશાળી ઋષિઓ એકઠા મળીને તમારી પાલખી ઉપાડીને તમને વહન કરે, એ મને જો

છે.^{૧૩} તમે કંઈ અસુરોની અને દેવોની સમાન કોટીમાં રહેવા યોગ્ય નથી; કારણકે તમે જોતાંની સાથેજ પોતાના પ્રભાવવડે સર્વના તેજને હરી લો છો તથા તમારી આગળ ઉભો રહેવા કોઈ-પણ વીર્યવાન સમર્થ નથી.^{૧૪}

શર્યે કહ્યું:-આ પ્રમાણે ઇંદ્રાણીએ કહ્યું તે વખતે સુરેંદ્ર નહુષ બહુ આનંદ પામ્યો અને તે શુદ્ધ આચારવાળી ઇંદ્રાણીપ્રત્યે કહેવા લાગ્યો.^{૧૫}

નહુષ બોલ્યો:-‘હે સુંદરિ! ખરેખર તેં એ અપૂર્વ વાહન કહ્યું છે! હે શ્રેષ્ઠ મુખવાળી દેવિ! મને એ વાહન બહુ ગમ્યું! હું તારે અધીન છું.’^{૧૬} ઋષિઓને પાલખી ઉપાડવામાં યોગ્યતા એ કામ અદ્ય સામર્થ્યવાળાથી થાયજ નહિ, એ તો મારાથીજ થાય. હું તપસ્વી, બળવાન તથા ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનપર સત્તા ચલાવનારો છું.^{૧૭,૧૮} હું કોપ કરે તો જગત નાશ પામી જાય! આ આખું જગત મારે આધારેજ રહેલું છે. હે શુદ્ધ હાસ્યવાળી! હું કોપ કરે તે વખતે દેવો, દાનવો, ગંધર્વો, કિન્નરો, સર્પો અને રાક્ષસો તથા સર્વે લોકો પણ મને પૂરા પડે તેમ નથી. હું માત્ર ચક્રવર્તી જેની સામે જોઉં, તેનું તેજ હરી લઉં છું;^{૧૯} માટે હે દેવિ! હું તારા કહેવાપ્રમાણે અવશ્ય કરીશ. સર્વે બ્રહ્મર્ષિઓ તથા સમર્ષિઓ મને વહન કરશે.^{૨૦} હે સુંદરિ! તું મારા માહાત્મ્યના પ્રભાવને તથા ઐશ્વર્યને જોજે!’

શર્યે કહ્યું:-આ પ્રમાણે કહીને નહુષે તે સુંદર મુખવાળી દેવીને વિદાય કરી.^{૨૧} તે પછી બ્રાહ્મણોનો અનાદર કરનારો, બળસંપન્ન, મદના બળથી છકી ગયેલો અને યથેષ્ટ આચરણ કરનારો તે દુષ્ટ અંતઃકરણવાળો નહુષ, નિયમપરાયણ ઋષિઓને ખલે પોતાની પાલખી મૂકીને તેઓની પાસે તે ઉપડાવવા લાગ્યો.^{૨૨} આ તરફ નહુષે વિદાય કરેલી ઇંદ્રાણીએ જૃહસ્પતિ પાસે જઈને તેમને કહ્યું કે, નહુષે મને જે સમયનો અવધિ આપ્યો છે તે હવે બહુ થોડો બાકી છે;^{૨૩} માટે તમે જલદી ઇંદ્રની શોધ કરો. હું તમારી ભક્ત છું; તેથી મારાપર એટલી દયા કરો.

ત્યારે ભગવાન જૃહસ્પતિએ ઇંદ્રાણીને કહ્યું કે, ‘સારૂં, હું તેમ કરીશ;’^{૨૪} પરંતુ હે દેવિ! તારે દુષ્ટ ચિત્તવાળા નહુષથી ડરવું નહિ. હવે એ નરાધમ લાંબો કાળ ટકશે નહિ, પણ એને તું ગયેલોજ સમજ! ^{૨૫} હે કલ્યાણિ! એ ધર્મના જ્ઞાનવિનાનો મહર્ષિઓ પાસે પાલખી ઉચકાવે છે, માટે એ વિનાશ પામશેજ. વળી હું પણ એ દુષ્ટદિવાળાના વિનાશને માટે ઇચ્છિ કરીશ;^{૨૬} તેમજ હું ઇંદ્રને પણ શોધી કાઢીશ. તું ડર નહિ, તારૂં કલ્યાણ થાઓ.’

તે પછી મહાતેજસ્વી જૃહસ્પતિએ, ઇંદ્રની પ્રાપ્તિને માટે અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરી તેમાં વિધિ-પ્રમાણે ઉત્તમ હવિવડે હોમ કર્યો અને હોમ કર્યા પછી હે રાજા! જૃહસ્પતિએ અગ્નિને કહ્યું કે:-‘તમે ઇંદ્રની શોધ કરો.’^{૨૭,૨૮} તે સાંભળીને ભગવાન અગ્નિદેવ પોતે તે હોમકુંડમાંથી અદ્ભુત સ્વિદેશ ધારણ કરીને પ્રકટ થયા અને ત્યાંજ અંતર્ધાન થઈ ગયા.^{૨૯} મનના જેવી વેગવાળી ગતિથી અગ્નિદેવ દિશાઓ, વિદિશાઓ, પર્વતો, વનો, પૃથ્વી અને અંતરિક્ષ એ સર્વમાં ઇંદ્રની શોધ કરીને એક નિમેષ જેટલા સમયમાં પાછા જૃહસ્પતિની પાસે આવી પહોંચ્યા.

અગ્નિ બોલ્યો:-‘હે જૃહસ્પતિ! મેં સર્વત્ર શોધ કરી; પરંતુ મને ઇંદ્રનો પત્તા લાગ્યો નહિ. તપાસ કરવામાં હવે માત્ર જળ બાકી છે; પણ હું સર્વદા જળમાં પ્રવેશ કરવા સમર્થ થતો નથી.’^{૩૦,૩૧} હે બ્રહ્મન! જળમાં મારી ગતિ નથી; માટે કહો, હું તમારૂં બીજું શું કામ કરું?’ જૃહસ્પતિએ ફરી તેને કહ્યું કે:-‘હે મહાકાંતિવાળા અગ્નિ! તમે જળમાં પ્રવેશ કરો.’^{૩૨}

અગ્નિ બોલ્યો:-‘હે મહાતેજસ્વી! હું જળમાં પ્રવેશ કરવા સમર્થ નથી, કારણ કે તેમાં પેસવાથી મારો ક્ષય થઈ જાય. હું તમારે શરણે આગ્યો છું. તમારૂં કલ્યાણ થાઓ!’^{૩૩} પાણીમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો છે, બ્રાહ્મણમાંથી ક્ષત્રિય ઉત્પન્ન થયો છે અને પાષાણમાંથી લોહું ઉત્પન્ન થયું છે. તે અગ્નિ, ક્ષત્રિય અને લોહાનું તેજ

સર્વત્ર ચાલે છે, પણ પોતાના ઉત્પત્તિસ્થાન આગળ શાંત પડી જાય છે.^{૩૪}

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતો ઓગોગ સેનાયોગ પર્વમાં
“બૃહસ્પતિ અને અગ્નિનો સંવાદ” એ
વિષયનો અધ્યાય ૧૫ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૬ મો

ઇંદ્ર તથા વરુણાદિનો સંવાદ

॥ બૃહસ્પતિરુવાચ ॥

ત્વમાગ્રે સર્વ દેવાનાં મુખં ત્વમાસિ હવ્યવાદ ॥

ત્વમંતઃ સર્વભૂતાનાં ગૃદશ્વરામિ સાક્ષિવત્ ॥૧॥

બૃહસ્પતિ બોલ્યા:—‘હે અગ્નિ ! તમે સર્વ દેવાનું મુખ છો, તમે હવ્યને વહન કરો છો અને તમે સર્વ પ્રાણીઓમાં સાક્ષીની પેઠે ગૃહ કરો છો.^૧ કેટલાએક વિદ્વાનો તમને જડરાશિરૂપે એક કહે છે અને કેટલાએક ગાહ્યપત્ય, દક્ષિણામિ તથા આહવનીયરૂપે ત્રણ પ્રકારના કહે છે. હે હતાશન ! તમે જો આ જગતનો ત્યાગ કરો તો એ તુરંતજ નાશ પામી જાય.^૨ પ્રાદ્યણે ત્રણ પ્રકારના એવા તમને નમસ્કાર કરીને, પોતાની પત્નીઓ તથા પુત્રોની સાથે પોતાનાં કમંથી સંપાદન કરેલી શાશ્વત ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે.^૩ હે અગ્નિ ! તમેજ હવ્યને વહન કરનારા છો, તમેજ ઉત્કૃષ્ટ હવિરૂપ છો અને ઉત્તમ યજ્ઞમાં યજ્ઞોથી તથા સત્રોથી તમારુંજ યજન કરે છે.^૪ હે હવ્યવાહ ! તમે આ ત્રણ લોકને ઉત્પન્ન કરીને પછી સંહારકાળ આવતાં પ્રહીપ્ત થઈ પુનઃ એનો સંહાર કરો છો. હે અગ્નિ ! તમે સર્વ ભુવનના ઉત્પત્તિસ્થાન છો અને તમેજ પુનઃ લયનું સ્થાન પણ છો.^૫ હે અગ્નિ ! બુદ્ધિમાન મનુષ્યો તમને મેઘ તથા વિજળી કહે છે અને તમારામાંથી જ્વાળાઓ નીકળીને તે સર્વ પ્રાણીઓને ઉપાડી જાય છે.^૬ હે પાવક ! સર્વ જળ તમારેવિષે રહેલું છે અને આ સર્વ જગત પણ તમારેવિષેજ રહેલું છે; માટે ત્રણ લોકમાં તમારું કંઈપણ અબળ્યું નથી.^૭ સૌ કોઈ પોતપોતાનાં ઉત્પત્તિસ્થાનનો આશ્રય કરે છે;

માટે તમે નિઃશંકપણાથી જળમાં પ્રવેશ કરો. હું સનાતન વૈદિક મંત્રોથી તમારી વૃદ્ધિ કરીશ.’^૮

આ પ્રમાણે બૃહસ્પતિએ સ્તુતિ કરી ત્યારે પ્રસન્ન થયેલા જ્ઞાની ભગવાન અગ્નિએ તેમને ઉત્તમ વચન કહ્યું કે:—‘હું તમને ઇંદ્ર દેખાડીશ. આ હું તમને સત્ય કહું છું.’

શરણે કહ્યું:—પછી અગ્નિનાના જળાશયથી આરંભીને સમુદ્રપર્યંતના સર્વ જળમાં પેસતાં પેસતાં જેમાં ઇંદ્ર ભરાઈ બેઠો હતો, તે સરોવરમાં ગયો.^{૯,૧૦} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! ત્યાં પણ અગ્નિએ પ્રત્યેક કમળમાં શોધ કરવા માંડી; એટલામાં તેણે કમળના દાંડાના તંતુમાં ભરાઈ બેઠેલા દેવેન્દ્રને દીઠો.^{૧૧} તત્કાળ ત્યાંથી પાછા આવીને ઇંદ્ર આજુ નેવડું શરીર ધારણ કરી કમળતંતુનો આશ્રય કરીને રહેલો છે, એવું તેણે બૃહસ્પતિને કહ્યું.^{૧૨} ત્યારે બૃહસ્પતિ દેવર્ષિઓ તથા ગંધર્વોની સાથે ત્યાં ગયા અને ઇંદ્રનાં પુરાતન કર્મ ગાઈને તે દેવની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા.^{૧૩} ‘હે ઇંદ્ર ! તેં પૂર્વે ભયંકર મહાદૈત્ય નમુચિનો નાશ કર્યો હતો તથા ઘોર પરાક્રમવાળા શંખર અને બલ નામના બે અસુરોનો સંહાર કર્યો હતો.^{૧૪} હે સો યજ્ઞ કરનારા ઇંદ્ર ! તું વૃદ્ધિ પામીને સર્વ શત્રુઓનો નાશ કર. હે ઇંદ્ર ! તું ઉઠ, અને આ આવેલા દેવર્ષિઓને જો.^{૧૫} હે મહેંદ્ર ! હે વિભો ! તેં પૂર્વે દાનયોને મારીને ત્રણ લોકોનું રક્ષણ કર્યું હતું. હે જગત્પતિ દેવરાજ ! તેં વિધ્યુના તેજવડે વૃદ્ધિ પામેલા સમુદ્રના કીણવડે પૂર્વે વૃત્રાસુરનો નાશ કર્યો હતો.^{૧૬} તું શરણાગત સર્વ પ્રાણીઓનો રક્ષક છે. સ્તુત્ય છે, તારાસમાન બીજું કોઈ નથી. હે ઇંદ્ર ! તું સર્વ પ્રાણીઓને ધારણ કરે છે અને તેજ દેવોનો મહિમા વધાર્યો છે.^{૧૭} હે મહેંદ્ર ! તું બળવાન થઈને સર્વ લોકોનું રક્ષણ કર.’

આ પ્રમાણે સ્તુતિ થતાં ઇંદ્ર ધીરે ધીરે વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો;^{૧૮} અને તે પોતાનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને બલસંપન્ન થઈ ગયો. પછી ઇંદ્ર, ત્યાં ઉભેલા ગુરુ બૃહસ્પતિપ્રત્યે બોલ્યો કે:—^{૧૯} ‘હે ગુરુ ! મેં ત્વંજાના પુત્ર વિશ્વરૂપને માર્યો છે.

અને લોકોને નાશ પમાડનારા પ્રચંડ કાયાવાળા મહાન અસુર વૃત્રને પણ માર્યો છે. હવે તમારૂં કયું કાર્ય કરવાનું બાકી છે?''^{૨૦}

બૃહસ્પતિ બોલ્યા:—મનુષ્યોનો રાજા નહુષ દેવોના તથા ઋષિઓના તેજથી દેવોના રાજ્યને પ્રાપ્ત થયો છે અને અમને સર્વને અત્યંત પીડા આપે છે.'''^{૨૧}

દ્રુપદ બોલ્યો:—‘હે બૃહસ્પતિ! નહુષને દેવોનું હૃદય રાજ્ય કેવી રીતે મળ્યું? તેણે કયું તપ કર્યું હતું? તથા તેનામાં કેવું પરાક્રમ છે?''^{૨૨}

બૃહસ્પતિ બોલ્યા:—‘હે દ્રુપદ! તે જ્યારે મહાન દંડપદનો ત્યાગ કર્યો, ત્યારે દેવો ભયભીત થઈને દંડની ઈચ્છા કરવા લાગ્યા. તે વખતે દેવો, પિતૃઓ, ઋષિઓ અને મુખ્ય ગંધર્વો, એ સર્વે એકઠા મળીને નહુષની પાસે ગયા અને તેના પ્રત્યે બોલ્યા કે, ‘તમે અમારા રાજા થાઓ તથા જગતનું રક્ષણ કરો.’ ત્યારે નહુષે તેઓને કહ્યું કે:—‘હું દંડ થવા જેવો સમર્થ નથી; છતાં જો તમારે મને દંડ કરવો હોય તો તમે તપ અને તેજવડે મને બળવાન કરો.’''^{૨૩, ૨૪} આ પ્રમાણે નહુષે કહ્યું, ત્યારે દેવોએ તેને તપ તથા તેજવડે વૃદ્ધિ પમાડ્યો અને ભયંકર પરાક્રમવાળો નહુષ સ્વર્ગનો રાજા થયો. ત્રણ લોકનું રાજ્ય મેળવીને તે દુરાત્મા હવે મહર્ષિઓની પાસે પોતાની પાલખી ઉચ્ચકાવી સર્વ લોકમાં ફરે છે.''^{૨૫} તેની દષ્ટિમાં બીજાનું તેજ હરણ કરે તેવું મહાભયંકર વિષ રહેલું છે, માટે તું કદાપિ નહુષની દષ્ટિએ પડીશ નહિ. સઘળા દેવો પણ નહુષથી બહુ કાયર થઈને તેની સામે જોતા નથી પણ ગુપ્ત રૂપથી ફર્યા કરે છે.''^{૨૬}

શલ્યે કહ્યું:—‘અંગિરાના કુળમાં શ્રેષ્ઠ એવા બૃહસ્પતિ આ પ્રમાણે કહેતા હતા, એવામાં ત્યાં લોકપાલ કુબેર, વિવસ્વાનના પુત્ર યમરાજ, પુરાતન દેવ સોમ અને વરુણ, એ સર્વ આવી પહોંચ્યા.''^{૨૭} તેઓ મહેંદ્રને મળીને બોલ્યા કે:—‘તે ત્વષ્ટાના પુત્ર વિશ્વરૂપને તથા વૃત્રને માર્યા એ બહુ સારું કયું અને હે દ્રુપદ! શત્રુના નાશ કરનારા એવા તને આજે અમે ક્ષતરહિત તથા કુ-

શળ જોઈએ છીએ, એ પણ અહોભાગ્ય છે.''^{૨૮} એ સાંભળીને મનમાં પ્રસન્ન થયેલો દ્રુપદ, તે લોકપાલોને રીત પ્રમાણે મળ્યો અને કુશળ પ્રશ્નાદિક પૂછ્યા પછી, નહુષના સંબંધમાં બુદ્ધિભેદ ઉત્પન્ન થવામાટે તેઓના પ્રત્યે બોલ્યો કે:—^{૨૯} ‘દેવોનો રાજા નહુષ મહાભયંકર છે, માટે તેની સામે થવામાં તમે મને સહાય આપો.’ ત્યારે દેવો બોલ્યા કે, ‘હે દ્રુપદ! નહુષ ભયાનક રૂપવાળો છે અને તેની દષ્ટિમાં વિષ રહેલું છે, માટે અમે તેનાથી ભય પામીએ છીએ;''^{૩૦} પણ હે દ્રુપદ! તું જો નહુષ રાજાનો પરાજય કરે તો પછી અમને યજ્ઞના હવિર્ભાગ પ્રાપ્ત થાય!

દ્રુપદ બોલ્યો:—‘તમે કહો છો તેમજ થાઓ. આજેજ હું વરુણનો, યમનો તથા કુબેરનો પોતા પોતાના અધિકાર ઉપર અભિષેક કરે છું તે સ્વીકારો અને પછી આપણે દેવતાઓની સાથે મળીને તે ઘોર દષ્ટિવાળા શત્રુ નહુષનો પરાજય કરીએ.’ તે પછી અશ્વિએ પણ દ્રુપદને કહ્યું કે, ‘તમે મને યજ્ઞમાં ભાગ આપો તો હું પણ તમને સહાય કરું. ત્યારે દ્રુપદે તેને કહ્યું કે, ‘હે અગ્નિ! મહાયજ્ઞમાં દ્રુપદ અને અશ્વિ, એ બન્નેની સાથે એક આહુતિ આપવામાં આવશે તેમાંથી એક ભાગ તને પણ મળશે.」''^{૩૧, ૩૨}

શલ્યે કહ્યું:—એ પ્રમાણે વિચાર કર્યા પછી વરદાન આપનારા અને પાકદૈત્યનો નાશ કરનારા ભગવાન મહેંદ્ર, કુબેરને સર્વ યજ્ઞોનું તથા ધનનું આધિપત્ય આપ્યું, યમને પિતૃઓનું આધિપત્ય આપ્યું અને વરુણને જળનું આધિપત્ય આપ્યું.」''^{૩૩, ૩૪}

ઈતિ શ્રીમહાભારત ઉદ્યોગ સેનાધોગ પર્વમાં

“દ્રુપદવરુણાદિનો સંવાદ” એ વિષયનો

અધ્યાય ૧૬ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૭ મો નહુષ સર્પ થઈને પડ્યો.

॥ શલ્ય ઉવાચ ॥

अथ संचितयानस्य देवराजस्य धीमतः ॥

नहुषस्य वधोपायं लोकपालैः सदैवतैः ॥ ૧ ॥

શલ્યે કહ્યું:-પછી બુદ્ધિમાન ઇંદ્ર, લોકપા-
લો અને દેવતાઓની સાથે નહુષના વધનો ઉપાય
વિચારતો હતો; એટલામાં ત્યાં તપસ્વી ભગ-
વાન અગસ્ત્ય દષ્ટિગોચર થયા. તેમણે દેવેન્દ્રનું સ-
ન્માન કરીને તેને કહ્યું કે:-‘તમે વિશ્વરૂપના વિ-
નાશક તથા વૃત્રાસુરના વધવડે વૃદ્ધિ પામ્યા
એ બહુ સાચું થયું. હે પુરંદર ! આજે નહુષ પણ
દેવરાજ્યથી ભ્રષ્ટ થયો, એ તમારું મહદભાગ્ય
છે. ૨.૩ હે બલદેવ ! નાશ કરનારા ! હું તમને
શત્રુરહિત થયેલા જોઉં છું, એ અહોભાગ્ય છે.’

ઇંદ્ર બોલ્યો:-‘હે મહર્ષિ ! આપ ભલે
પધાર્યા. હું તમારાં દર્શનથી પ્રસન્ન થયો છું.
આપ પાદ્ય, અર્ધ્ય, આચમનીય તથા ગાય મારી
પાસેથી સ્વીકારો.’ ૪

શલ્યે કહ્યું:-પછી પૂર્ણનો સ્વીકાર કરીને
આસનપર બેઠેલા બ્રાહ્મણોમાં શ્રદ્ધ મહામુનિ
અગસ્ત્યને પ્રસન્ન થયેલા ઇંદ્રે પૂછ્યું કે:-‘હે
ભગવન્ ! પાપી નિશ્ચયવાળો નહુષ સ્વર્ગ-
માંથી કેવી રીતે ભ્રષ્ટ થયો, એ વાત હે દિગ્જે-
ન્તમ ! હું તમારા સુખથી સાંભળવાની ઇચ્છા
રાખું છું.’ ૫.૬

અગસ્ત્ય બોલ્યા:-‘હે ઇંદ્ર ! બલગર્વિત,
દુરાત્મા તથા દુરાચરણી નહુષરાજ સ્વર્ગમાંથી
કેવી રીતે ભ્રષ્ટ થયો, એ પ્રિય વાત તમે સાંભળો. ૭
હે વિજયીઓમાં શ્રેષ્ઠ ઇંદ્ર ! મહાભાગ્યશાળી
દેવર્ષિઓ તથા નિર્મળ બ્રહ્મર્ષિઓ પાપકર્મ કર-
નારા તે નહુષની પાલખી ઉપાડતાં બહુ થાકી
ગયા, ત્યારે તેઓએ નહુષને એક સંશય પૂછ્યો
કે:-‘હે વાસવ ! ગાયોના પ્રોક્ષણ, ઉપાકરણ,
મારણ ઇત્યાદિ સંસ્કારોના સંબંધમાં જે મંત્રો
વેદમાં કહેલા છે, તે તને માન્ય છે કે નહિ ?’

ત્યારે અજ્ઞાનવડે મૂઢ બુદ્ધિવાળા નહુષે કહ્યું કે:-
‘તે મને માન્ય નથી.’ ૮-૧૦

ઋષિઓ બોલ્યા:-‘તું અધર્મમાં પ્રવૃત્ત થયો
છે તેથી ધર્મને માન આપતો નથી; પરંતુ મહર્ષિ-
ઓએ પૂર્વે કહેલું તે અમારે તો પ્રમાણ છે.’ ૧૧

અગસ્ત્યે કહ્યું:-હે ઇંદ્ર ! પછી મુનિ-
ઓની સાથે વિવાદ કરતાં કરતાં અધર્મથી
મૂઢ બનેલા તે નહુષે પગવડે મારા મસ્તકનો
સ્પર્શ કર્યો; ૧૨ અને તેથી તે રાજાનું તેજ
હણાઈ ગયું તથા તે અશ્વર્યાહત થઈ ગયો.
પછી અજ્ઞાનમાં ડૂબેલા તથા અત્યંત પીડિત થ-
યેલા નહુષને મેં કહ્યું કે:-‘હે મૂર્ખ રાજા !
જેથી તું પૂર્વજોએ કરેલાં અને બ્રહ્મર્ષિઓએ આ-
ચરણ કરેલાં નિર્દોષ કર્મને દોષ આપે છે, તે
પોતાના પગવડે મારા મસ્તકનો સ્પર્શ કર્યો છે
તથા જેઓની સામે ઉભું રહેવું પણ કડિન છે
એવા બ્રહ્મતુલ્ય ઋષિઓને વાહન કરીને તું તેઓ-
ની પાસે પાલખી ઉત્તરકાવે છે, તે પાપથી સર્વ રીતે
ભ્રષ્ટ, કાંતિરહિત તથા ક્ષીણપુણ્ય થઈને તું સ્વર્ગ-
માંથી પૃથ્વીપર પડી. ૧૩-૧૬ ત્યાં તું મહાસર્પ-
અજગરનું રૂપ ધારણ કરીને દશહન્તર વર્ષાપર્યંત
કરીશ અને તે સમય પૂર્ણ થશે, ત્યારે તું પાછો
સ્વર્ગમાં આવીશ. ૧૭ હે શત્રુદમન ! આ પ્રમાણે
તે દુરાત્મા દેવરાજ્યથી ભ્રષ્ટ થયો છે. હે ઇંદ્ર !
બ્રાહ્મણોને કાંટાની પેડે સાલનારો તે સુદૈવથી
નાશ પામ્યો છે. હવે આપણી ચઢતી છે. ૧૮ હે
શશીપતિ ! તમે ઇંદ્રિયોના જય કર્યો છે તથા
શત્રુઓનો પરાજય કર્યો છે; માટે હવે તમે મ-
હર્ષિઓથી સ્તુતિ કરાતા કરાતા સ્વર્ગમાં ચાલો
અને સર્વ લોકનું પાલન કરો.’ ૧૯

શલ્યે કહ્યું:-‘હે રાજા ! પછી મહર્ષિગણોથી
વીંટાયેલા તથા બહુ પ્રસન્ન થયેલા દેવો, ૧૫૮
ઓ, યક્ષો, સર્પો, રાક્ષસો, ગંધર્વો, દેવકન્યાઓ,
સર્વ અપ્સરાના ગણો, સરોવરો, સરિતાઓ, પર્વતો
અને સમુદ્રો, એ સર્વે ઇંદ્રની આગળ આવીને
બોલ્યાં કે:-‘હે શત્રુહંતા ઇંદ્ર ! તમે મહાભા-
ગ્યથી વૃદ્ધિ પામે છો. બુદ્ધિમાન અગસ્ત્યે પા-
પી નહુષને સ્વર્ગથી ભ્રષ્ટ કર્યો અને તે પાપાચ-

સ્થાપિને પૃથ્વીપર અન્નગર કરી દીધો, એ બહુ સાચું થયું ! ૧૨૨

ઈતિ શ્રીમહાભારત ઉદ્યોગો સેનાયોગ પર્વમાં
“ઈદ્ર અને અગસ્ત્યનો સંવાદ” એ
વિષયનો અધ્યાય ૧૭ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૮ મો
યુધિષ્ઠિરનું સાંત્વન કરીને શક્ય
દુર્યોધન પાસે ગયો.

॥ શલ્ય ઉવાચ ॥

તતઃ શક્રઃ સ્તૂયમાનો ગંધર્વાપ્સરસાં ગર્વઃ ॥
એરાવતં સમારુહ્ય દ્વિપેન્દ્રં લક્ષ્ણૈર્યુતમ્ ॥૧॥

શક્યે કહ્યું:—“પછી ગંધર્વો તથા અપ્સરાના ગણોએ જેની સ્તુતિ કરેલી એવો વૃતસંહારક સમર્થ ઈંદ્ર, સુંદર લક્ષણવાળા એરાવત હાથીપર બેસીને મહા તેજસ્વી અગ્નિ, મહર્ષિ પૃહસ્તપતિ, યમ, વરુણ, ધનેશ્વર કુબેર, સર્વ દેવતાઓ, ગંધર્વો તથા અપ્સરાઓથી વીંટાઇને સ્વર્ગમાં ગયો. ૧-૩ ત્યાં તે સો યજ્ઞ કરનારો દેવરાજ ઈંદ્ર, ઈંદ્રાણીને મળીને બહુ આનંદ પામ્યો તથા સર્વ લોકનું પાલન કરવા લાગ્યો. ૪ તેપછી ત્યાં ભગવાન અંગિરામુનિ આવ્યા અને તેમણે અથર્વવેદના મંત્રોથી દેવેન્દ્રની સ્તુતિ કરી. ૫ તેથી ભગવાન ઈંદ્ર બહુ પ્રસન્ન થયો અને તે વખતે તેણે અથર્વાંગિરસને વર આપ્યો કે:—૬ અથર્વવેદમાં તમારું અથર્વાંગિરસ નામ પ્રાસદ્ધ થશે; અર્થાત્ તમે અથર્વવેદના ઋષિતરીકે પ્રખ્યાત થશો. એમાં પ્રમાણ તમે જે અથર્વવાક્ય બોલ્યા તેજ; કારણ કે ‘અથ વેદરૂપં યસ્ય વાક્યં સ ઋષિઃ’ એવું પરિભાષાવચન છે. વળી તમને યજ્ઞમાં હવિર્ભાગ પણ મળશે. ૭ હે મહારાજ ! એ પ્રમાણે દેવોના રાજા ભગવાન શતકેતુ ઈંદ્રે અથર્વાંગિરાનો સત્કાર કરીને તેમને વિદાય કર્યા. ૮ હે રાજા ! પછી સર્વ દેવોનો તથા તપસ્વી ધનવાળા ઋષિઓનો સત્કાર કરીને બહુ આનંદ પામેલો ઈંદ્ર ધર્મથી પ્રભુનું પાલન કરવા લાગ્યો. ૯

એ પ્રમાણે ઈંદ્રે પોતાની ભાર્યાની સાથે

દુઃખ ભોગવ્યું હતું અને શત્રુઓના વધની આકાંક્ષાથી ગુપ્તવાસ પણ કર્યો હતો; ૧૦ માટે હે રાજેન્દ્ર ! તમે પણ મહાત્મા બંધુઓ તથા દ્રૌપદીની સાથે મહાવનમાં જે કષ્ટ ભોગવ્યું છે, તે સંબંધમાં દીનતા ધારણ કરશો નહિ. ૧૧ હે કૌરવનંદન ! હે ભારતરાજેન્દ્ર ! જે પ્રમાણે વૃત્રને મારીને ઈંદ્રને રાજ્ય મળ્યું, તે પ્રમાણેજ તમને પણ રાજ્ય મળશે. ૧૨ જે પ્રમાણે બ્રાહ્મણોનો દ્રેષી, દુરાચારી પાપાત્મા નહુષ અગસ્ત્યના શાપથી હણાઇને લાંબા કાળને માટે વિનાશ પામ્યો, તે પ્રમાણેજ હે શત્રુઓના હંતા ! તમારા કર્ણ, દુર્યોધન વગેરે દુરાત્મા શત્રુઓ થોડા સમયમાંજ નાશ પામશે. ૧૩, ૧૪ હે વીર ! તેઓના નાશ પછી તમે આ દ્રૌપદી તથા ભાઇઓની સાથે સમુદ્રપર્યંતની પૃથ્વીનો ઉપભોગ કરશો. ૧૫ જ્યની ઇચ્છા રાખનારા રાજાએ સેનાને સજ્જ થયા પછી આ વેદતુલ્ય ઈંદ્રવિજય નામનું ઉપાખ્યાન સાંભળવું જોએ; ૧૬ અને તેથીજ હે વિજયીઓમાં શ્રેષ્ઠ ! મેં તમને એ વિજયાખ્યાન સાંભળાવ્યું છે; કારણ કે હે યુધિષ્ઠિર ! સ્તુતિ કરવાથી મહાત્માઓનું તેજ વૃદ્ધિ પામે છે. ૧૭ હે યુધિષ્ઠિર ! આ યુદ્ધએટલે દુર્યોધનના અપરાધથી અને ભીમ તથા અર્જુનના બળથી મહાત્મા ક્ષત્રિયોનો ક્ષયજ સમજવો ! ૧૮ જે મનુષ્ય નિયમપૂર્વક આ ઈંદ્રવિજય આખ્યાનનો પાઠ કરે છે તેનાં પાપો ધોવાઇ જાય છે, તે સ્વર્ગનો વિજય કરે છે અને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં આનંદ ભોગવે છે. ૧૯ તે પુરુષને શત્રુનો ભય રહેતો નથી, તે પુત્રરહિત રહેતો નથી, તેને કંઈ જાતની આપત્તિ આવતી નથી, તે લાંબુ આયુષ્ય ભોગવે છે, સર્વત્ર જય પામે છે અને કદાપિ પરાજય પામતો નથી. ૨૦

વેશં પાંચને કહ્યું:—હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એ પ્રમાણે કહીને શક્યે યુધિષ્ઠિર રાજાનું આશ્વાસન કર્યું. તે પછી ધર્મધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિરે તેની વિધિપૂર્વક પૂજા કરી. ૨૧ પછી શક્યનાં વચન સાંભળીને મહાબાહુ કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરે મદ્રરાજ શક્યપ્રત્યે આ પ્રમાણે કહ્યું:—૨૨“ તમે કર્ણનું સારથિપણું કરશોજ એમાં સંશય નથી. તે

વખતે તમારે કણ્ડના તેજની હાનિ થાય તે પ્રમાણે અર્જુનની પ્રશંસા કરવી.”^{૨૩}

શલ્ય બોલ્યો:—“તમે મને જેમ કહો છો, તેમ હું કરીશ અને તમારું બીજું પણ જે કાર્ય મારાથી થઈ શકશે તે હું કરીશ.”^{૨૪}

વૈશંપાયને કહ્યું:—હે શત્રુદમન ! તે પછી શ્રીમાન મદ્રરાજ શલ્ય, કુંતીપુત્રોની રજા લઈને પોતાના સૈન્યની સાથે દુર્યોધનની પાસે ગયો.^{૨૫}

ઈતિ શ્રીમહાઽ ઉદ્યોગઽ સેનાદ્યોગ પર્વમાં
“શલ્યગમન” યં વિપયનો અધ્યાય
૧૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૯ મો

યુધિષ્ઠિર તથા દુર્યોધનના પક્ષમાં
સૈન્યની જમાવટ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

યુયુધાનસ્તતો વીરઃ સાત્વતાનાં મહારથઃ ॥
મહતા ચતુરંગેણ વલેનાગાદ્યુધિષ્ઠિરમ્ ॥૧॥

વૈશંપાયને કહ્યું:—તે પછી યાદવોના મહારથી વીર સાત્યકિ મોટી ચતુરંગિણી સેના લઈને યુધિષ્ઠિરની પાસે આવ્યો.^૧ જૂદા જૂદા દેશમાંથી આવીને ભેગા થયેલા, મહાપરાક્રમવાળા તથા અનેક પ્રકારનાં આયુધોવાળા સાત્યકિના વીર યોદ્ધાઓ તેની સેનાને શોભાવતા હતા.^૨ પરશુઓ, ભિંદિપાલો, શલો, તોમરો, મુદ્ગરો, પરિધો, લાકડીઓ, પાશો, તેજસ્વી તરવારો, ખડ્ગો, ધનુષના સમુદાયો અને તેલ લગાવીને સાફ કરેલાં ચળકતાં નાના પ્રકારનાં બાણોવડે તે સેના સર્વદા શોભી રહી હતી.^{૩, ૪} સુવર્ણલંકારોથી શોભી રહેલું મેઘના જેવા દેખાવવાળું તે સૈન્ય વિજળીયુક્ત મેઘના જેવું જણાતું હતું.^૫ હે રાજા ! સાત્યકિની તે અક્ષૌહિણી સેના યુધિષ્ઠિરની સેનામાં પ્રવેશ કરીને તે વખતે જેમ નાની નદી સાગરમાં સમાઈ જાય તેમ સમાઈ ગઈ.^૬ સાત્યકિની પેઠેજ ચેદિવંશમાં શ્રેષ્ઠ અને બળવાન એવો ધૃષ્ટકેતુ એક અક્ષૌહિણી સેના લઈને અમાપ બળવાળા પાંડવોની પાસે આવ્યો.^૭ મગ-

ધદેશનો રાજા જરાસંધનો પુત્ર મહાબળવાન જયત્સેન પણ એક અક્ષૌહિણી સેના લઈને ધર્મરાજની પાસે આવ્યો;^૮ તેમજ હે રાજેન્દ્ર ! પાંડવરાજ પણ સમુદ્રના કિનારાના દેશોમાં રહેનારા જૂદી જૂદી જાતના યોદ્ધાઓથી વીંટાઈને યુધિષ્ઠિરની પાસે આવ્યો.^૯ હે રાજા ! તે એકઠા મળેલા સૈન્યના સમુદાયમાં પાંડવનું સૈન્ય ઉત્તમ પાષાકને લીધે અત્યંત દેખાવડું લાગતું હતું.^{૧૦} દ્રુપદ રાજાની સેના પણ જૂદા જૂદા દેશોમાંથી આવેલા શૂરાપુરુષોથી તથા દ્રુપદના મહારથી પુત્રોથી સુશોભિત જણાતી હતી.^{૧૧} મત્સ્યદેશનો રાજા સેનાનાયક વિરાટ પણ પર્વતપ્રદેશના રાજાઓને સાથે લઈને પાંડવોની પાસે આવ્યો. આ રીતે મહાત્મા પાંડવોની પાસે જૂદા જૂદા દેશોમાંથી સાત અક્ષૌહિણી સેના આવીને એકઠી થઈ હતી.^{૧૨} વિવિધ પ્રકારની ધ્વજાઓથી ભરપૂર તથા કૌરવોની સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળી તે સેના ભેદને પાંડવોને બહુ આનંદ થયો.

તેજ પ્રમાણે દુર્યોધનના હર્ષમાં વૃદ્ધિ કરવા ભગદત્ત રાજાએ એક અક્ષૌહિણી સેના આપી. પરાભવ ન પામે તેવું તે ભગદત્તનું સૈન્ય, સુવર્ણના પુરુષોથી ભરી દીધું હોય તેમ પીળી ચામડીવાળા ચીનાઓ તથા કિરાતોથી ભરેલું હોવાથી પીળી કરેણના વન જેવું શોભતું હતું. હે કુરુનંદન ! તેજ પ્રમાણે શૂરો ભૂશિશ્રવા તથા શલ્ય, એ બન્ને એક એક અક્ષૌહિણી સેના લઈને દુર્યોધનની પાસે આવ્યા. હૃદીકનો પુત્ર કૃતવર્મા ભોજ, અંધક તથા કુકુરોની સાથે એક અક્ષૌહિણી સેના લઈને દુર્યોધનની પાસે આવ્યો. કૃતવર્માનું તે સૈન્ય, વનમાળાને ધારણ કરનારા પુરુષવ્યાઘ્રોથી જેમ કીડા કરતા મદમત્ત હાથીઓથી વન શોભે તેમ શોભતું હતું. તે સિવાય જયદ્રથ વગેરે સિંધુ તથા સૌવીર દેશવાસી બીજા રાજાઓ પણ પર્વતોને કંપાવતા હોય તેમ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. વાયુએ ચલિત કરેલો મેઘ જેમ અનેક પ્રકારની આકૃતિઓ ધારણ કરે, તેમ તેઓની અક્ષૌહિણી સેના જાત જાતનાં રૂપવાળી જણાતી હતી. હે રાજન ! કાંબોજદેશનો

રાજા દુર્યોધન પાણી ચવે તથા શકેની સાથે એક અક્ષૌહિણી સેના લઈને દુર્યોધનની પાસે આવ્યો. તેનો સૈન્યસમૂહ તીડનાં ટોળાં જેવો શોભતો હતો, ૧૩-૨૨ તોપણ તે કૌરવી સેનામાં મળતાં તેમાંજ સમાઈ ગયો; તેમજ માહિષ્મતી-વાસી નીલરાજ, નીલ આયુધો ધારણ કરનારા દક્ષિણદેશવાસી મહાવીર્યવાન ચોદ્ધાઓની સાથે દુર્યોધનની પાસે આવ્યો. મોટી સેનાથી વીંટાયલા અવંતીના બે રાજા વિંદ તથા અનુ-વિંદ એક એક અક્ષૌહિણી સેના લઈને દુર્યોધનની પાસે આવ્યા; તેમજ પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર જેવા કેકય દેશના રાજાઓ, જેઓ પાંચ સગા ભાઈઓ થતા હતા, તેઓ દુર્યોધનને હર્ષ પમાડતા એક અક્ષૌહિણી સેના સાથે ત્યાં દોડતા આવ્યા. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એ સિવાય જૂદા જૂદા દેશના સર્વ મહાત્મા રાજાઓની બીજી ત્રણ અક્ષૌહિણી સેના ત્યાં આવી હતી. આ રીતે નાના પ્રકારની ધ્વજાઓ-

થી વ્યાપ્ત તથા પાંડવોની સાથે યુદ્ધની ઇચ્છાવાળી અગ્નિઆર અક્ષૌહિણી સેના દુર્યોધન પાસે ભેગી થઈ હતી. ૨૩-૨૭ હે ભારત ! તે વખતે પોતાની સેનાના મુખ્ય મુખ્ય અધિકારીઓને અને રાજાઓને રહેવા માટે પણ હસ્તિનાપુરમાં જગા રહી ન હતી. હે ભરતવંશી રાજા ! તે સમયે કૌરવી સેનાનો પડાવ પંચનદ, આખો કુરુજંગલ દેશ, રોહિ-તકારણ્ય, મરુભૂમિ, અહિચ્છત્ર, કાલકૂટ, ગંગા-નો કિનારો, વારણ, વાટધાન અને યામુન-પર્વત, આ સર્વ ધનધાન્યથી ભરપૂર વિશાળ પ્રદેશમાં પડ્યો હતો અને તેનાથી તે પ્રદેશ સારી પેઠે ઢંકાઈ ગયો હતો. દ્રુપદ રાજાએ કૌરવોની પાસે જે પુરોહિતને મોકલ્યો હતો, તેણે ત્યાં તે પ્રમાણે એકદુઃ થયેલું સર્વ સૈન્ય દીધું. ૨૮-૩૩

ઇતિ શ્રીમહાભારત ઉદ્યોગ સેનાઘોગ પર્વમાં
“ પુરોહિતનું સૈન્યદર્શન ” એ વિષયના
અધ્યાય ૧૯ માં સમાપ્ત.

સેનાઘોગ પર્વ સમાપ્ત

સંજયયાન પર્વ

અધ્યાય ૨૦ મે.

કૌરવોની આગળ દ્રુપદના પુરોહિતનું
ભાષણ

॥વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

સ ચ કૌરવ્યમામાઘ દ્રુપદસ્ય પુરોહિતઃ ॥
સત્કૃતો ધૃતરાષ્ટ્રેણ ભીષ્મેણ વિદુરેણ ચ ॥૧॥

વૈશંપાયને કહ્યું:-તે દ્રુપદનો પુરોહિત ધૃતરાષ્ટ્રની પાસે ગયો. ત્યાં ધૃતરાષ્ટ્રે, ભીષ્મે તથા વિદુરે તેનો સત્કાર કર્યો.^૧ પુરોહિતે પ્રથમ પાંડવોના સર્વ કુશળસમાચાર કહીને પછી પાંડવોના વતી તે સર્વના કુશળસમાચાર પૂછ્યા. તે પછી સર્વ સેનાના નેતાઓની વચ્ચે તેણે કહ્યું કે:-^૨ “તમે સર્વ પુરાતન રાજધર્મને જાણો છો, તેમ છતાં આ સંઘમાં તમારા અભિપ્રાયસંઘર્ષી વચ્ચેના સાંભળવાના હેતુથી હું કંઈક કહું છું.”^૩ ધૃતરાષ્ટ્ર તથા પાંડુ-એ બન્ને એક પિતાના પુત્રો છે, એ વાત પ્રસિદ્ધ છે; અને તેથી પિતાના ધનપર તે બન્નેનો સમાન હક્ક છે, એમાં કંઈ સંશય નથી.^૪ તે પ્રમાણે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને પિતાનું ધન મળ્યું છે, પરંતુ પાંડુના પુત્રોને પિતૃધન મળ્યું નહિ એ કેમ? ખરી રીતે પાંડવોનો અર્ધભાગ છતાં ધૃતરાષ્ટ્રે પ્રથમથી તે ધન દબાવી લીધેલું હોવાથી પાંડવોને પિતૃધન મળ્યું ન હતું, એ પણ તમે યથાર્થ રીતે જાણો છો.^૫ વળી કૌરવોએ પાંડવોના વિનાશને માટે અનેક ઉપાયોથી પ્રયત્નો કર્યા, પરંતુ પાંડવોનાં આયુષ્ય બાકી હોવાથી કૌરવો તેઓને યમલોકમાં પહોંચાડવા સમર્થ થયા નહિ.^૬ મહાત્મા પાંડવોએ પોતાના બળથી રાજ્યની વૃદ્ધિ કરી, પરંતુ શત્રુની સાથે મળીને ધૃતરાષ્ટ્રના ક્ષુદ્ર પુત્રોએ કપટથી

તે રાજ્ય હરી લીધું;^૭ અને આ ધૃતરાષ્ટ્રે પણ પુત્રોનાં તે કર્મને પોતાની સંપૂર્ણ સંમતિ આપીને પાંડવોને તેર વર્ષપર્યંત ઘેર અરણ્યમાં વાસ કરાવ્યો.^૮ વીર પાંડવોએ પોતાની ભાર્યા દ્રાપદીની સાથે સલામાં પુષ્કળ કપ્ડ ભોગવ્યા પછી અરણ્યમાં પણ અનેક પ્રકારનાં દારુણ દુઃખો વેડ્યાં છે;^૯ તેમજ વિરાટ નગરમાં પણ મહાત્મા પાંડવોએ અન્ય યોનિમાં જન્મ લીધો હોય તેમ રહીને પાપીઓની પેઠે અત્યંત કપ્ડ ભોગવ્યું છે;^{૧૦} તોપણ આ સર્વ દુઃખને તથા કૌરવોએ પૂર્વે કરેલા સર્વ અપરાધોને વિસરી જઈને કુરુક્ષેત્ર પાંડવો, કૌરવોની સાથે સલાહ કરવાજ ઇચ્છા રાખે છે.^{૧૧} એ ઉપરથી પાંડવોના વર્તનને તથા દુર્યોધનના વર્તનને સારીરીતે સમજીને સંઘર્ષીજનોએ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રને સમજાવવો જોઈએ.^{૧૨} વીર પાંડવો કૌરવોની સાથે કલહ કરતા નથી, પરંતુ તેઓ લોકોનો વિનાશ ન થાય, તે રીતે પોતાનું પોતાને મળે એમ જ રૂઝ ઇચ્છે છે.^{૧૩} દુર્યોધનનો અભિપ્રાય યુદ્ધ કરવા તરફ હોય તો તે અભિપ્રાયને તમારે મનપર લેવો નહિ; કારણ કે પાંડવો પણ મહાબળવાન છે.^{૧૪} વળી ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરની પાસે સાત અક્ષૌહિણી સેના એકઠી થઈ છે અને તે કૌરવોની સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર છે, માત્ર યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞાનીજ વાટ જીએ છે;^{૧૫} તેમજ બીજા પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર જેવા સાત્યકી, ભીમસેન તથા મહાબળવાન નકુલ અને સહદેવ, એઓ હજાર અક્ષૌહિણી સેનાની બરોબરી કરે તેવા છે.^{૧૬} એક તરફ તમારી આ એકઠી મળેલી અગીઆર અક્ષૌહિણી સેના છે, પરંતુ બીજી તરફ બહુ રૂપ ધારણ કરનારો મહાબાહુ અર્જુન તેને માટે પૂ-

રતો છે.^{૧૮} જેવો કિરીટધારી અર્જુન સર્વ સેના કરતાં આધિક છે, તેવાજ મહાતેજસ્વી મહાબાહુ વાસુદેવ પણ છે.^{૧૯} પાંડવોની સેનાની અધિકતા, અર્જુનનું પરાક્રમ અને શ્રીકૃષ્ણનું સુત્સદીપણું, એ સર્વ બાણીને કયો પુરુષ યુદ્ધ કરવા તૈયાર થાય?^{૨૦} માટે તમે ધર્મને તથા તમારા ઠરાવને સંભારીને, પાંડવોને જે આપવા યોગ્ય હોય તે આપો અને આ મળેલી તક ગ્રામાવો નહિ.”^{૨૧} ઇતિ શ્રીમહાભારત ઉદ્યોગો સંજયયાન પર્વમાં “પુરોહિતપ્રયાણ” એ વિપયના અધ્યાય ૨૦ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૧ મો

ભીષ્મનાં તથા કર્ણનાં વાક્યો

॥વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તસ્ય તદ્વચનં શ્રુત્વા પ્રજ્ઞાવૃદ્ધો મહાયુતિઃ ॥
સંપૂર્ણ્યેનં યથાકાલં મીષ્મો વચનમત્રવીત્ ॥૧॥

વૈશંપાયને કહ્યું:—પુરોહિતનાં તે વચનો સાંભળીને જ્ઞાનવૃદ્ધ તથા મહાતેજસ્વી ભીષ્મ, તેનું સન્માન કરીને સમયેચિત વચન બોલ્યા:—^૧ “હે બ્રહ્મન ! શ્રીકૃષ્ણની સાથે સઘળા પાંડવો કુશળ છે, એ આનંદની વાત છે; તેમજ તેઓ સહાયવાળા થયા છે તથા ધર્મમાં તત્પર રહે છે, એ બહુ સારું છે.”^૨ કુરુવંશી તે ભાઈઓ પોતાના કૌરવબંધુઓની સાથે સંધિની ઇચ્છા રાખે છે, પણ યુદ્ધની ઇચ્છા રાખતા નથી, એ પણ બહુ સારું છે.”^૩ તમે એ સર્વ સત્ય કહ્યું છે, એમાં સંશય નથી; અને તમે જે અતિ તીક્ષ્ણ વચનો બોલો છો, તે તો તમારા બ્રાહ્મણપણાને લીધેજ છે, એમ મને લાગે છે.”^૪ પાંડવોને અહીં તથા વનમાં બહુ દુઃખ આપ્યું એમાં સંશય નથી; અને તેઓને પિતાનું સર્વ ધન ધર્મથીજ પ્રાપ્ત થયું હતું, એ પણ નિઃસંદેહ છે.”^૫ કિરીટધારી અર્જુન બળવાન, અસ્ત્રવિદ્યામાં નિપુણ તથા મહારથી છે. તે પાંડુપુત્ર અર્જુનને યુદ્ધમાં કોણ સહન કરે તેવો છે ?^૬ સાક્ષાત્ વજ્રધારી ઇંદ્ર પણ તેની સામે થવા સમર્થ નથી, ત્યારે બીજા

ધનુર્ધારીઓની તો વાતજ શી? ખરે, અર્જુન ત્રણ લોકમાં પણ સમર્થ છે, એમ માફ માનવું છે.”^૭ આ પ્રમાણે ભીષ્મ બોલતા હતા, એટલામાંજ કર્ણે કંઠધવડે તે વચનને તિરસ્કારપૂર્વક તોડી પાડી દુર્યોધનના તરફ જોઈ બોલવા માંડ્યું:—^૮ “હે બ્રહ્મન ! પાંડવોના સંબંધમાં લોકમાં કોઈ પણ મનુષ્યને કંઈપણ અબળ્યું નથી; ત્યારે ફરી ફરીને તેનું તે કહેવાથી શું ફળ ?^૯ પૂર્વે શકુનિ-એ દુર્યોધનને માટે યુધિષ્ઠિરને દૂતમાં જિત્તી લીધા અને ઠરાવ પ્રમાણે પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિર વનમાં ગયા;^{૧૦} પરંતુ હવે તે ઠરાવનું યથાર્થ પાલન કરીને પિતાનું રાજ્ય મેળવવા ઇચ્છતા નથી, પણ મૂર્ખની પેઠે મત્સ્ય તથા પાંચાલરાજાઓના બળનો આશ્રય કરીને મેળવવા ઇચ્છે છે.”^{૧૧} હે વિદ્વાન બ્રાહ્મણ ! દુર્યોધન તેઓના ભયને લીધે રાજ્યનો એક ચતુર્થાંશ પણ આપશે નહિ; જો કે તે ધર્મપૂર્વક શત્રુને પણ આપી પૃથ્વી આપી દે તેવા છે.”^{૧૨} માટે જ પાંડવો પોતાના બાપદાદાનું રાજ્ય મેળવવા ઇચ્છતા હોય તો તેઓએ પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે ઠરાવેલા સમયસુધી ફરી વનમાં ભ્રમણ કરવું.”^{૧૩} તે પછી તેઓ નિર્ભય થઈને દુર્યોધનની પાસે ભલે નિવાસ કરે, પરંતુ તેઓએ કેવળ મૂર્ખતાથી અધર્મવડે રાજ્ય મેળવવાની બુદ્ધિ કરવી તે યોગ્ય નથી.”^{૧૪} આ પ્રમાણે છે, છતાં પાંડવો ધર્મનો ત્યાગ કરીને યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા રાખતા હોય, તો તેઓ આ કુરુશ્રેષ્ઠોના ઝપાટામાં આવીને મારાં વચનને યાદ કરશે.”^{૧૫}

ભીષ્મ બોલ્યા:—“ હે રાધાપુત્ર ! તારા આ બકવાદથી શું ફળ ? એકલાજ અર્જુને યુદ્ધમાં જે વખતે છ રથીઓને જિત્યા હતા, તે વખતના તેના કર્મને તારે સંભારવું જોઈએ;”^{૧૬} અને તારૂં પરાક્રમ તો અર્જુને તને ત્યાં વારંવાર હરાવ્યો તે વખતેજ અમે જોઈ લીધું છે, માટે આ બ્રાહ્મણ કહે છે, તેમ જો કરીશું નહિ તો જરૂર આપણે અર્જુનને હાથે યુદ્ધમાં હણાઈને ધૂળ ચાટતા થઈશું.”^{૧૭}

વૈશંપાયને કહ્યું:—તે પછી ધૃતરાષ્ટ્રે ભીષ્મ-

નાં વચનને માન આપીને તથા તેને પ્રસન્ન કરીને અને રાધાપુત્ર કર્ણનો તિરસ્કાર કરીને આ પ્રમાણે કહ્યું:-^{૧૮} “શાંતનુપુત્ર ભીષ્મે હમણાં જે ભાષણ કયું છે, તેમાં અમારૂં, પાંડવોનું અને આખા જગતનું હિત રહેલું છે.”^{૧૯} આ સંજ્ઞા-ધર્મમાં હું વિચાર કરીને પાંડવોની પાસે સંજ્ઞયને મોકલીશ; અને હે મહારાજ ! તમે આજેજ પાંડવોની પાસે જાઓ, વિલંબ કરે નહિ.”^{૨૦} આ પ્રમાણે કહ્યા પછી ધૃતરાષ્ટ્રે તે પુરોહિતનો સંકાર કરીને તેને પાંડવોની પાસે મોકલ્યો અને પછી સંજ્ઞયને સભામાં બોલાવીને તેને આ પ્રમાણે કહ્યું.^{૨૨}

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતો દ્વિઘોગો સંજ્ઞયયાનપર્વમાં
“પુરોહિતપ્રયાણ” એ વિષયનો
અધ્યાય ૨૨ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૨ મો

ધૃતરાષ્ટ્રનો સંદેશો

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

પ્રાપ્તાનાહુઃ સંજય પાંડુપુત્રાનુપપ્ત્યવ્યેતાન
વિજાનીહિ ગત્વા ॥ અજાતશત્રું ચ સમાજયેથા
દિષ્ટ્યાનહ્ય સ્થાનમુપાસ્થિતસ્ત્વમ્ ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું:-“ હે સંજય ! પાંડવો ઉપ-
જ્ઞાત નામના સ્થાનમાં આવ્યા છે, એમ લોકો
કહે છે; માટે તું ત્યાં જા અને તેઓની તપાસ
કર; તથા ‘તમે સજ્જ થઈને સ્થિતિમાં આવ્યા
એ બહુ સાહે થયું’ એમ કહીને અજાતશત્રુ
યુધિષ્ઠિરનું સન્માન કર.”^૧ હે સંજય ! તું તે સર્વ-
ને એમ ક્ષેમકુશળ છીએ એમ કહેજે. કદ લોગ-
વવા માટે અયોગ્ય એવા પાંડવોએ વનવાસનું કદ
લોગવ્યું છે, તેમ છતાં અસત્યથી દૂર રહેનારા,
પરોપકારી તથા સજ્જન એવા તેઓ અમારા
ઉપર તત્કાળ ક્રોધ કરતા નથી પણ શાંતિયુક્ત
જણાય છે.”^૨ હે સંજય ! મેં કોઈપણ દિવસ
પાંડવોનું જરાપણ મિથ્યા વર્તન જોયું નથી. પાં-
ડવો પોતાના પરક્રમથી સર્વ લક્ષ્મી મેળવતા
હતા, તોપણ તેઓ તે લક્ષ્મી મનેજ અર્પણ

કરતા હતા.^૩ હું નિત્ય પાંડવોના દોષો જોવા
ઇચ્છા કરતો હતો, તોપણ મેં તેઓમાં એવો
કંઈપણ દોષ જોયો નહિ, કે જે દોષને લીધે હું
તેઓની નિંદા કરું. પાંડવો નિત્ય ધર્મને માટે
તથા અર્થને માટે કર્મ કરે છે; પરંતુ પ્રીતિને
માટે અથવા સ્ત્રીપુત્રાદિને માટે કામનાથી કર્મ
કરતા નથી.^૪ પાંડવો તાપ, ટાઢ, ભૂખ, તરસ,
નિદ્રા, તંદ્રા, ક્રોધ, હર્ષ તથા પ્રમાદ, એ સર્વનો
પોતાની ધીરજ તથા વિવેકબુદ્ધિથી પરાભવ ક-
રીને, ધર્મ તથા અર્થ સંપાદન કરવાજ પ્રયત્ન
કરે છે.^૫ પાંડવો યોગ્ય સમયે મિત્રોને ધનની
સહાયતા કરે છે, અતિપરિચયથી પણ તેઓની
મિત્રતા છૂટી થતી નથી અને તેઓ યથાયોગ્ય
માન તથા ધન આપનારા છે. આ કૌરવપક્ષમાં
પણ પાપી, વિષમ દષ્ટિવાળો તથા મંદબુદ્ધિવાળો
દુર્યોધન અને મહાક્રુર કર્ણ એ બેસિવાય પાં-
ડવોનો દ્રેષ કરનાર બીજો કોઈ નથી. એ કર્ણ અને
દુર્યોધનજ, સુખ તથા પ્રિય વેલવોથી રહિત
થયેલા મહાત્મા પાંડવોને ક્રોધ ઉપજાવે છે.^{૬,૭}
પાંડવો જીવતા હોવા છતાં તેઓનો ભાગ હરી લેવો
શક્ય છે, એમ માનનારો મૂર્ખ છે અને તેવો મૂર્ખ
આ આરંભશૂર (અર્થાત આરંભકાળમાંજ શૂરો
પણ પ્રસંગ ઉપર નહિ એવો) અને સુખમાં ઉછરે-
લો દુર્યોધન છે; કારણકે તે પાંડવોનું ધન હરી
લેવું યોગ્ય માને છે;^૮ પણ એ સમજતો નથી કે જે
અજાતશત્રુ યુધિષ્ઠિરની પાછળ ચાલનારમાં
અર્જુન, શ્રીકૃષ્ણ, ભીમસેન, સાત્યકિ, નકુલ,
સહદેવ અને સંજયો છે; માટે યુધિષ્ઠિરને યુદ્ધ
થયા પૂર્વેજ તેનો ભાગ આપી દેવો એ ઠીક છે.^૯
રે! બન્ને હાથે બાણ છોડનારો ગાંડીવધનવા
અર્જુન એકલોજ, રથમાં બેસીને આખી પૃથ્વીને
ઉજ્જડ કરે તેવો છે! અને ત્રણ લોકના અધિપતિ
વિજયશીલ મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ પણ કોઈથી પરાભવ
પામે તેવા નથી.^{૧૦} સર્વ લોકમાં લોગની તથા
મોક્ષની કામનાવાળાઓ જે એકનોજ આશ્રય
કરે છે, તે શ્રીકૃષ્ણની સામે કયો મનુષ્ય ઉભો
રહે તેમ છે? જે ગાંડીવધનવા અર્જુન એકલાએજ
રથમાં બેસીને પતંગિયાંના ટોળાના જેવા શીઘ્ર

વેગવાળા તથા મેઘના જેવી ગર્જના કરનારા બાણોના સમૂહોની વૃષ્ટિ વર્ષાવતાં ભરતખંડની ઉત્તરદિશાનેજ નહિ પણ ઉત્તરકુરુ દેશને પણ જિતી લીધો હતો અને તે રાજાઓનું ધન હરી આણ્યું હતું, તેમજ તે સવ્યસાચીએ દ્રવિડ રાજાઓને પોતાની સેનાના અનુયાયી કર્યા હતા. વળી તે ગાંડીવધારી અર્જુને, ખાંડવવનમાં ઈંદ્રસાથે સર્વ દેવોને હરાવ્યા હતા અને અગ્નિને ખાંડવવન અર્પણ કરીને પાંડવોનાં યશ તથા માન વધાર્યો હતો.^{૧૧-૧૩}

આ લોકમાં ભીમના જેવો ગદાધારી બીજો કોઈ નથી; હાથીપર બેસનારો તેના સમાન બીજો કોઈ નથી. કહે છે કે, રથયુદ્ધમાં પણ તે અર્જુનથી ઉતરે તેવો નથી અને તેના બાહુનું બળ દશહજાર હાથીના જેવું છે.^{૧૪} વળી તે યુદ્ધકળામાં સુશિક્ષિત છે, મહાવેગવાળો છે અને સદા અસહનશીલ છે. તેની સાથે વેર કરવામાં આવશે, તો તે ઝપાટાબંધ આ મારા કુદ્ર પુત્રોને બાળી નાખશે. અરે, યુદ્ધમાં સાક્ષાત્ ઈંદ્ર પણ તેને બળથી જિતી શકે તેમ નથી.^{૧૫}

વળી સારા ચિત્તવાળા, બલસંપન્ન, ચાલાક હાથવાળા તથા અર્જુને જે બન્ને ભાઈઓને ઉત્તમ શિક્ષણ આપેલું એવા માદ્રીના બન્ને પુત્રો નકુલ તથા સહદેવ, જેમ બે શકરાઓ પક્ષીનાં ટોળાંઓનો સંહાર કરી નાખે, તેમ શત્રુઓનો સંહાર કરી નાખતાં તેઓને બાકી રાખશે નહિ.^{૧૬} જો કે આપણી પાસે આ ભીષ્મ, દ્રોણ વગેરેથી યુક્ત પૂર્ણ સામર્થ્યવાળું સેન્ય છે એ ખરૂં, તો પણ તે પાંડવોની સામે થઈને નથીજ, એમ હું માનું છું. વળી પાંડવોના પક્ષમાં રહેલો વેગવાળો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન એકલોજ આ કામમાટે પૂરતો છે.^{૧૭} મેં સાંભળ્યું છે કે, સોમકરાજના વંશમાં શ્રેષ્ઠ એવો તે પોતાના મંત્રીઓની સાથે પાંડવોને માટે પ્રાણપ્રણ કરવા તૈયાર છે. વળી જેના નેતા વૃષ્ણસિંહ શ્રીકૃષ્ણ છે, તે અબલશત્રુ યુધિષ્ઠિરની સામે ટકનારો કોણ છે ?^{૧૮} વળી ગુપ્તવાસસમયે એક વર્ષપર્યંત સાથે રહેલો તથા ગોહરણપ્રસંગમાં પાંડવોએ જેનું રક્ષણ કરેલું એવો

મત્સ્યદેશનો અધિપતિ વૃદ્ધ વિરાટરાજ પણ પોતાના પુત્રોની સાથે પાંડવોને માટે સન્ન થયો છે અને તે યુધિષ્ઠિરનો દંડ ભક્ત છે. એમ મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે; ^{૧૯} તેમજ મહાધનુર્ધારી પાંચ કેકયજાતાઓ પ્રથમ આપણા પક્ષમાં હતા, પણ કેકયદેશમાંથી તેઓને કાઢી મૂકવામાં આવ્યા, તેથી તેઓ પુનઃ કેકયો પાસેથી રાજ્ય લેવાની ઇચ્છાથી હમણાં આપણી સામે યુદ્ધ કરવા પાંડવોના પક્ષમાં આવ્યા છે.^{૨૦} પાંડવોના પક્ષમાં જે વીર રાજાઓ આવ્યા છે, તે સર્વે શરાઓ, ભક્તિવાળા, પ્રીતિયુક્ત તથા ધર્મ-રાજાને વળગી રહેનારા છે, એવું મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે.^{૨૧} પર્વત ઉપર રહેનારા તથા વિકટ પ્રદેશમાં રહેનારા, પૃથ્વીમાં કુળ તથા જાતિવડે શુદ્ધ એવા યોદ્ધાઓ અને નાના-વિધ આયુધોને ધારણ કરનારા વીર્યવાન મ્હેન્દ્રો પાંડવોના કાર્યને માટે આવીને તેઓના પક્ષમાં રહ્યા છે.^{૨૨} સંગ્રામમાં ઈંદ્રના જેવો પરકમી, અતુલ વીર્ય તથા તેજવાળો અને લોકમાં મહાવીર એવો મહાત્મા પાંડવ રાજા પોતાના પુત્રકળ મહાયોદ્ધાઓની સાથે પાંડવોને સહાય કરવા આવી પહોંચ્યો છે.^{૨૩} જેણે દ્રોણ પાસેથી, અર્જુન પાસેથી, શ્રીકૃષ્ણ પાસેથી, કૃપાચાર્ય પાસેથી તથા ભીષ્મ પાસેથી અસ્ત્રવિદ્યાનું અધ્યયન કર્યું છે, એમ હું સાંભળું છું અને જેને એકલાને પ્રવૃત્તની બરોબરીનો કહે છે, તે સાત્યકિ પણ પાંડવોના પક્ષમાં આવી રહ્યો છે.^{૨૪} વળી ચેદી દેશના તથા કરુષ દેશના રાજાઓ પણ સર્વ તૈયારી કરી એકઠા મળીને પાંડવોના પક્ષમાં આવ્યા છે. પૂર્વે રાજસૂય યજ્ઞમાં તે રાજાઓની વચ્ચે સૂર્યની પેઠે પ્રકાશનારા, અશ્વિનસંપન્ન તથા તેજસ્વી જણાતા શિશુપાલને યુદ્ધમાં દુર્જય અને પૃથ્વીના ધનુર્ધારીઓમાં અતિ શ્રેષ્ઠ માનીનેજ શ્રીકૃષ્ણે ક્ષત્રિયોનો સર્વ ઉત્સાહ તોડી પાડી એકાએક બળથી મારી નાખ્યો હતો; ^{૨૫, ૨૬} જે શિશુપાલનું કરુષરાજ વગેરે રાજાઓ માન વધારતા હતા, તેજ શિશુપાલને પાંડવોના યશ-ને તથા માનને વધારનારા શ્રીકૃષ્ણે જોતજોતામાં

લેદી નાખ્યો હતો.^{૨૭} સુગ્રીવાદિ ઘોડાઓ જોડેલા રથમાં બેઠેલા શ્રીકૃષ્ણને અસહ્ય માનીને તેની સામે, એક શિશુપાલસિવાય, સિંહને જોવાથી ક્રુદ્ધ સૃગોની જેવી સ્થિતિ થાય, તેવી સ્થિતિ પામેલા કયા રાજાઓ ચઢી ગયા હતા ? (કોઈએ નહિ.)^{૨૮} તે વખતે કૃષ્ણનો શત્રુ શિશુપાલ, ઢંઢયુદ્ધમાં પોતાનો વિજય થશે, એવી આશાથી અપાટાબધ કૃષ્ણની સામે ચઢી ગયો; પરંતુ કૃષ્ણને હાથે હણાઈ પ્રાણવિનાનો થઈને વાયુએ ઉપાડી નાખેલા કરેણના વૃક્ષની પેઠે પૃથ્વીપર પડ્યો !^{૨૯}

હે ગાવડગણના પુત્ર સંજય ! આ પ્રમાણે પાંડવોને માટે શ્રીકૃષ્ણે કરેલાં જે પરાક્રમ હૃતોએ મને જણાવ્યાં, તે વિષ્ણુનાં કર્મોનું સ્મરણ કરતાં મને શાંતિ વળતી નથી.^{૩૦} તે વૃષ્ણિસિંહ શ્રીકૃષ્ણ જેઓના આગેવાન હોય તેઓની સામે કોઈ પણ શત્રુ કદાપિ ટક્કર ઝીઝી શકે નહિ. શ્રીકૃષ્ણને તથા અર્જુનને એક રથમાં એકઠા મળેલા સાંભળીને માંડે હૃદય ભયવડે કંપે છે.^{૩૧} આ સંજય ! આ મારો મંદ બુદ્ધિવાળો પુત્ર હર્યોધન તે બન્નેની સામે જો સંગ્રામમાં ન જાય, તોજ એનું ભલું થાય; નહિ તો જેમ ઈંદ્ર અને વિષ્ણુ દેવસેનાને બાળી નાખે, તેમ અર્જુન અને કૃષ્ણ કૌરવોને બાળી મૂકશે.^{૩૨} હું અર્જુનને ઈંદ્રસમાન માનું છું અને વૃષ્ણિવીર શ્રીકૃષ્ણ સનાતન વિષ્ણુજ છે. અન્નતશત્રુ યુધિષ્ઠિર ધર્મ ઉપર પ્રીતિ રાખનારા, લજ્જાશીલ, મનસ્વી તથા તેજસ્વી છે. તેમને હર્યોધને ડગ્યા છે; શું તે ક્રોધ કરે તો મારા પુત્રોને બાળીને ભસ્મ કરી નાખે નહિ ? હે સૂત ! હું ક્રોધવડે પ્રદીપ્ત થયેલા ધર્મરાજાથી જેવો ડરું છું, તેવો અર્જુનથી, વાસુદેવથી, ભીમથી, નકુલથી તથા સહદેવથી ડરતો નથી. હું યુધિષ્ઠિરના કોપથી હમેશા ડર્યા કરું છું; કારણ કે તે મહાતપસ્વી છે તથા બ્રહ્મચર્યથી યુક્ત છે; માટે તેનો માનસિક સંકટપ સિદ્ધ થાય.^{૩૩-૩૫} હે સંજય ! હમણાં તે કોપી ઉઠ્યા છે, એમ જોઈને તથા તે ચોગ્ય કારણથી કોપ્યા છે, એમ જાણીને હું આજે બહુ ડરી ગયો છું;

માટે તું મારી પ્રેરણાથી રથમાં બેસીને તત્કાળ દ્રુપદ રાજાની છાવણીમાં જા. ^{૩૬} ત્યાં જઈને તું અન્નતશત્રુ યુધિષ્ઠિરને કુશળ પૂછજે અને તેમની સાથે વારંવાર પ્રીતિયુક્ત વાતચીત કરજે. તેમજ હે તાત ! વીર્યવાનોમાં શ્રેષ્ઠ મહાભાગ્યશાળી શ્રીકૃષ્ણને પણ મળીને તું મારા નામથી કુશળ પૂછજે; અને કહેજે કે, ધૃતરાષ્ટ્ર પાંડવોની સાથે શાંતિની ઇચ્છા રાખે છે. હે સૂત ! કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિર, શ્રીકૃષ્ણનું કોઈ પણ વચન ઉઘાપતા નથી, પણ તેના કહેવા પ્રમાણેજ કરે છે;^{૩૭} કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ પાંડવોને આત્માસમાન વહાલા છે, વળી તે વિદ્વાન છે અને પાંડવોના કાર્યમાં નિત્ય મચ્યા રહે છે. હે સંજય ! તું ત્યાં એકઠા મળેલા પાંડવોને, સંજયોને, જનાર્દનને, આત્યકિને, વિરાટને અને દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રોને તથા બીજા સર્વને મારાં વચનથી કુશળસમાચાર પૂછજે; અને હે સંજય ! ત્યાં તને જે જે કંઈ સમયોચિત તથા ભરતવશી-ઓને માટે હિતકારી જણાય અને જે તેઓના ક્રોધમાં વૃદ્ધિ કરે નહિ તથા યુદ્ધને માટે કારણભૂત થાય નહિ તેણું તું રાજાઓની વચ્ચે બોલજે.”

પ્રતિ શ્રીમહા ૦ ઉદ્યોગ ૦ સંજયયાન પર્વમાં
“ ધૃતરાષ્ટ્રસંદેશ ” એ વિષયનો અધ્યાય
૨૨ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૩ મો

યુધિષ્ઠિરના પ્રશ્નો

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

રાજસ્તુ વચનં શ્રુત્વા ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય સંજયઃ ॥

उपप्लव्यं ययौ द्रुपं पांडवानामितौजसः ॥१॥

વૈશંપાયને કહ્યું:- ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાનું કહેણું સાંભળીને, સંજય અમાપ બળવાળા પાંડવોને મળવા માટે ઉપપ્લવ્ય નામના નગરમાં ગયો.^૧ ત્યાં તે સૂતપુત્ર, કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિર રાજાની આગળ જઈને પ્રથમ તેમને પ્રણામ કરી કહેવા લાગ્યો.^૨

ગાવડગણ સૂતનો પુત્ર સંજય પ્રસન્ન થઈને અન્નતશત્રુપ્રત્યે બોલ્યો કે:- “ હે રાજા !

હું મહેન્દ્રતુલ્ય પરાક્રમી એવા તમને સહાયવાળા તથા કુશળ જોઈ છું, એ માફ મહાભાગ્ય છે.^૩ બુદ્ધિમાન અંબિકાપુત્ર વૃદ્ધ રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછાવ્યું છે કે, તમે કુશળ છો ? ભીમસેન, પાંડવોમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન અને માદ્રીના બન્ને પુત્રો ન કુલ તથા સહદેવ કુશળ છે?^૪ સત્ય વ્રતવાળાં, વીરપત્ની, મનસ્વિની રાજપુત્રી દ્રૌપદી પોતાના પુત્રો સાથે કુશળ છે ? તેમજ હે ભારત ! જે આત્મવર્ગના કલ્યાણને માટે તમે હાથી, રથ વગેરે ઇષ્ટ વેલવોની ઇચ્છા કરો છો તેઓ કુશળ છે?^૫

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:-હે ગાવદગણના પુત્ર સંજય! તું ભલે આવ્યો. અમે તને જોઈને પ્રસન્ન થયા છીએ. હે વિદ્વાન ! હું તને આરોગ્યસમાચાર કહું છું કે, મારા નાના બંધુઓની સાથે હું કુશળ છું.^૬ હે સૂત ! હે સંજય ! લાંબે સમયે ભરતવંશી કુરુવૃદ્ધ રાજાના આ કુશળ-સમાચાર સાંભળીને અને તને જોઈને પ્રેમસંબંધને લીધે મેં ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાનાં સાક્ષાત્ દર્શન કર્યા હોય એમ હું માનું છું.^૭ હે તાત ! મહાબુદ્ધિવાળા મનસ્વી અને સર્વધર્મસંપન્ન અમારા દાદા કુરુવંશી ભીષ્મ કુશળ છે ? અને તેમનો અમારાપ્રત્યે પૂર્વના જેવો સ્નેહ છે?^૮ હે સૂતપુત્ર ! વિચિત્રવીર્યના પુત્ર મહાત્મા ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા પોતાના પુત્રોની સાથે કુશળ છે ? તેમજ પ્રતિપન્ના પુત્ર વિદ્વાન મહારાજા બાલ્લીક કુશળ છે?^૯ વળી હે તાત ! સોમદત્ત, ભૂશ્રિવા, સત્યનિષ્ઠ શલ, પુત્રસહિત દ્રોણાચાર્ય અને વિપ્ર કૃપાચાર્ય, એ સર્વ મહાધનુર્ધારીઓ કુશળ છે?^{૧૦} હે સંજય ! મહાબુદ્ધિવાળા તથા સર્વ શાસ્ત્રના જ્ઞાનવડે શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા એવા આ પૃથ્વીમાં જે મહાધનુર્ધારીઓ છે, તેઓ કુરુઓનું યુદ્ધવિના કલ્યાણ થાય એવું ઇચ્છે છે?^{૧૧} હે તાત ! જેઓના રાજ્યમાં દેખાવડા, શીલસંપન્ન તથા મહાધનુર્ધારી દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા નિવાસ કરે છે, તે કૌરવોથી એ ધનુર્ધારીઓ માન પામે છે ? અને તેઓ કુશળ છે?^{૧૨} હે તાત ! વૈશ્યકન્યાથી ઉત્પન્ન થયેલો મહાબુદ્ધિમાન રાજપુત્ર યુયુત્સુ કુશળ છે ? વળી હે તાત ! અમા-

લ્ય કર્ણ, કે જેની સલાહ પ્રમાણે મૂર્ખ દુર્યોધન ચાલે છે, તે કુશળ છે?^{૧૩} હે સૂત ! ભરતવંશી-ઓની માતાઓ, વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ, રસોઈ કરનારીઓ, દાસની ભાર્યાઓ, વહુઓ, તેના પુત્રો, ભાણેજો, બહેનો અને દૌહિત્રાઓ, એ સર્વ નિષ્કપટ ભાવથી વર્તે છે કે ?^{૧૪} હે તાત ! દુર્યોધન રાજા પ્રથમની પેઠેજ બ્રાહ્મણોને યથાયોગ્ય આજીવિકા આપે છે કે ? હે સંજય ! મેં બ્રાહ્મણોને જીવિકામાં આપેલાં ગામોને તે લઈ લેતો તો નથી ને?^{૧૫} ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા અને તેના પુત્રો બ્રાહ્મણોનો અપરાધ કરનારાને શિક્ષા કર્યાવિના જવા દેતા નથી ને ? તેમજ બ્રાહ્મણોને આજીવિકાનું દાન, એ સ્વર્ગગમનનો માર્ગ છે, તેની તેઓ કદાપિ ઉપેક્ષા કરતા નથી ને ?^{૧૬} કારણ કે બ્રહ્માએ બ્રાહ્મણોની વૃત્તિનું પરિપાલન કરવું એ ઉત્તમ લોકને આપનારું અને આ લોકમાં યશ આપનારું નિમ્ન્યું છે. તેની આડે આવનારા લોકોને જો ધૃતરાષ્ટ્રના મૂર્ખ પુત્રો અટકાવશે નહિ, તો કૌરવોને સંપૂર્ણ નાશ થઈ જશે.^{૧૭} પુત્રોસહિત ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા પોતાના પ્રધાનમંડળને આજીવિકા આપવા ઇચ્છે છે કે ? તે પ્રધાનો બહારથી સ્નેહભાવ દેખાડીને તથા અંદરથી દુષ્ટ હૃદય રાખીને એકઠા મળી શત્રુઓથી ભેદ પામી તેઓના આપેલા ધન ઉપર આજીવિકા કરવાની ઇચ્છા કરતા નથી ને ?^{૧૮} હે તાત ! તે સર્વે કૌરવો, પાંડવોના સંબંધમાં કંઈ ભૂંડું તો બોલતા નથી ને ? તેમજ પુત્રસહિત દ્રોણાચાર્ય તથા વીર કૃપાચાર્ય અમારામાં અમુક પાપ છે એવું તો કહેતા નથી ને ?^{૧૯} કોઈવાર રાજ્યમાં સઘળા કૌરવો એકઠા મળીને, પુત્રોસહિત ધૃતરાષ્ટ્રને ‘તમે પાંડવોની સાથે શાંતિ કરો’ એમ કહે છે કે ? વળી તેઓ એકઠા મળેલા ચોરનાં ટોળાંઓને જોઈને યુદ્ધના નાયક અર્જુનનું સ્મરણ કરે છે કે ?^{૨૦} તેમજ હે તાત ! ધનુર્ધારી અર્જુનના કાનસુધી ખેંચેલા ગાંડીવ ધનુષની વાંકી વળેલી દોરીમાંથી છૂટતાં, મેઘના જેવી ગર્જના કરનારાં તથા સરલ ગતિવાળાં બાણોને તેઓ સંભારે છે કે ?^{૨૧} મેં તો આ પૃથ્વીપર અર્જુનના

સમાન અથવા તેનાથી અધિક એવા કોઈ યોદ્ધા-
ને જોયો નથી; કારણકે અર્જુન ઘસેલાં, તીક્ષ્ણ
ધારવાળાં અને સારાં પીછાંવાળાં એકસઠ બાણો
એકી વખતે ધનુષ ઉપરથી છોડે છે, એ વાત સર્વ-
સંમત છે.^{૨૨} વળી મદ ઝરતો હાથી, જેમ ઘાસ-
વાળાં સ્થાનોમાં ધૂમે, તેમ હાથમાં ગદા લઈને
સેનામાં ધૂમનારા અને વેગવડે શત્રુસમૂહોને
કંપાવનારા ભીમસેનને તેઓ યાદ કરે છે કે ?^{૨૩}
માદ્રીના મહાબળવાન પુત્રે, યુદ્ધ કરવા એ-
કઠા મળેલા કલિંગદેશના યોદ્ધાઓને ડાખા
તથા જમણા હાથથી બાણપ્રહાર કરીને યુદ્ધમાં
હરાવ્યા હતા, તે સહદેવનું તેઓ સ્મરણ કરે છે
કે ?^{૨૪} હે સંજય ! પૂર્વે તારા જોતાંજ નકુલને
શિખિઓનો તથા ત્રિગર્તોનો પરાજય કરવા મો-
કલ્યો હતો, તે વખતે એણે આખી પશ્ચિમ દિશા
જિતીને મને સ્વાધીન કરી હતી, તે આ માદ્રી-
પુત્રનું તેઓ સ્મરણ કરે છે કે ?^{૨૫} દુષ્ટ વિચાર
કરીને ઘોષયાત્રા કરવા નીકળેલા કૌરવોનો દ્વેત
વનમાં પરાજય થયો હતો, તે વખતે શત્રુને તાબે
પડેલા તે મૂર્ખોને ભીમસેન તથા અર્જુન છોડા-
વ્યા હતા, તેને તેઓ યાદ કરે છે કે ?^{૨૬} તે સમયે
હું અર્જુનની પાછળ રક્ષક (પ્રેરક) હતો અને ભી-
મસેન માદ્રીપુત્રોનો રક્ષક હતો. આ સ્થિતિમાં
ગાંડીવ ધનુષવાળો અર્જુન શત્રુના ટોળાનો પરાલવ
કરીને ક્ષેમકુશળ પાછો આવ્યો હતો, એ અર્જુ-
નનું કૌરવો સ્મરણ કરે છે કે ?^{૨૭} હે સંજય !
અમે દાન, ભેદ, દંડ, એ સર્વ ઉપાયોથી ધૃતરા-
ષ્ટ્રના પુત્રને જિતી શકીશું નહિ, તો પછી એક
સામરૂપી શુભ ઉપાયથી તેને સુખેથી જિતી
શકીએ નહિ એ નિશ્ચયજ છે-અર્થાત જ્યાં
સામથી કામ ન થાય ત્યાં દાનાદિકનો પ્રયોગ
કરવો; પણ જ્યાં દાનાદિકજ કાર્યસાધક ન થતાં
હોય, ત્યાં સામમાત્ર શી રીતે કાર્યસાધક થાય ?
(નજ થાય;) માટે તે કેવળ દંડથીજ વશ થાય
એવો છે.^{૨૮}

ઈતિશ્રી મહાા ઉદ્યોગા સંજયયાન પર્વમાં
“યુધિષ્ઠિરપ્રશ્ન” એ ત્રિપથનો અધ્યાય
૨૩ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૪ મો

સંજયનાં વચન

॥ સંજય ઉવાચ ॥

યથાઽસ્થ મે પાંડવ તત્તથૈવ કુરુકુરુશ્રેષ્ઠ
જનં ચ વૃચ્છસિ ॥ અનામયાસ્તા મનસ્વિનસ્તે
કુરુશ્રેષ્ઠાન્વૃચ્છસિ પાર્થ યાંસ્ત્વમ્ ॥ ૧ ॥

સંજય બોલ્યો:-“ હે કુરુશ્રેષ્ઠ પાંડુપુત્ર !
તમે જેમ કહો છો તે તેમજ છે. હે પૃથાપુત્ર
તાત ! તમે કૌરવો, લોકો અને બીજા કુરુકુળના
જે શ્રેષ્ઠપુરુષોના સંબંધમાં કુશળ પૂછ્યું, તે સર્વે
મનસ્વીઓ કુશળ છે.^૧ હે પાંડુપુત્ર ! દુર્યોધનની
પાસે પુખ્ત વયના સંજયનો પણ છે, તેમજ પા-
પીઓ પણ છે, એમ તમે બંણેા. દુર્યોધન પો-
તાના શત્રુઓને પણ આજીવિકા આપે તેવો
છે, તો તે બ્રાહ્મણોને આપેલી આજીવિકાનો લોપ
શામાટે કરે ?^૨ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોએ પૂર્વે તમારો
દ્રોહ કર્યો હતો, છતાં તમે તેઓનો અપકાર
કર્યો નથી; ત્યારે હમણાં બંણે તમે દ્રોહ કરનારા
હો તેમ, તેઓના પ્રત્યે કરતા ધારણ કરો, એ
સારૂ ગણાય નહિ. તમે પોતે શ્રેષ્ઠ વર્તનવાળા
છો, છતાં દુષ્ટ ધૃતરાષ્ટ્ર અને તેના પુત્રો તમારો
દ્રેષ કરશે, તો મિત્રદ્રોહનું પાપ તેઓ લો-
ગવશે !^૩ હે અબલશત્રુ ! ખરી રીતે તો વૃદ્ધ
ધૃતરાષ્ટ્ર પુત્રોના કાર્યમાં સંમતિ આપતો નથી,
બહુ સંતાપ કરે છે અને અંતઃકરણમાં શોક કરે
છે; તેમજ તે બ્રાહ્મણોના સમાગમ કરીને, મિત્ર-
દ્રોહ એ સર્વ પાપો કરતાં મોટું પાપ
છે, એમ સાંભળે પણ છે.^૪ હે નરદેવ !
કૌરવો યુદ્ધસંબંધી વાત નીકળતાં તમને
અને યોદ્ધાઓના નાયક અર્જુનને સંભારે
છે; તથા હુંદુભિ અને શંખોના પ્રચંડ શબ્દ
થતાં ગદાધારી ભીમસેનને પણ સંભારે છે.^૫
વળી યોદ્ધાઓની ગર્જનાવાળા સંગ્રામમાં સર્વ
દિશામાં ઘુમતા, સેના ઉપર સતત બાણની વૃ-
ષ્ટિનો વરસાદ વર્ષાવતા અને યુદ્ધમાં દુઃખવડે
ડગાવી શકાય એવા મહારથી માદ્રીપુત્રોનું પણ
સ્મરણ કરે છે.^૬ હે પાંડવરાજ ! તમે સર્વ-

ધર્મસંપન્ન છો, છતાં તમારે અસહ્ય સંકટો વેઠવાં પડ્યાં; એ ઉપરથી હું માનું છું કે, કોઈપણ પુરુષનું ભવિષ્ય જ્યાંસુધી આનંદનું ન હોય, ત્યાંસુધી કોઈના જાણવામાં આવી શકતું નથી, હે અન્નતશત્રુ ! તમે વારંવાર કષ્ટ પડવાથી ઘડાયા છો; માટે તમેજ પોતાની બુદ્ધિથી કૌરવોની સાથે સંધિ કરો.^૭ જો કે પાંડુના સર્વ પુત્રો ઇંદ્રના જેવા પરાક્રમી છે, છતાં તેઓ ભોગેચ્છાથી ધર્મનો ત્યાગ કરશે નહિ, માટે હે અન્નતશત્રુ ! તમેજ પોતાની વિવેક-બુદ્ધિવડે સમાધાન કરો, એટલે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો, પાંડવો, સંજયો અને બીજા જે રાજાઓ એકઠા થયા હોય તે સર્વે સુખી થાય. હે અન્નતશત્રુ ! તમારા પિતા ધૃતરાષ્ટ્ર તમને કહેવા જે સંદેશો મને રાત્રે કહ્યો છે, તે તમે આમત્યો તથા પુત્રોની સાથે એકઠા બેસીને મારા મુખથી સાંભળો. ”^{૧૦} ઇતિ શ્રીમહાઉદ્યોગો સંજયયાન પર્વમાં “સંજયવાક્ય” એ વિષયનો અધ્યાય ૨૪ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૫ મો

સંજયે ધૃતરાષ્ટ્રનો સંદેશો કહ્યો.

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

રણાણતાઃ પાંડવાઃ સંજયાશ્ચ જનાર્દનો યુધ-
ધાનો વિરાટઃ ॥ યત્તે વાક્યં ધૃતરાષ્ટ્રાનુશિષ્ટં
ગાવલ્ગણે બ્રહ્મિ તત્સૂતગુરુ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:-હે ગાવલ્ગણ સૂતના પુત્ર સંજય ! અહીં પાંડવો, સંજયો, શ્રીકૃષ્ણ, સાત્યકિ, વિરાટ-એ સર્વ એકઠા થયા છે, માટે ધૃતરાષ્ટ્રે તને જે સંદેશો કહ્યો હોય તે તું કહે.^૧

સંજય બોલ્યા:-“હું કૌરવોના કલ્યાણની ઇચ્છાથી જે વાણી કહું છું, તે મારી વાણીને યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન, અર્જુન, માદ્રીના બન્ને પુત્રો, શરસેનના પૌત્ર શ્રીકૃષ્ણ, સાત્યકિ, ચેકિતાન, વિરાટ, પંચાલના અધિપતિ વૃદ્ધ દ્રુપદ, પાર્થ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને દ્રૌપદી, એ સર્વે સાંભળો. હું સર્વને સાંભળવા આમંત્રણ કરું છું.”^{૨,૩} ધૃતરાષ્ટ્ર

રાજા સલાહશાંતિને અભિનંદન આપે છે અને તેથીજ તેમણે ઉતાવળથી રથ જોડાવી મને અહીં મોકલ્યો છે; માટે ભાઈઓ, પુત્રો અને સ્વજનોની સાથે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાએ જે સંદેશ મોકલ્યો છે, તે પાંડવોને રચિકર થાઓ અને તેથી શાંતિ થાઓ.^૪ હે પૃથાપુત્રો ! તમે સર્વધર્મથી સંપન્ન છો, આકૃતિ, કૃપા અને સરળતાથી યુક્ત છો, ઉત્તમ કુળમાં જન્મ્યા છો, કુરતારહિત છો, ઉદાર છો, લજ્જાશીલ છો અને કર્મના નિશ્ચયને જાણનારા છો.^૫ હે ભયંકર સેનાવાળા પાંડવો! તમારી સાધુતાજ એવી છે કે, તમારે હાથે હિંસાવાળું કર્મ થવું યોગ્ય નથી. જો તમારામાં પાપ હોય તો તે સ્વેત વસ્ત્રમાં કાજળનાં ટપકાંની પેઠે તુરંતજ જાણાઈ આવે, પણ તે નથી.^૬ જે કર્મમાં સર્વ શન્ય કરી નાખનારો મહાન ક્ષય, સંપૂર્ણ પાપનો ઉદય, પરિણામે નરક અને તેથી જય પણ પરાજય જેવોજ હોય તેવાં (યુદ્ધરૂપી) કર્મને કયો જાણકાર પુરુષ કદાપિ કરવા તૈયાર થાય? જેઓએ પોતાના સંબંધીઓનાં (ધોપ યાત્રામાં દુર્યોધનાદિને ગંધર્વોથી મુક્ત કરવા વગેરે) કાર્યો કર્યાં છે, તેઓ ધન્ય છે અને તેઓજ પુત્રો, સ્નેહીઓ તથા બાંધવો છે. તેવાઓ જો નિંદાભરેલું જીવન ન સ્વીકારે તો ખરેખર, કુરુ-કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલાઓ વેલવજ ભોગવે; પરંતુ હે પાંડવો! તેજ તમે જો નિશ્ચયપૂર્વક સર્વે કૌરવોને શત્રુ ગણીને તેઓનો સંહાર કરી જીવિત ભોગવો, તો જ્ઞાતિવધ કરવાથી તમારું તે જીવિત મરણસમાનજ થઈ પડે.^૮ ઇંદ્રસહિત દેવોની સહાય મેળવીને પણ કયો પુરુષ શ્રીકૃષ્ણ, ચેકિતાન, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને સાત્યકિના બાહુઓથી રક્ષણ કરાયલા તમને જિતવા માટે સમર્થ થાય? તેમજ રણમાં દ્રોણ, ભીષ્મ, અશ્વત્થામા, શલ્ય, કૃપ, કર્ણ તથા બીજા રાજાઓથી રક્ષણ કરાતા કૌરવોને પણ જિતવા કયો પુરુષ હિંમત કરે? ^{૧૧} ક્ષીણ ન થતાં કયો પુરુષ દુર્યોધન રાજાના મોટા સૈન્યને હણવા સમર્થ થાય? એ ઉપરથી મને તો જય અથવા પરાજય-માં જરા પણ કલ્યાણ જોવામાં આવતું નથી.^{૧૨}

પાંડવો હલકા કુળમાં જન્મેલા નીચ લોકોની પેઠે, એવું ધર્મ તથા અર્થથી વિરુદ્ધ કામ કરશે-જ કેમ? (નહિ કરે); તથાપિ હું શ્રીકૃષ્ણને તથા પાંચાલોના અધિપતિ વૃદ્ધ દ્રુપદ રાજાને બેઠાથ બેઠી, પ્રણામ કરીને તથા પ્રસન્ન કરીને શરણે બાઉં છું અને પૂછું છું કે, કૌરવોનું અને સંજયોનું કલ્યાણ કેવી રીતે થાય? શ્રીકૃષ્ણ અથવા અર્જુન પોતાના બાલેલા વચનમાં કદાપિ જરાપણ ફેરફાર કરે તેવા નથી.^{૧૪} તેઓ યાચના કરી હોય તો પોતાના પ્રાણ પણ આપે તેવા છે, તો પછી બીજી વસ્તુ આપે એમાં કહેવું જ શું? હે વિદ્વન્! આ હું જે કંઈ બોલ્યો છું, તે તમારા સંધિકાર્યની સિદ્ધિને માટે બોલ્યો છું. કૌરવ-પાંડવોની વચ્ચે ઉત્તમ શાંતિ થાય, એજ ભીષ્મ વગેરેના તથા ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાનો મૃત છે.”^{૧૫}

ઈતિ શ્રીમહાન ઉદ્યોગન સંજયયાન પર્વમાં
“સંજયવાક્ય” એ વિષયનો અધ્યાય
૨૫ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૬ મો યુધિષ્ઠિરનું ભાષણ

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

કાં નુ વાચં સંજય મે ગૃણોપિ યુદ્ધેવિર્ણીયેન
યુદ્ધાદિમેવિ ॥ અયુદ્ધં વૈ તાત યુદ્ધાદરીયઃ
ક્ષસ્તલ્લબ્ધ્વા જાતુ યુદ્ધયત સ્વત ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:-“હે સંજય! તું યુદ્ધની ઇચ્છાવાળી મારી કથીવાળી સાંભળે છે, કે જેથી તું યુદ્ધથી ભય પામે છે? હે તાત! ખરેખર, યુદ્ધ કરવા કરતાં યુદ્ધ ન કરવું એ શ્રેષ્ઠ છે; ત્યારે હે સૂત! યુદ્ધવિના અર્થસિદ્ધિ થતી હોય તો કયો પુરુષ યુદ્ધ કરવા કદી પણ તૈયાર થાય? હે સંજય! પુરુષ મનમાં જે જે સંકલ્પો કરે, તે તે સંકલ્પો કર્મ કર્યાવિના બે સિદ્ધ થતા હોય, તો કોઈ પણ કર્મ કરે નહિ એ હું બાહું છું. વળી યુદ્ધ કર્યાવિના જે થોડો લાભ મળતો હોય, તે પણ ઘણો ગણાય, એ પણ હું બાહું છું.”^૨ કોઈપણ પુરુષ બાહીબેઠને શામાટે યુદ્ધની ઇચ્છા કરે?

કયો એવો દેવોનો શાપ પામેલો પુરુષ યુદ્ધને માગી લે? પાંડવો સુખની ઇચ્છાવાળા છે, કર્મ કરે છે, પણ જે કર્મ ધર્મયુક્ત હોય અને લોકનું હિતકારી હોય, તેજ કર્મ કરે છે; કારણકે તેઓ જેના સેવનથી ધર્મનો ઉદય થાય, તેવાજ સુખની ઇચ્છાવાળા છે; અને બાણે છે કે, ખરી રીતે સર્વ કર્મ કષ્ટથી સાધી શકાય છે, માટે તે દુઃખરૂપજ છે. ઇન્દ્રિયોનાં સુખની પાછળ લાગેલા જીવોજ માત્ર કોઈપણ રીતે સુખ મેળવવું અને દુઃખ મટાડવું એવી ઇચ્છાવાળા હોય છે. તેવી ઇચ્છાવાળા પાંડવો નથી.^૪ વિષયોનું ચિંતન મનુષ્યના શરીરને પીડા કરે છે, પણ તેનું ચિંતન ન કરનારાને દુઃખ થતું નથી. પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિમાં લાકડાં નાખવાથી જેમ અગ્નિનું બળ અધિક વૃદ્ધિ પામે છે,^૫ તેમજ ઇચ્છિત વિષયોની જેમ જેમ પ્રાપ્તિ થતી જાય, તેમ તેમ તે ઇચ્છા શાંત ન થતાં ધીવડે વધનારા અગ્નિની પેઠે વૃદ્ધિ પામ્યા કરે છે. હે સંજય! અમારી સાથે એકસો ને પાંચ પુત્રવાળા ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાના મહાન વૈભવસમુદાય તરફ તું દષ્ટિ કર! એજ એનું ઉદાહરણ; અર્થાત એટલો મોટો વૈભવ હોવા છતાં તે સર્વ વૈભવ પોતાનેજ મળે, એવી ઇચ્છાથી તેણે અમને રાખ્યથી દૂર કર્યા તોપણ તે ભોગથી હજી તેને તૃપ્તિ થતી નથી.^૬ બાકી તે મહાપુણ્યવાન ખરા; કારણકે શત્રુઓની સાથે વિરોધ કરીને પોતાની ચઢતી કરવી. એ પુણ્યવાનનેજ સાધ્ય થાય છે. પુણ્યવાન ગાયનના શબ્દો સાંભળે છે, પુણ્યવાન પુષ્પના ગંધોને સેવે છે, પુણ્યવાન અગારાગોનો ઉપભોગ કરે છે અને પુણ્યવાનજ કિંમતી વસ્ત્રો ઓઢે છે. તેઓ જે પુણ્યવાન ન હોત તો અમને કેવીરીતે કરુણોથી દૂર કરત? જો કે એ પ્રમાણે છે, છતાં આવી વિષયેચ્છા અસાનીનેજ બહુધા હોય છે અને તે શરીરના હૃદયને ખિન્ન કરી નાખે છે.^{૭,૮} દુર્યોધન રાજા પોતે સંકટમાં પડતાં બીજા કર્ણાદિકના સામર્થ્યની ઇચ્છા રાખે છે અને પોતાનું જેવું આચરણ જીએ છે, તેવુંજ બીજાઓનું પણ માને છે, તે સાફ નથી.^૯ વસંત ઋતુના

મધ્યાહ્ન સમયે પુષ્કળ ઘાસવાળાં ગહન વનમાં પોતાની પાસે રહેલો અગ્નિ દેવીને પછી વાયુને લીધે વિશેષ વૃદ્ધિ પામેલા તે અગ્નિને જોઈ તેમાંથી ક્ષેમકુશળ છૂટવાની ઇચ્છાવડે જેમ કોઈ મનુષ્ય શોક કરે, તેમ તારો રાજ શોક કરે છે.^{૧૦} હે સંજય ! ધૃતરાષ્ટ્ર રાજને ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થયું છે, છતાં તે રડે છે એનું કારણ શું ? તે એજ કે, દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો, કુટિલતાપરાયણ મંદભાગી, મૂર્ખ અને સારા મંત્રીવિનાના પુત્ર દુર્યોધનને તે વળગી રહ્યા છે.^{૧૧} દુર્યોધન, યથાર્થ વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા વિદુરનાં વચનની, અયથાર્થ વક્તાનાં વચનની પેઠે અવગણના કરીને અધર્મનો આશ્રય કરે છે અને પુત્રનું પ્રિય ઇચ્છનારા ધૃતરાષ્ટ્ર રાજ પણ જાણતાં છતાં અધર્મમાંજ પ્રવેશ કરે છે.^{૧૨} અરે, ધૃતરાષ્ટ્ર રાજએ પુત્રના લોભને લીધે બુદ્ધિમાન, કુરુકુલના હિતચિંતક, વિદ્વાન, વક્તા અને શીલસંપન્ન એવા વિદુરનો પણ કુરુવંશીઓના હિતને માટે આદર કર્યો નહિ !^{૧૩} અને હે સંજય ! બીજાનું માન કરનારા, પોતાના માનની ઇચ્છાવાળા, ઇર્ષ્યાભાર, ક્રોધી, ધર્મ તથા અર્થનું ઉલ્લંઘન કરનારા, દુષ્ટ ભાષણ કરનારા, ક્રોધાધીન કર્ણ વગેરેને અનુસરનારા, વિષયલંપટ, પાપીઓથી પૂજાતા, શિક્ષણને માટે અપાત્ર, અભાગી, દીર્ઘદ્રેષી, મિત્રદ્રોહી અને પાપબુદ્ધિવાળા પુત્રનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી ધૃતરાષ્ટ્ર રાજએ જાણવા છતાં ધર્મનો તથા કામનો ત્યાગ કર્યો છે.^{૧૪, ૧૫} સંજય ! હું ઘૃત રમતો હતો તે વખતે વિદુર વિદ્વત્તાંભરેલાં વચનો કહેવા લાગ્યા; પરંતુ તે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રથી પ્રશંસા પામ્યાં નહિ, ત્યારથીજ મારા મનમાં નિશ્ચય થયો કે, હવે કૌરવોના ક્ષયનો કાળ આવી પહોંચ્યો છે.^{૧૬} હે સૂત ! કૌરવો જ્યાંસુધી વિદુરની બુદ્ધિ પ્રમાણે ચાલ્યા, ત્યાંસુધી તેઓના રાષ્ટ્રની વૃદ્ધિ થઈ; પરંતુ જ્યારથી તેઓ વિદુરની બુદ્ધિને અનુસર્યાં નહિ, ત્યારથી તેઓને અડચણો આવવા લાગી.^{૧૭} હે સૂત ! ધનના લોભી દુર્યોધનના હમણાં કયા મંત્રીઓ છે, તે હું કહું છું, સાંભળ. દુઃશાસન શકુનિ અને સૂતપુત્ર કર્ણ. હે સંજય ! એ

દુર્યોધનની મહામૂર્ખતા તરફ તું દષ્ટિ કર !^{૧૮} આ સ્થિતિનો વિચાર કરતાં કુરુઓ અને સંજયોનું કેવી રીતે કથ્યાણ થાય, તે ઉપાય મને સૂઝતો નથી. ધૃતરાષ્ટ્ર બીજાઓનું ઐશ્વર્ય લઈ લીધું છે, દીર્ઘદષ્ટિવાળા વિદુરને કાઢી મૂક્યા છે, તે તથા તેનો પુત્ર પૃથ્વીપર શત્રુરહિત મહારાજ્યની ઇચ્છા રાખે છે અને હું વનમાં ગયો એટલે તે મારી સંપત્તિને પણ પોતાનીજ માનવા લાગ્યો છે, તેવા લોભીને શુદ્ધ સલાહ કરવાની વૃત્તિ હોય, એ મને અસંભવિત લાગે છે.^{૨૦} કર્ણ માને છે કે, હું યુદ્ધમાં આયુધધારી અર્જુનને જિતી શકીશ પરંતુ એ તેની ભ્રાંતિ છે, કારણ કે પૂર્વે મોટાં મોટાં યુદ્ધો થયાં હતાં, તે યુદ્ધોમાં કર્ણ કેમ કૌરવોનો જાયાવ કર્યો ન હતો ?^{૨૧} અર્જુનના જેવો બીજો ધનુર્ધારી નથી, એ વાત કર્ણ જાણે છે અને દુર્યોધન, દ્રોણ, બીષ્મ પિતામહ અને બીજા ત્યાં રહેનારા કૌરવો પણ જાણે છે;^{૨૨} તેમજ શત્રુઓનું દમન કરનારો અર્જુન હયાત હોવા છતાં દુર્યોધનને પાંડવોનું રાજ્ય કેવી રીતે મળ્યું, એ વાત પણ સઘળા કુરુઓ તથા બીજા એકઠા મળેલા રાજાઓ જાણે છે.^{૨૩} આમ છતાં દુર્યોધન, ચાર હાથ લાંબાં ધનુષને ધારણ કરનારા અને ધનુર્વિદ્યામાં કુશળ અર્જુનની સાથે રાજ્યના કારણથી સંઘામ કરીને, પાંડવોની રાજ્ય ઉપરની સત્તાને હરણ કરવા શક્ય માને છે, એ કેટલું આશ્ચર્ય ?^{૨૪} યુદ્ધમાં ગાંડીવ ધનુષનો ટંકારવ સાંભળ્યો નથી, ત્યાંસુધીજ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો જીવે છે અને ક્રોધ પામેલા ભીમસેનને જોયો નથી, ત્યાંસુધીજ દુર્યોધન પણ પોતાનો અર્થ સિદ્ધ થયેલો માને છે.^{૨૫} હે તાત ! ભીમસેન, અર્જુન, નકુલ અને સહનશીલવીર સહદેવ જીવે છે, ત્યાંસુધી ઇંદ્ર પણ અમારું ઐશ્વર્ય હરણ કરવા ઉત્સાહ રાખે તેમ નથી;^{૨૬} માટે હે સૂત ! રાજ્ય નહિ આપીએ તો અમારો નાશ થશે, એવી બુદ્ધિ જે પુત્રસહિત વૃદ્ધ રાજાને પ્રાપ્ત થાય તો હે સંજય ! રણમાં ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો પાંડવોના કોપથી બળી જઈને નાશ પામશે નહિ.^{૨૭} હે સંજય ! અમને કેવાં દુઃખો પડ્યાં છે, તે તું જાણે

છે; તેમજ પૂર્વે કૌરવો અમારી સાથે કેવી રીતે વર્તતા હતા અને તે વખતે અમે તેઓની સાથે કેવી રીતે વર્તતા હતા, તે પણ તું જાણે છે; પરંતુ હું તારે માન રાખીનેજ ક્ષમા રાખું છું; ૨૮ અને હજી પણ હું પૂર્વે વર્તતા હતા તે પ્રમાણેજ વર્તીશ તથા તું કહે છે તેમ શાંતિ ધારણ કરીશ; પણ ભરતકુલશ્રેષ્ઠ દુર્યોધન મને માફજ રાજ્ય આપે અને તે ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં પાછું ચાલુ થાય ત્યારેજ !”

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવત ઉદ્યોગો સંજયયાન
પવમાં અધિષ્ઠિતવાક્ય” એ વિષયનો
અધ્યાય ૨૬ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૭ મો

સંજયનાં વાક્યો

॥ સંજય ઉવાચ ॥

ધર્મનિત્યા પાંડવ તે વિવેષા લોકે શ્રુતા
દૃશ્યતે ચાપિ પાર્થ ॥ મહાશ્રવં જીવિતં ચાપ્ય-
નિત્યં સંપશ્ય ત્વં પાંડવ મા વ્યનીનશઃ ॥૧॥

સંજય બોલ્યો:- હે પૃથાપુત્ર પાંડવ! તમારે કોઈ પણ આચરણ નિત્ય ધર્મને અનુસરીને હોય છે, એવું લોકમાં સાંભળવામાં અને જોવામાં આવે છે. હે પાંડુપુત્ર! મહાકીર્તિવાળું જીવિત પણ અનિત્ય હોય છે, તે તરફ તમે દષ્ટિ કરો અને કંઈવડે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોનો નાશ ન કરો. ૧ હે અન્નતશત્રુ! કૌરવો જે તમને યુદ્ધ કર્યાવિના રાજ્યનો ભાગ આપે નહિ, તો તમારે અધક અને વૃણિઓના રાજ્યમાં ભિક્ષા માગીને નિર્વાહ કરવો એ કલ્યાણકારક છે, પણ યુદ્ધ કરીને રાજ્ય મેળવવું એ કલ્યાણકારક નથી, એમ હું માનું છું; ૨ કારણકે મનુષ્યનું જીવિત અદ્ય કાળનું, નિત્ય ક્ષય પામનારું, દુઃખથી ભરેલું અને અચળ છે. વળી યુદ્ધ કરીને રાજ્ય મેળવવું એ તમારા જેવાની કીર્તિને પણ યોગ્ય નથી; માટે હે પાંડુપુત્ર! તમે યુદ્ધરૂપી પાપ કરશો નહિ. ૩ હે નરેન્દ્ર! ધર્મને વિદ્ધ કરવામાં મૂળરૂપ વિષયેચ્છાઓ મનુષ્યને વળગે છે; પરંતુ શુદ્ધિમાન પુરુષ પ્રથમથીજ તેનો નાશ કરે છે

અને લોકમાં નિર્દોષ પ્રશંસા પામે છે. ૪ હે પૃથાપુત્ર! આ લોકમાં ધનની તૃષ્ણા અધન કરનારી છે અને તેની ઇચ્છા કરનારાનો ધર્મ અધાઈ બળ્ય છે; માટે જે મનુષ્ય તે તૃષ્ણાને ત્યાગ કરીને ધર્મનોજ સ્વીકાર કરે છે તેજ જ્ઞાની છે; અને કામનાની સ્પૃહાવાળો મનુષ્ય તો અર્થ-સંબંધથી પણ ભ્રષ્ટ થાય છે. ૫ હે તાત! જે મનુષ્ય અર્થ, કામ વગેરે કર્મોમાં ધર્મનોજ મુખ્ય ગણી તેનો સ્વીકાર કરે છે, તે મનુષ્ય મહાપ્રતાપી સૂર્યની પેઠે જળકી રહે છે; અને ધર્મથી રહિત પાપપ્રતિષ્ઠિવાળો પુરુષ આ આખી પૃથ્વીનું રાજ્ય મેળવીને પણ દુઃખી થાય છે. ૬ તમે વેદાધ્યયન કર્યું છે, બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું છે, યજ્ઞોથી ઇન્દ્રિયનું યજન કર્યું છે અને બ્રાહ્મણોને દાનો આપ્યાં છે; એટલુંજ નહિ પણ પરલોકને માનનારા એવા તમે તે લોકનાં સુખોને માટે અનેક વર્ષો-પર્યંત આત્માર્પણ કર્યું છે. ૭ જે મનુષ્ય વૈભવોને તથા પ્રિય સ્ત્રીપુત્રાદિકનેજ હમેશાં સેવ્યા કરે છે, પરંતુ ચિંતનશક્તિના નિરોધરૂપી યોગાભ્યાસમાં ઉપયોગી એવાં આસન, પ્રાણુ-યામ વગેરે કર્મો કરતો નથી, તે મનુષ્ય ધનનો ક્ષય થઈ જતાં સુખરહિત થાય છે અને કામનાના વેગથી સારી પેઠે વીંધાઈને દુઃખમાં આળોટ્યા કરે છે. ૮ એ પ્રમાણેજ જે મૂઢ મનુષ્ય આત્માનું ચિંતન કરતો નથી અને ધર્મનો ત્યાગ કરીને અધર્મનો સંચય કરે છે, તે પરલોક ઉપર શ્રદ્ધા ન રાખનારો મૂર્ખ, દેહત્યાગ પછી પરલોકમાં જઈને સંતાપ પામે છે. ૯ આ લોકમાં કરેલાં પુણ્યકર્મોનો અથવા પાપકર્મોનો, ફળ આપ્યાવિના પરલોકમાં વિનાશ થતો નથી. પુણ્ય તથા પાપ કર્તાની આગળ બળ્ય છે અને કર્તા તેની પાછળ બળ્ય છે. ૧૦ તમે ઉત્તમ દક્ષિણવાળા વેદિક યજ્ઞોમાં ન્યાયવડે મેળવેલું, શ્રદ્ધાવડે પવિત્ર અને સુગંધ તથા રસયુક્ત ભોજનાદિનું દાન બ્રાહ્મણોને આપ્યું છે. એ પ્રમાણેનું તમારું કર્મ વિખ્યાત છે. ૧૧ હે પૃથાપુત્ર! આ લોકમાંજ ધર્માદિ કાર્યો કરાય છે, પરંતુ મરણ પછી પરલોકમાં કંઈ પણ કાર્ય કરાતું નથી. તમે તો પરલોક-

ક્રમાં ઉપયોગી તથા સજ્જનોએ અત્યંત વખાણેલાં એવાં મહાન પુણ્યકર્મો કર્યાં છે.^{૧૨} પરલોકમાં ગયા પછી પ્રાણીને ત્યાં મૃત્યુ નથી, વૃદ્ધાવસ્થા નથી, ભય નથી, ક્ષુધા તથા તૃષ્ણા નથી અને માનસિક દુઃખો પણ નથી; માત્ર ત્યાં ઇંદ્રિયોને તૃપ્ત કરવાસિવાય બીજું કંઈ પણ કર્તવ્ય હોતું નથી.^{૧૩} એ પ્રમાણે ઇંદ્રિયોને માત્ર પ્રીતિ આપનાર તથા ક્ષય પામનાર કર્મનું ફળ છે; માટે આ લોકમાં કર્મ કરતાં કામનાવડે પરલોકનાં ફળની ઇચ્છા કરવી નહિ. હે નરેન્દ્ર ! તમે પણ સકામ કર્મ કરીને ક્રોધથી પ્રાપ્ત થનારા નરકલોકમાં અને હર્ષથી પ્રાપ્ત થનારા સ્વર્ગલોકમાં નહિ જાઓ; પરંતુ નિષ્કામ કર્મ કરીને મોક્ષ સંપાદન કરો. (અર્થાત્ કર્મનાં ફળનો ત્યાગ કરીને ઉત્તમ વૈરાગ્યસંપન્ન થઈ, મોક્ષને માટે યોગાભ્યાસજ કરો; અંધુઓના નાશથી પ્રાપ્ત થનારા રાજ્યનું શું પ્રયોજન છે ?)^{૧૪} તમે જ્ઞાનવડે કર્મનો નાશ કરીને કૃતાર્થ થતાં પણ સત્ય, દમ, સરળતા અને દયાનો ત્યાગ કરો નહિ; અશ્વમેધ, રાજસૂય તથા બીજા યજ્ઞો કરતા રહો અને પાપકર્મની સમીપમાં પણ પાછા ન જાઓ.^{૧૫} હે પાંડવો ! હે પાર્થો ! તમે જો કે-પવડે આવું ગોત્રવધરૂપી પાપકર્મ પહેલાંથીજ કરવાના હોત, તો તમે જે આ ઘણાં વર્ષસુધી વનમાં દુઃખથી વાસ કર્યો તે ધર્મજ ગણાય. (અર્થાત્ રાજ્યને માટે સર્વ લોકનો નાશ કરવા ઇચ્છતા એવા તમને દુર્યોધને જે વનવાસને માટે મોકલ્યા તે ધર્મ થયોજ ગણાય; કારણ કે તેટલો સમય લોકનો નાશ થતો અટકી ગયો.)^{૧૬} બાકી તમે વનમાં જતી વખતેજ રાજ્યાદિકને બળથી પોતાના કબજામાં રાખી વનમાં ન ગયા હોત તો ચાલત; કારણ કે આ સૈન્ય પ્રથમ પણ તમારે આધીનજ હતું તથા મંત્રીઓ નિત્ય વશ હતા; તેમજ શ્રીકૃષ્ણ, વીર સાત્યકિ, પુત્રોસહિત રુકમરથ, શત્રુને પ્રહાર કરનારા પુત્રોસહિત મત્સ્યરાજ વિરાટ અને તમે પૂર્વે જતેલા સઘળા રાજાઓ, એ સર્વે તમારાજ પક્ષનો આશ્રય કરત;^{૧૮} એટલે મહાસહાયવાળા,

પ્રતાપી સૈન્યમાં રહેલા તથા વાસુદેવે અને અર્જુને જેને માન્ય ગણેલા છે એવા તમે રંગમંડપમાંજ સુખ્ય સુખ્ય શત્રુઓનો નાશ કરીને દુર્યોધનનો ગર્વ ઉતારી શકત.^{૧૭} હે પાંડુપુત્ર ! તે સમયે તમે કંઈ ન કરતાં, શત્રુઓનું બળ વધવા દઈને તથા પોતાના સહાયકો ઘટાડીને અને તેર વર્ષ વનવાસ વેઠીને હવે સમય ગયા પછી શામાટે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા કરો છો ?^{૨૦} હે પાંડવ ! યુદ્ધ કરીને કદાચ અધર્મવેત્તા અથવા મૂઢ મનુષ્ય પણ સમૃદ્ધિ મેળવે છે અને બુદ્ધિશાળી અથવા ધર્મવેત્તા મનુષ્ય યુદ્ધ ન કરતાં બેસી રહે તોપણ તે દૈવયોગે અશ્વર્યથી ભ્રષ્ટ થાય છે-અર્થાત્ જય અને પરાજય અનિશ્ચિત છે, માટે શાંત રહેવું યોગ્ય છે.^{૨૧} હે પૃથાપુત્ર ! તમારી બુદ્ધિ અધર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરતી નથી તથા તમે પૂર્વે પણ ક્રોધને લીધે પાપકર્મ કર્યું નથી, છતાં શા કારણથી હમણાં તમારી બુદ્ધિથી વિરુદ્ધ એવું આ હિંસાવાળું કર્મ કરવા ઇચ્છો છો, તે કહો.^{૨૨} હે મહારાજ ! ક્રોધ એ આધિવિના મોં કડવું કરનારો, માથામાં વેદના ઉત્પન્ન કરનારો, યશનું હરણ કરનારો અને પાપફળને ઉદય પમાડનારો છે. સજ્જનો એને પી જાય છે, પણ દુર્જનો એને પી શકતા નથી; માટે તમે તેવા ક્રોધનો ઘુંટરો ઉતારી જઈને શાંત થાઓ.^{૨૩} કયો પુરુષ પાપના કારણરૂપ એવા તે ક્રોધની ઇચ્છા કરે ? તમારે તો ક્ષમા રાખવી એજ શ્રેષ્ઠ છે, પણ ભોગની તૃષ્ણા રાખવી શ્રેષ્ઠ નથી; કારણ કે તે મેળવવા જતાં તેમાં શાંતનુના પુત્ર ભીષ્મ માર્યા જશે, પુત્રસહિત દ્રોણ માર્યા જશે; કૃપાચાર્ય, શલ્ય, ભૂરિશ્રવા, વિકર્ણ, વિવિંશતિ, કર્ણ અને દુર્યોધન એ સર્વનો વિનાશ થશે. હે પાર્થ ! આ સર્વને માર્યા પછી જે સુખ મળવાનું છે તે કેવા પ્રકારનું છે, તે તમે મને કહો !^{૨૪} હે રાજા ! તમે આ સાગરપર્યંતની પૃથ્વી મેળવીને પણ વૃદ્ધાવસ્થા, મૃત્યુ, પ્રિય, અપ્રિય, સુખ તથા દુઃખનો ત્યાગ કરી શકવાના નથી; માટે એ પ્રમાણે જાણીને તમે યુદ્ધ કરશો નહિ.^{૨૬} કદાચ તમે અમારોની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા એ

પ્રકારનું કર્મ કરવા ઇચ્છતા હો, તો એ કામ તે-
ઓનેજ સોંપી દઇને તમે દૂર થઇ જાઓ; પરંતુ
આવું ગોત્રદ્રોહરૂપી પાપ કર્મ કરીને, અર્ચિ-
રાદિ-દેવમાર્ગથી શ્રદ્ધ થાઓ નહિ.”૨૭

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતો ઉદ્યોગો સંજયયાનપર્વમાં
“સંજયવાક્ય” એ વિષયનો
અધ્યાય ૨૭ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૮ મો

યુધિષ્ઠિરનાં વાક્યો

॥યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

અસંશયં સંજય સત્યમેતદ્ધર્મો વરઃ કર્મણાં યત્ત-
માત્થ । જ્ઞાત્વા તુ માં સંજય ગર્હયેસ્ત્વં યદિ
ધર્મ યદ્યધર્મ ચરેયમ્ ॥૧॥

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:—“હે સંજય! તું જે
કહે છે કે, સર્વ કર્મ કરતાં ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે,
એ વાત નિઃસંશય સત્ય છે. હે સંજય! હું
ધર્મથી વર્તું છું કે અધર્મથી વર્તું છું,
તેની પરીક્ષા કર્યાપછી મારામાં જે અધ-
ર્માચરણ જોવામાં આવે તો તું મારી નિંદા કર.^૧
ધર્મનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણવું કઠિન છે, કારણ કે
કેટલેક ઠેકાણે અધર્મ ધર્મનાં રૂપો ધારણ કરે
છે, કેટલેક ઠેકાણે સંપૂર્ણ ધર્મ અધર્મરૂપ દે-
ખાય છે અને કેટલેક ઠેકાણે ધર્મ અધર્મનુંજ રૂપ
ધારણ કરે છે—અર્થાત્ દંભવાળો પુરુષ મારણ
વગેરેને માટે મંત્રના જપ વગેરે અધર્મ કરતો
હોય તેને કેટલાક લોકો ધર્મ જાણે છે, તેમજ
ગુપ્ત યોગી દત્તાત્રેય વગેરેમાં રહેલો રાગદ્વેષાદિ-
શૂન્યતારૂપ યોગધર્મ પણ ઉન્મત્તના જેવાં આ-
ચરણથી અધર્મ જેવો દેખાય છે અને વસિષ્ઠાદિમાં
ધર્મરૂપજ દેખાય છે. આવા ધર્મની પરીક્ષામાં
ત્રણ લેહ છે, માટે વિદ્વાનોજ પોતાની બુદ્ધિથી
ધર્મના ખરા સ્વરૂપને જાણે છે.^૨ શાસ્ત્રોક્ત વર્ણના
ધર્મો, જેવા કે, બ્રાહ્મણને વેદાધ્યયનાદિ, ક્ષત્રિ-
યને શૌર્યાદિ, વૈશ્યને કૃષ્યાદિ અને શૂદ્રને સે-
વાદિક એ મુખ્ય છે; તથાપિ નિત્ય રહેનારા ધર્મ
તથા અધર્મ સ્થિતિને અનુસરીને તે તે કર્મનો

આશ્રય કરે છે—અર્થાત્ આપત્તિમાં બ્રાહ્મણ તથા
વૈશ્ય, ક્ષત્રિયનું કર્મ કરે તે ધર્મ છે, પણ આપ-
ત્તિવિના તેજ કર્મ અધર્મરૂપ થાય છે. આ રીતે
એકજ કર્મ જૂદા જૂદા વર્ણમાં અવસ્થાના લેહ-
થી ધર્મપણાને અથવા અધર્મપણાને પામે છે.
તેમાં પણ વિશેષતા એ છે કે, પ્રથમ વર્ણ બ્રા-
હ્મણનું યજ્ઞ કરાવવા, લણાવવું વગેરે જે કર્મ છે.
તે તેનુંજ છે—અર્થાત્ ક્ષત્રિયાદિએ આપત્તિમાં
પણ તે કર્મ કરવું ન જોઇએ. આ પ્રમાણે આપ-
ત્તિકાળને લીધે ધર્મ તથા અધર્મનું વિપરીતપણું
થાય છે. હે સંજય! એ પ્રકારનો આપદધર્મ તું
શાસ્ત્રથી જાણી લે.^૩ (ત્યારે તમે એકચક્રા નગ-
રીમાં બ્રાહ્મણને યોગ્ય એવું ભિક્ષાટન શામાટે
કર્યું હતું? આ શંકાનું સમાધાન કરે છે કે,)
જ્યારે જીવિકાના હેતુરૂપ એવું ક્ષત્રિયનું ભૂમિ,
શસ્ત્ર વગેરે ધન તથા વૈશ્યનું દ્રવ્ય, પશુ વગેરે
ધન સર્વથા નાશ પામી જાય, ત્યારે તેણે જેવડે
પોતાનું સંધ્યોપાસનાદિક કર્મ સંપાદન થાય
એવું ભિક્ષાટન વગેરે પણ કરવા ઇચ્છવું; કારણ
કે તેમ ન કરવાથી જીવિકાના અભાવથી કર્મનો
લોપ થાય તથા પ્રાણનો પણ નાશ થાય, માટે
અત્યંત આપત્તિમાં ક્ષત્રિયાદિએ પણ પ્રાણ
અને કર્મ સચવાય તેટલો બ્રાહ્મણનો ધર્મ સ્વી-
કારવોજ; પરંતુ હે સંજય! જે મનુષ્ય સારી
સ્થિતિમાં હોય છતાં આપદધર્મને અનુસરે, તે
લોભને લીધે નિંદવાયોગ્ય છે; અને જે આપ-
ત્તિમાં હોવા છતાં આપદધર્મને ન અનુસરે તે
પણ જીવનના નાશથી તથા કુટુંબની હિંસાથી
નિંદવાયોગ્ય છે.^૪ અન્ય ક્ષત્રિયાદિની વૃત્તિ-
થી જીવન ચલાવવાને લીધે પોતાના બ્રાહ્મણ-
પણાનો નાશ ન થાય એમ ઇચ્છનારા આપત્તિ
તરી ગયેલા બ્રાહ્મણને માટે બ્રહ્માએ પ્રાયશ્ચિત્ત
કહેલું છે. આ ઉપરથી પણ આપત્તિમાં એક
વર્ણના મનુષ્યે બીજા વર્ણના ધર્મનો આશ્રય
કરવો એમ સમજાય છે. (અને એ હેતુથીજ અમે
એકચક્રામાં કરેલું ભિક્ષાટન અયોગ્ય ગણાય
નહિ.) એ પ્રમાણે આપત્તિવિનાના સમયમાં સ્વ-
કર્મમાં વર્તનારા અને આપત્તિના સમયમાં

અન્ય વર્ણનાં કર્મને સ્વીકારનારા એવા અમે હીક કર્યું હતું એમ તું જાણ. હે સંજય ! જો અમે આપત્તિમાં પોતાને તથા બીજાને પીડા થતાં પણ સ્વકર્મમાં રહ્યા હોઈએ અને આપત્તિવિના પણ લોભને લીધે અન્ય વર્ણના કર્મમાં આસક્ત થયા હોઈએ તો તું અમને દોષ દે. મનનો નાશ કરવાની ઈચ્છાવાળા પુરુષોને ચિદાત્માથી બુદ્ધ-સત્ત્વને ભિન્ન કરવા માટે-અર્થાત હૃદયત્રયિણો ભેદ કરવા માટે સંજયોનાં ઘરોમાંથી જીવિકા મેળવવાનું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે; પરંતુ જેઓ બ્રાહ્મણ નથી, તેમ જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં નિષ્ઠાવાળા નથી, તેઓએ ભિક્ષાવૃત્તિ કરવી નહિ, પણ સ્વધર્મ-સેવનનેજ શ્રેષ્ઠ માનવું. મારા યજ્ઞની ઈચ્છાવાળા પૂર્વપિતામહો અને તેઓથી પણ પાર એવા જે બીજા પિતૃઓ, તે સર્વેનો તથા કર્મનો ત્યાગ કરનારા સંન્યાસીઓનો પણ હું કહું છું તેજ માર્ગ હતો અને હું પણ આસ્તિક છું, માટે મને પણ તે વિના બીજો માર્ગ માન્ય નથી. ૭ હે સંજય ! હું આ પૃથ્વીમાં રહેલા સઘળા ધનને, દેવતાઓના ઉત્તમ ધનને, પ્રજાપતિલોકને, સ્વર્ગલોકને અથવા બ્રહ્મલોકને પણ અધર્મથી મેળવવા ઈચ્છતો નથી. ૮ ‘હું જો સામનો ત્યાગ કરું તો નિંદાપાત્ર થાઉં, કે તું કહે છે તે પ્રમાણે યુદ્ધ કરતાં સ્વધર્મનો ત્યાગ કરું તો નિંદાપાત્ર થાઉં ? તે આ મહાયશસ્ત્રી શ્રીકૃષ્ણ પોતેજ કહે; કારણ કે એ કૃષ્ણ ધર્મના ફળદાતા છે, કુશળ છે, નીતિમાન છે, બ્રાહ્મણોના ઉપાસક છે, બુદ્ધિમાન છે, જૂદા જૂદા મહાબળવાન શ્રેષ્ઠ રાજાઓપર સત્તા ચલાવે છે અને કૌરવોનું તથા પાંડવોનું હિત ઈચ્છનારા છે. ૯, ૧૦ આ સાત્યકિ, ચેદિદેશના રાજાઓ, અંધકો, વૃષ્ણિકુળવંશીઓ લોજકુળવંશીઓ, કુકુરો અને સંજયો-એ સર્વ કૃષ્ણની બુદ્ધિ પ્રમાણે ચાલતા હોવાથી શત્રુઓનો નિઘ્રહ કરીને મિત્રોને આનંદ આપે છે, ૧૧ તેમજ શ્રીકૃષ્ણે જેઓને નીતિમાર્ગમાં આણેલા એવા વૃષ્ણિ, અંધક, ઉગ્રસેન વગેરે ઐશ્વર્ય લોગવનારા સર્વે યાદવો મનસ્વી, સત્યપરાયણ, મહાબળવાન અને ઈંદ્રતુલ્ય છે. ૧૨ આ કાશી

દેશનો બધ્ધ શ્રીકૃષ્ણને ભાઈતરીકે મેળવીને તથા તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તીને ઉત્તમ ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત થયો છે. શ્રીધમક્રતુના અંતમાં મેઘ જેમ પ્રજાને વૃષ્ટિ આપે છે, તેમ શ્રીકૃષ્ણ પણ એ બળુને ઇચ્છિત પદાર્થો આપ્યા કરે છે. ૧૩ હે તાત ! આ કૃષ્ણ એવા છે, એમ તું જાણ. એ વિક્ષાન કર્મના નિશ્ચયને જાણનારા અમારા પ્રિય તથા મહાસંજય છે, માટે હું કૃષ્ણનાં વચનનું ઉલ્લંઘન કરતો નથી. ૧૪

ઈતિ શ્રીમહા ઉદ્યોગ સંજયયાન પર્વમાં
“યુધિષ્ઠિરવાક્ય” એ વિષયનો
અધ્યાય ૨૮ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૯ મો

શ્રીકૃષ્ણનું ભાષણ

॥ વાસુદેવ ઉવાચ ॥

અવિનાશં સંજય પાંડવાનામિચ્છામ્યહં મૃતિ-
મેષાં પ્રિયં ચ । તથા રાજો ધૃતરાષ્ટ્રસ્યમૃત
સમાશંસે बहुपुत्रस्य वृद्धिम् ॥ ૧ ॥

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા:—“ હે સંજય ! હું પાંડવોના ઐશ્વર્યની, પ્રિયની તથા અવિનાશની ઈચ્છા રાખું છું; તેમજ હે સૂત ! ઘણા પુત્રવાળા ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાની પણ વૃદ્ધિ થાય એમ ઈચ્છું છું. ૧ હે સંજય ! મારા મનમાં નિત્ય એવી ઈચ્છા છે કે, હું તેઓને ‘શાંત થાઓ’ એ વિના બીજું કંઈ કહું નહિ. પાંડવોની સમક્ષમાં રાજા યુધિષ્ઠિરના મુખથી એ શાંતિની પ્રિય વાર્તાજ સાંભળું છું અને મને પણ એ વાત માન્ય છે. ૨ હે સંજય ! ખરી રીતે પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરે રાજ્યના સંબંધમાં મહાદુષ્કર શાંતિ દર્શાવી છે; છતાં પુત્રો-સહિત ધૃતરાષ્ટ્ર હજી તેમાં તૃષ્ણા બાંધી બેઠો છે, એટલે એ બન્નેની વચ્ચે કલેશ કેમ ન થાય? ૩ હે સંજય ! હું તથા યુધિષ્ઠિર ધર્મથી ડગ્યા નથી એ વાત તું જાણ છે, છતાં તે ઉત્સાહપૂર્વક સ્વકર્મનું પાલન કરનારા અને શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે કુટુંબમાં રહેનારા એવા યુધિષ્ઠિરે ધર્મનો લોપ કર્યો એમ પહેલાં શા કારણથી કહ્યું ? (કેઇનો પણ

દ્રોહ ન કરતાં શુદ્ધ સ્થાનમાં પવિત્ર રહીને વેદા-
ધ્યયન કરતાં, જીવિત પહેાંચે ત્યાંસુધી કુટુંબ-
માં રહેવું) એવો શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ વિધિ છે, છતાં
એ સંબંધમાં બ્રાહ્મણોના ભિન્ન ભિન્ન મતો
છે.* કેટલાએક કહે છે કે, ‘કર્મથી મોક્ષ મળે
છે;† કેટલાએક કહે છે કે, ‘કર્મના ત્યાગપૂર્વક
જ્ઞાનથી મોક્ષ મળે છે,‡ (જે કે એ પ્રમાણે કુટું-
બમાં સ્થિતિ તથા સંન્યાસ, એ બન્ને મોક્ષનાં
સાધનોને શાસ્ત્રે સમાન જેવાં કહ્યાં છે, તથાપિ
અન્ય આશ્રમથી સાધ્ય થતું જ્ઞાન ગૃહસ્થાશ્રમીથી
પણ સાધી શકાય છે, પણ ગૃહસ્થથી સાધ્ય થતા
યજ્ઞાદિ બીજા આશ્રમોમાં સધાતા નથી, માટે
સમગ્ર ધર્મગૃહસ્થાશ્રમમાંજ પ્રાપ્ત થાય છે, એ અ-
ભિપ્રાયથી કહે છે કે,) વિદ્વાન-જ્ઞાની હોય તો પણ
લક્ષ્યલોભ્ય પદાર્થ બાધાવિના તેને તૃપ્તિ થતી ન-
થી; અને સંન્યાસીઓને ગૃહસ્થના ઘરમાં ભોજન
કરવાનું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે.⁴ તેથી જે વિદ્યા આ
લોકમાં કર્મની સાધક હોય તેજ ફલદાયક થાય
છે, પણ બીજી ફલદાયક થતી નથી. (તાત્પર્ય કે,
ગૃહસ્થ પોતાને તેમજ પિતા વગેરેને પણ તારે
છે અને યતિઓનું પણ પોષણ કરે છે; પરંતુ
યતિ તો પોતાનેજ તારે છે-પિતા વગેરેને તારતો
નથી અને ભિક્ષાથી જીવિકા ચલાવતો હોવાથી
પોતાનું પણ પોષણ કરતો નથી. ત્યારે બીજાનું
તો કરેજ ક્યાંથી ? માટે ગૃહસ્થાશ્રમજ શ્રેષ્ઠ છે.)
વળી કર્મ નો ત્યાગ પ્રત્યક્ષ રીતે પણ વિરુદ્ધ છે;
કારણ કે કર્મ કરવું કે ન કરવું એ સંબંધમાં
વિચાર કરતાં કર્મ અહીં પણ પ્રત્યક્ષ ફળ આપ-
નાર જણાય છે. જેમકે-તૃષાતુર મનુષ્ય પાણી
પીએ છે, તોજ તેની તૃષા શાંત થાય છે.⁵ હે
સંજય! જ્ઞાનવિધિનું કર્મની સાથેજ વિધાન કરે-
લું છે અને એ પ્રમાણે કર્મસંહિત જ્ઞાનનું સેવન
કરતાં કર્મ નાશ પામે છે. જે મનુષ્ય કર્મનો
અનાદર કરીને સંન્યાસનેજ શ્રેષ્ઠ માને છે તથા
કહે છે, તે કર્મદુર્બલનું બોલવું મિથ્યા સમ-

જવું.⁶ આ દેવો સ્વર્ગમાં ઝળકી રહ્યા છે તે ક-
ર્મવડેજ; કર્મવડેજ આ લોકમાં વાસુ વાયા કરે
છે; કર્મવડેજ દિવસ તથા રાત્રિને નિર્માણ કરતો
સૂર્ય આગસરહિત થઈને નિત્ય ઉદય પામે છે;⁷
કર્મવડેજ ચંદ્રમા માસ, અર્ધમાસ અને નક્ષત્ર-
ના સંબંધને આગસરહિત થઈને પ્રાપ્ત થાય
છે; ઇંધણું નાખવાથી વૃદ્ધિ પામતો અગ્નિ સાવ-
ધાન થઈ લોકને માટે કર્મ કરતો બળ્યા કરે છે.⁸
આ પૃથ્વીદેવી સાવધાન થઈને પોતાના બળથી
મોટા ભારને ઉપાડે છે; નદીઓ સર્વ પ્રાણીઓને
તૃપ્ત કરતી આગસરહિત થઈને ઝપાટાબંધ
જળને વહન કરે છે.⁹ મહાકાંતિવાળો
મેઘ આગસરહિત થઈને આકાશને તથા
દિશાઓને ગળાવી મૂકતો વૃષ્ટિ કરે છે; બલદે-
વને હણનારા ઇંદ્રે સર્વ દેવતાઓમાં શ્રેષ્ઠપણું
મેળવવાની ઇચ્છાથી, સુખ તથા મનની પ્રિય કા-
નાઓને ત્યાગીને, સાવધાનતાથી બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું
હતું અને તે કર્મવડેજ ઇંદ્ર શ્રેષ્ઠતાને પ્રાપ્ત થયો
છે; તેમજ પ્રમાદરહિત થઈને સત્ય, ધર્મ, ઇન્દ્રિય-
નિગ્રહ, સહનશીલતા, સમતા તથા પ્રિય-એ
સર્વનું સારી રીતે સેવન કરવાથી દેવોના શ્રેષ્ઠ
રાજ્યને પામ્યો છે. શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા ગૃહ-
સ્પતિએ સુખનો ત્યાગ કરીને તથા ઇન્દ્રિયોને
નિગ્રહ કરીને એકાગ્રતાથી બ્રહ્મચર્યનું પાલન કર્યું,
તેથી તે દેવોના ગુરુપણને પ્રાપ્ત થયા છે; તેમજ
હે સૂત ! આકાશમાં જે નક્ષત્રો ઝળકે છે, તે ક-
ર્મના પ્રભાવથીજ વળી રુદ્રો, આદિત્યો, વસુઓ,
વિશ્વદેવો, યમરાજા, વિશ્રવાના પુત્ર કુબેર,
ગંધર્વો, યક્ષો તથા અપ્સરાઓ, એ સર્વ કર્મના
તેજથીજ પ્રકાશે છે. વળી સ્વર્ગમાં જે ઋષિઓ
પ્રકાશી રહ્યા છે તે પણ બ્રહ્મવિદ્યા, બ્રહ્મચર્ય અને
ક્રિયાસેવનનુંજ ફળ છે.¹⁰-¹¹

હે સંજય ! તું શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણોના, ક્ષત્રિયોના,
વૈશ્યોના તથા સર્વ લોકના આ ધર્મને બાણ છે.
આ રીતે તું જ્ઞાનીઓમાં પણ જ્ઞાનવાન હોઈને
કૌરવોના લાભને માટે પાંડવોને શામાટે બાંધી
લે છે ?¹² આ યુધિષ્ઠિરનો વેદવિદ્યાની સાથે તથા
અશ્વમેધ અને રાજસૂય વગેરે યજ્ઞોની સાથે નિ-

* ‘કર્મજેવહિ સંસિદ્ધિમાસ્થિતા જનકાદયઃ॥

† ‘ન કર્મણા ન પ્રજયા ધનેન ત્યાગેનૈકે
અમૃતત્વમાનશુઃ’॥

ત્ય સંબંધ છે, એમ તું જાણ. વળી એ ધનુષ, કવચ, હાથી, ઘોડા, રથ અને શસ્ત્રોની સાથે પણ સંબંધવાળા છે-અર્થાત્ યુધિષ્ઠિરમાં વિદ્યા, ધર્મ તથા શૌર્ય પુષ્કળ છે તેથી એમને બીજા શિષ્યામણુ આપે અથવા જિતી શકે તેમ નથી; ^{૧૮} છતાં જો પાંડવોને કૌરવોના વધવિનાજ રાજ્યપ્રાપ્તિનો ઉપાય જડે તો તેઓએ ભીમસેનને અહિં-સાર્થી આર્યવર્તનમાં રોકીને ધર્મરક્ષણરૂપી પુણ્યકર્મ ગણાય; પરંતુ તેમ ન થતાં જો પાંડવો પરંપરાના, ક્ષત્રિયોના ધર્મરૂપ યુદ્ધમાં જોડાય અને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે સ્વકર્મ કરતાં કદાચ દેવને લીધે મરણ પામે, તો તેઓનું તે મૃત્યુ પણ પ્રશંસનીયજ ગણાય. ^{૨૦} હે સંજય ! તું સલાહ કરવી એમ માને છે, પરંતુ યુદ્ધ કરવામાં રાજાઓનું ધર્માચરણ છે, કે યુદ્ધ ન કરવામાં ધર્માચરણ છે? એ બેમાંથી તું જે કહેશે તે હું સાંભળીને તેમ કરીશ; ^{૨૧} પણ હે સંજય ! તે ઉત્તર આપતા પહેલાં તું ચારે વર્ણના કર્મવિભાગોના તથા તારાં પોતાનાં કર્મોના વિચાર કરીને અને પાંડવોનાં કર્મ તરફ ધ્યાન આપીને પછી તારો જેવો વિચાર બંધાય તે પ્રમાણે તું પ્રશંસા કર અથવા નિંદા કર. ^{૨૨} બ્રાહ્મણે અધ્યયન કરવું, યજ્ઞ કરવા, દાન દેવાં, મુખ્ય મુખ્ય તીર્થોમાં યાત્રા કરવી, ભણાવવું, યજ્ઞ કરવા ચોગ્ય હોય તેઓને યજ્ઞ કરાવવા અને શાસ્ત્રમાં કહેલાં દાનો લેવાં. ^{૨૩} ક્ષત્રિયે પ્રમાદરહિત થઈને ધર્મપૂર્વક પ્રજાનું રક્ષણ કરવું, દાન દેવાં, યજ્ઞોથી યજ્ઞન કરવું, સર્વ વેદો ભણવા અને લગ્ન કરીને પુણ્યકર્મ કરતાં ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવું. ^{૨૪} એ પ્રમાણે ધર્મથી વર્તનારો ક્ષત્રિય, પવિત્ર ધર્મ સંપાદન કરીને તે ધર્મના બળથી બ્રહ્મલોકમાં જાય છે. વૈશ્યે વેદાધ્યયન કરવું; ખેતી, ગોરક્ષા તથા વ્યાપારથી દ્રવ્ય સંગ્રહ કરી પ્રમાદરહિત થઈને તે સંઘરેલા દ્રવ્યનું રક્ષણ કરવું; બ્રાહ્મણોનું તથા ક્ષત્રિયોનું પ્રિય કરવું; ધર્મમાં તત્પર રહેવું અને પુણ્યકર્મ કરતાં ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવું; શૂદ્રે બ્રાહ્મણોને વંદન કરવું, તેઓની સેવા કરવી, વેદાધ્યયન કરવું નહિ અને યજ્ઞયાગ કરવા નહિ; કારણકે શાસ્ત્ર

તેને યજ્ઞનો નિષેધ કર્યો છે; તેણે નિત્ય ઉદ્યોગ-પરાયણ રહેવું અને પોતાના લલારને માટે આળસરહિત થઈને ચત્ન કરવો. આ પુરાતન શૂદ્રધર્મ શાસ્ત્રમાં કહેલો છે. ^{૨૫} રાજાએ આ ચારે વર્ણનું સાવધાન થઈને પાલન કરવું અને તે સર્વ વર્ણની પ્રજાને પોતપોતાના ધર્મમાં જોડવી. કામાત્મા ન થતાં પ્રજાઓમાં સમાનવૃત્તિ રાખવી અને કોઈ કામનાથી અધાર્મિક મનુષ્યોને અનુસરવું નહિ. ^{૨૬} રાજા હુર્યોધન કરતાં ધર્મ તથા જ્ઞાનવડે અધિક અને સર્વધર્મસંપન્ન જો કોઈ હોય તો તે પ્રજાનું પાલન કરવા તથા તેને અનુશાસન કરવા ઇચ્છતા યુધિષ્ઠિરજ છે, એમ જાણવું અને યુધિષ્ઠિરમાં અધર્મ નથી એમ પણ જાણવું. ^{૨૮} જ્યારે લૂંટારા જેવો રાજા દેવના પ્રકોપને લીધે પોતે બળવાન હોવાથી પારકાનું અશ્વર્ય લઈ લેવાની ઇચ્છા કરે છે, ત્યારે રાજાઓમાં પરસ્પર યુદ્ધ થાય છે અને તે યુદ્ધને માટેજ કવચ, શસ્ત્ર તથા ધનુષ ઉત્પન્ન થયાં છે. ^{૨૯} પૂર્વે ઇંદ્રે લૂંટારાઓના વધને માટે યુદ્ધકળા, કવચ, શસ્ત્ર તથા ધનુષ ઉત્પન્ન કર્યાં છે. ^{૩૦} યુદ્ધમાં લૂંટારાઓના વધ કરવાથી પુણ્ય થાય છે. હે સંજય ! એ લૂંટારા પણાનો દોષ, ધર્મને ન જાણનારા તથા અધર્મ-પરાયણ એવા કૌરવોએ પૂરેપૂરો પ્રકટ કર્યો છે, તે સારું કર્યું નથી. ^{૩૧} પુત્રોસહિત ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાએ પાંડવોનું ધર્મથી પ્રાપ્ત થયેલું રાજ્ય એકાએક હરી લીધું છે અને તેને અનુસરનારા સર્વે કૌરવો પણ પુરાતન રાજધર્મ તરફ દૃષ્ટિ કરતા નથી. ^{૩૨} ચોર છુપીરીતે ધન ચોરી જાય અથવા પ્રત્યક્ષ થઈને બલાત્કારથી ધન હરી જાય, પણ તે બંને પ્રકારના ચોર નિંદાપાત્ર ગણાય છે; ત્યારે હે સંજય ! ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર હુર્યોધનમાં અને લૂંટારામાં શો ફેર ? ^{૩૩} હુર્યોધન, કપટવડે રાજ્ય હરી લીધું એને, લોભને લીધે પોતાનો ધર્મ માને છે અને કોપાધીન હુર્યોધનને અનુસરનારા ધૃતરાષ્ટ્ર પણ તે ભાગને પચાવવાની ઇચ્છા રાખે છે; પરંતુ ખરી રીતે પાંડવોનો તે ભાગ થાપણરૂપે છે, તેને બીજાઓ શા કારણથી દબાવી રાખે છે ? ^{૩૪} આ અવશ્ય મેળવવા ચોગ્ય રાજ્યભાગને

ટે યુદ્ધ કરતાં કદાચ અમારો નાશ થાય તો-
યુ તે વખાણવા યોગ્ય છે; કારણકે બીજાના
જય કરતાં પોતાના પિતાનું રાજ્ય શ્રેષ્ઠ ગણાય
હે સંજય! મદને લીધે મૃત્યુને અધીન થયેલા
મૃદ બુદ્ધિવાળાઓને દુર્યોધને એકલા
પી છે, તે રાજાઓની વચ્ચે તું આ કૌરવોના
રાતન ધર્મો કહેજે. વળી સભાની વચ્ચે
રવોએ જે આ પાપભરેલું કામ કર્યું હતું, તે
ફટું દષ્ટિ કર. ૩૫,૩૬ યશસ્વિની તથા શીલ અને
દાચારવટે સંપન્ન એવી પાંડવોની પ્રિય ભાર્યા
પદ્મી સભામાંથી નીકળી જતી હતી, તેને કામા-
ન દુઃશાસને પકડી રાખી અને ભીષ્મ વગેરે
રવોએ તે તરફ ધ્યાન ન આપ્યું એ મહાપાપ
હિ કે ? ૩૭ તે વખતેજ એકલા મળેલા બાળકથી
દ્રુપદીના કૌરવોએ જે દુઃશાસનને અટકાવ્યો
ત, તો ધૃતરાષ્ટ્ર માં પ્રિય કર્યું ગણાત અને તેના
મેનું પણ હિત કર્યું ગણાત; ૩૮ પરંતુ દુઃશા-
સને રીતિવિરુદ્ધ સસરાઓની સભાવચ્ચે દ્રૌપ-
દને ઘસડી આણી અને ત્યાં આણેલી દ્રૌપદીએ
આ તરફ દીનતાભરેલી દષ્ટિથી કંઈક જોયું,
વખતે તેને વિદુરવિના બીજા કોઈ રક્ષણ
નારો મળ્યો નહિ. ૩૯ તે સભામાં એકલા
જેલા રાજાઓ પોતાની દુર્મજતાને લીધે સામે
તર આપી શક્યા નહિ. એકલા વિદુરેજ ધર્મ-
વિદ્વથી પ્રેરાઈને તે અદ્વિબુદ્ધિવાળા દુઃશાસનને
સ્તવિક ધર્મયુક્ત વચ્ચે કહ્યાં હતાં. ૪૦

હે સંજય! તું સભામાં આ ધર્મ સમજ્યો
હતો અને હમણાં પાંડુપુત્ર ધર્મરાજને ધર્મ-
ઉપદેશ કરવા ઇચ્છે છે કે ? તે સભામાં ગયા
છી દ્રૌપદીએ તો મહાદુષ્કર યુદ્ધ કર્મ કર્યું
નું, ૪૧ કે જે કર્મવટે સમુદ્રના આઘમાંથી
૨ પહોંચાડનારી નૌકાની પેઠે એણે પોતાને
થા પાંડવોને દુઃખસમુદ્રમાંથી પાર પહોંચાડ્યાં
તાં. હે સંજય! તે સભામાં સસરાઓની સભી-
માં ઉભેલી દ્રૌપદીને સૂતપુત્ર કણે કહ્યું હતું
, ૪૨ હે દ્રૌપદિ ! હવે તારે બીજા માર્ગ નથી.
હાસી થઈ છે, માટે દુર્યોધનને ઘેર બા. પાંડ-
વ હારી ગયા છે, તેથી હવે તે તારા પતિ નથી,

માટે હે ભાવિનિ! તું બીજા પતિ કરી લો! ૪૩ આવું
હાડકાં ભેદીને મર્મને છેદી નાખનાર મહાતેજ-
દાર અને અતિ ભયકર એવું વાણીરૂપી બાણ
કર્ણના મુખમાંથી દ્રુપદીને અર્જુનના હૃદયમાં
જે વખતે પેહું હતું, તે હજીસુધી અર્જુનના
હૃદયમાંજ રહ્યું છે; ૪૪ તેમજ પાંડવોએ જ્યારે
વનમાં જતી વખતે કાળાં મુગચર્મો પહેરવા માં-
ડ્યાં, ત્યારે દુઃશાસને કડવાં વચ્ચેનાં કહ્યાં હતાં કે,
‘આ સર્વે નયું સકો વિનાશ પામ્યા છે અને હવે
લાંબા કાળસુધી નરકમાં (દુઃખમાં) પડવા બંધ
છે !’ ૪૫ વળી દૂત ચાલતું હતું તે વખતે ગાંધાર-
રાજ શકુનિએ છગધી યુધિષ્ઠિરને કહ્યું હતું કે,
‘આ તમને આનંદ આપનારા તમારા નાના ભા-
ઈને પણ તમે હારી ગયા છો. હવે તમારી પાસે
શું છે ? હવે તો તમે યજ્ઞસેનની પુત્રી દ્રૌપદીને
દાવમાં મૂકીને જુગાર રમે !’ ૪૬ હે સંજય !
આ પ્રમાણે દૂતસમયે જે નિંદા વચ્ચેનાં કહ્યાં
હતાં તે સર્વ તું જાણે છે. છતાં એ વણસેલા
કાર્યને સુધારવા માટે હું પોતેજ ત્યાં જવા
ઇચ્છું છું. ૪૭ ત્યાં જઈને જે હું પાંડવોના અર્થને
હાનિ ન પહોંચાડતાં કૌરવોને શાંત કરી શકું,
તો મેં મહાન ફળદાયક પુણ્ય કર્યું ગણાય અને
કૌરવો મૃત્યુપાશથી મુક્ત થાય. ૪૮ હું ત્યાં જઈ,
તે સમયે કૌરવો જે મારો સત્કાર કરશે અને હું
ભાષણ કરું તે વખતે મારી ધર્મ તથા અર્ધયુક્ત,
હિંસારહિત અને શુકાચાર્યે કહેલી નીતિથી ભ-
રેલી વાણીને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો સાંભળીને ધ્યાનમાં
લેશે, તો તેઓનું કલ્યાણ થશે; ૪૯ પણ જે તેઓ
એ પ્રમાણે નહિ કરે તો રથી અર્જુનથી અને
યુદ્ધને માટે સજ્જ થયેલા ભીમસેનથી પોતાનાં
કર્મવડેજ દગ્ધ થતા પાપી ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો સંપ-
ત્તિરહિત થયા છે, એમ તું જાણ. ૫૦ દુર્યોધને દૂત
માં પરાજય પામેલા પાંડવોને મર્મભેદક કઠોર
વાણી કહી સાંભળાવી હતી; પણ સમય આવતાં
ભીમસેન હાથમાં ગદા લઈ, સાવધાન થઈ દુર્યો-
ધનને તે વાણીનું સ્મરણ કરાવશે. ૫૧ દુર્યોધન
એક ક્રોધમય મહાવૃક્ષ છે; કર્ણ તેનું થડ
છે; શકુનિ તેની શાખા છે; દુઃશાસન તેનાં વૃદ્ધિ

પામેલાં ક્ષણકૂલને ઠેકાણે છે અને અણુદિમાન ધૃતરાષ્ટ્રરાજા તેનું મૂળ છે.^{૫૨} આ તરફ યુધિષ્ઠિર એ એક ધર્મમય મહાવૃક્ષ છે; અર્જુન તેનું થડ છે; ભીમસેન તેની શાખા છે; નકુલ તથા સહદેવ તેનાં સમૃદ્ધિયુક્ત ક્ષણકૂલ છે અને હું, વેદ તથા બ્રાહ્મણો તે વૃક્ષનાં મૂળ છીએ. (તાત્પર્ય કે, હૃયોધનનો નાશ થતાં એકલો ધૃતરાષ્ટ્ર શોચનીય થશે, પણ પાંડવોનો ઉચ્છેદ થતાં તો અમે ત્રણે શોચનીય થઈશું. પુત્રોસહિત ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા વન છે અને હે સંજય! પાંડવો તેમાંના વાઘ છે;^{૫૩} માટે જેમાં વાઘ રહેલા છે એવા વનને તમે કાપી નાખો નહિ, તેમજ વનમાંથી વાઘોનો પણ નાશ થાઓ નહિ;^{૫૪} કારણ કે વનવિનાનો વાઘ માર્યો જાય છે અને વાઘવિનાના વનને લોકો કાપી નાખે છે; માટે વાઘ વનનું રક્ષણ કરે અને વન વાઘનું પાલન કરે એજ ઠીક છે.^{૫૫} હે સંજય! ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો લતાને ઠેકાણે છે અને પાંડવો શાલવૃક્ષને ઠેકાણે છે. લતા મહાવૃક્ષના આશ્રય વિના કદાપિ વૃદ્ધિ પામતી નથી, એ સ્વાભાવિક છે.^{૫૬} શત્રુનો નાશ કરનારા પાંડવો સેવા કરવા પણ તૈયાર છે અને યુદ્ધ કરવા પણ તૈયાર છે; માટે હવે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને જે કૃત્ય કરવું હોય તે કૃત્ય તે ભલે કરે.^{૫૭} હે વિદ્વાન સંજય! ધર્માચારવાળા મહાત્મા પાંડવો યોદ્ધાઓ છે, સમર્થ છે અને સલાહશીતિને માટે પણ તૈયાર છે; તેથી તું કૌરવોને યથાર્થ હકીકત કહેજે.”^{૫૮}

ધૃતિ શ્રીમહાં ઉદ્યોગં સંજયયાન પર્વમાં “કૃષ્ણવાક્ય” એ વિષયનો અં. ૨૯ એ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૦ મો

યુધિષ્ઠિરનો સંદેશો

॥ સંજય ઉવાચ ॥

આમંત્રયે ત્વાં નરદેવદેવ ગચ્છામ્યહં પાંડવ
સ્વસ્તિતેજસ્તુ ॥ કશ્ચિન્ન વાચા વૃજિનં હિ
કિંચિદુચ્ચારિતં મે મનસોઽમિષંગાત્ ॥૧॥

સંજય બોલ્યો:—“હે રાજેન્દ્ર! તમારું કલ્યાણ થાઓ. હું તમારી આજ્ઞા માણું છું

અને અહીંથી જાઉં છું. હે પાંડુપુત્ર! મેં મારા મનના આવેશને લીધે વાણીવડે કંઈ પાપભરેલું વચન તો કહ્યું નથીને? ^૧ શ્રીકૃષ્ણ, ભીમસેન, અર્જુન, નકુલ, સહદેવ, સાત્યકિ અને ચેકિતાન—એ સર્વની આજ્ઞા લઈને હું જાઉં છું. હે રાજાઓ! તમે સૌમ્યદષ્ટિથી મારા તરફ જુઓ. તમને સુખ તથા કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાઓ!”^૨

યુધિષ્ઠિર બોલ્યો:—“હે વિદ્વાન સંજય! અમે તને જવાની આજ્ઞા આપીએ છીએ; તું સુખથી પાછો જાતાં અમે કંઈ અપ્રિય કાર્ય હોય એવું તો તને સ્મરણમાં નથીને? કૌરવો તથા અમે સર્વ, તું શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો, મધ્યસ્થ સલાસદ છે, એમ જાણીએ છીએ.”^૩ હે સંજય! તું કલ્યાણભરેલી વાણીવાળો, શીલસંપન્ન, સંતોષી તથા યથાર્થવક્તા હૈત છે, તેથી તું અમને બહુ પ્રિય લાગે છે. હે સંજય! તારી બુદ્ધિ કદાપિ મુંઝાઈ જતી નથી; તને કોઈએ દુષ્ટ વચનો કહ્યાં હોય તોપણ તું ક્રોધ કરતો નથી;^૪ તું મર્મભેદક, કર્ણકેરાર, નિરસ તથા નિષ્કળ વાત કદાપિ બોલતો નથી. હે સૂત! અમે જાણીએ છીએ કે, તારી આ વાણી ધર્મયુક્ત, અર્થવાળી અને હિંસારહિત છે.^૫ અમને અતિપ્રિય હૈત તુંજ છે; અને બીજા અહીં વિદુર આવે તો અમને પ્રિય છે. અમે આગળ પણ તને ઘણીવાર જોયો છું અને તું અર્જુનનો આત્માસમાન મિત્ર પણ છે.”^૬

હે સંજય! હવે તું અહીંથી જઈને તુરતજ વિશુદ્ધ વીર્યવાળા, બ્રહ્મચર્યપૂર્વક વેદાધ્યયન કરનારા, કુલીન, સર્વધર્મસંપન્ન તથા સ્વાધ્યાયયુક્ત જે યોગ્ય બ્રાહ્મણો હોય, તેમજ ભિક્ષુઓ અને નિત્ય વનમાં વાસ કરનારા તપસ્વીઓ તથા વૃદ્ધો હોય, તે સર્વની પાસે જઈને મારા નામથી તેઓને અભિવંદન કરજો અને બીજાઓને કુશલ પૂછજો.^૭ હે સૂત! હે તાત! ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાના પુરોહિત તથા એકઠા મળેલા આચાર્યો અને ઋત્વિજોને પણ તું યોગ્યતા પ્રમાણે મળજો અને તેઓને મારા નામથી કુશલ પૂછજો. “વળી ત્યાં રહેનારા ત્રિવર્ણી બાહ્ય છતાં મનસ્વી, શીલરૂપી

બળથી સંપન્ન, યથાશક્તિ અદ્ય પણ ધર્માચરણ કરનારા તથા અમારી પ્રશંસા પૂર્વક અમારે સ્મરણ કરનારા એવા વૃદ્ધોને અને દેશમાં જેઓ વ્યાપાર કરીને જીવે છે, તેઓને તથા રાષ્ટ્રમાં જેઓ સ્થાનિક અધિકારીઓ હોય તેઓને પ્રથમ મારા કુશળસમાચાર કહેજે; અને હે તાત ! તે પછી તેઓને આરોગ્યપ્રશ્ન પૂછજે.^{૧૧} વળી હે સંજય ! નીતિ પ્રમાણે વર્તનારા, બીજાને આજ્ઞા કરવા યોગ્ય, જેમણે વેદાધ્યયન માટે પ્રહ્લચર્યનું પાલન કર્યું હતું અને તે પછી જેમણે મંત્ર, ઉપચાર, પ્રયોગ અને સંહાર-એ ચાર પાદવાળી અસ્ત્રવિદ્યાનું અધ્યયન કર્યું હતું, તે પ્રસન્ન વૃત્તિવાળા અમારા ઇષ્ટ આચાર્ય દ્રાણુ ગુરુને તારે મારા તરફથી પ્રણામ કરવા;^{૧૨} તેમજ પ્રહ્લચર્ય-પૂર્વક વેદાધ્યયન કરીને પછી ચાર પાદવાળી અસ્ત્રવિદ્યાનું અધ્યયન કરનારા, ગંધર્વપુત્રની પેઠે સૌંદર્ય તથા સંગીતવડે સંપન્ન અને પરાક્રમી એવા અવતથામાને તું કુશળ પૂછજે.^{૧૩} વળી હે સંજય ! તું આત્મવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ મહારથી કૃપાચાર્યને ઘેર જઈને માફે વારંવાર નામ લઈને તેમના ચરણોનો હાથવડે સ્પર્શ કરજે;^{૧૪} તેમજ જેમનામાં શૌર્ય, દયા, તપ, બુદ્ધિ, શીલ, શાસ્ત્ર, સત્વ અને ધૈર્ય રહેલાં છે, તે કુરુશ્રેષ્ઠ ભીષ્મના ચરણોનો સ્પર્શ કરીને તેમની આગળ મારી કુશળતા નિવેદન કરજે.^{૧૫} વળી હે સંજય ! કૌરવોના નેતા, વિદ્વાન, વૃદ્ધોને એવનારા, બુદ્ધિમાન, અંધ તથા વૃદ્ધ એવા ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને પ્રણામ કરીને તું મારી આરોગ્યતાના સમાચાર કહેજે.^{૧૬} વળી હે તાત સંજય ! મંદ, મૂર્ખ, શંક અને પાપી સ્વભાવનો ધૃતરાષ્ટ્રનો મોટો પુત્ર, કે જે હમણાં આખી પૃથ્વી પર પોતાનો અધિકાર ચલાવે છે, તે દુર્યોધનને તું કુશળ પૂછજે;^{૧૭} તેમજ હે સંજય ! હંમેશાં દુર્યોધનના જેવાજ વર્તનવાળો, મહાધનુર્ધારી અને કૌરવોમાં મહાશૂર એવો જે દુર્યોધનનો નાનો ભાઈ દુઃશાસન છે, તેને પણ હે તાત ! તું કુશળ પૂછજે.^{૧૮} હે સંજય ! ભરતવંશીઓમાં શાંતિ રહે એ વિના નિરંતર જેને બીજી કોઈ

ઇચ્છા નથી એવા બુદ્ધિમાન સદાચારી બલ્લિક-રાજાને તારે મારાવતી પ્રણામ કરવા.^{૧૯} વળી અનેક શ્રેષ્ઠ ગુણોથી યુક્ત, જ્ઞાની અને દયાળુ સોમદત્ત, જે સ્નેહને લીધે સર્વદા કોપને સહન કરે છે, તેમને હું પૂજા કરવા યોગ્ય માનું છું; માટે તું તેમને પ્રણામ કરજે.^{૨૦} વળી હે સંજય ! કૌરવોમાં અત્યંત માન્ય, અમારો ભાઈ, મારો મિત્ર, મહાધનુર્ધારી, મહારથી અને યોગ્યતાવાળો સોમદત્તનો પુત્ર જે ભૂરિશ્રવા છે, તેને અમારોની સાથે તું કુશળ પૂછજે.^{૨૧} હે સૂત ! એ સિવાય બીજા જે કુરુકુલના મુખ્ય પુરુષો, યુવાનો, પુત્રો, પૌત્રો અને અમારા ભાઈઓ હોય, તેઓમાંથી જે જે પુરુષને જે જે યોગ્ય કાળે તે તે કહીને તું તેઓને કુશળ પૂછજે.^{૨૨} હે સૂત ! દુર્યોધને પાંડવોની સાથે યુદ્ધ કરવા માટે જે વશાતિઓ, શાલ્વકો, કેકયો, અંબષ્ટો તથા પૂર્વાના, ઉત્તરના, દક્ષિણના, પશ્ચિમના અને પર્વતપ્રદેશના મુખ્ય મુખ્ય રાજાઓને એકઠા કર્યા છે, કે જેઓ કરતારહિત તથા શીલ અને સદાચારવડે યુક્ત છે, તે સર્વને તું કુશળ પૂછજે.^{૨૩} વળી હાથીપર યસનારા, રથીઓ, ઘોડેસ્વારો, પદાતિઓ અને બીજા આર્યના મોટા સમુદાયોને તું મારી કુશળતા કહીને પછી તે સર્વને કુશળ સમાચાર પૂછજે.^{૨૪} તેમજ રાજાના બળનચીઓને, અમારોને, દારપાળોને, સેનાનાયકોને, જમાખર્ચનો હિસાબ રાખનારા કારકુનોને અને મહત્તાભરેલાં કાર્યોમાં બંધી વિચાર કરનારા મંત્રીઓને પણ તું મારાવતી કુશળ પૂછજે.^{૨૫} વળી હે તાત ! કૌરવોમાં શ્રેષ્ઠ, મોહરહિત, મહાબુદ્ધિમાન તથા સર્વધર્મસંપન્ન એવો વેંશ્યપુત્ર યુયુત્સુ, કે જેને કદાપિ યુદ્ધ રુચ્યું નથી તેને તું કુશળ પૂછજે.^{૨૬} હે તાત ! જે દૂત રમવામાં તથા બીજાનું ધન લઈ લેવામાં એક્રોં, ગુપ્ત કપટ કરનારો, સારીપેઠે જીગાર રમનારો, પાસાને ઇચ્છા પ્રમાણે ફેંકનારો અને યુદ્ધમાં દેવરથથી પણ દુર્જય એવો ચિત્રસેન છે, તેને તું કુશળ પૂછજે.^{૨૭} હે સૂત ! વળી પર્વતપ્રદેશમાં રહેનારો, ઠગબાજીથી ધન લઈ લેનારો, અદ્વિ-

તીય ભુગારી અને મિથ્યા બુદ્ધિવાળા દુર્યોધનની વાહ વાહ બોલનારો જે ગાંધારરાજ શકુનિ, તેને પણ તું કુશળ પૂછજે.^{૨૯} જે વીર, અજિત પાંડવોને એક રથના આશ્રયથી જ જિતવાનો ઉત્સાહ ધરાવે છે અને મોહ પામતા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને જે મોહ પમાડવામાં એક્કો છે, તે કણ્વને પણ તું મારા તરફથી કુશળ પૂછજે.^{૩૦} જે અમારા ભક્ત, ગુરુ, ભર્તા, પિતા, માતા, મિત્ર તથા મંત્રીરૂપ છે, તે અગાધ બુદ્ધિવાળા દીર્ઘદર્શી વિદુરને તું કુશળ પૂછજે.^{૩૧}

હે સંજય ! જે વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ તથા જે સદ્ગુણસંપન્ન સ્ત્રીઓ જણાય, તેઓને અમે માતાને કેકાણે માનીએ છીએ; માટે તું વૃદ્ધાઓ-સહિત એકઠી મળેલી સર્વ સદ્ગુણસંપન્ન સ્ત્રીઓની પાસે જઈને તેઓને મારા પ્રણામ કહેજે;^{૩૨} અને તેઓને પૂછજે કે, 'હે ભવંત પુત્રોવાળી! હે દયાની મૂર્તિઓ! તમારા પુત્રો તમારી સાથે સારીરીતે પ્રેમથી વર્તે છેને?' હે સંજય! આ પ્રમાણે પૂછ્યા પછી તું તેઓને કહેજે કે, પુત્રસહિત યુધિષ્ઠિર કુશળ છે.^{૩૩} હે સંજય ! વળી તું અમારા ભાયાતોની જે સ્ત્રીઓને ઓળખતો હોય, તે સર્વને કુશળપ્રશ્નપૂર્વક પૂછજે કે, તમે સર્વ સુરક્ષિત રીતે, પવિત્રતાથી તથા નિર્દોષપણાથી સાવધાન થઈને ઘરમાં રહો છો ને?^{૩૪} હે કન્યા-ણીઓ ! તમે સસરાઓ તરફ કન્યાણુકારક કોમળતાભરી વૃત્તિથી વર્તો છો ને? તમારા પતિઓ જે રીતે તમને અનુકૂળ થાય, તેજ પ્રમાણે તમે તમારું વર્તન રાખજો.^{૩૫} વળી હે સંજય ! ત્યાં મોટા કુળોમાંથી આવેલી, સદ્ગુણસંપન્ન તથા પ્રજાવાળી એવી અમારી પુત્રવધૂઓને તું ઓળખે તો તેઓને મળીને કહેજે કે, યુધિષ્ઠિરે પ્રસન્નતાથી તમને કુશળ પૂછાવ્યું છે;^{૩૬} તેમજ હે સંજય ! અમારાં ઘરોમાં જે કન્યાઓ હોય તેઓને ભેટીને મારા વચનથી કુશળ પૂછી કહેજે કે, 'તમને સારા અનુકૂળ પતિઓ મળ્યા અને તમે પણ પતિઓની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તનારી થાઓ.'^{૩૭} વળી હે તાત ! સુંદર વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કરનારી, સુગંધી દ્રવ્યો-

થી સુગંધયુક્ત સુંદર દેહવાળી, સુખ તથા વૈભવમાં ઉછરી રહેલી, ચિત્તાકર્ષક દેખાવ તથા વાણીવાળી જે વેશ્યાઓ ત્યાં હોય, તેઓને તું કુશળ પૂછજે.^{૩૮} વળી કૌરવોના જે દાસો-દાસીઓ હોય તથા તેઓના આશ્રયમાં રહેનાર જે પુષ્કળ કુખડાં, લંગડાંઓ હોય તેઓને તું મારા કુશળસમાચાર કહીને પછી કુશળ પૂછજે.^{૩૯}

દયાળુ ધૃતરાષ્ટ્ર અંગહીન, દીન, ડીંગણું વગેરેનું પોષણ કરે છે કે? દુર્યોધન તેઓની સાથે પૂર્વની પેઢેજ વર્તે છે કે? અને તેઓને ખાવા-પીવાનું આપે છે કે? ^{૪૦} વળી ત્યાં જે આંધળાં, ઘરડાં વગેરે હોય તથા જે હાથીઓથી ભવિકા ચલાવનારા માવતો હોય, તે સર્વને પ્રથમ મારા કુશળસમાચાર કહીને પછી તું તેઓને પણ મારાવતી કુશળસમાચાર પૂછજે;^{૪૧} અને કહેજે કે, 'તમે દુઃખદાયક નડારાં ભવિતથી ડરશો નહિ; કારણ કે તમે પરલોકમાં પાપ કરેલું તેનુંજ એક છે, પણ હવે હું શત્રુઓનો નિઝક કરીને તથા મિત્રોપર અનુક્રમ કરીને તમારું અન્નવસ્ત્રથી ભરણપોષણ કરીશ.'^{૪૨} તું દુર્યોધન રાજાને કહેજે, એટલે તે હૃતદ્વારા મને આ પ્રમાણે સંદેશો કહાવે કે, 'મેં બ્રાહ્મણોને બાંધી આપેલાં વર્ષાસનો ચાલુજ છે, તેમાં અધિકારીઓ ગરબડ કરતા નથી, હું તે ઉપર યથાયોગ્ય દેખરેખ રાખું છું અને તમે આપેલી ભવિકાઓનું પણ હું પાલન કરું છું.'^{૪૩} હે તાત સંજય ! વળી જે અનાથ, દુર્બળ તથા મૂઠ હોવાથી સર્વદા મન-સુખામાંજ પ્રયત્ન કર્યા કરે છે, તેવા દીન લોકોને પણ તું મારાં વચનથી કુશળ પૂછજે.^{૪૪} વળી હે સૂતપુત્ર ! બીજા જે ચારે દિશામાંથી આવીને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રને આશ્રય કરીને રહ્યા હોય, તેઓને અને સર્વ યોગ્ય પુરુષોને મળીને તું કુશળ તથા આરોગ્યસમાચાર પૂછજે;^{૪૫} તેમજ હે સૂત ! રાજાના સર્વ દિશાઓમાંથી આવેલા દૂતોને તથા સર્વ અભ્યાગતોને કુશળ પૂછ્યા પછી તેઓને તું મારા કુશળસમાચાર કહેજે.^{૪૬}

હે સંજય ! દુર્યોધને જે ચોદાઓ મેળવ્યા છે, તેવા ચોદાઓ પૃથ્વી ઉપર બીજા નથી, એ

વાત ખરી છે; પરંતુ ધર્મ અવિનાશી કૃણવાળો છે અને શત્રુઓના નાશને માટે મારો ધર્મજ મહાબળવાન છે.^{૪૭} વળી હે સંજય ! તું ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર દુર્યોધનને માટે આ વચન સંભળાવજે કે, ‘ હું શત્રુરહિત થઈને કુરુરાજ્યપર સત્તા ચલાવું’ આવી જે ઇચ્છા તારા અંતઃકરણને દુઃખી કરે છે, તે સિદ્ધ થવા માટે કોઈ યુક્તિ નથી; કારણકે તારું પ્રિય થાય તે પ્રમાણે અમે વર્તવાના નથી; માટે હે ભરતશ્રેષ્ઠ વીર ! તું માંડેજ ઇંદ્રપ્રસ્થ મને આપ અથવા યુદ્ધ કર ! ’^{૪૮}

ઈતિ શ્રીમહાન ઉદ્યોગન સંજયયાન પર્વમાં
“યુધિષ્ઠિરસંદેશ” એ વિષયનો
અધ્યાય ૩૦ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૧ મો યુધિષ્ઠિરનો સંદેશ (ચાલુ)

॥ યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥

ઉત સન્તમસન્તં વા બાલં વૃદ્ધં ચ સંજયા ।

ઉતાબલં બલીયાંસં ધાતા પ્રકુરુતે વશે ॥૧॥

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:—“ હે સંજય ! મનુષ્ય ઉત્તમ હોય કે નીચ હોય, બાળક હોય કે વૃદ્ધ હોય, બળવાન હોય કે નિર્બળ હોય, સર્વને ઈશ્વર પોતાને આધીન રાખે છે.^૧ પ્રાચીન કર્મને કૃણ આપવા તત્પર કરનારા ઈશ્વર મૂર્ખને પાંડિત્ય આપે છે અને પાંડિતને મૂર્ખતા આપે છે. તે સર્વ આપવા સ્વતંત્ર છે;^૨ છતાં અમારું બળ બાળવાની ઇચ્છાવાળાને તું જે ખરું છે તે કહેજે. હવે હે સંજય ! તારે જે મસલત કરવી હોય, તે યથાર્થ રીતે કરીને પછી કૌરવોની પાસે જા અને ત્યાં મહાબળવાન ધૃતરાષ્ટ્રના ચરણનો સ્પર્શ કરીને તથા તેમને પ્રણામ કરીને પછી કુશળસમાચાર પૂછ;^૩ અને કૌરવોથી વીંટાઈને બેઠેલા તેમને કહે કે, ‘ હે રાજા ! તમારાજ પરાક્રમથી પાંડવો સુખથી જીવે છે.’^૪ હે શત્રુદમન ! પાંડવો બાળક હતા, ત્યારે તમારી કૃપાથીજ તેઓને રાજ્ય મળ્યું હતું; માટે રાજ્ય ઉપર સ્થાપન કર્યા પછી હવે તમે તેઓ વિનાશ પામે તે તરફ બેઠરકારી રાખો નહિ.’

હે સંજય ! આ આખું બ્રહ્માંડ એક જાણને મળ્યું હોય, તોપણ તેનાથી કોઈને સંતોષ થતો નથી; માટે હે તાત ! આપણે એકઠા મળીને જીવતા રહીએ એજ ઠીક છે, શત્રુના તાબામાં જવું યોગ્ય નથી.^૫ હે સંજય ! તે પ્રમાણેજ તું ભરતવંશીઓના પિતામહ શાંતનુપુત્ર ભીષ્મને માટે નામ દઈને મસ્તકવડે પ્રણામ કરજે;^૬ અને પ્રણામ કરીને અમારા તે દાદાને કહેજે કે:—‘ તમે શાંતનુનો વંશ દૂષ્યો હતો તેને ફરી તાર્યો છે;’^૭ માટે હે તાત ! તે વંશતારક તમે પોતાના મતવડે એ પ્રમાણે કરો કે, તમારા પૌત્રો પરસ્પર પ્રીતિ રાખીને જીવતા રહે; ^૮ તેમજ હે સંજય ! તું કૌરવોના સલાહકાર વિદુરને કહેજે કે, હે સૌમ્ય ! તમે યુધિષ્ઠિરના હિતની કામનાવાળા છો, માટે યુદ્ધ ન થાય તેવુંજ કહેજો. પછી તારે કોપી રાજપુત્ર દુર્યોધન કૌરવોની વચ્ચે બેઠો હોય ત્યારે તેને વારંવાર સમજાવીને કહેવું કે, તેં સભામાં ઉભેલી નિષ્પાપ દ્રૌપદીની ઉપેક્ષા કરી તેથી અમને મહાદુઃખ થયું છે; પરંતુ અમારે હાથે કૌરવોનો વધ ન થાઓ, એ હેતુથી અમે તે દુઃખને સહન કરી લીધું છે. ^{૧૧-૧૩} પાંડવો બળવાન હોવા છતાં એ પ્રમાણે તેઓએ આગળપાછળ અનેક કલેશો સાંખી લીધા છે, તે સર્વ કૌરવો જાણે છે. ^{૧૪} હે સૌમ્ય ! તે અમને કાળાં મૃગચર્મો ઓઢાડીને જંગલમાં હાંકી કાઢ્યા તે દુઃખને પણ અમે અમારે હાથે કૌરવોનો વધ ન થાઓ, એ હેતુથીજ સહન કરીએ છીએ. ^{૧૫} વળી દુઃશાસને તારી સંમતિથી કુંતીને પણ ન ગણકારતાં દ્રૌપદીના કેશ પકડીને ઘસડી આણી તે અપરાધને પણ અમે મનમાં લાવતા નથી; ^{૧૬} પરંતુ હે પરંતપ ! અમને અમારો યોગ્ય ભાગ મળવો જોઈએ; માટે હે રાજા ! તું પારકા દ્રવ્ય ઉપર લોભવાળી તારી બુદ્ધિને પાછી વાળ. ^{૧૭} હે રાજન ! એ પ્રમાણે કરવાથી શાંતિ રહેશે અને પરસ્પરમાં પ્રીતિ રહેશે. રે, અમે શાંતિની ઇચ્છાવાળા છીએ, માટે તું અમને રાજ્યનો એક ભાગ પણ આપ, એટલે અમે શાંત રહીશું. ^{૧૮} અવિસ્થલ, વૃકસ્થલ, માકંદી, વા-

રણાવત અને પાંચમું કોઈએક ગામ, એ પ્રમાણે હે સુયોધન! અમને પાંચ ભાઈઓને પાંચજ ગામ આપ, એટલે ચાલશે.’^{૧૯} હે મહાબુદ્ધિમાન સંજય! આમ કરવાથી સગાંઓની સાથે શાંતિ રહે એજ અમારો હેતુ છે.^{૨૦} ભાઈ ભાઈને મળો, પિતા પુત્રને મળો અને મધુર હાસ્ય કરતા પાંચાલો કારવોની સાથે ભેગા થાઓ.^{૨૧} હે ભરતશ્રેષ્ઠ! હું કૌરવોને અને પાંચાલોને અળંગ રહેલા બેઉ એવી ઇચ્છા રાખું છું;^{૨૨} અને હે તાત! આપણે સર્વે પ્રસન્ન મનથી શાંત થઈએ, એ પણ મારી ઇચ્છા છે.^{૨૩} હે સંજય! હું શાંતિને માટે તૈયાર છું, તેમજ યુદ્ધને માટે પણ તૈયાર છું; હું ધર્મ સંપાદન કરવા સમર્થ છું, તેમજ અર્થ સંપાદન કરવા પણ સમર્થ છું; વળી હું શાંતિ જેવા કોમળ ભાવને ધારણ કરવા સમર્થ છું, તેમજ યુદ્ધ જેવા દારુણ ભાવને ધારણ કરવા પણ સમર્થ છું.^{૨૪}

ઇતિશ્રી મહાન ઉદ્યોગો સંજયયાન પર્વમાં
“યુધિષ્ઠિરસંદેશ” એ વિષયને
અધ્યાય ૩૧ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૨ મો

સંજય તથા ધૃતરાષ્ટ્રનો સંવાદ

॥વૈશંપાયન ઉવાચ॥

અનુજ્ઞાતઃ પાંડવેન પ્રયયૌ સંજયસ્તદા ॥

શાસનં ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય સર્વં કૃત્વા મહાત્મનઃ ॥૧॥

વૈશંપાયને કહ્યું:—સંજય, મહાત્મા ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞા પ્રમાણે સર્વ કાર્ય કરીને યુધિષ્ઠિરે આજ્ઞા કરી એટલે ત્યાંથી નીકળ્યો;^૧ અને હસ્તિનાપુર પહોંચી, તત્કાલ નગરમાં પ્રવેશ કરીને, અંતઃપુર આગળ આવી દ્વારપાળપ્રત્યે બોલ્યો:—^૨ હે દ્વારપાળ! તું, ‘પાંડવોની પાસેથી સંજય આવ્યો છે’ એ ખબર ધૃતરાષ્ટ્રને કહે. વિલંબ કર નહિ.^૩ જો રાજા જાગતા હોય તો હે દ્વારપાળ! તું તેમને ખબર કર એટલે રાજાને બાણ થતાં જ હું અંદર પ્રવેશ કરું, કારણકે મારે રાજાને કંઈક આવશ્યક કામ જણાવવાનું છે.” તે સાંભ-

ળીને દ્વારપાળે રાજા પાસે જઈને કહ્યું.^૪

દ્વારપાળ બોલ્યો:—“હે રાજા! આપને નમસ્કાર હો. હે ભૂપતિ! હૃતતરંગિ ગયેલો સંજય પાંડવોની પાસેથી અહીં આવ્યો છે અને આપનાં દર્શનની ઇચ્છાથી દરવાજાપર ઉભો છે, માટે આજ્ઞા કરો કે એ શું કરે?”^૫

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો:—“સંજય ભલે આવ્યો. હું કુશળ છું તથા શરીરે દૃઢ છું, એમ તું તેને કહે અને તુરત અંદર લઈ આવ. હું તેને મળવામાં અસમર્થ છું નહિ, તે મારા દ્વાર આગળ શા માટે અટકી રહ્યો છે?”^૬

વૈશંપાયને કહ્યું:—પછી રાજાની આજ્ઞાથી સૂતપુત્ર સંજય બુદ્ધિમાન, શૂરા અને કુલીન પુરુષોથી રક્ષણ કરાયેલા મહાલયમાં પેઠો અને ત્યાં સિંહાસનપર બેઠેલા ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાની પાસે બે હાથ બેડીને ગયો તથા તેમને કહેવા લાગ્યો.^૭

સંજય બોલ્યો:—“હે રાજા! તમને નમસ્કાર હો. હે નરદેવ! હું—સંજય પાંડવોની પાસે જઈને આવ્યો છું. મનસ્વી પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરે તમને પ્રણામ કરીને કુશળસમાચાર પૂછ્યા છે.” તેમણે પ્રીતિથી તમારા પુત્રનું કુશળ પૂછ્યું છે તથા હે રાજા! તમે પુત્રો, પૌત્રો, સ્નેહીઓ, પ્રધાનો અને ળીળ જોડો તમારાથી આજીવિકા ચલાવે છે, તેઓની સાથે પ્રસન્ન છો? એમ પૂછ્યું છે.”^૮

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો:—“હે તાત સંજય! હું અબતશત્રુ યુધિષ્ઠિરને સુખપૂર્વક અભિનંદન આપીને તને પૂછું છું કે, પુત્રો, અમારો અને ભાઈઓની સાથે તે કૌરવોના રાજા કુશળ છેને?”

સંજય બોલ્યો:—“પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિર અમારો સાથે કુશળ છે અને તે પ્રથમનું પોતાનું જે રાજ્યધન વગેરે હતું તે તમારી પાસેથી મેળવવાની ઇચ્છા રાખે છે. યુધિષ્ઠિર વિશુદ્ધ ધર્મ તથા અર્થ સંપાદન કરનારા છે, ઉદાર છે, વિદ્વાન છે, દીર્ઘદર્શી છે અને શીલસંપન્ન છે.^{૧૧} યુધિષ્ઠિરને દ્રવ્યસમૂહથી સિદ્ધ થતા યજ્ઞાદિ ધર્મ કરતાં દયા એ ધર્મ સુખ્ય લાગે છે અને હે ભારત! તેમની બુદ્ધિ અધર્મ-

રહિત તથા પ્રયોજનવાળાં એવાંજ સુખને અને પ્રિય વસ્તુને અનુસરે છે. ^{૧૨} આવા ધર્મિષ્ઠ યુધિષ્ઠિરને આવી દેવી શિક્ષામાં પડેલા જોધને મને લાગે છે કે, દોરો પરાવેલી લોકડાની પુતળીની પેઠે, પુરુષ પણ ઈશ્વરની પ્રેરણાથીજ જૂદી જૂદી ચેષ્ટા કરે છે; અને તેથી હું મનુષ્યના કર્મ કરતાં ઈશ્વરનું કર્મ શ્રેષ્ઠ માનું છું. ^{૧૩} તમારા આ પાપી પરિણામવાળા ઘોર અને અવર્ણનીય કર્મદોષ જોધને હું તો એમજ માનું છું કે, જેમ કોઈએક બળવાન શત્રુ પોતે જ્યાંસુધી ઈચ્છે છે ત્યાંસુધીજ બીજો (તેનો નિર્ગળ શત્રુ) લોકમાં અતિ પ્રશંસા પામે છે તેમ, તમે પ્રશંસા પામી રહ્યા છો, જીવી રહ્યા છો-અર્થાત યુધિષ્ઠિરની ઇચ્છાથીજ તમે જીવો છો. ^{૧૪} સર્વ જેમ ધારણ કરવા અયોગ્ય થયેલી જૂની કાંચળીને કાઢી નાખીને નવી કાંચળીથી શોભી રહે છે, તેમજ અબ્જતશત્રુ વીર યુધિષ્ઠિર પણ પાપનો ત્યાગ કરી, તમારાપર પાપ નાખી, પોતે સ્વાભાવિક આચરણથી શોભી રહ્યા છે. ^{૧૫} હે રાજા! ધર્મ તથા અર્થ યુક્ત એવાં આર્થચરિત્રથી રહિત પોતાનાં કર્મને તમે ધ્યાનમાં લ્યો. હે રાજા! એ કર્મથી આ લોકમાં તો તમારી નિંદા ચાલીજ છે અને પરલોકમાં પણ એનાથી તમને નરકની પ્રાપ્તિ થશે. ^{૧૬} પાંડવોવિના બીજને દુર્લભ એવા તેઓએ મેળવેલા તેમના રાજ્યને તમે પુત્રને અધીન થઈ પોતે એકલાજ ભોગવવા ઈચ્છો છો, તેથી પૃથ્વીપર તમારી મોટી અપકીર્તિ થશે. હે ભરતકુળશ્રેષ્ઠ! આવું કામ તમારે માટે યોગ્ય નથી. ^{૧૭} જે પુરુષ બુદ્ધિહીન, દુષ્ટ કુળમાં જન્મેલો, ક્રૂર, અત્યંત દ્રેષી, યુદ્ધવિદ્યામાં અધીરો, વીર્યહીન અને અશિષ્ટ હોય છે, તેને આપણે ભોગવવી પડે છે; ^{૧૮} અને જે કુલીન, બળવાન, યશસ્વી, વિદ્વાન, સુખથી જીવન ગાળનારો, જિતેન્દ્રિય અને દેહ તથા આત્માનાં સ્વરૂપને સમજીને વર્તનારો હોય છે, તેજ ભાગ્યયોગે આ કુલીનત્વ આદિના ગુણસમુદાયને પામે છે. ^{૧૯} જે પોતે બુદ્ધિસંપન્ન, આપણિમાં પણ ધર્મ તથા અર્થનો યોગ્ય પ્રયોગ કરનારો, સર્વ પ્રકારની મસલતોથી

ભરેલો, વિદ્વાન અને ઉત્તમ મંત્રીઓને પાસે રાખનારો હોય છે, તે પુરુષ મંત્રીઓની યોગ્ય સલાહ મળતાં નિંદા કામ કેમ કરે? નજ કરે; ^{૨૦} પરંતુ તમારા તો આ કણ વગેરે મંત્રીઓ છે અને કર્મોમાં યોગ્યતા તે મંત્રીઓ નિત્ય એકઠા થઈને બેસે છે. તેઓનો એ બળવાન નિશ્ચય છે કે, પાંડવોને રાજ્ય આપવું નહિ અને તે નિશ્ચય કૌરવોના ક્ષયને માટેજ ઉત્પન્ન થયો છે. ^{૨૧} જો એકાએક કૌરવોનો નાશ થવાનો હશે તોજ તમારાં પાપકર્મથી પ્રેરાઈને અબ્જતશત્રુ યુધિષ્ઠિર તમારા નાશની ઈચ્છા કરશે અને ગોત્રવધનું પાપ તમારા ઉપર નાખીને પોતે નિપ્પાપ રહેશે તથા લોકમાં તમારી નિંદા થશે. ^{૨૨}

હે રાજા! આ લોક છાડીને દેહ સાથેજ સ્વર્ગલોકને જોવા જનારા તથા સર્વથી માન પામનારા એવા અર્જુનને પણ જ્યારે તેવાં વનવાસનાં કષ્ટ સહિવાં પડે, ત્યારે તે ઉપરથી સમજાય છે કે, સર્વ કંઈ દેવોનેજ અધીન છે એમાં મનુષ્યનું કંઈ ચાલતું નથી, એ નિઃસંશય છે. ^{૨૩} આ શૌર્યાદિક ગુણો પૂર્વકર્મને અનુસરીને વૃદ્ધિ તથા ક્ષયવાળા છે અને અર્થ તથા અનર્થ અનિત્ય છે એમ જોધને બહિરાબ્ધ એ પૂર્વે પૂર્વકર્મના કારણના પારને ન પામતાં, અભ્યુદયાદિકનું કારણ ઈશ્વરવિના બીજું કંઈજ નથી, એમ માન્યું હતું. ^{૨૪} (સર્વ ઈશ્વરાધીન છે, માટે તૃણના ક્ષયવેગે ઈન્દ્રિયોની પ્રીતિ સંપાદન કરવી, પરંતુ અનેક પ્રયત્નોથી મળતા તે તે વિષયોના અર્પણથી ઈન્દ્રિયોની પ્રીતિ સંપાદન કરવા યત્ન કરવો નહિ એ આ લોકમાં કહે છે.) પ્રાણીનાંનેત્ર, કાન, નાસિકા, ત્વચા અને જીહ્વા-એ પાંચ જાનેન્દ્રિયો તૃણના ક્ષય થવાથીજ પૂર્ણ તૃપ્ત થાય છે; માટે લાલ તથા હાનિમાં સમાન બુદ્ધિ રાખનારા દુઃખરહિત પુરુષ, તે ઈન્દ્રિયોને પોતપોતાના વિષયોમાંથી પાછી વાળવી એજ સુખનો માર્ગ છે. ^{૨૫} વાસ્તવિક આ પ્રમાણે છે, છતાં બીજા કેટલાએક કહે છે કે, દેવાધીન કંઈ નથી, પણ સર્વ કર્મોધીન છે. પુરુષે રીતસર કર્મ કર્યું હોય છે તો તેને, સારીરીતે જ્ઞાન મળે છે. પ્રાણી

કર્મના યોગથીજ માતાપિતાથી ઉત્પન્ન થાય છે અને વિધિ પ્રમાણે લોભન કરવાથી વૃદ્ધિ પામે છે, એ સર્વ કર્મથીજ છે.^{૨૬}

હે રાજા ! પ્રિય તથા અપ્રિય, સુખ તથા દુઃખ, નિંદા તથા સ્તુતિ-આ જોડકાંઓ પુરુષને પ્રાપ્ત થાય છેજ. એક મનુષ્યનો અપરાધ થતાં બીજો તેની નિંદા કરે છે, પણ તેનેજ સાંઝે આચરણ કરતો જોઈને બીજો તેની પ્રશંસા કરે છે;^{૨૭} માટે હું તમારી નિંદા કરું છું, કારણકે ભરતવંશીઓના આ વિરોધથી અવશ્ય સર્વ પ્રબળનો સંહાર થઈ જશે. પાંડવોને રાજ્યભાગ આપવારૂપી કર્મ કરવા હું તમને કહું છું. તે જો તમે માન્ય કરશો નહિ તો તમારા અપરાધને લીધે, અસિ જેમ ઘાસની ગંજીને બાળી નાખે, તેમજ કૃષ્ણને અનુસરનારો અર્જુન કૌરવોને બાળી નાખશે.^{૨૮} હે રાજા! દૂતસમયે પાંડવોને જિતવાથી પાતાને કૃતાર્થ માનતા તમે એકલાજ કામાત્મા પુ-

ત્રને વશ થઈને (સર્વ લોકની શાંતિની ઈચ્છા છતાં) શાંત થયા નહિ, એતું હવે પરિણામ જુઓ.^{૨૯} હે કુરુરાજ ! તમે વિદુર વગેરે હિતૈષીઓને દૂર કર્યા છે તથા કણ્વ વગેરે અહિતૈષીઓને પાસે રાખ્યા છે અને પોતે પણ દુર્બળ છે, તેથી આ સમૃદ્ધિયુક્ત અનંત પૃથ્વીનું રક્ષણ કરવા અસમર્થ છો.^{૩૦} હે નરસિંહ ! હું રથના વેગથી અથડાઈને થાકી ગયો છું, માટે તમારી આજ્ઞા થાય તો હું ઘેર જઈને બિછાનામાં પડું અને કાલે સવારે સભામાં એકઠા મળેલા સઘળા કૌરવો, અબલશત્રુ યુધિષ્ઠિરનો સંદેશો સાંભળશે.^{૩૧}

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા:—“ હે સૂતપુત્ર ! હું તને આજ્ઞા આપું છું. તું ઘેર જા, અને શયન કર. સવારે સભામાં કૌરવો તારા મુખથી યુધિષ્ઠિરનો સંદેશો સાંભળશે.”^{૩૨}

ઇતિ શ્રીમહાભારત ઉદ્યોગ સંજયયાન પર્વમાં
“ ધૃતરાષ્ટ્રસંજયસંવાદ ” એ વિષયનો

અધ્યાય ૩૨ માં સમાપ્ત.

સંજયયાનપર્વ સમાપ્ત*

પ્રજ્ઞાનગર પર્વ

અધ્યાય ૩૩ માં

વિદુરનીતિ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

દ્વાઃસ્થં પ્રાહ મહાપ્રાજ્ઞો ધૃતરાષ્ટ્રો મહીપતિઃ ॥

વિદુરં દ્રુપદમિચ્છામિ તમિહાનય મા ચિરમ્ ॥૧॥

વૈશંપાયને કહ્યું:—તે પછી મહાબુદ્ધિમાન ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાએ દ્વારપાલને કહ્યું કે, “ હું વિદુરને મળવા ઇચ્છું છું; માટે તેને અહીં બોલાવી લાવ, વિલાંબ કરીશ નહિ.”^૧ ધૃતરાષ્ટ્રે મો-

કલેલા દૂતે જઈને વિદુરને કહ્યું કે:—“ હે મહાજ્ઞાની ! સમર્થ મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્ર તમને મળવા ઇચ્છે છે.”^૨ એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે વિદુર રાજા-મહેલ આગળ આવ્યા અને તેમણે દ્વારપાલને કહ્યું કે, “ હું આવ્યો છું, એ તું ધૃતરાષ્ટ્રને જણાવ.”^૩ દ્વારપાલે અંદર જઈને રાજાને કહ્યું કે, “ હે રાજાંદ્ર ! તમારી આજ્ઞાથી આ વિદુર આવ્યા છે અને તે તમારા ચરણનાં દર્શનની ઇચ્છા રાખે છે, માટે તે શું કરે, તે સંબંધી મને આજ્ઞા કરો.”^૪

* મહેત્સહાયસ્વામ્યર્થે સામ્ના શત્રુમથાર્થયેત્ ॥

ઉદ્યોગસંજયપ્રેષ્યપર્વઅમાતેતદીરિતમ્ ॥

પ્રથમ સહાયસંપન્ન થવું અને પછી સુલેહમાટે સામોપચારથી શત્રુની અબ્યર્થના કરવી, આ વાત સેનાદ્યોગ અને સંજયયાન એ એ પર્વમાં કહી છે.

ગણેશ

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા:—“વિદુરના દર્શનને માટે હું કદી અસમર્થ નથી, પણ સર્વદા તૈયારજ છું; માટે તું દીર્ઘદષ્ટિવાળા મહાબુદ્ધિમાન વિદુરને અંદર લઈ આવ.”^૧ ત્યારે વિદુર પાસે આવીને દ્વારપાલ બોલ્યો:—“હે વિદુર! તમે બુદ્ધિમાન મહારાજના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરો. તમને મળવા હું હમેશાં તૈયારજ છું, એમ રાજાએ મને કહ્યું છે.”^૨

વેશપાયને કહ્યું:—પછી વિદુરે ધૃતરાષ્ટ્રના ભવનમાં પ્રવેશ કરીને ચિંતા કરતા રાજાને બે હાથ જોડી કહ્યું કે:—^૩ “હે મહારાજાની! હું વિદુર તમારી આજ્ઞાથી તમારી પાસે આવ્યો છું. જો કંઈ કામ કરવાનું હોય તો મને આજ્ઞા કરો.”^૪

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા:—“હે વિદુર! સંજય આવ્યો અને તે મારી નિંદા કરીને ઘેર ગયો છે. તે અન્નતશત્રુ યુધિષ્ઠિરનું વાક્ય કાલે સભામાં કહેશે. કુરુવીર યુધિષ્ઠિરનું કહેવું શું છે, તે આજે મારા જાણુવામાં આવ્યું નહિ, તેથી મારાં ગાત્રો બળે છે અને મને ઉઘ આવતી નથી.”^૫ હે તાત! અમારામાં તુંજ ધર્મ તથા અર્થમાં કુશળ છે, માટે ઉજ્જગરો કરીને બળ્યા કરતા મારેમાટે જે હિતકારક તું જોતો હોય, તે મને કહે.”^૬ જ્યારથી સંજય પાંડવોની પાસેથી આવ્યો છે, ત્યારથી મારા મનને યથાર્થ શાંતિ વળતી નથી અને સર્વ ઈંદ્રિયો અસ્વસ્થ થઈ ગઈ છે; કારણકે સંજય શું કહેશે, તેનીજ મને આજે તીવ્ર ચિંતા થવા કરે છે.”^૭

વિદુર બોલ્યા:—“જે સાધનહીન મનુષ્યના પર બળવાને ચઢાઈ કરી હોય તેવા દુર્બળને, જેનું ધન લૂંટાઈ ગયું હોય તેને, કામીને અને ચારને ઉજ્જગરા થાય છે.”^૮ હે રાજા! આ મોટા દોષોએ તો તમારો સ્પર્શ કર્યો નથી ને? અથવા પારકા ધનની સ્પૃહાથી તો સંતાપ પામતા નથી ને?”^૯

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા:—“આ રાજપિવંશમાં તમે એકલાજ વિદ્વાનોમાં માન્ય છો, માટે હું તમારાં ધર્મચુકત-પરમ કલ્યાણકારક વચન સાંભળવાની ઇચ્છા રાખું છે.”^{૧૦}

વિદુર બોલ્યા:—* “હે ધૃતરાષ્ટ્ર! યુધિષ્ઠિર રાજા સર્વ લક્ષણોથી યુક્ત છે, તેથી તે ત્રણ લોકના પણ અધિપતિ થવા યોગ્ય છે. તમારે રાજ્ય કરવામાટે તેમની પ્રાર્થના કરવી જોઈએ, તેને બદલે તમે તેમને વનમાં કાઢ્યા છે.”^૧ તમે જોકે ધર્માત્મા અને ધર્મશીલ છો, તોપણ રાજલક્ષણથી રહિત તથા અંધ હોવાથી રાજ્યભાગને માટે અયોગ્ય છો.”^૨ છતાં યુધિષ્ઠિર તે રાજ્યભાગ ન લઈ લેતાં પાતાનામાં રહેલા અક્રતા, દયા, ધર્મ, સત્ય તથા પરાક્રમ—એ ગુણોને લીધે અને તમારા વડાવપણા તરફ જોઈને પુષ્કળ ક્લેશો સહન કરે છે.”^૩ હે રાજા! તમે દુર્યોધન, શકુનિ, કર્ણ અને દુઃશાસનને રાજ્યસત્તા સોંપીને કેવી રીતે અંશ્વર્યની ઇચ્છા રાખો છો?”^૪ (એમનામાં પાંડિત્ય નથી, એ કહેવા પાંડિતનાં લક્ષણો કહે છે.) આત્મજ્ઞાન, ઉત્તમ ઉદ્યોગ, સહનશીલતા અને ધર્મપરાયણતા—આ ચાર જેને પુરુષાર્થથી ભ્રષ્ટ કરતાં નથી, તેજ પાંડિત કહેવાય છે—અર્થાત એ ચાર, મૂર્ખ મનુષ્યોને મદમત્ત કરીને પુરુષાર્થથી ભ્રષ્ટ કરી દે છે. પણ પાંડિતોને ભ્રષ્ટ કરી શકતાં નથી.”^૫ જે પ્રશંસાપાત્ર કામો કરે છે, નિંદાપાત્ર કામો કરતો નથી, ઈશ્વર, પરલોક વગેરે છે એમ જાણે છે અને શુરુ, વેદ-વાક્ય વગેરેમાં શ્રદ્ધા રાખે છે, તેને પાંડિતનાં લક્ષણવાળો જાણવો.”^૬ ક્રોધ, હર્ષ, પારાકાની અવજા, લજ્જા, અનમ્રતા અને ‘હુંજ માન્ય છું’ એવું માનવાપાતું, એ જેને પુરુષાર્થથી ભ્રષ્ટ કરતાં નથી, તેજ પાંડિત કહેવાય છે.”^૭ જેનું કરવા ધારેલું કૃત્ય અથવા કરી રાખેલા વિચારને બીજા જાણતા નથી, પણ સિદ્ધ થયેલા કાર્યનેજ જાણે છે તેજ પાંડિત કહેવાય છે.”^૮ જેના કાર્યમાં ટાઢ, તાપ, ભય, પ્રીતિ, સમૃદ્ધિ અથવા અસમૃદ્ધિ વિદ્ય કરી શકતાં નથી, તેજ પાંડિત કહેવાય છે.”^૯ જેની બુદ્ધિ સંસારમાં રહેલી છતાં ધર્મ તથા અર્થને અનુસરીને ચાલે છે અને જે આ લોકના સુખરૂપ કામ કરતાં અર્થને સ્વીકારે છે,

* આ પાંચ શ્લોક કોઈ બીજા પુસ્તકમાં મૂળના ટિપ્પણરૂપ છે. પં ૦ નીલકંઠ

તે પંડિત કહેવાય છે.^{૨૦} પંડિતબુદ્ધિવાળા પુરુષો પોતાની શક્તિપ્રમાણે કામ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે, શક્તિ પ્રમાણે કામ કરે છે અને કોઈનું પણ અપમાન કરતા નથી.^{૨૧} વળી પંડિતનું પ્રથમ ચિહ્ન એ છે કે, તે બીજાનું કહેવું ઝટ સમજી નાંચે છે, છતાં તે બરાબર સમજવામાટે લાંબા કાળસુધી સાંભળી લે છે અને કાર્યનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજ્યા પછીજ તે કાર્ય હાથમાં લે છે, પણ સાદસ કામ કરતો નથી અને પારકાના કામમાં કોઈના પૂછ્યાવિના જોડાતો નથી.^{૨૨} વળી પંડિતબુદ્ધિવાળા પુરુષો દુર્લભ વસ્તુની અભિલાષા કરતા નથી, ગયેલી વસ્તુનો શોક કરવા ઇચ્છતા નથી અને આપત્તિમાં મુંઝાતા નથી.^{૨૩} જે પોતાના ચત્તથી કાર્યસિદ્ધ થશે એવો નિશ્ચય કરીને કાર્યનો આરંભ કરે છે, કાર્યની વચ્ચેજ અટકી પડતો નથી, સમયને નિષ્કુળ જવા દેતો નથી અને મનને વશ રાખે છે, તેજ પંડિત કહેવાય છે.^{૨૪} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! પંડિતો શિષ્ટ પુરુષોને યોગ્ય કર્મમાં પ્રીતિ રાખે છે, એશ્વર્યની પ્રાપ્તિને માટે કર્મો કરે છે અને હિતનો દ્રેષ કરતા નથી.^{૨૫} જે પોતાના સન્માનથી રાજી થતો નથી, અપમાનથી તપી જતો નથી અને ગંગાના ધરાની પેઠે ગંભીર રહે છે, તે પંડિત કહેવાય છે.^{૨૬} જે પુરુષ ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થમાત્રને નાશવંત જાણે છે, સર્વ કર્મના રચનાપ્રકારને જાણે છે અને તે સંબંધી સામગ્રીને જાણે છે, તે મનુષ્યોમાં પંડિત છે.^{૨૭} જે અસ્ખલિત વાણી બોલનારો, લોકકથાને જાણનારો, તર્કશીલ, પ્રતિભાશક્તિ(તત્કાળ સ્કૃતિ)વાળો અને વાંચતાં બરાબર ગ્રંથનો અર્થ કહેનારો હોય તે પંડિત કહેવાય છે.^{૨૮} શાસ્ત્ર જેની બુદ્ધિને અનુસરે છે અને જેની બુદ્ધિ શાસ્ત્રને અનુસરે છે, વળી જે શિષ્ટની મર્યાદાનું ઉદ્ભવન કરીને વર્તતો નથી તે પંડિતસંજ્ઞાને પ્રાપ્ત થાય છે.^{૨૯}

જે અભણ છતાં મહા અભિમાની, દરિદ્ર, છતાં મોટાં મોટાં કામોનો સંકલ્પ કરનારો અને જે હીનકર્મથી (દૂતાદિકથી દુર્યોધનની પેઠે)

ધનસંપત્તિ મેળવવા ઇચ્છનારો છે, તેને પંડિતો મૂર્ખ કહે છે.^{૩૦} જે પોતાનો ધંધો છોડીને (શકુનિની પેઠે) પારકાનું કામ કરે છે અને મિત્રને માટે મિથ્યા આચરણ કરે છે, તે મૂર્ખ કહેવાય છે.^{૩૧} જે પોતાનામાં ભક્તિવિનાશને (કર્ણાદિ જેવાને) ચાહે છે અને ભક્તિ રાખનારાનો (પાંડવ જેવાનો) ત્યાગ કરે છે તથા જે બળવાનનો (યુધિષ્ઠિર જેવાનો) દ્રેષ કરે છે, તેને મૂઢ બુદ્ધિવાળો કહે છે.^{૩૨} જે શત્રુને પોતાનો મિત્ર કરે છે, મિત્રનો દ્રેષ કરે છે, તેની હિંસા કરે છે અને દુષ્ટકર્મનો આરંભ કરે છે, તેને મૂર્ખ કહે છે.^{૩૩} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! વળી જે પોતે કરવા જેવાં કામો એવક વગેરેની પાસે કરાવે છે, સર્વત્ર સંશય રાખે છે અને તુરત કરવા જેવા કામમાં વિલંબ કરે છે તે મૂર્ખ છે.^{૩૪} જે પિતૃઓનું શ્રાદ્ધ કરતો નથી, દેવોની પૂજા કરતો નથી અને જેને હિતેચ્છ મિત્ર મળતો નથી, તેને મૂર્ખ કહે છે.^{૩૫} જે વગરબોલાવ્યે પ્રવેશ કરે છે, વગર-પૂછ્યે બહુ બોલે છે અને અવિશ્વાસુપર વિશ્વાસ રાખે છે, તે અધમ મનુષ્ય મૂઢ બુદ્ધિવાળો છે.^{૩૬} જે પોતે તે પ્રમાણે વર્તતો હોય છતાં બીજાનો દોષ જોઈને તેની નિંદા કરે છે અને જે અસમર્થ છતાં કોધ કરે છે, તે પુરુષને મહામૂર્ખ સમજવો.^{૩૭} વળી જે ધર્મ તથા અર્થથી રહિત એવું પોતાનું બળ કંઈજ નથી એમ જાણ્યાવિના તથા કંઈપણ કામ કર્યાવિના અત્યંત વસ્તુની ઇચ્છા કરે છે, તેને આ લોકમાં મૂઢ બુદ્ધિવાળો કહેવામાં આવે છે.^{૩૮} હે રાજા ! જે પોતાનો શિષ્ય ન હોય તેને ઉપદેશ આપે છે, રાજપત્ની વગેરેને કોઈ ન જાણે તે રીતે સેવે છે અને કંજુસની સેવા કરે છે, તેને મૂઢ બુદ્ધિવાળો કહે છે.^{૩૯} મહાન અર્થ, વિદ્યા અથવા એશ્વર્ય મેળવીને પણ જે ઉદ્ભવપણાથી રહિત થઈને ફરે છે, તે પંડિત કહેવાય છે—અર્થાત ઉદ્ભવ મનુષ્ય મૂર્ખ છે.^{૪૦} જે પોષણ કરવા યોગ્ય પરિવારને આખ્યાવિના એકલોજ ઉત્તમ ભોજન કરે છે અને ઉત્તમ વસ્ત્ર પહેરે છે, તેના કરતાં બીજો અધિક ફર કોણ હોય ?^{૪૧} એક મનુષ્ય પાપ કરીને

ધન સંપાદન કરે છે અને તે કૃણકૃપી ધનનો અનેક મનુષ્યો ઉપભોગ કરે છે; પરંતુ તે ભોક્તાઓ પાપથી છૂટી જાય છે અને કર્તા પાપથી લેપાય છે. ૪૨

ધનુષધારીએ મૂકેલું બાણ એકને મારે છે અથવા ન પણ મારે; પરંતુ બુદ્ધિમાન-મુત્સ-દીએ છોડેલી બુદ્ધિ અર્થાત્ સુદ્ધિ તો રાજ-સહિત રાષ્ટ્રનો પણ નાશ કરી નાખે છે. ૪૩ એક (બુદ્ધિ) વડે, બે (કાર્ય તથા અકાર્ય)નો નિશ્ચય કરીને, ત્રણ (મિત્ર, ઉદાસીન અને શત્રુ)ને, ચાર (સામ, દાન, ભેદ તથા દંડ)ઉપાયવડે વશ કરે; અને પાંચ (જ્ઞાનેન્દ્રિયો)ને જિતીને, છ (સંધિ, વિગ્રહ, યાન, આસન, દેધીભાવ અને આશ્રય)ને સમજી લઈ, સાત (સ્ત્રી, દુત, મૃગયા, મદ્યપાન, કંઠોર વાણી, કૂર દંડ અને દ્રવ્યનો નકામો ખર્ચ)નો ત્યાગ કરી સુખી થાઓ. ૪૪* ઝેરનો રસ એકને મારે છે અને શસ્ત્રથી એકનો વધ થાય છે; પરંતુ રાજાનો મંત્ર-મસલત કુટ-વાથી તે પ્રજા અને રાષ્ટ્રસહિત રાજાનો નાશ કરે છે.

(ઘણા વચ્ચે બેસીને) એકલાએ સ્વાદિષ્ટ વસ્તુ ખાવી નહિ; એકલાએ મોટા કાર્યનો વિચાર કરવો નહિ; એકલાએ મુસાફરી કરવી નહિ અને ઘણાં સૂતાં હોય ત્યારે એકલાએ જાગતા બેસવું નહિ. ૪૫, ૪૬ હે રાજા! જેમ સમુદ્રને તરવામાટે વહાણ છે, તેમ સંસારમાંથી નીકળીને સ્વર્ગમાં જવામાટે સત્ય ભાષણ એજ એક અદ્વિતીય સીડી છે અને મોક્ષને માટે એક અદ્વિતીય સત્ય-બ્રહ્મજ સાધન છે. ૪૭

* અધ્યાત્મપક્ષમાં એક બુદ્ધિવડે, બે નિત્ય તથા અનિત્ય વસ્તુનો નિશ્ચય કરીને, ત્રણ કામ, ક્રોધ તથા લોભને, ચાર શમ, દમ, ઉપરમ તથા શ્રદ્ધાવડે વશ કરે; અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને જિતી, છ ક્રુધા, તૃષ્ણા, શોક, મોહ, જરા તથા મૃત્યુનું સ્વરૂપ જાણખીને સાત જ્ઞાનેન્દ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિનો લાગ કરીને સુખી થાઓ. શ્રુતિ પણ એજ કહે છે કે:—

‘યદા પંચાવતિષ્ઠંતે જ્ઞાનાનિ મનસા સહ ।
બુદ્ધિશ્ચ ન વિવેષ્યત તમાહુઃ પરમાં ગતિમ્ ॥’

ક્ષમાવાન મનુષ્યોમાં એકજ દોષ છે, બીજો દોષ જડતો નથી. તે દોષ એજ કે, ક્ષમાવાળા મનુષ્યને લોકો દુર્બળ માને છે; ૪૮ પણ ક્ષમાશીલની ક્ષમાને દોષ માનવો નહિ, કારણ કે ક્ષમા એજ મહાન બળ છે. અશક્તોને માટે ક્ષમા એ ગુણરૂપ છે અને સમર્થોને ક્ષમા એ ભૂષણરૂપ છે. ૪૯ ક્ષમા એ જગતમાં વશીકરણ છે. એવું શું છે; કે જે ક્ષમાવડે સાધ્ય થતું નથી? રે, જેના હાથમાં શાંતિરૂપી ખડ્ગ છે, તેને દુર્જન શું કરશે? ૫૦ ઘાસવિનાની જગામાં પડેલા અગ્નિ પાતાની મેળેજ આલવાઈ જાય છે. ક્ષમારહિત મનુષ્ય પાતાને તેમજ બીજાને અનેક દોષયુક્ત કરે છે. ૫૧ ધર્મ એ એક પરમ કલ્યાણ છે; ક્ષમા એ એક ઉત્તમ શાંતિ છે; વિદ્યા એ એક પરમ તૃપ્તિ છે અને અહિંસા એક સુખ આપનારી છે. ૫૨

સર્પ જેમ દરમાં પડી રહેનારાં પ્રાણીઓને ગળી જાય છે, તેમ પૃથ્વી શત્રુની સાથે વિરોધ ન કરનારા રાજાને અને પ્રવાસ ન કરનારા પ્રાજ્ઞાણને ગળી જાય છે. ૫૩ કંઠોર વાણી ન બોલવી અને દુષ્ટની પૂજા ન કરવી, આ બે કર્મ કરનારો મનુષ્ય આ લોકમાં વિશેષ શોભે છે. ૫૪ હે પુરુષ-વ્યાધ્ર! એકે પૂજેલાને પૂજનારો લોક (જેમ પુત્રે પૂજેલા કણુંને પૂજનારા તમે છો તેમ) અને એક સ્ત્રીએ કામના કરેલા પુરુષની કામના કરનારી બીજી સ્ત્રીઓ, એ બન્ને વર્ગ પારકાના વિશ્વાસપર કામ કરે છે. ૫૫ નિર્ધન મનુષ્યને અનેક પદાર્થોની કામના અને અસમર્થનો ક્રોધ એ બન્ને શરીરને શોષી નાખનારા તીક્ષ્ણ કાંટા છે. ૫૬ ગૃહસ્થ હોઈને નિરુદ્યોગી રહેનાર અને ભિક્ષુક (સંન્યાસી) થઈને કાર્ય કરનાર, એ બન્ને વિપરીત કર્મ કરવાથી શોભતા નથી. ૫૭ હે રાજા! સમર્થ છતાં ક્ષમાવાન અને દરિદ્રી છતાં દાન દેનારો, એ બે પુરુષો સ્વર્ગની ઉપર રહે છે. ૫૮ ન્યાયવડે આવેલું દ્રવ્ય અપાત્રને આપવું અને પાત્રને ન આપવું, એ દ્રવ્યના ઉપયોગમાં બે દોષ છે, એમ જાણવું. ૫૯ ધનવાન છતાં દાન ન દેનારો હોય અને દરિદ્રી છતાં તપ ન કરનારો હોય, એ બન્નેના ગળામાં મજબૂત શિકા બાંધીને

તેઓને જળમાં ડૂબાવવા. ૯૦ હે નરવ્યાધા! યોગયુક્ત સંન્યાસી અને યુદ્ધમાં સન્મુખ રહીને મરનારો, એ બન્ને સૂર્યમંડળ ભેદીને ઉપર જાય છે. ૯૧

હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! મનુષ્યોને વશ કરવાના ઉત્તમ (સામ), મધ્યમ (દાન તથા ભેદ) અને કનિષ્ઠ (યુદ્ધ) એ ત્રણ ઉપાયો સંભળાય છે એમ વેદવેત્તાઓ બાણે છે. ૯૨ હે રાજા ! ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ એવા ત્રણ પ્રકારના પુરુષો હોય છે, તેઓની યોગ્યતા પ્રમાણે પૂર્વોક્ત ત્રણ કર્મમાં યોજના કરવી. (તમે તો અધમ કણ્ડા દિકની ઉત્તમ મસલતના કાર્યમાં યોજના કરો છો, એટલે શુભ કૃણ કયાંથી આવે?) ૯૩ હે રાજા ! સ્ત્રી, દાસ અને પુત્ર-એ ત્રણ ધનવિનાનાં છે; કારણ કે તેઓ જે ધન મેળવે છે તે ધન તેઓ જેનાં હોય તેનું છે. (તાત્પર્ય કે, તમારા જીવતાં તમારા પુત્રનો રાજ્ય ઉપર હક્ક નથી, માટે તમેજ પાંડવોને રાજ્ય આપવા સમર્થ છો. પરંતુ યુદ્ધ હરણ, પરસ્ત્રીનું ઘર્ષણ અને હિતૈષીનો નાશ-આ ત્રણ દોષ નાશકારક છે. (એ ત્રણે દોષો તમારામાંજ રહેલા છે.) ૯૪ કામ, ક્રોધ અને લોભ-એ ત્રણ પોતાનો વિનાશ કરનારાં નરકનાં દ્વાર છે, માટે એ ત્રણેનો ત્યાગ કરવો. ૯૫ હે ભારત ! વરપ્રદાન, રાજ્ય અને પુત્રજન્મ-આ ત્રણ એક તરફ અને એક તરફ શત્રુને કષ્ટથી મુક્ત કરવો, એ બન્ને સમાન છે. ૯૬ જેણે પોતાની એકવાર સેવા કરી છે, જે ચાહુ સેવા કરે છે અને જે ‘હું તમારો છું’ એ પ્રમાણે કહે છે એ ત્રણે જો શરણે આવ્યા હોય તો પોતે સંકટમાં હોય છતાં તેઓનો ત્યાગ કરવો નહિ. ૯૮

મહાબળવાન રાજાએ ચારનો ત્યાગ કરવો જોઈએ એમ પંડિતો કહે છે. તે ચાર-અદ્યપ્યુદ્ધિ-વાણાની સાથે, દીર્ઘસૂત્રી (તત્કાળ સાધ્ય થાય તેવા કાર્યમાં વિલંબ કરનારા)ની સાથે, હર્ષાવેગમાં આવેલાની સાથે અને સ્તુતિ કરનારાઓની સાથે ગુપ્ત વિચાર કરવો નહિ. ૯૯ હે તાત ! તમારા જેવા ઐશ્વર્યસંપન્ન ગૃહસ્થાશ્રમીના ઘરમાં દુર્બળ એવા વૃદ્ધ સંબંધી, કુલીન, દરિદ્રી મિત્ર અને પ્રભાવિનાની બહેન-એ ચાર રહેવાં જોઈએ. (કારણ-

કે, વૃદ્ધ કુળધર્મનો ઉપદેશ આપે છે, કુલીન બાળકોને આચાર શીખવે છે, મિત્ર હિતની વાત કહે છે અને બહેન ધનનું રક્ષણ કરે છે.) ૧૦૦ હે મહારાજા ! ઇંદ્રના પૃથ્વાથી બૃહસ્પતિએ ચારવાનાં તત્કાળ કૃણ આપનારાં કહ્યાં છે. જેમકે, દેવતાનો સંકલ્પ, બુદ્ધિમાનોનો પ્રભાવ, વિદ્વાનોનો વિનય અને પાપીઓનો નાશ એ તમે બાણો. ૧૦૨ અગ્નિહોત્ર, મૌન, વેદાધ્યયન અને યજ્ઞ-આ ચાર કર્મો અભય આપનારાં છે; પરંતુ તેજ દંભથી કયાં હોય તો ભયંકર થાય છે. ૧૦૩

હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! પિતા, માતા, અગ્નિ, આત્મા અને ગુરુ-એ પાંચ અગ્નિની પઠે ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે, માટે મનુષ્યે તેની પ્રયત્નથી સેવા કરવી. ૧૦૪ દેવ, પિતૃ, મનુષ્ય, ભિક્ષુક અને અતિથિ-આ પાંચનું પૂજન કરવાથી મનુષ્યને લોકમાં નિર્મળ યશ મળે છે. ૧૦૫ મિત્રો, શત્રુઓ, મધ્યસ્થો, ગુરુઓ અને સેવકો, આ પાંચ તમે જ્યાં જ્યાં જશો, ત્યાં ત્યાં તમારી પાછળ આવશે. ૧૦૬ પાંચ ઇન્દ્રિયવાળા મનુષ્યની જે એક ઇન્દ્રિય પણ સંછિદ્ર હોય-વિષયપરાયણ હોય, તો તેટલાથી જેમ પખાલના છિદ્રમાંથી પાણી ગળી જાય છે, તેમ તેની બુદ્ધિ તે એકજ ઇન્દ્રિયવાટે સ્ત્રવી જાય છે. ૧૦૭

જગતમાં ઐશ્વર્ય મેળવવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષે નિદ્રા, તંદ્રા, ભય, ક્રોધ, આળસ અને દીર્ઘસૂત્રીપાતું-આ છ દોષોનો ત્યાગ કરવો. ૧૦૮ ઉપદેશ ન આપનાર આચાર્ય, અધ્યયનરહિત ઋત્વિજ, રક્ષણ ન કરનાર રાજા, અપ્રિય બોલનારી સ્ત્રી, ગામમાંજ રહેવાની ઇચ્છાવાળો ગાવાળ અને વનમાં રહેવાની ઇચ્છાવાળો વાળંદ-આ છને જેમ ભાંગેલા વડાણને દરીઆમાં છોડી દે, તેમ છોડી દેવાં. સત્ય, દાન, ઉદ્યોગીપણું, અદેખાઈનો ત્યાગ, ક્ષમા અને ધૈર્ય-આ છ ગુણોને પુરુષે કદાપિ છોડવા નહિ. ૧૦૯ હે રાજા ! નિત્ય ધનની પ્રાપ્તિ તથા આરોગ્ય, પોતાને પ્રિય લાગે તેવી અને પ્રિય બોલનારી સ્ત્રી, આજ્ઞાધારક પુત્ર અને દ્રવ્ય આપનારી વિદ્યા-આ છ જીવલોકમાં સુખ આપનારાં છે. ૧૧૦ જે મનુષ્ય પોતાને વિષે નિત્ય રહેનારા કામ, ક્રોધ, શોક, મોહ, મદ તથા માન-

આ છના ઉપર પોતાની સત્તા બેસાડે છે, તે જિતેન્દ્રિય મનુષ્ય પાપથી લેપાતો નથી, ત્યારે તેને અનર્થનો સંબંધ તો થાયજ ક્યાંથી ?^{૮૩} ચોર ગાફલ મનુષ્યપર જીવિકા ચલાવે છે, વૈદ્ય રોગીઓપર જીવિકા ચલાવે છે, પ્રમદાઓ કામી પુરુષોપર જીવિકા ચલાવે છે, ગોરો યજમાનોપર જીવિકા ચલાવે છે, રાજા વિવાદ કરનારોપર જીવિકા ચલાવે છે અને પાંડિતો મૂર્ખોપર જીવિકા ચલાવે છે, આ છની છને આધારે આજીવિકા છે. આવો સાતમે દાખલો મળતો નથી.^{૮૪} ગાયો, સેવા, ખેતી, સ્ત્રી, વિદ્યા અને શૂદ્રનો રનેહ-આ છ તરફ. જે ઘડી બેઠકાર રહેવાય તો તેઓ વિનાશ પામે છે-નિષ્કુળ થાય છે.^{૮૫} આ છ જણા પૂર્વે ઉપકાર કરનારને અવશ્ય વિસરી જાય છે. ભણી રહેલા શિષ્યો આચાર્યને, પરણેલા પુત્રો માતાને, કામરહિત થયેલો પુરુષ સ્ત્રીને, કૃતકાર્ય થયેલાઓ કાર્યસાધકને, દુસ્તર જળને તરી ગયેલાઓ નૌકાને અને રોગી સારો થયા પછી વેદને ભૂલી જાય છે.^{૮૬} હે રાજા! આરોગ્ય, કરજવિનાની સ્થિતિ, પ્રવાસ ન કરતાં સ્વસ્થાનમાં નવાસ, સારા મનુષ્યોની સંગતિ, પોતાને અનુકૂળ જીવિકા તથા નિર્ભય વાસ-આ છ જીવલોકનાં સુખ છે.^{૮૭} ધર્મ્યાંખોર, દયાળુ, અસંતોષી, કંઠાધી, નિત્ય શંકિત રહેનારો અને પારકાના ભાગ્યપર જીવનારો-આ છ નિત્ય દુઃખી છે.^{૮૮}

સ્ત્રી, દૂત, મૃગયા, મદ્યપાન, કઠોર વાણી, કઠોર શિક્ષા અને પૈસાની ખુવારી-આ દુઃખ લાવનારા સાત દોષોને રાજાએ સર્વદા ત્યજવા; કારણ કે એ દોષોવડે બરાબર સ્થિર થયેલા રાજાઓનો પણ બહુધા વિનાશ થાય છે.^{૮૯, ૯૦}

જે મનુષ્યનો વિનાશ થવાનો હોય તેનાં આ આઠ પ્રથમ ચિહ્નો છે:-તે પ્રથમ બ્રાહ્મણોનો દેષ કરે છે; બ્રાહ્મણોની સાથે વિરોધ કરે છે; બ્રાહ્મણોનું ધન હરણ કરે છે; બ્રાહ્મણોને મારવાની ઇચ્છા કરે છે; બ્રાહ્મણોની નિંદાથી ખુશી થાય છે; બ્રાહ્મણોની પ્રશંસાને અભિનંદન આપતો નથી; બ્રાહ્મણોને કાર્યોમાં સંભારતો નથી અને બ્રાહ્મણો યાચના કરે એટલે તેઓના દોષ કાઢે

છે. ડાહ્યા મનુષ્યે આ દોષ છે, એમ બાણુવું અને એનો ત્યાગ કરવો.^{૯૩-૯૫} હે ભારત ! મિત્રોનો સમાગમ, મહાન ધનપ્રાપ્તિ, પુત્રનું આલિંગન, મૈથુનમાં સ્ત્રીપુરુષનો સાથેજ વીર્યસ્નાવ, સમયસર પ્રિયભાષણ, પોતાની જ્ઞાતિમાં પોતાનો અભ્યુદય, ઇચ્છિત વસ્તુનો લાભ અને જનસમુદાયમાં સન્માન-આ આઠ વાત લોકમાં હયાત બેવામાં આવે છે, જે દ્વંધના સારરૂપ માખણની પેઠે હર્ષના સારરૂપ છે અને પોતાનાં સુખને માટે કારણભૂત છે.^{૯૬-૯૮} બુદ્ધિ, કુલીનતા, ઇન્દ્રિયનિયંત્ર, શાસ્ત્રનું જ્ઞાન, પરાક્રમ, પરિમિત ભાષણ, યથાશક્તિ દાન અને કૃતજ્ઞતા આ આઠ ગુણો પુરુષને હીપાવે છે.^{૯૯}

આ શરીરરૂપી ઘરને નવ દ્વાર (૨ નેત્ર, ૨ નાસિકાપુટ, બે કાન, એક મુખ, એક મૂત્રદ્વાર અને એક મળદ્વાર) છે; અવિદ્યા, કામ અને કર્મ આ ત્રણ થાંભલા છે; શબ્દાદિ પાંચ વિષયો એના સાક્ષી છે અને એ ઘરના ધણીતરીકે જીવ એમાં નિવાસ કરે છે. આ ઘરને યથાર્થ રીતે જે વિકાન બાણુ છે, તે સર્વોત્તમ બ્રહ્મવેત્તા છે.^{૧૦૦}

હે દુતરાષ્ટ્ર! દશ જણા ધર્મને બાણુતા નથી, તેઓ કયા છે તે સાંભળો. મદ્ય વગેરેથી ગાંઠો થયેલો, બીબલ વિષયમાં આસક્ત થવાથી અસાવધ થયેલો, ધાતુદોષથી વિકળ થયેલો, થાકેલો, કંઠાધે ભરાયેલો, ભૂખ્યો થયેલો, ઉતાવળો, લોભી, બીકણુ અને કામી; આ દશ છે, માટે પાંડિતે એ સર્વની સંગતિ કરવી નહિ. ^{૧૦૧, ૧૦૨}

આ વિષયમાં અસુરના રાજા સુધન્વાએ પોતાના પુત્રને પ્રાચીન ઇતિહાસ કહ્યો છે તે આ પ્રમાણે છે:-^{૧૦૩} જે રાજા કામ તથા ક્રોધનો ત્યાગ કરે છે, સુપાત્રને ધન આપે છે, ક્રોધપણુ બે વાતમાંથી સારા-નરસાપણુનો ભેદ બાણુ છે, શાસ્ત્ર બાણુ છે અને વિચારેલું કામ ઝટ કરે છે, તેને સર્વ લોક પ્રમાણરૂપ માને છે.^{૧૦૪} જે રાજા મનુષ્યોને વિશ્વાસમાં લઈ શકે છે, જેઓના અપરાધ બાણુવામાં આવ્યા હોય તેઓને દંડ કરે છે, અપરાધને અનુસરીને દંડનું પ્રમાણુ બાણુ છે અને ક્ષમા કરવા યોગ્યને ક્ષમા પણુ

આપે છે, તેવા રાજાને સમગ્ર લક્ષ્મી સેવે છે. ૧૦૫ જે રાજા કોઈ અતિ દુર્ગંજનું પણ અપમાન કરતો નથી, શત્રુનાં છિદ્ર જોવામાં સાવધાન થઈને જે તેની સાથે બહુ વિચારથી વર્તે છે, બળવાનોની સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા રાખતો નથી અને સમય આવતાં જે પરાક્રમ કરે છે, તેને ધીર સમજાવે. ૧૦૬ જે રાજા આપત્તિ આવતાં કદી ગભરાતો નથી, સાવધાન થઈને નિત્ય ઉદ્યોગ ઇચ્છે છે અને સમયે આવી પડેલાં દુઃખને સહન કરે છે, તે મહાત્મા કાર્યના ભારને વહન કરે છે અને તેના શત્રુઓ જિતાવવાને છે. ૧૦૭

જે ઘર છોડીને નકામો પ્રવાસ કરતો નથી, પાપીઓ સાથે મિત્રતા કરતો નથી, પરસ્ત્રીનું સેવન કરતો નથી અને દંભ, ચોરી, ચાડીઆપણું તથા મદ્યપાન કરતો નથી, તે સદા સુખી રહે છે. જે મનુષ્ય આવેશને લીધે ધર્મ, અર્થ તથા કામનો આરંભ કરતો નથી, બોલાવાને પૂછવાથી ખંજી કહે છે, મિત્રસાથે વિવાહ કરવા ઇચ્છતો નથી અને પોતાનો સત્કાર ન થાય તેથી કોપતો નથી તેજ વિદ્વાન છે. ૧૦૮, ૧૦૯ જે ઇર્ષ્યા કરતો નથી, ક્યા રાખે છે, પોતે દુર્ભાગ હોવાથી બીજાની સાથે વિરોધ કરતો નથી, મર્યાદા છોડીને કદી બોલતો નથી અને કોઈ ઉલટું બોલે છે તો ક્ષમા કરે છે, તેવો પુરુષ પ્રશંસા પામે છે. ૧૧૦ જે કદી ઉદ્વેગ વેષ ધારણ કરતો નથી, પોતાનાં પરાક્રમને આગળ કરી બીજાની નિંદા કરતો નથી અને પોતે બીજાઓ હોય છતાં જે બીજાને જરા પણ કડવાં વચન કહેતો નથી, તે પુરુષને લોકો સદા પ્રિય ગણે છે. ૧૧૧ જે મનુષ્ય શાંત થયેલા વૈરને ફરી જગાડતો નથી, (ચઢતી થતાં) ગર્વ કરતો નથી, (પડતી થવાથી) બોલવાઈ જતો નથી અને ‘હું દુર્ભાગ સ્થિતિમાં છું’ એમ માનીને અયોગ્ય કામ કરતો નથી, તેને આર્ય-પુરુષો ઉત્તમ શીલવાળો કહે છે. ૧૧૨ જે પોતાને સુખ મળતાં હર્ષાયેલા થતો નથી, બીજાને દુઃખ પડતાં રાજ થતો નથી અને કોઈપણ વસ્તુ આપ્યા થઈ પશ્ચાત્તાપ કરતો નથી, તેને લોકોમાં આર્યશીલ સત્પુરુષ કહેવામાં આવે છે. ૧૧૩ જે પુરુષ

જૂદા જૂદા દેશના આચાર, જૂદી જૂદી ભાષાના ભેદો, જાતિના ધર્મો અને ઉત્તમ અધમના વિવેકને જાણે છે, તે ઐશ્વર્ય મેળવવાની ઇચ્છાથી જ્યાં જાય છે, ત્યાં સર્વદા સમાજનું અધિપતિપણું કરે છે. ૧૧૪ દંભ, મોહ, મત્સર, પાપકૃત્ય, રાજાને અપ્રિય હોય તે, ચાડી, સમુદાયસાથે વૈર, મત્ત, ઉન્મત્ત તથા દુર્જનસાથે વાદ, એટલાંને જે ત્યાગ કરે છે તે બુદ્ધિમાન તથા શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. ૧૧૫

દાન, હોમ, દેવકૃત્ય, મંગલ કર્મો, પ્રાયશ્ચિત્તો અને વિવિધ લૌકિક ભાષણો-એટલું જે નિત્ય કરે છે, તેના દેવતાઓ અભ્યુદય કરે છે. ૧૦૫ જે મનુષ્ય વિવાહ, મિત્રતા, વ્યવહાર અને વાતચિત્ત પોતાના સમાનની સાથે કરે છે-હલકાની સાથે કરતો નથી અને પોતાના કરતાં અધિક ગુણવાળો સત્કાર કરે છે, તે વિદ્વાનની નીતિ ઉત્તમ પ્રકારે સિદ્ધિ પામે છે. ૧૧૬, ૧૧૭ જે મનુષ્ય આશ્રિતજનોને વહેંચી આપ્યા પછી પોતે માપસર ભોજન કરે છે, ઘણું કામ કરીને થોડી ઉંઘ લે છે અને શત્રુઓ પણ ચાચના કરે તો તેઓને પણ આપે છે, તે વશ ચિત્તવાળા મનુષ્યને અનર્થો લ્યજી જાય છે. ૧૧૮ જે મનુષ્યનું કરવા ધારેલું કામ તથા અપકારને બીજા લોકો જરા પણ જાણતા નથી અને જે મસલતને ગુપ્ત રાખી સારી રીતે કાર્યને પાર પાડે છે, તેનું કામ જરા પણ બગડતું નથી. ૧૧૯ જે સર્વ પ્રાણીને શાંતિ મળે એ હેતુથી ચત્ર કરે છે, સાચો છે, કોમળ છે, માન આપનારો અને શુદ્ધ ભાવવાળો છે, તે પોતાની જાતિમાં, ઉત્તમ ખાણમાં ઉત્પન્ન થયેલા તેજસ્વી મહામણિની પેઠે અત્યંત પ્રસિદ્ધ થાય છે. ૧૨૦ જે પોતાનું દુષ્કર્મ બીજાએ ન જાણ્યું હોય છતાં પોતે પોતાની મેળેજ અત્યંત લજવાય છે, તે નિર્મળ મનવાળો ચાલાક પુરુષ સર્વ લોકોનો ગુરુ થાય છે અને પોતાના તેજવડે અનંત તેજસ્વી સૂર્યના જેવો પ્રકાશે છે. ૧૨૧

હે અંબિકાપુત્ર! શાપવડે બળી ગયેલા રાજા પાંડુના પાંચ પુત્રો, જેઓ પાંચ ઇંદ્રના જેવા છે, વનમાં ઉત્પન્ન થયા છે અને બાળક હોઈને તમારાથીજ ઉછરીને મોટા થયા છે તથા

કેળવાયા છે, તેઓ તમારી આજ્ઞાનું પાલન કરે છે.^{૧૨૨} હે તાત ! તમે તેઓને યોગ્ય રાજ્યભાગ આપીને આનંદથી પુત્રોની સાથે સુખી થાઓ. હે નરેન્દ્ર ! પછી દેવોમાંથી અને મનુષ્યોમાંથી કેાઈ પણ તમારા ઉપર શંકા લાવશે નહિ.^{૧૨૩}

ધૃતિ શ્રીમહા૦ ઉદ્યોગ૦ પ્રજાગર પર્વમાં
“ વિદુરનીતિવાક્ય ” એ વિષયના
અધ્યાય ૩૩ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૪ મો વિદુરનીતિ (ચાલુ)

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

જાગ્રતો દહ્યમાનસ્ય યત્કાર્યમનુપશ્યસિ॥

તદ્બ્રહ્મિ ત્વં હિ નસ્તાત ધર્માર્થકુશલોઽસિ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા:-હે તાત વિદુર ! મને ઉંઘ આવતી નથી અને હું ચિંતારૂપી અસિથી બળું છું, માટે તમે જે કાર્ય કરવા યોગ્ય જોતા હો તે કહો; કારણકે અમારામાં તમે ધર્મ તથા અર્થમાં કુશળ છો.^૧ હે ઉદાર ચિત્તવાળા વિદુર ! તમે જે યુધિષ્ઠિરને હિતકારી તથા કૌરવોને ધ્રેયસ્કર માનતા હો તે સર્વ વિચારપૂર્વક સારીરીતે મને કહો.^૨ હું પોતાનાં પૂર્વ કરેલાં પાપોને જોઈને તથા પાપવડે પડનારાં દુઃખોથી ઉદ્વેગ પામીને વ્યાકુળ અંતઃકરણથી તમને પૂછું છું; માટે હે જ્ઞાનવાન ! તમે, અજ્ઞતશત્રુ યુધિષ્ઠિર શું કરવા ધારે છે તે સર્વ મને ખરેખર કહો.^૩

વિદુર બોલ્યા:-જેનો પરાલભ ન થાય એવી આપણી ઇચ્છા હોય, તેને વગરપૂછ્યે પણ હિતવાત કહેવી. પછી તે શુભ હોય કે અશુભ હોય, કચિકર હોય કે અકચિકર હોય; માટે હે રાજા ! કૌરવોને જે હિતકારક થાય એવું કહ્યાણકાર તથા ધર્મયુક્ત વચન હું તમને કહું છું, તે તમે સાંભળો.^{૪, ૫} હે ભારત ! જે કર્મો કપટભરેલાં હોય અને અયોગ્ય ઉપાયોથી સિદ્ધ થતાં હોય તેવાં કર્મોમાં તમે મન રાખો નહિ;^૬ તેમજ ઉપાયવડે સિદ્ધ થાય તેવું કામ ઉપાયપૂર્વક

કરતાં પણ સિદ્ધ થાય નહિ, ત્યારે બુદ્ધિમાન મનુષ્યે તેમાટે મનમાં ગ્લાનિ લાવવી નહિ.^૭ પ્રયોજનવાળાં કાર્યોમાં પ્રથમ પ્રયોજનોની અપેક્ષા રાખવી અને તે પ્રયોજનોના નિશ્ચય પછી કાર્યનો આરંભ કરવો-આવેશવડે સહસા કામ કરવું નહિ.^૮ કામના પ્રયોજનનો, તેના પરિણામનો અને પોતાના ઉદ્યમનો સારીપેઠે વિચાર કર્યા પછી જો તે કામ સિદ્ધ થાય એમ હોય તો કરવું, નહિ તો કરવું નહિ.^૯ જે રાજા પોતાનાં થાણાંઓ, નેશા, ટોટો, ભંડાર, દેશની સ્થિતિ અને દંડ-એનાં નિશ્ચિત પ્રમાણને જાણતો નથી, તે રાજ્યપર ટકતો નથી;^{૧૦} પરંતુ જે રાજા ઉપર જાણવેલી બાબતોમાં શાસ્ત્રાકત પ્રમાણને જાણે છે અને ધર્મ તથા અર્થ જાણવામાં તત્પર રહે છે, તે રાજ્ય ભોગવે છે.^{૧૧} પોતાને રાજ્ય મળી ચૂક્યું છે એમ માનીને અયોગ્ય રીતે વર્તવું નહિ; કેમકે વૃદ્ધાવસ્થા જેમ ઉત્તમ રૂપનો નાશ કરે છે, તેમ અવિનય લક્ષ્મીનો નાશ કરે છે.^{૧૨} માછલું, ખાવાના ઉત્તમ પદાર્થથી ઢંકાયેલી લોઢાની આંકડીને લોભથી ગળી જાય છે, પણ તે પોતાનો વિનાશ કરશે એમ વિચારતું નથી; (અને મરે છે).^{૧૩} માટે સુખની ઇચ્છા રાખનારાં, પોતાથી જે સુખથી ખાઈ શકાય, ખાધા પછી સારીરીતે પચે અને પરિણામે હિત આપનારૂં થાય, તેજ ખાવું. (અર્થાત્ પાંડવોનું રાજ્ય તમે ગળી જવા ધારે છે, પણ તેથી વિનાશ થશે, માટે તે કાઢી નાખો.)^{૧૪} જે મનુષ્ય ઝાડનાં કાચાં ફળ તોડી લે છે, તેને તે ફળોમાંથી રસ મળતો નથી અને ઝાડનાં બીજનો પણ નાશ થાય છે;^{૧૫} પરંતુ જે મનુષ્ય સમયવડે મોટું થઈને પાકેલું ફળ લે છે, તેને ફળમાંથી રસ મળે છે અને બીજમાંથી ફરી ફળ મળે છે.^{૧૬} જેમ ભમરો પુષ્પોનું રક્ષણ કરીને તેમાંથી મધ લઈ લે છે, તેમ બુદ્ધિમાને, મનુષ્યોને પીડ્યાવિના તેઓથી દ્રવ્ય સંપાદન કરવું.^{૧૭} માણી જેમ બગીચામાંનાં ઝાડ ઉપરથી ફળફૂલ વીણી લે છે, પણ ઝાડનાં મૂળ કાપી નાખતો નથી, તે પ્રમાણે રાજાએ વર્તવું; પણ કોયલા પાડનારાની પેઠે

સમૂળ નાશ કરવો નહિ.^{૧૮} ‘આ કામ કરવાથી મને શું ફળ મળશે ? અને ન કરવાથી શું ફળ થશે ?’ એ પ્રમાણે કામનો વિચાર કર્યા પછી પુરુષે તેમાં નફા જણાય તો કરવું, નહિ તો કરવું નહિ.^{૧૯} કેટલાંક કાર્યો સર્વદા એવાં અપ્રાપ્ય હોય છે કે, તે સંબંધી કરેલો પુરુષાર્થ નિરર્થક બન્ય છે, માટે તેવાં કાર્યોનો આરંભજ કરવો નહિ.^{૨૦}

શ્રી જેમ નપુંસક પતિને ચાહતી નથી, તેમ જે રાજાની કૃપા અને કાંધ નિષ્ફળ છે, તે રાજાને પ્રજા ચાહતી નથી.^{૨૧} કેટલાંક કામો એવાં હોય છે કે, તેના આરંભમાં થોડી મહેનત કરી હોય છે તો પછી તે મહાફળ આપે છે. તેવાં કામોનો ડાહ્યો મનુષ્ય ઝટ આરંભ કરે છે, તેમાં અંતરાય નાખતો નથી.^{૨૨} જે રાજા પ્રેમ-પૂર્ણ તથા સરળ દૃષ્ટિથી સર્વ પ્રજા તરફ જુએ છે, તે શાંત બેસી રહે તો પણ પ્રજા તેના ઉપર પ્રીતિ રાખે છે.^{૨૩} જે ઝાડ ફૂલથી ભરેલું હોય છતાં ફળ દેખાડે નહિ, ફળવાળું હોય છતાં એકદમ ચઢાય નહિ તેવું હોય અને પાકેયું ન હોય છતાં પાકેલા જેવું જણાય છે, તે ઝાડ કદી નાશ પામતું નથી. (તાત્પર્ય કે, રાજાએ પુષ્પવાળા વૃક્ષની પેઠે વાણી તથા નેત્રથી કૃપા દેખાડતા રહેવું; પણ સેવકને ધન આપીને વધારી દેવો નહિ. સફળ થવા છતાં એકદમ ફળ હાથમાં ન આવ્યું હોય તેવા થવું-અર્થાત એકદમ સેવકને વશ થઈ જવું નહિ; અને પોતાનામાં બળ હોય નહિ છતાં બહારથી બળવાન જેવા દેખાવું, એટલે તેનો કદાપિ નાશ થતો નથી.)^{૨૪} જે રાજા નેત્ર, મન, વાણી તથા કર્મ-એ ચાર પ્રકારથી લોકોને પ્રસન્ન રાખે છે, તેના ઉપર લોકો પણ પ્રસન્ન રહે છે.^{૨૫} પારધીથી જેમ મૃગ ત્રાસ પામે, તેમ જે રાજાથી પ્રાણીઓ ત્રાસ પામે છે, તે રાજાને સમુદ્રપર્યંતની પૃથ્વીનું રાજ્ય મળતાં પણ તે નાશ પામે છે.^{૨૬} જે રાજા બાપદાદાના રાજ્યને પ્રાપ્ત થયો હોય, છતાં જો તે અન્યાયથી વર્તતો હોય તો, વાયુ જેમ વાદળો આગળ જઈને તેનો નાશ કરે છે, તેમ તે રાજા પોતાનાં કર્મોવડે તે રાજ્યનો નાશ કરે છે.^{૨૭} પ્રથમ-

થીજ સભ્યનોએ આચરણ કરેલા ધર્મપ્રમાણે ચાલનારા રાજાના રાજ્યકાળમાં પૃથ્વી ધનથી ભરપૂર અને ઐશ્વર્યને વધારનારી થઈને વૃદ્ધિ પામે છે;^{૨૮} પરંતુ જો રાજા ધર્મનો ત્યાગ કરીને અધર્મથી વર્તે છે, તો તેજ પૃથ્વી અગ્નિમાં નાખેલા ચામડાની પેઠે સંકોચાય છે-અર્થાત બહુ ફળ આપતી નથી.^{૨૯} શત્રુના હેશને પાયમાલ કરવામાં જે પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે, તેવોજ યત્ન પોતાના હેશના રક્ષણને માટે રાજાએ કરવો.^{૩૦} ધર્મથી રાજ્ય મેળવવું અને ધર્મથી તેનું પરિપાલન કરવું; કારણકે ધર્મથી મેળવેલી લક્ષ્મી જતી નથી અને ઓછી પણ થતી નથી.^{૩૧} જેમ પથરામાંથી સોનું લેવામાં આવે છે, તેમજ સર્વમાંથી-રે, ગાંડાના પ્રલાપમાંથી અને બાળકના બડબડાટમાંથી પણ સાર બહુ કરવો.^{૩૨} ઉછવૃત્તિથી જીવનારો જેમ ખેતરમાં પડેલાં ડુંડાંઓ વીણી લે છે, તેમ શાણા મનુષ્યે સુભાષિત, સૂક્તિ અને સદાચરણનો જ્યાં-ત્યાંથી સંગ્રહ કરતા રહેવું.^{૩૩} ગાયો ગંધથી જુએ છે; બ્રાહ્મણો વેદથી જુએ છે; રાજાઓ દ્વંતોદ્ધારા જુએ છે અને બીજાં મનુષ્યો નેત્રથી જુએ છે.^{૩૪} જે ગાય કષ્ટથી દોહવા દે છે, તેને બહુ માર પડે છે; પરંતુ જે ગાય સારી રીતે દોહવા દે છે, તેને કોઈ આંગળી પણ અડકાડતું નથી.^{૩૫} જે તપાવ્યાવિના નમે છે, તેને કોઈ તપાવતું નથી; જેમકે જે લાકડું પોતેજ વળેલું હોય છે, તેને વાળવામાટે કોઈ તપાવતું નથી.^{૩૬} આ દષ્ટાંત પ્રમાણે ડાહ્યા મનુષ્યે બળવાનને નમીને ચાલવું; કારણકે જે બળવાનને નમે છે, તે બળના અધિષ્ઠાતા દેવ ઈંદ્રનેજ પ્રણામ કરે છે.^{૩૭} પશુઓનો રક્ષક મેઘ છે, રાજાઓના સહાયક મંત્રીઓ છે, શ્રીઓના સહાયક પતિઓ છે અને બ્રાહ્મણોના સહાયક વેદ છે.^{૩૮} સત્યથી ધર્મનું, અભ્યાસથી વિદ્યાનું, તેલનું મર્દન તથા સ્નાન વગેરેથી રૂપનું અને સફવર્તનથી કુળનું રક્ષણ થાય છે.^{૩૯} માપવાથી ધાન્યનું રક્ષણ થાય છે, રોજ રોજ ફેરવવાથી ઘોડાનું રક્ષણ થાય છે, વારંવાર દેખરેખ રાખવાથી ગાયોનું રક્ષણ થાય છે અને હલકી કિંમતનાં ઠાઠવિનાનાં લૂગડાં પહેરાવવાથી

શ્રીઓનું રક્ષણ થાય છે.^{૪૦}

મારું માનવું છે કે, સારા કુળમાં જન્મેલો મનુષ્ય જો દુરાચરણી હોય તો તે માનને માટે યોગ્ય નથી; પણ નીચ કુળમાં જન્મેલો જો સદાચરણી હોય તો તે શ્રેષ્ઠ છે.^{૪૧} જે મનુષ્ય પારકાના ધનની, રૂપની, પરાક્રમની, કુળની, વંશની, સુખની, સૌભાગ્યની અને સન્માનની ઇર્ષ્યા કરે છે, તેને અત્યંત પીડા થયા કરે છે.^{૪૨} જે મનુષ્ય ન કરવા યોગ્ય કાર્ય કરવાથી ડરે છે, કરવા યોગ્ય કામ છોડી દેવાથી ડરે છે અને વગર સમયે મસલત કુટી જવાથી ડરે છે, તેણે જેનાથી મદ થાય તેવું પીવું નહિ-અર્થાત લોભાદિ મોહક વૃત્તિઓનો આશ્રય કરવો નહિ.^{૪૩} વિદ્યામદ, ધનમદ અને ત્રીજો કુટુંબમદ, આ ત્રણ ગર્વિષ્ઠોને મદરૂપ, પણ એજ સજ્જનોને ઇન્દ્રિયનિગ્રહરૂપ છે.^{૪૪} સજ્જનોએ કોઈએક કાર્યમાં કદાચ અસજ્જનોની સહાય માગી હોય, એટલે તે અસજ્જનો તેઓનું સ્વરૂપ પણ કાર્ય કર્યાવિનાજ, પોતે દુર્જનતરિકે પ્રખ્યાત હોવા છતાં પોતાને સુજન માની લે છે.^{૪૫} જ્ઞાનીઓનો આધાર સંત છે, સંતનો આધાર સંત છે અને અસત્પુરુષોનો આધાર પણ સંત છે; પરંતુ સત્પુરુષોનો આધાર અસત્પુરુષ નથી.^{૪૬} સારા વસ્ત્રવાળાને સલામાં માન મળે છે, ગાયવાળાની મિષ્ટ ભ્રાજનની આશા પૂર્ણ થાય છે, વાહનવાળો માર્ગને જિતે છે અને શીલવાન મનુષ્યે સર્વ જિત્યું છે.^{૪૭} પુરુષમાં શીલ મુખ્ય છે. તે જેનું નાશ પામે છે, તેને જીવન, ધન અને અંધુઓનું શું પ્રયોજન છે ?^{૪૮} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! શ્રીમંતોના ભોજનમાં માંસ મુખ્ય હોય છે; મધ્યમોના ભોજનમાં ગોરસ મુખ્ય હોય છે અને દરિદ્રોના ભોજનમાં તેલ મુખ્ય હોય છે;^{૪૯} પરંતુ ખરી રીતે દરિદ્રીઓજ સર્વદા અતિમધુર અન્ન ખાય છે; કારણકે ભૂખ અન્નમાં મીઠાશ લાવે છે અને તે ભૂખ શ્રીમંતોને બહુ દુર્લભ હોય છે.^{૫૦} હે રાજા! ઘણું કરીને જગતમાં શ્રીમંતોમાં ભોજન કરવાની શક્તિ રહેતી નથી-અર્થાત થોડું ખાતાંજ અપચાના ભોગ થઈ પડે છે; અને દ-

રિદ્રીઓને તો લાકડાં ખાય તોપણ પચી બાય છે.^{૫૧} અધમ લોકોને ખાવા ન મળવાનો ભય રહે છે, મધ્યમોને મરણનો ભય હોય છે અને ઉત્તમ મનુષ્યોને તો અપમાનનોજ મહાભય હોય છે.^{૫૨} મદ્યપાનવગેરે જે મદો છે, તે સર્વ કરતાં ઐશ્વર્યનો મદ મહાખરાણ છે; કારણકે ઐશ્વર્યના મદથી છકી ગયેલો મનુષ્ય છેક પર્યાવિના બચત થતો નથી.^{૫૩}

સૂર્યાદિ ગ્રહો જેમ નક્ષત્રોને તાપ આપે છે, તેમ વિષયોમાં પ્રવર્તતી નિગ્રહવિનાની ઇન્દ્રિયો લોકોને તાપ આપે છે.^{૫૪} સ્વાભાવિકરીતેજ આત્માને ખેંચી જનારા આ પાંચ ઇન્દ્રિયવર્ગથી જે જિતાઈ બાય છે, તેની આપત્તિઓ શુકલ પક્ષના ચંદ્રની પેઠે વૃદ્ધિ પામે છે.^{૫૫} જે રાજા પોતાના મનને વશ કર્યાવિના અમાત્યોને વશ કરવા ઇચ્છે છે અને અમાત્યોને વશ કર્યાવિના શત્રુઓને જિતવાની ઇચ્છા કરે છે, તે નિરુપાય થઈને છેવટે નાશ પામે છે;^{૫૬} માટે જે રાજા પ્રથમ પોતાના મનનેજ શત્રુરૂપ માનીને જિતે છે અને તે પછી અમાત્યોને તથા શત્રુઓને જિતવા ઇચ્છે છે, તેની વિજયેચ્છા નિષ્ફળ જતી નથી.^{૫૭} જિતેન્દ્રિય, મનોનિગ્રહી, અપરાધીનેજ દંડ કરનારો અને વિચારપૂર્વક કામ કરનારો એવો જે ધીર પુરુષ છે, તેને લક્ષ્મી સારીપેઠે સેવે છે.^{૫૮} હે રાજા ! પુરુષનું શરીર એ રથ છે, આત્મા સારથી છે અને ઇન્દ્રિયો ઘોડા છે. જેમ કેળવેલા સારા ઘોડાઓવાળા રથમાં બેસીને રથી સુખે પ્રયાણ કરે છે, તેમ સાવધાન ધીર પુરુષ ઇન્દ્રિયરૂપી ઘોડાઓને વશ રાખી સુખથી આયુષ્ય વ્યતીત કરે છે;^{૫૯} પણ સ્વાધીન ન રહેનારા ઉદ્વેગ ઘોડાઓ જેમ નકારા સારાથને માર્ગમાં નાશ પમાડે છે, તેમ એ ઇન્દ્રિયો, વશ ન રાખી હોય તો આત્માને નાશ પમાડવા પણ સમર્થ છે.^{૬૦} જે મૂર્ખ મનુષ્યે ઇન્દ્રિયો જિતી નથી, તે દુઃખને સુખ, અનર્થને અર્થ અને અર્થને અનર્થ માને છે.^{૬૧} જે મનુષ્ય ધર્મ તથા અર્થનો ત્યાગ કરીને ઇન્દ્રિયોને અધીન થાય છે, તે થોડા સમયમાંજ લક્ષ્મી, પ્રાણ,

ધન તથા સ્ત્રીથી રહિત થાય છે.^{૬૨} જે ધનને ધણી હોય છતાં ઇંદ્રિયોનો ધણી ન હોય, તે ઇંદ્રિયો સ્વાધીન ન હોવાથી ઐશ્વર્યથી ભ્રષ્ટ થાય છે.^{૬૩} મન, બુદ્ધિ અને ઇંદ્રિયોને નિયમમાં રાખીને બુદ્ધિવડે આત્માને ઓળખવો; કારણકે બુદ્ધિજ્ઞ આત્માનો બંધુ છે અને બુદ્ધિજ્ઞ આત્માનો શત્રુ છે.^{૬૪} જે બુદ્ધિવડે આત્મા જિતાય છે-ઓળખાય છે, તે બુદ્ધિજ્ઞ આત્માનો-જીવનો બંધુ છે; અને જેનાથી જીવનું સ્વરૂપ ઓળખાતું નથી તે શત્રુ છે. આ રીતે બુદ્ધિમાંજ શત્રુતા અને મિત્રતા બન્ને ભાવો નક્કી પાણે રહેલા છે.^{૬૫} ખારીક છિદ્રવાળી બળમાં બંધાયેલાં બે મોટાં માછલાંઓ જેમ બળને કાપી નાખે છે, તેમજ હે રાજા! કામ અને ક્રોધ, એ બન્ને બુદ્ધિમાં રહીને બુદ્ધિનો નાશ કરે છે.^{૬૬} જે મનુષ્ય ધર્મ તથા અર્થને અનુસરીને જ્યનાં સાધનો એકઠાં કરે છે, તે સાધનસંપન્ન નિત્ય સુખ ભોગવે છે.^{૬૭} જે રાજા માનસિક પાંચ ઇંદ્રિયરૂપી આંતરશત્રુઓને જિત્યાવિના બીજા બહારના શત્રુઓને જિતવાની ઇચ્છા રાખે છે, તેનો શત્રુઓ પરાભવ કરે છે.^{૬૮} (રાવણ જેવા) પરાક્રમી રાજાઓ ઐશ્વર્યવિલાસના યોગથી ઇંદ્રિયોને વશ રાખવા અસમર્થ થઈને (સીતાહરણ વગેરે) અયોગ્ય કર્મો કરીને બંધનમાં પડેલા જણાય છે.^{૬૯} સૂકાં લાકડાંની સાથે રહીને જેમ લીલું લાકડું પણ બળી બળે છે, તેમ પાપ કરનારાની સંગતિથી નિપ્પાપ મનુષ્યને પણ પાપીના જેટલી શિક્ષા થાય છે; માટે પાપીઓનો સંગ કરવો નહિ.^{૭૦} શબ્દાદિક પાંચ વિષયોમાં આડે રસ્તે ફૂંદી પડનારા પાંચ ઇંદ્રિયરૂપી પાતાના શત્રુઓને જે મોહને લીધે તાબામાં રાખતો નથી, તેમનુષ્યને આપત્તિ ગળી બળે છે.^{૭૧} મત્સરરહિતપણું, સરળતા, શુદ્ધતા, સંતોષ, પ્રિય ભાષણ, ઇંદ્રિયનિયંત્રક, સત્ય અને શાંતિ, એ ગુણો દુરાત્માઓમાં હોતા નથી.^{૭૨} હે ભારત! આત્મજ્ઞાન, શાંતિ, સહનશક્તિ, નિલધર્મનિષ્ઠા, અસંબદ્ધ પ્રલાપથી સુરક્ષિત વાણી અને દાન, એ ગુણો નીચ મનુષ્યોમાં હોતા નથી.^{૭૩} મૂર્ખલોકો ક-

હોર ભાષણ અને નિંદા કરીને જ્ઞાતાઓને દુઃખ દે છે; પરંતુ ક્ષમા કરનારા જ્ઞાતાનું પાપ તે બોલનારાને પ્રાપ્ત થાય છે અને જ્ઞાતા પોતે પાપથી મુક્ત થાય છે.^{૭૪} દુર્જનોનું બળ હિંસા છે; રાજાઓનું બળ દંડવિધાન છે, સ્ત્રીઓનું બળ સેવા છે અને ગુણવાનોનું બળ ક્ષમા છે.^{૭૫} હે રાજા! વાણીને નિયમમાં રાખવી, એ બહુ કડિન કામ છે; પણ ચમત્કારવાળું અને અર્થયુક્ત ધણું બોલતાં આવડવું એ તો અશક્યજ લાગે છે.^{૭૬} હે રાજા! સુભાષિત વાણી અનેક કલ્યાણ આપે છે, પરંતુ તેજ વાણી દુષ્ટ ભાષણ કરનારી થતાં અનર્થ આપનારી થાય છે.^{૭૭} બાણોથી વીંધાયલું અથવા કુહાડીથી કપાયલું વન ફરી અંકુરિત થઈને પૂર્વના જેવું થાય છે, પરંતુ નિંદાયુક્ત દુર્ભાષણથી છેદાયલું મન ફરી અંકુરિત થતું નથી.^{૭૮} કર્ણિ, નાલીક, નારાય વગેરે બાણો શરીરમાં લાગેલાં કઠાય છે, પણ વાણીરૂપી બાણ બહાર કઠાતું નથી; કારણકે તે હૃદયમાંજ ખુપી બેસે છે.^{૭૯} વાણીરૂપી બાણો મુખમાંથી નીકળીને બીજે કંઈ ન જતાં સામાના મર્મમાંજ પેસી બળે છે; અને તેનાથી ધવાયેલો મનુષ્ય રાત્રિદિવસ શોક કરે છે, માટે હાલ્યો મનુષ્ય એ વાગ્યાણ બીજાપર વાપરવાં નહિ.^{૮૦}

દેવો, જે પુરુષનો પરાભવ કરવા ઇચ્છે છે, તેની બુદ્ધિને તેઓ હરે છે, એટલે તેને સર્વ કંઈ વિપરીતજ સૂઝે છે.^{૮૧} જ્યારે વિનાશ થવાનો હોય છે, ત્યારે કલુષિત થયેલી બુદ્ધિમાં અન્યાય ન્યાય જેવો ભાસે છે અને તે હૃદયમાંથી ખસતો નથી.^{૮૨} હે ભરતશ્રેષ્ઠ! ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તમારા પુત્રોની બુદ્ધિ વિપરીત થઈ ગઈ છે અને પાંડવોના વિરોધને લીધે તમે પણ તેમને ઓળખતા નથી.^{૮૩} હે દુતરાષ્ટ્ર! તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારા યુધિષ્ઠિર ત્રણ લોકના પણ રાજા થાય તેવાં લક્ષણોથી યુક્ત છે, ભાગ્યને લીધે તમારા સર્વ પુત્રો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, તેજ તથા બુદ્ધિવાળા છે અને ધર્મ તથા અર્થનાં રહસ્યને બાણ છે; માટે તે રાજા થાય તેમ કરો.^{૮૪, ૮૫} ધર્મધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર દયાળુપણાથી, કૌભાજ-

તાથી તથા તમારા ઉપર વડીલપણાની બુદ્ધિથી બહુ કલેશોને સહન કરે છે.^{૮૬}

ઈતિ શ્રીમહાા ઉદ્યાગાા પ્રજાગર પર્વમાં
“ વિદુરનીતિવાક્ય ” એ વિષયનો
અધ્યાય ૩૪ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૫ મો વિદુરનીતિ (ચાલુ)

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

ઋહિ ભૂયો મહાબુદ્ધે ધર્માર્થસહિતં વચઃ ।

મૃત્વતો નાસ્તિ મે તૃપ્તિર્વિચિત્રાણીહ માપસે ॥૧॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા:-હે મહાબુદ્ધિમાન વિદુર! તમે ફરીથી ધર્મ તથા અર્થયુક્ત વચન કહો; કારણકે તમે અફભુત ભાષણ કરો છો, તે સાંભળતાં મને તૃપ્તિ થતી નથી.^૧

વિદુર બોલ્યા:-સર્વ તીર્થોમાં સ્નાન કરવું અને પ્રાણીમાત્ર ઉપર સમદષ્ટિ રાખવી, આ બન્ને સમાન થાય છે, અથવા સમદષ્ટિ વિશેષ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે;^૨ માટે હે રાજા! તમે પોતાના પુત્રો (કૌરવ તથા પાંડવો) ઉપર નિત્ય સમદષ્ટિ રાખો. એ પ્રમાણે વર્તવાથી તમે આ લોકમાં ઉત્તમ કીર્તિ પામીને, મરણ પછી સ્વર્ગમાં જશો.^૩ હે પુરુષવ્યાધ્ર! ન્યાંસુધી મનુષ્યની પવિત્ર કીર્તિ આ લોકમાં ગવાય છે, ત્યાંસુધી તે મનુષ્ય સ્વર્ગલોકમાં સન્માન પામે છે.^૪ આ વિષયમાં કેશિનીને માટે વિરોચનનો સુધન્વાની સાથે થયેલો સંવાદ૩૫ પુરાતન ઇતિહાસ ઉદાહરણતરીકે કહેવાય છે, તે સાંભળો.^૫

હે રાજા! કેશની નામની અતુલ રૂપવાળી કન્યા પોતાને શ્રેષ્ઠ પતિ મળે એ ઇચ્છાથી સ્વયંવરમંડપમાં આવી.^૬ તે વખતે દૈત્યપુત્ર વિરોચન તે કેશિનીને મેળવવાની ઇચ્છાથી ત્યાં આવ્યો, ત્યારે કેશિનીએ તે દૈત્યેંદ્રને પૂછ્યું.^૭

કેશિની બોલી:-‘ હે વિરોચન! બ્રાહ્મણો શ્રેષ્ઠ હશે કે દૈત્યો શ્રેષ્ઠ હશે? જો બ્રાહ્મણો શ્રેષ્ઠ હોય તો સુધન્વા બ્રાહ્મણ ઉત્તમ આસન ઉપર શામાટે ન બેસે? ’^૮

વિરોચન બોલ્યો:-‘ હે કેશિની! અમે પ્રજાપતિથી ઉત્પન્ન થયા છીએ, માટે સર્વ કરતાં અતિશય શ્રેષ્ઠ છીએ. આ સર્વ લોક અમારાજ છે, એટલે અમારી આગળ દેવો અથવા બ્રાહ્મણો કોણ? ’^૯

કેશિની બોલી:-‘ હે વિરોચન! આ સ્વયંવરમંડપમાંજ આપણે બન્ને આ વાતની ખાત્રી કરીએ. કાલે સવારે સુધન્વા અહીં આવનારો છે. તે વખતે તમને બન્નેને હું એકઠા મળેલા જોઈશ.’^{૧૦}

વિરોચન બોલ્યો:-‘ હે કલ્યાણિ! હે ભીરુ! તું જેમ કહે છે તેમ હું કરીશ. કાલે સવારે સુધન્વાને અને મને એકઠા મળેલા તું જોજે.’^{૧૧}

વિદુર બોલ્યા:-હે મહારાજા! હે વિભો! તે રાત્રિ વીત્યા પછી સૂર્યમંડળનો ઉદય થતાંજ ન્યાં કેશિનીની સાથે વિરોચન બેઠો હતો, તે સ્થાનમાં સુધન્વા આવ્યો.^{૧૨} હે ભરતશ્રેષ્ઠ! સુધન્વા વિરોચન અને કેશિની પાસે આવ્યો. કેશિનીએ બ્રાહ્મણને આવેલો જોઈ, ઉઠીને તેને આસન, પગ ધોવાનું જળ તથા અર્ધ આપીને તેનું સન્માન કર્યું.^{૧૩} (એટલામાં વિરોચન, ‘ સુવર્ણાસન ઉપર મારી સાથે બેસો, ’ એવી સુધન્વાને પ્રાર્થના કરી ત્યારે) સુધન્વા બોલ્યો:-‘ હે પ્રહ્લાદપુત્ર! હું તારા સુવર્ણમય શ્રેષ્ઠ આસનનો માત્ર સ્પર્શ કરીશ; પણ તારા સમાન થઈને હું તારી સાથે એક આસનપર બેસીશ નહિ.’^{૧૪}

વિરોચન બોલ્યો:-‘ હે સુધન્વા! તારે માટે તો પાટલો, સાદડી અથવા દર્ભનું સાંઈ આસન જ યોગ્ય છે. તું મારી સાથે એક આસનપર બેસવા યોગ્ય નથીજ! ’^{૧૫}

સુધન્વા બોલ્યો:-‘ પિતા પુત્ર, બે બ્રાહ્મણ, બે ક્ષત્રિય, બે વૃદ્ધ વૈશ્ય અને બે શૂદ્ર-એ બધાં એકસાથે આસનપર બેસી શકે; પરંતુ એ સિવાય બીજા એકબીજાના આસનપર બેસી શકે નહિ.’^{૧૬} હું એકા હોઉં તે વખતે તારો પિતા મારા પગ આગળ ઉભો રહીનેજ મારી સેવા કરે છે; પરંતુ તું હજી બાળક છે અને ઘરમાં લાડથી ઉછર્યો છે, તેથી કંઈ બહુતો નથી.’^{૧૭}

વિરોચન બોલ્યો:-‘હે સુધન્વા ! સુવર્ણ, ગાય, ઘોડા વગેરે જે ધન અમારા અસુરો પાસે છે, તે શરતમાં મૂકીને આપણે બન્ને કોઈ બાણકાર પુરુષ હોય તેને એ વિષે પ્રશ્ન પૂછીએ.’^{૧૮}

સુધન્વા બોલ્યો:-‘હે વિરોચન ! તારે સુવર્ણ, ગાય અને ઘોડા-એ સર્વ તારી પાસેજ રહો. આપણે તો બંનેના પ્રાણુની શરત કરીને જે બાણકાર હોય તેને પ્રશ્ન પૂછીએ.’^{૧૯}

વિરોચન બોલ્યો:-‘આપણે બન્ને પ્રાણુની શરત કરીને કોને પૂછવા જઈશું ? કારણ કે હું દેવોની આગળ તથા મનુષ્યોની આગળ કદી પણ ઉભો રહીશ નહિ.’^{૨૦}

સુધન્વા બોલ્યો:-‘આપણે પ્રાણુની શરત કરીને તારા પિતાની આગળજ જઈશું; કારણ કે પ્રહ્લાદ, પુત્રને માટે પણ અસત્ય બોલશે નહિ, એ નક્કી છે.’^{૨૧}

વિદુર બોલ્યો:-આ પ્રમાણે કોંધે ભરાયલા વિરોચન તથા સુધન્વા પ્રાણુની શરત કરીને તેજ વખતે જ્યાં પ્રહ્લાદ બેઠા હતા ત્યાં ગયા.^{૨૨} તેઓ-ને જોઈને પ્રહ્લાદ બોલ્યો:-‘આજસુધી જે કદી સાથે ચાલ્યા નથી, તે આ બન્ને કોંધ પામેલા ઝેરી બે સર્પની પેઠે એકજ માર્ગથી અહીં આવતા જણાય છે, હીક.’^{૨૩} હે વિરોચન ! તમે બન્ને પહેલાં સાથે ફરતા ન હતા અને આજે આમ સાથે કેમ ફરો છો ? હું તને પૂછું છું કે, તને સુધન્વાની સાથે મૈત્રી થઈ છે શું ?’^{૨૪}

વિરોચન બોલ્યો:-‘મારે સુધન્વા સાથે મૈત્રી નથી, પણ અમે બન્નેએ પ્રાણુની શરત કરી છે; માટે હે પ્રહ્લાદ ! હું સત્ય પૂછું છું, તેથી તમે પ્રશ્નનો મિથ્યા ઉત્તર આપશો નહિ.’^{૨૫}

પ્રહ્લાદ બોલ્યો:-‘હે પ્રહ્લાદ ! તમે પૂજવા યોગ્ય છો. રે, કોઈ સુધન્વાને માટે જળ, મધુપર્ક તથા મધુપર્કને માટે પુષ્ટ કરેલી શ્વેત ગાય લઈ આવો.’^{૨૬}

સુધન્વા બોલ્યો:-જળ તથા મધુપર્ક મને માર્ગમાંજ અર્પણ કર્યું છે-અર્થાત પ્રશ્નના નિર્ણયથીજ તે પ્રાપ્ત થયેલું હું માનીશ. હે પ્રહ્લાદ ! હું પ્રશ્ન કરું છું, તેનો તમે સત્ય ઉત્તરજ આપો.

તે પ્રશ્ન એ છે કે, પ્રાહ્લણો શ્રેષ્ઠ કે વિરોચન ?

પ્રહ્લાદ બોલ્યો:-‘હે પ્રહ્લાદ ! એક તરફ મારો પુત્ર અને બીજી તરફ સાક્ષાત્ તમે અહીં બેઠા છો; આવી સ્થિતિમાં વિવાદ કરતા તમે બંનેના પ્રશ્નનો ઉત્તર મારા જેવો શી રીતે આપી શકે ?’^{૨૮}

સુધન્વા બોલ્યો:-‘હે બુદ્ધિમાન ! તમે ગાય તથા બીજી જે પ્રિય ધન હોય તે તમારા ઔરસ પુત્રનેજ આપજો; પણ તમારે વિવાદ કરતા અમને બંનેને સત્ય કહેવુંજ જોઈએ.’^{૨૯}

પ્રહ્લાદ બોલ્યો:-‘હે સુધન્વા ! હું પૂછું છું કે, જે મનુષ્ય વાદનો ખરો અથવા ખોટો કંઈજ નિકાલ આપે નહિ, અથવા ખોટો નિકાલ આપે, તો તેને કયું દુઃખ પ્રાપ્ત થાય ?’^{૩૦}

સુધન્વા બોલ્યો:-‘જેના ઉપર શોક્ય આવી હોય એવી સ્ત્રીને, જીવારમાં સર્વસ્વ હારેલાને અને ભાર ઉપાડવાથી જેનું અંગ કળતું હોય તેને, જેવી દુઃખમય રાત કાઢવી પડે છે, તેવીજ રાત અન્યાયયુક્ત બોલનારાને કાઢવી પડે છે.’^{૩૧} પોતાના નગરમાંજ કેદ પડેલો, ક્ષુધાથી વ્યાકુળ થયેલો અને દરવાજાબહારજ પુષ્કળ શત્રુઓ જોનારો જે દુઃખ પામે છે, તે દુઃખ ખોટી સાક્ષી પૂરનારાને પ્રાપ્ત થાય છે. ^{૩૨} સામાન્ય પશુને માટે ખોટું બોલનારો પોતાના પાંચ પૂર્વજોને નરકમાં નાખે છે; ગાયને માટે ખોટું બોલનારો દશ પૂર્વજોને નરકમાં નાખે છે; ઘોડાને માટે ખોટું બોલનારો સો પૂર્વજોને નરકમાં નાખે છે; પુરુષને માટે ખોટું બોલનારો હજાર પૂર્વજોને નાખે છે; ^{૩૩} સોનાને માટે ખોટું બોલનારો થયેલાને તથા થનારા વંશજોને નરકમાં નાખે છે અને પૃથ્વીને માટે ખોટું બોલનારો સર્વનો નાશ કરે છે; માટે તમે પૃથ્વીતુલ્ય કેશિનીને માટે ખોટું બોલશો નહિ.’^{૩૪}

પ્રહ્લાદ બોલ્યો:-હે વિરોચન ! આ સુધન્વાના પિતા અગિરા મારા કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, સુધન્વા તારા કરતાં શ્રેષ્ઠ છે અને એની માતા તારી માતા કરતાં શ્રેષ્ઠ છે; માટે સુધન્વાએ તને જિત્યો છે. ^{૩૫} હે વિરોચન ! આ સુધન્વા તારા પ્રાણુનો

સ્વામી છે. હવે હે સુધન્વા ! તમે મને વિરોચન પાછો આપો, એમ હું ઇચ્છું છું.^{૩૬}

સુધન્વા બોલ્યો:-હે પ્રહ્લાદ ! જેથી તમે ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો છે અને પુત્રલોભને લીધે ખોટું બોલ્યા નથી, તેથી તમારો દુર્લભ પુત્ર હું તમને પાછો આપું છું.^{૩૭} હે પ્રહ્લાદ ! આ તમારો પુત્ર વિરોચન મેં આપ્યો છે, એણે મારી સમક્ષ કુમારી કેશિનીના (લગ્નની રીત પ્રમાણે હળદરથી) પગ ધોવા-અર્થાત્ એણેજ કેશિની સાથે લગ્ન કરવાં.^{૩૮}

વિદુર બોલ્યા:-માટે હે રાજેન્દ્ર ધૃતરાષ્ટ્ર ! તમારે પૃથ્વીને માટે ખોટું બોલવું ચોગ્ય નથી. પુત્રને માટે અસત્ય બોલીને તમે પુત્રો તથા અમાત્યોની સાથે નાશ ન પામો.^{૩૯} દેવો, ગો-વાળોની પેઠે હાથમાં લાકડી લઈને રક્ષણ કરતા નથી; પણ તેઓ જેનું રક્ષણ કરવા ઇચ્છે છે, તેની બુદ્ધિમાં વધારો કરે છે.^{૪૦} પુરુષ જેમ જેમ કલ્યાણકર્મ કરવામાં મન જોડે છે, તેમ તેમ તેના સર્વ અર્થો સિદ્ધ થાય છે, એમાં સંશય નથી.^{૪૧} કપટથી વર્તનારો કપટી મનુષ્ય વેદવેત્તા હોય, તો પણ તેને તે વેદો પાપથી તારતા નથી; પણ પાંચ ઉગેલાં પક્ષીઓ જેમ માળાને છોડી જાય છે, તેમ વેદો એનો અંતકાળે ત્યાગ કરી જાય છે.^{૪૨} મહિરાપાન, કલેશ, ઘણા સાથે વેર, પતિપત્નીવચ્ચે વિયોગ પડાવવો, જ્ઞાતિમાં ભેદ પડાવવો, રાજા જેનો દ્રેષ કરતો હોય તેની સંગતિ, સ્ત્રીપુરુષનો કલેશ અને નિંદાપાત્ર માર્ગ-એ છોડી દેવાં, એમ વિદ્વાનો કહે છે.^{૪૩} હાથની રેખા વગેરે જોનારો સામુદ્રિક, પહેલાં ચાર હોય અને પછી વેપારી થયેલો અથવા ખોટાં માપવાળો વાણીઓ, સળીથી અથવા પાસા વગેરેથી શકુન વગેરે કહીને બીજને ધૃતનાર, વેધ, શત્રુ, મિત્ર અને નાચનારીનો દાસ, એ સાતને સાક્ષીમાં લેવા નહિ.^{૪૪} અગ્નિહોત્ર, ધ્યાન, અધ્યયન અને યજ્ઞ આ ચાર અભય આપનારાં છે, પરંતુ એજ ચાર જો ઉલટી રીતે દંભથી કરવામાં આવ્યાં હોય તો ભય આપનારાં થાય છે.^{૪૫} ઘર બાળનાર, ઝેર

દેનાર, *ભગલક્ષક, સોમલતા વેચનાર, બાણ બનાવનાર, નક્ષત્ર સૂચવનાર, મિત્રદ્રોહી, પરસ્ત્રી સેવનાર, ગર્ભપાત કરાવનાર, ગુરુની સ્ત્રી સાથે ગમન કરનાર, બ્રાહ્મણ હોઈને મધપાન કરનાર, અતિ દૂર, ઘામાં ચાંચો મારનાર કાગડાની પેઠે બીજને દુઃખમાં વધારે દુલબનાર, પરલોકાદિ ન માનનાર, વેદની નિંદા કરનાર, ગામોટ, જેનો જનોઈ દેવાનો સમય જતો રહ્યો હોય તે, ખેડુત, અને જે પોતે સમર્થ છતાં તથા 'રક્ષણ કર' એમ કહેવા છતાં મારી નાખે તે-આ સર્વે બ્રહ્મહત્યા કરનારાના જેવા પાતકી છે.^{૪૬-૪૮} ઘાસની જવા-બાવડે અંધારામાં રહેલી વસ્તુ જણાય છે, વર્તન ઉપરથી મનુષ્યના ધાર્મિકપણાની પરીક્ષા થાય છે, વ્યવહારથી સાધુતા જણાય છે, ભયના પ્રસંગમાં યુરોની પરીક્ષા થાય છે, નાણાંની આપત્તિમાં ધીરજવાનની પરીક્ષા થાય છે, સંકટમાં મિત્રોની અને આપત્તિમાં શત્રુઓની પરીક્ષા થાય છે.^{૪૯} વૃદ્ધાવસ્થા રૂપને હરણ કરે છે, આશા ધૃત્યને હરણ કરે છે, મૃત્યુ પ્રીતિને હરણ કરે છે, ઈર્ષ્યા ધર્માચરણને હરણ કરે છે, ક્રોધ લક્ષ્મીને હરણ કરે છે, નીચની સેવા શીતને હરણ કરે છે, કામ લગ્નને હરણ કરે છે અને અભિમાન સર્વનો નાશ કરે છે.^{૫૦} લક્ષ્મી મંગલકર્મો કરવાથી ઉત્પન્ન થાય છે, પ્રૌઢતાથી વધે છે, દક્ષતાથી મૂળનાખે છે અને મનોનિબ્રહ્મથી સ્થિર થાય છે.^{૫૧} બુદ્ધિ, કુલીનતા, ઇન્દ્રિયનિબ્રહ્મ, શાસ્ત્રજ્ઞાન, પરાક્રમ, માપસર ભાષણ યથાશક્તિ દાન અને કૃતજ્ઞતા-આ આઠ ગુણો પુરુષને દીપાવે છે.^{૫૨} હે તાત! આ મહાન મહિમાવાળા આઠ ગુણોનો, પાતાના બળવડે, એક ગુણ આશ્રયરૂપ છે. તે એ કે, રાજા જ્યારે મનુષ્યનો સત્કાર કરે છે, ત્યારે પૂર્વોક્ત સર્વ ગુણોને એ રાજસન્માનરૂપી ગુણ શોભાવે છે.^{૫૩} હે રાજા! યજ્ઞ, દાન, અધ્ય-

ધણી જીવતો હોય ત્યારે જે સ્ત્રી વ્યભિચારથી પુત્ર ઉત્પન્ન કરે, તેને 'કુંડ' કહેવામાં આવે છે; અને તેવા કુંડ પુરુષના નિમિત્તે અથવા આધારે જે પુરુષ પોતાની આજીવિકા ચલાવે તેને 'ભગલક્ષક' કહેવામાં આવે છે.

યન, તપ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, સત્ય, સરળતા અને અ-
કૂરતા—આ આઠ ગુણો મનુષ્યલોકમાં સ્વર્ગ-
લોકના દર્શક છે. એમાંના ચાર ગુણો સજ્જ-
નોમાં સ્વાભાવિક હોય છે અને ચાર ગુણોને
સજ્જનો અનુસરે છે. યજ્ઞ, દાન, અધ્યયન અને
તપ—આ ચાર સજ્જનો જોડે જોડાયેલાં છે અને
ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, સત્ય સરળતા તથા અકૂરતા—આ
ચારને સજ્જનો અનુસરે છે. ૫૪, ૫૫ યજ્ઞન, અધ્ય-
યન, દાન, તપ, સત્ય, ક્ષમા, દયા અને ઉદારતા—
આ આઠ પ્રકારનો ધર્મનો માર્ગ કહેલો છે. ૫૬
એમાંના પ્રથમના ચારનો વર્ગ દલને માટે પણ
સેવન કરાય છે અને પાછલા ચારનો વર્ગ મહા-
ત્માસિવાય બીજામાં રહેતો નથી. ૫૭ જેમાં
વૃદ્ધો નથી તે સભા નથી, જેઓ ધર્મ કહેતા ન-
થી તે વૃદ્ધો નથી, જેમાં સત્ય નથી તે ધર્મ નથી
અને જે છળભરેલું છે, તે સત્ય નથી. ૫૮ સત્ય,
સૌમ્ય રૂપ, શાસ્ત્રાભ્યાસ, દેવોપાસન, કુલીનતા,
શીલ, બળ, ધન, શૌર્ય અને યુક્તિવાળું વ્યવહાર—
આ દશ સ્વર્ગના હેતુ છે. ૫૯ પાપક્રીતિવાળો
મનુષ્ય પાપ કરીને પાપનું જ ફળ ભોગવે છે;
અને પુણ્યક્રીતિવાળો મનુષ્ય પુણ્ય કરીને અત્યં-
ત પુણ્યને જ ભોગવે છે; ૬૦ માટે સદાચારી
પુરુષે પાપ કરવું નહિ. વારંવાર કરાતું પાપ
બુદ્ધિનો નાશ કરે છે; ૬૧ અને નષ્ટબુદ્ધિવાળો પુરુષ
નિત્ય પાપકર્મ જ કર્યા કરે છે. વારંવાર કરાતું
પુણ્યબુદ્ધિની વૃદ્ધિ કરે છે અને બુદ્ધિવૃદ્ધ પુરુષ
નિત્ય પુણ્યકર્મ જ કર્યા કરે છે. પુણ્ય કરનારો
પુણ્યક્રીતિ સંપાદન કરીને પુણ્યસ્થાનમાં જાય
છે, માટે પુરુષે સાવધાન થઈને પુણ્યનું જ સેવન
કરવું. ઈર્ષ્યાળુ, બીજાના મર્મને દુઃખ આપ-
નાર, અપ્રિય વાણીવાળો, વેરકર્તા અને શઠ—
એ મનુષ્યોને પાપાચરણ કરવાથી થોડા
સમયમાં જ મોટું કષ્ટ પ્રાપ્ત થાય છે; ૬૨-૬૪
પણ ઈર્ષ્યારહિત તથા હાપણવાળા પુરુષને
સર્વદા સારાં કામો કરવાથી મહાન કષ્ટ આવતું
નથી અને તે સર્વત્ર દીપ્તિ નીકળે છે. જે વિદ્વાનો
પાસેથી હાપણજ મેળવે છે, તે પાંડિત છે;
કારણકે તે ડાહ્યો મનુષ્ય ધર્મ તથા અર્થ સંપા-

દન કરીને સુખથી જીવન ગાળે છે. ૬૫, ૬૬

દિવસે તેજ કામ કરવું, કે જેનાથી રાત્રે સુ-
ખથી રહી શકાય; આઠ માસમાં તે કામ કરવું,
કે જેનાથી ચોમાસાના ચાર માસ સુખથી રહે-
વાય; ૬૭ પ્રથમ વયમાં તે કરવું, કે જેનાથી વૃદ્ધા-
વસ્થામાં સુખે રહેવાય અને જીવતાં સુધી તે કામ
કરવું, કે જેનાવડે મરણ પછી સુખમાં રહેવાય.
સારી રીતે પચી જાય, તેવા અન્નની નિર્દોષ
રીતે જીવાની ગયા પછી આઘેડ વયની થયેલી
સ્ત્રીની, સંગ્રામ જિતીને આવેલા શત્રુની અને તત્ત્વ-
જ્ઞાની થયેલા તપસ્વીની ડાહ્યા મનુષ્યો પ્રશંસા કરે
છે. ૬૮, ૬૯ જે મનુષ્ય અધર્મથી મળેલા ધનવડે
છિદ્ર ઢાંકવા જાય છે, તેનું તે છિદ્ર ઢાંકાતું નથી,
પણ તેથી બીજું છિદ્ર ઉઘાડું પડે છે. ૭૦ વશ
ચિત્તવાળા મનુષ્યને ગુરુ શિક્ષા કરે છે, દુરાત્મા-
ઓને રાજ અને ગુપ્ત પાપ કરનારાઓને વેવસ્વત
યમ શિક્ષા કરે છે. ૭૧ ઋષિઓનું, નદીઓનું,
કુળોનું, મહાત્માઓનું અને સ્ત્રીઓનાં દુશ્વરિત્રનું
માહાત્મ્ય જાણી શકાતું નથી. ૭૨ હે રાજા! પ્રા-
ણીઓની પૂજા કરવામાં તત્પર, દાતા, પાતાની
જ્ઞાતિઓ સાથે સરળતાથી વર્તનાર અને શીતસંપન્ન
ક્ષત્રિય લાંબા કાળ સુધી રાજ્ય કરે છે. ૭૩ શૂરા,
વિદ્વાન તથા સેવા કરી જાણનારો, આ ત્રણ પુ-
રુષો સુવર્ણના પુષ્પવાળી પૃથ્વીનાં સુવર્ણપુષ્પો
વીણી લે છે. ૭૪ હે ભારત! બુદ્ધિથી સાધ્ય થતાં
કામો શ્રેષ્ઠ છે, બાહુબળથી સાધ્ય થતાં કામો
મધ્યમ છે અને કપટવડે સાધ્ય થતાં કામો અધમ
છે તથા જે કામો સિદ્ધ કરતાં માથે સંકટ આવી
પડે, તે અતિ અમમ છે. ૭૫

હે રાજા! દુર્યોધન, શકુનિ, મૂર્ખ દુઃશા-
સન તથા કર્ણને રાજ્યભાર સોંપીને તમે કેવી
રીતે એશ્વર્યની ઇચ્છા રાખો છો? ૭૬ હે ભરતશ્રેષ્ઠ!
પાંડવો સર્વ ગુણોથી સંપન્ન છે અને તમારા-
પ્રત્યે પિતૃદષ્ટિ રાખીને વર્તે છે, માટે તમે તેઓ-
પ્રત્યે પુત્રદષ્ટિથી વર્તો. ૭૭

ઈતિ શ્રીમહા ૧૦ ઉદ્યોગ ૧૦ પ્રભાગર પર્વમાં

“ વિદુરહિતવાક્ય ” એ વિષયનો

અધ્યાય ૩૫ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૬ મો વિદુરનીતિ (ચાહુ)

॥ વિદુર ઉવાચ ॥

અત્રૈવોદાહરંતીમમિતિહાસં પુરાતનમ્ ॥

આત્રેયસ્ય ચ સંવાદં સાધ્યાનાં ચેતિ નઃ શ્રુતમ્ ॥

વિદુર બોલ્યા:-આ સંબંધમાં આત્રેય અને સાધ્યોના સંવાદનો એક પુરાતન ઇતિહાસ ઉદાહરણરૂપે કહેવામાં આવે છે,એવું અમારા સાંભળવામાં છે.^૧ પૂર્વે હંસ (પરિત્રાજક) રૂપથી ફરતા,ઉત્તમ વ્રતવાળા તથા મહાબુદ્ધિમાન એવા મહર્ષિ આત્રેયની પાસે જઈને સાધ્યદેવોએ પ્રશ્ન કર્યો હતો.^૨

સાધ્યો બોલ્યા:-‘ હે મહર્ષિ! અમે સાધ્ય દેવો છીએ. અમે તમારું અનુમાન કરી શકતા નથી; તોપણ તમે શાસ્ત્રજ્ઞાનવડે ધીર તથા બુદ્ધિમાન છો, એમ અમે માનીએ છીએ; માટે તમે વિદ્વાનનાં લક્ષણને કહેનારી ઉદાર વાણી અમને કહેવામાટે યોગ્ય છે.’^૩

હંસ બોલ્યા:-‘હે દેવો! મેં આ કર્તવ્ય ચુરૂથી સાંભળ્યું છે કે, ધૈર્ય, સર્વ ઇંદ્રિયોના જય અને સત્યની પ્રાપ્તિને માટે ધારણા, ધ્યાન તથા સમાધિ-એ સર્વનું અવલંબન કરીને, આત્મા તથા અંતઃકરણની જે અજ્ઞાનને લીધે ગાંડ પડેલી છે, તેને શિથિલ કરવી; અને પ્રિય તથા અપ્રિય- (સુખ તથા દુઃખ) ને આત્મામાં લય પમાડવાં. (અર્થાત્ પ્રિય-અપ્રિય ધર્મવાળા જે અંતઃકરણને આત્મામાં આરોપ થયેલો છે, તે અંતઃકરણનો પોતાના અધિષ્ઠાનરૂપ આત્મામાં લય થવાથી જેમ દોરડીમાં દેખાતો સર્પ દોરડીમાં લીન થતાં તેના બીજણતા વગેરે ધર્મો પણ તેમાંજ લીન થઈ જાય છે, તેમ અંતઃકરણના પ્રિય-અપ્રિય ધર્મોનો પણ આત્મામાંજ લય થઈજાય છે.)’^૪ કોઈ ગાળો દે તોપણ તેને સામી ગાળ દેવી નહિ, એમ કરવાથી સહન કરનારાનો ક્રોધજ ગાળ દેનારને બાળી મૂકે છે અને તેનું પુણ્ય સહન કરનારાને પ્રાપ્ત થાય છે.^૫ બીજાને ગાળો ભાડવી નહિ, બીજાનું અપમાન કરવું નહિ, મિત્રનો દ્રોહ કરવો

નહિ, નીચની સેવા કરવી નહિ, અભિમાની થવું નહિ, નીચ આચરણ કરવું નહિ અને કઠોર તથા ક્રોધવાળી વાણી બોલવી નહિ.^૬ આ લોકમાં વાણી બીજા મનુષ્યોનાં મર્મસ્થાનો, અસ્થિઓ, હૃદય અને પ્રાણોને બાળી મૂકે છે; માટે ધર્મમાં આરામ માનનારા પુરુષે ઉદ્ધત કઠોર વાણીને નિત્ય ત્યાગ કરવો.^૭ જે મનુષ્ય મર્મલેદક, કૂર, કઠોર વાણીવાળો તથા વાણીરૂપી કાંટાવડે મનુષ્યને પીડનારો હોય છે, તેને મનુષ્યોમાં મહા હતભાગી સમજવો તથા મુખપર દરિદ્રતા બાંધીને તેને વહન કરનારો બાણવો.^૮ બીજે કાંઈ, સમજનને અસિ તથા સૂર્યના જેવાં પ્રદીપ્ત અને અતિ તીક્ષ્ણ વાગ્યાણુવડે અત્યંત વીધી નાખે, તોપણ શાણા મનુષ્યે, વીધાતા છતાં અને અત્યંત દાહ થવા છતાં તે સહન કરવાં; તથા માનવું કે, એ મારા પુણ્યમાં વૃદ્ધિ કરે છે.^૯ જેમ વસ્ર, જેવા રંગનો સંગ કરે તેવા રંગવાળું થાય છે, તેમ મનુષ્ય પણ સાધુ, અસાધુ, તપસ્વી તથા ચાર એ પૈકી જેની સંગતિ કરે છે, તેના જેવો થાય છે.^{૧૦} કોઈએ અતિવાદ કર્યો હોય તોપણ તેની સામે વાદ કરે નહિ અથવા બીજાની પાસે વાદ કરાવે નહિ, કોઈ મારી જાય તોપણ તેને સામો મારે નહિ તેમ બીજાની પાસે તેને મરાવે નહિ અને તેવા પાપીને મારવાની ઇચ્છા પણ કરે નહિ, તેવો મનુષ્ય સ્વર્ગમાં જાય ત્યાં દેવો પણ તેની સ્પૃહા રાખે છે.^{૧૧} બોલવા કરતાં માન રાખવું એ શ્રેષ્ઠ કહ્યું છે; મૌન કરતાં સત્ય બોલવું તે શ્રેષ્ઠ છે; તેના કરતાં સત્ય તથા પ્રિય ભાષણ શ્રેષ્ઠ છે અને તેવું ભાષણ ધર્માનુરૂપ હોય તો તે તેનાથી પણ શ્રેષ્ઠ છે.^{૧૨} પુરુષજેવાની સાથે બેસે છે, જેવાની સેવા કરે છે અને પોતે જેવો થવા ઇચ્છે છે, તેવો થાય છે.^{૧૩} પુરુષ જે જે વિષયથી દૂર થાય છે, તે તે વિષયનાં દુઃખથી મુક્ત થાય છે અને એ પ્રકારે સર્વ વિષયથી મુક્ત થતાં તેને લગાર પણ દુઃખ રહેતું નથી.^{૧૪} એવા પુરુષનો કોઈ પરાજય કરતું નથી, એ કોઈનો પરાજય કરવા ઇચ્છતો નથી, કોઈની સાથે વેર કરતો નથી, કોઈનો નાશ કરતો નથી, નિંદા

તથા પ્રશંસામાં સમાનભાવ રાખે છે, શોક કરતો નથી અને હર્ષ પણ કરતો નથી.^{૧૫}

જે સર્વનું કલ્યાણ ઈચ્છે છે, કોઈના અકલ્યાણની ઈચ્છા કરતો નથી, સત્ય બોલે છે, કોમળ ભાવ રાખે છે અને ઈન્દ્રિયોને વશ રાખે છે, તે ઉત્તમ પુરુષ છે.^{૧૬} જે મિથ્યા સાંત્વન કરતો નથી, આપવા કહેલી વસ્તુ આપે છે અને બીજાનાં છિદ્રને બાંધે છે, તે મધ્યમ પુરુષ છે.^{૧૭} હઃખવડે ઉપદેશ કરાય તેવો, માર ખાનાર, શસ્ત્રોથી ધવાતાં પણ કોઈને લીધે પાછો ન ફરનાર, કૃતક્રી, કોઈનો પણ મિત્ર નહિ અને દુષ્ટ અંતઃકરણવાળો પુરુષ અધમ વૃત્તિવાળો કહેવાય છે.^{૧૮} જે કલ્યાણને માટે શ્રેષ્ઠ પુરુષો પર શ્રદ્ધા રાખતો નથી, જેને પોતાના પર પણ વિશ્વાસ નથી તથા જે મિત્રોનો પણ અનાદર કરે છે, તે અધમ પુરુષ છે.^{૧૯} જે મનુષ્યને પોતાની ચઢતીની ઈચ્છા હોય, તેણે ઉત્તમ પુરુષોની જ સેવા કરવી. સમયે મધ્યમોની સંગતિ કરવી, પણ અધમ પુરુષોની સંગતિ કરવી નહિ.^{૨૦} મનુષ્યને નિહિત બળવડે, નિત્ય ઉદ્યોગવડે, બુદ્ધિની યુક્તિવડે તથા પુરુષાર્થવડે ધન મળે છે ખરું, પરંતુ તેથી તે સારી પ્રશંસા પામતો નથી તથા કુર્ણોના આચારને પ્રાપ્ત થતો નથી.^{૨૧}

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું:—ધર્મ અને અર્થમાં નિષ્ઠાવાળા તથા વિદ્વાન દેવો પણ મહાકુળોની સ્પૃહા કરે છે, માટે હે વિદુર! હું તમને પૂછું છું કે, મહાકુળ કયાંય કહેવાય ?^{૨૨}

વિદુર બોલ્યા:—તપ, ઈન્દ્રિયજન્ય, વેદનું અધ્યયન તથા અધ્યાપન, યજ્ઞકર્મો, પવિત્ર વિવાહો, હમેશાં અન્નદાન તથા સદાચાર—આ સાત ગુણો જે કુળોમાં હોય છે, તે મહાકુળો બાળવાં.^{૨૩} જેઓનું સદાચરણ ચલિત થતું નથી, જેઓનું આચરણ માતાપિતાને હઃખી કરતું નથી, જેઓ પ્રસન્નચિત્તથી ધર્માચરણ કરે છે, કુળની કીર્તિ વધારવા ઈચ્છે છે અને અસત્યનો ત્યાગ કરે છે, તેઓને મહાકુલીન બાળવા.^{૨૪} યજ્ઞયાગ ન કરવાથી, નકારા વિવાહ કરવાથી, વેદનું અધ્યયન ન કરવાથી અને ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરવાથી, સારાં

કુળો પણ દુષ્કુળ થઈ જાય છે.^{૨૫} દેવદ્રવ્યના વિનાશથી, બ્રાહ્મણનું દ્રવ્ય હરણ કરવાથી અને બ્રાહ્મણનું અપમાન કરવાથી મહાકુળો પણ નીચ કુળ થઈ જાય છે.^{૨૬} હે ભારત! બ્રાહ્મણોનો તિરસ્કાર કરવાથી, તેઓની નિંદા થી અને થાપણ બોળવવાથી સારાં કુળો પણ નીચતા પામે છે.^{૨૭} જે કુળો પુરુષો, ઠોરઠોખર તથા ધનથી સંપન્ન હોય, છતાં જે સદાચારથી રહિત હોય, તે તે કુળો ઉચ્ચ કુળમાં ગણાતાં નથી;^{૨૮} પરંતુ અદ્ય ધનવાળાં કુળો પણ જે સદાચારથી સંપન્ન હોય, તે તે કુળની ગણનામાં ગણાય છે અને તે મોટો યશ મેળવે છે;^{૨૯} માટે સદાચરણનું ચત્નથી રક્ષણ કરવું. ધન તો આવે છે અને જાય છે. ધનથી ક્ષીણ થયેલો ક્ષીણ ગણાતો નથી, પણ મદ્યવર્તનથી ભ્રષ્ટ થયેલો હમેશાં માટે અધમ થઈ જાય છે.^{૩૦} રે, જે કુળો વર્તનથી હીન થઈ ગયાં છે, તે કુળો ફરી વિદ્યાથી, પશુઓથી, ઘોડાઓથી અથવા સારી સમૃદ્ધિયુક્ત ખેતીથી પણ ચઢતીમાં આવતાં નથી.^{૩૧} અમારા કુળમાં કોઈ વેર કરનાર થાયો નહિ, પરદ્રવ્યને હરણ કરનારે રાજા અથવા અમાત્ય થાયો નહિ, મિત્રદ્રોહી થાયો નહિ, કપટી થાયો નહિ, ખોટું બોલનારે થાયો નહિ તથા પિતૃ, દેવતા અને અતિથિને ભાગ આપ્યા પહેલાં જમનાર કોઈ થાયો નહિ.^{૩૨} અમારામાંથી જે કોઈ બ્રાહ્મણોની હિંસા કરનાર હોય, બ્રાહ્મણોનો દ્રેષ કરનાર હોય અથવા જે ખેતી કરનાર હોય, તે અમારી સભામાં આવો નહિ.^{૩૩} અતિથિને બેસવા માટે ઘાસની ચટાઈ, ઉતરવા માટે જમીન, પીવા માટે પાણી અને મધુર વાણી—આ વસ્તુઓ સજ્જનોનાં ઘરોમાંથી કદી ઉચ્છેદ પામતી નથી—અર્થાત સર્વદા મળે છે.^{૩૪} હે મહાજ્ઞાની રાજા! ધર્મિષ્ઠ તથા પુણ્યકર્મવાળાં મનુષ્યોને ત્યાં એ સત્કાર કરવાની વસ્તુઓ પરમ શ્રદ્ધાવડે પ્રાપ્ત થાય છે.^{૩૫} હે રાજા ! જે પ્રમાણે સ્વંદન નામનું ઝાડ નાનું હોવા છતાં ભાર ઉપાડવામાં સમર્થ છે, તેવાં બીજાં ઝાડો ભાર ઉપાડવામાં સમર્થ નથી; તે પ્રમાણે મહાકુલીન પુરુષો આવનાર પરોણાઓનો ભારસારી

રીતે સહન કરી લે છે. બીજા મનુષ્યોમાં તે સામર્થ્ય નથી.^{૩૬}

જે મિત્રના કોપની બીક લાગે છે તથા જે મિત્રની સાથે શંકાપૂર્વક વર્તવું પડે છે, તે મિત્ર-સંજ્ઞાને પાત્ર નથી; પણ જે મિત્ર સાથે પિતાની પેઠે વિશ્વાસથી વર્તાય છે તેજ મિત્ર છે; બીજા તો સંબંધવાળા ગણાય.^{૩૭} જે કોઈ આપણી સાથે સંબંધવિના પણ મિત્રભાવથી વર્તે, તેજ બંધુ, તેજ મિત્ર, તેજ આધાર અને તેજ ગતિરૂપ છે.^{૩૮} જે પુરુષનું ચિત્ત ચંચળ છે, જે વૃદ્ધોની સેવા કરતો નથી અને જેની બુદ્ધિ અસ્થિર હોય છે, તે પુરુષનો મિત્રસંગ્રહ નિત્ય અસ્થિર હોય છે.^{૩૯} હંસો જેમ સૂકાયલા સરોવરને છોડી દૂર જાય છે, તેમ ચંચળ ચિત્તવાળા, અવિવંકી તથા ઇન્દ્રિયોના દાસ થયેલા પુરુષને લક્ષ્મી છોડી દૂર જાય છે.^{૪૦} વાદળો જેમ ક્ષણમાં એકઠાં થાય છે અને ક્ષણમાં નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ દુર્જનોનો એવો સ્વભાવ છે કે, તેઓ કારણવિના એકાએક કંઠક કરે છે અને કારણવિનાજ પ્રસન્ન થાય છે.^{૪૧} મિત્રોએ પોતાનો સત્કાર કર્યો હોય તથા કામ કરી આપ્યાં હોય છતાં, જેઓ તે મિત્રોનું હિત કરતા નથી, તે કૃતમીઓ જ્યારે મરી જાય છે, ત્યારે તેઓના શબને માંસલક્ષક પ્રાણીઓ પણ (પોતે તેવાં થઈ જાય એ ડરથી) ખાતાં નથી.^{૪૨} પોતાની પાસે ધન હોય અથવા ન હોય, તે પણ મિત્રોની પાસે માગણી કરવીજ જોઈએ; કારણ કે માગણી કર્યાવિના મિત્રોના સારની તથા અસારતાની પરીક્ષા થતી નથી.^{૪૩}*

સંતાપથી રૂપ નાશ પામે છે, સંતાપથી બળની હાનિ થાય છે, સંતાપથી જ્ઞાન નષ્ટ થાય છે અને સંતાપથી વ્યાધિ પ્રાપ્ત થાય છે.^{૪૪} શોકથી ઇષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત થતી નથી, શરીર બળે છે અને

* આ શ્લોકમાં ‘અર્ચયેદેવ’ એવો પાઠ છે, પરંતુ બીજા પુસ્તકમાં ‘અર્ચયદેવ’ એવો પાઠ છે અને તે આ શ્લોક સાથે બંધબેસતો આવે છે; તેમજ મરાઠી ભાષાંતરમાં પણ તેજ લીધેલો જોવામાં આવે છે, તેથી અહીં તે પાઠને અનુસરીને અર્થ આપ્યો છે.

ભાગ ૩૦

શત્રુઓ રાજ થાય છે; માટે તમે શોકમાં મન લગાડો નહિ.^{૪૫} મનુષ્ય મરે છે અને ફરી જન્મે છે; હીન થાય છે અને ફરી વૃદ્ધિ પામે છે; બીજાની યાચના કરે છે અને ફરી બીજા તેની યાચના કરે છે. વળી તે બીજાને શોક કરે છે તથા બીજાઓને પોતાનો શોક કરાવે છે.^{૪૬} સુખ-દુઃખ, ચઢતી-પડતી, લાલ-હાનિ અને જન્મ-મરણ, આ જોડકાંઓ અનુક્રમથી સર્વને પ્રાપ્ત થાય છેજ; માટે ધીર મનુષ્યે તે સંબંધી હર્ષ માનવો નહિ તેમ શોક પણ કરવો નહિ.^{૪૭} પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને છઠ્ઠું મન, એ છ ઇન્દ્રિયો ચંચળ છે; તેમાંથી જે જે ઇન્દ્રિય જે જે વિષયમાં આસક્ત થાય છે તે તે ઇન્દ્રિયદ્વારા પુરુષની બુદ્ધિ નિત્ય પાણીભરેલા કાણા ઘડામાંથી પાણીની પેઠે ઝરી જાય છે.”^{૪૮}

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા:—“ કાષ્ઠમાં રૂંધાયેલા અગ્નિની પેઠે સૂક્ષ્મ ધર્મથી રૂંધાયેલા યુધિષ્ઠિર રાજા સાથે મેં કપટથી વર્તન કર્યું છે, તેથી તે યુદ્ધ કરીને મારા મૂર્ખ પુત્રોનો અંત આણશે.”^{૪૯} એ ઉપરથી મને આ સર્વ જગત દ્વેગભર્યું લાગે છે અને માફ મન પણ નિત્ય ભયભીત રહે છે; માટે હે મહામતિ ! જે પદ ભયરહિત તથા અચળ હોય તે તમે મને કહો.”^{૫૦}

વિદુર બોલ્યા:—“ હે નિષ્પાપ ! જ્ઞાન, તપ, ઇન્દ્રિયનો નિગ્રહ તથા લોભના ત્યાગવિના બીજાથી તમને શાંતિ પ્રાપ્ત થાય, એમ હું જોતો નથી.”^{૫૧} આત્મજ્ઞાનવડે પુરુષ સંસારના ભયને દૂર કરે છે, તપવડે તેને સદ્ગુરુ, શાસ્ત્ર વગેરે મળે છે, ગુરુસેવાથી ગ્રંથોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને ચિત્તવૃત્તિના નિરોધરૂપી યોગવડે શાંતિ મળે છે;^{૫૨} તેમજ તે શાંતિ પ્રાપ્ત થતાં મોક્ષાધિકારી પુરુષો, દાન તથા વેદાધ્યયનના પુણ્યની એટલે તેનાં સ્વર્ગાદિ ફળની કામના ન રાખતાં રાગ તથા દ્રેષથી રહિત થઈને પૃથ્વી-પર સંચાર કરે છે.^{૫૩} સારા અધ્યયનની, સારા યુદ્ધની, સારાં કર્મની તથા સારાં તપની અંતે મનુષ્યને સુખ મળે છે.^{૫૪}

હે રાજા ! જ્ઞાતિથી ભિન્ન થયેલા પુરુષો

ઉત્તમ બિછાનાવાળી શય્યા ઉપર પણ કદી ઉઘતા નથી, સ્ત્રીના સમાગમમાં પણ પ્રીતિ અનુભવતા નથી અને ભાટચારણોની સ્તુતિઓથી પણ પ્રસન્ન થતા નથી.^{૫૫} જ્ઞાતિથી ભિન્ન થયેલાઓ કદી ધર્માચરણ કરતા નથી, આ જગતમાં સુખ પામતા નથી, ગૌરવ પામતા નથી અને શાંતિને પસંદ કરતા નથી.^{૫૬} વળી હે રાજા ! જ્ઞાતિથી ભિન્ન થયેલાઓને હિતકારક કહેલું રચતું નથી, તેઓનું યોગક્ષેમ ચાલતું નથી અને વિનાશવિના બીજું પરિણામ જણાતું નથી.^{૫૭} ગાયોમાં દૂધ વગેરે ગોરસની, બ્રાહ્મણમાં તપની, સ્ત્રીઓમાં ચપળતાની અને જ્ઞાતિથી ભયની સંભાવના રાખવી.^{૫૮} નાના નાના ઘણા તથા સરખા તાંતણાઓ એકઠા થવાથી મજબૂત થઈને મોટા પ્રયાસને સહન કરે છે. સજ્જનોના સંબંધમાં આ ઉદાહરણ છે.^{૫૯} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ધૃતરાષ્ટ્ર ! બળતાં લાકડાંઓ છૂટાં પડવાથી ધૂમાય છે અને એકઠાં થવાથી બળે છે, એજ વાત જ્ઞાતિને લાગુ પડે છે.^{૬૦} હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! જેઓ બ્રાહ્મણો ઉપર, સ્ત્રીઓ ઉપર, જ્ઞાતિ ઉપર અને ગાયો ઉપર શૂરાતન દાખવે છે, તેઓ પાકેલું ફળ જેમ ડીંટાંમાંથી ખરીને નીચે પડે તેમ પડે છે.^{૬૧} એકલું ઉગેલું આડ મોટું હોય, બળવાન હોય તથા ઉંડાં મૂળવાળું હોય, તોપણ વાયુ તેને શાખાસહિત એક ક્ષણમાં ઉખેડી નાખવા સમર્થ થાય છે;^{૬૨} પરંતુ પાસે પાસે ઉગેલાં મૂળવાળાં આડો જથાબંધ હોવાથી એકબીજાના આશ્રયને લીધે પ્રચંડ વાયુને પણ સહન કરે છે.^{૬૩} એજ પ્રમાણે મનુષ્ય ગુણોથી સંપન્ન હોય છતાં એકલો હોય, તો વાયુ જેમ એકલા ઉગેલા આડને ઉપાડી નાખે તેમ શત્રુઓ તેને ઉપાડી નાખવો શક્ય માને છે.^{૬૪} જ્ઞાતિઓ તો એકબીજાના ભેરથી તથા આશ્રયથી સરોવરમાં રહેલાં કમળોની પેઠે વૃદ્ધિ પામે છે.^{૬૫} બ્રાહ્મણ, ગાય, જ્ઞાતિ, બાળક, સ્ત્રી, જેઓનું અન્ન પોતે ખાતો હોય તે અને જેઓ શરણ આપ્યા હોય તે, અવધ્ય ગણાય છે.^{૬૬}

હે રાજા ! તમારૂં કંટાળુ થાઓ. મનુષ્યમાં

શ્રીમંતાઈવિના અને આરોગ્યતાવિના એકે ગુણ નથી; કારણ કે રોગીઓ તો મરણ પામેલા જેવાજ છે.^{૬૭} હે મહારાજ ! વગરબ્યાધિએ અરુચિ કરનાર, માથામાં વેદના કરનાર, પાપ સાથે સંબંધ રાખનાર, કઠોર, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, સજ્જનોએ પીવાયોગ્ય અને અસજ્જનો જેને પી શકતા નથી, એવા ક્રોધને તમે પી બાઓ અને સારી પેઠે શાંત થાઓ.^{૬૮} રોગથી પીડાયલાઓ પુત્ર, પશુ વગેરેનો આદર કરતા નથી, વિષયોમાં ઇષ્ટ-અનિષ્ટનો વિવેક બાળુતા નથી અને દુઃખી થયેલા તે રોગીઓ સર્વદા ધનનો ભોગ તથા તેનું સુખ પણ બાળુતા નથી.^{૬૯}

હે રાજા ! પૂર્વે દ્યુતમાં દ્રૌપદીને જિતેલી જોઈને મેં તમને કહ્યું હતું કે, પંડિતો દ્યુતકીડાનો ત્યાગ કરે છે, માટે તમે જુગારની રમતમાંથી દુર્યોધનને વારો; પરંતુ તમે મારૂં કહેવું કયું નહિ.^{૭૦} સરળ પ્રકૃતિવાળાની સાથે વિરોધ કરવા કામ લાગે તે બળ કહેવાય નહિ. ધર્મ સૂક્ષ્મ છે અને તે આગ્રહથી સેવવા જેવો છે. કૂરની પાસે આવેલી લક્ષ્મી નાશ પામે છે અને તેજ લક્ષ્મી સરળ પુરુષને હાથે વૃદ્ધિ પામી, પુત્ર તથા પૌત્રપર્યંત પહોંચે છે.^{૭૧} હે રાજા ! તમારા પુત્રો પાંડવોનું પાલન કરો અને પાંડવો તમારા પુત્રોનું પાલન કરો. બન્નેમાંથી એકના જે શત્રુ તથા મિત્ર તે બીજાના પણ તેમજ ગણાઓ અને બન્નેનાં કાર્ય પણ એકસરખાંજ થાઓ. આ પ્રમાણે કરીને સર્વ કુરુવંશીઓ સમૃદ્ધિવાળા થઈ સુખથી જીવો.^{૭૨} હે અજમીઠના રાજા ! તમે આજે કૌરવોના નેતા છો. આ કુરુકુળ તમારે આધીન છે; માટે હે તાત ! વનવાસથી બહુ દુઃખી થયેલા બાળક પાંડવોનું તમે પાલન કરો અને પોતાના યશનું રક્ષણ કરો.^{૭૩} હે કૌરવરાજ ! તમે પાંડવોની સાથે સંધિ કરો; શત્રુઓ તમારીવચ્ચે ભેદની ઈચ્છા ન કરો. સર્વે પાંડવો સત્યનું અવલંબન કરીને રહેલા છે; માટે હે નરેન્દ્ર ! તમે દુર્યોધનને સુદૃઢથી અટકાવો.^{૭૪}

અધ્યાય ૩૬ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૭ મો વિદુરનીતિ (ચાલુ)

॥ વિદુર ઉવાચ ॥

સપ્તદશેમાન્ રાજેન્દ્ર મનુઃ સ્વાયંભુવોઽબ્રવીત્ ॥
વૈચિત્રવીર્ય પુરુષાનાકાશં મુષ્ટિભિર્મતઃ ॥૧॥

વિદુર બોલ્યા:-હે વિચિત્રવીર્યના પુત્ર ! હે રાજેન્દ્ર ! હવે પછી કહેવામાં આવતા સત્તર પુરુષોને સ્વાયંભુવ મનુએ મુષ્ટિથી આકાશને પ્રહાર કરનારા, મેઘમાં રહેલા ન નમાવી શકાય તેવા ઇન્દ્રધનુષને નમાવનારા, અથવા સૂર્ય, ચંદ્ર વગેરેનાં ન ગ્રહો કરાય તેવાં કિરણોને પકડનારા-અર્થાત અતિ મૂર્ખ કહ્યા છે.^{૧,૨} જે ઉપદેશ કરવા યોગ્ય ન હોય તેને ઉપદેશ કરનારો, અદ્ય લાલથી સંતોષ માનીને બેસી રહેનારો, જે ઉપાતાના કાર્યને માટે વારંવાર શત્રુની સેવા કરનારો,^૪ સ્ત્રીઓને સાચવ્યા કરવાથી પોતાનું કંટ્યાણુ માનનારો,^૫ યાચના ન કરવા જેવાની યાચના કરનારો,^૬ બડાઈ મારનારો,^૭ સારા કુળમાં જન્મીને અયોગ્ય કામ કરનારો,^૮ પોતે નિર્બળ હોવા છતાં બળવાનની સાથે નિત્ય વૈર રાખનારો,^૯ અશ્રદ્ધાળુને હિતની વાત કહેનારો,^{૧૦} ન ઇચ્છવા જેવી વસ્તુની ઇચ્છા રાખનારો,^{૧૧} સસરો હોઈને વહુની ઠઠામફરી કરનારો,^{૧૨} વહુના પિતા વગેરેથી આપત્તિમાં રક્ષણ મેળવીને તેઓથીજ માનની ઇચ્છા રાખનારો,^{૧૩} પરસ્ત્રીમાં અથવા પરસ્કેત્રમાં બીજ વાવનારો,^{૧૪} સ્ત્રીની સાથે વારંવાર લડાઈટોટો કરનારો,^{૧૫} વસ્તુ લીધા પછી મને યાદ નથી એમ કહેનારો,^{૧૬} વાણીથી આપવાનું કહ્યા પછી યાચક યાચના કરે એટલે દાન આપ્યાવિનાજ બડાઈ મારનારો^{૧૭} અને બોટાને ખરે ઠરાવનારો, આ સત્તર જણાને હાથમાં પાશ ધારણ કરનારા યમદૂતો નરકમાં લઈ જાય છે.^{૩-૧}

જે મનુષ્ય જેના પ્રત્યે જેવું વર્તન રાખે, તેના પ્રત્યે તે મનુષ્યે તેવુંજ વર્તન રાખવું, એ

ધર્મ છે. કપટી સાથે કપટથી અને સદાચરણની સાથે સદાચારથી વર્તવું.^૭ ઘડપણ રૂપનો, આશા ધેરનો, મૃત્યુ પ્રાણોનો, ઇર્ષ્યા ધર્માચરણનો, કામ લગ્નનો, નીચની સેવા સદ્વર્તનનો, ક્રોધ લક્ષ્મીનો અને અભિમાન સર્વનો નાશ કરે છે.^૮

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું:-જ્યારે સર્વ વેદોમાં પુરુષને સો વર્ષના આયુષ્યવાળો કહ્યો છે, ત્યારે શા કારણથી તે આ લોકમાં સર્વ આયુષ્ય લોગવતો નથી?^૯

વિદુર બોલ્યા:-હે રાજા ! તમારું કંટ્યાણુ થાઓ ! મહા અભિમાન, મર્યાદારહિત ભાષણ, મોટો અપરાધ, ક્રોધ, એકલપેટાપણું અને મિત્રદ્રોહ, આ છ કારણોજ તીક્ષ્ણ તરવારો-સમાન હોઈને દેહધારીઓના આયુષ્યને કાપે છે અને મનુષ્યોનો નાશ કરે છે; મૃત્યુ નાશ કરતું નથી.^{૧૧} જે વિદ્યાસુની સ્ત્રીનો સંગ કરે છે, જે ગુરુપત્નીનો સમાગમ કરે છે, જે બ્રાહ્મણ થઈને શૂદ્રનો સમાગમ કરે છે, જે બ્રાહ્મણ મદિરાપાન કરે છે, જે ગામોટનું કામ કરે છે, જે વૃત્તિનો નાશ કરે છે, જે દિવે પાસે દાસપણું કરાવે છે અને જે શરણુ આવેલાને હણે છે, તે સર્વ બ્રહ્મહત્યા કરનારાના જેવોજ છે. એઓનો સંસર્ગ થાય તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું એવી વેદાજ્ઞા છે.^{૧૨,૧૩} વિદ્યાવાન, નીતિવેત્તા, દાતા, પંચયજ્ઞ કર્યા પછી શેષ રહેલું અન્ન જમનારો, કોઈને દુઃખ ન આપનારો, અનર્થકારક કૃત્ય ન કરનારો, કરેલા ઉપકારને લક્ષ્યમાં રાખનારો, સત્યનિષ્ઠ અને સૌમ્ય વર્તનવાળો વિદ્વાન પુરુષ સ્વર્ગલોકમાં જાય છે.^{૧૪} હે રાજા ! મીઠું લાજે તેવું બોલનારા પુરુષો હમેશાં સુલભ છે; પરંતુ અપ્રિય છતાં હિતકારક વચ્ચેના કહેનાર દુર્લભ છે અને સાંભળનાર પણ દુર્લભજ છે.^{૧૫} જે પુરુષ ધર્મ તરફ દૃષ્ટિ રાખીને પોતાના સ્વામીને પ્રિય લાગશે કે આપ્રય, તેની દરકાર ન રાખતાં અપ્રિય છતાં હિતકારક વચ્ચે કહે છે, તેનાથીજ રાજા સહાયવાન છે.^{૧૬} કુળના ભલાને માટે એક પુરુષનો ત્યાગ કરવો, ગામને માટે કુળનો ત્યાગ કરવો, દેશને માટે ગામનો ત્યાગ

કરવો અને પોતાને માટે પૃથ્વીનો પણ ત્યાગ કરવો.^{૧૭} આપત્તિમાં કામ આવે એટલા માટે ધનનું રક્ષણ કરવું, ધનનો ખર્ચ કરીને પણ સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવું અને દ્રવ્ય તથા સ્ત્રી બન્નેવડે હિમેશ પોતાનું રક્ષણ કરવું.^{૧૮} દૂત એ મનુષ્યોને વેર કરાવનાર છે, એવું પૂર્વકલ્પમાં જાણમાં આવ્યું છે; માટે બુદ્ધિમાન મનુષ્યે ગમ્મતને માટે પણ દૂત રમવું નહિ.^{૧૯} હે પ્રતીપવંશી રાજા! દૂત રમતી વખતે પણ ‘આ યોગ્ય નથી’ એવું વચન મેં કહ્યું હતું; પરંતુ હે વિચિત્ર-વીર્યના પુત્ર! જેમ મરવાની તૈયારીવાળાને પથ્ય ઔષધ ન રહે, તેમ તમને તે માંડ પથ્યવચન રુચ્યું નહિ.^{૨૦} હે નરેન્દ્ર! તમે કાગડા જેવા કારવોવડે વિચિત્ર પીછાવાળા મયૂરરૂપી પાંડવોનો પરાજય કરાવ્યો; પરંતુ સિંહોને છોડી શિયાળોને રાખનારા તમે સમય આવતાં રહશો!^{૨૧}

હે તાત! જે, સ્વામીસેવા કરનારા હિત-પરાયણ સેવકના ઉપર કોઈ પણ વખત ક્રોધ કરતો નથી, તે સ્વામીના ઉપર સેવકો વિશ્વાસ રાખે છે અને તેનો સંકટ વખતે ત્યાગ કરતા નથી. પોતાના સેવકોની આજીવિકા અટકાવીને નવું રાજ્ય અથવા ધન મેળવવાની ઇચ્છા કરવી નહિ; કારણકે એ રીતે છેતરેલા અમાત્યો પ્રીતવાળા હોય તોપણ આજીવિકાવિનાના થવાથી વિરુદ્ધ થઈને પોતાના સ્વામીનો ત્યાગ કરે છે;^{૨૨} માટે જે કાર્યો કરવાનાં હોય તે સર્વે સાધ્ય છે કે અસાધ્ય છે, તેનો નિશ્ચય કરી તથા પોતાની આવક અને ખર્ચના પ્રમાણમાં સેવકોના પગારની ગોઠવણ કરીને પછી યોગ્ય સહાયકોને સંચૂક કરવો; કારણકે પરરાજ્યને લેવું વગેરે દુષ્કર કાર્યો સહાયથીજ સાધ્ય થાય છે.^{૨૪} જે સેવક પોતાના સ્વામીનો અભિપ્રાય સમજીને સર્વ કાર્યો આગસરહિત થઈને કરે છે, હિતકારક વચન કહે છે, ગ્રેમ રાખે છે, પોતાની શક્તિને બાણે છે અને ઉત્તમ આચરણ રાખે છે, તેને સ્વામીએ પોતાના જેવો સમજીને તેના ઉપર અનુગ્રહ કરવો.^{૨૫} જે સેવક કહેલાં વચનનો અનાદર કરે છે, કામ કરવાનું કહેતાં ઉલટો ઉત્તર આપે છે, પોતાની

અક્ષલને માટે અભિમાની હોય છે અને આજ્ઞાથી વિરુદ્ધ બોલે છે, તેવા સેવકને તત્કાળ કાઢી મૂકવો.^{૨૬} ગર્વરહિત, સામર્થ્યવાન, શીઘ્ર કામ કરનાર, દયાળુ, રમુજી સ્વભાવનો, બીજાથી ભેદ ન પામનારો, નીરોગી અને યુક્તિભરેલું તથા મહાન અર્થવાળું બોલનારો, આ આઠ ગુણોથી સંપન્ન હોય તેને હૂત કહે છે.^{૨૭}

સમજણવાળા મનુષ્યે સાયંકાળ જેવે કસમયે અવિશ્વાસુના ઘરમાં વિશ્વાસથી જવું નહિ, રાત્રે ચકલામાં છુપાઈ રહેવું નહિ અને રાજા જેની ઇચ્છા કરતો હોય, તે સ્ત્રીના ઉપલોગની અભિલાષા કરવી નહિ.^{૨૮} ઘણાએ મળીને જે મસલત કરી હોય તે ખરાબ હોય, તોપણ તેનો નિષેધ કરવો નહિ; તેમજ ‘હું તારાપ્રત્યે વિશ્વાસ રાખતો નથી’ એમ પણ કહેવું નહિ; પરંતુ કંઈ સકારણ કામનું બહાનું કાઢીને ત્યાંથી દૂર થઈ જવું.^{૨૯} બીજાણ રાજા, અભિચારિણી સ્ત્રી, રાજસેવક, પુત્ર, ભાઈ, બાળકપુત્રની માતા, વિધતા, સેનાથી નિર્વાહ કરનાર અને અધિકારથી દૂર કરેલો-એટલાંની સાથે કાર્યવ્યવહાર રાખવો નહિ.^{૩૦} બુદ્ધિ, કુલીનતા, શાસ્ત્રજ્ઞાન, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, પરાક્રમ, અદ્ય ભાષણ, યથાશક્તિ દાન અને કૃતજ્ઞતા, આ આઠ ગુણો પુરુષને હીપાવે છે.^{૩૧} હે તાત! એ મહાન મહિમાવાળા ગુણોને પણ એક રાજસન્માનરૂપી ગુણ હીપાવે છે. રાજા જે મનુષ્યનો સત્કાર કરે છે, તે મનુષ્યમાં બીજા ગુણો ન હોય તોપણ રાજસન્માનરૂપી ગુણ હોય એટલે તે ગુણી છે, એમ મનાય છે.^{૩૨}

સ્નાન કરનારા મનુષ્યને બળ, રૂપ, સ્વર-શુદ્ધિ, સ્પષ્ટ વર્ણોચ્ચાર, ત્વચ્ચાની કોમળતા, સુગંધ, પવિત્રતા, શોભા, લાવણ્ય અને ઉત્તમ સ્ત્રીઓ, આ દશ ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે.^{૩૩} માપસર ભોજન કરનારા મનુષ્યને આરોગ્ય, આયુષ્ય, બળ, સુખ, સ્વચ્છ પ્રજા અને ખાઉધરાપણાની નિંદાથી બચાવ, આ છ ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે.^{૩૪} આગસુ, બહુ ભોજન કરનાર, લોકને અણગમતો, મહામાયાવી, કૂર, દેશકાળને ન બાણનાર અને ખરાબ વેષવાળો એટલાંને ઘરમાં રહેવા

દેવા નહિ. ^{૩૫} કંબુસ, ગાળ ભાંડનાર, મૂર્ખ, માછી, ધૂત, હલકાને માનનાર, નિર્દય, વેરકર્તા અને કૃતબ્દી, એટલાની પાસે પોતાને બહુ દુઃખ હોય તો પણ કદી યાચના કરવી નહિ. ^{૩૬} બંડખેર, અતિ પ્રમાદી, નિત્ય ખોટું બોલનાર, અદૃઢ ભકિતવાળો, સ્નેહ છોડી દેનાર અને પોતાને ચતુર માનનાર, આ છ અધમ પુરુષોને સેવવા નહિ. ^{૩૭} સહાયકો હોવાથી ધન મળે છે અને ધનથી સહાયકો મળે છે. એ બન્ને એકબીજાનો આશ્રય કરીને રહેલાં છે, તેથી તેમાંના એક વિના બીજાની સિદ્ધિ થતી નથી. ^{૩૮} પુત્રોને ઉત્પન્ન કરી, તેઓને ઋણુવિનાના કરી તથા તેઓને કંઈક આજીવિકા કરી આપી, સર્વ કુમારી પુત્રીઓને યોગ્ય ઠેકાણે પરણાવી, પછી અરણ્યમાં રહીને મુનિ થવાની ઇચ્છા કરવી. ^{૩૯} જે કર્મ સર્વ પ્રાણીને હિતકારી હોય અને પોતાને સુખકારક હોય, તે કર્મ ઈશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથી કરવું; કારણ કે સર્વ કૃણની સિદ્ધિને માટે એ પ્રકારનાં કર્મ જ મૂળ સાધનરૂપ છે. ^{૪૦} ધનાદિની વૃદ્ધિ, પ્રભાવ, તેજ, ધર્મ તથા જ્ઞાનના અશ્વર્યરૂપ સત્ત્વ, ઉદ્યોગ અને નિશ્ચય, આટલું જેને હોય તેને જીવિકાના અભાવનો ભય કયાંથી હોય ? ^{૪૧}

હે રાજા ! પાંડવોની સાથે વિરોધ કરવામાં કેટલા દોષો છે, તે તમે જુઓ ! એ વિરોધ થતાં ઈદ્રસહિત સર્વે દેવો વ્યથા પામશે, પુત્રો સાથે વેર થશે, નિત્ય ચિંતાતુર રહેવું પડશે, યશ નાશ પામશે અને શત્રુઓ રાજા થશે. ^{૪૨} હે ઈદ્રતુલ્ય રાજા ! ભીષ્મનો, તમારો, દ્રોણનો અને સુધિષ્ઠિર રાજાનો કોપ વૃદ્ધિ પામશે તો તે આકાશમાં આડા ઉગતા ધૂમકેતુની પેઠે આ લોકોનો નાશ કરશે; ^{૪૩} પણ તમે આ વિરોધ શાંત કરો તો તમારા સો પુત્રો, કણ્વ અને પાંચ પાંડવો આ સમુદ્રપર્યંતની આખી પૃથ્વીનું રાજ્ય કરશે. ^{૪૪} હે રાજા ! મારા મતપ્રમાણે તમારા પુત્રો વનરૂપ છે અને પાંડવો તેમાંના વાઘ છે; માટે તમે વાઘ સાથે વનનો નાશ કરશો નહિ અને વનમાંથી વાઘનો નાશ થાઓ નહિ. ^{૪૫} વાઘવિના વન રહેતું નથી

અને વનવિના વાઘો રહેતા નથી; કારણ કે વાઘથી વનનું રક્ષણ થાય છે અને વન વાઘોનું રક્ષણ કરે છે. ^{૪૬}

હુટ બુદ્ધિવાળા લોકો બીજાના દોષ જોવાની જેવી ઇચ્છા રાખે છે, તેવી તેઓના ઉત્તમ ગુણો બાણુવાની ઇચ્છા રાખતા નથી. ^{૪૭} ઉત્કૃષ્ટ અર્થસિદ્ધિની જેને ઇચ્છા હોય, તેણે પ્રથમથી જ ધર્માચરણ કરવું; કારણ કે જેમ અમૃત સ્વર્ગલોકમાંથી દૂર જતું નથી, તેમ અર્થ-ધન ધર્મથી દૂર થતું નથી. ^{૪૮} જેણે પાપથી દૂર થયેલા પોતાના મનને કલ્યાણમાં જોડ્યું છે, તેણે પ્રકૃતિ (માયા) તથા વિકૃતિ (મહત્તરવાદિ) સર્વ બાણું છે. ^{૪૯} જે મનુષ્ય ધર્મ, અર્થ તથા કામનું યથાસમય સેવન કરે છે, તેને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં ધર્મ, અર્થ અને કામનો સંબંધ પ્રાપ્ત થાય છે. ^{૫૦} હે રાજા ! જે મનુષ્ય ક્રોધ તથા હર્ષના ઉપરેલા વેગને સારી પેઠે કળજે રાખે છે અને જે સંકટમાં મુંઝાતો નથી, તેને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે. ^{૫૧}

પુરુષોનું બળ નિત્ય પાંચ પ્રકારનું છે, તે તમે મારાથી સાંભળો. જે બાહુબળ છે, તે હલકું બળ કહેવાય છે. ^{૫૨} તમારૂં કલ્યાણ થાઓ ! અમાર્યનો લાભ બીજું બળ કહેવાય છે. વિદ્વાનો ધનલાભને ત્રીજું બળ કહે છે. ^{૫૩} હે રાજા ! મનુષ્યનું બાપદાદાથી ચાલતું આવેલું જે સ્વાભાવિક કુળબળ છે, તેને ચોથું બળ કહેલું છે; ^{૫૪} અને હે ભારત ! એ સર્વ બળનો જેમાં સમાવેશ થાય છે અને જે સર્વ બળમાં શ્રેષ્ઠ છે, તે બુદ્ધિબળ કહેવાય છે. ^{૫૫} જે મનુષ્ય, મનુષ્યનું મહા અનિષ્ટ કરવા સમર્થ હોય, તેવા મનુષ્યની સાથે વેર કરીને ‘હું તેનાથી દૂર છું,’ એમ વિશ્વાસ રાખવો નહિ. ^{૫૬} સ્ત્રી, રાજા, સર્પ, વેદાધ્યયન, સમર્થ શત્રુ, વેલવ અને આયુષ્ય-એટલાનો વિશ્વાસ કયો ડાહ્યો મનુષ્ય કરે ? ^{૫૭} બુદ્ધિરૂપી બાણથી હણાયલા પ્રાણીને સાંભળે કરવા વેદો, ઔષધો, હોમ, મંત્રો, પુણ્યકર્મો, અથર્વવેદના પ્રયોગો અથવા સિદ્ધરસાયનો પણ સમર્થ થતાં નથી. ^{૫૮} હે ભારત ! સર્પ, અગ્નિ, સિંહ અને

જ્ઞાતિ-એ ચારતું મનુષ્યે અપમાન કરવું નહિ; કારણ કે એ સર્વે અતિ તેજસ્વી હોય છે.^{૫૮} લોકમાં અગ્નિરૂપ મહાન તેજ કાષ્ઠમાં ગુપ્ત રહે છે. તે બીજાએ ચેતાવ્યું ન હોય ત્યાંસુધી પોતાના રહેવાના કાષ્ઠને પણ બાળતું નથી;^{૫૯} પરંતુ તેને જ જ્યારે લોકડાંઓનું મથન કરીને ચેતાવવામાં આવે છે, ત્યારે તે પોતાના તેજવટે પેલા લોકડાંને તથા બીજાં વનને પણ સપાટાબંધ બાળીને ભસ્મ કરી નાખે છે.^{૬૦} એ પ્રમાણેજ ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલા પાંડવો અગ્નિ જેવા તેજસ્વી છે, ક્ષમાશીલ છે અને બહારથી પોતાનો આકાર ઢાંકીને કાષ્ઠમાં રહેનારા અગ્નિની પેઠે રહ્યા છે.^{૬૧} મારા માનવા પ્રમાણે તમે પુત્રોસહિત લતારૂપ છો અને પાંડવો મહાવૃક્ષરૂપ છે. મહાવૃક્ષનો આશ્રય કર્યાવિના લતા કદી વૃદ્ધિ પામતી નથી.^{૬૨} હે અંબિકાપુત્ર રાજા! હે તાત! તમારો પુત્ર વનને ઠેકાણે છે અને પાંડવો તે વનમાં રહેલા સિંહ છે, એમ તમે જાણો. સિંહવિનાનું વન વિનાશ પામે છે અને વનવિનાના સિંહો વિનાશ પામે છે.^{૬૩}

ઇતિ શ્રીમહા ૧૦ ઉદ્યોગ ૧૦ પ્રજાગર પર્વમાં

“ વિદુરવાક્ય ” એ વિષયનો

અધ્યાય ૩૭ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૮ મો

વિદુરનીતિ (ચાલુ)

॥ વિદુર ઉવાચ ॥

ऊर्चं प्राणाद्युत्क्रामंति यूनः स्थविर आयति॥
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते॥१॥

વિદુર બોલ્યા:-વૃદ્ધ પુરુષ આવે, ત્યારે તરુણના પ્રાણો ઉંચે ચઢી જાય છે-અર્થાત તેનું સ્વાગત કરવા બહાર નીકળવા ઈચ્છે છે; પણ તરુણ તે વૃદ્ધની સામે ઉઠીને તથા તેને અભિવંદન કરીને પુનઃ પ્રાણોને પોતાના સ્થાનમાં પ્રાપ્ત કરે છે.^૧ ધીર પુરુષે જ્યારે પોતાને ઘેર સત્પુરુષ આવે, ત્યારે પ્રથમ તેને બેસવામાટે આસન આપવું; પછી પાણી લાવીને તેના પગ ધોવા, તે

પછી કુશળ પૂછીને પોતાની સ્થિતિ નિવેદન કરી આદરથી ભોજન કરાવવું.^૨ જે ગૃહસ્થાશ્રમીના ઘરમાં તેના લોભને લીધે, રાજ્યાદિમાં ધનવાન-પણાની ખ્યાતિના ભયથી અથવા કૃપણતાથી, મંત્રવેત્તા પુરુષને જળ, મધુપર્ક અને ગાય ન મળે, તે ગૃહસ્થનું જીવિત વ્યર્થ છે, એમ આર્ય પુરુષો કહે છે.^૩ વેદ, શસ્ત્રકર્તા, બ્રહ્મચર્યથી ભ્રષ્ટ થયેલો, ચોર, કુર, મદ્યપાન કરનારો, ગર્ભપાત કરાવનારો, સેનાથી જીવિકા ચલાવનારો અને વેદવિક્રય કરનારો, એટલા પાણીને માટે પણ યોગ્ય નથી, છતાં એમાંનોજ કોઈ અતિથિતરીકે પોતાને ત્યાં આવ્યો હોય, તો તેનું પ્રેમથી સ્વાગત કરવું.^૪ મીઠું, રાંધેલું અન્ન, દહીં, દૂધ, મધ, તેલ, ઘી, તલ, માંસ, ફળ, મૂળ, શાક, રંગીત વસ્ત્ર, સર્વ સુંગંધી પદાર્થો અને ગોળ, એટલી વસ્તુ વેચવાયોગ્ય નથી. (પરંતુ એ વેચનારો અતિથિતરીકે આવ્યો હોય તો તેનું સ્વાગત કરવું.)^૫

જે કોષધિનાનો, માટીનું ઢેકું, પથ્થર તથા સોનાને સમાન ગણનારો, શોકરહિત, સ્નેહ તથા વેરવિનાનો, નિંદા તથા પ્રશંસાથી ઉપરામ પામેલો, સુખ તથા દુઃખને સમાન લેખનારો અને ઉદાસીનની પેઠે રહેનારો હોય, તેને ખરો ભિક્ષુ-સંન્યાસી જાણવો.^૬ નીવાર, મૂળ, ઈંગોરાં તથા શાકભાજી ઉપર નિર્વાહ કરનાર, મનને સારી-પેઠે વશ રાખનાર, અગ્નિહોત્રના કાર્યમાં દક્ષ, વનમાં વાસ કરનાર, અતિથિસત્કારમાં સાવધાન અને પુણ્યકર્મકરનાર પુરુષને મહાન તપસ્વી જાણવો.^૭

બુદ્ધિમાન પુરુષનો અપકાર કરીને ‘હું દૂર છું’ એવા વિશ્વાસથી બેસી રહેવું નહિ; કારણ કે બુદ્ધિમાનના બુદ્ધિરૂપી હાથ ધણા લાંબા હોય છે, કે જે હાથથી તે અપકાર કરનારાનો નાશ કરે છે.^૮ અવિશ્વાસુ મનુષ્યનો વિશ્વાસ કરવો નહિ, પણ વિશ્વાસુનોય અતિવિશ્વાસ રાખવો નહિ; કારણ કે વિશ્વાસથી ઉત્પન્ન થયેલો ભય મૂળને પણ કાપી નાખે છે.^૯ પુરુષે કોઈની ઈર્ષ્યા કરવી નહિ, પોતાની સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવું, જે મળે તે પોષણ કરવા યોગ્ય વર્ગને વહેંચી આપવું, પ્રિય બોલવું, સ્ત્રીઓની સાથે કોમળ

રહેવું, મધુર બોલવું પણ તેઓને વશ થઇ જવું નહિ.^{૧૦} પૂજવાયોગ્ય, મહાભાગ્યવાળી, પવિત્ર અને ધરને શોભાવનારી સ્ત્રીઓને ધરની લક્ષ્મી કહી છે, માટે તેઓનું અત્યંત રક્ષણ કરવું.^{૧૧} પિતાને અંતઃપુરનું રક્ષણ સોંપવું, માતાને રસોડું સોંપવું, ગાય વગેરે પશુઓ ઉપર પોતાની પેઠે કાળજી રાખનારાની નિમણૂક કરવી અને ખેતી ઉપર ભતેજ જવું.^{૧૨} સેવકો પાસે વ્યાપારકાર્ય કરાવવું અને પુત્રોદ્ધારા બ્રાહ્મણોની સેવા કરવી. પાણીથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો છે, બ્રાહ્મણોથી ક્ષત્રિયો ઉત્પન્ન થયા છે અને પાપાણુથી લોહું ઉત્પન્ન થયું છે.^{૧૩} તેઓનું તેજ સર્વગામી છે, પરંતુ તે પોતાના ઉત્પત્તિસ્થાનમાં શાંત થઇ જાય છે. ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા સન્નમનો નિત્ય અગ્નિના જેવા તેજસ્વી હોય છે, છતાં તેઓ કાષ્ઠમાં ગુમ રહેલા અગ્નિની પેઠે બહારથી શાંત તથા ગૃહકાર રહે છે-અર્થાત સત્તાવ્યાવિના પોતાનું તેજ પ્રકટ કરતા નથી.

જે રાજાની મસલતને બહારનું તથા ઘરનું કોઇ બાજુનું નથી અને જે દ્વેષોદ્ધારા બીજાની મસલતોને બાણી લે છે, તે રાજા ઘણા કાળ અર્થિય લોગાય છે. ધર્મ, કામ અથવા અર્થનાં કાર્યો કરવા ધારેલાં હોય તે કહેવાં નહિ, પણ તે કરેલાં દેખાડવાં. એમ કરવાથી મસલત કુટતી નથી. પર્વત ઉપર ચઢીને, અથવા મહેલના એકાંતમાં જઈને અથવા જ્યાં ઘાસ પણ ઉગેલું ન હોય, તેવા અરણ્યમાં જઈને મસલત કરવાથી તે કુટતી નથી. હે ભારત! ઉત્તમ મસલત બાણવાને મિત્રવિના બીજા લાયક નથી.^{૧૪-૧૮} મિત્ર હોય છતાં તે અપરિત હોય અને પરિત હોય છતાં બહુ બોલકણો હોય, તેને પણ ગુમ વિચાર જણાવવો નહિ. રાજાએ પરીક્ષા કર્યાવિના કોઇને પણ પોતાના મંત્રી કરવો નહિ;^{૧૯} કારણ કે ધનલાલસાની પૂર્તિ અને મંત્રરક્ષણ, એ બન્ને મંત્રીને આધીન હોય છે. જે રાજાનાં ધર્મ, અર્થ તથા કામસંબંધી સર્વ કાર્યો સિદ્ધ થયા પછીજ સભાસદોના બાણવામાં આવે છે, તે રાજા રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે; અને એવા ગુમ મસલતવાળા

રાજાનાં કાર્યો અવશ્ય સિદ્ધ થાય છે.^{૨૦, ૨૧} જે રાજા મોહને લીધે નિંદ્ય કાર્યો કરે છે, તે રાજા કાર્યોનો વિપરીતપણુને લીધે નાશ થતાં, પોતે પણ નાશ પામે છે.^{૨૨} પ્રશંસાપાત્ર કામ કરવાથી સુખ મળે છે અને તે ન કરવાથી પશ્ચાત્તાપ થાય છે, એવું વિદ્વાનોનું માનવું છે.^{૨૩} જેમ બ્રાહ્મણ વેદ ભણ્યાવિના શ્રાદ્ધના નિમંત્રણને યોગ્ય ગણાતો નથી, તેમ (સંધિ, વિશ્વહ, યાન, આસન, દ્વેધીભાવ અને સમાશ્રય આ) છ ગુણોની સમજવિનાનો પુરુષ મસલત સાંભળવા યોગ્ય નથી.^{૨૪} હે રાજા! સ્થિતિ, વૃદ્ધિ તથા ક્ષયને બાણનારો, સંધિ આદિ છ ગુણના જ્ઞાનવડે પોતાના સ્વરૂપને ઓળખનારો અને સત્કાર કરવા યોગ્ય શીલવાળો રાજા પૃથ્વીને સ્વાધીન કરે છે.^{૨૫} જે રાજાનો ક્રોધ તથા હર્ષ સફળ છે, જે પોતે કામ કરીને તેની વારંવાર દેખરેખ રાખે છે અને પોતેજ ભંડારની ખબર રાખે છે, તેને આ પૃથ્વી ધન આપ્યાજ કરે છે.^{૨૬} રાજાએ રાજપદથી તથા છત્રથીજ સંતુષ્ટ રહેવું અને સંપત્તિ સેવકોને વહેંચી આપવી; પણ એકલાએજ સર્વ લઇ લેવું નહિ.^{૨૭} બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણના સ્વરૂપને ઓળખે છે, પતિ પત્નીના સ્વરૂપને ઓળખે છે, રાજા અમાત્યના સ્વરૂપને ઓળખે છે અને રાજાના સ્વરૂપને રાજાજ ઓળખે છે.^{૨૮} વધ કરવા યોગ્ય શત્રુ તાબામાં આવ્યો હોય તો તેને છોડી દેવો નહિ. સામર્થ્ય ન હોય તો નીચા રહીને તેની સેવા કરવી અને બળ હોય તો તેનો નાશ કરવો; કારણકે તેવો શત્રુ જીવતો જતાં થોડાજ સમયમાં તેનાથી ભય ઉત્પન્ન થાય છે.^{૨૯} દેવતા, રાજા, બ્રાહ્મણ, વૃદ્ધ, બાળક અને રોગી એટલાની સાથે પ્રસંગ પડતાં સર્વદા પ્રયત્નથી ક્રોધને વશ રાખવો.^{૩૦} ગદ્યા મનુષ્યે મૂર્ખ મનુષ્યોએ સેવન કરેલા નિરર્થક કલેશનો ત્યાગ કરવો; કારણકે તેના ત્યાગથી લોકમાં કીર્તિ મળે છે અને કોઈ અનર્થ થતો નથી.^{૩૧} જેમ સ્ત્રીઓ નપુંસક પતિને ઈચ્છતી નથી, તેમ પ્રજા જેની કૃપા નિષ્કુળ હોય તથા ક્રોધ પણ નિરર્થક હોય તેવા રાજાને ઈચ્છતી નથી.^{૩૨} બુદ્ધિ કંઈ ધનને

લાલ કરાવતી નથી અને મૂર્ખતા કંઈ ધનની હાનિ કરાવતી નથી; પણ બુદ્ધિમાન, આ લોક તથા પરલોકના વૃત્તાંતને-અર્થાત તે કર્મકળને અધીન છે એમ જાણે છે અને મૂર્ખ જાણતો નથી.^{૩૩} હે ભારત! મૂર્ખ મનુષ્ય વિદ્યાવૃદ્ધ, શીલવૃદ્ધ, વયોવૃદ્ધ, બુદ્ધિવૃદ્ધ, ધનવૃદ્ધ અને કુળવૃદ્ધ, એ સર્વનું હિમેશાં અપમાન કરે છે.^{૩૪} જે દુરાચરણી, મૂર્ખ, ઇર્ષ્યાખાર, અધર્મી, દુષ્ટ વાણીવાળો તથા કોપી હોય, તેના પર જલદી સંકટો આવી પડે છે.^{૩૫} છેતરપંડીનો ત્યાગ, દાન, કરેલા કરાવનું પાલન અને સારી રીતે બોલેલી વાણી, એટલાથી વાણીઓને પોતાના પક્ષમાં વાળી લેવાય છે.^{૩૬} જે ઉલટું બોલતો નથી, દક્ષ છે, કૃતજ્ઞ છે, બુદ્ધિમાન છે અને સરળ પ્રકૃતિનો છે, તેનો ભંડાર ક્ષીણ થઈ ગયો હોય તો પણ તેને સેવક, મિત્ર વગેરે પરિવાર આવી મળે છે.^{૩૭} ધૈર્ય, શાંતિ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, પવિત્રતા, દયા, કોમળ વાણી અને મિત્રદ્રોહનો ત્યાગ, આ સાત લક્ષ્મીને વૃદ્ધિ પમાડે છે.^{૩૮} હે રાજા! પોષણ કરવા યોગ્ય વર્ગને આપ્યા વિના પોતે ખાઈ જનાર, દુષ્ટ મનવાળો, કૃતમી અને નિર્લાજ્જ એવો જે રાજા હોય તેના ત્યાગ કરવો.^{૩૯} પોતે દોષયુક્ત હોવા છતાં જે ઘરમાં નિર્દોષ મનુષ્યોને કોપાવે છે, તેને સર્પયુક્ત ઘરમાં રહેવાની પેઠે રાત્રે સુખથી ઉઘ આવતી નથી.^{૪૦} હે ભારત! જેઓ કોઈ ભરાવાથી પોતાના યોગક્ષેમને અડચણ આવે, તેવાઓને દેવતાઓની પેઠે નિત્ય પ્રસન્ન રાખવા.^{૪૧} જે ધન વગેરે અર્થો સ્ત્રી, પ્રમાદી, પતિત અને અનાયને હાથે ગયા હોય, તે સર્વે ભાગ્યેજ પાછા મળે છે.^{૪૨} હે રાજા! જ્યાં સ્ત્રી, ધૂર્ત અથવા બાળકની સત્તા ચાલતી હોય, ત્યાંના લોકો નદીમાં પથ્થરની નાવમાં બેઠેલાની પેઠે પરાધીન થઈને રૂખી જાય છે.^{૪૩} હે ભારત! જેઓ મુખ્ય કાર્યમાંજ પ્રવૃત્ત થાય છે, વધારે ભાંજઘડમાં પડતા નથી, તેઓને હું પંડિત માનું છું; કારણકે વધારાની ભાંજઘડમાં પડનારાઓ કલેશારક થઈ પડે છે.^{૪૪} ધૂર્તો (જુગારીઓ) જેનાં વખાણ કરે છે, ચારણો જેનાં વ-

ખાણ કરે છે અને વેશ્યાઓ જેનાં વખાણ કરે છે, તે મનુષ્ય કદી જીવી શકતો નથી.^{૪૫} હે ભારત! તમે મહાધનુર્ધારી તથા અમાપ પરાક્રમી પાંડવોના ત્યાગ કરીને, દુર્યોધનને મોટું ઐશ્વર્ય આપ્યું છે;^{૪૬} પરંતુ ઐશ્વર્યના મદથી મૂઢ થયેલો બલિ જેમ ત્રણ લોકના રાજ્યથી બ્રહ્મ થયો હતો, તેમ તમે દુર્યોધનને, થોડા સમયમાં રાજ્યથી બ્રહ્મ થયેલો જોશો.^{૪૭}

ઇતિ શ્રીમહાભારત ઉદ્યોગપ્રજાગર પર્વમાં
“વિદુરવાક્ય” એ વિષયનો
અધ્યાય ૩૮ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૯ મો

વિદુરનીતિ (ચાલુ)

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

અનીશ્વરેન્દ્ર્યં પુરુષો મવામવે સૂત્રગ્રોતા દારુ-
મયીવ યોષા । ધાત્રા તુ દિષ્ટસ્ય વશે કૃતોન્દ્ર્યં
તસ્માદ્દૃત્ત્વં શ્રવણે ધૃતોન્દ્રમ્ ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા:—સૂતર પરિવેલી લોકોની પુતળીની પેઠે આ પુરુષને વિધાતાએ દેવને અધીન કરેલો છે, તેથી એ ઐશ્વર્ય તથા અનૈશ્વર્યના સંબંધમાં સ્વતંત્ર નથી; માટે તમે (મને દોષ ન દેતાં) બોધવચનો કહો. હું તે ધૈર્યથી સાંભળવા તૈયાર છું.^૧

વિદુર બોલ્યા:—હે ભારત! સમયને અયોગ્ય વચન સાક્ષાત્ જીહ્વરૂપિ બોલે તો તેનું પણ અપમાન થાય છે અને તેની બુદ્ધિની અવજ્ઞા થાય છે.^૨ કોઈ દાનથી પ્રિય થાય છે, કોઈ પ્રિય બોલવાથી પ્રિય થાય છે, કોઈ મંત્ર તથા મૂળના બળથી પ્રિય થાય છે; પણ નિષ્કારણ પ્રિય લાગે તેજ ખરો પ્રિય છે.^૩ જે પોતાનેજ અપ્રિય હોય તે સન્નજન હોય, બુદ્ધિશાળી હોય તથા પંડિત હોય, તો પણ પ્રિય લાગતો નથી. જે પ્રિય હોય તેનાં સર્વ કાર્ય સારાં લાગે છે અને અપ્રિયનાં પાપભરેલાં લાગે છે.^૪ હે રાજા! મેં દુર્યોધનનો જન્મ થયો તે વખતેજ કહ્યું હતું કે, ‘તમે આ એક પુત્રને ત્યજી દો, કારણકે

એના ત્યાગથી સો પુત્રની વૃદ્ધિ થશે અને એના ત્યાગ ન કરવાથી સો પુત્રનો નાશ થશે.”^{૧૫} જે વૃદ્ધિ પરિણામે ક્ષય કરે તે વૃદ્ધિને શ્રેષ્ઠ માનવી નહિ, પણ જે ક્ષય પરિણામે વૃદ્ધિ કરે, તે ક્ષયજ શ્રેષ્ઠ માનવા જેવો છે. ^{૧૬} હે મહારાજ ! જે ક્ષય છેવટે વૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે તે ક્ષય નથી, પણ આ લોકમાં ક્ષય તો તેનેજ માનવો, કે જે મેળવ્યા પછી ઘણુનો નાશ કરે. ^{૧૭} હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! કેટલાએક ગુણથી સમૃદ્ધિવાળા હોય છે, ત્યારે કેટલાએક ધનથી સમૃદ્ધિવાળા હોય છે; તેમાંના ધનથી સમૃદ્ધિવાળા તથા ગુણરહિત એવાઓનો તમે ત્યાગ કરો.”^{૧૮}

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા:—“ હે વિદુર ! તમે જે બોલો છો, તે સર્વ પરિણામે હિતકારી તથા વિદ્વાનોને માન્ય છે. હું જાણું છું કે, જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જય છે; પરંતુ હું પુત્રને ત્યજી દેવા સમર્થ થતો નથી.”^{૧૯}

વિદુર બોલ્યા:—“ જે ઘણા ગુણવાન તથા વિનયસંપન્ન હોય છે, તે પ્રાણીઓનાં સ્વરૂપ દુઃખ તરફ પણ કદી બેઠકાર રહેતો નથી.”^{૨૦} જેઓ પરનિંદા કરવામાં, બીજાને દુઃખ દેવામાં, તથા પરસ્પર વિરોધ કરાવવામાં સતત યત્નપૂર્વક મંડી રહેનારા છે, જેઓનાં દર્શન પણ દોષ ઉત્પન્ન કરનારાં છે, જેઓના સહવાસમાં મહાન લય રહેલો છે, જેઓની પાસેથી પૈસા લેવામાં મોટો અનર્થ થાય છે, જેઓને પૈસા આપવામાં મોટો લય રહે છે, જેઓ એકબીજામાં ભેદ પડાવવાના સ્વભાવવાળા હોય છે, જેઓ કામી, નિર્લજ્જ તથા શક હોય છે, જેઓ પાપીતરીકે પ્રખ્યાત થયેલા છે, જેઓનો સહવાસ નિંદનીય ગણાય છે અને જેઓ બીજા મહાદોષોયુક્ત હોય છે, તે મનુષ્યોનો ત્યાગ કરવો—અર્થાત્ તેઓની સંગતિ કરવી નહિ; કારણકે મિત્રતાનું કારણ સમાપ્ત થતાંજ નીચ મનુષ્યમાં પ્રેમ, મિત્રતાનું કૃણ અને સ્નેહનું સુખ નાશ પામે છે તથા તેનું થોડું પણ ખુફે કરવામાં આવે એટલે તે મિત્રને અપવાદ આપવા તથા તેનો વિનાશ કરવા પ્રયત્ન કરે છે અને મૂર્ખતાને લીધે કોઈ રીતે શાંત થતો નથી; માટે તેવા નીચ, ક્રૂર તથા

ઉચ્છૃંખલ મનુષ્યોની સંગતિનો પ્રસંગ આવતાં વિદ્વાન પુરુષે બુદ્ધિથી સારી પેઠે વિચાર કરીને તેઓની સંગતિને દૂરથીજ ત્યજી દેવી.

જે મનુષ્ય દરિદ્રી, દીન તથા દુઃખી એવા પોતાના જ્ઞાતિજાનુપર કૃપા કરે છે, તેનાં પશુપુત્ર વૃદ્ધિ પામે છે અને તે પરમ કલ્યાણ ભોગવે છે; માટે જેઓ પોતાનું શુભ ઇચ્છતા હોય, તેઓ એ ન્યાતિલાઓની વૃદ્ધિ કરવી. ^{૨૧-૨૨} હે રાજેન્દ્ર ! માટે તમે પણ સારીરીતે કુળની વૃદ્ધિ થાય તે પ્રમાણે આચરણ કરો. હે રાજા ! જ્ઞાતિનો સત્કાર કરનારાનું કલ્યાણ થાય છે. ^{૨૩} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! જ્ઞાતિજનો ગુણરહિત હોય, તોપણ તેઓનું રક્ષણ કરવું જોઈએ; ત્યારે (પાંડવો તો) ગુણ સંપન્ન અને તમારી કૃપાની આકાંક્ષા કરનારા છે, તેઓને માટે કહેવુંજ શું ? ^{૨૪} હે રાજા ! તમે વીર પાંડવોના ઉપર કૃપા કરો અને હે પ્રભો ! તેઓને જીવિકામાટે કેટલાંએક ગામો આપો. ^{૨૫} હે રાજા ! એ પ્રમાણે કરવાથી લોકમાં તમને યશ પ્રાપ્ત થશે. હે તાત ! તમે વૃદ્ધ છો માટે તમારે પુત્રોને શિખામણ આપવી જોઈએ; ^{૨૬} અને મારે પણ હિત કહેવું જોઈએ. તમે મને તમારો હિતૈષી જાણો. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! હે તાત ! પોતાનું શુભ ઇચ્છનારા મનુષ્યે જ્ઞાતિજનોની સાથે વિરોધ કરવો નહિ, પણ તેઓની સાથે રહીને સુખો ભોગવવો. ^{૨૭} જ્ઞાતિજનોની સાથે ભોજન કરવું, વાતચિત કરવી તથા પરસ્પર પ્રેમ રાખવો; પણ કદી વિરોધ કરવો નહિ. ^{૨૮} આ લોકમાં જ્ઞાતિઓજ તારે છે અને જ્ઞાતિઓજ ડૂબાડે છે—સદ્વર્તનથી તારે છે અને દુર્વર્તનથી ડૂબાડે છે. ^{૨૯} હે રાજેન્દ્ર ! તમે પાંડવોપ્રત્યે સદ્વર્તન રાખો, એટલે હે માનદાતા ! તેઓથી વીંટાયલા તમે શત્રુઓથી પરાલભ પામશો નહિ. શ્રીમંત જ્ઞાતિજનને આશરે આવીને જે જ્ઞાતિજન પીડાય છે, તો હાથમાં ઝેરી બાણવાળા પારધીનો આશ્રય કરનારા મૃગનો વધ કરવાથી જેમ તે મૃગવધનું પાપ પારધીને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ શ્રીમંતને તે જ્ઞાતિલાના દુઃખનું પાપ પ્રાપ્ત થાય છે. ^{૩૦} હે નરશ્રેષ્ઠ ! યુદ્ધમાં

પાંડવોને મરેલા સાંભળીને અથવા તમારા પુત્રોને મરેલા સાંભળીને તમને પછીથી સંતાપ થશે, માટે તમે તે સંબંધી પ્રથમથી વિચાર કરો.^{૨૮} જીવિત અનિશ્ચિત છે, તેમાં જે કામ કરવાથી ખાટલે પડ્યા પડ્યા પશ્ચાત્તાપ કરવો પડે, તે કામ પ્રથમથીજ કરવું નહિ.^{૨૯} નીતિશાસ્ત્રકર્તા શુકાચાર્યસિવાય, બીજે કોઈ પણ પુરુષ અન્યાય નથી કરતો એમ નથી, પણ અન્યાય ધ્યાનમાં આવ્યા પછી બાકી રહેલાં કામમાં વિચારપૂર્વક વર્તવું, એ બુદ્ધિમાનોનું લક્ષણ છે.^{૩૦} હે નરેશ્વર! પૂર્વે દુર્યોધને પાંડવોપ્રત્યે જે પાપી વર્તન ચલાવ્યું છે, તે વર્તનનો બદલો કુળમાં વૃદ્ધ એવા તમારે વાળી આપવો જોઈએ.^{૩૧} હે નરશ્રેષ્ઠ! તમે પાંડવોને રાજ્યપદ ઉપર બેસાડવાથી લોકમાં નિર્દોષ થશે અને વિદ્વાનોમાં માન્ય થશે.^{૩૨} જે મનુષ્ય ધીર પુરુષોનાં સારાં વચ્ચનોનાં પરિણામનો વિચાર કરીને કાર્ય કરવાનો નિશ્ચય કરે છે, તે ઘણો કાળ ચશસ્ત્રી રહે છે.^{૩૩} મહાકુશળ પુરુષે ઉપદેશેઠા જ્ઞાનમાંથી જાણવા જેવું જાણ્યું નહિ અથવા જાણ્યા છતાં તે પ્રમાણે વર્તન કર્યું નહિ, તો તે ઉપદેશેષું જ્ઞાન નિષ્ફળ છે.^{૩૪} જે મનુષ્ય પરિણામે પાપકળ આપનારાં કર્મને જાણીને તેના આરંભજ કરતો નથી, તે અભ્યુદય પામે છે;^{૩૫} પરંતુ જે પૂર્વે કરેલાં પાપનો વિચાર કર્યા વિના પાપજ કર્યા કરે છે, તે દુર્બુદ્ધિવાળા મનુષ્યને અગાધ ભયંકર નરકમાં નાખવામાં આવે છે.

હાહ્યા મનુષ્યે મસક્ત કુટુબાનાં આ છ દારો લક્ષ્યમાં રાખવાં અને સંપત્તિની વૃદ્ધિની ઇચ્છાવાળાએ એ દારોનું નિત્ય રક્ષણ કરવું. જેમકે, મદિરાપાનથી થયેલો મદ, નિદ્રા, અન્યના ગુપ્ત હૃતને ન ઝાળજવો તે, પોતાના મુખનો તથા નેત્રનો વિકાર, દુષ્ટ મંત્રીનો વિશ્વાસ અને મૂર્ખ હૃત-આ દારો જાણીને હે રાજા! જે તેને સાચવી રાખે છે અને ધર્મ, અર્થ તથા કામ-આ ત્રિવર્ણનું સેવન કરે છે, તે શત્રુના માથાપર પગ મૂકે છે. બૃહસ્પતિ જેવાને પણ શાસ્ત્રના અધ્યયનવિના અથવા વૃદ્ધોની સેવા કર્યા વિના ધર્મ તથા અર્થનું જ્ઞાન થતું નથી. સમુદ્રમાં પડેલું

નાશ પામ્યું, ન સાંભળનારાને કહેલું વચન મિથ્યા ગયું, અવિવેકીનું શાસ્ત્રાધ્યયન નષ્ટ થયું અને અશિવિના રાજમાં હોમેલું નાશ પામ્યું સમજવું.

બુદ્ધિમાન મનુષ્યે બુદ્ધિવટે પરીક્ષા કરી, પોતાના અનુભવવટે વારંવાર કાર્યની યોગ્યતાનો નિશ્ચય કરી, બીજાથી તેના ગુણદોષ સાંભળી, જાતે નજરે જોઈ તથા સારી પેઠે માહિતી મેળવ્યા પછી હાહ્યા મનુષ્યોની મિત્રતા કરવી. વિનય અપકીર્તિનો નાશ કરે છે, પરાક્રમ અનર્થનો નાશ કરે છે, ક્ષમા નિત્યકોધનો નાશ કરે છે અને સદાચાર કુલક્ષણનો નાશ કરે છે. હે રાજા! ભોગ્ય વસ્તુની સામગ્રી, જન્મસ્થાન, ઘર, આચરણ, ભોજન અને વસ્ત્ર-એ ઉપરંથી કુળની પરીક્ષા કરવી. જીવન્મુક્ત પુરુષ પણ સમીપમાં આવેલી ઇષ્ટ વસ્તુનો નિષેધ કરતો નથી, તો પછી વિષયાસક્ત તને માટે કહેવુંજ શું? શાણાને સેવનાર, વિદ્વાન, ધાર્મિક, આંખને પ્રિય લાગે તેવો, મિત્રવાળો અને મધુર વાણીવાળો જે સ્નેહી હોય, તેનું પરિપાલન કરવું. કુલીન હોય કે અકુલીન હોય, પણ જે મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરતો નથી, ધર્મની અપેક્ષા રાખે છે, વૃત્તિ સરળ રાખે છે અને દુષ્ટકાર્યમાં લગ્ન રાખે છે, તે સંકટો કુલીનો કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે. જે બે મિત્રોના મનસાથે મન, બુદ્ધિસાથે બુદ્ધિ અને ગુપ્ત વિચાર સાથે ગુપ્ત વિચાર મળતા આવે છે, તે બન્નેની મિત્રતા ક્ષીણ થતી નથી. વિદ્વાન મનુષ્યે દુર્બુદ્ધિવાળા મૂર્ખ મનુષ્યનો ઘાસથી ઢંકાયેલા કૂવાની પેઠે ત્યાગ કરવો; કારણકે તેવાની મૈત્રી નાશ પામે છે. હાહ્યા માણસે ગર્વિષ, મૂર્ખ, કોપી, સાહસિક અને ધર્મબ્રષ્ટ મનુષ્યની મૈત્રી કરવી નહિ; પણ કૃતજ્ઞ, ધાર્મિક, સત્યનિષ્ઠ, મોટા મનવાળો, દૃઢ ભક્તિવાળો, જિતેન્દ્રિય, સ્થિતિમાં રહેનારો અને આપણને ન છોડનારો, એવો મિત્ર કરવો. ઇન્દ્રિયોને વિષયોમાં ન જવા દેવી, એ કામ મૃત્યુ કરતાં પણ વધારે કઠિન છે; અને ઇન્દ્રિયોની અતિશય છૂટ તે દેવતાઓનો પણ નાશ કરે છે. કેમકે વૃત્તિ, સર્વ પ્રાણીપ્રત્યે અદેખાઈનો ત્યાગ, ક્ષમા, ધૈર્ય અને મિત્રોનો આ-

દર એને વિદ્વાનો આયુષ્ય વધારનારાં કહે છે.

કોઇપણ કાર્ય અન્યાયને લીધે બગડ્યું હોય તેને દૃઢ નિશ્ચયપૂર્વક ન્યાયથી પાછું પૂર્વ સ્થિતિમાં લાવવું, એ ઉત્તમ પુરુષનું વ્રત છે. જે મનુષ્ય આવનારાં દુઃખનો ઉપાય જાણે છે, દુઃખ સમયમાં દૃઢ નિશ્ચય રાખે છે અને દુઃખ ગયા પછી બાકીનું કાર્ય કેમ કરવું તે જાણે છે, તે અર્થથી ભ્રષ્ટ થતો નથી મનુષ્ય મન, વાણી અને કર્મથી જે કામ વારંવાર કરે છે, તે કામ તેને ખેંચી જાય છે, માટે મનુષ્યે કલ્યાણકારક કર્મજ કરવાં. મંગલ વસ્તુનો સ્પર્શ, સહાયસંપત્તિ, શાસ્ત્રજ્ઞાન, ઉદ્યમ, સરળતા અને સત્પુરુષોનું વારંવાર દર્શન-એ સર્વ સમૃદ્ધિ આપનારાં છે. ઉદ્યોગપરાયણતા લક્ષ્મી, લાભ અને શુભનું મૂળ છે. ઉદ્યોગપરાયણ મનુષ્ય મોટો થઇ પડે છે; અને અક્ષય સુખ ભોગવે છે. હે તાત ! સત્તાવાન મનુષ્યે હમેશાં સર્વના ઉપર ક્ષમા રાખવી એના જેવું લક્ષ્મીકારક અને હિતાવહ બીજું કંઈ નથી. શક્તિવશરના મનુષ્યે સર્વ ઉપર ક્ષમા રાખવી, સમર્થ મનુષ્યે ધર્મને માટે ક્ષમા રાખવી અને જેને અર્થ તથા અનર્થ સમાન છે, તેને પણ ક્ષમા નિત્ય હિતાવહ છે. ૩૯-૧૦ જે સુખનું સેવન કરતાં મનુષ્ય ધર્મ તથા અર્થથી ભ્રષ્ટ થતો નથી તે સુખ ઇન્દ્રિયપૂર્વક સેવવું, પણ મૂઢની પેઠે અત્યંત વિષયપરાયણ થવું નહિ. ૧૧ દુઃખાતુર, પ્રમત્ત, નાસ્તિક, આળસુ, ઇન્દ્રિયાધીન અને નિરુત્સાહી, એટલાઓની પાસે લક્ષ્મી વાસ કરતી નથી. ૧૨ સરળતાવાળો પુરુષ સરળતાને લીધે અચેત્ન્ય કામ કરવામાં શરમાય છે, ત્યારે તેને રૂઢિબુદ્ધિવાળાઓ અશક્ત માનીને સતાવ્યા કરે છે. ૧૩ અતિ આર્ય, અતિ ઉદાર, અતિશૂર, અતિશય વ્રતનિષ્ઠ અને હઠાપણનું અભિમાન રાખનારા પુરુષની પાસે લક્ષ્મી ભયથી જતી નથી. ૧૪ લક્ષ્મી અતિશય ગુણવાન પાસે રહેતી નથી, તેમ અત્યંત ગુણહીનની પાસે પણ રહેતી નથી. લક્ષ્મી ગુણને આહતી નથી અને ગુણહીન પણથી પણ પ્રસન્ન થતી નથી. ઉન્મત્ત ગાયના જેવી અધ લક્ષ્મી કોઇક ઠેકાણે જ સ્થિર રહે છે. ૧૫

અમિહોત્ર પાળવું એ વેદાધ્યયનનું ફળ છે, સુશીલતા અને સદાચરણ એ શાસ્ત્રાધ્યયનનું ફળ છે, રતિસુખ અને પુત્રપ્રાપ્તિ એ સ્ત્રી પરણ્યાનું ફળ છે અને દાન તથા ભોગ એ ધનનું ફળ છે. ૧૬ જે મનુષ્ય અધર્મથી સંપાદન કરેલા ધનવડે પરલોકના સાધનભૂત યજ્ઞ, દાન વગેરે કરે છે તે, મરણ પછી, ધન કુમાર્ગથી આવેલું હોવાને લીધે યજ્ઞ, દાન વગેરેનું ફળ ભોગવતો નથી. ૧૭ જંગલમાં, ભયંકર ઝાડીમાં મોટી આપત્તિમાં, ગભરાટના સમયમાં અને હથિયારો ઉગામેલાં હોય તે વખતે હૃદયબળવાળાઓને ભય લાગતો નથી. ૧૮ ઉદ્યોગ, ઇન્દ્રિયનિયંત્રક, દક્ષતા, સાવધાની, ધૈર્ય, સ્મરણશક્તિ અને વિચારપૂર્વક કાર્યારંભ, એને ઐશ્વર્યનું કારણ જાણો. ૧૯ તપસ્વીઓનું બળ તપ છે, બ્રહ્મવેત્તાઓનું બળ બ્રહ્મ છે, દુર્જનોનું બળ હિંસા છે અને ગુણવાનો બળ ક્ષમા છે. ૨૦ જળ, મૂળ, ફળ, દૂધ, હવિષ. બ્રાહ્મણની ઇન્દ્રિય-અર્થાત તેની આજ્ઞા પ્રમાણે કરવું તે, શુરુનું વચન અને ઔષધ, આ આઠના સ્વીકારથી ઉપવાસાદિ વ્રતનો ભંગ થતો નથી. ૨૧ પોતાને જે પ્રતિકૂળ લાગે તે બીજા પ્રત્યે પણ કરવું નહિ, આ એકંદર ધર્મ છે અને ઇન્દ્રિયપ્રમાણે વર્તવાથી અધર્મ થાય છે. ૨૨

શાંતિથી ક્રોધને જિતવો, સૌજન્યથી દુર્જનને જિતવો, દાનથી કૃષણને જિતવો અને સત્યથી અસત્યને જિતવું. ૨૩ સ્ત્રી, કળ, આળસુ, બીકણ, ક્રોધી, અભિમાની, ચોર, કૃતઘ્ની અને નાસ્તિક, એટલાનો વિશ્વાસ કરવો નહિ. ૨૪ જે નિત્ય અભિવંદન કરવાના સ્વભાવવાળો તથા વૃદ્ધોની સેવા કરનારો હોય છે તેનાં કીર્તિ, આયુષ્ય, યશ તથા બળ સારી પેઠે વૃદ્ધિ પામે છે. ૨૫ જે ધન અત્યંત કષ્ટથી મળતું હોય, ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરવાથી મળતું હોય અથવા શત્રુને પગે પડવાથી મળે તેમાં તમે મન ધાલો નહિ. ૨૬ વિદ્યાવિનાનો પુરુષ શોચનીય છે, પ્રભાવિનાનું મેથુન શોચનીય છે, અવિકાવિનાની પ્રભા શોચનીય છે અને રાખવિનાનું રાજ્ય શોચનીય છે. ૨૭ પ્રાણીઓને મુસાફરીથી ઘડપણ આવે છે,

પર્વતોને પાણીથી ઘડપણુ આવે છે, સ્ત્રીઓને અસભોગથી ઘડપણુ આવે છે અને કંઠોર વાણી એ મનને ઘરડું કરી દે છે.^{૭૮} અનભ્યાસ વેદને મલિન કરે છે, વ્રતનો ત્યાગ બ્રાહ્મણને મલિન કરે છે, બાલ્હીક દેશ પૃથ્વીને મલિન કરે છે અને અસત્ય ભાષણ, પુરુષને મલિન કરે છે.^{૭૯} કોઈપણ વાતનું કુત્હલ સાધ્વી સ્ત્રીને મલિન કરે છે અને પ્રવાસ સ્ત્રીને મલિન કરે છે.^{૮૦} સોનાને રૂપું મલિન કરે છે, રૂપાને કથિર મલિન કરે છે, કથિરને સીસું મલિન કરે છે અને સીસાને માટી મલિન કરે છે.^{૮૧} પુષ્કળ ઉઘવાથી નિદ્રાને જિતવાનો, કામતૃપ્તિથી સ્ત્રીને હરાવવાનો, લોકડાં નાખવાથી અગ્નિને જિતવાનો અને પુષ્કળ પીવાથી મદિરાનો પરાજય કરવાનો યત્ન ન કરવો.^{૮૨} જેણે દાનથી મિત્રને વશ કર્યો છે, યુદ્ધથી શત્રુઓને જિત્યા છે અને ખાનપાનથી સ્ત્રીઓને વશ કરી છે, તેનું જીવિત સફળ છે.^{૮૩}

હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! હજાર નાણાંવાળા પણ જીવે છે અને સોવાળા પણ જીવે છે, માટે તમે (આખા રાજ્યની) ઇચ્છા છોડી દો; કારણ કે કોઈપણ સ્થિતિમાં જીવાતું નથી એમ નથી.^{૮૪} આ પૃથ્વીમાંનું ધન, ધાન્ય, પશુ અને સ્ત્રીઓ-એ સર્વ એકને મળે તોપણ તેને તૃપ્તિ થતી નથી. એ જોઈને ડાહ્યો મનુષ્ય મોહ પામતો નથી.^{૮૫} હે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા! હું તમને ફરીથી પણ કહું છું કે, જો તમારી પોતાના પુત્રોમાં અને પાંડવોમાં સમાન ભાવના હોય તો તમે તે બન્નેપ્રત્યે સમાનતાથી વર્તો.^{૮૬}

અધ્યાય ૩૬ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪૦ મો વિદુરનીતિ (ચાલુ)

॥ વિદુર ઉવાચ ॥

યોડમ્યર્ચિતઃ સદ્વિરસજ્જમાનઃ કરોત્યર્થ
શક્તિમહાપયિત્વા શિષ્ટં યશસ્તં સમુપૈતિ સંત-
મલં પ્રસન્ના હિ સુખાય સંતઃ ॥ ૧ ॥

વિદુરે કહ્યું:-જે સજ્જનોથી માન પામ્યા છતાં અભિમાનરહિત થઈને પોતાની શક્તિપ્રમાણે કામ કરે છે, તે ભલા માણસને તત્કાળ યશ પ્રાપ્ત થાય છે; કારણકે પ્રસન્ન થયેલા સજ્જનો સુખ આપવા સમર્થ છે.^૧ જે મનુષ્ય બીજાઓથી અડચણ ન આવ્યા છતાં અધર્મવાળા મોટા અર્થલાભનો પણ ત્યાગ કરે છે, તે જૂની કાંચળીનો ત્યાગ કરનારા સર્પની પેઠે દુઃખોથી મુક્ત થઈને સુખે નિદ્રા લે છે.^૨ અસત્ય બોલીને વિજય મેળવવો, રાજા પાસે ચાડી ખાવી અને ગુરુ આગળ મિથ્યા આચ્છાદ કરવો, એ બ્રહ્મહત્યાતુલ્ય છે.^૩ ઈર્ષ્યા કરવી એ ખરેખર મૃત્યુજ છે, વધારે પરતું બોલવું એ લક્ષ્મીનો નાશ કરે છે, ગુરુની સેવા ન કરવી, ઉતાવળ કરવી અને આત્મશ્રદ્ધા કરવી-એ ત્રણ વિદ્યાના શત્રુ છે.^૪ આગસ, મહમોહ, અપંગતા, વાતોડાપાણું, ઉદ્વેગ, અભિમાન અને લોભ, આ સાત સર્વદા વિદ્યાર્થીઓના દોષ મનાય છે. સુખની ઇચ્છાવાળાને વિદ્યા ક્યાંથી મળે? અને વિદ્યાની ઇચ્છાવાળાને સુખ ક્યાંથી મળે? માટે સુખની ઇચ્છા રાખનારે વિદ્યાનો ત્યાગ કરવો અને વિદ્યાની ઇચ્છા રાખનારે સુખનો ત્યાગ કરવો.^{૫,૬} અગ્નિ લોકડાંથી તૃપ્ત થતો નથી, મહાસમુદ્ર નદીઓથી તૃપ્ત થતો નથી, મૃત્યુ સર્વપ્રાણીઓથી તૃપ્ત થતું નથી અને સ્ત્રી પુરુષોથી તૃપ્ત થતી નથી.^૭ હે રાજા! આશા ધૈર્યનો નાશ કરે છે, કાળ સમૃદ્ધિનો નાશ કરે છે, ક્રોધ લક્ષ્મીનો નાશ કરે છે, કૃપણતા યશનો નાશ કરે છે, અરક્ષણ પશુઓનો નાશ કરે છે અને ક્રોધ પામેલો એક બ્રાહ્મણ આખા દેશનો નાશ કરે છે.^૮

હે રાજા! બકરાં, કાંસુ, રૂપું, મધ, ઝેર ચુસનારે મહોર, પક્ષી, વૈદિક બ્રાહ્મણ, વૃદ્ધ શાતિજન અને પડતિમાં આવેલો કુલીન, એટલાં તમારે ઘેર સદૈવ રહો.^૯ બકરો, બળદ, ચંદન, વીણા, આરસો, મધ, ઘી, લોહું, તાંબાનું પાત્ર, શંખ, શાલિગ્રામ અને ગોરોચન, આટલી મંગળકારક વસ્તુઓ દેવ, બ્રાહ્મણ તથા અતિથિઓની

પૂજાને માટે ધરમાં રાખવી એમ મનુષ્યે કહ્યું છે.^{૧૦,૧૧} હે તાત! હું તમને આ સર્વોત્તમ પુણ્ય-કારક અને મંગળદાયક કહું છું કે, કામ, ભય કે લોભથી જીવિતને માટે પણ કદી ધર્મનો ત્યાગ કરવો નહિ. ^{૧૨} ધર્મ નિત્ય છે અને સુખ-દુઃખ અનિત્ય છે; તેમજ જીવ નિત્ય છે અને તેના કારણરૂપ અવિદ્યા-અજ્ઞાન અનિત્ય છે; માટે તમે અનિત્યનો ત્યાગ કરીને નિત્યવસ્તુમાં નિષ્ઠા રાખો અને સંતુષ્ટ રહો; કારણ કે સંતોષ એ મોટો લાભ છે.^{૧૩} મહાબળવાન અને મહાન મહિમાવાળા રાજાઓ ધનધાન્યથી ભરેલી પૃથ્વી ઉપર રાજ્ય કરીને તે રાજ્યો તથા વિશાળ વૈભવોનો ત્યાગ કરી મૃત્યુને વશ થયા છે તે ધ્યાનમાં લો. ^{૧૪} હે રાજા! દુઃખ વેઠીને મોટો કરેલો પુત્ર મરણ પામતાં મનુષ્યો તેને ઉપાડીને પોતાના ઘરમાંથી દૂર લઈ જાય છે, કેશ છૂટા મૂકીને દયાજનક સ્વરથી તેનું રુદન કરે છે અને પછી તેને ચિતામાં કાઢી પેઠે મૂકી દે છે! ^{૧૫} મરણ પામેલા મનુષ્યનું ધન બીજાં જાય છે; પક્ષીઓ અને અગ્નિ તેના શરીરની સાત ધાતુઓને ખાય છે અને તે મરનારો પુણ્ય તથા પાપ એ બન્નેથી વીંટાઈને તેની સાથે પરલોકમાં જાય છે. ^{૧૬} હે તાત! પુષ્પફળવિનાના ઝાડનો જેમ પક્ષીઓ ત્યાગ કરે છે, તેમ મરનારના દેહનો ત્યાગ કરીને જ્ઞાતિવાળાઓ, સ્નેહીઓ અને પુત્રો પાછા વળે છે. ^{૧૭} અગ્નિમાં નાખેલા પુરુષની પાછળ તેનું પોતાનું કરેલું કર્મ જાય છે, માટે પુરુષે પ્રયત્નથી ધીરે ધીરે ધર્મનો સંગ્રહ કરવો. ^{૧૮} આ લોકથી ઉપર રહેલા સ્વર્ગથી તથા આ લોકથી નીચે પાતાળમાં મહાન અંધતામિસ્ર નામનું નરક છે, તે નરક ઇંદ્રિયોને મહા મોહ કરનાર જાણે. તે નરક તમને પ્રાપ્ત ન થાઓ. ^{૧૯} હે રાજા! મારાં આ વચન સાંભળીને તમે જો તે સર્વ જાણવા સમર્થ થશો, તો મનુષ્યલોકમાં ઉત્તમ યશ પામશો અને તમને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં ભય થશે નહિ. ^{૨૦}

હે ભારતા! જીવ એ એક નદી છે; તેમાં પુ-

ણ્ય એ ઓવારો છે, બ્રહ્મ તેનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે, ધૈર્ય તેના કિનારો છે અને દયા તેના તરંગ છે. તેમાં જે પુણ્યકર્મવાળો પુરુષ સ્નાન કરે છે-અર્થાત્ આત્મનિમગ્ન થાય છે, તે પવિત્ર થાય છે. લોભરહિત સ્થિતિ એજ પુણ્ય છે. ^{૨૧} કામ તથા ક્રોધરૂપી મગરવાળી અને પાંચ ઇંદ્રિયરૂપી જળવાળી સંસારનદીમાં ધૈર્યરૂપ નૌકાનો આશ્રય કરીને તમે જન્માદિ દુઃખોને તરી જાઓ. ^{૨૨} કયું કાર્ય કરવું અને કયું ન કરવું, એ સંબંધમાં જે જ્ઞાનવૃદ્ધ, ધર્મવૃદ્ધ, વિદ્યાવૃદ્ધ અને વયોવૃદ્ધ પોતાના સંબંધીને માન આપીને પૂછે છે, તે કોઈ દિવસ મુંઝાતો નથી. ^{૨૩} કામવાસનાને અને ખાઉધરાપણને ધૈર્યથી જિતી શિવ તથા ઉદરને દોષથી બચાવવાં, દષ્ટિવડે સારી રીતે જોઈને વસ્તુ લેવાથી તથા પવિત્ર જગાએ પગલું મૂકવાથી હાથ તથા પગનું દોષથી રક્ષણ કરવું, મનવડે પરસ્ત્રી વગેરેનાં દર્શનથી અટકાવી નેત્રની તથા દુષ્ટશબ્દથી અટકાવી કાનની રક્ષા કરવી; અને નિયમમાં રાખવારૂપી કર્મવડે મન તથા વાણીની રક્ષા કરવી. ^{૨૪} નિત્ય યોગ્ય સમયે સ્નાનસંધ્યા કરનારો, નિત્ય જનોઈ ધારણ કરનારો, નિત્ય વેદાધ્યયન કરનારો, પતિતના અન્નનો ત્યાગ કરનારો, સત્ય બોલનારો અને ગુરુની સેવા કરનારો બ્રાહ્મણ બ્રહ્મલોકથી બ્રહ્મ થતો નથી. ^{૨૫} જે ક્ષત્રિય વેદનો અભ્યાસ કરી, અસિદ્ધોત્તર કરી, યજ્ઞોથી દેવોનું યજ્ઞન કરી તથા પ્રજનનું પાલન કરીને ગૌ-બ્રાહ્મણને માટે શસ્ત્રથી હણાય છે અથવા સંગ્રામમાં હણાય છે, તે પવિત્ર ચિત્તવાળો થઈને સ્વર્ગમાં જાય છે. ^{૨૬} જે વૈશ્ય વેદાધ્યયન કરી, યોગ્ય સમયે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને આશ્રિતોને ધનનો વિભાગ આપી ગાર્હપત્ય, આહવનીય તથા દક્ષિણામિ-આત્રણ અમિનો પવિત્ર પુણ્યકારક ધૂમારો સુધી મરણ પામે છે, તે સ્વર્ગમાં દિવ્ય સુખો ભોગવે છે. ^{૨૭} બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યની અનુક્રમે યથાયોગ્ય સેવા કરનારો શૂદ્ર, તેઓ સંતુષ્ટ થવાથી દુઃખરહિત તથા પાપરહિત થાય છે અને દેહ-ત્યાગ કરીને સ્વર્ગનાં સુખો ભોગવે છે. ^{૨૮} હે રાજા! મેં તમને આ ચારે વર્ણનો ધર્મ કહ્યો. તે

કહેવાનું કારણ તમે એ બાણો કે, પાંડુપુત્ર યુધિ-
શિર પૃથ્વીપાલનરૂપી ક્ષાત્રધર્મથી ભ્રષ્ટ થાય છે,
માટે તેને રાજધર્મમાં જોડો.^{૨૯}

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા:-હે સૌમ્ય! તમે મને નિત્ય
જે ઉપદેશ કરો છો તે સત્ય છે; અને તમારા
કહેવાપ્રમાણે કરવું એવીજ મારી પણ બુદ્ધિ
થાય છે.^{૩૦} પાંડવો પ્રત્યે હમેશાં મારી એવી બુદ્ધિ

થાય છે, પણ તે દુર્યોધનનો મેળાપ થતાં પાછી
ફરી ભય છે.^{૩૧} કોઈ પણ પ્રાણી દેવનું ઉલ્લંઘન
કરવા સમર્થ નથી. દેવ એજ ખરું છે અને પુરુષ-
યત્ન તેની આગળ નિરર્થક છે, એમ હું માનું છું.

ઇતિ શ્રીમહાં ઉદ્યોગં પ્રજાગરપર્વમાં
“વિદુરવાક્ય” એ વિષયનો
અધ્યાય ૪૦ મે સમાપ્ત.

પ્રજાગરપર્વ સમાપ્ત.

સનત્સુજાત પર્વ

અધ્યાય ૪૧ મો

વિદુરે સનત્સુજાતની પ્રાર્થના કરી.

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

अनुक्तं यदि ते किंचिद्वाचा विदुर विद्यते ॥

तन्मे शुश्रूषतो ब्रूहि विचित्राणि हि माषसे॥૧॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા:-હે વિદુર! તમે વાણીવડે
હજી જે ન કહ્યું હોય તે મને કહો; હું શ્રવણ
કરવાની ઇચ્છાવાળો છું કારણ કે તમે અદ્ભુત
ભાષણ કરો છો.^૧

વિદુર બોલ્યા:-હે ભરતવંશી ધૃતરાષ્ટ્ર!
પુરાતન એવા સનાતન નામધારી કુમાર સનત્સુ-
જાતમુનિ કહે છે કે, મૃત્યુ (જન્મમરણના પ્રવાહ-
રૂપ સંસાર) નથી.^૨ હે મહારાજ! સર્વ બુદ્ધિ-
માનોમાં શ્રેષ્ઠ તે મુનિ તમારા હૃદયમાં રહેલા ગુ-
પ્ત તથા પ્રકટ પ્રશ્નોના ઉત્તર કહેશે.^૩

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા:-હે વિદુર! સનાતન એવું
જેનું બીજું નામ છે તે સનત્સુજાત મુનિ મને જે
કહે તે તમે સારીપેઠે બાણતા નથી શું? જો તમારું
જ્ઞાન કંઈ બાકી હોય તો તમેજ મને તે કહો.^૪

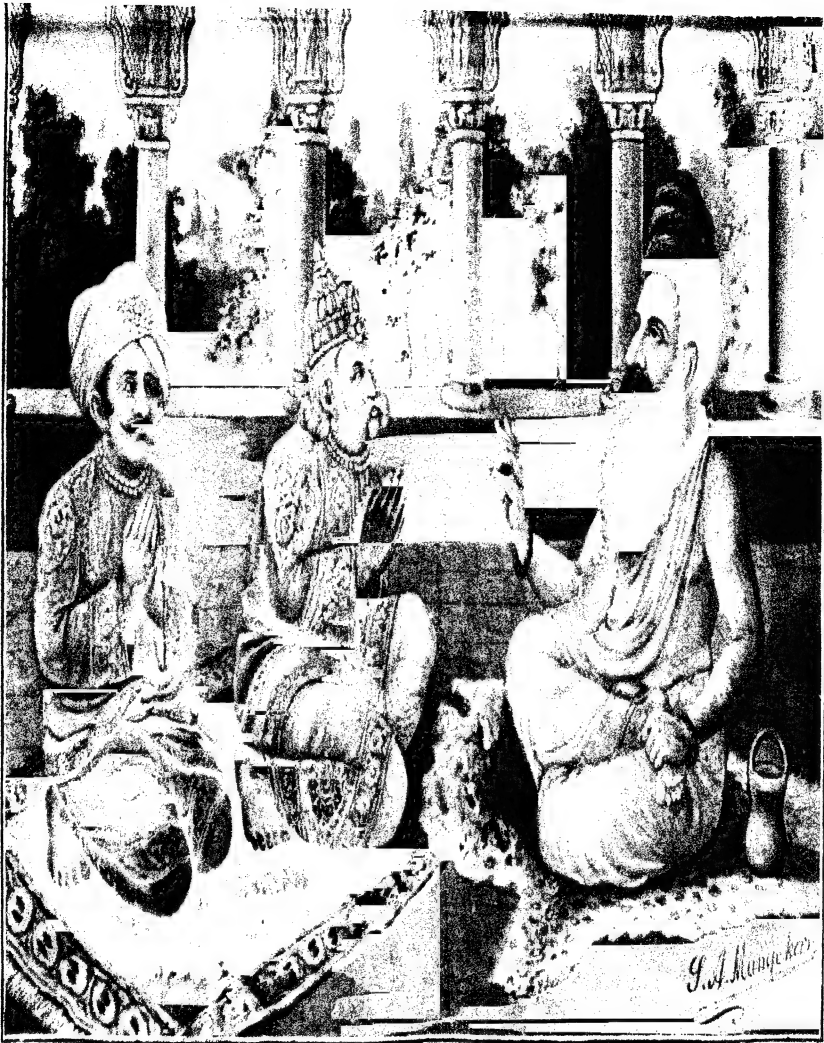
વિદુર બોલ્યા:-હું શૂદ્રયોનિમાં ઉત્પન્ન
થયો છું, માટે એ (નીતિ) ઉપરાંત બીજું (બ્રહ્મ-
જ્ઞાન) કહેવા મારે અધિકાર નથી. બ્રહ્મવિદ્યાના
સળધમાં સનત્સુજાતની બુદ્ધિ સ્થિર થયેલી છે, એ
હું બાણ છું.^૫ જે બ્રાહ્મણયોનિમાં ઉત્પન્ન થયો

હોય, તે પરમ શુદ્ધ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરે તોપણ
તેને દેવો નિંદતા નથી; માટેજ હું તમને
સનત્સુજાતથી જ્ઞાન મેળવવા કહું છું.^૬

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા:-હે વિદુર! મને આ દેહ-
વડે આ લોકમાંજ તે પુરાતન સનત્સુજાત મુનિનો
સમાગમ કેવી રીતે થાય તે તમે કહો.^૭

વૈશંપાયને કહ્યું:-હે ભરતવંશી જનમે-
જ્ય! તે સાંભળીને વિદુરે તે ત્રિવ્રતધારી
ઋષિનું ચિંતન કર્યું. ઋષિએ તે ચિંતન
બાણીને વિદુરને દર્શન આપ્યાં.^૮ વિદુરે
શાસ્ત્રોક્ત મધુપર્કોદિક કર્મવડે ઋષિનો સત્કાર
કર્યો અને તે વિશ્રાંતિ લઈને સ્વસ્થ બેઠા પછી
વિદુર તેમનાપ્રત્યે બોલ્યા:-^૯ “હે ભગવન!
ધૃતરાષ્ટ્રના મનમાં કંઈક શંકા ઉત્પન્ન થઈ છે,
પરંતુ તેનું સમાધાન મારે કરવું યોગ્ય નથી;
માટે તમે એને તે કહેવા યોગ્ય છો કે,^{૧૦} જે
સાંભળીને આ રાજા સર્વ દુઃખોનું ઉલ્લંઘન
કરે તથા લાભ-હાનિ, પ્રિય-અપ્રિય, જરા-
મૃત્યુ, ભય, અક્ષમા, ભૂખ, તરસ, મદ, ઉત્તમ
ઔશ્ધ્ય, અકચિ, આળસ, કામ, ક્રોધ, ક્ષય અને
ઉદય, આ સર્વ એને બાધ કરે નહિ.”^{૧૧}

ઇતિ શ્રીમહાં ઉદ્યોગં સનત્સુજાતીય પર્વમાં
“વિદુરે કરેલી સનત્સુજાતની પ્રાર્થના” એ
વિષયનો અધ્યાય ૪૧ મે સમાપ્ત.

માર્ગે સત્સંગના ધુરાણ પ્રત્યેના ઉપદેશમાંથી આટલું તો બ્રહ્મતાજ નહિ કે:- જન્મ-મરણ, પાપ-દુઃખ, વગેરે જે વારંવાર થયાજ કરે છે; તેનું મૂળ કારણ-“અજ્ઞાન”જ છે. એ શત્રુ પોતેજ એવાં તેવાં અનેક રૂપે માનવનાં તન મન ઉપર શિકારી પેડે ચડી બેસીને ચૂસી રહ્યા છે, દુઃખમાં સુખશુદ્ધિ, અનિત્યમાં નિત્યશુદ્ધિ, વગેરે પણ તેનાં એવાં દુઃખ સંતાન છે કે તે ઉદર પરે પુક્રી પુક્રીને માનવનું મદગુણ સંપત્તિ રૂપી સર્વસ્વ હોઈયાં કરી રહ્યાં છે; અને તેથીજ તે બિચારો અનિત્ય ધનવંચનના ચુકામ બની રહ્યો છે! હે માનવ બંધુ! એ અજ્ઞાન શત્રુનો જો તારે જડ મૂળથી નાશજ કરવો હોય; અને તે કામ માટે જો તારે-પરમસુહૃદ, સુખદ અને સમર્થ સદાયકર્મજનક હોય, તો તો આપણા ઋષિ મુનિઓએ વેદ-કાગથીજ “જ્ઞાન” નામે એક મહામ્પરોપકારી મિત્ર સર્વને માટે તૈયારજ કરી રાખ્યો છે કે જે તેના સમાયમીનું નુર્વની પરે ધમનો માર્ગ દર્શાવ્યા કરે; અને વળી રસને ચાલવાની ગતિ માંત્ર પણ એવી આપ્યા કરે કે જેથી દુષ્ટ શત્રુ અજ્ઞાનનો તો એના જડમગ તથા કર્મજ પરિવાર સાથે ધાવજ નીકળી જાય! આત્રી અકામ કર્મોથી તો એવાં ન થતાં ઉલ્લેખ શત્રુ ખીચશે.

અધ્યાય ૪૨ મો સનત્સુજાતનો ઉપદેશ*

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતો રાજા ધૃતરાષ્ટ્રો મનીષી સંપૂજ્ય વાક્યં
વિદુરેરિતં તત્ । સનત્સુજાતં રહિતે મહાત્મા
યપ્રચ્છં બુદ્ધિં પરમાં બુભૂપન્ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયને કહ્યું:-પછી બુદ્ધિમાન તથા
મહાત્મા ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા વિદુરનાં કહેલાં તે વાક્ય-
ને સારી રીતે અભિનંદન આપી, પોતે પરબ્રહ્મ-
રૂપ થવાની ઈચ્છાથી એકાંતમાં સનત્સુજાતને
બ્રહ્મવિદ્યા પૂછવા લાગ્યા.^૧

* સનત્સુજાત પર્વનો આ ભાગ મંભાર જ્ઞાન-
થી ભરપૂર છે. ભગવાન ભાષ્યકારે પણ આ ભાગ
ઉપર ભાષ્ય લખેલું છે, એજ એના ગૌરવને માટે
પૂરતું પ્રમાણ છે. એ જ્ઞાન વાચકોને સારી રીતે
સમજાય એ ઉદ્દેશથી આ ભાગનું માત્ર ભા-
ષાંતર ન આપતાં ત્રણ શ્લોકો તથા રીકા પણ
આપ્યાં છે. ભા. ક.

૧-રીકાકાર પંડિત નીલકંઠે આ સનત્સુજાત
સંહિતાનું વ્યાખ્યાન કરતાં લખે છે કે, ઉદ્યોગ
પર્વના સનત્સુજાત પર્વમાં ભાષ્યકાર શ્રીશંકરા-
ચાર્ય વગેરેએ વ્યાખ્યાન કરેલા તથા હમણાં મળી
આવતાં પુસ્તકોમાં રહેલા પાંદોને અને શ્લોકોને
ગુણસંગ્રહ ન્યાયથી એકઠા કરીને આ વ્યા-
ખ્યાન કરાય છે.

ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા મનીષી એટલે શાસ્ત્રના સંસ્કાર-
યુક્ત બુદ્ધિવાળા હતા. તેમણે એકાંતમાં પરમબુદ્ધિ
એટલે પરવિદ્યાનો પ્રશ્ન કર્યો છે. શ્રુતિ કહે છે કે:-

‘અથ પરા યયા તદક્ષરમાધિગમ્યતે । જે
વિદ્યાવડે તે અક્ષરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે પરા-
પરવિદ્યા છે.’ આ પ્રમાણે શ્રુતિપ્રસિદ્ધ પરવિદ્યા-
બ્રહ્મવિદ્યાનો પ્રશ્ન કર્યો એજ આ ગ્રંથનો વિષય
દર્શાવ્યો છે. મહાત્મા ધૃતરાષ્ટ્રે પરબ્રહ્મરૂપ થવાની
ઈચ્છાથી પ્રશ્ન કર્યો છે, તેજ આ ગ્રંથનું પ્રયોજન
દર્શાવ્યું છે. બ્રહ્મજ્ઞાનનું ફળ દર્શાવતાં શ્રુતિ કહે
છે કે, ‘બ્રહ્મ લેદ બ્રહ્મૈવ ભવતિ ।’ બ્રહ્મને ભણે
તે બ્રહ્મજ થાય છે, પાછલા અધ્યાયમાં વિદુરે
ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું હતું કે, ‘સનત્સુજાતઃ પ્રોવાચ
મૃત્યુર્નાસ્તીતિ મારત । હે ભારત! મૃત્યુ (બંધ)

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

સનત્સુજાત યદિદં શૃણોમિ ન મૃત્યુરસ્તીતિ
તવ પ્રવાદઃ । દેવાસુરા દ્યાવરન્નભ્રમચર્યઃ મૃ-
ત્યવે તત્કતરન્ સત્યમ્ ॥ ૨ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા:-હે સનત્સુજાત! ‘મૃત્યુ
નથી’ એવું તમારું જે દઢતાથી કહેવું છે, તે હું
વિદુર વગેરેના મુખથી સાંભળું છું, તેમજ દેવોએ
તથા અસુરોએ મૃત્યુરહિત થવામાટે બ્રહ્મચર્ય
પાળ્યું હતું. ત્યારે આ એમાંથી શું સત્ય છે?*

નથી એમ સનત્સુજાત કહે છે. આ પ્રમાણે મૃત્યુ
નામથી કહેવાતા બંધનો અભાવ સાંભળીને ધૃત-
રાષ્ટ્ર ‘હું કપટવાળો છું છતાં અસંગ હોવાથી મને
પાપનો ભય નથી,’ એમ સંતોષ પામી વિદુરના
વચનને અભિનંદન આપ્યું છે. આથી જ્ઞાન એ
સર્વ કર્મોને ઉપારી નાખવામાં હેતુરૂપ છે એ
દર્શાવ્યું છે. કહ્યું છે કે, ‘હત્વાપિ સ દર્માલ્લોકાઃ
હંતિ ન નિવઘ્યતે । જ્ઞાની આ લોકોનો નાશ કરીને
પણ નાશ કરનારો ગણાતો નથી, તેમ પાપથી
બંધાતો નથી. (આ ગ્રંથમાં બ્રહ્મવિદ્યા વિષય
છે, પરબ્રહ્મરૂપ થવું એ પ્રયોજન છે, શાસ્ત્રસંસ્કાર-
યુક્ત બુદ્ધિવાળો અધિકારી છે અને જ્ઞાપ્યજ્ઞાપક
ભાવ વગેરે સંબંધ છે.)

૨ આ બીજા શ્લોકવડે ધૃતરાષ્ટ્રનો પ્રશ્ન કહે
છે. ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું, હે સનત્સુજાત-સનત્-સર્વદા
સુજાત-સારા જન્મવાળા અર્થાત નિત્ય કુમાર
રહેવાથી જરા તથા મરણથી રહિત! ‘ધ્રુવં જન્મ
મૃતસ્ય ચ । મરણ પામેલાનો અવસ્થ જન્મ થાય
છે.’ આમાં જન્મ અને મરણ એ બંને એકબી-
બીની સાથે રહેલાં હોવાથી જન્મમરણના પ્રવાહનેજ
બંધ કહેવામાં આવે છે અને તે બંધ નથી. એમ
તમે પૂર્વે ભાર દઇને કહ્યું છે, તે હું વિદુર વગેરેના
મુખથી સાંભળું છું. વળી શ્રુતિ પણ એજ કહે છે,
‘ન નિરોધો ન ચોત્પત્તિર્ન વદ્યો ન ચ સાધકઃ ।
ન મુમુક્ષુર્ન વૈ મુક્ત ઇત્યેષા પરમાર્થતા ॥
નાશ પણ નથી, તેમ ઉત્પત્તિ પણ નથી; કાંઈ બંધાયેલો
નથી, તેમ કાંઈ સાધક પણ નથી; કાંઈ મુમુક્ષુ નથી,
તેમ કાંઈ મુક્ત પણ નથી. આ પરમાર્થ સ્થિતિ
છે.’ આ રીતે એક તરફ મૃત્યુ નથી એમ કહેવામાં
આવે છે, ત્યારે બીજી તરફ ‘પ્રકાશતં ચર્વાણિ
મઘવાન્ પ્રજાપતૌ બ્રહ્મચર્યમુવાસ । ઈદં (મૃત્યુ-

॥ સનતસુજાત ઉવાચ ॥

અપૃચ્છઃ કર્મણા યચ્ચ મૃત્વનાસ્તીતિ ચાપરમ્ ॥

મૃણુ મે બ્રુવતો રાજન્યથૈતન્મા વિશંકિથાઃ ॥૩॥

સનતસુજાત બોલ્યાઃ-હે રાજન ! કર્મવડે મૃત્યુ દૂર કરાય છે, માટે મૃત્યુ છે એવો એક પક્ષ છે અને મૃત્યુ નથી એવો બીજો પક્ષ છે. આ બે પક્ષમાંથી કયો પક્ષ સત્ય છે ? એ તમે પૂછ્યું છે. આ સંબંધમાં હું કહું, તે તમે સાંભળો અને એમાં શંકા ન રાખો.^૩

उभे सत्ये क्षत्रियैतस्य विद्धि मोहान्मृत्युः सम्मतोऽयं कवीनाम् । प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि तथाऽप्रमादममृतत्वं ब्रवीमि ॥ ४ ॥

હે ક્ષત્રિય ! એ બન્ને પક્ષ એકજ પુરુષને માટે સત્ય છે એમ તું જાણ. મોહથી મૃત્યુ થાય છે એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે. હું પ્રમાદ (આત્મ-

બંધની નિવૃત્તિને માટે) પ્રમત્તિની પાસે સો વર્ષસુધી બ્રહ્મચર્ય પાળીને રહ્યો. આ પ્રમાણે શ્રુતિમાં મૃત્યુ-બંધથી નિવૃત્તિનો યત્ન સાંભળાય છે. જો મૃત્યુ ન હોય તો તેના નિવારણને માટે યત્ન કરવો ઘટે નહિ, કેમકે અસત્ય અને નિત્યનિવૃત્ત વસ્તુની નિવૃત્તિને માટે યત્નનો જરૂર નથી. એ રીતે એક પક્ષ મૃત્યુ છે, એમ માને છે; અને બીજો પક્ષ મૃત્યુ નથી, એમ માને છે. આ બે પક્ષમાંથી કયો પક્ષ સત્ય છે, તે તમે મને કહો.

૩ સનતસુજાતે કહ્યું:-હે રાજન ! બ્રહ્મચર્યાદિક કર્મવડે મૃત્યુ (બંધ) દૂર કરાય છે, તેથી સાધનવડે નષ્ટ કરવામાં આવતો બંધ સત્ય છે એવો એક પક્ષ છે; અને મૃત્યુ એવી કોઈ વસ્તુ જ નથી એવો બીજો પક્ષ છે. આ બે પક્ષમાંથી કયો પક્ષ સત્ય છે, એમ તમે મને પૂછ્યું. એના ઉત્તરમાં હું કહું છું કે, એ બન્ને પક્ષમાં પરસ્પર વિરુદ્ધતા છે એવી તમે શંકા રાખશો નહિ; પણ હું કહું તે સાંભળો. મૂળમાં અમૃત્યુઃ કર્મણા કંચિત્ । એવો પાઠ હોય ત્યાં મોક્ષ કર્મસાધ્ય છે કે જ્ઞાનસાધ્ય છે? આવા બે પક્ષનો ઉપન્યાસ કરવો અને તેમાં ક્રમપક્ષ તથા સમુચ્ચપક્ષના આશ્રયથી વિરોધભાવ માનીને તમે શંકા કરશો નહિ એવો અર્થ કરવો.

તત્ત્વના અજ્ઞાન)ને મૃત્યુ કહું છું અને અપ્રમાદ (જ્ઞાન)ને મોક્ષ કહું છું.^૪

प्रमादाद्वै असुराः पराभवक्षप्रमादाद्ब्रह्मभूता भवन्ति । नैव मृत्युर्व्याघ्र इवास्ति जंतून् ह्यस्य रूपमुपलभ्यते हि ॥ ५ ॥

અસુરો પ્રમાદથીજ મૃત્યુને વશ થયા છે અને (તેઓ) અપ્રમાદથી બ્રહ્મરૂપ થયા છે. મૃત્યુ કંઈ વાઘની પેઠે પ્રાણીઓને ખાઈ જતું નથી, કારણકે એનું રૂપ જણાતું જ નથી.^૫

૪ એ બન્ને પક્ષનો અવિરોધ કહે છે:-મૃત્યુ એટલે બંધન અને અમૃત્યુ એટલે બંધનનો અભાવ. આ બન્ને એકજ પુરુષમાં અવસ્થાના ભેદથી ઘટી શકે છે, માટે હે ક્ષત્રિય ! તે બન્ને સત્ય છે એમ તું જાણ. અવિદ્યાવસ્થામાં એટલે અજ્ઞાન-દશામાં બંધન સત્ય છે તથા તેનો બ્રહ્મચર્યાદિક કર્મવડે નાશ પણ થાય છે અને જાનીઓને તો દોરડીમાં જણાતા સર્પની પેઠે તે ત્રણે કાળમાં પણ નથી. કદાચ મોહથી બંધન ભાસે તો તેની જ્ઞાનમાવથીજ નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. મોહથી મૃત્યુ થાય છે, એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે-અર્થાત્ મોહરહિત મનુષ્યોને મૃત્યુ છે જ નહિ. હું તો પ્રમાદનેજ મૃત્યુ કહું છું. પ્રમાદ એટલે આત્મતત્ત્વનો વિચાર ન કરવો તે. તેનેજ મૂળ અજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે અને તેજ મૃત્યુ છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે, 'મૃત્યુર્વૈ તમઃ । અજ્ઞાન એજ મૃત્યુ છે.' અપ્રમાદ એટલે સાવધાનપણું-સારી પેઠે અવલોકન કરવું અથવા જ્ઞાન. સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે, 'જ્ઞાનં સમ્યગ્વેક્ષણમ્ । સારીપેઠે (તત્ત્વનું) અવલોકન કરવું તે જ્ઞાન. એ અપ્રમાદ-જ્ઞાન એજ અમરપણું છે એમ હું કહું છું, મૂળમાં 'उभे सत्ये' ને બદલે 'आद्यप्रवृत्ते' એવો પાઠ હોય તો ત્યાં બન્ને મતો અનાદિ છે-અર્થાત્ નિત્ય છે, એવો અર્થ કરવો.

૫ અસુરો એટલે અસુ-પ્રાણ, ઇન્દ્રિયો વગેરેમાં રમણ કરનારા-અર્થાત્ કામ, ક્રોધ વગેરે આસુરીવૃત્તિને અધીન થયેલા જીવો, પ્રમાદથી, અજ્ઞાનથી પરાભવ પામ્યા છે-મૃત્યુને વશ થયા છે અને પૂર્વે બ્રહ્મરૂપ હોઈને અજ્ઞાનવડે પોતાને બ્રહ્મથી ભિન્ન માનનારા જીવો અપ્રમાદથી-જ્ઞાનથી ફરી બ્રહ્મરૂપ થાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે, 'ब्रह्मैवસन्

યમં ત્વેકે મૃત્યુમતોઽન્યમાહુરાત્માવસન્નમમૃતં
બ્રહ્મચર્યમ્ । પિતૃલોકે રાજ્યમનુશાસ્તિ દેવઃ
શિવઃ શિવાનામશિવોઽશિવાનામ્ ॥૬॥

કેટલાએક અજ્ઞાનરૂપી મૃત્યુથી ભિન્ન એવા
યમને મૃત્યુ કહે છે. વાસ્તવિક રીતે તે આત્મા-
માંજ લીન છે-અર્થાત્ આત્મામાં કલ્પિત છે. બ્રહ્મ-
ચર્ય-આત્માનું સંધાન એ અમૃત છે-મોક્ષહેતુ
છે; અર્થાત્ બ્રહ્મચર્ય યમભય મટાડવાનું સાધ-
ન છે. યમદેવ પિતૃલોકમાં રાજ્ય કરે છે અને તે
પુણ્યકર્મ કરનારાઓનું કલ્યાણ તથા પાપકર્મ
કરનારાઓનું અકલ્યાણ કરે છે. ૧

‘બ્રહ્માપ્યેતિ’ જીવ બ્રહ્મરૂપ હોઈને બ્રહ્મનેજ પામે છે.
મૂળમાં સુરાઃ એવો પાઠ હોય ત્યાં સુરા-અર્થાત્
શમદમાદિસંપન્ન જીવો બ્રહ્મભાવને પામ્યા છે
એવો અર્થ કરવો. મૃત્યુ એટલે અજ્ઞાન. તે પ્રા-
ણીઓને ખાઈ જાય છે-અર્થાત્ સંસારસંકટમાં
નાખે છે; પણ તે વાદની પેઠે જીવોમાં આવતું
નથી, માત્ર તેનું કાર્યજ જીવોમાં આવે છે-સ્વરૂપ
જીવોમાં આવતું નથી; કારણકે દોરડીમાં સર્પ દે
ખાવાનું મુખ્ય કારણ દોરડીનું અજ્ઞાન છે. તે જેમ
સર્પની પેઠે જોઈ શકાતું નથી, તેમ નિરીક્ષણ ક-
રતાં પણ મૃત્યુનું સ્વરૂપ જણાતુંજ નથી.

૬ જ્યારે મૃત્યુનું સ્વરૂપ જણાતું નથી, ત્યારે
તે છે એમ માનવામાં પ્રમાણ શું? એના ઉત્ત-
રમાં કહે છે કે, કેટલાએક મૃદ મનુષ્યો અજ્ઞાન
નામના મૃત્યુથી ભિન્ન એવા યમને મૃત્યુ કહે છે.
જેમકે, ‘અથ સત્યવતઃ કાયાત્પાશબદ્ધં વશંગ-
તમ્ । અંગુષ્ઠમાત્રં પુરુષં નિશ્ચકર્ષ યમો વલાત્ ॥’
યમ પાશથી બાંધેલા અધીન થયેલા અંગુઠા
જેવડા જીવને સત્યવાનના દેહમાંથી બળથી ખેંચ-
વા લાગ્યા. એનું વ્યતિરેકરૂપે આત્મામાં કલ્પિત-
પણું કહે છે-યમ આત્મામાંજ લીન છે-અર્થાત્ દોર-
ડીમાં સર્પ વગેરેની પેઠે યમ વગેરે પણ આત્મા-
માં કલ્પિતજ છે. મૂળમાં આત્માવસન્ન’ ને બદ-
લે ‘આત્માવાસં’ એવો પાઠ હોય ત્યાં આ-
ત્માનો આશ્રય કરીને રહેલો એવો અર્થ કરવો.
હવે યમની શાંતિનો ઉપાય કહે છે-બ્રહ્મચર્ય એ-
ટલે બ્રહ્મમાં ચર્ચો-અર્થાત્ સમગ્ર કલ્પનાની જાળને
નિવારણ કરીને આત્માનું અનુસંધાન કરવું તે અમૃ-

અસ્યાદેશાન્નિઃસરતે નરાણાં ક્રોધઃ પ્રમાદો
લોમરૂપશ્ચ મૃત્યુઃ । અહંગતેનૈવ ચરન્વિમાર્ગા-
ન ચાત્મનો યોગમૃપૈતિ કશ્ચિત્ ॥ ૭ ॥

એ યમની આજ્ઞાથી મનુષ્યોને ક્રોધ, પ્રમાદ
તથા લોભરૂપ મૃત્યુ ઉત્પન્ન થાય છે. જીવ અહં-
કારને અધીન થઈને અવળે માર્ગે જાય છે, પણ
કોઈ આત્મયોગને-સ્વસ્વરૂપને પામતો નથી. ૭

ત છે-મોક્ષહેતુ છે; અર્થાત્ આત્માનું સંધાન કરનારા
યોગીઓને યમનો ભય રહેતો નથી. શ્રુતિ કહે છે
કે-‘ન તસ્ય રોગો ન જરા ન મૃત્યુઃ ।’ યોગીને
રોગ, જરા અથવા મૃત્યુ નથી. અહીં કોઈ શંકા
કરે કે, જો યમ કલ્પિત છે તો તે ઝાંઝવાના જ-
ાળની પેઠે કંઈપણ કાર્ય શકે નહિ. એના
ઉત્તર કહે છે કે, ‘યાદશો યક્ષસ્તાદશો વલિઃ ।’
જેવો યક્ષ તેનું બલિદાન એ ન્યાય પ્રમાણે જેમ
પોતાનેવિષે ગરુડની કલ્પના કરવાથી ઝેર ઉતરી
જાય છે, તેમજ કલ્પિત યમમાં પણ કાર્ય કરવા-
ની શક્તિ છે. આમાં એક યુક્તિ કહે છે કે, ટાઢ
અને તાપની પેઠે વિરુદ્ધ તથા સત્ય એવા કલ્યાણ
અને અકલ્યાણ એ બે ધર્મો એકમાં સંભવે નહિ
એથી પણ યમ કલ્પિત છે અને તે કલ્પિત ય-
મમાંજ જેમ દોરડીમાં સર્પ અને લાકડીની કલ્પ-
ના કરવામાં આવે છે, તેમ કલ્યાણ તથા અકલ્યાણ
એ બંને ધર્મોની કલ્પના કરવામાં આવી છે.

૭ એ યમની આજ્ઞાથી ક્રોધાદિરૂપ મૃત્યુ-
મરણહેતુ નાસિરે છે-ઉદ્ભવે છે. અહીં જેમ
અજ્ઞાનના અભિમાની દેવતા યમ છે, તેમજ
ક્રોધાદિકના અભિમાની દેવતાઓ પણ યમના
દાસરૂપ છે, આ અધિદેવ અર્થ છે. અધ્યાત્મ
પક્ષમાં અજ્ઞાનથીજ ક્રોધાદિક ઉત્પન્ન થાય છે
અને તેથી જીવો મરણ પામે છે. અહીં કોઈ એવી
શંકા કરે કે, જ્યારે અજ્ઞાન આત્મામાં રહેલું છે
ત્યારે તે આત્માથી જૂદું સિદ્ધ છે કે એકરૂપે સિદ્ધ
છે? જો એકરૂપે સિદ્ધ માનીશું તો મુકતોને પણ
પુનઃ બંધની પ્રાપ્તિ થશે અને જૂદું સિદ્ધ માનીશું
તો સાંખ્યશાસ્ત્રની પ્રતિતિની પેઠે તેનો નાશ થશે
નહિ. આવી શંકા લઈ મૃત્યુનું વિવેચન કરે
છે. જીવો અહંકારનો સંગ કરે છે, તેથી આ-
ત્માને પ્રાપ્ત ન થનારા અવળા માર્ગોમાં ગતિ
કરે છે-અર્થાત્ વિષયોનો ઉપભોગ કરે છે;

તે મોહિતાસ્તદ્વશે વર્તમાના હતઃપ્રેતાસ્તત્ર પુનઃ પતન્તિ । તતસ્તાન્દેવા અનુપિપ્લવન્તે અતો મૃત્-સ્મરણાઠ્યામુપૈતિ ॥ ૮ ॥

કોધાદિકથી મોહિત થયેલા જીવો કોધાદિરૂપ મૃત્યુને અધીન થઈને આ લોકમાંથી યમ-લોકમાં જઈ વારંવાર નરકાદિકમાં પડે છે અને ઇંદ્રિયો તેઓની પાછળ ત્યાંજ ગતિ કરે છે. એથી મૃત્યુ-અજ્ઞાન મરણસંજ્ઞાને પ્રાપ્ત થાય છે.

પણ મુક્તિમાં અજ્ઞાનના આશ્રયરૂપ અલંકાર-ચિદાભાસ નષ્ટ થઈ જાય છે, એટલે શુદ્ધ આત્માથી પુનઃ અજ્ઞાનનો ઉદય થતો નથી, તેમ તે જુદું પણ રહેતું નથી, એ અભિપ્રાય છે. અહીં કોઈ શંકા કરે કે, સુપ્રભિમાં પણ અલંકારનો લય થતો દેખાય છે, ત્યારે કેમ સ્વસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થતી નથી? એનું સમાધાન કહે છે કે, સુપ્રભિમાં પણ સૂક્ષ્મ અલંકાર રહેલો છે, માટે જ્ઞાનવિના કોઈ પણ આત્મયોગને-સ્વસ્વરૂપને પામતો નથી. એ હેતુથી અલંકારનો નાશ થતાં પહેલાં જીવને કોધાદિરૂપ મૃત્યુનો ઉદય થાય છે એમ કહ્યું તે યોગ્યજ છે. ‘અસ્પર્શશાત્’ને બદલે ‘આસ્થા-દેવ’ એવો પાઠ હોય ત્યાં અજ્ઞાનના અધિષ્ઠાન-રૂપ અલંકારથી કોધાદિરૂપ મૃત્યુ ઉત્પન્ન થાય છે એવો અર્થ કરવો.

૮ આત્મયોગ ન પામવાથી શો દોષ થાય છે, તે આ શ્લોકમાં કહે છે. કોધાદિકથી મોહિત થયેલા તે જીવો કોધાદિરૂપ મૃત્યુને વશ થઈને આ લોક-માંથી મરણ પામ્યા પછી વારંવાર યમલોકમાં જઈ નરકાદિકમાં પડે છે; અને ત્યાં ગયેલા જીવોની પા-છળ દેવો એટલે ઇંદ્રિયો પણ ત્યાંજ ગતિ કરે છે. શ્રુતિ કહે છે કે, ‘તમુત્કામંતં પ્રાણોડન-ત્કામતિ પ્રાણમનૂત્કામંતં સર્વે પ્રાણા અનૂત્કા-મંતિ’। જીવ દેહ છોડીને બહાર નીકળે છે એટલે પ્રાણ તેની પાછળ નીકળે છે અને તેની પાછળ સર્વ ઇંદ્રિયો પણ બહાર નીકળે છે. ‘મૃદ્ધાતુ પ્રાણુયાગતા અ-ર્થમાં વપરાય છે. એ ઉપદેશથી મૃત્યુ એટલે અ-જ્ઞાન તે મરણસંજ્ઞાને પ્રાપ્ત થાય છે. ‘મૃત્યુરત્યંત-વિસ્મૃતિઃ’। મૃત્યુ એટલે અત્યંત વિસ્મૃતિ. આ સ્મૃતિપ્રમાણે અજ્ઞાન એ અંતર્યામી આનંદરૂપ પરમાત્માનું વિસ્મરણ કરાવે છે તેથી અને યમ આત્માવાથી ઘડણ કરેલા દેહનું વિસ્મરણ કરાવે છે

કર્મોદયે કર્મફલાનુરાગાસ્ત્રાનુ તે યાંતિ ન તરન્તિ મૃત્યુમ્ । સદર્થયોગાનવગ્માત્સમંતા-ત્પ્રવર્તતે ભોગયોગેન દેહી ॥ ૯ ॥

કર્મફળના ભોગમાં પ્રીતિવાળા જીવો ભોગ આપનારાં કર્મોનો ઉદય થતાં સ્વર્ગાદિ લોકમાં જાય છે; પરંતુ મૃત્યુને તરતા નથી. જીવ બ્રહ્મ-પ્રાપ્તિ કરાવનારા અષ્ટાંગયોગનો લાભ ન થવાથી કેવળ ભોગની લાલસાવડે દેવ, મનુષ્ય તથા પશુ-પક્ષીની યોનિઓમાં જન્મ્યા કરે છે.

તેથી, એ જન્મે એટલે અજ્ઞાન અને યમ મૃત્યુસં-જ્ઞાને પાત્ર છે. તેમાં પણ મુખ્ય મૃત્યુ અજ્ઞાન છે અને અમુખ્ય મૃત્યુ યમ છે.

૯ જીવને મરણ થતાં પહેલાં મૃત્યુનો લય હોય છે, પણ મરણ પછી તો તે કૃતાર્થજ છેને? આવી શંકા લઈને કહે છે કે, જે જીવો કર્મના ફળનો ભોગ ભોગવવાની લાલસાવાળા હોય છે, તેઓ ભોગ આપનારાં કર્મોનો ઉદય થાય છે-અર્થાત્ કર્મો ફળ આપવા તૈયાર થાય છે, ત્યારે ભોગની વાસનાઓવડે, પૂર્વનો દેહ ત્યજીને સ્વર્ગાદિ લોકમાં જાય છે, માટે તેઓ મૃત્યુપાશથી છૂટા થતા નથી-અર્થાત્ માત્ર સ્થૂલદેહનો નાશ થવાથી મુક્ત થતા નથી. મરણ પછી જીવના અસ્તિત્વવિષે વિચાર કરતાં શ્રુતિ કહે છે કે, ‘યેયં પ્રંતે વિચિકિત્સા મનુષ્યેડસ્તીત્યેકે નાયમસ્તીતિ ચૈકે’। જેઓ મનુષ્યના મરણ પછી જીવના અસ્તિત્વવિષે વિચાર કરે છે, તેમાં કેટલાએક જીવનું અસ્તિત્વ છે એમ કહે છે. ત્યારે કેટલાએક જીવનું અસ્તિત્વ નથી એમ કહે છે. આ પ્રમાણે મરનારના જીવનું અસ્તિત્વ છે કે નહિ? એ વિષયને લઈને છેવટે શ્રુતિ કહે છે કે, ‘યોનિમન્યે પ્રપદ્યંતે શરીરત્વાથ દેહિનઃ’। સ્થાણુમન્યેડનુસંયાંતિ યથા કર્મ યથા શ્રુતમ્ । પોતાનાં કર્મપ્રમાણે તથા જ્ઞાનપ્રમાણે કેટલાએક જીવો શરીર ધારણ કરવામાટે જંગમ યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે કેટલાએક જીવો સ્થા-વર ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. વળી ‘અસ્તિત્યેવો-પલઘ્ધવ્યઃ’ મરણ પછી જીવનું અસ્તિત્વ છે એ-મજ સ્વીકારવું આ શ્રુતિઓ જીવનું અસ્તિત્વ તથા તેને અન્ય દેહની પ્રાપ્તિ કહે છે. હવે એમાં કારણ દર્શાવતાં કહે છે કે, સત્ એટલે ક્ષણ; તેની પ્રાપ્તિને માટે યમ, નિયમ વગેરે અષ્ટાંગયુક્ત

તદ્વૈ મહામોહનમિદ્રિયાણાં મિથ્યાર્થયોગસ્ય
ગતિર્હિ નિત્યા । મિથ્યાર્થયોગાભિહતાંતરાત્મા
સ્મરન્નુપાસ્તે વિષયાન્સમન્તાત્ ॥ ૧૦ ॥

પુરુષની, મિથ્યાસ્વરૂપ વિષયોમાં જે
પ્રીતિ અને તેને માટે જે પ્રવૃત્તિ તે સ્વાભાવિકી
છે અને તેજ ઇદ્રિયોને મહામોહ કરે છે. પુરુષ
વિષયસંગવડે વ્યાકુળ ચિત્તવાળો થઇને સર્વ
તરફથી વિષયોનું સ્મરણપૂર્વક સેવન કરે છે.^{૧૦}
અભિધ્યા વૈ પ્રથમં હંતિ લોકાન્ કામક્રોધાવ-
નુગૃહ્યાશુ પશ્ચાત્ । એતે ચાલાન્મૃત્યુવે પ્રાપયંતિ
ધીરાસ્તુ ધૈર્યેણ તરન્તિ મૃત્યુમ્ ॥ ૧૧ ॥

પ્રથમ વિષયોનું સ્મરણ લોકોને હણે છે-
મોહિત કરે છે અને તે પછી કામ તથા ક્રોધ તે-
ઓને તત્કાળ પોતાને સ્વાધીન કરે છે. આ રીતે
એ વિષયસ્મરણ, કામ તથા ક્રોધ અવશ
ચિત્તવાળા મનુષ્યોને મૃત્યુ-ઐટલે મોહને સ્વા-
ધીન કરે છે, તેમાં ધીર પુરુષો ધૈર્યવડે મૃત્યુને
તરી નાચે છે.^{૧૧}

યોગનો લાભ ન થવાથી દેવાભિમાની ઇવ, ભોગ
ભોગવવાની લાલસાવડે દેવ, મનુષ્ય તથા પશુપક્ષીની
યોનિઓમાં જન્મ પામ્યા કરે છે.

૧૦ ભોગનેજ નિંદે છે:-ઇવને મિથ્યાસ્વરૂપ
શબ્દાદિ વિષયોમાં યોગ ઐટલે પ્રીતિ અને તે વિ-
ષયો મેળવવા માટે પ્રવૃત્તિ એ નિત્ય છે-સ્વાભા-
વિકી છે અને તેજ ઇદ્રિયોને મહામોહ ઉત્પન્ન
કરે છે, એ શબ્દાદિ વિષયો મિથ્યા છે; કારણ કે
તેઓ સંકલ્પથી થયેલા છે. અક્ષપાદાચાર્યે કહ્યું છે કે,
'દોષનિમિત્તં રૂપાદયો વિષયાઃ સંકલ્પકૃતાઃ ।
રાગાદિ દોષના નિમિત્તભૂત રૂપાદિ વિષયો
સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલા છે.' પુરુષનું ચિત્ત ન્યારે
મિથ્યાસ્વરૂપ વિષયોના સંગથી ધવાય છે, ચારે તે
વિષયોનું વારંવાર સ્મરણ કરીને તેઓને સેવ્યા કરે
છે. અહીં 'સ્મરન્'મા રહેલા શત્રુ પ્રત્યય હેતુના
અર્થમાં છે; તેથી સ્મરણ એજ વિષયોના સેવન-
માં હેતુભૂત હરે છે; માટે વિષયોનું સ્મરણ ન કરવું
એજ કર્તવ્ય છે.

૧૧ વિષયોના સ્મરણમાં રહેલા દોષને કહે છે:-
પ્રાણી પ્રથમ વિષયનું સ્મરણ કરે છે, પછી તે મે-

સોઽભિધ્યાયન્નુત્પતિતાન્નિહન્યાદનાદરેણાપ્ર-
તિબુદ્ધ્યમાનઃ । નૈનં મૃત્યુર્મૃત્યુરિવાત્તિ ભૂત્વા
एवं विद्वान्यो विनिहंति कामान् ॥ ૧૨ ॥

ધીર પુરુષ આત્માનું ચિંતન કર્યો કરે છે
અને પાસે આવેલા વિષયો તુચ્છ છે, એવી બુદ્ધિ
રાખી, તેઓનું ચિંતન ન કરતાં તેઓનો નાશ
કરે છે. જે પુરુષ એ પ્રમાણે વિવેકી થઇને કામ-
નાઓનો નાશ કરે છે, એને મૃત્યુ=અજ્ઞાન
યમની પેડે ગળી જતું નથી.^{૧૨}

કામાનુસારી પુરુષઃ કામાનનુવિનશ્યતિ ।

કામાન્ વ્યુદસ્ય ધ્રુવતે યત્કિંચિત્પુરુષો રજઃ॥

વિષયોને અનુસરનારો પુરુષ વિષયોની
પાછળ વિનાશ પામે છે અને જે પુરુષ વિષયો-
નો ત્યાગ કરે છે, તે જે કંઈ દુઃખરૂપ હોય તે
સર્વનો નાશ કરે છે.^{૧૩}

ળવવાની અભિલાષા કરે છે; અને કોઈ પણ કાર-
ણને કીધે તે અભિલાષા પૂર્ણ થતી નથી તો
તેને ક્રોધ થાય છે. આ રીતે પ્રથમ વિષયનું સ્મર-
ણ, પછી તે મેળવવાની ઇચ્છા અને તે ન મળતાં
ઉત્પન્ન થતો ક્રોધ-એ સર્વ ક્રમથી પ્રાપ્ત થઈને
મન વશ ન રાખનારા પ્રાણીને મૃત્યુના પાશમાં નાખે
છે-અર્થાત્ મોહમાં નાખે છે; પણ જેઓ ધીર ઐટલે
ચિત્તને વશ રાખનારા છે-અર્થાત્ કામનાઓથી મુક્ત
છે, તેઓ મૃત્યુને તરી નાચે છે. મૂળમાં 'ચરન્તિ
ધર્મમ્' એવો પાઠ હોય ત્યાં યોગાભ્યાસ કરે છે
એવો અર્થ કરવો.

૧૨ મૃત્યુને તરવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષ અથવા
યોગીએ આત્માનું ચિંતન કર્યો કરવું અને પાસે
આવેલા વિષયોનો નાશ કરવો. તેઓને નાશ પ-
માડવાનો ઉપાય એજ છે કે, પોતાની પાસે સ્ત્રી
વગેરે વિષયો આવી પહોંચે, તોપણ તે તરફ
માર્ગમાં પડેલા ઘાસની પેડે તુચ્છ બુદ્ધિ રાખીને
તેનું ચિંતન કરવું નહિ. એજ વિષયોના નાશનો
ઉપાય છે. એ પ્રમાણે જે પુરુષ વિદ્વાન થઇને
કામનાઓનો નાશ કરે છે, તે પુરુષને મૃત્યુ ઐટલે
અજ્ઞાન, મૃત્યુની પેડે ઐટલે યમની પેડે ગળી જતું
નથી-અર્થાત્ કામનારહિત પુરુષને મૃત્યુનો ભય નથી.

૧૩ કામનાવાળા પુરુષની નિંદા કરે છે:-વિષયને
ઇચ્છનારો પુરુષ વિષયની પાછળજ વિનાશ પામે

તમોઽપ્રકાશો ભૂતાનાં નરકોઽયં પ્રદશ્યતે ।

મુહ્યંત ઇવ ધાવંતિ ગજ્ઞંતઃ શ્વઘ્રવત્સુખમ્ ॥૧૪॥

વિષયની એ કામના પ્રાણીઓને અજ્ઞાન કરનારી, વિવેકને નાશ પમાડનારી તથા નરકરૂપ દુઃખદાયી જણાય છે. જેમ મદિરાથી ગાંડા થયેલાઓ માર્ગમાં ચાલતાં ચાલતાં ખાડાવાળા પ્રદેશ તરફ દોડે છે, તેમ કામનાવાળા પુરુષો સુખ જેવા જણાતા ભાર્યા વગેરે વિષયોની તરફ દોડે છે. ૧૪

અમૃદવૃત્તેઃ પુરુષસ્યેર કુર્યાત્કિં વૈ મૃત્યુસ્તાર્ણ
ઈવાસ્ય વ્યાઘ્રઃ । અમન્યમાનઃ ક્ષત્રિય કિંચિદ-
ન્યન્નાર્ધીયીત નિર્ણદન્નિવાસ્ય ચાયુઃ ॥૧૫॥

આ લોકમાં જે પુરુષનું ચિત્ત કામનાવડે પરાભવ પામ્યું નથી, તે નિર્મોહ વૃત્તિવાળા પુરુષને ધાસના બનાવેલા વાઘની પેઠે મૃત્યુ શું કરી શકે તેમ છે? કંઈ કરી શકતું નથી; માટે હે ક્ષત્રિય! એ કામનાના જીવનરૂપ મૂળ અજ્ઞાનને દૂર કરવા બીજું જે કંઈ કામના કરવા જેવું હોય

છે. કહ્યું છે કે:—‘કુરંગમાતંગપતંગમૃંગમીના
હતાઃ પંચભિરેવ પંચ । एकः प्रमादी स कथं न
हन्यते यः सेवते पंचभिरेव पंच॥ શબ્દ, સ્પર્શ,
રૂપ, રસ અને ગંધ આ પાંચ વિષયોમાંના એક એક
વિષયવડે અનુક્રમે હરિણ, હાથી, પતંગીડિ, ભ-
મરો અને માછલું આ પાંચ હણાય છે; ત્યારે જે
ગાંધક ભનુષ્ય પાંચે ઇન્દ્રિયોથી ઉપર જણાવેલા
પાંચે વિષયોનું સેવન કરે છે, તે કેમ હણાય નહિ?
તાત્પર્ય કે, વિવેકી પુરુષ વિષયોનો લાગ કરીને
રજ્જેચણરૂપી સર્વ દુઃખનો નાશ કરે છે.

૧૪ એથી ઉલટી રીતે વર્તવામાં દોષ કહે છે:—
એ વિષયેચ્છાઓ જ પ્રાણીઓને અજ્ઞાન ઉત્પન્ન
કરે છે, કે જે અજ્ઞાનને લીધે પ્રાણીઓને વિષયો-
ના સારાસારનો વિવેક રહેતો નથી. એ હેતુથી જ
અજ્ઞાન એ નરકની પેઠે દુઃખ આપનાર છે. જેમ મ-
દિરાથી ગાંડા થયેલા પુરુષો માર્ગમાં ચાલતાં ચાલતાં
ખાડાવાળા પ્રદેશ તરફ દોડે છે, તેમ સંસારમાં
રહેનારા કામી પુરુષો સુખની પાછળ દોડે છે—અ-
ર્થાત્ ક્ષણિક સુખ આપનાર ભાર્યાદિની પાછળ
ભટકે છે.

તેને ન ગણકારી તેનું ચિંતન કરવું નહિ. ૧૫

સ ક્રોધલોભૌ મોહવાનન્તરાત્મા સ વૈ મૃત્યુસ્ત્વ-
ચ્છરીરેય एषः । एवं मृत्युं जायमानं विदित्वा
ज्ञाने तिष्ठन्न विभेतीह मृत्योः॥ વિનશ્યતે વિષયે
તસ્ય મૃત્યુર્મૃત્યોર્થથા વિષયં પ્રાપ્ય મર્ત્યઃ ॥૧૬॥

તારા શરીરમાં જે આ અંતરાત્મા છે, તે મોહ-
હવાળો છે અને તેજ ક્રોધ, લોભ તથા મૃત્યુરૂપ
થાય છે. એ રીતે મૃત્યુ (મોહથી) ઉત્પન્ન થાય છે,
એમ જાણીને જે જ્ઞાનમાં સ્થિતિ કરે છે, તે આ
લોકમાં મૃત્યુથી ડરતો નથી; કારણકે દેહ જેમ
મૃત્યુની પાસે આવતાં વિનાશ પામે છે, તેમ મૃત્યુ
જ્ઞાનની પાસે આવતાં વિનાશ પામે છે. ૧૬

૧૫ જે પુરુષનું ચિત્ત કામનાઓને અધીન
થયું નથી, તે મોહરહિત વૃત્તિવાળા પુરુષને મૃત્યુ
એટલે યમ શું કરી શકે? ધાસનો બનાવેલો
વાઘ જેમ પુરુષને કંઈ ન કરી શકે, તેમ યમ
તેવા પુરુષને કંઈ કરી શકતો નથી. આ પ્રમાણે
છે, માટે એ કામનાઓના મૂળકારણરૂપ અજ્ઞાન-
ને દૂર કરવા માટે બીજું જે કંઈ કામના કરવા
યોગ્ય સ્ત્રી વગેરે હોય તેને તુરંજ ગણીને તે તે
વિષયોનું મનમાં સ્મરણ કરવું નહિ—અર્થાત્ વિષ-
યો તુરંજ છે એવી બુદ્ધિ રાખી તેને છેક બૂલી
જવા એજ કામનાના મૂળનો ઉત્છેદ કરવાનો
ઉપાય છે. વસિષ્ઠે કહ્યું છે કે:—‘અમસ્ય જાગત-
સ્યાસ્ય જાતસ્યાકાશર્વણવત્ । अपुनः स्मरणं
मन्ये साधो विस्मरणं वरं ॥ તથાપિ તવ ન
સ્વાસ્થ્યં सर्वविस्मरणादते ॥ આકાશમાં જણા-
તા રંગોના બ્રમની પેઠે આ જગતસંબંધી બ્રમ
ઉત્પન્ન થયો છે. હે સાધુ પુરુષ! એ બ્રમનું પુનઃ
પુનઃ સ્મરણ ન કરવું અને એને કેવળ બૂલી જવું,
એજ શ્રેષ્ઠ છે એમ હું માનું છું. જો કે એ બ્રમ
છે, તોપણ એને સર્વથા બૂલી ગયા વિના તમને
શાંતિ મળવાની નથી.

૧૬ ‘યમત્વેકે મૃત્યુ’ એ જહ્વા શ્લોકમાં યમ
આત્મામાં કલ્પિત છે, એ પ્રમાણે કહ્યું તેનું વ્યા-
ખ્યાન કરે છે—જે તારા શરીરમાં ‘આ હું’ એવા
ભાનનો વિષયરૂપ અંતરાત્મા છે, કે જે આત્મા-
શરીરની અપેક્ષાએ આંતર છે અને ચિત્ત તથા અ-
ચિત્તની પ્રવિરૂપ જીવ છે, તે મોહવાળો છે. જે વસ્તુ

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

યાનેવાહુરિજ્યયા સાધુ લોકાન્ દ્વિજાતીન્
પુણ્યતમાન્ સનાતનાન્ તૈર્ણ પરાર્થ કથયન્તીહ
વેદાન્ તદ્વિજ્ઞોષીતિ કથં નુ કર્મ ॥૧૭॥

ધૃતરાષ્ટ્ર ઓલ્યા:-વેદવેત્તાઓ કહે છે કે, ઉપાસનાયુક્ત અશ્વમેધાદિક કર્મવડે ૧૬જ વર્ણવાળાઓને જે મહાપવિત્ર તથા સનાતન લોકો પ્રાપ્ત થાય છે, તે લોકો મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરાવનારા છે એમ વેદો કહે છે. આ રીતે કર્મો કર્મ કર્મ મુક્તિ આપનારાં છે, એમ જાણનારો પુરુષ કર્મનો આશ્રય કેમ ન કરે? અર્થાત્ કર્મોથીજ મોક્ષ મળે છે, તો પછી જ્ઞાનની શી જરૂર ? ૧૭

॥ સનત્સુજાત ઉવાચ ॥

एवं ह्यविद्वानुपयाति तत्र तत्रार्थजातं च वदं-
ति वेदाः। अनीहया याति परं परात्मा प्रयाति
मार्गेण निहत्य मार्गान् ॥૧૮॥

સનત્સુજાત ઓલ્યા:-તમે કહો છો તે કર્મથી અવિદ્વાન એટલે કર્મમાર્ગનો આશ્રય કરનારો મોક્ષપદમાં પહોંચે છે; તેમજ વેદો

જેરૂપ ન હોય તેમાં તે ભુલિ કરવી, એ મોહ કહેવાય છે. મોહવાળો એટલે, આત્મારૂપ નહિ એવા દેહાદિકમાં આત્મભુલરૂપ વિપરીત જ્ઞાનવાળો છે; મારેજ તે ક્રોધ, લોભ તથા મૃત્યુરૂપ થાય છે અને પાંજરામાંની સળીપર બેઠેલા પોપટની પેઠે પોતે બંધવિનાનો છે છતાં અજ્ઞાનને લીધે પોતાને બંધાયેલો માને છે તથા તેથી કામાદિને અધીન થઇ જાય છે. એ રીતે મોહથી મૃત્યુ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ જાણીને જે મોહના વિરોધી જ્ઞાનમાં નિષ્ઠાવાળો થાય છે તે ચમત્કીલીતો નથી. એમાં દૃષ્ટાંત કહે છે કે, જેમ મૃત્યુની-યમની સમીપમાં આવતાં દેહ નાશ પામે છે, તેમ જ્ઞાનની સમીપમાં આવતાં મૃત્યુ-બંધ વિનાશ પામે છે. એકંદર સાર એ છે કે, અજ્ઞાને કરેલો બંધ જ્ઞાનથીજ નાશ પામે છે, કર્મથી નાશ પામતો નથી.

૧૭ જ્ઞાનથીજ મોક્ષ મળે છે, કર્મથી મળતો નથી. આ સનત્સુજાતના અભિપ્રાય ઉપર ધૃતરાષ્ટ્ર એકા કરે છે કે, ઉપાસનાયુક્ત અશ્વમેધ વગેરે

પણ કર્મનાં ભોગ અને મોક્ષરૂપી સામાન્ય પ્રયોજન કહે છે. આવધાવડે દેહાદિકને આત્મા-પણથી સ્વીકારનારો જીવ કામનાથી રહિત થતાં નિર્ગુણ આત્મભાવને પામે છે; પણ નિષ્કામ ન થાય તો તેજ જીવ સુપુમ્ણા નાડીરૂપી માર્ગ-વડે સ્વર્ગોદિ લોકને પ્રાપ્ત કરાવનારા માર્ગોને અનુક્રમે ઓળંગીને પ્રલ્લ લોકદ્વારા પરમપદને પામે છે. ૧૮

કર્મથી ઇંદ્રલોકાદિક કરતાં વધારે પવિત્ર અને વ્યવહાર કરતાં નિત્ય એવા સત્યલોક નામના લોક પ્રાપ્ત થાય છે એમ વેદમાં છે અને તે વેદ-વેત્તાઓ કહે છે. વળી તે લોકો કર્મ કર્મ મોક્ષ આપનારા છે એમ પણ વેદો કહે છે. આ પ્રમાણે કર્મો કર્મ કર્મ મુક્તિ આપનારાં છે, એ પ્રમાણે જાણનારો શમાટે કર્મનો આશ્રય કરે નહિ? કર્મ-વડેજ મોક્ષની સિદ્ધિ થાય છે, ત્યારે જ્ઞાનનું શું પ્રયોજન છે? એ અભિપ્રાય છે.

૧૮ સનત્સુજાત આ શંકાનું સમાધાન કરતાં કહે છે કે, તમે જે કર્મ કહ્યો તે પ્રમાણે કર્મમાર્ગનું અવલંબન કરનારો જીવ મોક્ષપદને પામે છે અને તે પ્રમાણેજ વેદો પણ કર્મવડે ભોગ તથા મોક્ષરૂપી ૬જ સામાન્ય રીતે પ્રાપ્ત થાય છે, એમ કહે છે. આત્માથી ભિન્ન એવા દેહાદિકને અવિદ્વા-વડે આત્માતરીકે માનનારો જીવ જે કામનારહિત થાય છે, તો નિર્ગુણ બ્રહ્મભાવને પામે છે-અર્થાત્ નિષ્કામ થયેલો જીવ ભિન્ન ભિન્ન ઉપાધિના આકારોનો ત્યાગ કરીને નિષ્કલ્પ બ્રહ્મરૂપ થાય છે, પણ તેજ જીવ જે નિષ્કામ થતો નથી તો સુપુમ્ણા નાડીદ્વારા તે તે લોકને પ્રાપ્ત કરાવનારા માર્ગો ઓળંગીને બ્રહ્મલોકમાં જઈ ત્યાંથી પરમપદને પામે છે. તાત્પર્ય કે, કર્મમાર્ગી જીવ કર્મ કર્મ વધે છે અને જ્ઞાની તત્કાળજ મુક્ત થાય છે, એટલે કર્મમાં અને જ્ઞાનમાં ભેદ છે. શ્રુતિ કહે છે કે:-

‘તયોષ્વમાયજ્ઞમૃતત્ત્વમેતિ ।

તે વડે-સુપુમ્ણા નાડીવડે ઊર્ધ્વ ગમન કરનારો જીવ મોક્ષ પામે છે.’ વળી બૃહદારણ્યકમાં કહ્યું છે કે-

‘તદયથા પેશસ્કારી પેશસો માત્રામુપાદા-
યાન્યજ્ઞવતરં કન્યાણતરં રૂપં કુરુતે યવમેવેદં
ક્ષરીરં નિહત્યાવિદ્યાં ગમાયેત્વાન્યજ્ઞ તરં કન્યા-

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

કોઽસૌ નિર્યુક્તે તમર્જ પૂરાણં સર્વેદિદં સર્વમનુ-
ક્રમેણ । કિંવાઽસ્ય કાર્યમથવા સુખં ચ તન્મે
વિદ્વન્બ્રૂહિ સર્વં યથાવત્ ॥૧૧॥

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછયું:- જન્માદિકથી રહિત
તે પુરાણ પુરુષને (જગતરૂપ થવા માટે)
કોણ પ્રેરણા કરે છે? જો તે પરમાત્મા પોતેજ
અનુક્રમે સર્વરૂપ થાય છે (એમ કહેા,) તો તેમ કરવામાં તેમને શું પ્રયોજન અથવા
સુખ રહેલું છે? હે વિદ્વન્! તે સર્વ મને યથા-
ચોગ્ય રીતે કહેા. ૧૯

ળતરં રૂપં કુરુતે પિચ્યં વા ગાંધર્વં વા દૈવં વા
પ્રાજાપત્યં વા બ્રાહ્મં વેતિ તુ કામયમાનોઽથા-
કામયમાનો યોઽકામો નિષ્કામ આત્મકામઃ સ્યા-
ન્ન તસ્ય પ્રાણા ઉત્ક્રામંત્યત્રૈવ સમવતીર્યતે ।

લોકમાં જેમ સુવર્ણકાર (સોની) સુવર્ણનો
ભાગ લઈને પૂર્વના ઘાટ કરતાં ખીળે અત્યંત
નવીન સુંદર ઘાટ તૈયાર કરે છે, એ પ્રમાણેજ
આ આત્મા પણ આ શરીરનો ત્યાગ કરી, તેને
અચેતન કરીને ખીળું અતિ નવીન મહાસુંદર
શરીર રચે છે, જે શરીર પિતૃલોકના, ગંધર્વલોકના,
દેવલોકના, પ્રજાપતિના લોકના, બ્રહ્મલોકના ભાગને
ભોગવવા યોગ્ય હોય છે. આ શરીરને કામના-
વાળો જીવાત્મા નિર્માણ કરે છે; પરંતુ જે
કામનાવિનાનો—અર્થાત્ વાસનારૂપ શબ્દાદિ
વિષયોની કામના જેની નીકળી ગયેલી છે તેવો
નિષ્કામ-પૂર્ણકામ હોય છે, તે જીવના પ્રાણો
કયાંય ગતિ કરતા નથી પણ અહીંજ—બ્રહ્માન્
લીન થઈ જાય છે.

એ પ્રમાણે કામનાવાળો જીવાત્મા આ દેહમાં-
થી નીકળીને મરણવડે એ દેહને અસંરૂપ (મિથ્યા)
બનાવે છે અને પછી પિતૃલોક, ગંધર્વલોક વગેરેમાં
ભોગ ભોગવવા યોગ્ય ખીળું રૂપ તૈયાર કરે છે, એમ
સુવર્ણકારના દૃષ્ટાંતવડે સકામ જીવનું કર્તાપણું
કહ્યું છે અને નિષ્કામ તથા પૂર્ણ બ્રહ્મભાવને
પામેલા જીવાત્માની ખીજ કોઈ ગતિનો નિષેધ કરી
તે બ્રહ્માન્ લીન થાય છે, એ કહ્યું છે.

૧૯ પૂર્વના શ્લોકમાં જીવન પરબ્રહ્મભાવને
પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહ્યું; પરંતુ લિન લિન
વ્યક્તિઓ એકરૂપ થઈ શકે નહિ—અર્થાત્ જીવ

॥ સનતસુજાત ઉવાચ ॥

દોષો મહાનત્ર વિભેદગોષ્ઠે હનાદિયોગેન
ભવંતિ નિત્યાઃ । તથાઽસ્ય નાધિક્યમપૈતિ
કિંચિદનાદિયોગેન ભવંતિ પુંસઃ ॥૨૦॥

સનતસુજાત બોલ્યા:- પરમાત્મા અને
જીવાત્માને જૂદા માની તે બન્નેનું ઐક્ય કરવા-

જો બ્રહ્મથી લિન હોય તો તે બ્રહ્મરૂપ થઈ શકે
નહિ. એ ઉપરથી બ્રહ્મ પોતેજ જીવભાવ પામે
છે એમ કહ્યું ગણાય; પણ તે અચોગ્ય છે. કારણ
કે પરમાત્મા બ્રહ્મરૂપ છે, તેથી તેને જીવરૂપ
થવામાં કોઈ પ્રેરી શકે નહિ. આ શંકાથી ધૃતરાષ્ટ્રે
પૂછયું કે, હે વિદ્વન્! જન્માદિકથી રહિત અને
પુરાણ એટલે પૂર્વે પણ નવીન રહેનારા અર્થાત્
પરિણામ ન પામનારા તે પરમાત્માને કોણ
પ્રેરણા કરે છે, કે જેની પ્રેરણાથી પોતે જીવ-
રૂપ થઈને દુઃખાદિકનો ભોક્તા થાય છે? વળી પ-
રમાત્માને પ્રેરણા કરનારા જો તમે કોઈ ખીળે
માનશે તો તેનો પ્રેરક ત્રીજો અને તેને પ્રેરનારો
ચોથો એમ મોટી અનવસ્થા થઈ પડશે. તમે કહેશો
કે, ખીળ કોઈ પ્રયોજકની અપેક્ષાવિના પરમાત્મા
પોતેજ આ સર્વ સ્થાવરજંગમ વિશ્વરૂપે થાય છે,
એ સંબંધમાં શ્રુતિ પણ કહે છે કે:-

‘તત્સૃષ્ટવા તદેવાનુપ્રાવિશત્ । પરમાત્મા જગત
સરજને પછી તેમાંજ પ્રવેશ કરે છે.’ પરંતુ એમ
માનવામાં પણ દૂષણ આવે છે કે, પરમાત્મા પૂર્ણ-
કામ હોવાથી નિષ્કામ છે, તેને કયું કાર્ય કરવાનું
છે? કોઈ પણ કાર્ય કરવાનું નથી; તેથી પ્રયોજન-
વિના પરમાત્મામાં પ્રવૃત્તિ સંભવતી નથી. લોક કહ્યું
કહે છે કે, પ્રયોજનમનુદિદ્ય ન મંદોઽપિ પ્રવર્તેતો
મૂર્ખ માણસ પણ પ્રયોજનવિના કોઈ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ
કરતો નથી.’ ન્યારે એમ છે, ત્યારે નિષ્કામ પરમા-
ત્મા શામાટે કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય? નજ થાય.

‘લોકઋતુ હીલાકૈવલ્યમ્ । લોક જેમ
આનંદને માટે રમત કરે છે, તેમ ઈશ પણ સૃષ્ટિ
કરે છે’ આ ન્યાય પ્રમાણે લોકમાં પ્રયોજનવિના પણ
માત્ર ગમતને માટે શેત્રંજ વગેરેની રમત રમાતી
જણાય છે, તેમ જગતની સૃષ્ટિ અને તેમાં પ્રવે-
શાદિક પણ પરમાત્માની હીલાન્ છે; એમ તમે
કહેા તો તેનો ઉત્તર એ છે કે, લોકો શેત્રંજ વગેરેની
રમત પણ સુખને માટેજ કરે છે; પરંતુ પરમા-

માં મહાન દોષ આવે છે. સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ એવા બે દેહરૂપી ક્ષેત્રોના સંબંધને લીધે પરમાત્માથી નિત્ય એવા જીવો થાય છે અને તેવા ઉપાધિના ભેદથી પરમાત્માની અધિકતા લેશમાત્ર નાશ પામતી નથી; તથા જીવો અજ્ઞાનના યોગથી જન્માદિ ભાવને પ્રાપ્ત થયા કરે છે.^{૨૦}

ત્માને તો તેવી સુખની લાલસા છેજ નહિ. વળી પોતેજ પોતાને સંકટમાં નાખનારાને સુખ હોતું નથી અને તે કારણથી પણ પરમાત્માની પોતાની મેળે સૃષ્ટિ કરવામાં પ્રવૃત્તિ સંભવતી નથી; તેમજ પરમાત્માની સાથે જીવનો અભેદ પણ સંભવતો નથી, પણ જીવ તથા પરમાત્માનો ભેદ સ્વીકારીએ તો જીવના અદૃષ્ટને અનુસરીને પરમાત્મા રાજની પેઠે જીવના ભોગને માટે સૃષ્ટિરચના વગેરેમાં તથા પોતાની કરેલી મર્યાદાના પરિપાલનને માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે એમ ધરી શકે છે; માટે જીવ તથા પરમાત્મા વચ્ચે અભેદ સંભવતો નથી.

૨૦ સનતસુભત ઉત્તર આપે છે કે, તમારા કહેવાપ્રમાણે જીવાત્મા તથા પરમાત્માને કેવળ જૂદા માનીને પછી તે બન્નેનું એકય માનવામાં મહાન દોષ આવે છે; કારણકે એક વસ્તુને બીજારૂપ થઈ જઈ અસંભવિત છે, માટે જીવ તથા પરમાત્મામાં વાસ્તવિક ભેદ યોગ્ય નથી. નિત્ય એવા જીવો પરમાત્માથી જે જૂદા પડેલા જણાય છે, તે સ્થૂલદેહ તથા સૂક્ષ્મદેહરૂપી ક્ષેત્રોના સંબંધને લીધે ઘટાકાશની પેઠે તથા જળમાં જણાતા ચંદ્રની પેઠે ઉપાધિને લીધેજ જૂદા થયેલા છે. એવા ઉપાધિના ભેદવડે પરમાત્માની અધિકતામાં જરાપણ ન્યૂનતા આવતી નથી. જળમાં પ્રતિબિંબરૂપે જણાતો ચંદ્ર કંપવાથી જેમ મુખ્ય ચંદ્ર કંપતો નથી, તથા ઘટાકાશ ચલિત થવાથી જેમ મુખ્ય આકાશ ચલિત થતું નથી, તેમજ જીવ ઉપાધિના ધર્મોથી યુક્ત થાય તોપણ પરમાત્માનો તે ધર્મોની સાથે સંબંધ થતો નથી. શ્રુતિઓ કહે છે કે:-

‘एक एव तु भूतात्मा भूते भूते प्रकाशते ।

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवत् ॥

પ્રાણીમાત્રના અંતર્યામી પરમાત્મા એકલાજ સર્વ પ્રાણીઓમાં પ્રકાશી રહેલા છે અને તે એક ઈશ્વરરૂપથી તથા અનેક જીવરૂપથી, મુખ્ય એક ચંદ્રની પેઠે તથા જળાશયના તરંગોમાં જણાતા

य एतद्वा मगवान्स नित्यो विकारयोगेऽ
करोति विश्वम् । तथा च तच्छाक्तरिति स
मन्यते तथार्थयोगे च भवन्ति वेदाः॥२१॥

ચોતરફ દેખાતું જે આ જગત સત્ય જેવું જણાય છે, તે નિર્વિકારી સર્વેશ્વર્યસંપન્ન પરમાત્માજ છે. તે પરમાત્મા માયાના યોગથી વિશ્વની રચના કરે છે. તેવી તેની શક્તિ છે એમ વેદ પણ માને છે; અને શક્તિ તથા શક્તિમાનનો સંબંધ અભેદ હોય છે એમાં લોક તથા વેદો પ્રમાણભૂત છે.^{૨૧}

અનેક ચંદ્રની પેઠે જણાય છે.

‘यथाहायं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्न
बहुधैकोऽनुगच्छन् । उपाधिना क्रियते भेद-
रूपो देवः क्षेत्रवेवमजोऽयमात्मा ॥

જેમ આ જ્યોતિર્માત્ર સૂર્ય એક છે, છતાં તે ભિન્ન ભિન્ન જળમાં પ્રવેશ કરીને અનેકરૂપે જણાય છે; તેમજ આ જન્મરહિત પરમાત્મા શરીરોમાં એક છે છતાં ઉપાધિવડે અનેકરૂપે જણાય છે.

‘घटसंघृतमाकाशं नीयमाने यथाघटे ।

घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः ॥

ઘડામાં આકાશ વ્યાપ્ત હોય છે છતાં ઘડો લઈ જવામાં આવતાં તે આકાશ પણ લઈ જવાતું નથી, તેમ આકાશની પેઠે વ્યાપ્ત રહેલો જીવાત્મા દેહાદિક ઉપાધિ લઈ જવામાં આવે તોપણ કયાંય લઈ જવાતો નથી.

ઈત્યાદિ શ્રુતિઓ જીવાત્મા તથા પરમાત્માની વચ્ચે ઉપાધિને લીધે ભેદ દર્શાવે છે-અર્થાત્ તેઓ વચ્ચે વાસ્તવિક ભેદ નથી. આ પ્રમાણે જીવ તથા ઈશ્વર વચ્ચે ઉપાધિના ભેદને લીધે સર્વ વ્યવહાર સિદ્ધ થશે અને બીજા પરમાત્માની કલ્પના પણ કરવી પડશે નહિ, એ સિદ્ધ છે. જીવો અનાદિ કાળના અજ્ઞાનના સંબંધને લીધેજ જન્માદિકને પ્રાપ્ત થાય છે-અર્થાત્ અજ્ઞાનના યોગવડેજ આત્માને ક્ષેત્રોનો-શરીરોનો યોગ થાય છે અને તે અજ્ઞાન દૂર થતાં દૂર થઈ જાય છે.

૨૧ પૂર્વના શ્લોકમાં જીવ તથા ઈશના ભેદનું ખંડન કરી હવે આ શ્લોકમાં પરમેશ્વરથી જગતની ભિન્નતાનું ખંડન કરતાં કહે છે કે:-જે આ ચોતરફ જણાતું જગત જગત જેવું જણાય છે,

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

યેઽસ્મિન્ધર્માન્નાચરંતી કેચિત્તથા ધર્માન્કે-
ચિદિદિહાચરંતી । ધર્મઃ પાપેન પ્રતિહન્યતેસ્વિદુ-
તાહો ધર્મઃ પ્રતિહંતિ પાપમ્ ॥ ૨૨ ॥

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછયું:-કેટલાએક મોક્ષને માટે
ધર્મો એટલે અમિહોત્રાદિક કર્મો કરતા નથી,

તે નિત્ય એટલે વિકારરહિત ભગવાન એટલે
સર્વ ઐશ્વર્યસંપન્ન પરમાત્માજ છે. મૂળમાં ‘વા’
શબ્દ છે, તે જગતનું મિથ્યાપણું દેખાડનાર છે.
વેદમાં અને લોકમાં મિથ્યા વસ્તુના અનુવાદમાં
‘હવ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરાય છે. જેમકે:-‘યજ્ઞ
હિ દ્વૈતમિવ ભવતિ તદિતર इतरं पश्यति ।
જ્યાં દ્વૈત જેવું થાય છે, ત્યાં દ્વૈતભાવ પામેલો જીવ
ખીજને ભુજે છે.’ આ શ્રુતિમાં હવ શબ્દનો પ્ર-
યોગ મિથ્યા વસ્તુનો અનુવાદ કરવામાં યોજ્યો છે.
વળી ‘અહમચ સ્વપ્ને ગજમિવાદ્રાક્ષમ્ । મેં
આજે સ્વપ્નમાં હાથી જેવો જોયો.’ આ લોક-
વાક્યમાં પણ હવ શબ્દ મિથ્યા અર્થનો અનુવાદ કરે
છે. આ પ્રપંચ બ્રહ્મરૂપ છે, એ સંબંધમાં શ્રુતિ-
ઓ પણ કહે છે કે:-‘इदं सर्वं यदयमात्मा । આ
સર્વ જગત આત્મારૂપ છે. ‘ब्रह्मैवेदं विश्वम् ।
આ વિશ્વ બ્રહ્મરૂપ છે. सर्वं खल्विदं ब्रह्म ।
આ સર્વ કેવળ બ્રહ્મરૂપ જ છે.

પરમાત્મા વિકાર એટલે અસત્ય-માયા તેના
સંબંધથી વિશ્વ કરે છે અને તે સ્વપ્ન તથા ઇન્દ્ર-
જાળની પેઠેજ કરે છે; પણ સોનું વિકાર પામીને
જેમ કુંડળરૂપ બને છે, તેમ બ્રહ્મ વિકાર પામીને
જગતરૂપ થતા નથી; કારણકે વાસ્તવિક રીતે
બ્રહ્મનો જગતની સાથે વિકારવિકારી ભાવસંબં-
ધ નથી, કેમકે તેમ માનવાથી બ્રહ્મમાં પણ અ-
નિત્યપણું પ્રાપ્ત થઇ જાય. અહીં કોઇ શંકા
કરે કે, પ્રધાન એટલે માયા નિત્ય છે અને
પરિણામ પામનારી છે, માટે જડ જગતની ઉ-
ત્પત્તિમાં જડ માયાજ સ્વતંત્રરીતે કારણરૂપ
થાઓ; કેમકે માયા અને જગત જડતામાં સમાન
છે અને ચેતનરૂપ બ્રહ્મ જડ જગતથી
વિલક્ષણ છે, માટે તે કારણરૂપ ન થતાં માયાજ
કારણરૂપ થાઓ. આવી શંકાના સમાધાનમાં કહે
છે કે, પરમાત્માની શક્તિ પરમાત્માથી અભિન્ન
છે અને તે પોતાના સ્વરૂપમાંજ સ્વપ્નની પેઠે

પણ સંન્યાસજ ગ્રહણ કરે છે; ત્યારે કેટલાએક
મુક્તિને માટે ધર્મોનું આચરણ કરે છે. જેઓ
તેવો અદ્ય ધર્મ કરે છે, તેઓનો ધર્મ રાગદ્વેષાદિ
પાપવડે નાશ પામે છે કે ધર્મ પોતેજ પાપને
નાશ પમાડે છે? ૨૨

જગતનો ભાસ કરાવે છે. પરમાત્માની શક્તિ તે-
મનાથી જૂદી નથી એમ વેદ પણ માને છે. શ્રુ-
તિ કહે છે કે:-‘देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम् ।
પરમાત્માની પોતાની શક્તિ પોતાના ગુણોથીજ
હંકાયેલી છે.’ ‘पराऽस्यशक्तिर्विविधैव भ्रूयते ।
એમની પરાશક્તિ વિવિધરૂપે સંભળાય છે.’

અહીં એવી શંકા થાય કે, શક્તિ ભોગ્ય છે,
માટે તે આત્માને અધીન છે અને આત્મા તેનો
ભોક્તા છે, માટે તે સ્વામી છે અને એ રીતે ભો-
ક્તા આત્મા તથા ભોગ્ય શક્તિ, એ બેની
વચ્ચે ભેદ કેમ ન ગણાય? આ શંકાનું સમાધાન
કરતાં કહે છે કે, અગ્નિની દાહક શક્તિ અને પ્રકા-
શક શક્તિ, જેમ અગ્નિથી જૂદી જણાતી નથી,
તેમ શક્તિ શક્તિવાળાથી કયાંય જૂદી જણાતી
નથી. વેદો પણ કહે છે કે, ‘बहु स्यां हुं षड्रूपे
યાદિ’, ‘प्रजायय । હું પ્રજા ઉત્પન્ન કરું, સર્વ
ત્યજ્જામવત્ । પરમાત્મા આકાશ, વાયુ, તેજ,
જળ અને પૃથ્વીરૂપ થયા. મૂળમાં જ કાર મૂક્યો છે,
તેથી વેદમાં જેમ શક્તિનો તથા શક્તિમાનનો અભેદ
સ્વીકારેલો છે, તેમ લોકમાં પણ તેવા અર્થના સંબં-
ધમાં શક્તિ અને શક્તિમાનનો અભેદ સંબંધ
પ્રમાણભૂત મનાય છે. એવો અર્થ નીકળે છે.

૨૨ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જીવ અને ઇશ-
વચ્ચે અભેદ હોવાથી જગતના મિથ્યાપણાથી
અને જગત જન્મ વગેરેમાં નિમિત્તભૂત એવી પ્ર-
કૃતિ બ્રહ્મથી અભિન્ન હોવાથી બ્રહ્મનું અદ્વૈતપણું
સિદ્ધ થયું અને તેથી ‘मृत्युर्नास्ति’ મૃત્યુ કોઇ
વસ્તુજ નથી, એ પૂર્વોક્ત પક્ષ સ્થિત થયો; તે-
મજ જેઓ માને છે કે, કર્મવડે મૃત્યુનો નાશ
થાય છે, તેઓની માન્યતા પ્રમાણે કર્મમુક્તિની
પ્રજ્ઞાવિકાદારા કર્મો પણ મોક્ષના હેતુભૂત થયાં.

હવે ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછયું કે, કેટલાએક મોક્ષને માટે
ધર્મો એટલે અમિહોત્રાદિક કર્મો કરતા નથી,
પણ મોક્ષને માટે સંન્યાસજ ગ્રહણ કરે છે, ત્યારે
કેટલાએક કર્મમુક્તિને માટે ઉપાસનાસહિત કર્મોજ
કયાં કરે છે. હવે જેઓનો તેવો મહાન ધર્મ

॥ સનત્સુજાત ઉવાચ ॥

ઉભયમેવ તત્રોપયુજ્યતે ફલં ધર્મસ્યૈવતરસ્ય ચ
સનત્સુજાતે કલ્હુઃ-ભોક્ષની પ્રાપ્તિમાં સં-
ન્યાસ તથા ઉપાસનાસહિત કર્મ એ બન્ને ઉપયો-
ગી છે. ધર્મનું પણ ફળ છે અને પાપનું
પણ ફળ છે. ૨૩

તસ્મિન્સ્થિતૌ વાઽપ્યુભયં દિ નિત્યં જ્ઞાનેન
વિદ્વાન્ પ્રતિહંતિ સિદ્ધમાતથાઽન્યથા પુણ્યમુપૈતિ
દેહી તથાગતં પાપમુપૈતિ સિદ્ધમ્ ॥ ૨૪ ॥

તે ભોક્ષસ્થિતિને માટે સંન્યાસ તથા
ઉપાસનાયુક્ત કર્મ, એ બન્ને નિત્ય એટલે
અચળ સાધન છે. તેમાં વિદ્વાન જ્ઞાનવડે
સિદ્ધ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે દેહાભિમાની
પુરુષ ઉપાસનાયુક્ત કર્મ કરવાથી સિદ્ધથી
વિપરીત અર્થાત સાધ્ય તથા પ્રશંસનીય
દેવતાદિ ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે અને તેવા
કર્મસિદ્ધ પુરુષને કદાચ મનુષ્યદેહના અભિ-
માનથી થયેલું પાપફળ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૪

નથી, પણ અગ્નિહોત્રાદિ નિત્યકર્માનુષ્ઠાનરૂપી
અદ્ય ધર્મજ છે, તેઓના તે ધર્મ પાપ
એટલે રાગદ્વેષાદિ દોષવડે નાશ પામે છે, કે
તેઓના તે ધર્મજ પાપને નાશ પમાડે છે ?

૨૩ સનત્સુજાત ઉત્તર આપે છે કે, ભોક્ષ મેળવવા-
માં સંન્યાસ પણ ઉપયોગી છે અને ઉપાસનાયુક્ત
કર્મ પણ ઉપયોગી છે; તેમજ ધર્મ એટલે અ-
ગ્નિહોત્રાદિક કર્મનું ફળ સ્વર્ગ અથવા ચિત્ત-
શુદ્ધિ છે અને બીજા અધર્મનું એટલે પાપનું અ-
થવા નિલકર્મના ત્યાગનું ફળ નરક છે.

૨૪ ત્રેવીસમો શ્લોક એ એક સંક્ષેપમાં અર્થ
સૂચવનારું સંગ્રહવાક્ય છે. તેનું સનત્સુજાત
એ શ્લોકવડે વિવરણ કરે છે કે, ભોક્ષમાં એટલે
સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિત થવામાટે સંન્યાસ અને ઉ-
પાસનાયુક્ત કર્મ, એ બન્ને નિલ અર્થાત અચળ
સાધન છે. મૂળમાં જા શબ્દ નિશ્ચયના અર્થમાં
આપેલો છે. હવે ભોક્ષના બન્ને સાધનોનો તફાવત
કહે છે કે, જ્ઞાનીપુરુષ સંન્યાસપૂર્વક જ્ઞાન અર્થાત
અઘ્નવિદ્યાદ્વારા સિદ્ધ એટલે નિત્ય નિવૃત્ત અર્થાત
અસત્ય, જડ, દુઃખ વગેરેથી પ્રતિકૂળ હોવાથી સ-

ગત્યોભયં કર્મણા યુજ્યતેઽસ્થિરં શુભસ્ય
પાપસ્ય સ ચાપિ કર્મણા । ધર્મેણ પાપં પ્રણુદ-
તીહ વિદ્વાન્ ધર્મોબલીયાનિતિ તસ્ય સિદ્ધિઃ॥

કર્મ કરનારો પુરુષ પુણ્ય તથા પાપનાં
નાશવંત ફળ ભોગવીને પછી પાછો આ લોકમાં
કર્મ કરવામાં જોડાય છે; પરંતુ વિદ્વાન કર્મચોગી
તો ધર્મરૂપ કર્મવડે પાપને નાશ પમાડે છે;
અને ધર્મ અતિ બળવાન છે, તેથી તેને સિદ્ધિ
અર્થાત મુક્તિ પણ મળે છે. ૨૫

વિદ્વાનદસ્વરૂપ કલ્પને પ્રાપ્ત થાય છે; અને ઉ-
પાસનાયુક્ત કર્મ કરવાથી અન્યથા એટલે સિદ્ધ-
થી વિપરીત અર્થાત કર્મવડે સાધ્ય અને
પુણ્ય એટલે પ્રશંસાપાત્ર દેવાદિના રૂપને પામે છે,
જેથી તે દેહનો અભિમાનો થાય છે અને તે પ્રમાણે
દેવભાવને પામેલા કર્મસિદ્ધ પુરુષને કદાચ નર-
દેહના અભિમાનથી થયેલું પાપફળ પણ પ્રાપ્ત
થાય છે. તાત્પર્યકે, દેવભાવને પ્રાપ્ત થયેલો પણ
કદાચ મુક્ત થાય છે અને કદાચ વિગળના દારપાળ
જય-વિજયના પેઠે ત્યાથી બ્રહ્મ પણ થાય છે.
આ રીતે કર્મનું ફળ નિશ્ચિત રીતે ભોક્ષ આપનારું
નથી, માટે જ્ઞાનજ શ્રેષ્ઠ છે.

૨૫ ફલં ધર્મસ્યૈવતરસ્ય ચ આ ત્રેવીસમા શ્લોકના
ઉત્તરાર્ધનું વિવરણ કરે છે કે, પુણ્યનું ફળ સ્વર્ગ છે અને
પાપનું ફળ નરક છે. તે બન્ને નાશવંત છે. કર્મ કરનારો
જીવાત્મા પોતાનાં કર્માનુસાર તે તે લોકોમાં જઈ ફળ
ભોગવી રહ્યા પછી પાછો આ લોકમાં આવીને
પૂર્વકર્મના સંસ્કારને અનુસરી, પોતાની યોગિને
યોગ્ય કર્મો કરે છે-અર્થાત કર્મ કરી, તે કર્મોનાં
ફળ ભોગવી, પાછો કર્મજ કરે છે, એટલે તે
કર્મપાશથી મુક્ત થતો નથી. જો કે એ પ્રમાણે
છે, તોપણ વિદ્વાન કર્મચોગી ધર્મરૂપ-અર્થાત
નિષ્કામ કર્મ કરીને તે ધર્મવડે પાપને દૂર કરે છે
અને મૂર્ખ-અવિવેકી કર્મકર્તા તે કર્મોનાં સ્વર્ગ,
પશુ વગેરે ફળોની ઇચ્છા કરીને બંધાયા કરે
છે. અધર્મ બળવાન નથી, પણ ધર્મ બળવાન
છે, એ હેતુથી ધર્મ કરનારા જીવાત્માને સિદ્ધિ
પ્રાપ્ત થાય છે-અર્થાત કાળવડે રાગાદિ દોષોના
નાશદ્વારા ભોક્ષ પણ મળે છે. મૂળમાં લિદ્ધિ એવો
પાઠ હોય ત્યાં લિદ્ધિ એવો અપ્પાહાર કરવો.

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

યાનિહાહુઃ સ્વસ્ય ધર્મસ્ય લોકાન્દિજાર્તાનં
પુણ્યકૃતાં સનાતનાન્ । તેષાં કર્માન્કથય તતોઽ
પિ ચાન્યાઘૈતદ્વિદ્વન્વેતુમિચ્છામિ કર્મ ॥૨૬॥

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યુઃ:-પુણ્યકર્મ કરનારા દ્વિજ-
તિઓને પોતાના ધર્મના ફળરૂપ સનાતન લોકો
મળે છે, એમ વેદો કહે છે. તેઓના કર્મ કહે
તથા તેનાથી બીજા લોકો પણ કહેા. હે વિદ્વન્ !
હું નિષિદ્ધ તથા કામ્ય કર્મ જાણવાની ઇચ્છા
રાખતો નથી. ૨૬

॥ સનતસુજાત ઉવાચ ॥

યેષાં વ્રતેઽથ વિસ્પર્ધાં બલે બલવતામિવ ।
તે બ્રાહ્મણાઃ પ્રેત્ય બ્રહ્મલોકપ્રકાશકાઃ ॥૨૭॥
જેમ બળવાનોમાં બળની વિશેષ સ્પર્ધા
હોય છે, તેમ જે બ્રાહ્મણોને વ્રત એટલે યમ,
નિયમ વગેરે સાધવામાં વિશેષ સ્પર્ધા હોય છે,

૨૬ સકામધર્મ તથા પાપ અંધનકર્તા છે અને
નિત્યધર્મનું પુણ્ય મોક્ષદાયક છે, એમ માનીને
ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું કે, હે વિદ્વન્ ! ‘અપામ સોમમ-
મૃતા અમૂમ । અમે એમપાન કરીએ અને અમર
થઈએ,’ ‘અક્ષર્યં હ વૈ ચાતુર્માસ્યયાજિનઃ સુકૃતં
ભવતિ । ચાતુર્માસ્ય યાગ કરનારાને અક્ષય પુણ્ય
પ્રાપ્ત થાય છે. યસ્યૈતેઽષ્ટાચત્વાર્ણિશઃ સંસ્કારાઃ
સ બ્રાહ્મણઃ સાયુજ્યં સલોકતાં ગચ્છતિ । જેને
સૂત્રોક્ત અડતાળીસ સંસ્કારો કરવામાં આવે છે,
તે બ્રહ્મણી સાયુજ્યતાને અને તેના લોકને પામે
છે.’ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ અને સ્મૃતિઓ પુણ્યકર્મ
કરનારા દ્વિજ વર્ણોને પોતાના ધર્મના ફળરૂપ
સનાતન-નિત્ય લોકો મળે છે, એમ કહે છે.
તેઓના કર્મો એટલે ધર્મના તારતમ્યવડે પ્રાપ્ત
થતા ઉચ્ચ તથા નીચ ભાવો કહેા; અને તેનાથી
પણ અન્ય એવા નિરતિશય પ્રત્યગાતંદ્રરૂપ
લોકો અને મોક્ષસ્થપ મને કહેા. મૂળમાં અન્યાન્
એવું બહુવચન માન્યાર્થે સમજવું. હું હવે
સ્વધર્મથી ભિન્ન અને સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિનું કારણ
એવું નિષિદ્ધ તથા કામ્યકર્મ જાણવા ઇચ્છતો નથી.
આથી ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાના વેરામ દર્શાવ્યા છે
અને તેનો ચાલુ પ્રસંગમાં ઉપયોગ છે, એમ જાણવું.

તે બ્રાહ્મણો આ દેહ છોડ્યા પછી બ્રહ્મલોકમાં
વિરાજે છે. ૨૭

યેષાં ધર્મે ચ વિસ્પર્ધાં તેષાં તજ્ઞાનસાધનમ્ ।
તે બ્રાહ્મણા ઇતો મુક્તાઃ સ્વર્ગં યાંતિ ત્રિવિષ્ટપમ્
જેઓને યજ્ઞયાગાદિક ધર્મમાં વિશેષ સ્પર્ધા
હોય છે, તેઓને તે ધર્મ, જ્ઞાનનું સાધન થાય
છે; અને તે બ્રાહ્મણો આ લોકથી છૂટીને દેવોના
સ્વર્ગલોકમાં જાય છે. ૨૮

૨૭ સનતસુજાત ઉત્તર આપે છે કે, જેમ બ-
ળવાન મદ્દલ વગેરેમાં બળને માટે સ્પર્ધા હોય
છે, તેમ જે બ્રાહ્મણોને યમનિયમાદિરૂપ વ્રતમાં
વિશેષ સ્પર્ધા હોય છે-અર્થાત્ હું બીજાના કરતાં
યમનિયમાદિક અધિક સાધીશ’ એવી સ્પર્ધા હોય
છે, તે યોગી બ્રાહ્મણો-સગુણ બ્રહ્મવેત્તાઓ
આ દેહ છોડ્યા પછી બ્રહ્મલોકમાં જઈને તેજસ્વી
અર્થાત્ પૂજ્ય કરવાયોગ્ય થાય છે; અને પછી
બ્રહ્માની સાથે મુક્તિ પામે છે. સ્મૃતિ કહે છે કે,

‘બ્રાહ્મણા સહ તે સર્વે સંપ્રાપ્તે પ્રતિસંચરે ।

પરસ્યાન્તે કૃતાત્માનઃ પ્રવિશન્તિ પરં પદમ્ ॥

બ્રાહ્મણો આયુષ્યને અંતે મહાપ્રલય પ્રાપ્ત થતાં
બ્રહ્મમાં અંતઃકરણ જોડનારા તે સર્વે બ્રહ્માની
સાથે પરમપદમાં પ્રવેશ કરે છે.

૨૮ સર્વ ધર્મમાં શ્રેષ્ઠ યોગધર્મનું ફળ
કહીને હવે યજ્ઞયાગાદિક ધર્મનું ફળ કહે
છે:-હું સર્વ કરતાં વધારે યજ્ઞયાગાદિક કરીશ
એવો જેઓનો આગ્રહ હોય છે, તેઓને તેજ ય-
જ્ઞાદિક બ્રહ્મજ્ઞાન જાણવાની ઇચ્છાદ્વારા જ્ઞાનનું
સાધન થઈ પડે છે. શ્રુતિ કહે છે કે, ‘તમેતં વેદા-
નુવચનેન બ્રાહ્મણા વિવિદિષંતે યજ્ઞેન દાનેન
તપસાઽનાશંકન । બ્રાહ્મણો વેદાધ્યયનવડે, યજ્ઞોવડે,
દાનોવડે, તપવડે તથા ઉપવાનાવડે પરમાત્માને
જાણવાની ઇચ્છા કરે છે.’ મૂળમાં આપેલા ‘ત્રિવિ-
ષ્ટપ’ શબ્દનો અર્થ સત્યલોક નહિ પણ દેવલોક
છે. બ્રહ્મજ્ઞાનને માટે પણ કર્મનું અનુશાન કરના-
રાઓને સાથે સાથે સ્વર્ગફળ પણ મળે છે, એ તાત્પર્ય
છે. આપસ્તંબ કહે છે કે:-‘તપસ્યાઽઽગ્ને પાલાઈ
નિર્મિતે હ્યયાગંધ હત્યનુત્પયેતે एवं ધર્મે ચર્ચ-
માણમર્થા અનૂપયંતે । જેમ ફળને માટે આંખાનું
ઝાડ રોપવામાં આવે છે તો તેમાંથી ઊંચા તથા

તસ્ય સમ્યક્ સમાચા મા વેદવિદો જનાઃ ।
નૈનં મન્યેત મૂયિષ્ઠં બ્રાહ્મમામ્યંતરં જનમ્ ॥૨૯॥

ધર્મનું સારી રીતે અનુષ્ઠાન કરવું, એને વેદવેત્તા લોકો શ્રેષ્ઠ કહે છે. જે મનુષ્યો (વર્ણ-શ્રમના અભિમાનને લીધે) આત્મજ્ઞાનથી બહિર્-મુખ હોય છે અને (વૈદિક કર્મો કરવાથી તથા નિષ્કામ હોવાથી) આશ્ચર્ય તરે એટલે આત્માભિ-મુખ હોય છે, તેઓને બહુ નહિ પણ થોડું તો માન આપવું જ જોઈએ. ૨૯

યત્ર મન્યેત મૂયિષ્ઠં પ્રાવૃત્તિઃ ત્વણોલપમ્ ।

અર્ચં પાનં બ્રાહ્મણસ્ય તર્જીવેન્માનુસંજ્વરેત્ ॥૩૦॥

વર્ષાકાળમાં ઉગી નીકળેલા નીચા તથા ઉંચા ઘાસની પેઠે જે ઘરમાં બ્રાહ્મણ

ગંધ પણ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમજ જ્ઞાનને માટે ધર્મનું આચરણ કરતાં તેની પાછળ પાછળ અર્થોની પણ લાભ થાય છે.

૨૯ જેઓ 'વેદાક્ત કર્મો ન કરવાથી દોષ લાગે છે' એમ માનીને ધર્મને માટેજ ધર્મનું અનુ-ષ્ઠાન કરે છે, પણ જ્ઞાનને માટે કે સ્વર્ગને માટે ધર્માનુષ્ઠાન કરતા નથી, તેઓનાં તે નિષ્કામ ધર્માનુષ્ઠાનને વેદવેત્તાઓ એટલે વૈદિકપણના અભિમાની મનુષ્યો શ્રેષ્ઠ કહે છે. તેવા નિષ્કામ ધર્માચરણ કરનારાઓ તે ધર્મથી આ લોકનાં અ-થવા પરલોકનાં ફળની કામના કરતા નથી. એવા મનુષ્યો અત્યંત માનપાત્ર નથી, પરંતુ તેઓને થોડું માન તો આપવું જ જોઈએ. તેઓ વર્ણ, આ-શ્રમ, વય તથા અવસ્થાના અભિમાનને લીધે આત્માથી બહિર્મુખ છે, પણ વૈદિકકર્મ કરતા હોવાથી તથા નિષ્કામ હોવાથી તે આત્મજ્ઞાનના અધિકારી ગણાય છે; કારણકે કામનાના નાશના તારતમ્ય પ્રમાણે મનુષ્યથી આદ્યોને ઉત્તરોત્તર સોગણા આનંદની ગણના તેતરીયોપનિષદમાં કરી છે, તેમાં 'તે ચે શર્વે વેદાનામામન્દાઃ । સ પક્ષઃ દંત્રસ્થાનનઃ ધોમિયસ્ય ચાકામત-સ્થઃ' દેવોનો જે સોગણો આનંદ છે, તે ઇન્દ્રનો એકમણો આનંદ છે અને કામનાથી ન હણાયલા શ્રોત્રીયોનો પણ તેટલોજ આનંદ છે. એ પ્રમાણે કામનાથી ન હણાયલા શ્રોત્રીયો આનંદ એક કરતાં એક શ્રેષ્ઠ ગણાવેલો છે.

(સંન્યાસી)ને માટે પુષ્કળ અન્ન તથા જળ વગેરે પદાર્થો છે, એમ બહુતો હોય તે ઘેર જઇને સંન્યાસીએ પ્રાણુનિર્વાહ કરવો પણ ભૂખ વેડીને આત્માને પીડવો નહિ. ૩૦

યત્રાકથયમાનસ્ય પ્રયચ્છત્યર્થિવં મયમ્ ।

અતિરિક્તભિવાર્વન્સ શ્રેયાન્નેતરો જનઃ ॥૩૧॥

જે દેશમાં પોતાનું માહાત્મ્ય પ્રકટ ન કર-વાથી અમંગળ ભય આવી પડતું હોય, તેવા દેશ-માં જઇ ચઢતાં પણ જે પોતાની શ્રેષ્ઠતા પ્રકાશમાં લાવતો નથી તે મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ છે, બીજો નહિ. ૩૧

યો વા કથયમાનસ્ય હાત્માનં નાનુસંજ્વરેત્ ।

બ્રહ્મસ્વં નોપશ્યંતીત તદન્નં સંમતં સતામ્ ॥૩૨॥

જે પુરુષ, આત્મસ્લાધા કરનારા બીજા ઉપર તપી જતો નથી અને બ્રાહ્મણદ્રવ્યનો ઉપલોગ ક-રતો નથી, તેવા પુરુષનું અન્ન સત્પુરુષો શ્રેષ્ઠ ગણે છે.

૩૦ એ પ્રમાણે યોગીઓનો, આત્મજ્ઞાનની ઇચ્છા-વાળાઓનો અને નિષ્કામપણાથી વર્ણુ તથા આ-શ્રમધર્મના અભિમાનીઓનો ધર્મ ઉત્તમ, મધ્ય-મ તથા અધમ ભાવથી કહ્યો. હવે અર્ધિસા જેમાં મુખ્ય છે એવા યોગીઓના ધર્મો કહે છે. વરસા-દના સમયમાં જેમ નાનું ખડ અને મોટું ઘાસ પુષ્કળ ઉગી નીકળે છે, તેમ જે ઘરમાં બ્રાહ્મણ અ-ર્થાત્ સંન્યાસીને માટે પુષ્કળ અન્ન તથા જળ મ-ળશે એમ ખબર પડે, તે ઘરમાં જઇને સંન્યાસી-એ ભિક્ષા મેળવી પોતાનો નિર્વાહ કરવો, પણ આજીવિકાવિનાના નિર્ધન ગૃહસ્થને ભિક્ષા મા-ગી દુઃખ આપવું નહિ; તેમજ ક્ષુધા વેડીને આ-ત્માને પણ પીડવો નહિ. ત્વણોલપમ્ ની જગ્યાએ ત્વણોલકમ્ એવો પણ પાઠ છે.

૩૧ જે દેશમાં પોતાનો પ્રભાવ પ્રકટ ન કરવાથી મોટા ભય આવી પડે તેમ હોય, તેવા ભયાનક દેશમાં જઇ ચઢતાં, પોતાનામાં સામર્થ્ય હોવા છતાં પણ જે સંન્યાસી ત્યાંના મનુષ્યોની વચ્ચે વિદ્યા વગેરેથી પોતાનું સામર્થ્ય પ્રકાશમાં લાવતો નથી, તે સંન્યાસી અતિ શ્રેષ્ઠ છે એમ બહુવું. પરપીડા અને અભિમાનનો ભાગ કરવો, એવું આ જે 'લોકેનું તાત્પર્ય' છે.

૩૨ ત્યારે એવા સંન્યાસીએ કેનું અન્ન ખાવું તે કહે છે કે, જે પુરુષ પોતાની મોટાઈ દેખાડનારા

યથા સ્વં વાંતમશ્રાતિ શ્વા વૈ નિત્યમભૂતયે ।
 एवं તે વાંતમશ્રંતિ સ્વવીર્યસ્યોપસેવનાત્ ॥૩૩॥

કૂતરે જેમ પોતાના અકલ્યાણને માટે પોતાનું એકેકું પોતેજ નિત્ય ખાય છે, તેમ જે સંન્યાસીઓ પોતાનું પાંડિત્ય વગેરે દર્શાવીને ભિક્ષાની ઇચ્છા કરે છે તે પોતાનું એકેકું ખાય છે એમ સમજવું. ૩૩

નિત્યમજ્ઞાતચર્યા મે ઇતિ મન્યેત બ્રાહ્મણઃ ।

જ્ઞાતીનાં તુ વસન્મધ્યે તં વિદુર્બ્રાહ્મણં બુધાઃ॥

જે બ્રાહ્મણ (બ્રહ્મવેત્તા) પોતાની જ્ઞાતિમાં રહેવા છતાં પણ મનમાં નિત્ય એવી ભાવના રાખે કે, મારા જ્ઞાતિજનો મારી યોગગતિને ન બાળે તો સાફ, તેને પંડિતો બ્રાહ્મણ બાળે છે. ૩૪

કો હનંતરમાત્માનં બ્રાહ્મણો હંતુમર્હતિ ।

નિર્લિંગમચલં શુદ્ધં સર્વદૈતવિવર્જિતમ્ ॥૩૫॥

એ પ્રકારના વર્તનવિના કયો બ્રાહ્મણ

ખીજ પુરુષ ઉપર ક્રોધ કરતો નથી-અર્થાત્ પારકાની મોટાઇ જોઇને બળતો નથી, તેમજ જે બ્રાહ્મણુદ્યયને ખાઇ જતો નથી તે પુરુષના ધરનું અન્ન ખાવું, એ સત્પુરુષોએ માન્ય ગણેલું છે. બ્રાહ્મણુદ્યયના સંબંધમાં સ્મૃતિ કહે છે કે—

‘યતિશ્ચ બ્રહ્મચારી ચ પક્ષાન્નસ્વામિનાયુમૌ ।

યતિ અને બ્રહ્મચારી એ બન્ને રાંધેલા અન્નના અધિકારી છે,’ માટે તેઓને આપ્યાવિના જે ભોજન કરવું તે બ્રાહ્મણુદ્યયનું ભોજન કહેવાય છે. તાત્પર્ય કે, સંન્યાસીઓએ ધર્મચારિત્વ થઇને શ્રદ્ધાપૂર્વક અન્ન આપનારા પુરુષનુંજ અન્ન ખાવું જોઇએ.

૩૩ જે સંન્યાસીઓ આજીવિકાને માટે સ્વવીર્ય એટલે પોતાનું પાંડિત્ય વગેરે પ્રકાશમાં લાવીને ભિક્ષા મેળવવાની ઇચ્છા રાખે છે, તે સંન્યાસીને પોતાનું એકેકું ખાનારા કૂતરાના જેવો એકેકું ખાનારો ગણવે.

૩૪ જે બ્રાહ્મણ એટલે બ્રહ્મવેત્તા, પોતાની જ્ઞાતિની વચ્ચે રહેવા છતાં પણ આ જ્ઞાતિવાઓ હમેશાં મારા વર્તનથી અગમ્યા રહે-અર્થાત્ જ્ઞાતિજનો મારી યોગગતિને ન બાળે તો ફીક, એવી જે શુદ્ધ તેજવાળા બ્રાહ્મણની બુદ્ધિ છે, તેને બ્રહ્મવેત્તાનાં લક્ષણ ગણનારા પંડિતો બ્રાહ્મણ એટલે બ્રહ્મિષ્ઠ ગણે છે.

ઉપાધિથી મુક્ત અનુમાન વગેરેથી અગમ્ય, વ્યાપક, નિસંગ અને સર્વ દ્વૈતથી રહિત એવા પરમાત્માને બાળી શકે ? ૩૫

તસ્માદ્ધિ ક્ષત્રિયસ્યાપિ બ્રહ્માવસતિ પश्यति ॥

એ પ્રકારના વર્તનવાળા ક્ષત્રિયને પણ બ્રહ્મ સ્વપ્રકાશવડે પ્રકાશિત થાય છે, જેથી તે પણ પોતાના બ્રહ્મભાવને જુએ છે. ૩૬

યોજ્યથા સંતમાત્માનમન્યથા પ્રતિપદ્યતે ।

किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा॥૩७॥

જે મનુષ્ય આત્મારૂપે ભાસતા દેહાદિકથી વિપરીત છતાં આત્માને દેહાદિકરૂપે માને છે, તે આત્માની ચોરી કરનારા ચોરે કયું પાપ કયું નથી ? ૩૭

૩૫ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેનાં આચરણવિના કયો બ્રાહ્મણ ઉપાધિથી થયેલા ભેદથી રહિત, પ્રત્યેક શરીરમાં રહેલા, જેમાં અનુમાન વગેરે પ્રમાણ પહોંચી ન શકે તેવા, સર્વવ્યાપક સંગવિનાના અને સર્વ દ્વૈતથી રહિત એટલે સમ્મતીય, વિમ્મતીય તથા સ્વગત ભેદથી રહિત એવા પરમાત્માને બાળી શકે! અર્થાત્ કોઇ ગણી શકે નહિ. (વેદાંતસાસ્ત્રમાં એ ત્રણ ભેદો આ પ્રમાણે કહ્યા છે:—

‘વૃક્ષસ્ય સ્વગતો ભેદઃ પત્રપુષ્પફલાદિભિઃ ।

વૃક્ષાંતરાત્સજાતીયો વિજાતીયઃ શિલાવિતઃ॥

વૃક્ષનો પોતાનાંજ પાંદડાં, પુષ્પ તથા ફળ વગેરેથી જે ભેદ ગણવામાં આવે છે, તે સ્વગત ભેદ કહેવાય છે. એક વૃક્ષનો ખીજ વૃક્ષથી જે ભેદ ગણવામાં આવે છે-અર્થાત્ આંખો, પીપળો, વડ એ વૃક્ષતરફ એક જાતિ છે, પણ આંખો વડ નથી અને વડ-આંખો નથી, એ જાતિગત ભેદ સમ્મતીય ભેદ કહેવાય છે અને વૃક્ષાદિકનો પાપણ વગેરેથી જે ભેદ છે, તે વિમ્મતીય ભેદ કહેવાય છે. પરમાત્મામાં એવો કોઇ પણ ભેદ સંભવતો નથી.)

૩૬ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેનાં આચરણવાળો બ્રાહ્મણ ન હોય પણ ક્ષત્રિયાદિક હોય તો તેને પણ બ્રહ્મ સ્વપ્રકાશવડે પ્રકાશિત થાય છે, જેથી તે પણ પોતાને બ્રહ્મભાવથી જુએ છે-અર્થાત્ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરે છે.

૩૭ આત્માને યથાર્થરૂપે ન જાણવામાં દોષ કહે

અર્થાતઃ સ્યાદનાદાતા સંમતો નિરુપદ્રવઃ ।

શિષ્થો ન શિષ્ટવત્સ સ્યાદ્બ્રાહ્મણો બ્રહ્મવિત્કવિઃ

શ્રમરહિત, પરિશ્રદ્ધિવિનાનો, શિષ્ટમાન્ય, ઉપદ્રવરહિત, પોતે શિષ્ટ છતાં શિષ્ટતા ન દેખા-
ડનારો તથા કવિ-અર્થાત્ ભૂતકાળને જોનારો
બ્રાહ્મણ બ્રહ્મવેત્તા થઈ શકે છે. ૩૮

અનાદ્યા માનુષે વિત્તે આદ્યા દૈવે તથા કર્તા
તે દુર્ધર્ષા દુષ્પ્રકંપ્યાસ્તાન્વિદ્યાદ્બ્રહ્મણસ્તનુમ્ ॥

જેઓ માનુષી દ્રવ્યથી દરિદ્ર હોય છે,
પરંતુ દૈવી તથા કતુ સંપત્તિથી સંપન્ન હોય
છે, તેઓ દુર્જય તથા કશાથી પણ કંપાવી ન શ-
કાય તેવા હોય છે, તેઓને બ્રહ્મસ્વરૂપ જાણવા. ૩૯

છે:-આ દેહ, ઈંદ્રિયો વગેરે આત્મા નથી પણ આ-
ત્મારૂપે ભાસે છે. તે દેહાદિકથી વિવક્ષણ સ્વરૂપ-
વાળા આત્માને જે મનુષ્ય દેહાદિકરૂપે સમજીને તેને
કર્તા તથા ભોક્તા માને છે. તે મનુષ્ય આત્માની
ચોરી કરનારો ગણાય છે, એટલે તેવા આત્માની
ચોરી કરનારા ચોરે કયું પાપ કરેલું ન ગણાય?
અધુન કરેલું ગણાય; કારણ કે આત્માના અજ્ઞાનને
લીધેજ સર્વ પાપ થાય છે.

૩૮ હવે આત્મતત્ત્વ જાણવાનો ઉપાય કહે છે
કે, જે બ્રાહ્મણ શ્રમરહિત થઈને આત્મજ્ઞાનને માટે
મંડ્યો રહે છે, કોઈપણ વસ્તુ પાસે રાખતો નથી
અને તેથીજ જે શિષ્ટ પુરુષોમાં માનીતો તથા
પોતે ઉપદ્રવરહિત હોય છે અને જે જાતે શિષ્ટ
છતાં શિષ્ટતા દેખાડતો નથી તેવો વિદ્વાન
બ્રાહ્મણ બ્રહ્મતા સ્વરૂપને જાણી શકે છે.

૩૯ જે પુરુષો માનુષધન એટલે ચક્રથી ઇલણ
થતાં ધન, સ્ત્રી વગેરે વિષયોથી દરિદ્ર હોય-અર્થાત્
સર્વનો સંગ ત્યજી એકલા હોય, પણ દૈવી ધન
એટલે જ્ઞાનથી સંભળાતા પરલોકસંબંધી ધર્મ
વગેરેથી સંપન્ન હોય તથા કતુ એટલે ઈશ્વરો-
પાસનાથી સંપન્ન હોય, તેઓનો કોઈ પરાભવ
કરી શકતું નથી, તેમ તેઓ કશાથી પણ કંપતા
નથી-અર્થાત્ વૈરાગ્યપૂર્વક કર્મોપાસના કરવામાં
તત્પર રહેનારાઓ નિર્ભય થઈ જાય છે અને
બ્રહ્મની મૂર્તિ ગણાય છે. મૂળમાં 'કતુ' શબ્દનો
પ્રયોગ ઉપાસનાના અર્થમાં છે, 'સ કતુ કુર્વાત ।
તે ઉપાસના કરે !' એ રીતે ઉપાસનાના અર્થમાં

સર્વાન્વિષ્ટકૃતો દેવાન્વિદ્યાય હ્ર કથના

ન સમાનો બ્રાહ્મણસ્ય તસ્મિન્પ્રયતતે સ્વયમ્ ॥

જે કોઈ આ લોકમાં ઉત્તમ ઇષ્ટ કરનારા
સઘળા દેવોનો સાક્ષાત્કાર કરે, તે પુરુષ પણ
બ્રહ્મવેત્તાના સમાન થતો નથી; કારણ કે તેને તે
ઇષ્ટ વસ્તુને માટે પ્રયત્ન કરવો પડે છે. ૪૦

યમપ્રયતમાનં તુ માનયંતિ સમાનિતઃ ।

ન માન્યમાનો મન્યેત ન માન્યઃ મિસંજ્વેરત્ ॥

સ્વર્ગાદિકને માટે પ્રયત્ન ન કરનારા જે
પુરુષને દેવાદિકો માન આપે છે, તે માનવતો
ગણાય છે. બીજાઓ માન આપે તો પણ તેણે
પોતાને માનપાત્ર ગણવો નહિ અને અપમાન
થતાં સંતાપ પણ કરવો નહિ. ૪૧

કતુ શબ્દનો પ્રયોગ જોવામાં આવે છે, માટે
અહીં પણ તે અર્થ લેવો.

૪૦ હવે સર્વ યજ્ઞો કરતાં અજ્ઞાનજ્ઞ શ્રેષ્ઠ
છે એ કહે છે:-જેઓ યજ્ઞયાગથી પ્રસન્ન થઈને
યજ્ઞમાનને દિવ્ય સ્ત્રી, અન્ન, પાન વગેરે ઉત્તમ
ઇષ્ટ વસ્તુઓ આપે છે, તે દેવો સ્વિષ્ટકૃત કહે-
વાય છે. અશ્વમેધપર્વતના સઘળા યજ્ઞો કરનારો
તે સઘળા દેવોને પ્રયક્ષ કરે છે, તોપણ તે બ્રહ્મ-
વેત્તા બ્રાહ્મણના સમાન થતો નથી; કારણ કે તે
યજ્ઞકર્તાને તે ઉત્તમ ઇષ્ટ વસ્તુઓ મેળવવામાટે પોતાને
પ્રયત્ન કરવો પડે છે. તાત્પર્ય કે, ઉત્તમ ઇષ્ટ વસ્તુ-
ઓ ક્રિયાથી સાધ્ય કરાય છે. તે ક્રિયાઓ અનિ-
ત્ય છે તેથી તેનું ફળ પણ અનિત્ય છે અને બ્ર-
હ્મ તો સ્વતઃસિદ્ધ પ્રકાશમાન છે, માટે તેના
જ્ઞાનનો ફળરૂપ મોક્ષ પણ સ્વતઃસિદ્ધ હોવાથી
નિત્ય છે, તેથી યજ્ઞાદિકથી મળતી વસ્તુઓ બ્રહ્મ-
જ્ઞાનની સમાન નથી.

૪૧ જે અનિત્ય એવા આ લોક અને પરલોક-
ના વિષયોને માટે પ્રયત્ન કરતો નથી, તેને દેવા-
દિકો માન આપે છે અને તે બ્રહ્મજ્ઞાની માનપાત્ર
થાય છે; પરંતુ જેને દેવો, આ યજ્ઞાદિક કરનારો
છે એમ ધારીને માન આપે છે, તે દેવોનો પણ
છે-અપમાનપાત્રજ છે. શ્રુતિ કહે છે કે-'અથ
યોઽન્યાં દેવતામુપાસ્તેઽન્યોઽસાવન્યોઽહમહિમાતિ
ન સ ભેદ યથા પશુરેવ સ દેવાનામ્ । જે પુરુષ

લોકઃ સ્વભાવવૃત્તિર્નિમેષોન્મેષવત્સત્ ।

વિદ્સૌ માનયંતીત્વમિત્યેત માનિતઃ ॥૪૨॥

(અક્ષુને) નિમેષ અને ઉન્મેષની પેઠે લોક પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે જ વર્તે છે. આ લોકમાં વિદ્વાનો બીજાને માન આપ્યા કરે છે; આમ માન મળતાં પોતે માની લેવું. ૪૨

અધર્મનિપુણા મૂઢા લોકે માયાવિશારદાઃ ।

ન માન્યં માનયિષ્યંતિ માન્યાનામવમાનિનઃ ॥

આ લોકમાં અધર્મ કરવામાં કુશળ, માયામાં નિપુણ અને માનપાત્ર પુરુષોનું અપમાન કરનારા મૂર્ખ લોકો માન્ય પુરુષને માન આપતા નથી. ૪૩

ન વૈ માનં ચ મૌનં ચ સહિતૌ વસતઃ સદા ।

અયં હિ લોકો માનસ્ય અસૌ મૌનસ્ય તદ્વિદુઃ ॥

મૌન અર્થાત યોગીનું વર્તન અને માન, એ બંને સર્વદા સાથે રહેતાં નથી. આ લોક માનને માટે છે અને પરલોક મૌનને માટે છે, તે જાની-ઓ બાણે છે. ૪૪

પરમાત્માથી ભિન્ન અન્ય દેવોને યજ્ઞાદિકથી તૃપ્ત કરે છે, તે હું જૂદો છું તથા તે ઉપાસ્ય દેવ જૂદો છે, એમ માને છે અને તે આત્મસ્વરૂપને ઓળખતો નથી, માટે તે પુરુષ દેવોનો પશુ છે. એ કારણથી પોતાને બીજાઓ માન આપે તોપણ પોતાને માનપાત્ર માનવો નહિ, તેમજ અપમાન થતાં સંતાપ પણ કરવો નહિ.

૪૨ લોક પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે જ મને માન આપે છે, પણ મારામાં તે માનની યોગ્યતા નથી, એમ માનીને ગર્વ કરવો નહિ; એ આ શ્લોકનો આશય છે.

૪૩ જે લોકો માન આપતા નથી તેઓ પણ પશુઓની પેઠે અવિવેકી છે એમ ગણીને તેઓની ઉપેક્ષા કરવી, પરંતુ તેઓને શિક્ષા કરવી નહિ.

૪૪ મુનિનું કર્મ તે મૌન એટલે યોગીઓનું આચરણ અને માન એટલે અભિમાન, એ બંને સાથે રહેતાં નથી. માનની ઇચ્છા રાખનારાઓને પરલોક મેળવવો કઠિન થઇ પડે છે અને પરલોકની ઇચ્છાવાળા મૌની-યોગીઓને આ લોક મેળવવો કઠિન છે.

શ્રીઃ સુલ્કસ્યેહ સંવાસઃ સા ચાપિ પરિપંથિનાઃ ।

બ્રાહ્મી સુદુર્લભા શ્રીર્હિ પ્રજ્ઞાલ્પેષ્ઠ ક્ષત્રિય ॥

હે ક્ષત્રિય! આ લોકમાં લક્ષ્મી એ સુખમય આધારરૂપ છે, પરંતુ તે લક્ષ્મી પરલોકને નાશ કરનારી છે; અને બ્રાહ્મી લક્ષ્મી પ્રસારહિત પુરુષને અત્યંત દુર્લભ છે. ૪૫

દ્વા ાપિ તસ્યેહ વદન્તિ સન્તોઃ વચ્ચકારાણિ દુરાધરાણિ । સત્યાર્જવે દીર્ઘમશૌચ-વિદ્યા યથા ન મોહપ્રતિબોધનાનિ ॥૪૬॥

સંત પુરુષો બ્રહ્મસુખ પ્રાપ્ત કરવામાં ઘણી બાતનાં સાધનો કહે છે; પરંતુ તે ધારણ કરવાં બહુ કઠિન છે. સત્ય, સરળતા, લજ્જા; ઇન્દ્રિય-નિગ્રહ, શૌચ અને વિદ્યા, એ છ મોહને અટકાવનારાં છે. ૪૬

અધ્યાય ૪૨ મા સમાપ્ત.

૪૫ ધન, કુટુંબ, અને ઐશ્વર્યરૂપ લક્ષ્મીમાં માનરૂપ સુખનો નિવાસ છે, તોપણ તે લક્ષ્મી પરિપંથિની એટલે ચોરના જેવી છે અને પરલોકને નાશ પમાડનારી છે-અર્થાત યોગીઓનું તે અત્યંત અનિષ્ટ કરનારી છે; પણ બ્રાહ્મી એટલે બ્રાહ્મણોને યોગ્ય એવી જે લક્ષ્મી છે, તે ઋષિ, યજ્ઞુષ્ તથા સામરૂપ છે. મુનિ કહે છે કે, 'ઋષિઃ સામાનિ યજુંષિ સાદિ થૌરમૃતા સતામ્' ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ, તે સત્પુરુષોની અમરલક્ષ્મી છે. પરંતુ ભુદ્ધિહીન પુરુષને તે ઋગ્વેદાદિનું રહસ્ય પ્રાપ્ત થઇ શકતું નથી.

૪૬ બ્રહ્મસુખને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો અનેક પ્રકારનાં છે, પરંતુ તેને ધારણ કરવાં કઠિન છે. સત્ય એટલે યથાર્થ ભાષણ, આર્જવ એટલે સરળતા હી એટલે લોકાપવાદનો ભય, દમ એટલે ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, શૌચ એટલે શુદ્ધિ, તે બે પ્રકારની, માટી તથા પાણીથી બહારની શુદ્ધિ અને મનની શુદ્ધિ તે આંતરશુદ્ધિ, વિદ્યા એટલે વેદ તથા શાસ્ત્રનો અભ્યાસ, આ સાધનો હોય તો અનાદિ કાળની વાસનાવડે મોહ પ્રાપ્ત થયો હોય તોપણ તેની યથાર્થ સત્તા ચાલતી નથી. મૂળમાં 'જ્ઞાનમોહપ્રતિબંધકાનિ' એવો પાઠ હોય ત્યાં અર્થ સ્પષ્ટ છે.

અધ્યાય ૪૩ મો સનત્સુજાતનો ઉપદેશ (ચાહુ)

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

કસ્યૈષ મૌનઃ કતરન્નુ મૌનં પ્રબ્રૂહિ વિદ્-
મિહ મૌનમાવમ્ । મૌનેન વિદ્વાન્ત યાતિ
મૌનં કથં મુને મૌનમિહાચરન્તિ ॥૧॥

ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછ્યું:-હે વિદ્વાન! મૌનનું પ્રયો-
જન શું છે? વાણીનો નિયમ અને નિદિધ્યાસન એ
એમાંથી કયું મૌન કહેવાય છે? મૌનનું લક્ષણ
શું છે? મૌનદ્વારા વિદ્વાન પુરુષ મૌન એટલે
નિર્વિકલ્પપદને પામે છે કે કેમ? અને જગતમાં
મૌન કેવી રીતે આચરણ કરાય છે? હે મુનિ!
એ સર્વ મને સારી રીતે કહો.^૧

॥ સનત્સુજાત ઉવાચ ॥

યતો ન વેદા મનસા સહૈનમ-પ્રવિશંતિ
તતોઽથ મૌનમ્ । યત્રોત્થિતો વેદશબ્દસ્તથાઽયં
સ તન્મયત્વેન વિમાતિ રાજન્ ॥ ૨ ॥

સનત્સુજાત બોલ્યા:-હે રાજા! જે કારણ-
થી મનની સાથે વેદો એ પરમાત્મામાં પ્રવેશ

૧ પૂર્વે અધ્યાયના અંતમાં મૌન, બ્રાહ્મીલક્ષ્મી
અને સત્યાદિક છ સાધન એ બોદરૂપ મૃત્યુને
અટકાવનારાં છે, એમ કહ્યું. હવે તેઓનું જ પ્રશ્ન-
પૂર્વક વિવેચન કરવામાટે આ બીજા અધ્યાયનો
આરંભ કરે છે. ત્યાગપૂર્વક સ્વીકારેલો મુનિનો
ધર્મ તે મૌન કહેવાય છે, તે મૌનનું પ્રયોજન શું
છે? આ એક પ્રશ્ન છે. વાણીને નિયમમાં રાખવી
એ લોકમાં પ્રસિદ્ધ મૌન ગણાય છે અને
'અમૌનં ચ મૌનં ચ નિર્વિઘ્નાથ બ્રાહ્મણઃ' આ
શ્રુતિમાં અમૌન શબ્દ પાંડિત્ય તથા બાલ્યવાચક
છે અને તેનો બીજો અર્થ શ્રવણ તથા મનન
થાય છે. તે બન્નેથી બિન અને તેની સાથે નિ-
યમથી જોડાયેલું એવું નિદિધ્યાસન એ મૌન ગણાય
છે. એ લોકપ્રસિદ્ધ વાણીનો નિયમ મૌન કે શ્રુતિ-
સંમત નિદિધ્યાસન તે મૌન? આ એમાંથી મૌન
કોને જણવું? આ બીજો પ્રશ્ન છે. મૌનનું લક્ષણ
શું છે? આ ત્રીજો પ્રશ્ન છે. તે મૌનદ્વારા વિદ્વાન
પુરુષ મૌન એટલે મન, પ્રાણ તથા ઈન્દ્રિયની કિ-

કરી શકતા નથી, તે કારણથી પરમાત્માનું નામ
મૌન છે. જે પરમાત્મામાંથી વેદશબ્દ તથા આ
લૌકિક શબ્દ પ્રકટ થયો છે, તે જુમાત્મા શબ્દ-
મયપણથી પ્રકાશે છે.^૨

યાઓનો સંપૂર્ણરીતે જેમાં ઉપરામ થઈ
જાય છે તે નિર્વિકલ્પપદને પ્રાપ્ત થાય છે કે
કેમ? આ ચોથો પ્રશ્ન છે; અને મૌનનું આચરણ
કયા પ્રકારથી કરાય છે? આ પાંચમો પ્રશ્ન છે.

૨ પાંચે પ્રશ્નોનો એક સાથે ઉત્તર આપે
છે. સર્વાંતર્યામી એવા એ પરમાત્મામાં જે કાર-
ણથી મનની સાથે વેદો પ્રવેશ કરી શકતા નથી,
તે કારણથી મૌન એવું પરમાત્માનું નામ છે. પર-
માત્મા વાણી તથા મનથી પર છે. એ સંબં-
ધમાં શ્રુતિ કહે છે કે, 'યતો વાચો નિવર્તન્તે
અપ્રાપ્ય મનસા સદ્' વાણી મનની સાથે જ્યાં પ-
હોંચ્યાવિના પાછી ફરે છે.' આથી વાણી તથા
મનથી પર રહેલું પદની પ્રાપ્તિ એ મૌનનું પ્રયો-
જન કહ્યું, તે મૌન વાણી વગેરે બાહ્ય ઈન્દ્રિયોના
નિગ્રહરૂપ તથા મનના નિગ્રહરૂપ છે તેદ્વારા ક્રમે
કરીને બહારના તથા અંદરના પ્રપંચનું
જ્ઞાન જતું રહે છે અને તેથી વાણી તથા
મનથી પર રહેલું પદ પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતે
ચાર પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપ્યો ગણાય. હવે પાંચમા
પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે; જેમ ખેતરમાં અંકુર ઉ-
ત્પન્ન થાય છે અને સમુદ્રમાં તરંગ થાય છે, તેમ
જે અધિધાનરૂપ જુમા-બ્રહ્માત્માને વિષે વેદશબ્દ
તથા લૌકિક શબ્દ ઉત્પન્ન થયો છે, તે જુમા
(વ્યાપક) આત્મા શબ્દરૂપે પ્રકાશી રહ્યો છે. જુ-
ગમાં વેદશબ્દ: એવું પદ આપેલું છે, તેનો અર્થ
વેદના પરમ સારરૂપ પ્રણવ એટલે ઝંકાર સમ-
જવો. તે ઝંકાર કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયો, તે સં-
બંધમાં બદ્ધત્વ બ્રાહ્મણમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે:-
મૂરિત્યેષ્ઠ ઋગ્વેદાવજાયત મુચ્ચ ઇતિ યજુર્વેદા-
ત્સ્વરિતિ સામવેદાત્તાનિ શુક્લાણ્યમ્યતપસેઽથા
ઽમિતશેષ્યમ્ભયો વર્ણાં અજાયંતાકાર ઉકારો
મકાર ઇતિ તાનેકધા સમભરત્તદોમિતિ ।
ઋગ્વેદથી મૂર્, યજુર્વેદથી મુચ્ચ તથા સામવેદથી
સ્વર્, એમ ત્રણ વ્યાહતિઓ ઉત્પન્ન થઈ. પરમા-
ત્માએ તે શુદ્ધ વ્યાહતિઓને ચોતરફથી તપાવી એટલે
તે વ્યાહતિઓમાંથી ઝકાર, ડકાર અને મકાર એમ
ત્રણ વર્ણો ઉત્પન્ન થયા. તે ત્રણ વર્ણોને એકઠા

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

પ્રત્યયજૂંષિ યો વેદ સામવેદં ચ વેદ યઃ ।

પાપાનિ કુર્વન્પાપેન લિપ્યતે કિં ન લિપ્યતે ॥

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું:-જે ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ તથા
સામવેદ બાણીતો હોય-બાણીતો હોય, તે પાપો
સ્વાથી પાપવડે લેપાય છે કે લેપાતો નથી? ૩

॥ સનત્સુબ્રત ઉવાચ ॥

નિં સામાન્યૃષો વાડપિ ન યજૂંષ્યવિચક્ષણમ્
પ્રાપ્યન્તે કર્મણઃ પાપાન્ન તે મિથ્યા બ્રવીમ્યહમ્

સનત્સુબ્રત બોલ્યા:-સામવેદ, ઋગ્વેદ અને
યજુર્વેદ, એ અવિચક્ષણ એટલે વાણી અને મ-
નો નિઝહ કરવા અસમર્થ એવા પુરુષનું પાપ-

યાં તે ઐકાર થયો. આ ઐકારનું સર્વાત્માપણું દર્શા-
તી શ્રુતિ કહે છે કે:- 'ઓમિત્યેતદક્ષરમિદં સર્વમ્'
॥ સર્વ વિષ્ણુ ઐ એ અક્ષરરૂપ છે.' ઐકારની
ફકાર, ઉકાર અને મકાર એ માત્રાઓ છે, તે
મનુક્રમે સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણપ્રાપ્ત્ય કહેનારી
વાચ્ય સ્થૂલાદિક અને વાયક અકારાદિકમાં
મહેદ હોવાથી, ગુરુએ કહેલી યુક્તિ પ્રમાણે
ર્વ પૂર્વ વળુનો ઉત્તર ઉત્તર વળુમાં લય કરવા-
ની સ્થૂલ જગતનો સૂક્ષ્મ જગતમાં, લવણ (મીઠું)
રૂપ પાણીમાં લીન થઈ જાય છે તેમ લય થઈ
જાય છે; તેમજ સૂક્ષ્મજગતનો કારણમાં લય થાય
અને કારણજગતનો અર્ધમાત્રાથી કહેવાતા
રીય તત્ત્વમાં લય થાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે:-
'શિવમદ્વૈતં ચતુર્થં મન્યંતે' શિવ અદ્વૈત એવા
રમાત્માને તુરીય તત્ત્વ માનવામાં આવે છે.
૧ શ્રુતિપ્રમાણે સમગ્ર દ્વૈતભાવ જેમાં ગણી
યેલો છે અને જે વાણી તથા મનથી પર છે,
પરમાત્મામાં અત્યંત લીન થઈ જાય છે.
૨ેટલા માટે પરમાત્મા પ્રણવ નામના શબ્દમય
વાણી તે પ્રણવદ્વારા વાણી તથા મનથી પર
કેલા પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય છે એ યોગ્યજ છે.

૩, ૪ જે પરમાત્મા વેદ શબ્દમય હોવાથી તે
વાણી તથા મનથી પર રહેલા બ્રહ્મપદનું
જ્ઞાન થતું હોય અને તે બ્રહ્મજ્ઞાનથી 'યથૈષીકા-
લમગ્નૌ પ્રોતં પ્રદ્યૈતૈવં દાસ્ય સર્વે પાપ્માનઃ
દ્યંતે' જેમ ઇષીકા નામના ધાસનો વચ્ચે
બો અગ્નિમાં નાખતાં બળી જાય છે, તેમ જ્ઞા-

કર્મથી રક્ષણ કરી શકતા નથી, એ હું તમને
મિથ્યા કહેતો નથી. ૪

નચ્છન્દાંસિ વૃજિનાત્તારયન્તિ માયાવિનં
માયયા વર્તમાનમ્ । નીડં શ્ચકુન્તા ઇવ જાતપ-
ક્ષાશ્છન્દાંસ્યેનં પ્રજહત્યન્તકાલે ॥૫॥

વેદો માયાવડે વર્તનાર માયાવી પુરુષને
પાપથી તારતા નથી; પણ પાંખ આવ્યા પછી
પક્ષીઓ જેમ માળાનો ત્યાગ કરે છે, તેમ વેદો
માયાવી પુરુષનો અંતકાળે ત્યાગ કરે છે. ૫

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

ન ચેદ્વેદા વિના ધર્મં ત્રાતું શક્તા ત્રિચક્ષણ ॥

અથ કસ્માત્પ્રલાપોડ્યં બ્રાહ્મણાનાં સનાતનઃ ॥

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું:-હે વિચક્ષણ મુનિ! સ્વા-
ભાવિકે ધર્મ વિના વેદો બ્યારે રક્ષણ કરી શકતા
નથી, ત્યારે અનાદિકાળથી વેદવેત્તા બ્રાહ્મણોના
માહાત્મ્યને સૂચવનારો પ્રલાપ કેમ આવ્યો છે? ૬

નીનાં સર્વે પાપો બળી જાય છે.' આ શ્રુતિમાં
બળાવ્યા પ્રમાણે સર્વ પાપનાશ પામે તો મૌનરહિત
પુરુષને પણ ઋગ્વેદાદિકનો અભ્યાસ કરવાથી
જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અને પાપનો નાશ એમ બન્નેની
પ્રાપ્તિ થશે, આ શંકા લઈને ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું.

અથાગમો યાં યાં દેવતાં નિરાદ્ય તસ્યાસ્તમ્યા-
સ્તાઙ્ગાદ્યમનુભવતિ । વેદ કહે છે કે, જીવ જે જે
દેવતાના મંત્રનું સ્મરણ કરે છે, તે તે દેવતાનું
સ્વરૂપ તેને પ્રાપ્ત થાય છે.' આ વચનથી તથા 'યં યં
વાડપિ સ્મરન્ ભાવં ત્યજન્ યન્તે કલેવરમ્ । તં
તમેવોતિ કૌન્તેય સદા તઙ્ગાવભાષિતઃ ॥ હે
કુંતીપુત્ર ! પ્રાણી મરણસમયે જે જે પદાર્થનું
સ્મરણ કરતો હેતુનો ત્યાગ કરે છે, તે તે ભાવને
પામે છે; કારણ કે સદા તે પદાર્થનો સંસ્કાર તેને
લાગેલો હોય છે.' આ ભગવદ્ગીતાના વચન પ્રમાણે
નિત્યના અભ્યાસને લીધે અંતકાળે જે દેવતાના મં-
ત્રનું સ્મરણ કરે તે દેવતાનું સ્વરૂપ એને પ્રાપ્ત
થશે, તો પછી વાણી તથા મનના નિમ્મહરૂપી
મૌનની શી જરૂર? આવી શંકાનું સમાધાન કર-
તાં કહે છે કે, મૌનના અભાવમાં અંતકાળે
વેદોનું સ્મરણ થાય નહિ.

૬ બ્રાહ્મણના સ્વાભાવિકે ધર્મ ગીતામાં આ
પ્રમાણે કહ્યા છે:-

॥ સનત્સુજાત ઉવાચ ॥

તસ્યૈવ નાગાલ્પિદિદોષદ્વૈરિઃ જગદ્ભ્રાતિ
મહાનુભાવ । નિર્દિશ્ય સમ્યક્પ્રવૃત્તિઃ વેદા-
સ્તદ્વિશ્વૈરૂપ્યમુદાહરન્તિ ॥ ૭ ॥

સનત્સુજાત બોલ્યા:-હેમહાનુભાવ ! વેદ-
શાસ્ત્રાદિ પ્રપંચ જેની વાણી છે તે પરમાત્માજ
નામરૂપમય વિશેષને પામે છે અને તેનું જ
સ્વરૂપ આ જગતરૂપે ભાસે છે. વેદો અધ્યારોપ-
પ્રસંગમાં વિશ્વને બ્રહ્મરૂપે જણાવીને આ સર્વ
બ્રહ્મરૂપ છે, એમ સારી રીતે કહે છે; અને
અપવાદના પ્રસંગમાં બ્રહ્મને વિશ્વથી વિલક્ષણ
કહે છે. તોતપચકે, જે પરમાત્માથી ઉત્પન્ન થ-
યેલો હોઇને વેદ માન્ય ગણાય છે, તે પરમાત્માનું
વેદોક્ત માર્ગવડે અનુષ્ઠાન ન કરવારૂપી અપ-
માન કરનારાનું વેદાધ્યયન પણ નિષ્ફળ થાય છે.

‘શમો દમસ્તપઃ શૌચં ક્ષાંતિરાજવેમવચ ।

જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમાસ્તિક્યં બ્રહ્મકર્મ સ્વભાવજમ્ ॥

શાંતિ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, તપ, પવિત્રતા, ક્ષમા,
સરળતા, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન અને આસ્તિકતા, આ
બ્રાહ્મણનાં સ્વાભાવિક કર્મ છે. એ કર્મોવિના
જે વેદો રક્ષણ કરી શકતા ન હોય તેો ‘ઋગ્યજુઃ
સામભિઃ પૂતો બ્રહ્મલોકે મહીયતે’ ઋક, યજુષ
અને સામવડે પવિત્ર થયેલો બ્રહ્મલોકમાં પૂજ્ય
છે. ‘યાવતીત્ર દેવતાસ્તાઃ સર્વા વેદવિદિ બ્રાહ્મણે
વસંતિ ॥ જેટલા દેવો છે તે સઘળા વેદવેદતા બ્રાહ્મ-
ણમાં વસે છે’ આવા બ્રાહ્મણનાં માહાત્મ્યને પ્ર-
ખ્યાત કરનારાં સ્મૃતિ તથા શ્રુતિનાં વચનોનો પ્ર-
લાપ એટલે નિરર્થક વાક્યસમૂહ શામટે ચાલુ થયો ?

૭ ‘અસ્ય મહતો ભૂતસ્ય નિઃશ્વસિતમેતદ-
દગ્ધવેદો યજુર્વેદઃ સામવેદઃ । આ જે ઋગ્વેદ,
યજુર્વેદ અને સામવેદ છે, તે એ મહાન
પરમાત્માના નિઃશ્વાસરૂપ છે.’ ઇત્યાદિ શ્રુતિ
પ્રમાણે આ વેદશાસ્ત્રાદિના સમુદાય જે પરમાત્મા-
ની વાણી છે, તેજ પોતે નામરૂપાત્મક વિકાર-
થી અવિકારી એવા પરમાત્માનું સ્વરૂપ આ જગત-
રૂપે ભાસે છે. નામાદિ વિશેષરૂપે: એમાં જે
ત્રીજી વિભક્તિ છે તે ઇત્યભાવમાં છે, એટલે
નામરૂપાત્મક જે વિશેષ તે રૂપ સ્વરૂપનું એવા

તદર્થમુક્તં તપ એતદિજ્યા તામ્યામસૌપુ-
ણ્યમુપૈતિ વિદ્વાન્ । પુણ્યેન પાપં વિનિહત્ય
પશ્ચાત્સંજાયતે જ્ઞાનવિદીપિતાત્મા ॥૮॥

બ્રહ્મપ્રાપ્તિને માટે આ તપ તથા યજ્ઞયા-
ગાદિક કલ્યાણ છે. વિદ્વાન તે બન્નેવડે પુણ્ય સંપા-
દન કરે છે અને પુણ્યથી પાપનો નાશ કર્યો

અર્થ કરવો. શ્રુતિ કહે છે કે:-‘તદ્ભ્યેદં તર્હ્યન્યા-
કૃતમાસૌત્તજામરૂપાભ્યામેવ વ્યાક્રિયતાસૌ
નામાડ્યમિદંરૂપમ્’ इति । તે બ્રહ્મ સારે અવિ-
કારી હતા, તે નામ તથા રૂપવડેજ વિશેષપણાને
પામ્યા. આ અમુક નામવાળો, આવા રૂપવાળો,
એ પ્રમાણે.’ વેદો અધ્યારોપ પ્રસંગમાં ‘દેવાવ
બ્રહ્મણો રૂપે મૂર્તે ચૈવામૂર્તે ચ । બ્રહ્મનાં એ રૂપ
છે. એક મૂર્તિમાન અને એક અમૂર્ત’ ઇત્યાદિ
શ્રુતિથી સર્વ દશ્ય તથા અદશ્ય વિશ્વને બ્રહ્મ-
રૂપથી કહીને ‘બ્રહ્મૈવેદં સર્વમ્ । આ સર્વ બ્રહ્મ-
જ છે.’ એ પ્રમાણે યથાર્થ રીતે કથન કરે છે;
અને અપવાદ પ્રસંગમાં તે બ્રહ્મ મૂર્ત તથા અમૂર્ત
વિશ્વથી વિલક્ષણ છે, એમ કહે છે. ‘અથાત
આવેશોનેતિ નેતિ । શ્રુતિ ઉપદેશે છે કે, પરમા-
ત્માથી ભિન્ન બીજી કોઇ વસ્તુજ નથી. ‘આ શ્રુતિ-
માં નેતિ નેતિ એમ એવાર નિષેધ દર્શાવ્યો છે, તેથી
પૂર્વે વળીવેલાં મૂર્ત તથા અમૂર્તસ્વરૂપનો નિષેધ
કરે છે. એ મૂર્ત તથા અમૂર્તનો નિષેધ કરવાથી
શૂન્યજ બાકી રહેશે, એટલે બ્રહ્મની સિદ્ધિ થશે નહિ.
આ શંકાનું સમાધાન એ છે કે, આત્માથી ભિન્ન
બીજું કાર્ય અથવા કારણ છેજ નહિ, એવા હે-
તુથી ‘નેતિ નેતિ’ કહેવામાં આવ્યું છે, તે કંઈ
શૂન્ય બાકી રાખતું નથી. શ્રુતિએજ બ્રહ્મની વિ-
શ્વથી વિલક્ષણતા કહી છે. વેદ જે પરમાત્માથી
ઉત્પન્ન થવાને લીધે માન્ય ગણાય છે, તે પરમાત્માનું
વેદોક્તમાર્ગવડે અનુષ્ઠાન ન કરવારૂપી અપમા-
ન કરનારાનું વેદાધ્યયન પણ નિષ્ફળ થાય છે;
કારણ કે તે ભગવાનની આજ્ઞાનો ભંગ કરે છે.
શ્રુતિ કહે છે કે, ‘ન તસ્ય વાચ્યયિ માનોઽ
સ્તીતિ । જે હેઠાદિકમાં આત્મબુદ્ધિ કરીને પર-
માત્મા નથી એમ માની તેનો ત્યાગ કરે છે, તે
વેદનો -ઉચ્ચારમાત્ર કરે, તોપણ તેને જ્ઞાનો
અંશ મળતો નથી.’

પછી તેને જ્ઞાનવડે આત્મતત્ત્વ પ્રકાશિત થાય છે. ૮

જ્ઞાનેન ચાત્માનમુપૈતિ વિદ્વાનથાન્યથા વર્ગફલા-કાંક્ષી । અસ્મિન્કૃતં તત્પરિગૃહ્ય સર્વમમુત્ર મુક્તે પુનરેતિ માર્ગમ્ ॥૯॥

વિદ્વાન પુરુષ જ્ઞાનવડે આત્મલાભને પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ આત્મજ્ઞાનવિના ઇન્દ્રિયસમૂહના પ્રિય ફળ-વિષયસુખનો અભિલાષી થાય છે અને આ લોકમાં કરેલાં સર્વ પુણ્ય અથવા પાપ ગ્રહણ કરીને સ્વર્ગમાં અથવા નરકમાં તેનાં ફળ ભોગવે છે. તે પછી તે બાકી રહેલાં કર્મોવડે ફરીથી આ લોકમાં આવે છે. ૯

૮ ને વિશ્વથી વિવક્ષણ બ્રહ્મ કહ્યું તેની પ્રાપ્તિને માટે આ પ્રસિદ્ધ કૃત્યોદ્દાયણ વગેરે તથા ધ્યાનધારણા વગેરે તપ કહ્યું છે. શ્રુતિ કહે છે કે, 'તપસા બ્રહ્મ વિજિજ્ઞાસસ્વ । તપવડે બ્રહ્મને જાણુ; તેમજ આ ઇન્દ્રિયા એટલે યજ્ઞયાગાદિક પણ તે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિને મારેજ છે; તે પ્રાપ્તિનો કર્મ કહે છે કે, યજ્ઞયાગાદિકથી તથા તપથી પુણ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, પુણ્યવડે પાપનો નાશ થાય છે અને નિષ્પાપ થયેલો પુરુષ જ્ઞાનવડે બ્રહ્માકાર થયેલી ચિત્ત-વૃત્તિથી આત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. આથી યજ્ઞયાગ તથા તપને મોક્ષપ્રાપ્તિમાં સાક્ષાત્કાર હેતુભૂત ગણ્યાં નથી, એ ઉપરથી જ્ઞાન તથા કર્મ એ બંને સાથે મોક્ષમાં હેતુભૂત છે, એ પક્ષ નિર્ભૂજ થયેલો જાણવો.

૯ આત્મતત્ત્વના પ્રકાશવડે શો લાભ? આવી શંકાનું સમાધાન કરતાં કહે છે કે, જ્ઞાનવડે પર-આત્માને પ્રાપ્ત થવાય છે કે જે આત્મલાભના જેવો બીજો લાભ જ નથી. આત્મપ્રાપ્તિજ પરમ પુરુષાર્થ છે એ જણાવતાં શ્રુતિ કહે છે કે:-

આત્માનં ચે દિગ્જાનીયાદયમસ્મીતિ પુરુષઃ ।
કિમિચ્છન્કસ્ય કામાય શરીરમનુસંજ્વરત્ ॥

પુરુષ પોતાના આત્માને જાણે કે હું તો આત્મ-રૂપ જ છું તો પછી તે શું ઇચ્છીને અને કેની કામનાના માટે શરીરની પાછળ સંતાપ પામે?

આત્મજ્ઞાનનો લાભ ન થવાથી થતો દોષ કહે છે:-આત્મજ્ઞાનના અભાવને લીધે આત્માથી બહાર દેહાદિકના લાભને પુરુષાર્થ માની વર્ગફળ અર્થાત ઇન્દ્રિયસમુદાયનું પ્રિય ફળ જે વિષયસુખ તેની

અસ્મિં શ્લોકે તપસ્ત્વં ફલમન્યત્ર મુખ્યતે ।

બ્રાહ્મણાનામિલોકા ધાત્વે તપસિ તિષ્ઠતાં ॥

જ્ઞાનરહિત પુરુષો આ લોકમાં વેદાધ્યયન વગેરે તપ કરે તેનું ફળ તેઓ પરલોકમાં ભોગવે છે અને અવશ્ય શમદમ્બાદિક તપનું સેવનારા જ્ઞાની બ્રાહ્મણોને તો આ લોકજ ફળ આપે છે. ૧૦

॥ ઘૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

કથં સમૃદ્ધમસમૃદ્ધં તપો ભવતિ કેવલં ।

સનત્જાત તદ્બ્રૂહિ યથા વિદ્યામ તદ્યમ્ ॥૧૧॥

ઘૃતરાષ્ટ્ર પૂછયું:-એકજ શુદ્ધ તપ સમૃદ્ધિ-

આકાંક્ષા કરે છે અને આ લોકમાં કરેલાં સર્વ પુણ્ય અથવા પાપને ગ્રહણ કરીને સ્વર્ગમાં અથવા નરકમાં તે કર્મોનું ફળ સુખ અથવા દુઃખ ભોગવે છે. કર્મ વગેરે જીવની સાથે જાય છે. એ સંબંધમાં શ્રુતિ કહે છે કે, 'તં વિદ્યાકર્મણી સમન્વારમેતે પૂર્વે પ્રજ્ઞા ચ । વિદ્યા, કર્મ અને પૂર્વની શુદ્ધિ જીવની પાછળ અનુસરે છે.' કર્મફળ ભોગવ્યા પછી જીવ પાછો બાકી રહેલાં કર્મોવડે આ લોકમાં અવતરે છે. શ્રુતિઓ કહે છે કે, 'તસ્મિન્ ચાવત્સંપા-તમુર્લિવાડયૈતમેવાધ્વાનં પુનાર્નિવર્તતે । જીવ જ્યાંસુધી કર્મ હોય ત્યાંસુધી પરલોકમાં રહ્યાપછી એજ માર્ગ પાછો આવે છે.' 'તસ્માલ્લોકાત્પરં-ત્યસ્મે લોકાય કર્મણે । કર્મ કરવામાટે પરલોક-માંથી પાછો આ લોકમાં આવે છે.

૧૦ આત્મજ્ઞાનજ મોક્ષનું કારણ હોય તો પછી શ્રુતિ 'સ્વાધ્યાય પ્રવચને એવેતિ નાકો મૌન્દસ્યઃ । સ્વાધ્યાય અને પ્રવચનજ તપ છે એમ મુદ્ગલના પુત્ર નાક કહે છે.' તદ્વિવપસ્તાદ્વિતપઃ । તેજ તપ છે' એમ આદરપૂર્વક અધ્યયન અને અધ્યાપનનેજ મુખ્ય તપ કહે છે અને તેથી તે બંને પણ મોક્ષનાં હેતુભૂત સિદ્ધ થાય છે; છતાં 'ન ચ્છંતિ સં-વૃજિનાસારયતિ । વેદો પાપથી તારતા નથી' એમ કેમ કહેવામાં આવે છે? આવી શંકા લઇને વિદ્વાન અને અવિદ્વાનના તપનો ભેદ કહે છે; અજ્ઞાની-ઓને તપનું ફળ પરલોકમાં મળે છે અને જ્ઞાની બ્રાહ્મણોને તો આ લોકજ ફળ આપે છે-અર્થાત જ્ઞાનનું ફળ પ્રત્યક્ષજ છે અને તે શમ, દમ, તપ, સૌમ્ય વગેરે પૂર્વે જણાવેલાં અવશ્ય કર્તવ્યરૂપ

વાળું અને અસમૃદ્ધિવાળું કેવી રીતે થાય ? હે સનત્સુજાત ! તે અમે સમજીએ તેમ તમે કહો. ^{૧૧}

॥ સનત્સુજાત ઉવાચ ॥

નિષ્કલ્મષં તપસ્ત્વેતત્કેવલં પરિચક્ષતે ॥

એતત્સમૃદ્ધમપ્યુદ્ધં તપો ભવતિ કેવલમ્ ॥૧૨॥

નિષ્કલ્મષ એટલે કામ, અશ્રદ્ધા વગેરેથી રહિત એવું તપ કેવલ કહેવાય છે અને તેજ તપ શ્રદ્ધાદિકથી યુક્ત હોવા છતાં એ સકામ હોય તો સમૃદ્ધ કહેવાય છે તથા કેવળ દંભને માટેજ કરવામાં આવતું તપ ઋદ્ધ કહેવાય છે. ^{૧૨}

તપોમૂલમિદં સર્વં યન્માં પૃચ્છાસિ ક્ષત્રિય ॥

તપસા વેદવિદ્વાંસઃ પરં ત્વઞ્જ્યાધુઃ ॥૧૩॥

હે ક્ષત્રિય ! તમે મને જે પૂછો છો એ સર્વ તપથી પ્રાપ્ત થાય છે. વેદવેત્તા વિદ્વાનો તપવડે પરમ અમૃતને અર્થાત્ મુક્તિને પામે છે. ^{૧૩}

તપમાં રહેનારા બ્રાહ્મણોનેજ પ્રત્યક્ષ થાય છે.

૧૧ જ્યારે તપ એકસરખું અને શુદ્ધ છે, ત્યારે તે વિદ્વાનને માટે સમૃદ્ધિવાળું અને અવિદ્વાનને માટે અસમૃદ્ધિવાળું એમ બે પ્રકારને કેવી રીતે પામે છે ? એવો ધૃતરાષ્ટ્રનો પ્રશ્ન છે.

૧૨ સનત્સુજાત ઉત્તર આપે છે કે, કલ્મષ એટલે કામ, અશ્રદ્ધા વગેરે. તેનાથી રહિત એવું તપ કેવલ્યનું સાધન હોવાથી કેવલ કહેવાય છે. તેજ તપ શ્રદ્ધાદિકથી સંપન્ન હોય છતાં કામના-યુક્ત હોય તો તે સમૃદ્ધ કહેવાય છે અને જે તપ કેવળ દંભને માટેજ કરવામાં આવે છે તે તપ ઋદ્ધ કહેવાય છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે—‘યદેવ વિધિયં કતોતિ શ્રદ્ધયોપનિષદા તદેવ ચીર્યવત્તરં ભવતિ । જે વિદ્યાવડે, શ્રદ્ધાવડે અને જ્ઞાનવડે કરાય છે, તેજ મહાવીર્યવાળું થાય છે. આ શ્રુતિમાં ચીર્યવત્ એ પદમાં તરણ પ્રત્યય છે, તેથી સ-અન થાય છે કે, વિદ્યાહીનનું તપ વીર્યવત્તર નહિ પરંતુ ચીર્યવત્ છે અને તેથી તે ઋદ્ધ ગણાય છે.

૧૩ તપનીજ પ્રશંસા કરતાં કહે છે કે, આ સર્વ ભોમ પદાર્થોનું મૂળ તપજ છે—અર્થાત્ તે તપ-થીજ પ્રાપ્ત થાય છે અને તપથી મુક્તિ પણ મળે છે.

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

કલ્મષં તપસો બ્રૂહિ શ્રુતં નિષ્કલ્મષં તપઃ ॥

સનત્સુજાત યેનેદં વિદ્યાં ગુહ્યં ત્વાત્ત્વમ્ ॥૧૪॥

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું:—હે સનત્સુજાત ! નિષ્કલ્મષ તપ સાંભળ્યું. તપનું કલ્મષ શું ? તે કહો, કે જે કલ્મષથી રહિત તપવડે હું સનાતન ગુહ્ય પ્રશ્નને બાળું. ^{૧૪}

॥ સનત્સુજાત ઉવાચ ॥

ક્રોધાદયો દ્વાદશ યસ્ય દોષાસ્તથા નૃશંસાનિ દશત્રિ રાજન્ । ધર્માદયો દ્વાદશંતે પિતૃણાં શાસ્ત્રે ગુણા યે વિદિતા દ્વિજાનામ્ ॥૧૫॥

સનત્સુજાત બોલ્યા:—હે રાજન્ ! ક્રોધાદિક બાર દોષો અને તેર નૃશંસનો વર્ગ એ તપનું કલ્મષ છે અને દ્વિજોના બાણીતા એવા ધર્માદિક બારગુણો છે, કે જે પિતૃઓના શાસ્ત્રમાં કહેલા છે.

ક્રોધઃ કામો લોભમોહો વિધિત્સાઽકૃપાઽજ્ઞયે માનશોકૌ સ્પૃહા ચ । ર્હ્યાં જુગુપ્સા ચ મનુષ્ય-દોષા વર્જ્યાઃ સદા દ્વાદશંતે નરાણામ્ ॥૧૬॥

ક્રોધ (ઈચ્છાનો પ્રતિઘાત થવાથી ઉત્પન્ન થયેલી નિંદા, તાડન વગેરેના હેતુરૂપ મનનો સંતાપ) કામ (સ્ત્રીસંબંધી અભિલાષ), લોભ (ધન ખર્ચવામાં ખીકણપણું), મોહ (કાર્ય તથા અકાર્યના વિવેકનો અભાવ), વિધિત્સા (ઉત્તરોત્તર લાભ થાય તોપણ તૃષ્ણા નામની અતૃપ્તિ), અકૃપા (નિર્દયપણું), અસૂયા (પારકાના ગુણોમાં દોષ જોવા તે), માન (પાતામાં પૂજ્યતાભુદ્ધિ), શોક (ઇષ્ટ અર્થનો નાશ થતાં મનની વિકળતા),

૧૪ નિષ્કલ્મષ એટલે નિર્દોષ તપ તો સાંભળ્યું. હવે તપમાં કિલ્મિષ શું છે, તે કહો; એટલે તે કિલ્મિષપરહિત તપ કરીને હું સનાતન તથા ગુહ્ય પ્રશ્નને બાળું એમ ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું.

૧૫ તે તપનું કલ્મષ આ દોષોમાં કહે છે કે, ક્રોધાદિક બાર દોષોનો ગણ તથા તેરનો નૃશંસ વર્ગ એ તપનું કલ્મષ છે; અને તે દોષોથી રહિત તથા ધર્માદિકથી યુક્ત એવું તપ નિષ્કલ્મષ-અર્થાત્ મોક્ષહેતુવાળું ગણાય છે. પિતૃઓ એટલે વંશકર્તાઓ—મનુ વગેરે.

સ્પૃહા (લોગ્યવર્ગોમાં આદરભુદિ), ધર્મ્યા (પારકાના ઉત્કર્ષની અસહનતા) અને ભુગુપ્ત્સા (પરનિંદા અથવા બીભત્સપણું), આ આર મનુષ્યોના દોષો છે તે મનુષ્યોએ સદા ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. ૧૬

एकैकः पर्युपास्तेह मनुष्यान् मनुजर्वभ ॥

लिप्समानोऽन्तरं तेषां मृगाणामिव लुब्धकः ॥

હે મનુષ્યશ્રેષ્ઠ ! પારધી જેમ મૃગોનો લાગ જોળે તેમ ઉપર જણાવેલા દોષોમાંનો એકેક દોષ મનુષ્યોનાં છિદ્ર જોળવાની ઇચ્છાથી તેઓની ચોમેરથી ઉપાસના કરે છે. ૧૭

**विकत्थनः स्पृहयालुर्मेनस्वी बिभ्रत्कोपं चप-
लोऽरक्षणश्च । एतान्पापाः षण्णराः पापधर्मान्
प्रकुर्वते नोत्र संतः सुदुर्गे ॥१८॥**

વિકત્થન(બીબ્બના ગુણના આશ્લેષપૂર્વક પોતાના ગુણની અધિકતાનું વર્ણન કરવાના સ્વભાવવાળો), સ્પૃહયાલુ(અતિ યત્નપૂર્વક પરસ્પરીઆદિના લોગની ઇચ્છાવાળો), મનસ્વી (ગર્વની અધિકતાથી પારકાનું અપમાન કરવાના સ્વભાવવાળો), બિબ્રત્કોપ (નિમિત્તવિના સદા કોપપરાયણ), ચપલ (મિત્રભાવાદિકમાં અસ્થિર) અને અરક્ષણ (શક્તિ છતાં સ્વીકાર કરેલાં સ્ત્રી વગેરેનું પાલન ન કરનારો) આ છ-આ લોકમાં તથા પરલોકમાં પ્રાપ્ત થતાં મહા સંકટથી ત્રાસ ન પામનારા-ચાપી પુરુષો, ઉપર જણાવેલાં પાપકર્મો કરે છે. ૧૮

**संभोगसंविद्विषमोऽतिमानी दत्तानुतापी कृप-
णो बलीयान् । वर्गप्रशंसी वनितासु द्वेष्टा एते
परे सप्त नृशंसवर्गाः ॥१९॥**

૧૬ ક્રોધાદિક આર દોષો આ શ્લોકમાં જણાવ્યા છે. એ દોષો મનુષ્યોએ એટલે યોગીઓએ અથવા અયોગીઓએ સર્વદા ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

૧૭ એ દોષોમાંનો એકેક દોષ પણ મનુષ્યોના નાશ કરવા સમર્થ છે તોપણી કેટલાક દોષોના સમુદાય અથવા સર્વનો સમુદાય નાશ પમાડે એમાં શી નરહ ?

૧૮ તેર નૃશંસ એટલે હિંસકને એ શ્લોકથી કહે છે, તેમાંના છ અત્યંત હિંસકને આ શ્લોકમાં કહે છે.

સંભોગસંવિદ્વિષમ(સ્ત્રીસંગ વગેરે વિષયમાં પુરુષાર્થભુદિ હોવાથી હૃદયવસ્થામાં પડેલો), અતિ માની (અત્યંત ગર્વવાળો), દત્તાનુતાપી (દાન કર્યો પછી પણ લોભને લીધે મારું ધન નાશ પામ્યું, એવો સંતાપ કરનારો), કૃપણ (પ્રાણુતે પણ ધનના અર્થને સહન ન કરનારો), બલીયાન્ (પૂર્વરાજ્યો કરતાં પણ પ્રજાઓની પાસેથી અધિક કર લેનાર), વર્ગ પ્રશંસી (પારકાના પરાભવની પ્રશંસા કરવાના સ્વભાવવાળો-અર્થાત બીબ્બનાં હુઃખથી સુખી થનારો) અને વનિતાસુદ્વેષ્ટા(પરણેલી સ્ત્રીઓનો દ્વેષ કરનારો), આ સાત અને પહેલાના છ મળીને તેર નૃશંસવર્ગ છે. ૧૯

**धर्मश्च सत्यं च दमस्तपश्च अमात्सर्यं हीस्ति-
तिक्षाऽनसूया । यज्ञश्च दानं च धृतिः श्रुतं च
व्रतानि वै द्वादश ब्राह्मणस्य ॥२०॥**

ધર્મ (વર્ણ તથા આશ્રમમાં નિયત કરેલો સંધ્યોપાસનાદિક), સત્ય (હિંસારહિત યથાર્થભાવણ), દમ (નિહવા તથા ઉપસ્થ વગેરેનો નિગ્રહ), તપ (કૃત્ર્ણ આંધ્રાયણાદિ), અમાત્સર્ય (પરગુણને સહન કરવાપણું), હી (લજ્જા), તિત્તિક્ષા (ક્રોધનું કારણ હોવા છતાં ક્રોધન ઉત્પન્ન થવો તે), અનસૂયા (પરગુણોમાં દોષ ન પ્રકટ કરવા તે), યજ્ઞ (જ્યોતિષ્ટોમ વગેરે), દાન (સુપાત્રને શ્રદ્ધાથી આપવું તે), ધૃતિ (અત્યંત આપત્તિમાં પણ વ્રતાદિનો ત્યાગ ન કરવો તે) અને શ્રુત (અર્થસાથે વેદોનું અધ્યયન) આ આર બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થવાની ઇચ્છાવાળાનાં વ્રતો છે. ૨૦

**यस्त्वेतेभ्यः प्रभवाद्वददशेभ्यः सर्वामपीमां
पृथिवींस शिष्यात् । त्रिमिर्द्राम्यामे तावार्धि-
तो यस्तस्य स्वमस्तीति स वेदितव्यः ॥२१॥**

૧૯ મૂળશ્લોકમાં સંભોગસંવિત્ દ્વિષમેષમાનો એવો પાદ હોય ત્યાં સંભોગસંવિત્ એટલે સંભોગ ભુદિવાળો અને દિષમેષમાનો એટલે દેષ વધારનારો એવો અર્થ કરવો.

૨૦ હવે બ્રહ્મપ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળાને માટે આ શ્લોકમાં આર ગુણો કહે છે.

જે આ બાર મતોના ઉપર પોતાનું પ્રભુત્વ ચલાવી શકે છે, તે આ સર્વ પૃથ્વીનું શાસન કરે છે; અને જે પુરુષ એ ગુણોમાંના ત્રણ, એ અથવા એકને વશ કરે છે, તેને સંપત્તિવાળો બાણવો. ૨૧

મસ્ત્યાગોઽપ્રમાદશ્ચ એતેષ્વમૃતમાહિતમ્ ॥

તાનિ સત્યમુશ્વાન્યાહુર્બ્રાહ્મણા યે મનીષિણઃ ॥

દમ (જિતેન્દ્રિયપણું), ત્યાગ (કર્મોદ્ધરને અર્પણ કરવાં તે) અને અપ્રમાદ (તત્વાનુસંધાન) એ ત્રણમાં અમૃત રહેલું છે-અર્થાત્ એ ત્રણ મુક્તિનાં આધારભૂત છે. જે બ્રાહ્મણો બુદ્ધિમાન છે તેઓ સત્યમુખતરીકે તેઓને કહે છે. ૨૨

દમો હ્રષ્ટાદશગુણઃ પ્રતિકૂલં કૃતાકૃતે ।

અનૃતં ચામ્યસૃયા ચ કામાર્થો ચ તથા સ્પૃહા ॥

ક્રોધઃ શોકસ્તથા તૃષ્ણા લોભઃ પૈશુન્યમેવ ચ ।

મત્સરશ્ચ વિહિંસા ચ પરિતાપસ્તથાઽરતિઃ । ૨૪ ।

અપસ્મારશ્ચાતિવાદસ્તથાસંભાવનાઽસ્ત્મનિ ।

એતૈર્વિમુક્તો દોષેયઃ સ દાંતઃ સદ્ગિરુચ્યતે । ૨૫ ।

દમ અઢાર ગુણોવાળો છે-કૃત તથા અકૃતમાં પ્રતિકૂળતા (કૃત એટલે વેદિક કર્મ તેમાં પ્રતિકૂળતા એટલે અશ્રદ્ધા, આળસ વગેરે; તથા અકૃત એટલે ઉપવાસ, વ્રત વગેરેમાં ક્રુધા-હ્રદવાની લોહુપતા વગેરે, પ્રતિકૂળતા)અનૃત(મિથ્યાપણું), અભ્યસૂયા (ગુણમાં દોષારોપ કરવો તે) કામ(સ્ત્રીની અભિલાષા),અર્થ(ધન સંપાદન કરવાના અતિયત્ન), સ્પૃહા (ધનાદિકની અભિલાષા), ૨૩ ક્રોધ, શોક, તૃષ્ણા, લોભ, પૈશુન્ય(ચાડીઆપણું),

૨૧ જે હલવેતા ઉપર જણાવેલા સર્વ ગુણોથી સંપન્ન હોય છે, તે સત્ય, કામ, વગેરે ગુણોનું પાત્ર થાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે-
‘યસ્તમાત્માનમનુવિચ વિજ્ઞાનાતિ સ સર્વોચ્ચ લોકાનામ્પ્રાપ્તિ સર્વોચ્ચકામાન્ ॥’ જે તે આત્માને જાણીને વિજ્ઞાનસંપન્ન થાય છે તે સર્વ લોકોને તથા સર્વ કામોને પ્રાપ્ત થાય છે.’

૨૨ સત્યમુખ એટલે જેઓનું મુખ સત્ય છે તે-અર્થાત્ એ ત્રણ ગુણો સત્યને પ્રાધાન્ય આપવાથીજ રૂપાય થાય છે.

મત્સર (પારકાનો ઉત્કર્ષ નહિ સહન કરવો તે), વિહિંસા (વિવિધ પ્રકારની હિંસા), પરિતાપ (અતિ દુઃખીપણું), અરતિ (સંત્કિયાના અભિલાષનો ત્યાગ), ૨૪ અપસ્માર (કર્તાવ્યનું વિસ્મરણ), અતિવાદ (પરનિંદા) અને આત્મસંભાવના (પોતામાં મહત્ત્વબુદ્ધિ), આટલા દોષોથી જે પુરુષ મુક્ત છે તે પુરુષને સન્નજનો દાન્ત કહે છે. ૨૫

મદોઽષ્ટાદશદોષઃ સ્યાન્ત્યાગો ભવતિ પદ્ધિવિધઃ ॥
વિપર્યયાઃ સ્મૃતા એતે મદદોષા ઉદાહૃતાઃ । ૨૬ ।

મદના ઉપર જણાવેલા અઢાર દોષો છે અને છ પ્રકારનો ત્યાગ છે, તે ત્યાગના વિપર્યાસરૂપે છ દોષો છે. એ છ દોષો અને ઉપર જણાવેલા અઢાર દોષો મળી ચોવીસ દોષો મદના કહેલા છે.

શ્રેયાંસ્તુ પદ્ધિવધસ્ત્યાગઃ શ્રિયં પ્રાપ્ય ન હૃષ્યતિ
તેન દુઃખં તરત્યેવ ભિન્નં તસ્મિન્ જિતં કૃતે ॥

છ પ્રકારનો ત્યાગ અતિ શ્રેષ્ઠ છે; પરંતુ તેમાં ત્રીજો ત્યાગ હુષ્કર છે; કારણ કે તે ત્યાગ કરવાથી દ્વેતનો વિગ્રય થાય છે અને તેથી પુરુષ દુઃખને અવશ્ય તરી જાય છે. ૨૭

શ્રેયાંસ્તુ પદ્ધિવધસ્ત્યાગઃ શ્રિયં પ્રાપ્ય ન હૃષ્યતિ
હ્રષ્ટાપૂર્તે દ્વિતીયં સ્યાન્નિત્યવૈરાગ્યયોગતઃ । ૨૮ ।

છ પ્રકારનો શ્રેષ્ઠ ત્યાગ આ પ્રમાણે છે-લક્ષ્મી અથવા વિદ્યા પ્રાપ્ત કરીને ગર્વ કરવો નહિ એ પ્રથમ ત્યાગ છે; નિત્ય વૈરાગ્યને લીધે ઇષ્ટ (યજ્ઞયાગાદિ) તથા આ પૂર્ત (તળાવો બંધાવવાં

૨૩-૨૫ અઢાર દોષોનો ત્યાગ, એજ દમના અઢાર ગુણો છે, એ કહે છે.

૨૬ જે દોષોના વિરુદ્ધ લાવે દમના ગુણરૂપે વર્ણવ્યા છે, તેજ કૃત તથા અકૃતમાં પ્રતિકૂળતા વગેરે અઢાર દોષો તથા આગળ કહેવાના છ પ્રકારના ત્યાગથી વિપરીત છ દોષો, જેવા કે-લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ થતાં હર્ષ, અપ્રિય થવાથી વ્યથા, પોતાનાંઓ પાસે યાચના, પાત્રને ન આપવું, અધિકાર હોવા છતાં યજ્ઞયાગ તથા વાવ, ફૂવા બંધાવવા વગેરે કર્મો ન કરવાં અને કામનાનો ત્યાગ ન કરતાં પ્રમાદ કરવો, આ છ દોષો અને પૂર્વે કહેલા અઢાર દોષો મળીને ચોવીસ દોષો મદના છે.

વગેરે)કર્મોનો ત્યાગ એ બીજો ત્યાગ ગણાય છે.^{૨૮}

કામત્યાગશ્ચ રાજેન્દ્ર સ તૃતીય ઇતિ સ્મૃતઃ ॥

અપ્યવાન્નં વદંત્યેતં સ તૃતીયો ગુણઃ સ્મૃતઃ ॥

હે રાજેન્દ્ર! કામનાનો ત્યાગ તે ત્રીજો ત્યાગ કહ્યો છે. વિદ્વાનો જે ત્યાગવાળા પુરુષને અનિર્વચનીય કહે છે, તે કામત્યાગ ત્રીજો ગુણ કહ્યો છે.

ત્યક્તૈર્દૃષ્ટૈર્વતિ નૌપયુક્તૈશ્ચ કામતઃ ॥

ન ચ દ્રવ્યસ્તદ્ભવતિ નૌપયુક્તૈશ્ચ કામતઃ ॥૨૦॥

શ્રી વગેરે ભોગ્ય દ્રવ્યોનો ત્યાગ કરવાથી જે નિષ્કામપણું પ્રાપ્ત થાય છે, તે નિષ્કામપણું ભોગ્યવસ્તુનો યથેષ્ટ ઉપભોગ કરવાથી, ભોગ્ય વસ્તુઓ મળવાથી તથા ભોગને માટે તેને ખર્ચવાથી પણ પ્રાપ્ત થતું નથી.^{૩૦}

ન ચ કર્મસ્વાસિદ્ધે દુઃખં તેન ચ ન ગ્લપેત્ ।

સર્વૈરેવ ગુણૈર્યુક્તો દ્રવ્યવાનપિ યો ભવેત્ ॥૨૧॥

જે પુરુષ કીર્તિ વગેરે સર્વ ગુણોથી સંપન્ન હોય તથા દ્રવ્યવાન હોય છતાં તેનાં કાર્યો સિદ્ધ ન થાય તોપણ તેણે દુઃખ કરવું નહિ તથા ગ્લાનિને પ્રાપ્ત થવું નહિ.^{૩૧}

૨૭-૨૯ છ પ્રકારના ત્યાગમાંથી ત્રીજો કામનાનો ત્યાગ દુષ્કર ગણાય છે, કારણકે તે ત્યાગ કરવાથી બિન્ન એટલે ભેદ-દૈત તેરૂપી દુઃખ મટી જાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે:-‘દ્વિતીયાદિ મયં ભવતિ । દૈત-ભાવથી અવશ્ય ભય થાય છે.’ ‘યન્નાન્યત્પદ્ય-સ્થન્યચ્છુનોતિ તદ્દલ્પં અથ યદલ્પં તદ્દુઃખમ્ ।

જ્યાં ભેદભાવથી જીએ છે અને ભેદભાવથી અવશ્ય કરે છે, તે અલ્પ છે અને જે અલ્પ છે, તે દુઃખ છે ! ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ ભેદ-ભાવને દુઃખરૂપ કહે છે અને કામનાના ત્યાગવડેજ સર્વ દુઃખની નિવૃત્તિરૂપ મોક્ષ સિદ્ધ થાય છે, એ સંબંધમાં શ્રુતિ કહે છે કે—

યદા સર્વે પ્રમુચ્યંતે કામા યેડસ્ય હૃદિ સ્થિતાઃ ॥

અથ મર્ત્યોડમૃતો ભવત્યન્ન બ્રહ્મ સમન્વૃત ।

જ્યારે મનુષ્યનાં હૃદયમાં રહેલી સર્વે કામનાઓ છૂટી જાય છે, ત્યારે તે મરણપર્મવાળો અમર થાય છે અને અહીંજ બ્રહ્માનુભવ ભોગવે છે.’

૩૦-૩૧ દ્રવ્ય એટલે શ્રી વગેરે ભોગ્ય વસ્તુઓ, તેનો ત્યાગ કરવાથી જે નિષ્કામપણું પ્રાપ્ત થાય

અગ્રિયે ચ સમુત્પન્ને વ્યથાં જાતુ ન ગચ્છતિ ।

ઈષ્ટાન્પુત્રાંશ્ચ દારાંશ્ચ ન યાચેત કદાચના ॥૨૨॥

અગ્રિય પ્રાપ્ત થતાં પણ કદી દુઃખ પામવું નહિ અને ઇષ્ટવર્ગ, પુત્રો તથા સ્ત્રીની પાસે પણ કદી યાચના કરવી નહિ.^{૩૨}

અર્હતે યાચમાનાય પ્રદેયં તચ્છુમં ભવેત્ ॥

અપ્રમાદી ભવેદેતૈઃ સ ચાપ્યદ્ગુણો ભવેત્ ॥૨૩॥

યોગ્ય યાચકને દાન આપવું તે શુભ ગણાય છે. આ છ પ્રકારના ત્યાગવડે પુરુષ અપ્રમાદી થાય છે; અને તે અપ્રમાદ આઠ ગુણવાળો છે.^{૩૩}

સત્યં ધ્યાનં સમાધાનં ચોદ્યં વૈરાગ્યમેવ ચ ॥

અસ્તેયં બ્રહ્મચર્યં ચ તથાસંગ્રહમેવ ચ ॥૨૪॥

સત્ય (યથાર્થભાષણ), ધ્યાન (ઇશ્વર, મૂર્તિ અથવા આત્માનું અનુસંધાન), સમાધાન (સંપ્રસાદ અને અસંપ્રસાદ એવા ભેદવડે બે પ્રકારની સમાધિ), ચોદ્ય (તર્ક, કે જે તર્કવડે સમાધિનાં સર્વ કામનાપૂર્તિ વગેરે કળમાં દોષારોપ કરાય), વૈરાગ્ય (ઉપરતિ) અસ્તેય (પરદ્રવ્યને હરણ ન કરવું તે), બ્રહ્મચર્ય (શ્રીસંગનો ત્યાગ) અને અસંગ્રહ (પરિગ્રહનો ત્યાગ) આ આઠ અપ્રમાદના ગુણો છે. **અર્હતે દોષા મદસ્યોક્તાસ્તાન્દોષાન્પરિવર્જયેત્ ।**

તથા ત્યાગોઽપ્રમાદશ્ચ સ ચાપ્યદ્ગુણો મતઃ ॥

ઉપર મદના જે દોષો કહેલા છે, તે દોષોનો

છે, તે ઇચ્છાપૂર્વક તે તે વસ્તુઓનો ઉપભોગ કરવાથી પ્રાપ્ત થતું નથી. કહ્યું છે કે:-

‘ન જાતુ કામઃ કામાનામુપભોગેન શામ્યતિ । ભોગ્યવસ્તુઓના ઉપભોગવડે કામના કદી શાંત થતી નથી.’

૩૨ કીર્તિનાથ, ધનનાથ વગેરે અગ્રિય ઉત્પન્ન થતાં પણ ગભરાવું નહિ, એ ચોથો ત્યાગ છે અને કોઈની પણ યાચના કરવી નહિ એ અયાચનારૂપી પાંચમો ત્યાગ છે.

૩૩ યોગ્ય યાચકને દાન આપવું એ છઠો ત્યાગ અને છ પ્રકારના ત્યાગનું કળ, આ શ્લોકમાં કહ્યું છે.

૩૪ અપ્રમાદ એટલે સાવધાનપણું-કર્તવ્ય-નિષ્કાસિદ્ધ થવાના આઠ ગુણો આ શ્લોકમાં કહ્યા છે.

ત્યાગ કરવો તથા ત્યાગ અને આઠ ગુણવાળા અપ્રમાદનું સેવન કરવું.^{૩૫}

અઘૌં દોષાઃ પ્રમાદસ્ય તાન્દોષાન્પરિવર્જયેત્ ।

દ્રિયેન્મ્યથ પંચમ્યો મનસશ્ચ ભારત ॥

અતોતાનાગ તેમ્યથ મુત્યુપેતઃ સુખી ભવેત્ ૩૬ ।

હે ભરતવંશી ! પાંચ ઇન્દ્રિયોથી, મનથી અને ભૂતકાળના તથા ભવિષ્યકાળના કલેશથી પ્રમાદના આઠ દોષો ઉત્પન્ન થાય છે તે દોષોનો સારીપેઠે ત્યાગ કરવો; કારણ કે તે દોષથી છૂટનારો સુખી થાય છે.^{૩૬}

ત્યાત્મા ભવ રાજેન્દ્ર સત્યે લોકાઃ પ્રતિષ્ઠિતાઃ

તાંસ્તુ સત્યસ્ત્રાનાહુઃ સત્યે હમૃતમાહિતમ્ ૩૭ ।

હે રાજેન્દ્ર ! તું સત્યાત્મા થા-અર્થાત સત્યમાં ચિત્ત જોડ; કારણ કે સર્વે લોકો સત્યમાં રહેલા છે અને તે દમ, ત્યાગ, અપ્રમાદ વગેરેને પણ પાડિતો સત્યમુખ-અર્થાત સત્યપ્રધાન કહે છે, તેમજ સત્યમાં અમૃત એટલે મુક્તિ રહેલી છે.

નિવૃત્તેનૈવ દોષેણ તપોવ્રતમિહાચરેત્ ।

અતદ્વાત્કૃતં વૃત્તં સત્યમેવ સતાં વ્રતમ્ ૩૮ ।

આ લોકમાં દોષ દૂર કરીનેજ તપરૂપી વ્રત આચરવું, એવો વિધાતાએ નિયમ કરેલો છે. સત્પુરુષોનું વ્રત સત્યજ છે.^{૩૮}

૩૫ અપ્રમાદથી વિરુદ્ધ એવા પ્રમાદનું વર્ણન કરવામાટે આગળ કહેલા દોષોનો તથા ગુણોનો અનુવાદ કરે છે.

૩૬ પાંચ ઇન્દ્રિયોથી તથા જૂઠા મનથી પોતપોતાના વિષયમાં રાગ તથા દ્વેષજન્ય છ પ્રમાદો થાય છે, સાતમો ભૂતકાળમાં નાશ પામેલા પુત્રાદિના શોક વગેરેથી થયેલો પ્રમાદ અને આઠમો ભવિષ્યમાં પુત્રની કામનાવાળાને તે પુત્ર ન થવાથી થયેલા પ્રમાદ છે.

૩૭ દમ, ત્યાગ તથા અપ્રમાદનું કથન કર્યા પછી હવે તેઓમાં સત્યની મુખ્યતા છે, એવું જે પૂર્વે કહેલું તેનું વિવરણ કરે છે.

૩૮ દોષને દૂર કરવાથીજ તપની સિદ્ધિ થાય છે, એ વિધાતાએ નિર્માણ કર્યું છે, તે આ શ્લોકમાં કહ્યું છે.

દોષરેતૈર્વિયુક્તઃ ગુણેરૈઃ સમન્વિતઃ ।

અતત્સમૃત્યુર્મત્યર્થ તપો ભવતિ કેવલમ્ ૩૯ ॥

ઉપર કહેલા દોષોથી મુક્ત અને ઉપર કહેલા ગુણોથી મુક્ત એવા પુરુષનું એજ તપ અત્યંત સમૃદ્ધિવાળું તથા મોક્ષસાધક થાય છે.^{૩૯}

યન્માં પ્લ્હસિ રાજેન્દ્ર સંક્ષેપાત્પ્રબ્રવીમિ તે ।

અતત્પાપહરં પુણ્યં જન્મમૃત્યુજરાપહઃ ૪૦ ॥

હે રાજેન્દ્ર ! તમે મને જે પૂછ્યું હતું, તે મેં સંક્ષેપથી તમને કહ્યું છે. એ પાપનું હરણ કરનાર, પુણ્યને ઉત્પન્ન કરનાર તથા જન્મ, મૃત્યુ અને જરાને હણનાર છે.^{૪૦}

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

આશ્વાનપંચમર્મેવેદૈર્યિષ્ઠં કથ્યતે જનઃ ।

તથા ચાન્યે ચત્વેદાશ્ચિવેદાશ્ચ તથા પરે ૪૧ ॥

દ્વિવેદાશ્ચૈકવેદાશ્ચાપ્યનૃત્ત્વશ્ચ તથાપરે ।

તેષાં તુ કતરઃ સ સ્યાદમહં વેદ વૈ દ્વિજમ્ ૪૨ ॥

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું:-પાંચમા ઇતિહાસ પુરાણાદિ આખ્યાનસાથે ચારે વેદો પ્રજ્ઞાને જગતરૂપે કહે છે, બીજા કેટલાએક ચતુર્વેદી છે-અર્થાત ચાર વેદ કહેનારા છે, કેટલાએક ત્રિવેદી છે, કેટલાએક દ્વિવેદી છે, કેટલાએક એકવેદી છે અને બીજા કેટલાએક અનૃત્ય છે-અર્થાત અદેવ પ્રજ્ઞવાદી છે; તેઓમાં એવો કોણ છે, કે જેને હું પ્રાજ્ઞભૂતરીકે જાણું ? ૪૧, ૪૨

૩૯, ૪૦ પ્રશ્નના આખ્યાનનો ઉપસંહાર કર્યો છે.

૪૧ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જ્ઞાનનાં સાધનો જાણ્યા પછી, અધ્યયન કરીને ગ્રહણ કરેલા વેદમાંથી જ-જ્ઞાપલાં વેદો (જાણવાયો અત્તવો) અનેક છે એમ માનતા ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા, કયું વેદ ગ્રંથ છે ? એ પૂછે છે-આખ્યાન એટલે ઇતિહાસ પુરાણાદિ જેઓમાં પાંચમા છે એવા વેદો તો, 'સર્વે સ્વત્વિદં બ્રહ્મ' આ સર્વ પરસ્પર બ્રહ્મ છે 'બહૌષેવં વિશ્વં' । આ વિશ્વ બ્રહ્મ છે 'પુરુષ યેવં સર્વમ્' । આ સર્વ પુરુષરૂપજ છે; 'ઈત્યાદિ વચનોવડે નામરૂપાત્મક પ્રપંચ કરતાં અત્યંત અધિક જૂના નામધારી પરબ્રહ્મ, તેજ સ્થાવરજંગમ જગતરૂપ છે, એમ કહે છે. બીજા શાખાવાળા ચતુર્વેદી

॥ સનતજાત ઉવાચ ॥

एकस्य वेदस्याज्ञानाद्वेदास्ते बहवः कृताः ॥
सत्यस्यैकस्य राजेन्द्र सत्ये कश्चिदवस्थितः॥४३॥

સનતસુબ્રજ ઓદ્યા:-હે રાજેન્દ્ર! સત્ય એવા એક વેદના અજ્ઞાનને લીધે બહુ વેદોની કલ્પના કરવામાં આવી છે. એક સત્ય વેદમાં સ્થિતિ કરનારો કોઈકજ હોય છે. ૪૩

એટલે ચાર પુરુષો છે એમ જણાવનારાઓ શરીરપુરુષ, ઇન્દ્રિયપુરુષ, વેદપુરુષ અને મહાપુરુષ એવા ચાર પુરુષો છે, એમ જણાવે છે; ત્રિવેદીઓ એટલે ત્રણ વેદ જણાવનારાઓ હાર, અક્ષર અને ઉત્તમ પુરુષ એમ ત્રણ પુરુષો જણાવે છે. શ્રુતિ કહે છે કે-‘ક્ષરં પ્રધાનં અમૃતાક્ષરં દરઃ ક્ષરાત્માનાવીશતે દેવે એકઃ.’ પ્રધાન ક્ષર છે તથા કૂટસ્થ જીવ અક્ષર છે અને તે બન્નેને એક ઈશ્વર પોતાને આધીન રાખે છે. વળી ભગવદ્ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે,

‘ક્ષરઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ કૂટસ્થોક્ષર ઉચ્યતે ।

ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્વન્યઃ પરમાત્મેત્યુદાહતઃ ॥

સર્વ પ્રાણીઓ હાર એટલે નાશવંત કહેવાય છે, કૂટસ્થ-જીવ અક્ષર કહેવાય છે અને આ બન્નેથી અન્ય એવો ઉત્તમ પુરુષ પરમાત્મા કહેવાય છે.

૪૨ એ વેદ જણાવનારા દિવેદો કહે છે કે:- ‘દ્વે બ્રહ્મણી વેદિતવ્યે શબ્દબ્રહ્મ પરં ચ યત્ । એ બ્રહ્મ જણાવ્યા યોગ્ય છે, શબ્દબ્રહ્મ તથા પરબ્રહ્મ. વાચ્ય (અર્થ) અને વાચક(શબ્દ)નો અભેદ હોવાથી અને શબ્દબ્રહ્મ શબ્દવદે નામરૂપાત્મક સર્વ પ્રપંચ કહેલો છે તથા પરબ્રહ્મ તેનાથી પર છે. આ બન્ને વેદ છે, એમ દિવેદો કહે છે. વેદ એક છે એમ કહેનારા એકવેદો ‘एक-धैवानुद्गष्ट्वयं नेह नानाऽस्ति किंचन । એક પ્રકારેજ જોવું, અહીં લિન્ન કંઈપણ નથી,’ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓનો આશ્રય કરીને એકજ વેદ છે, એમ જણાવે છે. ऋच्यते स्तूत्यते इति ऋक् જેની સ્તુતિ કરાય છે તે ઋક્ એટલે ઈશ્વર, તે પ્રપંચથી લિન્ન નથી એમ માનનારાઓ અનુચ એટલે બ્રહ્માદૈતવાદીઓ છે. તેઓ બ્રહ્મ એકજ વેદ છે, એમ કહે છે. એક વેદવાદીઓના મતમાં સમાધિરહિત દશામાં દૈત છે અને તે સમાધિમાં આધિત થાય છે;

एवं वेदमविज्ञाय प्राज्ञोऽहमिति मन्यते ॥

दानमध्ययनं यज्ञो लोभादेतत्प्रवर्तते ॥४४॥

એ પ્રમાણે વેદ-બ્રહ્મને બહ્યાપિના મનુષ્ય, હું પોતે બુદ્ધિમાન છું, એમ માને છે અને બાહ્યસુખના લોભથી દાન, અધ્યયન તથા યજ્ઞ કરવા તત્પર થાય છે. ૪૪

ત્યારે અનુચોના મતમાં સમાધિ તથા અસમાધિ એ બન્ને અવસ્થામાં પણ દૈતનો અભાવજ હોય છે, આટલો એ બન્ને વચ્ચે ભેદ છે.

ઉપર જણાવેલા છમાંથી એવો કોણ છે, કે જેને હું બ્રહ્મવેત્તા ગણું? આ છ પક્ષમાં પ્રથમ પક્ષ સવિશેષ અદૈતપક્ષ છે; બીજો સાંખ્યો અને મીમાંસકોનો નિરીશ્વર પક્ષ છે. ત્રિવેદો જીવ, ઈશ, અને જગત-એ ત્રણેનો ભેદ કહે છે, એ પાતંજલોનો પક્ષ છે. દિવેદો કાર્યરૂપે ભેદ અને કારણરૂપે અભેદ કહે છે, એ ઔદ્ગોષોનો પક્ષ છે. તેઓ કાર્યરૂપે ભેદને તથા કારણરૂપે અભેદને સત્યજ કહે છે. જેમ સુવર્ણથી બનાવેલાં કડાં, મુકુટ આદિરૂપે ભેદ પણ સત્ય છે અને સુવર્ણરૂપે તેઓમાં અભેદ પણ સત્યજ છે, તેમ એકવેદીઓના મતમાં પણ લગાર બાધ કરવા યોગ્ય, અનિર્વચનીય અને વ્યાવહારિક દૈત તો છેજ; તથા તે દોરડીમાં જણાતા સર્પની પેઠે તત્કાળ બાધ કરાય તેવા માત્ર આભાસરૂપ દૈતથી વિવક્ષણ છે, એટલે મોક્ષ થતાંસુધી તે દૈતનો બાધ કરાતો નથી. અનુચો એટલે દષ્ટિસૃષ્ટિવાદીઓ તો જેમ દોરડીમાં સર્પ તથા માળા કલ્પિત છે, તેવીજ રીતે આત્મામાં બ્રહ્મ તથા સ્વપ્ન તે સર્પોદિની સમાન સત્તાવાળાં છે-અર્થાત્ કલ્પિત છે, એમ માને છે.

અહીં અધ્યારોપાપવાદાદ્યાં નિષ્પ્રપંચં પ્રપંચયતે । પરમાત્મામાં પ્રથમ પ્રપંચનો અધ્યારોપ કરીને પછી તેનો અપવાદ કરીને, પ્રપંચથી પર એવા પરમાત્માનું વિવેચન કરવામાં આવે છે. આ ન્યાય પ્રમાણે અધ્યારોપદષ્ટિદ્વારા વ્યવહારની સત્યતાને પ્રતિપાદન કરતા પહેલાં ચાર પક્ષોનો ઉપન્યાસ કર્યો છે, અપવાદદષ્ટિવડે વ્યવહારને મિથ્યા કહેનારા છેલ્લો પક્ષ છે અને અનિર્વચનીય એવી મિથ્યદષ્ટિ જણાવનારા એકવેદ પક્ષ છે.

એજ પ્રમાણે અધ્યારોપદષ્ટિ, અપવાદદષ્ટિ અને મિથ્યદષ્ટિ, એમ ત્રણ દષ્ટિનો આશ્રય

સત્યાત્રચ્યવમાનાનં સંકલ્પશ્ચ તથા ભવેત્ ॥

તતો યજ્ઞઃ પ્રતાયેત સત્યસ્યૈવાવધારણાત્ ॥૪૫॥

સત્ય વસ્તુથી બ્રહ્મ થયેલાઓનો તેવો સંકલ્પ થાય છે અને તેઓ વેદવચનનેજ પ્રમાણ માનીને યજ્ઞાદિકે કર્યા કરે છે. ૪૫

કરીને શાસ્ત્રની પણ પ્રતિતિ થઇ છે. બ્રહ્મસૂત્રમાં ‘આત્મકૃતેઃ પરિણામાત્ । પરમાત્મા સ્વતઃ પ્રપંચરૂપે પરિણામ પામ્યા; એમ કહીને અધ્યાપના સમયમાં પરિણામદષ્ટિની સૂચના કરેલી છે. જેમ સુવર્ણ, કુંડળરૂપે પરિણામ પામે, તેમ બ્રહ્મજ નગતરૂપે પરિણામ પામ્યા એ પરિણામદષ્ટિ છે, તેમ શ્રુતિ પણ કહે છે કે: ‘તદાત્માનં સ્વયમકુરુત સત્યં ચાનૃતં ચ સત્યમભવત્ । પરમાત્માએ પોતે પોતાના આત્માને પ્રપંચરૂપે કર્યો; સત્ય (વ્યવહાર કરાય તેવાં) નગત અવસ્થાનાં રજ્જુવગેરે) અને અનૃત (માત્ર આભાસરૂપ સ્વનાવસ્થાની દોરડીમાં સર્પની બ્રાંતિ વગેરે) એ બન્નેરૂપ સત્ય એટલે ત્રણે કાળમાં અપાઘ્ય એવા બ્રહ્મજ થયા છે.’

વળી બ્રહ્મમાં વિચિત્ર સૃષ્ટિ દર્શાવતાં ભગવાન વ્યાસ કહે છે કે: ‘તથા આત્મનિ ચૈવં વિચિત્રાશ્ચ દિ । સ્વપ્નકાળમાં તથા નગત કાળમાં, માયા, ઈંદ્રગ્નજ, ઝાંઝવાનાં જળવગેરે અત્યંત પ્રસિદ્ધ સૃષ્ટિઓ આત્મામાં થાય છે અને તે સૃષ્ટિઓ વિચિત્ર છે; કારણકે તે સૃષ્ટિઓ નથી એમ કહી શકાતું નથી; કેમકે તેનો અનુભવ કરવામાં આવે છે; અને તે છે એમ પણ કહી શકાતું નથી; કેમકે તે સૃષ્ટિઓનો જ્ઞાનવડે તુરત આધ કરી શકાય છે. એ પ્રમાણે બ્રહ્મમાં પણ વિચિત્ર અનિર્વચનીય સૃષ્ટિઓ છે,’ આ ઉપરના સૂત્રનો અર્થ છે; તેમજ આ નગતનું અનિર્વચનીયપણું દર્શાવતાં શ્રુતિ પણ કહે છે કે-‘કો અદ્દા વેદ ક હહ પ્રવોષત્ કુત આજાતા કુત હયં વિસૃષ્ટિઃ । આ સૃષ્ટિ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઇ છે ? તેને કોણે રચ્યો છે ? એને કયો સાક્ષાત્ જાણે છે ? તેનું કોણ પ્રવચન કરે તેમ છે ? અર્થાત્ કોઇપણ જાણતું નથી તથા કોઇપણ વ્યાખ્યાન કરી શકતું નથી.’ આ મિશ્રદષ્ટિ છે.

ભગવાન વ્યાસજીએ અપવાદદષ્ટિ ‘આહ ચ તન્માત્રમ્ । પરમાત્મા ચૈતન્યમાત્ર ચૈતન્યસ્વભાવ છે,

મનસાન્યસ્ય ભવતિ વાચાન્યસ્યાથ કર્મણા ।

સંકલ્પસિદ્ધઃ પુરુષઃ સંકલ્પાનાધિતિશ્રુતિ ॥૪૬॥

કોઈનો યજ્ઞ મનવડે થાય છે, કોઈનો યજ્ઞ વાણીવડે થાય છે અને કોઈનો યજ્ઞ કર્મવડે થાય છે; પણ સત્યસંકલ્પવાળો બ્રહ્મજાની તો કલિપત પદાર્થોનો એટલે બ્રહ્મલોકાદિનો અધિષ્ઠાતા થાય છે. ૪૬

એમ શ્રુતિ કહે છે, એ સૂત્રથી સૂચવી છે. વળી શ્રુતિ પણ દર્શાવે છે કે, ‘સ યથા સૈંધવત્સ્વિત્ય ઉદકે પ્રાસ્ત ઉદકમેવાનુવિલીયેત । સ યથા સૈંધવઘનોડનંતરોડવાહ્યઃ કૃત્સ્નો રસઘનઃ એવં વા અરેડયમાત્મા કૃત્સ્નઃ પ્રજ્ઞાનઘનઃ । જેમ સૈંધવનો કટકો પાણીમાં નાખ્યો હોય તો તે પાણીમાંજ પીગળીને લય પામે છે, તે સૈંધવનો કટકો જેમ અંતર (કારણ) તથા બાહ્ય (ધનીભાવ)થી રહિત કેવળ રસતન્માત્રારૂપે જળમાં દેખાય છે, એમ આ આત્મા પ્રજ્ઞાનઘન છે.’ સ્પષ્ટાર્થઃ-સિંધાણુનો કટકો પાણીમાં નાખતાં તે પોતાનું ઉપાદાન કારણરૂપ જળ પાણીમાં લીન થતાં પાછળ પોતે પણ લીન થાય છે; તેમ ન હોય તો કરવડાના પાણીમાં બીજું પાણી નાખતાં જેમ અધિક પાણી થાય છે તેમ જળના પરિણામની અધિકતા થાય, પણ તેમ થતું નથી, એ હેતુથી તે સિંધવનો કટકો અંતર એટલે પોતાનું કારણ જે જળ, તેનાથી તથા બાહ્ય જે ધનીભાવ-ધટપણું તેનાથી રહિત થઈને કેવળ રસતન્માત્રારૂપે જળમાં જણાય છે. એજ પ્રમાણે આ પ્રપંચ, સમાધિમાં કાર્ય તથા કારણ એ બન્ને સ્વરૂપથી રહિત થઈને કેવળ પરબ્રહ્મરૂપેજ સ્પર્ષ જણાય છે.

આ ત્રણ દષ્ટિદ્વારા મનુષ્યોને બોધ કરવા માટે શાસ્ત્રની પ્રતિતિ થઇ છે. સંક્ષેપશરીરકમાં આરોપદાદિરપવાદકદાદિરેવં વ્યામિશ્રદાદિરિતિ દષ્ટિવિભાગમેનં । સંગૃહ્ય સૂત્રકૃદયં પુરુષં મુમુક્ષું સમ્યક્પ્રવોધયિતુમ્સહતે ક્રમેણ ॥ સૂત્રકર્તા ભગવાન વ્યાસ આરોપદષ્ટિ, અપવાદદષ્ટિ અને વ્યામિશ્રદાદિ-આ દષ્ટિવિભાગને સંક્ષેપથી ગ્રહણ કરીને મુમુક્ષુ પુરુષને આત્મતત્ત્વનો સારી પેઠે બોધ કરવામાટે અનુક્રમથી આરંભ કરે છે. આ સ્લોકથી આરંભીને, ‘શ્રુતિવચાંસિ

અનૈશ્વર્યેન ચૈતસ્ય દીક્ષિતવ્રતમાચરે ॥

નામૈતદ્વાનિર્વૃત્તં સર્વસ્ય સતાં પરમ્ ॥૪૭॥

આત્મજ્ઞાનના અભાવને લીધે સંકલ્પની સિદ્ધિ ન થાય તો દીક્ષિતવ્રત આચરવું. દીક્ષિત શબ્દ, વ્રત લેવું, એ અર્થવાળા ‘દોષ્ટ’ ધાતુથી સિદ્ધ થયેલો છે. સત્પુરુષો તો સત્ય પરબ્રહ્મને જ શ્રદ્ધા માને છે.

મુનિસ્મરણાનિ ચ’ એ શ્લોકસુધી વ્યાસજીએ એ ત્રણ પ્રકારની દષ્ટિના સંબંધમાં વિવેચન કર્યું છે.

૪૩ એ પ્રમાણે અનેક પક્ષો પ્રાપ્ત થતાં સિદ્ધાંત કહે છે કે-બ્રહ્મ જ એક વેદ છે અને તે સત્ય એટલે ત્રણ કાળમાં અબાધ્ય છે. તે બ્રહ્મનાં અજ્ઞાનને લીધે જ બ્રહ્મ નહિ એવાં પુષ્કળ વેદો એટલે ઉપાસ્યો વેદમાં કલ્પ્યાં છે; પરંતુ સત્ય તત્ત્વના જ્ઞાનને માટે તે કલ્પિત ઉપાસ્યોનું બ્રહ્મથી ભિન્નપણું વેદ જ કહે છે કે:-

‘તદેવ બ્રહ્મ ત્વં વિદ્ધિ નેદં યદિદમુપાસતે ।

તું તેને જ બ્રહ્મ જાણ. જે આ ઉપાસના કરાય છે તે બ્રહ્મ નથી.’ જે સત્યસ્વરૂપ બ્રહ્મમાં કોઈક જ સ્થિતિ કરે છે, અર્થાત બ્રહ્મલાભ થવો અતિ દુર્ધટ છે. જગત અજ્ઞાનનું કાર્ય છે. એ સંબંધમાં શ્રુતિ પણ કહે છે કે, ‘તુચ્છેનાડઽશ્વ-પિહિતં યદાસીત તમસસ્તન્માહિનાડઽજાયતૈકમ્ ।

દોરડીમાં જેમ સર્પની પ્રાંતિ કરતાં તે પ્રાંતિના સર્પથી દોરડી ઢંકાઈ જાય છે, તેમ તુ-ચ્છ એટલે મિથ્યારૂપ અજ્ઞાનવડે સર્વવ્યાપક બ્રહ્મ ઢંકાઈ જાય છે, ત્યારે તે એક જ બ્રહ્મ અજ્ઞાનનાં મહાત્મ્યવડે પ્રપંચાકારે પ્રકટ થાય છે-અર્થાત જેમ દોરડી દોરડીરૂપે નહિ જણાવાથી સર્પરૂપે જણાય છે, તેમ જ બ્રહ્મપણુ બ્રહ્મરૂપે નહિ જણાવાથી પ્રપંચરૂપે જણાય છે.’

૪૪ મનુષ્ય સત્ય, અંતર્યામી અને અદ્વૈતાનંદરૂપ વેદબ્રહ્મને નહિ જાણવાથી જ બ્રહ્મસુખના લોભને લીધે દાનાદિક કર્મો કરવા તત્પર થાય છે.

૪૫ પરમાનંદરૂપ પરમાત્માથી બ્રહ્મ થયેલાને અર્થાત તેના જ્ઞાનવિનાશને ક્ષુદ્ર આનંદનો-સામારિક વિષયોના અભિલાષ થાય છે અને પછી તે ‘જ્યોતિ-ષ્ટોમેન સ્વર્ગકામો યજેત ॥ સ્વર્ગની કામના-વાળાએ જ્યોતિષ્ટોમ યજ્ઞથી યજ્ઞન કરવું’ ઇત્યાદિ વેદનાં વચનને પ્રમાણભૂત માનીને જ્યોતિષ્ટોમ વગેરે યજ્ઞો કરે છે. સત્યસ્વરૂપ

જ્ઞાનં વૈ નામ પ્રત્યક્ષં પરોક્ષં જાયતે તપઃ ॥

વિદ્યાઽ પઠંતં તુ દિવં વૈ બહુપાઠિનઃ ॥૪૮॥

જ્ઞાનનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે અને તપનું જ્ઞાન પરોક્ષ હોય છે. જે દિવ જાહે પઠન કરે તેને બહુ પાઠી બાણવો. ૪૮

પરમાત્માનું જ્ઞાન થયા પછી તો ‘વતદ્વુદ્ધવા બુ-દ્ધિમાન્સ્યાત્ કૃતકૃત્યઃ ભારત । હે ભારત! મનુષ્ય પરમાત્માને જાણ્યા પછી બુદ્ધિમાન તથા કૃતકૃત્ય થાય છે. આ વચન પ્રમાણે જ્ઞાનથી કૃ-તકૃત્યતા જ કહી છે.

૪૬ કોઈ મનુષ્યનો ધ્યાનાદિરૂપ માનસિક યજ્ઞ થાય છે, કેટલાએકનો વેદાધ્યયન તથા જપાદિરૂપ વાચિકયજ્ઞ થાય છે, ત્યારે કેટલાએકનો જ્યો-તિષ્ટોમાદિ કર્મયજ્ઞ થાય છે. આ યજ્ઞોમાં પાછલા કરતાં પૂર્વ પૂર્વનો યજ્ઞ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. પણ બ્રહ્મવે-દા તો સત્યસંકલ્પ હોય છે, તે જે જે સંકલ્પો કરે છે તે તે સંકલ્પો તેના સિદ્ધ થાય છે, અને તે કલ્પનાવડે ઉત્પન્ન થયેલા બ્રહ્મલોકોદિ લોકોને અધિષ્ઠાતા થાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે:-

‘આપ્રોતિ સ્વારાજ્યં । આપ્રોતિ મનસંસ્પતિસ્ । વાકપતિશ્ચશ્રુપતિઃ । શ્રોત્રપતિર્વિજ્ઞાનપતિઃ ॥

બ્રહ્મવેદના બ્રહ્મવર્ચને પામે છે, મનનાં આધિપત્યને પામે છે અને વાણીનો, ચક્ષુનો, શ્રોત્રનો તથા વિજ્ઞાનનો પતિ થાય છે.’

૪૭ આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન થવાથી સંકલ્પોની સિદ્ધિ થતી નથી, તેથી મનની શુદ્ધિને માટે દીક્ષિતવ્રત કરવું; એટલે વ્રતદીક્ષા લઈને હાથની મુદ્રાઓ વાળવી, વાણીને નિયમમાં રાખવી ઇત્યાદિ નિયમો પાળવા. આ કર્મના સંસ્કાર આવ જ કરતા હોવાથી નાશવંત છે, માત્ર કાર્યરૂપ ન હોવાથી બ્રહ્મ જ અવિનાશી છે; માટે મહાત્માઓ તે બ્રહ્મને જ દેશ માને છે.

૪૮ એ વાતને આ શ્લોકમાં સ્પષ્ટ કરે છે. જ્ઞાનથી શોક, મોહ વગેરે દૂર થાય છે, માટે જ્ઞાનના જ્ઞાને પ્રત્યક્ષ કહેલું છે; અને કાચિક, વા-ચિક તથા માનસિક તપનું જ્ઞાન પરોક્ષમાં મળે છે, માટે તેને પરોક્ષ કહેલું છે. જે બ્રાહ્મણ બહુ વેદાધ્યયન કરે તેને બહુ બાણનારો જાણવો, પરંતુ તેનું જ્ઞાન પરોક્ષ હોવાથી તેને જ્ઞાની જાણવો નહિ.

તસ્માત્ ક્ષત્રિય મા મંથ્યા જલ્પિતેનૈવ વૈદિજમ્ ।
ય એવ સત્યાન્નાપૈતિ સ જ્ઞેયો બ્રાહ્મણસ્ત્વયા ॥

માટે હે ક્ષત્રિય ! તું કેવળ અધ્યયનવડેજ
બ્રાહ્મણ માન નહિ, પણ જે સત્યથી ચલિત
થાય નહિ, તેનેજ તારે બ્રાહ્મણ જાણવો. ૪૯

છંદાંસિ નામ ક્ષત્રિય તાન્યથર્વા પુરા જગૌ
મહર્ષિસંઘ ઇષઃ । છંદો વિદસ્તે ય ઉત નાધીતવેદા
ન વેદવેદ્યસ્ય વિદુર્હિ તત્ત્વમ્ ॥ ૫૦ ॥

હે ક્ષત્રિય ! ઉપનિષદમાં પ્રસિદ્ધ મહામુનિ
અથર્વા પૂર્વે મહર્ષિઓના સમૂહમાં જે
કંઈ બોલ્યા હતા, તે નિશ્ચય ઉપનિષદરૂપ છંદો
કહેવાય છે. જેઓ ઉપનિષદો સહિત વેદોને
ભણ્યા હોય તથા તેનો અર્થ જાણતા હોય,
તેઓ પણ છંદોવેત્તા ગણાતા નથી; કારણકે તેઓ
વેદવેદ્ય અને ઉપનિષદમાં વર્ણવેલાપુરુષ પર-
માત્માના તત્ત્વને જાણતા નથી. ૫૦

૪૯ ઉપર કહેલી વાતનો ઉપસંહાર કરતાં
કહે છે કે, કેવળ વેદોનું અધ્યયન કરવાથીજ તે
અધ્યયન કરનારાને તું બ્રાહ્મણ એટલે બ્રહ્મવેત્તા
માનીશ નહિ, પરંતુ જે સત્યથી એટલે અર્થાત્મી
એક આનંદરૂપ પરમાત્માથી બ્રહ્મ થતો નથી
તેને તારે બ્રાહ્મણ જાણવો. શ્રુતિ કહે છે કે:-‘યો વા
ઇતદક્ષરં ગાર્ગિ વિદિવાડ્સ્માહ્લોકાત્પ્રેતિ સ
બ્રાહ્મણઃ । હે ગાર્ગિ ! જે આ અક્ષરશ્રવને જાણીને
આ લોકમાંથી ગય છે, તે બ્રાહ્મણ છે.’ આથી
અપરોક્ષ જ્ઞાનનેજ બ્રાહ્મણ કહે છે-અર્થાત્
બીજા બ્રાહ્મણ નથી, એમ દર્શાવ્યું છે.

૫૦ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તો વેદોનું અધ્યયન
અને યજ્ઞાદિક વ્યર્થ થઇ જશે! આવી શંકાના ઉત્તરમાં
તે ઇંદ્રજિત છે એમ જણાવતા સનત્સુખત
કહે છે કે, મહામુનિ અથર્વાએ મહર્ષિઓની
સલામાં પૂર્વે જે વચનો કહ્યાં હતાં, તેજ ખરીરીતે
ઉપનિષદરૂપ હંદસ છે. ‘હાદ્યંતિ હ વા પનં છંદાં-
સિ પાપત્તર મેજઃ । જે પાપકર્મથી મનુષ્યનું રક્ષણ
કરે છે, તે હંદસ કહેવાય છે. આવી શ્રુતિએ હંદસ
શબ્દની મુત્પત્તિ કરી છે. ‘વલ્લભાએતે અદદા યજ્ઞ
રૂપાઃ । યજ્ઞરૂપી નૌકાઓ અદદ છે’ એ પ્રમાણે
અથર્વોપનિષદમાં યજ્ઞોનું પાપથી રક્ષણ કરવાનું

છંદાંસિ નામ દ્વિપદં દ્વિપદં સ્વચ્છંદમોગેન
મવંતિ તત્ર । છંદોવિદસ્તેન ચ તાનધીત્ય ગતા
ન વેદસ્ય ન વેદ્યમાર્યાઃ ॥ ૫૧ ॥

હે મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ! વેદો બ્રહ્મને વિષે સ્વ-
તંત્ર સંબંધ ધરાવે છે. તેદ્વારા બ્રહ્મનું જ્ઞાન
થવાથીજ મનુષ્યો છંદોવેત્તા થાય છે. આર્થ
પુરુષો તે છંદોવેત્તાઓની પાસે જઇને વેદોથી
વેદ્ય એવા બ્રહ્મને નથી પ્રાપ્ત થતા એમ નથી,
પરંતુ પ્રાપ્ત થાયજ છે. ૫૧

ન વેદાનાં વેદિતા કશ્ચિદસ્તિ કશ્ચિત્વેતા-
ન્બુધ્યતે વાપિ રાજન્ । યો વેદ વેદાન્ન સ વેદ
વેદ્યં સત્યે સ્થિતો યસ્તુ સ વેદ વેદ્યમ્ ॥ ૫૨ ॥

અસામર્થ્ય દર્શાવ્યું છે. એ ઉપરથી બ્રહ્મવિદ્યાપ્ર-
તિપાદક છંદોનું હંદસ્પણું મુખ્ય છે અને કર્મ-
પ્રતિપાદક છંદોનું હંદ-પણું ગૌણ ગણાય છે.
જેઓ ઉપનિષદોને તથા વેદોને અર્થસાથે ભણ્યા
હોય, તેઓ પણ છંદોવેત્તા ગણાતા નથી; કારણકે
તેઓ વેદોથી વેદ્ય એટલે ઉપનિષદમાં વર્ણવેલા
પરમાત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણતા નથી.

૫૧ છંદો એટલે વેદો સત્યસ્વરૂપ બ્રહ્મના સંબંધ-
માં સ્વતંત્ર સંબંધવાળા છે-અર્થાત્ કર્મકાંડના અર્થ-
જ્ઞાનમાં જેમ બીજાં કર્મો જાણવાની જરૂર છે,
તેમ બ્રહ્મકાંડનું અર્થજ્ઞાન વચ્ચે બીજાં અનુષ્ઠા-
નોની અપેક્ષા રાખવું નથી. એનું ઉદાહરણ શ્રુ-
તિમાં પણ મળે છે કે:-‘તદ્જૈતત્પદ્યન્તૃષિર્વામ-
દેવઃ પ્રાતપેદેડહં મનુરમવં સૂર્યશ્ચ । ત્વાપ વામ-
દેવે બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થતાં જાણ્યું કે, હું મનુ
હતો, હું સૂર્ય હતો,’ આ શ્રુતિવડે બ્રહ્મદર્શન અને
સર્વાત્માપણું એ બેની વચ્ચે બીજી કિનારું વારણ
કરાય છે-અર્થાત્ બ્રહ્મદર્શન થતાંની સાથેજ સર્વા-
ત્માપણું પ્રાપ્ત થાય છે, તેની વચ્ચે બીજું કંઈ
કરવાનું રહેતું નથી. તેજ સત્યસ્વરૂપ પરબ્રહ્મનું
જ્ઞાન થવાથી મનુષ્યો છંદોવેત્તા થઇ શકે છે. કેવળ
કર્મમાત્રના જ્ઞાનથી છંદોવેત્તા થઇ શકતા નથી.
આર્થજ્ઞનો તેવા છંદો વેત્તાઓની પાસે જઇને
વેદવેદ્ય બ્રહ્મને અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. આથી
‘તદ્વિજ્ઞાનાર્થે સ ગુરુમેવાભિગચ્છેત્ । બ્રહ્મનું
જ્ઞાન કરવામાટે ગુરુની પાસેજ જવું. એ શ્રુતિનો
અર્થ દર્શાવ્યો છે.

હે રાજન્ ! વેદોનાં રહસ્યને જાણનારે કોઈ નથી, કોઈક રહસ્યને પ્રતિપાદન કરનારા વેદોને (ચિત્તશુદ્ધિની અધિકતાને લીધે) જાણે પણ છે. જે વેદોને લાણ્યે છે, તે વેદ-પ્રહ્મને જાણતો નથી; પણ જે સત્યતત્ત્વમાં સ્થિર છે, તે વેદને જાણે છે. ૫૨

ન વેદાનાં વેદિતા કશ્ચિદસ્તિ વેદ્યેન વેદં ન વિદુર્ન વેદ્યમ્ । યો વેદ વેદં સ ચ વેદ વેદ્યં યો વેદ વેદ્યં ન સ વેદ સત્યમ્ ॥ ૫૩ ॥

વેદ એવા અચેતન અહંકારાદિકમાંથી કોઈ પણ વેદિતા-જાણનારો નથી, તેથીજ વેદ્ય ચિત્તવડે કોઈ વેદથી જાણાતા આત્માને જાણી શકતો નથી; તેમ અનાત્માને પણ જાણી શકતો નથી. જે આત્માને જાણે છે, તે સર્વ અનાત્મવર્ગને પણ જાણે છે, પરંતુ જે અનાત્મવર્ગને જાણે છે તે સત્યસ્વરૂપ પ્રહ્મને જાણતો નથી. ૫૩

પર તોપણ પ્રહ્મનું જ્ઞાન થવું ધણું કઠિન છે, એ કહે છે. વેદોનાં રહસ્યને જાણનારો કોઈ પણ નથી, છતાં અત્યંત ચિત્તશુદ્ધિ થવાથી કેટલાએક રહસ્યને પ્રતિપાદન કરનારા વેદોને જાણે છે. જે પુરુષ વ્યુત્થિત એટલે સમાધિની પૂર્વ-સ્થિતિમાં હોય છે, અથવા ‘તત્ત્વમસિ’ એ વાક્યના અર્થનું અનુસંધાન કરનારો હોય છે, તે વેદોને જાણે છે; પરંતુ તે વિકલ્પયુક્ત હોવાથી નિર્વિકલ્પ અને સર્વ વૃત્તિનો લય થયા પછી પ્રકાશમાન થનારા પ્રહ્મને જાણતો નથી; પણ સત્ય એટલે સર્વ વૃત્તિના આધિના અવધિરૂપ અને સર્વ શરીરમાં ચેતન્યરૂપે રહેલા પરમાત્મામાં જે સ્થિર થયેલો છે તેજ નિર્વિકલ્પક સુખને જાણે છે.

૫૩ એજ અર્થને બીજા પ્રકારથી કહે છે. અહીં વેદ શબ્દનો અર્થ જાણના યોગ્ય અહંકારાદિક જડ પદાર્થો, એવા લીધો છે. તે અચેતન પદાર્થોમાંથી જાણનારો કોઈજ નથી અને તેથીજ વેદ એવા ચિત્તવડે વેદથી જાણાતા આત્માને કોઈ જાણી શકતો નથી. તેમજ વેદ એટલે અનાત્મા એવા દેહાદિકને પણ જાણી શકતો નથી-અર્થાત્ અહંકારાદિક જડ હોવાથી તેઓમાં આત્મા તથા અનાત્માને જાણ-

યો વેદ વેદાન્સ ચ વેદ વેદ્યં ન તં વિદુર્વેદવિદો ન વેદાઃ । તથાપિ વેદેન વિદાંતિ વેદં ચે બ્રાહ્મણા વેદવિદો ભવંતિ ॥ ૫૪ ॥

જે પરમાત્મા વેદોને જાણે છે, તેજ વેદને પણ જાણે છે, તે પરમાત્માને વેદો તથા વેદવેત્તાઓ જાણતા નથી; તથાપિ જે બ્રાહ્મણો વેદવેત્તાઓ છે, તેઓ વેદનાં પ્રમાણવડેજ સર્વને જાણનારા પરમાત્માને જાણે છે. ૫૪

વાનું સામર્થ્યજ નથી. અહીં કોઈ એવી શંકા કરે કે-‘દૃશ્યતે ત્વકચયા બુધ્યા । પરમાત્મા સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવડે જાણાય છે. આ શ્રુતિવડે જડ બુદ્ધિવૃત્તિથી આત્મા જાણાય છે એ વાત સિદ્ધ થાય છે, ત્યારે કેમ કહ્યો છો કે, તે બુદ્ધિ વગેરે પરમાત્માને જાણી શકતાં નથી ? આ શંકા ઉપર કહે છે કે, જે આત્માને જાણે છે, તેજ વેદ એવા સર્વ અનાત્મપદાર્થોને પણ જાણે છે; કારણ કે સર્વ આત્માથી ઉત્પન્ન થયેલું છે, પણ જે બુદ્ધિમુખ-અજ્ઞાની, અનાત્મવર્ગને જાણે છે, તે સત્ય એવા પ્રહ્મને જાણતો નથી. આ સંબંધમાં બે શ્રુતિઓ છે, ‘આત્મનો વા અરે દર્શનેન શ્રવણેન મત્યા વિજ્ઞાનેનૈવં સર્વં વિદિતં’ અરે, આત્માનાં દર્શનવડે, શ્રવણવડે, મનનવડે અને વિજ્ઞાનવડે આ સર્વ જગત જાણવામાં આવે છે. ‘પરાંન્ચિ જ્ઞાનિ વ્યતૃળત્સ્વયં-ભૂસ્તસ્માન્નકૃપશ્યતિ માંતરાત્મન્ । પરમાત્માએ ઇન્દ્રિયોને બુદ્ધિમુખ રાખી છે, તેથી તે બહારના વિષયોને જુએ છે; પણ અંતરાત્માને જોતી નથી.

૫૪ જે ચિદાત્મા સર્વમાં અંતર્યામીપણાથી પ્રસિદ્ધ છે, તે વેદોને અર્થાત્ વસ્તુસ્વરૂપ જાણવાનાં પ્રમાણોને જાણે છે તથા વેદને-પ્રમાણવડે નિશ્ચિત થયેલાં એવાં પ્રમેયને પણ જાણે છે; પરંતુ પોતે જડ હોવાથી તે પ્રમાણો અથવા પ્રમેય પરમાત્માને જાણતાં નથી. તે, ‘પ્રાણસ્ય પ્રાણમુત ચક્રુષઃશ્ચુઃ શ્રોત્રસ્ય શ્રોત્રં મનસો યે મનો વિદુઃ ॥’ જેઓ પરમાત્માને પ્રાણના પ્રાણ, ચક્ષુના ચક્ષુ, શ્રોત્રના શ્રોત્ર અને મનના મન જાણે છે, આ પ્રમાણે પ્રાણાદિકના પ્રવર્તકપણાથી પ્રસિદ્ધ પરમાત્માને વેદો-પ્રમાણો તથા વેદવેત્તા એટલે પ્રમાણવડે જાણનારા પ્રમાતાઓ જાણતા નથી; કારણકે ‘યતો જાણો નિર્વર્તેતે’ માત્ર મનસા

ધામાંશભાગસ્ય તથા હિ વેદા યથા ચ શાસ્ત્રા હિ મહીરુહસ્ય । સંવેદને ચૈવ યથાડ્ડ મનંતિ તસ્મિન્નિ સત્યે પરમાત્મનોર્થે ॥૫૫॥

ચંદ્રની કળા દેખાડવામાં જેમ પ્રથમ ઝાડની ડાળી દેખાડવામાં આવે છે, તેમજ પરમાત્માના સર્વથા અબાધ્ય એવા જ્ઞાનને માટે વેદો ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, એમ વિદ્વાનો માને છે. ૫૫

અભિજાનામિ બ્રાહ્મણં વ્યાખ્યાતારં વિચક્ષણમ્
યસ્મિન્નવિચિકિત્સઃ સ વ્યાચષ્ટે સર્વસંશયાન્

સહ । મનસહિત વાણી જ્ઞાનને પહોંચ્યા-વિનાજ પાછી ફરે છે. આ શ્રુતિમાં તે પરમાત્માને વાણી અને મનથી પર કહેતા છે. જો કે એમ છે, તોપણ વેદને પાઠ, અર્થ તથા અનુષ્ઠાનથી જાણનારા બ્રાહ્મણો ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ હું પ્રભુ છું’ ઇત્યાદિ વેદપ્રમાણોવડે પરમાત્માને જાણે છે-અર્થાત્ જેઓનું ચિત્ત વેદાધ્યયન તથા યજ્ઞાદિકથી સંસ્કારયુક્ત થયેલું છે, તેઓ જ મહાવાક્યથી આત્માને લક્ષણોવડે જાણે છે, બીજા જાણતા નથી.

૫૫ એ વાતનેજ દૃષ્ટાંતવડે પ્રતિપાદન કરે છે. ધામાંશ એટલે ચંદ્ર તેની પડવાયુક્ત બીજની શુદ્ધ કળા કોઈને દેખાડવી હોય, ત્યારે પ્રથમ કોઈ ઝાડની ડાળી પાસે ચંદ્ર દેખાતો હોય તે ડાળી દેખાડવામાં આવે છે અને પછી ચંદ્ર દેખાડવામાં આવે છે, તેમજ પરમ પુરુષાર્થરૂપ તથા સર્વથા અબાધ્ય એવા પરમાત્માના જ્ઞાનને માટે વેદોનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. શ્રુતિ કહે છે કે, ‘તં વૌ-પનિષદં પુરુષં પૃચ્છામિ ।’ હું તે ઉપનિષદમાં વર્ણવેલા પુરુષનું સ્વરૂપ પૂછું છું. આમાં પરમાત્માને ઉપનિષદમાં વર્ણવેલા એવું વિશેષણ આપ્યું છે; અને પરમાત્મા વાણીના અવિષય છે, એમ પણ એક શ્રુતિ કહે છે. આ બન્ને શ્રુતિમાં વિરોધ જણાય છે, પરંતુ તેમ નથી. ‘સોડયં દેવદત્તઃ ।’ તે આ દેવદત્ત છે’ એ વાક્યમાં તે એટલે પૂર્વે જોયેલો અને આ એટલે હમણું જોયેલો. એ બન્નેનો ભાગ ત્યાગશક્તિથી ત્યાગ કરીને કેવળ દેવદત્ત-નેજ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. તેમ ‘તત્ત્વમાસિ ।’ તે ‘તું છે’ ઇત્યાદિ વાક્યો પણ ભાગત્યાગ-શક્તિઓવડે પોતાના અર્થને સિદ્ધ કરે છેજ.

વિચક્ષણ, છિન્નસંશય અને બીજાના સર્વ સંશયોને દૂર કરનારા એક વ્યાખ્યાતા પુરુષને હું ‘બ્રાહ્મણ બાણુ’ છું. ૫૬

નાસ્ય પર્યેષણં ગચ્છેત્પ્રાચીનં નોત દક્ષિણમ્ ।
નાર્વાચીનં કુતસ્તિર્યદ્ નાદિશં તુ કથં ચ ના ।

પૂર્વમાં કે પશ્ચિમમાં, દક્ષિણમાં કે ઉત્તરમાં, નીચે કે આડાં સ્થાનમાં અથવા દિશારહિત સ્થાનમાં એટલે અંતર્હૃદયમાં, એમ કયાંય પરમાત્માને શોધવાનું સ્થાન જડતું નથી. ૫૭

તસ્ય પર્યેષણં ગચ્છેત્પ્રત્યર્થિષુ કથંચન ।

અવિચિન્વન્નિમં વેદે તપઃ પશ્યતિ તં પ્રશુમ્ ॥

આત્માતરીકે પ્રસિદ્ધ છતાં આત્માથી ભિન્ન એવા પાંચ કોશોમાં આત્માને શોધવો એ કલેશ-સાધ્ય છે. તપસ્વી એટલે ધ્યાન કરનારો પુરુષ એ આત્માને વેદમાં ન ખોળતાં કેવળ ધ્યાનથીજ તે પ્રભુનાં દર્શન કરે છે. ૫૮

૫૬ એ પ્રમાણે યુરુની પાસે જવાપૂર્વક વા-ક્યાર્થના જ્ઞાનનો ઉપાય કહીને હવે યુરુનાં લક્ષણો કહે છે. જે પુરુષ વ્યાખ્યાતા એટલે ઉપક્રમ તથા ઉપસંહારની એકરૂપતા, અભ્યાસ વગેરે છ પ્રકારે તાત્પર્યલિંગ પ્રમાણે વાક્યાર્થનું વર્ણન કરવામાં કુ-શળ, વિચક્ષણ અર્થાત્ શ્રવણ કરેલા અર્થનું યુક્તિ-ઓવડે અનુચિંતન કરવામાં સમર્થ, નિદિધ્યાસન-ના પરિપાકને લીધે અપરોક્ષ સાક્ષાત્કાર થવાના સામર્થ્યથી નિઃસંશય થયેલો અને બીજાના સર્વ સંશયોને દૂર કરનારો હોય છે, તેને હું ‘બ્રાહ્મણ એ-ટલે જ્ઞાતવેતા બાણુ’ છું.

૫૭ પરમાત્મા સર્વવ્યાપક છે, છતાં તેની શોધ કરવાનું કયાંય ફેકાણું નથી-અર્થાત્ બહાર ભટકવાથી તેનો લાભ થતો નથી.

૫૮ અન્તમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાન-મય અને આનંદમય, આ પાંચ કોશો જડ છે, છતાં તેને અજ્ઞાનીઓ આત્માતરીકે માને છે. તે કોશોમાં કોઈપણ રીતે આત્માની શોધ કરવી. અહીં મૂળમાં કથંચન શબ્દ અરપપટ વસ્તુનું અવસ્ત-અન રહેશસાધ્ય છે, એમ સૂચવે છે-અર્થાત્ પાંચકોશમાં આત્માની શોધ કષ્ટસાધ્ય છે. ગીતામાં કહ્યું છે કે, ‘અવ્યકા હિ ગતિર્દુઃસ્વં દેહવર્જિતશ-વ્યતે ।’ દેહધારીઓને અવ્યક્તની ગતિ દુઃખવડે

તૂર્ણાંભૂત ઉપાસીત ન ચેષ્ટેન્મનસાઽપિ ચ ।

ઉપાર્તસ્વ તદ્વદ્ધ અંતરાત્મનિ વિશ્રુતમ્॥૫૯॥

વાણી વગેરે બાહ્ય ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર બંધ કરીને પરમાત્માની ઉપાસના કરવી. તે વખતે મનથી પણ ચેષ્ટા કરવી નહિ. એ રીતે તું વેદમાં પ્રખ્યાત તથા વાણીના અવિષય એવા બ્રહ્મની હૃદયાકાશમાં ઉપાસના કર. ૫૯

મૌના સ મુનિર્ભવતિ નારણ્યવસનાન્મુનિઃ ।

સ્વલક્ષણં તુ યો વેદ સ મુનિઃ શ્રેષ્ઠ ડચ્યતે॥૬૦॥

પુરુષ મૌનથી મુનિ થતો નથી, તેમ અરણ્યમાં વાસ કરવાથી પણ મુનિ થતો નથી; પરંતુ જે પ્રત્યગાત્માનું લક્ષણ બાળે છે, તે શ્રેષ્ઠ મુનિ કહેવાય છે. ૬૦

સર્વાર્થાનાં વ્યાકરણદ્વિયાકરણ ડચ્યતે ।

તન્નૂલતો વ્યાકરણં વ્યાકરોતીતિ તત્તથા॥૬૧॥

જ્ઞાની સર્વ વિષયોનું વ્યાકરણ એટલે પ્રકટીકરણ કરે છે, તેથી તે વૈયાકરણ કહેવાય છે, તે વ્યાકરણ મૂળ કારણ-બ્રહ્મને પામવાથી થાય છે; કારણકે પરમાત્માજ વ્યાકર્તા એટલે સર્વને વિશેષરૂપે પ્રકટકર્તા છે. ૬૧

પ્રાપ્ત થાય છે. વેદ આત્માને ન બાળતાં-અર્થાત્ વેદાંતમાં કહેલા ન્યાયોનું પણ ચિંતન ન કરતાં તપસ્વી-ધ્યાનનિષ્ઠ પુરુષ તે પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. શ્રુતિ કહે છે કે 'તં પશ્યતિ નિષ્કલં ધ્યાયમાનઃ' । ધ્યાન કરનારો નિષ્કલ બ્રહ્મનેજ જુએ છે.

૫૯ તૂર્ણાંભૂતઃ એનાથી વાણી વગેરે બાહ્યેન્દ્રિયાના વ્યાપારની શાંતિ કહી છે અને મનસાઽપિ ન ચેષ્ટત એ વડે માનસિક વ્યાપારની શાંતિ કહી છે.

૬૦ મૌનથી એટલે ધ્યાનમાત્રથી મુનિ થઈ શકાતું નથી, તેમ અરણ્યવાસથી એટલે સંન્યાસ-માત્રથી પણ મુનિ થવાતું નથી; પણ સ્વ એટલે અંતર્યામી પરમાત્મા તેનું લક્ષણ એટલે જગતના જન્માદિકનું હેતુપણ અને સચ્ચિદાનંદપણ જે બાળે છે, તે શ્રેષ્ઠ મુનિ ગણાય છે-અર્થાત્ સંન્યાસી-ઓ કરતાં તથા યોગીઓ કરતાં પણ જ્ઞાની શ્રેષ્ઠ છે.

૬૧ જ્ઞાની સર્વજ્ઞ હોવાથી સર્વ વિષયોને પ્રકટ કરી શકે છે, તેથી તે વૈયાકરણ કહેવાય છે. કેટલાએક યોગજન્ય ધર્મની પ્રાપ્તિથી યોગી તે

પ્રત્યક્ષદર્શી લોકાનાં સર્વદર્શી ભવેન્નરઃ ।

સત્યે વૈ બ્રાહ્મણસ્તિઃ સ્તાદ્વિદ્વાન્સર્વાવિદ્ભવેત્॥૬૨॥

સર્વ લોકોને એટલે આત્મભિન્ન ચરાચર વસ્તુને પ્રત્યક્ષ જ્ઞેનારો પુરુષ સર્વદર્શી થાય છે; પરંતુ સત્યસ્વરૂપ બ્રહ્મમાં સ્થિતિ કરનારો-અર્થાત્ દેહાદિક આકારવાળી વૃત્તિમાં ન રહેનારો બ્રહ્મવેત્તા બ્રાહ્મણ તો સર્વજ્ઞ થાય છે. ૬૨

ધર્માદિષુ સ્થિતોઽપ્યેવં ક્ષત્રિય બ્રહ્મ પશ્યતિ ।

વેદાનાં ચાનૂર્વ્યેણં એતદુદ્યા બ્રવીમિતે ॥૬૩॥

હે ક્ષત્રિય! એ પ્રમાણે સાધનવાન, પૂર્વોક્ત ધર્માદિકમાં સ્થિતિ પામેલો અને વેદોમાં અનુક્રમથી આરૂઢ થયેલો પુરુષ બ્રહ્મનાં દર્શન કરે છે. આ હું તને સ્નેહયુક્ત બુદ્ધિથી કહું છું. ૬૩

ઇતિ શ્રીમહા ઉદ્યોગ સનતસુબ્જત પર્વમાં
“સનતસુબ્જતવાક્ય” એ વિષયનો અધ્યાય
૪૩ મા સમાપ્ત.

વ્યાકરણ એટલે સર્વ વિષયોનું પ્રકટીકરણ કરે છે, એમ કહે છે, પણ તે તેમ નથી; કારણકે આત્મજ્ઞાનથીજ સર્વનું વિજ્ઞાન શ્રુતિમાં સંભળાય છે. પ્રકૃતિના જ્ઞાનથી કે બીજાથી વિજ્ઞાન થતું નથી. નામરૂપવડે પ્રકટ થનારા પરમાત્મા પોતેજ છે, તેથી તે મૂળભૂત બ્રહ્મના જ્ઞાનવડેજ સર્વ જ્ઞાન થાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે:- તન્નામરૂપાભ્યામેવ વ્યાક્રિયત । નામરૂપે વ્યાકરવાણિ । બ્રહ્મ નામ તથા રૂપવડેજ વિશેષભાવને પામે છે. હું નામ તથા રૂપ પ્રકટ કરું.

૬૨ બ્રહ્મવેત્તાએને સર્વજ્ઞપણું પણ સ્વાભાવિક પ્રાપ્ત થાય છે, એ આ શ્લોકમાં કહ્યું છે.

૪૩ અધ્યાયના અર્થનો ઉપસંહાર કરે છે. ધર્માદિકમાં સ્થિત એટલે પૂર્વોક્ત ધર્મ, સત્ય, દમ, તપ ઇત્યાદિ બારને સેવન કરનારો અને સત્ય વગેરે આઠ પ્રકારના અપ્રમાદમાં રહેલો સાધન-સંપન્ન પુરુષ, પૂર્વોક્ત આરોપદષ્ટિ, વ્યામિશ્રદ્ધિ અને અપવાદદષ્ટિરૂપ વેદોમાં સોપાનારો-હણ ન્યાયથી એટલે પગથીઆં ચઢવાની પેઠે અનુક્રમથી આરૂઢ થનારો, હું પરમ પદમાં સ્થિત થયો છું, એમ સ્વાનુભવસિદ્ધ બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર કરે છે. એ સોપાનક્રમ વૃત્સિંહતાપનીમ ઉપનિષદમાં

અધ્યાય ૪૪ મો

ધૃતરાષ્ટ્ર ને સનત્સુજાતનો સંવાદ—

સનત્સુજાતગીતા

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

સનત્સુજાત યામિમાં પરાં ત્વં બ્રાહ્મીં વાચં
વદસે વિશ્વરૂપામ્ । પરાં હિ કામેન સુદુર્લભાં
કથાં પ્રબ્રૂહિ મે વાક્યમિદં કુમાર ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછ્યું:—હે સનત્સુજાત ! પૂર્વે જે
કથા કહી, તેનાથી ઉત્તમ, વિશ્વનો પ્રકાશ કર-
નારી અને બ્રહ્મને પમાડનારી ઉપનિષદ્વાણીને
તમે બોલો છો; માટે વિષયવાર્તાથી રહિત
અને અત્યંત દુર્લભ એવી તે કથા મને કહો. હે
કુમાર ! તમારાપ્રત્યે આ માટે વચન પ્રાર્થનારૂપ
છે, એમ તમે બોલો. ૧

આ પ્રમાણે કહ્યો છે. ‘ઓતાનુજ્ઞાત્રનુજ્ઞાઽવિકલ્પૈ-
રિત । એત, અનુજાત, અનુજા અને અવિકલ્પ,’
એનું વિવરણ આ પ્રમાણે છે:—

ઓતત્વં કારણવ્યાપ્તિઃ કાર્યં યદ્વન્મદો ઘટે ।

સર્વં બ્રહ્મેતિ તન્નિષ્ઠા જાનને પરિણામતઃ ॥૧॥

કાર્યમાં કારણની વ્યાપ્તિ તે એત કહેવાય છે.
જેમ ઘડારૂપ કાર્યમાં માટીરૂપ કારણ વ્યાપી
રહેલું છે, તેમજ કાર્યરૂપ સર્વ જગતમાં કારણ-
રૂપ બ્રહ્મ વ્યાપ્ત છે અને તેથી તે બ્રહ્મજ છે, એમ
બ્રહ્મનિષ્ઠો તેના પરિણામ ઉપરથી બોલે છે.

કાર્યસ્પાસમસત્ત્વં યત્કારણે સમુદીરિતં ।

તદનુજ્ઞાત્વશબ્દાર્થો મરૌ વારિવિષર્તનમ્ ॥૨॥

કારણમાં કાર્યની સમાન સત્તા હોતી નથી
એ અનુજાત શબ્દનો અર્થ છે. જેમ મરુભૂમિ-
માં વિવર્તરૂપે જળ દેખાય છે પણ તે અસમ
સત્તાથી, તેમ બ્રહ્મમાં જગત પણ સમસત્તાથી
રહેતું નથી.

યત્તન્નિષ્ઠાસ્તનો ભૂત્વા જગન્મિથ્યેતિ જાનતે ।

અનુજ્ઞાયાં જગત્કુલં શશંગ્ગાદિવન્મતમ્ ॥૩॥

બ્રહ્મનિષ્ઠ થયા પછી મનુષ્ય જગત મિથ્યા છે
એમ બોલે છે. અનુજ્ઞામાં સસલાનાં શિંગડાંની પેઠે
જગતને તુલ્ય માનેલું છે.

યદ્ સોપાનરીતૈવૈભૂમિભિત્તયલંબનાત્ ।

અવિકલ્પ પરં વસત્ત્વં બ્રહ્માસ્મિ નિર્ભયમ્ ॥૪॥

॥ સનત્સુજાત ઉવાચ ॥

નૈતદ્બ્રહ્મ ત્વરમાણેન લભ્યં યન્માં પૃચ્છન્ન-
તિહૃવ્યસ્યતીવ । બુદ્ધૌ વિલીને મનાસિ પ્રીચિત્યા
વિદ્યા હિ સા બ્રહ્મચર્યેણ લભ્યા ॥ ૨ ॥

સનત્સુજાત બોલ્યા:—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! તું મને
અતિ આશ્ચર્યસાથે પ્રશ્ન કરતાં અત્યંત હર્ષમાં
આવી ગયો છે; પરંતુ એ બ્રહ્મ ઉતાવળ કરનારાને
પ્રાપ્ત થતું નથી. મન, બુદ્ધિમાં લીન થયા પછી
ચિંતનરહિત એવી જે કોઈ અવસ્થા તે વિદ્યા
કહેવાય છે અને તે વિદ્યા બ્રહ્મચર્યથી પ્રાપ્ત થઈ
શકે છે. ૨

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

અત્યંતવિદ્યામિતિ યત્સનાતનીં બ્રવીષિ
ત્વં બ્રહ્મચર્યેણ સિદ્ધામ્ । અનારમ્યાં વસતીહ
કાર્યકાલે કથં બ્રાહ્મણ્યમમૃતત્વં લભેત ॥૩॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા:—તમે નિત્યસિદ્ધ એવી

એ પ્રમાણે સોપાનરીતિથીજ ત્રણ ભૂમિનું
ઉત્તરધન કર્યા પછી વિકલ્પરહિત, નિર્ભય જે
પરબ્રહ્મ છે, તે હુંજ છું એમ બોલે છે.

રીકાનો અધ્યાય ૪૩ મો સમાપ્ત.

૧ આ પ્રમાણે આત્મજ્ઞાનનો માર્ગ સાંભળ્યા
પછી ધૃતરાષ્ટ્ર હવે તેના અંતરંગ સાધન
યોગને સાંભળવા પ્રયત્ન કરે છે. મૂળમાં વિશ્વરૂ-
પામ્ છે તેનો અર્થ વિશ્વ જેમાં પ્રકાશમાન
થાય તેવી—અર્થાત્ જે વાણી બોલનારાને બીજું
બોલુવા જેવું બાકી રહેતું નથી.

૨ બ્રહ્મવિદ્યાની દુર્લભતા દર્શાવતાં સનત્સુ-
જાત કહે છે કે:—‘હું’ બ્રહ્મવિદ્યાનો અધિકારી છું
એમ માનીને તું હર્ષના આવેશમાં આવી ગયો
છે; પરંતુ ઉતાવળીઓ મનુષ્ય એ બ્રહ્મને બોણી
શકતો નથી. સર્વ ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ થતાં, શાંત
ન થયેલું સંકલ્પવિકલ્પરૂપ માત્ર મનજ રહે
છે. તે મન પણ ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ । હું બ્રહ્મ છું’
એવા નિશ્ચય સ્વાભાવવાળી બુદ્ધિમાં વિલીન થઈ
નય, ત્યારે સર્વ જ્ઞાતિના નિરોધવાળી જે કોઈ
અવસ્થા થાય છે, તે વિદ્યા કહેવાય છે અને તે
વિદ્યા, બ્રહ્મચર્યથી એટલે ગુરુકૃપમાં યથાવિધ વાસ
કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે.

બ્રહ્મવિદ્યાને બ્રહ્મચર્યવડે પ્રાપ્ત થતી કહો છો, પરંતુ બ્રહ્મવિદ્યાનો કંઈ કર્મની પેઠે આરંભ કરવો પડતો નથી; કારણ કે તે કાર્યસમયે આત્મામાંજ વાસ કરે છે. એમ છે તો પછી બ્રાહ્મણને યોગ્ય એવા મોક્ષને સારૂ શામાટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ? અર્થાત બ્રહ્મવિદ્યા સ્વતઃ પ્રાપ્ત હોય તો પછી મજેલી વસ્તુના લાભને માટે યત્નની જરૂર નથી. (આથી બ્રહ્મચર્યાદિક અનુષ્ઠાનનો આક્ષેપ કર્યો છે.)^૩

॥ સનત્સુજાત ઉવાચ ॥

અવ્યક્તવિદ્યામભિધાસ્યે પુરાણીં બુદ્ધ્યા ચ
તેષાં બ્રહ્મચર્યેણ સિદ્ધામ્ । યાં પ્રાપ્યૈન મર્ત્ય-
લોકં ત્યજંતિ યા વૈ વિદ્યા ગુરુવૃદ્ધેષુ નિત્યા ॥

સનત્સુજાત બોલ્યા:-વિદ્યા વૃદ્ધગુરુઓમાં નિત્ય રહેલી છે અને તેઓની બુદ્ધિદ્વારા બ્રહ્મચર્ય પાળવાથી સિદ્ધ થાય છે. તે પુરાતની બ્રહ્મવિદ્યા હું તને કહીશ, કે જેને પ્રાપ્ત થઈને મનુષ્યો મર્ત્યલોકને ત્યજી બચે છે. તાત્પર્ય કે, બ્રહ્મ સર્વાત્મા હોવાથી નિત્ય પ્રત્યક્ષ છે, તોપણ બુદ્ધિ નામની ઉપાધિના સંબંધવડે ઉત્પન્ન થયેલા મેલથી પ્રકાશિત ન થતાં અસ્પષ્ટ રહે છે, માટે તે અસ્પષ્ટ રહેલા બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરાવનારી વિદ્યાને માટે યત્ન કરવો યોગ્યજ છે.^૪

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

બ્રહ્મચર્યેણ યા વિદ્યા શક્યા વેદિતુમંજસા ।

તત્કથં બ્રહ્મચર્યં સ્યાદેતદ્બ્રહ્મન્ બ્રવીહિ મો॥૫॥

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું:-હે બ્રહ્મન! જે વિદ્યા બ્રહ્મચર્યવડે સુલભતાથી જાણી શકાય છે, તે બ્રહ્મચર્ય કેવું છે એ મને કહો.^૫

॥ સનત્સુજાત ઉવાચ ॥

આદ્યાર્ણ્યોદિષિહ યે પ્રવિશ્ય ભૂત્વા ગર્ભે
બ્રહ્મચર્યં ચરંતિ । રૂદૈવ તે શાસ્ત્રકારા ભવંતિ
પ્રહાય દેહં પરમં યાંતિ યોગમ્ ॥ ૬ ॥

૩ મૂળમાં અત્યંત શબ્દ છે તેનો અર્થ:- અત એટલે ત્રણ પ્રકારથી આપણી; તેનું ઉદ્બંધન કરીને રહેનારા પરબ્રહ્મ; તેમના સંબંધી જે વિદ્યા તે બ્રહ્મવિદ્યા.

સનત્સુજાત બોલ્યા:-જેઓ આચાર્યના સ્થાનમાં પ્રવેશકરી, નિષ્કપટપણાથી સેવા કરવા-વડે આચાર્યના આજ્ઞાંતર થઈને બ્રહ્મચર્ય પાળે છે, તેઓ આ લોકમાંજ શાસ્ત્રકાર થાય છે અને દેહ છોડ્યા પછી બ્રહ્મની સાથે પુનર્જન્મરહિત એકતાને પામે છે.^૬

અસ્મિલ્લોકે વૈજયંતીહ કામાન્બ્રાહ્મીં સ્થિતિં
હનુતિતિક્ષમાણાઃ । ત આત્માનં નિર્ઝલાંહ
દેહાનમુંજાદિષીકામિવ સત્વસંસ્થાઃ ॥ ૭ ॥

જેઓ બ્રહ્મલાવને પામવામાટે આ લોકમાં ટાઢ-તાપ વગેરે દ્રવ્યોને સહન કરતા કામનાઓનો વિજય કરે છે, તે સત્વગુણી મનુષ્યો, આ લોકમાં મુંજ નામના ઘાસમાંથી તેમાં રહેલી સળીની પેઠે દેહથી આત્માને જૂદો પાડે છે.^૭

શરીર મેતૌ કુરુતઃ પિતામાતા ચ
ભારત । આચર્યશાસ્તા યા જાતિઃ સા પુણ્યા
સાઙ્ગરાઙ્મરા ॥૮॥

હે ભારત! પિતા અને માતા એ બન્ને આ (નાશવંત) શરીરને ઉત્પન્ન કરે છે, પણ આચાર્ય જેમાં ઉપદેશક છે એવી બ્રહ્મલાવ પમાડનારી ભતિ(જન્મ)તો પુણ્યરૂપ, અજર અને અમર છે.^૮

૪-૬ મૂળમાં શાસ્ત્રકાર એવું પદ છે તે શાસ્ત્રકર્તાપણું બ્રહ્મમાંજ છે. શ્રુતિ કહે છે કે:-

ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ વગેરે એ મહાભૂત પરમાત્માના નિઃશ્વાસરૂપ છે. શિષ્ય ગુરુની કૃપાથી અહીંજ શાસ્ત્રકાર થાય છે, એટલે બ્રહ્મલાવ પામે છે એવો અર્થ નીકળે છે.

૭ સાત્વિક પુરુષો દેહથી આત્માને જૂદો પાડે છે-અર્થાત દેહના ધર્મેથી અલિપ્ત બાળે છે. એ સંબંધમાં શ્રુતિ કહે છે કે:-‘તં સ્વાચ્છરીરાત્મવૃદ્ધે-નમુંજાદિવ ર્ષીકાં ધૈર્યેણ । મુંજમાંથી જેમ તેના ગર્ભલાગને જૂદો પાડે છે, તેમ ધૈર્યવડે પોતાના શરીરથી આત્માને જૂદો પાડવો.

૮ જેમ બ્રાહ્મણનો, સાવિત્રી પ્રાપ્ત થવાથી એટલે જનોઈમાં ગાયત્રીનો ઉપદેશ થવાથી બીજો જન્મ મળ્યાય છે, તેમ આચાર્યથી પરબ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિથી પણ તેના બીજો જન્મ મળે છે.

યઃ પ્રાવૃણોત્યવિતથેન વર્ણાનૃતં કૃવન્મૃતં
સંપ્રયચ્છન્ । તં મન્યેત પિતરં માતરં ચ તસ્મૈ
ન દ્રુષ્ટેત્કૃતમસ્ય જાનન્ ॥ ૯ ॥

જે આચાર્ય વાણીવડે બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરી-
ને તેના કૃણરૂપ મોક્ષને આપે છે અને પ્રાક્ષણાદિ
વર્ણોને સત્ય ચિદાત્માથી વ્યાપ્ત કરી દે,
તે આચાર્યને માતા તથા પિતા માનવા અને તેના
કરેલા ઉપકારને બાણીને તેનો દ્રોહ કરવો નહિ. ૯

ગુરું શિષ્યો નિત્યમભિવાદયીત સ્વા-
ધ્યાયમિચ્છેત્ચ્છુ ચિરપ્રમત્તઃ । માનં ન કુર્યાન્ના-
દધીત રોષમેષઃ પ્રથમો બ્રહ્મચર્યસ્ય પાદઃ ॥ ૧૦ ॥

શિષ્યે ગુરુને નિત્ય પ્રણામ કરવા, પવિત્ર
તથા સાવધાન રહીને સ્વાધ્યાયની ઇચ્છા કરવી,
અભિમાન કરવું નહિ અને રોષ ધારણ કરવો
નહિ. આ બ્રહ્મચર્યનો પ્રથમ પાદ છે. ૧૦

શિષ્યવૃત્તિક્રમેણેવ વિદ્યામાપ્નોતિ યઃ શુચિઃ ।
બ્રહ્મચર્યવ્રતસ્યાસ્ય પ્રથમઃ પાદ ઉચ્યતે ॥ ૧૧ ॥

જે પવિત્ર રહીને શિષ્યવૃત્તિના ક્રમથીજ
વિદ્યા પ્રાપ્ત કરે છે, તે આ શિષ્યના બ્રહ્મચર્ય-
વ્રતનો પ્રથમ પાદ કહેવાય છે. ૧૧

અને તે જન્મ મોક્ષનો હેતુરૂપ હોવાથી પવિત્ર
તથા અજરામર છે.

૯ આચાર્યનાં માહાત્મ્યને પ્રખ્યાત કરનારો
આ મંત્ર છે. જે આચાર્ય વિતથ એટલે મિથ્યા
અનાત્મા એવું જડ, તેનાથી અન્ય તે અવિતથ
એટલે સત્યસ્વરૂપ ચિદાત્મા, તેનાવડે બ્રહ્મણાદિક
વર્ણોને અંદર તથા બહાર વ્યાપ્ત કરી દે છે-
અર્થાત દૈતના લયને દૂર કરી પાલન કરે છે
તે આચાર્યને સર્વ પ્રકારનું માન આપવું જોઈએ,
કોઈ રીતે તેનો દ્રોહ કરવો નહિ.

૧૦ શિષ્યે સ્નાનાદિકથી તથા લાવણુદિ-
થી શુદ્ધ થઈ, ગુરુસેવામાં સાવધાન રહેવું અને
અભિમાન રાખવું નહિ—અર્થાત ગુરુનાં છોકરાં
ધોવા જેવું તુચ્છ કામ પણ કરવું તથા અત્યંત
પરિક્રમ પડતાં પણ ક્રોધ કરવો નહિ.

૧૧ સાંજસવાર ભિક્ષા લાવી જીવન ચલાવવું-
ગુરુના અન્ન ઉપર જીવવું નહિ, એ શિષ્યવૃત્તિ
કહેવાય છે.

આચાર્યસ્ય પ્રિયં કુર્યાત્પ્રાણૈરપિ ધનૈરપિ ।
કર્મણા મનસા વાચા દ્વિતીયઃ પાદ ઉચ્યતે ॥ ૧૨ ॥

કર્મ, મન, વાણી, ધન અને પ્રાણુવડે પણ
આચાર્યનું પ્રિય કરવું, એ બ્રહ્મચર્યનો બીજો પાદ
કહેવાય છે. ૧૨

સમા ગુરૌ યથા વૃત્તિર્ગુરુપત્ન્યાં તથાઽઽચરેત
તત્પુત્રે ચ તથા કુર્વન્ દ્વિતીયઃ પાદ ઉચ્યતે ॥ ૧૩ ॥

જે પ્રમાણે ગુરુની સાથે વર્તન હોય તે
પ્રમાણેજ ગુરુપત્નીની સાથે તથા ગુરુપુત્રન
સાથે વર્તન રાખવું, એ પણ બ્રહ્મચર્યનો બીજો
પાદ કહેવાય છે. ૧૩

આચાર્યેનામકૃતં વિજાનન્ જ્ઞાત્વા ચાર્ય
ભાવિતોસ્મૃત્યનેના યઃ મન્યતે તં પ્રતિ હૃદયુષિ
સ વૈ તૃતીયો બ્રહ્મચર્યસ્ય પાદઃ ॥ ૧૪ ॥

આચાર્યે વિદ્યાદાનવડે પોતાના પર ઉપ-
કાર કર્યો છે, એમ બાણીને તથા હૃદયનિવૃત્તિ
અને આનંદની પ્રાપ્તિરૂપી તે વિદ્યાનું પ્રયોજન
સમજીને શિષ્ય, એમણે મને ઉન્નત કર્યો છે
એમ માની, પ્રસન્ન ચિત્તવૃત્તિથી ગુરુને જે માન
આપે તે બ્રહ્મચર્યનો ત્રીજો પાદ છે. ૧૪

નાચાર્યસ્યાનપાકૃત્ય પ્રવાસં પ્રાજ્ઞઃ કુર્વી
નૈતદહં કરોમિ । इतिव मन्येत न भाषयेत्
स वै चतुर्थो ब्रह्मचर्यस्य पादः ॥ १५ ॥

બુદ્ધિમાન શિષ્યે આચાર્યના વિદ્યાદાન-
રૂપી ઋણને દક્ષિણાદાનદ્વારા ફેડવાવિના ગુરુજી
હમાંથી નીકળીને બીજા આશ્રમમાં સ્થિતિ કા-
વી નહિ, તેમ ‘હું’ ગુરુને આ દક્ષિણા આપું છું
એમ મનમાં માનવું નહિ તેમજ બોલવું નહિ
એ બ્રહ્મચર્યનો ચોથો પાદ છે. ૧૫

૧૨, ૧૩ એ શ્લોકોથી બ્રહ્મચર્યના પ્રથમ પાદનું
કલા પછી હવે એ શ્લોકોવડે બીજો પાદ કહે છે

૧૪, ૧૫ વિદ્યાને પ્રાપ્ત થયેલો શિષ્ય
વિદ્યાસુખથી પ્રસન્ન થઈને આચાર્યને જે અત્યંત
માન આપે, તે બ્રહ્મચર્યનો ત્રીજો પાદ છે, એ અ-
શ્લોકમાં કહે છે.

કાલેન પાદં લભતે તથાર્થં તતશ્ચ પાદં
ગુરુયોગતશ્ચ । ઉત્સાહયોગેન ચ પાદમૃચ્છેચ્છા-
સ્ત્રેણ પાદં ચ તતોડમિયાતિ ॥૧૬॥

શિષ્ય, કાળે કરીને બુદ્ધિના પરિપાકથી એક પાદ મેળવે છે, એક પાદ ગુરુના સંબંધથી મેળવે છે, એક પાદ ઉત્સાહયોગથી એટલે બુદ્ધિ-વૈભવથી અને એક પાદ શાસ્ત્રથી એટલે સહાધ્યાયિઓની સાથે વિચાર કરવાથી પ્રાપ્ત કરે છે.^{૧૬}

ધર્માદયો દ્વાદશ यस્ય રૂપમન્યાનિ ચાંગાનિ તથા બલં ચ । આચાર્યયોગે ફલતીતિ
ચાદુર્બ્રહ્માર્થયોગેન ચ બ્રહ્મચર્યમ્ ॥૧૭॥

ધર્માદિક બાર જેનું સ્વરૂપ છે, આસન, પ્રાણ જય વગેરે જેનાં અંગો છે અને યોગમાં નિત્ય તત્પરતા જેનું બળ છે, તે બ્રહ્મચર્ય આચાર્યના તથા વેદાર્થના સંબંધવડે એટલે કર્મ તથા બ્રહ્મના સંબંધવડે ફળીભૂત થાય છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે.^{૧૭}

एवं प्रवृत्तो यदुपालभेत वै धनमाचार्या
तदनु प्रयच्छेत् । सतां वृत्तिं बहुगुणामेवमेति
गुरोः पुत्रे भवति च वृत्तिरेषा ॥૧૮॥

ગુરુને માટે દક્ષિણા લેવા તૈયાર થયેલા શિષ્યે, પોતાને જે ધન મળે તે આચાર્યને આપવું. એ રીતે ગુરુ અતિ ઉત્તમ ભવિકાને પ્રાપ્ત થાય છે. શિષ્યે ગુરુના પુત્રપ્રત્યે પણ એવું જ વર્તન રાખવું.

एवं वसन् सर्वतो वर्धतीह बहून् पुत्रान्
लभते च प्रतिष्ठाम् । वर्षति चास्मिं પ્રદિશો
દિશશ્ચ વસત્યસ્મિન્બ્રહ્મચર્યે જનાશ્ચ ॥૧૯॥

૧૬ આ શ્લોકમાં ચાર પાદવાળા બ્રહ્મચર્યથી પ્રાપ્ત થતી ચાર પાદવાળી વિદ્યા કહી છે. આમાં ચાર પાદને કર્મથી કહ્યા નથી. કર્મ આ પ્રમાણે છે:-
‘આચાર્યપાદમાદત્તે પાદં શિષ્યઃ સ્વમેષયા ।

કાલેન પાદમાદત્ત પાદં સ બ્રહ્મચારિણિ ।
શિષ્ય આચાર્યથી એક પાદ પ્રાપ્ત કરે છે, એક પાદ પોતાની બુદ્ધિથી મેળવે છે, એક પાદ કાળે કરીને પ્રાપ્ત કરે છે અને એક પાદ સહાધ્યાયી બ્રહ્મચારીઓની સાથે શાસ્ત્રચર્યાથી પ્રાપ્ત કરે છે.

એ પ્રમાણે બ્રહ્મચર્યમાં રહેનારો પુરુષ સર્વ પ્રકારે વૃદ્ધિ પામે છે, અનેક પુત્રોને પ્રાપ્ત કરે છે, પ્રતિષ્ઠા મેળવે છે અને દિશાઓ તથા વિદિ-શાઓ એને માટે ધનનો વરસાદ વરસાવે છે; તેમજ એની પાસે લોકો બ્રહ્મચર્ય પાળવા નિવાસ કરે છે.^{૧૮}

एतेन ब्रह्मचर्येण देवा देवत्वमाप्नुवन् ।

ઋષયશ્ચ મહાભાગા બ્રહ્મલોકં મનીષિણઃ ॥૨૦॥

આ બ્રહ્મચર્ય પાળવાથી દેવો દેવપણાને પામ્યા છે અને મહાભાગ્યવાળા તથા બુદ્ધિશાળી ઋષિઓ બ્રહ્મલોકમાં ગયા છે.^{૨૦}

गंधर्वाणामनेनैव रूपमप्सरसामभूत् ।

एतेन ब्रह्मचर्येण सूर्योऽप्यन्हाय जायते ॥૨૧॥

આ બ્રહ્મચર્યવડેજ ગંધર્વોને તથા અપ્સરાઓને રૂપ પ્રાપ્ત થયું હતું અને એ બ્રહ્મચર્યથી સૂર્ય પણ ઉદય પામવા સમર્થ થાય છે.^{૨૧}

आकांक्षार्थस्य संयोगाद्रसमेदार्थिनामिव ।

एवं ह्येते समाज्ઞાય તાદૃગ્ભાવં ગતા ઇમે ॥૨૨॥

ઇચ્છિત વસ્તુને આપનારી ચિંતામણિ નામની પારાની ગોળીની પ્રાર્થના કરીને, તે દ્વારા ઇચ્છિત વસ્તુનો લાભ મળવાથી મનુષ્યના મનમાં જેવો લાવ થાય છે, એ પ્રમાણેજ દેવાદિકો બ્રહ્મચર્યને પ્રાપ્ત કરીને તેવાજ લાવને પામ્યા છે, અર્થાત દેવો સત્ય સંકલ્પવાળા થઈને ઇચ્છિત વસ્તુ આપવાને સમર્થ થયા છે.^{૨૨}

य आश्रयेत्पावयेच्चापि राजन्सर्वं शरीरं
तपसा तप्यमानः । एतेन वै बाल्यमभ्येति वि-
દ્રાન્મૃત્યું તથા સ જયત્યંતકાલે ॥૨૩॥

હે રાજન્! જે મનુષ્ય તપશ્ચર્યા કરી, એ ચર પાદવાળા બ્રહ્મચર્યનો આશ્રય કરે છે અને શરીરને પાવન કરે છે, તે વિદ્વાન એવડે બાલ્યભાવને પામે છે તથા અંતકાળે મૃત્યુને જિતે છે.^{૨૩}

૨૩ ત્રીસમા શ્લોકમાં બાલ્ય એવો શબ્દ છે, તેનો અર્થ રાગેષથી રહિતપણું અથવા વેદાંતના અર્થોનું યુક્તિપૂર્વક ચિંતન કરીને તત્ત્વનો

અન્તવતઃ ક્ષત્રિય તે જયંતિ લોકા- જનાઃ
કર્મણા નિર્મલેન । બ્રહ્મૈવ વિદ્વાંસ્તેન ચામ્યેતિ
સર્વં નાન્યઃ પન્થા અપનાય વિદ્યતે ॥૨૪॥

હે ક્ષત્રિય ! જે મનુષ્યો નિર્માણ કર્યાં હોય
નાશવત લોકોને જિતે છે, તેઓ મૂર્ખ છે;
પરંતુ વિદ્વાન તો સર્વાત્મા બ્રહ્મના જ્ઞાનવડે
બ્રહ્મને જ પામે છે; માટે જ્ઞાનવિના મોક્ષને
માટે બીજો કોઈ માર્ગ નથી. ૨૪

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

આભાતિ શુક્લમિવ લોહિતમિવાથો કૃષ્ણ-
મથાંજનં કાદ્રવં વા । સદ્બ્રહ્મણઃ પશ્યતિ યોઽવ્ર
વિદ્વાન્કથંરૂપં તદમૃતમક્ષરં પદમ્ ॥૨૫॥

ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછ્યું:-જે વિદ્વાન પુરુષ પોતાના
હૃદયમાં સત્યસ્વરૂપ બ્રહ્મને જુએ છે, તેને બ્રહ્મ
શ્વેત, લાલ, કાળા, આંજણવર્ણી તથા પિંગટવર્ણી
હોય તેમ અચોક્કસરૂપે જણાય છે, માટે વ્યા-
પક તથા અવિનાશી તે બ્રહ્મનું રૂપ કેવું છે, તે
મને કહો. ૨૫

નિશ્ચય કરવો તે છે; અને અંતકાળ શબ્દનો અભિ-
પ્રાય એવો છે કે, યવતાંસુધા ઉપર કહેલી રીતે
આત્મભાવમાં જ રહેવું. કહ્યું છે કે,
'શક્તોર્તદૈવ યઃ સોદું પ્રાક્શરીરવિમોક્ષણાત્
કામક્રોધોદ્રવં વેગં મ યુક્તઃ સ સુખી નરઃ ॥

જે આ લોકમાં જ શરીર છૂટે ત્યાંસુધા કામ
તથા ક્રોધના વેગને સદન કરી શકે છે, તે પુરુષ
યોગી છે તથા સુખી છે.

૨૪ મોક્ષનું સાધન જ્ઞાન જ છે. એ સંબંધમાં કહ્યું
છે કે, 'જ્ઞાનાદવ તુ કૈવલ્યં' જ્ઞાનથી જ મોક્ષ પ્રાપ્ત
થાય છે.

૨૫ 'નાન્યઃ પંથા અપનાય વિદ્યતે' જ્ઞાન-
વિના મોક્ષને માટે બીજો માર્ગ નથી.' એ સાંભળીને
'તુષ્ણીભૂત ઉપાસીત ન ચેદ્દેનમ્બસાપિચ ।
ઉપાવર્તસ્થ તદ્બ્રહ્મ અંતરાત્મનિ વિશ્રુતમ્ ॥

વાણી વગેરે બાહ્ય ઉદ્વિગ્ધોના વ્યાપાર બંધ
કરીને પરમાત્માની ઉપાસના કરવી, તે વખતે
મનથી પણ એટલું કરવી નહિ. એ રીતે તું વેદમાં
પ્રખ્યાત તથા વાણીના અવિષય બ્રહ્મની ઉપાસના
કર. આ પૂર્વે કહેલા પ્રકારવડે આત્માનું અનુ-

॥ સનત્સુજાત ઉવાચ ॥

આભાતિ શુક્લમિવ લોહિતમિવાથો કૃષ્ણ-
માયસમર્કવર્ણમ્ । ન પ્રથિવ્યાં તિષ્ઠતિ નાન્ત-
રિક્ષે નૈતત્સમુદ્રે સલિલં વિમર્તિ ॥૨૬॥

સનત્સુજાત બોલ્યા:-બ્રહ્મમાર્ગમાં જે કે
શ્વેત, લાલ, કાળા, ભૂખરાં અને પિંગટ જેવાં રૂપો
જણાય છે ખરાં, તો પણ તે બ્રહ્મનાં રૂપો નથી.
બ્રહ્મનું સ્વરૂપ તો પૃથ્વીમાં રહેતું નથી, અંતરિક્ષમાં
રહેતું નથી અને સમુદ્રના જળમાં પણ નથી. ૨૬

ન તાસ્મદ્ગુન ન ચ વિદ્યુદાશ્રિતં ન ચાપ્રેષુ
દૃશ્યતે રૂપમસ્ય । ન ચાપિ વાયૌ ન ચ દેવ-
તાસુ નૈતચ્ચ દૃશ્યતે નોત સૂર્યે ॥૨૭॥

બ્રહ્મનું રૂપ તારાઓમાં, વિજળીઓમાં તથા
વાદળાંઓમાં રહેલું દેખાતું નથી; તેમજ તે વા-
યુમાં, દેવતાઓમાં, ચંદ્રમાં અને સૂર્યમાં પણ
દેખાતું નથી. ૨૭

સાધન ન કરતાં તે આત્માને ધૃતરાષ્ટ્રે જોયો નહિ,
પણ હૃદયની અંદર જૂદા જૂદા રંગના નાડીમાર્ગો-
ને જોઈને, તેને આત્મા સમજી, તે કેવા રંગના
છે એમ ધૃતરાષ્ટ્ર આ શ્લોકમાં પૂછે છે. બ્રહ્મમા-
ર્ગમાં અનેક રૂપો જણાય છે, શ્રુતિ કહે છે કે:-
તસ્મિન શુક્લમુતનીલમાહુઃ પિંગલં હરિતં લોહિતં
ચ । ધ્યાન કરતારાઓ બ્રહ્મમાર્ગમાં વેત, સ્પર્શ,
પિંગટ, લીલા અને રાતા રંગનું વર્ણન કરે છે.

૨૬ જેકે બ્રહ્મમાર્ગમાં શકલાદિ રૂપોનો ભાસ
થાય છે, પરંતુ જે બ્રહ્મનું રૂપ છે તે પૃથ્વી વગે-
રેમાં નથી. બ્રહ્મનું વર્ણન કરતાં શ્રુતિ કહે છે કે:-
'અશબ્દમસ્પર્શમરૂપમવ્યયં તથાડરસંતિલ્યમગ-
ધવશ્ચ યત્ । પરમાત્માનં અવિનાશીરૂપ શબ્દ,
સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા ગંધથી રહિત છે. આ રીતે
શ્રુતિ બ્રહ્મમાં શબ્દાદિકોના નિષેધ કરે છે અને શ્વે-
તાદિ રૂપો તો શબ્દાદિકવાળાં છે; માટે તે બ્રહ્મ-
નાં રૂપો નથી. હૃદયમાં જે રૂપાંતરો જણાય છે, તે
બ્રહ્મનાં રૂપો નથી પણ બ્રહ્મ પ્રાપ્તિનાં ચિહ્નો છે.
શ્રુતિ કહે છે કે:-

૨૭ નીહાર ધૂમાકાનિલાડનલનાં સ્વયો-
તવિદ્યત્સ્ફટિકગણીનાં । યતાનિ રૂપાણિ પુરઃ
સરાણિ બ્રહ્મણ્યભિવ્યક્તિકરાણિ યોગે । ઝાકળ,

નૈવર્ણુ તન્ન યજુષ્ણુ નાપ્યથર્વસુ ન દશ્યતે
વૈ વિમલેષુ સામસુ । રથંતરે વાર્હદ્રથે વાઽપિ
રાજન્મહાવ્રતેનૈવ દશ્યેદ્ધ્રુવં તત્ ॥ ૨૮ ॥

પ્રહ્લુ તે નિત્ય રૂપ ઋગ્વેદમાં, યજુર્વેદમાં,
અથર્વવેદમાં, નિર્મળ સામવેદમાં, રથંતર સા-
મમાં કે બૃહદ્રથ સામમાં અથવા મહાવ્રતમાં
પણ દેખાતું નથી. ૨૮

અપારણીયં તદ્દસઃ પરસ્તાત્તદંતકોઽપ્યેતિ
વિનાશકાલે । અણીયોરૂપં ક્ષુરધારયા સમં
મહચ્ચ રૂપં તદ્વૈ પર્વતેભ્યઃ ॥ ૨૯ ॥

પ્રહ્લુ ઓળંગી ન શકાય તેવા છે; અજ્ઞાનરૂપી
ઉપાધિથી પર છે; પ્રલયના અંતસમયે કાળ પણ
તેમાં લીન થાય છે; દુર્લભ એવા તે પ્રહ્લુનું રૂપ
સર્વજ્ઞાની ધારની પેઠે અત્યંત સાવધાનીથી ગ્રહણ
કરવા જેવું છે અને તે પર્વતો કરતાં પણ મોટું
છે—અર્થાત્ સર્વ કરતાં મહાન છે. ૨૯

સા પ્રતિષ્ઠા તદ્દમૃતં લોકાસ્તદ્બ્રહ્મ તદયશઃ ।
ભૂતાનિ જહિરે તસ્માત્પ્રલયં યાંતિ તત્ર હિ ॥

પ્રહ્લુ સર્વનું અધિષ્ઠાન છે, નિર્વિકાર છે,
લોકો એટલે દૃશ્યમાત્ર પ્રહ્લુ છે અને યશ એટલે
સ્મરણીય પણ તેજ છે. તેનાથી પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન
થયાં છે અને તેમાંજ લય પામે છે. ૩૦

દુઃખાંડો, સૂર્ય, વાયુ, અગ્નિ, આગિયા, વિજળી, રક્-
ટિક અને ચંદ્ર એ રૂપો યોગમાં અદર્શનને સ્પષ્ટ
કરનારાં પ્રથમનાં ચિહ્નો છે. સમુદ્ર એટલે સંસાર-
સાગર. તેમાં જળને સ્થાને રહેલો પંચભૂતાત્મક દેહ
એ પરમાત્માને ધારણ કરતો નથી—અર્થાત્
જીવાની પેઠે પ્રહ્લુને ઉપાધિનું દુઃખ નથી.

૨૮ પ્રપંચ નામરૂપાત્મક છે; પ્રહ્લુ તે પ્રપં-
ચથી રહિત છે, એ કહેવામાટે પ્રથમ અન્નનું રૂપ-
પ્રપંચથી લિન્નપણું કહ્યું. દવે નામપ્રપંચથી
લિન્નપણું કહે છે. કર્મોવડે પ્રહ્લુદર્શન થતું નથી.
શ્રુતિ કહે છે કે, 'નાસ્ત્યકૃતઃ કૃતેન । અકૃત
એટલે મોક્ષ, કૃત એટલે કર્મથી મળતો નથી.'
કારણ કે પ્રહ્લુ નિત્ય છે અને કર્મ અનિત્ય છે.

૩૦ 'તસ્ય નામ મહદયશઃ' તેનું નામ મહાન
યશ છે.' આ પ્રમાણે શ્રુતિમાં પ્રહ્લુનું નામ મહ-

અનામયં તન્મહદુદયતં યશો વાચો વિકારં
કવયો વદંતિ । યસ્મિન્ જગત્સર્વામા પ્રતિ-
ષ્ઠિતં યે તદ્વિદુરમૃતાસ્તે ભવંતિ ॥ ૩૧ ॥

પ્રહ્લુ અનામય એટલે દ્વૈતરહિત છે, ઉદય
એટલે જગતને આકારે પ્રકટ છે અને મહાન-
યશરૂપ એટલે પરમ વ્યાપક છે. પડિતો, પ્રહ્લુમાં
વાણીવડેજ વિકાર છે સ્વરૂપવડે નથી, એમ કહે
છે. જેનેવિષે આ સર્વ જગત રહેલું છે, તેને જેઓ
જાણે છે તેઓ મુક્ત થાય છે. ૩૧

કૃતિ શ્રીમહાન ઉદ્યોગન સનત્સુજાત પર્વમાં
“સનત્સુજાતવાક્ય” એ વિષયના અધ્યાય
૪૪ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪૫ મો
સનત્સુજાતનો ઉપદેશ (ચાલુ)

॥ સનત્સુજાત ઉવાચ ॥

શોકઃ ક્રોધશ્ચ લોભશ્ચ કામો માનઃ પરાસુતા ।
ઈર્ષ્યા મોહો વિધિત્સા ચ કૃપાઽસૂયા જુગુપ્સુતા ॥

દશ કહેવું છે. જેમ સુવર્ણમાંથી કુદરત વગેરે થાય
છે, તેમ ઉપાદાનકારણરૂપ પ્રહ્લુમાંથી સર્વ પ્રા-
ણીઓ ઉત્પન્ન થયાં છે; અને ઘેરો જેમ માટી-
માં લીન થઈ જાય છે, તેમ તેમાંજ લય પામે
છે. આથી પ્રહ્લુને જગતનું કારણ કહ્યું છે. શ્રુતિ
કહે છે કે:—‘યતો વા હમાનિ ભૂતાનિ જાયંતે ।
યેન જાતાનિ જીવંતિ । યત્પ્રયંત્યભિસંવિશંતીતિ ।
તદ્વિજિજ્ઞાસસ્વ તદ્બ્રહ્મેતિ ॥’ જેનાથી આ પ્રાણીઓ
ઉત્પન્ન થાય છે, જેનાવડે ઉત્પન્ન થઈને જીવે
છે અને જેમાં જઈને પ્રવેશ કરે છે, તે પ્રહ્લુ છે,
એમ તેને તું જાણુ.

૩૧ પ્રહ્લુ વારંતવિકરીતે નિર્વિકાર છે, પણ
તેમાં વાણીથીજ વિકારનો આરોપ કરવામાં આવ્યો
છે એમ વિદ્વાનો કહે છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે:—
‘વાચારંભણં વિકારો નામધેયં મૃતિકેત્યેવ
સત્યમ્ ॥’ નામાદિક વિકારો વાણીથી કહેવામાં આવે
છે; પરંતુ મૃત્તિકાજ સત્ય છે—ઘડો, કેડિયાં વગેરે
વિકારો મિથ્યા છે; તેમજ વાણીવડે કહેવાતું આ
જગત મિથ્યા છે અને પ્રહ્લુજ સત્ય છે. દારીમાં
સર્પની પેઠે પ્રહ્લુમાં આ જગત લીન થયેલું છે
એમ જે જાણે છે તે મુક્ત થાય છે.

દ્વાદશેતૈ મહાદોષા મનુષ્યપ્રાણનાશનાઃ ।

एकैकमेते राजेन्द्र मनुष्यान्पूर्यासते ॥૨॥

સનત્સુભત બોલ્યા:-શોક, ક્રોધ, લોભ, કામ, માન, પરાસુતા (નિદ્રાધીનપણું), ઇર્ષ્યા, મોહ (બુદ્ધિનો અભાવ), વિધિત્સા (કાર્ય કરવાની ઇચ્છા), કૃપા (સ્નેહ), અસૂયા (ગુણમાં દોષનો આરોપ), બુશુષ્ચુતા (નિંદકપણું), આ બાર મહાદોષો મનુષ્યના પ્રાણને નાશ કરનારા છે. હે રાજેન્દ્ર ! આમાંનો એકે એક દોષ મનુષ્યોના આશ્રયને માટે તેઓની ઉપાસના કર્યા કરે છે, કે જે દોષોથી વ્યાપ્ત થયેલો મૂઢ બુદ્ધિવાળો પુરુષ, પાપકર્મ કરવા માંડે છે.^{૧,૨}

स्पृह्यालुरुग्रः परुषो वदान्यः क्रोधं वि-
अन्नमनसा वै विकर्त्थी । नृशंसधर्माः षड्भिमे-
जना वै प्राप्याप्यर्थं नोत सभाजयंत ॥૩॥

લાલચુ, ઉગ્ર (નિર્દય), પરુષ (કઠોર વાણી-વાળો), વદાન્ય (બહુબોલો), મનમાં ક્રોધ રાખનારો અને બડાઇખોર, આ છ કૂર ધર્મવાળા મનુષ્યો સંપત્તિ પ્રાપ્ત થતાં પણ બીજાને સન્માન આપતા નથી, પણ અપમાન આપે છે.^૩

संभोगसंविद्विषमोऽतिमानी दत्त्वा विक-
र्त्थी कृपणो दुर्बलश्च । बहुप्रशंसी वनिताद्विद-
सदैव सप्तैवोक्ताः पापशीला नृशंसाः ॥૪॥

સંભોગ સંવિદ્ વિષમો અતિમાની દત્ત્વા વિકર્ત્થી કૃપણો દુર્બલશ્ચ । બહુપ્રશંસી વનિતાદ્વિદ સદૈવ સપ્તૈવોક્તાઃ પાપશીલા નૃશંસાઃ ॥૪॥

૧,૨ જ્ઞાન જેમાં મુખ્ય છે અને યોગ ગૌણ છે એવી બ્રહ્મવિદ્યા સમાપ્ત થઈ. હવે યોગ જેમાં મુખ્ય છે અને જ્ઞાન ગૌણ છે, તે બ્રહ્મવિદ્યા એ અધ્યાયોમાં કહે છે, જેમાં પ્રથમ ચિત્તવૃત્તિના નિરોધવડે ત્વં પદાર્થ જાણીને પછી વેદાંતના શ્રવણ વગેરેથી તે ત્વં પદાર્થનું બ્રહ્મપણું નિશ્ચય કરવામાં આવે છે તે પહેલી બ્રહ્મવિદ્યા છે; અને જેમાં પ્રથમ શ્રવણ વગેરેથી જીવનો બ્રહ્મભાવ પરોક્ષપણીથી નિશ્ચિત કરીને પછી નિદિધ્યાસનવડે અપરોક્ષ કરવામાં આવે તે બીજી બ્રહ્મવિદ્યા છે. આ બંને ક્રમનું કૃષ્ણ એક છે માટે સાધનો પણ એકસરખાં જ છે એ દર્શાવવા પૂર્વે કહેલા ત્યાગ કરવા યોગ્ય દોષોને અને મહાદુષ કરવાયોગ્ય ગુણોને દર્શાવે છે.

હાંકનારો, કૃપણ, દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો, પોતાની બહુ પ્રશંસા કરનારો અને સર્વદા સ્ત્રીનો દ્રેષ કરનારો-આ સાત પાપશીલ પુરુષો કૂર કહેવાય છે.^૪

धर्मश्च सत्यं च तपो दमश्च अमात्सर्यं
ईस्ति तिक्षाऽनसूया । दानं श्रुतं चैव धृतिः
क्षमा च महाव्रता द्वादश ब्राह्मणस्य ॥५॥

ધર્મ, સત્ય, તપ, દમ, મત્સરનો અભાવ, લજ્જા, સહનશક્તિ, અદેખાદનો અભાવ, દાન, શાસ્ત્રાભ્યાસ, ધૈર્ય અને ક્ષમા, આ બાર બ્રાહ્મણનાં મહાવ્રતો છે.^૫

यो नैतेभ्यः प्रच्यवेद्वादशभ्यः सर्वामपी-
मां पृथिवीं स शिष्यात् । त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतो
वार्थितो यो नास्य स्वमस्तीति च वेदितव्यम् ।

જે પુરુષ એ બાર મહાવ્રતોથી બ્રહ્મ થતો નથી, તે આ સર્વ પૃથ્વીનો અધિપતિ થાય છે. જે મનુષ્ય એમાંથી ત્રણ, બે અથવા એક પણ ગુણવાળો હોય છે, તેનું પોતાનું કંઈપણ નથી-અર્થાત ધર્માદિકમાંના એકે એકમાં પણ પક્ષપાત હોય તો તેને માટે તે સર્વનો ત્યાગ કરે છે, એમ જાણવું.^૬

दमस्त्यागोऽथाप्रमाद इत्येतेष्वमृतं स्थितम् ।
एतानि ब्रह्ममुख्यानां ब्राह्मणानां मनीषिणाम् ।

દમ, ત્યાગ અને અપ્રમાદ-એઓમાં મોક્ષ રહેલો છે અને એ બુદ્ધિમાન બ્રહ્મનિષ બ્રાહ્મણોના ગુણો છે.^૭

सडाऽसद्वा परोऽक्षे ब्राह्मणस्य न शस्यते ।

नरकप्रतिष्ठास्ते स्युर्य एवं कुर्वते जनाः ॥८॥

સત્ય અથવા અસત્ય એવા પારકાના દોષો કહેવા એ બ્રાહ્મણને માટે શ્રેષ્ઠ નથી. જે લોકો એ પ્રમાણે કરે છે, તેઓ નરકમાં સ્થિતિ કરે છે.^૮

मदोऽष्टादशदोषः स स्यात्पुरा योऽप्रकीर्तितः ।

लोकद्वेऽप्रातिकूल्यमभ्यसया षावचः ॥९॥

કામક્રોધો પારતંત્ર્યં પરિવાદોઽથ પૈશુન્યં ।

अर्थप्राप्तिर्द्वादश मात्सर्यं प्राणपोदनः ॥१०॥

ईर्ष्या मदोऽतिवादश्च संज्ञानाशोऽभ्यसयिता ।

तस्मात्प्राज्ञो न माघेत सदा क्षेतद्विगर्हितम् ॥

મદ અઢાર દોષવાળો છે, કે જે પહેલાં કહ્યો છે, પણ તેના દોષોનું વર્ણન કર્યું નથી, તે દોષો આ પ્રમાણે છે:—લોકદ્વેષ્ય (પરસ્ત્રીગમન વગેરે), પ્રાતિકૂલ્ય (ધર્મોદ્દિક્ષામાં વિઘ્ન નાખવું), અભ્ય-સૂચા (ગુણીજનમાં દોષારોપ), મિથ્યા વચન, કામ (સ્ત્રીસંબંધી અભિલાષા), ક્રોધ, પાર-તંત્ર્ય (મદ્યાદિને અધીન થવું તે), નિંદા, ચા-ડિયાપણું, અર્થહાનિ (નટ, નર્તક તથા વેશ્યા-દિમાં અથવા રાજદંડથી ધનનો નાશ), વિવાદ (વેર), માત્સર્ય, પ્રાણપીડા, ઇર્ષ્યા, મોહ (ગર્વથી થનારો હર્ષ), અતિવાદ (અમર્યાદ વચન), સં-જ્ઞાનાશ (કાર્ય-અકાર્યના વિવેકનો અભાવ), અભ્યસૂચિતા (નિરંતર પારકાનો દ્રોહ કરવાનો સ્વભાવ), આ અઢાર મદના દોષો છે; માટે બુ-દ્ધિમાન મનુષ્યે એમાં પડવું નહિ, કારણકે સજ્જનોએ મદમત્તપણાને સદા નિંદુ છે. ૧૧

સૌહૃદે વૈ પજ્ઞુના વેદિતવ્યાઃ પ્રિયે હૃષ્ય-
ત્યપ્રિયે ચ વ્યથંતે । સ્યાદાત્તનઃ સુહિતં યા-
ચતે યો દદાત્યયાચ્યમપિ દેયં સ્વલુ સ્યાત્ ॥
દ્દ્યાનપુત્રાન્તિમવાન્સ્વાંશ્ચ દારાનમ્યર્થિતશ્ચાર્હ-
તિ શુદ્ધમાવઃ ॥૧૨॥

સ્નેહના છ ગુણો જાણવા યોગ્ય છે. સ્નેહીનાં સુખથી સુખી થવું; દુઃખથી દુઃખી થવું; પોતાની અત્યંત વહાલી અને ન માગવા જેવી વસ્તુ પણ સ્નેહી માગે તો તેને આપવી; રે, પોતાના ઇષ્ટ વેલવો, પુત્રો અને પોતાની સ્ત્રી પણ યાચના કરાયલા શુદ્ધભાવવાળા મનુષ્યે અર્પણ કરવાં યોગ્ય છે. ૧૨

ત્યક્તદ્રવ્યઃ સંવસેન્નેહ ત્વાદંતુ કર્મસ્વા-
શિષં વાધતે ચ ॥૧૩॥

જેને પોતે સર્વસ્વ આપ્યું હોય, તેના ધરમાં કામથી એટલે ‘મિ’ આનાપર ઉપકાર કર્યો છે’ એવી બુદ્ધિથી વાસ કરવો નહિ; પોતે મેળવેલા ધનનોજ ઉપભોગ કરવો અને મિત્રના હિતને માટે પોતાના હિતને પણ ઓડી દેવું, આ સ્નેહના છ ગુણો છે. ૧૩

દ્રવ્યવાન્ ગુણવાનેવં ત્યાગી ભવતિ સાત્વિકઃ ।
પંચ ભૂતાનિ પંચમ્યો નિવર્તયતિ તાદૃશઃ ॥૧૪॥

જે દ્રવ્યવાન ગૃહસ્થ એવા ગુણવાળો, દાતા તથા સત્વગુણી હોય છે, તે શબ્દાદિક પાંચ વિષ-યોમાંથી શ્રોત્રાદિ પાંચ ઇન્દ્રિયોને પાછી વાળી શકે છે. ૧૪

एतत्समृद्धमप्यूर्ध्वं तपो भवति केवलम् ।

सत्वात्प्रच्यवमानानां संकल्पेन समाहितम् ॥૧૫॥

વિષયોથી ઇન્દ્રિયોને પાછી વાળવારૂપ એ તપ ઉંચા પ્રકારનું છે તોપણ તે કેવળ ઊર્ધ્વગ-તિ આપનારું છે—અર્થાત્ જ્ઞાનની પેઠે આ લોક-માંજ કૃતાર્થતા સંપાદન કરી આપતું નથી. જેઓ તીવ્ર વેરાગ્યના અભાવને લીધે ધૈર્યથી બ્રહ્મ થઈ-ને દિવ્ય ભોગો ભોગવવાના સંકલ્પથી તપનો સંચય કરે છે, તેઓનેજ ઉપરના લોકોની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧૫

यतो यज्ञाः प्रवर्धन्ते सत्यस्यैवावरोधनात् ।

मनसाज्यस्य भवति वाचाज्यस्याथ कर्मणा॥

જે સંકલ્પથી યજ્ઞો વૃદ્ધિ પામે છે, તે સત્ય સંકલ્પના ધારણથી કોઈનો મનદ્વારા યજ્ઞ થાય છે, કોઈનો વાણીદ્વારા યજ્ઞ થાય છે અને કોઈનો કર્મદ્વારા યજ્ઞ થાય છે. ૧૬

૧૬ સંકલ્પાદિવાસ્ય પિતરઃ સમુસિષ્ણતિ ।
યોગીના સંકલ્પથીજ એના પિતૃઓ ઊર્ધ્વ લોકમાં જાય છે’ આ કૃતિ ઉપરથી યોગી સત્ય સંકલ્પવાળો સિદ્ધ થાય છે. યોગીઓ સત્ય સંકલ્પવાળા હોવાથી માનસિક યજ્ઞ કરે છે. આ સંબંધમાં એક આ-ખ્યાયિકા છે કે, ત્રિત નામના મુનિને તેના ભાઈએ કૂવામાં નાખ્યો હતો, ત્યારે તેણે ત્યાં પજાં પજાંજ મનવડે આખો યજ્ઞ કર્યો હતો. ‘ત્રિતઃ કૃપેડવાંહતો દેવાન્ હવત કતયે । ત્રિત કૂવામાં રહી પ્યાનદ્વારા યજ્ઞના વિસ્તારને માટે દેવોને બોલાવે છે.’ આ મંત્રના વર્ણન ઉપરથી ઉપલી વાત જણાય છે. આ રીતે ઉત્તમ અધિકારી માનસિક યજ્ઞ કરે છે, મધ્યમ અધિકારી બ્રહ્મયજ્ઞ, જપ વગેરેને વાણી-દ્વારા યજ્ઞ કરે છે અને સામાન્ય અધિકારી ક્ષી, પશુ, પુરોગણ વગેરે જેમાં મુખ્ય હોય એવા કર્મ યજ્ઞ કરે છે.

સંકલ્પસિદ્ધં પુરુષમસંકલ્પોઽધિતિષ્ઠતિ ।

બ્રાહ્મણસ્ય વિશેષેણ કિં ચાન્યદપિમે શૃણુ ॥૧૭॥

સંકલ્પસિદ્ધ પુરુષના ઉપર અસંકલ્પ ચિદાત્માજ અધિપતિપણું ભોગવે છે. વળી બીજું પણ તું મારી પાસેથી સાંભળ. નિર્ગુણ બ્રહ્મને બાહ્યનારા બ્રાહ્મણમાં સત્ય સંકલ્પ વગેરે ગુણો અતિશય પ્રકટ થાય છે. ૧૭

અધ્યાપયન્મહદેતદ્યશ્ચં વાચો વિકારાઃ
કવયાં વદંતિ । અસ્મિન્યોગે સર્વમિદં પ્રતિષ્ઠિ-
તં ચેતદ્વિદુરમૃતાસ્તે ભવંતિ ॥૧૮॥

બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરાવનાર આ યોગશાસ્ત્ર શિષ્યોને ભણાવવું; કારણકે આ વિનાનાં બીજાં શાસ્ત્રોને પડિતો વાણીના વિકારો કહે છે. આ યોગમાં આ સર્વ વિશ્વ રહેલું છે—અર્થાત એ યોગવેત્તાને સર્વ અધીન રહે છે. જેઓ તે બાજુ છે, તેઓ મુક્ત થાય છે. ૧૮

ન કર્મણા સુકૃતૈર્નૈવ રાજન્ સત્યં જયેત્

૧૭ સગુણ બ્રહ્મના જ્ઞાનથી સત્ય સંકલ્પ થયેલા પુરુષ ઉપર, રાજા જેમ સેવક ઉપર અધિપતિપણું ભોગવે છે તેમ અસંકલ્પ એટલે ચિદાત્મા આધિપત્ય ભોગવે છે. અહીં શંકા થાય કે, ‘અતएव चानन्याधिपतिः’ એ કારણથીજ જ્ઞાનીને બીજાને કાઠ અધિપતિ નથી’ એ સૂત્રમાં જ્ઞાનીનું સત્ય સંકલ્પપણું હોવાથીજ અનન્યાધિપતિપણું કેમ કહ્યું છે? અર્થાત તમે તો સત્ય સંકલ્પવાળા જ્ઞાની ઉપર અસંકલ્પ ચિદાત્માજ આધિપત્ય ભોગવે છે એમ કહ્યું અને આ સૂત્રમાં તો તેનુંજ આધિપત્ય કહ્યું છે તે કેવી રીતે? ઉત્તર—ને જ્ઞાનીને અન્ય ધર્મીર માનીને એ પ્રમાણે સૂત્રમાં કહ્યું છે, એમ તું બાજુ; તેમજ શ્રુતિ કહે છે કે:—‘तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्माशेषां स भवति । देवा पश्य ब्रह्मवेत्ताना औषर्धर्माना नाश કરવા સમર્થ થતા નથી, કારણ કે બ્રહ્મવેત્તા એ સર્વ તો આત્મારૂપ થઈ જાય છે.’ ખરી રીતે સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના કરનારા કરતાં નિર્ગુણ બ્રહ્મવેત્તામાં સત્ય સંકલ્પત્વ વગેરે અધિકતાથી પ્રકટી નીકળે છે અને તેથીજ સગુણોપાસક કરતાં તે શ્રેષ્ઠ છે.

જુહ્યાદ્વા યજેદ્વા । નૈતેન બાલોઽમૃત્યુમસ્યંતિ
રાજન્ રતિં ચાસૌ ન લભત્યંતકાલે ॥૧૯॥

હે રાજન્! પુણ્ય કર્મ કરવાથી સત્યનો જય થતો નથી—અર્થાત બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી. હે રાજા! અજ્ઞાની મનુષ્ય હોમ કરે અથવા યજન કરે તોપણ તેનાથી તે મોક્ષ પામતો નથી અને અંતકાળે આનંદ પણ અનુભવતો નથી. ૧૯

તૂર્ણામેક ઉપાસીત ચેત્તેત મનસાઽપિ ન ।

તથા રંદુરુદિલિલ્લપ્ત્યાં પ્રીતિરાંગી વિવર્જયેત્ ॥

દ્રિયોને વ્યાપાર રોકી દઈને એકલાએ બ્રહ્મની ઉપાસના કરવી, મનથી પણ ચેષ્ટા કરવી નહિ; તેમજ કોઈ સારી સ્તુતિ કરે તેથી પ્રસન્ન થવું નહિ, તેમ નિંદા કરે તેથી રોષ પણ ન કરવો. ૨૦

અર્થેવ તિષ્ઠન્ ક્ષત્રિય બ્રહ્માવિશતિ પश्यति

વેદેષુ ચાનુપૂર્વ્યેણ एताद्विद्वન્બ્રવીમિ ते ॥૨૧॥

હે ક્ષત્રિય! વેદોમાં એટલે પૂર્વોક્ત દષ્ટિભેદોમાં આનુપૂર્વીથી એટલે આરોપ, વ્યામિશ્ર અને અપવાદના કમથી સ્થિતિ કરનારો આ લોકમાંજ બ્રહ્મદર્શન કરે છે અને તેમાં પ્રવેશ કરે છે—અર્થાત ઘટાકાશ જેમ મહાકાશમાં ઘટરૂપ ઉપાધિનો લય થવાથી પ્રવેશ કરે છે, તેમ જીવ ઉપાધિના લયથી બ્રહ્મમાં લીન થઈ જાય છે; મારે પ્રત્યક્ષ પ્રયોજનવાળી તથા અનંત કૃણવાળી બ્રહ્મવિદ્યા, અદૃષ્ટ અર્થવાળાં તથા વિનાશી કૃણવાળાં કર્મ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, એમ બાણીને જ્ઞાનને મારેજ યત્ન કરવો; એમ હે વિદ્વાન! હું તમને કહું છું. ૨૧

ઈતિ શ્રી મહાનંદિયોગ સનતસુભત પર્વમાં

“સનતસુભત વાક્ય” એ વિષયનો

અધ્યાય ૪૫ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪૬ મો

સનતસુભતનો ઉપદેશ (ચાહુ)

॥ સનતસુજ્ઞાત ઉવાચ ॥

યત્તચ્છુકં મહજ્યોતિ ત્યપ્તમાનં મઃ ઘશઃ ।

તદ્દેવો ઉપાસતે તસ્માદ્દુર્યોધેરાજતે ॥

યોગિનસ્તં પ્રપશ્યંતિ ભગવંતં સનાતનમ્ ॥૧॥

સનતસુબ્રત યોદ્યા:-જે શુક (એટલે બીજની પેઠે વિશ્વની ઉત્પત્તિ વગેરેના કારણ, સર્વ ચેષ્ટાના પ્રવર્તક તથા આનંદરૂપ), મહત્ (વૃત્તિરૂપ ઉપાધિથી રહિત,) જ્યોતિ (જ્ઞાનરૂપ), દીપ્યમાન (સૂર્યાદિરૂપે પ્રકાશનારા), મહદ્વશ એવાં નામવાળા પરમાત્મા છે, તેનીજ દેવો એટલે ઇન્દ્રિયો ઉપાસના કરે છે-અર્થાત તેમનેજ અનુસરે છે; અને તે મૂળકારણરૂપ બ્રહ્મથી સૂર્ય એટલે જગતની ઉત્પત્તિ અને કરવારૂપી ધર્મવાળા માયાની ઉપાધિવાળા ઇશ્વર પ્રકાશે છે, તે સનાતન ભગવાનને યોગીઓ પ્રત્યક્ષ જુએ છે.^૧

૧ પૂર્વ અધ્યાયના અંતમાં 'મનથી પણ ચેષ્ટા કરવી નહિ' એવું કહ્યું છે, પરંતુ મનની ચેષ્ટા ત્યજ દેતાં એટલે તેને શૂન્ય બનાવી દેતાં તો બ્રહ્મચર્યાદિ મહાન યત્નવડે શેષ રહેલા શૂન્યનેજ સાધેલું ગણાય! આવી શંકા લઇને તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે, શૂન્યની પેઠેજ સર્વ ધર્મથી રહિત જતાં શૂન્યભાવના પણ પ્રકાશક એવા સૂર્ય બ્રહ્મ પ્રત્યક્ તત્ત્વથી અભિન્ન છે એમ મનોનિગ્રહ-પૂર્વક બ્રહ્મચર્યાદિથી જાણવાનું છે. આ સંબંધમાં કેટલાક મંત્રા ઉદાહરણરૂપે કહે છે અને તે યોગીઓને પ્રત્યક્ષ છે, એમ વારંવાર પ્રમાણરૂપે કહે છે. મૂળ શ્લોકમાં કહેલાં બ્રહ્મનાં વિશેષણોને ઘટાવતી શ્રુતિઓ આ પ્રમાણે છે:-'આનંદાદ્યેવ સ્વસ્તિમાનિ ભૂતાનિ જાયંતે । આનંદરૂપ પરમાત્માથીજ ખરેખર આ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે' 'આનંદેન જાતાનિ જીવંતિ । ઉત્પન્ન થયેલાંઓ આનંદથી જીવે છે.' 'આનંદં પ્રયંયભિસંવિશંતિ । અંતે આનંદમાં જઈ પ્રવેશ કરે છે.' 'કોઽપ્યન્યાત્કઃ પ્રાણ્યાત્ યદેષ આકાશ આનંદો ન સ્યાત્ । જે આ સર્વના સાક્ષિમૂલ અને હૃદય આકાશમાં રહેલી બુદ્ધિરૂપ યુદ્ધમાં રહેલો આનંદરૂપ આત્મા ન હોત તો કાણુ શ્વાસોન્ન્યાસ લઇ શકતો? 'યેન સૂર્યસ્તપતિ તેજસેદ્ધઃ ॥ જેનાવડે તેજથી રૂદ્ધિ પામેલો સૂર્ય તપે છે.' 'ન તસ્યેશે કલ્પન તસ્ય નામ મહદ્વશઃ । તેના ઉપર કોઈ પણ આધિપત્ય કરી શકતો નથી. તેનું નામ મહદ્વશ છે.' 'ન પ્રાણેન નાપાનેન મર્યો જીવતિ કલ્પન । હૃતરેણ તુ જીવતિ યસ્મિન્નૈનાવુપાગ્નિત્રૌ । પ્રાણવડે અથવા

શુદ્ધાદ્યેષ પ્રભવતિ બ્રહ્મ શુક્રેણ વર્ધતે । તચ્છુક્રં જ્યોતિષાં મધ્યેસ્તપ્તં તપતિ તાપનમ્ । યોગિનસ્તં પ્રપશ્યંતિ ભગવંતં સનાતનમ્ ॥૨॥

બ્રહ્મ એટલે જગતને ષુદ્ધિ કરનાર-વિસ્તૃત કરનાર પરમ યોગ નામનું અવ્યાકૃત, શુકને-આનંદને પ્રાપ્ત કરીને-અર્થાત અવ્યાકૃત અવસ્તુરૂપ છે, તોપણ તે ચૈતન્યનાં પ્રતિબિંબને પામીને, જગતનાં જન્માદિક કાર્ય કરવા સમર્થ થાય છે અને તેનાથીજ તે રૂદ્ધિ પામે છે. તે શુક જ્યોતિષો-સૂર્યાદિની અંદર રહીને પ્રકાશે છે અને પોતે અતત એટલે બીજથી અપ્રકાશિત અર્થાત સ્વયંજ્યોતિ છે તથા સૂર્યાદિકને પણ તપાવે છે-ભય આપે છે. તે સનાતનભગવાનને યોગીઓ પ્રત્યક્ષ જુએ છે.^૨

અપાનવડે મરણધર્મવાળો કોઈ જીવતો નથી; પરંતુ જડથી ભિન્ન એવા પરમાત્માથીજ જીવે છે, કે જેનેવિષ એ બંને આશ્રય કરીને રહેલા છે.' 'પ્રાણસ્ય પ્રાણમુત ચક્ષુષઃકલુઃ । જે પરમાત્મા પ્રાણના પ્રાણ છે, ચક્ષુના ચક્ષુ છે. ધૃત્યાદિ શ્રુતિઓ જે પરમાત્માનું વર્ણન કરે છે, તે પરમાત્માને યોગીઓ ચિત્તશક્તિના નિરોધવડે સંપ્રજાત સમાધિમાં સર્વ અંશ્વર્થવાળા જુએ છે અને અસંપ્રજાત સમાધિમાં તો સનાતન-અખંડ એકરસરૂપે જુએ છે. યોગવડેજ પરમાત્મા જોઈ શકાય છે, બીજી રીતે જોઈ શકાતા નથી. એ સંબંધમાં દત્ત કહે છે કે:-

સ્વસંવેયં હિ તદ્બ્રહ્મ કુમારીસ્ત્રીસુખં યથા । અયોગી નૈવ જાનાતિ જાત્યંધો હિ યથા ઘટો ।

તે બ્રહ્મ કુમારી સ્ત્રીના સંબોગસુખની પેઠે પોતાના અનુભવથીજ જાણવા યોગ્ય છે; પણ જન્માંધ મનુષ્ય જેમ ઘડાને જાણતો નથી, તેમ યોગ ન કરનારો બ્રહ્મને જાણતો નથી.

૨ ઉપર કહેલા મંત્રનું વિવરણ કરનારા હવે બીજા મંત્રા કહે છે. આનંદરૂપ બ્રહ્મસર્વાદિક જ્યોતિષોમાં રહીને પ્રકાશે છે, એ સંબંધમાં ભગવદ્ગીતા કહે છે કે:-

યદાદિત્યગતં તેજો જગદ્વાસયતેઽલિલં । યદ્બ્રમસિ ચક્ષત્રૌ તત્તેજો વિદિ મામકમ્ ॥ સૂર્યમાં રહેલું જે તેજ આખા જગતને

અપોઽથ અદ્વયઃ સલિલસ્ય મધ્યે ડમૌ દેવૌ
શિશ્રિયાતેન્તરિક્ષે । અતંદ્રિતઃ સલિલોદિદ્ધા-
નુમૌ વિમર્તિ પૃથિવીં દિવં ચ ॥ યોગિનસ્તં
પ્રપશ્યંતિ ભગવંતં સનાતનમ્ ॥૩॥

એકરસ પ્રહ્લના મધ્યમાં રહેલા, પંચમહા-
ભૂતથી ઉત્પન્ન થયેલા અને પાંચ ભૂતવાળા હેડના
હૃદયાકાશમાં જીવ તથા ઈશ્વર એ બે દેવો આશ્રય
કરીને રહેલા છે. તે બન્નેથી લિન્ન, માયાથી પર
અને સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ પરમાત્મા તે
બન્નેને—પૃથ્વીને અને સ્વર્ગને ધારણ કરે છે. તે
સનાતન ભગવાનને યોગીઓ પ્રત્યક્ષ જુએ છે.^૩

ડમૌ ચ દેવૌ પૃથિવીં દિવં ચ દિશઃ શુક્રો
શુવનં વિમર્તિ । તસ્માદિશઃ સારિતશ્ચ સ્વર્વતિ
તસ્માત્સમુદ્રા વિહિતા મહાંતાઃ ॥ યોગિનસ્તં
પ્રપશ્યંતિ ભગવંતં સનાતનમ્ ॥૪॥

શુક્ર—આનંદધન પરમાત્મા, બે દેવોને એ-

પ્રકાશિત કરે છે અને જે તેજ અંદમામાં તથા
અગ્નિમાં રહેલું છે, તે તેજ માં છે એમ જુ
જાણુ. 'પ્રહ્લ સુપોદિક્ષને પણુ જીવ આપે છે. એ
સંબંધમાં કૃતિ કરે છે કે:—' ભીષાસ્માદ્વાતઃ
પવતે । મોષોદતિ સૂર્યઃ । ભીષાઽ સ્માદગ્નિચ્છેદ્ર
આમૃત્યુર્ધોવતિ પંચમ ઇતિ ॥' પ્રહ્લના બચથી વાયુ
વાય છે, સૂર્ય હૃદય પામે છે અને અગ્નિ, ઇં
તથા પાંચમો મૃત્યુ જગતમાં ફેલાઈડ કરે છે.

૩ સલિલ એટલે એકરસ પ્રહ્લ. કૃતિમાં પ્ર-
સિદ્ધ છે કે 'સલિલ ઇકો દ્રષ્ટાઽદ્વૈતો ભવતિ ।
અદૈત, એક અને પ્રા સલિલ કહેવાય છે. તે પ્રહ્લમાં
રહેલા પંચમહાભૂતથી ઉત્પન્ન થયેલા પાંચ ભૂતવાળા
હેડના અંતરિક્ષ એટલે હૃદયાકાશમાં બે દેવો રહેલા
છે. ચૈતન્યરૂપે પ્રકાશવાળા તે બે દેવોમાંથી એકનું
નામ જીવ તથા બીજાનું નામ ઈશ્વર છે. જીવ સુષુપ્તિ-
માં તંદ્રાપ્રકૃત થાય છે અને ઇશ પ્રજ્વલ્યસમયે તંદ્રાપ્રકૃત
થાય છે. તે બન્નેથી લિન્ન પરબ્રહ્મ તંદ્રારહિત છે-
માયારહિત છે અને સવિતા-જગતના કારણરૂપ
ઈશથી વિલક્ષણ છે; એટલે અમાપ, ચૈતન્યરૂપ,
હૃદયાસ્તરહિત, નિત્યપ્રકાશરૂપ અને સર્વના
અધિષ્ઠાનરૂપ છે. તે પરબ્રહ્મ જીવ, ઈશ્વર, પૃથ્વી
તથા આકાશને ધારણ કરે છે. તેના યોગીઓ
સાક્ષાત્કાર કરે છે.

ટલે જીવ તથા ઈશ્વરને, પૃથ્વીને, સ્વર્ગને, દિશા-
ઓને અને પ્રહ્લાંડને ધારણ કરે છે; અને તેનાથી
દિશાઓ ઉત્પન્ન થઈ છે, નદીઓ વહે છે તથા
હુગંમ અંતવાળા સમુદ્રો રચાયા છે, તે સનાતન
ભગવાનને યોગીઓ પ્રત્યક્ષ જુએ છે.^૪

ચક્રે રથસ્ય તિઘંતોઽધુવસ્યાવ્યયકર્મણઃ ।

કેતુમંતં વહંત્યશ્વાસ્તં દિવ્યમજરં દિવિ ।

યોગિનસ્તં પ્રપશ્યંતિ ભગવંતં સનાતનમ્ ॥૫॥

નાશવંત છતાં અવિનાશી કર્મવાળા રથનાં-
શરીરનાં બે ચક્રને અધીન રહેલા—અર્થાત પુણ્ય
તથા પાપરૂપી બે કર્મને અધીન રહેલા ઇંદ્રિય-
રૂપી ઘોડાઓ જીવને હૃદયાકાશમાં દિવ્ય તથા
નિર્વિકાર પરમાત્મા પાસે લઈ જાય છે. તે
સનાતન ભગવાનને યોગીઓ પ્રત્યક્ષ જુએ છે.^૫

ન સાદૃશ્યે તિઘતિ રૂપમસ્ય ન ચક્ષુષા પ-
શ્યતિ કશ્ચિદનમ્ । મનીષયાઽથો મનસા હૃદા
ચ ય એનં વિદુરમૃતાસ્તે ભવંતિ ॥ યોગિનસ્તં
પ્રપશ્યંતિ ભગવંતં સનાતનમ્ ॥૬॥

એ પરમાત્માનું સ્વરૂપ અનુપમ છે, કોઈ
પણુ એને ચક્ષુથી જોઈ શકતો નથી. જેઓ હૃદય-

૪ કામં સમુદ્રમાવિશં એ મંત્રમાં સમુદ્ર
શબ્દ કામવાચક છે, તે ઉપરથી આદી પણુ મ-
હાંત એટલે જેનો અંત દુઃખથી જાણાય એવા સમુદ્ર
એટલે કામનાઓ એવા અર્થ લેવો.

૫ શરીરરૂપી રથ વિનાશી છે, છતાં તેનાં
કર્મ અવિનાશી છે. તે શરીરરૂપી રથને ચક્રની
પેડે ગતિ કરાવનારાં પૂર્વકર્મોને અધીન રહેનારાં
ઇંદ્રિયરૂપી ઘોડાઓ જોડેલા છે. તે ઘોડાઓ શરીર-
રૂપી રથમાં બેડેલા કેતુમાન એટલે બુદ્ધિમાન જીવને
પરમાત્માની પાસે લઈ જાય છે અર્થાત દેહરૂપી
રથે જોડેલા ઇંદ્રિયરૂપી ઘોડાઓ જો વશ રહેલા
હોય તો તે જીવને પરમાત્મભાવે પહોંચાડે છે
અને જો તે ઇંદ્રિયો વશ ન હોય તો શરીર નાશ
પામવા છતાં તેવડે કરેલાં કર્મ ફોણુ થતાં નથી
તેથી જીવ તુરંત બીજાં શરીરથી બંધાઈ જાય છે
જીવ જે પરમાત્માને હૃદયાકાશમાં પ્રાપ્ત થાય છે
તે પરમાત્મા દિવ્ય એટલે અલૌકિક અને અજ્ઞ
એટલે સર્વ વિકારથી રહિત છે.

પ્રદેશમાં નિગ્રહ કરેલા મનવડે એને જાણે છે, તેઓ મુક્ત થાય છે. તે સનાતન ભગવાનને યોગીઓ પ્રત્યક્ષ જુએ છે.^૬

દ્વાદશપૂર્ણાં સરિતં પિબંતો દેવરક્ષિતામ્ ।

મધ્વીક્ષંતશ્ચ તે તસ્યાઃ સંચરંતીહૃષોરામ્ ॥

યોગિનસ્તં પ્રપશ્યંતિ ભગવંતં સનાતનમ્ ॥૭॥

આર પૂર્ણા એટલે આર સમુદાયો જેમાં રહેલા છે અને દેવોએ જેનું રક્ષણ કરેલું છે, તે અવિદ્યા નહીનું પાન કરતા તથા તે નદીનાં મધુર ફળની લાલસા રાખતા જીવો, શુક-આનંદ-ધન પરમાત્મારૂપી અધિષ્ઠાનમાં ભાસતી તે ઘોર નદીમાં ભમ્યા કરે છે, જે અધિષ્ઠાનરૂપ પરમાત્મામાં તેઓ ફરે છે, તે સનાતન ભગવાનને યોગીઓ પ્રત્યક્ષ જુએ છે.^૭

૬ એ પરમાત્માની આકૃતિ અમુક જેવી કહેવાતી નથી-અર્થાત તેમનું સ્વરૂપ અનુપમ છે. તે ચક્ષુથી જાણાતા નથી એમ કહીને સર્વ ઇન્દ્રિયોથી અગોચર છે, એ જાણાવ્યું છે. બ્રહ્મ, રૂપાદિકથી રહિત છે, એ સંબંધમાં શ્રુતિ કહે છે કે-‘અશબ્દમસ્પર્શમરૂપમવ્યયમ્ । બ્રહ્મ શબ્દ, સ્પર્શ તથા રૂપથી રહિત અને અવિનાશી છે.’ તે બ્રહ્મને મનીષાવડે એટલે મનને નિગ્રહ કરીને સૂક્ષ્મ મનવડે હૃદયપ્રદેશમાં જોવા. જેઓ એ બ્રહ્મને જાણે છે, તેના અમૃત એટલે મુક્ત થાય છે. ‘મનસૈવાનુદ્રઘ્નવ્યમ્’ મનવડે જ પરમાત્માનું દર્શન કરવું. આ શ્રુતિમાં પરમાત્માનું દર્શન કરવામાં મનને જ સાધનરૂપ ગણ્યું છે.

૭ તે પરમાત્માનું જ્ઞાન ન થાય ત્યાંસુધી સંસારનો ઉન્નદ થતો નથી, એ આ શ્લોકમાં કહે છે. અવિદ્યારૂપી નદીમાં આર પૂર્ણા છે. તે આ પ્રમાણે—

ચિત્તાદિપૂર્ણઃ સ્મરણાદિપૂર્ણઃ શ્રોત્રાદિપૂર્ણઃ

અવળાદિ પૂર્ણઃ ।

વાગાદિપૂર્ણો વચ્ચનાદિપૂર્ણઃ શબ્દાદિપૂર્ણો

ચિત્તવા-પૂર્ણઃ ।

પ્રાણાદિપૂર્ણઃ શ્વસનાદિપૂર્ણઃ સંસ્કારપૂર્ણઃ

કૃત્તાદિપૂર્ણઃ ।

અતૈર્મદ્વાપૂર્ણવરૈરવિદ્યાનશામધ્યઓપરિ

ચૈતિ જીવઃ ॥

ચિત્તાદિનો સમૂહ, સ્મરણાદિનો સમૂહ, શ્રોત્રા-

તદર્ધમાસં પિબતિ સંચિત્ય ભ્રમરો મધુ ।

ઈશાનઃ સર્વભૂતેષુ હૃદયભૂતમકલ્પયત્ ।

યોગિનસ્તં પ્રપશ્યંતિ ભગવંતં સનાતનમ્ ॥૮॥

ભ્રમર એટલે ભ્રમણ કરવાના સ્વભાવવાળો. જીવ વિચાર કરીને પરલોકમાં ચંદ્રરૂપી અર્ધ-કર્મફળને ભોગવે છે-અર્થાત આલોકમાં આવે છે. જે એવો જીવ, તેજ સર્વ પ્રાણીઓમાં અંતર્યામી છે અને તેજ હૃદયસાધ્ય યજ્ઞ કલ્પનારો છે-અર્થાત વેદ અને વૈદિકમાર્ગનો પ્રવર્તક છે, તે સનાતન ભગવાનને યોગીઓ પ્રત્યક્ષ જુએ છે.^૮

દિનો સમૂહ, શ્રવણાદિ સમૂહ, વાગાદિનો સમૂહ, વચ્ચનાદિનો સમૂહ, શબ્દાદિનો સમૂહ, આકાશાદિનો સમૂહ, પ્રાણાદિનો સમૂહ, શ્વસનાદિનો સમૂહ, સંસ્કારનો સમૂહ, અને પુણ્ય-પાપનો, સમૂહ આ આર મોટા સમુદાયોને કીધે જીવ અવિદ્યાનદીમાં ઉપરહેડળ ગોથાં ખાયા કરે છે. જીવો એ પ્રકારની નિત્યપ્રવાહવાળી અવિદ્યા નામની નદીનું પાન કર્યો કરે છે-અર્થાત તે અવિદ્યાએ કરેલાં છાપ્ટ એવાં પુત્ર, પશુ વગેરેના લાભથી તૃપ્ત થાય છે. વળી દેવોએ એટલે ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયો ઉપર અનુગ્રહ કરનારા અને જૂદા જૂદા વિષયોનું દર્શન કરાવીને તે દ્વારા સંસ્કારપરંપરાને વિસ્તારનારા સુર્યાદિએ તે અવિદ્યાનદીનું રક્ષણ કરેલું છે. જીવો તે અવિદ્યાનદીનાં મયને એટલે પુત્ર, પશુ વગેરે મધુર ફળને જોઈને, તે મેળવવાની ઇચ્છાથી, શુક એટલે આનંદધન પરમાત્મારૂપી અધિષ્ઠાનમાં ભાસતી મહાભયંકર તે અવિદ્યાનદીમાં ઉપરહેડળના માર્ગોદ્ધાર વારંવાર ગોથાં ખાયા કરે છે. જે આ અધિષ્ઠાનમાં સર્વ જીવો સંચાર કરે છે, તે પરમેશ્વરને યોગીઓ જુએ છે.

૮ આ લોકમાં કરેલાં સધળાં કર્મો પરલોકમાં જ ભોગવી લેવાની કર્મો ખાકી રહેશે નહિ, એટલે પુનઃ જન્મ થશે નહિ; પરંતુ મુક્તિ જ થશે, આવી શંકાનું સમાધાન કરતાં કહે છે કે, આમતેમ ભ્રમણ કરવાના સ્વભાવવાળો જીવ, મધુ એટલે કર્મફળને અર્ધભાસ પીએ છે. જેમાં અર્ધો મહિનો ચંદ્રનું અમૃત પીવા મળે છે, તેને અર્ધભાસ કહેવામાં આવે છે. શ્રુતિ કહે છે કે-‘તેષાં લોભો રાજાઽર્ધં સં દેવા મહાચંતિ । તે-

હિરણ્યપર્ણમશ્વત્થમમિપથ દ્વપક્ષકાઃ ।

તે તત્ર પક્ષિણો ભૂત્વા પ્રપતંતિયથાદિશમ્ ॥

યોગિનસ્તં પ્રપચ્ચંતિ ભગવંતં સનાતનમ્ ॥૧૥॥

પાંખવિનાનાં પક્ષીઓ, હિરણ્યનાં પાંદડાં-વાળા અશ્વત્થને પ્રાપ્ત થઈને ત્યાં પાંખવાળાં થયા પછી ઇચ્છિત દિશાઓમાં ઉડે છે. તે ચિદાત્મા સનાતન ભગવાનને યોગીઓ પ્રત્યક્ષ જુએ છે.

ઓનો સોમરાગ અન્ન છે તેને દેવો ભક્ષણ કરે છે. આ શ્રુતિએ પરલોકમાં જઈ દેવભાવને પામેલા યજ્ઞાદિક કરનારાઓ ચંદ્રમાં રહેલા અ-મૃતનું પાન કરે છે, એ દર્શાવ્યું છે. જીવ પર-લોકમાં ચંદ્રરૂપી અર્ધા કર્મફળને ભોગવે છે અને બાકી રહેલાં કર્મો ભોગવવા આ લોકમાં આવે છે. મૂળમાં સંચિત્ય (વિચાર કરીને) એ શબ્દ એવું સૂચવે છે કે, પરલોકનાં ફળ ભોગવ્યા પછી જીવને આ લોકનાં ફળ ભોગવવાની પણ વાસના હોય છે. કર્મ એ પ્રકારનાં છે. કેટલાંક પરલોકમાં ફળ આપનારાં છે અને કેટલાંક આ લોકમાં ફળ આપનારાં છે. તેમાંનાં એક પ્રકારનાં કર્મને પરલોકમાં ભોગવ્યા પછી બીજાં કર્મ ભોગવવા આ લોકમાં આવતે છે. શ્રુતિ કહે છે કે; ‘તત્ર યાવત્સંપાતમુષિત્વાડયૈતમેવાધ્વાનં પુ-નર્નિવર્તેતે તદ્દ રમણીયચરણા અભ્યા-શોહતે રમણીયાં યોનિમાપદ્યંતે કપૂયચરણાઃ કપૂયાં યોનિમાપદ્યંતે । જીવ જ્યાંસુધી કર્મ હોય ત્યાંસુધી સ્વર્ગમાં રહીને પછી એજ માર્ગે પાછો વળે છે. તેમાં જેઓનાં પુણ્યકર્મ બાકી હોય છે, તેઓ તત્કાળ પવિત્ર યોનિમાં જન્મે છે અને જેઓનાં પાપકર્મ બાકી હોય છે, તેઓ પાપયોનિમાં જન્મે છે. જે પુણ્યાત્મા જીવ હોય છે, તેજ ઇશાન અંતર્યામી થઈને સર્વ પ્રાણીઓમાં વાસ કરે છે અને તેજ હવિષપડે સિદ્ધ થતા યજ્ઞાદિકને કહ્યે છે-અર્થાત્ તે વેદ તથા વૈદિક માર્ગનો પ્રવર્તક છે. આથી ત્વં પદાર્થ-જીવનો તત્ત્વ પદાર્થ-ઇશાની સાથે અભેદ કલો છે. આવા યજ્ઞકલ્પક પરમેશ્વરને યોગીઓ જુએ છે.

૯ ઇશ્વર જીવભાવને પ્રાપ્ત થાય છે એનું કારણ શું? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં કહે છે કે, અશ્વત્થ એટલે જન્મોડિપિ તિષ્ઠતીત્યશ્વત્થઃ । જે

પૂર્ણાત્પૂર્ણાદ્દરંતિ પૂર્ણાત્પૂર્ણાને ચક્રિરે ।

હરંતિ પૂર્ણાત્પૂર્ણાને પૂર્ણમેવાવશિષ્યતે ॥

યોગિનસ્તં પ્રપચ્ચંતિ ભગવંતં સનાતનમ્ ॥૧૦॥

પ્રાણાદિક ઉપાધિરૂપી દર્પણો પૂર્ણથી-અર્થા-પક એવા ચિદાકાશથી પૂર્ણોને-અર્થાત્-અના પ્રતિ-બિંબરૂપ જીવોને જૂદા કરે છે; પૂર્ણ-પ્રાણ વગેરે પૂર્ણથી-ચિદાત્માથી જ થયેલા છે; જ્યારે પૂર્ણોને-પ્રાણ વગેરેને પૂર્ણથી-પ્રજ્ઞથી દૂર કરવા-માં આવે છે, ત્યારે પૂર્ણ-પ્રજ્ઞજ બાકી રહે છે. તે સનાતન ભગવાનને યોગીઓ પ્રત્યક્ષ જુએ છે.

આવતી કાલે પણ રહેતો નથી તે અશ્વત્થ અર્થાત્ નાશવંત અવિદ્યા વૃક્ષ. તેનાં હિરણ્ય પાંદડાંઓ છે, એટલે ઉપર ઉપરથી રમણીય હોવાને લીધે મનને દરણ કરનારાં પાંદડાંના જેવા અવયવો-બીજાદિકા છે. તે અવિદ્યાવૃક્ષને પ્રાપ્ત થઈને, પાંખ-વિનાના એટલે સ્વર્ગાદિ ગતિના હેતુભૂત પ્રાણરૂપ ઉપાધિઓથી રહિત એવા ચિદાત્માઓ પાંખવાળા થઈને, એટલે પ્રાણાદિક ઉપાધિની પ્રાપ્તિથી સ્વર્ગાદિમાં ગતિવાળા થઈને, ઇચ્છિત દિશાઓમાં ઉડે છે-અર્થાત્ વાસનાપ્રમાણે જૂદી જૂદી યોનિ-ઓમાં જાય છે. અહીં ચિદાત્માને બહુવચન આપ્યું છે તે ઉપાધિના રૂપભેદોની અપેક્ષાથી છે. પ્રાણરૂપી ઉપાધિને લીધે જ ચિદાત્મા ગતિ-માન થાય છે, એ પ્રત્યક્ષપરિણામમાં પ્રાણાદિક સોળ કળાવાળા પુરુષના પ્રસંગમાં કહ્યું છે કે:- ‘સ રૂક્ષાંચક્રે કસ્મિન્વહમુત્કાંતે ઉત્કાંતો અવિ-દ્યામિ કસ્મિન્વા પ્રતિષ્ઠિતે પ્રતિષ્ઠિસ્યામીતિ । સ પ્રાણમસૃજત । તે પ્રાણાદિક સોળ કળાવાળા પુરુષે ચિંતન કર્યું કે, કોની ગતિથી મારી ગતિ થશે-અર્થાત્ હું શરીરથી બહાર જઈ શકીશ અને કોની સ્થિતિથી મારી સ્થિતિ થશે, આવો વિચાર કરીને તેણે પ્રાણને ઉત્પન્ન કર્યો.

૧૦ એ પ્રમાણે ઇશ્વરને પણ જીવભાવ પ્રાપ્ત થવામાં ઉપાધિનો સંબંધ એજ કારણ છે એમ કહ્યું. તેમાં શંકા થાય કે, શું ઉપાધિઓથી સમગ્ર બ્રહ્મ ઉપાધિમત્ત થાય છે કે બ્રહ્મના અંશોજ ઉપાધિમત્ત થાય છે? પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારવાથી જીવોનું અનેકપણું સિદ્ધ થશે નહિ અને બીજો પક્ષ સ્વીકારીશું તો બ્રહ્મનું નિષ્કલ-પણું રહેશે નહિ; કારણ કે જે અંશ છે, તે અંશી

તસ્માદૈ વાતરાયાતસ્તસ્મિન્નથ પ્રયતઃ સદા ।

તસાદશ્ચિન્ન સોમશ્ચ તસ્મિન્નથ પ્રાણ આતતઃ ॥૧૧

તે પરમાત્માથી વાયુ ઉત્પન્ન થયો છે અને સર્વદા તેમાંજ અધીન થઈને રહે છે. તે બ્રહ્મથી અગ્નિ તથા સોમ-અર્થાત્ લોકતા તથા લોભ્ય

થઈ શકતો નથી, તેથી જીવ તથા ઈશિની વચ્ચે અભેદ સિદ્ધ થશે નહિ. આવી શંકા લઈને તેનું સમાધાન કરતાં કહે છે કે:-પ્રાણ વગેરે ઉપાધિરૂપ દર્પણો પૂર્ણથી એટલે વ્યાપક એવા ચિદાકાશથી પૂર્ણો એટલે ચૈતન્યના પ્રતિબિંબરૂપ જીવરૂપોને જૂદા કરે છે. અહીં શંકા થાય કે, જો પ્રાણાદિક ઉપાધિઓ બ્રહ્મથી ભિન્ન હોય તો પૂર્ણ (બ્રહ્મ)ના પૂર્ણપણને બાધ આવે. આના સમાધાનમાં કહે છે કે, પ્રાણાદિક ઉપાધિઓને પણ બ્રહ્મમાંથીજ રચવામાં આવી છે. આનું તાત્પર્ય એ છે કે, ઘટાકાશન્યાયની પેઠે એટલે ઘટ ઉપાધિ અને આકાશ ઉપધેયની પેઠે જો ઉપાધિ અને ઉપધેય એ બન્ને એકબીજાનાં પરિચ્છેદક-માપ કરનારાં હોય, તો બેમાંથી એકને પણ પૂર્ણપણું ઘટે નહિ; માટે અહીં જે ઉપાધિ કહી છે, તે વાસ્તવિક નહિ, પણ આરોપિતજ છે અને તેમ છે તેથી અધિષ્ઠાન તથા અધ્યસ્તની સત્તા વિષમ હોવાથી તે બન્નેનું પરસ્પર પરિચ્છેદકપણું નથી; પણ એકબીજાનું તિરોધાયકપણુંજ છે; એટલે પોતપોતાની પ્રતીતિના સમયમાં તે બન્નેનું પણ પૂર્ણપણું છે; કેમકે તે વખતે પ્રતિયોગી ચદાર્થનું દર્શન થતું નથી. ઉપાધિ કલ્પિત છે અને તેજ જીવ તથા ઈશ્વરના બેદમાં હેતુભૂત છે, એ અભિપ્રાય છે. જ્યારે બ્રહ્મમાં આરોપિત એવા પ્રાણાદિને રૂઢી વિવેકદષ્ટિદ્વારા અવલોકન કરીને, દોરડીમાંથી સર્પને જેમ દૂર કરવામાં આવે છે, તેમ બ્રહ્મમાંથી દૂર કરવામાં આવે, ત્યારે જીવ તથા ઈશિના બેદમાં નિમિત્ત ઉપાધિનો અભાવ થવાથી પૂર્ણ બ્રહ્મજ બાકી રહે છે. વિષ્ણુ-પુરાણમાં કહ્યું છે કે,

વિભેદજનકેઽજ્ઞાને નાશમાત્યંતિકં ગતે ।

આત્મનો બ્રહ્મણા ભેદમસંતં કઃ કરિષ્યતિ ॥

વિભેદ ઉત્પન્ન કરાવનારૂં અજ્ઞાન જ્યારે અત્યંત નાશ પામે, ત્યારે આત્માનો બ્રહ્મની સાથે મિથ્યા ભેદ કેણુ કરે? એ પ્રમાણે અશ તથા અંશીરૂપે જીવ તથા ઈશમાં ભેદ પ્રાપ્ત થતો

ઉત્પન્ન થયાં છે અને તેનેવિષે પ્રાણ, દેહ તથા ઈન્દ્રિયાદિનો સમૂહ વિસ્તાર પામીને રહેલો છે. સર્વમેવ તતો વિદ્યાતત્તદ્વક્તું ન શક્તુમઃ ।

યોગિનસ્તં પ્રપશ્યંતિ ભગવંતં સનાતનમ્ ॥૧૨॥

આ સર્વ જગત તેનાથીજ ઉત્પન્ન થયેલું બાણુનું તત્ શબ્દથી કહેવાતા પરમાત્માનું વર્ણન કરવા અમે સમર્થ નથી. વાણીના અવિષય તે સનાતન ભગવાનને યોગીઓ પ્રત્યક્ષ બુએ છે. ૧૨

અપાનં ગિરતિ પ્રાણઃ પ્રાણં ગિરતિ ચંદ્રમાઃ ।

આદિત્યો ગિરતે ચંદ્રમાદિત્યં ગિરતે પરઃ ॥

યોગિનસ્તં પ્રપશ્યંતિ ભગવંતં સનાતનમ્ ॥૧૩॥

પ્રાણવાયુ અપાનવાયુને ગળે છે, ચંદ્રમા પ્રાણવાયુને ગળે છે, આદિત્ય ચંદ્રને ગળે

નથી, તેથી તેઓ વચ્ચે અભેદ પ્રતિપાદક એવાં ‘તત્ત્વમાસિ’ તે તું છે. ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ હું બ્રહ્મ છું.’ ‘અપમાત્મા બ્રહ્મ’ આ આત્મા બ્રહ્મ છે. ઇત્યાદિ શ્રુતિ વચનો સત્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. જે પૂર્ણ બ્રહ્મ અવશિષ્ટ રહે છે તેને યોગીઓ બુએ છે.

૧૧ પૂર્ણબ્રહ્મથી વાયુ ઉત્પન્ન થયો. અહીં વાયુ શબ્દથી પાંચે મહાભૂતો લેવાં; કારણકે ‘તસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મન આકાશઃ સંભૂતઃ આકાશાદ્વાયુઃ વાયોરગ્નિઃ અગ્નેરાપઃ અદ્યયઃ પૃથિવી । તે આ આત્માથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું, આકાશથી વાયુ થયો, વાયુથી અગ્નિ થયો, અગ્નિથી જળ થયું અને જળથી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થઈ છે.’ એ પ્રમાણે શ્રુતિ, સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ તે પરમાત્માથીજ કહે છે, વાયુ નિઃશ્વદીત થઈને તે પરમાત્મામાંજ રહે છે, એટલે લય પામે છે, એ દર્શાવતાં પરમાત્માને ભૂતોનું ઉપાદાનકારણ કહ્યું છે.

૧૨ તત્ શબ્દવાચ્યથી આ સર્વ ઉત્પન્ન થયું છે તત્ શબ્દવાચ્ય બ્રહ્મ છે. શ્રુતિ કહે છે કે, તદિતિ વા એતસ્ય મહતો ભૂતસ્ય નામ મ-વતિ । આ મહાભૂત (બ્રહ્મ)નું તત્ એવું નામ છે. તે બ્રહ્મ વાણીના અવિષય હોવાને લીધે અમે તેનું વર્ણન કરી શકતા નથી, પણ તેને યોગીઓ સારી રીતે બુએ છે.

છે અને પરમાત્મા આદિત્યને ગળે છે. તે સના-
તન ભગવાનને યોગીઓ પ્રત્યક્ષ જુએ છે.^{૧૩}

एकं पादं नोतिक्षपति सलिलादंस उच्चरन् ।
तं चेत्संततमूर्ध्वाय न मृत्युर्नामृतं भवेत् ॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवंतं सनातनम् ॥૧૪॥

હંસ એટલે પરમાત્મા સંસારસલિલથી
ઉપર ત્રણ ચરણવડે ગતિ કરે છે અને ચોથો
ચરણ પ્રકાશિત કરતા નથી. તે ત્રણ ચર-
ણને ચલાવવામાટે આપ્ત થઈને રહેલા ચોથા
ચરણને જ પ્રત્યક્ષ કરે છે, તેને મૃત્યુ અથવા અ-
મૃત પ્રાપ્ત થતાં નથી. તે તુરીય પદરૂપ સના-
તન ભગવાનને યોગીઓ પ્રત્યક્ષ જુએ છે.^{૧૪}

૧૩ હવે તે પરમાત્માના દર્શનમાં ઉપાયરૂપ
યોગને સંક્ષેપથી કહે છે. યોગશાસ્ત્રમાં કહે-
લી રીત પ્રમાણે પ્રાણવાયુ અપાનવાયુને ગળે છે—
એટલે પોતાનેવિષે તેનો ઉપસંહાર કરે છે. અહીં
ચંદ્રમા એટલે મન અને આદિત્ય એટલે બુદ્ધિ
લેવાં. એ રીતે જ બુદ્ધિને ગળે છે—એટલે પોતા-
નેવિષે લય પમાડે છે. તે પરમાત્માને યોગીઓ
સાક્ષાત જુએ છે. એ લય કરવાની રીત યોગ-
શાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે કહી છે—

पार्ष्णिना गुदमापोऽय दंतैर्दंतानसंस्पृशन् ।
दृढासनोऽपानवायु मुन्नयच्च शनैः शनैः ।
तं प्राणनैकતાं नीत्वा स्थिरं कृत्वा हृद्बन्धे ।
चेतो मात्रेण तिष्ठेत् तच्च बुद्धौ विलापयेत् ॥

પાનીવડે ગુદાનેદખાવી, દાંતાથી દાંતાનો સ્પર્શ
ન કરતાં, દૃઢ આસન વાળાને અપાનવાયુને ધીરે
ધીરે ઉપર ચઢાવવો અને તેને પ્રાણવાયુની સાથે
એકંકા કરીને હૃદયાકાશમાં સ્થિર કરવો. પછી તે
પ્રાણનો મનમાં લય કરવો અને મનને બુદ્ધિમાં
વિલીન કરી, તે બુદ્ધિને પરમાત્મામાં જોડી દબને
પરમાત્મરૂપે સ્થિતિ કરવી.

૧૪ ‘यत्साक्षादपरोक्षात् ।’ અહીં સાક્ષાત
અપરોક્ષ છે—અર્થાત પ્રત્યક્ષ છે.’ આ શ્રુતિમાં કહ્યા
પ્રમાણે જ્યારે અહીં નિત્ય અપરોક્ષ, છે ત્યારે
યોગનું શું પ્રયોજન છે ? આ શંકા લઇને યોગનું
પ્રયોજન દર્શાવતાં કહે છે કે, હંસની પેઠે હંસ
એટલે પરમાત્મા શરીરરૂપી વૃક્ષનો આશ્રય કરીને
રહેલા છે, તોપણ તેની સાથે બંધાયેલા નથી.
તે ચાર ચરણવાળા છે. શ્રુતિ કહે છે કે, ‘सोऽय

अंगुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा लिंगस्य यो-
गेन स याति नित्यम् । तमीशमीड्यमनुकल्प-
माद्यं पश्यन्ति मूढा न विराजमानम् ॥ योगि-
नस्तं प्रपश्यन्ति भगवंतं सनातनम् ॥૧૫॥

અંગુઠા જેવડા અંતરાત્મા પુરુષ, લિંગ-
શરીરના સંબંધથી નિત્ય આલોક તથા પરલોક-
માં અથવા જાગ્રત તથા સ્વપ્નમાં ગમન કરે છે. તે
ઈશ, સ્તુતિ કરવા યોગ્ય, ઉપાધિના સ્વીકાર પછી
સર્વ કાર્ય કરવા સમર્થ, મૂળકારણ અને પ્રત્યક્ષ-
ચૈતન્યરૂપે પ્રકાશમાન છે, છતાં તેને અજ્ઞાનીઓ
જોતા નથી. યોગીઓ તે સનાતન ભગવાનને
પ્રત્યક્ષ જુએ છે.^{૧૫}

માત્મા ચતુષ્પાત્ । તે આ આત્મા ચાર પાદ—
ચરણવાળા છે. તે ચાર પાદ જાગ્રત, સ્વપ્ન,
સુષુપ્તિ અને તુરીય છે. તેમાંથી પરમાત્મા તુરીય
નામના ચોથા ચરણને પ્રકાશિત કરતા નથી.
અને અતિ ગંભીર સંસારસાગરની ઉપર ત્રણ
ચરણવડે કૂચો કરે છે. તં તુરીયપાદં શિવમ
દ્વૈતં ચતુર્થ મન્યન્તે સ આત્મા સ વિજ્ઞેયઃ ।
યોગીઓ તે તુરીય પાદને શિવ, અદ્વૈત અને
ચોથો માને છે, તે આત્મા છે, તે જાણવા યોગ્ય
છે. આ પ્રમાણે શ્રુતિમાં પ્રસિદ્ધ એવો તે તુરીય
પાદ વિશ્વ, તૈજસ અને પ્રાન નામના ત્રણ પાદમાં
વ્યાપ્ત છે અને તેઓને ચત્રાયમાન કરે છે. કહ્યું
છે કે, તુરીયં ત્રિષુ સંતતમ્ । તુરીય તત્ત્વ ત્રણેમાં
વ્યાપ્ત છે અને તે ઘટે છે; કેમકે ચૈતન્યના
સંબંધિના વિશ્વ વગેરે પોતાનું કાર્ય કરવા
સમર્થ થતા નથી. તે તુરીય પુરુષનો જે સાક્ષા-
ત્કાર થાય તો અજ્ઞાનકૃત મૃત્યુ (બંધ) તથા
અમૃત (મોક્ષ) એ બંને દર થઇ જાય છે—
અર્થાત જ્ઞાન થતાં બંધ અથવા મોક્ષ એ બંને
ત્રણેકાળમાં પણ નથી; કેમકે તે અજ્ઞાનથી માનતાં
છે. તાત્પર્ય—જે કે અહીં નિત્ય અપરોક્ષ છે, તો-
પણ તે ઉપાધિકૃત રૂપવંદન પરોક્ષ થઇ જાય
છે—અર્થાત પ્રત્યક્ષ થતા નથી. જે તેને ઉપાધિથી
ભિન્ન પાડવામાં આવે તો તેનો સાક્ષાત્કાર થાય
છે. તે સાક્ષાત્કારને માટે યોગની જરૂર છે. મૂ-
ળમાં સતતમૃત્ત્વિજ્ઞ એવો પાદ હોય, ત્યાં જ-
ત્વિજ્ઞની પેઠે ત્રણપાદની ક્રિયાનિમિત્તે, એવો
અર્થ કરવો.

અસાધના વાઽપિ સસાધના વા સમાનમેતદ્
દૃશ્યતે મા-પેષુ । સમાનમેતદ્મૃતસ્યેતરસ્ય
સ્કાસ્ત્ર મધ્વ ઉત્સંસમાપુઃ ॥ યોગિનસ્તં
પ્રપશ્યંતિ ભગવંતં સનાતનમ્ ॥ ૧૬ ॥

મનુષ્યોમાં સાધનવાળા અથવા સાધનવિના-
ના એ સર્વમાં બ્રહ્મ સમાન દેખાય છે, તેમજ
મુક્ત તથા બદ્ધને પણ બ્રહ્મ સમાન છે; પરંતુ
તેમાં મુક્ત પુરુષો બ્રહ્મરસની પરાકાષ્ટાને પ્રાપ્ત
થયા છે. જે એ પ્રમાણે સર્વમાં સમાન છે, તે
સનાતન ભગવાનને યોગીઓ પ્રત્યક્ષ જુએ છે. ૧૬

૧૫ અંગુઠા જેવડા-હૃદયાકાશમાં રહેવાથી પર-
માત્માને અંગુઠા જેવડા કહ્યા છે; અને એથી હૃદય-
કમળ પ્યાનનું સ્થળ છે, એમ ઉપદેશ કર્યો છે.
તે પુરુષ એટલે પૂર્ણ અને અંતરાત્મા એટલે
બાહ્ય એવા અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાન-
મય અને આત્મદમય-આ પાંચ કેશોની અંદર
રહેલા છે. તે લિંગશરીર એટલે પાંચ પ્રાણ, દશ
ઈન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ-એ સત્તર તત્ત્વોના
સંબંધને લીધે આ લોકમાં તથા પરલોકમાં અથ-
વા જન્મત તથા સ્વપ્નમાં ગમન કરે છે. તે સર્વના
ધર્શ એટલે નિયંત્રતા છે, ઈડય એટલે સ્તુતિ
કરવા યોગ્ય છે, અનુકંપ એટલે ઉપાધિની પાછ-
ળ સર્વ કાર્ય કરવા સમર્થ છે, આઘ એટલે
મૂળકારણ છે અને વિરાજમાન એટલે પ્રત્યક્ષ-
ચૈતન્યરૂપે સર્વમાં પ્રકાશમાન છે, છતાં મૂઢ
લોકો તેને જોઈ શકતા નથી. તેનો યોગીઓ
સાક્ષાત્કાર કરે છે.

૧૬ જ્યારે અંગુઠા જેવડા પરમાત્મા હૃદ-
યમાં રહેલા છે, ત્યારે તેને હૃદયના તાપથી તા-
પની પ્રાપ્તિ પણ થશે અને તેમ તાપ પામવા-
ના સ્વભાવવાળા પુરુષની મુક્તિ ક્યાંથી થ-
વાની ? આવી શંકા લઇને તે પરમાત્માને કદી
તાપ લાગતો નથી, એ આ લોકમાં કહે છે.
માનુષ્યોમાં એટલે પ્રાણ તથા ઈન્દ્રિયાદિકોના
અભિમાની જીવોમાં કેટલાએક અસાધન એટલે
શમ, દમ વગેરે સાધનોથી રહિત છે અને કેટ-
લાએક સાધનોથી સંપન્ન છે; પરંતુ તે સર્વમાં
રહેલા આ બ્રહ્મ સમાન એટલે નિર્વિકારજ છે.
શ્રુતિ કહે છે કે-‘અસંગોહ્યં પુરુષઃ । આ પુરુષ
સંગરહિત છે.’ એ પ્રમાણે મુક્ત તથા બંધા-

ઉભૌ લોકૌ વિદ્યયા વ્યાપ્ય યાતિ તદા-
હુતં ચાહુતમમિહોત્ર । મા તે બ્રાહ્મી લક્ષ્મી-
લક્ષ્મીત્વં પ્રજ્ઞાનં સ્યાન્નામધીરા લભંતે ॥ યોગિ-
નસ્તં પ્રપશ્યંતિ ભગવંતં સનાતનમ્ ॥ ૧૭ ॥

જ્ઞાની પુરુષ બ્રહ્માકાર વૃત્તિવડે આત્મલોક
તથા અનાત્મલોક એમ બન્ને લોકમાં વ્યાપીને
ગમન કરે છે અને તે સમયે તેણે નહિ હોમેલું
અગ્નિહોત્ર પણ હોમેલું ગણાય છે. (‘હું મહાન
હું’ એ પ્રમાણે બોલતા એવા) તારી બ્રાહ્મીવાણી
લઘુતા ન કરે. પ્રજ્ઞાન એવું બ્રહ્મનું નામ છે અને
તે નામ ધીર પુરુષો પામે છે. જેનું નામ પ્રજ્ઞાન
છે, તે સનાતન ભગવાનને યોગીઓ જુએ છે. ૧૭

યેલા પુરુષોમાં પણ પરમાત્મા નિર્વિકારપણેજ
રહેલા છે. ત્યારે મુક્ત પુરુષોમાં વિશેષ શું ? એ
શંકાના સમાધાનમાં કહે છે કે-બંધાયેલા તથા
મુક્ત પુરુષોમાંથી જે મુક્ત પુરુષો છે, તેઓ
મધુની એટલે બ્રહ્મરસની પરાકાષ્ટાને પ્રાપ્ત થયેલા
છે. આનો ભાવ એ છે કે, એક અવસ્થામાં પ્રાપ્ત
થયેલું દુઃખ બીજી અવસ્થામાં દેખાતું નથી, તેથી
ઉપાધિનો ધર્મ તેજ દુઃખ છે અને તે બ્રાતિ-
વડે ઉપાધિવાળા ચૈતન્યમાં પણ ભાસે છે. જેમ
સ્ફટિક જાતે વેત છે છતાં તેની પાસે જાસુદનું
રાતું ફૂલ ચૂકવાથી તેમાં રતાશ દેખાય છે, તેમ
આત્મામાં પણ ઉપાધિને લીધે દુઃખાદિકનો ભાસ
થાય છે. સંપૂર્ણ રીતે ઉપાધિનો ત્યાગ કરવામાં
આવે તો મુક્ત પુરુષોને દુઃખનો સ્પર્શ પણ
થતો નથી; પરંતુ તેઓ નિરતિશય આનંદ ભો-
ગવે છે. આ રીતે સર્વમાં સમાનપણાથી રહેલા
પરમાત્માને યોગીઓ પ્રત્યક્ષ જુએ છે.

૧૭ એ પ્રમાણે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિથી સર્વ ફળની
પ્રાપ્તિ અને ફૂતાર્થતા થાય છે, એ કહે છે. જ્ઞાની
પુરુષ વિદ્યાવડે એટલે બ્રહ્માકાર થયેલી અંતઃ-
કરણની વૃત્તિવડે અને ‘હુંજ આ સર્વરૂપ છું’
એવી સર્વાત્મભાવવાળી વૃત્તિવડે, બન્ને લોકોને
એટલે આત્મલોકને અને અનાત્મલોકને પ્રકા-
શીને-અર્થાત્ તેનાં સ્વરૂપને જાણીને, પ્રારબ્ધકર્મ
વડે પ્રાપ્ત થયેલા દેહને ધારણ કરી, તે બન્ને
લોકમાં ફરે છે. જ્યારે એ પ્રમાણે બ્રહ્માકારવૃત્તિ
થાય છે, ત્યારે તે અમિહોત્રમાં હોમ ન કરે

एवं रूपो महात्मा स पावकं पुरुषो गिरन् ।
यो वै तं पुरुषं वेद तस्येहार्थो न रिप्यते ॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवंतं सनातनम् ॥१८॥

ઉપર પ્રમાણે વર્ણવેલા પરમાત્મા, ભોક્તા જીવનો પોતાનેવિષે ઉપસંહાર કરે છે. તે પૂર્ણ પુરુષને જે જાણે છે, તેનો પુરુષાર્થ આ લોકમાં નાશ પામતો નથી. તે સનાતન ભગવાનને યોગીઓ પ્રત્યક્ષ જુએ છે. ૧૮

તોપણ તે હોમ કરેલો જ ગણાય છે—અર્થાત્ જ્ઞાનમાં સર્વ કર્મફળ સમાધિ જાય છે. એટલા માટે ‘હું મહાન છું’ એ પ્રમાણે બોલના તમારાવિષે બ્રહ્મા વાણી દલકાપણનો આરોપ ન કરે—અર્થાત્ તમે પોતે ‘હું દાસ છું’ એમ બોલો નહિ; કેમકે આત્મા મહાન છે—તે કોઈ રીતે દલકા નથી. શ્રુતિ કહે છે કે:—“તં ચેદ્વ્યુર-તિવાદસીત્યતિવાદસ્મીતિ બ્રૂયાન્નાપન્દુર્વાત । તેને કોઈ કહે કે, ‘હું અતિવાદ કરનારો છું’ તો તેને કહેવું કે ‘હા હું અતિવાદી છું.’ પણ આત્માને છુપાવવો નહિ.” આ શ્રુતિજ અભવેતાને અતિવાદપણનો દોષ નથી એમ દર્શાવે છે. પ્રજ્ઞાન એવું બ્રહ્મનું જે નામ છે, તેજ નામ અભવેતાનું પણ છે, એ આ બે શ્રુતિઓથી સિદ્ધ થાય છે. ‘પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ । પ્રજ્ઞાન બ્રહ્મ છે.’ ‘બ્રહ્મવિદ્બ્રહ્મૈવ । બ્રહ્મવેતા બ્રહ્મ છે.’ બ્રહ્મરૂપ થયેલા જાનીએ અધિકારીઓની આગળ પોતાનું માહાત્મ્ય ગુપ્ત રાખવું નહિ; પરંતુ અનધિકારી મનુષ્યોની આગળ ગુપ્તજ રાખવું. કહ્યું છે કે:—

तथा चरेत वै योगी सतां धर्ममदृष्यन् ।
जना यथाऽवमस्येरन् गच्छेद्युर्नैव संगतम् ।
सत्पुरुषोऽना धर्मं દૂષિત ન કરતાં યોગીએ એ રીતે વર્તવું, કે જે રીતે મનુષ્યો એનું અપમાન કરે અને એની સંગતિ કરે નહિ. ધ્યાનનિષ્ઠ પુરુષોજ એ પ્રજ્ઞાનને પામે છે. જેનું નામ પ્રજ્ઞાનને છે, તેને યોગીઓ પ્રત્યક્ષ કરે છે.

૧૮ ઉપર વર્ણવેલા, વાણી તથા મનથી પર જગતના જન્માદિકના કારણ, નિર્વિકાર, યોગવડેજ પ્રાપ્ત થનારા, જેનાં જ્ઞાનથી મહાપૂજ્યપણ પ્રાપ્ત થાય છે અને કર્મના ભોપનો દોષ ભાગતો નથી, તે પરમાત્મા પાવક એટલે ભોક્તા જીવનો પોતાને

यः सहस्रं सहस्राणां पद्मान्संतत्य संपतेत् ।
मध्यमे मध्यं तापच्छेदयति चेत्स्थान्मनोजवः ॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवंतं सनातनम् ॥१९॥

જે કોઈ અનંત પાંખો પહોળી કરીને દૂર ઉડી જાયઅને મનના જેવા વેગવાળો હોય તો પણ તે શરીરને વિષે હૃદયમાં રહેલા પરમેશ્વરમાંજ આવી જાય છે. એ રીતે દૂર રહેલા પણ જેમાં છે, તે સનાતન ભગવાનને યોગીઓ પ્રત્યક્ષ જુએ છે.

न दर्शने तिष्ठति रूपमस्य पश्यन्ति चैनं
सुविशुद्धसत्त्वाः । हितो मनीषी मनसा न तप्यते
ये प्रव्रजेयुरमृतास्ते भवन्ति ॥ योगिनस्तं प्र-
श्यन्ति भगवंतं सनातनम् ॥ २० ॥

એ પરમાત્માનું રૂપ ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયોથી અહણ થતું નથી; પરંતુ અત્યંત શુદ્ધ ચિત્તવાળા પુરુષો ચિત્તવડેજ એને અહણ કરે-છે. બ્યારે પુરુષ સર્વનો હિતૈષી થાય, મનનો નિઝહ કરવાના સ્વભાવવાળો થાય તથા પુત્રાદિનો નાશ થતાં પણ મનમાં સંતાપ પામે નહિ, ત્યારેજ તેની ચિત્તશુદ્ધિ થઈ એમ જાણવું. તે શુદ્ધ ચિત્ત વિષે લય કરે છે; તે પૂર્ણ પુરુષને જે જાણે છે તેનો પુરુષાર્થ એટલે મોક્ષ નાશ પામતો નથી—અર્થાત્ કર્મનાં ફળની પેઠે જ્ઞાનનું ફળ અનિત્ય નથી, પણ નિત્ય છે. જેના જ્ઞાનવડે અર્થનો નાશ થતો નથી તેને યોગીઓ જુએ છે.

૧૯ જ્ઞાનથી કેવળ મોક્ષજ થતો નથી, પરંતુ જ્ઞાનવડે સર્વ દૂર રહેલું પણ આત્મામાંજ રહેલું છે, એ કહે છે; દશલાખ અથવા અનંત પાંખો કરીને જે દૂર જાય, તે પણ શરીરની અંદર હૃદયમાં રહેલા પરમેશ્વરમાંજ આવે છે; અર્થાત્ યોગીઓ ગમે તેટલી દૂરની વસ્તુને પણ હૃદયાકાશમાંજ જુએ છે. તે માત્ર વર્તમાન કાળનીજ વસ્તુને નહિ, પરંતુ જૂતકાળની અને ભવિષ્યકાળની વસ્તુને પણ જુએ છે. હૃદયાકાશના સંબંધમાં શ્રુતિ કહે છે કે:—‘यथास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं वदत्र गत्वा विदते । જે કંઈ વસ્તુ અહીં છે અને જે કંઈ નથી, તે સર્વને હૃદયાકાશમાં રહેલા બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થવાથી મેળવે છે.’ દૂર રહેલા પણ જેમાં છે તે પરમાત્માને યોગીઓ જુએ છે.

તદ્વારા પરમાત્માને બાણીને જેઓ વિદ્ધના હેતુ રૂપ ગૃહ વગેરેનો ત્યાગ કરી સંન્યાસીઓ થાય છે, તેઓ અમૃત (મુક્ત) થાય છે તે અમૃત રૂપ સનાતન ભગવાનને યોગીઓ પ્રત્યક્ષ કરે છે. ૨૦

ગૂઠંતિ સર્પાં ઇવ ગહ્વરાણિ સ્વશિક્ષયા સ્વેન વૃત્તેન મર્ત્યાઃ। તેષુ પ્રશુદ્ધાંતિ જના વિમૂઢા યથાઽધ્વાનં મોહયંતે મયાય ॥ યોગિનસ્તં પ્રપશ્યંતિ ભગવંતં સનાતનમ્ ॥ ૨૧ ॥

જેમ સર્પો દરમાં ભરાઈને પોતાનાં શરીરોને છુપાવે છે, તેમ (કૌલિક) મનુષ્યો પોતાના ગુરુના શિક્ષણથી અથવા પોતાના દંભી વર્તનથી પાપોને છુપાવે છે. તેવા બહારથી રમણીય જણાતા પુરુષો ઉપર મૂઢ મનુષ્યો અત્યંત મોહ પામે છે અને તેવા દંભીઓ શિષ્ટોના બાહ્ય આચારોનો ત્યાગ ન કરતાં મૂઢ જનોને નરકમાં નાખવા તેઓને મોહિત કરે છે, માટે જે પરમાત્માના લાભને સાડે સારી પરીક્ષા કરેલા સજ્જનોની જ સંગતિ કરવી બેઠીએ. તે સનાતન ભગવાનને યોગીઓ પ્રત્યક્ષ જુએ છે. ૨૧

૨૦ એ પ્રકારના આત્માના દર્શનને માટે યોગને અનુકૂળ એવાં બીજાં કેટલાંએક સાધનો આ શ્લોકમાં કહ્યાં છે.

૨૧ સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો પછી પણ હજી લોકોની સંગતિ કરવી નહિ, એ કહે છે. જેમ સર્પો પારકાને ઉદ્દેગ પમાડે છે, તોપણ તેઓ પોતે દર વગેરેમાં ભરાઈને પોતાના શરીરને છુપાવે છે, તેમજ દુટ તોત્રક મનુષ્યો, પોતાના ગુરુના ઉપદેશથી અથવા ઉપર ઉપરથી જોનારાઓને રમણીય લાગે તેવાં દંભરૂપ પોતાનાં આચરણથી મઘ, માંસ, પરસ્ત્રીનું સેવન વગેરે પાપોને ઢાંકે છે. તેવા બહારથી સારા દેખાતા બગલકોટાથી મૂઢ મનુષ્યો મોહ પામે છે. તે ધર્તો શિષ્ટ લોકોના બાહ્ય આચારોનો ત્યાગ કરતા નથી; પણ અંદરથી મલિન રહે છે અને લોકોને નરકમાં નાખવા માટે મદિરા, માંસ વગેરેના ઉપયોગવાળાં અપવિત્ર વ્રતોનો ઉપદેશ કરીને તેઓને દગે છે. એટલામાટે સારી રીતે પરીક્ષા કર્યા પછીજ સંગતિ કરવી. જેના લાભને માટે સત્સ-

નાહં સદાઽસત્કૃતઃ સ્યાં ન મૃત્યુર્નૈવા મૃત્યુરમૃતં મે કૃતઃ સ્યાત્ । સત્યાનૃતે સત્યસમાનબંધે સતશ્ચ યોનિરસતશ્ચૈક એવ ॥ યોગિનસ્તં પ્રપશ્યંતિ ભગવંતં સનાતનમ્ ॥ ૨૨ ॥

જીવન્મુક્તને અનુભવ થાય છે કે, હું ત્રણે કાળમાં અસત એવા દેહાદિકના ધર્મવાળો નથી; માટે મને મૃત્યુ અને જન્મલાભ પણ નથી; જ્યારે મને બંધ નથી, ત્યારે મોક્ષ પણ કોનાથી હોય? સત્ય અને અસત્યરૂપ જગત સત્ય તથા સમાન એવા બ્રહ્મને અધીન છે અને કાર્ય તથા કારણની ઉત્પત્તિ તથા પ્રલયનું સ્થાન હું એકજ છું. તે મને-સનાતન ભગવાનને યોગીઓ પ્રત્યક્ષ જુએ છે. ૨૨

ગતી જરૂર છે, તે પરમાત્માનો યોગીઓ સાક્ષાત્કાર કરે છે.

૨૨ એ પ્રમાણે જેઓને સર્વ ક્રમોનો સ્પર્શ થતો નથી, એવા યોગીઓએ પણ દાસંગનો ત્યાગ અવશ્ય કરવો નોંધ્યો, એમ કહીને હવે તે જીવન્મુક્તોના અનુભવનો અનુવાદ કરે છે. અસત એવા દેહ, ઇન્દ્રિય વગેરેએ તરૂપ આરાપને લીધે નદાકાર કરેલો-અર્થાત મુખ, દુઃખ, જરા, મરણ વગેરે ધર્મવાળો કરેલો હું ત્રણેકાળમાં તે ધર્મવાળો નથી; અને તેથીજ મને દેહના વિયોગરૂપ મૃત્યુ નથી, તેમજ અમૃત્યુ કહેતાં મૃત્યુનો વિરોધી જન્મલાભ પણ નથી; અને જન્મ-મરણના પ્રવાહરૂપ મૃત્યુ નામનો બંધ મને નથી ત્યારે મોક્ષ પણ કોનાથી હોય? અર્થાત કોઇથી પણ નહિ. તેમાં કારણ એ છે કે, ઘટપટાદિક સત્ત્વ વસ્તુ અને દોરડીમાં જણાતી સર્પોદિક અસત્ત્વ વસ્તુ એ જન્મે, સત્ય એટલે અખાદિત અને સર્વદા સર્વ દેશોમાં એકરૂપ એવા બ્રહ્મનેજ અધીન છે-અર્થાત સર્વ જગત બ્રહ્માધીન છે. બ્રહ્મરૂપ હું એકલોજ કાર્ય તથા કારણની ઉત્પત્તિ તથા લયનું સ્થાન છું. તે મને યોગીઓ જુએ છે. તેમજ શ્રુતિ કહે છે કે:-

ન નિરોધો ન ચોત્પત્તિર્ન વદ્યો ન ચ સાધકઃ ।
ન મુમુક્ષુર્ન વૈ મુક્ત ઇત્યેષા પરમાર્થતા ॥

આત્માનો લય નથી, તેની ઉત્પત્તિ પણ નથી, આત્મા બધાવેલો નથી, સાધક નથી, મુમુક્ષુ

ન સાધુના નોત અસાધુનાવાસમાનમેતદ્-
દૃશ્યતે માનુષેષુ । રસાદ્યેષ્વત્કૃત્ય વિદ્યાદે-
વં યુક્તો મધુ તદૈ પરીપ્સેત્ ॥ યોગિનસ્તં પ્રપ-
શ્યંતિ ભગવંતં સનાતનમ્ ॥૨૩॥

એ ચૈતન્યરૂપ બ્રહ્મ સારાં કર્મથી ઉત્કૃષ્ટ થતા નથી, અથવા નહારાં કર્મથી અધમ થતા નથી. આ ઉત્તમ અધમપણું મનુષ્યોમાંજ જોવામાં આવે છે. એ ચિદરૂપ બ્રહ્મ કેવલ્યના જેવા છે એમ જાણવું-અર્થાત્ જેમ કેવલ્યમાં પુણ્ય-પાપનો સ્પર્શ થતો નથી, તેમ બ્રહ્મવેત્તાને પણ પુણ્યપાપનો સ્પર્શ થતો નથી; માટે પૂર્વોક્ત પ્રકારે યોગ કરનારાએ તે બ્રહ્મને હરકોઈ રીતે પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરવી. યોગીઓ તે સનાતન ભગવાનને પ્રત્યક્ષ જુએ છે. ૨૩

નથી તેમ મુક્ત પણ નથી. આ પરમાર્થ સ્થિતિ છે-અર્થાત્ સદૃષ્ટિ વગેરે સર્વ મારેવિવેજ કલ્પેલું છે.

૨૩ 'સન સાધુના કર્મણા મૂયાન્નો જ્ઞાસાધુનાં કર્મણામ્ । બ્રહ્મવેત્તા સારાં કર્મથી શ્રેષ્ઠ થતો નથી, તેમ નહારાં કર્મથી કનિષ્ઠ પણ થતો નથી.' એ પ્રમાણે બ્રહ્મવિદ્યાથી પુરુષને કર્મોનો સ્પર્શ થતો નથી એ શ્રુતિસિદ્ધ વાત આ શ્લોકમાં કહે છે. સોળમા 'અસાધુના વાઽપિ સસાધનાવા' એ શ્લોકમાં બ્રહ્મનું અસંગપણું કહ્યું છે. હવે આ શ્લોકમાં બ્રહ્મવેત્તાને પાપનો સ્પર્શ થતો નથી એ કહે છે. ચૈતન્યરૂપ બ્રહ્મ એટલે બ્રહ્મવેત્તા શુભ કર્મો કરવાથી શ્રેષ્ઠ થતો નથી, તેમજ અશુભ કર્મો કરવાથી હીન પણ થતો નથી. એ ઉત્તમ તથા અધમ કર્મનાં ફળ દેહાભિમાની મનુષ્યોમાંજ જણાય છે; પરંતુ બ્રહ્મવેત્તામાં જણાતાં નથી. એમાં કારણ એ છે કે, એ બ્રહ્મવેત્તા અમૃત-કેવલ્યના સમાન છે, માટે કેવલ્યમાં જેમ પુણ્ય-પાપનો સ્પર્શ નથી, એ વાત સર્વવાદીઓને માન્ય છે, તેમ બ્રહ્મવેત્તામાં પણ પુણ્ય-પાપનો સ્પર્શ નથી. એટલામાટે પૂર્વે કહેલા પ્રકારથી યોગનું સેવન કરનારાએ, તે મધુ-બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવાની સર્વ પ્રકારે ઇચ્છા કરવી; કારણ કે યોગીઓ તેના સાક્ષાત્કાર કરે છે. મધુ ના સ્થાનમાં જહુ એવા પાઠ હોય ત્યાં પણ એજ અર્થ કરવો, કેમકે અહુપથ્યાની સમાપ્તિ બ્રહ્મમાંજ થાય છે.

નાસ્યાતિ-આદા હૃદયં તાપયંતિ નાનધીતં નાહુતમગ્નિહોત્રમ્ । મનો બ્રાહ્મી લઘુતામાદ-
ધીત પ્રજ્ઞાં ચાસ્મૈ નામ ધીરા લમંતે ॥ યોગિ-
નસ્તં પ્રપશ્યંતિ ભગવંતં સનાતનમ્ ॥૨૪॥

નિંદાવચનો આત્મવેત્તાના હૃદયને તપાવતાં નથી, તેમજ મેં અધ્યયન કર્યું નહિ અથવા અગ્નિહોત્રમાં હોમ કર્યો નહિ, એવી ચિંતાઓ પણ તેના મનને તપાવતી નથી. બ્રહ્મવિદ્યા પુરુષને તુરત તે જ્ઞાન અર્પણ કરે છે, કે જે જ્ઞાનને ધ્યાનવાળા પુરુષો અવશ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. પૂર્વોક્ત કારણો જેને તપાવતાં નથી, તે બ્રહ્મરૂપ સનાતન ભગવાનનો યોગીઓ સાક્ષાત્કાર કરે છે. ૨૪

અન્યત્રાન્યત્ર યુક્તેષુ કિં સ શોચેત્તતઃ પરમ્ ॥

૨૪ આત્મવેત્તા પુરુષના હૃદયને નિંદાનાં વચનો તાપ આપતાં નથી; તેમ મેં અમુક અધ્યયન ન કર્યું અથવા હોમ ન કર્યો છતાં પણ એના મનને તપાવતાં નથી. શ્રુતિ કહે છે કે, 'નૈનં કૃતાકૃતે તપતઃ । જ્ઞાનીને કરેલાં અને ન કરેલાં કર્મ તપાવતાં નથી.' 'એતં હવાવ ન તપતિ કિમિદં સાધુ નાકરવં કિમિદં પાપમકરવસ । મેં સાફ કામ કેમ કર્યું નહિ? મેં પાપ કેમ કર્યું? એવા વિચારો જ્ઞાનીને તાપ આપતા નથી.' બ્રહ્મના સંબંધવાળી આ વિદ્યાજ એ પુરુષને તત્કાળ 'ઋતંભરા' નામની પ્રજા આપે છે. જે પ્રજાના સંબંધમાં સ્મૃતિ કહે છે કે:-'પ્રજ્ઞાપ્રાસદમારુહ્ય હાશોચ્યઃ શોચતો જનાન્ । ભૂમિષ્ઠાનિવ શૈ-
લસ્થઃ સર્વાન્પ્રાક્ષોઽનુપદ્યતિ । શોકને માટે અ-
યોગ્ય એવો જ્ઞાની પુરુષ જ્ઞાનરૂપી મલાલયપર ચઢીને, પર્વતપર બેઠેલો પુરુષ જેમ ભૂમિપર રહેલા-
ઓને જુએ છે, તેમ શોક કરતાં મનુષ્યોને જુએ છે.' આવી ઋતંભરા પ્રજા જ્ઞાનીને પ્રાપ્ત થાય છે-અર્થાત્ આત્મવેત્તા સર્વવેત્તા થાય છે. ધ્યાનિષ્ટ પુરુષોએ પ્રજાને અવશ્ય મેળવે છે, બીજાઓ મેળવતા નથી. આથી શોક તથા મોહની નિવૃત્તિ અને સર્વપણું એ બ્રહ્મવિદ્યાનું ફળ કહ્યું છે. જેને નિંદાદિક તપાવતાં નથી, તે જ્ઞાનીથી અભિન્ન પરમેશ્વરને યોગીઓ જુએ છે.

એ પ્રમાણે જે પુરુષ જૂદાં જૂદાં કામોમાં
જોડાયલાં સર્વ પ્રાણીઓમાં ગુરુના ઉપદેશથી
આત્માને જુએ છે, તે પુરુષ પછી શામાટે
શોક કરે? ૨૫

યથોદપાને મહતિ સર્વતઃ સંપ્રતોદકે ।

एवं सर्वेषु वेदेषु आत्मानम- जानतः ॥૨૬॥

ચોતરફ પાણીથી ભરેલા મોટા સરોવરમાં-
થી મનુષ્ય જેમ ઉપયોગ જેટલા જળથી સ્નાન,
પાન વગેરે કાર્ય સિદ્ધ કરે છે, તેમ આત્મવેત્તા
પુરુષ પણ સર્વ વેદોમાંથી સારમાત્ર ગ્રહણ કરીને
કૃતાર્થ થાય છે. ૨૬

अंगुष्ठमात्रः पुरुषो महात्मा न दृश्यतेऽ
सौ हृदि संनिविष्टः ॥ अजश्वरो दिवारात्रमतं-
द्रितश्च स तं मत्वा कविरास्ते प्रसन्नः ॥૨૭॥

હૃદયમાં રહેલા, અંગુઠા જેટલા મહાત્મા
પુરુષ જોવામાં આવતા નથી. તે અજન્મ આજ-
સરહિત થઈને રાત્રિ દિવસ ઉદ્યોગી રહે છે.
જ્ઞાની પુરુષ તેને આત્મા જાણી, કર્મથી શાંત થઈ
પ્રસન્ન રહે છે. ૨૭

૨૫ એ પ્રકારે જે પુરુષ ગુરુનો ઉપદેશ અ-
વણ કર્યા પછી સર્વ પ્રાણીઓમાં સત્તારૂપે
વ્યાપી રહેલા આત્માને જુએ છે-અર્થાત્ પ્યાનથી
તેનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે પુરુષ સ્ત્રીપુત્રાદિમાં
તથા કર્મોમાં ગુંથાઈ રહેલા પુરુષોની વચ્ચે પણ શોક
કરતો નથી; માત્ર તે સંસારીઓજ શોક કરે છે.

૨૬ જેમ મોટા જળાશયમાંથી ઉપયોગ જે-
ટલા જળવડે તૃષાતુર મનુષ્યની સ્નાનપાનાદિક
ક્રિયા સિદ્ધ થાય છે, તેમ સર્વ વેદોમાંથી તામર્યના
ગ્રહણ કરવાથી આત્મવેત્તા પ્યાનની ઇષ્ટિસિદ્ધિ
થાય; માટે અધોનો ભાર ઉપાડવો મિથ્યાજ
છે, પણ તેમાં રહેલા પોતાના ઉપયોગી સાર-
માત્રને ગુરુવાક્યથી ગ્રહણ કરીને કૃતકૃત્ય થવું.

૨૭ આત્મા ઉપાધિવડે અદ્ય પરિમાણુવાળા
જતાં પોતે મહાત્મા-વ્યાપક છે તથા રૂપાદિકથી
રહિત હોવાને લીધે દેખાતા નથી. તે જન્મ-માદિકથી
રહિત છે, જતાં જગત્ત્રે નિયમમાં રાખવા
માટે નિત્ય ઉદ્યોગી રહે છે. અધિકારી પુરુષ
તે આત્માને જાણીને કૃતાર્થ થવાથી કર્મને

अहमेव स्मृतो माता पिता पुत्रोऽस्म्यहं पुनः॥
आत्माऽहमपि सर्वस्य यच्च नास्ति यदस्ति च॥

હુંજ માતા તથા પિતા કહેવાઉ છું, વળી
પુત્ર પણ હુંજ છું અને ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્ત-
માન કાળમાં સર્વનો આત્મા પણ હુંજ છું. ૨૮

पितामोऽसि स्थविरः पिता पुत्रश्च भारत ।
ममैव यूयमात्मस्था न मे यूयं न वो वयम् ॥૨૯॥

હે ભારત ! હું વૃદ્ધ પિતામહ છું, પિતા છું
તથા પુત્ર પણ છું. તમે મારાજ આત્મામાં
રહેલા છો, પરંતુ તમે મારા નથી અને અમે
તમારા નથી. ૨૯

आत्मैव स्थानं मम जन्म चात्मा ओत-
प्रोतोऽहमजरप्रतिष्ठः । अजश्वरो दिवारात्रमतं-
द्रितोऽहं मां विज्ञाय कविरास्ते प्रसन्नः॥૩०॥

મારું આધ્યાન આત્માજ છે, મારા જન્મ-
નો હેતુ પણ આત્માજ છે, અચળ પ્રતિષ્ઠાવાળો
હું જગતમાં ઓતપ્રોત રહેલો છું અને અજન્મ
હું આજસરહિત થઈને નિત્ય વિચર્યાં કરું છું.
મને જાણીને જ્ઞાની પ્રસન્ન રહે છે. ૩૦

ત્યાગ કરે છે, અને ઉપાધિની મલિનતાના ત્યા-
ગથી નિર્મળ રહે છે.

૨૮ હવે બ્રહ્મવેત્તા પોતાના બ્રહ્મભાવને વા-
મદેવની પેઠે પ્રત્યક્ષ કરતો પોતાના સર્વાત્માપ-
ણાંની સ્તુતિ કરે છે, તે આ શ્લોકમાં કહે છે.

૨૯ એ પ્રમાણે આત્મામાં સર્વનો આરોપ
કરીને, પછી 'તમે મારા નથી' ઇત્યાદિ કહીને
તેનો અપવાદ કરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે, દોરડીમાં
સર્પનો આરોપ કરાય છે, તોપણ તે બન્ને
વચ્ચે કોઈ ભતનો સંબંધ નથી; કારણ કે અ-
ધિધાનવિના અધ્યસ્ત મિથ્યા છે; તેમજ અ-
ધિધાનરૂપ પરમાત્મા તથા અધ્યસ્ત જગત્ત્રી
વચ્ચે પણ સંબંધ નથી એમ જાણવું.

૩૦ હુંજ મુમુક્ષુઓને જાણુવા યોગ્ય છું. એ
કહે છે-મારું સ્થાન આત્માજ છે. શ્રુતિ કહે છે કે,
'સ્વ મહિમ્નિ પ્રતિષ્ઠિતઃ । આત્મા પોતાના
મહિમામાં રહેલા છે.' હું અજન્મ હોવાથીજ
વજ્રમાં આગ્રાઅવળા રહેલા તાંતણાંની પેઠે જ-
ગતમાં વ્યાપી રહેલો છું, તે સર્વ પ્રાણીઓમાં

અણોરણાંયાન્મનાઃ સર્વભૂતેષુ જાગ્રતિ ।

પિતરં સર્વભૂતેષુ પુષ્કરે નિહિતં વિદુઃ ॥૩૧॥

આત્મા સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ છે, સુમના એટલે દિવ્ય ચક્ષુવાળા છે અને સર્વ પ્રાણીઓ-

માં અંતર્યામીરૂપે ભગ્યત છે. તે સર્વના પિતા સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયકમળમાં રહેલા છે, એમ જ્ઞાનીઓ જાણે છે.^{૩૧}

ઈતિ શ્રીમહાનંદોગો સનત્સુજાત પર્વમાં અધ્યાય ૪૬ મો સમાપ્ત.

સનત્સુજાત પર્વ સમાપ્ત.

યાનસંધિ પર્વ

અધ્યાય ૪૭ મો

સંજય સભામાં આવ્યો.

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

एवं सनत्सुजातेन विदुरेण च धीमता ।

सार्धं कथयतो राज्ञः सा वृद्धिष्टाय शर्वरी ॥૧॥

વૈશંપાયને કહ્યું:-એ પ્રમાણે સનત્સુજાત અને બુદ્ધિમાન વિદુરની સાથે વાર્તાલાપ કરતા ધતરાષ્ટ્રની તે રાત વીતી ગઈ.^૧ તે રાત્રિ વીતીને પ્રભાત થતાં સર્વે રાજાઓ સંજયને મળવાની ઇચ્છાથી પ્રસન્ન થઈ સભામાં દાખલ થયા.^૨ તે સભા ચૂનો દેવાથી સ્વચ્છ લાગતી હતી, વિશાળ હતી, આંગણમાં સોનેરી કીનખાખ પાથ-સ્વાથી શોભાયમાન હતી, ચંદ્રના જેવી કાંતિવાળી હતી, સુંદર હતી, ચંદનના જળ-

ના છંટકાવવાળી હતી તથા સારી ગાદીઓવાળાં અને ગલેફવાળાં સોનાનાં, લાકડાનાં, પાષાણનાં અને હાથીદાંતનાં સુંદર આસનો તેમાં ગોડવી દીધેલાં હતાં. તે રાજસભામાં પાંડવોનાં ધર્મ તથા અર્થયુક્ત વચનો સાંભળવાની ઇચ્છાથી ધૃતરાષ્ટ્ર વગેરે સર્વ રાજાઓએ પ્રવેશ કર્યો.^{૩-૫} હે ભરતશ્રેષ્ઠ! ભીષ્મ, દ્રોણ, કૃપાચાર્ય, શલ્ય, કૃતવર્મા, જયદ્રથ, અશ્વત્થામા, વિકર્ણ, સોમદત્ત, બાલ્લિક, મહાબુદ્ધિશાળી વિદુર, મહારથી યુ-યુત્સુ અને સર્વે શૂરા રાજાઓ એકઠા મળી, ધૃતરાષ્ટ્રને આગળ કરીને તે સુંદર સભામાં દાખલ થયા. વળી દુઃશાસન, ચિત્રસેન, સુખળનો પુત્ર શકુનિ, દુર્યોધન, દુઃસહ, કર્ણ, ઉલૂક અને વિવિંશતિ-એ સર્વે અસહનશીલ દુર્યોધનને આગળ કરીને, દેવો જેમ ઇંદ્રસભામાં પ્રવેશ કરે, તેમ તે સભામાં દાખલ થયા. હે રાજા! ભૂંગળના

અંતરાત્મા, સર્વેશ્વર અને સર્વકર્તા મને જાણીને જ્ઞાની નિર્મળ રહે છે.

૩૧ પ્રકરણના અર્થનો ઉપસંહાર કરતાં કહે છે કે:-આત્મા સૂક્ષ્મથી પણ અતિસૂક્ષ્મ છે-અર્થાત્ એકાએક લક્ષમાં આવે તેવા નથી. અતિસૂક્ષ્મએટલે પરિમાણવાળા નહિ, પણ સહસ્રા લક્ષમાં આવે તેવા નથી; કારણ કે શ્રુતિમાં બ્રહ્મનું નિર્ગુણ સ્વરૂપ વર્ણવતાં કહ્યું છે કે:-‘અસ્થૂલમનન્વહસ્વમવીર્ષસા બ્રહ્મ સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, દુઃકં અથવા લાંબું નથી.’ આથી બ્રહ્મમાં ચાર પ્રકારનાં પરિમાણનો નિષેધ કર્યો છે. પરમાત્મા ભૂત, ભવિષ્ય વગેરે સર્વને પ્રકાશ કરનારા અને માયારૂપી દિવ્ય ચક્ષુવાળા છે. શ્રુતિ કહે છે કે:-‘મનોડસ્ય દૈર્ઘ્યં ચક્ષુઃ । માયા

એ પરમાત્માનું દિવ્યચક્ષુ છે.’ આથી સગુણ રૂપ કહ્યું છે. પરમાત્મા સર્વના અર્થાત્ આકાશ-દિક ભૂતોના તથા મનુષ્યાદિ જગતુજ્જેના પિતા છે. ઉપર વર્ણવેલા ગુણોથી યુક્ત પરમાત્માનો હૃદયમાં ચિંતનદારા સાક્ષાત્કાર કરવાથી મનુષ્ય કૃતકૃત્ય થાય છે.^x

x નાનદ્રાતિ પરાર્થાર્થી ન ચ બુધ્યતિ બોધિતઃ ।
ઈતિ પ્રજાગરે સાનત્સુજાતે ચાપિ વર્ણિતં ॥

‘પારકું’ ધન પચાવી પાડવાની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યને ઉંધ આવતી નથી, તેમ તેને બોધ કરતાં બોધ લાગતો નથી, એ પ્રબળ પર્વમાં તથા સનત્સુજાત પર્વમાં વર્ણવ્યું છે.

તેવા બાહુવાળા તે શૂરવીરોએ પ્રવેશ કરવા માં-
થો ત્યારે તે સભા સિંહાથી જેમ પર્વતની
પ્રકાશોએ તેમ શોભવા લાગી. મહાધનુર્ધારી,
હાબળવાન તથા સૂર્યના જેવી કાંતિવાળા તે
વેં સભામાં પ્રવેશ કરીને ચિત્રવિચિત્ર આસ-
ન ઉપર બેઠા; હે ભરતવંશી જનમેજય !
સર્વે આસન ઉપર બેઠા તે પછી દ્વારપાળે ત્યાં
માવેલા સંજયને જણાવતાં કહ્યું કે:—“આ-
ણી દૂત સંજય, સારી ચાલવાળા સિંધુ દેશના
પાંડવોએ બેઠેલા રથમાં બેસીને પાંડવોની પાસે
આ હતા, તે તત્કાળ આવી પહોંચ્યા છે.” આ
માણે દ્વારપાળે જણાવ્યું તે પછી કુંડળ-
ધારી સંજયે તુરંત દરવાજા આગળ આવી, રથ-
માંથી ઉતરી મહાત્મા રાજાઓથી ભરેલી તે સ-
ભામાં પ્રવેશ કર્યો અને તે કહેવા લાગ્યો. ૧-૧૪

સંજય બોલ્યો:—“હે કૌરવો! હું પાંડવોની
પાસે જઈને અહીં પાછો આવ્યો છું, એમ તમે
જાણો. પાંડવો સર્વ કૌરવોને વચના પ્રમાણમાં
પલિનંદન આપે છે. ૧૫ તેઓએ વૃદ્ધને પ્રણામ
દ્યા છે, મિત્રોને મિત્રની પેઠે કહ્યું છે અને વચ-
ના પ્રમાણમાં યુવાનોનું સન્માન કરીને તેઓને
થાયોગ્ય કહાવ્યું છે. ૧૬ હે રાજાઓ! હું પૂર્વે
દ્વારપાળની આજ્ઞા પ્રમાણે અહીંથી પાંડવોની પાસે
આ હતા અને મેં પાંડવોને મળીને જે કંઈ કહ્યું
તું તે તમે સાંભળો. ૧૭

ઈતિ શ્રીમહાભારત ઉદ્યોગો યાનસંધિ પર્વમાં
“સંજયપ્રત્યાગમન” એ વિષયના
અધ્યાય ૪૯ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪૮ મો

અર્જુનના સંદેશાનું નિવેદન

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

પૃચ્છામિ ત્વાં સંજય રાજમધ્યે કિમ્બ્રવી-
તક્યમદીનસઃ : । નંજયસ્તાત યુધાં પ્રણે-
પા દુરાત્મનાં જાવિતચ્છિન્મ આત્મા ॥૧॥

ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછ્યું:—હે સંજય! હું તને રાજા-
ઓની વચ્ચે પૂછું કે, ઉદાર બળવાળા, યોદ્ધા-

ઓના નેતા અને દુરાત્માઓનાં જીવિતનો
નાશ કરનારા એવો મહાત્મા અર્જુન શું કહ્યું
છે, તે તું મને કહે. ૧

સંજય બોલ્યો:—યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા
મહાત્મા અર્જુન, યુધિષ્ઠિરની સંમતિથી શ્રીકૃ-
ષ્ણના સાંભળતાં જે વચનો કહ્યાં છે, તે વચનો
દુર્યોધને શ્રવણ કરવાં. ૨ પોતાના બાહુબળને
જાણનારા, યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયેલા તથા ત્રાસ-
રહિત ધીર અર્જુનને વાસુદેવની સમક્ષ મને
કહ્યું છે કે:—“હે સંજય! જે મંદ બુદ્ધિવાળો,
કાળવડે પરિપક્વ થયેલો અને અત્યંત મૂર્ખ
કર્ણ સર્વદા મારીસાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા
રાખે છે, તે દુષ્ટ ભાષણ કરનારા દુરાત્મા સૂતપુત્ર-
ના સાંભળતાં તથા પાંડવોની સાથે યુદ્ધ કરવા
માટે જે રાજાઓને બોલાવ્યા હોય તેઓના
સાંભળતાં, તું કૌરવોની વચ્ચે પ્રધાનોની સાથે
બેઠેલા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર દુર્યોધન રાજાને મારાં
કહેલાં સમગ્ર વચન સાંભળાવજે. ૩-૫

જે પ્રમાણે વજ્રધારી દેવરાજ ઇન્દ્રનાં વચનને
સર્વે દેવો સાંભળે, તે પ્રમાણેજ અર્જુનને ઉચ્ચારે-
લી સમર્થ વાણીને પાંડવોએ તથા સંજયોએ સાં-
ભળી હતી. ૬ યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળો અને લાલ-
કમળના જેવાં નેત્રવાળો ગાંડીવધનવા અર્જુન આ
પ્રમાણે બોલ્યો કે:—“દુર્યોધન, જે અગ્રમીઠવંશી
યુધિષ્ઠિર રાજાને રાજ્ય આપશે નહિ, તો ધૃતરાષ્ટ્ર-
ના પુત્રોએ જેનું કળ હજી ભોગવ્યું નથી એવું
પૂર્વે અવશ્ય પાપકર્મજ કરેલું છે, એમ માનવું;
કારણ કે તેઓને ભીમસેન, અર્જુન, નકુળ,
સહદેવ, શ્રીકૃષ્ણ, હથિયારધારી સાત્યકિ, ધૃષ્ટ-
દ્યુમ્ન, શિખંડી અને જે અપકારનું ચિંતન માત્ર
કરવાથીજ પૃથ્વીને તથા સ્વર્ગને બાળી મૂકે તેવા
યુધિષ્ઠિર, એ સર્વની સાથે અવશ્ય યુદ્ધ કરવું
પડશે. ૭-૮ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર તેઓની સાથે જો યુદ્ધ
કરવાની ઇચ્છા રાખતો હોય તો પાંડવોને સંપૂર્ણ
રાજ્ય મળ્યું એમજ સમજ. પાંડવોના હિતને
માટે તું અર્ધું રાજ્ય મળે તેમ કરીશ નહિ, પણ
જો તારી માન્યતા હોય તો યુદ્ધજ થવા દેજે. ૧૦
ધર્મોચરણ કરનારા પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરને વનમાં

કાઠવાથી દુઃખશય્યામાં પડવું પડ્યું છે, માટે દ્યુતરાષ્ટ્રનો પુત્ર પણ પ્રાણવિનાનો થઈને તે અતિ દુઃખદાયક અને અનર્થથી ભરેલી અંત-કાળની શય્યાપર ભલે શયન કરે.^{૧૧} અન્યાયી વૃત્તિવાળો દુરાત્મા દુર્યોધન જેઓના ઉપર અધિકાર ચલાવે છે, તે પ્રભાજનોને તું લજ્જા, જ્ઞાન, તપ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, શૌર્ય અને ધર્મ રક્ષણ-રૂપી સંપત્તિથી યુક્ત પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરના ઉપર પ્રીતિવાળા કરજે.^{૧૨} અમારા યુધિષ્ઠિર રાજા નમ્રતા, સરળતા, તપ, દમ, ધર્મરક્ષણ અને બળવટે યુક્ત હોવા છતાં કપટથી ફસાયા છે અને સત્ય બોલતાં બહુ સમયથી દુઃખ ભોગવે છે, તોપણ તે સહન કર્યા કરે છે;^{૧૩} પરંતુ પવિત્ર મનવાળા પાંડુના વડીલ પુત્ર યુધિષ્ઠિર ઘણાં વર્ષોથી દાબી રાખેલા પાતાનો ભયકંઠ કોધ, ચિત્ત કુપિત થવાથી ન્યારે કૌરવોના ઉપર છોડશે, ત્યારે દુર્યોધનને યુદ્ધ ઉઠાવવામાટે પશ્ચાત્તાપ થશે.^{૧૪} ઉનાળામાં પ્રદીપ્ત થયેલા અસિ વૃદ્ધિ પાર્મને જેમ ઘાસનાં બીડને બાળી મૂકે છે, તેમ યુધિષ્ઠિર કોધવટે પ્રદીપ્ત થતાંજ દષ્ટિમાત્રથી દુર્યોધનની સેનાને બાળી મૂકશે.^{૧૫} ન્યારે દુર્યોધન હાથમાં ગદા લઈને રથમાં બેઠેલા, કોધરૂપી વિષને ઓકતા, અસહનશીલ તિવાળા અને ભયકંઠ વેગવાળા પાંડુપુત્ર ભીમસેનને જોશે, ત્યારે યુદ્ધ કરવામાટે પશ્ચાત્તાપ કરશે.^{૧૬} ન્યારે અતિમાની દુર્યોધન શત્રુવીરોને હણનારા, શરીરપર બખ્તર ચઢાવીને ઉભેલા, પોતાના ચોદાઓને પણ હુદ્દર્શ અને મૃત્યુની પેઠે સૈન્યનો સંહાર કરતા ભીમસેનને સેનાના મોખરાપર જોશે, ત્યારે મારાં વચનોને માદ કરશે.^{૧૭} ન્યારે પર્વતનાં શિખરો જેવડા અને ભાંગેલાં ગંડસ્થલોમાંથી ઘડાઓની પેઠે ઘોધમાર લોહી વહેવરાવતા હાથીઓને ભીમસેન પૃથ્વીપર પાડેલા જોશે ત્યારે દુર્યોધન યુદ્ધ આરંભવામાટે પશ્ચાત્તાપ કરશે.^{૧૮} ન્યારે ભય-કર રૂપધારી ભીમસેન ગાયોના ટોળામાં પડેલા મહાસિંહની પેઠે હાથમાં ગદા લઈને કૌરવોના ટોળામાં પેસી તેઓનો સંહાર કરશે, ત્યારે

દુર્યોધનને યુદ્ધ કરવા બદલ પશ્ચાત્તાપ થશે.^{૧૯} મહાભયમાં પણ નિર્ભય, અસ્ત્રવિદ્યામાં કુશળ અને યુદ્ધપ્રસંગે શત્રુની સેનાનો સંહાર કરનાર શરવીર ભીમસેન, ન્યારે ઓક રથની સહાયતાથી અનુપમ રથીઓનાં ટોળાંઓને તથા પાળાઓના સમૂહોને ગદાવટે મારવા માંડશે શીંકા જેવા પાશવટે ઝપાટાબંધ હાથીઓને ખેંચવા માંડશે તથા ફરસીથી જેમ વનને કાપે તેમ દુર્યોધનના સૈન્યને કાપવા માંડશે, ત્યારે દુર્યોધન યુદ્ધ કરવામાટે પશ્ચાત્તાપ કરશે.^{૨૦, ૨૧} વળી અગ્નિથી બળેલાં ઘાસનાં ઝુપડાં વાળાં ગામની પેઠે દ્યુતરાષ્ટ્રના પુત્રોને અને વિજળીથી બળેલા પાકેલા ધાન્યની પેઠે સેનાના સમુદાયને, ભીમસેન શસ્ત્રની જ્વાળાવટે બાળી નાખેલા જોશે તથા દૂર હાંકી કાઢેલા અને મુખ્ય વીરો વાળા, હણાર્થ ગયેલા, ભયભીત થયેલા, મુખ ફેરવીને નાસતા તથા બહુધા નાશ પામેલા પ્રૌઢ ચોદાઓવાળા પોતાના સૈન્યને ન્યારે દુર્યોધન જોશે, ત્યારે યુદ્ધ કરવા માટે પશ્ચાત્તાપ કરશે.^{૨૨, ૨૩}

વળી ચિત્રવિચિત્ર યુદ્ધ કરનારો મહારથી નકુળ ન્યારે અનાયાસેજ મસ્તકોનો ઢગ કરશે તથા રથમાં બેઠેલા ચોદાઓને કાપીને તેઓના ડુંગરો કરશે, ત્યારે દુર્યોધન યુદ્ધ કરવા માટે પશ્ચાત્તાપ કરશે.^{૨૪} સુખ ભોગવવાને ચોગ્ય નકુળ લાંબા સમયથી વનમાં દુઃખદાયક શય્યામાં શયન કરે છે, તે સંભારીને ન્યારે તે કોંધાયમાન થયેલા ઝેરી સર્પની પેઠે કોધરૂપી વિષને ઓકવા માંડશે, ત્યારે યુદ્ધ કરવા બદલ દુર્યોધનને પશ્ચાત્તાપ થશે.^{૨૫} હે સંજય ! વળી ધર્મરાજ યુદ્ધને માટે પ્રાણપાળ કરનારા રાજાઓને યુદ્ધ કરવા આજ્ઞા કરશે અને તેઓ શ્વેત રથોમાં બેસી સેના ઉપર ચઢાઈ કરશે તે જોઈને પછી દુર્યોધન પશ્ચાત્તાપમાં પડશે.^{૨૬} વળી બાળવયવાળા છતાં પ્રૌઢના જેવા જણાતા તથા અસ્ત્રવિદ્યામાં કુશળ એવા દ્રૌપદીના પાંચ શૂરા પુત્રો, ન્યારે પ્રાણોની દરકાર કર્યાવિના કૌરવોના ઉપર તૂટી પડશે, ત્યારે તે જોઈને દુર્યો-

ધન યુદ્ધ કરવામાટે પશ્ચાત્તાપ કરશે.^{૨૭} જ્યારે અનુકૂળ ગતિવાળા, નિઃશબ્દ ધરીવાળા, સેનાના પાટાવાળા અને કેળવેલા ઘોડાઓ જોડેલા રથમાં બેસીને અસ્ત્રનિપુણ, હથિયારધારી સહ-દેવ બાણના સમૂહોથી રાજાઓનાં મસ્તકોને તડાતડ ઉડાવશે અને મહાભયંકર ચાલુ સંગ્રામમાં રથવડે જાતજાતના ચક્કરો ખાઈને સર્વ દિશાઓમાં હલ્લો કરશે, ત્યારે તે જોઈને દુર્યોધન યુદ્ધમાટે પશ્ચાત્તાપ કરશે.^{૨૮,૨૯} મર્યાદાશીલ, ચતુર સત્યવાહી, મહાબળવાન, સર્વધર્મસંપન્ન, તુલ્ય યુદ્ધમાં ચાલાક અને વેગવાન સહ-દેવ, શકુનિપર ચઢી જતાં માર્ગમાં અનેક જણોનો સંહાર વાળશે.^{૩૦} જ્યારે મોટાં બાણધારી, શૂરા, અસ્ત્રકુશળ, રથયુદ્ધમાં કુશળ અને ઝેરી દાઢવાળા સર્પોના જેવા ભયંકર તેજવાળા દ્રોપદીના પુત્રોને ચઢી આવતા જોશે, ત્યારે દુર્યોધન યુદ્ધ ઉભું કરવામાટે પશ્ચાત્તાપ કરશે.^{૩૧}

મેઘની પેઠે શત્રુઓના ઉપર બાણની ઝડી વર્ષાવી શત્રુવીરોનો સંહાર કરનાર, અસ્ત્રવિદ્યામાં કુશળ તથા શ્રીકૃષ્ણના જેવો અભિમન્યુ જ્યારે સેનામાં પ્રવેશ કરશે, ત્યારે દુર્યોધન યુદ્ધ કરવામાટે પશ્ચાત્તાપ કરશે.^{૩૨} જ્યારે વયમાં બાળક છતાં વીર્યવડે પ્રૌઢ અને ઈંદ્રતુલ્ય શસ્ત્રપ્રવીણ સુભદ્રાના પુત્ર અભિમન્યુને મૃત્યુની પેઠે શત્રુની સેનાપર તરાપ મારતો જોશે, ત્યારે દુર્યોધન યુદ્ધ કરવામાટે પશ્ચાત્તાપ કરશે. જ્યારે યુદ્ધ કરવામાં ચાલાક, તરુણ વયવાળા, રણકુશળ અને સિંહસમાન વીર્યવાળા પ્રભદ્રકો, ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો ઉપર તથા તેના સૈનિકો ઉપર બાણો છાંડશે, ત્યારે દુર્યોધન યુદ્ધનો પ્રસંગ ઉભો કરવા બદલ પશ્ચાત્તાપ કરશે.^{૩૩,૩૪} વૃદ્ધ તથા મહારથી એવા વિરાટ અને દ્રુપદરાજ જ્યારે જૂઠું જૂઠું સૈન્ય લઈને, સેનાવાળા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો તરફ દષ્ટિ કરશે, ત્યારે દુર્યોધન યુદ્ધ કરવામાટે પશ્ચાત્તાપ કરશે.^{૩૫} જ્યારે અસ્ત્રવિદ્યામાં કુશળ દ્રુપદરાજ, રથમાં બેસી, ક્રોધ કરીને ધનુષથી છોડેલાં બાણોવડે યુવાનોનાં મસ્તકોને ઉડાવી એકઠાં કરવા માંડશે, ત્યારે દુર્યોધન યુદ્ધ કરવા

માટે પશ્ચાત્તાપ કરશે.^{૩૬} જ્યારે શત્રુવીરનો ઘાત કરનારા વિરાટરાજ મહાબલવાન સંગ્રામમાં શાંત રૂપવાળા મત્સ્યદેશના ચોદાઓની સાથે શત્રુસેનામાં પ્રવેશ કરશે, ત્યારે દુર્યોધન યુદ્ધના પ્રસંગને માટે પશ્ચાત્તાપ કરશે.^{૩૭} જ્યારે શાંત તથા આર્યરૂપવાળા વિરાટના વડીલ પુત્રને, પાંડવોને માટે સજ્જ થઈ રથમાં બેસી, આગળ આવેલો જોશે, ત્યારે દુર્યોધન યુદ્ધ કરવામાટે પશ્ચાત્તાપ કરશે. સજ્જનોમાં શ્રેષ્ઠ અને કૌરવોમાં મહાવીર ભીષ્મને યુદ્ધમાં શિખંડી મારશે, એટલે અમારા શત્રુઓ કદીપણ જીવી શકશે નહિ. આ હું તને ખરેખર સત્ય કહું છું.^{૩૮,૩૯} જ્યારે શિખંડી રથમાં બેસી, રથના રક્ષકોની સાથે રથીઓને બોળતો તથા દિવ્ય ઘોડાઓવડે રથસમૂહોને છુંદતો ભીષ્મની સામે જશે, ત્યારે દુર્યોધન યુદ્ધનો પ્રસંગ ઉભો કરવામાટે પશ્ચાત્તાપ કરશે.^{૪૦} બુદ્ધિમાન દ્રોણ ગુરુએ જેને ગુહ્ય અસ્ત્રવિદ્યા શીખવેલી છે તે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને, સંજયોની સેનાના મોખરાપર જ્યારે પ્રકાશમાન થતો જોશે, ત્યારે દુર્યોધન પશ્ચાત્તાપ કરશે.^{૪૧} શત્રુના મારાને સહન કરનારો તે અનુપમ સેનાપતિ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન જ્યારે બાણોવડે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને સંહારતો રણભૂમિમાં દ્રોણની સામે ચઢી જશે, ત્યારે દુર્યોધન યુદ્ધ કરવા માટે પશ્ચાત્તાપ કરશે.^{૪૨} લજ્જાશીલ, બુદ્ધિમાન, બળવાન, મનસ્વી, લક્ષ્મીવાન અને સોમકોમાં મુખ્ય યાદવસિંહ સાત્યકિ જેઓનો નાયક હોય, તેને બીજા શત્રુઓ કદી પણ સહન કરી શકે નહિ.^{૪૩} હે સંજય ! દુર્યોધનને કહેવું કે, હવે તું રાજ્યની આશા રાખીશ નહિ, કારણ કે સર્વ લોકવિષે યુદ્ધમાં અદ્વિતીય, મહારથી, મહાબળવાન, નિર્ભય તથા અસ્ત્રકુશળ શિનિના પૌત્ર સાત્યકિને અમે અમારો સહાયક કર્યો છે.^{૪૪} તે સાત્યાક વિશાળ છાતીવાળો, લાંબા હાથવાળો, શત્રુનું મથન કરનારો, યુદ્ધમાં એકલો, પરમ અસ્ત્રવેત્તા, તાડ જેવડા ધનુષવાળો, મહારથી, ભયરહિત અને અસ્ત્રવિદ્યામાં કુશળ છે.^{૪૫} જ્યારે હું શત્રુહંતા શિનિઓના અધિપતિ સાત્યકિને

કહીશ, એટલેજ તે શત્રુઓના ઉપર મેઘની પેઠે બાણોની વૃષ્ટિ કરીને મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓને ઢાંકી દેશે, ત્યારે દુર્યોધન યુદ્ધ કરવામાટે પશ્ચાત્તાપ કરશે.^{૪૬} લાંબા બાહુવાળો તથા દૃઢ ધનુષવાળો મહાત્મા સાત્યકિ, જ્યારે માત્ર યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચયજ કરે તેની સાથે, સિંહનો વાસ આવતાં ગાયો જેમ નાસાનાસ કરી મૂકે, તેમ રણના મોખરાપર એને જોઈને શત્રુઓ નાસભાગ કરી મૂકે છે.^{૪૭} મહાબાહુ, દૃઢ ધનુષવાળો તથા મહાત્મા તે સાત્યકિ, પર્વતોને ભેદી નાખે તથા સર્વ લોકોનો સંહાર કરે તેવો છે. વળી તે અશ્વસંપન્ન, મહાકુશળ તથા ચાલાક હાથવાળો હોઈને આકાશમાં રહેલા સૂર્યના જેવો પ્રકાશમાન જણાય છે.^{૪૮} આશ્ચર્યકારક, દુર્લભ, મહાપ્રશંસનીય તથા સુશિક્ષિત એવો જે અશ્વલાભ વૃષ્ણસિંહ શ્રીકૃષ્ણને થયેલો લોકો કહે છે, તેવાજ સર્વ ગુણયુક્ત અશ્વો સાત્યકિને પ્રાપ્ત થયેલાં છે.^{૪૯} જ્યારે યુદ્ધમાં મધુવંશી સાત્યકિનો ચાર ધોળા ઘોડાઓ જોડેલાં સોનેરી રથ દુર્યોધન જશે, ત્યારે તે અવશ ચિત્તવાળો મૂર્ખ સંતાપ કરશે.^{૫૦}

જ્યારે સુવર્ણ અને મણિથી ઝળહળતા, શ્વેત ઘોડાઓ જોડેલા, શ્વજમાં ભયંકર વાનરવાળા અને શ્રીકૃષ્ણ જેનાપર ઝેડેલા હશે, તે મારા રથને પણ દુર્યોધન જશે, ત્યારે તે અવશ ચિત્તવાળો મૂર્ખ સંતાપ કરશે.^{૫૧} જ્યારે મહા-યુદ્ધમાં હું ગાંડીવ ધનુષની દોરી ખેંચીને તે ધનુષને કંપાવીશ, તે વખતે ધનુષની દોરીના અને હાથના તળીઆંના ઘસારાથી ઉત્પન્ન થતા, વજ્રના ઘસારા જેવા મહાભયંકર શબ્દને મંદ બુદ્ધિવાળો દુર્યોધન સાંભળશે અને રણના મોખરાપર બાણ-વૃષ્ટિના અંધકારમાં ગાયોનાં ટોળાંની પેઠે પોતાના સૈન્યને નાસભાગ કરતું જશે, ત્યારે તે દુષ્ટ સહાયવાળો દુર્બુદ્ધિમાન તથા મૂર્ખ ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર યુદ્ધભૂમિમાં સંતાપ કરશે.^{૫૨, ૫૩} મેઘ મંડળમાંથી નીકળતા વિજળીના ચમકારાઓના જેવાં અત્યંત ભયંકર તથા ઉચ્ચ રૂપવાળાં, હાડકાંને છેદી નાખનારાં, મર્ચોને ભેદી નાખનારાં,

સુંદર પીંછાવાળા તીક્ષ્ણ અણીઓવાળા, યુદ્ધમાં હજારો શત્રુઓનો સંહાર વાળનારાં, ગાંડીવ ધનુષની પણછના અગ્રમાંથી ઝૂટેલાં અને હાથીઓને, ઘોડાઓને તથા કવચધારી યોદ્ધાઓને ઘસારાખંધ ગળી જતાં બાણોનાં ટોળાંઓને જ્યારે દુર્યોધન જશે, ત્યારે તે યુદ્ધનો પ્રસંગ લાવવામાટે પશ્ચાત્તાપ કરશે.^{૫૪, ૫૫} જ્યારે શત્રુઓએ છોડેલાં બાણોને મારાં બાણોવડે ઉલટી ગતિથી ખેંચાતાં તથા પૃષ્ઠક નામનાં બાણોથી આડાં વીંધાઈને વચ્ચેજ કપાઈ જતાં જશે, ત્યારે મૂર્ખ દુર્યોધન યુદ્ધ કરવામાટે પશ્ચાત્તાપ કરશે.^{૫૬} પક્ષીઓ જેમ ઝાડની ટોચ ઉપરથી ફળો તોડી પાડે છે, તેમ જ્યારે મારા હાથથી ઝૂટેલાં વિપાક જાતનાં બાણો યુવાન યોદ્ધાઓનાં મસ્તકો કાપીને ઢગલો કરશે, ત્યારે દુર્યોધન યુદ્ધને માટે પશ્ચાત્તાપ કરશે.^{૫૭} જ્યારે રથોમાંથી, મોટા હાથીઓપરથી અને ઘોડાપરથી પડતા ઉત્તમ યોદ્ધાઓને તથા રણભૂમિપર બાણવડે હણાઈને પડેલા ખીજા યોદ્ધાઓને દુર્યોધન જશે, ત્યારે તે યુદ્ધ ઉભું કરવામાટે પશ્ચાત્તાપ કરશે.^{૫૮} જ્યારે સામા યોદ્ધાના બાણના ટપ્પામાં આવતાં પહેલાંજ-અર્થાત્ અશ્વ જોતાંજ નાશ પામતા તથા ચોતરફના ભયને લીધે યુદ્ધમાં જડ બની ગયેલા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને દુર્યોધન જશે, ત્યારે યુદ્ધને માટે પશ્ચાત્તાપ કરશે.^{૫૯} ધારાખંધ બાણો છોડતો તથા પહોળા મુખવાળા કાળના જેવો હું જ્યારે ભ્રજવલિત બાણોનો વરસાદ વરસાવીને પાળાના સમૂહોને, રથના સમૂહોને તથા શત્રુઓને ચોમેર ફેંકી દઈશ, ત્યારે મંદ બુદ્ધિવાળો દુર્યોધન સંતાપ કરશે.^{૬૦} સર્વ દિશામાં ધૂમતા મારા રથની ધૂળથી વ્યાકુળ થયેલું, ગાંડીવ ધનુષદ્વારા કપાયેલું તથા ગભરાટમાં પડી ગયેલું પોતાનું સૈન્ય જ્યારે દુર્યોધન જશે, ત્યારે તે મંદ બુદ્ધિવાળો પશ્ચાત્તાપ કરશે.^{૬૧} જ્યારે દુર્યોધન ભયથી નાસતા, છિન્નભિન્ન ગાત્રવાળાં, ખેલાન બનેલા, હણાઈ ગયેલા ઘોડા, મોટા વીરો, રાજાઓ તથા હાથીવાળા, તૃપાતુર થયેલા,

શ્રમિત વાહનવાળાં, ભયાતુર થયેલાં, દુઃખની ચીસો પાડતા હણુતા, હણાયલા, વીંખાયલા કેશ, હાડકાં તથા ખોપરીના સમુદાયવાળા અને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિને માટે વાજપેય યજ્ઞમાં જેમ પ્રજાપતિ-દેવત્ય સત્તર પશુઓને મારવામાં આવે છે તેમ જેમાં રાજ્યકુળને માટે અનેકને મારવામાં આવેલા, એવા પોતાના સૈન્યને ભેશે, ત્યારે તે મંદ બુદ્ધિવાળો સંતાપ પામશે. ૧૨, ૧૩ જ્યારે યુદ્ધ-ભૂમિપર મારા રથમાં ગાંડીવ ધનુષને, શ્રીકૃષ્ણને, દિવ્ય એવા પાંચજન્ય શંખને, ઉત્તમ ઘોડાઓને, બે અક્ષય ભાથાઓને, દેવદત્ત શંખને અને મને ભેશે, ત્યારે દુર્યોધન પશ્ચાત્તાપ કરશે. ૧૪ એકઠા મળેલા ચોરના ટોળાનો નાશ કરવામાટે અને પ્રલયકાળે બીજા યુગધર્મને પ્રવર્તાવવામાટે, અસિની પેઠે હું જ્યારે કૌરવોને બાળી નાખીશ, ત્યારે પુત્રની સાથે ધૃતરાષ્ટ્ર સંતાપ કરશે. ૧૫ ક્રોધને અધીન તથા અદ્ભુત બુદ્ધિવાળો દુર્યોધન જ્યારે ભાઈઓ સૈન્ય તથા સેવકોની સાથે અંશ્વર્યથી ભ્રષ્ટ થશે, ત્યારે તે મૂર્ખ ગર્વરહિત તથા ધાયલ થઈને કાંપતો કાંપતો પશ્ચાત્તાપ કરશે. ૧૬ હે સંજય! એક દિવસે હું પ્રાતઃકાળમાં સંધ્યાવંદન તથા જપ વગેરે કરી રહ્યો હતો, તે વખતે એક બ્રાહ્મણે મને મનોહર વાણીથી કહ્યું કે:—‘હે પાથી! તારે દુષ્કરકર્મ કરવાનું છે; હે સવ્યસાચિન! તારે શત્રુઓની સાથે યુદ્ધ કરવાનું છે; ૧૭ માટે જો તારી ઇચ્છા હોય તો વજ્રધારી ઇંદ્ર, હરિ નામના ઘોડાઓ જોડેલા રથમાં બેસીને યુદ્ધમાં શત્રુઓનો નાશ કરતા તારી આગળ ચાલશે અથવા વાસુદેવના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણ સુગ્રીવાદિ ઘોડાઓ જોડેલા રથમાં બેસીને તારૂં પાછળથી રક્ષણ કરશે. ૧૮ તે વખતે મેં વજ્રધારી મહેંદ્ર કરતાં આ યુદ્ધને માટે શ્રીકૃષ્ણનેજ સહાયકતરીકે માગી લીધા અને ચોરોના વધને માટે તે કૃષ્ણ મને મળ્યા. હું માનું છું કે, દેવતાઓએજ મારેમાટે એ નિર્માણ કરેલું છે. ૧૯ શ્રીકૃષ્ણ જાતે યુદ્ધ ન કરે તોપણ તે મનમાં જે પુરુષના જયની ઇચ્છા કરે, તે પુરુષ શત્રુ થયેલા ઇંદ્રસહિત સર્વ દેવોનો પણ પરાજય કરે તો

પછી મનુષ્યને માટે ચિંતાજ શી હોય? ૨૦ જે પુરુષ તેજસ્વી તથા અત્યંત શૂરા વાસુદેવ-શ્રીકૃષ્ણને યુદ્ધવડે જિતવાની ઇચ્છા કરે, તે અપાર જળવાળા મહાસાગરને બે હાથવડેજ તરી જવાની ઇચ્છા કરે છે, એમ જાણવું. ૨૧ જે મનુષ્ય હાથનાં તળિયાંથી અત્યંત ઉંચા કેલાસ પર્વતને ભેદી નાખવા ઇચ્છા કરે છે, તેનો હાથ, નખસાથે ભાંગી જાય છે; પરંતુ તે પર્વતને કંઈ કરી શકતો નથી. ૨૨ જે યુદ્ધવડે વાસુદેવને જિતવાની ઇચ્છા કરે, તે બે હાથવડે પ્રતીક્ષ અસિને શાંત કરે, ચંદ્ર તથા સૂર્યને બે હાથથી ઢાંકી દે અને બળાત્કારથી દેવોના અમૃતને હરી લે, એમ માનવું જોઈએ. ૨૩ જે કૃષ્ણે એક રથનીજ સહાયતાથી યુદ્ધમાં ભોજવંશના રાજાઓનો બળાત્કારથી પરાજય કરીને, યશવડે દેવીપ્યમાન એવી રુકિમણીને ભાર્યાતરીકે આણી હતી; જેનેવિષે મહાત્મા પ્રદુમ્ન ઉત્પન્ન થયા છે; ૨૪ જે શ્રીકૃષ્ણે અપાટાબ ઘાંધારોનો નાશ કરીને તથા નન્નજિતના સર્વ પુત્રોને બળથી જિતીને, તેઓએ અંધનમાં નાખેલા રુદન કરતા દેવવંદ્ય સુદર્શન રાજાને મુક્ત કર્યો હતો, ૨૫ એ શ્રીકૃષ્ણે છાતીના પ્રહારમાત્રથી પાંડવ રાજાને મારી નાખ્યો હતો તથા સંઘામમાં કલિંગના રાજાઓનો સંહાર વાળ્યો હતો અને એમણે બાળી મૂકેલી કારીનગરી ઘણું વર્ષો સુધી અનાથ રહી હતી. ૨૬ આ શ્રીકૃષ્ણ બીજાઓથી ન જિતાય તેવા ભીલરાજ એકલવ્યની સાથે સર્વદા યુદ્ધની ઇચ્છા રાખતા હતા. તે એકલવ્ય કૃષ્ણથી હણાઈને, જેમ જાલ દેવ્ય પોતેજ વેગવડે પર્વતપર કરેલા પ્રહારથી હણાઈને પડ્યો હતો, તેમ પ્રાણુવિનાનો થઈને પડ્યો હતો; ૨૭ તેમજ ઉગ્રસેનનો મહાદુષ્ટ પુત્ર કંસ, યાદવો તથા અંધકોની વચ્ચે સભામાં બેઠો હતો, તેને બળરામ સાથે જઈને શ્રીકૃષ્ણે મારી નાખ્યો હતો અને ઉગ્રસેનને રાજ્ય આપ્યું હતું. ૨૮ આ શ્રીકૃષ્ણે, માયાના બળવડે ભયરહિત તથા આકાશચારી સૌભવિમાનમાં બેસીને કરનારા શાલ્વરાજાની સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું અને પોતાના ઉપર આવતી

શક્તિને સૌભના દરવાજામાંજ દડાની પેઠે બે હાથથી પકડી લીધી હતી. એ કૃષ્ણની સામે કયો મનુષ્ય ટકી શકે?'' બીજાને અગમ્ય અને અત્યંત અભેદ એવું પ્રાગ્જ્યોતિષ નામનું એક અસુરોનું નગર હતું, તેમાં પૃથ્વીનો પુત્ર મહાબળવાન નરકાસુર રહેતો હતો. તે અદિતિનાં બે મણિમય કુંડળો હરી લાગ્યો હતા.'' જેઓને મૃત્યુનો ભય નથી એવા ઇંદ્રસહિત દેવોએ તેની સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું; પણ યુદ્ધમાં તેને જિતી શક્યા ન હતા. પછી દેવોએ શ્રીકૃષ્ણનું તેવું પરાક્રમ, બળ તથા અનિર્વાર્ય અસ્ત્ર જોઈને અને તેમની પ્રકૃતિ જાણીને ચાર નરકાસુરના વધને માટે કૃષ્ણની યોજના કરી, એટલે કાર્યની સિદ્ધિ કરવામાં સમર્થ શ્રીકૃષ્ણે તે કામ સ્વીકાર્યું.''^{૬૧, ૬૨} પછી વીર એવા શ્રીકૃષ્ણે નિર્મોચન નામના નગરમાં છ હજાર રાક્ષસો મારીને તીક્ષ્ણ ધારવાળા લોઢાના પાશોને અપાટબંધ કાપી નાખ્યા અને મુરદેહ્યને તથા આધરક્ષને મારીને નિર્મોચન નગર ઉપર ચઢાઈ કરી.''^{૬૩} ત્યાંજ અતિ બળવાન વિષ્ણુને, મહાબળવાન નરકાસુરની સાથે યુદ્ધ થયું અને તેમાં પવને ઉપાડી નાખેલું કરેણનું ઝાડ જેમ પડે, તેમ શ્રીકૃષ્ણે મારેલો નરકાસુર પ્રાણવિનાનો થઈને પડ્યો હતો.''^{૬૪} એ પ્રમાણે પૃથ્વીના પુત્ર નરકાસુરને તથા મુરદેહ્યને મારી, લક્ષ્મી તથા કીર્તિથી વીંટાયલા વિદ્વાન અને અનુપમ પ્રભાવવાળા શ્રીકૃષ્ણ તે રત્નજડિત બે કુંડળો લઈને પાછા આવ્યા.''^{૬૫} તે વખતે શ્રીકૃષ્ણે યુદ્ધમાં જે ભયંકર કર્મ કર્યું હતું, તે જોઈને દેવોએ એમને વરો આપ્યાં કે, તમને યુદ્ધ કરતાં થાક લાગશે નહિ, આકાશમાં તથા જળમાં તમારી ગતિ અટકશે નહિ.''^{૬૬} અને તમારા શરીરમાં શસ્ત્રો સંચાર કરશે નહિ. આવાં વરો મળવાથી શ્રીકૃષ્ણ કૃતાર્થ થયા છે. આ પ્રકારના મહાબળવાળા તથા પ્રમાણાતીત શ્રીકૃષ્ણમાં સર્વદા ગુણસંપત્તિ રહેલી છે.''^{૬૭} એ અસહ્ય તથા અનંત પરાક્રમવાળા વિષ્ણુરૂપ શ્રીકૃષ્ણને દુર્યોધન જિતવાની આશા રાખે છે તથા તે

હરાત્મા નિત્ય એમને બાંધવાનો યત્ન કરે છે, પરંતુ આ કૃષ્ણ અમારા તરફ જોઈને તે સહન કર્યા કરે છે.''^{૬૮} દુર્યોધન હડપૂર્વક મારી અને કૃષ્ણની વચ્ચે કલહ થવાની ઇચ્છા રાખે છે તથા પાંડવોનું શ્રીકૃષ્ણમાં પોતાપણું દૂર કરી શકાય એવું માને છે; પરંતુ એ સઘળું તે કુરુક્ષેત્રમાં યુદ્ધ વખતે જાણશે.''^{૬૯}

રાજ્યની ઇચ્છા વાળો હું સંગ્રામમાં શાંતનુના પુત્ર ભીષ્મ રાજાને, દ્રોણગુરુને, અર્જુનના માને તથા અદિતીય ચોદા કૃપાચાર્યને નમસ્કાર કરીને, પછી યુદ્ધનો આરંભ કરીશ.''^{૭૦} જે પાપ બુદ્ધિવાળો પુરુષ પાંડવાની સાથે યુદ્ધ કરશે, તેનું મરણ ધર્મપ્રમાણે પ્રાપ્ત થયું છે, એમ હું માનું છું. જે કર કૌરવોએ ખોટો ખેલ ખેલીને પાંડવોને હરાવ્યા, જેઓને લીધે રાજપુત્ર પાંડવોએ બાર વર્ષ જેટલા લાંબા કાળપર્યંત કષ્ટકારક વનવાસ વેડ્યો તથા એક વર્ષ શુભવાસ ભોગવ્યો, તે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો પાંડવોના જીવતાં રાજ્યાસન ઉપર બેસીને આનંદ ભોગવે એ કેમ સંભવે વાડ?''^{૭૧, ૭૨} મહેંદ્ર પ્રભૃતિ દેવોની સહાયથી તેઓ જે અમને યુદ્ધ કરતાં હરાવશે, તો ધર્માચરણ કરતાં અધર્માચરણ શ્રેષ્ઠ ગણાશે અને ખરેખર સત્કર્મ જેવું કંઈજ નથી એમ થશે.''^{૭૩} દુર્યોધન, જે પુરુષને કર્મથી બંધાયેલો ન માનતો હોય અને અમને બળાડીન માનતો હોય તો ભલે તે તેનો વિજય માને; પરંતુ હું તો માત્ર વાસુદેવને સાથે રાખીને. અનુયાયીઓની સાથે દુર્યોધનને મારવાની આશા રાખું છું.''^{૭૪} હે નરેન્દ્ર ! જે દરેલું કર્મ નિષ્ફળ થતું ન હોય અને સત્કર્મ જે નકામું જતું ન હોય. તો રાજ્ય પાછું નથી આપતો એ તેનાં હમણાંનાં અને રાજ્યમાંથી કાઢી મૂક્યા હતા એ પૂર્વનાં કર્મ તરફ દષ્ટિ કરતાં દુર્યોધનનો પરાજયજ થવો ઠીક છે.''^{૭૫}

હે કૌરવો ! હું તમને પ્રત્યક્ષ કહું છું કે, ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો યુદ્ધ કરતાં નાશ પામશે. જે તેઓ યુદ્ધ કરશે નહિ તો બચી જશે, પણ યુદ્ધમાં તો એક પણ બાકી રહેશે નહિ.''^{૭૬} હું કર્ણસહિત ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને મારીને કૌરવોનું આખું

રાજ્ય જિતી લઈશ ! માટે તમારે જે કાર્ય કર-
વું હોય તે કરી લ્યો અને તમારી વહાલી સ્ત્રીઓ-
ને તથા બીજા વૈભવોને ભોગવી લ્યો. ૯૭ અમા-
રી પાસે વૃદ્ધ, વિક્લાન, શીલસંપન્ન, કુલીન,
વર્ધના કળને જાણનારા, જ્યોતિષમાં પ્રવીણ,
નક્ષત્રયોગનાં નિશ્ચિત કળને જાણનારા, સારા
નખળા ભાગ્યના રહસ્યને જાણનારા, દિવ્ય પ્રશ્નો-
નો ઉત્તર આપનારા, શુભાશુભ કળ કહેવાને માટે
શૈવતંત્રમાં પ્રસિદ્ધ સર્વતોભદ્ર વગેરે ચક્રોના વિ-
ચાર કરનારા અને મુહૂર્તો જાણનારા બ્રાહ્મણો
છે. તેઓ કહે છે કે, કુરુસંજયોનો મોટો ક્ષય
થવાનો છે અને પાંડવોનો વિજય થવાનો છે ૯૮, ૯૯
શત્રુઓને શિક્ષા કરવા તૈયાર થયેલા અમારા
અન્નતશત્રુ યુધિષ્ઠિર પણ એમજ માને છે અને
દિવ્ય દષ્ટિવડે ભૂત, ભવિષ્ય વગેરેને જોનારા યાદ-
વસિંહ કૃષ્ણ પણ અમારા જયને માટે સંશય
જેતા નથી. ૧૦૦ હું પોતે પણ સાવધાન બુદ્ધિથી
ભાવિનું તેવુંજ સ્વરૂપ જોઉં છું. મારી યોગના
પ્રભાવવાળી દષ્ટિ નિર્વિકાર છે અને તેમાં 'યુદ્ધ ક-
રનારા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો મરવાના' એવુંજ દેખાય
છે. ૧૦૧ માફે ગાંડીવ ધનુષ હાથ અડકાડ્યા વિ-
નાજ ફરક્યા કરે છે. મારા ધનુષની દોરી એ વ્યા-
પિનાજ ક'ખ્યા કરે છે અને મારાં બાણો ભાથાના
મુખમાંથી નીકળીને વારંવાર બહાર જવાનું સૂ-
ચન કરે છે. ૧૦૨ સર્પ જેમ પોતાની જૂની કાં-
ચળી કાઢી નાખી બહાર નીકળે છે, તેમ મારી
તેજદાર તરવાર મ્યાનમાંથી બહાર નીકળી પડે
છે અને ધ્વજમાંથી ભયંકર વાણી થાય છે કે,
'હું અર્જુન ! તારો રથ ક્યારે જોડાશે?' ૧૦૩ રાત્રે
શિયાળનાં ટોળાંઓ શબ્દ કર્યા કરે છે, અંતરિ-
ક્ષમાંથી રાક્ષસો નીચે પડે છે અને મારા રથને
શ્વેત ઘોડાઓ જોડેલા જોડેને મૃગો, શિયાળો,
મયૂરો, કાગડાઓ, ગીધો, બગલાઓ, રીંછો
અને સોનેરી પીછાંવાળાં પક્ષીઓ પાછળ ઉડવા
માંડે છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે, હું એકલો-
જ બાણની વૃષ્ટિ કરીને રાજાઓને તથા સર્વ
યોદ્ધાઓને યમલોકમાં પહોંચાડીશ. ૧૦૪, ૧૦૫
શ્રીભક્તુમાં જંગલ બાળવામાટે જેમ અગ્નિ

વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ હું પણ શત્રુઓનો વધ ક-
રવાના નિશ્ચયથી જૂદા જૂદા અસ્ત્રવિધાના મા-
ર્ગો ગ્રહણ કરીને વેગવાળાં સ્થૂણાકર્ણ, મહાસ્ત્ર,
પાશુપત, બ્રહ્માસ્ત્ર અને ઇંદ્રે મને જે અસ્ત્ર આપ્યું
છે તે-એમ સર્વ અસ્ત્રો છોડીને આ લોકની પ્ર-
ભમાંથી એકને પણ બાકી રાખીશ નહિ અને
ત્યારેજ હું શાંત થઈશ એવો મારો મુખ્ય દંઢ
અભિપ્રાય છે. હે સંજય ! એ તું તેઓને કહે-
જે. ૧૦૬, ૧૦૭ હે સૂત ! યુદ્ધમાં ઇંદ્ર વગેરે એકઠા
મળેલા દેવો આવે, તો તેઓને પણ જિતી લે
તેવા પાંડવોની સાથે દુર્યોધન હઠથી યુદ્ધ કરવા
ઇચ્છે છે, એ એના મોહને તો જુઓ! ૧૦૮ છેવટે,
શાંતનુના પુત્ર, વૃદ્ધ ભીષ્મ, કૃપાચાર્ય, દ્રોણગુરુ,
અશ્વત્થામા અને બુદ્ધિમાન વિદુર, એ સર્વે
જે કહે છે, તેજ થાઓ અને સર્વ કૌરવો આ-
યુષ્માન રહો. ૧૦૯

ઇતિ શ્રીમહાભારત ઉદ્યોગો યાનસંધિ પર્વમાં
“અર્જુનવાક્યનિવેદન” યા વિષયનો
અધ્યાય ૪૮ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪૯ માં ભીષ્મ તથા દ્રોણનાં વાક્યો

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

સમવેતેષુ સર્વેષુ તેષુ રાજસુ ભારત ॥

દુર્યોધનમિદં વાક્યં ભીષ્મઃ શાંતનવોઽબ્રવીત્ ॥

વૈશંપાયને કહ્યું:-હે ભરતવંશી જન-
મેજય ! તે સર્વે રાજાઓ એકઠા મળ્યા હતા,
તેમાં શાંતનુના પુત્ર ભીષ્મ, દુર્યોધનને આ પ્ર-
માણે વચન કહેવા લાગ્યા. ૧ પૂર્વે જૃહસ્પતિ અને
શુકાચાર્ય બ્રહ્માની પાસે ગયા હતા, તે સમયે
ઇંદ્રસહિત વાયુઓ, અગ્નિની સાથે વસુઓ,
આદિત્યો, સાધ્યો, સ્વર્ગના સપ્તર્ષિઓ, વિશ્વા-
વસુ ગંધર્વ તથા સુંદર અપ્સરાના ગણો-એ
સર્વે લોકવૃદ્ધ પિતામહ બ્રહ્માની પાસે આવ્યા
અને તે સ્વર્ગવાસીઓ વિશ્વપતિ બ્રહ્માને
પ્રણામ કરીને તેમની આસપાસ વીંટાઈને
બેઠા. ૨-૪ તે વખતે તેઓના મનને તથા તેજને
પોતાના તેજવડે આકર્ષણ કરતા પુરાતન

દેવ નર તથા નારાયણ ઋષિ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા.^૧ તે જોઈને બૃહસ્પતિએ પ્રદાને પૂછ્યું કે, ‘તમારી ઉપાસના ન કરનારા આ બે કોણ છે? હે પિતામહ! તે અમને કહો.’^૨

પ્રદા બોલ્યા:—આ બે તપસ્વીઓ, જેઓ પૃથ્વીને તથા સ્વર્ગલોકને પ્રકાશિત કરે છે, તે જસ્વી છે, કાંતિયુક્ત છે અને વિશ્વમાં વ્યાપીને તેનાથી પર છે, તે આ મહાબળસંપન્ન નર તથા નારાયણ છે. એ બન્ને જીવલોકમાંથી પ્રદાલોકને પ્રાપ્ત થયા છે. તેઓ પાતાની તપશ્ચર્યાવડે મહા તેજસ્વી, મહાબળવાન તથા પરાક્રમી છે.^૩ એ બન્નેએ પાતાનાં કર્મવડે લોકને ખરેખર આનંદ આપ્યો છે. હે પ્રદાન! દેવ તથા ગંધર્વોએ પૂજન કરેલા, મહાબુદ્ધિસંપન્ન તથા શત્રુતાપન તેઓ, અસુરોના વિનાશને માટે બે રૂપે થયા છે.^૪

વેશંપાયને કહ્યું:—તે સાંભળીને બૃહસ્પતિ વગેરે સર્વ દેવગણોને સાથે લઈને ઇંદ્ર, જ્યાં નરનારાયણ તપ કરતા હતા ત્યાં ગયો.^૫ તે સમયે દેવાસુર-યુદ્ધમાં દેવાને ભય ઉત્પન્ન થયો હતો, તેથી ઇંદ્રે મહાત્મા નરનારાયણ પાસે વર માગ્યો;^૬ ત્યારે હે ભરતશ્રેષ્ઠ! તે બન્નેએ કહ્યું કે:—‘ભલે માગ! પછી ઇંદ્રે તે બન્નેને કહ્યું કે, ‘મને સહાય કરો!’^૭ ત્યારે નર તથા નારાયણે ઇંદ્રને કહ્યું કે, ‘તું જે ઇચ્છે છે, તે અમે કરીશું! પછી તે બન્નેની સાથે રહીને ઇંદ્રે દૈત્ય તથા દાનવોના પરાજય કર્યો.^૮ તેમાંના શત્રુને તાપ આપનારા નરે (અર્જુને) સંગ્રામમાં ઇંદ્રના પૌલોમ તથા કાળખંજ નામના સેકડો અને હજારો શત્રુઓને મારી નાખ્યા હતા.^૯ એ અર્જુનરૂપધારી નરે, યુદ્ધમાં ભમતા રથમાં બેસીને ગળી જવા તૈયાર થયેલા જંભનું માથું ભાલાથી કાપી નાખ્યું હતું.^{૧૦} એ અર્જુને સસુદ્રની સામે પાર રહેલા સાઠહજાર નિવાતકવયોને યુદ્ધમાં જિતી હિરણ્યપુરનો નાશ કર્યો હતો.^{૧૧} શત્રુનગરને જિતનારા એ મહાબાહુ અર્જુને ઇંદ્રસહિત દેવોના પરાજય કરીને અમિને ખાંડવનથી તૃપ્ત કર્યો હતો;^{૧૨} તેમજ નારાયણે (શ્રીકૃ-

ષ્ણે) પણ અહીં પુષ્કળ શત્રુઓનો નાશ કર્યો હતો. એ પ્રમાણે તે બન્ને દેવો અહીં મહાપરાક્રમી કૃષ્ણ તથા અર્જુનરૂપે આવ્યા છે, એમ જાણો.^{૧૩} મહારથી વીર એવા કૃષ્ણ તથા અર્જુન એ બન્ને એકઠા મળ્યા છે. તેઓ નર તથા નારાયણ નામના પુરાતન દેવો છે, એમ અમે સાંભળ્યું છે.^{૧૪} આ મનુષ્યલોકમાં ઇંદ્રસહિત દેવો તથા દૈત્યોથી પણ એ બન્ને જિતાય તેવા નથી. શ્રીકૃષ્ણ નારાયણ છે અને અર્જુન નર છે. એ નારાયણ તથા નર એકજ સત્ત્વ છે, છતાં યોગના પ્રભાવથી બે રૂપે થયેલા છે.^{૧૫} એ બન્ને કર્મવડે અક્ષય તથા ધ્રુવ એવા લોકોમાં વ્યાપીને રહેલા છે અને યુદ્ધનો સમય આવતાં તે તે ઠેકાણે વારંવાર ઉત્પન્ન થાય છે;^{૧૬} માટે યુદ્ધજ તંત્રોનું કર્તવ્ય છે, એમ નારદે મને કહ્યું છે અને તે વેદવેત્તાએ આ સઘળું યાદવમંડળને પણ કહ્યું છે.^{૧૭} હે દુર્યોધન! તું જ્યારે હાથમાં શંખ,ચક્ર તથા ગદાધારી શ્રીકૃષ્ણને તથા ચોત્કથી અર્જુને ગ્રહણ કરતા ભયંકર ધનુષવાળા અર્જુનને જોઈશ અને તે સનાતન મહાત્મા કૃષ્ણ તથા અર્જુનને એકજ રથમાં બેઠેલા જોઈશ, ત્યારે હે તાત! તું મારાં વચનને યાદ કરીશ.^{૧૮, ૧૯} તું જો મારે કહેલું સાંભળીશ નહિ તો કૌરવોનો વિનાશ પાસેજ આવી લાગ્યો છે, એમ સમજ. હે તાત! તારી બુદ્ધિ ધર્મથી તથા અર્થથી ભ્રષ્ટ થઈ છે.^{૨૦} તું જો મારાં વચનને સ્વીકારીશ નહિ તો તારે ઘણાંઓને મરણ પામેલા સાંભળવા પડશે; કારણકે સર્વ કૌરવો તારાજ મતને અનુસરે છે.^{૨૧} અને તું ત્રણનાજ મતને માન્ય ગણે છે. હે ભરતશ્રેષ્ઠ! તેમાંનો એક પરશુરામે જેને શાપ આપેલો છે તે હલકી ભૂતિનો સૂતપુત્ર કર્ણ, બીજો સુબલનો પુત્ર શકુનિ અને ત્રીજો સુદ્ર બુદ્ધિવાળો તથા પાપી તારો ભાઈ દુઃશાસન છે.^{૨૨, ૨૩}

કર્ણ બોલ્યો:—‘હે પિતામહ! આપે મને જે કહ્યું, તે આપના જેવા વૃદ્ધ બોલવું યોગ્ય નથી. હું ક્ષત્રિયના ધર્મમાં રહેલો છું અને સ્વ-

ધર્મથી બ્રહ્મ થયો નથી.^{૨૯} મારામાં એવું કયું દુરાચરણ છે, કે જેથી તમે મારી નિંદા કરો છો? ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો પણ કોઈ દિવસ માફ કંઈ પાપ બાળતા નથી.^{૩૦} હું નિત્ય દુર્યોધનનું પણ કંઈ ભુંડું કરતો નથી. ખરેખર, હું રણભૂમિપર ઉભા રહેલા સર્વ પાંડવોનો નાશ કરીશ.^{૩૧} પહેલાં વિરુદ્ધ પડેલાઓની સાથે અહ્યા માણસોથી પુનઃ સલાહ કેમ કરી શકાય? મારે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાનું સંપૂર્ણ પ્રિય કરવું જોઈએ, તેમજ દુર્યોધનનું પણ પ્રિય કરવું જોઈએ, કારણકે હમણાં તે રાજ્યગાદીપર છે.”^{૩૨, ૩૩}

વૈશંપાયને કહ્યું:—“હિ મહારાજ! કર્ણનું ભાષણ સાંભળીને શાંતનુપુત્ર ભીષ્મ, ધૃતરાષ્ટ્રને સંબોધીને પુનઃ આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા.^{૩૪} ‘હિ ધૃતરાષ્ટ્ર! આ કર્ણ રોજ રોજ બક્યા કરે છે કે, ‘હું પાંડવોને મારીશ’ પણ એ મહાત્મા પાંડવોના પૂરા એક અંશ જેટલો પણ નથી.”^{૩૫} તમારા દુરાત્મા પુત્રોપર જે આ અનર્થ આવી પડવાનો છે, તે આ દુર્બુદ્ધિવાળા સૂતપુત્ર કર્ણનું જ કર્મ છે, એમ તમે જાણો.”^{૩૬} તમારા મંદ બુદ્ધિવાળા પુત્ર દુર્યોધને, આ કર્ણનો આશ્રય કરીને જ, શત્રુઓનું મર્દન કરનારા તથા દેવતાના પુત્ર તે વીર પાંડવોનું અપમાન કર્યું છે,^{૩૭} પરંતુ પૂર્વે તે સર્વ પાંડવોમાંથી એક એક જાણે જેવાં મહાદુષ્કર કાર્યો કર્યાં છે, તેવું આણે પૂર્વે મહાદુષ્કર એકાદ કામ પણ કર્યું છે કે? ^{૩૮} વિરાટ નગરમાં અર્જુને પરાક્રમ કરીને આના પ્રિય ભાઈને મારી નાખ્યો, ત્યારે એણે શું કર્યું હતું? જ્યારે અર્જુન, સર્વ એકઠા મળેલા કૌરવોની ઉપર ચઢી આવ્યો હતો અને સર્વનો પરાજય કરીને વચ્ચે છીનવી લીધાં હતાં, ત્યારે આ કર્ણ પરદેશ ગયો હતો કે? ^{૩૯, ૪૦} જ્યારે ઘોષયાત્રામાં ગંધર્વો તમારા પુત્ર દુર્યોધનને હરી જતા હતા, ત્યારે આ સૂતપુત્ર કયાં ગયો હતો, કે જે હમણાં આખલાની પેઠે ગર્જના કરે છે? ^{૪૦} તે વખતે ત્યાં પણ ભીમસેને, મહાત્મા અર્જુને, નકુળે તથા સહદેવે મળીને તે ગંધર્વોનો પરાજય કર્યો હતો; ^{૪૧} હિ ભરતશ્રેષ્ઠ! સર્વદા ધર્માર્થનો લોપ

કરનારા તથા બક્યા કરનારા આ કર્ણનાં એવાં પુષ્કળ વચનો મિથ્યા છે, એમ તમે જાણો. દેવ તમારું ભલું કરે!”^{૪૨}

ભીષ્મનું ભાષણ સાંભળીને મોટા મનવાળા દ્રોણાચાર્ય, રાજાઓની વચ્ચે ભીષ્મનાં વચનને માન આપતા ધૃતરાષ્ટ્રને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:—^{૪૩} “હિ રાજા! ભરતશ્રેષ્ઠ ભીષ્મે જે કહ્યું, તે તમે કરો. તમારે યથેષ્ઠ ધનનો લોભ કરનારાઓના કહેવાપ્રમાણે કરવું યોગ્ય નથી.”^{૪૪} યુદ્ધની પહેલાંજ પાંડવોની સાથે સલાહ કરવી એ હું ઉત્તમ માનું છું. અર્જુને જે વચન કહ્યાં તે સંજયે આપણી આગળ નિવેદન કર્યાં છે અને હું પણ તે સર્વ જાણું છું કે, અર્જુન બોલ્યા પ્રમાણેજ કરશે; કારણકે ત્રણ લોકમાં અર્જુનના જેવો બીજો ધનુર્ધારી નથી.”^{૪૫, ૪૬}

આવાં દ્રોણ તથા ભીષ્મનાં અર્થયુક્ત વચનનો અનાદર કરીને ધૃતરાષ્ટ્ર પાછો સંજયને પાંડવોનીજ હક્રીકૃત પૂછવા લાગ્યો.^{૪૭} જ્યારે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા ભીષ્મ તથા દ્રોણની સાથે સારી રીતે બોલ્યો પણ નહિ, તે વખતેજ સર્વ દૌરવો જીવિતના સંબંધમાં નિરાશ થઈ ગયા.^{૪૮}

ઈતિ શ્રીમહાઉદ્યોગો યાનસંધિ પર્વમાં
.. ભીમકોણવાક્ય .. એ વિપયનો
અધ્યાય ૪૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૫૦ મો

પાંડવોના પક્ષનું સંજયનું ભાષણ

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

કિમસૌ પાંડવો રાજા ધર્મપુત્રોઽમ્યભાષત ॥

શ્રુત્વેહં बहुलाः सेनाः प्रीत्यर्थं नः समागताः॥

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું:—“હિ સંજય! અહીં અમારી પ્રીતિને માટે ઘણી સેનાઓ આવી છે, એ સાંભળીને ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર રાજા શું બોલ્યા? હિ સૂત! યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી યુધિષ્ઠિર શી શી તૈયારી કરી રહ્યા છે? અને તેના ભાઈઓના પુત્રોમાંથી કોણ કોણ આજ્ઞા ઉઠાવવાની ઇચ્છાથી તેના મુખ સામે જુએ છે? તેમજ મૂર્ખોએ

છળ કરીને કોપાવેલા તે ધર્મજ્ઞ તથા ધર્મચારી ધર્મરાજને ‘યુદ્ધથી શાંત થાઓ’ એમ કહીને કયા કયા યુદ્ધ કરવાથી રોકે છે?”^૩

સંજય બોલ્યો:—“તમારે કદ્યાણ થાઓ. પાંડવોની સાથે પાંચાલો આજ્ઞા ઉઠાવવામાટે યુધિષ્ઠિર રાજના મુખ તરફ જોઈ રહે છે; અને તે સર્વને આજ્ઞા કરે છે. પાંડવોના તથા પાંચાલોના જૂદા જૂદા ઉભા રહેલા સ્થસમુદાયો કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિર આવતાં તેને અભિનંદન આપે છે.^૪ પાંચાલો પ્રહીમ તેજવાળા તથા ઉદય પામતા કાંતિના ઢગ જેવા કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરને, આકાશ જેમ ઉદય પામતા સૂર્યને અભિનંદન આપે તેમ, અભિનંદન આપે છે.^૫ ગોવાળીઆઓ તથા બકરાં ચારનારાઓથી આરંભીને સર્વ લોકો યુધિષ્ઠિરને માન આપે છે અને પાંચાલો, કેકયો તથા મત્સ્યો પણ પાંડુપુત્રનું સન્માન કરે છે.^૬ વળી ગ્રાહ્યગીઓ, રાજપુત્રીઓ તથા વૈશ્યકન્યાઓ યુદ્ધને માટે સજ્જ થયેલા અર્જુનને જોવા માટે રમતી રમતી પાંચાલી પહોંચે છે.”^૭

ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછ્યું:—“હે સંજય! પાંડવો કેની સહાયતાથી અમારી સામે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા છે? તેઓને ધૃષ્ટદ્યુમ્નના મૈત્ર્યની સહાય છે, કે સામકેના મૈત્ર્યની? તે મને કહે.”^૮

વૈશંપાયને કહ્યું:—સંજયને એ પ્રમાણે પૂછ્યું, એટલે સભામાં બેઠેલા કૌરવોના સમાજની વચ્ચે સંજય વારંવાર અત્યંત લાંબા નિસાસા નાખીને વિચારમાં પડ્યો હોય તેવો થઈ ગયો.^૯ અને ત્યાં કારણવિના દેવયોગેજ સંજયને મૂર્છા આવી ગઈ. તે જોઈને નિદુર રાજસભામાં બોલ્યા:—“હે મહારાજ! આ સંજય મૂર્છિત થઈને પૃથ્વી ઉપર પડ્યો છે; એ કંઈ બોલતો નથી, એની બુદ્ધિ ક્ષીણ થઈ ગઈ છે તથા એનું ચેતન મંદ પડી ગયું છે.”^{૧૦, ૧૧}

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા:—“સંજયે મહારથી કુંતીપુત્રને જોયા છે. તે પુરુષવ્યાધ્રોથી એનું મન અત્યંત ઉદ્વેગ પામ્યું હશે એમ ખાત્રી થાય છે.”^{૧૨}

વૈશંપાયને કહ્યું:—હે મહારાજ! એટલામાં સંજયને ભાન આવ્યું અને તે સ્વસ્થ થઈને

કૌરવોની સભામાં ધૃતરાષ્ટ્રને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.^{૧૪}

સંજય બોલ્યો:—“હે રાજેન્દ્ર! મેં મહારથી કુંતીપુત્રને જોયા. તેઓ વિરાટરાજને ઘેર પરાધીન રહેવાથી સૂકાઈ ગયા છે.^{૧૫} હવે હે મહારાજ! પાંડવો જેઓની સહાયતાથી યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા છે, તેઓનાં નામો સાંભળો.^{૧૬} તેઓ વીર ધૃષ્ટદ્યુમ્નની સહાયતાથી તમારી સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા છે. વળી જે કૌંધથી, ભયથી, લોભથી, ધનને માટે અથવા વાદમાં સામાને હરાવવામાટે કદી પણ સત્યનો ત્યાગ કરતા નથી તથા ધર્મધારીમાં શ્રેષ્ઠ જે ધર્માત્મા ધર્મના સંબંધમાં પ્રમાણરૂપ ગણાય છે, તે અબ્બતશત્રુ યુધિષ્ઠિરની સહાયતાથી પાંડવો તમારી સાથે યુદ્ધ કરવા સજ્જ થયા છે.^{૧૭, ૧૮} આ પૃથ્વીમાં જેના સમાન કેઈ બાહુબળવાળો નથી, જે ધનુર્ધારીએ સર્વ રાજ્યોને વશ કરી દીધા છે તથા જેણે કાશી, અંગ, મગધ અને કલિંગના રાજ્યોને યુદ્ધમાં જિત્યા છે, તે ભીમસેનના બગથી પાંડવો તમારી સામે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા છે. તે ભીમસેનના બળવડે ચાર પાંડવો લાક્ષાગ્રહમાંથી અદ્યપ્યત્ને પૃથ્વીપર નીકળ્યા હતા અને હિરિંગ રાક્ષસથી પાંડવોને બચાવવામાં પણ કુંતીપુત્ર ભીમસેન તેઓનો આશ્રયરૂપ થઈ પડ્યો હતો.^{૧૯-૨૧} વળી જ્યારે સિંધુરાજ જયદ્રથ દ્રૌપદીને જોયી ગયો હતો, ત્યારે પણ કુંતીપુત્ર ભીમસેન, પાંડવોનો આધારમૂત થયો હતો.^{૨૨} વળી વારણાવત નગરમાં સર્વ પાંડવોને જેણે બળતા બચાવ્યા હતા, તે ભીમના બગથી તેઓ તમારી સામે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા છે.^{૨૩} જે ભીમસેને દ્રૌપદીનું પ્રિય કરવામાટે વિકટ તથા ભયકર ગંધમાદન પર્વતમાં પ્રવેશ કરીને કૌંધવશ નામના રાક્ષસોને માર્યા હતા^{૨૪} અને જેના બાહુમાં દશહજાર હાથીઓનું બળ ભર્યું છે, તે ભીમસેનની મદદથી પાંડવો તમારી સાથે બાથ ભીડવા તૈયાર થયા છે.”^{૨૫}

વળી પૂર્વે જે વીર, અગ્નિને તૃપ્ત કરવા માટે શ્રીકૃષ્ણને સાથે રાખી પરાક્રમ કરીને યુદ્ધ

કરતા ઇંદ્રને જિત્યો હતો; ^{૨૬} તેમજ જેણે સાક્ષાત ગિરિશ શૂલધારી દેવાધિદેવ ઉમાપતિ મહાદેવને યુદ્ધથી સંતુષ્ટ કર્યો હતા અને જે ધનુર્ધારીએ સર્વ લોકપાલોને વશ કર્યા હતા, તે અબ્જુનના બળથી પાંડવો તમારી સામે યુદ્ધ કરવા સજ્જ થયા છે. ^{૨૭, ૨૮}

જેણે મ્લેચ્છગણોથી ભરેલી પશ્ચિમ દિશાને વશ કરી હતી, તે અનેક પ્રકારનું યુદ્ધ કરનારો યોદ્ધો નકુળ ત્યાં રહેલો છે. ^{૨૯} હે કૌરવ્ય ! તે દેખાવડા ધનુર્ધારી વીર માદ્રીપુત્ર નકુળના બળથી પાંડવો યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા છે. ^{૩૦}

જેણે કાશી, અંગ, મગધ અને કલિંગના રાજ્યોને યુદ્ધવડે જિત્યા હતા, તે સહદેવની સહાયથી પાંડવો તમારી સામે યુદ્ધ કરવા ઉડ્યા છે. ^{૩૧} પૃથ્વીમાં તેના સમાન વીર્યવાળા અશ્વત્થામા, ધૃષ્ટકેતુ, રુદ્રમી અને ઋદુમ્ન-એ ચાર જણજ છે. હે રાજા ! માર્દ્રને આ નંદ આપનારા તેના નાના પુત્ર નંદવીર સહદેવની સાથે તમારું મહાવિનાશક યુદ્ધ થશે. ^{૩૨, ૩૩}

હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! પૂર્વજન્મમાં કાશી રાજાની કન્યા હોઇને, જેણે બીજા જન્મમાં ભીષ્મના વધની ઇચ્છાથી ઉચ્ચ તપ કર્યું હતું અને આ જન્મમાં દ્રુપદની કન્યા થઇને દેવયોગે પુનઃ પુરુષ થઇ છે, જે પુરુષવ્યાઘ્ર, સ્ત્રી તથા પુરુષના ગુણુદોષને બાણ છે અને યુદ્ધ કરવામાં હુમ્મદ જે પાંચાલરાજાના પુત્રે કલિંગ દેશપર ચઢાઈ કરી હતી, તે અસ્ત્રકુશળ શિખંડીની સાથે પાંડવો તમારી સામે તૈયાર થયા છે. ^{૩૪} જેનેયક્ષે ભીષ્મના નાશની ઇચ્છાથી પુરુષ કર્યો છે, તે મહાધનુર્ધારી ભયંકર શિખંડીની સાથે પાંડવો તમારી સામે તૈયાર થયા છે. ^{૩૭}

કેકય દેશના પાંચ મહાધનુર્ધારી રાજપુત્ર ભાઇઓ છે, જે શૂરાઓ બખ્સરો ધારણ કરીને સજ્જ છે, તેઓની સાથે પાંડવો તમારી સામે તૈયાર થયા છે. ^{૩૮} જે મોટા બાહુવાળો, ઝડપથી અસ્રો છોડનારો, ધૈર્યસંપન્ન અને સત્યપરાક્રમી છે, તે યાદવવીર સાત્યકિની સાથે તમારું યુદ્ધ કરવું પડશે. ^{૩૯} વળી જે ગુપ્તવાસના સમયમાં મહાત્મા પાંડવોના આશ્રય-

રૂપ હતા, તે વિરાટરાજાની સાથે રણમાં તમારા ભેટો થશે. ^{૪૦} જે મહાર્થી કાશિરાજ વારાણસીમાં રાજ્ય કરે છે, તે પાંડવોનો યોદ્ધો થયો છે, તેની સહાયથી તેઓ તમારી સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા છે. ^{૪૧} યુદ્ધમાં હુન્ય તથા મહાત્મા એવા દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો, કે જેઓ વયમાં બાળક છે છતાં સર્પના જેવા હુન્યપર્શ છે, તેઓની સાથે પાંડવો તમારી સામે તૈયાર થયા છે. ^{૪૨} વળી જે પરાક્રમમાં શ્રીકૃષ્ણના સમાન છે તથા ઇંદ્રિયોને દમન કરવામાં યુધિષ્ઠિરના જેવો છે, તે અભિમન્યુની સાથે પાંડવો તમારી સામે યુદ્ધ કરવા સજ્જ થયા છે. ^{૪૩} વળી શિશુપાલનો પુત્ર જે ધૃષ્ટકેતુ અતુલ પરાક્રમવાળો, મહાયશસ્ત્રી, યુદ્ધમાં કંઠિ ભરાતાં અસહ્ય થઈ પડનારો અને મહાર્થી છે, ^{૪૪} તે ચેદિદેશનો રાજા એક અક્ષૌહિણી સેનાથી વીંટાઈને પાંડવોના પક્ષમાં આવ્યો છે, જેની સાથે પાંડવો તમારી સામે સજ્જ થયા છે. ^{૪૫} જેમ દેવોને આધાર ઇંદ્ર છે, તેમ જે પાંડવોના આધાર છે, તે વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણના આશ્રયથી પાંડવો તમારી સામે સંગ્રામ કરવા તૈયાર થયા છે; ^{૪૬} તેમજ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! ચેદિરાજાનો ભાઈ શરભ, કરકર્યની સાથે પાંડવોના પક્ષમાં આવ્યો છે, તે બન્નેની સાથે પાંડવો તમારી સામે તૈયાર થયા છે. ^{૪૭} જરાસંધનો પુત્ર સહદેવ તથા જયત્સેન એ બન્ને વીરો, કે જેઓ યુદ્ધમાં અપ્રતિમ રથીઓ છે, તેઓ પણ પાંડવોને માટે લડવા તૈયાર થયા છે. ^{૪૮} વળી મહાતેજસ્વી દ્રુપદ, મોટી સેનાથી વીંટાઈને પાંડવોને માટે પ્રાણપાંજર કરવા તત્પર થઈ, યુદ્ધની ઇચ્છાથી તૈયાર થયા છે. ^{૪૯} આ અને બીજા પૂર્વ તથા ઉત્તરના પુષ્કળ રાજાઓ પાંડવોની પાસે આવ્યા છે અને ધર્મરાજાને સેંકડો રાજાઓને સાથે લઈને તમારી સામે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા છે. ^{૫૦}

ઘટિ શ્રીમહાન ઉદ્યોગન યાનસંધિ પર્વમાં.

“ સંજયવાક્ય ” એ વિષયનો અધ્યાય

૫૦ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૫૧ મો

ભીમથી ત્રાસ

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

सर्व एते महोत्साहा ये त्वया परिकीर्तिताः॥

एकतस्त्वेव ते सर्व समेता भीम एकतः॥१॥

ધૃતરાષ્ટ્ર ઓલ્યા:-“તે જે યોદ્ધાઓ કહ્યા, તે સર્વે મોટા ઉત્સાહવાળા છે; પણ તે એકઠા મળેલા સઘળાને એક તરફ મૂકીએ અને ભીમ એકલાને બીજી તરફ મૂકીએ તો તે સર્વની સમાન થાય !” હે તાત ! વાઘથી જેમ મહામૃગને ભય લાગે, તેમ મને કોંધી તથા અસહનશીલ ભીમનો મહાન ભય લાગે છે.^૧ હે તાત ! સિંહથી ભયભીત થયેલાં સામાન્ય પશુની પેઠે હું પણ ભીમમનથી ભયભીત થઈને લાંબા ઊના નિસાસા નાખતો રાતોની રાતો ઉઝાગરા કરું છું.^૨ ઈંદ્રના સમાન તેજવાળા મહાબાહુ ભીમના જેવો આપણી સેનામાં હું કોઈને પણ જોતો નથી, કે જે યુદ્ધમાં એની સામે ટક્કી શકે.^૩ કુંતીપુત્ર ભીમસેન અસહનશીલ દૃઢ પેર રાખનારો, મિથ્યા હાસ્ય ન કરતાં સાચું કરી દેખાડીનેજ શત્રુનું હાસ્ય કરનારો, ઉન્મત્ત, તીરછી નજરથી જોનારો, મોટા શબ્દવાળો, પ્રચંડ વેગવાળો, અતિ ઉત્સાહવાળો, લાંબા બાહુવાળો અને મહાબળવાન છે. તે યુદ્ધ કરીને મારા મૂર્ખ પુત્રોનો સંહાર વાળી નાખશે.^૪ હાથમાં ગદા ધારણ કરનારો કુરુશ્રેષ્ઠ ભીમસેન, મહા હડે ભરાયલા કૌરવોને યુદ્ધમાં દંડધારી કાળરૂપ થઈ પડશે.^૫ રે, હું મારા મનથી, ભીમની તે આઠ બુણાવાળી અને સુવર્ણથી મઢેલી લોઢાની ભયંકર ગદાને ઉગામેલા બ્રહ્મદંડના જેવી જોઉં છું.^૬ જેમ સિંહ, મૃગોનાં ટોળાંમાં બળવાન થઈને ફરે છે, તેમ ભીમ મારા સૈન્યમાં ફરશે.^૭ ભીમ સર્વદા કુર પરાક્રમવાળો, બાઉધરો, વેગવાળો અને બાળપણમાં પણ તે એકલોજ મારા સર્વ પુત્રોનો શત્રુ થઈ પડ્યો હતો.^૮ બાળવયમાં પણ મારા દુર્યોધનાદિ પુત્રો તેની સાથે લડતા, ત્યારે તે હાથીની પેઠે તેઓને રગડી નાખતો હતો, એ સ્મરણ

થતાં મારું હૃદય કંપી ઉઠે છે.^૯ મારા પુત્રો તેનાં પરાક્રમથી નિત્ય કલેશ પામતા હતાં. કૌરવ પાંડવોની વચ્ચે જે ભેદ પડ્યો, તેનું કારણ પણ તે ભયંકર પરાક્રમી ભીમજ છે.^{૧૦} સંગ્રામમાં ક્રોધવશ થયેલો ભીમ મનુષ્યો, હાથી અને ઘોડાનાં સૈન્યોને ગળી જતો હોય એમ હું તેને મારી બાળપણ દેખું છું.^{૧૧} અશ્વવિદ્યામાં દ્રોણ-ગુરુ અને અર્જુનના સમાન, વેગમાં વાયુના વેગસમાન અને ક્રોધમાં મહાદેવની બરાબરી કરનારા શૂરા તથા કોંધી ભીમને યુદ્ધમાં કાણુ મારી શકે તેવો છે, તે હે સંજય ! તુંજ મને કહે જોઈએ ? તે શત્રુમર્દન તથા મનસ્વી ભીમે બાળપણમાંજ મારા સર્વ પુત્રોને મારી નાખ્યા નહિ, એ હું મોટો લાલ માતું છું. જેણે પૂર્વે ભયંકર બળવાળા યક્ષોને તથા રાક્ષસોને મારી નાખ્યા હતા, તે ભીમના વેગને યુદ્ધમાં કયો મનુષ્ય સહન કરશે ? હે સંજય ! ભીમ બાળપણમાં પણ કદી મારા દાબમાં રહેતો ન હતો, ત્યારે હમણું તો મારા હુદ્દ પુત્રોએ દુઃખી કરેલો તે મારા દાબમાં રહેજ ક્યાંથી ? તે કુર, અત્યંત કોંધી, લાંબી જાય પણ નમે નહિ તેવો, આડી નજરથી જોનારો તથા એકઠી થયેલી બ્રહ્મદીવાળો ભીમસેન હવે શી રીતે શાંત થાય ?^{૧૨-૧૮} ભીમસેન શૂરો, અતુલ બળવાળો, ગૌરવર્ણવાળો, તાડના જેવો ઉંચો અને પ્રમાણમાં અર્જુન કરતાં પ્રાદેશ (અંગુડાના અગ્રથી તર્જની એટલે પહોંતી આંગળીના અગ્રસુધીની લંબાઈ) જેટલો અધિક છે.^{૧૯} કુંતીનો વચેટ પુત્ર બળવાન ભીમ, વેગથી ઘોડાઓને પાછળ પાડે તેવો છે, બળમાં હાથીઓને હડાવે તેવો છે, અસ્પષ્ટ ભાષણ કરનારો છે અને મધના જેવાં લાલ તથા પિંગટ નેત્રોવાળો છે.^{૨૦} એ પ્રમાણે મેં પૂર્વે વ્યાસના મુખથી ભીમની બાલ્યાવસ્થામાંજ તેનાં રૂપ, પરાક્રમ તથા અતિ દૃઢતાના સંબંધમાં યથાર્થ રીતે સાંભળ્યું છે.^{૨૧} તે ભયંકર તથા કુર પરાક્રમવાળો ભીમ, રણમાં ક્રોધ કરીને લોઢાના દંડથી રથોનો, હાથીઓનો, ઘોડાઓનો તથા પુરુષોનો સંહાર વા-

ળશે.^{૨૨} ભીમ કોધી, નિત્ય આવેશવાળો તથા પ્રહાર કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે. હે તાત ! પૂર્વે તે મારી ઇચ્છાવિરુદ્ધ કાર્યો કરતો હતો, તેથી મેં તેનું અપમાન કર્યું છે.^{૨૩} રે, સીધી, બીડી, સારાં પડખાંવાળી, સોનાથી મહેલી, સેંકડોનો સંહાર વાળનારી અને મહાશબ્દવાળી ભીમની લોખંડી ગદાને મારા પુત્રો શી રીતે સહન કરશે ?^{૨૪} હે તાત સંજય ! પારવિનાના, નૌકાવિનાના, અગાધ અને બાણરૂપી ક્રીડાથી વીંધી નાખનારા ભીમસેનરૂપી દુસ્તર સમુદ્રને મારા મૂર્ખ પુત્રો તરવાની ઇચ્છા રાખે છે.^{૨૫} હું બૂમો પાડું છું, પરંતુ પંડિતપણું માન રાખનારા મારા મૂર્ખ પુત્રો સાંભળતા નથી. ખરેખર, મધનો પુડો જોનારાઓ નીચેની ભયંકર ખીણના તરફ ધ્યાન આપતા નથી.^{૨૬} વિદ્યાતાએ પ્રેરેલા મહામૃગો જેમ સિંહની સામે લઢવા બળ, તેમ ખરેખર, વિદ્યાતાથીજ પ્રેરાયલા મારા પુત્રો નરરૂપધારી મૃત્યુની સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા છે.^{૨૭} હે તાત ! નીચે પડવાથી પૃથ્વી ક્ષીણને ડાંડી ઉતરી બળ એવી શંકાથી શીંકામાં રાખેલી, ચાર હાથ લાંબી, છ બુણવાળી, અપાર શક્તિવાળી અને દુઃસહ સ્પર્શવાળી ભીમે મારેલી ગદાને મારા પુત્રો કેમ સહન કરી શકશે ?^{૨૮} ગદાને ભમાવતા, હાથીનાં મસ્તકોને ભાંગતા, ગલોક્ષાં ચાટતા વારંવાર ક્રોધાશ્રુ ટપકાવતા, હાથીઓને ઉદ્દેશીને ફૂદી પડતા, ભયંકર ગર્જનાઓ કરતા, સામે દોડી આવતા, મદમત્ત હાથીઓની સામે ગાળ ઉઠતા અને રથમાર્ગોમાં પ્રવેશ કરીને ઉત્તમ યોદ્ધાઓ પર પ્રહાર કરતા, પ્રજ્વલિત અગ્નિના જેવા ભીમથી મારા પુત્રો કેવી રીતે મુક્ત થશે ? હાથમાં ગદા લઈને થનથનાટ કરતો અને મારી સેનાને નસાડી રસ્તો કરતો મહાબાહુ ભીમ પ્રલયકાળને પ્રત્યક્ષ કરાવશે.^{૨૯} મદ્દ ઝરતો હાથી જેમ પુષ્પવાળાં વૃક્ષોને ભાંગતો ભાંગતો વનમાં પ્રવેશ કરે, તેમ ભીમસેન યોદ્ધાઓનો સંહાર કરતો મારા પુત્રોની સેનામાં પ્રવેશ કરશે.^{૩૦} હે સંજય ! તે પુરુષવ્યાધ્ર ભીમ રથોને, પુરુષો, સારથિઓ, ઘોડાઓ તથા ધ્વજઓવિનાના કરતો

કરતો અને રથીઓને તથા પાળાઓને મારતો મારતો જળમય પ્રદેશમાં તથા તીર ઉપર ઉગેલાં જાતજાતનાં વૃક્ષોને ઉથલાવી પાડનારા ગંગાના વેગની પેઠે રણમાં મારા પુત્રોની સેનામાં ભંગાણ પાડશે;^{૩૧,૩૨} અને હે સંજય ! ભીમસેનના ભયથી પીડાયલા મારા પુત્રો, સેવકો તથા રાજાઓ જરૂર દિશાઓમાં નાસી જશે.^{૩૩}

પૂર્વે ભીમે અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરીને વાસુદેવની સહાયતાથી મહાવીર્યવાળા જરાસંધ રાજાને મારી નાખ્યો હતો,^{૩૪} કે જે મગધ દેશના બળવાન તથા બુદ્ધિશાળી રાજા જરસંધે આ આખી પૃથ્વીદેવી પોતાને તાબે કરીને તેને બહુ તાપ આપ્યો હતો. ભીમના પ્રતાપથી કૌરવો અને નીતિબળથી અધક તથા યાદવો તેને વશ થયા ન હતા તે કેવળ દેવજ ગણાય. તેવા જરાસંધને, બાહુશાળી વીર ભીમસેને, હથિયાર લીધાવિના, તેની સામે જઈને બળાટકારથી મારી નાખ્યો, એનાથી અધિક તે શું કહેવાય ?^{૩૫-૩૬} હે સંજય ! જેની સર્પ જેમ ઘણા કાળથી એકઠા થયેલા ઝરને ઓકી કાઢે છે, તેમ ભીમ ઘણા સમયથી એકઠા થયેલા પોતાના તેજને રણમાં મારા પુત્રો ઉપર છોડશે.^{૩૭} દેવરાજ મહેન્દ્ર જેમ વજ્રવટે દાનવોનો સંહાર કરે, તેમ ભીમસેન હાથમાં ગદા લઈને મારા પુત્રોનો સંહાર વાળશે.^{૩૮} રે ! તે અસહ્ય, અનિર્વાર્ય, તીવ્ર વેગ તથા પરાક્રમવાળો અને અતિશય લાલ નેત્રવાળો ભીમ ચઢી આવતો હોય તેમ હું તેને જોઉં છું.^{૩૯} ભીમસેન ગદારહિત, ધનુષરહિત, રથરહિત અને કવચરહિત થઈને માત્ર બે બાહુથી યુદ્ધ કરે, તોપણ તેની આગળ કયો પુરુષ ઉભો રહે તેવો છે ?^{૪૦} બુદ્ધિમાન ભીમસેનનાં પરાક્રમને જેમ હું બાણું છું, તેમજ ભીમ, દ્રોણ તથા આ વિપ્ર કૃપાચાર્ય પણ બાણું છે;^{૪૧} પરંતુ તે મહાપુરુષો આર્યપુરુષોનાં વ્રતને બાણું છે તેથી અને સંશ્રામનો અંત આણવાની ઇચ્છાથી મારા પુત્રોની સેનાના મોખરા પર ઉભા રહેશે.^{૪૨} મને પાંડવોનો જય દેખાય છે છતાં હું પુત્રોને રોકતો નથી,

એ ઉપરથી દેવ સર્વથી બળવાન છે, તેમાં પણ પુરુષનું દેવ વિશેષ બળવાન છે એમ હું માનું છું.^{૪૭} ભીષ્મ વગેરે મહાધનુર્ધારીઓ, પુરાતન સ્વર્ગમાર્ગને પ્રાપ્ત કરી લેવામાટે સંગ્રામમાં ક્ષાત્રયશનું રક્ષણ કરતાં પોતાના પ્રાણોનો ત્યાગ કરશે.^{૪૮} બાકી હે તાત ! જેવા મારા પુત્રો ભીષ્મના પૌત્રો થાય છે, તેવા પાંડવો પણ પૌત્રો થાય છે અને દ્રોણગુરુ તથા કૃપાચાર્યના તેઓ તથા મારા પુત્રો બન્નેય શિષ્યો થાય છે.^{૪૯} હે સંજય ! પરંતુ એ ત્રણે વૃદ્ધ પુરુષોને અમારા તરફથી જે કંઈ દાન, યજ્ઞ એ સંબંધી આશ્રય મળ્યો છે, તેનો બદલો તેઓ આર્ય હોવાથી વાળશે.^{૫૦} શસ્ત્ર ધારણ કરનારા અને ક્ષત્રિયના ધર્મનું રક્ષણ કરવાની ઈચ્છાવાળા ક્ષત્રિયનું યુદ્ધમાં મરણ થવું એને સત્પુરુષો અતિ ઉત્તમ કહે છે.^{૫૧} હું તો પાંડવોની સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયેલા સર્વનો શોક કરું છું. પૂર્વ વિદુરે જે ભય મોટે સદે કહ્યો હતો, તેજ ભય આ અત્યારે આવી પહોંચ્યો છે.^{૫૨} હે સંજય ! જ્ઞાન દુઃખનો નાશ કરે છે એ વાત હું માનતો નથી; કારણકે અતિ બળવાન દુઃખ જ્ઞાનનું પણ વિનાશક થાય છે.^{૫૩} જીવન્મુક્ત કપિઓ પણ લોકવ્યવહારમાં પડતાં સુખોથી સુખી થાય છે અને દુઃખથી દુઃખી થાય છે.^{૫૪} ત્યારે પુત્ર, સ્ત્રી, પૌત્ર, બંધુઓ વગેરે હજારો પ્રકારના મોહમાં પડેલા પુરુષને દુઃખ થાય તેમાં તો કહેવું જ શું?^{૫૫} આ મહાન સંશયકારક વાતમાં મારે હવે એનો શો ઉપાય કરવો? હું તો વિચાર કરતાં કૌરવોનો વિનાશજ આવી પહોંચેલો જોઉં છું.^{૫૬} કૌરવો પર આવી પડેલા આ મહાન કષ્ટનું કારણ દુતજ જણાય છે. ઐશ્વર્યની કામનાવાળા મૂર્ખે લોભથી એ પાપ કર્યું છે.^{૫૭} હું માનું છું કે, આ (સંહાર) પણ અત્યંત ગતિ કરનારા કાળનો એક પર્યાયધર્મજ છે, માટે હવે પૈડાંપર ચઢેલી વાટની પેઠે એ કાળચક્રમાંથી નાસી છૂટાય તેમ નથી.^{૫૮} હે સંજય ! હું શું કરું? કેમ કરું? કયાં જઈ? આ કાળના તાબામાં ગયેલા મૂર્ખ કૌરવો નાશ પામે છે.^{૫૯} હે તાત ! સો પુત્રો મરણ

પામશે ત્યારે હું અવશ થઈને ઝીંઝોની ખૂંચે સાંભળીશ. રે! મારું મોત પણ કેવી રીતે આવશે?^{૬૦} ઝીંઝમઝતુમાં જેમ પ્રદીપ્ત થયેલો અને વાયુથી પ્રેરાયેલો અગ્નિ ઘાસના સમૂહને બાળી મૂકે, તેમજ અર્જુનની સાથે ભીમસેન પણ હાથમાં ગદા લઈને મારા પુત્રોનો નાશ કરશે.^{૬૧} ઇતિ શ્રીમહાઽ ઉદ્યાગઽ યાનસંધિ પર્વમાં “વૃતરાઽદ્રુવાકથ” એ વિષયનો અધ્યાય પર મો સમાપ્ત.

અધ્યાય પર મો

અર્જુન તરફના ભયનું વર્ણન

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

यस्य वै नानृतावाचः कदाचिदनुशुश्रुम ।

त्रैलोक्यमपि तस्य स्याद्योद्धा यस्य घनंजयः॥

ધૃતરાષ્ટ્ર ઓલ્યો:-અમે જેની વાણી કોઈ પણ દિવસ મિથ્યા સાંભળી નથી અને જેનો અર્જુન યોદ્ધો છે, તે યુધિષ્ઠિરને ત્રણ લોકનું પણ રાજ્ય મળે તેમ છે.^૧ હું હમેશાં વિચાર કરું છું, તોપણ એવા કોઈ પુરુષને જોતો નથી, કે જે રથમાં બેસીને યુદ્ધમાં અર્જુનની સામે લડવા જાય.^૨ હૃદયને ચીરી નાખનારાં કષ્ટિ તથા નાહીક જાતનાં બાણોને છોડનારા ગાંડીવધનવા અર્જુનની સામે યુદ્ધમાં જનારો તેનો બરોબરીઓ મારી પાસે કોઈપણ નથી.^૩ પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ, અસ્ત્રવિદ્યામાં નિપુણ, બળવાનોમાં ઉત્તમ અને યુદ્ધમાં પરાજય ન પામે તેવા વીર દ્રોણ તથા કર્ણ જે અર્જુનની સામે યુદ્ધ કરવા જાય, તો જય કોનો થશે, એ સંબંધી લોકોમાં મોટો સંદેહ ઉત્પન્ન થાય; પરંતુ મારા પક્ષનો તો વિજય થવાનોજ નથી; કારણકે કર્ણ દયાળુ તથા પ્રમાદી છે અને દ્રોણાચાર્ય વૃદ્ધ તથા તેઓના ગુરુ છે.^૪ બીજી તરફ અર્જુન સમર્થ, બળવાન, દઢ ધનુષવાળો તથા શ્રમ-રહિત છે. મહા તુમુલ્લ યુદ્ધ થશે, તોપણ સર્વથી તેઓનો વિજયજ થશે; કારણકે તે સર્વે અસ્ત્રવેત્તાઓ, શરાઓ તથા મહાયશસ્ત્રીઓ છે.

તેઓ સર્વ દેવતાઓના ઐશ્વર્યને ત્યજી દે, પરંતુ વિજયનો ત્યાગ કરે તેવા નથી.^{૧૭} દ્રોણાચાર્યનો અને કણ્વનો વધ થતાં અવશ્ય શાંતિ થાય અથવા અર્જુનના વધથી શાંતિ થાય, પરંતુ અર્જુનને હણનારો અથવા જિતનારો કોઇપણ જણાતો નથી.^{૧૮} મારા મૂર્ખા પુત્રો ઉપર ઉત્પન્ન થયેલો તેનો ક્રોધ કેવી રીતે શાંત થાય? બીજાઓ પણ અસ્ત્રોને બાણ છે અને તેઓ હારે છે તથા જિતે છે પણ ખરા,^{૧૯} પરંતુ અર્જુનનો તો સર્વદા વિજયજ સાંભળવામાં આવે છે. આજથી તેત્રીશ વર્ષ ઉપર પણ અર્જુને સર્વ દેવતાઓનો પરાજય કરીને ખાંડવવનમાં અગ્નિને તૃપ્ત કર્યો હતો. હે તાત! શીલ તથા વર્તનથી સમાન એવા શ્રીકૃષ્ણ જેના સારથિ છે, તે અર્જુનનો ઇંદ્રની પેઠે અવશ્ય જયજ થવાનો. એક રથમાં સભ્ય થઈને બેઠેલા બન્ને કૃષ્ણ (કૃષ્ણ તથા અર્જુન) અને પાણ્ડવ યદાવેલું ગાંડીવ ધનુષ આ એકી વખતે ત્રણે તેજે એકઠાં થયેલાં આપણે સાંભળીએ છીએ, ત્યારે આપણી પાસે તેવું ધનુષ નથી, તેવો ચોદાં નથી અને તેવો સારથિ પણ નથી.^{૨૦-૨૩} તે વાતને દુર્યોધનના તંત્રથી ચાલનારા મૂર્ખાઓ બાણતા નથી. હે સંજય! આકાશમાંથી બળબળતી વિજળી મસ્તક ઉપર પડીને કંઈ બાકી રાખે, પરંતુ હે તાત! અર્જુને ફેંકેલાં બાણો કંઈપણ બાકી રાખે તેવાં નથી-અર્થાત્ સર્વનાશ કરે તેવાં છે. મને તો અર્જુન બાણો ફેંકતો હોય, મારી નાખતો હોય તથા બાણની વૃષ્ટિવડે શરીરોપરથી મસ્તકો ઉડાવતો હોય એમ લાગે છે. શું સંગ્રામમાં અર્જુનના ગાંડીવ ધનુષથી નીકળતું ઝળહળાટ કરતું બાણોનું તેજ, ચોતરફથી મારા પુત્રોની સેનાને બાળી મૂકશે? ભારતી સેના અર્જુનના રથની ગર્જનાવડે ભયાતુર બનેલી તથા ત્રાસ પામી ગયેલી મને જણાય છે. જેમ મોટી જ્વાળાવાળો પવનથી પ્રેરાયલો મહાન અગ્નિ સર્વ તરફ ફરીને ઘાસનાં બીડને બાળી મૂકે છે, તેમજ અર્જુન મારા સૈનિકોને બાળી મૂકશે.^{૨૪-૨૮} જ્યારે સભ્ય થયેલો અર્જુન યુદ્ધમાં તીવ્ર બાણના સમૂ-

હો છોડશે, ત્યારે વિધાતાએ ઉત્પન્ન કરેલા, સર્વનો નાશ કરનારા કાળની પેઠે તે અસહ્ય થઈ પડશે.^{૨૯} અને હું ઘરમાં રહ્યો રહ્યો કૌરવોના છેદ, ભેદ, પલાયન વગેરે અનેક પ્રકારે સાંભળીશ. રણના મોખરા ઉપર ચોતરફથી કૌરવોના તરફજ વિનાશ પ્રાપ્ત થતો લાગે છે.^{૩૦}

ઈતિ શ્રીમહાઽ ઉદ્યાગઽ યાનસંધિપર્વમાં
“ ધૃતરાષ્ટ્રવાક્ય ” એ વિષયનો
અધ્યાય પર મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૫૩ મો

ધૃતરાષ્ટ્રનો વિલાપ

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

યથૈવ પાંડવાઃ સર્વે પરાક્રાંતા જિગીષ્ઠઃ ।

તથૈવામિસરાસ્તેવાં ત્યકાત્માનો જયેઽવૃતાઃ ॥૧॥

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું:-સર્વ પાંડવો જે પ્રમાણે પરાક્રમી તથા વિજયની ઇચ્છાવાળા છે, તે પ્રમાણે તેમના અગ્રેસરો પણ પ્રાણ આપવા તૈયાર તથા વિજયને માટે નિશ્ચયવાળા છે.^૧ હે સંજય! તેજ મને અમારા શત્રુપક્ષમાં આવેલા પંચાલ, કેકય, મત્સ્ય, માગધ તથા વત્સદેશના પરાક્રમી રાજાઓનાં નામો કહ્યાં હતાં.^૨ જે ઇચ્છા કરતાંજ ઇંદ્રસહિત આ સર્વ લોકોને વશ કરે, તે જગતના સ્વપ્તા બળવાન કૃષ્ણ, પાંડવોના જયને માટે નિશ્ચય કરી બેઠા છે.^૩ શિનિનો પુત્ર સાત્યકિ, કે જેણે અર્જુન પાસેથી થોડા સમયમાં સર્વ અસ્ત્ર-વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી છે, તે પણ રણભૂમિમાં બીજની પેઠે બાણોને છોડતો ઉભો રહેશે.^૪ કુર કર્મ કરનારો ઉત્તમ અસ્ત્રવેતા તથા મહારથી પાંચાલપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પણ મારા સૈન્યસાથે યુદ્ધ કરશે.^૫ હે તાત! મને યુધિષ્ઠિરના ક્રોધથી, અર્જુનના પરાક્રમથી અને નકુળ, સહદેવ તથા ભીમસેનથી ભય થાય છે.^૬ હે સંજય! મનુષ્યશ્રેષ્ઠ પાંડવો રણભૂમિમાં અમાનુષ અસ્ત્રબળ પાથરશે તેને મારા સૈનિકો તરીકે શકશે નહિ, તેથી હું વિલાપ કરું છું.^૭

પાંડુનંદન યુધિષ્ઠિર દર્શન કરવા યોગ્ય, વિવેકી, લક્ષ્મીવાન, પ્રહ્લતેજસ્વી, મેઘાવી, પરિ-

પકવ બુદ્ધિવાળા તથા ધર્માત્મા છે.^૮ તે મિત્રો તથા પ્રધાનોથી સંપન્ન છે, યુદ્ધની તૈયારી કરનારા યોદ્ધાઓથી યુક્ત છે તથા મહારથી એવા વીર ભ્રાતાઓ તથા સસરાથી સંપન્ન છે.^૯ પુરુષશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર ધૈર્યશીલ તથા ગુપ્ત વિચારવાળા છે. વળી તે દયાળુ, ઉદાર, લજ્જાશીલ, સત્ય પરાક્રમી, વિદ્વાન, કૃતાર્થ અંતઃકરણવાળા, વૃદ્ધોનું સેવન કરનારા અને જિતેન્દ્રિય છે એ સર્વગુણ સંપન્ન, પ્રદીપ્ત અગ્નિના જેવા તેજસ્વી અને રોકી ન શકાય તેવા યુધિષ્ઠિરથી અગ્નિની સામે કયો ખેલાન, મરવાની ઇચ્છવાળો મૂર્ખ, પતંગિયાંની પેઠે અપલાવશે? ^{૧૦-૧૨} પાતાને વિરોધ જેણે ક્રોધાગ્નિ દાખી રાખેલો છે, તે યુધિષ્ઠિર રાજાની સાથે મેં પૂર્વે કપટથી વર્તન કર્યું છે. માટે તે હવે મારા મૂર્ખ પુત્રોનો યુદ્ધમાં સંહાર વાળશેજ. ^{૧૩} હ કૌરવો! તેઓની સાથે યુદ્ધ ન કરવું એજ સાફ છે, એમ હું માનું છું; કારણ કે યુદ્ધ કરવામાં આખા કુળનો અવશ્ય વિનાશ થશે એમ તમે સમજો. ^{૧૪} આ મારે સર્વોત્તમ વિચાર છે અને એનાથીજ મારું મન શાંત થાય છે, માટે જો તમારે યુદ્ધ ન કરવું એ વાત છપ્પ હોય તો અમે શાંતિને સાફ ચત્ન કરીએ. ^{૧૫} યુધિષ્ઠિર આપણને યુદ્ધથી દુઃખી થતા જાણીને આપણી ઉપેક્ષા કરશે નહિ; કારણ કે તેતો મનેજ અધર્મવટે કલેશનું કારણ માનીને મારીજ નિંદા કરે છે. ^{૧૬}

ઇતિ શ્રીમહાભૂતો વ્યોગો યનસંધિપર્વમાં

“ ધૃતરાષ્ટ્રવાક્ય ” એ વિપયનો

અધ્યાય ૫૩ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૫૪ મો

ધૃતરાષ્ટ્રને ૪૫કો

॥સંજય ઉવાચ ॥

एवमेतन्महाराज यथा वदसि भारत ।

युद्धे विनाशः क्षत्रस्य गांडीवेन प्रदश्यते ॥१॥

સંજય બોલ્યો:-હે ભારત મહારાજ ! તમે જેમ કહો છો, તે તેમજ છે. યુદ્ધમાં ગાંડીવ ધ-

નુષવટે ક્ષત્રિયોનો વિનાશ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે;^૧ પરંતુ તમે ધીર છો તથા અર્જુનનાં તત્ત્વને જાણો છો, છતાં નિત્ય પુત્રને અર્ધીન રહો છો એમાં મને સમજણ પડતી નથી.^૨ હે મહારાજ ! તમે શાંતિ કરવા બોલો છો, પરંતુ તમારી એ બુદ્ધિ સ્થિર રહેશે નહિ; કારણ કે પાંડવોના અપરાધ કરવાનીજ તમને ટેવ પડી ગઈ છે. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તમેજ પ્રથમ પાંડવોની સાથે ખરાબ રીતે વર્ત્યા છો.^૩ જે પિતા સ્નેહી અને સાવધ મનવાળો હોય, તે શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. તેણે પુત્રોનું અવશ્ય હિત કરવું જોઈએ; કારણ કે દ્રોહ કરનારો વડીલ ગણાતો નથી.^૪ હે મહારાજ ! તમે દ્યુતસમયે પાંડવોને હારેલા સાંભળીને ‘આ જિત્યું, આ મળ્યું’ એમ વિચારીને બાળકની પેઠે હરખાતા હતા.^૫ વળી તે વખતે તમારા પુત્રો પાંડવોને કંઠાર વચ્ચેના કહેતા હતા, તેની પણ તમે દરકાર કરી ન હતી; અને મારા દીકરાઓ આખું રાજ્ય જિતી લે છે, એમ માનીને તમે વિનાશ તરફ દષ્ટિજ કરતા ન હતા.^૬ હે મહારાજ ! કુરુક્ષેત્ર જંગલ પ્રદેશનું રાજ્ય, તમારા અપદ્મદાનું રાજ્ય ગણાય, બાકી બીજી સઘળી પૃથ્વી તો વીર પાંડવોએ સંપાદન કરેલી તમને મળી છે.^૭ હે મહારાજ ! પાતાના બાહુ-બળથી સંપાદન કરેલી ભૂમિ પાંડવોએ તમને અર્પણ કરી છે, છતાં તમે ‘એ પરાક્રમ મેં કર્યું છે’ એમ માનો છો!^૮ હે મહારાજ ! ગંધર્વરાજે તમારા પુત્રોને કેદ કર્યા હતા અને તેઓ નૌકા- (આશ્રય)વિનાના દુઃખસમુદ્રમાં ડૂબતા હતા, તેવખતે અર્જુન તેઓને પાછા લઈ આવ્યો હતો. જ્યારે પાંડવો દ્યુતમાં હારી ગયા અને વનમાં જવા લાગ્યા, ત્યારે તમે બાળકની પેઠે વારંવાર રાજી થતા હતા;^૯ પરંતુ તમે એ વિચાર્યું નહિ કે, અર્જુન જ્યારે તીક્ષ્ણ ધારવાળા પુષ્કળ બાણસમૂહોનો વરસાદ વર્ષાવે છે, ત્યારે સમુદ્રો પણ શોષાઈ જાય છે, ત્યાં માંસરુધિરવાળાં મનુષ્યોની તો વાતજ શી? ^{૧૦} બાણ છોડનારાઓમાં અર્જુન શ્રેષ્ઠ, ધનુષ્યોમાં ગાંડીવ શ્રેષ્ઠ, સર્વ પ્રાણીઓમાં શ્રીકૃષ્ણ શ્રેષ્ઠ, આયુધોમાં

સુદર્શન શ્રેષ્ઠ અને સર્વ ધ્વજેમાં વાનરને લીધે ઝળકનારો અર્જુનનો ધ્વજ શ્રેષ્ઠ છે. હે રાજા! આ સર્વ શ્રેષ્ઠ વસ્તુઓથી સંપન્ન એવો તે સ્વેત ઘોડાઓવાળો રથ, રણમાં ધૂમી રહેલા કાળચક્રની પેઠે આપણો સંહાર વાળશે. હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા! જેના ભીમ તથા અર્જુન ચોદા છે, તેજ રાજા છે અને તેનીજ આજે આખી પૃથ્વી છે, એમ તમે જાણો. હે મહારાજા! ઘણેભાગે ભીમસેનથી લગભગ હણાયલી અને તેથી વિમુખ થતી તમારી સેનાને જોઈનેજ દુર્યોધન વગેરે કૌરવો ક્ષય પામશે. હે મહારાજા! હે વિભો! તમારા પુત્રો અને તેને અનુસરનારા રાજાઓ ભીમ તથા અર્જુનથી ભયભીત થઈ જશે, તેઓ વિજય મેળવી શકશે નહિ. હમણાંજ તમને મત્સ્યો, પાંચાલો તથા કેકયો માન આપતા નથી; ૧૨-૧૭ અને શાલ્વ તથા શુરસેન દેશના સર્વે રાજાઓ તમારે અપમાન કરે છે. તેઓ સર્વે બુદ્ધિમાન પાર્થનાં પરાક્રમને જાણે છે, તેથી તેના પક્ષમાં ગયા છે ૧૮ અને યુધિષ્ઠિર ઉપર ભક્તિ હોવાથી તેઓ સર્વદા તમારા પુત્રોની સાથે વિરોધ ધરાવે છે. ધર્મવાળા હોવાથી વધ કરવાને અયોગ્ય પાંડવોને જોણે અન્યાયથી કષ્ટ આપ્યું અને હજીપણ તેઓનો દ્રેષ કરે છે, તે પાપી પુરુષ-તમારા પુત્રને અનુયાયીઓની સાથે સર્વ ઉપાયોથી કબજે કરવો જોઈએ. હે મહારાજા! હવે તમારે શોક કરવો યોગ્ય નથી; કારણ કે દૂતસમયેજ મેં અને બુદ્ધિમાન વિદુરે તમને સર્વ કહ્યું હતું, પણ તમે તે સાંભળ્યું ન હતું; ૧૯-૨૧ અને હવે હે ભારતરાજે! તમે અસમર્થ પુરુષની પેઠે પાંડવોને સંભારીને જે વિલાપ કરો છો, તે સર્વ નિરર્થક છે. ૨૨

ઇતિ શ્રીમહાં ઉદ્યોગં યાનસંધિપર્વમાં

“સંજયવાક્ય” એ વિષયનો અધ્યાય

૫૪ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૫૫ મો

દુર્યોધનનું ભાષણ

॥ દુર્યોધન ઉવાચ ॥

ન મેતવ્યં મહારાજ ન શોચ્યા ભવતા વયમ્ ।

સમર્થાઃ સ્મ પરાન્જેતું બલિનઃ સમરં વિમો ॥૧॥

દુર્યોધન બોલ્યો:-“હે મહારાજા! તમારે ડરવું નહિ તથા અમારો શોક કરવો નહિ, કારણ કે હે વિભો! અમે યુદ્ધમાં બળવાન શત્રુઓને જિતવા સમર્થ છીએ. ૧ જે વખતે વનમાં કાઢી મૂકેલા પાંડવોને મળવામાટે ઇંદ્રપ્રસ્થથી થોડે છેટે, શત્રુના દેશનો સંહાર કરી નાખે તેવી પ્રચંડ સેના સાથે લઈને, શ્રીકૃષ્ણ આવ્યા હતા; તેમજ કેકય રાજાઓ, ધૃષ્ટકેતુ, પાર્થત, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને બીજા ઘણા અનુયાયી રાજાઓ પણ પાંડવોની પાસે આવ્યા હતા, તે વખતે તે સઘળા મહારાજાઓ એકઠા મળીને કૌરવોની સાથે તમારી નિંદા કરવા લાગ્યા; અને હે ભારત! કાળું મૃગચર્મ ઓઢીને બેઠેલા યુધિષ્ઠિરનું કૃષ્ણ વગેરે સઘળા સન્માન કરવા લાગ્યા. ૨-૫ પછી પરિવારસાથે તમારો વિનાશ કરવાની ઇચ્છાવાળા તે રાજાઓ આપણી પાસેથી રાજ્ય પાછું લેવું, એવા ઠરાવપર આવ્યા. ૬ એ સાંભળીને હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા! મેં સાતિના ક્ષયના ભયથી ડરીને તે વખતે ભીષ્મ, દ્રોણ તથા કૃપાચાર્યને કહ્યું કે:-‘પાંડવો પોતાના કરાર પ્રમાણે ચાલશે એમ મને લાગે છે; પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ આપણો સર્વનો સંહાર કરવા ઇચ્છે છે, ૭, ૮ તેથી વિદુરસિવાય તમે સર્વે નાશ પામશો એમ હું માનું છું. કુરુશ્રેષ્ઠ દૃતરાષ્ટ્ર ધર્મવેત્તા છે, માટે તેને તે મારશે નહિ. બાકી હે તાત! આપણો સંપૂર્ણ વિનાશ કરીને કૃષ્ણ કૌરવોનું એક-છત્ર રાજ્ય યુધિષ્ઠિરને આપવા ઇચ્છા રાખે છે, ૯, ૧૦ માટે આવા પ્રસંગમાં આપણે શું કરવું યોગ્ય છે? શું સંધિને માટે તેઓને નમન કરવું કે લજ્જાને લીધે નાસી જવું અથવા પ્રાણોની દર-કાર રાખ્યાવિના શત્રુઓની સાથે યુદ્ધ કરવું? ૧૧ હવે સામું યુદ્ધ કરવામાં તો અવશ્ય આપણો

પરાજયજ થવાનો; કારણ કે સર્વ રાજાઓ યુધિષ્ઠિરને વશ છે અને અમારા ઉપર આખા દેશની અપ્રીતિ થઈ છે; અમારા મિત્રો કોધે ભરાયા છે અને સર્વે રાજાઓએ તથા સ્વજનવર્ગોએ સર્વ રીતે આમારો ધિક્કાર કર્યો છે.^{૧૨,૧૩} નમી પડવામાં વંશ ક્ષય થશે નહિ અને અમારામાં હિમેશની સંધિ થશે; પરંતુ તેમ કરવામાં મને મારા અંધ પિતા દુતરાષ્ટ્રે રાજનોજ શોક થાય છે!^{૧૪} કારણ કે તેમણે મારેમાટે અનંત દુઃખો અને કલેશો ભોગવ્યા છે-અર્થાત તેમને મારે લીધેજ નમાવવા એ કષ્ટદાયક લાગે છે.^{૧૫} હે નરોત્તમ દુતરાષ્ટ્ર ! તમારા પુત્રોએ મારે પ્રિય કરવામાટે શત્રુઓના અપરાધો કર્યો છે, એ વાત પ્રથમથીજ મારી જાણમાં છે.^{૧૬} તે મહારથી પાંડવો અમારો સાથે દુતરાષ્ટ્રના કુળનો ઉચ્છેદ કરીને વંરનો બદલો લેશે.^{૧૭}

હે ભારત ! એ સાંભળીને મને મોટી ચિંતામાં પડેલો તથા વ્યાકુળ દંડિયો-વાળો માનીને દ્રોણ, ભીષ્મ, કૃપાચાર્ય તથા અશ્વત્થામા બોલ્યા કે:-^{૧૭} હે શત્રુતાપન ! આપણે જોકે શત્રુઓના દ્રોહ કર્યો છે, તો પણ તારે ડરવું નહિ. યુદ્ધમાં સામે ઉભા રહેલા અમને જિતવા શત્રુઓ સમર્થ નથી. અમે એક એક પણ સર્વ રાજાઓને જિતવા સમર્થ છીએ. ભલે તેઓ સામે ચઢી આવે. અમે તીક્ષ્ણ બાણોવડે તેઓના ગર્વને ઉતારી નાખીશું.^{૧૮,૧૯} હે ભારત ! પૂર્વે એકલા ભીષ્મેજ સર્વ રાજાઓને જિતી લીધા હતા. પિતાનું મરણ થયા પછી અત્યંત કોધ પામેલા કુરુશ્રેષ્ઠ ભીષ્મે માત્ર એક રથની સહાયતાથીજ વેગમાં આવીને તેમાંના ઘણા રાજાઓને માર્યા હતા; પછી બાકી રહેલાઓ ભયને લીધે આ દેવવ્રત (ભીષ્મ) - ને શરણ આપ્યા હતા.^{૨૦,૨૧} તે ભીષ્મ સંગ્રામમાં આપણી સાથે રહીને શત્રુઓને જિતવામાટે સારી પેઠે સમર્થ છે; માટે હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તમારે ભય દૂર થાઓ.^{૨૨}

અમાપ તેજવાળા દ્રોણ વગેરેના તે વખતે એ પ્રકારનો નિશ્ચય હતો. પૂર્વે આખી પૃથ્વી

શત્રુઓના તાબામાં હતી, પણ હમણાં તેમ નથી.^{૨૩} શત્રુ-પાંડવો હમણાં પક્ષવિનાના અને વીર્યહીન થઈ ગયા છે, તેથી આજે તેઓ યુદ્ધમાં આપણને જિતવા સમર્થ નથી.^{૨૪} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! હમણાં પૃથ્વી આપણા તાબામાં છે અને મારા બોલાવેલા રાજાઓ સુખદુઃખમાં સમાન લાગ લે તેવા છે.^{૨૫} હે શત્રુઓને તાપ આપનારા કુરુશ્રેષ્ઠ રાજા ! તે સર્વે રાજાઓ મારેમાટે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરશે અથવા સમુદ્રમાં પણ અંપલાવશે, એમ તમે જાણો.^{૨૬} તમે શત્રુઓના ગુણોનું વર્ણન સાંભળીને ભયભીત તથા દુઃખી થઈ ગયા છો અને ગાંડાની પેઠે અનેક પ્રકારના વિલાપ કરો છો, તેથી તેઓ તમને હસે છે.^{૨૭} એ સર્વે રાજાઓમાંથી એકેક રાજા, પાંડવોની સામે યુદ્ધ કરવા પાતાને સમર્થ માને છે; માટે તમને પ્રાપ્ત થયેલો ભય દૂર થાઓ.^{૨૮} મારી સર્વ સેનાને જિતવા દંડ્ર પણ સમર્થ નથી. સ્વયંભૂ બ્રહ્મા પણ આ અક્ષય સેનાને જીતી શકે તેમ નથી.^{૨૯} હે વિભો ! યુધિષ્ઠિર, નગરોની માગણી ન કરતાં માત્ર પાંચ ગામડાંની યાચના કરે છે, એ ઉપરથી સમન્વય છે કે, તે મારા મૈત્ર્યથી તથા મારા પ્રભાવથી રહી ગયો છે.^{૩૦} હે ભારત ! તમે કુંતીપુત્ર ભીમસેનને જે સમર્થ માનો છો, તે મિથ્યાજ છે. તમે મારા સંપૂર્ણ પ્રભાવને જાણતા નથી.^{૩૧} આ પૃથ્વી ઉપર મારા જેવો ગદાયુદ્ધ કરનારો બીજો કોઈ નથી, પહેલાં કોઈ થઈ ગયો નથી અને હવે પછી કોઈ થશે પણ નહિ.^{૩૨} હું ગુરુકુળમાં દુઃખથી રહીને નિયમયુક્ત થઈ વિદ્યામાં પારંગત થયો છું; માટે મને ભીમથી અથવા બીજા કોઈથી કંઈ પણ ડર લાગતો નથી.^{૩૩} તમારે કલ્યાણ થાઓ ! હું બ્યારે બળરામની પાસે શીખવા રહ્યો હતો, ત્યારેજ તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો કે, 'ગદાયુદ્ધમાં દુર્યોધનના જેવો કોઈ નથી.'^{૩૪} હું યુદ્ધમાં બળરામના જેવો છું અને પૃથ્વીપર બળમાં સર્વ કરતાં અધિકારી છું. યુદ્ધમાં મારા ગદાપ્રહારને ભીમ કદીપણ સહન કરે તેમ નથી.^{૩૫} હે રાજા ! હું કોઈ

કરીને ભીમને ગદાનો જે એકજ પ્રહાર કરે, તે ભયંકર પ્રહારજ તેને તુરત ચમલોકમાં પહોંચાડી દે !^{૩૬} હે રાજન ! હું તો હાથમાં ગદા લઈને ઉભેલા ભીમને જોવાનીજ ઇચ્છા કરે છું. મારો એ લાંબા સમયથી નિત્ય ઇચ્છેલો મનોરથ છે.^{૩૭} રણભૂમિમાં હું કુંતીના પુત્ર ભીમને ગદાનો પ્રહાર કરીશ, તેની સાથેજ તેનાં ગાત્રો છિન્ન ભિન્ન થઈ જશે અને તે પ્રાણવિનાનો થઈને પૃથ્વીપર પડશે.^{૩૮} મારી ગદાના એકજ પ્રહારથી હણાયલા હિમાલય પર્વતના પણ સેંકડો અને હજારો ટુકડા થઈ જાય.^{૩૯} આ વાત ભીમસેન પણ જાણે છે અને કૃષ્ણ તથા અર્જુન પણ જાણે છે. એ ઉપરથી ગદાયુદ્ધમાં હાર્યોધનના જેવો બીજો કોઈ નથી, એ સંબંધમાં કોઈને પણ સંદેહ નથી;^{૪૦} માટે હે રાજ ! તમને મહાયુદ્ધમાં જે ભીમસંબંધી ભય હોય તેને તમે દૂર કરો. હું ભીમને અવશ્ય મારીશ, તમે મનમાં ખેદ કરો નહિ.^{૪૧} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! હું તે ભીમને મારીશ એટલે અર્જુનને તેના સમાન અથવા તેનાથી અધિક એવા અનેક રથીઓ અપાટાબંધ ઉડાવી દેશે.^{૪૨} હે ભરત-વંશી રાજ ! ભીમ, દ્રોણ, કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા, કર્ણ, ભૂરિશ્રવા, પ્રાણજ્યોતિષ નગરનો રાજા, શત્રુ અને સિંધુરાજ જયદ્રથ-આમાંનો એક એક રાજા પણ પાંડવોને મારવા સમર્થ છે, ત્યારે પછી તેઓ એકઠા મળીને તો તેઓને એક ક્ષણમાંજ ચમલોકમાં પહોંચાડી દેશે. રાજાઓની સમગ્ર સેના એકલા ધનંજય અર્જુનનેજ જિતી શકશે નહિ, એવું જે આપને લાગે છે, તેનો હેતુ સમજાતો નથી. ભીમ, દ્રોણ, અશ્વત્થામા અને કૃપાચાર્ય, એઓએ સેંકડો બાણસમૂહોથી દાટી દીધેલો અને અવશ થઈ ગયેલો અર્જુન ચમલોકમાંજ પહોંચી જશે. હે ભારત ! શાંતનુ તથા ગંગાથી પિતામહ ભીમ, બ્રહ્મર્ષિ જેવા તેજસ્વી ઉત્પન્ન થયા છે. તે દેવોને પણ હુઃસહ છે. હે રાજ ! ભીમને વધ કરનારો કોઈ પણ જણાતો નથી;^{૪૩-૪૭} કારણકે તેમને પ્રસન્ન થયેલા પિતાએ કહ્યું

હતું કે, ‘તારી ઇચ્છાવિના તારે મરણ થશે નહિ.’ બ્રહ્મર્ષિ ભરદ્વાજથી દ્રોણીમાં દ્રોણ ઉત્પન્ન થયા છે^{૪૮} અને હે મહારાજ ! દ્રોણથી મહાન અશ્વેત્તા અશ્વત્થામા ઉત્પન્ન થયા છે તથા આચાર્યોમાં મુખ્ય આ કૃપાચાર્ય, મહર્ષિ ગૌતમથી ઉત્પન્ન થયા છે. કાસડાના ગુચ્છમાં ઉત્પન્ન થયેલા એ શ્રીમાન કૃપાચાર્ય પણ અવધ્ય છે, એમ માટે માનવું છે. હે મહારાજ ! જે અશ્વત્થામાના પિતા, માતા તથા મામા, એ ત્રણે યોનિજન્મથી રહિત છે, તે શૂરવીર અશ્વત્થામા મારા પક્ષમાં છે. હે ભરતશ્રેષ્ઠ મહારાજ ! દેવના જેવા એ સર્વે મહારથીઓ યુદ્ધમાં ઇંદ્રને પણ ગભરાવી નાખે તેવા છે, તેથી અર્જુન એમાંના એક એકની સામે જોતા પણ સમર્થ નથી.^{૪૯-૫૨} તે નરન્યાયા એકઠા મળીને તો અર્જુનનો નાશ કરશેજ.

વળી હું કર્ણને પણ ભીમ, દ્રોણ તથા કૃપાચાર્યના જેવો માનું છું.^{૫૩} હે ભારત ! પરશુરામે કર્ણને ‘તું મારા સરખો છે’ એમ કહીને ઘેર જવાની આજ્ઞા આપી હતી. કર્ણ જન્મ્યો ત્યારથીજ તેના કાનમાં સુંદર કુંડળો હતો. તે કુંડળો ઇંદ્રે ઇંદ્રાણીને માટે શત્રુતાપન કર્ણની પાસેથી માગી લીધો હતો અને તેના બદલામાં હે મહારાજ ! કદી નિષ્ક્રાંત ન જાય તેવી મહા ભયંકર શક્તિ કર્ણને આપી હતી.^{૫૪, ૫૫} તે અમેઘ શક્તિથી રક્ષણ કરાયલા કર્ણની આગળ અર્જુન કેવી રીતે જીતશે ? હે રાજ ! હાથમાં મૂકેલા ફળની પેઠે મારો વિજય મારા હાથમાં આવેલોજ દેખાય છે;^{૫૬} તેમજ પૃથ્વીપર શત્રુઓનો સંપૂર્ણ પરાજય પણ ખુલ્લોજ દેખાય છે. હે ભારત ! આ ભીમ એક દિવસમાં દશ લાખ સેનિકોને મારે તેવા છે^{૫૭} અને મહાધનુર્ધારી દ્રોણ, અશ્વત્થામા તથા કૃપાચાર્ય પણ તેના જેવાજ છે. હે પરંતપ ! સંશયક નામના ક્ષત્રિયોનાં ટોળાંઓ કહે છે કે, ‘અમે અર્જુનને મારીશું અથવા કપિધ્વજ અર્જુન અમને મારશે !’ અર્જુનને મારવાનો નિશ્ચય કરી ખેડેલા રાજાઓ ‘તે અર્જુનને અમે પૂરા પડીશું’ એમ માને છે;

છતાં તમે પાંડવોથી આમ એકાએક ડરો છો શામાટે ? હે ભારત ! ભીમસેનને માર્યા પછી શત્રુઓના પક્ષનો બીજો કોણ લડે તેવો છે ? હે પરંતપ ! જો તમે બાણતા હો તો મને કહો. હે રાજા ! તે પાંચ ભાઈઓ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને સાત્યકિ, આ સાત યોદ્ધાઓ શત્રુઓનું સારરૂપ બળ ગણાય છે. હવે હે રાજા ! આપણા તરફ મુખ્ય યોદ્ધાઓમાં ભીષ્મ, દ્રોણ, કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા, વિકર્તન, કર્ણ, સોમદત્ત, બાહ્લિક, પ્રાણ્યયોતિષનો રાજા, શલ્ય, વિંદ, અનુવિંદ, જયદ્રથ, દુઃશાસન, દુર્યોધન, દુઃસહ, શ્રુતાયુ, ચિત્રસેન, પુરુમિત્ર, વિવિંશતિ, શલ, ભુરિશ્રવા, તમારો પુત્ર વિકર્ણ-એ સર્વે છે. વળી હે રાજા ! મેં અગિયાર અક્ષૌહિણી સેના એકઠી કરી છે, ત્યારે શત્રુઓની પાસે માત્ર સાત અક્ષૌહિણીજ સેના છે ! આ પ્રમાણે હોવા છતાં મારો પરાજય કેવી રીતે થશે ? યૌદ્ધરૂપિ કહે છે કે, આપણા કરતાં શત્રુનું સૈન્ય એકતૃતીયાંશ કમી હોય તો તેની સાથે યુદ્ધ કરવું હે રાજા ! મારી સેના શત્રુસૈન્ય કરતાં તૃતીયાંશ અધિક છે. ૫૮-૬૧ વળી હે ભારતરાજા ! હું શત્રુઓના સૈન્યને ઘણેભાગે ગુણહીન જોઉં છું અને આપણા સૈન્યને સંખ્યામાં અધિક તથા ગુણવાળું જોઉં છું. ૬૭ હે ભરતવંશી રાજા ! આ સર્વ વાત ઉપરથી માંડે અધિક અને પાંડવોનું ન્યૂનબળ જાણીને તમારે હવે ગભરાવું યોગ્ય નથી. ૬૮

હે જનમેજય ! શત્રુનગરનો જેતા દુર્યોધન, આ પ્રમાણે ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યાં, પાંડવોના તરફનું કેટલુંક બાણ્યા પછી સમયને યોગ્ય કાર્યો બાણવાની ઇચ્છાથી ફરી સંજયને પૂછવા લાગ્યો.

ઈતિ શ્રીમહા ૧૦ ઉદ્યોગ ૧૦ યાનસંધિપર્વમાં

“દુર્યોધનનાં વાક્યો” એ વિષયનો

અધ્યાય ૫૫ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૫૬ મો

સંજયનું ભાષણ-પાંડવોના

રથાદિનું વર્ણન

॥ દુર્યોધન ઉવાચ ॥

અક્ષૌહિણીઃ સપ્ત લઘ્વા રાજાભિઃ સહ સંજય !
કિંસ્વિદિચ્છતિ કૌન્તેયો યુદ્ધપ્રેમ્સુર્યુધિષ્ઠિરઃ ॥

દુર્યોધને પૂછયું:-હે સંજય ! યુદ્ધની ઇચ્છાવાળા કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિર, રાજાઓની સાથે સાત અક્ષૌહિણી સેના મેળવીને હવે શું કરવાની ઇચ્છા રાખે છે ?

સંજય બોલ્યો:-હે રાજા ! યુદ્ધની ઇચ્છાવાળા યુધિષ્ઠિર અતિશય આનંદમાં રહે છે અને ભીમસેન, અર્જુન, નકુળ તથા સહદેવ પણ નિર્ભય જણાય છે. અર્જુને અશ્વના મંત્રો કેવા ચાલે છે, તે બાણવાની ઇચ્છાથી સર્વ દિશાઓને પ્રકાશિત કરનારા પોતાના દિવ્ય રથને જોડ્યો, ૨૩ તે વખતે કવચ પહેરીને તે ચારથયેલા અર્જુનને અમે વિજળીવાળા મેઘના જેવો જોયો. તે પછી અર્જુને સર્વ તરફથી વિચાર કરીને આનંદ પામતાં પામતાં મને કહ્યું કે, ૪ હે સંજય ! તું અમારે આ પૂર્વરૂપ (પ્રાથમિક ચિહ્ન) જો ! અમે યુદ્ધમાં જિતીશું !” અર્જુને મને જે પ્રમાણે કહ્યું, તે પ્રમાણેજ હું પણ તે બંધે બાણ છું. ૫

દુર્યોધન બોલ્યો:-હે સંજય ! તું માત્ર પાસાઓથી હારી ગયેલા પાંડવોની પ્રશંસા કરે છે અને તેને અભિનંદન આપે છે; પણ કહે જોઈએ, અર્જુનના રથને કેવા ઘોડા જોડ્યા છે અને ધ્વજ કેવા છે ?

સંજય બોલ્યો:-હે રાજા ! વિશ્વકર્મા, ઇંદ્ર, ત્વષ્ટા અને પ્રભાવતિ, એ સર્વેએ અર્જુનના રથ ઉપર શાશ્વત અનેક ચિત્રોની અને રૂપોની રચના કરેલી છે. ૭ તે સઘળા દેવોએ તે રથના ધ્વજમાં દેવી માયાવડે બહુ મૂલ્યવાળી, મોટી તથા નાની અનેક દિવ્ય આકૃતિઓ નિર્માણ કરી છે. ૮ વળી ભીમસેનના સંતોષને માટે વાયુ-

નંદન હનુમાન પણ તે ધ્વજ ઉપર પોતાની પ્રતિમાને સ્થાપન કરશે. ૯ તે ધ્વજ સર્વ દિશા-ઓમાં ઉપર તથા બાજુઓમાં એક ચોળનના અંતરને રોકી રહ્યો છે અને તેમાં વિશ્વકર્માએ એવી માયા કરેલી છે, કે જેથી તે ધ્વજ વૃક્ષોથી વીંટાઈ જવા છતાં કયાંયે અટકી પડતો નથી. ૧૦ જે પ્રમાણે આકાશમાં ઈંદ્રધનુષ પ્રકાશે છે, તેનો અમુક એક રંગ હોતો નથી, પણ તે અનેક રંગનું હોય છે અને તે શું છે તે પણ હું જાણતો નથી, તે પ્રમાણેજ વિશ્વકર્માએ એ ધ્વજને નિર્માણ કર્યો છે, તેથી તેનું રૂપ અનેક પ્રકારનું જણાય છે. ૧૧ જે પ્રમાણે અગ્નિનો ધૂમાડો તેજસ અનેક રૂપો ધારણ કરીને આકાશને ઢાંકી દેતો હોય છે અને તેનો જેમ કશાનેય ભાર થતો નથી, તેમ તેનો અટકાવ પણ થતો નથી, તે પ્રમાણેજ વિશ્વકર્માએ એ ધ્વજને નિર્માણ કર્યો છે. તેનો રથને ભાર લાગતો નથી, તેમ તેને લીધે દરવાજા વગેરેમાં પેસતાં અટકાવ થતો નથી. ૧૨

હે નરેન્દ્ર ! અર્જુનના તે રથને ચિત્રરથ ગંધર્વના આપેલા સ્વેત રંગના, વાયુના જેવા વેગવાળા ઉત્તમ દિવ્ય ઘોડાઓ જોડેલા છે. તે ઘોડાઓની ગતિ પૃથ્વી ઉપર, આકાશમાં અને સ્વર્ગમાં કયાંય અટકતી નથી અને પૂર્વે આપેલાં વરદાન પ્રમાણે એ ઘોડાઓમાંથી જેમ જેમ હણાય છે, તેમ તેમ નવા નવા ઘોડાઓ ઉત્પન્ન થઈને સર્વદા પૂરા પોતાની સંખ્યામાં રહે છે. ૧૩

યુધિષ્ઠિર રાજાના રથને જોડેલા ઘોડાઓ હાથીદાંતના જેવા રંગવાળા, ઘણા ઉંચા અને અર્જુનના ઘોડાઓના જેવા બળવાન છે. બીમસેનના રથને જોડેલા ઘોડાઓ સમર્પિતા જેવા તેજસ્વી તથા વાયુના જેવા વેગવાળા છે. ૧૪ સહદેવના રથના ઘોડાઓ કાબરા રંગના અને તેતરના જેવી રંગબેરંગી પીઠવાળા છે. તે ઘોડાઓ ભાઈ અર્જુને પ્રસન્ન થઈને પોતાના વીરભાઈ સહદેવને આપ્યા છે અને તે અર્જુનના પોતાના ઘોડાઓ કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે. તેઓ આનંદથી સહદેવના રથને ખેંચે છે. ૧૫ હે અજનીતવંશી હુર્યોધન ! જુત્રાસુરના શત્રુ ઈંદ્રને જેમ હારિ નામના

ઘોડાઓ વહન કરે છે, તેમ ઈંદ્રે આપેલા વાયુના જેવા વેગવાળા બળવાન ઉત્તમ ઘોડાઓ, માર્દ્રાના પુત્ર નકુળને વહન કરે છે. ૧૬ ઉપર વર્ણવેલા ઘોડાઓના જોડેલી ઉંમરવાળા, પરાક્રમી, મોટા વેગવાળા અને વિચિત્ર રૂપવાળા દેવોના આપેલા ઉંચા ઉત્તમ ઘોડાઓ સુભદ્રાના તથા દ્રૌપદીના કુમારોને વહન કરે છે. ૧૭

ઇતિ શ્રીમહા ૭ ઉદ્યોગ ૭ યાનસંધિપર્વમાં
“સંજયનાં વાક્યો” અં વિષયનો
અધ્યાય પદ્મ મે સમાપ્ત.

અધ્યાય ૫૭ મો

સંજયનું ભાષણ-પાંડવ પક્ષના
યોદ્ધાઓનું વર્ણન

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

કાંસ્ત્રવ સંજયાપઠ્યઃ પ્રીત્યર્થેન સમાગતાન્ ।

યે યોત્સ્યંતે પાંડવાર્થે પુત્રસ્ય મમ વાહિનીમા ॥

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછયું:—હે સંજય ! પાંડવોને માટે મારા પુત્રની સેનાસાથે યુદ્ધ કરે એવા પ્રીતિથી આવેલા કયા કયા યોદ્ધાઓને તો ત્યાં જોયા હતા ? ૧

સંજય બોલ્યો:—અંધક અને વૃષ્ણિઓમાં મુખ્ય શ્રીકૃષ્ણને મેં ત્યાં આવેલા જોયા; તેમજ ચકિત્તાન અને યુયુધાન સાત્યકિ એ બન્ને જૂદી જૂદી એક એક અક્ષૌહિણી સેના લઈને ત્યાં પાંડવોના આશ્રયમાં આવ્યા છે. પોતાને પુરૂષ માનનારા તે બન્ને મહારથીતરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ૨, ૩ પંચાલરાજ દ્રુપદ, સત્યજિત તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન વગેરે પોતાના દસ વીર પુત્રોની સાથે, એક અક્ષૌહિણી સેનાથી વીંટાઈને તથા તે સર્વ સૈનિકોને ઉત્તમ પોષાક પહેરાવીને શિખંડીના રક્ષણહેઠળ પાંડવોનું માન વધારવામાટે આવી પહોંચ્યા છે. ૪-૫ વિરાટરાજ, પોતાના શબ્દ તથા ઉત્તર નામના બે પુત્રો, મદિરાક્ષ તથા સૂર્યદત્ત વગેરે વીરો, ભાઈઓ તથા બીજા પુત્રોની સાથે એક અક્ષૌહિણી સેનાથી વીંટાઈને યુધિષ્ઠિરની પાસે આવ્યા છે. ૬-૭ મગધદેશનો રાજા જરાસં-

ધનો પુત્ર સહદેવ તથા ચેદી દેશનો રાજા ધૃષ્ટકેતુ, એ બન્ને જૂદી જૂદી એક એક અક્ષૌહિણી સેનાથી વીંટાઈને આવી પહોંચ્યા છે.^૮ સર્વે લાલ રંગની ધ્વજવાળા પાંચ કેકયભાઈઓ એક અક્ષૌહિણી સેનાથી વીંટાઈને પાંડવોની પાસે આવ્યા છે.^૯ આટલા રાજાઓને ત્યાં આવેલા મેં જોયા છે. તેઓ પાંડવોને માટે દુર્યોધનની સેના સાથે યુદ્ધ કરશે.^{૧૦}

જે માનુષી, દેવી, ગાંધર્વ તથા આસુરી વ્યૂહને જાણે છે, તે મહારથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પાંડવોની સેનાનો સેનાપતિ છે.^{૧૧} હે રાજા ! શાંતનુના પુત્ર ભીષ્મ શિખંડિના ભાગમાં આવ્યા છે અને મત્સ્ય દેશના યોદ્ધાઓની સાથે વિરાટ તેને સહાયકતાતરીકે નિમાયા છે.^{૧૨} પાંડુના વડિલ પુત્ર યુધિષ્ઠિરના ભાગમાં મદ્ર દેશના બળવાન રાજા શલ્યને ડરાવ્યા છે. એ ભાગ ડરાવતી વખતે કેટલાએકે કહ્યું હતું કે:—અમારા માનવાપ્રમાણે એ બન્ને સમાન નથી.^{૧૩} પુત્રો તથા સો બંધુઓની સાથે દુર્યોધન અને પૂર્વના તથા દક્ષિણના રાજાઓ—એ સર્વે ભીમસેનના ભાગમાં રાખ્યા છે.^{૧૪} સૂર્યપુત્ર કર્ણ, અશ્વત્થામા, વિકર્ણ અને સિંધુદેશનો રાજા જયદ્રથ, એટલા અર્જુનના ભાગમાં રાખ્યા છે;^{૧૫} તેમજ પૃથ્વીમાં પોતાને શૂર માનનારા જે રાજાઓ જિતી ન શકાય તેવા છે, તે સઘળાને અર્જુને પોતાના ભાગમાં રાખ્યા છે.^{૧૬} મહાધનુર્ધારી રાજપુત્રો પાંચ કેકય ભાઈઓ, સામા પક્ષના કેકયોનેજ ભાગમાં રાખીને તેઓની સાથે યુદ્ધ કરશે.^{૧૭} વર્ણી તેઓનાજ ભાગમાં માલવો, શાલ્વકો તથા ત્રિગર્ત દેશના મુખ્ય બે સંશમકો આવ્યા છે.^{૧૮} દુર્યોધનના સર્વે પુત્રો તથા દુઃશાસનના પુત્રો અને જૃહ્મજ રાજા, એ સર્વને અભિમન્યુએ પોતાના ભાગમાં રાખ્યા છે.^{૧૯} હે ભારત ! સુવર્ણથી શોભતા ધ્વજવાળા મહાધનુર્ધારી દ્રોપદીના પુત્રો ધૃષ્ટદ્યુમ્નને આગળ રાખીને દ્રોણની સામે ચઢાઈ કરશે.^{૨૦} ચેકિતાન સોમહત્તની સાથે દંડ યુદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે; અને સાત્યકિ, ભોજવંશી કૃતવર્માની સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇ-

ચ્છા રાખે છે.^{૨૧} શૂર અને યુદ્ધમાં ગર્જના કરાવનારા સહદેવે તમારા સાળા શકુનિને પોતાના ભાગમાં રાખ્યો છે.^{૨૨} વર્ણી માર્દ્રીના પુત્ર નકુળે સારસ્વતને તથા કેતવ્ય ઉલુકને પોતાના ભાગમાં રાખ્યા છે.^{૨૩} હે રાજા ! એ સિવાય જે બીજા રાજાઓ સંગ્રામમાં આગળ આવશે, તેઓનાં નામો કહીને પાંડુપુત્રોએ તેમની વહેંચણી કરી દીધી છે.^{૨૪} આ પ્રમાણે પાંડવોએ તમારા સૈન્યના ભાગો ડરાવીને પોતાના સૈન્યના વિભાગો પાડ્યા છે; માટે હવે તમારે પુત્રની સાથે જે કરવું હોય તે વિલંબ કર્યાવિના કરો.^{૨૫}

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા:—દુષ્ટ ધૃત રમનારા મારા સર્વે મૂર્ખ પુત્રો, હવે રહિવાના નથીજ; કારણકે તેઓને રણના મોખરા ઉપર બળવાન ભીમની જોડે યુદ્ધ કરવાનું આવ્યું છે.^{૨૬} યજ્ઞમાં વધ કરવાનાં પશુઓને જેમ યજ્ઞમાન જળથી સિંચન કરે છે, તેમ સર્વે રાજાઓનું કાળધર્મે સિંચન કર્યું છે. હવે તેઓ પતંગીઓ જેમ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરે છે તેમ ગાંડીવરૂપી અગ્નિમાં પ્રવેશ કરશે.^{૨૭} અમે જેઓની સાથે વેર કરેલું છે. તે મહાત્મા પાંડવોથી અમારી સેના નાસભાગ કરતી હોવાનું હતું. યુદ્ધમાં પાંડવોએ નસાડેલી તે સેનાની વહારે કોણુ ચઢશે?^{૨૮} યુદ્ધમાં વિજય મેળવનારા સર્વે પાંડવો અતિરથો છે. શરા છે, ક્ષીતિમાન છે, પ્રતાપી છે અને તેજવળે સૂર્ય તથા અગ્નિના જેવા છે.^{૨૯} તેઓના નેતા યુધિષ્ઠિર છે. રક્ષક મધુસૂદન છે અને વીર પાંડુપુત્ર અર્જુન તથા ભીમસેન બે યોદ્ધાઓ છે.^{૩૦} તે સિવાય નકુળ, સહદેવ, પાર્થત્વ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, સાત્યકિ, દ્રુપદ, નાના ભાઈની સાથે ધૃષ્ટકેતુ, પાંચાલ્ય ઉત્તમૌઘ, દુર્જય, યુધામન્યુ, શિખંડી, ક્ષત્રહવ, વિરાટપુત્ર ઉત્તર, કાશીદેશના, ચેદિદેશના અને મત્સ્યદેશના રાજાઓ, સર્વે સંજયો, વિરાટનો પુત્ર બમ્, પાંચાલો અને પ્રભદ્રકો તેઓના પક્ષમાં છે.^{૩૧-૩૩} તે વીર તથા રણધીર રાજાઓની ઇચ્છા વિરુદ્ધ ઇંદ્ર પણ આ પૃથ્વીને હરી શકે નહિ; તથા તેઓ પર્વતોને પણ ફાડી નાખે તેવા છે.^{૩૪} તે સર્વગુણસંપન્ન તથા

અલૌકિક પ્રતાપવાળા વીરોની સાથે, હે સંજય ! હું પોકાર કરીને કહું છું છતાં, મારો દુષ્ટ પુત્ર યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે !^{૩૫}

દુર્યોધન બોલ્યો:-અમે બન્ને એક જાતિના છીએ તથા બન્ને ભૂમિ ઉપર વસનારા છીએ, છતાં તમે એકલા પાંડવોનો જ જય શાથી માને છે ?^{૩૬} હે તાત ! પિતામહ ભીષ્મ, દ્રોણ, કૃપ, દુર્જય કર્ણ, જયદ્રથ, સોમદત્ત અને અશ્વત્થામા, એ સર્વે મહાતેજસ્વી તથા મહાધનુર્ધારીઓ છે, તેઓને દેવો સહિત ઇંદ્ર પણ સંગ્રામમાં જિતવામાટે સમર્થ નથી, ત્યારે પાંડવો તો કયાંથી જ જિતી શકે ?^{૩૭,૩૮} હે તાત ! આર્ય, શસ્ત્રધારી તથા શૂરા સર્વ રાજાઓ મારેમાટે પાંડવોને પીડા આપવા સમર્થ છે.^{૩૯} તે પાંડવો મારા યોદ્ધાઓની સામે ભેવા પણ સમર્થ નથી. હું સંગ્રામમાં પુત્રો સહિત પાંડવોની સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર છું.^{૪૦} હે ભારત ! જે રાજાઓ માંડ પ્રિય કરવા ઇચ્છે છે, તેઓ, જેમ પાશવડે મૃગનાં બચ્ચાંઓને બાંધી લેવામાં આવે છે તેમ, પાંડવોને બાંધી લેશે.^{૪૧} મારા મોટા રથસમૂહથી તથા બાણોની જાળથી પાંચાલો પાંડવોની સાથે નાસી ફટશે.^{૪૨}

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું:-હે સંજય ! આ મારો પુત્ર ગાંડાની પેઠે બડબડાટ કરે છે; પરંતુ એ યુદ્ધમાં ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને પણ જીતવા સમર્થ નથી.^{૪૩} યશસ્વી, ધર્મજ્ઞ તથા મહાત્મા । પાંડવો અને તેમના પુત્રોના સામર્થ્યને યથાર્થરીતે ભીષ્મ જાણે છે; જેથી એમણે તે મહાત્માઓની સાથે લડવાની વાતને પસંદ કરી ન હતી. હે સંજય ! ફરી પણ તું મને પાંડવો શું કરે છે, તે કહે.^{૪૪,૪૫} મહાધનુર્ધારી, તેજસ્વી તથા વેગવાળા પાંડવોને, ધી નાખીને જેમ અગ્નિને પ્રદીપ કરે, તેમ કોણ અધિક પ્રદીપ કરે છે ?^{૪૬}

સંજયે કહ્યું:-હે ભારત ! ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સર્વદા પાંડવોને લડવામાટે ઉત્તેજિત કર્યા કરે છે. તે તેઓને કહે છે કે:-‘હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તમે યુદ્ધ કરો, યુદ્ધથી ડરો નહિ.’^{૪૭} દુર્યોધને પોતાના પક્ષમાં

જેટલા રાજાઓને એકઠા કર્યા હશે, તે સર્વે શસ્ત્રથી વ્યાપ્ત તુમુલ સંગ્રામમાં આવશે, ત્યારે અનુયાયીઓની સાથે ક્રોધ કરીને આવેલા તે સઘળાઓને જેમ તિમિ નામનો મહામત્સ્ય જળમાંથી માછલાંઓને લઇ લે, તેમ હું એકલો કબજે લઇ લઇશ !^{૪૮} તિરમચાંદા જેમ મગરના સ્થાનરૂપ સમુદ્રને રોકી રાખે છે, તેમ હું પણ ભીષ્મને, દ્રોણને, કૃપને, કર્ણને, અશ્વત્થામાને, શલ્યને અને દુર્યોધનને રોકી રાખીશ.^{૪૯}

એ પ્રમાણે બોલતા ધૃષ્ટદ્યુમ્નપ્રત્યે ધર્માત્મા રાજા યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે:-‘પાંચાલો અને પાંડવો તારાં ધૈર્ય તથા પરાક્રમ ઉપર આધાર રાખી રહેલા છે; મારે તું અમને સંગ્રામમાંથી પાર પહોંચાડ. હે મહાબાહુ ! તું ક્ષાત્રધર્મમાં દંઢતાથી રહેલો છે, એ હું બાબું છું.’^{૫૦} કૌરવોને જિતવામાટે તું એકલો સમર્થ તથા પૂર્ણ છે. હે શત્રુતાપન ! યુદ્ધની ઇચ્છાવાળા કૌરવો આગળ આવે તે વખતે તું જે કંઈ કરીશ, તેજ અમારે કડ્યાણ છે. જે વખતે પોતાના પક્ષના યોદ્ધાઓ સંગ્રામમાંથી પરાજય પામીને નાસવા માંડે અને શરણુની ઇચ્છા કરે, તે વખતે જે શૂરો પુરુષ પોતાનું પરાક્રમ દેખાડતાં આગળ ઉભો રહે, તેને હજારોના બદલામાં વેચાતો લેવો એવું નીતિમાનોનું માનવું છે.^{૫૧} હે નરશ્રેષ્ઠ ! તું શૂરો, પરાક્રમી, વીર અને સંગ્રામમાં ભયાતુર થયેલાઓનો રક્ષક છે, એમાં સંદેહ નથી.^{૫૨}

આ પ્રમાણે કુંતીપુત્ર ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર કહેતા હતા, તે વખતે ધૃષ્ટદ્યુમ્ને નિર્ભય વચનથી મને આ પ્રમાણે કહ્યું:-‘હે સંજય ! તું અહીંથી ઝટ હસ્તિનાપુર જા, વિલંબ કરીશ નહિ; અને ત્યાં જઈને દેશના સર્વ લોકોને, દુર્યોધનના યોદ્ધાઓને, બાહુલિકો સાથે કૌરવોને, ગતાયુષ પ્રતીપવંશીઓને, કર્ણને, દ્રોણને, અશ્વત્થામાને, જયદ્રથને, દુઃશાસનને, વિકર્ણને, રાજા દુર્યોધનને અને ભીષ્મને કહે કે, દેવરક્ષિત અર્જુન તમારો વધ ન કરે એટલા માટે તમે યુધિષ્ઠિરની સાથે સુલેહ શાંતિથી જ વર્તો; ધર્મરાજને તકાળ રાજ્ય આપો અને લોકપ્રસિદ્ધ વીર પાંડુનંદનની પ્રા-

થ'ના કરો. ૫૭-૬૦ સત્ય પરાક્રમી સવ્યસાચી અર્જુન જેવો યોદ્ધો છે, તેવો યોદ્ધો આ પૃથ્વી પર ખીજે કોઈ નથી. ૬૧ ગાંડીવ ધનુષવાળા અર્જુનનો દિવ્ય રથ દેવોથી સુરક્ષિત છે અને તે મનુષ્યથી જિતાય તેવો નથી, માટે તમે યુદ્ધ કરવાની વાત મનમાં લાવો નહિ. ૬૨

ઇતિ શ્રીમહા ૦ ઉદ્યાગ ૦ યાનસંધિપર્વમાં
“ સંજયવાક્ય ” એ વિષયના અધ્યાય
૫૮ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૫૮ મો

ધૃતરાષ્ટ્ર ને દુર્યોધનનો સંવાદ

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

ક્ષત્રતેજા વ્રહ્મચારી કૌમારાદપિ પાંડવઃ ।

તેન સંયુગમેધ્યંતિ મંદા વિલપતા મમ ॥૧॥

ધૃતરાષ્ટ્ર કહ્યું:-યુધિષ્ઠિર બાળપણથીજ ક્ષાત્રતેજથી યુક્ત તથા બ્રહ્મચારી છે. હું વિલાપ કરે છું છતાં તે યુધિષ્ઠિરની સાથે મારા મૂર્ખ પુત્રો યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા છે! ૧ આ ભસ્તકુળમાં શ્રેષ્ઠ દુર્યોધન! તું યુદ્ધ કરવાનું માંડી વાળ. હે શત્રુદમન! વિદ્વાંના કેઠપિણ અવસ્થામાં યુદ્ધને વખાણતા નથી. ૨ તારા મંત્રાઓની સાથે તને આજીવિકામાટે અર્ધી પૃથ્વી પૂંતી છે, માટે હે શત્રુહંતા! તું પાંડુપુત્રને યથાયોગ્ય ભાગ આપી દે. ૩ તું મહાત્મા પાંડુપુત્રની સાથે ઉત્તમ શાંતિ રાખવા ઇચ્છે, એ વાતને સર્વે કૌરવો ધર્મયુક્ત માને છે. ૪ હે પુત્ર! તું આ તારી પોતાનીજ સેનાતરફ દષ્ટિ કર. એ તારો વિનાશ સૂચવે છે; પરંતુ તું મોહને લીધે સમજતો નથી. ૫ હું પોતે યુદ્ધને ઇચ્છતો નથી; બાહ્લિક યુદ્ધને ઇચ્છતા નથી; તેમજ ભીષ્મ, દ્રોણ, અશ્વત્થામા, સંજય, સોમદત્ત, શલ્ય, કૃપાચાર્ય સત્યવત, પુરુમિત્ર, જય અને ભૂરિશ્રવા-એ સર્વે યુદ્ધની ઇચ્છા રાખતા નથી. ૬, ૭ ટુંકાણમાં શત્રુઓથી પીડાયલા કૌરવો જેઓને આશ્રયે રહે, તે સર્વે યુદ્ધને અભિનંદન આપતા નથી; માટે હે તાત! એ વાત તને પણ પસંદ પડે. ૮ એ યુદ્ધ

તું પોતાની ઇચ્છાથી કરતો નથી; પરંતુ કર્ણ, પાંપાત્મા દુઃશાસન અને સુખળનો પુત્ર શકુનિ તારી પાસે કરાવે છે. ૯

દુર્યોધને કહ્યું:-મેં જે શત્રુઓને યુદ્ધમાટે બોલાવ્યા છે, તે તમે, દ્રોણ, અશ્વત્થામા, સંજય, ભીષ્મ, કાંભોજ, કૃપ, બાહ્લિક, સત્યવત, પુરુમિત્ર, ભૂરિશ્રવા અથવા તમારા બીજાઓ ઉપર ભાર રાખીને બોલાવ્યા નથી; ૧૦-૧૨ પરંતુ હે તાત! હે ભસ્તશ્રેષ્ઠ! હું અને કર્ણ-અમે બન્નેએ આ રણયત્ર માંડ્યો છે અને યુધિષ્ઠિરને એ યજ્ઞમાં પશુ નિર્મીને અમે બન્ને-યજ્ઞદીક્ષા ગ્રહણ કરી છે. ૧૨ એ રણયત્રમાં રથ એ વેદી છે, બડગ કુવ છે, ગદા સુદ છે, કવચ સભા છે, ઘોડાઓ ચાતુર્યોત્તર કર્મ છે, બાણો દર્ભ છે અને યશ હવિ છે. ૧૩ હે રાજા! આ પ્રમાણે અમે બન્ને આનંદયજ્ઞવટે રણમાં યમરાજનું યજ્ઞન કરી, વિજય મેળવી, શત્રુઓને હણીને તથા રાજ્યથી સંપન્ન થઈને પાછા આવીશું. ૧૪ હે પિતા! હું, કર્ણ અને મારો ભાઈ દુઃશાસન, એ અમે ત્રણ જણા પાંડવોને યુદ્ધમાં મારીશું. ૧૫ કાં તો હું પાંડવોને મારીને આ પૃથ્વી પર રાજ્ય કરીશ અથવા તો પાંડવો મને મારીને આ પૃથ્વીનો ઉપભોગ કરશે. ૧૬ હે અસ્પદિત શક્તિવાળા રાજા! મેં જીવિત, રાજ્ય, ધન તથા સર્વનો ત્યાગ કર્યો છે. હું હવે પાંડવોની સાથે કદી પણ વાસ કરીશ નહિ. હે આર્ય! સૌયની તીણી અણીથી વીંધાય, તેટલી ભૂમિ પણ હું પાંડવોને આપીશ નહિ. ૧૮

ધૃતરાષ્ટ્ર કહ્યું:-હે તાત! મેં દુર્યોધનનો તો ત્યાગ કર્યો છે; પરંતુ યમલોકમાં જવા તૈયાર થયેલા મૂર્ખ દુર્યોધનની પાછળ તમે પણ જશો, તેથી તમારો સર્વનો હું શોક કરે છું. ૧૯ વાઘો જેમ રુરુ જાતના મૃગનાં ટોળાંમાંથી ઉત્તમ મૃગોને મારી નાખે, તેમ યોદ્ધાઓમાં મુખ્ય-પાંડવો એકલા થઈને યુદ્ધમાં તમારામાંથી ઉત્તમ ઉત્તમ યોદ્ધાઓને મારી નાખશે. ૨૦ મને સેનાસંબંધી કંઈ ઉલટું જ ચિહ્ન દેખાય છે-આ ભારતી સેનારૂપી સુદરીને લાંબા બાહુવાળા સાત્યકિએ પોતાના કળજમાં લઈ, અસ્તવ્ય-

સ્ત કરી, મર્દન કરી નાખી હોય એમ લાગે છે. મધુવંશી સાત્યકિ, પ્રથમથીજ યુધિષ્ઠિરના સંપૂર્ણ બળને અધિક પૂર્ણ કરતો તથા બીજની પેઠે બાણોની વૃદ્ધિ કરતો યુદ્ધભૂમિમાં ઉભો રહેશે.^{૨૨} ઉત્તમ યોદ્ધાઓની સેનાના મોખરા ઉપર ભીમસેન ઉભો રહેશે અને સર્વ યોદ્ધાઓ કિલ્લાની પેઠે નિર્ભય ઉભા રહેલા તે ભીમનો આશ્રય લેશે.^{૨૩} જ્યારે ભીમસેને પાડેલા તથા ભાંગેલા દંતશૂળવાળા, તૂટેલા ગંડ-સ્થળવાળા, પર્વતના જેવા દેખાવવાળા રુધિરથી છંટાયેલા અને છિન્ન ભિન્ન થયેલા પહાડના જેવા હાથીઓને તું જોઈશ તથા ભીમના ઝપાટાથી ડરી જઈશ, ત્યારે મારાં વચનને યાદ કરીશ.^{૨૪, ૨૫} અભિમાં નાખેલી આહુતિની પેઠે ભીમસેને રથ, ઘોડા તથા હાથીવાળું તાંડે સૈન્ય બાળી નાખેલું જોઈને, તું મારાં વચનને યાદ કરીશ.^{૨૬} તમે લોકો જો પાંડવોની સાથે સલાહસંપ નહિ કરો, તો તમારા ઉપર મોટો ભય આવી પડશે અને તમે ભીમસેનની ગદાથી હણાયા પછી શાંતિ પામશો.^{૨૭} જ્યારે ભીમસેને કૌરવોના સૈન્યને મહાવનની પેઠે કાપેલું તું જોઈશ, ત્યારે તને માંડે વચન યાદ આવશે.^{૨૮}

વૈશંપાયને કહ્યું:-હે મહારાજ જનમેજય ! ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા એ પ્રમાણે સર્વ રાજાઓને તથા દુર્યોધનને કહીને ફરી સંજયને પૂછવા લાગ્યા.^{૨૯}

ધૃતિ શ્રીમહા ૧૦ ઉદ્યોગ ૦ યાનસંધિપર્વમાં

“ ધૃતરાષ્ટ્રનાં વાક્યો ” એ વિષયના

અધ્યાય ૫૮ માં આપ્યો.

અધ્યાય ૫૮ મો

શ્રીકૃષ્ણનો સંદેશો

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

યદ્ભૂતાં મહાત્માનાં વાસુદેવધનંજયો ।

તન્મે બ્રૂહિ મહાપ્રાજ્ઞ શુશ્રૂષે વચનં તવ ॥૧॥

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું:-હે મહાપ્રાજ્ઞ ! મહાત્મા કૃષ્ણ તથા અર્જુન જે કંઈ કહ્યું હોય તે મને કહે, તાં કહેલું સાંભળવાની મને ઇચ્છા છે.^૧

સંજય બોલ્યો:-હે ભરતવંશી રાજા ! મેં કૃષ્ણ તથા અર્જુનને જે રીતે જોયા અને તે વીરો જે બોલ્યા, તે હું તમને કહું છું.^૨ હે રાજા ! હું તે બન્ને નરદેવોને તમારો સંદેશો કહેવામાટે વિનયયુક્ત થઈ, બે હાથ જોડી, પગની આંગળીઓ તરફ દૃષ્ટિ કરી તેઓના અંતઃપુરમાં દાખલ થયો.^૩ તે અંતઃપુરમાં શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુન, દ્રૌપદી તથા સુંદરી સત્યભામા એટલાં હતાં. તે સ્થાનમાં અભિમન્યુ, નકુળ તથા સહદેવ પણ પ્રવેશ કરતા નહિ.^૪ શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન એ બન્ને મહુડાનો આસવ પીને મત્ત બનેલા હતા; બન્નેએ ચંદનનો અંગ-રાગ ધારણ કર્યો હતો; પુષ્પની માળાઓ પહેરી હતી અને ઉત્તમ વસ્ત્રો તથા દિવ્ય અલંકારોથી તેઓ શણગારાયેલા હતા.^૫ અનેક પ્રકારનાં રત્નોથી ચિત્રવિચિત્ર જણાતા અને જાત જાતનાં બીજાનાંથી બીજાવેલા સુવર્ણના એક મોટા આસન ઉપર સત્તુઓને દમનારા તે બન્ને બેઠા હતા.^૬ શ્રીકૃષ્ણના બન્ને પગ અર્જુનના બોળામાં મને જણાયા અને મહાત્મા અર્જુનનો એક પગ દ્રૌપદીના બોળામાં તથા બીજો સત્યભામાના ! મને જોઈને અર્જુનને પગ મૂકવાનો સુવર્ણનો બાજઠ બેસવામાટે મારા તરફ ખસેડ્યો; પરંતુ હું તેને હાથનો સ્પર્શ કરીને પછી પૃથ્વી ઉપરજ બેઠો.^{૭-૮} એ પગ મૂકવાના બાજઠ ઉપરથી લઈ લીધેલા અર્જુનના સુંદર પગોના તળીઆમાં ઊર્ધ્વરેખા તથા બીજાં શુભ લક્ષણો મારા જોવામાં આવ્યાં.^૯ સાગના સોટા જેવા ઉંચા, પુષ્ટ, તરુણ અને શ્યામ રંગના તે બન્નેને એકજ આસન ઉપર જોઈને મને મહાન ભય થયો.^{૧૦} તે બન્ને ઇંદ્ર અને વિષ્ણુના સમાન છે; પરંતુ મંદ બુદ્ધિવાળો દુર્યોધન દ્રોણ તથા ભીષ્મના આશ્રયથી અને કર્ણના બકવાદથી તેઓના સ્વરૂપને ઓળખતો નથી.^{૧૧} આ બન્ને જેની આજ્ઞામાં રહેલા છે, તે ધર્મરાજનો માનસિક સંકેદપ સિદ્ધ થશે, એમ મને તે વખતે નિશ્ચય થયો.^{૧૨} અન્ન, પાન વગેરેથી તથા અન્ય પ્રકારે મારો સત્કાર થયા પછી, મેં સ્વસ્થ બેસી-

ને તથા બે હાથની અંજલિ મસ્તક આગળ બેઠીને તે બન્નેને અહીંનો સંદેશો કહ્યો.^{૧૭} તે સાંભળ્યા પછી અર્જુનને ધનુષની પળછના ચિહ્નથી ચિહ્નિત થયેલા પોતાના હાથવડે શ્રીકૃષ્ણના શુભ લક્ષણવાળા ચરણને નમાવી મને ઉત્તર આપવા સૂચના કરી;^{૧૮} એટલે સર્વ આભૂષણોથી સુશોભિત તથા ઇંદ્રના જેવા પરાક્રમી શ્રીકૃષ્ણ ઇંદ્રવજની પેઠે ઉઠીને બેઠા થયા અને વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે આનંદકારક, બોલવા ચોગ્ય, ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને ત્રાસ આપનારી, આરંભમાં ક્રોધાળ, પણ પાછળથી દારુણ વાણીથી મને કહેવા લાગ્યા.^{૧૯,૨૦} સાંભળણે મોટે ચોગ્ય શ્રીકૃષ્ણની સારા સંસ્કારવાળી, ઇષ્ટ અર્થથી યુક્ત અને પાછળથી હૃદયને હરણ કરનારી તે વાણીને હું સાંભળવા લાગ્યો.^{૨૧}

વાસુદેવ બોલ્યા:-હે સંજય ! તું કુરુશ્રેષ્ઠ ભીષ્મ તથા દ્રોણના સાંભળતાં બુદ્ધિમાન ધૃતરાષ્ટ્રને આ સંદેશો કહેજે^{૨૨} હે સૂત ! અમારાં બન્નેનાં વચનથી વડીલોને પ્રણામ તથા નાની ઉંમરવાળાઓને કુશળ પ્રશ્ન પૂછ્યા પછી તું તેઓના સંદેશાના ઉત્તરમાં કહેજે કે;^{૨૩} તમે અનેક પ્રકારના યજ્ઞોથી યજન કરો; બ્રાહ્મણોને દક્ષિણ આપો અને પુત્રો તથા સ્ત્રીઓની સાથે આનંદ ભોગવો; કારણ કે તમારા પર મોટો ભય આવી પડ્યો છે.^{૨૪} તમે સત્પાત્રોને ધન આપો; કામજન્ય પુત્રોને ઉત્પન્ન કરી દ્યો અને પ્રિયજનોનું પ્રિય કરો; કારણ કે રાજા યુધિષ્ઠિર વિજયને મોટે ઉતાવળ કરે છે.^{૨૫} હું દૂર હોતો તે વખતે દ્રૌપદીએ મને 'હિ ગોવિંદ !' કહ્યું હતું જ્યારે મારી હતી, એ તેનું ઋણ ચઢી ગયું છે અને તે હજી હૃદયમાંથી દૂર થતું નથી-અર્થાત્ વસ્ત્રહરણ વખતે દ્રૌપદીએ ગોવિંદ નામથી વિલાપ કર્યો હતો, તે વિલાપનું ઋણ માત્ર વસ્ત્ર આપવાથી શીટયું નથી, પણ હૃદયમાં તે રહેલું છે અને તે કૌરવોનો વિનાશ કર્યા વિના મટવાનું નથી.^{૨૬} રે ! જેનું તેજસ્વી અજિત ગાંડીવ ધનુષ છે અને મારો જેને સાથ છે, તે સવ્યસાચી અર્જુનની બેઠે તમારે વેર થયું છે.^{૨૭}

જે કાળથી ઘેરાયલો ન હોય, તેવો કયો પુરુષ મારી સહાયતાવાળા અર્જુનની સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા કરે? સાક્ષાત્ ઇંદ્ર પણ ઇચ્છા કરે નહિ.^{૨૮} સંગ્રામમાં જે અર્જુનને જિતે, તે બે બાહુથી પૃથ્વીને ઉપાડી લે, ક્રોધ કરીને આ પ્રબળ બાળી મૂકે અને દેવોને સ્વર્ગમાંથી ગબડાવી પાડે એમ સમજવું.^{૨૯} દેવ-દૈત્ય, મનુષ્ય-યક્ષ, ગંધર્વ અને સર્પોમાં હું એવા કોઇને પણ જીતો નથી, કે જે સંગ્રામમાં અર્જુનની સામે ચઢાઈ કરે!^{૩૦} વિરાટ નગરમાં ઘણાઓની સાથે એકલા અર્જુનનું જે મહા અદ્ભુત યુદ્ધ થયેલું સાંભળવામાં આવે છે, તેજ આનું પૂરું ઉદાહરણ છે.^{૩૧} એકલા પાંડુપુત્ર અર્જુનને વિરાટ નગરમાં ન્યારે સર્વ યોદ્ધાઓમાં ભંગાણ પાડ્યું, ત્યારે તેઓ દિશાઓમાં નાસી ફટયા હતા, તેજ દષ્ટાંત પૂર્ણ છે.^{૩૨} શારીરિક બળ, માનસિક ઉત્સાહ, શૌર્ય, કાર્યને ઝટ સમજી લેવાની શક્તિ, વેગથી બાણો છોડવામાં હાથની ચપળતા, બેદનો ત્યાગ અને ધૈર્ય એ ગુણો અર્જુનસિવાય બીજામાં જણાતા નથી.

સમયપર વૃષ્ટિ કરનારો ઇંદ્ર (મિથ) જેમ આકાશમાં ગાળને લોકોને આનંદિત કરે, તેમ શ્રીકૃષ્ણ પોતાની વાણીવડે અર્જુનના હૃદયને વૃદ્ધિ પમાડતા એ પ્રમાણે બોલ્યા. શ્રીકૃષ્ણનાં વચન સાંભળીને શ્વેત ઘોડાવાળા કિરીટધારી અર્જુનને રોમાંચિત કરે તેવું લાંબુ ભાષણ કર્યું.^{૩૩-૩૪}

હતિ શ્રીમદ્ભાગ ઉદ્યોગો યાનસંત્રિપર્વમાં
.. સંજયે શ્રીકૃષ્ણનાં વાક્યો કહ્યાં " એ
વિષયનો અધ્યાય ૫૮ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬૦ મો

ધૃતરાષ્ટ્રનું વિવેચન

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

સંજયસ્ય વચઃ શ્રુત્વા પ્રજ્ઞાચક્ષુર્જનેશ્વરઃ ॥

તતઃ સંખ્યાતુમારમે તદ્વચો ગુણદોષતઃ ॥૧॥

વૈશંપાયને કહ્યું:-સંજયનું કહેવું સાંભળીને અંધરાજા ધૃતરાષ્ટ્ર, તે વચનના ગુણદોષની ગણ

ના કરવા લાગ્યો.^૧ વિચક્ષણ તથા પોતાના પુત્રોના વિજયની કામનાવાળા ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાએ, પોતાના બુદ્ધિબળથી યુધ્ધ તથા દોષોની યથાચોગ્ય સૂક્ષ્મતાથી ગણના કરીને બન્ને પક્ષના બળબળનો નિશ્ચય કર્યો. તે પછી બુદ્ધિમાન રાજાએ શક્તિ-સંબંધી વિચાર કર્યો.^{૨,૩} અને તેમાં પાંડવોને દેવી તથા માનુષી શક્તિથી અને તેજથી યુક્ત બાણીને તથા કૌરવોને અતિ અદ્ય શક્તિવાળા બાણીને દુર્યોધનને કહ્યું કે,^૪ હે દુર્યોધન ! મારી આ ચિંતા કદીપણ શાંત થતી નથી. હું જે કહું છું, તે અનુમાનથી નહિ પણ સાચા અનુભવથી કહું છું, એમ મારું માનવું છે.^૫ સર્વ પ્રાણીઓ પોતાની સંતતિ ઉપર પરમ સ્નેહ કરે છે અને શક્તિપ્રમાણે તેઓનું પ્રિય તથા હિત પણ કરે છે.^૬ એ પ્રમાણેજ સત્પુરુષો, ઉપકાર કરનારાઓનો સારી પેઠે બદલો વાળવામાટે તેઓનું મહાન પ્રિય કરવાની પણ ઇચ્છા કરે છે, એમ એમ ઘણેલાજે બાણીએ છીએ અને તેથીજ આ કૌરવ-પાંડવના ભયંકર સંગ્રામમાં અગ્નિ, આંડવવનમાં અર્જુનને કરેલા ઉપકારનું સ્મરણ કરીને તેનો સહાયકર્તા થશે.^{૭,૮} વળી યુધિષ્ઠિર વગેરે જેઓથી ઉત્પન્ન થયા છે તે ધર્મ, વાયુ વગેરે અનેક દેવો પણ પાંડવોના આમંત્રણથી સહાય કરવા આવશે. ભીષ્મ, દ્રોણ, કૃપાચાર્ય વગેરેના ભયથી પાંડવોનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાવાળા તે દેવો વજ્ર જેવો ક્રોધ ધારણ કરશે, એમ હું માનું છું.^{૯,૧૦} તે દેવોની સાથે રહેલા, વીર્યવાન અને અસ્ત્રવધાનો પાર પામેલા તે નરવ્યાધ્ર પાંડવોની સામે મનુષ્યો જોઈ પણ શકશે નહિ.^{૧૧} જે અર્જુનનું દુર્જય તથા દિવ્ય ગાંડીવ નામનું ઉત્તમ ધનુષ છે; દારુણ, અક્ષય, દિવ્ય તથા બાણોથી પૂર્ણ જેના બે લાથાઓ છે;^{૧૨} જેનો દિવ્ય વાનરવાળો તથા નિઃસંગ ધૂમાડાના જેવી ગતિવાળો ધ્વજ છે; સમુદ્રપર્યંત પૃથ્વીમાં જેના રથના જેવો બીજો રથ નથી,^{૧૩} કે જે રથનો ગડગડાટ મહામેધના જેવો લોકોના સાંભળવામાં આવે છે તથા જે રથ શત્રુઓને ભય ઉત્પન્ન કરે તેવો મોટો વજ્રના જેવો શબ્દ કરે છે;^{૧૪}

વળી લોકો જે અર્જુનને અમાનુષિક પરાક્રમવાળો માને છે અને સંગ્રામમાં રાજાઓને દેવોનો પણ પરાજય કરે એવો બાણ છે;^{૧૫} જે અર્જુન પલકારા જેટલા વખતમાં પાંચસો બાણોને લાથામાંથી કાઢે છે, તેને ધનુષપર ચઢાવે છે અને ફર ફેંકે છે; પરંતુ કોઇની દષ્ટિ તે તરફ કામ કરી શકતી નથી;^{૧૬} જે શત્રુદમન નરવ્યાધ્ર અર્જુન, યુદ્ધ કરવા ઉભો હોય તે વખતે અમાનુષ બળવાળા રાજાઓ પણ તેનો પરાજય કરી શકે નહિ એમ ભીષ્મ, દ્રોણ, કૃપ, અશ્વત્થામા, મદ્રરાજ શલ્ય તથા બીજા મધ્યસ્થ મનુષ્યો કહે છે;^{૧૭,૧૮} જે એકજ વેગથી પાંચસો બાણો ફેંકે છે અને જે પાંડુપુત્ર બાહુબળમાં સહસ્રાર્જુનના સમાન છે, તે મહેન્દ્ર તથા ઉપેન્દ્રના જેવા પરાક્રમવાળો મહાધનુધારી અર્જુન, આ મહાસંગ્રામની ભીંટમાં સર્વનો સંહાર વાળતો હોય એમ હું જોઉં છું.^{૧૯,૨૦} હે ભરતવંશી દુર્યોધન ! આ પ્રમાણે હમેશાં સર્વ વિચાર કરતાં અને કૌરવોના ભલાને માટે ચિંતા કરતાં મને નિદ્રા આવતી નથી તેમ સુખ પણ થતું નથી.^{૨૧} અત્યારે કૌરવોના મહાન ક્ષયનો સમય આવી લાગ્યો છે અને આ કલકને અંત લાવવા હોય તો શાંતિવિના બીજો ઉપાય નથી.^{૨૨} હે તાત ! મને તો પાંડવોની સાથે સલાહ કરવી ગમે છે, વિરોધ કરવો ગમતો નથી; કારણ કે હું હમેશાં કૌરવો કરતાં પાંડવોને અધિક શક્તિવાળા માનું છું.^{૨૩}

ઈત શ્રીમહા ઉદ્યોગ યાનસંધિ પર્વમાં
“ધૃતરાષ્ટ્રનું વિવેચન” એ વિષયનો
અધ્યાય ૬૦ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬૧ માં
દુર્યોધનની આત્મલાઘા

॥ વંશંપાયન ઉવાચ ॥

પિતુરેતદ્રચઃ શ્રુત્વા ધાર્તરાષ્ટ્રોઽત્યમર્ષણઃ ।

આધાય વિપુલં ક્રોધં પુનરેવેદમબ્રવીત્ ॥૧॥

વંશંપાયને કહ્યું:-પિતાનાં એ વચન સાં-

ભળીને મૂળથીજ મહાકોપી દુર્યોધન, અતિશય ક્રોધ ધારણ કરીને ફરીથી આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:-^{૧૮} “હે મહારાજ! દેવોની સહાયતાવાળા પાંડવો જગતાવા અશક્ય છે, એમ જે તમે માને છે, તે તમારો ભય દૂર થાયો.^{૧૯} હે ભારત! કામ, દ્રેષ, લોભ તથા દ્રોહના અભાવથી અને પદાર્થોત્તર દુર્ગ ઉપદ્રા કરવાથી, દેવો દેવપણાને પામ્યા છે;^{૨૦} આ વાત દ્રેષાયન વાસે, મહાતપસ્વી નારદે તથા જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામે પૂર્વે મને કહી હતી.^{૨૧} હે ભરતશ્રેષ્ઠ! દેવો મનુષ્યની પહે કદા કામથી, ક્રોધથી, લોભથી અથવા દ્રેષથી કોઈપણ કામ કરતા નથી.^{૨૨} જો અગ્નિ, વાયુ, ધર્મ, ઈંદ્ર અને અશ્વિનીકુમારો, ઇચ્છાપ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરતા હોત તો પાંડવો દુઃખ પામત જ નહિ;^{૨૩} માટે હે ભારત! તમારે કોઈ પણ રીતે એ ચિંતા કરવી નહિ; કારણકે દેવો શમ, દમ વગેરે દેવી ભાવોની નિત્ય ઇચ્છા રાખનારા હોય છે;^{૨૪} છતાં જો દેવોમાં કામનાના સંબંધથી દ્રેષ તથા લોભ જોવામાં આવે તો વેદનાં પ્રમાણ ઉપરથી હું કહું છું કે, તે કામાદિના સંબંધવાળાઓનું કરેલું સફળ થશે નહિ.”

તમે અગ્નિને માટે કહ્યું, પણ અગ્નિ જો સર્વ લોકોને બાળવાની ઇચ્છાથી ચામેર વાપી જશે, તો હું અભિમંત્રણ કરીશ એટલે તે શાંત થઈ જશે.^{૨૫} હે ભરતવંશી રાજા! તમે કહ્યું કે, દેવો ઉત્તમ તેજવાળા છે, તો મારું પણ ઉપમા ન આપી શકાય તેવું દેવો કરતાં અધિક તેજ છે એમ તમે જાણો.^{૨૬} હે રાજા! હું ચીરાતી પૃથ્વીને તથા પર્વતનાં શિખરોને લોકોના જોતાં મંત્રી સ્થિર કરી શકું છું.^{૨૭} આ ચેતન તથા તથા અચેતન અને સ્થાવર તથા જંગમરૂપ જગતના વિનાશને માટે ઉત્પન્ન થયેલા મહાશબ્દવાળા તથા ભયંકર પાપાણની વૃષ્ટિવાળા વાયુને હું જગતના દેખતાં પ્રાણીઓના ઉપર કૃપાથી હમેશાં શાંત કરી દઉં તેવો છું.^{૨૮, ૨૯} મેં થંભાવેલા જળ ઉપરથી રથ તથા પાળાઓ ચાલ્યા જાય છે. દેવી તથા આસુરી પ્રભાવોને પ્રવર્તાવના-

રો હું એક છું.^{૩૦} હું જ્યારે કોઈએક કાર્યને માટે અક્ષોહિણી સેના લઈને જાઉં છું, ત્યારે હું જ્યાં જ્યાં જવાની ઇચ્છા કરે ત્યાં ત્યાં મારા ઘોડાઓ જઈ શકે છે.^{૩૧} મારા દેશમાં સર્પ વગેરે ભયાનક પ્રાણીઓ રહેતાં નથી અને બીજાં ભયંકર પ્રાણીઓ મારા મંત્રથી રક્ષણ કરાયલાં પ્રાણીઓની હિંસા કરી શકતાં નથી.^{૩૨} હે રાજા! મારા દેશમાં રહેનારા લોકોની ઇચ્છા પ્રમાણે મેં વર્ષે છે, મારી સર્વ પ્રજા ધર્મિષ્ઠ છે અને મારા રાજ્યમાં (અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, તીવ્ર, ઉદર, પાપટ અને શત્રુસેન્ય આ છ) પીડાઓ નથી.^{૩૩} અશ્વિનીકુમારો, વાયુ, અગ્નિ, મરુદ્ગણોની સાથે ઇંદ્ર અને ધર્મ-એ દેવો મેં જેઓનો દ્રેષ કર્યો હોય, તેઓનું રક્ષણ કરી શકતા નથી.^{૩૪} જો તેઓ મારા શત્રુઓનું એકદમ રક્ષણ કરવા સમર્થ હોત તો પાંડવો તેર વર્ષ સુધી દુઃખ પામત નહિ.^{૩૫} હું તમને સત્ય કહું છું કે, દેવો, ગંધર્વો, અસુરો કે રાક્ષસો મારા શત્રુનું રક્ષણ કરવા સમર્થ નથી.^{૩૬} હું નિત્ય મારા મિત્રો અથવા શત્રુઓને માટે શુભ અથવા અશુભ થવાનું ચિંતન કરું તે પૂર્વે કદી નિષ્ક્રુણ થયું નથી.^{૩૭} હે શત્રુતાપન! હું અમુક થશે, એમ કહું, તે પૂર્વે કદી ઉલટું થયું નથી અને તેથી લોકો મને સત્યવાણીવાળો જાણે છે.^{૩૮} હે રાજા! મારું માહાત્મ્ય લોકોમાં પ્રત્યક્ષ છે અને દિશાઓમાં પ્રખ્યાત છે, તે મેં તમને ધૈર્ય આપવા માટે કહ્યું છે, કંઈ મારાં વખાણને માટે કહ્યું નથી.^{૩૯} હે રાજા! મેં પૂર્વે કદી પોતાનાં વખાણ કર્યાં નથી; કારણકે પોતાનાં વખાણ કરવાં તે દુષ્ટોનું આચરણ ગણાય છે.^{૪૦} પાંડવોને, મત્સ્યોને, કેકયોની સાથે પાંચાકોને, સાત્યાકને અને કૃષ્ણને મેં જિત્યા છે, એમ તમે સાંભળશો.^{૪૧} નદીઓ જેમ સમુદ્રમાં મળીને સર્વરીતે નાશ પામે છે, તેમજ મારી સામે થઈને પાંડવો પરિવાર સાથે નાશ પામશે.^{૪૨} મારી ઉત્તમ બુદ્ધિ, ઉત્તમ તેજ, ઉત્કૃષ્ટ પરાક્રમ, શ્રેષ્ઠ વિદ્યા અને ઉત્તમ યોગ, એ સર્વ તેઓના કરતાં અધિક છે.^{૪૩} ભીષ્મ પિતામહ, દ્રોણ, કૃ-

પાત્યાર્ય, શત્ય અને શલ-એ સર્વે અસ્ત્રવિદ્યામાં જે કંઈ જાણે છે, તે સર્વ મારામાં પણ છે.”

એ પ્રમાણે યોદ્ધાને, પોતાની યુદ્ધસંબંધી ઉત્સુકતા પ્રકટ કરનારા દુર્યોધનનાં સર્વ કર્તવ્યો સમજી લઈ શત્રુદમન ધૃતરાષ્ટ્ર ફરી પૂર્વે વર્ણવાયલા અર્જુનના સંબંધમાં સંજયને પૂછવા લાગ્યા. ૨૮, ૨૯

ઘટિ શ્રીમહા ૦ ઉદ્યોગ ૦ યાનસંધિ પર્વમાં
“દુર્યોધનનાં વાક્યો” એ વિષયનો
અધ્યાય ૬૧ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬૨ માં
કર્ણ ને ભીષ્મવચ્ચે વિવાદ
॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તથા તુ પૃચ્છંતમતીવ પાર્થ વૈચિત્રવીર્ય
તમર્ચિતયિત્વા । ઉવાચ કર્ણો ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રં
પ્રદર્શયન્સંસદિ કૌરવાણામ્ ॥૧॥

વૈશંપાયને કહ્યું:-એ પ્રમાણે વિચિત્રવીર્યનો પુત્ર ધૃતરાષ્ટ્ર, અર્જુનના સંબંધમાં અતિશય પૂછવા કરતો હતો. તેના તરફ લક્ષ્ય ન આપતાં, કૌરવોની સભામાં ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર દુર્યોધનને આનંદ આપતો કર્ણ બોલ્યો કે:-^૧ “એ પૂર્વે ‘બ્રહ્મણ છુ’ એવું પરશુરામને મિથ્યા કહીને તેમની પાસેથી બ્રહ્માસ્ત્ર સંપાદન કર્યું હતું; પરંતુ મારું કષ્ટ જાણ્યાપછી તે મહર્ષિએ મને તેજ વખતે કહ્યું કે:-‘તને અંતકાળે એ અસ્ત્રનું સ્મરણ થશે નહિ; જે કે મારો અપરાધ મોટો હતો અને તીક્ષ્ણ તેજવાળા તે મહર્ષિ, સમુદ્રોની સાથે પૃથ્વીને પણ બાળી નાખવાને સમર્થ હતા, તો પણ તે ગુરુએ મને બીજો મોટો શાપ આપ્યો ન હતો;’^{૨,૩} કારણ કે મેં સેવાથી તથા પોતાના પુરુષાર્થથી તેમનું મન પ્રસન્ન કર્યું હતું. તે બ્રહ્માસ્ત્ર મારી પાસે છે અને મારું આયુષ્ય પણ બાકી છે, એટલે હું અર્જુનને જિતવામાટે સમર્થ છું અને તેથી અર્જુનના વધનો ભાર હું મારે માથે લઉં છું.”^૪ તે ઋષિનો કૃપાપાત્ર હું એક પલકારામાં પાંચાલ, કરુષ, મત્સ્ય અને

પુત્રપૌત્રોની સાથે પાંડવોને મારીને શસ્ત્રથી જિતેલા લોકોને સ્વાધીન કરીશ.”^૫ પિતામહ, દ્રોણ અને સર્વ મુખ્ય રાજાઓ ભલે તારી પાસે રહે; હું માત્ર મુખ્ય સૈન્યની સાથે જઈને પાંડવોનો નાશ કરીશ! એ ભાર હું મારા ઉપર લઉં છું.”^૬

એ પ્રમાણે બોલતાકર્ણને ભીષ્મે કહ્યું કે:-
“હે કાળવડે વિપરીત બુદ્ધિવાળા કર્ણ! તું શું બડાશ મારે છે? જાણતો નથી કે, મુખ્યનો નાશ થવાથી ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોનો પણ નાશ થશે ?”^૭ કેવળ શ્રીકૃષ્ણની સહાયતાથી અર્જુને, અગ્નિ પાસે પાંડવવન બળાવતાં જે પરાક્રમ કર્યું હતું તે સાંભળતાંની સાથેજ તારે તારા બાંધવોની સાથે મનને વશ કરવો જોઈએ.”^૮ સ્વર્ગાધિપતિ મહાત્મા મહેદ્રે તને જે શક્તિ આપી છે, તે શક્તિને રણંગણમાં શ્રીકૃષ્ણ સુદર્શન ચક્રના પ્રહારથી તોડીને ભસ્મ કરી નાખશે, તે તું જોઈશ.”^૯ હે કર્ણ! ઉત્તમ પુષ્પોથી પ્રયત્નપૂર્વક પૂજતું જે તારું સર્પમુખ બાણ છે, તે બાણ અર્જુનના બાણસમૂહથી હણાઈને તારી સાથેજ નાશ પામશે.”^{૧૦} હે કર્ણ! બાણાસુર, નરકાસુર તથા તારા જેવા અને તારા કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ શત્રુઓને મહાતુમુલ યુદ્ધમાં નાશ કરે તેવા શ્રીકૃષ્ણ તે અર્જુનનું રક્ષણ કરે છે.”^{૧૧}

કર્ણ બોલ્યો:-“ખરેખર ભીષ્મના કહેવા પ્રમાણેજ નહિ પણ તેથીએ શ્રેષ્ઠ મહાત્મા યાદવપતિ કૃષ્ણ છે, એ હું માનું છું; પરંતુ પિતામહ ભીષ્મે મને જે કંઈ કઠોર વચ્ચનો કહ્યાં છે, તેનું ફળ હવે તેણે સાંભળી લેવું.”^{૧૨} હું મારાં શસ્ત્રોનો ત્યાગ કરું છું, પિતામહ હવે મને યુદ્ધમાં અથવા તે સંબંધી સભામાં કદી જોશે નહિ. હે ભીષ્મ ! તમે યુદ્ધથી કેવળ વિરામ પામી જશો, ત્યારેજ પૃથ્વીપર સર્વે રાજાઓ મારા પ્રભાવને જોશે!”^{૧૩}

વૈશંપાયને કહ્યું:-હે જનમેજય રાજા ! એ પ્રમાણે કહીને તે મહાધનુર્ધારી કર્ણ, સભા છો-

* ‘કૌરવોના મુખ્ય નાયક તારો નાશ થતાં સર્વ કૌરવો પણ વિનાશ પામશે, માટે તું તારું પોતાનું રક્ષણ કર’ એમ ભીષ્મે કર્ણનો ઉપદેશ કર્યો છે.

ડીને પોતાના ભવનમાં આદ્યો ગયો અને ભીષ્મ હસતા હસતા કૌરવોની વચ્ચે દુર્યોધનને કહેવા લાગ્યા કે:-^{૧૪} “સૂતપુત્ર કર્ણ સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળો તો ખરો! તેણે કહ્યું હતું કે, ‘આવંત્ય, કાલિંગ, જયદ્રથ, ચેદિધ્વજ તથા બાલિકકવગે-રે જોતા ઉભા રહેશે ને હું હમેશાં શત્રુઓના હબરો તથા દશહબર યોદ્ધાઓને મારીશ ! પરંતુ હવે પ્રસંગ આવતાં તે શામાટે ભાર ઉપાડે? અર્થાત શસ્ત્રત્યાગ કરેજ ! પણ આ તરફ ભીમસેન તો વ્યૂહની સામે વ્યૂહ ગોડવી માથાંઓ ભાંગી નાખી, લોકનો સંહાર વાળશે તે તમે જોજો. ^{૧૫,૧૬} જ્યારે કર્ણ પવિત્ર ચરિત્રવાળા ભગવાન પરશુરામની આગળ ‘હું બ્રાહ્મણ છું’ એમ કહીને તેની પાસેથી અસ્ત્ર સંપાદન કર્યું, ત્યારથીજ તે નરાધમ કર્ણનાં ધર્મ તથા તપ નાશ પામ્યાં છે.”^{૧૭}

વેશપાયને કહ્યું:- હે રાજેન્દ્ર જનમેજય ! આમ ભીષ્મે ભાષણ કર્યું અને કર્ણ શસ્ત્ર છોડીને ગયો ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્રનો અદ્વ્ય બુદ્ધિવાળો પુત્ર દુર્યોધન શાંતનુપુત્ર ભીષ્મને કહેવા લાગ્યો.^{૧૮}

ઇતિ શ્રીમહાભારત ઉદ્યોગો યાનસંધિપર્વમાં
“કર્ણ અને ભીષ્મનાં વાક્યો” એ
વિષયનો અધ્યાય દરમિયાન સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬૩ મો

દુર્યોધનની હઠ અને વિદુરનો ઉપદેશ

॥ દુર્યોધન ઉવાચ ॥

સદ્ગુણાં મનુષ્યેષુ સર્વેષાં તુલ્યજન્મનામ્ ।

કથમેકાંતતસ્તેષાં પાર્થનાં ન્યસે જયમ્ ॥૧॥

દુર્યોધને કહ્યું:- “મનુષ્યોમાં સર્વે સમાન છે અને સમાનરીતે જન્મ ધરનારા છે, છતાં તમે કેવળ પાંડવોનોજ જય થશે, એમ કેમ માનો છો ?^૧ અમે અને તેઓ વીર્યવડે, પરાક્રમવડે, વયવડે, પ્રતિભાવડે, શાસ્ત્રવડે, અસ્ત્રવડે, વીરસમૂહવડે, શીઘ્રતાવડે અને કૌશલ્યવડે સમાન છીએ; સર્વે એક જાતિવાળા છીએ અને મનુ-

ષ્યોનામાંજ જન્મ્યા છીએ;^{૨,૩} છતાં હે પિતામહ! તમે પાંડવોનોજ વિજય થશે, એમ શાથી જાણો છો? હું કંઈ તમારાં, દ્રોણનાં, કૃપા-આર્યનાં, બાલિકકનાં અને બીજા રાજાઓનાં પરાક્રમ ઉપર યુદ્ધનો આરંભ કરતો નથી. હું, સૂર્યપુત્ર કર્ણ અને મારો ભાઈ દુઃશાસન, એ અમે ત્રણે સંગ્રામમાં તીવ્ર બાણોવડે પાંચે પાંડવોને મારીશું; અને હે રાજા ! પછી હું પુષ્કળ દક્ષિણવાળા વિવિધ પ્રકારના મહાયજ્ઞોથી યજ્ઞન કરીશ તથા ગાયો, ઘોડાઓ અને ધન આપીને બ્રાહ્મણોને તૃપ્ત કરીશ. પાંચી જેમ હરિણનાં બાળકોને જાળવડે પકડી લે છે અને સુકાનીવિનાના લોકોને જેમ પાણી ચક્કરમાં નાખી દે છે, તેમ જ્યારે મારા યોદ્ધાઓ, હાથી તથા રથથી વ્યાપ્ત શત્રુઓને જોઈને તેઓને રણમાં બાહુવડે પકડી પકડીને ખેંચશે, ત્યારે પાંડવો અને તે કૃષ્ણ ગર્વ છોડી દેશે!”^{૪-૮}

વિદુરે કહ્યું:- “સિદ્ધાંતદર્શી વૃદ્ધ પુરુષો આ લોકમાં દમ(ઇંદ્રિયનિગ્રહ)નેજ કલ્યાણ કરી કહે છે; ખાસ કરીને દમ એ બ્રાહ્મણનો સનાતન ધર્મ છે.^૯ જે મનુષ્ય ઇંદ્રિયદમન કરીને દાન, તપ, જ્ઞાન અને અધ્યયન કરે છે, તેનાં તે દાનાદિક સફળ થાય છે અને ક્ષમા તથા મોક્ષ પણ તેનેજ યથાર્થરીતે પ્રાપ્ત થાય છે.^{૧૦} દમ તેજની વૃદ્ધિ કરે છે. દમ અત્યંત પવિત્ર છે, માટે દમવડે પાપરહિત તથા મહાતેજસ્વી થયેલો પુરુષ બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થાય છે.^{૧૧} માંસાહારીઓની પેઠે અદાંત મનુષ્યોથી પ્રાણીઓને સર્વદા ભય રહે છે, તેથી તેવાઓને અટકાવવા માટે બ્રહ્માએ ક્ષત્રિય જાતિને ઉત્પન્ન કરી છે.^{૧૨} ચારે આશ્રમોમાં દમનેજ ઉત્તમ મત કહ્યું છે. હવે હું ઉદ્યના હેતુરૂપ એવા દમથી યુક્ત પુરુષનાં લક્ષણ કહું છું;^{૧૩} ક્ષમા (બીજાઓથી પ્રહાર વગેરે થવા છતાં સંતાપ ન થવો તે), ધૃતિ (કામાદિકથી સંતપ્ત ન થવું તે), અહિંસા (વાણી, મન તથા શરીરવડે બીજાને પીડા ન કરવી તે), સમતા (શત્રુ, મિત્ર વગેરેમાં તુલ્યભાવ), સત્ય (યથાર્થ ભાષણ),

આર્જવ (સરળતા), ઇંદ્રિયોનો જય, ધૈર્ય (અત્યંત આપત્તિમાં પણ મનની સ્થિરતા), માર્દવ (પ્રિયવાદીપણું), હ્રી (અકાર્યથી નિવૃત્તિ), અચાપદ્ય (વાણી, મન તથા કાયાની સ્થિરતા), ઉદારતા, ક્રોધનો ત્યાગ, સંતોષ અને શ્રદ્ધાળુપણું. હે રાજેન્દ્ર! આટલા ગુણો જેનામાં હોય, તે પુરુષ દાંત કહેવાય છે. ૧૪.૧૫ કામ, લોભ, ગર્વ, ક્રોધ, અતિનિદ્રા, આપવડાઈ, માન, ઇર્ષ્યા અને શોક-એટલાંને દાંત પુરુષ સેવન કરતો નથી. અકુટિલતા, નિષ્કપટપણું અને માનસિક શુદ્ધિ-એ દાંતનું લક્ષણ છે. ૧૬ નિર્લોભ, અસ્પર્શજાવળો, કામનાઓનું ચિંતન ન કરનારો અને સમુદ્રના જેવો જે ગંભીર હોય છે, તે પુરુષને દાંત કહે છે. ૧૭ સદાચરણી, શીતસંપન્ન, શુદ્ધ ચિત્તવાળો અને આત્મવેત્તા જ્ઞાની મનુષ્ય આ લોકમાં સન્માન પામીને મરણ પછી સદગતિ પામે છે. ૧૮ જેને પ્રાણીઓથી લય નથી અને સર્વ પ્રાણીઓને જેનાથી લય નથી, તે પુરુષ શ્રેષ્ઠ પરિપક્વ બુદ્ધિવાળો ગણાય છે. ૧૯ જે મનુષ્ય સર્વ પ્રાણીઓનું હિત કરે છે તથા સર્વત્ર મિત્રભાવના રાખે છે, તેનાથી લોકોને ત્રાસ થતો નથી અને સમુદ્રના જેવો ગંભીર તે પુરુષ આત્મજ્ઞાનથી તૃપ્ત થઈને શાંતિ પામે છે. ૨૦ પૂર્વ કરેલાં કર્મનાં ફળનો અને સદાચારનો આશ્રય કરીનેજ શમ તથા દમસંપન્ન પુરુષો આનંદમાં રહે છે. ૨૧ જિતેન્દ્રિય તથા જ્ઞાનવટે તૃપ્ત થયેલા જે પુરુષ કાળની આકાંક્ષા કરતો લોકમાં ફરે છે અને નિર્વિકલ્પ અવસ્થામાં રહે છે, તે બ્રહ્મભાવને માટે યોગ્ય થાય છે. ૨૨ પક્ષીઓ આકાશમાં ગમન કરે છે, પણ તેનો જેમ માર્ગ જણાતો નથી, તેમ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનથી તૃપ્ત થયેલા મુનિનો માર્ગ જણાતો નથી. ૨૩ જે મનુષ્ય ઘરબાર છોડીને કેવળ મોક્ષમાર્ગનોજ આશ્રય કરે છે, તેને માટે સ્વર્ગમાં તેજોમય અક્ષય લોકો તૈયાર થઈ રહે છે. ૨૪

અધ્યાય ૬૩ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬૪ મો

વિદુરનો ઉપદેશ

॥ વિદુર ઉવાચ ॥

શકુનીનામિહાર્યાપ પાશં ભૂમાવયોજયત્ ।

કશ્ચિન્નકુનિકસ્તાત પૂર્વવામિતિ શુશ્રુમ ॥૧॥

વિદુરે કહ્યું:- હે તત્ત! અમે વૃદ્ધોની પાસેથી એવી એક વાત સાંભળી છે કે, કોઈ એક પારથી એ પક્ષીઓને પકડવામાટે જમીન પર એક જાળ પાથરી હતી.^૧ તે જાળમાં એક વળતે સાથે ફરનારાં એ પક્ષીઓ સપડાઈ ગયાં; પરંતુ તે જાળને આકાશચરી પક્ષીઓ તે જાળને લઈને ઉડી ગયાં.^૨ તે જાળને આકાશમાં ઉડતાં જોઈને, પારથી તે વળતે કંટાળ્યા વિના જે જે માગે તે જતાં હતાં, ત્યાં ત્યાં તેની પાછળ દોડવા લાગ્યો.^૩ પક્ષી મેળવવામાટે તે પ્રમાણે દોડતા પારધિને કોઈએક પાતાનું નિત્યકર્મ પરવારીને આશ્રમમાં એકલા મુનેએ જોયો.^૪ હે કુરુ વંશી! તે વળતે તે મુનિએ આકાશમાં જનારાં તે એ પક્ષીની પાછળ, જમીન પર દોડતા પારધિને નીચેના લોકથી પૂછ્યું:-^૫ હે પારધિ! તું આકાશમાં ઉડતાં એ પક્ષીઓની પાછળ જમીન પર દોડે છે, એ મને વિચિત્ર આશ્ચર્ય લાગે છે.^૬

પારથીએ કહ્યું:- આ બન્ને પક્ષીઓ સાથે મળીને ઉડે છે, માટે મારી જાળને હરી જાય છે; પરંતુ જ્યાં તેઓ વિવાદ કરશે ત્યાં તેઓ મારા તાબામાં આવી જશે.^૭

વિદુરે કહ્યું:- તે પક્ષી મૃત્યુથી સપડાયલાં તે બન્ને પક્ષી પરસ્પર વિવાદ કરવા લાગ્યાં અને લડાઈ કરીને તે દુર્બુદ્ધિવાળાં આકાશમાંથી જમીન પર પડ્યાં.^૮ મૃત્યુના પાશને અધીન થયેલાં અને ક્રોધ કરીને પરસ્પરમાં લડતાં તે પક્ષીઓને તે વળતે પારધીએ ખખરન પડે તેમ પાસે જઈને પકડી લીધાં.^૯ એ પ્રમાણે જે સંબંધીઓ ધનને માટે પરસ્પરમાં કલહ કરે છે, તેઓ કલહ કરનારાં પક્ષીઓની પડે શત્રુને વશ થઈ જાય છે.^{૧૦} સાથે જોજન કરવું, સાથે પાતો

કરવી, પરસ્પર કુરાળ પ્રક્ષ પૂછવા તથા એક-બીજાનો સમાગમ કરવો, આ જ્ઞાતિજનોનાં કાર્યો છે; પરંતુ વિરોધ કરવો એ જ્ઞાતિજનોને કદી યોગ્ય નથી.^{૧૧} જેઓ યોગ્ય સમયે નિર્માળ મનથી એકત્ર થઈને વૃદ્ધાનું સેવન કરે છે-અર્થાત તેઓની સલાહ પ્રમાણે વર્તે છે, તેઓના સિંહથી રક્ષણ કરાયલા અરણ્યની પેઠે કોઈ પણ પરાભવ કરી શકતા નથી.^{૧૨} હિ ભરતશ્રેષ્ઠ ! જેઓ સતત ધન મેળવીને પણ દીનની પેઠે રહે છે, તેઓ પાતાની લક્ષ્મી શત્રુઓને સ્વાધીન કરે છે, એમ સમજવું.^{૧૩} હિ ભરતશ્રેષ્ઠ ધૃતરાષ્ટ્ર ! જ્ઞાતિજનોનાં કુટુંબ હોય છે તેા ઉગ્રાડિયાંની પેઠે ધુમાયા કરે છે અને સાથે થાય છે એટલે સગા-ગી હોય છે.^{૧૪}

હિ કુરુવંશી ! આ એક બીજું ઉદાહરણ મેં પર્વત ઉપર જોયું છે, તે હું તમને કહું છું. તમે તે સાંભળ્યા પછી જે પ્રમાણે કથાણુ થાય તે પ્રમાણે કરો.^{૧૫} એક વખતે અમે મંત્ર-ચંત્રાદિક તથા ઔષધિનાં સાધનોની વાર્તામાં પ્રીતિવાળા દેવતુલ્ય બ્રાહ્મણોની સાથે તથા ભીલોની સાથે ઉત્તરમાં આવેલા ગંધમાદન પર્વત ઉપર ગયા હતા. તે આખો પર્વત સર્વ તરફ વેડાંઓથી વીંટાયેલો હોવાથી કુંજ જેવો લાગતો હતો. તેના ઉપર દેદીપ્યમાન ઔષધિઓ ઉગી નીકળેલી હતી અને સિદ્ધા તથા ગંધર્વો નિવાસ કરતા હતા.^{૧૬,૧૭} અમે સૌએ તે પર્વતની એક વિકટ નિર્જંગ બીજામાં એક ઘડો ભરાય તેટલું પીળા રંગનું મધ્ય એકઠું થયેલું દીઠું.^{૧૮} તે મધ કુષેરને અત્યંત પ્રિય હતું તથા ઝેરી સર્પો તેનું રક્ષણ કરતા હતા. આ મધ ખાવાથી મરણધર્મવાળો પુરુષ પણ અમર થાય છે, આંધળો દેખતો થાય છે અને વૃદ્ધ તરુણ થાય છે. એ પ્રમાણે તે ઔષધિનાં સાધનોમાં નિપુણ બ્રાહ્મણોએ અમને કહ્યું.^{૧૯,૨૦} હિ રાજા ! પછી અમારી સાથેના ભીલો તે મધ જોઈને તેને લેવા માટે ગયા અને સર્પવાળા તે પર્વતની વિષમ બીજામાં મરણ પામ્યા!^{૨૧} તેજ પ્રમા-

x પીળા રંગનું મધ એટલે 'સુવર્ણમાદિક' ધણુ સમજવી.

ણે આ તમારો પુત્ર દુર્યોધન પણ એકલો પૃથ્વીનું મન્ય કરવા ઇચ્છે છે. એ મહામોહને ક્ષીણ મધને જુએ છે, પણ પરી જવાય એવી બીજાને જોતો નથી.^{૨૨} દુર્યોધન સંગ્રામભૂમિમાં અર્જુનની સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે; પરંતુ હું એનામાં તે પ્રકારનું તેજ અથવા પરાક્રમ જોતો નથી.^{૨૩} અર્જુન એકલાએ સ્થમાં બેસીને આખી પૃથ્વીનો વિજય કર્યો હતો, તેમજ વિરાટ નગરપર આરી રીતે ચઢાઈ લઈ ગયેલા ભીષ્મ, દ્રોણ વગેરે તેનાથી ત્રાસ પામી ગયા હતા અને ત્યાંથી ભાગ્યા હતા. અર્જુનના તે સામર્થ્ય તરફ તમે દષ્ટિ કરો. બીર અર્જુન તમારો અભિપ્રાય સમજાય ત્યાંસુધી ક્ષમા રાખી રહ્યા છે.^{૨૪,૨૫} દૃપદ, વિરાટ અને કૌરવે ભરાયેલો અર્જુન, એ ત્રણે પવનવાળા અશ્વિની પેઠે સમરાંગણમાં કોઈને બાકી રાખશે નહિ.^{૨૬} હિ ધૃતરાષ્ટ્ર ! તમે યુધિષ્ઠિર રાજાને બોળામાં રૂપે; કારણકે રણભૂમિમાં યુદ્ધ કરતા બન્ને પક્ષનો સર્વથા જય થતો નથી-અર્થાત બન્ને યુદ્ધ કરશે તેમાં એકનો નાશ થશે અને તે પણ તમારોજ નાશ થયેલો ગણાશે. માટે યુદ્ધનો વિચાર માંડી વાળો.^{૨૭}

ઇતિ શ્રીમહા ૦ ઉદ્યોગ ૦ યાનસંધિ પર્વમાં
"વિદુરવાક્ય" એ વિષયનો અધ્યાય
૬૪ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬૫ મો ધૃતરાષ્ટ્રનો દુર્યોધનને ઉપદેશ

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

દુર્યોધન વિજાનાંહિ યત્ત્વાં વક્ષ્યામિ પુત્રક ।

ઉત્પથં મન્યસે માર્ગમનભિજ્ઞ ઇવાધ્વગઃ ॥૧॥

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું:-"હિ પુત્ર દુર્યોધન ! હું તને જે કહું છું તે તું ધ્યાનમાં લે. અજર્યો વટેમાર્ગ જેમ અવળા રસ્તાને રસ્તો માની લે છે, તેમ તું પણ અવળા માર્ગને માર્ગ માને છે!^૧ તું જે પાંચ પાંડવોના તેજને હરણ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે, તે લોકોને ધારણ કરનારા પંચમહાભૂતોના તે-

જને હરણ કરવા જેવી વાત છે.^૨ પરમ ધર્મને સેવનારા કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરને તો તું મૃત્યુ પામ્યાવિના આ લોકમાં જિતી શકીશ નહિ.^૩ જે કુંતીપુત્ર ભીમસેનના જેવો બીજો કોઈ બળવાન નથી, તે રણભૂમિમાં કાળ જેવા ભીમને તું તિરસ્કાર કરે છે, એ એકાદ ઝાડ જેમ પવનનો તિરસ્કાર કરે તેના જેવુંજ છે.^૪ પવતોમાં મેરુ જેમ શ્રેષ્ઠ છે, તેમ સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ ગાંડીવધનવા અર્જુનની સાથે રણભૂમિમાં કયો બુદ્ધિમાન પુરુષ યુદ્ધ કરવા તૈયાર થાય ?^૫ દેવેન્દ્ર જેમ વજ્ર છોડે, તેમ શત્રુઓમાં બાણો છોડનારો પાંચાલપુત્ર દૃષ્ટદ્યુમ્ન આજે કોનો વિનાશ નહિ કરે વાડ ?^૬ અધિક તથા યાદવોમાં માન્ય અને પાંડુપુત્રનું હિત કરવામાં તત્પર દુર્જય સાત્યકિ પણ તારી સેનાનો વિનાશ કરશેજ.^૭ ત્રણ લોકમાં પણ જેના સમાન કોઈ નથી, તે કમળનયન શ્રીકૃષ્ણની સાથે કયો બુદ્ધિમાન પુરુષ યુદ્ધ કરે ?^૮ તે શ્રીકૃષ્ણને એક તરફ પોતાની સ્ત્રીઓ, સાતિજનો, બાંધવો, આત્મા તથા આ પૃથ્વી છે અને એક તરફ અર્જુન છે—અર્થાત તેમને સર્વ કરતાં અર્જુન અધિક પ્રિય છે.^૯ જ્યાં માનસિક નિઝહવાળો અર્જુન હોય, ત્યાંજ દુર્જય કૃષ્ણ પણ રહેવાના; અને જે સૈન્યમાં કૃષ્ણ હોય, તે સૈન્ય પૃથ્વીને પણ અસહ્ય થઈ પડે!^{૧૦}

બેટા ! એટલામાટે તું હિતકારક વાત કહેનારા સન્નજન સ્નેહીઓના કહેવા પ્રમાણે ચાલ અને વૃદ્ધ, શાંતનુના પુત્ર ભીષ્મપિતામહનાં વચનનો સ્વીકાર કર.^{૧૧} કૌરવોનું હિત જોનારો હું પણ જે કહું છું તે તું સાંભળ; અને દ્રોણ, કૃપાચાર્ય, વિકર્ણુ તથા મહારાજ બાલિક, એઓને પણ તારે મારી પેઠેજ માન આપવું જોઈએ; કારણ કે હે ભારત ! એ સર્વે ધર્મવેત્તાઓ છે અને સમાન સ્નેહવાળા છે.^{૧૨, ૧૩} વિરાટ નગરમાં તારા બંધુઓની સાથે તારે સૈન્ય ભયભીત થઈને તારી આગળ ગાયો છોડી દઈનાસી જૂટયું હતું; અને તે નગરમાં એકલા અર્જુનનું ઘણાઓની સાથે થયેલું મહા આશ્ચર્યકારક યુદ્ધ જે

સંભળાય છે, તેજ તેના બળનું પૂરતું ઉદાહરણ છે.^{૧૪, ૧૫} એકલા અર્જુનનેજ તેવું પરાક્રમ કર્યું, તો પછી તે બધા ભાઈઓ એકલા મળીને શું ન કરી શકે ? માટે તું તેઓને તારા ભાઈઓ જાણ અને યુધિષ્ઠિરને અર્જુ રાજ્ય આપીને તેને માન આપ!

ઇતિ શ્રીમહા ૦ ઉદ્યોગ ૦ યાનસંધિ પર્વમાં “ધૃતરાષ્ટ્રવાક્ય” એ વિષયનો અધ્યાય ૬૫ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬૬ મો

અર્જુનનો સંદેશો

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

एवमुक्त्वा महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रः सुयोधनम् ।

पुनरेव महाभागः संजयं पर्यपृच्छत ॥ १ ॥

વૈશંપાયને કહ્યું:—મહાબુદ્ધિમાન તથા મહાભાગ્યશાળી ધૃતરાષ્ટ્ર, દુર્યોધનને એ પ્રમાણે કહ્યા પછી ફરી સંજયને પૂછવા લાગ્યા:—^૧ “હે સંજય ! હવે જે બાકી હોય તે અને શ્રીકૃષ્ણ બોલી રહ્યા પછી અર્જુનને તને જે કહ્યું હોય તે તું મને કહે; કારણ કે તે સાંભળવા મને મોટું કાતુક થાય છે.”^૨

સંજયે કહ્યું:—“વાસુદેવનાં વચન સાંભળીને, કોઈથી પરાજય કરવાને અશક્ય કુંતીપુત્ર અર્જુન, તે સમયે વાસુદેવના સાંભળતાં કહેવા લાગ્યા:—^૩ “હે સંજય ! ભીષ્મ પિતામહ, ધૃતરાષ્ટ્ર, દ્રોણ, કૃપ, કર્ણ, મહારાજ બાલિક, અશ્વત્થામા, સોમદત્ત, સુબલપુત્ર શકુનિ, દુઃશાસન, શલ, પુરુમિત્ર, વિવિંશતિ, વિકર્ણુ, ચિત્રસેન, જયસેન રાજા, અવંતીના વિંદ તથા અનુવિંદ, કૌરવ દુર્યોધન, જયદ્રથ, દુઃસહ, ભૂશિશ્વા, રાજા ભગદત્ત, જલસંધ રાજા એ સર્વને અને કૌરવોનું પ્રિય કરવામાટે જે બીજા રાજાઓ યુદ્ધાર્થે ત્યાં આવ્યા હોય તથા મરવાની ઇચ્છાવાળા જે રાજાઓને દુર્યોધને, પ્રદીપ્ત થયેલા પાંડવરૂપી અગ્નિમાં હોમવામાટે એકઠા કર્યા હોય તેઓને તું મારાં વચનથી યથાચોગ્ય રીતે વંદન તથા કુશળ પ્રશ્ન કરજે અને હે સંજય !

પછી રાજ્યોની વચ્ચે કોપી, દુર્બુદ્ધિ, પાપાત્મા, મહાલોભી અને પાપીઓનું આશ્રયસ્થાન રાજપુત દુર્યોધનને તથા તેના મંત્રીઓને, આ મારાં સર્વ વચન સાંભળાવજે.”૪-૧૦

એ પ્રમાણે પ્રસ્તાવ કર્યા પછી, બુદ્ધિમાન તથા રાતા છેડાવાળાં વિશાળ નેત્રોવાળો અર્જુન વાસુદેવના તરફ જોઈને, મને ધર્મ તથા અર્થ-વાળાં વચન કહેવા લાગ્યો:-૧૧ “હે સંજય ! મધુવંશમાં મહાવીર તથા મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણનું વ્યવસ્થિત ભાષણ તે બેરોબર સાંભળ્યું છે તે, તેમજ હું જે કહું તે, તારે એકઠા થયેલા સર્વ રાજ્યોમાં કહેવું.”૨ તેઓને કહેજે કે, જે યજ્ઞમાં બાણોની અથડામણથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિના ધૂમાડો નીકળે છે અને રથનાં પેરાંઓની ગર્જનારૂપી મંત્રનાદ છે, તે મહાયુદ્ધરૂપી યજ્ઞમાં અસ્ત્રબળવડે આગળ ધસનારા ધનુષરૂપી સરવાથી જે રીતે હોમ કરવામાં ન આવે, તે રીતે તમે સર્વે એકઠા મળીને લક્ષ્યપૂર્વક પ્રયત્ન કરો.”૩ જો તમે શત્રુહંતા યુધિષ્ઠિરને તેનો પોતાનો ભાગ ઇચ્છાપ્રમાણે આપશો નહિ, તો હું તીક્ષ્ણ બાણોવાડે, ઘોરા, પાળાઓ અને હાથીઓની સાથે તમને અશુભ પિતૃઓની દિશામાં-અર્થાત યમલોકમાં પહોંચાડીશ !”૪

હે દેવતુલ્ય કાંતિવાળા રાજા ! અર્જુનનાં એ વચન સાંભળ્યા પછી હું અર્જુનની આસા લઈને અને ચતુર્ભુજ શ્રીકૃષ્ણને વંદન કરીને, તે મહત્તાભરેલો સંદેશો તમને પહોંચાડવામાટે તુરંત વેગથી અહીં નીકળી આવ્યો છું.”૫

ઇતિ શ્રીમહાઽ ઉદ્યાગઽ યાનસંધિપર્વમાં
“સંજયવાક્ય” એ વિષયનો અધ્યાય
૬૬ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬૭ મો

વ્યાસ તથા ગાંધારીનું આગમન

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

દુર્મન્યને વાર્તારાષ્ટ્રે તદ્વચો નામિનંદતિ ॥

તુર્ણાંભૂતપુ સર્વેષુ સદ્ગુણાં નેરર્ષભાઃ ॥૧॥

વૈશંપાયને કહ્યું:-ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર દુર્યોધને જ્યારે તે વચનને અભિનંદન આપ્યું નહિ અને સર્વે મૌન ધારણ કરી રહ્યા, ત્યારે બીજા રાજ્યો ત્યાંથી ઉઠીને ચાલી નીકળ્યા.” હે મહારાજ જનમેજય ! પૃથ્વીના સર્વ રાજ્યો ઉઠી ગયા પછી એકાંત થતાં પુત્રને અનુસરીને ચાલનારા અને તેઓનો વિજય ઇચ્છનારા ધૃતરાષ્ટ્ર રાજ્યે સંજયને પોતાનો, તટસ્થ રાજ્યોનો અને પાંડવોનો નિશ્ચય પૂછવાનો આરંભ કર્યો.”૨,૩

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું:-“હે સંજય ! આપણી સેનામાં જે કંઈ સારરૂપ તથા તુલ્ય હોય, તે મને કહે. વળી તું પાંડવોના તરફનું પણ સર્વ સારી રીતે જાણે છે, માટે તેઓનું શ્રેષ્ઠ શું છે અને કનિષ્ઠ શું છે, તે પણ મને કહે.”૪ તું સિદ્ધાંતી, ધર્મ તથા અર્થમાં કુશળ, સર્વદર્શી અને બન્ને પક્ષના સારને જાણનારો છે; તેથી હે સંજય ! હું તને પૂછું છું કે, આ સંગ્રામમાં યુદ્ધ કરનારા કયા નાશ પામશે ? તે સર્વ તું મને કહે.”૫

સંજય બોલ્યો:-હે રાજા ! હું તમને એકાંતમાં કદી કંઈ પણ કહીશ નહિ, કારણકે તેમ કરવાથી તમને મારામાં દોષદષ્ટિ ઉત્પન્ન થશે; માટે હે અજમીદવંશી ! તમે મહામતવાળા પિતા વ્યાસને તથા ધૃતરાષ્ટ્રી ગાંધારીને અહીં તેડાવો.”૬ તે બન્ને ધર્મજ્ઞ છે, નિપુણ છે તથા નિશ્ચયને જાણનાર છે, તેથી તેઓ તમારી ઇચ્છાને દૂર કરશે. હે રાજા ! હું તે બન્નેની તમને સમક્ષ શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનનો જે મત છે તે કહીશ.”૭

વૈશંપાયને કહ્યું:-સંજયે એ પ્રમાણે કહ્યું એટલે, ધૃતરાષ્ટ્રની આસાથી વિદુરજી વ્યાસ તથા ગાંધારીને બોલાવી લાવ્યા અને ઝટ તેમને સભામાં દાખલ કર્યા.”૮ પછી સંજયનો તથા પોતાના પુત્ર ધૃતરાષ્ટ્રનો તે અભિપ્રાય જાણીને તથા તેનો સત્કાર કરીને મહાબુદ્ધિશાળી મુનિ વ્યાસ બોલ્યા.”૯

વ્યાસ બોલ્યા:-“હે સંજય ! ધૃતરાષ્ટ્ર તને જેટલું પૂછે, તે સર્વ તું પ્રશ્નકર્તા એવા એને કહે; કારણ કે વાસુદેવ અને અર્જુનની

ને ને વાતો છે, તે સઘળી તું યથાર્થ રીતે જાણે છે.”^{૧૦}

ઈતિ શ્રીમહાત્મ ઉદ્યોગત્ત યાનસંધિપર્વમાં
“વ્યાસ તથા ગાંધારીનું આગમન” એ
વિષયનો અધ્યાય ૬૭ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬૮ મો

સંજયે કહેલું શ્રીકૃષ્ણનું માહાત્મ્ય

॥ સંજય ઉવાચ ॥

અર્જુનો વાસુદેવશ્ચ ધન્વિનો પરમાર્ચિતૌ ॥

કામાદન્યત્ર સંભૂતૌ સર્વભાવાય સંમિતૌ ॥૧॥

સંજયે કહ્યું:-ધનુર્ધારી તથા પરમ પૂજ્ય અર્જુન અને વાસુદેવ, એ બન્ને પ્રદ્ધ-ભાવમાં સમાન છે-અર્થાત્ બન્ને સાક્ષાત્ પ્રદ્ધરૂપ છે. તેઓનો જન્મ, કર્મને લીધે નથી-અર્થાત્ લોકોના ઉપર અનુગ્રહને માટેજ સૂર્યની પેઠે તેઓ પ્રકટ થયા છે.^૧ હે રાજા! ઉદાર ચિત્તવાળા વાસુદેવનું ચક્ર, મધ્યમાં પાંચ હાથ પહોળું છે. શ્રીકૃષ્ણ તેને જેટલા પ્રમાણવાળું ધવાની ધારણા કરીને છોડે છે, તેટલા પ્રમાણ-વાળું થઈને તે જાય છે અને હૃર્વક્ષરૂપે રહે છે.^૨ તેજના સમૂહથી ઝળકતું તે ચક્ર કો-ઈનું પણ સારાસાર બળ જાણવામાટે નિર્માયું છે. તે પાંડવોનું બહુ માનીતું છે અને કૌરવોનો સંહાર વાળનાર છે.^૩ મહાબળવાન શ્રીકૃષ્ણે, ભયંકર જણાતા નરકાસુર, શંખરાસુર, કંસ તથા શિશુપાલને રમતાં રમતાં જિતી લીધા હતા.^૪ અશ્વર્થસપત્ર તથા શ્રેષ્ઠ રૂપવાળા પુરુષોત્તમ, માત્ર મનના સંકલ્પથીજ પૃથ્વીને, અતરિક્ષિને અને સ્વર્ગને કબજે કરી લે તેવા છે.^૫ હે રાજા! તમે પાંડવોનું સારાસાર બળ જાણવામાટે મને વારંવાર પૂછો છો, તો હું તમને સંક્ષેપથી કહું છું તે તમે સાંભળો.^૬ એક તરફ આયુ જગત હોય અને એક તરફ એકલા શ્રીકૃષ્ણ હોય, તો સારમાં આખા જગત કરતાં શ્રીકૃષ્ણ અધિક થાય.^૭ શ્રીકૃષ્ણ સંકલ્પમાત્રથી આ જગતને ભસ્મ કરી નાખે; પરંતુ

આયુ જગત શ્રીકૃષ્ણને ભસ્મ કરવા સમર્થ નથી.^૮ જ્યાં સત્ય ધર્મ, અકાર્યમાં લજ્જા અને સરળતા હોય, ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ હોય છે અને જ્યાં શ્રીકૃષ્ણ હોય, ત્યાંજ જય છે.^૯ પુરુષોમાં ઉત્તમ તથા સર્વ પ્રાણીઓના અંતરાત્મા શ્રીકૃષ્ણ, ક્રીડા કરતા હોય તેમ પૃથ્વીને, અંતરિક્ષને અને સ્વર્ગને ચક્રાયમાન કર્યા કરે છે.^{૧૦} તે શ્રીકૃષ્ણ, લોકોને મોહિત કરતા હોય તેમ, પાંડવોના બહાનાથી તમારા અધર્મપરાયણ મૂર્ખ પુત્રોને બાળી નાખવા ઇચ્છે છે.^{૧૧} ભગવાન કૃષ્ણ પોતાના ચેતન્યસંબંધથી કાળચક્રને, જગત-ચક્રને અને યુગચક્રને હમેશાં ફેરવ્યા કરે છે.^{૧૨} કાળ, મૃત્યુ અને સ્થાવરજંગમરૂપ જગત-એ સર્વના એક ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ-જ નિયંત્રા છે. આ હું તમને સત્ય કહું છું.^{૧૩} ખેડુત જેમ પોતાના વાવેલા ખેતરને કાંપે છે, તેમ મહાયોગી કૃષ્ણ સર્વ જગતના પાલક છે, છતાં પોતેજ તેના સંહારને માટે કર્મો કરે છે;^{૧૪} અને તેમાટે પોતાની માયાના યોગથી લોકોને મોહિત કરે છે; પરંતુ જે મનુષ્યો તે કૃષ્ણનેજ શરણે જાય છે, તેઓ માયાથી મોહ પામતા નથી.^{૧૫}

ઈતિ શ્રીમહાત્મ ઉદ્યોગત્ત યાનસંધિ પર્વમાં
“ સંજયવાક્ય ” એ વિષયનો
અધ્યાય ૬૮ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬૯ મો

શ્રીકૃષ્ણનું માહાત્મ્ય (ચાલુ)

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

કથં ત્વં માઘવં વેત્ય સર્વલોકમહેશ્વરમ્ ॥

કથમેનં ન વેદાહં તન્મમાચક્ષ્વ સંજય ॥૧॥

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું:-હે સંજય! શ્રીકૃષ્ણ સર્વ લોકના મહેશ્વર છે, એ તું શાથી જાણે છે અને એને હું કેમ જાણતો નથી, તે તું મને કહે.^૧

સંજયે કહ્યું:-હે રાજા! સાંભળો. તમને જ્ઞાન નથી અને મારું જ્ઞાન નાશ પામતું નથી. જે પુરુષ જ્ઞાનથી રહિત છે તથા અજ્ઞાનને લીધે સ્વ-

સ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થયેલો છે, તે શ્રીકૃષ્ણને ઓળખ-
તો નથી.^૨ હે તાત ધૃતરાષ્ટ્ર ! હું જ્ઞાનના સા-
મર્થ્યથી શ્રીકૃષ્ણને બાણું છું કે, તે અધિષ્ઠાન-
રૂપ હોવાથી સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ તથા કારણશરીર સાથે,
દોરીમાંના સર્પની પેઠે સંબંધવાળા છે, વિ-
શ્વના નિમિત્તકારણ છે, કર્મવડે અસાધ્ય છે
અને પાંચમહાભૂતના ઉત્પત્તિ તથા લયના
સ્થાનરૂપ છે.^૩

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું:—હે ગાવદગણના પુત્ર !
તારી જે શ્રીકૃષ્ણમાં નિત્ય ભક્તિ છે, તે કેવા પ્રકાર-
ની છે, કે જે ભક્તિથી તું ત્રણ પ્રકારના શરીર-
સંબંધવાળા મધુસૂદનને ઓળખે છે ?^૪

સંજયે કહ્યું:—તમારે કલ્યાણ થાઓ !
હું પુત્ર, શ્રી વગેરે આકારમાં પરિણામ પામેલી
અવિદ્યાનું સેવન કરતો નથી, મિથ્યા અર્થાત્ ભ-
ગવદર્ષણવિનાના ધર્મનું આચરણ કરતો નથી
અને ધ્યાનવટે નિર્મળ ભાવને પામ્યો છું, એટલે
'તત્ત્વમસિ' ઇત્યાદિ વાક્યોથી શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપને
બાણું છું.^૫

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું:—“હે હર્યોધન ! તું ઇન્દ્રિ-
યોના અધિપતિ શ્રીકૃષ્ણને શરણે જા. હે
તાત ! આપણો સંજય યથાર્થ વક્તા છે, માટે તું
શ્રીકૃષ્ણને શરણે જા !”^૬

હર્યોધને કહ્યું:—“દેવકીપુત્ર ભગવાન શ્રી-
કૃષ્ણ, અર્જુનની મિત્રતાનું બહાનું કાઢીને જે
લોકોના સંહાર કરવાના હોય, તે આજે હું
એવા કૃષ્ણને શરણે જઈશ નહિ.”^૭

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું:—“હે ગાંધારિ ! આ હ-
ર્ષુદ્ધિવાળો ઇર્ષ્યાખેર, દુરાત્મા, અભિમાની અને
હિતેચ્છુઓનાં વચનને ન માનનારો તારો પુત્ર
નરકમાં જવા તૈયાર થયો છે.”^૮

ગાંધારીએ કહ્યું:—“ઓ ઐશ્વર્યની કામના-
વાળા દુષ્ટાત્મા ! રે વૃજોની આસાને ઉદ્ભવન
કરનારા મૂર્ખ ! તું ઐશ્વર્યને, જીવિતને, પિતાને
તથા મને ત્યજીને તેમજ શત્રુઓના આનંદને
અને મારા શોકને વધારીને જ્યારે ભીમસેનથી
હજીયાઈશ, ત્યારે પિતાનાં વચનને યાદ કરીશ !”^{૧૦}

વ્યાસે કહ્યું:—હે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા ! તમે

મારે કહેવું સાંભળો. સંજય તમારો દૂત છે,
તેથી શ્રીકૃષ્ણને તમે પ્રિયજ છો. આ સંજય ત-
મને કલ્યાણના માર્ગમાં જોડશે;^{૧૧} કારણકે તે
પુરાણપુરુષ પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપને
સારી રીતે બાણે છે. તમે એનું કહેવું એકાગ્ર
ચિત્તથી સાંભળશો તો એ તમને મહાભયમાંથી
મુક્ત કરશે.^{૧૨} હે વિચિત્રવીર્યના પુત્ર ! જે પુ-
રુષો ક્રોધ તથા હર્ષથી સારી પેઠે વીંટાયલા છે
અને પોતાના ધનથી સંતોષ પામતા નથી, તેઓ
અનેક પ્રકારના કામાદિક પાશોથી બંધાયેલા રહે
છે; અને તેવા કામનાથી મૂઠ થઈ ગયેલા લોકો,
અંધથી દોરાતા આંધળાઓની પેઠે, પોતાનાં કર્મ-
વટે વારંવાર ચમના તાબામાં જઈ પડે છે.^{૧૩, ૧૪}
જ્ઞાનમાર્ગ એકલોજ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરવાનારો છે,
કે જે માર્ગે વિવેકી પુરુષો પ્રયાણ કરે છે. મહા-
ત્મા પુરુષ તે જ્ઞાનમાર્ગને બાણીને મૃત્યુને તરી
જાય છે અને ફરી સંસારમાં આસક્ત થતો નથી.”

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું:—“હે સંજય ! તું મને
એવો સર્વથા નિર્ભય માર્ગ કહે, કે જે માર્ગે હું
ઇન્દ્રિયોના અધિપતિ શ્રીહરિની પાસે જઈને
મુક્ત થઈ જાઉં.”^{૧૫}

સંજયે કહ્યું:—“અવશ આત્મા(ચિત્ત)-
વાળો પુરુષ, નિત્યસિદ્ધ હરિને કદી પણ
બાણતો નથી; અને આત્માને જિતવામાટે ઇ-
ન્દ્રિયનિગ્રહવિના યજ્ઞયાગાદિ બીજા ઉપાય વ્યર્થ
છે.^{૧૬} ઇન્દ્રિયો વિષયોના સાન્નિધ્યથી ઉન્મત્ત થઈ
જાય છે, માટે સાવધાનીથી વિષયોનો ત્યાગ ક-
રવો. પ્રમાદનો ત્યાગ અને અહિંસા એ અવ-
શ્ય જ્ઞાન થવાનાં કારણ છે.^{૧૭} હે રાજા ! તમે
આજસરહિત થઈને ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહને માટે
તત્પર થાઓ; અને તમારી બુદ્ધિ તત્પરથી બ્રહ્મ
ન થાય, તે માટે તેનો આંતર તથા બાહ્ય વિષયો-
માંથી નિગ્રહ કરો.^{૧૮} મનસહિત ઇન્દ્રિયોનો
નિગ્રહ કરવો એને બ્રાહ્મણો ખરે જ્ઞાન બાણે છે.
એજ જ્ઞાન છે, એજ બ્રહ્મપ્રાપ્તિનો માર્ગ છે અને
વિવેકી પુરુષો એ માર્ગેજ જાય છે.^{૨૦} હે રાજા !
ઇન્દ્રિયોનો જય કર્યાવિના મનુષ્યોને શ્રીહરિ
પ્રાપ્તિ થતી નથી. શાઓક્ત યુક્તિના લાભથી અને

ચિત્તવૃત્તિના નિરોધથી, મનુષ્યના ઉપર પરમે-
શ્વર જ્ઞાન આપીને અનુગ્રહ કરે છે. ૨૧

ઇતિ શ્રીમહાં ઉદ્યોગો યાનસંધિપર્વમાં
“સંજયવાક્ય” એ વિષયનો અધ્યાય
૬૮ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૭૦ મો હેતુવાળાં શ્રીકૃષ્ણનાં નામેા

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

ભૂયો મે પુંડરીકાક્ષં સંજયાચક્ષ્વ પૃચ્છતઃ ।

નામકર્માર્થવિચિત્ત પ્રાપ્ત્યાં પુરુષોત્તમમ્ ॥૧॥

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું:-હે સંજય ! હું તને પ્રશ્ન
કરું છું, માટે ફરી તું કમળનયન શ્રીકૃષ્ણસંખ-
ધી કથા કહે, કે જે પુરુષોત્તમનાં નામેા તથા
કર્મોનો અર્થ જાણીને હું તેમને પ્રાપ્ત થાઉં. ૧

સંજયે કહ્યું:-મેા શ્રીકૃષ્ણનાં નામેાનો
શુભ અર્થ (ચ્યુત્પત્તિથી થતો અર્થ) સાંભળ્યો
છે, તેમાં હું જેટલું જાણું છું તેટલું તમને ક-
હીશ; કારણ કે ભગવાન કૃષ્ણ વાણીના અવિષય
છે. ૨ એ શ્રીકૃષ્ણ માયાવડે આવરણ કરે છે, તેથી
અથવા જગત એમનામાં વાસ કરે છે તેથી અને
પ્રકાશમાન હોવાથી ‘વાસુદેવ’ કહેવાય છે અથવા
દેવો એમનામાં વાસ કરે છે તેથી ‘વાસુદેવ’
કહેવાય છે. સર્વવ્યાપક હોવાથી ‘વિષ્ણુ’ કહે-
વાય છે. ૩ હે ભારત ! મા એટલે આત્માની ઉપા-
ધિરૂપ બુદ્ધિવૃત્તિ, તેને મૌન, ધ્યાન તથા
યોગથી દૂર કરે છે, તેથી શ્રીકૃષ્ણનું નામ
‘માધવ’ છે એમ તમે જાણો. મધુ એટલે પૃથિ-
વ્યાદિક તત્ત્વો, તેઓના સંહારકર્તા હોવાથી અ-
થવા તે તત્ત્વો એમનામાં લય પામે છે, તેથી
ભગવાન ‘મધુહા’ કહેવાય છે. મધુ નામના દે-
વનો નાશકર્તા હોવાથી શ્રીકૃષ્ણ ‘મધુસૂદન’ ક-
હેવાય છે. ૪ કૃષિ શબ્દ સત્તાવાચક છે અને જ
નિર્વૃત્તિ-સુખવાચક છે એ બંને ધાતુના અર્થરૂપ
સત્તા તથા આનંદના સંખંધથી ચક્રવર્તી
વિષ્ણુ ‘કૃણ’ નામને પ્રાપ્ત થયા છે. ૫ નિત્ય,
અક્ષય અને અવિનાશી એવું પુંડરીક એટલે

હૃદયકમળ પ્રભુનું નિવાસસ્થાન છે, છતાં તે હૃ-
દયકમળના જરા, નાશ વગેરે દોષોથી ક્ષીણ થતા
નથી, માટે ‘પુંડરીકાક્ષ’ કહેવાય છે. દસ્યુને એ-
ટલે પ્રબળીકક ચોર વગેરે જનોને પીડા કરે છે
તેથી ભગવાન ‘જનાર્દન’ કહેવાય છે. ૬ તે સત્વ-
થી ભ્રષ્ટ થતા નથી, તેમ સત્વ તેમનાથી દૂર થતું
નથી, તેથી તે ‘સત્વત’ અથવા ‘સાત્વત’ કહેવાય
છે. વૃષભ એટલે ધર્મભાસક-વેદ, તેજ ફક્ષણ
એટલે જેના જ્ઞાનનું દ્વાર છે; તેથી તે ‘વૃષભેક્ષણ’
કહેવાય છે. ૭ સેનાને જિતનારા શ્રીકૃષ્ણ કોઈ
જનકદ્વારા ઉત્પન્ન થતા નથી, તેથી એમને ‘અજ’
કહેવામાં આવે છે. વ્યાપક પ્રભુ દેવોમાં એટલે
ઇન્દ્રિયોમાં સ્વપ્રકાશમાન હોવાથી તથા દમસં-
પન્ન હોવાથી ‘દામોદર’ કહેવાય છે. ૮ જેનાથી
હર્ષ થાય તે હૃષીક એટલે વૃત્તિસુખ, સ્વરૂપાનંદ
અને અંશ્વર્ય એ ત્રણે કૃષ્ણમાં હોવાથી તે ‘હૃષી-
કેશ’ કહેવાય છે. ભગવાન પોતાના બે બાહુવડે
સ્વર્ગ તથા પૃથ્વીને ધારણ કરી રહેલા છે, તેથી
‘મહાબાહુ’ કહેવાય છે. ૯ તે કદી અઘ: એટલે
સંસારમાં નશ્ચીયતે પડતા નથી તેથી ‘અઘોક્ષજ’ ક-
હેવાય છે. નરોના તે અચન એટલે આશ્રય છે,
તેથી ‘નારાયણ’ કહેવાય છે. ૧૦ ઇશ્વર પુરુ એટ-
લે પૂર્ણ કરનારા અને સ: એટલે લયસ્થાન હો-
વાથી પુરુષ; અને પુરુષ હોઈને ઉત્તમ છે, માટે
‘પુરુષોત્તમ’ કહેવાય છે. ભગવાન સર્વ કાર્ય તથા
કારણના ઉત્પત્તિ અને પ્રલયના સ્થાનરૂપ છે તથા
સર્વદા સર્વના જ્ઞાનવાળા છે તેથી તેને ‘સર્વ’ કહે
છે. શ્રીકૃષ્ણસત્યમાં રહેલા છે અને સત્ય એમના-
માં રહેલું છે તથા એ ગોવિંદ વ્યવહારિક, સત્ય
કર્તાં પણ પરમ સત્યરૂપ છે તેથી એમનું નામ
‘સત્ય’ પણ કહેવાય છે. એ દેવ સર્વત્ર વ્યાપક
છે, તેથી ‘વિષ્ણુ’ કહેવાય છે અને સર્વને જિત-
નારા છે, તેથી ‘જિણુ’ કહેવાય છે. પ્રભુ શાશ્વત
એટલે અતંત્રિનાના હોવાથી ‘અનંત’ કહેવાય
છે અને ગો એટલે ઇન્દ્રિયોના પ્રકાશક હોવાથી
‘ગોવિંદ’ કહેવાય છે. વાસ્તવિક રીતે આ જગત
મિથ્યારૂપ છે, છતાં પ્રભુ પોતાની સત્તા તથા
સ્ફુર્તિ આપીને તેને સત્ય જેવું કરે છે અને

તેનાથી લોકોને મોહિત કરે છે. ૧૧-૧૪ આવા એ નિત્ય ધર્મરૂપ, મહાબાહુ, મધુસૂદન અચ્યુત ભગવાન કૌરવોના ક્ષય ન થાય એટલામાટે કૃપા કરીને અહીં આવવાના છે. ૧૫ ઈતિ શ્રીમહાા ઉદ્યોગાં યાનસંધિપર્વમાં “સંજયવાક્ય” એ વિષયનો અધ્યાય ૭૦ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૭૧ મો

દ્વૃતરાષ્ટ્રે કરેલું શ્રીકૃષ્ણનું વર્ણન

॥ દ્વૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

चक्षुष्मतां वै स्पृहयामि संजय द्रक्ष्यंति ये
वासुदेवं समीपे । विभ्राजमानं वपुषा परेण
प्रकाशयंतं प्रदिशो दिशश्च ॥१॥

દ્વૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું:-હે સંજય ! હું નેત્રવાળાના ભાગ્યની સ્પૃહા કરું છું-અર્થાત આખવાળાઓનાં ધન્ય ભાગ્ય છે એમ મને લાગે છે; કારણકે તેઓ ચૈતન્યસ્વરૂપથી ઝળકણી રહેલા અને દિશાઓ તથા વિદિશાઓને પ્રકાશિત કરતા વાસુદેવનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કરશે. ૧ યાદવરૂપે પ્રકટ થયેલા, વિશ્વમાં એક વીર, યાદવોના મુખ્ય નાયક, શત્રુઓને ક્ષોભ પમાડી મારી,

તેઓના યશનો નાશ કરનારા યાદવ શ્રેષ્ઠ શત્રુહંતા, ઇચ્છવા યોગ્ય અને મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ ભસ્તવંશીઓએ સન્માન કરવાયોગ્ય સંજયોનું કટ્યાણુ કરનારી, ઐશ્વર્યની ઇચ્છાવાળાઓએ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય, મરવાની તૈયારીવાળાઓને અગ્રાહ્ય અનિર્ધ તથા પ્રેમાળ વાણીભેદી, મારા પુત્રોને મોહિત કરતા હશે, તે વખતે એકઠા મળેલા કૌરવો તેમનાં દર્શન કરશે. ૨-૪ હું તે અત્યંત સનાતન ઋષિ, આત્મવેત્તા, વાણીના સમુદ્ર, સંન્યાસીઓથી સુખવટે ગ્રહણ કરાય તેવા, મર્યાદા ન તોડનારા, સુંદર પાંખવાળા ગરુડરૂપ, પ્રજાનો સંહાર કરનારા, ભુવનના આધાર, હબરો મસ્તકવાળા, પુરાણ પુરુષ, આદિ, મધ્ય તથા અંતથી રહિત, અનંત કીર્તિવાળા, કર્મબીજના ધારક, અજન્મા, નિત્ય તથા વિરાટ વગેરેથી પણ શ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણને શરણે જાઉં છું. ૫-૯ ત્રણ લોકના સ્રષ્ટા, દેવો, અસુરો, નાગો તથા રાક્ષસો વગેરેને ઉત્પન્ન કરનારા, રાજાઓમાં તથા વિદ્વાનોમાં શ્રેષ્ઠ તે ઇંદ્રના નાના ભાઈ અર્થાત ઉપેન્દ્રરૂપધારી વિષ્ણુને હું શરણે જાઉં છું. ૧૦ ઈતિ શ્રીમહાા ઉદ્યોગાં યાનસંધિ પર્વમાં “દ્વૃતરાષ્ટ્રવાક્ય” એ વિષયનો અધ્યાય ૭૧ મો સમાપ્ત.

યાનસંધિ પર્વ સમાપ્ત

મમવચ્ચાન પર્વ

અધ્યાય ૭૨ મો

યુધિષ્ઠિરની શ્રીકૃષ્ણને પ્રેરણા

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

संजये प्रतियाते तु धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥

अम्यमात्र दाशार्हमृषभं सर्वसात्वताम् ॥१॥

વૈશંપાયને કહ્યું:-સંજય કૌરવોના તરફ ગયા પછી ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર, સર્વ યાદવોમાં શ્રેષ્ઠ

દશાર્દવંશી શ્રીકૃષ્ણને કહેવા લાગ્યા:- ૧ “હે મિત્રવત્સલ! મિત્રોને સહાય કરવાનો આ સમય પ્રાપ્ત થયો છે. આપત્તિમાંથી અમને તારે એવા તમારા વિના બીજા કોઈને હું જોતો નથી. ૨ લક્ષ્મીના પતિ તમારો આશ્રય કરીને નિર્ભય થયેલા અમે મિથ્યા ગર્વિષ્ટ એવા મંત્રિઓસહિત દુર્યોધનની પાસેથી અમારા ભાગની પ્રાર્થના કરીએ છીએ. ૩ હે શત્રુહન!

તમે જેમ સર્વ આપત્તિમાંથી યાદવોનું રક્ષણ કરે છે, તેમ તમારે પાંડવોનું પણ રક્ષણ કરવું જોઈએ; માટે આ મહાભયમાંથી અમને બચાવો.”^૪

શ્રીભગવાને કહ્યું:—“ હે મહાબાહુ ! આ હું તમારે માટે તૈયારજ છું. તમારે જે કહેવાની ઇચ્છા હોય, તે કહો. હે ભરતવંશી ! તમે જે કહેશો, તે સર્વ હું કરીશ.”^૫

સુધિષ્ટિરે કહ્યું:—“ હે કૃષ્ણ ! પુત્રસહિત ધૃતરાષ્ટ્રની કર્તવ્યેચ્છા તમે જાણી છે. સંજયે મને જે કહ્યું, તે સર્વ ધૃતરાષ્ટ્રને માન્ય છે અને તેનાથી એના હૃદયનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ થાય છે. હૃત તો ઘણીએ જેવું કહ્યું હોય તેવું કહે, કેમકે તે જોડું બોલે તો વધ કરવા યોગ્ય થાય છે.^૭ પોતાના વહીવટપણથી વિરુદ્ધ આચરણ કરનારા લોભી ધૃતરાષ્ટ્ર પાપી મનવડે રાજ્યભાગ આપ્યા વિના આપણામાં શાંતિ ખોળવા ઇચ્છે છે!^૮ અમે તો ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞાથી ખાર વર્ષ વનમાં રહ્યા છીએ અને એક વર્ષ ગુપ્ત વાસ પણ ભોગવ્યો છે.^૯ હે પ્રભો ! ધૃતરાષ્ટ્ર ચૌદમે વર્ષે અમને રાજ્ય આપવાનો ઠરાવ પાળશે, એમ માનીને હે કૃષ્ણ ! અમે અમારી પ્રતિજ્ઞાનો ત્યાગ કર્યો નથી, તે બ્રાહ્મણો જાણે છે.^{૧૦} લોભી ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા પોતાના ધર્મતરફ દૃષ્ટિ કરતા નથી અને પુત્ર લોભ હોવાથી તથા પુત્રને વશ હોવાથી મૂર્ખ દુર્યોધનની આજ્ઞાને અનુસરે છે.^{૧૧} હે જનાર્દન ! ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા, દુર્યોધનના મતમાં રહીને પોતાનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી લોભી થઈ, અમારા પ્રત્યે મિથ્યા વર્તન ચલાવે છે.^{૧૨} હે જનાર્દન ! હું ત્યાં રહેલી મારી માતાનું અથવા મિત્રોનું પણ સારી રીતે પોષણ કરી શકતો નથી, એનાથી અધિક દુઃખ શું હોય?^{૧૩} હે મધુસૂદન ! હું કાશીના, ચૈદિદેશના, પાંચાલ દેશના અને મત્સ્ય દેશના રાજાઓથી તથા આપનાથી સનાથ છું, છતાં મેં માત્ર પાંચ ગામોનીજ માગણી કરી છે.^{૧૪} હે ગોવિંદ ! મારી ધૃતરાષ્ટ્રની પાસે એવી માગણી છે કે:—“ હે તાત ! તમે અવિસ્થલ, વૃકસ્થલ, માકંદી, વારણાવત અને

પાંચમું રહેવા જેવું કેાઈ ગામ, એમ પાંચ ગામો અથવા નગરો અમને આપો, કે જેમાં અમે સાથે વાસ કરીએ; અને અમારે લીધે ભરતવંશીએનો નાશ ન થાય.”^{૧૫,૧૬} મેં એટલું જ માગ્યું છે, છતાં દુષ્ટાત્મા દુર્યોધન પોતાનેજ આખા રાજ્યનો ધણી માનીને તે ગામો આપવા પણ કબૂલ થતો નથી ! આનાથી અધિક દુઃખ શું હોય ?^{૧૭}

મનુષ્ય કુલીન હોય, વૃદ્ધ હોય, તોપણ તે જો પારકા ધનનો લોભ કરે, તો તે લોભ તેની વિવેકી બુદ્ધિનો નાશ કરે છે; બુદ્ધિ નાશ પામતાં લબ્ધ નાશ પામે છે, લબ્ધ જતાં ધર્મનો નાશ થાય છે, ધર્મનો વિનાશ લક્ષ્મીનો નાશ કરે છે અને નિર્ધનતા પુરુષનો નાશ કરે છે; કારણકે નિર્ધનતા એ પુરુષનો નાશજ ગણાય છે.^{૧૮,૧૯} હે કૃષ્ણ ! પક્ષીઓ જેમ પુષ્પફળરહિત વૃક્ષનો ત્યાગ કરી બંધ છે, તેમજ જ્ઞાતિજનો, સ્નેહીઓ અને બ્રાહ્મણો નિર્ધન પુરુષનો ત્યાગ કરી બંધ છે.^{૨૦} હે તાત ! પ્રાણો જેમ શય છોડી બંધ છે, તેમ જ્ઞાતિજનો મારો પતિતની પેઠે ત્યાગ કરશે, એ માટે એક પ્રકારનું મરણજ ગણાશે.^{૨૧} શંખર કહે છે કે, ‘જે અવસ્થામાં આજનું અને બીજા પ્રભાતનું ભોજન ભોવામાં આવતું નથી, એનાથી બીજી દુઃખદાયક અવસ્થા નથી.’^{૨૨} વિચક્ષણ પુરુષો ધનનેજ મુખ્ય ધર્મ કહે છે; કારણકે ધનને આધારે સર્વ રહેલું છે. આ લોકમાં ધનવાનો ખરે જીવે છે અને નિર્ધન પુરુષો મરેલા છે, એમજ સમજવું.^{૨૩} જેઓ પોતાના બળથી પુરુષને નિર્ધન કરી નાખે છે, તેઓ તે પુરુષનો ધર્મ, અર્થ તથા કામની સાથે નાશ કરે છે, એમ જાણવું.^{૨૪} એવી નિર્ધન અવસ્થામાં આવીને કેટલાએક લોકો મરણ માગી લે છે; કેટલાએક ખરાબ ગામમાં જઈને વસે છે, કેટલાએક વનમાં આદ્યા બંધ છે, કેટલાએક નાશને માટે નીકળી બંધ છે;^{૨૫} કેટલાએક ઝાંડા થઈ બંધ છે; કેટલાએક શત્રુઓના તાબામાં જઈ પડે છે અને કેટલાએક ધનને માટે બીજાના ઘસ બની બંધ છે !^{૨૬} ધનનાશની આપત્તિ પુરુષને મરણ કરતાં

અધિક કષ્ટદાયક છે; કારણ કે ધન એજ ધર્મ તથા કામ સંપાદન કરવામાં નિમિત્ત છે.^{૨૭} પુરુષનું જે સ્વાભાવિક મરણ થાય છે, તે અનાદિનો લોકમાર્ગજ છે, તે સર્વ પ્રાણીઓને સર્વત્ર પ્રાપ્ત થાય છે અને કોઈપણ તેનું ઉલ્લંઘન કરી શકતો નથી.^{૨૮} હે કૃષ્ણ ! પુષ્કળ લક્ષ્મીવાન તથા સુખમાં ઉછરેલો પુરુષ, નિર્ધન થઇ જતાં જેવો દુઃખી થાય છે, તેવો જન્મથીજ નિર્ધન રહેલો પુરુષ દુઃખી થતો નથી.^{૨૯} ધનવાન પુરુષ પોતાના અપરાધને લીધે મહાકષ્ટમાં પડી જાય છે, ત્યારે ધ્વંસહિત દેવોને દોષ દે છે; પરંતુ કોઈપણ રીતે પોતાને દોષ દેતો નથી.^{૩૦} એવાના કષ્ટનો નાશ કરવા સર્વ શાસ્ત્રો પણ સમર્થ થતાં નથી. પછી તે દુઃખી પુરુષ સેવકોના ઉપર ક્રોધ કરે છે; સ્નેહીઓની ઇર્ષ્યા કરે છે;^{૩૧} સર્વદા કોપપરાયણ રહે છે અને કાર્ય-અકાર્યનું ભાન ગુમાવી દે છે. એવી રીતે મોહને અધીન થયેલો પુરુષ ફર કર્મ કરવા માંડે છે, પાપકર્મ કરવાથી સંકરતાને પોષે છે અને સંકરભાવ પામેલો (સિંગલેજીઓ) નરકમાંજ જાય છે; કારકે સંકરતા એ પાપકર્મની પરાકાષ્ઠા છે.^{૩૨,૩૩} હે કૃષ્ણ ! એવો પુરુષ જે વેળાસર જાગૃત ન થાય તો નરકમાંજ જાય છે. તેવા અવિદ્યાથી ઘેરાયલાને પ્રજ્ઞાવિવેકજા જાગૃતિ છે, પ્રજ્ઞાદષ્ટિવાળો પુરુષ અવિદ્યાને તરી જાય છે;^{૩૪} કારણકે વિવેકનો ઉદય થતાં પુરુષ શાસ્ત્રોનું અવલોકન કર્યા કરે છે અને શાસ્ત્રનિષ્ઠ થઇ પુનઃ ધર્મનું સેવન કરે છે. તે ધર્મનું ઉત્તમ અંગ, અકાર્ય કરવાથી અટ-વવારૂપ લક્ષ્મી છે.^{૩૫} લક્ષ્મીશીલ પુરુષ પાપકર્મનો દ્વેષ કરે છે અને તેમ વર્તવાથી તેની લક્ષ્મી વૃદ્ધિ પામે છે. મનુષ્ય જ્યાંસુધી શ્રીમાન હોય છે, ત્યાંસુધી તે પુરુષ ગણાય છે.^{૩૬} તે નિત્ય ધર્મપરાયણ રહે છે, તેનું અંતઃકરણ શાંત રહે છે, સર્વદા આવેલાં કાર્યને પાર પાડે છે, અધર્મમાં ભુલિ કરતો નથી અને પાપમાં પડતો નથી.^{૩૭} જેને અકાર્ય કરવાની લક્ષ્મી નથી કિંવા વિવેક નથી, તે ઝીએ નથી તેમ પુરુષ નથી-અર્થાત તે સ્થાવર અથવા પશુના

જેવો છે; તેને વૈદિક ધર્મનો અધિકાર નથી, કારણકે તે શૂદ્રના જેવોજ છે. લક્ષ્મીશીલ પુરુષ દેવોનું, પિતૃઓનું અને પોતાનું પણ પરિપાલન કરે છે અને તેથી મુક્ત થાય છે; મુક્તિ એ પુણ્યકર્મની પરિસીમા છે.^{૩૮,૩૯}

હે મધુસૂદન ! તમે આ સર્વ મારેવિષે પ્રત્યક્ષ જોયું છે. હું જે રીતે રાજ્યથી ભ્રષ્ટ થઇને આ કષ્ટસ્થિતિમાં રહું છું;^{૪૦} તે રીતે જોતાં અમારે કોઈ પણ ન્યાયથી લક્ષ્મીનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય નથી. પછી તે મેળવવા યત્ન કરતાં અમારો નાશ થશે, તે પણ ઠીક છે.^{૪૧} હે માધવ ! તેમાં અમારો પ્રથમ પક્ષ એ છે કે, અમે અને કૌરવો સલાહ કરીને શાંતિથી રાજ્યલક્ષ્મીનો ઉપભોગ કરીએ;^{૪૨} અને બીજો પક્ષ એ છે કે, અમે કૌરવોને મારીને તે રાજ્યને મેળવીએ; પરંતુ એમાં નાશપૂર્વક ઉદય રહેલો હોવાથી એ પક્ષ ફર કર્મની પરમ અવધીજ ગણાય.^{૪૩} હે કૃષ્ણ ! જેઓ સંખંધવિનાના હોય, અનાર્ય હોય અને શત્રુઓ હોય, તેઓનો પણ ખનતાંસુધી વધ કરવો ન જોઇએ, તો પછી જેઓ સંખંધી, આર્ય અને અશત્રુ હોય, તેઓનો વધ તો કરાયજ કેમ ?^{૪૪} જેઓ કૌરવ પક્ષના છે, તેઓ અમારા નજીકના સંખંધી, સહાયકો તથા ગુરુજનો છે, તેઓનો વધ કરવો એ મહાપાપ છે. યુદ્ધ કરવામાં કયું શુભ રહેલું છે ?^{૪૫}

ક્ષત્રિયોનો ધર્મ એટલે સાક્ષાત્ પાપજ છે; પરંતુ અમે ક્ષત્રિયકુળમાં ઉત્પન્ન થયા છીએ, તેથી તે અમારો સ્વધર્મ હોય કે અધર્મ હોય, તોપણ અમારે માટે બીજી વૃત્તિ નિંદ છે.^{૪૬} શૂદ્ર સેવા કરે છે, વૈશ્યો વ્યાપારધંધો કરીને આજીવિકા કરે છે, બ્રાહ્મણોએ શિક્ષાપાત્ર સ્વીકાર્યું છે અને અમે વધ કરીને જીવીએ છીએ.^{૪૭} હે કૃષ્ણ ! ક્ષત્રિય, ક્ષત્રિયનો નાશ કરીને જીવે છે, માછલુ, માછલાંનો નાશ કરીને જીવે છે અને ફૂતરો, ફૂતરાનો નાશ કરીને જીવે છે ! આ કુલ-પરંપરાગત ધર્મ તો જીવો !^{૪૮}

હે કૃષ્ણ ! યુદ્ધમાં નિત્ય કલેશ રહેલો છે, તેમજ તેમાં પ્રાણીની પણ હાનિ થાય છે; માટે

હું નીતિરૂપ બળનોજ આશ્રય કરીને યુદ્ધ કરીશ. પ્રાણીઓનો જય અથવા પરાજય જેમ પોતાની ઇચ્છાપ્રમાણે થતો નથી, તેમ પ્રાણીઓનું જીવિત અથવા મરણ પણ પોતાની ઇચ્છાપ્રમાણે થતું નથી; તેમજ હે યદુશ્રેષ્ઠ! સમયવિના સુખ અથવા દુઃખ પણ મળતું નથી.^{૪૯, ૫૦} યુદ્ધમાં કોઈ વખત એક પુરુષ પણ ઘણાનો નાશ કરે છે, ઘણાઓ એકનો પણ નાશ કરે છે, કંગાળ શર પુરુષનો નાશ કરે છે અને અયશસ્વી, યશસ્વીનો નાશ કરે છે. એટલે એમાં કંઈ ઠેકાણું નથી;^{૫૧} પરંતુ એ તો નક્કી છે કે, લઠનારા બન્નેનો જય અથવા બન્નેનો પરાજય થયો હોય એવું જોવામાં આવતું નથી; પણ ભયથી નાસી જવામાં દીનતા, મરણ અને દ્રવ્યાદિકનો નાશ તો જોવામાં આવે છે.^{૫૨} યુદ્ધ એ સર્વથા પાપરૂપજ છે. યુદ્ધમાં બીજાને હણનારો કોણ હણાતો નથી? અને હે હૃદીકેશ! મરણ પામેલાને જય અથવા પરાજય સમાનજ છે.^{૫૩} હે કૃષ્ણ! હું મરણ કરતાં પરાજય પામીને જીવવાને શ્રેષ્ઠ માનતો નથી. તેમ જેનો વિજય થાય છે, તેનો પણ પ્રિય મનુષ્યોના નાશને લીધે અવશ્ય પરાજયજ થયેલો ગણ્ય છે.^{૫૪} યુદ્ધમાં વિજયી પુરુષ પોતે બચી જાય છે; પરંતુ શત્રુઓ તેના વહાલા પુત્ર વગેરેનો નાશ કરે છે, એટલે હે કૃષ્ણ! જાતિબળથી રહિત થયેલા અને પુત્રોને તથા બંધુઓને ન જોતા તે વિજયી પુરુષને સર્વ રીતે જીવિત ઉપર કંટાળો આવી જાય છે. હે કૃષ્ણ! જેઓ ધીર, લક્ષ્મણશીલ, સદ્ગત્તનવાળા અને દયાળુ હોય છે, તેઓજ યુદ્ધમાં હણાય છે અને હલકા મનુષ્યો બચી જાય છે. હે જનાર્દન! વળી શત્રુઓને મારીને પણ નિત્ય પશ્ચાત્તાપ થાય છે અને વધનો દોષ પણ પરિણામે કષ્ટ આપનારો હોય છે. આટલું વેકતાં છતાં શત્રુઓમાંથી અમુકભાગ બચી જાય છે અને તે બાકી રહેલો ભાગ બળવાન થઈને વૈરનો છેડો લાવવામાં વિજય મેળવનારાનો સર્વરીતે વિનાશ કરવા ચત્ન કરે છે તથા કોઈને પણ બચવા દેતો નથી. આ રીતે વિજય-

થી વૈર ઉત્પન્ન થાય છે અને પરાજય પામેલો નિત્ય દુઃખયુક્ત રહે છે.^{૫૫-૫૬} જે મનુષ્ય જય તથા પરાજયની વાત છોડીને શાંત રહે છે, તે સુખે સૂએ છે; પરંતુ જે પુરુષને વૈર થયું છે, તે પુરુષ સર્પવાળા ઘરમાં રહેનારાની પેઠે ઉદ્વિગ્ન મનથી નિત્ય દુઃખમાં દિવસ ગુજારે છે.

જે મનુષ્ય શત્રુના સર્વનો નાશ કરે છે, તેનો યશ નાશ પામે છે.^{૫૭, ૫૮} અને તે સર્વ પ્રાણીઓમાં કાયમની અપકીર્તિ સંપાદન કરે છે. એકવાર વૈર ઉત્પન્ન થયું એટલે તે લાંબો સમય જતાં પણ શાંત થતું નથી; કારણ કે શત્રુકુળમાં જે એકાદ પુરુષ પણ હયાત હોય છે, તો તેને પૂર્વ વૈરની વાત કહેનારા લોકો મળી આવે છે. આ ઉપરથી હે કેશવ! વૈરથી વૈરની કદી શાંતિ થતી નથી;^{૫૯-૬૦} પરંતુ હે કૃષ્ણ! ધી નાખવાથી અગ્નિ જેમ પ્રદીપ્ત થાય છે, તેમ વૈરથી વૈર અધિકાધિક વૃદ્ધિજ પામે છે અને છિદ્ર જોનારાને અવશ્ય છિદ્ર જડી આવે છે; માટે છેવટે પોતાનો અથવા શત્રુનો પૂરો વિનાશ થયાવિના શાંતિ થતી નથી. છિદ્ર શોધનારાઓને માટે આ વિનાશરૂપી દોષ નિત્યજ છે. જેને પુરુષાર્થનું અભિમાન છે, તેને હૃદયમાં પીડા કરનાર બળવાનવૈરરૂપી મનોબળ થાય રહે છે. તે મનોબળથી ત્યાગ કરવાથી શાંતિ થાય છે અથવા મરણથી શાંતિ થાય છે;^{૬૧, ૬૨} અથવા તો હે મધુસૂદન! શત્રુઓનો સમૂળ નાશ કરવાથી નિષ્કંટક બળહળતી રાજ્યલક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ કોઈનો સમૂળ ઉત્તેજ કરવો એ મહાકૂર કર્મ કર્યું ગણાય નહિ કે? ગણાયજ.^{૬૩}

હવે રાજ્યનો ત્યાગ કરવાથી જે શાંતિ થાય, તે શાંતિ પણ રાજ્ય છોડવાથી મરણરૂપજ ગણાય; કારણ કે એક તો તેમાં શત્રુઓના તરફથી પ્રહાર થવાનો સંશય રહે છે અને બીજો લક્ષ્મીવિના પોતાના વિનાશનો સંભવ રહે છે; ^{૬૪} માટે અમે રાજ્યનો ત્યાગ કરવા ઇચ્છતા નથી, તેમ કુળનો ક્ષય કરવા પણ ઇચ્છતા નથી, તેથી એ સંબંધમાં નમી પડીને પોતાનો ભાગ મેળવવાથી જે શાંતિ થાય તેજ અધિક શ્રેષ્ઠ છે.^{૬૫}

યુદ્ધનો પ્રસંગ ન આવે એવી ઇચ્છાથી આપણે સામ, દાન તથા ભેદથી રાજ્યને માટે ચત્ન કરીશું, છતાં જો તે સામાદિ ઉપાયને શત્રુઓ તોડી પાડશે, તો યુદ્ધ કરવું એ નક્કીજ છે, પછી યરાકમ કર્યાવિના પડી રહેવું ચોગ્ય નથી.^{૬૯} સામાદિ ઉપાયને શત્રુઓ તોડી પાડે છે એટલે દારણ્ય યુદ્ધપ્રસંગ ચાલુ થાય છે અને તેમાં કૃતરાની લડાઇનાં લક્ષણો પડિતોના જોવામાં આવે છે.^{૭૦, ૭૧} ધ્વજઓ ફરકાવવી એજ પૂછડીઓ હલાવવી, પરસ્પરનાં છિદ્રો જોળવાં એજ ધ્વનિની કુટિલતા, પરસ્પરની નિંદા અને આત્મશ્લોકાધા એજ સામસામો ધુરકાટ, આસન વાળવું એજ પૃથ્વી-પર લોટવું અને સિંહનાદ કરવો એજ દાંત દેખાડીને ભસવું, એ પ્રમાણે યુદ્ધ પહેલાં કૃતરાની લડાઇનાં સર્વ લક્ષણ થયા પછી યુદ્ધ ચાલુ થાય છે.^{૭૨} હે કૃષ્ણ ! યુદ્ધમાં પણ જે બળવાન કૃતરા હોય છે, તે બીજાને જિતીને તેનું માંસ આય છે, તેમજ મનુષ્યોમાં પણ બને છે, તેમાં જરાએ ફરક પડતો નથી;^{૭૩} માટે બળવાને દુર્બળતા તરફ લક્ષ્યજ આપવું નહિ, એ સર્વથા ચોગ્ય માર્ગ છે; પરંતુ અનાદર કરવાથી રાજ્યની પ્રાપ્તિ થતી નથી, યુદ્ધ કરવાથી કુળનો ક્ષય થાય છે અને નમ્રીપડવાથી દુર્બળતા પ્રસિદ્ધ થાય છે.^{૭૪} હે જનાર્દન ! ધૃતરાષ્ટ્ર અમારા પિતા છે, રાજા છે અને વૃદ્ધ છે, એટલે સર્વથા માનપાત્ર છે, માટે અમારે તેમને માન આપવું જોઇએ અને પૂજવા જોઇએ;^{૭૫} પરંતુ હે માધવ ! ધૃતરાષ્ટ્રને અતિશય પુત્રપ્રેમ છે, તેથી પુત્રને વશ થયેલા તે, આપણા નમનને સ્વીકારશે નહિ.^{૭૬} હે કૃષ્ણ ! એ સંબંધમાં હવે પછી શું કરવું ચોગ્ય માનો છો? હે માધવ ! અમે અર્થથી તથા ધર્મથી કેવી રીતે ભ્રષ્ટ થઇએ નહિ?^{૭૭} હે મધુસૂદન ! હે પુરુષોત્તમ ! આવી અત્યંત વિપત્તિમાં મારે તમારાવિના બીજા કોને પૂછવું ?^{૭૮} હે કૃષ્ણ ! તમે અમારા પ્રિય છો, હિતેષુ છો અને સર્વ કર્મનાં પરિણામને જાણનારા છો. અમારે તમારા જેવો સર્વ નિશ્ચયને જાણનારો સ્નેહી બીજો કોણ છે ?^{૭૯}

વેશપાયને કહ્યું:-એ પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરે કહ્યું, એટલે શ્રીકૃષ્ણ ધર્મરાજપ્રત્યે બોલ્યા કે:-“ હું તમારા બંનેના કડ્યાણને માટે કૌરવોની સલામાં જઈશ.^{૮૦} તમારા લાભને નુકસાન પહોંચાડ્યાવિના જો હું ત્યાં સલાહ કરાવી શકું તો હે રાજા ! મેં મહાકૃણવાળું ઘણું મોટું પુણ્ય કરેલું ગણાય;^{૮૧} કારણ કે હું કોષે ભરાયલા કૌરવોને, સંજયોને, પાંડવોને, ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને અને આખી પૃથ્વીને પણ મૃત્યુના પાશથી મુક્ત કરી શકું.”^{૮૨}

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું:-“ હે કૃષ્ણ ! તમે કૌરવોની પાસે જાઓ, એ મને ઠીક લાગતું નથી; કારણ કે તમે બહુ સારી વાત કહેશો, તોપણ દુર્યોધન તમારાં વચનને માન આપશે નહિ.^{૮૩} વળી હે કૃષ્ણ ! દુર્યોધનને અધીન રહેલા પૃથ્વીના ક્ષત્રિયો એકઠા મળ્યા છે, તેઓની વચ્ચે તમે જાઓ તે હું પસંદ કરતો નથી.^{૮૪} હે માધવ ! તમને કબ્જમાં નાખીને, અમને દ્રવ્ય, દેવપણું અથવા સર્વ દેવોનું એશ્વર્ય મળે, તોપણ તે પસંદ પડે નહિ, ત્યારે કેવળ સુખ તો ક્યાંથીજ પસંદ પડે ? ”^{૮૫}

શ્રીભગવાન બોલ્યા:-“ હે મહારાજ ! હું દુર્યોધનની પાપવૃત્તિ જાણું છું; પરંતુ મારા જવાથી આપણે સર્વ લોકમાં રાજાઓની પાસે નિર્દોષ કરીશું.^{૮૬} વળી તમારે ચિંતા પણ કરવી નહિ, કારણ કે હું સંગ્રામમાં કોપાયમાન થયો એટલે મારી આગળ સર્વ રાજાઓ એકઠા મળીને પણ, સિંહની આગળ મૃગલાંઓનીપેઠે ઉભા રહેવા પણ સમર્થ થશે નહિ.^{૮૭} કદાચ તેઓ ત્યાં મારાપ્રત્યે લેશમાત્ર પણ અચોગ્ય વર્તન ચલાવશે, તો હું તેજ સમયે સર્વ કૌરવોને બાળી નાખીશ, આવો મેં ઠરાવ કરી રાખ્યો છે.^{૮૮} હે પાર્થ ! માફ ત્યાંનું પ્રયાણ કદી નિરર્થક થવાનું નથી; કારણ કે આપણી અર્થસિદ્ધિ કદાચ થાય કે ન થાય તો લોકમાં, યુદ્ધ આપણે ઉઠાવ્યું એ ભતનો અપવાદ તો દૂર થશેજ.”^{૮૯}

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા:-“ હે કૃષ્ણ ! તમને જેમ રુચે તેમ કરો. તમે સુખેથી કૌરવોની

પાસે જાઓ. તમને કાર્ય કરીને, ક્ષેમકુશળ પાછા આવેલા હું જોઈ એજ મારી ઇચ્છા છે. ૮૮ હે વિષ્ણુસેન ! હે પ્રભો ! તમે ભરતવંશીઓને શાંત પાડવામાટે કૌરવોની પાસે જઈને તેઓને એવું કહો કે, જે રીતે અમે સર્વે નિર્મળ મનથી આનંદમાં સાથે વાસ કરીએ. ૮૯ તમે અમારા બંધુ છો, અર્જુનના મિત્ર છો, મારા પ્રીતિ-પાત્ર છો અને તમારા સફલાવમાં શંકાને સ્થાન નથી, માટે તમે અમારું કલ્યાણ કરવા ખુશીથી કૌરવોની પાસે જાઓ. ૯૦ હે કૃષ્ણ ! તમે અમને જાણો છો કૌરવોને જાણો છો, સર્વ વિષયોને જાણો છો, અને કેવું બોલવું તે પણ જાણો છો, માટે તમારે અમારું જે જે હિત હોય, તે તે દુર્યોધનને કહેવું. ૯૧ હે કેશવ ! જે સીધી સલાહ ન થાય અને અમે અર્ધા રાજ્યના ધણી છીએ છતાં અધર્મથી અમને પાંચ ગામ આપીને તેઓ સલાહ કરવા ઇચ્છતા હોય અથવા ફરી દૂત રમીને રાજ્ય આપવા ઇચ્છતા હોય તો તેમ પણ અમારા હિતનું જે જે કહેવું યોગ્ય લાગે, તે તે તમે ત્યાં કહેજો. ૯૨

ઇતિ શ્રીમહા ૦ ઉદ્યોગ ૦ ભગવદ્વાન પર્વમાં
“યુધિષ્ઠિરકૃત કૃષ્ણપ્રેરણા” એ વિષયનો
અધ્યાય ૯૨ એ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૭૩ મો શ્રીકૃષ્ણનું ભાષણ

॥ શ્રીમદ્વાનવાચ ॥

सैजयस्य श्रुतं वाक्यं भवतश्च श्रुतं मया ।

सर्वं जानाम्यमिप्रायं तेषां च भवतश्च यः ॥ १ ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા:- “હે રાજા ! મેં સં-જયનું કહેવું અને તમારું કહેવું પણ સાંભળ્યું છે તથા તમારો અને તેઓનો જે અભિપ્રાય છે, તે સર્વ પણ હું જાણું છું. ૧ તમારો બુદ્ધિ ધર્મનો આશ્રય કરીને રહેલી છે અને તેઓની બુદ્ધિ વેરનો આશ્રય કરીને રહેલી છે. બુદ્ધ કર્યાવિના થોડું મળે તેને તમે ધણું મા-

નવા તત્પર છો; ૨ પરંતુ હે રાજા ! સર્વ આશ્રમી-ઓ કહે છે કે, ક્ષત્રિયે જીવતાંસુધી પ્રદાયયર્ પાળવું નહિ તેમ સંન્યાસી યદને ભિક્ષાથી નિર્વાહ કરવો નહિ. ૩ ક્ષત્રિયને માટે સંગ્રામમાં જય અથવા વધ; એજ વિધાતાએ સનાતન સ્વધર્મ કહેલો છે. દીનની પેઠે યાચના કરવી એ ક્ષત્રિયનો ધર્મ નથી. ૪ હે યુધિષ્ઠિર ! દીનતાનો આશ્રય કરીને જીવિકા ચલાવવી યોગ્ય નથી; માટે હે મહાબાહો ! હે શત્રુતાપન ! પરાક્રમ કરો અને શત્રુઓનો સંહાર વાળો. ૫ હે પરંતપ ! દૂતરાષ્ટ્રના પુત્રો મહાલોભી છે, તેઓએ બીજા-ઓની સાથે સ્નેહ કર્યો છે, મિત્રો કર્યા છે, સેના તૈયાર કરી છે અને તેઓ લાંબો સમય બીજા રાજાઓની સાથે રહ્યા છે. ૬ તેથી હે રાજા ! હવે તમારી સાથે સલાહ કરે તેવો ઉપાય રહ્યો નથી. વળી તેઓ ભીષ્મ, દ્રોણ, કૃપ વગેરેથી પોતાને બળવાન માને છે, ૭ માટે હે શત્રુદમન રાજા ! તમે જ્યાંસુધી તેઓની સાથે કેમળતાથી વર્તશો, ત્યાંસુધી તેઓ તમારું રાજ્ય પાછું આપશે નહિ. ૮ હે શત્રુદમન ! દૂતરાષ્ટ્રના પુત્રો તમારા ઉપર કૃપાથી અથવા પોતાની દીનતાથી કે ધર્મ તથા અર્થના કારણથી તમારો મનોરથ પૂર્ણ કરવા તૈયાર થશે નહિ. ૯ હે પાંડુપુત્ર ! તમને કાપીન ધારણ કરાવીને તથા દુષ્કર વનવાસ વગેરે કષ્ટ આપીને પણ કૌરવોએ પશ્ચાત્તાપ કર્યો ન હતો એજ તમારે સલાહ ન થવાનું એક ઉદાહરણ છે. ૧૦ હે રાજા ! તમે દાની, શાંત, જિતેન્દ્રિય, ધર્મશીલ તથા આચારપરાયણ હોવા છતાં તમને જેણે ભીષ્મ પિતામહ, દ્રોણ, બુદ્ધિમાન વિદુર, પ્રાહ્મણ્ય, સાધુપુરુષો રાજાદૂતરાષ્ટ્ર, નગરજનો અને મુખ્ય મુખ્ય કૌરવોની સમક્ષ દૂતમાં કપ-ટથી છેતર્યા હતા અને જે દૂર પુરુષ પોતાના નીચ કર્મને માટે શરમાયો પણ નહતો, તેવા દુષ્ટ સ્વભા-વવાળા તથા દુષ્ટ આચારવાળાના ઉપર તમે પ્રેમ લાવશો નહિ. હે ભરતવંશી રાજા ! તેઓ તો સર્વ લોકોને હાથે મરવા જેવા છે, પછી તમારે મારવા યોગ્ય હોય એમાં કહેવું જ શું. ૧૧-૧૪ તમે સ્મરણ કરો કે, દૂતસભામાં દુર્યોધન હર્ષ-

માં આવી જઈ, ભાઈઓની સાથે પોતાની બડાઈ હાંકતો અને તમારા નાના ભાઈઓની સાથે તમને અયોગ્ય વાણીથી દુઃખ ઉપજાવતો બોલ્યો હતો કે, હવે પાંડવોનું પોતાનું અહીં કંઈપણ રહ્યું નથી. રે! તેઓનાં નામ તથા ગોત્ર પણ બાકી રહેશે નહિ. લાંબાકાળના વનવાસથી તેઓ જીર્ણ થઈ જશે અને મારી આગળ નાશ પામેલા શૌર્યાદ સ્વભાવવાળા તેઓ છેવટે મૃત્યુના મુખમાં જઈ પડશે! વળી દૂતકીડા ચાલતી હતી તે વખતે અત્યંત દુષ્ટ અંતઃકરણવાળા પાપી દુઃશાસને, રડતી દ્રૌપદીને અનાથની પેઠે ચોટલો પકડી, રાજસભામાં ખેંચી આણી હતી અને ભીષ્મ તથા દ્રોણ વગેરેની આગળ તેને 'તું' ગૌ છે, અર્થાત ગાયની પેઠે સર્વ કોઈએ ભોગવવા યોગ્ય છે; એમ વારંવાર કહ્યું હતું.^{૧૫-૧૯} તે વખતે ભયંકર પરાક્રમવાળા સર્વ ભાઈઓને તમે વારી રાખ્યા હતા અને તેથી ધર્મપાશવડે બંધાયલા તેઓ કંઈપણ કરી શક્યા ન હતા.^{૨૦} તમે વનમાં ગયા તેપછી પણ દુર્યોધન, આ અને બીજા કઠોર વાણી બોલી સંબંધીઓની વચ્ચે પોતાની બડાઈ હાંકવા લાગ્યો.^{૨૧} તે સમયે જેઓ સભામાં એકઠા મળ્યા હતા, તેઓ તમને નિરપરાધી જોઈને, ગળગળા કંઠે રુદન કરતા બેસી રહ્યા હતા.^{૨૨} રાજાઓ તથા બ્રાહ્મણો એને અભિનંદન આપતા ન હતા અને સર્વે સભાભદ્રો ત્યાં દુર્યોધનને નિંદતા હતા.^{૨૩} હે શત્રુહંતા રાજા! કુલીન પુરુષમાટે નિંદા અને વધ એ બેમાંથી વધ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે; પરંતુ જીવિતને ધૂળ કરનારી નિંદા ઠીક ગણાતી નથી.^{૨૪} હે મહારાજ! જે વખતે પૃથ્વીના સર્વ રાજાઓએ તે નિર્વંજનની નિંદા કરી, તે વખતેજ તેનો નાશ થયો એમ જાણો.^{૨૫} જે મનુષ્યનું આવું દુષ્ટ ચરિત્ર છે, તેનો વધ, ગોળ ચોતરાને આધારેજ ઉભા રહેલા પણ ઉખડી ગયેલાં મૂળીઆંવાળા ઝાડની પેઠે સહેજમાં કરી શકાય છે.^{૨૬} દુર્બુદ્ધિવાળો નીચ પુરુષ સર્પની પેઠે સર્વ લોકોને હાથે વધ પામવા યોગ્ય ગણાય છે; માટે હે શત્રુહંતા રાજા! તમે પણ

દુર્યોધનનો નાશ કરો, વિચાર કરશો નહિ.^{૨૭} હે નિષ્પાપ! તમે પિતા ધૃતરાષ્ટ્રને અને પિતામહ ભીષ્મને નમીને ચાલો એ વાત તમને સર્વથા યોગ્ય છે તથા મને પણ તે રુચે છે.^{૨૮} હે રાજા! જે લોકોને દુર્યોધનની દુષ્ટતાના સંબંધમાં બે મત છે, તે સર્વ લોકોના સંશયને હું ત્યાં જઈને ઉડાવી દઈશ.^{૨૯} વળી ત્યાં હું રાજાઓની વચ્ચે તમારા સર્વ પુરુષોમાં યોગ્ય ગુણોનું વર્ણન કરીશ અને દુર્યોધનના સર્વ દોષને ઉઘાડ પાડીશ.^{૩૦} હું ત્યાં ધર્મયુક્ત, અર્થયુક્ત તથા હિતકારક વચન કહીશ, તે સાંભળીને જૂદા જૂદા દેશના સર્વ રાજાઓ, તમને ધર્માત્મા તથા સત્યવચની જાણશે અને દુર્યોધનને લોભથી વર્તનારો જાણશે.^{૩૧,૩૨} વળી હું ચારે વર્ષના વૃદ્ધો, બાળકો, નગરવાસીઓ તથા દેશવાસીઓ જ્યાં એકઠા થયે, ત્યાં તેઓની આગળ પણ દુર્યોધનની નિંદા કરીશ.^{૩૩} તમે તો સલાહની માગણી કરનારા છો, એટલે ત્યાં તમારો કોઈ દોષ કાઢશે નહિ; પરંતુ રાજાઓ કૌરવોની તથા ધૃતરાષ્ટ્રની નિંદા કરશે^{૩૪} અને લોકો દુર્યોધનનો ત્યાગ કરશે, એટલે તે મુઓજ સમજો. હે રાજા! એ પ્રમાણે દુર્યોધન મરણતોલ થયા પછી અમુક કરવા જેવું બીજું કયું કામ બાકી રહેશે? ^{૩૫} એ રીતે હું સર્વ કૌરવોની પાસે જઈ તમારા હિતને હાનિ ન પહોંચે તે પ્રમાણે સલાહને માટે ચત્ન કરીશ, બીજા તરફથી કૌરવોની હીલચાલ જાણી લઈશ તથા યુદ્ધસંબંધી તૈયારીઓ પણ જોઈ લઈશ. એ કાર્ય કરીને હે ભારત! હું તમારા વિજયમાટે પાછો ફરીશ.^{૩૬,૩૭}

હું તો શત્રુઓની સાથે સલાહ ન થતાં સર્વથા યુદ્ધ થવાનીજ આશા રાખું છું; કારણ કે મને તેવાં સર્વ નિમિત્તા પ્રકટ થતાં જણાય છે.^{૩૮} સાયંકાળે પશુઓ અને પક્ષીઓ ભયંકર શબ્દો કરે છે; હાથી, ઘોડા વગેરે મુખ્ય પશુઓનાં ભયંકર રૂપો જણાય છે અને અગ્નિ પણ ઉગ્ર રૂપવાળા અનેક રંગો ધારણ કરે છે.^{૩૯} મનુષ્યલોકોને ક્ષય કરનારો મહાભયંકર કાળ જો અહીં સમીપમાં આવી પહોંચ્યો ન હોય, તો આવાં ચિહ્નો

થાય નહિ; માટે યુદ્ધ થવાનું જ એમ સમજીને શસ્ત્રો, તોપો, બખ્તરો, રથો, હાથીઓ અને ઘોડાઓને સંભળ કરો, તમારા સર્વ યોદ્ધાઓ યુદ્ધને માટે દૃઢ નિશ્ચય ઉપર આવો અને તેઓ પોતપોતાના હાથી, ઘોડાઓ તથા રથોમાં સાવધાન થઈ જાઓ. હે નરેન્દ્ર! તમારે યુદ્ધ સંબંધી જે સામગ્રી મેળવવી હોય તે સર્વ મેળવીને તૈયાર રાખો. ૪૦, ૪૧ હે પાંડવશ્રેષ્ઠ રાજા! તમારૂં પૂર્વે સમૃદ્ધિવાળું જે રાજ્ય દુર્યોધને છૂતમાં હરી લીધું છે, તે રાજ્ય દુર્યોધન જીવતો રહીને તમને હમણાં કોઈરીતે પાછું આપશે નહિ, એ ખાત્રી રાખો. ” ૪૨

ધૃતિ શ્રીમહા ૧૦ ઉદ્યોગ ૧ ભગવદ્ગાથાપર્વમાં
“ કૃષ્ણ વાક્ય ” એ વિષયનો અધ્યાય
૭૩ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૭૪ મો ભીમનું સુલેહ તરફ વલણ ॥ મીમં ઉવાચ ॥

यथा यथैव शान्तिः स्यात्कुरुणां मधुसूदन ।

तथा तथैव भोषथा मा स्म युद्धेन भीषयेः॥१॥

ભીમે કહ્યું:—“ હે મધુસૂદન! કૌરવોમાં જે જે રીતે શાંતિ થાય તે તે રીતેજ તમે ત્યાં બોલજો; તેઓને યુદ્ધનું નામ આપી ડરાવશો નહિ. ^૧ દુર્યોધન અસહનશીલ, કોપી, કટ્યાણુનો દ્રંબી અને ગર્વિષ્ઠ છે; માટે તમારે તેને ઉઘ્રવચન કહેવાં નહિ; પરંતુ તેની સાથે સમજાવીનેજ કામ લેવું. ^૨ દુર્યોધન સ્વાભાવિક રીતેજ પાપી યુદ્ધિવાળો છે, ચોરના જેવા ચિત્તવાળો છે, ઐશ્વર્યના મદદથી છક્રી ગયેલો છે, પાંડવોની સાથે વેર બાંધી બેઠો છે, ^૩ દુઃક્રી દષ્ટિનો છે, કઠોર વાણીવાળો છે, નિંદક છે, ક્રૂર પરાક્રમવાળો છે, લાંબા ક્રોધવાળો છે, ઉપદેશને માટે અયોગ્ય છે, પાપાત્મા છે, કપટપ્રિય છે, ^૪ મરે પણ નમે નહિ તેવો છે અને મતીલો છે. હે કૃષ્ણ! તેવાની સાથે સલાહ કરવી મહા કઠીન છે, એમ હું માનું છું. ^૫ તે હિતેચ્છુ-

ઓથી વિરુદ્ધ ચાલે છે, તેણે ધર્મનો ત્યાગ કર્યો છે, તેને અસત્ય પ્રિય છે, તે હિતેચ્છુઓનાં વચનને તોડી પાડીને તેઓનાં મન દુભાવે છે. ^૬ તેમજ જ્યારે પોતાના દુષ્ટ સ્વભાવને લીધે ક્રોધને અધીન થાય છે, ત્યારે તે ધાસથી ઢંકાયેલા સર્પની પેઠે સહજમાં પાપ કરી બેસે છે. ^૭ તે દુર્યોધનનું સૈન્ય કેટલું છે, ચારિત્ર્ય કેવું છે, તેનો સ્વભાવ કેવો છે, તેનું બળ કેવું છે તથા પરાક્રમ કેવું છે, એ સર્વ તમે સારીરીતે જાણો છો. ^૮ પૂર્વે કૌરવો અને અમે પુત્રોની સાથે પ્રસન્ન રહેતા હતા અને ઇદ્ર વગેરે દેવોની પેઠે બાંધવોની સાથે આનંદમાં દિવસો ગાળતા હતા; ^૯ પરંતુ હે મધુસૂદન! હવે ઉનાળામાં અગ્નિથી જેમ વનો બળી જાય, તેમ દુર્યોધનના ક્રોધથી ભરતવંશીઓ બળી જશે.

હે મધુસૂદન! આ અદાર રાજાઓ પ્રખ્યાત છે, કે જેઓએ સગોત્રીઓનો, મિત્રોનો અને સાળા, સસરા વગેરે બાંધવોનો સંહાર વાળ્યો હતો. ^{૧૦} જ્યારે ધર્મનો અંતકાળ પ્રાપ્ત થયો, ત્યારે જેમ તંજવડે પ્રજ્વલિત તથા સમૃદ્ધિયુક્ત અસુરોના વંશમાં કલિ પુરુષ ઉત્પન્ન થયો; તેમ આ રાજાઓ ઉત્પન્ન થયા હતા. હે હયોના વંશમાં મુદાવર્ત, નીપોના વંશમાં જનમેજય, તાલજંઘોના વંશમાં બાહુલ, કૃમિઓના વંશમાં ઉદ્ધત તથા વસુ, સુવીરોમાં અજબિંદુ, સુરાષ્ટ્રોમાં રુષદ્ધિક, બલીહોમાં અર્કજ, ચીનાઓમાં ધૌત-મૂલક, વિદેહોમાં હયગ્રીવ, મહાજસોમાં વરયુ, સુંદરવંશીઓમાં બાહુ, દીપાક્ષોમાં પુરંદ્રવ, ચેદિ-મત્સ્યોમાં સહજ, પ્રવીરોમાં વૃષધ્વજ, ચંદ્રવત્સોમાં ધારણ, મુકુટોના વંશમાં વિગાહન અને નંદિવેગોના વંશમાં શમ થયો હતો. હે કૃષ્ણ! આ કુળને કલક લગાડનારા મહાનીચ પુરુષો, પ્રલયસમયે રાજકુળોમાં ઉત્પન્ન થયા હતા. ^{૧૨-૧૭} હમણાં પણ આ દ્વાપર યુગના અંતમાં કાળની પ્રેરણાથી અમારા કુરુકુળમાં આ પાપી પુરુષ નીચ દુર્યોધન કુલાંગાર તો નીપજ્યો નહોય! મને તો એમજ લાગે છે. ^{૧૮} માટે હે ઉગ્ર પરાક્રમી કૃષ્ણ! તમે ત્યાં ઉગ્ર ભાષણ કરશો નહિ, પણ ધર્મ તથા અધર્મની

યુક્ત અને હિતકારક કોમળ વચન, લગભગ તેનાં ચિત્તને અનુસરીને ધીરેથી બોલ્યો.^{૧૯} હે કૃષ્ણ ! અમે સર્વે દુર્યોધનના હાથનીચે રહીશું અને નમ્ર થઇને તેની પાછળ ચાલીશું; પરંતુ અમારા ભરતકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલાઓનો નાશ થવો ન જોઈએ.^{૨૦} હે વાસુદેવ ! અમે કૌરવોની સાથે ત્રાહિતની પેઠે મધ્યસ્થ રીતે તિથી રહીએ તેમ તમે કરજો, કે જેથી કૌરવોને કુળક્ષયનો દોષ લાગે નહિ.^{૨૧} હે કૃષ્ણ ! તમારે વૃદ્ધ પિતામહ ભીષ્મને તથા બીજા સલાહદોને કહેવું કે, ભાઈઓમાં ઉત્તમ બ્રાતૃભાવ થાય અને દુર્યોધન શાંત થાય તેમ તમે કરો.^{૨૨} હું એ પ્રમાણે કહું છું, રાજા યુધિષ્ઠિર સલાહને વખાણે છે અને અર્જુન દયાળુ હોવાથી યુદ્ધની ઇચ્છા પણ રાખતો નથી.”^{૨૩}

ઇતિ શ્રીમહાભૂત ઉદ્યોગો લગવધાન પર્વમાં
“ભીમવાક્ય” એ વિષયનો અધ્યાય
૭૪ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૭૫ મો શ્રીકૃષ્ણનાં ભીમને ઉત્તેજન આપનારાં વાક્યો

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

एतच्छ्रुत्वा महाबाहुः केशवः प्रहसन्निव ।

अभूतपूर्वं भीमस्य मार्दवोपहितं वचः ॥१॥

વૈશંપાયને કહ્યું:—“પૂર્વે કદી નહિ સાંભળેલું એવું ભીમનું એ કોમળતાભરેલું ભાષણ સાંભળીને, બળરામના નાનાભાઈ, શાર્ફંગ નામના ધનુષને ધારણ કરનારા, મહાબાહુ કૃષ્ણ હસવા લાગ્યા અને એ ભાષણને પર્વતના વજનમાં હલકાપણના જેવું તથા અગ્નિમાં શીતળતાના જેવું માનીને, તે વખતે વાયુ જેમ અગ્નિને પ્રદીપ કરે તેમ શ્રીકૃષ્ણ, કૃપાથી વ્યાપ્ત થઈ બેઠેલા ભીમને વાણીવડે ઉત્તેજિત કરતા કહેવા લાગ્યા.”^{૧-૩}

શ્રીભગવાને કહ્યું:—“હે ભીમસેન ! તું આડે દિવસે તો વધને અભિનંદન આપનારા દૂર ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને કચરી નાખવાની ઇચ્છાથી

યુદ્ધનીજ પ્રશંસા કર્યા કરે છે.” હે શત્રુતાપન ! તું એના એ વિચારમાં ઉંઘતો નથી, ઉબગરા કર્યા કરે છે, ઉઘો પડી રહે છે અને સર્વદા ભયંકર ક્રોધથી ભરેલી ઉગ્ર વાણી બોલ્યા કરે છે.” હે ભીમ ! તું પોતાના અગ્નિ જેવા ક્રોધથી તપી જઈને તથા મનમાં ઉકળાટ લાવીને ધૂમાડાવાળા અગ્નિની પેઠે નિસાસા નાખ્યા કરે છે; ભારથી પીડાયલા કોઈ દુર્બળ મનુષ્યની પેઠે એકાંતમાં જઈ નિઃશ્વાસ નાખતો પડી રહે છે અને આ વાતને ન બાળુનારા કેટલાક લોકો તો તને ગાંઠો થઈ ગયેલો માને છે.” હે ભીમ ! તું વૃક્ષોને મૂળમાંથી ઉપાડી નાખી તેના ચૂરા કરી દોડતા હાથીની પેઠે પૃથ્વીને પગના આઘાતથી ધમધમાવતો અને ગર્જના કરતો ચોતરફ દોડ્યા કરે છે !” હે પાંડુપુત્ર ! તું આ સ્થાનમાં કોઈ પણ મનુષ્યની સાથે રમતગમતમાં ભાગ લેતો નથી અને રાત્રે તથા દિવસે કોઈપણ વખત કોઈને અભિનંદન આપતો નથી, પણ એકાંતમાંજ સમય ગાળ્યા કરે છે.” અકસ્માત્ હાસ્ય કરે છે, એકાંતમાં રડવા જેવો થઈ બાય છે, કોઈ વખતે બે દીંચણમાં માથું ઘાલી, આંખ મીચીને લાંબા સમયસુધી જડની પેઠે બેસી રહે છે; ^{૧૦} વળી તરંગ આવતાં શુક્રુટી ચઢાવે છે તથા દાંતથી હોઠ કરડતો જણાય છે—આવું વારંવાર બેવામાં આવે છે. હે ભીમ ! તે સર્વ ક્રોધને લીધેજ થાય છે.”^{૧૧} હે પરંતપ ! તું ભાઈઓની વચ્ચે ગદાનો સ્પર્શ કરીને પ્રતિજ્ઞા કરતો હોતો કે, ‘જેમ કિરણવાળો સૂર્ય તેજનો વિસ્તાર કરતો પૂર્વમાં ઉદય પામે છે અને પશ્ચિમમાં અસ્ત પામી મેરુની પુનઃ પુનઃ પ્રદક્ષિણા કરે છે, એમાં ફેરફાર પડતો નથી, તેમ હું સત્ય કહું છું કે, ક્રોધી દુર્યોધનનો મેળાપ થતાં તેને હું ગદાથી ઠાર કરીશ, એમાં ફેરફાર થશે નહિ.’ આવું બોલનારો તું જે તેની ખુદિ આજે સલાહ તરફ કેમ વળી છે ?”^{૧૨-૧૪} અહો, હે ભીમ ! તને ભય લાગ્યો એ ઉપરથી, યુદ્ધની ઇચ્છા રાખનારા પુરુષોનાં ચિત્તો યુદ્ધકાળ આવતાં ફરી બાય છે એમજ કહેવું પડશે.”^{૧૫} હે પાર્થ ! તું શું

જાગૃતિમાં અને સ્વપ્નમાં વિપરીત નિમિત્તો જુએ છે અને તેથી સલાહ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે? ૧૯ નપુસક જેમ પોતાને વિષે પુરુષાતન જોતો નથી, તેમ તું પોતાને વિષે લેશમાત્ર પુરુષાર્થની આશા રાખતો નથી શું? તું મોહથી વ્યાપ્ત થઈ ગયો છે અને તેથી તારું મન વિકાર પામી ગયું છે. ૧૭ તારું હૃદય કંપે છે, મન ખિન્ન થઈ જાય છે અને તારી સાથળો જલાઈ ગઈ છે, તેથી તું શાંતિની ઇચ્છા કરે છે કે? ૧૮ હે કુંતીપુત્ર! શ્રીમળાના આડની દોડી જેમ વાયુના વેગથી ચંચળ રહે છે, તેમ ખરેખર મનુષ્યનું ચિત્ત ચંચળ છે, તે એક ઠરાવ પર રહેતું નથી. ૧૯ ગાયની મનુષ્યના જેવી વાણી જેમ વિકારવાળી ગણાય છે, તેમ આ તારી બુદ્ધિ જાણી છે અને તે નૌકારહિત પુરુષોની પેઠે પાંડવોનાં મનને નિરાશાના સમુદ્રમાં ડૂબાડે છે. ૨૦ હે ભીમસેન! તું, જે તને ન છાજે તેવું બોલે છે, એ મને પર્વતના ચાલવા જેવું મહા આશ્ચર્યકારક લાગે છે. ૨૧ હે ભરતવંશી ભીમ! તું તારા ઉત્તમ કુળમાં થયેલા જન્મ તરફ અને તારાં પોતાનાં કર્મો તરફ દષ્ટિ કર અને ઉઠ! હે વીર! ખેદ ન કરતાં સ્થિર થઈ જા! ૨૨ હે શત્રુહનન! તારામાં ગ્લાનિ આવે એ તારા સ્વરૂપથી વિરુદ્ધ છે. જે વસ્તુ પોતાના પરાક્રમથી ન મળે તેને ક્ષત્રિય લોગવતો નથી, માટે પરાક્રમથી મેળવવું એજ ક્ષત્રિયનો ધર્મ છે. ૨૩ ઇતિ શ્રીમહાભારત ઉદ્યોગભગવદ્વાન પર્વમાં “શ્રીકૃષ્ણનાં ભીમને ઉત્તેજન આપનારાં વાક્યો” એ વિષયનો અધ્યાય ઉપમા સમાપ્ત.

અધ્યાય ૭૬ મો

ભીમસેનનું તેજ

॥ વૈં પાપન ઉવાચ ॥

તથોક્તો વારદેવેન નિત્યમર્મરમણઃ ।

સદશ્વવત્સમાધાવ-વશાયે તદનંતરઃ ॥૧॥

વૈશંપાયને કહ્યું:—વાસુદેવે તે પ્રભાણે કહ્યું, કોટલે નિત્ય કોપી તથા અસહનશીલ ભીમ, તુરંત

પાણીદાર થોડાની પેઠે ઉછળીને કહેવા લાગ્યો. ૧

ભીમસેને કહ્યું:—“હે અચ્યુત! મારો બોલવાનો ભાવ જૂદો છે અને તેનો તમે જુદોજ અભિપ્રાય માનો છો. હે કૃષ્ણ! હું યુદ્ધમાં અત્યંત પ્રીતિવાળો છું અને સત્ય પરાક્રમી છું, એ વાત તમે લાંબો સમય સાથે રહેલા હોવાથી ખરી રીતે જાણો છો; અથવા ઉંડા ગાંધારામાં તરનારાને જેમ તેનો થાક ન લાગે તેમ મારા સ્વરૂપને તમે જાણી શક્યા નથી. ૨, ૩ અને તેથીજ તમે અયોગ્ય વાણીવડે મારો તિરસ્કાર કરો છો. હે માધવ! તમે મને જેવાં અયોગ્ય વચનો કહો છો, તેવાં વચનો મને ભીમસેનને જાણનારો કયો પુરુષ બોલી શકે? હે યાદવનંદન! તમે મને ઉતારી પાડો છો, માટે મારાં બીજાથી ઉત્તમ પરાક્રમ તથા બળસંબંધી આ વચનો હું કહું છું. જો કે પોતે પોતાનાં વખાણ કરવાં એ કામ સર્વથા અનાર્થ મનુષ્યોનું છે; ૪-૬ તોપણ તમારા અતિવાદથી હું વીધાઈ ગયો છું, માટે મારું પોતાનું બળ હું કહું છું. હે કૃષ્ણ! આ અચળ, નિરાધાર, અનંત અને સર્વનાં માતાસમાન કે જેનાથી આ પ્રજા ઉત્પન્ન થઈ છે તે સ્વર્ગ તથા પૃથ્વી તરફ તમે દષ્ટિ કરો! કદાચ એ બન્ને એકાએક કોષે ભરાઈને બે શિલાઓની પેઠે એકઠાં થઈ જાય તો હું મારા બે બાહુવડે ચરાચર પ્રાણીઓની સાથે એ બન્નેને તેમ થતાં અટકાવું! તમે મારા મોટી ભૂંગળના જેવા બે બાહુઓના મધ્યને તો જુઓ! ૭-૯ એ બાહુઓના મધ્યમાં આવેલા જીવતો ધૂટી જાય એવા પુરુષને હું તો જોતો નથી. મારા સપાટમાં આવેલા પુરુષને બચાવવા હિમાલય, સમુદ્ર અથવા ખુદ વજ્રધારી ઇંદ્ર, એ ત્રણે પક્ષ પોતાના પરાક્રમથી સમર્થ નથી. પાંડવોના ઉપર ચઢી આવનારા યુદ્ધ કરવામાં યોગ્ય સર્વ ક્ષત્રિયોને હું જમીનપર નાખી, તેઓના ઉપર પથ મૂકીને ઉભો રહીશ! હે અચ્યુત! મેં રાજાઓને હરાવીને જે રીતે વશ કર્યા હતા, એ મારાં પરાક્રમને તમે નથી જાણતા એમ નથી કહી શકાત

બાણા છોજ. કદાચ ઉદય પામતા સૂર્યની કાં-
તિના જેવાં મારાં પ્રસિદ્ધ પરાક્રમને તમે બાણતા
ન હો તો, હે જનાર્દન ! ભયંકર યુદ્ધના અપા-
ટામાં તમે મારો પ્રભાવ બાણશો. તમે પાકેલા
ગુમરાને ખોતરતા હો, તેમ કઠોર વાણીથી મારો
તિરસ્કાર કરો છો; પરંતુ હું મારી બુદ્ધિ પ્રમાણે
કહું છું કે, મેં કરેલા વર્ણન કરતાં પણ તમે મને
અધિક બાણા. જ્યારે ધનધોર યુદ્ધ ચાલુ થઈ
તેમાં કાપાકાપી શરૂ થશે, ત્યારે તમે મારો પ્ર-
ભાવ જોશો. ૧૦-૧૫ હું કોષે ભરાઈને હાથીઓને,
રથીઓને, ઘોડેસ્વારોને, પાળાઓને તથા શ્રેષ્ઠ
ક્ષત્રિયોને મારીશ તથા મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓને
યુદ્ધભૂમિમાં ઘસડીશ, તે તમે અને લોકો જોશો.
મારી ચરખી પીડાતી નથી, મારા મનમાં કંપ
થતો નથી અને ચોમેરથી કોષે ભરાયેલા સર્વ
લોકોથી પણ મને ભય લાગે તેમ નથી; પરંતુ
હે મધુસૂદન ! અમારા ભરતકુળમાં જન્મેલા-
ઓનો નાશ ન થાય એટલામાટે દયાથી હું
સર્વ કષ્ટોને સહન કરવા તૈયાર થયો છું, એ
ભયથી નહિ પણ સુહૃદ્ધર્મથીજ છે એમ
તમે બાણા. ૧૦-૧૮

હતિ શ્રીમહાનં ઉદ્યોગનં ભગવદ્ધન પર્વમાં
“ભીમસેનનાં વાક્યો” એ વિષયના
અધ્યાય ૯૬ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૭૭ માં શ્રીકૃષ્ણે કરેલું ભીમનું સાંત્વન ॥ શ્રી મંગલાચાર ॥

માર્વં જિ. સમાનોઽહં પ્રજયાદિદમશ્રુવમ્ ॥
ન ચાક્ષેપામ પાંડિત્યામક્રોધાઃ વિવક્ષયા ॥
શ્રીભગવાન બોલ્યા:—“ હે ભીમ ! મેં તને
જે કહ્યું છે, તે કંઈ તારો તિરસ્કાર કરવાના
હેતુથી, પાંડિતાઈ દેખાડવાના હેતુથી, ક્રોધથી કે
કંઈક બોલવું એવી ઇચ્છાથી કહ્યું નથી; પરંતુ
તારો અભિપ્રાય બાણવાની ઇચ્છાથી પ્રેમને લીધે
કહ્યું છે. ૧ હું તારા માહાત્મ્યને બાણું છું, તારું
કેટલું બળ છે તે બાણું છું અને તારાં કર્મોને

પણ બાણું છું; એટલેજ હું તારું અપમાન કરતો
નથી. ૨ હે પાંડુપુત્ર ! તું પોતાને વિષે જેટલા ઉ-
ત્તમ ગુણો ધારે છે, તેના કરતાં હજારગણા
ગુણો તારામાં છે, એમ હું માનું છું. ૩ હે ભીમ !
સર્વ રાજાઓએ, બંધુઓએ તથા સ્નેહીઓએ
માન આપેલા જે મહાકુળમાં તું જન્મેલો છે
તે કુળને તું લાયકજ છે. ૪

હે વૃકોદર ! મનુષ્યો સંદેહવાળા દેવધર્મ-
નો અર્થાત્ ભાવિ પુણ્ય તથા પાપનાં ફળો
પાર દેવસ વગેરેથી બાણવાની ઇચ્છા રાખે છે,
પરંતુ નિશ્ચય કરી શકતા નથી; તેમજ સંદેહ-
ભરેલા માનુષ ધર્મનો એટલે પુરુષાર્થના બળાબ-
ળનો નિર્ણય બાણવાની ઇચ્છા રાખે છે; પરંતુ
તેનો પણ નિશ્ચય કરી શકતા નથી—અર્થાત્ કો-
ઈવાર શરમાં પણ પંઢપાણું જોવામાં આવે છે,
તેથી નિશ્ચય થતો નથી. ૫ જે પુરુષાર્થ પુરુષ-
ની અર્થસિદ્ધિમાં હેતુરૂપ થાય છે, તેજ પુરુ-
ષાર્થ તેના વિનાશમાં પણ હેતુરૂપ થાય છે; તેથી
પુરુષાર્થનું ફળ સંદેહભરેલું છે. ૬ કોઈ પણ
કાર્યના દોષને પ્રથમથી જોનારા જ્ઞાની લોકોએ
કાર્યોના સંબંધમાં અમુક થશે એવો નિશ્ચય
કર્યો હોય છે; પરંતુ તે કાર્યો, વાયુના વેગની
પેઠે ઉલટા રૂપમાંજ પરિણામ પામે છે. ૭ મનુ-
ષ્યે એકાદ કાર્ય સારો વિચાર કરીને ઉત્તમ
ન્યાયથી સારીરીતે આરંભીને કરવા માંડ્યું હોય,
પરંતુ તે કાર્ય દેવયોગે ઉલટું થઈ જાય છે,
ત્યારે હે ભારત ! ટાઢ, તાપ, વૃષ્ટિ, ભૂખ, તરસ—
આ સર્વ સ્વાભાવિક દેવી કર્મ પણ પુરુષાર્થથી
એટલે કામજો આઢવા વગેરેથી ફર કરાય છે. ૮
પ્રારબ્ધકર્મસિવાય પુરુષનાં પોતાનાં કરેલાં
બીજાં સંચિત વગેરે કર્મ આડાં આવતાં નથી
અર્થાત્ તે ફર કરી શકાય છે; કારણ કે તેના
ઉપાય શ્રુતિ તથા સ્મૃતિમાં કહેલા છે. શ્રુતિ કહે
છે કે, ‘ ધર્મેણ પાપમપનુદતિ ધર્મવંડે પાપનો
નાશ કરાય છે ’ સ્મૃતિમાં કહે છે કે, ‘ જ્ઞાનાગ્નિઃ
સર્વકર્માણિ ભસ્મસાત્કુરુતે તથા જ્ઞાનાગ્નિ સર્વ
કર્મોને ભસ્મ કરી નાખે છે. ૧૦ હે પાંડુપુત્ર !
પુરુષાર્થ કર્યોવિના એકલા દેવથી લોકની આજી-

વિકા ચાલતી નથી; માટે દેવ તથા પુરુષાર્થ એ ભેગાં મળવાથી ક્ષણ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ જાણીને મનુષ્યે કાર્ય કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરવી.^{૧૧} જે એવી અર્થા સમજવાળો છે, તે કર્મો કર્યાજ કરે છે, અને તે કર્મ નિષ્ફળ જતાં ગભરાતો નથી, તેમજ કર્મ સિદ્ધ થતાં હર્ષ પણ પામતો નથી.^{૧૨} હે ભીમસેન ! કર્મ કરવાના સંબંધમાં આ મારો નિશ્ચય મેં કહ્યો છે; પરંતુ શત્રુની સાથે યુદ્ધ કરતાં અવશ્ય વિજયજ થાય, એમ કહી શકાય નહિ;^{૧૩} માટે કદાચ પ્રારબ્ધ વિપરીત થવાથી પરાજય થાય, તોપણ અત્યંત નિસ્તેજ થઈને ખેદ કરવો નહિ તેમ ગ્લાનિને વશ થવું નહિ, એ જણાવવા માટેજ હું તને આ વિષય કહું છું.^{૧૪}

હે પાંડુપુત્ર ! હું કાલે ધૃતરાષ્ટ્રની પાસે જઈશ અને તમારા લાભને હાનિ ન પહોંચે તે રીતે સલાહ થવામાટે યત્ન કરીશ.^{૧૫} જે તેઓ સલાહ કરશે તો તેથી મને અપાર ઈશ મળશે, તમારી ઇચ્છા સફળ થશે અને તે બોનું પણ ઉત્તમ કલ્યાણ થશે.^{૧૬} પણ કૌરવો જે મારાં વચનને સ્વીકારશે નહિ અને હુકે ભ્રષ્ટરો તેો યુદ્ધરૂપી ઘોર કર્મવિના આ કામમાં મીઝે ઉપાય નથી.^{૧૭} હે ભીમસેન ! આ યુદ્ધમાં સર્વ ભાર તારા ઉપર મૂક્યો છે—અર્થાત્ તું જાણે ભાર ઉપાડનારો રથ છે, અને અર્જુનને તે રથની ઝુંસરી ઘોડાની પેઠે ધારણ કરવાની છે અને બીજા સર્વને ઉપાડી લેવાના છે.^{૧૮} જે યુદ્ધ ઉભું થશે તો હું અર્જુનનો સારથિ રહીશ; કારણ કે અર્જુનની એવી ઇચ્છા છે. માફી મને યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા નથી, એમ તારે માનવું.^{૧૯} આવી ગોઠવણ છે, પરંતુ તું કેવળ નમાણું બોલવા લાગ્યો, ત્યારે મને તારી મુદ્ધિપ્રત્યે શંકા ઉત્પન્ન થઈ અને તેથી મેં તેને બોલીને તારૂં તેજ પ્રદીપ્ત કર્યું છે. ”૨૦

ઈતિ શ્રીમહાભારત ઉદ્યોગભગવદ્વાનપર્વમાં
“કૃષ્ણવાક્ય” એ વિષયનો અધ્યાય

૭૭ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૭૮ મો

અર્જુનનું ભાષણ

॥ અર્જુન ઉવાચ ॥

ઉક્તં યુધિષ્ઠિરેણૈવ યાવદ્વાચ્યં જનાર્દન ।

તવ વાક્યં તુમે શ્રુત્વા પ્રતિમાતિ પરંતપા ॥૧॥

અર્જુનને કહ્યું:—“ હે જનાર્દન ! જેટલું કહેવાનું હતું તેટલું યુધિષ્ઠિરેજ કહ્યું છે; તોપણ હે શત્રુતાપન ! હે પ્રભો ! તમારું કહેવું સાંભળીને મને સમભય છે કે, તમે ધૃતરાષ્ટ્રના લોભને લીધે અથવા અમને પ્રાપ્ત થયેલી દીનતાને લીધે આ કાર્યમાં સલાહ થવી સુલભ નથીજ, એમ માનો છો.^૧ વળી તમે પુરુષનાં કેવળ પરાક્રમને નિષ્ફળ માનો છો અને પૂર્વકર્મના સંયોગવિના એકલા પુરુષાર્થથી ક્ષણ પ્રાપ્ત થતું નથી એમ કહો છો.^૨ એ તમે જે કહ્યું તે તેમજ છે; તોપણ એ ઉપરથી કોઈ વાત અસાધ્ય છે, એમ પણ તમારે જાણવું નહિ.^૩ જે પુરુષોના શુભ ક્ષણનો ઉદય થવાનો નથી, તેઓનાં કરવા માટેલાં સામ, દાન વગેરે કર્મો પણ નાશ પામે છે, એમ જાણીને તમે, કૌરવપાંડવોના વિનાશ કરે તેવા યુદ્ધરૂપી સંકટને સ્વીકારો છો;^૪ પરંતુ હે પ્રભો ! કોઈ પણ કામ સારી રીતે કરવામાં આવે તો તે સફળ થાય છે; માટે હે કૃષ્ણ ! તમે પણ જે રીતે શત્રુઓની સાથે સલાહસંપ થાય, તેવી રીતે વર્તો.^૫ હે વીર ! જેમ પ્રજાપતિ દેવાના તથા અસુરોના હિતકર્તા છે, તેમ તમે પાંડવોના અને કૌરવોના મુખ્ય હિતકર્તા છો;^૬ માટે તમે કૌરવોનું અને પાંડવોનું ભલું થાય તેમ કરો. અમારું હિત કરવું તમને કઠિન નથી એમ હું માનું છું.^૭ હે જનાર્દન ! એ પ્રમાણે કરવાથી તમારું કાર્ય ખરા કાર્યપણાને પામશે; અને હે કૃષ્ણ ! એ વાત તમે મનપર લેશો તો ત્યાં જતાંની સાથેજ તે પાર ઉતારશે.^૮ હે વીર ! અથવા તે દુરાત્મા દુર્યોધનના સંબંધમાં તમે કંઈ બીજુંજ કરવા ધાર્યું હશે, તો તે સર્વ તમારી ધારણા પ્રમાણેજ થશે.^૯ હે કૃષ્ણ ! અમારે તેઓની સાથે સલાહ થાઓ; અથવા તમે જે

કરવા ધારતા હો તે થાઓ; કારણ કે તમારો વિચારોના સંકલ્પ અમને પ્રમાણ છે.

ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરની લક્ષ્મી દેખીને જે સહી શક્યો નહિ અને હે મધુસૂદન ! જે કપટ-ઘૂત રમનારાએ યુદ્ધાદિ ધાર્મિક ઉપાય ન જ-ડવાથી જીગાર જેવા નીચ ઉપાયથી રાજ્યલક્ષ્મીને હરી લીધી, તે દુષ્ટાત્મા દુર્યોધન, પુત્રો તથા બાંધવોની સાથે વધને માટે યોગ્યજ છે. (યુધિષ્ઠિર ઘૂત રમવા શામાટે ? ગયા એમ કોઈ કહે તો તેનો ઉત્તર એ છે કે,) ક્ષત્રિયકુળમાં જન્મેલો ધનુર્ધારી પુરુષ, પ્રાણત્યાગનો પ્રસંગ આવી યડતાં પણ બોલાવ્યા પછી પાછો કેમ ફરે ? હે યાદવનંદન ! અમને અધર્મથી હરાવીને વનમાં મોકલ્યા, તે જોતાં એ દુર્યોધન મારા હાથથી અવશ્ય વધને પાત્ર થયો છે. હે કૃષ્ણ ! તમે મિત્રને માટે જે કંઈ કરવા ધારો છો, તેમાં આશ્ચર્ય નથી. આ પ્રસંગમાં કોમળ સામાદિ ઉપાય અથવા યુદ્ધ જેવો ક્રૂર ઉપાય, એ બેમાંથી કયા ઉપાયવડે આપણું મુખ્ય કાર્ય સિદ્ધ થાય, એ વિચારવાનું છે; ^{૧૧-૧૫} અથવા તમે હમણાંજ તેઓના વધને શ્રેષ્ઠ માનતા હો તો તત્કાળ તેમજ કરો. હવે એ સંબંધી વિચાર કરો નહિ. ^{૧૬} પાપબુદ્ધિ દુર્યોધને જે રીતે સલાવચ્ચે દ્રૌપદીને પજવી હતી અને અમે તેના તે અપરાધને સહન કર્યો હતો, એ તમે જાણો છો. ^{૧૭} હે માધવ ! તે દુર્યોધન પાંડવોની સાથે સારી રીતે વર્તે, એ ખારી જમીનમાં બીજ ઉગાડવા જેવું મારી બુદ્ધિમાં અશક્ય લાગે છે; ^{૧૮} માટે હે યાદવ-વંશી કૃષ્ણ ! તમને જે યોગ્ય લાગતું હોય, પાંડવોનું જેમાં હિત હોય અને હવે પછી અમારું જે કાર્ય કરવાનું હોય, તે તમે તત્કાળ કરો. ^{૧૯}

ઈતિ શ્રીમદ્ભાગવતો દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ

“અર્જુનવાક્ય” એ વિષયનો અધ્યાય

૯૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૯૯ મો

શ્રીકૃષ્ણનું ભાષણ

॥ શ્રીમદ્ભગવાનુવાચ ॥

एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि पांडव ।

पांडवानां कुरूणां च प्रतिपत्स्ये निरामयः ॥ ૧૧ ॥

શ્રીભગવાને કહ્યું:-“હે મહાબાહુ પાંડવ ! તું જે કહે છે તે યથાર્થ છે. હું પાંડવોનું તથા કૌરવોનું કલ્યાણ કરીશ. ^૧ હું દૂત થઈને જાઉં છું, માટે સંધિ કરવી અથવા યુદ્ધનો પ્રસંગ લાવવો, એ બંને કામ મારે અધીન છે; તોપણ એમાં દેવની અનુકૂળતાની અપેક્ષા છે. એક ખેતર રસાળ હોય અને તેને ખેડતે મહેનતથી તૈયાર કર્યું હોય, તોપણ હે કુંતીપુત્ર ! તે ખેતર વરસાદવિના કદી ફળ આપતું નથી, તેમાં દેવનું પ્રાધાન્ય છે. હવે તેજ ખેતરમાં પાણી પાઈને ફળ મેળવવું એમાં કેટલાએક પુરુષ યત્નનું પ્રાધાન્ય કહે છે; પરંતુ તેમાંથી દેવયોગે જળાશય સૂકાઈ જતું જોવામાં આવે છે, એટલે એમાં દેવનું પ્રાધાન્ય આવે છે. આ સંબંધમાં પૂર્વકાળના મહાત્માઓએ પોતાની બુદ્ધિથી નિશ્ચય કર્યો છે કે, દેવ અને પુરુષાર્થ એ બંને સાથે મળવાથીજ લોકનું હિત સધાય છે. હું પુરુષાર્થવડે સલાહને માટે મહાન પ્રયત્ન કરીશ; ^{૨-૫} પરંતુ હું દેવને કોઈપણ રીતે ફેરવી શકીશ નહિ.

દુર્્યોદ્ધવાળો દુર્યોધન, ધર્મભય અને લોકભય એ બંનેનો ત્યાગ કરીને વર્તે છે અને એવાં નીચકામ કરવા માટે તેને સંતાપ પણ થતો નથી. વળી શકુનિ, કર્ણ અને તેનો બંધુ દુઃશાસન આ ત્રણ તેના મંત્રીઓ તેની પાષિષ્ઠ બુદ્ધિમાં વધારો કર્યા કરે છે. હે કુંતીપુત્ર ! તે દુર્યોધન પોતાના પરિવારસાથે નાશ પામ્યાવિના તમારું રાજ્ય તમને આપીને સલાહ કરશે નહિ. આ તરફ ધર્મરાજ પણ નમતું મૂકીને રાજ્યનો ત્યાગ કરવા ઇચ્છતા નથી. દુર્્યોદ્ધવાળો દુર્યોધન યાચના કરવાથી પણ રાજ્ય આપશે નહિ; ^{૧-૬} માટે હું માનું છું કે, મારે યુધિષ્ઠિરનો પાંચ ગામ આપવાનો સંદેશો તેને કહેવો નહિ.

હે ભરતવંશી ! ધર્મરાજાએ જે સલાહશાંતિને માટે કહ્યું છે, તે સર્વ પણ પાપી દુર્યોધન કબૂલ કરશે નહિ અને તે પ્રમાણે સંદેશાને માન્ય કરશે નહિ, એટલે તે લોકમાં વધ કરવા યોગ્ય ગણાયો. હે ભારત ! તે મારે વધ કરવા યોગ્ય છે, એટલું જ નહિ પણ આખા જગતે પણ તેનો નાશ કરવો યોગ્ય છે. તે દુર્યોધને તમારા બાળપણમાં તમને સર્વને સદા હાથ આપ્યા કયું હતું. ૧૦-૧૨ વર્ષી યુધિષ્ઠિરની લક્ષ્મી જોઈને તે દુર તથા પાપી દુરાત્મા, તપી ઉઠ્યો અને તેણે તે તમારા રાજ્યને છીનવી લીધું. ૧૩ હે કુંતી પુત્ર ! તેણે, તારાથી હું છુટો થાઉં એટલા માટે મને વારંવાર ફેરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો; પરંતુ મેં તેના તે પાપી કર્તાવ્યને સ્વીકાર્યું ન હતું. ૧૪ હે મહાબાહુ ! તું એ દુર્યોધનનું ખરું ધ્યેય જાણે છે અને ધર્મરાજાનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાવાળા મને પણ તું જાણે છે. ૧૫ દુર્યોધનના મનને અને મારા છેવટના વિચારને તું જાણે છે, છતાં હે અર્જુન ! તું અજાણ્યો હોય તેમ આજે કેમ મારા પ્રત્યે શંકા લાવે છે? ૧૬ હે પાર્થ ! પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા માટે દેવો સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વીમાં અવતર્યા છે, આ દેવી ઘટનાને પણ તું જાણે છે, ત્યારે હવે શત્રુઓની સાથે કેવી રીતે સલાહ થાય ? તે તું જ કહે. ૧૭ હે પાંડુપુત્ર ! મારાથી વાણીવટે અથવા કર્મવટે જે કરી શકાશે, તે હું કરીશ; પરંતુ શત્રુઓની સાથે સલાહ થાય તેવી હું આશા રાખતો નથી. ૧૮ ગયે વર્ષે ગાયોના હરણ પછીપાછા વળતાં માર્ગમાં ભીખ્મે, દુર્યોધનની પાસે સલાહની યાચના કરીને તેને હિતવચન કહ્યાં હતાં, તોપણ તેણે તે કયાં સ્વીકાર્યા છે? ૧૯ ન્યારથી તે કૌરવોને વધ કરવા યોગ્ય માન્યા છે, ત્યારથીજ તેઓ પરાજય પામ્યા છે. દુર્યોધન તમારો રાજ્યભાગ સ્વીકારીને પણ સંતોષ પામ્યો નથી. તે તમને આપવા તો કયાંથી જ તૈયાર થશે; ૨૦ તોપણ મારે ધર્મરાજાની આજ્ઞા પ્રમાણે સર્વથા કરવું જોઈએ અને દુરાત્મા દુર્યોધનનું પાપકર્મ ફરી તપાસવું જોઈએ. ૨૧

અધ્યાય ૬૯ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૮૦ માં

નકુલનું ભાષણ

॥ નકુલ ઉવાચ ॥

ઉક્તં बहुविधं वाक्यं धर्मराजेन माधव ।

ધર્મજ્ઞેન વદાન્યે- શ્રુતં ચૈવ હિ તત્ત્વયા ॥૧॥

નકુલે કહ્યું:- “ હે માધવ ! ધર્મવેત્તા અને

ઉદાર ધર્મરાજાએ અનેક પ્રકારનાં વચનો કહ્યાં અને તે તમે સાંભળ્યાં છે. ૧ હે માધવ ! ધર્મરાજાનો મત જાણીને ભીમસેને પણ સલાહને માટે અભિપ્રાય આપ્યો અને પછી પોતાના બાહુઓનું પરાક્રમ પણ વર્ણવ્યું; ૨ તેમજ અર્જુનને પણ જે કહ્યું તે તમે સાંભળ્યું અને હે વીર ! તમે પોતાનો વિચાર પણ વારંવાર કહ્યો છે; ૩ પરંતુ હે પુરુષોત્તમ ! હું કહું છું કે, એ સર્વ વાતને જાણીને રાખીને, શત્રુઓના મતને સાંભળ્યા પછી તમને જે સમયને યોગ્ય લાગે તે તમે કરજો. ૪ હે કેશવ ! જ્યાં જ્યાં કારણો મળવાથી મનુષ્યના મતમાં ફેરફાર થઈ જાય છે; માટે સમયને અનુસરીને જે કાર્ય યોગ્ય લાગે તેજ કરવું જોઈએ. ૫ મનુષ્યે કોઈ કામ અમુક એક રીતે કરવાનો વિચાર કર્યો હોય, પરંતુ તે ફરી ઉઘટી જ સ્થિતિમાં આવી જાય છે; કારણ કે હે પુરુષોત્તમ ! લોકમાં મનુષ્યોની બુદ્ધિ અસ્થિર છે. ૬ હે કૃષ્ણ ! અમે વનવાસમાં હતા, ત્યારે અમારો મનોરથ જૂદો હતો, શુભવાસમાં તેનાથી જૂદોજ થયો હતો અને હમણાં પ્રકટ થયા છીએ, ત્યારે કંઈ જૂદોજ છે. ૭ હે યાદવવંદન ! અમે જ્યારે વનમાં ફરતા હતા, ત્યારે હમણાં અમને જેવો રાજ્ય ઉપર પ્રેમ છે, તેવો પ્રેમ તે સમયે ન હતો. ૮ હે વીર ! હે જનાર્દન ! અમને વનવાસમાંથી પાછા આવેલા સાંભળીને, તમારી કૃપાથી આ સાત અશ્વો-હિણી સેના આવી મળી છે. ૯ આ અચિંત્ય બળ તથા પુરુષાર્થવાળા પુરુષવ્યામોને રણભૂમિમાં હથિયાર ધારણ કરી ઉભા રહેલા જોઈને કયો પુરુષ ગભરાય નહિ ૧૦ માટે તમે કૌરવોની વચ્ચે દુર્યોધનને પ્રથમ શાંતિચુક્ત

અને પછી ભય ઉપજાવે તેવાં વચનો કહેજો, કે જેથી મૂર્ખ દુર્યોધન ગભરાઈ જાય નહિ.^{૧૧} હે કેશવ ! યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન, અર્જુન અને સહદેવ, હું, તમે, બળરામ, મહાવીર્યવાન સાત્યકિ, પુત્રસહિત વિરાટ, અમારોસહિત દ્રુપદ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, પરાક્રમી કાશિરાજ અને ચેદિરાજ ધૃષ્ટકેતુ-આ સર્વની સામે, હે માધવ ! સં-આમમાં માંસ તથા રુધિરવાળો કયો મનુષ્ય યુદ્ધ કરી શકે ?^{૧૨-૧૪} હે મહાબાહુ ! તમે ત્યાં જવાથીજ ધર્મરાજનું ઇષ્ટ કાર્ય અવશ્ય સિદ્ધ કરશે.^{૧૫} હે નિર્દોષ ! વિદુર, ભીષ્મ, દ્રોણ અને બાહ્લિક-એ સર્વે તમારા કહેવાથી શ્રેય શું છે, તે જાણવામાટે સમર્થ છે.^{૧૬} તેઓ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજને તથા અમારોસહિત પાપાચરણી દુર્યોધનને સમજાવશે.^{૧૭} હે જનાર્દન ! જે વાતના તમે વક્તા છો અને વિદુર શ્રોતા છે, તો પછી તમે બન્ને કયી વિનાશ પામતી વાતને માર્ગ ઉપર સ્થિર નહિ કરી શકો ?^{૧૮} ઇતિ શ્રીમહા ૦ ઉદ્યોગ ૦ ભગવદ્વાન પર્વમાં “નકુલવાકય” ઐ વિપયનો અધ્યાય ૮૦ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૮૧ મો

સહદેવ અને સાત્યકિનાં ભાષણ

॥ સહદેવ ઉવાચ ॥

યદેતત્કથિતં રાજા ધર્મ ઇષ સનાતનઃ ॥

ય થાચ યુદ્ધમેવસ્યાત્તથા કાર્યમરિદમ ॥૧॥

સહદેવે કહ્યું:-“ હે શત્રુદમન કૃષ્ણ ! યુધિષ્ઠિર રાજાએ જે કહ્યું છે, તે સનાતન ધર્મ છે; પરંતુ તમારે તો જે પ્રમાણે યુદ્ધ થાય તે પ્રમાણેજ કરવું.^૧ હે ચાદવવંશી કૃષ્ણ ! કૌરવો જે પાંડવોની સાથે સલાહ કરવાની ઇચ્છા રાખતા હોય, તોપણ તમારે તો તેઓની સાથે યુદ્ધ થાય એવીજ યોજના કરવી;^૨ કારણ કે હે કૃષ્ણ ! સભામાં દ્રૌપદીની તેવી દશા જોઈને દુર્યોધન ઉપર ઉત્પન્ન થયેલો મારો ક્રોધ, તેનો વધ કર્યાવિના કેવી રીતે શાંત થાય ?^૩

હે કૃષ્ણ ! જો ભીમ, અર્જુન અને ધર્મરાજ ધાર્મિક થઈને બેસી રહેશે, તોપણ હું એકલો ધર્મનો ત્યાગ કરીને સંઆમમાં તેની સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા રાખું છું.”^૪

સાત્યકિએ કહ્યું:-“હે મહાબાહુ કૃષ્ણ ! મહાબુદ્ધિમાન સહદેવ સત્ય કહે છે. દુર્યોધનનો વધ કરવાથીજ સહદેવનો તથા મારો ક્રોધ શાંત થશે.^૫ વનમાં પાંડવોને વઢકલ તથા મૃગચર્મ ધારણ કરી, દુઃખી થતા જોઈને, તમને પણ ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો હતો, તે તમે જાણતા નથી કે ?^૬ મારે રણમાં તીક્ષ્ણ ચરા સહદેવે જે વચન કહ્યાં છે, તે હે પુરુષોત્તમ ! સર્વ યોદ્ધાઓને માન્ય છે.”^૭

વેશંપાયને કહ્યું:-આ પ્રમાણે મહાબુદ્ધિમાન સાત્યકિ કહેતો હતો, તે વખતે ત્યાં સર્વ યોદ્ધાઓનો મહાભયંકર સિંહનાદ થવા લાગ્યો;^૮ અને યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા તે સર્વ વીરો, સાત્યકિને હર્ષ આપતા ‘ઠીક કહ્યું, ઠીક કહ્યું’ કહીને તેનાં વચનને ચોતરફથી માન આપવા લાગ્યા.”

ઇતિ શ્રીમહા ૦ ઉદ્યોગ ૦ ભગવદ્વાન પર્વમાં

“સહદેવ સાત્યકિવાકય” ઐ વિપયનો

અધ્યાય ૮૧ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૮૨ મો

દ્રૌપદીનો કોપ અને શ્રીકૃષ્ણે કરેલું

તેમનું સાંત્વન

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

રાજસ્તુ વચનં શ્રુત્વા ધર્માર્થસહિતં હિતમ્ ।

કૃષ્ણા દાક્ષાર્હમાસીનમન્નવીચ્છોકર્ત્ત્વિજ્ઞા ॥૧॥

વેશંપાયને કહ્યું:- ધર્મરાજનું ધર્મ તથા અર્થથી યુક્ત અને હિતકારક ભાષણ સાંભળીને શોકવડે શુષ્ક થયેલાં, લાંબા કાળા કેશવાળાં મનસ્વિની દ્રૌપદી, સહદેવને તથા મહારથી સાત્યકિને અભિનંદન આપી અને ભીમસેનને શાંત પડી ગયેલો જોઈ, મનમાં અત્યંત ખિન્ન થઈ તથા આંસુથી આંખો ભરી, ત્યાં બેઠેલા શ્રીકૃષ્ણને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:-^{૧-૩}

“હે મોટા બાહુવાળા ધર્મજ્ઞ મધુસૂદન ! હે જનાર્દન ! અમારો સહિત ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રે જે પ્રમાણે કપટનો આશ્રય કરીને પાંડવોને સુખથી ભ્રષ્ટ કર્યા હતા તે તમે જાણો છો. ધૃતરાષ્ટ્ર રાજ્યે એકાંતમાં સંજયને પોતાનો ગુપ્ત વિચાર સંભળાવ્યો હતો અને સંજયે યુધિષ્ઠિરને જે સંદેશો કહ્યો હતો, તે પણ હે કૃષ્ણ ! તમે જાણો છો. વળી હે મહાકાંતિવાળા મહાબાહુ કેશવ ! યુધિષ્ઠિરે સંજયને જે કહ્યું હતું કે :— ‘હે તાત ! અમને અવિસ્થલ, વૃકસ્થલ, માકંદી, વારણાવત અને પાંચમું કોઈએક ગામ, એમ પાંચ ગામે આપો, એમ તારે દુર્યોધનને તથા તેના સ્નેહીઓને કહેવું’ આ સર્વ તમે સાંભળ્યું છે. ૪-૮ હે યાદવવંશી કૃષ્ણ ! સંધિની ઇચ્છા રાખતા શ્રીમાન યુધિષ્ઠિરનાં તે વાક્યને સાંભળવા છતાં દુર્યોધને તે પ્રમાણે કયું નથી; ૯ માટે હે કૃષ્ણ ! દુર્યોધન રાજ્ય આપ્યા વિના જો સંધિ કરવાની ઇચ્છા રાખે તો ત્યાં જઈને તમારે કોઈપણ રીતે સંધિ કરવી નહિ; ૧૦ કારણ કે હે મહાબાહુ ! સંજયોની સાથે પાંડવો દુર્યોધનના ક્રોધવાળા ભયંકર સૈન્યને પહોંચી વળવા સમર્થ છે. ૧૧ હે મધુસૂદન ! કૌરવોની પાસેથી સામવડે અથવા દાનવડે કોઈપણ અર્થ સાધી લેવો શક્ય નથી; માટે તમારે તેઓના ઉપર કૃપા કરવી નહિ. ૧૨ હે કૃષ્ણ ! જે શત્રુઓ સામથી અથવા દાનથી શાંત થતા નથી, તેઓના ઉપર જીવિતના રક્ષણની ઇચ્છાવાળા પુરુષે દંડનો પ્રયોગ કરવો. ૧૩ કૌરવો તેવા છે, માટે હે મહાબાહુ અચ્યુત ! પાંડવો તથા સંજયોની સાથે તમારે તેઓના ઉપર કાળદંડનો પ્રહાર કરવો. ૧૪ હે કૃષ્ણ ! આ પ્રમાણે કરવું પાંડવોને યોગ્ય ગણાશે, તમને પણ યશ આપનારે થશે અને ક્ષત્રિયોને સુખદાયી નિવડશે. ૧૫ હે યાદવ ! સ્વધર્મનું સેવન કરનારા ક્ષત્રિયે, લોભવશ થયેલા ક્ષત્રિયોના અથવા ક્ષત્રિયથી અન્ય વર્ણના પુરુષનો નાશ કરવો યોગ્ય છે. ૧૬ માત્ર હે તાત ! પ્રાદ્યક્ષ સર્વ પ્રકારના પાપમાં પડ્યો હોય તો પણ તેનો નાશ કરવો નહિ; કારણ કે પ્રાદ્યક્ષ સર્વ વર્ણોનો

ગુરુ અને પૂજ્ય છે. ૧૭ હે જનાર્દન ! વધ ન કરવા જેવાનો વધ કરવાથી જેટલો દોષ લાગે છે, તેટલોજ દોષ વધ કરવા યોગ્યનો વધ ન કરવાથી લાગે છે, એમ ધર્મવિતાઓ જાણે છે; ૧૮ માટે હે કૃષ્ણ ! જે રીતે એ દોષ તમને પ્રાપ્ત ન થાય તે રીતે તમે, પાંડવો, યાદવો અને સૈનિકો સહિત સંજયોની સાથે કરો. ૧૯

હે જનાર્દન ! હું તમારા ઉપર વિશ્વાસ હોવાથી એકવાર કહેલી વાત ફરી કહું છું; હે કેશવ ! પૃથ્વીઉપર મારા જેવી સૌભાગ્યવતી સ્ત્રી બીજી કયી છે ? ૨૦ હું દ્રુપદ રાજાની પુત્રી છું, યજ્ઞવેદીમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છું, ધૃત્વદુન્નની બહેન થાઉં છું અને હે કૃષ્ણ ! તમારી પ્રિય સખી છું. ૨૧ વળી હું અજમીઠકુળના મહાત્મા પાંડુની પુત્રવધૂ થઈને આવી છું, ઇંદ્રસમાન કાંતિવાળા પાંચ પાંડવોની પટરાણી છું અને મને તે પાંચ વીરોથી પાંચ મહારથી પુત્રો ઉત્પન્ન થયેલા છે. હે કૃષ્ણ ! જેવો અભિમન્યુ તમારો ભાણેજ છે, તેવાજ તેઓ ધર્મદષ્ટિએ તમારા ભાણેજ છે. ૨૩ હે કેશવ ! તેવી યોગ્યતાવાળી હું પાંડવોના દેખતાં અને તમારા જીવતાં કેશ ગ્રહણના કળ્પને પામી અસ્તવ્યસ્ત-સ્થિતિથી સભામાં આવી ૨૪ અને પાંડવો, પંચાલો તથા યાદવો જીવતા હોવા છતાં પાપીઓની સભામાં દાસી થઈને ઉભી રહી! ૨૫ મારી તેવી સ્થિતિ જોવા છતાં જ્યારે પાંડવોને ક્રોધ ચઢ્યો નહિ અને તેઓએ કંઈ કયું નહિ, ત્યારે મેં ‘હે ગોવિંદ ! માંડે રક્ષણ કરો !’ એમ મનમાં તમારે ચિંતન કયું. ૨૬ તે સમયે મારા સસરા એશ્વર્યસંપન્ન ધૃતરાષ્ટ્ર રાજ્યે મને કહ્યું કે :— ‘હે પાંચાલિ ! તને હું વર માગવા યોગ્ય માનું છું, માટે તું વર માગ. ૨૭ હે કેશવ ! તે વખતે ‘પાંડવો રથ તથા આયુધોની સાથે દાસભાવથી મુક્ત થાઓ’ એવી મેં માગણી કરી અને પાંડવો વનવાસને માટે છૂટા થયા ! ૨૮ હે જનાર્દન ! અમને આવાં આવાં દુઃખો પડ્યાં, તે તમે જાણો છો, માટે હે કમળનયન ! તમે મારા પતિઓનું, સાતિજનોનું તથા બાંધવોનું રક્ષણ કરો. ૨૯ હે કૃષ્ણ ! હું ધર્મદષ્ટિએ ભીષ્મ તથા ધૃતરાષ્ટ્ર એ જ

જેની પુત્રવધૂ થાઉં છું, છતાં મને બળાત્કારે દાસી બનાવી હતી !^{૩૦} હે કૃષ્ણ ! અર્જુનના ધનુર્ધારી-પણુને ધિક્કાર હો અને ભીમના બળને પણ ધિ-ક્કાર હો ! કારણકે દુર્યોધન બે ઘડીપણુ જીવવા પામ્યો છે.^{૩૧} હે કૃષ્ણ ! હું જો તમારે અનુગ્રહ કરવા ચોગ્ય હોઉં અને તમારી જો મારા ઉપર દયા હોય તો તમે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો ઉપર જેટલો થાય તેટલો ક્રોધ કરો !^{૩૨}

વૈશંપાયને કહ્યું:-એ પ્રમાણે કહીને પછી શ્યામ કટાક્ષવાળી, સુંદર જઘનવાળી, કમળ-નયની અને ગજગામિની દ્રૌપદી, પોતાના વેણીરૂપે સંકેલેલા છતાં કોમળ વળેલા છેડા-વાળા, દેખાવડા, અતિશય શ્યામ રંગવાળા, સર્વ સુગંધથી સુગંધિત કરેલા, સર્વ લક્ષણ-સંપન્ન અને મોટા સર્પના જેવા દેખાતા કેશપાશને ડાબા હાથથી પકડી કમળનયન શ્રીકૃષ્ણની પાસે જઈ, અશ્રુથી નેત્રોને પૂર્ણ કરી, તેમને આ પ્રમાણે કહેવા લાગી:-^{૩૩-૩૫} હે કમળનયન ! તમે શત્રુઓની સાથે સંધિ કરવાની ઇચ્છા રાખો છો; પરંતુ તમારે સર્વ કાર્યમાં, હઃશાસનના હાથથી ખેંચી કઢાયેલા આ કેશ-પાશનું સ્મરણ રાખવું.^{૩૬} હે કૃષ્ણ ! દીન બનેલા ભીમ તથા અર્જુન હમણાં સંધિની ઇચ્છા રાખે છે તો ભલે, મારા વૃદ્ધ પિતા પોતાના મહારથી પુત્રોની સાથે રહીને કૌરવોની સામે યુદ્ધ કરશે.^{૩૭} વળી હે મધુસૂદન ! મારા મહાપરાક્રમી પાંચ પુત્રો પણ અભિમન્યુને આગળ કરીને કૌરવોની સામે યુદ્ધ કરશે.^{૩૮} હું જ્યાંસુધી હઃશાસનના કાળા હાથને કપાઈને ધૂળમાં રગદોળાયલો ન જોઉં, ત્યાંસુધી મારા હૃદયને શાંતિ ક્યાંથી વળે ?^{૩૯} પ્રદીપ્ત અગ્નિના જેવા કોષને હૃદયમાં ધારણ કરી સમયની વાટ જોતાં મારાં તેર વર્ષો જતાં રહ્યાં છે !^{૪૦} ભીમનાં આજનાં વાક્યબાણ-થી પીડાયછું માંડે હૃદય કાટી બાય છે; કારણ કે તે મહાબાહુ આજે ધર્મ તરફ દષ્ટિ કરતા થયા છે !^{૪૧}

આ પ્રમાણે કહીને વિશાળ નેત્ર તથા વિશાળ નિતંબવાળાં દ્રૌપદી, અશ્રુથી ઇંધાયલા

કંઠવડે ગળગળા સાદથી કંપતે સ્વરે રડવા લાગ્યાં;^{૪૨} અને તેમણે ઝરતા અગ્નિના જેવાં અત્યંત બિના નેત્રના જળને વર્ષાવી તેવડે પર-સ્પર્શ વળગેલાં બન્ને સ્તનોને ભીંબાવી દીધાં.^{૪૩} તે વખતે મહાબાહુ શ્રીકૃષ્ણ તેનું સાંત્વન કરતા બો-લ્યા કે:-“ હે દ્રૌપદી ! તું થોડા સમયમાં ભરત-કુળની સ્ત્રીઓને રડતી જોઈશ.^{૪૪} હે ભીરુભામિનિ ! તું જેઓના ઉપર ક્રોધે ભરાઈ છે, તેઓ જ્ઞાતિ, બાંધવો, મિત્રો અને સૈનિકોના નાશ થતાં આ પ્રમાણે જ રુદન કરશે.^{૪૫} ભીમ, અર્જુન, નકુળ અને સહદેવની સાથે હું, યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞાથી તથા વિધાતાએ નિર્માણ કરેલા નિયમ પ્રમાણે કૌ-રવોનો વિનાશ કરીશ.^{૪૬} કાળવડે પરિપક્વ થયેલા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો જો માંડે વચન નહિ સાંભળે, તો તેઓ હણાઈને શિયાળ તથા ફૂતરાંઓના ભક્ષરૂપ થઈ જર્મીનપર પડશે.^{૪૭} હિમાલય પર્વત ચલિત થાય, પૃથ્વીના સેકંડો દુકંડા થાય અને નક્ષત્રોની સાથે આકાશ પૃથ્વીપર તૂટી પડે, તોપણ માંડે વચન મિથ્યા થશે નહિ.^{૪૮} હે દ્રૌપદિ ! તું તારાં આંસુઓને રોકી દે; હું તારી આગળ સત્ય પ્રતિજ્ઞાથી કહું છું કે, તું તારા પતિઓને થોડાજ સમયમાં શત્રુવિનાશ તથા રાજ્યલદ્ધમીથી યુક્ત જોઈશ.”^{૪૯}

છત્રી શ્રીમહાત્મ ઉદ્યોગત ભગવદ્વાન પર્વમાં
“દ્રૌપદી અને કૃષ્ણનો સંવાદ” અવિપયનો
અધ્યાય ૮૨ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૮૩ મો

શ્રીકૃષ્ણનું પ્રયાણ

॥ અર્જુન ઉવાચ ॥

ઠરુણામઘ સર્વેષાં મવાન્સુહૃદ-તમઃ ।

સંબંધી દયિતો નિત્યદુઃખયોઃ પક્ષયોરપિ ॥૧॥

અર્જુને કહ્યું:-“ હે કૃષ્ણ ! આજે તમે સર્વ કુરુવંશીઓના પરમ સ્નેહી છો અને બન્ને પ-ક્ષના સંબંધી તથા નિત્ય પ્રીતિપાત્ર છો;^૧ માટે તમારે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોનો પાંડવોની સાથે સંપ થાય તેમ કરવું; કારણ કે હે કેશવ ! તમે

સલાહસંપ કરાવવા સમર્થ છો, માટે તમારે તેમ કરવું યોગ્ય છે.^૨ હે શત્રુહંતા ! હે પુડરી-કાક્ષ ! તમે અહીંથી અમારા ભાઈ ક્રોધી દુર્યોધનની પાસે જઈને તેને શાંતિને માટે જે કહેવા જેવું હોય તે કહેજો.^૩ તમે ધર્માથયુક્ત, નિર્દોષ અને કલ્યાણકારક વચન કહેશો, તે હિતરૂપ વચનને જો મૂર્ખ દુર્યોધન સ્વીકારશે નહિ તો પછી તે ભાગ્યને અધીન થશે.”^૪

શ્રી ભગવાને કહ્યું:—“ધર્મને અનુસરીને આપણું હિત અને કૌરવાનું કુશળસાધવામાટે દ્વૃતરાષ્ટ્રરાજાને મળવાની ઇચ્છાથી હું ત્યાં આવ્યો.”^૫

વૈશંપાયને કહ્યું:—પછી અધિકારરહિત થયેલા નિર્મળ આકાશમાં સૂર્ય કોમળ કિરણો પ્રસારતા ઉદય પામ્યા હતા, મિત્ર દેવનું સુહૃત્ પ્રાપ્ત થયું હતું,^૬ કાર્તિક માસ હતો, રેવતી નક્ષત્ર હતું, શરદઋતુ પૂરી થઈને હેમન્ત ઋતુ ખેડી હતી અને ખેતરમાં ધાન્ય પાકવાથી સુખકર કાળ ચાલુ હતો; તે સમયે સમર્થ તથા સાત્વિકોમાં શ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણે, ઇંદ્ર જેમ ઋષિઓની વાણી સાંભળે, તેમ પ્રસન્ન બ્રાહ્મણોની મંગળકારક, પવિત્ર ધ્વનિવાળી મધુર વાણીને સાંભળતાં સાંભળતાં સ્નાન કર્યું, શુદ્ધ થઈ અલંકારો ધારણ કર્યા, પ્રભાતનું નિત્ય કૃત્ય કર્યું, અગ્નિની ઉપાસના કરી, સૂર્યનું ઉપસ્થાન કર્યું, આખલાની પીઠને સ્પર્શ કર્યો, બ્રાહ્મણોને વંદન કર્યું, અગ્નિની પ્રદક્ષિણા કરી અને આગળ રહેલી કલ્યાણકારક વસ્તુઓને જોઈ યુધિષ્ઠિરનું વચન યાદ કરીને ત્યાં બેઠેલા શિનિના પૌત્ર સાત્યાકને કહ્યું કે:— ૭-૧૧ “હે સાત્યકિ ! મારા રથમાં શંખ, ચક્ર, ગદા, ભાથાઓ, શક્તિઓ અને સર્વ આયુધો મૂક;^{૧૨} કારણકે દુર્યોધન, કર્ણ અને શકુનિ દુષ્ટ અંતઃકરણવાળા છે; શત્રુ દુર્ભંગ હોય તોપણ બળવાને તેને તુરંત જાળીને અસાવધ રહેવું નહિ.”^{૧૩} પછી શ્રીકૃષ્ણનો અભિપ્રાય બાળીને તેમના મુખ્ય સેવકો ચક્રગદાધારી ભગવાનનો રથ બેડવા ત્વરાથી ગયા; અને તેઓએ પ્રદીપ કાળામિના જેવા દેદીપ્યમાન, આકાશમાં જનારા સૂર્યના જેવી શીઘ્ર ગતિવાળા, સૂર્ય

અને ચંદ્રના જેવા પ્રકાશવાળાં બે પૈકાં શોભતા, કૃત્રિમ અર્ધચંદ્ર, ચંદ્ર, મત્સ્ય, મૃગો પક્ષીઓ, વિવિધ પુષ્પો અને મણિ તથા રત્નોથી સર્વ તરફ ચિત્રેલા, તરુણ સૂર્યના જેવા ઝળહળતા, સુંદર દેખાવવાળા, મણિ તથા સુવર્ણ વિચિત્ર અવયવવાળા, ઉત્તમ ધ્વજ તથા પતાકાવાળા, સુંદર સાહિત્યવાળા, શત્રુઓથી ખર્ણ ન શકાય તેવા, વાઘના ચામડાંથી ઢાંકેલા, શત્રુઓના યશને હણનારા અને યાદવોના આનંદને વધારનારા મોટા રથને, સ્નાન કરાવીને સર્વ શણગારોથી શણગારેલા શૈભ્ય, સુગ્રીવ, મેઘપુષ્પ અને બલાહક નામના ઘોડાઓ બેડ્યા.^{૧૪-૧૯} શ્રીકૃષ્ણના મહિમાને અત્યંત વધારતા અને ઉત્તમ ગર્જનાવાળા, રથ ઉપર ગરુડવાળો ધ્વજ ચઢાવ્યો.^{૨૦}

તે મેરુના શિખર જેવા દેખાવવાળા મેઘ તથા હુંદુભિના જેવા શબ્દવાળા અને ઇચ્છા હોય ત્યાં જનારા વિમાનના જેવા રથમાં શ્રીકૃષ્ણ બેઠા;^{૨૧} અને સાત્યકિને ખેસાડી, રથની ગર્જનાવડે પૃથ્વીને તથા આકાશને ગજાવતા પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણે ત્યાંથી પ્રયાણ કર્યું.^{૨૨} તેજ ક્ષણે આકાશ વાદળો વિનાનું થઈ ગયું, પાછળનો સુખકર વાયુ વાવા લાગ્યો, ધૂળ ઉડતી બધ થઈ ગઈ,^{૨૩} મંગળકારક પશુપક્ષીઓ શુભ શકુન સૂચવતાં જમણી બાજુએ થઈને શ્રીકૃષ્ણના પ્રયાણમાં પાછળ પાછળ ગતિ કરવા લાગ્યા;^{૨૪} સારસો, મયૂરો અને હંસો મધુસૂદનને મંગળ આપે તેવા શબ્દો બોલતાં સર્વ દિશામાંથી તેમની સાથે જવા લાગ્યા.^{૨૫} મંત્રપૂર્વક આહુતિથી તથા મોટા મોટા હોમથી તૃપ્ત કરાતો અગ્નિ પોતાની જ્વાળાઓ જમણી તરફ વાળીને ધૂમાડાવિનાનો થઈ ગયો અને વસિષ્ઠ, વામદેવ, ભૂરિદ્યુમ્ન, ગય, કથ, શુક્ર, નારદ, વાલ્મીકિ, મરુદગણ, કુશિક, ભૃગુ વગેરે દેવર્ષિઓ તથા બ્રહ્મર્ષિઓ એકઠા મળીને યાદવોને સુખ આપનારા તથા ઇંદ્રના નાના ભાઈ ઉપેન્દ્રરૂપ શ્રીકૃષ્ણની જમણી બાજુ ઉભા રહ્યા.^{૨૬-૨૮} આ પ્રમાણે મહાભાગ્યવાળા એવા સાધુ

મહર્ષિ જનોએ સન્માન કરેલા શ્રીકૃષ્ણ કૌરવોના સ્થાનપ્રત્યે જવા નીકળ્યા.^{૨૬} પ્રયાણ કરતા ક્ષત્રિયશ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણની પાછળ કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન, અર્જુન, માદ્રીપુત્ર નકુલ, સહદેવ, પરાકંભી ચેકિતાન, ચેદિરાજ ધૃષ્ટકેતુ, દ્રુપદ, કાશિરાજ, મહારથી શિખંડી, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, પુત્રસહિત વિરાટ અને કેકય વગેરે ક્ષત્રિયો કાર્યસિદ્ધિને માટે વળાવવા ગયા.^{૩૦-૩૨}

પછી કુંતીપુત્ર કાંતિમાન ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર, ગોવિંદની પાછળ પાછળ જઈને, કામથી, લયથી, લોભથી અથવા અર્થના કારણથી અન્યાય નહિ કરનારા, સ્થિર બુદ્ધિવાળા, લોભવિનાના, ધર્મજ્ઞ, ધીર, જ્ઞાની, સર્વ ભૂતોમાં રહેલા, સર્વ પ્રાણીઓના ઈશ્વર, દેવાધિદેવ, સનાતન, સર્વગુણસંપન્ન અને શ્રીવત્સના ચિહ્નવાળા, શ્રીકૃષ્ણને રાજાઓની સમક્ષ આલિંગન કરીને સદેશી કહેતાં આ પ્રમાણે બોલ્યા.^{૩૩-૩૬}

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું:-“હે જનાર્દન! પોતે અબળા હોવા છતાં જે માતાએ અમને નાનેથી મોટા કર્યા છે, જે અમારા કલ્યાણને માટે નિત્ય ઉપવાસ તથા તપ કર્યા કરે છે; જે દેવતા તથા અતિથિઓની પૂજામાં તથા ગુરુજનોની સેવામાં તત્પર રહે છે, જેણે દુર્યોધનના લયથી અમારે રક્ષણ કર્યું હતું, નૌકા જેમ સમુદ્રમાંથી તારે તેમ જેણે મહાન મૃત્યુકષ્ટમાંથી અમને બચાવ્યા હતા, હુઃખ ભોગવવાને અચોગ્ય છતાં જેણે અમારે લીધે વારંવાર ઘણાં હુઃખો અનુભવ્યાં છે, જે પ્રેમાળ માતાને પુત્રો બહુ પ્રિય છે અને જે અમને બહુ વહાલાં છે, તે પુત્રશોકથી વ્યાપ્ત થયેલાં અમારાં માતૃશ્રીને, હે શત્રુમર્દન માધવ! તમે કુશળપ્રશ્ન પૂછજો અને તેમને અત્યંત આશ્વાસન આપજો તથા પાંડવોનાં નામ લઈને તેમને પ્રણામ કરીને ભેટજો.^{૩૭-૪૧} હે શત્રુહમન! તે અમારી માતા લક્ષ્મી આરંભીને સાસરા તરફનાં હુઃખોને તથા અપમાનોને જીએ છે અને તે ભોગવવામાટે પોતે અચોગ્ય છતાં ભોગવે છે.^{૪૨} હે શત્રુસંહારક કૃષ્ણ! શું હુઃખ મટીને સુખ પ્રાપ્ત થાય એવો કોઈ

સમય આવશે, કે જે સમયે હું મારી હુઃખી માતાને સુખ આપુ?^{૪૩} અરે! અમે વનમાં જવા લાગ્યા તે વખતે તે અમારી પુત્રવત્સલ ગરીબ માતા, રડતી રડતી અમારી પાછળ દોડતી હતી; પરંતુ અમે તેને તેમજ છાડી દઈને વનમાં ચાલી નીકળ્યા હતા!^{૪૪} હે આનર્ત દેશવાસીઓમાં માન્ય કેશવ! પુત્રોની ચિંતાથી અત્યંત દીન થયેલાં તે અમારી માતા હુઃખને લીધે મરણ ન પામતાં જો જીવતાં રહ્યાં હોય તો તેમને હે કૃષ્ણ! તમે મારું નામ લઈને પ્રણામ કરજો; તેમજ હે વિભો! કુરુવંશી ધૃતરાષ્ટ્રને, અધિક વયવાળા રાજાઓને, ભીષ્મને, દ્રોણને, કૃપને, મહારાજ બાલિકને, અશ્વત્થામાને અને સર્વ ભરતવંશીઓને પ્રણામ કરજો તથા હે મધુસૂદન! કૌરવોના મુત્સદી, મહારાજાની, અગાધ બુદ્ધિવાળા અને મર્મજાણનારા વિદુરને તમે ભેટજો.^{૪૫-૪૮}

આ પ્રમાણે રાજાઓની વચ્ચે શ્રીકૃષ્ણને કહીને, તેમની પ્રદક્ષિણા કરી, આજ્ઞા લઈ યુધિષ્ઠિર ત્યાંથી પાછા ફર્યા.^{૪૯} પછી અર્જુને માર્ગમાં જતાં જતાંજ પોતાના મિત્ર, યાદવકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા, શત્રુવીરોને હણનારા અને અજિત પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું કે:-^{૫૦}“હે વિભો! હે ગોવિંદ! પૂર્વે સંધિની મસલત વખતે અમારે અર્ધું રાજ્ય મળવાથી સલાહ કરવી એવો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો હતો અને તે સર્વ રાજાઓ ભણે છે.^{૫૧} હે મહાબાહુ! દુર્યોધનને તે અર્ધું રાજ્ય અપમાન કર્યાવિના આગ્રહરહિત થઈને સત્કારપૂર્વક અમને આપશે તો મારું મનગમતું થશે અને કૌરવો મહાભયમાંથી મુક્ત થશે;^{૫૨} પરંતુ હે જનાર્દન! યોગ્ય ઉપાયને ન જાણનારો દુર્યોધનને એથી ઉલટું કરશે, તો હું અવફલ ક્ષત્રિયોનો નાશ કરીશ.”^{૫૩}

વૈશંપાયને કહ્યું:-એ પ્રમાણે અર્જુને કહ્યું, ત્યારે ભીમસેન બહુ પ્રસન્ન થયો અને તે પાંડુપુત્ર ક્રોધાવેશને લીધે વારંવાર કંપવા લાગ્યો તથા કંપતાં કંપતાં મોટા શબ્દથી ગર્જના કરવા લાગ્યો. એ રીતે અર્જુનનું કહેવું સાંભળીને ભીમ મનમાં થયેલા અત્યંત હર્ષાવેશને લીધે ગાજવા

લાગ્યો અને તેની તે ગર્જના સાંભળીને ધનુર્ધારીઓ ક'પી ઉઠ્યા તથા સર્વ વાહનો મળમૂત્ર છોડવા લાગ્યાં.^{૫૪-૫૬} અબ્બુન પણ શ્રીકૃષ્ણને એ પ્રમાણે કહી તથા પોતાનો નિશ્ચય જણાવી શ્રીકૃષ્ણને ભેટી તેમની આજ્ઞા મળતાં પાછો કર્યો.

પછી સર્વ રાજાઓ પાછા વળ્યા, એટલે શૈવ્ય તથા સુગ્રીવ નામના ઘોડાવાળા રથમાં બેઠેલા શ્રીકૃષ્ણ પ્રસન્ન થઈને ત્વરાથી જવા લાગ્યા.^{૫૮} વાસુદેવના સારથિ દારુકે હાંકેલા તે ઘોડાઓ જાણે માર્ગનું આચમન કરી જતા હોય અને આકાશને ગળી જતા હોય તેમ ગમન કરતા હતા.^{૫૯} પછી માર્ગમાં જતાં મહાબાહુ કૃષ્ણે, બ્રહ્મતેજથી ઝળકતા ઋષિઓને માર્ગની બન્ને બાજુએ ઉભેલા દીડા.^{૬૦} શ્રીકૃષ્ણે તત્કાળ રથમાંથી ઉતરીને તે સર્વ ઋષિઓને યથાયોગ્ય પ્રણામ કરી, તેઓનું સન્માન કરતાં પૂછ્યું કે:-^{૬૧} “લોકોમાં સર્વે કુશળ છે કે? ધર્મક્રિયા સારી રીતે ચાલે છે કે? અને ત્રણે વર્ણના લોકો બ્રાહ્મણીની આજ્ઞામાં રહે છે કે?”^{૬૨} આ રીતે કુશળ પ્રશ્નથી તેઓનું પૂજન કરીને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ફરી પૂછવા લાગ્યા:- “હે મહાત્માઓ! આપ કયાં જવા નીકળ્યા છો? અહીં આપને જવાનો કયો માર્ગ છે? આપ શું કાર્ય કરવા ધારે છો? હું આપનું શું કાર્ય કરું? અને આપ સર્વે આ પૃથ્વીપર કયા કાર્યને માટે આવ્યા છો?”

એ પ્રશ્નો સાંભળીને, સુરેન્દ્ર તથા અસુરેન્દ્રના મિત્ર પરશુરામ, શ્રીકૃષ્ણપાસે આવી, તેમને ભેટીને કહેવા લાગ્યા:-^{૬૫} “હે કૃષ્ણ! આ પુણ્યશીલ દેવર્ષિઓ, વિદ્વાન બ્રાહ્મણો, રાજર્ષિઓ અને તપસ્વીઓ તમને બહુ માન આપે છે. હે મહાબુદ્ધિમાન કૃષ્ણ! તેઓએ દેવોના તથા અસુરોના પુરાતન ઘણા પ્રસંગો જોયેલા છે; પરંતુ તેઓ પૃથ્વી ઉપરના સર્વ તરફથી એકઠા મળેલા ક્ષત્રિઓને, સભાસદોને, રાજાઓને અને સત્યસ્વરૂપી જનાર્દન-તમને જોવાની ઇચ્છા રાખે છે. હે કેશવ! એ અપૂર્વ દેખાવ જોવામાટે અમે જઈએ છીએ. હે શત્રુતાપન માધવ! કારવોની સભામાં રાજાઓની વચ્ચે તમે જે ધર્માર્થયુક્ત

વાણી કહેશો તે અમે સાંભળવાની ઇચ્છા રાખીએ છીએ. હે યાદવસિંહ! સભામાં ભીષ્મ, દ્રોણ વગેરે મહાત્માઓ, મહાબુદ્ધિમાન વિદુર અને તમે એકઠા મળશો, ત્યાં હે લક્ષ્મીપતિ ગોવિંદ! તમારાં અને તેઓનાં સત્ય, હિતકારક તથા દિવ્ય એવાં વચનો અમે સાંભળવા ઇચ્છીએ છીએ. હે મહાબાહુ! હવે અમે રજા લઈએ છીએ અને તમારાં ફરી દર્શન કરીશું.^{૬૬-૭૧} હે વીર! તમે નિર્વિઘ્નતાથી પ્રયાણ કરો. અમે તમને સભામાં બળ અને તેજથી યુક્ત થઈ દિવ્ય આસન ઉપર બેઠેલા જ ભેઠશું.^{૭૨}

ઇતિ શ્રીમહાભારત ઉદ્યોગભગવદ્વાન પર્વમાં
“શ્રીકૃષ્ણનું પ્રસ્થાન” એ વિષયનો
અધ્યાય ૮૩ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૮૪ માં શ્રીકૃષ્ણનું પ્રયાણ (ચાલુ)

॥ વૈરંણાસન ઉવાચ ॥

પ્રયાંતં દેવકીપુત્રં પરવીરરૂઝો દસ્ય ॥

મહારથા મહાવાહુમન્વયુઃ શસ્ત્રપાણયઃ ॥૧॥

વૈશંપાયને કહ્યું:-હે શત્રુતાપન જનમેજય રાજા! મહાબાહુ દેવકીપુત્ર શ્રીકૃષ્ણ જવા લાગ્યા, તે સમયે તેમની સાથે, શત્રુવીરને હંકાવનારા શસ્ત્રધારી દસ મહારથીઓ, એક હબ્બર પાળાઓ, એક હબ્બર ઘોડેસ્વારો, સેંકડો સેવકો અને પુષ્કળ અન્નસામગ્રી હતી.^{૧,૨}

જનમેજયે પૂછ્યું:-યાદવ મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ કેવીરીતે ગયા? અને તે મહાબળવાન નેમાર્ગમાં જતાં કયાં કયાં નિમિત્તો થયાં હતાં? ^૩

વૈશંપાયને કહ્યું:-તે મહાત્માના પ્રયાણમાં જે શત્રુનો અને અપશત્રુનો થયાં હતાં, તે સઘળાં હું કહું છું, તમે સાંભળો.^૪ આકાશમાં વાહળાં ન હોવા છતાં વિજળીના ચમકારા થવા લાગ્યા, કડાકાઓ થવા લાગ્યા અને તેની પાછળજ વાદળરહિત આકાશમાંથી પુષ્કળ વરસાદ વર્ષવા લાગ્યો.^૫ સિંધુ વગેરે સાત મહાનદીઓ પૂર્વ તરફ વહેતી હતી, તે પશ્ચિમ તરફ વહેવા લાગી

અને સર્વ દિશાઓ વિપરીત ભાસવા લાગી તથા કંઈ પણ સૂઝે નહિ તેવું થઈ ગયું. ૧ હે રાજા ! અગ્નિઓ પ્રકટવા લાગ્યા, પૃથ્વી કંપવા લાગી અને જળાશયોમાંથી તથા પાણી ભરેલા ઘડાઓમાંથી ઉછળીને પુષ્કળ પાણી નીકળી જવા લાગ્યું. ૭ હે રાજા ! આ આખું જગત અંધારાથી છવાઈ ગયું અને ધૂળ ઉડવાથી દિશાઓ તથા વિદિશાઓ પણ ઓળખાતી બંધ પડી ગઈ. ૮ હે રાજા ! આકાશમાં અને સર્વ પ્રદેશોમાં મોટો શબ્દ થવા લાગ્યો; પરંતુ (શબ્દ કરનારનું) શરીર દેખાતું ન હતું, એ આશ્ચર્ય જેવું થઈ પડ્યું ! ૯ અને કંઠાર તથા વજ્રના જેવા શબ્દવાળો નૈઋત્ય ખૂણાનો વાયુ, સંખ્યાબંધ ઝાડોને તોડી પાડતો હસ્તિનાપુરને ઝુડી નાખવા લાગ્યો. ૧૦

પરંતુ હે ભારત ! યાદવવંશી શ્રીકૃષ્ણ જે જે માર્ગે થઈને જતા હતા, ત્યાં ત્યાં સુખકર વાયુ વાતો હતા અને સર્વ અનુકૂળ થઈ જતું હતું. ૧૧ પુષ્પોની અને પુષ્કળ કમળોની વૃદ્ધિ થતી હતી, માર્ગ સુખકર, સરખો અને કાંટાદાભડાવિનાનો હતો. ૧૨ ઠામ ઠામ હબ્બરે પ્રાણો ધન આપનારા વાસુદેવની, વાણીવટે સ્તુતિ કરતા હતા અને દ્રવ્ય તથા મધુપકંથી તેમનું પૂજન કરતા હતા. ૧૩ માર્ગમાં સ્ત્રીઓ એકઠી મળીને સર્વ પ્રાણીઓના હિતમાં તત્પર મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણને સુગંધીવાળાં વનનાં પુષ્પોથી વધાવતી હતી. ૧૪

હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એ પ્રમાણે સન્માન પામતા શ્રીકૃષ્ણ માર્ગમાં પુષ્કળ પશુવાળાં, રમણીય અને હૃદયને સંતોષ આપે તેવાં ગામો, નગરો અને અનેક દેશોને ઉદલંઘન કરતા કરતા સર્વ પ્રકારનાં ધાન્યોથી ભરપૂર, સુખકારક અને પરમ ધર્મિષ્ઠ લોકોથી વસાયેલા રમણીય શાલિલવન નામના સ્થાનમાં આવ્યા. ૧૫, ૧૬ તે વખતે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છાથી, શુદ્ધ મનના, નિત્ય આનંદી અને ભરતવંશી રાજાઓથી રક્ષિત હોવાને લીધે શત્રુઓ તરફથી નિર્ભય તથા ડુઝોથી અભણ્યા નગરવાસી લોકો

ગામમાંથી નીકળીને માર્ગમાં ટોળે વળીને ઉભા રહ્યા હતા. ૧૭, ૧૮ પ્રદીપ્ત અગ્નિના જેવા પ્રકાશમાન અને પૂજ કરવા યોગ્ય શ્રીકૃષ્ણ પોતાના દેશના અતિથિ તરીકે ત્યાં આવ્યા, એટલે તે સર્વ લોકોએ તેમની પૂજા કરી. ૧૯ તે પછી શત્રુવીરને હણનારા શ્રીકૃષ્ણ, વૃકસ્થળ નામના ગામ આગળ આવ્યા તે વખતે પ્રસારેલાં કિરણવાળા સૂર્ય આકાશમાં લાલવર્ણી જણાવા લાગ્યા. ૨૦ તે જોતાં જ શ્રીકૃષ્ણ તુરંત રથમાંથી ઉતર્યા અને રથ છોડવાની આજ્ઞા કરીને તથા વિધિપ્રમાણે સ્નાનાદિકરીને સંધ્યાવંદન કરવા બેઠા. ૨૧ દારુક સારથિએ પણ ઘોડાઓને છોડી અશ્વશાસ્ત્ર પ્રમાણે તેઓની સંભાળ લીધી અને ચોખ્ખાં વગેરે કાઢી મૂકીને તેમને છટા કર્યા. ૨૨ શ્રીકૃષ્ણે પોતાનું સર્વ કાર્ય આટોપી લીધા પછી કહ્યું કે, “આપણે યુધિષ્ઠિરના કાર્યને માટે અહીં એક રાત્રિ નિવાસ કરીએ.” ૨૩ તેમનો તે અભિપ્રાય જાણીને સેવકોએ એકે ક્ષણમાં જ રહેવાની તથા ખાવાપીવાની ઉત્તમ સગવડ કરી દીધી. ૨૪ હે જનમેજય રાજા ! તે ગામમાં આર્ય, કુલીન, લજ્જાશીલ તથા પ્રાણીવૃત્તિ કરનારા જે મુખ્ય મુખ્ય પ્રાણીઓ હતા, ૨૫ તેઓ શત્રુદમન હૃષીકેશ મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણની પાસે આવ્યા; અને તેઓએ પ્રભુની મંજળ આશીર્વાદવાળી વિધિ પ્રમાણે પૂજા કરી. ૨૬ સર્વ લોકમાં પૂજતા મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણની પૂજા કર્યા પછી તેઓએ તેમને પોતાનાં રત્નયુક્ત ઘરો નિવેદન કર્યા. ૨૭ શ્રીકૃષ્ણે ‘હીક’ કહીને તેઓનો યથાચોગ્ય સત્કાર કર્યો અને તે પ્રભુ તેઓને ઘેર જઈને ફરી તેઓની સાથે જ પાછા મુકામ પર આવ્યા. ૨૮ પછી કેશવે તે પ્રાણીઓને સ્વાદિષ્ટ ભોજન કરાવ્યું અને પોતે પણ તે સર્વની સાથે ભોજન કરી, તે રાત્રિ ત્યાં સુખથી નિવાસ કર્યો. ૨૯

ઇતિ શ્રીમહાા ઉદ્યોગા ભગવદ્વાન પર્વમાં

“શ્રીકૃષ્ણનું જન્મ” એ વિષયનો

અધ્યાય ૮૪ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૮૫ મો શ્રીકૃષ્ણના સત્કારની તૈયારી ॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તથા દૂતૈઃ સમાજ્ઞાય પ્રયાતં મધુસૂદનમ્ ।

ધૃતરાષ્ટ્રઃ સ્ત્રવીન્દ્રીધ્મમર્ચયિત્વા મહામુજમ્ ॥૧॥

વૈશંપાયને કહ્યું:-શ્રીકૃષ્ણ આપણી પાસે આવે છે, એવી વાર્તા ફોતોદ્ધારા બાણીને ધૃતરાષ્ટ્રનાં રૂપાંટાં ઉભાં થઈ ગયાં; અને તેમણે સત્કારપૂર્વક મહાબાહુ ભીષ્મને, દ્રોણને, સંજયને, મહાબુદ્ધિમાન વિદુરને તથા અમાત્યોસહિત દુર્યોધનને આ પ્રમાણે કહ્યું:-^{૧-૨} “હે કુરુનંદન! આજે એક અદ્ભુત મહા આશ્ચર્યકારક વાત સંભળાય છે. ઘેરે ઘેર સ્ત્રીઓ, બાળકો અને વૃદ્ધો એજ વાત કરી રહ્યાં છે.^૩ કેટલાએક એ વાત સન્માનપૂર્વક બીજાઓને કહે છે. કેટલાંએક ચૌટાંઓમાં અને સભાઓમાં એકઠા મળીને શ્રીકૃષ્ણના આવવાની અનેક વાતો કરે છે.^૪ પરાક્રમી શ્રીકૃષ્ણ પાંડવોને માટે અહીં આવે છે, તે મધુસૂદન આપણને સર્વથા માન્ય તથા પૂજ્ય છે.^૫ સર્વ લોકોના નિર્વાહ તેમને આધારે ચાલે છે; કારણ કે તે પ્રાણીઓના ઇશ્વર છે. તે શ્રીકૃષ્ણમાં ધૈર્ય, પરાક્રમ, બુદ્ધિ અને બળ રહેલાં છે.^૬ તેજ પુરુષોત્તમ સનાતન ધર્મરૂપ છે; માટે તેમનો સત્કાર કરો; કારણ કે તે પૂજન કરવાથી સુખ આપે છે અને પૂજન ન કરવાથી દુઃખ આપે છે.^૭ આપણા સત્કારથી જો તે શત્રુદમન યાદવ શ્રીકૃષ્ણ સંતુષ્ટ થાય તો આપણે તેમનાથી સર્વ રાજ્યોમાં આપણા મનોરથો પૂર્ણ કરી શકીશું;^૮ માટે હે શત્રુતાપન દુર્યોધન! તું આજ ને આજ તેમના સત્કારને માટે જોડવણ કર. સર્વ લોચ્ય વસ્તુઓથી સંપન્ન એવાં તેમનાં નિવાસસ્થાનો માર્ગમાં તૈયાર કરાવ.^૯ હે મહાબાહુ ગાંધારીપુત્ર! તારા ઉપર જે રીતે શ્રીકૃષ્ણની પ્રીતિ થાય, તે પ્રમાણે તું કર. હે ભીષ્મ! આપનો શો મત છે?”^{૧૦}

તે સમયે ભીષ્માદિ સર્વે તેનાં વચનને સન્માન આપીને ધૃતરાષ્ટ્ર રાજપ્રત્યે બોલ્યા

કે:-“ તમારૂં કહેવું ઉત્તમ છે. ”^{૧૧} તે સર્વનો અભિપ્રાય બાણીને તે વખતે રાજા દુર્યોધને રમણીય સભાસ્થાનો તથા નિવાસગૃહો તૈયાર કરવા આજ્ઞા કરી.^{૧૨} પછી સેવકોએ ઠામ ઠામ રમણીય વિભાગોમાં સર્વ રત્નોથી ભરપૂર અનેક સભાઓ તૈયાર કરી;^{૧૩} અને તેને શણગારવામાટે અનેક ગુણોથી યુક્ત વિચિત્ર આસનો, સ્ત્રીઓ, સુગંધી પદાર્થો, અલંકારો, સૂક્ષ્મ વસ્ત્રો, ઉત્તમ અન્ન તથા પીવાના રસો, જાતજાતના લોચ્ય પદાર્થો અને સુગંધી પુષ્પો, એ સર્વ વસ્તુઓ દુર્યોધન રાજાએ આપી. ^{૧૪, ૧૫} વળી વધારામાં દુર્યોધન રાજાએ, વૃકસ્થલ ગામમાં નિવાસને માટે બહુ રત્નોથી મનોહર સભા તૈયાર કરાવી.^{૧૬} એ પ્રમાણે દુર્યોધન રાજાએ, અમાનુષ હોઈને કેવળ દેવોને ભોગવવા યોગ્ય સર્વ સામગ્રી તૈયાર કરીને તે બપોર ધૃતરાષ્ટ્રને કહી;^{૧૭} પરંતુ યાદવવંશી શ્રીકૃષ્ણ તે સભાસ્થાનો અને વિવિધ રત્નોના તરફ નજર પણ ન કરતાં બારોબાર કુરુગૃહમાં આવ્યા.^{૧૮}

ઇતિશ્રી મહાભાગ ઉદ્યોગભગવદ્વાન પર્વમાં
“ માર્ગમાં સભાનિર્માણ ” એ વિષયના
અધ્યાય ૮૫ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૮૬ મો શ્રીકૃષ્ણના સન્માનની યોજના ॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

ઉપપ્તવ્યાદિહ સ્ત્વરૂપયાતો જનાર્દનઃ ॥

વૃકસ્થલે નિવસતિ સ ચ પ્રાતરિહંચતિ ॥૧॥

ધૃતરાષ્ટ્ર કહ્યું:-“ હે વિદુર! શ્રીકૃષ્ણ ઉપપ્તવ્ય ગામથી અહીં આવવા નીકળ્યા છે, આજે વૃકસ્થળમાં નિવાસ કરે છે અને કાલે સવારે તે અહીં આવશે.^૧ શ્રીકૃષ્ણ આહુકવંશના અધિપતિ છે, સર્વ યાદવોના નેતા છે, ઉદાર મનવાળા, મોટા પરાક્રમી અને મહાસત્વવાળા છે.^૨ તે માધવ ભગવાન સમૃદ્ધિયુક્ત યાદવરાષ્ટ્રના સ્વામી અને પાળક છે તથા ત્રણે લોકના પ્રપિતામહ છે-અર્થાત્ ત્રણે લોકના પિતા-

મહા પ્રજ્ઞાના પણ પિતા થાય છે.^૩ આદિત્યો, વસુઓ અને રુદ્રો જેમ જૂઠ્ઠાસ્પતિની બુદ્ધિ પ્રમાણે ચાલે છે, તેમ પ્રસન્ન મનવાળા યાદવો અને અંધકો શ્રીકૃષ્ણની બુદ્ધિ પ્રમાણે ચાલે છે.^૪ હે ધર્મજ્ઞ વિદુર ! તારી સમક્ષ હું તે યાદવ મહાત્માનો સત્કાર કરવાનો છું, તેનું હું વર્ણન કરું છું, તું સાંભળ.^૫ આલ્લિક દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા, એક રંગના અને દૃઢ અંગવાળા ચાર ચાર ઉત્તમ ઘોડાઓ બેઠેલા સોનાના સોળ રથો, હું શ્રીકૃષ્ણને ભેટ કરીશ.^૬ હે કુરુવંશી ! હાંડના દાંડ જેવા દાંતવાળા, નિત્ય ઝરતા મદવાળા, લગાયક અને એક એકની પાછળ આડ આડ નોકરવાળા આડ હાથીઓ હું કૃષ્ણને આપીશ.^૭ વળી સુવર્ણના જેવી કાંતિવાળી, સુંદર અને પ્રજાવિનાની સો દાસીઓ તથા સો દાસો હું કૃષ્ણને આપીશ.^૮ પહાડી પ્રદેશમાં રહેનારા એ ભેટમાં આપેલાં કેામળ સ્પર્શવાળા બકરાંના વાળનાં દશ હજાર વસ્ત્રો હું કૃષ્ણને આપીશ; અને ચીન દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલાં આડ હજાર મૃગચર્મો પણ હું કૃષ્ણને ભેટ કરીશ; કારણ કે કેશવ તેને માટે પાત્ર છે. આ ઉત્તમ તેજવાળો નિર્મળ મણિ, જે રાત્રિ દિવસ પ્રકાશ્યા કરે છે, તે કૃષ્ણને લાયક છે, માટે હું તે પણ તેમને આપીશ.^{૯-૧૧} વળી મારી પાસે ખચ્ચર બેઠેલો રથ છે, કે જે એક દિવસમાં ચૌદ યોજન જાય છે, તે પણ હું કૃષ્ણને આપીશ.^{૧૨} વળી શ્રીકૃષ્ણની સાથે જેટલાં વાહનો હશે અને જેટલા પુરુષો હશે, તેઓને ચાલે તેનાથી આડગણી ભોજનસામગ્રી હું તેમને ઉતારે રોજ પહોંચતી કરીશ.^{૧૩} દુર્યોધનસિવાયના મારા સર્વ પુત્રો તથા પૌત્રો સારી પેઠે શબ્દગારાઇને સુંદર રથોમાં બેસી શ્રીકૃષ્ણને લેવા તેમની સામે જશે.^{૧૪} ઉત્તમ અલંકારવાળી અને સુંદર અંગવાળી હજારો શ્રેષ્ઠ વારાંગનાઓ, મહાભાગ્યશાળી કેશવને લેવા માટે પગથી ચાલતીજ જશે.^{૧૫} વળી નગરમાંથી જે પવિત્ર કન્યાઓ શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શનને માટે જશે, તેઓ પણ પડદાવિના ખુલ્લી

રીતેજ જશે.^{૧૬} જેમ પ્રજા સૂર્યનાં દર્શન કરે, તેમ સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળકોસહિત આપું નગર, મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન ભલે કરે.^{૧૭} સર્વ દિશાઓમાં મોટી ધ્વજાઓ તથા પતાકાઓ ઉભી કરે અને તેમને આવવાના માર્ગને વાળી, પાણી છાંટીને સ્વચ્છ કરે તેમ કરે.^{૧૮} દુઃશાસનનું ઘર દુર્યોધનના ઘર કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે; માટે આજે તે ઘરને સત્વર સ્વચ્છ કરી શબ્દગારી દો.^{૧૯} એ ઘર સુંદર આકારવાળા મહાલયોથી સુશોભિત છે, સુખકર છે, સમૃદ્ધિય છે અને સર્વ ઋતુના ગુણો ધરાવનાર છે.^{૨૦} આ ઘરમાં મારી અને દુર્યોધનની જે સર્વ રત્નરૂપ વસ્તુઓ છે, તેમાંથી શ્રીકૃષ્ણને જે જે ભોગવવા યોગ્ય હોય, તે તે અવશ્ય તેમને આપવી.^{૨૧}

ઇતિ શ્રીમહાદેવગીતા ભગવદ્દાન પર્વમાં
“વૃતરાઢ્રવાક્ય” એ વિષયનો અધ્યાય
૮૬ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૮૭ મો વિદુરનું સ્પષ્ટ ભાષણ

॥ વિદુર ઉવાચ ॥

રાજન્વહુમતશ્ચાસિ ત્રલોક્યસ્યાપિ સત્તમઃ ।

સંભાવિતશ્ચ લોકસ્ય સંમતશ્ચાસિ ભારતા૥ ॥

વિદુરે કહ્યું:—“હે ભરતવંશી રાજા ! તમે ત્રણે લોકમાં પણ બહુ માન્ય તથા સન્મનના માં મુખ્ય છો અને લોકમાં પ્રતિષ્ઠિત તથા સંમત છો.^૧ તમે હમણાં વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચ્યા છો, તે વખતે શાસ્ત્રજ્ઞાનથી અથવા સારા તર્કથી આવી ઉત્તમ વાતો કરો છો, તેથી ખરેખર, તમે સ્થિર વિચારના તથા વૃદ્ધ છો.^૨ હે રાજા ! ચંદ્રમાં કળા, સૂર્યમાં પ્રભા અને સાગરમાં જેમ મહાન તરંગો છે, તેમ તમારે વિષે ધર્મ છે, એવો પ્રબલો નિશ્ચય છે.^૩ હે પૃથ્વીપતિ ! લોકો તમારા ગુણસમૃદ્ધથી સર્વદા પ્રસન્ન છે; માટે તમે બાંધવોની સાથે ગુણોના રક્ષણને માટે નિત્ય પ્રયત્ન કરો.^૪ હે રાજા ! તમે સરળતા રાખો, બાળબુદ્ધિથી પુત્રોનો, પૌત્રોનો અને અતિપ્રિય સ્નેહી

વગેરેનો નાશ કરેા નહિ. ૧૫ હે રાજા! તમે અતિથિ-
તરીકે આવેલા કૃષ્ણને પુષ્કળ ભેટ કરવા ઇચ્છો
છો; પરંતુ એ કૃષ્ણ તો એટલું, એથી બીજું અને
આખી પૃથ્વી આપવાને પણ પાત્ર છે. ૧૬ વળી હું
સત્યથી પોતાના સોગંદ ખાઈને કહું છું કે, તમે
શ્રીકૃષ્ણને જે આ આપવા ધારો છો, તે ધર્મના
ઉદ્દેશથી અથવા કૃષ્ણસંબંધી પ્રેમને લીધે નથી;
પરંતુ હે બહુ દક્ષિણા દેનારા! એ સર્વ ઈદ્રભળ
તથા ઠગાઈ છે. હે રાજા! તમારાં બાહ્ય કર્મથી હું
તમારા શુભ વિચારને બાણી ગણે છું. ૧૭ હે રાજા!
પાંડવો પાંચ હોઈને તે પાંચજ ગામડાંની માગ-
ણી કરે છે, પણ તમારે તેઓને તે આપવાં નથી
અને સલાહ પણ કરવી નથી! ૧૮ તમે દ્રવ્યથી
મહાબાહુ કૃષ્ણને પોતાના કરવા ધારો છો
અને એજ ઉપાયથી તેમને પાંડવોથી ફેાડવા
ધારો છો; ૧૯ પરંતુ હું તમને ખરું કહું છું કે,
તમે ધનથી, ખટપટથી અથવા નિંદાથી શ્રીકૃષ્ણ-
ને અર્જુનથી વેગળા કરી શકશો નહિ. ૨૦ હું
કૃષ્ણના માહાત્મ્યને બાણું છું, તેમની પાંડવો
ઉપરની દૃઢ ભક્તિને પણ બાણું છું અને તેમને
અર્જુન પ્રાણતુલ્ય તથા ત્યાગ ન કરાય તેવો છે,
એ પણ હું બાણું છું. ૨૧ શ્રીકૃષ્ણ જળથી ભ-
રેલા કળશસિવાય, પગ ધોવાના જળસિવાય
અને કુશળ પ્રક્ષસિવાય તમારી બીજી વસ્તુઓ
તરફ દષ્ટિ પણ કરશે નહિ. ૨૨ હે રાજા! માટે
માનપાત્ર મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણનો જે સલાહરૂપી પ્રિય
અતિથિસત્કાર છે, તેજ અતિથિસત્કાર તમે કરો.
ખરેખર, જનાર્દન માનપાત્ર છે. ૨૩ કેશવ પ્રભુ
કૌરવોના કડ્યાણીની આશાથી તમારી પાસે આવે
છે; માટે હે રાજા! જે ઉદ્દેશથી તે આવે છે, તેજ
તમે તેમને અર્પણ કરો. ૨૪ હે રાજાંદ્ર! શ્રીકૃષ્ણ ત-
મારા દુર્યોધનની અને પાંડવોની વચ્ચે સલાહ થાય
એમ ઇચ્છે છે; માટે તમે તેમનાં વચનને કબૂલ
કરો. ૨૫ હે રાજા! તમે પિતા છો અને તેઓ
પુત્રો છે; તમે વૃદ્ધ છો અને તેઓ તમારા બા-
ળક છે, માટે તમે પાંડવોપ્રત્યે પિતાની પેઠે વર્તો
અને તેઓ તમારાપ્રત્યે પુત્રની પેઠે વર્તો છો. ૨૬

અધ્યાય ૮૭ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૮૮ માં
શ્રીકૃષ્ણને કેદ કરવાની દુર્યોધનની ઇચ્છા

॥ દુર્યોધન ઉવાચ ॥

યદાહ વિદુરઃ કૃષ્ણે સર્વં તત્સત્યમચ્યુતે ।

અનુરક્તો હસંહાર્યઃ પાર્થાન્પ્રતિ જનાર્દનઃ ॥૧॥

દુર્યોધને કહ્યું:—“વિદુરે કૃષ્ણના સંબંધમાં
જે કહ્યું છે, તે સઘળું કૃષ્ણને વિષે સત્ય છે. જ-
નાર્દન પાંડવોપ્રત્યે પ્રીતિવાળા છે અને તે આ-
પણ પક્ષમાં ખેંચાય તેવા નથી; ૧ માટે હે રાજાંદ્ર!
તમે જનાર્દનને સત્કારપૂર્વક જે અનેક પ્રકારનું
ધન આપવા ધારો છો, તે તેને કદી આપવું
નહિ. ૨ કૃષ્ણ તેવા સત્કારને માટે પાત્ર નથી, એમ
મારું કહેવું નથી; પરંતુ આ દેશ અને કાળ
તેવા સત્કારને માટે અયોગ્ય છે, કારણકે હે રાજા!
તેમ કરવાથી કૃષ્ણ માનશે કે, આ લોકો ભયથી
મારું પૂજન કરે છે. ૩ હે રાજા! જે કાર્ય કરવાથી
ક્ષત્રિયનું અપમાન થાય, તે કાર્ય ડાહ્યા મનુ-
ષ્યે કરવું નહિ, એવો મારો દૃઢ નિશ્ચય છે. ૪
વિશાળ નેત્રવાળા કૃષ્ણ, આ લોકમાંજ નહિ
પરંતુ ત્રણે લોકમાં મહાપૂજ્ય છે, એ હું સર્વથા
બાણું છું; ૫ પરંતુ હે રાજા! હમણાં કર્તવ્યની
રીત એજ છે કે, તેને કંઈપણ આપવું નહિ.
લડાઈનો આરંભ થઈ ચૂક્યો છે, તે કંઈ લઘ્યા
વિના—માત્ર અતિથિસત્કાર શાંત પડશે નહિ.” ૬

વેશંપાયને કહ્યું:—તેનાં તે વચન સાંભળી-
ને કુરુપિતામહ ભીષ્મ, વિચિત્રવીર્યના પુત્ર
ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:—
“તમે સત્કાર કરો કે અસત્કાર કરો, પરંતુ શ્રી-
કૃષ્ણ કોઈ કરે તેમ નથી. તેમનું અપમાન કરવા
તમે સમર્થ નથી અને તમારે તેમનું અપમાન
કરવું પણ નહિ. ૮ હે મહાબાહુ! શ્રીકૃષ્ણ જે
કાર્ય મનથી કરવા ધારે છે, તેને કોઈપણ
સર્વ ઉપાયવડે ફેરવી શકતું નથી; ૯ માટે તે
મોટા બાહુવાળા કૃષ્ણ જે કંઈ કહે તે તમારે
નિઃશંકપણાથી કરવું. વાસુદેવરૂપી તીર્થ (ઉત્ત-
રવાના માર્ગ) દ્વારા તુરંત તમે પાંડવોની સાથે
સલાહ કરી દ્યો. ૧૦ ધર્મત્મા જનાર્દન અવશ્ય

ધર્મ તથા અર્થયુક્ત વચન કહેશે; માટે તમારે ભાઈઓની સાથે તેમની આગળ પ્રિય વાણીજ બોલવી.”^{૧૧}

દુર્યોધને કહ્યું:—“ હે રાજન્ ! હે પિતામહ ! હું જીવું ત્યાંસુધી આ આખી રાજ્યલક્ષ્મી પાંડવોની સાથે ભોગવું, એવો તો કોઈ પ્રકારજ નથી;”^{૧૨} માટે મેં એ સંબંધમાં એક મોટું કાર્ય વિચારી કાઢ્યું છે, તે તમે સાંભળો. હું પાંડવોના આધારરૂપ કૃષ્ણનેજ કેદ કરવા ધારું છું.”^{૧૩} તે કૃષ્ણને બંધનમાં નાખ્યા, એટલે યાદવો, પાંડવો અને આખી પૃથ્વી મારે તાબે થઈ જશે ! કાલે સવારેજ કૃષ્ણ અહીં આવશે;”^{૧૪} માટે એ સંબંધી ઉપાયોને કૃષ્ણ જે રીતે બાંધે નહિ અને કોઈપણ ભતનો વિનાશ થાય નહિ, તેવી યુક્તિ તમે મને કહો.”^{૧૫}

વૈશંપાયને કહ્યું:—શ્રીકૃષ્ણના સંબંધમાં દુર્યોધનનું તે ભયંકર વચન સાંભળીને મંત્રીઓની સાથે ધૃતરાષ્ટ્ર ગભરાઈ ખિન્ન થઈ ગયા.”^{૧૬} પછી ધૃતરાષ્ટ્રે દુર્યોધનને કહ્યું કે:—“હે પ્રબળપાલ ! તું એવું બોલ નહિ. એ સનાતન ધર્મ નથી.”^{૧૭} શ્રીકૃષ્ણ દ્વંત થઈને અહીં આવે છે, તે આપણા સંબંધી તથા પ્રિય છે અને કૌરવોપ્રત્યે નિષ્પાપ-બુદ્ધિવાળા છે, તેને કેદ કેમ કરાય ?”^{૧૮}

ભીષ્મે કહ્યું:—“ હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! તારો આ અત્યંત મંદ બુદ્ધિવાળો પુત્ર દુર્યોધન કાળવડે ઘેરાઈ ગયો છે, સ્નેહિત્રો તેના ભલાની માગણી કરે છે તેને તે સાંભળતો નથી; પરંતુ અનર્થનોજ સ્વીકાર કરે છે;”^{૧૯} અને તમે પણ સ્નેહીઓનાં વાક્યોનો અનાદર કરીને, આ આઠે માર્ગે જનારા અને પાપીઓની સંગતવાળા પાપી દુર્યોધનને અનુસરો છો !”^{૨૦} ઉત્તમ કાર્ય કરનારા શ્રીકૃષ્ણનો સમાગમ થતાંજ તમારો આ અતિ દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો પુત્ર પોતાના મંત્રીઓની સાથે એક ક્ષણમાંજ હતો ન હતો થઈ જશે !”^{૨૧} હવે હું આ પાપી, કૂર, ધર્મનો ત્યાગ કરનારા, દુર્બુદ્ધિ દુર્યોધનની અનર્થયુક્ત વાણી સાંભળવા કોઈપણ રીતે ઇચ્છતો નથી.”^{૨૨}

એ પ્રમાણે કહીને સત્ય પરાક્રમવાળા તથા

ભરતકુળમાં શ્રેષ્ઠ વૃદ્ધ ભીષ્મ, મહા ક્રોધ કરીને ત્યાંથી ઉઠી ચાલતા થયા.”^{૨૩}

ઇતિશ્રી મહાભારત ઉદ્યોગ ૧૦ ભગવદ્વાન પર્વમાં

“ દુર્યોધનનાં વાક્યો ” એ વિષયનો

અધ્યાય ૮૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૮૯ મો

શ્રીકૃષ્ણનો વિદુરના ઘરમાં પ્રવેશ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

પ્રાતરુથાથ કૃષ્ણસ્તુ કૃતવાન્સર્વમાર્ગમ્ ।

બ્રાહ્મણૈરમ્યનુજ્ઞાતઃ પ્રયયૌ નગરં પ્રતિ ॥૧॥

વૈશંપાયન કહ્યું:—આ તરફ શ્રીકૃષ્ણ પણ પ્રાતઃકાળમાં ઉઠી સર્વ નિત્યકર્મ કર્યું અને બ્રાહ્મણોની આજ્ઞા લઈને હસ્તિનાપુર તરફ પ્રયાણ કર્યું.”^૧ તેમને વળાવવા ગયેલા સર્વ વૃકસ્થળવાસી લોકો, પ્રયાણ કરતા મહાબાહુ અને મહાબળવાન શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞા લઈને પાછા વળ્યા.”^૨ શ્રીકૃષ્ણને આવતા સાંભળીને, દુર્યોધનસિવાય બીજા ધૃતરાષ્ટ્રના શણગારાયલા સર્વે પુત્રો, ભીષ્મ, દ્રોણ, કૃપ વગેરે તેમને લેવા સામા ગયા.”^૩ હે રાજા ! શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શનની ઇચ્છાવાળા નગરના પુરુષ લોકો અનેક ભતનાં વાહનોમાં બેસીને તેમની સામા ગયા અને કેટલાએક પગે ચાલતાજ ગયા.”^૪ માર્ગમાં શ્રીકૃષ્ણ પવિત્ર કર્મવાળા ભીષ્મને, દ્રોણને અને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને મળ્યા અને તેઓથી વીંટાઈને નગરમાં આવ્યા.”^૫ શ્રીકૃષ્ણના સન્માનને માટે નગરને શણગાયું હતું અને અનેક રત્નરૂપ વસ્તુઓથી રાજમાર્ગને ભરી દીધો હતો.”^૬ હે ભરત-શ્રેષ્ઠ રાજા ! તે વખતે વાસુદેવનાં દર્શનની ઇચ્છાથી શ્રી, વૃદ્ધ, બાળક સર્વે બહાર નીકળ્યાં હતાં, કોઈપણ ઘરમાં રહ્યું ન હતું.”^૭ હે મહારાજા ! શ્રીકૃષ્ણ નગરમાં પ્રવેશ કરીને રાજમાર્ગ ઉપર આવ્યા, તે વખતે નગરજનો પ્રણામ કરીને તેમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા.”^૮ મોટાં મોટાં ઘરો પણ સુંદર સ્ત્રીઓથી ભરાઈ ગયાં હતાં અને તે ભારવડે જમીન-પર ઝૂકી જતાં હોય તેવાં દેખાતાં હતાં.”^૯ રાજ-

માર્ગ મનુષ્યોથી એટલો બધો ભરાઈ ગયો હતો કે, વાસુદેવના તેવા વેગવાળા ઘોડાઓની ગતિ ચણુ એટલી પડી હતી.^{૧૦} પછી શત્રુનાશક કમળનયન શ્રીકૃષ્ણે, આસપાસ આવેલાં રાજ-મંદિરોથી સુશોભિત ધૃતરાષ્ટ્રના શ્વેતવર્ણી રાજમહેલમાં પ્રવેશ કર્યો.^{૧૧} શત્રુદમન કૃષ્ણ રાજમહેલનાં ત્રણ દ્વાર ઓળંગીને ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાની પાસે પહોંચ્યા.^{૧૨} શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવ્યા એટલે તુરંતજ મહાયશસ્ત્રી અંધ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા, દ્રોણ તથા ભીષ્મની સાથે ઉઠીને ઉભા થયા.^{૧૩} કૃપાચાર્ય, સોમદત્ત, મહારાજ બાલિક, એ સર્વે પણ જનાર્દનને માન આપવામાટે આસન ઉપરથી ઉઠીને ઉભા થઈ ગયા.^{૧૪} તે પછી શ્રીકૃષ્ણે યશસ્વી રાજા ધૃતરાષ્ટ્રની પાસે જઈને તુરંત વાણીવડે તેનું તથા ભીષ્મનું સન્માન કર્યું.^{૧૫} ધર્માનુસાર કમથી તેઓનું પૂજન કર્યો પછી, લક્ષ્મીપતિ મધુસૂદન વયના પ્રમાણમાં બીજા રાજાઓને પણ મળ્યા.^{૧૬} પછી શ્રીકૃષ્ણ દ્રોણને, તેમના પુત્ર યશસ્વી અશ્વત્થામાને, બાલિકને, કૃપાચાર્યને તથા સોમદત્તને મળ્યા;^{૧૭} અને ત્યાં એક ભવ્ય તથા ચળકતું સુવર્ણનું મોટું સિંહાસન હતું તેના ઉપર ધૃતરાષ્ટ્રની આસાથી બેઠા.^{૧૮} તે સમયે ધૃતરાષ્ટ્રના પુરોહિતો સંપ્રદાય પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણનાં પૂજનને માટે ગાય, મધુપર્ક તથા જળ દાવ્યા અને તેવડે તેઓએ કૃષ્ણનું પૂજન કર્યું. આ રીતે અતિથિસત્કાર થયા પછી કૌરવોથી વીંટાયલા શ્રીકૃષ્ણ, વેવાઈતરિકેના સંબંધને યોગ્ય તે સર્વની સાથે પરિહાસ કરવા લાગ્યા.^{૧૯, ૨૦} ધૃતરાષ્ટ્રે શત્રુદમન મહાયશસ્ત્રી શ્રીકૃષ્ણનું પૂજન-અર્ચન કર્યું; તે પછી શત્રુદમન શ્રીકૃષ્ણ, રાજાની આજ્ઞા લઈને તથા કુરુસભામાં સર્વ કૌરવોને યથાયોગ્ય મળીને ત્યાંથી નીકળ્યા અને વિદુરના રમણીય ગૃહમાં ગયા.^{૨૧, ૨૨} ત્યાં વિદુર સર્વ માંગલિક પદાર્થો લઈને શ્રીકૃષ્ણની સામા આવ્યા અને તેમણે સર્વ કામનાઓથી સેવાતા તે જનાર્દનની પૂજા કરી.^{૨૩} પછી તે બોલ્યા કે:- “હું કમળનયન! મને તમારાં દર્શનથી જે આનંદ ઉત્પન્ન થયો છે, તે મારે તમને શામાટે ક-

હેવો જોઈએ? કારણ કે તમે દેહધારીઓના અંતરાત્માજ છે!”^{૨૪} આણું કહ્યા પછી સર્વ ધર્મને બાળુનારા વિદુરે અતિથિસત્કારને પામેલા શ્રીકૃષ્ણને પાંડુપુત્રોના કુશળસમાચાર પૂછ્યા.^{૨૫} વળી બુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ વિદુરે પ્રીતિયુક્ત, સામા ઉપકારની આજ્ઞા રાખ્યાવિના ઉપકાર કરનારા, ધર્માર્થપરાયણ, રોષરહિત અને ધીમાન શ્રીકૃષ્ણને પાંડવોનો સર્વ વૃત્તાંત વિસ્તારથી પૂછ્યો અને પ્રત્યક્ષ જોનારા શ્રીકૃષ્ણે, તે સર્વ વૃત્તાંત વિદુરને કહી સંભળાવ્યો.^{૨૬, ૨૭}

ઈતિ શ્રીમહાન ઉદ્યોગન ભગવદ્વાન પર્વમાં
“ધૃતરાષ્ટ્રના ગૃહમાં પ્રવેશ” એ વિષય-
નો અધ્યાય ૮૯ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૯૦ મો

કુંતીનો તથા શ્રીકૃષ્ણનો સંવાદ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

અયોપગમ્ય વિદુરગૃહાદે જનાર્દનઃ ।

પિતૃષ્વસારં સ પૃથામમ્યગચ્છદરિદમઃ ॥૧॥

વૈશંપાયને કહ્યું:- શત્રુદમન શ્રીકૃષ્ણ વિદુરને મળ્યા પછી પાછલે પહેરે પોતાનાં ફાઈ કુંતીની પાસે ગયા.^૧ નિર્મળ સૂર્યના જેવા તેજસ્વી શ્રીકૃષ્ણને આવેલા જોઈને કુંતી તેમને ગળે બાંધી પડ્યાં અને પુત્રોનું સ્મરણ કરીને રડવા લાગ્યાં. પોતાના સત્ત્વસંપન્ન પુત્રોની સાથે ફરનારા શ્રીકૃષ્ણને લાંબે દિવસે જોઈને કુંતી આંખમાંથી આંસુ પાડવા લાગ્યાં.^{૨, ૩} પછી અતિથિ સત્કાર પામીને વીરનાયક શ્રીકૃષ્ણ બેઠા, એટલે કુંતી સૂકાયલા અને અશ્રુ ભરાઈ જવાથી ગળગળા થયેલા મુખવડે તેમને કહેવા લાગ્યાં:-^૪ “જેઓ બાળવયમાંથીજ ગુરુસેવામાં તત્પર રહે છે, પરસ્પરમાં સ્નેહવાળા છે, એકબીજા તરફ માનવૃત્તિવાળા છે, સમાન ચિત્તવાળા છે, કપટવડે રાજ્યથી શ્રદ્ધ થઈને મનુષ્યોમાં નિવાસ કરવા યોગ્ય છતાં નિર્જન અરણ્યમાં ગયા છે, ક્રોધ તથા હર્ષને સ્વાધીન રાખનારા, બ્રાહ્મણોના ભક્ત

અને સત્ય બોલનારા છે, તે મારા પુત્રો પ્રિય વસ્તુઓનો તથા સુખનો ત્યાગ કરીને અને મને રડતી છોડીને વનમાં જતાં જતાં મારા હૃદયને સમૂળગુ' હરી ગયા છે. હે તાત! હે કેશવ! વનવાસને માટે અયોગ્ય મહાત્મા પાંડવો સિંહ, વાઘ અને હાથીથી ભરપૂર મહાવનમાં કેવી રીતે રહ્યા હશે? બાળવયમાંજ પિતાવિનાના થયેલા તેઓને મેં હમેશાં લાડ લડાવ્યાં હતાં.^{૫-૮}તેઓ પિતા તથા માતા બન્નેને ન ભેતાં મહાવનમાં કેમ રહી શક્યા હશે? હે કેશવ! પાંડવોને બાધ્યાવસ્થાથીજ શંખ તથા હુંદુભિના નાદોથી અને મૃદંગ તથા વેણુના ધ્વનિથી જગાડવામાં આવતા હતા. વળી તેઓ જ્યારે ઘેર હતા, ત્યારે મહાલયના ઉપલા ભાગમાં રંકુ મૃગનાં સુવાળાં ચર્મોથી બીછાવેલી શય્યાઓમાં સૂતા હતા અને પ્રાતઃકાળે હાથીઓના મોટા શબ્દોથી, ઘોડાઓના હણહણાટથી, રથનાં પેડાંઓની ગર્જનાથી, શંખ તથા ભેરીના શબ્દોથી, વેણુ અને વીણુના ધ્વનિઓથી, મહાત્મા બ્રાહ્મણોની માંગલિક વાણીથી અને સત્કારપાત્ર તથા સત્કાર પામેલા સ્તુતિ કરતા બંદિજનોનાં અભિનંદનથી ભગ્ન થતા હતા અને ભગ્યા પછી વસ્ત્રો, રત્નો તથા અલંકારોથી બ્રાહ્મણોનો સત્કાર કરતા હતા, તેમજ બ્રાહ્મણો પણ પુણ્યાહવાચનપૂર્વક તેઓને આશીર્વાદ આપતા હતા. હે જનાર્દન! તે પુત્રોને મહાવનમાં ભયંકર પ્રાણીઓના કૂર શબ્દો સાંભળીને નિદ્રા પણ આવી નહિ હોય; કારણ કે તેઓ તેવા શબ્દો સાંભળવાને યોગ્ય નથી. હે મધુસૂદન! ભેરી, મૃદંગ, શંખ અને વેણુના શબ્દોથી, સ્ત્રીઓના મધુર ગીતધ્વનિઓથી અને સ્તુતિ કરતા બંદિ, માગધ તથા સૂતોથી ભગનારા તેઓ મહાવનમાં પશુઓના શબ્દોથી કેવી રીતે ભગ્ન થતા હશે?

હે કૃષ્ણ! સત્યનિષ્ઠ, લજ્જાશીલ, જિતેન્દ્રિય, પ્રાણીઓના ઉપર દયા રાખનાર, કામ તથા દેષને વશ રાખીને સજ્જનના માર્ગને અનુસરનાર, અંબરીષ, માંધાતા, યયાતિ, નહુષ, ભ-

રત, દિલીપ, ઉશીનરનો પુત્ર શિષિ-આ પુરાતન રાજર્ષિઓને પણ ઉપાડવી કઠિન પડે તેવી રાજ્યની ગુંસરીને ધારણ કરનાર, શીલ તથા સદાચારથી સંપન્ન, ધર્મજ્ઞ, સત્યપ્રતિજ્ઞાવાળો, ત્રણે લોકોનો પણ સર્વગુણસંપન્ન રાજા થવા યોગ્ય, અબ્જત-શત્રુ, ધર્માત્મા, શુદ્ધ સુવર્ણના જેવી કાંતિવાળો, ધર્મ, શાસ્ત્રાધ્યયન અને વર્તનમાં સર્વ કૌરવો કરતાં શ્રેષ્ઠ અને દેખાવડો મહાબાહુ યુધિષ્ઠિર કેવી સ્થિતિમાં છે? ^{૧૮, ૨૧}

હે મધુસૂદન! જે મહાબળવાન પાંડુપુત્ર દશ હજાર હાથીના જેવું બળ ધરાવે છે, વાયુના જેવો વેગવાન છે, નિત્ય ક્રોધયુક્ત રહે છે, ભાઈઓને વહાલો અને તેઓનું પ્રિય કરનારો છે; જે શરાઓ કીચકને, તેના ભાઈઓને, ક્રોધવશ નામના ગણને, હિડિમ્બને અને બકને મારી નાખ્યા છે; ^{૨૨, ૨૩} જે ભીમ પરાક્રમમયંદ્રના જેવો છે, બળમાં વાયુના જેવો છે, ક્રોધમાં મહેશ્વરના જેવો છે અને પ્રહાર કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે; ^{૨૪} જે પાંડુપુત્ર શત્રુઓને તાપ આપનારો અને ક્રોધી છે, છતાં જે ચિત્તને, ક્રોધને, બળને તથા અસહનતાને વશ રાખી પોતાના વડીલ ભાઈની આજ્ઞામાં રહે છે; ^{૨૫} હે યાદવવંશી કૃષ્ણ! તેજના ઢગ જેવો મહાત્મા, શ્રેષ્ઠ, મહાપ્રતાપી, ભૂંગળના જેવા બાહુવાળો, નામે ભીમસેન અને દેખાવમાં પણ ભયંકર એવો તે વચેટ પાંડવ બળવાન વૃકોદર હમણું કેવી સ્થિતિમાં રહે છે, તે મને કહો. ^{૨૬, ૨૭}

હે કૃષ્ણ! જે અર્જુન પોતે બે બાહુવાળો હોવા છતાં પૂર્વે થઈ ગયેલા હજાર બાહુવાળા સહસ્રાર્જુનની નિત્ય સ્પર્ધા કરે છે, ^{૨૮} જે એક જ વેગવડે પાંચસો બાણો ફેંકે છે, જે અશ્વવિદ્યામાં સહસ્રાર્જુન રાજાના જેવો છે, ^{૨૯} તેજમાં સૂર્ય જેવો છે, ઇન્દ્રિયનિગ્રહમાં મહર્ષિ જેવો છે, ક્ષમામાં પૃથ્વી જેવો છે અને પરાક્રમમાં મહેન્દ્ર જેવો છે; ^{૩૦} વળી હે મધુસૂદન! જેણે પોતાના પરાક્રમવડે મહાઉજ્જવલ અને પ્રસિદ્ધ એવું સર્વ રાજાઓમાં સમ્રાટપદ કૌરવોને માટે

મેળવી આપ્યું છે;^{૩૧} સર્વ પાંડવો જેના બાહુ-
બળનો આશ્રય કરીને રહેલા છે, તે પાંડુપુત્ર
સર્વ રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ તથા સત્ય પરાક્રમી છે.^{૩૨}
વળી હે અચ્યુત! સંગ્રામમાં જેની સામે ગ-
ચેલો કોઇપણ જીવતો પાછો આવી શકતો નથી,
જે સર્વ પ્રાણીઓનો વિજેતા, અજિત અને જ-
યશીલ છે^{૩૩} તથા દેવોને જેમ ઇંદ્રનો આશ્રય છે,
તેમનો પાંડવોને આશ્રય છે, તે તમારો ભાઈ
અને મિત્ર અર્જુન, હમણાં કેવી સ્થિતિમાં છે?^{૩૪}

હે કૃષ્ણ! સર્વ પ્રાણીઓપર દયાળુ, લક્ષ્મ-
શીલ, મોટો અસ્ત્રવેતા, શાંત, સુકુમાર, ધાર્મિક,
મને વહાલો, મહાધનુર્ધારી, શૂરો, સંગ્રામમાં
શોભનારો, ભાઈઓની સેવા કરનારો, ધર્માર્થ-
માં કુશળ, તરુણ અને હે મધુસૂદન! જે પવિત્ર
વર્તનવાળા મહાત્મા સહદેવના સહવર્તનને ખંધુ-
ઓ વખાણે છે; તે વડીલની સેવા કરનારો, યો-
દ્ધાઓમાં શ્રેષ્ઠ અને મારી સેવા કરનારો વીર મા-
દ્રીપુત્ર સહદેવ કેવી સ્થિતિમાં છે? તે હે યાદવ-
વંશી! તમે મને કહો.^{૩૫-૩૮}

હે કૃષ્ણ! સુકુમાર, યુવાન, શૂરો, દૈખાવટો,
સર્વ ભાઈઓને બહાર કરનારા પ્રાણ જેટલો
વહાલો, જાતજાતનું યુદ્ધ કરનારો, મહાધનુર્ધારી
અને સુખમાં વૃદ્ધિ પામેલો મારો મહાબળવાન
પુત્ર નકુલ કુશળ છે? હે મહાબાહુ! સુખ ભો-
ગવવાને યોગ્ય, દુઃખ ભોગવવાને અયોગ્ય, સુકુ-
માર અને મહારથી નકુળને હું ફરી કોઇ
વખત બેઠશ કે? રે! પૂર્વે હું પલકારા જેટલો
સમય પણ નકુળવિના અધીરી થઈ જતી
હતી, હે વીર! તેજ હું આજે તેનાવિના જીવું
છું, એ તમે જુઓ!^{૩૯, ૪૨}

હે જનાર્દન! મને મારા સર્વ પુત્રો કરતાં
દ્રૌપદી બહુ વહાલી છે, તે કુલીન છે, રૂપસ-
પન્ન છે અને સર્વ જુઓથી સારીપેઠે ઝળકી
રહી છે. જે સત્યવાદિની, પુત્રના સહવાસ કરતાં
પતિઓના સહવાસ શ્રેષ્ઠ માનવી, પોતાના પ્રિય
પુત્રોનો ત્યાગ કરીને પતિ-પાંડવની સેનામાં તત્પર
રહે છે;^{૪૪} હે અચ્યુત! તે મહાકુળમાં ઉત્પન્ન

થયેલી, સર્વ કામનાઓથી અત્યંત માન્ય
અને સર્વ કલ્યાણસ્વરૂપ દેવી દ્રૌપદી હમણાં
કેવી સ્થિતિમાં છે?^{૪૫} અરેરે! અમિતુલ્ય
તેજસ્વી, મહાધનુર્ધારી, પ્રહાર કરનારા અને
શૂરા પાંચ પતિઓની સાથે રહેવા છતાં તે
દ્રૌપદી દુઃખ ભોગવે છે!^{૪૬} હે શત્રુદમન! પુત્રા-
દિના વિયોગથી દુઃખી થયેલી સત્યવા-
દિની દ્રૌપદીને આ ચૌદ વર્ષ થયાં મેં જોઈ નથી.
દ્રૌપદી જેવી પુણ્યશીલ અને પણ અક્ષય સુખ
મળ્યું નહિ, એ ઉપરથી એમ લાગે છે કે, પુણ્ય-
કર્મો કરવાથી પુરુષને અવશ્ય સુખ મળેજ, એવું
કંઈ નથી.^{૪૭, ૪૮} મને દ્રૌપદી કરતાં યુધિષ્ઠિર, ભી-
મ, અર્જુન, નકુલ અથવા સહદેવ પણ અધિક પ્રિય
નથી. તે દ્રૌપદી રજસ્વલા હતી ત્યારે તેને કોઈ
તથા લોભને અધીન રહેનારા નીચ દુર્યોધને સ-
ભામાં ખેંચી મંગાવી સસરાઓની સમીપમાં
ઉભી કરી હતી તથા એક વસ્ત્રસાથે સભામાં
આવેલી દ્રૌપદીને સર્વ કૌરવો જોઈ રહ્યા હતા.
તે જોઈને મને જે મહાદુઃખ લાગ્યું તેનાથી અ-
ધિક દુઃખ પૂર્વે મેં કોઈ દિવસ અનુભવ્યું ન
હતું.^{૪૯-૫૧} તે સમયે ધૃતરાષ્ટ્ર, મહારાજ બા-
હ્લિક, કૃપાચાર્ય, સામદત્ત તથા કેટલાએક કૌ-
રવો ખિન્ન થઈ ગયા હતા;^{૫૨} પરંતુ તે સભામાં
ઝઠેલા સર્વમાં હું વિદુરનેજ મોટું માન આપું
છું; કારણ કે પુરુષ ધનથી અથવા વિદ્યાર્થી આર્ય
ગણાતો નથી; પણ સદાચારથીજ આર્ય ગણાય
છે.^{૫૩} હે કૃષ્ણ! તે મહાબુદ્ધિવાળા ગંભીર મ-
હાત્મા વિદુરનું શીલ એજ અલંકાર છે અને તે
સર્વ લોકોનું આધારરૂપ થઈ રહેલું છે.^{૫૪}

વેશંપાયને કહ્યું:-કુંતી, ગોવિંદને આવેલા
જોઈને શોકાતુર તથા આનંદિત થયાં હતાં અને
તેથી તેણે શ્રીકૃષ્ણની આગળ પોતાનાં નાના પ્ર-
કારનાં સર્વ દુઃખોનું વર્ણન કર્યું.^{૫૫}

“હે શત્રુદમન! પૂર્વના નિંદાપાત્ર રાજાઓ
જુગાર તથા મૂંગયા ખેલ્યા હતા; પરંતુ તેથી
તેઓને સુખ થયું હતું કે?^{૫૬} ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોએ
સભામાં કૌરવોની સમક્ષ દ્રૌપદીને જે મહાદુઃખ
આપ્યું, તે મને મરણ કરતાં પણ વધારે બાળે છે.^{૫૭}

હે જનાર્દન! હે શત્રુતાપન! મારા બાળકોને નગરમાંથી કાઢી મૂક્યા, વનવાસ લોગવાવ્યો, ગુપ્તવાસ વેઠાવ્યો, રાજ્ય ન આપીને જીવિકાનો વિરોધ કર્યો-ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારનાં દુઃખો મેં અનુભવ્યાં છે; પરંતુ હે શત્રુતાપન માધવ! એજ દુઃખો જો હું પુત્રોની સાથે હોત તો મને એટલાં દુઃસહ લાગ્યાં નહોત. ૧૮, ૧૯ દુર્યોધને મારા પુત્રોને રાજ્યથી બ્રહ્મ કર્યાને હમણાં ચૌદમું વર્ષ ચાલે છે; અને સુખ લોગવવાથી જો પુણ્યનો ક્ષય થતો હોય તથા દુઃખ લોગવવાથી પાપનો ક્ષય થતો હોય, તો હવે અમને દુઃખ લોગવવાથી પાપનો ક્ષય થવાને લીધે સુખ પ્રાપ્ત થવું જોઇએ. ૨૦ હે કૃષ્ણ! મેં પાંડવોમાં અને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોમાં કદી ફેર ગણ્યો નથી તે સત્યથી, હું તમને પાંડવોની સાથે આ સંગ્રામમાંથી મુક્ત થયેલા શત્રુવિનાના તથા રાજ્યલક્ષ્મીથી વીંટાયેલા જોઇશ. ૨૧ શત્રુઓ પાંડવોનો પરાજય કરી શકે તેમ નથી, કારણકે પાંડવોનું સર્વ વર્તન સમાનતાભરેલું છે.

મારે જે દુઃખ લોગવવું પડે છે, એ સંખ્યામાં હું પોતાને તેમજ દુર્યોધનને દોષ દેતી નથી; પરંતુ પિતાનેજ દોષ દઉં છું; ૨૨ કારણકે તે મારા પિતા અને તમારા પિતામહે હું હાથમાં દરો લઇને ખેલતી બાળા હતી તે વખતે, એકાદો ઉદાર પુરુષ જેમ પોતાના હાથમાંનું ધન કોઇને આપી દે તેમ મને પોતાના મહાત્મા મિત્ર કુંતીભોજને આપી દીધી હતી! આ પ્રમાણે હે શત્રુતાપન કૃષ્ણ! પિતાએ અને ભીષ્મ, ધૃતરાષ્ટ્ર વગેરે સસરાઓએ મારો ત્યાગ કરવાથી હું અત્યંત દુઃખી થયેલી છું, તેથી હવે મને જીવવાનું શું ફળ છે? ૨૩, ૨૪ અર્જુનનો જ્યારે જન્મ થયો, ત્યારે રાત્રે મને આકાશવાણીએ કહ્યું હતું કે:—‘આ તારો પુત્ર પૃથ્વીનો વિજય કરશે, એનો યશ સ્વર્ગસુધી પહોંચશે અને એ ધનંજય મહાસુદમાં કૌરવોને મારી, રાજ્ય મેળવી પોતાના ભાઇઓની સાથે ત્રણ અશ્વમેધ કરશે. ૨૫, ૨૬ હું તે આકાશવાણીને દોષ દેતી નથી. વિશ્વકર્તા મહાત્મા ધર્મરૂપી કૃ-

ષ્ણને મારા નમસ્કાર હો. ધર્મજ પ્રબળો આધાર છે. હે યાદવ કૃષ્ણ! તે ધર્મ જો સત્ય હશે તો આકાશવાણીએ જે પ્રમાણે કહ્યું છે, તે ખરું પડશે અને તમે પણ તે પ્રમાણે સર્વ સંપાદન કરશો. ૨૭, ૨૮ હે માધવ! મને પુત્રોવિના જીવવું પડે છે, એ દુઃખ જેવું બાળે છે તેવું વૈધવ્ય, ધનનાશ અને વૈરનું દુઃખ પણ બાળતું નથી. ૨૯ હું, સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ ગાંડીવધનના અર્જુનને પણ જોતી નથી, પછી મારા હૃદયને શાંતિ કેમ વળે? હે ગોવિંદ! આજ ચૌદ ચૌદ વર્ષ થયાં મેં યુધિષ્ઠિરને, અર્જુનને, નકુળને સહદેવને કે ભીમને દીઠા નથી! જેઓ જીવે છે, તેઓનું મનુષ્યો શ્રાદ્ધ પણ કરે છે; ૩૦, ૩૧ પરંતુ હે જનાર્દન! આ તો જીવતા છતાં મારા મનથી તેઓ અને તેઓના મનથી હું મરણ પામ્યા જેવાંજ છીએ તો! ૩૨

હે માધવ! તમે ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર રાજાને કહેજો કે, તારો (ક્ષાત્ર) ધર્મ બહુ ક્ષીણ થવા લાગ્યો છે, માટે હે પુત્ર! તું તે ધર્મને વ્યર્થ જવા ન દે. હે વાસુદેવ! મારા જેવી પારકાને આધારે જીવનારી સ્ત્રીને ધિક્કાર હો! દીન થઇને પેટ ભરવા કરતાં તો મરવું પણ સાફ છે. આપું યુધિષ્ઠિરને કહ્યા પછી અર્જુનને તથા નિત્ય યુદ્ધને માટે તૈયાર રહેલા ભીમસેનને કહેજો કે, ક્ષત્રિયાણી જે કાર્યને માટે પુત્રને જન્મ આપે છે, તે કાર્ય કરવાનો આ સમય આવી પહોંચ્યો છે. આવો સમય આવ્યા છતાં જો તમે તેને મિથ્યા કરી નાખશો, તો લોકમાં પ્રતિષ્ઠિત ગણાતા તમે ઘણું નિંદાપાત્ર કાર્ય કરેલું ગણાશે અને તેવા નિંદા કાર્યથી મુક્ત થયેલા તમને હું હમેશને માટે ત્યજી દઈશ. ૩૨-૩૬ સમય પ્રાપ્ત થતાં જીવિતનો પણ ત્યાગ કરવો, એ ધર્મ છે. વળી તમારે સદા ક્ષાત્રધર્મમાં તત્પર રહેનારા માદ્રી-પુત્રોને કહેવું કે, ૩૭ તમે જીવિત કરતાં પણ પરાક્રમથી સંપાદન કરેલા વૈભવોને શ્રેષ્ઠ માની તે મેળવો; હે પુરુષોત્તમ! ક્ષાત્રધર્મથી જીવનારા મનુષ્યના મનને પરાક્રમથી મેળવેલા ભોગો સર્વદા આનંદ આપે છે. વળી હે મહાબાહુ!

તમે શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ વીર પાંડુપુત્ર અર્જુનની પાસે જઈને તેને કહેજે કે, તું દ્રૌપદીને માર્ગે ગતિ કર-અર્થાત્ તેના દુઃખનું શોધન કર. તમે જાણો છો કે, ભીમ અને અર્જુન બન્નારે અત્યંત ક્રોધમાં આવી જાય, ત્યારે તેઓ યમની પેઠે દેવોને પણ છેવટની ગતિએ પહોંચાડે તેવા છે. દ્રૌપદી સલામાં હતી, તે વખતે તેને દુઃશાસને અને કર્ણે કઠોર વચનો કહ્યાં, એ ભીમ તથા અર્જુનનું જ મોટું અપમાન કરેલું ગણાય. કુરુઓના મુખ્ય પુરુષોના જોતાં દુર્યોધને, મનસ્વી ભીમસેનનું જે અપમાન કર્યું હતું, તેનું ક્ષણહવે તેજોશે; કારણકે ભીમસેન વૈર થયા પછી શાંત થતો નથી. શત્રુમર્દન ભીમ જ્યાંસુધી શત્રુઓનો નાશ કરતો નથી, ત્યાંસુધી ગમે તેટલો લાંબો સમય જાય તોપણ તેનું વૈર શાંત પડતું નથી. ૭૮-૮૪

કૌરવોએ મારા પુત્રોનું રાજ્ય હરી લીધું, તેઓનો દ્વેષમાં પરાજય કર્યો અને તેમને વનમાં કાઢી મૂક્યા, એ સર્વનું મને દુઃખ નથી; ૮૫ પરંતુ તરુણ વયની મારી પુત્રવધૂ દ્રૌપદીને એકજ વસ્ત્રસાથે સલામાં ઉભી કરી અને તેને કઠોર વાણી સાંભળવી પડી, એ દુઃખ મને ઘણુંજ સાહે છે; કેમકે તેનાથી ખીજું વધારે દુઃખ શું હોય? ૮૬ સદા ક્ષાત્રધર્મમાં રહેનારી તથા ઋતુધર્મને પ્રાપ્ત થયેલી સુંદરી દ્રૌપદી, નાથવાળી હોવા છતાં તે વખતે ત્યાં અનાથ જેવી થઈ પડી હતી. ૮૭ હે મધુસૂદન ! હે પુરુષોત્તમ ! મને તથા મારા પુત્રોને તમારો, બળવાનોમાં શ્રેષ્ઠ બળરામનો અને મહારથી પ્રદુષ્ટનો આશ્રય હોવા છતાં તથા ક્રોધથી પણ પરાલવન પામે તેવો ભીમ અને રણમાં પાછી પાની ન કરનાર અર્જુન જીવતાં છતાં, મારે એ પ્રમાણે દુઃખ સહેવું પડે એ શું કહેવાય ? ૮૮, ૮૯

વૈશંપાયને કહ્યું:-તે પછી અર્જુનના મિત્ર શ્રીકૃષ્ણે, પુત્રોની ચિંતાથી વ્યાપ્ત થયેલાં અને શોક કરતાં પોતાનાં દેહ પૃથાનું આશ્વાસન કર્યું. ૯૦

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું:-હે દેહ ! તમારા જેવી ભાગ્યવતી સ્ત્રી આ લોકમાં ખીજી કયી છે ? તમે શરરા-

બની પુત્રી છો અને આ અજન્મીઠકુળમાં આવ્યાં છો; ૯૧ એટલે કમલિની જેમ એક સરોવરમાંથી ખીજ સરોવરમાં આવે, તેમ તમે એક મહાકુળમાંથી ખીજ મહાકુળમાં આવ્યાં છો અને તેથી તમે મહાકુલીન છો, સર્વ સત્તાવાળાં છો, સર્વ પ્રકારનાં કલ્યાણપાત્ર છો અને પતિથી પરમ સન્માન પામ્યાં છો. ૯૨ વળી તમે વીર પુરુષનાં પત્ની છો, વીર પુત્રોનાં માતા છો અને સર્વ ગુણોથી વૃદ્ધિ પામ્યાં છો; માટે હે મહાબુદ્ધિવાળાં દેહ ! તમારા જેવી સ્ત્રીએ સુખદુઃખ સહન કરવાંજ જોઈએ. ૯૩ તમારા પુત્ર પાંડવો નિદ્રા-તંદ્રા, ક્રોધ-હર્ષ, ભૂખ-તરસ અને ટાઢ-તડકો-એ સર્વનો વિજય કરીને નિત્ય વીરસુખમાં તત્પર રહેલા છે. ૯૪ પાંડવો મોટા ઉત્સાહવાળા અને મહાબળવાન છે. તેઓએ ગ્રામ્ય સુખનો ત્યાગ કર્યો છે અને નિત્ય વીર પુરુષોને યોગ્ય સુખમાંજ પ્રીતિવાળા છે, એટલે તેઓ નાનાસુનાથી સંતોષ પામે તેવા નથી. ૯૫ જે ધીર પુરુષો છે તેઓ અંતને એટલે રાજ્યને અથવા વનનેજ સેવે છે અને વિષયસુખમાં પ્રીતિવાળાઓ મધ્ય એટલે અદ્ય અશ્વર્યને સેવે છે. ઉત્તમ પુરુષો કાં તો તીવ્ર દુઃખો ભોગવે છે કે કાં તો દૈવી ભોગો ભોગવે છે. આ રીતે તેઓ અંતિમસ્થિતિમાંજ રમણ કરે છે, પણ મધ્યમાં એટલે થોડાંઘણાં સુખદુઃખમાં રમણ કરતા નથી; કારણ કે અંતિમ સ્થિતિ સુખરૂપ છે અને વચલી સ્થિતિ દુઃખરૂપ છે, એમ પાંડિતો કહે છે. ૯૬, ૯૭ દ્રૌપદીસહિત પાંડવો-એ તમને પ્રણામ કહ્યા છે અને પોતાનું કુશળ કહીને તમારે આરોગ્ય પૂછ્યું છે. ૯૮ તમે હવે થોડાજ સમયમાં પાંડવોને રોગરહિત, સર્વ અર્થસિદ્ધિવાળા, સર્વ લોકના સ્વામી, શત્રુવિનાશ અને રાજ્યલક્ષ્મીથી વીંટાયલા જોશો. ૯૯

એ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે સાંત્વન કરેલાં પુત્ર-દુઃખથી વિહ્વળ થયેલાં કુંતી, અજ્ઞાનના મોહને વશ કરીને જનાર્દનને કહેવા લાગ્યાં. ૧૦૦

કુંતી બોલ્યાં:-“ હે લાંબા હાથવાળા મધુસૂદન કૃષ્ણ ! ધમનો લોપ ન થવા દેતાં તથા કપટ ન કરતાં તેઓના હિતને માટે ત-

મને જે જે ઇષ્ટ લાગે, તે તે તમે કરજો. હે કૃષ્ણ ! હું તમારાં સામર્થ્ય, સત્ય, કુલીનતા અને મિત્રોની વ્યવસ્થા કરવામાં બુદ્ધિ તથા પરાક્રમ એ સર્વ બાણું છું. અમારા કુળમાં ધર્મ તમેજ છો, સત્ય તમે છો, મહાન તપ તમે છો, રક્ષક તમે છો, મહદ્બ્રહ્મ તમે છો અને સર્વ કંઈ તમારે આધારેજ રહેલું છે. તમે જે પ્રમાણે કહો છો, તે પ્રમાણેજ તે સર્વ સત્ય થશે, એવી મને ખાત્રી છે. ”૧૦૧, ૧૦૪

વૈશંપાયને કહ્યું:-પછી મહાબાહુ ગોવિંદ કુંતીની રબ્બ લઇ તથા તેની પ્રદક્ષિણ કરી, દુર્યોધનના મહેલ તરફ જવા નીકળ્યા. ૧૦૫
 ઇતિ શ્રીમહાભારત ઉદ્યોગ ભગવદ્વાનપર્વમાં
 “કૃષ્ણ અને કુંતીનો સંવાદ” એ વિષયનો
 અધ્યાય ૯૦ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૯૧ મો દુર્યોધનને ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

પૃથામામંત્ર્ય ગોવિંદઃ કૃત્વા ચામિપ્રદક્ષિણમ્
 દુર્યોધનગૃહં શૌરિરભ્યગચ્છદરિંદમઃ ॥૧॥

વૈશંપાયને કહ્યું:-શત્રુઓને દમનારા, હૃદ્યજનોને પીડનારા અને ઇંદ્રિયોના આધપતિ શ્રીકૃષ્ણ, પૃથાની રબ્બ લઇને તથા તેની પ્રદક્ષિણ કરીને ઇંદ્રના મહાલય જેવા પરમ શોભાસંપન્ન તથા ચિત્રવિચિત્ર આસનોથી સુક્ર દુર્યોધનના મહેલમાં દાખલ થયા. ૧૦૨
 મહાયશસ્વી કૃષ્ણ દ્વારપાળોના અટકાવસિવાય તે મહેલનાં ત્રણ દ્વાર ઓળંગીને જળવાળા મેઘના જેવા દેખાવવાળા તથા પર્વતના શિખર જેવા ઉંચા અને લક્ષ્મીથી ઝળકતા તે રાજમહેલ ઉપર ચઢી ગયા. ત્યાં શ્રીકૃષ્ણે હજારો રાજાઓ અને કૌરવોથી વીંટાઇને સિંહાસન ઉપર બેઠેલા મહાબાહુ દુર્યોધનને દીઠો અને દુર્યોધનની સમીપમાં હુઃશાસનને, કણને તથા સુબળના પુત્ર શકુનિને પણ આસન ઉપર બેઠેલા દીઠા. યાદવ શ્રીકૃષ્ણને પાસે આવેલા

જેઘને મહાયશસ્વી દુર્યોધન મધુસૂદનને માન આપવામાટે પોતાના અમાત્યોની સાથે ઉભો થયો. શ્રીકૃષ્ણ પ્રથમ અમાત્યોસહિત દુર્યોધનને મળીને પછી ત્યાં વયના પ્રમાણમાં બીજા રાજાઓને પણ મળ્યા; અને ત્યાં જાતજાતનાં પાથરણુંઓથી પાથરેલા તથા સારી રીતે તૈયાર કરેલા એક સુવર્ણમય પલંગ ઉપર બેઠા. તે પછી દુર્યોધને ગાય, મધુપર્ક, જળ, પોતાનાં મંદિરો તથા રાજ્ય, એ સર્વ શ્રીકૃષ્ણને અર્પણ કર્યું; અને સર્વ રાજાઓ તથા કૌરવો ત્યાં બેઠેલા નિમંત્રણ સૂર્યના જેવી કાંતિવાળા ગોવિંદની સેવા કરવા લાગ્યા. તે પછી રાજા દુર્યોધને વિજયીઓમાં શ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણને લોજનને માટે નિમંત્રણ કર્યું; પરંતુ કેશવે તે કબૂલ કર્યું નહિ, એટલે કુરુવંશી દુર્યોધને, કૌરવોની સભામાં કણને પાસે બોલાવીને ઉપરથી મૃદુ પણ અંદરથી શડતાભરેલાં વાક્યવટે શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું કે:-
 “હે જનાર્દન ! તમારેમાટે અનેક પ્રકારનાં ખાણાં, પીણાં, વસ્ત્રો, શય્યાઓ વગેરે લાવવામાં આવ્યાં છે, છતાં તમે તેનો સ્વીકાર કર્યો નહિ એનું શું કારણ ? હે કૃષ્ણ ! તમે બન્ને પક્ષને સહાય આપનારા છો તથા બન્ને પક્ષના હિતમાં તત્પર છો. ૩-૧૪ વળી હે માધવ ! તમે ધૃતરાષ્ટ્રના સંબંધી છો અને પ્રીતિપાત્ર પણ છો. હે ગોવિંદ ! તમે ધર્મ તથા અર્થનાં તત્ત્વને યથાર્થ રીતે સંપૂર્ણ બાણું છો; છતાં હે ચક્રગદાધર ! તમે મારાં અન્નાદિકને સ્વીકાર કરતા નથી. તેનું કારણ હું સાંભળવાની ઇચ્છા રાખું છું. ” ૧૧૫

વૈશંપાયને કહ્યું:-એ પ્રમાણે દુર્યોધને કહ્યું, ત્યારે ઉદાર ચિત્તવાળા અને નવા મેઘના જેવા સ્વરવાળા કમળનયન શ્રીકૃષ્ણ, પોતાનો વિશાળ હાથ ઉંચો કરીને, દૃઢ પ્રયત્નવાળાં, અક્ષરત્રુટિવિનાનાં સ્થાનબદ્ધ ન થયેલાં અને છૂટા અક્ષરોવાળાં સમયોચિત હેતુયુક્ત વાક્યો દુર્યોધનને કહેવા લાગ્યા: ૧૧૬, ૧૧૭
 “હે ભરતવંશી ! જ્ઞાતો જે કાર્યને માટે

આગ્યા હોય, તે કાર્ય સિદ્ધ થયા પછી ભોજન કરે છે તથા સત્કાર સ્વીકારે છે; માટે હું પણ સિદ્ધકાર્યવાળો થાઉં ત્યારે તમે મારો અને મારા મંત્રીઓનો સત્કાર કરજો.”^{૧૮}

એ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું, ત્યારે દુર્યોધન તેમને કહેવા લાગ્યો કે:—“ હે મધુસૂદન! તમારે અમારી સાથે આવું અયોગ્ય રીતે વર્તવું એ યોગ્ય નથી. તમે તમારા કાર્યમાં સફળ થાઓ કે નિષ્ફળ થાઓ, તેથી શું? અમે તો સંબંધને લીધેજ તમારો સત્કાર કરવા ચત્ન કરીએ છીએ; પરંતુ હે યાદવ! તમે તે સ્વીકારતા નથી, એટલે અમે શું કરી શકીએ? ”^{૧૯, ૨૦} હે મધુદેવને હણનારા પુરુષોત્તમ! અમે પ્રીતિથી તમારી પૂજા કરીએ છીએ, તેના તમે આનાદર કરો છો એમાં કારણ શું છે, તે પણ અમે જાણતા નથી.”^{૨૧} હે ગોવિંદ! અમારે તમારી સાથે વેર નથી; તેમ લડાઈ પણ થઈ નથી માટે તમારે આ વાતનો સારી રીતે વિચાર કરીને આવું બાલવું ન જોઈએ.”^{૨૨}

વેશંપાયને કહ્યું:—એ પ્રમાણે દુર્યોધને કહ્યું ત્યારે યાદવ શ્રીકૃષ્ણ, મંત્રીઓસહિત દુર્યોધનના તરફ જોઈને હાસ્ય કરતા હોય તેમ પ્રત્યુત્તર આપતા બોલ્યા કે:—^{૨૩}“ હું કામથી, ક્રોધથી, દ્રેષથી, ધનના કારણથી, કપટથી અથવા લોભથી ધર્મનો કોઈ પણ રીતે ત્યાગ કરું તેવો નથી.”^{૨૪} હે રાજા! ઉત્તમ પ્રીતિવાળાના અન્નનું ભોજન કરવું અથવા પોતે આપત્તિમાં પડ્યો હોય તો પારકા અન્નનું ભોજન કરવું; પરંતુ એ બંને પ્રકાર અહીં નથી; કારણકે તમે અમારા ઉપર ઉત્તમ પ્રીતિ ધરાવતા નથી, તેમ અમે અન્ન ન મળે તેવી આપત્તિમાં પડ્યા નથી, એટલે ભોજન શી રીતે કરવું? ”^{૨૫} હે રાજા! પાંડવો સ્નેહીઓને અનુસરનારા છે, તમારા બંધુઓ છે અને સર્વ ગુણોથી સંપન્ન છે, છતાં તમે તેઓનો જન્મથી આરંભીને દ્રેષ કરો છો.”^{૨૬} પાંડવોનો નિષ્કારણ દ્રેષ કરવો, એ અયોગ્ય છે. પાંડવો સર્વદા ધર્મમાં રહેલા છે, તેઓને કોણ કઈ પણ કહી શકે તેમ છે? ”^{૨૭} જે પુરુષ તેઓ-

નો દ્રેષ કરે છે, તે મારો દ્રેષ કરે છે અને જે પુરુષ તેઓને અનુસરે છે, તે મનેજ અનુસરે છે; કારણ કે ધર્માચરણ કરનારા પાંડવોની સાથે હું એકજીવ થઈ ગયો છું, એમ તમે જાણો.”^{૨૮} જે પુરુષ કામ-ક્રોધને અધીન થઈને મોહને લીધે ગુણવાન પુરુષનો દ્રેષ કરે છે અને તેની સાથે વિરોધ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે, તેને વિદ્વાનો અધમ પુરુષ કહે છે.”^{૨૯} જે પુરુષ ઉત્તમ ગુણવાળા સંબંધીઓ તરફ દોષદષ્ટિથી અથવા ધન-હરણ કરવાની ઇચ્છાથી જુએ છે, તે અવશ્ય અ-તઃકરણવાળા ક્રોધી પુરુષની પાસે લાંબા સમય સુધી લક્ષ્મી રહેતી નથી.”^{૩૦} બીજી તરફ જે પુરુષ પોતાને મનમાં ન ગમતા એવા પણ ગુણ સંપન્ન પુરુષોને પ્રિય વર્તનથી વશ કરી લે છે, તેની કીર્તિ લાંબા કાળસુધી ટકી રહે છે.”^{૩૧} તમારે સર્વ અન્ન હુણોના સંબંધવાળું છે, માટે મારે ભોજન કરવા યોગ્ય નથી. મારે માત્ર વિદુરનું અન્ન જમવું એવો મારી બુદ્ધિનો નિશ્ચય છે.”^{૩૨}

આ પ્રમાણે અસહનશીલ દુર્યોધનને કહીને મહાબાહુ શ્રીકૃષ્ણ, દુર્યોધનના તે શ્વતરંગના મહેલમાંથી બહાર નીકળ્યા.”^{૩૩} ઉદાર મનવાળા મહાબાહુ શ્રીકૃષ્ણ ત્યાંથી નીકળીને મહાત્મા વિદુરને ઘેર રહેવા માટે ગયા.”^{૩૪} તે પછી દ્રોણ, કૃપાચાર્ય, ભીષ્મ, બાલિક અને બીજા કૌરવો વિદુરને ઘેર રહેલા મહાબાહુ શ્રીકૃષ્ણની પાસે ગયા; ”^{૩૫} અને તેઓ લક્ષ્મીપતિ વીર મધુસૂદનને કહેવા લાગ્યા કે:—“ હે યાદવવંશી કૃષ્ણ! અમે તમને અમારાં રત્નજડિત મંદિરો અર્પણ કરીએ છીએ.”^{૩૬} તે સાંભળીને મહા તેજસ્વી મધુસૂદને તે કૌરવોને કહ્યું કે:—“ તમે સર્વે તમારાં સ્થાનમાં પાછા જાઓ, તમે મારી સર્વ પૂજા કરી, એમ હું માનું છું.”^{૩૭}

સર્વ કૌરવો પાછા ગયા પછી વિદુરે, પ્રયત્નપૂર્વક સર્વ પ્રકારની પ્રિય વસ્તુ અર્પણ કરીને શ્રીકૃષ્ણનો સત્કાર કર્યો; ”^{૩૮} અને શુદ્ધ તથા ગુણવાન અનેક ખાવાના તથા પીવાના પદાર્થો મહાત્મા કેશવની આગળ આજી મૂક્યા.”^{૩૯} શ્રીકૃષ્ણે તે પદાર્થોથી પ્રથમ વેદવેતા બ્રાહ્મણોને તૃપ્ત

કર્તા અને તેઓને પુષ્કળ દક્ષિણા પણ આપી. ૪૦ તે પછી ઇંદ્ર જેમ દેવગણોની સાથે બેસે, તેમ શ્રીકૃષ્ણે પોતાના અનુયાયીઓની સાથે બેસીને વિદુરનાં પવિત્ર તથા ગુણવાળાં ભાતભાતનાં અન્નનું ભોજન કર્યું. ૪૧

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવત ઉવાચ ૭ ભગવદ્વાન પર્વમાં
“કૃષ્ણ અને દુર્યોધનનો સંવાદ” એ વિષયનો
અધ્યાય ૯૧ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૯૨ મો

શ્રીકૃષ્ણ આગળ વિદુરનું ભાષણ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તં શુક્તવંતમાશ્વસ્તં નિશાયાં વિદુરોઽવ્રવીત્ ।

નેદં સમ્યગ્વ્યવસિતં કેરદ્યામ્મદં તવ ॥૧॥

વૈશંપાયને કહ્યું:- શ્રીકૃષ્ણ ભોજન કર્યા પછી રાત્રે શાંતિથી બેઠા હતા, તે વખતે વિદુર તેમને કહેવા લાગ્યા કે:- “હે કેશવ ! તમારે અહીં આવવું થયું, એ સારા વિચારપૂર્વક થયું નથી; ૧ કારણકે હે જનાર્દન ! આ દુર્યોધન અર્થ તથા ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરનારો, મૂર્ખ, ક્રોધી, બીભ્સનું અપમાન કરીને પોતે માનની ઈચ્છા રાખનારો, વૃદ્ધોની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરનારો, ધર્મશાસ્ત્રને ન ગણકારનારો, મૂઢ, દુરાત્મા, આચ્છાદી, કડ્યાણુ તરફ ન વાળી શકાય તેવો, વિષયપરાયણ, પોતાને ડાહ્યો માનનારો, મિત્રદ્રોહી, સર્વ તરફ શંકા રાખનારો, કોઇનું પણ ભલું ન કરનારો, કરેલા ઉપકારને ન ભણનારો, ધર્મછાદ, અસત્યપ્રિય, અજ્ઞાની, અસંસ્કારી બુદ્ધિવાળો, ઇન્દ્રિયોના ઉપર કાબુવિનાનો, ઇચ્છાપ્રમાણે વર્તનારો અને સર્વ કાર્યોમાં પ્રથમથી નિશ્ચય ન કરનારો-આ અને બીજા ઘણા દોષોથી ભરેલો છે; માટે તમે તેને કડ્યાણુની વાત કહેશો, તોપણ તે ક્રોધને લીધે અહણ કરશે નહિ. ૨-૧ વળી તે ભીષ્મ, દ્રોણ, કૃપ, કર્ણ, અશ્વત્થામા તથા જયદ્રથ, એ સર્વે યુદ્ધ કરીને મને રાજ્યરૂપી જીવિકા અપાવશે, એવા વિચારથી સલાહ કરવા ધારતો નથી. ૨ હે જનાર્દન ! કર્ણની સાથે દુરરાષ્ટ્રના પુ-

ત્રોએ નિશ્ચય કર્યો છે કે, ભીષ્મ, દ્રોણ વગેરે આપણા નાયકો છે, એટલે પાંડવો આપણી સાથે જોવા પણ સમર્થ નથી. ૩ હે મધુસૂદન ! અવિચક્ષણ મૂર્ખ દુર્યોધન પૃથ્વીપરની સઘળી સેના માત્ર એકઠી કરીને પોતાને કૃતાર્થ થયેલો માને છે. ૪ વળી તે દુર્યોધિવાળા દુર્યોધને, એકલો કર્ણ જ શત્રુઓને જિતવા સમર્થ છે એવો નિશ્ચય કર્યો છે, તેથી તે શાંતિ પામશે નહિ. ૫ હે કેશવ ! તમે ભાઈઓની વચ્ચે પ્રેમ રહે એવી ઈચ્છાથી સલાહ કરાવવામાટે પ્રયત્ન કરો છો; પરંતુ દુરરાષ્ટ્રના સર્વ પુત્રોએ તો એવો ઠરાવ કર્યો છે કે, ‘આપણે પાંડવોનો યોગ્ય ભાગ પણ પાછો આપવો નહિ,’ આવા નિશ્ચયવાળાઓની આગળ તમારે વચન નિરર્થક થઈ પડશે. ૬-૧૨ હે મધુસૂદન ! જ્યાં સારી વાત તથા નડારી વાત સરખી ગણાતી હોય, ત્યાં ડાહ્યા મનુષ્યે બોલવું નહિ; કારણ કે તે બહેરાઓની આગળ ગાયન ગાવા જેવું છે. ૧૩ હે માધવ ! જેમ બ્રાહ્મણે ચાંડાળોની આગળ બોલવું અયોગ્ય ગણાય છે, તેમ અજ્ઞાની, મૂર્ખ અને અમર્યાદ દુરરાષ્ટ્રના પુત્રોની આગળ તમારે બોલવું એ પણ અયોગ્યજ છે. ૧૪ દુર્યોધન બળવાન છે અને મૂર્ખ છે, તેથી તમારે વચન માન્ય કરશે નહિ અને તેની આગળ તમારું બોલેલું નિરર્થક થશે. ૧૫ હે કૃષ્ણ ! પાપી ચિત્તવાળા તે સર્વે બેઠા હોય તેઓની વચ્ચે તમારે જવું, એ મને રુચતું નથી; ૧૬ તેમજ હે કૃષ્ણ ! દુર્યોધિવાળાં, દુષ્ટ ચિત્તવાળા અને અસહ્ય એવા ઘણાઓની વચ્ચે, તમે તેઓથી વિરુદ્ધ બોલો એ પણ મને ઠીક લાગતું નથી. ૧૭ દુર્યોધને વૃદ્ધ પુરુષોની સેવા કરી નથી અને તે લક્ષ્મીના ગર્વથી, યુવાવસ્થાના ગર્વથી તથા અસહિષ્ણુતાથી મોહિત થયેલો છે, માટે તમારાં કડ્યાણુકારી વચનને તે અહણ કરશે નહિ. ૧૮ હે માધવ ! દુર્યોધનને તમારાપ્રત્યે મોટી શંકા છે; માટે તમે ગમે તેટલા બળથી તેને કહેશો, તોપણ તે તમારાં વચન પ્રમાણે વર્તશે નહિ. ૧૯ હે જનાર્દન ! દુરરાષ્ટ્રના સર્વ પુત્રો એવો નિશ્ચય કરી બેઠા છે કે, ‘હમણાં દેવોસહિત ઇંદ્ર

પણ યુદ્ધ કરીને આપણું રાજ્ય લઈ શકે તેમ નથી.^{૨૦} કામ તથા ક્રોધને અનુસરનારા તેઓ આવું માની બેઠા છે, તેથી તેઓની આગળ તમારું સમર્થ વાક્ય પણ અસમર્થ થઈ પડશે. મહાભૂખ દુર્યોધન હાથી, ઘોડા તથા રથની સેનાવચ્ચે ઉભો રહી લયરહિત થઈને માને છે કે, આ આખી પૃથ્વી મેં જિતી લીધી છે.^{૨૧, ૨૨} ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર આ પૃથ્વી ઉપર નિષ્કંટક સમ્રાટપણું સંપાદન કરવાની ઉમેદ રાખે છે અને પાંડવોની માલીકીનો ભાગ પણ પોતાને મળેલો જ માને છે; માટે તેની સાથે સલાહ થવી કેવળ અશક્ય છે.^{૨૩} આ પૃથ્વી કાળવટે પરિપક્વ થઈ વિપરીત દશામાં પડી ગઈ છે અને તેથી જ તે ઉપરના સર્વ ક્ષત્રિય યોદ્ધાઓ રાજ્યોની સાથે એકઠા થઈને દુર્યોધનને માટે પાંડવોની સાથે યુદ્ધ કરવા અહીં આવ્યા છે.^{૨૪} હે કૃષ્ણ ! એ સર્વ વીર રાજાઓએ પૂર્વે તમારી સાથે વેર કરેલું છે અને તમે તેઓનું સત્ત્વ હરણ કરેલું છે, તેથી તેઓ તમારા લયને લીધે એકઠા મળીને કણ્ઠસહિત ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોના આશ્રયમાં આવી રહેલા છે.^{૨૫} જે સર્વ યોદ્ધાઓ પ્રાણની પણ દરકાર ન કરતાં દુર્યોધનની સાથે રહી પાંડવોની સામે યુદ્ધ કરવા ઉત્સાહમાં આવી ગયા છે, તેઓની વચ્ચે તમે પ્રવેશ કરો એ વાત, હે યાદવવીર ! મને પસંદ નથી.^{૨૬} હે શત્રુઓનો નાશ કરનારા કૃષ્ણ ! હુષ્ટ ચિત્તવાળા ધણા શત્રુઓ બેઠા હોય તેઓની વચ્ચે તમે શામાટે પ્રવેશ કરવા ધારો છો ?^{૨૭} હે મહાબાહુ શ્રીકૃષ્ણ ! જો કે તમે યુદ્ધમાં દેવોને પણ સર્વથા ભારે પડો તેવા છો અને હે શત્રુહંતા ! તમારા પ્રભાવને, પુરુષાર્થ તથા બુદ્ધિને પણ હું બાંધું છું;^{૨૮} તો પણ તમારા પ્રત્યે પ્રેમ, બહુમાન અને સ્નેહબુદ્ધિથી પ્રેરાઈને જ હું એ પ્રમાણે કહું છું; કારણ કે હે માધવ ! મારી પાંડવોના ઉપર જેવી પ્રીતિ છે, તેવી અધિક પ્રીતિ તમારે વિષે પણ છે.^{૨૯} હે કમળનયન ! તમારાં દર્શનથી મને જે આનંદ થયો છે, તેનું હું તમારું આગળ શું વર્ણન

કરું ? તમે દેહધારીઓના અંતરાત્મા છો, તેથી તે બહોળ છે.”^{૩૦}

ઈતિ શ્રીમહાન ઉદ્યોગભગવદ્વાન પર્વમાં
“શ્રીકૃષ્ણ અને વિદુરનો સંવાદ” એ વિષયનો
અધ્યાય ૯૨ મા સમાપ્ત.

અધ્યાય ૯૩ મો

શ્રી કૃષ્ણનું વિદુરપ્રત્યે ભાષણ

॥ શ્રીમદ્વાનુવાચ ॥

યથા બ્રૂયાન્મહાપ્રાજ્ઞો યથા બ્રૂયાદ્વિચક્ષણઃ ।

યથા વાચ્યસ્ત્વદ્વિધેન ભવતા મદ્વિધઃ સુહૃત્ ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા:—“હે વિદુર ! મહાબુદ્ધિમાન પુરુષ જે પ્રમાણે કહે, વિચક્ષણ પુરુષ જે પ્રમાણે કહે અને તમારા જેવાએ મારા જેવા સ્નેહીને જે પ્રમાણે કહેવું બેઠાં તથા તમારે વિષે જેવું ધર્માર્થયુક્ત તથા સત્ય બોલવું યોગ્ય ગણાય, તે પ્રમાણે તમે મને માતાપિતાની પેઠે આ વચન કહ્યાં છે.^૧ તમે મને જે સત્ય, સમયોચિત તથા યોગ્ય કહ્યું છે, તે યથાર્થ છે. હવે હે વિદુર ! તમે સ્વસ્થ થાઓ અને મારા આવવાનું કારણ સાંભળો.”^૨ હે વિદુર ! હું દુર્યોધનની દુષ્ટતા અને ક્ષત્રિયોનો વેરભાવ, એ સર્વ બાળીને જ આને અહીં કૌરવોની પાસે આવ્યો છું. ઘોડા, રથ અને હાથીઓની સાથે આ પૃથ્વી નાશ પામવા બેઠી છે, તેને જે પુરુષ મૃત્યુપાશથી મુક્ત કરે, તે ઉત્તમ ધર્મને પ્રાપ્ત થાય તેમ છે.^૩ મનુષ્ય પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ધર્મનું કાર્ય કરવા યત્ન કરે, છતાં જો તે કાર્ય સિદ્ધિ કરી શકે નહિ, તોપણ તેને તે શુભ યત્નનું પુણ્ય મળે છે, એમાં મને સંદેહ નથી.^૪ મનુષ્ય પોતાના મનમાં પાપનું ચિંતન કરતો હોય, પણ જો તે કર્મથી કરતો ન હોય, તો તેને તે પાપનું ક્ષણ મળતું નથી, એમ ધર્મવિતાઓ સમજે છે;^૫ માટે હે વિદુર ! સંગ્રામમાં વિનાશ પામવા તૈયાર થયેલા કૌરવો તથા સંજયોની વચ્ચે સલાહશાંતિ કરાવવા હું નિષ્કપટપણે યત્ન કરીશ.^૬ આ કણ તથા દુર્યોધને ઉત્પન્ન

કરેલી મહાભયંકર આપત્તિ કૌરવોમાંજ ઉભી થઈ છે અને આ બીજા સર્વ તેના અનુયાયી થયા છે. જે પુરુષ સંકટમાં ફસેલા મિત્રને યથા-શક્તિ સહાય કરતો નથી, તે ફૂર પુરુષને વિદ્વાનો અનર્થકારક સમજે છે. ૧૦ જે પુરુષ અ-કાર્યમાં પડનારા મિત્રને તેમાંથી પાછો વાળવા માટે સામર્થ્ય પ્રમાણે યત્ન કરે છે અને પ્રસંગે ચોટલી પકડીને પણ પાછો વાળવા યત્ન કરે છે, તે પુરુષની કોઈ પણ નિંદા કરી શકતું નથી; ૧૧ માટે હે વિદુર! દુર્યોધનને તથા તેના મંત્રીઓને મારાં સમર્થ, શુભકારક, ધર્મોર્થયુક્ત તથા હિતકર વચનો સંભળાવવાં જોઈએ. ૧૨ હું ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોનું, પાંડવોનું અને પૃથ્વીના ક્ષત્રિયોનું જે રીતે હિત થાય, તે રીતે નિષ્કપટભાવથી યત્ન કરીશ. ૧૩ હિતને માટે પ્રયત્ન કરવા છતાં જો દુર્યોધન મારેવિષે શંકા લાવશે, તો તેમાં પણ મને સંતોષજ છે; કારણ કે હું કર્તવ્યરૂપી ઋણથી મુક્ત થઈશ. ૧૪ ત્યારે સંબંધીઓમાં પરસ્પર ભેદ પડે, ત્યારે જે પુરુષ મિત્રને સર્વ યત્નથી સહાય કરે નહિ, તે મધ્યસ્થ પુરુષને વિદ્વાનો મિત્ર ગણતા નથી. ૧૫ ‘કૃષ્ણ સમર્થ હતા, છતાં તેણે કોયે ભરાયલા કૌરવપાંડવોને વાર્યાં નહિ’ આમ અધર્મિષ્ઠ, મૂર્ખ તથા મારા શત્રુઓ કહે નહિ, એટલામાટે હું બંને પક્ષનો અર્થ સાધવાની ઇચ્છાથી અહીં આવ્યો છું અને તે સંબંધમાં યત્ન કરીને હું લોકોમાં નિર્દોષ થઈશ. ૧૭ મારાં ધર્મોર્થયુક્ત તથા હિતાવહ વાક્યો સાંભળીને જો મૂર્ખ દુર્યોધન તે સ્વીકારશે નહિ, તો તે પોતાના ભાગ્યને અધીન થશે. જો હું પાંડવોના અર્થને હાનિ પહોંચાડ્યા-વિના કૌરવપાંડવોમાં યથાયોગ્ય સલાહકરાવું, તો મેં પુણ્ય કરેલું ગણાય અને હે મહાત્મન! કૌરવો મૃત્યુના પાશથી મોકળા થાય. ૧૮, ૧૯ હું મધુર, ધર્મયુક્ત, અર્થયુક્ત તથા કોઈને પણ પીડાન ઉપજાવે તેવી વાણી બોલીશ, તેને જો ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો સાંભળશે અને હું શાંતિને માટે આવ્યો છું એમ જાણીને માંડે સન્માન કરશે, તો સર્વ ઠીક છે; નહિ તો એકઠા મળેલા સર્વ રાજાઓ પણ,

હું કોધાયમાન થઈશ તે વખતે સિંહની આગળ પશુઓની પેઠે મારી આગળ ઉભા રહેવા સમર્થ થશે નહિ. ૨૦, ૨૧

વેશંપાયને કહ્યું:-એ પ્રમાણે કહ્યા પછી, યાદવોને સુખ આપનારા યાદવશ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણે કેા-મળ સ્પર્શવાળી શય્યા ઉપર શયન કર્યું. ૨૨

ઇતિ શ્રીમહાભારત ઉદ્યાગ ભગવદ્વાનપર્વમાં

“શ્રીકૃષ્ણવાક્ય” એ વિષયનો

અધ્યાય ૯૩ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૯૪ મો શ્રીકૃષ્ણનો સલામાં પ્રવેશ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તથા કથયતોરવ તયોર્બુદ્ધિમતોસ્તદા ।

શિવા નક્ષત્રસંપન્ના સા વ્યર્તયાય શર્વરી । ૧ ।

વૈશંપાયને કહ્યું:-એ પ્રમાણે વાતો કરતાં કરતાંજ તે બંને બુદ્ધિમાનોની સુખકારક તથા નક્ષત્રોવાળી તે રાત્રિ વીતી ગઈ. ૧ તેમાં ધર્મ, અર્થ તથા કામથી યુક્ત અને વિચિત્ર અર્થ, પદ તથા અક્ષરવાળી અને ક પ્રકારની વાણી સાંભળતાં મહાત્મા વિદુરની રાત્રિ પૂરી થઈ અને યોગ્ય યોગ્ય કથાઓ કહેતાં માપ તેજવાળા નિષ્કામ શ્રીકૃષ્ણની તે રાત્રિ વીતી ગઈ. ૨ રાત્રિ પૂરી થતાંજ, ઉત્તમ સ્વરવાળા પુષ્કળ સૂત તથા માગધોએ સ્તુતિથી અને શંખ તથા હું-હુભિઓના ધ્વનિઓથી શ્રીકૃષ્ણને જાગ્રત કર્યા. ૩ સર્વ યાદવોમાં શ્રેષ્ઠ દાશાર્હ શ્રીકૃષ્ણ ઉડ્યા અને તેમણે સઘળું આવશ્યક પ્રાતઃકાર્ય કર્યું. ૪ લક્ષ્મીપતિ શ્રીકૃષ્ણે સ્નાન કર્યું, જપ કર્યા, અભિમાંહોમ આપ્યો, ચંદન વગેરે અલંકાર ધારણ કર્યા અને ઉદય પામતા સૂર્યનું ઉપસ્થાન કર્યું. ૫ અજિત યાદવ શ્રીકૃષ્ણ, એ પ્રમાણે સંધ્યા કરતા હતા, તે વખતે દુર્યોધન અને સુબલનો પુત્ર શકુનિ એ બંને ત્યાં આવ્યા અને તેમણે કૃષ્ણને કહ્યું કે:-“સલામાં ધૃતરાષ્ટ્ર, બીજા વગેરે કૌરવો તથા સર્વ રાજાઓ આવ્યા છે; ૬ અને હે ગોવિંદ! સ્વર્ગમાં દેવો જેમ

ઈદ્રની વાટ જુએ, તેમ તમારા આવવાની વાટ જુએ છે.”

એ સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણે અતિ મધુર સૌમ્ય શબ્દોથી તે બંનેને અભિનંદન આપ્યું.^૯ તે પછી નિર્મળ સૂર્યને ઉદય થયો, એટલે શત્રુતાપન જનાર્દને બ્રાહ્મણોને સુવર્ણ, વસ્ત્રો, ગાયો, ઘોડાઓ અને પુષ્કળ રત્નોનાં દાનો આપ્યાં. તે દાન કરીને અગ્નિત શ્રીકૃષ્ણ સ્વસ્થ થયા, એટલામાં દારુક સારથિએ તેમની પાસે આવીને વંદન કર્યું;^{૧૦, ૧૧} અને તટાળ ઘુઘરીવાળો, ઉત્તમ ઘોડાઓ જોડેલો, સ્વેત રંગનો મોટો રથ તૈયાર કરીને ત્યાં આણ્યો.^{૧૨} ઉદાર મનવાળા શ્રીકૃષ્ણે, સર્વ રત્નોથી શણગારેલા તથા મેઘના જેવા ગંભીરઘોષવાળા પોતાના તે દિવ્ય રથને આવેલો જાણી, અગ્નિની તથા બ્રાહ્મણોની પ્રદક્ષિણા કરી અને કંઠમાં કૌસ્તુભમણિ ધારણ કરવાથી પરમ શોભાવડે ઝળહળતા તે સર્વ યાદવોને આનંદ આપનારા શ્રીકૃષ્ણ રથમાં બેઠા. તે વખતે કૌરવો તેમની આજુબાજુ વીંટાયલા હતા તથા યાદવો તેમનું રક્ષણ કરતા હતા.^{૧૩-૧૪} સર્વ પ્રાણીઓમાં શ્રેષ્ઠ તથા સર્વબુદ્ધિમાનોમાં ઉત્તમ શ્રીકૃષ્ણ રથમાં બેઠા પછી તેમની પાછળ સર્વ ધર્મવેત્તા વિદુર પણ તેજ રથમાં બેઠા.^{૧૫} દુર્યોધન તથા સુબલનો પુત્ર શકુનિ બીજા રથમાં બેસીને શત્રુતાપન શ્રીકૃષ્ણની પાછળ જવા લાગ્યા.^{૧૬} સાત્યકિ, કૃતવર્મા અને બીજા યાદવ યોદ્ધાઓ હાથીઓ ઉપર, ઘોડાઓ ઉપર તથા રથમાં બેસીને કૃષ્ણની પાછળ જવા લાગ્યા.^{૧૭} હે રાજા ! ગમન કરતા તે વીરોના સુવર્ણના સામાનોથી શણગારેલા, ઉત્તમ ઘોડાઓ જોડેલા તથા ગર્જના કરતા ચિત્રવિચિત્ર રથો અતિશય શોભતા હતા.^{૧૮} બુદ્ધિમાન તથા ઐશ્વર્યથી દેહીપ્રમાન જણાતા શ્રીકૃષ્ણ, અનેક રાજર્ષિઓ જેના ઉપર ફરેલા હતા અને જે વાળીઝાડીને તથા પાણી છાંટીને તૈયાર કરેલો હતો, તે રાજમાર્ગ ઉપર યોગ્ય સમયે આવી પહોંચ્યા.^{૨૦} શ્રીકૃષ્ણ તે રાજમાર્ગ ઉપરથી જવા લાગ્યા, તે વખતે તેમની આગળ મોટી ઊંઝોવાગવા લાગી, શંખો કુંકાવા લાગ્યા અને બી-

જાં પણ અનેક પ્રકારનાં વાહિત્રો વાગવા લાગ્યાં.^{૨૧} સર્વ લોકવીરોમાં મુખ્ય, તરુણ વયના, સિંહના જેવા પરાક્રમી તથા શત્રુઓને તાપ આપનારા યોદ્ધાઓ, શ્રીકૃષ્ણના રથને વીંટાઇને ચાલતા હતા.^{૨૨} વળી બીજા હજારો યોદ્ધાઓ વિચિત્ર અદ્ભુત વસ્ત્રો પહેરીને તથા હાથમાં તરવાર, ભાલો વગેરે આયુધો ધારણ કરીને શ્રીકૃષ્ણની આગળ ચાલતા હતા;^{૨૩} તેમજ એ સ્વારીમાં અગ્નિત વીર શ્રીકૃષ્ણની પાછળ પાંચસો હાથીઓ અને હજારો રથો ચાલતા હતા.^{૨૪} હે શત્રુદમન જનમેજય ! તે વખતે શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શનની ઇચ્છાથી સ્ત્રી, બાળક તથા વૃદ્ધોની સાથે આખું કૌરવોનું નગર તે રાજમાર્ગમાંજ એકઠું થઈ ગયું હતું.^{૨૫} વળી છજાંઓમાં તથા અગાશીઓમાં ચઢેલી સ્ત્રીઓના ભારથી દબાયેલાં અનેક ભવનો, જાણે ડગી જતાં હોય તેવાં જણાતાં હતાં.^{૨૬} શ્રીકૃષ્ણ કૌરવોની પૂજને સ્વીકારતા, મધુર મધુર વાતો સાંભળતા, યોગ્યતા પ્રમાણે સામે સત્કાર કરતા તથા નગરની શોભા જોતા ધીરે ધીરે માર્ગમાં જતા હતા.^{૨૭}

એ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ સભાસ્થાન આગળ આવ્યા, એટલે તેમના અનુચરોએ શંખો સહિત વેણુઓના શબ્દોથી સર્વ દિશાઓને ગજવી મૂકી.^{૨૮} તે શબ્દ સાંભળીને અમાપ તેજવાળા રાજાઓની તે આખી સભા, શ્રીકૃષ્ણના આવવાની આકાંક્ષાથી હર્ષવડે કંપી ઉઠી.^{૨૯} શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવ્યા, એટલે તેમના રથની મેઘની ગર્જના જેવી પ્રચંડ ગર્જના સાંભળીને રાજાઓ બહુ આનંદ પામ્યા.^{૩૦} પછી સભાદ્વાર આગળ આવીને સર્વ યાદવોમાં શ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણ, કેલાસના શિખર જેવા તે રથમાંથી ઉતરીને, નવા મેઘના જેવા દેખાવવાળી, તેજવડે ઝગઝગાટ થઈ રહેલી અને મહેંદ્રના મહાલય જેવી તે રમ્ય સભામાં પેઠા.^{૩૧, ૩૨} મહાયશસ્વી શ્રીકૃષ્ણે, વિદુરને અને સાત્યકિનો હાથ પકડીને સભામાં પ્રવેશ કર્યો, તે વખતે હે રાજા ! સૂર્ય જેમ નક્ષત્રોને ઝાંખાં પાડી દે, તેમ તેમણે પોતાના તેજવડે કૌરવોને ઝાંખા પાડી દીધા.^{૩૩} સભામાં પ્રવેશ

કરતી વખતે ભગવાનની આગળ કણ્ઠ તથા હૃદયોધન ચાલતા હતા અને યાદવો તથા કૃતવર્મા પાછળ ચાલતા હતા. ૩૪ શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવ્યા એટલે તેમને સન્માન આપવા માટે, ધૃતરાષ્ટ્રને આગળ કરીને ભીષ્મ, દ્રોણ વગેરે સર્વે આસનો ઉપરથી ઉઠ્યા. મહાયશસ્ત્રી પ્રસાચકુ મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્ર દ્રોણ તથા ભીષ્મની સાથે ઉઠીને ઉભા થયા, એટલે ત્યાં ચોતરફ બેઠેલા હજારો રાજાઓ પણ ઉભા થઈ ગયા. ૩૫-૩૭ સભામાં ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞાથી શ્રીકૃષ્ણને માટે સુવર્ણજીતિ સર્વતોભદ્ર નામનું આસન ગોઠવ્યું હતું. ૩૮ ધર્માત્મા શ્રીકૃષ્ણે પ્રથમ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા, ભીષ્મ તથા દ્રોણની સાથે હસતાં હસતાં વાતચિત કરી, પછી બીજા રાજાઓની સાથે પણ વચના પ્રમાણમાં સંભાષણ કર્યું. ૩૯ સર્વ રાજાઓએ તથા કૌરવોએ પણ સભામાં પધારેલા શ્રીકૃષ્ણનું ઉત્તમ સન્માન કર્યું. ૪૦ પછી શત્રુના નગરને જિતનારા શત્રુતાપન શ્રીકૃષ્ણ તે રાજાઓની વચ્ચે ઉભા હતા, એટલામાં તેમણે અંતરિક્ષમાં રહેલા ઋષિઓને જોયા. તે નારદ વગેરે ઋષિઓને જોઈને શ્રીકૃષ્ણે, શાંતનુના પુત્ર ભીષ્મને ધીરેથી કહ્યું કે:—“હે રાજા! આ ઋષિઓ આપણી પૃથ્વી ઉપરની સભા જેવા આવ્યા છે, માટે મોટા સત્કારસાથે તેઓને નિમંત્રણ કરો અને બેસવા આસનો આપો; કારણ કે તેઓ બેસશે નહિ ત્યાંસુધી કોઈ પણ બેસી શકશે નહિ. તમે સત્તર પ્રથમ એ સંસ્કારી અંતઃકરણવાળા મુનિઓનો સત્કાર કરો.” ૪૦-૪૩

શ્રીકૃષ્ણ એ પ્રમાણે કહે છે, એટલામાં તે શાંતનુપુત્ર ભીષ્મે ઋષિઓને સભાદ્વાર આગળ ઉભેલા દીડા. ૪૪ તેનીજ સાથે ‘આસનો લાવો, આસનો લાવો!’ કહીને ભીષ્મે ઉતાવળથી સેવકોને આજ્ઞા કરી. તત્કાળ સેવકોએ ચળકતાં, વિશાળ અને મણિ તથા સુવર્ણથી જડેલાં મોટાં મોટાં આસનો ઠામ ઠામથી આણીને ત્યાં ગોઠવી દીધાં. હે ભારત! ઋષિઓ તે આસનો ઉપર બેઠા અને તેઓએ અર્ધપાદ વગેરે પૂજનો સ્વીકાર કર્યો. ૪૫, ૪૬ તે પછી શ્રીકૃષ્ણ પોતાના આસન ઉપર બેઠા અને રાજાઓ પણ પોતા-

પોતાનાં આસનો ઉપર બેઠા. તે વખતે દુઃશાસને સાત્યકિને ઉત્તમ આસન આપ્યું. ૪૭ અને વિવિંશતિએ કૃતવર્માને એક સુવર્ણનું આસન આપ્યું. પ્રચંડ શરીરવાળા તથા અસહનશીલ દુર્યોધન તથા કણ્ઠ, એ બંનેને શ્રીકૃષ્ણની સમીપમાં એક આસન ઉપર બેઠા. હે રાજા! ગાંધાર ચોદાઓથી રક્ષાતો ગાંધારરાજ શકુનિ પોતાના પુત્રોની સાથે એક આસનપર બેઠા અને મહાભુદિમાન વિદુર શ્રીકૃષ્ણના આસન પાસે ધોળકિંમતી મૃગચર્મ પાથરેલા મણિમય આસન ઉપર બેઠા. ત્યાં બેઠેલા સર્વ રાજાઓ ઘણું દિવં શ્રીકૃષ્ણને જોઈને, અમૃત પીતાં જેમ તૃપ્ત ન થવાય તેમ પ્રભુને જોતાં તૃપ્ત થયા નહિ. અગર્સના પુષ્પ જેવા વર્ણવાળા, પીતાંબરધારી શ્રીકૃષ્ણ તે સભામાં સુવર્ણમાં જડેલા મણિના જેવા અત્યાં પ્રકાશમાન જણાતા હતા. ૪૮-૫૩ ત્યાં સર્વચિત્ત ગોવિંદમાં પરોવાઈ જવાથી સભામાં સર્વત્ર શાંતિ પ્રસરી ગઈ. કોઈપણ પુરુષ કયાં કંઈ પણ બોલતો ન હતો. ૫૪

હતિ શ્રીમદ્ભાગવતોગ્રંથ ભગવદ્વાનપર્વમાં
“શ્રીકૃષ્ણનો સભાપ્રવેશ” એ વિષયના
અધ્યાય ૯૫ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૯૫ મો શ્રીકૃષ્ણની શિખામણ

॥ વંશંપાયન ઉવાચ ॥

તેજ્વાસીનેષુ સર્વેષુ તૂર્ણાંભૂતેષુ રાજસુ ॥

વાક્યમમ્યાદદે કૃષ્ણઃ સુદંષ્ટો દુંદુભિસ્વનઃ ॥

વૈશંપાયને કહ્યું:— તે સર્વ રાજાઓ આસનો ઉપર શાંત થઈને બેઠા પછી, સુંદર દંત પંક્તિવાળા તથા હુંદુભિના જેવા સાદવાળા હસ્તીપતિ શ્રીકૃષ્ણ, ધૃતરાષ્ટ્રના તરફ જોઈને, વર્ષાઋતુના મેઘના જેવી ગર્જનાથી સર્વ સભાને સભાવતા આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા. ૧-૨

શ્રીભગવાને કહ્યું:—“હે ભરતવંશી રાજવીર પુરુષોનો વિનાશ થયાવિના કૌરવપાંડવોની વચ્ચે સલાહ થાય, એવી માગણી કરો

માટે હું અહીં આન્વેષી છું.^૩ હે શત્રુદમન રાજા! મારે તમારા હિતને માટે આ વિના બીજું કંઈ વચન કહેવાનું નથી. તમે જાણવા યોગ્ય સર્વ જાણીજ છો.^૪ હે રાજા! આજે આ કુરુકુળ સર્વ રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે, શાસ્ત્રજ્ઞાન તથા સદ્વર્તનથી સંપન્ન છે અને સર્વ ગુણોથી ઝળકી રહ્યું છે.^૫ કુરુવંશીઓમાં પારકાના સુખને માટે યત્નરૂપી દયા, પારકાનું દુઃખ જોવાથી ત્રાસરૂપી અનુકંપા, પારકાનું દુઃખ મટાડવાના યત્નરૂપી કારુણ્ય, પારકાને દુઃખ ન આપવારૂપી આનૃશંસ્ય, સરળતા, ક્ષમા અને સત્ય બીજાઓના કરતાં વિશેષ છે.^૬ હે રાજા! આવા સદ્ગુણવાળા મહાન પ્રતિષ્ઠિત કુળમાં ખાસ કરીને તમારાજ નિમિત્તે દયા વગેરેથી વિરુદ્ધ વર્તન થાય, તે કુરુકુળને યોગ્ય નથી.^૭ હે કુરુકુળમાં મુખ્ય ધૃતરાષ્ટ્ર! હે તાત! તમે વડીલ છો, તેથી તમારે આ કુળમાં જે કોઈ ગુમરાંતે અથવા જાહેરરાંતે અયોગ્ય વર્તન કરતા હોય, તેઓને રાક્ષસોને મર્યાદામાં રાખવા જોઈએ.^૮ હે કૌરવરાજ! તમારા અસભ્ય, મર્યાદાવિનાના અને લોભને અધીન ચિત્તવાળા દુર્યોધન વગેરે પુત્રો ધર્મ તથા અર્થને પાછળ નાખીને, પોતાના મુખ્ય બંધુઓની સાથેજ કૂરની પેઠે વર્તે છે અને હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! તે તમે જાણો છો.^{૯,૧૦} હે કુરુવંશી! આ મહાભયંકર આપત્તિ કૌરવોમાંથીજ પ્રકટ થયેલી છે અને જો તેની દરકાર કરવામાં નહિ આવે તો તે આખી પૃથ્વીનો નાશ કરશે.^{૧૧} હે ભારત! તમે જો કુળના નાશની ઇચ્છા ન રાખતા હો, તો એ આપત્તિ શાંત કરી શકાય તેવી છે. હે ભરતશ્રેષ્ઠ! બન્ને પક્ષમાં શાંતિ કરવી કઠિન નથી, એમ હું માનું છું.^{૧૨} હે કુરુરાજ! એ શાંતિ તમારે તથા મારે અધીન છે. હે પ્રબળધીશ! તમે તમારા પુત્રોને મર્યાદામાં રાખો એટલે હું પાંડવોને મર્યાદામાં રાખીશ.^{૧૩} હે રાજેન્દ્ર! અનુયાયીઓસહિત તમારા પુત્રોએ તમારી આજ્ઞાપ્રમાણે વર્તવું જોઈએ; કારણકે તમારી આજ્ઞામાં રહેવાથી તેઓનું મહાન હિત છે.^{૧૪} હે રાજા! તમારું પણુ હિત છે,

પાંડવોનું પણ હિત છે અને તમારી આજ્ઞા તમારા પુત્રો પાળે, એવી શુભેચ્છાથી સંપન્ન મારે હું પ્રયત્ન કરું છું, તે મારું પણ હિત છે.^{૧૫} હે રાજા! તમે વૈરને નિષ્ક્રમ સમજીને મૈત્રી કરો. તેમ કરવાથી હે જનેશ્વર! ભરતવંશી વીરો તમારાજ સહાયકો થશે.^{૧૬} હે રાજા! યત્ન કરવાથી પણ પાંડવો જેવા સહાયકો મળી શકે તેમ નથી; મારે તમે પાંડવોની સાથે સંધિ કરી, તેઓના સુરક્ષણ હેઠળ ધર્મર્થનું સેવન કરો.^{૧૭} મહાત્મા પાંડવોથી રક્ષણ કરાતા તમને દેવોસહિત ઇંદ્ર પણ જિતવા સમર્થ થશે નહિ, ત્યારે રાજા તો જિતેજ કયાંથી?^{૧૮}

હે ભરતશ્રેષ્ઠ! જ્યાં ભીષ્મ, દ્રોણ, કૃપાચાર્ય, કર્ણ, વિવિંશતિ, અશ્વત્થામા, વિકર્ણ, સોમદત્ત, બાદિકક, જયદ્રથ, કલિંગ, કામોજ, સુદક્ષિણ, યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન, અર્જુન, નકુલ, સહદેવ, મહાતેજસ્વી સાત્યકિ અને મહારથી યુયુત્સુ-આ સર્વ યોદ્ધાઓ હોય, ત્યાં તેઓની સાથે કયો વિપરીત બુદ્ધિવાળો યુદ્ધ કરી શકે?^{૧૯,૨૦} હે શત્રુહંતા રાજા! તમે જો કૌરવો તથા પાંડવોની સાથે થશો, તો મહાન લોકેશ્વરપણને પામશો અને શત્રુઓ તમારો પરાભવ કરી શકશે નહિ.^{૨૧} વળી હે શત્રુતાપન રાજા! તમારા બેરોબરીયા અને તમારાથી શ્રેષ્ઠ રાજાઓ પણ તમારી સાથે સંધિ કરશે.^{૨૨} અને તમે પુત્રો, પૌત્રો, પિતાઓ, ભાઈઓ અને સ્નેહીઓથી સુરક્ષિત થઈને સુખમાં જીવન ગાળી શકશો.^{૨૩} હે પૃથ્વીપતિ! તમે પાંડવોને આગળ કરી, પૂર્વની પેઠે તેઓના સત્કાર કરશો તો નિષ્કંટક સમગ્ર પૃથ્વીને ભોગવશો.^{૨૪} હે ભારત! તમે પાંડવો અને પોતાના પુત્રો, એ સર્વની સાથે બીજા શત્રુઓનો પરાભવ કરશો, એજ તમારો સંપૂર્ણ સ્વાર્થ છે.^{૨૫} હે રાજા! જો તમે તમારા પુત્રો, મંત્રીઓ અને પાંડવોની સાથે સલાહ કરશો, તો હે પરંતપ! તે પાંડવોએ સંપાદન કરેલી પૃથ્વીને પણ ભોગવશો.^{૨૭}

હે મહારાજ! યુદ્ધ કરવામાં તો બહુ ભારે વિનાશજ દેખાય છે. હે રાજા! બન્ને પક્ષના ક્ષયમાં તમે કયો ધર્મ જીતો છો?^{૨૮} હે ભરત-

શ્રેષ્ઠ ! સંશ્રામમાં મહાબળવાન પાંડવો અથવા તમારા પુત્રો હજુશો, તેથી તમે કેવું સુખ મેળવશો, તે મને કહો !^{૨૯} પાંડવો અને તમારા પુત્રો, એ સર્વ શૂરા છે, અસ્ત્રવિદ્યામાં કુશળ છે અને યુદ્ધની આકાંક્ષાવાળા છે, માટે તમે હમણાંજ તેઓને મહાભયમાંથી બચાવી દ્યો.^{૩૦} સંશ્રામમાં હજુાયલા સર્વ કૌરવોને, પાંડવોને, બન્ને પક્ષના ક્ષીણ થયેલા શૂરા ચોદ્ધાઓને તથા રથીઓથી હજુાયલા રથીઓને જીવાનો વારો આપણને ન આવે. તેમ કરો.^{૩૧} હે મહારાજ ! પૃથ્વી ઉપરના સર્વ રાજ્યો એકડા થયા છે, તેઓ કોઇને અધીન થઇને આ પ્રજાનો સંહાર વાળી ના બશે;^{૩૨} માટે હે રાજા ! તમે આ લોકનું રક્ષણ કરો અને આ પ્રજા નાશ ન પામે તેમ કરો. હે કુરુનંદન ! તમે સત્વગુણ ધારણ કરશો તો સર્વ બચી જશે.^{૩૩} હે રાજા ! યુદ્ધને માટે એકડા મળેલા સર્વ રાજ્યો નિર્મળ, ઉદાર, અકાર્યથી દૂર રહેનારા, શિષ્ટ, ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલા અને એકબીજાના સહાયક છે; તેઓને આ મહાભયમાંથી ઉગારો.^{૩૪} હે શત્રુતાપન ભરતશ્રેષ્ઠ ! આ આવેલા સર્વ રાજ્યો સુખથી એકબીજાને ભેટી, સાથે ભોજનપાન કરી, ઉત્તમ વસ્ત્રો તથા પુષ્પમાળાઓ ધારણ કરી, વૈર તથા ઈર્ષ્યાને દૂર કરી, સત્કાર પામીને પોતપોતાને ચિર પાછા બળ તેમ કરો.^{૩૫,૩૬} હે ભરતર્ષભ ! પાંડવો બાળક હતા, તે વખતે તમારી તેઓના ઉપર જેવી પ્રીતિ હતી, તેવીજ પ્રીતિ હમણાં આ તમારી છેલ્લી અવસ્થામાં પણ તમે રાખો અને તેઓની સાથે સંધિ કરો.^{૩૭} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! પિતાવિનાના બાળક પાંડવોને તમેજ ઉછેર્યા હતા; માટે હમણાં પણ ન્યાય પ્રમાણે તેઓનું તથા પુત્રોનું પાલન કરો.^{૩૮} આપત્તિઓમાં ખાસ કરીને તમારેજ તેઓનું રક્ષણ કરવું જોઇએ. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તમારો ધર્મ તથા અર્થ નાશ ન પામે.^{૩૯}

હે રાજા ! પાંડવોએ તમને અભિવંદન કરીને તથા કૃપા યાચીને કહાવ્યું છે કે, 'અમે તમારી આજ્ઞાથી અનુયાયીઓની સાથે દુઃખ ભો-

ગવ્યું છે,^{૪૦} અમે બાર વર્ષો વનમાં ગાળ્યાં છે અને તેરમું વર્ષ મનુષ્યોની વચ્ચે શુભપણે ગાળ્યું છે.^{૪૧} અમારા પિતા ધૃતરાષ્ટ્ર રાજ્ય આપવાનો ઠરાવ પાળશે, એવો નિશ્ચય કરીને, હે તાત ! અમે કરેલા ઠરાવનું ઉલ્લંઘન કંઈ નથી, તે આ બ્રાહ્મણો બંને છે.^{૪૨} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! અમે ઠરાવ પ્રમાણે વત્યાં છીએ, એ બાણીને હવે તમે પણ કરેલા ઠરાવ પ્રમાણે વર્તો. હે રાજા ! અમે નિત્ય ઘણાં દુઃખો ભોગવ્યાં છે; માટે અમને અમારો રાજ્યભાગ મળે તેમ કરો.^{૪૩} તમે ધર્મ તથા અર્થને સારી રીતે બંધો છો, માટે હવે તમારે અમારે રૂઢીરીતે રક્ષણ કરવું જોઇએ. તમારા વડીલપણા તરફ દ્રષ્ટિ કરીને અમે ઘણાં કષ્ટો સહન કર્યાં છે;^{૪૪} માટે તમે પણ અમારા તરફ માતા તથા પિતાની પેઠે વર્તો. હે ભરત ! શિષ્ય ગુરુપ્રત્યે જેવી આદરભુદ્ધિથી વર્તે, તે પ્રમાણે અમે તમારી સાથે વર્તીએ છીએ, માટે તમે પણ અમારી સાથે વડીલની પેઠે વર્તો. તમે અમારા પિતા છો અને અમે અવળે માર્ગે જતા હોઇએ તો અમને માર્ગપર કાવવા એ તમારો અધિકાર છે; માટે અમને માર્ગ ઉપર સ્થાપો અને તમે પણ ધર્મના સુમાર્ગપર રહો.'

હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તમારા પુત્રોએ આ સલાસદોને પણ કહેવરાવ્યું છે કે:—^{૪૫-૪૭} 'ધર્મવેત્તા સલાસદોમાં અમારા સંબંધી અન્યાય થવો યોગ્ય ગણાશે નહિ; કારણ કે જ્યાં સલાસદોના દેખતાં અધર્મવડે ધર્મ અને અસત્યવડે સત્ય હજુાય છે, ત્યાં સલાસદો અધર્મથી હજુાય છે. જે સલામાં અધર્મથી વીંધાયેલા ધર્મ શરણે આવે અને સલાસદો ધર્મના અંગમાં પેડેલા તે અધર્મરૂપી શત્રુને કાપી ધર્મને મોકળો કરે નહિ, તો તે સલામાં બેઠેલા સલાસદો અધર્મથી વીંધાય છે; અને નદી જેમ કિનારા ઉપર ઉગેલાં વૃક્ષોનો નાશ કરે છે, તેમ ધર્મ તે સલાસદોનો નાશ કરે છે.'^{૪૮-૫૦}

હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! પાંડવો આજસુધી ધર્મ તરફ દ્રષ્ટિ રાખી મૌન ધરીને બેઠા છે, તેઓએ સત્ય, ધર્મયુક્ત તથા ન્યાયભરેલું જ કહ્યું છે.^{૫૧}

હે રાજા ! પાંડવોને રાજ્યભાગ આપવા વિના બીજું તમને શું કહી શકાય તેમ છે ? આ સભામાં બેઠેલા જે રાજાઓ છે, તેઓ ભલે કહેવું હોય તે કહે. ૫૨ હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! હું બે ધર્મ તથા અર્થને ધ્યાનમાં લઈ સત્ય કહેતો હોઉં, તો તમે આ ક્ષત્રિયોને મૃત્યુપાશથી મુક્ત કરો. ૫૩ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! હે પરંતપ ! તમે ક્રોધને અધીન ન થાઓ; પરંતુ શાંત થઈને પાંડવોને યથાચોગ્ય તેઓના પિતાનો રાજ્યભાગ આપી, કૃતાર્થ થાઓ તથા પુત્રોની સાથે વૈભવ ભોગવો. હે રાજા ! અબ્જતશત્રુ યુધિષ્ઠિર સર્વદા સન્નનોના ધર્મમાં રહેલા છે; અને તમારા પ્રત્યે તથા તમારા પુત્રો પ્રત્યે કેવી સદ્વૃત્તિથી વર્તે છે, તે તમે જાણો છો. તે યુધિષ્ઠિરને તમે લાક્ષાગૃહમાં આળી મૂકવા પ્રયત્ન કર્યો અને દ્યુતવડે રાજ્યમાંથી હાંકી કાઢ્યા, તો પણ તે ફરી તમારે શરણે આવ્યા છે. ૫૪-૫૬ વળી તમે તથા તમારા પુત્રે મળીનેજ તેમને ઈંદ્રપ્રસ્થમાં કાઢ્યા, છતાં તેમણે ત્યાં રહીને સર્વ રાજાઓને વશ કરી તમને અનુકૂળ કરી આપ્યા અને તે પોતે પણ તમારાથી દૂર થયા નહિ. હે રાજા ! એ પ્રમાણે વર્ત્યા છતાં તેમનાં ધન, ધાન્ય તથા રાજ્ય હરણ કરવાની ઇચ્છાથી શકુનિએ છળભરેલા બુગારનો પ્રયોગ કર્યો; કપટદ્યુતને લીધે તે દરિદ્રી થઈ ગયા તથા દ્રાપદીને સભામાં બેસી આણેલી તેમણે જોઈ, તો પણ અમાપ ગંભીરતાવાળા તે યુધિષ્ઠિર ક્ષાત્રધર્મથી ડગ્યા નહિ !

હે ભરતવંશી ! હું તો તમારું અને તેઓનું કલ્યાણ ઇચ્છું છું. ૫૭-૬૦ હે રાજા ! તમે પોતાના અર્થને અનર્થ માનીને અને અનર્થને અર્થ માનીને પ્રબળા ધર્મ, અર્થ તથા સુખનો નાશ કરો નહિ. ૬૧ હે પ્રબળીશ ! તમે અત્યંત લોભમાં પડેલા પુત્રોને કબજે રાખો. શત્રુદમન પાંડવો તમારી સેવા કરવા પણ તૈયાર છે અને યુદ્ધ કરવા પણ તૈયાર છે; માટે હે શત્રુતાપન રાજા ! એ બેમાંથી તમને જે વધારે અનુકૂળ લાગે, તે તમે સ્વીકારો.”

વૈશંપાયને કહ્યું:—શ્રીકૃષ્ણનાં તે વચનને સર્વ

રાજાઓએ હૃદયમાં બહુ માન આપ્યું; પરંતુ ત્યાં તે વાણીવડે પ્રકટ કરવા કોઈપણ આગળ પડ્યો નહિ. ૬૨, ૬૩

ઇતિ શ્રીમહાઉદ્યોગો ભગવદ્વાનપર્વમાં
“શ્રીકૃષ્ણવાક્ય” એ વિષયને
અધ્યાય ૯૫ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૯૬ મો
દંભોદ્ભવનું આખ્યાન

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તસ્મિન્નભિહિતે વાક્યે કેશવેન મહાત્મના ।

સ્તિમિતા હૃદયોમાણ આસન્સર્વે સમાસદઃ ॥૧॥

વૈશંપાયને કહ્યું:—મહાત્મા કેશવે એ પ્રમાણે વચન કહ્યાં, તે વખતે સર્વ સભાસદો રોમાંચિત થઈને સ્તબ્ધ થઈ ગયા; ૧ અને ‘કોઈપણ પુરુષ એ વચનોનો ઉત્તર આપવા કેમ ઉત્સાહ ધરાવતો નથી?’ એમ સર્વ રાજાઓ મનમાંજ વિચારવા લાગ્યા. ૨ તે પ્રમાણે જ્યારે સર્વ રાજાઓ ચૂપચાપ બેસી રહ્યા, ત્યારે કૌરવોની સભામાં પરશુરામ આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:—૩ “હે દ્યુતરાષ્ટ્ર રાજા ! તું મારી આ દણ્ડાંતવાળી સત્ય વાણીને નિઃશંક થઈને સાંભળ; અને તે સાંભળીને તને ઠીક લાગે તો તું તારા કલ્યાણને ગ્રહણ કર. ૪

પૂર્વે એક દંભોદ્ભવ નામનો ચક્રવર્તી રાજા હતો. તે નિષ્કંટક સર્વ પૃથ્વીને ભોગવતો હતો, એમ અમારા સાંભળવામાં આવ્યું છે. ૫ તે મહારથી તથા વીર્યવાન રાજા રોજ રાત્રિ પૂરી થતાં પ્રાતઃકાળમાં ઉઠીને, બ્રાહ્મણોને તથા ક્ષત્રિયોને પૂછતો કે:—‘યુદ્ધમાં મારા જેવો અથવા મારાથી અધિક કોઈપણ શસ્ત્રધારી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અથવા શૂદ્ર છે?’ ૬ મોટા ગર્વથી છકી ગયેલો તથા બીજા કોઈને ન ગણકારતો તે રાજા એ પ્રમાણે પૂછતો પૂછતો આ પૃથ્વી ઉપર ફરવા લાગ્યો. ૭ પોતાનાં વારંવાર વખાણ કરતા તે રાજાને, વિદ્વાન, ઉદાર તથા સર્વ તરફથી નિંબય બ્રાહ્મણો તેમ કરતાં અટકાવતા હતા; ૮ પરંતુ નિષેધ કરવા છતાંયે તે વારંવાર બ્રાહ્મ

છોને પૂછ્યાજ કરતો હતો. ત્યારે એક વખતે તપસ્વી, આત્મસાક્ષાત્કારવાળા મહાત્મા પ્રાદ્ધણો ક્રોધવડે તપી ઉઠ્યા અને તે પ્રાદ્ધણોએ, મહા અભિમાની તથા લક્ષ્મીથી છકી ગયેલા તે બડાઈ હાંકનારા રાજાને કહ્યું કે:-૧૦,૧૧ ‘હે રાજા! સં-ગ્રામમાં અનેકનો પરાજય કરનારા બે મહા-પુરુષો છે. તું તેમની સમાન કદી પણ થવાનો નથી.’^{૧૨} એ પ્રમાણે પ્રાદ્ધણોએ કહ્યું, ત્યારે તે રાજાએ ફરી પ્રાદ્ધણોને પૂછ્યું કે:-‘તે બન્ને વીર ક્યાં છે? ક્યાં જન્મેલા છે? શું કામ કરે છે? અને કોણ છે?’^{૧૩}

પ્રાદ્ધણો બોલ્યા:-“અમારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે, નર અને નારાયણ નામના બે તપસ્વીઓ મનુષ્યલોકમાં આવ્યા છે; હે રાજા! તું તે બન્નેની સાથે યુદ્ધ કર.”^{૧૪} તે બન્ને નરનારાયણ મહાત્માઓ ગંધમાદન પર્વત ઉપર વર્ણુવી ન શકાય તેવું ઘોર તપ કરે છે.”^{૧૫}

એ વાત સંભળી ન કરતાં તે રાજા છ અંગ-વાળી માટી સેના (ચંદ્ર, હાથી, ઘોડા, પાળા, ગાડાં અને ઉંટ) સાથે લઈને જ્યાં તે બન્ને અજિત નરનારાયણ તપ કરતા હતા, ત્યાં જવા નીકળ્યો;^{૧૬} અને વિકટ તથા ભયંકર ગંધમાદન પર્વત ઉપર પહોંચ્યો. ત્યાં જઈને શોધ કરતાં તેણે વનમાં રહેલા બન્ને તપસ્વીઓને દીડા ભૂખ તથા તરસવડે દુર્બળ થયેલા, નાડીઓથી વ્યાપ્ત થયેલા અને ટાઢ, વાયુ તથા તાપથી સૂકાઈ ગયેલા તે બન્ને મહાપુરુષોને જોઈને દંભોદ્ભવ રાજા તેમની પાસે ગયો અને વંદન કરીને તેણે તેમનું આરોગ્ય પૂછ્યું. નરનારાયણે પણ આસન, જળ, મૂળ તથા ફળવડે તેનો સત્કાર કર્યો અને રાજાને પૂછ્યું કે:-‘અમારે તમારું શું કાર્ય કરવાનું છે?’ ત્યારે રાજાએ ફરી તે વાર્તા અનુક્રમથી કહી કે, ^{૧૭-૨૦} ‘મેં પોતાના બાહુવડે પૃથ્વીને જિતી છે, સર્વ શત્રુઓને માર્યા છે અને હમણાં હું તમારી સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી આ પર્વત ઉપર આવ્યો છું;’^{૨૧} માટે તમે લાંબા સમયની મારી એ આકાંક્ષા પૂર્ણ કરીને મારો અતિથિસત્કાર કરો.

નરનારાયણ બોલ્યા:-‘હે રાજસત્તમ! આ આશ્રમ ક્રોધ તથા લોભથી રહિત છે;’^{૨૨} તેમ આ આશ્રમમાં યુદ્ધ પણ નથી, ત્યારે શસ્ત્ર ક્યાંથી હોય અને શસ્ત્ર વાપરનારો દુષ્ટ પુરુષ પણ ક્યાંથી હોય? તું બીજે કોઈ ઠેકાણે જઈને યુદ્ધની ઇચ્છા કર. પૃથ્વી ઉપર ઘણા ક્ષત્રિયો રહે છે.”^{૨૩}

પરશુરામે કહ્યું:-આ પ્રમાણે નરનારાયણે કહ્યું, તોપણ તે વારંવાર યુદ્ધનીજ માગણી કરવા લાગ્યો. હે ભારત! તેવી અયોગ્ય માગણી બદલ તેને અનેક વખત ક્ષમા આપીને નરનારાયણે તેનું સાંત્વન કર્યું, તોપણ બ્યારે દંભોદ્ભવ યુદ્ધની ઇચ્છાથી તે તપસ્વીઓને આહ્વાનજ કરવા લાગ્યો, ત્યારે હે ભરતવંશી રાજા! તે બેમાંના નર નામના ઋષિ હાથમાં મૂર્છીભર બરૂ લઈને બોલ્યા કે:-‘ઓ યુદ્ધની કામનાવાળા ક્ષત્રિય! ચાલ, આવી જા! યુદ્ધ કર. તું તારાં સર્વ શસ્ત્રો ગ્રહણ કર અને તારી સેનાને તૈયાર કર. હમણાં હું તારી યુદ્ધની શ્રદ્ધાને દૂર કરી દઉં છું!’

દંભોદ્ભવ બોલ્યો:-‘હે તપસ્વી! જો તું આવું અસ્ત્ર અમારે માટે યોગ્ય માનતો હોય તો ભલે હું એવા અસ્ત્રવાળા તારી સાથે પણ યુદ્ધ કરીશ; કારણ કે હું યુદ્ધ કરવાજ અહીં આવ્યો છું.’

પરશુરામે કહ્યું:-એ પ્રમાણે કહીને સૈનિકોસંહિત તે દંભોદ્ભવે, તપસ્વીના નાશની ઇચ્છાથી તેમને બાણોની વૃષ્ટિવડે ચોમેરથી ઢાંકી દીધા. શત્રુઓનાં શરીરને કાપી નાખનારાં ભયંકર બાણો ફેંકતા તે દંભોદ્ભવને તુચ્છ ગણીને નર-મુનિ તેના ઉપર ઇપીકાઓ (બરૂઓ) જ ફેંક્યા ગયા. તે પછી અજિત નર ભગવાને વાળ્યું ન વળે તેવું ભયંકર એપીકાસ્ત્ર તેના ઉપર છોડ્યું. તેનીજ સાથે એક અદ્ભુત ચમત્કાર જણાયો. સચોટ વેધ કરનારા મુનિએ અસ્ત્રના માયાબળથી તે સર્વ સૈનિકોનાં નાક, આંખ તથા કાન બરૂની સળીઓથી ભરી દીધાં તથા આકાશને પણ ભરી દીધું. દંભોદ્ભવે બ્યારે ઇપીકાથી ભરાઈ ગયેલા શ્વેત આકાશને જોયું, ત્યારે તે રાજા નર ભગવાનના ચરણમાં પડ્યો

અને 'માફ કલ્યાણ થાઓ' એમ બોલ્યો. તે વખતે હે રાજા ! શરણુની ઇચ્છાવાળાઓને શરણુ રાખનારા નર લગવાને તેને કહ્યું કે:—૨૪-૩૩ 'તું બ્રાહ્મણ ઉપર પૂજ્ય બુદ્ધિવાળો તથા ધર્માત્મા થા અને ફરી આવું કામ કરીશ નહિ. હે રાજા-સિંહ ! શત્રુના નગરને જિતનારો અને ક્ષાત્રધર્મને સ્મરણ કરનારો પુરુષ, મનથી પણ આવું કામ કરે નહિ. હે રાજા ! તું ગર્વથી ભરાઈને પોતાનાથી કોઈ મોટાનો અથવા નાનાનો કોઈ રીતે તિરસ્કાર કરીશ નહિ. આ વાત ધ્યાનમાં રાખજે. હે રાજા ! તું નિરભિમાન, નિર્દોષ, જિતેન્દ્રિય, મનોનિયંત્રી, ક્ષમાશીલ, શાંત, સદ્વિચારી, આત્મનિષ્ઠ તથા દયાળુ થઈને પ્રભુઓનું પાલન કર્યો કર; અને બલ્લાબલ બળ્યાવિના કોઈનું પણ ફરી અપમાન કર નહિ. ૩૪-૩૭ હું તને જવાની આજ્ઞા આપું છું, માટે ક્ષેમકુશળ પાછો જા અને ફરી આવું કામ કરીશ નહિ. અમારા બંનેના વચનથી તું બ્રાહ્મણોને સારી રીતે કુશળ પૂછજે.' ૩૮

તે પછી દલોદભવ રાજા તે બંને મહાત્માના ચરણમાં પ્રણામ કરીને પોતાના નગરમાં પાછો આવ્યો અને અતિશય ધર્મથી વર્તવા લાગ્યો. ૩૯ આ પ્રમાણે પૂર્વે નર લગવાને જે કર્મ કર્યું, તે ઘણું મોટું છે; પરંતુ નારાયણ તેથી પણ અતિ અધિક ગુણવાળો છે; (અને તેજ નર તથા નારાયણ હમણાંના અર્જુન તથા કૃષ્ણ છે.) ૪૦ માટે હે રાજા ! જ્યાંસુધી અર્જુને ઉત્તમ ગાંડીવ ધનુષ ઉપર બાણ ચલાવ્યું નથી અને કાકુદ્ધિક, શુક, નાક, અક્ષિ, સંતર્જન, સંતાન, નર્તક, ઘોર તથા આસ્થમોદક, x આ આઠ પ્ર-

કારનાં અસ્ત્રોનો પ્રયોગ કર્યો નથી ત્યાંસુધી માંજ તું અભિમાન છોડીને અર્જુનને શરણુ જા; ૪૧, ૪૨ કારણકે એ આઠ અસ્ત્રોને અનુક્રમે કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, માન, મત્સર અને અહંકાર—આ આઠ વિકારનાંજ સ્વરૂપો કહ્યાં છે. એ અસ્ત્રોથી વીંધાયલાં સર્વ મનુષ્યો મરણ પામે છે. એ અસ્ત્રોનો પ્રયોગ થતાં કેટલાએક ગાંડા થઈને રમળે છે, કેટલાએક બેભાન થઈ જાય છે, કેટલાએક ઉંઘી જાય છે, કેટલાએક કૂદાકૂદ કરે છે, કેટલાએક ચોકવા મંડે છે, કેટલાએક મળમૂત્ર કરે છે, કેટલાએક રડયા કરે છે અને કેટલાએક મનુષ્યો હસ્યા કરે છે. આ રીતે હાલહવાલ થઈને મરે છે. ૪૩-૪૫ હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! સર્વ લોકના સ્ત્રી, નિયંતા અને સર્વ કર્મને બાણનારા નારાયણ જેના બંધુ છે, તે અર્જુન યુદ્ધમાં હુ:સહ છે. ૪૬ સંગ્રામમાં જેના સમાન બીજો કોઈ નથી અને જે કપિધ્વજ, વીર તથા જયશીલ છે, તે અર્જુનને જિતવાનો ત્રણે લોકમાં કયો પુરુષ ઉત્સાહ ધરાવે તેમ છે ? ૪૭ અર્જુનમાં અસંખ્ય ગુણો રહેલા છે અને જનાર્દન તેનાથી પણ ચઢિયાતા છે. કુંતીપુત્ર અર્જુનના ગુણોને તો તું પણ સારી રીતે જાણે છે. ૪૮ હે મહારાજા ! મેં જે નરનારાયણ કહ્યા, તેજ પુરુષોત્તમ મહાવીર અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ છે, એમ તું જાણ. ૪૯ હે ભારત ! જો તું એ વાત એ પ્રમાણે માનતો હોય અને મારાપ્રત્યે તને શંકા ન હોય, તો તું સદ્-બુદ્ધિ ધારણ કરીને પાંડવોની સાથે સલાહ કર. ૫૦ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! જો તું પાંડવોની સાથે ભેદ રાખવામાં પોતાનું કલ્યાણ માનતો ન હોય, તો તું

x કાકુદ્ધિક વગેરે અસ્ત્રની આઠ જાતિ છે, તેમાં જે અસ્ત્રથી પરાભવ પામેલાઓ રથ, હાથી વગેરેના ખભા ઉપર તરફે છે, તેનું કાકુદ્ધિક અથવા પ્રસ્વાપન નામ છે; જે અસ્ત્રવડે શુકનલિકા ન્યાયપ્રમાણે અભયમાં પણ ભય જોનારાઓ ઘોડા, હાથી વગેરેને પગે જોરથી વળગી પડે છે, તે અસ્ત્રનું નામ શુક અથવા મોહન છે; જે અસ્ત્રવડે પુરુષ સ્વર્ગનગર જીએ છે, તે નાક અથવા ઉન્નાદન કહેવાય છે; જે અસ્ત્ર ફેંકતાંની સાથેજ

પુરુષો ત્રાસથી મળમૂત્ર કરી દે છે, તે અક્ષિ-સંતર્જન અથવા ત્રાસન કહેવાય છે; જે અસ્ત્ર અવિનિષ્ક્રમ શસ્ત્રોની ઘટિ કરે છે, તે સંતાન અથવા દિવ્ય કહેવાય છે; નૃત્ય કરાવનારું અસ્ત્ર નર્તક અથવા પૈશાચ કહેવાય છે; સંહાર કરનારું અસ્ત્ર ઘોર અથવા રાક્ષસી કહેવાય છે; અને જે અસ્ત્રથી દણ્ડાયલા પુરુષો મોઢમાં પાપાણુ ધાવીને મરવા તૈયાર થાય છે, તે અસ્ત્ર આસ્થમોદક અથવા યાગ્ય કહેવાય છે.

શાંત થઇ બા, યુદ્ધમાં મન ભેડીશ નહિ.^{૧૧} હે કુરુશ્રેષ્ઠ! તમારે કુળ પૃથ્વીમાં બહુ માન્ય ગણાય છે; માટે તે તેવું જ રહે, તે પ્રમાણે સ્વહિતનો વિચાર કરીને વર્તો. તમારે કદયાણુ થાઓ.

ઘટિ શ્રીમહા ૭ ઉદ્યોગ ૭ ભગવદ્વાનપર્વમાં
“દ્વૈલોલવોપાખ્યાન” એ વિષયનો
અધ્યાય ૯૬ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૯૭ મો માતલિએ કરેલી વરની શોધ ॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

જામદગ્ન્યવચઃ શ્રુત્વા કળ્વોઽપિ મગવાન્પિઃ ॥
દુર્યોધનમિદં વાક્યમબ્રવીત્કુરુસંસદિ ॥૧॥

વૈશંપાયને કહ્યું:—પરશુરામનાં વચન સાંભળીને ભગવાન કણ્વ ઋષિ પણ કૌરવોની સલામાં દુર્યોધનને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા.^૧

કણ્વે કહ્યું:—“લોકના પિતામહ પ્રજ્ઞા જેમ અક્ષય અને અવિનાશી છે, તેમજ ભગવાન નરનારાયણ ઋષિ પણ અક્ષય અને અવિનાશી છે.^૨ અદિતિના સર્વ પુત્રોમાં એકલા વિષ્ણુજ સનાતન, અજિત, અવિનાશી, શાશ્વત, પ્રભુ અને ઇશ્વર છે.^૩ તે સિવાય બીજા ચંદ્ર, સૂર્ય, પૃથ્વી, જળ, વાયુ, અગ્નિ, આકાશ, ઝહો, તારાગણો—એ સર્વે નિમિત્તવડે નાશ પામનારાં છે.^૪ સર્વદા જગતનો ક્ષય થતાંજ એ સર્વે ત્રણ લોકનો ત્યાગ કરીને નાશ પામે છે અને ઉત્પત્તિ થતાં પુનઃ પુનઃ ઉત્પન્ન થાય છે.^૫ એ સિવાય બીજાં મનુષ્યો, પશુઓ, પક્ષીઓ, તિર્થંકુરોનિવાળાં પ્રાણીઓ અને જીવલોકમાં ફરનારાં સર્વ પ્રાણીઓ ક્ષણભંગુરજ છે.^૬ તેમાં પણ ઘણું કરીને રાબરો લક્ષ્મીને ભોગવવા-સમયે તરુણ વયમાંજ યુદ્ધાદિકથી આયુષ્ય ક્ષીણ થતાં પુણ્ય તથા પાપ ભોગવવા પરલોકમાં ચાલ્યા બાય છે.^૭ સર્વની આ સ્થિતિ છે, માટે તારે ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરની સાથે સલાહ કરવી યોગ્ય છે. પાંડવો અને કૌરવો એકલા મળીને પૃથ્વીનું પાલન કરે.^૮ આ દુર્યોધન!

‘હુંજ બળવાન છું’ એમ તારે માનવું નહિ; કારણ કે હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! જગતમાં બળવાન ગણાતા હોય તેઓનાથી પણ અધિક બળવાળાઓ ભોવામાં આવે છે.^૯ હે કુરુવંશી! શારીરિક બળવાળાઓની વચ્ચે સૈનિકબળ બળ ગણાતું નથી. સર્વ પાંડવો તો દેવના જેવા પરાક્રમી છે, તેથી તે ખરા બળવાન છે.^{૧૦} સ્વાભાવિકબળ એજ ખરું બળ છે, એ સંબંધમાં કન્યા આપવાની ઈચ્છાવાળા તથા વર બોળતા માતલિનો પુરાતન ઇતિહાસ આ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે.^{૧૧} ત્રણ લોકના રાબા ઈંદ્રનો માતલિ નામનો પ્રખ્યાત સારથિ છે. તેના કુળમાં એકજ કન્યા ઉત્પન્ન થઈ હતી. રૂપને લીધે તે લોકમાં તે વિખ્યાત થઈ હતી.^{૧૨} દેવના જેવી રૂપાળી તે કન્યા ‘ગુણકેશી’ એવા નામથી પ્રખ્યાત હતી અને સૌંદર્યમાં તથા દેહના બાંધામાં તે બીજા સર્વ સ્ત્રીઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ હતી.^{૧૩} હે રાબા! તે કન્યાનું દાન કરવાનો સમય આવેલો બાણીને, માતલિ પોતાની સ્ત્રીની સાથે એકાચ ચિત્તથી વિચાર કરવા લાગ્યો અને બોલ્યો કે:—^{૧૪} ‘જે પુરુષો પ્રૌઢ શીલવાળા, મોટાતરફે પ્રખ્યાત થયેલા, કીર્તિવાળા અને કોમળ હૃદયવાળા હોય છે, તેઓના કુળમાં કન્યાનો જન્મ ધિક્કારવા યોગ્ય છે;’^{૧૫} કારણ કે કન્યા ઉત્તમ માતાના કુળને, પિતાના કુળને અને જે કુળમાં આપી હોય તે કુળને, એમ ત્રણ કુળને સંશયમાં નાખી દે છે.^{૧૬} મેં માનુષદષ્ટિથીજ દેવલોકમાં અને મનુષ્યલોકમાં ઉંડા ઉતરીને શોધ કરી; પરંતુ મને કન્યાને માટે કોઈ વર પસંદ પડતો નથી.^{૧૭}

કણ્વે કહ્યું:—આ પ્રમાણે કહીને માતલિ એ ફરી દેવો, દેત્યો, ગંધર્વો, મનુષ્યો અને પુષ્કળ ઋષિઓ—એ સર્વની તપાસ કરી ભેઠ; પરંતુ તેને એકે વર યોગ્ય લાગ્યો નહિ.^{૧૮} પછી તેણે પોતાની ભાર્યા સુધર્માની સાથે રાત્રે વિચાર કરીને નાગલોકમાં જવાનો નિશ્ચય કર્યો.^{૧૯} તેણે કહ્યું:—‘મને ગુણકેશીના જેવો રૂપાળો દેવોમાં તથા મનુષ્યોમાં કોઈ પણ વર જડતો નથી, પણ તેવો વરનાગલોકમાં અવશ્ય હશે.’^{૨૦}

આ પ્રમાણે કહી, સુધર્મા સ્ત્રીની રજા લઈ, તેને જમણી તરફ રાખી શુકન લઈ તથા કન્યાનું મસ્તક સુંધીને માતલિએ પૃથ્વીની અંદર પ્રવેશ કર્યો.^{૨૧}

ઇતિ શ્રીમહાન ઉદ્યોગભગવદ્વાનપર્વમાં
“ માતલિવરાન્વેષુ ” એ વિષયનો
અધ્યાય ૯૭ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૯૮ મો

માતલિએ કરેલી વરની શોધ (ચાલુ)

॥ કણ્વ ઉવાચ ॥

માતાલિસ્તુ વ્રજન્માર્ગે નારદેન ગૃહિણી ॥

વરુણં ગચ્છતા દ્રુપ્તુ સમાગચ્છદદચ્છયા ॥૧॥

કણ્વે કહ્યું:—માતલિ જતો હતો, તે વખતે માર્ગમાં વરુણને મળવા જતા મહર્ષિ નારદની સાથે તેનો દૈવેન્દ્રાથી મેળાપ થયો.^૧ ત્યારે નારદે તેને પૂછ્યું કે:—‘ હે સૂત ! તું કયાં જવા નીકળ્યો છે ? તું પોતાના કાર્યમાટે જાય છે કે ઇંદ્રની આજ્ઞાથી જાય છે ? ’^૨ માર્ગમાં જતા નારદે એ પ્રમાણે પૂછ્યું, ત્યારે માતલિએ નારદને પોતાનું સર્વ કાર્ય યથાર્થ કહી સંભળાવ્યું.^૩ તે સંભળીને નારદે માતલિને કહ્યું કે, ‘ હું પણ વરુણનાં દર્શનની ઇન્દ્રાથી સ્વર્ગમાંથી નીકળ્યો છું, માટે આપણે બન્ને સાથેજ ત્યાં જઈએ. ’^૪ હે માતલિ ! હું તને પૃથ્વીનું તળિયું દેખાડીને ત્યાંની સર્વ હકીકત કહીશ. ત્યાં કોઈ ચોગ્ય વરને જોઈને આપણે બન્ને પસંદ કરીશું.^૫ આ પ્રમાણે વાત કરીને તે બન્ને—માતલિ તથા નારદ ભૂમિની અંદર ઉતર્યા અને તે મહાત્માઓએ ત્યાં જલાધિપતિ લોકપાલ વરુણને જોયા.^૬ વરુણને ત્યાં નારદને દેવર્ષિસમાન સત્કાર પ્રાપ્ત થયો અને માતલિનો મહેંદ્રના દેવો સત્કાર થયો.^૭ તે સત્કારથી મનમાં પ્રસન્ન થયેલા તથા કાર્ય કરવા નીકળેલા તે બન્ને પોતાનું કાર્ય વરુણને જણાવી, તેમની આજ્ઞા મેળવીને નાગલોકમાં ફરવા લાગ્યા.^૮ નારદમુનિ પાતાળમાં રહેનારા સર્વ પ્રાણીઓની હકીકત જણતા હતા,

તેથી તેમણે માતલિની આગળ સમગ્ર સર્વ વ્યાખ્યાન કરવા માંડ્યું.^૯

નારદે કહ્યું:—‘ હે સૂત ! તે પુત્રપૌત્રથી વીંટાયેલા વરુણનાં દર્શન કર્યાં હવે તું તે વરુણનાં સમૃદ્ધિયુક્ત સર્વલોભદ્ર નામના સ્થાનને જો.^{૧૦} આ જલાધિપતિ વરુણનો મહાબુદ્ધિમાન પુત્ર છે. એ શીલ, આચાર તથા પવિત્રતાવડે ખીજ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે.^{૧૧} કમળના જેવાં નેત્રવાળો એ પુષ્કર નામનો પુત્ર વરુણને વહાલો છે. રૂપવાન તથા દેખાવડા એ પુષ્કરને અંદ્રની પુત્રીએ પતિ કર્યો છે.^{૧૨} અંદ્રની ખીજ પુત્રી જેનું નામ જ્યોત્સ્નાકાલી છે અને જે રૂપવડે ખીજ લક્ષ્મી જેવી છે, તેણે અદિતિના મોટા પુત્ર સૂર્યની સાથે લગ્ન કર્યાં છે.^{૧૩} હે ઇંદ્રમિત્ર ! આ મહિરા રાખવાનું સર્વ સુવર્ણમય વારુણીભવનને તું જો. એ સુરા (મહિરા)ને પ્રાપ્ત થઈને સર્વ દેવો સુરાનામને પ્રાપ્ત થયા છે.^{૧૪} હે માતલિ ! હરાઈ ગયેલા રાજ્યવાળા દૈત્યોનાં આ સર્વ દેહીપ્યમાન હથિયારો દેખાય છે.^{૧૫} એ હથિયારો ક્ષય ન પામે તેવાં, પ્રહાર કરનારાના હાથમાં પાછાં આવનારાં અને માહાત્મ્યવાળાં છે. હે માતલિ ! એને દેવોએ વિજયથી મેળવ્યાં છે.^{૧૬} હે માતલિ ! આ સ્થાનમાંજ દિવ્ય આયુષોને ધારણ કરનારી રાક્ષસજાતિ અને દૈત્યજાતિ હતી અને તેનો દેવોએ જય કર્યો હતો.^{૧૭} આ વરુણના ધરામાં મોટી જ્વાળાવાળો અગ્નિ સદા જ્વળત રહે છે, કે જે ધમાડારહિત અગ્નિએ વિષ્ણુના ચક્રને પણ રોકી દીધું છે—અર્થાત્ આ સ્થાનમાં વિષ્ણુના ચક્રને પણ ભય નથી.^{૧૮} આ લોકના સંહારને માટે રાખેલું ગાંડી (ગેંડા)ના બરડાનું બનેલું ગાંડીવ નામનું ધનુષ છે અને દેવો તેનું નિત્ય રક્ષણ કરે છે.^{૧૯} એ ધનુષ હમેશાં લાખ ધનુષના જેટલું બળવાળું છે, છતાં કાર્યપ્રસંગ આવતાં જેટલું જોઈએ તેટલું બળ પણ ધારણ કરે છે.^{૨૦} એ ધનુષને બ્રહ્મવાદી બ્રહ્માએ પ્રથમ ઉત્પન્ન કર્યું છે અને એ શાસન ન કરાય તેવા રાક્ષસતુલ્ય રાજાઓનું પણ શાસન કરે છે.^{૨૧} એ ધનુષ રાજા-

ઓને સુદર્શન ચક્ર કરતાં પણ અધિક ભયંકર લાગે છે અને એ મોટો ઉદય આપનારા ધનુષને વરુણ-રાજના પુત્રો ધારણ કરે છે.^{૨૨} આ છત્રશાળામાં રહેલું જળના અધિપતિ વરુણનું છત્ર છે. એ છત્ર મેઘની પેઠે સર્વ તરફથી શીતળ જળની વૃદ્ધિ કર્યા કરે છે.^{૨૩} એ છત્રથી ઝરતું જળ ચંદ્રના જેવું નિર્મળ છે, છતાં તે અધકારથી વ્યાપ્ત હોવાથી મનુષ્યોની દૃષ્ટિએ પડતું નથી.^{૨૪} હે માતલિ ! અહીં બહુ આશ્ચર્યકારક દેખાવો જોવા જેવા છે; પરંતુ તને કાર્યનો અટકાવ છે, માટે ચાલ, આપણે વિનાવિલાંબે અહીંથી ચાલી નીકળીએ.^{૨૫} ઇતિ શ્રીમહા ૦ ઉદ્યોગ ૦ ભગવદ્વાન પર્વમાં “માતલિએ કરેલી વરની શોધ” એ વિષયનો અધ્યાય ૯૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૯૯ મો

માતલિએ કરેલી વરની શોધ-
પાતાળનું વર્ણન
॥ નારદ ઉવાચ ॥

एतच्च नागलोकस्य नाभिस्थाने स्थितं पुरम् ।
पातालमिति विख्यातं दैत्यदानवसेवितम् ॥ ૧ ॥

નારદે કહ્યું :- આ નાગલોકની વચ્ચે આવેલું પાતાળ નામનું નગર છે અને એમાં દૈત્યો તથા દાનવો નિવાસ કરે છે.^૧ પૃથ્વી ઉપરનાં જે કોઈ જંગમ પ્રાણી પાણીના તરંગસાથે અહીં પેસી ભય છે, તેઓ ભયથી પીડાઈને ડુબના મોટા પોકારો કરે છે.^૨ અહીં જળનો આહાર કરનારો આસુરાશ્વિ સતત બળ્યા કરે છે, એને દેવોએ પ્રયત્નવટે મર્યાદામાં રાખ્યો છે; નહિ તો એ તત્કાળ આખા સમુદ્રને તથા લોકોને બાળી નાખે. પોતાને બાંધી લીધો છે, એ વાત અશ્વિ પણ જાણે છે.^૩ દેવોએ શત્રુઓને માર્યા પછી અમૃત પીને બાકી રહેલું અમૃત અહીં મૂક્યું છે; એ કારણથી અહીં ચંદ્રની^x ક્ષય વૃદ્ધિ જોવા-

x દાના જેવા આકારવાળા જુઓળની પ્રદક્ષિણા કરતા સૂર્ય તથા ચંદ્ર કોઈએક જુઓળના પ્રદેશથી ઢંકાઈ જાય છે, ત્યારે તે બા-

માં આવતી નથી.^૪ અદિતિનો પુત્ર વિષ્ણુ વેદ-રૂપી શષ્ટભાળને વાણીવડે પૂર્ણ કરવા માટે હયથ્રીવરૂપે યોગ્ય સમયે પર્વે પર્વે અહીં જ પ્રકટ થાય છે.^૫ આ ઉત્તમ નગરનું પાતાલ એવું નામ પાડવાનું કારણ એ છે કે, જળમૂર્તિ ચંદ્ર વગેરે અહીં ચંદ્રકાંતની પેઠે અલં એટલે અત્યંત જળનો પાત એટલે સ્નાવ કર્યા કરે છે.^૬ જગતનું હિત કરનારો એરાવત નામનો હાથી અહીંથી જ પાણી લઈને મેઘોમાં મૂકે છે અને મહોદ્ર તે શીતળ જળને પૃથ્વી પર વર્ષાવે છે.^૭ અહીં અનેક પ્રકારના આકારવાળાં અને અનેક રૂપવાળાં મોટાં જળચર માછલાંઓ પાણીમાં ચંદ્રની કાંતિનું પાન કરીને નિવાસ કરે છે.^૮

હે સૂત ! આ પાતાળનો આશ્રય કરનારાં કેટલાંક પ્રાણીઓ દિવસે સૂર્યનાં કિરણોથી લેદાઈને મરણ પામે છે અને રાત્રે પાછાં જીવતાં થાય છે.^૯ અહીં ઉદય પામતો ચંદ્ર નિત્ય પોતાના કિરણરૂપી બાહુઓવડે અમૃતનો સ્પર્શ

ગમાં સૂર્ય તથા ચંદ્ર જણાતા નથી. ઢંકાઈ જવાને લીધે જ્યાં સૂર્ય ન જણાય ત્યાં રાત્રિ ગણાય છે. જેઓ જુઓળની ઉપર તથા નીચે નિવાસ કરે છે, તેઓ સર્વદા સૂર્ય વગેરેને જુએ છે. ચંદ્રનું મંડળ જળમય છે અને તે સૂર્યનાં તેજોમય કિરણોથી પ્રકાશિત થાય છે. સૂર્ય અને ચંદ્ર જેમ જેમ વધારે છે તે હોય છે, તેમ તેમ ચંદ્ર અધિક પ્રકાશમાન થાય છે અને તે બન્ને જેમ જેમ પાસે આવતા જાય છે, તેમ તેમ સૂર્યની આગળ રહેનારા અશ્વિ વગેરે દેવતાઓથી ચંદ્ર આપણી દૃષ્ટિ થી અદૃશ્ય થાય છે. એ અભિપ્રાયથી શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, પ્રથમાં પિષ્વતે વહિર્દિર્દિતાયાં પિષ્વતે રિચઃ । ચંદ્રની પ્રથમ કળાનું અશ્વિ પાન કરે છે, બીજી કળાનું સૂર્ય પાન કરે છે. અહીં પાન એટલે સામીપ્યને લીધે કેવળ પોષણ સમજવું. જેઓ પાતાળની વચ્ચે રહે છે, તેઓને તો મેરુના શિખર ઉપર રહેનારાઓની પેઠે સર્વદા સંપૂર્ણ ચંદ્ર જ જણાય છે; કારણ કે તેઓના દૃશ્ય પ્રદેશમાં અશ્વિ વગેરેનું આવરણ નથી, માટે તે રચાનમાંથી ચંદ્રનો ક્ષય તથા વૃદ્ધિ જણાતાં નથી.

નીલકંઠ

કરી, તે કિરણોના સ્પર્શવડે જીવોને જીવડે છે.^{૧૦} ઇંદ્રે હરણ કરી લીધેલી લક્ષ્મીવાળા કાળવડે પીડા ભોગવતા ધર્મપરાયણ દેત્યો આ સ્થાનમાં બંધાઈને નિવાસ કરે છે.^{૧૧} આ ઠેકાણે સર્વ પ્રાણીઓના મહેશ્વર ભૂતપતિ શંકરે સર્વ જીવોના અક્યુદયને માટે ઉત્તમ તપ કર્યું છે.^{૧૨} નિત્ય કોઈપણ સ્થાનમાં પડી રહેવું, કોઈ ખાવાનું આપે તો ખાવું અને કોઈ જે કંઈ ઓઢાડે તે ઓઢવું, એનું નામ ગોવ્રત કહેવાય છે. એવા ગોવ્રતવાળા, વેદપાઠ કરતાં કરતાં શુષ્ક થઈ ગયેલા, પ્રાણની દરકાર ન કરનારા અને સ્વર્ગનો વિજય કરનારા મહર્ષિઓ આ સ્થાનમાં નિવાસ કરે છે.^{૧૩,૧૪} અહીં સુપ્રતીકના વંશમાં ગજેન્દ્ર ઐરાવણ, વામન, કુમુદ અને અંજન નામના મોટા હાથીઓ જન્મ્યા છે.^{૧૫} હે માતલિ ! તું તપાસ કર. જો તને આમાંથી કોઈ ગુણવાન વર ગમતો હોય તો હું તેની પાસે જઈને યત્નપૂર્વક તેની માગણી કરું.^{૧૬} આ તેજવડે દેદીપ્યમાન જેણાતું ઇંદુ પાણીમાં મૂકેલું છે. એ ઇંદુ પ્રભાની ઉત્પત્તિથી આરંભીને હજી સુધી કુટુંબે નથી, તેમ ખસતું પણ નથી.^{૧૭} એની જાતિ અથવા સ્વભાવના સંબંધમાં મેં કોઈને મોઢે કંઈપણ સાંભળ્યું નથી, તેમજ એનાં માતાપિતાને પણ કોઈ જાણતું નથી.^{૧૮} માત્ર એટલું જાણવામાં છે કે, પ્રલયકાળે એમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા મહાન અભિસચરાચર સર્વ ત્રિલોકને બાળી મૂકશે.^{૧૯}

નારદનું ભાષણ સાંભળીને માતલિ બોલ્યો કે, ‘મને અહીં કોઈ પણ પુરુષ ગમતો નથી, માટે વિલંબ ન કરતાં અહીંથી બીજે ચાલો.’^{૨૦}

ઇતિ શ્રીમહાભારત ઉદ્યોગભગવદ્વાન પર્વમાં
“ માતલિએ કરેલી વરની શોધ ” એ
વિષયનો અધ્યાય ૯૯ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૦૦ માં
માતલિએ કરેલી વરની શોધ—
હિરણ્યપુરનું વર્ણન

॥ નારદ ઉવાચ ॥

હિરણ્યપુરામિત્યેતત્ સ્થાતં પુરવરં મહત્ ॥

દેત્યાનાં દાનવાનાં ચ માયાશતવિચારિણામ્ ॥

નારદે કહ્યું:— ‘સેંકડો માયા સાથે સંચાર કરનારા દેત્યો અને દાનવોનું આ હિરણ્યપુર નામથી પ્રખ્યાત મહાપ્રેષ નગર છે.^૧ પાતાળ તળમાં આવેલા એ નગરની પ્રથમ મયદાનવે મનથીજ કલ્પના કરી અને તે પછી વિશ્વકર્માએ મોટા પ્રયત્નથી એની રચના કરી છે.^૨ એ નગરમાં પૂર્વે વરદાનો મેળવનારા, મોટા બળવાન તથા હજારો માયા કરનારા યુગ દાનવો નિવાસ કરે છે.^૩ ઇંદ્ર, યમ, વરુણ, ડુમ્બેર તથા બીજાઓ, એ દાનવોને વશ કરી શકતા નથી.^૪ હે માતલિ ! એ નગરમાં કાલખંજ અસુરો, વિષ્ણુના ચરણથી ઉત્પન્ન થયેલા અસુરો, નેત્રંતો, ચાતુધાનો અને બ્રહ્માના ચરણથી ઉત્પન્ન થયેલા અસુરો, જેઓ મોટી દાદવાળા, ભયંકર વેગવાળા, વાયુના વેગ જેવા પરાક્રમી અને માયારૂપી બળથી સંપન્ન છે, તેઓ નિવાસ કરે છે.^{૫-૬} વળી યુદ્ધ કરવામાં દુષ્ટ મદવાળા નિવાતકવચ નામના દાનવો પણ અહીં રહે છે. તું જાણે છેજ કે, ઇંદ્ર પણ તેમને પીડા કરવા સમર્થ નથી.^૭ હે માતલિ ! એ દાનવોથી તું, તારો પુત્ર ગોમુખ તથા પુત્ર સહિત શચીપતિ ઇંદ્ર પણ ઘણી વખત નાસી દૂટયા છે.^૮

હે માતલિ ! હવે તું આ ઘરો તરફ દષ્ટિ કર. એ સઘળાં ઘરો શિદ્ધપશાસના નિયમ પ્રમાણે બાંધેલાં અને મનુષ્યસમૂહથી ભરેલાં છે. એમાંનાં કેટલાંએક ઘરો સોનાનાં છે, કેટલાંએક રૂપાનાં છે,^૯ કેટલાંએક વૈદ્યમંત્રિથી જડેલાં છે, કેટલાંએક પરવાળાંથી સુંદર દેખાય છે, કેટલાંએક સૂર્યકાંતવડે ઉજ્જવળ જણાય છે, કેટલાંએક વજ્રસાર મંત્રિવડે ઉજ્જવળ લાગે છે,^{૧૦} કેટલાંએક માટીનાં હોય તેવાં દેખાય છે, કેટલાંએક પથ્થરનાં

રાગમય દેખાય છે, કેટલાંએક પાષાણનાં હોય તેવાં દેખાય છે, કેટલાંએક કાષ્ઠનાં હોય તેવાં દેખાય છે,^{૧૧} કેટલાંએક સૂર્યના જેવાં ઝળહળતાં લાગે છે અને કેટલાંએક પ્રદીપ્ત અગ્નિસમાન જણાય છે. એ સર્વ ધરો મણિની બળીઓવડે વિચિત્ર, ઉચાં અને દૃઢ છે.^{૧૨} એ ધરોનો દેખાવ કેવો છે તથા એ બાંધવામાં શી શી વસ્તુઓનો ઉપયોગ કર્યો છે, તે કહી શકાય તેમ નથી. એ સર્વ ધરો શાસ્ત્રોક્ત પ્રમાણથી યુક્ત તથા સર્વ ગુણોથી સંપન્ન છે.^{૧૩} વળી તું આ દેવોનાં વિહારસ્થાનો, શય્યાઓ, રતનજડિત મહામૂલ્યવાન પાત્રો, આસનો, મેઘના જેવા દેખાવવાળા પર્વતો, પાણીનાં ઝરણાંઓ અને ઈચ્છા પ્રમાણે કુળપુષ્પ આપનારાં તથા ઈચ્છા પ્રમાણે ગતિ કરનારાં વૃક્ષોને જો.^{૧૪,૧૫} હે માતલિ! અહીં તને કોઈ પણ વર સારો લાગતો હોય તો તેમ, નહિ તો આપણે તારા વિચાર પ્રમાણે પૃથ્વીની બીજી દિશામાં જઈએ.^{૧૬}

એ પ્રમાણે બોલતા નારદપ્રત્યે માતલિએ કહ્યું કે:-‘હે દેવર્ષિ! મારે દેવોને અપ્રિય લાગે તેવું કામ કરવું જ નથી.^{૧૭} જો કે દેવો અને દાનવો ભાઈઓ થાય છે, તોપણ તેઓ નિત્યનું વેર બાંધી બેઠેલા છે, માટે હું શત્રુપક્ષની સાથેના સંબંધને કેમ પસંદ કરું? ^{૧૮} હું દાનવોને જોવા પણ ઈચ્છતો નથી, માટે આપણે અહીંથી બીજે ઠેકાણે જવું ઠીક છે. હિંસાપરાયણ દેવો તમારા ઉપર પ્રીતિ રાખે છે; પરંતુ તમે પોતે અહિં સાપરાયણ છો, તે હું જાણું છું.’^{૧૯}

અધ્યાય ૧૦૦ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૦૧ મો

માતલિએ કરેલી વરની શોધ-ગરુડ-લોકનું વર્ણન

॥ નારદ ઉવાચ ॥

अयं लोकः सुपर्णानां पक्षिणां पञ्चगशिनाम्
विक्रमे गमने मारे नैवाप्राप्ते परिश्रमः॥१॥

નારદે કહ્યું:-‘હે માતલિ! આ સર્પોનું ભક્ષણ કરનારા ગરુડ પક્ષીઓનો લોક છે. એ પક્ષીઓને

પરાક્રમ કરવામાં, ગતિમાં અને ભાર ઉપાડવામાં પરિશ્રમ લાગતો નથી.^૧ હે માતલિ સારથિ! કશ્યપપત્ની વિનતાના વંશને વધારનારા ગરુડના સુમુખ, સુનામા, સુનેત્ર, સુવર્ચા, પક્ષિરાજ સુરુચ અને સુખલ એ છ પુત્રોએ પોતાની સંતતિ-વડે આ કુળ વધારી દીધું છે.^{૨,૩} કશ્યપઋષિના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલાં અને અશ્વર્ચની વૃદ્ધિ કરનારાં કુલીન ગરુડ પક્ષીઓનાં સેંકડો અને હજારો કુળો ઉદય પામ્યાં છે.^૪ એ સર્વે શ્રીમાન છે, સર્વે શ્રીવત્સના ચિહ્નવાળાં છે અને સર્વે લક્ષ્મીની ઇચ્છા રાખી મહાભગ ધારણ કરે છે.^૫ તેઓ કર્મવડે ક્ષત્રિયો છે, નિર્દય છે, સર્પોનું ભોજન કરે છે અને જ્ઞાતિનો ક્ષય કરનારા હોવાથી બ્રાહ્મણપણને પામતા નથી.^૬ હે માતલિ! સાક્ષાત્ વિપ્લુએ આ કુળને અંગીકાર કર્યું છે, તેથી એ કુળ પ્રશંસનીય છે. એ કુળના દેવતા વિપ્લુ છે, વિપ્લુજ શરણ છે, તેઓના હૃદયમાં સર્વદા વિપ્લુ વસે છે અને એમની પરમ ગતિરૂપ પણ વિપ્લુજ છે. એ કુળનાં મુખ્ય મુખ્ય પક્ષીઓનાં નામો હું કહું છું, તે તું સાંભળ.^{૭-૧૦} સુવર્ણચૂડ, નાગાશી, દારુણ ચંદનુંડક, અનિલ, અનલ, વિશાલાક્ષ, કુંડલી, પંકજિત, વજ્ર, વિષ્કંભ, વેનતેય, વામન, વાતવેગ, દિશાચક્ર, નિમેષ, અનિમિષ, ત્રિરાવ, સમરાવ, વાદ્મીકિ, દીપક, દેત્યદ્રીપ, સરિદ્રીપ, સારસ, પત્રકેતન, સુમુખ, ચિત્રકેતુ, ચિત્રબહ્લ, અનંધ, મેષહૃત, કુમુદ, દક્ષ, સર્પાંતિ, સોમભોજન, ગુરુભાર, કપોત, સૂર્યનેત્ર, ચિરંતક, વિપ્લુધર્મા, કુમાર, પરિબહ્લ, હરિ, સુસ્વર, મધુપર્ક, હિમવર્ણ, માલાય, માતરિન્ધા, નિશાકર અને દિવાકર.^{૧૧-૧૪} આ ગરુડના યશસ્વી મુખ્ય મુખ્ય પુત્રોનાં નામો-માંથી મેં થોડાંએક નામો તને કહ્યાં છે.^{૧૫} હે માતલિ! આમાંથી તને કોઈ વર ગમતો નહોય તો ચાલ આપણે બીજા પ્રદેશમાં જઈએ. હું તને એવા દેશમાં લઈ જઈશ, કે જ્યાં તને ચોખ્ખ વર મળી આવશે.^{૧૬}

અધ્યાય ૧૦૧ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૦૨ મો
માતલિએ કરેલી વરની શોધ-
રસાતલનું વર્ણન

॥ નારદ ઉવાચ ॥

इदं रसातलं नाम सप्तमं पृथिवीतलम् ।

एतान् सुरभिर्माता गवाममृतसंभवा ॥૧॥

નારદે કહ્યું:-આ પૃથ્વીનું રસાતલ નામનું સાતમું તળ છે. અમૃતથી ઉત્પન્ન થયેલી ગાયોની માતા સુરભિ અહીં નિવાસ કરે છે.^૧ એ સુરભિ, પૃથ્વીના સારથી ઉત્પન્ન થયેલા છ રસના સારરૂપ એક અતિ ઉત્તમ રસ-દૂધને પોતાના આંચળમાંથી સતત ઝર્ચા કરે છે.^૨ પૂર્વે અમૃતનું પાન કરીને તૃપ્ત થયેલા પ્રજ્ઞા અમૃતનો ઓડકાર ખાવા લાગ્યા, ત્યારે તેમના મુખમાંથી આ નિર્દોષ સુરભિ ઉત્પન્ન થઈ હતી.^૩ એ સુરભિની પૃથ્વીપર પડતી દૂધની ધારાવડે ક્ષીરનિધિ નામનો ધરો ઉત્પન્ન થયો, કે જે પરમ પવિત્ર કહેવાય છે.^૪ એ ક્ષીરસમુદ્રના છેડાના ભાગે શ્રીલુથી વીંટાયલા છે અને તેથી તે પુષ્પથી ભરેલા હોય તેવા દેખાય છે. તે શ્રીલુનું પાન કરીને એ સ્થાનમાં રહેનારા મહાસુનિઓ ફેનપ નામથી પ્રખ્યાત થયેલા છે. હે માતલિ ! એ શ્રીલુનો આહાર કરીને રહેનારા ફેનપ ઋષિઓ એવું ઉચ્ચ તપ કરે છે, કે તેઓથી દેવો પણ ભય પામે છે.^{૫,૬} હે માતલિ ! એ સુરભિથી બીજી ચાર ધેનુઓ ઉત્પન્ન થઈ છે. દિશાઓનું પાલન કરનારી તે ધેનુઓ સર્વ દિશાઓમાં રહીને દિશાઓને ધારણુ કરે છે.^૭ સુરભિની પુત્રી સુરૂપા પૂર્વ દિશાને ધારણુ કરે છે, હંસિકા બીજી દક્ષિણ દિશાને ધારણુ કરે છે,^૮ વરુણની પશ્ચિમ દિશાને મહાન મહિમાવાળી તથા વિશ્વરૂપા સુભદ્રા ધેનુ નિત્ય ધારણુ કરે છે અને હે માતલિ ! કુબેરના નામથી પ્રખ્યાત તથા ધર્મને માટે અનુકૂળ ઉત્તર દિશાને સર્વકામદુધા નામની ધેનુ ધારણુ કરે છે.^{૯,૧૦}

હે માતલિ ! દેવોએ અને દૈત્યોએ એકઠા થઈ મંદર પર્વતને રવેયો કરીને, આ ગાયોના દ્વ-

ધથી મિશ્રિત થયેલા સમુદ્રના જળને વલોવીને તેમાંથી મદિરા, લક્ષ્મી, અમૃત, અશ્વરાજ ઉચ્ચેશ્રવા તથા મણિશ્રેષ્ઠ કૌસ્તુભ, એ રત્નો કાઢ્યાં હતાં. ૧૧,૧૨ એકલી સુરભિ ગાયજ સુધાનો આહાર કરનારા નાગોને સુધારૂપ, સ્વધાનું ભોજન કરનારા પિતૃઓને અને સ્વધારૂપ અમૃતનું ભોજન કરનારા દેવોને અમૃતરૂપ દૂધ આપે છે.^{૧૩} આ રસાતલમાં રહેનારાઓએ પૂર્વે ગાયેલી એક પુરાતન કહેવત જગતમાં સંભળાય છે અને બુદ્ધિમાનો પણ આ પ્રમાણે તેને વર્ણવે છે કે:-^{૧૪} ‘રસાતલમાં રહેલું જેવું સુખકારક છે, તેવું નાગલોકમાં, સ્વર્ગમાં અને સ્વર્ગના વિમાનમાં પણ નથી.’^{૧૫}

ઇતિ શ્રીમહાઽ ઉદ્યોગઽ ભગવદ્વાન પર્વમાં
“માતલિએ કરેલી વરની શોધ” અવિષયનો
અધ્યાય ૧૦૨ મા સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૦૩ મો
માતલિએ કરેલી વરની શોધ-નાગ-
લોકનું વર્ણન

॥ નારદ ઉવાચ ॥

इयं भोगवती नाम पुरी वासुकिपालिता ॥

यादृशी देवराजस्य पुरीवर्याऽमरावती ॥૧॥

નારદે કહ્યું:-“દેવરાજ ઈંદ્રની નગરીઓમાં શ્રેષ્ઠ જેવી અમરાવતી નગરી છે, તેવી આ વાસુકિએ પાલન કરેલી ભોગવતી નામની નગરી છે.^૧ લોકમાં મુખ્ય એવા જે પ્રભાવશાળી શેષનાગ પોતાના તપવડે પૃથ્વીને સર્વદા ધારણુ કરે છે, તે શેષનાગ અહીં રહેલા છે.^૨ મહાખળવાન શેષનાગનો દેહ ધવલગિરિના જેવો તથા દિવ્ય અલંકારથી શોભાયમાન છે. એમને હજાર કુળાઓ છે તથા અગ્નિની જ્વાળા જેવી જ્વલ્વાઓ છે.^૩ આ નગરીમાં અનેક પ્રકારના આકારવાળા તથા અનેક પ્રકારના અલંકારવાળા સુરસાના પુત્ર નાગો નિર્ભય થઈને નિવાસ કરે છે.^૪ તેઓના દેહ ઉપર મણિ, સાથીઆ, ચક્ર અને કમંડલુનાં ચિહ્નો છે; તેઓ હજાર-

રેની સંખ્યામાં છે અને સર્વે બળવાન તથા ભયંકરસ્વભાવના છે.^૧ તેમાંના કેટલાએક હજાર માથાવાળા, કેટલાએક પાંચસો મુખવાળા, કેટલાએક સો મસ્તકવાળા, કેટલાએક ત્રણ મસ્તકવાળા, કેટલાએક બે મસ્તકવાળા, કેટલાએક પાંચ મસ્તકવાળા અને કેટલાએક સાત મુખવાળા છે. તેઓ મોટી કૃષ્ણાવાળા, મહાન દેહવાળા અને પર્વતના જેવા વિશાળ છે.^{૧,૭} આ સ્થાનમાં એક વંશમાંનાજ હજારો, લાખો અને અબજો નાગો રહે છે, તેમાંના મુખ્ય મુખ્યનાં નામે હું કહું છું, તે તું સાંભળ:-^૨ વાસુકિ, તક્ષક, કકોટક, ધનંજય, કાલીય, નાહુષ, કંબલ અને અશ્વતર એ બે, બાહ્યકુંડ, મણિ, આપૂરણ, બગ, વામન, એલપત્ર, કુકુર, કુકુળ, આર્યક, નંદ, કલશ, પોતક, કેલાસક, પિંજરક, ઔરાવત, સુમનોમુખ, દધિમુખ, શંખ, નંદ, ઉપનંદ, આમ, કોટરક, શિખી, નિષ્ટૂરિક, તિત્તિરિ, હસ્તિભદ્ર, કુમુદ, માત્યપિંડક, બે પદ્મ, પુંડરીક, પુષ્પ, મુદ્ગરપર્ણક, કરવીર, પીડરક, સંવૃત્ત, વૃત્ત, પિંડાર, ગિરિવપત્ર, મૃપિકાદ, શિરીષક, દિલીપ, શંખશીર્ષ, જ્યોતિષ્ક, અપરાગિત, કૌરવ્ય, ધૃતરાષ્ટ્ર, કુકુર, કૃશક, વિરજા, ધારણ, સુબાહુ, મુખર, જય, બધિર, અંધ, વિશુંડિ, વિરસ, સુરસ-આ અને બીજા કરચપના ઘણા પુત્રો અહીં રહે છે. હે માતલિ ! જો, આમાંથી કોઈ વર તને પસંદ પડે છે ?^{૧૮-૧૭}

કણ્વે કહ્યું:-માતાલિએ તે નાગોમાંથી એકના તરફ એકસરખા ધ્યાનથી જોયું અને પ્રસન્ન થઈને નારદજીને પૂછ્યું.^{૧૮}

માતલિ બોલ્યો:- કૌરવ્ય આર્યકની આગળ જે આ કાંતિમાન તથા દેખાવડો નાગ બેઠો છે, એ કેનો પુત્ર છે ?^{૧૯} એનો પિતા કોણ છે ? એની માતા કોણ છે ? અને એ કયા નાગના વંશમાં મહાન ધ્વજરૂપ થઈને રહેલો છે ?^{૨૦} હે દેવર્ષિ ! એ એકાગ્રતા, ધૈર્ય, રૂપ તથા વયવડે મારા મનમાં ભરાઈ ગયો છે, મારી ગુણ-કેશીને માટે એ શ્રેષ્ઠ વર છે.^{૨૧}

કણ્વે કહ્યું:-તે સુમુખ નાગને જોઈને મા-

તલિ મનમાં પ્રસન્ન થયો. એ જોઈને નારદ મુનિ તેને સુમુખનું માહાત્મ્ય, જન્મ તથા કર્મ કહેવા લાગ્યા.^{૨૨}

નારદે કહ્યું:-એ ઔરાવત નાગના કુળમાં જન્મેલો સુમુખ નામનો નાગરાજ છે. એ આર્યકનો પૌત્ર છે અને વામનનો દૌહીત્ર છે.^{૨૩} હે માતલિ ! ચિકુર નાગ એનો પિતા છે અને તેને ગરુડે ઘોડાજ સમયપર મારી નાખ્યો છે.^{૨૪}

તે સાંભળીને મનમાં પ્રસન્ન થયેલા માતલિએ નારદને કહ્યું કે:-હે તાત ! એ શ્રેષ્ઠ નાગ મને બમાઈતરીકે પસંદ પડ્યો છે.^{૨૫} હે મુનિ ! એ નાગથી હું પ્રસન્ન થયો છું, માટે મારી પ્રિય પુત્રી એને આપવા માટે આપ યત્ન કરો.^{૨૬}

ઇતિ શ્રીમહાઠ ઉદ્યોગો ભગવદ્વાન પર્વમાં
માતલિએ કરેલી વરની શોધ-આર્યકની
અધ્યાય ૧૦૩ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૦૪ મો

માતલિએ કરેલી વરની શોધ-આર્યકની
પાસે વરની માગણી

॥ નારદ ઉવાચ ॥

મૃતોઽયં માતલિર્નામ શક્ત્સ દાયિતઃ સુહૃત્ ॥

શુચિઃ શીલગુણોપેતસ્તેજસ્વી વીર્યવાન વલી ॥

(માતલિની તે વિનિતિ સ્વીકારી આર્યકની પાસે જઈ) નારદ બોલ્યા:-આ ઈંદ્રનો વહાલો તથા હિતવશ માતલિ નામનો સારથિ છે. એ પવિત્ર, સદાચારી, ગુણવાન, તેજસ્વી, વીર્યવાન અને બળવાન છે.^૧ ઈંદ્રનો મિત્ર, મંત્રી તથા સારથિ માતલિ, પ્રત્યેક સંગ્રામમાં ઈંદ્રથી કંઈકજ આછા પ્રભાવવાળો જણાય છે.^૨ હજાર ઘોડાઓ જોડેલા ઈંદ્રના વિજયી શ્રેષ્ઠ રથને દેવદેવોના સંગ્રામમાં આ સારથિ મનવડેજ વશ રાખે છે.^૩ આ માતલિએ પ્રથમ ઘોડાઓના હડલાવડે હરાવેલા શત્રુઓને પછીથી ઈંદ્ર પોતાના બાહુઓવડે [જતી લે છે અને આ પ્રથમ શત્રુઓ ઉપર પ્રહાર કરે છે, તે પછી ઈંદ્ર તેઓના ઉપર પ્રહાર કરે છે.^૪ આવા

પ્રભાવવાળા આ માતાલિની એક સુંદર કેડવાળી, પૃથ્વીમાં અનુપમ રૂપવાળી અને સત્ય, શીલ તથા શુણ્ણવડે યુક્ત શુણ્ણકેશી નામની પ્રસિદ્ધ કન્યા છે.^{૧૬} હે દેવતુલ્ય તેજસ્વી આર્યક! તે કન્યાના વરને માટે ત્રણ લોકમાં યત્ન-પૂર્વક ફરતા આ માતાલને તમારા પૌત્ર સુમુખ પોતાની પુત્રીના પતિતરીકે પસંદ પડ્યો છે.^{૧૭} હે ભુજંગોત્તમ આર્યક! જો તને એ સંબંધ સારી રીતે રુચતો હોય તો તું તત્કાળ કન્યાનો સ્વીકાર કરવા નિશ્ચય કર, વિલંબ કરીશ નહિ.^{૧૮} વિષ્ણુના કુટુંબમાં જેમ લક્ષ્મી છે અને અસિના કુટુંબમાં જેમ સ્વાહા છે, તેમ સુંદર કેડવાળી શુણ્ણકેશી તમારા કુળમાં હો.^{૧૯} ઇંદ્રને યોગ્ય જેવી ઇંદ્રાણી છે, તેવીજ તારા પૌત્રને યોગ્ય શુણ્ણકેશી છે; માટે તું તારા પૌત્રને સાડે શુણ્ણકેશીનો સ્વીકાર કર.^{૨૦} જો કે સુમુખને પિતા નથી, તો પણ એના શુણ્ણને લીધે તથા તમારા તરફ અને ઐરાવત કુળના તરફ અમારું બહુ માન હોવાને લીધે, અમે એની માગણી કરીએ છીએ.^{૨૧} આ સુમુખ શીલ, શૌચ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ વગેરે શુણ્ણવડે યુક્ત છે, તેથી આ માતાલિ પોતે સામે આવીને કન્યા આપવા તૈયાર થયો છે, માટે તારે પણ તેનું સન્માન કરવું યોગ્ય છે.^{૨૨}

કણ્ણવે કહ્યું:- એ સાંભળીને પૌત્રનું માણ થવાથી પ્રસન્ન થયેલો તથા પુત્રના મરણથી દીન થયેલો આર્યક નારદને કહેવા લાગ્યો કે:-‘હે દેવર્ષિ! હું શુણ્ણકેશીને વધુતરીકે કેવી રીતે ઇચ્છી શકું?’^{૨૩-૨૪} વળી આર્યક બોલ્યો:-‘હે મહર્ષિ! મને તમારું વચન બહુ માન્ય ન હોય એમ બનેજ નહિ; તેમ ઇંદ્રના આ સહવાસી સખાની સાથે સંબંધ બાંધવા કેની ઇચ્છા ન હોય?’^{૨૫} પરંતુ હે મહામુનિ! હું સંબંધના કારણની દુર્બળતાને લીધે ચિંતામાં પડી ગયો છું. હે મહાકાંતિવાળા મુનિ! આ સુમુખને ઉત્પન્ન કરનાર એના પિતાને એટલે મારા પુત્રને ગરુડ બાઈ ગયો છે; તેથી અમે હુઃખાતુર થઈ ગયા છીએ અને હે પ્રભો!

વળી ગરુડે જતાં જતાં અમને કહ્યું છે કે, ખીજા માસમાં હું સુમુખને પણ બાઈ જઈશ.^{૨૬,૨૭} ગરુડનો નિશ્ચય દંઢ છે, તે અમે બાણીએ છીએ તેથી અમારી ખાત્રી છે કે, જરૂર તે તેમજ થશે. ગરુડનાં વચનથી મારા હર્ષ નાશ પામ્યો છે.^{૨૮}

કણ્ણવે કહ્યું:- એ સાંભળીને માતાલિએ આર્યકને કહ્યું કે, ‘મેં એ સંબંધી નિશ્ચય કર્યો છે. તમારા પૌત્રને હું જમાઈતરીકે સ્વીકારી ચૂક્યો છું,’^{૨૯} માટે આ સુમુખનાગ મારી તથા નારદની સાથે ત્રિલોકાધિપતિ દેવેશ ઇંદ્રની પાસે આવીને તેમનાં દર્શન કરે.^{૩૦} હે સત્તમ! હું એનું શેષ રહેલા કાર્યવડે આયુષ્ય કેટલું છે, તે બાણી લઈશ અને ગરુડને અટકાવવા પ્રયત્ન કરીશ;^{૩૧} માટે સુમુખ કાર્ય સાધવા સાડે મારીસાથે ઇંદ્રની પાસે આવે તેમ કરો. હે ભુજંગમ! તમારું કલ્યાણ થાઓ.^{૩૨}

તે પછી મહાતેજસ્વી તે સર્વે સુમુખને સાથે લઈને મહાકાંતિવાળા દેવરાજ ઇંદ્રની પાસે ગયા અને તેઓએ ઇંદ્રને તથા કર્મસંયોગથી ચતુર્ભુજ ભગવાન વિષ્ણુને પણ ત્યાં બેઠેલા દીકા. તે પછી નારદે માતાલિસંબંધી સર્વ વૃત્તાંત તેઓને કહી સંભળાવ્યું.^{૩૩,૩૪}

વેશપાયને કહ્યું:-તે સાંભળીને વિષ્ણુએ ભુવનેશ્વર ઇંદ્રને કહ્યું કે, ‘તમે આને અમૃતપાન કરાવો અને દેવાના જેવા અમર કરો.’^{૩૫} હે ઇંદ્ર! આ માતાલિ, નારદ અને સુમુખ તમારા ઉપર આશા બાંધીને આવ્યા છે, માટે તમે એઓની આ કામના યથેચ્છ પૂર્ણ કરો!^{૩૬} તે સાંભળીને ઇંદ્રે ગરુડનાં પરાક્રમને વિચાર કરી વિષ્ણુને કહ્યું કે, ‘તમેજ એને અમૃત આપો.’^{૩૭}

વિષ્ણુએ કહ્યું:-‘હે વિભો! તમે સ્થાવર જંગમ સર્વ લોકોના અધિપતિ છો, માટે તમારું આપેલું ન આપેલું કરવાને કોણ સમર્થ છે?’

તે સાંભળીને બલ તથા વૃત્રને હણનારા ઇંદ્રે સુમુખ નાગને મહાન આયુષ્ય આપ્યું; પરંતુ અમૃત પાણું નહિ.^{૩૮} સુમુખ વર મેળવીને પ્રસન્ન મુખવાળો થયો અને તે શુણ્ણકેશીની સાથે લગ્ન કરીને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે

ઘેર ગયો.^{૨૬} નારદ અને આર્યક પણ કાર્ય સિદ્ધ કરી, આનંદિતનો થઈ મહાકાંતિમાન ઇંદ્રનું સન્માન કરીને પોતપોતાના સ્થાનમાં આહ્યા ગયા.^{૩૦}

ઈતિ શ્રીમહા ૧૦ ઉદ્યોગ ૧૦ ભગવદ્વાન પર્વમાં
“માતલિએ કરેલી વરની શોધ”એ વિષયનો
અધ્યાય ૧૦૪મા સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૦૫ મો માતલિએ કરેલી વરની શોધ- ગરુડનો ગર્વ ઉતાર્યો.

॥ કળ્પ ઉવાચ ॥

गरुडस्तत्र शुश्राव यथावृत्तं महाबलः ॥

आयुःप्रदानं शकेण कृतं नागस्य भारत॥૧॥

કણ્વે કહ્યું:-હે ભરતવંશી ! ઇંદ્રે નાગને આયુષ્ય આપ્યું, એ સર્વ વૃત્તાંત મહાબળવાન ગરુડના સાંભળવામાં આવ્યું.^૧ તેજ વખતે અત્યંત કોપાયમાન થયેલો આકાશગામી ગરુડ, પોતાની પાંખના પ્રચંડ પવનવડે ત્રણ ભુવનને રૂંધી દઈ ઇંદ્રની પાસે દોડતો આવ્યો.^૨

ગરુડે કહ્યું:-“હે ભગવન્ ! તમે અપમાન કરીને મારી આલવિકા શામાટે નષ્ટ કરી ? તમે મને યથેચ્છ વર્તનનો વર આપ્યો છે અને હવે તે વચનથી ડગી જાઓ છો, એ શું કહેવાય ?^૩ સર્વ ભૂતપતિ પ્રજાએ, જેમ સર્વ પ્રાણીઓને માટે સ્વાભાવિક આહાર નિર્માણ કર્યો છે, તેમ અમારી ભૂતિને માટે સર્પોનો સ્વાભાવિક આહાર નિર્માણ કર્યો છે, તે તમે શામાટે અટકાવો છો ?^૪ મેં એ સુસુખનો આહાર કરવા નિશ્ચય કર્યો હતો અને તેને માટે સમય પણ ઠરાવ્યો હતો. હે દેવ ! એના દેહવડે મારે મારા મોટા પરિવારનું પોષણ કરવાનું હતું;^૫ પરંતુ એ સર્પ તો લાંબા આયુષ્યવાળો થયો, એટલે હવે હું બીજા સર્પને પણ મારવા ઇચ્છતો નથી. હે દેવરાજ ! તમે સ્વતંત્રતાથી ઇચ્છામાં આવે તેમ કીડા કરો છો;^૬ પણ હે ઇંદ્ર ! હવે હું મારા પરિવાર તથા ધરના સેવકોની સાથે આહાર ન મળ-

વાથી પ્રાણીનો ત્યાગ કરે તેથી તમે રાજ થાઓ” હે બલ તથા વૃત્તને હણનારા ઇંદ્ર ! મારામાં ત્રણ લોકના ઇશ્વર થવાનું સામર્થ્ય છે, છતાં હું પારકાનો સેવક થયો છું, તેથી મારે આટલું જ નહિ પણ એથી અધિક કષ્ટ પણ ભોગવવું જ જોઈએ. હે દેવેશ ઇંદ્ર ! તમે હયાત છતાં મારે વિષ્ણુને દુઃખ જણાવવાનું કંઈ પ્રયોજન નથી; કારણ કે ત્રણ લોકોનું શાશ્વત રાજ્ય તમારે જ આધીન છે;^૭ તથાપિ હું પણ કંઈ સામાન્ય નથી. મારી માતા પણ દક્ષની પુત્રી છે, મારા પિતા કશ્યપ છે અને હું પણ આ સર્વ લોકોને અદ્વિતીય ધારણ કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવું છું.^૮ વળી સર્વ પ્રાણીઓને અસહ્ય થઈ પડે તેવું મારામાં પણ અથાગ બળ રહેલું છે. દૈત્યોના સંગ્રામમાં મેં પણ અતિ મહાન કર્મ કર્યું હતું.^૯ શ્રુતશ્રી, શ્રુતસેન, વિવસ્વાન, રાચનામુખ, પ્રસ્તુત અને કાળકાક્ષ, એ દૈત્યોને પણ મેં માર્યા છે.^{૧૦} હું તમારા નાના બધું વિષ્ણુ (ઉષેંદ્ર) ના ધ્વજમાં રહ્યો છું, યત્નથી તેમની સેવા કરું છું અને તેમને ઉપાડીને ફરું છું, તેથી મારે અપમાન કરો છો કે ?^{૧૧} મારા સમાન ભાર સહન કરનારો બીજો કોણ છે ? અને મારાથી બીજો અધિક બળવાળો પણ કોણ છે ? તેવા હું શ્રેષ્ઠ હોવા છતાં આ વિષ્ણુને તેમના પાંખોની સાથે ઉપાડીને ફરું છું.^{૧૨} તમે મારે અપમાન કરીને મને ભોજનથી દૂર કર્યો છે અને તેથી હે ઇંદ્ર ! તમારે લીધે તથા આ વિષ્ણુને લીધે મારે ગૌરવ નાશ પામ્યું છે.^{૧૩} હે વિષ્ણુ ! અદિતિથી ઉત્પન્ન થયેલા બળવાન તથા પરાક્રમશાળી સર્વ દેવોમાં તમેજ મહાબળવાન છો;^{૧૪} છતાં હું તમને મારી પાંખના એક ભાગ ઉપર શ્રમવિનાજ ઉપાડીને ફરું છું; એ ઉપરથી હે તાત વિષ્ણુ ! તમે ધીરેથી વિચાર કરો કે, આપણામાં બળવાન કોણ ?^{૧૫}

કણ્વે કહ્યું:-ગરુડનાં તે, આખરે ભયંકર થઈ પડેલાં વચનને સાંભળી ચક્રધારી વિષ્ણુ, ક્ષોભ ન પમાડાય તેવા ગરુડને ક્ષોભ પમાડતા બોલ્યા:-^{૧૬} હે ગરુડ ! તું પોતે અતિ દુર્બળ હોવા

છતાં પોતાને બળવાન માને છે; પરંતુ એ પક્ષિ! તારે અમરી સમક્ષમાં પોતાનાં વખાણ કરવાં નહિ. ૧૯ હે ગરુડ! સંપૂર્ણ ત્રણ લોક પણ મારા દેહને ઉપાડવામાટે અશક્ત છે, ત્યાં તું કોણ? હું પોતેજ પોતાને ધારણ કરું છું અને તને પણ ધારણ કરું છું. ૨૦ આ મારા એક જમણા હાથને તું ઉપાડ જોઈએ! જો તું આ એક હાથને ઉપાડીશ તો હું સમજીશ કે, તારી બડાઈ સફળ છે. ૨૧ આ પ્રમાણે કહીને ભગવાન વિષ્ણુએ ગરુડના ખભા ઉપર પોતાનો હાથ મૂક્યો, તેની સાથેજ ગરુડ તે હાથના ભારથી પીડાઈને વિહ્વળ થઈ ગયો અને છેવટે મૂર્ચ્છિત થઈને જમીનપર પડકાઈ પડ્યો. ૨૨ પર્વતોની સાથે આખી પૃથ્વીનો જેટલો ભાર હોય, તેટલો વિષ્ણુના દેહની શાખાંરૂપ એક હાથનો ગરુડને લાગ્યો. ૨૩ મહાબળવાન વિષ્ણુએ પોતાના પૂરા બળથી ગરુડને ઢબાવ્યો ન હતો અને તેથીજ તેના પ્રાણ અચી ગયા હતા. ૨૪ અતિશય ભારથી પીડાયલા ગરુડનું મોં પહોળું થઈ ગયું, શરીર શિથિલ થઈ ગયું, તેનાં પીછાં ખરવા માંડ્યાં અને તે વિહ્વળ તથા બેભાન થઈ ગયો. ૨૫ પછી કંઈક ભાન આવ્યું, ત્યારે વ્યાકુળ તથા દીન થયેલો વિનતાનો પુત્ર ગરુડ પોતાના મસ્તકવડે વિષ્ણુને પ્રણામ કરીને કંઈક વચન કહેવા લાગ્યો:— ૨૬ ‘હે ભગવન! સર્વ લોકના સાક્ષાત્ સારના જેવા આ હાથને તમે સહજ લીલાધી મારા શરીરપર મૂક્યો; પરંતુ હું તેટલાથીજ જમીન ઉપર ચગદાઈ ગયો છું. ૨૭ હે દેવ! હું વિહ્વળ થઈ ગયો છું અને આપના બળરૂપી અગ્નિથી બળી જઈ છું; માટે મને ધ્વજા ઉપર રહેનાર એક અદ્વ્ય બુદ્ધિવાળું પાંખી માનીને તમારે મારા ઉપર ક્ષમા કરવી જોઈએ. હે દેવ! હે વિભો! મેં તમારું આવું મહાન બળ જાણ્યું ન હતું અને તેથીજ હું પોતાનું બળ બીજાઓના જેવું નહિ પણ અધિક છે, એમ માનતો હતો. ૨૮, ૨૯ પછી ભગવાને ગરુડના ઉપર કૃપા કરી અને સ્નેહથી તેને કહ્યું કે:— ‘ફરી તું આવું કરીશ નહિ. ૩૦ હે રાજેન્દ્ર! પછી ભગવાને પગના અં-

ગુડાવડે સુમુખને ગરુડની છાતીપર ફેંક્યો અને તે દિવસથી ગરુડ તે સર્પની સાથે રહે છે. ૩૧ હે રાજા! એ પ્રમાણે બળવાન તથા મહાયશસ્ત્રી વિનતાપુત્ર ગરુડ વિષ્ણુના બળથી હારી જઈને ગર્વરહિત થઈ ગયો હતો. ૩૨

કણ્વે કહ્યું:— હે વત્સ દુર્યોધન! તું પણ તેની પેઠે સંગ્રામમાં જ્યાંસુધી વીર પાંડવોના સપાટામાં આવ્યો નથી ત્યાંસુધીજ જીવે છે, એમ સમજ. ૩૩ વાયુનો પુત્ર મહાબળવાન ભીમ ચોદાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે અને અર્બુન ઇંદ્રનો પુત્ર છે, તે બંને રણમાં કોનો સંહાર કરશે નહિ? ૩૪ વિષ્ણુ, વાયુ, ઇંદ્ર, ધર્મ અને બે અશ્વિનીકુમાર, એ દેવોની સામે દષ્ટિ કરવાને પણ તું સમર્થ નથી; ૩૫ માટે હે રાજપુત્ર! તું વિરોધ બંધ કરીને શાંત થા. તારે શ્રીકૃષ્ણરૂપી તીર્થવડે કુળનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. ૩૬ તે વખતના વિષ્ણુના સર્વ માહાત્મ્યને પ્રત્યક્ષ બેનારા આ મહાતપસ્વી નારદ અહીં હયાત છે અને ચક્ર તથા ગદાને ધારણ કરનારા તે વિષ્ણુ પણ આ કૃષ્ણરૂપે વિરાજે છે. ૩૭

વેશં પાયને કહ્યું:— તે સાંભળીને દુર્યોધને ભુકૃટી ચઢાવી અને નિસાસા નાખતો નાખતો કણ્વના તરફ જોઈને તે બડબડાટ હસવા લાગ્યો. પછી કણ્વ ઋષિનાં તે વચનને તુચ્છ ગણીને હુબુદ્ધિવાળો દુર્યોધન પોતાની હાથીની શુંઠના જેવી સાથળને થાબડતો આ પ્રમાણે બોલ્યો:— ‘હે મહર્ષિ! ઈશ્વરે મને જે કાર્યને માટે ઉત્પન્ન કર્યો હશે, જે કાર્ય મારે હાથે થવાનું હશે અને મારી જે ગતિ થવાની હશે, તે પ્રમાણેજ હું વર્તું છું અને વર્તીશ. તેમાં તમારો બડબડાટ શું કરવાનો છે?’ ૩૮-૪૦

હતિ શ્રીમહા ૦ ઉદ્યોગ ૦ ભગવદ્વાન પર્વમાં
“માતલિએ કરેલી વરની શોધ” એ વિ-
પયનો અધ્યાય ૧૦૫ આ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૦૬ મો ગાલવચરિત્ર-વિશ્વામિત્રની પરીક્ષા

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

અનર્થે જાતનિર્વંધં પરાર્થે લોભમોહિતમ્ ॥
અનાર્યકેષ્વમિરતં મરણે કૃતનિશ્ચયમ્ ॥૧॥

જનમેજયે પૂછ્યું:-અનર્થમાં હઠે ભરાયલો, પરદ્રવ્યમાં લોભને લીધે મોહિત થયેલો, અનાર્યો-માં પ્રીતિવાળો, મરણને માટે નિશ્ચય કરી બેઠેલો, જ્ઞાતિજનોને દુઃખ કરનારો, બંધુઓના શોકને વૃદ્ધિ પમાડનારો, રનેહીઓને ક્વેશ આપનારો, અને શત્રુઓના હપ્માં વધારો કરનારો દુર્યોધન આટો માર્ગે જતો હતો, છતાં એને બાંધવોએ કેમ વાર્યો નહિ? અથવા કોઈ પ્રેમાળ રનેહીએ કે પિતામહ ભગવાન વ્યાસે પણ રનેહને લીધે તેને કેમ વાર્યો નહિ? ૧-૩

વેશંપાયને કહ્યું:-તેને ભગવાન વ્યાસે કહ્યું; ભીષ્મે પણ જેટલું કહેવાય તેટલું કહ્યું અને નારદે પણ અનેક પ્રકારનાં વચન કહ્યાં. તે નારદનાં વચન તમે સાંભળો. ૪

નારદ બોલ્યા:-“હિતકારક વચન કહેનારો સુહૃત (પ્રત્યુપકારની અપેક્ષા રાખ્યાવિના ઉપકાર કરનાર) મળવો દુર્લભ છે અને તેવા સુહૃતનાં વાક્યને સાંભળનારો પણ દુર્લભ છે. જે મહાસંકટમાં સુહૃદ ઉભો રહે છે, તેમાં બંધુ (ઉપકારની અપેક્ષાથી ઉપકાર કરનાર) ઉભો રહેતો નથી; ૫ માટે હે કુરુનંદન! તેવા સુહૃત જનોનાં વાક્યો સાંભળવાં બેઠાં, એવું માફ માનવું છે; અને તે સાંભળીને કોઈ પણ વાતમાં આગ્રહ કરવો નહિ; કારણકે આગ્રહ મહા ભયંકર નિવડે છે. ૬ એવા આગ્રહથી ગાલવ ઋષિ પરાજય પામ્યા હતા. એ વિષે આ એક પુરાતન ઇતિહાસ કહેવાય છે, તે સાંભળ. ૭

પૂર્વે હે ભારતરાજ! તપશ્ચર્યા કરતા વિશ્વામિત્રની પરીક્ષા કરવામાટે ધર્મ પોતે સમર્પિમાંના એક ભગવાન વસિષ્ઠ ઋષિનું રૂપ ધારણ કરીને ક્ષુધાતુરના ઢોળથી વિશ્વામિત્રના આશ્રમમાં ગયા. ૮ તેમને બોધને વિશ્વામિત્રે ઉ-

તાવળથી યત્નપૂર્વક ઉંચી ભાતના ચોખા રાંધવા મૂક્યા; પરંતુ તે રાંધાય ત્યાંસુધી ધર્મે વાટ બેઠ નહિ. ૧૦ અને બીજા તપસ્વીઓએ આપેલા અન્નનું ભોજન કર્યું. અતિથિરૂપ ધર્મે ભોજન કર્યું; એટલામાં વિશ્વામિત્ર પણ અત્યંત ઉતુ અન્ન લઈને અતિથિની પાસે આવ્યા. ૧૧ તે બોધને વસિષ્ઠરૂપધારી ભગવાન ધર્મે કહ્યું કે:-મેં ભોજન કર્યું છે; માટે હવે તું અહીંજ ઉભો રહે. આ પ્રમાણે કહીને તે ત્યાંથી ચાડ્યા ગયા.

હે રાજા! આ તરફ ઉત્તમ વ્રતવાળા અને મહાકાંતિમાન વિશ્વામિત્ર બે હાથવડે તે ભાતની તપેલીને માથા ઉપર રાખી આશ્રમની પાસે નિશ્ચેષ્ટ ધાંભલાની પેઠે માત્ર વાયુનો આધાર કરતા ઉભા રહ્યા. ૧૨, ૧૩ તે સમયે તેમના શિષ્ય ગાલવ મુનિએ, વિશ્વામિત્ર પોતાના ગુરુ હોવાથી, લોકપૂજ્ય હોવાથી, તેમનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી અને તેમના પ્રત્યે પ્રીતિ હોવાથી તેમની યત્નપૂર્વક સેવા કરી. ૧૪ આ રીતે જ્યારે સો વર્ષ પૂરાં થયાં, ત્યારે ધર્મ કરી વસિષ્ઠનો વેપ ધારણ કરીને ભોજનની ઇચ્છાથી વિશ્વામિત્રની પાસે આવ્યા. ૧૫ ત્યાં તેમણે બુદ્ધિમાન મહર્ષિ વિશ્વામિત્રને માત્ર વાયુનું ભક્ષણ કરી, માથા ઉપર ભાતની તપેલી લઈને તેમજ ઉભેલા દીકા, ૧૬ એટલે ધર્મે તેમની પાસેથી અન્ન લીધું, કે જે અન્ન સો વર્ષ જવા છતાં રાંધેલું તે વળતના જેવુંજ ઉષ્ણ અને તાજું હતું; તે અન્નનું ભોજન કર્યું અને ‘હે વિપ્રર્ષિ! હું પ્રસન્ન થયો છું.’ એમ વિશ્વામિત્રને કહી ત્યાંથી ચાડ્યા ગયા. ૧૭ આ પ્રમાણે ધર્મના વચનવડે ક્ષાત્રભાવથી દૂર થયેલા અને પ્રાણીપણ્યને પામેલા વિશ્વામિત્ર બહુ આનંદ પામ્યા. ૧૮ પછી વિશ્વામિત્ર પોતાના તપસ્વી શિષ્ય ગાલવની સેવાથી તથા ભક્તિથી પ્રસન્ન થઈને તેને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:- ૧૯ હે વત્સ ગાલવ! હું તને આજ્ઞા આપું છું. તું હવે તારી ઇચ્છા હોય ત્યાં જા. આ પ્રમાણે કહ્યું એટલે પ્રસન્ન થયેલા ગાલવે મધુર વાણીવડે મહાકાંતિમાન મુનિશ્રેષ્ઠ વિશ્વામિત્રને કહ્યું કે:-‘હે મહારાજ! હું આપને

શુરુ દક્ષિણમાં શું આપું? ૨૦, ૨૧ કારણ કે હે માનદાતા ! દક્ષિણવાળું કર્મ સિદ્ધ થાય છે; અને દક્ષિણ આપનારોને તે કર્મનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૨ દક્ષિણ આપનારોજ સ્વર્ગમાં યજ્ઞનું ફળ મેળવે છે અને વેદમાં દક્ષિણને સર્વ ઉપદ્રવ શાંત કરનારી કહેવામાં આવે છે; માટે હું આપને શુરુદક્ષિણમાં શું લાવી આપું? તે આપ મને કહો. ૨૩ ભગવાન વિશ્વામિત્ર બ્રહ્મતા હતા કે, એણે સેવા કરીનેજ મને જિતી લીધો છે, તેથી તેમણે વારંવાર ગાલવને ‘બા, બા’, એમ કહીને આજ્ઞા કરી. ૨૪ આ પ્રમાણે વિશ્વામિત્રે તેને વારંવાર ‘બા, બા,’ કહ્યું, તોપણ ગાલવે વારંવાર ‘હું શું આપું?’ એમ પૂછ્યા કર્યું. ૨૫ પછી તપસ્વી ગાલવના અતિ આગ્રહથી વિશ્વામિત્રને કંઈક કોઈ આવ્યો અને તે આ પ્રમાણે બોલ્યા:—૨૬ ‘હે ગાલવ! તું મને એક તરફ કાળા કાનવાળા તથા ચંદ્રના જેવી ઉજ્જવળ કાંતિવાળા આઠસો ઘોડાઓ લાવી આપ. બા, વિલાપ કરીશ નહિ. ૨૭

ધૃતિ શ્રીમહાઉદ્યોગો ભગવદ્વાનપર્વમાં

“ ગાલવચરિત્ર ” એ વિષયનો અધ્યાય

૧૦૬ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૦૭ માં
ગાલવચરિત્ર-ગાલવનો શોક

॥ નારદ ઉવાચ ॥

एवमुक्तस्तदा तेन विश्वामित्रेण धीमता ॥

नास्ते न शेते नाहारं कुरुते गालवस्तदा॥૧॥

નારદે કહ્યું:—બુદ્ધિમાન વિશ્વામિત્રે એ પ્રમાણે કહ્યું, તે વખતથી ગાલવ નિશ્ચિંતપણાથી બેસતો ન હતો, સૂતો ન હતો અને આહાર પણ કરતો ન હતો. ૧ રાત્રિદિવસ ચિંતા અને શોક કર્યા કરવાથી તેનું શરીર પીળું પડી ગયું અને માત્ર હાડકાંઆમણંડપેજ બાકી રહ્યું. હે સુયોધન ! પછી અત્યંત શોક કરતો તથા ક્રોધવટે બળી થતો દુઃખી ગાલવ, દુઃખને લીધે વિલાપ કરવા લાગ્યો:—૨ ‘મારે ધનાઢ્ય મિત્રો નથી અને

મારી પાસે ધન પણ નથી, ત્યારે ધનનો સંચય તો ક્યાંથીજ હોય? આવી સ્થિતિમાં મને ચંદ્રના જેવા ઉજ્જવળ ચંદ્રના આઠસો ઘોડાઓ ક્યાંથી મળે? ૩ હવે મને ભોજન કરવાની શ્રદ્ધા કેવી રીતે થાય? અને સુખની શ્રદ્ધા પણ ક્યાંથી થાય? ૪ ! મારી જીવવાની શ્રદ્ધા પણ હવે નાશ પામી ગઈ છે અને હવે મારે જીવિતનું પ્રયોજન પણ શું છે? ૫ માટે હું સમુદ્રની સામે પાર જઈને અથવા પૃથ્વીના અતિ દૂર પ્રદેશમાં જઈને મારા દેહને ત્યજ દઉં. હવે મને જીવવાથી શું ફળ છે? ૬ નિર્ધન, અકૃતાર્થ, અનેક પ્રકારનાં ફળોથી રહિત અને બીજાના કણતળે દબાયેલા, પુરુષને ઉદ્યોગ કર્યા વિના સુખ ક્યાંથી મળે? ૭ રનેહીઓનું ધન ભોગવીને અને ‘તમારું ઇન્દ્રિય ત હું આપીશ’ એવો કોઈને વિશ્વાસ દઈને પછી જે પુરુષ તે વચન પૂર્ણ કરવા સમર્થ થતો નથી, તેને જીવવા કરતાં મરણ સારું છે. ૮ ‘હું તમારું કાર્ય કરીશ’ એમ કહ્યા પછી તે કર્તવ્યરૂપ થયેલા કાર્યને જે કરતો નથી, તે મિથ્યા વચનથી બળી ગયેલા પુરુષનાં યજ્ઞ, દાન વગેરે સર્વ પુણ્ય નાશ પામે છે. ૯ અસત્યવાદી પુરુષનું સ્વરૂપ નાશ પામે છે, અસત્યવાદી પુરુષની સંતતિ નષ્ટ થાય છે અને અસત્યવાદીનું અધિપતિપણું ટકતું નથી, ત્યારે તેને શુભ ગતિ તો ક્યાંથીજ મળે? ૧૦ કૃતમ્મ પુરુષને યશ ક્યાંથી મળે? આશ્રય કોણ આપે? અને સુખ પણ ક્યાંથી મળે? કારણ કે કૃતમ્મ પુરુષના ઉપર કોઈ વિશ્વાસ રાખતા નથી અને કૃતમ્મના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ નથી. ૧૦ નિર્ધન પાપી મનુષ્ય પોતાનું જીવન ટકાવી શકતો નથી, તોપણ કુટુંબનું પોષણ કરેજ ક્યાંથી? બીજાના કરેલા ઉપકારને નાશ પમાડનારો કૃતમ્મની મનુષ્ય તો અવશ્ય વિનાશજ પામે છે. ૧૧ હું પણ શુરુની પાસેથી પોતાનું કાર્ય સાધી લઈને હવે તેમનું કહેલું કાર્ય કરતો નથી, તેથી પાપી, કૃતમ્મ, કૃપણ તથા બૂઠો કયો છું; ૧૨ માટે હું અતિ પ્રયત્ન કરીને પ્રાણોનો ત્યાગ કરીશ, મેં આજસુધી કોઈ વખત દેવોની પાસે કંઈપણ યાચના કરી નથી ૧૩ અને તેથી સર્વ

દેવો યજ્ઞ ચાલતો હોય છે, તેમાં મને માન આપે છે, તેઓની પાસે યાચના કરવી ઠીક નથી; માટે હું હવે દેવશ્રેષ્ઠ, પ્રકાશમાન, ત્રિભુવનેશ્વર-ગતિ-વાળાઓમાં શ્રેષ્ઠ અને ગતિરૂપ કૃષ્ણરૂપ-ધારી વિષ્ણુને શરણે જાઉં.^{૧૪} જેમનાથી સર્વ દેવ તથા દેત્યોને પહોંચી વળે તેટલા વેલવો ઉત્પન્ન થાય છે. હું તે અવિનાશી યોગી શ્રીકૃષ્ણનાં પ્રભુમપૂર્વક દર્શન કરવા ઇચ્છું છું.^{૧૫}

આ પ્રમાણે ગાલવે કહ્યું, એટલામાં તેનો મિત્ર વિનતાનો પુત્ર ગરુડ ત્યાં આવ્યો અને પ્રસન્ન થઈ તેનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી ગાલવને કહેવા લાગ્યો:-^{૧૬} ‘હું તમને મારા મિત્ર માનું છું; અને જે પોતાની પાસે વેલવ હોય તો મિત્રની ઇચ્છિત અભિલાષા પૂર્ણ કરવી એ મિત્રોનો માન્ય ધર્મ છે.^{૧૭} હે દિવ્ય ! મારી પાસે વેલવ છે અને મેં અહીં આવતાં પહેલાં તમારે માટે વિષ્ણુની પ્રાર્થના કરી, ત્યારે તેમણે મારી ઇચ્છા પ્રમાણે કરવા છૂટ પણ આપી છે.^{૧૮} માટે તમે ઘોડાઓ શોધવા મારીસાથે ચાલો. હું તમને પાતાળમાં અથવા સમુદ્રમાં પણ સુખેથી લઈ જઈશ. હે ગાલવ ! ઉઠો, વિલંબ કરો નહિ.^{૧૯}

ઈતિ શ્રીમહાનંદોગો ભગવદ્વાન
પર્વમાં “ ગાલવચરિત્ર ” એ વિષયનો
અધ્યાય ૧૦૭ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૦૮ મો

ગાલવચરિત્ર-પૂર્વદિશાનું વર્ણન

॥ સુવર્ણ ઉવાચ ॥

અનુશિષ્ઠોઽસ્મિ દેવેન ગાલવ જ્ઞાનયોનિના ।
શૂદ્ધિ કામં તુ કાં યામિ દ્રષ્ટું પ્રથમતો દિશ્મૃશ ।

ગરુડે કહ્યું:- ‘ હે ગાલવ ! બુદ્ધિના પ્રવર્તક દેવ વિષ્ણુએ મને આજ્ઞા કરી છે; માટે તમે ઇચ્છા પ્રમાણે કહો કે, હું તમને પ્રથમ કયી દિશા જોવાને લઈ જાઉં ?^૧ હે દિવ્યશ્રેષ્ઠ ગાલવ ! પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણ, એ દિશાઓમાંથી હું કયી દિશામાં જાઉં ?^૨ પ્રથમ તમે

પૂર્વદિશાનું વર્ણન સાંભળો. જે દિશામાં સર્વ-લોકને પ્રકાશિત કરનારા સૂર્યનો પ્રથમ ઉદય થાય છે; જે દિશામાં સંધ્યાસમયે સાધ્ય નામના દેવગણો તપ કરે છે;^૩ જે દિશામાંથી પ્રથમ પ્રાતઃસંધ્યામાં સૂર્યની કૃપાવટે સમગ્ર જગતને વ્યાપ્ત કરી દેનારી બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે; જે દિશામાં યજ્ઞવિધિ સુવ્યવસ્થિત ચાલે એટલા માટે અગ્નિ તથા સોમ દેવતાવાળાં આજ્યભાગ નામનાં યજ્ઞનાં ગ્રે નેત્રો સ્થિત કરી રહ્યાં છે;^૪ અને જે દિશામાં હોમેષ્ઠ સંસ્કારવાળું હવનદ્રવ્ય સર્વ દિશાઓમાં પહોંચે છે, હે દિવ્યશ્રેષ્ઠ ! તે આ પૂર્વ દિશા દિવસનું તથા દેવમાર્ગનું દ્વાર છે.^૫ પૂર્વે આ દિશામાં દક્ષકન્યાઓએ પ્રજાઓ ઉત્પન્ન કરી હતી; આ દિશામાં કશ્યપના પુત્રો મોટા થયા હતા;^૬ આ દિશાજ દેવોની સંપત્તિનું મૂળ છે; આ દિશામાંજ ઇન્દ્રનો દેવરાજ્ય ઉપર અભિષેક થયો હતો અને હે વિપ્રાપ ! દેવોએ પણ અહીંજ તપનો સંચય કર્યો હતો.^૭ ઘણા પૂર્વકાળમાં પ્રથમ દેવોએ આ દિશાનોજ સ્વીકાર કર્યો હતો, આ કારણથી હે બ્રહ્મન ! એ દિશાને પૂર્વ કહેવામાં આવે છે;^૮ અને એ હેતુથીજ સર્વ કાર્યને માટે પૂર્વ દિશા વખણાય છે. સુગની ઇચ્છાવાળાએ દેવતાં સર્વ કાર્યો પૂર્વ દિશામાંજ કરવાં.^૯ લોક-સદા ભગવાન બ્રહ્માએ પૂર્વે આ દિશામાંજ વેદોનો ઉચ્ચાર કર્યો હતો અને સૂર્યનારાયણે આ દિશામાંજ બ્રહ્મવાદીઓને ગાયત્રી મંત્રનો ઉપદેશ કર્યો હતો.^{૧૦} હે દિવ્યસત્તમ ! સૂર્યે આ દિશામાંજ યાજ્ઞવલ્કયને યજુર્વેદ આપ્યો હતો; સોમ ઔષધિને અહીંજ વર મળવાથી દેવો યજ્ઞમાં તેના રસનું પાન કરે છે;^{૧૧} આ દિશામાં તૃપ થયેલા અગ્નિએ પોતાના ઉત્પત્તિસ્થાનરૂપ સોમ, આજ્ય, દૂધ વગેરેરૂપ જગનો ઉપભોગ કરે છે અને વરુણે આ દિશામાંથીજ પાતાળમાં જઈને લક્ષ્મી મેળવી હતી.^{૧૨} હે દિવ્યશ્રેષ્ઠ ! પૂર્વે આ દિશામાંજ મિત્રાવરુણના યજ્ઞકાળમાં નિમિના શાપથી નાશ પામેલા પુરાતન ઋષિ વસિષ્ઠ ફરી ઉત્પત્તિ તથા પ્રતિષ્ઠા

પામ્યા હતા.^{૧૩} ઝંકારના હબરો લેદો અહીંજ પ્રકટ થયા હતા. ધૂમાડાનું પાન કરનારા મુનિઓ આ દિશામાંજ હવિષના ધૂમાડાનું પાન કરે છે.^{૧૪} ઇંદ્રે આ દિશામાંજ વરાહ વગેરે વનનાં પુષ્કળ પશુઓનું મંત્રેલા જળથી સિંચન કરીને તેઓને દેવોના યજ્ઞભાગતરીકે કલ્પ્યાં હતાં.^{૧૫} સૂર્ય-નારાયણ આ દિશામાંજ ઉદય પામીને અ-હિત કરનારા સર્વ કૃતધ્વી મનુષ્યોનો અથવા અ-સુરોનો ક્રોધવડે નાશ કરે છે.^{૧૬} ત્રણ લોકનું, સ્વર્ગનું તથા સુખનું દાર આ દિશાજ છે અને દિશાઓનો પ્રથમ ભાગ પણ એ દિશાજ છે; માટે તમારી જે ઇચ્છા હોય તે આપણે એ દિ-શામાં પ્રવેશ કરીએ.^{૧૭} હું જેની આજ્ઞામાં રહ્યો છું, તેનું મારે પ્રિય કરવું જોઈએ; માટે હે ગાલવ ! તમે કહો, એટલે હું અહીંથી ઉડવા માંડું, અથવા રહે; તમે બીજી દિશાનું પણ વર્ણન સાંભળો.^{૧૮}

ઈતિ શ્રીમહાં ઉદ્યોગં ભગવદ્વાનં પર્વમાં
“ગાલવચરિત્ર” અવિપયંતો અધ્યાય
૧૦૮ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૦૯ મો

ગાલવચરિત્ર-દક્ષિણ દિશાનું વર્ણન

॥ સુપર્ણ ઉવાચ ॥

इयं विवस्वता पूर्वं श्रौतेन विधिना किल ।

गुरवे दक्षिणा दत्ता दक्षिणेत्युच्यते च दिक् ॥

ગરુડે કહ્યું:-પૂર્વે સૂર્યે વેદોકત વિધિથી આ દિશા કશ્યપ ગુરુને ગુરુદક્ષિણામાં આપી હતી, તેથી એ દિશા દક્ષિણ કહેવાય છે.^૧ ત્રણ લોકના પિતૃગણો આ દિશામાં રહે છે અને હે દિગ્ ! ઉષ્ણ અન્નનું લોજન કરનારા ઉષ્મય નામના દેવોનો નિવાસ પણ અહીંજ સંભળાય છે.^૨ અહીં વિશ્વંદેવા દેવો પિતૃઓની સાથે રહે છે અને તેઓ લોકમાં પૂજ્ય ગણાઈને પિતૃ-ઓની સાથે સમાન ભાગને પામ્યા છે.^૩ હે દિગ્ ! આ દિશાને ધર્મનું બીજું દાર કહેવામાં આવે છે અને અહીં ત્રુટિ તથા લવપર્યંત

સૂક્ષ્મ કાળનો નિશ્ચય કરવામાં આવે છે.^૪ આ દિશામાં દેવર્ષિઓ, પિતૃલોકના ઋષિઓ અને સર્વ રાજર્ષિઓ સર્વદા સુખથી નિવાસ કરે છે.^૫ હે દિગ્ શ્રેષ્ઠ ! આ દિશામાં રહેલા ચિત્ર-ગુપ્ત વગેરે, મૃત્યુ પામેલા પ્રાણીઓનાં પાપ, પુણ્ય, ધર્મ, સત્ય વગેરે કહે છે અને નાશવંત કર્મોની એ દિશામાંજ ગતિ થાય છે.^૬ હે શ્રેષ્ઠ પ્રાક્ષણ ! આ તે દિશા છે, કે જેમાં સર્વ પ્રાણી-ઓને જવું પડે છે; પરંતુ એ અધારાથી ઠંકા-યલી છે, તેથી એમાં સુખે જઈ શકાતું નથી-અર્થાત પુણ્યવાન અથવા પાપી જીવ મરણસમયે અત્યંત મૂઠ થઈ જાય છે, તેથી દુઃખી સ્થિતિમાંજ આ દિશામાં જાય છે.^૭ હે દિગ્ શ્રેષ્ઠ ! આ દિશામાં હબરો રાક્ષસો-ને ઉત્પન્ન કરેલા છે અને ઇન્દ્રિયનિબંધવિ-નાના જીવોને તે પ્રતિકૂળ વર્તનારા રાક્ષસો-જેવા પડે છે.^૮ હે દિગ્ ! અહીં મંદર પર્વત-ની ઝાડીઓમાં અને પ્રહર્ષિઓનાં રથાનોમાં ગંધર્વો ચિત્ત અને બુદ્ધિને હરણ કરે તેવી ગા-થાઓ ગાય છે.^૯ દેવત નામનો રાજા આ દિ-શામાં સામની ગાથાઓ અને ગાયનો સાંભ-ળીને કેટલો સમય ગયો તે ન જાણતાં ભૂલોકમાં પાછો આવ્યો, અને ત્યાં સ્ત્રી, અમાત્ય તથા રા-જ્યને નાશ પામેલાં જોઈને વનમાં ચાલ્યો ગયો હતો.^{૧૦} આ દિશામાં સાવર્ણિએ તથા યવકી-તના પુત્રે મર્યાદા સ્થાપન કરી છે, કે જે મર્યા-દાને હે પ્રહ્લદ ! સૂર્ય ઉલ્લંઘન કરી શકતો નથી.^{૧૧} અહીં પુલસ્ત્યપુત્ર રાક્ષસરાજ મહા-ત્મા રાવણે તપશ્ચર્યા કરીને દેવોથી અમરપણું માગી લીધું હતું.^{૧૨} આ દિશામાંજ વૃત્રાસુરે પોતાના વતંનવડે ઇંદ્રની સાથે શત્રુતા કરી હતી. સર્વના પ્રાણો અહીં આવ્યા પછી પુનઃ દેહને પ્રાપ્ત થાય છે.^{૧૩} હે ગાલવ ! કુબ્જ કર-નારા લોકો અહીં નરકમાં સખડયા કરે છે. અહીં વેતરણી નામની નદી છે, જે નરકમાં પ-ડનારા પાપીઓથી ભરેલી છે.^{૧૪} પ્રાણી અહીં આવીને સુખના અંતરૂપ નરકને અથવા દુઃખના અંતરૂપ સ્વર્ગસુખને પ્રાપ્ત થાય છે. સૂર્ય આ

દક્ષિણ દિશા તરફ વળીને સારા રસવાળા જળની વૃષ્ટિ કરે છે.^{૧૫} અને ઉત્તર દિશામાં જઇને પાછા હિમ વર્ષાવે છે. હે ગાલવ ! પૂર્વે હું ક્ષુધાતુર થઇને વિચારમાં પડી ગયો હતો, તે વખતે મને આ દિશામાંથીજ સુદ્ધ કરતા બે મોટા હાથી તથા કાચબો મળ્યા હતા. અહીં ચક્રધનુ નામના મહર્ષિ સૂર્યથી ઉત્પન્ન થયા હતા,^{૧૬,૧૭} જેને કપિલદેવ કહેવામાં આવે છે. તેમણે સગરના પુત્રોને બાળી નાખ્યા હતા. અહીં વેદપારંગત શિવ નામના સિદ્ધ બ્રાહ્મણો સર્વ વેદોનું અધ્યયન કરીને અક્ષય મોક્ષને પ્રાપ્ત થયા હતા. વાસુક, તક્ષક અને ઐરાવત નામના નાગોએ રક્ષણ કરેલી એક લોગવતી નામની નગરી આ દિશામાંજ છે. મરણ પછી પ્રયાણ કરતાં આ દિશામાં સૂર્ય તથા અગ્નિથી પણ ભેદી ન શકાય તેવા ગાઠ અંધકાર પ્રાપ્ત થાય છે. હે ગાલવ ! હું હમણું તમારો દાસ થયો છું માટે બાહો, આ મારો તમારે જવું છે ? નહિ તો બીજી દિશા પશ્ચિમનું વર્ણન સાંભળો.^{૧૮-૨૧}

ઇતિ શ્રીમહાદેવ ઉદ્યાગં ભગવદ્વાનપર્વમાં

“ ગાલવચરિત્ર ” એ વિષયનો

અધ્યાય ૧૦૬ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૧૦ મો

ગાલવચરિત્ર-પશ્ચિમ દિશાનું વર્ણન

॥ સુપર્ણ ઉવાચ ॥

इयं दिग्दयिता राज्ञो वरुणस्य तु गोपते: ॥

सदा सलिलराजस्य प्रतिष्ठा चादिरेव च॥१॥

ગરુડે કહ્યું:—આ દિશા જલાધિપતિ વરુણ રાજાને પ્રિય છે, તેમની ઉત્પત્તિ તથા સ્થિતિ પણ આ દિશામાંજ છે અને એ દિશામાં સૂર્ય પણ સ્થિતિ કરે છે.^૧ દિવસના પાછલા ભાગમાં સૂર્ય પોતે આ દિશામાં કિરણોનો ત્યાગ કરે છે; એ ઉપરથી હે દિવ્યશ્રેષ્ઠ ! આ દિશા પશ્ચિમ નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલી છે.^૨ ભગવાન કશ્યપે જળના રક્ષણને માટે વરુણનો જળચરોના રાજ્ય ઉપર અભિષેક કર્યો

છે.^૩ અંધકારનો નાશ કરનાર ચંદ્ર, અહીં વરુણના સમગ્ર છ રસનું પાન કરીને શુકલ પક્ષના આરંભમાં તરુણ થાય છે.^૪ હે દિવ્ય ! વાયુએ બાંધીને પાછા હઠાવેલા દેત્યો, પ્રચંડ પવનથી જર્જરિત થઇ નિઃશ્વાસ નાખતા અહીંજ શયન કરે છે.^૫ આ દિશામાં અસ્ત નામનો પર્વત પોતાના પ્રિય સખા સૂર્યનું સ્વાગત કરે છે અને તે બેનો સંબંધ થતાં સાયંકાળની સંધ્યાનો આરંભ થાય છે.^૬ દિવસનો ક્ષય થતાંજ જીવલોકના અર્ધા આયુષ્યને જાણે હરણ કરવામાટે રાત્રિ અને નિદ્રા આ દિશામાંથી નીકળીને સર્વત્ર ફેલાઇ જાય છે.^૭ આ દિશામાંજ ગર્ભવતી દેવી દિતિ સૂતી હતી, તે વખતે ઇંદ્રે તેના ગર્ભના ઓગળાપચાસ ટુકડા કર્યા હતા અને તેમાંથી વાયુગણની ઉત્પત્તિ થઇ હતી.^૮ અહીંજ હિમાલયનું મૂળ સમુદ્રમાં ટૂંબેલા અક્ષયમંદર પર્વતમાં મળે છે, કે જે મૂળનો છેડો હજાર વર્ષ બેળા કરતાં પણ જડે તેમ નથી.^૯ અહીં સુવર્ણ પર્વત અને સુવર્ણ કમળથી યુક્ત એવું સમુદ્રના જેવું મોટું એક સરોવર છે, તેના તીરપર આવીને સુરભિ ગાય દૂધની ધારા છેડે છે.^{૧૦} ચંદ્ર તથા સૂર્યનો નાશ કરવાની ઇચ્છાવાળા અને સૂર્યના જેવા તેજસ્વી રાહુનું ઘર અહીં સમુદ્રની વચ્ચે જોવામાં આવે છે.^{૧૧} અદૃશ્ય, અમાપ અને નિત્ય તરુણ એવા સુવર્ણશિરા મુનિ વેદગાન કર્યા કરે છે, તેનો મહાન ધ્વનિ અહીં નિત્ય સાંભળાયા કરે છે.^{૧૨} હરિએધસુ મુનિની ધ્વજવતી નામની કુમારી ‘ઉભી રહે, ઉભી રહે’ એવી સૂર્યની આજ્ઞાથી અહીંજ આકાશમાં ઉભી રહી છે.^{૧૩} હે ગાલવ ! આ દિશામાં અગ્નિ, જળ, વાયુ તથા આકાશ, દિવસે તથા રાત્રે સુખકર સ્પર્શવાળાંજ હોય છે.^{૧૪} આ દિશામાંથીજ સૂર્યની ગતિ વક્ર થાય છે અને અહીંજ સર્વ નક્ષત્રો સૂર્યમંડળમાં પ્રવેશ કરે છે,^{૧૫} તથા અઠ્ઠાવીસ દિવસસુધી સૂર્યની સાથે ફરીને પાછાં ચંદ્રનો સંયોગ થતાં સૂર્યમાંથી બહાર નીકળે છે.^{૧૬} સાગરને પૂર્ણ કરનારી નિત્ય વહેનારી નદીઓની ઉત્પત્તિ આ દિશામાંથી થાય છે અને ત્રણ લોકનું

પાણી અહીં વરુણાલયમાં રહે છે.^{૧૭} આ દિશા-
માં નાગરાજ અનંતનું નિવાસસ્થાન છે અને
આદિ-અંતરહિત વિષ્ણુનું પણ અતિ ઉત્તમ
સ્થાન છે.^{૧૮} વળી આ દિશામાં અગ્નિના મિત્ર
વાયુનું પણ સ્થાન છે અને મરીચિના પુત્ર મહ-
ર્ષિ કશ્યપનું નિવાસસ્થાન પણ અહીં જ છે.^{૧૯} હે
ગાલવ! આ મેં તમારી પાસે પશ્ચિમમાર્ગનું દુક-
માં વર્ણન કર્યું છે. હે દિગ્વશ્રેષ્ઠ! બોલો, તમારો
વિચાર હોય તો આપણે એ દિશામાં જઈએ.^{૨૦}
ઘંતિ શ્રીમહા ૦ ઉદ્યોગ ૦ ભગવદ્વાન પર્વમાં
“ ગાલવચરિત્ર ” એ વિષયનો
અધ્યાય ૧૨૦ મેં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૧૧ મો

ગાલવચરિત્ર-ઉત્તર દિશાનું વર્ણન

॥ સુપર્ણ ઉવાચ ॥

યસ્માદુત્તાર્યતે પાપાદ્યસ્માન્નિઃશ્રેયસોઽશ્રુતે ॥

અસ્માદુત્તારણબલાદુત્તરેત્યુચ્યતે દિગ્ ॥૧૧॥

ગરુડે કહ્યું:-હે દિગ્! આ દિશા પુરુષને
પાપમાંથી તારે છે અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરાવે છે.
આ ઉદ્ધાર કરવાના સામર્થ્યને લીધે એ ઉત્તર
દિશા કહેવાય છે.^૧ હે ગાલવ! આ દિશા ઉત્તમ
સુવર્ણની ખાણ છે અને પૂર્વ તથા પશ્ચિમ દિશા-
ની વચ્ચે થઈને જનારો સ્વર્ગમાર્ગ કહેવાય છે.^૨
હે દિગ્વશ્રેષ્ઠ! આ શ્રેષ્ઠ ઉત્તર દિશામાં કૂર, અ-
વશચિત્તવાળા અને અધર્મી લોકોને સ્થાન મ-
ળતું નથી.^૩ આ દિશામાં નારાયણરૂપ કૃષ્ણ,
નરોત્તમરૂપ વિષ્ણુ અને સનાતન બ્રહ્મા બદ્રિકા-
શ્રમમાં વાસ કરે છે.^૪ પ્રલયકાળના અગ્નિસમાન
કાંતિવાળા આદિપુરુષ મહાદેવ પોતાની પ્રકૃતિરૂપ
પાર્વતીની સાથે આ દિશામાં જ હિમાલયની
સપાટી ઉપર નિત્ય નિવાસ કરે છે.^૫ તે મહાદેવને
નરનારાયણસિવાય બીજા મુનિગણો, ઇંદ્રસહિત
દેવો, ગંધર્વો, યક્ષો અને સિદ્ધો પણ જોઈ શકતા
નથી.^૬ અહીં હબર નેત્રવાળા, હબર ચરણ-
વાળા, હબર મસ્તકવાળા અને અવિનાશી
એકલા શ્રીમાન વિષ્ણુજ માયાસહિત રહેલા તે

મહાદેવનાં દર્શન કરે છે.^૭ અહીં જ ચંદ્રમાનો
પણ બ્રાહ્મણોના રાજાતરીકે અભિષેક કર્યો હતો.
હે મહાબ્રહ્મવેત્તા આ સ્થાનમાં જ આકાશમાંથી
નીચે પડતાં ગંગાજીને મહાદેવે ધારણ કરીને
મનુષ્યલોકમાં આપ્યાં હતાં. પાર્વતીએ મહાદે-
વને મેળવવાની ઇચ્છાથી અહીં જ તપ કર્યું હતું;
અને આ સ્થાનમાં જ કામદેવ, મહાદેવનો ક્રોધ,
હિમાલય પર્વત અને પાર્વતી એકી વખતે યથા-
ર્થરૂપે શોભી નીકળ્યાં હતાં. હે ગાલવ! આ
દિશામાં કેલાસ પર્વત ઉપર રાક્ષસો, યક્ષો અને
ગંધર્વોના અધિપતિપદ ઉપર કુમેરનો અભિષેક
કર્યો હતો. વળી હે દિગ્વશ્રેષ્ઠ! આ દિશામાં જ
ચેત્રરથ નામનું રમણીય વન છે, વૈષ્ણવસેનો
આશ્રમ છે, મંદાકિની ગંગા છે અને મંદર પ-
ર્વત છે. અહીં જ આવેલા સૌગંધિક વનનું રાક્ષસો
રક્ષણ કર્યું કરે છે.^{૮-૧૨} લીલા ઉંચા ધાસવાળું
કેળું વન તથા કંપવૃક્ષો અહીં જ છે. હે ગાલવ!
અહીં સ્વચ્છંદે કુરનારા છતાં સર્વદા સંયમ-
શીલ સિદ્ધ પુરુષોનાં ચોગ્ય તથા ઇચ્છિત
વૈભવ આપનારાં વિમાનો છે; અને અરુંધતી
દેવીસહિત સમર્પિઓ વાસ કરે છે.^{૧૩, ૧૪}
વળી આ દિશામાં સ્વાતિ નક્ષત્રની સ્થિતિ તથા
ઉદય થાય છે. પિતામહ બ્રહ્મદેવ પણ યજ્ઞને
આશ્રય કરીને સતત આ દિશામાં જ નિવાસ
કરે છે.^{૧૫} ચંદ્ર, સૂર્ય અને નક્ષત્રો નિત્ય આ
દિશાની પ્રદક્ષિણા કર્યા કરે છે. હે દિગ્વશ્રેષ્ઠ!
સત્યવાદી ધામા નામના મહાત્મા મુનિઓ આ
દિશામાં આવેલા મહાન ગંગાદ્વારનું રક્ષણ કરે
છે. હે ગાલવ! તેઓની મૂર્તિ, આકૃતિ, સં-
ચય કરેલું તપ, જવું, આવવું અને યથેષ્ઠ બો-
જન આપનારાં સત્રમાં પીરંસવાનાં પાત્રો, એ
સર્વ સ્થૂલદષ્ટિવાળાઓ જોઈ શકતા નથી. હે
દિગ્વશ્રેષ્ઠ ગાલવ! મનુષ્ય એ સ્થાન ઓળંગીને
જેમ જેમ આગળ પ્રવેશ કરે છે, તેમ તેમ તે
હિમમાં ગળી જઈને નાશ પામે છે. હે દિગ્વ-
શ્રેષ્ઠ! એ સ્થાનમાં દેવ નારાયણસિવાય અને
અવિનાશી તથા જયશીલ નરસિવાય પૂર્વે
બીજો કોઈ પણ પુરુષ જઈ શક્યો નથી.

અહીં કુબેરનું કૈલાસ નામનું સ્થાન છે.^{૧૧-૨૦}
 આ દિશામાં વિદ્યુતપ્રભા નામની દશ અપ્સરાઓ
 ઉત્પન્ન થઈ છે. હે બ્રહ્મા ! ત્રિવિક્રમ-વિષ્ણુએ
 ત્રણ લોકને દબાવતી વખતે આ ઉત્તર
 દિશામાં એક પગલું મૂકીને વિષ્ણુપદ નામનું
 તીર્થ કર્યું છે. હે દ્વિજેત્તમ ! આ દિશામાં મ-
 રુત્ત રામએ ઉશીરબીજ નામના સ્થાનમાં યજ્ઞ
 કર્યો હતો. હે બ્રહ્માર્ષિ ! એજ સ્થાનમાં જાંબુ-
 નંદ નામનું સરોવર છે. આ ઠેકાણે મહાત્મા
 વિપ્રર્ષિ જમૂતની આગળ હિમાલયનો નિર્મળ
 તથા પવિત્ર સુવર્ણનો ભંડાર સાક્ષાત્ પ્ર-
 કટ થયો હતો. જમૂત ઋષિએ તે સર્વ મહાન
 ધન બ્રાહ્મણોને અર્પણ કરીને બ્રાહ્મણોની પાસે
 માગણી કરી કે, આ ધન મારા નામથી પ્રસિદ્ધ
 થાઓ, તેથી તે ધન ‘જેમૂત’ નામથી પ્રસિદ્ધ
 થયું. હે દિવ્યશ્રેષ્ઠ ગાલવ ! અહીં રોજ સાંજે
 તથા સવારે દિક્પાળો ઉચ્ચ સ્વરથી પૂછે છે કે,
 ‘કેઈનું કંઈ કાર્ય છે કે ?’ હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ !
 આ પ્રમાણે આ દિશા આવા અને બીજા ગુણો-
 વડે ઉત્તમ છે અને સર્વ કર્મમાં ઉત્તમ ગ-
 ણેલી છે, તેથી એ ઉત્તર નામથી પ્રખ્યાત થયેલી
 છે. હે તાત ! આ રીતે મેં તમને આ ચારે દિ-
 શાઓનું ક્રમવાર વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે.
 હવે તમે આમાંની કયી દિશામાં જવા ઇચ્છો
 છો ? હે દિવ્યશ્રેષ્ઠ ! હું તમને સર્વ દિશાઓ તથા
 આખી પૃથ્વી દેખાડવા તૈયાર થયો છું; માટે હે
 બ્રહ્મા ! તમે મારી ઉપર સ્વારી કરો.^{૨૧-૨૮}

ઈતિ શ્રીમહાન ઉદ્યાગન બગવદ્ધાન
 પર્વમાં “ ગાલવચરિત્ર ” એ વિષયનો
 અધ્યાય ૧૧૨ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૧૨ મો
 ગાલવચરિત્ર-ગરુડનો વેગ

॥ ગાલવ ઉવાચ ॥

ગરુડ- મહાદેવે સુવર્ણ વિનતાત્મજ ॥

નય માંતાર્ણવ પૂર્વેણ યત્ર ધર્મસ્ય ચક્રુર્ધી ॥૧॥

ગાલવે કહ્યું:-હે ગરુડ ! હે નાગેન્દ્રશત્રુ !

હે સુંદર પીછાંવાળા વિનતાપુત્ર ! હે તાર્ણવ ! જ્યાં
 ધર્મનાં બે ચક્રો આ છે, ત્યાં પૂર્વદિશામાં તમે
 મને લઈ જાઓ.^૧ તમે સર્વ દિશાઓમાં પ્રથમ
 એ દિશાનું વર્ણન કર્યું છે, દેવતાઓનો નિવાસ
 પણ એ દિશામાંજ કહ્યો છે અને ધર્મ તથા
 સત્યની સ્થિતિ પણ એ દિશામાંજ સારી રીતે
 વર્ણવી છે; માટે હે અરુણના નાના ભાઈ ! હું
 એ દિશામાં રહેલા સર્વ દેવોનાં દર્શન તથા તેઓનો
 સમાગમ કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છા રાખું છું.^૨

નારદે કહ્યું:-તે સાંભળીને વિનતાના પુત્ર
 ગરુડે બ્રાહ્મણને કહ્યું કે, ‘ તમે મારા ઉપર
 બેસો. ’ તે વખતે ગાલવમુનિએ ગરુડના ઉપર
 સ્વારી કરી;^૩ અને ગરુડ ઉડ્યો એટલે ગાલવે
 તેને કહ્યું કે:- ‘ હે સર્પભક્ષક ! તમે માર્ગને
 કાપો છો તે વખતે તમારું રૂપ, પ્રાતઃ-
 કાળે ઉદય પામતા સહસ્ર કિરણવાળા સૂર્યના
 જેવું દેખાય છે.^૪ હે આકાશગામી ! તમારી
 પાંખના વાયુવડે ઉપડીને તમારી પાછળ આવ-
 નારાં વૃક્ષો જાણે તમારી સાથે ઉડતાં હોય તેમ
 તેઓની ગતિ હું જોઉં છું.^૫ હે આકાશચારી
 ગરુડ ! તમે તમારી પાંખના પવનથી સમુદ્ર,
 પર્વત, વન અને ઉપવનની સાથે આ પૃથ્વીને
 જાણે ખેંચી જતા હો તેમ જણાય છે.^૬ ત-
 મારી પાંખના પવનવડે સમુદ્રનું જળ માછલાં,
 સર્પ અને મગરોની સાથે જાણે નિત્ય આ-
 કાશમાં ચઢાવી દેવાતું હોય તેમ જણાય છે;^૭
 તેમજ વાયુના ઝપાટાથી એકસરખાં રૂપ
 તથા મુખવાળાં માછલાં, તિમિ તથા તિમિગિલ
 નામનાં જળચરોને અને હાથી, ઘોડા તથા મનુ-
 પ્યના જેવાં મુખવાળાં જળચરોને મથી નાખ્યાં
 હોય તેમ લાગે છે.^૮ આ મહાસાગરની ગર્જ-
 નાઓવડે મારા કાન બહેર મારી ગયા છે, હું
 કંઈ સાંભળી શકતો નથી, જોઈ શકતો નથી અને
 હું શામાટે જોઉં છું, તેનું પણ મને લાન રહ્યું
 નથી;^૯ માટે તમે આ બ્રાહ્મણની હત્યા થઈ જશે
 એમ સંભારીને ધીરેથી ગતિ કરો. હે આકાશચારી !
 મને સૂર્ય દેખાતો નથી, દિશાઓ દેખાતી નથી
 અને આકાશ પણ દેખાતું નથી;^{૧૦} પરંતુ હું તો

માત્ર અંધારૂં જોઈ છું. મને તમારે શરીર જણાતું નથી, પણ હે પશ્ચિર ! ઉત્તમ જાતના મણિના જેવાં તમારાં બે ચક્ષુઓ જ દેખાય છે.^{૧૨} હું તમારા શરીરને તથા મારા શરીરને પણ જોઈ શકતો નથી; માત્ર પગલે પગલે તમારા દેહમાંથી ઉત્પન્ન થતા અગ્નિને જોઈ છું;^{૧૩} કે જે અગ્નિ એકાએક મારાં ચક્ષુઓને આંજી નાખીને પાછો શાંત પડી જાય છે; માટે હે વિનતાપુત્ર ! તમે તમારી ગતિના મહાવેગને વશ કરો.^{૧૪} હે સર્પ-લક્ષક ! મારે હવે જવાતું કંઈપણ પ્રયોજન નથી. હે મહાભાગ્યવાળા ! તમે પાછા વળો, હું તમારા વેગને સહન કરી શકતો નથી.^{૧૫} મેં એક તરફ કાળા કાનવાળા અને ચંદ્રના જેવી ઉજ્જ્વલ કાંતિવાળા આહસો ઘોડાઓ આપવા કહ્યા છે;^{૧૬} પરંતુ હે ગરુડ ! તે ઋણમાંથી છૂટવાનો માર્ગ મને જણતો નથી અને તેથીજ મને આ મારા પ્રાણુ-ત્યાગનો માર્ગ દેખાય છે.^{૧૭} મારી પાસે થોડું પણ ધન નથી, મારો કોઈ ધનવાન સ્નેહી નથી અને પુષ્કળ ધનવટે આ કષ્ટ દૂર કરાય તેવું પણ નથી, તેથી મને મરણજી રવીકારવા ચોચ લાગે છે.^{૧૮}

નારદે કહ્યું:—આ પ્રમાણે ગાલવ દીનતાભરે-છું બહુ બહુ બોલવા લાગ્યો, ત્યારે ગરુડે ઉડતાં ઉડતાંજ હાસ્ય કરીને-ગાલવને કહ્યું કે:—^{૧૯} હે વિપ્ર-ર્ષિ ! તમે દેહત્યાગની ઇચ્છા રાખો છો, એ ઉપરથી તમે બહુ બુદ્ધિશાળી લાગતા નથી. રે, મૃત્યુ કંઈ પોતાની ઇચ્છાથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે ? નહિજ; કારણકે મૃત્યુ એટલે કાળ; તે પોતે પરમેશ્વરસ્વરૂપજ છે.^{૨૦} તમારે જ્યારે આવુંજ કરવું હતું, તો તમે મને પ્રથમથીજ કેમ કહ્યું નહિ ? હશે, ગભરાઓ નહિ. એ કાર્ય જે રીતે સિદ્ધ થાય તેવો એ મહાન ઉપાય છે.^{૨૧} હે ગાલવ ! આ સમુદ્રની પાસે ઋષભ નામનો પર્વત છે, અહીં વિશ્રાંતિ લઈને તથા લોજન કરીને આપણે પાછા ફરીશું.^{૨૨}

ઈતિ શ્રીમહા ૦ ઉદ્યોગ ૦ ભગવદ્વાન પર્વમાં
“ ગાલવચરિત્ર ” એ વિષયનો
અધ્યાય ૧૧૨ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૧૩ મો ગાલવચરિત્ર-શાંડિલીનો પ્રભાવ

॥ નારદ ઉવાચ ॥

ઋષભસ્ય તતઃ શૃંગં નિપત્ય દ્વિજપક્ષિણૌ ॥
શાંડિલીં બ્રાહ્મણીં તત્ર દદૃશતે તપોન્વિતામૃ ॥

નારદે કહ્યું:—પછી તે બ્રાહ્મણ અને ગરુડ ઋષભ પર્વતના શિખર ઉપર ઉતર્યા. ત્યાં તેઓએ શાંડિલી નામની એક તપશ્ચર્યાપરાયણ બ્રાહ્મણીને દીઠી.^૧ ગરુડે તેને પ્રણામ કર્યા અને ગાલવે તેની પૂજા કરી. પછી તે તપસ્વિનીએ ‘આવો’ એમ કહીને તે બન્નેનું સ્વાગત કર્યું. એટલે તેઓ આસન ઉપર બેઠા.^૨ પછી તપસ્વિનીએ તે બન્નેને, અલિકર્મ અને મત્રોથી સંસ્કારયુક્ત કરેલું તેયાર અન્ન આપ્યું. તેનું લોજન કરીને તૃપ્ત થયેલા તેઓ ભૂમિ ઉપર સૂતા અને નિદ્રાથી મોહિત થઈ ગયા.^૩ એક મુદૂર્ત પછી ગરુડ જાગૃત થયો અને આગળ જવાની ઇચ્છા કરે છે, એટલામાં તેણે પોતાના શરીરની પાંખ ખરી ગયેલી દીઠી.^૪ તે વખતે ગરુડ મુખ તથા પગવાળો એક માંસનો પિંડ હોય તેવો થઈ ગયો. તેવી સ્થિતિમાં ગરુડને જોઈને ગાલવનું મન ખિન્ન થઈ ગયું અને તેણે ગરુડને પૂછ્યું કે:—^૫ અહીં આવવાથી તમને આવું ક્ષણ શાથી પ્રાપ્ત થયું ? હવે તમારી પાંખ ગઈ, એટલે આપણે અહીં કેટલો સમય પડી રહેવું પડશે ?^૬ તમે ધર્મને હ્રષણ લગાડે એવો શો અશુભ વિચાર મનમાં કર્યો હતો ? તમને આવી મોટી શિક્ષા થઈ એ ઉપરથી તમે કંઈ નાનો સૂનો અધર્મ કર્યો નહિ હોય.”^૭

ગરુડે બ્રાહ્મણને કહ્યું:—‘હે દ્વિજ ! મેં કંઈ ખરાબ વિચાર કર્યો નથી, પણ જ્યાં પ્રભાવતિ રહે છે, જ્યાં મહાદેવ, સનાતન વિષ્ણુ, ધર્મ અને યજ્ઞ છે, ત્યાં આ સિદ્ધ સ્ત્રી નિવાસ કરે, એવા હેતુથી એ સિદ્ધ સ્ત્રી ત્યાં લઈ જવાનો વિચાર કર્યો હતો,^૮ (એટલું કહીને તે બ્રાહ્મણીના તરફ જોઈને બોલ્યો.) હું પ્રણામ કરીને આપ ભગવતીની ચામના કંઈ છું. મેં

આપનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથીજ મનમાં એવો વિચાર કર્યો હતો; કારણ કે તમારા જેવાં અહીં શામાટે રહે? એમ મારા મનમાં ખટકતું હતું.^{૧૦} આ રીતે મેં તમારાપ્રત્યે બહુ માનથી વિચાર્યું હતું, પરંતુ તે તમને અપ્રિય લાગ્યું હોય એમ જણાય છે. હવે આમાં મેં સાફ કયું અથવા નકાર કયું પણ તમે તમારી મહત્તા તરફ જોઈને તે ક્ષમા કરવા યોગ્ય છે.^{૧૧}

આ પ્રાર્થના સાંભળીને તે તપસ્વિની સંતોષ પામી અને તે પક્ષીરાજને તથા દિવ્યશ્રેષ્ઠને કહેવા લાગી:—“તમારે ડરવું નહિ. હે ગરુડ! તું ગભરાઈશ નહિ. તને સારી પાંખો પ્રાપ્ત થઈ એમજ સમજ.^{૧૨} હે વત્સ! તેં મારી નિંદા કરી છે અને હું નિંદાને સહન કરતી નથી. જે કોઈ મારી નિંદા કરે છે તે પાપી તત્કાળ પુણ્યલોકમાંથી ભ્રષ્ટ થાય છે.^{૧૩} હું સર્વ કુલક્ષણોથી રહિત છું અને અનિંદિત છું. હું ઉત્તમ આચરણથી વર્તું છું, તેથી મને આ ઉત્તમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ છે.^{૧૪} સદાચારથી ધર્મ ફળે છે, સદાચારથી ધન ફળે છે, સદાચારથી લક્ષ્મી મળે છે અને સદાચાર કુલક્ષણોને ટાળી દે છે.^{૧૫} માટે હે આયુષ્યમન પક્ષીદ્ર? તું હવે અહીંથી તારી ઇચ્છામાં આવે ત્યાં જ. તારે મારી નિંદા કરવી નહિ; તેમ કદી સ્ત્રીઓની પણ નિંદા કરવી નહિ.^{૧૬} હવે તું પ્રથમના જેવો બળ તથા વીર્યથી સંપન્ન થઈશ. આ પ્રમાણે શાંડિલીએ કહ્યું એટલે ગરુડને અતિબળવાન પાંખો ઉત્પન્ન થઈ.^{૧૭} પછી શાંડિલીની આજ્ઞા થતાંજ તે ગાલવને લઈને જેમ આગ્યો હતો તેમ વેગથી ઇચ્છિત માર્ગે ચાલ્યો ગયો; પરંતુ તેને જોઈએ તેવા રૂપવાળા ઘોડાઓ મળ્યા નહિ.^{૧૮}

એટલામાં વિશ્વામિત્રે ગાલવને જોયો અને તે માર્ગમાંજ ઉભા રહ્યા. પછી વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ તેમણે ગરુડની સમક્ષ ગાલવને કહ્યું કે,^{૧૯} ‘હે દિવ્ય! તેં પોતેજ મને જે વસ્તુ આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તે પૂર્ણ કરવાનો આ સમય છે અથવા તારે જે વિચાર હોય તે પણ મને મા-

ન્ય છે.^{૨૦} મેં આટલો સમય વાટ જોઈ તેમ હવે પછી પણ હું વાટ જોઈશ. હે વિપ્ર! જે રીતે તને ઇષ્ટ અર્થની પ્રાપ્તિ થાય, તે માર્ગ તું શોધી કાઢ.^{૨૧} તે સાંભળીને ગાલવ દીન તથા અત્યંત દુઃખી થઈ ગયો. એટલે ગરુડે ગાલવને કહ્યું કે, ‘વિશ્વામિત્રે હમણાં મારી સમક્ષ તને જે કહ્યું, તેથી તારી સ્થિતિ મારા ધ્યાનમાં આવી છે.^{૨૨} હે દિવ્યશ્રેષ્ઠ ગાલવ! ચાલ, આપણે બન્ને એ સંબંધમાં વિચાર કરીએ; કારણકે ગુરુને સંપૂર્ણ દક્ષિણા આપ્યાવિના તારાથી જેસી શકાય તેમ નથી.^{૨૩}

ઇતિ શ્રીમહાગો ઉદ્યોગો ભગવદ્વાનપર્વમાં

“ગાલવચરિત્ર” એ વિષયનો અધ્યાય

૧૧૩ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૧૪ મો

ગાલવચરિત્ર-યયાતિની પાસે યાચના

॥ નારદ ઉવાચ ॥

અથાહ ગાલવં દીનં સુપર્ણ: પતતાં વર: ॥

નિર્મિતં વહ્નિના ભૂમૌ વાયુના શોષિતં તથા ॥

યસ્માદ્દિરળમયં સર્વં હિરણ્યં તેન ચોચ્યતે ॥૧॥

નારદે કહ્યું:—પછી પક્ષિશ્રેષ્ઠ ગરુડે તે દીન થયેલા ગાલવને કહ્યું કે:—‘અમિત્રે ભૂમિમાં સુવર્ણને નિર્માણ કર્યું છે. વાયુએ તેને શુદ્ધ કર્યું છે તથા સર્વ જગતમાં સુવર્ણ મુખ્ય છે. તેથી સુવર્ણનું નામ હિરણ્ય કહેવાય છે.^૧ એ હિરણ્ય સર્વ જીવોનું ધારણ તથા પોષણ કરે છે તેથી એનું નામ ધન કહેવાય છે. એ ધન ત્રણે લોકમાં નિરંતર રહેલું છે. શુક્રવારે પૂર્વા ભાદ્રપદા અથવા ઉત્તરા ભાદ્રપદા નક્ષત્રનો યોગ આવતાં અમિત્રે પોતાના વીર્યરૂપ ધન કુબેરના ભંડારની વૃદ્ધિને માટે મનુષ્યોને નિયમથી આપે છે, માટે એ યોગમાં ધનાર્થી મનુષ્યે અમિત્રી પ્રાર્થના કરવી.^{૨,૩} કુબેર અને બન્ને નક્ષત્રોના દેવતા અન્વેષણાત તથા અહિર્બુદ્ધ્ય ધનનું રક્ષણ કરે છે; માટે એ દેવોની પ્રાર્થના કરનારાને ધન મળી શકે છે. હે દિવ્યશ્રેષ્ઠ! ધન મહાદુર્લભ

છે, તે આમ બેસી રહેવાથી મળે તેવું નથી અને ધનવિના તમને ઘોડાઓ મળવાના નથી; માટે તમે રાજર્ષિના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા કેઈ રાજાની પાસે ધનની યાચના કરો, કે જે રાજા કર વગેરેથી પ્રબળે પીડયાવિના આપણને કૃતાર્થ કરે. સોમવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા એક રાજા મારો મિત્ર છે. આપણે બન્ને તેની પાસે જઈએ. તેનો વૈભવ પૃથ્વી ઉપર પ્રખ્યાત છે તે રાજર્ષિનું નામ યચાતિ છે, તે નહુષનો પુત્ર છે અને સત્ય પરાક્રમી છે. તેની પાસે કુબેરના જેવો અતિમહાન વૈભવ છે, માટે તમે પોતે તેની યાચના કરશો અને હું કહીશ, એટલે તે તમને ધન આપશે. હે વિદ્વાન! એ પ્રમાણે તમે ગુરુ દક્ષિણાનું ધન દાનવડે સંપાદન કરી, તે આપીને ઋણરહિત થાઓ. ૭૮

આ રીતે તે બન્ને વાતો કરતા કરતા તથા યોગ્ય રીતે માગણી કેવી રીતે કરવી તેનો વિચાર કરતા કરતા પ્રતિષ્ઠાન નગરમાં યચાતિ રાજાની પાસે આવી પહોંચ્યા. રાજાએ અર્ધપાદ ગિરેથી તે બન્નેનો સંકાર કર્યો. તેનો સ્વીકાર કર્યા પછી યચાતિએ આવવાનું કારણ પૂછ્યું; ચારે ગરુડે કહ્યું:—૧૦ ‘હે યચાતિ રાજા! આ તપશ્ચર્યાના લંડારૂપ ગાલવ મારા મિત્ર છે અને બે હજારે વર્ષથી વિશ્વામિત્રના શિષ્ય છે. ૧૧ વૈશ્વામિત્રે એને ઘેર જવાની આજ્ઞા આપી; પરંતુ આ સમર્થ ગુરુનો ઉપકાર કરવાની ઇચ્છાથી પોતેજ તેમને કહ્યું કે, ‘હું આ સમયે આને ગુરુદક્ષિણા આપવા ધાકું છું, માટે આપ મને હોડા કે હું શું આપું? ૧૨ વિશ્વામિત્રે ઘણીવાર કહ્યું કે છતાં આણે વારંવાર ગુરુદક્ષિણા માગવાની પ્રેરણા કરી, તેથી વિશ્વામિત્રને કંઈક ક્રોધ આવ્યો અને તેમણે આ ગાલવનો થોડો વૈભવ તણીને એને કહ્યું કે:—૧૩ ‘ભલે, તું ગુરુદક્ષિણા માપ. એક તરફ કાળા કાનવાળા, ચંદ્રના જેવી ધાંતિવાળા અને શુદ્ધ જન્મવાળા આડસો ધોળા ઘોડાઓ તું મને લાવી આપ. ૧૪ હે ગાલવ! જો તારો ગુરુદક્ષિણા આપવાનો વિચારજ હોય તો તું મને એ દક્ષિણા આપ.’ તપરૂપી ધનવાળા

વિશ્વામિત્રે ક્રોધ કરીને એ પ્રમાણે કહ્યું; ૧૫ ત્યારથી આ શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ તે આપવાને અશક્ત હોવાથી મહાન શોકથી સંતાપ પામે છે; અને હમણું એ તમારે શરણે આવ્યો છે. ૧૬ હે નરવ્યાધ્ર! આ ગાલવ તમારી પાસેથી ભિક્ષા લઈને ચિંતારહિત થશે અને ગુરુને દક્ષિણા આપ્યા પછી મહાન તપ કરશે. ૧૭ વળી તે તપનો યોગ્ય ભાગ તમને પણ આપશે અને તમે પોતાના રાજર્ષિપણના તપથી પૂર્ણ છો, છતાં તમને તપવડે અધિક પૂર્ણ કરશે. ૧૮ હે પૃથ્વીપતિ રાજા! ઘોડાના શરીરમાં જેટલાં ફંગાં હોય છે, તેટલાં વર્ષ ઘોડાનું દાન કરનારાનો વાગ્દેહકમાં વાસ થાય છે. ૧૯ આ બ્રાહ્મણ દાન લેવાને અને તમે દાન આપવા પાત્ર છો; માટે શંખમાં દૂધ ભરવાની પેઠે આ બ્રાહ્મણને દ્રવ્યદાન કરો. ૨૦

ઈતિ શ્રીમહાદ્વ ઉદ્યોગો ભગવદ્વાન પર્વમાં
“ ગાલવચરિત્ર ” એ વિષયનો
અધ્યાય ૧૨૪ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨૫ મો ગાલવચરિત્ર-યચાતિએ માધવી કન્યા આપી

॥ નારદ ઉવાચ ॥

एवमुक्तः सुपर्णेन तथ्यं वचनमुत्तमम् ॥

विमृश्यावहितो राजा निश्चित्य च पुनः पुनः ॥

નારદે કહ્યું:—ગરુડે એ પ્રમાણે સત્ય તથા ઉત્તમ વચન કહ્યું, એટલે હજારો યજ્ઞ કરનારો, ઉદાર, સમર્થ, દાનપતિ તથા આખા કાશીદેશના રાજા તે યચાતિ એકાગ્રતાથી વિચાર કરીને અને વારંવાર નિશ્ચય કરીને આ પ્રમાણે વચન બોલ્યો. ૧૨ યચાતિએ પોતાના પ્રિયમિત્ર ગરુડને તથા સાક્ષાત તપરૂપ, દ્વિજશ્રેષ્ઠ ગાલવને આવેલા જોઈને, તેમણે માગેલી પ્રશંસાપાત્ર ભિક્ષા તરફ ધ્યાન આપીને તથા એ બન્ને સૂર્યકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા બીજા રાજાઓને છોડીને મારી પાસેજ આવ્યા છે, એવો વિચારીને કહ્યું કે:—૧૩ ‘હે નિષ્પાપ ગરુડ! તે આજે મારા

જન્મને સફળ કર્યો છે, મારા કુળને તાયુ છે અને મારા દેશનો ઉદ્ધાર કર્યો છે.^૫ હે મિત્ર ! હું તને એ કહેવાની ઇચ્છા રાખું છું કે, પૂર્વે તું મને જેવો ધનવાન જાણતો હતો, તેવો ધનવાન હું હમણાં નથી. હે સખા ! મારું ધન ક્ષીણ થઇ ગયું છે.^૬ તો પણ હે ગરુડ ! હું તારું આવ-વું નિષ્ફળ કરી શકતો નથી, તેમજ આ પ્ર-હર્ષિની આશાને પણ મિથ્યા કરવા ઇચ્છતો નથી;^૭ એટલા માટે હું એવી વસ્તુ આપીશ, કે જે વસ્તુ તમારા આ કાર્યને સિદ્ધ કરશે. આશાવાળો યાચક પોતાની પાસે આવી નિરાશ થઇને જો પાછો જાય, તો તે કુળને ભસ્મ કરી નાખે છે.^૮ હે વિનતાપુત્ર ! કોઇની આશાનો વિનાશ કરવો અથવા કોઈ ‘આપો’ કહીને યાચના કરે તેને ‘નથી’ કહેવું એના જેવું જગ-તમાં બીજું કંઈપણ અધિક પાપ કહેવાતું નથી.^૯ પ્રતિષ્ઠિત પુરુષને હતાશ અને કાર્યમાં નિષ્ફળ કર્યો હોય તો તે, પોતાનું અહિત કરનારાના પુત્રોને પોત્રોનો નાશ કરે છે;^{૧૦} માટે આ મારી પુત્રી, જે ચાર વંશને સ્થાપન કરનારી, સર્વ ધર્મ-ની વૃદ્ધિ કરનારી તથા દેવપુત્રના જેવી છે અને હે ગાલવ ! સ્વરૂપસાદર્યને લીધે દેવો, મનુષ્યો તથા અસુરો પણ જેની નિત્ય કામના કરે છે, તે મારી બાળા પુત્રીને તમે ગ્રહણ કરો.^{૧૧,૧૨} રાજ-ઓ આ કન્યાના મૂલ્યબદલ તમને અવશ્ય રાજ્ય પણ આપી દેશે, તો પછી કાળા કાનવાળા આઠ સો ઘોડાઓ આપે એમાં તો કહેવું જ શું?^{૧૩} તેથી તમે આ મારી માધવી નામની કન્યાને ગ્રહણ કરો. હે સમર્થ મુનિ ! હું એ કન્યાના પુત્રોથી હૌહરવાળો થાઉં, એજ મારું ઇચ્છિત છે.^{૧૪}

રાજના કહેવાથી ગાલવ અને ગરુડે તે કન્યા લીધી અને ‘ફરીથી મળીશું’ એમ રાજ-ને કહીને, તે બન્ને કન્યાની સાથે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા.^{૧૫} પછી ગરુડ ગાલવને કહ્યું કે:-‘તમને ઘોડાઓની પ્રાપ્તિનું આ સાધન મળ્યું છે, માટે હવે હું જાઉં છું’ એમ કહી, ગાલવની આજ્ઞા મારી ગરુડ ત્યાંથી પોતાના સ્થાનમાં ગયો.^{૧૬} પક્ષિ-રાજ ગરુડ ગયા પછી ગાલવ માધવી કન્યાની

સાથે રહી મનમાં વિચારવા લાગ્યા કે, રાજ-ઓમાં કયો રાજ આ કન્યાનું મૂલ્ય આપે તેવો છે?^{૧૭} વિચાર કરતાં ઇક્ષ્વાકુ વંશનો મહારાજ હર્યશ્વ તેમના ધ્યાનમાં આવ્યો, એટલે ગાલવમુનિ મહાવીર્યવાન, ચતુરંગ સેનાવડે યુક્ત, ભંડાર, ધાન્ય અને બળવડે સંપન્ન, નગરજનો ઉપર પ્રીતિ-વાળા, પ્રાદાણ પ્રિય અને સંતતિની ઇચ્છાથી ઇ-દ્રિયનિગ્રહ કરીને ઉત્તમ તપ કરતા તે હ-ર્યશ્વરાજની પાસે અયોધ્યામાં આવ્યા અને બોલ્યા કે:-‘હે રાજેન્દ્ર ! આ મારી કન્યા, સંતા-નોથી કુળની વૃદ્ધિ કરનારી છે;^{૧૮-૨૦} માટે હે હર્યશ્વ ! તમે આ કન્યા મૂલ્ય આપીને લ્યો અને એને ભાર્યા કરો. આનું મૂલ્ય હું તમને કહું છું. તે સાંભળ્યા પછી તમે નિશ્ચય કરો.’^{૨૧} ઇતિ શ્રીમહાઽ ઉદ્યાગઽ ભગવદ્વાન પર્વમાં “ગાલવચરિત્ર” એ વિપયનો અધ્યાય ૧૧૫ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૧૬ મો

ગાલવચરિત્ર-હર્યશ્વને માધવી આપી.

॥ નારદ ઉવાચ ॥

હર્યશ્વસ્ત્વત્રવીદ્રાજા વિવિંત્ય વહુષા તતઃ॥

દીર્ઘમુષ્ણં ચ નિઃશ્વસ્ય પ્રજાઈતોર્નૃપોત્તમઃ॥

નારદે કહ્યું:-“ નૃપતિશ્રેષ્ઠ હર્યશ્વ રાજ અ-નેક પ્રકારના વિચાર કર્યા પછી, પ્રભના કારણથી લાંબો ઉનો નિસાસો નાખીને કહેવા લાગ્યા.^૧ આ કન્યા’ ઘણાં સુવ્રક્ષણોથી યુક્ત છે; સામુ-દ્રિક શાસ્ત્રમાં કદ્યા પ્રમાણે જે છ + અવયવો ઉત્તત હોવા જોઈએ તે એના ઉત્તત છે; જે સાત પ્રધાન

+મે હાયપગતાં બન્ને તળીયાં અને બે સ્તન એ ઉન્નત હોવાં જોઈએ. આ એક પક્ષ; બીજા પક્ષમાં બે સ્તન, બે નિતંબ તથા બે નેત્ર એ છ ઉન્નત હોવાં જોઈએ. કાશીખંડમાં કહેલા ત્રીજા પક્ષમાં છાતી કાખ, કેશ, ખભા, હાથ અને મુખ એ છ ઉન્નત હોવાં જોઈએ.

x ત્વચા, કેશ, દાંત, હાથની આંગળીઓ, પ-ગની આંગળીઓ અને તે આંગળીઓના પર્વો એ સાત સુઃમ હોવાં જોઈએ.

સૂક્ષ્મ હોવાં જોઈએ તે સૂક્ષ્મ છે, જે ત્રણ *ગં-
લીર હોવાં જોઈએ તે ગંલીર છે અને જે પાંચ +
લાલ હોવાં જોઈએ તે લાલ છે. એકંદર આ કન્યા
પુષ્કળ દેવોએ તથા અસુરોએ જોવા યોગ્ય રૂપ-
વાળી, ગીતા વગેરે ગાંધર્વવિદ્યામાં કુશળ તથા
અનેક સંતતિ ઉત્પન્ન કરનારી છે.^{૨૩} આ ક-
ન્યા ચક્રવર્તી પુત્રને પણ જન્મ આપવા સમર્થ
છે, માટે હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! તમે મારા વૈભવ તરફ
દૃષ્ટિ રાખીને એ કન્યાતું મૂલ્ય કહો.^{૨૪}

ગાલવે કહ્યું:-‘તમે આ કન્યાના મૂલ્યમાં
એક તરફ કાળા કાનવાળા, ચંદ્રના જેવા ઉજ્જવળ
રંગના, સ્વદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા અને કદાવર
શરીરવાળા આઠ સો ઘોડાઓ મને આપો.^{૨૫} એ-
ટલે અરણી જેમ અમિત્યોને ઉત્પન્ન કરે, તેમ
વિશાળ નેત્રવાળી આ શુભ કન્યા તમારા પુત્રોને
ઉત્પન્ન કરનારી થશે.^{૨૬}

નારદે કહ્યું:-કામથી મોહિત થયેલો રાજપિં
હર્યશ્વ, ગાલવની એ માગણી સાંભળીને દીન થઈ
ગયો અને તેણે ઋષિશ્રેષ્ઠ ગાલવને કહ્યું કે:-^{૨૭}
‘તમે કહ્યા તેવા ઘોડાઓ તો મારી પાસે બસોજ
છે, બાકી મારા બીજી જાતના સેંકડો ઘોડાઓ
ફર્યા કરે છે.^{૨૮} હે ગાલવ! તમારી માગણી પ્રમા-
ણના પૂરતા ઘોડા મારી પાસે નથી, તેથી હું
આ ત્રીમાં એકજ પુત્ર ઉત્પન્ન કરીશ. આ મારી
ઉત્તમ કામનાને તમે પૂર્ણ કરો.^{૨૯} રાજનું એ વ-
ચન સાંભળીને માધવી કન્યાએ ગાલવમુનિને
કહ્યું કે,-‘મને કોઈએક પ્રહ્લાવાદીએ વર આપ્યો
છે કે,^{૩૦} તું પ્રત્યેક પ્રસવને અંતે ફરી કન્યાજ
થઈ જઈશ. આવો વર મને મળ્યો છે, તેથી તમે
બસો ઉત્તમ ઘોડાઓ લઈને મને રાજાને અર્પ-
ણ કરો.^{૩૧} આ રીતે તમને મારાદ્વારા ચાર રા-
જાઓ પાસેથી પૂરા આઠસો ઘોડાઓ મળી જશે
અને મને પણ ચાર પુત્રો પ્રાપ્ત થશે.^{૩૨} હે દ્વિ-
જશ્રેષ્ઠ! તમે શુરુને માટે એ રીતે ઘોડાઓનો

સંગ્રહ કરો. હે દ્વિજ! મને આવો વિચાર સૂઝે
છે; પછી તમને જેમ ગમે તેમ કરો.^{૩૩} એ પ્ર-
માણે કન્યાએ ગાલવ મુનિને કહ્યું, તે વખતે ગા-
લવે, હર્યશ્વરાજાપ્રત્યે કહ્યું કે:-^{૩૪} ‘હે હર્યશ્વ
રાજા! આ કન્યાને તમે ગ્રહણ કરો અને ચતુર્થાંશ
મૂલ્ય આપો છો, તેથી એકપુત્ર ઉત્પન્ન કરો.’^{૩૫}

પછી હર્યશ્વરાજાએ તે કન્યા ગ્રહણ કરીને
ગાલવને અભિનંદન આપ્યું અને યોગ્ય સમયે
યોગ્ય સ્થાનમાં તેનાથી એક ઇચ્છિત પુત્ર પ્રાપ્ત
કર્યો.^{૩૬} તે પુત્ર આઠ વસુઓ કરતાં પણ અધિ-
ક વસુ-ધનવાળો હોવાથી તથા પુષ્કળ વસુ
આપનારો હોવાથી તેને વસુ કહેતા હતા અને
તેજ વસુમના નામનો રાજા થયો હતો.^{૩૭} પછી
યોગ્ય સમયે બુદ્ધિમાન ગાલવમુનિ પાછા હર્ય-
શ્વરાજાની પાસે આવ્યા અને પ્રસન્ન મનવાળા
રાજાને મળીને કહેવા લાગ્યા કે:-^{૩૮} ‘હે રાજા! ત-
મારે સૂર્યના જેવો તેજસ્વી આ બાલપુત્ર ઉત્પ-
ન્ન થયો છે; માટે મને માધવી કન્યા પાછી
સોંપો. હે નૃપશ્રેષ્ઠ! હવે મારે ભિક્ષાને માટે બીજા
રાજાની પાસે જવાનો સમય થયો છે.^{૩૯} હર્ય-
શ્વરાજાએ, બીજા ઘોડાઓ દુર્લભ હોવાથી પો-
તાના સત્ય વચન તથા પુરુષાર્થમાં સ્થિર રહીને
માધવી ગાલવને પાછી સોંપી દીધી.^{૪૦} માધવી
પણ રાજાની ઉજ્જવળ રાજ્યલક્ષ્મીના ત્યાગ કરી-
ને ઇચ્છાવટે યોગસામર્થ્યથી પુનઃ કુમારી થઈ-
ને ગાલવની પાછળ ચાલી નીકળી.^{૪૧} જતી વ-
ખતે ગાલવે રાજાને કહ્યું કે:-‘હમણાં આ ઘોડા-
ઓ તમારી પાસેજ રહેવા દો’ એમ કહી તે ક-
ન્યાને લઈને દિવોદાસ રાજાની પાસે ગયા.^{૪૨}

ઈતિ શ્રીમહાભારત ઉદ્યોગભગવદ્વાન

પર્વમાં “ગાલવચરિત્ર” એ વિષયનો

અધ્યાય ૧૧૬ એ સમાપ્ત.

* સ્વર, મન અને નાભિ આ ત્રણ ગંલીર
હોવાં જોઈએ.

+ હથેળી, નેત્રના છેડા, તાળવું, જીભ અને
નીચેલો હાડ એ પાંચ લાલ હોવાં જોઈએ.

અધ્યાય ૧૧૭ મો ગાલવચરિત્ર-દિવોદાસને માધવી આપી.

॥ ગાલવ ઉવાચ ॥

મહાવીર્યો મહીપાલઃ કાશીનામીશ્વરઃ પ્રભુઃ ।
દિવોદાસ इति ख्यातो भैमसेनिर्नराधिपः॥૧॥

ગાલવે કહ્યું:—‘હે કટ્યાણિ! દિવોદાસ નામનો સમર્થ રાજા કાશીના અધિપતિ છે. તે મહાવીર્યવાળો પૃથ્વીપતિ ભીમસેનનો પુત્ર થાય છે, તેની પાસે આપણે જઈએ. તું ધીરે ધીરે ચાલી આવ, શોક કરીશ નહિ. તે રાજા ધાર્મિક, સંયમવાળો તથા સત્યપરાયણ છે.’^{૧૨}

નારદે કહ્યું:—પછી ગાલવ મુનિ દિવોદાસ પાસે ગયા, એટલે રાજાએ તેના યથાયોગ્ય સત્કાર કર્યો. ગાલવે જ્યારે પુત્રોત્પત્તિને માટે તે રાજાને પ્રેરણા કરી,^૩ ત્યારે દિવોદાસ બોલ્યો:—હે દ્વિજ! મેં એ વાત પ્રથમથીજ સાંભળી છે, માટે હવે વિસ્તારથી કહેવાની શી જરૂર છે? હે દ્વિજસત્તમ! એ વૃત્તાંત સાંભળતાંજ આ કન્યા પ્રાપ્ત થાય એવી મને ઇચ્છા થઈ છે^૪ અને તમે બીજા રાજાઓને છેડીને મારી પાસેજ આવ્યા છો, તેથી મારો હેતુ અવશ્ય પૂર્ણ થશે, એમ મને સારી રીતે સમજાય છે.^૫ હે ગાલવ! હર્યશ્વની પેઠે મારી પાસે પણ તેવા બસોજ ઘોડાઓ છે; માટે તે આપીને હું પણ આ કન્યામાં એકજ રાજા પુત્ર ઉત્પન્ન કરીશ.^૬ ‘તથાસ્તુ’ કહીને દ્વિજશ્રેષ્ઠ ગાલવે તે કન્યા રાજાને આપી અને રાજાએ વિધિપૂર્વક તે કન્યાનો સ્વીકાર કર્યો.^૭

પછી રાજાએ દિવોદાસ, સૂર્ય જેમ પ્રભાવતી સાથે રમણુ કરે, અગ્નિ જેમ સ્વાહા સાથે રમણુ કરે, ઇંદ્ર જેમ શચીસાથે રમણુ કરે, ચંદ્ર જેમ રોહિણી સાથે, યમ જેમ ધૂમોણી સાથે, વરુણ જેમ ગૌરી સાથે, કુબેર જેમ ઋદ્ધિ સાથે, નારાયણ જેમ લક્ષ્મી સાથે, સમુદ્ર જેમ ગંગા સાથે, રુદ્ર જેમ રુદ્રાણી

સાથે, પિતામહ બ્રહ્મા જેમ વેદી સાથે, વસિષ્ઠનો પુત્ર જેમ અદૃશ્યંતી સાથે, વસિષ્ઠ જેમ અક્ષ-માળા સાથે, વ્યવન જેમ સુકન્યા સાથે, પુલસ્ત્ય જેમ સંધ્યા સાથે, અગત્ય જેમ વેદભી સાથે, સત્યવાન જેમ સાવિત્રી સાથે, ભૃગુ જેમ પુલોમા સાથે, કશ્યપ જેમ અદિતિ સાથે, જમદગ્નિ જેમ રેણુકા સાથે, કૌશિક જેમ હેમવતી સાથે, બૃહસ્પતિ જેમ તારા સાથે, શુક જેમ શતપર્વા સાથે, રાજા જેમ પૃથિવ સાથે, પુરૂરવા જેમ ઉર્વશી સાથે, ઋચીક જેમ સત્યવતી સાથે, મનુ જેમ સરસ્વતી સાથે, દુધ્યંત જેમ શકુન્તલા સાથે, શાશ્વત ધર્મ જેમ ધૃતિ સાથે, નળ જેમ દમયંતી સાથે, નારદ જેમ સત્યવતી સાથે, જરત્કારુ મુનિ જેમ જરત્કારુ સાથે, પુલસ્ત્ય જેમ પ્રતીચી સાથે, કર્ણાચુ જેમ મેનકા સાથે, તુંબુરુ જેમ રંભા સાથે, વાસુકિ જેમ શતશીર્ષા સાથે. ધનંજય જેમ કુમારી સાથે, રામ જેમ સીતા સાથે અને શ્રીકૃષ્ણ જેમ રુકિમણી સાથે રમણુ કરે, તેમ માધવી સાથે રમણુ કરવા લાગ્યો.^{૮-૧૭} એ પ્રમાણે રમણુ કરતા દિવોદાસ રાજાથી માધવીએ એક પ્રતર્દન નામના પુત્રને ઉત્પન્ન કર્યો.^{૧૮}

આ રીતે ડરાવેલો સમય પૂરો થતાંજ ભગવાન ગાલવ મુનિ દિવોદાસની પાસે આવ્યા અને બોલ્યા કે:—^{૧૯} ‘તમે મને કન્યા પાછી આપો; અને હે રાજા! હું આ કન્યાનું મૂલ્ય ઉપજાવવા બીજે જાઉં છું, ત્યાંથી પાછો આવું ત્યાંસુધી એ ઘોડાઓ તમારી પાસેજ રહેવા દો.’^{૨૦}

એ સાંભળીને ધર્માત્મા તથા સત્યનિષ્ઠ દિવોદાસ રાજાએ ડરાવ પ્રમાણે તે કન્યા ગાલવને સોંપી દીધી.^{૨૧}

ઇતિ શ્રીમહાનંદોગો ભગવદ્દાન પર્વમાં

“ગાલવચરિત્ર” એ વિષયનો

અધ્યાય ૧૧૭ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૧૮ મો ગાલવચરિત્ર-ઉશીનરને માધવી આપી

॥ નારદ ઉવાચ ॥

તથૈવ તાંશ્રિયં ત્યક્ત્વા કન્યા ભૂત્વા યશસ્વિનો
માધવી ગાલવં વિગ્રમમ્બયાત્સત્યસંગરા ૧૧૮

નારદે કહ્યું:-સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળી યશસ્વિની માધવી પૂર્વની પેઠેજ દિવોદાસની રાજ્યલક્ષ્મીને ત્યાગ કરીને કન્યારૂપ ધારણ કરી, ગાલવ મુનિની પાસે આવી.^૧ પોતાના કાર્યમાં બેઠાયલા મનવાળા ગાલવ પણ તે સંબંધી વિચાર કરતા કરતા ઉશીનર રાજાને મળવામાટે લોજ નગરમાં ગયા.^૨ ગાલવે સત્ય પરાક્રમવાળા તે રાજાને મળીને કહ્યું કે:-‘આ કન્યા તમને બે રાજપુત્રો ઉત્પન્ન કરી આપશે.^૩ હે રાજા! તમે આનાથી ચંદ્ર તથા સૂર્યના જેવા બે પુત્રો ઉત્પન્ન કરીને આ લોકમાં અને પરલોકમાં કૃતાર્થ થશો.^૪ હે સર્વ ધર્મને જાણનારા! આ કન્યાના મૂલ્યમાં તમારે મને એક તરફ કાળા કાનવાળા અને ચંદ્રના જેવી ઉજ્જવલ કાંતિવાળા ચારસો ઘોડાઓ આપવા પડશે.^૫ મારે ઘોડાઓનું કંઈ કામ નથી; પરંતુ ગુરુદક્ષિણાને માટે આ ઉદ્યમ કરવો પડે છે. હે મહારાજ! તમે જો એ કામ કરી શકતા હો તો વિચાર કર્યાવિના તત્કાળ કરો.^૬ હે રાજર્ષિ! તમે સંતતિવિનાના છો; માટે બે પુત્રોને ઉત્પન્ન કરો અને તે પુત્રરૂપી નૌકાવડે પિતૃઓનો તથા પોતાનો ઉદ્ધાર કરો.^૭ હે રાજર્ષિ! પુત્રરૂપ લોગવનારાને સ્વર્ગમાંથી પાડવામાં આવતો નથી અને પુત્રવિનાનાઓ જેમ ઘોર નરકમાં જાય છે, તેમ પુત્રવાળો નરકમાં જતો નથી.’^૮

આ અને બીજું અનેક પ્રકારનું ગાલવનું ભાષણ સાંભળીને, ઉશીનર રાજાએ તેમને પ્રત્યુત્તરમાં કહ્યું કે:-‘હે ગાલવ! તમે જે કહ્યું તે મેં સાંભળ્યું છે. હે પ્રહ્લાવ! માફ મન પણ એમાં પડેવાયું છે; પરંતુ દેવ બળવાન છે.^{૧૦} હે દ્વિજોત્તમ! મારી પાસે બીજી જાતના તો હજારો ઘોડાઓ છે; પરંતુ તમે કહ્યા તેવા ઘો-

ડાઓ માત્ર બસોજ છે;^{૧૧} માટે હે ગાલવમુનિ! હું પણ બીજાઓએ સ્વીકારેલા માર્ગનો સ્વીકાર કરીને આ કન્યામાં એકજ પુત્રને ઉત્પન્ન કરીશ.^{૧૨} હે દ્વિજોત્તમ! જો કે હું તમને બીજા બસો ઘોડાઓનું મૂલ્ય પણ આપી શકું તેમ છું; પરંતુ મારી પાસે રહેછું દ્રવ્ય મારા પોતાના ઉપભોગને માટે નથી, પણ નગરના અને દેશના લોકોને માટે છે.^{૧૩} હે ધર્માત્મન! જે રાજા પારકું અર્થાત્ પ્રજાનું ધન ઇચ્છામાં આવે તેમ ઉડાવે છે, તે ધર્મ તથા યશ બનેથી હ્રષ્ટ થાય છે.^{૧૪} એટલા માટે તમે મને એક પુત્ર ઉત્પન્ન કરવા આ દેવગર્ભ જેવી કુમારી આપો. હું એક પુત્રને માટે એનો સ્વીકાર કરીશ.’^{૧૫}

એ પ્રમાણે ઉશીનર રાજાએ કન્યાના સંબંધમાં ઘણું ઘણું કહ્યું, ત્યારે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ગાલવે, ઉશીનરને સત્કારપૂર્વક તે કન્યા આપી અને પોતે વનમાં ચાલ્યા ગયા. પછી ઉશીનર રાજા, પુણ્યવાન જેમ લક્ષ્મીને મેળવે તેમ તે કન્યા મેળવીને તેની સાથે, પર્વતોની શુક્રાઓમાં, નદીના ઝરાઓમાં, વિચિત્ર બગીચાઓમાં, વનોમાં, ઉપવનોમાં, રમણીય રાજમંદિરોમાં, મહાલયની અગાશીઓમાં, ઝરુખાઓમાં, વિમાનોમાં અને ઘરના ઓરડાઓમાં વિહાર કરવા લાગ્યા. પછી યોગ્ય સમય થતાં રાજાને ત્યાં ગાલવસૂર્યના જેવો તેજસ્વી એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો; જે શિખિ નામનો પ્રખ્યાત મહારાજ થયો.^{૨૦} હે રાજા! સમય પ્રમાણે ગાલવ મુનિ પણ રાજાની પાસે આવ્યા અને તે કન્યાને લઈને ત્યાંથી ચાલવા લાગ્યા, એટલામાં તેમણે વિનતા પુત્ર ગરુડને જોયો.^{૨૧}

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગ ઉદ્યોગ ભગવદ્વાનપર્વમાં

“ગાલવચરિત્ર” એ વિષયનો અધ્યાય

૧૧૮ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૧૯ મો ગાલવચરિત્ર-વિશ્વામિત્રને માધવી આપી.

॥ નારદ ઉવાચ ॥

ગાલવં વૈનતેયોઽથ પ્રહસન્નિદમન્નવીતુ ॥

દિપ્તયા કૃતાર્થં પર્યામિ મવંતમિહ વં દ્વિજા ॥

નારદે કહ્યું:-પછી ગરુડે હાસ્ય કરતાં ગાલવને આ પ્રમાણે કહ્યું:-^૧ ‘હે દ્વિજ ! હું તમને અહીં કૃતાર્થ થયેલા જોઉં છું, એ બહુ સારું થયું.’ ગરુડનું વચન સાંભળીને ગાલવે કહ્યું કે:- ‘ચોથા ભાગનું કામ હજી બાકી છે.’^૨ ત્યારે વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ ગરુડે ગાલવને કહ્યું કે:- ‘હવે તમે આગળ પ્રયત્ન કરશો નહિ, તે તમારો પ્રયત્ન સિદ્ધ થશે નહિ;’^૩ કારણ કે ‘પૂર્વે ઋચીક ઋષિએ કાન્યકુબ્જ દેશમાં જઈને ગાધિ રાજની પાસે તેની કન્યા સત્યવતીને પોતાની ભાર્યા કરવામાટે માગણી કરી હતી; ત્યારે હે ગાલવ ! ગાધિરાજએ ઋચીકને કહ્યું હતું કે:- ‘હે ભગવન ! તમે એક તરફ સ્થાય કાનવાળા અને ચંદ્રના જેવી ઉજ્જવળ કાંતિવાળા એક હબ્બર ઘોડાઓ મને આપો અને કન્યા ગ્રહણ કરો.’^૪ ‘તથાસ્તુ’ કહીને ઋચીક ઋષિ વરુણના સ્થાનમાં ગયા અને અશ્વતીર્થમાંથી તેવા ઘોડાઓ મેળવીને ગાધિરાજને આપ્યા.’^૫ પછી ગાધિરાજએ પુંડરીક નામનો યજ્ઞ કરીને તે ઘોડાઓ બ્રાહ્મણોને આપી દીધા. તે વખતે તે બ્રાહ્મણો પાસેથી ત્રણ રાજાઓએ ખસો ખસો ઘોડાઓ વેચાતા લઈ લીધા;’^૬ અને હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! બાકી રહેલા ચારસો ઘોડાઓને લઈ જતા હતા; પરંતુ માર્ગમાં વિતસ્તા નદીના પ્રવાહમાં તે ઘોડાઓ તણાઈ ગયા.’^૭ ‘હે ગાલવ ! આ રીતે જે વસ્તુ હર્લભ છે, તે કદી પણ મળી શકતી નથી; માટે હે ધર્મોત્તમ ! તમે છસો ઘોડાઓ અને ખસો ઘોડાઓના બદલામાં આ કન્યા વિશ્વામિત્રને આપો, એટલે હે દ્વિજોત્તમ ! તમે કૃતાર્થ થશો અને તમારી ચિંતા દૂર થઈ જશે.’^{૮-૧૦}

ગાલવને એ વાત પસંદ પડી અને તે તેમ કરીએ’ એમ કહીને પેલા ઘોડાઓ તથા કન્યા

લઈને ગરુડની સાથે વિશ્વામિત્રની પાસે આવ્યા.’^{૧૧} પછી ગાલવે વિશ્વામિત્રને કહ્યું કે:- ‘આપની ઇચ્છા પ્રમાણેના આ છસો ઘોડાઓ અને ખસો ઘોડાઓના બદલામાં આ કન્યાને આપ ગ્રહણ કરો.’^{૧૨} ત્રણ રાજાઓએ આ કન્યામાં ત્રણ ધાર્મિક પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા છે અને તમે પણ આનાથી એક ઉત્તમ પુત્ર ઉત્પન્ન કરો.’^{૧૩} આ રીતે તમારા આઠસો ઘોડાઓ પૂરા થઈ જશે અને હું આપના ઋણમાંથી મુક્ત થઈને સુખથી તપ કરીશ.’^{૧૪}

ગરુડસહિત ગાલવ અને તે સુંદર કન્યાને જોઈને વિશ્વામિત્ર બોલ્યા કે:-^{૧૫} ‘હે ગાલવ ! તે પ્રથમથીજ આ કન્યા મને કેમ ન આપી ? તેમ કરવાથી મારાજ વંશવર્ધક ચાર પુત્રો થયા હોત.’^{૧૬} હીકે, હું એક પુત્રકળને માટે આ કન્યાને ગ્રહણ કરું છું અને ઘોડાઓ આશ્રમની પાસે ચોતરફ ફેર્યા કરો.’^{૧૭}

પછી માધવીસાથે રમણ કરતા મહાકાંતિવાળા વિશ્વામિત્રે તેનાથી અષ્ટક નામના પુત્રને ઉત્પન્ન કર્યો.’^{૧૮} મહાસુનિ વિશ્વામિત્રે તે પુત્ર ઉત્પન્ન થતાંજ તેને ધર્મોપદેશ કર્યો અને ધન તથા પેલા ઘોડાઓ તેને સોંપી દીધા.’^{૧૯} પછી અષ્ટક ચંદ્રનગરના જેવા દિવ્ય નગરમાં ચાલ્યો ગયો અને વિશ્વામિત્ર પણ પોતાના શિષ્ય ગાલવને માધવી કન્યા સોંપીને ત્યાંથી વનમાં ગયા.’^{૨૦} ગાલવ પણ ગરુડની સાથે રહી ગરુડને દક્ષિણ આર્પણે મનમાં બહુ પ્રસન્ન થયા અને કન્યાપ્રત્યે બોલ્યા કે:-^{૨૧} ‘તારાથી ચાર પુત્રો થયા છે, તેમાંનો એક દાનપતિ છે, બીજો શૂરો છે, ત્રીજો સત્ય ધર્મપરાયણ છે અને ચોથો યજ્ઞયાગ કરનારો છે;’^{૨૨} માટે હે સુંદરાંગિ ! હે સુંદર કટિવાળી ! તેં એ પુત્રોદ્ધાર તારા પિતાને, ચાર રાજાઓને અને મને પણ તાર્યો છે. હવે ચાલ, તારા પિતા પાસે જઈએ.’^{૨૩} પછી ગાલવ, સર્પલક્ષક ગરુડને રબ આપીને તથા માધવી કન્યા તેના પિતાને સોંપીને વનમાં ચાલ્યા ગયા.

અધ્યાય ૧૧૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨૦ મો

માધવીની તપશ્ચર્યા

॥ નારદ ઉવાચ ॥

સતુ રાજા પુનસ્તસ્યાઃ કર્તુકામઃ સ્વયંવરમ્ ।
ઉપગમ્યાશ્રમપદં ગંગાયમુનસંગમે ॥૧॥

નારદે કહ્યું:—“ પછી યયાતિ રાજા કરી તે માધવી કન્યાનો સ્વયંવર કરવાની ઇચ્છાથી ગંગા-ચમુનાના સંગમ આગળ આવેલા એક આશ્રમમાં ગયો;^૧ અને તેના પુત્રો પૂરુ તથા યદુ, પુષ્પ-માળાને ગ્રહણ કરનારી પોતાની બહેન માધવીને રથમાં બેસાડી વર બોળવામાટે આશ્રમમાં ફરવા લાગ્યા.^૨ ત્યાં નાગો, યક્ષો, મનુષ્યો, ગંધર્વો, પશુઓ, પક્ષીઓ, પહાડ, જાડ અને વનમાં રહેનારાં પ્રાણીઓનો સમુદાય એકઠો મળેલો હતો.^૩ અનેક જાતના પુરુષોથી વસાયેલા એવા દેશોના રાજાઓથી તથા બ્રહ્માના જેવા ઋષિઓથી તે વન ચોતરફ વીંટાઈ ગયું હતું.^૪ તે વરોનાં નામકામો કહેવા માંડ્યાં; પરંતુ સુદર વર્ણવાળી કન્યાએ તે સર્વ વરોનો ત્યાગ કરીને વનનોજ વરતરીકે સ્વીકાર કર્યો—અર્થાત્ વનવાસનેજ પસંદ કર્યો. યયાતિની તે કન્યા રથમાંથી ઉતરીને પોતાના બંધુઓને નમસ્કાર કરી, પવિત્ર વનમાં જઈ, તપશ્ચર્યા કરવા લાગી. માધવી વિવિધ ઉપવાસો, દીક્ષાઓ તથા નિયમોવડે શરીર હલકું કરીને તથા ચિત્તને નિર્વિકાર કરીને મૃગવૃત્તિથી રહેવા લાગી.^{૫,૭} વૈદ્યમંત્રિના આકુર જેવાં કોમળ તથા લીલાં અને કંઈક કડવાં તથા કંઈક મધુર એવા કોમળ ઘાસનું ભક્ષણ કરીને અને પવિત્ર નદીઓનાં સુરસ, સ્વચ્છ, પવિત્ર તથા શીતળ ઉત્તમ જળોનું પાન કરીને સિંહ, વાઘ વગેરે હિંસક પ્રાણીઓવિનાના અને દાવાગ્નિથી રહિત એવાં નિર્જન ગાઢ જંગલોમાં વનચારિણી હરિણીની પેઠે હરિણીની સાથે ફરતી તે બ્રહ્મચર્યથી યુક્ત વિશાળ ધર્મ આચરવા લાગી.^{૮-૧૧}

આ તરફ પૂર્વરાજાઓનાં વર્તન પ્રમાણે વર્તનારો યયાતિ રાજા પણ હજારો વર્ષ આયુષ્ય

ભોગવીને મરણ પામ્યો.^{૧૨} તેના પૂરુ અને યદુ, એ બન્ને પુરુષશ્રેષ્ઠ પુત્રો વંશમાં ઉત્તમ નિવડ્યા અને તે બન્નેએ યયાતિને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં પ્રતિષ્ઠાપાત્ર કર્યો.^{૧૩} હે પૃથ્વીપતિ! મહર્ષિસમાન સમર્થ યયાતિ રાજા સ્વર્ગમાં રહીને સ્વર્ગનાં ઉત્તમ ફળો ભોગવવા લાગ્યો.^{૧૪} એ પ્રમાણે સુખ ભોગવવામાં હજારો વર્ષો નીકળી ગયાં. પછી એક વખતે મોટી સમૃદ્ધિવાળા મહાન રાજાઓ બેઠા હતા, તેઓની સમક્ષ અતિ ગર્વિષ્ઠ ચિત્તવાળા તથા જ્ઞાનમાં મૂઢ થયેલા યયાતિએ દેવોનું, ઋષિગણોનું તથા સર્વ મનુષ્યોનું અપમાન કર્યું.^{૧૫,૧૬} બલ હૈત્યનો નાશ કરનારા ઇંદ્રે તેમનો અભિપ્રાય બાળી લીધો અને ત્યાં બેઠેલા સર્વ રાજાઓ, ‘ધિક્ ધિક્’ એમ બોલવા લાગ્યા.^{૧૭} અને તે નહુષપુત્ર યયાતિને બેઠેને વિચાર કરવા લાગ્યા કે:— ‘આ કોણ? કયા રાજાનો પુત્ર? એ સ્વર્ગમાં કેવી રીતે આવ્યો? ^{૧૮} કયાં કર્મવડે આ સિદ્ધ થયો? એણે કયા સ્થાનમાં તપ કર્યું? સ્વર્ગમાં એ કેવી સ્થિતિમાં બોળખાય છે? અને એને કોણ બોળખે છે? ^{૧૯} આ રીતે યયાતિ રાજાને બેઠેને તે સ્વર્ગવાસીઓ વિચાર કરતા યયાતિ રાજાના સંબંધમાં પરસ્પર પૂછવા લાગ્યા. તેઓએ સંકટો વિમાનપાલકોને, સ્વર્ગદ્વારના રક્ષકોને અને આસનરક્ષકોને પૂછ્યું; પરંતુ તેઓએ કહ્યું કે:— ‘અમે એને બોળખતા નથી.^{૨૦,૨૧} તે વખતે સર્વનું જ્ઞાન ઢંકાઈ ગયું અને તેથી તેઓ યયાતિ રાજાને બોળખી પણ શક્યા નહિ! પછી એક મુહૂર્તમાંજ યયાતિ રાજા નિસ્તેજ થઈ ગયો.^{૨૨}

ઇતિ શ્રીમહા ૧૦ ઉદ્યોગ ૧૦ ભગવદ્વાન પર્વમાં

“ગાલવચરિત્રમાં યયાતિઆહ” એ વિષયનો

અધ્યાય ૧૨૦ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨૧ મો યયાતિ સ્વર્ગમાંથી પડયો

॥ નારદ ઉવાચ ॥

અથ પ્રચલિતઃ સ્થાનાદાસનાન્ન પરિચ્યુતઃ ॥
કાંપિતેનેવ મનસા ધર્ષિતઃ શોકવન્દિના ॥૧॥

નારદે કહ્યું:-પછી યયાતિ રાજ, સ્થાનથી ડગી ગયો અને આસનથી નીચે પડયો. તેનું મન કંપી ઉઠ્યું, તે શોકાગ્નિથી પરાભવ પામ્યો,^૧ તેના અંગ ઉપરની પુષ્પમાળા ચીમળાઈ ગઈ, તેનું જ્ઞાન નાશ પામ્યું, તેના સુકુટ તથા બાબુખંધ નીકળી પડ્યાં, તેને ચક્કર આવવા લાગ્યાં, તેનાં સર્વ અંગો શિથિલ થઈ ગયાં તથા અલંકાર અને વસ્ત્રો શરીર ઉપરથી સરી પડ્યાં.^૨ તે વારંવાર દેવતાઓને જોવા ચલ્લ કરવા લાગ્યો, તોપણ તેઓને જોઈ શક્યો નહિ અને બીજાઓ તેને પણ જોઈ શક્યા નહિ. તે રાજ પૃથ્વી ઉપર પડવાની તૈયારીમાં હતો, તેથી ચત્ય જોવો થઈ ગયો અને ખિન્ન મનથી વિચારવા લાગ્યો કે, 'મેં' પુણ્યને નાશ પમાડે એવો શોકવિચાર મનમાં આણ્યો હશે, કે જેને લીધે હું સ્વર્ગરૂપી સ્થાનમાંથી પડવામાટે ચલિત થયો છું'!^{૩,૪} પછી ત્યાં બેઠેલા રાજાઓએ, સિદ્ધાંતો તથા અપ્સરાઓએ નિરાધાર થયેલા યયાતિને નીચે પડતો જોયો.^૫

હે રાજા! એટલામાં ક્ષીણ પુણ્યવાળા જીવને સ્વર્ગમાંથી પાડી નાખનારો કોઈએક પુરુષ દેવરાજની આજ્ઞાથી ત્યાં આવીને યયાતિને કહેવા લાગ્યો કે:-^૬ 'હે રાજપુત્ર! તું મદદી અત્યંત છકી ગયો છે, તેં જેનું અપમાન કર્યું ન હોય તેવો કોઈ પણ પુરુષ બાકી નથી; માટે તું અભિમાનને લીધે સ્વર્ગમાંથી બ્રૂટ થયો છે. હવે અહીં રહેવાને તું લાયક નથી.'^૭ તારૂં તેજ ક્ષીણ થઈ ગયું છે, તેથી તને કોઈ બ્રાહ્મણનું પણ નથી! હવે તું જા, પૃથ્વી ઉપર પડ!' એ સાંભળીને યયાતિએ તેને કહ્યું કે:-'હું' સજ્જનોમાં પડું તેમ કરો.' એમ ત્રણવાર કહીને, ગતિવાળા-

ઓમાં શ્રેષ્ઠ તે રાજ, પડતી વખતે કયાં પડ્યું, તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો. એજ સમયે યયાતિ રાજાએ નૈમિષારણ્યમાં ચાર મહારાજાઓને જોયા. એ રાજાઓ પ્રતર્દન, વસુમના, ઉશીનરનો પુત્ર શિખિ અને અબ્દક હતા. યયાતિએ તેઓની વચ્ચે પડવાનો વિચાર કર્યો. તે રાજાઓ વાજપેય નામના યજ્ઞથી ઇંદ્રને તૃપ્ત કરતા હતા. તેઓના યજ્ઞનો ધૂમાડો છેક સ્વર્ગના દ્વારસુધી આવ્યો હતો અને તે બાજુ પૃથ્વી તથા સ્વર્ગના સંબંધવાળી ધૂમાડાની નદી હોય અથવા પૃથ્વીપર ઉતરતી ગંગા હોય તેવો જણાતો હતો. યયાતિ રાજ તે ધૂમાડાની નદીને સુંઘતો સુંઘતો તેનો આશ્રય કરીને પૃથ્વી ઉપર આવી પડ્યો. પુણ્યનો ક્ષય થતાં રાજા યયાતિ તે શ્રીમાન, લોકપાલિતુચ્ચ, અવભથ સ્નાન કરવાથી શ્રેષ્ઠ અને હોમ આપેલા મહામિત્રોના જેવા તેજસ્વી પોતાના દૌહિત્ર ચાર રાજસિંહોની વચ્ચે પડ્યો.^{૮-૧૪} શોભાવડે દેદીપ્યમાન જણાતા યયાતિને જોઈને તે સર્વ રાજાઓએ તેને પૂછ્યું કે:-'તમે કોણ છો? કયા દેશના અથવા ન ગરના રાજા છો? તમે યક્ષ છો? દેવ છો? ગંધર્વ છો? અથવા રાક્ષસ છો? કારણ કે તમારૂં રૂપ મનુષ્યના જેવું નથી. તમે શી વસ્તુની ઇચ્છા રાખો છો?'^{૧૬}

યયાતિએ કહ્યું:-'હું' યયાતિ નામનો રાજા પિં છું, પુણ્ય ક્ષીણ થવાથી સ્વર્ગમાંથી બ્રૂટ થયો છું. પડતી વખતે મેં 'સજ્જનોમાં પડ્યું' એવો વિચાર કર્યો, તેથી હું તમારી વચ્ચે પડ્યો છું.'^{૧૭}

રાજાઓએ કહ્યું:-'હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! તમારી એ આકાંક્ષા સત્ય થાઓ. તમે અમારા સર્વના યજ્ઞફળને તથા ધર્મને ગ્રહણ કરો.'^{૧૮}

યયાતિએ કહ્યું:-'હું' પ્રતિગ્રહવડે ધન સંપાદન કરનારો બ્રાહ્મણ નથી; પરંતુ ક્ષત્રિય છું. વળી બીજાનું પુણ્ય નાશ કરવામાં મારી ભુદિ પણ પ્રવૃત્ત થતી નથી.'^{૧૯}

નારદે કહ્યું:-આ પ્રમાણે તેઓવચ્ચે વાત ચાલે છે, એટલામાં માધવી મૃગની પેઠે ફરતી

કરતી ત્યાં આવી પહોંચી. રાજાએ માધવીને જોઈને પ્રભામ કરી પૂછ્યું કે:-^{૨૦} ‘તમે અહીં શા કાર્યમાટે આવ્યાં છો? અમે તમારી શી આજ્ઞા પાળીએ? હે તપસ્વી ધનવાણાં! અમે સર્વે તમારા પુત્રો છીએ, માટે તમારે અમને આજ્ઞા કરવી જોઈએ.’^{૨૧}

તેઓનું તે ભાષણ સાંભળીને માધવી અત્યંત હર્ષથી પોતાના પિતા યયાતિની પાસે ગઈ અને તેને પ્રભામ કર્યા.^{૨૨} પછી પોતાના પુત્રોનાં મસ્તકોનો હાથવડે સ્પર્શ કરીને તાપસી માધવીએ યયાતિને કહ્યું કે:- ‘હે રાજેન્દ્ર! આ મારા પુત્રો અને તમારા દૌહિત્રો છે. તેઓ પારકા નથી.’^{૨૩} આ પુત્રો તમને તારશે, એ વાત અનાદિકાળથી ચાલતા આવેલા વેદમાં જણાય છે. હે રાજા! હું મૃગવૃત્તિથી ફરનારી તમારી માધવી નામની કન્યા છું.^{૨૪} મેં પણ ધર્મ સંપાદન કર્યો છે, તેમાંથી તમે અર્ધો ભાગ ગ્રહણ કરો; કારણ કે હે રાજા! સર્વ મનુષ્યો પોતાની સંતતિએ સંપાદન કરેલા પુણ્ય-ફળનાં ભાગી જણાય છે;^{૨૫} અને હે પૃથ્વીપતિ! તેટલા માટેજ તમારી પેઠે સર્વ મનુષ્યો દૌહિત્રોની ઇચ્છા રાખે છે.’

પછી તે સર્વ રાજાએ મસ્તકવડે પોતાની માતાને પ્રભામ કરીને તથા માતામહને નમસ્કાર કરીને, સ્વર્ગથી જાણ થયેલા પોતાના માતામહને તારવામાટે પ્રેમાળ, અનુપમ તથા ઉચ્ચ સ્વરથી પૃથ્વીને ગજવતા, તેની વિનતિ કરવા લાગ્યા. એટલામાં ત્યાં ગાલવસુનિ આવ્યા અને તે પણ રાજાને કહેવા લાગ્યા કે, ‘તમે મારા તપના અષ્ટમાંશથી સ્વર્ગમાં જાઓ.’^{૨૬-૨૮}

હતિ શ્રીમહા ૧૦ ઉદ્યોગ ૧૦ ભગવદ્વાન
પર્વમાં “ગાલવચરિત્ર” એ વિષયનો
અધ્યાય ૧૨૧ માં સમાવેલ.

અધ્યાય ૧૨૨ મો

યયાતિ ફરી સ્વર્ગમાં ગયો.

॥ નારદ ઉવાચ ॥

પ્રત્યભિજ્ઞાતમાત્રોઽથ સન્નિરતૈર્નરપુંગવઃ ॥

સમારુરોહ નૃપતિરસ્પૃશન્વસુઘાતલમ્ ॥

યયાતિર્દિવ્યસંસ્થાનો બભૂવ વિગતઞ્જરઃ ॥૧॥

નારદે કહ્યું:-તે સજ્જનોએ નરશ્રેષ્ઠ યયાતિ રાજાને યોગજ્ઞે, તેની સાથેજ તે કલેશરહિત યદ્યપૃથ્વીતળનો સ્પર્શ ન કરતાં સ્વર્ગ તરફ ઉંચે ચઢવા લાગ્યો.^૧ દિવ્ય પુષ્પોની માળા, દિવ્ય વસ્ત્રો અને દિવ્ય આભૂષણોથી સુશોભિત થયેલા તે રાજા દિવ્ય સુગંધવાળો થઈને પગથી પૃથ્વીનો સ્પર્શ ન કરતાં અદ્ધર ઉભો રહ્યો.^૨ તે વખતે લોકમાં દાનપતિ એવા નામથી પ્રખ્યાત થયેલા વસુમનાએ પ્રથમ ઉચ્ચ સ્વરે રાજાને કહ્યું કે:-^૩ ‘સર્વ વર્ણોમાં અનિંદ્ય વર્તનથી જગતમાં મેં જે પુણ્ય સંપાદન કર્યું છે, તે પુણ્ય હું તમને આપું છું, તમે તેનાથી પુણ્યવાન થાઓ;’^૪ તેમજ મને દાનશીલપણથી જે ફળ મળ્યું હોય, ક્ષમાશીલપણથી જે ફળ મળ્યું હોય અને અગ્નિહોત્રથી જે ફળ મળ્યું હોય, તે પુણ્યફળ તમને પ્રાપ્ત થાઓ.’^૫

પછી ક્ષત્રિયોમાં શ્રેષ્ઠ પ્રતદને પણ કહ્યું કે:- ‘મેં નિત્ય ધર્મ ઉપર પ્રીતિ રાખીને તથા નિત્ય યુદ્ધપરાયણ રહીને જગતમાં જે ક્ષત્રિયોના વંશમાં ઉત્પન્ન થતા યશને તથા વીર નામના ફળને સંપાદન કર્યું છે, તે ફળ તમને પ્રાપ્ત થાઓ.’^{૬-૭}

તે પછી ઉશીનરના પુત્ર બુદ્ધિમાન શિખિએ મધુર વાણીથી કહ્યું કે:- ‘મેં બાળકોની સાથે, ઓંઓની સાથે મશ્કરી કરવા થોડા સાળા વગેરે સંબંધીઓની સાથે, યુદ્ધોમાં, સંકટોમાં તથા દૂતાદિ વ્યસનોમાં પણ પૂર્વે કોઈ વખત અસત્ય ભાષણ કર્યું નથી, તે સત્યના પુણ્યથી તમે સ્વર્ગમાં જાઓ.’^{૮-૯} હે રાજા! હું પ્રાણી, રાજ્ય તથા કામસુખોનો ત્યાગ કરે; પરંતુ સત્યનો કદી પણ ત્યાગ કરે નહિ, તે સ-

ત્યના સામર્થ્યથી તમે સ્વર્ગમાં જાઓ. ^{૧૦} મારા સત્યથી ધર્મ, અગ્નિ અને ઈંદ્ર પ્રસન્ન થયા છે, તે સત્યથી તમે સ્વર્ગમાં જાઓ. ^{૧૧}

પછી કુશિકવંશી ધર્મવેત્તા માધવી-પુત્ર રાજર્ષિ અષ્ટક, હજારો યજ્ઞ કરનારા યયાતિને કહેવા લાગ્યો કે, ^{૧૨} ‘હે રાજા ! મેં સેંકડો પુંડ-રીકો, ગોસવો અને વાજપેય યજ્ઞો કર્યા છે, તેનું ફળ તમને પ્રાપ્ત થાઓ. ^{૧૩} મેં મારાં રત્નો, ધન તથા બીજાં સાહિત્યો યજ્ઞોમાં આપી દીધાં છે, એ સત્ય હોય, તો તે સત્યથી તમે સ્વર્ગમાં જાઓ. ^{૧૪}

આ પ્રમાણે યયાતિ રાજાને ઉદ્દેશીને તેના દૌહિત્રો જેમ જેમ પોતાનું પુણ્ય આપીને બાંધતા ગયા, તેમ તેમ તે રાજા પૃથ્વીના ત્યાગ કરીને સ્વર્ગ તરફ જવા લાગ્યો. ^{૧૫} આ રીતે તે સર્વ રાજાઓએ તે વખતે પોતાનાં સમગ્ર પુણ્યોવડે સ્વર્ગથી ભ્રષ્ટ થયેલા યયાતિને તટકાળ તાર્યો હતો. ^{૧૬} આ રાજવંશોમાં ઉત્પન્ન થયેલા તે કુળવર્ધક ચાર દૌહિત્રોએ પોતાના યજ્ઞ તથા દાનના ધર્મવડે, મહાજ્ઞાની માતામહને સ્વર્ગમાં મોકલ્યો; ^{૧૭} અને તે વખતે તે રાજાઓ બોલ્યા કે :—‘હે રાજા ! અમે તમારા દૌહિત્રો, રાજાઓના ધર્મ તથા ગુણોથી યુક્ત છીએ અને સર્વ ધર્મગુણોથી સંપન્ન છીએ. એ પુણ્યના સામર્થ્યથી તમે સ્વર્ગમાં ચઢી જાઓ. ^{૧૮}

ઈતિ શ્રીમહાઽ ઉદ્યોગઽ ભગવદ્દાન પર્વમાં
“ગાલવચરિત્રમાં યયાતિનું સ્વર્ગારોહણ”
અં વિષયનો અધ્યાય ૧૨૨ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨૩ માં

યયાતિના પડવાનું કારણ

॥ નારદ ઉવાચ ॥

સન્નિરારોપિતઃ સ્વર્ગ પાર્થિવર્ભૂરિદાક્ષિણઃ॥

અમ્ય-જ્ઞાય દૌહિત્રાન્ યયાતિર્દિવમાશ્વિતઃ॥

નારદે કહ્યું :—પુણ્ય દક્ષિણા આપનારા સ-જ્ઞન રાજાઓએ યયાતિને સ્વર્ગમાં ચઢાવ્યો, તે વખતે યયાતિ પોતાનાં દૌહિત્રોને સંમતિ

આપીને સ્વર્ગમાં ગયો. ^૧ ત્યાં તેના ઉપર અનેક પ્રકારનાં સુગંધી પુષ્પોની વૃષ્ટિ થઈ. શ્રેષ્ઠ ગંધ-વાળા પવિત્ર વાયુએ તેને આલિંગન કર્યું. ^૨ દૌહિત્રોના પુણ્યફળવડે સંપાદન કરેલું અચળ સ્થાન પ્રાપ્ત કરીને તે પોતાનાં પુણ્યકર્મવડે પણ્ય યુક્ત થઈ દિવ્ય ગતિથી જગત્ત્રવા લાગ્યો. ^૩ તેની આગળ ગંધર્વ તથા અપ્સરાના સમૂહો નૃત્ય તથા ગાન કરવા લાગ્યા અને સ્વર્ગમાં હાહુભિના શબ્દોની સાથે પ્રીતિથી તેનું સ્વાગત કરવામાં આવ્યું. ^૪ અનેક દેવર્ષિ, રાજર્ષિ તથા ચારણોએ તેની સ્તુતિ કરીને ઉત્તમ અર્ધદાનપૂર્વક તેનું પૂજન કર્યું અને દેવતાઓએ તેને અભિનંદન આપ્યું. ^૫

આ પ્રમાણે સ્વર્ગફળને ફરી પ્રાપ્ત થયેલા અને મનમાં શાંતિ પામી સુખી થયેલા તે રાજાને જોઈને પિતામહ બ્રહ્મા વાણીવડે તૃપ્ત કરતા હોય તેમ તેને કહેવા લાગ્યા :—‘હે યયાતિ ! તે સ્વર્ગલોક વગેરેને પ્રાપ્ત કરવામાં હેતુરૂપ કર્મવડે ચાર પાદવાળા ઋષિના સંચય કર્યો હતો તને આ અક્ષયલોક પ્રાપ્ત થયો હતો અને સ્વર્ગમાં અક્ષય કીર્તિ પ્રાપ્ત થઈ હતી. ^૬ પરંતુ હે રાજર્ષિ ! તે પોતેજ પુણ્યના ગર્વવડે તે સુખને વિનાશ કર્યો હતો તારી ગર્વભરી વાણીથી સર્વ સ્વર્ગવા-સીઓનાં ચિત્ત કંઠાધામન થયાં હતાં. ^૭ તેથી તેઓએ તને શ્રેષ્ઠતરીકે સ્વીકાર્યો નહિ અને તું અપ્રીતિથી ઠંકાઈ ગયો, એટલે તને સ્વર્ગમાંથી પાડી દીધો; પરંતુ તારા દૌહિત્રોએ પ્રીતિથી તને તાર્યો અને તું પાછો અહીં આવ્યો છે. ^૮ હવે તું સ્વકર્મવડે સંપાદન કરેલાં અચળ, શાશ્વત, પવિત્ર, ઉત્તમ, સ્થિર અને અવિનાશી સ્થાનને પ્રાપ્ત થયો છે. ^૯

યયાતિએ કહ્યું :—‘હે લોકપિતામહ ભગ-વન્ ! મને એક સંશય છે, તેનું નિવારણ આપે કરવું જોઈએ. આપ હોવા છતાં મારે બીજાને પૂછવા જવું એ યોગ્ય લાગતું નથી. ^{૧૦} મેં હ-

* તપ, યજ્ઞ, જ્ઞાન અને દાન; અથવા અદિસા, સત્ય, ચૌપતિ ત્યાગ અને સર્વ ઋણથી મુક્ત. આ ચાર ધર્મના ચાર પાદો છે.

બરો વર્ષસુધી પ્રબળનું પાલન કરીને તથા અનેક યજ્ઞો અને દાનોના સમુદાયવડે અથાગ પુણ્યકૃણ સંપાદન કર્યું હતું.^{૧૨} તે પુણ્યનું ફળ થોડાજ સમયમાં શાથી ક્ષીણ થઈ ગયું, કે જેને લીધે મને સ્વર્ગલોકમાંથી પાડી દેવામાં આવ્યો? હે મહાકાંતિવાળા ભગવન! મેં પુણ્યવડે શાશ્વત લોકો સંપાદન કર્યા હતા એ તમે જાણો છો, તે માટે સર્વ ઐશ્વર્ય શાથી નાશ પામ્યું?^{૧૩}

બ્રહ્મદેવ બોલ્યા:—“ તે અનેક યજ્ઞ તથા દાનના સમુદાયવડે જે પુણ્યકૃણ સંપાદન કર્યું હતું અને હજારો વર્ષસુધી પ્રબળનું પાલન કરીને તેને વધાર્યું હતું, તે આ અભિમાનરૂપી દોષવડેજ ક્ષીણ થઈ ગયું હતું અને તેથી તને સ્વર્ગમાંથી નીચે પાડી દેવામાં આવ્યો હતો. હે રાજેન્દ્ર! સ્વર્ગવાસીઓએ તને તારા અભિમાનને લીધેજ ધિક્કાર્યો હતો.^{૧૪, ૧૫} હે રાજપિ! આ સ્વર્ગલોકમાં અભિમાનથી, બળથી, હિંસાથી, શક્તિથી અને કપટથી નિત્ય નિવાસ મળતો નથી;^{૧૬} માટે હે રાજા! તારે ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમનું કદી અપમાન કરવું નહિ; કારણકે અભિમાનથી બળી ગયેલાઓને કયાંય પણ કોઈ પ્રકારની શાંતિ વળતી નથી.^{૧૭} આ તારા ‘પતનારોહણ’ (સ્વર્ગમાંથી પતન અને ફરી આરોહણ) નામના આખ્યાનનું જે મનુષ્યો કથન કરશે, તેઓ કષ્ટમાં પડ્યા હશે તોપણ તેમાંથી ફરી તરી જશે, એમાં સંશય નથી.^{૧૮}

નારદે કહ્યું:—હે રાજા! પૂર્વે યયાતિને આ દોષ અભિમાનને લીધે તથા ગાલવને અત્યંત આગ્રહને લીધે પ્રાપ્ત થયો હતો.^{૧૯} પુરુષે હિતની કામનાવાળા હિતેન્દ્રુ રનેહીઓનું કહેવું સાંભળવું જોઈએ, આગ્રહ પકડીને ખેસી રહેવું નહિ; કારણકે આગ્રહથી પરિણામે વિનાશ થાય છે.^{૨૦} માટે હે ગાંધારીપુત્ર! તું પણ અભિમાન તથા ક્રોધનો ત્યાગ કર અને હે વીર રાજા! મનનો ક્ષોભ મટાડીને પાંડવોની સાથે સંધિ કર. હે રાજા! મનુષ્ય જે જ્ઞાન આપે છે, જે કર્મ કરે છે, જે તપ તપે છે અને જે હોમ કરે છે, તે કર્મનો નાશ થતો નથી તેમ તેમાં ઘટાડો પણ થતો નથી

અને તેના કર્તાસિવાય બીજો કોઈ ઉપભોગ પણ કરતો નથી.^{૨૧, ૨૨} રાગદ્વેષરહિત, વિદ્વાન પુરુષોને અત્યંત હિતકારક અને અનેક શાસ્ત્ર તથા યુક્તિવડે નક્કી કરેલા આ મહાન આખ્યાનને જગતમાં જે કોઈ પુરુષ ધ્યાનપૂર્વક વાંચશે, તેને ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણે પુરુષાર્થનું જ્ઞાન થઈને પૃથ્વીનો ઉપભોગ મળશે.”^{૨૩}

ઇતિ શ્રીમહાભારત ઉદ્યોગો ભગવદ્વાનપર્વમાં

“ ગાલવચરિત્ર ” એ વિષયને

અધ્યાય ૧૨૩ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨૪ મો
શ્રીકૃષ્ણનો દુર્યોધનને ઉપદેશ

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

મગવન્નૈવમેવૈતદ્યથા વદસિ નારદ ।

इच्छामि चाहमप्येवं नर्त्वीशो भगवन्नहम् ॥૧॥

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું:—“હે ભગવન નારદ! તમે જે કહ્યો છો તે તેમજ છે અને હું પણ એ પ્રમાણે થાય એમ ઇચ્છું છું; પરંતુ હે ભગવન! મારી સત્તા ચાલતી નથી.”^૧

વેશં પાયને કહ્યું:—એ પ્રમાણે નારદને કહીને ધૃતરાષ્ટ્ર શ્રીકૃષ્ણને કહેવા લાગ્યા કે, “હે કેશવ! તમે મને જે બોધ કર્યો, તે ધર્મ તથા ન્યાયને અનુસરનારો અને આ લોકમાં તથા સ્વર્ગમાં સુખ આપનારો છે.^૨ દુર્યોધનને જે કાર્ય કરવા માંડ્યું છે, તે મને પ્રિય નથી; પરંતુ શું કરું? હું સ્વાધીન સત્તાવાળો નથી; માટે હે મહાબાહુ કૃષ્ણ! હે પુરુષોત્તમ! તમે આ મારા મૂર્ખ તથા શાસ્ત્રનું ઉલ્લંઘન કરનારા દુર્યોધનનેજ સમજાવવા યત્ન કરો. હે ઇન્દ્રિયોના નેતા મહાબાહુ કૃષ્ણ! ગાંધારીનાં, બુદ્ધિમાન વિદુરનાં અને બીજાં હિતેષી બીજાં વગેરે રનેહીઓનાં શુભ વચનને પણ આ દુર્યોધન સાંભળતો નથી;^{૩-૫} માટે તમે પોતે આ પાપી વિચારવાળા અને ભાનવિનાના દુરાત્મા દુર્યોધનને ઉપદેશ આપો.^૬ હે જનાર્દન! આ કામ કરવાથી તમે

એક મોટું સુહૃદકાર્ય કરેલું ગણાશે. તે પછી સઘળા ધર્માર્થના રહસ્યને જાણનારા શ્રીકૃષ્ણ, કોપી દુર્યોધનના તરફ વળીને મધુર વાણીથી બોલ્યા:—“હે કુરુશ્રેષ્ઠ દુર્યોધન! તું મારાં આ વચનને ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ. ૭૮ હે ભરતવંશી! માફ કરેલું ખાસ કરીને પરિવારસહિત તારું ભણું કરનાર છે. હે મહાબુદ્ધિમાન! તું ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયો છે, માટે તારે ઉત્તમ કામ કરવું જોઈએ. ૭૯ તું શાસ્ત્ર, સદાચાર તથા સર્વ ગુણોથી સંપન્ન છે. હે તાત! હમણાં તું જેવું કામ કરવા ધારે છે, તેવું કામ તો હુન્ટ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા, દુરાત્મા, કુર તથા નિર્લજ્જ લોકોએ કરે છે. હે ભરતશ્રેષ્ઠ! આ લોકમાં સત્પુરુષોની પ્રવૃત્તિ ધર્મ તથા અર્થવાળી જોવામાં આવે છે અને દુર્જનોની પ્રવૃત્તિ તોથી વિપરીત જોવામાં આવે છે. આ વિપરીત વૃત્તિ તારામાં વારંવાર જણાય છે. ૧૦-૧૨ હે ભરત! આ સંબંધમાં તારો જે આગ્રહ છે, તે અધર્મરૂપ, ભયંકર, પ્રાણહારક, મહાન અનિષ્ટકારક, કારણરહિત અને પાછળથી ટાળી ન શકાય તેવો છે. ૧૩ માટે હે શત્રુતાપન! તે અનર્થનો ત્યાગ કરવાથી તું તારું પોતાનું, તારા ભાઈઓનું, સેવકોનું તથા મિત્રોનું કલ્યાણ કરીશ. ૧૪ અને તું પણ અધર્મચુક્ર તથા અકીર્તિકારક કર્મથી મુક્ત થઈશ. હે પુરુષન્યાય! હે ભરતશ્રેષ્ઠ! તું મહાબુદ્ધિમાન, થરા, મોટા ઉત્સાહવાળા, વિદ્વાન અને સંયમી પાંડવોની સાથે સંધિ કર. એ કાર્ય બુદ્ધિમાન ધૃતરાષ્ટ્રનું, પિતામહ બીષ્મનું, દ્રોણનું, મહાબુદ્ધિમાન વિદુરનું, કૃપાચાર્યનું, સૌમદત્તનું, બુદ્ધિમાન બાલ્લીકનું, અશ્વત્થામાનું, વિકર્ણનું, સંજયનું, વિવિંશતિનું, સંબંધીઓનું અને મિત્રોનું સારી પેઠે હિતકારક છે તથા હે પરંતપ! સર્વને પ્રિય છે. ૧૫-૧૮ હે તાત! સલાહ કરવામાં આખા જગતનું પણ કલ્યાણ થાય તેમ છે. હે ભરતશ્રેષ્ઠ! તું કુલીન છે, લક્ષ્મણશીલ છે, શાસ્ત્રસંપન્ન છે અને હયાળુ છે, માટે હે તાત! તું પિતાની અને માતાની આજ્ઞામાં રહે. ૧૯ હે ભરત! પિતા જે ઉપદેશ કરે છે, તેને જાની પુ-

રુષો કલ્યાણકારક માને છે. કોઈપણ મનુષ્ય બ્યારે મોટી આપત્તિમાં પડી જાય છે, ત્યારે તે પિતાના શબ્દોને સંભારે છે. ૨૦ હે તાત! તારા પિતાને પાંડવોની સાથે સલાહ કરવી રુચે છે અને તેના આમાત્યોને પણ રુચે છે, માટે હે કુરુશ્રેષ્ઠ! તને પણ તે વાત રુચિકર થાઓ. ૨૧ જે મનુષ્ય સ્નેહીઓનાં વચન સાંભળીને તે પ્રમાણે વર્તતો નથી, તેને ‘મહાકાળ’ નામનાં ક્ષણ ખાનારાની પેઠે પરિણામે બળવું પડે છે. ૨૨ જે પુરુષ બુદ્ધિના મોહને લીધે કલ્યાણકારક વાક્યને સ્વીકારતો નથી, તે દીર્ઘસૂત્રી મનુષ્યને કાર્ય નાશ પામતાં પશ્ચાત્તાપ કરવો પડે છે; ૨૩ પરંતુ જે મનુષ્ય કલ્યાણકારક વાત સાંભળીને પોતાનો મત છોડી, પ્રથમથીજ તેને સ્વીકારે છે, તે આ લોકમાં સુખ ભોગવે છે. ૨૪

જે મનુષ્ય પોતાના હિતોર્પીનાં વચનને માત્ર પોતાની ઇચ્છાવિરુદ્ધ હોવાથીજ સાંખતો નથી અને અહિત વચનો સાંભળે છે. તે શત્રુઓને વશ થાય છે. ૨૫ જે સજ્જનોના મતને ઉલ્લંઘીને દુર્જનોના મતને અનુસરે છે, તેને સંકેટ આવી પડતાં તેના સ્નેહીઓ યોદ્ધા સમયમાં રટે છે. ૨૬ જે પુરુષ સુખ્ય મંત્રીઓને છોડીને હલકા મંત્રીઓને સેવે છે, તે ભયંકર આપત્તિમાં પડે છે અને તેમાંથી તેને નીકળવાનો માર્ગ જડતો નથી. ૨૭ હે ભરતવંશી! જે પુરુષ દુર્જનોની સેવા કરે છે, સજ્જન સ્નેહીઓનાં વચનને સાંભળતો નથી, પારકાંઓને પોતાનાં માને છે અને પોતાનાંઓનો દ્રેષ કરે છે, તેનો પૃથ્વી ત્યાગ કરે છે. ૨૮ હે ભરતશ્રેષ્ઠ! તું પણ વીર પાંડવોની સાથે વિરોધ કરીને બીજા અસબ્ય, અસમર્થ અને મૂઢ લોકોથી પોતાનું રક્ષણ ઇચ્છે છે! ૨૯ રે, ઇદ્રસમાન મહાત્મી સંબંધીઓનો ત્યાગ કરીને બીજાઓથી રક્ષણની આશા રાખનારા પૃથ્વીમાં તારાવિના બીજા કોણ મનુષ્ય હોય? ૩૦ તે જન્મથી આરંભીને નિત્ય પાંડવોને દુઃખ દીધું છે, છતાં પાંડવો તારા ઉપર કદી પણ કોપ કરતા નથી. કારણકે પાંડવો ધર્માત્મા

છે.^{૩૧} હે તાત ! તે જન્મથી માંડીને બધું પાંડવોને કપટથી છેતર્યા છે; પરંતુ હે મહાબાહુ ! યશસ્વી પાંડવો તારીસાથે સારી રીતેજ વર્ત્યા છે.^{૩૨} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તારે પણ તેઓની સાથે તે પ્રમાણેજ વર્તવું જોઈએ. તું પોતાના મુખ્ય બધું પાંડવો તરફ ક્રોધાધીન થા નહિ.^{૩૩}

હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! જ્ઞાની પુરુષો ધર્મ, અર્થ અને કામ જેથી સિદ્ધ થતાં હોય, તેવાં કર્મોનો આરંભ કરે છે અને એ ત્રિવર્ગ સિદ્ધ થાય તેમ ન હોય તો ધર્મ તથા અર્થ સિદ્ધ થાય તેવું કામ કરે છે;^{૩૪} પરંતુ એક કામથી એ ત્રણ અથવા બેની સિદ્ધિ ન થતી હોય અને એક એક કામથી એક એકનીજ સિદ્ધિ થતી હોય તો તેમાં ખરો ધીર પુરુષ જેનાથી ધર્મ સધાય એવાં કર્મોનો આશ્રય કરે છે. જે મધ્યમ વિચારનો મનુષ્ય છે તે કલહના મૂળરૂપ અર્થ (ધન) પ્રાપ્ત કરી આપનારાં કર્મોનો આશ્રય કરે છે અને કેવળ મૂર્ખ મનુષ્ય કામનૃપ્તિ આપનારાં કર્મોનોજ આશ્રય કરે છે.^{૩૫} જે અજ્ઞાની મનુષ્ય ઇન્દ્રિયોને અધીન થઈને લોભને લીધે ધર્મનો સમૂળ ત્યાગ કરે છે અને અચોગ્ય ઉપાયથી કામ તથા અર્થ સંપાદન કરવાની ઇચ્છા રાખે છે, તે વિનાશ પામે છે;^{૩૬} માટે જેને કામ તથા અર્થ સંપાદન કરવાની ઇચ્છા હોય, તેણે પ્રથમથી ધર્મનુંજ આચરણ કરવું જોઈએ; કારણ કે અર્થ તથા કામ કદી ધર્મથી વેગળા રહેતા નથી.^{૩૭} હે રાજા ! ધર્મ, અર્થ અને કામ આ ત્રિવર્ગને ધર્મજ સાધનરૂપ છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે. ઘાસની ગંજીમાં પડેલો અગ્નિ જેમ ઝટ વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ ધર્મનું આચરણ કરવાથી ત્રિવર્ગ ઝટ વૃદ્ધિ પામે છે;^{૩૮} પરંતુ હે ભરતશ્રેષ્ઠ દુર્યોધન ! તું તો સર્વ રાજાઓમાં પ્રખ્યાત તથા મહા ઉજ્જવલ સામ્રાજ્ય, નીચ ઉપાય-વડેજ સંપાદન કરવાની ઇચ્છા રાખે છે !^{૩૯} હે રાજા ! જે મનુષ્ય પોતાની સાથે સારીરીતે વર્તનારાની સાથે કપટથી વર્તે છે, તે મનુષ્ય કુહાડીથી જેમ વન કાપવામાં આવે, તેમ પોતેજ પોતાનો નાશ કરે છે. જેનો પરાભવ ન થાય એવી પોતાની ઇચ્છા હોય, તેની બુદ્ધિને લોભ વગેરેથી

હુષિત કરવી નહિ;^{૪૦} કારણકે જેની બુદ્ધિ હુષિત થઈ ન હોય તેની બુદ્ધિ કલ્યાણમાર્ગમાં દોરાય છે. હે ભારત ! જે સ્થિર બુદ્ધિવાળો છે, તે ત્રણ લોકમાં કોઈ સામાન્ય પ્રાણીનું પણ અપમાન કરતો નથી, તો પછી શ્રેષ્ઠ પાંડવ જેવાનું તો કરેજ ક્યાંથી ? જે મનુષ્ય ક્રોધને અધીન થાય છે, તેને કંઈપણ ભાન રહેતું નથી અને હે ભારત ! લોક તથા વેદમાં પ્રસિદ્ધ વિશાળ પ્રમાણ તેની આગળ છિન્ન ભિન્ન થઈ જાય છે—અર્થાત તે કોઈ પ્રમાણમાર્ગથી ભ્રષ્ટ થાય છે. એ તરફ તું દષ્ટિ કર. હે તાત ! દુર્જનોની સંગતિ કરવા કરતાં પાંડવોની સાથે જે તું સંગતિ કરીશ તો તારું કલ્યાણ થશે.^{૪૧-૪૩} પાંડવો તારા ઉપર પ્રીતિ રાખે તેમ કરવાથી તારા સર્વ મનોરથો સિદ્ધ થશે. હે મહારાજા ! પાંડવોએ સંપાદન કરેલી ભૂમિને તું ભાગવે છે છતાં તે પાંડવોનેજ પાછળ રાખીને ખીજાઓથી રક્ષણ ઇચ્છે છે, એ શું કહેવાય ? હે ભારત ! દુઃશાસન, દુઃસહ, કર્ણ અને શકુનિના ઉપર અધ્યયનો આધાર રાખીને તું સમૃદ્ધિની ઇચ્છા રાખે છે; પરંતુ એ સર્વ જ્ઞાનમાં, ધર્મમાં, અર્થમાં અને પરાક્રમમાં કોઈ રીતે પાંડવોને પૂરા પડે તેમ નથી. તારી સાથે આ સર્વ રાજાઓ સંગ્રામમાં કોપી ઉકેલા ભીમસેનનું મુળ જોવાને પણ સમર્થ નથી. હે તાત ! આ અંકકુ મળેલું રાજાઓનું સમગ્ર સैन्य, આ ભીષ્મ, દ્રોણ, કર્ણ, કૃપાચાર્ય, ભૂરિશ્રવા, સૌમદત્તિ, અધ્યત્થામા, જયદ્રથ—આ સર્વ એકત્ર થાય તોપણ અર્જુનની સામે યુદ્ધ કરવા અસમર્થ છે. રે, સંગ્રામમાં સર્વ દેવો, અસુરો, મનુષ્યો અને ગંધર્વો એકઠા થઈને આવે, તોપણ અર્જુન જિતાય તેવો નથી, માટે તું યુદ્ધ કરવાનો વિચાર માંડી વાળ.^{૪૪-૫૦} તું આ રાજાઓના સમગ્ર સैन्यમાંથી કોઈ એવો પુરુષ તો દેખાડ, કે જે અર્જુનની સામે યુદ્ધમાં જઈને શ્રેમકુશળ પાછો ઘેર આવે ?^{૫૧} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! સંગ્રામમાં મનુષ્યોનો ક્ષય કરવાથી તને શું ફળ મળશે ? જે અર્જુનને જિતવાથી સર્વને જિત્યા ગણાય, તે અર્જુનને જિતનારા એક પુરુષનેજ

તું યોગી કાઠ, એટલે થયું.^{૫૨} જે અર્જુને ખાંડવનમાં દેવોને, ગંધર્વોને, યક્ષોને, અસુરોને અને સપોને જિત્યા હતા, તે અર્જુનની સાથે કયો મનુષ્ય યુદ્ધ કરે તેવો છે ?^{૫૩} વિરાટનગરમાં એકલા અર્જુનનું અનેક યોદ્ધાઓની સાથે જે મહા અદ્ભુત યુદ્ધ થયેલું સંભળાય છે, તે તેના પરાક્રમને માટે પૂરતું ઉદાહરણ છે, જે અર્જુને યુદ્ધમાં સાક્ષાત્ સદાશિવ મહાદેવને પણ સંતુષ્ટ કર્યા હતા, તે અજિત, પરાભવ કરવાને અશક્ય અમોઘ પરાક્રમી, જયશીલ અને તેજસ્વી એવા વીર અર્જુનને તું સંગ્રામમાં જિતવાની આશા રાખે છે એ શું કહેવાય ? મારી સાથે રહીને યુદ્ધમાં શત્રુરૂપે સામા આવતા અર્જુનની સામે કોણ આવે તેવો છે ?^૨ સાક્ષાત્ ઇંદ્ર પણ ઉભો રહે તેમ નથી.^{૫૪-૫૬} યુદ્ધમાં જે અર્જુનને જિતે, તે પુરુષ બે હાથવડે પૃથ્વીને પણ ઉપાડી લે, કંઠા કરીને આ પ્રજાને પણ દાહ કરે અને સ્વર્ગમાંથી દેવોને પણ પાડી નાખે એ મજ જાણવું.^{૫૭} તું આ તારા પુત્રો, ભાઈઓ, સાતિજનો અને સંબંધીઓના તરફ દષ્ટિ કર ! આ ભરતકુલમાં શ્રેષ્ઠ પુરુષો તારે લીધે વિનાશ ન પામે એમ તું કર.^{૫૮} હે રાજા ! આ કુરુકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલાઓનાં મૂળને બાકી રહેવા દે, આ કુળનો પરાભવ ન થાય તેમ કર અને તું પોતે કીર્તિરહિત થઈને ‘કુળધ્ન’ એવા નામને પાત્ર ન થા.^{૫૯} તું પાંડવોની સાથે સલાહ કરીશ એટલે તે મહારથીઓ તનેજ યુવરાજના પદ ઉપર સ્થાપશે અને તારા પિતા પૂતરાણ રાજાને મહારાજપદ ઉપર સ્થાપશે. હે તાત ! તું પોતાની મેળે આવતી લક્ષ્મીને અનાદર ન કર, પાંડવોને અર્ધું રાજ્ય આપીને મહા રાજ્યલક્ષ્મીને પ્રાપ્ત થા.^{૬૦, ૬૧} તું પાંડવો સાથે સલાહ કર, સ્નેહીઓનાં વચનને માન આપ અને મિત્રોની પ્રીતિ સંપાદન કર. એટલે તારૂં લાંબા કાળ સુધી કલ્યાણ થશે.”^{૬૨}

અધ્યાય ૧૨૪ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨૫ મો ભીષ્માદિના દુર્યોધનને ઉપદેશ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતઃ શાંતનવો મીષ્મો દુર્યોધનમર્પણમ્ ॥
કેશવસ્ય વચઃ શ્રુત્વા પ્રોવાચ મરતર્ષમ્ ॥૧॥

વૈશંપાયને કહ્યું:—“ હે ભરતશ્રેષ્ઠ જનમેજય ! પછી શ્રીકૃષ્ણનાં વચન સાંભળીને શાંતનુના પુત્ર ભીષ્મ અસહનશીલ દુર્યોધનને કહેવા લાગ્યા:—“હે તાત ! સંબંધીઓમાં સલાહસંપ્રધાય એવી ઇચ્છાવાળા શ્રીકૃષ્ણે તને જે વચન કહ્યાં છે, તે વચનને તું ગ્રહણ કર, કંઠાને અધીન થઈ શક નહિ. હે તાત ! મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણનાં વચન પ્રમાણે તું નહિ ચાલે તો તારૂં કદી પણ શ્રેય થશે નહિ, તારૂં કલ્યાણ થશે નહિ અને તને સુખ પણ મળશે નહિ.” હે તાત ! મહાબાહુ શ્રીકૃષ્ણે તને ધર્મ તથા અર્થયુક્ત વચન કહ્યાં છે; માટે તું તે ગ્રહણ કર અને હે રાજા ! તું પ્રજાનો વિનાશ નહિ કર.^૧ આ તારી ભારતીય રાજ્યલક્ષ્મી સર્વ રાજાઓમાં અત્યંત ઉજ્જવળ છે. એનો તું કેવળ પોતાની દુષ્ટતાને લીધે પૂતરાણ રાજાની હયાતીમાંજ નાશ કરી બેસીશ.^૨ અને ‘હું, હું’ એવી અભિમાની બુદ્ધિને લીધે મંત્રી, પુત્ર, ભાઈઓ અને સગાં-ઓની સાથે તું તારા પોતાના અવિતનો પણ નાશ કરીશ.^૩ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તું તારા પિતા, બુદ્ધિમાન વિદુર અને શ્રીકૃષ્ણ-એ સર્વનાં સાચાં અને હિતકારક વચન ઓળંગીને, પોતાને ‘કુલધ્ન, કુપુરુષ, હર્મતિ, કુમાર્ગામી’ એવાં વિશેષણો લગાડીશ નહિ; અને માબાપને શોક સાગરમાં ડૂબાવીશ નહિ.”^{૪, ૫, ૬}

આ સાંભળીને સભામાં કંઠાધીન થઈ વારં વાર નિઃશ્વાસ નાખતા દુર્યોધનને દ્રોણ આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:—“ હે તાત ! શ્રીકૃષ્ણે તને ધર્મ તથા અર્થયુક્ત વચન કહ્યાં છે અને તેવાં જ શાંતનુપુત્ર ભીષ્મે પણ કહ્યાં છે; માટે હે રાજા તું તેનો સ્વીકાર કર.”^૭ શ્રીકૃષ્ણ અને ભીષ્મ એ બન્ને જ્ઞાની, બુદ્ધિમાન, જિતેન્દ્રિય, વિદ્વા

અને તારા હિતેષી છે, તે બન્નેએ તને જે હિત-
કર વચનો કહ્યાં છે તેને હે રાજા ! તું સ્વીકારી
લે; ^{૧૧} હે મહાબુદ્ધિમાન ! શ્રીકૃષ્ણ તથા ભીષ્મ
જે કંઈ કહ્યું તે પ્રમાણે તું આચરણ કર; હે શત્રુ-
તાપન ! તું તારી બુદ્ધિના મોહને લીધે શ્રીકૃષ્ણનું
અપમાન નહિ કર. ^{૧૨} આ કણું વગેરે તને ચઢાવે
છે ખરા, પરંતુ તેઓ તારા વિજયમાં
કોઈપણ રીતે કામ આવશે નહિ. એ લોકો તો
સંગ્રામ વખતે પારકાઓને ગળે વેરનું ઝુંસરં ભે-
રવાને આધા ખસી જશે. ^{૧૩} જે પક્ષમાં વાસુદેવ
અને અર્જુન રહેલા છે, તેઓને તું સંપૂર્ણ રીતે
અજિત બાણ; અને સર્વ પ્રજાનો, પુત્રોનો તથા
ભાઈઓનો નાશ નહિ કર. ^{૧૪} હે ભારત ! સુ-
હૃદ્ શ્રીકૃષ્ણ તથા ભીષ્મના આ સત્ય મ-
તને જો તું નહિ સ્વીકારે, તો હે તાત ! તારે
પાછળથી પશ્ચાત્તાપ કરવો પડશે. ^{૧૫} પરશુરામે
અર્જુનનું જે પરાક્રમ વર્ણવ્યું છે, તેના કરતાં પણ
અર્જુન અધિક પરાક્રમી છે; અને દેવકીપુત્ર
શ્રીકૃષ્ણ તો દેવતાઓને પણ અત્યંત ભારે પડે
તેવા છે. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તને આથી અધિક સુખ
તથા પ્રિય સંબંધી વાત કહેવાથી શું ફળ ? ^{૧૬}
મેં કહેવાનું સર્વ તને કહ્યું છે; હવે તું તારી ઇ-
ચ્છામાં આવે તેમ કર. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! હું
આ સંબંધમાં ફરી તને કહેવાની ઇચ્છા રા-
ખતો નથી. ^{૧૭}

વૈશંપાયને કહ્યું:—દ્રોણાચાર્યનું બોલવું પૂરે
થવાની સાથેજ ક્ષત્તા વિદુર, ક્રોધમૂર્તિ ધૃતરા-
ષ્ટ્રના પુત્ર દુર્યોધનના તરફ જોઈને બોલ્યા કે:—^{૧૮}
“ઓ ભરતશ્રેષ્ઠ દુર્યોધન ! હું તારો શોક કરતો
નથી; પરંતુ આ તારાં વૃદ્ધ માતાપિતા ગાંધારી
તથા ધૃતરાષ્ટ્રનો શોક કરું છું; ^{૧૯} કારણ કે હુદ્
હૃદયવાળો તું એનો ધણીરણી થઈ પડ્યો છે,
તેથી એ બન્ને મિત્રો તથા અમાઓથી રહિત
અને નિરાધાર થઈને પાંખ પેકાલાં પંખીની પેઠે
રવડશે. ^{૨૦} તેઓ આવા કુળહત્યારા પાપી કુપુ-
રુષને જન્મ આપવાથી ભિન્નકે થઈને આ પૃથ્વી
ઉપર શોક કરતાં ભટકશે. ^{૨૧}

પછી ભાઈઓની સાથે રાજાઓથી વીંટાઈ-

ને બેઠેલા દુર્યોધનને ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાએ કહ્યું કે:—^{૨૨}
“હે દુર્યોધન ! મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ તને જે
વચન કહ્યાં છે, તે અત્યંત કલ્યાણકારી, ફેરફાર-
વિનાનાં અને યોગક્ષેમ આપનારાં છે, તેને તું
ધ્યાનપૂર્વક શ્રદ્ધા કર. ^{૨૩} આ સ્તુતિપાત્ર ચરિત્ર-
વાળા શ્રીકૃષ્ણ સહાયરૂપે મળવાથી આપણે
સર્વ રાજાઓમાં આપણા સર્વ ઈષ્ટ અભિપ્રાયોને
સાધ્ય કરીશું; ^{૨૪} માટે હે તાત ! તું શ્રીકૃષ્ણની
સાથે સારી રીતે એકતા કરીને પછી યુધિષ્ઠિરની
પાસે જા અને ભરતવંશીઓને આરોગ્ય તથા
સંપૂર્ણ કલ્યાણનો લાભ થાય તેવું કામ કર. ^{૨૫}
હે વત્સ ! આ વાસુદેવના મધ્યસ્થપણથી તું
યુધિષ્ઠિરની સાથે સલાહ કર. આ સલાહ કર-
વાનો સમય છે, એમ હું માનું છું; માટે હે દુ-
ર્યોધન ! તું એ સમયને નિષ્ફળ જવા ન દે. ^{૨૬}
તારા હિતને માટે ભાવણ કરતા અને સલાહની
યાચના કરતા શ્રીકૃષ્ણને જો તું પાછા કાઢીશ,
તો તારો પરાજયજ થશે. ^{૨૭}

ઈતિ શ્રીમહાભારત ઉદ્યોગભગવદ્વાન પર્વમાં
“ભીમાદિનાં વાક્ય” એ વિપવના
અધ્યાય ૧૨૫ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨૬ મો
ભીષ્મ તથા દ્રોણનો ફરી ઉપદેશ
॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

ધૃતરાષ્ટ્રવચઃ શ્રુત્વા ભીષ્મદ્રોણો સમવ્યથા ॥
દુર્યોધનમિદં વાક્યમૂચતુઃ શાસનાતિગઃ ॥

વૈશંપાયને કહ્યું:—ધૃતરાષ્ટ્રનાં વચન સાંભ-
ળીને સમાન ચિંતાવાળા ભીષ્મ તથા દ્રોણ,
આજ્ઞાને ઉદ્વેગન કરનારા દુર્યોધનને ફરી આ
આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:—^૧ “ન્યાંસુધી શ્રી-
કૃષ્ણ તથા અર્જુન યુદ્ધ કરવા સજ્જ થયા નથી,
ન્યાંસુધી ગાંડીવ ધનુષ ઠેકાણે રહેલું છે, ન્યાં-
સુધી ધૌમ્ય મુનિ સંગ્રામના અભિમાં શત્રુસેના-
ની આહુતિ આપવા લાગ્યા નથી, ન્યાંસુધી
અકાચથી વિમુખ તથા મહાધનુર્ધારી યુધિ-
ષ્ઠિરે ક્રોધ કરીને તારી સેના તરફ જોડું નથી,

ત્યાંસુધીમાં વૈર શાંત થઈ જાય તો સાહે. ૨-૪
 જ્યાંસુધી અર્જુન પોતાના સૈન્યમાં ઉભો ર-
 હેલો દેખાતો નથી અને મહાધનુર્ધારી ભીમ-
 સેન પણ જોવામાં આવતો નથી, તેટલામાં વૈર
 શાંત થવું જોઈએ. ૫ હે દુર્યોધન ! જ્યાંસુધી
 ભીમસેન હાથમાં ગદા લઈને આપણી સેનાનો
 પરાભવ કરતો યુદ્ધના જૂદા જૂદા પ્રકારે સ્વી-
 કારે નહિ, ત્યાંસુધીમાં તું પાંડવોની સાથે સ-
 લાહ કરી લે. ૬ જ્યાંસુધી ભીમસેને વીર પુરુ-
 ષોનો નાશ કરનારી પોતાની ગદાવડે, હાથી
 ઉપર બેસીને યુદ્ધ કરનારા યોદ્ધાઓનાં મસ્ત-
 કોને, કાળે કરીને પાકી ગયેલાં વૃક્ષનાં ફળોની
 પેઠે સંજામમાં તોડી પાડ્યાં નથી, ત્યાંસુધીમાં
 વૈર શાંત થઈ જાય તેમ કર. જ્યાંસુધી નકુળ,
 સહદેવ, પાર્ષત ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, વિરાટ, શિખંડી
 અને શિશુપાળનો પુત્ર-એ સર્વે અસ્ત્રનિપુણ યો-
 દ્ધાઓ અખતરે ચઢાવીને ઝડપથી ખાણે દે-
 કતા, મહાસમુદ્રમાં પ્રવેશ કરનારા મગરોની
 પેઠે તારી સેનામાં પ્રવેશ કરે નહિ, ત્યાંસુ-
 ધીમાં આ વૈર શાંત થઈ જાય તો સાહે. જ્યાં-
 સુધી રાજાઓનાં સુકુમાર શરીરો ઉપર ગીધનાં
 પીછાંવાળાં ભયંકર ખાણે પડે નહિ, ત્યાં
 સુધીમાં વૈર શાંત થઈ જાય. ૯-૧૦ જ્યાંસુધી
 અસ્ત્રવિદ્યામાં નિપુણ અને અતિ દૂર રહેલા
 લક્ષ્યને પણ અચૂક વીંધનારા મહાધનુર્ધારી
 યોદ્ધાઓએ, તારા પક્ષના યોદ્ધાઓની ચંદન
 તથા અગરથી ચર્ચેલી અને હાર તથા પદકોને
 ધારણ કરનારી છાતીઓ ઉપર પોલાદી મોટાં
 ખાણે માર્યાં નથી, તેટલામાં વૈર શાંત થઈ જાય
 તેમ કર. ૧૦, ૧૧ મસ્તકવડે પ્રણામ કરતા તને રા-
 જાઓમાં હાથી જેવા ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર પોતા-
 ના બે હાથથી ઉપાડી લે તેમ તું કર. ૧૨

હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! અત્યંત દક્ષ એવા યુધિષ્ઠિર
 શાંતિને માટે પોતાનો ધ્વજ, અંકુશ તથા પતા-
 કાના ચિહ્નવાળો જમણે હાથ તારા ખભા ઉ-
 પર મૂકે; ૧૩ અને તું બેસે એટલે તે પોતાનો
 રત્નોષધિમુક્ત તથા રત્નના જેવી રાતી આં-
 ગળીઓ અને તળીઆંવાળો હાથ તારી પીઠપર

ફેરવે. ૧૪ વળી હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! સાગવૃક્ષના જેવા
 ખભાવાળો મહાખાહુ ભીમસેન, તને ભેટીને
 શાંતિ કરવા માટે તારી સાથે શાંત શબ્દોથી
 વાર્તાલાપ કરે. ૧૫ અર્જુન, નકુલ અને સહદેવ,
 આ ત્રણે તને પ્રણામ કરે એટલે હે રાજા !
 તું તેઓનાં મસ્તક સુધીને તેમની સાથે પ્રેમથી
 વાર્તાલાપ કર. ૧૬ તને વીરજાતા પાંડવોની સાથે
 મળેલો જોઈને, સર્વ રાજાઓ આનંદનાં અ-
 શ્રુઓ છોરો. ૧૭ રાજાઓની રાજધાનીઓમાં ત-
 મારી પરસ્પરની પ્રીતિને ઠંડેરાદ્વારા પ્રસિદ્ધ કરે
 અને તમે બધા જાતુલાવધી પૃથ્વીના ઉપભોગ
 કરે તથા તું સંતાપરહિત થા. ૧૮

ઈતિ શ્રીમહાભારત ઉદ્યોગભગવદ્વાન પર્વમાં
 “ભીમશીખંડવાક્ય” એ વિપયનો

અધ્યાય ૧૨૬ મો મમામ.

અધ્યાય ૧૨૭ મો દુર્યોધનનાં વાક્ય

॥ વંશપાયઁક ઉવાચ ॥

શ્રુત્વા દુર્યોધનો વાક્યમપ્રિયં કુરુસંમદિ ।

પ્રત્યુવાચ મહાબાહુ વાસુદેવં યશસ્વિનઃ ॥૧॥

વંશપાયને કહ્યું:-એ પ્રમાણે કૌરવોની સ-
 ભામાં પોતાને અપ્રિય જાગે તેવાં વાક્ય સાંભ-
 ળીને દુર્યોધન, મહાખાહુવાળા યશસ્વી શ્રીકૃ-
 ષ્ણપ્રત્યે બોલ્યો:- ૧ “હે કેશવ ! તમારે સારી
 પેઠે વિચાર કરીને બોલવું જોઈએ. તમે ખાસ
 કરીને કઠોર શબ્દો બોલી મારીજ નિંદા કરો
 છો. ૨ હે મધુસૂદન ! તમે નિત્ય પાંડવો ઉપર
 પ્રીતિ દર્શાવનારા વાદવડે એકાએક જે મારી
 નિંદા કરો છો, તે અમારા અને પાંડવોવચ્ચે-
 ના કયા બળાબળને જોઈને કરો છો ? ૩ તમે,
 વિદુર, રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર, દ્રોણાચાર્ય અને ભીષ્મ
 પિતામહ, કેવળ મારીજ નિંદા કરો છો, ખીબ
 કોઇ રાજાને નિંદતા નથી. ૪ હું તો મારો
 કોઇપણ અન્યાય જોતો નથી, છતાં રાજાઓ-
 સહિત તમે સર્વે મારોજ દ્વેષ કર્યા કરો છો ! ૫
 હે શત્રુદમન કેશવ ! હું વિચાર કરું છું, તોપણ

મારો કોઈપણ ભતનો મહાઅપરાધ અથવા અતિસૂક્ષ્મ અપરાધ પણ મારા જોવામાં આવતો નથી.^{૧૬} હે મધુસૂદન! પાંડવો પ્રીતિથી સ્વીકારેલા ઘતમાં શકુનિથી રાજ્ય હારી ગયા, તેમાં મારો શો અપરાધ?^{૧૭} હે મધુસૂદન! તે ઘતમાં પાંડવો જે થોડું દ્રવ્ય જિત્યા હતા, તે મેં તેજ વખતે તેઓને આપી દીધું હતું.^{૧૮} હે વિજયી-ઓમાં શ્રેષ્ઠ! યુદ્ધમાં અનિત પાંડવો પાસાથી હારી ગયા અને વનમાં ગયા, એમાં અમારો અપરાધ નથી,^{૧૯} તો પછી તેઓ અમારા ઉપર કયો અપવાદ મૂકીને અમને શત્રુ માની, અમારી સાથે વિરોધ કરે છે? હે કૃષ્ણ! પાંડવો અસમર્થ છે, છતાં ઉમંગમાં આવી જઈને શત્રુની પેઠે અમારી સાથે કેમ વિરોધ કરે છે?^{૨૦} અમે તેઓનું શું અગાડયું છે? તેઓ અમારા કયા અપરાધને લીધે સંજયોની સાથે મળી જઈને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને મારવાની ઈચ્છા કરે છે?^{૨૧} અમે તેઓનાં ઉત્કટ પરાક્રમથી અથવા વચનથી ભયભીત થઈ, રાજ્ય છોડીને માથું નમાવીએ તેવા નથી.^{૨૨} રે, સાક્ષાત્ ઈંદ્રને પણ ભયથી ન નમીએ, તો પછી પાંડવોની વાત જ શી? હે શત્રુહંતા કૃષ્ણ! ક્ષાત્રધર્મ પ્રમાણે વર્તનારામાંથી યુદ્ધમાં અમને જિતવાનો ઉત્સાહ ધરાવે એવો મને તો કોઈ દેખાતો નથી.^{૨૩} હે મધુસૂદન! ભીષ્મ, કૃપાચાર્ય, દ્રોણગુરુ અને કર્ણ, એમને યુદ્ધમાં દેવો પણ જિતી શકે નહિ, ત્યાં પાંડવોની શી વાત?^{૨૪} છતાં હે માધવ! અમે સ્વધર્મનું પાલન કરતાં સંગ્રામમાં કદાચ શસ્ત્રથી મરણ પામીશું, તો તે પણ અમને સ્વર્ગ આપનારું જ થશે.^{૨૫} હે જનાર્દન! અમે સંગ્રામમાં બાણશય્યા ઉપર શયન કરીએ, એ અમારો ક્ષત્રિયોનો મુખ્ય ધર્મજ છે,^{૨૬} માટે જો અમે શત્રુઓને નમ્યાવિનાજ રણભૂમિમાં વીર-શયનને પ્રાપ્ત થઈશું, તો હે માધવ! અમારા સંબંધીઓ સંતાપ પામશે નહિ.^{૨૭} આ લોકમાં ક્ષાત્રધર્મથી વર્તનારો કયો કુલીન ક્ષત્રિય કેવળ આજીવિકા તરફ દષ્ટિ કરીને ભયથી કોઈપણ વખત માથું નમાવે?^{૨૮} ‘પુરુષે નમી જવું’

નહિ, પણ ઉદ્યમજ ચાલુ રાખવો; કારણ કે ઉદ્યમ એજ પુરુષાર્થ છે. પુરુષે વાંસની પેઠે વચ્ચેથી લાગી જવું, પણ કદી નમવું’ નહિ.^{૨૯} આ માતંગ મુનિનાં વચનને પોતાનું હિત ઇચ્છનારા મનુષ્યો અનુસરે છે. મારા જેવા પુરુષે ધર્મને અને બ્રાહ્મણને પ્રણામ કરવા અને બીજા કોઈની પણ દરકાર ન કરતાં મરણમુખી અક્ષડ થઈને વર્તવું. આ ક્ષત્રિયોને ધર્મ છે અને સદા મારો મન પણ એજ છે.^{૩૦,૩૧}

હે કેશવ! મારા પિતાએ પાંડવોને જે રાજ્યભાગ આપવા પૂર્વે કપૂર કયું હતું, તે હવે હું છું છું ત્યાંમુખી ફરી કદી પણ પાંડવોને મળે તેમ નથી.^{૩૨} હે જનાર્દન! ત્યાંમુખી ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા હવે છે. ત્યાંમુખી અમે અથવા તેઓ શાં? હોડાં મૂકીને, ભિક્ષુકની પેઠે નિર્વાહ કરીશું; પરંતુ હે માધવ! પૂર્વે વાણીથી આપેલું રાજ્ય મારે હાથે તેઓને પાછું અપાય તેમ નથી, કારણકે હું પણ પરાધીન છું.^{૩૩} હે યાદવનંદન કૃષ્ણ! હું બાળક હતો તે વખતે અજ્ઞાનને લીધે અથવા ભયને લીધે પાંડવોને રાજ્ય આપ્યું હતું, પણ તે આજે પાંડવોને પાછું મળે તેમ નથી.^{૩૪} હે કેશવ! મોટા બાહુવાળો હું હમણાં જીવતો બેઠો છું, તેથી તીક્ષ્ણ સૌયનાં આગ્નીઆમાંથી વીંધાય તેટલી પૃથ્વી પણ અમારે પાંડવોને આપવી નથી.^{૩૫,૩૬}

ઇતિ શ્રીમહાભારત ઉદ્યોગભગવદ્વાન પર્વમાં

“દુર્યોધનવાક્ય” એ વિષયનો

અધ્યાય ૧૨૬ એ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨૮ મો

શ્રીકૃષ્ણનો પ્રત્યુત્તર

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતઃ પ્રશમ્ય દાશાર્હઃ ક્રોધપર્યાકુલેશ્વજઃ ।

દુર્મૈન્દ્રમિદં વાક્યમબ્રવીત્કુરુસંસદિ ॥૧॥

વૈશંપાયને કહ્યું:—દુર્યોધનનો એ ઉત્તર સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણનાં નેત્રો ક્રોધથી વ્યકુળ થઈ ગયાં, પરંતુ તે કંઈક ગમ બાઈને કૌરવોની સં-

ભામાં દુર્યોધનને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:-^૧
 “તું વીરશ્યાની ઇચ્છા કરે છે, એ તારો મનોરથ પૂર્ણ થશે. તું તારા મંત્રીઓની સાથે સ્થિર થા, થોડાજ સમયમાં મહાન સંગ્રામ શરૂ થશે.^૨ ઓ મૂખ! તું એમ માને છે કે, ‘મેં પાંડવોના સંબંધમાં કંઈ અન્યાય કર્યો નથી, પરંતુ હે રાજાઓ! આના તે સર્વ અન્યાયને તમે સાંભળો.’^૩ હે ભરતવંશી! તું મહાત્મા પાંડવોના વેલવ બેઠને તપી ઉઠયો અને તેં તથા શકુનિનીએ દૂત રમવાનો દુષ્ટ વિચાર ઉભો કર્યો.^૪ હે તાત દુર્યોધન! તારા કાકાના પુત્ર પાંડવો, કે જેઓ સદાચારી, સન્નનોને માન્ય અને સરળ આચારના છે, તેઓની સાથે તારે કપટપૂર્વક અન્યાયથી વર્તવું એ કેમ યોગ્ય ગણાય? હે મહાબુદ્ધિમાન! પાસાઓથી રમાતું દૂત સન્નનોની બુદ્ધિનો નાશ કરે છે અને દુર્જનોમાં તે રમતાં ટટો તથા અનેક કળેા ઉભાં થાય છે.^૫ તેં સદાચરીઓની સલાહ ન લેતાં પાપીઓની સાથે મળીને, દૂતદ્વારા આ ભયંકર સંકટ વહોરી લીધું છે.^૬ કુત્સીન, શીઠ સંપન્ન પાંડવોની પટરાણી અને તેઓને પ્રાણ કરતાં પણ અધિક વહાલી દ્રૌપદીને ઉઘાડી સભામાં ખેંચી મંગાવીને તેં તેને જેવાં વચનો કહ્યાં અને તેનું જેવું અપમાન કર્યું, તેવું પોતાના ભાઈની સ્ત્રીનું બીજે કોણ અપમાન કરે?^૭ વળી શત્રુને તપાવનારા પાંડવો વનમાં જવા નીકળ્યા તે વખતે કૌરવોની સભામાં દુઃશાસને તેઓને જે વચનો કહ્યાં હતાં, તે સર્વે કૌરવો બાણેજ છે.^૮ સારાવર્તનવાળા, લોભવિનાના અને નિત્ય ધર્માચરણ કરનારા પોતાના પ્રત્યે કયો સત્પુરુષ એવું અયોગ્ય વર્તન ચલાવે?^૯ તેં, કળેા તથા દુઃશાસને ક્રૂર અને અનાય પુરુષોના જેવું અનેકવાર બાષણ કર્યું છે.^{૧૦} રે, પાંડવો બાળક હતા, ત્યારે તેં તેઓને માતાસહિત બાળી મૂકવા માટે વારણાવત નગરમાં મહાન યત્ન કર્યો હતો, પરંતુ તારો તે યત્ન સફળ થયો ન હતો,^{૧૧} તે વખતે પાંડવો ત્યાંથી નીકળીને પોતાની માતાની સાથે એકચક્રા નગ-

રીમાં બ્રાહ્મણને ઘેર ઘણો વખત સુધી છુપીરીતે રહ્યા હતા.^{૧૨} તેં ઝેરથી, સર્પોનાં બંધનથી અને બીજા સર્વ ઉપાયોથી પાંડવોના વિનાશને માટે યત્ન કર્યો હતો, પરંતુ તે તારા ઉપાયો સફળ થયા ન હતા.^{૧૩} એ પ્રમાણે તું સર્વદા પાંડવોની સાથે દુષ્ટતાથી તથા કપટબુદ્ધિથીજ વર્ત્યો છે, ત્યારે મહાત્મા પાંડવોપ્રત્યે તારો અપરાધ નથી, એમ કહેવાય કેમ?^{૧૪} હમણાં પાંડવો શાંતિથી માગણી કરે છે, તેમને બે તું તેના પિતાનો ભાગ નહિ આપે, તો પછી હે પાપાત્મા! પાંડવોના હાથે પડીને તથા ઐશ્વર્યથી ભ્રષ્ટ થઈને તું તે આપીશ.^{૧૫} કોઈ ક્રૂર મનુષ્યની પેઠે પાંડવોપ્રત્યે આવાં અનેક અકાર્યો કરીને અને હજી પણ કપટવૃત્તિ તથા અનાયતા ધારણ કરીને આજે તું મારી સાથે વિવાહ કરે છે?^{૧૬} તને તારાં માતાપિતાએ, ભીષ્મે, દ્રોણાચાર્યે અને વિદુરે, ‘તું સલાહ કર’ એમ વારંવાર કહ્યું; પરંતુ હે રાજા! તું હજી સલાહ કરવા તૈયાર થતો નથી.^{૧૭} સલાહ કરવામાં તારો તેમજ પાંડવોનો મોટો લાભ સમાયલો છે, પરંતુ હે રાજા! એ વાત તને ગમતી નથી, એનું કારણ તારી અદ્ભુત બુદ્ધિવિના બીજું શું હોય?^{૧૮} હે રાજા! તું સ્નેહીઓનાં વચનનું ઉલ્લંઘન કરીને અધર્મયુક્ત તથા અપયશ આપનારાં કામ કરે છે; પરંતુ તેથી તને સુખ મળશે નહિ.”^{૧૯}

વેશં પાચને કહ્યું:-શ્રીકૃષ્ણ એ પ્રમાણે કહેતા હતા, એટલામાં દુઃશાસને કૌરવોની સભામાં ક્રોધી દુર્યોધનને કહ્યું કે,^{૨૦} “હે રાજા! તમે બે પોતાની ઇચ્છાથી પાંડવોની સાથે સલાહ નહિ કરો તો કુરુવંશી પુરુષો તમને બાંધીને કુતીપુત્રોને સ્વાધીન કરશે.”^{૨૧} હે રાજા! ભીષ્મ, દ્રોણ અને તમારા પિતા તમને, કહ્યું અને મને, એમ આપણે ત્રણેને પાંડવોને સોંપશે.”^{૨૨}

પોતાના ભાઈ દુઃશાસનનાં એવાં વચન સાંભળીને ધતરાષ્ટ્રનો પુત્ર દુર્યોધન ક્રોધે ભરાયો અને તે મોટા નાગની પેઠે કુંકડા મારતો ઉભો થઈ ત્યાંથી ચાલતો થયો.^{૨૩} એ પ્રમાણે તે દુ-

ભુલિ, નિર્લજ્જ, મર્યાદારહિત, અભિમાની અને માન્ય પુરુષોનું અપમાન કરનારો દુર્યોધન અસહ્યની પેઠે વિદુર, ધૃતરાષ્ટ્ર, મહારાજ બાલિક, કૃપાચાર્ય, સોમદત્ત, ભીષ્મ, દ્રોણ અને શ્રીકૃષ્ણ-એ સર્વનો અનાદર કરીને ચાલતો થયો. તે જોઈને તેના ભાઈઓ તથા મંત્રીઓ અને સર્વ રાજાઓ પણ તેની પાછળ ચાલી નીકળ્યા. ૨૧-૨૮ ક્રોધ કરી સભામાંથી ઉઠેલા અને ભાઈઓની સાથે ચાલી નીકળેલા દુર્યોધનને જોઈને શાંતનુના પુત્ર ભીષ્મ બોલ્યા કે:- ૨૯ “જે મનુષ્ય ધર્મનો તથા અર્થનો ત્યાગ કરીને ક્રોધને અધીન થાય છે, તેને થોડા સમયમાં જ સંકટમાં સપડાયલો જોઈને તેના શત્રુઓ હસે છે. ૩૦ આ રાજપુત્ર દુર્યોધન દુરાત્મા છે, રાજ્યનું મિથ્યા અભિમાન ધરાવે છે, ક્રોધી છે, લોભી છે અને અવળા ઉપાયોનો આશ્રય લેનાર છે. ૩૧ હે જનાર્દન ! હું માનું છું કે, આ સર્વ ક્ષત્રિયો કાળવડે પરિપક્વ થઈ ગયા છે; કારણ કે સર્વ રાજાઓ પોતાના મંત્રીઓની સાથે મોહને લીધે દુર્યોધનને અનુસરે છે.” ૩૨

ભીષ્મનાં વચન સાંભળીને વીર્યવાન કમળ જેવાં નેત્રવાળા શ્રીકૃષ્ણે ભીષ્મ, દ્રોણ વગેરે સભ્યોને કહ્યું કે, ૩૩ “અશ્વર્થવટે મૂઠ બનેલા આ દુર્યોધનને બળાત્કારથી કેદ કરતા નથી, એ સર્વ વૃદ્ધ કૌરવોનો મોટો પ્રમાદ છે. ૩૪ હે શત્રુઓને દમન કરનારા નિષ્પાપ રાજાઓ! હું આ સંબંધમાં આ સમયે જે કાર્ય કરવાયોગ્ય માનું છું અને જે કરવાથી કલ્યાણ થાય તેમ છે, તે સર્વ તમે સાંભળો. ૩૫ હે ભરતવંશી ! હું તમારે હિત થાય તેવું વચન પ્રત્યક્ષરીતે કહું છું, તે તમને જો અનુકૂળ લાગે અને રુચે તો કરજો. ૩૬ ભોજકુળના વૃદ્ધ રાજા ઉચ્ચસેનના પુત્ર કંસ દુરાચારી તથા અવશ્ય ચિત્તવાળો હતો, તેણે પિતાના ભવતાં તેવું રાજ્ય હરી લીધું હતું અને તેથી તે મૃત્યુને તાબે થયો હતો. ૩૭ એ ઉચ્ચસેનના પુત્ર કંસના સંબંધીઓએ તેનો ત્યાગ કર્યો હતો અને જ્ઞાતિજનોનું હિત કરવાની ઇચ્છાથી મેં તેને મહા-

યુદ્ધમાં મારી નાખ્યો હતો. ૩૮ પછી અમે તથા જ્ઞાતિજનોએ ભોજરાજાના વંશની વૃદ્ધિ કરનારા ઉચ્ચસેન રાજાનો સત્કાર કરીને તેમને પાછા ગાદી પર બેસાડ્યા હતા. ૩૯ હે ભરતવંશી ! આ રીતે કુળને માટે એક કંસનો ત્યાગ કરીને સર્વ યાદવો તથા અંધકો એકઠા મળીને સુબધી આબાદી ભોગવે છે. ૪૦

વળી હે રાજા ! પૂર્વે જે વખતે દેવાસુર નામનું યુદ્ધ શરૂ થયું, ચોમેરથી હથિયારો ઉગામાયાં, લોકોમાં બે પક્ષ પડ્યા અને તેઓ વિનાશ પામવા લાગ્યા, તે વખતે હે ભારત ! જગતરક્ષક, સૃષ્ટિકર્તા, પરમેષ્ઠી ભગવાન બ્રહ્મદેવ બોલ્યા કે, ૪૧, ૪૨ “આ યુદ્ધમાં છેવટે અસુરો, દૈત્યો અને દાનવો પરાજય પામશે અને આદિત્યો, વસુઓ, રુદ્રો વગેરે દેવો જય પામશે. ૪૩ પછી દેવો, અસુરો, મનુષ્યો, ગંધર્વો, સર્પો અને રાક્ષસો આ યુદ્ધમાં અતિશય ક્રોધ કરીને પરસ્પરનો સંહાર કરશે, ૪૪ એમ માનીને પરમેષ્ઠી બ્રહ્માએ ધર્મને કહ્યું કે, ‘તમે આ દૈત્યોને તથા દાનવોને બાંધીને વરુણને સ્વાધીન કરો.’ ૪૫ એ પ્રમાણે બ્રહ્માએ કહ્યું, એટલે ધર્મે બ્રહ્માની આજ્ઞાથી સર્વ દૈત્યોને તથા દાનવોને બાંધીને વરુણને સોંપી દીધા. ૪૬ ત્યારથી જગદેવ વરુણ, તે સર્વ દાનવોને ધર્મપાશોથી તથા પોતાના પાશોથી બાંધીને સાવધાન થઈ સમુદ્રમાં તેઓનું નિત્ય રક્ષણ કરે છે. ૪૭

તે પ્રમાણે જ તમે પણ દુર્યોધનને, કણ્વને, સુબલના પુત્ર શકુનિને અને દુઃશાસનને બાંધી પાંડવોને સોંપી દો. ૪૮ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે કે, કુળના રક્ષણને માટે એક પુરુષનો ત્યાગ કરવો પડે તો તે કરવો, ગામના રક્ષણને માટે એક કુળનો ત્યાગ કરવો પડે તો તે કરવો, દેશના રક્ષણને માટે ગામનો ત્યાગ કરવો પડે તો તે કરવો અને પોતાના રક્ષણને માટે પૃથ્વીનો ત્યાગ કરવો પડે તો તે પણ કરવો, ૪૯ માટે હે રાજા ! તમે દુર્યોધનને બાંધીને પછી પાંડવોની સાથે સમિ કરો,

એટલે હે ક્ષત્રિયશ્રેષ્ઠ ! તમારે લીધે ક્ષત્રિયોનો વિનાશ થાય નહિ.”^{૫૦}

ઈતિ શ્રીમદ્ભાગવતો ઉદ્યોગો ભગવદ્વાન પર્વમાં
“ કૃષ્ણવાક્ય ” એ વિષયનો
અધ્યાય ૧૨૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨૯ મો

ગાંધારીનું ભાષણ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

કૃષ્ણસ્ય તુ વચઃ શ્રુત્વા ધૃતરાષ્ટ્રો જનેશ્વરઃ ॥

વિદુરં સર્વધર્મજ્ઞં ત્વરણાદ્વિમ્બમાપત ॥૧॥

વૈશંપાયને કહ્યું:—શ્રીકૃષ્ણનાં વચન સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા ઉતાવળથી સર્વધર્મવેત્તા વિદુરને કહેવા લાગ્યા:—^૧ “ હે તાત ! તું જા અને દીર્ઘદષ્ટિવાળી તથા મહાબુદ્ધિવાળી ગાંધારીને અહીં બોલાવી લાવ, એટલે હું તેની સાથે મળીને દુર્યોદ્ધિવાળા દુર્યોધનને સમજાવું.^૨ જે ગાંધારી તે દુષ્ટ ચિત્તવાળા દુરાત્માને શાંત પાડે, તો પછી આપણે સઘળા સ્નેહીઓ શ્રીકૃષ્ણના કહેવા પ્રમાણે કરી શકીએ.^૩ કદાચ ગાંધારી તે લોભથી પરાભવ પામેલા, દુર્યોદ્ધિવાળા અને દુષ્ટ સહાયવાળા દુર્યોધનને શાંતિને માટે વચનો કહીને યોગ્ય માર્ગ બતાવી શકશે;^૪ અને તેમ કરવાથી ગાંધારી, આપણા ઉપર દુર્યોધને ઉભું કરેલું જે મહાન ભયંકર દુઃખ આવી પડવાનું છે, તે લાંબા કાળસુધી શમાવી દે અને આપણું યોગક્ષેમ નિર્ભય રીતે ટકી રહે.”^૫

ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાનું વચન સાંભળીને તેમની આજ્ઞાથી વિદુર દીર્ઘદષ્ટિવાળી ગાંધારીને બોલાવી લાવ્યા,^૬ એટલે ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું:—“ હે ગાંધારિ ! આ દુરાત્મા તથા મારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરનારો તારો પુત્ર ઐશ્વર્યના લોભથી ઐશ્વર્યનો તથા જીવિતનો ત્યાગ કરશે.^૭ દુરાત્મા તથા મર્યાદાવિનાનો મૂર્ખ દુર્યોધન, સ્નેહીઓનાં વચનનો અનાદર કરીને હમણાં પાપીઓની સાથે ઉદ્ધતની પેઠે સભામાંથી નીકળી ગયો છે.”^૮

વૈશંપાયને કહ્યું:—યશસ્વિની રાજપુત્રી ગાંધારી પોતાના પતિનું વચન સાંભળીને મહાકલ્યાણની ઇચ્છાથી કહેવા લાગી.^૯

ગાંધારીએ કહ્યું:—“ હે મહારાજ ! રાજ્યની કામનાવાળા અને તેનેમાટે આતુર મારા પુત્રને તત્કાળ અહીં બોલાવી મંગાવો. ધર્મ તથા અર્થનો નાશ કરનારો ઉદ્ધત પુરુષ કદી રાજ્ય મેળવી શકતો નથી;^{૧૦} તો પણ ઉદ્ધત દુર્યોધનને સંપૂર્ણ રીતે રાજ્ય મળી ચૂક્યું છે. હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! આ સંબંધમાં પુત્ર ઉપર પ્રીતિવાળા તમેજ અત્યંત કષ્ટકાયાત્ર છો;^{૧૧} કારણ કે તમે તેની પાપવૃત્તિને ભણવા છતાં પણ તેનીજ બુદ્ધિને અનુસરો છો. હે રાજા ! દુર્યોધન કામ, ક્રોધ અને લોભને એવો અધીન થઈ ગયો છે કે હવે તમે બળાત્કારથી પણ તેને પાછો વાળી શકો. તેમ નથી એવા મૂર્ખ, અજ્ઞાની, દુરાત્મા, લોભી, દુષ્ટ અને દુષ્ટ સહાયવાળા પુત્રને રાજ્ય આપીને હવે તમે તેનું ક્ષણ ભોગવો છો. પૃથ્વીપતિ રાજા સંબંધીઓમાં પડતા ભેદની બેદરકારી શામાટે કરે ? તમને સ્વજનોથી છૂટા પડેલા ભેદને તમારા શત્રુઓ હસશે.^{૧૨-૧૩} હે મહારાજ ! જે આપત્તિઓ સામવડે અથવા ભેદવડે તરી શકાય તેવી હોય, તેમાં કયો પુરુષ દાંડનો પ્રયોગ કરે ? ”^{૧૪}

વૈશંપાયને કહ્યું:—પછી ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞાથી અને ગાંધારી માતાના કહેવાથી વિદુર ક્રોધી દુર્યોધનને ફરી સભામાં તેડી લાવ્યા.^{૧૫} તે વખતે ચામેર તાંબાના જેવી લાલ આંખવાળા તથા ક્રોધવડે સર્પની પેઠે કુંકારા મારતા દુર્યોધને પોતાની માતાનાં વચન સાંભળવાની ઇચ્છાથી પુનઃ સભામાં પ્રવેશ કર્યો.^{૧૬} અવળે માર્ગે ચઢેલા પોતાના પુત્રને સભામાં આવેલા બેતાંજ ગાંધારીએ તેની ઝાટકણી કાઢી. પછી શાંતિને માટે કહેવા માંડ્યું:—^{૧૭} “ હે પુત્ર દુર્યોધન ! તું મારે કહેવું સાંભળ એમાં તારા પરિવારસહિત તારું હિત છે અને પરિજ્ઞાને સુખનો ઉદય છે.^{૧૮} હે ભસ્ત્રશ્રેષ્ઠ દુર્યોધન ! તને

તારા પિતા ભીષ્મ, દ્રોણ, કૃપ, વિદુર ઇત્યાદિ સ્નેહીઓએ જે વચન કહ્યાં છે, તે પ્રમાણે તું કર. ^{૨૦} પાંડવોની સાથે તું સલાહ કરીશ તેથી તેં ભીષ્મની, તારા પિતાની, મારી અને દ્રોણ વગેરે સર્વ સ્નેહીઓની પૂજા કરેલી ગણાશે. ^{૨૧} હે મહાબુદ્ધિમાન ભસ્ત્રેષ્ઠ ! પોતાની માત્ર ઇચ્છાથી રાજ્ય મેળવી શકાતું નથી, તેમ તેનું રક્ષણ પણ કરી શકાતું નથી. ઇન્દ્રિયોને વશ ન રાખનારો રાજા લાંબા સમયસુધી રાજ્યને ભોગવી શકતો નથી. જે બુદ્ધિમાન પોતાની ઇન્દ્રિયોને વશ રાખે છે, તેજ રાજ્યનું પાલન કરી શકે છે. ^{૨૨, ૨૩} કામ અને ક્રોધ એ બન્ને પુરુષને અર્થથી દૂર ખેંચે છે; માટે તે બન્ને શત્રુઓને જિત્યા પછી રાજા પૃથ્વીનો વિજય કરી શકે છે. ^{૨૪} રાજરાજેશ્વરપદની સર્વ ઇચ્છા રાખે છે ખરા; પરંતુ દુરાત્માઓ તે રાજ્યનું રક્ષણ કરી શકતા નથી. ^{૨૫} રાજ્યની ઇચ્છા રાખનારા પુરુષે પ્રથમ પોતાની ઇન્દ્રિયોને ધર્મ તથા અર્થમાં સ્થિર કરવી જોઈએ. ઇન્દ્રિયો વશ થવાથી લોકડાંઓ નાખવાથી જેમ અસિ-વૃદ્ધિ પામે છે તેમ બુદ્ધિ વૃદ્ધિ પામે છે; પરંતુ ઇન્દ્રિયોને વશ રાખી ન હોય તો, વશ ન રહેનારા ઉદ્ધત ઘોડાઓ જેમ નખળા સારથિને માર્ગમાંજ નાશ પમાડે છે, તેમ અવશ ઇન્દ્રિયો નાશ પમાડવા પણ સમર્થ છે. ^{૨૬, ૨૭} જે રાજા મનનો જય કર્યાવિના અમાત્યોને જિતવાની ઇચ્છા રાખે છે, અથવા અમાત્યોને જિત્યાવિના શત્રુઓને જિતવાની ઇચ્છા કરે છે, તે અસ્વતંત્ર રાજા નાશ પામે છે; ^{૨૮} પરંતુ જે રાજા પ્રથમ પોતાના મનનેજ શત્રુરૂપ ગણીને તેને જિતે છે, તે પછી અમાત્યોને જિતે છે અને તે પછી શત્રુઓને જિતે છે, તે રાજા શત્રુને જિતવાની ઇચ્છામાં નિષ્ફળ થતો નથી. ^{૨૯} જે પુરુષ ઇન્દ્રિયોને વશ રાખે છે. અમાત્યોને જિતે છે, અપરાધીઓને શિક્ષા કરે છે, વિચાર કરીને કામ કરે છે અને ધીર હોય છે, તેને લક્ષ્મી સારી પેઠે સેવે છે. ^{૩૦} સૂક્ષ્મ છિદ્રવાળી બળમાં લપેટાયલાં બે માછલાંની પેઠે શરીરમાં રહેલા

કામ તથા ક્રોધ એ બન્ને મનુષ્યની બુદ્ધિને નાશ કરે છે. ^{૩૧} વિષયમાં પ્રીતિવિનાના મનુષ્યને સ્વર્ગમાં આવવા યોગ્ય થયેલો જોઈ, તે પોતાના સમાન થશે એવી બીકથી દેવોએ કામ તથા ક્રોધવડે સ્વર્ગના દ્વારને ઢાંકી રાખ્યું છે અથવા તેવા વિરક્ત મનુષ્યના શરીરમાં કામ તથા ક્રોધ વધારી મૂકીને દેવોએ તેનું સ્વર્ગદ્વાર બંધ કરી દીધું છે. ^{૩૨} જે રાજા કામ, ક્રોધ, લોભ, દંભ અને ગર્વ, એટલાને સારી પેઠે જિતી જાણે છે, તેજ પૃથ્વીને જિતે છે. ^{૩૩} જે રાજા ધર્મ, અર્થ તથા શત્રુઓના પરાજયની ઇચ્છા રાખતો હોય, તેણે નિત્ય ઇન્દ્રિયોને વશ રાખવામાં તત્પર રહેવું જોઈએ. ^{૩૪} જે મનુષ્ય કામથી અથવા ક્રોધથી પરાજય પામીને પોતાનાં ઓની સાથે અથવા પરાયાંઓની સાથે કષ્ટભરેલું વર્તન ચલાવે છે, તેના ક્રોધ સહાયક થતા નથી. ^{૩૫} હે તાત દુર્યોધન! મહાબુદ્ધિમાન, શરા, શત્રુમર્દક અને ઐક્યથી રહેનારા પાંડવોની સાથે સંધિ કરીશ તો સુખેથી પૃથ્વીને ઉપભોગ કરીશ. ^{૩૬} બેટા ! શાંતનુના પુત્ર ભીષ્મે અને મહારથી દ્રોણે જે કહ્યું છે કે, 'શ્રીકૃષ્ણ તથા પાંડવો અજિત છે' તે વાત સત્ય છે; ^{૩૭} માટે તું યુદ્ધ આચારવાળા મહાબાહુ શ્રીકૃષ્ણને શરણે જા. જો કેશવ પ્રસન્ન થશે, તો નિશ્ચય બન્ને પક્ષના સુખના કારણ થશે. ^{૩૮} જે પુરુષ હિંતની કામનાવાળા, બુદ્ધિમાન અને વિક્લાન સ્નેહીઓના કહેવા પ્રમાણે ચાલતો નથી, તે પુરુષ શત્રુઓને આનંદ આપે છે. ^{૩૯} હે તાત ! યુદ્ધમાં કલ્યાણ નથી, તેમ ધર્મ તથા અર્થની પ્રાપ્તિ પણ નથી, ત્યારે સુખ તો હોયજ ક્યાંથી ? વળી યુદ્ધમાં નિત્ય વિજય પણ થતો નથી, માટે તું યુદ્ધમાં મન લગાડીશ નહિ. ^{૪૦} હે મહાબુદ્ધિમાન ! હે શત્રુમન ! તારા પિતાએ, ભીષ્મે અને બાદિકે પરસ્પરમાં ભેદ ન પડે તેવા ભયથી પાંડવોને રાજ્યભાગ આપ્યો હતો; ^{૪૧} અને રાજ્યભાગ આપવાનું કૃણ આજે તું પ્રત્યક્ષ જુએ છે. શરા પાંડવોએ શત્રુરહિત કરેલી આખી પૃથ્વીનો તું જે ઉપભોગ કરે છે, તે તેનુંજ કૃણ છે. ^{૪૨} હે શત્રુમન! જો તું

મંત્રીઓની સાથે રાજ્ય ભોગવવાની ઇચ્છા રાખતો હોય તો પાંડવોને ન્યાય પ્રમાણે અર્ધો ભાગ આપી દે. ૪૩ અર્ધી પૃથ્વી તને અને તારા મંત્રીઓને જીવવા માટે પૂરતી છે. હે ભારત ! તું સ્નેહીઓનાં વચન પ્રમાણે ચાલવાથી યશ પામીશ. ૪૪ હે તાત ! શ્રીમાન, વિવેકી, બુદ્ધિમાન અને જિતેન્દ્રિય પાંડવોની સાથે યુદ્ધ કરવાથી તારું મહાન સુખ નાશ પામશે; ૪૫ માટે હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તું પાંડવોને તેઓનો ભાગ આપી દે, સ્નેહીઓના ક્રોધને શાંત કર અને ન્યાય પ્રમાણે રાજ્ય ચલાવ. ૪૬ હે પુત્ર ! તે તરે વર્ષસુધી પાંડવોનો અપકાર કર્યો તેજ બહુ છે. હે મહાબુદ્ધિમાન ! હવે તું કામક્રોધવટે વૃદ્ધિ પામેલા વૈરને શાંત કરી દે. ૪૭ તું, તારો ભાઈ દુઃશાસન અને દંડ ક્રોધવાળો સૂતપુત્ર કર્ણ પાંડવોનું રાજ્ય પચાવી પાડવા ઇચ્છા કરે છે; પરંતુ તે પચાવવાનું તમારું સામર્થ્ય નથી. ૪૮ રે ! ભીષ્મ, દ્રોણ, કૃપાચાર્ય, કર્ણ, ભીમસેન, અર્જુન અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન કોપશે તો અવશ્ય સર્વ પ્રબળો સંહાર વળી જશે; ૪૯ માટે હે તાત ! તું ક્રોધને અધીન થઈને કુરુકુળનો નાશ કર નહિ. તારા નિમિત્તે આ આખી પૃથ્વીનો વિનાશ ન થાઓ. ૫૦ ઓ મૂર્ખ ! તું માને છે કે, ભીષ્મ, દ્રોણ, કૃપાચાર્ય વગેરે ચોક્કસો સર્વ સામર્થ્યથી મારે માટે યુદ્ધ કરશે, પરંતુ તે હવે અસંભવિતજ છે; ૫૧ કારણકે ભીષ્મ વગેરે વિવેકી છે. તેઓ તમારો અને પાંડવોનો રાજ્ય ઉપર સમાન હક્ક ગણે છે, સરખી પ્રીતિ રાખે છે અને સ્થાન પણ સમાન ગણે છે તથા ધર્મને તેથી પણ અધિક માને છે. ૫૨ કદાચ તેઓ રાજાનું અન્ન ખાધેલું એ ભયથી જીવિતનો ત્યાગ કરશે; પરંતુ યુધિષ્ઠિરની સામે ઉઘી દષ્ટિથી જોઈ શકશે નહિ. ૫૩ હે ભરતશ્રેષ્ઠ આ લોકમાં કેવળ લોભથી મનુષ્યોને અર્થસંપત્તિ મળેલી જોવામાં આવતી નથી; માટે હે તાત ! તું હવે લોભને છોડી દે અને શાંતિ ધારણ કર. ૫૪

અધ્યાય ૧૨૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૩૦ મો
દુર્યોધનનો દુર્વિચાર અને તેની આટકણી

॥ વૈષંપાયન ઉવાચ ॥

તત્તુ વાક્યમનાદત્ય સોર્થ્યવન્માતૃમાષિતમ્ ।

પુનઃ પ્રતસ્થ્યે સંરંમાત્સકાશમકૃતાત્મનાઃ ॥૧॥

વૈશંપાયને કહ્યું:-દુર્યોધન, માતાએ કહેલાં તે અર્થયુક્ત વચનનો અનાદર કરીને, ક્રોધથી ફરી અવશ ચિત્તવાળા પોતાના મંત્રીઓની પાસે ચાલ્યો ગયો. ૧ દુર્યોધન સભામાંથી નીકળ્યા પછી સુબલના પુત્ર ધૃતપ્રવીણ શકુનિની સાથે વિચાર કરવા લાગ્યો. ૨ પછી દુર્યોધન, કર્ણ, સુબલનો પુત્ર શકુનિ અને દુઃશાસન, આ ચારે મળીને આ પ્રમાણે કરવાનો વિચાર કર્યો. ૩ “આ ચાલાક કૃષ્ણ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા અને ભીષ્મની સાથે મળીને પ્રથમ આપણને પકડી લેવા ધારે છે; ૪ પરંતુ ઇંદ્રે જેમ મહાપુરુષ બલિને બલાતકારથી બાંધી લીધો હતો, તેમ આપણેજ કૃષ્ણને પ્રથમ બળાતકારથી બાંધી લઈએ. કૃષ્ણને કેદ કરેલા સાંભળીને રાઠ પાડી નાખેલા સર્પોની પેઠે પાંડવોનાં મન ભાંગી પડશે અને તેઓ ઉત્સાહવિનાના થઈ જશે; ૫ કારણકે આ મહાબાહુ કૃષ્ણજ સર્વ પાંડવોને સુખ આપનારા તથા તેઓના રક્ષક છે; માટે આ વર આપનારા સર્વ ચાલેવાના નાયક કૃષ્ણને કેદ કરીશું, એટલે સોમકોની સાથે પાંડવો નિરુદ્ધાંગી થઈ જશે. આ પ્રમાણે પાંડવોને લીલા કરવા માટે આપણે આ ઉતાવળથી કાર્ય કરનારા કૃષ્ણને અહીંજ બાંધી લઈને પછી શત્રુઓની સાથે યુદ્ધ કરીશું. ધૃતરાષ્ટ્ર ભલે ખૂમ માર્યા કરે!”

બીજાઓના મનના વિચારને જાણનારો વિક્રાન સાત્યકિ, તે દુષ્ટ ચિત્તવાળા પાપીઓના પાપી અભિપ્રાયને ઝટ જાણી ગયો અને તેટલા માટે તે સભામાંથી બહાર નીકળીને કૃતવર્માને મળ્યો. ૭-૧૦ તેણે કૃતવર્માને કહ્યું કે, “તમે તત્કાળ સેનાને સજ્જ કરો અને સેનાને બૃહદમાં ગોઠવી બળતર ધારણ કરીને સભાના દ્વાર આ-

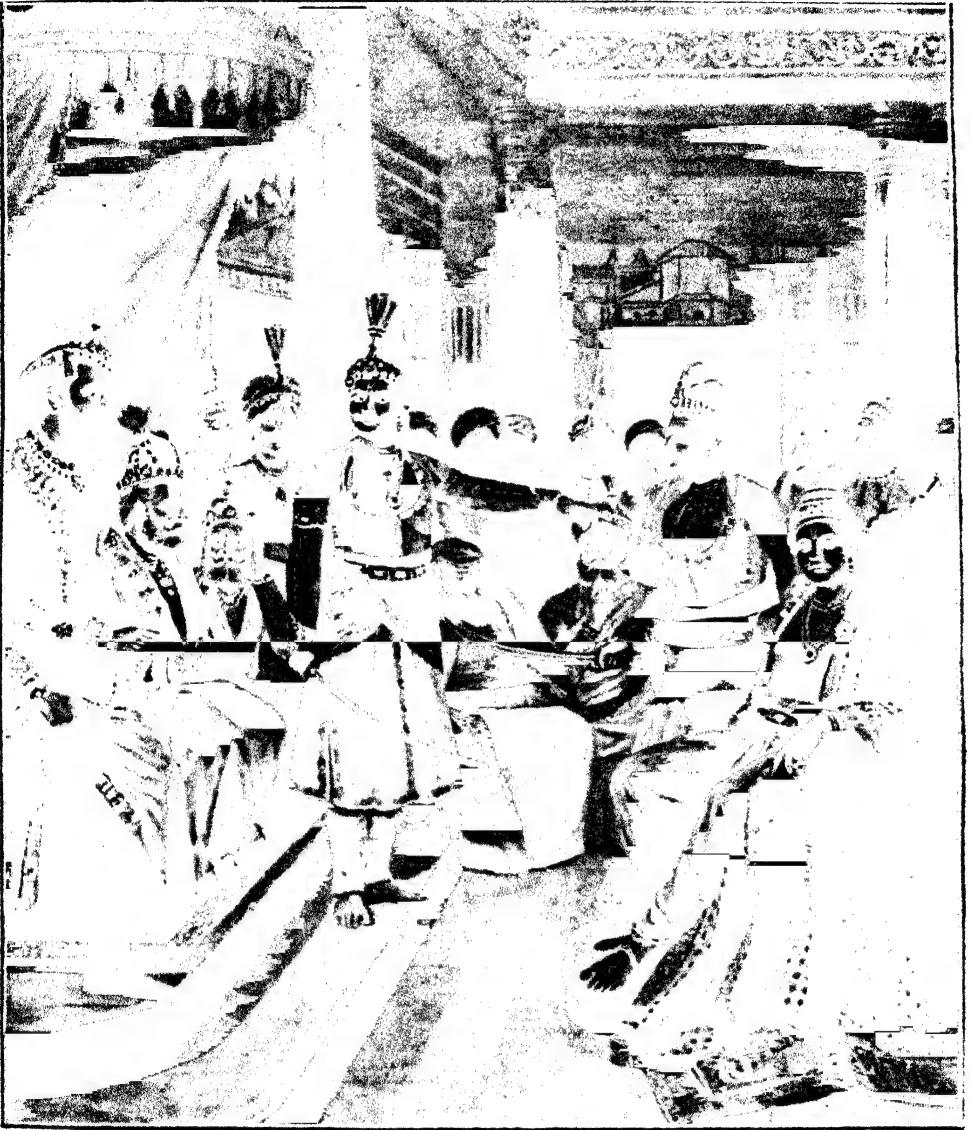
ગળ ઉભા રહો,^{૧૧} એટલામાં હું આ વૃત્તાંત સ્તુતિપાત્ર કર્મ કરનારા શ્રીકૃષ્ણને જણાવું.” આમ કહાને, સિંહ જેમ પર્વતની ગુફામાં પ્રવેશ કરે, તેમ વીર સાત્યકિએ સભામાં પ્રવેશ કર્યો અને મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણને તે દુષ્ટાનો અભિપ્રાય કહ્યો. પછી સાત્યકિએ હસતાં હસતાં ધૃતરાષ્ટ્રને તથા વિદુરને દુર્યોધન વગેરેનો ઉપલેા અભિપ્રાય જણાવતાં કહ્યું કે; “ મૂર્ખ દુર્યોધન, વગેરે ધર્મદષ્ટિથી, અર્થદષ્ટિથી અને કામદષ્ટિથી પણ સત્પુરુષોએ નિદેહું હૃતને કેદ કરવા-રૂપી કર્મ આજે અહીં કરવા ઇચ્છે છે; પરંતુ તે કોઈ રીતે સિદ્ધ થવાનું નથી. ક્રોધ તથા લોભને અધીન થયેલા અને દીનતા તથા ભોગેચ્છાથી પરાભવ પામેલા આ પાપી ચિત્તવાળા મૂર્ખો એકઠા મળીને પ્રથમથીજ કલેશ કરવા તૈયાર થયા છે. બાળકો અથવા ગાંડાઓ જેમ બળતા અગ્નિને વજ્રમાં બાંધવાની ઇચ્છા કરે, તેમ એ મૂર્ખાઓ કમકનેત્ર શ્રીકૃષ્ણને બાંધવાની ઇચ્છા કરે છે ! ”

સાત્યકિનાં એ વચન સાંભળીને દીર્ઘ દષ્ટિવાળા વિદુર કૌરવોની સભામાંજ મહાબાહુ ધૃતરાષ્ટ્રને કહેવા લાગ્યા કે, “ હે શત્રુતાપન રાજા ! તમારા સર્વ પુત્રો કાળવડે ઘેરાઈ ગયા છે. તેઓ અશક્ય અને અપયશ આપનારું કર્મ કરવા તૈયાર થયા છે. આ ઇંદ્રના નાના ભાઈ કમળને યન શ્રીકૃષ્ણને એ સઘળા એકઠા મળી, ચઢી આવીને બળાત્કારથી કેદ કરવા ઇચ્છે છે; પરંતુ પતંગીઆંઓ જેમ અગ્નિ પાસે જતાં નાશ પામે છે, તેમ તેઓ આ નરઆધ્ર, અજિત તથા હઃસક શ્રીકૃષ્ણની પાસે આવતાંજ નાશ પામશે. ક્રોધ પામેલો સિંહ જેમ હાથીઓને યમલોકમાં પહોંચાડે, તેમ આ શ્રીકૃષ્ણ ઇચ્છા કરે તો તે સઘળા યુદ્ધ કરનારાઓને જરૂર યમલોકમાં પહોંચાડી દે તેવા છે; પરંતુ આ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ કોઈપણ રીતે પાપવાળું નિંદિત કર્મ કરે તેવા નથી અને ધર્મથી અલિપ્ત થાય તેવા નથી.”

વિદુરે એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે શ્રીકૃષ્ણ બન્ને પક્ષના રનેહીઓના સાંભળતાં ધૃતરાષ્ટ્રના તરફ જોઈને બોલ્યા કે, હે રાજા ! જો દુર્યોધન વગેરે ક્રોધ કરીને બળથી મને કેદ કરવા ધારતા હોય તો ભલે તેઓ મને કેદ કરે અથવા હું તેઓને કેદ કરી દઉં. હે રાજા ! તમે માત્ર આજા આપો. ક્રોધાધીન થયેલા એ સઘળાઓને કબજે કરવા હું સમર્થ છું;^{૧૨-૨૫} પરંતુ હું કોઈપણ રીતે નિંદિત તથા પાપયુક્ત કર્મ કરીશ નહિ. તમારા છેકરાઓ પાંડવોના ધનમાં લોભ કરવા ભય છે, પરંતુ તેમ કરતાં પોતાના ધનને ગુમાવી બેસશે.^{૨૬} તેઓ એ પ્રમાણે કરવા ઇચ્છે છે, તેથી તો યુધિષ્ઠિરનું કાર્ય હમણાંજ સિદ્ધ થઈ જશે; કારણકે હે ભારતરાજા ! હું આજેજ તેઓને અને તેમના અનુયાયીઓને કેદ કરીને પાંડવોને સ્વાધીન કરી દઈશ અને તેમાં મેં બોલું કયું પણ ગણશે નહિ, પરંતુ હે ભારત મહારાજા ! હું તમારી સમક્ષ એવું ક્રોધ તથા પાપયુદ્ધિથી ઉત્પન્ન થયેલું નિંદિત કર્મ કરવા તૈયારી થઈશ નહિ. હે રાજા ! ભલે દુર્યોધન જે પ્રમાણે કરવા ઇચ્છતો હોય તે પ્રમાણે કરે.^{૨૭-૨૮} હે રાજા ! હું તમારા સર્વ પુત્રોને ઇચ્છા પ્રમાણે કરવાની રજા આપુ છું.”

એ સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્રે વિદુરને કહ્યું કે, તમે જાઓ અને તે રાજ્યના લોભી પાપી દુર્યોધનને તેના મિત્રો, અમાત્યો, બંધુઓ તથા અનુયાયીઓની સાથે ઝટ અહીં તેડી લાવો. જોઈ કે હું તેને ફરી માર્ગપર લાવવા સમર્થ થાઉં છું.^{૨૯,૩૦,૩૧}

રાજાના કહેવાથી વિદુર ગયા અને સભામાં આવવાની ઇચ્છાવિનાના દુર્યોધનને તેના ભાઈઓ તથા રાજાઓની સાથે ફરી સભામાં તેડી લાવ્યા.^{૩૨} પછી ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાએ કહ્યું, દુઃશાસન તથા રાજાઓથી વીંટાયેલા દુર્યોધનને કહ્યું કે,^{૩૩} ઓ ફર ! ઓ હલકાં કર્મની સહાયવાળા ! ઓ પાપમૂર્તિ ! તું પાપીઓની સાથે મળીને તેઓની મદદથી પાપકર્મ કરવાની ઇચ્છાથી ફરે છે કે ?^{૩૪} સજ્જનોએ નિદેહું, અપયશ આપ-

શ્રીકૃષ્ણ વિષ્ટી-પાંડવ કૌરવ વચ્ચે મેલ કરાવવાનો પ્રયત્ન.

દુર્યોધનની રાજસભામાં જઈ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ નીતિ રીતિ, ધર્માધર્મ, વ્યવહાર પરમાર્થ, લોક પરલોક, લાભ હાનિ ઇત્યદિ દુર્યોધનને પુરુષ સમજાવ્યું. કૌરવ પક્ષના સર્વ વડીલો, આચાર્યો અને માતા ગાન્ધારીએ પણ સમજાવવામાં કસર રાખી નહિ. પણ જેના અંતરમાં કામકોપાદિ શત્રુ ભરેલા હોય તે કંઈ માને ! " ભસ સોય જેટલી પણ ભૂમિ આપું નહિ " એમ કહી ઉલટો શ્રીકૃષ્ણનેજ કેદ કરવા તૈયાર થયો ! સર્વ ઐશ્વર્યસંપન્ન શ્રીકૃષ્ણ તો એ ભેદ હસી જ પડયા; અને પોતાના સાથીને તલવાર ખેંચતા રોકીને જગત સમ્રાટ પેઠે ત્યાંથી નીડર ભાવે આલ્યા ગયા !

નારૂં અને કોઇ રીતે સિદ્ધ ન થનારૂં કામ તારા જેવો કુળને કલંક લગાડનારો મૂર્ખ મનુષ્યજ કરવા ધારે.^{૩૫} તું પાપી સહાયકોની સાથે મળીને, આ કમળનેત્ર, હૃજય અને હૃષ્માપ્ય શ્રીકૃષ્ણને કેદ કરવાની ઇચ્છા કરે છે, કેમ ?^{૩૬} ઓ મૂર્ખ ! ઇદ્રસહિત દેવો પણ જેને બળથી વશ કરી શકે નહિ, તે કૃષ્ણને, બાળક ચંદ્રને પકડવાની ઇચ્છા કરે, તેમ તું પકડવાની ઇચ્છા કરે છે ?^{૩૭} જેને સંઆમમાં દેવો, મનુષ્યો, ગંધર્વો, અસુરો અને સર્પો એકઠા મળીને પણ સહન કરી શકે નહિ, તે કેશવને તું ઓળખતો નથી ? જેમ હાથવડે વાયુ પકડી શકાતો નથી, જેમ હાથવડે ચંદ્રનો સ્પર્શ કરી શકાતો નથી અને જેમ મસ્તકવડે પૃથ્વી ઉપાડી શકાતી નથી, તેમ બળથી કેશવને પકડવા અશક્ય છે.”^{૩૮, ૩૯}

એ પ્રમાણે ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું, એટલે ક્ષત્તા વિદુર પણ તે ધૃતરાષ્ટ્રના કોપી પુત્ર દુર્યોધનને ઉદેશીને બોલવા લાગ્યા.^{૪૦}

વિદુરે કહ્યું:- “હો દુર્યોધન ! હું તને સમયોચિત વચન કહું છું, તેને તું ધ્યાનમાં લે. સૌભ વિમાનના દરવાજાપર દ્વિવિદ નામના મોટા વાનરે આ કૃષ્ણને મોટી પાપાણની વૃષ્ટિવડે ઢાંકી દીધા હતા;^{૪૧} અને સર્વ પ્રયત્નથી પરાક્રમ કરીને એમને પકડી લેવાની ઇચ્છા કરી હતી; પરંતુ તે આ કૃષ્ણને પકડી શક્યો ન હતો, એમને તું બળથી પકડવાની ઇચ્છા કરે છે કેમ ?^{૪૨} શ્રીકૃષ્ણ પ્રાગ્જ્યોતિષ નગરમાં ગયા હતા, ત્યાં દાનવોસહિત નરકાસુર પણ એમને પકડી શક્યો ન હતો, તે કૃષ્ણને તું બળથી પકડવા ઇચ્છા રાખે છે ?^{૪૩} અનેક યુગ વર્ષોના આયુષ્યવાળા આ કૃષ્ણે, મુદ્ધમાં નરકાસુરને મારીને ત્યાંથી હજારો કન્યાઓ લાવી, તેઓની સાથે વિધિ પ્રમાણે લગ્ન કર્યા હતાં.^{૪૪} આ શ્રીકૃષ્ણે નિર્મોચન નામના નગરમાં છ હજાર મોટા અસુરોને પાશોથી બાંધ્યા હતા; પરંતુ તે અસુરો એમને પકડી શક્યા ન હતા, તે કેશવને તું બળથી પ-

કડવા ઇચ્છે છે, એ શું કહેવાય ?^{૪૫} હો ભરતશ્રેષ્ઠ ! આ શ્રીકૃષ્ણે બાલ્યવયમાં જ પૂતનાને તથા બકાસુરને મારી નાખ્યાં હતાં અને ગાયોના રક્ષણને માટે ગોવર્ધન પર્વતને હાથથી ઉપાડી રાખ્યો હતો.^{૪૬} વળી એમણે અરિષ્ટ, ધેતુક, મહાબળી ચાલૂર, અશ્વરાજ કેશી અને હુરાચારી કંસને મારી નાખ્યા હતા.^{૪૭} જરાસંધ, દંતવકત્ર, વીર્યવાન શિશુપાલ, બાણાસુર અને બીજા રાજાઓને પણ રણમાં નાશ પમાડ્યા હતા.^{૪૮} વળી અમાપ પરાક્રમવાળા આ શ્રીકૃષ્ણે વરુણરાજાને જિત્યો હતો, અગ્નિને જિત્યો હતો અને પારિજાતકનું હરણ કરતી વખતે સાક્ષાત્ ઇદ્રને પણ જિત્યો હતો.^{૪૯} પ્રલયમાં એકાકાર થયેલા સમુદ્રમાં શયન કરતા આ શ્રીકૃષ્ણે મધુ તથા કેટલ નામના બે અસુરોને માર્યા હતા અને બીજા જન્મ સ્વીકારીને હયગ્રીવ દાનવનો નાશ કર્યો હતો.^{૫૦} આ કેશવ સર્વના કર્તા છે; એમનો કર્તા કોઇ નથી. પરાક્રમના આદિકારણ પણ એજ છે અને તેથી એ કૃષ્ણ જે જે મનમાં લાવે તે તે ચત્તવિનાજ કરે છે.”^{૫૧} એવા અભયકર પરાક્રમી તથા દૃઢ પ્રતિજ્ઞાવાળા ગોવિંદને તું ઓળખતો નથી અને સ્તુતિપાત્ર ચરિત્રવાળા, ઉત્તમ કર્મવાળા, મહાબાહુ, ક્રોધ પામેલા મહાસર્પના જેવા ઉચ્ચ તથા તેજના ઢગરૂપ આ કૃષ્ણનો પરાભવ કરવા ઇચ્છે છે; પરંતુ તેમ કરતાં, અગ્નિની પાસે જનારાં પતંગીઓની પેઠે તું મંત્રીઓની સાથે નાશ પામીશ.”^{૫૨, ૫૩}

હતિ શ્રીમદ્ભાગ ઉદ્યાગો ભગવદ્વાનપર્વમાં
“વિદુરવાક્ય” એ વિષયનો અધ્યાય
૧૩૦ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૩૧ મો વિશ્વરૂપનું દર્શન

॥ વૈષ્ણવન ઉવાચ ॥

વિદુરે નિવૃત્તિ કેસવઃ સ પુનઃ ॥

દુર્યોધનં પાર્વરા મમ્યમાપત લીયવા ॥૧॥

વૈશંપાયને કહ્યું:- વિદુરે એ પ્રમાણે વર્ણ-

વેલા એવા શત્રુસમૂહને હણનારા તે વીર્ય-
વાન શ્રીકૃષ્ણ, ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર દુર્યોધન પ્રત્યે
બોલ્યા:-^૧ “હે અતિ દુર્યુધિવાળા દુર્યોધન!
તું મોહને લીધે ‘હું’ એકલો છું” એમ માને છે
અને મારો પરાભવ કરીને મને પકડવાની ઇચ્છા
કરે છે;^૨ પરંતુ જો તો ખરો, સર્વ પાંડવો, સર્વ
અંધકો યાદવો આદિત્યો, રુદ્રો, વસુઓ
અને સર્વ મહર્ષિઓ અહીં જ છે.”^૩ આ પ્રમાણે
કહીને શત્રુવીરને હણનારા શ્રીકૃષ્ણે ખડખડાટ
હાસ્ય કર્યું. તે વખતે હાસ્ય કરતા મહાત્મા શ્રી-
કૃષ્ણનાં અંગોમાંથી વિજળીના જેવા રૂપવાળા,
અંગુઠા જેવડા દેહવાળા અને અગ્નિની જ્વાળા-
ના જેવા તેજસ્વી સર્વ દેવો પ્રકટ થયા.

એમના લલાટસ્થાનમાં બ્રહ્મા પ્રકટ થયા;
વક્ત્રસ્થળમાં રુદ્ર પ્રકટ થયા;^૪ લોકપાલો
બાહુઓમાં પ્રકટ થયા; અસિ મુખથી પ્રકટ
થયો; આદિત્યો, સાંધ્યો, વસુઓ, અશ્વિનીકુ-
મારો, ઇંદ્રસહિત વાયુઓ, વિશ્વદેવાઓ,
યક્ષો, ગંધર્વો તથા રાક્ષસો-આ સર્વે પોતાપો-
તાનાં રૂપો ધારણ કરીને, શ્રીકૃષ્ણનાં અંગોમાં-
થી પ્રકટ થયા.^૫ એમના બે બાહુઓમાંથી
બળરામ તથા અર્જુન પ્રકટ થયા, તેમાં ધનુર્ધા-
રી અર્જુન જમણા બાહુમાંથી અને હળધારી
બલરામ ડાબા બાહુમાંથી પ્રકટ થયા.^૬ ભીમ,
યુધિષ્ઠિર, નકુલ તથા સહદેવ શ્રીકૃષ્ણની પીઠથી
પ્રકટ થયા અને અંધકો, યાદવો તથા પ્રદ્યુમ્ન
વગેરે યાદવો મોટાં મોટાં આયુધો ઉગામીને
શ્રીકૃષ્ણના અગ્રભાગમાંથી પ્રકટ થયા. શંખ,
ચક્ર, ગદા, શક્તિ, શાર્ંગ, ધનુષ, હળ, નંદક, મુ-
સલ, વગેરે સઘળાં બળહળતાં આયુધો શ્રીકૃષ્ણના
અનેક બાહુઓમાં ઉગામેલાં જણાવા લાગ્યા.^૭ ૧૧
વળી શ્રીકૃષ્ણનાં નેત્રોમાંથી, નાકમાંથી, કા-
નોમાંથી અને સર્વ રુવાંટાનાં છિદ્રોમાંથી સૂર્યનાં
કિરણોની પેઠે મહાભયંકર ધમાકાસહિત અ-
ગ્નિની જ્વાળાઓ નીકળવા લાગી. મહાત્મા શ્રી-
કૃષ્ણનું તેવું ભયંકર રૂપ જોઈને રાજાઓના ચિ-
ત્તમાં ત્રાસ ઉત્પન્ન થયો અને તેઓએ નેત્રો
અંધ કરી દીધાં. માત્ર તે વખતે દ્રોણ, ભીષ્મ, મહા

બુદ્ધિમાન વિદુર, મહાભાગ્યશાળી સંન્યસ અને
તપોધન ઋષિઓએ આંખ અંધ કરી
નહિ; કારણકે જનાર્દન ભગવાને તેઓને વિશ્વ-
રૂપ જોવામાટે દિવ્ય દષ્ટિ આપી હતી.^{૧૨-૧૫} એ
પ્રમાણે સભાસ્થાનમાં શ્રીકૃષ્ણે કરેલા મહા આશ્ચ-
ર્યને જોઈને, દેવોનાં હુંદુભિઓ વાગવા લાગ્યાં અને
આકાશમાંથી પુષ્પોની વૃષ્ટિ થવા લાગી.^{૧૬}

એટલે ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું:- “હે પુંડરીકાક્ષ!
તમેજ સર્વ જગતના હિતકર્તા છો, માટે હે
યાદવશ્રેષ્ઠ! તમે મારા ઉપર કૃપા કરવા ચોગ્ય
છો.”^{૧૭} હે ભગવન! હું આપનાં દર્શન કરવાની
ઇચ્છા કરું છું. તમારું દર્શન થયાપછી પાછાં
મારાં નેત્રો જતાં રહે એવી પણ હું માગણી કરું
છું; કારણકે તમારું દર્શન કર્યા પછી તે નેત્રોથી
હું બીજાને જોવાની ઇચ્છા કરતો નથી.”^{૧૮} એ
સંભળીને મહાબાહુ શ્રીકૃષ્ણે ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું કે:-
“હે કુરુનંદન! બીજાઓને ન દેખાય એવાં તમ-
ને બે નેત્રો પ્રાપ્ત થાઓ.”^{૧૯} હે મહારાજ! એવું
કહેતાંની સાથે તો ત્યાં મોટું આશ્ચર્ય થયું. વિ-
શ્વરૂપના દર્શનની ઇચ્છાથી ધૃતરાષ્ટ્રને વાસુદેવની
કૃપાથી બન્ને નેત્રો પ્રાપ્ત થયાં! ^{૨૦} તે સભામાં
ઘેટેલા ધૃતરાષ્ટ્રને નેત્રો પ્રાપ્ત થયેલાં જોઈને ઋ-
ષિઓની સાથે રાજાઓ આશ્ચર્ય પામ્યા અને
તેઓ મધુસૂદનની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા.^{૨૧} હે
ભરતશ્રેષ્ઠ! તે સમયે આખી પૃથ્વી ચલિત થઈ
ગઈ, સમુદ્ર પણ ખળખળી ઉઠ્યો અને રાજાઓ
મોટું આશ્ચર્ય પામ્યા.^{૨૨}

તે પછી શત્રુઓનું દમન કરનારા નરબ્યાધ્ર
શ્રીકૃષ્ણે પોતાના દિવ્ય દેહને તથા તે દિવ્ય,
અદ્ભુત અને ચિત્રવિચિત્ર સંપત્તિને ગુપ્ત
કરી દીધી.^{૨૩} પછી મધુસૂદન ઋષિઓની
આજ્ઞા લઈને, સાત્યકિ તથા કૃતવર્માના હાથ
પકડી સભાસ્થાનમાંથી બહાર નીકળ્યા.^{૨૪} ના-
રદ વગેરે ઋષિઓ પણ ત્યાંથી અંતર્હિત થઈને
ચાલ્યા ગયા અને તે ચાહુ કોલાહલમાં આશ્ચર્ય
જેવું થઈ પડ્યું.^{૨૫} શ્રીકૃષ્ણને જતા જોઈને રાજા-
ઓની સાથે સર્વ કૌરવો ઇંદ્રની પાછળ દેવો ભય

તેમ તે નરવ્યાધ્રની પાછળ જવા લાગ્યા; ૨૧ પરંતુ અમાપ અંતઃકરણવાળા શ્રીકૃષ્ણ તે રાજમંડળ તરફ લક્ષ્ય ન આપતાં ધૂમાડાવાળા અગ્નિની પેઠે તપી જઈને સભાસ્થાનમાંથી તુરત બહાર નીકળી ગયા. ૨૭

એટલામાં દારુક સારથિ, શેષ્ય તથા સુગ્રીવ નામના ઘોડા ભેડેલો, શ્વેત રંગનો, મોટો, ઘુધરીઓવાળો, સુવર્ણની બળીથી વિચિત્ર, હલકો, મેઘના જેવી ગર્જના કરનારો, ઉત્તમ સાહિત્યવાળો, સ્વચ્છ અને વ્યાધ્રચર્મથી મઢેલો રથ લઈને ત્યાં આગળ આવેલો દેખાયો; ૨૮, ૨૯ તે મજા યાદવોમાં માનીતો, મહારથી હૃદીકનો પુત્ર વીર કૃતવર્મા પણ રથમાં બેઠેલો જણાયો. ૩૦ પછી પાસે ઉભા રહેલા રથમાં બેસીને ત્યાંથી પ્રયાણ કરવા તૈયાર થયેલા શત્રુહંતા શ્રીકૃષ્ણની આગળ આવીને મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ફરી શ્રીકૃષ્ણને કહેવા લાગ્યા:—૩૧ “હે શત્રુનાશન જનાર્દન! માંહે પુત્રોના ઉપર કેટલું બળ ચાલે છે, તે તમે તમારી નજરથી જોયું છે. તમને કંઈપણ પરોક્ષ અથવા અભાણું નથી. ૩૨ હે કેશવ! હું કુરુકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલાઓમાં સજ્જાહસંપ્રથાય એવી ઇચ્છા રાખું છું અને યત્ન પણ કરું છું; છતાં મારી આ અવસ્થા છે, તે બાળીને તમારે મારાપ્રયે શંકા લાવવી યોગ્ય નથી. ૩૩ હે કેશવ! મારો પાંડવોના તરફ પાપી અભિપ્રાય નથી; અને તે સંબંધમાં મેં દુર્યોધનને હિતવચન કહ્યાં તે તમે બાણીજ છો. ૩૪ હે માધવ! હું સર્વ યત્નથી સજ્જાહસંપ્ર કરાવવા ઉદ્યોગ કરું છું, એ વાત પૃથ્વીના સર્વ રાજાઓ તથા કૌરવો બાણે છે. ૩૫

વૈશંપાયને કહ્યું:—તે પછી મહાબાહુ જનાર્દને ધૃતરાષ્ટ્રને, દ્રોણને, ભીષ્મપિતામહને વિદુરને, બાહ્લિકને અને કૃપાચાર્યને કહ્યું કે:—૩૬ “આજે કૌરવોની સભામાં જે જે પ્રકાર થયો, તે તમે પ્રત્યક્ષ જોયો છે. મૂર્ખ દુર્યોધન અસભ્યની પેઠે ગુસ્સામાંજ ઉઠીને કેવી રીતે ચાલતો થયો તે તમે જોયું છે અને રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર પૃથ્વીપતિ હોવા છતાં ‘મારી સત્તા

ચાલતી નથી’ એવું બોલે છે, તે પણ તમે સાંભળ્યું છે. હવે હું તમારી સર્વની રજા લઈને યુધિષ્ઠિર પાસે પાછો બહુ છું. ૩૭, ૩૮

પછી હે રાજા! સર્વની રાજા લઈ, રથમાં બેસી પ્રયાણ કરતા શ્રીકૃષ્ણને વળાવવા, મહાધનુર્ધારી ભીષ્મ, દ્રોણ, કૃપ, વિદુર, ધૃતરાષ્ટ્રને બાહ્લિક, અશ્વત્થામા, વિકર્ણ, મહારથી સુયુત્સુ અને બીજા ભરતકુળશ્રેષ્ઠ મહાવીરો પાછળ ગયા. ૩૯, ૪૦ પછી શ્રીકૃષ્ણ તે કુરુવંશીઓના દેખતાંજ ઘુધરીવાળા, મોટા ઉભવળ રથ પોતાનાં ફાઇ કુંતીને મળવા ગયા. ૪૧*

ઈતિ શ્રીમહાભારત ઉદ્યાગો ભગવદ્વાન પર્વમાં
“વિશ્વરૂપદર્શન” એ વિષયનો અધ્યાય
૧૩૨ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૩૨ મો

કુંતીએ સદેશો કહ્યો.

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

પ્રવિશ્યાથ ગૃહં તસ્યાશ્રણાવમિવાચ ચ ।

આચર્યો તત્સમાસેન યદ્વૃત્તં કુરુસંસદિા ॥૧॥

વૈશંપાયને કહ્યું:—શ્રીકૃષ્ણે કુંતીના ઘરમાં પ્રવેશ કરીને, તેના ચરણમાં પ્રણામ કર્યા અને કુરુસભામાં જે વૃત્તાંત થયો હતો તે ટુંકાણમાં કહ્યો. ૧

વાસુદેવે કહ્યું:—“મેં તથા ઋષિઓએ હેતુવાળાં તથા ગ્રહણ કરવાયોગ્ય બહુ પ્રકારનાં વચન કહ્યાં; પરંતુ દુર્યોધને તે સ્વીકાર્યા નહિ. ૨ એ ઉપરથી સમજાય છે કે, દુર્યોધનને અનુસરનારા સર્વે કાળવડે પરિપક્વ થઈ ગયા છે. હવે હું તમારી રજા લઈશ અને ત્વરાથી પાંડવોની પાસે જઈશ; ૩ માટે તમારાં વચનથી પાંડવોને શું કહેવું, તે હે મહાબુદ્ધિમતિ! તમે મને કહો;

* વૈશ્વરૂપે વૈશ્વરૂપ્યં ચ હરેઃ સુત્વાડવલોક્ય ચ । દુર્યોધનો ન મેનેડર્ય વાક્યં સ્લેષ્ઠઃ કુતેરિચ ॥

એટલું જોમ શ્રુતિનાં વાક્યને માને નહિ, તેમ દુર્યોધને શ્રીકૃષ્ણનું જોશ્વર્ય સાંભળીને તથા વિશ્વરૂપ જોઈને પણ તેમનું કહેવું માન્યું નહિ. ૪૦

હું તમારે કહેવું સાંભળવા ઇચ્છું છું.”^{૪૪} :

કુંતીએ કહ્યું:—“ હે કેશવ ! તમે ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિરાજને કહેજો કે, તારે પૃથ્વીપાલનનો મહાન ધર્મ ક્ષીણ થાય છે; માટે હે પુત્ર ! તું તે ધર્મને મિથ્યા કર નહિ. ^{૪૫} હે રાજા ! જેમ અર્થજ્ઞાનવિના કેવળ વેદની ગોખણપટ્ટી કરનારા મૂર્ખ બ્રાહ્મણની બુદ્ધિ, વેદના અક્ષરોની અત્યંત આવૃત્તિથી થાશ પામીને તેનેજ એક ધર્મ જીએ છે, તેમ તારી બુદ્ધિ પણ કેવળ એક ધર્મનેજ જોયા કરે છે. ^{૪૬} હે પુત્ર ! સ્વયંભૂ બ્રહ્માએ તને કયા ધર્મની સાથે ઉત્પન્ન કર્યો છે, તે તારા ધર્મ તરફ તું દષ્ટિ કર. બ્રહ્મદેવે કષ્ટિયોને પોતાના બાહુથી ઉત્પન્ન કર્યા છે, માટે તેઓ બાહુવીર્યથી આજીવિકા ચલાવે છે, ^{૪૭} નિત્ય શત્રુમર્દન જેવાં કૂર કર્મ કરે છે અને પ્રજાનું પરિપાલન કરે છે. આ વિષયમાં મેં વૃદ્ધોથી એક દષ્ટાંતરૂપ વાત સાંભળી છે. તે તું સાંભળ.”

પૂર્વે કુબેરે પ્રસન્ન થઈને રાજપિં મુચુકુંદને આ આખી પૃથ્વી આપવા માંડી, પરંતુ તેણે તે ગ્રહણ કરી નહિ; ^{૪૮} અને કહ્યું કે:—“ હું બાહુબળથી સંપાદન કરેલા રાજ્યને ભોગવવા ઇચ્છું છું.” તે સાંભળીને કુબેર પ્રસન્ન થયા અને આશ્ચર્ય પામ્યા. ^{૪૯} પછી સારીરીતે ક્ષાત્રધર્મને અનુસરનારા તે મુચુકુંદ રાજ્યને પોતાના બાહુબળથી પૃથ્વી મેળવીને તેનું પરિપાલન કર્યું. ^{૫૦}

હે ભરતવંશી ! રાજથી ઉત્તમ રીતે રક્ષણ કરાતી પ્રજા આ લોકમાં જે ધર્મ આચરે છે, તે ધર્મનો અત્યુર્થાશ રાજાને પ્રાપ્ત થાય છે; ^{૫૧} અને રાજા પોતે જો ધર્માચરણ કરે છે તો દેવ-પણાને પામે છે. પણ તે જો અધર્મ કરે છે તો નરકમાંજ બાંધ છે. ^{૫૨} રાજા જો દંડનીતિનો સારીરીતે ઉપયોગ કરે છે, તો તે દંડનીતિ ચારે વર્ણોને અધર્મથી અટકાવે છે અને ધર્મમાર્ગમાં ઝેરે છે. ^{૫૩} વળી જ્યારે રાજા દંડનીતિનો ન્યાયાનુસાર સંપૂર્ણ પ્રયોગ કરે છે, ત્યારે સત્યયુગ નામનો ઉત્તમ કાળ પ્રવર્તે છે. ^{૫૪} કાળ રાજાનું કારણ છે કે રાજા કાળનું કારણ છે ? એવો તને સંશય ન થાઓ. હું નિશ્ચય-

થી કહું છું કે, રાજા એજ કાળનું કારણ છે— અર્થાત્ સારો નબળો કાળ પ્રવર્તાવનાર રાજાજ છે. ^{૫૫} કૃતયુગ, ત્રેતાયુગ, દ્વાપરયુગ અને કલિયુગનો કર્તા રાજા છે. ^{૫૬} રાજા સત્યયુગ પ્રવર્તાવવાથી અત્યંત સ્વર્ગસુખ ભોગવે છે, ત્રેતાયુગ પ્રવર્તાવવાથી સંપૂર્ણ સ્વર્ગસુખ ભોગવતો નથી, દ્વાપરયુગ પ્રવર્તાવવાથી સ્વર્ગસુખનો થોડો ભાગ ભોગવે છે અને કલિયુગ પ્રવર્તાવવાથી અનંત પાપ સંપાદન કરે છે; ^{૫૭, ૫૮} અને પછી તે દુષ્કર્મવાળો રાજા ઘણાં વર્ષોસુધી નરકમાં પડી રહે છે. રાજાનો દોષ જગતને લાગે છે અને જગતનો દોષ રાજાને લાગે છે; ^{૫૯} માટે તું તારા આપદાદાને ચોગ્ય રાજધર્મોના તરફ દષ્ટિ કર. તું જે વર્તનથી રહેવાની ઇચ્છા કરે છે, તે રાજપિંઓનું વર્તન નથી. ^{૬૦} તું વિકળ અંગ-વાળાની પેઠે કેવળ દયાનું અવલંબન કરીને રહ્યો છે; પરંતુ એથી તને પ્રજાઓના પાલનનું લેશમાત્ર ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી. ^{૬૧} તું હમણાં જે બુદ્ધિનો આશ્રય કરીને ચાલે છે, તે પ્રમાણે ચાલવાનો પૂર્વે પાંડુએ, મેં અથવા પિતામહ આસિ તને આશીર્વાદ આપ્યો ન હતો. ^{૬૨} મેં તો યજ્ઞ, દાન, તપ, શૌર્ય, વિશાળ બુદ્ધિ માહાત્મ્ય, બળ અને તેજ, એ તારામાં નિત્ય રહે એવીજ આશા રાખી હતી. ^{૬૩} નિત્ય સ્વાદા તથા સ્વધાવરે સારીરીતે દેવોનું તથા પિતરોનું આરાધન કર્યું હોય તો તેઓ સંતુષ્ટ થઈને લાંબુ આયુષ્ય, ધન અને પુત્રો આપે છે. ^{૬૪} પુત્રોએ દાન, વેદાધ્યયન, યજ્ઞ અને પ્રજાનું રક્ષણ કરવું, એવી પિતૃઓ તથા દેવતાઓ સદા ઇચ્છા રાખે છે. ^{૬૫} આ હું કહું છું તે ધર્મયુક્ત હો કે અધર્મયુક્ત હો, પણ તું તો જન્મ્યો ત્યારથીજ એ કર્મો તારી સાથે બંધાયેલાં છે. હે તાત ! સર્વ પાંડવો વિદ્યાવાન છે, કુલીન છે, છતાં તેઓ આજીવિકાવિના પીડા પામે છે. ^{૬૬} ક્ષુધાતુર મનુષ્યો જે યરા રાજાની પાસે આવતાંજ આહાર મેળવી સંતોષ પામીને પાછા ફરે છે, તેનાથી અધિક ધર્માત્મા કોણ ? ^{૬૭} રાજ્ય સંપાદન કર્યા પછી ધાર્મિક રાજાએ કેદાને દાનથી, કેદાને બળથી અને

કોઈને મધુર વાણીથી, એમ સર્વને પોતાના કરી રાખવા.^{૨૯} બ્રાહ્મણે ભિક્ષા માગવી, ક્ષત્રિયે પ્રજાનું પાલન કરવું, વૈશ્યે ધન સંપાદન કરવું અને શૂદ્રે તે ત્રણે વર્ણની સેવા કરવી, એ ધર્મ છે.^{૩૦} તું ક્ષત્રિય છે, તેથી ભિક્ષા અથવા ખેતી એ તારેમાટે નિષિદ્ધ છે. પ્રજાનું દુઃખથી રક્ષણ કરવું તથા બાહુબળ ઉપર આભિકા કરવી, એજ તારો ધર્મ છે.^{૩૧} હે મહા-બાહુ! સામ, દાન, ભેદ, દંડ અથવા ન્યાય એ માંના કોઈપણ ઉપાયનો આશ્રય કરીને તું તારા પિતાનો જે રાજ્યભાગ શત્રુઓ ગળી ગયા છે, તેનો પુનઃ ઉદ્ધાર કર.^{૩૨} હે શત્રુઓને ખુશી કરનારા પુત્ર! તને જન્મ આપનારી અને તારે હીધેજ દીન થઈ ગયેલા બાંધવોવાળી હું આજે કોળીઆ અન્નને માટે બીજાના મોં સામું જોઉં છું. એનાથી બીજું અધિક દુઃખ શું હોય?^{૩૩} માટે તું રાજધર્મ પ્રમાણે યુદ્ધ કર. આમ બેસી રહીને પૂર્વજોને નરકમાં ફાળવ નહિ અને તું પણ યુગ્યદીન થઈને ભાઈઓની સાથે અધોગતિને પામ નહિ.^{૩૪}

ઈતિ શ્રીમદ્ભાગ ઉદ્યોગો ભગવદ્વાન પર્વમાં

“કુંતીવાક્ય” એ ત્રિપયનો

અધ્યાય ૧૩૨ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૩૩ મો

વિદુલાનો પુત્રને ઉપદેશ

॥ કુંત્યુવાચ ॥

અત્રાપ્યુદાહરંતીમમિતિહાસં પુરાતનમ્ ।

વિદુલામ્પદ સંવાદં પુત્રસ્ય ચ પરંતપ ॥૧॥

કુંતીએ કહ્યું:-હે શત્રુતાપન કૃષ્ણ! આ વિષયમાં વિદુલા અને તેના પુત્રના સંવાદરૂપ આ એક પુરાતન ઇતિહાસ કહેવામાં આવે છે.^૧ આ સંવાદ મારાં વાક્યો કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ અને વિશાળ છે, માટે એ તમારે શ્રદ્ધાથી સંપૂર્ણ કહેવો.

વિદુલા નામની એક યશસ્વિની ક્ષત્રિયાણી હતી. તે કુલીન, દીનતાવાળી, ક્ષત્રધર્મમાં તત્પર, ઉચ્ચ સ્વભાવવાળી, ઇદ્રિયનિમ્નવાળી, દીર્ઘ-

દષ્ટિવાળી, રાજસભાઓમાં વિખ્યાત, યશસ્વી તથા પરિતા હતી. એક વખતે સિંધુરાજ્યથી હારીને ચિત્તમાં ખિન્ન થઈસૂતેલા પોતાના ઔરસ પુત્રની નિંદા કરતી તે કહેવા લાગી.^{૨-૪}

વિદુલા બોલી:-‘ઓ શત્રુઓના હર્ષને વધારનારા અને મારા હર્ષને નાશ પમાડનારા પુત્ર! તું માતાથી તથા પિતાથી ઉત્પન્ન થયેા હોય એમ લાગતું નથી. તું કયાંથી આવ્યો છે? તું કાંધવિનાનો નિર્માદ્ય છે, તેથી તને કોઈ ગણતું નથી અને તારાં બાહુ વગેરે સાધનો પણ વીર્યાદીન છે. તું જીવતાં સુધી ઉદયની આશાથી રહિત થઈને ખેઠો છે, પણ એ ઠીક નહિ. ઉઠ, અને પોતાના ભલાને માટે કાર્યની ઝુંસરી ઉપાડ!’^{૫-૬} તું પોતાને દીન સમજીને પોતાનું અપમાન કર નહિ. અદ્વપસ્વરૂપથી સંતુષ્ઠ થઈને હે-હનું પાલન કર નહિ, ડર નહિ; પરંતુ મનને ઉદાર કરીને ભયને નાશ પમાડ.^૭ હે કાયર પુરુષ! ઉઠ, આમ પરાજય પામીને સુઈ ન રહે! તું છેક સ્વમાનરહિત નીકળવાથી શત્રુઓને આનંદ પમાડે છે અને બંધુઓને શોક આપે છે.^૮ નાની નદી થોડા પાણીથી ભરાઈ જાય છે, ઉંદરની મૂઠી થોડી વસ્તુથીજ ભરાઈ જાય છે અને કાયર પુરુષને જલદી સંતોષી શકાય છે; કારણકે તે અદ્વ વસ્તુથીજ સંતોષ પકડી બેસે છે,^૯ જેમ કોઈ સાપની દાઢ ઉપાડવાનો ચત્ત કરતાં તુરંત મરણ પામે છે, તેમ તું જીવિતના સંશયમાં પડીને પણ પરાક્રમ કર.^{૧૦} શકરો જેમ આકાશમાં ઉડી, નિર્ભય થઈને પોતાના શત્રુનાં છિદ્રને શોધે છે, તેમ તું ગુપચુપ રહીને અથવા શત્રુને જિતવાના અનેક પ્રકારો પ્રકટ કરીને નિઃશંકે થઈ શત્રુનાં છિદ્રો શોધી કાઢ અને લાગ જોઈને પરાક્રમ કર.^{૧૧} વજ્રથી હણાયલા પુરુષની પેઠે તું આમ મુઠકાં જેવો થઈને કેમ સૂતો છે? ઓ કાપુરુષ! ઉઠ, શત્રુથી હારીને પડી ન રહે.^{૧૨} તું આમ દીન થઈને અસ્ત પામ નહિ, પણ પોતાનાં પરાક્રમવડે સર્વત્ર પ્રખ્યાત થા. સામજેવા મધ્યમ, ભેદ જેવા અધમ અને દાન જેવા નીચ ઉપાયનું અવલ-

અન ન કરતાં તું દંડરૂપી ઉત્તમ ઉપાયનો આ-
શ્રય કરીને ગાળી ઉઠ. ^{૧૩} ટીખરૂના લાકડાની પેઠે
તું બે ઘડી પણ પ્રજ્વલિત રહે. જીવવાની ઇચ્છા
રાખીને કુસકાના જવાણાવિનાના અગ્નિની
પેઠે ધૂમાયા કર. ^{૧૪} લાંબા સમય સુધી
ધૂમાયા કરવા કરતાં બે ઘડી પણ પ્રજ્વલિત
રહેવું શ્રેષ્ઠ છે. કોઈ પણ રાજાને ઘેર અતિ કોમળ
અથવા અતિ તીક્ષ્ણ પુત્રનો જન્મ થશે નહિ. ^{૧૫}
પુરુષ સંગ્રામમાં જઈ મનુષ્યથી થાય તેવું પરા-
ક્રમ કરવાથી ધર્મના ઋણથી મુક્ત થાય છે અને
તેને આત્મનિર્દાનો પ્રસંગ આવતો નથી. ^{૧૬} ક-
રેલા કાર્યનું ફળ મળોકે ન મળે, તોપણ પંડિ-
ત મનુષ્ય તેના શોક કરતો નથી, પરંતુ અટ-
ક્યા વિના કાર્ય કર્યા કરે છે અને તેમાં પ્રાણ-
ની તથા ધનની પણ દરકાર કરતો નથી; ^{૧૭} માટે
હે પુત્ર! તું તારું પરાક્રમ ઝગકાવ અથવા મર-
ણને શરણ થા. નિર્થક ક્ષાત્રધર્મને પાછળ ના-
ખીને શામાટે જીવે છે? ^{૧૮} ઓ પંડ! તારાં
આજ સુધીનાં યજ્ઞદાનાદિક કર્મો નાશ પામ્યાં
છે, તારી સર્વ કીર્તિ પણ હજીયં ગઈ છે અને
જે સાધનથી તારે વેબવે ભોગવવાના છે તે
તારું રાજ્યરૂપી સાધન પણ નાશ પામ્યું છે.
હવે તું શામાટે જીવે છે? ^{૧૯} પડવાનો અથવા
દૂખવાનો સમય આવ્યો હોય તો તે વખતે પણ
શત્રુનેજ બાંધમાંથી પકડીને તેની સાથે પડવું
અથવા દૂખવું અને તેમ કરતાં નિર્મૂળ થવાનો
પ્રસંગ આવે તોપણ કોઈ રીતે નિરુદ્ધમી થવું
નહિ. ^{૨૦} જાતવાન ઘોડાઓનું યુદ્ધમાં જે અખંડ
તેજ હોય છે, તેને સ્મરણમાં રાખીને પુરુષો
ઉદ્ધમપૂર્વક યુદ્ધભાર ઉપાડવો જોઈએ; માટે તું
સત્ત્વ તથા માન ધારણ કર અને પોતાના પુરુ-
ષાર્થને પ્રાપ્ત થા. ^{૨૧} તારે લીધે દુઃખેલા આ કુ-
ળનો તું પોતેજ ઉદ્ધાર કર. જેનું એક પણ મહા
અદ્ભુત કામ મનુષ્યો ગાતાં નથી, તે સ્ત્રીએ
નથી તેમ પુરુષે નથી, પણ કેવળ સંખ્યાની ગ-
ણત્રીમાં વધારો કરનારજ છે. જે પુરુષનું દાન-
માં, તપમાં, સત્યમાં, વિદ્યામાં અથવા ધનપ્રા-
પ્તિમાં યશ ગવાતો નથી, તે માતાના પેટમાંથી

પડેલો મળજ છે. જે વિદ્યાથી, તપથી, સંપત્તિ-
થી અથવા પરાક્રમથી બીજા મનુષ્યો ઉપર છાપ
બેસાડે છે, તેજ ખરો પુરુષ છે. તું, નીચ લિક્ષા-
વૃત્તિ કરવાયોગ્ય નથી; ^{૨૨-૨૫} કારણ કે એ
વૃત્તિ નિંદ્ય, અકીર્તિકર, દુઃખદ અને કાયર પુરુ-
ષોને યોગ્ય છે. જે દુર્બળ પુરુષને શત્રુઓ અ-
ભિનંદન આપતા હોય, જે લોકમાં નિંદાતો હોય,
જેને રહેવાને ઘર અને પહેરવાને વસ્ત્ર ન હોય,
જે થોડું મળવાથીજ બહુ મળ્યું માનતો હોય
અને દારિદ્ર્યમાંજ કાળ કાઢતો હોય, એવા અ-
દ્ય સત્ત્વગણા ક્ષુદ્ર પુરુષને બાંધુતરીકે મેળ-
વીને સંબંધીઓ સુખી થતા નથી. સ્વરાજ્યમાંથી
હાંકી કઢાયલાં, સર્વ કામનાઓ તથા સુખોથી
રહિત થયેલાં, સ્થાનથી ભ્રષ્ટ થયેલાં અને દરિદ્ર
બની ગયેલાં આપણે આજીવિકાના અભાવ-
થીજ મરી જઈશું. ઓ સંજય! સજ્જનોનું
અમંગલ કરનારા અને કુળ તથા વંશનો નાશ
કરનારા તને-પુત્ર કહેવાતા સાક્ષાત કલિનેજ
મેં જન્મ આપ્યો છે, એમ લાગે છે. તારા જેવા
કોંધવિનાના, નિરુત્સાહી, નિર્વીર્ય અને શત્રુ-
ઓને રાજી કરનારા પુત્રને કોઈ પણ સ્ત્રી ઉત્પન્ન
ન કરે. તું ધૂમાયા ન કર, પણ અત્યંત પ્રદીપ્ત
થઈ જા અને શત્રુઓના ઉપર હરલો કરીને તે-
ઓનો નાશ કર. ^{૨૬-૩૧} રે! બે ઘડી નહિ તો
એક ક્ષણ પણ શત્રુઓના માથાપર ઝગહળી
ઉઠ. જે અસહનશીલ તથા કોપી છે, તેજ
પુરુષ છે; ^{૩૨} પણ જે સહનશીલ તથા કોપ
વિનાનો છે, તે સ્ત્રીએ નથી તેમ પુરુષે નથી.
સંતોષ અને દયા, એ બન્ને લક્ષ્મીનો નાશ
કરે છે; ^{૩૩} અને શત્રુપર ચઢાઈ ન કરવી તથા
ભયભીત રહેવું એ બન્ને પણ તેજ પરિણામ
લાવે છે. જે નિરુદ્ધમી બેસી રહે છે, તે કહી
મહત્પદ ભોગવતો નથી; માટે તું એ પરાભવ
આપનારા દોષોથી પોતેજ પોતાનો છૂટકો
કરી લે. ^{૩૪} અને લોખંડી હૃદય બનાવીને ફરી
પોતાનાં ધનાદિકને ખોળી કાઢ. જે પરને એટલે
શત્રુને સહન કરે છે, તેજ પુરુષ કહેવાય છે. ^{૩૫}
જે પુરુષ આ લોકમાં સ્ત્રીની પેઠે ઘરમાં ભરાઈ

રહીને જીવે છે, તેનું પુરુષ નામ વૃથા છે, એમ કહે છે. શૂરો, ઉન્નત મનોબળવાળો અને સિંહની પેઠે પરાક્રમ ગળવનારો રાજા કદાચ મરણ પામે છે, તોપણ તેના દેશની પ્રજા મગફર રહે છે. જે રાજા પોતાના પ્રિય પુત્ર આદિનો તથા સુખનો ત્યાગ કરીને સંપત્તિની શોધ પાછળ મરે છે, તે થોડાજ સમયમાં મરી વગેરેને આનંદ આપે છે. ૩૧-૩૮

પુત્રે કહ્યું:-“તું મને આ લોકમાં નહિ જીવે તો પછી તને આખી પૃથ્વી મળવાથી પણ શું સુખ થવાનું હતું? તેમજ અલંકારો, વૈભવો અને જીવવાથી પણ શો લાભ થવાનો હતો?” ૩૯

માતાએ કહ્યું:-“આજે શું ખાવું” આવી ચિંતા કરનારા નિર્ધનને જે લોકો મળે છે, તે આપણા શત્રુઓને મળો અને મન સ્વાધીન રાખી ને ઉદ્યોગ કરનારાને જે લોકો મળે છે, તે આપણા સ્નેહીઓને મળો. ૪૦ જેઓને સેવકો છોડી બચે છે અને જેઓ પારકાના અન્ન ઉપર દિવસ કાઢે છે, એવા નિઃસત્ત્વ પામર પ્રાણીઓના માર્ગને તું અનુસરીશ નહિ. ૪૧ પ્રાણીઓ જેમ મેઘથી અને દેવો જેમ ઇંદ્રથી આજીવિકા ચલાવે છે, તેમ હું તાત! બ્રાહ્મણો અને સ્નેહીઓ તારા પરાક્રમ ઉપર આજીવિકા ચલાવો. ૪૨ હે સંજય! પાકાં ફળવાળા ઝાડની પેઠે, જે પુરુષના આશ્રયથી સર્વ પ્રાણીઓને નિર્વાહ ચાલે છે, તે પુરુષનું જીવતર સફળ છે. ૪૩ દેવો જેમ ઇંદ્રનાં પરાક્રમથી સુખ ભોગવે છે, તેમ જે શૂરા પુરુષના પરાક્રમથી ખાંધવો સુખેથી વૃદ્ધિ પામે છે, તેનું જીવિત ધન્ય છે. ૪૪ જે મનુષ્ય પોતાના બાહુબળનો આશ્રય કરીને ઉન્નત જીવન ગાળે છે, તે આ લોકમાં કીર્તિ પામે છે અને પરલોકમાં શુભ ગતિ મેળવે છે. ૪૫

ધૃતિથી મહાા ઉદ્યોગા લગવવાન પર્વમાં

“વિદુલાનો પુત્રને ઉપદેશ” એ વિષયનો

અધ્યાય ૧૩૩માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૩૪ મો વિદુલાનો પુત્રને ઉપદેશ (ચાહુ)

॥ વિદુલોવાચ ॥

અર્થતસ્યામવસ્થાયં પૌરુષં હાતુમિચ્છસિ ।
નિહીનમેવિતં માર્ગં ગમિष્યમ્યન્નિરાદિવ ॥૧॥

વિદુલા બોલી:-તું આ અવસ્થામાં પુરુષાનો ત્યાગ કરવા ઈચ્છે છે; પરંતુ એથી તું થોડાજ સમયમાં અતિ નીચ મનુષ્યોએ સેવતા માર્ગ પર ચાલ્યો જઈશ. ૧ જે ક્ષત્રિય પોતાના જીવિતની ઇચ્છાથી શક્તિ પ્રમાણે પરાક્રમ કરીને પોતાનું તેજ દેખાડતો નથી, તેને પરિતો ચોરજ સમજે છે. ૨ મરવાની તૈયારીમાં આવેલા મનુષ્યને જેમ ઔષધ લાગુ પડતું નથી, તેમ તને પણ મારાં અર્થ-યુક્ત અને શુભવાળાં, ઉપર કહેલાં વાક્યો અસર કરતાંજ નથી. ૩ હમણાં સિંધુરાજનો પ્રભવર્ગ પૂર્વની પેઠે તેના પર સંતુષ્ટ નથી; પરંતુ તે પોતાની દુર્બળતાને લીધે તેના હાથથી છટવાના ઉપાયથી અજાણ હોવાને લીધે તે રાજાના ઉપર દુઃખનો એક આવી પડે તેની વાટ જોયા કરે છે. ૪ એક વાર તું તારો પુરુષાર્થ પ્રકટ કર. એટલે તે જોઈને બીજાઓ પણ અનેક પ્રકારની ખટપટથી સહાયસંપત્તિ ભેગી કરીને તારી પાછળ તેની સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થશે. ૫ તું તેઓની સાથે મેળાપ કરીને હમણાં પર્વતનાં વિકટ સ્થાનોમાં ફર અને શત્રુ પર ક્રુટ આવી પડવાની વાટ જો; કારણ કે એ સિંધુરાજ કંઈ અજરામર નથી. ૬ તારું નામ સંજય એટલે સારી પેઠે જ્ય મેળવનારો છે, છતાં તે સંજયપણું હું તારામાં જોતી નથી; મારે હું પુત્ર! તું તારા નામને સફળ કર, વ્યર્થ કરીશ નહિ. ૭ તું જ્યારે બાળક હતો, ત્યારે એક મહાબુદ્ધિશાળી ભવિષ્યવેત્તા બ્રાહ્મણે મને તારેમાટે કહ્યું હતું કે, ‘આ બાળક મહાક્રુટ પામીને પાછો ઉન્નતિમાં આવશે.’ ૮ તે બ્રાહ્મણનાં વચનને સાંભળીને હું તારા વિજયની આશા રાખું છું અને તેથીજ હું તાત! તને વારંવાર પરાક્રમ કરવા કહ્યા કરું

હું. ૮૫ અર્થને અનુસરનારા જે પુરુષનું ઇચ્છિત પ્રયોજન સિદ્ધ થતાં બીજા સંબંધીઓ પણ સુખી થાય છે, તે સંબંધીઓના ભાગ્યથીજ તે પુરુષના નીતિમાર્ગોમાં અવશ્ય અર્થસિદ્ધિ રહેલી છે. ૧૦ હે સંજય! યુદ્ધ કરવામાં મારી તથા મારા પૂર્વજોની ચઢતી અથવા પડતી અવશ્ય થવાનીજ છે, એમ સમજીને તું યુદ્ધમાં મન જોડ, પાછો હઠ નહિ. ૧૧ શંખરે કહ્યું છે કે, જે અવસ્થામાં આજે તથા સવારે ભોજનનું સાધન જોવામાં આવતું નથી, એનાથી અધિક કપટવાળી બીજી કોઈ અવસ્થા નથી. ૧૨ દારિદ્ર્ય નામનું જે દુઃખ છે, તેને પતિના તથા પુત્રના મરણ કરતાં પણ અધિક કહેણું છે. ખરેખર, દારિદ્ર્ય એ મરણનું બીજું નામજ છે. ૧૩ હું મહાકુળમાં ઉત્પન્ન થઈ છું અને કમલિની જેમ એક ધરામાંથી બીજા ધરામાં આવે છે, તેમ આ મહાકુળમાં આવી છું. હું અહીં સર્વસ્વની માલીક, સર્વ કલ્યાણરૂપ અને પતિની ઘણીજ માનીતી હતી. ૧૪ પૂર્વે હું અતિશ્રેષ્ઠ પુષ્પમાળાઓ, અલંકારો અને અતિ સ્વચ્છ તથા ઉજ્જવલ વસ્ત્રો ધારણ કરીને સ્નેહીઓની વચ્ચે રહેતી હતી, ત્યારે સ્નેહીવર્ગ મને જોઈને આનંદ પામતો હતો. ૧૫ હે સંજય! જ્યારે તું મને અને તારી ભાર્યાને અત્યંત દુર્ભાગ થયેલાં જોઈશ, ત્યારે તારા જીવિતનું શું પ્રયોજન રહેશે? ૧૬ નોકર-ચાકરો, સેવકો આચાર્યો, ઋત્વિજો અને પુરોહિતો આજીવિકા ન મળવાથી આપણો ત્યાગ કરી જાય છે અને તે તું જાણે છે, તો આવી સ્થિતિમાં તારા જીવિતનું શું ફળ? ૧૭ પૂર્વે તું જેવું શ્લાઘ્ય અને યશસ્વી કર્મ કરતો હતો, તેવું તારું કર્મ હમણાં હું ન જોઉં, તો મારા હૃદયને શાંતિ કેમ વળે? ૧૮ જો હું ઘેર આશાથી આવેલા પ્રાણજીને 'નથી' એમ કહું તો મારું હૃદય ચીરાઈ જાય; કારણકે મેં અને મારા પતિએ કદી પ્રાણજીને ના કહીને પ્રાણ કાઢ્યો નથી. ૧૯ આપણે બીજાઓને આશ્રય આપનારાં છીએ, બીજાની આજ્ઞા ઉઠાવનારાં નથી; છતાં હમણાં મારે બીજાના આશ્રયથી જીવવાનો વારો આવ્યો છે, તેથી હું મારાં

જીવિતનો ત્યાગ કરીશ. ૨૦ આ અપાર દુઃખમાંથી તું અમને પાર ઉતારનારો થા; આ નોકર-રહિત વિપત્તિરૂપમાં સમુદ્રમાં તું અમારી નોકરો થા; અમને રહેવાનું સ્થાન નથી તેની તું વ્યવસ્થા કર; અમે મરણતોલ થયાં છીએ, તું અમને સારી-રીતે જીવડ. ૨૧ તું જો જીવવાની સૃષ્ટિ રાખીશ નહિ તો તારા સર્વ શત્રુઓ જિતી શકાય તેમ છે; પરંતુ તું જો મનમાં ખિન્ન થઈને તથા હતાશ થઈને આવી નિર્માદ્ય વૃત્તિનેજ આશ્રય કરવાનો હોય, તો આ પાપી આજીવિકાને છોડી દે. શૂરપુરુષ તો એક શત્રુનો વધ કરવાથીજ વિજયી થઈ જાય છે. ૨૨, ૨૩ ઇન્દ્રે એક વૃત્રાસુરનો વધ કર્યો, તેટલાથીજ તેને મહેંદ્ર પદ મળ્યું હતું, યજ્ઞમાં સોમપાત્ર મળ્યું હતું અને સર્વ લોકનું ઇશ્વરપાત્ર મળ્યું હતું. ૨૪ જ્યારે વીરપુરુષ સંગ્રામમાં પોતાનું નામ ગજવી સજ્જ થયેલા શત્રુઓને હાંક મારી, ઉત્તમ યુદ્ધથી સેનાના મોખરામાં ભાંગાણ પાડે છે અથવા શ્રેષ્ઠ પુરુષને હણે છે અને મહાયશ સંપાદન કરે છે, ત્યારેજ એના શત્રુઓ ગભરાય છે અને નમી પડે છે. ૨૫, ૨૬ એથી ઉલટું કાયર પુરુષો કદાચ રણમાં જાય છે તો ત્યાં તત્કાળ વ્યાકુળ થઈને પોતાનો દેહ છોડી દે છે અને ચૂર તથા દક્ષ શત્રુને સર્વ ઇચ્છિત અમૃદ્ધિઓથી તૃપ્ત કરે છે. ૨૭ ઉત્તમ પુરુષો તો રાજ્યના ભયંકર વિનાશનો અથવા જીવિતના સંશયનો પ્રસંગ આવી પડતાં પણ હાથમાં આવેલા શત્રુને બાકી રહેવા દેતા નથી, પણ પૂરોજ કરી દે છે. ૨૮ રાજ્ય એ સ્વર્ગના દ્વાર જેવું છે અથવા અમૃતના જેવું છે. તે તારું રાજ્ય શત્રુએ લઈ લીધું છે, મારે તું સ્વર્ગ અથવા રાજ્ય એ બેનો એક જ માર્ગ જાણીને બળતાં ઉખાડીઆંતી પેઠે શત્રુઓપર તૂટી પડ. ૨૯ ઓ રાજા! તું રણમાં શત્રુઓનો સંહાર વાળ અને સ્વધર્મનું પાલન કર. તારા શત્રુઓનો ભય ભાંગી જાય એવો તને અતિ-દીન થએલો હું જોઉં તેમ તું કર. શોક કરતા સંબંધીઓથી તથા ગર્જના કરતા શત્રુઓથી વીંટાઈને અતિદીન થઈ ઉભેલા એવા તને જોવા-

નો મારે વારો ન આવો. ^{૩૦,૩૧} તું સૌવીર દેશની સુઠરીઓની સાથે આનંદ કર અને પૂર્વની પેઠે પોતાના વેભવો મેળવીને સ્તુતિપાત્ર થા; પરંતુ આમ ખિન્ન થઈને સિંધુદેશની શત્રુકન્યાઓને અધીન ન થા. ^{૩૨} તું તરુણ છે, સ્વરૂપવાન છે, વિદ્વાન છે અને કુલીન છે; તારા જેવો યશસ્વી અને લોકવિખ્યાત પુરુષ ભાર ઉપાડતી વખતે ગળીઆ બળદની પેઠે ખસી જાય અથવા બેસી પડે તેને હું મરણજ માનું છું. હું જો તને શત્રુની આગળ પ્રિય બોલતો અથવા શત્રુની પાછળ પાછળ જતો જોઉં તો મારા હૃદયને શાંતિ કેમ વળે ? શત્રુની પાછળ ઘસડતો પુરુષ આ કુળમાં કદી ઉત્પન્ન થયો નથી. ^{૩૩-૩૫} હે તાત ! તું શત્રુનો સેવક થઈને જીવવામાટે યોગ્ય નથીજ. મૂળ ધ્રુવદેવે રચેલું અને અતિ પ્રાચીનોએ તથા અર્વાચીનોએ વર્ણન કરેલું એવું અવિનાશી સનાતન ક્ષાત્રધર્મનું રહસ્ય હું જાણું છું. ^{૩૬,૩૭} તે રહસ્ય એ છે કે, જે કોઈ ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો ક્ષત્રિય ક્ષાત્રધર્મને જાણે છે, તે ભયને લીધે અથવા આજીવિકાની ઈચ્છાથી કોઈને પણ નમતો નથી. ^{૩૮} તે ઉદ્યમ કર્યો જાય છે, પણ નમતો નથી; કારણકે ઉદ્યમ એજ પુરુષાર્થ છે, એમ તે સમજે છે. ક્ષત્રિય ક્વખતે નાશ પામવા તૈયાર થાય છે; પરંતુ તે કોઈને પણ નમતો નથી. ^{૩૯} ઉદાર મનવાળા ક્ષત્રિયે મહમત્ત હાથીની પેઠે યથેચ્છ વિહાર કરવો. હે પુત્ર સંજય ! તેણે બ્રાહ્મણોને અને ધર્મનેજ નિત્ય નમવું જોઈએ. ^{૪૦} ક્ષત્રિયને સહાય હોય અથવા નહોય, તોપણ તેણે બ્રાહ્મણસિવાયના બીજા વર્ણોને મર્યાદામાં રાખવા અને પાપિષ્ઠનો નાશ કરવો; મરતાં સુધી એ પ્રમાણે વર્તવું એ ક્ષત્રિયનો ધર્મ છે. ^{૪૧}

અધ્યાય ૧૩૫ મો વિદ્વાનો પુત્રને ઉપદેશ (ચાહુ)

॥ પુત્ર ઉવાચ ॥

कृष्णार्पणं ब्रह्म च ते संहत्य हृदयं कृतम् ।

मम गान्धर्वदत्तये वीरप्रज्ञे क्षमर्षणे ॥૧॥

પુત્રે કહ્યું:- ‘ઓ મારી વીર બુદ્ધિવાળી, નિર્દય તથા અસહનશીલ માતા ! તારૂં હૃદય તો તીક્ષ્ણ લોખંડને ટીપી ટીપીને તેનું જ ઘટેલું હોય એમ લાગે છે ! ^૧ અહો ! ક્ષત્રિયનો આચાર કેવો વિલક્ષણ છે, કે જેને લીધે તું પરાઈ માતા હોય અથવા હું પારકો પુત્ર હોઉં તેમ તું મને યુદ્ધ કરવામાટે પ્રેરણા કરે છે ! ^૨ હું તારો એકનો એક પુત્ર છું, છતાં તું મને આવું વચન કહે છે; પરંતુ તારો પ્રિય પુત્ર હું યુદ્ધમાં મરીશ અને તું મને જોઈશ નહિ, ત્યારે તને આ આખી પૃથ્વી, અલંકાર, વેભવો અને જીવિતનું પણ શું પ્રયોજન રહેશે ? ^{૩,૪}

માતાએ કહ્યું:- ‘હે તાત ! વિદ્વાનોની સર્વ અવસ્થાઓ ધર્મ તથા અર્થને માટેજ હોય છે. હે સંજય ! તે ધર્માર્થ તરફ દષ્ટિ રાખીનેજ મેં તને યુદ્ધ કરવા પ્રેરણા કરી છે. ^૫ તારે પરાક્રમ દેખાડવા જેવો આ ઉત્તમ સમય આવેલો છે. આ યોગ્ય સમયે તું જો યુદ્ધરૂપી કર્તાવ્યથી વિમુખ થઈશ અને દેહઉપર દયા રાખીને બેસી રહીશ તો તિરસ્કારપાત્ર થઈશ. ઓ સંજય ! આવી અપકીર્તિને સમયે પણ જો હું તને હિત વચન ન કહું, તો મારો પુત્રપ્રેમ ગંધેડીના જેવો નિર્બળ અને નિષ્પ્રયોજનજ કહેવાય; માટે હે પુત્ર ! તું સજ્જનોએ નિંદેલા અને મૂર્ખોએ સેવેલા માર્ગનો ત્યાગ કર. ^{૬-૮} આત્માથી ભિન્ન દેહને આત્મા માનવો, એ મહાન અવિદ્યા છે અને તે અવિદ્યાનો આ પ્રજાએ આશ્રય કર્યો છે. તું પણ દેહને આત્મા માની દુરાચરણી થઈશ તો મારો દ્રેષપાત્ર થઈશ; પણ જો તારૂં સદાચરણ હશે તો તું મને વહાલો લાગીશ. ^૯ ધર્મ તથા અર્થરૂપી સુલ્લેખી યુક્ત, દેવી તથા માનુષી ઉપાયવાળાં અને સજ્જનોએ સેવેલાં

ઈતિ શ્રીમદ્ભાગવદ્ગોવિદ્યાનં ભગવદ્વાન પર્વમાં
“વિદ્વાપુત્રાનુશાસન” એ વિષયનો
અધ્યાય ૧૩૪ મો સમાપ્ત.

આચરણથીજ તું મને પ્રિય લાગીશ, બીજા કશાંએથી નહિ.^{૧૦} જે મનુષ્ય અશિક્ષિત, અવિનયી, નિરુદ્ધમી અને હુબુદ્ધિવાળા પુત્રોથી અથવા પોત્રોથી રાજ થાય છે, તેનું તે પ્રબંધપૂર્ણ મિથ્યા છે. જે અધમ પુરુષો કરવાનાં કામો કરતા નથી અને નિર્હિત કામો કરે છે, તેઓને આ લોક કે પરલોકમાં સુખ મળતું નથી. હે સંજય ! આ લોકમાં ક્ષત્રિયને યુદ્ધમાટે તથા વિજયમાટેજ ઉત્પન્ન કરેલો છે.^{૧૩} ક્ષત્રિય યુદ્ધમાં જય પામતાં અથવા વધ પામતાં ઇંદ્રલોકમાં જાય છે. શત્રુઓને વશ કરવાથી ક્ષત્રિયને જે સુખ મળે છે, તેવું સુખ સ્વર્ગમાં પવિત્ર ઇંદ્રલવનમાં પણ મળતું નથી.^{૧૪} જે માની પુરુષ છે, તેણે તો ઘણીવાર શત્રુથી હારવા છતાં ક્રોધવટે તપી જઈને જિતવાની ઇચ્છાથી શત્રુઓના ઉપર ચઢાઈ કર્યાજ કરવી;^{૧૫} કારણ કે એવા માની પુરુષને પોતાનો દેહ પાડ્યાવિના અથવા શત્રુનો નાશ કર્યાવિના બીજા પ્રકારથી શાંતિ કેમ વળે ?^{૧૬} આ લોકમાં ડાહ્યો પુરુષ અદ્ય ઐશ્વર્યને અનિષ્ટરૂપ માને છે. જે પુરુષને જગતમાં અદ્ય ઐશ્વર્ય પ્રિય લાગે છે, તેને તે અદ્ય ઐશ્વર્યજ અવશ્ય અનર્થકારક થઈ પડે છે;^{૧૭} કારણ કે તે સ્વદ્ય ઐશ્વર્ય થોડા વખતમાંજ નાશ પામે છે અને તેનો નાશ થતાં પુરુષને સુખ થતું નથી, એટલે તે પુરુષ સમુદ્રમાં મળતી ગંગાની પેઠે અવશ્ય નાશ પામે છે.^{૧૮}

પુત્ર બોલ્યો:—‘ હે માતા ! તારે આવો દૂર ઉપદેશ કરવો યોગ્ય નથી, તેમાં પણ આસ કરીને મને—પુત્રને એમ કહેવું યોગ્ય નથીજ. તું તો જેમ કંઈ સમજતી ન હોય અને મૂઠી હોય તેમ મારા હિતમાટે કરુણાદષ્ટિથીજ નો.’^{૧૯}

માતાએ કહ્યું:—‘ આ વચનથી મને બહુ સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે; કારણ કે તું દેહ ઉપર દયા રાખવાને હિતરૂપ માને છે, છતાં મને મારાં કર્તવ્યની પ્રેરણા કરે છે; તેથી હું પણ તને તારા કર્તવ્યને માટે આગ્રહસાથે પ્રેરણા કરું છું.’^{૨૦} તું કષ્ટ વેડીને પણ સર્વ સિંધુ દેશમાંના શત્રુ-

ઓનો નાશ કરી વિજય મેળવ, એટલે તને વિજયી થયેલો જોઈને હું તારી પૂજા કરીશ—તને માન આપીશ.^{૨૨}

પુત્રે કહ્યું:—‘ હે માતા ! મારીપાસે ભંડાર નથી, તેમ સહાય પણ નથી, તો પછી મારી કાર્યસિદ્ધિ ક્યાંથી થાય અને મને જય પણ ક્યાંથી મળે ? આવી મારી ભયંકર સ્થિતિ મારા મન આગળ ખરી થાય છે અને તેથી, પાપી જેમ સ્વર્ગની આશા છોડી દે છે, તેમ મેં પણ રાજ્યની આશા છોડી દીધી છે. હે પરિપક્વ બુદ્ધિશાળી માતા ! તું એ સંબંધમાં જો કંઈ યોગ્ય ઉપાય જાણતી હોય તો હું પૂછું છું, માટે તું મને તે સારી રીતે કહે. હું તારા ઉપદેશ પ્રમાણે તે સર્વ અવશ્ય કરીશ. ’

માતાએ કહ્યું:—‘ હે પુત્ર ! હમણું આપણી પાસે સમૃદ્ધિ નથી એમ માનીને પુરુષેના ઉમેદ થવું નહિ; કારણ કે ધન ન હોય ત્યાં આવી લાગે છે અને હોય ત્યાંથી પાછું નાશ પણ પામે છે; પરંતુ એવાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે, કોઈપણ કામ મૂર્ખની પેઠે વિચાર કર્યાવિના આરંભી એસવું નહિ, પરિસ્થિતિ જોઈનેજ આરંભવું.’^{૨૨, ૨૫} હે તાત ! સર્વ કાર્યોના ફળમાં હમેશાં અનિત્યતા રહેલી છે, એમ જાણવા છતાં પણ ડાહ્યા મનુષ્યો કાર્યનો આરંભ કરે છે અને તેમાંથી કેટલાંક સફળ થાય છે તથા કેટલાંક નિષ્ફળ પણ થાય છે;^{૨૬} પરંતુ જેઓ કર્મનો આરંભ કરતાજ નથી, તેઓને ફળનો લાભ કદી થતોજ નથી, નિરુદ્ધમી એસી રહેવામાં કર્મોનું ફળ મળતું નથી એ એક પરિણામ સિદ્ધ છે.^{૨૭} અને કર્મ કરવામાં બે પરિણામ છે. કાતો તે કર્મનું ફળ મળે છે અથવા નથી મળતું. હે રાજપુત ! જેને સર્વ કર્મફળની અનિત્યતા પ્રથમથીજ જાણવામાં છે, તે પુરુષ કાર્ય કરીને પોતાની પીડા અને શત્રુની સમૃદ્ધિ એ બન્ને પ્રતિકૂળ બાબતોને દૂર કરી દે છે. પુરુષોએ મનમાં કંઈપણ ભય ન રાખતાં, પોતાનું કાર્ય સફળ થશેજ એવો ભરોસો રાખીને સતત ઉદ્યમશીલ રહેવું, જામત રહેવું અને ઐશ્વર્ય આપનારાં કર્મોમાં જોડાયલા રહેવું.

હે પુત્ર! એવાં કાર્યો કરતી વખતે મંગલકાર્યો કરવાથી તથા પ્રાદ્યેષુનું અને દેવોનું પૂજન કરવાથી બુદ્ધિશાળી રાજાની તરફાળ વૃદ્ધિ થાય છે અને સૂર્ય જેમ પૂર્વ દિશામાંજ ઉદય પામે છે, તેમ લક્ષ્મી એના તરફજ વળે છે. ૨૮-૩૧

મેં તને આ સંબંધમાં ઘણા ઉપાયો કહ્યા છે અને ઉત્તેજન આપનારાં ઘણાં દષ્ટાંતો આપીને લોકવૃત્તાંત પણ જણાવ્યો છે; હવે તું પુરુષાર્થ કર અને હું તે નજરથી જોઉં. ૩૨ તારે આ સમયે ઈચ્છિત પુરુષાર્થ સાધવો જોઈએ; માટે તારા આશ્રિતોમાંના ક્રોધ પામેલા, લોભી, દુર્બળ, ગર્વિષ્ઠ, અપમાનિત અને તારી સાથે સ્પર્ધા કરનારાં કોણ કોણ છે, તેને તું સાવધાન થઈને જાણી લે અને તેઓને પ્રથમથી પગાર વગેરે આપ તથા સવારમાં ઉઠી, ઉદોગપરાયણ થઈ, તેઓની સાથે મધુર વચનો બોલ, એટલે તેઓ તને આગળ કરીને તારૂં અવશ્ય પ્રિય કરશે. ૩૩, ૩૪ આ પ્રકારથી, મહાવેગવાળો પ્રખર પવન જેમ મેઘમંડળને વિખેરી નાખે છે, તેમ તું મોટા શત્રુસમૂહને બેઠી નાખીશ.” બ્યારે શત્રુ જાણે છે કે, મારો શત્રુ પ્રાણની દરકાર ન કરતાં મારાપર ચઢી આવ્યો છે, ત્યારેજ તે, ઘરમાં પેઠેલા સાપની પેઠે શત્રુથી બચ પામે છે. ૩૫ પોતાનો શત્રુ પરાક્રમી છે અને તે હમણાં વશ થાય તેવો નથી, એમ જાણવામાં આવે, તો કુશળ હૃત મોકલ્યાને તે દ્વારા સામથી અથવા દાનથી તેને શાંત પાડવો, એટલે હવે તેજ ઉપાય શત્રુને વશ કરનારો થઈ પડશે. ૩૬ આ રીતે શત્રુની સાથે કામચલાઉ સલાહ કરવાથી પોતાને સ્વસ્થતા મળી એટલે ધનની વૃદ્ધિ થશે અને ધનવાનનો, મિત્રો, આશ્રય કરે છે તથા તેની સેવા કરે છે. ૩૭ પણ પુરુષ બ્યારે નિર્ધન થઈ જાય છે, ત્યારે ફરી તેને તે મિત્રો અને બાંધવો ત્યજી જાય છે, તેનો વિશ્વાસ કરતા નથી અને તેવાની નિંદા પણ કરે છે. ૩૮ જે પુરુષ શત્રુને સહાયભૂત ગણીને તેનો વિશ્વાસ રાખે છે, તેને રાજ્યની પ્રાપ્તિ થાય એ વાત અસંભવિત છે. ૪૦

અધ્યાય ૧૩૫ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૩૬ મો વિદુલાનો પુત્રને ઉપદેશ (ચાહુ)

॥ માતોવા ॥

નૈવ રાજા દરઃ કાર્યો જાતુ કસ્યાંચિન્નાદે।
અથ ચેદપિ દીર્ઘઃ સ્યાન્નૈવ વર્તેત દોર્ણવત્ ॥ ૧ ॥

માતાએ કહ્યું:— રાજાએ કોઇપણ આપ-ત્તિમાં કદી ડરી જવું નહિ અને કદાચ તેને ડર લાગે તોપણ તેણે બચબીતના જેવું વર્તન રાખવું નહિ; ૧ કારણ કે રાજાને બચબીત થયેલો જોઈને સૈન્ય, રાષ્ટ્ર અને અમારો—એ સર્વે બચબીત થઈ જાય છે તથા તેઓના વિચાર ફરી જાય છે. ૨ તેમાંના કેટલાએક શત્રુને મળી જાય છે, કેટલાએક રાજાનો ત્યાગ કરી જાય છે અને રાજાએ પ્રથમ જેઓનું અપમાન કરેલું હોય એવા કેટલાએક રાજા ઉપરજ પ્રહાર કરવાની ઇચ્છા કરે છે. ૩ તે સમયે જેઓ રાજાના અત્યંત સ્નેહી, શુભેચ્છક અથવા અશક્ત હોય છે, તેઓજ બાંધલાં વાછરડાંવાળી ગાયોની પેઠે એ રાજાને વીંટાઈને એની સેવા કરે છે ૪ અને પોતાના બાંધવો વિપત્તિમાં પડ્યા હોય તેમ તેઓ શોક કરતા રાજાની સાથે શોક કરે છે. જેઓ રાજાને કષ્ટ આવી પડતાં, આ રાષ્ટ્ર અમારું છે, માટે અમારે તેનું રક્ષણ કરવું જોઈએ તથા રાજાનો સંકટમાંથી ઉદ્ધાર કરવો જોઈએ, એવું માનનારા છે, તે પ્રથમ તે સારીરીતે સન્માન પામેલા સ્નેહીઓને તું બચબીત ન કર અને બચબીત થયેલા તને તેઓ ત્યજી ન જાય તેમ તું કર. ૫ મેં તારો પ્રભાવ, તારૂં પુરુષાર્થ અને તારી બુદ્ધિ જાણવાની ઇચ્છાથી તથા તારા તેજ અને ધૈર્યની વૃદ્ધિ કરવા માટે આ વચનો કહ્યાં છે. ૬ હે સંજય! આ મારૂં કહેવું જો તું બરોબર સમજ્યો હોય અને હું કહું છું તે યથાર્થ છે એમ તારૂં મન કબૂલ કરતું હોય, તો તું મોળાપણું છોડી દઈને મન કઠિન કર અને વિજયને માટે ઉભો થા. ૭ આપણી પાસે મોટો ધનનો ભંડાર છે, એમ તું જાણ્યો તે ભંડાર હું જાણું છું, બીજું કોઈ જા-

ભુતું નથી. હું તને તે ધન સ્વાધીન કરું છું. વળી હે વીરસંજય! સુખ તથા દુઃખને સહન કરનારા અને સંગ્રામમાંથી પાછા નહિ હઠનારા તારા ઘણા સ્નેહીઓ પણ છે. ૧૦ હે શત્રુસંહારક સંજય! આત્મોન્નતિ સાધવાની ઇચ્છાવાળા તથા જ્યની ઇચ્છાવાળા પુરુષને તેવા સહાયકો મંત્રીરૂપ થાય છે. ૧૧

વિદુલાનાં આવાં અદ્ભુત અર્થ, પદ અને અક્ષરવાળાં વચન સાંભળીને, સંજય અલ્પબુદ્ધિવાળો હતો તોપણ તેણે અસાન દૂર થઈ ગયું અને તેણે કહ્યું. ૧૨

પુત્રે કહ્યું:-હે માતા! ભાવી ઉદય તરફ દષ્ટિ રાખનારી તું મારી:માર્ગદર્શક થઈ છે, તો હું હવે શત્રુરૂપી સમુદ્રમાં દૂબતી મારી પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરીશ અથવા રણભૂમિમાં મરીશ; પરંતુ નિરુદ્ધમી થઈને બેસી:રહીશ નહિ. ૧૩ હું તમારાં ઉત્તરોત્તર વચનો સાંભળવાની ઇચ્છાથી વચ્ચે વચ્ચે કંઈ કંઈ પ્રત્યુત્તર આપીને વારંવાર ચૂપ થઈ જતો હતો. ૧૪ તારા જેવી સ્નેહાળ માતાનાં કષ્ટવટે પ્રાપ્ત થયેલાં અમૃત જેવાં વચનવટે તૃપ્ત ન થવાથી મેં તને વારંવાર પ્રેરણા કરી હતી. આ હવે હું શત્રુઓને વશ કરવા માટે તથા આપણા વિજયને માટે ઉદ્યોગ કરું છું. ૧૫

કુંતી બાલ્યાં:-આ પ્રમાણે માતાએ વાક્યરૂપી બાણવટે વીંધી નાખેલા સંજયે તેજ ઘોડાની પેઠે પોતાની માતાના ઉપદેશપ્રમાણે તે સર્વ કાર્ય કર્યું. ૧૬ શત્રુથી પીડાઈને ખિન્ન થયેલા રાજાને મંત્રીએ આ ઉત્તેજન આપનારે, ભયંકર તથા તેજની વૃદ્ધિ કરનાર ઉત્તમ આખ્યાન સંભળાવ્યું. ૧૭ જય નામનો આ ઇતિહાસ વિજયની ઇચ્છાવાળા રાજાએ સાંભળવો, આ સાંભળવાથી રાજા તત્કાળ પૃથ્વીનો વિજય કરે છે અને શત્રુનો સંહાર વાળે છે. ૧૮ આ આખ્યાન સાંભળવાથી પુત્રનો અને તે પણ વીરપુત્રનો જન્મ થાય છે; ગર્ભિણી સ્ત્રી આ આખ્યાન વારંવાર સાંભળીને અવશ્ય વીરપુત્રને જન્મ આપે છે; ૧૯ ક્ષત્રિયાણી આ આખ્યાન સાંભળીને વિદ્યાર, તપશ્વર, દાનશ્વર, તપસ્વી, પ્રાણી લક્ષ્મીથી

દેદીપ્યમાન, સાધુવદમાં સંમત, તેજસ્વી, બળસંપન્ન, મહાભાગ્વાન, મહારથી, ધૈર્યશીલ, દુર્જય, વિજેતા, અજિત, અસાધુઓને નિયમમાં રાખનાર, ધર્માચરણ કરનારાના રક્ષક, વીર અને સત્યપરાક્રમી પુત્રને ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૦-૨૨

ઈતિ શ્રીમહા ૧૦ ઉદ્યોગ ૧૦ ભગવદ્વાનપર્વમાં
“વિદુલાનો પુત્રને ઉપદેશ” એ વિષયનો
અધ્યાય ૧૩૬ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૩૭ માં કુંતીનો પુત્રને સંદેશો ॥ કુંત્યુવાચ ॥

અર્જુન કૈશવ ઋયાસ્ત્વયિ જાતે સ્મ સુતકે ॥

ઉપોપવિષ્ઠા નારીમિરાશ્રમે પરિવારિતા ॥૧॥

કુંતીએ કહ્યું:-હે કેશવ! તમે અર્જુનને કહેજો કે, તું ઉત્પન્ન થયો ત્યારે સૂતકસમયમાં હું સ્ત્રીઓથી વીંટાઈને તેઓની પાસે આશ્રમમાં બેઠી હતી. ૧ તે વખતે આકાશમાં દિવ્ય અને મનોહર વાણી થઈ હતી કે:-‘હે કુંતિ! આ તારો પુત્ર ઇંદ્રના જેવો પરાક્રમી થશે. ૨ આ એકલો ભીમસેનને સાથે રાખીને સંગ્રામમાં એકલા મળેલા સર્વ કૌરવોને જિતશે અને શત્રુઓને આકુળવ્યાકુળ કરી દેશે. ૩ આ તારો પુત્ર પૃથ્વીનો વિજય કરશે; એનો યશ સર્વગ્રાંથી પહોંચશે અને એ શ્રીકૃષ્ણની સહાયથી સંગ્રામમાં કૌરવોનો નાશ કરીને, પોતાના પિતાના નાશ પામેલા રાજ્યભાગનો પુનઃ ઉદ્ધાર કરશે; તથા એ શ્રીમાન થયા પછી પોતાના બંધુઓની સાથે ત્રણ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરશે. ૪, ૫ હે અચ્યુત! સંવ્યસાચી અને સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળો અર્જુન કેવો બળવાન અને દુર્જય છે, એ તમે સારીરીતે જાણો છો. ૬ હે યાદવ! આકાશવાણીએ જે પ્રમાણે કહ્યું છે, તે પ્રમાણેજ તે થાઓ. હે યાદવવંશી! જે ધર્મ હશે તો તે વાણી સત્ય થશે; ૭ અને હે કૃષ્ણ! તમે પણ તે સર્વ કથન તે પ્રમાણેજ સંપાદન કરશો. ૮ મહાન ધર્મને નમસ્કાર હો; કારણકે ધર્મજ

પ્રબળને ધારણ કરે છે. તમારે આ અર્જુનને કહેવું તથા તેને અને નિત્ય ઉદ્યમી રહેનારા ભીમને કહેવું કે, “ક્ષત્રિયાણીઓ જેટલામાટે પુત્રને જન્મ આપે છે, તે હેતુ સાર્થક કરવાનો આ સમય આવી પહોંચ્યો છે. મહાપુરુષો એકવાર વેર કર્યા પછી અધવચ્ચ બેસી પડતા નથી.^{૧૦} હે શત્રુસંહારક કૃષ્ણ ! તમે ભીમની બુદ્ધિને તો સર્વદા બાળ્યોજ છો. તે બ્યાંસુધી શત્રુનો છેડો લાવે નહિ, ત્યાંસુધી કદી શાંત પડતો નથી.^{૧૧}

હે મધુવંશી કૃષ્ણ ! તમે સર્વ ધર્મની વિશેષતાને બાળ્યોનારી, મહાત્મા પાંડુની પુત્રવધૂ યશસ્વિની કૃષ્ણને કહેજો કે,^{૧૨} હે મહાભાગ્ય-શાળિ ! હે ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલી યશસ્વિનિ ! તું મારા સર્વ પુત્રોપ્રત્યે યથાયોગ્ય જ છે.^{૧૩} વળી તમારે ક્ષાત્રધર્મમાં તત્પર એવા માદ્રીના બન્ને પુત્રોને કહેવું કે, તમે સ્વપરાક્રમથી મેળવેલા વેલવોને જીવિત કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ સમજીને તે મેળવો.^{૧૪} હે પુરુષોત્તમ ! પરાક્રમથી સંપાદન કરેલા વેલવો ક્ષાત્રધર્મથી જીવનારા મનુષ્યના મનને સર્વદા પ્રસન્ન કરે છે.^{૧૫} તમારા જેવા સર્વ ધર્મની વૃદ્ધિ કરનારાઓની સમક્ષ પાંચાલીને જે કઠોર વચન કહ્યાં હતાં, તે કોણ સહન કરે વાર ?^{૧૬} દ્યુતમાં મારા પુત્રો હાર્યા, તેઓનું રાજ્ય હરી લીધું અને તે પુત્રોને વનમાં હાંકી કાઢ્યા, આ સઘળું મને દુઃખનું કારણ નથી;^{૧૭} પરંતુ કૌરવોની સલામાં તે તરુણ વયની અને ઉચ્ચ વંશની દ્રૌપદીએ રડતાં રડતાં જે કઠોર વચનો સાંભળ્યાં, તે દુઃખ મને બહુ સાથે છે.^{૧૮} અરેરે ! ક્ષાત્રધર્મમાં સદા તત્પર એવી સુંદરી દ્રૌપદી તે વખતે રજસ્વલા હતી અને સનાથ હતી, તોપણ તેને તે સમયે કોઈ નાથ મળ્યો નહિ !^{૧૯} હે મહાબાહુ ! તમે તે સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ પુરુષવ્યાઘ્ર અર્જુનને કહેજો કે, તું દ્રૌપદીના માર્ગને અનુસર-અર્થાત શત્રુની સ્ત્રીઓને વિધવા કરવામાટે ચત્ન કર.^{૨૦} તમે સારી રીતે બાળ્યો છો કે, ભીમ અને અર્જુન કોષ પામેલા યમ અને અંતકની પેઠે દેવોને પણ અંતિમ ગતિએ

પહોંચાડી દે તેવા છે.^{૨૧} કુરુવીરોના દેખતાં દ્રૌપદીને સલામાં ખેંચી આણી અને દુઃશાસને ભીમને કડવાં વચનો કહ્યાં હતાં, એ તે ભીમ તથા અર્જુનનાં અપમાનને તમે ફરી તેઓને સંભાળી આપજો. હે જનાર્દન ! પુત્રોસહિત પાંડવોને તથા દ્રૌપદીને મારા તરફથી કુશળ પૂછજો અને હું કુશળ છું એમ તેઓને વારંવાર કહેજો. હવે તમે નિવિઘ્નતાથી માર્ગે બાળ્યો અને મારા પુત્રોનું પાલન કરો.”^{૨૨-૨૪}

વેશપાયને કહ્યું:-પછી ખેલ કરતા સિંહના જેવી ચાલવાળા મહાબાહુ શ્રીકૃષ્ણ, કુંતીને પ્રણામ કરીને તથા તેની પ્રદક્ષિણા કરીને બહાર નીકળ્યા.^{૨૫} તે પછી ભીષ્માદિક કુરુશ્રેષ્ઠોને વિદાય કર્યા અને કહ્યુંને રથમાં બેસાડી સાત્યકિ સાથે ત્યાંથી ચાલતા થયા.^{૨૬} શ્રીકૃષ્ણ ગયા એટલે કૌરવો એકઠા થઈને પરસ્પર શ્રીકૃષ્ણસંબંધી મહા આશ્ચર્યકારક પરમ અદ્ભુત વાતો કરવા લાગ્યા.^{૨૭} તેથી તેઓ બોલ્યા કે, ‘આ સર્વ પૃથ્વી મૃત્યુપાશમાં સપડાઈને મૂઢ બની ગઈ છે અને દુર્યોધનની મૂર્ખતાને લીધે આ રાષ્ટ્ર વિનાશ પામશે.’^{૨૮} પછી પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ નગરમાંથી બહાર નીકળીને આગળ ચાલ્યા અને તે વખતે તેમણે કહ્યુંની સાથે ઘણી વારસુધી મસલત કરી.^{૨૯} સર્વ યાદવને આનંદ આપનારા શ્રીકૃષ્ણે તે પછી કહ્યુંને વિદાય કર્યો અને તુરત મોટા વેગથી ઘોડાઓને હકાર્યા.^{૩૦} દારુક સારથિએ હકારેલા અને મન તથા વાચુના જેવા મહાવેગવાળા તે ઘોડાઓ આકાશને પી જતા હોય તેમ વેગથી દોડવા લાગ્યા.^{૩૧} શકરાની પેઠે શીઘ્ર ગતિવાળા તે ઘોડાઓ મોટો માર્ગ વટાવીને તત્કાળ જવા લાગ્યા અને શાર્જૂધન્વા શ્રીકૃષ્ણને વિરાટ નગર આગળ લઈ ગયા.^{૩૨}

ઈતિ શ્રીમહાભારત ઉદ્યોગભગવદ્ગાનપર્વમાં

“કુંતીવાક્ય” એ વિષયનો

અધ્યાય ૧૩૭ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૩૮ મો
ભીષ્મ તથા દ્રોણુને દુર્યોધનને
ફરી ઉપદેશ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

કુંત્યાસ્તુ વચનં શ્રુતા ભીષ્મદ્રોણૌ મહારથૌ ।
દુર્યોધનમિદં વાક્યમૂચતુઃશાસનાતૈર્ગ ॥૧॥

વૈશંપાયને કહ્યું:—કુંતીનાં વચન સાંભળીને મહારથી ભીષ્મ તથા દ્રોણ, આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરનારા દુર્યોધનને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:— “હે પુરુષવ્યાધ દુર્યોધન! કુંતીએ શ્રીકૃષ્ણની આગળ જે ધર્માનુસાર, અને અતિ ઉત્તમ છતાં ભયંકર વચન કહ્યાં તે તે સાંભળ્યાં છે.”^૨ હે કૌરવ! વાસુદેવને માન્ય એવાં તે વચન પ્રમાણે કુંતીપુત્રો અવશ્ય કરશે. તેઓ રાજ્ય મેળવ્યાવિના કદી પણ શાંત થશે નહિ.^૩ તે વખતે સભામાં ધર્મપાશથી બંધાયેલા પાંડવોને તથા દ્રૌપદીને તે બહુ કલેશ આપ્યો હતો, પરંતુ તેઓએ તારા તે અપરાધને સહન કર્યો હતો,^૪ પણ હવે અસ્ત્રકુશળ અર્જુનને, ૬૬ નિઃશ્વવાળા ભીમને, ગાંડીવ ધનુષને, અક્ષય બે ભાથાઓને, રથને, ધ્વજને, બળ તથા વીર્યવાન નકુળ તથા સહદેવને અને સહાયરૂપ વાસુદેવને મેળવીને યુધિષ્ઠિર તને ક્ષમા કરશે નહિ.^{૫,૬} હે મહાબાહુ! પૂર્વે વિરાટ નગરમાં બુદ્ધિમાન અર્જુને જે પ્રમાણે આપણ સર્વને યુદ્ધમાં હરાવ્યા હતા, તે તને પ્રત્યક્ષજ છે.^૭ વળી: વાનરધ્વજ અર્જુને યુદ્ધમાં રૌદ્રાસ્ત્ર ધારણ કરીને ભયંકર કર્મવાળા નિવાતકવચ નામના દાનવોને બાળી મૂક્યા હતા. ઘોષયાત્રામાં આ કર્ણવગેરે ચોદાઓને અને બખતર તથા રથવાળા તને પણ અર્જુને ગંધર્વા પાસેથી છોડાવ્યો હતો, એજ પૂરતું ઉદાહરણ છે; માટે હે ભરત-શ્રેષ્ઠ! તું પોતાના ભાઇ પાંડવોની સાથે સલાહ કરી દે,^{૮,૯} અને મૃત્યુની દાઢમાં ગયેલી આ આખી પૃથ્વીનું રક્ષણ કર. તારા મોટા ભાઇ યુધિષ્ઠિર ધર્મશીલ છે, પ્રેમાળ છે, મધુરભાષી અને વિકાન છે;^{૧૦} માટે તું તારે પાપ છોડી દઇને તે પુરુષ-

વ્યાધની પાસે જા. યુધિષ્ઠિર ધનુષવિનાના તથા શાંત બ્રહ્મટીવાળા તને જોશે, એટલેજ આપણા કુળની શાંતિ થઇ સમજ. હે શત્રુદમન! તારા મંત્રીઓની સાથે, યુધિષ્ઠિર રાજાની પાસે જઇ, તેમને ભેટી પૂર્વની પેઠે પ્રણામ કર, એટલે ભીમના મોટા ભાઇ કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિર રનેહથી પોતાના બે હાથવડે પ્રણામ કરતા તને ઉપાડી લેશે; સિંહના જેવા ખલાવાળો, લાંબા, ગોળ તથા વિશાળ બાહુવાળો, મહાયોદ્ધો ભીમસેન તને બે બાહુથી ભેટશે; તે પછી શંખના જેવા કંઠવાળો તથા કમળના જેવાં નેત્રવાળો કુંતીપુત્ર અર્જુન તને પ્રણામ કરશે અને પૃથ્વીમાં અતુલ રૂપવાળા પુરુષવ્યાધ નકુલ તથા સહદેવ પ્રેમથી ચુરની પેઠે તારી પૂજા કરીને તારે સમાન કરશે; તેમજ શ્રીકૃષ્ણ વગેરે રાજાઓ આનંદનાં આંસુઓ સારશે. હે રાજા! તું માન મૂકી દઇને ભાઇઓની સાથે મેળાપ કર; ^{૧૧-૧૮} અને તે પછી ભાઇઓની સાથે આખી પૃથ્વીનું રાજ્ય કર; તથા રાજાઓ એકબીજાને ભેટીને હર્ષવડે પોતપોતાનાં રાજ્યોમાં જાઓ.^{૧૯} આ રાજેન્દ્ર! તું યુદ્ધ માંડી વાળ, રનેહીઓનાં યુદ્ધ ન કરવાનાં વચનને સાંભળ. રે, યુદ્ધમાં તો અવશ્ય ક્ષત્રિયોનો વિનાશજ દેખાય છે.^{૨૦} હે વીર! ક્ષત્રિયોનો નાશ કરે તેવા અનેક ઉત્પાતો જણાય છે, અહ પ્રતિકૂળ છે અને પશુપક્ષીઓ દારુણ શબ્દો કરે છે. તેમાં આપણાં સ્થાનોમાં તો ખાસ કરીને દુષ્ટ નિમિત્તો જણાય છે. બળતાં ઉખાડિયાંઓથી તારી સેના પીડાય છે.^{૨૧,૨૨} હે રાજા! આપણાં વાહનો અપ્રસન્ન તથા રડતાં હોય તેવાં જણાય છે, ગીધડાંઓ તારી સેનાની ચોમેર ચઢેરા ખાય છે,^{૨૩} નગર તથા રાજમહેલ પહેલાંના જેવાં જણાતાં નથી અને કઠોર શબ્દવાળી શિયાળવીઓ પ્રદીપ દિશા તરફ જાય છે.^{૨૪} તું પિતાનું, માતાનું અને અમારું—હિતૈષીઓનું કહેવું માન્ય કર. હે મહાબાહુ! શાંતિ અથવા યુદ્ધ તારેજ અર્ધીન છે.^{૨૫} હે શત્રુનાશન! તું જો રનેહીઓનાં વચન પ્રમાણે નહિ કરે તો અર્જુનનાં બાણથી પીડાતી આ સેનાને જોઈને સંતાપ પામીશ.^{૨૬} મારે

વચન એ તને વિપરીત લાગે તો રણમાં ગર્જના કરતા બળવાન ભીમના મહાનાદને અને ગાંડીવના શબ્દને સાંભળીને તું મારાં વચનને સંભારીશ.”^{૨૭} ઇતિ શ્રીમહાભીમ ઉદ્યોગો ભગવદવાનપર્વમાં “લીળ અને દ્રોણનાં વાક્યો” એ વિષયનો અધ્યાય ૧૩૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૩૯ મો લીળ અને દ્રોણનો ઉપદેશ (ચાલુ) ॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

एवमुक्तस्तु विमनास्तिर्यग्दष्टिरघोमुखः ॥
संहत्य च भुवोर्मध्यं न किंचिद्व्याजहार ह॥१॥

વૈશંપાયને કહ્યું:—લીળ તથા દ્રોણે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે દુર્યોધન મનમાં ખિન્ન થઈ ગયો અને તે નીચું સુખ રાખી તીરછી નજરથી જોવા લાગ્યો તથા બુકુટીનો મધ્ય ભાગ સંકોચીને કંઈપણ બોલ્યો નહિ.^૧ દુર્યોધનને ઉદાસ થયેલો જોઈને પાસે બેઠેલા પુરુષશ્રેષ્ઠ ભીમ તથા દ્રોણ એકબીજાની સામે જોઈને ફરીથી છેલ્લાં વચન કહેવા લાગ્યા.

ભીમે કહ્યું:—“સેવાપરાયણ, ઇર્ષ્યારહિત, પ્રાક્ષણભક્ત અને સત્યવાદી અર્જુનની સાથે અમારે યુદ્ધ કરવું પડે એનાથી બીજું અધિક દુઃખ કયું ગણાય.”^૨

દ્રોણે કહ્યું:—“હે રાજન! મને મારા પુત્ર અશ્વત્થામા કરતાં અર્જુનપ્રત્યે બહુ માન છે અને અર્જુનમાં નમ્રતા પણ તેવીજ રહેલી છે.^૩ તે પુત્ર કરતાં અધિક પ્રિય અર્જુનની સામે ક્ષાત્ર ધર્મનો આશ્રય કરીને મારે યુદ્ધ કરવું પડે, એ ક્ષાત્રજીવિકાને ધિક્કાર હો!^૪ આ લોકમાં જે અર્જુનના જેવો બીજો કોઈ ધનુર્ધારી નથી, તે અર્જુન મારી કૃપાથીજ બીજા ધનુર્ધારીઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે.^૫ મિત્રદ્રોહી, દુષ્ટબુદ્ધિવાળા નાસ્તિક, કુટિલ અને શઠ પુરુષને સભ્યોમાં માન મળતું નથી. યજ્ઞમંડપમાં આવેલા મૂખની પેઠે તેનો ભાં બહિષ્કાર થાય છે.^૬ જે મનુષ્ય પાપાત્મા

હોય છે, તેને પાપોથી રોકવા છતાં તે પાપ કરવાનીજ ઇચ્છા કરે છે અને પુણ્યાત્મા પુરુષ પાપમાં પ્રેર્યા છતાં પુણ્ય કરવાનીજ ઇચ્છા કરે છે.^૭ તે પાંડવોને કપટથી દુઃખી કર્યા, તોપણ તેઓ તારૂં પ્રિય કરવાની ઇચ્છા રાખે છે અને હે ભરતશ્રેષ્ઠ! તારામાં રહેલા દેષાદિક દોષો વૈરભાવનેજ પ્રકટ કરે છે.^૮ તને કુરુવૃદ્ધ ભીમે, મેં વિદુરે અને વાસુદેવે હિતવચન કહ્યાં, પરંતુ તું તે કલ્યાણની વાતને માનતોજ નથી.^૯ મારી પાસે બળ છે એમ માનીને તું વર્ષાઋતુમાં જુદા, માછલાં તથા મગરથી ભરપૂર ગંગાના વેગને એકાએક તરીજવાની ઇચ્છા રાખનારા પુરુષના જેવી ઇચ્છા રાખે છે. તું પારકું વસ્ત્ર પહેરીને તેને પોતાનુંજ માને છે, અથવા ત્યાગ કરેલી પુષ્પમાળાના જેવી યુધિષ્ઠિરની લક્ષ્મી લઈને તેને લોભથી પોતાનીજ માને છે!^{૧૦, ૧૧} યુધિષ્ઠિર રાજ્ય હથિયારધારી ભાઈઓથી વીંટાઈને દ્રૌપદીની સાથે વનમાં રહ્યા હોય; તોપણ રાજ્ય ઉપર રહેલો કયો પુરુષ તેને જિતે તેવા છે!^{૧૨} સર્વ રાજ્યો દાસની પેઠે જેની આજ્ઞામાં રહે છે, તે કુબેરની સામે યુદ્ધમાં ધર્મરાજ પ્રકાશી નીકળ્યા હતા;^{૧૩} અને કુબેરના ભવનમાં જઈ ત્યાંથી રત્નો લાવ્યા હતા. તે પાંડવો હમણાં તારા સમૃદ્ધિમાન દેશપર ચઢાઈ કરીને પોતાનું રાજ્ય લેવા ઇચ્છે છે.^{૧૪} અમે દાન આપ્યાં છે, હોમ કર્યા છે, અધ્યયન કર્યું છે, ધનથી પ્રાક્ષણને તૃપ્ત કર્યો છે અને અમારે આયુષ્ય પણ પૂરું થવા આવ્યું છે, એટલે તું અમને બન્નેને કૃતાર્થ થયેલાજ બાણ;^{૧૫} પરંતુ તું તો સુખ, રાજ્ય, મિત્રો અને ધનનો ત્યાગ કરીને પાંડવોની સાથે લડાઈ કરવાથી મહાકપટ પામીશ.^{૧૬} રે, ભયંકર તપ અને વ્રત કરનારી સત્યવાદિની દેવી દ્રૌપદી, જે યુધિષ્ઠિરના વિજયની નિત્ય ઇચ્છા કરે છે, તે પાંડવને તું કેવી રીતે જિતી શકીશ!^{૧૭} જેના મંત્રી જનાર્દન છે અને જેનો ભાઈ સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન છે, તે યુધિષ્ઠિરને તું કેવી રીતે જિતી શકીશ!^{૧૮} ધૈર્યવાળા અને જિતેન્દ્રિય એવા

પ્રાહ્મણો જેના સહાયક છે, તે ઉચ્ચ તપસ્વી વીર યુધિષ્ઠિરને તું કેવી રીતે જિતીશ ?^{૧૦} પોતાના સ્નેહીઓ દુઃખસાગરમાં ડૂબવા માંડતાં તેતું કદ્યાણુ ઇન્દ્રનારા સ્નેહીએ જે કરવું જોઈએ તે રીતે હું તને ફરી કહું છું કે,^{૨૧} તું વીર પાંડવોની સાથે યુદ્ધ કરવાનો વિચાર માંડી વાળ, કૌરવોની વૃદ્ધિને માટે શાંતિ ધારણ કર અને પુત્ર, મંત્રી તથા સેનાની સાથે પરાભવ ન પામ.”^{૨૨} ઇતિ શ્રીમહા ૦ ઉદ્યોગ ૦ ભગવદ્વાનપર્વમાં “ભીષ્મ અને દ્રોણનાં વાક્યો”એ વિષયનો અધ્યાય ૧૩૯ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૪૦ મો

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યુંને સમજાવવા યત્ન કર્યો.

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

રાજપુત્રૈઃ પરિવૃતસ્તથા મૃત્યૈશ્ચ સંજય ।

ઉપારોપ્ય રથે કર્ણ નિર્યાતો મધુસૂદનઃ ॥૧॥

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું:-હે સંજય! શ્રીકૃષ્ણ રાજપુત્રોથી તથા સેવકોથી વીંટાઈને એકલા કહ્યુંને રથમાં બેસાડી અહીંથી ચાલી નીકળ્યા.^૧ તે શત્રુવીરને હણનારા અમાપ અંતઃકરણવાળા ગોવિંદે કહ્યુંને શું કહ્યું? અને સાંત્વનનાં કેવાં વચનોનો પ્રયોગ કર્યો? ^૨ હે સંજય! ઉદય પામતા મેઘના જેવા સાદવાળા કૃષ્ણે તે સમયે કહ્યુંને કોમળ અથવા તીક્ષ્ણ જે વચનો કહ્યાં હોય, તે તું મને કહે.^૩

સંજયે કહ્યું:-હે ભારત! મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણે કહ્યુંને જે જે તીક્ષ્ણ, કોમળ, પ્રિય, ધર્મયુક્ત, સત્ય, હિતકર અને હૃદયમાં ગ્રહણ કરવાયોગ્ય વચનો કહ્યાં, તે હું અનુક્રમથી તમને કહું છું, સાંભળો. ^{૪,૫}

વાસુદેવે કહ્યું:-“હે રાધાપુત્ર! તે વેદપારંગત પ્રાહ્મણોની ઉપાસના કરી છે તથા નિયમપ્રચારણુ રહીને અને ઇર્ષ્યારહિત થઈને તત્ત્વજ્ઞાનને માટે પ્રાહ્મણોને પ્રભુ પણ કર્યા છે.^૧ હે કહ્યું! તું સનાતન વેદવાદને બણે છે અને ધર્મશાસ્ત્રના સૂક્ષ્મ સિદ્ધાંતો પણ તેં સારી રીતે બણ્યા છે.

જે કન્યાને લગ્ન થતાં પહેલાં પુત્ર થયો હોય અથવા જે પુત્ર લગ્ન વખતે પેટમાં હોય તે બન્ને પુત્રો કાનીન કહેવાય છે અને તે કન્યા સાથે લગ્ન કરનાર, તેનો પિતા ગણાય એમ શાસ્ત્રવેત્તા લોકો કહે છે.^{૭,૮} હે કહ્યું! તું પણ તે પ્રમાણેજ ઉત્પન્ન થયો છે, એટલે ધર્મથી પાંડવો પુત્ર છે, માટે પાંડવના પક્ષમાં આવ, એટલે ધર્મશાસ્ત્રના નિયમથી તું રાજ થઈશ.”^૯ હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! પાંડવો તારા પિતૃ પક્ષમાં છે અને યાદવો માતૃપક્ષમાં છે; આ બન્ને પક્ષો તારા છે, એમ તું બણ.^{૧૦} હે તાત! તું અહીંથી મારી સાથે આવીશ એટલે પાંડવો આજે તને યુધિષ્ઠિરથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલા કુંતીપુત્રતરીકે બણશે;^{૧૧} અને પાંચ પાંડવો કે, જે તારા ભાઈઓ છે તેઓ, દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો તથા અજિત અભિમન્યુ તારા પગમાં પડશે. વળી પાંડવોને માટે આવેલા રાજ્યો, રાજપુત્રો અને સર્વ અધિક તથા યાદવો પણ તારા ચરણમાં પ્રણામ કરશે.^{૧૨,૧૩} રાજ્યો અને રાજ્યકન્યાઓ તારા અભિષેકને માટે સુવર્ણના ઘડાઓમાં, રૂપાના ઘડાઓમાં અને માટીના ઘડાઓમાં તીર્થજળ ભરી તેમાં ઔપધિઓ, સર્વ ખીજો, સર્વ રત્નો અને લતાઓ નાખીને લાવશે. દ્રૌપદી વર્ષના છઠ્ઠા ભાગમાં એટલે બે માસ તારી પાસે આવશે.^{૧૪,૧૫} સંયમી મનવાળા દ્વિજશ્રેષ્ઠ ધામ્ય અગ્નિમાં હોમ કરશે અને આજેજ ચાર વેદ બાળનારા પ્રાહ્મણો, પ્રજ્ઞકર્મનિષ્ઠ પાંડવોના પુરોહિત, મહાપુરુષ પાંચ પાંડવ ભાઈઓ, દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો, પંચાલો, ચેદીઓ અને હું પોતે તારો પૃથ્વીપતિ રાજતરીકે અભિષેક કરીશું.^{૧૬-૧૮} ધર્માત્મા તથા ઉત્તમ વ્રતવાળા ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર રાજ તારા સુવરાજ થઈ હાથમાં શ્વેત ચામર પકડી તારી પાછળ રથમાં બેસશે અને અભિષેક પામેલા તારા મસ્તક ઉપર મહાબળવાન કુંતીપુત્ર ભીમસેન મોટું શ્વેત છત્ર ધારણ કરશે. વળી સેંકડો ધુધરીઓના શબ્દવાળા, વ્યાઘ્રચર્મના જોડાવાળા તથા શ્વેત ઘોડાઓ બેઠેલા તારા રથને અર્જુન હાંકશે, અભિમન્યુ નિત્ય તારી પાસે

રહેશે^{૧૯-૨૨} અને હે રાજા ! નકુળ, સહદેવ, દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો, પાંચાલો, મહારથી શિખંડી, હું, સર્વ અધિકો, યાદવો, દાશાહો અને દાશાહો-એ સર્વ તારા અનુયાયી થશે.^{૨૩,૨૪} હે મહાબાહુ ! તું જપ, હોમ તથા અનેક પ્રકારનાં મંગલ કાર્યો કરતો પાંડવભાઈઓની સાથે રાજ્યનો ઉપભોગ કર.^{૨૫} દ્રવિરો, કુંતલો, આંધ્રો તાલચરો, ચ્યુપો અને વેણુપો તારી આગળ ચાલશે.^{૨૬} સૂત તથા માગધો પુષ્કળ સ્તુતિઓથી તારૂં સ્તવન કરશે અને પાંડવો, વસુદેવ નામવાળા તારો વિજયધોષ ગજવશે.^{૨૭} હે કુંતી-પુત્ર ! તું નક્ષત્રોથી વીંટાયલા ચંદ્રમાની પેઠે પાંડવોથી વીંટાઈને રાજ્ય કર અને કુંતીને આનંદ આપ.^{૨૮} તારા મિત્રો રાજા થાઓ, શત્રુઓ વ્યથા પામે અને આજે પાંડવભાઈઓની સાથે તારો ભ્રાતૃપ્રેમ જોડાઓ.”^{૨૯}

ઇતિ શ્રીમહાભીષમ ઉદ્યોગો ભગવદ્વાનપર્વમાં
“શ્રીકૃષ્ણનાં વાક્યો” એ વિષયનો
અધ્યાય ૧૪૦ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૪૧ મો

કર્ણનો પ્રત્યુત્તર

॥ કર્ણ ઉવાચ ॥

असंशयं सौहृदान्मे प्रणयाच्चात्थ केशव ॥
सख्येन चैव वार्ष्णेय श्रेयस्कामतयैव च ॥

કર્ણે કહ્યું:- “હે યાદવનંદન કૃષ્ણ ! ખરેખર તમે મને જે કહ્યું છે તે સ્નેહથી, પ્રેમથી, મિત્રતાથી અને મારાં કલ્યાણની ઇચ્છાથીજ કહ્યું છે.^૧ હે કૃષ્ણ ! હું ધર્મશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે અને તમે માનો છો તેમ ધર્મવડે પાંડુનો પુત્ર છું અને એ સર્વ હું બાળું છું.^૨ હે જનાર્દન ! કુંતીએ કન્યાવસ્થામાં સૂર્યથી મારો ગર્ભ ધારણ કર્યો હતો અને મારો જન્મ થયા પછી તેણે સૂર્યનાં વચનથી મને ત્યજી દીધો હતો.^૩ હે કૃષ્ણ ! તે પ્રમાણે ઉત્પન્ન થયેલો હું ધર્મથી પાંડુનો પુત્ર છું, પરંતુ કુંતીએ મારૂં ખંડન થાય તે રીતે મારો ત્યાગ કરી દીધો.”

અને અધિરથ સૂત મને જોતાંજ તુરંત પોતાને ઘેર લઈ ગયો તથા હે મધુસૂદન ! તેણે સ્નેહવડે મને રાધાને સોંપ્યો.^૪ મારા ઉપર સ્નેહ થવાથી તુરંત રાધાને સ્તનમાં દૂધ ઉતર્યું. હે માધવ ! તેણે મારાં મળામૂત્ર ઉપાડ્યાં.^૫ તેવી માતાનો પિંડલોપ મારા જેવો ધર્મવેત્તા અને સતત ધર્મશાસ્ત્રનું શ્રવણ કરનારો કેવીરીતે કરે?^૬ તેમજ અધિરથ સૂત પણ મને પોતાનો પુત્રજ ગણે છે અને હું પણ સ્નેહને લીધે સર્વદા તેને પિતા તરીકેજ બાળું છું. હે માધવ ! હે જનાર્દન ! તે અધિરથે પુત્રપ્રીતિવડે શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી મારા ભતકર્માદિ સંસ્કારો કરાવ્યા છે.^૭ તેણે બ્રાહ્મણોદ્ધાર મારે વસુદેવજી એવું નામ પાડ્યું છે અને તેણે મારો સ્વીકાર કરેલો તેથીજ હું ચોવન આવતાં બાર્યા પરણી શક્યો છું.^૮ હે જનાર્દન ! તે સ્ત્રીઓમાં મને પુત્રો અને પૌત્રો ઉત્પન્ન થયા છે; અને હે કૃષ્ણ ! તે સ્ત્રીઓમાં મારે હૃદય કામબંધનથી બંધાયેલું છે.^૯ હે ગોવિંદ ! હવે હું આખી પૃથ્વીના લાભથી, સુવર્ણના દગલાઓથી, હર્ષથી અથવા ભયથી તેઓનો સ્નેહ મિથ્યા કરવા ઇચ્છતો નથી.^{૧૦} વળી હે કૃષ્ણ ! મેં દુર્યોધનના આશ્રયથી ધૃતરાષ્ટ્રના કુળમાં તેર વર્ષસુધી નિષ્કંટક રાજ્ય ભોગવ્યું છે.^{૧૧} મેં સૂતોની સાથે વારંવાર અનેક યજ્ઞોથી યજન કર્યું છે તથા સૂતોની સાથે કુળધર્મો અને વિવાહો કર્યા છે.^{૧૨} હે યાદવવંશી ! દુર્યોધને મને મિત્રતરીકે મેળવીને શસ્ત્ર ઉઠાવવાનો ઉદ્યમ કર્યો છે અને પાંડવોની સાથે વિરોધ કર્યો છે.^{૧૩} હે અચ્યુત ! હે કૃષ્ણ ! સંગ્રામ શરૂ થયા પછી સંવ્યસાચી અર્જુનની સાથે દ્વંદ્વયુદ્ધમાં આગળ કરવા દુર્યોધને મને નક્કી કરી રાખ્યો છે;^{૧૪} માટે હે જનાર્દન ! હું વધ, બંધન, ભય અથવા લોભને લીધે પણ ખુદ્ધિમાન દુર્યોધનની સાથે અસત્ય વર્તન કરવા ઇચ્છતો નથી.^{૧૫} હે હૃષીકેશ ! જો હું હવે સંવ્યસાચી અર્જુનની સામે દ્વંદ્વયુદ્ધમાં ન જાઉં તો મારી અને અર્જુનની બન્નેની અપકીર્તિ થાય.^{૧૬} હે મધુસૂદન ! તમે મારા હિતને માટે પાંડવોને આ વાત

જરૂર કહેજો, અને પાંડવો તમારે આધીન છે તેથી તેઓ તમારા કહેવા પ્રમાણે સર્વ કરે એમાં પણ સંદેહ નથી;^{૧૯} પરંતુ હે મધુ-સૂદન ! આપણી વચ્ચે થયેલી ગુપ્ત વાતને તમે અહીંજ દાખી દેજો. હે યાદવવંદન ! એ પ્રમાણે કરવું એજ સર્વ રીતે હિતકારક છે, એમ હું માનું છું;^{૨૦} કારણકે ધર્માત્મા તથા નિયત ઇદ્રિયો-વાળા યુધિષ્ઠિર રાજા જો હું કુંતીનો પ્રથમ પુત્ર છું એમ જાણશે તો પછી રાજ્યચક્રણ કરશે નહિ;^{૨૧} અને હે શત્રુદમન મધુસૂદન ! મને તે મહાન સમૃદ્ધિયુક્ત રાજ્ય મળે તોપણ હું તે દુર્યોધનનેજ આપવાનો.^{૨૨} મારી ઇચ્છા છે કે, શ્રીકૃષ્ણ જેના નેતા છે અને અર્જુન જેનો ચોક્કો છે, તે ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિરજ હમેશને માટે રાજા થાઓ!^{૨૩} હે માધવ ! મહારથી ભીમ, નકુલ, સહદેવ, દ્રૌપદીના પુત્રો, પાંચાલ્ય ધૃષ્ટ-દ્યુમ્ન, મહારથી સાત્યકી, ઉત્તમૌજ, યુધામન્યુ, સત્યધર્મા, સૌમકિ, ચેદ્ય, ચેકિતાન, અજિત-શિખંડી, લાલ રંગના કેકય ભાઈઓ, ઇંદ્રધનુ-ષના જેવી કાંતિવાળા ઉદાર કુંતિભોજ, ભીમ-સેનનો મામે મહારથી ઝ્યેનજિત, વિરાટનો પુત્ર શંખ અને અક્ષય કામના પૂર્ણ કરનારા તમે, હે જનાર્દન ! આ સર્વ જેની પાસે છે તેનીજ પૃથ્વી અને રાષ્ટ્ર છે.^{૨૪-૨૬}

હે કૃષ્ણ ! આ ક્ષત્રિયોનો મહાન સમુદાય જ્યારે એકઠો કર્યો, ત્યારેજ આ પ્રકાશિત રાજ્ય યુધિષ્ઠિરને પ્રાપ્ત થયું, એમ સર્વ રાજાઓ માને છે.^{૨૮} હે યાદવવંશી જનાર્દન ! ધૃત-રાષ્ટ્રપુત્ર દુર્યોધનને! શત્રુયજ્ઞ ચાલુ થશે; એ યજ્ઞના તમે ઉપદ્રષ્ટા થશો.^{૨૯} વળી હે કૃષ્ણ ! એ યજ્ઞમાં અધ્વયુગ્મણું પણ તમારુંજ થશે, સજ્જ થયેલો કપિધ્વજ અર્જુન એમાં હોતા થશે; ગાંડીવ ધનુષ સુઃ થશે, પુરુષોનું પરાક્રમ આભ્ય (ધી) થશે, હે માધવ ! અર્જુનને પ્રયોગ કરેલાં ઐંદ્ર, પાશુપત, વ્રાહ્મ, સૂક્ષ્મા-કર્ણ વગેરે અત્રો તે યજ્ઞમાં મંત્રોનું કામ કરશે.^{૩૦,૩૧} જે પરાક્રમમાં પિતાના સમાન અથવા પિતાથી અધિક છે, તે સુભદ્રાનો પુત્ર

અભિમન્યુ તે યજ્ઞમાં મંત્રસાધ્ય સ્તુતિ ગાશે-અર્થાત ઉદ્ગાતા થશે.^{૩૨} રણમાં હાથીઓની સેનાનો સંહાર વાળનારો ગર્જના કરતો મહાભળવાન નર-વ્યાધ્ર ભીમસેન ઉદ્ગાતા તથા પ્રસ્તોતા થશે.^{૩૩} સદા જપ અને હોમ કરનારા ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર રાજા તે યજ્ઞમાં બ્રહ્માનું કામ કરશે.^{૩૪} હે મધુસૂદન ! શંખના શબ્દો, મુરજો, ભેરીઓ અને ઉત્તમ સિંહનાદો, એજ ત્યાં સુબ્રહ્મણ્ય એટલે યુદ્ધયજ્ઞમાં લોકતા એવા કાળના આવાહન-કર્તા મંત્રો થશે.^{૩૫} મહાપરાક્રમી તથા યશસ્વી માદ્રીપુત્ર નકુલ અને સહદેવ તે યજ્ઞમાં શા-મિત્રકર્મરૂપ થશે એટલે ક્ષત્રિયરૂપી પશુઓને મારવાનું કામ કરશે.^{૩૬} હે ગોવિંદ ! હે જનાર્દન ! વિચિત્ર ધ્વજવાળા નિર્મળ રથોની હારે એ યજ્ઞમાં યુધો-યજ્ઞપશુ બાંધવાના સ્તભો થશે.^{૩૭} કર્ણિ, નાલીક, નારાય અને વત્સ-દંત જાતનાં બાણો ઉપયોગી એટલે અધ્વ-યુને સોમાહુતિ આપની વખતે સહાયરૂપ ચમસ (સૂક્ર ભેદ) થશે. તોમરો, સોમકલશો એટલે સોમરસ ચક્રણ કરવાનાં પાત્રો થશે. એ યજ્ઞમાં ધનુષો દર્ભનાં પવિત્રાં થશે,^{૩૮} એ યજ્ઞમાં ખડ્ગો કપાલોનું કામ કરશે, મસ્તકો પુરોડાશ થશે અને હે કૃષ્ણ ! તે યજ્ઞમાં રુધિરજ હવિ થશે.^{૩૯} શક્તિઓ સમર્થો થશે, નિર્મળ ગદાઓ* પરિધિઓ થશે અને દ્રોણના તથા કૃપાચાર્યના શિષ્યો સદસ્યો થશે. ગાંડીવ-ધન્વા અર્જુન, દ્રોણ, અશ્વત્થામાઓ અને બીજા મહારથીઓએ મૂકેલાં બાણો (સોમ-ચમસ વગેરે) પરિસ્તોત્ર થશે.^{૪૦,૪૧} સાત્યકિ, પ્રતિપ્ર-સાતાનું એટલે અધ્વયુના સહાયકનું કામ કરશે. ધૃતરાષ્ટ્રપુત્ર દુર્યોધન એ યજ્ઞમાં દીક્ષા ચક્રણ કરશે અને મહાસેના એની પત્ની થશે.^{૪૨} હે મહા-બાહુ ! આ વિશાળ યજ્ઞકર્મના અતિરાત્ર ના-મના ક્રતુમાં મહાભળવાન ધટોત્કચ શામિત્રકર્મ કરશે.^{૪૩} હે કૃષ્ણ ! શ્રૌતયજ્ઞમાં કર્મદાશ અભિ-

* અગ્નિની ચોખાણુ આહુતિના રક્ષણમાટે મૂકવામાં આવતાં લાકડાંએને 'પરિધિ' કહેવામાં આવે છે.

થી ઉત્પન્ન થયેલો પ્રતાપી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન એ યજ્ઞની દક્ષિણા થશે. ૪૪ હે કૃષ્ણ ! મેં દુર્યોધનને સારું લગાડવા માટે પાંડવોને જે કડવાં વચનો કહ્યાં છે, તે હુકમથી હું સંતાપ પામું છું. ૪૫ હે કૃષ્ણ ! તમે જ્યારે અર્જુનને હાથે મને મરેલો જોશો, ત્યારે આ યજ્ઞ પછીના ચયનનો આરંભ થશે. જ્યારે ગર્જના કરતો ભીમસેન બરાડા પાડતા હુઃશાસનનું રુધિર પીશે, ત્યારે એ યજ્ઞમાં સોમપાન થયું જાણાશે. ૪૬-૪૭ હે જનાર્દન ! જ્યારે પાંચાદ્ય ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને શિખાંડી દ્રોણને તથા ભીષ્મને પાડશે, ત્યારે તે યજ્ઞની સમાપ્તિ થશે. ૪૮ હે માધવ ! જ્યારે મહાબળવાન ભીમસેન દુર્યોધનને મારશે, ત્યારે દુર્યોધનનો એ યજ્ઞ સમાપ્ત થશે. ૪૯ હે જનાર્દન ! પાતાના પુત્રો, પતિઓ તથા રક્ષકો મરવાથી ધૃતરાષ્ટ્રની પુત્રવધૂઓ તથા પૌત્રવધૂઓ ગાંધારીનાં સાથે રડતી રડતી ફૂંતરાં, ગીધ અને ટીટોગંથી ભરપૂર રણભૂમિમાં એકઠી મળીને આંસુથી નહાશે તે એ યજ્ઞમાં અવબૃથ સ્નાન થશે. ૫૦-૫૧

હે ક્ષત્રિયશ્રેષ્ઠ મધુસૂદન ! વિદ્યાવૃદ્ધ અને વયોવૃદ્ધ ક્ષત્રિયો તમારે લાંબે વૃદ્ધા મૃત્યુ એટલે યુદ્ધવિનાના મૃત્યુને ન પામે તેમ કરજો-અર્થાત કલ્યાણકારક યુદ્ધ થવાજ દેજો. ૫૨ હે કેશવ ! આ એકદુર્ મળેલું ક્ષત્રમંડળ ત્રણે લોકમાં પણ અત્યંત પવિત્ર એવા કુરુક્ષેત્રમાં શસ્ત્રવટે મૃત્યુ પામે તમ કરો. ૫૩ હે કમળનયન કૃષ્ણ ! જે રીતે સમગ્ર ક્ષત્રમંડળ સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થાય, તે રીતે તમે આ સંબંધમાં ઇચ્છા પ્રમાણે ઉપાય કરો. ૫૪ હે જનાર્દન ! જ્યાંસુધી પર્વતો અને નદીઓ રહેશે, ત્યાંસુધી આ તમારો કીર્તિ ઉત્પન્ન કરનારો શબ્દ કાયમ રહેશે. ૫૫ હે વાણેય ! સંગ્રામમાં ક્ષત્રિયોને યશસ્વી ધન અપાવનારે આ મહાભારત-યુદ્ધનું સમાજેમાં પ્રાદક્ષિણી કહેશે. ૫૬ હે શત્રુતાપન કેશવ ! તમે આપણી યુગ વાતને નિલ્ય લંકી રાખીને મારી સામે યુદ્ધ કરવા અર્જુનને તેડી લાવો. ૫૭

અધ્યાય ૧૪૨ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૪૨ મો

શ્રીકૃષ્ણનાં વાક્ય

॥ સંજય ઉવાચ ॥

कर्णस्य वचनं श्रुत्वा केशवः परवीरहा ॥

उवाच प्रहसन्वाक्यं स्मितपूर्वमिदं यथा ॥ १ ॥

સંજયે કહ્યું:—કર્ણનાં વચન સાંભળીને શત્રુ-વીરને હણનારા કેશવ મુખ મલકાવી હસતા હસતા આ પ્રમાણે વચન બોલ્યા. ૧

શ્રીભગવાને કહ્યું:—“હે કર્ણ ! તું રાજ્યપ્રાપ્તિનો ઉપાય સ્વીકારતો નથી અને જ્યારે મારી આપણી પૃથ્વાનું રાજ્ય કરવા ઇચ્છતો નથી, ૨ ત્યારે અવશ્ય પાંડવોનો જય થશે, એમાં કોઈપણ ભતનો સંદેહ જણાતો નથી. જેના ઉપર ઉગ્ર વાનરાજ બેઠેલો છે, તે અર્જુનનો જયધ્વજ ઉંચે ફરકી રહેલોજ દેખાય છે. ૩ વિશ્વકર્માએ એ ધ્વજમાં ઇંદ્રધ્વજના જેવી અતિ ઉત્તમ દિવ્ય માયા રચેલી છે, અને એમાં જયને વહન કરનારાં ભયાનક દિવ્ય ભૂતો રહેલાં જેવામાં આવે છે. ૪ હે કર્ણ ! અર્જુનનો એ ઉંચો કરેલો શ્રીમાન ધ્વજ અગ્નિ જેવા દેહીપ્યમાન જણાય છે અને ચાર ગાઉ સુધી ઉંચે તથા આડે ફેલાયેલો છે; છતાં ક્યાંયે ઝાડ તથા પહાડમાં અટકતો નથી. ૫ જ્યારે તું કૃષ્ણ જેના સારથી છે તે સ્વેત ઘોડાવાળા અર્જુનને સંગ્રામમાં ઐદ્રાસ્ત્ર, અગ્ન્યાસ્ત્ર અને મારુતાસ્ત્ર પ્રકટ કરતો જોઈશ અને વજ્રના કાટકા જેવા ગાંડિવ ધનુષના ટંકારને સાંભળીશ, ત્યારે+ કૃત, ત્રેતા અને દ્વાપર પ્રવર્તશે નહિ. ૬-૭ જ્યારે તું સંગ્રામમાં જપ તથા હોમ-પરાયણ કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરને પોતાની મહા-સેનાનું રક્ષણ કરતા તથા આદિત્યની પેઠે અસ-

+ કૃત, ત્રેતા, દ્વાપર એટલે મોક્ષ, ધર્મ

અર્થ અને કામ એ પુરુષાર્થ તમને મળશે નહિ, પણ યુદ્ધથી મૃત્યુજ થશે, એવો અર્થ નીલકંઠે કયો છે. મરાઠી લાખાંતરમાં કૃત, ત્રેતા, દ્વાપર એટલે મોક્ષો, તીરી એને દુરી કલ્યાણિ પાસામાં-ની ખટખટ ત્યાં કંઈ ઉપયોગમાં આવશે નહિ, એવો અર્થ કયો છે.

હ્ય તેજવડે શત્રુસેનાને તપાવતા જોઈશ, ત્યારે કૃત, ત્રેતા અને દ્વાપર પ્રવર્તશે નહિ. ૮૫ જ્યારે તું સંગ્રામમાં સામા હાથીને મારનારા અને મદ્દ ગરતા હાથીના જેવા મહાબળવાન ભીમસેનને દુઃશાસનનું રુધિર પીને રણમાં નાચતો જોઈશ, ત્યારે કૃત, ત્રેતા અને દ્વાપર પ્રવર્તશે નહિ; ૧૦.૧૧ જ્યારે તું સંગ્રામમાં દ્રોણ, ભીષ્મ, કૃપ, દુર્યોધન રાજા અને જયદ્રથ, એ સર્વે યુદ્ધ કરવા ચઢી આવેલાને તુરત સંવ્યસાચીએ રોકી દીધેલા જોઈશ, ત્યારે કૃત, ત્રેતા અને દ્વાપર પ્રવર્તશે નહિ; જ્યારે તું સંગ્રામમાં શત્રુવીરના રથોને ભાગનાર મહાબળવાન નકુળને તથા સહદેવને શસ્ત્રોના ચાલુ મારામાં બે હાથીઓની પેઠે કૌરવોની સેનાને ઉહોળી નાખતા જોઈશ, ત્યારે કૃત, ત્રેતા અને દ્વાપર પ્રવર્તશે નહિ. ૧૨-૧૫

હે કર્ણ ! તું અહીંથી જઈને દ્રોણને, ભીષ્મને તથા કૃપાચાર્યને કહેજે કે, આ ચાલુ માસ ચંદ્રકાંતિથી રમણીય છે. એમાં ધાસ, લાકડાં સુલભતાથી મળે તેમ છે. ૧૬ સર્વ પ્રકારનાં ધાન્ય તથા વનસ્પતિથી વનો સમૃદ્ધિવાળાં છે, વૃક્ષોને ફળો આવેલાં છે, માખીઓ ઓછી થઈ ગઈ છે, કાદવ સૂકાઈ ગયો છે, પાણી રસવાળું મળે છે અને આ સમયે અતિ તાપ તેમજ અતિ ઠંડી ન હોવાથી સુખકારક છે. ૧૭ આજથી સાત-એ દિવસે અમાવાસ્યા આવશે, તે તિથિએ સંગ્રામની ચોજના કરો. તે તિથિ ઇંદ્ર દેવની છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે. ૧૮ આ પ્રમાણે ભીષ્મ વગેરેને કહ્યા પછી ત્યાં યુદ્ધને માટે જે રાજાઓ આવ્યા છે, તે સર્વને મારો સંદેશો કહેજે કે, તમારા મનમાં જે ઇચ્છા છે, તે સર્વ હું સંપાદન કરીશ. ૧૯ દુર્યોધનને અધીન થઈ તેને અનુસરનારા રાજાઓ અને રાજપુત્રો શસ્ત્રથી મરણ પામીને ઉત્તમ ગતિ પામશે. ૨૦

હતિ શ્રીમહા ૧૦ ઉદ્યોગ ૧ ભગવદ્વાન પર્વમાં
“કર્ણે નિ શ્રીકૃષ્ણે કહેલાં વાક્ય ” એ
વિષયનો અધ્યાય ૧૪૨ એ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૪૩ મો

કર્ણે કહેલાં અપશુકનો

॥ સંજય ઉવાચ ॥

કેશવસ્ય તુ તદ્વાક્યં કર્ણઃ શ્રુત્વાઽઽહિત શુમ્ભા!
અન્નવીદમિસંપૂજ્ય કૃષ્ણં તં મધુસૂદનમ્ ॥

સંજયે કહ્યું:-શ્રીકૃષ્ણનાં તે શુભ વચન સાંભળીને એકાગ્ર થયેલો કર્ણ, મધુસૂદન કૃષ્ણનું સન્માન કરીને તેમના પ્રત્યે બોલ્યો:-^૧ “હે મહાબાહુ ! તમે બળો છો છતાં શામાટે મને મોહિત કરવાની ઇચ્છા કરો છો ? આ પૃથ્વીનો સંપૂર્ણતાથી જે વિનાશકાળ પ્રાપ્ત થયો છે,^૨ તેમાં શકુનિ, હું, દુઃશાસન અને ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર રાજા દુર્યોધન એ નિમિત્તરૂપ છીએ.^૩ હે કૃષ્ણ ! પાંડવો અને કૌરવોની વચ્ચે લોહાનો કીચડ થાય તેવું આ ભયંકર મહાયુદ્ધ અવસ્ય થવાનું જ છે,^૪ તેમાં દુર્યોધનને અનુસરનારા રાજાઓ તથા રાજપુત્રો સંગ્રામમાં શસ્ત્રામિથી ખળી જઈને ચમલોકમાં પહોંચશે.^૫ હે મધુસૂદન ! પુષ્કળ ભયંકર સ્વપ્નો, ઘોર નિમિત્તો અને અતિ દારુણ ઉત્પાતો જેવામાં આવે છે.^૬ હે યાદવ ! તે રોમાંચિત કરી દે તેવા અનેક ઉત્પાતો દુર્યોધનનો પરાજય અને યુધિષ્ઠિરનો વિજય સૂચવતા હોય એમ લાગે છે.^૭ મહાતેજસ્વી ઉગ્ર ગ્રહ શનૈશ્વર પ્રાણીઓને અધિક પીડા સૂચવતો રોહિણી નક્ષત્રને પીડે છે.^૮ હે મધુસૂદન ! જ્યેષ્ઠ નક્ષત્રમાં રહેલો મંગળ વક્ર થઈને (જ્યેષ્ઠ રાજાના મિત્રસમૂહનો નાશ કરતો હોય તેમ) મિત્ર દેવના અનુરાધા નક્ષત્રના સંગમની ઇચ્છા કરે છે.^૯ હે કૃષ્ણ ! ખચિત કૌરવોને મોટો ભય આવી પડ્યો છે; કારણકે હે વાણ્સ્ય ! મહાપાત નામનો ગ્રહ ચિત્રા નક્ષત્રને ખાસ કરીને પીડે છે.^{૧૦} ચંદ્ર ઉપરનું ચિન્હ બદલાઈ ગયું છે, રાહુ સૂર્યની પાસે ભય છે, આકાશમાંથી ગર્જના કરતાં અને કંપતાં ઉખાડિયાંઓ પડે છે;^{૧૧} હાથીઓ મોટા શબ્દો કરે છે, ઘોડાઓ આંસુઓ પાડે છે અને હે માધવ ! તેઓ ધાસપાણી તરફ પલ્લ

રુચિ દેખાડતા નથી.^{૧૨} હે મહાબાહુ! આવાં નિમિત્તો પ્રકટ થાય, ત્યારે પ્રાણીઓનો નાશ કરે એવો દારુણ ભય આવી લાગ્યો એમ નિમિત્તવે-
ત્તાઓ કહે છે.^{૧૩} હે કેશવ! દુર્યોધનના સર્વ સેન્યમાં મનુષ્યો, હાથીઓ અને ઘોડાઓ થોડું ખાય છે, તોપણ તેઓને અધિક ઝાટો થતો જ-
ણાય છે! હે મધુસૂદન! વિદ્વાનો કહે છે કે, એ પરાજયનું ચિન્હ છે.^{૧૪, ૧૫} હે કૃષ્ણ! પાંડવોનાં વાહનો આનંદિત છે અને મૃગો તેઓની જમ-
ણી ખાનુએ જાય છે, એમ કહેવામાં આવે છે. તે તેઓના જયનું લક્ષણ છે.^{૧૬} હે કેશવ! સર્વ પશુઓ દુર્યોધનની ડાબી ખાનુએ જાય છે અને વારંવાર આકાશવાણી સંભળાય છે, તે પરાજય-
નું લક્ષણ છે.^{૧૭} મયૂરો, હંસો, સારસો, ચાતકો, જીવંજીવકનાં ટોળાંઓ અને બીજાં પવિત્ર પ-
ક્ષીઓ પાંડવોની પાછળ પાછળ ગતિ કરે છે;^{૧૮} અને ગીધો, કંક પક્ષીઓ, અગલાઓ, શકરાઓ, યાદવો, હીપડાઓ તથા માખીનાં ટોળાંઓ કૌરવોની પાછળ દોડે છે.^{૧૯} દુર્યોધનના સેન્યમાં ભેરીઓને વગાડવા છતાં તેનો શબ્દ થતો નથી અને પાંડવોની ભેરીઓ વગાડ્યા વિનાજ શબ્દ કરે છે!^{૨૦} દુર્યોધનની સેનાના પડાવમાં કૂવાઓ વગે-
રે જળાશયોમાંથી આખલાઓની ગર્જના જેવા શબ્દો થાય છે, તે પણ પરાજયનું લક્ષણ છે.^{૨૧} હે માધવ! દેવે માંસ તથા રુધિરની વૃદ્ધિ વર્ધા-
વી છે અને આકાશમાં કોટ, કિલ્લા, ખાઈ તથા સુંદર દરવાજાવાળું સૂર્યયુક્ત ગંધર્વનગર જ-
ણાય છે, અને ત્યાં કાળું મંડળ સૂર્યને વીંટી ર-
હેલું છે,^{૨૨-૨૩} નિત્ય સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત સમયે સંધ્યાનું સ્વરૂપ મહાભય સૂચવે છે અને શિયાળવીઓ ભયંકર શબ્દો કરતી રહે છે, તે પરાજયનું લક્ષણ છે.^{૨૪} હે મધુસૂદન! એક આંખ અને એક પગવાળાં પક્ષીઓ (મહારાષ્ટ્ર ભાષામાં જેને 'પાકોળી' કહે છે તેઓ) મહાબી-
ભત્સ મળમૂત્રનો ત્યાગ કરે છે, તે પરાજયનું લક્ષ-
ણ છે.^{૨૫} કાળી ડોકીવાળાં અને લાલ પગવાળાં ભયાનક પક્ષીઓ સંધ્યાકાળે કૌરવસેનાની સામે આવે છે, તે પણ પરાજયનું લક્ષણ છે.^{૨૬} હે મધુ-

સૂદન! (દુર્યોધન) પ્રથમ આઘાતોનો દ્રેષ કરે છે, પછી ગુરુજનોનો દ્રેષ કરે છે અને પછી ભ-
ક્તિમાન સેવકોનો દ્રેષ કરે છે, તે પરાજયનું લ-
ક્ષણ છે.^{૨૭} પૂર્વ દિશાનો રંગ રાતો, દક્ષિણ દિ-
શાનો વર્ણ શઙ્ખના જેવો સતેજ સ્થાય, પશ્ચિમ દિશાનો રંગ કાચા ઘડાના જેવો અને ઉત્તર દિ-
શાનો વર્ણ શઙ્ખના જેવો ઉન્નત, હે મધુસૂદન! આ પ્રમાણે દિશાના હમેશના વર્ણો કહેલા છે,^{૨૮} પરંતુ હે માધવ! દુર્યોધનને તો એ સર્વ દિશા-
ઓ પ્રદીપ્ત થયેલીજ દેખાય છે અને એ ઉત્પા-
તના દર્શનથી મહાન ભય આવશે, એમ સૂચ-
વાય છે.^{૨૯}

હે અર્યુત! મેં નિદ્રાના અંતમાં યુધિષ્ઠિર રાજાને ભાઈઓની સાથે હજાર સ્તંભવાળા મ-
હેલમાં ચઢતા જોયા છે.^{૩૦} હું સર્વ પાંડવોને ધોળી પાઘડીવાળા, ધોળા પાપાકવાળા અને ધોળાં આસનો ઉપર ખેડેલા સ્વપ્નમાં જોઈ છું. હે જનાર્દન કૃષ્ણ! મેં સ્વપ્નની અંતે રુધિરથી ખરડાયેલા તમારા શરીરને પણ આંતરડાથી વીંટાયેલું દીડું.^{૩૧, ૩૨} અમાપ તેજવાળા યુધિષ્ઠિર હાડકાના ઢગલા ઉપર ચઢ્યા અને ત્યાં તેમણે પ્રસન્ન થઈને સુવર્ણની ધોળીમાં ઘી અને દૂધ પાકનું ભોજન કર્યું, એમ મેં સ્વપ્નમાં જોયું.^{૩૩} વળી મેં યુધિષ્ઠિરને માટીનું લક્ષણ કરતા જોયા. આ ઉપરથી સમજાય છે કે, તે તમારી આપેલી આ પૃથ્વીનો અવસ્થા ઉપભોગ કરશે. વળી ભયંકર કર્મ કરનારો નરવ્યાધી ભીમસેન, હાથમાં ગદા લઈને આ પૃથ્વીને ગળી જતો હોય તેમ ઉંચા પર્વત ઉપર ચઢ્યો!^{૩૪, ૩૫} એ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, તે મહાસંગ્રામમાં અમારો સર્વનો ક્ષય કરશે. હે કૃષ્ણ! હું બાહું છું કે, જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જય છે.^{૩૬} હે ઇન્દ્રિ-
યોના નિયંતા! પરમ અશ્વથી ઝળહળતા ગાંડી-
વધારી અર્જુનને તમારી સાથે શ્વેત હાથી ઉ-
પર ચઢેલો મેં જોયો છે.^{૩૭} હે કૃષ્ણ! તમે સંગ્રામમાં દુર્યોધન વગેરે રાજાઓનો વધ કર-
શો. એમાં મને સંદેહ લાગતો નથી.^{૩૮} નકુળ, સહદેવ અને મહારથી સાત્યકિ, આ ત્રણ પુરુષ-

આશ્રમે મોતીના શ્વેત ખાલુખંધ, શ્વેત કંઠાઓ, શ્વેત પુષ્પમાળાઓ અને શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરીને ઉત્તમ પાલખીમાં બેઠેલા મેં જોયા. હે જનાર્દન ! દુર્યોધનના સૈન્યમાં અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય અને યાદવ કૃતવર્મા, આ ત્રણને મેં શ્વેત છત્ર તથા શ્વેત વસ્ત્રવાળા જોયા અને એ ત્રણે શ્વેત પાઘડીવાળા દેખાતા હતા, એ તમે જાણો. હે માધવ ! એ સિવાયના બીજા સર્વ રાજાઓ લાલ રંગની પાઘડીવાળા દેખાતા હતા. ૩૯-૪૨ હે મહાબાહુ ! હે વિભો ! મહારથી બીજમ તથા દ્રોણ મારી સાથે અથવા દુર્યોધનની સાથે ઉઠ જોડેલા રથમાં બેસીને દક્ષિણ દિશામાં જતા જણાતા હતા. હે જનાર્દન ! એ ઉપરથી જણાય છે કે, અમે થોડાજ સમયમાં ચમલોકમાં પહોંચી જઈશું. ૪૩, ૪૪ હું, બીજા રાજાઓ અને જે ક્ષત્રિયોનું મંડળ છે, તે સર્વે ગાંડીવરૂપી અશ્વિમાં પ્રવેશ કરીશું, એમાં મને સંદેહ લાગતો નથી. ” ૪૫

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું:—“ હે કર્ણ ! હમણાં આ પૃથ્વીનો વિનાશ, ખરેખર નજીક આવી પહોંચ્યો છે, જેથી તારૂં હૃદય મારા વચનને સ્વીકારતું નથી. ૪૬ હે તાત ! જ્યારે વિનાશ પાસે આવે છે, ત્યારે સર્વ પ્રાણીઓને અન્યાય પણ ન્યાય જેવા લાગે છે અને તે હૃદયમાંથી દૂર થતો નથી. ” ૪૭

કર્ણે કહ્યું:—“ હે મહાબાહુ કૃષ્ણ ! આ વીર ક્ષત્રિયોનો વિનાશ કરનારા મહાસંગ્રામમાંથી પાર પડી, જીવતા રહીને અમે તમને જોઈશું કે ? ” ૪૮ અથવા હે કૃષ્ણ ! સ્વર્ગમાં આ પછી સમાગમ અવશ્ય થશે. હે નિખાપ ! હવે ત્યાંજ અમે તમારી સાથે ફરી ભેગા મળીશું. ” ૪૯

સંજયે કહ્યું:—આ પ્રમાણે કહીને કર્ણે શ્રીકૃષ્ણને ગાઢ આલિંગન કર્યું અને શ્રીકૃષ્ણે રજા આપી એટલે તે રથની બેઠકમાંથી નીચે ઉતર્યો. ૫૦ તે પછી રાધાપુત્ર કર્ણ પોતાના સુવર્ણથી શોભતા રથમાં બેસીને મનમાં ખિન્ન થતો અમારી સાથે પાછો ફર્યો. ૫૧ કર્ણ ઉતર્યા પછી શ્રીકૃષ્ણ ફરી, ‘ ચલાવ, ચલાવ ’ એમ સારથિને

કહેતા સાત્યકિની સાથે ઉતાવળથી વિરાટનગર તરફ પ્રયાણ કરી ગયા. ૫૨*

ઈતિશ્રી મહાં ઉદ્યોગં ભગવાન પર્વમાં
“ કર્ણનાભેદમાં કૃષ્ણકર્ણસંવાદ ” એ વિષયનો
અધ્યાય ૧૪૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪૪ મો

કર્ણની પાસે કુંતી

॥ વૈશંપાયન ડ્વાચ ॥

અસિદ્ધાનુનયે કૃષ્ણે કુરુમ્યઃ પાંડવાન્ ગતે ॥

અભિગમ્ય પૃથાં ક્ષત્તા શનૈઃ શોચન્નિવાત્રવીત્

વૈશંપાયને કહ્યું:—જેમની સમજાવટ સિદ્ધ થઈ ન હતી, તે શ્રીકૃષ્ણ કૌરવોની પાસેથી ડવોની પાસે ગયા. તે પછી વિદુર કુંતીની પાસે જઈને શોક કરતા હોય તેમ ધીરેથી તેને કહેવા લાગ્યા:—“ હે જીવંત પુત્રવાણી ! મારો અભિપ્રાય હમેશાં યુદ્ધ ન કરવા તરફ છે, એ તમે જાણો છો. ૧ હું ઘણી ખુશો પાડું છું, તોપણ દુર્યોધન મારું કહેવું સ્વીકારતો નથી. ૨ યુધિષ્ઠિર રાજાની પાસે ચેદિ, પાંચાલ, કેકય, બીમ, અર્જુન, કૃષ્ણ, સાત્યકિ, નકુળ અને સહદેવ જેવા યોદ્ધાઓ છે અને તેણે ઉપવ્રત્યમાં આવીને પડાવ પણ નાખ્યો છે. આ રીતે યુધિષ્ઠિર બળવાન છે, તોપણ તે સ્વશાંતિ ઉપર સ્નેહ હોવાને લીધે દુર્બળની પેઠે ધર્મનીજ આકાંક્ષા રાખ્યા કરે છે, ૩, ૪ એટલે તેમને કંઈ કહેવાનું નથી; પરંતુ આ વયોવૃદ્ધ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાજ શાંત પડતા નથી. એ પુત્રના મદવડે છકી જઈને અધર્મને માર્ગે વર્તે છે. ૫ જયદ્રથની, કર્ણની, દુઃશાસનની અને શકુનિની દુલુહિને

* અપિ ત્રૈલોક્યગજ્યસ્ય હેતોર્વિશ્વસ્ત-
માશ્રિતમ્ । ન ત્યજેદ્દેહનાશેડપીત્યુર્લ્લ કર્ણો-
પજ્ઞાપતઃ ॥ ત્રણ લોકનાં રાજ્યને માટે અથવા
દેહનાશનો પ્રસંગ આવી પડતાં પણ પોતાના
ઉપર વિશ્વાસ રાખનારા આશ્રિતનો ત્યાગ કરવો
નહિ, એ વ્યાસજીએ કર્ણને ફોડવાના પ્રસંગથી
કહ્યું છે.

લીધે પરસ્પરમાં ભેદ પડશે.^૧ જેઓને અધર્મ-વડે કરેલું આવું વિકારજનક વૈર ધર્મયુક્ત લાગે છે, તેઓનો આ વિકૃત ધર્મ સફળ થશે-જ-અર્થાત તેઓનો અધર્મના ફળરૂપ વિનાશ થશેજ. કૌરવો શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ વાતને બળા-તકારે ધર્મનું સ્વરૂપ આપે છે, તેથી કેને સં-તાપ ન થાય વાડ? કેશવ સલાહ કર્યાવિના અહીંથી ગયા, એટલે પાંડવો હવે યુદ્ધને માટે ઉદ્યોગ કરશે; અને કૌરવોના વીર પુરુષોનો નાશ થાય એવો મહા અત્યાચાર થશે, આ વિચાર કરતાં મને હવે રાત્રે તેમજ દિવસે નિદ્રા આવતી નથી. ”૭-૯

હિતની કામનાવાળા વિદુરનાં એ વચન સાંભળીને, કુંતી દુઃખાતુર થઈ નિઃશ્વાસ ના-ખતાં મનથી વિચાર કરવા લાગ્યાં કે,^{૧૦} “ ધિ-ષ્ઠાર હો ધનને, કે જેને લીધે આ મહાન કુળનો ક્ષય થશે. આ યુદ્ધમાં તો સ્નેહીઓનોજ પરાભવ થવાનો!^{૧૧} પાંડવો, એદિ, પાંચાલ અને યાદવો એકઠા મળ્યા છે અને તેઓ ભરતવંશી કૌર-વોની સાથે યુદ્ધ કરશે, એનાથી બીજું અધિક દુઃખ શું હોય!^{૧૨} હું યુદ્ધમાં ખરેખર દોષ જોઉં છું, તેમ યુદ્ધ ન કરવામાં પરાભવ પણ જોઉં છું. નિર્ધનનું મરણ સાંકે છે, પણ જ્ઞાતિનો ક્ષય કરીને વિજય મેળવવો સારો નથી.^{૧૩} આવો વિચાર કરવાથી મારા હૃદયમાં દુઃખ થાય છે. વળી ભીષ્મ પિતામહ, યોદ્ધા-ઓના નેતા દ્રોણાચાર્ય અને કર્ણ, દુર્યો-ધનનો પક્ષ લઈને મારા ભયની વૃદ્ધિ કરે છે. તેમાં આચાર્ય દ્રોણ પોતાના શિષ્યોની સાથે કદીપણ યથેચ્છ યુદ્ધ કરશે નહિ;^{૧૪,૧૫} અને ભીષ્મ પિતામહ પણ પાંડવોના ઉપર કેમ સ્નેહ નહિ? (કરશેજ;) પરંતુ આ એક મિથ્યા દષ્ટિવાળો, સતત પાપીવૃત્તિવાળો અને દુર્બુદ્ધિમાન દુર્યોધનના મોહને અનુસરનારો કર્ણ પાંડવોનો દ્રેષ કર્યા કરે છે. પાંડવોને મહા અનર્થ કરવામાં સદા આગ્રહી અને ખાસ કરીને બળવાન એવો એ કર્ણ હમણાં મારા મનમાં ઠાહ ઉત્પન્ન કરે છે. આજે હું કર્ણની પાસે

જઈ, તેને તેની ઉત્પત્તિનો ખરો વૃત્તાંત કહી, તેનું મન પાંડવોના ઉપર પ્રસન્ન થાય એમ ક-રવા આશા રાખું છું. હું પિતા કુંતીભોજ રા-જથી માન પામતી તેના અંતઃપુરમાં રહેતી હતી, તે વખતે મેં ભગવાન દુર્વાસાને સેવાથી સંતુષ્ટ કર્યા, એટલે તેમણે મને કેઈ પણ દેવને બોલાવવાનો મંત્ર વસ્તરીકે આપ્યો.^{૧૬,૨૦} આવો વર મેળવ્યા પછી હું શ્રીભાવને લીધે તથા બાળભાવને લીધે અસ્થિર હૃદયથી મં-ત્રોના બળાબળસંબંધી તથા બ્રાહ્મણના વચન-બળસંબંધી વારંવાર અનેક પ્રકારના વિચાર કરવા લાગી. તે સમયે હું સખીઓથી વીંટા-ઈને વિશ્વાસપાત્ર ધાવના રક્ષણ હેઠળ રહેતી હતી,^{૨૧,૨૨} તેથી કેઈ દોષ ન લાગે, પિતાનાં ચારિત્ર્યનું રક્ષણ થાય, માંડે કરેલું સાંકે કેમ ગણાય અને હું કેવી રીતે અપરાધી ન થાઉં? આવો વિચાર કરી, તે બ્રાહ્મણને નમસ્કાર કરી-ને, મેં કુતુહલથી તથા મૂર્ખાઈથી કન્યા-ભાવમાંજ તે મળેલા મંત્રથી સૂર્યદેવનું આ-વાહન કર્યું અને તેનાથી મને ગર્ભ પ્રાપ્ત થયો. કન્યા અવસ્થામાં પણ મેં એ ગર્ભનું પુત્રની પેઠે રક્ષણ કર્યું હતું. તેજ એ કર્ણ મારાં હિત વચનનો સ્વીકાર કેમ ન કરે? અને પોતાના ભાઈઓનું હિત કેમ ન કરે? ”૨૩-૨૫

આ પ્રમાણે વિચાર કરીને તથા કાર્ય કર-વાનો ઉત્તમ નિશ્ચય કરીને કુંતી પોતાનું કાર્ય-પાર ઉતારવામાટે ગંગાના તીર ઉપર ગયાં.^{૨૬} ત્યાં ગંગાતીર ઉપર કુંતીએ દયાળુ તથા સત્ય-પ્રતિજ્ઞાવાળા પોતાના પુત્રનો વેદાધ્યયનનો શબ્દ સાંભળ્યો.^{૨૭} ઉંચા હાથ રાખી પૂર્વતરફ મુખ ક-રીને ઉભા રહેલા કર્ણના જપની સમાપ્તિની વાટ જોતાં તપસ્વિની કુંતી, પોતાના કાર્યને માટે તેની પાછળ જઈને ઉભાં રહ્યાં. યાદવવંશમાં જન્મેલાં અને કુરુવંશી પાંડુનાં પત્ની કુંતી, સૂકાતી કમ-ળમાળાની પેઠે સૂર્યના તાપથી દીન થઈને કર્ણનાં ઉત્તરીય વસ્ત્રની છાયામાં ઉભાં રહ્યાં.^{૨૮} નિયમિત વ્રતવાળો કર્ણ દિવસના પાછલા ભાગ સુધી જપ કર્યાપછી પાછા ફર્યો એટલે તેણે કુંતીને દીઠી

અને તેને બે હાથબેડીને પ્રણામ કર્યા. પછી મહા-
તેજસ્વી અભિમાની અને ધર્મધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ સૂ-
ચીપુત્ર કર્ણ વિસ્મયરહિત થઈ, યોગ્ય રીતે પ્રણામ
કરી, કુંતીપ્રત્યે બોલ્યો. ૩૦,૩૧

ઇતિ શ્રીમહાન ઉદ્યોગન ભગવદ્ગાન પર્વમાં
“કુંતી અને કર્ણનો સમાગમ” એ વિષયનો
અધ્યાય ૧૪૪ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૪૫ મો

કુંતીનું ભાષણ

॥ કર્ણ ઉવાચ ॥

રાધેયોઽહમધિરથિઃ કર્ણસ્ત્વામભિવાદયે ॥
પ્રાપ્તા કિમર્થં ભવતિ બ્રૂહિ કિં કરવાણિ તે ॥૧॥

કર્ણ બોલ્યો:—“હું, અધિરથ સૂતનો તથા
રાધાનો પુત્ર કર્ણ તમને વંદન કરું છું. તમે
અહીં શામાટે આવ્યા છો? હું તમારું શું કાર્ય
કરું, તે મને કહો. ” ૧

કુંતીએ કહ્યું:—“તું કુંતીનો પુત્ર છે, રાધાનો
પુત્ર નથી. તારા પિતા અધિરથ નથી અને હે કર્ણ!
તું સૂતકુળમાં જન્મ્યો નથી. તારા જન્મવિષે હું
જે કહું તે તું સાંભળ. ૨ હે પુત્ર! કુંતિભાજ રા-
બને ત્યાં કન્યાવસ્થામાં મેં તને ગર્ભમાં પ્રથમ
ધારણ કર્યો હતો, તું મારાથી ઉત્પન્ન થયો છે, ૩
તેથી તું કુંતીપુત્ર છે. ૪ હે કર્ણ! પ્રકાશ કરનારા
જે આ તેજસ્વી સૂર્યદેવ છે, તેણે શસ્ત્રધારીમાં શ્રેષ્ઠ
તને મારામાં ઉત્પન્ન કર્યો છે ૫ હે દુર્જય પુત્ર!
મારા પિતાના ઘરમાં તું મારાથી ઉત્પન્ન થયો ત્યા-
રેજ કુંડળધારી, કવચવાળો અને દેવકુમાર જેવો
ઐશ્વર્યથી સંપન્ન હતો. ૬ તે તું પોતાના ખરા ભાઈ-
ઓને ઝાળખ્યા વિના અજ્ઞાનતાથી ધૂતરાપૂત્રના
પુત્રોની જે સેવા કરે છે, તે હે પુત્ર! વિષે કરી-
ને તને યોગ્ય નથી. ૭ હે પુત્ર! પુરુષોના ધર્મનિ-
શ્ચયમાં નિષ્ઠા કર્યો છે કે, પુત્રે પિત્રો તથા અન-
ન્ય દષ્ટિવાળી માતાને સંતોષવી એજ એનો પરમ
ધર્મ છે. ૮ પૂર્વે અર્જુને સંતાપન કરેલી પણ પછી
દુષ્ટ કૌરવોએ લોભથી હરીલી પેલી યુધિષ્ઠિર રાજ્ય-
લક્ષ્મીને તું પાછો કૌરવો પાસેથી ખુશ્ચવી લઈ

તેનો ઉપલોગ કર. ૯ આજે બ્રાત્રપ્રેમવડે કર્ણ
તથા અર્જુનના થયેલા સમાગમને જોઈને દુર્જન
કૌરવો નમ્ર થઈ જાઓ. ૧૦ જેમ બળરામ અને કું-
ણની જોડી છે, તેમ કર્ણ અને અર્જુનની જોડી
થાઓ. તમારા બેનાં ચિત્ત એક થયાં એટલે આ
જગતમાં અસાધ્ય જેવું શું છે ૧૧ હે કર્ણ!
મહાયજ્ઞની વેદીમાં દેવોથી વીંટાયેલા બ્રહ્મા જેમ
શોભે, તેમ તું પણ પાંચ ભાઈઓથી વીંટાયેને
અવશ્ય શોભીશ. ૧૨ તું સર્વ ગુણોથી સંપન્ન
છે, શ્રેષ્ઠ બંધુઓમાં વહીવ છે, કુંતીનો પુત્ર છે
અને વીર્યવાન છે; માટે હવે તારે ‘સૂતપુત્ર’
એવા નામથી ઝાળખાવું યોગ્ય નથી. ” ૧૨

ઇતિ શ્રીમહાન ઉદ્યોગન ભગવદ્ગાન પર્વમાં
“કુંતી અને કર્ણનો સમાગમ” એ વિષયનો
અધ્યાય ૧૪૫ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૪૬ મો

કર્ણનાં વચન

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતઃ સૂર્યાન્નિશ્ચરિતાં કર્ણઃ શુશ્રાવ મંરતીમ્ ॥
દુરત્યયાં પ્રણયિનીં પિતૃવદ્ભાસ્કરેરિતાં ॥૧॥

વૈશંપાયને કહ્યું:— એ પ્રમાણે કુંતીએ કર્ણ
તેવામાં સૂર્યમંડળમાંથી નીકળેલી, ઉલ્લંઘન
ન કરાય તેવી, પ્રેમાળ, પિતાની પેઠે સૂર્યે ઉ-
ચ્ચારેલી વાણીને કર્ણે સાંભળી:— ૧ “હે કર્ણ! કું-
તીએ સત્ય વાત કહી છે. તું માતાનાં વચન પ્ર-
માણે ચાલ. હે નરવ્યાધા! તે પ્રમાણે સર્વ આ-
ચરણ કરવાથી તારું કલ્યાણ થશે. ” ૨

વૈશંપાયને કહ્યું:—આ પ્રમાણે માતાએ તથા
પિતા—સૂર્યે પોતે કહ્યું, તો પણ તે વખતે સત્ય
ધૈર્યવાળા કર્ણની ખુદ્ધિ ડગી નહિ; ૩ અને કર્ણ
બોલ્યો:—“હે ક્ષત્રિયાણિ! તે જે ભાષણ કર્યું, તેને
હું કર્તવ્યરૂપ માનતો નથી; કારણકે હવે તારી
આજ્ઞાપ્રમાણે વર્તવું, એ મને મારા ધર્મથી દૂર
થવાનું કાર છે. ૪ હે માતા! તે મને ભતિથી
બદ્ધ કરવારૂપી જે મહાવિનાશકારક પાપ કર્યું છે
અને મારો જે ત્યાગ કર્યો છે, તે મારા માહા-

ત્ય તથા ક્રીતિને નાશ કરનારાં છે.^{૧૬} હું ક્ષત્રિય જાતિમાં ઉત્પન્ન થયો હતો, તોપણ તારે લીધે મને ક્ષત્રિયોની સાત્ક્રિયાનો લાભ મળ્યો નહિ. આના કરતાં બીજો કયો શત્રુ માફે વિશેષ અહિત કરે?^{૧૭} જ્યારે મને ક્ષત્રિયોને યોગ્ય સંસ્કાર કરવાનો સમય હતો, ત્યારે તેં દયા ન લાવતાં મારો ત્યાગ કર્યો અને હવે સંસ્કારનો સમય વીતી ગયાપછી આજે તું પોતાના કાર્યને માટે મને પ્રેરણા કરે છે!^{૧૮} તે પૂર્વે મારા હિતને માટે માતાની પેઠે વર્તન કર્યું નહિ, તેનું આજે હવે કેવળ પોતાના હિતની ઈચ્છાથી મને ‘પુત્ર’ કહીને બોલાવે છે! પણ વિચાર કર કે, શ્રીકૃષ્ણની સાથે રહેલા અર્જુનથી કેાણ વ્યાકુળ ન થાય? આજે હું પાંડવોની સલામાં જઈને તેઓને મળું તો મને ભયભીત થયેલો કેાણ ન બાળું? હું પૂર્વે પાંડવોના ભાઈતરીકે બાળુમાં આવ્યો નથી અને હવે યુદ્ધસમય આવતાં ભાઈતરીકે પ્રકટ થઈને પાંડવોની પાસે બઉં, તો ક્ષત્રિયમંડળ મને શું કહેશે?^{૧૯}

વળી દૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોએ આજસુધી મને સર્વ વૈભવો અર્પણ કર્યા છે અને માફે સારીરીતે સન્માન કર્યું છે, તે પણ હું કેવીરીતે નિષ્પૂજ્ય કરું? ^{૨૦} જેઓ શત્રુઓની સાથે વેર બાંધીને નિત્ય મારી સેવા કરે છે અને વસુઓ જેમ ઈંદ્રને નમસ્કાર કરે છે, તેમ જેઓ મને સદા નમસ્કાર કરે છે; ^{૨૧} વળી જેઓ મારા જીવ ઉપરજાં અમે શત્રુઓને જિતવા સમર્થ છીએ એમ માને છે, તેઓના મનોરથને હું કેવી રીતે છેદી શકું? ^{૨૨} હું રૂપી નાવવડે જેઓ તરી ન શકાય એવા સંગ્રામસમુદ્રને તરવાની ઈચ્છા રાખે છે, તેઓનો હું કેવી રીતે ત્યાગ કરું? ^{૨૩} દુર્યોધનથી આજીવિકા મેળવનારાઓને ઋણથી ફૂંટવાનો આ સમય મારે આવી લાગ્યો છે, માટે એ સમયમાં પણ પ્રાણની દરકાર ન રાખતાં તેનું દેવં દેહુવું જોઈએ. ^{૨૪} અસ્થિર ચિત્તવાળા પાપીઓ સ્વામીએ સારીરીતે પોષણ આપીને સુખી કર્યા હોય છતાં સ્વામીનું કાર્ય આવી પડતાં તેના ઉપકાર તરફ દષ્ટિ ન રાખી વિરુદ્ધ

થઈ બેસે છે, ^{૨૫} તે નિમકહરામ, સ્વામિદ્રોહી પાપીઓને આ લોકમાં સુખ મળતું નથી તથા પરલોક પણ મળતો નથી. ^{૨૬} હું દૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને માટે સંપૂર્ણ બુદ્ધિબળ તથા શક્તિનો આશ્રય કરીને તારા પુત્રોની સાથે યુદ્ધ કરીશ; આ હું તારી આગળ મિથ્યા કહેતો નથી. ^{૨૭} હું સત્યુત્તરને યોગ્ય કૃતજ્ઞતા તથા સદાચારનું રક્ષણ કરવામાટે આજે તારાં આ અર્થકારક વચનને પણ સ્વીકારીશ નહિ; ^{૨૮} તોપણ તારો આ ઉદ્દોગ મારેવિષે મિથ્યા જશે નહિ. સંગ્રામમાં હું તારા વધ કરવાયોગ્ય અને હણી શકાય એવા પુત્રોને પણ મારીશ નહિ. ^{૨૯} યુધિષ્ઠિરની સેનામાં એક અર્જુનાસવાય બીજા યુધિષ્ઠિર, ભીમ, નકુળ તથા સહદેવની સાથે હું યુદ્ધ કરીશ નહિ. માત્ર અર્જુનની સાથે યુદ્ધ કરીશ; ^{૩૦} કારણ કે સંગ્રામમાં અર્જુનને મારવાથી માફે જીવિત સફળ થશે અને અર્જુનને હાથે હું મરીશ તો મને યશ પ્રાપ્ત થશે. ^{૩૧} હે યશસ્વિનિ! સર્વથા તારા પાંચ પુત્રો કાયમ રહેશે. અર્જુન મરશે તો કર્ણસાથે પાંચ રહેશે અને હું મરીશ તો અર્જુનસાથે પાંચ રહેશે. ^{૩૨}

આવાં કર્ણનાં વચન સાંભળી, દુઃખથી ધૂનતી કુંતી, સ્થિર નિશ્ચયવાળા પોતાના પુત્ર કર્ણને આલિંગન કરીને ધૈર્યથી બોલી:- ^{૩૩} “હે કર્ણ! તું જે પ્રમાણે કહે છે, તે પ્રમાણેજ થવાનું અને કૌરવોનો સંહાર થવાનો; કારણ કે દૈવ આત બળવાન છે. ^{૩૪} અસ્તુ. હે શત્રુનાશન કર્ણ! તેં ચાર ભાઈઓને યુદ્ધમાં જતા કરવાનું જે અભયવચન આપ્યું છે, તેનું યથાર્થ પાલન કરજો એટલે થયું.” ^{૩૫} તે પછી કુંતીએ કર્ણને કહ્યું કે:- “તારું આરોગ્ય રહો અને કલ્યાણ થાઓ.” કર્ણે તેને ‘તેમ કરીશ.’ એમ કહ્યું અને તે બન્ને જૂદે જૂદે માર્ગે ચાલ્યાં ગયાં. ^{૩૬} ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતો ઉદ્દોગો ભગવાન પર્વમાં “કુંતી અને કર્ણના સમાગમ” એ વિષયનો અધ્યાય ૧૮૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૪૭ મો

શ્રીકૃષ્ણે કૌરવસભાનો વૃત્તાંત કહ્યો.

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

આગમ્ય હાસ્તિનપુરાદુનસુપવ્યમરિંદમઃ ॥

પાંડવાનાં યથાવૃત્તં કેશવઃ સર્વમુક્તવાન્ ॥૧॥

વૈશંપાયને કહ્યું:-શુભમન શ્રીકૃષ્ણે હસ્તિનાપુરથી ઉપસવ્યમાં આવીને ત્યાં થયેલો સર્વ વૃત્તાંત પાંડવોને કહ્યો.^૧ લાંબો સમય પાંડવોની સાથે વાતચીત કરીને તથા વારંવાર મસલત કરીને પછી શ્રીકૃષ્ણ વિશ્રાંતિ લેવાને માટે પોતાના ભવનમાં ગયા.^૨ આ તરફ પાંચ પાંડવ ભાઇઓએ વિરાટ વિગેરે સર્વ રાજાઓને પોતાના સુકામપર જવાની ંબ આપી અને સૂચાંસ્ત થતાંજ સંધ્યાવંદન કર્યું; તથા એકાગ્રચિત્તથી શ્રીકૃષ્ણનુંજ ધ્યાન કરતા તેઓ ફરી દાશાહ્ કૃષ્ણને બોલાવી તેમની સાથે ગુપ્ત વિચાર કરવા લાગ્યા.^{૩,૪}

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું:-“ હે પુંડરીકાક્ષ ! તમે હસ્તિનાપુરમાં જઈને સભામાં દુર્યોધનને શું કહ્યું, તે અમને કહો. ”^૫

વાસુદેવે કહ્યું:-“ મેં હસ્તિનાપુરમાં જઈને સભામાં દુર્યોધનને સત્ય, ન્યાયયુક્ત અને હિતકારક વચનો કહ્યાં; પરંતુ તે દુર્બુદ્ધિવાળાએ અહણુ કર્યાં નહિ. ”^૬

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું:-હે કૃષ્ણ ! તમારે કહેવું ન માની દુર્યોધન ન્યારે આડે માર્ગે જવા લાગ્યો, ત્યારે કુરુઓમાં વૃદ્ધ ભીષ્મ પિતમહે તે ઇર્ષ્યાળુ દુર્યોધનને શું કહ્યું ?^૭ હે મહાભાગ ! ભરદ્વાજના પુત્ર દ્રોણાચાર્યે શું કહ્યું ? પિતા દૂતરાષ્ટ્રે અને માતા ગાંધારીએ તેને શું કહ્યું ?^૮ અમારા નાના કાકા ધર્મવેત્તામાં શ્રેષ્ઠ વિદુરે પુત્રશોકથી સંતાપ પામીને દુર્યોધનને શું કહ્યું ?^૯ વળી સભામાં બેઠેલા સર્વ રાજાઓએ તેને શું કહ્યું ? હે જનાર્દન ! તે મને યથાર્થ રીતે કહો.^{૧૦} હે કેશવ ! તમે, ભીષ્મે, દૂતરાષ્ટ્રે અને રાજાઓએ કૌરવસભામાં મારા હિતને માટે કરેલાં સર્વ ભાષણો બેકે કામ અને લો-

ભથી ઘેરાઈ ગયેલા તથા મૂર્ખ છતાં પોતાને પંડિત માનનારા દુર્યોધનને અપ્રિય લાગ્યાં અને તેના હૃદયમાં સ્થિર થયાં નહિ, તોપણ હે ગોવિંદ ! હે વિભો ! હું તેઓનાં વાક્યો સાંભળવાની ઇચ્છા રાખું છું. હે તાત ! જે રીતે આપણો સમય નિર્થક ન બન્ય, તે રીતે તમે કરો. હે કૃષ્ણ ! તમેજ અમારા નાથ, તમેજ અમારી ગતિ અને તમેજ અમારા ગુરુ છો.^{૧૧-૧૩}

વાસુદેવે કહ્યું:-હે રાજેન્દ્ર યુધિષ્ઠિર ! કૌરવોની સલાવચ્ચે દુર્યોધન રાજાને જે જે વચનો કહ્યાં, તે હું કહું છું, તમે સાંભળો.^{૧૪} મેં મારે કહેવાનાં વચન દુર્યોધનને સંભળાવ્યાં ત્યારે તે અવગ્રાહી હસ્યે; એટલે ભીષ્મ અતિ કાષયુક્ત થઈને કહેવા લાગ્યા:-^{૧૫} “હે દુર્યોધન ! કુળના હિતને માટે હું તને જે કહું છું, તે તું ધ્યાન દઈને સાંભળ અને હે રાજસિંહ ! તે સાંભળીને તું પોતાના કુળનું હિત કર.^{૧૬} હે તાત ! હે રાજન્ ! મારા પિતા શાંતનુ લોકમાં વિખ્યાત હતા, તેમનો હું એકજ પુત્ર હતો, તોપણ તેટલાથી તે પુત્રવાળાઓમાં શ્રેષ્ઠ મનાતા હતા.^{૧૭} તેમને વિચાર આવ્યો કે, ‘ બીજો પુત્ર કેવી રીતે થાય ? કારણ કે બુદ્ધિમાનો એક પુત્રવાળાને પુત્રરહિતજ કહે છે; ”^{૧૮} માટે માંહે કુળ કેવી રીતે નાશ ન પામે અને મારો યશ કેવી રીતે વિસ્તાર પામે ?’ પિતાની આવી ઇચ્છા બાળીને, હું પિતાને માટે તથા કુળને માટે રાજ્યહીન તથા ધ્રુવચારી રહેવાની દુષ્કર પ્રતિજ્ઞા કરીને, માતા સત્યવતીને મારા પિતાની સાથે લગ્ન કરવા લઇ આવ્યો; અને સંતુષ્ટ થઈ પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરતો અહીં રહું છું, એ તું સારી પેઠે બાણે છે.^{૧૯,૨૦} હે રાજા ! તે સત્યવતીમાં ધર્માત્મા કુરુકુળને પ્રવર્તાવનારો, મહાપરાક્રમી તથા વેલવશાળી એવો વિચિત્રવીર્ય નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો, જે મારો નાનો ભાઈ થાય.^{૨૧} પિતા સ્વર્ગમાં ગયા તે પછી મેં તે વિચિત્રવીર્યને રાજ્યાસન ઉપર બેસાડ્યો અને હું તે રાજાનો સેવક થઈને તેનાથી નીચા દરબજામાં રહેવા લાગ્યો.^{૨૨} હે રા-

જેન્દ્ર ! પછી રાજસમૂહ જિતીને હું તેને માટે યોગ્ય સ્ત્રીઓ લઈ આપ્યો, એ તેં ઘણીવાર સાંભળ્યું છે.^{૨૩} તે પછી મારે પરશુરામની સાથે સંઘામમાં દ્વંદ્વયુદ્ધ શરૂ થયું; તે વખતે આ નગરજનોએ પરશુરામના ભયથી વિચિત્રવીર્યને દૂર લઈ જઈને રાખ્યો હતો.^{૨૪} ત્યાં સ્ત્રીઓમાં અત્યંત આસક્ત થવાથી વિચિત્રવીર્યને ક્ષયરોગ થયો અને તે મરણ પામ્યો.

ન્યારે રાજાવિનાના દેશમાં ઇંદ્રે વૃષ્ટિ કરી નહિ, ત્યારે ક્ષુધાના ભયથી પીડાયલી પ્રજા મારી પાસે દોડી આવી.^{૨૫}

પ્રજાએ કહ્યું:—‘હે શાંતનુના કુળને વૃદ્ધિ પમાડનારા ! આ સર્વ પ્રજા નાશ પામવા લાગી છે, માટે તમે અમારે કલ્યાણ કરવા રાજ થાઓ અને આ અનાવૃષ્ટિ વગેરે પીડાઓનો નાશ કરો. તમારે કલ્યાણ થાઓ.’^{૨૬} હે ગંગા-પુત્ર ! તમારી સર્વ પ્રજા અત્યંત ભયંકર રોગોથી પીડાય છે અને થોડીજ પ્રજા બાકી રહી છે, માટે તમારે તેનું રક્ષણ કરવું જોઈએ.^{૨૭} હે વીર ! તમે વ્યાધિઓનો નાશ કરો અને ધર્મ-વડે પ્રજાનું પાલન કરો. તમારા જીવતાં આ રાષ્ટ્ર વિનાશ ન પામે.’^{૨૮}

ભીષ્મે કહ્યું:—‘હે દુર્યોધન ! પ્રજા આ પ્રમાણે આકંઠ કરવા લાગી, તોપણ પ્રતિજ્ઞાના પાલન તરફ લક્ષ્ય હોવાથી અને સફર્તનનું સ્મરણ હોવાથી મારે મન ડગમગ્યું નહિ, તે પછી હે મહારાજ ! નગરના લોકો, મારી કલ્યાણી માતા સત્યવતી, સેવકવર્ગ, પુરોહિતો, આચાર્યો અને વિદ્વાન બ્રાહ્મણો, એ સર્વે અત્યંત સંતાપ પામીને મને વારંવાર કહેવા લાગ્યાં કે, ‘તમે રાજ થાઓ.’^{૨૯,૩૦} પ્રતીપ રાજથી રક્ષણ કરાયછું રાજ્ય તમારી પાસે આવીને વિનાશ પામશે, માટે હે મહાબુદ્ધિમાન ! તમે અમારા હિતને સારૂ રાજ થાઓ.’^{૩૧}

આ પ્રમાણે ન્યારે તેઓએ કહ્યું:—‘ત્યારે મેં દુઃખીત તથા અત્યંત આતુર થઈને બે હાથ બેડી તેઓને પિતાના ગૌરવથી કરેલી પ્રતિજ્ઞા જણાવી. કુળને માટે જન્મપર્યંત બ્રહ્મચર્ય

અને રાજ્યના ત્યાગની પ્રતિજ્ઞા વારંવાર મેં તેઓને કહી. પછી બે હાથ બેડી માતાને વિનવતાં મેં કહ્યું કે, ‘આસ કરીને તમારે માટેજ મેં એ પ્રતિજ્ઞા લીધી છે, તેથી હવે તમે મારા ઉપર રાજ્યની ઝુંસરી મૂકો નહિ. હે માતા ! શાંતનુથી ઉત્પન્ન થયેલો અને કૌરવવંશનો ધુરંધર હું પ્રતિજ્ઞાને મિથ્યા કરીશ નહિ. વિશેષે કરી આ પ્રતિજ્ઞા મેં તમારે માટેજ લીધી છે. હે પુત્રવત્સલ માતા ! હું આજે તમારી આજ્ઞા ઉઠાવનારો દાસ છું.’ હે રાજા ! આ પ્રમાણે વારંવાર કહીને મેં માતા સત્યવતીને સમજાવ્યાં અને લોકોને પણ શાંત પાડ્યા.^{૩૨-૩૬}

હે મહારાજ ! પછી મેં ભાઈની સ્ત્રીઓમાં પુત્ર ઉત્પન્ન કરવા માટે માતા સત્યવતી સાથે મહાસુનિ વ્યાસને પ્રસન્ન કરીને તેમની યાચના કરી, ત્યારે તેમણે કૃપા કરી. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે વખતે તેમણે ત્રણ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા.^{૩૭,૩૮} તેમાં તારા પિતા જન્મમાં હોવાથી રાજ થઈ શક્યા નહિ, એટલે લોકવિખ્યાત મહાત્મા પાંડુને રાજ્ય મળ્યું.^{૩૯} તે પાંડુરાજના પુત્રો પિતાના રાજ્યના હક્કદાર છે; માટે હે તાત ! તું લડાઈ કરીશ નહિ. તેઓને અર્ધું રાજ્ય આપી દે.^{૪૦} હું જીવું છું, ત્યાંસુધી કયો પુરુષ અહીં રાજ્ય કરવા સમર્થ છે ? પરંતુ હું સર્વદા તમારે કલ્યાણ ઇચ્છું છું, માટે તું મારાં વચનનું અપમાન ન કર.^{૪૧} હે પુત્ર ! મને તારામાં અને તેઓમાં ભેદ નથી. હે રાજા ! આ વાત તારા પિતા, ગાંધારી અને વિદુરને માન્ય છે.^{૪૨} તારે વૃદ્ધોનું કહેવું સાંભળવું જોઈએ. તું મારાં વચન ઉપર શંકા ન રાખ અને તારે પોતાનો, પૃથ્વીનો તથા સર્વનો નાશ ન કર.’^{૪૩}

ઇતિ શ્રીમહાભારત ઉદ્યોગ ૮ ભગવદ્વાનપર્વમાં
“ ભગવદ્વાક્ય ” એ વિષયનો
અધ્યાય ૧૪૭ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૪૮ મો
શ્રીકૃષ્ણે દ્રોણ, વિદુર અને ગાંધારીનાં
વચન કહ્યાં.

॥ વાસુદેવ ઉવાચ ॥

મીષ્મેણોક્તે તતો દ્રોણો દુર્યોધનમભાષત ॥

મધ્યે નૃપાણાં મદ્રં તે વચનં વચનક્ષમઃ ॥૧॥

વાસુદેવે કહ્યું:-તમારૂં કલ્યાણ થાઓ. ભીષ્મે એ પ્રમાણે કહ્યા પછી રાજાઓવચ્ચે ઓલવામાં સમર્થ દ્રોણાચાર્યે દુર્યોધનને કહ્યું કે:-^૧ “હે તાત ! પ્રતીપના પુત્ર શાંતનુ જે પ્રમાણે કુળના રક્ષણને માટે વર્ત્યા હતા અને દેવવ્રત ભીષ્મ જે પ્રમાણે કુળના ભલાને માટે તત્પર રહ્યા હતા,^૨ તે પ્રમાણે સત્યની પ્રતિષ્ઠાવાળા, જિતેન્દ્રિય, ઉત્તમ વ્રતનિષ્ઠ અને સ્થિર ચિત્તવાળા કૌરવોના રાજા ધર્માત્મા પાંડુરાજા પણ વર્ત્યા હતા.^૩ (ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા અંધ હોવાથી અને વિદુર દાસીપુત્ર હોવાથી એ બન્ને રાજ્યના અનધિકારી હતા તોપણ) કુળના વંશની વૃદ્ધિ કરનારા પાંડુ રાજાએ પોતાના જ્યેષ્ઠ અંધુ બુદ્ધિમાન ધૃતરાષ્ટ્રને તથા નાનાભાઈ વિદુરને રાજ્ય આપ્યું હતું.^૪ હે રાજા ! દૃઢ મનવાળા ધૃતરાષ્ટ્રને સિંહાસન ઉપર સ્થાપન કર્યા પછી પાંડુરાજા પોતાની એ રાણીઓની સાથે વનમાં ચાલ્યા ગયા હતા.^૫ પુરુષવ્યાધ વિદુર સિંહાસનથી નીચે ઉભા રહી, ચાકરની પેઠે નમ્ર થઈને ધૃતરાષ્ટ્ર ઉપર ચામર ઢાળતા તેની સેવા કરતા હતા.^૬ હે તાત ! તે પછી સર્વ પ્રજા જેમ પાંડુ રાજાની સેવા કરતી હતી, તેમ વિધિ પ્રમાણે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાની સેવા કરતી તેમને રાજા માનવા લાગી.^૭ આ રીતે વિદુરસહિત ધૃતરાષ્ટ્રને રાજ્ય સોંપ્યા પછી શત્રુનગરના જેતા પાંડુ રાજા સર્વ પૃથ્વી ઉપર ફરવા લાગ્યા.^૮ સત્ય પ્રતિષ્ઠાવાળા વિદુર દ્રવ્યભંડારની વ્યવસ્થા, દાન, સેવકોની દેખરેખ અને સર્વના પોષણની વ્યવસ્થાનું કામ કરતા હતા^૯ અને શત્રુનગરના જેતા મહાતેજસ્વી ભીષ્મ સંધિ તથા વિગ્રહનાં કાર્યો ઉપર અને રાજાઓને ભેટસોગાત

આપવાના કાર્ય ઉપર દેખરેખ રાખતા હતા;^{૧૦} તેમજ મહાત્મા વિદુરથી સતત સેવાતા મહાબળવાન ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા તો સિંહાસન ઉપર બેસી રહેતા હતા.^{૧૧} તેના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો તું કુળમાં ભેદ પડાવવાનો આગ્રહ કેમ રાખે છે ? હે રાજા ! તું ભાઈઓની સાથે મળીને વૈભવો ભોગવ.^{૧૨} હે મહારાજા ! હું જે કંઈ કહું છું, તે યુદ્ધના ભયથી કહેતો નથી, તેમજ કોઈ રીતે ધનના હેતુથી પણ કહેતો નથી. હું ભીષ્મે આપેલું લેવાની ઇચ્છા રાખું છું, તારૂં આપેલું લેવા ઇચ્છતો નથી.^{૧૩} હે રાજા ! હું તારી પાસેથી આજીવિકાના ઉપાયની ઇચ્છા રાખતો નથી. તું જાણ કે, જ્યાં ભીષ્મ ત્યાંજ દ્રોણ છે, માટે ભીષ્મ જે કહે તે તું કર.^{૧૪} હે શત્રુનાશન ! તું પાંડવોને અંધું રાજ્ય આપ. હે તાત ! મારૂં આચાર્યપણું સદા તારાપ્રત્યે તેમજ તેઓના પ્રત્યે સમાન છે;^{૧૫} અને મને જેવો અશ્વત્થામા છે, તેવોજ અર્જુન છે. બહુ બોલ બોલ કરવાથી શું ફળ ? જ્યાં ધર્મ ત્યાં જય છે.”^{૧૬}

વાસુદેવે કહ્યું:-હે મહારાજા યુધિષ્ઠિર ! અમાપ તેજવાળા દ્રોણ એ પ્રમાણે કહ્યું તે પછી સત્યપ્રતિષ્ઠાવાળા ધર્મવેત્તા વિદુર, પાછળ ફરી ભીષ્મ પિતામહના મુખ તરફ જોઈને કહેવા લાગ્યા.^{૧૭}

વિદુરે કહ્યું:-“હે દેવવ્રત ભીષ્મ ! હવે હું કહું છું તે વચન ઉપર ધ્યાન આપો. આ કૌરવોનો વંશ નાશ પામ્યો હતો, તેનો તમે પુનઃ ઉદ્ધાર કર્યો છે.^{૧૮} હું આટલો વિલાપ કરું છું, તોપણ તમે મારાં વચનની દરકાર કરતા નથી ! રે, કુળને કલંક લગાડનારો દુર્યોધન આ કુળમાં કોણ માત્ર છે, કે જે લોભથી ઘેરાયલા દુષ્ટની બુદ્ધિને તમે અનુસર્યા કરો છો ? અનાર્થ, કૃતમ્મી તથા લોભવડે હણાયલા ચિત્તવાળો જે દુર્યોધન ધર્માર્થ દષ્ટિવાળા પિતાના ઉપદેશને પણ ઉલ્લંઘે છે, તે દુર્યોધનનાં કાર્યથી આ કૌરવોનો વિનાશ થવા બેઠો છે.^{૧૯-૨૧} હે મહારાજા ! આ કૌરવો જે રીતે નાશ પામે નહિ, તે પ્રમાણે તમે કરો. હે મહાબુદ્ધિમાન ! તમે મને

અને ધૃતરાષ્ટ્રને તો પ્રથમથીજ ચિત્રકાર જેમ એક ચિત્ર ચિતરારને ગોઠવે, તેમ ચિત્ર જેવા-પૂતળાં જેવા કરીને બેસાડી દીધા છે, એટલે અમે શું કરીએ? હે મહાપરાક્રમી ! પ્રજાપતિ જેમ પ્રજા ઉત્પન્ન કરીને પછી તેનો સંહાર કરે છે, તેમ તમે દષ્ટિ આગળ થતા કુળક્ષયની બેદરકારી રાખો નહિ. શું કુળનો વિનાશકાળ આવી પહોંચવાથી આજે તમારી બુદ્ધિ નાશ પામી છે? ૨૪ જો તેમ હોય તો તમે મારી સાથે અને ધૃતરાષ્ટ્રની સાથે વનમાં ચાલો; અને બુદ્ધિ ઠેકાણે હોય તો આ દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા કપટી દુર્યોધનને કેદ કરીને તુરત પાંડવોથી રક્ષણ કરાચલા આ રાજ્યને આજથીજ સ્વાધીનમાં લ્યો. હે રાજસિંહ ! તમે કૃપ કરો; કારણકે પાંડવોનો, કૌરવોનો અને અમાપ તેજવાળા રાજાનો મહાન વિનાશ થાય એમ દેખાય છે.

આમ કહીને મનમાં દીન થઈ ગયેલા, એજ વિષયનું ચિંતન કરતા અને વારંવાર નિસાસા નાખતા વિદુર બોલતા બંધ થયા. ૨૫-૨૭ તે પછી સુબલ રાજાની પુત્રી ગાંધારી, કુળનાશના ભયથી, ક્રોધ કરીને પાપ બુદ્ધિવાળા ક્રૂર પુત્ર દુર્યોધનને રાજાઓની સમક્ષ ધર્મ તથા અર્થવાળાં વચન કહેવા લાગી. ૨૮ ‘આ રાજસભામાં જે રાજાઓ, બ્રહ્મર્ષિઓ અને બીજા સભાસદો બેઠા છે. તેઓ સાંભળો. હે પાપી દુર્યોધન ! હું તારા તથા તારા અમાત્યાદિ પરિવારના અપરાધો કહું છું. ૨૯ કુરુવંશીઓનું રાજ્ય અનુક્રમે પુત્રપરંપરા ભોગવે છે અને એ આપણો ક્રમપરંપરાગત કુળધર્મ છે. હે પાપી બુદ્ધિવાળા ! હે અતિ નીચ કર્મ કરનારા ! તે કુરુવંશીઓનાં રાજ્યનો તું અન્યાયથી નાશ કરીશ એમ મને લાગે છે. ૩૦ આ રાજ્ય ઉપર બુદ્ધિમાન ધૃતરાષ્ટ્ર અને તેના નાના ભાઈ દીર્ઘદષ્ટિવાળા વિદુર બેઠેલા છતાં બન્નેનું ઉદલંઘન કરીને હે દુર્યોધન ! તું મોહને લીધે આજે કેમ રાજ થઈ બેસવાની ઇચ્છા કરે છે? ૩૧ ભીષ્મ હયાત છે ત્યાં સુધી મહાનુભાવ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા તથા વિદુર પણ પરત્ર છે; (કારણકે આ રાજ્ય ઉપર મૂળ હક્ક

એમનો છે) પરંતુ આ નરશ્રેષ્ઠ ગંગાપુત્ર મહાત્મા ભીષ્મ પિતામહ ધર્મજ્ઞ હોવાથી પ્રતિજ્ઞાપાલનમાટે રાજ્યની ઇચ્છા કરતા નથી. ૩૨ એટલે ખરી રીતે કોઈથી પણ ખુંચવી ન લેવાય એવું આ રાજ્ય પાંડુરાજાનું છે અને તેથી બાપદાદાથી ચાલતું આવેલું અને પુત્રપૌત્રની પરંપરામાં ઉતરનારું આ આખું રાજ્ય પાંડવોનું છે. પાંડુના પુત્રોસિવાય આ રાજ્ય ઉપર બીજા કોઈનો હક્ક નથી. ૩૩ કુરુકુળમાં સુખ્ય, સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા તથા બુદ્ધિમાન મહાત્મા ભીષ્મ પિતામહ જે કંઈ કહે, તે સર્વ આપણે પૂરેપૂરું કરવું જોઈએ અને તેમ કરવાથીજ આપણે રાજ્યનું તથા સ્વધર્મનું રક્ષણ કયું ગણાશે. ૩૪ મહાનતવાળા ભીષ્મ પિતામહની આજ્ઞાથી આ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા તથા વિદુર જે કાર્ય કરવાની આજ્ઞા કરે, તે કાર્ય સર્વ સ્નેહીઓએ ધર્મને આગળ કરીને સતત કરવું જોઈએ. ૩૫ તાત્પર્ય કે, ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાએ પ્રેરેલા તથા ભીષ્મ પિતામહે આગળ કરેલા ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરે ન્યાયથી પ્રાપ્ત થયેલા આ કૌરવોના રાજ્યનું પાલન કરવું યોગ્ય છે. ૩૬

ઇતિ શ્રીમહાભારત ઉદ્યોગ લગવધાન પર્વ
માં “શ્રીકૃષ્ણનાં વચનો” એ વિષયનો
અધ્યાય ૧૪૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૪૯ મો શ્રીકૃષ્ણે કહેલાં ધૃતરાષ્ટ્રનાં વચન

॥ વાસુદેવ ઉવાચ ॥

एवमुक्ते तु गांधार्या धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ॥
दुर्योधनमुवाचेदं राजमण्ये जनाधिप ॥१॥

વાસુદેવે કહ્યું:-હે રાજા ! ગાંધારીએ એ પ્રમાણે કહ્યું તે પછી ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા રાજાઓની વચ્ચે દુર્યોધનને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:- ૧ ‘હે પુત્ર દુર્યોધન ! હું તને જે કહું તે તું ધ્યાન દઇને સાંભળ; અને જો તને પિતા તરફ માન હોય તો તું તે પ્રમાણે કર. તારે કલ્યાણ થશે. ૨ પૂર્વે કુરુવંશની વૃદ્ધિ કરનારા મૂળ પુરુષ સોમ

નામના પ્રજાપતિ હતા. એ સોમથી છઠ્ઠા પુરુષ નહુષના પુત્ર યયાતિ થયા હતા.^૩ તેને રાજર્ષિઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા પાંચ પુત્રો થયા હતા. તેમાં મહાતેજસ્વી યદુ વડીલ હોવાથી રાજા થયો હતો.^૪ વૃષપર્વાની પુત્રી શર્મિષ્ઠાથી ઉત્પન્ન થયેલો અને આપણા વંશની વૃદ્ધિ કરનારો પૂરુ સર્વ ભાઈઓમાં નાનો હતો.^૫ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! હે તાત ! યદુ, કવિના પુત્ર અમાપ તેજવાળા શુકની પુત્રી દેવયાનીનો પુત્ર હતો. એ યાદવવંશનો મૂળ પુરુષ બળવાન તથા વીર્યસંપન્ન હતો. બળના ગર્વથી પૂર્ણ થયેલો તે મતિમંદ ક્ષત્રિયોને તુચ્છ ગણવા લાગ્યો. બળના ગર્વથી મોહિત થયેલો યદુ પિતાની આજ્ઞામાં પણ રહ્યો નહિ અને અજિત થઈ પડેલો તે પિતાનું તથા ભાઈઓનું અપમાન કરવા લાગ્યો. “ચાર સમુદ્રો સુધીની પૃથ્વીમાં યદુજ બળવાન થઈ પડ્યો. તે સર્વ રાજાઓને વશ કરીને હસ્તિનાપુરમાં રહેવા લાગ્યો.”^૬ હે દુર્યોધન ! તેના ઉપર તેના પિતા-નહુષપુત્ર યયાતિ બહુ ક્રોધ પામ્યો અને તેણે પોતાના પુત્ર યદુને શાપ આપ્યો તથા રાજ્યથી પણ ભ્રષ્ટ કરી દીધો;^૭ એટલુંજ નહિ પણ જે ભાઈઓ બળથી ગર્વિત થઈને યદુને અનુસરતા હતા, તે પોતાના પુત્રોને પણ કોપેલા યયાતિએ શાપ આપ્યો.^૮ તે પછી મહારાજા યયાતિએ પોતાનો નાનો પુત્ર પૂરુ, કે જે અધીન રહી પોતાની આજ્ઞા ઉઠાવતો હતો તેને રાજ્ય ઉપર બેસાડ્યો.^૯ આ પ્રમાણે મોટો પુત્ર પણ જો ગર્વિષ્ઠ હોય તો તે રાજ્ય મેળવતો નથી અને નાના પુત્રો પણ વડીલોની સેવાથી રાજ્ય મેળવે છે.^{૧૦}

હવે એક બીજું દષ્ટાંત સાંભળ. મારા પિતાના પિતામહ પ્રતીપરાજા સર્વ ધર્મને બળુનારા હતા અને ત્રણે લોકમાં પ્રખ્યાત હતા. ધર્મથી રાજ્ય કરતા તે રાજસિંહને દેવસમાન ત્રણ યશસ્વી પુત્રો ઉત્પન્ન થયા હતા.^{૧૧,૧૨} મોટા પુત્રનું નામ દેવાપિ હતું, તેનાથી નાના પુત્રનું નામ બાહલીક હતું અને ત્રીજા પુત્રનું નામ શાંતનુ હતું. હે તાત ! એ ધૈર્યવાળા શાંતનુ મારા પિતામહ થાય.^{૧૩} રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ દેવાપિ મ-

હાતેજસ્વી, ધાર્મિક, સત્યવાદી, પિતાની સેવામાં તત્પર, નગરના અને દેશના લોકોનો માનીતો, સત્પુરુષોથી સત્કાર પામેલો, બાલકથી વૃદ્ધ પર્યંત સર્વને પ્રિય, ઉદાર, સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળો, સર્વ પ્રાણીઓના હિતમાં તત્પર અને પિતાની તથા બ્રાહ્મણોની આજ્ઞામાં રહેનારો હતો, માત્ર તેનું શરીર કોઠના રોગવાળું હતું.^{૧૪-૧૬} દેવાપિ મહાત્મા શાંતનુ અને બાહલીકનો પ્રિય ભાઈ હતો અને તે સર્વ મહાત્મા ભાઈઓમાં પરસ્પર ઉત્તમ બ્રાતૃપ્રેમ હતો.^{૧૭} કેટલોએક કાળ વીલ્યા પછી નૃપશ્રેષ્ઠ પ્રતીપરાજા વૃદ્ધ થયા, એટલે તેમણે દેવાપિને રાજ્યાભિષેક કરવામાટે શાસ્ત્ર પ્રમાણે સાહિત્યો તૈયાર કરાવ્યાં અને સર્વ મંગલ પદાર્થો તૈયાર કરાવ્યા; પરંતુ નગરના અને દેશના લોકોની સાથે વૃદ્ધોએ તથા બ્રાહ્મણોએ એકઠા મળીને તેમને દેવાપિનો અભિષેક કરતા અટકાવ્યા; કારણ કે દેવાપિ ઉદાર, ધર્મજ્ઞ, સત્યપ્રતિજ્ઞ અને પ્રજાપ્રિય હતો, તોપણ કોઠના રોગથી દૂષિત હતો; તેથી રાજ્યાસનને માટે અયોગ્ય હતો. દેવોને પણ ખોડખાંપણવાળો રાજા રુચતો નથી; એટલામાટે ઉત્તમ બ્રાહ્મણોએ નૃપશ્રેષ્ઠ પ્રતીપને દેવાપિનો રાજ્યાભિષેક કરતા અટકાવ્યા પ્રતીપરાજા પુત્રના રાજ્યાભિષેકનો અટકાવ સાંભળીને ગળગળા થઈ ગયા અને પુત્રને માટે શોક કરવા લાગ્યા.^{૨૧-૨૫} પુત્રના શોકથી યુક્ત થયેલા પ્રતીપ રાજાના અંગમાં બહુ પીડા થવા લાગી. એ રીતે પ્રતીપ રાજાને અટકાવેલા જોઈને દેવાપિ બનમાં ચાલ્યો ગયો.^{૨૬} તેના નાનો ભાઈ બાહલીક રાજ્ય, પિતા તથા ભાઈઓનો ત્યાગ કરીને, અત્યંત સમૃદ્ધિયુક્ત મામાના કુળમાં જઈને રહ્યો;^{૨૭} એટલે હે રાજા ! બાહલીકે આજ્ઞા કરેલા લોકવિખ્યાત શાંતનુ રાજા પોતાના પિતા મરણ પામતાં રાજ્ય કરવા લાગ્યા.^{૨૮}

હે ભરતવંશી દુર્યોધન ! તે પ્રમાણેજ બુદ્ધિમાન પાંડુએ વિચાર કરીને હું વડીલ છતાં પણ આંખે અંધ હોવાથી મને આ રાજ્યથી ભ્રષ્ટ કર્યો હતો;^{૨૯} અને પાંડુરાજા મારાથી નાનો હતો, તોપણ તેને રાજ્ય મળ્યું હતું, માટે હે

હે શત્રુદમન ! તેના મરણ પછી આ રાજ્ય તેના પુત્રેનુંજ ગણાય. ^{૩૦} હું પોતેજ રાજ્યના ભાગને મેળવી શક્યો નથી, તો પછી તું કેવી રીતે રાજ્યની ઇચ્છા રાખે છે ? તું રાજપુત્ર નથી, તેમજ રાજ્યસ્વામી પણ નથી; છતાં તું પારકું રાજ્ય હરી લેવાની ઇચ્છા રાખે છે તે અયોગ્ય છે. ^{૩૧} મહાત્મા યુધિષ્ઠિર રાજપુત્ર છે, માટે ન્યાયથી પ્રાપ્ત થતું આ રાજ્ય તેનું છે. મહાન મહિમાવાળા તે આ કૌરવકુળના સ્વામી અને શાસ્તા છે. ^{૩૨} યુધિષ્ઠિર સત્યપ્રતિજ્ઞાવાળા, પ્રમાદરહિત, શાસ્ત્રનિષ્ઠ, બંધુજનની સાથે સારી રીતે વર્તનારા, પ્રજાઓને પ્રિય, સ્નેહીઓ ઉપર દયા કરનારા, જિતેન્દ્રિય અને સાધુજનોનું પાપણુ કરનારા છે. ^{૩૩} વળી ક્ષમા, સહિષ્ણુતા, દમ, સરળતા, સત્યનિષ્ઠા, વિદ્યતા, દક્ષતા, ભૂતદયા અને શાસન કરવાની યોગ્યતા-આ સર્વ રાજગુણો યુધિષ્ઠિરમાં રહેલા છે. ^{૩૪} તું રાજપુત્ર નથી, અનાય આચરણવાળો છે, લાભી છે અને બંધુઓમાં સદા પાપણુદ્ધિવાળો છે. હે અવિનયવાળા ! પરંપરાથી ચાલતા આવડા આ બીજાઓના રાજ્યને તું કેવી રીતે હરી શકીશ ? ^{૩૫} માટે હે નરેન્દ્ર ! તું મોહ દૂર કરીને, વાહન તથા સાહિત્યોની સાથે અહીં રાજ્ય પાંડવોને આપ, એટલે નાના ભાઈઓની સાથે તારૂં જીવિત કેટલોક સમય ટકી રહે. ^{૩૬}

ઈતિ શ્રીમહાનિ ઉદ્યોગનિ ભગવદ્વાન પર્વમાં

“ધૃતરાષ્ટ્રવાક્યકથન” એ વિષયને

અધ્યાય ૧૪૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૫૦ મો

શ્રીકૃષ્ણે કહેલું તાત્પર્ય

॥ વારદેવ ઉવાચ ॥

एवमुक्ते तु भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च ।

गंधार्या धृतराष्ट्रेण न वै मंदोऽन्वबुध्यत ॥૧॥

વાસુદેવે કહ્યું:-ભીષ્મે, દ્રોણે, વિદુરે, ગાંધારીએ અને ધૃતરાષ્ટ્રે આ પ્રમાણે કહ્યું, તોપણ મૂર્ખ દુર્યોધન સમજ્યો નહિ; ^૧ એટલુંજ નહિ પણ

તે મૂર્ખ સર્વનાં વચનનો તિરસ્કાર કરીને ત્યાંથી ઉઠ્યો અને ક્રોધવડે લાલચોળ આંખો કરી સભામાંથી ચાલી નીકળ્યો, એટલે મરવા તૈયાર થયેલા તેના પક્ષના રાજાઓ પણ તેની પાછળ ગયા. ^૨ પછી દુર્યોધને ભાનવિનાના તે રાજાઓને વારંવાર આજ્ઞા કરી કે, “આજે પુષ્યનક્ષત્ર છે, માટે તમે કુરુક્ષેત્રમાં જાઓ.” ^૩ તે આજ્ઞા સાંભળીને કાળવડે પ્રેરાયેલા તે સર્વ રાજાઓ મોટા આનંદથી પાતપોતાની સેના સાથે લઈ, ભીષ્મને સેનાપતિ કરી કુરુક્ષેત્રમાં જવા નીકળ્યા. ^૪ કૌરવોના પક્ષમાં અગિયાર અક્ષૌહિણી સેના એકઠી થઈ છે અને તે સર્વ સેનાના અગ્રભાગમાં તાડના ચિહ્નયુક્ત ધ્વજવાળા ભીષ્મ શોભી રહ્યા છે. ^૫

હે રાજા ! આ સંબંધમાં તમને જે યોગ્ય તથા આવશ્યક લાગે તે તમે કરો. હે ભારતરાજ ! મારી સમક્ષ ભીષ્મે, દ્રોણે, વિદુરે, ગાંધારીએ અને ધૃતરાષ્ટ્રે જે વાક્ય કહ્યાં હતાં તે અને કૌરવોની સભામાં જે થયું હતું તે મેં તમને કહ્યું છે. ^{૬-૭} હે રાજા ! ભાઈઓમાં પરસ્પર પ્રેમ રહે એવી ઇચ્છાથી, આ વંશમાં ભેદ ન પડે એટલા માટે તથા પ્રજાની વૃદ્ધિ થવામાટે મેં પ્રથમ તો ત્યાં સામનો પ્રયોગ કર્યો; પરંતુ ન્યારે તેઓએ સામનો સ્વીકાર કર્યો નહિ, ત્યારે મેં કર્ણની સાથે સંવાદ કરી ભેદનો પ્રયોગ કર્યો અને તેને દેવ તથા મનુષ્યનાં સંયુક્ત કર્મની વાત કહી. ^{૮-૯} વળી ન્યારે દુર્યોધને મારાં સામપૂર્વક વાક્યનો આદર કર્યો નહિ, ત્યારે મેં સર્વ રાજાઓને એકઠા કરીને તેઓને ફેડવા યત્ન કર્યો; ^{૧૦} અને હે ભારતરાજ ! મેં તેઓને આશ્ચર્યકારક, ભયંકર તથા દારુણ અમાનુષી કર્મો દેખાડ્યાં. ^{૧૧} પછી મેં તે રાજાઓનો તિરસ્કાર કરી, દુર્યોધનને તૃણતુલ્ય તુચ્છ કરી, કર્ણ તથા શકુનિને વારંવાર ભયભીત કરી, દ્યુતદ્વારા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોની નિંદા કરી, પુનઃ અનેકવાર વાણી તથા મસલતવડે સર્વ રાજાઓના મનમાં ભેદ ઉત્પન્ન કર્યો. તે પછી કુરુવંશમાં ભેદ ન પડે તથા કાર્યની સિદ્ધિ થાય એટલા

માટે ફરી મેં સામસાથે દાનનો પ્રયોગ કરતાં કહ્યું કે, ૧૨-૧૪ ‘સર્વે’ શ્રી પાંડવો માન છોડીને ધૃતરાષ્ટ્ર, ભીષ્મ તથા વિદુરના અનુયાયી થઈને રહેશે. ૧૫ તેઓ રાજ્ય તને આપી દઈને અધિકારવિનાના સાદા મનુષ્યની પેઠે રહેશે; માટે રાજ્યએ, ભીષ્મપિતામહે અને વિદુરે તને જે હિતવચન કહ્યાં છે, તે પ્રમાણે તું કર. ૧૬ આ આપું રાજ્ય ભલે તારી પાસે રહે. તું માત્ર પાંચ ગામ પાંડવોને આપ. હે નૃપશ્રેષ્ઠ ! તારા પિતાએ પાંડવોનું અવશ્ય ભરણપોષણ કરવું જોઈએ. ૧૭ આ પ્રમાણે મેં કહ્યું, તોપણ તે હૃષ્ટાત્મા અરૂપ ભાગ આપવા પણ તૈયાર થયો નહિ; માટે હવે

તે પાપીઓને ચોથા ઉપાયરૂપ દંડ કરવો જોઈ મને ચોગ્ય લાગે છે, એ વિના બીજો ઉપાય નથી. ૧૮ હે રાજા ! તેના પક્ષના રાજાઓ વિનાશને માટે કુરુક્ષેત્રમાં જવા નીકળી ચૂક્યા છે. કૌરવોની સભામાં જે વૃત્તાંત થયો હતો, એ મેં તમને કહ્યો છે. ૧૯ હે પાંડુપુત્ર ! કૌરવો યુદ્ધ કર્યાં વિના તમને રાજ્ય આપશે નહિ; કારણ કે તે સર્વે વિનાશના હેતુરૂપ છે અને સર્વનું મૃત્યુ સમીપ આવી લાગ્યું છે. ૨૦

હિત શ્રીમહા ૦ ઉદ્યોગ ૦ ભગવદ્વાન
પર્વમાં “કૃષ્ણવાક્ય” એ વિષયનો
અધ્યાય ૧૫૦ માં સમાપ્ત.

ભગવદ્વાન પર્વ સમાપ્ત.

સૈન્યનિર્ણય પર્વ

અધ્યાય ૧૫૧ મો
સેનાપતિની નિમણૂક અને કુરુ-
ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

જનાર્દનવચઃ શ્રુત્વા ધર્મરાજો યુધિષ્ઠિરઃ ।

આતૃનુવાચ ધર્માત્મા સમક્ષં કેશવમ્ય હ ॥૧॥

વૈશંપાયને કહ્યું:-ધર્માત્મા ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર શ્રીકૃષ્ણનું કહેવું સાંભળીને તેમની સમક્ષમાં પોતાના ભાઈઓને કહેવા લાગ્યા કે, ૧ કૌરવોની સભામાં જે જે થયું તે તમે સાંભળ્યું છે અને શ્રીકૃષ્ણે ત્યાં જે જે કહ્યું તે સઘળું તમે ધ્યાનમાં લીધું છે; ૨ માટે હે નરશ્રેષ્ઠ ! તમે મારી સેનાના વિભાગ પાડો. આપણા વિજયને માટે આ સાત અક્ષૌહિણી સેના એકઠી થઈ છે, ૩ તેઓના વિખ્યાત સાત અધિપતિઓનાં નામો હું કહું છું; તે તમે સાંભળો. દ્રુપદરાજ, વિશટ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિખંડી, સાત્યકિ, ચેકિતાન અને વીર્યવાન ભીમસેન, આ સાત રણમાં દેહ પડે ત્યાંસુધી યુદ્ધ કરે તેવા વીર સેનાપતિઓ

છે. ૪ એ સર્વે વેદવેત્તાઓ શ્રી, ઉત્તમ વ્રતાચરણવાળા, મર્યાદાશીલ, નીતિમાન, યુદ્ધકુશળ બાણાદિક શસ્ત્રપ્રયોગમાં કુશળ અને સર્વ પ્રકારનાં અસ્ત્રોથી યુદ્ધ કરે તેવા છે; પરંતુ આ સાત સેનાને દોરનારો, સેનાના વિભાગને સમજનારો અને બાણરૂપી જવાલાવાળા અમિતુદ્ય ભીષ્મને રણમાં સહન કરે તેવા આપણામાં મુખ્ય સેનાપતિ થવાને કોણ સમર્થ છે ? એ સંખંધમાં હે પુરુષવ્યાધ કરુનંદન સહદેવ ! પ્રથમ તું તારો મત કહે. ૫-૮

સહદેવે કહ્યું:-“ મારા મત પ્રમાણે જે ધર્મવેત્તાનો આશ્રય કરીને આપણે આપણો રાજ્યભાગ લેવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ, તે મત્સ્યદેશના રાજા વિરાટ આ કાર્યને માટે ચોગ્ય છે; કારણકે તે આપણા સંખંધી છે, આપણે હુએ હુએ થાય તેવા છે, વીર્યસંપન્ન છે, અશ્વકુશળ છે, યુદ્ધમાં દુર્મદ છે અને બળવાન છે. તે સંગ્રામમાં ભીષ્મને અને બીજા મહારથીઓને સારી રીતે સહન કરવા સમર્થ છે. ૯-૧૦

વૈશંપાયને કહ્યું:-હે વાક્યસ્વરૂપને બાળ

વામાં કુશળ જનમેજય ! સહદેવે એ પ્રમાણે કહ્યા પછી, નકુલ નીચે પ્રમાણે વચન બોલ્યો:-
 “પકવ વય, શાસ્ત્રજ્ઞાન, ધૈર્ય, કુળ અને કુટુંબ, આ ગુણોને લીધે આપણા સસરા દ્રુપદરાજ સેનાપતિ થવાને યોગ્ય છે. તે શ્રીમાન, બળવાન, મર્યાદાશીલ, સર્વ શાસ્ત્રમાં કુશળ, દુર્જય અને સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા છે. તે ભરદ્વાજ પાસેથી અસ્ત્રવિદ્યા શીખ્યા છે. મહાબળવાન ભીષ્મ અને દ્રોણની નિત્ય સ્પર્ધા કરે છે, પુત્રો તથા પૌત્રોથી વીંટાયલા તે સેંકડો શાખાવાળાં વૃક્ષની પેઠે રાજસમૂહના અથ્ર ભાગમાં સેનાપતિતરીકે ઉભા રહેવાને યોગ્ય છે. યુદ્ધમાં શોભનારા જે વીર રાજ્યે કાંધમાં આવીને દ્રોણના વિનાશને માટે પોતાની રાણીની સાથે ઘોર તપ કર્યું હતું અને જે નૃપશ્રેષ્ઠ પિતાની પેઠે આપણા મનનું સમાધાન કરે છે, તે દ્રુપદ મુખ્ય સેનાપતિ થવા જોઈએ.”^{૧૧-૧૬} દ્રુપદરાજ ચઢી આવેલા દ્રોણને તથા ભીષ્મને પૂરા પડશે, એમ માફ માનવું છે; કારણકે તે રાજા દિવ્ય અશ્ત્રોને જાણનારા છે અને દ્રોણના મિત્ર છે.”^{૧૭}

માદ્રીના પુત્ર નકુલ તથા સહદેવે પોતાનો અભિપ્રાય કહ્યા પછી ઈંદ્રતુલ્ય પરાક્રમી ઈંદ્રપુત્ર કુરુનંદન અર્જુન બોલ્યો:-^{૧૮} “અગ્નિની જ્વાળા જેવો દેહીખ્યમાન અને મોટા બાહુવાળો જે આ દિવ્ય પુરુષ તપના પ્રભાવથી તથા ઋષિઓને સંતુષ્ટ કરવાથી ધનુષ, કવચ અને ખડ્ગથી સુસજ્જિત થઈ દિવ્ય ઉત્તમ ઘોડાઓ જોડેલા રથમાં બેસીને, રથના ઘોષવડે મહામેઘની પેઠે ગર્જના કરતો અગ્નિકુડમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે, જે વીરનું પરાક્રમ સિંહતુલ્ય છે, જેના શરીરનો બાંધો સિંહસમાન છે, જેની છાતી, ભુજ, વક્ષઃસ્થલ, ગર્જના તથા ખભા સિંહના જેવાં છે, જે મહાકાંતિવાળા મહાબળવાનની જુકુટી, દાઢ, ગાલ, કાનની વચ્ચેનો પ્રદેશ, બાહુ, મુખ હાંસડીઓ, વિશાળ નેત્રો અને ચરણો સુંદર છે; જે શરીરે ભરેલો, ધૈર્યવાન, સર્વ શસ્ત્રોથી અભેદ, મદ્દ ઝરતા હાથી જેવો, સત્યવાદી અને જિતેન્દ્રિય છે તથા દ્રોણના વિના-

શને માટે ઉત્પન્ન થયો છે, તે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, ભીષ્મનાં વજ્ર અથવા વિગ્રહી જેવા સ્પર્શવાળાં, સર્પ જેવાં પ્રદીપ્ત મુખવાળાં, વેગમાં યમદૂત જેવાં, પડવામાં અગ્નિ જેવાં, વજ્રના ઘસારા જેવાં દારુણ અને સંગ્રામમાં પરશુરામે સહન કરેલાં એવાં બાણોને સહન કરશે, એમ હું માનું છું;”^{૧૯-૨૬} હે રાજા ! હું ધૃષ્ટદ્યુમ્નવિના બીજા કોઈ એવા પુરુષને જોતો નથી, કે જે રણમાં મહાવ્રતધારી ભીષ્મના વેગને સહન કરી શકે. આ મારો નિશ્ચય છે.”^{૨૭} ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ચાલાક હાથવાળો, આશ્ચર્યકારક યુદ્ધ કરનારો, અભેદ કવચવાળો અને દોળાંના રક્ષક હાથીના જેવો શોભાયમાન છે, માટે એને સેનાપતિ પદ આપવું એવો મારો અભિપ્રાય છે.”^{૨૮}

ભીમસેને કહ્યું:-“હે રાજેન્દ્ર ! અહીં એકઠા મળેલા સિદ્ધા અને ઋષિઓ કહે છે કે, દ્રુપદનો પુત્ર શિખંડી ભીષ્મના વધને માટે ઉત્પન્ન થયો છે. જે વખતે શિખંડી યુદ્ધમાં દિવ્ય અશ્ત્રોનો પ્રયોગ કરવા માંડશે, તે વખતે પુરુષોને તેનું રૂપ મહાત્મા રામના જેવું દેખાશે.”^{૨૯,૩૦} હે રાજા ! સજ્જ થઈને રથમાં બેઠેલા શિખંડીને સંગ્રામમાં શસ્ત્રથી ભેદી નાખે એવા કોઈ પુરુષને હું જોતો નથી.”^{૩૧} દ્વંદ્વયુદ્ધમાં વીર શિખંડીસિવાય બીજો કોઈ પુરુષ મહાવ્રતધારી ભીષ્મને હણે તેવો નથી; માટે શિખંડીને સેનાપતિ કરવો એવો મારો મત છે.”^{૩૨}

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું:-“હે તાત ! ધર્માત્મા શ્રીકૃષ્ણ સર્વ જગતના સારાસાર, બલાબલ તથા તેઓના અભિપ્રાયને જાણે છે;”^{૩૩} માટે યાદવ વંશી શ્રીકૃષ્ણ જેને સેનાપતિ થવાનું કહે, તે મારો સેનાપતિ થાઓ. પછી તે સેનાપતિ અસ્ત્રકુશળ હોય કે અસ્ત્રવિષયમાં અજ્ઞાની હોય, વૃદ્ધ હોય કે તરુણ હોય, તે જોવાનું અમારે નથી;”^{૩૪} કારણ કે, હે તાત ! આપણા વિજયનું અથવા પરાજયનું મૂળ આ શ્રીકૃષ્ણજ છે. આપણા પ્રાણ, રાજ્ય, અસ્તિત્વ, નાશ, સુખ અને દુઃખ-એ સર્વ એમને આધારે રહેલાં છે.”^{૩૫} એ ધાતા તથા વિધાતા છે અને

કોઈ પણ સિદ્ધિનો આધાર એજ છે, માટે દા-
શાર્હ શ્રીકૃષ્ણ જેનું નામ કહે તેજ આપણે
સેનાપતિ થાઓ. ૩૧ હમણાં રાત્રિનો આ-
રંભ થઈ ચૂક્યો છે, માટે વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ
શ્રીકૃષ્ણ સેનાપતિનું નામ કહે એટલે એમને
આધીન રહેનારા આપણે, સેનાપતિ નિમી
બાકીની રાત્રિ પૂરી થતાં શસ્ત્રોનું ગંધાદિકથી
પૂજન કરી, સ્વસ્તિવાચન તથા રક્ષાબંધન કરા-
વી રણંગણ તરફ પ્રયાણ કરીએ. ૩૭, ૩૮

વૈશંપાયને કહ્યું:-ભુદિમાન ધર્મરાજનું
એવું કહેવું સાંભળીને, કમળનેત્ર શ્રીકૃષ્ણ,
અર્જુનના તરફ જોઈને યોદ્ધા કે:- ૩૯ “હે મહા-
રાજ! તમે સેનાપતિતરીકે જેઓનાં નામો
કહ્યાં તે સર્વ પરાક્રમી યોદ્ધાઓ તમારી સેનાના
નાયક થવાને પાત્ર છે એવો મારો પણ અભિ-
પ્રાય છે. ૪૦ એ સર્વે તમારા શત્રુનો પરાજય
કરવા સમર્થ છે, એટલુંજ નહિ પણ તેઓ
મહાસંગ્રામમાં ઈંદ્રને પણ ભય ઉત્પન્ન કરે તેવા
છે; ૪૧ ત્યારે લોભી અને પાપચિત્તવાળા ધૃત-
રાષ્ટ્રના પુત્રોને ભયભીત કરી દે એમાં કહેવુંજ શું?
હે ભરતવંશી મહાબાહુ! મેં પણ તમારે
પ્રિય કરવામાટે મહાયુદ્ધ બંધ થઈ સલાહ થાય,
એ હેતુથી ત્યાં મહાન યત્ન કર્યો, પરંતુ ક્ષણ
મળ્યું નહિ; તોપણ આપણે ધર્મના ઋણથી
મુક્ત થયા છીએ અને ટીકા કરનારાઓના દોષથી
પણ મોકળા થયા છીએ. ૪૨, ૪૩ મૂર્ખ તથા અ-
વિવેકી દુર્યોધન પોતાને અસ્ત્રવિદ્યામાં કુશળ
માને છે અને આતુર થયેલો તે પોતાને બળવાન
જુએ છે; ૪૪ માટે આપણી સેનાને સારીરીતે
તેયાર કરો. તેઓ નાશથીજ સાધ્ય થાય તેવા છે
એમ માફ માનવું છે. અર્જુનને, ક્રોધયુક્ત થ-
યેલા ભીમસેનને, યમના જેવા નકુલ તથા સહ-
દેવને, સાત્યકિને, કૌઘી ધૃષ્ટદ્યુમ્નને, અભિમન્યુને,
દ્રૌપદીના પુત્રોને, વિરાટને, દ્રુપદને અને બીજા
અક્ષૌહિણીના સ્વામી ભયંકર પરાક્રમી રાજાઓને
જોઈને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો સંગ્રામમાં ઉભારહેવા પણ
સમર્થ થશે નહિ. ૪૫-૪૭ આપણું સૈન્ય સારવાળું,
પરાજય ન પામે તેવું અને કબજે ન થાય તેવું

છે; માટે એ સૈન્ય, સંગ્રામમાં દુર્યોધનના સૈન્યનો
શત્રુનો નાશ કરશે એમાં સંશય નથી. ૪૮ હે
દમન રાજા! હું ધૃષ્ટદ્યુમ્નને સેનાપતિતરીકે
માન્ય કરું છું.” ૪૯

વૈશંપાયને કહ્યું:-શ્રીકૃષ્ણ એ પ્રમાણે કહ્યું
એટલે તે નરશ્રેષ્ઠોને અતિ આનંદ થયો; ૫૦ અને
પ્રકુક્ષિત મનવાળા તેઓનો ‘યુદ્ધમાટે તૈયાર
થાઓ’ એવો મહાન શબ્દ થવા લાગ્યો. તે વખ-
તે ઉતાવળ કરતા અને દોડાદોડ કરતા સૈનિકો-
ના તથા હાથીઘોડાઓના શબ્દો, રથના પેડાંના
ઘડઘડાટ અને શંખ તથા હુહુંભિના તુમુલ
ધ્વનિઓ સર્વ તરફ ફેલાઈ ગયા. ૫૦, ૫૧ રથ, પાળા
તથા હાથીઓવડે મહાન દેખાતું તે પાંડવોનું
એકત્ર થયેલું ઉચ્ચ સૈન્ય, તરંગોવડે વ્યાકુળ તથા
બળભળી ઉઠેલા સાગર જેવું જણાવા લાગ્યું. ૫૨
આમ તેમ દોડાદોડ કરતા, એકબીજાને ઘોલા-
વતા અને શરીર ઉપર બપ્તરો બાંધી જવાની
તૈયારી કરતા સૈન્યસંહિત પાંડવોની સેના સર્વ
તરફથી પૂર્ણ અને અન્વિત, એવી ગંગાના જેવી
દેખાવા લાગી. સેનાના અગ્રભાગમાં ભીમસેન
અને સન્નિધિ થયેલા નકુલ તથા સહદેવ ચાલતા
હતા; ૫૩, ૫૪ અને અભિમન્યુ, દ્રૌપદીના પુત્રો,
દ્રુપદનો પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, પ્રભદ્રકો તથા પાંચાલો
ભીમસેનને આગળ રાખીને તેની પાછળ
ચાલતા હતા. ૫૫ આનંદમાં આવીને
પ્રયાણ કરતા તે યોદ્ધાઓનો શબ્દ, પર્વ
એટલે અમાવાસ્યા તથા પૂર્ણિમાને દિવસે થતા
સમુદ્રના શબ્દની છેક આકાશસુધી પહોંચી
ગયો હતો. ૫૬ શત્રુસેનામાં ભંગાણ પાડનારા યો-
દ્ધાઓ શરીર ઉપર બપ્તરો ચઢાવીને આનંદથી
પ્રયાણ કરવા લાગ્યા અને તેઓની વચ્ચે ગાડાં-
ઓ, વેપારીની હુકાનો, ડેરા-તંબુઓ, રથ, ગા-
ડી વગેરે વાહનો, ખબ્બો, તોપો, પેદા, શસ્ત્ર-
વેદા, હલકુ, દુર્બળ તથા કૃશ એવું બીજું સૈ-
ન્ય અને નોકરચાકરો-એ સર્વને સાથે લઈને
કુંતીપુત્ર ધુધિષ્ઠિર રાજા જવા લાગ્યા. ૫૭-૫૮ વ-
ળાવવા આવેલાં સત્યવાદિની દ્રૌપદી પોતાનાં
દાસી, દાસ તથા સ્ત્રીઓથી વીંટાઈને ઉપજલ-

વ્યમાં જવા પાછાં વળ્યાં. પાંડવો ધન તથા સ્ત્રી વગેરેનું રક્ષણ, કોટ-કિલ્લા વગેરે સ્થાવર સાધનાથી તથા ઠામ ઠામ થરા રક્ષકોરૂપી જંગમ સાધનાથી કરીને, મોટું સૈન્ય સાથે લઈ ત્યાંથી નીકળ્યા. ૧૦,૧૧ હે રાજ ! માર્ગમાં ગાયો તથા સુવર્ણનું દાન કરતા, બ્રાહ્મણોથી વીંટાયલા અને સ્તુતિ કરાતા પાંડવો મણિજીવિત રથોમાં બેસીને પ્રયાણ કરવા લાગ્યા. ૧૨ કેકયો, ધૃષ્ટકેતુ, કાશ્યપુત્ર અભિજી, શ્રેણિમાન, વસુદાન અને અન્વિત શિખંડી, એ સર્વે આનંદિત તથા સંતુષ્ટ થઈને, અલંકાર તથા ખખટેરા ધારણ કરી, હાથમાં શસ્ત્રો લઈ, યુધિષ્ઠિર રાજાને વીંટાઈ તેમની પાછળ ચાલવા લાગ્યા. ૧૩-૧૪ સેનાના પાછલા ભાગમાં વિરાટ, દ્રુપદપુત્ર, સૌમિકિ, સુધર્મા, કુંતિભોજ અને દ્રુપદચુરનના પુત્રો ચાલતા હતા. ૧૫ ચાલીસ હજાર રથો, બે લાખ ઘોડાઓ, ચાર લાખ પાળાઓ, સાડા હજાર હાથીઓ, અનાદૃષ્ટિ ચેકિતાન, ધૃષ્ટકેતુ અને સાત્યકિ, એ સર્વે શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનને વીંટાઈને ચાલતા હતા. ૧૬,૧૭ કુરુક્ષેત્રમાં પહોંચી સેનાને વ્યૂહરચનામાં ગોઠવી, પ્રહાર કરવા તત્પર થયેલા પાંડવો ગર્જના કરતા આખલાઓના જેવા દેખાવા લાગ્યા. ૧૮ તે શત્રુદમનોએ કુરુક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરીને શંખો કુંકવા માંડ્યા તેમજ વાસુદેવ અને અર્જુને પણ પોતપોતાના શંખો કુંકયા. ૧૯ વજ્રના કડાકાના જેવો તે પાંચ જન્ય શંખનો ધ્વનિ સાંભળીને સર્વ સૈનિકોના અંગો ઉપર હૃદયથી કુંવાટાં ઉભાં થઈ ગયાં ૭૦ અને શંખ તથા ડુંદુભિના ધ્વનિવડે વૃદ્ધિ પામેલા તે વેગવાળા ચોદાઓના સિંહનાદે પૃથ્વી, આકાશ તથા સમુદ્રોને ગબાવી મૂક્યા. ૭૧

ઈતિ શ્રીમહાન ઉદ્યોગન સૈન્યનિર્માણ પર્વમાં
“કુરુક્ષેત્રમાં પ્રવેશ” એ વિષયનો
અધ્યાય ૧૫૧ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૫૨ મો

પાંડવોની છાવણી

॥ વંશંપાયન ઉવાચ ॥

તતો દેશે સમે સ્નિગ્ધે પ્રભૂતયવર્મેષ્ઠને ।

નિવેશયામાસ તદા સેનાં રાજા યુધિષ્ઠિરઃ ॥૧॥

વંશંપાયને કહ્યું:- તે પછી યુધિષ્ઠિર રાજાએ રસાણ અને પુષ્કળ ઘાસ તથા લાકડાં મળે એવા સપાટ પ્રદેશમાં પોતાની સેનાને પરાવ નાખ્યો અને શ્મશાનો, દેવમંદિરો, મહર્ષિઓના આશ્રમો, તીર્થો તથા પવિત્ર સ્થાનો-એ સર્વનો ત્યાગ કરીને, મનોહર, શુદ્ધ, પવિત્ર તથા રસાણ પ્રદેશમાં મહાબુદ્ધિવાળા કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરે પોતે નિવાસ કર્યો. ૧-૩ ત્યાં વાહનોને વિસામો આપીને તથા પોતે પણ વિશ્રાંતિ લઈ સ્વસ્થ થયા પછી યુધિષ્ઠિર રાજા ત્યાંથી ઉઠી, સેંકડોને હજારો રાજાઓથી વીંટાઈ આગળ ચાલવા લાગ્યા. ૪ તે વખતે અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ ઠેક ઠેકાણે રક્ષણને માટે બેસાડેલાં દુર્યોધનનાં સૈનિકોનાં સેંકડો થાણાંઓને નસાડી ચોતરફ ફરવા લાગ્યા. ૫ પાર્ષત ધૃષ્ટદ્યુમ્ને અને વીર્યવાન મહારથી યુયુધાન-સાત્યકિએ કુરુક્ષેત્રમાં ઉત્તમ તીરવાળી, સ્વચ્છ જળવાળી અને કાદવ તથા કાંકરાવિનાની પવિત્ર હિરણ્યવતી નદીના કિનારા ઉપર સેનાની છાવણીગાટે જમીનની માપણી કરી. ૬ હે ભારત ! ત્યાં શ્રીકૃષ્ણે ખાદ્ય ખોદાવી અને ઉત્તમ રખવાળી કરવાની આજ્ઞા કરીને સૈનિકોનાં થાણાં બેસાડ્યાં. ૭ તે પછી શ્રીકૃષ્ણે મહાત્મા પાંડવોની જેવી છાવણી કરાવી, તેવીજ ખીબા રાખાઓની છાવણીઓ તૈયાર કરાવી. ૮ હે રાજેન્દ્ર ! મજબૂત તથા પુષ્કળ કાંપોથી રચેલી, કોઈથી પણ છાપો ન મરાય તેવી અને ભક્ત્ય, ભોજ્ય, અન્ન તથા પીવાના પદાર્થોથી ભરેલી તે રાખાઓની ઘૂટી ઘૂટી રચેલી સેંકડો ને હજારો મહાક્રીમતી છાવણીઓ પૃથ્વી ઉપર ઉતરેલાં વિમાનના જેવી શોભતી હતી. ૧૦, ૧૧ તે છાવણીઓમાં સેંકડો બુદ્ધિશાળી કારીગરોને અને શાસ્ત્રકુશળ વૈદ્યોને, સર્વ સાહિત્યોની

સાથે પગાર આપીને રાખ્યા હતા.^{૧૨} પ્રત્યંચા-
ઓ, ધનુષો, અખતરો, હથિયારો, મધ, ઘી, રાણ
અને લાખના ત્યાં પર્વત જેવડા ઢગલાઓ કરા-
વ્યા હતા.^{૧૩} વળી યુધિષ્ઠિર રાજાએ પ્રત્યેક તં-
બુમાં ઘાસ, પાણી, છાતરાં અને કોલસાની પુષ્ક-
ળ સગવડ કરી હતી.^{૧૪} મોટાં યંત્રો, નારાઓ, તો-
મરો, ફરશીઓ, ધનુષો, અખતરો બેધારી તરવા-
રો અને ભાથાઓના ઢગલાઓ કરાવ્યા હતા.^{૧૫}
સેંકડોની સાથે અથવા હજારોની સાથે યુદ્ધ
કરનારા અને કાંટાવાળાં લોખંડી અખતરોથી
ઢંકાયેલા હાથીઓ ત્યાં પર્વતોના જેવા દેખાતા
હતા.^{૧૬} હે ભરતવંશી જનમેજય ! પાંડવો
કુરુક્ષેત્રમાં આવીને રહ્યા છે, એમ જાણીને
જૂદા જૂદા દેશના તેમના મિત્રો પોતાનાં
સૈન્યો તથા વાહનોની સાથે ત્યાં આવવા લાગ્યા.
જેઓએ બ્રહ્મચર્ય પાળેલું, સોમપાન કરેલું અને
પુષ્કળ દક્ષિણાઓ આપેલી તે રાજાઓ પાંડવોને
વિજય થાય એટલા માટે ત્યાં આવી મળ્યા.^{૧૮}

ઈતિ શ્રીમહાઉદ્યોગો સૈન્યનિર્માણ પર્વમાં
“શિખરાદિનિર્માણ” એ વિષયનો
અધ્યાય ૧૫૨ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૫૩ મો દુર્યોધનના સૈન્યની તૈયારી

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

યુધિષ્ઠિરં સહાનીકશ્ચપયાંતં યુયુત્સયા ॥

સન્નિવિષ્ટં કુરુક્ષેત્રે વાસુદેવેન પાલિતમ્ ॥૧॥

જનમેજયે કહ્યું:-હે વૈશંપાયન મુનિ ! યુદ્ધ
કરવાની ઇચ્છાથી યુધિષ્ઠિર સૈન્યસહિત કુરુક્ષે-
ત્રમાં આવીને દાખલ થયા છે, શ્રીકૃષ્ણ તેમનું ર-
ક્ષણ કરે છે, પુત્રસહિત વિરાટ તથા દ્રુપદ
તેમની સાથે છે, કેકયો, યાદવો અને બીજા સેંકડો
રાજાઓ તેમને વીંટાઈ રહ્યા છે અને આદિત્યો
જેમ મહેંદ્રનું રક્ષણ કરે છે, તેમ મહારથીઓ
તેમનું રક્ષણ કરે છે, એ સાંભળીને દુર્યોધન
રાજાએ ક્યાં કાર્યનો આરંભ કર્યો ?^{૧-૩}
હે મહાબુદ્ધિમાન વૈશંપાયન ! તે તુમુલ્લ બળભ-

ળાટના સમયે કુરુજંગલમાં શું શું થયું, તે
સર્વ હું વિસ્તારથી સાંભળવાની ઇચ્છા રાખું
છું;^૪ કારણ કે પાંડવો, વાસુદેવ, વિરાટ, દ્રુપદ,
પાંચાલ્ય ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને દેવોથી પણ અનિત
પરાક્રમી યુધામન્યુ-એ સર્વે યુદ્ધમાં એકઠા
મળતાં ઇંદ્રસહિત દેવોને પણ ગભરાવી દે
તેવા હતા.^{૫,૬} માટે હે તપોધન ! કૌરવોએ અને
પાંડવોએ જે જે કર્મ કર્યાં હોય, તે હું સવિ-
સ્તર સાંભળવાની ઇચ્છા રાખું છું.^૭

વૈશંપાયને કહ્યું:-હે જનમેજય ! શ્રીકૃષ્ણ
પાછા ગયા પછી દુર્યોધન રાજાએ કહ્યુંને, હઃશા-
સનને અને શકુનિને આ પ્રમાણે કહ્યું:-“કૃષ્ણ
પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કર્યા વિનાજ પાંડવોની
પાસે ગયા છે, તેથી કંઈ બરાયલા તે અવશ્ય
પાંડવોના કાંધામિને જાગ્રત કરશે એમાં સંશય
નથી.”^{૮,૯} પાંડવોની સાથે મારે ઝગડો થાય એ
વાત વાસુદેવને ગમતી છે અને બીમસેન તથા
અર્જુન કૃષ્ણના મત પ્રમાણે ચાલે છે.^{૧૦} વળી
અન્નતશત્રુ યુધિષ્ઠિર પણ સર્વ રીતે બીમસનને
અનુસરીને વર્તે છે અને મેં પૂર્વે તેના સર્વ
લાઇઓને તથા તેને કપટથી કહ્યા છે.^{૧૧} વળી
વિરાટે અને દ્રુપદે પણ મારી સાથે વેર બાંધેલું
છે, એટલે વાસુદેવને અનુસરનારા તે બન્ને સે-
નાના નાયકો થશે;^{૧૨} તેથી બન્ને વચ્ચે રોમાં-
ચિત કરે તેવા મહાભયંકર સંગ્રામ અવશ્ય
થશે. એટલા માટે તમે આજાસરહિત થઈને
યુદ્ધસંબંધી સર્વ તૈયારી કરાવો.^{૧૩} હે રાજા-
ઓ ! તમે કુરુક્ષેત્રમાં પોતપોતાના નિર્વાહ
ચાલે એટલા અવકાશવાળાં તથા શત્રુઓથી
કબજે ન થાય તેવા સેંકડો અને હજારો તં-
બુઓ તૈયાર કરાવો. તે છાવણીઓ નજીકમાં
આવેલાં જળાશયોવાળી, લાવવાની વસ્તુઓને
શત્રુઓ બાળી ન શકે એવા માર્ગોવાળી, ઉંચા
બંધવાળી, ઉન્નત, જાતજાતના હથિયારોથી ભ-
રેલી અને ધ્વજાપટાકાઓથી સુશોભિત કરાવો.
વળી તે છાવણીઓમાં જવામાટે આપણા નગ-
રથી ત્યાંસુધી સડકો તૈયાર કરાવો.^{૧૪-૧૬}
અને આજે ઢઢેરો પીટાવો કે:-“કાલે યુદ્ધ ક-

રવા નીકળવાનું છે. ' આ કામમાં વિલંબ કરે નહિ. "

આ સાંભળીને ' અમે તેમ કરીએ છીએ ' એમ કહી, તે આનંદિત થયેલા મહાત્માઓએ બીજે દિવસેજ રાત્રીઓના નિવાસને માટે છાવણીઓ તૈયાર કરાવી દીધી. દુર્યોધન રાત્રીની તે આજ્ઞા સાંભળીને ત્યાં બેઠેલા સર્વ રાત્રીઓ ક્રોધ કરી કિંમતી આસનો ઉપરથી ઉઠીને ઉભા થઈ ગયા. કેટલાએક રાત્રીઓ ચંદન તથા અગરથી ચંચિત તથા સુવર્ણના બાબુબંધથી દે-દીપ્યમાન પોતાના ભૂંગળ જેવા બાહુઓને ધીરે ધીરે મસળવા લાગ્યા; કેટલાએક કમળ જેવા હાથથી માથાની પાઘડીઓ ઠીક કરવા લાગ્યા, કેટલાએક પહેરેલાં વસ્ત્રને, કેટલાએક એઢેલાં સેલાંને અને કેટલાએક અલંકારોને બરાબર ગોઠવવા લાગ્યા. ૧૭-૨૦ શ્રેષ્ઠ યૌવનો તે તૈયાર કરવા લાગ્યા; અશ્વવેત્તાઓ અશ્વોને તૈયાર કરવા લાગ્યા અને હાથીઓની શિક્ષામાં કુશળ પુરુષો હાથીઓને તૈયાર કરવા લાગ્યા. ૨૧ સર્વ યોદ્ધાઓ સુવર્ણનાં ચિત્રવિચિત્ર બળતરે શરીર ઉપર ચઢાવીને તે ઉપર બતબતના હથિયારો બાંધવા લાગ્યા; ૨૨ અને પાળાઓ પણ શરીર ઉપર સુવર્ણજડિત બતબતનાં અનેક હથિયારો ધારણ કરી લીધાં. ૨૩ હે ભરત-વંશી જનમેજય ! તે વખતે ઉત્સાહયુક્ત લોકોથી ઉભરાઈ ગયેલું દુર્યોધનનું નગર કંઈ ઉત્સવયુક્ત હોય તેવું શોભવા લાગ્યું. ૨૪ હે રાજા ! તે વખતે જનસમૂહરૂપી ધુમરીઓ વાળો, રથો, હાથીઓ તથા ઘોડાઓરૂપી માચલાંવાળો, શંખ તથા હુંદુભિના ધ્વનિરૂપી ગર્જનાવાળો, ભંડારના સંચયરૂપી રત્નોવાળો, તરેહ તરેહના અલંકારો તથા બળતરેરૂપી તરંગોવાળો, શસ્ત્રોરૂપી નિર્મળ શીલુવાળો, મહેલોની હારરૂપી પવિત્રી વીંટાયેલો, શેરી તથા બજારરૂપી મોટા ધરાવાળો અને યોદ્ધાઓરૂપી ચંદ્રોદયવડે ઉછળતો કુરુજરૂપી મહાસમુદ્ર, ચંદ્રોદય વખતે ઉછળતા સમુદ્રના જેવો શોભવા લાગ્યો. ૨૫-૨૭

વિષયનો અધ્યાય ૧૫૩ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૫૪ મો

શ્રીકૃષ્ણનો નિશ્ચય

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

વાસુદેવસ્ય તદ્વાક્યમનુસ્મૃત્ય યુધિષ્ઠિરઃ ।

પુનઃ પપ્રચ્છ વાર્ણ્યં કથં મંદોઽબ્રવીદિદમ્ ॥૧॥

વૈશંપાયને કહ્યું:—શ્રીકૃષ્ણે કૌરવોની સલાનો જે વૃત્તાંત કહ્યો, તે સાંભારીને, યુધિષ્ઠિર ફરી શ્રીકૃષ્ણને પૂછવા લાગ્યા કે:—“ મૂર્ખ દુર્યોધન એવું શામાટે બોલ્યો ? ૧ હે અશ્વત્થા ! આવો સમય આવી પહોંચ્યો છે, તે વખતે અમારે શું કરવું યોગ્ય છે અને કેવી રીતે વર્તવાથી અમે સ્વધર્મથી બ્રહ્મ થઈએ નહિ, તે અમને કહો. ૨ હે વાસુદેવ ! તમે દુર્યોધનનો, કણનો, સુબલપુત્ર શકુનિનો અને મારા ભાઈઓનો તથા મારા આભપ્રાય બહેનો દો. ૩ વળી હે વિશાળ બુદ્ધિવાળા કૃષ્ણ ! તમે ભીષ્મ તથા વિદુર-એ બંનેનાં વચન પણ સાંભળ્યાં છે અને કુંતીનો વિચાર પણ સંપૂર્ણ રીતે સાંભળ્યો છે; ૪ માટે હે મહાબાહુ ! હવે તમે એ સર્વ વચનોને એક બાબુ રાખીને તથા વારંવાર વિચાર કરીને અમારે જે કરવા યોગ્ય હોય તે નિઃશંકપણે અમને કહો. ” ૫

ધર્મરાજનાં એવાં ધર્મ તથા અર્થયુક્ત વચન સાંભળીને, મેઘ તથા હુંદુભિના જેવા સ્વર-વાળા શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું. ૬

કૃષ્ણે કહ્યું:—“ મેં જે ધર્મર્થયુક્ત તથા હિતાવહ ભાષણ કર્યું, તે કપટબુદ્ધિવાળા દુર્યોધનને ગળે ઉતર્યું નહિ. ૭ તે દુષ્ટબુદ્ધિવાળો ભીષ્મનું, વિદુરનું અથવા માંડે કહેવું લગાર પણ સાંભળતો નથી; પરંતુ સર્વના કહેવાનો અનાદર કરે છે. ૮ તેને ધર્મની ધ્વંષા નથી; યશની દરકાર નથી; એક કણના આશ્રયથી તે દુરાત્મી પોતે સર્વ જિતી લીધું છે એમજ માને છે. ૯ પાપી નિશ્ચય-વાળા દુર્યોધને તો મને પણ બાંધી લેવાની આજ્ઞા કરી હતી; પરંતુ તે દુષ્ટાત્માનો તે મનો-રથ સિદ્ધ થયો નહિ. ૧૦ હે ધર્મનિષ્ઠ ! ભીષ્મ

તથા દ્રોણ પણ દુર્યોધનને દખાવીને હિતવચન કહેતા નથી; પણ એક વિદુરસિવાય સર્વે તેનેજ અનુસરે છે.^{૧૧} સુભદ્રાપુત્ર શકુનિ, કણ તથા દુઃશાસન-એ સર્વ મૂર્ખોએ, તે મૂર્ખ તથા ઈર્ષ્યાળુ દુર્યોધનની આગળ તમારી બહુ નિંદા કરી.^{૧૨} તે અને દુર્યોધને જે કંઈ કહ્યું, તે મારે પોતે કહેવું એમાં શું ફળ છે? સંક્ષેપમાં કહેવાનું કે, તે દુરાત્મા તમારા સંબંધમાં યોગ્ય વર્તતો નથી.^{૧૩} આ તમારા પક્ષના સર્વ રાજાઓમાં તથા સૈનિકોમાં જે પાપ અને અકલ્યાણ નથી, તે સર્વ પાપ અને અકલ્યાણ એકલા દુર્યોધનમાં રહેલું છે;^{૧૪} અને આપણે પણ સંપૂર્ણ રાજ્યભાગ છોડીને કદી કૌરવોની સાથે સલાહ કરવા ઈચ્છતા નથી, એટલે છેવટે યુદ્ધ કરવુંજ ખાકી રહ્યું છે.”^{૧૫}

વૈશંપાયને કહ્યું:-હે ભરતવંશી જનમેજય! વાસુદેવનું એ ભાષણ સાંભળીને સર્વ રાજાઓ કંઈપણ ન બોલતાં યુધિષ્ઠિર રાજાના મુખ તરફ જોવા લાગ્યા.^{૧૬} ત્યારે યુધિષ્ઠિરે, સર્વ રાજાઓનો અભિપ્રાય સમજીને ભીમ, અર્જુન, નકુલ તથા સહદેવની સાથે એકમત થઈ, યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા આપી.^{૧૭} એ સાંભળીને પાંડવોની સેનામાં કોલાહલ મચી રહ્યો અને યુદ્ધની આજ્ઞા થતાંજ સૈનિકો બહુ રાજી થયા;^{૧૮} પરંતુ યુદ્ધમાં વધ ન કરવા જેવાઓનો વધ થશે, એ વિચાર આવતાં ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર નિઃશ્વાસ નાખતા નાખતા ભીમસેનને તથા અર્જુનને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:-^{૧૯} “મેં જે અનર્થ ટાળવામાટે વનવાસ વેઠ્યો અને દુઃખો ભોગવ્યાં, તે કુળના ક્ષયરૂપી મહા અનર્થ તો બળાતકારે પણ આપણી પાસે આવીને ઉભોજ રહ્યો!^{૨૦} આપણે યુદ્ધ ન કરવું પડે એટલામાટે યત્ન કર્યો; પરંતુ આપણો તે યત્ન બળપૂર્વક વ્યર્થ થઈ ગયો અને યુદ્ધને માટે પ્રયત્ન ન કરવા છતાં તે મહાન કુટુંબકલેશ આપણી આગળ આવીને ખડો થયો!^{૨૧} હે, વધ કરવાને અયોગ્ય પુરુષોની સાથે કેવી રીતે સંગ્રામ કરી શકાશે? અને વૃદ્ધ શુરુજનોને મારીને આપણો વિજય

પણ કેવી રીતે થશે?”^{૨૨}

ધર્મરાજનું વચન સાંભળીને શત્રુઓને તાપ આપનારા સવ્યસાચી અર્જુન, શ્રીકૃષ્ણનાં વચન સંભારી આપતાં યુધિષ્ઠિરને કહ્યું:-^{૨૩} “હે રાજા! શ્રીકૃષ્ણે કુંતીનાં તથા વિદુરનાં જે વચન કહ્યાં તે તમે પૂરેપૂરાં ધ્યાનમાં લીધાં છે.^{૨૪} મારી પાકી ખાત્રી છે કે, કુંતી અને વિદુર એ બંને આપણને અધર્મયુક્ત કામ કરવાનું કહે નહિ; અને હે કુંતીપુત્ર! હવે યુદ્ધ કર્યાવિના પાછું ફરવું એ પણ યોગ્ય ગણાય નહિ.”^{૨૫} અર્જુનનું એ વચન સાંભળીને વાસુદેવે પણ મંદ હાસ્ય કરતાં ધર્મરાજને કહ્યું કે:-“અર્જુન કહે છે તે ઠીક છે.”^{૨૬}

હે મહારાજ જનમેજય! પછી પાંડવપક્ષના વીરોએ યુદ્ધમાટે નિશ્ચય કરીને, સૈનિકો સહિત તે રાત્રે સુખથી નિવાસ કર્યો.^{૨૭}

ઇતિ શ્રીમહાભારત-ઉદ્યોગ-સન્યનિર્યાણ પર્વમાં “યુધિષ્ઠિર અને અર્જુનનો સંવાદ” એ વિષયનો અધ્યાય ૧૫૪ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૫૫ મો દુર્યોધનના સન્યના વિભાગ

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

વ્યુષ્ઠાયાં વૈ રજન્યાં હિ રાજા દુર્યોધનસ્તતઃ ।
વ્યમજતાન્યનીકાનિ દશ ચૈકં ચ ભારતા ॥૧॥

વૈશંપાયને કહ્યું:-હે ભરતવંશી જનમેજય! રાત્રિ પૂરી થતાંજ દુર્યોધન રાજાએ પોતાની સેનાના અગિયાર વિભાગ કર્યા;^૧ અને એ સર્વ સેનામાંનાં મનુષ્યો, હાથીઓ, રથો અને ઘોડાઓમાંથી ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એવા વિભાગ કરવાની આજ્ઞા આપી.^૨ તે સન્યની સાથે અનુકર્ષ (યુદ્ધમાં રથના ભાંગી ગએલા ભાગને સુધારી લેવામાટે રથની નીચે ખાંધવામાં આવતું લાકડું), તૂણીર (રથથી ઉપાડવામાં આવતા ખાણના ભાથા) વરૂથ (રથ ઉપર નાખવાના વ્યાઘ્રચર્મના ઓઢા), તોમર (હાથવડે ફેંકાય તેવા કાંટાવાળા ઢંડો), ઉપાસંગ (હાથી તથા ઘોડાઓથી ઉપાડાય તેવા

ભાથાઓ), નિષંગ (પાળાઓથી ઉપાડાય તેવા ભાથાઓ), શક્તિ (લોહદંડ), ઋષ્ટિ (ભારે ડાંગ), ધ્વજાઓ, પતાકાઓ, ધનુષો, તોમરો (ધનુષથી ફેંકાય તેવાં મોટાં ખાણો,) જાત જાતની દોરીના ફાંસાઓ, ખીછાનાંઓ, કચગ્રહ વિશ્લેષ (શત્રુના કેશ પકડી તેને પાડવામાટે આગળ ચીકણા પદાર્થવાળી લાકડીઓ), તેલ, ગોળ, રેતી, ઝેરી સર્પથી ભરેલા ઘડાઓ, રાજાના ભૂકો, ઘુઘરીવાળી ઢાલો, લોખંડી શસ્ત્રો, ગોળનું પાણી, તોપના ગોળાઓ, શબ્દવાળી ગોફણો, મીણ, મુદ્દગર (મુસલ જેવો દંડ), કાંડદંડ, (લોખંડી કાંટાવાળો દંડ), હળ, ઝેર ચોપડેલાં તોમરો, પાણી છાંટવાનાં સુપડાંઓ, અસ્ત્ર મૂકવાની પેટીઓ, ફરસી વગેરે હથિયારો, અંકુશવાળાં તોમરો, ખીસાવાળાં બખતરો, ગુમીઓ, લોઢાના કાંટા, ખીસા વગેરે સાધનો, વાઘના ચામડાથી મઢેલા રથો, ઋષ્ટિ (હાથથી ફેંકાય તેવાં વાંકાં લાકડાં), શિંગડાંઓ, ભાસાઓ, અનેક આયુધો, કુહાડાઓ, કોદાળીઓ, ધાવ રૂઝવવા માટે તેલમાં બાળેલાં રેશમી વસ્ત્રો અને જૂનું ઘી વગેરે સાધનો લેવામાં આવ્યાં હતાં.^{૩-૯} સુવર્ણની જાળીથી ઢંકાયેલા તથા અનેક પ્રકારના મણિઓથી શણગારાયેલા રથો અને ઉત્તમ દેહવાળા તે જૂદા જૂદા ચોદાઓ ઝળહળતા અમિ જેવા દેખાતા હતા.^{૩-૧૦} કવચધારી, શસ્ત્રવિદ્યામાં કુશળ, કુલીન અને અશ્વશાસ્ત્રને જાણનારા યુવા પુરુષોને સારથિના કામ ઉપર નિમ્ત્રા હતા.^{૧૧} અશુભ દૂર કરવામાટે રથોને યત્રો તથા ઔષધિઓ બાંધી હતી. ઘોડાઓ-ઓના મસ્તક ઉપર ઘંટા, માળા, મોતીના ગુચ્છાઓ વગેરે શૌર્યસૂચક ચિહ્નો બાંધી દીધાં હતાં. રથો ઉપર ધ્વજાઓ તથા પતાકાઓ ચઢાવી દીધી હતી અને રથોને ઘુઘરીઓ તથા શિખરોથી સુશોભિત કર્યાં હતા. પ્રત્યેક રથોમાં ઢાલ, તરવાર, પદ્ધિશ, પ્રાસ તથા સો સો ધનુષો મૂકવામાં આવ્યાં હતાં. સર્વ રથોને ઉત્તમ જાતના કેળવાયેલા ચાર ચાર ઘોડાઓ જોડેલા હતા.^{૧૨, ૧૩} તેમાંના આગળના બે ઘોડાઓ માટે એક સારથિ અને પૈડાંની પાસેના બે ઘોડાઓ માટે બે સાર-

થિઓ હતા. તે સારથિઓ ઉત્તમ રથી હતા અને રથમાં બેસનારો રથી પણ અશ્વવેત્તા હતો.^{૧૪} આવા શત્રુઓથી અભેદ તથા સુરક્ષિત નગરોના જેવા વિશાળ અને સુવર્ણથી શણગારેલા હજારો રથો દુર્યોધનની સેનામાં જણાતા હતા.^{૧૫} જે પ્રમાણે રથોને શણગાર્યા હતા, તે પ્રમાણે હાથીઓને પણ ઝુલ તથા અલંકારોથી ઉત્તમ રીતે શણગાર્યા હતા અને તે પ્રત્યેક હાથીઓ ઉપર સાત સાત પુરુષો બેઠા હતા, તેથી તે શિખરવાળા રત્નમય પર્વતો જેવા શોભતા હતા.^{૧૬} હે રાજા! તે સાત પુરુષોમાં બે અંકુશધારી ભાવતો, બે ઉત્તમ ધનુર્ધારીઓ, બે ઉત્તમ ખડ્ગધારીઓ અને એક શક્તિ તથા ત્રિશુળધારી હતો.^{૧૭} હે રાજા! મહાત્મા દુર્યોધનનું તે સૈન્ય બખતરો તથા આયુધના ભાથાઓ લાદેલા મદમત્ત હાથીઓથી ભરપૂર હતું;^{૧૮} તેમજ બખતરો તથા અલંકારો ધારણ કરી, પતાકા લઈને બેઠેલા સ્વારોવાળા હજારો ઘોડાઓ પણ તે સેનામાં હતા.^{૧૯} એ સુવર્ણના અલંકારવાળા લાખો ઘોડાઓ સારીરીતે કેળવેલા હોવાથી તોફાન ન કરતાં પાતાના સ્વારને તાબે રહેતા હતા.^{૨૦} અનેક પ્રકારના ચહેરાવાળા અને અનેક પ્રકારનાં બખતર તથા શસ્ત્રોને ધારણ કરનારા પાળાઓ પણ ત્યાં સુવર્ણમાળાથી શોભી રહ્યા હતા.^{૨૧}

પ્રત્યેક રથની પાછળ દશ હાથીઓ, પ્રત્યેક હાથીની પાછળ દશ ઘોડાઓ અને પ્રત્યેક ઘોડાની પાછળ તેના પાદરક્ષક દશ પુરુષો રહેતા હતા-અર્થાત એક રથના પરિવારમાં દશ હાથીઓ, સો ઘોડાઓ અને હજાર પાળાઓ રહેતા હતા.^{૨૨} આ પરિવારમાં ભંગાણ પડે ત્યાં પૂરવણી કરવામાટે એક રથની પાછળ પચાસ હાથીઓ, એક હાથીની પાછળ સો ઘોડાઓ અને પ્રત્યેક ઘોડાઓની પાછળ સાત પુરુષોની યોજના કરી હતી.^{૨૩} પાંચસો હાથી અને પાંચસો રથો મળીને એક સેના થાય છે, દશ સેનાની એક પૃતના થાય છે અને દશ પૃતનાની એક વાહિની થાય છે.^{૨૪} સામાન્ય રીતે સેના, વાહિની,

પૃતના, ધ્વજિની, ચમૂ, અક્ષૌહિણી, વરૂથની આ સર્વ શબ્દ સમાન અર્થવાળા ગણીને સેનાના અર્થમાં વપરાય છે.^{૨૫} એ પ્રમાણે બુદ્ધિમાન દુર્યોધને વ્યૂહરચનામાં ગોઠવેલી અગિયાર અક્ષૌહિણી સેના હતી અને બીજી યુધિષ્ઠિરની સાત મળીને યુદ્ધમાં અઢાર અક્ષૌહિણી સેના થઈ હતી.^{૨૬} પાંડવોનું સૈન્ય સાતજ અક્ષૌહિણી હતું અને કૌરવોનું સૈન્ય અગિયાર અક્ષૌહિણી હતું.^{૨૭} પંચાવન પુરુષોની એક પત્તિ કહેવાય છે, ત્રણ પત્તિને એક સેનામુખ અથવા ગુદમ કહેવાય છે અને ત્રણ ગુદમનો એક ગણ કહેવાય છે. દુર્યોધનની સેનામાં એવા હજારો શૂરા ગણો યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી જોડાયા હતા.^{૨૮, ૨૯} મહાબાહુ દુર્યોધન રાજ્યે તેમાંના શૂરા તથા બુદ્ધિમાન પુરુષોને ખોળીને તે વખતે તેઓને સેનાપતિતરફે નિમી દીધા.^{૩૦} પછી એક એક અક્ષૌહિણીના અધિપતિ નરશ્રેષ્ઠોને દુર્યોધને યથાયોગ્ય માનપૂર્વક પોતાની પાસે ખોડાવીને, તેઓની સાથે મીઠાશથી વાત કરી.^{૩૧} કૃપાચાર્ય, દ્રોણ શુરુ, શક્ય, સિંધુદેશનો રાજા જયદ્રથ, કાંબોજ સુદક્ષિણ, કૃતવર્મા, અશ્વત્થામા, કર્ણ, ભૂરિશ્રવા, સુખલયુત શકુનિ અને મહાબળવાન બાહુલીક, આ અગિયાર અક્ષૌહિણીના નેતા હતા.^{૩૨, ૩૩} હે ભારત! દુર્યોધન રોજ રોજ પ્રત્યેક સમયે એ સેનાનાયકોને મળીને તેઓનું અનેક પ્રકારે સન્માન કરતો હતો;^{૩૪} એટલુંજ નહિ પરંતુ તેઓના જે અનુયાયીઓ હતા, તેઓની પણ દુર્યોધન ઉત્તમ બરદાસ્ત રાખતો હતો, તેથી તે રાજાઓના સર્વ સૈનિકો દુર્યોધન રાજાનું પ્રિય કરવા તૈયાર હતા.^{૩૫}

ઈતિ શ્રીમહાઉદ્યોગો સૈન્યનિર્યાણ પર્વમાં
“દુર્યોધનના સૈન્યવિભાગ”એ વિષયનો
અધ્યાય ૧૫૫ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૫૬ મો
લીખને સુખ્ય સેનાપતિ નિમ્યા-

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતઃ શાંતનવં મીષ્મં પ્રાંજલિર્ઘૃતરાણ્જઃ ॥
સહ સર્વૈર્મહીપાલૈરિદં વચનમબ્રવીત્ ॥૧॥

વૈશંપાયને કહ્યું:-તે પછી દુર્યોધન બે હાથ જોડી, સર્વ રાજાઓની સાથે શાંતનુપુત્ર લીખને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:-^૧ “સેના ઘણી મોટી હોય, તોપણ તે સેનાના નાયકવિના યુદ્ધનો પ્રસંગ આવતાં કીડીઓના સમૂહની પેઠે છૂટી છૂટી વેરાઈ જાય છે.^૨ સેના ગમે તેટલી મોટી હોય તોપણ તેના સેનાપતિ એકજ હોવો જોઈએ; કારણ કે બે પુરુષની બુદ્ધિ કદીપણ એક વિચારવાળી થતી નથી. વળી તે સેનાપતિઓમાં પરસ્પર શૌર્યની પણ સ્પર્ધા થાય છે.^૩ હે મહાબુદ્ધિમાન ! આ રાજાંધમાં એક પ્રાચીન કથા સાંભળવામાં આવે છે. એક વખતે સર્વ બ્રાહ્મણો દલરૂપી ધ્વજ ઉઠાવી કરીને, અમાપ બળવાળા હેહય નામના ક્ષત્રિયોની સામે યુદ્ધ કરવા ચઢી ગયા હતા.^૪ હે પિતામહ ! તે વખતે તે બ્રાહ્મણોની પાછળ વૈશ્યો તથા શૂદ્રો પણ ગયા હતા, એટલે યુદ્ધમાં એક તરફ ત્રણ વર્ણના લોકો હતા અને એક તરફ ઉત્તમ ક્ષત્રિયો હતા.^૫ પછી યુદ્ધનો આરંભ થયો, તેમાં બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય અને શૂદ્ર આ ત્રણ વર્ણમાં વારંવાર ભંગાણ પડવા માંડ્યું અને ક્ષત્રિયો તે મોટા સૈન્યને જિતવા લાગ્યા.^૬ તે જોઈને તે દિગ્ગજોએ, ક્ષત્રિયોનેજ એમ થવાનું કારણ પૂછ્યું; ત્યારે હે પિતામહ ! ધર્મવેત્તા ક્ષત્રિયોએ તેઓને યથાર્થ ઉત્તર આપ્યો કે,^૭ ‘અમે રણ-ભૂમિમાં મહાબુદ્ધિમાન એક સેનાપતિ નુંજ કહેવું સાંભળીએ છીએ અને તમે સર્વે બ્રહ્મ પડીને પોતાપોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે વર્તો છો, તેથી તમારો પરાજય થાય છે.’^૮ આ સાંભળીને બ્રાહ્મણોએ પોતાનામાંથી એક યુદ્ધનીતિમાં કુશળ શૂરવીર બ્રાહ્મણને સેનાપતિ કર્યો અને યુદ્ધમાં ક્ષત્રિયોનો પરાજય કર્યો.”^૯

એ પ્રમાણે જેઓ કુશળ, શૂરવીર, હિતે-
ચ્છુ અને નિષ્પાપ એવા એક પુરુષને સેનાપતિ
કરે છે, તેઓ યુદ્ધમાં શત્રુઓને જિતે છે.^{૧૦}
આપ નીતિમાં શુકાચાર્ય જેવા છો, મારા સ-
ર્વદા હિતેષી છો, કાળવટે અવધ્ય છો અને ધ-
ર્મમાં અડગ છો; માટે આપ અમારા સેનાપતિ
થાઓ.^{૧૧} કિરણવાળાઓમાં જેમ સૂર્ય, આપ-
ધિઓમાં જેમ ચંદ્ર, યક્ષોમાં જેમ કુબેર, દે-
વોમાં જેમ ઇંદ્ર, પર્વતોમાં જેમ મેરુ, પક્ષી-
ઓમાં જેમ ગરુડ, દેવોમાં જેમ કાર્તિકેય અને
વસુઓમાં જેમ અમ્બિ મુખ્ય છે, તેમ તમે
અમારામાં મુખ્ય છો.^{૧૨,૧૩} ઇંદ્ર જેમ દેવાતું
રક્ષણ કરે છે, તેમ તમે અમારું રક્ષણ
કરશો તો અવશ્ય દેવો પણ અમારો
પરાભવ કરી શકશે નહિ.^{૧૪} કાર્તિકેય જેમ દે-
વોની આગળ ચાલે છે, તેમ તમે અમારી આ-
ગળ ચાલો, એટલે આખલાની પાછળ જેમ બળદો
ચાલે તેમ અમે તમારી પાછળ ચાલીશું.^{૧૫}

ભીષ્મે કહ્યું:—“હે મહાબાહુ દુર્યોધન!
તું કહે છે તે યથાર્થ છે; પરંતુ મને જેવા તમે
તેવાજ પાંડવો પણ છે;^{૧૬} માટે હે રાજા! મારે
પાંડવોને તેઓના કડયાણુની વાત કહેવી એ માફ
કર્તવ્ય છે અને મેં તને વચન આપ્યું છે, તે પ્રમા-
ણે મારે તેઓની સાથે યુદ્ધ કરવું એ પણ યો-
ગ્ય છે.^{૧૭} નરવ્યાઘ્ર કુંતીપુત્ર અર્જુનસિવાય
પૃથ્વીમાં મારાસમાન બીજા કોઈ યોદ્ધાને હું
જ્ઞેતો નથી.^{૧૮} મહાબુદ્ધિશાળી અર્જુન અનેક
દબ્ય અસ્ત્રોને બાણે છે; તોપણ એટલું ઠીક છે
કે, તે પાંડુપુત્ર સંગ્રામમાં મારીસાથે ઉઘાડો
પડીને કદીપણ યુદ્ધ કરશે નહિ.^{૧૯} હું શસ્ત્રના બ-
ળથી એક ક્ષણમાંજ દેવ, દૈત્ય તથા રાક્ષસોની
સાથે આ જગતને મનુષ્યવિનાશ કરી નાખું
એવું માફ સામર્થ્ય છે;^{૨૦} તોપણ હે રાજા!
હું મારે હાથે પાંડવોનો નાશ કરીશ નહિ. માત્ર
તને સહાય કરવામાટે હું શસ્ત્રના પ્રયોગથી રોજ
રોજ પાંડવોના દશ હજાર યોદ્ધાઓનો સંહાર
કરીશ.^{૨૧} હે કુરુઘન! પ્રથમ સમાગમમાંજ
એ તેઓ મારો વધ નહિ કરે તો હું એ રીતે તે-

ઓનો નાશ કરીશ. આ મારો એક ઠરાવ છે.^{૨૨}
હે રાજા! હવે એક બીજો મારો ઠરાવ છે તે જ્ઞેતને
કબુલ હોય તો હું તારી ઇચ્છા પ્રમાણે તારો સેના-
પતિ થઈશ.તે ઠરાવ તું સાંભળ.^{૨૩} હે પૃથ્વીપતિ!
સંગ્રામમાં સૂતપુત્ર કર્ણ હમેશાં મારી અત્યંત
સ્પર્ધા કરે છે, માટે કાં તો પ્રથમ કર્ણ યુદ્ધ કરે
અથવા પ્રથમ હું એકલો યુદ્ધ કરું, પણ અમે બે
સાથે યુદ્ધ કરીએ નહિ.”^{૨૪} તે સાંભળીને કર્ણ
બોલ્યો:—“હે રાજા! ભીષ્મ જીવતા હોય ત્યાં-
સુધી હું કોઈપણ રીતે યુદ્ધ કરીશ નહિ. ભીષ્મ-
નો વધ થયા પછી હું ગાંડીવધારી અર્જુનની સાથે
યુદ્ધ કરીશ.”^{૨૫}

વેશંપાયને કહ્યું:—તે પછી ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર
દુર્યોધને પુષ્કળ દક્ષિણા આપનારા ભીષ્મનો સે-
નાપતિપદ પર અભિષેક કર્યો અને અભિષેક
થવાથી તે અત્યંત ઝગાડળારા લાગ્યા.^{૨૬} તે વખતે
રાજાની આજ્ઞાથી અવ્યય ચિત્તવાળા વગાડનારા
ઓ સેંકડો અને હજારો ભેરીઓ તથા શંખો
વગાડવા લાગ્યા;^{૨૭} જાત જાતના સિંહનાદો
તથા વાહનોના શબ્દો થવા લાગ્યા; વાદળાંવિ-
નાના આકાશમાંથી રુધિરવાળા કાદવની વૃષ્ટિ થવા
લાગી.^{૨૮} સર્વ યોદ્ધાઓનાં મનને નિરુત્સાહ કરી
નાખે તેવા કડાકા ભડાકા થવા લાગ્યા, પૃથ્વી કં-
પવા લાગી અને હાથીઓ ગર્જના કરવા લાગ્યા.^{૨૯}
આકાશવાણીઓ થવા લાગી, આકાશમાંથી બ-
ળતાં ઉંઘાડીઆંઓ પડવા લાગ્યાં અને અનિષ્ટ
સૂચવનારી શિયાળવીઓ અત્યંત ઉઝ શબ્દો
કરવા લાગી.^{૩૦} હે જનમેજય રાજા! જે વખતે
દુર્યોધન રાજાએ ભીષ્મનો સેનાપતિપદ પર અ-
ભિષેક કર્યો, તે વખતે આવાં સેંકડો ભયંકર
ચિહ્નો થયાં હતાં.^{૩૧} દુર્યોધને શત્રુસેન્યને પી-
ડનારા ભીષ્મને સેનાપતિ કરીને, ઉત્તમ બ્રાહ્મ-
ણોની પાસે સ્વસ્તિવાચન કરાવ્યું અને તેઓને
દક્ષિણામાં પુષ્કળ ગાયો તથા સોનામહોરો
આપી.^{૩૨} પછી જયસૂચક આશીર્વાદોથી વધાવી
લેવાતો દુર્યોધન તેજ વખતે ભીષ્મપિતામહને
આગળ કરીને પોતાના ભાઈઓની સાથે, સૈન્ય-
કોથી વીંટાઈ, પ્રયંત સેના સાથે લઈને, કુરુક્ષે-

ત્રમાં ગયો. ૩૩, ૩૪ હે રાજા! ત્યાં ગયા પછી દુર્યોધને કણ્ણી સાથે કુરુક્ષેત્રમાં બંધે ફરીને સપાટ પ્રદેશમાં છાવણી નાખવા જમીનની માપણી કરી; ૩૫ અને મનોહર, રસાણ તથા પુષ્કળ ઘાસ અને લાકડાં મળે એવા પ્રદેશમાં છાવણી નાખી. દુર્યોધનની તે છાવણી, જેવું હસ્તિનાપુર શોભે, તેવી શોભવા લાગી. ૩૬

ધર્મિ શ્રીમહા ૧૦ ઉદ્યોગ ૧૦ સૈન્યનિર્યાણ પર્વમાં
“ ભીષ્મસેનાપતય ” એ વિષયનો
અધ્યાય ૧૫૬ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૫૭ મો

બલરામ તીર્થયાત્રા કરવા ગયા.

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

આપગેયં મહાત્માનં મીર્ષમં શસ્ત્રધૃતાંવરમ્ ।
પિતામહં ભારતાનાં ધ્વજં સર્વમહીક્ષિતામ્ ॥૧॥

જનમેજયે પૂછ્યું:-ગંગાના પુત્ર, શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ, ભરતવંશીઓના પિતામહ, સર્વ રાજાઓમાં ધ્વજરૂપ, બુદ્ધિમાં ધૃતરૂપતિસમાન, ક્ષમામાં પૃથ્વીસમાન, ગંભીરતામાં સમુદ્રસમાન, સ્થિરતામાં હિમાચળસમાન, ઉદારતામાં પ્રજાપતિસમાન, તેજમાં સૂર્યસમાન અને બાણની વૃષ્ટિવડે શત્રુઓનો નાશ કરવામાં મહેન્દ્રસમાન મહાત્મા ભીષ્મને રોમાંચિત કરે તેવા અતિ ભયંકર વિશાળ રણયુદ્ધમાં લાંબા કાળને માટે દીક્ષિત થયેલા સાંભળીને, સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ મહાબાહુ યુધિષ્ઠિર શું બોલ્યા? ભીષ્મસેન તથા અર્જુન શું બોલ્યા? અને શ્રીકૃષ્ણે પણ શું કહ્યું? ૧-૫

વંશપાયને કહ્યું:-સંકટ સમયે કેમ વર્તવું એ સારી રીતે બાણનારા, મહા બુદ્ધિવાળા તથા વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિરે, પોતાના સર્વ ભાઈઓને તથા અવિનાશી શ્રીકૃષ્ણને પોતાની પાસે બેલાવીને તેઓને સાંત્વનપૂર્વક આ પ્રમાણે કહ્યું:-“તમે સર્વ સૈન્યમાં ફરીને તેની તપાસ રાખો અને બાહ્યે ચઢાવીને ચઢજ રહો; ૧” કારણ કે તમારે પ્રથમજ ભીષ્મ પિતામહની સાથે

યુદ્ધ કરવું પડશે અને એટલામાટે તમે મારી સાત અક્ષૌહિણી સેનાના નાયકોની પ્રથમ ચોજના કરો.” ૮

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું:-“હે ભરતશ્રેષ્ઠ! આવે સમયે તમારે જેવું કહેવું જોઈએ, તેવું જ અર્થયુક્ત વાક્ય તમે બોલ્યા છે.” હે મહાબાહુ! એ વાત મને રુચે છે. હવે પછી જે કરવા યોગ્ય હોય તે કરો. પ્રથમ તમારી સેનાના સાત સેનાપતિની નિમણૂક કરો.” ૧૦

વંશપાયને કહ્યું:-હે જનમેજય રાજા! એ સાંભળીને યુધિષ્ઠિરે દ્રુપદ, વિરાટ, સાત્યકિ, પાંચાલ્ય ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, ધૃષ્ટકેતુ, પાંચાલ્ય, શિખંડી અને મગધરાજ સહદેવ, આ મહાભાગ્યશાળી તથા યુદ્ધની ઈચ્છા રાખનારા સાત વીરપુરુષોને પોતાની પાસે બેલાવીને તેઓનો વિધિપૂર્વક સેનાપતિપદ પર અભિષેક કર્યો અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નને સર્વ સેનાના સેનાપતિ કર્યો; ૧૧-૧૩ કારણ કે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દ્રોણના વિનાશને માટેજ પ્રદીપ્ત અગ્નિથી ઉત્પન્ન થયો હતો, તે સર્વ મહાત્મા સેનાપતિઓના અધિપતિતરીકે નિદ્રાને જિતનારા અર્જુનની નિમણૂક કરી; અને બલરામના નાનાભાઈ તથા અર્જુનના સારથિ લક્ષ્મીપતિ મહાબુદ્ધિમાન શ્રીકૃષ્ણને અર્જુનના પણ નેતાતરીકે નિમ્યા.

હે રાજા! તે મહા વિનાશ કરનારા યુદ્ધને સમીપમાં આવી લાગેલું જોઈને નીલ વર્ણનાં રેશમી વસ્ત્ર પહેરનારા, કેલાસના શિખર જેવા ભવ્ય, પ્રચંડ બાહુવાળા, ખેલકરતા સિંહના જેવી ગતિવાળા અને મદવડે લાલ છંડાવાળાં તથા વાઘના જેવા બલોત્કટ અકૂર, ગદ, સાંખ, ઉદ્ધવ, રુકિમણીપુત્ર, આહુકના પુત્રો અને ચારુદેણુ વગેરે જેના નેતા છે એવા યાદવવંશના મુખ્ય મુખ્ય વીરોએ, મરુદ્ધ ગણોથી રક્ષાતા ઇંદ્રની પેઠે રક્ષણ કરેલા શ્રીમાન હળના આયુધવાળા બલરામે પાંડવોની છાવણીમાં પ્રવેશ કર્યો. તેમને જોતાંજ ધર્મરાજ, મહાક્રાંતિમાન કેશવ, ગાંડીવધારી અર્જુન, ભયંકર કર્મ કરનારો ભીષ્મસેન અને બીજા જે ક્રોધ રાજાઓ ત્યાં હતા,

તે સર્વે ઉભા થયા અને તેઓએ આવેલા હલ-ધારી બલરામનો સત્કાર કર્યો. પછી પાંડવરાજ યુધિષ્ઠિરે પોતાના હાથથી બલરામના હાથનો સ્પર્શ કર્યો.^{૧૪-૨૨} અને વાસુદેવ વગેરે બીજા સૌએ તેમને પ્રણામ કર્યા. શત્રુદમન બલરામે પણ વૃદ્ધ વિરાટ તથા દ્રુપદને પ્રણામ કર્યા. પછી તે યુધિષ્ઠિરની સાથે આસન ઉપર બેઠા; એટલે સર્વ રાજાઓ પણ ચોતરફ બેઠા. તે વખતે બલરામ શ્રીકૃષ્ણના તરફ જોઈને બોલ્યા:— “હવે આ દારુણ યુદ્ધ થશે અને તેમાં પુરુષોનો મહા ભયંકર સંહાર વળશે. હું આ કાર્યને ખરેખર દેવે કરેલું માનું છું” અને તે કોઈથી પણ ફેરવી શકાય તેવું નથી.^{૨૩-૨૫} એટલામાટે હું તમને સંબંધીઓની સાથે યુદ્ધસાગરમાંથી પાર ઉતરેલા અને રોગરહિત અક્ષત શરીરવાળા પાછા બેઠો એટલીજ ધૃષ્ટિ રાખું છું.”^{૨૬} આ એકઠા મળેલા પૃથ્વીના ક્ષત્રિયો ખરેખર કાળવડે પરિપક્વ થઈ ગયા છે, એટલે અહીં માંસ તથા રુધિરનો કાદવ થઈ જાય એવો ભયંકર વિનાશ થશે.^{૨૭} મેં વાસુદેવને એકાંતમાં વારંવાર કહ્યું હતું કે, ‘હે મધુસૂદન ! તું આપણા સંબંધીઓમાં સમાનવૃત્તિથી વર્તન રાખ.’^{૨૮} આપણને જેવા પાંડવો તેવોજ રાજા દુર્યોધન પણ છે; માટે તું તેને પણ સહાય કર; કારણકે તે પણ સહાયને માટે વિનંતિ કરવા વારંવાર આવે છે.^{૨૯} હે યુધિષ્ઠિર ! મેં આ પ્રમાણે કહ્યું હતું છતાં તમારે લીધે કૃષ્ણે માફ કરેલું કયું નથી. એક અર્જુનના તરફ જોઈને કૃષ્ણે પોતાનું તન-મન-ધન તમનેજ અર્પણ કરી દીધું છે.^{૩૦} આ ઉપરથી અવશ્ય પાંડવોના જય થશે, એમ હું માનું છું; અને હે ભારત ! વાસુદેવનો પણ તેવોજ આગ્રહ જણાય છે.^{૩૧} હું કૃષ્ણવિનાના જગતને જોવાની પણ ઈચ્છા રાખતો નથી અને તેથીજ કૃષ્ણની કર્તવ્યેચ્છાને હું અનુસરું છું,^{૩૨} ગદા-યુદ્ધમાં કુશળ બીમ અને દુર્યોધન, એ બન્ને વીરો મારા શિષ્ય છે અને તેથી મારા તે બન્નેના ઉપર સમાન રહેલું છે.^{૩૩} કૌરવોનો મારા દેખતાં નાશ થાય અને તે હું જોઈ રહું એ વાત

અશક્ય છે, માટે હું તો સરસ્વતીનાં તીર્થોનું સેવન કરવા આવ્યો બહુ છું.”^{૩૪}

આ પ્રમાણે કહીને મહાબાહુ બલરામ પાંડવોની રજા લઈને તથા વળાવવા આવેલા શ્રીકૃષ્ણને પાછા વાળી, તીર્થયાત્રા કરવા આવ્યાગયા. ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતો ઉદ્યાગો સૈન્યનિર્વાણ પર્વમાં “બલરામ તીર્થયાત્રાગમન” એ વિવચનો અધ્યાય ૧૫૭ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૫૮ મો રુકમીને પાછો કાઢ્યો.

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु भीष्मकस्य महात्मनः ।
हिरण्यरोम्णो नृपतेः साक्षादिंद्रसखस्य वै ॥१॥

વૈશંપાયને કહ્યું:—એજ સમયે સાક્ષાત ઇંદ્રના મિત્ર, હિરણ્યરોમા નામથી પ્રસિદ્ધ, મહાયશસ્ત્રી, દક્ષિણ દેશના અધિપતિ, ભોજવંશી મહાત્મા ભીષ્મકરાજાને સર્વ દિશાઓમાં રુકમી નામથી વિખ્યાત થયેલો પુત્ર પાંડવોની પાસે આવ્યો. સત્ય સંકલ્પવાળો એ રુકમી, ગંધમાદન પર્વતપર રહેનારા મુખ્ય ગંધર્વ દ્રુમનો શિષ્ય હતો; અને તેની પાસેથી ચાર પાદવાળો સંપૂર્ણ ધનુર્વેદ શીખ્યો હતો,^{૧-૩} જે મહાબાહુ રુકમીને તેજમાં ગાંડીવ તથા શાર્જી ધનુષના જેવું દિવ્ય લક્ષણવાળું મહેંદ્રનું વિજય નામનું ધનુષ મળ્યું હતું.^૪ સ્વર્ગમાં રહેનારા દેવોનાં આ ત્રણ ધનુષ્યોજ દિવ્ય કહેવાય છે, તેમાંનું એક વરુણનું ગાંડીવ ધનુષ, બીજું મહેંદ્રનું વિજય ધનુષ અને ત્રીજું વિષ્ણુનું તેજોમય દિવ્યશાર્જી ધનુષ છે.^૫ શત્રુસેનાને ભય આપનારા તે શાર્જી ધનુષને શ્રીકૃષ્ણ ધારણ કરે છે; ગાંડીવ ધનુષ પાંડવવનમાં અસિપાસેથી અર્જુનને મળ્યું હતું અને મહાતેજસ્વી રુકમીને દ્રુમની પાસેથી વિજય ધનુષ મળ્યું હતું. શ્રીકૃષ્ણે સુરુ દૈત્યના પાશો કાપી, બળવડે સુરનો નાશ કરી, ભૂમિના પુત્ર નરકાસુરનો પરાજય કર્યો અને ત્યાંથી મણિમય કુંડળો, સોળ-

હજાર સ્ત્રીઓ, જાતજાતનાં રત્નો અને ઉત્તમ શાસ્ત્ર-ધનુષ, એ સર્વ મેળવ્યાં હતાં. રુક્મી મેઘના જેવા શબ્દવાળા વિજય નામના ધનુષને મેળવી, જાણે આખાં જગતને ભય પમાડતો હોય તેમ પાંડવોની પાસે આવ્યો. પોતાના બાહુબળથી ગવિત થએલો જે વીર રુક્મી, પૂર્વે બુદ્ધિમાન વાસુદેવે કરેલા રુકિમણીના હરણને સહન કરી શક્યો ન હતો; અને ‘જનાર્દનને માર્યાવિના હું પાછો ફરીશ નહિ’ આવી પ્રતિજ્ઞા કરીને, સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ તે, વૃદ્ધિ પામેલી ગંગાની પેઠે દૂર સુધી ફેલાયલી તથા વિચિત્ર આયુધો અને બખ્તરોવાળી મોટી ચતુરંગિણી સેના સાથે લઇને શ્રીકૃષ્ણની પાછળ દોડ્યો હતો, હે રાજા! તે રુક્મી, યોગેશ્વર પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો; પરંતુ હારી ગયો, એટલે શરમાઇને તે પોતાના કુડિનનગરમાં પાછો ગયો નહિ; પણ શત્રુવીરોના હંતા રુક્મીએ જે રણપ્રદેશમાં પોતાને શ્રીકૃષ્ણે હરાવ્યો હતો, ત્યાંજ ભોજકટ નામનું ઉત્તમ નગર વસાવ્યું અને પુષ્કળ હાથીઘોડાવાળા તે મોટા સૈન્યને ત્યાં રાખ્યું.^{૧૫} હે રાજા! તે નગર પૃથ્વીપર ભોજકટ નામથી વિખ્યાત છે.

મહા પરાક્રમી તે ભોજરાજ રુક્મી મોટા અક્ષૌહિણી સૈન્યથી વીંટાઇને તુરત પાંડવોની પાસે આવ્યો; અને બખ્તર, ધનુષ, હાથનાં મોજાં, ખડ્ગ તથા ભાથા ધારણ કરી, સૂર્યવર્ણી તેજસ્વી ધ્વજ સાથે, શ્રીકૃષ્ણનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી પાંડવોને બળ કરી તેમની મહાસેનામાં દાખલ થયો.^{૧૬-૧૮}

યુધિષ્ઠિર રાજાએ સામે જઇને તેનો સત્કાર કર્યો અને બીજા પાંડુપુત્રોએ પણ યોગ્ય રીતે સત્કાર કરીને તેની સ્તુતિ કરી.^{૧૯} રુક્મીએ તેઓનો સામે સત્કાર કરીને સિનિકોની સાથે વિશ્રાંતિ લીધી. પછી તેણે વીરપુરુષોની વચ્ચે કુંતીપુત્ર અર્જુનને કહ્યું કે:-^{૨૦} “હે પાંડુપુત્ર અર્જુન! જો તું ભયભીત થયો હોય, તો હું યુદ્ધમાં તને સહાય આપવા તૈયાર છું. હું તને એવી સહાયતા આપીશ કે રણભૂમિ ઉપર

શત્રુઓ તેને સહન કરી શકશે નહિ.^{૨૧} આ લોકમાં પરાક્રમ કરવામાં મારા સમાન બીજો કોઇ પુરુષ નથી; માટે હે પાંડુપુત્ર! તું મને સંગ્રામમાં જે ભાગ યુદ્ધ કરવા આપીશ, તે ભાગનો હું નાશ કરીશ.^{૨૨} વીર દ્રોણ, કૃપ, ભીષ્મ કે કર્ણુ હશે, તોપણ તેઓના હું વધ કરીશ અથવા આ સર્વ રાજાઓ ભલે બેસી રહે, હું એકલોજ સંગ્રામમાં શત્રુઓનો નાશ કરીને તારા હાથમાં આખી પૃથ્વી આપવા તૈયાર છું.”

રુક્મીએ ધર્મરાજ અને કૌશલની સમીપમાં તથા સર્વ રાજાઓ અને બીજા સર્વના સાંભળતાં એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે બુદ્ધિમાન અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણના તરફ અને પાંડુપુત્ર ધર્મરાજના તરફ જોયું તથા મિત્રભાવથી હાસ્ય કરીને કહ્યું કે, હું કૌરવોના કુળમાં ઉપન્ન થયો છું, ખાસ કરીને પાંડુનો પુત્ર છું. દ્રોણનો શિષ્ય કહેવાઉં છું, વાસુદેવની સહાયતાવાળો છું અને ગાંડીવ-ધનુષ ધારણ કરું છું. આવી સ્થિતિવાળો હું ‘ભયભીત થયો છું’ એમ કેમ કહું? ^{૨૩-૨૭} હે વીર! ઘોષયાત્રાને પ્રસંગે હું મહાબળવાન ગાંધર્વોની સાથે લડ્યો હતો તે વખતે ત્યાં મારો સહાયક મિત્ર કોણ હતો? ^{૨૮} તેમજ ખાંડવવનમાં મહાભયાનક દેવદાનવોનાં ટોળાં સાથે હું યુદ્ધ કરતો હતો, તે વખતે ત્યાં મારો સહાયક કોણ હતો? ^{૨૯} હું નિવાતકવચોની સાથે તથા કાલકેય દાનવોની સાથે રણભૂમિમાં યુદ્ધ કરતો હતો, તે વખતે ત્યાં મારો સહાયક કોણ હતો? ^{૩૦} તેમજ વિરાટ નગરમાં મેં એકલાએ અનેક કૌરવોની સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું, ત્યાં મારો સહાયક કોણ હતો? ^{૩૧} યુદ્ધમાં દ્રુપદ, ઈંદ્ર, કુબેર, યમ, વરુણ, અશ્વિ, કૃપ, દ્રોણ તથા શ્રીકૃષ્ણનું આરાધન કરનારો, તેજોમય, દિવ્ય તથા દૃઢ ગાંડીવ ધનુષને ધારણ કરનારો, અક્ષય બાણોવાળો અને દિવ્યાસ્ત્રોથી સંપન્ન મારા જેવો પુરુષ ‘હું ભય પામ્યો છું’ એવું યશને હરણ કરનાર વચન સાક્ષાત ઈંદ્રની આગળ પણ કેમ બોલે? હે નરવ્યાધ! નજ બોલે. ^{૩૨-૩૪} હે મહાબાહુ રાજા! હું ભય પામ્યો નથી અને મને સહાય-

કની જરૂર પણ નથી; માટે તમે તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે અને અનુકૂળતા પ્રમાણે અહીં રહો અથવા બીજે જ્યાં જવું હોય ત્યાં જાઓ.”^{૩૫}

હે ભરતશ્રેષ્ઠ જનમેજય ! અબુને એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે રુક્મી પોતાની સાગર જેવી સેના પાછી વાળીને તેવીજ રીતે પાછો દુર્યોધનની પાસે ગયો.^{૩૬} અને તે રાજ્યે દુર્યોધનને મળીને તેવાંજ વચન કહ્યાં. તે વખતે પોતાને શૂર્વીર માનનારા દુર્યોધને પણ તેની સહાયતા લેવા ના પાડી, એટલે તે ત્યાંથી પણ પાછો ગયો. હે મહારાજ ! આ રીતે યુદ્ધમાંથી ચાદવવંશી બલરામ અને રાજા રુક્મી એ બે જણાજ દૂર થયા હતા.”^{૩૭} બલરામ તીર્થયાત્રા કરવા ગયા અને ભીષ્મકનો પુત્ર રુક્મી પણ આવ્યો હતો તેમ પાછો ગયો. તે પછી પાંડવો ફરીથી મસલત કરવા બેઠા. હે ભરતવંશી ! રાજાઓથી ભરપૂર તે ધર્મરાજાની સભા, તારાઓથી વ્યાપ્ત આકાશ જેમ અંદરથી શોભે તેમ શોભવા લાગી.^{૩૮,૪૦}

ઈતિ શ્રીમહાભૂત ઉદ્યોગો સૈન્યનિર્વાણ પર્વમાં

“રુદિમપ્રત્યાખ્યાન” એ વિષયનો

અધ્યાય ૧૫૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૫૯ મો

ધૃતરાષ્ટ્ર અને સંજયનો સંવાદ

॥ જનમેજય ઉવાચ ॥

તથા વ્યૂઢેષ્વનીકેષુ કુરુક્ષેત્રે દ્વિજર્ષભ ।

કિમકુર્વશ્ચ કુરવઃ કાલેનાભિપ્રચોદિતાઃ ॥૧॥

જનમેજયે પૂછયું:-હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! કુરુક્ષેત્રમાં સેનાઓ તે પ્રમાણે વ્યૂહરચનામાં ગોઠવાઈ ગયા પછી કાળવડે પ્રેરાયલા કૌરવોએ શું કર્યું ?^૧

વૈશંપાયને કહ્યું:-હે ભરતશ્રેષ્ઠ મહારાજ ! સેનાઓ તે પ્રમાણે વ્યૂહરચનામાં ગોઠવાઈને સજ્જ થઈ ગઈ, ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્રે સંજયને કહ્યું કે:-^૨ “હે સંજય ! તું અહીં આવ અને કૌરવ પાંડવોના સૈન્યની છાવણીમાં જે કંઈ વૃત્તાંત બ-

ન્યો હોય, તેમાંથી કંઈ પણ બાકી ન રાખત સર્વ મને કહે.”^૩ હું દેવનેજ શ્રેષ્ઠ માનું છું અને પુરુષાર્થને નિરર્થક માનું છું; કારણકે હું પરિણામે વિનાશ ઉત્પન્ન કરનારા યુદ્ધના દોષોને બાંધું છું,^૪ તોપણ કપટબુદ્ધિવાળા અને દુષ્ટ દૂત રમનારા પુત્રને કબજે રાખવામાં અથવા પોતાનું હિત સાધવામાં સમર્થ થતો નથી !^૫ હે સૂત ! મારી બુદ્ધિ અમારા કાર્યના દોષોને અવશ્ય બુઝે છે; પરંતુ તે દુર્યોધનને મળતાંજ પાછી ફરી જાય છે.^૬ હે સંજય ! આવી વસ્તુ સ્થિતિ છે, માટે જે થવાનું હશે તે થશે. ક્ષત્રિયોએ રણમાં દેહનો ત્યાગ કરવો, એ તેઓનો માન્ય ધર્મજ છે.”^૭

સંજયે કહ્યું:-“હે મહારાજ ! તમે સેના-સંબંધી જે પ્રશ્ન કર્યો, એ તમારી ઇચ્છાપ્રમાણે યોગ્ય છે; પરંતુ તમારે આ દોષ દુર્યોધનના ઉપર મૂકવો યોગ્ય નથી.”^૮ હે રાજા ! એનું કારણ હું કહું છું, તે તમે પૂરેપૂરે સાંભળો. જે મનુષ્ય પોતાનાં હારાચરણને લીધે દુઃખી થાય છે, તેણે દેવોને અથવા ઇશને માથે તેનો દોષ મૂકવો યોગ્ય નથી.”^૯ હે મહારાજ ! જે પુરુષ મનુષ્યોમાં સર્વ પ્રકારનાં નિંદિત કાર્યો કરે છે, તે નિંદિત કામો કરનારો સર્વ લોકોને હાથે નાશ પામવાયોગ્ય છે.”^{૧૦} હે રાજા ! દૂતમાં કપટથી હરાવેલા પાંડવોએ પોતાના મંત્રીઓની સાથે તમારા તરફ જોઈનેજ આજસુધી અનેક તિરસ્કારો અનુભવ્યા;^{૧૧} પરંતુ તેને પરિણામે હમણાં હાથીઓ, ઘોડાઓ અને અમાપ તેજવાળા રાજાઓને નાશ પમાડનારે યુદ્ધ આરંભાયું. હે મહારાજાની ! સર્વ લોકોને વિનાશ પમાડનારા તે મહાયુદ્ધમાં જે જે હકીકતો બની, તે સર્વ તમે સ્થિર થઈને મારા મુખથી સાંભળો અને તે સાંભળીને મનને સ્વસ્થ કરો;^{૧૨,૧૩} કારણ કે શુભ અથવા અશુભ કર્મ કરવામાં પુરુષ સ્વતંત્ર નથી, પણ લોકડાના યંત્રની પેઠે તે પરાધીન થઈને શુભાશુભ કાર્યો કરે છે.”^{૧૪} કર્મ કરવાના સંબંધમાં ત્રણ પ્રકારના મતો જોવામાં આવે છે. કેટલાએક કહે છે કે, પ્રાણીઓ ઇ-

શ્વરની પ્રેરણાથી કર્મ કરે છે, કેટલાએક કહે છે કે, દેવેચ્છાથી કર્મ કરે છે અને કેટલાએક કહે છે કે, પૂર્વકર્મપ્રમાણે અહીં કર્મ કરે છે-અર્થાત્ કર્મસંબંધમાં એક નિશ્ચય નથી; માટે કોઈ પણ કારણથી અનર્થમાં સપડાયલા

તમે મનને સ્થિર કરીને હું કહું તે સાંભળો.”^{૧૫}

ધૃતિ શ્રીમહા ૦ ઉદ્યોગ ૦ સૈન્યનિર્યાણ પર્વમાં
“ સંજયવાક્ય ” એ વિષયનો

અધ્યાય ૧૫૮ માં સમાપ્ત.

સૈન્યનિર્યાણ પર્વ સમાપ્ત

ઉલૂકદૂતાગમન પર્વ

અધ્યાય ૧૬૦ માં
દુર્યોધને ઉલૂકદૂતની સાથે પાંડવોને
સંદેશો કહાવ્યો.

॥ સંજય ઉવાચ ॥

હિરણ્યવત્યાં નિવિષ્ટેષુ પાંડવેષુ મહાત્મસુ ।

ન્યવિશંત મહારાજ કૌરવેયા યથાવિધિ ॥૧॥

સંજયે કહ્યું:-મહાત્મા પાંડવોએ હિરણ્યવતી નદીના તીર ઉપર પડાવ નાખ્યો, ત્યારે કૌરવોએ પણ વિધિ પ્રમાણે છાવણીમાં નિવાસ કર્યો.^૧ દુર્યોધન રાજાએ ત્યાં યત્નથી સેનાની વ્યવસ્થા કરી, રાજાઓનો સત્કાર કર્યો, સૈન્યની ટુકડીઓને ઠંકઠકાણે ગોઠવી દીધી અને ચોદાઓની તથા રક્ષણ કરવા યોગ્ય વસ્તુઓના રક્ષણની વ્યવસ્થા કરી. હે ભારત ! પછી તે રાજાએ કર્ણ, દુઃશાસન અને સુબળપુત્ર શકુનિને બોલાવી તેઓની સાથે વાતચીત અને મસલત કરીને, એકાંતમાં ઉલૂકને તેડાવી તેને આ પ્રમાણે કહ્યું:-“ હે જીગારીના પુત્ર ઉલૂક ! તું સોમકેની સાથે રહેનારા પાંડવોની પાસે જ અને ત્યાં જઈને શ્રીકૃષ્ણના સાંભળતાંજ તેઓને મારો સંદેશો કહે કે, ઘણાં વર્ષોથી મનમાં વિચારી રાખેલું તથા લોકોને ભય ઉપજાવનારું આ કૌરવપાંડવોનું યુદ્ધ આવી પહોંચ્યું છે. હે કુંતીપુત્ર ભીમસેન ! વાસુદેવની સહાયતાવાળા તે તારા નાના ભાઈઓની સાથે જે પોતાની પ્રશંસાનાં મોટાં વચનો ગર્જના કરીને

ઉચ્ચાર્યાં છે, તે વચનો સંજયે કૌરવોની વચ્ચે કહ્યાં છે અને તે સફળ કરવાનો આ સમય આવી પહોંચ્યો છે;”^{૨-૯} માટે તેને જે પ્રતિજ્ઞાઓ કરી છે, તે સઘળી હવે સત્ય કરી દેખાડ; તેમજ કુંતીના વડીલ પુત્ર યુધિષ્ઠિરને તું મારા કહેવાથી કહેજે કે, તમે ધાર્મિક થઈને પોતાના મનને અધર્મમાં શામાટે ગ્રેસે છો ? સર્વ ભાઈઓ, સોમકે તથા કેકેયોની સાથે તમે કરની પેઠે આણું જગત નાશ પામે એમ શામાટે ઇચ્છો છો ? હું ધારતો હતો કે, તમે સર્વ પ્રાણીઓને અભયદાન આપશો-અર્થાત્ રાજ્યભાગ છોડીને સંન્યાસી થઈ જશો, પણ તે ધારણા વ્યર્થ થઈ છે.”^{૧૨} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તમારું ભલું થાયો. સંભળાય છે કે, પૂર્વે દેવોએ પ્રહ્લાદનું રાજ્ય હરી લીધું, ત્યારે પ્રહ્લાદે એક શ્લોક કહ્યો હતો કે:-“હે દેવો ! જેમાં ધર્મચિન્હ એટલે ભસ્મ, રુદ્રાક્ષધારણ વગેરે ધર્મનાં બાહ્ય ચિહ્નો ધ્વજની પેઠે ફરકતાં હોય અને પાપો શુભ હોય તે વ્રતને ‘બેડાલવ્રત’ એટલે બિલાડાનું વ્રત કહેવામાં આવે છે.”^{૧૩, ૧૪} હે રાજા ! આ વિષયમાં નારદે મારા પિતાને એક ઉત્તમ આખ્યાન કહ્યું હતું, તે હું તમને કહું છું.”^{૧૫}

હે રાજા ! એક દુષ્ટ અંતઃકરણવાળો બિલાડો કોઈ એક વખતે ગંગાના તીર ઉપર સર્વ કર્મ છોડી દઈ, બે આગલા પગ ઉંચા રાખીને ઉભો રહ્યો;”^{૧૬} અને પ્રાણીઓને નિશ્વાસ ઉપજાવવામાટે હિંસાદિકનો ત્યાગ કરી સર્વ પ્રાણી-

એને કહેવા લાગ્યો કે, હું ધર્મસેવન કરું છું.^{૧૭} હે રાજા ! આ પ્રમાણે ઘણા સમય ગયા પછી પક્ષીઓ તેનો વિશ્વાસ કરવા લાગ્યાં અને તેઓ એકઠાં મળીને ખિલાડાનાં વખાણુ પણ કરવા લાગ્યાં.^{૧૮} જ્યારે પક્ષીઓનું લોજન કરનારા ખિલાડાનું તે સર્વ પક્ષીઓ સન્માન કરવા લાગ્યાં, ત્યારે તે પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ થયું અને તપશ્ચર્યાનું ફળ મળ્યું, એમ માનવા લાગ્યો.^{૧૯} ફરી ઘણા સમય ગયા પછી જ્યાં તે ખિલાડો હતો ત્યાં ઉંદરો આવ્યા અને તેઓએ તે ધાર્મિક તથા વ્રતાચરણ કરનારા ખિલાડાનાં દર્શન કર્યા.^{૨૦} હે ભરતકુળવંશી રાજા ! દંભવાળા મહાકાર્યમાં જોડાયલા તે ખિલાડાને જોઈને, ઉંદરોના મનમાં આવો ખરેખરો વિચાર આવ્યો કે, આપણા સર્વના ઘણા શત્રુઓ છે; માટે આ આપણા મામે થઈને, બાળક તથા વૃદ્ધોની સાથે આપણું સર્વ રીતે રક્ષણ કરે એવી આપણે યોજના કરીએ.^{૨૧, ૨૨} આવો વિચાર કરીને તે સર્વે ખિલાડાની પાસે જઈને બોલ્યા કે:- ‘અમે તમારી કૃપાથી યથેષ્ટ આનંદથી વિહાર કરવા ઇચ્છીએ છીએ.^{૨૩} તમે અમારા ખરેખર આધાર છો અને તમેજ અમારા પરમ-સ્નેહી છો; માટે અમે બધા એકઠા મળીને તમારે શરણે આવ્યા છીએ.^{૨૪} તમે નિત્ય ધર્મ-પરાયણ છો તથા ધર્મનિષ્ઠ છો; માટે વજ્રધારી ઇંદ્ર જેમ દેવોનું રક્ષણ કરે છે, તેમ હે મહા-બુદ્ધિવાળા ! તમે અમારું રક્ષણ કરો.’^{૨૫} હે રાજા ! આ પ્રમાણે તે સર્વ ઉંદરોએ કહ્યું, ત્યારે ઉંદરોનો નાશ કરનારા તે ખિલાડાએ સર્વ ઉંદરોને કહ્યું કે:-^{૨૬} ‘તપ કરવું અને તમારું રક્ષણ કરવું, એ બન્ને કામ એકી વખતે થાય તેમ નથી, તોપણ મારે તમારું હિત કરવામાટે તમારા વચન પ્રમાણે અવશ્ય કરવું જોઈએ;^{૨૭} તેમજ તમારે પણ નિત્ય મારા કહેવા પ્રમાણે કામ કરવું જોઈએ. હું દંભનિયમવાળું તપ કરવાથી થાકી ગયો છું.^{૨૮} મારામાં ચાલવાની જરા પણ શક્તિ રહી નથી એમ મને લાગે છે; માટે હે વત્સો ! તમારે હમેશાં મને અહીંથી

નદીના કિનારા ઉપર લઈ જવો.’ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! ઉંદરોએ ‘તેમ કરીશું’ એમ કહીને ખિલાડાને પોતાના વૃદ્ધ, બાળક વગેરે સર્વ ઉંદરો સોંપ્યા. પછી દુષ્ટ અંતઃકરણવાળો પાપી ખિલાડો ઉંદરોનું ભક્ષણ કરવાથી પુષ્ટ, તેજદાર અને દંભ બાંધાનો થવા લાગ્યો.^{૨૯-૩૧} ઉંદરોનો સમૂહ અત્યંત ખૂટવા લાગ્યો અને તેજ તથા બળવડે યુક્ત થયેલો ખિલાડો વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો.^{૩૨} તે જોઈ સર્વે ઉંદરો એકઠા મળીને એકબીબને કહેવા લાગ્યા કે:- ‘આપણા મામે નિત્ય વૃદ્ધિ પામે છે અને આપણે અત્યંત ક્ષીણ થઈએ છીએ, એનું કારણ શું હશે ?’^{૩૩}

હે રાજા ! તે સાંભળીને એક મહાબુદ્ધિ-માન ઈરિક નામનો ઉંદર તે ઉંદરોના ટોળાને કહેવા લાગ્યો કે:-^{૩૪} ‘તમે બધા એકઠા થઈને નદીના કિનારા ઉપર જાઓ, ત્યારે હું મામાની સાથે પાછળથી આવીશ, એટલે મામાનું પોલ ઉઘાડું થશે.’^{૩૫} તે વખતે એ યુક્તિથી રાજા થયેલા સર્વ ઉંદરોએ ‘ઠીક, ઠીક’ કહીને તેનો સત્કાર કર્યો અને ઈરિકનાં અર્ધયુક્ત વચન પ્રમાણે વર્તન કર્યું.^{૩૬} ઉંદરોની આ યુક્તિ ન જાણવાથી ખિલાડો પાછળ રહેલા ઈરિકને ખાઈ ગયો, એટલે સર્વ ઉંદરો એકઠા થઈને ફરી વિચાર કરવા લાગ્યા.^{૩૭} હે રાજા ! તે વખતે તે ઉંદરોમાં એક મહાવૃદ્ધ કૌણિક નામનો ઉંદર હતો, તેણે પોતાની જ્ઞાતિવચ્ચે ખરેખરું કારણ દર્શાવતાં કહ્યું કે:-^{૩૮} ‘આપણા મામે ધર્મની કામનાવાળો નથી, પણ એણે તો કપટથી મિત્રભાવ સ્વીકાર્યો છે. જો એ ફળમૂળનુંજ ભક્ષણ કરતો હોય તો એની વિષામાં વાળ હોય નહિ. એના શરીરના અવયવો વૃદ્ધિ પામે છે અને આપણા મંડળની સંખ્યા ઘટતી જાય છે. વળી આજે સાત આઠ દિવસથી મામાની પાસે રહેલો ઈરિક ઉંદર પણ જણ્યો તો નથી.’^{૩૯, ૪૦} આ કહેવું સાંભળીને સર્વ ઉંદરો ત્યાંથી નાસી ગયા અને તે દુષ્ટાત્મા ખિલાડો પણ પોતાને રસ્તે પડ્યો.^{૪૧}

તેજ રીતે હે દુષ્ટ મનવાળા ! તે પણ ખિલાડાના જેવું વ્રત ધારણ કરેલું છે; અને ખિલાડો

જેમ ઉદરોની સાથે ધર્મના ઢોંગથી વર્તતો હતો તેમ તું પણ સદા પોતાની સાતિમાં વર્તે છે.^{૪૨} તારે બોલવું જૂઠું છે અને કરવું જૂઠું જણાય છે. એ ઉપરથી તારે વેદાધ્યયન તથા શાંતિ લોકોને છેતરવામાટેજ છે.^{૪૩} હે રાજા ! તું આ અબતશત્રુપણુનો ઢોંગ છોડી દઈ, ક્ષાત્રધર્મનો આશ્રય કરી સર્વ કાર્યો કર; કારણ કે હે નરશ્રેષ્ઠ ! તું ધર્મિષ્ઠ ગણાય છે.^{૪૪} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તું પોતાના આહુગથી પૃથ્વી સંપાદન કરીને પછી આદ્યજ્ઞાને દાન આપ તથા પતૃઓના યથાચોગ્ય સત્કાર કર.^{૪૫} ઘણું વયોથી તારી માતા પારકે ઘેર દુઃખી થાય છે અને રહે છે, માટે તું પોતાની માતાના હિતમાં તત્પર થઈ, રણમાં વિજય મેળવી, તેનાં આંસુ લૂછ અને તેનું ઉત્તમ સન્માન કર.^{૪૬} તેં યતનપૂર્વક અમારી પાસે પાંચ ગામની માગણી કરી; પરંતુ અમે તે આખ્યાં નહિ, એનું કારણ એટલુંજ કે અમે પાંડવોને શી રીતે ચિઠ્ઠીએ અને અમારે તેઓની સાથે સંગ્રામમાં લડવાનો પ્રસંગ કેવી રીતે આવે? એમ અમને ઘર્ષ ગયું છે.^{૪૭} તારે લીધે અમે હુષ્ ભાવવાળા વિદુરનો ત્યાગ કર્યો હતો અને તમને લાક્ષાગૃહમાં બાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, તે વાત યાદ કર અને પુરુષપાત્રું ધારણ કર.^{૪૮} જ્યારે કૃષ્ણ કૌરવોની સભામાં આવવા તૈયાર થયા, ત્યારે તેં તેની સાથે કહાવ્યું હતું કે, ‘ હે રાજા ! હું સલાહ કરવા તેમજ સુદ્ધ કરવા પણ તૈયાર ઉભો છું.’^{૪૯} હે રાજા ! તે સુદ્ધ કરવાનોજ આ સમય આવી પહોંચ્યો છે અને હે યુધિષ્ઠિર ! મેં પણ એ સમયને માટેજ આ સર્વ ખટપટ કરી છે.^{૫૦} ક્ષત્રિય, સુદ્ધ કરતાં બીજા કયા લાભને શ્રેષ્ઠ માને ? તું ક્ષત્રિયકુળમાં ઉત્પન્ન થયો છે અને પૃથ્વી ઉપર પ્રખ્યાત છે;^{૫૧} વળી હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તેં દ્રોણાચાર્ય તથા કૃપાચાર્યની પાસેથી અશ્વવિદ્યા પ્રાપ્ત કરી છે અને તું બળમાં તથા કુળમાં મારા સમાન છે, એટલુંજ નહિ પણ તેં વાસુદેવનો આશ્રય કરેલો છે, એટલે તારે પણ સુદ્ધથી ડરવા જેવું નથી.^{૫૨}

હે ઉલૂક ! તારે પાંડવોની સમીપમાં વાસુદે-

વને કહેવું કે, તમે પોતાને માટે તથા પાંડવોને માટે સજ્જ થઈને મારી સામે સુદ્ધ કરો.^{૫૩} તમે કૌરવોની સભામાં માયાવડે જે રૂપ ધારણ કર્યું હતું, તેવુંજ રૂપ ફરી ધારણ કરીને, અર્જુન સાથે મારી સામે ઢોડી આવો.^{૫૪} ઇંદ્રબળા, માયા, કૃત્યા વગેરે સામાન્ય મનુષ્યોને લય ઉત્પન્ન કરે છે; પરંતુ શસ્ત્રધારી પુરુષોને તો તે સંગ્રામમાં વીરશ્રી ઉત્પન્ન કરે છે.^{૫૫} અમે પણ માયાવડે સ્વર્ગમાં જઈ શકીએ, આકાશમાં ઉડી શકીએ, રસાતલમાં પેસી શકીએ, ઇંદ્રના નગરમાં જઈ શકીએ.^{૫૬} તેમજ અમારા શરીરમાં અનેક રૂપો પણ દેખાડી શકીએ; પરંતુ એવા લયદર્શક પ્રકારેથી પોતાના કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી, તેમ બીજાને લય પણ લાગતો નથી.^{૫૭} ખરી રીતે એક વિદ્યાતાજ પોતાની ઇચ્છાવડે પ્રાણીઓને તાબે કરે છે. વળી હે યાદવવંશી ! તું બોલ્યો હતો કે, હૃયોધનને હું તથા અર્જુન એ બંની સાથે વેર છે, તો હું સંગ્રામમાં ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને મારી પાંડવોને ઉત્તમ રાજ્ય આપીશ. આ તારે સર્વ કથન સંજયે મને કહ્યું છે. તે કહેનાર તું હવે સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળો થઈને, પાંડવોને માટે પરાક્રમ કર અને સજ્જ થઈને રણભૂમિમાં સુદ્ધ કર. અમે જોઈએ કે, તું કેવો પુરુષાર્થ દેખાડે છે! જે પુરુષ શત્રુનું સ્વરૂપ બાણી સુદ્ધ પુરુષાર્થનો આશ્રય કરીને શત્રુઓને રડાવે છે, તેનુંજ જીવન ઉત્તમ છે. હે કૃષ્ણ ! જગતમાં તારો મોટો યશ અકસ્માતજ દેવાઈ ગયો છે; પણ આજે અમે સારીરીતે બાણીશું કે, મોટા શિંગડાવાળા બળદો જેમ પંદ હોય છે, તેમ દાદી, મૂછ વગેરે પુરુષચિહ્નવાળા મનુષ્યો પણ પંદ-નિર્વીર્ય હોય છે. તારા જેવા સાથે તેમાં પણ ખાસ કરીને કંસના એક સેવકની સાથે મારા જેવો રાજા કેમ પણ રીતે રણમાં સુદ્ધ કરવા ચોગ્ય નથીજ, છતાં તું સજ્જ થા, હું લડવા તૈયાર છું.

હે ઉલૂક ! તું પેલા મોટા શિંગડાવાળા આખલાના જેવા, મૂર્ખ, આઉધરા અને વિદ્યાવિનાના ભીમસેનને વારંવાર મારો સંદેશો કહે-જે કે, હે કુંતીપુત્ર ! પૂર્વે તું વિરાટ નગરમાં

બહુવ નામનો રસોઈઓ થઈને રહ્યો હતો, તે માંજ પરાક્રમ હતું. પૂર્વે તે સભામાં પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, તે મિથ્યા થવા દે નહિ. ૫૮-૧૧ તારામાં સામર્થ્ય હોય તો તું દુઃશાસનના રુધિરનું પાન કર. વળી હે કુંતીપુત્ર ! તું બોલે છે કે, હું સં-ગ્રામમાં ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને એકે તરફેજ મારી નાખીશ, તો હવે તેનો સમય પણ આ આવી પહોંચ્યો છે. હે ભારત ! તું તો ખાવાપીવાના કામમાં આગળ કરવા જેવો છે. ૧૭-૧૮ યુદ્ધ કયાં ? અને ભોજન કયાં ? તું એકવાર પુરુષાર્થ ધારણ કરીને યુદ્ધ કર, એટલે હે ભારત ! હણાયલો તું પોતાની ગદાને ભેટીને પૃથ્વીપર શયન કરીશ; ૧૯ અને હે વૃકોદર ! સભામાં તું જે બકચો હતો તે સ્વપ્ન મિથ્યા થઈ જશે.

હે ઉત્ત્રક ! તું નકુળને મારો સદેશો કહેજે કે, હે ભારત ! હવે તું સ્થિર થઈને યુદ્ધ કર, અમે તારા પુરુષાર્થ બેઠું છું. હે ભારતવંશી નકુળ ! તું યુધિષ્ઠિરના પ્રેમ, મારાપ્રત્યેના દ્રવ્ય અને દ્રૌપદીનાં અનેક કષ્ટોનું દમણું યથાર્થ સ્મરણ કર. ૭૦-૭૧ વળી હે દ્રુત ! તું રાજાઓની વચ્ચે સહદેવને માંડે વચન કહેજે કે, હે પાંડુપુત્ર ! તું પટેલાં દુઃખોનું સ્મરણ કરીને હવે રણભૂમિમાં યુદ્ધ કરવા તૈયાર થઈ જા. ૭૨ હે ઉત્ત્રક ! તું મારા કહેવાથી વિરાટ તથા દ્રુપદને કહેજે કે, આ પ્રબલ જ્યારથી ઉત્પન્ન થઈ છે, ત્યારથી મહા ગુણવાન સેવકોએ રાજાઓના ગુણો તપાસ્યા નથી અને રાજાઓએ સેવકોના ગુણો તપાસ્યા નથી; તેથીજ તમારા બન્નેના મનમાં આવ્યું કે, આ દુર્યોધન રાજા પ્રશંસનીય ગુણવાળો નથી. ૭૩-૭૪ તો હવે તમે એકઠા મળીને મારા વધને માટે, પોતાને માટે તથા પાંડવોના ભલાને માટે મારીસાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થાઓ. ૭૫

તું મારાં વચનથી પાંચાદ્ય ધૃષ્ટદ્યુમ્નને કહે-જે કે, તું જે સમય આવવાની વાટ જોતો હતો, તેજ સમય આવી પહોંચ્યો છે; પણ સંગ્રામમાં દ્રૌણનો ભેટો થતાં તને તારા ઉત્તમ હિતનું ભાન થશે. ભલે તું તારા સ્નેહીઓની સાથે રહીને યુદ્ધ

કર અને ગુરુવધરૂપી પાપભરેલું દુષ્કર કર્મ પણ કર. ૭૭

હે ઉત્ત્રક ! તું મારા કહેવાથી શિખરીને કહેજે કે, મહાબાહુવાળા અને ધનુર્ધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ ગંગાપુત્ર ભીષ્મ તને સ્ત્રી માનીને મારશે નહિ, માટે તું સારી પેઠે નિર્ભય થઈને યુદ્ધ કર. રણમાં સાવધાન થઈને કર્મ કર. અમે તારી મદદ કરી છે, તે બેઠું છું. ૭૮, ૭૯

આ પ્રમાણે કહ્યા પછી રાજા દુર્યોધને હસીને ઉત્ત્રકને કહ્યું કે:—“ તું વાસુદેવના સાંભળતાં ફરી અભુનને કહેજે કે, કાં તો તું અમારો પરાજય કરીને આ પૃથ્વીનું રાજ્ય કર અથવા હે વીર ! તું અમારાથી પરાજય પામીને રણમાં શયન કર. ૮૧ હે પાંડુપુત્ર ! રાજ્યમાંથી હાંકી કાઢ્યા તે કષ્ટ, વનવાસનાં કષ્ટો અને દ્રૌપદીનાં કષ્ટો સંભારીને હવે તું પુરુષાર્થ ધારણ કર. ૮૨ ક્ષત્રિયાણી જે કાર્ય માટે પુત્રને જન્મ આપે છે તે સર્વ કાર્ય કરવાનો આ સમય આવી પહોંચ્યો છે; માટે હવે તું યુદ્ધમાં અંગ-બલ, વીર્ય, શૌર્ય, ઉત્તમ અસ્ત્રોની ચતુરાર્થ તથા પુરુષાર્થ દેખાડીને તારા કોષને સફળ કર. અંતર્યથી ભ્રષ્ટ થયેલા, સર્વ તરફથી દુઃખી-ત થયેલા અને દીનતા પામેલા, લાંબા સમય-સુધી પરદેશમાં ભટકતા કયા પુરુષનું હૃદય ક્ષાત્રી ન જાય ? ૮૩-૮૪ કુલીન, શર અને પરધન-માં લોભ ન રાખનારા પુરુષનું રાજ્ય ફરી લેનારો મારો જેવો, કયા પુરુષના કોષને કરતો નથી ? ૮૫ તે સભામાં જે મોટાં મોટાં વચન કહ્યાં હતાં, તે હવે તું કર્મથી કરી દેખાડ. કાર્ય કર્યા વિના માત્ર બકબકાટ કરનારા પુરુષને સત્પુરુષો નિંદ્રા જાણે છે. ૮૬ તારું સ્થાન તથા રાજ્ય-એ બન્ને શત્રુઓના તાબામાં છે, માટે તેનો તું પુનઃ ઉદ્ધાર કર. યુદ્ધની કામનાવાળા પુરુષને એ બેજ મેળવવાનાં હોય છે, માટે તું પુરુષાર્થ કરીને તે મેળવ. ૮૭ તું દ્રુતથી હાર્યો હતો અને અમે દ્રૌપદીને સભામાં જોઈ મંગાવી હતી; આ-ટલાથીજ પુરુષપણાનું અભિમાન રાખનારા કો-ઈપણ મનુષ્યને કોપ થવો બેઠું છે. ૮૮ ઘરમાંથી-

હાંકી કાઢેલો તું બાર વર્ષપર્યંત વનમાં રહ્યો હતો અને એક વર્ષ વિરાટને ત્યાં દાસ થઈને રહ્યો હતો. ૯૯ હે પાંડુપુત્ર! તે દેશનિકાલનું હુઃખ, વનવાસ અને દ્રૌપદીનાં હુઃખને સંભારીને તું પુરુષ થા. ૧૦૦ વારંવાર અપ્રિય વચન બોલનારા શત્રુઓના ઉપર તું તારો ક્રોધ દેખાડ; કારણકે ક્રોધ એજ પુરુષાર્થ છે. ૧૦૧ હે પાર્થ! ક્રોધ, બળ, વીર્ય, જ્ઞાનયોગ અને અસ્ત્રકુશળતા, એ સઘળું એકવાર દેખાડી દે અને પુરુષ થઈને યુદ્ધ કર. ૧૦૨ શસ્ત્રોની આરતિ વગેરે તથા તેમાં મંત્રવડે દેવતાઓનું આવાહન વગેરે થઈ ગયું છે. કુરુક્ષેત્રની પૃથ્વી કાઢવવિનાની થઈ ગઈ છે અને તારા યોદ્ધાઓ તથા ઘોડાઓ પણ હુણપુણ બન્યા છે; માટે હવે તું સમય ન ગાળતાં કાલેજ કૃષ્ણને સાથે રાખી, યુદ્ધનો આરંભ કર. ૧૦૩ તું સંગ્રામમાં ભીષ્મનો સમાગમ કર્યાવિનાજ આપવડાઈ કેમ હાંકે છે? ગંધમાદન પર્વત ઉપર ચઢવાની ઈચ્છાવાળો નિર્બળ મનુષ્ય જેમ તે ચઢ્યાવિનાજ બોલ બોલ કરે, તેમ હે કુંતીપુત્ર! તું પણ બક બક કરે છે, માટે બટબટા કર્યાવિના કાર્ય કરી દેખાડી પુરુષ થા. હે પાર્થ! સંગ્રામમાં હુઃખર્ષ કણુંને, મહાબળવાન શત્રુને અને યુદ્ધમાં ઈંદ્રસમાન મહાબળવાન દ્રોણને જિત્યાવિના તું આ લોકમાં રાજ્ય લેવાની ઈચ્છા કેમ રાખે છે? હે પાર્થ! વેદ તથા ધનુર્વિદ્યાના આચાર્ય, વેદ તથા ધનુર્વેદ એ બન્નેમાં પારંગત, યુદ્ધમાં આગળ રહેનારા, કોઈપણ પ્રસંગમાં ન ડગનારા, સેનામાં ધૂમનારા, ક્ષેત્રભરહિત અને મહાકાંતિવાળા દ્રોણાચાર્યને તું જિતવાની ઈચ્છા રાખે છે, તે મિથ્યા છે, વાયુએ મેરુ પર્વતને ઉથલાવી નાખ્યો એવું અમે સાંભળ્યું જ નથી. ૧૦૪-૧૦૯ તેમને જે પ્રમાણે કહ્યું, તે પ્રમાણે જો થાય તો તારે સમજવું કે, વાયુ મેરુ પર્વતને ઉડાવી બાજ, સ્વર્ગ પૃથ્વીપર પડે અને કાળવ્યક ઉલટું ફરવા માંડે. ૧૧૦ અર્જુન હો કે બીજો કોઈ પુરુષ હો, પણ જીવવાની આકાંક્ષાવાળો કયો પુરુષ શત્રુદમન દ્રોણના સપાટામાં આવ્યા પછી પાછો ક્ષેમકુશળ ઘેર બાજ? ૧૧૦ દ્રોણ તથા ભીષ્મ-એ બ-

ન્નેએ જેને મારવા ધાર્યો હોય અથવા જેને તેઓનાં દારુણ અસ્ત્રોનો સ્પર્શ થયો હોય તેવો પગવડે પૃથ્વીનો સ્પર્શ કરનારો-મનુષ્ય યુદ્ધમાંથી જીવતો કેમ છૂટે? ૧૦૧ અરે, દેવગણોથી રક્ષાતી સ્વર્ગપુરીની પેઠે અનેક રાજાઓથી રક્ષાતી, દેવસેનાના જેવા દેખાવવાળી અને અસહ્ય આ અમારી એકઠી મળેલી રાજસેનાને, ફૂવામાં રહેનારા દેડકાની પેઠે તું ઝોળાળતો નથી શું? ૧૦૨ એ સેનામાં પૂર્વ, પશ્ચિમ, દક્ષિણ, ઉત્તર, કાંબોજ, શક, બંશ, શાલ્વ, મત્સ્ય, કુરુમધ્ય દેશ, મલેચ્છ દેશ, પુલિંદ, દ્રવિડ, આંધ્ર અને કાંચ દેશના રાજાઓ છે. ૧૦૩ હે અદ્ય બુદ્ધિવાળા મંદ! અપાર ગંગાના પેગની પેઠે સારી રીતે વૃદ્ધિ પામેલા અનેક જાતના યોદ્ધાઓના સમૂહની સામે અને હાથીસેનાની વચ્ચે રહેલા મારી સામે તું યુદ્ધ કરવાની ઈચ્છા કરે છે કે? ૧૦૪ હે ભરતવંશી પાર્થ! તારી પાસે રહેલા અક્ષય ભાથાઓ, અસિંચે આપેલો રથ અને દિવ્ય ધ્વજ-એના પ્રભાવને અમે સંગ્રામમાં બાળીશું; ૧૦૫ માટે હે અર્જુન! તું બકવાદ કર્યાવિના યુદ્ધ કર, બહુ ફડાકા શા માટે મારે છે? કાર્ય કરવાથી કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે, માત્ર બોલબોલ કરવાથી સિદ્ધિ થતી નથી. ૧૦૬ હે ધનંજય! બોલ બોલ કરવાથી જો કાર્યસિદ્ધિ થતી હોય તો સર્વનાં કાર્યો સિદ્ધ થાય; કારણકે બકવાદ કરવામાં કોણ પાછો હડે તેમ છે? ૧૦૭ તારા સહાયભૂત વાસુદેવને હું બાણું છું, તારા તાડ જેવડા ગાંડીવ ધનુષને હું બાણું છું અને તારા જેવો યોદ્ધા નથી તે પણ હું બાણું છું. આ સઘળું બાળીનેજ મેં તારું રાજ્ય હરી લીધું છે. ૧૦૮ મનુષ્ય કંઈ પર્યાયધર્મથી એટલે આ રાજપુત્ર છે માટે રાજ્યને પાત્ર છે એવા કમધર્મથી સિદ્ધિ મેળવતો નથી, પણ તે શૌર્યથીજ સિદ્ધિ મેળવે છે; માત્ર એક વિદ્યાતાજ પોતાના સંકલ્પથી અનુકૂળ ભાવોને વશ કરે છે, મનુષ્યમાં તે સામર્થ્ય નથી. ૧૦૯ તને રડતો રાખીને મેં તેર વર્ષપર્યંત તારું રાજ્ય લોગબ્યું છે અને ફરી પણ તારા બંધુઓની સાથે તને

મારીને હુંજ રાજ્ય ભોગવીશ. ૧૧૦ એ દાસ ! જ્યારે જુગારની શરતોમાં તને હરાવી દીધો, ત્યારે તારે ગાંડીવ ધનુષ કયાં ગયું હતું ? અને હે ક્રાંદ્યુન ! ત્યારે ભીમસેનનું બળ પણ કયાં ગયું હતું ? ૧૧૧ તે સમયે ગદાધારી ભીમસેનથી અથવા ગાંડીવધારી અર્જુનથી જે વિપત્તિમાંથી છૂટકો કરાયો ન હતો, તે વિપત્તિમાંથી પવિત્ર અસ્ત્રિવાળી દ્રોપદીએ છૂટકો કર્યો હતો- ૧૧૨ તે દ્રોપદીએ દાસભાવમાં સપડાઇ ગયેલા તમને સુખ કર્યા હતા. તમે જ્યારે કોઇ હલકા મનુષ્ય જેવા થઇ ગયા અને દાસકર્મ કરવાની સ્થિતિમાં આવી પડયા, ત્યારે મેં તમને પાંડવ તથા એટલે પોકળ તલ અર્થાત નિર્વાર્ય કહીને ઓલાવ્યા હતા, તે ખરું છે; કારણકે હે કુંતીપુત્ર ! વિરાટ નગરમાં તું રહ્યો હતો તે વખતે તં માથે ચોટલો રાખ્યો હતો અને ભીમસેન વિરાટના રસોડામાં રસોઈના કામથી થાકી જતો હતો-આ તમારી દુર્બળતા ! અને તે માંજ પરાક્રમ હતું. ક્ષત્રિયો ક્ષત્રિયને હમેશાં એ પ્રમાણેજ શિક્ષા કરે છે. તું પંડેના વેશ ધારણ કરીને માથે ચોટલો રાખી કન્યાને નચાવતો હતો, તે મારી શિક્ષાનુંજ ફળ સમજ. ૧૧૩-૧૧૪ હે ક્રાંદ્યુન ! હું વાસુદેવના ભયથી અથવા તારા ભયથી રાજ્ય પાછું આપી દઈશ નહિ, માટે તું કેશવને સાથે રાખીને યુદ્ધ કર. ૧૧૭ માયા, ઇંદ્રજળ અથવા કૃત્યા, સમાન્ય મનુષ્યને ભય ઉત્પન્ન કરે છે, પરંતુ સંધ્યામમાં શસ્ત્રધારી મનુષ્યને તો તે વધારે ઉત્તેજિત કરે છે. ૧૧૮

અરે, હજારે વાસુદેવો અથવા સેંકડો અર્જુનો મારા જેવા સફળ બાણવાળા યોદ્ધાની આગળ આવતાંજ દશે દિશામાં નાસી જશે. ૧૧૯ ભીમની સામે યુદ્ધ કરવું એટલે મસ્તકવડે પર્વતને તોડી પાડવો અથવા બે હાથવડે આ વીરમય અગાધ સેનાસમુદ્રને તરી જવો, એના જેવું દુષ્કર છે. ૧૨૦ એ સેનાસમુદ્રમાં કૃપાચાર્ય રૂપી મહામત્સ્ય છે, વિવિંશતિરૂપી મહાસર્પ છે, પૃહ્લ્લવરૂપી મોટી ભરતી છે, ભૂરિશ્રવારૂપી તિમિંગિલ છે, ભીમરૂપી અપાર વેગ છે, દ્રોણ-

ચાર્યરૂપી બીજાને ગળી જનારા મગર છે, કણ્વ અને શલ્યરૂપી ધુમરી અને મત્સ્ય છે, કાંબોજરૂપી વડવામિ છે, દુઃશાસનરૂપી પ્રવાહ છે, શલ તથા શલ્યરૂપી મત્સ્ય છે, સુવેણ અને ચિત્રાચુધરૂપી નાગ અને મગર છે, જયદ્રથરૂપી પર્વત છે, પુરુમિત્રરૂપી ઉંઘ છે, દુર્મર્પણરૂપી જખ છે અને શકુનિરૂપી પ્રવાહ પડવાનું સ્થાન છે. ૧૨૧-૧૨૩ આ શસ્ત્રસમૂહરૂપી પ્રવાહવાળા, અખૂટ અને સર્વ તરફથી વૃદ્ધિ પામેલા સેનાસમુદ્રમાં પ્રવેશ કરતાંજ શ્રમને લીધે તારે ભાન નાશ પામશે અને જ્યારે એમાં તારા સર્વ બાંધવો નાશ પામશે ત્યારે તારે મન સંતાપ પામશે; ૨૪ અને હે પાર્થ ! અપવિત્ર મનુષ્યનું મન, જેમ સ્વર્ગ મેળવવાની આશા છોડી પાછું વળે છે, તેમ તે વખતે તારે મન પૃથ્વીના રાજ્યની આશાથી પાછું વળશે; માટે તું હમણાંથીજ શાંત થા. તપોહીન મનુષ્ય સ્વર્ગની ઇચ્છા કરે, પરંતુ તેને જેમ સ્વર્ગ અતિ દુર્લભ હોય છે, તેમ તને રાજ્ય મળવું અતિ દુર્લભ છે. ૧૨૫

ઇતિ શ્રીમહાન ઉદ્યાગન ઉત્તરક્રાંત્યમ્
પર્વમાં “દુર્યોધનવાક્ય” ય વિષયનો
અધ્યાય ૧૬૦ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૬૧ મો
ઉત્તરે દુર્યોધનનો સંદેશો પાંડવોને કહ્યો.

॥ સંજય ઉવાચ ॥

સેનાનિવેશં સંપ્રાપ્તઃ કૈતવ્યઃ પાંડવસ્ય હ ।

સમાગતઃ પાંડવૈર્યુધિષ્ઠિરમભાષત ॥૧॥

સંજયે કહ્યું:-દુર્યોધનનો સંદેશો લઇને કૈતવ્ય ઉત્તરે પાંડવોની છાવણીમાં આવ્યો અને પાંડવોને મળીને યુધિષ્ઠિરને કહેવા લાગ્યો:-
“તમે દૂતનાં વાક્યોને જાણનારા છો; માટે દુર્યોધને જે પ્રમાણે સંદેશો કહ્યાં છે, તે પ્રમાણે હું તને કહું, તે સાંભળીને તમારે ક્રોધ કરવો જોગ્ય નથી.” ૨

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું:-“ હે ઉત્તર ! તારે ડરવું નહિ. તું સંતાપરહિત થઇને દુંક્રી દષ્ટિવાળા

લોભી દુર્યોધનનો જે સંદેશો હોય તે કહે.”^૩

આ પ્રમાણે અભયવચન મેળવ્યા પછી ઉલૂક, કાંતિવાળા મહાત્મા પાંડવો, સંજયો, મત્સ્યો, યશસ્વી કૃષ્ણ, પુત્રસહિત દ્રુપદ તથા વિરાટ અને બીજા સર્વ રાજાઓની વચ્ચે દુર્યોધનનો સંદેશો કહેવા લાગ્યો.^{૪,૫}

ઉલૂકે કહ્યું:-“હે યુધિષ્ઠિર! ઉદાર મનના દુર્યોધન રાજાએ કુરુવીરોના સાંભળતાં તમને આ પ્રમાણે સંદેશો કહાવ્યો છે, તેમજ સાંભળો:-^૬ “તું બુધારથી પરાજય પામ્યો હતો અને તારી સ્ત્રી દ્રૌપદીને સભામાં પકડી મંગાવી હતી, આટલાથીજ પુરુષપણના અભિમાનવાળા મનુષ્યે ક્રોધ કરવો બેઠાએ.^૭ તને પોતાના સ્થાનમાંથી હાંકી કાઢ્યા પછી તું બાર વર્ષસુધી વનમાં રહ્યા અને એક વર્ષ વિરાટનું દાસપાત્ર સ્વીકારીને તેને ત્યાં રહ્યો હતો.^૮ હે પાંડવ! તે સમયનો ક્રોધ, રાજ્યહરણ, વનવાસ અને દ્રૌપદીનાં કપ્પોનું સ્મરણ કરીને તું પુરુષાર્થ ધારણ કર.^૯ હે પાંડુપુત્ર! અશક્ત ભીમસેને જે સોગન બાધા હતા, તે પ્રમાણે જો તેનામાં શક્તિ હોય તો દુઃશાસનના રુધિરનું ભલે તે પાન કરે.^{૧૦} શસ્ત્રોમાં મંત્રવડે દેવતાઓનું આવાહન વગેરે થઈ ગયું છે, કુરુક્ષેત્રની ભૂમિ કાઠવવિનાની થઈ ગઈ છે, માર્ગો સરખા છે અને તારા ઘોડાઓ પણ પુષ્ટ છે; માટે તું કેશવને સાથે રાખીને કાલેજ યુદ્ધ શરૂ કરી દે.^{૧૧} તું સંગ્રામમાં ભીષ્મનો સમાગમ કર્યાવિનાજ કેમ આપવગઈ હાંકે છે? ગંધમાદન પર્વત ઉપર ચઢવાની ઇચ્છાવાળો નિર્બળ મનુષ્ય જેમ તે ચઢ્યાવિનાજ બોલ બોલ કરે છે, તેમ હે કુન્તીપુત્ર! તું પણ બડબડાટ કરે છે; માટે બડબડાટ કર્યાવિનાજ કાર્ય કરીને પુરુષ થા. હે પાર્થ! દુર્જય કણ્વને, મહાબળવાન શલ્યને અને યુદ્ધમાં ઇંદ્રસમાન મહાબળવાન દ્રોણને સંગ્રામમાં જિત્યાવિના તું આ લોકમાં રાજ્ય લેવાની ઇચ્છા કેમ રાખે છે? ^{૧૨-૧૪} હે પાર્થ! વેદ તથા ધનુર્વિદ્યાના આચાર્ય, ધનુર્વેદ તથા વેદ એ બંનેમાં પારંગત, યુદ્ધમાં આગળ રહેનારા, કોઈપણ પ્રસંગમાં ન ડગનારા, સેનામાં

ધૂમનારા, ક્ષોભરહિત અને મહાકાંતિવાળા દ્રોણ-આર્યને તું જિતવાની ઇચ્છા રાખે છે, તે મિથ્યા છે, વાયુએ મેરુ પર્વતને ઉથલાવી નાખ્યો એવું અમે કદી પણ સાંભળ્યું નથી.^{૧૫,૧૬} તે મને જે પ્રમાણે કહ્યું, તે પ્રમાણે જો થાય તો તારે સમજવું કે, વાયુ મેરુ પર્વતને ઉડાવી બચ, સ્વર્ગ પૃથ્વીપર પડે અને કાળચક્ર ઉલટું ફરવા માંડે.^{૧૭} જીવવાની આકાંક્ષાવાળો હાથી રથ અથવા ઘોડો એવો કયો છે, કે જે શત્રુમર્દન દ્રોણના સપાટામાં આવ્યા પછી ક્ષેમકુશળ પાછો ઘેર જાય? ^{૧૮} દ્રોણ તથા ભીષ્મ એ બંનેએ જેને મારવા ધાર્યો હોય અથવા જેને તેઓનાં દારુણ અસ્ત્રોનો સ્પર્શ થયો હોય તેવો પગવડે પૃથ્વીનો સ્પર્શ કરનારો-મનુષ્ય યુદ્ધમાંથી જીવતો કેમ જીવે? ^{૧૯} દેવગણોથી રક્ષાતી સ્વર્ગપુરીની પેઠે પૂર્વ, પશ્ચિમ, દક્ષિણ, ઉત્તર, કાંબોજ, શક, ખશ, શાલ્વ, મત્સ્ય, કુરુમધ્ય દેશ, મલેન્દ્ર દેશ, પુલિન્દ, દ્રવિડ, આંધ્ર અને કાંચ આ દેશના રાજાઓથી રક્ષાયેલી, દેવસેનાના જેવા દેખાવવાળી અને અસદ્ય એવી અમારી એકઠી મળેલી રાજસેનાને, કુવામાં રહેનારા દેડકાની પેઠે તું ઓળખતો નથી શું? ^{૨૦,૨૧} હે અદ્ય બુદ્ધિવાળા મંદ! અપાર ગંગાના વેગની પેઠે સારી રીતે વૃદ્ધિ પામેલા અનેક જાતના ચોદાઓના સમૂહની સામે અને હાથીસેનાની વચ્ચે રહેલા મારી સામે તું યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા કરે છે કે? ^{૨૨}

એ પ્રમાણે ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર રાજાને કહીને, ઉલૂક મુખ ફેરવી ફરી અર્જુનને કહેવા લાગ્યો:-^{૨૩} “હે અર્જુન! તું બકવાદ કર્યાવિના યુદ્ધ કર, બહુ ફડકા શામાટે મારે છે? કાર્ય કરવાથીજ કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે, કંઈ બોલ બોલ કરવાથી સિદ્ધિ થતી નથી.^{૨૪} હે ધનંજય! બોલ બોલ કરવાથી જો કાર્ય સિદ્ધ થતું હોય, તો સર્વનાં કાર્યો સિદ્ધ થાય; કારણ કે બકવાદ કરવામાં કોણ પાછો હોતે તેમ છે? ^{૨૫} તારા સહાયભૂત વાસુદેવને હું બાણ છું, તારા તાડ જેવડા ગાંડીવ ધનુષને હું બાણ છું અને

તારા જેવો ચોદ્ધો નથી તે પણ હું જાણું છું-
આ સઘળું જાણીનેજ મેં તારૂં રાજ્ય હરી લીધું
છે.^{૨૯} મનુષ્ય કેઈ પર્યાયધર્મથી અર્થાત્ આ
રાજપુત્ર છે માટે રાજ્યને પાત્ર છે એવા કમધ-
ર્મથી રાજ્ય મેળવતો નથી; માત્ર એક વિધાતા-
જ પોતાના સકંડપથી અનુકૂળ ભાવોને વશ કરે
છે.^{૨૭} તને રડતો રાખીને મેં તેર વર્ષ પર્યાંત
તારૂં રાજ્ય ભોગવ્યું છે અને ફરી પણ તારા બં-
ધુઓની સાથે તને મારીને, હુંજ રાજ્ય ભોગ-
વીશ.^{૨૮} આ દાસ ! જ્યારે જુગારની શરતોમાં
તને હરાવી દીધો, ત્યારે તારૂં ગાંડીવ ધનુષ
કયાં ગયું હતું ? અને હે ક્રાંદ્યુન ! ત્યારે ભીમ-
સેનનું બળ પણ કયાં ગયું હતું ?^{૨૯} તે વખતે
પવિત્ર ચત્રિવાળી દ્રૌપદીવિના ગદાવાળા
ભીમસેનથી અથવા ગાંડીવવાળા અર્જુનથી,
તમારો કંટકો થયો ન હતો.^{૩૦} તે દ્રૌપદીએ
દાસભાવમાં સપડાઈ ગયેલા તમને મુક્ત
કર્યો હતા. તમે જ્યારે કોઈ હલકા મનુષ્ય
જેવા થઈ ગયા અને દાસકર્મ કરવાની સ્થિ-
તિમાં આવી પડ્યા, ત્યારે મેં તમને પંઢતલ
એટલે નિર્વીર્ય કહીને ખોડાવ્યા હતા, તે ખરું
જ છે; કારણ કે હે કુંતીપુત્ર ! વિરાટનગરમાં
તું રહ્યો હતો તે વખતે તેં માથે ચોટલો રાખ્યો
હતો અને ભીમસેન વિરાટના રસોડામાં રસો-
ઈના કામથી યાત્રી જતો હતો ! આ સઘળું માં-
જ પરાક્રમ હતું.^{૩૧-૩૩} ક્ષત્રિયો ક્ષત્રિયને હ
મેશાં એ પ્રમાણેજ શિક્ષા કરે છે. તું પંઢનો વેપ
ધારણ કરીને માથે ચોટલો રાખી, કન્યાને નચા-
વતો હતો, તે મારી શિક્ષાનુંજ ફળ સમજ.^{૩૪}
હે ક્રાંદ્યુન ! હું વાસુદેવના ભયથી અથવા તારા
ભયથી રાજ્ય પાછું આપીશ નહિ; માટે તું કે-
શવને સાથે રાખીને યુદ્ધ કર.^{૩૫} માયા, ઈંદ્ર-
જાળ અથવા કૃત્યા સામાન્ય મનુષ્યને ભય ઉત્પન્ન
કરે છે, પરંતુ સંગ્રામમાં શસ્ત્રધારી મનુષ્યને
તો તે વધારે ઉત્તેજિત કરે છે.^{૩૬} રે, હજારો
વાસુદેવો અથવા સેંકડો અર્જુનો, મારા જેવા
સકળ બાણવાળા ચોદ્ધાની આગળ આવતાંજ
દશે દિશામાં નાસી જશે.^{૩૭} ભીષ્મની સામે

યુદ્ધ કરવું એટલે મસ્તકવડે પર્વતને તોડી
પાડવો, અથવા બે હાથવડે આ વીરમય અ-
ગાધ સેનાસમુદ્રને તરી જવો, એના જેવું ક-
ષ્ટ છે.^{૩૮} એ સેનાસમુદ્રમાં કૃપાચાર્યરૂપી
મહામત્સ્ય છે, વિવિંશતિરૂપી મહાસર્પ છે,
બૃહદ્બલરૂપી મોટી ભરતી છે, ભૂરિશ્રવા-
રૂપી તિમિંગિલ છે,^{૩૯} ભીષ્મરૂપી અપાર વેગ
છે, દ્રોણાચાર્યરૂપી બીજને ગળી જનાર મગર
છે, કર્ણ અને શલ્યરૂપી ધુમરી અને મત્સ્ય છે,
કાંબોજરાજરૂપી વડવાસિ છે,^{૪૦} હુઃશાસનરૂપી
પ્રવાહ છે, શલ તથા શલ્યરૂપી મત્સ્ય છે, સુ-
ધેણ અને ચિત્રાયુધરૂપી નાગ અને મગર છે,
જયદ્રથરૂપી પર્વત છે, પુરુષિત્રરૂપી ઉંડાઈ
છે, દુર્મર્પણરૂપી જળ છે અને શકુનિરૂપી
પડવાનું સ્થાન છે.^{૪૧} આ શસ્ત્રસમૂહરૂપી પ્રવાહ-
વાળા, અખૂટ અને સર્વ તંત્રથી વૃદ્ધિ પામેલા
સેનાસમુદ્રમાં પ્રવેશ કરતાંજ શ્રમને લીધે તારૂં
ભાન નષ્ટ થશે અને જ્યારે એમાં તારા સર્વ
બાંધવો નાશ પામશે ત્યારે તારૂં મન સંતાપ
પામશે;^{૪૨} તેમજ હે પાર્થ ! અપવિત્ર મનુષ્યનું
મન જેમ સ્વર્ગ મેળવવાની આશા છોડી પાછું
વળે છે, તેમ તે વખતે તારૂં મન પૃથ્વીના
રાજ્યની આશાથી પાછું વળશે: માટે તું હમ-
ણાંથીજ શાંત થા. તપહીન મનુષ્ય સ્વર્ગની ઈ-
ચ્છા કરે, પરંતુ તેને જેમ સ્વર્ગ અતિ દુર્લભ હોય
છે, તેમ તને રાજ્ય મેળવું અતિ દુર્લભ છે.^{૪૩}

ઈતિ શ્રીમહાભારત ઉદ્યાગો ઉત્કલકૂટાગમન
પર્વમાં “ ઉત્કલકૂટ” એ વિષયનો
અધ્યાય ૧૬૧ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૬૨ મો
પાંડવોએ સામે સદેશો કહાવ્યો.

॥ સંજય ઉવાચ ॥

उत्कलस्त्वर्जुनं भूयो यथोक्तं वाक्यमब्रवीत् ॥
आशीविषमिव क्रुद्धं तुदन्वाक्यशलाकया ॥१॥

સંજયે કહ્યું:—ઉલકે પ્રથમથીજ ઝેરી સર્પની
પેઠે કોધાયમાન થયેલા અર્જુનને વાક્યરૂપી

શળીથી ટોચતાં દુર્યોધનનાં કહેલાં વચનો ફરીથી પણ કહ્યાં.^૧ પાંડવો પ્રથમથીજ અત્યંત ક્રોધાયમાન થયેલા હતા, તેમાં તેઓને કેતવ્ય ઉલૂકે વાણીરૂપ બાણથી વીંધી નાખ્યા, એટલે ઉલૂકનાં તે વચન સાંભળીને તેઓ એટલા બધા ક્રોધમાં આવી ગયા કે,^૨ પોતાનાં આસનો ઉપરથી ઉભા થઈ ગયા, બાહુઓ ઠોકવા લાગ્યા અને ઝેરી સર્પની પેઠે ક્રોધપૂર્વક એકબીજાની સામે જોવા લાગ્યા. ભીમસેન સર્પની પેઠે સુસ્કારા નાખતો, મસ્તક નીચું કરીને, લાલ છેડાવાળાં નેત્રોથી શ્રીકૃષ્ણની સામે જોવા લાગ્યો.^{૩,૪} વાસુપુત્ર ભીમને પીડિત તથા ક્રોધથી અત્યંત ઘવાયેલો જોઈને, શ્રીકૃષ્ણે કંઈક હાસ્ય કરી ઉલૂકને કહ્યું કે:-^૫ “ઓ કેતવ્ય ! તું હવે ઝટ બા. દુર્યોધનને કહે કે, તારૂં કહેવું અમે સાંભળ્યું છે અને તેનો અર્થ પણ સમજ્યા છીએ. તારૂં જે માનવું છે, તે પ્રમાણે તે ભલે થાય.”^૬

હે મહારાજ ! મહાબાહુ કેશવ એ પ્રમાણે કહીને ફરી મહાબુદ્ધિશાળી યુધિષ્ઠિરના તરફ જોવા લાગ્યા.^૭ પુનઃ ઉલૂક, સર્વ સંજયો, યશસ્વી કૃષ્ણ, પુત્રસહિત દ્રુપદ તથા વિરાટની સમક્ષમાં અને સર્વ રાજાઓની વચ્ચે બોલવા લાગ્યો અને તેણે, ઝેરી સર્પની પેઠે ક્રોધ પામેલા અર્જુનને વચનરૂપી શળી ટોચતાં ટોચતાં દુર્યોધનનાં કહેલાં વચન કહી સંભળાવ્યાં તથા કૃષ્ણ વગેરે તે સર્વેને પણ દુર્યોધનનો કહેલો સંદેશો કહ્યો.^૮ ઉલૂકનું તે પાપી તથા દારુણ ભાષણ સાંભળીને અર્જુન ખળભળી ગયો અને તે પોતાના લલાટને ઢાંછવા લાગ્યો.^૯ હે મહારાજ ! અર્જુનની તેવી અવસ્થા જોઈને તે વખતે તે સભા અને પાંડવોના મહારથીઓ સહન કરી શક્યા નહિ.^{૧૦} હે ધૈર્યસંપન્ન રાજા ! શ્રીકૃષ્ણનો અને મહાત્મા અર્જુનનો એ પ્રમાણે તિરસ્કાર થયો, તે સાંભળીને ત્યાં બેઠેલા પુરુષવ્યાઘ્રો ક્રોધવટે પ્રજ્વલિત થઈ ગયા.^{૧૧} ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિખંડી, મહારથી સાત્યકિ, પાંચ કેકય ભાઈઓ, ઘટોત્કચ રાક્ષસ, દ્રૌપદીના પુત્રો, અભિમન્યુ, રાજા ધૃષ્ટકેતુ, પરાક્રમી ભીમસેન,

મહારથી નકુલ તથા સહદેવ, એ સર્વે ક્રોધવટે લાલચોળ નેત્રો કરી રાતા ચંદનના અંગારાગવાળા તથા બાબુબંધ, બેરખા અને કેયુરોથી સુશોભિત અન્યેન્યના બાહુઓ પકડીને આસનો ઉપરથી ઉછળીને ઉભા થઈ ગયા.^{૧૪-૧૬} કુંતીપુત્ર ભીમસેન તેઓનો આકાર તથા ભાવ સમમજીને ક્રોધથી પ્રજ્વલિત થતો હોય તેમ દાંતોથી દાંત દબાવી, બન્ને ગલોફાંઓ ચાટતો ચાટતો વેગથી ઉભો થઈ ગયો અને એકાએક આંખો ફાડી, દાંત કેચકચારી તથા હાથથી હાથ મસળીને ઉલૂકને કહેવા લાગ્યો:- “અરે મૂર્ખ ! અમને અશક્તની પેઠે ઉત્તેજિત કરવામાટે તને દુર્યોધને જે વચન કહેલાં તે અમે તારા મુખથી સાંભળ્યાં છે. હવે હે મૂઠ ! તને બીજે ક્યાંયે સાંભળવા ન મળે એવાં વાક્યો હું કહું છું, તે તું સાંભળ;^{૧૭-૨૦} અને તે સર્વ ક્ષત્રિયોની વચ્ચે સૂતપુત્ર કર્ણ તથા દુરાત્મા તારા પિતા શકુનિના સાંભળતાં દુર્યોધનને કહેજે.^{૨૧} હે દુરાચારી દુર્યોધન ! અમે નિત્ય અમારા મોટા ભાઈ યુધિષ્ઠિરને પ્રસન્ન રાખવાની ઇચ્છાથી તારા અપરાધો સહન કર્યાં, પરંતુ તે વાતને તું બહુ માન આપતો જણાવતો નથી.^{૨૨} કુળહિતની ઇચ્છા વાળા બુદ્ધિમાન ધર્મરાજાએ, સલાહસંપન્ની ઇચ્છાવાળા શ્રીકૃષ્ણને કૌરવોની પાસે સમાધાન કરવા મોકલ્યા હતા; પરંતુ કાળવટે પ્રેરાયેલો તું ખરેખર યમલોકમાં જવાનીજ ઇચ્છાવાળો છે; માટે હવે તું અમારી સામે યુદ્ધ કરવા આવી બા અને તે યુદ્ધ અવશ્ય કાલેજ શરૂ થશે.^{૨૪} મેં પણ તારા ભાઈઓની સાથે તારો વધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે અને આ પાપી ! તે તેમજ થશે, એમાં વિચાર કરવા જેવું કંઈ નથી.^{૨૫} વરુણના સ્થાનરૂપ સાગર મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે અને પર્વતો કદાચ છિન્ન ભિન્ન થઈ જાય, પરંતુ મારૂં કહેવું કદી પણ મિથ્યા થાય નહિ.^{૨૬} આ દુર્બુદ્ધિમાન ! તને કદાચ યમ, કુબેર અથવા રુદ્ર સહાય કરશે, તોપણ પાંડવો તો પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે કાર્ય કરશેજ અને હું પણ મારી ઇચ્છા પ્રમાણે દુઃશાસનના રુધિરને પીશ.^{૨૭} તે વખ-

તે કાષ્ઠપિણ્ણ ક્ષત્રિય ક્રોધ કરીને મારી સામે ચઢી આવશે—અરે, ભીમને આગળ કરીને ચઢી આવશે, તો તેને પણ હું ચમત્ક્રમમાં પહોંચાડી દઈશ.”^{૨૦} ક્ષત્રિયોની સભામાં મેં જે આ વચન કહ્યાં છે, તે સત્યજ થશે અને તેને માટે હું આત્માના સોગન ખાઉં છું.”^{૨૧}

ભીમસેનનું કહેવું સાંભળીને અસહનતા શીલ સહદેવની આંખો ક્રોધથી લાલ થઈ ગઈ અને તે પણ પરાક્રમી ગર્વિષ્ઠ યોદ્ધાને છાજે તે રીતે સનિકાની સભામાં ઉઠીને કહેવા લાગ્યો:—“ઓ પાપી ઉઠુક! તું મારે કહેવું સાંભળ તારે તારા પિતા શકુનિને મારા વચનથી કહેવું કે,^{૨૨} તારી સાથે જે ધૃતરાષ્ટ્રનો સંબંધ ન થયો હોત તો અમારે કૌરવોની સાથે કદી પણ ભેદ પડત નહિ.”^{૨૩} તું તો લોકોના વિનાશને માટે તથા ધૃતરાષ્ટ્રકુળના નાશને માટે વેરપુરુષ ઉત્પન્ન થયો છે. પાપી કર્મવાળો તું પોતાના કુળને પણ વિનાશક છે.”^{૨૪} ઓ ઉઠુક! પાપમૂર્તિ તારો પિતા જન્મથી આરંભીને નિન્ય અમારું અહિંત કરવાની તથા કર્મ કરવાની જ ઇચ્છા રાખે છે. તે વેરસંબંધનો બીજથી ન લાવાય તેવો છેડો હું લાવીશ, શકુનિના દેખતાં હું પ્રથમ તને મારીશ.”^{૨૫, ૨૬} અને તે પછી સર્વ ધનુર્ધારીઓના દેખતાં શકુનિને મારીશ.”

ભીમસેન તથા સહદેવ એ બંનેનાં વચન સાંભળીને અર્જુન મંદ હાસ્ય કરતો ભીમસેન પ્રત્યે બોલ્યો:—“હે ભીમસેન! જેઓએ તારી સાથે વેર કર્યું છે, તેઓ આ જગતમાં રહેતા નથી—અર્થાત્ ઉપડી બળ છે.”^{૨૭, ૨૮} તે મૂર્ખો ઘરમાં સુખ ભોગવતા હોય, તોપણ તેઓને મૃત્યુના પાશને તાબે થયેલા જ સમજવા હે પુરુષોત્તમ! તારે ઉઠીને કઠોર વચન કહેવાં નહિ; કારણ કે ધણીના કહેવા પ્રમાણે બોલનારા હોતો નો શો અપરાધ?”

આ પ્રમાણે બચકર પરાક્રમી ભીમને કહ્યા પછી, મહાબાહુ અર્જુનને ધૃષ્ટ દુમ્ન વગેરે વીરસંબંધીઓને કહ્યું કે:—“તમે પાપી દુર્યોધનનું કહેવું સાંભળ્યું? ^{૨૯, ૩૦} શ્રીકૃષ્ણ-

ની અને ખાસ કરીને મારી નિંદા સાંભળીને તમે અમારા હિતની ઇચ્છાથી કાષ્ઠયુક્ત થયા છો.”^{૩૧} તમારા પ્રયત્નથી તથા વાસુદેવના પ્રભાવથી હું પૃથ્વીના સમગ્ર ક્ષત્રિયો સામા આવે, તોપણ તેઓને ભાર ગણતો નથી.”^{૩૨} તમારી સર્વની આજ્ઞાથી હું દુર્યોધનનાં વચનનો ઉત્તર ઉઠીને આપું છું, તે દુર્યોધનને કહેશે.”^{૩૩} હે ઉઠુક! દુર્યોધનને કહે કે, કાલે હું તારા બકબકાટનો ઉત્તર સેનાના મોખરા ઉપર ગાંડીવ ધનુષથી આપીશ; કારણ કે વચનથી ઉત્તર આપવો એ નપુંસકોનો માર્ગ છે.”^{૩૪}

આ ઉત્તર સાંભળીને સર્વ રાજાઓ અર્જુનની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા અને શ્રદ્ધ રાજાઓ તે વાક્યપદ્ધતિથી વિસ્મય પામ્યા.”^{૩૫} ધર્મરાજાએ તે સર્વની યોગ્યતા તથા વચના પ્રમાણમાં સાંત્વના કરી. પછી દુર્યોધનને શો સંદેશો મોકલવો, એ સૂચવવાના હેતુથી અર્જુને ધર્મરાજાને કહ્યું કે:—^{૩૬} “પોતાનું અપમાન કરનારો અર્થાત્ યોગ્ય સમયે તેજ ન દેખાડનારો ઉત્તમ રાજા ગણતો નથી. હે ભરતશ્રેષ્ઠ! ઉઠીને દુર્યોધનને જેમાં પ્રથમ કોમળતા હોય પણ છેવટે તે જસ્વિતા હોય તેવો ઉત્તર આપવો, એમ હું આપનો સેવાપરાયણ બંધુ આપને સૂચવું છું.”

પછી ભરતશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર દુર્યોધનનાં તે વચન સાંભળીને, સર્પની પેઠે સૂસકારા નાખતા નાખતા ક્રોધથી ગલોડાં ચાટવા લાગ્યા અને લાલચોળ નેત્રોથી જનાર્દન તથા ભાઈઓના તરફ જોઈને અને પોતાના મોટાબાહુ ઉંચો કરીને પ્રીંઠાથી કેતવ્ય ઉઠીને કહેવા લાગ્યા:—^{૩૭-૪૦} હે કેતવ્ય ઉઠુક! હે તાત! કૃતધ્વી, વેરમૂર્તિ, હર્ષાદિ અને કુલમાં કલકરૂપ દુર્યોધનની પાસે બા અને તેને કહે કે, હે પાપી! પાંડવોમાં નિલય ‘બેઠાવત’ રૂપી કપટ રહેલું છે, એમ તું ભલે કહે; પરંતુ તું કયાં શુદ્ધ ક્ષત્રિયપણું રાખે છે? જે પુરુષ પોતાના સામર્થ્યથી પરાક્રમ કરીને યુદ્ધ-માટે શત્રુઓને બોલાવે છે અને નિર્ભય થઈને બોલેલાં વાક્યને ખરું કરે છે, તેજ ખરો ક્ષત્રિય

છે. ૫૧, ૫૨ હે કુલાધમ ! તું પાપી ક્ષત્રિયજાતિને
થઇને અમને યુદ્ધ કરવા બોલાવી, હવે માન્ય
એવા ભીષ્માદિ વૃદ્ધોને તથા અમાન્ય એવા
પુત્ર વગેરેને આગળ કરી યુદ્ધ કરવા ન આવ; ૫૩
પરંતુ હે કૌરવ ! તું પોતાના વીર્યનો તથા સેવ-
કોના વીર્યનો આશ્રય કરીને પાંડવોને રણભૂમિ-
માં યુદ્ધ કરવા બોલાવ અને ખરો ક્ષત્રિય થા. ૫૪
જે કોઈ પારકાના વીર્યનો આશ્રય કરીને શત્રુ-
ઓને યુદ્ધ કરવા બોલાવે છે અને પોતે શત્રુને
કબજે કરવા અશક્ત હોય છે, એજ
નપુંસક છે. ૫૫ તું પણ કર્ણ વગેરે બીજા-
ઓના બળથી પોતાને બહુ બળવાન માને છે,
પોતાના બળથી નહિ. આવો અશક્ત છતાં તું
અમારી સામે કેમ ગર્જના કરે છે ? ૫૬

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા:-“ હે ઉલૂક ! તારે ફરી
દુર્યોધનને માફ વચન કહેવું કે, તું કાલે આ
વખતે સંગ્રામમાં પ્રાપ્ત થા. હે હુર્મતિ ! તું ખરો
પુરુષ થઈ જા. ૫૭ એ મૂર્ખ ! પાંડવોએ સાર્થકોનું
કર્મ કરવા માટે વરદા જનાર્દન આપણી સામે
યુદ્ધ કરશે નહિ, એમ માનીને તું ભય પામતો
નથી; ૫૮ પરંતુ હું માત્ર ક્રોધવડેજ, અગ્નિ જેમ ઘા-
સને બાળી મૂકે, તેમ તારા પક્ષના સર્વ રાજાઓને
બાળી નાખીશ; છતાં છેવટની ઘડી સુધી એમ
ન થાય એવી મારી ઇચ્છા છે. ૫૯ યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞા
થી યુદ્ધ કરતા વશ ચિત્ત વાળા મહાત્મા અર્જુ-
નનું હું સારથિપણું કરીશ. ૬૦ તું ત્રણ લોકમાંથી
ગમે ત્યાં ઉડી જઈશ અથવા ભૂતળમાં પ્રવેશ
કરીશ, તોપણ તે તે ઠેકાણે સવારમાં તું તારી
સામે અર્જુનના રથને જોઈશ. ૬૧ વળી તું ભીમ-
સેનનાં વચનને મિથ્યા માને છે, પરંતુ ભીમે
દુઃશાસનનું રુધિર આજેજ પીધું એમ નક્કી
સમજ. ૬૨ અર્જુન, યુધિષ્ઠિર રાજા, ભીમસેન,
નકુલ અને સહદેવ, એ સર્વે પ્રતિકૂળ ભાષણ
કરનારા તને તુરંત સમજે છે. ૬૩

ઇતિ શ્રીમહાઉદ્યોગો ઉલૂકદ્વતાગમન
પર્વમાં “કૃષ્ણાર્જુના વાક્ય” એ વિષયનો
અધ્યાય ૧૬૨ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૬૩ મો
ઉલૂક દુર્યોધન પાસે આવ્યો.

॥ સંજય ઉવાચ ॥

દુર્યોધનસ્ય તદ્વાક્યં નિશમ્ય ભરતર્ષભ ।

નેત્રાભ્યામતિ તાન્નાભ્યાં કૈતવ્યં સમુદૈક્ષતા ॥૧॥

સંજયે કહ્યું:-હે ભરતશ્રેષ્ઠ ધૃતરાષ્ટ્ર ! મ-
હાયશસ્ત્રી અર્જુન દુર્યોધનનાં તે વચન સાંભ-
ળીને અત્યંત લાલ નેત્રોથી ઉલૂકના તરફ જોવા
લાગ્યો અને તે પછી કેશવના તરફ દષ્ટિ કરીને
તથા વિશાળ બાહુ ઉઘો કરીને ઉલૂકને કહેવા
લાગ્યો:- ૧, ૨, ૩ જે મનુષ્ય પોતાના બળનો આશ્રય
કરીને શત્રુઓને યુદ્ધ કરવા બોલાવે છે અને
નિર્ભય થઈ શત્રુઓની સાથે યુદ્ધ કરે છે, તેજ
પુરુષ કહેવાય છે; ૪ પરંતુ જે અધમ ક્ષત્રિય પોતે
અશક્ત હોવાથી પારકાના બળ ઉપર આધાર રા-
ખીને શત્રુઓને યુદ્ધનું આહવાન કરે છે, તે આ
લોકમાં અધમ પુરુષ છે. ૫ તું પણ પારકાના બ-
ળવડે પોતાને બળવાન માને છે અને એ મૂર્ખ !
પોતે કાયર હોવા છતાં બીજાઓને ધિક્કારવા ઇ-
ચ્છે છે! ૬ સર્વ રાજાઓમાં વૃદ્ધ, હિતકારક બુદ્ધિ-
વાળા, નિર્તેદ્રિય અને મહારાજાની ભીષ્મને
મરણની દીક્ષા આપીને તું મિથ્યા બગાઈ શા
માટે મારે છે ? ૭ એ કુલને કલંક લગાડનારા દુષ્ટ-
દિમાન ! અમે તારો અભિપ્રાય સમજી ગયા છીએ
કે, પાંડવો દયાને લીધે ગંગાપુત્ર ભીષ્મને મા-
રશે નહિ; ૮ પરંતુ એ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર ! તું જેના
બળ ઉપર આધાર રાખીને બગાઈ મારે છે, તે
ભીષ્મને સર્વ ધનુર્ધારીઓના દેખતાં હું પ્રથમજ
મારીશ. ૯ હે કેતવ્ય ઉલૂક ! તું જા, અને ભરત-
વંશીઓને એકઠા કરીને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર દુર્યોધ-
નને કહે કે, અર્જુન તને કહેવરાવ્યું છે કે, આ
રાત્રિ પૂરી થતાં કાલે સવારે સંગ્રામ શરૂ થશે. ૧૦
ઉદાર બળવાળા અને સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા ભીષ્મે
રાજાઓની વચ્ચે કૌરવોને પ્રસન્ન કરતાં કહ્યું હતું
કે, ‘હું સંજયોની તથા શાલ્વની સેનાનો સં-
હાર કરીશ. એ ભાર હું પોતે લઉં છું. હે
દુર્યોધન ! ‘હું દ્રોણના આશ્રયવિના પણ આખા

જગતનો વધ કરીશ, માટે તારે પાંડવોથી ડરવું નહિ.' આવાં ભીષ્મનાં વચનથી તું માને છે કે, મને સંપૂર્ણ રાજ્ય મળ્યું અને પાંડવો આપત્તિમાં પડી રહ્યા; ૧૦, ૧૧ અને તેથી તું ગર્વિષ્ઠ થઈને પોતાના ઉપર ઝાઝુમી રહેલા અનર્થને જોતો નથી; માટે હું પ્રથમ સેનાસમૂહમાં રહેલા કુરુવૃક્ષ ભીષ્મનેજ તારા દેખતાં મારીશ. ૧૨ સૂર્યોદય થતાંજ સેના સજ્જ કરી ધ્વજવાળા રથમાં બેઠેલા, સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા અને તમારા આધારરૂપ ભીષ્મને હું તમારા દેખતાંજ બાહ્યવે રથમાંથી પાડીશ, માટે તમે તેનું રક્ષણ કરજો. ૧૩ આવતી કાલે, મેં બાણની બાળવડે ઢાંકી દીધેલા ભીષ્મ પિતામહને જોઈને, દુર્યોધન મારાં કહેલાં વચન મિથ્યા નથી એમ બાણશે. ૧૪ વળી હે દુર્યોધન! અહ્ય દષ્ટિવાળા, અધર્મી, નિત્ય વૈર રાખનારા તથા કુરુની પેઠે પાપી બુદ્ધિના તારા ભાઈ દુઃશાસનને માટે, સભાવચ્ચે ક્રોધ પામેલા ભીમસેને જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, તે પ્રતિજ્ઞાને પણ તું થોડા સમયમાંજ સત્ય થયેલી જોઈશ. ૧૫, ૧૬ હે સુયોધન! તું અભિમાનનું, ગર્વનું, ક્રોધનું, કંઠાર વાણીનું, નિર્દયપણનું, બીજના અપમાનનું, હુંજ રાની તથા શૂરા છું એવી બુદ્ધિનું, કુરતાનું, તીક્ષ્ણતાનું, ધર્મના દ્રોહનું, અધર્મનું, અતિવાદનું, વૃદ્ધોના અપમાનનું, કણ્ઠોદિકમાં જયનિશ્ચયનું, સેનાની અધિકતાનું અને સમસ્ત અપરાધનું તીવ્ર ક્ષણ થોડા સમયમાંજ જોઈશ. ૧૭-૧૯ ઓ નરાધમ! રે મૂર્ખ! વાસુદેવસહિત હું, ક્રોધ પામ્યા પછી તને જીવિતની અને રાજ્યની આશા શા આધાર ઉપર રહે છે? ૨૦ અરે, ભીષ્મ તથા દ્રોણ મરણ પામતાં અને સૂતપુત્ર કર્ણ ધરણીપર ઢળતાં તું જીવિત, રાજ્ય અને પુત્રો, એ સર્વમાં નિરાશ થઈ જઈશ. ૨૧ હે સુયોધન! તું ભાઈઓનું અને પુત્રોનું મરણ સાંભળીને ન્યારે ભીમસેનની ગદાથી હણાઈ પડીશ, ત્યારેજ તું તારાં દુષ્ટત્યોને સંભારીશ. ૨૨ હે કેતવ્ય! હું બીજી પ્રતિજ્ઞા કરતો નથી, પરંતુ હું સત્યજ કહું છું કે, આ સર્વ બાલેલું સત્ય થશે. ૨૩

તે પછી યુધિષ્ઠિરે પણ કેતવ્ય ઉલૂકને આ પ્રમાણે કહ્યું કે:—“હે તાત ઉલૂક! તું સુયોધનની પાસે જઈને તેને મારેા સંદેશો કહેજે કે, ૨૪ તારે પોતાનાં આચરણ ઉપરથી મારાં આચરણનો ન્યાય કરવો યોગ્ય નથી. હું સત્ય તથા અસત્ય એ બન્નેના અંતરને બાણ છું. ૨૫ હું ક્રીડાઓનું તથા ક્રીડાઓનું પણ અનિષ્ઠ ઇચ્છું નહિ, તો પછી સંબંધીઓના વધની ઇચ્છા કેઈપણ રીતે કરેજ કેમ? ૨૬ ઓ અતિ હુબુદ્ધિવાળા! મારે તારે પ્રાણસંકટ કયી રીતે જોવું ન પડે? એ હેતુથી તો હે તાત! પૂર્વે મેં પાંચ ગામોની માગણી કરી હતી; ૨૭ પરંતુ તારૂં અંતઃકરણ કામનાઓથી ભરેલું છે અને તું મૂર્ખ છે, તેથી અકવાદ કર્યા કરે છે તથા વાસુદેવનાં હિતકારક વચનને ગ્રહણ કરતો નથી. ૨૮ હવે વિશેષ કહેવાથી શું ક્ષણ? બાંધવોની સાથે યુદ્ધ કર. દુઃકાળમાં હે કેતવ્ય! મારે અપ્રિય કરનારા કૌરવને કહેજે કે, ૨૯ તારૂં કહેવું સાંભળ્યું તેનો અર્થ સમજ્યા. તારો જે મત છે, તે પ્રમાણે તે ભલે થાય.”

તે પછી ભીમસેને ફરી રાજપુત્ર ઉલૂકને કહ્યું કે:—૩૦ “હે ઉલૂક! તારે મારા કહેવાથી હુબુદ્ધિ, પાપમૂર્તિ, શંક, કપટી, પાપી અને દુરાચારી સુયોધનને કહેવું કે, ૩૧ હવે કાં તો હસ્તિનાપુરમાં વાસ કરવો કે, મરીને ગીધના પેટમાં વાસ કરવો, એ બંમાંથી એકજ નિર્ણય છે. ઓ નરાધમ! મેં સભામાં જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, ૩૨ તે પ્રતિજ્ઞાને હું સત્ય કરીશ. હું સત્યના સોગળ બાઈને કહું છું કે સંગ્રામમાં તારા દુઃશાસનને મારીને હું તેના રુધિરનું પાન કરીશ, ૩૩ તારી સાથળો ભાંગી નાખીશ અને તારા બંધુઓને મારી નાખીશ! કારણ કે હે સુયોધન! હું ધૃતરાષ્ટ્રના સર્વ પુત્રોનો કાળ છું; ૩૪ અને અભિમન્યુ સર્વ રાજપુત્રોનો કાળ છે, એમાં સંદેહ નથી. હું વાણી કરતાં કર્મવડે સર્વને સંતોષ પમાડીશ. વળી મારૂં વચન સાંભળ. ૩૫ હે સુયોધન! હું તારા સર્વ ભાઈઓની સાથે તને મારીને ધર્મરાજના દેખતાં તારા મસ્તક ઉપર પગ મૂકીને ઉભો રહીશ. ૩૬

હે રાજા! તે પછી નકુલે ઉલ્લસે કહ્યું કે:-
“હે ઉલ્લસ! તું કુરુવંશી ધૃતરાષ્ટ્રપુત્ર સુયોધનને
કહેજે કે, ^{૩૭} તારાં કહેલાં સર્વ વચન યથાર્થ
રીતે સાંભળ્યાં છે. હે કૌરવ્ય! તે મને જે પ્રમાણે
ઉપદેશ કર્યો છે, તે પ્રમાણેજ હું કરીશ.” ^{૩૮}

હે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા! તે પછી સહદેવે પણ
આ પ્રમાણે અર્થયુક્ત વચન કહ્યું:-“હે સુયોધન!
હમણાં તારી જે માન્યતા છે, તે છેવટે નિઃશ્વયશે,
અને હમણાં તું અમારાં દુઃખને ખુશી થઈને
વર્ણવે છે, પરંતુ હે મહારાજા! તારે પુત્ર, સંબંધી
ઓ તથા બાંધવોની સાથે શોક કરવો પડશે.” ^{૪૦}

તે પછી વૃદ્ધ વિરાટે તથા દ્રુપદે ઉલ્લસ-
ને કહ્યું કે:-“અમે સત્પુરુષના દાસ થઈએ,
એવી અમારી નીત્ય બુદ્ધિ છે. અમે દાસ છીએ
કે પ્રભુ છીએ અને તારો પુરુષાર્થ કેવો છે, તે
અમે કાલે સવારે જોઈશું.” ^{૪૧}

તે પછી શિખંડીએ ઉલ્લસને આ પ્રમાણે
કહ્યું:-“તારે નિત્ય પાપપરાયણ રાજા દુર્યોધન-
ને કહેવું કે, ^{૪૨} હે રાજા! તું સંગ્રામમાં મને
દારુણ કર્મ કરતો જોજે. યુદ્ધમાં જેના પરાક્રમ-
નો આશ્રય કરીને તું પોતાનો વિજય માને છે,
તે તારા પિતામહ ભીષ્મને હું રથમાંથી ગળડાવી
પાડીશ. મહાત્મા વિદ્યાતાએ મને ભીષ્મના વ-
ધને માટેજ ઉત્પન્ન કર્યો છે, માટે હું સર્વ ધ-
નુર્ધારીઓના દેખતાં ભીષ્મનો નાશ કરીશ.”

તે પછી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પણ કૈતવ્ય ઉલ્લસને આ પ્રમા-
ણે કહ્યું:-^{૪૩-૪૫} તારે રાજપુત્ર દુર્યોધનને
મારું વચન કહેવું કે, હું સેનાગણ અને બાંધવોની
સાથે દ્રોણને મારીશ; કારણકે મારે દ્રોણના વધ-
વડે મારા પિતાના પૈરની નિવૃત્તિરૂપી મહાન કર્મ
અવશ્ય કરવુંજ જોઈએ અને તેથી હું રણમાં
એવું કર્મ કરીશ, કે જેવું કર્મ બીજે કોઈ પણ
કરશે નહિ.” ^{૪૬, ૪૭}

છેવટે ધર્મરાજાએ ઉલ્લસદ્વારા દુર્યોધનને
મહાન વચન કહેવરાવ્યું કે:-“હે રાજા! હું કે-
ઈપણ રીતે જ્ઞાતિવધની ઇચ્છા રાખતો નથી, ^{૪૮}
પરંતુ હે દુર્યોધિવાણા! એ સર્વ સ્પષ્ટ રીતે તારા
દોષને લીધેજ થાય છે. હે ઉલ્લસ! હવે જો તારી

ઇચ્છા હોય તો તું સત્તર ચાડ્યો જ અથવા હે
તાત! અડીં રહે, અમે પણ તારા બાંધવો છીએ.
તારૂં કડ્યાણ થાઓ.”

હે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા! પછી ઉલ્લસ ધર્મપુત્ર યુ-
ધિષ્ઠિરની આજ્ઞા લઈને, જ્યાં રાજા દુર્યોધન
હતો ત્યાં ચાડ્યો ગયો. ઉલ્લસે ક્રોધી દુર્યોધનને
મળીને તેને અર્જુનનો સર્વ સંદેશો તેના કહેવા
પ્રમાણે કહ્યો; વાસુદેવ, ભીમ તથા ધર્મરાજાનું
પરાક્રમ કહી સંભળાવ્યું. ^{૪૯-૫૨} અને નકુલ,
વિરાટ, દ્રુપદ, સહદેવ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિખંડી, કેશ-
વ તથા અર્જુનના સર્વ સંદેશાઓ તેઓના ક-
હેવા પ્રમાણે કહ્યા. ^{૫૩} હે ભરતવંશી રાજા!
ઉલ્લસનું કહેવું સાંભળીને દુર્યોધને દુઃશાસન,
કર્ણ તથા શકુનિને કહ્યું કે, ^{૫૪} તમે રાજાઓના
સૈન્યને તથા મિત્રોનાં સૈન્યને આજ્ઞા કરો કે,
કાલે સૂર્યોદય થતા પહેલાં સર્વ સેનાપતિઓ
પોતપોતાનાં સૈન્યોસહિત રણભૂમિ ઉપર
સજ્જ થઈને ઉભા રહે. ^{૫૫} તે પછી કર્ણની આ-
જ્ઞાથી કોઈ દૂતો રથમાં બેસીને, કોઈ ઉઠો
ઉપર બેસીને, કોઈ ઘોડીઓપર બેસીને અને
કોઈ મહાવેગવાળા ઉત્તમ ઘોડાઓ ઉપર બે-
સીને તત્કાળ આખી સેનામાં ફરી વળ્યા અને
તેઓએ સર્વ રાજાઓને રાજા દુર્યોધનની આજ્ઞા
સંભળાવી દીધી કે:-“કાલે સૂર્યોદય પહેલાં યુદ્ધ-
માટે તૈયાર થઈ જવું.” ^{૫૬, ૫૭}

ઇતિ શ્રીમહા ઉદ્યોગ ઉત્તરકૃત્તાગમન
પર્વમાં “ઉલ્લસગમન” એ વિષયનો
અધ્યાય ૧૬૩ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૬૪ મો સેનાપતિની યોજના

॥ સંજય ઉવાચ ॥

ઉલ્લસ્ય વચઃ શ્રુત્વા કુંતીપુત્રો યુધિષ્ઠિરઃ ।
સેનાં નિર્યાપયામાસ હૃદયુન્મત્પુરોગમમામ્ ॥૧॥

સંજયે કહ્યું:-ઉલ્લસનું કહેવું સાંભળ્યા પછી
કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરે, ધૃષ્ટદ્યુમ્નની આજેવાનીકેઠળ
હાથી, ઘોડા, રથ અને પાળાવાળી ચતુર્ગિણી,

ભયંકર તથા પૃથ્વીના જેવી અકંખ્ય સેનાને ર-
ણભૂમિ તરફ સ્વાના કરી.^{૧૨} અર્જુનસહિત
ભીમસેન વગેરે મહારથિઓ તે સેનાનું રક્ષણ
કરતા હતા; તે દુસ્તર સેના ધૃષ્ટદ્યુમ્નને આધીન
હતી અને નિશ્ચય સમુદ્રના જેવી ગંભીર દેખાતી
હતી.^૩ દ્રોણને મેળવવાની ઇચ્છાવાળો, મહાધ-
નુર્ધારી, યુદ્ધદુર્મદ પાંચાલ્ય ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આગળ ર-
હીને તે સેનાને ઇચ્છિત સ્થાનમાં લઈ જતો
હતો.^૪ તેણે પોતાના રથીઓનાં બલાબલનો તથા
યુદ્ધોત્સાહનો વિચાર કરીને તેઓની ઢંઢ યુદ્ધમાં
ચેળના કરતાં કહ્યું કે:-“અર્જુન કર્ણની સામે,
ભીમ દુર્યોધનની સામે,^૫ ધૃષ્ટકેતુ શલ્યની
સામે, ઉત્તમૌજા કૃપાચાર્યની સામે, નકુલ અ-
શ્વત્થામાની સામે, શેષ્ય કૃતવર્માની સામે,^૬
યાદવવંશી યુયુધાન જયદ્રથની સામે, શિખંડી
ભીષ્મની સામે,^૭ સહદેવ શકુનિની સામે, ચેકિ-
તાન શલની સામે, દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો ત્રિગર્ત

રાજાઓની સામે” અને સુભદ્રાનો પુત્ર અભિ-
મન્યુ વૃષસેન તથા ધીજા રાજાઓની સામે યુદ્ધ
કરે; કારણ કે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન રણમાં અર્જુન કરતાં
પણ અભિમન્યુને સમર્થ માનતો હતો.^૮ અશ્મિ-
ની જવાળા જેવા વર્ણવાળા મહાધનુર્ધારી
ધૃષ્ટદ્યુમ્ન એ પ્રમાણે તે ચોદાઓની જુદી જુદી
તથા સાથે નિમણુક કર્યા પછી પોતાને ભાગે દ્રો-
ણને રાખ્યા.^{૧૦} આ રીતે યુદ્ધ કરવામાં તત્પર મન-
વાળા, સેનાપતિઓના સ્વામી, મહાધનુ-
ર્ધારી બુદ્ધિમાન ધૃષ્ટદ્યુમ્નને વિધિપ્રમાણે પાંડવોની
સેનાને વિભાગ પ્રમાણે વ્યૂહમાં ગોઠવી દીધી અને
પોતે પણ પાંડવોના વિજયમાટે સજ્જ થઈને
રણના મોખરામાં ઉભો રહ્યો.^{૧૧,૧૨}

ઈતિ શ્રીમદ્ભાગવત ઉદ્યોગો ઉલ્લેખતાગમન પર્વમાં

“સેનાપતિનિયોગ” એ વિષયને

અધ્યાય ૧૬૪ માં સમાપ્ત.

ઉલ્લેખતાગમન પર્વ સમાપ્ત.*

રથાતિરથસંખ્યાન પર્વ

અધ્યાય ૧૬૫ મો
ભીષ્મ દુર્યોધનને ધીરજ આપી.

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

પ્રતિજ્ઞાતે ફાલ્ગુનેન વધે મીષ્મસ્ય સંયુગે ।

કિમકુર્વત મે મંદાઃ પુત્રા દુર્યોધનાદયઃ ॥૧॥

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું:-અર્જુને સંગ્રામમાં ભી-
ષ્મને મારવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, ત્યારપછી મારા
દુર્યોધનાદિક મૂર્ખ પુત્રોએ શું કર્યું? હું તો વા-
સુદેવની સહાયતાવાળા દૈવ ધનુષધારી અર્જુને,
સંગ્રામમાં પિતા ભીષ્મને મારી નાખ્યા હોય
એમજ જોઉં છું.^૨ અમાપ બુદ્ધિવાળા, મહા-

ધનુર્ધારી અને ચોદાઓમાં મુખ્ય ભીષ્મે
પણ અર્જુનનું તે ભાષણ સાંભળીને શું કહ્યું?^૩
મહાબુદ્ધિમાન તથા મહાપરાક્રમવાળા કૌરવોના
ધુરંધર ભીષ્મે સેનાપતિપણું ગ્રહણ કર્યા પછી
શું કર્યું? એ સર્વ મને કહે.^૪

વેશં પાયને કહ્યું:-તે પછી કૌરવોમાં વૃદ્ધ અને
અમાપ તેજવાળા ભીષ્મે દુર્યોધનને જે પ્રમાણે
કહ્યું, તે સઘળું સંજયે ધૃતરાષ્ટ્રને નિવેદન કર્યું.^૫

સંજયે કહ્યું:-હે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા! શાંતનુના
પુત્ર ભીષ્મ, સેનાપતિપણું પ્રાપ્ત કર્યા પછી દુર્યો-
ધનને હર્ષ પમાડતા હોય તેમ આ પ્રમાણે વચન
કહેવા લાગ્યા:-^૬ “હું હાથમાં શક્તિ ધારણ કરના-

* નિર્વંત્યસંતોડપિસતો વૈઢાલ્લત્તિકા ઇતિ । યુધિષ્ઠિરમિવોત્તૂક ઇત્યુચે વાલરાયણઃ ॥

સકે યુધિષ્ઠિરની નિંદા કરી તેમ દુર્જના પણ સંજયનો નિઝાલ વ્રતવાળો કહીને નિંદે છે,
તે વ્યાસે આ પર્વમાં કહ્યું છે.

મણેશ

રા, અને દેવના સેનાપતિ, કુમાર કાર્તિકસ્વામીને નમસ્કાર કરીને, આજે તારે સેનાપતિ થઈશ, એમાં સંદેહ નથી.^૭ હું સેનાસંગ્રહી કામમાં તથા અનેક પ્રકારની વ્યૂહરચનાને બાણું છું, તેમજ પગારદાર અને પગારવિનાના લોકો પાસે કામ કેમ કરાવવું તે પણ હું બાણું છું.^૮ હે મહારાજ ! શત્રુ ઉપર ચઢાઈ કરવામાં, યુદ્ધ કરવામાં અને શત્રુનાં અસ્ત્રોને પાછાં પાડવામાં જેમ બૃહસ્પતિ કુશળ છે, તેમ હું સારી પેઠે કુશળ છું.^૯ વળી હું દેવી, ગાંધર્વી તથા માનુષી વ્યૂહરચનામાં કુશળ છું. તે વ્યૂહોની ગોઠવણીથી હું પાંડવોને મોહિત કરીશ. તું તારે સંતાપ દૂર કર.^{૧૦} હું તારી સેનાનું રક્ષણ કરીશ અને નિષ્કપટપણે વિધિપ્રમાણે યુદ્ધ કરીશ, માટે હે રાજા ! તું તારા મનનો સંતાપ છોડી દે.^{૧૧}

દુર્યોધને કહ્યું :—“હે ગંગાપુત્ર ભીષ્મ ! હે મહાબાહુ ! મને સમસ્ત દેવોનો તથા અસુરોનો પણ ડર લાગતો નથી. આ હું તમને સત્ય કહું છું.^{૧૨} જ્યારે હું એકલો કોઈથી ડરતો નથી, ત્યારે જ્યાં દુર્જય એવા તને સેનાપતિ થયા છે અને પુરુષવ્યાધ દ્રોણ યુદ્ધને અભિનંદન આપનારા સારથિ છે, ત્યાં મને ભય ક્યાંથી હોય ?^{૧૩} હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! તમે જે મહાપુરુષો મારે વિજય થાય એટલા માટે ઉભા છે, તો મારે દેવનું રાજ્ય લેવું હોય તો તે પણ ખરેખર દુર્લભ નથી.^{૧૪} હે કુરુવંશી ભીષ્મ ! હું આપણા તથા શત્રુઓના રથીઓની તથા અતિરથીઓની સંપૂર્ણ સંખ્યા બાણવાની ઇચ્છા રાખું છું.^{૧૫} આપ પિતામહ આપણા તથા શત્રુઓના યોદ્ધાઓની યોગ્યતા બાણવામાં કુશળ છે, માટે હું આ સર્વ રાજાઓની સાથે તે સાંભળવાની ઇચ્છા રાખું છું.”^{૧૬}

ભીષ્મે કહ્યું :—“હે ગાંધારીપુત્ર રાજેન્દ્ર ! તું પ્રથમ આપણી સેનામાં રથીઓ અને અતિરથીઓ કેટલા છે, તેની સંખ્યા સાંભળ.^{૧૭} તારી આ સેનામાં હજારો, લાખો અને અબજો રથીઓ છે, તેઓમાંના મુખ્ય મુખ્યને તું સાંભળ.^{૧૮} તારા હઃશાસન વગેરે સો સહોદર ભાઈઓ તથા

તું ઉત્તમ રથી છે.^{૧૯} તમે સર્વ શસ્ત્રો નિપુણ છો, શત્રુનાં શસ્ત્રોને છેદવા-ભેદવામાં કુશળ છો, રથની બેસણી ઉપર તથા હાથીની પાછળ ઉપર બેસીને યુદ્ધ કરવામાં અને ગદા, ભાલ તથા તરવારના યુદ્ધમાં પ્રવીણ છો.^{૨૦} તમે પ્રહાર કરવામાં, અસ્ત્રવિદ્યામાં, કાય ભાર વહેવામાં અને સારથિના કર્મમાં કુશળ તથા શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યામાં દ્રોણના અને શાર કૃપાચાર્યના શિષ્ય છો.^{૨૧} પાંડવોની સાથે કરનારા તમે ધૃતરાષ્ટ્રના મનસ્વી પુત્રો, સંગ્રામમાં યુદ્ધદુર્મદ પાંચાલોનો નાશ કરશો; તેમજ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તારી સર્વ સેનાનો અપતિ હું પણ પાંડવોને ન ગણકારતાં તારા શત્રુઓનો સંહાર વાળીશ.^{૨૨} મારે પોતે પોત ગુણોનું વર્ણન કરવું યોગ્ય નથી; તું મને એ બેજ છે. ભોજવંશી શસ્ત્રધારીઓમાં કૃતવર્મા અતિરથી છે. શસ્ત્રવેત્તાઓથી પરા ન પામે તેવો, દૂરસૂધી વીંધનારો અને દૃઢ : યુધવાળો એ કૃતવર્મા, મહેન્દ્ર જેમ દેવોનો નાશ કરે તેમ પાંડવોની સેનાનો ન કરશે અને સંગ્રામમાં અવશ્ય તારા અશ્વસિદ્ધ કરશે. મહાધનુષ્ઠારી મદ્રરાજ શત્રુ હું અતિરથી માનું છું.^{૨૪-૨૬} જે પ્રત્યેક યુદ્ધમાં નિત્ય વાસુદેવની સ્પર્ધા કરે છે, તે અરથી શત્રુ પોતાના ભાણુઓનો ત્યાગ કરીને તપક્ષમાં આવ્યો છે. એ શત્રુ સંગ્રામમાં સદ્રના તરંગોસમાન બાણોવડે શત્રુઓને ડૂબ દેતો હોય, તેમ મહારથી પાંડવોની સામે કરશે. સોમદત્તનો પુત્ર ભૂરિશ્રવા, કે જે અવિદ્યામાં કુશળ છે, તારો હિતકારી સ્નેહી મહાધનુષ્ઠારી છે અને અતિરથી છે, તે શત્રુઓની સેનાનો ભારે સંહાર વાળશે.^{૨૭-૨૯} મહારાજ ! સિંધુરાજ જયદ્રથને હું દિમાનું છું. હે રાજા ! એ પરાક્રમી રથીશ્રેષ્ઠ : ગ્રામમાં યુદ્ધ કરશે;^{૩૦} કારણકે એણે દ્રૌપદ હરણ કર્યું તે વખતે પાંડવોએ એને બહુ દીધું હતું, તેથી હે રાજા ! તે કષ્ટનું સ્મરણ રીને એ શત્રુવીરહંતા અવશ્ય યુદ્ધ કરશે.

હે રાજા ! જ્યદ્રથે પાંડવોથી પરાજય પામ્યા પછી દારુણ તપ કરીને, રણમાં પાંડવોની સાથે યુદ્ધ કરવામાટે અતિ દુર્લભ વર મેળવ્યો છે. હે તાત ! રથીઓમાં વ્યાઘ્ર જેવો એ જ્યદ્રથ તે વૈર સંભારીને, પોતાના દુસ્ત્રજ પ્રાણીની પણ દરકાર ન રાખી રણમાં પાંડવોની સાથે યુદ્ધ કરશે.”^{૩૩}

ઇતિ શ્રીમહા ૦ ઉદોગ ૦ રથાતિરથ
સંખ્યાન પર્વમાં અધ્યાય
૧૬૫ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૬૬ મો રથી-અતિરથીની ગણના

॥ મીઠમ ઉવાચ ॥

સુદક્ષિણસ્તુ કાંચોજો રથ એકગુણો મતઃ ।

તવાર્થસિદ્ધિમાકાંક્ષન્યોત્સ્યતે સમરે પરઃ ॥૧॥

ભીષ્મે કહ્યું:-કાંચોજરાજ સુદક્ષિણ એક-ગણો રથી મનાય છે. તે તારા અર્થની સિદ્ધિની ઈચ્છાથી સંગ્રામમાં શત્રુઓની સાથે યુદ્ધ કરશે.^૧ હે મહારાજા ! રથીઓમાં સિંહસમાન એ રાજા તારેમાટે ઇંદ્રના જેવું પરાક્રમ કરશે, તેને સંગ્રામમાં કૌરવો જોશે.^૨ હે મહારાજા ! ત્રિવ વેગથી પ્રહાર કરનારા એ રાજાના રથસમૂહમાં રહેલા કાંચોજ ચોદ્રાઓ, તીરનાં ટોળાંની પેઠે શત્રુઓ ઉપર તૂટી પડે છે.^૩ કાળા બખ્તરને ધારણ કરનારા માહિષ્મતીવાસી નીલ રાજા રથી છે. તે રથોના સમૂહની સાથે તારા શત્રુઓનો સંહાર વાળશે.^૪ હે આર્ય ! એ નીલ રાજાને પૂર્વે સહદેવની સાથે વૈર થયેલું છે, તેથી હે કુરુનંદન રાજા ! એ તારેમાટે સતત યુદ્ધ કરશે.^૫ અર્વંતીના રાજા વિંદ તથા અનુવિંદ રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. હે તાત ! એ બન્ને સંગ્રામમાં કુશળ દંઢ વીર્યવાળા તથા પરાક્રમી છે.^૬ એ પુરુષવ્યાઘ્રો હાથથી છૂટેલાં ગદા, ભાલા, તરવાર નારાય તથા તોમરોવડે શત્રુસેનાને બાળી નાખશે.^૭ યુદ્ધની કામનાવાળા એ બન્ને, હાથીના ટોળામાં કીડી કરતા ગજોંદ્રોના જેવા સંગ્રામમાં જણાય છે અને હે મહારાજા ! તેઓ કાળની

પેઠે સૈન્યમાં ધૂમે છે.^૮ ત્રિતર્ગદેશના અધિ-પતિ પાંચ બંધુઓને હું ઉત્તમ રથીઓ માનું છું. તેઓએ(ગાયોના હરણ વખતે)વિરાટનગરમાં પાંડવોની સાથે વૈર કર્યું છે;^૯ તેથી હે રાજોંદ્ર ! મગરો જેમ ઉછળતા તરંગવાળી ગંગાને ઊઠોળી નાખે, તેમ સંગ્રામમાં પાંડવોની દર-કતી ધ્વજવાળી સેનાને ઊઠોળી નાખશે.^{૧૦} હે રાજોંદ્ર ! જેઓમાં સત્યરથ મુખ્ય છે, એવા એ પાંચ રથીઓ છે. હે ભારતરાજા ! પૂર્વે પાંડુપુત્ર, ભીમાના નાના ભાઈ શ્વેતાશ્વ અશ્વને દિગ્વિજય કરતી વખતે તેમનો અપકાર કર્યો હતો, તે યાદ કરીને તેઓ સંગ્રામમાં યુદ્ધ કરશે.^{૧૧,૧૨} અને પાંડવોના મુખ્ય મુખ્ય મહાધનુર્ધારી ધુરંધર ક્ષત્રિયોની સામે જઈતેઓને મારશે.^{૧૩} તારો પુત્ર લક્ષ્મણ તથા દુઃશાસનનો પુત્ર, એ બન્ને રાજપુત્રો પુરુષોમાં વ્યાઘ્રસમાન છે, સંગ્રામમાં પાછી પાની ન કરે તેવા છે, તરુણ છે, સુક્રમાર છે, વેગવાળા છે, યુદ્ધના વિશેષ ભેદોને જાણનારા છે અને સર્વ રીતે નેતાપણને લાયક છે.^{૧૪,૧૫} હે કુરુવ્યાઘ્ર ! એ બન્ને ઉત્તમ રથીઓને હું રથીઓ માનું છું. ક્ષાત્રધર્મમાં પ્રીતિવાળા એ બન્ને વીરો મહાન કર્મ કરશે.^{૧૬} હે મહારાજા ! દંડધાર રાજા એકરથી છે. એ રાજા પોતાના સૈન્યથી સુરક્ષિત થઈને તારેમાટે સંગ્રામમાં યુદ્ધ કરશે;^{૧૭} તેમજ હે તાત ! કોસલ દેશના રાજા મહાવેગ તથા પરાક્રમવાળા રથીશ્રેષ્ઠ બૃહ-હબ્જને હું રથી માનું છું.^{૧૮} ઉગ્ર આયુધવાળો, મહાધનુર્ધારી અને ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રોના હિતમાં તત્પર એ રાજા સંગ્રામમાં પોતાના બંધુઓને આનંદ આપતો આપતો યુદ્ધ કરશે.^{૧૯} હે રાજા ! શરદાનના પુત્ર કૃપાચાર્ય અતિરથી છે. તેઓ પોતાના પ્રિય પ્રાણી પણ દરકાર રાખ્યાવિના તારા શત્રુઓને બાળી મૂકશે.^{૨૦} ગૌતમકુળવંશી મહર્ષિ શરદાન આચાર્યથી કાસડાના મૂહમાં ઉત્પન્ન થયેલા એ કૃપાચાર્ય કાર્તિક સ્વામીના જેવા અજિત છે.^{૨૧} હે તાત ! એ કૃપાચાર્ય બતબતના આયુધો તથા ધનુષોવાળી પુષ્કળ

સેનાઓને અગ્નિની પેઠે બાળતા બાળતા રણ-
ભૂમિમાં ધૂમશે. ૨૨

ઇતિ શ્રીમહાભારત ઉદ્યોગો રથાતિરથસંખ્યાન
પર્વમાં અધ્યાય ૧૬૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૬૭ મો રથી-અતિરથીની ગણના (ચાહુ)

॥ મીઘમ ઉવાચ ॥

શકુનિર્માતુલક્ષ્મ્ણેઽસૌ રથ ઈકો નરાધિપ ।

પ્રયુજ્ય પાંડવૈર્વેરં યોત્સયતે નાત્ર સંશયઃ॥૧॥

ભીષ્મે કહ્યું:-હે રાજા ! તારા મામે શ-
કુનિ એક રથી છે. એ પાંડવોની સાથે વેરભાવ
રાખીને યુદ્ધ કરશે એમાં સંદેહ નથી. સંઘા-
મમાં સામે જઇને યુદ્ધ કરનારા એ શકુનિની
સેના અસહ્ય જાતજાતનાં આયુધોથી સંપન્ન
તથા વેગમાં વાયુના જેવી છે. ૧, ૨ દ્રોણનો પુત્ર
અશ્વત્થામા મહાધનુર્ધારી, રણમાં વિચિત્ર યુદ્ધ
કરનારા, દૃઢ અસ્ત્રવાળો અને સર્વ ધનુર્ધારી-
ઓથી શ્રેષ્ઠ મહારથી છે. ૩ હે મહારાજ ! ગાંડી-
વધન્વા અર્જુનની પેઠે એનાં બાણો પણ ધનુ-
ષથી ધૂટીને એકબીજાની સાથે વળગતાં જાય છે-
અર્થાત્ વચ્ચે અંતર પરતું નથી. ૪ એ રથીશ્રેષ્ઠ
વીરનાં પરાક્રમની મારાથી ગણના થઈ શકે તેમ
નથી; કારણ કે એ મહારથી જો ઇચ્છા કરે તો
ત્રણ લોકને પણ બાળી નાખે તેવો છે. ૫ આશ્ર-
મવાસી ઋષિઓનાં તપ, તેજ તથા ક્રોધથી એ
સંપન્ન છે અને એ ઉદાર બુદ્ધિવાળાને દિવ્ય
અસ્ત્રો આપીને દ્રોણ એના ઉપર અનુગ્રહ કર્યો
છે; ૬ તોપણ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એનામાં એક મોટો
દોષ છે, જેને લીધે હું એ રાજમાન્ય વિપ્રને
રથી પણ માનતો નથી, તેમ અતિરથી પણ
માનતો નથી. ૭ તે દોષ એ છે કે, આયુષ્યની
ઈચ્છાવાળા એ બ્રાહ્મણને હમેશાં જીવિત બહુ
વહાલું છે; નહિ તો એના જેવો ચોદ્ધો બન્ને
પક્ષની સેનામાં કોઈ પણ નથી. ૮ દૃઢ દેહવાળો
એ પોતાના એકલા રથવડેજ દેવોની સેનાનો
પણ નાશ કરે અને હથેળીના શબ્દવડે પર્વ-

તોને પણ ફેડી નાખે તેવો છે. ૯ એ અસંખ્ય
ગુણવાળો, શત્રુઓને હણનારો તથા દારુણ કાં-
તિવાળો વીર, અસહ્ય દંડધારી યમની પેઠે શત્રુ-
સેનામાં ધૂમશે. ૧૦ સિંહના જેવી ડોકીવાળો,
મહાકાંતિવાળો તથા ક્રોધવડે પ્રલયના અગ્નિ
જેવો એ અશ્વત્થામા ભારતયુદ્ધમાં બાકી રહી
ગયેલાઓનો સંહાર વાળશે. ૧૧

આ અશ્વત્થામાના મહાતેજસ્વી પિતા
દ્રોણાચાર્ય વૃદ્ધ છે, છતાં યુવાનો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે.
તે રણમાં મહાપરાક્રમ કરશે, એમાં મને સં-
શય નથી. ૧૨ અસ્ત્રવેગરૂપી વાયુથી પ્રકટેલો
અને સેનારૂપી ઘાસ તથા લોકડાંથી ભભૂકી ઉ-
ઠેલો એ દ્રોણરૂપી અગ્નિ રણમાં પાંડવોનાં સે-
ન્યોને બાળીને ભસ્મ કરી નાખશે. ૧૩ આ અ-
તિરથીઓના પણ અતિરથી ભારદ્વાજપુત્ર દ્રોણ
રણમાં તારા હિતને માટે તીવ્ર કર્મ કરશે. આ
વૃદ્ધ દ્રોણાચાર્ય મૂર્ધાભિષિખ્ત સર્વ રાજાઓના
ગુરુ છે. એ સંજયેનો નાશ કરશે, પરંતુ એ-
મને અર્જુન વહાલો છે. ૧૪, ૧૫ મહાધનુર્ધારી દ્રો-
ણાચાર્ય પોતાનું ઝળહળતું આચાર્યપણું અર્જુ-
નના ગુણથી જિતાયું છે એમ સંભારીને, ઉત્તમ
કર્મ કરનારા અર્જુનને કદી પણ મારશે નહિ. ૧૬
હે વીર ! દ્રોણગુરુ અર્જુનની ગુણપરંપરા જો-
ઈને તેની પ્રશંસા કરે છે અને તેને પોતાના
પુત્ર અશ્વત્થામા કરતાં પણ અધિક માને છે. ૧૭
એ પ્રતાપી દ્રોણાચાર્ય પોતે એકલા એક રથમાં
બેસીને, રણમાં એકઠા મળીને આવેલા દેવ,
ગંધર્વ તથા મનુષ્યોને પણ દિવ્ય અસ્ત્રોથી હણી
નાખે તેવો છે. ૧૮

હે રાજા ! જેને તું મહારથી માને છે, તે
રાજસિંહ અને શત્રુના વીર રથીઓને હણનારા
પૌરવરાજને હું ઉત્તમ રથી માનું છું. ૧૯ તે પો-
તાના મોટા સૈન્યવડે શત્રુસેનાને તપાવી અગ્નિની
ગતિ જેમ ઘાસના બીડને બાળે તેમ પાંચાલોને
બાળશે. ૨૦ હે રાજા ! સત્ય ક્રિતિવાળો રા-
જપુત્ર પૃથ્વીબલ એકલરથી છે. તે તારા શત્રુની
સેનામાં કાળની પેઠે ફરશે. ૨૧ હે રાજા ! વિચિત્ર
બખ્તર તથા આયુધોવાળા એના ચોદ્ધાઓ તારા

શત્રુઓનો સંહાર કરતા સંગ્રામમાં કરશે.^{૨૨} કણ્વનો મહારથ વૃષસેન તારો ઉત્તમ રથી છે. બળવાનોમાં શ્રેષ્ઠ તે તારા શત્રુઓના સૈન્યને બાળી મૂકશે.^{૨૩} હે રાજા ! મહાતેજસ્વી જલસંધ ઉત્તમ રથી છે. તે શત્રુવીરહંતા મધુવંશી સંગ્રામમાં પોતાના પ્રાણોનો ત્યાગ કરશે.^{૨૪} હાથીની બાંધ ઉપર બેસીને અથવા રથમાં બેસીને યુદ્ધ કરવામાં કુશળ એ મહાબાહુ જલસંધ સંગ્રામમાં શત્રુસેનાનો સંહાર કરતો યુદ્ધ કરશે.^{૨૫} હે મહારાજા ! હે રાજસત્તમ ! મારા માનવાપ્રમાણે એ રથી મહાસંગ્રામમાં તારે માટે સેનાસાથે પોતાના પ્રાણોનો ત્યાગ કરશે. હે રાજા ! એ ભયંકર યોદ્ધો છે અને સંગ્રામમાં વિચિત્ર યુદ્ધો કરી બાણે છે; તે નિરર થઈને તારા શત્રુઓની સાથે યુદ્ધ કરશે.^{૨૬, ૨૭} હે રાજા ! યુદ્ધમાં પાછી પાની ન કરનારા બાહુલીક રાજાને હું અતિરથી માનું છું. એ રાજા યુદ્ધમાં યમરાજના જેવો શૂરા છે.^{૨૮} હે રાજા ! યુદ્ધમાં ગયા પછી એ કોઈ રીતે પાછા હોતો નથી અને નિત્ય ગતિવાળા વાયુની પેઠે રણમાં શત્રુઓને હણી નાખે છે.^{૨૯} હે મહારાજા ! રણમાં અદ્ભુત કર્મ કરનારો અને શત્રુના રથીઓના નાશ કરનારો તારો સેનાપતિ સત્યવાન, જેને તું મહારથી સમજે છે, તે રથી છે.^{૩૦} એને સંગ્રામ જોઈને કોઈ રીતે પીડા થતી નથી, પણ એ રથમાર્ગમાં ઉભેલા શત્રુઓને જોઈને હર્ષથી ઉછળતા તેઓના ઉપર તૂટી પડે છે. એ યોદ્ધાઓમાં પરાક્રમી મહાપુરુષ, સંગ્રામમાં તારે માટે ઉત્તમ ક્ષત્રિયોને યોગ્ય એવું મોટું પરાક્રમ કરશે.^{૩૧} હે રાજા ! દૂર કર્મ કરનારો રાક્ષસરાજ મહારથી અલંબુષ પૂર્વવેરનું સ્મરણ કરીને શત્રુઓનો વિનાશ કરશે.^{૩૨} એ સર્વ રાક્ષસસેનામાં ઉત્તમ રથી છે, માયાવી છે અને દૃઢ વૈરવાળો છે, માટે સંગ્રામમાં સારી પેઠે ધૂમશે.^{૩૪} પ્રાજ્ઞયોતિષ નગરનો અધિપતિ વીર ભગદત્ત પ્રતાપી છે, ગજયુદ્ધકુશલોમાં શ્રેષ્ઠ છે અને રથયુદ્ધમાં પણ કુશળ છે.^{૩૫} હે રાજા ! પૂર્વે ગાંડીવધન્યા અર્જુનને એની સાથે બહુ દિવસ સુધી યુદ્ધ થયું હતું, કારણકે તે બન્ને વિજયની

આકાંક્ષાવાળા હતા,^{૩૬} છવટે હે ગાંધારીપુત્ર ! એણે પોતાના મિત્ર ઇંદ્રને માન આપીને મહાત્મા પાંડુપુત્ર અર્જુનની સાથે મિત્રતા કરી હતી.^{૩૭} હાથીની સ્વારીમાં કુશળ એ રાજા ઐરાવત ઉપર બેઠેલા દેવરાજ ઇંદ્રની પેઠે સંગ્રામમાં યુદ્ધ કરશે.^{૩૮}

ધૃતિ શ્રીમહા ૦ ઉદ્યોગ ૦ રથાતિરથ સંગ્રામના પર્વમાં અધ્યાય ૧૬૮ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૬૮ મો

૨થી-અતિરથીની ગણનામાં લીખ અને કણ્વનો વિવાદ

॥ ભીષ્મ ઉવાચ ॥

અચલો વૃષકશ્વૈવ સહિતો વ્રાતરાવુભો ।

રથો તવ દુરાધર્ષો શત્રુન્વિધ્વંસયિષ્યતઃ ॥૧॥

ભીષ્મે કણ્વ :—“હે હુર્યોધન ! નરોમાં વ્યાધ્ર જેવા, બળવાન, દૃઢ ક્રોધવાળા, પ્રહાર કરનારા, અસહ્ય, તરુણ, દેખાવડા, મહાપરાક્રમી અને ગાંધારોમાં મુખ્ય અચલ તથા વૃષક નામના બે જોડીદાર ભાઈઓ રથીઓ છે અને તેઓ તારા શત્રુઓનો નાશ કરશે.^{૧, ૨} હવે આ તારો મિત્ર, મંત્રી, નેતા, બંધુ અને વહાલો સૂર્યપુત્ર કણ્વ કઠોર, આત્મશ્લાઘી, અત્યંત ચઢાઉ, રણમાં નિત્ય તીક્ષ્ણ, અભિમાની અને નીચ છે; તથા હે રાજા ! જે તને પાંડવોની સાથે વૈર કરવામાં ઉત્તેજન આપ્યા કરે છે, એ કણ્વ રણમાં રથી પણ નથી તેમ અતિરથી પણ નથી; કારણકે એ નિત્ય નિંદક તથા મૂર્ખ, જન્મસિદ્ધ કવચથી વિપ્રટો થયો છે;^{૩-૫} એટલું જ નહિ પણ દિવ્ય કુંડલોથી પણ રહિત થયો છે. પરશુરામના શાપને લીધે, શ્રાક્ષણનાં વચનને લીધે અને કવચ તથા કુંડળથી રહિત થવાને લીધે એને હું અર્ધ-રથી માનું છું. એ અર્જુનની સામે રણમાં જતાં પાછો જીવતો છૂટશે નહિ.”^{૬, ૭}

એ ઉપર સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ દ્રોણ બોલ્યા :—“હે ભીષ્મ ! તમે કહો છો, તે પ્રમા-

ભ્રુજ છે. એ વાત કદી મિથ્યા નથી. ^૮ કર્ણુ પ્રત્યેક રણમાં પ્રથમ અભિમાની જણાય છે અને પાછળથી નાસી જતો ભેવામાં આવે છે. વળી એ કર્ણુ નિદક તથા પ્રમાદી છે, તેથી હું એને અર્ધરથી માનું છું. ”^૯

એ સાંભળીને રાધાપુત્ર કર્ણુ ક્રોધવડે નેત્રો ફાડી, લાકડીની પેઠે વાણીથી ભેદતો ભીષ્મને કહેવા લાગ્યો:-^{૧૦} “ હે પિતામહ ! મેં તમારો કંઈ અપરાધ કર્યો નથી, છતાં તમે નિત્ય દ્રેષને લીધે ડગલેને પગલે આ પ્રમાણે ઇચ્છામાં આવે તેમ વાણીરૂપી બાણથી મને વીંધ્યા કરો છો; ^{૧૧} પરંતુ હું તે સર્વ દુર્યોધનને લીધે સહન કરું છું. તમે તો મને કોઈ કાયર પુરુષની પેઠે નિર્મોલ્ય માનો છો ^{૧૨} અને ‘તને હું નિઃસંશય અર્ધરથી માનું છું’ એમ કહો છો; તેથી સર્વ જગત પણ મને અર્ધરથી માનીને માફ અપમાન કરે એમાં સંદેહ નથી; કારણ કે ભીષ્મ મિથ્યા બોલે નહિ એમ જગત માને છે! ^{૧૩} આ રીતે તમે નિત્ય કૌરવોનું અહિત કરો છો અને તે રાજા દુર્યોધન સમજતો નથી. તમે મારા ગુણો સહન ન થવાથી તથા પરસ્પરમાં ભેદ પડાવવાની ઇચ્છાથી મારો દ્રેષ કરો છો. બાકી યુદ્ધના સમયમાં એકઠા મળેલા ઉદાર કર્મવાળા સમાન રાજાઓમાં આવી તેજની હાનિ કોણ કરે? ^{૧૪, ૧૫} હે કૌરવ ! વર્ષો વધારે થવાને લીધે, પળીઆં આવવાને લીધે, ધનને લીધે અથવા વધારે બંધુવર્ગોને લીધે ક્ષત્રિયોનું મહારથી-પણું ગણી શકાતું નથી. ^{૧૬} ક્ષત્રિય બળથી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, બ્રાહ્મણો મંત્રજ્ઞાનથી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, વૈશ્યો ધનથી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે અને શૂદ્રો વયથી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. ^{૧૭} તમે કામ તથા દ્રેષથી યુક્ત છો, તેથી મોહને લીધે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે આ રથી છે અને આ અતિરથી છે, એવા ભેદ પાડ્યા કરો છો. ^{૧૮} હે મહાબાહુ દુર્યોધન ! તમે સારીરીતે વિવેકથી જુઓ અને આ તમારું ભુંડું કરનારા દુષ્ટ બાવવાળા ભીષ્મનો ત્યાગ કરો. ^{૧૯} હે પુરુષ-બ્યાધ રાજા ! પરંપરાગત સેનામાં પણ એકવાર

ભેદ પડ્યા પછી તેનું સંધાન કરવું કઠિન થઈ પડે છે, તોપછી એક કામને માટે એકઠી મળેલી જૂદા જૂદાઓની સેનાને માટે કહેવું જ શુભ! ^{૨૦} હે ભારત ! આવા યુદ્ધપ્રસંગમાં આ ચોદ્ધાઓમાં ભેદભાવ ઉત્પન્ન થયો છે. ભીષ્મ અમારા તેજને ઉતારી નાખે છે અને ખાસકરીને પ્રત્યક્ષમાં તેમ કરે છે; ^{૨૧} પરંતુ રથીઆતું જ્ઞાન ક્યાં? અને અદ્ય પુદ્ધિવાળો ભીષ્મ ક્યાં? કંઈ ચિંતા નહિ, હું એકલોજ પાંડવોની સેનાને રોકી રાખીશ. ^{૨૨} આખલાઓ જેમ વાધને ભેદને નાસી બચ, તેમ પાંચાલોની સાથે પાંડવો, સફળ બાણવાળા મારી આગળ આવીને દશે દિશાઓમાં નાસી જશે. ^{૨૩} યુદ્ધ ક્યાં? રણધમાલ ક્યાં અથવા મ-સલતનાં સુભાષિત ક્યાં? અને આ કાળના સપાટામાં આવેલો મંદ પુદ્ધિનો ઘરડો ભીષ્મ ક્યાં? ^{૨૪} મિથ્યા દષ્ટિવાળો એ એકલોજ આખા જગતસાથે નિત્ય સ્પર્ધા કરે છે અને બીજા કોઈ પુરુષને ગણકારતોજ નથી. ^{૨૫} શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે કે, વૃદ્ધોનું કહેવું સાંભળવું; પરંતુ તે અતિવૃદ્ધોનું નહિ, કારણ કે તેઓ તો ફરી બાળક જેવાજ બની બચ છે. ^{૨૬} હે રાજસિંહ ! હું એકલોજ ઉત્તમ યુદ્ધ કરીને પાંડવોની સેનાને હણીશ, પરંતુ હમણું તેનો યશ ભીષ્મને મળશે; ^{૨૭} કારણ કે હે રાજા ! તમે આ ભીષ્મને સેનાપતિ કર્યો છે, તેથી તે યશ સેનાપતિને મળે, ચોદ્ધાઓને કોઈરીતે મળે નહિ; ^{૨૮} માટે હે રાજા ! હું ભીષ્મ જીવતા હોય ત્યાંસુધી કોઈ રીતે યુદ્ધ કરીશ નહિ; પણ ભીષ્મ હણ્યા પછી હું સર્વ મહારથીઓની સાથે યુદ્ધ કરીશ. ”^{૨૯}

ભીષ્મે કહ્યું:-ઘણું વર્ષથી વિચારી રાખેલો દુર્યોધનના સંગ્રામનો આ સાગર જેવો મોટો બોલો હમણું મારે માથે આવી પડ્યો છે. ^{૩૦} એ રોમાંચજનક બીષ્મ સમયમાં મારે પરસ્પરમાં ભેદ પડાવ્યો નથી, તેથીજ હે કર્ણુ ! તું જીવતો રહ્યો છે. ^{૩૧} આ સૂતપુત્ર ! હું વૃદ્ધ છું, છતાં આજે ભેદ પડવાના ક્ષયથીજ પરાક્રમ કરીને તારા જેવા બાળકની યુદ્ધની તથા અવિતની શ્રદ્ધાને કાપી નાખતો નથી; ^{૩૨} નહિ તો મહાન

અત્રો છોડનારા જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામ મને કંઈ વ્યથા કરી શક્યા નથી, તે તું શું કરવાનો હતો? ૩૩ ઓ નીચ ! હે કુળને કલક લગાડનારા ! સત્પુરુષો આત્મપ્રશંસાને વખાણતા નથી; તોપણ હું સંતાપ પામવાથી તને કહું છું કે, ૩૪ કાશિ-રાજને ત્યાંના સ્વયંવરમાં પૃથ્વી ઉપરના તમામ ક્ષત્રિયો એકઠા મળ્યા હતા, તે સર્વને મેં એક રથના સહાયથી હરાવીને, કાશીરાજની કન્યાઓને બળથી હરી આણી હતી; ૩૫ અને તેઓથી શ્રેષ્ઠ બીજા હજારો રાજાઓને તેઓનાં સૈન્યોની સાથે મેં એકલાએ જ રણભૂમિપર હરાવી દીધા હતા. ૩૬ તારા જેવા વૈરપુરુષની સંગતિથી કૌરવોપર મોટો વિનાશકારક અનર્થ આવી પડ્યો છે; માટે તું પુરુષ થઈને યત્ન કર. હે અતિ દુષ્ટદિવાળા ! તું જેની સાથે સ્પર્ધા કર્યા કરે છે, તે અર્જુનની સાથે રણમાં યુદ્ધ કર અને આ યુદ્ધમાંથી તને જીવતો આવેલો હું જોઉં તે તું પરાક્રમ ગણવ !” ૩૭, ૩૮

આ સાંભળીને પ્રતાપી રાજા દુર્યોધને ભીષ્મને કહ્યું કે:—“હે ગંગાપુત્ર ! તમે મારા તરફ જુઓ. કાર્ય મોટું આવી પડ્યું છે, ૩૯ માટે તમે એકાગ્ર અંતઃકરણથી મારા ઉત્તમ કલ્યાણનો વિચાર કરો. તમે બન્ને માંડે મોટું કામ કરશો એમ હું માનું છું. ૪૦ હવે હું શત્રુઓના ઉત્તમ રથીઓ, મહારથીઓ તથા અતિરથીઓ કોણ કોણ છે, તે સાંભળવાની ઇચ્છા રાખું છું. ૪૧ હે કૌરવ ! હું શત્રુઓનું બહાબહા સાંભળવા ઇચ્છું છું; કારણ કે આ રાત્રી વીતીને વહાણું વાતાંજ યુદ્ધનો આરંભ થશે.” ૪૨ x

ઇતિ શ્રીમહાભારત ઉદ્યોગો રથાતિરથસંખ્યાન પર્વમાં ભીષ્મ અને કર્ણનો સંવાદ એ વિષયનો અધ્યાય ૧૬૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૬૯ મો પાંડવોના રથીઓ અને અતિરથીઓ

॥ મીષ્મ ઉવાચ ॥

एते रथास्तवाख्यातास्तथैवातिरथा नृप ।

ये चाप्यर्द्धरथा राजन् पांडवानामतः शृणु ॥

ભીષ્મે કહ્યું:—“હે રાજા ! આ તારા રથીઓ, અતિરથીઓ તથા અર્ધરથીઓ તને કહ્યા. હવે તું પાંડવોના રથી વગેરેને સાંભળ. ૧ હે રાજા ! આજે તને પાંડવોની સેનાના રથીઓ વગેરેની સંખ્યા સાંભળવાની ઉત્કંઠા હોય તો તું આ રાજાઓની સાથે તે સાંભળ. ૨ હે તાત ! કુંતી-પુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિર પોતે ઉત્તમ રથી છે. તે અર્મિની પેઠે સંગ્રામમાં ફરી વળશે, એમાં સંદેહ નથી. ૩ હે રાજેન્દ્ર ! ભીમસેન આડગણો રથી છે; ગદાયુદ્ધમાં અથવા બાણયુદ્ધમાં તેના સમાન કોઈ નથી. ૪ તે દશહજાર હાથીના બળવાળો, અભિમાની અને દિવ્ય તેજવાળો છે. પુરુષશ્રેષ્ઠ માદ્રીપુત્રો બન્ને રથી છે, તે બન્ને રૂપ તથા તેજ વડે અશ્વિનીકુમારના જેવા છે. એ સર્વ પાંડવો સેનાના મોખરામાં ઉભા રહી, પૂર્વનાં મોટાં દુઃખો સંભારીને રુદ્રની પેઠે સંહાર કરતા રણમાં ધૂમશે, તેમાં મને સંદેહ લાગતો નથી. તે સર્વ પાંડવો મહાત્માઓ છે, સાગના સોટા જેવા ઉંચા વધેલા છે, બીજા પુરુષો કરતાં પ્રમાણમાં એક વેંત ઉંચા છે, સિંહના જેવા દઢ શરીરવાળા છે અને મહાબળવાન છે. ૫-૮ વળી હે તાત ! તે પુરુષવ્યાદ્રોએ અધ્યયનને માટે બ્રહ્મચર્ય પાળીને તપ કર્યું છે. તેઓ વાઘના જેવા બહોલકટ છે, છતાં વર્તનમાં વિનયશીલ છે. ૯ વેગમાં, પ્રહારમાં અને ઝડપદાર યુદ્ધમાં તે સર્વે દિવ્ય પરાક્રમી છે, અને હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે સઘળાએ દિગ્વિજયમાં રાજાઓના પરાજય કર્યો છે. ૧૦ હે કૌરવ ! તેઓનાં આયુધો, ગદા તથા બાણોને કોઈ પુરુષો સહન કરી શકતા નથી; એટલું જ નહિ, પણ તેઓનાં ધનુષોની પણછો ચઢાવવા, ભારવાળી ગદા ઉઠાવવા અથવા રણમાં તેઓનાં બાણો છોડવામાટે બીજા કોઈ સમર્થ

x यद्वलाज्जयमाशास्ते धार्तराष्ट्रस्त्वमर्कजम् ।

प्राहारैरथ इत्युन्वैर्भीष्मस्तेजोवहेप्सया ॥

દુર્યોધન જેના બળથી વિજય મેળવવાની આશા રાખે છે, તે સર્વપુત્ર કર્ણના તેજને વધ કરવાની ઇચ્છાથી ભીષ્મે તેને ભાર દબને ‘અર્ધરથી’ કહ્યો છે.

गणेन

નથી. તેઓ બાળક હતા, ત્યારે પણ વેગથી દોડવામાં, નિશાન પાડવામાં, લોજનમાં અને ભૂમિ ઉપર મુઠિયુદ્ધમાં તમારા સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ હતા. તે બલોત્કટ પાંડવો આ સૈન્યની સામે આવીને તેનો સંહાર વાળશે, માટે રણમાં તેઓની સામે જવું નહિ, એજ હીક છે. તેઓ સંગ્રામની ઝડીમાં એકેએક રાજાઓને મારી નાખશે. ૧૧-૧૪ હે રાજેન્દ્ર! રાજસૂયમાં જે પ્રમાણે થયું હતું, તે તને પ્રત્યક્ષજ છે. પાંડવો દ્રૌપદીનાં કપોતોને તથા દૂતમાં બોલાવલી કઠોર વાણીને યાદ કરતા સંગ્રામમાં રુદ્રની પેઠે સંહાર કરતા ધૂમશે.

રાતાં નેત્રવાળા અર્જુનને તો નારાયણની સહાયતા છે. ૧૫, ૧૬ બન્ને પક્ષની સેનામાં તેના જેવો કોઈ વીરરથી નથી; એટલુંજ નહિ પણ પૂર્વે દેવામાં, મનુષ્યોમાં સર્પોમાં, રાક્ષસોમાં અને યક્ષોમાં પણ તેના જેવો વીર થયો નથી, ત્યારે હમણાંના પુરુષોમાં તો હોયજ કયાંથી? મેં પણ તેના જેવો રથી થઈ ગયેલો સાંભળ્યો નથી, તેમજ ભવિષ્યમાં થશે નહિ એમ હું માનું છું. હે મહારાજ! બુદ્ધિમાન અર્જુનનો રથ પણ સર્વ રીતે સંપન્ન છે; તેમાં વાસુદેવ સારથિ છે, અર્જુન ચોદ્ધો છે. ૧૭-૧૯ દિવ્ય ગાંડીવ ધનુષ, વાયુ જેવા વેગવાળા ઘોડાઓ, તૂટે નહિ તેવું દિવ્ય બળતર, બે અક્ષય ભાથા, ૨૦ મહેન્દ્ર, રુદ્ર, કુબેર, યમ તથા વરુણનાં અસ્ત્રોનો સમૂહ, ઉગ્ર દેખાવવાળી ગદાઓ અને વજ્ર વગેરે અનેક પ્રકારનાં મુખ્ય આયુધો છે. એ અર્જુન માત્ર એક રથની સહાયતાથી હિરણ્યપુરવાસી હજારો દાનવોનો નાશ કર્યો હતો. તેના જેવો બીજો કયો રથી છે? એ મહાબાહુ, સત્ય પરાક્રમી બળવાન અર્જુન પોતાની સેનાનું રક્ષણ કરશે અને કોધવડે તારી સેનાનો સંહાર વાળશે. હે રાજેન્દ્ર! ઔષ્મજતુના અંતમાં પ્રચંડ પવનથી પ્રેરાયલા મેઘની વૃષ્ટિની પેઠે બાણોનો વરસાદ વર્ષાવતા એ અર્જુનની સામે બન્ને પક્ષની સેનામાંથી એક હું અથવા બીજા દ્રોણાચાર્યસિવાય ત્રીજો કોઈ ચોદ્ધો બંધ તેમ નથી; પરંતુ અર્જુન સર્વ સાધનોથી સંપન્ન

વાસુદેવની સહાયતાવાળો, તરુણ તથા કાર્યકુશળ છે, ત્યારે એમે બન્ને વૃદ્ધ થઈ ગયા છીએ. ૨૫, ૨૬

વૈશંપાયને કહ્યું:- ભીષ્મનાં એ વચનો સાંભળીને, તે સમયે પાંડવોનાં પૂર્વે કરેલાં પરાક્રમો બાણે પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવ્યાં હોય તેવું સ્મરણ થતાં રાજાઓનાં વેગવાળાં મનોની સાથે તેઓના સુવર્ણના બાણબંધવાળા અંદનચરિત પુષ્ટ બાહુઓ શિથિલ થઈ ગયા. ૨૭, ૨૮

દતિ શ્રીમહાઉ ઉદ્યોગો રથાતિરથસંખ્યાન પર્વમાં “પાંડવરથાતિરથસંખ્યાન” એ વિષયનો અધ્યાય ૧૬૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૭૦ મો

પાંડવોના રથી-અતિરથી (ચાહુ)

॥ ભીષ્મ ઉવાચ ॥

દ્રૌપદેયા મહારાજ સર્વે પંચ મહારથાઃ ।

વૈરાટિરુત્તરશ્ચૈવ રથોદારો મતો મમ ॥ ૧ ॥

ભીષ્મે કહ્યું:- હે મહારાજ! દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો સર્વ મહારથીઓ છે અને વિરાટના પુત્ર ઉત્તરને હું ઉત્તમ રથી માનું છું. ૧ મહાબાહુ અભિમન્યુ અતિરથી છે, શત્રુહંતા તે, સંગ્રામમાં અર્જુનનો અને શ્રીકૃષ્ણનો બરાબરીઓ છે. ૨ ઝડપથી અસ્ત્રોનો પ્રયોગ કરનારો, બલબળતાં યુદ્ધ કરનારો, મનસ્વી અને દૃઢ નિશ્ચયવાળો તે પોતાના પિતાનાં હુ:ખો સંભારીને રણમાં પરાક્રમ કરશે; ૩ મધુવંશી શૂરા સાત્યકિ અતિરથી છે. તે યાદવવીરોમાં મહાકોપી તથા નિર્ભય છે. ૪ હે રાજા! હું ઉત્તમોબને ઉત્તમ રથી માનું છું તેમજ પરાક્રમી યુધામન્યુ પણ ઉત્તમ રથી છે, એમ મારું માનવું છે. ૫ તેઓના હજારો રથીઓ, હાથીસ્વારો તથા ઘોડેસ્વારો, યુધિષ્ઠિરનું પ્રિય કરવામાટે પોતાના દેહની દરકાર રાખ્યાવિના યુદ્ધ કરશે. ૬ હે ભારત રાજેન્દ્ર! તેઓ એકબીજાને બોલાવતા અગ્નિ અને વાયુની પેઠે પાંડવોની સાથે તારી સેનામાં પ્રવેશ કરશે. ૭ સંગ્રામમાં અજિત તથા મહાપરાક્રમી વૃદ્ધ વિરાટ અને દ્રુપદ રાજા એ બન્ને મહા

પુરુષોને હું મહારથી માનું છું.^૮ તે બન્ને વૃદ્ધ છે, તોપણ ક્ષાત્રધર્મમાં તત્પર છે, તેથી વીર પુરુષોના માર્ગમાં રહીને પોતાના સર્વ સામર્થ્યથી યુદ્ધ કરશે.^૯ હે રાજેન્દ્ર! આર્ય વર્તનવાળા, મહાધનુર્ધારી અને સ્નેહ તથા વીર્યથી સંપન્ન તે બન્ને પાંડવોના સંબંધને લીધે પોતાના વીર્યને તથા બળને અનુસરીને યુદ્ધમાં ઝુકાવશે.^{૧૦} હે કુરુક્ષેત્ર! બળશાળી પુરુષો કારણને લઈને શૂરા અથવા તો કાયર બની જાય છે. હે શત્રુતાપન! એ ન્યાય પ્રમાણે વૃદ્ધતાને લીધે મરણની નજીક પહોંચેલા એ બન્ને દંઢ ધનુર્ધારીઓ પ્રાણની પરવા કર્યાવિના પોતાની પૂર્ણ શક્તિથી સંગ્રામમાં લડશે.^{૧૧,૧૨} યુદ્ધમાં ભયંકર એવા એ બન્ને, સંબંધીપણું સાચવવામાટે પોતપોતાની અક્ષોહિણી સેનાસાથે રણ ઉપર મોટું કામ કરશે.^{૧૩} હે ભારત! લોકોમાં શ્રેષ્ઠ, વીર અને મહાધનુર્ધારી દ્રુપદ તથા વિરાટ પોતાની ઉપરના પાંડવોના વિશ્વાસને સત્ય કરવામાટે મરણીઆ થઈને મહાન કર્મ કરશે.^{૧૪} ઇતિ શ્રીમહાભીષમ પર્વમાં અધ્યાય ૧૭૦ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૭૧ મો

પાંડવોના રથી-અતિરથી (ચાહુ)

॥ મીષ્મ ઉવાચ ॥

पंचालराजस्य सुतो राजनरपुंजयः ।

शिखंडी रथमुख्यो मे मतः पार्थस्य भारत ॥

ભીષ્મે કહ્યું:-હે ભારતરાજ ! પાંડવના પક્ષમાં શત્રુનગરના જેતા પાંચાલરાજના પુત્ર શિખંડીને હું મુખ્ય રથી માનું છું.^૧ હે ભારત! એ શિખંડી પોતાનો પ્રાચીન સ્ત્રીભાવ ત્યજીને અર્થાત્ પુરુષાર્થ દેખાડીને, સંગ્રામમાં ઉત્તમ યશનો વિસ્તાર કરતો તારી સેનાસાથે યુદ્ધ કરશે.^૨ એની પાસે પાંચાલોની અને પ્રભદ્રકોની મોટી સેના છે, તે સેનાના રથસમૂહોની સાથે એ મહાન કર્મ કરશે.^૩ હે ભારતરાજ ! દ્રોણનો મહારથી શિષ્ય અને પાંડવની સર્વ સેનાનો સે-

નાપતિ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અતિરથી છે, એમ હું માનું છું.^૪ એ પણ પ્રલયસમયે ક્રોધ પામેલા ભગવાન પિનાકધારી રુદ્રની પેઠે સંગ્રામમાં શત્રુઓનો સંહાર વાળતો યુદ્ધ કરશે.^૫ એની રથસેના સંગ્રામમાં દેવોની રથસેનાના જેવડી મોટી છે, તેથી યુદ્ધપ્રિય પુરુષો તેને સાગરના જેવડી કહે છે.^૬ હે રાજ ! ધૃષ્ટદ્યુમ્નના પુત્ર ક્ષત્રધર્મને હું અર્ધરથી માનું છું; કારણ કે તેણે બાલ્યાવસ્થાને લીધે યુદ્ધકળામાં બહુ પરિશ્રમ કર્યો નથી.^૭ ચેદિ દેશનો રાજા, પાંડવોનો સંબંધી, શિશુપાલનો પુત્ર અને મહાધનુર્ધારી વીર ધૃષ્ટકેતુ મહારથી છે.^૮ હે ભારત ! એ શૂરા ચેદિરાજ પોતાના પુત્રોની સાથે મહારથીઓને યોગ્ય મહાન કર્મ કરશે.^૯ હે રાજેન્દ્ર ! ક્ષત્રધર્મમાં પ્રીતિવાળા તથા શત્રુનગરના જેતા ક્ષત્રદેવને હું પાંડવોના પક્ષમાં ઉત્તમ રથી માનું છું.^{૧૦} જયંત, અમિતોજ્ઞ અને સત્યજિત-એ ત્રણે પાંચાલમહાત્માઓ મહારથીઓ છે.^{૧૧} હે તાત ! તેઓ, રણભૂમિમાં ક્રોધ પામેલા હાથીઓની પેઠે યુદ્ધ કરશે. પરાક્રમી અજ તથા ભોજ એ બન્ને મહારથી છે. બળવાન તથા શૂરા એ રાજાઓ પાંડવોને માટે યુદ્ધ કરશે અને સંપૂર્ણ બળથી સંહાર વાળશે. હે રાજેન્દ્ર ! દંઢ પરાક્રમવાળા પાંચ કેકય ભાઈઓ ઝડપથી અસ્ત્રપ્રયોગ કરનારા, જાત જાતનું યુદ્ધ કરનારા, કાર્યકુશળ તથા રાતા ધ્વજવાળા છે. તે દંઢ પરાક્રમી સર્વ ભાઈઓ ઉત્તમ રથીઓ છે.^{૧૨-૧૪} હે રાજ ! કાશિક, સુકુમાર, બીજો નીલ, સૂર્યદત્ત, શંખ અને મહિરાશ્વ-એ સર્વે ઉત્તમ રથી છે. તેઓ સર્વ અસ્ત્રોમાં કુશળ, યુદ્ધનાં લક્ષણવાળા તથા મહાત્મા છે, એમ હું માનું છું.^{૧૫,૧૬} હે મહારાજ ! વાર્ધક્ષેમી રાજાને હું મહારથી માનું છું તથા ચિત્રાયુધ રાજાને ઉત્તમ રથી માનું છું.^{૧૭} તે રાજા સંગ્રામમાં શોભનારો તથા અર્બુનનો ભક્ત છે. પાંડવોના પક્ષમાં પુરુષોમાં વ્યાઘ્રસમાન ચેકિતાન તથા સત્યધૃતિ મહારથી ગણાય છે, પણ હું એ બન્નેને ઉત્તમ રથી માનું છું.^{૧૮} હે ભારત રાજેન્દ્ર ! પાંડવોના

આગ્રહત તથા ચંદ્રસેન એ બન્ને ખરેખર ઉત્તમ રથી છે.^{૧૮} હે રાજેન્દ્ર ! કોષહંતા નામથી પ્રસિદ્ધ સેનાબિંદુ રાજા વાસુદેવ તથા ભીમસેનના જેવો છે.^{૨૦} તે સંગ્રામમાં પરાક્રમપૂર્વક તારા સૈનિકોસાથે યુદ્ધ કરશે. તું મને, દ્રોણને અને કૃપને જેવા માને છે, તેવાજ તે યુદ્ધની પ્રશંસા કરનારો રથીશ્રેષ્ઠ છે, એમ માન. અત્યંત ઝડપથી અસ્ત્રપ્રયોગ કરનારા, શત્રુપુરના જેતા તથા પ્રશંસનીય ગુણવાળા કાશ્ય રાજાને હું એક રથી માનું છું. યુદ્ધમાં પરાક્રમ કરનારા તથા સંગ્રામની પ્રશંસા કરનારા દુષ્ટદના તરુણ પુત્ર સત્યજિતને આઠગણો રથી માનવો. તે ધૃષ્ટદ્યુમ્નના જેવો છે અને લોકમાં અતિરથી ગણાય છે.^{૨૧-૨૪} પાંડવોને યશ મળે એવી ઇચ્છાવાળો તે, ઉત્તમ કામ કરશે. પાંડવોના પક્ષમાં મહાવીર્યવાન પાંડયરાજ છે. તે પાંડવો ઉપર પ્રીતિવાળો, શૂરો, ધુરંધર તથા દૃઢ મોટા ધનુષવાળો અને મહારથી છે.^{૨૫, ૨૬} હે કૌરવશ્રેષ્ઠ ! શત્રુનગરને જિતનારા શ્રેષ્ઠિમાન અને રાજા વસુદાન એ બન્નેને હું અતિરથી માનું છું.^{૨૭}

ઇતિ શ્રીમહાભારત ઉદ્યોગો સ્થાતિરથસંખ્યાન્ત
પર્વમાં અધ્યાય ૧૬૬ એ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૭૨ મો

પાંડવોના રથી-અતિરથી (ચાલુ)

॥ મીષ્મ ઉવાચ ॥

રોચમાનો મહારાજ પંડિતમ્ મહારથઃ ।

યોત્સ્યતેડમરવત્સંખ્યે પરસૈન્યેષુ ભારત ॥૧॥

ભીષ્મે કહ્યું:-હે ભારત મહારાજ ! પાંડવોના પક્ષમાં રોચમાન રાજા મહારથી છે. તે સંગ્રામમાં શત્રુના સૈન્યસામે દેવની પેઠે યુદ્ધ કરશે.^૧ ભીમસેનનો મામે પુરુજિત કુતિલોજ મહાધનુર્ધારી તથા મહાબળવાન છે, તેને હું અતિરથી માનું છું.^૨ એ વીર મોટા ધનુષવાળો, કાર્યકુશળ, નિપુણ, ભત ભતનું યુદ્ધ કરનારો, સમર્થ અને રથીશ્રેષ્ઠ છે, એમ હું માનું છું.^૩ ઇંદ્રજેમ દા-

નવોની સાથે યુદ્ધ કરે, તેમ તે કુતિલોજ પરાક્રમપૂર્વક યુદ્ધ કરશે. એના સર્વ યોદ્ધાઓ વિખ્યાત તથા યુદ્ધમાં કુશળ છે.^૪ પાંડવોનાં પ્રિય તથા હિતમાં તત્પર તે વીર રાજા, પોતાના ભાણેજને માટે રણભૂમિમાં અતિમહાન કર્મ કરશે.^૫ હે મહારાજ ! ભીમસેનનો હિડિંબામાં ઉત્પન્ન થયેલો મહામાયાવી રાક્ષસરાજ ઘટોત્કચ અતિરથી છે, એમ હું માનું છું.^૬ હે તાત ! યુદ્ધપ્રિય માયાવી ઘટોત્કચ તથા એને આધીન રહેનારા એના શૂરા રાક્ષસમંત્રીઓ સંગ્રામમાં યુદ્ધ કરશે.^૭ આ અને બીજા અનેક દેશના ઘણા રાજાઓ વાસુદેવને આગળ કરી પાંડવોને માટે એકઠા થયા છે.^૮ હે રાજા ! મહાત્મા યુધિષ્ઠિરના આ મુખ્ય મુખ્ય રથીઓ, અતિરથીઓ તથા બીજા અર્ધરથીઓ છે.^૯ હે રાજા ! તેઓ મહેન્દ્રની પેઠે વીર અબ્જુને રક્ષણ કરેલી યુધિષ્ઠિરની ભયંકર સેનાને સંગ્રામમાં દોરશે.^{૧૦} હે વીર ! રણમાં જ્યની અથવા મૃત્યુની આકાંક્ષા રાખતો હું તે જ્યની ઇચ્છાવાળા માયાવી રાજાઓની સાથે રણભૂમિમાં યુદ્ધ કરીશ.^{૧૧} ચક્રધારી વાસુદેવ તથા ગાંડીવધારી અબ્જુન, એ બન્ને સંધ્યાસમયે એકઠા મળેલા સૂર્યચંદ્રની પેઠે ઉત્તમ રથમાં એકઠા મળીને આવશે, તેઓની સામે હું યુદ્ધ કરીશ.^{૧૨} વળી યુધિષ્ઠિરના સૈનિકોમાં જેઓ ઉત્તમ રથીઓ છે, તેઓની સામે તથા તેઓનાં સૈન્યની સામે હું રણના મોખરા ઉપર યુદ્ધ કરીશ.^{૧૩}

હે કૌરવેન્દ્ર ! આ પ્રમાણે મેં પાંડવોના પક્ષના મુખ્ય મુખ્ય રથીઓ, અતિરથીઓ તથા અર્ધરથીઓ તને કહી સંભળાવ્યા.^{૧૪, ૧૫} હે ભારત ! અબ્જુન, વાસુદેવ અને પાંડવ પક્ષના સર્વ રાજાઓને હું બનશે ત્યાંસુધી રોકી રાખીશ,^{૧૬} પરંતુ હે મહાબાહુ ! સંગ્રામમાં મારીસામે બાજુ લઇને યુદ્ધ કરવા આવેલા દુષ્ટદના પુત્ર શિખંડીને જોયા છતાં હું મારીશ નહિ.^{૧૭} હું પિતાનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી પ્રાપ્ત થયેલા રાક્ષસો પરિત્યાગ કરી બ્રહ્મચર્ય વ્રતમાં રહ્યો અને મેં ચિત્રાંગદને કૌરવોની રાક્ષસગાદી ઉપર બેસાડ્યો તથા બળકે વિચિત્રવીર્યનો સુવરાજપદ ઉપર

અભિષેક કર્યો, આ વાત લોકો જાણે છે. ૧૭.૧૮ આ પ્રમાણે પૃથ્વી ઉપર સર્વ રાજાઓને પોતાનું તીવ્ર પ્રભાવરૂપ જણાવ્યા પછી હું કહી પણ સીને અથવા પૂર્વે સી હોઈને પછી પુરુષ થયેલાને મારીશ નહિ. ૧૯ હે રાજા ! શિખંડી પૂર્વે સી હતો, એ કદાચ તારા સાંભળવામાં પણ આવ્યું હશે. હે ભારત ! તે પ્રથમ કન્યારૂપે અ-

વતરીને પછી પુરુષ થયો છે; માટે હું તેની સામે યુદ્ધ કરીશ નહિ. ૨૦ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! બીજા જે રાજાઓ મારી સામે આવશે તે સર્વને હું સંઘા-મમાં મારીશ; પરંતુ કુતીપુત્રોને મારીશ નહિ.”

ઈતિ શ્રીમદ્ભાગવતો ઉદ્યાગો રથાતિરથસંખ્યાન પર્વમાં અધ્યાય ૧૭૩ મો સમાપ્ત.

રથાતિરથસંખ્યાન પર્વ સમાપ્ત.

અંબોપારજાન પર્વ

અધ્યાય ૧૭૩ મો
કાશિરાજની કન્યાઓનું હરણ

॥ દુર્યોધન ઉવાચ ॥

કિમર્થ મરતશ્રેષ્ઠ નૈવ હન્યાઃ શિશુંડિનમ્ ।

ઉદયતેષુમથો દૃષ્ટ્વા સમરજ્વાતતાયિનમ્ ॥ ૧॥

દુર્યોધને પૂછ્યું:—“હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તમે શસ્ત્રથી સજ્જ થયેલા શિખંડીને સંઘામમાં બાણ ઉગામી સામે આવેલો જોયા છતાં શામાટે મારશો નહિ ?” હે ગંગાપુત્ર, મહાબાહુ પિતામહ ! તમે પ્રથમ કહ્યું હતું કે, હું સોમ-કોની સાથે પાંચાલોને મારીશ અને હવે પાંચાલ શિખંડીને મારવાની ના કહો છો, તેનું કારણ મને કહો. ”

ભીષ્મે કહ્યું:—“હે દુર્યોધન ! હું યુદ્ધમાં શિખંડીને જોયા છતાં મારીશ નહિ, તેનું કારણ તું આ રાજાઓની સાથે સાંભળ. ૧ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! મારા લોકવિખ્યાત ધર્માત્મા પિતા મહારાજા શાંતનુ યોગ્ય સમયે મરણ પામ્યા. ૨ તે પછી હે ભરતવંશશ્રેષ્ઠ ! મેં મારી પ્રતિજ્ઞા પાળવામાટે મારા ભાઈ ચિત્રાંગદને મહારાજ્ય ઉપર અભિષેક કર્યો. ૩ બ્યારે તે ચિત્રાંગદ મરણ પામ્યો, ત્યારે મેં સત્યવતીની સંમતિથી વિચિત્રવીર્યનો વિધિપૂર્વક રાજ્યાસન ઉપર અભિષેક કર્યો. ૪ હે રાજેન્દ્ર ! વિચિત્રવીર્ય નાનો હતો, તેપણ મેં ધર્મથી તેનો રાજ્યાભિ-

ષેક કર્યો અને ધર્માત્મા વિચિત્રવીર્ય પણ મારીજ સલાહ પ્રમાણે વર્તવા લાગ્યો. ૫ હે તાત ! પછી યોગ્ય કુળની કન્યાસાથે તેનાં લગ્ન કરવાની વાત મેં મનપર લીધી. ૬ હે મહાબાહુ ! એટલામાં મેં સાંભળ્યું કે, કાશિરાજની અતુલ રૂપવાળી અંબા, અંબિકા અને અંબાલિકા નામની ત્રણ કન્યાઓનો સ્વયંવર થાય છે; ૭ અને હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે સ્વયંવરમાં પૃથ્વીના રાજાઓને બોલાવ્યા છે. હે રાજેન્દ્ર ! તે રાજકન્યાઓમાં અંબા મોટી હતી, અંબિકા વચેટ હતી અને અંબાલિકા નાની હતી. હું માત્ર એક રથ લઈનેજ કાશિરાજની નગરીમાં ગયો; ૮ અને હે મહાબાહુ રાજા ! ત્યાં મેં તે શણગારેલી ત્રણ કન્યાઓને તથા બોલાવેલા પૃથ્વીપતિ રાજાઓને જોયા. ૯ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે કન્યાઓ પરાક્રમરૂપી મૂઢ્યથીજ મળે તેવી છે, એમ જાણીને મેં તે કન્યાઓને ઉપાડી રથમાં બેસાડી અને ત્યાં એકઠા મળેલા સર્વ રાજાઓને વારંવાર કહ્યું કે:—“શાંતનુનો પુત્ર ભીષ્મ કન્યાઓને હરી જાય છે, માટે હે રાજાઓ ! તમે સર્વે આ કન્યાઓને છોડાવવા સંપૂર્ણ શક્તિથી યત્ન કરો. હે નરશ્રેષ્ઠો ! આ તમારા દેખતાં હું બળાત્કારથી કન્યાઓને હરી જઈ છું !” ૧૩-૧૫ તે સાંભળીને સર્વ રાજાઓ ક્રોધ કરી, હથિયારો ઉગામીને મારી સામે ઉછળી આવ્યા. ૧૬ તૈયાર કરો, તૈયાર કરો !” એમ સારથિઓને કહેવા લાગ્યા. ૧૭

તેઓ મોટા હાથીઓના જેવા રથોમાં બેસીને, હાથીસ્વારો હાથીઓ ઉપર બેસીને અને બીજાનાઓ પુષ્ટ ઘોડાઓ ઉપર બેસી હથિયારો ઉગામીને મારા ઉપર તૂટી પડ્યા. ૧૭ હે રાજા ! તે સર્વ ભૂપાલો મોટા રથના સમૂહોવડે મારી ચોતરફ વીંટાઈ વળ્યા. ૧૮ મેં પણ તેઓને બાણની વૃષ્ટિવડે વીંટી લીધા અને દેવરાજ ઇંદ્ર જેમ દાનવોને જિતી લે, તેમ સર્વ રાજાઓને જિતી લીધા. ૧૯ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! મેં હસતાં હસતાં તે ચઢી આવેલા રાજાઓના સોનેરી અફભુત ધ્વજોને તેજસ્વી બાણો મારીને પાડી નાખ્યા. ૨૦ તથા એક એક બાણ મારીનેજ તેઓના ઘોડાઓને, હાથીઓને અને સારથિઓને રણભૂમિ ઉપર પાડી દીધા. ૨૧ તે વખતે મારી બાણ ફેંકવાની ઝડપ જોઈને તેઓ પાછા ફર્યા અને ત્યાંથી નાસી ગયા. આ રીતે રાજાઓને જિત્યા પછી હું ત્યાંથી હસ્તિનાપુરમાં આવ્યો. ૨૨ અને હે મહાબાહુ ! મેં ભાઈને માટે આણેલી તે કન્યાઓ તથા ત્યાં કરેલું પરાક્રમ સત્યવતીને જણાવ્યું. ૨૩

ધર્મિ શ્રીમહાઃ ઉદ્યોગઃ અંબોપાખ્યાનપર્વમાં
“કન્યાહરણ” એ વિષયનો અધ્યાય
૧૭૩ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૭૪ મો

અંબાનો વાંધો

॥ મીષ્મ ઉવાચ ॥

તતોઽહં ભરતશ્રેષ્ઠ માતરં ચોરગત્તરમ્ ।

અભિગમ્યોપસંગ્મ દાશેયીમિદમબ્રુવમ્ ॥૧॥

ભીષ્મે કહ્યું:—હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે પછી હું વીર પુત્રોને જન્મ આપનારાં મારી માતા દાશ(મન્ધી-માર)ની પુત્રી સત્યવતીની પાસે જઈને તેના ચરણમાં પ્રણામ કરી આ પ્રમાણે બોલ્યો:—“મેં એકઠા થયેલા રાજાઓને હરાવી, પરાક્રમરૂપી મૃત્યુથી મળનારી આ કાશિરાજની કન્યાઓ વિચિત્રવીર્યને માટે હરી આણી છે. ૧૨ હે રાજા ! તે સાંભળીને સત્યવતી આનંદ પામ્યાં અને મારું મસ્તક

સુંઘી, નેત્રમાં હર્ષનાં આંસુ લાવી બોલ્યાં કે:—‘હે પુત્ર ! તેં વિજય મેળવ્યો એ બહુ સારું થયું.’

પછી સત્યવતીની સંમતિથી વિવાહની સર્વ તૈયારી થઈ, ત્યારે કાશિરાજની મોટી પુત્રી અંબા-એ શરમાઈને મને કહ્યું કે:—૩૪ “હે ભીષ્મ ! તમે ધર્મવિતા તથા સર્વ શાસ્ત્રમાં કુશળ છો, માટે મારું ધર્મયુક્ત વચન સાંભળીને, તમારે તે પ્રમાણે કરવું યોગ્ય છે. ૧ મારું હરણ થતા પહેલાં હું મનવડે શાલ્વરાજને વરી ચૂકી છું અને તે પણ મારા પિતા ન બળે તેમ એકાંતમાં મને વરી ચૂક્યા છે. ૨ હે ભીષ્મ ! બીજા પુરુષની કામનાવાળી મને, તમે રાજધર્મનું ઉલ્લંઘન કરીને અને વધારામાં કુરુકુળમાં ઉત્પન્ન થઈને શામાટે ઘરમાં રાખો છો ? ૩ હે મહાબાહુ ભરતશ્રેષ્ઠ ! આ વાતનો મનવડે વિચાર કરી, ખુદ્ધિથી નિશ્ચય કર્યા પછી, તમને જે યોગ્ય લાગે તે તમે કરો. ૪ હે પ્રજાપતિ ! શાલ્વરાજ મારી વાટ જીએ છે, એ વાત સ્પષ્ટ છે; માટે હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! તમારે મને જવાની આજ્ઞા આપવી યોગ્ય છે. હે મહાબાહુ ! હે ધર્મધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ ! મારા ઉપર કૃપા કરો. હે વીર ! પૃથ્વી ઉપર તમે સત્યવ્રતવાળા છો, એમ એમે સાંભળ્યું છે. ૫, ૬, ૭”

ધર્મિ શ્રીમહાઃ ઉદ્યોગઃ અંબોપાખ્યાન
પર્વમાં “અંબાવાક્ય” એ વિષયનો
અધ્યાય ૧૭૪ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૭૫ મો

અંબાને શાલ્વે પણ સ્વીકારી નહિ !

॥ મીષ્મ ઉવાચ ॥

તતોઽહં સમનુજ્ઞાપ્ય કાર્તી ગંધર્વતીં તદા ।

મંત્રિણશ્ચત્વિજશ્ચૈવ તથૈવ ચ રોહિતાન્ ॥૧॥

ભીષ્મે કહ્યું:—“ હે રાજા ! તે પછી મેં માતા સત્યવતીની, મંત્રીઓની, ઋત્વિજોની તથા પુરોહિતોની સંમતિ લઈને તે મોટી કન્યા અંબાને જવાની આજ્ઞા આપી; અને આજ્ઞા થતાંજ તે કન્યા પણ શાલ્વરાજના નગરપ્રત્યે જવા નીકળી

ળી.^{૧૨} મારા મોકલેલા વૃદ્ધ બ્રાહ્મણોથી સુરક્ષિત તે કન્યા, ધાવોની સાથે માર્ગ વટાવીને શાલ્વ રાજની પાસે ગઈ અને તેણે શાલ્વને કહ્યું કે:—“હે મહાબાહુ બુદ્ધિમાન રાજા! હું તમારી પાસે આવી છું, માટે તમે મારો સ્વીકાર કરો.”^{૩,૪} હે રાજા! તે સાંભળીને શાલ્વરાજ હસતો હોય તેમ તેને કહેવા લાગ્યો:—“હે સુંદર વર્ણવાળી! હું બીજા પુરુષને માટે હરણ કરાવેલી તને હવે પોતાની ભાર્યા કરવા તૈયાર નથી. હે કદ્યાણિ! તું પાછી ભીષ્મની પાસે જા. ભીષ્મે બળાત્કારથી ગ્રહણ કરેલી તને હું સ્વીકારવા ઇચ્છતો નથી.”^{૫,૬} ભીષ્મ મહાયુદ્ધમાં રાજાઓને હરાવીને તારા હાથ પકડી તને લઈ ગયા હતા અને તું પ્રીતિથી ગઈ હતી, માટે હે સુંદરિ! હવે હું પ્રથમ બીજાએ ગ્રહણ કરેલી તને ભાર્યા કરવા ઇચ્છતો નથી. અમારા જેવો શાસ્ત્ર જાણનારો તથા બીજાને ધર્મોપદેશ કરનારો રાજા, બીજાએ સ્વીકારેલી સ્ત્રીને કેમ ઘરમાં ધાલે? માટે હે કદ્યાણિ! તું તારી ઇચ્છામાં આવે ત્યાં ચાલી જા, નકામો સમય ન જવા દે.”^{૭-૮}

હે રાજા દુર્યોધન! કામબાણથી પીડાયેલી અંબા તે સાંભળીને શાલ્વરાજપ્રત્યે બોલી. “હે પૃથ્વીપાલ! તમે એવું ન બોલો. તમે કહો છો તેવું કોઈ રીતે થયું નથી.”^{૧૦} હે શત્રુમર્દન! ભીષ્મ મારી પ્રસન્નતાથી મને લઈ ગયા ન હતા; પરંતુ તે રાજાઓને નસાડી રહતી મને બળાત્કારથી લઈ ગયા હતા; ^{૧૧} માટે હે શાલ્વરાજ! તમારી ભક્ત, બાળા અને અપરાધવિનાની મને તમે ગ્રહણ કરો. ભક્તોના ત્યાગને ધર્મશાસ્ત્રમાં વખાણ્યો નથી. હું યુદ્ધમાં પાછા ન હડનારા ભીષ્મની આજ્ઞા લઈને, તેમની આજ્ઞાથીજ તુરંત તમારી પાસે આવી છું.”^{૧૨, ૧૩} હે રાજા! મહાબાહુ ભીષ્મ મારી ઇચ્છા રાખતા નથી, તેમણે પોતાના ભાઈને માટે જ આ ઉઘાગ કર્યો હતો, એમ મેં સાંભળ્યું છે.”^{૧૪} હે રાજા! મારી જે અંબિકા અને અંબાલિકા નામની બે બહેનોને ભીષ્મ લાવ્યા હતા, તે બન્ને તેમણે પોતાના નાનાભાઈ વિચિત્રવીર્યને આપી દીધી છે.”^{૧૫} હે પુરુષવ્યાધ શાલ્વરાજ!

હું મસ્તકનો સ્પર્શ કરી સોગન ખાઈને કહું છું કે, તમારા વિના બીજા કોઈ વસ્તુ હું કોઈ રીતે ચિંતન પણ કરતી નથી.”^{૧૬} હે રાજેન્દ્ર! હું પ્રથમ બીજાની સ્ત્રી થઈને પછી તમારી પાસે આવી નથી. હે શાલ્વ! હું સત્ય કહું છું અને હૃદયને સ્પર્શ કરીને સત્યથી સોગન ખાઉં છું.”^{૧૭} હે વિશાળ નેત્રવાળા રાજેન્દ્ર! બીજા કોઈને પણ ન વરેલી હું કન્યા છું; અને તમારી કૃપા મેળવવાની ઇચ્છાથી પોતે ચાર્વાને તમારી પાસે આવી છું; માટે તમે મને સ્વીકારો કરો.”^{૧૮}

હે ભસ્ત્રેષ્ઠ દુર્યોધન! કાશિરાજની પુત્રી અંબાએ આ પ્રમાણે વિનવણી કરી તો પણ શાલ્વરાજાએ તેને સ્વીકારી નહિ; પણ સાપ જેમ જૂની કાંચળીના ત્યાગ કરે તેમ તેનો ત્યાગ કર્યો.”^{૧૯} હે ભસ્ત્રેષ્ઠ! અંબાએ અનેક પ્રકારનાં વચનોથી રાજાની યાચના કરી; પરંતુ શાલ્વરાજાએ તે કન્યા ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો નહિ, ^{૨૦} ત્યારે કાશિરાજની તે વડીલ પુત્રી કોપાયમાન થઈ અને આંખમાં આંસુ લાવી ગળગળી વાણીથી બોલી:—^{૨૧} “હે રાજા! તમે મારો ત્યાગ કરો છો તો હું જાઉં છું; અને સત્ય નિત્ય છે, તેથી કહું છું કે, હું જ્યાં જ્યાં જઈશ ત્યાં ત્યાં સત્પુરુષો મારા રક્ષક થશે.”^{૨૨} હે દુર્યોધન! એ પ્રમાણે તે કન્યા બોલતી હતી અને દયાજનક સ્વરથી રડતી હતી, તો પણ શાલ્વરાજાએ તેનો ત્યાગ કર્યો; ^{૨૩} અને તે વારંવાર તેને કહેવા લાગ્યો કે, “હે સુંદર નિતંબવાળી! તને ભીષ્મે સ્વીકારી છે અને હું ભીષ્મથી લય પામું છું; માટે તું અહીંથી જા! ચાલી જા!” આ પ્રમાણે દુઃખી દષ્ટિવાળા શાલ્વે કહ્યું, ત્યારે દીન થયેલી અંબા ટીટો-ડીની પેઠે વિલાપ કરતી નગરની બહાર નીકળી.”

ભીષ્મે કહ્યું:—દુઃખી થયેલી અંબા નગરમાંથી નીકળતાં મનમાં વિચારવા લાગી કે:—“અરેરે! આ પૃથ્વી ઉપર મારા કરતાં અધિક સંકેટમાં પડેલી બીજી કોઈ તરુણી નહિ હોય.”^{૨૪} હું બંધુઓથી વિખૂટી પડી છું; શાલ્વ રાજાએ મને હાંકી કાઢી છે અને હવે હું પાછી હસ્તિનાપુરમાં પણ જઈ શકું તેમ નથી; ^{૨૫} કારણ કે મારા

આઝ્ઝહીજી બીખે મને શાલ્વ પાસે જવાની આજ્ઞા આપી છે. આ સંબંધમાં હવે હું પોતાને દોષ આપું કે હુજી બીખને દોષ આપું ?^{૨૮} અથવા જેણે મારો સ્વયંવર કર્યો તે મારા મૂર્ખ પિતાને દોષ આપું ? મને લાગે છે કે, આ દોષ મેં પોતેજ ઉભો કર્યો છે; કારણ કે દારણ યુદ્ધ થવા લાગ્યું તે વખતે હું શાલ્વ પાસે જવામાટે બીખના રથમાંથી ફેરી પડી નહિ, પણ મૂઠની પેઠે બેસી રહી તેનુંજ આ કૃણ મને મળ્યું છે. મને બળાત્કારથી લઇ જનારા બીખને ધિક્કાર હો! અને મારા મૂઠ બુદ્ધિવાળા પિતાને પણ ધિક્કાર હો! કારણ કે જેણે પરાક્રમરૂપ મૂલ્યવડે મને વારાંગનાની પેઠે વેચવા મૂકી દીધી!^{૨૯-૩૧} અથવા મનેજ ધિક્કાર હો! અથવા શાલ્વ રાજાને ધિક્કાર હો, અને વિદ્યાતાને પણ ધિક્કાર હો! કારણકે તેઓના અવિચારીપણાને લીધે હું આ મોટી આપત્તિમાં આવી પડી છું.^{૩૨} મનુષ્ય પોતાનાં ભાગ્યેનેજ ભોગવે છે, એટલે આમાં માફે હુંદેવ ખરેખર; તોપણ મારાપર આ અનર્થ આવી પડ્યો તેનો આરંભ તો શાંતનુના પુત્ર બીખથીજ થયો, માટે હવે મારે તપવડે અથવા યુદ્ધવડે બીખને આનો બદલો આપવો એમ મને લાગે છે. માફે માનવું છે કે, મારા હુઃખનું કારણ તેજ છે;^{૩૩,૩૪} પરંતુ કયો રાજા યુદ્ધમાં બીખને જિતવા સમર્થ થાય ? કોઈ પણ નહિ.”

આ પ્રમાણે તે કન્યા મનમાં નિશ્ચય કરીને નગરમાંથી બહાર નીકળી;^{૩૫} અને પુણ્યશીલ તપસ્વી મહાત્માઓના આશ્રમમાં ગઈ. ત્યાં તેણે તપસ્વીઓથી વીંટાળીને તે રાત્રિ વીતાવી. ^{૩૬} હે ભારત ! હે મહાબાહુ ! શુદ્ધ હાસ્યવાળી અંબાએ તે તપસ્વીઓની આગળ પોતાને વીતેલી સર્વ વાત વિસ્તારથી કહી સંભળાવી. પોતાને બીખ હરી ગયા, તેમણે ત્યાગ કર્યો અને શાલ્વે પણ વિદાય કરી, આ સર્વ અંબાએ કહ્યું.^{૩૭,૩૮} તે વખતે ત્યાં ઉત્તમ વ્રતવાળા, શ્રૌતસ્મૃતિ કર્મમાં કુશળ, તપોવૃદ્ધ, શાશ્વત તથા ઉપનિષદમાં ગુરુ એવા

એક મહાત્મા મુનિ હતા.^{૩૯} તે મહાતપસ્વી શૈભાવત્ય મુનિએ, હુઃખ તથા શોકમાં મગ્ન થયેલી અને નિસાસા નાખતી તે આતુર સતી બાળાને કહ્યું કે:-^{૪૦} હે મહાભાગ્યવાળી કલ્યાણિ! તારી આવી સ્થિતિમાં આશ્રમવાસી તપસ્વી મહાત્માઓ શું કરી શકે? તેઓ તો નિત્ય તપશ્ચર્યાપરાયણ રહે છે.^{૪૧} હે રાજા! તે સાંભળીને અંબા બોલી:-‘આપ મારા ઉપર કૃપા કરો. હું સંન્યાસને યોગ્ય કર્મો કરી હુશ્વર તપ કરવાની ઇચ્છા રાખું છું.’^{૪૨} મેં મૂર્ખીએ પૂર્વના દેહમાં જે કર્મો કરેલાં તે અવશ્ય પાપકર્મો હોવાં જોઈએ. ખરેખર, તે કર્મોનુંજ આ કૃણ છે.^{૪૩} હે તપસ્વીઓ ! હું હવે મારા સંબંધીઓની પાસે જવાની ઇચ્છા રાખતી નથી. શાલ્વે માફે અપમાન કરીને મને કાઢી મૂકી છે, તેથી હું કેવળ નિરુત્સાહ થઈ ગઈ છું.’^{૪૪} હે નિષ્પાપ મુનિઓ! તમે દેવસમાન છો. હું તમારી પાસેથી તપમાં હિતકર ધર્મનો ઉપદેશ ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા રાખું છું; માટે આપ મારા ઉપર કૃપા કરો.’^{૪૫}

અંબાનું કહેવું સાંભળીને તે મુનિએ વેદ, યુક્તિ તથા લૌકિક ઉદાહરણોથી તેનું સાંત્વન કર્યું અને બ્રાહ્મણોની સાથે તેનું કાર્ય કરી આપવા વચન આપ્યું.^{૪૬}

ઈતિ શ્રીમદ્ભાગવત ઉદ્યોગો અંબાપાખ્યાન પર્વમાં શૈભાવત્ય અને અંબાનો સંવાદ” એ વિષયનો અધ્યાય ૧૯૫ મે સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૭૬ મો

દોષવાહન અને અંબાનો સંવાદ

॥ મીષ્મ ઉવાચ ॥

તતસ્તે તાપસાઃ સર્વે કાર્યવંતોઽમર્વસ્તદા ।

તાં કન્યાં ચિત્તયંતસ્તે કિં કાર્યમિતિ ધર્મિણઃ

બીખે કહ્યું:-તે પછી સર્વ ધર્મિષ્ઠ તપસ્વીઓ કાર્ય કરવા તત્પર થયા અને તે કન્યાને માટે શું કરવું, તેનો વિચાર કરવા લાગ્યા.^૧ તેમાં કેટલાએક તપસ્વીઓએ કહ્યું કે, આ કન્યાને એના બાપને બેર લઈ બાળો. કેટલાએક ત-

પરવીઓએ મને ઠપકો આપવાનો વિચાર જણાવ્યો.^૨ કેટલાએક શાલ્વરાજની પાસે જઈને તેને આ કન્યા સોંપવી એવો અભિપ્રાય જણાવવા લાગ્યા; ત્યારે કેટલાએકે પોતાનો વિચાર જણાવ્યો કે, શાલ્વે એ કન્યાને અપમાનપૂર્વક કાઢી મૂકી છે માટે તેને ત્યાં જવું યોગ્ય નથી.^૩ આ પ્રમાણે મતભેદ ઉત્પન્ન થયો, ત્યારે ફરી ઉત્તમ વ્રતવાળા સર્વ તપસ્વીઓએ તે કન્યાને કહ્યું કે:-‘હે કલ્યાણિ! આ સ્થિતિમાં યુદ્ધિમાન તપસ્વીઓ શું કરી શકે? તોપણ હે ભદ્રે! તું સંન્યાસધર્મનો વિચાર માંડી વાળ અને અમારાં હિતકારક વચનને સાંભળ. તારૂં કલ્યાણ થાઓ! તું અહીંથી તારા પિતાને ઘેર જ જા.^૪ તારા પિતા રાજા છે, તે તારેમાટે આગળ જે કરવા યોગ્ય હશે તે કરશે. હે કલ્યાણિ! સર્વ ગુણોવાળી તું ત્યાં સુખથી નિવાસ કરીશ.^૫ હે ભદ્રે! તારેમાટે પિતાનો આશ્રય જેવો ન્યાયયુક્ત ગણાય, તેવો બીજાનો આશ્રય ન્યાયયુક્ત ગણાય નહિ. હે સુંદર વર્ણવાળી! આંતરે પતિ અથવા પિતા-આ બેજ આશ્રયસ્થાન છે. તેમાં સારી સ્થિતિમાં પતિ અને વિપરીત સ્થિતિમાં પિતા આધારરૂપ છે. આ સંન્યાસચર્યા બહુ કષ્ટદાયક છે, તેમાં પણ તને સુકુમારીને વિશેષ કષ્ટદાયક છે.^૬ હે ભામિનિ! તું રાજપુત્રી હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે સુકુમાર છે અને વળી કુમારી છે, તેથી તને એ સંન્યાસચર્યા બહુ દુઃખદાયક થઈ પડશે. હે સુંદર વર્ણવાળી કલ્યાણિ! આશ્રમવાસમાં બહુ દોષો રહેલા છે.^૭ તે દોષો આશ્રમમાં રહેવાથી તને પ્રાપ્ત થશે; પણ પિતાને ઘેર રહેવાથી લાગશે નહિ.’ પછી બીજા તપસ્વીઓ તે તપસ્વિનીને કહેવા લાગ્યા કે:-^૮ ‘તને અહીં નિર્જન ગહન વનમાં એકલી જોઈને રાજાઓ તારી માગણી કરશે, માટે તું વનમાં રહેવાનો વિચાર માંડી વાળ.’^૯

અંબાએ કહ્યું:-મારાથી હવે કાશિ નગરમાં મારા પિતાને ઘેર જઈ શકાય તેમ નથી; કારણકે ત્યાં જવાથી ખરેખર મારા બાંધવો મારૂં અપમાન કરશે.^{૧૦} હે તપસ્વીઓ! હું બાલ્યવ-

યમાં પિતાને ઘેર માનમાં રહી હતી, તેથી હવે આ સ્થિતિમાં હું જ્યાં મારા પિતા છે ત્યાં જઈશ નહિ. તમારૂં કલ્યાણ થાઓ! હું તો હવે તપસ્વીઓના રક્ષણકેન્દ્ર રહીને તપ કરવાની ઇચ્છા રાખું છું;^{૧૧} કે જેમ કરવાથી બીજા જન્મમાં પણ આ પ્રમાણે સુખને નાશ પમાડનારૂં મારૂં દુર્ભાગ્ય ઘટાય નહિ. હે તાપસશ્રેષ્ઠા! આ હેતુથી હું તપશ્ચર્યાજ કરીશ.^{૧૨}

ભીષ્મે કહ્યું:-આ પ્રમાણે અંબાએ કહ્યું, ત્યારે બ્રાહ્મણો તે સંબંધમાં યથાયોગ્ય કાર્યનો વિચાર કરવા લાગ્યા. એટલામાં તપસ્વી રાજર્ષિ હોત્રવાહન તે વનમાં આવી પહોંચ્યા.^{૧૩} સર્વ તપસ્વીઓએ સ્વાગત, આસન, જળ વગેરેથી તે રાજાનો સત્કાર કર્યો.^{૧૪} બ્યારે રાજા આસન ઉપર બેસી, વિશ્રાંતિ લઈને સ્વસ્થ થયા, ત્યારે તેના સાંભળતાં વનવાસીઓ ફરી કન્યાના સંબંધમાં વાતો કરવા લાગ્યા.^{૧૫} હે ભારત! કાશિરાજની તથા અંબાની તે કથા સાંભળીને મહાતેજસ્વી રાજર્ષિ હોત્રવાહન મનમાં ઉદ્વેગ પામ્યા.^{૧૬} કન્યાને તે પ્રમાણે બોલતી સાંભળીને તથા તેને જોઈને મહાતપસ્વી રાજર્ષિ મહાત્મા હોત્રવાહનના મનમાં દયા ઉત્પન્ન થઈ. હે રાજા! એ હોત્રવાહન અંબાની માના બાપ થતા હતા. તે ધૃજતા ધૃજતા ઉઠ્યા અને કન્યાને બોળામાં લઈને આશ્વાસન આપવા લાગ્યા. તેમણે અંબાને આ દુઃખની ઉત્પત્તિ આરંભથી અંતસુધી પૂરેપૂરી પૂછી અને અંબાએ તેમને એ વૃત્તાંત જે પ્રમાણે બન્યો હતો, તે પ્રમાણે વિસ્તારથી કહી સંભળાવ્યો.^{૧૭-૨૧} તે સાંભળીને મહાતપસ્વી હોત્રવાહન રાજર્ષિ દુઃખ તથા શોકથી ઘેરાઈ ગયા અને તેમણે કન્યાનું કાર્ય કરી આપવા નિશ્ચય કર્યો.^{૨૨} અતિ દુઃખી થયેલા હોત્રવાહને ધૃજતાં ધૃજતાં તે દીન કન્યાને કહ્યું કે:-‘હે કલ્યાણિ! તું હવે પિતાને ઘેર જઈશ નહિ. હું તારી માનો બાપ છું.’^{૨૩} તું મારી પાસે રહે; હું તારૂં દુઃખ જરૂર દૂર કરીશ. તું આ પ્રમાણે સૂકાય છે, તેથી હે પુત્રિ! તારૂં મન દુઃખથી ભરેલું લાગે છે.^{૨૪} તું મારા કહેવાથી જ-

મદ્રસિના તપસ્વી પુત્ર પરશુરામની પાસે જા. તે તારા મોટા હુઝને તથા શોકને દૂર કરશે. ૨૫ ભીષ્મ જે પરશુરામનું કહેવું માનશે નહિ, તેા તે રણમાં ભીષ્મનો નાશ કરશે; માટે તું તે ભુશુકુળમાં શ્રેષ્ઠ તથા પ્રલયાગ્નિના જેવા તેજસ્વી પરશુરામની પાસે જા. ૨૬ તે મહાતપસ્વી તને યોગ્ય રસ્તે લાવી મૂકશે.’

તે સાંભળીને વારંવાર સુંદર સ્વરપૂર્વક આંસુ ટપકાવતી અંબા પોતાની માતાના પિતા હોત્રવાહનને કહેવા લાગી:—‘હું તમને મસ્તકવડે પ્રણામ કરીને તમારી આજ્ઞાથી જઈશ; ૨૮ પરંતુ મને તે લોકવિખ્યાત આર્ય પરશુરામનાં આજે ક્યાં દર્શન થશે? અને તે મારું તીવ્ર હુઝ કેવી રીતે નાશ પમાડશે? એ હું જાણવા ઇચ્છું છું, કે જે જાણીને હું ત્યાં જાઉં. ૨૯

હોત્રવાહને કહ્યું:—‘હે કલ્યાણિ! તું પરશુરામને મહાવનમાં જોઈશ. તે મહાભગવાન તથા સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા રામ, મહેંદ્ર પર્વત ઉપર ઉચ્ચ તપ કરતા નિત્ય નિવાસ કરે છે અને ત્યાં વેદવેત્તા ઋષિઓ, ગંધર્વો તથા અપ્સરાઓ પણ રહે છે. ૩૦, ૩૧ તારૂં કલ્યાણ થાઓ! તું ત્યાં જા અને તે દૃઢ વ્રતવાળા તપોવૃદ્ધ મુનિને મસ્તકવડે પ્રણામ કરીને તેમને મારું વચન કહેજે. ૩૨ પછી હે કલ્યાણિ! તું તારૂં ધારેલું કાર્ય કહેજે. મારું નામ લેવાથી રામ તારૂં સર્વ કામ કરશે. હે વત્સા! રામ મારા પ્રેમાળ મિત્ર છે. વળી તે મારા સુહૃદ્ જમદગ્નિના વીરપુત્ર પરશુરામ સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં પણ શ્રેષ્ઠ છે, માટે તારૂં કાર્ય અવશ્ય કરશે.

હોત્રવાહન રાજા આ પ્રમાણે કન્યાને કહેતા હતા, એટલામાં ત્યાં પરશુરામના પ્રિય અનુચર અકૃતવ્રણ આવી પહોંચ્યા. ૩૩-૩૪ તેને જોઈને ત્યાં બેઠેલા હજારો મુનિઓ તથા સંજયવંશના વયોવૃદ્ધ રાજા હોત્રવાહન—એ સર્વે ઉઠીને ઉભા થયા. ૩૫ હે ભરતશ્રેષ્ઠ! તે પછી એકબીજાને નમસ્કાર વગેરે કરીને તે વનવાસી મુનિઓ અકૃતવ્રણને વીંટાળને બેઠા. ૩૬ હે રાજેન્દ્ર! પછી પ્રીતિ તથા હર્ષયુક્ત થયેલા તે મુનિઓ આનંદથી ઉત્તમ, દિવ્ય તથા મનોહર જૂહી જૂહી

કથાઓ કરવા લાગ્યા. ૩૮ કથાઓ સમાપ્ત થયા પછી મહાત્મા હોત્રવાહન રાજર્ષિએ અકૃતવ્રણને મહર્ષિઓમાં શ્રેષ્ઠ પરશુરામની ખબર પૂછી:—૩૯ ‘હે મહાબાહુ! જમદગ્નિના પ્રતાપી પુત્ર પરશુરામ હમણું ક્યાં છે? હે વેદવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ અકૃતવ્રણ! તેમનાં દર્શન થઈ શકશે?’

અકૃતવ્રણે કહ્યું:—‘હે સમર્થ રાજા! સંજય રાજર્ષિ હોત્રવાહન મારા પ્રિય મિત્ર છે.’ એ પ્રમાણે કહીને પરશુરામ વારંવાર તમારું જ કીર્તન કર્યા કરે છે. ૪૧ મને લાગે છે કે, કાલે સવારે જ પરશુરામ તમારાં દર્શનની આકાંક્ષાથી અહીં આવી પહોંચશે અને તમે આ સ્થળમાં જ તેમનાં દર્શન કરશો. ૪૨ હે રાજર્ષિ! આ કન્યા કોની છે? તમારી શું થાય છે? અને અહીં વનમાં શામાટે આવી છે? એ હું જાણવાની ઇચ્છા રાખું છું. ૪૩

હોત્રવાહને કહ્યું:—‘હે વિભો! આ મારી પુત્રીની પુત્રી છે અને કાશિરાજની વડાદી મોટી પુત્રી છે. હે નિષ્પાપ! એ કન્યા પોતાની બે બહેનોની સાથે સ્વયંવરમાં ઉભી હતી. ૪૪ હે તપોધન! કાશિપતિની આ મોટી પુત્રી, અંબા નામથી વિખ્યાત છે અને અંગિકા તથા અંબાલિકા એ બન્ને આનાથી નાની છે. ૪૫ હે વિપ્રર્ષિ! આ કન્યાઓને માટે કાશીપુરીમાં પૃથ્વી ઉપરના ક્ષત્રિયો એકઠા થયા હતા અને ત્યાં મોટો ઉત્સવ ચાલી રહ્યો હતો. ૪૬ એટલામાં મહાતેજસ્વી તથા મહા વીર્યવાન શાંતનુપુત્ર ભીષ્મે તે રાજાઓને તુચ્છ ગણી ત્રણે કન્યાઓને હરી લીધી. ૪૭ આ રીતે ભરતવંશી વિશુદ્ધાત્મા ભીષ્મ એકઠા મળેલા રાજાઓને હરાવીને તે કન્યાઓની સાથે હસ્તિનાપુર આવ્યા ૪૮ અને કન્યાઓ સત્યવતીને અર્પણ કરી તથા પોતાના ભાઈ વિચિત્રવીર્યનાં લગ્ન તે કન્યાઓ સાથે કરવાની આજ્ઞા આપી. ૪૯ બ્યારે હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! આ કન્યા અંબાએ વિચિત્રવીર્યને પીઠી ચોળી લગ્નને માટે તૈયાર થયેલો દીઠો, ત્યારે મંત્રીઓની વચ્ચે ગંગાપુત્ર ભીષ્મને તેણે કહ્યું કે:—૫૦ ‘હે ધર્મશ! મેં મારા મનથી વીર શાસ્ત્રરાજને પતિ-તરીકે સ્વીકાર્યો છે, માટે બીજા પુરુષમાં મન-

વાળી મને તમે પોતાના ભાઈની સાથે પરણાવશે નહિ.^{૫૧} તે સાંભળીને ભીષ્મે મંત્રી-ઓની સાથે વિચાર કરીને સત્યવતીની સંમતિથી નિશ્ચય ઉપર આવી આ કન્યાને શાલ્વરાજ પાસે જવાની રજા આપી.^{૫૨} ભીષ્મે આજ્ઞા આપી એટલે આ કન્યા ખુશી થતી થતી સૌભપતિ શાલ્વની પાસે આવી અને તેને સમયોચિત વચન કહેવા લાગી:-^{૫૩} હે મહારાજા! મેં મારા મનવટે પ્રથમથી તમને પતિતરીકે સ્વીકાર્યા છે, એ વાત જાણીને ભીષ્મે મને તમારી પાસે આવવાની રજા આપી છે; મારે હવે તમે મારી સાથે લગ્ન કરીને ધર્મને સાધો.^{૫૪} આવું કન્યાએ કહ્યું, પરંતુ શાલ્વે એના ચારિત્ર્ય-માટે શંકિત થઈને અને તિરસ્કારપૂર્વક કાઠી મૂકી; એટલે એ આ તપોવનમાં આવી છે અને મોહું તપ કરવા તૈયાર થઈ છે.^{૫૫} અંબા પોતાનો વંશ કહ્યો તેથી મેં અને મારી દૌહિત્રીતરીકે ઓળખી છે અને એ કન્યા પોતાના આ દુઃખની ઉત્પત્તિમાં ભીષ્મનેજ કારણરૂપ માને છે.^{૫૬}

તે સાંભળીને અંબા બોલી:- હે ભગવન! રાજા જે પ્રમાણે કહે છે, તે પ્રમાણેજ આ વાત છે. સંજય હોત્રવાહન મારી માતાના પિતા થાય છે.^{૫૭} હે તપરૂપી ધનવાણ મહામુનિ! હું અપમાનના ભયથી તથા લજ્જાથી પોતાના પિતાના નગરમાં પાછી જવા ઉત્સાહ ધરાવતી નથી;^{૫૮} મારે હે દિવ્યશ્રેષ્ઠ! હે ભગવન! હવે તો ભગવાન પરશુરામ મને જે કાર્ય કરવાનું કહે, તેજ માંડે ઉત્તમ કર્તવ્ય છે, એમ હું માનું છું.^{૫૯}

ઈતિ શ્રીમહા ૦ ઉદ્યોગ ૦ અંબોપાખ્યાન
પર્વમાં “હોત્રવાહન અને અંબાનો સંવાદ”
એ વિષયનો અધ્યાય ૧૭૬ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૭૭ મો

અંબા અને પરશુરામનો સંવાદ

॥ અત્રત્રણ ઉવાચ ॥

દુઃસ્વદ્વયમિદં મદ્રે કત સ્થ ચિર્વર્ષસિ ॥

મતિકર્તવ્યમયમ્ કે તત્ત્વં વત્સે વદસ્વ મો ॥૧॥

અકૃતમણે કહ્યું:- હે કલ્યાણિ! હે અંબા! હમણાં તને બે દુઃખ છે. તે બેમાંથી તું કયા દુઃખનો ઉપાય કરવા ઇચ્છે છે? હે વત્સા! તે તું મને કહે. હે ભદ્રે! જો તું, સૌભ-પતિ શાલ્વ તારી સાથે લગ્ન કરે, એવી પ્રેરણા કરાવવાની ઇચ્છા રાખતી હોય, તો મહાત્મા પ-રશુરામ તારા હિતની ઇચ્છાથી તેને તેવી આજ્ઞા કરશે; અને જો તું બુદ્ધિમાન પરશુરામથી રણમાં ગંગાપુત્ર ભીષ્મને હારેલા જોવા ઇચ્છતી હોય તો ભૃગુવંશી રામ તે પણ કરે તેમ છે.^{૧,૨,૩} હે શુદ્ધ હાસ્યવાળી! આ રાજા હોત્રવાહનનું અને તારું કહેવું સાંભળ્યા પછી, આ સંબંધમાં જે કાર્ય અવશ્ય કરવા જેવું હોય તેનો આજેજ વિચાર કરી રાખવો ઠીક છે.^૪

અંબાએ કહ્યું:- હે ભગવન! ભીષ્મ મારા મનનો અભિપ્રાય જાણ્યાવિના મને હરી ગયા હતા. હે પ્રભુ! મારું મન શાલ્વ રાજામાં જો-ગાયલું છે, એ વાત ભીષ્મ જાણતા ન હતા.^૫ તમે આ વાતનો મનમાં સારી રીતે વિચાર કરીને એક નિશ્ચય કરો અને તે પછી જે યોગ્ય હોય તે ઉપાય કરો.^૬ હે પ્રભુ! કુરુસિંહ ભીષ્મનો પરાલભ કરવો અથવા શાલ્વરાજ પાસે લગ્ન કરાવવું અથવા એ બંને કામ કરવાં, એ સંબંધમાં જે યોગ્ય લાગે તે કરો.^૭ મેં તો આ મારા દુઃખનું કારણ યથાર્થ રીતે આપને નિવેદન કર્યું; હવે હે ભગવન! એ સંબંધમાં જે ઉપાય કરવો હોય તે આપ યુક્તિથી કરો.^૮

અકૃતમણે કહ્યું:- હે કલ્યાણિ! હે સુવર્ણાંગિ! તું આ પ્રમાણે ધર્મને અનુસરીને જે વચન કહે છે, તે યોગ્યજ છે. હવે તું મારું કહેવું સાંભળ. હે ભીરુ! જો ભીષ્મ તને હ-સ્તિનાપુર લઈ ગયા ન હોત તો પરશુરામની પ્રે-રણાથી શાલ્વરાજા મસ્તક નમાવીને તને પ્રહણ કરત;^{૧૦} પરંતુ હે કલ્યાણિ શ્રિ! ભીષ્મ તને જિતીને લઈ ગયા હતા, તેથી હે સુદરિ! શા-લ્વરાજને તારા ઉપર સંદેહ ઉત્પન્ન થયો છે.^{૧૧} વળી ભીષ્મ પુરુષપણાનું અભિમાન રા-

ખનારા તથા યુદ્ધવિજયથી પ્રકાશી નીકળ્યા છે; માટે તારે ભીષ્મ પાસેથી બદલો લેવો એજ યોગ્ય છે.

અંબાએ કહ્યું:- ‘હે બ્રહ્મન્ ! મારા હૃદયમાં પણ નિત્ય એજ અભિલાષા રહ્યા કરે છે કે, હું રણમાં ભીષ્મનો જો નાશ કરાવું તો સારું; તોપણ હે મહાબાહુ ! તમે ભીષ્મ અથવા શાલ્વરાજ એ બેમાંથી જેને દોષયુક્ત ગણતા હો અને જેને લીધે મને અત્યંત દુઃખ પ્રાપ્ત થયું એમ માનતા હો તેનેજ શિક્ષા કરો.’ ૧૨-૧૪

ભીષ્મે કહ્યું:- હે ભરતશ્રેષ્ઠ દુર્યોધન ! આ પ્રમાણે વાતો કરતાં તેઓનો તે દિવસ ગયો તથા સુખકર શીતોષ્ણ વાયુવાળી રાત્રિ પણ વીતી ગઈ. ૧૫ હે રાજ ! પ્રભાત થતાંજ જટા તથા ચીરને ધારણ કરનારા અને તેજવટે ઝળહળતા પરશુરામ મુનિ શિષ્યોથી વીંટાઈને ત્યાં આવી પહોંચ્યા. ૧૬ હે રાજવંશી ! ઉદાર અંતઃકરણવાળા અને શુદ્ધ તે મુનિ હાથમાં ધનુષ, તલવારતથા ફરસી ધારણ કરીને હોત્રવાહન રાજાની પાસે આવ્યા. ૧૭ હે રાજ ! તપસ્વીઓ, મહાતપસ્વી રાજા હોત્રવાહન અને તપસ્વિની કન્યા અંબા એ સર્વે તેમને જોઈ હાથ જોડીને ઉભાં થયાં; ૧૮ અને તેઓએ એકાગ્ર ચિત્તથી મધુપર્કપૂર્વક ભૃગુવંશી રામની પૂજા કરી. યથાવિધિ પૂજન થયા પછી રામ તે સર્વની સાથેજ ત્યાં બેઠા. ૧૯ પછી હે દુર્યોધન ! પરશુરામ તથા હોત્રવાહન રાજા એ બન્ને પૂર્વે થઈ ગયેલી વાતો કરવા લાગ્યા. ૨૦ તે વાતો પૂરી થયા પછી યોગ્ય સમય મળતાં રાજર્ષિ હોત્રવાહને મહા બળવાન ભૃગુશ્રેષ્ઠ પરશુરામને અર્થયુક્ત મધુર વાણીથી કહ્યું કે:- ૨૧ ‘હે કાર્યકુશળ રામ ! આ મારી દૌહિત્રી અને કાશિરાજની પુત્રી છે. હે પ્રભો ! એનું એક કાર્ય છે, તે તમે યથાર્થ રીતે સાંભળો. ૨૨ તે સાંભળીને રામે તે કન્યાને કહ્યું કે, ‘તારે જે કહેવું હોય તે તું કહે.’ રામની આજ્ઞા થતાં તે કન્યા પ્રબલવિત અગ્નિના જેવા રામને પોતાની વાત કહેવા તૈયાર થઈ. ૨૩ પ્રથમ તેણે રામના શ્રેષ્ઠ ચરણમાં પ્ર-

ણામ કર્યાં અને તે પોતાના કમળની પાંખડી જેવા બે હાથથી રામના ચરણનો સ્પર્શ કરીને આગળ ઉભી રહી. ૨૪ પછી અશ્વથી વ્યાકુળ નેત્રવાળી શોકચ્ચસ્ત તે કન્યા રડવા લાગી અને શરણાગત-રક્ષક પરશુરામને શરણે ગઈ. ૨૫

રામે કહ્યું:- ‘હે રાજપુત્રિ ! તું જેમ આ સંજયની છે, તેમ મારી પણ છે; માટે તું તારા મનમાં જે દુઃખ હોય તે કહે, હું તારા કહેવા પ્રમાણે કરીશ. ૨૬

અંબાએ કહ્યું:- ‘હે ભગવન્ ! હું, મહાવ્રતવાળા તમારે શરણે આવી છું. હે વિભો ! હું શોકના કાદવરૂપી ઘોર સાગરમાં ડૂબી છું, તેમાંથી મારો ઉદ્ધાર કરો.’ ૨૭

ભીષ્મે કહ્યું:- પરશુરામ તે કન્યાનું અલૌકિક તરુણરૂપ, તરુણ શરીર અને પરમ સુકુમારતા જોઈને ચિંતાપરાયણ થયા; ૨૮ અને કૃપાવ્યામ થયેલા તે ‘આ કન્યા શું કહેશે?’ એ સંબંધમાં ઘણો વખત વિચારમગ્ન થઈ ગયા. ૨૯ પછી રામે ફરી કન્યાને ‘તારો વૃત્તાંત કહે’ એમ પ્રેરણા કરી, ત્યારે તે શુદ્ધ હાસ્યવાળી કન્યાએ પરશુરામને ખરેખરી બનેલી સર્વ વાત કહી સાંભળાવી. ૩૦ રાજપુત્રાનું કહેવું સાંભળીને પરશુરામે કાયનો નિર્ણય કરી તે સુંદરીને કહ્યું. ૩૧

રામે કહ્યું:- ‘હે ભાવિનિ ! હું તને કુરુશ્રેષ્ઠ ભીષ્મની પાસેજ પાછી મોકલીશ. તે રાજા માટે કહેવું સાંભળીને તે પ્રમાણે કરશે; ૩૨ છતાં જો ગંગાપુત્ર મારા કહેવા પ્રમાણે નહિ કરે તો, હે ભદ્રે ! હું રણમાં શસ્ત્રતેજ અમાત્યોસહિત ભીષ્મને બાળી નાખીશ; ૩૩ અથવા હે રાજપુત્રિ ! તારી ત્યાં જવું ન હોય તો હું વીર શાલ્વરાજને તારી સાથે લગ્ન કરવા આજ્ઞા કરીશ.’ ૩૪

અંબાએ કહ્યું:- ‘હે ભૃગુવંદન ! પ્રથમથી મારો પ્રેમ તથા મારી ઇચ્છા શાલ્વરાજપ્રત્યે છે, એ સાંભળતાંજ ભીષ્મે મને વિદાય કરી દીધી. ૩૫ હું ત્યાંથી સૌભરાજ શાલ્વની પાસે આવી અને મારા ચારિત્ર્ય ઉપર શંકિત થયેલા તે રાજાએ મારો સ્વીકાર કર્યો નહિ, ત્યારે મેં તેને કેટલાંએક ન કહેવાનાં વચન પણ કહી દીધાં,

છતાં તે પોતાના નિશ્ચયથી ડગ્યો નહિ.^{૩૬} હે ભુગુનંદન ! તમે પોતાની બુદ્ધિથી આ સર્વ વાતનો નિશ્ચય કરીને પછી એ સંબંધમાં જે ઉપયોગી કાર્ય હોય તેનો વિચાર કરવા યોગ્ય છે.^{૩૭} મને તો મારા આ દુઃખનું મૂળ કારણ મહાવ્રતી ભીષ્મ છે, એમ લાગે છે; કારણકે તેણેજ સ્વયંવર વખતે બળાત્કારથી મને ઉચ્ચક્રીને પોતાને આધીન કરી હતી.^{૩૮} હે મહાબાહુ ! હે ભુગુશ્રેષ્ઠ ! જે ભીષ્મને લીધે હું આવા દુઃખમાં પડી છું અને મહાકષ્ટ ભોગવતી ફરે છું તે ભીષ્મનો તમે નાશ કરો.^{૩૯} હે નિષ્પાપ ભાગવ ! ભીષ્મ લોભી, નીચ તથા યુદ્ધવિજયથી પ્રકાશી નીકળ્યો છે; માટે તમારે તેની પાસેથી બદલે લેવો યોગ્ય છે.^{૪૦} હે વિભો ! જે વખતે ભીષ્મે બળાત્કારથી માંડે હરણ કરવાડેખી મારે નાશ કરવા માંડ્યો, તે વખતેજ મારા હૃદયમાં એવો સંકલ્પ થયો કે, મારે મહાવ્રતી ભીષ્મનો નાશ કરાવવો;^{૪૧} માટે હે નિષ્પાપ ! તમે હવે મારે સંકલ્પ સફળ કરો. હે મહાબાહુ ! ઇંદ્ર જેમ વૃત્રાસુરનો નાશ કર્યો, તેમ તમે ભીષ્મનો નાશ કરો.^{૪૨}

ઈતિ શ્રીમહાઽ ઉદ્યાગઽ અંબોપાખ્યાન પર્વમાં “રામ તથા અંબાનો સંવાદ” એ વિષયનો અધ્યાય ૧૭૭ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૭૮ મો

પરશુરામ તથા ભીષ્મ યુદ્ધમાટે
કુરુક્ષેત્રમાં ગયા.

॥ ભીષ્મ ઉવાચ ॥

एवमुक्तस्तदा रामो जहि भीष्ममिति प्रभो ।

उवाच रुदतीं कन्यां चोदयतीं पुनः पुनः॥१॥

ભીષ્મે કહ્યું:— હે રાજા ! કન્યાએ એ પ્રમાણે કહ્યું અને તે ‘ભીષ્મને મારો’ એમ વારંવાર પરશુરામને પ્રેરણા કરી રહ્યા લાગી, ત્યારે રામે તેને કહ્યું કે:—^૧ ‘હે સુવર્ણાંગિ ! હે કાશિરાજની પુત્રિ ! હું પ્રહલેતા પ્રાહલ્યોનાં કાચવિના પોતાની ઇચ્છાથી શસ્ત્રચૂલ

કરતો નથી; માટે કહે, હું શસ્ત્રવિનાનું બીજું તારું કયું કાર્ય કરું ?’^૨ હે નિર્દોષ અંગવાળી રાજપુત્રિ ! ભીષ્મ અને શાલ્વ એ બન્ને મારી વાણીથી આધીન થશે; માટે હું તારું કામ કરી આપીશ; તું શોક કર નહિ.^૩ હે ભાવિનિ ! હું પ્રાહલ્યોની આજ્ઞાવિના કોઇપણ રીતે શસ્ત્ર ચૂલણ કરીશ નહિ; કારણકે મેં એવો નિયમ કર્યો છે.^૪

અંબાએ કહ્યું:— ‘હે સમર્થ રામ ! આપે કોઇપણ રીતે માંડે દુઃખ દૂર કરવું જોઇએ. માંડે દુઃખ ભીષ્મથીજ ઉત્પન્ન થયું છે; માટે તમે તેનો નાશ કરો. વિલંબ કરો નહિ.’^૫

રામે કહ્યું:— ‘હે કાશિરાજની પુત્રિ ! તું વિચાર કરીને ફરી બોલ ભીષ્મ મસ્તકવડે વંદન કરવા યોગ્ય છે, છતાં તે મારી વાણીથી તારા બન્ને ચરણોમાં વંદન કરશે.’^૬

અંબાએ કહ્યું:— ‘હે રામ ! જો માંડે પ્રિય કરવા ઇચ્છતા હો તો રણમાં બોલાવેલા તમે અસુરની પેઠે ગર્જના કરતા ભીષ્મને સંગ્રામમાં મારો; અને મને ‘તું કહીશ તે કરીશ’ એવું જે તમે વચન આપ્યું છે, તે પણ સત્ય કરો.’^૭

ભીષ્મે કહ્યું:— ‘હે રાજા ! રામ અને અંબા આ પ્રમાણે સંવાદ કરતાં હતાં, તે વખતે પરમ ધર્માત્મા ઋષિ અકૃતવ્રણે કહ્યું:— ‘હે મહાબાહુ ! આ શરણે આવેલી કન્યાનો તમારે ત્યાગ કરવો યોગ્ય નથી. હે ભુગુનંદન રામ ! સંગ્રામમાં તમે યુદ્ધ કરવા બોલાવેલા ભીષ્મને ‘હું હાર્યો છું’ એમ કહે અથવા તમારા કહેવા પ્રમાણે કરે, તો આ કન્યાનું કાર્ય સિદ્ધ થયેલું ગણાયે;^{૮, ૧૦} અને હે વિભો ! હે વીર ! તમારે વાક્ય પણ સત્ય કરેલું ગણાયે. હે મહામુનિ રામ ! તમે સર્વ ક્ષત્રિયોને જિત્યા પછી પ્રાહલ્યોની આગળ આ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે, પ્રાહલ્ય, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અથવા શૂદ્ર, એમાંનો કોઇપણ જો પ્રાહલ્યનો દ્રેષ કરશે તો હું તેને રણમાં મારીશ. હું જીવતો હોઉં ત્યાંસુધી કોઇ પણ બચલીત યદ્ય રક્ષણ મેળવવા મારે શરણે આવશે તેનો હું ત્યાગ કરી શકીશ નહિ. વળી હે ભુગુવંશી રામ ! તમે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે, જે કોઈ સંગ્રામમાં એકલા

મળેલા સર્વ ક્ષત્રિયોને જિતશે, તે તેજસ્વી વીરનો પણ હું નાશ કરીશ. હે રામ ! કુરુકુળને ધારણ કરનારા ભીષ્મ પણ એ પ્રમાણે વિજયી છે; માટે હે ભૃગુનંદન ! તમે સંગ્રામમાં તેની સામે જઈને યુદ્ધ કરો. ૧૧-૧૫

રામે કહ્યું:—‘હે ઋષિશ્રેષ્ઠ ! મને પૂર્વે કરેલી પ્રતિજ્ઞાનું સ્મરણ છે, છતાં હું જે રીતે સલાહસંપત્તી કામ થાય તે પ્રમાણેજ કરીશ. ૧૬ હે ધ્રુવન ! કાશિરાજની કન્યાના મનમાં રહેલું આ કાર્ય ધણું મોટું છે; માટે જ્યાં ભીષ્મ છે ત્યાં હું પોતેજ કન્યાને લઈને જઈશ. ૧૭ જે યુદ્ધોન્મત્ત ભીષ્મ મારા કહેવા પ્રમાણે કરશે નહિ, તો તે ગર્વિષ્ઠના હું નાશ કરીશ, એવો મેં નિશ્ચય કર્યો છે. ૧૮ મારાં છોટેલાં બાણો દેહધારીઓના દેહોમાં અટકી રહેતાં નથી, પણ દેહોને ફેડી આડ્યાં જાય છે, એ વાત પૂર્વે ક્ષત્રિયોના યુદ્ધમાં તમને જાણવામાંજ છે. ૧૯

આ પ્રમાણે કહ્યા પછી મહાતપસ્વી રામ ભીષ્મ પાસે જવાનો નિશ્ચય કરીને તે ધ્રુવવાદી મુનિઓની સાથે ઉઠ્યા. ૨૦ તપસ્વીઓ તે રાત્રિ ત્યાં રહ્યા અને બીજે દિવસે અગ્નિઓમાં હોમ આપી, જપ કરી, મને મારવાની ઇચ્છાથી નીકળ્યા. ૨૧ હે ભસ્તવંશી મહારાજ ! પરશુરામ તે ધ્રુવવાદીઓની સાથે કન્યાને લઈને કુરુક્ષેત્રમાં આવ્યા. ૨૨ ત્યાં પરશુરામ વગેરે તે સર્વ મહાત્મા તપસ્વીઓએ સરસ્વતીનાં તીર ઉપર સુકામ કર્યો.

ભીષ્મે કહ્યું:—હે રાજા ! પછી ત્રીજે દિવસે ત્યાં રહેલા મહાવ્રતી પરશુરામે મને સદેશો કહાવ્યો કે, ‘હું અહીં આવ્યો છું; માટે તું માફ પ્રિય કાર્ય કર.’ ૨૩, ૨૪ મહાબળવાન અને તેજના ભંડાર સમર્થ પરશુરામને પોતાના દેશસમીપ આવેલા સાંભળી હું ગાયને આગળ કરી, દેવતુલ્ય ઋત્વિજો, પુરોહિતો અને ધ્રુવશ્રેષ્ઠી વીંટાઇને પ્રેમથી સત્વર તેમની પાસે ગયા. ૨૫, ૨૬ પ્રતાપી પરશુરામે મને પોતાની પાસે આવેલો જોઈને

મારી પૂજનો સ્વીકાર કર્યો અને મને આવું વચન કહ્યું. ૨૭

રામે કહ્યું:—‘હે ભીષ્મ ! તમે સ્ત્રીની કામનાથી રહિત હોવા છતાં સ્વયંવરપ્રસંગે શો વિચાર કરીને આ કાશિરાજની પુત્રીને હરી લાવ્યા અને તેને પુત્ર ત્યજી દીધી ? ૨૮ તમે આ યશસ્વિની કન્યાને કન્યાધર્મથી બ્રહ્મ કરી છે. તમે સ્પર્શ કરેલી આ કન્યાને હવે કોણ ગ્રહણ કરે ? ૨૯ હે ભારત ! તમે એને લઈ ગયેલા તેથી શાસ્ત્રે પણ એને સ્વીકારવા ના કહી; માટે હે ભસ્તવંશી ભીષ્મ ! તમે મારી આજ્ઞાથી એ કન્યાને ગ્રહણ કરો. ૩૦ હે પુરુષવ્યાઘ્ર ! આ રાજપુત્રી સ્વધર્મને પ્રાપ્ત થાય તેમ કરો. હે નિપ્પાપ ! તમારે આ પ્રમાણે રાજાઓનું અપમાન કરવું યોગ્ય નથી. ૩૧

પછી મનમાં ઉદ્વેગ પામેલા પરશુરામને જોઈને મેં તેમને કહ્યું કે:—‘હે ધ્રુવન ! હું હવે આ કન્યા કોઈપણ રીતે મારા ભાઈને આપીશ નહિ; ૩૨ કારણકે હે ભાર્ગવ ! આગળ એણેજ મને કહ્યું હતું કે:—‘હું શાસ્ત્રના ઉપર પ્રીતિવાળી છું.’ તે ઉપરથી મેં એને આજ્ઞા આપી અને એ શાસ્ત્રના નગરપ્રત્યે ચાલી ગઈ, એમાં મારે શો દોષ ? ૩૩ હું ભયથી, દયાથી, ધનલોભથી અથવા કામનાથી ક્ષાત્રધર્મને ત્યાગ નહિ કરે, એવો મારે નિયમ છે. ૩૪

એ સાંભળીને પરશુરામ ક્રોધવટે વ્યાકુળ નેત્ર કરી મને કહેવા લાગ્યા:—‘હે નરશ્રેષ્ઠ ! તું મારા કહેવા પ્રમાણે નહિ કરે તો આજે હું તારા અમાત્યોની સાથે તારો નાશ કરીશ.’ આ પ્રમાણે પરશુરામે ક્રોધથી આંખો ફેરવીને મને વારંવાર કહ્યું. ૩૫, ૩૬ હે શત્રુદમન દુર્યોધન ! તે વખતે મેં પ્રિય લાગે તેવી વાણીવડે વારંવાર ભૃગુ-કુલશ્રેષ્ઠ પરશુરામની વિનવણી કરી, પરંતુ તે શાંત થયાજ નહિ. ૩૭ ફરી મેં ધ્રુવશ્રેષ્ઠ પરશુરામને મસ્તકવડે પ્રણામ કરીને કહ્યું કે, તમે મારી સાથે યુદ્ધ કરવા ઇચ્છો છો એનું કારણ શું ? હે મહાબાહુ ! હું બાળક હતો, તે વખતે તમેજ મને ચાર પ્રકારની ધનુર્વિદ્યા શીખવી હતી, તેથી

હે ભાર્ગવ ! હું તમારો શિષ્ય છું, ૩૭-૩૯

એ સાંભળીને ક્રોધથી લાલ નેત્ર કરી પરશુરામે મને કહ્યું:—‘ હે મહાબુદ્ધિમાન ભીષ્મ ! તું મને ગુરુ બાણે છે, છતાં હું કહું છું તે પ્રમાણે માફ પ્રિય કરવા આ કાશિરાજની પુત્રીને અહણ કરતો નથી એ શું કહેવાય ? પણ હે કુરુનંદન ! એને અહણ કર્યાવિના તને શાંતિ મળવાની નથી, એ વાત નક્કી છે; માટે હે મહાબાહુ ! તું એ કન્યાને અહણ કર અને પોતાના કુળનું રક્ષણ કર. તેં ધર્મથી બ્રહ્મ કરેલી આ કન્યાને હવે કેઇ પતિ મળતો નથી. ૪૦-૪૨

એ પ્રમાણે બોલતા શત્રુનગરને જિતનારા પરશુરામને મેં કહ્યું કે:—‘ હે પ્રહર્ષિ ! હું એ કન્યાને ફરીથી અહણ કરીશ નહિ, તમે શ્રમ શું કામ કરો છો ? ૪૩ હે જમદગ્નિના પુત્ર ભગવન ! હું તમારા પ્રત્યેના પુરાતન ગુરુભાવને વિચારીને તમારી પ્રાર્થના કંઈ છું; અને કહું છું કે, મેં એકવાર આ કન્યાનો ત્યાગ કર્યો છે, માટે હું હવે એને સ્વીકારીશ નહિ. ૪૪ પારકા પુરુષ ઉપર ભાવ રાખનારી સ્ત્રી સાપણના જેવી ભયાનક છે, તેવી સ્ત્રીને બાણવા છતાં કયો પુરુષ પોતાના ઘરમાં રાખે ? પરપુરુષમાં પ્રીતિ રાખવી એ સ્ત્રીઓનો મહાવિનાશક દોષ છે. ૪૫ હે મહાવ્રતધારી ! હું ઈંદ્રના ભયથી પણ સ્વધર્મનો ત્યાગ નહિ કરું; માટે તમે પ્રસન્ન થાઓ, ક્રોધ કરો અથવા તમારે જે કરવું હોય તે વિહંગવિના કરો. ૪૬ હે પવિત્ર મનવાળા અને મહાબુદ્ધિવાળા રામ ! મહાત્મા મરુતરાજએ કહેલો આ એક સ્લોક પુરાણમાં સંભળાય છે કે, ૪૭ પોતાનો ગુરુ હોય છતાં જો તે ગર્વિષ્ઠ થઈ કાર્ય-અકાર્યનો વિવેક ત્યજી અવળે માર્ગે જવા લાગે, તો તેનો ત્યાગ કરી દેવો. ૪૮ તમે મારા ગુરુ છો, એમ માનીને મેં પ્રેમથી તમારું બહુ સન્માન કર્યું, છતાં ગુરુએ શિષ્ય સાથે કેવી રીતે વર્તવું તે તમે બાણતા નથી, માટે હવે હું તમારી સાથે યુદ્ધજ કરીશ. ૪૯ સંગ્રામમાં ગુરુનો, તેમાં વળી પ્રાણજી ગુરુનો અને તેમાં પણ ખાસ કરીને તપોવૃદ્ધ પ્રાણજી ગુરુનો વધ ન કરવો એ હેતુથી

મેં તમારાં વચન સહન કર્યાં છે; ૫૦ નહિ તો ધર્મ-શાસ્ત્રનો એવો સિદ્ધાંત છે કે, પ્રાણજી પણ સંગ્રામમાં એક ક્ષુદ્ર ક્ષત્રિયની પેઠે ક્રોધ કરી, હથિયાર ઉગામી પલાયન ન કરતાં સામે રહીને યુદ્ધ કરતો હોય, તેનો જે પુરુષ વધ કરે, તેને પ્રાણ-હત્યાનો દોષ લાગતો નથી. હે તપોધન ! હું ક્ષત્રિયોના ધર્મમાં રહ્યો છું અને જાતે ક્ષત્રિય છું. ૫૧, ૫૨ પોતાની સાથે બીજો જે પ્રમાણે વર્તતો હોય તે પ્રમાણે તેની સાથે વર્તવાથી અધર્મ લાગતો નથી તેમ અકલ્યાણ પણ થતું નથી. ૫૩ દેશ તથા કાળને બાણનાર સમર્થ એટલે વિવેકકુશળ પુરુષને અર્થમાં અથવા ધર્મમાં સંશય ઉત્પન્ન થાય તો તેમાં જે પુરુષ અર્થનું સેવન ન કરતાં નિઃસંશય રીતે ધર્મનું સેવન કરે છે, તે શ્રેષ્ઠ છે. ૫૪ તમે તો સંશયસ્ત અર્થમાં ન્યાયનું ઉદલંઘન કરીને મને પ્રેરો છો; માટે હે રામ ! હું તે પ્રમાણે ન કરતાં મહાસંગ્રામમાં તમારી સાથે યુદ્ધજ કરીશ; ૫૫ તમે મારા બાહુબળને તથા દેવી પરાક્રમને પ્રત્યક્ષ કરો! હે ભગુનંદન ! આવી સ્થિતિમાં આવી પડતાં મારાથી જે થઈ શકશે, તે હું કુરુક્ષેત્રમાં કરીશ અને હે વિપ્ર ! તમારી સાથે લડીશ. હે મહાકાંતિવાળા રામ ! તમે મારી સાથે દ્વંદ્વયુદ્ધ કરવા યથેષ્ટ તૈયાર થાઓ. ૫૬ હે રામ ! મહાસંગ્રામમાં તમે મારાં સેંકડો બાણોથી શિથિલ થઈ તથા શસ્ત્રોથી પવિત્ર થઈ, મરણ પામીને યુદ્ધથી જિતેલા લોકોને પ્રાપ્ત થશો; ૫૭ માટે હે યુદ્ધપ્રિય તપોધન ! જાઓ, તમે કુરુક્ષેત્રમાં પાછા આવો. હે મહાબાહુ ! ત્યાં હું તમારી સાથે યુદ્ધ કરવા આવું છું. ૫૮ હે ભાર્ગવ રામ ! જે કુરુક્ષેત્રમાં તમે પૂર્વે પિતાના સૂતકની શુદ્ધિ કરી હતી, તેજ કુરુક્ષેત્રમાં હું પણ તમને મારીને સૂતકશુદ્ધિ કરીશ. ૫૯ હે યુદ્ધદુર્મદ રામ ! તમે સત્ત્વર ત્યાં આવો. તમે માત્ર નામનાજ પ્રાણજી છો; એટલે હું તમારો પુરાતન ગર્વ ત્યાં ઉતારી નાખીશ. ૬૦ હે રામ ! તમે ઘણાં વર્ષોથી બક્યા કરો છો કે, ‘મેં એકલાએ આ લોકના સર્વ ક્ષત્રિયોને જિત્યા છે !’ તે સંબંધમાં સાંભ-

જો. ૧૨ તે વખતે ભીષ્મ અથવા મારા જેવો
ચીજે કોઈ ક્ષત્રિય પૃથ્વી ઉપર જન્મ્યો ન હતો.
તેજસ્વી ક્ષત્રિયો તો પછીથી ઉત્પન્ન થયા, એટ-
લે તમે ઘાસ જેવા ક્ષત્રિયો ઉપર પરાક્રમ કરીને
તેઓને બાળી નાખ્યા એમાં શું ? ૧૩ હે મહા-
બાહુ ! તમારા યુદ્ધમદના યથેષ્ટ ચૂરા કરે એવો
શત્રુનગરનો વિજેતા આ ભીષ્મ હમણાંજ ઉત્પન્ન
થયો છે. હે રામ ! હું યુદ્ધમાં તમારો ગર્વ ઉ-
તારી નાખીશ, એમાં સંદેહ નથી. ૧૪

ભીષ્મે કહ્યું :- હે ભરતવંશી દુર્યો-
ધન ! તે પછી પરશુરામે હસતાં હસતાં મને
કહ્યું કે :- હે ભીષ્મ ! તું રણભૂમિપર મારી
સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા કરે છે, એ ખુશીની
વાત છે. ૧૫ હે શત્રુતાપન કૌરવ્ય ! આ હું તારી
સાથેજ કુરુક્ષેત્રમાં આવું છું ; તું ત્યાં ચાલ, હું
તારા કહેવા પ્રમાણે યુદ્ધ કરીશ. ૧૬ હે ભીષ્મ !
ત્યાં મારા સેકડો બાણોથી ભરપૂર થઈ, તું મરણ
પામીને પડીશ અને ગીધ, કાગડા તથા કંક-
પક્ષી તારા શરીરનું ભક્ષણ કરશે, તે તારી માતા
ગંગા જોશે. ૧૭ હે રાજા ! સિદ્ધ તથા ચાર-
ણોથી સેવાતી ગંગા દેવી, મારે હાથે મરણ
પામી દીન થઈને પડેલા તને જોઈને આજેજ રુ-
દ્ધન કરે ! ૧૮ મહાભાગ્યવતી પવિત્ર ગંગા એવા
હું અને માટે ચોગ્ય નથી, છતાં તારા જેવા મતિ-
મંદ, યુદ્ધની ઇચ્છાવાળા અને ઉતાવળીઆ પુત્રને
તેણે જન્મ આપ્યો છે, તેથી તેને તેવું હું બોલ-
વું પડશે. ૧૯ હે યુદ્ધની ઇચ્છાવાળા ભરતશ્રેષ્ઠ ! હે
દુર્મંદ ભીષ્મ ! ચાલ, તું તારી રથઆદિ સર્વ યુદ્ધ-
સામગ્રી લઈને મારીસાથે કુરુક્ષેત્રમાં આવ. ૨૦

આ પ્રમાણે બોલતા શત્રુનગરના વિજેતા
પરશુરામને મેં મસ્તક નમાવીને પ્રણામ કર્યા
અને કહ્યું કે :- ભલે એમ થાઓ ! ૨૧ પછી પર-
શુરામ યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી કુરુક્ષેત્રમાં ગયા
અને મેં નગરમાં પ્રવેશ કરીને આ વાત સત્ય-
વતીને જણાવી. ૨૨ હે મહાતેજસ્વી દુર્યો-
ધન ! તે સાંભળીને માતા સત્યવતીએ મંગલવિધિ
કરીને મને આશીર્વાદ આપ્યો. પછી બ્રાહ્મણોની
આસે પુણ્યાહવાચન તથા સ્વસ્તિવાચન કરા-

વીને હું ધોળા ઘોડાઓ જોડેલા રૂપેરી સુંદર ર-
થમાં બેઠો. તે રથનો સામાન ઉત્તમ હતો, અ-
દર બેસવાની જગા સુંદર હતી અને તેનો માફો
બાદ્યમનો હતો ; ૨૩, ૨૪ તેમાં મોટાં હથિ-
યારો તથા સર્વ સાહિત્યો ભરેલાં હતાં અને
કુલીન, વીર, અશ્વશાસ્ત્રને જાણનાર, રણમાં
સાવધાન રહેનાર, સુશિક્ષિત તથા ધર્ણીવાર યુદ્ધ-
કર્મ પ્રત્યક્ષ કરનાર તે રથનો સારથિ હતો.
હું મારા શરીરપર ધોળા રંગનું મજબૂત બખ્તર
પહેરીને અને હાથમાં શ્વેત ધનુષ ધારણ કરીને
ત્યાંથી નીકળ્યો. તે વખતે હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! મારા
મસ્તકપર શ્વેતવર્ણનું છત્ર ધારણ કર્યું હતું. ૨૫-૨૭
હે રાજા ! મને ધોળા પંખાઓથી પવન નાખ-
વામાં આવતો હતો અને મારાં વસ્ત્ર, પાઘડી
તથા સર્વ અલંકારો પણ ધોળા રંગનાજ હતા.
હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! પછી જયસૂચક આશીર્વાદોથી
સ્તુતિ કરાતો હું હસ્તિનાપુરમાંથી નીકળીને
કુરુક્ષેત્રની રણભૂમિપર ગયો. ૨૮, ૨૯ હે રાજા !
મારા સારથિએ હાંકેલા મન તથા વાયુના જેવા
વેગવાળા તે ઘોડાઓ મને ઝપાટાબંધ યુદ્ધભૂ-
મિમાં લઈ ગયા. ૩૦ હે રાજા ! હું અને પરા-
કર્મી પરશુરામ કુરુક્ષેત્રમાં જઈને તુરંત એક
બીજાની સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થઈ ગયા. ૩૧
મેં મહાતપસ્વી રામની આંખે ઉભા રહીને
મારો ઉત્તમ શાળ વગાડ્યો. ૩૨ હે રાજા ! તે
વખતે ત્યાં બ્રાહ્મણો, વનવાસી તપસ્વીઓ અને
ઇંદ્ર તથા વાયુગણસહિત દેવો તે દિવ્ય સંગ્રા-
મ જોવા લાગ્યા. ૩૩ ચોતરફથી દિવ્ય પુષ્પોની
વૃષ્ટિ થવા લાગી ; દિવ્ય વાદિત્રો વાગવા લાગ્યાં
અને મેઘસમૂહો ગર્જના કરવા લાગ્યા. ૩૪ પછી
પરશુરામની સાથે આવેલા સર્વ તપસ્વીઓ રણ-
ભૂમિની ચોતરફ પ્રેક્ષક થઈને ઉભા રહ્યા. ૩૫ એટ-
લામાં સર્વ બ્રાહ્મણોનું હિત ઇચ્છનારી મારી
માતા ગંગાદેવી સાક્ષાત્સ્વરૂપે મારી આગળ
આવી અને તેણે મને કહ્યું :- આ તે શું કરવા
ધાર્યું છે ? ૩૬ હે કુરુકુળને ધારણ કરનારા ! હું
પરશુરામની પાસે જઈને વારંવાર ચાચના કરીશ
કે, તમે તમારા શિષ્ય ભીષ્મની સાથે યુદ્ધ

કરશે નહિ. ૮૭ હે પુત્ર ! હે રાબા ! તું સં-
આમમાં બ્રાહ્મણ પરશુરામની સાથે યુદ્ધ કરવાનો
આગ્રહ ન કરા' આમ કહીને તેણે મારો તિર-
સ્કાર કર્યો; ૮૮ અને મને ફરી કહ્યું કે: ' હે પુત્ર !
સમસ્ત ક્ષત્રિયોને હણુનારા અને રુદ્રતુલ્ય પરા-
કર્મી રામને તું ઓળખતો નથી કે તેની સાથે
યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા કરે છે ? ૮૯

હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે સાંભળીને મેં પ્રણામ
કરી, બે હાથ જોડીને ગંગાદેવીને સ્વયં-
વરનો સર્વ વૃત્તાંત કહ્યો. ૯૦ હે રાજેન્દ્ર !
મેં પરશુરામને પ્રથમ શાંતિભરેલી વાત
કહી હતી તે તથા કાશિરાજની પુત્રીના
સર્વ પૂર્વવૃત્તાંત પણ ગંગા માતાને કહ્યો. ૯૧ તે
પછી મારી માતા મહાનદી ગંગા મારેમાટે
તે ભૂશુવંશી રામની પાસે ગઈ અને તે ઋષિને
જોઈ, તેની ક્ષમા માગતી બોલી કે: ' તમે ત-
મારા શિષ્ય ભીષ્મની સાથે યુદ્ધ કરશે નહિ.
' આ પ્રમાણે યાચના કરતી મારી માતાને પરશુ-
રામે કહ્યું કે: ' તું ભીષ્મનેજ યુદ્ધ કરતો અટ-
કાવ. તે મારી ઇચ્છાપ્રમાણે કરતો નથી, માટે-
જ હું તેની સામે યુદ્ધ કરવા આવ્યો છું. ૯૨, ૯૩

વેશં પાયને કહ્યું: ' પછી ગંગા પુત્રસ્નેહને
લીધે પાછાં ભીષ્મની પાસે આવ્યાં; પરંતુ કોઈ
વટે વ્યાકુળ નેત્રવાળા ભીષ્મે તેનું કહેવું માન્યું
નહિ. ૯૪ એટલામાં મહાતપસ્વી ધર્માત્મા ભૂ-
શ્રેષ્ઠ રામ ત્યાં દેખાયા અને તેણે યુદ્ધ કરવા
ભીષ્મને હાંક મારી. ૯૫

ઈતિ શ્રીમહાન ઉદ્યાગો અંબોપાખ્યાન પર્વમાં

“ પરશુરામ તથા ભીષ્મનું કુરુક્ષે-
ત્રમાં ઉત્તરવું ” એ વિષયનો
અધ્યાય ૧૭૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૭૯ મો
પરશુરામ અને ભીષ્મનું યુદ્ધ

॥ શીષ્મ ઉવાચ ॥

તમહં સ્મયમિવ રણે પ્રત્યમાષં વ્યવસ્થિતમ્ ।
ભૂમિષ્ઠં નોત્સહે યોદ્ધું મવંતં રથમાસ્થિતઃ ॥

ભીષ્મે કહ્યું: ' પછી રણભૂમિપર સ્થિર થ-
ઈને ઉભા રહેલા પરશુરામને મેં કંઈક ગર્વિત
વાણીથી કહ્યું કે: ' રથમાં બેઠેલા હું ભૂમિપર
ઉભા રહેલા તમારી સાથે યુદ્ધ કરવા ઇચ્છા
રાખતો નથી; ૧ માટે હે મહાબાહુ વીર રામ !
જે તમે મારી સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા રાખતા હો
તો, શરીર ઉપર અખતર ધારણ કરો અને રથમાં
બેસો. ૨

તે સાંભળીને રણાંગણમાં ઉભેલા પરશુરામે
હસીને મને કહ્યું કે: ' હે ભીષ્મ ! પૃથ્વી
મારો રથ છે, વેદો મારા ઉત્તમ ઘોડાઓ
છે, ૩ વાયુ મારો સારથિ છે અને વેદમાતાઓ
જે ગાયત્રી, સાવિત્રી તથા સરસ્વતી તે મારે
અખતર છે. હે કુરુનંદન ભીષ્મ ! હું તે વેદમાતા-
રૂપી અખતરથી સુરક્ષિત થઈને રણમાં તારી સાથે
યુદ્ધ કરીશ. ૪ હે દુર્યોધન ! આ પ્રમાણે બોલતાં
બોલતાં સત્ય પરાકર્મી પરશુરામે મોટા બાણ-
સમૂહથી મને સર્વ તરફ વીંટી લીધો. ૫ એટલા-
માં મેં પરશુરામને રથમાં બેઠેલા જોયા. તે રથ શો-
ભાયમાન તથા અદ્ભુત દેખાવવાળો હતો; તેમાં
સર્વશ્રેષ્ઠ આયુધો ભરેલાં હતાં; ૬ તે નગર જેવો
વિશાળ તથા પવિત્ર રથ મનવડેજ રચાયો
હતો; તેને દિવ્ય ઘોડાઓ બેઠેલા હતા; તેનું
અંધન મગ્નમૂત હતું અને તે સુવર્ણથી શણગાર-
રેલો હતો. ૭ હે મહાબાહુ દુર્યોધન ! આવા રથ
માં બેઠેલા પરશુરામે પણ ચંદ્ર તથા સૂર્યની આ
કૃતિનાં ચિહ્નોવાળું અખતર ધારણ કર્યું હતું
ભાથો બાંધેલા હતા, હાથની આંગળીઓ ઉપર
ઘોના ચામડાની ખોળીઓ ચઢાવી હતી અને
હાથમાં ધનુષ લીધું હતું. ૮ યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા
વાળા ભૂશુનંદન પરશુરામના મુખ્ય, પ્રિય મિત્ર
તથા વેદવેત્તા અકૃતવ્રણે તે રથનું સારથિપણું
સ્વીકાર્યું હતું. ૯ પછી પરશુરામ ' યુદ્ધ કરવ
સામે આવ ! સામે આવ ! ' એમ વારંવાર
બૂમ પાડીને મને રણમાં બોલાવવા લાગ્યા, તેમ
તેમ મારા મનમાં અધિક હર્ષ થવા લાગ્યો. ૧૦
પછી ઉદય પામતા સૂર્યના જેવા તેજસ્વી, દુઃસહ
મહાબળવાન અને ક્ષત્રિયોનો અંત કરનાં

એકલા રામની સામે હું એકલોજ પહોંચી ગયો.^{૧૧} જ્યારે બાણના ત્રણ ટપ્પા જેટલા અંતરપર રામનો રથ રહ્યો, ત્યારે હું મારા ઘોડાઓ અટકાવીને રથમાંથી ઉતર્યો, ધનુષ મૂકી દીધું અને ઋષિશ્રેષ્ઠ રામનું પૂજન કરવામાટે ઉઘાડે પગે ચાલતો તે દ્વિજશ્રેષ્ઠની પાસે ગયો. વિધિ પ્રમાણે તેમને પ્રણામ કર્યા પછી મેં ઉત્તમ વાણીથી કહ્યું કે:-^{૧૨, ૧૩} 'હે રામ ! તમે મારા સમાન અથવા અધિક છો અને એવા ધર્મશીલ ગુરુની સામે હું રણમાં યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયો છું; તોપણ હે વિભો ! તમે મારો જય થાય એવી ઇચ્છા રાખો !' ^{૧૪}

રામે કહ્યું:- 'હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! અબ્યુદયની ઇચ્છાવાળા પુરુષે એ પ્રમાણેજ કરવું જોઈએ. હે મહાબાહુ ! પોતાનાથી શ્રેષ્ઠ પુરુષોની સાથે યુદ્ધ કરનારાઓનો એ ધર્મ છે.^{૧૫} હે રાજા ! જો તું એ પ્રમાણે મારી પાસે આવ્યો ન હોત તો હું તને શાપ આપત. હે કુરુવંશી ભીષ્મ ! તું રણમાં સાવધાન રહીને તથા ધૈર્ય ધારણ કરીને યુદ્ધ કર.^{૧૬} હું તને જિતવા માટે તારી સામે ઉભો છું; માટે તારો જય થાય એવી ઇચ્છા રાખી શકતો નથી. તું હવે જા, ધર્મથી યુદ્ધ કર. હું તારા ચરિત્રથી પ્રસન્ન થયો છું.'^{૧૭}

પછી હું તેમને નમસ્કાર કરીને સત્વર રથમાં બેઠો અને સુવર્ણથી મઢેલો મારો શંખ મેં રણભૂમિપર ફરીથી કુંકર્યો.^{૧૮} હે ભારત-રાજા ! તે પછી મારે અને તેમનું એકબીજાને જિતવાની ઇચ્છાથી ઘણા દિવસસુધી યુદ્ધ ચાલ્યું. તે યુદ્ધમાં પ્રથમ પરશુરામે મારા ઉપર નમેલા ગાંડાવાળાં અને કંકપક્ષીના પીછાંવાળાં નવસોસાઠ બાણો માર્યાં.^{૧૯, ૨૦} હે રાજા ! તે બાણોવડે મારા ચારે ઘોડાઓ તથા સારથિ ઢંકાઈ ગયા, તોપણ હું રણમાં સન્ન થઈનેજ ઉભો રહ્યો.^{૨૧} પછી મેં દેવોને તથા ખાસ કરીને બ્રાહ્મણોને નમસ્કાર કરીને રણમાં યુદ્ધમાટે સન્ન થયેલા પરશુરામને મંદ હાસ્ય કરતાં કહ્યું કે:-^{૨૨} 'હે બ્રહ્મા ! તમે જો કે મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે, તોપણ મેં આપના આચા-

ર્યપણાનું માન રાખ્યું છે, પણ હવે ક્ષાત્રધર્મના રક્ષણમાટે મારી જે સંપત્તિ છે, તે તમે સાંભળો તમારા શરીરમાં રહેલા વેદ, તમારું મહાન બ્રહ્મત્વ તથા તમારું આચરણ મોટું તપ, એ સર્વના ઉપર હું પ્રહાર કરતો નથી;^{૨૩, ૨૪} પરંતુ હે રામ ! તમે જે આ ક્ષાત્રધર્મ સ્વીકાર્યો છે, તે ઉપર હું પ્રહાર કરીશ; કારણ કે બ્રાહ્મણ શસ્ત્ર ઉગામવાથી ક્ષત્રિયપણાને પામે છે.^{૨૫} તમે હવે મારા ધનુષનું પરાક્રમ તથા બાહુનું બળ જુઓ. હે વીર ! હું મારાં ત્રીજા બાણોવડે હમણાંજ તમારું ધનુષ કાપી નાખું છું.'^{૨૬}

એ પ્રમાણે કહીને, હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! મેં એક તીક્ષ્ણ બાણ તેના પર મૂક્યું અને તે બાણવડે તેના ધનુષની અણી કાપીને જમીનપર પાડી.^{૨૭} તેમજ નમેલા પર્વવાળાં અને કંકપક્ષીના પીછાંવાળાં સો બાણ પરશુરામના રથ ઉપર માર્યાં.^{૨૮} તે બાણો રામના શરીરમાં પેડાં અને વાયુની પ્રેરણાથી દરમાં પસતા નાગોની પેઠે રુધિરઝરતાં થઈ હાલવા લાગ્યાં.^{૨૯} હે રાજા ! તે વખતે પરશુરામના શરીરમાંથી રુધિર ઝરતું હતું અને તે રુધિરવડે તેમનું શરીર નહાઈ રહ્યું હતું; તેથી રણમાં તે રામ ગેરુ વગેરે ધાતુઓનો ઝરનારા મેરુ પર્વતના જેવા અથવા હેમંત ઋતુના અંતમાં લાલ પુષ્પના ગુચ્છાઓથી શોભતા આશોપાલવના જેવા અથવા પ્રકુદિલત થયેલા ખાખરાના વૃક્ષ જેવા શોભવા લાગ્યા.^{૩૦, ૩૧} પછી પરશુરામે ક્રોધ કરીને બીજું ધનુષ હાથમાં લીધું અને તેવડે સુવર્ણનાં પીછાંવાળાં તથા અતિ તીક્ષ્ણ ધારવાળાં બાણોની વૃષ્ટિ કરી.^{૩૨} સર્પ, અગ્નિ અને ઝેરના જેવાં, મહાવેગવાળાં ભયંકર તથા લગલગ મમ્ભેદક તે બાણો મારી પાસે આવીને મને કંપાવવા લાગ્યાં;^{૩૩} પરંતુ મેં રણમાં ફરી મારા શરીરને સ્થિર કર્યું અને તે વખતે ક્રોધ કરીને સેંકડો બાણોથી રામને ઢાંકી દીધા.^{૩૪} તે અગ્નિ, સૂર્ય અને ઝેરી સર્પના જેવાં તીક્ષ્ણ બાણોથી પીડાયેલા રામ મનમાં ગભરાઇને મંદ જેવા થઈ ગયા.^{૩૫} તે જોઈને મારા મનમાં ડયા આવી ગઈ. પછી હે ભા-

રત ! મેં મારા મનને સ્થિર કરીને કહ્યું કે, 'યુદ્ધને અને ક્ષત્રિયધર્મને ધિક્કાર હો !' ^{૩૬} હે રાજા ! શોકના વેગથી વ્યાપ્ત થયેલો હું વારંવાર કહેવા લાગ્યો કે:— 'અરે, મેં ક્ષાત્રધર્મનું સેવન કરતાં આ મહાપાપ કયું !' ^{૩૭} જે ક્ષાત્રધર્મને લીધે મેં પોતાના ગુરુ, ધર્માત્મા આદ્યજ્ઞને આ પ્રમાણે બાણો મારીને પીડા ઉત્પન્ન કરી, તે ધર્મને ધિક્કાર હો !' હે ભારત ! તે પછી મેં પરશુરામના ઉપર ફરી બાણોનો પ્રહાર કર્યો નહિ. ^{૩૮} એટલામાં દિવસનો ક્ષય થતાં હજાર કિરણોવાળા ભગવાન સૂર્ય પોતાનાં કિરણોથી પૃથ્વીને તપાવીને અસ્તાચળપ્રત્યે ગયા અને અમારૂં યુદ્ધ બંધ પડ્યું. ^{૩૯} અતિ શ્રીમહાનંદોગોચર અંબાપાખ્યાન પર્વમાં

“રામ અને લીખ્મનું યુદ્ધ” એ વિષયનો અધ્યાય ૧૮૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૮૦ મો

પરશુરામ અને લીખ્મનું યુદ્ધ (ચાલુ)

॥ મીષ્મ ઉવાચ ॥

આત્મનસ્તુ તતઃ સૂતો હયાનાં ચ વિશંપતે ।

મમ ચાપ-દાણાઃ શલ્યાન્કુશલસંમતઃ ॥૧॥

લીખ્મે કહ્યું:—હે દુર્યોધન રાજા ! યુદ્ધ બંધ પડ્યા પછી, કુશળ પુરુષોમાં માન પામેલા મારા સારથિએ પોતાના શરીરમાં, મારા ઘરીરમાં અને ઘોડાઓના શરીરમાં પેઠેલાં બાણોને કાઢી નાખ્યાં. ^૧ પછી ઘોડાઓને નવરાવી, ફેરવીને પાણી પાતું, એટલે તે હું શિયાર થઈ ગયા. બીજે દિવસે પ્રભાતમાં સૂર્યોદય થતાં જ ફરી યુદ્ધનો આરંભ થયો. ^૨ મને બપોર ચઢાવી, રથમાં બેસી, ઉતાવળે આવતો જોઈને, પ્રતાપી પરશુરામ તત્કાળ પોતાનો રથ સજ્જ કરી તેમાં બેસીને મારી સામે આવવા લાગ્યા. ^૩ યુદ્ધની આકાંક્ષાવાળા રામને આવતા જોઈને હું મારૂં શ્રેષ્ઠ ધનુષ નીચે મૂકી, એકદમ રથમાંથી નીચે ઉતરી પડ્યો; ^૪ અને હે ભારત ! આગલા દિવસની પેઠે જ તેમને પ્રણામ કરીને પાછો ર-

થમાં બેસી યુદ્ધની ઇચ્છાથી પરશુરામની આગળ નિર્ભય થઈને ઉભો રહ્યો. ^૫ તે પછી મેં પરશુરામના ઉપર બાણની મોટી વૃષ્ટિ કરી, એટલે રામે પણ બાણની વૃષ્ટિ વર્ષાવતા મારા ઉપર બાણોનો વરસાદ વર્ષાવ્યો. ^૬ બહુ કાંધે ભરાયલા પરશુરામે ફરી પણ તેજસ્વી તથા પ્રદીપ્ત સુખવાળા સર્પના જેવાં ભયંકર બાણો મારા ઉપર છોડ્યાં. ^૭ તે વખતે હે રાજા ! મેં પણ તીક્ષ્ણ ભાલાની જાતનાં બાણો મારીને અપાટાબંધ તેમનાં સેંકડો અને હજારો બાણોને વારંવાર આકાશમાં જ કાપી નાખ્યાં. ^૮ તે પછી પ્રતાપી પરશુરામે મારા ઉપર દિવ્ય અસ્ત્રોનો પ્રયોગ કરવા માંડ્યો; પરંતુ મેં તે અસ્ત્રોને પણ અસ્ત્રોથી અટકાવી દીધાં; કારણ કે હે મહાબાહુ ! ગુરુ કરતાં અધિક અસ્ત્રક્રિયા દર્શાવવાની મારી ઇચ્છા હતી. તે અસ્ત્રોના પ્રયોગથી આકાશમાં ચોતરફ મોટાશબ્દ થવા લાગ્યો. ^{૯, ૧૦} તે પછી મેં પરશુરામના ઉપર વાયવ્યાસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો, એટલે હે ભારત ! પરશુરામે શુદ્ધકાશથી તેના નાશ કર્યો. ^{૧૧} ત્યાર પછી મેં આગ્નેયાસ્ત્રને મંત્રોને છોડ્યું, એટલે સમર્થ રામે વારુણાસ્ત્રથી તેનું વારણ કર્યું. ^{૧૨} આ પ્રમાણે મેં રામનાં દિવ્ય અસ્ત્રો રોકવા માંડ્યાં અને દિવ્યાસ્ત્રવેતા શત્રુ દમન તેજસ્વી રામ મારાં અસ્ત્રોને ખાળવા લાગ્યા. ^{૧૩} તે પછી હે રાજા ! પ્રતાપી દ્વિજશ્રેષ્ઠ પરશુરામ કોપાયમાન થયા અને તેમણે મને ડાબી બાજુ ઉપર રાખીને બાણવટે મારી છાતી વીંધી નાખી. ^{૧૪} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે પ્રહારથી હું મારા ઉત્તમ રથમાં મૂર્ચ્છિત થઈને પડ્યો. મને મૂર્ચ્છા પામેલો જોઈને મારો સારથિ તત્કાળ મારા રથને ફર લઈ ગયો. ^{૧૫} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! રામનાં બાણથી પીડાઈને ગ્લાનિ પામેલા અને અત્યંત વીંધાવાથી બેભાન થયેલા મને ત્યાંથી ફર થતો જોઈને, અકૂતવ્રણ વગેરે રામના સર્વ અનુચરો અને કાશિરાજની કન્યાઓ સર્વે ખુશી થઈને હર્ષના પોકારો કરવા લાગ્યાં. ^{૧૬, ૧૭} એટલામાં મને ભાન આવ્યું

અને તે સર્વ સમજાયું, ત્યારે મેં સારથિને કહ્યું કે:— હે સૂત ! મારી વેદના મટી ગઇ છે અને હું સજ્જ છું; માટે તું મને રામની સામે લઈ જા. ૧૮ હે કૌરવ્ય ! તે સાંભળીને મારો સારથિ પરમ સુશોભિત, વાયુના જેવા વેગવાળા અને નૃત્ય કરતા હોય તેવી ચાલવાળા ઘોડાઓને હાંકીને મને રણભૂમિમાં લઈ ગયો. ૧૯

પછી હે કુરુવંશી દુર્યોધન ! મેં રામની આગળ જઈ ક્રોધ કરીને, કોપેલા રામને જિતવાની ઇચ્છાથી તેમના ઉપર બાણોનો વરસાદ વર્ષાવ્યો; ૨૦ પરંતુ રામે તે સરળ ગતિવાળાં બાણો પોતાની પાસે આવે તે પહેલાંજ રણમાં એક એક બાણને ત્રણ ત્રણ બાણ મારીને કાપી નાખ્યાં. ૨૧ આ રીતે મારાં સેંકડો અને હજારો તીક્ષ્ણ ધારવાળાં સર્વ બાણો રામનાં બાણોવડે બળે ટુકડા થઈને નીચે પડ્યાં. ૨૨ તે પછી મેં પરશુરામના વધની ઇચ્છાથી ફરી તેના ઉપર એક પ્રજ્વલિત મહાતેજસ્વી કાળતુલ્ય બાણ છોડ્યું. ૨૩ તે બાણના વેગને અધીન થયેલા અને અત્યંત હણાયલા રામ રણમાં મૂર્ચ્છિત થઈને પૃથ્વીપર પડ્યા. ૨૪ પરશુરામ જમીનપર પડ્યા તેની સાથેજ હે ભારત ! સૂર્યના પડવાથી જેમ જગત ઉદ્રેગ પામે તેમ આખું જગત ઉદ્રેગ પામીને હાહાકાર કરવા લાગ્યું; ૨૫ અને હે કુરુવંશન ! તપસ્વીઓ તથા કાશિરાજની કન્યા—એ સર્વે ગભરાઈ જઈને એકદમ પરશુરામના તરફ દોડ્યાં. ૨૬ હે કૌરવ ! તેઓ રામને બાથમાં લઈને જળવડે શીતળ કરેલા પોતાના હાથવડે તેને પંપાળવા લાગ્યાં અને જયસૂચક આશીર્વાદોથી આશ્વાસન આપવા લાગ્યાં. ૨૭ પછી જાન આવતાં રામ ઉઠ્યા અને ધનુષ ઉપર બાણ ચઢાવીને ગભરાયેલી વાણીથી બોલ્યા કે:—ઓ ભીષ્મ ! ઉભો રહે ! હમણાં તું મરે છે! ૨૮ આવું કહીને રામે બાણ છોડ્યું. તે બાણ તત્કાળ મારા ડાબા પડખામાં પેઠું અને તેથી હું મહાસંઆમમાં બહુ ગભરાટમાં પડી વંટોળીઆમાં સપડાયલા ઝાડની પેઠે ધ્રુમવા લાગ્યો. ૨૯ એટલામાં રામે શીઘ્ર અસ્રનો પ્રયોગ

કરીને મહારણમાં મારા ઘોડાઓને મારી નાખ્યા તથા નિશ્ચિતપણાથી સીધી ગતિવાળાં બાણોથી મને હાંકી દીધો. ૩૦ તે પછી હે મહાબાહુ ! મેં પણ યુદ્ધમાં સર્વને રોકી દે એવું એક શીઘ્રાસ્ર છોડ્યું, તેને લીધે રામનાં સર્વ બાણો અધવચ્ચ અટકી ગયાં. ૩૧ પછી રામનાં અને મારાં બાણો ચોતરફ આકાશમાં એટલાં બધાં વધી ગયાં કે, તે બાણોની જાળથી વીંટાયેલા સૂર્યનો પ્રકાશ જમીનપર પડતો બંધ થઈ ગયો. ૩૨ અને વાયુ, મેઘમંડળથી રૂંધાયો હોય તેમ બંધાય ગયો. પછી વાયુના કંપવાથી, સૂર્યનાં કિરણોથી અને બાણોની એકબીજા સાથે અથડામણના પ્રભાવથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો અને બાણો પોતાથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિવડે બળવા લાગ્યાં; તથા હે રાજા ! તે વખતે તે સર્વે ભસ્મ થઈને પૃથ્વીપર પડ્યાં. હે કૌરવ ! તે વેળા કોયે ભરાયલા રામે અપાટા બંધ સેંકડો, હજારો, લાખો, કરોડો, અબજો, અર્બો અને નિખર્બોની સંખ્યામાં મારા ઉપર બાણો છોડ્યાં. ૩૩-૩૬ હે રાજા ! મેં રણમાં તે બાણોને પણ ઝેરી સર્પના જેવાં બાણોથી કાપીને પર્વતની પેઠે જમીનપર પાડ્યાં. ૩૭ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે વખતે એ પ્રમાણે યુદ્ધ ચાલતું હતું, એટલામાં સંધ્યાકાળ થયો અને મારા ગુરુ પરશુરામ યુદ્ધભૂમિમાંથી ચાલ્યા ગયા. ૩૮

ઈતિ શ્રીમહાઉદ્યોગો અંબાપાન્યાન પર્વમાં
‘રામ અને ભીષ્મનું યુદ્ધ’ અવિષયના
અધ્યાય ૧૮૦ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૮૧ મો

પરશુરામ અને ભીષ્મનું યુદ્ધ (ચાલુ)

॥ મીષ્મ ઉવાચ ॥

સમાગતસ્ય રામેણ પુનરેવાતિદારુણા ॥

અન્યેષુ તત્ત્વં યુદ્ધં તદા મરતસત્ત્વ ॥૧॥

ભીષ્મે કહ્યું:—હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! બીજે દિવસે પણ મારો રામની સાથે સમાગમ થતાં પુનઃ અમારી બેની વચ્ચે અતિ ભયંકર તુલ્ય યુદ્ધ શરૂ થયું. ૧ દિવ્યાસને બહુનારા, ધર્મોત્તમા તથા

શૌર્યસંપન્ન પ્રભુ પરશુરામ રાજ રાજ મારા ઉપર અનેક દિવ્ય અસ્ત્રોનો પ્રયોગ કરવા લાગ્યા.^૨ હે ભારત ! હું પણ તુમુલ સંગ્રામમાં દુસ્ત્યજ પ્રાણીની દરકાર ન કરતાં તે અસ્ત્રોને તેને અટકાવનારાં અસ્ત્રોથી નાશ પમાડવા લાગ્યો.^૩ હે ભારત ! આ રીતે મારાં સસ્ત્રોથી પરશુરામનાં અસ્ત્રો લગલગ હણાઈ ગયાં, ત્યારે સંગ્રામમાં જીવ ઉપર આવી ગયેલા તે મહાતેજસ્વી કૌપાયમાન થયા.^૪ પોતાનાં અસ્ત્રો રોકાઈ જવાથી મહાત્મા પરશુરામે ભયંકર રૂપવાળી, સાક્ષાત કાળેજ ફેંકેલી હોય તેવી, ઉંઘાડીઆંના જેવી પ્રબલિત, પ્રદીપ્ત આણીવાળી અને પોતાના તેજથી લોકને ભરી દેનારી એક શક્તિ મારા ઉપર મૂકી;^૫ પરંતુ મેં તે પ્રલયકાળના સૂર્ય જેવી પ્રદીપ્ત તથા દેહીઅમાન જણાતી શક્તિને બાણોના પ્રહારથી ત્રણ ટુકડા કરી જમીનપર પાડી નાખી. તે વખતે પવિત્ર સુગંધવાળો વાયુ વાવા લાગ્યો.^૬

તે શક્તિ કપાઈ જતાં પરશુરામ ક્રોધથી તપી ઉઠ્યા અને તેમણે બીજી ભયંકર બાર શક્તિઓ મારા ઉપર ફેંકી. હે ભારત ! તે શક્તિઓ એવી તેજસ્વી તથા ઝડપદાર હતી કે, તેઓનાં રૂપનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે.^૭ લોકોના સંહાર વખતે ઉદય પામતા બાર સૂર્યના જેવી, ઉચ્ચ તેજવટે ઝળહળતી, ભિન્ન ભિન્ન રૂપવાળી અને અગ્નિનાં મોટાં ઉંઘાડીયાંના જેવી તે સર્વ શક્તિઓને દિશાઓમાંથી મારા તરફ આવતી જોઈને હું ગભરાઈ ગયો.^૮ એટલામાં હે રાજા ! મેં પરશુરામે છોડેલાં બાણોની એક બળ પથરાયલી જોઈ, તેને તેવાજ બાણોના સમૂહથી પ્રથમ કાપી નાખી અને પછી બાર બાણો મૂકીને રણમાં ભયંકર રૂપવાળી તે બાર શક્તિઓને પણ તોડી પાડી.^૯ હે રાજા ! તે પછી મહાત્મા પરશુરામે સુવર્ણના ઢાંડાવાળી, અનેક ચિત્રોવાળી તથા સોનાના પાટાઓવાળી બીજી ભયંકર શક્તિઓ મારા ઉપર ફેંકી. તે શક્તિઓ બળતાં મોટાં ઉંઘાડીયાં જેવી હતી.^{૧૦} હે નરેન્દ્ર ! મેં તે ઉચ્ચ શક્તિઓને ઢાલથી વારી રાખી અને તરવારના પ્રહારથી રણભૂમિપર તોડી પાડી.

તે પછી મેં સંગ્રામમાં પરશુરામના દિવ્ય ઘોડાઓ ઉપર તથા સારથિ ઉપર દિવ્ય બાણોની વૃષ્ટિ કરી.^{૧૧} ત્યારે સહસ્રાન્નને હણનારા મહાત્મા પરશુરામે, કાંચળી ઉતારેલા સર્પોના જેવી તેજસ્વી તથા સુવર્ણનાં ચિત્રોવાળી પોતાની શક્તિઓને કાપી નાખેલી જોઈ, ત્યારે ક્રોધાયમાન થઈને એક દિવ્ય અસ્ત્ર પ્રકટ કર્યું.^{૧૨} તેની સાથેજ તીડનાં ટોળાંઓની પેઠે પ્રદીપ્ત તથા ઉચ્ચ બાણોનાં ટોળાંઓ મારા ઉપર આવી પડવા લાગ્યાં અને તેનાથી મારું શરીર, મારા ઘોડાઓ, મારા સારથિ અને રથ, એ સર્વ અત્યંત ઢંકાઈ ગયાં.^{૧૩} હે રાજા ! તે બાણોવટે મારા ઘોડાઓ, સારથિ, રથ, રથની ઝુંસરી, ઇપ તથા પેડાં ભરાઈ ગયાં અને રથનો આંક તો બાણથી કપાઈને જમીનપર તૂટી પડ્યો.^{૧૪} પછી એ બાણની વૃષ્ટિ પૂરી થતાંજ મેં ગુરુજના ઉપર બાણોના ઢગ વર્ષાવી દીધા. તે બાણોથી વેદમૂર્તિ પરશુરામ વીંધાઈ ગયા અને તેમના દેહમાંથી મોટી રુધિરની ધારા અરબલિત વહેવા માંડી.^{૧૫} જેમ મારા બાણસમૂહથી પરશુરામ તપી ગયા હતા, તેમજ હું પણ પરશુરામનાં બાણોથી બહુજ વીંધાઈને તપી ઉઠ્યો હતો; એટલામાં સૂર્ય અસ્તાચળ તરફ જવા લાગ્યો અને સાંજ પડતાં અમારું યુદ્ધ અંધ પડ્યું.^{૧૬}

ઇતિ શ્રીમહા ઉદ્યોગ અંબાપાન્યન પર્વ-
માં “રામ અને ભીષ્મનું યુદ્ધ” એ વિષયના
અધ્યાય ૧૮૨ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૮૨ મો

પરશુરામ અને ભીષ્મનું યુદ્ધ (ચાલુ)

॥ મીષ્મ ઉવાચ ॥

તતઃ પ્રમાતે રાજેન્દ્ર સૂર્યે વિમલતં ગતે ।

મોર્ગવસ્ય મયાસાર્ધં પુનર્યુદ્ધમવર્તતે ॥૧॥

ભીષ્મે કહ્યું:-હે રાજેન્દ્ર ! બીજે દિવસે પ્રભાતમાં સૂર્યનો સ્વસ્થ પ્રકાશ પડતાંજ મારી સાથે પરશુરામનું યુદ્ધ ફરીથી શરૂ થયું.^૧ પ્રહાર કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા રામ સ્થિર રથમાં બેસી-

ને, મેઘ જેમ પર્વત ઉપર વૃષ્ટિ કરે, તેમ મારા ઉપર બાણસમૂહની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા.^૨ તે બાણની વૃષ્ટિથી મારો રનેહી સારથિ ઘવાયો અને મારા મનને ખિન્ન કરતો રથની બેસણી ઉપરથી નીચે ગબડી પડ્યો.^૩ મારા સારથિને બાણના આઘાતથી બહુ પીડા થઈ અને તે મૂર્ચ્છિત થઈને પૃથ્વીપર પડ્યો.^૪ હે રાજેન્દ્ર ! પછી રામનાં બાણથી પીડાયલા તે સારથિએ થોડાજ સમયમાં પ્રાણ છોડી દીધા અને તે વખતે મારા મનમાં પણ ભય પેસી ગયો.^૫ સારથિના મરણથી હું ઉન્મત્ત જેવા થઈ ગયો અને રામના ઉપર બાણો ફેંકવા લાગ્યો. તે વખતે રામે એક મૃત્યુ-ગુલ્ય બાણ મારા ઉપર છોડ્યું.^૬ હું સારથિના મૃત્યુથી દુઃખી થયો હતો અને મનમાં ગભરાયો હતો, એટલામાંજ પરશુરામે પોતાનું ધનુષ ભેરથી ખેંચીને મારા ઉપર બાણનો જખરો પ્રહાર કર્યો.^૭ હે રાજેન્દ્ર ! રુધિરપાન કરનાર તે બાણ મારી છાતીમાં લાગ્યું અને મારી સાથેજ જમીનપર પડ્યું!^૮ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે વખતે પરશુરામ મને મરણ પામેલો જાણીને મેઘની પેઠે મોટી ગર્જના કરવા લાગ્યા અને વારંવાર હર્ષનાદ કરવા લાગ્યા.^૯ હે રાજા ! હું તે પ્રમાણે પડ્યો, એટલે આનંદયુક્ત થયેલા રામ પોતાના અનુયાયીઓની સાથે મોટી ગર્જના કરવા લાગ્યા.^{૧૦} મારા જે કૌરવો ત્યાં આવીને મારી પાસે ઉભા હતા અને તે યુદ્ધ જોવાની ઇચ્છાથી જે લોકો ત્યાં આવ્યા હતા, તેઓ હું પડ્યો એટલે અત્યંત દુઃખીત થઈ ગયા.^{૧૧} એટલામાં હે રાજસિંહ ! મેં તેવીજ સ્થિતિમાં સૂર્ય તથા અગ્નિના જેવી કાંતિવાળા આઠ પ્રાદ્યક્ષો (આઠ વસુઓ)ને જોયા. તેઓ સંગ્રામભૂમિમાં મને પોતાના બાહુઓથી ઉપાડીને મારી ચારે તરફ વીંટાળીને ઉભા રહ્યા.^{૧૨} તે પ્રાદ્યક્ષોએ બાંધવાની પેઠે મારૂં રક્ષણ કર્યું હતું તથા અદ્ધર ઉપાડી લીધો હતો, તેથી મને જમીનનો સ્પર્શ પણ થતો ન હતો.^{૧૩} હું અદ્ધર રહીને માત્ર શ્વાસ લેતો હતો અને મને સાવધ કરવામાટે તેઓ મારા ઉપર શીતળ જળખિંદુ છાંટતા

હતા. પછી હે રાજા ! મને પકડી રાખીને તે સર્વ પ્રાદ્યક્ષોએ વારંવાર સાથેજ કહ્યું કે:-‘તું ભય પામીશ નહિ! તારૂં કંઠ્યાણ થાઓ.’ તેઓની તે વાણીથી હું તૃપ્ત તથા ખલિષ્ઠ થયો અને એકદમ ઉઠીને ઉભો થઈ ગયો, એટલે મેં પોતાની માતા મહાનદી ગંગાને મારા રથ ઉપર બેઠેલી જોઈ હે કૌરવેન્દ્ર! સંગ્રામભૂમિમાં તે મહાનદી ગંગાએ દિવ્ય રૂપ ધારણ કરી, રથ ઉપર બેસીને મારા ઘોડાઓના દોર પકડ્યા હતા. હું મારી માતાના ચરણમાં તથા પ્રાદ્યક્ષરૂપધારી પિતૃઓના ચરણમાં પ્રણામ કરીને રથ ઉપર ચઢ્યો.^{૧૪} ગંગામાતા રથ, ઘોડાઓ તથા સાહિયોની સાથે મારૂં રક્ષણ કરતાં હતાં, તેમને મેં બે હાથ જોડી પ્રણામ કરીને પાછાં વિદાય કર્યાં.^{૧૫} તે પછી પવનના જેવા વેગવાળા ઘોડાઓને હું પોતેજ હાંકવા લાગ્યો અને હે ભારત ! દિવસ નમી ગયા પછી પરશુરામસાથે ફરી યુદ્ધ કરવા લાગ્યો.^{૧૬} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે યુદ્ધમાં મેં વેગવાળું, મહાબળવાન અને હૃદયને ચીરી નાખે તેવું એક બાણ રામના ઉપર મૂક્યું.^{૧૭} તે મારૂં બાણ લાગતાંજ તેનાથી પીડાયલા પરશુરામ હાથમાંનું ધનુષ છોડી દઈને ઘુંટણભેર જમીનપર પડ્યા અને મૂર્ચ્છિત થઈ ગયા.^{૧૮} હજારો સુવર્ણ-સુદ્રાનું દાન કરનારા રામ પૃથ્વી ઉપર પડતાંજ મેઘમંડળે આકાશને વીંટી લીધું અને પુષ્કળ રુધિરની વૃષ્ટિ કરવા માંડી.^{૧૯} આકાશમાં ગડગડાટ થવા લાગ્યો અને વિજળીની સાથે સેંકડો ઉખાડીયાં પડવા લાગ્યાં પ્રકાશયુક્ત સૂર્યને એકાએક રાહુએ ઘેરી લીધો;^{૨૦} તીક્ષ્ણ વાયુવાવા લાગ્યો; પૃથ્વી કંપી ઉઠી; ગીધ, કાગડા અને કંકપક્ષીઓ આનંદ પામીને ત્યાં ચોમેરથી પડવા લાગ્યાં;^{૨૧} દિશાઓ બળવા લાગી, શિયાળવાં વારંવાર ભયંકર શબ્દ કરવા લાગ્યાં અને વગાડયા વિના હુંદુભિઓમાંથી પ્રચંડ શબ્દો થવા લાગ્યાં.^{૨૨} આ પ્રમાણે મહાત્મા પરશુરામ બેભાન જેવા થઈને ધરણી ઉપર પડ્યા, ત્યારે આ સર્વ અતિભયંકર ઉત્પાતો થયા.^{૨૩}

હે કૌરવ ! તે પછી પરશુરામ એકાએક

ઉઠ્યા અને વિહવળ તથા ક્રોધાધીન થઇને ફરી મારી સામે યુદ્ધ કરવા આવ્યા.^{૨૯} મહાબાહુ રાત્રે પોતાના સામર્થ્યને છાજે તેવું મોટું ધનુષ હાથમાં લીધું અને ક્રોધે ભરાઇને મને મારવા માટે પ્રલયકાળના અગ્નિ જેવું બાણ કાઢવા માંડયું; પરંતુ તે વખતે દયાળુ મહર્ષિઓએ તેમ ને વાર્યા, એટલે અમાપ અંતઃકરણવાળા પરશુરામે તે બાણ પાછું મૂકી દીધું.^{૨૭, ૨૮} એટલામાં મંત્રરૂપ કિરણમંડળવાળી સૂર્ય રણની ઉઠેલી ધૂળના સમૂહથી ઢંકાઇને અસ્ત પામી ગયા અને સુખકર શીતળ વાયુવાળી રાત્રિ પ્રાપ્ત થઇ એટલે અમે બન્નેએ યુદ્ધ બંધ પાડયું.^{૨૯} હે રાજા! આ પ્રમાણે સાયંકાળે યુદ્ધ બંધ થતું. અને પ્રભાત થતાંજ પુનઃ લયંકર યુદ્ધ ચાલુ થતું. આ ક્રમથી અમારું ત્રેવીસ દિવસસુધી યુદ્ધ ચાલ્યું.^{૩૦} ઇતિ શ્રીમહાદેવ ઉદ્યોગો અંબોપાધ્યાયન પર્વમાં “રમ ભીળમ યુદ્ધ” એ વિષયના અધ્યાય ૧૮૨ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૮૩ મો

ભીળમને પ્રસ્થાપનાસ્ત્રની રમૃતિ

॥ મીળમ ઉવાચ ॥

તતોઽહં નિશિ રાજેન્દ્ર પ્રણમ્ય શિરસા તદા ।

બ્રાહ્મણાનાં પિતૃણાં ચ દેવતાનાં ચ સર્વશઃ ॥

ભીળમે કહ્યું:-હે રાજેન્દ્ર! તે પછી રાત્રે હું બ્રાહ્મણોને, પિતૃઓને, સર્વ દેવતાઓને, નિશાચર પ્રાણીઓને અને ક્ષત્રિયોને મસ્તકવડે પ્રણામ કરીને એકાંતમાં શયન કરી મનમાં વિચારવા લાગ્યો કે:-^{૧, ૨} ‘મારૂં પરશુરામની સાથે આ અત્યંત ઠાકણ તથા મહાવિનાશકારક યુદ્ધ આજ ધણી દિવસથી ચાલે છે; પરંતુ હું મહાવીર્યશાળી તથા મહાબળવાન બ્રાહ્મણ પરશુરામને સંગ્રામમાં જિતી શકતો નથી; માટે મારી પ્રાર્થના છે કે, જો મારાથી પ્રતાપી પરશુરામને જિતી શકાય તેમ હોય તો આજે રાત્રે દેવતાઓ પ્રસન્ન થઇને મને દર્શન આપો.’ હે રાજેન્દ્ર! આવો વિચાર કરીને બાણોથી વીંધાયેલા હું

રાત્રે જમણે પડખે સૂઈ ગયો અને પ્રભાત થવા આવ્યું તે વખતે, પ્રથમ હું રથમાંથી પડ્યો હતો ત્યારે જે મહાબ્રાહ્મણોએ મને ઉપાડી લઇને ‘તું ભય પામીશ નહિ’ એમ કહી આશ્વાસન આપ્યું હતું, તેજ બ્રાહ્મણોએ મને સ્વપ્નમાં દર્શન આપ્યાં. હે કુરુકુળને ધારણ કરનાર મહારાજા! તેઓએ મારી ચોખાણુ વીંટાઇને મને જે કહ્યું તે તું સાંભળ.^{૧-૮}

તેઓએ કહ્યું:-‘હે ગંગાપુત્ર! તું ઉઠ, ડરીશ નહિ. તને લગાર પણ ભયનું કારણ નથી. હે કૌરવ! અમે તારૂં રક્ષણ કરીએ છીએ; કારણ કે તું અમારુંજ શરીર છે.’ હે ભરતવ્રેષ્ઠ! જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામ તને કેઈ રીતે જિતી શકશે નહિ; પરંતુ તુંજ સંગ્રામમાં પરશુરામનો પરાજય કરીશ.^{૧૦} હે ભરતવંશી! પ્રજાપતિ દેવતાનું વિશ્વકર્માએ નિર્માણ કરેલું પ્રસ્થાપન નામનું અસ્ત્ર છે, તે અતિ પ્રિય અસ્ત્રનો તને પરિચય થશે; કારણકે તારા પૂર્વદેહમાં તે અસ્ત્ર તને બાણીતું છે. એ પ્રસ્થાપન અસ્ત્રને પરશુરામ પણ બળુતા નથી, તેમજ પૃથ્વીપર બીજે કેઈ પુરુષ પણ બળુતા નથી;^{૧૧, ૧૨} માટે હે મહાબાહુ! તું તેનું સ્મરણ કર, એટલે તે પોતેજ તારી પાસે આવશે. હે નિષ્પાપ રાજેન્દ્ર! તે પછી તું તેનો સારી રીતે પ્રયોગ કરજે.^{૧૩} હે કૌરવ! તે અસ્ત્રના પ્રયોગથી તું મહાવીર્યશાળી સર્વ યોદ્ધાઓને વશ કરીશ. હે માનદાતા રાજા! તે અસ્ત્રથી પરશુરામનો નાશ થશે નહિ, એટલે તને જરાપણ પાપનો સંબંધ થશે નહિ. માત્ર તારા અસ્ત્રના બળથી પીડાયેલા પરશુરામ ગાઢ નિદ્રામાં પડશે.^{૧૪, ૧૫} આ રીતે હે ભીળમ! રણમાં વિજય મેળવ્યા પછી તુંજ સંબોધન નામના પ્રિય અસ્ત્રવડે તેમને પુનઃ ઉડાડજે.^{૧૬} હે કૌરવ્ય! તું પ્રભાતે રથમાં બેસીને એ પ્રમાણે કરજે, એટલે તારો જય થયોજ; કારણકે રણમાં નિશ્ચેષ્ટ સૂનારાને અથવા મરનારાને અમે તુલ્યજ માનીએ છીએ. હે રાજા! પરશુરામ કદી પણ મરવાના નથી; માટે તું આ ઉત્પન્ન થયેલા પ્રસ્થાપનાસ્ત્રનો ઉપ-

યોગ કરજે.”૧૮

હે રાજા ! હુર્યોધન એ પ્રમાણે કહીને તે સમાન રૂપવાળા તથા તેજસ્વી મૂર્તિવાળા આઠે દિગ્વશ્રેષ્ઠો અતર્ધાન થઈ ગયા.૧૯ ઇતિ શ્રીમહાદેવ ઉદ્યોગો અંબોપાખ્યાન પર્વમાં “ભીષ્મ પ્રસ્થાપનાસ્તલાભ” એ વિષયનો અધ્યાય ૧૮૩ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૮૪ મો

પરપર બ્રહ્માસ્ત્રનો પ્રયોગ

॥ ભીષ્મ ઉવાચ ॥

તતો રાત્રૌ વ્યતીતાયાં પ્રતિબુદ્ધોઽસ્મિ ભારત ।

તતઃ સંચિંત્ય વૈ સ્વપ્નમવાપં હર્ષમુત્તમમ્ ॥૧॥

ભીષ્મે કહ્યું:-હે ભરતવંશી ! હુર્યોધન ! પછી રાત્રિ વીતિ ગઈ એટલે હું બાકી થયો અને સ્વપ્ન સંભારીને બહુ આનંદ પામ્યો.૧ હે ભારત ! પછી પરશુરામ ને મારી વચ્ચે તુમુદ યુદ્ધ ચાલુ થયું. તે યુદ્ધ સર્વ પ્રાણીઓનાં રુવાંટાં ઉભાં કરે તેવું અદ્ભુત હતું.૨ હે ભારત ! પરશુરામ મારા ઉપર બાણોના વરસાદ વર્ષાવા લાગ્યા. એટલે મેં પણ બાણોના સમુદાયવડે તેનું નિવારણ કરવા માંડ્યું;૩ તેથી મહાતપસ્વી પરશુરામ ફરી બહુ ક્રોધે ભરાયા અને તેમણે આગલા દિવસના કેપનું સ્મરણ કરીને મારા ઉપર એક શક્તિ ફેંકી.૪ તે શક્તિ ઇંદ્રના વજ્ર જેવી, તીક્ષ્ણ સ્પર્શવાળી, ચમદંડના જેવી કાંતિવાળી, અગ્નિની પેઠે રણમાં ઝળહળ બળતી તથા ચોતરફ સર્વ વસ્તુને ચાટી જતી હતી.૫ હે કુરુકુળને ધારણ કરનારા ભરતશ્રેષ્ઠ ! આકાશનાં નક્ષત્રની પેઠે પડતી તે શક્તિએ ઝટ મારી હાંસડીના ભાગમાં મોટો પ્રહાર કર્યો.૬ હે લાલ નેત્રવાળા મહાબાહુ ! પરશુરામે કરેલા એ પ્રહારથી, જેમ પર્વતમાંથી ગેરુ વગેરે ધાતુઓનો રસ ઝરે, તેમ મારા ધામાંથી ભયંકર રુધિરધારા વહેવા લાગી;૭ તેથી મને બહુ ક્રોધ ચઢ્યો અને મેં સર્પના ઝેર જેવું તીક્ષ્ણ તથા મૃત્યુના જેવું પ્રાણધાતક એક બાણ પરશુરામના ઉપર

છોડ્યું.૮ હે મહારાજ ! તે બાણ વીર પરશુરામના લલાટમાં પેસી ગયું અને તેથી તે દિગ્વશ્રેષ્ઠ શિખરવાળા પર્વતના જેવા શોભવા લાગ્યા.૯ તત્કાળ કેપેલા રાત્રે માર્ગ બદલીને કાળના જેવું ભયંકર તથા શત્રુનાશક બાણ ભાથામાંથી કાઢ્યું અને ધનુષને ઝેરથી ખેંચી તે બાણનું સંધાન કરી મારા ઉપર છોડ્યું. હે રાજા ! સર્પની પેઠે કુંક્રાડા મારતું તે ઉગ્ર બાણ મારી છાતીમાં લાગ્યું અને હું રુધિરથી તરબોળ થઈને જમીનપર પડ્યો.૧૧ ફરી મને ભાન આવતાંજ મેં બુદ્ધિમાન પરશુરામના ઉપર વજ્રના જેવી ઝળહળતી એક નિર્મળ શક્તિ ફેંકી.૧૨ તે શક્તિ દિગ્વશ્રેષ્ઠ રામની છાતીપર જઈ પડી. હે રાજા ! તેનાથી રામ વિહ્વલ થઈ ગયા તથા કંપી ઉડ્યા.૧૩ તે વખતે તેમના મિત્ર મહાતપસ્વી અકૃતમણુ વિપ્રે તેમને બાથમાં ઉપાડી લીધા અને શુભ વચનો કહી અનેક રીતે આશ્વાસન આપ્યું.૧૪ પછી રામ નાવધ થયા એટલે તે મહાવ્રતધારીએ તે વખતે ક્રોધ તથા અસહનશીલ થઈને મારા ઉપર સર્વોત્તમ બ્રહ્માસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો.૧૫ તે બ્રહ્માસ્ત્રનો નાશ કરવામાટે મેં પણ સામે ઉત્તમ બ્રહ્માસ્ત્રનોજ પ્રયોગ કર્યો અને તે અસ્ત્ર પ્રલયકાળને પ્રત્યક્ષ કરાવતું હોય તેમ ભબુકી ઉડ્યું.૧૬ હે ભારતશ્રેષ્ઠ ! પરશુરામનું બ્રહ્માસ્ત્ર મારી પાસે ન આવ્યું, તેમજ મારું બ્રહ્માસ્ત્ર પરશુરામની પાસે ન ગયું; પરંતુ તે બન્ને બ્રહ્માસ્ત્રો અમારી બન્નેની વચ્ચેજ એકઠાં થઈ ગયાં;૧૭ અને તેથી હે રાજા ! આકાશમાં કેવળ તેજનો સમૂહ પ્રકટી નીકળ્યો તથા સર્વ પ્રાણીઓ પીડિત થવા લાગ્યાં.૧૮ હે ભારત ! અસ્ત્રના તેજથી પીડાયલા ઋષિઓ, ગંધર્વો તથા દેવતાઓ બહુ સંતાપ પામ્યા;૧૯ પર્વત, અરણ્ય તથા વૃક્ષોની સાથે પૃથ્વી ચલાયમાન થઈ; સંતાપ પામેલાં સર્વ પ્રાણીઓ બહુજ ખિન્ન થઈ ગયાં;૨૦ આકાશ બળવા લાગ્યું, દશે દિશાઓમાંથી ધૂમાડાના ગોટાઓ નીકળવા લાગ્યાં અને હે રાજા ! તે વખતે આકાશચારીઓ આકાશમાં ઉભા રહેવા પણ અ-

સમર્થ થઈ ગયા. ૨૧ હે ભારત ! આ રીતે દેવો, અસુરો તથા રાક્ષસોની સાથે સર્વ લોકમાં હા-કાકાર થઈ ગયો, ત્યારે આ લાગ સારો છે, એમ વિચારીને મેં તુરત બ્રહ્મવાદીઓનાં વચ-નથી પ્રસ્વાપનાસ્ત્ર મૂકવાની ઇચ્છા કરી અને તેજ વખતે તે વિચિત્ર અસ્ત્રની મારા મનમાં ધકુતિ થઈ. ૨૨, ૨૩

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવત અંબોપાન્યાનપર્વમાં

“પરસ્પર બ્રહ્માસ્ત્રપ્રયોગ” એ વિષયને

અધ્યાય ૧૮૪ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૮૫ મો

યુદ્ધનિવારણ

॥ મીઘમ ઉવાચ ॥

તતો હલહલાશબ્દો દિવિ રાજન્મહાનભૂત ॥

પ્રસ્વાપં મીઘમ મા સ્વાક્ષીરિતિ કૌરવનંદન ॥૧॥

ભીષ્મે કહ્યું:—“હે રાજા ! મેં પ્રસ્વાપાસ્ત્રને પ્રયોગ કરવાની ઇચ્છા કરી કે તુરતજ આકાશમાં ‘હે કૌરવનંદન ભીષ્મ ! તમે પ્રસ્વાપાસ્ત્ર પ્રકટ કરશે નહિ’ એવો મોટો હલહલાટ શબ્દ થઈ રહ્યો; ૧ તોપણ મેં પરશુરામ ઉપર તે અસ્ત્ર મૂકવાની યોજના કરીજ. હું પ્રસ્વાપાસ્ત્રને પ્રયોગ કરવા લાગ્યો, કે તુરતજ નારદમુનિએ આવીને મને કહ્યું કે:—‘હે કૌરવ્ય ! આ દેવગણે આકાશમાં ઉભા છે, તેઓ આજે તમને વારે છે કે તમે પ્રસ્વાપાસ્ત્રને પ્રયોગ ન કરો. ૨ હે કુરુવંશી ! પરશુરામ તપસ્વી, બ્રહ્મવેતા, બ્રાહ્મણ અને તમારા ગુરુ છે, માટે તમે તેનું કોઈ રીતે અપમાન કરો નહિ. ૩ એ પ્રમાણે નારદ મને કહેતા હતા, એટલામાં મેં તે મારા રક્ષક આઠ બ્રહ્મવાદીઓને આકાશમાં ઉભેલા દીઠા. હે રાજેન્દ્ર ! તેઓ મંદ હાસ્ય કરતા ધીરેથી મને કહેવા લાગ્યા કે:— ૪ ‘હે ભરતશ્રેષ્ઠ ભીષ્મ ! નારદ તને જો પ્રમાણે કહે છે, એ પ્રમાણે તું કર. એજ લોકોનું પરમ કલ્યાણકારી છે. ૫ એ સાંભળીને મેં તે મહાન પ્રસ્વાપાસ્ત્રને રોકી લીધું અને તે યુદ્ધમાં વિધિ પ્રમાણે બ્રહ્માસ્ત્રનેજ અધિક ચેતા-

વ્યું. ૭ હે રાજસિંહ ! મેં પ્રસ્વાપાસ્ત્રને પાછું ખેંચી લીધું તે જોઈને પરશુરામ હર્ષ પામ્યા અને એકાએક બોલી ઉઠ્યા કે:—‘હે ભીષ્મ ! તે મને મંદ બુદ્ધિવાળાને જિતી લીધો છે !’

તે પછી પરશુરામે પોતાના પિતા જમદગ્નિને તથા તેના માન્ય પિતા ઋષીકને જોયા. તેઓ રણભૂમિમાં પરશુરામની પાસે ઉભા રહ્યા અને તેને શાંત પાડતા કહેવા લાગ્યા. ૮

પિતૃઓએ કહ્યું:—‘હે તાત ! ભીષ્મ સામે અને ખાસ કરીને તેવા ક્ષત્રિયની સામે સંગ્રામ કરવારૂપી આવું સાહસ તું ફરી કોઈ રીતે કરીશ નહિ. ૧૦ હે ભુગુનંદન ! યુદ્ધ કરવું એ ક્ષત્રિયોનો તો ધર્મ છે; પણ બ્રાહ્મણોનું પરમ ધન તો વેદાધ્યયન તથા મતાચરણ છે. ૧૧ પૂર્વે એક પ્રસંગમાં અમે તને આ વાત કહી હતી કે, શસ્ત્રચક્રણ અતિ ઉચ્ચ કર્મ છે, છતાં તે વિસરી જઈને તે અકાર્ય કયું છે. ૧૨ હે વત્સ ! રણભૂમિમાં ભીષ્મની સાથે તારે આટલું યુદ્ધ પૂરતું છે; માટે હે મહાબાહુ ! હવે તું આ સંગ્રામમાંથી ચાલ્યો જા. ૧૩ તારે ધનુષ ધારણ કરવાનું પ્રયોજન પૂરે થયું છે; માટે હે અગ્નિતભાગવ ! હવે તું આ ધનુષ છોડી દે અને તપશ્ચર્યા કર. તારે કલ્યાણ થાઓ. ૧૪ આ શાંતનુના પુત્ર ભીષ્મને સર્વ દેવોએ યુદ્ધથી અટકાવ્યા છે અને ‘આ રણમાંથી પાછા ફરો’ એમ કહીને તેમને પ્રસન્ન કર્યા છે. ૧૫ તેઓ ભીષ્મને વારંવાર કહે છે કે, હે કુરુકુળને ધારણ કરનારા ભીષ્મ ! પરશુરામ તમારા ગુરુ છે, માટે તમે તેની સાથે યુદ્ધ કરો નહિ. તમારે યુદ્ધમાં પરશુરામને જિતવા એ ન્યાય નથી. ૧૬ હે ગંગાપુત્ર ! તમે રણગણમાં બ્રાહ્મણનું માન રાખો. અમે તમારા ગુરુ છીએ, માટે તમને આ યુદ્ધ કરતાં વારીએ છીએ. ૧૭ આ પ્રમાણે દેવો ભીષ્મને કહે છે; માટે હે પુત્ર ! તું પણ યુદ્ધ બંધ કર. તું જીવતો રહ્યો છે એજ આનંદની વાત છે; ૧૮ કારણ કે ગંગા અને શાંતનુના પુત્ર—આ મહા-

યશસ્વી ભીષ્મ આઠ વસુઓમાંના એક વસુ છે, તેને તું કેવી રીતે જિતી શકીશ ? માટે હે ભા-

ર્ગવ ! તું યુદ્ધથી નિવૃત્ત થા. બ્રહ્માએ ઇંદ્રનો પુત્ર, પાંડવોમાં શ્રેષ્ઠ, બળવાન, સનાતન દેવ, નરનો અવતાર, પુરાતન પ્રજાપતિ, પરાક્રમી, વીર અને ત્રણલોકમાં સત્યસારી નામથી વિખ્યાત અર્જુનને ભીષ્મના મૃત્યુને માટે યોગ્ય સમયે નિર્માણ કર્યો છે. ૧૯,૨૦

ભીષ્મે કહ્યું:-પિતૃઓએ પરશુરામને એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે પરશુરામે પિતૃઓને કહ્યું કે:-‘ હું યુદ્ધમાંથી પાછો ફરું નહિ, એવી મેં પ્રતિજ્ઞા કરી છે. ૨૧ અને હું પૂર્વે યુદ્ધમાંથી કોઈ વખત પાછો ફર્યો પણ નથી; માટે હે પિતામહો ! તમે ઇચ્છતા હો તો ભીષ્મને યુદ્ધથી અટકાવો. હું તો આ યુદ્ધમાંથી કોઈ રીતે પાછો હઠીશ નહિ. ’

હે રાજા ! પછી તે ઋષીક વગેરે મુનિઓ નારદની સાથે મારી પાસે આવ્યા અને બોલ્યા કે:-‘ હે તાત ! તું યુદ્ધથી નિવૃત્ત થા અને દ્વિજશ્રેષ્ઠ પરશુરામને માન આપ. ૨૨,૨૪ એવું તેઓએ કહ્યું, ત્યારે મેં પણ મારા ક્ષત્રધર્મના સંબંધથી તેઓને કહ્યું કે:-‘ આ લોકમાં મારી એવી પ્રતિજ્ઞા છે કે, મારે પીઠપર બાણોનો પ્રહાર સહન કરતાં યુદ્ધમાંથી વિમુખ થઈને કદી પણ પાછા ફરવું નહિ. લોભથી, દીનતાથી, ભયથી અથવા ધનના કારણથી મારે શાશ્વત ધર્મનો ત્યાગ કરવો નહિ, એવો મારો દૃઢ નિશ્ચય છે. ’

હે રાજા ! આ ઉત્તર સાંભળ્યા પછી તે નારદ વગેરે સર્વ મુનિઓ અને મારી માતા ગંગા-એ સર્વે રણભૂમિની વચ્ચે ઉભાં રહ્યાં. હું તો પૂર્વની પેઠેજ હાથમાં ધનુષ તથા બાણ લઈને દૃઢ નિશ્ચય રાખી રણમાં યુદ્ધ કરવામાટે સ્થિર થઈને ઉભો હતો. તે જોઈને તેઓ એકઠા થઈને સંગ્રામમાં ફરી પરશુરામને કહેવા લાગ્યા:-‘ હે ભાર્ગવ ! બ્રાહ્મણોનું હૃદય ઉદ્ધત હોતું નથી, માટે તું શાંત થા. ૨૫-૨૯ હે રામ ! હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ રામ ! આ યુદ્ધથી નિવૃત્ત થા. હે ભાર્ગવ ! તારે હાથે ભીષ્મ અવધ્ય છે અને ભીષ્મને હાથે તું અવધ્ય છે. ૩૦ આ પ્રમાણે બોલતા તે સર્વે રણભૂમિનો માખરો રોકીને

ઉભા રહ્યા અને તે પિતૃઓએ પરશુરામની પાસે શસ્ત્રો મૂકાવી દીધાં. ૩૧ હે દુર્યોધન ! તે પછી મેં ફરીથી ઉદય પામેલા આઠ ગ્રંથોના જેવા દેદીપ્યમાન જણાતા આઠ બ્રહ્મવાદીઓને જોયા. ૩૨ તેઓ યુદ્ધભૂમિમાં ઉભા રહેલા મને પ્રેમાળ વાણીથી કહેવા લાગ્યા કે:-‘ હે મહાબાહુ ! તું પોતાના શુરુ રામની પાસે જ અને લોકનું હિત કર. ૩૩ પછી હિતેચ્છુઓનાં વચનથી પરશુરામને અટકેલા જોઈને, મેં પણ લોકોનું હિત કરવામાટે બ્રહ્મવાદીઓનું કહેવું સ્વીકાર્યું. ૩૪ પછી શસ્ત્રોથી અનેક ઠેકાણે વીંધાયલા મેં પરશુરામની પાસે જઈને તેમને પ્રણામ કર્યા; ત્યારે મહાતપસ્વી રામ હસતા હસતા પ્રેમથી મને કહેવા લાગ્યા:- ૩૫ ‘ હે ભીષ્મ ! આ પૃથ્વી ઉપર ફરનારા ક્ષત્રિયોમાં તારા જેવો યોદ્ધા બીજો કોઈ નથી. તે મને આ યુદ્ધમાં બહુ પ્રસન્ન કર્યો છે. હવે તું જા. ૩૬ તે પછી પરશુરામ તે મહાત્માઓની વચ્ચે અને મારી સમક્ષ કન્યા અંબાને બોલાવીને તેને દીન વાણીથી કહેવા લાગ્યા. ૩૭

ઇતિ શ્રીમહાં ઉદ્યોગં અંબોપાખ્યાન
પર્વમાં “યુદ્ધનિવૃત્તિ” એ વિષયનો
અધ્યાય ૧૮૫ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૮૬ માં

અંબાની તપશ્ચર્યા

॥ રામ ઉવાચ ॥

પ્રત્યક્ષમેતલ્લોકાનાં સર્વેવામેવ ભાવિની ॥

યથાશક્ત્યા મયા યુદ્ધં કૃતં વૈ પૌરુષં પરમ્ ॥૧॥

પરશુરામે કહ્યું:- ‘હે ભાવિનિ કન્યા ! આ સર્વ લોકની સમક્ષ મેં મારી શક્તિ પ્રમાણે યુદ્ધ કરીને મારું ઉત્તમ પરાક્રમ કરી દેખાડ્યું છે. ૧ મેં સર્વ ઉત્તમ અસ્ત્રો પ્રકટ કર્યાં, છતાં હું શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ ભીષ્મથી ચઢીઆતો થવા સમર્થ થતો નથી. ૨ મારી પરમ શક્તિ એટલી જ છે અને મારું પરમ બળ પણ એજ છે; માટે હે કલ્યાણિ ! હવે તું તારી ઇચ્છામાં આવે ત્યાં જા ! અથવા બોલ, હું તારે બીજું કશું કામ કરું? ૩

હું તો કહું છું કે, તું ભીષ્મનેજ શરણે જા, તે વિના તારી બીજી ગતિ નથી; કારણકે ભીષ્મે મહાન અસ્ત્રો છોડીને મને જિતી લીધો છે, એટલે હું તારૂં કાર્ય કરવા અસમર્થ છું.^૪

આ પ્રમાણે કહી ઉદાર મનવાળા પરશુરામ નિઃશ્વાસ નાખીને બોલતા બંધ થયા, ત્યારે તે કન્યા રામને કહેવા લાગી:-^૫ હે ભગવન! આપે જે પ્રમાણે કહ્યું તેમજ છે. ઉદાર બુદ્ધિવાળા ભીષ્મને યુદ્ધમાં દેવો પણ જિતે તેમ નથી.^૬ તમે શક્તિ તથા ઉત્સાહ પ્રમાણે માંડે કાર્ય કર્યું અને રણમાં ખાળી ન શકાય તેવું પરાક્રમ તથા વિવિધ અસ્ત્રો પણ પ્રકટ કર્યા,^૭ તો પણ છેવટે યુદ્ધમાં ભીષ્મ કરતાં અધિકતા લાવી શક્યા નહિ એ પ્રત્યક્ષ થયું છે; માટે એમાં હું આપને દોષ દેતી નથી. આપ મને ભીષ્મ પાસે જવા કહો છો, પરંતુ હું ફરી કોઠરીતે એ ભીષ્મની પાસે જઈશ નહિ.^૮ હે તપસ્વી ધનવાળા રામ! હું તો ત્યાં જઈશ, કે જ્યાં રહેવાથી હું પોતેજ યુદ્ધમાં ભીષ્મનો નાશ કરીશ.^૯

એ પ્રમાણે કહીને રાવવટે વ્યાકુળ નેત્રવાળી તે કન્યા મારા વધનો વિચાર કરતી તપ કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ કરીને ત્યાંથી ચાલી ગઈ.^{૧૦} તે પછી હે ભરતવંશી દુર્યોધન! ભૃગુશ્રેષ્ઠ પરશુરામ, મુનિઓની સાથે મને પૂછીને જેમ આવ્યા હતા તેમ પુનઃ મહેંદ્ર પર્વત ઉપર ગયા.^{૧૧} હું પણ બ્રાહ્મણોથી સ્તુતિ કરાતો રથમાં બેસીને હસ્તિનાપુરમાં દાબલ થયો અને ત્યાં જઈને મેં માતા સત્યવતીને થયેલી સર્વ વાત જણાવી, એટલે તેણે મને અભિનંદન આપ્યું. તે પછી મેં કન્યાનો વૃત્તાંત બાણવામાટે બુદ્ધિશાળી દ્વતોને આજ્ઞા કરી.^{૧૨-૧૩} માંડે પ્રિય તથા હિત કરવામાં સર્વદા તૈયાર એવા તે પુરુષો રોજ રોજ તે કન્યાનું બોલવું, ચાલવું, આચરણ વગેરેની ખબર લાવવા લાગ્યા.^{૧૪} તપ કરવાનો નિશ્ચય કરીને જ્યારે તે કન્યા વનમાં ગઈ, ત્યારેજ હું ગભરાયેલો દીન તથા અચેતન જેવો થઈ ગયો;^{૧૫} કારણ કે તપશ્ચર્યાપૂર્વક ઉત્તમ મતધારી બ્રહ્મનિષ્ઠસિવાય કોઈપણ ક્ષત્રિયે મને

યુદ્ધમાં પરાક્રમથી હરાવ્યો નથી.^{૧૬} હે રાખા! આ વાત મેં નારદમુનિને તથા વ્યાસને પણ જણાવી ત્યારે તે બન્નેએ મને કહ્યું કે:-^{૧૭} હે ભીષ્મ! તારે કાશીરાજની પુત્રીના સંબંધમાં ખેદ કરવો નહિ; કારણ કે ક્યો પુરુષ પુરુષાર્થવટે દેવ-કાર્યને મટાડી શકે છે?^{૧૮}

હે મહારાજ! કન્યા અંબા યસુના નદીના તીર ઉપર આવેલા આશ્રમમાં જઈને ત્યાં અલૌકિક તપ કરવા લાગી.^{૧૯} તપનેજ ધન માનનારી તે કન્યાએ છ માસપર્યંત માત્ર વાયુ નો આહાર કરી થાંભલાની પેઠે ઉભી રહીને તપ કર્યું. તેનું શરીર આહારવિના શુષ્ક તથા કઠોર થઈ ગયું હતું, અને તેના ઉપર મેલનો થર ખાઝી ગયો હતો તથા તેના કેશ જટારૂપ થઈ ગયા હતા.^{૨૦} છ માસ એ રીતે ગયા પછી તે કન્યાએ કેવળ નિરાહાર રહી યસુનાના જળમાં ઉભી રહીને એક વર્ષ સુધી તપ કર્યું.^{૨૧} તે પછી ત્રીજા કોપવાળી તે કન્યાએ ખરી પડેલા એક પાંદડાંનો આહાર કરી, પગના અંગુઠાનાં ટેરવાં ઉપર ઉભા રહીને એક વર્ષ તપશ્ચર્યા કરી.^{૨૨} આ રીતે તેણે બાર વર્ષપર્યંત તપ કરીને પૃથ્વીને તથા સ્વર્ગને તપાવી દીધાં. તેને તેનાં સગાંસંબંધીઓએ તપમાંથી રોકવા પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તે તપ કરતી અટકી નહિ.^{૨૩} પછી તે કન્યા સિદ્ધ તથા ચારણોથી સેવાતી અને તપસ્વી પુણ્યશીલ મહાત્માઓના આશ્રમવાળી પવિત્ર વત્સભૂમિમાં ગઈ.^{૨૪} ઇચ્છા પ્રમાણે વિચરનારી તે કાશીરાજની કન્યા ત્યાં પવિત્ર તીર્થોમાં સ્નાન કરતી રાત્રિદિવસ ફરવા લાગી.^{૨૫} હે મહારાજ! નંદાશ્રમ, પવિત્ર ઉલૂકાશ્રમ, વ્યવનાશ્રમ, બ્રહ્માનું સ્થાન, દેવોની યજ્ઞભૂમિરૂપ પ્રયાગ, દેવોનાં અરણ્યો, ભોગવતી, કૌશિકનો આશ્રમ, માંડવ્યનો આશ્રમ, દિલીપનો આશ્રમ, રામહદ પેલાશ્રમ અને ગર્ગાશ્રમ, હે કૌરવ્ય મહારાજ! એ તીર્થોમાં કાશીરાજની કન્યા દુષ્કર મત ધારણ કરીને ફરી અને તે પ્રત્યેકમાં તેણે સ્નાન કર્યું.^{૨૬-૨૯} હે કુરુવંશી દુર્યોધન! એક વખતે જળમાં રહેલી મારી માતા ગંગાએ તે કન્યાને પૂછ્યું કે:-^{૩૦} હે કલ્યાણિ! તું શા-

માટે હુઃખ વેઠે છે? તે મને સત્ય કહે”^{૩૦} હે રાજા!
તે સાંભળીને પવિત્ર અંબાએ બે હાથ જોડીને
ગંગાને કહ્યું કે:—“હે સુંદર નેત્રવાળા! સંગ્રામમાં
જે ભીષ્મે પરશુરામને હરાવ્યા,^{૩૧} તે ભીષ્મ
હાથમાં શસ્ત્ર લઈને ઉભા રહે ત્યારે તેને બીજો
કયો પૃથ્વીપતિ જિતવા સમર્થ થાય? કોઈ પણ
નહિ; માટે હું તે અજિત ભીષ્મનો નાશ કરવા
અતિ દારુણ તપ કરું છું.”^{૩૨} હે દેવિ! આ પૃ-
થ્વીપર્યાટન ભીષ્મના વધને માટેજ છે અને મારી
તપશ્ચર્યાનું મુખ્ય ક્ષણ પણ તેજ છે.”^{૩૩}

તે પછી સાગરગામિની ગંગાએ તેને કહ્યું
કે:—“હે ભાવિનિ! તું કુટિલભાવથી વર્તે છે; માટે
હે સુંદરાંગિ અંબળા! તારી એધઁચ્છા પૂર્ણ થઈ
શકશે નહિ.”^{૩૪} હે કાશિરાજની પુત્રિ! જો તું
ભીષ્મના વિનાશને માટેજ તપ કરતી હોઈશ અને
એ તપ કરતાંજ જો તારું શરીર પડી જશે, તો
હે શુભે! તું વરસાદના પાણીને વહેનારી એક
વાંકીચૂરી ક્ષુદ્ર નદી થઈશ. તારામાં માત્ર ચોમા-
સાના ચાર મહિનાજ પાણી રહેશે, આઠ મહિ-
ના રહેશે નહિ. તું દુષ્ટ તીર્થ ગણાઈશ અને પ્ર-
સિદ્ધિ પામીશ નહિ.”^{૩૫,૩૬} તારામાં ભયંકર
મગરો રહેશે અને તેથી ઘોર એવી તું
સર્વ પ્રાણીઓને ભયંકર થઈ પડીશ.”

હે રાજા! મારી મહાભાગ્યવાળી માતા કા-
શિરાજની કન્યાને એ પ્રમાણે કહીને હસતી
હોય તેમ મુખ કરી ત્યાંથી અંતર્ધાન થઈ ગઈ.
આ તરફ સુંદરી અંબા પાછી કોઈ વખત આઠ
મહિના તો કોઈ વખત દશ મહિનાસુધી જળ
પણ ન પીતાં નિરાહાર રહેવા લાગી.”^{૩૭,૩૮} હે
કૌરવ! પછી તીર્થના લોભથી ઠામ ઠામ ભ્રમણ
કરનારી તે કાશિરાજની પુત્રી પુનઃ વત્સભૂમિમાં
ગઈ; અને હે ભારત! ત્યાં તે અંબા નામથી પ્ર-
સિદ્ધ નદી થઈને પડી. તે નદી ચોમાસા-
માંજ વહેનારી, મગરોથી ભરેલી, દુસ્તર અને
કુટિલ હતી.”^{૪૦} હે રાજા! તે કન્યા તપના પ્રભાવ-
ને લીધે માત્ર અર્ધ દેહથી વત્સ દેશમાં નદી થઈ
ગઈ પણ અર્ધ દેહથી કન્યારૂપે કાયમ રહી.”^{૪૧}

અધ્યાય ૧૮૬ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૮૭ મો અંબાનો અગ્નિમાં પ્રવેશ.

॥ મીષ્મ ઉવાચ ॥

તતસ્તે તાપસાઃ સર્વે તપસે ધૃતનિશ્ચયામ્ ॥

દૃષ્ટ્વા ન્યવર્તયંસ્તાત કિં કાર્યમિતિ ચાલુવન્ ॥

ભીષ્મે કહ્યું:—“તે પછી હે તાત! સર્વ ત-
પસ્વીઓ તપને માટે નિશ્ચયવાળી તે કન્યાને જો-
ઈને તેને તપથી અટકાવતા પૂછવા લાગ્યા
કે:—“તારે કયું કાર્ય કરવું છે?”^૧

તે સમયે કન્યાએ તે તપોવૃદ્ધ ઋષિઓ-
ને કહ્યું કે:—“ભીષ્મે મને પતિધર્મથી બ્રહ્મ
કરીને રજળતી કરી છે;^૨ માટે હે તપોધનો!
તે ભીષ્મના વધને માટે મેં આ તપની તીક્ષ્ણ
ધારણ કરી છે; ઉત્તમ લોક મેળવવા માટે
ધારણ નથી. હું ભીષ્મને માર્યા પછી શાંતિ
પામીશ, એવો મારો નિશ્ચય છે.”^૩ ભીષ્મને લીધે
હું આ નિત્યની દુઃખી સ્થિતિને પ્રાપ્ત થઈ છું;
પતિલોકથી બ્રહ્મ થઈ છું; નથી રહી સ્ત્રીધર્મમાં
તથા નથી રહી પુરુષધર્મમાં.”^૪ આ સર્વ અન-
ર્થના કારણરૂપ ભીષ્મને સંગ્રામમાં માર્યાસિવાય
હું તપથી પાછી હડીશ નહિ. હે તપોધનો! મેં
આ જે કહ્યું છે, એ મારા હૃદયનો સંકેત છે.”^૫
હું સ્ત્રીપણાથી બહુ કંટાળી ગઈ છું અને પુરુષ-
જન્મ મેળવવાના નિશ્ચયપૂર્વક ભીષ્મના વેર
નો બદલો લેવાની ઈચ્છા રાખું છું; માટે તમારે
એ કાર્યમાં મને ફરીથી અટકાવવી નહિ.”^૬

પછી તે મહાપિઓની વચ્ચે શુભધારી પાર્વ-
તીપતિ શંકરે તપસ્વિની અંબાને પોતાનાં સ્વ-
રૂપથી દર્શન આપ્યું”^૭ અને તેને વર માગવા કહ્યું;
ત્યારે તેણે કહ્યું મારાથી (ભીષ્મને) પરાજય થાય.
મહાદેવે તે મનસ્વિની કન્યાને કહ્યું કે, તું ભી-
ષ્મનો વધ કરીશ!^૮ “કન્યાએ ફરી શંકરને પૂ-
છ્યું કે:—“હે દેવ! હું શી છું, મારો સુદ્રમાં
જય કેવી રીતે થતી શકે?”^૯ હે ઉમાકાંત! સ્ત્રી-
પણને લીધે મારું મન બહુ નરમ છે અને હે
ભૂતેશ! તમે તો મને વચન આપ્યું છે કે, તારે
હાથે ભીષ્મનો પરાજય થશે;”^{૧૦} માટે હે વૃષ-

ભધ્વજ! તમારો આપેલો વર જે રીતે સત્ય થાય તે પ્રમાણે તમે કરો, કે જેથી હું યુદ્ધમાં શાંતનુ-પુત્ર ભીષ્મની સામે જઈને તેનો વધ કરું!”^{૧૧}

એ સાંભળીને વૃષભધ્વજ મહાદેવે તે કન્યાને કહ્યું કે:-“હે ભદ્રે! મારી વાણી મિથ્યા બોલતી નથી; માટે તે સત્યજ થશે.”^{૧૨} તું પુરુષપણને પામીશ અને રણમાં ભીષ્મનો નાશ કરીશ. આ વાત તારા બીજા જન્મમાં થશે, પરંતુ તને આ જન્મની સર્વ વાત સ્મરણમાં રહેશે.”^{૧૩} તું દ્રુપદના કુળમાં ઉત્પન્ન થઈશ, ત્યાં તું પુરુષરૂપમાં મહારથી, વિચિત્ર યુદ્ધ કરનારો, હાથનો ચાલાક તથા માનપાત્ર થઈશ.”^{૧૪} હે કલ્યાણિ! મેં જે પ્રમાણે કહ્યું છે તે પ્રમાણેજ સર્વ કંઈ થશે. ત્યાં તું પ્રથમ કન્યારૂપે અવતરીશ, પરંતુ કેટલોક સમય ગયા પછી પાછી પુરુષપણને પામીશ.”^{૧૫}

આ પ્રમાણે કહીને જટાન્મૂટધારી વૃષભધ્વજ શંકર સર્વ બ્રાહ્મણોના જોતાં ત્યાંજ અંતર્ધાન થઈ ગયા.”^{૧૬} પછી તે પવિત્ર સુંદરી અંબાએ મહાપિંચાની સમક્ષમાંજ તે વનમાંથી કાઢી લાવીને તેની માટી ચિતા ખડકી અને તેમાં અગ્નિ મૂક્યો. હે રાજા! તે પછી કાશિરાજની માટી પુત્રી અંબાએ રોપથી બળતા ચિત્તવટે “હું ભીષ્મના વધને માટે દેહ છોડું છું” એમ કહીને યમુના નદીના તીર ઉપર કરેલી ચિતાના પ્રદીપ અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો.”^{૧૭-૧૮}

ઘટિ શ્રીમહાા ઉદ્યોગાં અંબાપાયાનપર્વમાં
“અંબાના અગ્નિમાં પ્રવેશ” એ વિષય-
નો અધ્યાય ૧૮૭ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૮૮ મો

શિખંડીની ઉત્પત્તિ

॥ દુર્યોધન ઉવાચ ॥

કથં શિખંડી ગાંગેય કન્યા ભૂત્વા પુરા તદા ॥

પુરુષોઽપ્યુધિશ્રેષ્ઠ તન્મે બ્રહ્મ પિતામહ ॥૧॥

દુર્યોધને પૂછ્યું:- હે સુદક્ષણ ગંગાપુત્ર પિતામહ! શિખંડી પ્રથમ કન્યારૂપે ઉત્પન્ન થઈ-

ને પછી પુરુષ કેવીરીતે થયો, તે મને કહો.”

ભીષ્મે કહ્યું:-“હે પ્રબળપતિ રાજેન્દ્ર! દ્રુપદ રાજાની પ્રિય પટરાણી પુત્રવિનાની હતી.”^૨ કાશિરાજની પુત્રી અંબાનું પ્રકરણ ચાલતું હતું, તે સમયેજ હે મહારાજ! દ્રુપદ રાજાએ પુત્રપ્રાપ્તિને માટે તપ કરીને શંકરને પ્રસન્ન કર્યા હતા.”^૩ દ્રુપદરાજા પણ મારો વધ કરવાનો નિશ્ચય કરીને ઘોર તપ કરતો હતો અને કહેતો હતો કે:-“હે મહાદેવ! મને કન્યા ન થતાં પુત્ર પ્રાપ્ત થાઓ.”^૪ પછી શંકર પ્રસન્ન થયા એટલે તેણે માગ્યું કે:-“હે ભગવન! હું ભીષ્મના વેરનો બદલો વાળવા માટે પુત્રની ઇચ્છા રાખું છું.” એ સાંભળીને દેવાધિદેવ શંકરે તેને કહ્યું કે:-“પ્રથમ આરૂપ પણ પછી પુરુષરૂપ એવું એક સંતાન તને થશે.”^૫ હે રાજા! હવે તું તપ બંધ કરીને પાછો જા. આ માફ કહેવું કદીપણ મિથ્યા થશે નહિ.” આ પ્રમાણે વરમેળવીને દ્રુપદ પોતાના નગરમાં ગયો અને ભાર્યાને કહેવા લાગ્યો કે:-“મેં ચત્તુર્વક તપ કરીને મહાદેવને પ્રસન્ન કર્યા, ત્યારે શંકરે મને કહ્યું કે, તારે ત્યાં પ્રથમ એક કન્યા ઉત્પન્ન થશે અને તે પછીથી પુરુષ થશે.”^૬ મેં પુત્રને માટે વારંવાર યાચના કરી, ત્યારે મહાદેવે કહ્યું કે:-“તારા નરશીખમાંજ એ પ્રમાણે છે; માટે હવે તે મિથ્યા નહિ. મારા કહેવા પ્રમાણેજ થશે.”^૭

તે સાંભળીને દ્રુપદ રાજાની મનસ્વિની ભાર્યાએ નિયમ ધારણ કરીને ઋતુકાળમાં દ્રુપદના સમાગમ કર્યો.”^૮ તે સમયે તેને શાસ્ત્રોક્ત કર્મવટે દ્રુપદ રાજાથી ગર્ભ રહ્યો. હે રાજા! આ વાત મને નારદે કહી.”^૯ પછી હે કુરુનંદન! કમળના જેવાં નેત્રવાળી પોતાની તે પ્રિય ભાર્યા ગર્ભવતી થઈ એટલે મહાબાહુ દ્રુપદરાજા પુત્રલોભથી તેને સુખ થાય તે રીતે અનુરૂપ રહેવા લાગ્યો અને તેના સર્વ મનારથો પૂર્ણ કરવા લાગ્યો.”^{૧૦-૧૨} તે પછી હે રાજા! પુત્રરહિત દ્રુપદ રાજાની પટરાણીએ યોગ્ય સમયે ઉત્તમ રૂપ વાળી એક કન્યાને જન્મ આપ્યો; પરંતુ હે રાજેન્દ્ર! પુત્રરહિત દ્રુપદ રાજાની મનસ્વિની રાણીએ મને પુત્ર ઉત્પન્ન થયો છે, એવું લોકોમાં

બહિર કયું. હે રાજા ! દ્રુપદરાજાએ પણ ગુપ્ત રાખેલી તે પુત્રીના પુત્રની પેઠે સર્વ સંસ્કાર કરાવ્યા. દ્રુપદની પટરાણી પણ 'આ પુત્ર છે' એ પ્રમાણે કહીને સર્વ યત્નથી તે વાતને ગુપ્ત રાખવા લાગી અને આ વાત દ્રુપદસિવાય નગરમાં બીજા કોઈએ જાણી નહિ. ૧૩-૧૭ દ્રુપદરાજા અસ્ખલિત તેજવાળા શંકરનાં વચન ઉપર શ્રદ્ધા રાખીને તે કન્યાને ગુપ્ત રાખવા લાગ્યો તથા 'આ પુત્ર છે' એમ કહેવા લાગ્યો. ૧૮ રાજાએ પુત્રની પેઠે વિધિપૂર્વક તેના સર્વ જાતકર્માદિ સંસ્કારો કરાવ્યા અને લોકો પણ તેને શિખંડી એવા પુરુષવાચક નામથી ઓળખવા લાગ્યા. ૧૯ માત્ર હું એકલો જ હતો અથવા બીજા મળેલી, નારદનાં વચનથી, શંકરના વરદાનથી તથા અંબાની તપ-શ્રદ્ધાથી શિખંડી સ્ત્રી છે એમ જાણતો હતો. ૨૦

ઈતિ શ્રીમહાભારત ઉદ્યોગપર્વ અંબાપાપાન પર્વમાં 'શિખંડીની ઉત્પત્તિ' એ વિષયનો અધ્યાય ૧૮૮ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૮૯ મો

હિરણ્યવર્માનો દૂત દ્રુપદની પાસે આવ્યો.

॥ ધીમ ઉવાચ ॥

ચકાર યત્નં દ્રુપદઃ સુતાયાઃ સર્વકર્મસુ ॥

તતો લેખ્યાદિષુ તથા શિલ્પેષુ ચ પરંતપા ॥૧॥

ભીષ્મે કહ્યું:— 'હે શત્રુતાપન ! પછી દ્રુપદ રાજાએ પોતાની પુત્રીને લેખન, શિલ્પકળા વગેરે સર્વ કર્મો શીખવવાનો યત્ન કર્યો. ૧ હે રાજેન્દ્ર ! શિખંડી ધનુર્વિદ્યા શીખવામાં દ્રોણનો શિષ્ય થયો હતો. હે મહારાજ ! પછી શિખંડીની સુંદર વર્ણવાળી માતાએ તે કન્યાને પુત્રની પેઠે લગ્ન કરીને સ્ત્રી લાવી આપવા દ્રુપદરાજાને પ્રેરણા કરી; ત્યારે દ્રુપદ, કન્યાને યૌવન આવેલું જોઈને તથા તેને સ્ત્રી માનીને પોતાની રાણીસાથે ચિંતા કરવા લાગ્યો. ૨,૩

દ્રુપદે કહ્યું:— 'મારા શોકને વધારનારી આ કન્યાને યૌવન પ્રાપ્ત થઈ છે. મેં શલધારી શંકરના વચનથી એને ગુપ્ત રાખી છે; પરંતુ હવે

શું થશે ? ' ૪

રાણીએ કહ્યું:— 'હે મહારાજ ! મહાદેવનું વચન કોઈ રીતે મિથ્યા થશે નહિ. ત્રણ લોકના કર્તા પ્રભુ શામાટે મિથ્યા બોલે ? ૫ હે રાજા ! જો તમને રુચે તો હું કહું તે તમે સાંભળો; અને હે પૃથતના પુત્ર ! તે સાંભળીને તમારી બુદ્ધિ કબૂલ કરે તો કરો. ૬ આ શિખંડીનાં યત્નથી પણ વિધિ પ્રમાણે લગ્ન કરો; કારણ કે શંકરનું વચન સત્ય થશે એવો મારી બુદ્ધિનો નિશ્ચય છે. ૭

તે પછી બન્ને પતિપત્નીએ શિખંડીનાં લગ્ન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને દશાર્ણરાજની કન્યાનું માગું કર્યું. ૮ રાજસિંહ દ્રુપદ રાજાએ સર્વ રાજાઓનાં કુળશીલનો વિચાર કર્યા પછી જ દશાર્ણદેશના રાજાની પુત્રીનું શિખંડી સાથે લગ્ન કરવા માગું કર્યું હતું. ૯ દશાર્ણદેશનો હિરણ્યવર્મા નામનો રાજા મહાન દુર્જય, અસહ્ય, મોટી સેનાવાળો અને ઉદાર હતો, તેણે દ્રુપદ રાજાની માગણીને લીધે પોતાની કન્યા વિધિ પ્રમાણે શિખંડીને આપી. ૧૦, ૧૧ હે મહારાજ ! વિવાહ થઈ ગયા પછી તે રાજપુત્રી તથા શિખંડીની એ બંનેને યૌવન પ્રાપ્ત થયું. ૧૨ લગ્ન થઈ ગયાં એટલે શિખંડી કાપિલ્ય નગરમાં પાછો આવ્યો. કેટલોએક સમય ગયા પછી હિરણ્યવર્માની કન્યાએ શિખંડી પોતાના જેવી સ્ત્રી છે, એમ જાણ્યું. તે જાણતાં જ તેણે શરમાઈને પોતાની સખીઓને તથા ધાવોને પાંચાલરાજની કન્યા શિખંડીનીની વાત જણાવી. ૧૩, ૧૪ હે શાર્દૂલ ! તે જાણીને દશાર્ણરાજની ધાત્રીઓ બહુ દુઃખી થઈ ગઈ અને તેઓએ દશાર્ણરાજને બીજા કરવા દાસીઓ મોકલી. ૧૫ તે દાસીઓએ દશાર્ણરાજ હિરણ્યવર્માને જે પ્રમાણે ઠગાઈ કરવામાં આવી હતી તે સર્વ વૃત્તાંત કહ્યો. તે સાંભળીને રાજાને બહુ ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. ૧૬

હે મહારાજ ! આ તરફ અપણા ઉપર અરુચિવાળી શિખંડીની, તે સમયે પણ રાજકુળમાં આનંદયુક્ત થઈને પુરુષની પેઠે મોજ કર્યા કરતી હતી. ૧૭ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! હે રાજેન્દ્ર ! પછી કેટલોક

હિરણ્યે હિરણ્યવર્મા રાજા ફરી તે વાત સાંભળીને ક્રોધપીડિત થયો;^{૧૮} અને તીવ્ર ક્રોધ પામેલા તે રાજાએ દ્રુપદને ઘેર એક દૂતને મોકલ્યો. હિરણ્યવર્માનો દૂત દ્રુપદની પાસે ગયો અને તેને એકાંતમાં મળીને ગુપ્ત વાત કહેવા લાગ્યો:-^{૧૯, ૨૦} 'હે નિષ્પાપ રાજા ! તમે દશાણુ દેશના રાજાને કહ્યા છે, તેથી પોતાના પરાજયને લીધે અત્યંત ક્રોધ પામીને તેમણે તમને આ પ્રમાણે કહાવ્યું છે કે:-^{૨૧} 'હે રાજા ! તેં માફ અપમાન કર્યું છે, ખરેખર તારો વિચાર હુષ્ટ છે; કારણ કે મૂર્ખતાને લીધે પોતાની કન્યાને મારે મારી કન્યાનું માથું કર્યું હતું.^{૨૨} હે હુણ્દિમાન ! તે તારી કળાઈનું ફળ તું હમણાં જ ભોગવ. હું તારા સ્વજન તથા અમાત્યોની સાથે તને ઉખેડી નાખું છું, તું તૈયાર થઈ બા !'^{૨૩} ઇતિ શ્રીમહાદેવ ઉદ્યોગોઅંબાપાખ્યાન પર્વમાં 'હિરણ્યવર્માના દૂતનું આવવું' એ વિષયનો અધ્યાય ૧૯૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૯૦ મો

દ્રુપદની ચિંતા

॥ મીષ્મ ઉવાચ ॥

एवमुक्तस्य दूतेन द्रुपदस्य तदा नृप ॥

चौरस्यैव गृहतस्य न प्रावर्तत भारती ॥१॥

ભીષ્મે કહ્યું:-હે રાજા ! દૂતે એ પ્રમાણે દ્રુપદને કહ્યું, તે વખતે પકડેલા ચોરની પેઠે દ્રુપદ બાલી શક્યો નહિ.^૧ પછી તેણે મધુર ભાષણ કરનારા દૂતોદ્વારા 'તમે માનો છો તેમ નથી' એવો સંદેશો મોકલીને વેવાઈને મનાવવામાટે બહુ યત્ન કર્યો;^૨ પરંતુ હિરણ્યવર્મા રાજાએ ફરી તપાસ કરીને ખરી વાત મેળવી કે, પાંચાલ રાજાનો શિખંડી કન્યા છે; એટલે તેણે ઉતાવળથી ચઢાઈની તૈયારી કરી.^૩ ધાવેના કહેવા પ્રમાણે પોતાની પુત્રીને છેતરી હતી, એ વાત રાજાએ પોતાના અમાત્ય બળવાળા મિત્રોને પહોંચાડી;^૪ અને હે ભારત ! પોતે સૈન્ય એકઠું કરીને દ્રુપદ ઉપર ચઢાઈ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.^૫

હે રાજેન્દ્ર ! હિરણ્યવર્મા રાજાએ પ્રથમ પોતાનાં મંત્રીઓની સાથે દ્રુપદરાજાના સંબંધમાં વિચાર કર્યો.^૬ તેમાં ત્યાં એકઠા મળેલા મહાત્મા રાજાઓએ નિશ્ચય જણાવ્યો કે:-'હે રાજા ! જો શિખંડી કન્યા છે, એ વાત સાચી ઠરે,^૭ તો આપણે પાંચાલરાજાને બાંધીને ઘેર લાવીશું અને પાંચાલ દેશમાં બીજો રાજા બેસાડીને પાંચાલરાજાને તથા શિખંડીને મારી નાખીશું.^{૮, ૯} આ ગોઠવણ થયા પછી હિરણ્યવર્મા રાજાએ દ્રુપદના જાણણીની તપાસ કરીને ફરી તેની પાસે દૂતો મોકલ્યા અને કહાવ્યું કે:-'તું ઉભો રહે, હું હમણાં તારો નાશ કરે છું !'^{૧૦}

ભીષ્મે કહ્યું:-હે હુર્યોધન ! દ્રુપદરાજા મૂળથી જ બીકણ હતો અને તેમાં ખરો અપરાધી હતો, એટલે તે વેવાઈને સંદેશો મળતાં જ બહુ ડરી ગયો.^{૧૧} શોકાતુર થયેલા દ્રુપદરાજાએ હિરણ્યવર્માને સમજાવવા દૂતો મોકલ્યા અને પોતે એકાંતમાં રાણીને મળ્યો. તે વખતે દ્રુપદ રાજા ભયભીત થઈ ગયો હતો અને હૃદયમાં શોકથી ભેદાયો હતો. તેણે પોતાની પ્રિય ભાવ્યા શિખંડીની માતાને કહ્યું કે:-^{૧૨, ૧૩} આપણો વેવાઈ મહાબળવાન હિરણ્યવર્મા રાજા ક્રોધથી મોટી સેના લઈને મારા ઉપર ચઢી આવે છે. હવે મૂઠ બનેલા આપણે આ કન્યાના સંબંધમાં શું કરવું ? તે જેને પુત્ર ઠરાવેલો તે શિખંડી કન્યા છે, આવી હિરણ્યવર્માને સબળ શંકા થઈ છે;^{૧૪} અને 'દ્રુપદે મને કહ્યો' એમ માનીને તે પોતાના મિત્રો, સેના તથા સેવકોની સાથે મારા ઉપર ચઢી આવીને મને ઉખેડી નાખવાની ઇચ્છા રાખે છે.^{૧૫} હે સુંદર નિતંબવાળી ! આ સંબંધમાં સત્ય શું છે ? અને મિથ્યા શું છે ? તે તું કહે. હે શોભને ! તારે શુભ વાક્ય સાંભળ્યા પછી હું તે પ્રમાણે કરીશ.^{૧૬} હે સુંદરાંગી રાણી ! આ પ્રસંગમાં હું ભવિતના સંશયમાં પડ્યો છું અને આ બાળા શિખંડીની તથા તું મોટા દુઃખમાં પડ્યાં છો.^{૧૭, ૧૮} પૂછું છું મારે હે સુંદર નિતંબવાળી ! તું સર્વનો દુઃખમાંથી છૂટકો થવા સાફ મને ખરી વાત કહે, એટલે હે શુદ્ધ હાસ્યવાળી ! હું તે પ્રમાણે જ

કાર્ય કરું.^{૧૯} હે સુદરિ ! તથા હે શિખંડિનિ ! તમે બન્ને ડરશો નહિ. હું કૃપાવડે તમારું બન્નેનું રક્ષણ કરીશ. હે સ્ત્રી ! તેં શિખંડિનીને પુત્રસંસ્કાર કરાવીને મને છેતર્યો છે^{૨૦} અને મેં દશાર્જુના રાજા હિરણ્યવર્માને છેતર્યો છે; પરંતુ હે મહાભાગ્યવાળી ! હવે આ સંબંધમાં જે હિતકારક હોય તે તું મને કહે, એટલે હું તે પ્રમાણે કરું.^{૨૧} હે દુર્યોધન ! જો કે દ્રુપદરાજા સર્વ વાત બાણુતો હતો, છતાં તેણે બીજાઓને જણાવવામાટે બહેરમાં રાણીને આ પ્રમાણે પૂછ્યું, એટલે રાણીએ રાજાને પ્રત્યુત્તર આપ્યો.^{૨૨} ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવત ઉદ્યોગો અંબોપાખ્યાન પર્વમાં “દ્રુપદનો પ્રશ્ન” એ વિષયનો અધ્યાય ૧૬૦ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૬૧ મો

શિખંડિને સ્ત્રૂણાકર્ણ યક્ષનો સમાગમ

॥ મીઠમ ઉવાચ ॥

તતઃ શિખંડિનો માતા યથાતત્ત્વં નરાધિપ ॥

આચક્ષે મહાવાહો ભર્તૃ કન્યાં શિખંડિનીમ્ ॥

ભીષ્મે કહ્યું:-હે મહાબાહુ રાજા ! તે પછી શિખંડિની માતાએ પાતાના ભત્રાને ખરી વાત કહી કે, શિખંડિની કન્યા છે.^૧ હે રાજા ! મને પુત્ર ન હોવાથી શોકયોના ભયને લીધે, આ શિખંડિની કન્યા હતી, તોપણ એ પુરુષ છે એમ મેં તમને જણાવ્યું હતું;^૨ અને હે મહારાજા ! તમે પણ મારા ઉપર પ્રીતિને લીધે તે વાતને અનુમોદન આપ્યું તથા કન્યાને પુત્રના જેવા સંસ્કારો કર્યા.^૩ પછી હે રાજા ! તમે દશાર્જુરાજાની કન્યાસાથે શિખંડિનીનાં લગ્ન કર્યા અને ‘કન્યા અવતરીને પછી પુરુષ યશે’ એવાં શંકરનાં વચન તરફ નજર રાખીને મેં પણ તેમાં હા કહી તથા આ અનર્થની દરકાર ન રાખી. આ રીતે આ વાત આ સ્થિતિ-સુધી આવી પહોંચી છે.^૪

એ સાંભળીને યક્ષસેન દ્રુપદ રાજાએ સર્વ વાત મંત્રીઓને કહી તથા તેઓની સાથે પ્રજા-

ના રક્ષણને માટે યથાયોગ્ય મસલત ચલાવી.^૫ હે નરેન્દ્ર ! દ્રુપદે ખરીરીતે હિરણ્યવર્માની સાથે ઠગાઈ કરી હતી, છતાં પોતે ઠગાઈ કરી નથી, પણ યોગ્ય સંબંધ કર્યો છે, એવું તે મસલતમાં સિદ્ધ કર્યું. પછી વિચાર કરવામાં એકાગ્ર થયેલા રાજાએ આવેલા કાર્યનો નિશ્ચય કર્યો.^૬ હે ભારત રાજેન્દ્ર ! દ્રુપદ રાજાનું નગર સર્વ તરફથી સુશોભિત તથા સ્વાભાવિક રીતેજ સુરક્ષિત હતું, તોપણ આ આપત્તિકાળમાં દ્રુપદે તેના રક્ષણની વિશેષ યોજના કરી.^૭ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! દ્રુપદ રાજાને અને તેની ભાયાને દશાર્જુ દેશના રાજાની સાથે વિરોધ થવાથી બહુ કષ્ટ થવા લાગ્યું;^૮ અને મારે સંબંધીની સાથે શું કરવાથી મોટું યુદ્ધ ન કરવું પડે એમ મનમાં વિચારીને દ્રુપદે તે વખતે દેવનું પૂજન કર્યું.^૯ હે રાજા ! રાણીએ દ્રુપદને દેવપરાયણ થઈ તેનું પૂજન કરતો જોઈને કહ્યું કે:-^{૧૦} ‘સુખી મનુષ્યે પણ નિત્ય દેવાનું તથા સત્પુરુષોનું પૂજન કરવું, એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, ત્યારે હું ખરૂં સમુદ્રમાં ડૂબવાના પ્રસંગમાં પૂજન કરવું એમાં કહેવાનું શું? માટે તમે દેવના આરાધનને માટે બ્રાહ્મણોનું પૂજન કરો;^{૧૧} તેમજ દશાર્જુરાજાને પાછો દેવવામાટે સર્વ દેવાનું પૂજન કરો, પુષ્કળ દક્ષિણાઓ આપો અને અગ્નિઓમાં હોમ આપો.^{૧૨} હે રાજા ! તમે મનમાં એવું ચિંતન કરો કે, દશાર્જુ દેશનો રાજા યુદ્ધ કર્યાવિનાજ પાછો ભય, દેવતાઓની કૃપાર્થાએ સર્વ થશે.^{૧૩} વળી હું વિશાળ લોચનવાળા રાજા ! તમે આ નગરના રક્ષણને માટે મંત્રીઓની સાથે જે વિચાર કર્યો છે, તે પ્રમાણે કાર્ય કરો.^{૧૪} હે રાજા ! દેવની જોડે પુરુષાર્થ મળવાથી કાર્ય ઉત્તમ રીતે સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ તે બન્નેમાં પરસ્પર વિરોધ હોય તો કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી;^{૧૫} માટે હે રાજા ! તમે પ્રધાનોની સાથે નગરના રક્ષણની યોજના પ્રથમ કરીને પછી ધરણ પ્રમાણે દેવાનું પૂજન-અર્ચન કરો.^{૧૬}

આ પ્રમાણે બોલતાં શોકપરાયણ થયેલાં પાતાનાં માતાપિતાને જોઈને તે વખતે બીચારી શિ-

ખંડિની કન્યા લલિતજત જેવી થઇ ગઇ^{૧૭} અને 'આ બન્ને મારે લીધે હુઃખી થયાં છે' એમ વિચાર કરીને તેણે પોતાના પ્રાણત્યાગનો નિશ્ચય કર્યો.^{૧૮} બહુ શોકપરાયણ થયેલી શિખંડિની ઉપર પ્રમાણેના નિશ્ચય કરી, ઘર છોડીને નિર્જન ગહન વનમાં આવી ગઇ.^{૧૯} હે રાજા ! સ્થણાકર્ણ નામનો એક સમૃદ્ધિવાળો યક્ષ તે વનનું રક્ષણ કરતો હતો, તેના ભયને લીધેજ મનુષ્યો તે વનનો ત્યાગ કરતાં હતાં.^{૨૦} ત્યાં ઉંચા કોટવાળું, દરવાજાવાળું, ચુનાથી ઘોળેલું અને વીરણના વાળાના ધૂપથી સુગંધવાળું સ્થણાકર્ણનું ભવન હતું.^{૨૧} હે રાજા ! કૃપદની પુત્રી શિખંડિનીએ તેમાં પ્રવેશ કર્યો અને બહુ દિવસસુધી ભોજન ન કરીને તેણે શરીર સૂકવવા માંડ્યું.^{૨૨} સ્થણાકર્ણ યક્ષે તેને દર્શન આપ્યું અને હયાયુક્ત થઇને કહ્યું કે:-આ તારો શામાટે આરંભ છે? ઝટ બોલ. હું તારું કાર્ય કરીશ.^{૨૩}

શિખંડિનીએ યક્ષને વારંવાર કહ્યું કે:-તે કાર્ય તમારાથી થઇ શકે તેવું નથી. ત્યારે યક્ષે તત્કાળ તેને કહ્યું કે:-હું કરીશ.^{૨૪} હે રાજપુત્રિ ! હું કૃપરેના અનુચર છું અને વર આપવા સમર્થ છું, માટે હું તને ન આપવા જેવું પણ આપીશ. તારે જે કહેવાની ઈચ્છા હોય તે કહે.^{૨૫} હે ભારત ! તે પછી શિખંડિનીએ પોતાની સર્વ વાત મહાયક્ષ સ્થણાકર્ણને કહી.^{૨૬} શિખંડિનીએ કહ્યું:-હે યક્ષ ! મારા પિતાને પુત્ર નથી અને દશાર્ણ દેશનો રાજા ક્રોધ પામીને તેના ઉપર ચઢી આવે છે, એટલે થોડાજ સમયમાં મારા પિતાનો વંશ વિનાશ પામશે.^{૨૭} તે હિરણ્યવર્મા રાજા મહાબળવાન છે તથા મોટો ઉત્સાહી છે; માટે હે યક્ષ ! તે રાજાથી મારાં માતાપિતાને તમે બચાવો.^{૨૮} તમે માંહે હુઃખ મટાડવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે, માટે હે યક્ષ ! હું તમારી કૃપાથી ઉત્તમ પુરુષ થાઉં તેમ કરો.^{૨૯} હે મહાયક્ષ ! હે શુભક ! હિરણ્યવર્મા રાજા મારા પિતાના નગર ઉપર ચઢી આવે નહિ તે પહેલાંજ તમે મારા ઉપર કૃપા કરો.^{૩૦}

અધ્યાય ૧૯૧ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૯૨ મો શિખંડીને પુરુષપણની પ્રાપ્તિ

॥ મૌખ્ય ઉવાચ ॥

શિખંડિવાક્યં શ્રુત્વાઽથ સ યક્ષો મરતર્ષમ ॥
પ્રોવાચ મનસા ચિત્ય દૈવેનોપનિષીડિતઃ ॥

ભીષ્મે કહ્યું:-' હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! શિખંડીનું કહેવું સાંભળીને, દેવના સપાટામાં સપડાયલા તે યક્ષે મનમાં વિચાર કર્યો અને હે કૌરવ ! મારાં હુઃખને માટે તેમ થવાનું હતું તેથી તેણે કહ્યું કે:- ' હે કન્યાણિ ! હું તારો મનોરથ પૂર્ણ કરીશ; પરંતુ તું મારો દરાવ સાંભળ.^૧ હું માંહે પુરુષપણું તને થોડા સમયને માટે આપું છું; પરંતુ તારે સમય પૂરો થતાં અહીં પાછું આવવું. એને માટે તું મારી આગળ સત્યના સોગન લે.^૨ હું આકાશમાં ગતિ કરનારો, ઇચ્છામાં આવે ત્યાં જનારો અને માત્ર સંકલ્પથીજ કાર્ય સિદ્ધ કરનારો સમર્થ યક્ષ છું. તું મારી કૃપાથીજ તારા નગરનું તથા બંધુઓનું રક્ષણ કર.^૩ હે રાજપુત્રિ ! હું તારે સ્ત્રીપણું ધારણ કરીશ, પરંતુ તું મારી આગળ સત્ય પ્રતિજ્ઞા લે. એટલે હું તારે પ્રિય કરીશ.^૪

શિખંડીએ કહ્યું:-' હે ભગવન્ ! હે સદાચારી નિશાચર ! હું તમારું પુરુષપણું પાછું આપીશ. તમે થોડા સમયસુધી માંહે સ્ત્રીપણું ધારણ કરો.^૫ દશાર્ણ દેશનો રાજા હિરણ્યવર્મા પાછો જશે, એટલે હું ફરી કન્યા થઇ જઈશ અને તમે પુરુષ થાઓ.^૬

ભીષ્મે કહ્યું:-' હે દુર્યોધન રાજા ! આ પ્રમાણે કહીને તે બન્નેએ દરાવ કર્યો અને એક બીજાનાં જાતિસ્પર્શક ચિહ્નનો બદલો કર્યો.^૭ હે ભારત ! સ્થણાકર્ણ યક્ષે સ્ત્રીલિંગ ધારણ કર્યું અને શિખંડીને તે દેહીપ્યમાન યક્ષનું રૂપ પ્રાપ્ત થયું.^૮ હે રાજા ! પાંચાલ શિખંડી પુરુષપણું મેળવીને બહુ આનંદ પામ્યો અને નગરમાં પ્રવેશ કરીને પોતાના પિતાને મળ્યો.^૯ તેણે કૃપદને પોતાનો સર્વ વૃત્તાંત કહ્યો. તે સાંભ-

ળીને દ્રુપદને બહુ હર્ષ થયો.^{૧૧} તે વખતે તેણે તથા રાણીએ મહાદેવનાં વચન સંભાર્યાં.

પછી દ્રુપદરાજાએ દશાર્ણ્ય દેશના રાજાની પાસે હૂત મોકલ્યો.^{૧૨} અને તેને કહાવ્યું કે:— ‘મારો પુત્ર પુરુષ છે. તમે મારાં વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખો!’ આ સંદેશો સાંભળીને દુઃખ તથા શોક પામેલો દાશાર્ણ્યક રાજા તે વખતે જ એકાએક પાંચાલરાજ દ્રુપદના ઉપર ચઢી આવ્યો. દશાર્ણ્ય દેશનો રાજા કાંપિલ્ય નગર આગળ આવ્યો,^{૧૩,૧૪} એટલે તેણે વેદવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા એક બ્રાહ્મણનો સત્કાર કરીને તેને દ્રુપદની પાસે મોકલ્યો અને તેને કહ્યું કે, હે હૂત! તું મારાં વચનથી તે અધમ રાજા પાંચાલ્યને કહે કે:—^{૧૫} ‘આ દુર્મતિ! તે પોતાની કન્યાને માટે મારી કન્યાને માગી લીધી, એ તારા ગર્વનું ક્ષણ તું આજેજ પ્રત્યક્ષ કરીશ, એમાં સંદેહ નથી.’^{૧૬}

હે મહારાજા! દાશાર્ણ્ય રાજાએ આ પ્રમાણે કહીને મોકલેલો તે બ્રાહ્મણહૂત દ્રુપદના નગરમાં ગયો;^{૧૭} અને ત્યાં દ્રુપદને મળ્યો. હે રાજેન્દ્ર! પાંચાલરાજ દ્રુપદે પોતાના પુત્ર શિખંડીની સાથે તે પુરોહિત હૂતને સત્કારપૂર્વક અર્ધ્યાદિ પૂજા કરીને ગાય અર્પણ કરી; પરંતુ બ્રાહ્મણહૂતે તે પૂજાને અભિનંદન આપ્યું નહિ અને વીર હિરણ્યવર્મા રાજાએ જે સંદેશો કહાવેલો તે આ પ્રમાણે દ્રુપદને કહ્યો:— ‘આ દુષ્ટદિવાળા અને અધમ આચરણવાળા! તે પોતાની પુત્રીદ્વારા મને છેતર્યો છે, તે પાપ કરવાનું ક્ષણ હવે તું ભોગવ. હે રાજા! આજે રણના મોખરા ઉપર મારીસાથે તારું યુદ્ધ થશે;’^{૧૮-૨૧} તેમાં હું તને, તારા અમાત્યો, પુત્રો તથા બાંધવોની સાથે તુરંત ઉભેડી નાખીશ!’ આ પ્રમાણે પુરોહિતે દશાર્ણ્યદેશના રાજાનો ઠપકાભરેલો સંદેશો મંત્રીઓની વચ્ચે દ્રુપદ રાજાને સંભળાવ્યો; ત્યારે હે ભરતશ્રેષ્ઠ! દ્રુપદે સ્નેહથી નમ્ર થઈને કહ્યું કે:—^{૨૨,૨૩} ‘હે બ્રહ્મન! તમે મારા સંબંધીના કહેવાથી મને જે કહ્યું છે, એનો પ્રતિ ઉત્તર મારો હૂત તમારા રાજાને કહેશે.’^{૨૪} આવું કહીને દ્રુપદે પણ વેદપારંગત એક બ્રાહ્મણહૂત

તને મહાત્મા હિરણ્યવર્મા રાજાની પાસે મોકલ્યો.^{૨૫} હે રાજા! તે હૂતે દશાર્ણ્ય દેશના રાજાની પાસે જઈને દ્રુપદે જે સંદેશો કહાવેલો તે તેને કહ્યો કે:—^{૨૬} ‘તમે ખુશીથી નગરમાં આવો અને તપાસ કરો. મારો પુત્ર ખરેખર પુરુષ છે. તમને કોઈએ એને વિષે ખોટી વાત કહી છે; માટે તમે તે ઉપર વિશ્વાસ રાખો નહિ.’^{૨૭}

દ્રુપદનો આવો સંદેશો સાંભળીને હિરણ્યવર્મા રાજા વિચારમાં પડ્યો અને તેણે શિખંડી પુરુષ છે કે સ્ત્રી છે, તે જાણવામાટે સુન્દર રૂપવાળી ઉત્તમ તરુણ સ્ત્રીઓને મોકલી.^{૨૮} હે કૌરવેન્દ્ર! તે સુન્દરીઓ શિખંડીનું ખરું સ્વરૂપ જાણીને દાશાર્ણ્ય રાજાની પાસે પાછી આવી અને તેઓએ ‘મહાતુભાવ શિખંડી પુરુષ છે’ એમ રાજાને હર્ષથી કહ્યું.^{૨૯} તે સાંભળીને રાજા હિરણ્યવર્મા બહુ ખુશી થયો અને તે નગરમાં જઈ સંબંધી દ્રુપદને મળી બેઠીને ત્યાં આનંદથી રહ્યો.^{૩૦} રાજાએ પ્રસન્ન થઈને શિખંડીને ધન, હાથીઓ, ઘોડાઓ, ગાયો તથા પુષ્કળ દાસીઓ આપી.^{૩૧} દ્રુપદરાજાએ પણ તેનો સત્કાર કર્યો. પછી હિરણ્યવર્મા રાજા પોતાની પુત્રીને કપડો આપીને પોતાના નગરમાં પાછો ગયો. આ રીતે હિરણ્યવર્મા રાજાના મનનો વહેમ દૂર થયો અને તે પ્રસન્ન થઈને દશાર્ણ્ય દેશમાં ગયો. તે જોઈને શિખંડીને પણ બહુ આનંદ થયો.

આ અરસામાં એક વખતે મનુષ્યના વાહનવાળા કુખેર વિમાનમાં બેસીને લોકમાં ફરતા ફરતા સ્થણકર્ણ યક્ષના ભવન આગળ આવી પહોંચ્યા.^{૩૨,૩૩} તે ધરની ઉપર આવતાંજ વિમાનમાં બેઠેલા ધનાધિપતિ કુખેરે નીચે વિચિત્ર પુષ્પમાળાઓથી શણગારેલું સ્થણકર્ણ યક્ષનું ઘર જોયું અને તેમાં પ્રવેશ કર્યો.^{૩૪} તે ઘર વાળાના પડદાઓથી સુગંધિત હતું, ચંદ્રવાઓથી રમણીય જણાતું હતું, ધૂપોથી સુવાસિત કરેલું હતું, ધ્વજો તથા પત્રાકાઓથી શણગારેલું હતું અને ભક્ત્ય, અન્ન, પેય, માંસ વગેરે દાંતને આહુતિ આપવાના (દાંતથી ખાવાના) પદાર્થોથી ભ-

રેહું હંતુ.^{૩૫} સર્વ તરફ શબ્દગારેહું, મણિ, રત્ન તથા સુવર્ણની માળાઓથી ભરેહું, અનેક પ્રકારના પુષ્પગંધોથી સંપન્ન અને વાળી ઝાડી, પાણી છાંટવાથી શોભી રહેહું તે યક્ષનું સ્થાન જોઈને તે વખતે યક્ષપતિ કુબેરે પોતાના અનુયાયી યક્ષોને કહ્યું કે:-^{૩૬,૩૭} હે અમાપ પરાક્રમી યક્ષો ! આ શબ્દગારેહું ઘર સ્થૂણકર્ણનું છે; છતાં તે મંદ બુદ્ધિવાળો આજે મારી પાસે કેમ આવતો નથી ?^{૩૮} મને આવેલો બાણવા છતાં તે મંદાત્મા મારી પાસે આવતો નથી તેથી તેને મોટી શિક્ષા કરવી, એવો મારો વિચાર છે.^{૩૯}

યક્ષોએ કહ્યું:-‘હે રાજા ! દ્રુપદ રાજાને એક શિખંડીની નામની કન્યા થઇ હતી. તેને કોઇક કારણથી સ્થૂણકર્ણ પોતાનું પુરુષપણ આપ્યું છે.^{૪૦} અને પોતે તેનું સ્ત્રીપણ અહણ કર્યું છે, તેથી હમણાં તે સ્ત્રીરૂપ થઈને ઘરમાં રહે છે. પોતે સ્ત્રીરૂપ ધારણ કરેહું હોવાથી શરમાતો સ્થૂણકર્ણ યક્ષ બહાર નીકળતો નથી અને હે રાજા ! એજ કારણથી તે આજે તમારી પાસે પણ આવતો નથી. આ સાંભળીને આપને જે યોગ્ય લાગે તે કરો.’ ત્યારે યક્ષ-રાજા કુબેરે કહ્યું કે:-‘વિમાનને અહીં ઉભું રાખો અને સ્થૂણકર્ણને બોલાવી લાવો. મારે તેને શિક્ષા કરવી છે.’ આતું તેણે વારંવાર કહ્યું. હે દુર્યોધન રાજા ! પછી કુબેરના બોલાવવાથી સ્થૂણકર્ણ સ્ત્રીના રૂપમાં કુબેરની પાસે આવ્યો અને શરમાઈને ઉભો રહ્યો.^{૪૧-૪૪} હે કુરુ-નંદન ! કુબેરે ક્રોધ કરીને તેને શાપ આપતાં કહ્યું કે:-‘હે યક્ષો ! આજથી આ પાપીનું સ્ત્રીપણ આ પ્રમાણેજ કાયમ રહે.’^{૪૫} આ રીતે શાપ આપ્યા પછી ફરી મહાત્મા કુબેરે કહ્યું કે:-‘ઓ પાપ કર્મ કરનારા ! તે આ લોકમાં યક્ષોનું અપમાન કરીને પાપ બુદ્ધિવાળા શિખંડીને પોતાનું પુરુષપણ આપ્યું છે અને તેનું સ્ત્રીલક્ષણ અહણ કર્યું છે; પરંતુ હે અતિ દુર્ણ-બુદ્ધિવાળા ! જોથી તે કોઈ વખત ન થયેલું આ કામ કર્યું છે, તેથી આજથી તું હમેશ સ્ત્રીરૂપમાંજ રહેશે અને શિખંડીની કાયમ પુરુષરૂપે રહેશે.’^{૪૭}

પછી યક્ષોએ સ્થૂણકર્ણને માટે કુબેરની વારંવાર પ્રાર્થના કરીને કહ્યું કે:-તમે શાપની મર્યાદા બાંધીને તેને કમી કરો.^{૪૮} તે સાંભળીને મહાત્મા કુબેરે એ શાપનો છેડો લાવવાની ઈચ્છાથી પોતાના અનુયાયી સર્વ યક્ષોને કહ્યું કે:-^{૪૯} હે યક્ષો ! જ્યારે શિખંડી મરણ પામશે, ત્યારે સ્થૂણકર્ણ યક્ષને પુનઃ પોતાનું પુરુષરૂપ પ્રાપ્ત થશે; માટે આ ઉદાર બુદ્ધિવાળા યક્ષ મનમાં ઉદાસ થવું નહિ.^{૫૦} આ પ્રમાણે કહીને યક્ષોએ પૂજેલા ભગવાન યક્ષપતિ કુબેર, નિમેષમાત્રમાં ઘણે દૂર નીકળી જનારા સર્વ યક્ષોની સાથે ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.^{૫૧}

સ્થૂણકર્ણ યક્ષ શાપ મળ્યા પછી ત્યાંજ રહેવા લાગ્યો. એટલામાં પોતે કરેલા ઠરાવ પ્રમાણે તત્કાળ શિખંડી તે યક્ષની પાસે આવ્યો. તેને મળીને શિખંડીએ કહ્યું કે:-‘હે ભગવન ! હું ઠરાવ પ્રમાણે તમારી પાસે આવ્યો છું.’ એ સાંભળીને સ્થૂણકર્ણે તેને વારંવાર કહ્યું કે:-‘હું તારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છું.’^{૫૨,૫૩} પછી રાજપુત્ર શિખંડીને સરળપણથી આવેલો જોઈને યક્ષે તેને પોતાની સર્વ વાત કહી.^{૫૪}

યક્ષે કહ્યું:-‘હે રાજપુત્ર ! તારા કારણથી કુબેરે મને કાયમ સ્ત્રીરૂપે રહેવાનો શાપ આપ્યો છે; માટે હવે તું પુરુષરૂપે તારી ઇચ્છામાં આવે ત્યાં જ અને સુખથી લોકમાં વિહાર કર.’^{૫૫} તારૂં અહીંથી જવું અને કુબેરનું અહીં આવવું તથા તેનું આ પરિણામ, એને હું પૂર્વ-જન્મનું ભાગ્ય માનું છું. તેને કોઈ દેરવી શકતું નથી.^{૫૬}

ભીષ્મે કહ્યું:-હે ભારત ! સ્થૂણકર્ણ યક્ષે એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે શિખંડી બહુ આનંદ પામીને પોતાના નગરમાં પાછો આવ્યો.^{૫૭} તેણે જાત જાતનાં પુષ્પો, સુગંધી દ્રવ્યો તથા રત્નાદિ મૂલ્યવાન વસ્તુઓથી પ્રાણણોની, દેવતાઓની, દેવાલયોની તથા ચૌટાંઓની પૂજા કરી.^{૫૮} પાંચાલ્ય દ્રુપદ રાજા પણ પોતાના કૃતાર્થ થયેલા પુત્ર શિખંડીને જોઈને બાંધવોની સાથે બહુ આનંદ પામ્યો;^{૫૯} અને હે કુરુશ્રેષ્ઠ મહા-

હારાજ ! તેણે પ્રથમ સ્ત્રીરૂપ છતાં પછીથી પુરુષરૂપ પામેલા પોતાના પુત્ર શિખંડીને શિખ્યતરીકે દ્રોણાચાર્યને સોંપ્યો.^{૧૦} ત્યાં રાજપુત્ર શિખંડી તથા દ્રુપદનો પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન એ બન્ને તમારી સાથે ચાર પાદવાળો ધનુર્વેદ શીખ્યા. હે તાત દુર્યોધન ! મેં જે જડ, આંધળા અને બહેરા જેવા જણાતા હોતો દ્રુપદને ત્યાં મૂક્યા હતા, તેઓએ આવીને મને આ વાત યથાર્થ રીતે કહી હતી.^{૧૧,૧૨}

હે કુરુશ્રેષ્ઠ મહારાજ ! આ રીતે દ્રુપદનો પુત્ર મહારથી શિખંડી પ્રથમ સ્ત્રી હતો અને પાછળથી પુરુષ થયો છે.^{૧૩} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! કાશિરાજની માટી કન્યા જે આખા નામે વિખ્યાત હતી, તેજ દ્રુપદરાજને ત્યાં શિખંડી નામથી ઉત્પન્ન થઈ છે;^{૧૪} માટે એ શિખંડી હાથમાં ધનુષ લઈને યુદ્ધની ઈચ્છાથી સામો આવશે, તોપણ હું એક મુદ્ગતીલર પણ તેની સામે જોઈશ નહિ, તેમ તેના ઉપર પ્રહાર કરીશ નહિ.^{૧૫} હે કૌરવનંદન ! હું સ્ત્રીના ઉપર, પ્રથમ સ્ત્રી હોઈને પછી પુરુષ થયેલા ઉપર, સ્ત્રીનામધારી ઉપર અને સ્ત્રીરૂપધારી ઉપર બાણ મૂકતો નથી, એવું માફ નિત્યનું વ્રત છે અને તે પૃથ્વીમાં પણ પ્રખ્યાત છે. આ કારણને લીધે હું શિખંડીને મારીશ નહિ.^{૧૬,૧૭} હે તાત ! શિખંડીના જન્મનું આ ખરૂં રહસ્ય હું બાણ છું, તેથી સંગ્રામમાં શિખંડી હથિયાર ધારણ કરીને આવશે, તોપણ હું તેને મારીશ નહિ.^{૧૮} હું તીવ્ર વ્રતવાળો હોઈને જો સ્ત્રીને માફ, તો સત્પુરુષો મારી નિંદા કરે; માટે હું રણમાં ઉભા રહેલા શિખંડીને જોવા છતાં પણ તેને હાથીશ નહિ.^{૧૯}

વૈશંપાયને કહ્યું:—આ સાંભળીને કુરુવંશી દુર્યોધન ક્ષણભર વિચારમાં પડ્યો અને પછી તેણે ભીષ્મમાં એવું વર્તન યોગ્ય છે, એમ માન્યું.^{૨૦}

અધ્યાય ૧૮૨ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૮૩ માં
ભીષ્મ વગેરેની શક્તિનું વર્ણન

॥ સંજય ઉવાચ ॥

પ્રમાતાયાં તુ શર્વયાં પુનરેવ સુતસ્તવ ॥

મધ્યે સર્વસ્ય સૈન્યસ્ય પિતામહમવૃચ્છત ॥૧॥

સંજયે કહ્યું:—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! તે રાત્રિ વીતીને પ્રભાત થતાંજ તમારા પુત્ર દુર્યોધને સર્વ સૈન્યની વચ્ચે ભીષ્મ પિતામહને પૂછ્યું કે:—^૧“હે ગંગાપુત્ર ! પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરનું આ પુષ્કળ પુરુષો, હાથીઓ, ઘોડાઓ અને મહારથોથી ભરેલું સૈન્ય યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયેલું છે.^૨ એ સૈન્ય લોકપાલના જેવા મહાબળવાન તથા મહાધનુર્ધારી ભીમસેન, અર્જુન તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન વગેરેથી સુરક્ષિત છે, ઉછળતા સમુદ્રની પેઠે એની સામે ચઢી જવું અથવા એને બાળી રાખવું પણ અશક્ય છે અને દેવા પણ મહાસંગ્રામમાં આ સેનાસાગરને બળભળાવે તેમ નથી.^{૩,૪} હે મહાકાંતિવાળા ગંગાપુત્ર ! તમે એ સૈન્યનો કેટલે દિવસે નાશ કરી શકો ? વળી મહા ધનુર્ધારી દ્રોણાચાર્ય, મહાબળવાન કૃપાચાર્ય, યુદ્ધની પ્રશંસા કરનારા કર્ણ અને દ્વિજશ્રેષ્ઠ અશ્વત્થામા, એમાંના એક એક જણ કેટલે કેટલે દિવસે પાંડવોની સેનાનો ક્ષય કરી શકે ? મારી સેનામાં તમે સર્વે દિવ્ય અસ્ત્રોને બાણનારા છો;^{૫,૬} માટે હે મહાબાહુ ! એ સામર્થ્ય બાણવાની મારા મનમાં નિત્ય ઇચ્છા રહ્યા કરે છે તથા મને માટી ઉત્કંઠા છે; તેથી તમારે મને કહેવું જોઈએ.”^૭

ભીષ્મે કહ્યું:—“હે કુરુશ્રેષ્ઠ રાજા ! આ સમયે તું શત્રુઓનું બલાબલ જે પૂછે છે, તે તારે માટે યોગ્યજ છે.^૮ હે મહાબુજ રાજા ! યુદ્ધમાં મારી જે શત્રુવીર્યમાં તથા બુદ્ધિબળમાં શ્રેષ્ઠ શક્તિ છે, તે તું સાંભળ.” યુદ્ધમંત્રી એવો નિશ્ચય છે કે, સરળ યુદ્ધ કરનારાની સાથે સરળ યુદ્ધ કરવું અને કપટીની સાથે કપટથી યુદ્ધ કરવું.^{૧૦} હે મહાભાગ ! એ નિયમ પ્રમાણે હું

એકલો પાંડવોની સેનાના ભાગ પાડી રોજ રોજ દિવસના પહેલા ભાગથી આરંભી સાંજસુધીમાં દશ હજાર યોદ્ધાઓનો અને એક હજાર રથીઓનો સંહાર વાળું.^{૧૧,૧૨} હે ભારત! આ રીતે હું નિત્ય ઉદ્યોગપરાયણ તથા સજ્જ રહું તો સૈન્યના પ્રમાણમાં જેટલા દિવસ જોઈએ, તેટલા દિવસમાં મોટા સૈન્યનો નાશ કરે;^{૧૩} પરંતુ હે ભારત! હું જો સંગ્રામમાં ઉભો રહીને લાખોનો સંહાર વાળે તેવાં મોટાં અસ્ત્રો મૂકવા માંડું તો એક માસ થતાં પાંડવની સેનાનો નાશ કરે.^{૧૪}

સંજયે કહ્યું:-હે રાજેન્દ્ર ધૃતરાષ્ટ્ર ! ભીષ્મનું કહેયું સાંભળીને દુર્યોધન રાજ્યે અગિરસ કુળમાં પ્રેષ દ્રાણ્યાચાર્યને પૂછ્યું કે:-^{૧૫} “હે આચાર્ય! આપ કેટલે દિવસે પાંડવોના સૈનિકોને મારી શકો?”

ત્યારે દ્રોણે હસતાં હસતાં ઉત્તર આપ્યો કે:-^{૧૬} “હે મહાબાહુ ! હું વૃદ્ધ થયો છું અને મારી શક્તિ તથા હાલચાલ મંદ પડી ગયાં છે, તોપણ હું શાંતનુપુત્ર ભીષ્મની પેઠે એક માસમાં શસ્ત્રાગ્રિથી પાંડવોની સેનાને બાળી નાખું એમ માંડે માનવું છે. આ મારી શક્તિની અને બળની છેલ્લી હદ છે.^{૧૭,૧૮} પછી શરદાનના પુત્ર દ્રુપાચાર્યે પોતાને એ કૃત્ય કરતાં બે મહિના લાગે એમ કહ્યું. અશ્વત્થામાએ દશ દિવસમાં પાંડવોની સેનાનો સંહાર વાળવાની પ્રતિજ્ઞા કરી^{૧૯} અને મહાન અસ્ત્રવેત્તા કર્ણે તો માત્ર પાંચ રાત્રિમાંજ તે કાર્ય કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી ! સૂતપુત્ર કર્ણનું તે વચન સાંભળીને ગંગાપુત્ર ભીષ્મ ખડખડાટ હસ્યા અને બોલ્યા કે:-“હે રાધાપુત્ર ! શ્રીકૃષ્ણની સાથે રથમાં બેસી, સંગ્રામમાં બાણ, શંખ તથા ધનુષધારણ કરીને આવતા અર્જુનનો જ્યાંસુધી તને લેટો થયો નથી, ત્યાંસુધી તું એ પ્રમાણે માને છે; પણ તેના સમાગમમાં આવ્યા પછી તું આમ યથેષ્ટ બોલી શકીશ કે ?”^{૨૦-૨૨}

ઈતિ શ્રીમહાભારત ઉદ્યોગપર્યાય પર્વમાં
“ભીષ્માદિ શક્તિકથન” એ વિષયનો
અધ્યાય ૧૯૩ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૯૪ માં

અર્જુનનાં વાક્યો

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

एतच्छ्रुत्वा तु गौण्डेयः सर्वान्भ्रातृपहरे ॥

आहूय भरतश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥१॥

વૈશંપાયને કહ્યું:-હે ભરતશ્રેષ્ઠ જનમેજય ! દુર્યોધન તરફની એ સર્વ વાત દ્વેષોદ્ધારા સાંભળીને યુધિષ્ઠિરે પોતાના સર્વ ભાઈઓને એકાંતમાં બોલાવી તેઓને આ પ્રમાણે કહ્યું.^૧

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું:-દુર્યોધનની સેનામાં જે મારા છુપા દ્વેષો છે, તેઓ આજે પ્રભાતમાં મને આ પ્રમાણે સમાચાર મોકલાવે છે કે,^૨ દુર્યોધને મહાવ્રતધારી ભીષ્મને પ્રશ્ન કર્યો કે:-“હે પ્રભો! તમે કેટલા સમયમાં પાંડવોની સેનાનો નાશ કરી શકો?”^૩ તે ઉપરથી ભીષ્મે અતિ દુર્બુદ્ધિવાળા દુર્યોધનને કહ્યું કે:-“એક મહિનામાં નાશ પમાડું.” દ્રોણગુરુને પૂછતાં તેમણે પણ તેટલાજ સમયમાં સેનાનો સંહાર વાળવા કહ્યું.^૪ દ્રુપાચાર્યે તેનાથી બમણા સમય કહ્યો, એવું અમે સાંભળ્યું છે. મહાન અસ્ત્રવેત્તા અશ્વત્થામાએ તો દશ રાત્રિમાં સેનાનો સંહાર કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી,^૫ તેમજ કૌરવોની સભામાં દિવ્ય અસ્ત્રોને બાણનાર કર્ણને પૂછતાં તેણે પાંડવોની સેનાનો પાંચ દિવસમાંજ નાશ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી;^૬ માટે હે અર્જુન! હું પણ તારે વચન સાંભળવાની ઈચ્છા રાખું છું કે, તું કેટલા દિવસમાં શત્રુઓનો સંહાર કરી શકે ?”^૭

યુધિષ્ઠિર રાજ્યે એ પ્રમાણે અર્જુનને પૂછ્યું, ત્યારે નિદ્રાને જિતનારા તે અર્જુને વાસુદેવના તરફ જોઈને પ્રત્યુત્તર આપ્યો:-^૮ “હે મહારાજ! અસ્ત્રકુશળ તથા વિચિત્ર યુદ્ધ કરનારા એ સર્વ મહાત્માઓ જરૂર કહેલી મુદતમાં સંહાર કરે એમાં સંદેહ નથી; પરંતુ એને લીધે આપના મનમાં સંતાપ કરવાનું કંઈ કારણ નથી. હું આપને સત્ય કહું છું કે, માત્ર શ્રીકૃષ્ણની સહાયથી હું એક રથવડેજ દેવોસહિત ત્રણ લોકમાં રહેલા

ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન સ્થાવરજંગમ સર્વ પ્રાણીઓનો આંખના એક પલકારામાંજ સંહાર કરવા સમર્થ છું એવું મારું માનવું છે. ૧૦, ૧૧ ભીલ-રૂપધારી પશુપતિ શંકરની સાથે મારે દ્વંદ્વયુદ્ધ થયેલું તેમાં તેમણે મને જે ઘોર પાશુપતાસ્ત્ર આપ્યું હતું, તે મહાન અસ્ત્ર મારી પાસે રહેલું છે. હે પુરુષવ્યાધ્ર! પશુપતિ શંકર પ્રલયસમયે સર્વ પ્રાણીઓનો સંહાર કરવામાટે જે અસ્ત્રનો પ્રયોગ કરે છે, તે અસ્ત્ર મારી પાસે છે. ૧૨, ૧૩ એ અસ્ત્રને ભીષ્મ ભણુતા નથી, દ્રોણ ભણુતા નથી, કૃપાચાર્ય ભણુતા નથી, અશ્વત્થામા પણ ભણુતા નથી, ત્યારે હે રાજા! કણું તો ભણુજ કયાંથી! ૧૪ એવું અમોઘ અસ્ત્ર મારી પાસે છે, તોપણ એવાં દિવ્ય અસ્ત્રોથી રણમાં સામાન્ય મનુષ્યોને મારવાં યોગ્ય ગણાય નહિ; માટે અમે તો સરળ યુદ્ધથીજ શત્રુઓનો પરાજય કરીશું. ૧૫ વળી હે રાજા! આ પુરુષોમાં વ્યાધ્ર જેવા બીજા જે રાજાઓ તમારા સહાયક છે, તે સર્વે દિવ્ય અસ્ત્રોને ભણુનારા, યુદ્ધની આકાંક્ષા રાખનારા, વેદોનું અધ્યયન કરી યજ્ઞને અતે અવમુથસ્નાન કરનારા અને અજિત છે. હે પાંડવ! એ યોદ્ધાઓ સં-આમમાં દેવોની સેનાનો પણ નાશ કરે તેવા છે. ૧૭ શિખંડી, યુધુધાન, દ્રુપદપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, ભીમસેન, નકુળ, સહદેવ, યુધામન્યુ, ઉત્તમોજ, યુદ્ધમાં ભીષ્મ તથા દ્રોણના જેવા વિરાટ અને દ્રુપદ, મહાબાહુ શંખ, મહાબળવાન ઘટોત્કચ, તેનો પુત્ર, મહાબળવાન તથા પરાક્રમવાળો અંજનપર્વા, આપણો સહાયક, રણકુશળ મહાપરાક્રમી સાત્યકિ, બળવાન અભિમન્યુ, દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો એ સર્વે અને તમે પોતે ત્રણ લોકનો સંહાર વાળવા સમર્થ છો. ૧૮-૨૧ હે ઇંદ્રસમાન કાંતિવાળા! હે કુરુવંશી મહારાજા! આપ ક્રોધથી જે પુરુષના તરફ જુઓ તે તત્કાળ નાશ પામે એવો આપનો પ્રભાવ છે, તે હું ભાણું છું. ૨૨

કૃતિ શ્રીમહા ૧૦ ઉદ્યોગ ૧૦ અંબોપાખ્યાન પર્વમાં

“અર્જુનવાક્ય” એ વિષયને અધ્યાય

૧૮૪ માં સમામે.

અધ્યાય ૧૮૫ મો
કોરવસેના રણભૂમિમાં આવી.

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતઃ પ્રમાતે વિમલે ધાર્તરાષ્ટ્રેણ ચોદિતાઃ ॥
દુર્યોધનેન રાજાનઃ પ્રયયુઃ પાંડવાન્નપ્રતિ ॥૧॥

વૈશંપાયને કહ્યું:- પછી નિર્મળ પ્રભાત થતાં ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર દુર્યોધને આજ્ઞા કરી એટલે તેના પક્ષના રાજાઓ પાંડવોપર ચઢાઈ કરવા નીકળ્યા. ૧ તેઓએ સ્નાન કરીને શુદ્ધ થઈ, સ્વેત વસ્ત્રો તથા પુષ્પમાળાઓ ધારણ કરી હતી, સ્વસ્તિવાચન ભણાવી અગ્નિમાં હોમ આપ્યો હતો અને શસ્ત્રો તથા ધ્વજો અહણ કર્યાં હતાં. ૨ તે સર્વ રાજાઓ વેદવેત્તા, શૂરા, સહાયારી, ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તનારા, સંઆમકુશળ, યુદ્ધમાં શત્રુઓને જિતવાની ઇચ્છાવાળા, એકાગ્ર ચિત્તવાળા, એકબીજા ઉપર વિશ્વાસ રાખનારા અને મહાબળવાન હતા. ૩, ૪ પ્રથમ અવંતીના વિદ તથા અનુવિદ અને બાહલીકની સાથે કેકયે-એ સર્વે દ્રોણાચાર્યને આગળ કરીને નીકળ્યા. ૫ તેમની પાછળ અશ્વત્થામા, સિંધુરાજ જયદ્રથ, દક્ષિણના રાજાઓ, પશ્ચિમના રાજાઓ, પર્વત પ્રદેશના રાજાઓ, ગાંધારરાજ શકુનિ, પૂર્વના રાજાઓ, ઉત્તરના રાજાઓ, શકો, કિરાતો, યવનો અને શિખિવંશના રાજાઓ, એ સર્વ મહારથીઓ પોતપોતાનાં સૈન્યની સાથે મહારથી ભીષ્મને વીંટાઈને સેનાના બીજા સમૂહતરીકે નીકળ્યા. ૬-૮ તેઓની પાછળ સેનાસહિત કૃતવર્મા, મહારથી ત્રિગર્ત, બાઈઓથી વીંટાયેલા દુર્યોધન રાજા, શલ, ભૂરિશ્રવા, શલ્ય અને કૌશલ દેશનો રાજા બૃહદ્રથ, એઓ દુર્યોધનને આગળ કરીને ગયા. ૯, ૧૦ તે સર્વે એકબીજાને યોગ્યતા પ્રમાણે મળ્યા. તે પછી મહાબળવાન તે દુર્યોધનના પક્ષના રાજાઓ બખતરો ધારણ કરી સજ્જ થઈને કુરુક્ષેત્રની પાછળના અર્ધો ભાગમાં ઉભા રહ્યા. ૧૧

હે ભરતવંશી જનમેજય! દુર્યોધને ત્યાં પોતાનેમાટે છાવણી કરાવી હતી, તે શણગારે-

હા બીજા હસ્તિનાપુર જેવી હતી.^{૧૨} હે રાજેન્દ્ર ! તે એટલી સુંદર હતી કે નગરમાં રહેનારા કુશળ પુરુષો પણ તે છાવણીમાં અને નગરમાં ભેદ જાણી શકતા ન હતા.^{૧૩} કુરુવંશી દુર્યોધન રાજાએ બીજા રાજાઓને માટે પણ તે વીજ સેંકડો ને હજારો દુર્ગમ છાવણીઓ તૈયાર કરાવી હતી.^{૧૪} હે રાજા ! રણભૂમિ ઉપર તે સેંકડો છાવણીઓનો સમુદાય વીસ ગાઉના ઘેરાવામાં પડ્યો હતો.^{૧૫} તે સમૃદ્ધિયુક્ત હજારો છાવણીઓમાં રાજાઓએ પોતાપોતાના સૈન્યનો સમાવેશ થાય તેવી રીતે યથારુચિ પ્રવેશ કર્યો.^{૧૬} દુર્યોધન રાજાએ તે મહાત્મા રાજાઓને તથા તેઓના હાથીઓ, ઘોડાઓ, સિનિકો, પહેરેગીરો અને સેવકોને અતિ ઉત્તમ ખાવાના પદાર્થોની સામગ્રી પૂરી પાડવાની વ્યવસ્થા કરી દીધી. વળી શિદ્ધપકણાથી જીવનારાઓ, ભાટ, ચારણો, બંદીઓ, વાણીઆઓ, વેચારીઓ, દ્રોતો અને પ્રેક્ષકજનો-એ સર્વની પણ દુર્યોધન રાજાએ યથાયોગ્ય સંભાળ લીધી.^{૧૭-૧૮}

ઇતિ શ્રીમહાભારત ઉદોગપ્રકરણ અષ્ટાધ્યાય પર્વમાં “કૌરવસૈન્ય નિર્વાણ” અધ્યાય ૧૯૬ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૯૬ મો

પાંડવસેના રણભૂમિપર આવી. (ચાહુ)

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તથૈવ રાજા કૌન્તેયો ધર્મપુત્રો યુધિષ્ઠિરઃ ॥

ધૃષ્ટદ્યુમ્નમુશાન્વીરાંશ્ચોદયામાસ ભારત ॥૧॥

વૈશંપાયને કહ્યું:-તે પ્રભાણેજ કુંતી તથા ધર્મના પુત્ર યુધિષ્ઠિર રાજાએ પણ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન વગેરે વીરોને રણભૂમિપર જવાની આજ્ઞા આપી.^૧ એદિ, કાશિ અને કરુષ એ દેશોની સેનાના નેતા, દૃહપરાક્રમી અને શત્રુસંહારક સેનાપતિ ધૃષ્ટકેતુને, વિરાટને, દ્રુપદને, સાત્યકિને, શિખંડીને તથા મહાધનુર્ધારી પાંચાલ્ય યુધામન્યુને અને ઉત્તમોજાને રણભૂમિપર જવાની સૂચના કરી.^{૨,૩} ચિત્રવિચિત્ર બક્ષરો તથા ચળકતાં કું-

ડળો ધારણ કરનારા તે મહાધનુર્ધારી શૂરા યોદ્ધાઓ, ધીની આહુતિથી પ્રબલિત થયેલા વેદી ઉપરના અગ્નિઓ જેવા અથવા આકાશમાંના ચળકતા ગ્રહોના જેવા શોભતા હતા. યુધિષ્ઠિર રાજાએ સર્વ સેનાનો યથાયોગ્ય સત્કાર કરીને તેને રણભૂમિપર જવાની આજ્ઞા આપી. સેનાસહિત તે મહાત્મા રાજાઓ તથા તેઓના હાથીઓ, ઘોડાઓ, સેવકો, પહેરેગીરો અને કારીગરો, એ સર્વને માટે યુધિષ્ઠિર રાજાએ ઉત્તમ ખાવાના પદાર્થોની વ્યવસ્થા કરી દીધી.^{૪-૭} પછી પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરે સેનાના પ્રથમ વિભાગમાં ધૃષ્ટદ્યુમ્નને આગળ કરી અભિમન્યુને, બૃહન્તને તથા દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રોને વિદાય કર્યા.^૮ બીજા સૈન્યવિભાગમાં યુધિષ્ઠિરે ભીમસેન, યુધાધાન અને પાંડુપુત્ર અર્જુનને મોકલ્યા.^૯ તે સમયે હર્ષમાં આવી ગયેલા યોદ્ધાઓ યુદ્ધનાં સાહિત્યો ચઢાવતા હતા, આમતેમ ફરતા હતા તથા દોડાદોડ કરતા હતા, તેથી ત્યાં ઉત્પન્ન થયેલો કોલાહલ ગગનમંડળસુધી પહોંચી ગયો હતો.^{૧૦} પછી બાકી રહેલા રાજાઓ, વિરાટ તથા દ્રુપદ રાજાને લઈને યુધિષ્ઠિર રાજા પોતે રણભૂમિપર જવા લાગ્યા.^{૧૧} ભયંકર ધનુષવાળા યોદ્ધાઓ જેમાં જતા હતા એવી તે ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પાલન કરેલી સેના મંદગતિથી ગમન કરતી ભરપૂર ગંગાના જેવી દેખાતી હતી.^{૧૨}

પછી યુધિષ્ઠિર રાજાએ થોડે છેટે જઈને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોના નિશ્ચયમાં ભ્રમ ઉપજાવવા માટે, પ્રથમ કરેલી સેનાની વ્યૂહરચના રદ કરીને ફરીથી તેની યોજના કરી.^{૧૩} તે આ પ્રમાણે:-મહાધનુર્ધારી દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો, અભિમન્યુ, નકુલ, સહદેવ, સર્વપ્રભદ્રક, દશહજાર ઘોડાઓ, બે હજાર હાથીઓ, દશહજાર પાળાઓ અને પાંચસો રથો, આ સૈન્યનો અસહ્ય પ્રથમ ભાગ ભીમસેનને સ્વાધીન કરીને તેને વિદાય કર્યો. મધ્યભાગમાં વિરાટ, જયત્સેન, ગદા તથા ધનુષ ધારણ કરનારા પાંચાલરાજાના વીર્યવાન તથા મહારથી પુત્રો, યુધામન્યુ અને ઉત્તમોજા, એટલાની નિમજ્જક કરી.^{૧૪-૧૭} તે સ-

મથે વાસુદેવ અને અર્જુન પણ સેનાના મધ્ય-ભાગમાં જવા લાગ્યા. વળી પૂર્વે જેઓએ યુદ્ધો કરેલાં તથા અતિ ઉત્સાહમાં આવી ગયેલા એવા શરાવીસ હજાર ચોદ્ધાઓથી સ્વારી કરાયલા વીસ હજાર ઘોડાઓ, પાંચ હજાર હાથીઓ, અનેક રથીઓ અને ધનુષ, ખડ્ગ તથા ગદાધારી હજારો શરા પાળાઓ, આ સર્વે સેનાની આગળ તથા પાછળ ચાલવા લાગ્યા. ૧૮, ૨૦ સેનારૂપી સમુદ્રના જે ભાગમાં યુધિષ્ઠિર રાજા પોતે હતા, તે ભાગમાં ઘણા રાજાઓ રહ્યા હતા. ૨૧ હે ભારત ! તેજ વિભાગમાં હજારો હાથીઓ, હજારો ઘોડાઓ અને હજારો રથીઓ તથા પાળાઓ હતા. ૨૨ હે મહારાજ ! ચેકિતાન રાજા પોતાનું મોટું સૈન્ય સાથે લઈને ચાલતો હતો તથા ચેદિદેશના ચોદ્ધાઓનો નેતા ધૃષ્ટકેતુ રાજા પણ એજ વિભાગમાં જઈ રહ્યો હતો. ૨૩ ચાદવોમાં મહારથી તથા મહાધનુર્ધારી બળવાન સાત્યકિ એક લાખ રથીઓથી વીંટાઈને તેઓને પ્રેરણા કરતો કરતો આગળ ચાલતો હતો. ૨૪ પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ ક્ષત્રહેવ અને પ્રહ્લદેવ એ બન્ને રથોમાં બેસીને સેનાના પાછળના ભાગનું રક્ષણ કરતા પાછળ ચાલતા હતા. સરસામાનથી ભરેલાં ગાડાંઓ, વ્યાપારીઓ, વેશ્યાઓ, યુદ્ધમાં ઉપયોગી વાહનો, સાધારણ વાહનો, હજારો હાથીઓ, લાખો ઘોડાઓ, સ્ત્રી-બાળક વગેરે મંડળ, કૃશ તથા દુર્બળ મનુષ્યો, ધનભંડારનાં તથા કોઠારનાં

ગાડાંઓ-આ સર્વને હસ્તિસેનાની સાથે લઈને યુધિષ્ઠિર રાજા ધીરે ધીરે રણભૂમિ તરફ જઈ રહ્યા હતા. ૨૫-૨૭ તેમની પાછળ સત્ય ધૈર્યવાળો તથા યુદ્ધદુર્મદ સૌચિત્તિ, શ્રેષ્ઠિમાન તથા સમર્થ કાશ્યપુત્ર વસુદાન, એ રાજાઓ ચાલતા હતા. ૨૮ વીસ હજાર રથો, ઘુઘરીઓવાળા દશ કરોડ મોટા ઘોડાઓ, હળના દાંડાના જેવા મોટા દાંતવાળા, કુલીન, પ્રહાર કરનારા અને મેઘમંડળની પેઠે ગતિ કરનારા વીસ હજાર મદ જરતા હાથીઓ તેમની પાછળ ચાલતા હતા. ૨૯ ૩૦ હે ભારત ! વળી મહાત્મા યુધિષ્ઠિરની સેનામાં સીત્તેર હજાર હાથીઓ હતા. ૩૧ ગંડસ્થળમાંથી મદ જરવાને લીધે વૃદ્ધિ કરતા મેઘોના જેવા તે હાથીઓ ચાલતા પર્વતોની પેઠે યુધિષ્ઠિર રાજાની પાછળ પાછળ ચાલતા હતા. ૩૨

આ પ્રમાણે બુદ્ધિમાન યુધિષ્ઠિરનું ભયંકર સૈન્ય હતું, કે જે સૈન્યનો આશ્રય કરીને તેમણે પૂતરાણના પુત્ર દુર્યોધનની સાથે યુદ્ધ કર્યું. આ સિવાય બીજા સેંકડો, હજારો અને દશ દશ હજાર ચોદ્ધાઓનાં હજારો ટોળાંઓ ગર્જના કરતાં કરતાં યુધિષ્ઠિરની પાછળ ચાલતાં હતાં. ૩૩, ૩૪ ત્યાં હજારો પુરુષો આનંદ પામીને હજારો ભેરીઓ તથા લાખો શંખોનો શબ્દ કરતા હતા. ૩૫

ઇતિ શ્રીમહાભારત ઉદ્યોગપર્વ અંબોપાખ્યાન પર્વમાં
“ પાંડવસેનાનિર્વાણ ” એ વિષયનો

અધ્યાય ૧૯૬ માં સમાપ્ત.

ઉદ્યોગ પર્વ સમાપ્ત

श्रीमद्भारत

६-भीष्म पर्व

મહર્ષિ કૃષ્ણદ્વૈપાયનવિરચિત

શ્રીમદ્ભારતનું બીષ્મ પર્વ*

જંબૂદ્વિપવિનિર્મણ પર્વ

અધ્યાય ૧ લો

યુદ્ધનિયમ

મંગલશ્લોક:—નારાયણં નમસ્કૃત્ય નરં ચૈવ નરોત્તમમ્ ॥

દેવીં સરસ્વતીં ચૈવ તતો જયમુદીરયેત્ ॥ ૧ ॥

શ્રીનારાયણને, નરોમાં ઉત્તમ નર ભગવાનને અને દેવી સરસ્વતીને નમસ્કાર કરીને, તે પછી જય નામધારી ભારતાદિક ગ્રંથનો આરંભ કરવો.^૧

જનમેજયે પૂછ્યું:—હે વૈશંપાયન! પછી જૂદા જૂદા દેશોમાંથી આવેલા મહાનુભાવ વીર રાજાઓ, કૌરવો, પાંડવો અને સામકોએ કેવી રીતે યુદ્ધ કર્યું?^૨

વૈશંપાયને કહ્યું:—હે રાજા! તપશ્ચર્યાના ક્ષેત્રરૂપ કુરુક્ષેત્રમાં તે વીર કૌરવો, પાંડવો અને સામકોએ જે પ્રમાણે યુદ્ધ કર્યું, તે તમે સાંભળો.^૩ મહાભગવાન સામકોસહિત પાંડવો તથા કૌરવો કુરુક્ષેત્રમાં આવીને એક બીજાને જિતવાની ઇચ્છાથી પ્રવૃત્તિ કરવા લાગ્યા.^૪ વેદાધ્યયનસંપન્ન, યુદ્ધને અભિનંદન આપનારા તથા યુદ્ધમાં જયની આશાવાળા પાંડવપક્ષના અસહ્ય યોદ્ધાઓએ પોતાના સેનિકોની સાથે દુર્યોધનની સેનાસામે આવીને રણભૂમિના પશ્ચિમભાગમાં પૂર્વસન્મુખ પડાવ નાખ્યો.^૫ કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિર રાજાએ સમંત-પંચકથી બહારના ભાગમાં વિધિ પ્રમાણે હજારો છાવણીઓ તૈયાર કરાવી.^૬ તે વખતે હાથી, ઘોડા, રથો અને પુરુષોવિનાની થયેલી તથા બાળક અને વૃદ્ધોજ જેમાં બાકી રહ્યા હતા

* ભગવાનનો ભક્ત પોતે સામર્થ્યવાળો હોય, તોપણ સત્યનું પાલન કરે છે; જૈશ્વર્થ દેખાડતો નથી અને સમય આવતાં બીજાપર ઉપકાર કરે છે, આ વાત વ્યાસજીએ આગળના પર્વમાં પાંડવોના આચાર દર્શાવવાના બહાનાથી દર્શાવી છે. હવે તેવા ભક્ત ઉપર ભગવાન પોતે કિતોપદેશદ્વારા અનુગ્રહ કરે છે અને પોતાની પ્રતિજ્ઞા છોડીને પણ તે ભક્તની પ્રતિજ્ઞાને સત્ય કરે છે, એ વાત અર્જુનને કરેલા ઉપદેશવડે તથા બીષ્મના વધને માટે ભગવાને શસ્ત્ર ઉપાડ્યું તેદ્વારા દર્શાવવામાટે વ્યાસજી આ બીષ્મપર્વનો આરંભ કરે છે.

નીલકંઠ

એવી આખી પૃથ્વી શૂન્ય થઈ ગઈ;^૭ કારણ કે હે મહારાજ ! જન્મુદ્રીપના જેટલા ભાગ ઉપર સૂર્યનો પ્રકાશ પડે છે, તેટલા સર્વ ભાગના લોકો આવીને સૈન્યમાં જોડાયા હતા.^૮ ત્યાં એકઠા મળેલા સર્વ વર્ણોએ દેશો, નદીઓ, પવનો અને વનો વગેરેનું બહુ યોજનનું મંડળ ઘેરી લીધું હતું.^૯ હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! યુધિષ્ઠિર રાજાએ તેઓને માટે તથા બહારના પ્રદેશોમાં રહેનારા કૈવર્ત, રહેઝઝ, આંધ્ર વગેરેને માટે અતિ ઉત્તમ ખાવાના પદાર્થોની વ્યવસ્થા કરી દીધી;^{૧૦} તથા હે તાત ! રાત્રે તેઓને સૂવામાટે અનેક પ્રકારની શય્યાઓની ગોઠવણ કરી. પછી યુદ્ધને સમય પ્રાપ્ત થતાં બન્ને પક્ષના યોદ્ધાઓમાં ગોટાળો ન થવામાટે કુરુવંશી યુધિષ્ઠિરે, અમુક સંકેત બાજુનારાને પાંડવપક્ષને બાજુવો એવો સંકેત ઠરાવ્યો અને પોતાના પક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓને નિશાનીઓ, સંજ્ઞાઓ તથા અલંકારો આપ્યા.^{૧૧,૧૨}

પાર્થના ધ્વજને અગ્રભાગ ફરકતો જોતાંજ મોટા મનવાળા દુર્યોધને સર્વ રાજાઓની સાથે પાંડવોની સામે પોતાના સૈન્યની વ્યૂહરચના કરી;^{૧૩} અને તે હજારો હાથીઓની વચ્ચે પોતાના ભાઈઓથી વીંટાઈને ઉભો રહ્યો. તે વખતે તેના મસ્તક ઉપર ધ્વજ રંગનું છત્ર ધારણ કરેલું હતું.^{૧૪} આ તરફ યુદ્ધને અભિનંદન આપનારા પાંચાલો દુર્યોધનને સજ્જ થયેલો જોઈને હર્ષ પામ્યા અને તેઓએ આનંદમગ્ન થઈને મોટા શંખો કુંકયા તથા મધુર શબ્દવાળી ભેરીઓ વગાડવા માંડી.^{૧૫} પોતાની સેનાને ઉત્સાહિત થયેલી જોઈને પાંડવો તથા વીર્યસંપન્ન વાસુદેવનાં મન પણ પ્રકુલિત થયાં. પછી પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર જેવા વાસુદેવ અને અર્જુન એક રથમાં બેઠા અને તે બન્નેએ હર્ષયુક્ત થઈને પોતાના દિવ્ય શંખો કુંકયા.^{૧૭} તે પાંચજન્ય તથા દેવદત્ત નામના બે શંખોનો ધ્વનિ સાંભળતાંજ યોદ્ધાઓનાં મગ્નમૂલ દૂટી ગયાં.^{૧૮} જેમ ગર્જના કરતા સિંહને શબ્દ સાંભળીને શીબં પશુઓ ત્રાસી બાથ, તેમ શંખોનો નાદ

સાંભળીને તે સૈન્ય ત્રાસ પામી ગયું.^{૧૯} અનાસભાગ કરવા લાગ્યું; તેથી એટલી બધી ધૂળ ઉડી કે, તેવડે એકાએક ઢંકાયેલા સૂર્ય બાજુએ અસ્ત પામી ગયો હોય તેમ કોઈને કંઈ પણ ન દેખાય તેવું અંધારું થઈ ગયું!^{૨૦} એટલામાં ત્યાં માંસરુધિરનો વરસાદ પડવ લાગ્યો અને સર્વ સૈન્યો દિશાઓમાં વેરાલ ગયાં ! તે એક આશ્ચર્ય જેવું થઈ પરચું.^{૨૧} પછી નીચેથી કાંકરા ઉરાડતો વાયુ વાવા માંડ્યો અને તે કાંકરાથી સેંકડો ને હજારો સૈનિકે પીડા પામ્યા.^{૨૨} હે રાજેન્દ્ર ! આવી સ્થિતિમાં પણ યુદ્ધને માટે અત્યંત ઉત્સાહમાં આવેલાં તે બન્ને પક્ષનાં સૈન્યો સજ્જ થઈને બળભળેલ બે સમુદ્રોની પેઠે કુરુક્ષેત્રમાં ઉભાં રહ્યાં.^{૨૩} પ્રલયકાળ પ્રાપ્ત થતાં ઉછળતા બે સમુદ્રોન જેવો તે બન્ને સેનાનો સમાગમ અદ્ભુત દેખાતો હતો.^{૨૪} કુરુવંશી યુધિષ્ઠિરે તથા દુર્યોધને ત્યાં એટલો મોટો સેનાસમૂહ એકઠે કર્યો હતો કે, તેથી હાથી, ઘોડા, રથો અને પુરુષોવિનાની થયેલી અને માત્ર વૃદ્ધો તથા બાળકોજ જેમાં રહેલા એવી આખી પૃથ્વી તે વખતે શૂન્ય જેવી થઈ પડી હતી.

તે પછી કૌરવો, પાંડવો તથા સૌમકોએ મળીને યુદ્ધ કરવાના નિયમો કર્યા અને હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! યુદ્ધના ધર્મો ઠરાવ્યા કે, બન્ને પક્ષોનો વિરોધ, પ્રાપ્ત થયેલા યુદ્ધના સમયમાંજ રહે, યુદ્ધ બંધ પડતાં પરસ્પરમાં પ્રીતિ રાખવી.^{૨૫,૨૬} પોતાના સમાન બળવાળાની સાથેજ યુદ્ધ કરવું, જેથી કોઈ અદ્ય બળવાળાની સાથે યુદ્ધ કરવારૂપી અન્યાય થાય નહિ. વાણીથી યુદ્ધ કરનારાઓની સાથે વાણીથીજ યુદ્ધ કરવું. સેનામાંથી બહાર નીકળી ગયેલાઓને કહી મારવા નહિ.^{૨૭,૨૮} હે ભારત ! રથીએ રથીની સાથે, હાથી ઉપર બેઠેલાએ હાથી ઉપર બેઠેલાની સાથે, ઘોડેસ્વારે ઘોડેસ્વારની સાથે અને પાળાએ પાળાની સાથેજ યુદ્ધ કરવું.^{૨૯} સામા યોદ્ધાની યોગ્યતા, ઇચ્છા, ઉત્સાહ અને બળ જોઈને પછી તેને હાંકી મારીને તેના ઉપર પ્રહાર

કરવો; વિશ્વાસમાં રહેલા અથવા વિહ્વળ થયેલા ઉપર પ્રહાર કરવો નહિ.^{૩૦} બીજાની સાથે યુદ્ધમાં જોડાયલાને, શરણે આવેલાને, વિમુખ થયેલાને, શસ્ત્રહીન થયેલાને અને બખ્તરવિનાના થયેલાને કદી પણ મારવો નહિ.^{૩૧} સારથિઓ ઉપર, ઘોડા તથા શસ્ત્રો લાવી આપનારા ઉપર અને ભેરી તથા શખ વગાડનારાઓ ઉપર કોઈ રીતે પ્રહાર કરવો નહિ.^{૩૨}

આ પ્રમાણે યુદ્ધનો નિયમ કરીને કૌરવો, પાંડવો અને સોમકે. એકબીજાની તૈયારી જોઈ અત્યંત વિસ્મય પામ્યા.^{૩૩} પછી તે પુરુષશ્રેષ્ઠ મહાત્માઓ પાતપોતાની સેનામાં પ્રવેશ કરીને સૈનિકોની સાથે મનમાં પ્રસન્ન તથા પ્રકુદ્બિત થયા.^{૩૪}

ઘટિ શ્રીમહાદેવ ભીષ્મ ઝન્યુખંડવિનિર્માણ પર્વમાં ‘સૈન્યશિક્ષણ’ એ વિષયનો અધ્યાય ૧ લો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨ જો

વ્યાસદર્શન અને દુશ્ચિન્ન કથન

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

તતઃ પૂર્વાપરં મૈન્યે સમીક્ષ્ય ભગવાનૃષિઃ ॥

સર્વવેદવિદાંશ્રેષ્ઠો વ્યાસઃ સત્યવતીસુતઃ ॥૧॥

વૈશંપાયને કહ્યું:—“ પછી પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં ગોડવાયલાં બન્ને પક્ષનાં સૈન્યોને જોઈને સર્વ વેદવેદાંતોમાં શ્રેષ્ઠ, ભારતોના પિતામહ, થનારા ઘોર યુદ્ધને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનારા, ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાનને જાણનારા, સત્યવતીના પુત્ર ભગવાન વ્યાસ ઋષિ, તે વખતે પુત્રોના અન્યાયનો વિચાર કરતા, શોક કરતા અને દુઃખી થયેલા વિચિત્રવીર્યના પુત્ર ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને મળ્યા અને તેને આ પ્રમાણે રહસ્યયુક્ત કહેવા લાગ્યા.^{૧-૩}

વ્યાસે કહ્યું:—“ હે રાજા! તારા પુત્રોના તથા બીજા રાજાઓના કાળ બદલાયો છે. તેઓ સંગ્રામમાં એકબીજાની સામે આવીને પરસ્પરને નાશ કરશેજ.^૪ હે ભારત! તેઓ મૃત્યુના સપા-

ટામાં આવી પડ્યા છે, એટલે અવશ્ય નાશ પામશે; માટે કાળતું વિપરીતપણું જાણીને તું મનમાં શોક કરીશ નહિ.^૫ હે પ્રજાપતિ! હે પુત્ર! જો તું તેઓને સંગ્રામમાં યુદ્ધ કરતા જોવા ઇચ્છતો હોય તો હું તને ચક્ર આપું, તું ત્યાં યુદ્ધને પ્રત્યક્ષ જો.^૬”

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું:—“ હે શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મર્ષિ! હું સ્વ-જ્ઞાતિના વધને જોવા ઇચ્છતો નથી; પરંતુ તમારા પ્રભાવવટે એ યુદ્ધ સંપૂર્ણ રીતે સાંભળવાની ઇચ્છા રાખું છું.”^૭

વૈશંપાયને કહ્યું:—જ્યારે ધૃતરાષ્ટ્રે સંગ્રામ જોવાની નહિ, પરંતુ સાંભળવાની ઇચ્છા કરી ત્યારે સર્વ પ્રકારના વર આપવાને સમર્થ વ્યાસે સંજયને વર આપ્યો.^૮ પછી વ્યાસે ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું કે:—“ હે રાજા! આ સંજય તને યુદ્ધ કહશે. સંગ્રામમાં જે કંઈ થશે તે સર્વ એને પ્રત્યક્ષ થશે.” હે રાજા! સંજય દિવ્ય ચક્ષુથી યુક્ત થયો છે, તેથી એ સર્વજ્ઞ થશે અને તને યુદ્ધનો સર્વ વૃત્તાંત કહેશે.^૯ પ્રત્યક્ષમાં, પરાક્ષમાં, દિવસે અથવા રાત્રે જે કંઈ થશે તે તથા મનમાં ચિંતન કરેલી વાતને પણ સંજય સંપૂર્ણતાથી જાણશે.^{૧૦} વળી સંગ્રામમાં આ ગાવ-દગાળના પુત્ર સંજયને શસ્ત્રો છેદશે નહિ તથા થાક પીડશે નહિ અને એ આ યુદ્ધમાંથી જીવતો રહેશે.^{૧૧} હે ભરતશ્રેષ્ઠ! હું આ કૌરવો, પાંડવો તથા સર્વની કીર્તિનો વિસ્તાર કરીશ, તું શોક કરીશ નહિ.^{૧૨} હે નરવ્યાધ! આ યુદ્ધ દેવે નિર્માણ કરેલું છે, એને રાક્ષી શકાય તેમ નથી; માટે તારે એ સંબંધમાં શોક કરવો યોગ્ય નથી અને પરિણામના સંબંધમાં જાણ કે, જ્યાં ધર્મ હશે ત્યાંજ જય થશે.”^{૧૩}

વૈશંપાયને કહ્યું:—કૌરવોના પ્રપિતામહ મહાભાગ ભગવાન વ્યાસ એ પ્રમાણે કહીને પુનઃ ધૃતરાષ્ટ્રને કહેવા લાગ્યા:—^{૧૪} “ હે મહારાજા! આ યુદ્ધમાં મહાન ક્ષય થશે; કારણ કે તેવાં ભય-કારક દુષ્ટ ચિન્હો મારા જોવામાં આવે છે.^{૧૫} શકરાઓ, ગીધો, કાગડાઓ અને બગલાઓની સાથે કેક પક્ષીઓ, એકઠાં થઈને ઝાડના અગ્ર-

ભાગે ઉપર પડે છે અને ટોળે વળીને બેસે છે,^{૧૭} તથા એ પક્ષીઓ આનંદ પામીને યુદ્ધભૂમિની સામે બેસ્યા કરે છે. એ ઉપરથી સમજાય છે કે, માંસાહારી પ્રાણીઓ હાથીઓનાં તથા ઘોડાઓનાં માંસોનું ભક્ષણ કરશે.^{૧૮} ભયદર્શક તથા ભયંકર કંક પક્ષીઓ કૂર શબ્દ કરતાં કુરુક્ષેત્રની વચ્ચે થઈને દક્ષિણ દિશા તરફ ચાલ્યાં જાય છે.^{૧૯} હે ભારત ! હું નિત્ય પ્રાતઃસંધ્યા અને સાયંસંધ્યાને સમયે, સૂર્યના ઉદય તથા અસ્ત વખતે સૂર્યને માથાંવિનાનાં ધોડેથી વીંટાયેલો જોઉં છું. સંધ્યાસમયે વચ્ચે કાળાં, તેનાથી બહાર ઘોળાં તથા તેની બહાર લાલ, આવાં ત્રણ રંગવાળાં તથા વિજળીવાળાં કુંડાળાંઓ સૂર્યને વીંટી લે છે.^{૨૦, ૨૧} રાત્રિદિવસ તિથિક્ષયના યોગવાળી અમાવાસ્યાએ સૂર્યચંદ્રના સંયોગવાળાં નક્ષત્રને પાપગ્રહથી ઘેરાતું મેં જોયું છે, તે ભય આપનારું થશે-અર્થાત્ જે અમાવાસ્યાએ ક્ષયતિથિ તથા તે દિવસનાં નક્ષત્રમાં પાપગ્રહનો સંબંધ આ મહાન ભયસૂચક હુર્યોગ છે.^{૨૨} કાર્તિકી પૂર્ણિમાએ આકાશ લાલ રંગનું થઈને તેમાં ચંદ્ર પણ પ્રભારહિત, ન દેખાય તેવો તથા અમિના જેવા રાતા વર્ણનો જણાતો હોતો;^{૨૩} તેથી ભૂંગળના જેવા બાહુવાળા શરવીર રાજાઓ અને રાજપુત્રો હણાઈને પોતાનાં શરીરોથી રણભૂમિને ઢાંકી દઈ શયન કરશે.^{૨૪} રાત્રે અંતરિક્ષમાં યુદ્ધ કરતા ભુંડ અને ખિલાડાના ભયંકર શબ્દોને હું રોજ સાંભળું છું.^{૨૫} દેવતાઓની પ્રતિમાઓ કંપે છે, હસે છે, મુખમાંથી રુધિર ઓકે છે, પરસેવાથી ભીંજી જાય છે અને સ્થાનમાંથી પડી જાય છે.^{૨૬} હે રાજા! વગાડ્યાવિનાજ નગારાંઓમાંથી શબ્દ થાય છે અને ક્ષત્રિયોના મોટા રથો ઘોડા જોડ્યાવિનાજ ચાલતા થાય છે.^{૨૭} કાયલો શતપત્રો, આષો, ભાસો, પોપટો, સારસો અને મયૂરો દારુણ શબ્દો કરે છે.^{૨૮} લોહતુડ અને ભૂંગરિટ નામનાં પક્ષીઓ ઘોડાઓની પીઠ ઉપર બેસી તેને ટોકતાં તથા વિલાપ કરતાં જણાય છે. અરુણેદય વખતે મેકંટો તીડનાં ટોળાંઓ દેખાય છે,^{૨૯} બન્ને સંધ્યાસમયે દિશાઓ બ-

ળતી હોય તેવી પ્રકાશશુકત જણાય છે અને હે ભારત ! મેઘ ધૂળની તથા માંસની વૃષ્ટિ કરે છે.^{૩૦} હે રાજા ! ત્રણ લોકમાં વિખ્યાત અને સત્પુરુષોને માન્ય એવી જે આ સમ્પાદનમાં રહેલી અરુંધતીની ચાંદરણી, તેણે પણ આકાશમાં વસિષ્ઠના તારાને પાછળ પાડી દીધો છે.^{૩૧} હે રાજા ! આ શનૈશ્વર ગ્રહ રોહિણી નક્ષત્રને પીડતો રહ્યો છે અને ચંદ્ર પણ ચિહ્નવિનાનો દેખાય છે. આ ઉપરથી મોટું ભય આવી પડશે, એમ લાગે છે.^{૩૨} વાદળાંવિનાના આકાશમાં મહાભયંકર ગર્જનાનો શબ્દ સંભળાય છે; અને રડતાં વાહનોની આંખોમાંથી અશ્રુનાં ઝિંદુઓ પડે છે.^{૩૩} ઇતિ શ્રીમહાભારત લીખમંડળ જન્મૂખંડવિનિર્માણ પર્વમાં “શ્રીવેદવ્યાસદર્શન” એ વિષયના અધ્યાય ૨ નો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩ નો

દુર્નિમિત્તકથન

॥ વ્યાસ ઉવાચ ॥

खरा गोषु प्रजायन्ते रमन्ते मातृभिः सुताः ।

अनार्तवं पुष्पफलं दर्शयन्ति वनद्रुमाः ॥१॥

વ્યાસે કહ્યું:-ગાયોમાં ગધેડાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, પુત્રો માતાઓની સાથે રમણ કરે છે અને વનનાં વૃક્ષો વગરઋતુએ પુષ્પ તથા ફળો દેખાડે છે.^૧ ગર્ભિણી અને વાંઝણી સ્ત્રીઓ પણ મહાભયાનક પ્રબલ્યોને જન્મ આપે છે. માંસાહારી પ્રાણીઓ પક્ષીઓની સાથે બેસીને ખાય છે.^૨ ત્રણ શિંગડાવાળાં, ચાર નેત્રવાળાં, પાંચ પગવાળાં, બે મૂત્રેન્દ્રિયવાળાં, બે મસ્તકવાળાં, બે પૂછડાંવાળાં અને મોટી દાઢવાળાં કુલક્ષણ પશુઓ જન્મે છે.^૩ ત્રણ પગવાળા મોર તથા ચાર દાઢ અને શિંગડાવાળા ગરુડો ઉત્પન્ન થાય છે અને તેઓ મોઢાં પહોળાં કરીને અશુભ વાણી બોલ્યા કરે છે.^૪ તમારા નગરમાં બ્રહ્માવીઓની સ્ત્રીઓ પણ મયૂરોને અને ગરુડોને જન્મ આપતી જણાય છે.^૫ હે રાજા ! ઘોડી ગાયનાં વાહરડાંને, ફતરી શિયાળને અને કરબ બતની મૃગ-

હી કુરકુરીઆને જન્મ આપે છે તથા પોપટો અશુભ શબ્દો બોલે છે.^૧ કેટલીએક સ્ત્રીઓ એકી વખતે ચારપાંચ કન્યાઓને જન્મ આપે છે અને તે કન્યાઓ ઉત્પન્ન થતાંજ નાચે છે, ગાય છે તથા હસે છે.^૭ નીચ ભતિમાં ઉત્પન્ન થયેલા અતિ ક્ષુદ્ર લોકો મહાન ભય સૂચવતા ખડખડાટ હસે છે, નાચે છે, ગાય છે અને કાળની પ્રેરણાથી શસ્ત્રધારી મૂર્તિનાં ચિત્રો કાઢે છે. ખાળકો હાથમાં ઢાંઢાઓ લઈને એકબી-બીની સામે દોડે છે અને યુદ્ધની ઇચ્છાથી કૃત્રિમ નગરો બનાવી એકબીબીનાં નગરોનો નાશ કરે છે. વૃક્ષો ઉપર નાનાંમોટાં કમળો તથા કું-પળીઓ થાય છે.^{૧૦} સર્વ તરફ કઠોર વાયુઓ વાયા કરે છે અને ઉડતી ધુળ શાંત થતી નથી. પૃથ્વી ઉપર વારંવાર દાવાસિ પ્રદીપ્ત થાય છે. રાહુ સૂર્યની પાસે આવે છે,^{૧૧} તેમજ સ્વેત્ર ગ્રહ ચિત્રા નક્ષત્રનું ઉલ્લંઘન કરીને રહેલો છે, તેથી સુખ્યત્વે કરીને કૌરવોના નાશને સૂચવે છે.^{૧૨} મહા ભયંકર = ધૂમકેતુ પુખ્ત નક્ષત્રનું આક્રમણ કરીને

* કાર્તિકી પૂર્ણિમા પછી સંક્રામનો આરંભ થયો છે, તેથી રાહુ તુલા રાશિમાં રહેલા સૂર્યની પાસે આવે છે, એમ કહ્યું છે.

x સ્વેત્ર ગ્રહ એટલે કેતુ તેજ વખતે ચિત્રા નક્ષત્રનું ઉલ્લંઘન કરીને સ્વાતિ નક્ષત્રમાં રહેલો છે. હવે રાહુ અને કેતુ હમેશા સાત સાત રાશિઓને અંતરે રહે છે; પરંતુ તે વખતે તુલારાશિના સૂર્યનો આસ કરવા રાહુ ગયો એમ કહ્યું છે. એ ઉપરથી રાહુ તુલારાશિના થયેલો કથો છે અને સ્વાતિ નક્ષત્ર પણ તુલા રાશિનું છે, તે સ્વાતિ નક્ષત્રમાં કેતુ રહેલો છે-અર્થાત કેતુ પણ તુલા રાશિનોજ થયો. આ રીતે સામસામે રહેનારા રાહુ અને કેતુ એક રાશિમાં આવી ગયા, એ મહા અનિષ્ટસૂચક છે, એ અભિપ્રાય છે.

= ધૂમકેતુ એ એક ઉપગ્રહ છે. તે ક્ષત્રિયના પુખ્ત નક્ષત્રનું આક્રમણ કરીને રહેલો છે; તેમજ આગળ કહેવામાં આવશે તે રીતે જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રમાં રહેલા કેતુએ પણ પુખ્ત નક્ષત્રનો વેધ કર્યો છે. આ રીતે ક્ષત્રિયોનું પોતાનું નક્ષત્ર કૂર મહત્તી દબાયું છે તથા કૂર મહત્તી વીધાયું છે, તેથી અવશ્ય

રહેલો છે, તેથી એ મહાગ્રહ બન્ને સેનાનું ભયંકર અશુભ કરશે. મંગલ વક્ર થઈને મધ્યા નક્ષત્રમાં આવ્યો છે, ખૂદસ્પતિ શ્રવણ નક્ષત્રમાં છે અને સૂર્યનો પુત્ર શનિ પૂર્વાશ્વિનુની નક્ષત્રનું આક્રમણ કરીને તેને પીડે છે.^{૧૪} શુક્ર પૂર્વાભાદ્રપદા નક્ષત્રનું આક્રમણ કરીને પ્રકાશે છે અને પરિધ નામના ઉપગ્રહની સાથે ઉત્તરાભાદ્રપદા નક્ષત્રનું આક્રમણ કરવા ઇચ્છે છે.^{૧૫} ધૂમાડાવાળા પ્રજ્વલિત અગ્નિના જેવો દેખાવવાળો બીજો એક સ્વેત્ર ગ્રહ (કેતુ નામનો ઉપગ્રહ) ઇંદ્રના તેજસ્વી નક્ષત્ર જ્યેષ્ઠાનું આક્રમણ કરીને રહ્યો છે.^{૧૬} ચિત્રા નક્ષત્ર અને સ્વાતિ નક્ષત્રની વચ્ચે પેટેલો દુષ્ટ ગ્રહ રાહુ અત્યંત પ્રજ્વલિત થયો છે અને તે સર્વંદા વક્ર થઈને (સર્વતોલદ્ર ચક્રના વેધાનુસાર) રાહિણી નક્ષત્રને તથા સૂર્યચંદ્રને પીડે છે.^{૧૭} અગ્નિ જેવો કાંતિમાન મંગળ વારંવાર વક્ર થઈ, ખૂદસ્પતિએ આક્રમણ કરેલા શ્રવણ નક્ષત્રનો પૂર્ણ દિશ્વિથી વેધ કરીને (મધ્યા નક્ષત્રમાં) રહ્યો છે.^{૧૮}

સર્વ ઋતુમાં ધાન્ય એકી વખતે પાકીને તેનાથી પૃથ્વી ઢંકાઈ ગઈ છે. જવના છોડને પાંચ પાંચ લુમખાંઓ અને ડાંગરને સો સો લુમખાંઓ લાગ્યાં છે.^{૧૯} જેમને આધારે આ જગત રહેલું છે, તે સર્વ લોકમાં સુખ્ય ગાયો વાછરડાં વળગાડતાંજ દૂધને ઠેકાણું રુધિરનો પાનહો મૂકે છે,^{૨૦} ધનુષમાંથી જવાળા નીકળે છે અને તરવારો અત્યંત પ્રજ્વલિત થઈ ગઈ છે, એ ઉપરથી યુદ્ધ સમીપ આવ્યું છે, એમ શસ્ત્રો ખુણી રીતે સૂચવે છે.^{૨૧} શક્તોની, જળની, બખ્તરોની અને ધ્વજોની કાંતિ અભિવર્ણી થઈ ગઈ છે, તેથી મહાક્ષય થશે એમ સમભય છે.^{૨૨}

હે ભારતરાજ ! કૌરવપાંડવોના યુદ્ધમાં

ક્ષત્રિયોના નાશ થશે. નરપતિવિજય નામના મંથમાં કહ્યું છે કે:—

‘કૃત્તિકાયાં તથા પુણ્યે રેવત્યાં ચ પુનર્વસૌ ।

વેધે સતિ ક્રમદિષ્ઠો વર્ણેષુ બ્રાહ્મણાદિષુ ॥

કૃત્તિકા, પુણ્ય, રેવતી અને પુનર્વસુ એ નક્ષત્રોનો જે વેધ થાય તેા અનુક્રમે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર-એ ચાર વર્ણોના વિનાશ થાય એમ સમજવું.

પૃથ્વી ઉપર રુધિરની ધૂમરીવાળી અને ધ્વજેરૂપી નાવડાંઓવાળી લોહીની નદીઓ વહેશે.^{૨૩} પ્રજ્વલિત સુખવાળાં પશુઓ અને પક્ષીઓ દિશાઓમાં કીકીઆરી કરતાં ભટકે છે, તેથી તેઓ અત્યંત અનિદ્ર દર્શાવતાં મોટો ભય સૂચવે છે.^{૨૪} એક પાંખ, એક આંખ અને એક પગવાળું પક્ષી રાત્રે આકાશમાં ઉડતું ઉડતું જુસ્સામાં આવી જઈને એવો કંઠાર શબ્દ કરે છે, કે તે બાણ લોહી ઓકતું હોય તેમ લાગે છે.^{૨૫} હે રાજેન્દ્ર! હમણાં શસ્ત્રો પ્રજ્વલિત થતાં હોય તેવાં જણાય છે અને ઉદાર સમર્પિઓની કાંતિ ઢંકાઈ ગયેલી લાગે છે.^{૨૬} વર્ષપર્યંત સ્થિતિ કરનારા ખુદરપતિ અને શનેશ્વર નામના એ ગ્રહો પ્રજ્વલિત થઈને વિશાખા નક્ષત્રની સમીપમાં રહેલા* છે.^{૨૭} ચંદ્ર તથા સૂર્ય એ બન્ને પડવાથી તેરમે દિવસે પર્વવિના એકે દહાડે રાહુથી ગ્રહણ પામ્યા છે, તે બન્ને પ્રજ્વળતા સંહાર છરે છે.^{૨૮} સર્વ તરફથી ધૂળનો વરસાદ પડવાને લીધે સર્વ દિશાઓ અમંગળરૂપ થઈ ગઈ છે અને ભયંકર ઉત્પાતસૂચક મેઘો રાત્રે રુધિરની વૃષ્ટિ કરે છે.^{૨૯} હે પૃથ્વીપતિ! ફર કર્મોવડે જણાતો રાહુ કૃત્તિકા નક્ષત્રને પીડે છે;+ અને ઉત્પાત-

* પહેલાં કહ્યું છે કે, ખુદરપતિ અવળ નક્ષત્રમાં છે અને શનિ પૂર્વાશ્વિની નક્ષત્રમાં છે. દવે આ શ્લોકમાં તે બન્ને વિશાખા નક્ષત્રની પાસે છે, એમ કહે છે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે, તે બન્ને ગ્રહો પૂર્વાશ્વિ નક્ષત્રમાં રહીનેજ શતપદ ચક્રમાં આઠા વેધ કરીને વિશાખા નક્ષત્રનો વેધ કરે છે.

x દર્શ એટલે અમાવાસ્યાપર્વ પડવાથી પંદરમે દિવસે આવે છે. તેમાં એક તિથિની વૃદ્ધિ થતાં સોળમે દિવસે અને એક તિથિનો ક્ષય થતાં ચૌદમે દિવસે અમાવાસ્યા આવે છે; પરંતુ એ તિથિનો ક્ષય જગતમાં અત્યંત અપ્રસિદ્ધ છે, છતાં હમણાં એ તિથિનો ક્ષય થઈ તેરમે દિવસે અમાવાસ્યા આવીને તે દિવસે રાહુથી સૂર્ય તથા સૂર્યમાં રહેલા ચંદ્રનું ગ્રહણ થયું છે, એજ પ્રજ્વળતા સંહારનું કારણ છે, એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે.

+ પ્રથમ કહ્યું છે કે, ફર ગ્રહ રાહુ, ચિત્રા અને સ્વાતિની વચ્ચે રહીને રોહિણી નક્ષત્રને પીડે છે.

સૂચક ધૂમકેતુનો આશ્રય કરીને વાયુઓ વાર વાર વાયા કરે છે.^{૩૦} એ વાયુઓ આકંઠ કરાવનારે ભારે યુદ્ધ ઉત્પન્ન કરે છે. હે રાજા ક્ષત્રિયોનો વિનાશ કરનારા ત્રણે નક્ષત્રસમૂહોન શીર્ષ ઉપર પાપગ્રહ પડે અને તે મહાભય ઉત્પન્ન કરે છે. -^{૩૧}

જેમાં રાહુ ચિત્રા નક્ષત્રના અંશમાં રહીને તેનાથ અદારમાં સામુદાયિક નક્ષત્ર રોહિણીને પીડે છે અને સ્વાતિ નક્ષત્રના અંશમાં રહીને તેનાથી સોળમા સાંધાતિક નક્ષત્ર કૃત્તિકાને પીડે છે. આ પ્રમાણે સર્વતોભદ્ર ચક્રમાં જ્નેવામાં આવે છે. તેજ આ શ્લોકમાં કહ્યું છે.

નરપતિવંજય નામના ગ્રંથમાં ત્રણ છત્ર કલાં છે. તેમાં ઉત્તરના અશ્વપતિના છત્રમાં અશ્વિની નક્ષત્રથી આરંભીને નવ નક્ષત્રોવડે ચામર, કદશ વીણા, છત્ર, દંડ, પત્રદ્રવ્ય, આસન, ક્રીડક અને રજ્જુ, આ નવ અવયવો કલ્યાણ છે. એ પ્રમાણેજ મધ્યાથી નવ નક્ષત્રોવડે પૂર્વના ગજપતિના છત્ર કલ્યાણ છે; તેમજ મૂળથી આરંભીને નવ નક્ષત્રોવડે દક્ષિણના નરપતિનું છત્ર કલ્યાણ છે. આ પ્રકારનાં ત્રણ છત્રોમાં સર્વ નક્ષત્રો આવી ગયા છે. તેમાંનાં જે નક્ષત્રો ફર ગ્રહોથી યુક્ત હોય તે નક્ષત્રો તે તે છત્રવાળા ક્ષત્રિયાનો વિનાશ કરે છે. હમણાં છત્રના કલશસ્થાનમાં પાપગ્રહ પડ્યો છે, તેથી ત્રણ છત્રોનો તથા તેમાંના ખીજ માંડતિક રાગઓનો નાશનું સૂચન થાય છે. એ પ્રમાણે મધ્યા નક્ષત્રમાં મંગળ રહેલો છે તથા પૂર્વાશ્વિની નક્ષત્રમાં શનિ રહ્યો છે, તે ગજપતિનું યુદ્ધાદિક્ષાં અવશ્ય મહાભય ઉત્પન્ન કરશે. તેજ ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે:-

કલશસ્થે મહેચુરં રણે રોગે મહઙ્ગયમ્ ।

ચાતપાતાદિકં સર્વે જાયતે નાત્ર સંશયઃ ॥

શનિ છત્રના કલશસ્થાનમાં રહ્યો હોય તે યુદ્ધ થાય, રણમાં અને રોગમાં મહાન ભય થાય તથા ધાન, પાત વગેરે સર્વ થાય છે, એમાં સંશય નથી; તેમજ એ ગજપતિના છત્રમાંજ વિશાખા તથા જ્યેષ્ઠા પણ ફર ગ્રહથી વીંધાયાં હોવાયાં છે. તેથી ગજપતિના છત્રનો અવશ્ય નાશ થશે. એ રીતે પ્રથમ છત્રનાં કૃત્તિકા, રોહિણી અને પુષ્ય, આ નક્ષત્રો પણ પાપગ્રહોથી પીડાય છે; તેમજ છેલ્લાં છત્રનાં અવળ તથા પૂર્વાશ્વિપદ

પૂર્વે પખવાડીઆમાં ચૌદમે દિવસે, પંદરમે દિવસે અથવા સોળમે દિવસે અમાવાસ્યા થઇ એ હું બાણું છું; પરંતુ પખવાડીઆમાં તેરમે દિવસે અમાવાસ્યા આવી હોય એમ હું બાણુંતો નથી. હમણાં તો એક મહિનામાંજ તેરમે દિવસે ચંદ્ર તથા સૂર્ય બન્નેનું ચંદ્રણ થયું છે.^{૩૨} આ રીતે પર્વવગર ચંદ્ર તથા સૂર્ય બન્ને રાહુથી ઘેરાયા છે, તેથી તે બન્ને પ્રજનો મહાન ક્ષય કરશે. વળી અંધારી ચૌદશે માંસનો ભયંકર વરસાદ પડ્યો અને તે વખતે રાક્ષસોએ મોઢું ભરાઇ બળ તેટલું રુધિર પીધું છતાં તેઓ તૃપ્ત થયા નથી.^{૩૩} મહાનદીઓના પ્રવાહો અવળા વહે છે, નદીઓમાં પાણીને ઠેકાણું રુધિર વહે છે અને ક્વાઓ દીણથી ભરાઇ જઇને આખસાઓની પેઠે કદે છે.^{૩૪} હંદ્રના વજ્રસમાન કાંતિવાળાં ઉખારિયાંઓ કડાકા ભડાકા સાથે પડે છે; માટે આજની રાત્રિ વીતી ગયા પછી તમને તમારી અનીતિનું ફળ મળશે.^{૩૫}

સર્વ દિશાઓમાં ગાઢ અંધારું દેસાવાને

નક્ષત્રમાં ગુરુપતિ તથા શુક રહેલા છે, તેપણ તે બન્ને અનિષ્ટ ફળને ઉત્પન્ન કરનારા છે. આ પ્રમાણે છે, તેથી પૂર્વના રાત્રનો સમગ્ર નાશ થશે અને બીજાં બે જત્રાના રાત્રઓનો નાશ થયા છતાં તેઓના પુત્રાને જત્રપ્રાપ્તિ થશે, આટલી વિશેષતા છે. તેમજ મધ્યમ જત્રમાં, મધ્યાનાં મંગળ, સ્વાતિમાં સૂર્ય, ચંદ્ર અને રાહુ, પૂર્વાશ્વિનીમાં અથવા ઉત્તરાશ્વિનીમાં શનિચર અને વિશાખામાં વેધવડે ગુરુપતિ છે. તેઓનું ફળ તેજ અંધમાં કહ્યું છે કે:-

કુરુપ્રહ્વતુલ્કં ચ વુધ્વચંદ્રેણ સંયુતમ્ ।

પૂર્વેષ્ઠાવિનાશાય કથિતં પૂર્વસૂરિભિઃ ॥

શુધ તથા ચંદ્રવડે યુક્ત ચાર કુર પ્રહો એકલા થયા હોય તો પૂર્વજત્રનો વિનાશ કરે, એમ પૂર્વના વિદ્વાનોએ કહ્યું છે. તેમાં સિંધુ અને સાગરના સંગમથી માંડીને ગાદાવરી અને સાગરના સંગમપર્વતની એક રેખા છે. તે રેખાની દક્ષિણે નરપતિ જત્ર છે. ત્યાંથી કર્ણપ્રાવરણ દેશપર્વતની બીજી રેખા છે. તેની ઉત્તરે ગજપતિ જત્ર છે અને તે બે રેખાની વચ્ચે અશ્વપતિ જત્ર છે. હસ્તિનાપુર

લીધે હાથમાં સળગતા મોટા કાકડાઓ લઇને ધરમાંથી બહાર નીકળી એકબીજાને મળતા મહર્ષિઓએ ત્યાં કહ્યું છે કે:-^{૩૬} 'પૃથ્વી હજારો રાત્રઓનું રુધિર પીશે.' હે રાત્ર ! કેલાસ, મંદર તથા હિમાલય પર્વતોમાંથી હજારો પ્રકારની ગર્જનાઓ થાય છે તથા તેઓનાં શિખરો નીચે ગબડી પડે છે. જૂદા જૂદા ચારે સમુદ્રો પૃથ્વીકંપ થતાં વધી જઇને પૃથ્વીને બળભળાવતા મર્યાદા ઓળંગી જતા હોય તેવા લાગે છે;^{૩૭,૩૮} કાંકરાઓ ઉરાડતા અને વૃક્ષોને ઉખેડી નાખતા ઉચ વાયુઓ વાયા કરે છે; ગામ-ગામમાં તથા નગરોમાં વૃક્ષો અને દેવાલયો પ્રચંડ વાયુઓથી તથા વિજળીઓથી ઝપટાઇને ભાંગી પડે છે; બ્રાહ્મણો અગ્નિમાં આહુતિ આપે છે ત્યારે તે અગ્નિ શ્યામ, લાલ તથા પીળા વર્ણનો થઈ બળ્ય છે;^{૩૯-૪૦} અને તે દારુણ શબ્દ કરતો, હુર્ગંધ પ્રસારતો ગળી બાણુએ જ્વાળાઓ કાઢે છે. હે રાત્ર ! સ્પર્શ, ગંધ તથા રસો પણ વિષરીત થઈ ગયા છે,^{૪૧} વારંવાર કંપાયમાન થતા

દશાનપ્રદેશમાં હોવાથી ગંગાદારથી પૂર્વભાગમાં છે, એટલે તે ગજપતિ જત્રમાંજ આવેલું છે. દરિદાર તે **દેહલીદીપ** ન્યાયપ્રમાણે-અર્થાત્ ઉંખરાપર મહેલો દાંબો બન્ને ખંડમાં પ્રકાશ આપે તેમ અશ્વપતિ તથા ગજપતિની વચ્ચે આવ્યું છે; તેથી હસ્તિનાપુરમાં રહેનારો પૂર્વમાં આવેલા હોવાથી તેઓનો અત્યંત ક્ષય થશે. તેમજ પાંચાસાદિકોનો પણ અત્યંત ક્ષય થશે. આ વાત નરપતિવિન્યય ગ્રંથ ગણનારાને સ્પષ્ટ છે. દશાનના દેશો ઇર્મચક્રમાં કલા છે કે:-

રેવતી અશ્વિની યમ્યે પાદે દશાનગોચરે ।

ગંગાદારં કુરુક્ષેત્રં શ્રીકંઠં હસ્તિનાપુરમ્ ॥

અશ્વચક્રૈકપાદાશ્ચ કર્ણપ્રાવરણાસ્તથા ।

વિનશ્યતિ ચ તે સર્વે દેશાસ્ત્વીશાનગોચરે ॥

રેવતી તથા અશ્વિની દશાનમાં આવેલા દક્ષિણપાદમાં છે. ગંગાદાર, કુરુક્ષેત્ર, શ્રીકંઠ, હસ્તિનાપુર, અશ્વચક્ર, એકપાદ અને કર્ણપ્રાવરણ, આ સર્વ દેશો દશાનમાં આવેલા છે, તેથી વિનાશ પામશે.'

ધ્વજેમાંથી ધૂમાડાઓ નીકળે છે અને ભેરીઓ-માંથી તથા ઢોલોમાંથી અંગારાની વૃષ્ટિ થાય છે. કાળાડાઓ ફળપુષ્પથી ભરેલાં વૃક્ષોનાં શિખરો ઉપર ડાબું ચક્કર દેતા ભયંકર શબ્દો કરે છે.^{૪૨, ૪૩} પક્ષીઓ 'પકવાપકવ' (એટલે વિનાશને માટે તૈયાર થયેલાઓનું) પરસ્પર યુદ્ધ છે એવો અત્યંત અશુભસૂચક ઉચ્ચાર કરે છે અને રાજાઓના ક્ષયને માટે ધ્વજોના અગ્રભાગોમાં લપાય છે.^{૪૪} મદમાતા હાથીઓ થરથર કંપે છે, મળમૂત્ર કરે છે તથા ધ્યાનમાં પડી જાય છે; અને સર્વ ઘોડાઓ તથા હાથીઓ દીન થઈ જઈને પરસેવાથી ન્હાઈ રહે છે.^{૪૫} હે ભારત! આ સઘળાં દુષ્ટ ચિહ્નો સાંભળીને તમે જે રીતે આ લોકોનો સંહાર ન વળે તે રીતે સમયાનુકૂળ કાર્ય કરો.^{૪૬}

વૈશંપાયને કહ્યું:—પિતા વ્યાસનાં એવાં વચન સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું કે, મનુષ્યોના ક્ષય થશે એવું પ્રથમથીજ નિર્માણ થયું છે એમ હું માનું છું.^{૪૭} રાજાઓ સંગ્રામમાં ક્ષત્રધર્મથી જો હણશે તો તેઓ વીરલોકમાં જઈને દુઃખ રહિત કેવળ સુખ ભોગવશે.^{૪૮} મહાયુદ્ધમાં પ્રાણ ત્યજીને એ પુરુષવ્યાઘ્રો આ લોકમાં કીર્તિ અને પરલોકમાં લાંબા સમયપર્યંત મહાસુખ પામશે.^{૪૯}

વૈશંપાયને કહ્યું:—‘હે મહારાજા! તારૂં કહેવું ઠીક છે’ એમ કહીને પછી કવીન્દ્ર મુનિ વ્યાસ, પુત્ર ધૃતરાષ્ટ્રના સંબંધમાં વિચારમગ્ન થઈ ગયા.^{૫૦} ક્ષણભર વિચાર કર્યા પછી ફરી તે બોલ્યા કે:—‘હે રાજેન્દ્ર! અવશ્ય કાળજ જગતનો ક્ષય કરે છે.^{૫૧} અને પુનઃ તેજ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે. આ જગતમાં અવિનાશી જેવું કંઈજ નથી; તોપણ તમે જ્ઞાતિજનોને, કુરુવંશીઓને, સંબંધીઓને તથા સ્નેહીઓને ધર્મયુક્ત માર્ગનો ઉપદેશ કરો; કારણકે તમે તેઓને વારવાર માટે સમર્થ છો. જ્ઞાતિજનોના વધને ક્ષુદ્ર કહ્યો છે ને મને પણ તે પ્રિય નથી; માટે તમે મારૂં અપ્રિય કામ ન કરો.^{૫૨, ૫૩} હે રાજા! કાળ પોતેજ તમારા પુત્રરૂપે ઉત્પન્ન થયો છે. વેદમાં વધને માન્ય ગણ્યો નથી અને તે કાઠરીતે

હિતકારક પણ નથી.^{૫૪} પોતાના દેહરૂપ કુળધર્મને જે હણે છે, તેને તે કુળધર્મ હણી નાખે છે. તમે અનર્થને અટકાવવા સમર્થ છતાં આપત્તિમાં સપડાયા હો, તેમ કાળવટે અવળે માર્ગે જાઓ છો.^{૫૫} હે પ્રજાપતિ! આ કુળના તથા રાજાઓના વિનાશને માટે અનર્થ પોતેજ તમને રાજ્યરૂપે પ્રાપ્ત થયો છે.^{૫૬} તમે કેવળ ધર્મ રહિત થઈ ગયા છો, તોપણ પુત્રોને ધર્મનો માર્ગ દેખાડો. હે દુર્જય! જેનાથી તમને પાપ પ્રાપ્ત થયું છે, તે રાજ્ય રાખવાથી તમને શો લાભ છે?^{૫૭} તમે યશ, ધર્મ તથા કીર્તિનું પાલન કરશો તો સ્વર્ગ પામશો; માટે પાંડવોને તેમનું રાજ્ય મળવા દો અને કૌરવો શાંત થાય તેમ કરો.^{૫૮}

આ પ્રમાણે વિપ્રશ્રેષ્ઠ વ્યાસ બોલતા હતા, તે વખતે તેમનું વાક્ય અટકાવીને વાક્યને જાણનારો અંગિકાપુત્ર ધૃતરાષ્ટ્ર ફરી કહેવા લાગ્યો.^{૫૯}

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું:—જેવા તમે જ્ઞાતા છો તેવો હું પણ જ્ઞાતા છું; વસ્તુની સ્થિતિને અને વિનાશને હું સારી રીતે જાણું છું; પરંતુ હે તાત! લોકો સ્વાર્થની વાત આવતાં વિવેકશન્ય થઈ જાય છે અને હું પણ તે લોકોમાંનોજ છું, એમ તમે જાણો.^{૬૦} અતુલ પ્રભાવવાળા તમને હું પ્રસન્ન કરું છું, તમે ધીરજવાન છો અને અમને શુભ માર્ગ દર્શાવનારા છો. હે મહર્ષિ! મારી ખુદ્ધિ અધર્મ કરવા યોગ્ય નથીજ, તોપણ હું શું કરું? દુર્યોધન વગેરે મારાકળજામાં નથી.^{૬૧} કૌરવોના તથા પાંડવોના માન્ય પિતામહ તમેજ છો; માટે ભરતવંશીઓની ધર્મપ્રવૃત્તિ, કીર્તિ અને યશ પણ તમારેજ આધારે છે.^{૬૨}

વ્યાસે કહ્યું:—હે વિચિત્રવીર્યના પુત્ર! હે રાજા! તમારા મનમાં જે સંશય હોય તે તમે ખુદ્ધા મનથી કહો, હું તમારો સંશય ફર કરવા તૈયાર છું.^{૬૩}

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું:—હે ભગવન! સંગ્રામમાં વિજય મેળવનારાઓને જે જે નિમિત્તો થાય, તે તે સર્વ નિમિત્તો હું યથાર્થરીતે સાંભળવા ઇચ્છું છું.^{૬૪}

બ્યાસે કહ્યું:-કુંડમાંનો અગ્નિ સ્વચ્છ કાંતિવાળો તથા ધૂમાડાવિનાનો હોય, તેની જ્વાળાઓ ઉંચી સીધી નીકળીને જમાણું ચક્કર ખાય અને તેમાં આપેલી આકૃતિઓનો પવિત્ર સુગંધ ફેલાય, એ ભાવિ વિજયનાં ચિહ્નો કહેવાય છે.^{૧૫} શંખોના તથા મૃદંગોના મોટા ગંભીર શબ્દો નીકળે અને ચંદ્ર તથા સૂર્યનાં નિર્મળ કિરણો ફેલાય, એને ભાવિ વિજયનાં ચિહ્નો કહે છે.^{૧૬} ઘરમાંથી બહાર નીકળેલા અથવા નીકળવા તૈયાર થયેલા લોકોને કાગડાઓની અનુકૂળ વાણી સંભળાય છે. તેમાં જનારાઓની પાછળ કાગડાઓ ઓલે તે કાર્ય ત્વરાથી કરવા સૂચવે છે-અર્થાત કાર્યની સિદ્ધિ સૂચવે છે અને આગળ ઓડનારા કાગડાઓ જવાની ના પાડે છે, એમ જાણવું.^{૧૭} રાજહંસો, પોપટો, કૌંચો અને સારસો-આ પક્ષીઓ શુભ વાણી ઓડતાં ઓડતાં જમાણી બાળુ ઉપર ગતિ કરે, ત્યારે યુદ્ધમાં જરૂર વિજય મળે એમ બ્રાહ્મણો કહે છે.^{૧૮} જેઓની સેના અત્રકારો, બખ્તરો, ધ્વજો તથા ઘોડાઓના સુખકર હણહણાટોથી એવી તેજદાર દેખાય, કે જેની સામે જોવું પણ કઠિન થઇ પડે, તે સેનાવાળાઓ શત્રુઓને જિતે છે.^{૧૯} હે ભારત ! જે સેનામાં યોદ્ધાઓની વાણી તથા અતઃકરણ પ્રકુલિત હોય અને જેઓની પુષ્પમાળાઓ એકદમ કરમાઈ જાય નહિ, તેઓ રણસમુદ્રને તરી જાય છે.^{૨૦} શત્રુસેનામાં પ્રવેશ કરીને જે યોદ્ધો ‘આ તને માર્યો ! આ મારું શુ !’ આવી ધ્રુ વાણી ઓલે છે અને પ્રવેશ કરતી વખતે ‘તું હણુયો !’ આવી ઉત્સાહવાળી વાણી ઓલે છે, તેનો પાછળથી વિજય થાય છે; અને જેને આગળથીજ ‘યુદ્ધ ન કરીશ, મરીશ !’ આવી મનાઈવાળી વાણી કહેવામાં આવે છે, તેને તે વાણી મરણસૂચક છે. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ વિકારરહિત તથા શુભ જણાય અને યોદ્ધાઓમાં સદા હર્ષ રહે, એ જય પામનારાઓનું લક્ષણ છે.^{૨૧, ૨૨} હે રાજા ! સેનાની પાછળ વાયુઓ વાય, વાદળો-

ઓ, પક્ષીઓ અને મેઘો પાછળ ગતિ કરે અને ઇંદ્રધનુષ પણ પાછળ જણાય, એ વિજય આપનારાં લક્ષણો છે; અને હે રાજા ! મરનારાઓને એનાથી વિપરીત લક્ષણો થાય છે-અર્થાત વાયુ, વાદળોઓ વગેરે સામે આવે છે.^{૨૩, ૨૪} સેના નાની હોય અથવા મોટી હોય, પરંતુ જે સેનાના યોદ્ધાઓમાં એકસરખો હર્ષ હોય, તે અવશ્ય જયનું લક્ષણ કહેવાય છે;^{૨૫} કારણ કે સેનામાંથી એક જણ નાઠો કે તે ઘણી મોટી સેનાને પણ છિન્નભિન્ન કરી નાખે છે અને તે સેના વીખાઈ જતાં તેમાંના શરવીર યોદ્ધાઓ પણ ગભરાટમાં પડી નાસે છે.^{૨૬} તે વખત ભંગાણુ પામેલી મોટી સેનાને પાણીના મહાવેગની પેઠે અથવા નાસતાં મૃગનાં ટોળાંઓની પેઠે પાછી વળાતી નથી.^{૨૭} હે ભારત ! જ્યારે સેનામાં ભંગાણુ પડે છે, ત્યારે મોટી સેનાને સ્થિર કરી શકાતી નથી અને એકવાર ભંગાણુ પડ્યું એટલે ગંભીર તથા કુશળ યોદ્ધાઓ પણ પાછળ નાસવા માંડે છે.^{૨૮} હે રાજા ! ભય પામેલાઓને તથા નાસનારાઓને જોઈને ભય અધિકાધિક વધે છે અને ભંગાણુ પામેલી સેના એકાએક દિશાઓમાં નાસભાગ કરી મૂકે છે.^{૨૯} નાસતી મહાસેનાને શરા પુરુષોથી પણ સ્થિર કરી શકાતી નથી. એટલા માટે બુદ્ધિમાન રાજાએ નિત્ય સાવધાન રહીને પોતાની ચતુરંગિણી મોટી સેનાને સત્કારથી તથા ઉપાયથી સુવ્યવસ્થિત રાખવા યત્ન કરવો જોઈએ.^{૩૦} હે રાજા ! વિદ્વાનો કહે છે કે, સામ તથા દાનરૂપી ઉપાયવડે જે વિજય મેળવાય તે શ્રેષ્ઠ છે, ભેદવડે જે વિજય મેળવાય તે મધ્યમ છે અને યુદ્ધથી જે વિજય મેળવાય તે અધમ છે;^{૩૧} કારણ કે યોદ્ધાઓનો સંગ્રામ મહાદોષરૂપ છે. તેમાં પ્રાણીઓનો સંહાર એ મુખ્ય દોષ રહેલો છે. એકબીજાનું મન જાણનારા, આનંદીવૃત્તિના, ખાયડીછોકરાઓમાં આસક્તિવિનાના અને દંડ નિશ્ચયવાળા પચાસ શરા પુરુષો પણ મોટી સેનાનો સંહાર વાળી શકે છે. રે ! પાછી

પ્રાની ન કાઢનારા પાંચ, છ અથવા સાત ચો-
દ્ધાઓ પણ મોટી સેનાનો વિજય કરી શકે
છે.^{૮૨,૮૩} હે ભરતવંશી ! વિનતાનો પુત્ર સુદર
પીછાવાળો ગરુડ મોટી સેનાસામે પણ
પોતે એકલોજ થશે એમ વિચારીને પોતાની
સહાયતાને માટે જનસમૂહની ઇચ્છા રાખતો
નથી.^{૮૪} એટલા માટે સેનાની અધિકતાવડે
નિત્ય જય થતો નથી. જય અનિશ્ચિત છે; ઘણું
ખરૂં તે દેવનેજ આધીન છે. માત્ર એ વાત
ખરી છે કે, સંગ્રામમાં જય મેળવનારાઓ
કૃતાર્થ થાય છે.^{૮૫}
ઘટિ શ્રીમહાં ભીષ્મં જ'યુષ'ડવિનિર્માણ
પર્વમાં “નિમિત્તાભ્યાન” એ વિષયનો
અધ્યાય ૩ એ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪ થો

પૃથ્વીના ગુણોનું વર્ણન

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

एवमुक्त्वा ययौ व्यासो धृतराष्ट्राय धीमते ।

धृतराष्ट्रोऽपितच्छ्रुत्वा ध्यानमेवान्वपद्यत ॥૧॥

વૈશંપાયને કહ્યું:-બુદ્ધિમાન ધૃતરાષ્ટ્રને એ
પ્રમાણે કહીને વ્યાસજી ચાલ્યા ગયા અને ધૃત-
રાષ્ટ્ર પણ તે સાંભળીને વિચારમગ્ન થઈ ગયા.^૧
હે ભરતશ્રેષ્ઠ જનમેજય ! બે ઘડી વિચાર કરીને
તથા વારંવાર નિઃશ્વાસ નાખીને પછી તેણે શુદ્ધા-
ત્મા સંજયને પૂછ્યું કે:-^૨ હે સંજય ! યુદ્ધને
અભિનંદન આપનારા આ ચારા રાજાઓ પૃથ્વી
ઉપર નાનાંમોટાં શસ્ત્રોવડે એકબીજાનો નાશ
કરે છે.^૩ એ રાજાઓ પૃથ્વીને માટે પોતાના જી-
વિતની પણ દરકાર રાખ્યાવિના એકબીજાનો
વિનાશ કરે છે; શાંત પડતા નથી અને યમલોક-
નો વધારો કરે છે.^૪ તેઓ પૃથ્વીનું અશ્વર્ય મેળ-
વવાની ઇચ્છાથી એકબીજાને સાંખી શકતા નથી,
એ ઉપરથી હું માનું છું કે, પૃથ્વીમાં બહુ ગુણો
રહેલા છે, માટે હે સંજય ! તું મને તે ગુણો
કહે.^૫ હમણાં કુરુક્ષેત્ર દેશમાં હજારો, લાખો
અને કરોડો વીર પુરુષો એકઠા થયા છે.^૬ હે

સંજય ! તેઓ જે જે દેશમાંથી તથા નગરોમાંથી
અહીં આવ્યા છે, તે તે દેશોના તથા નગરોના
વાસ્તવિક માપને હું સાંભળવાની ઇચ્છા રાખું
છું.^૭ તું અમાપ તેજવાળા વિપ્રર્ષિ વ્યાસના
પ્રભાવથી દિવ્ય બુદ્ધિરૂપ દીવાથી તથા જ્ઞાનદ-
ષ્ટિથી યુક્ત થયો છે,* માટે તે સર્વ મને કહે.

સંજયે કહ્યું:-“ હે મહાજ્ઞાની ! હે ભરત-
શ્રેષ્ઠ ! હું તમને નમસ્કાર કરીને મારી બુદ્ધિ
પ્રમાણે તમને પૃથ્વીના ગુણો કહું છું, તે તમે
શાસ્ત્રદષ્ટિવાળા થઈને સાંભળો.” x આ પૃથ્વી ઉપર
સ્થાવર તથા જંગમ એવાં બે પ્રકારનાં પ્રાણીઓ છે.
તેમાં જંગમોના અંગ (પક્ષી, સર્પ વગેરે), સ્વે-
દજ (જૂ, લિપ્ત વગેરે) અને જરાયુજ (મનુ-
ષ્ય, પશુ વગેરે) એવા ત્રણ વર્ગ છે.^{૧૦} હે રાજન્ !
સર્વ જંગમોમાં પણ જરાયુએ શ્રેષ્ઠ છે અને જરા-
યુએમાં પણ મનુષ્યો તથા પશુઓ શ્રેષ્ઠ છે.^{૧૧}
હે પૃથ્વીપાલ રાજા ! એ વિવિધ જાતનાં રૂપોને
ધારણ કરનારાં મનુષ્યો તથા પશુઓના ચૌદ
ભેદો છે, કે જેઓને આધારે વેદોક્ત યજ્ઞો રહેલા
છે.^{૧૨} ગામમાં રહેનારાં પ્રાણીઓમાં મનુષ્યો

* જેમ દીવાથી અંધકારનો નાશ થતાં ચક્ષુ-
વડે ઘટો દેખાય છે, તેમ બુદ્ધિરૂપિતવડે સર્વ વિષ-
યોને લોકનારે અજાનરૂપી અંધારું નાશ પામતાં
ચક્ષુ ચિદાત્મારૂપ થાય છે અને તે ચક્ષુવડે
સર્વ વસ્તુનો પ્રકાશ થાય છે. તું તે ચિદાત્મ-
ચક્ષુ-જ્ઞાનચક્ષુથી યુક્ત થયો છે, તેથી તને કંઈ પણ
અજ્ઞાત નથી, એ અભિપ્રાય છે.

x આ શ્લોકમાં ધૃતરાષ્ટ્રને શાસ્ત્રદષ્ટિવાળા
થઈને સાંભળવાનું કહ્યું છે. તેનું તાત્પર્ય એ છે
કે, જ્યારે યોગી ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ-હું બ્રહ્મ છું’
એ વાક્યથી પ્રકટેલી બુદ્ધિવડે અર્થાત્ એ સંસ્કાર-
યુક્ત બુદ્ધિવડે આત્માને જુએ છે, ત્યારે તે અંધ
પણ દેખતો થાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે-‘તં વાણ્
સેતું તત્ત્વોઽન્ધઃ સજ્જનંધો મવતિ । તે આ
મયોદાધારક પરમેશ્વરને પામીને આંધળો પણ સર્વને
જુએ છે, માટે તમે તે દષ્ટિ રાખો, એ કહ્યું છે. ન-
મસ્કાર કરવાથી પોતાનો વિનય જણાવ્યો છે એટ-
લુંજ નહિ પણ હું તમને ઉપદેશ કરતો નથી
પરંતુ વ્યાસેજ તમને ઉપદેશ કર્યો છે, એ સમજ્યું છે.

શ્રેષ્ઠ છે અને અરણ્યવાસી પ્રાણીઓમાં સિંહો શ્રેષ્ઠ છે. સર્વ પ્રાણીઓ એકબીજાના ઉપર આજીવિકા ચલાવે છે.^{૧૩} ઉદ્દભિન્ન એટલે પૃથ્વી ભેદીને ઉત્પન્ન થનારાં સ્થાવર કહેવાય છે અને તેના વૃક્ષ (વડ વગેરે), શુદ્ધ (દર્શ વગેરેનાં ધુગાં), લતા (આડપર ચઢનારી ગળો વગેરે), વદલી (જમીન પર પ્રસરનારી અને માત્ર એકવર્ષ રહેનારી કોહોળી વગેરે) અને ત્વકસાર-કઠણ છાલવાળા વાંસ વગેરે તૃણભૂતિઓ, આવા પાંચ ભેદો છે.^{૧૪} આ પ્રમાણે જંગમ અને સ્થાવર મળીને ઓગણીસ અને પાંચ મહાભૂતો મળીને ચોવીસ થાય છે અને તે લોકમાન્ય ગાયત્રી ગણાય છે.^{૧૫} હે ભરતશ્રેષ્ઠ! જે કોઈ આ પવિત્ર તથા સર્વશુભસંપન્ન પ્રકૃતિવિકૃતિરૂપા ગાયત્રીને યથાર્થ રીતે જાણે છે, તે લોકમાં વિનાશ પામતો નથી-અર્થાત્ સુકત થાય છે.^{૧૬}

હે રાજા! સિંહ, વાઘ, વરાહ, ભેંસ, હાથી, રીંછ અને વાનર-આ સાત પૂર્વે જણાવેલાં જંગલી પ્રાણીઓ છે અને ગાય, બકરાં, ઘેટાં, મનુષ્યો, ઘોડાં, ખચ્ચર અને ગધેડાં-આ સાતને સાધુ પુરુષોએ આમ્ય પશુઓ કહ્યાં છે. હે રાજા! આ ગામમાં રહેનારાં અને જંગલમાં

+ સાત આમ્ય પશુઓ, સાત વનનાં પશુઓ અને પાંચ ઉદ્દભિન્ન મળીને ઓગણીસ વિકારોમાં એટલે વિકૃતિઓમાં તેની પ્રકૃતિરૂપ એવાં પાંચ મહાભૂતો મેળવતાં ચોવીસ થાય છે અને ગાયત્રીના અક્ષરો પણ ચોવીસ છે. એ સમાનતાને લીધે ઉપર ગણાવેલાં ચોવીસની પ્રકૃતિવિકૃતિરૂપા ગાયત્રી થાય છે. એમાં સ્વેદનેતો ઉદ્દભિન્નને માં સમાવેશ થાય છે; કારણ કે ઉદ્દભિન્નને પૃથ્વી ભેદીને ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે સ્વેદને જળ ભેદીને ઉત્પન્ન થાય છે. આ સમાનતા છે. વળી અંડને પણ મૈથુનથી ઉત્પન્ન થાય છે તથા જરાપુનેતા ગર્ભને વીંટનારો જેમ પડદો હોય છે, તેમ ઇંડાંથી ઉત્પન્ન થનારાંઓ પણ ઇંડાંથી વીંટાયેલાં હોય છે. એ સમાનતાને લીધે તેઓનો પણ જરાપુજમાં સમાવેશ થાય છે. આ રીતે ચોવીસ થાય છે અને તે કાર્યકારણના સમુદાય-૧૫ ગાયત્રી નામનું બ્રહ્મ છે.

રહેનારાં ચૌદ ભતનાં પશુઓ છે.^{૧૭-૧૮} સર્વ પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થાય છે, પૃથ્વીમાં લય પામે છે, પૃથ્વી સર્વપ્રાણીઓનું આશ્રય સ્થાન છે અને પૃથ્વી જ સનાતનરૂપ છે.^{૨૦} જેની પાસે પૃથ્વી છે, તેનું સ્થાવરજંગમ સર્વ જગત છે; માટે તે પૃથ્વી મેળવવામાં અત્યંત તુષ્ટિવાળા રાજાઓ એકબીજાનો નાશ કરે છે.^{૨૧}

ઈતિ શ્રીમહા ૦ ભીષ્મ ૦ જમૂખંડવિનિર્માણ પર્વમાં “પૃથ્વીના ગુણોનું વર્ણન” એ વિષયનો અધ્યાય ૪ થો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૫ મો સુદર્શન દ્વીપનું વર્ણન

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

નદીનાં પર્વતાનાં ચ નામધેવાનિ સંજયા ॥

તથા જનપદાનાં ચ યે ચાન્યે ભૂમિમાશ્રિતાઃ ॥

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું:-હે સંજય! તું નદીઓનાં, પર્વતોનાં, દેશોનાં અને બીજા પૃથ્વી ઉપર રહેલા પ્રદેશોનાં નામો મને કહે.^૧ વળી હે પ્રમાણુવેન્ના સંજય! આખી પૃથ્વીનું સર્વ તરફનું પ્રમાણુ અને અરણ્યો વગેરે સંપૂર્ણતાથી મને કહે.^૨

સંજયે કહ્યું:-+હે મહારાજ! એકંદર રીતે પૃથ્વી વગેરે પંચમહાભૂતોનાં પિંડ તથા બ્રહ્માંડરૂપ બનેલાં છે; માટે જ્ઞાનીઓ આ જગતમાં

x એ પ્રમાણુ આગળ કહેવામાં આવનારી ભગવદ્ગીતાના અર્થજ્ઞાનનો અધિકાર થવામાટે કર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું નોંધ્યે, આ વાતને બીજા પ્રકારે સિદ્ધ કરી. હવે આત્મજ્ઞાનની ઇચ્છાવાળા અધિકારીએ પણ અતિસૂક્ષ્મ આત્મતત્ત્વ ગ્રહણ કરવાની યોગ્યતા સિદ્ધ થવામાટે ભગવાનના સમગ્ર બ્રહ્માંડાત્મક સ્વરૂપમાં ચિત્તનો સંયમ કરવો. આ અભિપ્રાયથી ભગવાન વ્યાસ આઠ અધ્યાયોવડે ભુવનકોશનું વર્ણન કરે છે.

+ આકાશાદિક તત્ત્વોના ઉપાદાનકારણરૂપ ભગવાનજ છે, તેથી સુવર્ણથી થતાં કુંડળાદિ જેમ સુવર્ણરૂપ છે, તેમ ભૂતો તથા ભૌતિક પદાર્થો સર્વ ભગવદ્રૂપ છે, એ પૂરવાર કરે છે.

રહેલી ચૈતન્યથી કહેવાતી સર્વ વસ્તુઓને સમાન કહે છે.^૩ પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ આ પાંચ ભૂતો છે, તેમાં આકાશથી પાછળ પાછળનાં એક એક અધિક ગુણુવાળાં છે અને તેથી પૃથ્વી સુખ્ય ગણાય છે.^૪ તત્ત્વવેત્તા ઋષિઓએ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ આ પાંચ ગુણો પૃથ્વીના કહ્યા છે.^૫ હે રાજા ! જળમાં ચાર ગુણો રહેલા છે, તેમાં ગંધ ગુણ નથી. શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપ આ ત્રણ ગુણો તેજના છે. વાયુના શબ્દ તથા સ્પર્શ એ ગુણો છે અને આકાશનો એક શબ્દ ગુણુજ છે.^૬ હે રાજા ! આ શબ્દાદિ પાંચ ગુણો પાંચ મહાભૂતોમાં અને સર્વ લોકોમાં રહેલા છે; તથા એના ઉપર પ્રાણીમાત્રના ભોગનો આધાર છે.^૭ જ્યારે પાંચ મહાભૂતો સમાનસ્થિતિમાં હોય છે, ત્યારે તેઓ એકબીજાની સાથે ભળતાં નથી; પરંતુ જ્યારે ઓછાવધતાં થાય છે, ત્યારે પરસ્પરમાં પ્રવેશ કરે છે અને તે વખતેજ ભોક્તા જીવો તથા ભોજ્ય પદાર્થો દેહયુક્ત થઈને એકબીજામાં વ્યવહાર કરે છે, નહિ તો નહિ.^૮ એ પાંચમહાભૂતો સંહારક્રમમાં, પૃથ્વી જળમાં, જળ તેજમાં, તેજ વાયુમાં અને વાયુ આકાશમાં, એ ક્રમે નાશ પામે છે; અને સૃષ્ટિક્રમમાં આકાશથી વાયુ, વાયુથી તેજ, તેજથી જળ અને જળથી પૃથ્વી-એ ક્રમે ઉત્પન્ન થાય છે. એ સર્વ ભૂતોનું માપ કાઢી શકાતું નથી, કારણ કે એ અપરિમેય છે અને તેથીજ બ્રહ્મરૂપ છે.*^{૧૦}

* પાંચ ભૂતામય ભોક્તા તથા ભોજ્યપદાર્થો ઉત્પત્તિ તથા વિનાશ પામવાના સ્વભાવવાળા છે, માટે તે સર્વે ઝાંઝવાના પાણીના ધરા જેવા હૈવાથી અપરિમેય અર્થાત્ અનંત છે. ઝાંઝવાનું પાણી આટલું છે એમ માપી શકાતું નથી, એ પ્રસિદ્ધ છે, જેથી એ ભોક્તા તથા ભોજ્યો અપરિમેય છે, તેથી તેઓ ધ્વિરરૂપજ છે-ભ્રાતિકરૂપ નથી. અધ્યસ્તનું રૂપ અધિષ્ઠાનથી જૂદું હોતું નથી; (જેમ આરોપિત કરાતા સર્પનું રૂપ અધિષ્ઠાનરૂપ રજ્જુથી જૂદું હોતું નથી તેમ.) અને તેથીજ 'સર્વે સ્થિતિવદ્ વ્રણ । ખરેખર આ સર્વ બ્રહ્મરૂપ

* પ્રત્યેક સ્થાનોમાં પાંચભૂતોવાળી વ્યક્તિઓ દેખાય છે, છતાં મનુષ્યો તર્કવડે તેઓનાં પ્રમાણો કહે છે. x ખરેખર જે પદાર્થો અચિંત્ય છે, તેઓનો તર્કવડે નિર્ણય કરવો નહિ. જે વસ્તુ પ્રકૃતિથી પર છે, તે અચિંત્ય છે. આ અચિંત્યનું લક્ષણ છે.^{૧૨} હે કુરુનંદન ! હું તમને સુદર્શન દ્વીપનું વર્ણન કહી સંભળાવું છું. હે મહારાજ ! આ દ્વીપ ગોળ ચક્રાકાર છે.^{૧૩} નદીઓનાં જળથી, વાદળો જેવા પર્વતોથી, વિવિધ આકારવાળાં નગરોથી, રમણીય દેશોથી તથા ક્ષણપુષ્પવાળાં વૃક્ષથી ભરપૂર છે, ધનધાન્યથી સંપન્ન છે અને ખારા સમુદ્રવડે સર્વ તરફથી વી-

છે, 'આત્મેવેદં સર્વે-આ સર્વ આત્માજ છે' 'બ્રહ્મેવેદં સર્વે-આ સર્વ બ્રહ્મજ છે.' આ રીતે શ્રુતિઓ સર્વનો બ્રહ્મભાવ કહે છે, તે ધરે છે.

* આ દ્વીપમાં તે અપરિમેયપાણુંજ કહે છે. સિદ્ધ પુરુષો બ્રહ્માંડનો ભેદ કરીને જ્યાં જ્યાં છે, ત્યાં પણ વાસનામય ધાતુઓ એટલે વ્યક્તિઓ પાંચ ભૂતોવાળીજ દેખાય છે; માટે પાંચ ભૂતો અપરિમેયજ સિદ્ધ થાય છે. એ પ્રમાણે છે, છતાં જ્યોતિષી વગેરે મનુષ્યો તર્કવડે, સૂર્યની ગતિવંદેશભેદથી, દિનમાનભેદ અને પગતી જાયા વગેરે ભેદથી તેઓનાં પ્રમાણો તથા આકારભેદોનું વર્ણન કરે છે. આકાર ભેદના સંબંધમાં કેટલાંક એકપૃથ્વીના આકારને દડાના આકાર જેવા કહે છે; કેટલાંક એક ચોખ્ખા કહે છે; કેટલાંક એક ત્રિકોણ કહે છે; અને કેટલાંક એક ચક્રાકાર કહે છે. તે રીતેજ પ્રમાણમાં પણ ભેદ કહે છે. જંબુદ્વીપના વિસ્તારની ગણના કરનારાઓ. તદ્વ્યાસઃ કુમુજંગસાયકમુવઃ સિદ્ધાંશકેનાધિકા' જંબુદ્વીપનો વિસ્તાર ચોવીસ યોજનના અંશ સાથે પંદરસો-એકપાશી યોજનનો છે, એમ કહે છે. ખીજા પુરાણોમાં એક લાખ યોજનનો વિસ્તાર કહે છે; અને આ અંશમાં પણ અઢાર દગ્ગર ને ઊંસો યોજનની વિશાળતા કહેશે.

x ત્યારે આ સંબંધમાં ખરો સિદ્ધાંત શો છે ? આવી શંકાનો ઉત્તર આપતાં કહે છે કે, આ વિષય તર્કવડે સાધવા યોગ્ય નથી; કારણ કે એ અનિર્વચનીયજ છે. જગતનો જન્મ, ઉપાદાન-કારણ, નિમિત્તકારણ, માપ, ધર્મ, અધર્મ વગેરે

ટાયલો છે. ૧૪.૧૫ જેમ પુરુષ દર્શણમાં પોતાનું સુખ જીએ છે, તેમ સુદર્શન દ્રીપ ચંદ્રમંડળમાં-અર્થાત ચંદ્ર જેનો અધિષ્ઠાતા છે તે મનમાં દેખાય છે. મનના એક ભાગમાં કાર્ય તથા કારણ એ એ રૂપવડે સંસારરૂપી પીપળો રહેલો છે અને બીજા ભાગમાં જીવ તથા ઈશ્વર એ એ રૂપવડે સસલાના જેવી શીઘ્ર ગતિવાળા પરમાત્મા રહેલા છે. તેની કરતે કાર્યરૂપી સર્વ ઔષધિઓનો સમુદાય વીંટાયલો છે. ૧૭ તે સસલારૂપ પરમાત્માથી સર્વ ભૂતભૌતિક કાર્ય ભિન્ન છે, એમ જાણવું. આક્રી રહેલું કારણ પણ કાર્યનુંજ સંક્ષિપ્તરૂપ કહેવાય છે, માટે તે પણ આત્માથી ભિન્ન છે. શુદ્ધ બ્રહ્મ તે કારણ તથા કાર્યથી ભિન્ન છે અને તેજ આ જ છે. એ જીવથી અભિન્ન એવા પરમેશ્વરને હું સંક્ષેપથી કહું છું; તમે સાંભળો. ૧૮ ઇતિ શ્રીમહા ૧૦ લી. મં ૧૦ જં બ્રહ્મંડવિનિર્માણ પર્વમાં 'સુદર્શનદ્રીપનું વર્ણન' એ વિષયનો અધ્યાય ૫ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬ કુલ

પૃથ્વી વગેરેનાં માપનું વર્ણન

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

ઉક્તો દ્વીપસ્ય સંક્ષેપો વિધિવદ્ બુદ્ધિમંસ્ત્વયા ॥
તત્ત્વજ્ઞશ્ચાસિ સર્વસ્ય વિસ્તરં બ્રૂહિ મંજય ॥૧॥

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું:-હે બુદ્ધિમાન સંજય! તેં મને વિધિપ્રમાણે એ દ્વીપનું સંક્ષેપથી વર્ણન જે પદાર્થો છે, તે અચિંત્ય છે, તેથી તેઓનો તર્કવડે નિર્ણય કરવો નહિ; કારણ કે બીજા તર્કવડે પ્રથમનો બાધ થવા સંભવ છે, માટે તે પદાર્થો તર્કથી સાધી શકાય તેવા નથી. 'તર્કો-પ્રતિષ્ઠાનાત્' । આ ન્યાય પણ તર્કની સ્થિતિની ના કહે છે. આ હેતુથીજ આ શ્લોકનું ઉત્તરાર્થ બીજા સ્થાનમાં આ પ્રમાણે કહે છે:-'નાપ્ર-તિષ્ઠિતતર્કેણ ગંભીરાર્થસ્ય નિશ્ચય: । અપ્રતિષ્ઠિત તર્કવડે ગંભીર અર્થનો નિશ્ચય થતો નથી.' આ કથન યોગ્ય છે. જેમકે-આ જીવનકાલને દડાના આ-કારનું કલ્પવામાં આવે તો તે દડાની પીઠ કાય-

કહ્યું; પરંતુ તું સર્વનાં તત્ત્વને જાણનારો છે, માટે મને વિસ્તારથી કહે. ૧ પ્રથમ સસલાના જેવા લક્ષણમાં એટલે પરમાત્માને જાણાવનારા માયા-શબ્દ હાઈબ્રહ્મમાં આ માયાકલ્પિત પૃથ્વીનો જે અવકાશ દેખાય છે, તેનું પ્રમાણ કહે અને તે પછી પીપળારૂપ ભાગનું વર્ણન કહેજે. ૨

આની પીઠના જેવી થાય, એટલે તેનો કેટલો પ્ર-દેશ જળ, પશુ તથા મનુષ્યોએ આશ્રય કરવા યોગ્ય છે, તે પણ કહેવું જોઈએ; તેમજ જેઓ તે દડાના આકારવાળા જીવનકાલનાં પડખાંઓમાં નવા નીચે વાસ કરે, તેઓ ભારવાળાં હોવાથી અને નીચે કંઈપણ આશ્રય ન હોવાથી અવસ્ય પડી જાય, એટલે તેટલો પ્રદેશ શૂન્યજ છે, એમ કહેવું જોઈએ. તેમ થતાં તેઓએ જીવનકાલના આશ્રયમાં કરેલી બીજા દ્રીપોની કલ્પના પણ લોકદષ્ટિએ વિરુદ્ધ છે, એમ પામરજનો પણ જાણી શકે છે. આ સંબંધમાં વાદી કહે કે, એમ નહિ. જેમ દિગંબર મનવાળા-ઓવિના બીજા સર્વવાદીઓ પૃથ્વીની અંતરિ-ક્ષમાં રહેવાની શક્તિ કલ્પે છે, તેમ એમ પણ પૃથ્વીની બીજા એક આકર્ષણ શક્તિ કલ્પીએ છીએ, કે જે શક્તિવડે સર્વ દિશાઓમાં રહેલાં પ્રાણીઓ પૃથ્વીને પગનીચે રહેલી અને આકાશને ઉપર ર-હેલું માને છે. આના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે, બાવી લોકદષ્ટિથી વિરુદ્ધ કલ્પના કરવા કરતાં સર્વ પ્રા-ણીઓને પ્રત્યક્ષ એવાં સ્વપ્ન, માયા, ઇદ્રનળ વગે-રેના સમાનજ એ જીવનકાલને કેમ કલ્પના નથી? તમે કહેતા હો કે, સ્વપ્નાદિકની પેઠે આ જીવનકા-લનો બાધ દેખાતો નથી; પરંતુ એ અબાધિતરીતે દષ્ટિગોચર થવા કરે છે; માટે સ્વપ્નાદિતુલ્ય ન કહેવાય. એમ કહીએ છીએ કે, અભ્રાત્મજ્ઞાન થતાં પહેલાં ભક્તે તમે આ જીવનનો બાધ ન જુઓ; તેથી અમને કંઈ દાનિ નથી; પરંતુ ત્રુતિવડે અભ્રજ્ઞાન થતાંજ દૈત રહેવાનું નથી. 'નેહ નાના-ડસ્તિ કિંચન । અહીં ભિન્ન ભિન્ન કંઈજ નથી' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓવડે અજસાદાત્કાર થતાં જેમ દોરોનો સાક્ષાત્કાર થતાં સર્પનો બાધ થઈ જાય છે, તેમ પ્રપંચનો બાધ કહેવામાં આવે છે. આ રીતે નિષ્કલંક શ્રુતિપ્રમાણથી અભ્રાના અદૈ-તનોજ આદર કરવો. કલંકવાળા તર્કથી જમતનું વર્ણન કરવા બેસવું નહિ, એ અભિપ્રાય છે.

વેશ પાચને કહ્યું:-આ પ્રમાણે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા-
એ પૂછ્યું, એટલે સંજય કહેવા લાગ્યો.

સંજયે કહ્યું:-હે મહારાજ ! હિમવાન,
હેમકૂટ, પર્વતશ્રેષ્ઠ નિષધ, વૈડ્યમય નીલ, ચંદ્ર-
સમાન કાંતિવાળો શ્વેત પર્વત અને સર્વ ધાતુ-
ઓવડે રંગભેરંગી શૃંગવાન નામનો પર્વત-આ
છ અંડ પાડનારા પર્વતો પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફ
લાંબા છે અને બન્ને તરફથી પૂર્વ તથા પશ્ચિમ
સમુદ્રમાં પેટેલા છે. હે રાજા ! એ પર્વતો ઉપર
સિદ્ધો તથા ચારણો વાસ કરે છે. ૩-૫
હે ભારત ! એ પર્વતો એકબીજાથી હબરે
ચોળનોને અંતરે આવેલા છે અને તે ભૂમિના
વિસ્તારમાં પવિત્ર તથા રમણીય દેશો આવેલા
છે. તે પ્રદેશો વર્ષ નામથી ઓળખાય છે. ૬ તેમાં
સર્વત્ર જૂદી જૂદી જાતનાં પ્રાણીઓ વસે છે. આ
આપણે રહીએ છીએ તે ભારતવર્ષ છે. તેનાથી
ઉત્તરે હેમવત વર્ષ છે, હેમકૂટ પર્વતથી પેલી તરફ
આવેલો અંડ હરિવર્ષ કહેવાય છે. હે મહારાજા !
નીલ પર્વતની દક્ષિણે અને નિષધ પર્વતની ઉ-
ત્તરે પૂર્વ તરફ લાંબાયેલો માલ્યવાન નામનો
પર્વત છે, તે માલ્યવાનની પેલી તરફ ગંધમા-
દન પર્વત છે. ૭-૯ તે બન્ને પર્વતોની વચ્ચે ગોળા-
કાર સુવર્ણમય મેરુ પર્વત છે. તે તરુણ સૂર્યના
જેવો દેદીપ્યમાન તથા ધૂમાડાવિનાના અગ્નિના
જેવો પ્રકાશિત છે. ૧૦ હે રાજા ! મેરુ પર્વત
ચોરાશી હબર ચોળન ઉચો છે તથા ચોરાશી-
હબર ચોળન પૃથ્વીમાં નીચે ગયેલો છે. ૧૧
એની ઉપર, હેકળ તથા આજુબાજુએ લોકો
નિવાસ કરે છે. હે વિભો ! હે ભારત ! તે પર્વ-
તની ચારે દિશામાં ભદ્રાશ્વ, કેતુમાલ, જંબુદ્વી-
પ અને પુણ્યજનોના નિવાસયુક્ત ઉત્તરકુરુ,
આ ચાર દ્વીપો રહેલા છે. ૧૨, ૧૩ ગરુડનો પુત્ર
સુસુખ પક્ષી મેરુ ઉપર સોનાના કાગડાઓને
બોધને વિચારવા લાગ્યો કે:- ૧૪ 'આ મેરુ ઉત્તમ,
મધ્યમ અને અધમ પક્ષીઓમાં કંઈજ તફાવત
રાખતો નથી, માટે હું એનો ત્યાગ કરું.' આમ
વિચારીને તે એ પર્વતને છોડી ગયો હતો. ૧૫
આકાશના જ્યોતિર્ગણમાં શ્રેષ્ઠ સૂર્ય, ન-

ક્ષત્રોસહિત ચંદ્રમા અને અનુકૂળ વાયુ-એ
સર્વે નિત્ય મેરુપર્વતની પ્રદક્ષિણા કર્યા કરે છે. ૧૬
હે મહારાજા ! તે પર્વત દિવ્ય કૂળપુષ્પોથી સંપન્ન
છે અને સુવર્ણવડે શોભતાં ભવનોથી વીંટા-
યેલો છે. ૧૭ હે રાજા ! તે પર્વતમાં દેવગણો, ગં-
ધર્વો અને રાક્ષસો અપ્સરાગણોની સાથે સર્વદા
કીડા કર્યા કરે છે. ૧૮ ત્યાં પ્રહ્લા, રુદ્ર અને સુરે-
શ્વર ઇંદ્ર, એ સર્વે એકઠા મળીને અનેક દક્ષિણ-
વાળા વિવિધ યજ્ઞોથી યજન કરે છે. ૧૯ તુંબુરુ,
નારદ, વિશ્વાવસુ, હાહા, હ્રદ્ય વગેરે ગંધર્વો એ
પર્વતપર આવીને વિવિધ સ્તવનોથી શ્રેષ્ઠ દેવો-
ને સંતુષ્ટ કરે છે. ૨૦ તમારું કલ્યાણ થાઓ.
મહાત્મા સમર્પિઓ તથા પ્રજાપતિ કસ્યપ સદા
પ્રત્યેક પર્વે તે પર્વતપર જાય છે. હે રાજા ! કવિશ્રેષ્ઠ
શુકાચાર્ય દેત્યોની સાથે તેજ પર્વતનાં શિખરે
ઉપર રમણુ કરે છે, આ સર્વ રત્નો અને રત્નના
પર્વતો તે શુકાચાર્યની માલિકીના છે. ૨૨ તેમની
પાસેથી ભગવાન કુબેરને રત્નોનો ચતુર્થાંશ ભાગ
ભાગવવા મળે છે અને કુબેર તે ધનમાંથી સો-
ળમે ભાગ મનુષ્યોને આપે છે. ૨૩ મેરુ પર્વતના
ઉત્તર પડખામાં શિલાસમૂહ ઉપર ઉગી નીક
ળેલું સર્વ ઋતુનાં પુષ્પોથી સંપન્ન તથા દિવ્ય
એવું રમણીય કરેણું વન છે. ૨૪ તે વનમાં
સર્વ ભૂતોના સદા પશુપતિ ભગવાન શંકર
દિવ્ય ભૂતગણોથી વીંટાઈને પાર્વતીની સાથે
કીડા કરે છે. ૨૫ પગસુધી લાંબી કરેણું
પુષ્પોની માળાને ધારણ કરતા તે ભગવાન ઉદય
પામેલા ત્રણ સૂર્યના જેવાં પોતાનાં ત્રણ નેત્રો-
વડે ત્યાં સર્વત્ર પ્રકાશ કરી દે છે. ૨૬ તે મ-
હેશ્વરને ઉચ્ચ તપસ્વી, ઉત્તમ વ્રતવાળો, સત્યવા-
દી સિદ્ધો બોધ શકે છે; દુરાચરણીઓ તેમને
બોધ શકતા નથી. ૨૭ હે રાજા ! તે પર્વતનાં
શિખર ઉપરથી દ્રુધની ધારાના જેવી શ્વેત ધારા-
વાળી, વિશ્વરૂપ, પરિભ્રમણક્રિત, ભયંકર વજ્ર-
પાતના જેવા શબ્દવાળી, પવિત્ર, મહાપુણ્યાત્મા-
ઓએ સેવેલી પવિત્ર ભાગીરથી ગંગા મોટા
વેગવડે પવિત્ર ચંદ્ર સરોવરમાં પડે છે. ૨૮, ૨૯
ગંગાએ પોતાના પડવાના વેગવડેજ તે આગર-

ના જેવા પવિત્ર ચંદ્ર નામના ધરાને ઉત્પન્ન કર્યો છે. પર્વતોથી પણ ધારણ ન કરાય એવા વેગવાળી ગંગાને પિનાકધારી શંકરે સો હજાર વર્ષ સુધી પોતાના મસ્તકવડે ધારણ કરી હતી.

હે રાજા ! મેરુના પશ્ચિમભાગમાં કેતુમાલ નામનો ખંડ છે. ^{૩૦-૩૧} હે ભરતવંશી રાજા ! ત્યાં જંબૂખંડ નામનો મોટો દેશ છે, તે દેશમાં રહેનારાઓનું આયુષ્ય દશહજાર વર્ષનું છે. ^{૩૨} ત્યાંના પુરુષો સુવર્ણવર્ણી છે અને સ્ત્રીઓ અપ્સરાઓ જેવી છે. તે સર્વે રોગરહિત, શોકરહિત તથા નિત્ય પ્રસન્ન રહે છે. ^{૩૩} ત્યાં આગળ પુરુષો તપાવેલા સુવર્ણના જેવી કાંતિવાળા ઉત્પન્ન થાય છે, યજ્ઞોના અધિપતિ કુબેર રાક્ષસોની સાથે અપ્સરાઓના સમુદાયથી વીંટાઈને ગંધમાદન પર્વતનાં શિખરો ઉપર આનંદ ભોગવે છે. ગંધમાદન પર્વતના પડખામાં બીજા ઘણા નાના પર્વતો છે. ^{૩૪,૩૫} ત્યાં રહેનારાંઓનાં આયુષ્યની મર્યાદા અગીઆર હજાર વર્ષની છે. હે રાજા ! ત્યાંના પુરુષો તેજસ્વી, આનંદી તથા મહાબળવાન છે અને સર્વ સ્ત્રીઓ સુંદર દેખાવવાળી તથા કમળના જેવા ગુલાબી રંગની છે. ^{૩૬}

નીલ પર્વતથી ઉત્તરે શ્વેતખંડ છે; શ્વેત પર્વતથી ઉત્તરે હરિણ્યકખંડ છે અને હે રાજા ! પેલી તરફ જૂદા જૂદા દેશોથી યુક્ત ઐરાવત નામનો ખંડ છે. ^{૩૭} હે મહારાજ ! ધનુષની એકઠી કરેલી બે અણીઓને ઠેકાણે દક્ષિણમાં ભરતખંડ અને ઉત્તરમાં આવેલો ઐરાવત ખંડ છે તથા તે બન્ને ખંડની વચ્ચે હિમવત, હરિવર્ષ, ઇલાવૃત્ત, શ્વેતવર્ષ અને હૈરણ્યક, આ પાંચ ખંડો ઉત્તરોત્તર આવેલા છે. તેમાં ઇલાવૃત્ત સર્વની વચ્ચે આવેલો છે. ^{૩૮} ભરતખંડથી આરંભીને ઉત્તરોત્તર આવેલા ખંડો આયુષ્યપ્રમાણ, આરોગ્ય, ધર્મ, કામ તથા અર્થ આ ગુણોવડે એક કરતાં એક ચઢિયાતા છે. હે ભારત ! તે ખંડોમાં ભિન્ન ભિન્ન જાતિનાં પ્રાણીઓ પોતપોતાનું મંડળ કરીને સાથે રહે છે. હે મહારાજ ! આ પ્રમાણે આ પૃથ્વી પર્વતોથી વ્યાપ્ત થયેલી છે. ^{૪૦} હે રાજા ! હેમ્ફ્રટ પર્વત ધણે મોટો છે,

તેનું બીજું નામ કેલાસ છે. એ કેલાસ પર્વતના ઉપર કુબેર યજ્ઞોની સાથે આનંદ કરે છે. ^{૪૧} કેલાસની ઉત્તરે મેનાક પર્વત છે, તેની પાસે ઘણો મોટો હિરણ્યશૃંગ નામનો દિવ્ય મણિમય પર્વત છે, ^{૪૨} તેની પડખે દિવ્ય, સ્વચ્છ જંગવાળું, સુવર્ણની રેતીવાળું, રમણીય બિંદુસર નામનું મોટું સરોવર છે. ત્યાં ભગીરથ રાજા ભાગીરથી ગંગાને બેઠીને ઘણાં વર્ષ રહ્યા હતા. તે સ્થાનમાં મણિમય યજ્ઞસ્તંભો અને સુવર્ણમય યજ્ઞશાળાઓ છે. ^{૪૩,૪૪} વળી ત્યાં મહાયશસ્ત્રી ઇંદ્ર યજ્ઞ કરીને સિદ્ધિ પામ્યો હતો. તે ઠેકાણે સર્વના સ્રષ્ટા, તીક્ષ્ણ તેજવાળા તથા સનાતન ભૂતપતિ શંકરની સર્વ લોકો તથા ભૂતગણો સર્વરીતે ઉપાસના કરે છે. ત્યાં નર, નારાયણ, બ્રહ્મા, મનુ અને પાંચમા સ્થાણુરુદ્ર રહે છે. ^{૪૫,૪૬} ત્રણ માર્ગે વહેતી દિવ્ય ગંગા બ્રહ્મલોકમાંથી નીકળીને પ્રથમ એ ઠેકાણે રહી અને તે પછી અહીંથી વસ્તૈકસારા, નલિની, પાવની, સરસ્વતી, જંબૂનદી, સીતા, ગંગા અને સિંધુ આ સાતરૂપે વહેવાઈ જાય છે, ^{૪૭} તેમાં સરસ્વતી કોઈ ઠેકાણે દેખાય છે અને કોઈ ઠેકાણે અદૃશ્ય થઈને વહે છે. આ દિવ્ય સાત ગંગાઓ ત્રણ લોકમાં વિખ્યાત છે. ^{૪૮}

હિમવાન પર્વત ઉપર રાક્ષસો રહે છે; હેમ્ફ્રટ પર્વત ઉપર યજ્ઞો રહે છે; સર્પો તથા નાગો નિષધ પર્વત ઉપર રહે છે અને ત્યાંજ ગોકર્ણ નામનું તપોવન છે. ^{૪૯} શ્વેત પર્વત સર્વ દેવોનું તથા અસુરોનું નિવાસસ્થાન કહેવાય છે; નિષધ પર્વત ઉપર નિત્ય ગંધર્વો રહે છે; નીલ પર્વત ઉપર બ્રહ્માપત્યો રહે છે; અને હે મહારાજ ! શૃંગવાન પર્વત ઉપર સર્વ દેવોનો વાસ તથા સંચાર છે. હે મહારાજ ! એ પ્રમાણે સાત ખંડોના વિભાગો છે. એ ખંડોમાં સર્વ સ્થાવર તથા જંગમ પ્રાણીઓ રહેલાં છે. ^{૫૦} તેઓની દેવી તથા માનુષી બહુ પ્રકારની સમૃદ્ધિ દેખાય છે. તે સમૃદ્ધિની ગણના કરી શકાય તેમ નથી; માટે કલ્યાણેચ્છુ મનુષ્યોએ આ વાત ઉપર શ્રદ્ધા રાખવી. ^{૫૧} હે રાજા ! તમે મને તે દિવ્ય સસલાના આકાર

(પરમાત્માના સ્વરૂપ) ના સંબંધમાં પૂછ્યું હતું, તે મેં તમને કહ્યું છે. તે સસલાની ઉત્તર તથા દક્ષિણ એ બે બાજુએ ભરતખંડ અને ઐરાવતખંડ આવ્યા છે, તે પણ મેં કહ્યું છે. નાગદ્રીપ અને કાશ્યપદ્રીપ આ બે દ્રીપો સસલાના બે કાન છે. ૫૪, ૫૫ હે રાજા! તાંબાનાં પતરાંના જેવી શિલાવાળો શ્રીમાન મલય પર્વત એ જન્મ્યુદ્રીપનું બીજું સસલાનું સ્વરૂપ દેખાય છે. ૫૬

ઇતિ શ્રીમહાભીષ્મ જન્મ્યુષ્ઠવિનિર્માણ પર્વમાં “ભૂમ્યાદિ પરિમાણવિવરણ” એ વિષયનો અધ્યાય ૬ દ્વિતીય સમાપ્ત.

અધ્યાય ૭ મો

ઉત્તરકુરુનું અને માલ્યવાનનું વર્ણન

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

મેરોરથોત્તરં પાર્શ્વં પૂર્વં ચાચક્ષ્વ સંજય ।

નિશ્ચિલેન મહાબુદ્ધે માલ્યવંતં ચ પર્વતમ્ ॥૧॥

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું:—“હે મહાબુદ્ધિમાન સંજય! તું મને મેરુપર્વતના ઉત્તરના તથા પૂર્વના પડખાનું અને માલ્યવાન પર્વતનું સંપૂર્ણ વર્ણન કહી સંભળાવ. ૧

સંજયે કહ્યું:—“હે રાજા! નીલ પર્વતની દક્ષિણે અને મેરુની ઉત્તર બાજુએ પવિત્ર તથા સિદ્ધ પુરુષોએ સેવેલા ઉત્તરકુરુ નામના દેશો છે. ૨ ત્યાં વૃક્ષો મધુર ફળવાળાં હોઈને નિત્ય પુષ્પફળને ધારણ કરે છે. પુષ્પો સુગંધીવાળાં અને ફળો રસવાળાં હોય છે. ૩ હે રાજા! ત્યાં કેટલાંએક વૃક્ષો સર્વ ઇચ્છિત વસ્તુઓને આપનારાં છે. હે નરાધિપ! ત્યાં બીજાં ક્ષીરી નામનાં વૃક્ષો છે. ૪ તે વૃક્ષોમાંથી સદા અમૃત જેવા છ રસો તથા દૂધ ઝડપી કરે છે, વસો નીકળે છે અને તેનાં ફળોમાંથી આભૂષણો નીકળે છે. ૫ હે રાજા! ત્યાંની સર્વ ભૂમિ મહિમય તથા સૂક્ષ્મ સુવર્ણની રેતીવાળી છે અને તે સર્વ ઋતુમાં સુખદાયક સ્પર્શવાળી તથા કાદવવિનાની છે. ત્યાં સ્પર્શથી સુખ આપનારી, પવિત્ર અને સુંદર

તળાવડીઓ આવેલી છે. ૬ પુણ્ય ક્ષીણ થતાં દેવલોકમાંથી બ્રહ્મ થયેલા સર્વ મનુષ્યો ત્યાં ઉત્પન્ન થાય છે. તે સર્વે મોટાં પવિત્ર કુળમાં જન્મેલાં તથા સુંદર રૂપવાળાં હોય છે. ૭ ત્યાં સ્ત્રીપુરુષની જોડીજ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં સ્ત્રીઓ અપ્સરાઓના જેવી રૂપાળી હોય છે. તેઓ ક્ષીરી વૃક્ષોનું અમૃત જેવું દૂધ પીને પોતાના નિર્વાહ કરે છે. ૮ તે સ્ત્રીપુરુષનું જોડું એકી વખતે ઉત્પન્ન થાય છે, સાથેજ વૃદ્ધિ પામે છે અને રૂપ, ગુણ તથા વેષમાં સમાનજ હોય છે. ૯ હે વિભો! ચક્રવાક પક્ષીના જોડાની પેઠે તે જોડું એકબીજાને યોગ્ય હોય છે. તે લોહો નિત્ય આનંદમાં રહે છે તથા રોગરહિત હોય છે. ૧૦ હે મહારાજા! તેઓ અગિયાર હજાર વર્ષ પર્વત જીવે છે અને મરતાંસુધી એકબીજાને ત્યાગ કરતાં નથી. ૧૧ તેઓ જ્યારે મરણ પામે છે, ત્યારે તીક્ષ્ણ વાંચવાળાં મોટાં બળવાન ભારેડ નામનાં પક્ષીઓ તેઓને ઉપાડીને પર્વતોની બીજામાં નાખી દે છે. ૧૨ હે રાજા! આ પ્રમાણે મેં તમને ઉત્તરકુરુદેશોનું દુઃકામાં વર્ણન કહ્યું છે.

હવે મેરુ પર્વતની પૂર્વ બાજુનું યથાર્થ વર્ણન કરું છું, તે તમે સાંભળો. ૧૩ હે રાજા! એ બાજુપર ભદ્રાશ્વ નામનો મુખ્ય દેશ છે. ત્યાં ભદ્રસાલ નામનું વન અને કાલાશ્ર નામનું મોટું ઝાડ છે. ૧૪ હે મહારાજા! એ શુભ કાલાશ્ર વૃક્ષ એક યોજન ઉંચું છે, નિત્ય ફળ તથા પુષ્પોથી ભરેલું રહે છે અને સિદ્ધ તથા ચારણો તેનું સેવન કરે છે. ૧૫ ત્યાંના પુરુષો વર્ણ ગૌર, તેજસ્વી તથા મહાબળવાન છે અને સ્ત્રીઓ પોચાણીના જેવા ગૌર વર્ણવાળી, પ્રિય દેખાવવાળી, સૌંદર્યસંપત્તિથી યુક્ત, ચંદ્રના જેવી પ્રભાવાળી, ચંદ્રના જેવા વર્ણવાળી, પૂર્ણ ચંદ્રના જેવા મુખવાળી, ચંદ્રના જેવાં શીતળ ગાત્રવાળી અને નૃત્ય તથા ગાનમાં કુશળ હોય છે. ૧૬, ૧૭ હે ભરતશ્રેષ્ઠ! ત્યાંનાં મનુષ્યોનું આ મુખ્ય દશ હજાર વર્ષનું છે અને કાલાશ્રનો રસ પીનારાં તેઓ નિત્ય યૌવનસંપન્ન રહે છે. ૧૮

નીલની દક્ષિણે અને નિષધની ઉત્તરે સુદ-

શન નામનું ઘણું જીનું તથા મોટું જાંબુનું વૃક્ષ છે.^{૧૯} તે ઝાડ સર્વ ઇચ્છિત ફળને આપનાર, સિદ્ધચારણોએ સેવેલું તથા પવિત્ર છે. તે જાંબુ વૃક્ષના નામ ઉપરથી એ પુરાતન પ્રદેશ જાંબુદ્વીપ એવા નામથી ઓળખાય છે.^{૨૦} હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા! આકાશમાં પહોંચેલા એ વૃક્ષરાજની ઉંચાઈ અગિયાર હજાર યોજન છે.^{૨૧} એ વૃક્ષનાં ફળો અઢી હજાર હાથના ઘેરાવાવાળાં હોય છે અને તે રસ પરિપક્વ થતાં ફાટી જાય છે.^{૨૨} હે રાજા! એ જાંબુઓ પૃથ્વી ઉપર પડતાં મોટા શબ્દ થાય છે અને તેમાંથી રૂપરી રંગોના રસ નીકળે છે.^{૨૩} હે રાજન! તે જાંબુફળનો રસ નદીરૂપ થઈને મેરુની પ્રદક્ષિણા કરી ઉત્તરકુરુ દેશમાં જાય છે.^{૨૪} હે રાજા! એ જાંબુફળનો રસ પીનારાં ઓનાં મનને શાંતિ વળે છે; તેઓને તરસ લાગતી નથી અને વૃદ્ધાવસ્થા પણ બાધ કરતી નથી.^{૨૫} ત્યાં તે જાંબુરસથી ઇંદ્રગોપ નામના કીડા જેવું લાલ અને તેજસ્વી જાંબુનદ નામનું સુવર્ણ થાય છે. દેવા તે સુવર્ણના અલંકાર કરે છે.^{૨૬} વળી ત્યાં તરુણ સૂર્યના જેવી કાંતિવાળાં મનુષ્યો ઉત્પન્ન થાય છે.

હે ભરતશ્રેષ્ઠ! માલ્યવાન પર્વતના શિખર ઉપર સર્વદા સંવર્તક નામનો કાલામિ સળગતો દેખાય છે. માલ્યવાનનાં શિખરથી પૂર્વપૂર્વમાં નાના નાના ડુંગરો આવેલા છે.^{૨૭,૨૮} આ માલ્યવાન પર્વતનો વિસ્તાર અગિયાર હજાર યોજન છે. જે મનુષ્યો પ્રહલોકથી બ્રહ્મ થાય છે, તેઓ ત્યાં જન્મ લે છે. તે મનુષ્યોની કાંતિ સુવર્ણના જેવી હોય છે. તે સર્વે સઘળાની જોડે સાધુતાથી વર્તે છે; નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય પાળીને પ્રાણીઓના રક્ષણને માટે ઉગ્ર તપ કરે છે અને સૂર્યમંડળમાં પ્રવેશ કરે છે.^{૩૦} તેમાંના છાસઠ હજાર મુનિઓ સૂર્યને વીંટીને અરુણની આગળ ગતિ કરે છે;^{૩૧} અને ત્યાં છાસઠ હજાર વર્ષ આદિત્યના તાપથી તૃપ્ત થયા પછી તેઓ ચંદ્રમંડળમાં પ્રવેશ કરે છે.^{૩૨}

અધ્યાય ૭ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૮ મો

રમણક વગેરે ખંડોનું વર્ણન

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

વર્ષાળાં ચૈવ નામાનિ પર્વતાનં ચ સંજય ।

આચક્ષ્વ મે યથાતત્ત્વં યેષ પર્વતવાસિન્ : ॥

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું:—હે સંજય! તું મને ખંડોનાં અને પર્વતોનાં નામો તથા પર્વતવાસી લોકોનું યથાર્થ વર્ણન કરે.^૧

સંજયે કહ્યું:—શ્વેત પર્વતની દક્ષિણે અને નિષધ પર્વતની ઉત્તરે રમણક નામનો ખંડ છે. ત્યાં જે મનુષ્યો ઉત્પન્ન થાય છે, તે સર્વે કુલીન, સુંદર દેખાવવાળા અને શતુરહિત હોય છે.^{૨,૩} હે મહારાજ! તેઓ નિત્ય આનંદયુક્ત મનવાળા હોઈને અગિયાર હજારને પાંચસો વર્ષ જીવે છે.^૪ નીલ પર્વતની દક્ષિણે અને નિષધ પર્વતની ઉત્તરે હિરણ્મય નામનો ખંડ છે. તે ખંડમાં હિરણ્મયી નામની નદી છે.^૫ હે મહારાજ! એ ખંડમાં પક્ષિરાજ ગરુડ નિવાસ કરે છે અને ધનસંપન્ન તથા પ્રિય દેખાવવાળા, યક્ષના અનુચરો રહે છે.^૬ હે રાજન! ત્યાંના લોકો મહા બળવાન તથા પ્રસન્ન મનવાળા હોય છે. હે રાજા! તેઓ સાડાબાર હજાર વર્ષ આયુષ્ય ભોગવે છે. હે રાજા! છઠ્ઠા ખંડનો પર્વત જે શૃંગવાન તેને વિચિત્ર ત્રણજ શિખરો છે.^{૭,૮} તેમાંનું એક મણિમય છે, એક અફભુત સુવર્ણનું છે અને એક સર્વ રત્નમય તથા ભવનોથી સુશોભિત છે.^૯ ત્યાં સ્વયં પ્રકાશક શાંડિલી દેવી નિત્ય વાસ કરે છે. એ શૃંગવાન પર્વતની ઉત્તરે સમુદ્રની સમીપમાં આરાવત નામનો ખંડ આવેલો છે. હે રાજા! તે ખંડમાં સૂર્ય તપતો નથી અને મનુષ્યો જીર્ણ થતાં નથી.^{૧૦,૧૧} ત્યાં નક્ષત્રોસહિત ચંદ્રમાજ પ્રકાશ આપે છે. ત્યાં જે માનવો ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓ કમળના જેવી કાંતિવાળા, કમળના જેવા વર્ણવાળા, કમળની પાંખડી જેવાં નેત્રવાળા, કમળપત્રના જેવા સુગંધવાળા, પરસેવાથી રહિત, છદ્દ ગંધવાળા, નિરાહાર, જિતેન્દ્રિય, દેવ-

વિતસ્તા, પયોબ્ધી, દેવિકા,^{૧૬} વેદસ્મૃતા, વેદવ-
તી, ત્રિદિવા, ઇક્ષ્વા, કૃમિ, કરીષિણી, ચિત્રવા-
હા, ચિત્રસેના,^{૧૭} ગોમતી, ધૃતપાપા, મહાનદી
વંદના, કૌશિકી, ત્રિદિવા, કૃત્યા, નિચિતા, લો-
હિતારણી,^{૧૮} રહસ્યા, શતકુંભા, સરયૂ, ચર્મ-
ણ્વતી, વેત્રવતી, હસ્તિસોમા, દિક્, ^{૧૯}શરાવતી,
પયોબ્ધી, વેણુ, ભીમરથી, કાવેરી, ચુલુકા, વાણી,
શતબલા,^{૨૦} હે રાજા! નીવારા, મહિતા, સુ-
પ્રયોગા, પવિત્રા, કુંડલી, સિંધુરાજની, પુરમા-
વિની,^{૨૧} પૂર્વાભિરામા, વીરા, ભીમા, ઓધવતી પા-
શાશિની, પાપહરા, મહેંદ્રા, પાટલાવતી,^{૨૨} કરી-
ષિણી, અસિક્કની, મહાનદી કુશચીરા, મકેરી,
પ્રવરા, મેના, હેમા, ઘૃતવતી,^{૨૩} પુરાવતી, અનુ-
બ્ધા, શંખ્યા, કાપી, હે ભારત! સદાનીરા, અધ-
ધ્યા, મહાનદી કુશધારા,^{૨૪} સદાકાંતા, શિવા, વીર-
વતી, વસ્ત્રા, સુવસ્ત્રા, ગૌરી, કંપના, હિરણ્વતી,^{૨૫}
વરા, વીરકરા, મહાનદી પંચમી, રથચિત્રા,
જ્યોતિરથા, વિશ્વામિત્રા, કૃષિંજતા,^{૨૬} ઉપેંદ્રા,
બહુલા, કુવીરા, અંબુવાહિની, વિનદી, પિંજલા,
વેણુ, મહાનદી તુંગવેણુ,^{૨૭} વિદિશા, કૃણુ-
વેણુ, તામ્રા, કપિલા, બહુ, સુવામા, વેદાધ્યા,
મહાનદી હરિશ્રાવા,^{૨૮} શ્રીધ્રા, પિન્નિલા, ભા-
રદ્રાજી નદી, કૌશિકી નદી, શોણુ, બાહુદા,
ચંદ્રમા,^{૨૯} દુર્ગા, ચિત્રશિલા. બ્રહ્મવેદ્યા, પૃહ-
લ્લતી, યવક્ષા, રોહી, જાંબુ નદી,^{૩૦} સુનસા, ત-
મસા, દાસી, વસામન્યા, વરાણસી, નીલા, ઘૃત-
વતી, મહાનદી પર્ણાશા,^{૩૧} માનવી, વૃષભા,
બ્રહ્મવેદ્યા, પૃહલ્લની, હે રાજન! આ અને
બીજી ઘણી મહાનદીઓ છે.^{૩૨} તેમાંની હે ભા-
રત! સદા નિરામયા, કૃણુ, મંદગા, મંદવા-
હિની, બ્રાહ્મણી, મહાગૌરી, દુર્ગા,^{૩૩} ચિત્રોપ-
લા, ચિત્રરથા, મંજુલાનદી મંદાકિની,
વૈતરણી, મહાનદી કોષા,^{૩૪} શુકિતમતી, અન-
ગા, વૃષસાહવયા, લોહિત્યા, કરતોયા, વૃષકા-
હવયા,^{૩૫} કુમારી ઋષિકુદ્યા, મારિષા, સરસ્વ-
તી, મંદાકિની, સુપૃથ્યા, સર્વા અને ગંગા, હે
ભારત! આ સઘળી મહાકુળ આપનારી વિશ્વની
માતાઓ છે. આ વિના અપ્રસિદ્ધ એવી બીજી

સેંકડો ને હજારો નદીઓ છે.^{૩૬} હે રાજા! મારી
સ્મૃતિ પ્રમાણે મેં તમને આ નદીઓ કહી છે.
હવે હું તમને દેશોનાં નામો કહું છું, તે તમે
સાંભળો.^{૩૮}

તે દેશોમાં આ કુરુપાંચાલ, શાલ્વ, મા-
દ્ર્ય, જાંગલ, થરસેન, પુલિંદ, બોધ, માલ,^{૩૯}
મત્સ્ય, કુશધ્ય, સૌશધ્ય, કુંતિ, કાંતિ, કોસલ, ચેદિ,
મત્સ્ય, કર્ણ, લોજ, સિંધુ, પુલિંદક,^{૪૦} ઉત્તમાધ્ય,
દશાર્ણ, ઉત્કલસહિત મેકલ, પંચાલ, કોસલ,
નેકપૃથ, ધુરધર,^{૪૧} ગોધા, મદ્ર, કલિંગ, કાશિ,
અપરકાશિ, જઠર, દશાર્ણસહિત કુકુર,^{૪૨}
કુંતિ, અવંતિ, અપરકુંતિ, ગોમત, મંડક,
સંડ, વિદર્ભ, રૂપવાહિક,^{૪૩} અફમક, પાંડુરાષ્ટ્ર,
ગોપરાષ્ટ્ર, કરીતિ, અધિરાભ્ય, કુશ, મલ્લરાષ્ટ્ર,
કેવલ,^{૪૪} વારવાસ્ય, અયવાહ, ચક્ર, ચક્રાંતિ,
શક, વિદેહ, મગધ, સ્વક્ષ, મલજ, વિજય,^{૪૫}
અંગ, વંગ, કલિંગ, યદુલ્લોમ, મલ્લ, સુદેખ્ય,
પ્રહલાદ, માહિક, શશિક,^{૪૬} બાહિલક, વાટધાન,
આભીર, કાલતોયક, અપરાંત, પરાંત, પંચાલ,
ચર્મમંડલ,^{૪૭} અટવી શિખર, હે આર્ય!
મેરુભૂત, ઉપાવૃત્ત, અનુપાવૃત્ત, સ્વરાષ્ટ્ર, કેકય,
કુંદ, અપરાંત, માહેય, કક્ષ, સામુદ્રનિષ્કુટ,
અંધ્રા. હે રાજા! અંતર્ગિરિ,^{૪૮, ૪૯} બહિર્ગિરિ,
મલજ, મગધ, માનવજક, સમંતર. પ્રાવૃષેય,
હે રાજા! ભાર્ગવ,^{૫૦} પુંડ્ર, ભર્ગ. કિરાત,
સુદૃષ્ટ, યામુન, શક, નિષાદ, નિષધ, આનર્ત, નૈર્જ-
ત,^{૫૧} દુર્ગાલ, પ્રતિમત્સ્ય, કુંતલ, કોશલ, તીરઝહ,
થરસેન, ઈન્જિક, કન્યકાગુણ,^{૫૨} તિલભાર, મસીર,
મધુમંત, સુકંદક, કાશ્મીર, સિંધુસૌવીર, ગાંધા-
ર, દર્શક,^{૫૩} અભિસાર, ઉલૂત, શેવલ, બાહિલક,
દાવીચવ, નવ, દર્વ, વાતજ, આમરથ, ઉરગ,^{૫૪}
હે કૌરવ્ય! બહુવાદ, સુદામ, સુમલિલક, વધ્ર,
કરીષક, કુલિદોપત્યક,^{૫૫} વનાયુ, દશ, પાર્શ્વ-
રોમ, કુશખિંદુ, કચ્છ, ગોપાલકક્ષ, જાંગલ, કુ-
રુવણક,^{૫૬} કિરાત, બર્બર, સિદ્ધ, વેદેહ, તામ્ર-
લિપ્તક, ઓડ્ર, મ્લેચ્છ, સૈસિરિમ્, પાર્વતીય, હે
આર્ય! ^{૫૭} હે ભરતશ્રેષ્ઠ! આ વિના બીજી દેશે
દક્ષિણમાં આવેલા છે. તે દેશનાં નામો દ્રવિડ,

કેરલ, પ્રાચ્ય, ભૂષિક, વનવાસિક,^{૫૮} કર્ણાટક, મહિષક, વિકલ્પ, મૂષક, ઝિલ્લિક, કુંતલ, સૌહદ, નભકાનન,^{૫૯} કૌકુટક, ચોલ, કોકણ, માલવ, નર, સમંગ, કરક, કુકુરાંગાર, મારિષ,^{૬૦} ધ્વજિની, ઉત્સવસંકેત, ત્રિગર્ત,^{૬૧} શાલ્વસેનિ, વ્યૂક, કોકબક, પ્રોષ, સમવેગ વશ,^{૬૨} વિધ્યચુલિક, વલ્કલસહિત પુલિંદ, માલવ, બલ્લવ, અપર બલ્લવ,^{૬૩} કુલિંદ, કાલદ, કુંડલ, કરટ, મૂષક, સ્તનબાલ, સનીપ, ઘટસૂન્ય,^{૬૪} અઙિદ, પાશિવાટ, તનય, સુનય, ઋષિક, વિદભ, કાક, તંગણ, પરતંગણ,^{૬૫} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! ઉત્તરમાં અપર મ્લેચ્છ, કૂર, ચવન, ચીન, કાંબોજ, દારુણ તથા બીજા મ્લેચ્છ દેશ,^{૬૬} સકૃદ્રથહ, કુલત્ય, પારસિસહિત ધ્રુણ, રમણ, ચીન, દશમાલિક^{૬૭} તથા જેમાં ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો અને શૂદ્ર કુળો નિવાસ કરે છે એવા દેશ-શૂદ્ર, આબીર, દરદ, પશુ,^{૬૮} ખાશીર, અંતચાર, પલ્લવ, ગિરિગહ્વર, આત્રેય, ભરદ્વાજ, સ્તનપોષિક,^{૬૯} પ્રોષક, કસિંગ તથા કિરાતના દેશો, તેમજ તોમર, હન્યમાન અને કરભંજક વગેરે દેશો છે.^{૭૦} હે રાજા ! આ અને બીજા પૂર્વ તથા ઉત્તર તરફના દેશો મેં તમને દુઃકાણથી કહ્યા છે.^{૭૧} જે કોઈ સત્વાદિક ગુણો વડે તથા શૌર્યવડે આ પૃથ્વીનું સારી રીતે પાલન કરે છે, તેને આ કામધેનુના જેવી ભૂમિ ધર્મ, અર્થ તથા કામસંખંધી મહાકૃપા આપે છે;^{૭૨} અને એટલામાટેજ ધર્મર્થમાં કુશળ થરા રાજાઓ પૃથ્વીમાં લાલસા રાખે છે તથા ધનમાં લોભાચલા તેઓ વેગમાં આવીને યુદ્ધમાં પ્રાણોનો ત્યાગ કરે છે.^{૭૩} દેવદેહ તથા મનુષ્યદેહ પામનારાઓને આ ભૂમિજ ઉત્તમ શરણરૂપ છે. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એવી વસુધરા-પૃથ્વીનો ઉપભોગ લેવાની કામનાથી રાજાઓ, કૃતરાઓ જેમ માંસના દુકડાને અગ્નિની પાસેથી ખેંચી લે છે, તેમ એકબીજાની પાસેથી પૃથ્વીને ખુંચાવી લે છે; તોપણ હજીસુધી કોઈની પણ કામના તૃપ્ત થયેલી જણાતી નથી.^{૭૪,૭૫} હે ભારત ! એટલા

× દેવદેહવાળાઓને યજ્ઞવડે તથા મનુષ્યદેહવાળાઓને અન્નવડે પોષે છે તેથી.

માટેજ કૌરવો તથા પાંડવો પણ સામ, દાન, ભેદ તથા છેવટે દંડવડે પૃથ્વી મેળવવા યત્ન કરે છે.^{૭૬} હે રાજા ! આ પૃથ્વીને સારી રીતે સંપૂર્ણ જોવામાં આવે તો એ પૃથ્વી પ્રાણીઓને પિતા, ભ્રાતા તથા પુત્રની ગરજ સારે છે અને સૂર્યલોક તથા સ્વર્ગલોકરૂપ થઈ પડે છે.^{૭૭} ઇતિ શ્રીમહાભીષ્મ જન્મૂખંડવિનિર્માણ પર્વમાં “ભારતીય નદીદેશાદિનામકથન” એ વિષયનો અધ્યાય ૯ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૦ મો

યુગ પ્રમાણે આયુષ્યનું વર્ણન

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

ભારતસ્યાસ્ય વર્ષસ્ય તથા હૈમવતસ્ય ચ ।

પ્રમાણમારુપઃ સ્વત વલં ચાપિ શુભાશુભમ્ ॥

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછયું:-હે સૂત ! આ ભારતવર્ષ, હૈમવત અને હરિવર્ષ આ ત્રણે ખંડના લોકોનાં આયુષ્યનું પ્રમાણ અને બળ તથા ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન કાળનું શુભાશુભ, એ સર્વ તું મને વિસ્તારથી કહે.^{૧,૨}

સંજયે કહ્યું:-હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! હે કુરુવર્ધન ! ભારતવર્ષમાં કૃત, ત્રેતા, દ્વાપર અને કળિ એવા ચાર યુગો છે.^૩ હે પ્રભો ! પ્રથમ સત્યયુગ, પછી ત્રેતાયુગ, પછી દ્વાપર યુગ અને તે પછી કળિયુગ પ્રવર્તે છે.^૪ હે કુરુસત્તમ ! હે રાજસત્તમ ! સત્યયુગમાં મનુષ્યોનાં આયુષ્યની સંખ્યા ચાર હજાર વર્ષની છે.^૫ હે રાજા ! ત્રેતાયુગમાં ત્રણ હજાર વર્ષનું આયુષ્ય છે; દ્વાપરમાં મનુષ્ય બે હજાર વર્ષ પૃથ્વીપર જીવે છે^૬ અને હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! આ કળિયુગમાં આયુષ્યના પ્રમાણનું ઠેકાણું નથી; કારણકે કળિનાં મનુષ્યો ગર્ભમાં પણ મરે છે અને ઉત્પન્ન થઈને તુરંત પણ મરે છે.^૭ હે રાજન ! સત્યયુગમાં ઉત્પન્ન થયેલા લોકો મહાબળવાન, મહાપરાક્રમી, યુદ્ધિમાન, ગુણવાન, ધનવાન અને પ્રિયદર્શન હોય છે તેમજ તેઓ સેકંડોને હજારો પ્રબળો ઉત્પન્ન કરે છે તથા તેમાં તપરૂપી ધનવાળા મુનિ-

ઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ^{૧૦} હે રાજન ! ત્રેતાયુગમાં મોટા ઉત્સાહવાળા, મહાત્મા, ધાર્મિક, સત્યવાદી, દેખાવડા, પ્રૌઢ દેહવાળા, મહાવીર્ય, ધનુર્ધર, વર પામવાને યોગ્ય અને યુદ્ધમાં શૂરશ્રેષ્ઠ એવા ક્ષત્રિયો વિશેષ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે સર્વે અકવર્તી રાજઓ થાય છે. ^{૧૦, ૧૧} દ્વાપરમાં સર્વદા સર્વ વર્ણોના લોકો ઉત્પન્ન થાય છે અને તેઓ મોટા ઉત્સાહવાળા, વીર્યવાન તથા પરસ્પરના જયની ઇચ્છાવાળા હોય છે. ^{૧૨} હે ભારતરાજ ! કળિયુગમાં અદ્ય તેજવાળા, ક્રોધી, લોભી અને અસત્યવાદી પુરુષો ઉત્પન્ન થાય છે. ^{૧૩} હે

ભારત ! કળિયુગના લોકોમાં ઈર્ષ્યા, માન, ક્રોધ, કપટ, પારકાના ગુણમાં દોષ પ્રકટ કરવાની ટેવ, વિષયપ્રીતિ અને લોભ હોય છે. ^{૧૪} હે રાજ ! આ દ્વાપર યુગમાં સદ્ગુણો સંકોચાઈ ગયા છે. ભરતખંડ કરતાં હિમવતખંડ અધિક ગુણવાળો છે અને હરિખંડ તેનાથી પણ અધિક ગુણવાળો છે. ^{૧૫}

ઇતિ શ્રીમહા ૦ ભીષ્મ ૦ જંબુખંડ ૦ પર્વમાં

“ ભારતવર્ષમાં સત્યયુગાદિને અનુ ૦
આયુષ્યનું નિરૂપણ ” ઐ વિપયનો
અધ્યાય ૧૦ મો સમાપ્ત.

જંબુખંડવિનિર્માણ પર્વ સમાપ્ત.

મૂર્તિ પર્વ

અધ્યાય ૧૧ મો

શાકદ્વીપનું વર્ણન

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

જંબુલંડસ્ત્વયા પ્રોક્તો યથાવદિહ સંજય ।

વિષ્કંમમસ્ય પ્રબ્રહ્મ પરિમાણં તુ તત્ત્વતઃ ॥૧॥

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછયું:—હે સંજય ! તે મને જંબુખંડનું યથાર્થ વર્ણન કહી સંભળાવ્યું. હવે તું એ ખંડનું માપ અને વિસ્તાર મને યથાર્થ રીતે કહે. ^૧ વળી હે સંજય ! સમુદ્રનું ખરેખર પ્રમાણ કહે; તેમજ શાકદ્વીપ, કુશદ્વીપ, શાલમલિ દ્વીપ, કૌચદ્વીપ, રાહુ, ચંદ્ર અને સૂર્ય, એ સર્વનું યથાર્થ વર્ણન કહે. ^{૨, ૩}

સંજયે કહ્યું:—હે રાજન ! દ્વીપો ઘણા છે અને તેનાથી આ જગત ભરાઈ ગયેલું છે; તેમાંના સાત દ્વીપો, ચંદ્ર, સૂર્ય અને રાહુ એટલાનું વર્ણન હું કહું છું. ^૪ હે રાજ ! જંબુપર્વતનો વિસ્તાર પૂરા અઢાર હજાર અને છસો યોજનનો છે ^૫ અને ક્ષાર સમુદ્રનો વિસ્તાર તેનાથી બમણો છે. તેમાં અનેક દેશો રહેલા છે તથા તે

મણિ અને વૈદ્યથી સંપન્ન છે. ^૬ તે અનેક ધાતુઓથી વિચિત્ર એવા પર્વતોથી શોભી રહ્યો છે અને સિદ્ધ તથા ચારણોથી વ્યાપ્ત છે. એ સમુદ્ર મંડળાકાર છે. ^૭

હે કુરુનંદન રાજ ! હું તમને શાકદ્વીપનું વર્ણન યથાર્થ રીતે કહું છું; તે તમે સાંભળો. ^૮ હે રાજ ! શાકદ્વીપ જંબુદ્વીપના કરતાં બમણા પ્રમાણનો છે અને હે ભરતશ્રેષ્ઠ મહારાજ ! તેનાથી બમણા પ્રમાણવાળા ક્ષીરિદ સમુદ્રથી વીંટાયેલો છે. તે દ્વીપમાં પવિત્ર દેશો છે. ત્યાં મનુષ્યોનું મરણ થતું નથી; ^{૯, ૧૦} ત્યારે દુષ્કાળ તો હોયજ કયાંથી ? ત્યાંના લોકો ક્ષમા તથા તેજયુક્ત છે. હે ભરતશ્રેષ્ઠ મહારાજ ! આ મેં તમને શાકદ્વીપનું યથાર્થ વર્ણન કહ્યું. હવે હું તમને બીજું શું કહું ?

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછયું:—હે મહારાજની સંજય ! તે મને યથાર્થ રીતે શાકદ્વીપનું વર્ણન સંક્ષેપથી કહ્યું છે. હવે તું તે વિસ્તારથી તથા તત્ત્વથી મને કહે.

સંજયે કહ્યું:—હે રાજન ! જંબુદ્વીપ-

ની પેઠે શાકદ્રીપમાં પણ મણિભૂષિત તથા રત્નની ખાણોવાળા સાત પર્વતો છે અને નદીઓ છે, તેનાં નામ હું કહું છું, તમે સાંભળો. હે રાજા! ત્યાંની સર્વ વસ્તુઓ અત્યંત પવિત્ર તથા ગુણયુક્ત છે. ૧૧-૧૪ ત્યાં દેવર્ષિઓ તથા ગંધર્વોથી યુક્ત એવા પ્રથમ મેરુ પર્વત છે. હે મહારાજ! બીજો પૂર્વ તરફ લંખાયલો મલય નામનો પર્વત છે. ૧૫ તે પર્વતમાંથી નીકળીને મેઘો સર્વત્ર ફેલાય છે. હે કૌરવ્ય! તેની આગળ એક જળધાર નામનો મોટો પર્વત છે. ૧૬ ઇંદ્ર તે પર્વતમાંથી નિત્ય ઉત્તમ જળ ગ્રહણ કરે છે અને હે રાજા! તે જળથી વર્ષાકાળમાં વૃષ્ટિ થાય છે. ૧૭ તેની આગળ એક ઘણો ઉંચો દેવતક નામનો પર્વત છે. તેના ઉપર આકાશનું દિવ્ય નક્ષત્ર દેવતી નિત્ય રહે છે. આવી મર્યાદા બ્રહ્માએ પોતે કરેલી છે. ૧૮ હે રાજેન્દ્ર! તેની ઉત્તરે શ્યામ નામનો મોટો પર્વત છે. તે પર્વત ઘણો ઉંચો, સુશોભિત, દેહી-પ્યમાન આકૃતિવાળો અને નવા મેઘના જેવો કાળો છે; ૧૯ અને તેથીજ હે રાજા! ત્યાંની પ્રજાનો રંગ કાળો થઈ ગયો છે.

કૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું:-હે સંજય! આજે તે મને મહાન સંશયભરેલી વાત કહી છે. ૨૦ હે સંજય! ત્યાંની પ્રજા શી રીતે શ્યામ થઈ ગઈ?

સંજયે કહ્યું:-હે કુરુનંદન મહારાજ! સર્વ દ્રીપામાં લોકોનો વર્ણ ગૌર, કૃષ્ણ અને મિશ્ર હોય છે; પરંતુ આ પર્વત આગળના સર્વ લોકો શ્યામ રંગનાજ થાય છે અને તેથીજ એ પર્વત પણ શ્યામ કહેવાય છે. ૨૧, ૨૨ હે કૌરવેન્દ્ર! તે પછી મોટા ઉદયવાળો દુર્ગંધિત નામનો પર્વત છે. તેના પછી કેસર નામનો પર્વત છે અને તેમાંથી કેસરયુક્ત વાયુ વાય છે. ૨૩ તે પર્વતોનું પ્રમાણ અનુક્રમે પ્રથમ કરતાં બમણું બમણું છે. હે કૌરવ્ય! તે સાત પર્વતોની હદમાં સાત વર્ષો (ખંડો) છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે. ૨૪ એમાંના મહામેરુ આગળ આવેલો ખંડ મહાકાશ કહેવાય છે. જળોત્પાદક મલય પર્વત આગળ આવેલો ખંડ કુસુદોત્તર કહેવાય

છે. હે મહારાજ! જળધાર પર્વત આગળનો ખંડ સુકુમાર કહેવાય છે, ૨૫ દેવત આગળનો ખંડ કોમાર કહેવાય છે; શ્યામ પર્વત આગળનો ખંડ મણિકાંચન કહેવાય છે; કેસર પર્વતની આગળનો ખંડ મૌદાકી કહેવાય છે અને તેની પેલી તરફ મહાયુવાન નામનો ખંડ છે. ૨૬ હે કૌરવ્ય! તેની વચ્ચે એક શાક નામનું મોટું ખંડ છે. તેની ઉંચાઈ તથા પહોળાઈ જંબૂદ્વીપમાં આવેલા જંબૂવૃક્ષના જેટલીજ છે. હે મહારાજ! તે દ્રીપની પ્રજા સર્વદા તે વૃક્ષને ભજે છે. ત્યાં પવિત્ર દેશો છે અને ત્યાંની પ્રજા શકરનું પૂજન કરે છે. ૨૭, ૨૮ તે દ્રીપમાં સિદ્ધો, ચારણો તથા દેવતાઓ બધા છે. હે ભારતરાજ! ત્યાંની ચારે વર્ણની પ્રજા અત્યંત ધાર્મિક છે અને સ્વકર્મમાં તત્પર છે. ત્યાં કોઈ ચાર જોવામાં આવતો નથી. હે મહારાજ! ત્યાંની પ્રજા લાંબા આયુષ્યવાળી અને જરા તથા મરણભયથી રહિત હોવાને લીધે વર્ષાકાળની મહાનદીની પેઠે વૃદ્ધિ પામે છે. તે દ્રીપમાં પવિત્ર જળવાળી નદીઓ છે અને ગંગા પણ અનેક રૂપથી વહે છે. ૨૯-૩૧ હે ભરતશ્રેષ્ઠ! સુકુમારી નદી કુમારી, શીતાશી, વેણિકા, મહાનદી, મણિજળા નદી અને ચક્ષુર્વર્ધનિકા નદી વગેરે પવિત્ર જળવાળી ત્યાં લાખો નદીઓ છે. ઇંદ્ર તે નદીઓમાંથી જળ લઈને વૃષ્ટિ કરે છે. હે કુરુકુળવાહક! તે અસંખ્ય નદીઓનાં નામો તથા માપો કહી શકાય તેમ નથી. ખરેખર, તે મહાનદીઓ પવિત્ર છે. તે દ્રીપમાં લોકમાન્ય તથા પવિત્ર એવા ચાર દેશો આવેલા છે. ૩૨-૩૫ તેઓનાં નામ મંગ, મશક, માનસ અને મૃદંગ છે. હે નૃપ! તેમાંના મંગ દેશમાં સ્વકર્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણો વિશેષ છે; ૩૬ હે રાજન! મશક દેશમાં સર્વ ઇચ્છિત આપનારા ધાર્મિક ક્ષત્રિયો રહે છે; હે મહારાજ! માનસદેશમાં વૈશ્યવૃત્તિથી આજીવિકા ચલાવનારા વૈશ્યો રહે છે; ૩૭ તેઓ શૂરા, ધર્માર્થના નિશ્ચયવાળા અને પૂર્ણકામ છે. મંદંગ દેશમાં ધર્મશીલ શૂદ્ર લોકો રહે છે. ૩૮ હે રાજેન્દ્ર! ત્યાં કોઈ રાજા નથી, ઇંડ

નથી અને દંડપાત્ર પણ નથી; કારણકે ધર્મજ્ઞ એવા તેઓ સ્વધર્મવડેજ પરસ્પરનું રક્ષણ કરે છે.^{૩૯} મહાપ્રભાવયુક્ત એ શાકદ્વીપના સંબંધમાં એટલુંજ કહી શકાય તેમ છે અને એટલુંજ સાંભળવા યોગ્ય છે.^{૪૦}

ઇતિ શ્રીમહાન ભીષ્મ ભૂમિપર્વમાં
“શાકદ્વીપનું વર્ણન” એ વિષયનો
અધ્યાય ૧૧ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨ મો

ઉત્તરદ્વીપ વગેરે સંસ્થાનોનું વર્ણન

॥ સંજય ઉવાચ ॥

ઉત્તરેષુ ચ કૌરવ્ય દ્વીપેષુ શ્રયતે કથા ।

एवं तत्र महाराज ब्रुवतश्च निबोध मे ॥૧॥

સંજયે કહ્યું:-હે કૌરવ્ય મહારાજ ! હવે ઉત્તરમાં આવેલા દ્વીપોસંબંધી જે કથા સાંભળાય છે, તે હું કહું છું; તમે ધ્યાનમાં લ્યો.^૧ એ ઉત્તરદિશામાં એક ધૃતસમુદ્ર, બીજે દધિમંડોદક સમુદ્ર, ત્રીજે સુરોદસમુદ્ર અને ચોથો જંગલસમુદ્ર છે.^૨ હે રાજા ! એ સર્વ દ્વીપો ઉત્તરોત્તર બમણા બમણા પ્રમાણના છે અને હે મહારાજ ! પ્રત્યેક પર્વતો સમુદ્રોથી વીંટાયેલા છે.^૩ હે રાજા ! મધ્યમ દ્વીપમાં ગૌર નામનો મણસીકનો મોટો પર્વત છે. પશ્ચિમ દ્વીપમાં નારાયણનો સખા કૃષ્ણ નામનો પર્વત છે.^૪ કેશવ પોતે ત્યાંનાં દિવ્ય રત્નોનું રક્ષણ કરે છે અને પ્રસન્ન રહીને ત્યાંની પ્રજાને સુખ આપે છે.^૫ દેશોથી યુક્ત કુશદ્વીપમાં એક દર્ભનું મોટું ધુન્ધુ છે અને હે રાજા ! શાદમલી દ્વીપમાં એક શીમળાનું ઝાડ છે, તેની ત્યાં પૂજા કરવામાં આવે છે.^૬ હે મહારાજ ! કૌંચદ્વીપમાં રત્નસમૂહોની ખાણરૂપ મોટો કૌંચ નામનો પર્વત છે. તેનું ત્યાંની ચારે વર્ણની પ્રજા નિત્ય પૂજન કરે છે.^૭ હે રાજા ! સર્વ ધાતુઓથી ભરેલો એક ગોમંત નામનો ઘણો મોટો પર્વત છે; તે પર્વતમાં યુક્ત થયેલા પોતાના ભક્તોની સાથે શ્રીમાન કમળનેત્ર નારાયણ પ્રજા નિત્ય નિવાસ કરે છે. હે રા-

જેંદ્ર ! કુશદ્વીપમાં પરવાળાંઓથી ભરેલો, તેજ નામથી પ્રસિદ્ધ અને ચઢી ન શકાય તેવો એક પર્વત છે; બીજો સુવર્ણમય ધૃતિમાન નામનો પર્વત છે; ત્રીજો કુસુદ નામનો પર્વત છે;^{૮-૧૦} ચોથો પુષ્પવાન નામનો પર્વત છે; પાંચમો કુશેશય નામનો પર્વત છે અને છઠ્ઠો હરિગિરિ નામનો પર્વત છે. આ છ પર્વતો મુખ્ય છે.^{૧૧} તે પર્વતોની વચ્ચેનો વિસ્તાર એક એક કરતાં બમણો બમણો અધિક છે, તેમાં ખંડો આવેલા છે, તેમાંનો પ્રથમ ખંડ ઓદભિદ છે, બીજો વૈષ્ણમંડલ,^{૧૨} ત્રીજો સુરથાકાર, ચોથો કંબલ, પાંચમો ધૃતિમાન, છઠ્ઠો પ્રભાકર^{૧૩} અને સાતમો કાપિલ નામનો ખંડ છે. આ સાત ખંડ એટલે વિભાગો છે. હે પૃથ્વીનાથ ! એ ખંડોમાં દેવો, ગંધર્વો તથા પ્રજાઓ વિહાર કરે છે અને આનંદમાં રહે છે. ત્યાં કોઈ પણ મરણ પામતું નથી; તેમજ હે રાજા ! ત્યાં ચોર લોકો અથવા સ્તેચ્છન્નતિના લોકો નથી.^{૧૪,૧૫} હે પાર્થિવ ! ત્યાંના સર્વ લોકો ગૌરવર્ણના અને સુકુમાર છે.

હવે હે રાજા ! બાકી રહેલા સર્વ દ્વીપોનું વર્ણન જેવું મેં સાંભળ્યું છે. તેવું હું કહું છું, તે તમે એકાગ્ર મનથી સાંભળો. હે મહારાજ ! કૌંચ દ્વીપમાં કૌંચ નામનો મોટો પર્વત છે.^{૧૬,૧૭} તેની ઉત્તરે વામનક પર્વત છે, વામનક પછી અંધકારક, અંધકારક પછી હે રાજા ! મહાપર્વત મેનાક છે.^{૧૮} હે રાજા ! મેનાક પછી ઉત્તમ ગોવિંદગિરિ છે અને ગોવિંદ પછી હે રાજા ! નિખિડ નામનો પર્વત આવેલો છે.^{૧૯} હે વંશવર્ધન ! તે પર્વતોના અંતરનો વિસ્તાર બમણો બમણો છે, તેમાં આવેલા દેશો હું તમને કહું છું, તે તમે સાંભળો.^{૨૦} કૌંચની પાસે કુશલ નામનો દેશ છે, વામનની પાસે મનોનુગ દેશ છે; હે કુરુકુલવાહક ! મનોનુગના પછી ઉષ્ણ દેશ છે, ઉષ્ણ પછી પ્રાવરક દેશ છે, પ્રાવરક પછી અંધકારક દેશ છે, અંધકારકના પછી મુનિ દેશ છે અને મુનિ દેશના પછી હુંડંભિસ્વન નામનો દેશ છે. હે રાજા ! આ દ્વીપ સિદ્ધ તથા ચારણોથી ભરપૂર છે અને ત્યાંના લોકો બહુધા ગૌર-

વર્ણના છે. ૨૧-૨૩ હે મહારાજ ! એ દેશોનું દેવો તથા ગધર્વો સેવન કરે છે.

પુષ્કર ક્ષીપમાં મણિ તથા રત્નથી ભરેલો પુષ્કર નામનો પર્વત છે. ૨૪ ત્યાં નિત્ય બ્રહ્મદેવ પોતે રહે છે અને દેવો તથા સર્વ મહર્ષિઓ સર્વદા તેમની ઉપાસના કરે છે; ૨૫ તેમજ હે રાજા ! મનને અનુકૂળ લાગે તેવી વાણીવડે સ્તુતિ કરે છે. જાબૂદ્ધીપમાંથી વિવિધ રત્નો આ ક્ષીપમાં આવે છે. ૨૬ હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! જાબૂદ્ધીપથી આરંભીને સર્વ ક્ષીપોમાં પ્રજાઓનાં આયુષ્ય, આરોગ્ય, બ્રહ્મચર્ય, સત્ય અને ઇન્દ્રિયદમન-આ ગુણો અનુક્રમે બમણા બમણા છે. હે ભારત ! એ ક્ષીપોમાં જૂદા જૂદા દેશો પણ એક દેશરૂપજ ગણાય છે અને ત્યાં ધર્મ પણ એકજ જોવામાં આવે છે. ૨૭, ૨૮ હે મહારાજ ! સાક્ષાત્ ઇશ્વર પ્રજાપતિ પોતેજ દંડ ઉગામીને એ ક્ષીપોનું રક્ષણ કરતા ત્યાં નિત્ય નિવાસ કરે છે. ૨૯ હે રાજા ! તે પ્રજાના પ્રજાપતિ પોતેજ રાજા, કલ્યાણ, પિતા અને પ્રપિતામહ છે, અને હે નરશ્રેષ્ઠ ! તેજ પિતામહ જડથી આરંભીને પાંડિતપર્વતની સર્વ પ્રજાનું રક્ષણ કરે છે. ૩૦ હે મહાબાહુ કૌરવ્ય ! ત્યાંની પ્રજા નિત્ય સ્વતઃસિદ્ધ પોતાની મેળે આવેલું લોજન કરે છે. ૩૧

હે મહારાજ ! તે ક્ષીપોની પેલી તરફ સમા નામની લોકનિવાસની ભૂમિ છે, તે ચોખ્ખી છે અને તેનો વિસ્તાર તેત્રીસ હજાર યોજનનો છે. ૩૨ હે કૌરવ્ય ! ત્યાં લોકમાન્ય વામન, ઐરાવત વગેરે ચાર દિગ્ગજો રહે છે; તેમજ હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા ! ગંડસ્થાન તથા મુખમાંથી જેને મદ્દ ઝરે છે તે સુપ્રતીક હાથી રહે છે. તેના દેહનું માપ કહેવાનું હું અહીં સાહસ કરતો નથી; ૩૩, ૩૪ કારણ કે તે નિત્ય ઉચ્ચાઈમાં, લંબાઈમાં અને પહોળાઈમાં અસંખ્યાત છે. ત્યાં બંધવિનાના વાયુઓ સર્વ દિશાઓમાંથી વાય છે. હે મહારાજ ! તે વાયુઓને એ હાથીઓ વિકાસ પામેલાં કમળના જેવી મહાકાંતિવાળી પોતાની સંઘાવડે કબજે કરે છે; ૩૫, ૩૬ અને તુરત પાછા તે વાયુઓને સેંકડો

પ્રકારથી મુક્ત કરે છે. હે મહારાજ ! શ્વાસોન્ધ્રીસ લેતા તે દિગ્ગજોએ છોડેલા વાયુઓ અહીં આવે છે અને તેથી પ્રજા જીવે છે. ૩૭

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું:—‘હે સંજય ! તે મારા પ્રશ્નથી પૂર્વ વિભાગ જે ક્ષીપસંસ્થાન વગેરે તથા તેનો વિસ્તાર તે સારી રીતે કહ્યાં. હવે તું ઉત્તર વિભાગ એટલે સૂર્ય, ચંદ્ર તથા રાહુનું પ્રમાણ કહે.

સંજયે કહ્યું:—‘હે મહારાજ ! મેં તમને ક્ષીપોનું વર્ણન કહ્યું, હવે તમે ઘડોનું વર્ણન યથાર્થ રીતે સાંભળો. ૩૮, ૩૯ હે કૌરવશ્રેષ્ઠ ! પ્રથમ હું સ્વર્ભાનું એટલે રાહુનું પ્રમાણ કહું છું. હે મહારાજ ! રાહુ ગ્રહ મંડળાકાર સંભળાય છે. ૪૦ હે નિર્દોષ ! તેનાં મંડળનો વિસ્તાર બાર હજાર યોજન છે; અને પરિધિ છત્રીસ હજારથી અધિક છ હજાર છે, એમ વિદ્વાન પૌરાણિકો કહે છે. હે રાજા ! મહાત્મા ચંદ્રમાનો વિસ્તાર અગિયાર હજાર યોજન છે, અને હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! તેનો પરિધિ વિસ્તાર તેત્રીસ હજાર યોગણસાઠસો યોજન છે. ૪૩ હે કુરુનંદન રાજા ! સૂર્ય મંડળનો વિસ્તાર દશ હજાર યોજન છે અને પરિધિ ત્રીસ હજાર અઠ્ઠાવીશસો યોજન છે. હે નિષ્પાપ રાજા ! પરમ ઉદાર શીશ્રુગામી સૂર્ય એટલા વિસ્તારવાળો સંભળાય છે. ૪૪, ૪૫ હે ભારત ! સૂર્યનું એ પ્રમાણ મેં તમને કહ્યું છે. રાહુ પોતે ચંદ્ર તથા સૂર્યથી મોટો છે, તેથી તે સંધિ મળતાં ચંદ્ર સૂર્યને ઢાંકી દે છે. હે મહારાજ ! તમારા પૂછવાથી મેં તમને શાસ્ત્રદષ્ટિવડે સંક્ષેપથી આ સઘળું કહ્યું છે; માટે હવે તમે શાંતિ પામે. તમારી ઇચ્છાપ્રમાણે મેં તમને જગતનું વર્ણન સદિ સાથે કહ્યું છે; ૪૬-૪૮ માટે હે કૌરવ્ય ! તમે પુત્ર દુર્યોધનના સંબંધમાં નિશ્ચિંત રહો. ૧

હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! આ મનોહર ભૂમિપર્વ શ્રવણ કરવાથી રાજા શ્રીમાન થાય છે, તેના અર્થ સિદ્ધ થાય છે, તે સાધુસંમત થાય છે તથા તેનાં આયુષ્ય, બળ, કીર્તિ અને તેજ વૃદ્ધિ પામે છે. હે રાજા ! જે મનુષ્ય વ્રતનિષ્ઠ થઈને પર્વને દિવસે આ ભૂમિપર્વ સાંભળે. તેના પિતૃઓ તથા પિતામહો તૃપ્ત થાય છે. ૪૯-૫૧ હે રાજા ! હ-

મણાં આપણે જેમાં રહીએ છીએ તે પૂર્વના પુરુ-
ષોએ આ સ્થિતિમાં આણેલો પાવત્ર ભારતવર્ષ
છે, તે સંબંધી તમે સર્વ સાંભળ્યું છે. ૫૨

ઇતિ શ્રીમહાં ભીષ્મં ભૂમિપર્વમાં “ઉત્ત-
રદ્વીપાદિ સંરંથાન વર્ણન” એ વિષયનો
અધ્યાય ૧૨ મા સમાપ્ત.

ભૂમિ પર્વ સમાપ્ત.

મગવદ્ગીતા પર્વ

અધ્યાય ૧૩ મા
ભીષ્મપતનનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન
॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

अथ गावल् णिर्विद्वान् संगुगादेत्यभारत ।

प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य भूतभव्यमविष्यविन् ॥१॥

વૈશંપાયને કહ્યું:- ‘હે ભરતવંશી જનમેજય!
પછી ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાન જાણનાર અને
સર્વ વાતને પ્રત્યક્ષ જોનાર વિદ્વાન ગાવલ્ગ-
ણનો પુત્ર સંજય સંગ્રામમાંથી એકાએક આવીને,
વિચારમાં પડેલા ધૃતરાષ્ટ્રને ભરતોના પિતામહ
ભીષ્મ હણાયા એ વાત દુઃખી થઈને કહેવા લાગ્યો.

સંજયે કહ્યું:- ‘હે મહારાજ ! હું સંજય
આપને વંદન કરું છું. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ભરતવંશીઓના
પિતામહ શાંતનુપુત્ર ભીષ્મ હણાયા! ૧ સર્વધનુ-
ર્ધારીઓનું મૂર્તિમંત તોજ તથા સર્વ યોદ્ધાઓમાં
મુખ્ય એવા જે કુરુઓના પિતામહ ભીષ્મ તે
આજે બાણશય્યા ઉપર સૂતા છે. ૨ હે રાજા !
જેના પરાક્રમનો આશ્રય કરીને તમારો પુત્ર ધૃત
રમ્યો હતો, તે ભીષ્મ સંગ્રામમાં શિખંડીથી
હણાઈને પડ્યા છે. ૩ જે મહારથીએ કાશિપુરીમાં
એક રથના આશ્રયવડેજ એકઠા મળેલા સર્વ
રાજાઓને મહાયુદ્ધમાં હરાવ્યા હતા; ૪ અને
જેણે જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામની સાથે નિ-
ર્ભય થઈને રણમાં યુદ્ધ કર્યું હતું, છતાં જે પર-
શુરામથી હણાયા ન હતા, તે ભીષ્મ પિતામહને
આજે શિખંડીએ હણ્યા છે. ૫ જે શૌર્યમાં મહે-
ન્દ્રસમાન, સ્થિરતામાં હિમાચળસમાન, જંભી-
રતામાં સમુદ્રસમાન અને સહનશીલતામાં પૃથ્વી-

સમાન બાણોરૂપ દાહવાળા, ધનુષરૂપ મુખવાળા,
તરવારરૂપ જીભવાળા અને જેની પાસે દુઃખથી
જમ્મ શકાતું હતું, તે નરોમાં સિંહસમાન તમારા
પિતા ભીષ્મને આજે પાંચાલ્ય શિખંડીએ પાડ્યા
છે. ૬ સિંહને જોઈને ગાયતું ટોળું જેમ ભય-
વડે કંપી બળ્ય તેમ યુદ્ધમાં તત્પર થયે-
લા જે ભીષ્મને જોઈને પાંડવોનું મહાસિન્ય ભ-
યવડે કંપી ઉડ્યું હતું, ૭ તે શત્રુસેનાને હણ-
નારા ભીષ્મ દશ દિવસસુધી તમારી સેનાનું
રક્ષણ કરીને તથા દુષ્કર કર્મ કરીને સૂર્યની
પેઠે અસ્ત પામી ગયા છે. ૮ જે ઇંદ્રના જેવા
અડગ ભીષ્મે હજારો બાણોની વૃષ્ટિ કરીને
યુદ્ધમાં દશ દિવસમાં એક લાખ યોદ્ધાઓનો નાશ
કર્યો, ૯ તે ભીષ્મ આજે વાયુએ ભાગેલા વૃક્ષની
પેઠે હણાઈને પૃથ્વી ઉપર સૂતા છે, હે ભારત-
રાજ ! જે સ્થિતિને માટે ભીષ્મ યોગ્ય ન હતા,
તે સ્થિતિને તમારા હૃદયારને પરિણામે તે
પામ્યા છે. ૧૩

ઇતિ શ્રીમહાં ભીષ્મં ભગવદ્ગીતા પર્વમાં
.. ભીષ્મમૃત્યુશ્રવણ .. એ વિષયનો
અધ્યાય ૧૩ મા સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૪ મા
ધૃતરાષ્ટ્રનો પ્રશ્ન-ભીષ્મ કેવી
રીતે હણાય ?

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

कथं कृष्णामृषभो हतो भीष्मः शिखंडिना ।
कथं रथात्स न्यपतत्पिता मे वासवोपमः॥१॥

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું:-કુરુકુળશ્રેષ્ઠ ભીષ્મ શિ-
ખ'ડીને હાથે કેવી રીતે હણાયા? ઇંદ્રસમાન
મારા પિતા રથમાંથી કેવી રીતે પડ્યા? હે સં-
જય! પોતાના પિતાને માટે જન્મ પર્વેત પ્રહ-
ચર્ય પાળનારા દેવતુલ્ય પરાક્રમી ભીષ્મથી રહિત
થએલા મારા યોદ્ધાઓની કેવી સ્થિતિ થઈ? મહા-
મહાજ્ઞાની, મહાધનુર્ધર, મહાબળવાન અને મહા-
પરાક્રમી નરવ્યાધ ભીષ્મ જ્યારે હણાયા,
ત્યારે તારા મનની સ્થિતિ કેવી થઈ હતી? તે
અકલ્પ્ય કુરુશ્રેષ્ઠ પુરુષોત્તમ વીરને તું હણાયલા
કહે છે, તે સાંભળીને માંહે મન મહાદુઃખમાં
ડૂળી જાય છે. હે સંજય! રથશ્રેષ્ઠ, અદ્ભુત
પરાક્રમી ક્ષત્રિયશ્રેષ્ઠ ભીષ્મ જ્યારે શત્રુસેના-
માં એકાએક પ્રવેશ કરવા લાગ્યા, ત્યારે કયા
સરા પુરુષો તેમની આગળ ચાલતા હતા? તેમ-
ની પાછળ કોણ હતા? કોણ ઉભા હતા? કોણ
પાછા વળ્યા હતા? કોણ તેમને અનુસર્યા હતા?
અને કોણ પછી તેમની પાછળ ગયા હતા? સૂર્ય
જેમ અંધકારને નસાડે, તેમ સૂર્ય
જેવા તેજસ્વી તથા શત્રુઓને હણનારા
ભીષ્મે જ્યારે શત્રુસૈન્યને ભયભીત કરી, નસાડી
દીધું અને રણમાં પાંડુપુત્રોની સામે દુષ્કર કર્મ
કયું તથા શત્રુસેનાનો સંહાર વાળવા માંડ્યો,
ત્યારે એમને કોણ ઘેરી લીધા હતા? હે સંજય!
હે સંજય! તે પાસે રહીને સર્વ જોયું છે,
માટે તું કહે કે, અજિત અને યુદ્ધકુશળ
ભીષ્મને યુદ્ધમાં પાંડવોએ કેવી રીતે ઘેરી લીધા
હતા? બાણરૂપી દાદવાળા, ધનુષરૂપી પહો-
ળા મુખવાળા, ભયંકર તરવારરૂપી જિલવાળા,
પુરુષોમાં વ્યાધ જેવા, અજિત, મનસ્વી, શત્રુ-
સેનાને કાપી નાખનારા, પતનને માટે અયોગ્ય,
લબ્ધશુ અને યુદ્ધમાં અજિત એવા પિતામહ
ભીષ્મને અબળને કેવી રીતે પાડ્યા? પાંડવો પાં-
ડવોનું મોટું સૈન્ય જે ઉગ્ર ધનુષવાળા, ઉગ્ર બાણ-
વાળા ઉત્તમ રથમાં બેસીને બાણોત્તરે શત્રુઓનાં
મસ્તકોને ટપોટપ પાડનારા અને કાલાશિના જેવા
અસહ્ય ભીષ્મને સંગ્રામમાં તપર થયેલા જોતાં-
જ નિત્ય કંપી થઈ જતું હતું, તે

શત્રુસૈન્યને હણનારા ભીષ્મ દશ દિવસસુધી
સેનાપતિપણું કરીને તથા દુષ્કર કર્મ કરીને છેવ-
ટે સૂર્યની પેઠે અસ્ત પામ્યા; ૧૪ જેમણે
ઇંદ્રની પેઠે અખંડ બાણની વૃષ્ટિ કરીને યુદ્ધમાં
દશ દિવસોમાં એક લાખ યોદ્ધાઓનો નાશ
કર્યો, તે ભીષ્મ એવા નાશને માટે અયોગ્ય છતાં
મારા દુર્વિચારને પરિણામે વાયુથી ભાંગેલા વૃ-
ક્ષની પેઠે હણાઈને ભૂમિપર સૂતા છે! ૧૫, ૧૬
ભયંકર પરાક્રમી શાંતનુપુત્ર ભીષ્મને જોઈને પાં-
ડવોની સેના તેમના ઉપર પ્રહાર કરવા કેવી રીતે
શક્તિમાન થઈ? ૧૭ પાંડુપુત્રોએ ભીષ્મની સાથે
કેવી રીતે યુદ્ધ કર્યું અને હે સંજય! દ્રોણ જીવતા
હતા છતાં ભીષ્મ કેમ જિત્યા નહિ? ૧૮ ત્યાં કૃ-
પાચાર્ય અને દ્રોણગુરુ સમીપમાં હતા, છતાં
યોદ્ધાઓમાં શ્રેષ્ઠ ભીષ્મ કેવી રીતે મરણ
પામ્યા? ૧૯ દેવોથી પણ વશ ન કરાય તેવા અતિ-
રથી ભીષ્મને યુદ્ધમાં પાંચાલ્ય શિખ'ડીએ
કેવી રીતે નાશ પમાડ્યા? ૨૦ જે નિત્ય મહાબ-
ળવાન પરશુરામની સંગ્રામમાં સ્પર્ધા કરતા
હતા, પરશુરામથી અજિત રહ્યા હતા અને પરા-
ક્રમમાં ઇંદ્રની ખરેખરી કરે તેવા હતા, તે મ-
હારથી કુળમાં ઉત્પન્ન થએલા વીર ભીષ્મ સંગ્રા-
મમાં કેવી રીતે હણાયા? હે સંજય! તે તું મને
કહે; કારણ કે તે સાંભળ્યાવિના મને શાંતિ વળ-
નાર નથી. ૨૧, ૨૨ હે સંજય! ધર્મથી ભ્રષ્ટ ન
થનારા ભીષ્મને અમારા સૈન્યમાંના કયા ધનુર્ધ-
રીઓ છાડી ગયા ન હતા અને દુર્યોધનની
આજ્ઞાથી કયા વીરો તેમને વીંટાઈને ઉભા રહ્યા
હતા? ૨૩ હે સંજય! જ્યારે પાંડવો શિખ'ડીને
આગળ કરીને ભીષ્મની સામે ચઢી આવ્યા, ત્યારે
સર્વ કૌરવોએ અસ્પષ્ટિત શક્તિવાળા ભીષ્મને
ત્યાગ તો કર્યો ન હતો ને? ૨૪

ખરેખર માંહે હૃદય પોલાદના જેવું મજ-
બૂત છે; તેથીજ પુરુષવ્યાધ ભીષ્મને હણાયલા
સાંભળીને પણ ફાટી જતું નથી. ૨૫ જે ભરતશ્રેષ્ઠ
ભીષ્મમાં સત્ય, બુદ્ધિ અને નીતિ અમાપ
હતાં, તે અસહ્ય ભીષ્મ યુદ્ધમાં કેવી રીતે હ-
ણાયા? ૨૬ જે ભીષ્મ પશુછના કૌપરૂપી

ગર્જનાવાળા, બાણરૂપી જળધારાવાળા અને ધનુષના ધ્વનિરૂપી મહાશબ્દવાળા ચઢી આવેલા મહામેઘના જેવા હતા;^{૨૭} અને જે વીર કૌતેય, પાંચાલ તથા સંજયોના રથોઓને, દાનવોને હણતા વજ્રધારી ઇંદ્રની પેઠે હણતા, તેઓના ઉપર બાણોની વૃષ્ટિ વર્ષાવતા હતા;^{૨૮} વળી જે ભીષ્મ બાણરૂપી ગ્રાહવાળા, અપાર, ધનુષરૂપી તરંગવાળા, અક્ષય, નિરાશ્રય, ચંચળ, તરવાના ઉપાયથી રહિત, ગદ્ય અને તરવારરૂપી મગરોથી વસાયેલા, ઘોડારૂપી ધુમરીવાળા, હાથીઓથી આકુળ, પાળારૂપી માછલાંથી વ્યાપ્ત, શંખ તથા હુંદુભિના શબ્દરૂપી ગર્જનાવાળા અને સંગ્રામમાં પુષ્કળ હાથીઓ, ઘોડાઓ, રથો તથા પાળાઓને અપાટાખંધ દુર્ભાવનારા એવા શસ્ત્ર તથા અસ્ત્રના ભયંકર સાગરરૂપ હતા, તે શત્રુવીરને હણનારા, કોપવડે દેદીપ્યમાન થયેલા અને તેજવડે શત્રુઓને તપાવતા ભીષ્મને તીર જેમ મહાસમુદ્રને ખાળી રાખે, તેમ કયા વીરોએ ખાળી રાખ્યા હતા ?^{૨૯-૩૨} હે સંજય ! દુર્યોધનના હિતને માટે શત્રુહંતા ભીષ્મે જ્યારે સંગ્રામમાં મોટું પરાક્રમ કયું, ત્યારે તેમની આગળ કોણ હતા ?^{૩૩} અમાપ તેજવાળા ભીષ્મના રથના જમણા ચકતું રક્ષણ કોણ કરતા હતા ? કયા નિશ્ચયવાળા યોદ્ધાઓ પાછળથી શત્રુવીરોને અટકાવતા હતા ?^{૩૪} ભીષ્મનું રક્ષણ કરવા કયા યોદ્ધાઓ તેમની આગળ સમીપમાં રહ્યા હતા ? યુદ્ધ કરતા વીર ભીષ્મના રથનું ડાણું ચક્ર કયા વીરો સાચવતા હતા ?^{૩૫} હે સંજય ! ડાળા ચક્ર આગળ રહેલા કયા યોદ્ધાઓએ સંજયોનો નાશ કર્યો ? કોઇના પણ હાથમાં ન આવનારા સેનાપતિ ભીષ્મની આગળ રહીને કોણ તેમનું રક્ષણ કરતું હતું ?^{૩૬} પોતે કષ્ટભરેલી સ્થિતિમાં આવી પડ્યા છતાં કયા યોદ્ધાઓ એમની બાણમાં રહીને એમનું રક્ષણ કરતા હતા ? હે સંજય ! તુમુલ્ય યુદ્ધમાં શત્રુવીરોની સાથે કોણ યુદ્ધ કરતા હતા ?^{૩૭} ભીષ્મથી જેઓનું રક્ષણ થતું હતું એવા વીરો-

થી રક્ષણ કરાયેલા ભીષ્મે યુદ્ધમાં દુર્જય પાંડવોની સેનાને અપાટાખંધ શા કારણથી જીતી લીધી નહિ ?^{૩૮} હે સંજય ! સર્વ લોકેશ્વર દક્ષાદિ પ્રજાપતિના પણ પરમેષ્ઠી એટલે હિણ્ય-ગર્ભના જેવા ભીષ્મના ઉપર પાંડવો કેવી રીતે પ્રહાર કરી શક્યા ?^{૩૯}

હે સંજય ! કૌરવો જે દ્રીપના ઉપર આધાર રાખીને શત્રુઓની સાથે યુદ્ધ કરે છે, તે દ્રીપરૂપી નરબ્યાધ ભીષ્મ નાશ પામ્યા, એમ તું કહે છે, એ કેટલું અનિષ્ટ ?^{૪૦} જેના વીર્યનો આશ્રય કરીને મારો પુત્ર મહાબળવાન દુર્યોધન પાંડવોને ગણતો નહોતો, તે ભીષ્મને શત્રુઓએ કેવી રીતે માર્યા ?^{૪૧} પૂર્વે દાનવોને હણવાની ઇચ્છાવાળા સર્વ દેવોએ જે મહામતવાળા અને યુદ્ધ દુર્મદ એવા મારા પિતા ભીષ્મની સહાયતામાટે આરાંક્ષા કરી હતી;^{૪૨} અને જે મહાપરાક્રમી શ્રેષ્ઠ પુત્રનો જન્મ થવાથી લોકવિખ્યાત શાંતનુ રાજાએ શોક, દીનતા તથા દુઃખનો ત્યાગ કરી દીધો હતો,^{૪૩} તે લોકવિખ્યાત, પરમ શરણરૂપ, જ્ઞાની, સ્વધર્મનિષ્ઠ, પવિત્ર અને વેદ તથા વેદાંગનાં તત્ત્વને જાણનારા ભીષ્મ હણાયા, એમ તું મને કેમ કહે છે ?^{૪૪} સર્વ અસ્ત્રશિક્ષણથી યુક્ત, શાંત, દાંત અને મનસ્વી ભીષ્મને હણાયેલા સાંભળીને હું બાકીનું સેન્ય હણાયલું જ માનું છું.^{૪૫} પાંડવો પોતાના વૃદ્ધ પિતામહને મારીને રાજ્ય કરવાની ઇચ્છા કરે છે, એ ઉપરથી હમણાં ધર્મ કરતાં અધર્મ બળવાન થયો છે, એમ મને લાગે છે.^{૪૬} પૂર્વે શસ્ત્રવેત્તાઓમાં મુખ્ય જમદગ્નિપુત્ર પરશુરામ અંખાને માટે યુદ્ધ કરવા તત્પર થયા, ત્યારે જે ભીષ્મે યુદ્ધમાં તેમનો પરાજય કર્યો હતો,^{૪૭} તે ઇંદ્રસમાન પરાક્રમી અને સર્વ ધનુષધારીઓના સેનાધિપતિ ભીષ્મ હણાયા એમ તું કહે છે, એનાથી અધિક દુઃખ બીજું શું હોય ?^{૪૮} જે શત્રુવીરને હણનારા વીર પરશુરામે સંગ્રામમાં વારંવાર ક્ષત્રિયસમૂહોને હરાવ્યા હતા, છતાં તેનાથી મહાબુદ્ધિમાન ભીષ્મ હણાયા નહતા, તે ભીષ્મને આજે

શિ'ખડીએ માયા; એ ઉપરથી ખરેખર, યુદ્ધ-
દુર્મંદ મહાવીર્યશાળી પરશુરામ કરતાં પણ
ક્રુપદનો પુત્ર શિખ'ડી તેજ, વીર્ય અને બળવડે
અધિક ઠરે છે, તેણે શર, યુદ્ધકુશળ, સર્વશાસ્ત્ર,
વિશારદ અને ઉત્તમ અશ્વવેત્તા ભરતશ્રેષ્ઠને
મારી નાખ્યા, તે સમયે રણમાં કયા વીર પુ-
રુષો શત્રુહંતા ભીષ્મને અનુસર્યા હતા? અને
ભીષ્મનું પાંડવોની સાથે કેવું યુદ્ધ થયું હતું?
તે તું મને કહે.

હે સંજય ! હવે મારા પુત્રની સેના મરણ-
પામેલા પતિવાળી વિધવા સ્ત્રીના જેવી થઈ
ગઈ હશે. ૪૯-૫૩ રે, મારા સૈન્યની સ્થિતિ ગો-
વાળિયાવિનાનાં નાસભાગ કરતાં ગાયોનાં ટોળાં
જેવી થઈ પડી હશે. જેમનેવિષે સર્વ લોકોને
ઉત્તમ પુરુષાર્થ રહ્યો હતો, તે ભીષ્મ મહાયુદ્ધમાં
પડ્યા ત્યારે તમારા મનની સ્થિતિ કેવી થઈ હતી?
હે સંજય ! લોકમાં મહાધાર્મિક અને મહા-
વીર્યવાન ભીષ્મ પિતામહને મરાવીને હવે
અમારામાં જીવવાનું સામર્થ્ય પણ કયાંથી હોય?
પેલે પાર જવાની ઇચ્છાવાળાઓ અગાધ પાણીમાં
ડૂબતાં નાવને જોઈને જેમ શોક કરે છે, તેમ
મારા પુત્રો ભીષ્મ હણ્યાતાં દુઃખવડે અત્યંત શોક
કરતા હશે. હે સંજય ! ખરેખર, માઈ હૃદય
પોલાદનું છે; ૫૪-૫૭ કારણ કે તે પુરુષવ્યાઘ્ર
ભીષ્મને હણાયલા સાંભળીને પણ કાંટી જતું
નથી. જે અસહ્ય નરશ્રેષ્ઠ ભીષ્મમાં અસ્ત્રો, બુદ્ધિ
અને નીતિ અપરિમિત હતાં, તે યુદ્ધમાં શી રીતે
મરાયા? હે સંજય ! તું શાંતનુપુત્ર ભીષ્મને હણ-
યલા કહે છે, એ ઉપરથી હું માનું છું કે, કોઈ
પણ અશ્વવડે, શૌર્યવડે, તપવડે, બુદ્ધિવડે, ધૈર્ય
વડે અને ત્યાગવડે મૃત્યુથી મુક્ત થતો નથી.
ખરેખર, મહાવીર્યવાન કાળ સર્વ લોકથી અ-
લંઘ્ય છે, પુત્રશોકથી સંતાપ પામેલો હું શાંત-
નુના પુત્ર ભીષ્મની પરમ રક્ષણની આશા રાખતો
હતો; પરંતુ હવે મહાદુઃખમગ્ન થઈ ગયો
છું. હે સંજય ! બ્યારે દુર્યોધને સૂર્યના જેવા
ભીષ્મને પૃથ્વીપર પડેલા જોયા, ત્યારે તેણે શા
ઉપાયની યોજના કરી? હે સંજય ! બુદ્ધિવડે

વિચાર કરતાં મને જણાય છે કે, યુદ્ધમાં પોતા-
ના પક્ષના અને શત્રુપક્ષના રાજાઓમાંથી કોઈ-
પણ બાકી રહેશે નહિ. ઋષિઓએ દર્શાવેલો આ
ક્ષાત્રધર્મ કેવો દારુણ છે! ૫૮-૬૪ કે જેથી પાં-
ડવો શાંતનુપુત્ર ભીષ્મને મારીને રાજ્યની ઇ-
ચ્છા કરે છે; અથવા અમે પણ તે મહાવ્રતધારીને
મરાવીને રાજ્યની ઇચ્છા રાખીએ છીએ. ૬૫ ક્ષા-
ત્રધર્મમાં રહેલા પાંડવો અને મારા પુત્રો એ
પ્રમાણે કરવાથી અપરાધી ઠરતા નથી; કારણકે
હે સંજય ! મહાકષ્ટકારક આપત્તિમાં આર્ય-
પુરુષે એ પ્રમાણે કરવું જોઈએ. ૬૬ પરાક્રમ અને
શ્રેષ્ઠશક્તિ એ ક્ષાત્રધર્મમાં રહેલાંજ છે.

હે સંજય ! લક્ષ્મણના અનિત અને શ-
ત્રુસેનાને સંહારનારા ભીષ્મ પિતામહને પાંડ-
વોએ કેવી રીતે અટકાવી દીધા? સેનાની રચના
કેવી કરી હતી? મહાત્મા વીરોનું યુદ્ધ કેવી રીતે
થયું? અને શત્રુઓએ મારા પિતા ભીષ્મને
કેવી રીતે માર્યા? ભીષ્મ હણાય તો વળતે દુ-
ર્યોધન, કર્ણ, મુગલપુત્ર શકુનિ અને ધૃત દુઃશા-
સન, શું બોલ્યા? મનુષ્ય, હાથી અને
ઘોડાઓનાં શરીરોરૂપી સોકટાંવાળી બાણ-
શક્તિ, તરવાર અને તોમરરૂપ પાસાવાળી
અને પ્રાણરૂપીજ દાવમાં મૂકવાના દ્રવ્યવાળી
આવી મહાભયંકર અને દુઃપ્રવેશ્ય યુદ્ધ-
ભૂમિરૂપી દ્યુતસભામાં કયા મંદ બુદ્ધિવાળા જી-
ગારીઓએ પ્રવેશ કર્યો હતો? અને કયા રાજા-
ઓએ તે ભયાનક પ્રાણદ્યુતથી કીડા કરી હતી?
હે સંજય ! તેમાં કોણ હાર્યા હતા? કોણ જિત્યા
હતા? અને શાંતનુપુત્ર ભીષ્મસિવાય બીજા
કોણ લક્ષ્યરૂપ થઈને પડ્યા હતા? તે તું મને
કહે. યુદ્ધભૂમિને શોભાવનારા તથા ભયંકર પરા-
ક્રમ કરનારા પિતા દેવવ્રત ભીષ્મને હણાયલા
સાંભળીને હવે મારી શાંતિ નાશ પામી ગઈ છે.
ઓ સંજય ! પુત્રોના ભાવી વિનાશની મોટી
પીડા મારા હૃદયમાં ચાલુ હતી, તેને તું અગ્નિમાં
ધી નાખવાની પેઠે પ્રદીપ્ત કરે છે. જેમણે યુદ્ધ-
નો મોટો ભાર પોતાને માથે લીધો હતો, તે
જગદ્રિષ્ટ્યાત ભીષ્મને હણાયલા જોઈને મારા

પુત્રો, શોક કરતા હશે, એમ હું માનું છું. હું દુર્યોધને ઉત્પન્ન કરેલાં તે દુઃખો સાંભળીશ; ૧૭-૭૯ માટે હે સંજય ! તું ત્યાં જે થયું હોય, તે સર્વ મને કહે. તે સંગ્રામમાં મંદાત્માની અબુદ્ધિવડે જે કંઈ સાડું અથવા નબળું થયું હોય, તે હે સંજય ! તું મને કહે. વળી તે સંગ્રામમાં જયની ઇચ્છાવાળા અને અસ્ત્રકુશળ ભીષ્મે જે કાર્ય કર્યું હોય, તે પણ મને સંપૂર્ણતાથી કહે તથા તે કૌરવપાંડવોની સેનાવચ્ચે જે ક્રમથી જે સમયે અને જે પ્રમાણે યુદ્ધ થયું હોય, તે પણ મને કહે. ૭૭-૮૦

ઈતિ શ્રીમદ્ભાગવતી ભીષ્મ ભગવદ્ગીતા પર્વમાં
“વૃતરાટ્નના પ્રવન” એ વિષયના
અધ્યાય ૧૪ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૫ મો દુર્યોધનની દુઃશાસનને આજ્ઞા ॥ મંજય ઉવાચ ॥

ત્વદ્યુક્તોઽયમનુપ્રશ્નો મહારાજ યથાર્હસિ ।
ન તુ દુર્યોધને દોષમિમાસંત્કુમહસિ ॥૧॥

સંજયે કહ્યું:-હે મહારાજ ! આ તમારો પાછળનો પ્રશ્ન યોગ્ય છે અને તે તમને ઘટે તેવો છે; પરંતુ તમારે આ દોષ દુર્યોધનના ઉપર મૂકવો યોગ્ય નથી; ૧ કારણ કે જે મનુષ્યને પોતાનાં દુશ્વરિત્વથી નડારે ક્ષણ પ્રાપ્ત થાય, તેણે તે પાપ બીજને માથે નાખવું યોગ્ય નથી. ૨ હે મહારાજ ! જે કોઈ, મનુષ્યોમાં નિંદિત સર્વ કામ કરે છે, તે નિંદિત કર્મ કરનારો સર્વ લોકોને હાથે વધ પામવા યોગ્ય છે. ૩ નિષ્કપટ બુદ્ધિવાળા પાંડવોએ તમારી તરફ જોઈને પોતાના અમારોની સાથે અપકાર અનુભવ્યો અને વનમાં લાંબો કાળ સુધી સહન કર્યો છે. ૪

હવે હે પૃથ્વીપાલ ! મેં ઘોડાઓ, હાથીઓ અને અમાપ તેજવાળા રાજાઓના સંબંધમાં જે કંઈ નજરથી તથા યોગબળથી જોયું છે, તે તમે સાંભળો, મનમાં શોક કરો નહિ; કારણ કે હે રાજા ! એ પ્રમાણે થવાનું દેવ પૂર્વ-

થીજ નિર્માય હતું. ૫, ૬ હું તમારા પિતા બુદ્ધિમાન વ્યાસને નમસ્કાર કરું છું, કારણ કે જેમની કૃપાવડે મને દિવ્ય અતિઉત્તમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે. ૭ તેમજ હે રાજા ! અર્તાદ્રિય દષ્ટિ-અર્થાત્ દષ્ટિરેષો ન પહોંચે ત્યાંના વિષયો જાણવાની શક્તિ, દૂર થતી વાતો સાંભળવાની શક્તિ, પારકાના મનની વાત જાણવાની શક્તિ, થઈ ગયેલી તથા થવાની વાત જાણવાની શક્તિ, ૮ શાસ્ત્રમર્યોદા ઉદ્ભવન કરીને વર્તાનારાનું કારણ જાણવાની શક્તિ, આકાશમાં શુભ ગતિ અને યુદ્ધમાં અશસ્ત્રોથી અસંગપાણું-આ સઘળું તે મહાત્માના વરદાનથી મને પ્રાપ્ત થયું છે; ૯ માટે તે ભરતવંશીઓનું રૂવાંટાં ઉભાં કરી દે તેવું વિચિત્ર અને પરમ અદ્ભુત જે યુદ્ધ થયું હતું, તે હું વિસ્તારથી કહું છું, તમે સાંભળો. ૧૦

હે મહારાજ ! બન્ને તરફની સેનાઓ સંજય થઈને વિધિપ્રમાણે વ્યૂહરચનામાં ઉભી રહી તે જોઈને દુર્યોધને કહ્યું કે:-“ હે દુઃશાસન ! તું ભીષ્મનું રક્ષણ કરનારા રથીઓની તત્કાળ યોજના કર અને સર્વ સેનાને શીઘ્ર પ્રેરણા કર. ૧૨ મેં ઘણાં વર્ષથી વિચારી રાખેલો આ સૈન્યસહિત પાંડવોના તથા કૌરવોના સમાગમ પ્રાપ્ત થયો છે, ૧૩ માટે અત્યારે સંગ્રામમાં ભીષ્મના રક્ષણસિવાય બીજું હું મહત્કાર્ય માનતો નથી; કારણ કે સુરક્ષિત રહેલા ભીષ્મ પાંડવોને, સોમકોને અને સંજયોને મારશે. ૧૪ યુદ્ધ અંતઃકરણવાળા ભીષ્મ પિતામહે કહ્યું છે કે, ‘હું શિખંડીને મારીશ નહિ; કારણ કે તે પૂર્વે સ્ત્રી હતો એમ સંભળાય છે; માટે મારે તે રણમાં ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. ૧૫ આમ હોવાથી ભીષ્મનું ખાસ રક્ષણ કરવું જોઈએ, એમ મારે માનવું છે. મારા સર્વ યોદ્ધાઓ શિખંડીના વધને માટે સાવધાન થઈને ઉભા રહો. ૧૬ વળી પૂર્વ, પાશ્વિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણ તરફના અસ્ત્રકુશળ યોદ્ધાઓ સર્વથા ભીષ્મપિતામહનું રક્ષણ કરે; ૧૭ કારણ કે રક્ષણવિનાના મહાબળવાન સિંહને પણ એક દીપડું મારી નાખે છે; એટલા માટે આપણે શિખંડીરૂપી શિયાળવા પાસે સિંહરૂપી ભીષ્મનો ઘાત ન કરવો.”

રાવવા સાવધ રહેવું જોઈએ.^{૧૮} અર્જુનના રથ-
ના ડાળા ચક્રનું યુધામન્યુ રક્ષણ કરે છે તથા
ઉત્તમોભ જમણા ચક્રનું રક્ષણ કરે છે અને એ બે
રક્ષકોની સાથે અર્જુન શિખંડીનું રક્ષણ કરે છે.
આ રીતે અર્જુનથી રક્ષણ કરાયેલા અને ભીષ્મે
ત્યજી દીધેલા શિખંડી જે પ્રમાણે ગંગાપુત્ર
ભીષ્મને ન મારે, તે પ્રમાણે હે દુઃશાસન! તું
ચોજના કર.^{૧૯,૨૦}

ઈતિ શ્રીમહાભીષ્મ ભગવદ્ગીતા પર્વમાં
“દુર્યોધન અને દુઃશાસનનો સંવાદ” એ વિષ-
યનો અધ્યાય ૧૫ થી સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૬ મો

સૈન્યવાર્ણન

॥ સંજય ઉવાચ ॥

તતો રજન્યાં વ્યુષ્ટાયાં શબ્દઃ સમમવન્મહાન્ ॥
ક્રોશતાં ભૂમિપાલાનં યુજ્યતાં યુજ્યતામિતિ ॥

સંજયે કહ્યું:—પછી રાત્રિ પૂરી થતાંજ તૈયાર
થાઓ, તૈયાર થાઓ એ પ્રમાણે ખૂબ મારતા
રાજાઓનો મોટો શબ્દ થયો.^૧ હે ભારત! શંખ ત-
થા હું હલિના ધ્વનિઓથી, સિંહના હોથી, ઘોડાઓ-
ના હણહણાટથી, રથચક્રની ધારાઓના ઘડઘડા-
ટોથી, હાથીઓની ચીસોથી, ચોદાઓની ગર્જના-
ઓથી, આમતેમ હોડાહોડીથી, બાહુઓ ઠોક-
વાથી અને ખૂમાખૂમથી ત્યાં સર્વ તરફ ઘોંઘાટ
થઈ રહ્યો.^{૨,૩} હે મહારાજ! સૂર્યોદય થતાંજ
કૌરવોની તથા પાંડવોની મોટી સેનાઓ સંપૂર્ણ
રીતે સજ્જ થઈને ઉભી રહી.^૪ હે રાજેન્દ્ર! તમા-
રા પુત્રોનાં તથા પાંડવોનાં પરાભવ ન પામે તેવાં
અસ્ત્રો, શસ્ત્રો અને બખ્તરો દીપવા માંડ્યાં.^૫ હે
ભારત! પછી સૂર્યના પ્રકાશમાં તમારાં અને શત્રુ-
ઓનાં શસ્ત્રવાળાં મોટાં સૈન્યો ઝળકવા લાગ્યાં.^૬
ત્યાં સુવર્ણભૂષિત હાથીઓ અને રથો વિજળીવા-
ળા મેઘોની પેઠે પ્રકાશમાન દેખાવા લાગ્યા;^૭
અને રથનાં ટોળાંઓ પુષ્કળ નગરોના જેવાં જ-
ણાવા લાગ્યાં. તે સર્વમાં તમારા ગિતા ભીષ્મ પૂર્ણ
ચંદ્રની પેઠે અત્યંત શોભતા હતા.^૮ ચોદાઓ

ઝળહળતાં આયુધો, ધનુષો, બે ધારી તરવારો
ખડગો, ગદાઓ, શકિતઓ તથા તેમરો લઈને
તે સેનામાં પોતપોતાની જગ્યાએ ગોઠવાઈ ગયા.^૯
હે રાજા! ત્યાં સેંકડો—હજારો હાથીઓ, ઘોડા-
ઓ, રથીઓ અને પાળાઓ શત્રુઓને બાંધવા-
માટે બળની પેઠે પથરાઈ ગયા.^{૧૦} પોતાના તથા
શત્રુઓના અનેક આકારવાળા અને પ્રકાશવાળા
હજારો ધ્વજો ઉભા કરેલા દેખાતા હતા.^{૧૧} સૈને-
રી ભૂમિની અંદર મણિમય ચિત્રો કરવાથી પ્ર-
ભવલિત અભિના જેવા ઝળહળતા તે હાથી ઉપર
ચઢાવેલા હજારો ધ્વજો મહેન્દ્રસદનપર ચઢાવેલા
પ્રવેત મહેન્દ્રધ્વજોના જેવા શોભતા હતા અને
યુદ્ધની આકાંક્ષાવાળા સજ્જ થયેલા મહાવીરો
તે ધ્વજોને જોતા હતા.^{૧૨,૧૩} વૃષભના જેવી વિશા-
ળ આંખોવાળા અને ઉગામેલાં આયુધોથી ચિત્ર-
વિચિત્ર દેખાવવાળા રાજાઓ હાથમાં મોજાં
બાંધીને તથા ભાથાઓ લટકાવીને સેનાના મોખ-
રા ઉપર શોભી રહ્યા હતા.^{૧૪}

સુખલપુત્ર શકુનિ, શલ્ય, જયદ્રથ, અવંતિ-
ના રાજા વિંદ અને અનુવિંદ, કેકેય, કાંબોજપતિ
સુદક્ષિણ,^{૧૫} કલિંગાધીશ શ્રુતાયુધ, રાજા જયત્સે-
ન, કૌશલરાજા બૃહદ્રથ અને યાદવ કૃતવર્મા,^{૧૬}
આ પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર જેવા, શરા, ભૂંગળના જેવા
બાહુવાળા અને યજ્ઞો કરીને પુષ્કળ દક્ષિણા આ-
પનારા દશ રાજાઓ દશ અક્ષૌહિણી સે-
નાના અધિપતિઓ હતા.^{૧૭} આ અને બીજા
નીતિમાન તથા મહારથી ઘણાએક રાજાઓ
અને રાજપુત્રો દુર્યોધનને આધીન હતા.^{૧૮} તે
સર્વે હથિયારો ધારણ કરીને પોતપોતાની સેના-
ઓમાં ઉભા હતા. મહાબળવાન તથા યુદ્ધમાં
શોભનારા તેઓ શરીર ઉપર કાળાં મૃગચર્મ બાંધી
આનંદથી દુર્યોધનને માટે બ્રહ્મલોકમાં જવાની
દીક્ષા લઈ, દશ અક્ષૌહિણી સેનાને સંભાળીને
ઉભા હતા.^{૧૯,૨૦} દુર્યોધનવાળી કૌરવોની મહાન
સેના તે અગિયારમી અક્ષૌહિણી હતી અને તે
સર્વ સેનાની આગળ હતી. તેના શાંતનુપુત્ર ભીષ્મ
નેતા હતા.^{૨૧} હે મહારાજ! તે સમયે શ્વેત શિર-
પેચ, શ્વેત ઘોડા અને શ્વેત બખ્તર આ સર્વ શ્વેત

સરંભમને લીધે સ્થિર ધર્મવાળા ભીષ્મને અમે ઉદય પામેલા ચંદ્રના જેવા જોયા. ^{૨૨}સોનેરી તાડના ચિહ્નવાળો ધ્વજ જેના ઉપર ઉલો કરેલો હતો તેવા રૂપેરી રથમાં બેઠેલા ભીષ્મને કૌરવો તથા પાંડવોએ શ્વેત વાદળાંઓમાં રહેલા સૂર્યના જેવા દીઠા. ^{૨૩}કાચું ફાડીને સામે આવતા મહાસિંહને જોઈને જેમ છુદ્ર મૃગો ઉદ્રેગ પામે, તેમ ભીષ્મને જોઈને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન વગેરે મહાધનુષારી સર્વ સંજયો વારંવાર ત્રાસ પામવા લાગ્યા. હે રાજા! તમારી શોભાયમાન અગિયાર અક્ષૌહિણી સેના અને મહાપુરુષોએ પાલન કરેલી પાંડવોની સાત અક્ષૌહિણી સેના-એ બન્ને સેનાઓ બ્યારે એકમેકની સામે આવીને ઉભી રહી, ત્યારે ઉન્મત્ત મગરોથી ધુમરીઓવાળા અને મોટાં માછલાંથી વ્યાકુળ થતા પ્રલયકાળના બે ઉછળતા સમુદ્રો ભેગા થયા હોય તેવો દેખાવ જણાતો હતો. હે રાજન! કૌરવપાંડવોની એકઠી થયેલી સેનાના જેવો દેખાવ પૂર્વે અમે કોઈ વખત જોયો પછુ ન હતો અને સાંભળ્યો પછુ ન હતો. ^{૨૪-૨૭}

ઈતિ શ્રીમહાભારત ભીષ્મ ભગવદ્ગીતા પર્વમાં “સૈન્યવર્ણન” એ વિષયને
અધ્યાય ૧૬ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૭ મો

સૈન્યવર્ણન (ચાહુ)

॥ સંજય ઉવાચ ॥

यथा स भगवान्व्यासः कृष्णद्वैपायनोवाच ।
तथैव सहिताः सर्वे समाजग्मुर्महींक्षितः ॥१॥

સંજયે કહ્યું:-ભગવાન કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસે જે પ્રમાણે કહ્યું હતું, તે પ્રમાણે સર્વ રાજાઓ એકઠા મળીને ત્યાં રણભૂમિપર આવ્યા. ^૧તે દિવસે ચંદ્રમા મધ્ય નક્ષત્રનો દેશ જે પિતૃલોક ત્યાં હતો અને (ઉપગ્રહ રાહુ તથા કેતુને છોડીને) સાત મહાઅંકો બળતા હોય તેવા લાલ જણાતા હતા તથા આકાશમાં એકબીજાના ઉપર ગતિ કરતા હતા. ^૨ઉદયસમયે તેજસ્વી સૂર્ય બે ભાગ થઈ ગયેલા જેવો જણાતો હતો

અને પુષ્કળ બળતી જ્વાળાઓ કાઢતો ઉદય પામ્યો હતો. ^૩માંસ અને રુધિરનું ભોજન કરનારાં શિયાળો તથા કાગડાઓ શરીરો મળવાની લાલસાથી પ્રદીપ્ત થયેલી દિશામાં શબ્દ કરતા હતા. ^૪યુદ્ધ શરૂ થયું ત્યારથી હમેશાં કૌરવ-પાંડવોના વૃદ્ધ પિતામહ ભીષ્મ તથા ભરદ્વાજના પુત્ર દ્રોણ પ્રાતઃકાળમાં ઉઠીને ‘પાંડુપુત્રોનો જય થાઓ’ એમ એકાગ્ર મનથી કહી પછી તે બન્ને શત્રુને હમનારાઓ તમારી સાથે કરેલા ઠરાવ પ્રમાણે તમારેમાટે યુદ્ધ કરતા હતા. ^{૫,૬}

યુદ્ધના આરંભસમયે સર્વ ધર્મરહસ્યને બાણનારા તમારા પિતા દેવવ્રત ભીષ્મ સર્વ રાજાઓને એકઠા કરીને આ પ્રમાણે બોલ્યા:-^૭“હે ક્ષત્રિયો! તમારે સ્વર્ગમાં જવામાટે આ યુદ્ધરૂપી મોટું દાર ઉઘાડું છે. એ દારથી તમે ઇંદ્રના લોકમાં તથા બ્રહ્માના લોકમાં જાઓ. ^૮તમારા ધણા જૂના પૂર્વજોએ આ કાયમ માર્ગ સ્થાપ્યો છે; માટે તમે મનને સ્થિર કરી યુદ્ધમાં પોતાને માનપાત્ર કરો. ^૯નાભાગ, યયાતિ, માંધાતા, નહુષ, નૃગ વગેરે રાજાઓ આવાં કર્મો વડે પોતાનો અર્થ સિદ્ધ કરીને ઉત્તમ સ્થાનમાં ગયા છે. ^{૧૦}ક્ષત્રિયે ઘરમાં રહી વ્યાધિથી મરવું એ અધર્મ છે અને શસ્ત્રવડે મરવું તે એનો સનાતન ધર્મ છે.” ^{૧૧}

હે ભરતશ્રેષ્ઠ! આ પ્રમાણે ભીષ્મે કહ્યું, એટલે રાજાઓ ઉત્તમ રથોમાં બેસી મોટા ઠાકથી પોતપોતાની સેનાઓ તરફ ચાલ્યા ગયા. હે ભરતશ્રેષ્ઠ! એ યુદ્ધમાં ભીષ્મે અપમાનપાત્ર સૂર્યપુત્ર કર્ણનાંજ તેના બંધુઓની સાથે હથિયારો છોડાવ્યાં હતાં; ^{૧૨}તેથી કર્ણ સિવાયના તમારા પક્ષના સર્વ રાજાઓ તથા તમારા પુત્રો પોતાના સિંહનાદવડે દશે દિશાઓને ગબ્બવતા ત્યાંથી બહાર નીકળ્યા. ^{૧૩}તે વખતે પ્રવેત છત્રો, પતાકાઓ, ધ્વજાઓ, હાથીઓ, ઘોડાઓ, રથો તથા પાળાઓથી તે સેનાઓ બહુ શોભતી હતી. ^{૧૪}ભેરી તથા ઢોલના શબ્દોથી, ડુંડુભિના ધ્વનિઓથી અને રથની નેમિઓના ઘડઘડાટોથી પૃથ્વી ધણધણી ગઈ હતી. ^{૧૫}સુવર્ણના બાભુબધો,

કેયુરો તથા ધનુષોથી ઝળહળતા તે મહારથી-
ઓ અભિયુક્ત પર્વતોના જેવા શોભતા હતા. ^{૧૭}
પાંચ સેનેરી કુદડીઓવાળા પોતાના મોટા તાલ-
ધ્વજને ફરકાવતા નિર્મળ સૂર્યના જેવા તેજસ્વી
ભીષ્મ કુરુસેનાના ઉપરીતરીકે ઉભા હતા. ^{૧૮} હે
ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા ! પછી તમારા પક્ષના મહાધનુ-
ધારી જે રાજાઓ હતા, તેઓ ભીષ્મની આજ્ઞા-
વડે પોતપોતાના સ્થાનમાં જઈને ઉભા રહ્યા. ^{૧૯}
પ્રથમ ગોવાસન દેશનો રાજા શેષ્યરાજાને ખેંસવા
ચોગ્ય તથા પતાકાવાળા મોટા હાથીઉપર ખેંસીને
સર્વ રાજાઓની સાથે રણભૂમિપર ગયો. કમળ-
વણુ અશ્વત્થામા સજ્જ થઈ સિંહના
પૂછડાથી ચિહ્નિત ધ્વજયુક્ત પોતાના રથ-
માં ખેંસીને નીકળ્યા અને સર્વની આગળ ઉભા
રહ્યા. શ્રતાયુધ, ચિત્રકેન, પુરુમિત્ર, વિવિંશ-
તિ, શલ્ય, ભૂરિશ્રવા અને મહારથી વિકર્ણુ-આ
સાત ઉત્તમ બખ્તરવાળા મહાધનુધારીઓ દ્રોણ-
પુત્ર અશ્વત્થામાને આગળ કરીને રથોમાં ખેંસી
ભીષ્મની આગળ આવીને ઉભા રહ્યા. તેઓના
ઘણા ઉંચા સુવર્ણમય ધ્વજો, ઉત્તમ રથોને શો-
ભાવતા શોભી રહ્યા હતા; કમંડળ, ધનુષ અને
સુવર્ણની વેદીથી ચિહ્નિત આચાર્યમુખ્ય
દ્રોણનો ધ્વજ હતો. પોતાની પાછળ સૈન્યની
હજારો દુકડીઓને ખેંચતા દુર્યોધનનો ધ્વજ
મણિમય હાથીના ચિહ્નવાળો હતો. પૌરવ,
કલિંગ, સુદક્ષિણેસહિત કંખોજો, ક્ષેમધન્વા
અને શલ્ય, આ રથીઓ તેની આગળ ઉભા
હતા. વૃષભચિહ્નિત મહાકિંમતી ધ્વજવાળા
રથમાં ખેંસીને કૃપાચાર્ય માગધ સેનાના અગ્ર-
ભાગને લઈને નીકળ્યા હતા. ^{૨૦-૨૭} શરદ્ધતુનાં
વાદળાંઓના જેવી શોભાવાળાં પૂર્વ તરફના
ચોદાઓના મોટા સૈન્યનું મનસ્વી કૃપ તથા ક-
ર્ણુપુત્ર વૃષસેન રક્ષણ કરતા હતા. ^{૨૮} સેનાના
અગ્રભાગમાં રહેલો મહાયશસ્ત્રી જયદ્રથ પો-
તાના વરાહચિહ્નિત રૂપેરી મહાધ્વજથી શોભતો
હતો. ^{૨૯} જયદ્રથના તાબામાં એકલાખ રથો,
આઠલાખ હાથીઓ અને સાઠ હજાર ઘોડેસ્વારો
હતા. ^{૩૦} સિંધુપતિ જયદ્રથ રાજાએ પાલન કરેલું

તે અનંત રથો, હાથીઓ તથા ઘોડાઓવાળું
મોટું સૈન્ય બહુ સુંદર દેખાતું હતું. ^{૩૧} સર્વ કલિં-
ગોના રાજા, કેતુમાનની સાથે સાઠ હજાર રથો
અને દશ હજાર હાથીઓ લઈને નીકળ્યો. ^{૩૨}
તેના યંત્ર, તોમર, ભાથાઓ અને પતાકાઓ-
વડે સુશોભિત પર્વત જેવા મોટા હાથીઓ બહુ
શોભતા હતા. ^{૩૩} કલિંગરાજ પોતે પણ અગ્નિ
જેવા તેજસ્વી મોટા ધ્વજવડે, પ્રવેત છત્ર-
વડે તથા ચામર અને પંખાવડે શોભી રહ્યો
હતો. ^{૩૪} હે રાજા ! વિચિત્ર અંકુશવાળા મોટા
હાથી ઉપર બેઠેલો કેતુમાન રાજા પણ સંગ્રામ-
ભૂમિમાં મેઘ ઉપર રહેલા સૂર્યના જેવો શોભતો
હતો. ^{૩૫} તેજવડે દેહીખ્યમાન જણાતો ભગદત્ત
રાજા ઉત્તમ હાથી ઉપર ખેંસીને વજ્રધારી ઈંદ્ર-
ના જેવો શોભતો રણભૂમિમાં આવી પહોં-
ર્યો. ^{૩૬} ભગદત્તના સમાન અવતીના વિંદ અને
અનુવિંદ એ બન્ને પણ હાથીઓ ઉપર ખેંસીને
કેતુમાનને અનુસરી રણમાં આવ્યા. ^{૩૭} હે રાજા !
પછી દ્રોણ, રાજા ભીષ્મ, આચાર્યપુત્ર અશ્વ-
ત્થામા, બાહિલક અને કૃપાચાર્ય-એઓએ રથ
તથા પાળાયુક્ત સૈન્યનો એવો વ્યૂહ ગોઠવ્યો,
કે તેમાં હાથીઓ ધડને ઠેકાણે, રાજાઓ મસ્ત-
કને ઠેકાણે અને ઘોડાઓ પાંખને ઠેકાણે હતા.
આવો સર્વ તરફ મુખવાળો તે પક્ષીવ્યૂહ હસતો
હસતો શત્રુઓના ઉપર ઉઘાટાથી તૂટી પડતો
હાય તેવો જણાતો હતો. ^{૩૮-૩૯}

ઈતિ શ્રીમહાભારત ભીષ્મ ભગવદ્ગીતા
પર્વમાં “સૈન્યવર્ણન” એ વિષયનો
અધ્યાય ૧૭ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૮ મો

સૈન્યવર્ણન (ચાલુ)

॥ સંજય ઉવાચ ॥

તતો મુદ્ધર્તાતુમુલઃ શબ્દો હૃદયકંપનઃ ॥

અશ્રૂયત મહારાજ યોધાનાં પ્રયુયુત્સતામ્ ॥

સંજયે કહ્યું:-હે મહારાજ ! તે પછી એ
ધડી થતાંજ સુદ કરવાની તીવ્ર ઇચ્છાવાળા યો-

દ્વાઓનો હૃદયને કંપાવી નાખે તેવો તુમુલ શબ્દ સંભળાવા લાગ્યો.^૧ શંખોના અને દુંડુભિઓના ધ્વનિઓથી, હાથીઓના ચીત્કારોથી અને રથોની ચક્રધારાના ઘડઘડોટોથી પૃથ્વી ફાટી જતી હોય એમ જણાવા લાગ્યું.^૨ તે વખતે ઘોડાઓના હણુહણુટોથી તથા ચોદ્ધાઓની ગર્જનાઓથી એક ક્ષણમાંજ પૃથ્વી અને આકાશ ભરાઈ ગયાં.^૩ હે દુર્જય ! તમારા પુત્રોની અને પાંડવોની સેનાઓનો જ્યારે પરસ્પર સમાગમ થયો, ત્યારે એકબીજાની ભ્રાંતિથી તે બન્ને સેનાઓ કંપવા લાગી.^૪ રણભૂમિમાં સુવર્ણથી શણુગારેલા હાથીઓ અને રથો વિજળીવાળા મેઘોની પેઠે શોભતા હતા.^૫ હે રાજા ! તમારા ચોદ્ધાઓના સુવર્ણથી શોભતા અનેક આકારવાળા ધ્વજો પ્રજ્વલિત અગ્નિના જેવા દીપતા હતા.^૬ હે ભારત ! બન્ને પક્ષના શ્વેત ધ્વજો મહેંદ્રસદનમાં ઉભા કરેલા મહેંદ્રધ્વજના જેવા દેખાતા હતા.^૭ અગ્નિ અને સૂર્યના જેવી કાંતિવાળાં સુવર્ણનાં બખતરો ચઢાવીને ઉભા રહેલા વીર પુરુષો અગ્નિ અને સૂર્યના જેવી કાંતિવાળા દેખાતા હતા.^૮ હે રાજા ! જાતજાતનાં આયુધો અને ધનુષોવાળા, બળદના જેવાં વિશાળ નેત્રોવાળા અને હાથમાં ચામડાંનાં મોભાઓવાળા મહાધનુર્ધારી કુરુઓના શ્રેષ્ઠ ચોદ્ધાઓ પતાકાઓ તથા ઉગામેલાં જાત જાતનાં આયુધો લઈને પોતાપોતાના સૈન્યના મોખરાપર શોભતા હતા. હે રાજા ! ભીષ્મના પીડરક્ષકતરીકે દુઃશાસન, દુર્વિંધ, દુર્મુખ, દુઃસહ, વિવિશતિ, ચિત્રસેન, મહારથી વિકર્ણ, સત્યવ્રત, પુરુમિત્ર અને જય એ તમારા પુત્રો તથા ભૂરિશ્રવા અને શલ હતા.^{૯-૧૧} તેઓની પાછળ વીસ હજાર રથો, તેમજ અભીષહો, શરસેનો, શિખિઓ, વસાતિઓ, શાદવો, મત્સ્યો, અંબી, ત્રેગર્ત્તો, કેકયો, સૌવીરો, કેતવો અને પૂર્વ, પશ્ચિમ તથા ઉત્તરવાસીઓ મળીને બાર દેશના પ્રાણુની પણ દરકાર ન કરનારા ચૂરા ચોદ્ધાઓ મોટા રથસમુદાયવડે ભીષ્મ પિતામહનું રક્ષણ કરતા હતા.^{૧૨-૧૪} એ રથસમૂહની પાછળ

જ વેગવાળા દશ હજાર હાથીઓનું સૈન્ય લઈને મગધ દેશનો રાજા ચાલતો હતો.^{૧૫} એ સેનામાં રથોના ચક્રરક્ષકો તથા હાથીઓના પાદરક્ષકોજ સાઠ લાખ હતા.^{૧૬} ભાલાઓથી અને લોદાના વાધનખોથી લઢનારા લાખો પાળાઓ હાથમાં ધનુષ તથા ઢાલતરવારો લઈને સેનાની આગળ ચાલતા હતા.^{૧૭} હે ભારતરાજા ! તમારા પુત્રોની અગિયાર અક્ષૌહિણી સેના, યમુના નદી યુક્ત ગંગા નદીના જેવી જણાતી હતી.^{૧૮} ઇતિ શ્રીમહાભારત ભીષ્મ ભગવદ્ગીતા પર્વમાં “સૈન્યવર્ણન” એ વિષયનો અધ્યાય ૧૮ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૯ મો પાંડવસેનાની વ્યૂહરચના

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

અર્ષોહિણ્યો દર્શકા ચ વ્યૂઠા દૃષ્ટા યુધિષ્ઠિરઃ।
કથમલ્પેન સૈન્યેન પ્રત્યવ્યૂહત પાંડવઃ ॥૧॥

ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછ્યું:—પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરે અમારી અગિયાર અક્ષૌહિણી સેનાની વ્યૂહરચના જોઈને, તેની સામે પોતાના અલ્પ સૈન્યવડે કેવી વ્યૂહરચના કરી હતી? હે સંજય ! જે માનુષી, દેવી, ગાંધર્વ અને આસુરી વ્યૂહ જાણે છે, તે ભીષ્મની સામે યુધિષ્ઠિરે કેવો વ્યૂહ રચ્યો હતો ?^૧

સંજયે કહ્યું:—પાંડુપુત્ર ધર્માત્મા ધર્મરાજા એ દુર્યોધનની સેનાને વ્યૂહમાં ગોડવાયલી જોઈને અર્જુનને કહ્યું કે:—^૨ “હે તાત ! મહર્ષિ બૃહસ્પતિનાં વચનથી વિદ્વાન પુરુષો જણાવે છે કે, ‘ઘોડા ચોદ્ધાઓ હોય તો તેને ભેગા કરીને લદાવવા અને ઘણા હોય તો ઈચ્છા પ્રમાણે વિસ્તારીને લદાવવા.’^૪ ઘણાની સાથે ઘોડાને લદવાના પ્રસંગથી સૂચીમુખ વ્યૂહ રચવો. તે પ્રમાણે શત્રુઓના કરતાં આપણું સૈન્ય ઘણું થોડું છે;^૫ માટે હે પાંડવ ! મહર્ષિનાં આ વચનપર લક્ષ્ય દઈને તું હવે વ્યૂહરચના કર.”

ધર્મરાજાનું એ કહેવું સાંભળીને અર્જુને ઉત્તર આપ્યો:—^૬ “હે રાજાશ્રેષ્ઠ ! વજ્રધારી ઇંદ્ર

નિર્માણ કરેલો વજ્ર નામનો અચળ તથા દુર્જય વ્યૂહ હું તમારા સૈન્યનો રચુ છું.^૭ પ્રચંડ વાયુની પેઠે સંગ્રામમાં શત્રુઓને દુઃસહ, પ્રહાર કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ, યુદ્ધના ઉપાયો જાણવામાં વિચક્ષણ તથા આપણી સેનાનો નાયક પુરુષ શ્રેષ્ઠ ભીમસેન આપણી આગળ રહીને શત્રુ સૈન્યોનાં તેજને નાશ પમાડતો મોખરે યુદ્ધ કરશે.^૮ જેમ સિંહને જોઈને ક્ષુદ્ર મૃગો નાસી જાય, તેમ તે ભીમસેનને જોઈને દુર્યોધન વગેરે સર્વ કૌરવો ત્રાસ પામીને પાછા વળશે.^૯ દેવતાઓ જેમ ઇંદ્રનો આશ્રય કરે છે, તેમ આપણે પણ પ્રહાર કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ ભીમરૂપી કિશ્કિનો નિર્ભય થઈને આશ્રય કરીશું;^{૧૦} કારણ કે આ લોકમાં એવો કોઈ પુરુષ નથી, કે જે અત્યંત ઉચ્ચ કર્મ કરનારા કૌંધે ભરાયલા પુરુષશ્રેષ્ઠ ભીમસેનને જેવા પણ સમર્થ થાય.”^{૧૨}

આ પ્રમાણે કહીને મહાબાહુ અર્જુનને તે પ્રમાણે સેનાની વ્યૂહરચના કરી અને તટાણ તે શત્રુઓની સામે જવા નીકળ્યો.^{૧૩} પાંડવોની મોટી સેના કૌરવોની સેનાને સામી આવતી જોઈને જળથી ભરેલી ગંગાની પેઠે ધીરે ધીરે ગતિ કરતી દેખાવા લાગી.^{૧૪} તે સેનાની આગળ ભીમસેન, વીર્યવાન ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, નકુલ, સહદેવ અને રાજા ધૃષ્ટકેતુ હતા.^{૧૫} તેઓની પાછળ અક્ષૌહિણી સેનાથી વીંટાયલા વિરાટ રાજા પોતાના ભાઈઓ તથા પુત્રોની સાથે ચાલતા હતા અને પાછળથી રક્ષણ કરતા હતા.^{૧૬} મહાકાંતિવાળા નકુલ અને સહદેવ ભીમસેનના ચક્રરક્ષક હતા અને વેગવાળા દ્રાપદીના પુત્રો તથા અભિમન્યુ તેના પીઠરક્ષક હતા.^{૧૭} મહારથી પાંચાલ્ય ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, પ્રભદ્રક વગેરે રથીઓ તથા સેનાના થર પુરુષોની સાથે તે રાજપુત્રોનું રક્ષણ કરતો હતો.^{૧૮} હે ભરતશ્રેષ્ઠ! અર્જુનને રક્ષણ કરેલો શિખંડી ભીષ્મના વિનાશને માટે સજ્જ થઈને પાછળ ચાલતો હતો.^{૧૯} અર્જુનની પાછળ મહાબળવાન યુધામન્યુ રક્ષક હતો અને પાંચાલ્ય યુધામન્યુ તથા ઉત્તમૌજ એ બન્ને અર્જુનના ચક્રરક્ષક હતા;^{૨૦} નેમજ કેકેય, ધૃષ્ટકેતુ

તથા વીર્યવાન ચૈકિતાન પણ તેજ કામમાં સહાયક હતા. “હે રાજા! વજ્રના જેવા સારવાળી દંઢ ગદા ધારણ કરીને મોટા વેગથી ગતિ કરનારો ભીમસેન આખા સમુદ્રને પણ શોષી નાખે તેવો છે.” “આ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો પણ અમારો સાથે ભીમને જોઈને સ્તબ્ધ થઈ ગયા છે!” હે રાજન! આ પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરને કહીને તે વખતે અર્જુનને ભીમસેનને કહ્યું કે:—“તમે અમને પોતાનું મહાબળ દર્શાવો.”

હે ભારત! આ પ્રમાણે અર્જુનને કહ્યું, એટલે રણભૂમિમાં સર્વ સૈનિકોએ અનુકૂળ વાણીવડે તેને માન આપ્યું. ચાલતા પર્વતોના જેવા મદમત્ત મોટા હાથીઓની સાથે કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિર રાજા સેનાના મધ્યભાગમાં હતા. ઉદાર મનવાળા પરાક્રમી પાંચાલ્ય યજ્ઞસેન રાજા, અક્ષૌહિણી સેના લઈને પાંડવોને માટે વિરાટની પાછળ ચાલતા હતા.^{૨૧-૨૫} હે રાજા! તેઓના રથો ઉપર સૂર્ય અને ચંદ્રના જેવી કાંતિવાળા, ઉત્તમ સુવર્ણના અલંકારવાળા અને અનેક પ્રકારનાં ચિત્રવાળા મહાધ્વજો ચઢાવેલા હતા.^{૨૬}

તે પછી મહારથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન બીજાઓને દૂર કરી, પોતે પોતાના બંધુઓ તથા પુત્રોની સાથે યુધિષ્ઠિરનું રક્ષણ કરવા લાગ્યો.^{૨૭} તમારા પક્ષના અને બીજા પક્ષના રથો ઉપર રહેલા વિશાળ ધ્વજોનો પરાજય કરીને અર્જુનના રથ ઉપર એક મોટો વાનર બેઠો હતો.^{૨૮} ભીમસેનના રક્ષક લાખો પાળાઓ હાથમાં તરવારો, શક્તિઓ તથા ઋષ્ટિઓ લઈને આગળ ચાલતા હતા.^{૨૯} ભેદાયલા ગંડરથગમાંથી ઝરતા મદવડે વૃષ્ટિ કરતા મેઘોના જેવા દેખાતા, સુવર્ણમય ઝુલોથી સજગતા પર્વતોના જેવા ભાસતા, કમળના જેવા ગંધવાળા, શરા અને ઘણી કિંમતના દશહજાર હાથીઓ રાજા યુધિષ્ઠિરની પાછળ ચાલતા હતા. તેઓ વર્ષાકાળના મેઘોના જેવા જણાતા હતા.^{૩૦} ઉદાર મનવાળો અને અસહ્ય એવો ભીમસેન બૂંગળના જેવી ભયંકર ગદા ઉપાડીને પોતાની પાછળ પોતાનું મોટું સૈન્ય લઈને આગળ વધતો હતો.^{૩૨} તે વખતે સૂર્યની પેઠે દુઃપ્રેક્ષ અને સેનાને ત-

પાવતા પાસે આવેલા તે ભીમસેનની સામે સર્વ ચોદાઓ જોવા પણ સમર્થ થયા નહિ. ^{૩૩} પાંડવોએ વજ્ર નામનો જે વ્યૂહ રચ્યો હતો, તે નિર્ભય, ધનુષરૂપી પ્રકાશમાન ધ્વજવાળો સર્વ તરફ સુખવાળો, લયંકર ગાંડીવધનવા અર્જુનથી રક્ષાયેલો, મનુષ્યલોકમાં અજેય અને પાંડવોથી પણ સુરક્ષિત હતો. પાંડવો તમારી સેનાની સામે એ વજ્ર વ્યૂહરચીને ઉભા રહ્યા હતા. ^{૩૪, ૩૫}

આ પ્રમાણે બન્ને સૈન્યો સજ્જ થઈને સૂર્યોદયની સંધિની વાટ જોતાં ઉભાં હતાં, એટલામાં વાદળાં પિનાના આકાશમાંથી કડાકા, ભડાકા તથા જળખિંદુની સાથે વાયુ વાવા લાગ્યો. ^{૩૬} નીચેના કાંકરા ઉરાડનારા વાયુઓ સર્વ તરફથી છૂટ્યા અને એટલી બધી ધૂળ ઉડી કે તેનાથી થયેલા અંધારાવટે જગત ઢંકાઈ ગયું. ^{૩૭} હે ભરતશ્રેષ્ઠ! પૂર્વ તરફ સુખવાળું મોટું ઉંઘાડીયું પડ્યું અને તે ઉદય પામતા સૂર્ય સાથે અથડાઈને મોટા શબ્દ સાથે છિન્નભિન્ન થઈ ગયું. ^{૩૮} હે ભરતશ્રેષ્ઠ! જ્યારે બન્ને સૈન્યો યુદ્ધને માટે તૈયાર થઈ ગયાં, ત્યારે સૂર્ય કાંતિરહિત ઉદય પામ્યો અને મોટા ઘડાકાસાથે પૃથ્વી ચક્ષિત થઈ ગઈ તથા ઠેક ઠેકાણે શબ્દપૂર્વક ફાટી ગઈ! હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા! સર્વ દિશાઓમાં પુષ્કળ અવાજ થવા લાગ્યા ^{૩૯, ૪૦} અને ધૂળ અત્યંત ઉડવા લાગી. તેથી કંઈ પણ ન દેખાય તેવું અંધારું થઈ ગયું. ઘુઘરીઓવાળા, સુવર્ણની માળાઓવાળા, ઉત્તમ વસ્ત્રવાળા, સૂર્ય જેવા તેજસ્વી અને પતાકાઓથી યુક્ત ધ્વજો એકાએક વાયુથી ઉડવા લાગ્યા અને ત્યાંતાડવનની પેઠે સર્વત્ર ઝણઝણાટ થઈ રહ્યો. હે ભરતશ્રેષ્ઠ! આ પ્રમાણે યુદ્ધને અભિનંદન આપનારા પુરુષ-વ્યાઘ્ર પાંડવો તમારા પુત્રની સેનાની સામે વ્યૂહરચના કરીને, હાથમાં ગદા લઈ આગળ ઉભેલા ભીમસેનને જોઈ, તમારા ચોદાઓની ચરખીને ગળી જતા હોય તેમ ઉભા રહ્યા. ^{૪૧-૪૫}

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતી ભીષ્મક ભગવદ્ગીતા પર્વમાં

“ પાંડવસન્યવ્યૂહ ” એ વિષયનો

અધ્યાય ૧૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૦ મો

સૈન્યવર્ણન

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

સૂર્યોદયે સંજય કે નુ પૂર્વ યુધ્ધસૂત્રો હૃદયમાણા
ઈવાસન્ ॥ મામકા વા મીષ્મનેત્રાઃ સમીપે પાં-
ડવા વા મીમનેત્રાનદાનીમ્ ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું:—હે સંજય! સૂર્યોદય થયો ત્યારે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી ઉત્સુક થઈને પ્રથમ કોણ આગળ આવ્યા હતા? ભીષ્મ જેઓના નેતા એવા મારા સેનિકો કે ભીમ જેઓના નેતા હતા એવા પાંડવો? ^૧ ચંદ્ર, સૂર્ય અને વાયુ કોને અશુભસૂચક હતા? કયી સેના તરફ પશુઓ અમંગળ શબ્દ કરતાં હતાં? અને કયા પક્ષના યુવાનોના મુખનો રંગ પ્રસન્ન હતો? એ સઘળું તું મને યથાર્થ રીતે કહે. ^૨

સંજયે કહ્યું:—હે નરેન્દ્ર! બન્ને સેના એકી વખતેજ આવીને ઉભી હતી, વ્યૂહરૂપે ગોડવાયલી બન્ને સેના પ્રસન્નરૂપ તથા વિચિત્ર વનપંક્તિની જેવી દેખાતી હતી અને બન્ને હાથીઓ, રથો તથા ઘોડાઓથી ભરપૂર હતી. ^૩ હે ભારત! બન્ને સેના ઘણી મોટી હતી. લયંકર દેખાવવાળી હતી, અસહ્ય હતી તથા દ્વર્ગન્નિતવા માટે નિર્માઈ હોય તેવી અને સત્પુરુષોથી સેવાતી હતી. ^૪ ધૃતરાષ્ટ્રપુત્ર કૌરવો પશ્ચિમ તરફ મુખ કરીને ઉભા હતા અને યુદ્ધની ઇચ્છાવાળા પાંડવો પૂર્વાભિમુખ હતા. કૌરવોની સેના દૈત્યેન્દ્રની સેનાના જેવી દેખાતી હતી અને પાંડવોની સેના દેવેન્દ્રની સેનાના જેવી દેખાતી હતી. ^૫ વાયુ પાંડવોની પાછળ વાતો હતો અને કૌરવોની બાજુએ પશુઓ શબ્દ કરતાં હતાં. પાંડવોના ગજેન્દ્રોના તીવ્ર મહગંધને તમારા પુત્રોના હાથીઓ સહન કરી શકતા ન હતા. ^૬ પીઠ ઉપર તથા બાજુ ઉપર સોનાની જાળીવાળા અને કમળના જેવા વર્ણવાળા મદ અરતા હાથી ઉપર બેસીને દુર્યોધન કૌરવોની વચ્ચે રહ્યો હતો; ભાટો તથા ચારણો તેની સ્તુતિ કરતા હતા. ^૭ સોનાની માળા-

વાળું તથા ચંદ્રના જેવી પ્રભાવાળું શ્વેત છત્ર તેના મસ્તક ઉપર શોભી રહ્યું હતું અને ગાંધારનો રાજા શકુનિ પર્વતપ્રદેશમાં રહેનારા ગાંધાર રાજાઓની જોડે સર્વત્ર તેમની સાથે જતો હતો.^૮ સર્વ સૈન્યની આગળ વૃદ્ધ ભીષ્મ હતા; તેમના મસ્તક ઉપર શ્વેત છત્ર ધારણ કરેલું હતું, તેમણે શ્વેત ધનુષ તથા તરવાર ગ્રહણ કરેલાં હતાં, તેમના મસ્તક ઉપર શ્વેત પાઘડી હતી, તેમના રથને ધ્વજ શ્વેત હતો અને રથને શ્વેતપર્વત જેવા શ્વેત રંગના ઘોડાઓ જોડેલા હતા.^૯ ભીષ્મના સૈન્યમાં સર્વ ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રો, બાલ્હીકેનો એક ભાગ, શલ, અંબષ્ટ, ક્ષત્રિયો, સિંધુ દેશના ક્ષત્રિયો, સૌવીર યોદ્ધાઓ અને પંજાબના ચૂરા ક્ષત્રિયો હતા.^{૧૦} ભગભગ સર્વ રાજાઓના ચુરુ ઉદાર સત્ત્વવાળા મહાત્મા દ્રોણ, લાલ ઘોડાઓ જોડેલા સુવર્ણરથમાં બેસી હાથમાં ધનુષ ધારણ કરીને અડગ પર્વતની પેઠે સૈન્યની પાછળ પાછળ ચાલતા હતા.^{૧૧} સર્વ સૈન્યની મધ્યે વાર્ધક્ષત્રિ, ભૂરશ્રિવા, પુરુમિત્ર, જય, શાલ્વ, તથા મત્સ્ય દેશના યોદ્ધાઓ અને હાથીસેનાની સાથે યુદ્ધની ઇચ્છાવાળા સર્વ કેકય ભાઈઓ હતા.^{૧૨} સૈન્યના ઉત્તરભાગનું રક્ષણ કરનારા ગૌતમવંશી, અદ્રભુત યુદ્ધ કરનાર મહાધનુર્ધારી શારદ્વાનના પુત્ર કૃપાચાર્ય શકે, કિરાત, યવન અને પલ્લવોની સાથે સૈન્યના ઉત્તર ભાગમાં જતા હતા.^{૧૩} મહારથી યાદવો, ભોજવંશીઓ યાદવોએ, શત્રુધારી સુરપ્રકો તથા કૃતવર્માએ રક્ષેલું એવું તમારું મોહું સૈન્ય દક્ષિણભાગમાં જતું હતું.^{૧૪} હે રાજા! અર્જુનને જિતવો અથવા યુદ્ધમાં મરવું એટલામાટેજ સૂબળલા અસ્ત્રકુશલ દશ હબ્બર સંશયક રથીઓ અને ચૂરા ત્રિગર્તો જ્યાં અર્જુન હતો ત્યાં જતા હતા.^{૧૫} હે ભારત ! તમારી સેનામાં થોડા વધારાસાથે એક લાખ હાથીઓ હતા, તે પ્રત્યેક હાથીઓની સાથે સો સો રથો હતા, પ્રત્યેક રથોની સાથે સો સો ઘોડાઓ હતા, પ્રત્યેક ઘોડાઓની સાથે દશ દશ ધનુર્ધારીઓ હતા અને પ્રત્યેક ધનુર્ધારીઓની સાથે સો સો ઢાલવાળાઓ હતા—આ પ્રમાણે હે ભારત ! ભી-

ષ્મે તમારા સૈન્યની વ્યૂહરચના કરી હતી.^{૧૬, ૧૭} શાંતનુપુત્ર સેનાપતિ ભીષ્મ પ્રત્યેક દિવસ ઉગતાં તમારી સેનાના માનુષી, દૈવી, ગાંધર્વ અથવા આસુરી, એ પૈકી નવા નવા વ્યૂહ રચતા હતા. ભીષ્મે રથેલો ધાર્તરાષ્ટ્રોને વ્યૂહ મહારથોના સમૂહવડે વિશાળ અને સમુદ્રના જેવા ઘોષવાળો હતો, તે યુદ્ધમાં પશ્ચિમ તરફ મુખવાળો હતો.^{૧૮, ૧૯} હે નરેન્દ્ર ! તમારી સેના અસંખ્ય હોવાથી ભયંકર દેખાતી હતી. પાંડવોની સેના તેવી ન હતી, તોપણ તેના નેતા શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન હોવાથી તે ઘણી મોટી અને પરાભવ ન પામે તેવી હતી, એમ હું માનું છું.^{૨૦} ઇતિ શ્રીમહા ભીષ્મ ભગવદ્ગીતા પર્વમાં
.. સૈન્યવર્ણન .. એ વિષયનો અધ્યાય
૨૦ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૧ મો

યુધિષ્ઠિર અને અર્જુનનો સંવાદ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

વૃહતીં ધાર્તરાષ્ટ્રસ્ય સેનાં દૃષ્ટ્વા સમુદ્યતાઃ ।
વિષાદમગમદ્રાજા કુંતીપુત્રો યુધિષ્ઠિરઃ ॥૧॥

સંજયે કહ્યું:—દુર્યોધનની મોટી સેનાને યુદ્ધ કરવા તત્પર થયેલી જોઈને, કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિર રાજા ખેદ પામ્યા.^૧ ભીષ્મે રથેલા અભેદ નામના વ્યૂહને જોઈને અને તેને ખરેખર અભેદ માનીને યુધિષ્ઠિર ફીક્કા પડી ગયા અને અર્જુનને કહેવા લાગ્યા કે:—^૨ “હે મહાબાહુ ધનંજય ! જેઓના યોદ્ધા ભીષ્મપિતામહ છે, તે કૌરવોના સૈન્ય સાથે સંગ્રામમાં આપણે કેવીરીતે યુદ્ધ કરી શકીશું ?^૩ મહાતેજસ્વી શત્રુહંતા ભીષ્મે શાસ્ત્રોક્ત વિધિવડે આ અડગ અને અભેદ વ્યૂહ રચ્યો છે.^૪ હે શત્રુહંતા ! તેથી આપણે સૈન્યસહિત સંશયમાં પડી ગયા છીએ કે, આ મહાવ્યૂહ આગળ આપણો જય કેવી રીતે થશે ? ”^૫

હે રાજન ! પછી તમારી સેના જોઈને ખિન્ન જેવા થઈ ગયેલા યુધિષ્ઠિરને શત્રુહંતા અર્જુને કહ્યું કે:—^૬ “હે પ્રભાપતિ ! અધિક ભુલ્લ-

વાળા, યરા અને ગુણવાન એવા ધણ્યોને પણ બહુ થોડાઓ જે રીતે જિતી લે છે, તે તમે સાંભળો. ૭ હે પાંડવરાજ ! જે કારણને નારદ ઋષિ, ભીષ્મ અને દ્રોણ બાણે છે, તે કારણ ઈર્ષ્યારહિત તમને હું કહું છું. ૮ પૂર્વે પિતામહ પ્રહ્લાએ દેવાસુર યુદ્ધમાં મહેદ્રાદિ દેવોને એ સંબંધમાં જ કહ્યું હતું કે:—‘વિજયની ઇચ્છાવાળાઓ સત્ય, દયા, ધર્મ અને ઉદ્યમથી જેવો જય મેળવે છે, તેવો બળ તથા વીર્યથી મેળવતા નથી. ૯, ૧૦ માટે તમે ધર્મ તથા અધર્મનાં સ્વરૂપને બાણીને અને અહંકાર છોડીને, ઉત્તમ આસ્થા રાખી યુદ્ધ કરો, એટલે જય મળશે; કારણ કે જ્યાં ધર્મ છે, ત્યાં જય છે. ૧૧ આ ઉપરથી હે રાજા ! તમે નક્કી બાણો કે, રણમાં આપણે જ વિજય છે. વળી નારદે પણ કહ્યું છે કે, ‘જ્યાં કૃષ્ણ છે, ત્યાં જય છે. ૧૨ જય શ્રીકૃષ્ણનો દાસ છે; માટે તે માધવની પાછળ પાછળ આવે છે. વિજય એ જેમ શ્રીકૃષ્ણનો એક ગુણ છે, તેમજ નમ્રતા તેમનો બીજો ગુણ છે. ૧૩ ગોવિંદ અનંત તેજ-વાળા છે, શત્રુસમૂહ આગળ પણ નિર્ભય ઉભા રહે-નારા છે અને સનાતન પુરુષ છે; તેથી જ્યાં કૃષ્ણ છે, ત્યાં જય છે. ૧૪ પૂર્વે દેવ અને અસુરોનું યુદ્ધ ચાલતું હતું, તે વખતે આ અસ્ખલિત આયુધવાળા પ્રભુએ હરિરૂપ થઇને તે બન્ને પક્ષનાઓને પૂછ્યું કે:—‘જય કોનો થશે ? ૧૫ તે વખતે ‘હે કૃષ્ણ ! અમે તમારા વિના કેવી રીતે જિતીએ ?’ આવું જેઓએ કહ્યું, તેઓ જિત્યા—અર્થાત્ એમના ઉપર આધાર રાખનારાઓનો વિજય થયો. આ રીતે પ્રભુની કૃપાથી ઇદ્રાદિ દેવોને ત્રેલોક્યનું રાજ્ય મળ્યું હતું; ૧૬ માટે હે ભારત ! તમારે જરાપણ ચિંતા કરવાનું કારણ હું બોલતો નથી; કારણ કે તે વિશ્વલોકતા ત્રેલોક્યનાથ તમારા જયની ઇચ્છા રાખે છે. ૧૭

ઇતિ શ્રીમહાભારત ભીષ્મભગવાદ્ગીતા પર્વમાં
‘યુધિષ્ઠિર અને અર્જુનનો સંવાદ’ એ વિષયનો
અધ્યાય ૨૧ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૨ મો પાંડવસૈન્યનું વર્ણન

॥ સંજય ઉવાચ ॥

તતો યુધિષ્ઠિરો રાજા સ્વાં સેનાં સમનોદયત્ ।
પ્રતિબુદ્ધમનીકાનિ મીષ્મસ્ય મરતર્ષમ ॥૧॥

સંજયે કહ્યું:—હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે પછી યુધિષ્ઠિર રાજાએ ભીષ્મની સેના સામે વ્યૂહરચના-માટે પોતાની સેનાને આજ્ઞા કરી. ૧ તે સમયે કુરુ-કુળને ધારણ કરનારા અને ધર્મયુદ્ધવડે સ્વર્ગમાં જવાની ઇચ્છાવાળા પાંડવોએ ઉવેશ પ્રમાણે સેનાને વ્યૂહરચનામાં ગોઠવી દીધી. ૨ સૈન્યના મધ્યમાં અર્જુનને રક્ષણ શિખાડીનું સૈન્ય હતું. ભીષ્મસેને રક્ષણ કરેલો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સૈન્યના મોખરામાં હતો. ૩ હે રાજા ! ધનુષારી ઇદ્રના જેવા શ્રીમાન યાદવ-શ્રેષ્ઠ સાત્યકિએ દક્ષિણ તરફના સૈન્યનું રક્ષણ ‘કયુ’ હતું. ૪ સર્વ યુદ્ધસામગ્રીથી સંપન્ન, સુવર્ણ તથા રત્નો-થી શણગારેલા અને સુવર્ણથી શોભતા ઘોડાઓ જેને બેડેલા હતા એવા મહેદ્રના વિમાનના જેવા રથમાં બેસીને યુધિષ્ઠિર રાજા હાથીઓના સમૂહની વચ્ચે રહ્યા હતા. ૫ તેમના મસ્તક ઉપર ધારણ કરેલું હાથીદાંતના દાંડાવાળું શ્વેત છત્ર અત્યંત શોભી રહ્યું હતું અને મહર્ષિઓ ઉત્તમ સ્તુતિઓવડે સન્માન કરતા મહેદ્રતુલ્ય યુધિષ્ઠિરની જમણી બાજુએ ચાલતા હતા; ૬ તેમજ વેદપારંગત પુરો-હિતો, પ્રહર્ષિઓ અને સિદ્ધ પુરુષો ‘તમારા શત્રુઓનો નાશ થાઓ’ એ પ્રમાણે બોલતા તથા જપ, મંત્ર અને મહોપધિઓથી રાજા યુધિષ્ઠિરનું સર્વ તરફથી સ્વસ્ત્યયન કરતા હતા. ૭ કુરુશ્રેષ્ઠ મહાત્મા યુધિષ્ઠિર રાજા વસ્રો, ગાયો, ફળો, પુષ્પો તથા સોનામહોરો પ્રાદ્યક્ષેને આપતા આપતા દેવરાજ ઇદ્રની પેઠે પ્રયાણ કરતા હતા. ૮ અર્જુનના રથને ઘોળા ઘોડાઓ બેડેલા હતા, સૂર્યના જેવાં હબર દર્પણો જડેલાં હતાં, સેંકડો ધુધરીઓ બાંધેલી હતી; તે મહાકિંમતી બાળૂનદ સુવર્ણનાં ચિત્રોથી ચિતરેલાં હતાં, તેથી ભવાળાઓ-વાળા અગ્નિના જેવા પ્રકાશતા હતા; તેનાં ચક્રો સુંદર હતાં; શ્રીકૃષ્ણ તેના સારથિ હતા અને તેના

ધ્વજ ઉપર હનુમાન બેઠેલો હતો; તે સ્થમાં ગાંડીવ ધનુષ તથા બાણ હાથમાં લઇને અર્જુન બેઠો હતો. જેના જેવો બીજો ધનુર્ધારી પૃથ્વીમાં છે નહિ અને કદાચ થશે પણ નહિ, ૯૧૦ તે અર્જુન તમારા પુત્રની સેનાનો સંહાર વાળવામાટે ઉચ રૂપ ધારણ કર્યું હતું.

આયુધવિના પણ પોતાના કેવળ બાહુબળ-વડે જ યુદ્ધમાં પુરુષો, ઘોડા અને હાથીઓને ભસ્મ કરી નાખનારો, મહાસિંહના જેવા ઉચ્છૃંખલ ખેલ ખેલનારો, ઉત્તમ બાહુવાળો અને લોકમાં મહોદ્રસમાન તેજસ્વી જે વૃકોદર ભીમસેન તે નકુલ તથા સહદેવની સાથે વીર રથોત્તુ રક્ષણ કરતો હતો. ગજેન્દ્રના જેવા ગર્વવાળા તે અસહ્ય ભીમસેનને સેનાના મોખરામાં ઉભેલો બેઠેલો તમારા ચોદાઓનાં અંતઃકરણ ભયથી ખિન્ન થઈ ગયાં અને તેઓ કાદવમાં ડૂબેલા હાથીઓની પેઠે ગભરાઈ ગયા. ૧૧-૧૩

પછી શ્રીકૃષ્ણ સેનાના મધ્યમાં રહેલા ભસ્ત્રકુળમાં શ્રેષ્ઠ તથા કપ્ટવડે પાસે જઈ શકાય તેવા રાજપુત અર્જુનને કહેવા લાગ્યા. ૧૪

વાસુદેવે કહ્યું:—“જે આ પોતાની સેનામાં રહીને ક્રોધવડે આપણને સંતાપ આપે છે અને સિંહની પેઠે આપણી સેના તરફ જુએ છે, તે ત્રણેયો અશ્વમેધ યજ્ઞ કરનારા કુરુવંશના ધ્વજ-રૂપ ભીષ્મ છે. ૧૫ મેઘો જેમ સૂર્યને વીંટાઈ વળે છે, તેમ આ સૈન્યો મહાનુભાવ ભીષ્મની આબુ-બાબુએ વીંટાઈને ઉભાં રહ્યાં છે; માટે હે મહા-વીર પુરુષ ! તું પ્રથમ એ સૈન્યોનો નાશ કરીને પછી ભસ્ત્રશ્રેષ્ઠ ભીષ્મની સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા કર.” ૧૬

ઈતિ શ્રીમહાભારત ભીષ્મ ભગવદ્ગીતા પર્વમાં

“શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદ” એ વિષયના

અધ્યાય ૨૨ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૩ મો

દુર્ગાસ્તોત્ર

॥ સંજય ઉવાચ ॥

ધાર્તરાષ્ટ્રલં દૃષ્ટા યુદ્ધાય સમુપાસ્થિતમ્ ।

અર્જુનસ્ય હિતાર્થાય કૃષ્ણો વચનમબ્રવીત્ ॥૧॥

સંજયે કહ્યું:—“દુર્યોધનના સૈન્યને યુદ્ધ-માટે આવી પહોંચેલું જોઈને, શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનના હિતને માટે તેને કહેવા લાગ્યા. ૧

શ્રીભગવાને કહ્યું:—“હે મહાબાહુ ! તું પવિત્ર સંગ્રામભૂમિની સન્મુખ ઉભો રહી, શત્રુઓના પરાજયને માટે દુર્ગાસ્તોત્રનો પાઠ કર.” ૨

સંજયે કહ્યું:—એ પ્રમાણે બુદ્ધિમાન વાસુદેવે રણભૂમિપર અર્જુનને કહ્યું, એટલે તે કુર્તાપુત્ર સ્થમાંથી ઉતરીને એ હાથ બેઠી દુર્ગાસ્તોત્ર ભણવા લાગ્યા. ૩

॥ અર્જુન ઉવાચ ॥

“નમસ્તે સિદ્ધસેનાનિ આર્યે મંદરવાસિનિ ।

કુમારિ કાલિ કાપાલિ કપિલે કૃષ્ણપિંગલે ॥૪॥

અર્જુને કહ્યું:—હે સિદ્ધસમૂહને પરમપદ આપનારો ! હે ૧આર્યે ! હે મંદરવાસિનિ ! હે ૨કુમારિ ! હે ૩કાલિ ! હે ૪કાપાલિ ! હે ૫કપિલે ! હે ૬શ્યામ અને પિંગટ વર્ણવાળો ! હું તમને નમસ્કાર કરું છું. (૪)

મદ્રકાલિ નમસ્તુમ્યં મહાકાલિ નમોસ્તુ તે ।

ચંડિ ચંડે નમસ્તુમ્યં તારિણિ વરવર્ણિનિ ॥૫॥

હે ૭ભદ્રકાલિ ! તમને નમસ્કાર હો. હે ૮મહાકાલિ ! તમને નમસ્કાર હો. હે ૯ચંડિ ! હે ૧૦ચંડે ! હે ૧૧તારિણિ ! હે ૧૨વરવર્ણિનિ ! હું તમને નમસ્કાર કરું છું. (૫)

૧ પ્રામ કરવ યોગ્ય બ્રહ્મસ્વરૂપા, ૨ અખંડ બ્રહ્મ-ચર્યાવાળા અથવા વૃદ્ધાદિ અવસ્થાવિનાનાં, ૩ કાળશક્તિ, ૪ રુદ્રપત્રી, ૫ ભક્તનું કલ્યાણ કરનારાં, ૬ મહાસંહાર કરનારાં, ૭ ચંડ એટલે કાલાંતક તેમનાં પત્ની, ૮ પ્રૌઢ, ૯ સંકટોથી તારનારી, ૧૦ સર્વ સૌભાગ્ય લક્ષણોથી યુક્ત,

કાત્યાયનિ મહાભાગે કરાલિ વિજયે જયે ।
શિશિપિચ્છધ્વજધરે નાનામરણભૂષિતે ॥૬॥
અદ્વૈશ્વપ્રહરણે સ્વસ્ત્રસ્થેતકધારિણિ ।
ગોપેન્દ્રસ્યાનુજે જ્યેષ્ઠે નંદગોપાલોદ્ભવે ॥૭॥
મહિષાસુક્રપ્રિયે નિત્યં કૌશિકિ પીતવાસિનિ ।
અદ્વૈશ્વે કૌકમુલે નમસ્તેસ્તુ રણપ્રિયે ॥૮॥

હે ૧૧ કાત્યાયનિ ! હે ૧૨ મહાભાગે ! હે ૧૩ કરાલિ ! હે ૧૪ વિજયે ! હે ૧૫ જયે ! હે મોરના પીછાવાળા ધ્વજને ધારણ કરનારાં ! હે બલબતાનાં આભરણોથી વિભૂષિત ! હે અતિ ઉચ્ચ સ્થાન પર આયુધવાળાં ! હે તરવાર તથા ઢાલને ધારણ કરનારાં ! હે ગોપેન્દ્ર-શ્રીકૃષ્ણનાં નાની બહેન ! હે જ્યેષ્ઠા ! હે નંદ ગોવાળીઆના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલાં ! હે નિત્ય મહિષાસુરના રુધિરપર પ્રીતિવાળાં ! હે કુશિકકુલોત્પન્ન ! હે પીતાંબરધારિણિ ! હે અદ્વૈશ્વસ્યવાળાં ! હે ચક્રની પેઠે ગોળ અખવાળાં ! હે રણપ્રિયે ! તમને નમસ્કાર હો. ૬-૮
ઉમે શાકંભરિ શ્વેતે કૃષ્ણે કૈટભનાશિનિ ।

હિરણ્યાક્ષિ વિરૂપાક્ષિ સુધૃમ્નાક્ષિ નમોસ્તુ તે ॥
હે ઉમે ! હે શાકંભરિ ! હે શ્વેતે ! (મહેશ્વરરૂપ) હે કૃષ્ણે ! (વાસુદેવરૂપ) હે કૈટભનાશિનિ ! હે પીળાં નેત્રવાળાં ! હે અનેક સ્વરૂપયુક્ત નેત્રવાળાં ! હે કાળાશ પડતાં લાલ નેત્રવાળાં ! તમને નમસ્કાર હો. ૯

વેદધૃતિમહાપુણ્યે બ્રહ્મણ્યે જાતે દસિ ।

જંબૂકટકચૈત્યેષુ નિત્યં રહિષ્ણિભ્યઃ ॥૧૦॥
હે વેદધૃતિમાં મહાપુણ્યરૂપા ! હે બ્રાહ્મણ વગેરે પર પ્રીતિવાળાં ! હે ભૂતકાળના જ્ઞાનવાળાં ! હે જંબૂદ્વીપની રાજધાનીઓમાં તથા દેવાલયોમાં નિત્ય નિવાસ કરનારાં ! તમને નમસ્કાર હો. ૧૦
ત્વં બ્રહ્મવિદ્યા વિદ્યાનં મહાનિદ્રા ચ દેહિનામ્ ।
સ્કંદમાતર્ભગવતિ દુર્ગે કંતારપારિણિ ॥૧૧॥

તમે વિદ્યાઓમાં બ્રહ્મવિદ્યા છે અને દેહધારીઓની મહાનિદ્રા (મુકિત)રૂપા છે. હે કાર્તિક-

સ્વામીનાં માતા ! હે ભગવતિ ! હે દુર્ગે ! હે અરણ્યવાસિનિ ! તમને નમસ્કાર હો. ૧૧

સ્વાહાકારઃ સ્વધા ચૈવ કલા કાષ્ઠા સસ્વતી ।
સાવિત્રિ વેદમાતા ચ તથા વેદાંત ઉચ્યતે ॥૧૨॥

તમેજ સ્વાહાકાર છે, સ્વધા છે, કળા છે, કાષ્ઠા છે, સસ્વતી છે, વેદમાતા સાવિત્રી છે અને વેદાંતરૂપ કહેવાયો છે. ૧૨

સ્તુતાઽસિ ત્વં મહાદેવિ વિશુદ્ધેનાંતરાત્મના ।
જયો ભવતુ મે નિત્યં ત્વન્પ્રસાદાદ્રણાજિરે ॥૧૩॥

હે મહાદેવિ ! મેં શુદ્ધ અંતઃકરણથી તમારી સ્તુતિ કરી છે, માટે તમારી કૃપાથી રાજાંગણમાં નિત્ય મારો જય થાયો. ૧૩

કાંતારભયદુર્ગેષુ ભક્તનાં ચાલયેષુ ચ ।

નિત્યં વસસિ પાતાલે યુદ્ધે જયસિ દાનવાન્ ॥

તમે અરણ્યોમાં, ભયસ્થાનોમાં તથા દુર્ગ-મ પર્વત વગેરેમાં, તેમજ ભક્તોનાં ઘરોમાં નિત્ય નિવાસ કરો છો; વળી તમે પાતાળમાં પણ નિત્ય રહીને યુદ્ધમાં દાનવાને જિતો છો. ૧૪

ત્વં જંભની માંહિની ચ માયા હીંઃ શ્રીસ્તથૈવ ચ ।
સંઘ્યા પ્રભાવતી ચૈવ સાવિત્રી જનની તથા ॥
તુષ્ટિઃ પુષ્ટિર્ધૃતિર્દામિશ્વંદ્રાદિત્યવિવર્ધિની ।

ભૂતિર્ભૂતિમતાં સંગ્લે વીશ્વમે સિદ્ધચારણૈઃ ॥

તમેજ આગસ, નિદ્રા, માયા, લક્ષ્મી, શ્રી, સંઘ્યા (સુષ્ટિનાં પ્રલયકર્તા), પ્રભાવતી (સૂર્ય-ચંદ્રનાં પ્રભાવવાળાં દિવસ અને રાત્રિરૂપ), સાવિત્રી (સૂર્યસંબંધી પ્રકાશનશકિતરૂપ) અને જનની અર્થાત્ માતાની પેઠે પાલન કરનારાં છો. ૧૫ તુષ્ટિ, પુષ્ટિ, ધૃતિ અને ચંદ્ર તથા સૂર્યને વધારનારી કાંતિરૂપ તમેજ છો; ઐશ્વર્યવાનોતું ઐશ્વર્ય તમે છે અને સમાધિમાં સિદ્ધા તથા ચારણો તમારેજ દર્શન કરે છે. ૧૫, ૧૬

સંજયે કલ્પુઃ-પછી અર્જુનની ભક્તિ બાણીને મનુષ્યપર પ્રેમ રાખનારાં દેવી અંતરિક્ષમાં ગોવિંદની આગળ ઉભાં રહીને કહેવા લાગ્યાં. ૧૭

દેવીએ કહ્યું:-“ હે પાંડુપુત્ર ! તું થોડાજ સમયમાં શત્રુઓને જિતીશ. હે દુર્જય ! તું

૧૧ કૃત ગોત્રમાં ઉ.પન્ન થયેલાં, ૧૨ અતિપૂજ્યા,

૧૩ કૃત, ૧૪ જય આપનાર, ૧૫ જયસ્વરૂપા.

નારાયણની સહાયવાળો નર છે.^{૧૮} સાક્ષાત્ વ-
જ્રધારી ઈંદ્ર જેવા શત્રુઓથી પણ તું રણમાં અ-
ભિજિત છે.” આ પ્રમાણે કહીને વરદાન આપનારાં
દેવી એક ક્ષણમાંજ અદૃશ્ય થઈ ગયાં.^{૧૯} વર
મેળવીને અર્જુન પોતાનો વિજય માનવા
લાગ્યો અને પોતાના અતિ ઉત્તમ રથમાં
બેઠો.^{૨૦} તે પછી એક રથમાં બેઠેલા શ્રીકૃષ્ણ
તથા અર્જુનને પોતાના દિવ્ય શંખો કુંકયા. જે
મનુષ્ય પ્રભાતમાં ઉઠીને આસ્તોત્રનો પાઠ કરે,^{૨૧}
તેને સર્વદા યક્ષ, રાક્ષસ તથા પિશાચોથી ભય
થાય નહિ; તેના કોઈ શત્રુ થાય નહિ; દાદવાળાં
સર્પાદિ પ્રાણીઓથી તથા રાજકુળથી પણ તેને
કદી ભય થાય નહિ. આ દુર્ગાસ્તોત્રનો પાઠ
કરવાથી વિવાહમાં જય મળે છે, બંધનમાં પ-
ડ્યો હોય તે બંધનથી મુક્ત થાય છે;^{૨૨, ૨૩}
સંકટોમાંથી અવશ્ય પાર પડે છે; ચોરોથી મુક્ત
થાય છે; સંગ્રામમાં નિત્ય વિજય મેળવે છે
અને શુદ્ધ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરે છે.^{૨૪} વળી તે આરો-
ગ્ય તથા બલસંપન્ન થઈને સો વર્ષ સુધી જીવે છે.

હે રાજા! મેં બુદ્ધિમાન વ્યાસની કૃપાથી એ
સર્વ જોયું હતું.^{૨૫} કોધને અધીન થયેલા તમારા
સર્વ દુરાત્મા પુત્રો મોહનેલીધે એ અર્જુન-કૃષ્ણ-
રૂપ નરનારાયણ ઋષિને ઓળખતા નથી;^{૨૬} તેથી
તેઓ કાળપાશમાં ગુંચવાયા છે, એ કહેવું સમયો-
ચિત્તજ છે. દ્વેષાયન વ્યાસે, નારદે, કણ્વઋષિએ
તથા નિષ્પાપ પરશુરામે તમારા પુત્રને વાર્યો,
પરંતુ તેણે તેઓનું કહેવું સાંભળ્યું નહિ.^{૨૭} જ્યાં
ધર્મ ત્યાં તેજ અને કૌતિ; જ્યાં લક્ષ્મી ત્યાંજ
લક્ષ્મી તથા બુદ્ધિ; જ્યાં ધર્મ ત્યાં કૃષ્ણ અને
જ્યાં કૃષ્ણ ત્યાંજ જય છે.^{૨૮}

ઇતિ શ્રીમહાભારત ભીષ્મભગવદ્ગીતા
પર્વમાં “દુર્ગાસ્તોત્ર” એ વિષયનો
અધ્યાય ૨૩ મા સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૪ મો ધૃતરાષ્ટ્ર અને સંજયનો સંવાદ

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

કેષાં પ્રવિષ્ઠાસ્તત્રાગ્રે યોધા યુધ્ધ્યંતિ સંજય ॥
ઉદગ્રમનસઃ કેવા કેવા દીના વિચેતસઃ ॥૧॥

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું:-હે સંજય! એ હૃદયને
કંપાવી નાખે તેવા યુદ્ધમાં મારા અને પાંડવોના
યોદ્ધાઓ પૈકી પ્રથમ કોના યોદ્ધાઓ મોટા
આનંદથી યુદ્ધ કરતા હતા; કોનાં મન ઉંચાં
થઈ ગયાં હતાં; કોણ દીન અને ઉદાસ થઈ
ગયા હતા અને પ્રથમ કોણે પ્રહાર કર્યો હતો?
હે સંજય! તે તું મને કહે.^૧ કોના સેનાસમૂહ-
માં સુગંધ પ્રસરતો હતો, પુષ્પો તાબાં દેખાતાં
હતાં અને કયા પક્ષના ગર્જના કરતા યોદ્ધાઓ-
ની શુભ વાણી નીકળતી હતી? ^૨

સંજયે કહ્યું:-“ત્યાં બન્ને સેનાના યોદ્ધાઓ-
તે સમયે આનંદમાં હતા તથા બન્ને સેનામાં પુ-
ષ્પમાળાઓ સરખીજ પ્રકુલિત હોઈને સુગંધ
પ્રસરતો હતો.^૪ હે ભરતશ્રેષ્ઠ! એકત્ર વ્યૂહરચના-
માં ગોઠવાયેલી તે બન્ને સેનાઓ જ્યારે એકમે-
કની પાસે આવી પહોંચી, ત્યારે ત્યાં ભારે ઠકું
બમી હતી.^૫ શંખો તથા ભેરીના શબ્દોથી મિ-
શ્રિત થયેલો વાદિત્રોનો તુમુલ ધ્વનિ થતો હતો
અને તેમાં એકબીજાની સામે ગર્જના કરતા રણ-
શરાઓનો શબ્દ વધારો કરતો હતો.^૬ હે ભરતશ્રેષ્ઠ
રાજા! એકબીજાની સામે દૃષ્ટિ કરતા યોદ્ધાઓ-
નો, ગર્જના કરતા હાથીઓનો અને આનંદમાં
આવી ગયેલાં બન્ને સૈન્યોનો તે સંગમ ઘણો
આશ્ચર્યકારક થઈ પડ્યો હતો.” ^૭

ઇતિ શ્રીમહાભારત ભીષ્મભગવદ્ગીતા પર્વમાં
“ધૃતરાષ્ટ્ર અને સંજયનો સંવાદ” એ
વિષયનો અધ્યાય ૨૪ મા સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૫ મો

અર્જુન વિપાદયોગ

નીલકંઠઃ—

પ્રણમ્ય ભગવત્પાદાન ધ્રીધરાદૌશ્ચ સદ્ગુરુન્ ॥
સંપ્રદાયાનુસારેણ ગીતાવ્યાખ્યાં સમારભે ॥૧॥

ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્યને તથા શ્રીધર આદિ
સદ્ગુરુઓને પ્રણામ કરી હું નીલકંઠ, સંપ્રદાયને
અનુસરતું ગીતાનું વ્યાખ્યાન આરંભું છું. ૧

ભારતે સર્વવેદાર્યો ભારતાર્યશ્ચ કૃત્સ્નશઃ ॥

ગીતાયામસ્તિ તેનેયં સર્વશાસ્ત્રમયી મતા ॥૨॥

શ્રીમદ્દાભારતમાં સર્વ વેદોના અર્થનો સમા-
વેશ કરેલો છે અને તે સમગ્ર મદાભારતના અ-
ર્થનો ગીતામાં સમાવેશ કરેલો છે; માટે આ ગી-
તાને સર્વ શાસ્ત્રમય માનેલી છે. ૨

કર્મોપાસ્તિજ્ઞાનમેદૈઃ શાસ્ત્રં કાંઠત્રયાત્મકમ્ ॥

અન્યે ત્પાસનાકાંઠાત્તૃતીયોનાતિરિચ્ચતે ॥૩॥

કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન-આવા બેદથી, આ
ગીતાશાસ્ત્ર, ત્રણ કાંઠાના સ્વરૂપવાળું છે-અર્થાત્
આ ગીતામાં કર્મકાંઠ, ઉપાસનાકાંઠ અને જ્ઞાનકાંઠ-
એમ ત્રણ વિભાગો પાડ્યા છે; અને વળી બીજા
કેટલાએક આચાર્યો એમ પણ માને છે કે, ઉપા-
સનાકાંઠથી ત્રીજો જ્ઞાનકાંઠ આ ગીતામાં વધારાનો
છેજ નહિ-અર્થાત્ ગીતામાં કર્મકાંઠ અને ઉપ-
સનાકાંઠ-આ એજ કાંઠો આવે છે. ૩

‘તદેવ બ્રહ્મ વિદિત્ત્વં નેદં યત્તદુપાસતે’ ॥

इति श्रुत्यैव वेद्यस्य ह्युपास्यादन्यतेरिता ॥૪॥

“જે ઉપાસ્ય છે તે બ્રહ્મ નથી એમ તારે
જાણવું પરંતુ જે વેદ છે તેજ બ્રહ્મ છે.” આ વેદ-
વાક્યને અનુસરીનેજ આ ગીતાશાસ્ત્રમાં વેદ-પર-
બ્રહ્મને, ઉપાસ્ય-ઉપાસના કરવાયોગ્ય પુરુષથી બિન્ન
કહેલા છે. ૪

इयमष्टादशाध्यायी क्रमात् षट्कत्रिकेण हि ॥

कर्मोपास्तिज्ञानकांडव्रितयात्मा निगद्यते ॥૫॥

આ ગીતાશાસ્ત્ર અઠાર અધ્યાયમાં રચેલું છે.
તેના ૭૭ અધ્યાયોના ત્રણ વિભાગોમાં અનુક્રમે
કર્મકાંઠ, ઉપાસનાકાંઠ અને જ્ઞાનકાંઠ-એમ ત્રણ
કાંઠો કહેવામાં આવ્યાં છે. ૫

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ॥

माम्भजः पांडवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥૧॥

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું:-હે સંજય! ધર્મના ક્ષેત્રરૂપ
મનાચેલા કુરુક્ષેત્રમાં યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી મ-
ળેલા મારા પુત્રોએ તથા પાંડુના પુત્રોએ શું કર્યું? ૧

(૧) તે બન્ને કૌરવ અને પાંડવોવચ્ચે
થયેલો યુદ્ધ કરવાનો ઉઘમ સાંભળીને અતિ ઉત્કં-
ઠાથી આગળનું વૃત્તાંત જાણવાની ઇચ્છાવાળા ધૃત-
રાષ્ટ્રે સંજયને પૂછ્યું:-“હે સંજય! તે ધર્મનાક્ષેત્ર
કુરુક્ષેત્રમાં યુદ્ધ કરવામાટે એકલા થયેલા કૌરવોએ
અને પાંડવોએ શું કર્યું?” આ ‘લોકમાં કુરુક્ષેત્રને
ધર્મક્ષેત્ર એવું જે વિશેષણ આપેલું છે તે એટલાજ
માટે કે, કર્મકાંઠમાં પ્રસિદ્ધ એવું જે કુરુક્ષેત્ર છે તે
આ કુરુક્ષેત્રથી બિન્ન છે એમ જણાવવા માટે તે
વિશેષણ છે; કારણ કે વેદમાં કહેલું છે-“તેષાં
કુરુક્ષેત્રં દેવયજનમાસ” તેઓનું કુરુક્ષેત્ર દેવોની
યત્નશ્રમિરૂપ હતું.

તળી એક બીજું અવિમુક્ત નામનું કુરુક્ષેત્ર
બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરવાના સ્થાનરૂપ છે. તે કુરુક્ષેત્ર
પણ આ કુરુક્ષેત્રથી બિન્ન છે. તે અવિમુક્ત કુરુ-
ક્ષેત્રને દર્શાવનારી શ્રુતિ આ છે-“અવિમુક્તં વૈ
કુરુક્ષેત્રં દેવાનાં દેવયજનં સર્વેષાં ભૂતાનાં બ્રહ્મ-
સદનમ્”-અવિમુક્ત નામનું જે કુરુક્ષેત્ર છે, તે પણ
દેવોની યત્નશ્રમિરૂપ છે અને સર્વ પ્રાણીઓને બ્રહ્મ-
પ્રાપ્તિ કરવાનું મુખ્યસ્થાન છે. આ અવિમુક્ત ના-
મના કુરુક્ષેત્રમાં કોઈપણ પ્રાણીના પ્રાણ જ્યારે
નીકળી જવાની તૈયારીમાં હોય છે, ત્યારે તે પ્રા-
ણીને ત્યાં રહેલા રૂદ્રદેવ તારકબ્રહ્મનો ઉપદેશ
આપે છે. તેથી એ પ્રાણી અજરામર થઈને
મોક્ષ પામે છે. આવા હેતુથી એ અવિમુક્ત
કુરુક્ષેત્ર ‘અબ્રહ્મસદન’ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે; પણ આ
કુરુક્ષેત્રની અંદર આવેલું જે કુરુક્ષેત્ર છે, તે તો માત્ર
ધર્મક્ષેત્રજ છે, બ્રહ્મસદન-બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરવાના
સ્થાનરૂપ નથી. આવા આશયથીજ રૂદ્રમાં કુરુ-
ક્ષેત્રને ધર્મક્ષેત્ર એવું વિશેષણ આપેલું છે; અને
વેદના પ્રવચ્યકાંઠમાં પણ આ કુરુક્ષેત્રને માત્ર ધર્મ-
ક્ષેત્ર એવા નામથીજ કહેલું છે. તેજ આ કુરુક્ષે-
ત્રમાં પાંડવો અને કૌરવો યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી
મળેલા હતા.

મૂળમાં ‘મામકાઃ’ એ પદથીજ કૌરવ અને
પાંડવો બન્નેનું કથન થઈ શકે છે હતાં ‘પાંડવાઃ’
એ પદ લીધું છે, તે એમ સૂચવે છે કે, ધૃતરાષ્ટ્રને
પાંડવોપર મમત્વશુદ્ધિ નથી.

॥ સંજય ઉવાચ ॥

દૃષ્ટ્વા તુ પાંડવાનીકં વ્યૂઠં દુર્યોધનસ્તદા ॥

આચાર્યશુભ્રાણ્ય રાજા વચનમબ્રવીત્ ॥૨૥

સંજયે કહ્યું:-તે સમયે પાંડવોના સૈન્યને બરાબર વ્યૂહરચનામાં ઉભેલું જોઈ, રાજા દુર્યોધન, આચાર્ય દ્રોણ પાસે આવીને આવું વચન બોલ્યો:-

(૨) અહીં મૂળમાં ‘રાજાઽબ્રવીત્’ એટલું જ કહ્યું હોત તોપણ અર્થમાં ‘રાજા વચન બોલ્યો’ એમ વચન શબ્દ નીકળી આવત, છતાં ‘વચનમ’ એ પદ લીધું છે તે એમ સૂચવે છે કે, દુર્યોધનનું વાક્ય હુંકે હતું છતાં પણ એમાં મહાગંભીર પુષ્કળ અર્થ સમાયેલો છે.

પર્યંતાં પાંડુપુત્રાણામાચાર્ય મહર્તાં ચમૂસ્ ॥

વ્યૂઠાં દ્રુપદપુત્રેણ તવ શિષ્યેણ ધીમતા ॥૩॥

હે આચાર્ય! તમારા શિષ્ય બુદ્ધિમાન દ્રુપદપુત્રે (દ્રુપદ્યુગ્મે) વ્યૂહરચનામાં ગોઠવેલી આ પાંડવોની મહાન સેનાને તમે જુઓ!*

(૩) આ શ્લોકમાં “દ્રુપદ્યુગ્મે ગોઠવેલી પાંડવોની સેનાને જુઓ” એમ તદિ કહેતાં “દ્રુપદરત્નના પુત્ર દ્રુપદ્યુગ્મે” એમ વિશેષણ-પૂર્વક કહેવામાં દુર્યોધનનો એ હેતુ છે કે:- “યાદ રાખજો કે દ્રુપદરત્નને અને તમારે પૂર્વનું વૈર છે. આ દ્રુપદ્યુગ્મ તમારો શિષ્ય છે, તોપણ તમારા કટા શત્રુનો પુત્ર છે અને તે શત્રુનો પુત્ર આ સેનાને ગોઠવી છે” આવો આશય જણાવી આચાર્યને ક્રોધ પ્રકટ કરવો હતો.

અત્ર શૂરા મહેષ્વાસા મીમાર્જુનસમા યુધિ ॥

યુધુધાનો વિરાટશ્ચ દ્રુપદશ્ચ મહારથઃ ॥૪॥

ધૃષ્ટકેતુશ્ચેકિતાનઃ કાશિરાજશ્ચ વીર્યવાન્ ॥

પુરુજિત્કુંતિમોજશ્ચ શૈન્યશ્ચ નરપુંગવઃ ॥૫॥

યુધામન્યુશ્ચ વિક્રાંત ઉત્તમોજાશ્ચ વીર્યવાન્ ॥

સૌમદ્રો દ્રૌપદેયાશ્ચ સર્વે એવ મહારથાઃ ॥૬॥

આ પાંડવ સેનામાં મોટાં મોટાં ધનુષ્યોવાળા તથા યુદ્ધ કરવામાં ભીમ અને અર્જુનસંભા શરવીર યોદ્ધાઓ જેવાકે.-યુધુધાન, વિરાટરાજ, મહારથ દ્રુપદરાજ, ધૃષ્ટકેતુ, ચેકિતાન, પરાક્રમી

કાશિરાજ, પુરુજિત, કુંતિભોજ, પુરુષશ્રેષ્ઠ શૈન્ય, પરાક્રમી યુધામન્યુ, વીર્યવાન ઉત્તમોજ, સુભદ્રા-પુત્ર અભિમન્યુ અને પ્રતિવિધ્ય આદિ દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો-આ બધાય મહારથો છે. ૪-૬

(૪-૬) આ શ્લોકોમાં ધણે સ્થળે જ શબ્દ લીધો છે. તે એમ જણાવે છે કે, બીજા ધટોક્ત્ય આદિ અતિ પ્રસિદ્ધ એવા ધણા મહારથો પણ છે. મહારથ, અતિરથ, રથ તથા અર્ધરથ-યોદ્ધાઓનાં લક્ષણો આ પ્રમાણે છે:-

एको दशसहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् ॥

शस्त्रशालस्त्रवीणश्च सर्वे प्रोक्तो महारथः ॥૧॥

अमितान्योध्ययेद्यस्तु संप्रोक्तोऽतिरथस्तु सः ॥

रथस्त्वेकेन योद्धा स्यात्तद्ન્યूनोऽर्धरथः स्मृतः ॥૨॥

જે યોદ્ધા દશહજાર ધનુર્ધરા સાથે પોતે એકલો જ લડે તથા શસ્ત્રો અને શાસ્ત્રોમાં અતિ કુશળ હોય, તે યોદ્ધાને શાસ્ત્રકારોએ મહારથ કહેલો છે; પણ જે અસંખ્ય ધનુર્ધરા સાથે લડી શકે તેને અતિરથ કહેલો છે, એકહજાર ધનુર્ધરા સાથે લડી શકે તેને રથ કહેલો છે અને જે એક હજાર ધનુર્ધરાથી ઓછી સંખ્યાવાળા નંતે લડી શકે તેને અર્ધરથ કહેલો છે.

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तमा

नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥

હે દ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ! આપણા સૈન્યમાં પણ જેઓ મહા ઉત્તમ યોદ્ધાઓ છે તેઓને આપ જાણો. મારા સૈન્યમાં જે મુખ્ય મુખ્ય આગેવાનો છે, તેઓનાં નામ હું આપને જણાવવામાટે કહું છું.*

(૭) આપણા પક્ષમાં પણ ઘણા શૂરા યોદ્ધાઓ છે એમ હું આપને જણાવું છું. જેથી શત્રુઓને બળવાન નોઈ આપનો ઉત્સાહ લાગી ન જાય.

भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समीतैर्जयः ॥

अश्वत्थામા विकर्णश्च सौमदत्तिर्जयद्रथ* ॥

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ॥

नानाशस्त्रप्रहरणा सर्वे योद्धावेश्वरदाः ॥૯॥

પ્રથમ તો આપ (દ્રાહ્મણાચાર્ય), ભીષ્મ, કર્ણ, યુદ્ધમાં જય મેળવનાર કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા, મારો ભાઈ વિકર્ણ, સૌમદત્તનો પુત્ર ભૂરિશ્વ, જયદ્રથ,-વગેરે અને બીજા શત્રુ, કૃતવર્મા

* અહીં જયદ્રથને બદલે તથૈષ્ઠ જ પાઠ પણ છે.

વગેરે ઘણા શરવીરો મારામાટે પોતાના પ્રાણ છોડવા તત્પર થયા છે. વળી તે સર્વ શરા ચોદાઓ, અનેક પ્રકારનાં શસ્ત્રો (ચીરી નાખે તેવાં તરવાર વગેરે હથિયારો) અને પ્રહરણો (માત્ર પ્રહાર કરવામાંજ ઉપયોગી, ભંગળ વગેરે)વાળા છે અને યુદ્ધ કરવામાં કુશળ છે. ૮-૯

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।

पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीष्माभिरक्षितम् ॥

ભીષ્મ જેવા બુદ્ધિમાન અને ગંભીર સેનાપતિના રક્ષણતળે રહેલું આપણું સૈન્ય શત્રુઓના સૈન્યથી ઘેરી શકાય તેવું નથી; પણ ભીષ્મ જેવા મંદ બુદ્ધિના તથા ઉછાંછળા સ્વભાવના સેનાપતિના રક્ષણતળે રહેલું પાંડવોનું સૈન્ય આપણા સૈન્યથી ઘેરી શકાય તેવું છે. ૧૦

(૧૦) અહીં દુર્યોધન એમ કહેવા માગે છે કે, પાંડવોનું સૈન્ય તો માત્ર સાત અક્ષૌહિણીની સંખ્યાવાળું અટપ છે અને આપણું સૈન્ય તો અગીઆર અક્ષૌહિણીની સંખ્યાવાળું મોટું છે, જેથી આપણું સૈન્ય પાંડવોના સૈન્યને ઘેરી શકશે પણ પાંડવોનું સૈન્ય આપણા સૈન્યને ઘેરી શકશે નહિ.

अयेनपु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।

भीष्ममेवाभिरक्षंतु भवतः सर्व एव हि ॥૧૧॥

સર્વ પ્રવેશમાર્ગોમાં પોતપોતાના સ્થાને ઉભેલા આપ સર્વે ભીષ્મનુંજ રક્ષણ કરો. ૧૧

(૧૧) વ્યુદ્ધરચનામાં ગેઠવાયેલા સૈન્યના પ્રવેશ-માર્ગોમાં પોતપોતાને સ્થાને ઉભેલા તમે, સૈન્યના મધ્યભાગમાં રહેલા ભીષ્મનીજ રક્ષા કરો; કારણ કે એ ભીષ્મ આપણા સેનાપતિ છે અને સેનાપતિ જો લગાર પણ ડગે તો આખી સેનામાં ભારે ગભરાટ થઈ જાય તથા સેનાપતિ જો સ્થિર રહે તો સેના પણ સ્થિર રહે; માટે તમારે બધાએ ભીષ્મનુંજ રક્ષણ કરવું.

तस्य संजनयन् पुरुवृद्धः पितामहः ।

सिंहनाभः विनयोः शंखं दध्मौ प्रतापवान् ॥

પછી તે દુર્યોધનને હર્ષ ઉપભવતા કુરુઓમાં વૃદ્ધ, પ્રતાપી ભીષ્મ પિતામહે, સિંહનાઢ કરીને મોટેથી પોતાનો શંખ વગાડ્યો. ૧૨

(૧૨) આ વાક્ય સંજયનું છે. આનો ભાવાર્થ એ છે કે, પૂર્વે વિરાટ નગરમાં રાજા દુર્યોધને પાંડવોનો પ્રભાવ જોયો છે, તેથી આ સમયે તેઓને જોઈને રાજા દુર્યોધનને ભય ન થાય અને યુદ્ધ કરવાનો ઉત્સાહ થાય એવા અભિપ્રાયથી હર્ષ ઉત્પન્ન કરવામાટે ભીષ્મે પોતાનો શંખ વગાડ્યો.

ततः शंखाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।

सहस्रैवान्मन्यन्त स शब्दस्तुमुल्लोऽभवत् ॥

તે પછી શંખો, ભેરીઓ (નાખતો), પણવો (મૃદંગના જેવાં વાજીત્રો), આનકો (નગારો), રણુશીંગાં-વગેરે વાજીત્રો એકદમ વાગવા લાગ્યાં, જેથી ઘણો મોટો શબ્દ થઈ રહ્યો. ૧૩

ततः श्वेतहयैर्युक्ते महति स्यंदने स्थितौ ।

माधवः पांडवश्चैव दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतुः ॥

તેવામાં ધોળા રંગના ઘોડાઓથી જોડાયેલા મોટા રથમાં બેઠેલા શ્રીકૃષ્ણ અને અબ્હુને પણ પોતપોતાના દિવ્ય શંખો વગાડ્યા. ૧૪

पाचजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ।

पौण्ड्रं दध्मौ महाशंखं भीमकर्मा वृकोदरः ॥

अनंतविजयं राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पको ॥૧૬॥

શ્રીકૃષ્ણ પાંચજન્ય નામનો શંખ વગાડ્યો, અબ્હુને દેવદત્ત નામનો શંખ વગાડ્યો, ભયંકર કર્મ કરનારા ભીમસેને પૌણ્દ્ર નામનો મોટો શંખ વગાડ્યો, કુંતીપુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિરે અનંત વિજય નામનો શંખ વગાડ્યો, નકુલે સુઘોષ નામનો શંખ વગાડ્યો અને સહદેવે મણિ પુષ્પક નામનો શંખ વગાડ્યો. ૧૫, ૧૬

काश्यश्च परमेष्वासः शिखंडी च महारथः ।

धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥૧૭॥

हुपदो द्रौपदेगृह्य सर्वशः पृथिवीपते ।

सौमद्रश्च महाबाहुः शंखान्दध्मुः पृथक् पृथक्

હે રાજા! મહાધનુર્ધર કાશિરાજ, મહારથ શિખંડી, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, વિરાટરાજા, અજિત સાત્યકિ, દ્રુપદરાજા, (પ્રતિવિદ્ય આદિ) દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો અને મહાબાહુ સુભદ્રાપુત્ર-અભિમ-

ન્યુ-વગેરે ચોદાઓ પણ ચારે બાજુ પોતપોતાના બૂદા બૂદા શંખો વગાડવા લાગ્યા. ૧૭-૧૮

સ ઘોષો ધાર્તરાત્રીનાં હૃદયાનિ વ્યદારયત્ ।
નમશ્ચ પૃથિવીં ચૈવ તુમુલો વ્યનાદયન્ ॥

આકાશ અને પૃથ્વીને ગભવી મૂકતા તે તુમુલ-પાંડવોના શંખઘોષે, કૌરવોનાં હૃદયોને ચીરી નાખ્યાં. ૧૯

અથ વ્યવસ્થિતાન્દદ્ધા ધાર્તરાષ્ટ્રાન્કપિધ્વજઃ ।
પ્રવૃત્તે શસ્ત્રસંપાતે ધર્મરુદ્ધમ્ય પાંડવઃ ॥૨૦॥
સ્પર્શકેશં તદા વાક્યમિદમાહ મહીપતે ।

તે સમયે હે રાજા! જ્યારે પરસ્પર શસ્ત્રોનો પ્રહાર ચાલુ થયો ત્યારે, પોતાની સામે ઉભેલા કૌરવોને જોઈને વાનરના ચિન્હવાળી ધ્વજવાળા અર્જુનને પોતાનું ધનુષ ઉઘુન્ કરી, સર્વની ઇન્દ્રિયોના પ્રવર્તક શ્રીકૃષ્ણને આ વાક્ય કહ્યું:- ૨૦

(૨૦) અહીં મૂળમાં 'વ્યવસ્થિતાન્' એ પદ લીધું છે તે એમ સૂચવે છે કે, કૌરવોને પાંડવોની સામે આવી ભય થઈ ગયો છે જેથી તેઓ ઉદ્વેગને લીધે ખરાખર નિયમિત રીતે ગોઠવાઈને ઉભા નથી; પરંતુ આડાઅડધા જેમતેમ ઉભા છે. વળી "કપિધ્વજ" અને "પાંડવ"-આ બે પદોમાંથી એકજ પદ મૂક્યું હોત તોપણ ચાલી શકત, જતાં બે પદ મૂકેલાં છે તે એમ જણાવે છે કે, અર્જુનની ધ્વજ દેખીને પણ શત્રુઓને ભય થઈ જતો હતો અને અર્જુનમાં શૌર્ય પણ ધણું રહેલું છે.

॥ અર્જુન ઉવાચ ॥

સેનયોરુમયોર્મધ્યે રથં સ્થાપય મેષ્વ્યુત્ ॥૨૧॥

ગદ્દેહાધિરીક્ષેષ્ઠં યોદ્ધકામાનવસ્થિતાન્ ।

કર્મયા સહ યોદ્ધવ્યમસ્મિન્નગ્નસાધમે ॥૨૨॥

યોત્સ્પમાનાનવેક્ષેષ્ઠં ય એત્ત્ર સમાગતાઃ ।

ધાર્તરાષ્ટ્રસ્ય દુર્બુદ્ધયુદ્ધે પ્રિયચિકીર્ષવઃ ॥૨૩॥

અર્જુનને કહ્યું:- હે કૃષ્ણ! આ બન્ને સેનાના મધ્ય ભાગમાં મારા રથને લઈ જઈ ઉભો રાખો; કારણ કે જેટલામાં યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી સામા આવીને ઉભેલા આ કૌરવચોદાઓને હું જોઈ લઉં. વળી આ યુદ્ધના ઉદ્બોધમાં કેાની સાથે મારું યુદ્ધ કરવાનું છે તથા કોણ કોણ મારી સાથે

યુદ્ધ કરવાના છે, તે પણ મારે જોવું છે; તેમજ આ યુદ્ધમાં હુલ્લુ ભુદ્ધિવાળા દુર્યોધનનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી યુદ્ધ કરવા માટે જેઓ આવેલા છે, તેઓને પણ મારે જોવા છે. ૨૧-૨૩

૨૧-૨૩ બન્ને સેનાના મધ્યમાં રથ ઉભો રાખવાનું કારણ એ છે કે, આ સામે ઉભેલા કૌરવોમાંથી કોણ કોણ મને જીતવાનો યત્ન કરે છે તથા કેાને કેાને મારે જીતવાના છે તે મારે જોવું છે. વળી આ બધા કેવા મૂર્ખ છે કારણ કે શાંતિ કરવાની ઇચ્છા નહિ રાખતાં ઉલટું યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે. તેમજ તેઓ હુલ્લુભુદ્ધિવાળા દુર્યોધનનું પ્રિય કરવામાટે અહીં આવેલા છે માટે તેઓપણ તે દુર્યોધનના જેવા હુલ્લુ ભુદ્ધિવાળાજ હોવા જઈએ એમ જણાય છે.

॥ સંજય ઉવાચ ॥

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।

સેનયોરુમયોર્મધ્યે સ્થાપયિત્વા રથોત્તમમ્ ॥

શ્રીધ્મદ્રોણપ્રમુખતઃ સર્વેષાં ચ મહીક્ષિતામ્ ।

ઉવાચ પાર્થ પડ્યતાન્સમવેતાન્કુરૂનિતિ ॥૨૫॥

સંજયે કહ્યું:- હે ભારત! ઇન્દ્રિયોના પ્રવર્તક શ્રીકૃષ્ણને નિદ્રાને જિતનાર અર્જુનને જ્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે તેમણે અર્જુનના ઉત્તમ રથને બન્ને સેનાના મધ્યભાગમાં લીધ્મ, દ્રોણ અને સર્વ રાજાઓની સામે ઉભો રાખી અર્જુનને કહ્યું:- 'હે અર્જુન! આ એકઠા મળેલા કૌરવોને તું જો. ૨૪-૨૫

तत्रापश्यत्सितान्पार्थः पितृनथ पितामहान् ।

આચાર્યાન્માતૃલાન્બ્રાતૃન્ પુત્રાન્પૌત્રાન્સર્વી-

સ્તથા શ્વશુરાન્સુહૃદશ્ચ સેનયોરુઃ ચોરપિ ।

તાન્સમીક્ષ્ય સ કાંતેયઃ સર્વાન્બંધૂનવસ્થિતાન્

કૃપયા પ યાગિદો વિષાંદભિદમન્નવીત ।

ત્યારે અર્જુનને, પોતાના કાકાઓને, પિતામહોને, આચાર્યોને, મામાઓને, ભાઈઓને, પુત્રોને, પૌત્રોને, મિત્રોને, સસરાઓને તથા સ્નેહીઓને બન્ને સેનાઓમાં ઉભેલા જોયા. આમ ઉભેલા તે સર્વ બંધુઓને જોઈને તેઓના પર અત્યંત સ્નેહાવેશવાળો થયેલો અર્જુન, એક

પરાક્રમની મૂર્તિ અર્જુન અને પરમ યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ

વડીલો અને બાપુઓ વગેરેને યુદ્ધસ્થળમાં ઉભેલા જોઈ આજુનને એટલી અધીલાગણી થઈ આવી કે તે હથિપાર નીચે મૂકી દઈને બેસી ગયો અને શ્રીકૃષ્ણપ્રત્યે કહ્યું કે, હે પ્રભો! અત્યારે મારો ક્ષાત્ર સ્વભાવ દબાઈ ગયો છે, મારે માઈ જેમાં શ્રેય હોય તે મને દે. હું આપનો શિષ્ય છું, આપને શરણ છું, મને માર્ગ બતાવો. ત્યારે બ્રહ્માવને કહ્યું કે, હે પાર્થ! યદ્યપિ તારી પ્રાપ્તિ સ્વર્ગના ખુશ્વા દરવાજા જેવું છે. આવું યુદ્ધ ભાગ્યશાળીને જ પ્રાપ્ત થાય છે. જો એમાં હથિપાર તો સ્વર્ગને પામીશ, અને છત્રીય તો પૃથ્વીને ભોગવીશ. મારે હે ભારત! યુદ્ધમાટે ખડો થઈ જા.

પાત્રીને આવું વચન બોલ્યો. ૨૬, ૨૭

॥ અર્જુન ઉવાચ ॥

દૃષ્ટ્વેમં સ્વજનં કૃષ્ણ યુયુત્સુ સમુપાસ્થિતમ્ ॥૨૮॥

સંવર્તિ મમ ગદ્દાણિ મુખં ચ પરિરુપ્યતિ ।

વેપથુશ્ચ શરીરે મે રોમહર્ષશ્ચ જાયતે ॥૨૯॥

ગાંડીવં સંસતે સ્તાત્વકચૈવ ધૃતિરુત્તે ।

ન ચ શત્રોમ્યવસ્થાતું ભ્રમતીવ ચ મે મનઃ ॥૩૦॥

અર્જુને કહ્યું:-હે કૃષ્ણ! યુદ્ધ કરવા માટે ઉભેલા અમારા કુટુંબીઓને જોઈને મારાં અંગો જડ જેવાં થઈ બળ્ય છે, મુખ સૂકાઈ બળ્ય છે, મારા શરીરમાં કંપારી છટે છે અને રૂવાંટાં ઉભાં થઈ બળ્ય છે. મારા હાથમાંથી ગાંડીવ ધનુષ સરકી પડે છે, ચામડી બળે છે, મારામાં ઉભા રહેવાની પણ શક્તિ નથી અને મારે મન જાણે ભમતું હોય તેમ લાગે છે. ૨૮-૩૦

નિમિત્તાનિ ચ પશ્યામિ વિપરોતાનિ કેશવ ।

ન ચ શ્રેયોઽપશ્યામિ હત્વા સ્વજનમાહવે ॥

હે કેશવ! લોકોને સંહાર સૂચવતાં ધરતી-કંપ વગેરે અશુભ નિમિત્તો મારા જીવામાં આવે છે, તેથી આ યુદ્ધમાં મારા કુટુંબીઓને મારી નાંખીને મને કંઈપણ કલ્યાણ દેખાતું નથી. ૩૧

ન કાંક્ષે વિજયં કૃષ્ણ ન ચ રાજ્યં સુખાનિ ચ

કિં નો રાજ્યેન ગોવિંદ કિં ભોગૈર્જીવિતે-વા

યેષામર્થે કાંક્ષિતં નો રાજ્યં ભોગાઃ સુખાનિ ચ

ત હમેઽવસ્થિતા યુદ્ધે પ્રાણાંસ્ત્યક્ત્વા ધનાનિ ચ

આચાર્યાઃ પિતરઃ પુત્રાસ્તથૈવ ચ પિતામહાઃ ।

માતૃલાઃશ્વશુરાઃપૌત્રાઃસ્યાલાઃસંબંધિતસ્તથા ॥

હે કૃષ્ણ! મને રાજ્ય, વિજય અને સુખોની ઇચ્છા નથી. હે ગોવિંદ! અમારે રાજ્ય, ભોગો અથવા અવિતતું શું પ્રયોજન છે? કારણ કે જેઓને માટે અમે રાજ્ય, ભોગો અને સુખની ઇચ્છા રાખીએ છીએ, તેઓ આ આચાર્યો, કાકાઓ, પુત્રો, પિતામહો, મામાઓ, સસરાઓ, ચોત્રો, સાળાઓ અને બીજા સંબંધીઓ, પોતાના પ્રાણોને અને ધનનો ત્યાગ કરીને યુદ્ધ કરવા માટે આવી ઉભા છે. ૩૨-૩૪

एताञ्च हंतांमच्छामि मृतोऽपि मधुसूदन ।

अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महोत्ते ॥

હે મધુસૂદન! મને મારવાને તત્પર થયેલા

છતાં પણ આ કૌરવોને હું મારવા ઇચ્છતો નથી.

તેમને મારવાથી કદાચ મને ત્રૈલોક્યનું રાજ્ય

મળે તોપણ હું તેઓને મારવા ઇચ્છું નહિ, તો

માત્ર પૃથ્વીને માટે તો કેમજ મારું? ૩૫

(૩૫) આ કૌરવોને મારવાની ઇચ્છા પણ

મને થતી નથી તો પછી તેઓને મારું તો કેમજ.

નિહત્ય ધર્તારાટ્ટાન્નઃકા પ્રીતિઃ સ્યાજ્જનાર્દન ।

पापमेवाश्रयेदस्मान्हृत्त्वैतानाततायिनः ॥३६॥

હે જનાર્દન! આ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને મારી

નાખીને અમને શી પ્રીતિ થવાની છે? આત-

તાથી છતાં આ કૌરવોને મારીને ઉલટું અમને

પાપજ લાગવાનું છે. ૩૬

(૩૬) જે કે શાસ્ત્રમાં તો “આતતાયીને માર-

વાથી દોષ લાગતોજ નથી” એમ કહ્યું છે જેમકે:-

“अग्निदो ऋद्धयेद् शस्त्रपाणिर्धनपहः ॥

क्षेत्रदारापहर्ताच षडेते आततायिनः ॥१॥

आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥

नाततायिवधे दोषो हंतुर्भवति कश्चन ॥” ૧૨

આગ લગાડનાર, ઝેર આપનાર, હથિયાર

લઇ મારવા આવનાર, ધનની ચોરી કરનાર અને

ક્ષેત્ર તથા સ્ત્રીનું દરણ કરનાર-આ છ પુરુષો આ-

તતાયી કહેવાય છે. પોતાની સામે આવતા આત-

તાયી પુરુષને વિચાર કર્યાંવિના મારીજ નાખવો;

કારણ કે આતતાયીને મારવામાં મારનારને કોઈ

પણ જાતનો દોષ લાગતો નથી. આવી રીતે આ-

તતાયીને મારવાની શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે, તોપણ આ

કૌરવોને મારવાથી અમને પાપજ લાગે; કારણ કે

‘આતતાયીને મારી નાખવો’ એ વચન અર્થશા-

સ્ત્રનું છે, પરંતુ ‘મા હિંસ્યાત્સર્વભૂતાનિ’ કોઈપણ

પ્રાણીને મારવું નહિ-આ ધર્મશાસ્ત્રનું વચન ઉપ-

રના અર્થશાસ્ત્રના વચનથી બળવાન છે. આના

સંબંધમાં યાગવલ્ક્યે કહ્યું છે:-

“स्मृत्योर्वિरोधे न्यायस्-बलवान्न्यवहारतः ।

अर्थशास्त्राबु बलवद्धर्मशास्त्रमितिस्थितिः ”

જ્યાં બે સ્મૃતિઓમાં પરસ્પર વિરોધ આવતો

હોય, ત્યાં વ્યવહારદૃષ્ટિએ જે ન્યાય હોય તે બળ-

વાન મનાય છે. તેમાં પણ અર્થશાસ્ત્ર કરતાં ધર્મ-શાસ્ત્ર બળવાન ગણાય છે. આવી મર્યાદા છે. ”

આવા કારણથીજ આ આતતાપીએને મારવાથી અમને પાપ લાગવાનો સંભવ છે, માટે એ કૌરવોજ અમને મારીને ભલે પાપી થાય, પણ અમે તેમને મારીને પાપી થઇશું નહિ.

**इहं वयं हंतुं धार्तराष्ट्रान्स्वबांधवान् ।
स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥**

તે કારણથી અમારા બાંધવ આ કૌરવોને મારવાને અમે યોગ્ય નથી. હે માધવ ! અમારા કુટુંબીઓને મારી નાખીને અમે કેમ સુખી થઇએ ? ૩૭

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।

कुलक्षयकृतं दोषं गृह्णद्ગ્રહે च पातकम् ॥૩૮॥

જે કે લોભવડે સારાસારના વિવેકથી રહિત ચિત્તવાળા આ કૌરવો, યોતાના કુળનો નાશ કરવાથી થતા દોષને તથા મિત્રોનો દ્રોહ કરવાથી લાગતા પાપને જોતા નથી, ૩૮

कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।

कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥૩९॥

તોપણ હે જનાર્દન ! કુળનો નાશ કરવાથી થતા દોષને સમજનારા-બાળુનારા અમારે એપાપમાંથી દૂર રહેવા શામાટે ન સમજવું જોઇએ ? ૩૯

(૩૯) “આહતો ન નિવર્તેત દ્યુતાદિપરિણાદપિ” આહવાન કરાયેલા ક્ષત્રિયે, બુગારથી અથવા યુદ્ધથી પાછા હરવું નહિ. વળી “વિજિતં ક્ષત્રિયસ્ય” ક્ષત્રિયે હમેશાં શત્રુઓના સંહાર કરી વિજય મેળવેલા જોઇએ-આ સ્મૃતિવચનોથી ક્ષત્રિયે યુદ્ધમાંથી પાછા નહિ હરવું જોઇએ તથા શત્રુઓની હિંસાથી આજીવિકા ચલાવવી જોઇએ. તો તું યુદ્ધમાંથી પાછા હરવાની કેમ ઇચ્છા કરે છે ? આમ જો શ્રીકૃષ્ણ શંકા કરે તો તેને માટે અર્જુને આ શ્લોકમાં એવો ભાવ દર્શાવ્યો છે કે, “ક્ષત્રિયે યુદ્ધ કરી હિંસાથી આજીવિકા ચલાવવી” આવા આશયની ઉપરની સ્મૃતિ લોભમૂલક હોવાથી તેનો કુલક્ષયથી થનારો દોષ બાધ કરે છે-અર્થાત કુલક્ષયથી થતા દોષને જોનારા ક્ષત્રિયે યુદ્ધમાંથી પાછા હરી જઇ હિંસા કરવી નહિ. જેમકે આવું એક

સ્મૃતિવચન છે:-“**अर्जुनस्यैव स्मृष्ट्वा उद्गायेत्**” ઉપરાના વૃક્ષની ડાળીનો સ્પર્શ કરીને મંત્રગાન કરવું. આ શ્રુતિમાં દર્શાવેલ સ્પર્શનવિધિથી વિરોધ દર્શાવનારી બીજી પણ એક સ્મૃતિ છે-“**अर्जुनस्यै सर्वा वेष्टयितव्या**” ઉપરાના વૃક્ષની ડાળીને વસ્ત્રથી વીંટીને મંત્રગાન કરવું-આ સર્વવેષ્ટનને દર્શાવનારી સ્મૃતિનો જેમ પ્રથમ દેખાડી શ્રુતિ બાધ કરે છે અને સર્વવેષ્ટન નહિ કરતાં માત્રસ્પર્શનવિધિનોજ સ્વીકાર કરવામાં આવે છે, તેમ આ કુલક્ષયથી થનારો દોષ, પૂર્વોક્ત હિંસાનેસિદ્ધ કરનારી અને લોભમૂલક સ્મૃતિનો બાધ કરે છે અને શાસ્ત્ર કંઈ એમ કહેતું નથી કે માત્ર વિધિવાક્યથી જ તે શુભ-અશુભ કર્મ કરી લેવું. જો એમજ કરવાની શાસ્ત્રાના હોય તો સ્થેન યાગવગેરે અધમ કળવાળાં કર્મોનું પણ અવસ્થ અનુષ્ઠાન કરવું એમ સિદ્ધ થશે; માટે જે કર્મ, કળથી દૂષિત ન હોય તેનેજ વિધિરૂપે અને ધર્મરૂપે માની આચરવું. શાસ્ત્રમાં પણ કંઈ છે કે:-
“**फलतोडापिच यत्કर्म नानर्थनानुबध्यते केवलं प्रीतिहेतुवात्तद्धर्म इतिकथ्यते**”

જે કર્મ, કળથી અનર્થ-અધર્મની સાથે સંબંધ રાખનારું ન હોય અને કેવળ પ્રીતિનુંજ કારણ બનતું હોય, તે કર્મને શાસ્ત્રકરો ધર્મરૂપ કહે છે. આ યુદ્ધ તો+સ્થેન વગેરે યજ્ઞની પેઠે અધર્મરૂપ કળવાળું અને પાપી પરિણામવાળું છે, માટે તજવા લાયક છે.

कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।

धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥૪૦॥

કુળનો નાશ થતાં કુળના પરંપરાથી આદ્યા આવતા સનાતન ધર્મો પણ નાશ પામે છે અને ધર્મનો નાશ થતાં સમગ્ર કુળનો અધર્મ પરાભવ કરે છે. ૪૦

(૪૦) કુળનો સંહાર થતાં ધર્મનું આચરણ

x સોમયાગમાં સદૈયુદ્ધમાં વેદિકાની પાસે ઉપરાના વૃક્ષની ડાળખી રોપવામાં આવે છે. ૧ તેનો સ્પર્શ કરીને એકજ થાસે મેત્રાવરુણતરીકે વસાયેલા યાજ્ઞિક, સામગાન કરે છે.

+ સ્થેનયાગ-એટલે “જેમાં સ્થેન પક્ષીનો હોમ કરવામાં આવે તેનો કોઈ યજ્ઞ” આવે. અર્થ નહિ સમજવો, પરંતુ સ્થેનયાગ-એટલે “જે યજ્ઞ સ્થેન પક્ષી-ખાજ પક્ષીની પેઠે-અર્થાત ખાજ પક્ષી જેમ તર પ મારી મારીને બીજા પક્ષીઓના સંહાર કરે છે, તેમ જે યજ્ઞનું પુરવ્વ શત્રુ આદિનું મારણ કરે” આવા હેતુથી આદ્યેસો યજ્ઞ

કરનારા વૃદ્ધોનો અભાવ થાય છે, જેથી બાકી રહેલા નાની વયના વંશજોમાં ધર્મનો નાશ થતાં અધર્મ વ્યાપી ગય છે.

અધર્માભિભવાત્કૃષ્ણ પ્રદુષ્યંતિ કુલસ્રિયઃ ।

સ્ત્રીષુ દુષ્ટાસુ વાર્ણ્ય જાયતે વર્ણસંકરઃ॥૪૧॥

હે કૃષ્ણ ! જ્યારે કુળમાં અધર્મથી પરાભવ થાય છે, ત્યારે કુળની સ્ત્રીઓ દુષ્ટ આચરણુ-વાળી થાય છે-અર્થાત પુત્રોત્પત્તિમાટે બીજા વર્ણના પતિને સેવનારી થાય છે. હે આદ્યવંશી કૃષ્ણ ! સ્ત્રીઓ જ્યારે દુષ્ટ થાય છે, ત્યારે વંશની પ્રજા વર્ણસંકર થાય છે.^{૪૧}

સંકરો નરકાયૈવ કુલધ્માનાં કુલસ્ય ચ ।

પતંતિ પિતરો દ્વેષાં લુપ્તપિંડોદકક્રિયાઃ॥૪૨॥

વર્ણસંકર થયેલી પ્રજા, કુળનો નાશ કરનારાઓને તથા આખા કુળને નરકમાં નાખવા-માટેજ થાય છે. વળી કુળનો નાશ કરનારા પુરુષોના પિતૃઓ પણ-પિંડદાન, ઉદકદાન આદિ ક્રિયાઓનો નાશ થવાથી અવસ્ય નરકમાં પડે છે.^{૪૨}

(૪૨) જ્યારે એમ હોય તો પૂર્વના સમયમાં પરશુરામે સર્વ ક્ષત્રિયોને મારી નાખ્યા ત્યારે તેઓની સ્ત્રીઓએ વારંવાર બ્રાહ્મણોથી પુત્રોને કેમ ઉત્પન્ન કર્યા હતા અને હૃતરાષ્ટ્ર આદિ તારા પિતૃઓ પણ સંકરપ્રજામાં કેમ નહિ ગણાય ? આવી શંકા કદાચ શ્રીકૃષ્ણ કરશે એમ મનમાં લાવીને અર્જુન કહે છે:-પિંડદાનઆદિ ક્રિયાઓનો નાશ થતાં અવસ્ય પિતૃઓ નરકમાંજ પડે છે. અહીં મૂળમાં **હિ** શબ્દનો પ્રયોગ ક્યો છે તે એમ સૂચવે છે કે, આ સંબંધની પ્રસિદ્ધિ-વેદમાં પણ મળી આવે છે. જેમકે-“**ન શેષો અગ્ને અન્ય જાતમસ્તિ**”-હે અગ્નિ-દેવ ! બીજાથી ઉત્પન્ન થયેલું સંતાન પોતાનું સંતાન નથી.” આ વેદિક વાક્યના આશયને અનુસરતું યારકનું પણ એક વચન છે કે-“**અન્યોદયો મનસાઽપિ ન મંતવ્યો મમાયં પુત્ર इति**” બીજાથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રને ‘આ મારો પુત્ર છે’ એમ મનથી પણ નહિ માનવું જોઈએ; તેમજ વળી બીજાનું પણ એક શાસ્ત્રવચન છે કે-“**ये यजामहे**” અમે જે ગતિના હોઈએ તે

ગતિ થઈને યજન કરીએ છીએ. આ વાક્ય પણ એમજ સૂચવે છે કે, પોતાના પ્રત્યક્ષ દેખાતા પિતા આદિને સત્ય પિતાતરીકે માનવા તે સંશય-ભરેલું છે તથા આજ મારો પિતા છે, એમ નિશ્ચય કરવો દુઃસાધ્ય છે. વળી એક મંત્ર પણ છે કે:-“**योऽहमस्मि स सन् यजे**” હું જે ગતિનો છું તે ગતિનો થઈને યજન કરું છું-આ મંત્રનો અર્થ પણ પોતાના પિતાના સંબંધમાં સંશય સૂચવે છે. વળી બ્રાહ્મણ ગ્રંથમાં પણ આવાજ આશયને જણાવનારું એક અર્થવાદ વચન છે કે, “**न चैतद्विभो ब्राह्मणाः स्मोवयमब्राह्मणा वा**” અમે ગણના નથી કે અમે બ્રાહ્મણ વર્ણના છીએ કે કોઈ અન્ય વર્ણના છીએ-અર્થાત સ્ત્રીઓની ખાતમમાં દૃઢ નિશ્ચય થઈ શકતો નથી કે, તેઓ નિરંતર પતિવ્રતાજ હોઈ શકે, જેથી તેઓ દુષ્ટ આશયવાળી થયેલી હોય તો પોતાના સત્ય પિતાને નિશ્ચય કરવો દુઃસાધ્ય છે. આવા કારણથી વીર્યસિચન કરનારા બીજાપતિનેજ પિંડપ્રાપ્તિ થાય છે, પણ મળ જે ક્ષેત્રપતિ તેને પિંડ કે ઉદકદાન પહોંચી શકતાં નથી; કારણ કે પુત્ર કરેલું પિંડદાન કે ઉદકદાન જેના વીર્યથી તે પુત્ર ઉત્પન્ન થયો હોય તેનેજ પહોંચી શકે છે, બીજાને પહોંચવું નથી. આવા હેતુથી પ્રજા વર્ણસંકર થતાં પિતૃઓની પિંડદાન-જળપ્રદાન આદિ ક્રિયાઓનો નાશ થવાથી તેઓ નરકમાંજ પડે.

ધર્મશાસ્ત્રમાં “**ક્ષેત્રજ પુત્રને ઉત્પન્ન કરવો**” આવા આશયવાળી સ્ત્રીઓનું તાત્પર્ય એજ છે કે, એ ક્ષેત્રજપુત્રથી વંશનો વિચ્છેદ ન થતાં વંશ ચાલુ રહે. વાસ્તવિક રીતે તે ક્ષેત્રજપુત્રથી ક્ષેત્રપતિને પિંડપ્રાપ્તિ-આદિ પારલૌકિક લાભ છેજ નહિ; કારણ કે તે ક્ષેત્રજપુત્રથી જ ક્ષેત્રપતિને પિંડાદકદાન મળી શકતું હોય તો પૂર્વોક્ત વેદવાક્યોનો વિરોધ સ્પષ્ટ દેખાય છે; મારે ક્ષેત્રજપુત્ર કરેલું પિંડાદકદાન જેના વીર્યથી તે ઉત્પન્ન થયો છે તેનેજ મળે છે પણ તેની માતાના મૂળપતિ-ક્ષેત્રપતિને મળતું નથી.

માટે અમારા કુળની સ્ત્રીઓના પતિઓનો આ યુદ્ધમાં અમારે તથેજ વધ કરી, અમારા કુળની સ્ત્રીઓને દુષ્ટ બનાવી અમે પોતેજ કરેલો વર્ણસંકર, અવસ્ય અમને પોતાનેજ પિંડાદિની

● પોતાની સ્ત્રીસાથે પરપુરુષના સંબોધથી થયેલા પુત્રને ‘ક્ષેત્રજ’ કહેવામાં આવે છે.

પ્રાપ્તિમાં બાધરૂપ થશે, આવા ભાવાર્થનું આ અર્જુનનું વાક્ય છે.

પૈરૈતઃ કુલમાનાં વર્ણસંસ્કરકારકૈઃ ।

ઉત્સાદંતે જાતિધર્માઃ કુલધર્માશ્ચ શાશ્વતાઃ ॥

કુળનો નાશ કરનારા પુરુષોના વર્ણસંસ્કર પ્રબળને ઉત્પન્ન કરાવનારા એ પૂર્વોક્ત દોષોથી કુળનો પરંપરાથી આવ્યા આવેલા ધર્મો અને તેની જાતિના ધર્મો નાશ પામે છે. ૪૩

ઉત્સન્નલધર્માણાં મનુષ્યાણાં જનાર્દન ।

નરકે નિયતં વાસો ભવતીત્યનુશુભમ ॥૪૪॥

હે જનાર્દન ! જેઓના કુળધર્મ, જાતિ-ધર્મ-આદિ ધર્મો, નાશ પામ્યા છે તેવા મનુષ્યોનો અવશ્ય નરકમાં જ વાસ થાય છે એમ અને કેટલાંએક શાસ્ત્રવચનોથી સાંભળેલું છે. ૪૪

અહો વત મહત્પાપં કર્તું વ્યવસિતા વયમ્ ।

યદ્રાજ્યસુખલોભેન હંતું સ્વજનમુચ્ચતાઃ ॥૪૫॥

અરેરે ! મહાપેદની વાત છે કે, અમે મહાન પાપ કરવામાટે સજ્જ થયા છીએ; કારણકે રાજ્યસુખના લોભને લીધે અમારા કુટુંબીઓનો નાશ કરવા તત્પર થયા છીએ. ૪૫

યદિ મામપ્રતીકારમશક્તં શસ્ત્રપાણયઃ ।

ધાર્તરાષ્ટ્ર રણે હન્યુસ્તન્મે ક્ષેમતરં ભવેત્ ॥૪૬॥

આ યુદ્ધમાં સામા ઉભેલા આ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો, કોઈ પણ જાતનો બચાવ નહિ કરી માર શાંત થઈને ઉભેલા તથા શસ્ત્રવિનાના મનેજ જે મારી નાખે તો તે માફ મૃત્યુ, મને અતિ કેલ્યાણકારક છે-અર્થાત પાપ નહિ કરીને આમ મરી જવું તે વધારે સાફ છે. ૪૬

॥ સંજય ઉવાચ ॥

અર્જુનઃ સંખ્યે રથોપસ્થ ઉપાવિશત્ ।

વિસૃજ્ય સશરં ચાપં શોકસંવિગ્રમાનસઃ ॥૪૭॥

* જેમકે:—

‘પ્રાયશ્ચિત્તમકુર્વાણઃ પાપેષુ નિરતા નરાઃ ।

અપશ્ચાત્તાપિનો નિત્યં નિરયાન્યાન્તિ વારુણાન્ ।

અર્થાત પાપકર્મોમાં આસક્ત રહેલા તથા તે પાપોને દૂર કરવામાટે પ્રાયશ્ચિત્ત અને પશ્ચા-

સંજયે કહ્યું:—આવી રીતે શોકથી આકુળ-વ્યાકુળ મનવાળો તે અર્જુન, એ પ્રમાણે કહીને બાણ અને ધનુષને ફેંકી દઈને પોતે એ રણભૂમિપર રહેલા પોતાના રથની બેઠકપર બેસી ગયો. ૪૭

ઇતિ શ્રીમહા ૧૦ લીભમ ૦ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા પર્વમા “અર્જુન વિપાદયોગ” એ વિષયનો અધ્યાય ૨૫ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૬ મો સાંખ્યયોગ

નીલકંઠઃ—અર્જુન યુદ્ધથી વિરામ પામ્યો એટલે દેવે “મારા પુત્રો શત્રુરહિત નિષ્કંટક રાજ્યને પામશે” આવી આશાવાળા રાગ ધૃતરાષ્ટ્રને સંજય કહે છે.

॥ સંજય ઉવાચ ॥

તં તથા જ્ઞાયાદિષ્ટમશ્રુપૂર્ણાકુલેક્ષણમ્ ।

વિષીદંતમિદં વાક્યમુવાચ મધુસૂદનઃ ॥૧॥

સંજયે કહ્યું:—એ રીતે કુટુંબીઓપરના સ્નેહાવેશવાળા, અશ્રુઓથી ભરપૂર અને તેજ કારણથી આકુળ નેત્રવાળા તથા એ પ્રમાણે ખેદ કરતા અર્જુનને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું. ૧

(૧) સંજયે કહ્યું:—ત્યાર પછી “સ્વજનં હિ કથં હત્વા સુખિનઃ સ્યામ માધવ” હે કૃષ્ણ ! અમારા સ્વજનોને મારીને અમે કેમ સુખી થઈએ ? એ પ્રકારે પોતાના સ્વજન કૌરવો તરફ અર્જુન, કૃપા-સ્નેહની લાગણીથી વ્યાપ્ત થઈ ગયો—અર્ધી કૃપા-શબ્દનો અર્થ દયા એવો થતો નથી; કારણ દયા એટલે પારકાં દુઃખોને નાશ કરવાની ઇચ્છા. તો તેવી ઇચ્છારૂપ દયા, શત્રુઓ અથવા બીજા કોઈ મનુષ્યોની દુર્જનતાનો નિશ્ચય કર્યા પછીજ થાય છે. તો આવા પ્રકારની દયા—“યદિ વા નો જયેયુઃ” ‘કદાચ એ કૌરવો અમને જિતે, આવી પોતાના પ-રાજ્યની શંકા રાખતા અર્જુનને થયેલી છે, એમ કહેવું અશક્ય છે. વળી અર્જુનને કૌરવોપ્રત્યે દયાજ થઈ હોય તો—“યાનેવ હત્વાન ઝિઝીવિષામઃ” જેઓનો નાશ કરી અમે જીવવાનીજ ઇચ્છા

તાપ નહિ કરનારા પુરુષો, અવશ્ય દારુણ નરકમાં જાય છે.

રાખીએ નહિ-આ અતિશય સ્નેહને સૂચવનાર વાક્ય સાથે પણ વિરોધ આવે; માટે પૂર્વાપર વાક્યોનો વિચાર કરતાં જણાય છે કે, અર્જુનને કૌરવો તરફ બંધુસ્નેહ થયો છે, પણ દયા આવેલી નથી. આવાજ આશયથી અહીં કૃપા શબ્દનો અર્થ દયા નહિ કરતાં સ્નેહ એવો કરવાનો છે. તો તેવા બંધુસ્નેહથી વ્યામ થયેલા તથા “સીદંતિ મમ ગાઝાણિ”-મારાં અંગો યેષ્ટાવિનાનાં થઈ જાય છે ઇત્યાદિ વચ્ચેનોથી ખેદ કરતા તે અર્જુનને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા.

આ શ્લોકમાં “મધુસૂદનઃ” એ શ્રીકૃષ્ણનું વિશેષણ છે. તે એવો ભાવ જણાવે છે કે, મધુરાક્ષસ જેવા દુષ્ટોને હણનારા શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુનને નિમિત્તરૂપ કરીને તમારા પુત્રોને પણ હણશેજ, માટે તમારે જ્યની આશા ન રાખવી.

એ રીતે યુદ્ધમાંથી વિરામ પામેલા અર્જુનને યુદ્ધમાં તત્પર કરવા માટે શ્રીભગવાન કહે છે.

॥ શ્રીભગવાનુવાચ ॥

કુતસ્ત્વા કશ્મલમિદં વિષમે સમુપસ્થિતત્મ ।

અનાર્યજુષ્ટમસ્વર્ગ્યમકીર્તિકરમર્જુન ॥ ૨ ॥

શ્રીભગવાને કહ્યું:-હે અર્જુન ! આવા સંકટના સમયમાં કાયર પુરુષોએ સેવેલો, સ્વર્ગને નહિ આપનારો તથા અપકીર્તિ કારક આવો મોહ તને કયાંથી થયો ?^૨

(૨) શ્રીભગવાને કહ્યું:-હે અર્જુન ! તારામાં નામ જેવાજ યુદ્ધો રહેલા છે-અર્થાત્ તું સ્વચ્છ સ્વભાવવાળો છે, છતાં તારા જેવા શરૂઆતે માટે તદ્દન નહિ સેવવા યોગ્ય અને કેવળ કાયર તથા બીકણ પોને સેવવા લાયક એવી આ કાયરતા, આવા યુદ્ધસંકટના સમયમાં તને કેમ થઈ ? કારણકે તેવી કાયરતા, સ્વર્ગથી ભ્રષ્ટ કરનારી તથા મહાન અપકીર્તિને કરનારી છે. તને એ યોગ્ય નથી.

આ વાતનેજ ફરીથી કહે છે:-

ક્લેબ્યં મા સ્મ ગમઃ પાર્યં નૈતત્ત્વદ્વપપદ્યતે ।

શુદ્રં દયદૌર્ભિલ્યં ત્યક્ત્વોપોત્તે પરંતપ ॥૩॥

હે પાર્થ ! તું કાયરતાને ન પામ. તારા જેવા શરવીર પુરુષમાં આવી કાયરતા ઘટે નહિ. હે શત્રુઓને તપાવનારા અર્જુન ! તારા હૃદયની તુચ્છ દુર્બળતાને તજીને યુદ્ધ કરવામાટે ઉઠ-તેશાર થા.^૩

(૩) હે પાર્થ ! “ન ચ શક્તોમ્યવસ્થાતુમ્” હું ઉભો રહેવાને અશક્ત છું ઇત્યાદિ વાક્યોથી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતું વીર્યહીનપણું તું ન પામ. મહાદેવ શંકર જેવાની સાથે યુદ્ધ કરનારા તારા જેવા વીરપુરુષમાં આવું નિર્વિર્યપણું ન ઘટે. આ તારી દુર્બળતા ક્ષુદ્ર છે-તુચ્છ છે અને કેવળ તારા હૃદયનીજ તે દુર્બળતા છે. તું શક્તિ અથવા સહાય-મદદવિનાનો નથી, કે જેથી તેવી દુર્બળતા તને હોઈ શકે; માટે તારી માનસિક નબળાઈ ત્યજ દમને, હે શત્રુઓને તપાવનાર અર્જુન ! તું યુદ્ધ કરવા માટે ઉઠ.

જેઓ આપણા શત્રુ હોય અથવા સ્વભાવથી દુષ્ટ હોય, તેઓને તપાવવા-દુઃખ દેવું તે તો ઘટે, પણ આ તો અમારા બંધુઓ છે અને વળી સત્પુરુષોતરીકે ગણાય છે તો તેઓની સાથે હું કેમ યુદ્ધ કરું ? આવું મનમાં લાગીને અર્જુન કહે છે:-

॥ અર્જુન ઉવાચ ॥

કથં મીષ્મમહં સંસ્થ્યે દ્રોણં ચ મધુસૂદન ।

ઇષુભિઃ પ્રતિયોત્સ્યામિ પૂજાર્હવરિસૂદન ॥૪॥

અર્જુને કહ્યું:-હે મધુસૂદન ! આ ભીષ્મ અને દ્રોણની સામે હું યુદ્ધમાં બાણોવડે કેમ લડીશ ? હે શત્રુસૂદન ! તેઓ તો મારા પૂજ્ય છે.^૪

(૪) અહીં અર્જુને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને “મધુસૂદન”-અરિસૂદન-આવાં એ સંબોધનો આપ્યા છે, તેથી એમ સૂચવે છે કે, તમે પણ દુષ્ટ શત્રુઓનેજ સંતાપો છો, જેથી આ મારા પૂજ્ય અને સન્નિવન યુરુ ભીષ્મ અને દ્રોણને “તું મારી નાખ” એમ કહેવું તમને યોગ્ય નથી. વળી કેટલાએક વિકાનો એમ પણ કહે છે કે, આ બન્ને સંબોધનો સમાન અર્થને કહેનારાં છે-છતાં એકને બદલે એ સંબોધનો લીધાં છે, જેથી પુનરુક્તિ દોષનો સંભવ છે, પણ વક્તા અર્જુન, શોકથી ધણો વિહ્વળ થઈ ગયો છે, જેથી એ સંબોધનવડે તેણે શ્રીકૃષ્ણને સંબોધ્યા છે માટે પુનરુક્તિદોષ ન ગણાય. અર્જુન ભીષ્મ અને દ્રોણની સાથે બાણોવડે યુદ્ધ કરવાની ના પાડે છે, તેમાં એવો ભાવ રહેલો છે કે, એ મારા પૂજ્ય યુરુઓની સાથે મારે વાણીથી પણ નહિ લડવું જોઈએ તો બાણોથી તો કેમજ લડાય ?

યુદ્ધ કરવા સામે તત્પર થયેલા ગુરુઓનો વધ પણ કલ્યાણકારક છે-આમ કદાચ શ્રીકૃષ્ણ કહેશે, એવી મનમાં શંકા લાવીને અર્જુન કહે છે.

રૂરૂનહત્વા હિ મહાનુભાવાન્ શ્રેયો મોક્ષુ મૈક્યમપો લોકે । હત્વાર્થકામાન્સુ ગુરુ- નિહૈવ શુંજીય મોગાશ્ચુધિરપ્રદિગ્ધાન્ ॥ ૫ ॥

મોટા પ્રભાવવાળા આ ગુરુઓને નહિ મારીને, મારે આ લોકમાં ભિક્ષાત્ર ખાવું તે પણ શ્રેયસ્કર છે; પણ ધનની તૃષ્ણાવાળા એવા પણ મારા ગુરુઓને મારી નાખીને તો આ લોકમાંજ (પરલોકમાં તો મારી શી દશા થશે તે તો કોણ જાણે!) મારે તેમના લોહીથી ખરડાયેલા ભોગો ભોગવવા પડે.^૫

(૫) અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું:-જો કે તમે કહો છો તે વખાણવાકાયકજ છે. તોપણ મને તો એમજ લાગે છે કે, આવા મદાપ્રતાપી ગુરુઓને નહિ મારીને મારે ભિક્ષાત્ર ખાવું તે વધારે ઉત્તમ છે. કદાચ આપ મને એમ કહો કે:-“તારા ગુરુઓ- સિવાયના દુર્યોધન આદિ દુષ્ટોનેજ તું માર.” પણ એમાંએ દોષ આવે છે, તે એજ છે કે, આ મારા ગુરુઓ ધનની કામનાવાળા છે, જેથી દુર્યોધનને અવશ્ય સદાય કરશે. એટલે સાથે સાથે તેઓને પણ મારવાજ પડે. આ શ્લોકમાં તુ શબ્દ મૂકેલો છે તે ઓળ પક્ષનું સ્થાપન કરવા માટે છે; તથા “**મુર્જીય**” એ ક્રિયાપદ પ્રત્યર્થ વિધ્યર્થકાણનું મૂકેલું છે. તે એમ સૂચવે છે કે, અર્જુને આ શ્લોકમાં બે પક્ષ ઉભા કરીને શ્રીકૃષ્ણને પ્રશ્ન કર્યો છે તે આ પ્રમાણે છે:-ગુરુઓને નહિ મારી, ભિક્ષાત્ર ખાવું તે શ્રેય છે કે ગુરુઓને મારી નાખીને ભોગો સંપાદન કરવા તે શ્રેય છે?—આ બન્ને પક્ષના પ્રશ્નમાં છેલ્લા પક્ષમાં જે દ્વપણ રહેલું છે, તેને પોતેજ કહી દેખાડે છે:-ગુરુઓને મારી નાખીને તેમના લોહીથી ખરડાયેલા ભોગો સંપાદન કરવા તે તો મને ઠીક લાગતું નથી.

જો ગુરુઓને મારી નાખીને ભોગો ભોગવવા તને ઠીક ન લાગતા હોય તો તારે માટે ભિક્ષાત્ર ભોગવવાનો પ્રથમ પક્ષજ શ્રેયસ્કર છે-આમ કદાચ શ્રીકૃષ્ણ કહે તો તેને મારે કહે છે:-

ન ચૈવર્ષિઃ કતરશ્ચો ગરીયો યદ્વા જયેમ

યદિ વા નો જયેયુઃ । યાનેવ હત્વા ન જિજી- વિષામસ્તેજ્વરિગ્તાઃ પ્રમુલ્હે ધાર્તરાષ્ટ્ર ॥૬॥

યુદ્ધ કરવું કે ભિક્ષા માગવી—આ બે પક્ષો- માંથી અમારેમાટે કયો પક્ષ અતિશ્રેષ્ઠ છે, એ અમને જણાતું નથી. કદાચ યુદ્ધ શ્રેષ્ઠ છે એમ માનીએ, તોપણ કંઈ નિશ્ચય નથી કે, અમે કૌરવો- ને જિતીએ અથવા કૌરવો અમને જિતે. ધારો કે, કદાચ અમારો જય થાય, તોપણ શું ફળ છે? કારણકે જેઓને મારીને અમે જીવવાનેજ ન ઇચ્છીએ, તે કૌરવો તો યુદ્ધના મોખરામાંજ આવી ઉભા છે.^૬

(૬) અર્જુને કહ્યું:-જો કે ક્ષત્રિયસિવાયના બ્રાહ્મણને માટે તો ભિક્ષા માગવી તેજ ઇષ્ટ છે, પણ અમને ક્ષત્રિયોને ભિક્ષા અને ભોગોમાં કયું અતિ ઉત્તમ છે? એ અમને જણાતું નથી. કદાચ તમે કહેશો કે, ક્ષત્રિયોને તો મારા કહેવાપ્રમાણે યુદ્ધ કરવું તેજ અતિ ઉત્તમ છે; તો તેમાં પણ અમે શત્રુઓને જિતીશું અથવા શત્રુઓ અમને જિતશે-એ અમે નક્કી શકતા નથી. વળી છેલ્લા યુદ્ધપક્ષ સ્વીકારનાં અમે માર્યો જઈએ, તેવા પણ સંભવ છે; અથવા તેઓ અમને જિતે અને અમે કદાચ યુદ્ધમાંથી બચી જઈએ તોપણ અમારે નહિ હારજવા યોગ્ય ભિક્ષા તો પ્રાપ્ત થાયજ છે. વળા કદાચ તમે કહો કે, મારી સદાય હોવાથી તારો અવશ્ય વિજય થશે; પણ પોતાના વહાલા સંબંધીઓનો નાશ થતાં મને વિજય મળે તે પણ પરાજયસરખોજ છે.

કેટલાએક વિદ્વાનો આ શ્લોકના અર્થમાં ફેર- ફાર કરે છે. તેઓ કહે છે કે, અર્જુને ભિક્ષાનેજ શ્રેયસ્કરતરીકે નિશ્ચિત માની છે તો ફરી “યુદ્ધ અને ભિક્ષામાં કયું ઉત્તમ છે” આવો સંશય કરવો તે યોગ્ય નથી; માટે અહીં એવું વ્યાખ્યાન કરવું કે, અમારા બન્ને સંન્યોમાં કયું સંન્ય શ્રેષ્ઠ છે-મોટું છે-આવો. “**કતરશ્ચો ગરીયઃ**”-એ વાક્યનો અર્થ કરવો; પણ તેઓને આ અર્થ અયોગ્ય છે, કારણકે હવે પછીના શ્લોકમાં અર્જુને પોતાને “**ધર્મસંમુદ્ધેતાઃ**” એવું વિશેષણ આપી એમ જણાવ્યું છે કે, મારેમાટે ભિક્ષા- ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે કે યુદ્ધધર્મ શ્રેષ્ઠ છે? એ વિષે મને સંશય થયો છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે,

આ શ્લોકમાં ભિક્ષા અને યુદ્ધના સંબંધમાંજ સંશય કરેલો છે અને તેજ સંશય અહીં યોગ્ય લાગે છે; કારણ કે સૈન્યની શ્રેષ્ઠતાનો સંશય જો અર્જુનને થયો હોય તો પુનઃ વિજયનો સંશય કરવાની જરૂર રહેતી નથી; કારણ કે સૈન્યના સંશયપરથીજ વિજયનો સંશય સિદ્ધ થઈ જાય છે. વળી સૈન્યના સંશયમાં કેટલોએક અધ્યાહાર પણ કરવો પડે છે, જેથી તે પણ દોષયુક્ત ગણાય. વળી તેજ સંશય કરીને અર્જુનને પૂછ્યું.

કાર્પણ્યલોપોદ્ધત્તસ્વભાવઃ પચ્છામિ ત્વાં ધર્મસંઘત્તેતાઃ । યચ્છ્રેયઃ સ્યાન્નિશ્ચિતં વ્રૂહિ તન્મે શિષ્યસ્તેહં શાધિ મા ત્વાં પ્રપન્નમ્ ॥

અમે અમારા બંધુઓનો નાશ કરીને કેમ છવી શકીશું-આવી દીનતાથી તથા પોતાના કુળનો નાશ કરવાથી થતા દોષથી-નષ્ટ થયેલા ક્ષાત્રસ્વભાવવાળો અને ભિક્ષાટન કરવું તે ક્ષત્રિયનો ધર્મ હશે કે અધર્મ હશે-એવા ધાર્મિક સંશયથી મોહાયુક્ત થયેલા મનવાળો હું, તમને પૂછું છું; માટે જે નિશ્ચિત શ્રેય મારે માટે યોગ્ય હોય તે મને કહો. હું તમારો શિષ્ય છું; શરણે આવેલા મને તમે યોગ્ય શિક્ષણ આપો.

(૭) આ શ્લોકમાં ક્ષાત્રસ્વભાવ એટલે-“સૌર્ય-તેજો ધૃતિર્દાક્ષ્યં યુદ્ધેચપ્યપલાયનમ્”-વગેરે જે આગળ કહેવામાં આવશે તે સમજવાનો છે.

કદાચ શ્રીકૃષ્ણ કહે કે:-

“શુદ્રં હૃદયદૌર્બલ્યં ત્યક્ત્વોત્તિષ્ઠ પરંતપ”

હે શત્રુતાપન અર્જુન! તારા હૃદયની શુદ્ધ દુર્બળતાને તજીને યુદ્ધ કરવા માટે તૈયાર થા-દત્તાદિ વાક્યોથી મેં તને પ્રથમજ કહેલું છે કે, તારે યુદ્ધ કરવું તેજ શ્રેયસ્કર છે, તોપણ તું વારંવાર શામાટે પૂછે છે? તો તેને માટે કહે છે.

ન હિ પ્રપન્નાઃ મમાપ-ઘાદ્ ગલ્લોક-મુચ્છોષણમિદ્રિયાણાઃ । અવાપ્ય માવસપ-ભમુદં રાજ્યં રાજામપિ વાધિપત્યઃ ॥૮॥

તેણે એક પણ કંઈ મારા જીવામાં આવતું નથી, કે જે દંડિયોને અત્યંત સુકાવી નાખનારા મારા શોકને દૂર કરી શકે. પૃથ્વીપરનું શત્રુઓ-

રહિત તથા સમૃદ્ધિવાળું રાજ્ય પામીને અથવા દેવોના અધિપતિપણને પામીને પણ મારા શોકને દૂર કરવાનો ઉપાય હું દેખતો નથી.

(૮) અહીં અર્જુન, એવા આશયથી કહે છે કે,- હે કૃષ્ણ! તમે મને યુદ્ધ કરવા માટે કહીને શ્રેયસ્કર માર્ગ દેખાડો છો અને મારા ક્ષત્રિયધર્મને અનુસરતું કરવા માટે કહેો છો; પણ તેમ કરવાથી મારા બંધુઓનો નાશ થાય છે અને તે કારણથીજ આ મને શોક થયો છે, તો તે મારો શોક, રાજ્યના લાભથી અથવા દેવેન્દ્રપદના લાભથી દૂર થઈ શકે તેમ નથી; માટે તે યુદ્ધસિવાયનો બીજો કોઈ નિઃશ્ચિત્તરૂપ ચોંતિનો ઉપાય કહો, કે જેથી મારો શોક દૂર થાય. અર્ધાનુધીના ત્રયમાં અર્જુનને થયેલા ખેદને ખદાને ચત્ત્રવિદ્યામાં અધિકાર ધરાવતા પુરુષે, ભિક્ષાચરણ અને આ લોકના તથા પરલોકના કળભોગ તરફ વૈરાગ્ય-એ બન્નેસાથે સંબંધ કરવો જોઈએ, એમ દર્શાવ્યું છે.

॥ સંજય ઉવાચ ॥

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतपः ।

न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥

સંજયે કહ્યું:-હે શત્રુતાપન ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા! નિદ્રાને જિતનાર અર્જુન, દંડિયોના નિયંતા શ્રી-કૃષ્ણને એ પ્રમાણે કહીને પુનઃ “હું યુદ્ધ કરવાનો નથી” આમ તે ગોવિંદ ભગવાનને કહીને ચૂપ થઈ ગયો.

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदंतमिदं वचः ॥૧૦॥

હે ભરતવંશી રાજા! બન્ને સેનાઓના મધ્ય-ભાગમાં એ પ્રમાણે ખેદ કરતા તે અર્જુનને દંડિ-યોના નિયંતા શ્રીકૃષ્ણ, મંદ હસીને આવું વચન કહેવા લાગ્યા.

(૧૦) આ અર્જુન મૂર્ખ છે-કંઈ સમજતો નથી છતાં પણ જાણે મૂર્ખ ન હોય તેમ મારી પાસે ડાહી ડાહી વાતો કરે છે-આવા અભિપ્રાયથી ભગવાનને હસવું આવ્યું.

અર્જુનને બે જાતનો મોહ ઉત્પન્ન થયો છે-તેમાં એક તો-“દેહનો નાશ થતાં આત્માનો પણ નાશ થાય છે” આવા પ્રકારની ભુદ્ધિપ

મોહ અને બીજો—“યુદ્ધ કરવું તે પોતાનો ધર્મ છે છતાં તેમાં અધર્મની માન્યતાવાળી બુદ્ધિ-આ બન્ને” પ્રકારના મોહમાં પ્રવેશના “દેહનો નાશ થતાં આત્માનો પણ નાશ થાય છે” એ મોહને, બ્રહ્મવિદ્યાના સૂત્રરૂપ વીસ શ્લોકોથી દૂર કરવા ઇચ્છતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે.

॥ શ્રીભગવાનવાચ ॥

અશોચ્યાનન્વશોચસ્ત્વં પ્રજ્ઞાવાદાંશ્ચ માષસે ।

ગતાસનગતાસૃંશ્ચ નાનુશોચંતિ પંડિતાઃ ॥૧૧॥

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું:-તું શોક નહિ, કરવા યોગ્ય એવાં આ તારા બંધુઓનો શોક કરે છે. વળી હું તને સમજાવું છું, છતાં પણ બુદ્ધિમાન પુરુષોના શબ્દો બોલ્યા કરે છે-અર્થાત તું પંડિત નથી છતાં તારી પંડિતાર્થ દેખાડ્યા કરે છે; પણ પંડિત પુરુષો તો મરેલાઓનો કે જીવતાઓનો શોક કરતા નથી.^{૧૧}

(૧૧) શ્રીભગવાને કહ્યું:-હે અર્જુન ! “જીવાપેતં વા કિલેદં મ્રિય તે ન જીવો મ્રિયતે-જીવવિનાનું થયેલું આ શરીર મરણ પામે છે પણ જીવ મરણ પામતો નથી” આ વેદવાક્યના પ્રમાણથી જેમ ઘટ આદિ ઉપાધિનો નાશ થયા છતાં આકાશનો નાશ થતો નથી તેમ, આ દેહ આદિ ઉપાધિનો નાશ થતાં પણ જીવનો નાશ થતો નથી; માટે આ ભીષ્મ વગેરે તારા સ્વજનો અશોચ્ય છે-શોક કરવાને યોગ્ય નથી, છતાં તું શોક કરે છે-કે, આ યુરુઓને મારે કેમ મારવા, તેઓ વિના અમે કેમ જીવીશું? વગેરે વગેરે એ પરથી જણાય છે કે, તું મૂઢ છે, છતાં પણ દેહથી આત્માને જૂદો જાણનારા મોટા પંડિતપુરુષોના જેવી વાતો કયાં કરે છે અને કહે છે કે, “નરકે નિયતં વાસઃ” હ-મેશાં નરકમાં વાસ થાય છે-“પતંતિ પિતરો હોવામ્” કુળની હલ્લા કરનારાઓના પિતૃઓ નરકમાં પડે છે, ઇલાદિ બોલ્યા કરે છે; પરંતુ વિચાર કરતાં જણાય છે કે, તું બુદ્ધિમાન પંડિત નથી; કારણ કે બુદ્ધિમાન પંડિત પુરુષો તો મરણ પામેલા-જીવવિનાના થયેલા દેહોનો શોક કરતા નથી પણ ઉલટા તેવા દેહોનો ત્યાગ કરે છે. આ પરથી જણાય છે કે, પ્રાણુ-જીવન ઇષ્ટ છે-પણ દેહ ઇષ્ટ નથી. શ્રુતિ પણ કહે છે કે:-“પ્રાણો હ પિતા પ્રાણો માતા પ્રાણ આત્મા”.

પ્રાણુજ પિતા છે, પ્રાણુજ માતા છે અને પ્રાણુજ આત્મા છે. આવાજ કારણથી પ્રાણુવાળા જીવતા પિતા, માતા અને આત્માની અવગણના કરનાર પુરુષને “તું પિતા વગેરેની હત્યા કરનારો છે, માટે તને ધિક્કાર હજી”-આમ લોકો કહે છે; પણ જ્યારે તે પિતા વગેરેનો પ્રાણુ નીકળી જાય છે-અર્થાત તેઓ જ્યારે મરણ પામે છે, ત્યારે તેઓને બાળી મૂકતા પુરુષને પણ લોકો કંઈ કહેતાં નથી કે ધિક્કારતા નથી. આ પ્રસિદ્ધિ, લોકમાં અને વેદમાં પણ સ્પષ્ટ દેખાય છે; માટે તે પરથી સિદ્ધ થાય છે કે, આત્મા દેહથી ભિન્ન છે; કારણ કે તે ચેતન છે. જે જે ચેતન હોય છે, તે તે દેહથી ભિન્ન હોય છે જેમ વ્યતિરેક દર્શાવે ઘડો તે ચેતન નથી. તેમ દેહ આત્માથી ભિન્ન હોવા છતાં ચેતન નથી કારણ કે તે દશ્યપદાર્થ છે. જે જે દશ્ય પદાર્થ છે, તે તે ચેતન નથી. જેમકે ઘડો. ઘડો પણ દશ્ય પદાર્થ છે, જેથી તે ચેતન નથી; અને ધારો કે, કદાચ દેહ ચેતન હોય તો મરણ પછી પણ તે દેહમાં ચેતન્ય હોવું જોઈએ, પરંતુ તેવું તો જોવામાં આવતું નથી; માટે સિદ્ધ થાય છે કે, દેહ અચેતન છે-જડ છે. આવું વાસ્તવિક સ્વરૂપ નહિ સમજીને “દેહનો નાશ થતાં આત્માનો પણ નાશ થાય છે” એમ માનનારો તું મૂર્ખજ છે.

આ શ્લોકમાં કેટલાએક તર્કશાસ્ત્રીઓ “પ્રજ્ઞાવાદાન્” એ પદમાં “પ્રજ્ઞાનામ્-અવાદાન્” આમ વાદાન્ ને બદલે અવાદાન્ એમ વિભાગ કરી, “તું બુદ્ધિમાન પુરુષોને નહિ બોલવા યોગ્ય બોલે છે.” આવું વ્યાખ્યાન કરે છે; પણ તે ઠીક નથી; કારણ કે “નહિ બોલવા યોગ્ય” એવો અર્થ લાવવા માટે વ્યાકરણની રીતિ પ્રમાણે “ઘણ્” પ્રસય મળી શકતો નથી અને તેવો અર્થ કરવામાં કેટલોએક અપ્પાહાર પણ કરવો પડે છે, માટે તેવું વ્યાખ્યાન ત્યાજ્ય છે.

કેશીટો બનાવનાર કીડો (રેશમનો કીડો) એ કેશીટાથી જૂદો છે, છતાં પણ જ્યારે કેશીટાનો નાશ થાય છે, ત્યારે તે કીડાનો પણ જેમ નાશ થાય છે તેમજ, જીવ પણ દેહથી જૂદો છે છતાં દેહનો નાશ થતાં તે જીવ પણ નાશ પામતો જ હશે, આવી અર્જુનની માન્યતા કદાચ હોય એમ ધારીને ભગવાન કહે છે.

ન ત્વેવાઈ જાતુ નાર્સં ન ત્વં નેમે જ-સંવપાઃ ।
ન ચૈવ ન મરિચિયઃ સર્વે વ નતઃ પરણ્ ॥

હું (કૃષ્ણ) પ્રથમ નજ હતો તેમ કહી ન હતું; તું પણ પ્રથમ ન હતો એમ કહી ન હતું અને આ બધા રાજાઓ પણ ન હતા તેમ ન હતું; તેમજ આપણે બધા હવે પછી પણ નહિ હોઈશું તેમ નહિજ અને. ૧૨

(૧૨) ભગવાને કહ્યું:-હે અર્જુન ! તું, હું અને આ સર્વ રાજાઓ અનાદિ અને અનંત છીએ. કહી પણ હું ન હતો તેમ બન્યુંજ નથી; પણ હું હતોજ તેમ તું પણ ન હતો તેમ નથી બન્યું; પરંતુ હતોજ; અને આ રાજાઓ તથા બીજા સર્વ પ્રાણીઓ પણ પૂર્વે ન હતાં તેમ નથી બન્યું, પરંતુ સર્વે હતાંજ; તેમજ હવે પછી પણ આપણે બધા નહિ હોઈશું તેમ નહિ અને, પરંતુ આપણે બધા હવે પછી પણ હોઈશુંજ. કદાચ તને શંકા થશે કે, આ દેહ આત્મા ન હોય તો દેહને પીડા થતાં આત્માને કેમ પીડા થાય છે? આ શંકાના સમાધાનમાં એમ એમજ કહીશું કે, આત્માને પીડા થવાનું કારણ માત્ર તેનું અભિમાનજ છે. દષ્ટાંતતરીકે, જેમ કાષ્ઠ યક્ષ બીજના શરીરમાં પ્રવેશકરે છે, ત્યારે તે યક્ષ કરેલી પીડાથી તે દેહને પતિ આત્મા પીડાતો નથી; કારણકે તે સમયે તે દેહપતિ આત્માને પોતાના દેહપરનું અભિમાન હોતું નથી, જે કારણથી તે આત્માને એ યક્ષની પીડા અસર કરતી નથી, પણ યક્ષને પીડા થાય છે; કારણકે તે સમયે તે યક્ષ પારકા શરીરપર અભિમાન કરેલું છે. આ વાત લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ દષ્ટાંત પ્રમાણે દેહની પીડાથી તે દેહના અભિમાની આત્માને પણ પીડા થાય છે. બીજું વળી પૂર્વનાં કર્મોવિના જીવન પણ સંભવી શકતું નથી, છતાં પણ જે આપણે પૂર્વનાં કર્મોને જીવિકામાં કારણતરીકે ન માનીએ તો પૂર્વનાં કરેલાં કર્મોના નાશ અને નહિ કરેલાં કર્મોની પ્રાપ્તિનો પ્રસંગ આવી પડશે; માટે આપણા બધાની જીવિકા પૂર્વજન્મનાં કર્મોને લીધેજ સિદ્ધ થાય છે.

વળી વૃક્ષ આદિ સ્થાવરોની જીવિકા પણ તેમનાં પૂર્વકર્મોવિના સિદ્ધ થતી નથી, એમ અનુમાન કરી લેવું. એ અનુમાન આ પ્રમાણે થાય છે:-“સ્થાવરોની જીવિકા, તેમનાં પૂર્વકર્મોને લીધેજ હોવી જોઈએ; કારણકે તેમને પણ જીવિકા હોય છે. જે જે જીવિકા, તે તે પૂર્વનાં કર્મોને લીધેજ હોય છે. જેમ આપણા બધાની

જીવિકા, રસોઈ આદિ ક્રિયાથીજ થતી જોવામાં આવે છે તેમ.” આ અનુમાનપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, વૃક્ષાદિ સ્થાવરોમાં પણ પૂર્વજન્મનાં કર્મ છે.

વળી બીજું, ક્રિયાના વિચિત્રપણાથી કાર્યમાં પણ વિચિત્રપણું જોવામાં આવે છે. જેમ ઘડા, કોડીયાં, ઢાંકણાં-વગેરે વાસણોમાં ક્રિયાના વિચિત્રપણાથી વિચિત્રતા જોવામાં આવે છે, તેમજ આ લોકમાં સુખદુઃખાદિ કાર્યોમાં જે વિચિત્રતા દેખાય છે, તેમાં પૂર્વનાં કર્મોનુંજ વિચિત્રપણું કારણતરીકે હોવું જોઈએ, એમ અનુમાન થઈ શકે છે. તેવું અનુમાન આ પ્રમાણે છે:-“તુરત જન્મેલા ગાયના વાછરડાને તેની માતાનું સ્તનપાન કરવામાં આપોઆપ જે પ્રવૃત્તિ થાય છે તથા પ્રાણીમાત્રને મરણથી જે તાસ થાય છે, તે બંનેના ઉત્પન્ન થવામાં પૂર્વજન્મના અનુભવથી ઉત્પન્ન થયેલા સંસ્કારોજ કારણતરીકે હોવા જોઈએ. વળી જેમ આસોર્યસિંહ લેવામાં પણ પૂર્વજન્મના સંસ્કારોજ કારણ હોય છે તેમ સર્વ પ્રાણીઓને જન્મ થયા પછી તુરંતજ જોજન વગેરેમાં આપોઆપ પ્રવૃત્તિ થતી જોવામાં આવે છે, તેમાં પણ પૂર્વજન્મના અનુભવથી ઉત્પન્ન થતાં સંસ્કારોજ કારણતરીકે હોવા જોઈએ.” આવાં અનુમાનોપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, પૂર્વજન્મનાં કર્મ અને તે કર્મ સર્વ જીવોને અનુસરતાંજ રહે છે. વળી એ પ્રાચીન કર્મોના અસ્તિત્વની સિદ્ધિ કરવામાટે કૌલિકશાસ્ત્ર-તંત્રશાસ્ત્રમાં પણ એક વાત પ્રસિદ્ધ છે. જેમકે:-દેવદત્ત, પોતાના શરીરમાં કાંટા ભોંકાવાથી જેવો દુઃખી થાય છે તેવોજ-તેજ પ્રમાણે, દેવદત્તના શત્રુએ કરેલી દેવદત્તની પ્રતિમામાં તેના શત્રુ, મંત્રાદિનો વિધિ કરીને કાંટા ભોંકે છે ત્યારે પણ તે મૂળ દેવદત્તને પ્રત્યક્ષ પીડા જણાય છે અને તે દેવદત્ત દુઃખી થાય છે. હવે, એ દેવદત્તને થતી પીડામાં તેના શરીરની આંતરિક ધાતુઓનું આહવાતપણું તે કંઈ કારણ નથી અથવા તેના શરીરની બહારના ભાગમાં કાંટાનું ભોંકાવું તે પણ કારણ નથી, પરંતુ તેને પીડા થવામાં માત્ર તેના પૂર્વજન્મનાં કર્મોજ કારણ છે. એ પ્રમાણે બીજાં-કુરન્યાયથી-અર્થાત બીજાંથી અંકુરનો જન્મ અને અંકુરમાંથી બીજનો જન્મ-આમ સતત પ્રવાહ જે પ્રમાણે ચાલે છે, તેજ પ્રમાણે કર્મોમાંથી સંસ્કારોનો જન્મ અને સંસ્કારોમાંથી કર્મોનો જન્મ આવી

પરંપરાથી અનાદિકાળનો આ સંસારપ્રવાહ ચાલુજ છે; માટે દેહનો નાશ થતાં પણ આત્માનો નાશ થતો નથી, જેથી આ ભીષ્મ વગેરે તારા સ્વર્ગનો શોક કરવા યોગ્ય નથી. આ શ્લોકની પૂર્વના શ્લોકમાં “ગતાસૂન્ દેહાન્” એવા વિશેષણથી આત્માને દેહથી ભિન્ન કહી દે-આડ્યો અને આ શ્લોકમાં “સુદ્ધમશરીરથી યુક્ત આત્મા વ્યવહારદષ્ટિથી નિત્ય છે” એમ સિદ્ધ કર્યું. આ પ્રમાણે આ બન્ને શ્લોકોમાં પરસ્પર ભેદ રહેલો છે.

જોકે આપ કહો છો તે છે તો તેમજ, પણ પોતાને અતિપ્રિય દેહનો વિયોગ થતાં શોક તો થાયજ, આવી અર્જુનની શંકાનું ભગવાન સમાધાન કરે છે:-

દેહિનોઽસ્મિન્યથા દેહે કૌમારં યૌવનં જરા ।

તથા દેહાંતરપ્રાપ્તિર્ધીરસ્ત્ર ન મુહ્યતિ ॥૧૩॥

દેહાભિમાની જીવને જેમ આ દેહમાં (સ્થૂલદેહમાં) કુમારાવસ્થા, યુવાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે, તેમજ તેને બીજા દેહોની પ્રાપ્તિ થાય છે-અર્થાત્ જીવને આ દેહનો નાશ થતાં બીજા દેહની પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ તેથી તે જીવનો નાશ થતો નથી; માટે વીરપુરુષ તેમાં-દેહનો નાશ અને તેની ઉત્પત્તિમાં મોહ પામતો નથી-આત્માનાંજ જન્મમરણ થાય છે, એમ માનતો નથી.^{૧૩}

(૧૩) દેહી-એટલે જેને સ્થૂલદેહ અને સુદ્ધમ-દેહનો સંબંધ છે તે ચિદાત્મા. તે ચિદાત્મા જીવને જેમ આ સ્થૂલશરીરમાં કુમાર આદિ અવસ્થાઓમાં દેહનો ભેદ થાય છે, તોપણ-“હું તો એકનો એકજ છું. પૂર્વે બાળક હતો અને અત્યારે વૃદ્ધ થયો છું.” આવું અભેદ અભિમાન થાય છે, તેથી તે ચિદાત્મા પોતે એકનો એકજ છે અને બાળક આદિ શરીરથી ભિન્ન છે-અર્થાત્ ચિદાત્મા, પુણ્ય-સૂત્ર ન્યાયથી પોતે ત્યજેલાં અને પોતાનાથી ભિન્ન એવાં પૂર્વનાં શરીરોમાંથી પોતાનાથી ભિન્ન અન્ય શરીરોમાં વ્યાપ્ત થઈને પણ તે શરીરોથી ભિન્ન છે. જેમ સૂત્ર (દારી) પોતે લજ્જેલાં અને પોતાનાથી ભિન્ન પુષ્પોમાંથી પોતાથી ભિન્ન બીજાં પુષ્પોમાં વ્યાપ્ત થઈને રહેલો છે, છતાં થણુ તે પુષ્પોથી પણ ભિન્નજ છે તેમ આત્મા પણ

શરીરોથી ભિન્ન છે અને કુમાર આદિ જૂદીજૂદી અવસ્થાઓને પોતે એકનો એક અવિકારી રહીને મદલ્ય કરે છે. એજ પ્રમાણે તે ચિદાત્માને બીજા દેહોની પ્રાપ્તિ થાય છે-અર્થાત્ સ્થૂલશરીરોને તજી દઈને તે સ્થૂલશરીરનું અનુકરણ કરનારાં બીજાં સુદ્ધમ-લિંગશરીરોને તે ચિદાત્મા પ્રાપ્ત થાય છે. આનો સ્પષ્ટાર્થ આ પ્રમાણે છે:-જેમ એકનું એક સ્થૂલશરીર કુમાર આદિ અવસ્થાઓના ભેદથી અનેક સ્વરૂપનું થાય છે, તેજ પ્રમાણે નિત્ય એવું પણ લિંગશરીર, પ્રાણીઓના કર્મના ભેદથી પ્રાપ્ત થયેલીદેવ, મનુષ્ય અને પશુપક્ષી આદિ અવસ્થાના ભેદથી અનેક પ્રકારનું થાય છે; માટે પૂર્વોક્ત પુણ્ય-સૂત્રન્યાય પ્રમાણે સ્થૂલશરીરથી જેમ આત્મા ભિન્ન છે તેમજ સુદ્ધમશરીરથી પણ આત્મા ભિન્ન છે. આ પરથી જણાય છે કે શોક આદિ ધર્મો લિંગશરીરના છે અને તું તો તે લિંગશરીરથી પણ ભિન્ન રહેલો છે, તો તને તારાં સ્વર્ગનોના વિયોગથી ઉત્પન્ન થતો શોક પણ ઘટતો નથી.

ઉપરદર્શવેલીદેવ અને આત્માની ભિન્નતાના કારણથી ધીર પુરુષ,દેહના નાશમાં અથવા ઉત્પત્તિમાં મોહ પામતો નથી; એટલે દેહપરના અભિમાનથી ઉત્પન્ન થનારા શોક અને મોહ, એ બન્ને, સ્થૂલ અને સુદ્ધમ શરીરપરના મમતાભિમાનનો ત્યાગ કરનારા ધીર પુરુષને દુઃખ આપના નથી;માટે તું પણ ધીર પુરુષ થા.

આ શ્લોકની પહેલાંના એ શ્લોકોમાં ગતાસૂન્ અને વયમ્ એવાં બહુવચનો મૂકવાનો અભિપ્રાય એ છે કે, જીવાત્માને ઉપાધિરૂપે વળગેલા દેહો અનેક છે, નહિ કે જીવાત્મા એ અનેક છે-અર્થાત્ એ બન્ને બહુવચનો આત્માને ઉપાધિરૂપ રહેલા દેહનાં વિશેષણો છે, આત્માનાં નથી; તેમજ આ શ્લોકમાં ‘દેહિનઃ’ એવું એકવચન મૂકેલું છે, તે આવા અભિપ્રાયથી મૂકેલું છે કે, ભિન્ન ભિન્ન ઉપાધિઓવાળો ચિદાત્મા તો એકજ છે, પણ ભિન્ન નથી. આવા આશયથી આ શ્લોકમાં તે એકવચન મૂકેલું છે, એમ સમજવું. શ્રુતિ પણ એમજ કહે છે કે:-આત્મા એકજ છે પણ ભિન્ન ભિન્ન ઉપાધિઓથી તે ભિન્ન ભિન્ન દેખાય છે. એવાજ આશયની શ્રુતિ આ છે:-“યથાદ્યં જ્યોતિરાત્મા વિવસ્વાનપો-મિન્ના બહુધૈકોઽનુગચ્છન્ ॥ ઉપાધિના ક્રિયતે મેદરૂપો દેવઃ ક્ષેત્રેષુ લેમજાઽયમાત્મા ॥ જેમ આ જ્યોતિસ્વરૂપ સૂર્ય પોતે એકજ છે,

છતાં ભિન્ન ભિન્ન જગતને પોતાના પ્રતિબિંબથી અનુસરતાં તે જળરૂપ ઉપાધિથી ભિન્ન સ્વરૂપવાળો— અનેક સ્વરૂપવાળો કરાય છે, તેમ અજ્ઞ-આ એવો આ આત્મા પોતે એકજ છે, છતાં સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મશરીરરૂપ ક્ષેત્રોમાં વ્યાપ્ત થઇ, તે તે ક્ષેત્રોની ઉપાધિથી અનેક સ્વરૂપવાળો કરાય છે—વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં તો તે એકજ છે. વળી ખીજ પણ એક શ્રુતિ આવાજ આશયની છે:—“**एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा**” સર્વભૂતોમાં ગૂઢસ્વરૂપે રહેલા, સર્વવ્યાપક અને સર્વભૂતોના અંતરાત્મા દેવ-ચિદાત્મા પોતે એકજ છે. જે આત્મા એકજ છે તો તે વિભુ-વ્યાપક પણ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. આ ઉપરથી એમ પણ જાણી લેવું કે, અનિત્ય અને અવ્યાપક દેહાદિને ખીજા કેટલાએક અજ્ઞાનીઓ આત્માતરીકે માને છે, એ વાત ખોટીય છે.

જે કે આત્મા ત્રિંગશરીર-સૂક્ષ્મશરીરથી ભિન્ન છે, તોપણ “હું દુઃખી છું” છત્યાદિ અનુભવથી આત્માપર આવતું દુઃખાદિનું આશ્રયપણું વારી શકાય તેમ નથી; તોપણી મારા આ બીજમ આદિ બંધુતર્ગનો નાશ થતાં મને દુઃખનો સંબંધ થાયજ. આવી અર્જુનની શંકાને મનમાં લાવી ભગવાન કહે છે:—

માત્રાસ્પર્શસ્તુ કૌંતેય શીતોષ્ણસુખદુઃખદાઃ ।

આગમાપાયિનોઽનિત્યાસ્તાંસ્તિતિક્ષ્ણસ્વ ભારત ।

હે કુંતીપુત્ર અર્જુન ! ઇંદ્રિયોની વૃત્તિઓના શબ્દ આદિ વિષયોની સાથે થનારા જે સંબંધો તે, ટાઢ, તાપ, સુખ અને દુઃખને આપનારા થાય છે; પણ તે વિષયો અને ઇંદ્રિયવૃત્તિઓના સંબંધો, ઉત્પત્તિ અને નાશના સ્વભાવવાળા છે તથા અનિત્ય છે; માટે હે ભારત ! તેઓને તું સહન કર. ૧૪

(૧૪) “માત્રાઃ” એટલે ઇંદ્રિયોની વૃત્તિઓ કે જેઓથી વિષયોનું માપ-જાન કરી શકાય છે તે, અથવા “માત્રાઃ” એટલે કૌષીતકિ નામના બ્રહ્મજ્ઞાનમાં પ્રસિદ્ધ વાણી આદિ દશ પ્રજામાત્રાઓ અને નામ આદિ દશ જૂતમાત્રાઓ કે જેઓ ઇંદ્રિયોના વિષયરૂપ છે, તે અહીં ગ્રહણ કરવી. તે માત્રાઓનો “સ્પર્શ” એટલે—વિષયવિષયી બાવે સંબંધ—તેનું નામ માત્રાસ્પર્શ કહે-

વાય; અથવા માત્રા એ ત્રીજી વિભક્તિ એકવચન સમજવું, એટલે પ્રમાતાની સાથે સ્પર્શ—એટલે વિષય અને ઇંદ્રિયોનો સંબંધ—તેનું નામ માત્રાસ્પર્શ કહેવાય; કારણકે સ્પર્શ શબ્દનો વિષય અને ઇંદ્રિયોનો સંબંધ, એવો અર્થ થઇ શકે છે. જેમકે “સ્પર્શાન્ કૃત્વાર્થાદિર્વાહ્યાન્” આ, ગીતાના પાંચમા અધ્યાયમાં દર્શાવેલા શ્લોકમાં રહેલા સ્પર્શ શબ્દનો વિષય અને સંબંધ એવો અર્થ કરેલો છે; માટે પ્રમાતાને (જીવને) પ્રમાણુદ્વારા (ઇંદ્રિયોદ્વારા) પ્રમેયની (શબ્દાદિની) સાધના જે સંબંધો તે બધા, ટાઢ અને તાપની પેઠે ઉત્પત્તિ તથા નાશના સ્વભાવવાળા છે અને તેજ કારણથી તે અનિત્ય છે તથા શીતોષ્ણની પેઠે સુખ અને દુઃખ આપનારા છે; માટે તેઓને તું સહન કર. અહીં ભગવાને અર્જુનને હે કુંતીપુત્ર ! હે ભરતવંશી ! આવાં સંબોધનો આપી એમ સૂચવ્યું છે કે, તું ઉત્તમ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો ધીરપુરુષ છે, જેથી તે માત્રાસ્પર્શોને તારે સહન કરવાજ જોઈએ.

પ્રમાતા આદિ અનર્થ—એટલે અસત્ પદાર્થો સુગુપ્તિ સમાધિ અને પ્રદાવેશ આદિ અવસ્થાઓમાં હયાત હોતા નથી. પરંતુ જગત અને સ્વપ્નાવસ્થામાં મળી આવે છે. જે કે કોઈકોઈ સમયે તે મિથ્યા પદાર્થોની આત્મામાં પણ પ્રતીતિ થાય છે પણ વાસ્તવિક રીતે તે પ્રતીતિ દોરડીમાં જણાતા સપના અધ્યાસ જેવી નહન મિથ્યા છે, જેથી તેને આત્માના ધર્મ પ્રાપ્ત થતા નથી. જે વસ્તુ, ખીજ કોઈ વસ્તુમાં અભેદપણે કોઈ સમયે દેખાય અને કોઈ સમયે ન દેખાય તો તે વસ્તુનો પેલી ખીજ વસ્તુમાં અધ્યાસ થયેલો ગણાય. જેમ દોરીની અંદર સર્પ કોઈ વખતે દેખાય છે અને કોઈ વખતે નથી દેખાતો માટે તે દોરીમાં સર્પનો અધ્યાસ થયેલો ગણાય; તેમજ પ્રમાતા, પ્રમાણુ અને પ્રમેય આદિ અસત્ પદાર્થો, આત્માવિષે કોઈ સમયે અભેદપણે દેખાય છે અને કોઈ સમયે નથી દેખાતા; માટે તે મિથ્યા છે, એમ નિશ્ચય થાય છે; માટે પ્રમાતા આદિનો પ્રત્યગાત્મામાં સંબંધજ નથી, કારણકે સત્ય વસ્તુનો અને મિથ્યા વસ્તુનો વાસ્તવિક સંબંધ હોઈ શકેજ નહિ. આવી રીતે જે પ્રમાતા આદિનો પ્રત્યગાત્માની અંદર સંબંધ હોતો નથી, તો પછી એ પ્રમાતાના સુખદુઃખાદિ ધર્મોનો તો પ્રત્યગાત્મામાં સંબંધ કયાંથીજ હોય !

કદાચ તું શંકા કરીશ કે, જો આત્મામાં સુખદુઃખ આદિનો સંભવ ન હોય તો “હું દુઃખી છું” એવો અનુભવ કેમ થાય છે? આના ઉત્તરમાં હું તને એવુંજ સમાધાન કહું છું કે, તે તે ઉપાધિઓમાં તદાકારપણે જે અધ્યાસ થાય છે, તે કારણથીજ આત્મામાં સુખદુઃખાદિનો અનુભવ થાય છે. વાસ્તવિકરીતે તે દુઃખિત્વ આદિનો પ્રત્યક્ષ-અનુભવ મિથ્યા છે. એજ કારણથી જાત્રત અવસ્થામાં જોયેલું સુખદુઃખ સ્વપ્નાવસ્થા-નિદ્રાવસ્થામાં દેખાતું નથી અને સ્વપ્નાવસ્થામાં જોયેલું સુખદુઃખ જાત્રત અવસ્થામાં દેખાતું નથી. શ્રુતિ પણ કહે છે:—“સ યત્ર પદ્યયતિ પુણ્યં ચ પાપં ચાનન્વાગતસ્તેન ભવત્યસંગોહ્યં પુરુષ:” આ આત્મા જાત્રત અથવા સ્વપ્નાવસ્થામાં જે કંઈ પુણ્ય અથવા પાપ જુએ છે, તેનાથી તે અનુસરાતો નથી—અર્થાત્ તે પુણ્ય અને પાપ આત્માને લેવી શક્તાં નથી; કારણ કે આત્મા અસંગ છે—નિર્લેપ છે. વળી “કામઃ સંકલ્પો વિચિકિત્સાશ્રદ્ધાઽશ્રદ્ધા ધૃતિરધૃતિર્દીર્ઘીર્મીરિત્યેતત્સર્વં મન एव” ઇચ્છા, સંકલ્પ, સંશય, શ્રદ્ધા, અશ્રદ્ધા, ધૈય, અધૈય, લજ્જા, બુદ્ધિ અને ભય, આ બધું મનજ છે. આ શ્રુતિ પણ “આ બધું મનજ છે” એમ અભેદ દેખાડીને કામ આદિ વિકારોનું ઉપાદાનકારણ મનજ છે, એમ કહી બતાવે છે.

માટે જેમ સ્વપ્નાવસ્થામાં થતી દુઃખની પ્રતીતિ કેવળ ભ્રાંતિરૂપજ છે, તેમ જાત્રત અવસ્થામાં પણ આત્માને વિષે થતી દુઃખની પ્રતીતિ ભ્રાંતિરૂપજ છે. આમ સમજીને તું પણ તે તે સ્વજનેના વિયોગથી ઉત્પન્ન થતી દુઃખાદિની મિથ્યા પ્રતીતિને સહન કર.

તેવી તિતિક્ષા-સહનશીલતાનું પ્રત્યક્ષ ફળ કહે છે:—

યં हि न व्यथयंत्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।

समदुःखसुखं धीरं सौमित्रत्वाय कल्पते ॥

હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! જે માત્રાસ્પર્શો—ઇન્દ્રિયવૃત્તિઓને વિષયોની સાથે થતા સંબંધો, સુખદુઃખને સમાન માનનારા જે ધીર પુરુષને વ્યથા કરી શકતા નથી—દુઃખી કરી શકતા નથી, તે પુરુષ ધર્મજ્ઞાનદ્વારા મોક્ષ મેળવવામાટે યોગ્ય થાય છે. ૧૫

(૧૫) પ્રથમ વ્યાખ્યાન કરી બતાવેલા ત્રણે પ્રકારના એ માત્રાસ્પર્શો, જે પુરુષને જાત્રત, સ્વપ્ન અથવા અસપ્રજાત સમાધિ અવસ્થામાં ચિત્તની એકાગ્રતારૂપ સ્વસ્થતાથી બદલ કરતા નથી, તે પુરુષ મોક્ષને માટે યોગ્ય થાય છે. આ શ્લોકમાં ‘પુરુષમ્’ એ પદથી આઠ પ્રકારની પુરીઓમાં (શરીરમાં કંપેલી નગરીઓમાં) વસનારો પુરુષ જીવ લેવાનો છે. તે આઠ પ્રકારની પુરીઓ આ પ્રમાણે છે:—

“**कर्मेन्द्रियैश्च लुप्तं पञ्च तथापराणि ।**

ज्ञानेन्द्रियाणि मनआदि चतुष्टयं च ॥

प्राणादि-पंचकमथोवियदादिकं च ।

कामश्च कर्म च तमः पुनरष्टमी पृ:” ॥

પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અલંકાર એ ચાર, પાંચ પ્રાણો, આકાશાદિ પાંચ ભૂતો, કામ અને કર્મ—આ સાત પુરીઓ ઉપરાંત અજ્ઞાન નામની એક આઠમી પુરી છે. આ આઠ પુરીઓમાં વસનારો જીવ તે પુરુષ કહેવાય છે અથવા સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મશરીરરૂપ ઉપાધિમાં બીજી સાતે પુરીઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે, માટે છેલ્લી અજ્ઞાન નામની આઠમી પુરીજ અહીં લેવી. તે પુરીમાં જે વસે તે પુરુષ સમજવો; તેથી કારણોપાધિથી પણ આત્માની ભિન્નતા અહીં દર્શાવી છે. (આ શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને “**हे पुरुषर्षभ:**” આતુ સંબોધન કરી એમ સૂચવ્યું છે કે, તું સર્વ પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ હોવાથી તું પણ આ અનુભવવાને યોગ્ય છે, એમ જણાવ્યું છે.)

ત્રણે પ્રકારની ઉપાધિનો ત્યાગ કરવાથી જેને સુખદુઃખ સમાન થયાં છે, તેવા પુરુષને જે માત્રાસ્પર્શો દુઃખી કરી શકતા નથી; કારણ કે સમાધિમાં રહેલા પુરુષને ટાઢ અને તડકો, સુખ કે દુઃખ આવી શક્તાં નથી અને તેથીજ તે સમાધિનિષ્ઠ પુરુષ, સુખદુઃખને સમાન માનનારો થાય તે યોગ્યજ છે. આવા ધીર પુરુષને—ધ્યાન કરનારા યોગી પુરુષને જે માત્રાસ્પર્શો દુઃખી કરતા નથી તેથી તે પુરુષ, મોક્ષને માટે યોગ્ય થાય છે.

સુધૃષ્ઠિ અને સમાધિ અવસ્થામાં ઉપાધિનો ત્યાગ કરનાર આત્મા, સુખદુઃખને સમાન માનવાવાળો થઈ શકે; પણ જ્યારે તે આત્મા ઉપાધિયુક્ત દશામાં આવે, ત્યારે તે આત્માને દુઃખી દશા પ્રાપ્ત થાયજ, તેમાં કોઈ વારી શકે તેમ નથી. દાખલાતરીકે, ભોદાનો ઝોળો જ્યારે અમિ-

ની ઉપાધિવાળો, નથી હોતો, ત્યારે કોઇને બાળ-નારો થતો નથી; પણ જ્યારે તે ગોળો અગ્નિરૂપ ઉપાધિથી યુક્ત થઇ તપે છે, ત્યારે બીજાને બાળ-નારો થઈ પડે છે, તેમ તે ઉપાધિવાળો આત્મા દુઃખી થાયજ અને ઉપાધિવ્યાપક એવી મૂળ પ્રકૃતિની માત્રારૂપ છે; માટે જ્યાંસુધી મૂળપ્રકૃતિ રહેલી છે, ત્યાંસુધી તે ઉપાધિનો નિર્મૂળ નાશ થઇ શકતો નથી, જેથી તે ઉપાધિયુક્ત અવસ્થામાં આત્માને દુઃખી-પણુ રૂપ ધર્મ લાગુ થયોજ. તો “સોઽમૃતત્વાય કલ્પેતે” આ પૂર્વના શ્લોકમાં દર્શાવેલું ઘટી શકતું નથી. આવી કદાચ અર્જુન શંકા કરે એમ વિચારીને ભગવાન કહે છે.

નાસતો વિદ્યતે ભાવો નાભાવો વિદ્યતે સતઃ ।

ઉભયો પિ દૃષ્ટોઽસ્તસ્ત્વન ંસ્તત્ત્વદાર્શ્યભિઃ ॥

અસત્-મિથ્યા પદાર્થની-શીત, ઉષ્ણ આદિની સત્તા-હયાતી નથી; તેમજ સત્ પદાર્થ આત્માની અસત્તા-અભાવ નથી. આ બન્ને સત્ અને અસત્ પદાર્થોનો તાત્ત્વિક નિર્ણય, તત્ત્વ-જ્ઞાનીઓએ જોયેલો છે.^{૧૧}

(૧૬) દોરીમાં ભાસિત થયેલા સર્પની પેઠે અસત્-મિથ્યા પદાર્થરૂપ પ્રમાતા, પ્રમાણુ અને પ્રમેય આદિ કોઈ કોઈ સમયે દેખાતા અસત્ પદાર્થો, ઉત્પત્તિ અને નાશવંત હોવાથી ત્રણે કાળમાં પણ તેની સત્તા નથી-અર્થાત્ પ્રમાતા આદિ મિથ્યા પદાર્થો મૂળ અજ્ઞાનથીજ ચિદાત્મા-વિષે કલ્પિત થાય છે; પણ એ મૂળ અજ્ઞાનનોજ આત્મજ્ઞાનથી નાશ કરવામાં આવે તો કારણુનો નાશ થતાં કાર્યરૂપ પ્રમાતા આદિનો પુનઃ સંભવ રહી શકે નહિ, જેથી નિર્વિદ્ને આત્મજ્ઞાનદ્વારા મોક્ષની સિદ્ધિ થઈ શકે છે. કદાચ તું એમ કહીશ કે, સુષુપ્તિ આદિ અવસ્થાઓમાં પ્રમાતા આદિનો અનુભવ થતો નથી. આ કારણુથીજ જો પ્રમાતા આદિને મિથ્યા માનવામાં આવે તો આત્મા પણ સુષુપ્તિ આદિ અવસ્થામાં અનુભવાતો નથી, જેથી તે આત્માને પણ મિથ્યા પદાર્થતરીકે માનવો પડે અથવા તે પ્રમાતા આદિ પદાર્થોને અને આત્માને-એ બધાને સત્ પદાર્થતરીકે માનવો પડે; તો આના ઉત્તરમાં હું તને સમાધાન આપું છું કે, સત્ વસ્તુનો કદીપણુ અભાવ હોતો નથી-અર્થાત્ આત્માનો સુષુપ્તિ અવસ્થામાં પણ અનુભવ થાય છે. જેમકે:-સુષુપ્તિ અવસ્થામાંથી જાગત અવસ્થા-

માં આવ્યા પછી તે સુષુપ્તિમાં અનુભવેલાં સુષુપ્તો તથા અજ્ઞાનનો-“હું સુષુપ્તી સૂતો હતો, મેં કંઈ પણ જાણ્યું નથી” આવો જ્ઞાનસંબંધ થતો જોવામાં આવે છે. આ પરથી સિદ્ધ થાય છે કે, સુષુપ્તિકાળમાં પણ આત્માનો અનુભવ થાય છે; કારણુ કે જો તે વેળા આત્માનો અનુભવ ન થતો હોય તો જાગત અવસ્થામાં આવ્યા પછી તે સુષુપ્તિના સુષુપ્ત અને અજ્ઞાનનું જ્ઞાન ક્યાંથી રહે? માટે સત્ વસ્તુનો અભાવ હોતોજ નથી. શ્રુતિ પણ, સુષુપ્તિ અને કેવલ્ય-સમાધિની અવસ્થામાં પ્રમાતા આદિનો અભાવ અને દ્રષ્ટા-આત્માનો ભાવ-નિત્યત્વ-સત્તા હોય છે તેમ કહે છે:-

“યદ્વૈતત્ત્વમ્ પશ્યતિ પશ્યન્વૈ તત્ત્વમ્ પશ્યતિ ન હિ દૃષ્ટદૃષ્ટેર્વિપરિલોપો વિદ્યતેઽવિનાશિત્વાન્ન-નુતદ્વિત્યન્વ્યસ્મિત્તિ તત્તોઽન્યદ્વિમક્તં ચત્પશ્યેદિતિ”

આ આત્મા સ્વભાવસ્થા (નિદ્રા)માં નથી જોતો તેમ નથી, પરંતુ સાક્ષીતરીકે રહીને બધું જોયા કરે છે; કારણુકે દ્રષ્ટા-આત્માની દૃષ્ટિનો નાશ થતો નથી, કેમકે તે અવિનાશી છે. વળી તે અવસ્થામાં બીજી એક પણ વસ્તુ હોતી નથી, કે જે વસ્તુ તેથી અન્ય વિભક્તને જુએ.”-જો પ્રમાતા આદિ મિથ્યા પદાર્થો સત્ હોય તો તે-ઓનું સુષુપ્તિ આદિમાં અદર્શન થાય છે તેમાં શું કારણુ છે? શું તે અવસ્થામાં તેઓ સમીપમાં હોતા નથી કે દ્રષ્ટાની દૃષ્ટિનો નાશ થાય છે, કે જેથી તેઓ દેખાતા નથી? તેઓના અદર્શનના કારણુમાં “તે અવસ્થામાં તેઓ સમીપમાં હોતા નથી” એમ કહી શકાશે નહિ; કારણુકે આત્મામાંજ દેખાવ આપવાના સ્વભાવવાળી તથા આત્મામાંજ નાશ પામવાના સ્વભાવવાળી વસ્તુની તે આત્માસિવાયની બીજી જગ્યાએ હોવાની કલ્પના કરી શકાય નહિ. ત્યારે દ્રષ્ટાની દૃષ્ટિનો નાશ થવાને લીધે સુષુપ્તિ અવસ્થામાં પ્રમાતા આદિ દેખાતા નથી એમ પણ કહી શકાય તેમ નથી; કારણુકે પૂર્વોક્ત શ્રુતિમાંજ કહી દેખાડ્યું છે કે, દ્રષ્ટાની દૃષ્ટિનો નાશ થતો નથી; માટે આત્મા અને પ્રમાતા આદિને સત્યતાથી અથવા મિથ્યાત્વથી સમાન કહી શકાય તેમ નથી. હવે તું શંકા કરીશ કે, (સત્ પદાર્થ આકાશ આદિનો કોઈપણ દેશ અથવા કાળમાં અભાવ નથી એ તો હીક છે, પણ સત્ પદાર્થતરીકે ગણાયેલા પ-રમાણુનો બીજા પ્રદેશોમાં અભાવ જોવામાં આવે

છે તથા પ્રથમ ઉત્પત્તિ પહેલાં અસત્ પદાર્થતરીકે ગણાતા ઘટાદિ પદાર્થોનો ભાવ જોવામાં આવે છે. તો તમે કેમ કહો છો કે, “નાસતો વિદ્યતે ભાવો નામાવો વિદ્યતે સતઃ” અસત્ પદાર્થનો ભાવ-હયાતી નથી અને સત્ વસ્તુનો અભાવ નથી” આ વચન અષ્ટિત જણાય છે. આ શંકાને વિદ્વાનોના અનુભવને સ્વીકારીને તું દૂર કરી લે; કારણ કે વિદ્વાનોએ સત્ અને અસત્ વસ્તુનો યથાર્થ નિર્ણય કર્યો છે. જેમ સ્વપ્નમાં આકાશ, ઘટ તથા દોરડીમાં દેખાતો સર્પ વગેરે પદાર્થો નિત્ય, અનિત્ય, સત્ય અને અસત્ય આદિ ધર્મોવાળા નિશ્ચિત થાય છે, પણ જન્યત અવસ્થામાં તેમાંનું કંઈ પણ હોતું નથી, તેમ જન્યત અવસ્થામાં જે જે પદાર્થો સત્ હોય છતાં તને અભાવવાળા દેખાય અને અસત્ હોય છતાં ભાવવાળા દેખાય તે તે પદાર્થોને તત્ત્વજ્ઞાન વડે બાંધ કરી શકાશે.

અર્જુન વળી પણ શંકા કરે છે કે, જન્યત અવસ્થાની વાસનાને લીધે સ્વપ્નાવસ્થામાં દેખાયલા આકાશવગેરે પદાર્થોમાં નિત્યત્વ આદિનો જે નિશ્ચય તે માત્ર જ્ઞાતિજ છે એમ જો માનીએ, તો અનાદિકાળથી ચાલ્યા આવેલા પૂર્વજન્મોનો સંસ્કારોને લીધે, જન્યત અવસ્થામાં દેખાતા આકાશાદિ પદાર્થોમાં નિત્યત્વ વગેરેનો નિશ્ચય પણ જ્ઞાતિજ મનાશે. વળી એક બીજી શંકા પણ કરે છે કે, સ્વરૂપથી હયાત એવી જે રજત (રૂપું) આદિ વસ્તુ તેઓનો શુક્તિ (છીપ) આદિમાં અધ્યાસ થાય છે; પણ સ્વરૂપથી જગતમાં અવિદ્યમાન એવી શશશૃંગ (સસલાનાં શીંગડાં) આદિ વસ્તુઓનો કદીપણ અધ્યાસ થતો નથી, તો પછી આકાશ આદિ પદાર્થો તમારી રીતે પ્રમાણે સ્વરૂપથી અવિદ્યમાન છે; છતાં તે વસ્તુઓનો આમામાં કેમ અધ્યાસ થાય છે? આ શંકાઓનું ભગવાન સમાધાન કરે છે કે, અધ્યાસ થવામાં માત્ર પૂર્વ કરેલા અનુભવનીજ જરૂર પડે છે, નહિ કે તે અનુભવેલી વસ્તુના સ્વરૂપની વિદ્યમાનતાની જરૂર પડે છે. જેમ કે:-દર્પણમાં પ્રતિબિંબિત થયેલા આકાશની સાથે સાથે તે આકાશમાં અધ્યસ્ત થયેલી કાળાશ પણ તે દર્પણમાં દેખાય છે. ખરી રીતે જેતાં આકાશમાં દેખાતી કાળાશ સ્વરૂપથી સત્ય છે નહિ, છતાં દર્પણની અંદર અધ્યાસ પામેથી જણાય છે; માટે અનેક જમની પરંપરાઓના સંસારથી સ્વપ્નાવ-

સ્થામાં જોયેલી નિત્ય અનિત્ય વસ્તુ, જન્યત અવસ્થામાં આવ્યા પછી આપણને યથાર્થ રીતે સમજાય છે, તેમ આપણે જન્યત અવસ્થામાં નહિ જોયેલી સત્ અસત્ વસ્તુની યથાર્થતા, જ્ઞાની પુરુષે જોઈ શકે છે. આના સંબંધમાં કેટલીએક શ્રુતિઓ પણ છે:—“નેહ નાનાડસ્તિ કિંચન” આ જગતમાં પરમાત્માસિવાયની અનેક પ્રકારની કંઈ પણ વસ્તુ નથી. “અસ્તીત્યેવોપલબ્ધવ્યઃ” સર્વ સ્થળે પરમાત્મા રહેલાજ છે, આવા જ્ઞાનથી તે પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે. “અતોડન્યદાત્મસ” એ પરમાત્માસિવાયની બીજી સર્વ વસ્તુ નાશવંત છે-આ બધી શ્રુતિઓ આત્માસિવાયના પદાર્થોને અસત્-મિથ્યાતરીકે સિદ્ધ કરે છે અને આત્માને સત્ વસ્તુતરીકે સિદ્ધ કરે છે. એ પ્રમાણે સત્ વસ્તુનું જ્ઞાન કરવાથી અને અસત્ વસ્તુનો બાંધ કરવાથી મોક્ષસિદ્ધિ થાય છે.

જેનો કદી અભાવ થતો નથી તેવો સત્ પદાર્થ આ જગતમાં છે તેમાં શું પ્રમાણ છે? આવા અર્જુનના પ્રશ્નનો ભગવાન ઉત્તર કહે છે:-

અવિનાશિ તુ તદ્વિદિ યેન સર્વમિદં તતમ્ ।
વિનાશમવ્યયસ્યાસ્ય ન કશ્ચિત્કર્તુમર્હતિ ॥

જેનાવડે (ઉત્પત્તિ અને નાશના ધર્મવાળું) આ સમગ્ર જગત, (તેના સાક્ષીપણે) વ્યાપ્ત થયું છે, તે સત્ એવું આત્મસ્વરૂપ અવિનાશી છે, એમ તું જાણ. એ અવિનાશી આત્મસ્વરૂપનો નાશ કરવામાટે કોઈ પણ ચોગ્ય નથી. ૧૭

(૧૭) મૂળમાં તત્ શબ્દ દર્શાવ્યો છે, તેથી જેનો પ્રસંગ ચાલુ છે તે સત્ વસ્તુનું તે શબ્દથી પ્રદણ થાય છે, જે સત્ વસ્તુથી આ સર્વ આકાશાદિ વિશ્વ વ્યાપ્ત થયું છે, તે સત્ અવિનાશી છે. ઘટનું સત્ત્વ, પટનું સત્ત્વ છત્યાદિ સર્વ વસ્તુઓનો એ સત્ વસ્તુસાથે આપણને અભેદાનુભવ થાય છે. ઘડો માટી છે, કાંડિયું માટી છે. એ પ્રમાણે જેમ ઘટ આદિ સર્વ માટીના બનેલા પદાર્થોનો માટી સાથેનો અભેદસંબંધ આપણે અનુભવીએ છીએ તેથી તે માટી સર્વ ઘટાદિ પદાર્થોનું ઉપાદાનકારણ છે, તેમ સર્વ જગતનું ઉપાદાનકારણ સત્ (બ્રહ્મ) છે, એમ સમજવું.

હવે અર્જુન શંકા કરે છે કે, શું સત્-પરબ્રહ્મ પણ માટીની પેઠે વિકારવાળા થાય છે? આ શંકા-

નું સમાધાન શ્રીભગવાન કરે છે કે, તે સત્ વસ્તુ અવિનાશી છે એમ તું જાણ્યું. આનો બાવાર્ય આ પ્રમાણે છે. પ્રથમની અવસ્થાનો જે ત્યાગ, તેનું નામ વિનાશ કહેવાય છે. માટી, તેની પ્રથમની અવસ્થા-પિંડાકારનો ત્યાગ કરી ઘટના આકારે થાય છે, માટે તે માટી વિનાશશીલ-નાશવંત સ્વભાવવાળી ગણાય; કારણ કે તે માટી પ્રથમ પિંડાકારમાં હતી અને પછીથી ઘટ, શરાવ (કોણિયું), ઢાંકણું આદિ અનેક વિકારોની ધારાઓનો આશ્રય કરનારી થાય છે, માટે તે માટી વિનાશશીલ છે પણ પરબ્રહ્મ તેવા નથી; પરંતુ જેમ દોરડી પોતે નાશ નહિ પામીને સર્પના આકારે થાય છે, તેમ પરબ્રહ્મ પણ પોતે નાશ નહિ પામીનેજ-વિકારની ધારાનો આશ્રય નહિ કરીનેજ કાર્ય આકાશાદિના આકારવાળા થાય છે અને પોતાની સત્તા અને સ્પૃશ્યશક્તિને તે તે કાર્યોમાં અર્પણ કરે છે, માટે તે સત્ (બ્રહ્મ) અવિનાશી છે. શ્રુતિઓ પણ કહે છે:-

“અજાયમાનો બહુધા વિજાયતે-પરમાત્મા પોતે અજન્યમા રહીને આકાશ વગેરે અનેક રૂપે થાય છે.” “જાત એવ ન જાયતે કોન્વેનં જન્યે-ત્પુનઃ-અજાનદષ્ટિથી પરમાત્મા જન્યેન્ન જાણાય છેજ, પણ જાનદષ્ટિથી જ્ઞેતાં એમને કોણ ઉત્પન્ન કરી શકે તેમ છે;”-અર્થાત્ પરમાત્મા જન્ય મરતા નથી. પોતે અજન્યમાન છે-જન્ય નામના વિકારને પામતા નથી, છતાં પણ આકાશાદિરૂપે પ્રકટ થાય છે અને લોકદષ્ટિએ ઘટ આદિ પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે, પણ પરમાર્થદષ્ટિએ ઘટ આદિ પદાર્થો ઉત્પન્ન થતાજ નથી; કારણ કે પરિણામવાળું એવું કોઇ ઉપાદાનકારણ છેજ નહિ. જોકે ઘટ આદિમાં માટી તે ઉપાદાનકારણરૂપે દેખાય છે, પણ તે માટી તો સ્વપ્નમાં જોયેલી માટીની પેઠે મિથ્યા છે; માટે એ ઘટાદિ પદાર્થોને કોઇ પણ ઉત્પન્ન કરતુંજ નથી; ત્યારે કદાચ એમ કહીશ કે, જો ઘટાદિ પદાર્થો ઉત્પન્ન થતા નથી તો પછી જગતમાં કેમ દેખાય છે? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે, જેમ દોરડીમાં સર્પનું અસ્તિત્વ નથી છતાં પણ તે દેખાય છે, તેમ પરબ્રહ્મમાં ઘટપટાદિનું અસ્તિત્વ નથી છતાં દેખાય છે. આવાજ આસપાસે શ્રુતિ પણ કહે છે:-

“માત્મા વૈ સત્યં તેષામેષ સત્યં-આ જગતમાં પ્રાણો તેજ સત્ય છે અને તે પ્રાણોમાં પણ

આ પરબ્રહ્મ સત્ય છે.” “તસ્યમાસા સર્વમિદં વિમાતિ-તે પરબ્રહ્મની સત્તા અને સ્પૃર્તિથી આ સર્વ જગત સ્પૃરે છે-પ્રકાશે છે.”

સત્વસ્તુ-પરબ્રહ્મના સત્યપણાથી પ્રાણયુક્ત આ પ્રપંચનું સત્યપણું છે. સત્ વસ્તુનું ભાન તેજ આ પ્રપંચનું ભાન છે, તેમજ પ્રપંચમાં રહેલી સત્તા અને સ્પૃર્તિ તેજ સત્ વસ્તુની સત્તામાં (હયાતીમાં) પ્રમાણરૂપ છે.

વળી “અન્નેન સૌમ્ય શુંગેનાપોમૂલમન્વિચ્છ અદ્ધિઃ સૌમ્ય શુંગેન તેજોમૂલમન્વિચ્છ તેજસા સૌમ્ય શુંગેન સન્મૂલમન્વિચ્છ સન્મૂલાઃ સૌમ્યમાઃ પ્રજાઃ સદાયતનાઃ સત્પ્રતિષ્ઠાઃ ॥ હે સૌમ્ય ! અન્નરૂપ કાર્યનું કારણ તેજને જાણવું, તેજરૂપ કાર્યનું કારણ સત્-પરબ્રહ્મને જાણવું. આ સર્વ પ્રજાઓનું ઉત્પત્તિકારણ તે સત્ છે, તેમજ આ સર્વ પ્રજાઓને તે સત્નોજ આશ્રય છે અને છેવટે આ સર્વ પ્રજાઓનો લય પણ તે સત્માંજ છે”-આ શ્રુતિ, સર્વ કાર્યોનાં કારણો દર્શાવીને તે સત્ પરબ્રહ્મનેજ જગતના ઉપાદાનકારણનરીકે દર્શાવતુંકે જણાવે છે.

આ સત્ વસ્તુ અવિનાશી છે, કેમકે તેનો નાશ કરી શકે તેવું કોઈ પણ કારણ છેજ નહિ. આવાજ આસપાસે મળામાં કહ્યું છે કે, અવિનાશી તે સત્વસ્તુનો કોઈપણ નાશ કરી શકતું નથી; કારણ કે તે સત્ અવ્યય-વિકાર અને અપક્ષયરહિત છે-અર્થાત્ સર્વ વિકારોથી શૂન્ય છે, માટે તેનો વિનાશ થતો નથી. જે વસ્તુ જન્ય આદિ વિકારોવાળી હોય છે, તેનોજ અપક્ષય-નાશ થાય છે; પણ આ પરબ્રહ્મ તો સર્વ વિકારોથી રહિત છે, માટે તે અપક્ષય થતો નથી. આ “લોકમાં “ન કશ્ચિત્” એવું પદ મૂક્યું છે, તે એમ દર્શાવે છે કે, આ જગતમાં પરબ્રહ્મસિવાયની બીજી કોઈ પણ વસ્તુ છેજ નહિ-અર્થાત્ સર્વ જે કંઈ છે તે પરબ્રહ્મજ છે, જેથી તેના સિવાયનું તેનો નાશ કરે તેવું કારણજ નથી. શ્રુતિ પણ કહે છે-“દિતીયાદૈ મયં મવતિ” દૈતભાવથીજ ભય ઉત્પન્ન થાય છે.”

એ પ્રમાણે સત્ વસ્તુરૂપ આત્માનું નિલપણું અને અસત્વસ્તુરૂપદેહાદિનું અનિલપણું કહી દેખાડ્યું. હવે એ વાતનો ઉપસંહાર કરતા ભગવાન અર્જુનને મુદ્દ કરવામાં તત્પર થવામાટે કહે છે:-

અંતવંત ઇમે દેહા નિત્યસ્યોક્તાઃ શરીરિણઃ ।
અનાત્મિનોઽપ્રમેયસ્ય તસ્યાદ્યુધ્યસ્વ ભારત ॥

નિત્ય-સર્વદા એકસ્વરૂપે રહેનાર, અવિનાશી અને અમાપ એવા આ જીવાત્માને વળગેલા દેહો નાશવંત છે, માટે હે ભારત! તું યુદ્ધ કર. (૧૮) જે કે “નાસતો વિચતે ભાવઃ” એ સોળમા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે:—“અસત્ પદાર્થરૂપ એવા દેહો ત્રણેય કાળમાં પણ સત્ છે જ નહિ.” એમ પરમાર્થદષ્ટિથી કહી બતાવ્યું છે, તોપણ તે પરમાર્થ દષ્ટિને નહિ સ્વીકારનાર તથા નરક આદિના ભયને અનુસરનાર અર્જુનને ફરીથી વ્યવહારદષ્ટિએ નિલ અનિલના વિભાગને લક્ષ્યમાં લઈ, દેહનું નાશવંતપણું કહી બતાવે છે; માટે અહીં પુનરુક્તિદોષ નથી એમ સમજવું.

અહીં મૂળમાં આત્માને નિલ એવું વિશેષણ આપેલું છે. તો તે વિશેષણ ઉપરથી ‘અવિનાશી’ એવો અર્થ નીકળે છે, છતાં બીજું ‘અવિનાશી’ એવું વિશેષણ શામાટે છે? આ શંકાના સમાધાનમાં કહેવાનું કે, નિલવસ્તુ એટલે જેનો કાળથી માપ ન થઈ શકે તેવી વસ્તુ તો તેવી નિત્ય વસ્તુ વ્યવહારદષ્ટિએ આકાશ પણ છે; માટે આકાશને આત્માથી જુદું પાડવામાટે અહીં આત્માને ‘અનાશી’ એવું વિશેષણ આપેલું છે. નાશ એટલે અદર્શન-જેનો કોઈ સમયે પણ દર્શનાભાવ થાય તે. આકાશ, તેવા નાશધર્મવાળું છે; કારણ કે સ્મૃતિમાં કહ્યું છે—“નમ આત્મનિ લીયતે” આકાશનો આત્મામાં લય થાય છે; માટે આકાશ પણ નાશવંત છે, પણ આત્મા તેવા નાશવંત નથી, પરંતુ સર્વદા પ્રકાશમાન છે. વળી આ આત્માનું સ્વરૂપ ઘટાદિ પદાર્થોની પેઠે દ્રવ્ય નથી, કારણ કે આત્મા સર્વદા માપ ન થઈ શકે તેવો છે. શ્રુતિ પણ કહે છે:—“एतदप्रमेयं ध्रुवम्—આ આત્મસ્વરૂપ પ્રમાણુથી સિદ્ધ કરી શકાય તેવું નથી અને ધ્રુવ છે.” વળી પણ બીજી એક શ્રુતિ કહે છે:—“येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात् विनातारमरे के विजानीयात्” જેનાવડે આ સર્વ જગત જણાય છે, તેવા એ પરમાત્માને કયા પ્રમાણુથી જણાવા? અરે જે પરમાત્મા સર્વના જ્ઞાતા છે, તેને કોણ જણી શકે?” આ વેદિકી પ્રસિદ્ધિ, પરમાત્માના પ્રત્યગ્માત્મસ્વરૂપના વર્ણનરૂપે છે. વળી “यत्साक्षाद्वराह्या ब्रह्म य आत्मा सर्वोतः”—જે આત્મા, પ્રમાણુ આદિથી

અપરોક્ષ હોવાથી સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ છે અને સર્વનો અંતર્યામી છે.” આ બધી શ્રુતિઓ આત્માને અપ્રમેયતરીકે સિદ્ધ કરે છે. વળી પ્રમાણુશાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું કે:—

“प्रमाणमप्रमाणं च प्रमाभासस्तथैव च ।

यत्प्रसादात्प्रसिद्धयंति तदसंभावनाकुतः” ॥

પ્રમાણુ, અપ્રમાણુ અને પ્રમાભાસ-એ બધાં જેના પ્રસાદથી સિદ્ધ થાય છે, તે આત્માની અસંભાવના-અમન્યતા કેમ માની શકાય? માટે આત્મા અવિનાશી છે અને તેને લાગેલા દેહો નાશવંત છે, એમ માનીને હે ભરતવંશી અર્જુન! તું યુદ્ધ કર. ભાવાર્થ એ છે કે, આ બીજા આદિ તારા સ્વજનોના દેહો મિથ્યા છે, અનિત્ય છે અને આપોઆપ લગભગ નાશ પામ્યા છે. માટે તેવા નાશધર્મવાળાં તેમનાં શરીરોનો નાશ નહિ કરીને તારે તારા સ્વધર્મનો નાશ નહિ કરવો જોઈએ.

અર્જુન શંકા કરે છે કે, “ના સતો વિચતે ભાવઃ અસત્ વસ્તુની સત્તા નથી” આ પૂર્વોક્ત ન્યાયથી મિથ્યા પદાર્થરૂપ પ્રમાણુ આદિ અસત્ પદાર્થો સ્વરૂપમાં નહિ હોવાથી તે મને કર્તાપણું સંભવી શકતું નથી—જેથી સત્ વસ્તુરૂપ આત્માજ કર્તા અને બંધમોક્ષનો ભોક્તા છે, એમ કહેવું પડશે; કારણ કે જે તેમ ન માનીએ તો અંતઃકરણને બંધ થશે અને આત્માનો મોક્ષ થશે. આમ બંધ અને મોક્ષનું બિન્ન બિન્ન સ્થળે હોવાપણું પ્રાપ્ત થશે. વળી “येन सर्वमिदं तत्तम्—જે સત્ વસ્તુથી આ સર્વ જગત વ્યાપ્ત થયું છે” આ વચનપરથી સત્ વસ્તુને દેહાદિ સર્વ પદાર્થોનાં ઉપાદાનકારણતરીકે તમે કહેશ છે. હવે જે તે સત્ વસ્તુ આત્મા, સર્વનું ઉપાદાનકારણ છે, તો મારવાની ક્રિયાપ્રત્યે તે એકનો એક આત્માજ કર્તા અને કર્મતરીકે થઈ પડે છે, એ તો વિરુદ્ધ ગણાય; કારણ કે પોતાનામાંજ પોતાનો વ્યાપાર હોઈ શકે નહિ—અર્થાત્ બ્રહ્મ, સર્વના ઉપાદાનકારણ છે, તો મારવાની ક્રિયામાં હણનારો આત્મા તે કર્તા અને મરણ પામનારો શરીરો તે કર્મ—એ બંને કર્તા અને કર્મ, એકલા આત્મામાંજ આવી પડશે, કારણ કે મારનાર અને મરનાર એ બંને આત્માજ કહેલા છે; તો આત્મા આત્માને મારે એ તો વિરુદ્ધ ગણાય. અર્થ,

અગ્નિને બાળે તે કંઈ ધરી શકે નહિ. આ શં-
કાનું ભગવાન સમાધાન કહે છે:-

**य एनं वेत्ति हंतारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजगन्मरे नार्यं हन्ति न हन्यते ॥**

જે પુરુષ, એ આત્માને હણનારો માને છે
અને જે પુરુષ એ આત્માને હણાયલો માને છે,
તે બન્ને પુરુષો, વાસ્તવિક આત્મસ્વરૂપને બાણ-
તાજ નથી; કારણકે આ આત્મા હણતોએ નથી
અને હણાતાએ નથી. ૧૯

(૧૯) જે તર્કશાસ્ત્રી આદિ શાસ્ત્રીઓ, આ
આત્માને હણનારરીકે માને છે-દનનક્રિયા-મારણ-
ક્રિયાના કર્તાતરીકે માને છે અને જે ચાર્વાક
આદિ શાસ્ત્રીઓ આ આત્માને હણાયલો માને
છે-દનનક્રિયા-મારણક્રિયાના કર્મરૂપ થયેલો
માને છે, તે બન્ને શાસ્ત્રવેતાઓ, આત્માનું તા-
રિક્વક સ્વરૂપ સમજી શકતા નથી; કારણ કે આ-
ત્મા હણતો પણ નથી અને હણાતો પણ નથી-અ-
ર્થાત્ આત્મા કર્તા પણ નથી અને કર્મ પણ નથી;
તેમજ જે કર્તા છે તે આત્મા નથી અને દેહ પણ
આત્મા નથી. તે બન્ને આત્મા નથી, એમ પ્રથમ-
જ નિશ્ચય કરી દેખાડ્યો છે. અહીં બાવાર્થ એ
છે કે, જેમ હોદાનેા ગોળો અગ્નિના સંબંધથીજ
બીજાને બાળનારો થાય છે પણ સ્વતઃ તે કોઇને
બાળતો નથી, તેમ આત્માની અંદર ભાસતું
કર્તાપણું પ્રમાતા આદિના ઉદયકાળની સાથેજ
મથી રહેનારું છે. વાસ્તવિક રીતે એ કર્તાપણું તે
પ્રમાતા આદિનો ધર્મ છે, આત્માનો ધર્મ નથી.
પ્રમાતા આદિનો આત્માની સાથે સંબંધ થવાથી-
જ આત્માવિષે કર્તાપણું ભાસે છે. તેજ
પ્રમાણે આત્મા જ્યારે પ્રમાતા આદિથી યુક્ત થાય
છે, ત્યારે તેને બંધ થાય છે; પણ કેવળ આત્માને
બંધ થતો નથી. પ્રમાતા આદિનો આત્માની
સાથેનો જે વિયોગ તેનું નામજ મોક્ષ છે. આવા
કારણથી બંધ અને મોક્ષનું બિન બિન
સ્થળે રહેવાપણું છેજ નહિ. કદાચ તું એમ
કહીશ કે, કર્તૃત્વધર્મ, જે સ્વરૂપવાન હોય છે તેને
વિષેજ ધરી શકે છે. પ્રમાતા આદિ તો સ્વરૂપ-
રહિત અસત છે. તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે,
પ્રમાતા આદિને સ્વરૂપ નથી-એમ નહિ માનવું;
કારણ કે સત્ય અથવા અસત્યપણાથી નહિ

જણાતું, વ્યવહારમાં યોગ્ય અને જ્ઞાનમાં
વિદ્ય કરનાર તથા સ્વપ્ન, માયા અને ગંધર્વ ન-
ગરના જેવું તે પ્રમાતા આદિનું સ્વરૂપ સ્વીકારવામાં
આવ્યું છે, જેથી પ્રમાતા આદિનું પણ સ્વરૂપ છે
અને તેજ કારણથી કર્તૃત્વ આદિ ધર્મો, એ પ્રમાતા
આદિના છે, પણ આત્માના નથી. કહ્યું છે કે:-

**“आत्मा कर्त्रादिरूपश्चैन्माकांक्षीस्तर्हि मुक्तताम् ।
न हि स्वभावो भावानां व्यावर्ततौण्यवद्भवे.” ॥**

“જે આત્મા કર્તા આદિ સ્વરૂપવાળો હોય
તો તું મુક્ત થવાની ઇચ્છા રાખીશ નહિ; કારણકે
જેમ સૂર્યનો ઉજ્જ્વલ સ્વભાવ બદલાતો નથી, તેમ
પદાર્થોનો સ્વભાવ પણ બદલાતો નથી.” વળી જે
રાગદ્વેષાદિ વિકારવાળો હોય, તેજ કર્તા હોઇ
શકે છે; અને જે રાગદ્વેષવાળો હોય છે તે તો દુઃખી
છે, માટે આત્મા તેવા વિકારવાળો છે એમ જે મ-
નાશે તો પછી આત્માનું અનુભવાતું સાક્ષીપણું
પણ રહેશે નહિ. આવાજ આશયનું શાસ્ત્રવચન છે કે:-
“नर्तस्यादिक्रियां दुःखी साक्षितः का विकारिणः ।
धीविक्रियासहस्राणां साक्ष्यतोऽहमविक्रियः” ॥

“રાગદ્વેષ આદિ વિકારોવિના દુઃખી થવા-
નું નથી અને જે તેવા વિકારોવાળો છે, તે વળી
સાક્ષી શાનો હોઇ શકે ? માટે હું વિકારોવિના-
નો છું અને તેજ કારણથી હું બુદ્ધિના દગ્ગરો વિ-
કારોનો સાક્ષી છું.”

અને વળી સત્ વસ્તુ-પરબ્રહ્મને દેહાદિના
ઉપાદાનકારણરૂપ માનવાથી તે બ્રહ્મને મારણ-
ક્રિયાના કર્મરૂપે થવાનો સંભવ છેજ નહિ; કાર-
ણકે અહીં વિવર્તવાદ અધ્યાસમૂલક પ્રતીતિનો
સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે; અને કોઇ સ્થળે તેવું
જોવામાં આવતું નથી કે, અધ્યસ્ત વસ્તુના ધર્મો-
વડે અધિષ્ઠાનમાં વિકાર થાય. ભાષ્યમાં પણ કહ્યું છે:-

**“यत्र यदध्यस्तं सत्तत्કृतेन गुणेन दोषेण वा
ऽणुमात्रेणापि न संबध्यते”** જે વસ્તુનો જે વ-
સ્તુમાં અધ્યાસ થયો હોય, તે (અધ્યાસ
પામેલી) વસ્તુના કસાયજા ગુણ અથવા દોષથી જે
વસ્તુમાં અધ્યાસ થયો હોય, તેવી અધિષ્ઠાનરૂપ
વસ્તુને લેશમાત્ર પણ સંબંધ થતો નથી. ” આ
વિષયનુંજ પ્રાચીન દ્રહ્યોએ વિવરણ કર્યું છે:-

**“न हि त्रिमिरुत्पन्नतो मृगतद्वजलवाहि-
नीं सरितमुद्बहति । मृगवारिपूरवारिपूरवती
न नदी तथोपरमुबं सञ्जाति ॥”**

“ખારી જમીન, ઝાંઝવાનાં જળના પ્રવાહ-

વાળી નદીને પોતાનાપર વહેતી નથી; તેમ જાંઝ-
વાના જળપૂરથી પરિપૂર્ણ થયેલી તે દેખાતી
નહી, ખારી જમીનને રપર્શ કરતી નથી. ”
અર્થાત્ અધસ્ત વસ્તુના ગુણદોષો-વિકારો, અધિ-
શ્વાનમાં લાગતા નથી. આવાજ કારણથી, કર્તૃત્વ
અને કર્મત્વ-એ બન્ને અનાતમવસ્તુના ધર્મ છે
અને તેવી અનાતમવસ્તુઓ તો આ જગતમાં અને-
ક સ્વરૂપવાળી છે. તો કેવળ એકજ સ્વરૂપવાળા
આત્મામાં તે કર્તૃત્વ અને કર્મત્વ એ બન્ને ધર્મો-
નો વિરોધ ઉત્પન્ન કરવો, એ વાતનું અહીં ખડ-
ન કહ્યું છે, એમ સમજવું. એજ પ્રમાણે ચાર્વાકે
માનેલા દેહાત્મવાદનું અને તર્કશાસ્ત્રીઓએ મા-
નેલા આત્માપરના કર્તૃત્વવાદનું પણ આ શ્લોકથી
ખડન થયું છે, એમ સમજવું.

આ શ્લોક, કંઠવસ્ત્રી ઉપનિષદમાં દર્શાવેલા મં-
ત્રને પૂર્વાર્ધમાં પાંદરેર કરીને અહીં લખ્યો હોય
તેમ જણાય છે. કંઠવસ્ત્રી મંત્ર આ પ્રમાણે છે:-
“હંતા ચેન્મન્યતે હંતું હતચ્ચેન્મન્યતે હતમ્ ।

उमौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते॥”

પૂર્વના શ્લોકમાં દર્શાવ્યું છે કે, “નાયં
હન્તિ ન હન્યતે” તેમાંની “ન હન્યતે” આ આ-
ત્મા હણતો નથી ” એ વાતને કંઠવસ્ત્રીના બી-
જ મંત્રને અહીં ટાંકીને સિદ્ધ કરે છે:-

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा
मविता वा न भूयः । अजो नित्यः शाश्व-
तोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥૨૦॥

આ આત્મા કદી જન્મ પામતો નથી અ-
થવા મરણ પણ પામતો નથી; તેમજ આત્મા,
પ્રથમ ઉત્પન્ન થઇને પાછો ફરીથી ઉત્પન્ન
થનારો છે તેમ પણ નથી; કારણકે આ આત્મા
અજન્મા છે, નિત્ય છે, પુરાણ છે અને સદાકાળ
એકજ સ્વરૂપમાં રહેનારો છે. શરીરનો નાશ
થયા છતાં પણ આત્માનો નાશ થતો નથી.^{૨૦}

(૨૦) આ આત્મા કદી પણ નવો ઉત્પન્ન થતો
નથી અથવા તર્કશાસ્ત્રીઓ જેમ ધટનો તદ્દન
સમજાવો નાશ માને છે, તેમ આ આત્માનો
સમજાવો નાશ થતો નથી. આ વાત સિદ્ધ કરવા-
માટે મૂળમાં અનુક્રમે અજ અને નિત્ય એવાં બે
વિશેષણો આપ્યાં છે-અર્થાત્ આત્મા અજન્મા છે,
માટે જન્મ પામતો નથી તથા આત્મા નિત્ય છે,

માટે મરણ પામતો નથી-નષ્ટ થતો નથી; ત્યારે
કદાચ તું એમ કહીશ કે, વિજ્ઞાનવાદીઓ, વિ-
જ્ઞાનધારાને અજન્મા અને નિત્ય માને છે, માટે આ-
ત્મા પણ તમારા કહેવા પ્રમાણે અજન્મા અને નિત્ય
છે, જેથી તેઓની ક્ષણિક વિજ્ઞાનધારાના સમાન
સ્વરૂપવાળો તે આત્મા ક્ષણિક હશે. આ શંકાનું
સમાધાન કરવા માટેજ મૂળમાં “મવિતા વા ન
ભૂયઃ” એ વાક્ય મૂકેલું છે. આ આત્મા ઉત્પન્ન થઇને
પાછો ફરીથી ઉત્પન્ન થનારો છે તેમ નથી; પરંતુ
સદા હોઇને સદા હોવાનોજ છે. અહીં “ભૂત્વા
મવિતા” આ બે ક્રિયાઓને એકજ કર્તા
છે તેમ ક્રવા પ્રત્યય દર્શાવે છે અને તે
એવો અભિપ્રાય બતાવે છે કે, આત્મા સદા
એકજ ધારામાં રહેવાવાળો છે, નહિ કે
ઉત્પન્ન થઇ, ક્ષણવાર રહીને નાશ પામવાનો
છે, પણ હમેશાં હોઇને હોવાનોજ છે.
તર્કશાસ્ત્રીઓનું વિજ્ઞાન તો એવું હોય છે-પ્રથમ
ક્ષણમાં ઉત્પન્ન થઇ બીજી ક્ષણમાં સ્થિતિ ભોગ-
વી, ત્રીજી ક્ષણમાં નાશ થનારું હોય છે-અર્થાત્ તેમ-
નું વિજ્ઞાન ક્ષણવ્યાપી છે અને ત્રણ ક્ષણ રહે-
નારું છે. વિજ્ઞાનવાદીઓની તો એવી માન્યતા છે
કે, પૂર્વવિજ્ઞાનના નાશના ક્ષણમાંજ ઉત્તરવિજ્ઞા-
નની ઉત્પત્તિ થાય છે અને પાછા તેના તેજ ક્ષણે
તેની સ્થિતિ રહે છે અને પાછું તે વિજ્ઞાન
નાશ પામે છે. આમ તેઓ વિજ્ઞાનોને ક્ષણિક
માને છે, પણ આત્મા તેવો ક્ષણિક નથી, એમ
દર્શાવવામાટેજ મૂળમાં “ભૂત્વા મવિતા” એમ
બે લવનક્રિયાઓને એકાસાથ મૂકીને આત્માની
અંદર ક્ષણિકપણનો પ્રતિષેધ કર્યો છે અને
તેવો ક્ષણિક આત્મા નથી, એમ સૂચવવામાટેજ
આત્માને શાશ્વત એવું વિશેષણ પણ મૂળમાં
આપ્યું છે; તથા જણાવ્યું છે કે, આત્મા હમેશાં
એકજ સ્વરૂપમાં રહેનારો છે. આ વાતનો લોકમાં
પણ પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે. જેમકે:-હું, જે
મારી બાહ્યાવસ્થામાં માતાપિતાનો અનુભવ કરતો
હતો, તેજ હું અત્યારે વૃદ્ધાવસ્થામાં મારા છોકરા-
ઓને ત્યાં પણ છોકરાઓનો-પૌત્રોનો અનુભવ કરે
છું. આવી રીતે બાહ્યાવસ્થામાં અને વૃદ્ધાવસ્થામાં
આત્મા તો એકજ છે, એમ પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય
છે. કદાચ તું એમ કહીશ કે, તે અનુભવ તો સ-
રખાપણથી થાય છે-અર્થાત્ બાહ્યાવસ્થામાં જેવો
મારો આત્મા હતો તેવોજ આ બીજો વૃદ્ધા-

વસ્થામાં મારો આત્મા છે અને તેને હું અનુભવું છું; એમ સરખાપણાથી અનુભવ થાય છે, નહિ કે આત્માની એકતાને લીધે; માટે આત્મા ક્ષણિક હોવો જોઈએ. આમ કહેવું તે તો તદ્દન સમજવિનાનું છે; કારણ કે પ્રથમની સમાનતાને ગ્રહણ કરનારો તે પ્રથમનો આત્મા તો સ્થિર છેજ નહિ, તો તે બીજાએ પૂર્વના આત્માની સમાનતા કેમ અનુભવી? માટે આત્મા ક્ષણિક નથી પણ સર્વદા એકજ સ્વરૂપમાં રહેનારો છે.

વળી તારી એવી માન્યતા હોય કે, ભલે આત્મા જન્મમરણહીન છે, પણ પ્રથમ આત્માદિ અવસ્થામાં જૂદા જૂદા ધર્મવાળો થઇને પાછો ફરી જુદા-વસ્થામાં જૂદા જૂદા ધર્મવાળો થાયજ છે. આ માન્યતા પણ બૂલભરેલી છે; કારણ કે મૂળમાં—**“ભૂત્વા एव भविता, न तु अभूत्वा—**આત્મા જેવો છે તેવાને તેવો રહીનેજ રહેનારો છે, નહિ કે પ્રથમ જૂદા જૂદા ધર્મવાળો ન હતા તેથી તેવા જૂદા જૂદા ધર્મવાળો થઇને રહેનારો છે.” આવી યોજના પણ કરવી. વળી અર્દત મતને અનુસરનારો (જૈનો) એમ માને છે કે, આત્મા નિત્ય છે પણ શરીરના માપને અનુસરી ક્રમપૂર્વક અથવા ક્રમનો ત્યાગ કરીને નાનોમોટો થયા કરે છે. તેઓ કહે છે કે, આત્મા મન્જરના શરીરમાં દાખલ થઈ મન્જર જેવડો થાય છે, મનુષ્યના શરીરમાં દાખલ થઈ મનુષ્ય જેવડો થાય છે અને દાથીના શરીરમાં દાખલ થઈ દાથી જેવડો થાય છે. આવી રીતે પરિભ્રમણને માનીને તેઓ કહે છે કે, આત્મા નિત્ય તો છેજ પણ તેને વિશેષણરૂપ થયેલા પરિભ્રમણવાળા હેલતું નાનામોટાપણું થવાથી તે આત્મા-વિશે પણ માત્ર કહેવાનું નાનામોટાપણું થાય છે. આ પ્રમાણે તેઓ (જૈનો) માને છે, પણ તે માન્યતા ઘણી બૂલભરેલી છે; કારણ કે આત્મા તો શાશ્વત છે—સદા એકજ સ્વરૂપે રહેનારો છે. નાનામોટા થવાના સ્વભાવવાળી, મધ્યમ પરિભ્રમણવાળી વસ્તુ કદી પણ નિત્ય હોતી નથી અને આત્મા તો નિત્ય છે, માટે તે માન્યતા પણ ખોટી છે. આજ કારણથી સુખદુઃખ આદિ જૂદા જૂદા ધર્મોની ઉત્પત્તિથી આત્મા પણ તે તે ધર્મોનું સેવન કરીને વારંવાર તે તે ધર્મોવાળો થઇને પુનઃ પુનઃ થયા કરે છે, આવી માન્યતાનું પણ ખંડન થયું છે; કારણ કે જે કોઈ ધર્મવાળી વસ્તુ હોય છે, તેનો સમૂળજો નાશ થયાવિના તેના ધર્મનો પણ

નાશ થતો નથી, તો આત્માને પણ સુખદુઃખાદિ ધર્મ જે લાગ્ય થતો હોય તો તેનો (આત્માનો) નાશ થયાવિના તેના ધર્મનો પણ અત્યંત નાશ થવાનો સંભવ નથી. જેમ ઘટનો સમૂળજો નાશ થયાવિના તેના રૂપનો પણ સમૂળજો નાશ થતો નથી, તેમ આત્માના સંબંધમાં પણ તેવો નાશ પ્રાપ્ત થશે અને નિત્યપણું નહિ રહેતાં અનિત્યપણું આવી લાગશે; માટે આત્મા—સુખદુઃખાદિ ધર્મવાળો થઇને થતો નથી, પણ સર્વદા એકજ સ્વરૂપમાં રહેનારો છે.

કદાચ અહીં તું શંકા કરીશ કે, જે અજન્મા હોય, નિત્ય હોય અને શાશ્વત હોય તે આત્મા છે, એમ જે આપણે માનીશું તો આકાશ પણ અજન્મા, નિત્ય અને શાશ્વત હોવાથી આકાશને પણ આત્માતરીકે માનવું પડશે. આ શંકાનું સમાધાન કરવામાટેજ મૂળમાં પુરાણ એવું વિશેષણ આત્માને આપેલું છે. આત્મા પુરાણ છે એટલે—આકાશ આદિની સૃષ્ટિ પહેલાંનો તેવો ને તેવોજ નવો છે. અહીં આત્માને પુરાણ એવું વિશેષણ આપીને એમ દર્શાવ્યું છે કે, જેમાં અપદાય આદિ ધર્મો નથી, તેવું મુખ્ય અજન્મપણું, નિત્યપણું અને શાશ્વતપણું આત્માનેજ છે, પણ આકાશાદિને તેવું મુખ્ય અજન્મપણું, નિત્યપણું અને શાશ્વતપણું નથી; કારણ કે આકાશાદિ પદાર્થો અપદાય આદિ ધર્મોવાળા છે. આ અર્થને સૂચવનારી કૃતિ પ્રથમ દર્શાવી છે—**“નમ आत्मनि लीयते—**આકાશનો આત્મામાં લય થાય છે;” અને વળી આવું મુખ્ય અજન્માપણું, નિત્યપણું અને શાશ્વતપણું દર્શાવવામાટેજ મૂળમાં ઉવટ કહ્યું છે કે, **न हन्यते हन्यमाने शरीरे** “શરીરના દહાવા છતાં આત્મા દહાતો નથી.”

આ શ્લોકમાં રહેલા વા શબ્દનો ભગવાન ભાષ્યકાર શ્રીશંકરાચાર્ય વા શબ્દનો જેવો અર્થ કરીને એવો અર્થ કરે છે કે, “આત્મા જન્મ પામતો નથી અને મરતો પણ નથી” આવા અર્થમાં એવું સિદ્ધ કરે છે કે, જેમ ઘટાદિ પદાર્થો પ્રથમ ઉત્પન્ન હતા નહિ અને પછીથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ આત્મા પ્રથમ નહિ ઉત્પન્ન થઇને ઉત્પન્ન થનારો નથી—અર્થાત આત્મા સદાનો છેજ, આમ સિદ્ધ કરે છે.

અથવા આ શ્લોકમાં રહેલા વા શબ્દની પહેલાં ન શબ્દનો અન્વય કરીને આવો પણ અર્થ કરે છે—આત્મા જન્મતો નથી અથવા મરતોએ નથી; કારણ કે જેમ ઘટાદિ પદાર્થો, ઉત્પન્ન પામીને પાછા નાશ પામે છે, તેમ આત્મા ઉત્પન્ન

થઈને પાછો નાશ પામતો નથી. આવાજ આશ-યથી ન સ્થિયતે એમ ન શબ્દનો સ્થિયતેની પ-હેલાં અવ્યય કરે છે.

વળી ભગવાન શંકરાચાર્ય કહે છે કે, આ શ્લોકમાં શાશ્વતઃ અને પુરાણઃ આ બે વિશેષણો-થી એમ સૂચવ્યું છે કે, આત્માની કદી વૃદ્ધિ થતી નથી તેમ હાસ થતો નથી; અને વળી ન હન્યતે એ વાક્યનું એવું વ્યાખ્યાન કરે છે કે, આત્મા કોઈપણ જાતના પરિમાણને પામતો નથી.

વળી કેટલાએક પંડિતો, આ શ્લોકના સંબંધમાં કહે છે કે:-“ન જાયતે સ્થિયતે” આ વાક્ય અર્જુનને આત્મસ્વરૂપ દર્શાવવામાટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની પ્ર-તિજ્ઞાસ્થ છે. કદાચિત્ એ પદથી ભગવાને તે પ્રતિજ્ઞાને સિદ્ધ કરેલી છે અને અજઃ ઇત્યાદિ પદોથી તેનો ઉપસંહાર કર્યો છે.

હવે “નાયં હન્તિ”-આ આત્મા હણાતો નથી” આ વાતને સિદ્ધ કરે છે.

વે. ૥વિનાશિનં નિત્યં ય એનમજમવ્યયમ્ ।

કથં સ પુરુષઃપાર્થ કં ઘાતયતિ હંતિ કમ્ ॥૨૧॥

હે પાર્થ ! જે પુરુષ, આ આત્માને નિત્ય વૃદ્ધિથત્ય, અજ-અવિનાશી અને અવ્યય-અપ-ક્ષય-હાસવિનાનો-માને છે, તે પુરુષ કેને મારે છે! અરે, કેવી રીતે મારે છે તથા પોતે પ્રેરક થઈ-ને બીજાદ્વારા કેને હણાવે છે-કેવી રીતે હણાવે છે ? ૨૧

(૨૧) જેનો નાશ પામવાનો સ્વભાવ હોય તે વિના-શી કહેવાય. જેમકે દોરીમાં આંતિથી દેખાયલો સર્પ, નાશવંત સ્વભાવવાળો છે, તેમ નાશ-વંત સ્વભાવવાળી જે વણુ ઉપાધિ-સ્થૂલ-શરીર, સૂક્ષ્મશરીર અને કારણશરીર તેથી અ-ન્ય-અવિનાશી અને તેજ કારણથી નિત્ય-નાશ-હીન એવો આત્મા છે. આનું નાશહીનપણું દર્શા-વવામાટે મૂળમાં અજમ્ એ વિશેષણ મૂક્યું છે-અ-ર્થાત્ જે વસ્તુ જન્મવાળી હોય છે, તેજ અનિત્ય હોય છે; પણ આત્મા તો અજન્મ છે, માટે નિત્ય છે. અહીં એક શંકા થવાનો સંભવ છે કે, સાં-ખ્ય દર્શનવાળાઓ, વિનાશશીલ એવાં પણ પ્ર-ધાનને પોતાના કાર્યની અપેક્ષાએ અનિત્ય, અજ અને નિત્ય માને છે તથા તત્કાલિની અજ અણુ આકાશને અવિનાશી, અજ અને નિત્ય

માને છે, તો આત્માને પણ તે પ્રધાન અને આ-કાશના જેવો માનવો કે શું? આ શંકાને દૂર કર-વામાટેજ અહીં મૂળમાં અવ્યયમ્ એ વિશેષણ આત્માને આપ્યું છે. અવ્યય એટલે “ન ય્યેતિ પૂર્વાવસ્થાં ત્યજતિ હતિ અવ્યયમ્” જે વસ્તુ પોતાની પૂર્વાવસ્થાનો ત્યાગ ન કરે-અર્થા-ત્ કોઈ પણ જાતના પરિણામને ન પામે, તેનું નામ અવ્યય કહેવાય છે. સાંખ્યદર્શનીઓનું પ્ર-ધાન તો, “ચલં ગુણવૃત્તમ્” યુક્તિમાં વર્તન કર-નારી વસ્તુ ત્યજ હોય છે” આ ન્યાયથી યુક્તોની સામ્યાવસ્થામાં પણ પરિણામધર્મને પામનાર છે. આ વાતનો તેઓએ પણ સ્વીકાર કરેલો છે; તેમજ આકાશ પણ પરિણામધર્મને પામનાર છે. શ્રુતિ કહે છે કે:-તસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મન આકા-શઃ સંભૂતઃ-તે આ આત્મામાંથી આકાશની ઉ-ત્પત્તિ થઈ છે.” આવી રીતે આકાશ પણ ઉત્પ-ત્તિધર્મવાળું છે, માટે અજ-અજન્મ નથી, પણ પરિણામી છે; માટે તે પ્રધાન અને આ-કાશ એ બન્ને અવ્યય નથી, પણ આત્મા તો અ-વ્યય છે-અપરિણામી છે. આવા આત્માને જે પુરુષ જણે છે-સાક્ષાત્ કરે છે, તે પુરુષ કયા પ્રકારે કોઈ બીજા પુરુષને પોતે પ્રેરક થઈને હણાવે-મારણક્રિયામાં પ્રવર્તીવે અથવા પોતે કેને હણે. અર્થાત્ કોઈ પણ પ્રકારથી કોઈને પણ તે પુરુષ હણાવતો નથી અથવા હણતો નથી; કારણ કે તે પુરુષને સર્વ સ્થળે આત્માસિવાય બીજી વસ્તુનું દર્શનજ થતું નથી, તો પછી તે કેને હણે-હણાવે? શ્રુતિ પણ જ્ઞાનાવસ્થામાં સર્વ જાતના કાર-કર્યાપારનો નિષેધ દર્શાવે છે-“યત્ત ત્વસ્ય સર્વ-માત્ત્વેવામૃત્તકેન કં પश्येत्” જ્યાં આ જ્ઞાની પુ-રુષને સર્વ દેખાતા પદાર્થ આત્માતરિકેજ થઈ રહ્યા છે, તો પછી તે જ્ઞાની પુરુષ, કેનાવડે કેને જુએ?

અજ્ઞાનદશામાંજ સર્વ કારકનો વ્યવહાર હોય છે એમ બીજી એક શ્રુતિ દર્શાવે છે:-અજ્ઞ દિ દૈતમિવ ભવતિ તદિતર હતરં પश्यતિ-જ્યાં આ જીવાત્માને દૈતભાવ હોય છે-અર્થાત્ જ્યાં-સુધી જીવાત્મા અજ્ઞાન અવસ્થામાં હોય છે, ત્યાં-સુધી પોતે દેખાતી વસ્તુથી જુદો રહીને તે દેખાતી વસ્તુને બિન્નતાથી-પોતાનાથી જુદી જુએ છે. આ પરથી સર્વ કારકનું નાશ કરનાર જ્ઞાન, સર્વ કારકની અપેક્ષા રાખનાર કયો-

ની સાથે સમુચિત છે-એક કાર્યકારી છે, એ વાતનું ખંડન થાય છે; કારણકે જેમ શીત અને ઠંણી (ગરમી અને ઠંડી) પરસ્પર વિરુદ્ધ સ્વભાવનાં છે, જેથી તે બન્ને એક કાર્યકારી થઈ શકતાં નથી; તેમજ પરસ્પર વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળાં જ્ઞાન અને કર્મ-સ્થાન-પ્રાપ્તિ-જેમ રથ અને ઘોડો એક કાર્યને કરનારા નથી તેમ, તે જ્ઞાન અને કર્મ પણ એક કાર્યકારી હોઈ શકે તેવા સંભવ નથી. આ વાતનો અમે બીજે સ્થળે વિસ્તાર કર્યો છે.

ભગવાને કહ્યું:-મારા જેવા જ્ઞાની પુરુષોને જો કે સમાધિરહિત અવસ્થામાં અવિદ્યાના-અજ્ઞાનના લેશનું અનુસરણ હોવાથી હણાવનારપણું વગેરે ધર્મો આવી લાગે છે, તોપણ જ્ઞાનદ્વારા તેનો બાંધ થઈ જાય છે અને તે જ્ઞાનદ્વારાજ બલિષ્ઠતાનાં નવાં કર્મોનો સંસર્ગ પણ થતો નથી, જેથી કંઈ દોષ લાગતો નથી. આવાજ આશયથી આગળ જતાં કહેવામાં આવશે-“**હત્વાપિ સ ર્મોહોકાન્ન હંતિ ન નિષધ્યતે**-તે જ્ઞાનીપુરુષ આ સમગ્ર લેડોને હણી નાખે છે, છતાં પણ તે હણતો નથી અને અધા-તોએ નથી.”

વળી પણ આત્મા દેહથી ભિન્ન હશે કે નહિ, એ વિષેની અભ્યુત્પન્ન શંકા કરે છે-દરેક પ્રકારનાં કર્મોની વિધિ-આજ્ઞાઓ, જેવી કે-બ્રાહ્મણો જંચત-બ્રાહ્મણે યજ્ઞ કરવા જોઈએ-“**જાતપુત્રઃ કૃષ્ણ-કેશોઽમીનાદધીત-પુત્રાત્પતિ**” થયા પછી પુર-તજ મસ્તકપર કાળા કેશ હોય તે અવસ્થામાંજ-વૃદ્ધાવસ્થા ન થવા દેતાં અગ્નિહોત્ર લઈ લેવું જોઈએ-અગ્ન્યાધાન કરવું જોઈએ-પ્રત્યાદિ શારંગાજ્ઞાઓ, આત્માને બ્રાહ્મણ્યાદિ વર્ણ અને વય આદિ વિશેષ-ણવાળો સ્વીકારીનેજ કર્મોમાં અધિકારી કરાવે છે. તે પરથી સિદ્ધ થાય છે કે, જેમ કાળા કમળનો કાળો વર્ણ, કમળથી ભિન્ન નથી, તેમજ આત્મા પણ દેહથી ભિન્ન હોય તેવા કંઈ નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. આ શંકાનું સમાધાન કરવા ભગવાન કહે છે.

**વાસંતિ જીર્ણાનિ યથા વિહાય નવાનિ શૃ-
ક્ષાતિ નરોઽપરાણિ । તથા નરોરાણિ વિહાય
જોર્ણાન્યન્યાનિ સંવાતે નવાનિ દેહી ॥૨૨॥**

જેમ પુરુષ, જૂનાં વસ્ત્રોને ત્યજીને બીજાં નવાં વસ્ત્રો ગ્રહણ કરે છે, તેમ શરીરધારી છવા-

ત્મા પણ જૂનાં શરીરોનો ત્યાગ કરીને બીજાં નવાં શરીરોમાં જાય છે. ૨૨

(૨૨) “**વૃણ્ડી પ્રેષાનન્વાહ**”-યાજ્ઞિક ઋત્વિજે હાથમાં દંડ ધારણ કરી પ્રેષા કહેવા. આ વા-ક્યમાં દર્શાવેલા દંડ, યાજ્ઞિકના વિશેષણતરીકે છે, પણ તે પ્રેષાન્વાર કરનારના સ્વરૂપભૂત નથી; તેમજ બ્રાહ્મણપણું પણ સ્વર્ગની ઇચ્છા રાખનાર આત્માના વિશેષણતરીકે છે, પણ તેના સ્વરૂપભૂત નથી. વળી જેમ દેવદંતે ધારણ કરેલા વસ્ત્રમાં તથા દેવદંતમાં, જડ અને ચૈતન્યપણાથી અત્યંત ભિન્નતા રહેલી છે, તેમજ આત્માએ ધારણ કરેલા દેહોમાં અને આત્મામાં અત્યંત વિલક્ષણતા-ભિન્નતા રહેલી છે; કારણ કે દેહ જડ છે અને આત્મા ચેતન છે; છતાં પણ જેમ કેઈ મૂર્ખ માણસ, દેવદંતે ધારણ કરેલાં વસ્ત્રોનો નાશ થતાં તે દેવદંતનો નાશ થયો એમ માની ખેસે તેમ, તું પણ દેહનો નાશ થતાં આત્માનો નાશ થાય છે, એમ માની ખેડેલા છે. આ પરથી તારી મૂર્ખતા સ્પષ્ટ દેખાય છે.

ત્યારે આ દેહધારી આત્મા કેવા સ્વરૂપવાળો છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ભગવાન કહે છે:-

**નૈનં હિંત્વંતિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ પાવકઃ ।
ન ચૈનં ક્ષેદયંત્યાપો ન શોષયતિ મારુતઃ ॥**

આ આત્માને શસ્ત્રો (હથિયારો) કાપી શકતાં નથી, અગ્નિ બાળી શકતો નથી, પાણી ભીંજવી શકતું નથી અને વાયુ સૂકવી શકતો નથી. ૨૩

(૨૩) આ આત્મા સ્થૂલપદાર્થ નથી, જેથી તરવાર આદિ શસ્ત્રો એને છેદી શકતાં નથી-મે કહ્યું કરી શકતાં નથી. કદાચ તું કહીશ કે, ત્યારે આત્મા પૃથ્વીના પરમાણુની પેઠે અગ્નિના પાકથી ઉત્પન્ન થતા સ્થામ, રક્ત આદિ રૂપનો આશ્રય તો હશે. તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે, આ આત્મા પરમાણુ-સ્વરૂપ પણ નથી, જેથી અગ્નિ તેને બાળી શકતો નથી-અથાત આત્મા પાર્થિવ પદાર્થોની પેઠે પા-કથી ઉત્પન્ન થતા રૂપ આદિનો આશ્રય નથી. આત્મા સ્પર્શવાળો પદાર્થ નથી, તેથી પાણી તેને ભીંજવી શકતું નથી; કારણ કે જે સ્પર્શવાળું દ્રવ્ય હોય તેનેજ પાણી ભીંજવી શકે છે; તેમજ આત્મા સ્નિગ્ધ પદાર્થ નથી, જેથી વાયુ તેને સૂ-કાવી શકતો નથી.

આ પરથી શ્રુતિમાં પ્રસિદ્ધ એવું અદીર્ઘ, અસ્થૂલ આદિ વિશેષણોવાળું આત્મસ્વરૂપનું ગ્રહણ કરી લેવું. શ્રુતિ કહે છે કે, **અદીર્ઘમસ્થૂલમનણુ અશબ્દમસ્પર્શમ્ રૂપમવ્યયંતથાડરસં નિત્યમંગ્ધવચ્ચયત્** આત્માનું સ્વરૂપ દીર્ઘ, સ્થૂલ કે અણુ નથી. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધવાળું નથી પણ અવિનાશી, અવિકારી અને નિત્ય છે.

શામાટે આત્માને શત્રો હેદન કરી શકતાં નથી? આ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે:-તે આત્મા, હેદન વગેરે કરવા માટે તદ્દન અયોગ્ય છે તે કહે છે:-

અચ્છેદ્યોઽયમદાહ્યોઽયમક્લેદ્યોઽશોષ્ય એવચ ।

નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાનુરચલોઽયં સનાતનઃ ॥

આ આત્મા હેદન કરવા યોગ્ય નથી, બાળવા યોગ્ય નથી, લીંઝવવા યોગ્ય નથી અને શોષવા યોગ્ય પણ નથી; કારણકે આ આત્મા નિત્ય છે, સર્વવ્યાપક છે, સ્થિર સ્વભાવનો છે, અચળ છે અને સનાતન છે. ૨૪

(૨૪) આત્મા, હેદન વગેરે કરવા યોગ્ય નથી. તેમાં પ્રથમ દર્શોવેલાં અસ્થૂલ આદિ કારણો સમજવાં. એ પ્રમાણે આત્મા એ હેઠ છે, તેમાં કારણુ-તરીકે તે આત્માના અસ્થૂલ આદિ અભાવરૂપ ગુણો કહ્યા. હવે તે આત્માના ભાવરૂપ ગુણો કહે છે:- આ આત્મા નિત્ય છે-ઘટિયાદિ.

અહીં નિત્યત્વ આદિ સર્વ વિશેષણો આપીને અખંડ એક રસવાળી આત્મારૂપ વસ્તુનું જ લક્ષ્ય કરવાનું છે તથા તે વિશેષણોવડે આત્માવિષે ઉત્પાદત્વ (ઉત્પન્ન કરવા યોગ્ય) આદિ ધર્મેને દૂર કરવાના છે.

આત્મા, જે કારણથી નિત્ય છે, તેથી ઘટાદિ પદાર્થોની પેઠે ઉત્પન્ન કરવા યોગ્ય નથી. આત્મા સર્વવ્યાપક છે, તેથી ગ્રામ વગેરેની પેઠે ગ્રામ કરવા યોગ્ય નથી. આત્મા સ્થાણુ છે-પૂર્વરૂપનો ત્યાગ નહિ કરીને પોતાના મૂળસ્વભાવમાં સ્થિર રહેનારો છે, તેથી દૂધ વગેરે પદાર્થોની પેઠે વિકાર પામવા યોગ્ય નથી. વળી આત્મા અચલ છે. જેમ દર્પણ, પોતાની સ્વચ્છતાથી બ્રષ્ટ થયો નથી, તો પણ મેલરૂપ આવરણને લીધે પોતાની સ્વચ્છતાથી બ્રષ્ટ થાય છે, તેમજ આત્મા પણ પોતાના સ્થિર સ્વભાવવાળો છે, તોપણ માયાના સંયોગથી ચંચળપણને પામે છે; પણ પેલું દર્પણ, જ્યારે

મેલું થાય છે, ત્યારે તેનો મેલ દૂર કરવા-માટે તેનાપર વસ્ત્ર વગેરેથી લૂંછવાની તે અપેક્ષા રાખે છે. આ આત્મા તો પોતે અચળ હોવાથી તેવા સંસ્કારની અપેક્ષા રાખતો નથી. એ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ, પ્રાપ્તિ, વિકૃતિ અને સંસ્કૃતિ-રૂપ ચાર પ્રકારની ક્રિયાઓનું ક્ષણ આત્માવિષે સંભવતું નથી; કારણ કે આ આત્મા સનાતન છે-નિરંતરનો છે.

સનાતન શબ્દમાં સના એવું જે અવ્યય છે, તે નિરંતર એવા અર્થવાળું છે-અર્થાત્ જેનો દેશથી, કાળથી અને વસ્તુથી પરિચ્છેદ (માપ) ન થઈ શકે તેનું નામ સના કહેવાય છે.

ઘણા પંડિતોના મતમાં પરમાણુઓનો કાળથી અપરિચ્છેદ (અમાપણી) માનેલો છે; પણ દેશથી પરિચ્છેદ માનેલો છે, તેમજ આકાશનો કાળ અને દેશથી પરિચ્છેદ માનેલો નથી, પણ વસ્તુથી પરિચ્છેદ માન્યો છે. તે આ વસ્તુપરિચ્છેદ ત્રણ પ્રકારનો છે:-સગ્નતીય ભેદ, વિગ્નતીય ભેદ અને સ્વગત-ભેદ. જેમકે:-

“વૃક્ષસ્ય સ્વગતો ભેદઃ પત્રગુણ્ણફલાદિતઃ ॥
વૃક્ષાંતરાન્સજાતીયો વિજાતીયઃ શિલાદિતઃ” ॥

વૃક્ષોનો, તેનાં પાંદડાં, પુષ્પ અને ફળ વગેરેથી સ્વગતભેદ છે, બીજાં વૃક્ષોથી સગ્નતીય ભેદ છે અને પથ્થર વગેરેથી વિગ્નતીય ભેદ છે.

પણ આ આત્મા તો સના-નિરંતર પૂર્વોક્ત ત્રણેય પ્રકારના પરિચ્છેદથી રહિત મ્હવતિ-રહે છે, માટે સનાતન છે-અર્થાત્ પરમાત્મા, અખંડ એક રસવાળો છે, જેથી તે ઉત્પત્તિ આદિના આશ્રયરૂપ નથી.

એ રીતે જોય વસ્તુનું નિરૂપણ કર્યું. હવે તે જોય વસ્તુમાં અધ્યાસ પામેલાં ત્રણ શરીરોનો ત્યાગ કરીને, તે જોય વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર કેવી રીતે કરવો તે કહે છે:-

અવ્યક્તોઽયમર્ચિત્યોઽયમવિકાર્યોઽયમુચ્યતે ।
તસ્માદેવં વિદિત્વેનં નાનુશોચિતુમર્હસિ ॥૨૫॥

આ આત્મા, અવ્યક્ત છે, (અવ્યક્ત-પ્રત્યક્ષ એવું જે સ્થૂલશરીર તેથી ભિન્ન છે,) અર્ચિત્ય છે (ચિંત્ય-વિચાર કરવા યોગ્ય-અનુમાન કરવા યોગ્ય લિંગશરીરથી ભિન્ન છે) અને અવિકાર્ય છે (ત્રિગુણાત્મક વિકારને યોગ્ય એવું જે

કારણશરીર, તેથી પણ ભિન્ન છે.) એમ જ્ઞાની-ઓ કહે છે; માટે આવા સ્વરૂપવાળા આ-આત્માને જાણીને તારે શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૨૫

(૨૫) આ જીવાત્મા અવ્યક્ત છે-અર્થાત્ વ્યક્ત-પ્રલક્ષ કરી શકાતું એવું જે આ સ્થૂળશરીર તેથી અન્ય છે-ભિન્ન છે; તેમ એ જીવાત્મા અચિંત્ય છે-અર્થાત્ ચિંતન કરવા યોગ્ય રૂપાદિ કાર્યોના પ્રકાશથી અનુમાન કરવા યોગ્ય અને ચક્ષુ આદિના સમુદાયરૂપ જે લિંગશરીર, તેથી પણ ભિન્ન છે. વળી એ જીવાત્મા અવિકાર્ય છે-સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ કાર્ય-પણે જે વસ્તુ સ્થિતિને યોગ્ય બને છે, તે વસ્તુ વિકાર્ય કહેવાય છે. આ વિકાર્યનેજ ત્રિગુણાત્મક મૂળ અજ્ઞાનરૂપ કારણશરીર કહે છે. એ કારણશરીર, સૂક્ષ્મ ઉકેલા પુરુષને, ‘આજની નિદ્રામાં મેં કંઈ પણ જાણ્યું નથી’ આવું ભાન થાય છે. તે પરથી અને હું નથી જાણતો એ અનુભવપરથી માત્ર સાક્ષી આત્માથીજ જાણી શકાય તેવું છે. તેવા સ્વરૂપવાળા કારણશરીરથી પણ આત્મા ભિન્ન છે.

આ ‘લોકમાં, આત્મા વ્યક્ત નથી, ચિંત્ય નથી અને વિકાર્ય નથી, એમ નિષેધમુખે આત્મસ્વરૂપ કહ્યું છે; પણ જેમ ગાયની ઓળખાણ પાછતી વખતે શીંગડું આદિ તેના અવયવોને ઓળખ કરી કરીને જેમ આ ગાય છે એમ કહી દેખાડે છે, તેમ આ આત્મા આવા પ્રકારનો છે, એમ વિધિમુખે કહેવું નથી.

માટે આવા સ્વરૂપનો આ આત્મા છે, એમ જાણીને તારે શોક કરવો યોગ્ય નથી. શ્રુતિ કહે છે કે:-તરતિ શોકમાત્મચિત્ત “આત્મજ્ઞાની પુરુષ શોકને તરી જાય છે.” માટે તું પણ આત્મજ્ઞાની થા અને બંધુઓના વિયોગથી ઉત્પન્ન થતો શોક ન કર.

વળી આ આત્મા ત્રણેય અવસ્થાઓ-જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તથી રહિત છે, એમ પણ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે:-

“સ્વપ્નનિદ્રાયાતા વાઘૌ પ્રાક્તસ્ત્વસ્વપ્નનિદ્રયા ન નિદ્રાં નૈષ ચ સ્વપ્નં તુર્યે પર્યંતિ નિશ્ચિતા:”

આ જીવાત્માના જૂદી જૂદી ઉપાધિઓને લીધે પોતે એકજ છે છતાં ત્રણ ભેદ થાય છે-વિશ્વ, તૈજસ અને પ્રાણ. તેમાં પ્રથમના વિશ્વ અને તૈજસ, અનુક્રમે સ્વપ્ન અને નિદ્રાવસ્થા-

રૂપ ઉપાધિવાળા હોય છે અને છેલ્લો પ્રાણ, સ્વપ્ન અને નિદ્રાસિવાયની ત્રીજી જાગૃત અવસ્થા રૂપ ઉપાધિવાળા હોય છે. જે પુરુષોને તત્ત્વજ્ઞાનનો નિશ્ચય થયો છે, તે પુરુષો હમેશાં તુરિયાવસ્થામાં રહે છે અને સ્વપ્ન કે નિદ્રાને જ્ઞેતા નથી.

એ પ્રમાણે તત્ત્વદૃષ્ટિથી જ્ઞેતાં તારે શોક કરવો યોગ્ય નથી, એમ કહ્યું. હવે સામાન્ય મનુષ્યોની દૃષ્ટિથી જ્ઞેતાં પણ તારે શોક કરવો યોગ્ય નથી એ, વાત કહે છે.

અથ ચૈવં નિત્ય જાતં નિત્યં વા મન્યસે મૃતમ્ ।
તથાપિ ત્વં મહાવાહો નૈનં શોચિતુમર્હસિ ॥

હે મોટા બાહુવાળા અર્જુન ! તું એ આત્માને હમેશાં જન્મ પામતો અને હમેશાં મરણ પામતો માનતો હોય તો પણ તારે શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૨૬

(૨૬) હે મહાબાહુ અર્જુન ! તું કદાચ ચાર્વાક પક્ષને અનુસરીને આ આત્માને નિયમ-વડે ઉત્પન્ન થનારો માનતો હોય, ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદીઓના મત પ્રમાણે હમેશાં ક્ષણે ક્ષણે ઉત્પન્ન થનારો માનતો હોય અથવા તર્કશાસ્ત્રીઓના મત પ્રમાણે આત્મા નિત્ય છે છતાં પણ અપૂર્વ એવા દેહો અને ઇન્દ્રિયોના સંબંધથી ઉત્પન્ન થનારો છે એમ માનતો હોય અને તેમના મત પ્રમાણેજ હમેશાં મરણ પામનારો માનતો હોય, તો પણ તારે શોક કરવો યોગ્ય નથી.

અહીં મૂળમાં “હે મહાવાહો” એવું અર્જુનને સંબોધન આપીને ભગવાન, અર્જુનને યુદ્ધ કરવામાટે ઉત્સાહિત કરે છે.

પૂર્વના ‘લોકમાં કહ્યું કે, સામાન્ય મનુષ્યોની દૃષ્ટિએ પણ તારે શોક કરવો યોગ્ય નથી હવે તેનું કારણ કહે છે:-

જાતસ્ય હિ ભુવો મૃત્યુર્ધુવં જન્મ મૃતસ્ય ચ ।
તસ્માદ પ્રશ્નિર્દ્યૈ ન ત્વં શોચિતુમર્હસિ ॥

આ જગતમાં જન્મ પામેલાનું મરણ અવશ્ય છે અને મરણ પામેલાનો જન્મ પણ અવશ્ય છે; માટે આ અવશ્ય થનારી-કોઈનાથી પણ નહિ ઓળંગાય તેવી બાબતમાં તારે શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૨૭

(૨૭) જન્મેલાનું મરણ અવશ્ય થાય છેજ અને મરણ પામેલાનો જન્મ પણ અવશ્ય થાય

છે; તો આ યુદ્ધના નિમિત્તે તારા બંધુવર્ગનું મરણ પણ અવશ્ય થનારું છે. તું કદી ઉદ્ધોગ નહિ કરે તોપણ આ બાબત અવશ્ય થનારી છે. તો પછી તારે શોક કરવો યોગ્ય નથી. આ બાબતને જ આગળ જતાં કહેશે:—“મયૈવૈતે નિહતાઃ પૂર્વમેવ” આ તારા સ્વજનોને મેંજ પ્રથમ મારી નાખ્યા છે. તું તો માત્ર નિમિત્તરૂપ થા. કીક છે, આત્મા ભલે શોક કરવા યોગ્ય નથી, પણ પોતાનાં પ્રિય સ્વજનોના દેહને નાશ થતાં શોક તો થાયજ. આવી શંકાનું નિરાકરણ કરવામાટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, કારણસહિત દેહાદિનું મિથ્યાપણું સિદ્ધ કરે છે.

અવ્યક્તાદીનિ ભૂતાનિ વ્યક્તમધ્યાનિ ભારત ।

અવ્યક્તનિધનાન્યેવ તત્ર કા પરિદેવના ॥૨૮॥

હે ભરતવંશી અર્જુન! આ સર્વ આકાશ આદિ ભૂતો અવ્યક્ત (અજ્ઞાન)રૂપ મૂળ કારણવાળાં છે—અર્થાત આ સર્વ ભૂતો પ્રથમ સ્પષ્ટ નહિ દેખાતાં અજ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થયાં છે. ઉત્પન્ન થયા પછી મધ્ય અવસ્થામાં તે સર્વ ભૂતો સ્પષ્ટપણે ભાસે છે અને અતે પ્રલયકાળે તે અવ્યક્ત-અજ્ઞાનમાંજ નાશ પામનારાં છે; તો આવાં મિથ્યા-રૂપ ભૂતોના સંબંધમાં શોક કરવા જેવું શું છે?

(૨૮) હે ભારત! આકાશાદિ સર્વ ભૂતો અને તેમના વિકારરૂપ એવાં જરાયુગ્મ, અંડજ અને સ્વેદજ આદિ પ્રાણીઓના મૂળ વગેરેનું ઉત્પત્તિકારણ અવ્યક્ત-અજ્ઞાન છે—અર્થાત અજ્ઞાનમાંથીજ તેઓની ઉત્પત્તિ થયેલી છે અને તે ભૂતો ઉત્પત્તિથી આરંભીને મરણસુધીની અવસ્થારૂપ મધ્યભાગમાં સ્પષ્ટપણે ભાસે છે તથા અતે તે અવ્યક્ત-અજ્ઞાનમાંજ લય પામે છે. અહીં સારાંશ એ છે કે, જેમ દોરીમાં સર્પના દેખાવાનું કારણ મૂળ અજ્ઞાનજ છે અને તે અજ્ઞાન દોરી કે સર્પના જેવું વ્યક્ત-સ્પષ્ટ દેખાતું નથી, પરીક્ષા કરવા છતાં પણ તે અજ્ઞાન નજરે પડતું નથી; માટે તેનું નામ અવ્યક્ત કહેવાય છે. તે અવ્યક્તથી ઉત્પન્ન થયેલો સર્પ, અતે તે અવ્યક્ત-અજ્ઞાનમાંજ નાશ પામે છે—અર્થાત દોરીનું વાસ્તવિક જ્ઞાન થતાં તે સર્પનું મિથ્યાજ્ઞાન નાશ પામે છે, એટલે સર્પનો અજ્ઞાનમાંજ નાશ થયો ગણાય. એજ પ્રમણે આત્માવિષે કલ્યાણનાં ભૂતોનું આદિકારણ અને છેવટે લયસ્થાન તે અવ્યક્ત-અજ્ઞાન

નજ છે. તેથી “આદોષંતેષુ યજ્ઞાસ્તિ ચર્તમાનેપિ તત્તથા” જે વસ્તુ આદિ અને અંતમાં નથી તે વસ્તુ વર્તમાનમાં પણ નજ હોય—આવા ન્યાયથી મધ્ય અવસ્થામાં ભાસતાં એવાં પણ તે ભૂતો, દોરીમાં ભાસતા સર્પની પેઠે મિથ્યાજ છે. આ પ્રકારની તે ભૂતોની બાબતમાં વિલાપ કરવા જેવું શું છે? યથાર્થ અર્થને જાણનારો જ્ઞાની પુરુષ, ઝાંઝવાના જળને ભરેલો ધરો નાશ પામે તો, તેનો કદી પણ શોક કરતો નથી. સર્વ ભૂતો દોરીમાં દેખાતા સર્પસમાન મિથ્યા છે અને તેઓની જ્યાંસુધી પરબ્રહ્મમાં અધ્યાસરૂપે પ્રતીતિ થાય છે, ત્યાંસુધીજ આ સૃષ્ટિ છે—આવા અભિપ્રાયથી કૌષીતિકિબ્રાહ્મણમાં પરમાત્માની નિદ્રાવસ્થા અને જગત અવસ્થાને જગતના લય અને ઉત્પત્તિના કારણતરીકે વર્ણવેલ છે. સયદાસ્વપિતિ તદેનં વાક્સર્વેનામભિઃ સહાપ્યેતિ-ચક્ષુઃ સર્વે રૂપેઃ સહાપ્યેતિ શ્રોત્રં સર્વેઃ શબ્દૈઃ સહાપ્યેતિ મનઃ સર્વેધ્વાનૈઃ સહાપ્યેતિ સ યદા-પ્રબુધ્યતેઽથૈતસ્માદાત્મનઃ સર્વે પ્રાણોત્પથાયતનં વિપ્રતિષ્ઠન્તે પ્રાણેભ્યો દેવા દેવેભ્યો લોકાઃ.”

તે પરમાત્મા જ્યારે નિદ્રા કરે છે, ત્યારે વાણી સર્વ નામોની સાથે તે પરમાત્મામાં લય પામે છે. ચક્ષુ સર્વ રૂપોની સાથે, શ્રોત્ર સર્વ શબ્દોની સાથે અને મન સર્વ ધ્વાનોની સાથે તે પરમાત્મામાં લય પામે છે; પણ જ્યારે તે પરમાત્મા જાગે છે, ત્યારે એ પરમાત્મામાંથીજ સર્વ પ્રાણો ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થઈને પોતપોતાના યથાયોગ્ય સ્થાને દાખલ થઈ જાય છે અને તેની પાછળ તે ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા સુર્ય આદિ, દેવો અને રૂપ આદિ વિષયો પણ પોતપોતાના યોગ્ય સ્થાનમાં દાખલ થઈ જાય છે.

આ શ્રુતિ સાંભળતાંજ અર્જુનને એક શંકા થઈ કે, આ શ્રુતિમાં અને બીજે પણ ધણે સ્થળે પરમાત્માનેજ સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ અને લયનું સ્થાન કહેલ છે, બીજું કોઈ પણ સર્વનું ઉત્પત્તિ અને લયનું સ્થાન નથી; તોપછી તમે આ શ્લોકમાં અવ્યક્ત અજ્ઞાનને જગતનું ઉત્પત્તિસ્થાન અને લયસ્થાન કેમ કહો છો? આ અર્જુનની શંકાનું સમાધાન કરતા ભગવાન કહે છે કે, તું કહે છે તે વાત ખરી છે, પણ અજ્ઞાનનો આશ્રયથીજ પરબ્રહ્મને વિષે તેવો વ્યવહાર-જગતની ઉત્પત્તિ અને લયસ્થાનતરીકેનો જોવામાં આવે છે. વાસ્તવિક રીતે તેમ છેજ નહિ; કારણ

કે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા તે પોતે અપરિણામી અને ક્રૂટસ્થ છે, જેથી તે પરમાત્મા માટીની પેઠે કાર્મ-જગતનું લય અને ઉદયનું સ્થાન હોઇ શકે-જ નહિ. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે:—

“અસ્ય દ્વૈતેન્દ્રજાલસ્ય ચતુષ્પાદાનકારણમ્ ।

અજ્ઞાનં તદુપાધિત્ય બ્રહ્મ કારણમુચ્યતે ॥

આ દ્વૈત-પ્રપંચરૂપ જે ઇન્દ્રજાળ, તેનું જે ઉપાદાનકારણ અજ્ઞાન છે, તેનો આશ્રય કરીને-જ પરબ્રહ્મને તે પ્રપંચના કારણતરીકે કહેવામાં આવે છે. વાસ્તવિક રીતે તેવું કંઈ છેજ નહિ.

વજ્રના પિંજરસમાન અને સર્વ પ્રમાણોથી સિદ્ધ થતો જે આકાશાદિ પ્રપંચ, તેને દોરીમાં બ્રાંતિથી દેખાતા સર્પની પેઠે અજ્ઞાનથીજ ઉત્પન્ન થયેલો અત્યંત તુચ્છ કેમ કહો છો? વળી કર્મકાંડ અને જ્ઞાનકાંડમાં જરૂરી એવું આત્માનું યજ્ઞાદિકર્તૃત્વ અને શ્રવણમનનાદિકર્તૃત્વ તેને કેમ છુપાવી રાખે છે? આવી શંકાને દૂર કરવામાટે ભગવાન કહે છે:—

આશ્ચર્યવત્પડ્યતિ કશ્ચિદનમાશ્ચર્યવદ્દતિ તથૈવ
ચાન્યઃ । આશ્ચર્યવચ્ચેનમન્યઃ શૃણોતિ શ્રુત્વાડ
પ્યેનં વેદ ન ચૈવ કશ્ચિત્ ॥ ૨૯ ॥

કોઈ એક પુરુષ, પૂર્વોક્ત એ ભૂતપ્રપંચને આશ્ચર્યની માફક બુઝે છે; તેમજ બીજે વળી કોઈ પુરુષ એ પ્રપંચને આશ્ચર્યની માફક કહે છે. ત્યારે કોઈ બીજે પુરુષ, એ પ્રપંચને આશ્ચર્યની માફક સાંભળે છે અને કોઈ પુરુષ એ પ્રપંચને સાંભળ્યા પછી પણ બાણી શકતો નથી. ૨૯

(૨૯) આત્મતત્ત્વને જાણનારો કોઈ પુરુષ, એ પૂર્વના શ્લોકમાં દર્શાવેલા ભૂતસમુદાયને આશ્ચર્યકારક એવાં સ્વપ્ન, માયા કે ઇન્દ્રજાળ આદિના જેવો અદ્ભુત સ્વરૂપવાળો બુઝે છે તથા બીજે કોઈ પુરુષ, એ ભૂતપ્રપંચને સત્ય કે મિથ્યા કહેવાને અશક્ય છે, એમ સમજીને પણ કોઈ અવર્ણ્ય, શ્લોકમાં અપ્રસિદ્ધ એવા સ્વરૂપેજ કહીને સિદ્ધ કરે છે. તે પુરુષ, આવી રીતે એ પ્રપંચને કહી દેખાડે છે:—દોરીમાં દેખાતા સર્પના જેવો આ ભૂતપ્રપંચ જે ખરો હોય તો “નેહ નાનાસ્તિ કિંચન-આ જગતમાં જે કંઈ અનેક પ્રકારનું દેખાય છે તે કંઈ નથી-અર્થાત્ પરબ્રહ્મજ છે.” આ શ્રુતિ તે પ્રપંચનો ખાધ ન કરત અને જે આ પ્રપંચ અસત્ય હોય તો દેખાય છે

કેમ? માટે એ પ્રપંચ અનિર્વચનીય-અવર્ણ્ય-નીય છે; કારણકે સર્વ વ્યવહારના સ્થાનરૂપ એવા પણ આ પ્રપંચને મિથ્યાતરીકેજ સિદ્ધ કરવો તે આ ધણું આશ્ચર્ય છે.

તેમજ કોઈ બીજે પુરુષ, એ પ્રપંચને આશ્ચર્યની પેઠે સાંભળે છે:—**इमे लोका इमे देवा इमे वेदा इदं सर्वं यदयमात्मा**-આ લોકો, આ દેવો, આ વેદો અને આ સર્વ જે જગત, તે બધું આત્માજ છે. આ શ્રુતિ, પ્રત્યક્ષ આત્માથી ભિન્નતરીકે જણાતા એવા, પણ આ પ્રપંચને આત્માથી અભિન્નપણે વર્ણવે છે, તે ધણું આશ્ચર્ય છે. આ શ્રુતિ, **यजमानः प्रस्तरः** દર્ભની મુઠ્ઠીને યજમાનતરીકે માનવી. આ વાક્યની પેઠે બનાવટી અર્થને સૂચવનારી નથી. જે કદાચ આ પ્રપંચ, આત્માથી ભિન્ન હોય તો **आत्मनो वा अरे दर्शनेन अवर्णेन मत्या विज्ञानेनैवं सर्वं विदितं भवति**-અરે, આ આત્માનાં દર્શન, શ્રવણ, મનન અને વિજ્ઞાનવડે, આ સર્વ જગત જાણવામાં આવી જાય છે. આ શ્રુતિમાં દર્શાવેલી એક આત્માના જ્ઞાનથી સર્વના જ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞા સાથેનો વિરોધ આવી પડે. આ પ્રતિજ્ઞા પણ ઔપચારિકી-કૃત્રિમ-બનાવટી નથી; કારણ કે વળી બીજે સ્થળે એક દૃષ્ટાંત પણ સાંભળવામાં આવે છે-**यथा सौर्यकेन मूर्तिपङ्केन सर्वं मन्मयं विज्ञातं स्यात्**-હે સૌર્ય ! જેમ એક માટીના પિંડનું જ્ઞાન થતાં સર્વ માંટીના પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે, તેમ એક આત્માનું જ્ઞાન થતાં સર્વ જગતનું જ્ઞાન થાય છે. આ દૃષ્ટાંતની સાથે પણ વિરોધ આવી પડે, માટે પ્રતિજ્ઞા દર્શાવનારી શ્રુતિ, દૃષ્ટાંત દર્શાવનારી શ્રુતિ અને પ્રતિજ્ઞાના ઉપસંહારને દર્શાવનારી પૂર્વોક્ત શ્રુતિ, આ ત્રણેય શ્રુતિઓની પરસ્પરની એકવાક્યતાને લીધે એમ જણાય છે કે, આ સર્વ પ્રપંચ, આત્માથી ભિન્ન નથી.

એ પ્રમાણેની તે પ્રપંચની, આત્મા સાથેની અભિન્નતાનો, પ્રત્યક્ષ ભેદને ગ્રહણ કરાવનાર આ દસ્યમાન જગતની ભિન્નતા સાથેનો વિરોધ જણાવાથી તે આ પુરુષ, આશ્ચર્યની પેઠે સાંભળે છે.

તેમજ કોઈ પુરુષ, આ પ્રપંચને આત્માથી અભિન્નપણે સાંભળીને તથા તે પ્રમાણે પોતે બીજા આગળ કહીને અને સ્વપ્ન આદિ દૃષ્ટાંતોથી સિદ્ધ કરીને તથા ધ્યાનથી સાક્ષાત્ કરીને

પણ વાસ્તવિક રીતે જાણી શકતો નથી; કારણ કે ત્રીજા વિદ્યેષવાળા પુરુષને (સત્ય વસ્તુથી ખસેડી નાખનારી અવિદ્યા શક્તિવાળા પુરુષ ને), વસ્તુતત્ત્વને સાક્ષાત્ કરાવનારી બુદ્ધિ, પ્રાપ્ત થઈ હોય તોપણ નાશ પામે છે, એમ આગળ જતાં કહેવાશે; માટે આ સર્વ પ્રપંચની આત્માની સાથે એકતા હોવાથી, દોરીમાં દેખાતા સર્પની પેઠે તેની તુચ્છતા મિથ્યાત્વ સંભવી શકે છે.

આ શ્લોકનો આવો અર્થ પણ થઈ શકે છે. આ આત્મા કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ, દુઃખિત્વ, અનિત્યત્વ, જડત્વ, સંગિત્વ, પરિચ્છિન્નિત્વ આદિ ધર્મવાળો પ્રસિદ્ધ છે, છતાં પણ તત્ત્વમસિ-તે તું છે-ઈત્યાદિ શાસ્ત્રોક્ત મદાવાક્યોથી ઉત્પન્ન થયેલી ધ્વન્નવિદ્યા નામની ધ્વન્નાકાર અંતઃકરણચાતુર્યે, તેના તેજ આત્માને એકતાં, અમેકતા, આનંદ-ચંદન, સત્ય, ચિત્સ્વરૂપ, અસંગ અને અનંત-તરીકે, જે કોઈ પુરુષ પ્રત્યક્ષ કરે છે, એ મોટું આશ્ચર્ય છે. જોકે તે પરમાત્મદર્શન પણ અવિદ્યાની સાથે સંબંધ રાખનાર-અવિદ્યાને લગતું જ છે, તોપણ જેમ નિર્મળી, પાણીમાં રહેલા મેલને નીચે ખેસાડીને પોતે પણ તળીએ જઈને ખેસી જાય છે અને પાણીને કેવળ સ્વચ્છ કરી નાખે છે, તેમ તે ધ્વન્નદર્શન પણ પોતાની સાથે સંબંધ ધરાવનારી અવિદ્યાને તથા છવો-પાધિવાળા આત્માને દૂર કરે છે-અર્થાત્ ધ્વન્ન-જ્ઞાન થતાં તે પુરુષ, કેવળ શુદ્ધ ધ્વન્નને જ અનુભવ કરે છે; અથવા આ શ્લોકનો આવો અર્થ પણ કરે છે. જે કોઈ પુરુષ, તે પરમાત્માનાં દર્શન કરે છે, તે પુરુષ પણ આશ્ચર્યવાળા પુરુષની પેઠે દર્શન કરે છે; કારણ કે એકનો એક જ જાતી પુરુષ, સમાધિયુક્ત અવસ્થામાં પોતાના આત્માને ધ્વન્નરૂપે જુએ છે અને સમાધિરહિત અવસ્થામાં છવરૂપે જુએ છે. આમ પોતાનાં આરંભેલાં કર્મોનો જ્યાંસુધી લાય થાય, ત્યાંસુધી અનુભવ કરે છે અને પરમાત્માનાં દર્શન કરતો કરતો આશ્ચર્યવાળો થાય છે; તેમજ “યતો વાચો નિર્વર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સહ-અનસદિત વાણી જે પરધ્વન્નનો સાક્ષાત્કાર નહિ કરીને પાછી ફરે છે-આ શ્રુતિના આશયપ્રમાણ વાણી અને મનથી પણ પર એવા આત્માને જે વાણીથી કહી દેખાડે છે-અહંબ્રહ્માસ્મિ હું બ્રહ્મ

હું-તે પણ, ઘણું આશ્ચર્ય છે. જેમ, અર્થસંબંધ નહિ જણાયલા માત્ર શબ્દથી ગાઠ નિદ્રામાં સૂતેલો પુરુષ જાગી જાય છે, તેમ વાણી અને મનથી પર એવા આત્માને જે વાણીથી કહી દેખાડે છે, તે પણ આશ્ચર્યજન છે. આ બાબતમાં વાર્તિક ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે:—

“અગૃહીત્વૈવ સંબન્ધમપિધાનામિધેયયોઃ ॥
હિત્વા નિદ્રાં પ્રબુધ્યંતે સુષુપ્તે વોધિતાઃ પરૈઃ ॥
જાગૃદ્વજ્ર યતઃ શર્ચં સુષુપ્તે વેત્તિ કશ્ચન ॥
ધ્વસ્તેડતો જ્ઞાનતોડ જ્ઞાને બ્રહ્માસ્મીતિ ભવત્કુલમા ॥
અવિદ્યાઘાતિનઃ શબ્દાઘાડહં બ્રહ્મતિ પ્રીમેવેત્
નશ્યત્યવિદ્યાયા સાદ્ધિં હત્વા રોગમિવૌભયમ્ ॥”

ગાઠ નિદ્રામાં પડેલા પુરુષોને જ્યારે બીજા-ઓ જગાડે છે, ત્યારે જગાડનાર પુરુષ એલેલા શબ્દને અને શબ્દાર્થને નહિ સમજીને પણ નિદ્રાનો ત્યાગ કરીને જાગી જાય છે. જોકે નિદ્રાવસ્થામાં કોઈ પણ માણસ, જાગૃત અવસ્થાની પેઠે-શબ્દને જાણી શકતો નથી, છતાં પણ તેઓ માત્ર શબ્દથી જેમ જાગી જાય છે, તેમ અવિદ્યાનો નાશ કરનારા શબ્દથી અહંવજ્ર હું બ્રહ્મ (હું)-આવી બુદ્ધિ થાય છે; અને પછીથી જ્ઞાનવંદે અજ્ઞાનનો નાશ થતાં “બ્રહ્માસ્મિ-હું બ્રહ્મ હું” આ પ્રમાણેનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે; અને આવો બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થયો કે તુરંતજ, જેમ રોગનો નાશ કરીને ઔષધ પણ નાશ પામે છે, તેમ અવિદ્યાનો નાશ કરીને સાથે સાથે તે જ્ઞાન પણ નાશ પામે છે અને કેવળ શુદ્ધ બ્રહ્મ બાકી રહે છે; તેમજ આ આત્માનું શ્રવણ કરનારો પણ આશ્ચર્યસરખો છે-અર્થાત્ અતિ દુર્લભ છે. શ્રુતિ કહે છે કે, અવગાયાપિવદુભિર્યો ન લભ્યઃ જે ઘણાઓવડે શ્રવણ કરવામાટે પણ દુર્લભ છે અને કદાચ કોઈ શ્રવણ કરનારો મળે તો-પણ તે શ્રવણ કરનારો શ્રવણ કયાં છતાં પણ એ આત્માને જાણી શકતો નથી, આવાજ આ-શયથી શ્રુતિ કહે છે કે:—શ્રુગ્વન્તોડપિ બહવો યજ્ઞ વિદ્યુઃ-ઘણા પુરુષો આત્મશ્રવણ કરે છે છતાં પણ તે આત્માને જાણી શકતા નથી.

આ આખો શ્લોક નીચેની શ્રુતિમાં કંઈ ફેર-ફાર કરીને લખ્યો છે:—

“શ્રવણાયાપિ વદુભિર્યો ન લભ્યઃ ॥

શ્રુગ્વન્તોડપિ બહવો યજ્ઞ વિદ્યુઃ ॥

આશ્ચર્યવૈકતા કુસલોઽસ્ય લબ્ધા ।

આશ્ચર્યો જ્ઞાતા કુસલેનાનુશિષ્ટઃ” ॥

આ આત્મા ધણીઓવડે શ્રવણમાટે પણ દુર્લભ છે. કેટલાએક પુરુષો, શ્રવણ કર્યા છતાં પણ એ આત્માને જાણી શકતા નથી. એ આત્માનો વક્તા પણ અદ્ભુત જેવો છે. વળી તે એ આત્માને મેળવનાર કોઈ એકજ કુશળ પુરુષ હોય છે-અર્થાત્ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરનારો કોઈ એકજ હોય છે; તેમજ કોઈ કુશળ ગુરુથી શિક્ષા પામેલો આ આત્માનો જ્ઞાતા પણ અદ્ભુત જેવો છે-અર્થાત્ એ આત્માનો જ્ઞાતા પણ અતિદુર્લભ છે. આ શ્રુતિના પૂર્વાદ્ધને આ શ્લોકમાં ઉત્તરાર્થતરીકે જણાવે છે અને આ શ્રુતિના ઉત્તરાર્ધને આ શ્લોકમાં પૂર્વાર્ધતરીકે જણાવે છે. આ સર્વનો ભાવાર્થ એ છે કે, આ આત્મા ધણી દુર્વિજય-મુશ્કેલીથી જાણી શકાય તેવો છે, માટે તું તેને જાણવામાટે યત્ન કર.

હવે ચાલતા પ્રસંગનો જગવાન ઉપસંહાર કરે છે.

દેહી નિત્યમવધ્યોઽયં દેહે સર્વસ્ય ભારત ।

તસ્માત્સર્વાણિ ભૂતાનિ ન ત્વં શોચિતુમર્હસિ ॥

હો ભરતવંશી અર્જુન ! સર્વના દેહમાં રહેલો આ દેહધારી જીવાત્મા, હમેશાં અવધ્ય છે-નાશ પામવા યોગ્ય નથી; માટે સર્વ ભૂતોનો તારે શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૩૦

(૩૦) તારે સર્વ ભૂતોનો શોક કરવો તે પણ યોગ્ય નથી-અર્થાત્ આ મામે ઉભેલા દુર્બળ બી-ચારા ક્ષત્રિયોને મારા જેવા અતિ બળવાને કેમ મારવા? વળી આ બિચારાઓનો પુત્ર વગેરે પરિવાર, તેઓનાવિના કેમ જીવશે અને હું પણ મારા બીજા વગેરે વડીલોવિના કેમ જીવીશ ? છ-ત્યાદિ શોક કરવો તે તને યોગ્ય નથી.

એ પ્રમાણે અર્જુનને, અનાત્મવસ્તુરૂપ એવા આ દેહપર આત્માતરીકેની બુદ્ધિરૂપ એવો જે મોહ થયો હતો, તેવું નિવારણ તો કર્યું; પણ હવે તેને જે પોતાના બુદ્ધરૂપ ધર્મવિષે અધર્મબુદ્ધિરૂપ મોહ થયો છે, તેવું નિવારણ કરે છે:-

સ્વધર્મમપિ ચાવેક્ષ્ય ન વિકંપિતમર્હસિ ।

ધર્મ્યાદિ બુદ્ધાચ્છેયોઽન્યતઃક્ષત્રિયસ્ય ન વિચિતે ॥

તને તારા ક્ષાત્રધર્મનો વિચાર કરીને પણ

આ બુદ્ધમાંથી ચલિત થવું તે યોગ્ય નથી; કારણકે છળકપટના ત્યાગ કરવારૂપ ધર્મયુક્ત બુદ્ધસિવાય ક્ષત્રિયને માટે બીજું કંઈયાણુકારક છેજ નહિ. ૩૧

(૩૧) બુદ્ધ કરવું તે ક્ષત્રિયનો પોતાનો ધર્મ છે. તો તે તારા ક્ષાત્રધર્મનો વિચાર કરીને પણ તું ચલિત થવાને યોગ્ય નથી; કારણ કે ધર્મયુક્ત બુદ્ધસિવાય ક્ષત્રિયમાટે બીજું અતિ ઉત્તમ કંઈયાણુ નથી.

યદ્વચ્છયા ચોપપન્નં સ્વર્ગદ્વારમપાવૃતમ્ ।

સુલિનઃક્ષત્રિયાઃપાર્થ લંભંતે બુદ્ધમીદશમ્ ॥

વળી હો અર્જુન ! પ્રાર્થના કર્યાસિવાય સ્વેચ્છાથી આવી મળેલું તથા ઉઘાડાં સ્વર્ગના દ્વાર સરખું આવું બુદ્ધ, જે ક્ષત્રિયોને પ્રાપ્ત થાય છે તે ધન્યવાદને પાત્ર છે. ૩૨

આમાં બુદ્ધનો જે તું ત્યાગ કરીશ તો તારી છટ પરતુનો નાશ થશે અને અનિષ્ટ વસ્તુની તને પ્રાપ્તિ થશે, એ વાન કહે છે:-

અથ ચેત્ત્વમિમં ધર્મ્યં સંગ્રામં ન કરિષ્યસિ ।

તતઃ સ્વધર્મ કીર્તિં ચ હિત્વા પાપમવાપ્સ્યસિ ॥

જો તું આ ધર્મયુક્ત બુદ્ધ નહિ કરે તો તારા ક્ષાત્રધર્મનો અને કીર્તિનો ત્યાગ કરી, પાપને પ્રાપ્ત કરીશ. ૩૩

અકીર્તિં चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽज्ययाम् ।

संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥૩૪॥

વળી આ બુદ્ધનો ત્યાગ કરવાથી, અહીં ઉભેલા આ સર્વ મનુષ્યો તારી લાંબા કાળસુધીની અપકીર્તિ ગાયા કરશે. તારા જેવા માનવંત પુરુષની જે અપકીર્તિ થાય, તે મરણથી પણ અધિક છે. ૩૪

કેવા પ્રકારની અપકીર્તિ થશે તે કહે છે.

भयाद्रणादुपरतं मंस्यंते त्वां महारथाः ।

येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा रास्यसि लाघवम् ॥

અને જે આ મહારથીઓની આગળ તું ધણો માનવંતો અને શ્લાઘ્ય વર્તનવાળો થઈ ચૂક્યો છે, તેઓની આગળજ આવી કાયરતારૂપ હલકાઇને જો તું પામીશ તો તે આ મહારથીઓ

તને ભયથી યુદ્ધમાં પાછો હઠેલો માનશે. ૩૫

અવાચ્યવાદાંશ્ચ બહુન્વદિધ્યંતિ તવાહિતાઃ ।

નિન્તસ્તવ સામર્થ્ય તતો દુઃસ્વતરં નુ કિમ્ ॥

વળી તારા સામર્થ્યની નિન્દા કરનારા તારા શત્રુઓ નહિ બોલવાનાં ઘણાં વચ્ચેના બોલશે, તે પછી એનાથી વધારે શું દુઃખ હોય ! ૩૬

(૩૬) તારા શત્રુઓ નહિ બોલવાના શબ્દો જેવાકે-“ અર્જુન નપુસક છે ” ઇત્યાદિ બોલશે અને વળી તારાં સામર્થ્યની નિન્દા કરશે કે:- “ આ અર્જુનની શૂરવીરતાને ધિક્કાર હજો; કારણકે જે અર્જુન, લીધ્મઆદિના ભયથી આ રણ-સંભ્રામમાંથી નાસી ગયો. ” આવાં વચ્ચેના મરણથી પણ અધિક દુઃખ આપનારાં છે, તે પછી આનાથી બીજું વધારે દુઃખ શું હોય ! અર્થાત્ કંઈ પણ નહિ.

પ્રથમ અર્જુને શંકા કરી છે કે:-“ આ યુદ્ધમાં અમે શત્રુઓને જિતીએ અથવા અમને શત્રુઓ જિતે એ બાબતનો કંઈ નિશ્ચય નથી. ” તે તે બાબતમાં કહે છે.

હતો વા પ્રાપ્સ્યસિ સ્વર્ગં જિત્વા વા મોક્ષ્યસે મહીમ્ । તસ્માદુત્તિષ્ઠ કૌતેય યુદ્ધાય કૃત-નિશ્ચયઃ ॥ ૩૭ ॥

જે તું આ યુદ્ધમાં માર્યો જઈશ તે સ્વર્ગ પામીશ અને જે શત્રુઓને જિતીશ તે પૃથ્વીના રાજ્યને ભોગવીશ. માટે હે કુંતીપુત્ર અર્જુન ! યુદ્ધમાટે નિશ્ચય કરીને તું ઉભો થા-તૈયાર થા. ૩૭

સ્વધર્મરૂપ યુદ્ધ નહિ કરવાથી તારા ધર્મનો અને કીર્તિનો નાશ થશે તથા પાપની પ્રાપ્તિ થશે. એમ તો ભગવાને ઉપરના શ્લોકોમાં કહી સંભળાવ્યું, તેપણ યુદ્ધના સંબંધમાં અર્જુને માની લીધેલા કામ્ય પક્ષમાં-

અહો વત મહત્પાપં કર્તું વ્યવસિતા વયમ્ ।

યદ્રાજ્યસુલ્લોભેન હંતું સ્વજનમુચતાઃ-

ઈત્યાદિ માન્યતાને લીધે યુદ્ધ કરવાથી મને પાપ લાગશે-આવી પાપ લાગવાની માન્યતાને દૂર કરવા માટે કાર્યસિદ્ધિ અથવા કાર્યની અસિદ્ધિમાં સમભાવ રાખવારૂપ યોગને કહે છે:-

સુખદુઃખે સમે કૃત્વા લાભાભૌ જયાજયૌ ।
તતો યુદ્ધાય યુજ્યસ્વ નૈવં પાપમવાપ્સ્યસિ ॥

સુખ, દુઃખ, લાભ, હાનિ, જય અને પરાજયને સમાન માનીને તું યુદ્ધ કરવા માટે તૈયાર થા. એમ કરવાથી તને પાપ લાગશે નહિ. ૩૮

(૩૮) સુખ અને દુઃખને તથા તેનાં કારણરૂપ રાજ્યના લાભને અથવા હાનિને તેમજ તેના કારણરૂપ જયને અથવા પરાજયને સમાન ગણીને-અર્થાત્ રાગ અથવા દ્વેષ નહિ કરીને, પરંતુ આ મારો ધર્મ છે એમ માનીને તું યુદ્ધ કરવામાટે તૃપ્ત થા. એમ કરવાથી તને પાપ નહિ લાગે; કારણ કે જે માણસ, રાજ્યના લોભથી પોતાના સુહૃદોનો વધ કરે, તેનેજ પાપ લાગે છે. કદાચ તું કહીશ કે, ત્યારે તમે પ્રથમ એમ કેમ કહ્યું કે:-“ પોતાનો ધર્મ સમજીને પણ જો તું યુદ્ધ કરીશ અને તેમાં જો માર્યો જઈશ તો તને સ્વર્ગ મળશે. ” એ રીતે મને સ્વર્ગપ્રાપ્તિનું ફળ તમે કેમ બતાવ્યું, આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તને કહેવાનું કે મેં તને પ્રથમ એ પ્રમાણે સ્વર્ગની પ્રાપ્તિરૂપ ફળ બતાવ્યું છે તે તો એક આત્મચિન્તક-પ્રસંગવશાત્ પ્રાપ્ત થનારું ફળ મેં તને કહ્યું છે. આવા વિષયમાં આપસ્તંબ કહે છે:-“ જેમ ફળોને માટે આંખો વાવવામાં આવે છે, પણ તેની જાયા તથા સુગંધ પ્રસંગવશાત્ પાછળ પાછળ મળે છે, તેમ ધર્મનું આચરણ કરનારા પુરુષને પ્રસંગવશાત્ સાથે સાથે અર્થી, સ્વર્ગ, લાભઆદિ પાછળ પાછળ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ તેથી કંઈ ધર્મહાનિ થતી નથી. ” આ પ્રમાણે આપસ્તંબે આંખાના વૃક્ષનું દૃષ્ટાંત આપીને સિદ્ધ કર્યું છે.

એ રીતે અર્જુનને થયેલા બંને પ્રકારના મોહને ભગવાને દૂર કર્યા. તેમાં “કં ઘાતયતિ હન્તિ કમ્” વગેરેથી આત્માને વિષે કર્તાપણીનો સંભવ નથી તથા કારણિત્વ (કરાવનારપણું) નોએ સંભવ નથી, એમ પણ કહ્યું અને ત્યાર પછી યુદ્ધાય યુજ્યસ્વ-યુદ્ધ કરવામાટે તૃપ્ત થા, એમ યુદ્ધની પ્રેરણા પણ કરી. ત્યારે તે સંભળીને ફરીથી અર્જુન શંકા કરે છે. જો આત્મા અકર્તા છે અને આકાશની પેઠે સર્વવ્યાપક છે, તો તેને કોઈ પણ પ્રકારનાં કર્મોમાં પ્રેરણા કરવી તે તો સંભવી શકે નહિ. તો તમે મને આમ પરસ્પર વિરુદ્ધ

વચનો કેમ કહેા છે? આ શંકાનો પરિહાર કરતા ભગવાન એ બંનેની અધિકારીના બેદ પરત્વે વ્યવસ્થા કહી દેખાડે છે.

**एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।
बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबंधं प्रहास्यसि ॥**

આ મેં તને ઉપનિષદોમાં પ્રસિદ્ધ એવા પરબ્રહ્મના સંબંધમાં જ્ઞાન કહ્યું. હવે કર્મયોગના સંબંધમાં હું તને જ્ઞાન કહું છું, તે તું સાંભળ, કે જે જ્ઞાનથી યુક્ત થઈને હે પાર્થ! તું કર્મના બંધને તજીશ. ૩૯

(૩૯) અશોક્યાનન્વશોઽસ્ત્વમ—ઈત્યાદિથી આરંભીને સ્વધર્મમપિ જ્ઞાવેક્ષ્ય—ત્યાં સુધીના શ્લોકોથી મેં તને સાંખ્યજ્ઞાન—બ્રહ્મજ્ઞાન કહ્યું. (સાંખ્યજ્ઞાન—એટલે સારી રીતે જેમાં વસ્તુતત્ત્વ કહેવામાં આવ્યું છે તે સંખ્યા—કહેવાય છે—ઉપનિષદ કહેવાય છે અને તે ઉપનિષદમાં પ્રસિદ્ધ એવા જે પરબ્રહ્મ તેનું જ્ઞાન તે સાંખ્યજ્ઞાન કહેવાય છે.) એ સાંખ્ય જ્ઞાન પણ સંસારને નિવૃત્ત કરનાર છે. તોપણ હવે હું તને કર્મયોગ સંબંધી જ્ઞાન કહું છું. તેનું લક્ષણ—સિદ્ધયાસિદ્ધયોઃ સમો ભૂત્વા સમત્વં યોગ ઉચ્ચતે—કાર્યસિદ્ધિ અથવા કાર્ય અસિદ્ધિમાં સમભાવ રાખવારૂપ યોગથી તું યુક્ત થા; કારણ કે તેવો સમભાવ—તેનું નામજ યોગ કહેવાય છે—આમ જે આગળ જતાં કહેવામાં આવશે. તે યોગના સંબંધનું જ્ઞાન હવે તને હું કહું છું તે તું સાંભળ. આ શ્લોકમાં તુ શબ્દ મૂકેલો છે તે, પૂર્વે કહેલા સાંખ્યજ્ઞાન કરતાં આ કર્મયોગનું જ્ઞાન ઘણું વિલક્ષણ છે, એમ સૂચવવા માટે મૂકેલું છે. આના સંબંધમાં પણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહેશે કે—જ્ઞાન-નિષ્ઠા અને કર્મનિષ્ઠાના અધિકારીઓ પણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે—

**“लोकेऽस्मिन्निविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ।
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्” ॥**

“હે નિરોષ અર્જુન! આ શ્લોકમાં મેં પ્રથમ એ પ્રકારની નિષ્ઠા કહેલી છે. એક તો જ્ઞાનનિષ્ઠા અને બીજી કર્મનિષ્ઠા. તેમાં જ્ઞાનયોગથી આત્મ-જ્ઞાનીઓને ઇષ્ટલાભ થાય છે અને યોગીઓને કર્મયોગથી ઇષ્ટ વસ્તુનો લાભ થાય છે.” આ પરથી જ્ઞાન અને કર્મ—એ બંને જે સાથેજ હોયતો મોક્ષદાયી થાય છે.—એ શંકા દૂર થઈ જાય છે. ભગવાન કહે છે કે, આ યોગસંબંધી જ્ઞાન, જે કે મેં તને “સ્વધર્મ-

મપિ જ્ઞાવેક્ષ્ય”—ઈત્યાદિ અર્થથી હમણાંજ કહી સંભળાવ્યું છે તોપણ તેના સંબંધમાં હું તને વિસ્તારથી કહું છું તે તું સાંભળ. એ યોગજ્ઞાન કંઈ જેવું તેવું સામાન્ય નથી; પરંતુ તે યોગજ્ઞાનનો આશ્રય કરીને તું કર્મનાં બંધનોથી છૂટી જઈશ. આવું તે યોગજ્ઞાન છે. અહીં કદાચ તને શંકા થશે કે, શ્રુતિઓમાં તો ‘આત્મજ્ઞાનથીજ કર્મોનો બંધ છૂટી શકે છે’ એમ કહેલું છે. જેમકે:-

“तपसैवात्मपदं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेन”—તપથીજ આત્મપદનું જ્ઞાન કરીને પાપિષ્ઠ કર્મોથી લેપાતો નથી, તો કર્મયોગ તો ઉત્તરો કર્મ-બંધોને દૃઢ કરશે, જતાં તમે કેમ કહેા છો કે—“તું કર્મયોગથી કર્મોના બંધનોથી છૂટા થઈશ.” આવી શંકા તારે કરવીજ નહિ, કારણ કે મેં તને એ જ કહ્યું છે તે પણ શ્રુતિઓના બળેના આશ્રય કરીનેજ કહ્યું છે:-

**“ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्चिज्जगत्यां जगत् ॥
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यचिद्धनम्” ॥**

વિશ્વમાં જે કંઈ સ્થાવરજંગમ જગત છે તે તે સર્વ, પરમાત્માવડે આજ્ઞાદિત—વ્યાપ્ત થયેલું છે. તે પરમાત્માએ અર્પણ કરેલી વસ્તુવડે તું ઉપભોગ કર. કોઈના ધનની લાલસા નહિ રાખ.” ત્યાર પછીની બીજી એક શ્રુતિ પણ છે—

**“कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः ॥
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरो” ॥**

“આ શ્લોકમાં કર્મોને કરતાં કરતાંજ સો વર્ષ સુધી જીવવાની ઇચ્છા રાખવી; કારણ કે, એ સિવાય બીજી કોઈ ઉપાય નથી અને એમ કર્મો-ચરણ કરતા તારા વિષે કર્મનો લેપ પણ લાગવાનો નથી.” આ શ્રુતિ એમ કહે છે કે, ઇશ્વરે આ સર્વ જગતને એવું થંભાવી દીધેલું છે, કે જેથી કોઈ પણ માણસ, પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેમ કંઈ પણ કરી શકતો નથી. માટે સર્વ સ્થળે મ-મતા રાખ્યાવિના તથા હું કંઈ છું, હું ભોગવું છું—ઈત્યાદિ અભિમાનનો ત્યાગ કરીનેજ તું ભોગોને ભોગવ અને કર્મોને કર. એમ કરતાં તને કર્મનો લેપ લાગશે નહિ તેમજ એ સિવાય બીજી કોઈ ઉપાય પણ નથી. આમ તે શ્રુતિઓ પણ કર્મો કરવા માટેના ઉપદેશ કરે છે; માટે મેં તને જે કર્મયોગ કરવામાટેનો ઉપદેશ આપ્યો છે તે પણ યોગ્યજ છે; કારણ કે, જેમ શોદું શોદાંને કાપી નાખે છે, તેમ કોઈ વિશેષ સ્વરૂપવાળું કર્મ, પો-

તાના સંજ્ઞાતીય કર્મનો નાશ કરવામાટે નિમિત્ત-રૂપ થઈ પડશે. આવાજ અભિપ્રાયથી આ શ્લોકમાં મેં તને “કર્મયોગથી તું કર્મના બંધનોથી છૂટે થઈ જાશ” એમ કહેલું છે અને તે યોગ્યજ છે.

એ વાતનેજ સિદ્ધ કરે છે:-

**નેહાભિક્રમનાશોઽસ્તિ પ્રત્યવાયો ન વિદ્યતે ।
સ્વલ્પમપ્યસ્ય ધર્મસ્ય ત્રાયતે મહતો મયાત્ ॥**

આ કર્મયોગનું આચરણ કરતાં તેમાં આરંભેલાં કર્મોના નાશ થતો નથી-અર્થાત્ તે કર્મોના આરંભ નિષ્ફળ થતો નથી અને તે કર્મોરંભ, ઇશ્વરને ઉદ્દેશીને કરેલા હોવાથી તેમાં કંઈ દોષ પણ હોતો નથી. આ નિષ્કામ કર્મરૂપ ધર્મનો લેશ માત્ર આરંભ કર્યો હોય તોપણ, તે મહાન લય જે સંસાર તેથી બચાવી લે છે.^{૪૦}

(૪૦) આ કર્મોના બંધનોનો નાશ કરવામાટે આચરણ કરતા કર્મયોગમાં અભિક્રમ-કર્મોના આરંભનો અથવા કર્મોનો નાશ થતો નથી. જેમ બીજાં કર્મો, તેમનું ફળ આપીને નાશ પામે છે તેમ, આ કર્મોનો નાશ થતો નથી; કારણકે આ કર્મો કંઈ ઇષ્ટ ફળોને ઉત્પન્ન કરવાવાળાં નથી કે જેથી બીજાં કર્મોની પેઠે નાશ પામે! કદાચ તું શંકા કરીશ કે, આ કર્મો પણ કામ્ય-કર્મમાંજ સમાવેશ થાય છે જેથી કામ્યકર્મોમાં હમેશાં નહિ કરવાથી જે દોષ ઉત્પન્ન થાય છે તેજ દોષ આ કર્મમાં પણ ઉત્પન્ન થવો જોઈએ કારણકે એકાદ વખત આચરણ કરવાથી કર્મના બંધનોનો નાશ અને દોષનો પરિહાર-આવાં બે ફળોના કારણુતરીકે તેને મનાય નહિ. આ શંકાનો પરિહાર કરવામાટેજ મૂળમાં કહ્યું છે કે- આ કર્મયોગમાં કરાતાં કર્મોમાં કામ્યકર્મોની પેઠે કોઈપણ જાતનો દોષ નથી. શ્રુતિ પણ કહે છે:-

“તમેતં વેદાનુવચ્ચેન બ્રાહ્મણા વિવિદિષન્તિ યજ્ઞેન દાનેન તપસાઽનાશકેન”-“તે આ પરમાત્માને બ્રાહ્મણો વેદાધ્યયનવડે, યજ્ઞવડે, દાનવડે, તપવડે અને અનશતવડે જાણવાની ઇચ્છા કરે છે.” આ શ્રુતિપ્રમાણે તથા કોષાએક પદાર્થથી બને પ્રયોજનને સિદ્ધ થતાં જણાવનાર સંયોગપૃથક્ત્વ નામના ન્યાયથી **વજ્રેન્દ્રિય-કામો હુહુયાત્**-દ્રિયની કામનાવાળાએ દહીંથી હોમ કરવો-આ વાક્યમાં જણાવેલો નિત્ય એવો

જે દધિહોમ જેમ વીર્યરૂપ કામનાને સિદ્ધ કરનારો છે તેમ, નિત્ય એવાં પણ કર્મો, વિનિયોગના બળથી જિજ્ઞાસારૂપ કામનાને સિદ્ધ કરનારાં થઈ પડે છે. તેથી કામ્યપ્રયોગથીજ નિત્ય કર્મની પણ સિદ્ધિ થઈ જાય છે માટે નિત્ય નહિ કરવાના કારણથી અથવા અકામ્ય હોવાથી સર્વ પ્રકારના અંગોના રહિતપણાના કારણથી પણ દોષ લાગવાનો સંભવ નથી; કારણકે નિત્યકર્મોતરીકેનોજ વિનિયોગ કરેલો છે અને વળી નિત્ય કર્મો યથાશક્તિ કરવાં એવી શાસ્ત્રની આજ્ઞા પણ છે.

વાર્તિકમાં તો કામ્યકર્મોનો પણ નિત્ય કર્મોમાંજ વિનિયોગ કરેલો દેખાય છે:-

વેદાનુવચ્ચનાદીનામૈકાત્મ્ય જ્ઞાનજન્મને ।

તમેતમિતિ વાક્યેન નિત્યાનાં વક્ષ્યતે વિધિઃ

યદ્વા વિવિદિષાર્થત્વં કામ્યાનામપિ કર્મણામ્ ।

તમેતમિતિ વાક્યેન સંયોગસ્ય પૃથક્ત્વતઃ ॥

“વેદાધ્યયન આદિ, જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવામાં એક સ્વરૂપવાળાં છે. આ પ્રમાણે તમેતં એ વાક્યવડે નિત્યાની વિધિ કહેવાશે અથવા તમેતં એ વાક્યપરથી અને સંયોગપૃથક્ત્વના ન્યાયથી કામ્યકર્મો પણ જિજ્ઞાસાને માટે થઈ શકે છે.” આ પક્ષમાં કામ્યકર્મોનું પણ તુલ્ય ફળજ હોવાથી નિત્યાની પેઠે યથાશક્તિ કરવાનું રહેશે. જેથી સર્વ અંગો બરાબર નહિ થયા છતાં દોષ લાગશે નહિ. આ કર્મયોગરૂપ ધર્મનું અલ્પ અનુશન કર્યું હોય તોપણ તે નહિ ભોગવેલા બીજાના જેવું છે. આના સંબંધમાં સ્મૃતિ કહે છે:-

“જન્મજન્માંતરાભ્યસ્તં દાનમધ્યયનં તપઃ ॥

તેનૈવાભ્યાસયોગેન તચ્ચૈવાભ્યસંતે પુનઃ ॥

“જન્મ જન્માંતરમાં હમેશાં અભ્યાસમાં પડી ગયેલું દાન, અધ્યયન અને તપ-તે, પુનઃ તેના તે અભ્યાસના યોગથી બીજા જન્મમાં પણ અભ્યાસમાં આવે છે.” આ સ્મૃતિમાં જે પ્રમાણે કહ્યું છે તે પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર સંસ્કાર પડી જવાથી પોતાનાં સંજ્ઞાતીય એવાં તે પુણ્યજનક કર્મોની વૃદ્ધિ થયા કરે છે તે કારણથી કામાદિ દોષોનો નાશ કરીને તેદારા આ કર્મયોગ, મહાભયંકર આ સંસારથી રક્ષણ કરે છે, માટે જ્ઞાનમાં અધિકારને નહિ ધરાવનારા પુરુષે, કર્મયોગનું આચરણ કરવું.

એ પ્રમાણે જ્ઞાનયોગ તથા કર્મયોગ એ બન્ને મહાભય-સંસારથી રક્ષણ કરવાના કારણ

રૂપે જો સરખાજ છે તોપછી એ બન્નેમાં વિશેષ શો? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાન કહે છે:-જ્ઞાની-ઓને કદી પણ ભ્રષ્ટ થવાની શંકા નથી પણ કર્મયોગીઓને તો બ્યાંસુધી વિદેહકૈવલ્ય થાય ત્યાંસુધી ભ્રષ્ટ થવાની શંકા રહે છે. આવા આશ-યથી ભગવાન કહે છે:-

વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિરેકેહ કુરુનંદન ।

બહુશાસ્ત્રા હ્યનંતાશ્ચ બુદ્ધયોઽવ્યવસાયિનામ્ ॥

હે કુરુનંદન! તત્ત્વના નિશ્ચિત સ્વરૂપમય થ-યેલી જ્ઞાની પુરુષોની બુદ્ધિ સારી રીતે ઉદય પા-મીને એકજ અવસ્થામાં રહે છે; પણ અજ્ઞાની પુરુ-ષોની બુદ્ધિ તો અનેક શાખાવાળી અને અનંત છે.

(૪૧) જ્ઞાની પુરુષોની બુદ્ધિ તત્ત્વના નિશ્ચય સ્વ-રૂપવાળી બની ગયેલી હોય છે અને તેમની તે અંતઃકરણ વ્રતિ અહં બ્રહ્માસ્મિ હું બ્રહ્મ છું. ઇ-ત્યાદિ વાક્યોથી બ્રહ્માકાર થઈ ગયેલી હોય છે. જેથી બીજી સમગ્ર બુદ્ધિઓને આધ કરીને સારી રીતે ઉદયમાં આવી ગયેલી હોય છે અને તેજ કારણથી સદા એકજ સ્થિતિમાં રહેનારી હોય છે શ્રુતિ પણ કહે છે:-**સકુદ્ધિમાતો હોષ બ્રહ્મલોકઃ** એક વખતજ આ બ્રહ્મલોકનું-પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન થવાથી જ્ઞાની પુરુષને બાળવાનું રહેતું નથી. એક વખત બ્રહ્મજ્ઞાન થતાં, મનુષ્યને બીજું બન-ણવાનું કે કરવાનું બાકી રહેતું નથી; જેથી બ્રહ્મ-જ્ઞાની માણસ કૃતાર્થ થઈ જાય છે, એટલે તેને ભ્રષ્ટ થવાની શંકા રહેતી નથી.

અજ્ઞાની પુરુષોની બુદ્ધિ તો અનંત છે અને વળી દરેકપ્રત્યે અનેક શાખાઓવાળી છે. ભાવાર્થ એ છે કે, અજ્ઞાની પુરુષોને પોતાનામાં રહેલા અજ્ઞાનને લીધે “મારેમાટે આજ કલ્યાણ છે” એવો નિશ્ચય થવો દુર્લભ હોય છે, તેથી તેઓને કદાચ અકલ્યાણમાં પણ કલ્યાણબુદ્ધિ જો થઈ જાય તો તેમને ભ્રષ્ટ થવાની શંકા રહે છે, આવા હેતુથી જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગમાં મહાન વિશેષતા રહેલી છે.

પૂર્વશ્લોકના ઉત્તરાર્ધનુંજ વિવરણ કરે છે:-

યામિમાં પુષ્પિતાં વાચં પ્રવંત્ય વિપશ્ચિતઃ ।

વદવા રતાઃ પાર્થ નાન્યદસ્તીતિ વાદિનઃ ॥

કામાત્માનઃ સ્વર્ગદા જન્મકર્મફલપ્રદાઃ ।

ક્રિયાવિશેષભલાં મૌર્ગૈશ્વર્યગતિં પ્રતિ ॥૪૩॥

મૌર્ગૈશ્વર્યપ્રસક્તાનાં તયાપહૃતચેતસામ્ ।

વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિઃ સમાર્ધા ન વિધીયતે ॥

હે પાર્થ! કેટલાએક મૂર્ખ પુરુષો, આ કર્મ-સિવાય બીજું કંઈ પણ ઈશ્વરતત્ત્વ છેજ નહિ, એમ બોલે છે અને વેદોક્ત અર્થવાદનાં વાક્યોમાં આસક્ત રહી સ્વર્ગપરાયણ રહે છે; અને એજ કારણથી કામથી આકુળચિત્તવાળા તે પુરુષો જન્મ અને કર્મોનાં ફળને આપનારી, ભોગ અને ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિપ્રત્યે સાધનરૂપ અનેક ક્રિયાઓ-થી ભરપૂર તથા પુષ્પોથી ખીલેલા વિપના વેલા જેવી ઉપર ઉપરથી સુંદર દેખાતી વેદવાણીને બોલ્યા કરે છે. આવી રીતે ભોગો અને ઐશ્વર્ય-માં આસક્ત ચિત્તવાળા તથા તે અર્થવાદરૂપ પુષ્પોવાળી વેદોક્ત વાણીથી મોહિત થયેલાં મનવાળા તે અજ્ઞાની પુરુષોની બુદ્ધિ, સમાધિ-અવસ્થામાં પણ નિશ્ચયાત્મક તત્ત્વસ્વરૂપવાળી થતી નથી. ૪૨-૪૪

(૪૨-૪૪) વેદની અંદર રહેલા અર્થવાદોમાં આસક્ત રહેલા કેટલાએક અનિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ-વાળા મૂઢ પુરુષો, પુષ્પોથી ખીલેલા વૃક્ષની પેઠે દૂરથી સુંદર દેખાતી આવા પ્રકારની વાણી બોલ્યા કરે છે:- “**અક્ષર્યં હ વૈ ચાતુર્માસ્ય-યાજિનઃ સુકુતં ભવતિ**-ચાતુર્માસ્ય યજ કરનાર પુરુષને અદ્યય પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે” “**અપામ સોમ-મમતા અભૂમ**-અમે સોમરસનું પાન કરીએ અને અમર થઈએ.” આવી માત્ર અર્થવાદ-વાળી વાણીને બોલ્યા કરે છે. વળી “**યસ્ય પર્ણ-મયી જુહૃભવતિ ન પાપં શ્લોકં શૃણોતિ**-જે પુરુષના યજ્ઞમાં જુહૃ (યજનું પાત્ર-સરવો) ખાખરના કાષ્ટની બનાવેલી હોય છે, તે અપકીર્તિને સાંભળતો નથી.” ઇત્યાદિ વચનોપર અધાયેલી શ્રદ્ધાવાળા અને તેજ કારણથી કર્મસિવાય બીજું આત્મજ્ઞાન કે આત્મજ્ઞાનનું ફળ મોક્ષ એ કંઈ છેજ નહિ, આમ બોલનારા તથા ભોગ અને ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિને માટે લાલચુ ચિત્તવાળા તે પુરુષો, હમેશાં સ્વર્ગપરાયણ રહે છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં એ ભોગ અને ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ કેવળ જન્મ અને તે જન્મમાં કરેલાં કર્મોનાં ફળને આપનારી છે. આવી ભોગ અને ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ થયા પછી પણ તે પુરુષ, તેની વાસનાથી વાસિત રહ્યા કરે છે અને પુનઃ પુનઃ તે ભોગ અને

ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિમાટે જન્મ પામ્યા કરે છે; તથા તેને માટે કર્મો કર્યા કરે છે અને તે તે કર્મોનાં ફળને પામ્યા કરે છે. એ રીતે તેનું સંસારચક્ર નિરંતર ફર્યા કરે છે. આ કારણથી કર્મ કરવામાં આસક્ત થયેલો પુરુષ, જ્ઞાનનિષ્ઠાથી બ્રષ્ટ થાય છે; કારણ કે જેમ જેમ દ્રવ્યના ખર્ચનું તથા કર્મના પરિશ્રમનું જોર વધતું જાય છે, તેમ તેમ ભોગો અને ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિનો પણ વધારો થતો જાય છે અને પછીથી ધણું કષ્ટોથી સાધ્ય એવાં પણ યાસિક કર્મોમાં ફળના લોભને લીધે આસક્ત રહ્યા કરે છે.

શાંકરભાષ્યમાં આ શ્લોકના વ્યાખ્યાનમાં વિશેષ તથા વિશેષણોનો જરા ફેરફાર કર્યો છે—“ભોગ અને ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિમાં સાધનરૂપ અગ્નિહોત્રાદિ ક્રિયાઓથી ભરપૂર તથા જન્મરૂપ કર્મનાં ફળને આપનારી વેદોક્ત અર્થવાદવાળી વાણી છે.” આવું વ્યાખ્યાન કરેલું છે. તે કર્મરૂપ પ્રપ્તવાળી વેદવાણીથી મોહિત થયેલાં મનવાળા પુરુષોની બુદ્ધિ, ચિત્તની એકાગ્રતા કરવારૂપ સમાધિના અનુષ્ઠાનસમયે નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાનસ્વરૂપવાળી તથા શુદ્ધ ચૈતન્યાકાર થતી નથી; કારણકે એ વાત તો ખુદ્ધીજ છે કે, ભોગાદિથી વિરક્ત થયેલા પુરુષની બુદ્ધિજ સમાધિકાળમાં ચૈતન્યાકાર અને છે, પણ જે પુરુષ ભોગાદિમાં આસક્ત હોય છે, તેની બુદ્ધિ કદી પણ શુદ્ધચૈતન્યાકાર થતી નથી.

ભાષ્યમાં તો “સમાધિ એટલે અંતઃકરણમાં નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ થતી નથી” એવું વ્યાખ્યાન કરેલું છે અથવા અહીં આવું વ્યાખ્યાન પણ થઈ શકે છે કે, ભોગાદિમાં આસક્ત થયેલા તે પુરુષોની બુદ્ધિ, સમાધિ કરવા માટેજ નિશ્ચયાત્મક થતી નથી.

ત્યારે કયા પુરુષની બુદ્ધિ, સમાધિકાળે નિશ્ચયાત્મક થાય છે, એ વાતને કહે છે:—

ત્રૈગુણ્યવિષયા વેદા નિર્લેપ્યો મવાર્જુન ।

નિર્દ્વંદ્વો નિત્યસત્ત્વત્ત્વો નિર્યોગક્ષેમ આત્મવાન્ ॥

હે અર્જુન! વેદો, ત્રણ ગુણોની સાથે સંબંધ રાખનારાં યજ્ઞયાગાદિ કર્મોનુંજ પ્રતિપાદન કરનારા છે, માટે તું ત્રિગુણાતીત થા, હમેશાં સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વોથી રહિત થા, હમેશાં ધૈર્યનો આશ્રય કરનારો થા તથા માનસિક જ્ય કરીને યોગ અને ક્ષેમથી પણ રહિત થઈ જા. ૪૫

(૪૫) હે અર્જુન ! વેદો, ત્રણ ગુણોના કાર્યજૂત ઉચ્ચગતિ, મધ્યગતિ અને અધોગતિરૂપ સંસારને પ્રકાશિત કરનારા છે—અર્થાત્ કર્મકાંડપરાયણ છે. તું તો ત્રિગુણાતીત થા. ઉચ્ચ ગતિ મેળવવામાં પણ વિરક્ત થા. આ બાબતમાં આગળ જતાં કહેવામાં આવશે કે, **ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्थाः**—સત્ત્વગુણમાં રહેલા પુરુષો ઉચ્ચ ગતિને પામે છે—ધૈર્યાદિ કહેવાશે. અહીં કહેવાનો ભાવ એ છે કે, જે પુરુષ દિવ્ય વિષયોથી પણ વિરક્ત થાય છે, તે પુરુષ સમાધિમાં અધિકારી અને છે. આવી ત્રણ ગુણુરહિત પુરુષ કેવા લક્ષણવાળો હોવો જોઈએ તે કહે છે—પોતાના શત્રુરૂપ પદાર્થતરીકે ગણાતાં સુખ, દુઃખ, માન, અપમાન, શત્રુ, મિત્ર, ટાઢ, તાપ ઇત્યાદિ દ્વંદ્વોમાંથી નીકળી ગયેલો હોવો જોઈએ—અર્થાત્ સર્વ સ્થળે સમાન બુદ્ધિવાળો થવો જોઈએ. કદાચ તું શંકા કરીશ કે, ટાઢ વગેરે પદાર્થોની પેઠે બાધ-દુઃખ દેનારા તાપાદિ પદાર્થો કેમ સદન થઈ શકે ? આના સમાધાન માટેજ મૂળમાં જણાવ્યું છે કે, હમેશાં ધૈર્ય અથવા સત્ત્વગુણનો આશ્રય કરીને તે તે દ્વંદ્વોને સદન કરવામાટે શક્તિમાન થઈ શકાય છે; કારણ કે ધીરજવાળો માણસ, સર્વ સદન કરી શકે છે અથવા સત્ત્વગુણી માણસ પણ “પોતાના પ્રારબ્ધકર્મને લીધે આ દુઃખ આવી પડ્યું છે; માટે તે કાઢ્યું કદાચ તેમ નથી તો વ્યર્થ સંતાપ શામાટે કરવો જોઈએ” આમ સમજીને સર્વ સદન કરી શકે છે. વળી પણ કદાચ તું કહીશ કે, જૂખ વગેરે દુઃખ તો ઘણું દુઃસહ છે તો તેવાં દુઃખને સર્વથા પ્રતિત્તિવિનાનો થયેલો ત્રણ ગુણુરહિત પુરુષ પણ કેમ સદન કરી શકે ? આના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે, તે ત્રિગુણાતીત માણસે માનસિક જ્ય કરવો જોઈએ અને પછી તે મનોજયને લીધે નહિ મળેલી વસ્તુની પ્રાપ્તિરૂપ યોગ અને મળેલી વસ્તુના રક્ષણ કરવારૂપ ક્ષેમ—આ બંને પણ “પ્રારબ્ધકર્મને અધીન છે” એમ સમજીને તે બનેથી પણ રહિત થઈને તે દુઃસહ ક્ષુધા વગેરે દુઃખને પણ સદન કરી શકશે. આવી રીતે ત્રણ ગુણથી રહિત થયેલો પુરુષ સર્વ અવસ્થામાં અનાકુળ-ગભરાટવિનાનો રહે છે અને હમેશાં તૃપ્ત રહેતો હોવાથી નિરુદ્ધમી થાય છે, માટે તું પણ તેવો

નિસ્ત્રેયુષ્ય-ત્રિગુણાતીત થા.

હવે અર્જુન શંકા કરે છે કે, આત્મજ્ઞાની થવામાટે પ્રથમ મુખ્યત્વે કરીને ચિત્તશુદ્ધિની જરૂર પડે છે અને તે ચિત્તશુદ્ધિ કરવા માટે સમગ્ર વેદોક્ત કર્મ, અવશ્ય કરવાંજ પડશે; તો તમે કહો છો તેવું નિસ્ત્રેયુષ્ય-ત્રિગુણાતીતપણું દુર્લભ છે. આ શંકાનો પરિહાર કરવામાટે ભગવાન કહે છે. **યાવાનર્થ ઉદપાને સર્વતઃ સંપુતોલ્લે ।**

તાવાન્સર્વેષુ વેદેષુ બ્રાહ્મણસ્ય વિજાનતઃ ॥

ચારે બાજુ જળથી ભરેલા મોટા જળાશયમાં પુરુષને જેટલું સ્નાન, પાન આદિ પ્રયોજન થઈ શકે છે, તેટલુંજ પ્રયોજન, માત્ર એક ઘડો ભરાય તેટલા જળથી પણ થઈ શકે છે; જેથી તે પુરુષને સમગ્ર જળાશયનો ઉપયોગ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. એજ પ્રમાણે બ્રહ્મરૂપ થવાને ઈચ્છનારા જ્ઞાની પુરુષને સર્વ વેદોમાં જેટલું પ્રયોજન થઈ શકે છે, તેટલુંજ તેના એક ભાગમાં રહેલાં ઉપનિષદોથી પોતાનું પ્રયોજન થઈ શકે છે તો તેને સમગ્ર વેદાર્થનું અનુષ્ઠાન કરવાની જરૂર નથી.^{૪૬}

(૪૬) ચોતરફથી પાણીથી ભરેલા મદાન જળાશયમાં પુરુષને સ્નાન, પાન આદિ જેટલું કાર્ય કરવાનું હોય છે તેટલુંજ કાર્ય, માત્ર એક ઘડા જેટલા જળથી બની શકે તેમ છે; તો પછી તે પુરુષને સમગ્ર જળાશયને વાપરવાની જરૂર રહેતી નથી. તે પ્રમાણે બ્રહ્મ થવાની ઈચ્છા રાખતા જ્ઞાની પુરુષને સમગ્ર વેદોમાંથી જે અર્થ પ્રાપ્ત કરવાનો છે તેટલોજ તે અર્થ, વેદના એક ભાગતરીકે ગણાતાં ઉપનિષદોનું શ્રવણ કરવાથી મળી શકે છે; તો પછી તે પુરુષને પોતાની કાર્યસિદ્ધિમાટે સમગ્ર વેદાર્થનું અનુષ્ઠાન કરવાની જરૂર નથી અને વળી એકજ જન્મથી કંઈ સમગ્ર વેદાર્થનું અનુષ્ઠાન થઈ શકવાનો સંભવ પણ નથી. કહેવાનો ભાવ એ છે કે, આ જન્મમાં કરેલા અથવા પૂર્વજન્મમાં કરેલા જપ આદિથી ચિત્તશુદ્ધિ થતી હોવાથી તે પ્રમાણે ચિત્તશુદ્ધિ કરીને ઉપનિષદોનું શ્રવણ કરવાથી ત્રિગુણરહિતપણું સંભવી શકે છે.

આ શ્લોકનો શ્રીધર આદિ પ્રાચીન વૃદ્ધો આવો અર્થ પણ કરે છે:-અનેક કૃવા આદિ જળાશયોમાં પુરુષને જેટલો અર્થ સિદ્ધ થાય છે તેટલોજ અર્થ

ચારે બાજુથી ભરેલા એક મોટા ધરામાં પણ સિદ્ધ થાય છે. એજ પ્રમાણે ચારેય વેદોમાં કહેલાં કર્મો કરવાથી પુરુષને જેટલો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે, તેટલોજ અર્થ આત્મજ્ઞાનમાં પણ પ્રાપ્ત થાય છે; કારણ કે બ્રહ્માન્દમાં બીજા ક્ષુદ્ર આન્દોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. શ્રુતિ પણ, જ્ઞાનમાં સર્વ કર્મોનો તથા તેમનાં ફળોનો અંતર્ભાવ દર્શાવે છે; (છંદોગ્ય ઉપનિષદના ચોથા પ્રપાઠકમાં જ્ઞાનશ્રુતિ રાજ અને રૈકવ મુનિનો સંવાદ છે. ત્યાં પ્રથમ જ્ઞાનશ્રુતિ રાજાએ હંસરૂપધારી ઋષિઓ પાસેથી રૈકવ મુનિના તત્ત્વજ્ઞાનપણાનાં વખાણ સાંભળ્યાં, જેથી તે રાજાને તે મુનિ પાસેથી તત્ત્વજ્ઞાન અદ્યક્ષ કરવાની ઈચ્છા થઈ અને તેણે પોતાના નોકરને તે મુનિની તપાસ કરવામાટે મોકલ્યા; પણ તે નોકરને તેની ઓળખાણ નહિ હોવાથી તપાસ મળી શકી નહિ એટલે તે પાછો આવ્યો. પછી તે રાજાએ પોતે જેવું રૈકવ મુનિનું વર્ણન પૂર્વે હંસરૂપધારી ઋષિઓ પાસેથી સાંભળ્યું હતું તેવું વર્ણન, પોતાના નોકર આગળ, તે મુનિની ઓળખાણ આપવામાટે કરી બતાવ્યું. તે રૈકવ મુનિના વર્ણનરૂપે આ શ્રુતિ છે).—

**“કૃતાય વિજિતાયાધરેડયાઃ સંયન્યેવમે-
વૈનં સર્વં તદભિસમેતિ યત્કિંચ પ્રજાઃ સાધુ-
કુર્વંતિ યસ્તદ્વેદ યસ્મ વેદેતિ”**—“બુઝારમાં રમવાના કોઈએક પાસાના ચારે પડખાઓમાં એક, બે, ત્રણ અને ચાર એમ અંકો લખેલા હોય છે અને તેમાં અનુક્રમે એક અંકવાળી બાજુમાં કસિયુગની, બે અંકવાળી બાજુમાં દાપરની, ત્રણ અંકવાળી બાજુમાં ત્રેતાયુગની અને ચાર અંકવાળી બાજુમાં સત્યયુગની કસપના કરેલી હોય છે. તેમાં રમતાં રમતાં ચાર અંકવાળો સત્યયુગનો પાસો જો જિતમાં આવી પડે, તો જેમ બીજા સર્વ પાસાઓનો તેમાં સમાવેશ થઈ જાય છે, તેમ પ્રજાઓ જે જે કંઈ શુભ કર્મો કરે છે, તે તે બધું તે રૈકવ મુનિના ધર્મમાં સમાઈ જાય છે—અર્થાત્ તે રૈકવમુનિના ધર્મફળમાં સર્વ પ્રાણીઓના ધર્મફળનો સમાવેશ થઈ જાય છે. આવો ઉત્તમ તેનો જ્ઞાનધર્મ છે; તેમજ બીજો કોઈ પણ મનુષ્ય, તે રૈકવ મુનિ જે વેદ વસ્તુને જાણે છે, તે વેદ વસ્તુને જો જાણે તો તે મનુષ્યને પણ સર્વ પ્રાણીઓના ધર્મો તથા તે ધર્મોનાં ફળો તે રૈકવમુનિની પેઠે પ્રાપ્ત થાય છે.”—આ શ્રુતિનો સારાંશ એ

છે કે, તે રૈકવમુનિના જેવું તરવરાન ધરાવનાર મનુષ્યના તે જ્ઞાનમાં સર્વ કર્મોનો તથા તેમનાં ફળોનો અંતભાવ થઇ જાય છે. આવાજ આશયથી હે અર્જુન ! આગળ જતાં પણ તને કહેવામાં આવશે કે, **સર્વે કર્માર્થિલં પાર્થ જ્ઞાને પરિસ્માદ્યતે**—“ સર્વ કર્મોની જ્ઞાનમાં સમાપ્તિ થઇ જાય છે.” અર્થાત્ ગંગાતુલ્ય જ્ઞાનનો ઉદય થતાં સુધીજ વાવ, ફૂવા જેવાં કર્મો કરવાં પડે છે.” આવું વ્યાખ્યાન તે પ્રાચીન વૃદ્ધો કરે છે. આવો અર્થ કરવામાં આ શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં અમુક પદનો અધ્યાહાર કરવો પડે છે તથા દાષ્ટાન્તિકમાં પણ અમુક પદોનો સંબંધ કરવો પડે છે.

હવે અર્જુન કહે છે કે, મારે પણ ઉપનિષદોમાં કહેલા આત્મજ્ઞાનનીજ જરૂર છે અને તેને માટે મારે શાંતિનીજ ઇચ્છા છે; તો પછી તમે મને બુદ્ધ કરવામાટે કેમ પ્રેરણા કરો છો ? આ પ્રશ્નનો ભગવાન ઉત્તર આપે છે.

કર્મણ્યવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।

મા કર્મફલેહતુર્ભૂર્મા તે સંગોઽસ્ત્વકર્મણી ॥

તને કર્મમાંજ અધિકાર છે; પણ તે કર્મોનાં ફળોમાં કદી અધિકાર નથી. કર્મોનાં ફળોના કારણને લીધે તારે કર્મ કરવાનાં નથી, પણ નિષ્કામ થઈને કર્મો કરવાનાં છે; તેમજ કર્મો નહિ કરવા તરફ તારે વલણ નહિ થવું જોઈએ. ૪૭

(૪૭) તને કર્મનિષ્ઠામાંજ અધિકાર છે, જ્ઞાનનિષ્ઠામાં અધિકાર નથી. તારે કર્મોનાં ફળોનો સંગ પણ કરવાનો નથી, તેમજ સ્વર્ગ અથવા પશુ વગેરેના કારણથી તારે કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ કરવાની નથી અને કર્મો નહિ કરવાતરફ પણ વલણ કરવાનું નથી.

એ વાતનુંજ વિવરણ કરે છે:—

યોગસ્થઃ કુરુ કર્માણિ સંગં ત્યક્ત્વા ધનંજય ।

સિદ્ધયસિદ્ધયોઃસમો ભૂત્વાં સમત્વં યોગ ઉચ્યતે

હે ધનંજય ! કર્મોનાં ફળોનો સંગ ત્યજી દઇને તથા કર્મફળની સિદ્ધિમાં અથવા અસિદ્ધિમાં સમભાવ રાખીને, કર્મયોગમાં સ્થિતિ કરી તું કર્મોજ કર્યા કર. કર્મફળની સિદ્ધિ અથવા અસિદ્ધિમાંજ સમભાવ રાખવો તેનું નામ યોગ કહેવાય છે. ૪૮

(૪૮) યોગમાં રહીને તથા ફળની તૃષ્ણા અને કર્તૃત્વાભિમાન આદિનો સંગ ત્યજી દઇને કેવળ જ્ઞાનને માટેજ તું કર્મો કર. હે ધનંજય ! તે તારાં કર્મોનાં ફળરૂપ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા આદિની સિદ્ધિ થાય અથવા ન થાય, તોપણ સમભાવ રાખીને હર્ષ કે ખેદથી શૂન્ય થઈને તું કર્મો કર્યા કર. ફળસિદ્ધિ અથવા ફળની અસિદ્ધિમાંજ સમભાવ રાખવો, તેનું નામજ યોગ કહેવાય છે.

આવા બુદ્ધિયોગનાંજ ભગવાન વખાણુ કરે છે:—

દૂરેણ હ્યવરં કર્મ બુદ્ધિયોગાદ્ધનંજય ।

બુદ્ધો શરણમન્વિચ્છ કૃપણાઃ ફલહેતવઃ ॥૪૯॥

હે ધનંજય ! ફળકામનાથી કરાતું કર્મ, પૂર્વોક્ત નિષ્કામ બુદ્ધિયોગ કરતાં ઘણુંજ હલકું છે; માટે તું તે નિષ્કામ યોગરૂપ બુદ્ધિમાટે ઈશ્વરરૂપ શરણુ લેવા ઇચ્છ; કારણ કે, ફળને માટે કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ કરનારા પુરુષો, કૃપણુ છે-દીન છે. ૪૯

(૪૯) ફળની ઇચ્છાથી કરવામાં આવતું કર્મ પૂર્વોક્ત નિષ્કામ કર્મરૂપ બુદ્ધિયોગ કરનાં અત્યંત હલકું છે, માટે નિષ્કામ કર્મયોગરૂપ બુદ્ધિમાટે અથવા તેના ફળરૂપ જ્ઞાનનિષ્ઠામાટે શરણુરૂપ ઈશ્વરની તું પ્રાર્થના કર-અર્થાત્ ઈશ્વરને પ્રસન્ન કરવામાટે કર્મો કર; કારણકે ફળ મેળવવામાટેજ કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ કરના । તથા ફળની તૃષ્ણા રાખનારા પુરુષો કૃપણુ છે-દીન છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે, **યો વા પતદક્ષરં ગાર્ગ્યચિદિત્વાઽસ્માલ્લોકાત્પ્રેતિ સ કૃપણઃ**—હે ગાર્ગિ ! જે પુરુષ, આ પ્રસિદ્ધ અક્ષર પરમાત્માને નહિ જાણીને આ લોકમાં મૃત્યુ પામે છે તે પુરુષ, કૃપણુ છે-દીન છે.

નુદિર્ઘ્નો જહાતીહ ઉમે સુકૃત દુષ્કૃતે ।

તસ્યાદ્યોગાય યુજ્યસ્વ યોગઃ કર્મસુ કૌશલ ॥

પૂર્વોક્ત નિષ્કામ યોગરૂપ બુદ્ધિથી યુક્ત થયેલો પુરુષ આ લોકમાં પાપ અને પુણ્ય બન્નેનો ત્યાગ કરે છે; માટે તું યોગયુક્ત થા. કર્મો, બંધન કરનારાં છે, છતાં પણ તેને બંધન કરનાર નહિ થવા દેવાની કુશળતાનું નામ યોગ છે. ૫૦

(૫૦) પૂર્વોક્ત સમભાવરૂપ બુદ્ધિથી યુક્ત થયેલો પુરુષ આ જગતમાં પુણ્ય અને પાપ બન્નેનો ત્યાગ કરે છે; માટે તું તેના સમત્વબુદ્ધિરૂપ

યોગને માટે યત્ન કર. બંધન કરનારાં એવાં પણ કર્મોને બંધ-નિવૃત્તિ કરનારાં કરી દેવાની કુ-શળતાનું નામ એ સમત્વબુદ્ધિયોગ કહેવાય છે. અહીં તને એક શંકા થવાનો સંભવ છે કે, પૂર્વોક્ત બુદ્ધિયોગથી યુક્ત થયેલા પુરુષ, કર્મોદારા પાપનો તો ત્યાગ કરી શકે; કારણ કે શ્રુતિ પણ કહે છે કે, ધર્મેણ પાપમપનુદતિ—ધર્મથી પાપનો નાશ કરે છે; પણ તે નિષ્કામ યોગથી ઉત્પન્ન થનારું પુણ્ય, પોતાના સમ્બતીય પુણ્યનો કેમ નાશ કરી શકે? આ શંકાના સમાધાનમાં કેટલાએક પ્રાચીન પંડિતો કહે છે કે, ચિત્તશુદ્ધિદારા ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનથી તે પુણ્યનો પણ નાશ થઈ શકે છે; પણ કેટલાએક અર્વાચીન પંડિતો, પૂર્વોક્ત રીતિ પ્રમાણે પાપનો ત્યાગ થાય છે એમ સ્વીકારીને, (ચિત્તશુદ્ધિદારા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિને લીધે કર્મયોગીના પાપનો નાશ થાય છે એમ સ્વીકારીને) કહે છે કે, ફળનો ત્યાગ કરવાથી પુણ્યનો ત્યાગ પણ તે કર્મયોગીને થઈ શકે છે; કારણ કે મોક્ષમાં વિમ્મરૂપ પાપનો ત્યાગ કરવાથી જેમ તે પાપનું ફળ ઉત્પન્ન થતું નથી, તેમ ફળના લાગપૂર્વક કરેલાં પુણ્યનો ત્યાગ કરવાથી તે પુણ્યનું ફળ પણ પછીથી ઉત્પન્ન થતું નથી. જે કે આપસ્તંભે કહેલા આંખાના વૃક્ષના દૃષ્ટાંતથી પુણ્યનું ગૌણ ફળ ઉત્પન્ન થાય છે, પણ તે કંઈ ફળનરીકે ગણાય નહિ; કારણ કે તે તો ગૌણ છે, માટે ફળદારા મોક્ષમાં વિમ્મરૂપ પુણ્ય અને પાપનો કર્મયોગી ત્યાગ કરે છે; પણ તે કર્મયોગી વર્તમાન દશામાં કરાતાં પુણ્ય અને પાપનો ત્યાગ કરી શકે છે, પરંતુ સંચિત પુણ્ય કે પાપનો ત્યાગ કરી શકતો નથી; પણ જ્ઞાની તો સંચિત એવાં પણ પુણ્ય અને પાપનો ત્યાગ કરે છે. આટલો તે કર્મયોગી અને જ્ઞાનીમાં ભેદ રહેલો છે. આનું સમાધાન અર્વાચીન પંડિતો કરે છે.

એની એ વાતનેજ કહે છે:—

કર્મજં બુદ્ધિયુક્તા હિ ફલં ત્યત્ત્વા મનોઽપિ ।

જન્મબંધવિનિર્મુક્તઃ પદં ગચ્છંત્યનામયમ્ ॥

તે સમત્વબુદ્ધિથી યુક્ત થયેલા કર્મયોગી પુરુષો, વર્તમાન દશામાં કરાતાં કર્મોનાં ફળને ત્યજીને તથા મનનો નિઃશ્રદ્ધ કરવામાં સમર્થ થઈને જન્મના બંધથી મુક્ત થાય છે અને ઉપદ્રવ-રહિત એવા મોક્ષપદને પામે છે.^{૫૨}

તેવા મનોનિઃશ્રદ્ધ કરવામાં કયારે સમર્થ થવાય? આ પ્રશ્નનો ભગવાન ઉત્તર કહે છે:—

યદા તે મોહકલિલં બુદ્ધિર્વ્યતિતરિષ્યતિ ।

તદા ગંતાસિ નિર્વેદં શ્રોતવ્યસ્ય શ્રુતસ્ય ચ ॥

ન્યારે તારી બુદ્ધિ, ધૃષ્ટ વસ્તુના વિયોગથી તથા અનિષ્ટ વસ્તુના સંયોગથી ઉત્પન્ન થતા સંતાપરૂપ મોહના મેલને તરી જશે—ઉદ્ભવેથી જશે, ત્યારે તું સાંભળેલાં અને સાંભળવાનાં શાસ્ત્રો તરફ વૈરાગ્ય પામીશ.^{૫૩}

(૫૨) ન્યારે તારી બુદ્ધિ, મોહરૂપ મેલથી રૂપિત થશે અને નિર્મળ થશે, ત્યારે તને સાંભળેલાં તથા સાંભળવાનાં શાસ્ત્રો તરફ વૈરાગ્ય થશે—અર્થાત્ શાસ્ત્રોની પણ તને જરૂર રહેશે નહિ. અહીં ભાવાર્થ એ કહેવાનો છે કે, જેમ ન્યાસુધી બુદ્ધિ મેલી હોય છે, ત્યાંસુધી વારંવાર અદ-ભુ કરેલો પણ શાસ્ત્રનો અર્થ સ્ફુરતો નથી, જેથી સાંભળેલાં તથા સાંભળવાનાં શાસ્ત્રો વ્યર્થ થઈ પડે છે; તેમજ ન્યારે બુદ્ધિ શુદ્ધ થાય છે, ત્યારે પણ શાસ્ત્રોનો અર્થ એકદમ સ્ફુરી ઉઠે છે તેથી સાંભળેલાં તથા સાંભળવાનાં શાસ્ત્રો તરફ વૈરાગ્ય થાય, તે યોગ્યજ છે; અને વળી પ્રસન્ન થયેલી બુદ્ધિ નિઃશ્રદ્ધ કરવામાટે યોગ્ય થાય છે, એટલા માટે ન્યારે બુદ્ધિ શુદ્ધ થઈ જાય છે, ત્યારે શ્રવણાદિકનો ત્યાગ કરીને કેવળ ધ્યાનનિઃશ્રદ્ધ થઈ જવું.

બુદ્ધિની નિર્મળતાને પણ કયા ચિદંતથી જાણવી? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ભગવાન કહે છે:—

શ્રુતિદ્વિપ્રતિપન્ના તે યદા સ્થાસ્યતિ નિશ્ચલા ।

સમાધાવચલા બુદ્ધિસ્તદા યોગમવાપ્સ્યસિ ॥

અનેક પ્રકારનાં શાસ્ત્રશ્રવણથી સંશયથી ઘેરાઈ ગયેલી તારી બુદ્ધિ, ન્યારે પ્રહ્લાદેતમાં નિશ્ચયવાળી થઈને નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિર રહેશે, ત્યારે તું યોગ—વિવેકબુદ્ધિને પામીશ.^{૫૩}

(૫૩) અનેક શાસ્ત્રોનાં શ્રવણથી સંશયગ્રસ્ત થયેલી—“આત્મા નિલ હશે કે અનિત્ય હશે? અથવા જે નિત્યજ હશે તો પછી કર્તા હશે કે અકર્તા હશે; એક હશે કે અનેક હશે”—ઇત્યાદિ સંશયોથી ઘેરાયેલી તારી બુદ્ધિ, ન્યારે અસંભાવના—અશ્રદ્ધા અને વિપરીત ભાવના (વિપરીત શ્રદ્ધા)ના ત્યાગપૂર્વક ઉપનિષદોના તાત્પર્યવિષયરૂપદેતમાં નિ-

શ્રવણ થઇને-અનેક પ્રકારના કુતકોથી દબાઇ ગયાવિના નિઃસંશય અપરોક્ષ નિશ્ચયવાળી થઇને, નિર્વિકલ્પક સમાધિવિષે-અર્થાત પ્રત્યગાત્માવિષે લયવિક્ષેપરહિત થઇને સ્થિર રહેશે, ત્યારે તું યોગને-વિવેકબુદ્ધિ-ને પામીશ-અર્થાત નિશ્ચય સમાધિનો લાભજ બુદ્ધિની નિર્મળતાનું ચિહ્ન છે.

હવે સમાધિને પ્રાપ્ત થયેલાસ્થિત પ્રજ્ઞ પુરુષનાં લક્ષણોને જાણવાની ઇચ્છાથી અર્જુન પ્રશ્ન કરે છે.

॥અર્જુન ઉવાચ॥

સ્થિતપ્રજ્ઞ ય કા ભાષા સમાધિસ્થસ્ય કેશવ ।

સ્થિતધીઃ કિં પ્રભાષેત કિમાસીત વ્રજેત કિમ્ ॥

અર્જુને પૂછયું:-હે કેશવ ! નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિર થયેલા સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષની ભાષા શી હોય છે ? અર્થાત એ પુરુષ, જ્યારે સમાધિમાં રહ્યો હોય છે ત્યારે, બીજાઓ સાથે કેવી રીતે ભાષણ કરે છે ? વળી તે સ્થિર બુદ્ધિવાળો થયેલો સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષ, સમાધિરહિત અવસ્થામાં બીજાઓ સાથે કેવી રીતે બોલે છે અને વળી તે પુરુષ, કેવી રીતે બેસે છે તથા કેવી રીતે ગતિ કરે છે-વિષયોને ભોગવે છે ? ૧૫૪

(૫૪) આ શ્લોકમાં સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણોને જાણવામાટે અર્જુને ભગવાનને ત્રણ પ્રશ્નો પૂછ્યા-તેમાં પહેલો પ્રશ્ન આ છે:-પ્રત્યગાત્મામાં પ્રતિષ્ઠા પામેલી બુદ્ધિવાળો-સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષ, જ્યારે સમાધિમાં સ્થિત હોય છે, ત્યારે બીજાઓ સાથે કેવીરીતે ભાષણ કરે છે ? બીજો પ્રશ્ન આ છે:-તે સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષ, સમાધિરહિત અવસ્થામાં જ્યારે હોય છે, ત્યારે બીજાઓ સાથે કેવી રીતે ભાષણ કરે છે ? ત્રીજો પ્રશ્ન આ છે:-તે સ્થિતપ્રજ્ઞપુરુષ, સમાધિરહિત અવસ્થામાં રહીને કેવી રીતે વિષયોનો ઉપભોગ કરે છે ? આ ત્રણ પ્રશ્નો પૂછ્યા છે.

હવે એ ત્રણ પ્રશ્નોના ઉત્તર અનુક્રમે ભગવાન કહે છે:-

॥ શ્રીભગવાન વાચ ॥

પ્રજહાતિ યદા કામાન્સર્વાન્યાર્ય મનોગતાન્ ।

આત્મન્યેવાત્મના તુષ્ટઃ સ્થિતપ્રજ્ઞસ્તદેવ્યો ॥

શ્રીભગવાને કહ્યું:-હે પાર્થ ! જ્યારે કોઈ યોગી પુરુષ, પોતાના મનમાં રહેલા સર્વ કામ્ય

વિષયોનો મૂળસાહત ત્યાગ કરે છે અને પોતે પોતાના સ્વરૂપાનંદથી આત્માવિષેજ સંતુષ્ટ રહે છે, ત્યારે એ યોગી પુરુષ, સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. ૫૫

(૫૫) આ શ્લોકમાં, કૃતાર્થ થયેલા સ્થિતપ્રજ્ઞ-યોગી પુરુષનાં લક્ષણો, કે જે જ્ઞાન મેળવવામાં સાધનરૂપ હોય છે, તે લક્ષણોનોજ વિચાર કરીને ભગવાન અર્જુનને ઉપદેશ કરે છે; કારણ કે તે લક્ષણો, કૃતાર્થ થયેલા પુરુષોમાં સ્વાભાવિક હોય છે; અને કૃતાર્થ નહિ થયેલા પુરુષોને તો તે લક્ષણો પ્રયત્નસાધ્ય હોય છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:-

ઉત્પન્નાત્મપ્રબોધસ્ય હૃદયેષ્ટવાદયો ગુણાઃ ॥

મવન્ત્યયત્ન તસ્તસ્ય ન તુ સાધકરૂપિણઃ ॥”

“જે પુરુષને આત્મજ્ઞાન થઇ ગયું છે, તે પુરુષને હૃદયરહિતપણું આદિગુણો, પ્રયત્નવિનાજ ઉત્પન્ન થાય છે; પણ જે પુરુષ, હજી સાધક અવસ્થામાં છે તે પુરુષને તે ગુણો મેળવવામાં પ્રયત્ન કરવો પડે છે.”

વિષયો ત્રણ પ્રકારના હોય છે. સ્થૂલશરીરથી ભોગવવા યોગ્ય વિષયો, સૂક્ષ્મ શરીરથી ભોગવવા યોગ્ય વિષયો અને કારણશરીરથી ભોગવવા યોગ્ય વિષયો. આ ત્રણેય જ્ઞાનતા વિષયો, સંકલ્પ-વિકલ્પસ્વરૂપ મનમાંજ રહેલા હોય છે-અર્થાત તે વિષયો સંકલ્પમય મનથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. આના સંબંધમાં અક્ષપાદાચાર્યે કહેલું છે કે:-**દ્વોષ-નિમિત્તપાદરૂપાદયો વિષયાઃ સંકલ્પકૃતાઃ**:-

દોષોના કારણરૂપ રૂપાદિ વિષયો, સંકલ્પમય મનથીજ ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે.” તેમાં જન્યત અવસ્થામાં સ્થૂલશરીરથી ભોગવવાલાયક વિષયોનો ત્યાગ, માત્ર એકાંતસેવનથીજ થઇ શકે છે; અને જેમાં મનસિવાય સર્વ ઇન્દ્રિયોનો લય થઇ જાય છે, તેવી સ્વપ્નાવસ્થામાં જન્યત અવસ્થાની વાસનાના જે જે સૂક્ષ્મશરીરથી ભોગવવાયોગ્ય વિષયો સ્પૃશે છે, તે તે વિષયોના જન્યત અવસ્થામાં કરેલા, ભગવાનના ધ્યાન આદિરૂપ શુભ વાસનાના અભ્યાસના બળથી ત્યાગ થઇ શકે છે તથા જેમાં સર્વ ઇન્દ્રિયોનો ઉપસંહાર થઇ જાય છે, તેવી સંપ્રજ્ઞાતસમાધિની અવસ્થામાં સંકલ્પમાત્રથી પ્રાપ્ત થયેલા અને દૃઢર-વિદ્યા આદિમાં પ્રસિદ્ધ એવા જે જે દિવ્ય વિષયો પ્રાપ્ત થાય છે, તેઓનો પણ, અસંપ્રજ્ઞાતસમાધિના અભ્યાસબળથી ત્યાગ થઇ શકે છે.

એ પ્રમાણેના તે ત્રણેય પ્રકારના વિષયોના જે ક્રોધ યોગી પુરુષ, જ્યારે સમજ ત્યાગ કરે છે, તેમના ત્યાગ કરીને અખંડ એકરસવાળા પોતાના આત્મામાંજ પોતાના સ્વરૂપાનંદથી સંતુષ્ટ રહે છે તથા બાહ્ય વિષયો તરફ નિરપેક્ષ થાય છે ત્યારે એ યોગી પુરુષ સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે.

હવે તે સ્થિતપ્રજ્ઞ યોગીનાં લક્ષણો કહે છે:-

દુઃસ્વેષ્વનુદ્વિમનાઃ સુસ્વેષુ વિગતસ્પૃહઃ ।

વીતરાગમયક્રોધઃ સ્થિતધીરનિરુચ્યતો ॥૫૬॥

જેનું મન દુઃખોમાં ઉદ્વેગ પામતું નથી, જેને સુખોમાં સ્પૃહા રહી નથી અને જેના રાગ, ભય તથા ક્રોધ ચાલ્યા ગયા છે તેવો તે સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષ, મુનિ કહેવાય છે. ૫૬

(૫૬) દુઃખોમાં અને દુઃખના સાધનરૂપ હથિયાર આદિના પ્રદારોમાં જેનું મન લગાર પણ ચંચળ થતું નથી તેવો પુરુષ, સ્થિતપ્રજ્ઞ મુનિ કહેવાય છે. આવાજ આશયથી આગળ જતાં કહેવાશે કે, **યસ્મિંસ્થિતો ન દુઃસ્વેન ગુરુણાઽપિ વિચાલ્યતે** “જેમાં રહેલો પુરુષ, મહાન દુઃખથી પણ ચલિત થતો નથી;” વળી સુખોમાં તથા સુખના સાધનરૂપ પુષ્પમાળા અને ચંદનાદિ પદાર્થોમાં જેનું મન સ્પૃહારહિત થયું છે તેવો તથા તેજ કારણથી રાગ, ભય તથા ક્રોધ જેનામાંથી ચાલ્યા ગયેલા છે તેવો, એ સમાધિનિષ્ઠ પુરુષ સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. આવી રીતે સ્થિતપ્રજ્ઞ અને સમાધિ અવસ્થામાં રહેલા તે યોગીપુરુષવિષે રાગ, દ્વેષ, સુખ, દુઃખ આદિ કંઈ સંભવી શકેજ નહિ.

હવે “સ્થિતધીઃ કિં પ્રમાણેત” સમાધિરહિત અવસ્થામાં તે સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષ, કેવી રીતે ભાષણ કરે છે ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કહે છે.

યઃ સર્વત્રાનમિસ્નેહસ્તત્તત્રાપ્ય શુમાશુભમ્ ।

નામિનંદતિ ન દ્વેષ્ટિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥

જે પુરુષ, ધન, સ્ત્રી, પુત્ર આદિ પદાર્થોમાં સ્નેહવાળો થતો નથી, શુભ કે અશુભ પામીને તેની પ્રશંસા કરતો નથી કે નિંદા કરતો નથી, તે પુરુષની બુદ્ધિ, સ્થિર થઈ છે, એમ સમજવું. ૫૭

(૫૭) જેમ કોઈ ચંચળ બુદ્ધિનો મનુષ્ય,

જ્યારે પોતે ધન, સ્ત્રીઆદિ પદાર્થોથી રહિત થાય છે, ત્યારે એમ માને છે કે, “હું અપૂર્ણ છું”, દીન છું” અને તેનો તે પુરુષ જ્યારે તે તે પદાર્થોથી યુક્ત થાય છે, ત્યારે વળી ગર્વયુક્ત થઈને એમ માને છે કે, “હું સંપૂર્ણ છું”, આમ આગળપાછળના સંબંધવિનાનું તથા વિચારવિનાનું બક્યા કરે છે તેમ, આ સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષ, પોતાને સંપૂર્ણ કે અસંપૂર્ણ માનતો નથી તથા જેમ આવે તેમ બકતો નથી અને તે તે ધન, સ્ત્રી વગેરે પદાર્થોમાં સ્નેહવાળો પણ થતો નથી; તે મજ વળી કંઈ શુભ વસ્તુને પ્રાપ્ત કરીને, સંતુષ્ટ થઈને તે શુભ વસ્તુને પ્રાપ્ત કરાવનારની પ્રશંસા કરતો નથી અને અશુભ વસ્તુને પામીને, દુઃખી થઈને તે અશુભ વસ્તુને પ્રાપ્ત કરાવનારની નિંદા પણ કરતો નથી. આવાં લક્ષણોવાળો જે પુરુષ હોય છે, તેની બુદ્ધિ સ્થિર થઈ છે એમ સમજવું.

હવે **કિમાસીત વ્રજેત કિમ્**—“તે સ્થિતપ્રજ્ઞ કેવી રીતે રહીને વિષયોપભોગ કરે છે?” એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કહે છે:—

યદા સંહરતે ચાયં કૂર્મોઽજ્ઞાદિ સર્વશઃ ।

ઈન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેભ્યસ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥

જેમ કાચળો, પોતાનાં અંગોને સર્વ બાબુથી સંકુચિત કરે છે, તેમ જ્યારે આ યોગી પુરુષ સમાધિરહિત કાળમાં પણ પોતાની સર્વ ઈન્દ્રિયોને તેમના વિષયોથી સંકુચિત કરે છે—આકર્ષી લે છે, ત્યારે તેની બુદ્ધિ સ્થિર થઈ છે એમ સમજવું. (આવાં લક્ષણો સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષનાં હોય છે.) ૫૮

(૫૮) પ્રારબ્ધકર્મોને લીધે સમાધિ અવસ્થામાંથી ઉઠેલો જતાં પણ તે યોગી પુરુષ, જગતમાં દેખાતા દૈત્યપદાર્થોથી ઉદ્વિગ્ન થઈને તથા તે તે શબ્દાદિ વિષયોથી ઈન્દ્રિયોને આકર્ષી લઈને પ્રથમથી અભ્યસ્ત થઈ ગયેલા મનોનિમ્મલના અભ્યાસબળથી પુનઃ પ્રેમપૂર્વક સમાધિનુંજ અનુષ્ઠાન કરતો રહે છે.

હવે અહીં એક શંકા થવાનો સંભવ છે કે, વિષયોથી ઈન્દ્રિયોની નિવૃત્તિ કરવી તેજ જે સ્થિતપ્રજ્ઞપણ્યું કારણ હોય, તો સુષુપ્તિ, મૃત્યુ, ભય (ક્રોધ પણ વસ્તુમાં એકતાન થઈ જવું તે),

ગ્રહાવેશ (ભૂતાદિનો વળગાડ) વગેરે અવસ્થામાં પણ ઇન્દ્રિયોની વિષયોથી નિવૃત્તિ જોવામાં આવે છે, તેથી સર્વ લોકને સ્થિતપ્રજાપણું પ્રાપ્ત થશે. આવી શંકાક દાય અર્જુન કરે તો તેને માટે ભગવાન કહે છે:-

વિષયા વિનિવર્તન્તે નિરાહારસ્ય દેહિનઃ ।

રસવર્જ રસોઽપ્યસ્ય પરં દૃષ્ટા નિવર્તતે ॥૫૯॥

ઇન્દ્રિયોથી વિષયનો ઉપભોગ નહિ કરનાર દેહાભિમાની-અજ્ઞાની પુરુષને સુષુપ્તિ આદિ અવસ્થામાં જો કે વિષયોની નિવૃત્તિ થાય છે, તો પણ તે નિવૃત્તિ આંતરિક સૂક્ષ્મ વિષયાભિલાષ-વિનાશ થાય છે-અર્થાત્ તે નિવૃત્તિ, વિષયાભિલાષનો ત્યાગ કરવાથી થયેલી હોતી નથી; પણ આ સ્થિતપ્રજા પુરુષનો તો તે વિષયાભિલાષ પણ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરીને એની મેળે નિવૃત્ત થઈ જાય છે-અર્થાત્ સ્થિતપ્રજા પુરુષની વિષયો તરફની નિવૃત્તિ, આંતરિક અભિલાષને તજવાથીજ થયેલી હોય છે.^{૫૯}

(૫૯) દેહાભિમાની મૂઢ પુરુષને સુષુપ્તિ આદિ અવસ્થામાં વિષયોનો ઉપભોગ નહિ થતો હોવાથી વિષયોની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. આ વાત ખરી છે, તોપણ તે નિવૃત્તિ, રસ-રાગની નિવૃત્તિ થયાવિના થાય છે-અર્થાત્ સુષુપ્તિ આદિ અવસ્થામાં પણ તે દેહાભિમાની જીવમાં સૂક્ષ્મરૂપે રાગ રહેલો હોય છે, જેથી રાગમૂલક આત્માના અજ્ઞાનનો નાશ નહિ થવાથી એ દેહાભિમાની પુરુષને સ્થિતપ્રજા કહેવાય નહિ; પણ આ સ્થિતપ્રજા પુરુષને તો આત્માનો સાક્ષાત્કાર થયેલો હોય છે અને તે સાક્ષાત્કાર કરીને તે સ્થિતપ્રજા પુરુષ વિષયોનો ઉપભોગ કરતો નથી. તે કારણથી તેનો રાગ-વિષયાભિલાષ પણ નિવૃત્ત થઈ જાય છે અને તેના મૂળ અજ્ઞાનનો પણ નાશ થઈ જાય છે. આવા હેતુથી સુષુપ્તિ આદિ અવસ્થામાં રહેલા પુરુષમાં અને સમાધિ અવસ્થામાં રહેલા પુરુષમાં મહાન વિશેષતા રહેલી છે. પ્રાચીન પંડિતો આ શ્લોકનું આત્મ વ્યાખ્યાન પણ કરે છે:-“રાગી મનુષ્ય, કાષ્ઠતપસ્વી મનુષ્ય (લાકડાંની પેડે સ્થિર થઈને તપશ્ચર્યા કરનારો અજ્ઞાતી તપસ્વી) અને મૂઢ મનુષ્ય-આ બધાઓ વિષયોનો ઉપભોગ નથી કરતા તેથી તેઓને પણ વિષયો તરફની નિવૃત્તિ થઈ

જાય છે; પરંતુ રસ-રાગની નિવૃત્તિ થયાવિનાજ પણ તેના તેજ એ રાગી, કાષ્ઠતપસ્વી અને મૂઢ મનુષ્યને પરમાત્માનો જ્યારે સાક્ષાત્કાર થાય છે, ત્યારે વિષયોનો ઉપભોગ નહિ કરતાં વિષયોની અને રાગની પણ નિવૃત્તિ થઈ જાય છે.”

સુષુપ્તિ આદિ અવસ્થામાં તો ઇન્દ્રિયો શ્રમિત થયેલી હોય છે, તેથી એની મેળેજ લીન થઈ જાય છે; પણ સમાધિનિષ્ઠ પુરુષે તો, કાચ્યો જેમ પોતાનાં અંગોને પોતાની ઇચ્છાથી સંકોચી લે છે તેમ, ઇન્દ્રિયોને બળાત્કારે પોતાનીજ ઇચ્છાથી સંકોચી લેવી પડે છે-વશ કરવી પડે છે. આવી રીતે ઇન્દ્રિયોને વશ કરવી તે ઘણુંજ ક્લિષ્ટ છે, એ વાત કહે છે:-

યતતોહ્યપિ કૌન્તેય પુરુષસ્ય વિપશ્ચિતઃ ।

ઇન્દ્રિયાણિ પ્રમાથીની હરંતિ પ્રસમં મનઃ ॥૬૦॥

હે કુંતીપુત્ર અર્જુન ! સમાધિની સિદ્ધિ માટે યત્ન કરતા વિદ્વાન પુરુષના મનને પણ, જોરજુલમથી મથી નાખવાના સ્વભાવવાળી ઇન્દ્રિયો, બળાત્કારે વિષયો તરફ લઈ જાય છે.^{૬૦}

(૬૦) શાસ્ત્ર અને આચાર્યના ઉપદેશવાળા તથા સમાધિની સિદ્ધિ માટે યત્ન કરતા વિદ્વાન પુરુષની પણ ઇન્દ્રિયો, પ્રત્યગાત્મામાં સ્થિર કરાતા તે પુરુષના મનને હરી જાય છે-વિષયોમાં તત્પર થનાર કરી દે છે; કારણકે ઇન્દ્રિયોનો મનને મથી નાખવાનો સ્વભાવજ હોય છે. જેમ લૂંટારાઓ જંગલમાં એકલા મળેલા પુરુષને દબાવી દબને તેનું ધન લૂંટી લે છે, તેમ ઇન્દ્રિયો પણ સમાધિ માટે પ્રયત્ન કરતા વિદ્વાન પુરુષના મનનું પણ હરણ કરે છે; કારણકે ઇન્દ્રિયો, બળાત્કારે મથી નાખવાના સ્વભાવવાળા હોય છે.

જો કે એ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોને વશ કરવી તે કાર્ય ઘણું ક્લિષ્ટ છે, તોપણ ગમે તે ઉપાયથી તે ઇન્દ્રિયોને વશ કરવી જોઈએ; નહિ તો સ્થિતપ્રજાપણાનીજ સિદ્ધિ થતી નથી, એ વાત કહે છે.

તાનિ સર્વાણિ સંયમ્ય યુક્ત આસીત મત્પરઃ ।

વશે હિ યસ્યેન્દ્રિયાણિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥

તે સર્વ ઇન્દ્રિયોને વશ કરીને યોગી પુરુષે, મારાપરાયણ થઈને રહેવું; કારણ કે જે પુરુષની ઇન્દ્રિયો વશ થયેલી છે, તેની બુદ્ધિ સ્થિર થયેલી ગણાય છે.^{૬૧}

(૬૬) તે સર્વ ઇન્દ્રિયોને વશ કરીને તથા બ-
રાબર તત્પર થઇને પ્રલગ્નાભાવસ્વરૂપ એવો હુંજ
જેને સ્ત્રી આદિ બાહ્યપદાર્થોના કરતાં અને દેહ,
ઇન્દ્રિય આદિ આંતરપદાર્થો કરતાં અત્યંત વધારેમાં
વધારે પ્રિય છું તેવો થઇને તે પુરુષ રહે; કારણકે
જે પુરુષની ઇન્દ્રિયો વશ છે તે પુરુષની બુદ્ધિ સ્થિર
થયેલી ગણાય છે.

હવે અહીં અર્જુન પ્રશ્ન કરે છે:-

“યદા પંચાવતિષ્ઠન્તે જ્ઞાનાનિ મનસા સદ્ ॥

બુદ્ધિશ્ચ ન વિષ્ણુતિ તામાહુઃ પરમાં ગતિમ્” ॥

“જે સ્થિતિમાં મનસહિત પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો
પોતપોતાના વ્યાપારથી નિવૃત્ત થઇને આત્મામાં
સ્થિર થાય છે તથા નિશ્ચયાત્મક થયેલી બુદ્ધિ પણ
પોતાના વ્યાપારમાં એટલા કરતી નથી, તે સ્થિતિને
યોગી પુરુષો, પરમગતિ કહે છે.” આ યુતિમાં ઇન્દ્રિયો,
મન અને બુદ્ધિનો નિગ્રહ થતાં પરમ પદની પ્રાપ્તિ
થાય છે, એમ કહ્યું છે. તેમાં સર્વ ઇન્દ્રિયોને વશ
કરીને બાહ્ય વિષયોને ગ્રહણ નહિ કરનાર તથા
માત્ર મનમાંજ સ્થિતિ કરનારો યોગી પુરુષ, જે
મનનો નિગ્રહ ન કરે તો તેને શું વાંધો આવી
પડે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં શ્રીભગવાને કહ્યું:-

ધ્યાયતો વિષયાન્પુંસઃ સંગસ્તેષૂપજાયતે ।

સંગાત્સંજાયતે કામઃ કામાત્ક્રોધોઽભિજાયતે ॥

ક્રોધાદ્ભવતિ સંમોહઃ સંમોહાત્તદ્બુદ્ધિરિદમ્ ॥

સ્મૃતિર્બ્રેશાદ્બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્પ્રણયતિ ॥

વિષયોનું ચિંતન કરનાર પુરુષને તે તે
વિષયોમાં સંગ-સંબંધ થાય છે. તે સંગથી કા-
મ ઉત્પન્ન થાય છે, કામથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય
છે, ક્રોધથી મોહ ઉત્પન્ન થાય છે, મોહથી સ્મૃ-
તિનો વિભ્રમ થાય છે, સ્મૃતિનો નાશ થતાં
બુદ્ધિનો નાશ થાય છે અને જ્યારે બુદ્ધિનો નાશ
થાય છે, ત્યારે તે પુરુષ પણ નાશ પામે છે-પુરુ-
ષાર્થને માટે અયોગ્ય થાય છે. ૬૨, ૬૩

(૬૨-૬૩) શબ્દાદિ વિષયોનું ચિંતન કરનાર
પુરુષને તે તે શબ્દાદિ વિષયોમાં સંગ થાય છે-
સંબંધ થાય છે-અર્થાત્ બાહ્યવિષયોથી નિય-
મિત કરેલી ઇન્દ્રિયો, પુનઃ તે બાહ્ય વિષયોનું
ગ્રહણ કરે છે. ત્યાર પછી જ્યારે તે વિષયો
સાથે સંગ-સંબંધ થાય છે, ત્યારે તે તે વિષ-
યોમાં અભિલાષ (ભોગવવાની ઇચ્છા) થાય

છે અને પછી જે કદાચ કોઈ કારણથી તે
અભિલાષ સ્ખલિત થાય-ન શ પામે, તો અગ્નિ-
સમાન તીવ્ર સ્વરૂપવાળો ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય
છે. તે પછી તે ક્રોધને લીધે કાર્ય-અકાર્યના
વિવેકનો નાશ કરનારો મોહ ઉત્પન્ન થાય છે.
તે મોહની ઉત્પત્તિ થતાં શાસ્ત્રોના અર્થનું અનુ-
સંધાન કરનારી સ્મૃતિનું ચલન થાય છે-અર્થાત્
તે સ્મૃતિ પણ નાશ પામે છે અને પછી તે
સ્મૃતિનો નાશ થતાં બુદ્ધિનો નાશ થાય છે-
નિશ્ચિત કરેલો એવો પણ શાસ્ત્રોનો અર્થ
દંકાઇ જાય છે. આવી રીતે જ્યારે તે તે શાસ્ત્રોથી
ઉત્પન્ન થયેલું પરોક્ષ જ્ઞાન પણ નાશ પામે છે,
ત્યારે પુરુષ પુરુષાર્થને લાયક રહેતો નથી. જગત-
માં પણ તેવા પુરુષાર્થહીન પુરુષને જીવતાં મુવા
જોવાનું માનવામાં આવે છે.

વળી અહીં અર્જુન, એક શંકા કરે છે કે:-
ભલે સમાધિ અવસ્થામાં તો યોગીને વિષયોનું ચિં-
તન નહિ હોવાથી તેઓનો સંગ થશે નહિ, પણ
સમાધિરહિત અવસ્થામાં તે તે વિષયોનું ધ્યાન
નહિ કરવા છતાં પણ પ્રમાજ્ઞાનના સ્વભાવથી
ઇન્દ્રિયોના વિષયોની અંદરનો સંગ દુષ્પરિહર છે-
વાળ્યો વળે તેમ નથી, તેથી તે યોગી પુરુષને
પણ તમારા કહેવા પ્રમાણે નાશ પામવાનો પ્ર-
સંગ આવી પડશે. આ શંકાનું સમાધાન કરવા-
માટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:-

રાગદ્વેષવિયુક્તેસ્તુ વિષયાનિન્દ્રિયૈરશ્ન ॥

આત્મવશ્યૈર્નિષ્કાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥

મનનો જય કરનારો પુરુષ, રાગદ્વેષરહિત
થયેલી તથા વશ થયેલા મનને-વશ રહેનારી
ઇન્દ્રિયોવડે વિષયોનો ઉપભોગ કરે છે, તોપણ
મનની મહિનતાને નહિ પામતાં ઉલટો મનની
નિર્મળતાને પ્રાપ્ત કરે છે. ૬૪

(૬૪) પોતાના મનને દાસસમાન કરનાર પુરુષ,
મનને અધીન થયેલી ઇન્દ્રિયોદ્વારા વિષયોનો ઉપભોગ
કરે છે, તોપણ મનની પ્રસન્નતાને પામે છે; કારણકે
ઇન્દ્રિયોનો સ્વામી મન છે, મન, જ્યારે પુરુષના દાસ-
સમાન થાય છે, ત્યારે તે સર્વ ઇન્દ્રિયો પણ કામ-
ક્રોધથી હીન થાય છે અને રાગદ્વેષથી રહિત થાય
છે; તેથી તે મનોજય કરનારો પુરુષ, વિષયોપ-
ભોગ કરે છે છતાં પણ તેને કામ વગેરેનો ઉ-
દય થતો નથી, પણ ઉલટો સંકલ્પવિકલ્પરૂપ

કાદવ ધોવાઈ જવાથી મનની સ્વચ્છતાને પ્રાપ્ત કરે છે. મનની સ્વચ્છતા એજ જીવાત્માની પણ સ્વચ્છતા છે; કારણ કે તે મન, તે આત્માના એક ઉત્તમ ગુણરૂપે છે. આ શ્લોકનો ભાવાર્થ એ છે કે, મનનો જ્ય નહિ કરનાર પુરુષને જેવો વિષયસંગ બાધ કરે છે, તેવો મનનો જ્ય કરનાર પુરુષને તે વિષયસંગ બાધ કરી શકતો નથી; માટે દરેકે મનનો જ્ય કરવો તે આવશ્યક છે.

પ્રસાદે સર્વદુઃખાનાં તાનિરસ્યોપજાયતે ।

પ્રસન્નચેતસો હાશુ બુદ્ધિઃ ચ્યવતિષ્ઠતે ॥૬૫॥

વળી પણ ચિત્તની પ્રસન્નતા થતાં એ પુરુષનાં સર્વ દુઃખો નાશ પામે છે; તેમજ જે પુરુષનું ચિત્ત પ્રસન્ન થયું છે-નિર્મળ થયું છે, તેવા પુરુષની બુદ્ધિ પણ સ્થિર થઈ જાય છે. ^{૬૫}

(૬૫) ચિત્તની પ્રસન્નતા થતાં એ પુરુષનાં સર્વ કામમૂલક દુઃખોનો, કામનાનો અભાવ થઈ ગયેલો હોવાથી નાશ થાય છે. (કામનાનો ઉદય નહિ થવામાં કારણ કહે છે:-) પ્રસન્ન થયેલા ચિત્તવાળા પુરુષની બુદ્ધિ-બ્રહ્મ અને આત્માની એકતાનો નિશ્ચય, એકદમ દૃઢ થઈ જાય છે. એ નિશ્ચય જ્યારે દૃઢ થાય છે, ત્યારે તે પુરુષને બીજ કોઈ પણ પ્રાપ્ત કરવા લાયક વસ્તુ રહેતીજ નથી, જેથી કામનાનો ઉદય થતો નથી.

એ પ્રમાણે મનસહિત ઈન્દ્રિયોને વશમાં નહિ રાખવાથી જે દોષ પ્રાપ્ત થાય છે, તે દોષને ભગવાને કહ્યો. હવે બુદ્ધિની સ્થિરતા ન હોય તો કયો દોષ પ્રાપ્ત થાય છે, તે કહે છે:-

નાસ્તિ બુદ્ધિરયુક્તસ્ય ન ચાત્કસ્ય ભાવના ।

ન ચાભાવયતઃશાંતિરશાંતસ્ય કુતઃસુખમ્ ॥૬૬॥

શ્રવણ અને મનનમાં આસક્ત નહિ થયેલા પુરુષને બ્રહ્મ અને આત્માની એકતાના નિશ્ચયરૂપ બુદ્ધિ હોતી નથી; તેમજ જેનું મન, સમાધિનિષ્ઠ થયું નથી, તેવા પુરુષને બ્રહ્માકાર અંતઃકરણની વૃત્તિના પ્રવાહરૂપ ભાવના હોતી નથી. વળી ધ્યાન નહિ કરનારા પુરુષને શાંતિ હોતી નથી અને શાંતિવિનાના માણસને સુખ ક્યાંથીજ હોય ! ^{૬૬}

(૬૬) શ્રવણ અને મનનમાં આસક્ત નહિ થયેલા પુરુષને બ્રહ્મ અને આત્માની એકતાનો નિશ્ચય હોતો નથી; કારણ કે તે પુરુષને પ્રમાણ

અને પ્રમેયની અસંભાવના દૂર થયેલી હોતી નથી, જેથી તેને બ્રહ્મ અને આત્માની એકતાનો નિશ્ચય પણ થતો નથી; તેમજ જે પુરુષનું મન સમાધિમાં એકાગ્ર થયું નથી, તે પુરુષની બુદ્ધિ પણ ચંચળ હોવાથી તેને બ્રહ્માકાર અંતઃકરણની વૃત્તિના પ્રવાહરૂપ ભાવના હોતી નથી. વળી જે પુરુષ ધ્યાન કરતો નથી, તેને સર્વ દુઃખોની શાંતિ પણ હોતી નથી; કારણ કે ચિત્તની અવ્યવસ્થાને લીધે દુઃખો અવશ્ય થાય છે; અને જે પુરુષને સર્વ દુઃખોની નાશ થવાથી થતી શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ નથી, તે પુરુષને આત્માના અદૃશ્ય અનંદરૂપ સુખ ક્યાંથીજ હોય ! કારણ કે તે પુરુષ તો સદાનો દુઃખીજ છે, માટે બુદ્ધિની સ્થિરતા કરવી તે પણ આવશ્યક છે.

એ બુદ્ધિની સ્થિરતા જો ન હોય તો કયો દોષ છે, તે કહે છે:-

ઈન્દ્રિયાણાં હિ ચરતાં યન્મનોઽનુવિધીયતે ।

તદસ્ય હરતિ પ્રજ્ઞાં વાયુનાં વમિવાંભસિ ॥૬૭॥

ઈન્દ્રિયામાં આવે તેમ, પોતપોતાના વિષયોમાં ફરતી ઈન્દ્રિયોનું લક્ષ્ય કરીને રાગાદિ દોષોથી મલિન થયેલું જે મન, તેઓની પાછળ પાછળ પ્રવર્તે છે. ઈન્દ્રિયોની પાછળ અનુસરનારે તે મન, સાધક પુરુષની આત્મતત્ત્વના વિષયવાળી બુદ્ધિને, જેમ કોઈ પ્રમાદી નાવિકની નાવને વાયુ, સમુદ્રમાં ચારે બાજુ આમતેમ લઈ જાય છે, તેમ લઈ જાય છે; કારણ કે બુદ્ધિ, મનને અનુસરનારી હોય છે-અર્થાત્ તે પુરુષની બુદ્ધિ, આત્મતત્ત્વમાં સ્થિર રહેતી નથી. ^{૬૭}

(૬૭) કેટલાએક શ્રીધર આદિ વિદ્વાનો, આ શ્લોકને આવી રીતે પણ યોગે છે:-“ ઈન્દ્રિયાના મધ્યમાં જે ઈન્દ્રિયનું લક્ષ્ય કરીને મન પ્રવર્તે છે, તે ઈન્દ્રિય આ સાધક પુરુષની બુદ્ધિને અથવા તે મનને અનુસરનારી બુદ્ધિને હરી જાય છે-વિષયોમાં ફેંકી દે છે.”

ભગવાન ભાષ્યકાર વળી આવી રીતે કહે છે:- તે પુરુષની આત્મવિષયક બુદ્ધિનું હરણ કરીને મન, તે બુદ્ધિને, વિષયો તરફ જતારી કરી નાખે છે. હવે, ભગવાન એ વાતનો ઉપસંહાર કરે છે.

તસ્માદસ્ય મહાબાહો નિર્હીતાનિ સર્વશઃ ।

ઈન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેભ્યસ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ૬૮

મન ઇન્દ્રિયોને અનુસરનાર છે અને બુદ્ધિ મનને અનુસરનારી છે; માટે હે મહાબાહુ અબ્ધન! જે પુરુષની મનસહિત ઇન્દ્રિયો, સર્વ પ્રકારે શબ્દાદિ વિષયોથી નિયમિત થયેલી હોય છે—વશ થયેલી હોય છે, તે પુરુષની બુદ્ધિ સ્થિર થયેલી હોય છે, એમ તું જાણ. ૧૮

(૬૮) હવે યદાપંચાવતિષ્ઠન્તે—એ પૂર્વોક્ત શ્રુતિના તામાદ્યઃ પરમાં ગતિમ્ એ ચોથા ચરણનું વ્યાખ્યાન કરે છે:—

યા નિશા સર્વભૂતાનાં તસ્યાં જાગર્તિ સંયમી ।

યસ્યાં જાગ્રતિ ભૂતાનિ સા નિશા પश्यतो મુનેઃ॥

જે પ્રત્યગ્જ્ઞયોતિ સર્વ અજ્ઞાની પ્રાણીઓને રાત્રિસમાન છે, તેમાં ઇન્દ્રિય વગેરેનો નિગ્રહ કરનારો યોગી પુરુષ જાગે છે—અર્થાત્ બોધ પામે છે અને જે અવિદ્યામાં સર્વ અજ્ઞાની પ્રાણીઓ જાગ્રત થાય છે—પોતપોતાના વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તે અવિદ્યા, આત્મદર્શન કરનાર તે મુનિને રાત્રિસમાન કલેશ કરનારી છે. ૧૯

(૬૯) જે પ્રત્યગ્જ્ઞયોતિ સર્વ અજ્ઞાની પ્રાણીઓને રાત્રિ નહિ છતાં રાત્રિસમાન જણાય છે; જેમ ધ્રુવડો, મધ્યાહ્નસમયે પોતે આંધળાં નથી છતાં આંધળાં બીત બની જાય છે, તેમ એ પ્રત્યગ્જ્ઞયોતિમાં પણ અજ્ઞાની પ્રાણીઓ પોતે અંધ નથી છતાં અંધ બની જાય છે; કારણ કે આત્માના અજ્ઞાનરૂપ અંધકારથી તે અજ્ઞાની પ્રાણીઓની બુદ્ધિ ઢંકાઈ જાય છે, તેથી તેઓને તેમાં દર્શન આદિ વ્યવહાર થઈ શકતો નથી, જેથી તે પ્રત્યગ્જ્ઞયોતિ, તેઓને રાત્રિસમાન છે; પણ તેજ પ્રત્યગ્જ્ઞયોતિમાં ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિના નિગ્રહ કરવાના સ્વભાવવાળો યોગી પુરુષ જાગે છે—ઇન્દ્રિયો આદિની દર્શનશક્તિ નાશ પામેલી હોય છે, છતાં પણ તે પોતે તે નહિ નાશ પામેલી દર્શનશક્તિવાળો જ રહે છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે:—**ન હિ દ્રવ્યદુર્લભ્યેન્દ્રિયરિણોયો વિચિતેઽવિનાશિત્વાત્**—દ્રષ્ટાની દૃષ્ટિનો લોપ થતો નથી, કારણ કે તે અવિનાશી છે.

તેમજ ક્રિયા, કારક આદિ દૈતરૂપ સ્વપ્નને પ્રવર્તાવનારી અવિદ્યા નામની રાત્રિમાં, મધ્ય રાત્રિએ ધ્રુવડો જેમ પોતપોતાના વ્યાપારમાં પ્રવર્તે છે, તેમ સર્વ અજ્ઞાની પ્રાણીઓ જાગ્રત

થાય છે—પોતપોતાના વ્યાપારમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે તે અવિદ્યા, સમાધિરહિત કાળમાં જાગ્રતના વ્યવહારને કરતા આત્મદર્શનવાળો યોગી પુરુષને પણ વિદેહકૈવલ્ય ન થયું હોય ત્યાં સુધી લેશમાત્ર અનુસરે છે; અને ગાઠ અંધકારવાળી રાત્રિની પેઠે તે અવિદ્યા, એ યોગી પુરુષને કલેશ કરનારી થઈ પડે છે. જેમ મનુષ્યો ગાઠ અંધકારમાં સંચાર કરવાથી કંટાળી જાય છે, તેમ યોગી પુરુષો પણ અવિદ્યામાં દેખાતા બાહ્ય વ્યવહારોથી કંટાળી જાય છે; કારણકે યોગી પુરુષો અતિસુકુમાર હોય છે. યોગભાષ્યમાં કહ્યું છે કે:—**અક્ષિમાત્રકલ્પો હિ વિદ્વાનત્યત્પદુઃસ્વલેશે નાપ્યુદ્વિજતે**—“આત્મજ્ઞાનવાળો યોગી પુરુષ, આંખના જેવો અતિ સુકુમાર છે. આંખ જેમ લેશમાત્ર રજકણથી દુઃખી થાય છે, તેમ એ યોગી પુરુષ પણ અતિ અલ્પ-લેશમાત્ર દુઃખથી પણ કંટાળે છે.”

આ શ્લોકના આશયને અનુસરનારાં કેટલાંએક વાર્તિકવચ્ચનો અહીં આપવામાં આવે છે.

“કારકવ્યવહારો હિ શુદ્ધં વસ્તુ ન વીક્ષ્યતે ।

શુદ્ધં વસ્તુનિ સિદ્ધે ચ કારકવ્યાપૃતિસ્તથા ॥”

“ઇન્દ્રિય વગેરેના વ્યવહાર બંધાંસુધી ચાલુ હોય છે, ત્યાંસુધી શુદ્ધ વસ્તુ—આત્મસ્વરૂપ જેવામાં આવતું નથી; તેમજ જ્યારે શુદ્ધ વસ્તુ સિદ્ધ થઈ જાય છે—અર્થાત્ જ્યારે આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, ત્યારે ઇન્દ્રિયાદિનો વ્યાપાર જેવામાં આવતો નથી.”

“કાકોત્કકનિશેવાયં સંસારોઽજ્ઞાત્મવેદિનોઃ ।

યા નિશા સર્વભૂતાનામિયવોચત્સ્વયં હરિઃ ॥”

“આ સંસાર, અજ્ઞાની અને જ્ઞાનીને કાગડા અને ધ્રુવડની રાત્રિ જેવો છે—અર્થાત્ કાગડાઓ જેમ રાત્રિમાં જોઈ શકતા નથી અને ધ્રુવડો જોઈ શકે છે, તેમ અજ્ઞાનીઓ જ્ઞાનમાં જોઈ શકતા નથી; પણ જ્ઞાનીઓ જ્ઞાનમાં જોઈ શકે છે અને જાગે છે. વળી કાગડાઓ દિવસે જોઈ શકે છે તો ધ્રુવડો દિવસે આંધળાં હોય છે; તેમ અજ્ઞાનીઓ અવિદ્યામાં જોઈ શકે છે—જાણી શકે છે, પણ જ્ઞાનીઓ તે અવિદ્યામાં આંધળા બની જાય છે. આ આશયનેજ—**યા નિશા સર્વભૂતાનામ્**—એ શ્લોકમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પોતે કહેલી છે.”

વળી પણ:—

“**બુદ્ધતત્ત્વસ્ય લોકોઽયં જહોન્મત્તપિશાચવત્ ।**
બુદ્ધતત્ત્વોઽપિલોકસ્ય જહોન્મત્તપિશાચવત્ ॥”

તત્ત્વજ્ઞાની પુરુષને આ લોક, જડ, ઉન્મત્ત અને પિશાચ જેવા ભાસે છે; તેમજ આ લોકને તે તત્ત્વજ્ઞાની પુરુષ, જડ, ઉન્મત્ત અને પિશાચ જેવા ભાસે છે.

એ પ્રમાણે **યદા સંહરતે ચાયસ-ધૃત્યાદિથી** આરંભીને અહીં સુધીના ગ્રંથમાં **કિમાસીત** તત્ત્વજ્ઞાની પુરુષે કેવી રીતે રહેવું, એ પ્રશ્નના ઉત્તર તરીકે ભગવાને કહ્યું કે, “સ્થિતપ્રજા પુરુષે, સદા સમાધિનું અનુષ્ઠાન કરતાં કરતાં પરમ ગતિને પ્રાપ્ત કરીને રહેવું.” એમ જણાવ્યું.

હવે અહીં અર્જુન શંકા કરે છે કે:—**પ્રજઞાતિ ચદાકામાન્-જ્યારે** સર્વ વિષયોનો ત્યાગ કરે છે, **ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્યેભ્યો નિગ્રહીતાનિ-ઇન્દ્રિયોને** તેમના વિષયોથી આકર્ષા લેવી ઇત્યાદિ વચનોની તમે વારંવાર, વિષયોના ત્યાગના સંબંધમાં તથા વિષયોથી ઇન્દ્રિયોને આકર્ષવાના સંબંધમાં કહ્યું. તો તે પરથી સિદ્ધ થાય છે કે, તે ઇન્દ્રિય આદિ પદાર્થો આત્માથી ભિન્ન છે. કદાચ તમે એમ કહેશો કે, **નેહ નાનાસ્તિ કિંચન** “આ જગતમાં પરબ્રહ્મસિવાય બીજી અનેક પ્રકારની વસ્તુઓ કંઈ પણ નથી” આ જુતિવાક્ય, તે ઇન્દ્રિય આદિ પદાર્થો છેજ નહિ એમ સૂચવે છે. આમ તમારાથી કહી શકાય તેમ નથી; કારણ કે તે જુતિનો અર્થ તો આવો થાય છે કે:—આત્માવિષય ઇન્દ્રિયોનો કંઈ પણ સંબંધ નથી. આમ તે ઇન્દ્રિય આદિ પદાર્થોના આત્માવિષયોના સંબંધોને નિષેધ કરાય છે, નહિ કે જગતમાં ઇન્દ્રિય આદિ પદાર્થોજ નથી. જેમ “પૃથ્વીપર ઘડા નથી” એ વાક્ય, પૃથ્વીપર ઘડાના માત્ર સંબંધનો નિષેધ કરે છે, પણ કંઈ ઘડાનાં સ્વરૂપનો નિષેધ કરતું નથી. તો એ પ્રમાણે ઇન્દ્રિય આદિ પદાર્થો આત્માથી ભિન્ન હયાત છે, તો પછી તમારા કહેવા પ્રમાણે અસ્તિસિદ્ધિ થતી નથી. આ શંકાને ભગવાન દાંટાંત આપીને દૂર કરે છે.

આપૂર્યમાણમચલપ્રતિષ્ઠં સમુદ્રમાપઃ પ્રવિશંતિ
યદ્વત્ । તદ્વત્કામા યં પ્રવિશંતિ સર્વે સ શાંતિ-
મામોતિ ન કામકામી ॥ ૭૦ ॥

સમુદ્ર ચોતરફથી ભરાતાં જળથી પણ અચળ પ્રતિષ્ઠાવાળો છે—વૃદ્ધિથી રહિત છે; તેમજ તે સમુદ્ર પોતાનામાંથી નીકળી જતા જળથી પણ અચળ પ્રતિષ્ઠાવાળો છે—ઉચ્ચપથી રહિત

છે. આવા અચળ સ્થિતિવાળા સમુદ્રમાં જેમ જળ પ્રવેશ કરે છે, તેમ જે પુરુષ, પોતાનામાં સર્વ વિષયો પ્રવેશ કરે છે તોપણ અચળ સ્થિતિમાં રહે છે અને સર્વ વિષયો પોતાને ત્યજે છે, તોપણ અચળ સ્થિતિવાળો રહે છે તે પુરુષ, શાંતિ-મોક્ષને પામે છે; પણ વિષયોની સ્પૃહા રાખનારો શાંતિને પામતો નથી. ૭૦

(૭૦) ચારે બાજુથી પ્રવેશ કરતા જળથી ભરપૂર થતો પણ સમુદ્ર, અચળ પ્રતિષ્ઠા-સ્થિતિવાળો રહે છે—અર્થાત પોતે વૃદ્ધિથી રહિત રહે છે; અને તેજ પ્રમાણે ચારે બાજુથી નીકળી જતા જળથી પણ તે સમુદ્ર અચળ સ્થિતિવાળો રહે છે—અર્થાત ક્ષીણ થતો નથી. આવા પ્રકારના સમુદ્રમાં જેમ પોતાનાથીજ ઉત્પન્ન થયેલું પાણી પ્રવેશ કરે છે, તેમ જે પુરુષ, ચોતરફથી વિષયોથી પૂર્ણ થયા છતાં અથવા ક્ષીન થયા છતાં પોતે નિર્વિકાર સ્વરૂપમાં રહે છે—અચળ સ્થિતિમાં રહે છે તથા વૃદ્ધિ અથવા ક્ષયવિનાનો રહે છે અને વળી પોતે એમજ માને છે કે, સર્વ કામો આત્મામાંથીજ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેના તેજ કામો આત્મામાં પ્રવેશ કરે છે. આવી રીતે અડગ સ્થિતિવાળો તે પુરુષજ, શાંતિને-મોક્ષને-અત્યંત દુઃખાના ઉપરામને પામે છે; પણ જે પુરુષ, કામોની ઝંખના કરનારો હોય છે, તે કદી પણ શાંતિને પામી શકતો નથી. અહીં ભાવાર્થ એ કહેવાનો છે કે, અપરિણામી આત્મામાંથી સર્વની ઉત્પત્તિ થાય છે તથા તે આત્મામાંજ સર્વનો લય થાય છે. આ વાત સર્વ જુતિઓમાં તથા સ્મૃતિઓમાં પ્રસિદ્ધ છે. તે કારણથી સ્મૃતિઓમાં દશો-વેલો વિષયોનો ત્યાગ તથા તે વિષયોથી ઇન્દ્રિયોનું આકર્ષણ તે, તે ઇન્દ્રિય આદિ પદાર્થોનું પરમાર્થદષ્ટિએ ભિન્નપણું સિદ્ધ કરતું નથી; કારણ કે જે તે ઇન્દ્રિય આદિ પદાર્થોને આત્માથી ભિન્ન માનવામાં આવશે તો, ધણું પ્રમાણોની સાથે વિરોધ આવી પડશે. “વિષયોનો ત્યાગ કરવો” ઇત્યાદિ જે કંઈ કહેવામાં આવે છે, તેનો એવો અભિપ્રાય છે કે, પામર લોકોમાંજ આ ઇન્દ્રિય આદિ પદાર્થોનું ભિન્નપણું પ્રસિદ્ધ છે; વાસ્તવિક તેમ છેજ નહિ. ઇન્દ્રિયોનો લય કરવા વિષે પણ એજ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરી શકવું. જેમ-અગ્ન્યે પથિકૃતેડાકપાકં નિર્વેપેત-

“પથિકૃત નામના અમિને અષ્ટાકપાલ પુરોગય (આઠ માટીની ટીકરીઓપર પકાવેલા રોટલો) નું અભિદાન આપવું.” આ શ્રુતિમાં દર્શાવેલું પુરોગયનું અભિદાન કેવળ વૈદિક અર્થનેજ બતાવે છે તેમ નથી, પરંતુ એક યાગને પણ દર્શાવે છે. તેજ પ્રમાણે અહીં ઇન્દ્રિયોના લયના સંબંધમાં સમજવું. “**નેહ નાનાસ્તિ કિંચન**”-આ શ્રુતિનું પણ આવી રીતેજ વ્યાખ્યાન કરવું-“આ દસ્યમાન પ્રપંચમાં આત્માસિરાયતી અનેક પ્રકારની કંઈપણ વસ્તુ છેજ નહિ. આવું વ્યાખ્યાન કરવાથીજ “**આત્મવેદં સર્વં**-આ બધું આત્માજ છે” “**બ્રહ્મેવેદં સર્વં**” આ બધું બ્રહ્મજ છે. “**સર્વં સ્વસ્વિદં બ્રહ્મ**-આ સર્વ દસ્યમાન જગત બ્રહ્મનુંજ સ્વરૂપ છે” ઇત્યાદિ શ્રુતિવચનો ઘડી શકે છે. આત્મામાં કંઈપત થયેલા આ સર્વ પ્રપંચનો તે આત્મામાંજ નિષેધ કરવાથી તે પ્રપંચ બીજે સ્થળે લયાત હોય તેવા કંઈ સંભવ નથી; માટે કામાદિ વિષયો આત્માથી ભિન્ન નથી એમ દર્શાવવામાટે સમુદ્રનું દૃષ્ટાંત આપેલું છે તે યજ્ઞજ યોગ્ય છે. આ દૃષ્ટાંતપરથી કદાચ તું શંકા કરીશ કે, સમુદ્રથી ભિન્નપણે ગંગા નદીની સત્તા (લયાતી) છે, તો ઘડી તમે કેમ કહો છો કે, આત્માથી ભિન્નપણે કામાદિની સત્તા નથી? આ શંકા કરવી યોગ્ય નથી; કારણકે કાર્યની અંદર જે કંઈ સત્તા ભિન્નપણે જોવામાં આવે છે, તે કારણુની સત્તાથી કાંઈ જુદી સત્તા નથી; કારણુ કે એક શ્રુતિવાક્ય છે કે-**વાચારંભણં વિકારો નામધેયસ્**-માટીના વિકારરૂપ કોટીઓ, સરાવણ, ઘડા વગેરે નામે માત્ર વાણીના આરંભરૂપ છે-આ વાક્યપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, દરેક કાર્ય, માત્ર વાણીના આશ્રયરૂપજ છે-અર્થાત્ દરેક કાર્યો, માત્ર નામથીજ તેમનાં કારણોથી ભિન્ન હોય છે. એ ન્યાયથી સિદ્ધ થાય છે કે, આ જે કંઈ દસ્યમાન પ્રપંચ છે, તે સર્વ બ્રહ્મનુંજ સ્વરૂપ છે.

એ રીતે પ્રસંગોપાત આવેલી શંકાનો પરિહાર કરીને-**વ્રજેત કિમ્** એ સ્થિતપ્રજ પુરુષ કેવી રીતે વિષયોનો ઉપભોગ કરે છે, એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કહે છે:-

**વિદ્યાય કામાન્યઃ સંવાન્ માંથરતિ નિઃસ્પૃહઃ।
નિર્મમો નિરહંકારઃ સ જ્ઞાંતિમધિગચ્છતિ। ૭૧।**

જે પુરુષ, પૂર્વેક્ત ત્રણેય પ્રકારના કામોનો ત્યાગ કરીને સ્પૃહારહિત, મમતારહિત અને અહંકારરહિત થઈને વિષયોનો ઉપભોગ કરે છે, તે પુરુષ શાંતિને-મોક્ષને પામે છે. ૭૧

(૭૧) પૂર્વેક્ત ત્રણેય પ્રકારના કામોનો ત્યાગ કરીને જે પુરુષ નિઃસ્પૃહ થઈને વિષયોપભોગ કરે છે, તે શાંતિને પામે છે; પણ તે પુરુષ, નિઃસ્પૃહની સાથે મમતારહિત પણ થવું પડશે; કારણ કે મમતાવાળો મનુષ્ય, બીજના ધનાદિ પદાર્થોમાં ‘આ માટે થાય’ આવી સ્પૃહા કરે છે, માટે તેવી સ્પૃહા ન થાય તે માટે તે સ્થિતપ્રજ પુરુષ સર્વ મમતાનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ. વળી તે મમતાનો ત્યાગ કરવામાટે તેણે અહંકારરહિત થવું જોઈએ; કારણકે અહંકારરહિત મનુષ્યને સુપૃષ્ઠિ આદિ અવસ્થામાં પણ મમતા જોવામાં આવતી નથી, માટે અહંકારનો પણ ત્યાગ કરવો અને બ્યારે અહંકારનો પણ નાશ થાય છે, ત્યારે તે પુરુષ શાંતિને-મોક્ષને પામે છે.

આ અધ્યાયમાં-**યઃ સર્વે જ્ઞાનમિસ્નેહઃ**-ઇત્યાદિ સર્વ લોકોમાં **યત્** શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો જોવામાં આવે છે. તે પરથી એમ જણાય છે કે, આ સર્વ ગ્રંથસાથે વિધિપરાયણુજ છે; કારણ કે જો એમ ન હોય તો સ્થિતપ્રજનાં લક્ષણોનો પ્રસંગ ચાલુજ છે. તેમાં તેના અનુવાદમાટે વારંવાર **યત્** શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો તે નિષ્કળ થાય છે. લોકોમાં પણ બ્યારે કોઈનો સ્વભાવ કહી દે-ખાડવાનો હોય ત્યારે, **સ एवं करोति**-તે એમ કરે છે. ઇત્યાદિ વાક્યોમાં **તત્** શબ્દનોજ પ્રયોગ કરેલો જોવામાં આવે છે, પણ **યત્** શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો હોતો નથી; માત્ર જ્યાં વિધિ દર્શાવવી હોય છે, ત્યાં **ય एवं करोति સ इदं प्राप्नोति**-જે આમ કરે છે તે આ પામે છે. ઇત્યાદિ વાક્યોમાં **તત્** અને **યત્** એ બંને શબ્દોનો પ્રયોગ કરેલો જોવામાં આવે છે. કદાચ આપણે એમ માનીએ કે, સ્થિતપ્રજનાં લક્ષણો કહી દેખાડવા માટે સર્વ સ્થળે **યત્** શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. તો એમાં પણ કંઈ એટલું બધું તાત્પર્ય નથી, કે જેથી ખાસ તેને માટે **યત્** શબ્દનો વારંવાર પ્રયોગ કરવો પડે. માટે સિદ્ધ થાય છે કે, એ **યત્** શબ્દનો પ્રયોગ કેવળ વિધિમાંજ પરિણામ પામે છે.

અહીં સુધીના ગ્રંથમાં એમ સિદ્ધ થયું કે, જ્ઞાનયોગનિષ્ઠા કર્મયોગનિષ્ઠાથી પ્રાપ્ત થાય

છે. હવે તે જ્ઞાનયોગનિષ્ઠાનાં ફળપૂર્વક વખાણ કરતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, ચાલુ વિષયનો ઉપસંહાર કરે છે.

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति । स्थित्वास्यामन्तर्गतेऽपि ब्रह्म निर्वाणमश्नुति ॥ ७२ ॥

હે પાર્થ ! આ મેં તને બ્રહ્મણ પુરુષોની સ્થિતિ કહી. એ સ્થિતિ પામીને પુરુષ, મોહ પામતો નથી. મરણસમયે પણ આ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરીને પુરુષ, નિર્વાણ બ્રહ્મને પામે છે. ૭૨

(૭૨) આ સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણોના પ્રસંગમાં મેં તને બ્રાહ્મી સ્થિતિ કહી દેખાડી. બ્રાહ્મીસ્થિતિ એટલે-બ્રહ્મવેત્તા પુરુષની નિષ્ઠા. અહીં બ્રહ્મ શબ્દથી બ્રહ્મવેતાનું ગ્રહણ થાય છે; કારણ કે બ્રહ્મજ્ઞાની પુરુષ પણ બ્રહ્મતરીકે જ ગણાય છે. શ્રુતિ પણ કહે છે. **ब्रह्मविद् ब्रह्मैवभवति**—“બ્રહ્મને જાણનારો બ્રહ્મ જ થઈ જાય છે.” આ શ્રુતિપરથી બ્રહ્મ-એટલે બ્રહ્મજ્ઞાની પુરુષ. તેની સ્થિતિ-એટલે નિષ્ઠા. તે બ્રાહ્મીનિષ્ઠા કહેવાય છે. એ નિષ્ઠાને પામીને પુરુષ, પુનઃ મોહ પામતો નથી. અંતકાળે-મરણસમયે પણ આ નિષ્ઠામાં રહેલો પુરુષ, બ્રહ્મને પામી જાય છે-અર્થાત એકાદ વખત પણ જો આ નિષ્ઠા ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, તોપણ મહાન ફળને આપનારી છે. ઉપાસનાની પેઠે લાંબા કાળ સુધી અભ્યાસ કરવાની લગાર પણ જરૂર નથી. અહીં તું કદાચ એમ કહીશ કે, તે બ્રહ્મ, બીજા સ્વર્ગાદિ લોકોની પેઠે ગતિથી પ્રાપ્ત થાય છે? ના તેમ નથી. એ તારા પ્રપ્તના ઉત્તરતરીકે જ મૂળમાં **निर्वाणम्** એવું વિશેષણ આપેલું છે-અર્થાત તે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરવામાટે ગતિ વગેરે કંઈ પણ કરવું પડતું નથી. શ્રુતિ પણ કહે છે કે:-**न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति**-તે બ્રહ્મજ્ઞાની પુરુષના પ્રાણ બીજાની પેઠે ગતિ કરતા નથી; પરંતુ તેના પ્રાણ તેના આત્મામાં જ લીન થાય છે. તે જ્ઞાની પુરુષ, પરબ્રહ્મસ્વરૂપ થઈને પરબ્રહ્મને પામે છે-આ શ્રુતિના પ્રમાણથી અહીં ભગવાન એવા આશયથી કહે છે કે, કોઈ પણ જાતની ગતિ કયાંવિના માત્ર પ્રાણરૂપ ઉપાધિનો નાશ કરવાથી જ, જેમ ઘડાની અંદર રહેલું આકાશ, ઘટરૂપ ઉપાધિનો નાશ થતાં મહાકાશપણને પામે છે, તેમ જીવ પણ

તે પોતાની ઉપાધિનો નાશ થતાં બ્રહ્મસ્વરૂપ જ થઈ જાય છે. અહીં મૂળમાં-**અંતકાલે અપિ-એમ અપિ** શબ્દ મૂક્યો છે, તે એમ સૂચવે છે કે, છેવટે મરણસમયે પણ આ નિષ્ઠાને પામનાર પુરુષ, નિર્વાણબ્રહ્મને પામે છે; તો પછી બ્રહ્મચર્યથી આરંભીને જે પુરુષ આ નિષ્ઠામાં રહે છે, તે બ્રહ્મ-નિર્વાણને પામે એમાં શી નવાઈ છે !

પૂજ્ય શ્રીમાન મધુસૂદનાચાર્યે આ અધ્યાયના અર્થનો આવી રીતે સંગ્રહ કર્યો છે:-

“જ્ઞાનં તત્સાધનં કર્મ સત્ત્વશુદ્ધિશ્ચ તત્ફલમ્ તત્ફલં જ્ઞાનનિર્દેવત્યધ્યાયેઽસ્મિન્પ્રકીર્તિતમ્”

આ અધ્યાયમાં જ્ઞાન, જ્ઞાનના સાધનરૂપ કર્મ, તે કર્મોનાં ફળરૂપ અંતઃકરણની શુદ્ધિ અને તે અંતઃકરણશુદ્ધિના ફળરૂપ જ્ઞાનનિષ્ઠા-આટલા વિષયો કહેલા છે.

ઈતિ શ્રીમહાઽ લીભઽ ભગવદ્ગીતા
પર્વમાં “સાંખ્યયોગ ” એ વિષયનો
અધ્યાય ૨૬ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૭ મો કર્મયોગ

(નીલકંઠ:-)

પૂર્વના અધ્યાયમાં-“**एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु**—આ તને સાંખ્યયોગસંબંધી બુદ્ધિ કહી. હવે તું કર્મયોગસંબંધી બુદ્ધિને સાંભળ.” એ શ્લોકમાં ભગવાને અર્જુનને બે બુદ્ધિ દર્શાવી. તેમાં વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિ:-એ શ્લોકવડે કહ્યું કે, સાંખ્યનિષ્ઠાવાળાએને પતનની શંકા નથી, પણ કર્મયોગવાળાએને પતનની શંકા છે-એમ કહીને-**यावानर्थ उदपाने-એ** શ્લોકથી એમ સંભળાવ્યું કે, સાંખ્યનિષ્ઠામાં સર્વ કર્મોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. આ બધું સાંભળીને અર્જુન, તે શાંતિમય તથા પોતાના આશયને અનુકૂળ સાંખ્યનિષ્ઠાને જ ઉત્તમ માનીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને કહે છે:-

॥ अर्जुन उवाच ॥

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता र्जिर्जनार्दन ।

तत्किं कर्मणि घोरं मां नियोजयस्. કેશવ ॥૧॥

અર્જુનને કહ્યું:-હે જનાર્દન ! નિષ્કામ કર્મયોગની અપેક્ષાએ તમે જો જ્ઞાનને વધારે

શ્રેષ્ઠ માનતા હો તો હે કેશવ ! મને આ ઘેર કર્મમાં શામાટે જોડો છો !^૧

(૧) હે જનાર્દન ! નિષ્કામ કર્મયોગની અપેક્ષાએ બુદ્ધિ-સાંખ્યનિષ્ઠારૂપ જ્ઞાનને જે તમે વધારે ઉત્તમ માનતા હો તો, ભિક્ષારૂપિત્તિથીજ માત્ર સંતોષ પામનારા મને આ અધુરોના વધરૂપ ભયંકર કર્મમાં “તું યુદ્ધ કર, તું યુદ્ધ કર” એમ વારંવાર કહીને શામાટે જોડો છો ?

કદાચ શ્રીકૃષ્ણ કહે કે, તને જ્ઞાનનિષ્ઠામાં અધિકાર નથી, માટે હું તને કર્મો કરવાનું કહું છું. આવી શંકા લાવીને અર્જુન કહે છે:-

વ્યામિશ્રેણેવ વાક્યેન બુદ્ધિ મોહયસીવ મે ।

તદેકં વદ નિશ્ચિત્ય યેન શ્રેયોઽહમાપ્નુયામ્ ॥૨॥

મિશ્ર મિશ્ર વાક્યોવડે તમે મારી બુદ્ધિને મોહ પમાડી દો છો, માટે એક નિશ્ચય કરીને કહો, કે જેથી હું કલ્યાણને પ્રાપ્ત થાઉં.^૨

(૨) અહીં વ્યામિશ્રેણેવ એ પદમાં **ઇવ** શબ્દ મૂક્યો છે. તે એમ સૂચવે છે કે, તમે ભલે મને સ્પષ્ટ વાક્યો કહેતા દર્શો, પણ મને તો મારી બુદ્ધિના દોષને લીધે તમારાં વાક્યો અસ્પષ્ટ-જ લાગે છે. તો તેવાં અસ્પષ્ટ વાક્યો જેવાં કે:- **ત્રૈગુણ્યવિષયા વેદાનિત્વૈગુણ્યો ભવાર્જુન-** “વેદો ત્રણ ગુણોની સાથે સંબંધવાળાં કર્મોનું પ્રતિપાદન કરનારા છે; માટે હે અર્જુન ! તું ત્રિગુણુતીત થા.” ઇત્યાદિ વાક્યોથી કોઇ સ્થળે મારી વેદનિષ્ઠાને તમે છોડાવી દો છો. વળી **કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે**-તને કર્મ કરવાનોજ અધિકાર છે ઇત્યાદિ વાક્યોથી પુનઃ તે વેદનિષ્ઠાનેજ પ્રલણ કરાવે છે. તેમજ વળી-**નિર્દોષો નિત્યસત્વસ્થો નિર્યોગ ક્ષેમ આત્મવાન્ ભવ-** ઇત્યાદિ વાક્યોથી સુખદુઃખરહિત થઇને, ૯ મેશાં ધૈર્યનો આશ્રય કરીને તથા યોગ અને ક્ષેમનો પણ ત્યાગ કરી દઇને જિતેન્દ્રિય થવામાટે વિશતિમાર્ગનો ઉપદેશ કરા છે. વળી કેટલાં-**એક-ધર્મ્યાસિ યુદ્ધાચ્યુલ્લેયોઽન્યત્કાચિયસ્ય ન વિચિત્તે-ધાર્મિક** યુદ્ધસિવાય ક્ષત્રિયને માટે બીજું કલ્યાણજન નથી-ઇત્યાદિ વાક્યોથી પ્રવૃત્તિ-માર્ગનો પણ ઉપદેશ કરા છે. તો જેમ ઉભા રહેવાનું તથા ચાલવાનું એક માણસથી સાથેજ બની શકતું નથી, તેમ મારા એકલાથી તે બન્ને સાથે બની શકે તેમ નથી. આ હેતુથી મારી

બુદ્ધિને તમે ગભરાવી નાખો છો. (અહીં પણ મૂળમાં **મોહયસિ ઇવ** એ સ્થળે **ઇવ** શબ્દથી એમ સૂચવે છે કે, વાસ્તવિક રીતે તો તમે મારા મોહનો નાશ કરવા તત્પર થયા છો, તોપણ આમ પરસ્પર વિરુદ્ધ અર્થવાળાં વચ્ચેના લીધે મારી બુદ્ધિ મુંઝાઇ જાય છે, માટે એ કર્મનિષ્ઠા અને જ્ઞાનનિષ્ઠામાં જે મુખ્ય હોય તથા મારા-માટે જે યોગ્ય હોય તે એકનોજ નિશ્ચય કરીને મને કહો, કે જેનું આચરણ કરવાથી હું કલ્યાણ પામું.

અર્જુનના એ પૂર્વોક્ત કથનનો ભગવાન ઉત્તર કહે છે:-

॥ શ્રીભગવાનુવાચ ॥

લોકેઽસ્મિન્દ્વિવિધા નિષ્ઠા પુરા પ્રોક્તા મયાઽનય । જ્ઞાનયોગેન સાંખ્યાનાં નર્મયોગેન યોગિનામ્ ॥ ૩ ॥

ભગવાને કહ્યું:-હે નિર્દોષ અર્જુન ! આં લોકમાં મેં પૂર્વે એકજ બ્રહ્મનિષ્ઠાને અધિકારી ના ભેદપરત્વે બે પ્રકારની કહેલી છે. જ્ઞાનીઓને જ્ઞાનયોગથી બ્રહ્મનિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે તથા કર્મ યોગીઓને કર્મયોગથી બ્રહ્મનિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે.^૩

(૩) આ શ્લોકમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે, અર્જુનને હે **અનય** ! આવું સંબોધન આપીને એમ જણાવ્યું છે કે, હે અર્જુન ! તું શુદ્ધ અંતઃકરણ-વાળો છે, માટે મારા વચનના અર્થનો સારી રીતે વિચાર કર. પૂર્વના અધ્યાયમાં મેં એકજ નિષ્ઠા કહેલી છે, પરંતુ તે એકજ નિષ્ઠાના માત્ર બે પ્રકાર કહી બતાવ્યા છે-અર્થાત્ એકજ બ્રહ્મનિષ્ઠાના અધિકારીના ભેદથી બે પ્રકાર કહેવા છે, નહિ કે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરવામાટે પરસ્પર ભિન્ન એવા બે માર્ગો કહ્યા છે. (તે બે પ્રકારો-નેજ કહે છે.) પ્રકૃતિ અને પુરુષના પરસ્પર ભેદને સમજનારા તથા આત્મવસ્તુ અને અનાત્મવસ્તુના વિવેકરૂપ જ્ઞાનને ધરાવનારા જ્ઞાની પુરુષોને માટે જ્ઞાનયોગ-જ્ઞાનને માટે ઉપયોગી એવા યોગ દર્શાવ્યો છે-અર્થાત્ જ્ઞાની પુરુષો, જ્ઞાન મેળવવાના ઉપાયરૂપ વેદાંતશાસ્ત્રના શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનરૂપ જ્ઞાનયોગથી બ્રહ્મની અંદર પરિ સમાપ્તિને પામે છે અને **સિદ્ધયસિદ્ધયોઃ સમો ભૂત્વા સમત્વં યોગ** ઉચ્ચતે એ પ્રથમ દર્શાવેલા સમભાવરૂપ યોગને

ધારણ કરનારા યોગી પુરુષો, સંયોગાસનથી આરંભીને નિર્વિકલ્પ સમાધિના અનુષ્ઠાનસુધીના કર્મયોગનું આચરણ કરીને તે બ્રહ્મને વિષે પરિસમાપ્તિને પામે છે. આ શ્લોકનો ભાવ આવો છે:-આ જન્મમાં અથવા પૂર્વજન્મમાં કેવળ ઈશ્વરને પ્રસન્ન કરવા માટેજ આચરેલાં નિષ્કામ કર્મોવડે જેનું અંતઃકરણ શુદ્ધ થયેલું છે તેવો તથા વિવેક, વૈરાગ્ય અને શમ, દમ, શ્રદ્ધા, સમાધાન, ઉપરતિ અને તિતિક્ષા એ ૭ તથા મુમુક્ષુતા આદિ સાધનેથી યુક્ત થયેલો મુમુક્ષુ પુરુષ, પોતાના ચિત્તને પ્રત્યગાત્મામાં તત્પર કરીને શ્રવણ અને મનનથીજ કૃતાર્થ થાય છે; પણ કદાચ તે મુમુક્ષુ પુરુષનું ચિત્ત, શ્રવણાદિની પહેલાં એકાગ્ર ન થયું હોય તો તેને નિદિધ્યાસનની જરૂર છે. આવા આશયથીજ સત્રકાર ભગવાન વેદવ્યાસે સહકાર્યંતરવિધિઃ પક્ષેજ એ સત્રમાં શ્રવણ અને મનનને નિત્ય કહ્યાં છે અને નિદિધ્યાસનને પાક્ષિક કહેલું છે. એ રીતનો આ યોગમાર્ગ છે.

તેમજ પોતાનાં સર્વ કર્મો પરમ યુરુને અર્પણ કરતો કર્મયોગી પુરુષ, શ્રવણ-મનનરૂપ વિચારવિના માત્ર શ્રદ્ધા ધારણ કરીનેજ પ્રત્યગાત્માના નિર્વિશેષ બ્રહ્મસ્વરૂપને યુરુના વાક્યથી નિશ્ચિત કરીને, અશ્રદ્ધા આદિ દોષથી રહિત થઈને તથા આચાર્યની પાસેથી નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસનાના પ્રકારને મેળવીને કર્મો કરતાં કરતાં જ્યારે સમય મળે ત્યારે, સમાધિનો અભ્યાસ કરીને સંપૂર્ણ પ્રત્યગાત્માના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. તે આ યોગમાર્ગ છે.

તે પરથી જાનીએનું અને કર્મયોગીનું આવું લક્ષણ થઈ શકે છે:-જે પુરુષોમાં આત્મ-અનાત્મ-વસ્તુમાં તર્કવિતર્ક કરવાની કુશળતા હોય છે, તેઓ જ્ઞાની કહેવાય છે અને જે પુરુષોમાં તે કુશળતા નથી હોતી તેઓ યોગી કહેવાય છે; માટે અહીં એકજ નિષ્ઠાના બે પ્રકાર કહેલા છે, પણ જૂદી જૂદી બે નિષ્ઠાઓ કહેલી નથી; માટે તેવા બ્રહ્મમાં પડવું નહિ. વસિષ્ઠે પણ એકજ નિષ્ઠાના બે પ્રકાર સમન્વયતાં કહ્યું છે કે:-

“દ્વૌ કર્મો ચિત્તનાશસ્વ યોગો જ્ઞાનં ચ રાઘવ યોગો વૃત્તિનિરોધો હિ જ્ઞાનં સમ્યગ્વેક્ષણમ્”॥
અમ્યાદ્યઃ કસ્યચિદ્યોગઃ કસ્યચિત્તસ્ત્વનિશ્ચયઃ।
પ્રકારૌ દ્વૌ તત્તો દેવો અગાદ પરમઃ શિવઃ”॥

હે રામ ! ચિત્તનો નાશ કરવામાટે બે ક્રમ કહેલા છે. એક તો યોગ અને બીજું જ્ઞાન. ચિત્તની વૃત્તિઓનો સંયમ કરવો, તેનું નામ યોગ કહેવાય છે અને વસ્તુતત્ત્વને યથાર્થ રીતે સમ્યગ્ દષ્ટિથી જે જોવી તેનું નામ જ્ઞાન કહેવાય છે. કોઈ પુરુષને યોગ અસાધ્ય થઈ પડે છે તો કોઈ પુરુષને તત્ત્વ નિશ્ચય-જ્ઞાન અસાધ્ય થઈ પડે છે, માટે પરમ દેવ શંકરે બે પ્રકારો કહ્યા છે.

ચિત્તનું જેમાં અદર્શન થાય છે તેવો બ્રહ્મ-સાક્ષાત્કાર કરવામાટે બે ક્રમ કહ્યા છે. જે પદ્ધતિમાં ચિત્ત આદિ પદાર્થોને મિથ્યા માનવામાં આવે છે, તે પદ્ધતિમાં જ્ઞાનજ ઉપયોગી છે. જેમ દોરીની અંદર દેખાતો સર્પ, યથાર્થ સમ્યગ્દષ્ટિથી જોતાં દોરીનું જ્ઞાન થતાં નાશ પામે છે, તેમ ચિત્ત આદિ મિથ્યા પદાર્થોનું સારી રીતે અવલોકન કરતાં જ્ઞાનદ્વારા તે પદાર્થો નાશ પામે છે અને બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થાય છે; પણ જે પદ્ધતિમાં ચિત્ત વગેરેને સત્ય માનવામાં આવે છે, તે પદ્ધતિમાં યોગજ ઉપયોગી છે. જેમ, સત્ય સ્વરૂપવાળો સર્પ, માત્ર આદિથી તેની ગતિને અટકાવી દેતાં આપોઆપ નાશ પામે છે, તેમ ચિત્ત પણ યોગવડે જ્યારે અધાઇ જાય છે, ત્યારે આપોઆપ નાશ પામે છે; તોપણ તે ચિત્તનો તદ્દન નાશ તો પ્રારબ્ધકર્મોની સમાપ્તિ થતાંજ થાય છે અને એ તો બંને પદ્ધતિમાં સરખુંજ છે.

હવે એ બંને પ્રકારો અન્યોન્યના અશ્રિત છે, તે વિષે કહે છે:-

ન કર્મણામનારંભાન્નૈષ્કર્મ્યં પુરુષોડશ્રુતે ।

ન ચ સંન્યસનાદેવ સિદ્ધિં સમધિગચ્છતિ ॥૪॥

યજ્ઞાદિ કર્મોનું અનુષ્ઠાન નહિ કરવાથી, પુરુષ જ્ઞાનનિષ્ઠાને પામતો નથી; તેમજ કેવળ સંન્યાસથી પણ પુરુષ, સિદ્ધિને પામતો નથી.*

(૪) યજ્ઞાદિ કર્મોનો તદ્દન આરંભ કર્યાવિના અનુષ્ઠાન કર્યાવિના પુરુષ જ્ઞાનનિષ્ઠાને પામી શકતો નથી; કારણકે શ્રુતિ કહે છે કે:-“વિવિદિષંતિ યજ્ઞેન-પદ્મવડે જ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છા કરે છે.” આ શ્રુતિ, યજ્ઞાદિ કર્મોને જ્ઞાનનું અંગ ઠરાવે છે.

હવે અહીં એક શંકા થવાનો સંભવ છે કે, પૂર્વોક્ત શ્રુતિમાં વિવિદિષંતિ એ ક્રિયાપદ મૂળ વિદ્ધ ધાતુને સન્ પ્રત્યય લગાડવાથી સિદ્ધ થયું છે. તેમાં મૂળ ધાતુ વિદ્ નો અર્થ જ્ઞાન એવો થાય છે અને સન્ પ્રત્યયનો અર્થ ઇચ્છા એવો

થાય છે. તેમાં જે આપણે પ્રત્યયના અર્થને પ્રધાન ગણીએ તો, યજ્ઞાદિ કર્મો, જ્ઞાનનાં અંગતરીકે નહિ ગણાય; પણ જ્ઞાનની ઇચ્છાના અંગતરીકે ગણાયો, તેથી યજ્ઞાદિ કર્મોવડે જ્ઞાનેચ્છાની સિદ્ધિ બ્યારે થઈ ગઈ છે ત્યારે,

પતમેવ પ્રવાજિનો લોકમિચ્છન્તઃ પ્રવર્જન્તિ-

એ આત્મારૂપ લોકનીજ ઇચ્છા રાખનારા મુમુક્ષુ પુરુષો, સંન્યાસ લે છે. આ શ્રુતિવાક્યથી સંન્યાસરૂપ નૈષ્કર્મ્યને (કર્મરહિતપણાને) અહીં જ્ઞાનનિષ્ઠામાં સાધનતરીકે ગ્રહણ કરવું; પણ જ્ઞાનને તેના સાધનતરીકે લેવું નહિ. આમ સિદ્ધ થયો; કારણકે નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ પરમામ્ ઇત્યાદિ સ્થળે જેમ તે જ્ઞાનને ગ્રહણ કરાવનાર પરમામ્ એવું વિશેષણ આપવામાં આવ્યું છે, તેમ અહીં કંઈ તેવું વિશેષણ છે નહિ. વળી અહીં બીજી એક શંકા પણ છે કે, “કર્મયોગથી ઉત્પન્ન થતી ચિત્તશુદ્ધિવિના કેવળ સંન્યાસથીજ સિદ્ધિને પામે છે” આવી યોગના કરતાં અતિ અંતરવાળાં જ્ઞાન અને કર્મોના સમુચ્ચય તો નથી; જેથી આપણા ઇષ્ટની સિદ્ધિ થાય છે, તો પછી અહીં નૈષ્કર્મ્ય શબ્દથી જ્ઞાનનિષ્ઠા એવો અર્થ શામાટે લેવો જોઈએ? આ શંકાનું સમાધાન કરવામાટે કહે છે કે, એ પ્રમાણે અર્થ કરવાથી આપણા ઇષ્ટ અર્થની સિદ્ધિ થાય છે, એ વાત ખરી છે, તો પણ કાર્યતે હ્યવશઃ કર્મ સર્વઃ પ્રકૃતિજૈર્ગુણૈઃ-સર્વ લોકને પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થનારા ગુણો પરાધીન કરી દેખે કર્મ કરાવે છે-એ વિશેષવાક્યથી અહીં નૈષ્કર્મ્ય શબ્દનો, નિર્ગુણપણાના હેતુરૂપ મુખ્ય જ્ઞાન-એવો અર્થ થાય છે; પણ પ્રવચ્ચના-સંન્યાસ એવો અર્થ થતો નથી.

વિવિદિષંતિ યજ્ઞેન-એ શ્રુતિવાક્યમાં પણ, “જિગમિષતિ અજ્ઞેન-ધોડાવડે જવા ઇચ્છે છે.” “જિઘાંસતિ અસિના-તરવારવડે હણી નાખવા ઇચ્છે છે.” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં જેમ ત્રીજી વિભક્તિમાં રહેલો ધોડો અને તરવાર-એ શબ્દાર્થનો ગમન અને હનનક્રિયાસાથે સંબંધ થાય છે, તેમ પૂર્વોક્ત તે શ્રુતિવચનમાં પણ યજ્ઞાદિ ત્રીજી વિભક્તિમાં રહેલા શબ્દાર્થનો વેદન (બળવું) ક્રિયાસાથેજ સંબંધ છે, એમ સમજવું-અર્થાત્ તે શ્રુતિવચનમાં પ્રત્યયના અર્થની પ્રધાનતા નથી, પરંતુ પ્રકૃતિ-ધાતુના અર્થની પ્રધાનતા રહેલી છે.

હવે કદાચ શંકાવાદી કહે કે-ત્યારે પૂર્વોક્ત પતમેવ પ્રવાજિનો લોકમિચ્છન્તઃ પ્રવર્જન્તિ-એ શ્રુતિના અર્થનું કેમ? આના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે, એ શ્રુતિ, જ્ઞાનેચ્છા પ્રત્યે સંન્યાસના અભિપ્રાયનું લક્ષ્ય કરીને પ્રવૃત્ત થયેલી છે; કારણ કે **પતં વૈ તમાત્માનં વિદિત્વા બ્રાહ્મણા પુત્રૈષ્ણયાશ્ચ વિતૈષ્ણયાશ્ચ લોકૈષ્ણયાશ્ચ વ્યુત્થાયાથ મિશ્ણા-ચર્યચરન્તિ-**એ આત્માનોજ સાક્ષાત્કાર કરીને બ્રહ્મજ્ઞાની પુરુષો, પુત્રવાસનાથી, દ્રવ્યવાસનાથી અને લોકવાસનાથી વ્યુત્થાન કરીને (તેઓને ત્યજી દેખે) શ્રવણાદિના અવકાશકાળમાં દેહસ્થિતિ-માટે ભિક્ષાચરણ કરે છે-સંન્યાસ લે છે. આ શ્રુતિવાક્ય પ્રમાણે જ્ઞાનનો પરિપાક કરવામાટે અથવા જીવનમુક્તિનાં સુખનો અનુભવ કરવામાટે યાગવલ્કય વગેરે તત્ત્વજ્ઞાની પુરુષોએ આચરેલો વિદત્સંન્યાસ, શાસ્ત્રમાં જોવામાં આવે છે. જે કે સંન્યાસ નહિ લેનારને જ્ઞાનજ થતું નથી, આવો પ્રાચીન પંડિતોનો આગ્રહ છે, તો પણ તેમનો અભિપ્રાય એવો છે કે, સર્વ મનુષ્યે બ્રહ્માકાર વૃત્તિ-નો વિદ્વેષ કરનારાં કર્મોના ત્યાગરૂપ સંન્યાસ લેવો જોઈએ નહિ કે ભગવાં વચ્ચેજ ખાસ પહેરવાં જોઈએ; કારણકે ગાર્ગી, વ્યાધ, વસિષ્ઠ વગેરે પ્રાચીન મહાત્માઓએ સંન્યાસ લીધો ન હોતો છતાં પણ તેમને જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થયેલી બળુવામાં આવી છે; માટે હવે તે બાબતનું વિશેષ વિવેચન કરવાની જરૂર નથી. આ શંકાકના પૂર્વાર્કનો આવો અર્થ છે:-જે પુરુષનું ચિત્ત, કર્મોવડે શુદ્ધ થયું નથી તેવા મંદ બુદ્ધિના તથા રાગદ્વેષ વગેરે દોષોથી ઘેરાયલા તે પુરુષને આત્મ-અનાત્મ વસ્તુના વિવેકદારા અથવા માનસિક સંયમદારા પણ નૈષ્કર્મ્ય-જ્ઞાન-નિષ્ઠાની પ્રાપ્તિ થતીજ નથી. હવે અહીં કદાચ કોઈને શંકા થાય કે, અમયં સર્વભૂતેભ્યો દત્ત્વા નૈષ્કર્મ્યમાચરેત્ “સર્વ પ્રાણીઓને અભયદાન આપીને નૈષ્કર્મ્યનું (સંન્યાસનું) આચરણ કરી મોક્ષસિદ્ધિ કરવી” આ સ્મૃતિવચનથી કેવળ કર્મોનો સંન્યાસ કરવાથી પણ નૈષ્કર્મ્યની સિદ્ધિ દર્શાવી છે; તો પછી તમે કેમ કહો છો કે, ન કર્મણામનારભાનૈષ્કર્મ્ય પુરુષો શ્રુતિ-કર્મો-નો આરંભ કર્યાવિના પુરુષને નૈષ્કર્મ્યની સિદ્ધિ નથી. આ શંકાના સમાધાનમાટેજ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ઉત્તરાર્ધમાં કહે છે:-**ન ચ સંન્યસના**

દેવ સિદ્ધિ સમધિગચ્છતિ-કેવળ કર્મોના સંન્યાસ કરવાથી પુરુષને મોક્ષસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી. જ્યાંસુધી કર્મોનુષ્ઠાનવડે અંતઃકરણની શુદ્ધિ થઈ નથી, ત્યાંસુધીમાં સંન્યાસ લેવા છતાં પણ મોક્ષસિદ્ધિ થતી નથી. પૂર્વોક્ત સ્મૃતિનો અભિપ્રાય એવો છે કે, સર્વ મનુષ્યે ચિત્તશુદ્ધિ થયા પછીજ સંન્યાસ લેવો; કારણકે રાગદ્વેષ આદિથી ધેરાયલો પુરુષ, સર્વ પ્રાણીઓને સર્વ પ્રકારે અભયદાન આપવામાટે સમર્થ થતોજ નથી, માટે આ લોકમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે યોગ્યજ કહ્યું છે કે, કર્મો કયાંવિના લીધેલા સંન્યાસથી પુરુષ સિદ્ધિને પામતો નથી.

એ વાતનેજ હવે વિસ્તારથી કહે છે:-

**ન હિ કશ્ચિત્ક્ષણમપિ જાતુ તિષ્ઠત્યકર્મકૃત્ ॥
કાર્યતે હવશઃ કર્મ સર્વઃ પ્રકૃતિજૈર્ગુણૈઃ ॥૫॥**

કેદાપિજ મનુષ્ય, એક ક્ષણવાર પણ કર્મ કર્યા વિના કદી રહી શકતો નથી. પ્રકૃતિના ગુણોવડે પરાધીન થયેલા સર્વ લોકને તે ગુણો કર્મ કરાવે છે-કર્મમાં પ્રવર્તાવે છે.^૫

(૫) કર્મોનુષ્ઠાનદ્વારા ઉત્પન્ન થયેલી ચિત્તશુદ્ધિના અભાવને લીધે પરાધીન ચિત્તવાળો અવશ એવો કાષ્ઠ પણ મનુષ્ય, સમાધિકાળમાં પણ એક ક્ષણવાર પણ દુષ્ટ મનોરથ આદિ કર્મોને નહિ કરતો હોય તેમ પ્રસિદ્ધ રહી શકતો નથી; કારણકે સર્વ લોકને પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા સત્ત્વ, રજ અને તમ-એ ગુણો અથવા સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલા રાગદ્વેષ આદિ ગુણો કાયિક, વાયિક અથવા છેવટે માનસિક કર્મ પણ કરાવે છે-અર્થાત્ અવશ્ય તે ગુણો સર્વને કર્મમાં પ્રવર્તાવે છે.

અર્જુન કદાચ કહે કે, સંન્યાસ પૂર્વક ધ્યાનથીજ હું ચિત્તશુદ્ધિને પણ સંપાદન કરી લઉંશ. તો પછી મારે શામાટે કર્મો કરવાં જોઈએ ? આમ કદાચ અર્જુન શંકા કરે તો તેને માટે ભગવાન કહે છે:-

**કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય ય આસ્તે મનસા સ્મરન્ ॥
ઇન્દ્રિયાર્થાન્વિદાત્મા મિથ્યાચા : સ ઉચ્યતે ॥**

જે પુરુષ, વાણી આદિ કર્મેન્દ્રિયોને વશ કરીને મનથી વિષયનું સ્મરણ કરતો એકાંતમાં ધ્યાન કરવાને બહાને ખેંસે છે, તે મૂઢાત્મા પુરુષ, મિથ્યા આચરણવાળો કહેવાય છે-ઠાં-

લિક કહેવાય છે-ઠાંગી છે.^૬

(૬) રાગાદિ દોષોથી દબાઈ ગયેલા મનવાળો જે મૂઢાત્મા પુરુષ, વાણી આદિ કર્મેન્દ્રિયોને વશ કરીને ધ્યાન કરવાના બહાનાથી એકાંતમાં ખેંસે છે, તે પુરુષ મિથ્યાચારી છે-અર્થાત્ તે પુરુષનું તે આસન, નિયમન આદિ આચરણ મિથ્યા છે-મૂઢું છે-નિષ્ફળ છે; કારણ કે તે પુરુષ, ત્યાં એકાંતમાં ખેંસીને પણ શબ્દાદિ વિષયોનું ઘડણ કરે છે અને મનથી તે વિષયોનું સ્મરણ કરે છે, માટે તે મિથ્યાચાર છે; કારણકે તે પુરુષ મનમાં તો વિષયોનું ચિંતન કરે છે અને જગતમાં પોતાની યોગનિધાને જાહેર કરે છે. એ હેતુથી તે કપટી છે. આ મૂઢાકનો ભાવાર્થ એ છે કે, કર્મો કયાંસિવાયનો ચિત્તશુદ્ધિને માટે બીજાને એક પણ ઉપાય નથી.

**યસિંત્વદ્રિયાણિ મનસા નિયમ્યારમતેઽર્જુન ॥
કર્મેન્દ્રિયૈઃ કર્મયોગમસક્તઃ સ વિશિશ્યતે ॥૭॥**

પણ પૂર્વોક્ત મિથ્યાચારથી વિલક્ષણ જે મહાન પુરુષ, મનસહિત ઇન્દ્રિયોને વશ કરીને તથા રાગદ્વેષ વગેરેથી રહિત કરીને કર્મેન્દ્રિયોવડે કર્મયોગનો આરંભ કરે છે, તેમજ કર્મનાં પાર-લોકિક ફળ-સ્વર્ગાદિમાં તથા આ લોકનાં ફળ-શબ્દાદિમાં આસક્ત રહેતો નથી, તે પુરુષ હે અર્જુન ! પૂર્વોક્ત મિથ્યાચાર પુરુષ કરતાં ઉત્તમ છે.^૭

નિયતં કુરુ કર્મ ત્વં કર્મ જ્યાયો હ્યકર્મણઃ ।

શસ્ત્રસંજ્ઞાતપિ ચ તે ન પ્રસિદ્ધ્યેદકર્મણઃ ॥૮॥

માટે તું નિયમપૂર્વક કર્મોનેજ કર્યા કર; કારણકે કર્મ નહિ કરવા કરતાં કર્મો કરવાં તે વધારે ઉત્તમ છે; અને તું કદાચ કર્મ નહિ કરે તો તારે તારા શરીરનો નિર્વાહ કરવો તે પણ સિદ્ધ થશે નહિ.^૮

(૮) માટે હે અર્જુન ! તું સંધ્યાપાસન આદિ નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મોનેજ કર્યા કર; અથવા હે અર્જુન ! તું નિયમપૂર્વક, જે કાષ્ઠ પાપની નિવૃત્તિ કરનારું નિત્ય અથવા કામ્ય સાધારણ કર્મ હોય તેનેજ કર્યા કર; કારણ કે સર્વ કર્મેન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરીને પણ માનસિક જર્થાવના કર્મો નહિ કરવા કરતાં કર્મો કરવાં તેજ વધારે અગ્ર

છે. વળી પણ કદાચ તને ચિત્તશુદ્ધિ થઇ જાય ત્યાર પછીની અવસ્થામાં પણ તારે તો કર્મ કરવાનું પડશે; કારણ કે તું ક્ષત્રિય છે અને તને લિક્ષાન્તરણનો અધિકાર નથી, તેથી જો કદાચ તું કર્મ નહિ કરે અને સર્વ કર્મોના ત્યાગ કરીશ તો તારા શરીરનો નિર્વાહ પણ થશે નહિ. શ્રુતિ પણ કહે છે:—**બ્રાહ્મણાઃ પુત્રપણાયા વિસૈષણાયાશ્ચ લોકૈષણાયાશ્ચ વ્યુત્થાયાથ ભિક્ષાચર્યં ચરન્તિ**—બ્રહ્મવેતા બ્રાહ્મણો, પુત્રવાસના, દ્રવ્યવાસના અને લોકવાસનાને મને લજી દઇને લિક્ષાન્તરણ કરે છે—સંન્યાસ લે છે.” આ સંન્યાસવાધને દર્શાવનાર શ્રતિવાક્યમાં **‘રાજસ્યેન સ્વારાજ્ય કામો યજેત-સ્વરાજ્યની ઇચ્છાવાળા રાજ્યએ રાજસ્ય યજ કરવો.’** જેમ આ શ્રુતિવાક્યમાં રાજ્ય શબ્દ, કેવળ ક્ષત્રિય અર્થનેજ સૂચવે છે, તેમ તે પૂર્વશ્રુતિમાં બ્રાહ્મણ શબ્દ કેવળ બ્રાહ્મણ અર્થનેજ સૂચવે છે. વળી સ્મૃતિ પણ કહે છે કે, **‘ચત્વાર આશ્રમા બ્રાહ્મણસ્ય ત્રયો રાજન્યસ્ય દ્વૌ વૈશ્યસ્ય-બ્રાહ્મણના બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યસ્ત-આ ચાર આશ્રમા છે. ક્ષત્રિયના ત્રણ છે અને વૈશ્યના બે છે. વળી ખીન્ને સ્થળે પણ સંન્યાસ ધર્મના પ્રસંગમાં એક સ્મૃતિ છે કે:—**

**“મુલજાનામયં ધર્મો વૈષ્ણવં લિઙ્ગધારણમ્
બાહુજાતોરજાતાનાં નાયં ધર્મો વિધીયતે”**

સંન્યાસ વેશને ધારણ કરવો, તે બ્રાહ્મણોનો ધર્મ છે. ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્યને તે વેશનું ધર્મ તરીકે વિધાન નથી—અર્થાત્ સંન્યાસ લેવો તે બ્રાહ્મણોનો ધર્મ છે, ક્ષત્રિય કે વૈશ્યનો ધર્મ નથી.

કર્મણા બધ્યતે જંતુ:—કર્મથી પ્રાણી બંધાય છે. આ સ્મૃતિવાક્ય, કર્મો બંધન કરનારાં છે એમ કહે છે, તો પછી મુમુક્ષુ એવા મને તે કર્મોમાં તમે શામાટે જોડો છો? આવી કદાચ અર્જુન શંકા કરે, તેને માટે ભગવાન કહે છે:—

યજ્ઞાર્થાત્કર્મણોઽન્યત્ર લોકોઽયં કર્મબંધનઃ ।

તદર્થં કર્મ કૌત્સ્યેય ઋક્તસંગઃ સમાચર ॥ ૯ ॥

પરમેશ્વરનાં આરાધનસિવાયનાં બીજાં કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થયેલો આ લોક, તે કર્મોથી બંધાય છે. માટે હે કુંતીપુત્ર! તું કુળની ઇચ્છા રાખ્યાવિના તે ઇશ્વરના આરાધનમાટેનાં તારા વર્ણાશ્રમને યોગ્ય કર્મો કર.”

(૯) આ શ્લોકમાં યજ્ઞ શબ્દનો અર્થ પરમેશ્વરનું આરાધન એવો થાય છે; કારણ કે **યજ્ઞ દેવપૂજાયામ્—**યજ્ઞ ધાતુનો અર્થ દેવની પૂજા કરવી એવો થાય છે; અને તે ધાતુપરથી **યજ્ઞ** શબ્દ સિદ્ધ થયો છે. અથવા—**યજ્ઞો વૈ વિષ્ણુઃ—**યજ્ઞનો “વિષ્ણુ” એવો અર્થ થાય છે; આ શ્રુતિવાક્યથી અહીં **યજ્ઞ** શબ્દનો વિષ્ણુ એવો અર્થ કરવો. યજ્ઞ અથવા વિષ્ણુના આરાધનમાટે જે કર્મ કરવામાં આવે છે, તે કર્મસિવાયનાં બીજાં સ્વર્ગ આદિની અભિલાષાથી કરવામાં આવતાં કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થયેલો આ લોક, કર્મોથી બંધાય છે; પણ ઇશ્વરના આરાધનમાટે કરેલાં કર્મોથી બંધાતો નથી.

એ વાતનેજ ભગવાન અર્થવાદથી દઢ કરે છે:—

સહયજ્ઞાઃ પ્રજાઃ સૃષ્ટા પુરોવાચ પ્રજાપતિઃ ।

અનેન પ્રસવિષ્યધ્વમેષ વોઽસ્તિષ્ટાન્નમધુક્ ॥ ૧૦ ॥

પૂર્વે યજ્ઞસંહિત પ્રજાઓને ઉત્પન્ન કરીને પ્રજાપતિ (બ્રહ્મા) એ તે પ્રજાઓને કહ્યું હતું કે, તમે આ યજ્ઞવડે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિને મેળવો. આ યજ્ઞ તમને ઇચ્છિત લોગો આપનાર થાઓ. ૧૦

(૧૦) પૂર્વકાળમાં કર્મમાં અધિકારી એવી ત્રણેય વર્ણુની પ્રગ્નને ઉત્પન્ન કરીને બ્રહ્માએ તેને કહ્યું કે, તમે આ યજ્ઞવડે વૃદ્ધિને મેળવો. આ યજ્ઞ તમારી ઇચ્છિત વસ્તુઓને પૂરતાર થાઓ.

યજ્ઞ, ઇચ્છિત વસ્તુને આપનાર છે, તે કહે છે:—

દેવાન્ભાવયતા નેન તે દેવા ભાવયં વઃ ।

પરસ્પરં ભાવયંતઃ શ્રેયઃ પરમવાપ્સ્યથ ॥ ૧૧ ॥

આ યજ્ઞવડે તમે દેવોને તૃપ્ત કરો અને તે દેવો વૃદ્ધિ આદિના દાનવડે તમને તૃપ્ત કરો. આમ પરસ્પર તૃપ્ત કરતા દેવો અને તમે પરમ શ્રેયને પામશો. ૧૧

**इष्टान्गोष्ठादि वो देवा दास्यंते यज्ञः॥द्विः ।
तैर्द जन्मददात्यैम्यो यो भुंक्ते स्तेन एव सः॥१२॥**

યજ્ઞથી તૃપ્ત થયેલા દેવો, તમને ઇચ્છિત લોગો આપશે. તે દેવોએ આપેલા લોગોને તેમને યજ્ઞાદિકારા અર્પણ કર્યાવિના જે પુરુષ લોગવે છે તે ચોર છે. ૧૨

(૧૨) યજ્ઞથી તૃપ્ત થયેલા દેવો તમને પુત્ર,

પશુ આદિ ઇચ્છિત પદાર્થો આપશે; પણ જે પુરુષ, તે દેવોએ આપેલા કાંગેર, પશુ, ઘી આદિ પદાર્થો તેમને અર્પણ કરતો નથી-અર્થાત તે દેવોને ઉદ્દેશીને દ્રવ્યનો જેમાં હોમ કરવામાં આવે છે તેવા નિલ્લેખિતિક યજ્ઞો અને વૈશ્વદેવ, અગ્નિ-હોત્ર આદિ ઇષ્ટિઓને જે પુરુષ નથી કરતો અને હોત્ર એકલોજ તે ભોગોને ભોગવે છે, તે પુરુષ ચોરજ છે.

**યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ સંતો મુચ્યંતે સર્વકલ્લિષ્ઠૈઃ ।
શુંજતે તે ત્વઘં પાપા યે પવંત્યાત્મકારણાત્ ॥૧૩॥**

વૈશ્વદેવાદિ યજ્ઞોથી શેષ રહેલા અન્નનું ભોજન કરનારા સત્પુરુષો, સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે; પણ જે પાપી પુરુષો, કેવળ પોતાને-માટેજ રાંધે છે, તેઓ પાપનું ભોજન કરે છે. ૧૩

(૧૩) જે સત્પુરુષો, વૈશ્વદેવ આદિ યજ્ઞોથી શેષ રહેલા અન્નનું ભોજન કરનારા છે, તેઓ પોતાના-પર રહેલાં દેવકલ્પ અને પિતૃકલ્પને દૂર કરી નાખવાના કારણથી પ્રમાદથી કરેલાં, શાસ્ત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે નહિ વર્તવાથી લાગેલાં અથવા પોતાના ઘરમાં રહેલાં પાંચ વધસ્થાનોથી લાગેલાં સર્વ પ્રકારનાં પાપોથી મુક્ત થાય છે; પરંતુ જે પુરુષો કેવળ પોતાનેમાટેજ રાંધે છે પણ પંચમહાયજ્ઞો-માટે રાંધતા નથી, તે પુરુષો પોતે પાપરૂપ થઈને પાપનુંજ ભોજન કરે છે. સ્મૃતિ કહે છે:—

“કંડની પેથળી ચુહી ઉડકુંભી ચ માર્જની ।

પંચસૂના ગૃહસ્થસ્ય તામિઃ સ્વર્ગં ન વિંદતિ ॥

ખાંડણી, ધંડી, ચૂસો, પાણીની ગોળી અને સાવરણી-આ પાંચ ગૃહસ્થના ઘરમાં હિંસા થવાનાં સ્થાનો છે. તે તે સ્થાનોમાં હિંસા થવાને લીધે ગૃહસ્થ પુરુષ, સ્વર્ગને પામી શકતો નથી; માટે-પંચસૂનાકૃતં પાપં પંચયજ્ઞૈર્વ્યપોહતિ-તે પાંચ હિંસાસ્થાનોથી કરેલાં પાપને ગૃહસ્થ પુરુષ, પાંચ મહાયજ્ઞોદ્વારા દૂર કરી શકે છે, માટે દરેક ગૃહસ્થે તે પાંચ મહાયજ્ઞો કરવા આવશ્યક છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે:—“ઇદમેવાસ્ય તત્સાધારણમન્નં યદિદમગ્રયતે સ ય ઇતદુપાસ્તે ન સ પાપ્મનો વ્યાવર્તતે મિશ્રંચેતત્” જે અન્નનું લક્ષણ કરવામાં આવે છે, તે અન્ન સર્વસાધારણ છે. માટે તે અન્નના વિભાગ કરીને જેનું જે હોય, તેને તે આપી દઈને જે પુરુષ ભોજન કરે છે, તે પુરુષ પાપથી મુક્ત થાય છે. વળી બીજીએ એક

મંત્ર પણ તેવાજ આશયનો છે.

“મોઘમન્નં વિંદતે અપ્રચેતાઃ સત્યં બ્રવીમિ વધદ્વિત્સ તસ્ય નાર્યમણં પુષ્યતિ નો સસ્ત્રાયં કેવલાઘો ભવતિ કેવલાદી”

જે મૂઢ પુરુષ, નિષ્કળ અન્નને મેળવે છે, તે પુરુષ પોતાનો વધ કરે છે, એ વાત હું સત્ય કહું છું. વળી જે પુરુષ પિતૃઓ, દેવો અને મિત્રોનું પોષણ કરતો નથી તથા પોતે એકલોજ ભોજન કરે છે, તે પુરુષ કેવળ પાપી છે. આ શ્રુતિઓ તથા પૂર્વોક્ત સ્મૃતિઓનો એજ આશય છે કે, સર્વ મનુષ્યે પંચમહાયજ્ઞો કરીનેજ ભોજન લેવું જોઈએ.

કર્મ જગતચક્રની પ્રવૃત્તિનું કારણ છે, એમ સમજીને પણ કર્મ કરવું જોઈએ, તે કહે છે:—

અન્નાદ્ભવન્તિ ભૂતાનિ પર્યન્યાદન્નસંભવઃ ।

યજ્ઞાદ્ભવતિ પર્યન્યો યજ્ઞઃ કર્મસમુદ્ભવઃ ॥૧૪॥

અન્નમાંથી સર્વ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ થાય છે, અન્નની ઉત્પત્તિ મેઘથી થાય છે, મેઘની ઉત્પત્તિ યજ્ઞથી થાય છે અને યજ્ઞની ઉત્પત્તિ કર્મો-માંથી થાય છે. ૧૪

(૧૪) ત્રીર્થરૂપે પરિણામ પામેલા અગ્રથી સર્વ પ્રાણીઓનાં શરીરો થાય છે. અન્ન મેઘ-થીજ થાય છે, એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. યજ્ઞથી મેઘ ઉત્પન્ન થાય છે. તે આ પ્રમાણે:—

“અગ્નો પ્રાસ્તાદુતિઃ સમ્યગાદિત્યમુપતિષ્ઠતે ।

આદિત્યાજ્ઞાયતે વૃષ્ટિર્વૃષ્ટિરન્નં તતઃ પ્રજાઃ”

અગ્નિની અંદર વિધિ પ્રમાણે નાખવામાં આવેલી આદુતિ સૂર્યને પ્રાપ્ત થાય છે. તે સૂર્યથી વૃષ્ટિ થાય છે, તે વૃષ્ટિથી અન્ન થાય છે અને તે અન્નથી પ્રજાઓની ઉત્પત્તિ થાય છે. દેવ-તાના આરાધનથી ઉત્પન્ન થતા ધર્મરૂપ યજ્ઞ યાગ, હોમ, દાન આદિ કર્મોથી ઉત્પન્ન થાય છે.

કર્મ બ્રહ્મોદ્ભવં વિદિ બ્રહ્માક્ષરસમુદ્ભવમ્ ।

તસ્માત્સર્વગતં બ્રહ્મ નિત્યં યજ્ઞે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥૧૫॥

તે કર્મ, વેદમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે અને તે વેદ સાક્ષાત્ અવિનાશી પરમાત્માથી ઉત્પન્ન થયા છે, એમ તારે બાણવું; માટે સર્વવ્યાપક પરબ્રહ્મ-સ્વરૂપ વેદનું હિમેશાં યજ્ઞમાં તાત્પર્ય રહેલું છે.

(૧૫) કર્મ, વેદમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું છે. ધર્મમાં વેદજ પ્રમાણતરીકે ગણાય છે, પણ

પાપાંડીઓએ બનાવેલાં શાસ્ત્રો પ્રમાણભૂત નથી; કારણ કે તે વેદ સાક્ષાત્ પરમાત્માથી ઉત્પન્ન થયેલ છે. શ્રુતિ કહે છે:-અસ્ય મહતો ભૂતસ્ય નિઃશ્ચસિતમેતદ્દર્શ્યવેદો યજુર્વેદ:-આ જે ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ વગેરે વેદો છે, તે એ મહાન ભૂત-પરમાત્માના શ્વાસોસ્પ્તિસરૂપ છે. આ શ્રુતિવાક્યથી સિદ્ધ થાય છે કે, વેદો સાક્ષાત્ પરમેશ્વરથીજ ઉત્પન્ન થયા છે, તેથી તે વેદોમાં બ્રમ, દુર્ગાઈ વગેરે દેવોથી ભરપૂર એવાં પાપાંડીઓનાં વાક્યોની પેઠે અપ્રમાણપણાની શંકા પણ નથી. વળી આ કારણથી સિદ્ધ થાય છે કે, વેદ સર્વ દેશ અને કાળમાં વર્તમાન છે તથા તે નિત્ય છે અને સર્વવ્યાપક છે. તે બ્રહ્મસ્વરૂપ વેદનું નિયમ-વડે યજ્ઞમાંજ તાત્પર્ય રહેલું છે.

ભલે તે બધું આપ કહ્યું હો તમ દશે, પણ તેથી તમે શું કહેવા માગો છો? આ પ્રશ્નો ભગવાન ઉત્તર કહે છે:-

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ॥

अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥૧૬॥

એ પ્રમાણે પ્રવર્તેલા આ સંસારચક્રને જે પુરુષ અનુસરતો નથી, તે પુરુષ હે પાર્થ! પાપી જીવનવાળો અને ઇન્દ્રિયોમાં રમણ કરનારો વૃથા જીવે છે. ૧૬

(૧૬) રુદ્રિની આદિમાં પ્રથમ વેદોની પ્રાપ્તિ થયેલી છે. તે વેદોમાંથી કર્માનુષ્ઠાન ચાલેલું છે, તે કર્માનુષ્ઠાનથી દેવોની તૃપ્તિ થાય છે, તે તૃપ્તિથી વૃષ્ટિ થાય છે, વૃષ્ટિથી અન્ન થાય છે અને અન્નથી સર્વ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ થાય છે તથા પુનઃ તે પ્રાણીઓને વેદોની પ્રાપ્તિ ઇત્યાદિ સ્વરૂપથી ચક્રની પેઠે નિરંતર ભ્રમ્યા કરતું આ જગત પરસ્પરની યાત્રાને નિર્વાહ કરનારું છે. તે જગતને જે પુરુષ, અનુસરતો નથી, તે પુરુષ પાપી જીવનવાળો છે, કેવળ ઇન્દ્રિયોમાંજ રમણ કરનારો છે, પણ ધર્મમાં કે આત્મામાં રમણ કરનારો નથી; માટે તે પુરુષ ચાંચક, મચ્છર, માંકડ આદિ ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓની પેઠે વ્યર્થ જીવે છે. આ શ્લોકનો ભાવાર્થ એ છે કે, જે પુરુષ આ સંસારચક્રને અનુસરે છે, તેજ પુરુષ જગતનો ઉપકારક છે અને ધન્યવાદને પાત્ર છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે:-“अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः स यज्जुहोति यद्यजेते तेन दे-

वानां लोकोऽथ यदनुब्रूते तेन ऋषीणामथ-यत् पितृभ्यो निपृणाति यत्प्रजाभिच्छति तेन पितृणामथ यन्मनुष्यान्वासयते यदेभ्यોऽशनं ददाति तेन मनुष्याणामथ यत्पशुभ्यस्तृणादकं विंदति तेन पशूनां यदस्य गृहेषु भ्रातृ-वयांस्यापिपीलિકાભ્ય ઉપજીવંતિ તેન તેષાં લોકઃ.” “આ કર્માધિકારી અવિદાન ગૃહસ્થ પુરુષ, વર્ણાશ્રમનાં શાસ્ત્રોક્ત કર્મોવડે પ્રાણીઓપર ઉપકાર કરનારો છે અને તેથી તે કર્માધિકારી પુરુષ સર્વ પ્રાણીઓનો ભોગ્ય છે. તે કર્માધિકારી ગૃહસ્થ, દેવોને ઉદ્દેશીને જે કંઈ અગ્નિમાં હોમે છે તથા દેવોને ઉદ્દેશીને જે કંઈ યાગરૂપ દ્રવ્યનો ત્યાગ કરે છે, તેવડે તે પુરુષ ઇંદ્રાદિ દેવોનો ભોગ્ય છે; તેમજ હમેશાં તે પુરુષ, જે સ્વાખ્યાયનું અધ્યયન કરે છે, તેવડે ઋષિઓનો ભોગ્ય છે. વળી તે પુરુષ, પિતૃઓને પિંડોદક આદિનું દાન કરે છે તથા પ્રજા ઉત્પન્ન કરે છે તેવડે, તે પિતૃઓનો ભોગ્ય છે અને વળી તે પુરુષ, પોતાના સ્થાનમાં મનુષ્યોને વસાવે છે તથા તેઓને ભોજન આપે છે, તેથી તે મનુષ્યોનો ભોગ્ય છે. વળી તે પુરુષ, પશુઓને ઘાસપાણી આપે છે, તેથી તે પુરુષ પશુઓનો ભોગ્ય છે. એ કર્માધિકારી ગૃહસ્થ પુરુષના ઘરમાં જિજ્ઞાસુ આદિ શિકારી પશુઓ, પક્ષીઓ તથા ફાડીઓસુધીનાં પ્રાણીઓ આછવિકા કરે છે, તેથી તે સર્વ પ્રાણીઓનો ભોગ્યતરીકે છે.” આ કૃતિ એમ દર્શાવે છે કે, પોતાના વર્ણાશ્રમને અનુસરતાં કર્મોદ્વારા જગતનો ઉપકાર કરનાર પુરુષજ પ્રશંસા-પાત્ર છે.

એ પ્રમાણે ઈશ્વરે વેદ અને યજ્ઞપૂર્વક આ સંસારચક્ર પ્રવર્તવેલું છે, તો તે સંસારચક્રને અજ્ઞાની અધિકારી પુરુષોએ અનુસરતું નોંધ્યું, એમ પૂર્વાના શ્લોકમાં કહ્યું; અને વળી તે સંસારચક્રને નહિ અનુસરવાથી મહાન દોષ લાગે છે તેમ પણ કહ્યું. તે દોષ, બ્રહ્મજ્ઞાની પુરુષને પણ લાગવો નોંધ્યો. આવી અર્જુનને કદાચ શંકા થાય, એમ મનમાં વિચાર કરીને ભગવાન તે શંકાને દૂર કરે છે:-

यस्त्वात्मरतिरेव स्यात्तत्त्वान्મृદુ માનવઃ ॥

તાત્ત્વન્યેવ ચ સંતૃપ્તસ્ય કાર્ય ન વિધતે ॥૧૭॥

પણ જે મનુષ્ય, આત્મામાંજ રમણ કરનારો

છે, આત્મામાંજ તૃપ્ત રહેનારો છે અને આત્મા-
માંજ સંતોષ માનનારો છે, તે મનુષ્યને કંઈ પણ
કરવાનું છેજ નહિ. ૧૭

(૧૭) આત્મામાંજ પ્રીતિવાળો તે આત્મા-
રામ પુરુષ, સ્ત્રીપુત્ર વગેરેમાં પ્રીતિવાળો
થતો નથી. કદાચ અહીં એવી શંકા થાય
કે, આત્મામાં તો સર્વ પ્રાણીઓને ઉપાધિરહિત
સ્વાભાવિકાંજ પ્રીતિ રહેલી હોય છે અને તે
આત્માને માટેજ સ્ત્રીપુત્રાદિમાં પ્રીતિ થાય છે,
તેથી તે સર્વ પ્રીતિ, આત્માપરનીજ પ્રીતિ ગણાય;
અને તેવી પ્રીતિમાં રમણ કરનારા સર્વ મનુષ્યો
આત્મારામતરીકેજ ગણાય; તો તેમાં વિશેષતા શી
છે? આ શંકાનું સમાધાન કરવામાટેજ લગવાન
કહે છે કે, તે પુરુષ, હમેશાં આત્માના પરમાનં-
દસ્વરૂપવડેજ તૃપ્ત રહેનારો છે, નહિ કે બીજાઓ-
ની પેઠે ને મિષ્ટાન્ન વગેરેથી તૃપ્તિ થાય છે.

વળી પણ અહીં એક શંકા થવાનો સંભવ છે કે,
કોઈ મંદ જઠારાગ્નિવાળો પુરુષ પણ સ્ત્રી આદિમાં
રમણ કરતો નથી અને મિષ્ટાન્નથી તૃપ્ત પણ થતો
નથી, તો પછી તે મંદાગ્નિવાળો પુરુષ પણ આ-
ત્મારામ ગણાય કે શું? આ શંકાનું સમાધાન ક-
રવામાટેજ મૂળમાં કહે છે કે, આત્મારામ પુરુષ સ-
દાકાળ પોતાના આત્મસ્વરૂપમાંજ સંતુષ્ટ રહે છે,
પણ એકો મંદાગ્નિ પુરુષ તો પોતાના શરીરની
ધાતુવૃદ્ધિ કરવામાટે તથા જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત
કરવામાટે ઔષધ વગેરેની ઇચ્છાથી જ્યાં ત્યાં
આમતેમ દોડ્યા કરે છે. તે પુરુષ, પોતાના આ-
ત્મામાંજ સંતુષ્ટ રહેનારો નથી અને તે જ્ઞાની
પુરુષ તો પ્રીતિ, તૃપ્તિ અને તુષ્ટિનો, પરમાનંદ-
સ્વરૂપ પોતાના આત્માવડેજ અનુભવ કરે છે,
નહિ કે તેને તે પ્રીતિ, તૃપ્તિ અને તુષ્ટિનો અ-
નુભવ કરવામાટે સ્ત્રી, અન્ન કે ધન આદિ પદા-
ર્થોની જરૂર પડે છે. આવા હેતુથી તે આત્મારામ
જ્ઞાની પુરુષોને કોઈપણ જાતનું કર્મ કરવાનું ર-
હેતુંજ નથી; કારણકે જે જે ક્રિયાથી પ્રાપ્ત કર-
વાલાયક અર્થો છે, તે તે, તે પુરુષને માટે બાકી
રહેલાંજ નથી.

એ વાતનેજ વળી પણ લગવાન કહે છે:-

નૈવ તસ્ય કૃતેનાર્થો નાકૃતેનેઃ કચ્ચન ।

ન चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥૧૮॥

તે આત્મારામ પુરુષને આ લોકમાં કોઈ પણ
જાતનાં શુભ કર્મોવડે સ્વર્ગાદિ અર્થનું પ્રયો-
જન નથી. વળી તેને કોઈ વિરુદ્ધ કર્મના આચ-
રણથી પણ નરકાદિ અર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમજ
એ આત્મારામ પુરુષને સર્વ ભૂતોની સાથે કોઈ
પણ જાતનાં પ્રયોજનનો સંબંધ નથી. ૧૮

(૧૮) તે આત્મારામ પુરુષને સ્વર્ગ આદિને
મેળવવાની ઇચ્છા હોતી નથી, તેથી તેને આ લો-
કમાં કોઈપણ જાતનું પુણ્યકર્મ કરવાનું પ્રયોજન
નથી. તે પુરુષને તો મોક્ષ સંપાદન કરવાની જ-
રૂર છે; તો તે મોક્ષ મેળવવામાં કોઈપણ જાતની
ક્રિયા કરવાની હોતીજ નથી; કારણકે મોક્ષ ક્રિયાથી
અસાધ્ય છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે:-**નાસ્ત્યકૃતઃ
કૃતેન-મોક્ષ, કર્મ કરવાથી થતો નથી; તેમજ તે**
પુરુષને કોઈ વિરુદ્ધ કર્મો કરવાથી પણ નરકાદિ
અર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી.

આ શ્લોકમાં **કૃત** અને **અકૃત** શબ્દો **મિષ્ટ**
અને **અમિષ્ટ** શબ્દોની પેઠે પરસ્પર વિરુદ્ધ અર્થને
કહેનારા હોવાથી પુણ્ય અને પાપના અર્થને જ-
ણાવનારા છે.

હવે અહીં કેટલાએક પંડિતો કહે છે કે, આ
શ્લોકમાં રહેલો **અકૃત** શબ્દ **કૃ** ધાતુને નિષ્ઠા-
પ્રત્યય ત્ લાગવાથી સિદ્ધ થયો છે, તેથી અહીં
એવો અર્થ થાય છે કે:-“તે જ્ઞાની પુરુષને નિત્ય-
કર્મો નહિ કરવાથી નિહિતરૂપ અથવા પ્રત્યવા-
યની પ્રાપ્તિરૂપ કોઈ પણ જાતનો દોષ લાગતો
નથી.” હવે આ પ્રમાણેના તેમના અર્થમાં નિત્ય
કર્મ નહિ કરવારૂપ અભાવમાંથી નિષ્ઠપણારૂપ
અથવા પ્રત્યવાયપ્રાપ્તિરૂપ ભાવની ઉત્પત્તિ, સ્પ-
ષ્ટ થાય છે અને તેઓની માન્યતા તો એવા પ્ર-
કારનીજ છે કે, અભાવમાંથી ભાવની ઉત્પત્તિ
કદી થાયજ નહિ; અને એ વાત સર્વને પણ મા-
ન્ય છે, તો તેમના પૂર્વોક્ત અર્થમાં તે દોષ સ્પષ્ટ
દેખાય છે. તેને દૂર કરવામાટે તેમણે આમ કહેવું
પડશે કે:-“નિત્ય કર્મ કરવાના સમયે જે કોઈ
બીજું અશાસ્ત્રોક્ત વિરુદ્ધ કર્મ કયું હોય, તોપણ
તે જ્ઞાની પુરુષને પ્રત્યવાયની ઉત્પત્તિરૂપ અર્થ
પ્રાપ્ત થતો નથી. હવે જે તેઓને આવો અર્થ તો
કરવોજ પડશે, તો પછી “ષ્ટ કુરી પ્રભાત” ન્યાય
પ્રમાણ પાછળથી તેવો અમારા પ્રમાણેનો અર્થ
સ્વીકારવા કરતાં પ્રથમથીજ તે અમે દર્શાવેલો અર્થ

સ્વીકારે તે યોગ્ય છે. (“ઘટ કુટી પ્રભાત” ન્યાયનો વૃત્તાંત આ પ્રમાણે છે:-પૂર્વકાળમાં રાજ્ય તરફથી દાણ લેવાના સ્થળે એક ઝુંપડી બાંધવામાં આવતી હતી. તે ઝુંપડી પર એક ઘડો મૂકીને તે ઝુંપડીને ‘ઘટ કુટી’ નામ અપાતું હતું. હવે એક સમયે એવું બન્યું કે, કોઈ એક વણજારો દાણ નહિ આપવાના વિચારથી જે માર્ગમાં તે ‘ઘટ કુટી’ આવતી હતી, તે માર્ગનો ત્યાગ કરીને બીજા માર્ગે પોતાના ધારેલા સ્થળે જવા લાગ્યો; પણ રાત્રિનો સમય હોવાથી માર્ગ બરાબર દેખાયો નહિ, જેથી તે વણજારો ભૂલો પડ્યો અને પ્રભાત (સવાર) થતાં તે ઘટ કુટી પાસેજ આવીને ઉભો રહ્યો એટલે પોતાની ઇચ્છા ન હતી છતાં પણ દાણ લેનારને દાણ આપવું પડ્યું.” એ વૃત્તાંતપરથી “ઘટ કુટી પ્રભાત” ન્યાય પ્રવર્ત્યો.) કારણકે તે આત્મરતિ પુરુષને સર્વ જીવન, અજીવન, ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ ભૂતોમાં કોઈપણ જાતના સુખભોગરૂપ પ્રયોજનનો સંબંધ છેજ નહિ; કારણકે તે પુરુષ પોતાના આત્મામાંજ રમણ કરનારો છે-અર્થાત્ જ્ઞાની પુરુષ નિષ્કામ થયેલા હોય છે, તેથી તેને પુણ્ય કે પાપનાં ફળો સંબંધ છેજ નહિ.

તસાદસક્તઃ સતતં કાર્યં કર્મ સમાચર ।

અસક્તો જ્ઞાત્રનર્કમ પરમામોરિ પૂરુષઃ ॥૧૯॥

માટે તું પણ કર્મનાં ફળમાં આસક્તિ રાખ્યા વિના અવશ્ય કર્તવ્ય કર્મનું આચરણ કર; કારણકે આસક્તિ રાખ્યા વિના કર્મનું આચરણ કરનારો પુરુષ, મોક્ષને પામે છે. ૧૯

(૧૯)-નિષ્કામ પુરુષને કોઈપણ જાતનાં કર્મનો લેપ લાગતો નથી, માટે તું પણ કર્મનાં ફળમાં આસક્તિ રાખ્યા વિના અવશ્ય કરવાયોગ્ય નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મોનું આચરણ કર; કારણ કે આસક્તિ રાખ્યા વિના કર્મનું આચરણ કરનારો પુરુષ, ચિત્ત-શુદ્ધિકારા મોક્ષ પામે છે.

હવે અહીં, પ્રાચીન શિષ્ટ પુરુષોના આચારનું પ્રમાણ આપે છે:-

કર્મણૈવ હિ સંસિદ્ધિમાશ્રિતા જનકા વઃ ।

લોકસંગ્રમેવાપિ સંપશ્યન્કર્મહંસિ ॥ ૨૦ ॥

જનક વગેરે રાજાઓ, કર્મથીજ સિદ્ધિને પામ્યા છે. તારા જેવા મહાન પુરુષે, લોકોને

પોતપોતાના ધર્મમાં પ્રવર્તાવવામાટે પણ કર્મ કરવાં યોગ્ય છે. ૨૦

(૨૦) જનક વગેરે તારા જેવા ક્ષત્રિયો પણ કર્મ કરીનેજ શ્રવણ વગેરેથી સિદ્ધ થઈ શકે તેવી જ્ઞાનનિદાને પ્રાપ્ત કરવામાટે તત્પર થયા હતા, નહિ કે તેઓએ તારી પેઠે સંન્યાસ લેવાનો વિચાર કર્યો હતો. અહીં કદાચ તું એમ કહીશ કે, માંડ ચિત્ત તો શુદ્ધ છે, તેથી ચિત્તશુદ્ધિમાટે કરાતાં કર્મોની મને જરૂર નથી; તો તેને માટે તને કહેવાનું કે, તારા જેવા મહાન પુરુષે, લોકોને પોતપોતાના ધર્મમાં પ્રવર્તાવવામાટે પણ કર્મ કરવાં યોગ્ય છે.

હવે અહીં કોઈએક શંકાવાદી શંકા કરે કે, “પોતાને જે ચિત્તશુદ્ધિ થઈ ગઈ હોય, તોપણ જે લોકોને ધર્મમાં પ્રવર્તાવવામાટેજ કર્મ કરવાં પડે, તો પછી મોટા મોટા તત્ત્વજ્ઞાની બ્રાહ્મણોએ પણ સંન્યાસ નહિ લેવો જોઈએ; કારણ કે તેવા મહાન પુરુષોએ તો અવશ્ય લોકોને ધર્મમાં જોડવાજ જોઈએ. કદાચ તમે એમ કહેશો કે, તે બ્રાહ્મણો તો યતિઓને સંન્યાસધર્મ મળ્યો કરાવવામાટે સંન્યાસ લે છે. આમ જે કદાચ કહેવામાં આવે તો અમે તેનેમાટે કહીએ છીએ કે, અર્જુનને પણ, તેવા યતિધર્મોને મળ્યો કરાવવામાટેના સંન્યાસ લેવામાટે લાકડી લઈને કોણ વારે છે-અર્થાત્ અર્જુન પણ, તેવા સંન્યાસી થઈ શકે છે. આના ઉત્તરમાં કદાચ તમે એમ કહેશો કે, ક્ષત્રિયને સંન્યાસ લેવાનો અધિકાર નથી, જેથી અર્જુન તેવા હેતુથી પણ સંન્યાસી થઈ શકે નહિ. હા, એ વાતને અમે પણ કબૂલ કરીએ છીએ કે, ક્ષત્રિયને સંન્યાસનો અધિકાર નથી; પણ તે ક્ષત્રિયને ભરત, ઋષભ આદિ ક્ષત્રિયોની પેઠે સંન્યાસવેષ ધારણ કર્યા વિના વિક્ષેપક કર્મોનો ત્યાગ કરવાનો તો અધિકાર છેજ. કારણ કે વાર્તાકાર કહે છે કે:-

**“સર્વાધિકારવિચ્છેદિ જ્ઞાનં ચેદમ્યુપેયતે
કુતોઽધિકારનિયમો વ્યુત્થાને ક્રિયતે બલાત્”**

“જો સર્વ પ્રકારના અધિકારને નાશ કરનાર જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ ગયું છે, તો પછી તે પુરુષને સંન્યાસ લેવામાં બળાત્કારે શામાટે અધિકારનો નિયમ હોવો જોઈએ?” આ વાર્તાક વચન એમ સિદ્ધ કરે છે કે, ક્ષત્રિય વગેરે સંન્યાસના અનધિકારી પુરુષોને જે જ્ઞાન ગઈ ગયું હોય તો પછી વેષ ધારણ કર્યા વિના જ્ઞાનપૂર્વક કર્મ-

સંન્યાસ લેવાનો-વિદત્સંન્યાસનો તેમને અધિકાર છે; માટે જાની પુરુષે, લોકસંગ્રહ-લોકોને ધર્મમાં પ્રવર્તાવવામાટે પણ કર્મ કરવાં, તેનું કંઈ મુખ્ય પ્રયોજન નથી.” આ શંકાવાદીની શંકાનું સમાધાન કરવામાટે નીલકંઠ કહે છે કે-હા, એ વાત ખરી છે કે ક્ષત્રિય આદિને પણ તેવો વિદત્સંન્યાસ લેવાનો અધિકાર છે, તોપણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ-ન મે પાર્થાસ્તિ કર્તવ્યમ્-“હિ અર્જુન ! મારે તો આ જગતમાં કંઈ પણ કર્મ કરવાની જરૂર નથી, છતાં હું લોકસંગ્રહમાટે કર્મો કરું છું.” આમ પોતાનું દૃષ્ટાંત આપીને તથા “અર્જુન, કર્મ કરવામાટેજ અધિકારી છે.” એમ વિચારીને અર્જુનનેજ કર્મ કરવામાટે પ્રેરણા કરે છે; પણ દરેક ક્ષત્રિયોને તેવી પ્રેરણા કરના નથી કે, સર્વ ક્ષત્રિયોએ, જ્ઞાન થઈ ગયા પછી પણ કર્મો કર્યા કરવાં-આવું કહેવાનો ભગવાનનો અભિપ્રાય નથી.

યદ્યદાચરતિ શ્રેષ્ઠસ્તત્તદેવેતરો જનઃ ।

સ યત્પ્રમાણં કુરુતે લોકસ્તદનુવર્તતે ॥ ૨૧ ॥

શ્રેષ્ઠ પુરુષ, જે જે આચરણ કરે છે, તેને તેને બીજા સામાન્ય પંક્તિનાં માણસો આચરે છે અને વળી તે શ્રેષ્ઠ પુરુષ, જે જે કંઈ પ્રમાણ કરે છે, તેને તેને લોકો અનુસરે છે.^{૨૧}

ન મે પાર્થાસ્તિ કર્તવ્યં ત્રિષુ લોકેષુ કિંચન ।

નાનવાપ્તમવાપ્તવ્યં વર્તે એવ ચ કર્મણિ ॥ ૨૨ ॥

હે પાર્થ ! મારે તો આ ત્રણેય લોકમાં કરવાનું કર્મ બાકી રહ્યું નથીને? તેમજ નહિ મળેલું મેળવવાનું નથીને? છતાં પણ હું કર્મ કરું છું!^{૨૨}

યદિ હ્યહં ન વર્તેયં જાતુ કર્મણ્યતંદ્રિતઃ ।

મમ વર્તમાનવર્તન્તે મનુષ્યાઃ પાર્થ સર્વશઃ ॥ ૨૩ ॥

કર્મ કરવામાં આજસરહિત એવો હું, જે કદાચ કર્મ કરવામાં ન વતું, તો હે પાર્થ ! મનુષ્યો પણ સર્વ પ્રકારે મારા માર્ગને અનુસરે-અર્થાત્ સર્વ મનુષ્યો પણ કર્મ કરવામાં ન પ્રવર્તે.^{૨૩}

તેથી શું થયું ! ભલે લોકો તેમ વર્તે. આવાં અર્જુનના કહેવાનો ભગવાન ઉત્તર આપે છે:-

ઉત્સીદેયુરિમે લોકા ન કુર્યાં કર્મ ચેદહઃ ।

સંકરસ્ય ચ કર્તા સ્યામ્પહન્યામિમાઃ પ્રજાઃ ૨૪

જે હું કર્મ ન કરું તો, કર્મનો લોપ થવાથી આ લોકોનો નાશ થઈ જાય અને તેથી જે કંઈ વર્ણસંકર થાય, તેનો કરનારો પણ હુંજ થાઉં અને આ પ્રજાને હુંજ મલિન કરું.^{૨૪}

(૨૪) **યદ્યદાચરતિ શ્રેષ્ઠઃ**—એ એકવીસમા શ્લોકની, આચાર્ય શ્રીમધુસૂદન સ્વામી, એક બીજી યોજના પણ કરે છે:-ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુનને કહે છે કે:-“ તારે કેવળ લોકોને ધર્મમાં પ્રવર્તાવવામાટેજ કર્મો કરવાનાં છે એમ નહિ સમજવું જોઈએ; પણ મારા જેવા શ્રેષ્ઠ પુરુષનો જેવો આચાર છે, તેવા આચારનું અનુધાન કરવાનું છે-અર્થાત્ તારે મારા આચારને અનુસરીને વર્તવાનું છે, સ્વતંત્રપણે વર્તવાનું નથી.” આવું ભગવાનનું વચન સાંભળીને અર્જુન બોલ્યો કે, તમારો આચાર કેવા સ્વરૂપનો છે ? તે જણાવો, જેથી હું તે આચારને અનુસરું. એ પ્રમાણે અર્જુનને જ્યારે પોતાનો આચાર જણાવવાની ઇચ્છા થઈ, ત્યારે ભગવાને આ ત્રણ શ્લોકોથી પોતાનો આચાર દર્શાવ્યો છે.

ભલે કદાચ તું મારાસમાન કૃતાર્થ થયેલો છે, તોપણ બીજાઓપર કૃપા કરવામાટે તું કર્મો કર. આવા અભિપ્રાયથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:-

સક્તાઃ કર્મણ્યવિદ્વાંસો યથા કુર્વતિ ભારત ।

કુર્યાદ્વિદ્વાંસ્તથા સક્તાશ્ચીર્ણલોકસંગ્રહમ્ ॥ ૨૫ ॥

હે ભારત ! અજ્ઞાની પુરુષો, જેમ કર્મમાં તથા કર્મના ફળમાં આસક્ત થઈને કર્મો કરે છે, તેમ તેથી ઉલટી રીતે, જ્ઞાની પુરુષે, કર્મમાં તથા કર્મનાં ફળમાં આસક્ત નહિ થઈને લોકોને ધર્મમાં પ્રવર્તાવવાની ઇચ્છાથી પણ કર્મ કરવાં જોઈએ.^{૨૫}

ન બુદ્ધિભેદં જનયેદજ્ઞાનાં કર્મસંગિનામ્ ।

જોષયેત્સર્વકર્માણિ વિદ્વાન્નક્તઃ સમાચરન્ ॥ ૨૬ ॥

જ્ઞાની પુરુષે, કર્મોમાં આસક્ત થયેલા અજ્ઞાની પુરુષોની બુદ્ધિમાં ભેદ ઉત્પન્ન કરવો નહિ; પરંતુ પોતે આદર્યુક્ત થઈને સર્વ કર્મો આચરીને, તે અજ્ઞાનીઓને પણ સર્વ કર્મોમાં જોડવા.^{૨૬}

અજ્ઞાની માણસ કેવી રીતે કર્મમાં આસક્ત થાય છે તે વાત કહે છે:-

**પ્રકૃતેઃ ક્રિયમાણાનિ ગુણૈઃ કર્માણિ સર્વશઃ ।
અહંકાર વિરુદ્ધાત્મા કર્તાઽહમિતિ મન્યતે ॥૨૭**

પ્રકૃતિના ગુણોથી કરતાં સર્વ કર્મોને અહં-
કારથી મૂઠ થયેલા મનવાળો પુરુષ, “તે તે
કર્મોને હું કંઈ છું” એમ માને છે. ૨૭

(૨૭) સત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણરૂપ
પરમેશ્વરની પ્રકૃતિ-શક્તિ, દેવાત્મશક્તિ સ્વગુણ-
ર્નિગૃહામ્-પોતાના સત્વ, રજા અને તમસ ના-
મના ત્રણ ગુણોવડે ઠંકાયેલી-અધ્યભુદ્ધિવાળાઓને
નહિ જાણાયેલી સ્વયંપ્રકાશ આત્માની શક્તિને
તત્ત્વવેત્તાઓએ જોઈ.” આ શ્રુતિમાં પ્રસિદ્ધ
રીતે વર્ણવેલી છે. તે માયા શક્તિના કાર્ય
અને કારણના સમૂહરૂપ ગુણોવડે કરતાં
કર્મોને, પોતાનામાં અધ્યસ્ત થયેલા અહંકારથી
મૂઠ થયેલા તથા તે ગુણોના કર્તૃત્વ આદિ ગુણોને
આત્માના ગુણોતરીકે જોતો અને પોતે અસંગ
છે, આનંદસ્વરૂપ છે અને જ્ઞાનસ્વરૂપ છે—એમ
નહિ સમજીતો છવાત્મા, “હું તે કર્મોને કંઈ
છું.” એમ પોતાનામાં કર્તાપણના ધર્મનો આ-
રોપ કરે છે.

એ પ્રમાણે અજ્ઞાતી પુરુષનાં કર્મોચરણને દ-
શીવીને દવે જાતી પુરુષનાં કર્મોચરણને ભગવાન
દર્શાવે છે:-

તત્ત્વવિત્તુ મહાબાહો ગુણકર્મવિભાગયોઃ ।

ગુણા ગુણેષુ વર્તત્ત્વમિતિ મત્વા ન સજ્જતે ॥૨૮॥

હે મહાબાહુ! ગુણવિભાગ અને કર્મવિ-
ભાગના તત્ત્વને જાણનારો જ્ઞાની પુરુષ, ગુણો
અથવા આદિ-ઇન્દ્રિયો, ગુણોમાં-રૂપ આદિ વિષ-
યોમાં પોતપોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે પ્રવર્તે છે,
એમ માનીને આસક્ત થતો નથી-“હું કર્તા છું”
એવું અભિમાન કરતો નથી. ૨૮

(૨૮) આ શ્લોકમાં, ભાષ્યકાર ભગવાન શંક-
રાચાર્ય, ગુણકર્મવિભાગયોઃ-એ પદનો આલો-
અર્થ કરે છે કે, ગુણવિભાગ અને કર્મવિભાગ-
ના તત્ત્વને જાણનારો પુરુષ, કર્તાપણું વગેરે ધર્મોમાં
આસક્ત થતો નથી.”

શ્રીધરાચાર્ય વળી આમ કહે છે:-“હું ગુણ-
સ્વરૂપ નથી” આવી રીતે આત્માને ગુણોથી
જૂદો પાડવો તે ગુણવિભાગ અને “હું કર્મસ્વ-
રૂપ નથી” એ રીતે આત્માને કર્મોથી જૂદો

પાડવો તે કર્મવિભાગ. આ બન્ને ગુણવિભાગ
અને કર્મવિભાગના તત્ત્વને જાણનારો પુરુષ,
કર્તાપણું વગેરે ધર્મોમાં આસક્ત થતો નથી.

વળી મધુસૂદનાચાર્ય કહે છે કે, આ શ્લોકમાં
ગુણ શબ્દથી અહંકારના સ્થાનરૂપ દેહ,
ઇન્દ્રિયો અને અંતઃકરણ-એ પદાર્થો લેવાના છે;
તથા કર્મ-એટલે તે દેહાદિના વ્યાપારો લેવાના
છે, કે જે વ્યાપારો માંડે, તાંડે વગેરે અભિમા-
નના સ્થાનરૂપ છે અને વિભાગ શબ્દથી-સર્વ જડ
પદાર્થોને ભાસિત કરનારો, તે તે જડ પદાર્થોથી
ભિન્ન રહેનારો, સ્વયંપ્રકાશ, જ્ઞાનસ્વરૂપ અને અ-
સંગ-એવો આત્મા લેવાનો છે. એ રીતે જડસ્વરૂપ
ગુણો-દેહાદિ પદાર્થોનાં તથા તેમના વ્યાપાર-
રૂપ કર્મોનાં યથાર્થ સ્વરૂપને જાણનારો તથા
ચૈતન્યસ્વરૂપ વિભાગના-આત્માના યથાર્થ સ્વરૂ-
પને જાણનારો તે જ્ઞાની પુરુષ, ઇન્દ્રિયાદિ ગુણો
વિષયાદિ ગુણોમાં પ્રવર્ત્યા કરે છે, એમ માનીને
પોતે કર્તૃત્વ વગેરેનું અભિમાન કરતો નથી.

દવે અહીં પ્રથમ જાણવેલા ભાષ્યકારના મત
પ્રમાણે અર્થ કરતાં ગુણકર્મવિભાગયોઃ એ
પદમાં વિભાગ-શબ્દ વ્યર્થ હોય છે; કારણ કે
તેમના મન પ્રમાણે ગુણકર્મણોઃ-આવું પદ મુક્યું
હોત તોપણ વિભાગ શબ્દનો અર્થ નીકળી આવે છે.

અથવા અહીં આવી યોગના કરવી:-જે ત-
ત્ત્વજ પુરુષ છે તે એમ માને છે કે, ગુણો-ઇન્દ્રિયાદિ
પદાર્થો, ગુણોમાં-રૂપ આદિ પદાર્થોમાં પ્રવર્તે છે.
તેથી તે જ્ઞાની પુરુષ આસક્ત થતો નથી-અર્થાત
સત્વ, રજા અને તમ એ ગુણોના વિભાગરૂપે રહેલા
બુદ્ધિ, અહંકાર, જ્ઞાનેન્દ્રિય, કર્મેન્દ્રિય અને વિષ-
યોમાં આસક્ત થતો નથી-અર્થાત તે પદાર્થોમાંનો
હું એક છું, એમ માનતો નથી.

(આત્મા કેવી રીતે અભિમાની બને છે તે
વાતને કહે છે-)

આત્મા જ્યારે અહંકારનો અભિમાની બને છે,
ત્યારે શરીર ગોરું છે છતાં હું ગોરો છું એમ માને છે;
જે હાથ ગ્રહણ કરે છે-છતાં એમ માને છે કે, મેં
ગ્રહણ કર્યું; આંખ જુએ છે, ત્યારે તે એમ માને
છે કે, હું જોઉં છું. આવી રીતે “આ માંડે” ઇ-
ત્યાદિ અભિમાન કરે છે; તેમજ જ્યારે બુદ્ધિ
વિકારવાળી થાય છે, ત્યારે તે આત્મા એમ માને
છે કે, “હું સુખી છું.” એ પ્રમાણે જૂદા જૂદા
જણાતા સર્વ બુદ્ધિ આદિ પદાર્થોમાં દરેકપ્રત્યે

પોતે દાખલ થઇને “આ હું છું, આ મારું કર્મ છે” ઇત્યાદિ માન્યતા કરે છે; પણ ખરી રીતે જોતાં તે આત્મા પોતે અકર્તા, અભોક્તા આદિ વિશેષણોવાળો છે. આવાજ આશયથી અહીં કર્મ-વિભાગનું આવશ્યકતરીકે વ્યાખ્યાન કરેલું છે. જો કદાચ તે કર્મવિભાગ, અહીં દર્શાવ્યો ન હોત તો ચિદાત્માવિષે પણ લેવુંદેવું વગેરેનું કર્તા-પણું તથા દુઃખીઆરાપણું, સુખીઆરાપણું આવી પડત. આ કર્મવિભાગને શ્રુતિ પણ દર્શાવે છે:- “અંધો મણિમંદિત્ તમનંગુલિરાવચત્ અગ્રીઃ પ્રત્યમુચત્ તમજિહ્વો અસશ્ચત્”-“એક આંધળાએ મણિને જોયો; આંધળાએવિનાના-એ તે મણિને ગ્રહણ કર્યો; ડોકવિનાનાએ તે મણિને પહેર્યો અને જીભવિનાનાએ તેની પ્રશંસા કરી-અર્થાત્ અંધ એટલે-સ્વયં પ્રકાશહીન એવા પણ ચક્ષુ આદિ પદાર્થો રૂપાદિ વિષયરૂપ મણિને પ્રકાશિત કરે છે-મણિના રૂપ આદિ વિષયને પ્રકાશિત કરવાનું અભિમાન કરે છે. આંધળાએવિનાનો એટલે લાકડું અને માટીના ઢેકાંસમાન જડ-પોતાની મેળે કર્મ કરવામાં અશક્ત એવા હાથ વગેરે અવયવો, તે તે વિષયોને ગ્રહણ કરવાનું અભિમાન કરે છે. ડોકવગરનો-કપાયેલા મસ્તકવાળા મનુષ્યના જેવો નિર્જીવ અહંકાર, તે વિષયોને પોતાની ડોકમાં ધારણ કરે છે-એ આ મેળાશ્રુ” એમ માની લે છે; તેમજ જીભવિનાનો-એટલે શ્રુદ્ધિ તથા દેહાદિ જડ પદાર્થો, વગેરે, જેમ પોતાનામાં રહેલાં કાળા, ઘોળા વગેરે રંગોનો પોતે પ્રકાશ કરી શકતાં નથી, તેમ પોતાનામાં રહેલાં સુખ-દુઃખનો પ્રકાશ કરવામાં અસમર્થ છે, છતાં પણ “હું સુખી છું, હું દુઃખી છું” ઇત્યાદિ અનુભવ કરે છે.” આ શ્રુતિ એમ જણાવે છે કે, આ બધું, આત્માને તે તે પદાર્થોમાં અભિમાન થવાથી જણાય છે; પણ જે પુરુષ આત્મ-અનાત્મ વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપને સમજનારો છે. તે તો એમજ માને છે કે, “પુષ્પોની અંદર પડેવાયેલો દોરો જેમ તે પુષ્પોથી લિન્ન છે, તેમ જડસ્વરૂપવાળા અહંકારાદિ ગુણોમાં તથા તેમનાં અભિમાન આદિ કર્મોમાં અનુસરનારો આત્મા ચૈતન્યસ્વરૂપ છે અને તે તે પદાર્થોથી લિન્ન છે.” આમ સમજીને તથા શ્રુદ્ધિ, ચક્ષુ આદિ ગુણો, દુઃખ, રૂપ આદિ ગુણોમાં અવત્યાં કરે છે, એમ માનીને આસક્ત થતા-અર્થાત્ “હુંજ તે હાથ,

પગ આદિ સમૂહસ્વરૂપ છું અથવા મારુંજ તે લેવું-દેવું વગેરે કર્મ છે” આમ માનતો નથી.

એ રીતે અજ્ઞાની અને જ્ઞાનીનાં કર્મોનો વિભાગ કરી દેખાડીને હવે અજ્ઞાનીઓનાં કર્મોનો અનુવાદ કરી, ન બુદ્ધિભેદ જનયેદ્જ્ઞાનાસ-એ શ્લોકથી આરંભેલા વિષયનો ભગવાન ઉપસંહાર કરે છે:-

પ્રકૃતેર્ગુણસમૂહાઃ સર્જંતે ર્ણકર્મસુ ।

તાનકૃત્સવિદો મંદાનકૃત્સવિભ વિચારયેત્ ॥

અહંકારાદિ ગુણોથી મૂઠ થયેલા પુરુષો, પ્રકૃતિના દેહાદિ ગુણોમાં તથા ગમનાદિ કર્મોમાં આસક્ત થાય છે; માટે તેવા આત્મજ્ઞાનને નહિ જાણનારા મંદ પુરુષોને આત્માજ્ઞાની પુરુષે, કર્મ-નિષ્ઠાથી બ્રહ્મ કરવા નહિ. ૨૯

(૨૯) પોતાનામાં એકીલાવથી અભેદપણે આરોપિત થયેલા અહંકારાદિ ગુણોવડે મોહ પામેલા અજ્ઞાની પુરુષો, પ્રકૃતિની સાથે સંબંધવાળા દેહાદિ ગુણોમાં તથા ગમનાદિ કર્મોમાં આસક્ત થાય છે-હું જ્ઞાત્રી છું, યજ્ઞાદિ કર્મ એ મારુંજ છે-આમ મિથ્યાભિમાનમાં નિમગ્ન થાય છે. આત્મજ્ઞાનવિનાના તેવા મૂઠ પુરુષોને આત્મજ્ઞાની પુરુષે, કર્મથી ચલાયમાન કરવા નહિ. અહીં કૃત્સ્નાવિત્ શબ્દનો આત્મજ્ઞાની એવો અર્થ થાય છે. શ્રુતિ કહે છે-આત્મનો વા અરે દર્શનેન શ્રવણેન મત્યા વિજ્ઞાનેનેદ્ સર્વ વિદિતમ્ ભવતિ-“અરે આ આત્માના દર્શન, શ્રવણ, મનન અને વિજ્ઞાનથી આ સર્વ દ્રશ્યમાન વસ્તુનું જ્ઞાન થઇ જાય છે.” આ શ્રુતિ, એમ સૂચવે છે કે, આત્મદર્શન કરનાર પુરુષ; સર્વજ્ઞ છે-કૃત્સ્નાવિત્ છે. મૂઠ પુરુષો, મંદ હોય છે-શાસ્ત્રોના અર્થને ગ્રહણ કરવામાં અસમર્થ હોય છે, તેથી તેવા મંદ પુરુષોને તે આત્મજ્ઞાની પુરુષે, કર્મનિષ્ઠાથી બ્રહ્મ કરવા નહિ-અર્થાત્ જ્ઞાનનિષ્ઠાને રસ્તે ચઢાવવા નહિ; કારણ કે તેમ કરવાથી તેઓ કદાચ બન્નેથી પણ બ્રહ્મ થાય છે.

આ શ્લોકમાં કેટલાએક પ્રાચીન પંડિતો આવી યોજના પણ કરે છે:-પ્રકૃતિના ગુણોથી મૂઠ થયેલા પુરુષો, ગુણોનાં કર્મોમાં આસક્ત થાય છે.

મયિ સર્વાણિ કર્માણિ સંન્યસ્યાઘ્યાત્મચેતસા ।
નિરાશીર્નિર્મમો ભૂત્વા યુદ્ધચસ્વ વિગતજ્વરઃ ॥

અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં તત્પર થયેલા ચિત્ત-
વડે કર્મનાં ફળને અને મમતાના ત્યાગ કરીને,
મારાવિષે તારાં સર્વ કર્મો સમપણું કરીને
તથા શોકરહિત થઇને તું યુદ્ધ કર. ૩૦

(૩૦) ભગવાન અર્જુનને કહે છે:-હે અર્જુ-
ન ! તું અત્યંત છે તથા મુમુક્ષુ પણ છે; માટે
તારાં સર્વ નિષ્કામ કર્મોને સર્વના અંતર્યામી
એવા મારાવિષે સમર્પા દઇને, વેદાંતશાસ્ત્રમાં
તત્પર થયેલા ચિત્તવડે આત્મ-અનાત્મ વસ્તુના
વિવેકવાળા થઇને, “ધૃત્વરતી પ્રેરણાથી હું આ
કર્મ કરું છું” આવી બુદ્ધિથી, કર્મના ફળની
ધૃમ્બા નહિ રાખીને, દૈવેન્દ્રિયાથી મળી આવેલી
કોઈ પણ વસ્તુમાં મારાપણાના અભિમાનથી
રહિત થઇને તથા શોકવિનાશી થઇને તું યુદ્ધ કર.

ये मे मतमिदं नित्यम-तिष्ठति मानवाः ।

અદ્વંતોઽનર્યંતો મુચ્યંતે તેઽપિ કાર્મણિઃ ॥

જે કોઇ બીજા મનુષ્યો પણ શ્રદ્ધાવાળા
થઇને તથા દોષદષ્ટિથી રહિત થઇને આ મારા
મતને હમેશાં અનુસરશે, તેઓ પણ કર્મથી
મુક્ત થશે. ૩૧

(૩૧) હે અર્જુન ! જે કોઇ તારા જેવા
બીજા મનુષ્યો પણ-“ફળમાં આસક્તિ રાખ્યા
વિના કર્મ કરવાં” આ મારા મતને શ્રદ્ધાવાળા
થઇને તથા તેમાં દોષદષ્ટિ નહિ કરીને અનુસ-
રશે, તેઓ પણ પોતાનાં ધર્મ-અધર્મ નામનાં
કર્મોથી મુક્ત થઈ જશે.

પણ જેઓ પોતાના મતને નહિ અનુસરે
તેઓને થનારા દોષનું ભગવાન નિરૂપણ કરે છે:-

ये त्वेतदभ्यस्यन्तो ना-तिष्ठति मे मतम् ।

સર્વજ્ઞાનવિમૂઢૌસ્તાન્વિદ્ધિ નષ્ટાન્તેતસઃ ॥૩૨॥

પરંતુ જેઓ આ મારા મતને દોષદષ્ટિને
લીધે નહિ અનુસરે, તેઓ ઇશ્વરના જ્ઞાનમાં મૂઢ
થશે, વિવેકવિનાશી થશે તથા નાશ પામશે,
એમ તારે જાણવું. ૩૨

(૩૨) આ શ્લોકમાં મૂકેલો સર્વ શબ્દ ઇ-
શ્વરના અર્થનો વાચક છે. આગળ જતાંજ તેનો
પ્રયોગ આવશે “સર્વે સમાપ્નોયિ તતોઽસિ સર્વઃ”
“તમે આ સર્વ જગતમાં ચારે બાજુ વ્યાપ્ત
થઇને રહેલા છો, માટે સર્વ કહેવાઓ છો.”

જેઓ દોષદષ્ટિવાળા હોઇને આ મારા મતને
નહિ અનુસરે તેઓ તે સર્વના ઇશ્વરના જ્ઞાનમાં
મૂઢ થયેલા-અર્થાત્ પરાક્ષ રીતે પણ ઇશ્વરને નહિ
જાણતા તથા માત્ર દેહમાંજ નિષ્ઠાવાળા સ્વર્ગ
અને મોક્ષથી જટ થશે તથા વિવેકથી રહિત થશે.

હવે અર્જુન અહીં એક પ્રશ્ન કરે છે:-જો તે
પુરુષો તમારા મતને ન અનુસરે તો પછી તમે
અંતર્યામી શાના ? આના ઉત્તરમાં ભગવાન
કહે છે:-

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।

પ્રકૃતિ યાંતિ ભૂતાનિ નિગ્રહઃ કિં કરિષ્યતિ ૩૩

જાની પુરુષ પણ પોતાના પૂર્વજન્મના
સંસ્કારોને યોગ્ય ચેષ્ટા કરે છે; (તો પછી મૂ-
ર્ખની તો વાતજ શી!) માટે સર્વ પ્રાણીઓ, પો-
તાના સંસ્કારોને અનુસરનારાં હોય છે. તેમાં
કોઇના દબાણથી શું ફળ ? કંઈ નહિ. ૩૩

(૩૩) જાની પુરુષ પણ, પોતાના પૂર્વજન્મ-
ના ધર્મ અધર્મના સંસ્કારોને યોગ્ય ચેષ્ટા કરે
છે, તો પછી મૂર્ખ માણસ તેવી ચેષ્ટા કરે તેમાં
શી નવાઈ છે ! કારણ કે તે મૂર્ખ માણસ તો પ-
શુના જેવોજ મનાયેલો છે; માટે સર્વ પ્રાણી-
ઓ પોતપોતાના સંસ્કારોને અનુસરનારાં હોય છે.
તેમાં માંડ કે બીજા કોઇનું દબાણ થવાથી શું
વળે ? કંઈ નહિ-અર્થાત્ હું પણ સર્વ પ્રાણીઓને
તેમનાં પૂર્વકર્મોની અપેક્ષાએજ પ્રવર્તાવું છું.

એ રીતે તમારા કહેવા પ્રમાણે પુરુષની સ્વ-
તંત્રતા છેજ નહિ, એમ સિદ્ધ થાય છે, તો પછી
વિધિશાસ્ત્રની તથા નિષેધશાસ્ત્રની શી દશા ? આ
શકાના સમાધાનમાટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:-

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।

તયોર્ન વશમાગચ્છેતૌ હસ્ય પરિપંથિનો ॥૩૪॥

દરેક ઇન્દ્રિયના વિષયોના સંબંધમાં, રાગ
અને દ્વેષનો નિત્ય સંબંધ રહેલો હોય છે, માટે
તે રાગ અને દ્વેષને વશ થવું નહિ; કારણકે તે
રાગદ્વેષજ પ્રાણીના શત્રુ છે. ૩૪

(૩૪) દરેક ઇન્દ્રિયોના પોતપોતાના શબ્દા-
દિ તથા વ્યનાદિ વિષયોમાં, પોતાને અનુકૂળ
રાગ અને પ્રતિકૂળ દ્વેષનો નિત્યસંબંધ રહેલો
છે; માટે તેના સંબંધમાં તયોર્ન વશમાગચ્છેત્
“તે રાગદ્વેષને વશ ન થવું” આ રીતની શાસ્ત્રીય

આજ્ઞા છે. તે આજ્ઞાનું આચરણ કરવામાં પુરુષ, સ્વ-
તંત્ર છે; કારણ કે રાગ અને દ્વેષજ પ્રાણીના વિરોધી
છે અને તે રાગદ્વેષજ દરેક પ્રાણીએને તે તે
ઇન્દ્રિયોદ્ધારા શુભ કે અશુભમાં પ્રવર્તાવે છે; પણ
પ્રકૃતિને પ્રવર્તાવનારા ઈશ્વર, તે પ્રાણીના વિરોધી
અથવા શુભાશુભમાં પ્રવર્તક નથી; કારણ કે જે
ઈશ્વરજ સર્વના પ્રવર્તક અને વિરોધી હોય, તો
પછી તે ઈશ્વરવિષે વિષમતા, નિર્દયતા, સ્પૃહ-
યાળુતા આદિ દોષોની પ્રાપ્તિ થશે; માટે ઈશ્વર
કોઇના પ્રવર્તક છેજ નહિ.

અહીં કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે, જેમ
દાખલાતરીકે કોઈ રાગ ગઢકાલે પોતાની આ-
જ્ઞાનું ઉદ્ધવન કરનારા કોઈ પુરુષપર કોપાયમાન
થયો અને તે અપરાધી પુરુષને કેદ કરવાની ઇ-
ચ્છાથી પોતાના નોકરોને તેને પકડવાની આજ્ઞા
આપી; પણ આજે તે અપરાધી પુરુષે, દાનમાન
વગેરેથી તે રાગને પ્રસન્ન કર્યો, જેથી તેજ રાગ-
એ, તે પુરુષને તેજ દિવસે, પોતાના જે નોકરોને
તે પુરુષને પકડવાની આજ્ઞા કરી હતી, તેજ નોક-
રોના (તે અપરાધી પુરુષને) ઉપરી બનાવ્યો;
તેમજ પૂર્વકર્મને અનુસરનારા ઈશ્વર, રાગદ્વેષ-
દ્ધારા પુરુષને જે કે બાધ કરનારા થઈ પડે
છે, તોપણ વિધિનિષેધ શાસ્ત્રને અનુસરનારા
પુરુષો, જે ભક્ત, ધ્યાન, સમાધિ વગેરેથી તે
ઈશ્વરને પ્રસન્ન કરે છે, તો તેના તેજ ઈશ્વર એ
પુરુષોને રાગ આદિના વિન્ય કરવાનું સામર્થ્ય
આપે છે; માટે વિધિશાસ્ત્ર અને નિષેધશાસ્ત્ર
નિષ્ફળ નથી; કારણ કે શાસ્ત્રોની આજ્ઞા પાળવા-
માં પુરુષ સ્વતંત્ર છે; તેમજ ઈશ્વરવિષે વિષમતા,
નિર્દયતા આદિ દોષોની પણ પ્રાપ્તિ નથી; કારણ
કે ઈશ્વર પ્રાણીઓનાં કર્મોને અનુસરનાર છે; માટે:-
શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ઠિતાત્ ।

સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મો મયાવહઃ ॥૩૫॥

પારકા ધર્મનું સંપૂર્ણ આચરણ કરવા કરતાં
અમુક-કોઈ જાતના ગુણોથી રહિત એવો પણ
પોતાનો ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે. પોતાના ધર્મમાં મરણ
થાય તોપણ શ્રેયસ્કર છે, પણ પારકો ધર્મ તો
ભયંકર છે. ૩૫

(૩૫) હિંસા આદિથી મિશ્ર એવો અને કોઈ
જાતનાં અંગોથી રહિત એવો પણ પોતાનો ધર્મ
અતિ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે; કારણ કે ઈશ્વરે, સર્વના

વર્ણ અને આશ્રમને યોગ્યજ ધર્મનું બંધારણ ક-
રેલું છે; પણ સર્વ અંગોના ઉપસંહાર કરીને સારી
રીતે આચરેલો તથા હિંસા વગેરે દોષોથી રહિત
એવો પારકો ધર્મ, પોતાના ધર્મની અપેક્ષાએ
અતિ શ્રેષ્ઠ નથી; માટે તારા યુદ્ધ આદિ સ્વધર્મમાં
તારું મરણ થાય તોપણ તે શ્રેષ્ઠ છે; કારણ કે તે
તારો ધર્મ, શાસ્ત્રવિધિપૂર્વક છે; પણ ભિક્ષા-
ચરણ આદિ પરધર્મ તારામાટે ભયંકર છે;
કારણ કે તું ક્ષત્રિય છે અને ક્ષત્રિયમાટે ભિક્ષા-
ચરણ શાસ્ત્રનિષિદ્ધ છે; માટે સ્વતંત્ર થઈને તારે
તારા સ્વધર્મનુંજ આચરણ કરવું જોઈએ.

ઈશ્વર, ધર્મ, અધર્મ, રાગ અથવા દ્વેષ, પુરુ-
ષને શુભ-અશુભમાં પ્રવર્તાવનારા છે, જેથી પુરુષ
સ્વતંત્ર નથી. આમ માનીને અર્જુન ભગવાનને
પૂછે છે.

॥ અર્જુન ઉવાચ ॥

અથ કેન પ્રયુક્તોઽયં પાપં ચરતિ પૂરુષઃ ।

અનિચ્છન્નપિ વાર્ણ્યં બલાદિવ નિયોજિતઃ ॥

અર્જુનને પૂછ્યું:-હે યાદવવંશી કૃષ્ણ! પુરુષ
ઇચ્છતો ન હોય, છતાં જાણે બળાત્કારથી તેને
કોઈ પ્રેરતું હોય તેમ એ પુરુષ, કોનાથી પ્રે-
રાઈને પાપનું આચરણ કરે છે? ૩૬

(૩૬) હે યાદવવંશી કૃષ્ણ! ઈશ્વર, ધર્મ, અ-
ધર્મ, રાગ અને દ્વેષ-આ બધામાંથી કોની પ્રેરણા-
થી પુરુષ પાપનું આચરણ કરે છે? પુરુષને
પાપ કરવાની ઇચ્છા હોતી નથી, માટે તેને પ્રેરણા
કરનારો રાગ તો નજ હોવો જોઈએ; કારણ કે
ન્યારે પાપ કરવાની ઇચ્છા થતી નથી, ત્યારે રાગ
તો થાયજ શાનો? તેમજ પાપ કરવાની જે ઇચ્છા-
જ નથી, તો પછી તેના તરફ દ્વેષનો પણ સંબંધ
નથી, માટે દ્વેષ પણ પુરુષને પાપ કરવાની પ્રેરણા
કરતો નથી; તેમજ વળી ન્યારે રાગ, પુરુષને પાપ
કરવામાં પ્રવર્તાવતો નથી, ત્યારે તે રાગનાજ
મૂળ સંસ્કારરૂપ ધર્મ અને અધર્મ પુરુષને પાપ
કરવાની પ્રેરણા કયાંથી કરી શકે? અને તેજ પ્ર-
માણે ધર્મ-અધર્મની અપેક્ષા રાખનાર ઈશ્વર પણ
પુરુષને પાપ કરવાની પ્રેરણા કયાંથી કરી શકે?
માટે તે સર્વે પુરુષના પ્રવર્તક નથી એમ સિદ્ધ
થાય છે; પણ તેઓ સિવાયનો કોઈ બીજોજ સર્વ-
થી મુખ્ય હેતુ, પુરુષને પાપ કરવામાં પ્રેરક હોવો
જોઈએ; માટે તે પાપપ્રવર્તક કોણ છે, તે મને

કહો, કે જેની પ્રેરણાને અધીન થયેલો પુરુષ, પોતાની ઇચ્છા ન હોવા છતાં, વેડે પકડાયલા પુરુષની પેઠે બળાત્કારથી બળે પાપ કરવામાં નેકાય છે!

અર્જુનના એ પ્રશ્નનો-કામમય પથાયં પુરુષ-
વ:—“આ પુરુષ કામમયજ છે”—ઇત્યાદિ શ્રુતિ-પ્રસિદ્ધ ઉત્તરને શ્રીભગવાન કહે છે:—

॥ શ્રીમગવાનુવાચ ॥

કામ એષ ક્રોધ એષ રજોગુણસમુદ્ભવ: ।

મહાશનો મહાપાપ્મા વિદ્વદ્યેનમિહ વૈરિણમ્ ॥

આ પ્રસિદ્ધ એવે: કામ તથા ક્રોધ, રજો-ગુણથી ઉત્પન્ન થાય છે. મહાભક્ષક તથા મહા-પાપી તે કામ અને ક્રોધ આ લોકમાં પ્રાણીના શત્રુ છે, એમ તારે બાણુ. ૩૭

(૩૭) “સોડકામયત જાયા પ્રે સ્યાદ્ય પ્ર-જાયેયાથચિત્તં મે સ્યાદ્ય કર્મ કુર્ચય-તેણે ઇ-ચ્છા કરી કે, મને સ્ત્રી મળે, હું સંતાન ઉત્પન્ન કરું, મને દ્રવ્ય મળે અને પછીથી હું યજ્ઞાદિ કર્મો કરું.”-આ કૃતિવાક્યમાં પ્રસિદ્ધ રીતે વર્ણ-વેલો, મને અમુક થાય, અમુક થાય ઇત્યાદિ ત્રીજ અભિલાષાના કારણુજૂત એવો કામ, ચિત્તની પ્રતિ-ને અવ્યવસ્થિત કરી નાખનારો છે તથા ચિત્ત-રૂપજ છે; કારણુકે શ્રુતિમાં-કામ: સંકલ્પો-“કામસંકલ્પ, નિંદા, ભય, લગ્ન વગેરે-થી આરંભીને-પતત્સર્વમનપથ-આ બધું મનજ છે” એમ ઉપસંહાર કરીને કામને પણ મનરૂપજ દર્શાવ્યો છે. તે આ કામ, જે કોઈ પણ કારણથી સ્પષ્ટિત થાય તો ક્રોધરૂપે પરિણામ પામે છે; માટે સળગાવી નાખવાના સ્વરૂપવાળો એ ક્રોધ પણ તે કામજ છે. એ કામનેજ આ શરીરની અંદર ર-હેલા શત્રુતરીકે તું જાણ; કારણ કે તે કામ, પ્રકૃતિના રંજનાત્મક રજોગુણના કાર્યરૂપ રૂપ્ણા અને સંગથી ઉત્પન્ન થાય છે. એ રીતે તે રજોગુણના કાર્યરૂપ છે અને દુ:ખનું એક મૂળ છે, માટે તેજ સર્વનો મહાન શત્રુ છે. અથવા લોભપ્રવૃત્તિ વગેરે લક્ષણોવાળા રજોગુણથીજ તે કામ ઉત્પન્ન થાય છે. હવે કદાચ તું શંકા કરી-શ કે, વિષયાભિલાષ તેજ કામનું સ્વરૂપ છે. તો વિષયોને અર્પણ કરવાથી તે કામની શાંતિ થઈ જશે; અથવા વિષયોની દુર્લભતા જો હશે તો એની મેળે આપોઆપ, આંધળો માણસ જેમ પો-તાના રૂપને જોવાની ઇચ્છાથી આપોઆપ નિવ-

ત થાય છે, તેમ નિવૃત્ત થઈ જશે; તો એમાં શી મોટી વાત છે? તેના સમાધાનમાં તને કહેવાનું કે, તે કામ મહાભક્ષક છે-અર્થાત્ તેને આપવાનો ખોરાક એટલો મોટો છે, કે જેને આપવામાટે મનુષ્યસમર્થજ થઈ શકતો નથી. શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે:—

“ન જાતુ કામ: કામાનામુપભોગેન શાન્ત્યતિ ।
હવિષા કૃષ્ણવર્મંચ મૂયપવામિવર્ધેતે ॥
યન્પૃથિવ્યાં વ્રીહિયંવં હિરણ્યં પદાવ: સ્ત્રિય: ।
નાલમેકસ્ય તત્સર્વમિતિ મત્વા શમં વ્રંજત ॥”

વિષયાભિલાષ, વિષયોનો ઉપભોગ કરવાથી કદી પણ શાંત થતો નથી; પરંતુ તેથી તો ઉલટો તે વિષયાભિલાષ, અગ્નિ જેમ ઘીથી વધે છે, તેમ ધણેજ વધી પડે છે.

આખી પૃથ્વીમાં જે કંઈ ડાંગર, જવ, સોનું, પડુઓ અને સ્ત્રીઓ આદિ પદાર્થો છે, તે બધા પણ તે એકલા વિષયાભિલાષને સંપૂર્ણ થઈ શ-કતા નથી, આવો વિચાર કરીને સમજી મનુષ્યે શાંતિને પામવું નેહએ.

એ રીતે કામ મહાભક્ષક છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ તે મહાપાપી છે-અતિ ઉગ્ર છે. જેમ કોઈ મહાપાપી-અતિ ઉગ્ર માણસને, દગ્ગરો વખત સ-મગ્નગ્યા છતાં પણ સમગ્નગી શકાતો નથી, તેમ આ કામ પણ સમગ્નગી શકાય તેવો નથી-અર્થા-ત્ આ કામ ધણો અસાધ્ય છે; તેમજ આ કામરૂપ શત્રુ, એવો વિરક્ષણુ છે અને એવો મહાભક્ષક છે, કે જેથી તેને અતિ દાન કરવાથી પણ સાધી શકાતો નથી; તથા સામ કે ભેદથી પણ તેને વશ કરી શકાય તેમ નથી, માટે તેને તો હણવોજ.

આ કામના શત્રુપણાનું ભગવાન વિવરણ કરે છે:—

ધૂમેનાત્રિયત વહિર્યથાઽઽદર્શો મલેન ચ ।

યથોલ્બેનાવૃતો ગર્ભસ્તથા તેનેદમાવૃતમ્ ॥૩૮॥

અગ્નિ જેમ ધૂમાડાવડે વીંટાય છે, દર્પણ જેમ મેલવડે વીંટાય છે અને ગર્ભ જેમ ઓળ-વડે વીંટાય છે, તેમ જ્ઞાન, આ કામવડે વીંટા-યેલું છે. ૩૮

આવૃતં જ્ઞાનમેતેન જ્ઞાનિનો નિત્યવૈરિણા ।

કામરૂપેણ કૌતેય દુષ્પ્રેરેણાનલેન ચ ॥૩૯॥

હે કુંતીપુત્ર ! મહાકષ્ટથી પણ પૂરવાને અ-શક્ય તથા અસંતોષી એવા આ કામરૂપ નિત્ય;

શત્રુવડે જ્ઞાનીનું જ્ઞાન ઢંકાયેલું રહે છે. ૩૯

(૩૯) આ શ્લોકમાં જ્ઞાન શબ્દથી અંતઃકરણ-સત્ત્વનું ગ્રહણ થાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે:-**હીર્મ્યોર્ધી-રિત્યેતત્સર્વે મન એવ-**“લબ્ધ, ભય, બુદ્ધિ એ બધું મનજ છે.” આ રત્નેશુભી કામવડે અંતઃકરણયુક્ત ચૈતન્યપ્રમાતાનું જ્ઞાન ઢંકાયેલું રહે છે; કારણ કે તે કામ, તે પ્રમાતાનો નિત્યશત્રુ છે; તેમજ તે કામ, કષ્ટથી પણ પૂરી શકાય તેવા નથી અને જો કદાચ તેને પૂર્ણ કરવામાં આવે તો તે અનર્થનેજ ઉત્પન્ન કરનારો થઈ પડે છે. વળી જેમ અગ્નિને લાકડાંથી તૃપ્ત કરી શકાતો નથી, પણ ઉલટો તે વૃદ્ધિ પામતો જાય છે, તેમ આ કામ પણ જેમ જેમ પૂરવામાં આવે તેમ તેમ ઉલટો વધતો જાય છે, પણ તેને કાંઈ રીતે તૃપ્તિ થતી નથી. અહીં ભાવાર્થ એ છે કે, અંતઃકરણસત્ત્વ, અગ્નિની પેઠે પ્રકાશમય સ્વરૂપવાળું છે પણ તેજ અંતઃકરણ, પોતાની સાથેજ ઉત્પન્ન થયેલા કામવડે ધુમાડાથી ઢંકાઈ ગયેલા અગ્નિની પેઠે જ્યારે ઢંકાઈ જાય છે, ત્યારે તે અંતઃકરણ, પ્રમાતાને અનર્થમાં પાડી દે છે; પણ તેનું તેજ અંતઃકરણ પોતે સ્વભાવથી શુદ્ધ હોય છે, તેથી જ્યારે તે વિવેક અને વૈરાગ્યને અનુસરનારું થાય છે, ત્યારે પ્રમાતાનો ઉદ્ધાર કરનારું થઈ પડે છે; માટે આ કામજ, જ્ઞાનીનો નિત્ય શત્રુ છે.

ઇન્દ્રિયાણિ મનો બુદ્ધિરસ્યાધિષ્ઠાનમુચ્યતે ।

एतैर्विभोह्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ૪૦ ॥

ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ-એ આ કામના આશ્રયરૂપ કહેવાય છે. પોતાના આશ્રયરૂપ તે ઇન્દ્રિયાદિવડે જ્ઞાનને ઢાંકી દઈને એ કામ જીવને અનેક રીતે મોહ પમાડી દે છે. ૪૦

(૪૦) ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ, જ્યારે કામથી વ્યાપ્ત થાય છે, ત્યારે બાહ્યવિષયો તરફ તત્પર થાય છે. એ રીતે બાહ્યવિષયો તરફ તત્પર થયેલા તે ઇન્દ્રિયાદિ પદાર્થોદારા એ કામ, દર્પણ-સમાન નિર્મળ તથા ચિદાકાશરૂપ જ્ઞાનને ઢાંકી દે છે. એ જ્ઞાન, એટલું બધું નિર્મળ સ્વભાવનું હોય છે, કે જે જ્ઞાનમાં રહેલા યોગી લોકો, ભીંત વગેરેથી ઢંકાયેલા પદાર્થને, અતિ દૂર રહેલા પદાર્થને, ભૂતકાળના પદાર્થને તથા ભવિષ્ય કાળના પદાર્થને જોઈ શકે છે. એ જ્ઞાનના સંજ્ઞામાં ભગવાન શંકરાચાર્ય કહેલું છે કે:-

“**विश्वं दर्पणदृश्यमाननगरीतुल्यं निजान्तर्गतं पश्यत्यात्मनि**-પોતાના હૃદયકાશ બ્રહ્મમાં સ્થિત થયેલા જ્ઞાની પુરુષો, આખા જગતને દર્પણમાં દેખાતી નગરીસમાન પોતાના શરીરની અંદર રહેલું જોઈ શકે છે.” આવા પ્રકાશક સ્વભાવવાળા જ્ઞાનને એ કામ ઢાંકી દે છે. એ રીતે મેલ જેમ દર્પણને ઢાંકી દે છે, તેમ કામ, તે જ્ઞાનને ઢાંકી દઈને દેહાભિમાની જીવને મોહ પમાડી દે છે. અહીં મૂળમાં **મોહયતિ** ક્રિયાપદને **પિ** ઉપસર્ગ લગાડીને એમ સૂચવ્યું છે કે, યોગાભ્યાસ કરનારા અને દેહાભિમાનથી શૂન્ય એવા યોગી પુરુષને પણ સમાધિરહિત અવસ્થામાં તે કામ, કંઈક થોડો પણ મોહ ઉપજાવે છે.

तस्माच्चर्मिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।

पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ૪૧ ॥

માટે હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તું પ્રથમ ઇન્દ્રિયોને વશ કરીને જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનો નાશ કરનારા એ પાપી કામને હણી નાખ. ૪૧

(૪૧) જેમ સામંતો પર્વત, કિલ્લા વગેરેનો આશ્રય કરીને રહે છે, તેમ આ કામ પણ ઇન્દ્રિયોનો આશ્રય કરીને રહે છે; માટે તે ઇન્દ્રિયોનેજ પ્રથમ વશ કરીને તું એ કામનો નિશ્ચયપૂર્વક અત્યંત નાશ કરી નાખ. જેમ રાગઓ પર્વતો, કિલ્લા વગેરેને પ્રથમ પોતાને સ્વાધીન કરીને પછી તેની અંદર રહેલા સામંતોનો નાશ કરે છે, તેમ તારે પણ પ્રથમ ઇન્દ્રિયોને સ્વાધીન કરીને કામનો નાશ કરવો; કારણ કે એ કામ, પાપી છે-અતિ ઉગ્ર છે તથા શાસ્ત્ર અને આચાર્યના ઉપદેશથી થયેલા પરાક્ષ જ્ઞાનનો અને નિદિધ્યાસનના પરિપાકથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો નાશ કરનાર છે; માટે એને તો તારે હણીજ નાખવો.

જેમ ત્રણ કિલ્લાવાળા દુર્ગમાં રહેલા સામંતનો જય કરવામાટે રાગ્તએ, બહારના કિલ્લાનો જય કરવો પડે છે, તેમ ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિરૂપ ત્રણ કિલ્લાના મધ્યમાં રહેલા કામનો સમૂળગો નાશ કરવામાટે કેવળ બાહ્યેન્દ્રિયોના જયથી કૃતાર્થતા પ્રાપ્ત થતી નથી; પણ મન અને બુદ્ધિનો પણ જય કરવો જોઈએ અને તોજ તે કામનો સમૂળગો નાશ કરી શકાય છે. આવા અભિપ્રાયથી ભગવાન અર્જુનને મન અને

બુદ્ધિને જ્ય કરવામાં ઉપાય દેખાડે છે:-

इन्द्रियाणि पराण्याः रिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेः परतस्तु सः ॥૪૨॥

ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયો કરતાં સૂક્ષ્મ છે. મન, તે ઇન્દ્રિયોથી પણ સૂક્ષ્મ છે; ત્યારે બુદ્ધિ, તે મન કરતાં પણ સૂક્ષ્મ છે અને જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા, તે બુદ્ધિથી પણ સૂક્ષ્મ છે. ૪૨

(૪૨) આ શ્લોકમાં દર્શાવેલા પર શબ્દનો સૂક્ષ્મ અથવા કારણ એવો અર્થ થાય છે.

ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયો, પૃથ્વી આદિ પોતપોતાના આશ્રયસહિત ગંધાદિ વિષયો અને ધન, પુત્ર, શરીર આદિના કરતાં સૂક્ષ્મ છે; કારણ કે તે ઇન્દ્રિયો તે તે પૃથ્વી આદિનું જ્ઞાનકારણ છે. કૌપીતકિ નામના બ્રાહ્મણપ્રથમાં કહેલું છે કે:-
प्राणेभ्यो देवादेवेभ्यो लोका व्युत्थरन्ति “ ઇન્દ્રિયોથી તેના અધિષ્ઠાયક દેવો ઉત્પન્ન થાય છે અને તે દેવોથી પંચમહાભૂતો અને ખીજા ભૌતિક પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે. ”

ઇન્દ્રિયોના કરતાં મન, સૂક્ષ્મ છે. કારણ કે ઇન્દ્રિયો, મનના વિકારમૂલ છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે, **मनसा ह्यवपश्यति मनसा शृणोति**-દેહધારી, મનથીજ જુએ છે અને મનથી સાંભળે છે. ” આ શ્રુતિ, મનને ઇન્દ્રિયોના કારણતરીકે વર્ણવે છે.

આ શ્લોકના અહીં સુધાના પૂર્વાર્ધથી એમ દર્શાવ્યું છે કે, “ ઇન્દ્રિયોને બાહ્યવિષયોથી આકર્ષી લઇને તેમનો મનમાં લય કરવો. ” આવાજ અભિપ્રાયથી અહીં ઇન્દ્રિયાદિ પદાર્થોના એકખીજાથી એકખીજાના સૂક્ષ્મપણાનું આ શ્લોકમાં વર્ણન કર્યું છે. ખીજું કંઈ પણ પ્રયોજન નથી.

મન કરતાં બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ છે. શ્રુતિ પણ કહે છે:-

“ तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयात् मन्योऽन्तरात्मनोऽप्यन्तरात्मनः-” તે આ મનોમયથી ખીજો વિજ્ઞાનમય અંતરાત્મા છે આ શ્રુતિ, બુદ્ધિને મનના કારણતરીકે વર્ણવે છે. એટલે બુદ્ધિ, મન કરતાં પણ સૂક્ષ્મ છે-અર્થાત્ મનનો તેના કારણરૂપ બુદ્ધિમાં લય કરવો. અહીં સમગ્રિબુદ્ધિનો પણ અંતર્ભાવ થાય છે અને જે બુદ્ધિ કરતાં પણ

સૂક્ષ્મ છે, તે જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા છે. (જૂજમાં **यस्तु** એ પદમાં તુ શબ્દ મૂકેલો છે, તે એમ જણાવે છે કે, બુદ્ધિ આદિ પદાર્થો પ્રકાશ પામવા યોગ્ય છે અને જ્ઞાન છે તે પ્રકાશ છે; માટે તે પ્રકાશ્ય અને પ્રકાશકમાં બાણી વિલક્ષણતા રહેલી છે.) જે બુદ્ધિથી પણ સૂક્ષ્મ છે, તેજ જ્ઞાનપદાર્થ છે; અને તેજ જ્ઞાનપદાર્થ, ઓળખા જેમ ગર્ભ વીંટા-યલો હોય છે, તેમ કામથી વીંટાયેલો રહે છે.

આ શ્લોકનાજ આશયને દર્શાવનારી એક શ્રુતિ છે:-

“ यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तच्चच्छेज्જ્ઞાન આત્મનિ । જ્ઞાનમાત્મનિ મહતિ તદ્યચ્છેજ્જ્ઞાન આત્મનિ-વિવેકી પુરુષે, વાણીનો મનવિષે લય કરવો, મનનો પ્રકાશરૂપ બુદ્ધિમાં લય કરવો, તે બુદ્ધિનો મહાન આત્મામાં લય કરવો અને તે મહાન આત્માનો શાંત આત્મામાં લય કરવો. - અર્થાત્ વાણી વગેરે બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારનો ત્યાગ કરીને માત્ર મનરૂપે સ્થિતિ કરવી. પછીથી વિષયો અને સંકલ્પવિરૂપો તરફ દોડના મનને જ્ઞાનાત્મા શબ્દથી ઉદય પામેલી બુદ્ધિમાં લીન કરવું. તે બુદ્ધિને પણ મહાન આત્મારૂપ સમગ્રિ બુદ્ધિમાં લીન કરવી અને તે મહાન આત્મારૂપ સમગ્રિ બુદ્ધિને, શાંત, સંપૂર્ણ, પરમ જ્યોતિ પ્રત્યગાત્મામાં લીન કરવી.

પૂર્વોક્ત યોગનું ફળ કહે છે:-

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।

जहि शत्रं महाबाहो नामरूपं दुरासदम् ॥૪૩॥

હે મહાબાહુ! એ રીતે મનને બુદ્ધિથીજ વશ કરીને, બુદ્ધિથી પર રહેલા આત્માને જાણીને તું હજાર્થ કામરૂપ શત્રુને હણી નાખ. ૪૩

(૪૩) મન, હૃદયાકાશમાં રહેલું હોય છે, તે-પણ ત્યાં રહેલા નિત્યભોગોની કામના કરે છે. આના સંબંધમાં દહરવિદ્યામાં હૃદયાકાશના પ્રસંગમાં કહેલું છે:-**यच्चान्तेह्यस्ति यच्चान्तेह્યસ્ति सर्वं तद्वन्न गत्वा विंदते**-જે વસ્તુ, આ જ્ઞાની પુરુષને આ જગતમાં છે અથવા નથી તે બધી વસ્તુને તે હૃદયાકાશ બ્રહ્માં જઈને તે જ્ઞાની પુરુષ મેળવે છે. ” આ દહરવિદ્યાના વચન-પરથી સિદ્ધ થાય છે કે, તે હૃદયાકાશ બ્રહ્માં ભોજો રહેલા છે અને તે ભોજો નિત્ય છે. શ્રુતિ

પણ કહે છે કે, તદ્દમે સત્યાઃ કામાઃ-તે એ ભોગો સત્ય છે.

માટે હે અર્જુન ! તારા મનને બુદ્ધિથી જ વશ કરીને તે તે નિત્યભોગોથી પણ પાછું વાળીને તથા બુદ્ધિથી પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરીને તું તે દુર્જય એવા કામરૂપ શત્રુને સમૂળગો હણી નાખ.

(અહીં હે મહાવાહો ! એ સંબોધન આપીને ભગવાન અર્જુનને એમ જણાવે છે કે, તે કામરૂપ શત્રુનો નાશ કરવામાં તારું સામર્થ્ય છે.) અહીં કહેવાનો આશય એ છે કે, જ્યાં-સુધી કામમૂલક અજ્ઞાનનો નાશ આત્માના તત્ત્વ-જ્ઞાનથી કરવામાં આવે, ત્યાંસુધી કામનો સમૂળગો નાશ થઈ શકતો નથી; માટે બુદ્ધિથી પરમાત્માનું જ્ઞાન કરીને કામનો નાશ કરવો અને જ્યારે તે કામનો નાશ થયો, એટલે સંસારના સર્વ અનર્થોનો આપોઆપ નાશ થઈ જશે. કામરૂપ શત્રુ એવો છે કે, પરમાત્માના જ્ઞાનવિના તેનો નાશ કરવામાં ઘણુંજ દુઃખો સહન કરવાં પડે છે. આવો તે દુર્જય છે, માટે પરમાત્માનું જ્ઞાન કરવાની જ ખાસ જરૂર છે.

આ અધ્યાયમાં કર્મનિષ્ઠારૂપ ઉપાયને મુખ્ય કહ્યો છે અને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય જ્ઞાનનિષ્ઠાને તેનાથી ગણ્ય કહેલી છે.

ઈતિ શ્રીમહાભીષ્મભગવદ્ગીતા
પર્વમાં “કર્મયોગ” એ વિષયનો
અધ્યાય ૨૭ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૮ મો

યજ્ઞવિભાગ યોગ

પૂર્વના એ અધ્યાયમાં કહેલો અર્થ અપ્રમાણ્ય છે એવી શંકા ન થાય એટલા માટે આ અધ્યાયના આરંભમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, “આ વિદ્યા, વંશપરંપરાથી ચાલી આવે છે” એમ વિદ્યાવંશના સંપ્રદાયને તથા પોતાના પરના “પ્રાંતિમાં નાખનાર-છેતનાર” આદિ અપવાદોને દૂર કરવામાટે પોતાનું ઈશ્વરપણું અને સર્વજ્ઞપણું બતાવે છે.

॥ શ્રીમગવાર્વાચ ॥

ઇમં વિવસ્વતે યોગં પ્રોક્તવાન મન્યયન્મ્ ।

।વેવસ્વાન્મ-વે પ્રાહ મનુરિશ્વાકવેજિવાં ॥૧॥

શ્રીભગવાને કહ્યું:-મેં આ અવિનાશી યોગ પ્રથમ સૂર્યને કહ્યો હતો, સૂર્યે પોતાના પુત્ર મનુને કહ્યો હતો અને મનુએ પોતાના પુત્ર ઇક્ષ્વાકુ રાજાને કહ્યો હતો.^૧

(૧) ભગવાને કહ્યું:-હે અર્જુન ! કર્મયોગ-રૂપ ઉપાયસહિત (અથવા ભાષ્યકારના મત પ્રમાણે સંન્યાસસહિત) આ સાંખ્યયોગ મેં પ્રથમ સૂર્યને કહ્યો હતો. પૂર્વના અધ્યાયમાં દર્શાવેલો સંન્યાસપાસનથી આરંભીને નિર્વિકલ્પક સમાધિના અનુષ્ઠાનસુધીનો કર્મયોગ, જ્ઞાનનિષ્ઠાનો ચુલુરૂપ છે અને તે કર્મયોગ સંન્યાસમાં અધિકારને નહિ ધરાવનારા રાજાઓને જ યોગ્ય છે, એ યોગ પૂર્વે સર્વ ક્ષત્રિયોના આદિરૂપ સૂર્યમંડળના અભિમાની સૂર્યને કહ્યો હતો. હું સૂર્યનો પણ અંતર્યામી છું. શ્રુતિ કહે છે કે:-ય एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पूरुषो दृश्यते हिरण्यदम-भ्रुर्हिरण्यकेशः आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णस्तस्य यथा कन्यासंपुंडरीकमेवमक्षिणी तस्यो-दिति नाम “જે આ સૂર્યમંડળમાં સુવર્ણમય પુરુષ દેખાય છે, તેની દાઢીમૂઠ સુવર્ણની છે, તેના કેશ પણ સુવર્ણના છે, છેક પગના નાખસુધીના તેના ભાગો સુવર્ણમય છે, તેની આંખો વાંદરાના નિતંબ જેવી લાલ અને કમળ જેવી છે તથા તેનું નામ “ઉત” એવું છે. એ રીતે હું સૂર્યમંડળનો પણ અંતર્યામી શ્રુતિપ્રસિદ્ધ છું; તે મેં એ યોગને સૂર્ય કહ્યો હતો. (અહીં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, એ કર્મયોગની પ્રાચીનતા દર્શાવે છે.) વળી એ કર્મયોગનો સંપ્રદાય અવિચ્છિન્ન છે; કારણ કે અનાદિકાળથી આત્મા આવતા એ યોગને સૂર્યે પોતાના પુત્ર મનુને કહ્યો હતો અને તે મનુએ પોતાના પુત્ર ઇક્ષ્વાકુ રાજાને કહ્યો હતો.

एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।

स कालेने महता योगो नष्टः परंतप ॥ ૨॥

એ રીતે પરંપરાથી-ઈશ્વાકુથી નિમિશરાજાએ, નિમિશી નાભાગ રાજાએ એ યોગને ભણ્યો અને પછીથી પરંપરાથી આત્મા આવતા તે યોગને જનક, અબાતશત્રુ, કેકય વગેરે રાજાઓએ તથા સનક, વસિષ્ઠ આદિ તત્ત્વાર્થવિતા ઋષિઓએ (આ યોગને) ભણ્યો હતો; પરંતુ મહાન કાળ જતાં તે યોગ, હે શત્રુતાપન અર્જુન ! અદ્ય

પૃથ્વી પરથી નહ થઈ ગયો.^૨

સ एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।
भक्तोऽसि मे सखाचेति रहस्यं वेतदुत्तमः^३॥

તેને તેજ એ પુરાતની યોગને મેં આજે તને કહેલો છે. એ યોગ ઉત્તમ રહસ્યરૂપ છે, છતાં પણ તું મારો ભક્ત છે અને મિત્ર છે, તેથી મેં તને કહ્યો છે.^૩

(૩) સંપ્રદાયનો નાશ થતાં એ યોગ જ્યારે નાશ પામ્યો, ત્યારે આજે મેં તને કહી દેખાડ્યો છે. એ યોગ ધણે પુરાતની છે તથા ઉત્તમ રહસ્યવાળો છે. અભક્ત પુરુષને તો તે આપવા યોગ્યજ નથી, કારણ કે તેથી વિદ્યા વીર્યહીન થાય છે. એક મંત્ર પણ કહે છે કે:-

“विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा
शेवधिष्ठेऽहमस्मि । असूयकायानृजवेऽयताय-
न मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम्”

“વિદ્યાએ, બ્રાહ્મણની પાસે આવીને કહ્યું કે, હે બ્રાહ્મણ ! તું મારે રક્ષણ કર. હું તારો ભંડાર છું. દોષદષ્ટિવાળો, ઉદ્ધત તથા અસંયમી પુરુષને તું મને આપીશ નહિ, જેથી હું પરાક્રમવાળો રહું.” એ શ્રુતિના આશય પ્રમાણે વિદ્યા જેવા તેવાને આપવી નહિ જોઈએ; પણ તું તો મારો ભક્ત છે, મિત્ર છે અને તે વિદ્યાને તું યોગ્ય છે, તેથી એ કર્મયોગ મેં તને કહ્યો છે.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને વસુદેવથી ઉત્પન્ન થયેલા માનતો અર્જુન પૂછે છે:-

॥ अर्जुन उवाच ॥

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विस्मृतः ।

कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥४॥

અર્જુને પૂછ્યું:-આપનો જન્મ આધુનિક સમયનો હમણાંનો છે અને સૂર્યનો જન્મ તો ધણી કાળ પહેલાંનો છે; તો આ યોગ તમે પ્રથમ સૂર્યને કહ્યો હતો એમ હું શી રીતે બાણું?^૪

(૪) અર્જુનના એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાન પોતાનું અજન્મપણું સિદ્ધ કરવામાટે પ્રથમ પોતાનું સર્વગ્રંથિ કહે છે:-

॥ श्रीमगवाच्वाच ॥

बहूनि मे व्यतांताः जन्मानि तव चार्जुन ।

तान्यहं वेद त्वानि न त्वं वेत्थ परंतप ॥५॥

શ્રીભગવાને કહ્યું:-હે શત્રુતાપન અર્જુન ! તારા અને મારા ધણી જન્મો વીતી ગયા છે. તે બધા જન્મોને હું બાણું છું, તું બાણુતો નથી.^૫

શું ત્યારે, જેમ યોગીએ સર્વજ્ઞ જીવતરીકે પ્રસિદ્ધ હોય છે તેમ, તમે પણ પોતાના પૂર્વજન્મનું સ્મરણ કરનારા કોઈ એક જીવ છો ? આ અર્જુનના પ્રશ્નનો ભગવાન ઉત્તર કહે છે:-

अजोऽपि सः व्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥६॥

હું અજન્મા, અવિનાશી અને સર્વ ભૂતોનો ઈશ્વર છું, છતાં પણ મારી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરીને મારી પોતાની માયાવડે હું ઉત્પન્ન થાઉં છું.^૬

(૬) દેહથી રહિત થયેલો આત્મા અજન્મા છે અને અવિનાશી છે, એમ ન ત્વેવાદ જાતુ નાસમ-પ્રત્યાદિ સ્થળે પ્રથમ સિદ્ધ કર્યું છે. હવે અહીં આ શ્લોકમાં દેહયુક્ત એવા પણ પરમાત્મા અજન્મા અને અવિનાશી છે, એમ કહેવામાં આવે છે. અહીં મૂળમાં-ईश्वरोऽपि-એ પદથી દેહયુક્ત એવા પણ પરમાત્મા અવિનાશી અને અજન્મા છે-એ વાતનેજ દઢ કરેલી છે; કારણ કે ‘तत्त्वमसि-તે તું છે.’ ‘अहं ब्रह्मास्मि-હું બ્રહ્મ છું.’ પ્રત્યાદિ શ્રુતિઓમાં દેહરહિત એવા આપણા બધાનો આત્મા ઈશ્વર છે, એ વાત તો પ્રસિદ્ધજ છે; પણ જો દેહયુક્ત એવા આત્માનું ઈશ્વરપણું સિદ્ધ કરવામાં ન આવે તો આત્માપર અનીશ્વરપણાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય. કદાચ અહીં કોઈ એમ કહે કે, “સૂર્યમંડળના અંતર્યામી સુવર્ણમય દાદીમૂછવાળો પરમેશ્વરનો દેહ જન્મ અને નાશવાળો હોવો જોઈએ.” પરંતુ આમ કહી શકાય તેમ નથી; કારણ કે તે સૂર્યમંડળના અંતર્યામી પરમેશ્વરનો દેહ કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલો નથી, પણ કર્મનાં ફળની પરાકાષ્ટારૂપ તે હિરણ્યગર્ભના શરીરની પ્રાપ્તિ છે. વળી એમ પણ કહી શકાય તેમ નથી કે, “પુરુષો હ વૈ ન જાણ્યો ડ-કણત અત્યતિષ્ઠેયં સર્વાણિ ભૂતાનિ અહમે વેદં સર્વસ્યામિતિ સ પર્વ પુરુષમેધં પંચરાત્રં યજ્ઞક્રતુમપદ્યત્-પરમાત્મા નારાયણે ઇચ્છા કરી કે:-‘હું આ સર્વ ભૂતોથી અધિક થઈને રહું અને હું આ સર્વસ્વરૂપ થાઉં.’ આવી રીતે ઇચ્છા કરીને તે નારાયણે પંચરાત્ર નામનો પુરુષ-

મેષ યજ્ઞ કર્યો. આ શતપથ બ્રાહ્મણમાં તથા—“સહજ
શીર્ષા પુરુષઃ સદ્વ્રક્ષાક્ષઃ સદ્વ્રક્ષપાત્ સ મૂર્ધિ
વિશ્વતો વૃત્વાડત્યતિષ્ઠદ્વશાંગુલમ્”

હજાર મસ્તકવાળા, હજાર આંખોવાળા તથા
હજાર પગવાળા તે નારાયણ, આખી પૃથ્વીને
ચારે બાજુથી વીંટી લઇને દશ આંગળ જેટલા
પ્રદેશમાં પૃથ્વીની બહાર રહ્યા.

વળી—“પાદોડસ્ય સર્વામૃતાનિ ત્રિપાદસ્યા-
મૃતં વિવિ”-“સર્વ પ્રાણીઓ આ નારાયણ પુરુષના
પાદરૂપ છે—એથા ભાગરૂપ છે તથા તેમના ત્રણ
ભાગરૂપ ત્રણ પાદો સ્વર્ગમાં વ્યાપ્ત છે.” આ
પુરુષસૂક્તમાં સિદ્ધ કરેલા, સર્વ ભૂતોથી પર રહેલા,
સર્વના ઈશ્વર પરમાત્મા નારાયણનું શરીર પણ પંચ-
રાત્ર નામના યજ્ઞના ફળથી ઉત્પન્ન થયું છે. એમ તે તે
શ્રુતિઓમાં પ્રસિદ્ધ છે.” આમ કહેવું તે પણ
ચોખ્ખું નથી; કારણ કે તે તે શ્રુતિઓમાં
દર્શાવેલા નારાયણ શબ્દનો ‘હિરણ્યગર્ભ’
એવો અર્થ થાય છે; તેમજ પરમેશ્વર તો સંપૂર્ણ
કામનાવાળા છેજ અને સર્વથી પર રહેલાજ
છે; તો પછી તેને ફરીથી સર્વ ભૂતોથી
પરન્ત્રેષ્ઠ થવાની કામના થાય તેવો સંભવજ
નથી. વળી કદાચ કેઈ એમ કહેશે કે, “પરમેશ્વ-
રની અંદર પણ કામના જોવામાં આવે છે. શ્રુતિમાં
કહ્યું છે—“સોડકામયત વહુ સ્યાં પ્રજાયેય-તેણે
ધૃષ્ટિ કરી કે, હું અનેકરૂપે થાઉં, હું પ્રજા ઉ-
ત્પન્ન કરું.” ઇત્યાદિ વાક્યોથી જણાય છે કે,
પરમેશ્વર પણ કામનાવાળા છે.” આમ કહેનારની
શુદ્ધિનાં તો ખરેખર વખાણ કરવાં જોઈએ; કારણ
કે તે મૂર્ખ માણસ, “આસકામસ્ય કા સ્પૃહા-જેને
સર્વ કામનાઓ પ્રાપ્ત થયેલી છે તેવા પરમેશ્વરને
વળી શી સ્પૃહા છે?” આ શ્રુતિવાક્ય પ્રમાણે તથા
લોકવચ્ચુ લીલાકૈવલ્યમ્-પરમાત્માનું જે કંઈ
લોકના જેવું વર્તન દેખાય છે તે તો કેવળ તેની
લીલા છે—એ ન્યાયપરથી—કેવળ નિઃસ્પૃહતરીકે સિદ્ધ
થયેલા અને માત્ર લીલાથીજ કરોડો બ્રહ્માંડોને
ઉત્પન્ન કરનારા ભગવાન રાજગોપાલની, કર્મવડે
સર્વ પ્રકારની પ્રાર્થના કરનારા કેાઈ કર્મના
દાસ બનેલા પુરુષની સાથે સમાનતા સિદ્ધ કરે છે;
(તેથી તે માણસ મૂર્ખજ છે) માટે ભગવાનનું
શરીર, કર્મના ફળરૂપ નથી અને તેજ કારણથી
તેમનું શરીર ભૂતોથી બનેલું પણ નથી; કારણ કે
વિરાટ અને સુતાત્માનાં શરીરો ભૂતોથી બનેલાં હોય

છે. આવાજ કારણથી આ શ્લોકમાં ભગવાને ચોખ્ખો
કહ્યું છે કે, હું અજન્મ છું. ત્યારે વળી કેાઈ શંકા
કરે કે, ભગવાનના શરીરનું ઉપાદાનકારણ શું હશે?
કદાચ આપણે એમ માનીએ કે, ભગવાનના શરીરનું
ઉપાદાનકારણ અવિદ્યા હશે, પણ તેમ તો કહી
શકાય નહિ; કારણ કે પરમેશ્વરવિષે અવિદ્યા
હોતી નથી. ત્યારે શું જીવની અવિદ્યા તે ભગવા-
નનું ઉપાદાનકારણ હશે? ના, તેમ પણ કહેવાય
નહિ; કારણ કે જો તે જીવની અવિદ્યા ભગવા-
નના શરીરનું ઉપાદાનકારણ હોય, તો છીપમાં
પ્રાંતિથી દેખાતા રૂપાની પેઠે પરમેશ્વરના પર પણ
શુદ્ધપણું આવી પડે. ત્યારે શું માત્ર ચૈતન્ય, ભગ-
વાનના શરીરનું ઉપાદાનકારણ હશે? ના, તેમ
પણ કહેવાય નહિ; કારણ કે ચૈતન્ય કદી સાકાર
હોતું નથી, છતાં પણ કદાચ આપણે તે ચૈતન્યને
ભગવાનના શરીરનું ઉપાદાનકારણ માનીએ તો
તે ભગવાન પણ ઇન્દ્રિયોથી અપ્રાપ્ય થશે. ત્યારે
કયા કારણને આધાર લઈને ભગવાનનું શરીર,
દેવકીના ગર્ભમાં પ્રવેશવાળું, જન્મવાળું, બાલ્યા-
વસ્થાવાળું, કુમારાવસ્થાવાળું, પોગડ અવસ્થાવાળું
અને યુવાવસ્થાવાળું જણાયું?

આ શંકાનું સમાધાન કરવા નીલકંઠ શંકા-
વાદીને કહે છે, સાંભળ. ભગવાન પોતેજ આ
શ્લોકના ઉત્તરાર્થમાં કહે છે કે, પોતાની પ્રકૃતિને
આશ્રય કરીને હું મારી માયાવડે ઉત્પન્ન થાઉં છું.
આનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે:—જીવાત્માઓ તેજ,
પ્રાણી અને અજરૂપ જડપ્રકૃતિને આશ્રય કરીને
અથવા પંચમહાભૂતરૂપ જડપ્રકૃતિને આશ્રય કરી-
ને ઉત્પન્ન થાય છે—જન્મ વગેરેને પામે છે; પણ
હું તો મારા પોતાના પ્રયત્ન ચૈતન્યને આશ્રય કરી
મારી પોતાની માયાવડેજ ઉત્પન્ન થાઉં છું. મારે
ઉત્પન્ન થવામાં મારા પ્રત્યક્ ચૈતન્યનોજ આશ્રય
કરવો પડે છે, પણ કેાઈ બીજાં ઉપાદાનકારણને
આશ્રય કરવો પડતો નથી. જેમ દાખલાતરીકે
કેાઈ માયાવી પુરુષ, પોતે પોતાના સ્થાનપરથી
લગારે ખસતો નથી છતાં પણ અદસ્ય થઈને
તથા કેાઈ પણ જાતનાં સ્થૂણ કે સૂક્ષ્મ ભૂતોને
સ્વીકાર નહિજ કરીને કેવળ પોતાની માયાવડેજ
પોતાના જેવા બીજા માયાવી પુરુષને ઉત્પન્ન કરે
છે અને તેને દોરીના માર્ગે આકાશમાં ચઢાવે
છે. એજ પ્રમાણે, કૃદસ્ય, માત્ર ચતન્મરૂપ અને
અપ્રાપ્ય એવો હું, મારી માયાવડે ચૈતન્ય-

મય આત્માના શરીરને ઉત્પન્ન કરે છું; અને જેમ પેલો માયાવી પુરુષ, બીજા ઉત્પન્ન કરેલા માયાવી પુરુષને દોરીના માર્ગે આકાશમાં ચઢતો લોકોને બતાવે છે, તેમ હું પણ તે મારા ચૈતન્ય-મય આત્મામાં આવ્ય આદિ અવસ્થાઓને લોકોની નજરે દેખાડું છું; પણ મારામાં તથા પેલા માયાવી પુરુષમાં તફાવત એટલો છે કે, પેલો લૌકિક માયાવી પુરુષ, જ્યારે પોતાની માયાને સમેટી લે છે, ત્યારે પોતે ઉત્પન્ન કરેલા બીજા માયાવી પુરુષને પણ સમેટી લે છે; પણ હું તો તે મારી માયાને પણ સમેટી લેતો નથી તથા તે મારા માયાવી શરીરને પણ સમેટતો નથી. આ રીતેજ હોવાથી સુવર્ણની દાદીમૂંછાથી યુક્ત શરીરવાળા આદિત્યમંડળના અંતર્ધામી ચૈતન્યને—**અંતસ્તદ્ધર્મોપદેશાત્**—આ દિવ્ય મંડળમાં રહેલા તે પુરુષમાં પરમાત્માના ધર્મો જોવામાં આવે છે—આ વ્યાસ સૂત્રના ન્યાયથી સિદ્ધ થયેલું આકાશાદિ પદાર્થોના ઉપાદાનકારણરૂપ સર્વેશ્વરપણું ઘટી શકે છે, નહિ તો ઘટેજ નહિ.

માટે પરમેશ્વરનું માયામય શરીર પણ નિત્ય છે, જેથી એકના એક શરીરથી મેં સૂર્યને ઉપદેશ કર્યો હતો અને અત્યારે તને પણ તેજ શરીરથી હું ઉપદેશ કરું છું. બીજે સ્થળે પણ **“નિત્યૈવ સા જગન્મૂર્તિઃ”** તે પરમાત્માની માયામય મૂર્તિ નિત્યજ છે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે. વળી પણ તેજ સ્થળે કહ્યું છે કે:-

“દેવાનાંકાર્યસિદ્ધયર્થમાર્ચિર્ભવતિ સા યદા ।

ઉત્પન્નેતિ તદા લોકે સા નિત્યાપ્યમિધીયતા ॥”

“પરમાત્માની મૂર્તિ નિત્ય છે, તોપણ જ્યારે દેવોનું કાર્ય સિદ્ધ કરવામાટે પ્રકટ થાય છે ત્યારે તે મૂર્તિ, લોકમાં ઉત્પન્ન થયેલી કહેવાય છે.” એ રીતે નિત્ય એવી પણ ભગવાનની મૂર્તિના પ્રકટપણાની અપેક્ષાએ સૂર્યની પેઠે આત્યાદિ અવસ્થાઓ તથા ઉત્પત્તિ વગેરે જાણવામાં આવે છે.

ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્યકૃત ગીતાભાષ્યમાં આ શ્લોકનું વ્યાખ્યાન આ રીતે કર્યું છે:- મારી પોતાની ત્રિગુણાત્મક વૈજ્ઞાની માયાને વશ કરીને હું મારી માયાવડે ઉત્પન્ન થાઉં છું. જાણે શરીરને ધારણ કરનારો થયો હોય તેમ મારી માયાવડે હું જાણાઉં છું. વાસ્તવિક રીતે લોકોની પેઠે હું ઉત્પન્ન થતો નથી.

તમે ક્યારે ઉત્પન્ન થાઓ છો? આના ઉત્તરમાં શ્રી ભગવાન કહે છે:-

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્ભવતિ ભારત ।

અમ્પુત્યાનમધર્મસ્ય તદાઽઽત્માનં ત્વાં જામ્યહમ્ ॥

હે ભરતવંશી અર્જુન! જ્યારે જ્યારે ધર્મનો હાસ થાય છે તથા અધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે, ત્યારે ત્યારે હું માયાવડે શરીરને સરળું છું—જન્મ ધરું છું.^૭

(૭) શામાટે તમે માયાવડે શરીરને ધારણ કરો છો? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાન કહે છે:-

પરિત્રાણાય સાધુનાં વિનાશાય ચ દુષ્કૃતામ્ ।

ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય સંભવામિ યુગે યુગે ॥૮॥

સત્પુરુષોનું રક્ષણ કરવામાટે, દુષ્ટોનો નાશ કરવામાટે અને ધર્મનું સ્થાપન કરવામાટે હું યુગે યુગે પ્રકટ થાઉં છું.^૮

જન્મ કર્મ ચ મે દિવ્યમેવં યો વેત્તિ તત્ત્વતઃ ।

ત્યક્ત્વા દેહં પુનર્જન્મ નૈતિ મામેતિ સોઽર્જુના ॥

હે અર્જુન! એ રીતે જે પુરુષ, મારા માયામય દિવ્ય જન્મને તથા સત્પુરુષોનું રક્ષણ કરવારૂપ કર્મને યથાર્થ રીતે જાણે છે, તે પુરુષ દેહનો ત્યાગ કર્યા પછી ફરીથી જન્મ પામતો નથી, પરંતુ મનેજ પામે છે.^૯

(૮-૯) આ શ્લોકમાં એમ દર્શાવ્યું છે કે, ભગવાનને મેળવવા ઇચ્છનાર પુરુષે, ભગવાનના જન્મોનું અને કર્મોનું જ્ઞાન કર્યું કરવું જોઈએ.

ભગવાનના જન્મકર્મનું જ્ઞાન પણ ભગવાનની પ્રાપ્તિનું દાર છે, એ વાત કહે છે:-

વીતરાગમયક્રોધા મનમયા મામુપાશ્રિતાઃ ।

બહવો જ્ઞાનતપસા પૂતા મદ્ભાવમાગતાઃ ॥૧૦॥

જેઓમાંથી રાગ, ભય અને ક્રોધ ચાલ્યો ગયો છે—તેવા અને મારામય થઈને મારેજ આશ્રય કરનારા ઘણા પુરુષો, જ્ઞાનમય તપથી પવિત્ર થઈને મારા સ્વરૂપને પામ્યા છે.^{૧૦}

(૧૦) વિષયોમાં પ્રીતિરૂપ રાગ, પોતાના નાશની શંકારૂપ ભય અને પોતાને તથા બીજાને પીડા થવાના કારણરૂપ જે સંતાપ તે ક્રોધ—આ ત્રણેય દોષોથી રહિત થયેલા, હુંજ જેઓનો મુખ્ય

આધાર છું તેવા, પણ વ્યભિચારિણી સ્ત્રી જેમ પોતાના નિર્વાહમાટે પોતાના જ્ઞાનનો તથા પોતાના ધર્મનો આશ્રય કરે છે તેમ નહિ પણ કેવળ મારોજ આશ્રય કરનારા ધણા મહાત્મા પુરુષો, મારા જન્મ અને કર્મનાં તથા મારા સ્વરૂપનાં નિરંતર ચિંતનરૂપ અને—**યસ્ય જ્ઞાનમયં તપઃ**— જે પુરુષને જ્ઞાનમય તપ છે તે ઉત્તમ છે ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં પ્રસિદ્ધ જ્ઞાનમય તપથી પવિત્ર થઇને મારા સ્વરૂપને પામેલા છે.

હવે અર્જુન અહીં એક શંકા કરે છે કે, હે પ્રભુ! તમે સત્પુરુષોનું રક્ષણ કરો છો તથા દુષ્ટોનો નાશ કરો છો તેથી તમારામાં પણ પક્ષપાત અને નિર્દયતા તો છેજ, એમ સિદ્ધ થાય છે. તો પછી અમારા જેવા સામાન્ય મનુષ્ય સરખા તમારા જન્મે, કર્મો અને સ્વરૂપનું ચિંતન કરવાથી શો લાભ? કંઈ નહિ. આ શંકાનું સમાધાન કરવામાટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:—

યે યથા માં પ્રપદ્યંતે તૈસ્તથૈવ મજામ્યહમ્ ।

મમ વર્તમાનુવર્તન્તે મનુષ્યાઃ પાર્થ સર્વશઃ ॥૧૧॥

હે પાર્થ! જે મનુષ્યો મને જેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તેઓને હું તેવાજ પ્રકારે અનુસરું છું; પણ જેઓ મારા માર્ગને અનુસરે છે તેઓને તો હું સર્વ પ્રકારે અનુસરું છું.^{૧૧}

(૧૧) હે પાર્થ! જે મનુષ્યો મને જે પ્રકારે—શત્રુ અથવા મિત્રપણે પ્રાપ્ત થાય છે—અનુસરે છે, તેઓને હું પણ તેજ પ્રકારે અનુસરું છું; પણ જેઓ મારી ભક્તિ, ધ્યાન, પ્રણિધાનરૂપ મારા માર્ગને અનુસરે છે તેઓ તો મારા આત્મારૂપજ થયેલા હોય છે અને તેઓને તો હું સર્વ પ્રકારે અનુસરું છું.

અહીં આશય એવો છે કે, જે કોઈ પુરુષ, મારા બિંબરૂપ સર્વ પ્રાણીઓપર જે પ્રમાણે રાગ અથવા દ્વેષ કરે છે, તે પુરુષને વિષે હું પણ તેજ પ્રમાણે રાગ અથવા દ્વેષ કરું છું; કારણ કે તે રાગદ્વેષ કરનારો પુરુષ, માં પ્રતિબિંબ છે, તેથી બિંબની પૂજા અથવા અપૂજા તેના પ્રતિબિંબમાં અવશ્ય દાખલ થાય છે. આવા હેતુથી મારામાં પક્ષપાત કે નિર્દયતા છેજ નહિ; પરંતુ તે પક્ષપાત કે નિર્દયતા કરનારો પુરુષજ હોયે કરીને પોતાનાપર વિષમપણું અને નિર્દયપણું કરે છે; માટે કલ્યાણની ઇચ્છા રાખનારા પુરુષે સર્વનાં કલ્યાણમાટેજ યત્ન કરવો જોઈએ.

પૂજ્યપાદ ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્ય, પોતાના ભાષ્યમાં આ શ્લોકનો આલેખ કરે છે:—જે કોઈ રોગી, જિજ્ઞાસુ, ધનની ઇચ્છાવાળો અને જ્ઞાની મનુષ્યો, મને જે જે પ્રકારે તથા જે જે પ્રયોજનમાટે પ્રાપ્ત થાય છે, તે પુરુષોનો હું પણ તેજ પ્રકારે—રોગનો નાશ કરવાવડે, જ્ઞાનદાનવડે, ધનદાનવડે અને મોક્ષદાનવડે અનુપ્રદ કરું છું; કારણ કે તેઓ પણ સર્વથા મારા માર્ગનેજ અનુસરનારા છે. આવાજ આશયથી—**યેડ્યન્યદેવતામક્તાઃ**—ઇત્યાદિ આગળ જતાં કહેવામાં આવશે.

કોંક્ષંતઃ કર્મણાં સિદ્ધિં યજંત ઇહ દેવતાઃ ।

ક્ષિપ્રં હિ માનુષે લોકે સિદ્ધિર્ભવતિ કર્મજા ॥

કર્મોનાં ફળને તુરંત ઇચ્છનારા પુરુષો, ઈદ્રાદિ દેવોનું પૂજન કરે છે; કારણકે મનુષ્યલોકમાં કર્મોનું ફળ તુરંત થાય છે.^{૧૨}

(૧૨) આ મનુષ્યલોકમાં પોતે કરેલાં કામ્યકર્મોનાં ફળરૂપે પુત્ર, પશુ, આદિની સિદ્ધિ, પુરુષોને તુરંત થાય છે; પણ નિષ્કામ કર્મોનાં ફળરૂપ ચિત્તશુદ્ધિ, તુરંત થતી નથી. આવા હેતુથીજ કામ્ય કર્મોનાં ફળને આ લોકમાંજ તુરંત ઇચ્છતા કેટલાએક પુરુષો ઈદ્રાદિ દેવોનું પૂજન કરે છે. તેઓ પણ ખરી રીતે મારા માર્ગનેજ અનુસરે છે, કારણ કે આગળ જતાં કહેવાશે કે—**યેડ્યન્યદેવતામક્તાઃ**—જે કોઈ બીજા દેવોનું ભજન કરનારા છે, તે પણ અવિધિપૂર્વક માં ભજન કરે છે.

બીજા દેવોના ભક્તો પણ કયા કારણથી તમારાજ માર્ગને અનુસરે છે? આના ઉત્તરમાં ભગવાન કહે છે:—

ચાતુર્વર્ણ્ય મયા સૃષ્ટં રૂઢકર્મ વિભાગશઃ ।

તસ્ય કર્તારમપિ માં વિચર્યકર્તારમવ્યયમ્ ॥

મેં, ચારે વર્ણોના હિતને માટે દ્રવ્ય, દેવતા આદિ ગુણો અને અગ્નિહોત્ર આદિ કર્મો વિભાગ પ્રમાણે સરજેલાં છે. હું અધિકારી, તે ગુણોનો અને કર્મોનો, માયાના યોગથી કર્તા છું અને વાસ્તવિક રીતે અકર્તા પણ છું એમ તારે ભણવું.^{૧૩}

(૧૩) ચારેય વર્ણોનું હિત કરનાર એવા દ્રવ્ય, દેવતા આદિ ગુણો અને અગ્નિહોત્ર આદિ કર્મોને મેં સરજેલાં છે. તે પણ સર્વને સામાન્ય રીતે અને અમુક અમુક ખાસ અધિકારીપરતે વિભાગ

કરીને સરજેલાં છે. જેમકે દાન, જપ આદિ કર્મે સર્વને માટે સામાન્ય છે, અગ્નિહોત્ર આદિ કર્મે ત્રણ વર્ણના માણસોમાટેજ છે, પણ શૂદ્રમાટે નથી અને રાજસૂય આદિ કર્મ, કેવળ રાજાઓ-માટેજ છે, બીજાઓ માટે નથી. ઇત્યાદિ વિભાગ-પૂર્વક સરજેલાં છે. એ રીતે ચારેય વર્ણોને હિત-કારક એવાં ગુણકર્મેને જ્યારે મેંજ સરજેલાં છે, ત્યારે દેવતાઓ પણ મારાથીજ ઉત્પન્ન થયેલા છે. એટલે જેમ પુત્રની પ્રીતિ સંપાદન કરવાથી તેના પિતાની પણ પ્રીતિ સંપાદન કરી શકાય છે, તેમ તે દેવોની પ્રીતિ સંપાદન કરવાથી મારી પ્રીતિ પણ સંપાદન કરી શકાય છે.

અથવા આ શ્લોકની આવી રીતે યોજના પણ થઈ શકે છે:-મેં ગુણવિભાગ અને કર્મવિભાગ પ્રમાણે ચારે વર્ણોને ઉત્પન્ન કર્યા છે. જેમકે-બ્રાહ્મણો સત્વગુણપ્રધાન હોય છે અને તેઓનાં શમ, દમ વગેરે કર્મે હોય છે. ક્ષત્રિયો, મુખ્યત્વે કરીને રજ્જેગુણવાળા હોય છે અને ગૌણપણથી સત્વગુણી પણ હોય છે; તે તેઓનું શૌર્ય આદિ કર્મ છે. વૈશ્યો મુખ્યત્વે કરીને રજ્જેગુણી હોય છે તથા ગાણપણથી તમેગુણી પણ હોય છે, તે તેઓનું ખેતી વગેરે કર્મ છે અને શૂદ્રો મુખ્યત્વે કરીને તમેગુણવાળા હોય છે અને ગૌણપણે રજ્જેગુણી પણ હોય છે, તે તેઓનું ત્રણે વર્ણોની સેવા વગેરે કર્મ છે. એ રીતે ગુણો અને કર્મોના વિભાગ પ્રમાણે મેં ચારે વર્ણોને ઉત્પન્ન કર્યા છે.

અહીં કહેવાનો ભાવ એ છે કે, બીજા દેવોનું ભજન કરનારા પુરુષો પણ મેં કહેલાં કર્મોને કરનારા છે, તેથી તેઓ પણ મારાજ ભક્ત છે. હવે કદાચ અહીં તું એવી શંકા કરીશ કે, જો એ પ્રમાણે તમે તમારી સત્તતિરૂપ દેવતાઓને પ્રસન્ન કરવાથી તથા તમારી આત્મા પ્રમાણે વર્તન કરવાથી પ્રસન્ન થાઓ છો અને તેવી પ્રસન્નતા મેળવવામાટેજ તમે જો ચારેય વર્ણોને સરજેલા છે, તે પછી તમે તેા મોટા-માં મોટા સંસારી ગયાઓ; પણ એ શંકા કરવી યોગ્ય નથી, કારણ કે માયાના યોગથી હું તે ચારેવર્ણનો કર્તાતરીકે જણાઉં છું. વાસ્તવિક રીતે તેા હું અકર્તા છું અને તેથીજ અવ્યય છું-અવિકારી છું.

તમે તેા બધું અવળું જોલો છો; કારણ કે તમે ચારે વર્ણના કર્તાતરીકે છો અને વળી અકર્તાતરીકે કેમ હોઈ શકો? આના ઉત્તરમાં ભગવાન

કહે છે:-

**ન માં કર્માણિ લિપંતિ ન મે કર્મફલે સ્પૃહા ।
इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥**

મને કર્મો લેખી શકતાં નથી; કારણકે મને કર્મોનાં ફળમાં સ્પૃહા હોતી નથી. એ રીતે જે પુરુષ, મને જાણે છે તે પુરુષ પણ કર્મથી બંધાતો નથી. ૧૪

(૧૪) મને કર્મોના લેખ પણ લાગતો નથી; કારણ કે મને કર્મોના ફળની સ્પૃહા હોતી નથી. જે પુરુષ, કર્તાપણનો અભિમાની છે, તેનેજ કર્મોના લેખ લાગે છે; અને જે પુરુષ, કર્મોનાં ફળની ઇચ્છા રાખે છે, તે પુરુષજ પોતાને કર્તાતરીકે માને છે; માટે ફળની ઇચ્છાનો જો અભાવ હોય તેા અકર્તાપણુ પ્રાપ્ત થાય છે; અને જો અકર્તાપણુ પ્રાપ્ત થાય છે, તે પછી તે પુરુષ, કર્મો કર્યા કરે તેાપણુ કર્મોથી લેખાતો નથી! એ રીતે કર્મોના અકર્તાતરીકે જે પુરુષ મને માને છે, તે પુરુષ પણ કર્મના ફળની સ્પૃહાનો ત્યાગ કરીને કર્મ કરવા છતાં પણ કર્મોથી બંધાતો નથી.

એ વાતનેજ શિષ્ટ પુરુષોના આચારને દેખાડી પ્રદણ કરાવે છે.

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।

कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ ૧૫ ॥

એ પ્રમાણે સમજીને પૂર્વકાળના મુમુક્ષુ પુરુષોએ પણ કર્મો કર્યાં હતાં; માટે તું પણ તે પ્રાચીન પુરુષોએ કરેલાં અતિ પ્રાચીન વેદોક્ત કર્મોનેજ કર. ૧૫

(૧૫) આ શ્લોકમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, પ્રાચીન શિષ્ટ પુરુષોનો આચાર દર્શાવીને અર્જુનને એમ કહેવા માગે છે કે, કર્મ કરવાનો આચાર ધણે પ્રાચીન કાળનો છે. આજકાલમાં કોઈએ નવો ધડી કાઢ્યો નથી; અથવા આ કર્મો, અતિ પ્રાચીન હોવાથી તથા પૂર્વકાળના પ્રાચીન પુરુષોએ આચરેલાં હોવાથી અતિ આવશ્યક છે; માટે તે આવશ્યક કર્મોને તારે કરવાં જોઈએ.

કર્મો કરવાં તે આવશ્યક છે, તેાપણુ ગાડ-રીઆ પ્રવાહની પેઠે દેખાદેખીથી કર્મો કરવા મચી પડવું નહિ; પણ-“જ્ઞાત્વા કર્માણિ કુર્વાત-અરાબર સમજીને જ્ઞાનપૂર્વક કર્મો કરવાં” એ શાસ્ત્રવચ-

નથી કર્મોમાં રહેલી કંઈક વિશેષતાને જણાવવામાટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, તેને ઉપોદ્ધાત કરે છે.

**किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।
तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात्**

કર્મ શું અને અકર્મ શું ? એના સંબંધમાં મોટા મોટા પંડિતો પણ મોહ પામી ગયા છે—અર્થાત્ મોટા મોટા પંડિતોને પણ કર્મનું સ્વરૂપ તથા અકર્મનું સ્વરૂપ બરાબર સમજાયું નથી; માટે હું તને તે કર્મ અને અકર્મના યથાર્થ સ્વરૂપને કહીશ, કે જે જાણીને તું અશુભ સંસારથી મુક્ત થઈશ.^{૧૧}

(૧૬) એ કર્મ અને અકર્મનું જ્ઞાન કરવું તે ધણું આવશ્યક છે. એ વાતને ભગવાન કહે છે:—

**कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः॥૧૭॥**

શાસ્ત્રમાં કહેલાં કર્મનું તત્ત્વ જાણવા યોગ્ય છે, નહિ કરવા કહેલાં વિરુદ્ધ કર્મનું તત્ત્વ પણ જાણવાલાયક છે અને મૌનપણે રહેવારૂપ અકર્મનું તત્ત્વ પણ સમજવા જેવું છે. આ ત્રણેય કર્મ, વિકર્મ અને અકર્મનું વાસ્તવિક તત્ત્વ ગહન છે.

હવે જે પ્રથમ “હું તને કર્મોનું તત્ત્વ કહીશ” એવી પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તે કહે છે:—

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।

स बुद्धिमान्मन्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥

જે પુરુષ, કર્મમાં અકર્મને જુએ છે તથા અકર્મમાં કર્મને જુએ છે, તે પુરુષ મનુષ્યોમાં બુદ્ધિમાન છે, યોગી છે અને તેજ પુરુષ સર્વ કર્મને કરનારો છે.^{૧૮}

(૧૮) કર્મ, અકર્મ અને વિકર્મરૂપ દેહ, ઈન્દ્રિય વગેરેના વ્યાપારનો અવિઘ્નાવરો અંતરાત્મામાં આરોપ થયા છતાં તેમાં કર્મના અભાવરૂપ અકર્મને, જેમ નાવમાં ખેડેલા કાંઈ ડાહ્યા પુરુષ નૌકાની ગતિનો તીર અને તીરપરનાં વૃક્ષોમાં આરોપ થયા છતાં વાસ્તવિક બુદ્ધિવરો તેમાં ચાલવાના અભાવને જુએ છે, તેમ જે પુરુષ જુએ છે તથા ‘**चलंगुणवृत्तम्**’ (યુજોની વૃત્તિવાળા પદાર્થો ચલિત હોય છે) એ ન્યાયવરો નિરંતર કર્મ કરતા ત્રિગુણાત્મક દેહ, ઇન્દ્રિય વગેરેને વિષે જે, ચંદ્ર અને તારા આદિમાં ગતિના

અભાવની પેઠે હું નિષ્ક્રિય છું, હું કાંઈ કરતો નથી, એમ અધ્યાસ પામેલા કર્મના અભાવરૂપ અકર્મમાં કર્મને—એટલે તેને નિષ્ક્રિય કરવારૂપ પ્રયત્નને જુએ છે, તે મનુષ્યોમાં બુદ્ધિમાન—યથાર્થ વસ્તુને જોનારો છે.

પ્રત્યગાત્મામાં જ્યારે અવિઘ્નાવરો કર્મ, અકર્મ અને વિકર્મરૂપ દેહ, ઈન્દ્રિય વગેરેના વ્યાપારરૂપ કર્મનો આરોપ થાય છે, ત્યારે તે આરોપિત દેહ-ઈન્દ્રિયના વ્યાપારરૂપ કર્મમાં, નાવમાં ખેડેલા પુરુષે, નાવના ચાલવાથી આરોપિત કરેલા કાંઠાનાં વૃક્ષોના ચાલવાના ધર્મમાં, જેમ કાંઈ ડાહ્યો પુરુષ તત્ત્વદષ્ટિથી તે કાંઠાનાં વૃક્ષોમાં ચાલવાના ધર્મનો અભાવ જુએ છે તેમ, જે પુરુષ, તે દેહ-ઈન્દ્રિયાદિના વ્યાપારરૂપ કર્મમાં કર્મનો અભાવ જુએ છે તથા **चलंगुणवृत्तम्**—યુજોની વૃત્તિવાળા પદાર્થો ચલિત હોય છે, એ ન્યાય પ્રમાણે તે પુરુષ, પોતે એમ માને છે કે, ત્રિગુણાત્મક એવા દેહ-ઈન્દ્રિય આદિ પદાર્થોજ હમેશાં કર્મ કરવાવાળા હોય છે; પણ મારામાં તો, જેમ ચંદ્ર, તારા વગેરેમાં ગતિનો અભાવ છે, તેમ કર્મનો અભાવ રહેલો છે. હું તો શાંત રીતે રહેલો છું, હું તો કંઈ પણ કરતો નથી—એમ તે દેહ-ઈન્દ્રિય આદિનાં કર્મમાં પોતે જ્ઞાનદારા અકર્મબુદ્ધિ કરે છે અને અકર્મમાં—કર્મના અભાવમાં—પ્રત્યગાત્મા-વિષે આરોપિત થયેલા દેહ ઈન્દ્રિય આદિના વ્યાપારના અભાવમાં, જે પુરુષ તે દેહ, ઈન્દ્રિય આદિના નિષ્ક્રિય કરવારૂપ પ્રયત્નને કર્મરૂપે જુએ છે, તે પુરુષ મનુષ્યોની અંદર બુદ્ધિમાન છે—તત્ત્વદર્શી છે અને પોતાના આત્મામાં પ્રાંતિથી ઉત્પન્ન થયેલા દેહ-ઈન્દ્રિય આદિના વ્યાપારનો તથા તે અનાત્મવસ્તુરૂપ એવા દેહ-ઈન્દ્રિયાદિ પદાર્થોમાં પ્રાંતિથી ઉત્પન્ન થયેલા વ્યાપારરહિતપણાનો ખાંધ કરે છે, તેથી એ પુરુષ યોગી છે અને સમગ્ર કર્મને કરનારો પણ છે; કારણ કે તે પુરુષને કર્મયોગના ફળરૂપ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે. અહીં કહેવાનો આશય એ છે કે, બુદ્ધિમાન પુરુષે, આત્માને અકર્તાતરીકે માનીને તથા દેહ, ઈન્દ્રિયાદિસમૂહને કર્તાતરીકે માનીને કર્મો કરવાં. જે કે આ વાતને **अव्यक्तोऽयमवित्त्योऽयम्** ઇત્યાદિ શ્લોકોનું વ્યાખ્યાન કરતી વખતે વિસ્તારથી કહેલી છે, તોપણ તત્ત્વવસ્તુ ધણી દુર્જેય હોય છે, માટે વારંવાર તે બાબતમાં કહેવું

જેમ પ્રાચીન પંડિતો માને છે. તેથી અહીં ફરીથી કહેવામાં આવેલ છે.

હવે અહીં કેટલાએક પંડિતો આવો અર્થ કરે છે:—“પરમેશ્વરને માટે કરતાં કર્મો બંધનનાં કારણ થતાં નથી, માટે તે પરમેશ્વરાર્થે નિત્ય કર્મોમાં જે પુરુષ, “આ કર્મ નથી” એમ જુએ છે તથા નિત્ય કર્મો નહિ કરવામાં દોષ લાગે છે માટે “આ કર્મ છે” આમ જે પુરુષ જુએ છે, તે બુદ્ધિમાન છે; પણ આ અર્થે સંબંધવિનાનો છે; કારણ કે ઇશ્વરાર્થે કરતાં કર્મોમાં “આ કર્મ નથી” એવું જે જ્ઞાન, તે પાપથી મુક્ત થવામાં કારણરૂપ નથી, પણ ઉલટું તે મિથ્યાજ્ઞાન અશુભરૂપે થાય છે. વળી એ પ્રકારનું મિથ્યાજ્ઞાન, કંઈ જાણવાલાયક તત્ત્વ નથી તેમજ એવા પ્રકારનું જ્ઞાન થતાં બુદ્ધિમાનપણાની સ્તુતિ પણ પ્રાપ્ત થતી નથી, માટે તેવો અર્થ કહેવો તે સંબંધવિનાનો-અધટિત છે.

વળી અહીં કેટલાએક આવો અર્થ પણ કરે છે કે, પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણના જ્ઞાનનો જે વિષય, તેનું નામ કર્મ કહેવાય છે, એટલે કે, સર્વ દશ્યરૂપ અને જડરૂપ જે આ પ્રપંચ, તેનું નામ કર્મ કહેવાય છે; અને જે વસ્તુ, પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણના જ્ઞાનનો વિષય થતી નથી, તે વસ્તુનું નામ અકર્મ છે-એટલે કે સર્વ ભ્રમનું અધિષ્ઠાન સ્વપ્રકાશરૂપ જે ચૈતન્ય, તેનું નામ અકર્મ કહેવાય છે. હવે જે પુરુષ, પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણથી થનારા જ્ઞાનના વિષયભૂત સર્વ દશ્યમાન જડપ્રપંચરૂપ કર્મમાં, સત્તરૂપે અથવા સ્પુરણરૂપે પરોવાઈને રહેલા, સર્વ ભ્રમનાં અધિષ્ઠાનરૂપ તથા પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણથી થનારા જ્ઞાનના અવિષય સ્વપ્રકાશ ચૈતન્યરૂપ અકર્મને પરમાર્થદૃષ્ટિથી જુએ છે તથા તે સ્વપ્રકાશ દ્રષ્ટાવસ્તુભૂત ચૈતન્ય-અકર્મમાં કલ્પિત થયેલા માયામય દશ્યમાન પ્રપંચરૂપ કર્મને અવાસ્તવિક અસત્ જુએ છે-અર્થાત્ જે પુરુષ, એમ માને છે કે, આ દ્રષ્ટા અને દશ્ય વસ્તુનો કોઈ પણ જાતનો સંબંધ નથી, માત્ર પરસ્પરનો અધ્યાસજ છે, એમ વિચારી જે શુદ્ધ વસ્તુ છે તેને જ જુએ છે, તે પુરુષ, બુદ્ધિમાન છે અને તે જ પુરુષ યથાર્થ વસ્તુને જ્ઞાનરો હોવાથી વાસ્તવિક શુભેશો વખણાય છે. આવી રીતે જેઓ વ્યાખ્યાન કરે છે તે પણ અસંગત છે-અધટિત છે;

કારણ કે કર્મ કુલ-તું કર્મ કર, કર્મ પ્રવક્ત્વામિ-હું તને કર્મનું સ્વરૂપ કહીશ-ઇત્યાદિ વાક્યેથી સિદ્ધ થાય છે કે, અહીં અવશ્ય આચરણ કરવા લાયક કર્મોના જ પ્રસંગ ચાલે છે, જેથી તે પૂર્વોક્ત વિદ્વાનોના અર્થ પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાનનો અહીં અવસર જ નથી-અર્થાત્ અહીં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અજુનને કર્મ કરવામાટે કહી રહ્યા છે, પણ તત્ત્વજ્ઞાન કહેતા નથી, મટે તે અર્થ યોગ્ય નથી.

“વળી કેટલાએક વैयाકરણી પંડિતો અહીં કર્મ શબ્દનો અર્થ. પોતાની વ્યાકરણની રીતિ પ્રમાણે કરે છે. તેઓ કહે છે કે, ‘કર્તુરીણિસતતમ કર્મ-કર્તાને ક્રિયાવડે મેળવવા માટે અતિ ઇષ્ટ એવી જે વસ્તુ તેનું નામ કર્મ કહેવાય છે’ આ વ્યાકરણના સૂત્રમાં દર્શાવેલી પારિભાષિક કર્મસંજ્ઞાવડે અહીં કર્મ શબ્દનો અર્થ “દશ્યમાન પ્રપંચ” એવો થાય છે; પરંતુ તે વ્યાકરણશાસ્ત્રીઓને કહેવું જોઈએ કે, તમારા વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં દર્શાવેલી સંજ્ઞાઓ જેવીકે, ઘુસંજ્ઞા, ટિસંજ્ઞા, મસંજ્ઞા-ઇત્યાદિ સંજ્ઞાઓ આગમ-શાસ્ત્રના અર્થનો નિર્ણય કરવામાટે જેમ અયોગ્ય છે, તેમ એ તમારી વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં કહેલી કર્મ સંજ્ઞા, અહીં આગમશાસ્ત્રમાં તદ્દન નિરુપયોગી છે; માટે વાસ્તવિક રીતે તો, કર્મણો હ્યપિ બોદ્ધવ્યમ્-“એ સત્તરમા સ્લોકમાં, કર્મ, વિકર્મ અને અકર્મનું વાસ્તવિક તત્ત્વ ઘણું ગદન છે માટે સમજવું જોઈએ” એમ કહીને આ કર્મણ્યકર્મ યઃ પરચેત્-સ્લોકમાં તે ત્રણેય પ્રકારનાં કર્મોનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે. જેમકે કર્મની અંદર જે પુરુષ, અકર્મ જુએ છે, તે પુરુષ મનુષ્યોમાં બુદ્ધિમાન છે. વળી શાસ્ત્રમાં પણ કર્મ, અકર્મ અને વિકર્મમાં વિપરીતપણું ઘણે સ્થળે જોવામાં આવે છે. જેમકે, કોઈ શ્રદ્ધાવિનાના માણસે કરેલું યજ્ઞરૂપ કર્મ, કરેલું હોય છતાં ન કર્યા જેવું થઈ જાય છે, તેથી તે યજ્ઞરૂપ કર્મ પણ અકર્મરૂપે જ થાય છે; તેમજ કોઈ દાંભિક પુરુષ, જે કંઈ કર્મ કરે છે તે વિકર્મરૂપે પરિણમ પામે છે. આ વાતને આ ગીતાશાસ્ત્રમાં જ આગળ જતાં કહેવામાં આવશે જેમકે:—

અબ્રહ્મ્યા હુતં દસં તપસ્તમં કૃતં ચ યત્ ॥

અસદિવ્યુચ્યતે પાર્થ ન ચ તત્પ્રેત્ય નો દ્વદ્વ ॥

હે પાર્થ ! શ્રદ્ધાવિના, જે કંઈ હોમ કર્યો

હોય દાન આપું હોય, તપ તાપું હોય અથવા
ને કંઈ કર્મ કરું હોય, તે બધું અસત્-નિષ્ઠા
કહેવાય છે અને તે બધું આ લોકમાં કે પરલો-
કમાં ફળદાયક થતું નથી.” વળી બીજે સ્થળે
પણ કહ્યું છે કે:—

“**ચત્વારિ કર્માણ્યભયંકરાણિ ભયં પ્રયच्छ-
ત્યયથાકૃતાનિ । માનાગ્નિહોત્રમુત માનમૈનં
માનેનાધીતમુત માનયજ્ઞઃ**”

ચાર કર્મો, આ જગતમાં અભય આપનારાં
થઈ પડે છે; પણ તે કર્મો, જે અભિમાનપૂર્વક
અયથાર્થ રીતે કર્યા હોય તો તેનાં તેજ કર્મો,
ભય આપનારાં થઈ પડે છે. જેમકે અભિમાનપૂ-
ર્વક કરેલું અગ્નિહોત્ર, અભિમાનપૂર્વક કરેલું મૈન,
અભિમાનપૂર્વક કરેલું અધ્યયન અને અભિમાન-
પૂર્વક કરેલો યજ્ઞ-આ ચારે કર્મો અભિમાનપૂર્વક
કરેલાં હોય તો ભય આપનારાં થાય છે; અને જે નિ-
રભિમાન થઈને કર્યાં હોય તો અભય આપનારાં
થાય છે-અર્થાત્ કહેવાનું એ છે કે, કેટલાંએક કર્મો
પણ અકર્મરૂપે થાય છે. એજ પ્રમાણે ઉદાસી-
નતા પણ અકર્મજ છે, તોપણ ઉદાસીન એવો
શક્તિમાન પુરુષ, જે કદાચ પોતાની ઉદાસિનતારૂપ
અકર્મને અનુસરીને કોઈ પીડિત મનુષ્યનું રક્ષણ
ન કરે તો તેનું ઉદાસિનતારૂપ અકર્મ વિકર્મરૂપે-
જ પરિણમે છે; તેમજ વળી કોઈ દીક્ષિત પુરુષ
અથવા ભગવાનના ધ્યાનમાં આસક્ત થયેલો પુરુષ
પંચમહાયજ્ઞાદિ નિત્ય કર્મો કરવાના સમયે તે તે કર્મો
ન કરે તોપણ દીક્ષિતો ન દ્વાતિ-દીક્ષિત પુરુષ દાન
આપે નહિ. ‘**સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં-
ઞ્જ-સર્વં**’ ધર્મોનો ત્યાગ કરીને તું એકલા મારે
શરણે આવ.’ ઇત્યાદિ વચનોથી તે પુરુષોનાં અકર્મો
પણ કર્મોરૂપે પરિણમે છે; કારણકે તે દીક્ષિત પુરુષ
અને ભગવાનના ધ્યાનમાં આસક્ત થયેલા પુરુષો,
તે નિત્ય કર્મોને કરવાના સમયે દોષપ્રાપ્તિનાં
હેતુરૂપ એવાં અશાસ્ત્રોક્ત વિરુદ્ધ કર્મ કરતા નથી,
માટે તેઓનું અકર્મ પણ કર્મજ છે. એજ પ્ર-
માણે વિકર્મતરીકે ગણાતી એવી પણ હિંસા,
અગ્નિષોમીયં પશુમાલભેતે-અગ્નિ તથા સોમ જેના
દેવ છે તે પશુનો વધ કરવો-એ શ્રુતિવચનથી
યજ્ઞમાં કર્મરૂપેજ ગણાય છે; પણ તેની તેજ હિંસા,
જે પશુ વધા નાશ પામ્યું હોય તો કર્મતરીકે
ગણાતી નથી; કારણકે પૂર્વોક્ત વિધિવાક્યના

અર્થની સિદ્ધિ થતી નથી. વળી તે હિંસા, સ્વેચ્છાથી
નહિ કરતાં શાસ્ત્રની આજ્ઞાપૂર્વક કરેલી હોય છે,
તેથી વિકર્મતરીકે પણ ગણાય નહિ; પરંતુ પરિ-
શયાનુમાનથી તે હિંસા કરેલી હોય છે છતાં
નહિ કરેલી મનાય છે અને અકર્મરૂપે પરિણમે છે.

વળી એજ પ્રમાણે ચોરને છોડી મૂકવો તે
ચોરની ટોળીવાળાઓનું કર્મ છે અને રાજાનું
વિકર્મ છે; કારણકે રાજાએ શિક્ષા કર્યાવિના
છોડી મૂકેલો તે ચોર, પોતાનું સઘળું પાપ તે
રાજાને અર્પણ કરે છે; પણ તેનું તેજ-રાજાનું
ચોરને છોડી મૂકવારૂપ વિકર્મ, યતિઓને ઉપેક્ષા
કરવા યોગ્ય હોવાથી અકર્મતરીકે ગણાય છે;
તેમજ સત્ય બોલતાં જે હિંસારૂપ ફળ આવતું
હોય તો તે સત્ય, વિકર્મતરીકે ગણાય છે; અને
અસત્ય બોલતાં જે પ્રાણદાનરૂપ ફળ આવતું
હોય, તો તે અસત્ય પણ કર્મરૂપે ગણાય છે; માટે
એ રીતે કર્મ, વિકર્મ અને અકર્મરૂપ કર્મમાં
જે પુરુષ તેવે તેવે સ્થળે વિપરીતપણું જુએ છે, તે
પુરુષ કાર્ય અને અકાર્યના વિભાગને જાણનારો
તથા સર્વ જાણવાલાયક તત્ત્વોનો જાની હોવાથી
બુદ્ધિમાન કહેવાય છે. હવે **કિં કર્મ કિમકર્મેતિ**-એ
શ્લોકમાં, “આ કર્મ અને અકર્મની બાબતમાં
મોટા મોટા વિદ્વાનો પણ મોઢ પામી ગયા છે
માટે તે કર્મ અને અકર્મનું જ્ઞાન પાપમાંથી મુક્ત
થવામાં હેતુરૂપ છે, જેથી તે કર્મ અને અકર્મનું
જ્ઞાન હું તને કહીશ” એમ જે પ્રથમ કહ્યું હતું,
તેના વ્યાખ્યાનરૂપે આ શ્લોકમાં કહેલું છે કે જે
પુરુષ, અકર્મમાં કર્મ જુએ છે, તે યોગી છે.

આ શ્લોકમાં **અકર્મણિ ચ કર્મયઃ**-એ ચરણમાં
ચ શબ્દ મુક્રીને જ્ઞાન અને કર્મ બન્નેનો સમુચ્ચય
(સંયોગ) દર્શાવ્યો છે, તેથી એવો અર્થ સમજ-
વાનો છે કે, જે પુરુષ જ્ઞાની અને યોગી છે, તે એક-
જ સમગ્ર કર્મોને કરનારો પણ છે; પરંતુ એકલો
જ્ઞાની હોય તેજ સમગ્ર કર્મને કરનારો છે
અથવા કેવળ યોગી હોય તેજ સમગ્ર કર્મોને
કરનારો છે, એમ સમજવું નહિ.

(હવે જ્ઞાનકર્મના સમુચ્ચયનીજ વાત કહે છે.)

અકર્મમાં એટલે-ક્રિયાશૂન્ય વસ્તુરૂપ કૂટ-
રથમાં, કર્મને એટલે-ક્રિયાયુક્ત આક.શ
વગેરે બાહ્યપદાર્થોને તથા પ્રમાતા આદિ આ-
ભ્યંતર પદાર્થોને, આધાર-આધેય ભાવથી, ઉપા-
દાન-ઉપાદેય ભાવથી અને અધિષ્ઠાન-અધ્યસ્ત

ભાવથી જોનારા શાસ્ત્રવેત્તા પુરુષો, કર્મો કર્યા કરે છે. તેમાં પહેલો સાંખ્યમતવાળો પુરુષ, “હું અસંગ છું, મારામાં જે કતોપાણું વગેરે ધર્મો જણાય છે તે દેહ-ઇન્દ્રિયાદિ સમુદાયનાજ ધર્મો છે. જેમ સ્ફટિકમણિ સ્વચ્છ છે છતાં તેમાં રતાશ જણાય છે તે કેવળ અજ્ઞાનથીજ જણાય છે, તેમ મારામાં દેહ-ઇન્દ્રિય આદિના ધર્મો-કર્તૃત્વ, ભોકતૃત્વ આદિ જે જણાય છે તે કેવળ અજ્ઞાનથીજ જણાય છે” એમ માને છે (આ માન્યતા આશ્વારાધેય ભાવથી અથવા અધિષ્ઠાન-અધ્યસ્ત ભાવથી છે એમ સમજવું.)

ત્યારે કોઇ બીજો પુરુષ, “જેમ સુવર્ણથી ઉત્પન્ન થયેલા કુંડલાદિ પદાર્થો, વાસ્તવિક રીતે સુવર્ણજ છે, તેમ બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયેલું આ સર્વ દૃશ્યમાન જગત બ્રહ્મજ છે; તથા કર્મો, કર્મોનાં સાધનો અને હું-તે બધાં પણ બ્રહ્મજ છે” આવી ભાવના કરતાં કર્મ કરે છે. (અહીં ઉપાદાન-ઉપાદેય ભાવથી બ્રહ્મભાવને પામીને કર્મ કરવાનું દર્શાવ્યું છે.)

પૂર્વોક્ત માન્યતાવાળા બન્ને પુરુષો બુદ્ધિ-માન અને યોગી છે, તેથી સર્વ કર્મોને કરનારા મનાય છે; પણ જે પુરુષ અતિ બુદ્ધિ-માન હોય પણ યોગી ન હોય તો તેનું સર્વ અનુષ્ઠાન વૃથા થાય છે અને તે પુરુષનું તે અનુષ્ઠાન તેને પાપોથી મુક્ત કરી શકતું નથી. શ્રુતિ પણ કહે છે કે:-**યો વા એતદક્ષરં ગાર્ગ્યવિદિત્વાઽસ્મિન્લોકે યજતિ દદાતિ તપસ્તપ્યતેઽપિ બહુનિ સર્વાણિ અંતવદેવાસ્ય તદ્ ભવતિ-હે ગાર્ગી !** જે પુરુષ, આ અક્ષર પરબ્રહ્મને નહિ જાણીને આ લોકમાં અનેક હજારો વર્ષસુધી યજ કરે છે, દાન આપે છે, તપ તપે છે-તે બધું તે પુરુષનું વૃથા થાય છે અને વળી જે પુરુષ, યોગી હોય અને બુદ્ધિમાન ન હોય તો તે પુરુષ, જે કંઈ અશાસ્ત્રીકા-વિરુદ્ધ કર્મ કરે છે, તેના તેને પ્રત્યવાય-દોષ લાગે છે, માટે કર્મ અને જ્ઞાનનો સમુચ્ચય તે અતિ આવશ્યક છે અને શાસ્ત્રીક છે.

તેજ આ કર્મ અને જ્ઞાનનું બીજું નામ અવિદ્યા અને વિદ્યા એવું આપેલું છે; અને તેજ અવિદ્યા અને વિદ્યા શબ્દથી જણાતાં કર્મો અને જ્ઞાનનો સમુચ્ચય શ્રુતિમાં પણ દર્શાવ્યો છે.

જેમકે:-

“વિદ્યાં ચાવિદ્યાં ચ યસ્તદ્વેદોમયં સહ ॥

અવિદ્યાયા મૃત્યુર્તીર્ત્વા વિદ્યાયાઽમૃતશ્રુતે ॥

જે પુરુષ, જ્ઞાનને અને કર્મને એકજ સમયમાં સાથે ઉપાસે છે, તે પુરુષ કર્મવડે મૃત્યુને તરી જઈને (અંતઃકરણમાં રહેલા પાપિષ્ઠ સંસ્કારોરૂપ મૃત્યુના નાશ કરવાપૂર્વક અંતઃકરણને શુદ્ધ કરીને) જ્ઞાનવડે મોક્ષને પામે છે.

અથવા કર્મની અંદર કર્મનું દર્શન બે પ્રકારનું હોય છે. એક પરોક્ષ કર્મદર્શન અને બીજું અપરોક્ષ કર્મદર્શન. તેમાં પ્રથમના પરોક્ષ કર્મદર્શનવાળો પુરુષ, કર્મ અને જ્ઞાનનું સાથે અનુષ્ઠાન કરનારો છે, માટે બુદ્ધિમાન કહેવાય છે. વળી તેમાં બીજું જે અપરોક્ષ કર્મદર્શન છે, તે પણ બે પ્રકારનું છે. ઉપાસ્યસાક્ષાત્કારરૂપ અને તત્ત્વ-સાક્ષાત્કારરૂપ. તેમાં વળી પ્રથમનું ઉપાસ્યસાક્ષાત્કારરૂપ અપરોક્ષ કર્મદર્શન બે પ્રકારનું છે. એક તો જેમાં વ્યાકૃત-સૂત્રાત્મા-કાર્યબ્રહ્મ, ઉપાસ્ય-તરીકે છે તેવું અપરોક્ષ કર્મદર્શન. તેમાં સૂત્રાત્માનું ઉપાસ્યતરીકે દર્શન કરનારો પુરુષ, દેહાભિમાનથી રહિત થયેલો હોય છે, માટે તે પુરુષને યોગશાસ્ત્રમાં ‘વિદેદ’ એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે; અને કારણબ્રહ્મનું ઉપાસ્યતરીકે દર્શન કરનારા પુરુષને યોગશાસ્ત્રમાં ‘પ્રકૃતિલય’ કહેલો છે. આ બન્ને ઉપાસનાનો સંભવ અને અસંભવ એવા નામથી ઇશ્વાર-વાસ્ય ઉપનિષદમાં સમુચ્ચય કરેલો છે. જેમકે:-

‘અન્યદેવાહુઃ સંભવાદન્યદાહુરસંભવાત્

હિતિ શુશ્રુમ ધીરાણાં યે નસ્તદ્વિચચક્ષિરે ॥

“સંભવ તથા સંભૂતિ એ કાર્યબ્રહ્મ (સૂત્રાત્મા)નાં નામ છે અને અસંભવ તથા અસંભૂતિ એ પ્રકૃતિ (કારણબ્રહ્મ)નાં નામ છે. કાર્યબ્રહ્મરૂપ સંભવની ઉપાસનાના અનુષ્ઠાનથી અણિમાદિક ઐધર્મ્યની પ્રાપ્તિરૂપ લિપ્ત રૂળ થાય છે, એમ તત્ત્વજ્ઞ પુરુષો કહે છે; અને પ્રકૃતિરૂપ અસંભવ (કારણબ્રહ્મ)ની ઉપાસનાના અનુષ્ઠાનથી પ્રકૃતિમાં લયરૂપ લિપ્ત રૂળ થાય છે, એમ એમ બુદ્ધિમાન આચાર્યોનું વચન સાંભળ્યું છે, કે જે આચાર્યોએ અમને સંભવ અને અસંભવની ઉપાસનાનું સ્પષ્ટ રૂળ કહેલું છે.”

આ બન્ને ઉપાસના કરનારા પુરુષ યુક્ત કહેવાય છે-યોગી કહેવાય છે; પણ તે સમગ્ર કર્મને કરનારો ગણાતો નથી; કારણ કે આને પણ હથ કરવાનું બાકી રહેલું છે, જેથી તે કૃતાર્થ થયો નથી; પણ

જે પુરુષને કર્મના બાધવડે અકર્મ દર્શન મુખ્ય થયેલું છે, તે પુરુષજ કૃતકૃત્ય છે-કૃતાર્થ છે; અને તેજ પુરુષ મુખ્યરીતે સમગ્ર કર્મને કરનાર છે.

આ સમગ્ર ઉપાસકોમાં પ્રથમ દર્શાવેલો બુદ્ધિમાન, તે કેવળ દેહાભિમાની મનુષ્યોની અંદરજ બુદ્ધિમાન છે; પણ કાંતદર્શી-બ્રહ્મદર્શી નહિ હોવાથી તે કવિ-જ્ઞાની નથી. મધ્યમના કાર્યબ્રહ્મનું ઉપાસન કરનાર તથા કારણબ્રહ્મનું ઉપાસન કરનાર બન્ને પુરુષો બ્રહ્મદર્શી છે, તેપણ તત્ત્વના વિષયમાં મૂઢ થયેલા બ્રહ્મદર્શી છે; કેમકે તેઓ આ કર્મના સ્વરૂપમાં તથા અકર્મના સ્વરૂપમાં મોહિત થઇ ગયેલા છે. આ બન્ને ઉપાસકોને ક્રમે ક્રમે મુક્તિ થાય છે; પરંતુ છેલ્લો-કર્મોત્તર બાધ કરીને અકર્મ-દર્શન કરનારો પુરુષ, જીવન-મુક્ત છે અને તેજ પુરુષ, સર્વ અશુભોથી મુક્ત થયેલો ગણાય છે. (અહીં નીલકંઠ કહે છે કે,) અને તો એ રીતે આ શ્લોકનો અર્થ દેખાય છે તેપણ-

“**વ્યાખ્યાતુરપિ મે નાસ્તિ ભાષ્યકારેણ તુલ્યતા ।**
ગુહાવચોતિનોડ્યસ્તિ કિં દીપસ્યાર્ક તુલ્યતા ।”

(નીલકંઠ કહે છે કે, હું વ્યાખ્યાન કરનારો એક ટીકાકાર છું, તેપણ મારી ભાષ્યકાર ભગવાન શંકરાચાર્યની સાથે તુલના ક્યાંથી હોઇ શકે! ગુહાને પ્રકાશ કરનારો દીવો શું સૂર્યસમાન હોઈ શકે કે? - અર્થાત્ મને ભાષ્યકારનો અર્થ ટીક લાગ્યો નથી, તેથી મેં એ રીતે વ્યાખ્યાન કર્યું છે; કારણકે ભાષ્યકાર, “ જ્ઞાન અને કર્મનો આ ગીતાશાસ્ત્રમાં સમુચ્ચય છે ” એમ માનતા નથી; અને મારી માન્યતા એવી છે કે, આ ગીતાશાસ્ત્રમાં સર્વ સ્થળે જ્ઞાન અને કર્મનો સમુચ્ચય દર્શાવ્યો છે.)

અથવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે, કર્મ અને અકર્મને સમજાવ્યાંજ નજીવીને આ શ્લોકમાં તે કર્મ અને અકર્મનું લક્ષણ દર્શાવ્યું છે; તેથી અહીં આનું વ્યાખ્યાન કરવું તે પણ યોગ્ય છે. જેમકે:- જે, અકર્મથી વિશેષતાવાળું હોય છે, તેનું નામ કર્મ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે કર્મનું લક્ષણ થાય છે તથા જે, કર્મથી વિશેષતાવાળું હોય છે, તેનું નામ અકર્મ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે અકર્મનું લક્ષણ થાય છે.

આ શ્લોકનો અક્ષરાર્થ આ રીતે થાય છે:- જે પુરુષ, સાધનોસહિત યજ્ઞાદિ કર્મોમાં, ક્રિયાશૂન્ય દૃટસ્થ બ્રહ્મરૂપ અકર્મને જીએ-અર્થાત્ કર્મમાં અને તેનાં અંગોમાં બ્રહ્મદષ્ટિનો અધ્યાસ

કરે જેવી રીતે-

“**અહં કનુરહં યજ્ઞઃ સ્વધાઽહમહમૌષધમ્ ।**
મન્ત્રોઽહમહમવાજ્યમહમગ્નિરહં હુતમ્”

હું કનુ છું, હું યજ્ઞ છું, હું સ્વધા છું, હું ઔષધ છું, હું મંત્ર છું, હું આજ્ય (ઘી) છું, હું અગ્નિ છું અને હું હુતવ્ય છું. ઇત્યાદિ પ્રકારથી જે પુરુષ, કર્મોમાં તથા તે કર્મોનાં અંગોમાં સર્વત્ર બ્રહ્મદષ્ટિ કરે છે, તે પુરુષ બુદ્ધિમાન, યોગી અને સર્વ કર્મને કરનારો છે; કારણકે એ રીતે જે બ્રહ્મદષ્ટિ ન કરે તો તે પુરુષનું સર્વ કર્મ વૃથા છે-કેવળ ચેષ્ટારૂપ છે. આવા કારણથીજ ભગવાને પ્રથમ કહેલું છે કે:-“**ગહના કર્મણો ગતિઃ**”-કર્મનું યથાર્થ સ્વરૂપ ગહન છે.”

તે અકર્મ એટલે શું, કે જેનો કર્મની અંદર અધ્યાસ કરવામાં આવે છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે, જેની અંદર પુણ્યપાપરૂપ કર્મ દેખાય છે તથા જેની અંદર તે પુણ્યપાપરૂપ કર્મનાં ફળરૂપ સુખદુઃખાદિ, હું સુખી છું, હું દુઃખી છું-ઇત્યાદિ અનુભવથી દેખાય છે, તે પ્રત્યક્ષતત્ત્વનું નામજ અકર્મ કહેવાય છે. તે અકર્મ-નિષ્ક્રિય પ્રત્યક્ષતત્ત્વમાં, આ ક્રિયારૂપ કર્મ, દોરીમાં સર્પની પેઢે અધ્યસ્ત થયેલું છે-મિથ્યા જણાય છે, એમ જે પુરુષ જીએ છે, તે પુરુષ બુદ્ધિમાન, યોગી અને સંપૂર્ણ કર્મ કરનારો છે.

અહીં કહેવાનો ભાવ એ છે કે, જેમ કાઇ પુરુષ બ્રાંતિથી દોરીની અંદર સર્પને જીએ છે; તેને કાઇ બીજો બ્રાંતિવિનાનો મનુષ્ય કહે છે કે, આ સર્પ નથી પણ દોરી છે, તેપણ તે બ્રાંતિવશ થયેલો પુરુષ બ્રાંતિની પ્રબળતાથી એ વાતને માનતા નથી અને દોરીને સર્પતરીકે જ જીએ છે. એટલે વળી તે પુરુષને કાઇએ પ્રેરણા કરી કે:-“ આ સર્પની તું દોરીની બુદ્ધિથી ઉપાસના કર.” આવી પ્રેરણાથી તે બ્રાંતિવશ થયેલો પુરુષ, પોતાને દેખાતા સર્પને સર્પતરીકે નહિ માનીને દોરીની બુદ્ધિથી ઉપાસના કરવા લાગી પડે છે. એ રીતે ન્યારે ઉપાસના દૃઢ થઇ જાય છે, ત્યારે તે સર્પને ભૂલી જઇને ખરેખરી રીતે દોરીના તત્ત્વને જાણે છે.

પરંતુ જે પુરુષ, કેવળ “ આ સર્પ નથી પણ દોરી છે ” એ વાક્યથીજ વાસ્તવિક દોરીના તત્ત્વને જાણે છે, તે પુરુષને પછીથી તે દોરીમાં વિશ્વાસ પામવામાટે ઉપાસનાની જરૂર રહેતી નથી; તેમજ

જે કંઈ શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો પુરુષ હોય છે, તેને પ્રત્યક્ષગૈત-ન્યરૂપ અકર્મમાં, અજ્ઞાનથી કર્તા-પણું વગેરે કર્મબુદ્ધિ જ્યારે થાય છે, ત્યારે “તત્ત્વમસિ” એ મહાવાક્યના ઉપદેશથી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થતાં અકર્મનું—પરબ્રહ્મનું યથાર્થ જ્ઞાન થઈ જાય છે; પણ જે પુરુષ મલિન અંતઃકરણવાળો છે અને અજ્ઞાનને લીધે કર્તા આદિનેજ અકર્મ દૃષ્ટિથી જોનારો છે, તે પુરુષે, તેા તે કર્તા આદિનેજ અકર્મ—બ્રહ્મદૃષ્ટિથી ઉપાસવા જોઈએ, જેથી તે ઉપાસના દદ થતાં કર્તા આદિનું સ્વરૂપ અદસ્ય થાય છે અને તેને અકર્મનું—પરબ્રહ્મનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

અથવા આ શ્લોકને લગવાન શ્રીકૃષ્ણે, “કર્મમાં જેમ અકર્મ દૃષ્ટિ કરવાની છે તેમ અકર્મ અને વિકર્મમાં પણ, અર્જુન કદાચ અકર્મ દૃષ્ટિ કરે” આવી મનમાં શંકા લાવીને અહીં કહેલો છે. અર્થાત્ શાસ્ત્રમાં કહેલાં કર્મોનહિ કરવામાં તથા વિરુદ્ધ કર્મોના આચરણમાં તેા કર્મદષ્ટિજ હોવી જોઈએ—એટલે કે, અકર્મથી કરીને બ્રહ્મદષ્ટિથી કર્મો કરવાજ જોઈએ; પરંતુ બ્રહ્મદૃષ્ટિથી અકર્મ તેા નહિજ કરવાં જોઈએ.

હવે અજ્ઞાની પુરુષોને કર્મની અંદર અકર્મ ભાવના દદ થાય એટલા માટે વિદ્વાનોની કર્મ-દષ્ટિનાં લગવાન શ્રીકૃષ્ણ છ શ્લોકથી વખાણુ કરે છે.

યસ્ય સર્વે સમારંભાઃ કામસંકલ્પવર્જિતઃ ।

જ્ઞાનામિદગ્ધકર્માર્ણ તમાહુઃ પંડિતં બુધ્ધાઃ ॥૧૯॥

જે પુરુષનાં સર્વ કર્મો, કૃણની ઇચ્છાથી તથા સંકલ્પથી રહિત છે, તે જ્ઞાનરૂપ અગ્નિથી બળી ગયેલાં કર્મોવાળા પુરુષને તત્ત્વવેત્તાઓ પંડિત કહે છે. ૧૯

(૧૯) જે પુરુષના સર્વ આરંભો—સર્વ કર્મો, કૃણની ઇચ્છાથી તથા “આ હું કરું છું” એવા અભિમાનરૂપ સંકલ્પથી રહિત છે, તે પુરુષનાં સર્વ કર્મો, જ્ઞાનરૂપ અગ્નિથી બળીને ભસ્મ થઈ જાય છે; કારણ કે તે પુરુષ કર્મ કરતાં છતાં તે કર્મોમાં અકર્મ દષ્ટિજ કરે છે, તેથી તેનાં સર્વ શુભા-શુભ કર્મોનો એક અંકુર પણ રહેતો નથી. એવા પુરુષને તત્ત્વવેત્તાઓ પંડિત કહે છે.

જેમ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી પૂર્વકાળનાં કર્મો નાશ પામે છે પણ વર્તમાન સમયમાં કરાતાં કર્મો નાશ

પામતાં નથી, તેમ જ્ઞાનરૂપ અગ્નિથી પૂર્વનાં કર્મો બળી જશે, પણ પાછાં વર્તમાન સમયમાં કરાતાં કર્મો, પોતાનું કૃણ આધ્યાયિના રહેશે નહિ. તેનું કેમ કરવું? આના ઉત્તરમાં લગવાન કહે છે—

ત્યક્ત્વા કર્મફલાસંગં નિત્યત્તો નિરાશ્રયઃ ।
કર્મણ્યભિપ્રવૃત્તોઽપિ નૈવકિંચિત્કરોતિ સઃ ॥

કર્મોનાં કૃણમાં આસક્તિને ત્યાગ કરીને આત્મલાભને લીધે નિત્ય તૃપ્ત રહેનારો તથા અહંકારથી રહિત થયેલો પુરુષ, કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે છતાં પણ તે કંઈ કરતોજ નથી. ૨૦

(૨૦) આત્મલાભ થયો હોવાથી હમેશાં તૃપ્ત રહેનારો તથા અહંકારના આશ્રયથી કર્મો કરે છે છતાં અહંકારરહિત થયેલો—એટલે—હું કર્મ કરું છું—એવા અભિમાનનો ત્યાગ કરનારો જે પુરુષ, લૌકિક અથવા વૈદિક કર્મમાં સર્વ અંગેથી પ્રવૃત્તિ કરે છે છતાં તે કંઈ કરતો નથી, એમ જાણવું. આવા હેતુથી એ પુરુષનાં વર્તમાનકાળનાં કર્મો પણ તેને કૃણ આપવામાટે સમર્થ નથી.

કદાચ અર્જુન કહે કે, આવું ગૌણ કર્મ કરવું તેના કરતાં કર્મ નહિ કરવું તેજ સાચું. આના ઉત્તરમાં લગવાન કહે છે કે, મુદ્દસ્થ પુરુષ એ પ્રમાણે જો કર્મો ન કરે તેા તેને દોષ લાગે છે, એ વાતને હવે વ્યતિરેકમુખે કહે છે:—

નિરાશીર્ઘ્નતાચ્છિન્નઃ ત્યક્તસર્વપરિગ્રહઃ ।

શરીરં કેવલં કર્મ કુર્વન્નાપ્રોતિ કિલ્વિષમ્ ૨૧ ॥

જે પુરુષે સર્વ પરિગ્રહનો ત્યાગ કર્યો હોય, વળી જે યોગૈશ્વર્યની પણ ઇચ્છા ન રાખતો હોય તથા જેણે મનને નિયમિત કરેલું છે, તેવો પુરુષ કેવળ શરીરનિર્વાહમાટે કર્મ કરે તોપણ તેને દોષ લાગતો નથી. ૨૧

(૨૧) જે પુરુષે સ્ત્રી આદિ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરી સંન્યાસ લીધેલો છે, વળી જે યોગૈશ્વર્ય—અભિમાદિ સિદ્ધિની પણ ઇચ્છા કરતો નથી તથા જેણે મનને એકાગ્ર કરી સમાધિના સમયે સર્વ બાહ્ય અને આબ્યંતર વૃત્તિનો નિરોધ કર્યો છે, તેવો પુરુષ સમાધિરહિત અવસ્થામાં માત્ર શરીરસ્થિતિને પૂરતા લિક્ષાટન આદિ કર્મને પોતાના આત્મામાં કર્તાપણુ અભિમાનનો ત્યાગ કરીને તેમજ બીજા શરીર, ઇન્દ્રિયો વગેરે પદાર્થો-પર કર્તાપણું વગેરેને સ્થાપીને કરે છે તોપણ

યાવજ્જિવિરિહોત્રં જુહુયાત્-ન્યાસુધી જીવે ત્યાસુધી અગ્નિહોત્ર રાખી હોમ કર્યા કરે-ઈત્યાદિ જીવતાંસુધી આજ્ઞા કરાયેલાં અગ્નિહોત્ર આદિ કર્મો નહિ કરવાથી તે પુરુષને દોષ લાગતો નથી; કારણ કે તે સંન્યાસી પુરુષે તે સર્વ કર્મોનો વિધિપૂર્વક ત્યાગ કરેલો છે; પરંતુ જે પુરુષ પરિગ્રહવાળો છે, તેને તો તે અગ્નિહોત્ર આદિ કર્મો નહિ કરવાથી અને કેવળ શરીરનિર્વાહાર્થે જ કર્મો કરવાથી અવસ્થા દોષ લાગે છે. ભલે પછી તે પરિગ્રહવાળો પુરુષ, યૌગેશ્વરની ઇચ્છા નહિ કરનારો તથા માનસિક સંયમવાળો હોય; પણ તેને દોષ લાગ્યાવિના રહેતો નથી.

વળી અર્જુન શંકા કરે છે કે:-પરિગ્રહવાળો પુરુષ પોતાના કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવામાં ઘણો વ્યથા હોય છે, તેથી ધનના અર્થથી બની શકે તેવાં તથા ઘણા પરિશ્રમને આપનારાં અગ્નિહોત્ર આદિ કર્મોને તે પુરુષ, સદાકાળ કેવી રીતે કરી શકે? આ શંકાનો પરિહાર કરવામાટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:—

યદ્દૃષ્ટાભાસંતુષ્ઠો દંદ્રાત્તીક્ષ્ણો વિમત્સરઃ ।

સમઃ સિદ્ધાવસિદ્ધૌ ચ કૃત્વાઽપિ ન નિવઘ્યતે ॥

અનાયાસે મળી આવેલા લાભમાં સંતોષ રાખનારો, સુખદુઃખ આદિ દ્વંદ્વોથી રહિત થયેલો, બીજાના લાભને જોઈને સંતાપ નહિ કરનારો તથા પોતાનાં નિત્યકર્મોની સિદ્ધિમાં અથવા અસિદ્ધિમાં સમદૃષ્ટિથી નિર્વિકાર રહેનારો પુરુષ, કર્મ કરીને પણ બંધાતો નથી.^{૨૨}

(૨૨) જે પુરુષ, પ્રાર્થના કર્યાવિના આપો-આપ આવી મળેલા લાભથી સંતુષ્ટ રહે છે, એટલે કે શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલી ઋત અને અમૃત નામની બ્રાહ્મણમાટેની આજીવિકાપર જીવનારો છે, તેને કર્મનું બંધન પ્રાપ્ત થતું નથી. શાસ્ત્રમાં તે આજીવિકામાટે વર્ણન કરેલું છે. જેમકે:—

“ઋતમુચ્છશિલં પ્રોક્તમમૃતં સ્યાદક્ષત્રેત્દહ”

ખેતરમાં અથવા દાણાબગર વગેરે સ્થળોમાં જે કંઈ દાણા વેરાઈ પડેલા હોય તે દાણાઓને તે બગર ઉડ્યા પછી, જઈને વીણી લાવવા અને તેવડે જે આજીવિકા ચલાવવી તેનું નામ ઋત કહેવાય છે તથા માગ્યાવિના આપોઆપ જે વસ્તુ આવી મળે તેવડેજ આજીવિકા ચલાવવી તેનું નામ અમૃત કહેવાય છે.”

આ બંને આજીવિકાપર જે પુરુષ જીવન ચલાવનારો હોય છે તથા ઘણા લાભ થાય અથવા ઘણા ગેરલાભ થાય તોપણ જે સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વોથી રહિત છે, બીજાને લાભ થયેલો જોઈ, જે પુરુષ સંતાપવિનાનો છે અને વળી અનાયાસે મળી આવેલા લાભથીજ ઇષ્ટિ, પશુયાગ, ચાતુર્માસ્ય આદિ પોતાનાં નિત્યકર્મોની સિદ્ધિ થાય અથવા ન થાય તોપણ જે પુરુષ સમભાવ રહેનારો તથા નિર્વિકાર છે-આનો પુરુષ, ઇષ્ટિ આદિ પોતાનાં નિત્યકર્મો દમેશાં કર્યા કરે તોપણ તે તે કર્મોના ફળરૂપ સ્વર્ગાદિથી બંધાતો નથી. અહીં મૂળમાં અપિ શબ્દ મૂકેલો છે તે એમ સૂચવે છે કે, તે પુરુષ, કદાચ તે નિત્યકર્મો ન કરે તોપણ તેને કોઈ જાતનો દોષ પણ લાગતો નથી; કારણકે બંધનનાં કારણરૂપ કર્મોનો તે પુરુષના તત્ત્વજ્ઞાનથીજ નાશ થઈ જાય છે. સ્મૃતિ કહે છે:—

**“ન્યાયાગતધનસ્તત્ત્વજ્ઞાનનિષ્ઠાઽતિથિપ્રિયઃ ।
બ્રાહ્મકૃત્સત્યવાદી ચ ગૃહસ્થોઽપિ વિમુચ્યતે”**

“જે પુરુષ, ન્યાયપૂર્વક પ્રાપ્ત કરેલા ધનવાળો છે, તત્ત્વજ્ઞાનમાં નિષ્ઠાવાળો છે, અતિથિઓ પર પ્રેમ રાખનારો છે, બ્રાહ્મ કરનારો છે અને સત્યવાદી છે, તે પુરુષ ગૃહસ્થ હોય છતાં પણ સંસારથી મુક્ત થાય છે.”

(ભાષ્યકાર શ્રીશંકરાચાર્યે આ શ્લોકનું સંન્યાસીપરવેગ વ્યાખ્યાન કરેલું છે.)

એ પ્રમાણે **ત્યક્ત્વા કર્મફલાસંગં**-ઈત્યાદિ ત્રણ શ્લોકોવડે કહેલું કે, જાની પુરુષ કર્મ કરે છે છતાં કંઈ કરતો નથી અને તેજ કારણથી તે જાની પુરુષ, કર્મનાં ફળથી લેપાતો નથી; અને ન્યારે લેપાતો નથી ત્યારે બંધાતો પણ નથી. તો શું તે જાની પુરુષ, જ્ઞાનવડે કર્મોની ફળ આપવાની શક્તિને અટકાવી રાખે છે, કે તે શક્તિનો સમૂળગો નાશ કરે છે? એ રીતે અર્જુને એ પક્ષ ઉભા કરીને શંકા કરી; એટલે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, “અર્જુને મૂકેલા પહેલા પક્ષમાં મુક્તને પણ ફરીથી સંસારની પ્રાપ્તિ થાય છે” એમ વિચારીને છેલ્લા પક્ષનો સ્વીકાર કરી, તેની શંકાનું સમાધાન કરે છે.

ગતસંસારસ્ય મુક્તસ્ય જ્ઞાનાવસ્થિતચેતસઃ ।

યજ્ઞાયાચરતઃ કર્મ સમગ્રં વિભોંયતે ॥ ૨૩ ॥

અભિમાનના સંગથી રહિત થયેલા, ફળની કામનાથી મુક્ત થઇને કેવળ યજ્ઞમાટેજ કર્મનું આચરણ કરનારા તથા જ્ઞાનમાં સ્થિર થયેલી બુદ્ધિવાળા જ્ઞાની પુરુષનું સમગ્ર કર્મ નાશ પામે છે. ૨૩

(૨૩) જ્ઞાની પુરુષને કર્તાપણાનો અભિમાનનો સંગ હોતો નથી, જેથી તે કર્મ કરે છે છતાં નથી કરતો. વળી તે પુરુષ, ફળકામનાથી મુક્ત હોય છે તેથી કર્મોવડે લેપાતો નથી અને વળી તે પુરુષ, જે કંઈ કર્મ કરે છે તે બધું, યજ્ઞમાટે એટલે યજ્ઞેશ્વર એવા પરમાત્માની પ્રીતિમાટેજ કરે છે; કારણકે તેને કોઈ પણ જાતની પ્રાપ્તિ કરવા લાયક વસ્તુ બાકી રહેતીજ નથી તેથી તેને પરમાત્માની પ્રીતિસિવાય બીજું ફળ ઇષ્ટજ નથી. આવા હેતુથી પરમેશ્વરની પ્રીતિને ઉત્પન્ન કરીને કૃતાર્થ થયેલાં કર્મોવડે તે જ્ઞાની પુરુષ બંધાતો પણ નથી, તેમજ તે જ્ઞાની પુરુષ, સંવ્યવસ્થિતરૂપ જ્ઞાનમાં સ્થિર થયેલી બુદ્ધિવાળો હોય છે, તેથી તે પુરુષને જ્ઞાનનિપ્તાની પ્રાપ્તિરૂપ શ્રેષ્ઠશ્રી પ્રીતિરૂપ ફળ પ્રથમથીજ મળી ચૂકેલું હોય છે; માટે સંગરહિત, મુક્ત, યજ્ઞ (ઈશ્વર) માટેજ કર્મનું આચરણ કરનાર અને જ્ઞાનમાં પ્રતિષ્ઠિત બુદ્ધિવાળા એ જ્ઞાની પુરુષનાં સર્વ વર્તમાનકાલિન કર્મો, સર્વ પ્રકારે કારણરહિત થઇને આગળની ફળવાસનાસહિત સમગ્ર અત્યંત સમૂળમાં નાશ પામે છે અને ફરીથી કદી પણ પ્રકટ થતાં નથી. આ શ્લોકમાં દર્શાવેલો જ્ઞાની પુરુષનાં વર્તમાન કર્મોનો પ્રલય, વિદ્વાનની દષ્ટિએજ છે, પણ જેમ અગ્નિમાં રહેલી સ્વાભાવિક દાહશક્તિ ટાળી ટળે તેવી હોતી નથી, તેમ કર્મોમાં રહેલી ફળને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ પણ, ટાળી ટળે તેવી નથી. આવાજ આશયથી શ્રુતિમાં કહેલું છે કે, જ્ઞાનવડે પૂર્વકાળનાં કર્મોનો દાહ થઇ જાય છે અને ઉત્તર કાળનાં કર્મોનો માત્ર સંબંધ થતો નથી; પણ ઉત્તર કાળનાં કર્મોનો તે પૂર્વકાળનાં કર્મોની પેઠે કદી દાહ થતો નથી. તે શ્રુતિ આ પ્રમાણે છે:—
“યથૈષિકતૂલમમૌ પ્રોતં પ્રદૂયેતૈવં હાસ્ય સર્વે પાપ્માનઃ પ્રદૂયંતે” —જેમ હીરવણીનું ૩ (અથવા-મુંજના મધ્યમાં રહેલા રાડાનું ૩) અગ્નિમાં નાખતાં ચીમળાઇ જાય છે, તેમ આ જ્ઞાની

પુરુષનાં (પ્રારબ્ધસિવાયનાં) સર્વ પાપો ચીમળાઈ જાય છે. “તં વિદિવાં ન કર્માણા લિપ્યતે પાપકેન—તે પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરીને આ જ્ઞાની પુરુષ, પાપી કર્મોથી લેપાતો નથી.”
“તસ્ય પુત્રા દાયમુપયંતિ સુહૃદઃ સાધુ-કૃત્યાં દ્વિપન્તઃ પાપકૃત્યામ્—તે જ્ઞાની પુરુષના પુત્રા, તેના વારસાને લઈ લે છે, તેના મિત્રા શુભ કર્મને લઈ લે છે અને તેના શત્રુઓ પાપ-કર્મને લઈ લે છે.” જેમ કોઈ પુરુષનું ધન, પુત્રાદિ અન્ય સ્થળે ગયાલું જાય છે, તેમ જ્ઞાની પુરુષનાં કર્મો પણ અન્ય સ્થળે ગયાં જાય છે, પણ વાસ્તવિક રીતે તે કર્મોનો પ્રલય થતોજ નથી.

ત્યારે જ્ઞાની પુરુષનાં કર્મોનો કેવાં રીતે પ્રલય થાય છે? આના ઉત્તરમાં ભગવાન કહે છે:—

બ્રહ્માર્પણં બ્રહ્મ હવિર્બ્રહ્માર્પો બ્રહ્મણા હુતમ્ ।

બ્રહ્મૈવ તેન ગંતવ્યં બ્રહ્મ કર્મ સમાધિના ॥૨૪॥

સવિકલ્પ સમાધિવડે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરનારા જ્ઞાની પુરુષોના યજ્ઞમાં અર્પણ કરવાનાં સાધનો, જે મન્ત્રબ્રૂજ (યજ્ઞપાત્ર વગેરે) તે બ્રહ્મજ છે, આપવાનું હવ્ય તે પણ બ્રહ્મજ છે, અગ્નિમાં જે હોમ્યું તે પણ બ્રહ્મમાંજ હોમિલું હોય છે, જે યજ્ઞમાને હોમ્યું હોય છે તે બ્રહ્મજ હોમ્યું હોય છે, તે યજ્ઞાદિ કર્મોવડે મેળવવાનું જે ફળ તે બ્રહ્મજ હોય છે અને જે કંઈ તે જ્ઞાની પુરુષોનાં શયન, આસન આદિ કર્મો હોય છે તે સર્વ બ્રહ્મજ હોય છે. ૨૪

(૨૪) તે જ્ઞાની પુરુષો, સવિકલ્પ સમાધિમાં સર્વ જગતને પ્રત્યક્ ચૈતન્યની શક્તિવડે નિર્માણ થયેલું જુએ છે. શ્રુતિ પણ આવાજ આશયને જણાવે છે કે:—

બ્રહ્મવાદિનો વદન્તિ-કિં કારણં બ્રહ્મ કુતઃ સ્મ જાતા જીવામ કેન કંચ સંપ્રતિષ્ઠાઃ । અધિષ્ઠિતાઃ સુલ્લેતરેષુ વર્તામહે બ્રહ્મણિદો વ્યવસ્થામ્—બ્રહ્મવાદીઓ પરસ્પર કહે છે કે, જગતનું કારણ બ્રહ્મ શું છે, તેનું સ્વરૂપ શું છે, શરીર અને ઈન્દ્રિયોવાળા આપણે બધા કોનાથી ઉત્પન્ન થયા છીએ, કોનાવડે આપણે જીવીએ છીએ, પ્રલયકાળે કયે સ્થળે આપણે સારી સ્થિતિવાળા થઈશું અને આપણે બધા કોનાવડે નિયમિત થઈને સુખદુઃખોની વ્યવસ્થાને પામીએ છીએ?

હવે તે બધા બ્રહ્મવાદીઓ બ્રહ્મકારણવાદના પ્રતિપક્ષરૂપ કાળ આદિ પદાર્થોનું નિરૂપણ કરી તેઓમાં દોષ દેખાડે છે:-કાલઃ સ્વભાવો નિયતિ ર્યદ્દૃષ્ટા ભૂતાનિ યોનિઃ પુરુષ રિતિ ચિન્ત્યમ્ સંયોગ ષ્ણાં નત્વાત્મભાવાદાત્માવ્યનીશઃ સુ-ચ્છદુઃસ્વહેતોઃ ॥ “કાળ, સ્વભાવ, પુણ્યપાપરૂપ દેવ, કાકતાલીન્યાયપ્રમાણે કામ કરનારી કોઈ શક્તિરૂપ યદૃચ્છા, પંચમહાભૂતો, પ્રકૃતિ અને પુરુષ-આ સાતમાંથી જગતનું કારણ કોણ? આ વાતનો વિચાર કરવો જોઈએ. ચેતનરૂપ આત્માનો સદ્ભાવ હોવાથી પૂર્વોક્ત કાળ વગેરે પદાર્થોનો સં-યોગ, જગતનું કારણ નથી. કર્તાભેદાત્મક આત્મા પણ સુખદુઃખનાં કારણરૂપ ધર્માધર્મની હયાતીને લીધે જગત ઉત્પન્ન કરવામાં અસમર્થ છે.”

એ રીતે વિચાર કરીને તે બ્રહ્મવેત્તાઓએ જગતનું કારણ શું જોયું? એ કહે છે:-

‘તે ધ્યાનયોગાનુગતા અપદ્યન્દેવાત્મ શક્તિ સ્વગુણૈર્નિગૂઢામ્ । યઃ કારણાનિ નિશ્ચિલાનિ તાનિ કાલાત્મયુક્તાન્યધિતિષ્ઠ્યત્કઃ ॥”

“અસંગ તથા ઉદાસીન બ્રહ્મ-ચેતનને પણ આ જગતનું કારણપણું સંભવે નહિ, તેથી અવશ્ય એ કારણમાંજ કોઈ જૂદી જગતનું સામર્થ્ય હોવું જોઈએ. આમ પરસ્પર વિચાર કરતાં છતાં પણ ન્યારે તે બ્રહ્મવેત્તાઓ જગતના કારણનો નિર્ણય કરી શક્યા નહિ, ત્યારે તેઓ સમાધિયુક્ત થયા, તેથી તેઓએ ત્રણ ગુણેવડે ગૂઢ થયેલી સ્વયં-પ્રકાશ આત્માની માયારૂપ શક્તિને જોઈ અને તે શક્તિ આ જગતનું કારણ છે, એમ તેઓએ નિશ્ચય કર્યો; તે બ્રહ્મવેત્તાઓએ જોયેલી તે શક્તિના આશ્રયરૂપ જે એક ચેતન છે તે કાળથી આરંભીને જીવાત્માપર્યંતનાં સર્વ કારણોથી ઉપર રહેલું છે.” પૂર્વોક્ત એ શ્રુતિઓમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે આ સર્વ જગતને બ્રહ્મવિશે કલ્પી કાઢે-લું જોનારા જ્ઞાની પુરુષોનાં જે જે કંઈ મંત્ર, જુદાં વગેરે યજ્ઞમાં અર્પણ કરવાનાં સાધનો છે, તે બધાં બ્રહ્મસ્વરૂપજ છે, જે અર્પણ કરવાનું હવ્ય છે તે પણ બ્રહ્મ સ્વરૂપજ છે; જે કંઈ તે હવનક્રિયામાં હોમેલું અથવા તૃમ કરેલા બ્રાહ્મણો વગેરે તે બધું પણ બ્રહ્મજ છે; જે તેમણે અગ્નિમાં હોમ કરેલો હોય છે તે પણ બ્રહ્મમાંજ હોમ કરેલો છે; જે યજ્ઞમાને હોમ કર્યો છે, તે યજ્ઞ-માન પણ બ્રહ્મસ્વરૂપજ છે; જે તે યજ્ઞ આદિ

કર્મવડે પ્રાપ્ત કરવાનું ફળ છે, તે પણ બ્રહ્મજ છે. વધારે શું કહેવું? પણ દુકામાં એટલુંજ કે, તે જ્ઞાની પુરુષોનાં જે જે કંઈ શયન, આસન આદિ કર્યો છે તે તે બધાં બ્રહ્મસ્વરૂપજ હોય છે; કારણ કે તે પુરુષોને સમાધિવડે આત્માનો સા-ક્ષાત્કાર ઉત્પન્ન થઈ ગયેલો હોય છે. કહેવાનો ભાવ એ છે કે, તે જ્ઞાની પુરુષને આ સર્વ દશ્ય-માન વસ્તુ, બ્રહ્મસ્વરૂપજ જણાય છે, તેથી તેને કોઈ પણ જગતનું આપવાનું ફળ બાકી રહેતું નથી તેથી, લોકજાનો અભાવ થતાં અગ્નિ જેમ આપો-આપ હોલવાઈ જાય છે તેમ, તે જ્ઞાનીનાં સર્વ કર્મો પણ નાશ પામી જાય છે.

અહીં કેટલાએક રીકાકારો આવું વ્યાખ્યાન કરે છે કે:-“જેમ ઝંકાર વગેરે નામોમાં બ્રહ્મ-બુદ્ધિ કરવામાં આવે છે, તેમ અહીં કર્મોમાં અને તેમનાં અંગોમાં બ્રહ્મબુદ્ધિ કરવાની છે.” આ વ્યાખ્યાન સંબંધવિનાનું-અસંગત છે; કારણ કે અહીં ચાલુ પ્રકરણનો ઉપક્રમ (આરંભ) જોતાં તે વ્યાખ્યાન વિરુદ્ધ થઈ પડે છે ભાષ્ય-કારેજ આ વ્યાખ્યાનનું ખંડન કરીને કહેવું છે કે, આ પ્રકરણમાં બ્રહ્મવિદ્યાનો પ્રસંગ ચાલુ છે તેથી તે રીકાકારોનું વ્યાખ્યાન અવધિત છે. અહીં જો કે “બ્રહ્મજ્ઞાનીઓને કર્મનાં અંગોમાં તાત્ત્વિક બ્રહ્મદષ્ટિ હોય છે” એમ કહેવું છે, પણ તે તો સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણની પેઠે અજ્ઞાની-ઓને તે પ્રમાણે અનુદાન કરવ માટેજ કહ્યું છે, તેથી તે બ્રહ્મદષ્ટિનું કર્મોનાં અંગોમાં તાત્પર્ય રહેલું છે એમ વર્ણન કરવું નહિ.

એ રીતે “સમ્યક્દષ્ટિ છે તેજ યજ્ઞ છે” એમ સિદ્ધ કરીને તેનાં વખાણ કરવામાટે બીજા યજ્ઞને પણ કહી દેખાડે છે.

દૈવમેવાપરે યજ્ઞં યોગિનઃ પર્યુપાસતે ।

મહાહાટપરે યજ્ઞં યજ્ઞેનૈવોપરુદ્ધતિ ॥ ૨૫ ॥

કેટલાએક યોગી પુરુષો, જેમાં દેવતાનું પ્રાધાન્ય છે તેવા યજ્ઞને ઉપાસે છે અને વળી બીજા કેટલાએક યોગીઓ બ્રહ્મરૂપ અગ્નિમાં ઉ-પાધિયુક્ત જીવને નિરૂપાધિક સ્વરૂપજ હોમે છે.

(૨૫) કેટલાએક કર્મયોગીઓ, દેવતાનું જેમાં પ્રાધાન્ય છે તેવા દર્શ, પૂર્ણમાસ આદિ યજ્ઞોનું ઉપાસન કરે છે, ત્યારે કેટલાએક બીજા યોગીઓ જેનું જ્ઞાન થતાં સર્વ કર્મો બળી જાય છે તેવા

અખંડ એકરસયુક્ત-વસ્તુરૂપ અને સત્ય, જ્ઞાન તથા આનંદસ્વરૂપ એવ બ્રહ્મરૂપ અગ્નિમાં, ઉપાધિવાળા જીવને ઉપાધિરહિત રૂપવડે હોમે છે-અર્થાત્ જેમ ઘટાકાશને મહાકાશમાં લય થાય છે. તેમ ઉપાધિનો ત્યાગ કરી જીવનો પરબ્રહ્મમાં લય કરે છે. આનું નામજ્ઞ જ્ઞાનયજ્ઞ કહેવાય છે અને તે સર્વ યજ્ઞોમાં મુખ્ય છે.

બીજા યજ્ઞોને પણ કહે છે:—

શ્રોત્રાદીનીન્દ્રિયાણ્યન્યે સંયમાગ્નિષુ જુહતિ ।

શબ્દાદીન્વિષયાનન્યે ઇન્દ્રિયાગ્નિષુ જુહતિ ॥

કેટલાએક યોગીઓ શ્રોત્ર આદિ ઇન્દ્રિયોને સંયમોરૂપ અગ્નિમાં હોમે છે અને વળી બીજા કેટલાએક યોગીઓ શબ્દાદિ વિષયોને ઇન્દ્રિયોરૂપ અગ્નિમાં હોમે છે. ૨૬

(૨૬) કેાઇપણ જાતના બાહ્ય કે આંખ્યાંતર વિષયનો સ્વીકાર કરીને તેમાં ચિત્તનું નિયમન કરવામાં આવે છે, તે સંયમો અનેક વિષયના અને અનેક છે તથા તેઓનાં ઇળ પણ અનેક પ્રકારનાં જૂદાં જૂદાં હોય છે. યોગસૂત્રકારે કહ્યું છે કે:—
“**ભુવનજ્ઞાનં સૂર્યસંયમાત્, ચન્દ્રે તારાવ્યૂહ-જ્ઞાનં, કંઠકૂપે ક્ષૂત્પિપાસાનિવૃત્તિઃ**—સૂર્યમાં સંયમ કરવાથી એટલે સૂર્યદારરૂપ સુપુમ્ણા નાદીમાં સંયમ કરવાથી યોગીને ચૌદ ભુવનોનું જ્ઞાન થાય છે; ચન્દ્રમાં સંયમ કરવાથી યોગીને તારામંડળનું જ્ઞાન થાય છે-અર્થાત્ જ્યોતિઃશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યાવિના માત્ર સંયમથી અમુક તારો આકાશના અમુક ભાગમાં નિવાસ કરે છે એમ તે યોગીને તેમનું સંશયરહિત વિશેષ જ્ઞાન થાય છે; અને કંઠકૂપમાં સંયમ કરવાથી જૂખ અને તરસની નિવૃત્તિ થાય છે-અર્થાત્ જીભના નીચેના ભાગમાં રહેલું જે જીલ્વામૂળ છે, તેને તંતુ કહે છે. તે તંતુથી આગળ નીચેના ભાગમાં કંઠપ્રદેશ છે. તે કંઠની સમીપ નીચેના ભાગમાં ખાડાના આકાર જેવો એક પ્રદેશ છે તેનું નામ કંઠકૂપ કહેવાય છે. તે કંઠકૂપમાં પ્રાણુદિકનો સ્પર્શ થવાથી મનુષ્યને જૂખતરસ પીડા કરે છે. તે કંઠકૂપમાં શ્રીસહ્યુરુના ઉપદેશ પ્રમાણે સંયમ કરવાથી પ્રાણુદિકના સ્પર્શની નિવૃત્તિદ્વારા યોગીને જૂખ તથા તરસ પીડા કરતાં નથી.” ઇત્યાદિ સંયમોરૂપ અગ્નિમાં ઇન્દ્રિયોરૂપ કાષ્ઠોનો સંહાર થઇ જાય છે, માટે તે સંયમોરૂપ અગ્નિમાં કેટલાએક યોગી પુરુષો પોતાનાં શ્રોત્ર

આદિ ઇન્દ્રિયોને હોમે છે. તેમાં શ્રોત્રન્દ્રિયનો અનાદત ધ્વનિમાં સંયમ કરીને યોગીપુરુષો, હંસોપનિપતમાં કહેલી રીત પ્રમાણે ઘંટાનાદ, ચિણુનાદ, ચિણુચિણુનાદ, શંખનાદ, વીણુનાદ, તાલનાદ, વેણુનાદ, ભેરીનાદ, મૃદંગનાદ અને મેઘનાદ—આ દશ પ્રકારના નાદોનો (શબ્દોનો) અનુભવ કરે છે. આ નાદોમાં ચિત્ત જ્યારે બરાબર નિયમિત થઈ જાય છે, ત્યારે કેાઇ પણ બીજા શબ્દનું ગ્રહણ થતુંજ નથી. તેનું નામજ્ઞ આ શ્રોત્રન્દ્રિયનો સંયમ-રૂપ અગ્નિમાં હોમ થયેલો સમજવો. એજ પ્રમાણે બીજા બીજા સંયમોમાં તે તે ઇન્દ્રિયોના હોમદ્વારા તે યોગીઓ સંપૂર્ણ બ્રહ્મતત્ત્વને પ્રાપ્ત થાય છે.

પણ બીજા કેટલાએક યોગીઓ કે જેઓએ ઇન્દ્રિયોને વિષયો તરફથી પાછી વાળેલી છે તથા જેઓ ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિરૂપ મનના સંયમને-મૂલાધાર, સ્વાધિષ્ઠાન, મણિપુરક, અનાદત, વિશુદ્ધ, આજ્ઞા અને સહસ્રદલ વગેરે ચક્રોમાંના કેાઇએક ચક્રમાં કેાઇએક સ્થળે કરવામાટે અશક્ત છે તેઓની મનસદિન ઇન્દ્રિયો, વિષયો સાથેના વિયોગને લીધે, જેમ ત્રાકડાં બળી જતાં અગ્નિ શાંત થઈ જાય છે, તેમ આપોઆપ શાંત થઇ જાય છે. એ રીતના તે ઇન્દ્રિયોના પ્રત્યક્ષમાં જે યોગીઓની સમાધિબુદ્ધિ થાય છે, તેઓએ વસ્તુતઃ ઇન્દ્રિયોમાં વિષયોનોજ ઉપસંહાર કર્યો છે, પણ ઇન્દ્રિયવગેરેનો મનવગેરેમાં પ્રથમ કહેલી રીતે તેઓએ ઉપસંહાર કર્યો નથી; માટે તે યોગીઓને ઇન્દ્રિયચિંતક એવું નામ આપેલું છે. તે આ ઇન્દ્રિયચિંતકાન સંયમમાં વ્યવહીય સંહિતામાં કહેલું છે કે:—**“દશ મન્વંતરાણીહ તિષ્ઠંતીન્દ્રિય-ચિંતકાઃ**—ઇન્દ્રિયચિંતકા, દશ મન્વંતરસુધી સ્વર્ગલોકમાં રહે છે.

પૂર્વોક્ત યોગથી ઉત્તમ એવા બીજા યોગને કહે છે:—

સર્વોળીન્દ્રિયકર્માણિ પ્રાણકર્માણિ ચાપરે ।

આત્મસંયમયોગાગ્રૌ જુહતિ જ્ઞાનદીપિતે ॥૨૭॥

વળી બીજા કેટલાએક યોગી પુરુષો, સર્વ ઇન્દ્રિયોનાં કર્મોને તથા પ્રાણનાં કર્મોને, જ્ઞાનથી પ્રબલિત એવા બુદ્ધિના સંયમરૂપ યોગાગ્નિમાં હોમે છે. ૨૭

(૨૭) બીજા કેટલાએક યોગીઓ, શબ્દ વગેરે વિષયોના ગ્રહણ કરવારૂપ ઇન્દ્રિયોનાં કર્મોને તથા

આકુંચન, પ્રસારણ, શ્વાસ અને પ્રશ્વાસ આદિ પ્રાણવાયુનાં કર્મોત્તે દેહ, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ અને મનથી લિન્ન એવા આત્માના જ્ઞાનથી પ્રકાશિત સુદ્ધિના સંયમરૂપ યોગાગ્રિમાં હોમે છે-લય પમાડે છે. પૂર્વશ્લોકમાં દર્શાવેલા ઇન્દ્રિયયોગીઓ અને આ શ્લોકમાં દર્શાવેલા સુદ્ધિયોગીઓમાં ભેદ એટલો છે કે, ઇન્દ્રિયયોગીઓના પ્રાણ, સુષુપ્તિ અવસ્થાની પેઠે લય પામેલો થતો નથી; કારણ કે તેઓએ પ્રાણોની સાથે રહેનારા મનનો લય કર્યો નથી; પણ આ સુદ્ધિયોગીઓએ તો મનનો પણ લય કરેલો હોય છે, તેથી તેઓના તે મનને અધીન રહેલા પ્રાણોના પણ લય થઈ જાય છે. એ રીતે તે ઇન્દ્રિયયોગી અને સુદ્ધિયોગીમાં ભેદ રહેલો છે. આ સુદ્ધિયોગીઓની પણ સુદ્ધિ, જ્યારે તેને કંઈ જાણવાનું બાકી રહેતું નથી, ત્યારે પૂર્વની પેઠે (ઇન્દ્રિય-યોગીઓની ઇન્દ્રિયોની પેઠે) આપોઆપ લીન થઈ જાય છે. એ રીતે તે સુદ્ધિની લીનાવસ્થામાંજ તે સુદ્ધિયોગીઓ સમાધિસુદ્ધિ કરે છે; માટે તે સુદ્ધિ-યોગીઓને પણ સુદ્ધિથી લિન્ન રહેલા આત્માનું જ્ઞાન થયેલું હોતું નથી અને તેથીજ તેઓએ પોતાની સુદ્ધિનો આત્મામાં લય કરેલો હોતો નથી. આ સુદ્ધિયોગીઓના સંયમમાં પણ વાયવીય સંહિતામાં કહેલું છે કે:—

“**બૌદ્ધાદશસદ્દશાણિ તિષ્ઠતિ વિગતઙ્ગરા:**”-

“સુદ્ધિની અંદર લીન થયેલા યોગીઓ દશ દળર મન્વંતરસુધી સંતાપરહિત થઈને સ્વર્ગ-લોકમાં રહે છે.”

એ પ્રમાણે પાંચ યજ્ઞો ત્રણ શ્લોકોમાં કહ્યા હવે એકજ શ્લોકમાં બીજા પાંચ યજ્ઞો કહે છે:—

દ્રવ્યયજ્ઞાસ્તપોયજ્ઞા યોગયજ્ઞાસ્ત ગાસ્પરે ।

સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞાશ્ચ યતયઃ સંશિતવ્રતાઃ॥૨૮॥

યત્નશીલ કેટલાએક તીક્ષ્ણ મતવાળા યોગીઓ, દ્રવ્યથી થતા યજ્ઞો કરનારા હોય છે, કેટલાએક તપરૂપ યજ્ઞ કરનારા હોય છે, વળી કેટલાએક યોગરૂપ યજ્ઞ કરનારા હોય છે, કેટલાએક વેદાભ્યાસરૂપ યજ્ઞને કરનારા હોય છે અને કેટલાએક યોગીઓ જ્ઞાનરૂપ યજ્ઞ કરનારા હોય છે.^{૨૮}

(૨૮) **વૈવમેવાપરે યજ્ઞમ્**-એ વચનથી પ્ર-

થમ કહેવાયેલા શ્રૌત યજ્ઞોથી લિન્ન, સ્માર્ત કર્મરૂપ અને દ્રવ્યથી સધાય તેવા વાવ, ફૂવા, ધર્મશાળા અથવા સાર્વજનિક બાગબગીચા અને તીર્થમાં વેદિકાની બહાર આપવામાં આવતું દાન વગેરે બધા દ્રવ્યયજ્ઞોને કરનારા કેટલાએક યોગીઓ હોય છે; તેમજ કૃત્ત્યંદ્રાણુ, મહિનાના ઉપવાસ વગેરે તપરૂપ યજ્ઞને કરનારા કેટલાએક તપોયજ્ઞ યોગીઓ હોય છે તથા સંગ અને ફળના ત્યાગપૂર્વક સંયોગાસનથી આરંભીને નિર્વિકલ્પ સમાધિસુધીનાં કર્મોનું અનુષ્ઠાન જે ત્રીજા અધ્યાયમાં કહેલું છે, તેરૂપ યોગને યજ્ઞસ્થાને કરનારા કેટલાએક યોગીઓ યોગ યજ્ઞવાળા હોય છે; અથવા યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિરૂપ આઠ પ્રકારના અંગથી યુક્ત અને યોગસત્રકારે ચિત્તની વૃત્તિઓને વશ કરવારૂપે દર્શાવેલ યોગનેજ યજ્ઞસ્થાને કરીને યોગયજ્ઞ કરનારા કેટલાએક યોગીઓ હોય છે; તેમજ વળી કેટલાએક સ્વાધ્યાયરૂપ યજ્ઞને કરનારા હોય છે-અર્થાત કેટલાએક યોગીઓ હમેશાં વેદાધ્યયનરૂપ યજ્ઞમાં આસક્ત હોય છે અને વળી કેટલાએક યોગીઓ, સ્વાધ્યાય (વેદાધ્યયન) ના અર્થના જ્ઞાનરૂપ પૂર્વ અને ઉત્તરમીમાંસાના વિચારરૂપ-જ્ઞાનયજ્ઞને કરનારા હોય છે. આ પાંચેય પ્રકારના યજ્ઞને કરનારા, તે તે યોગીઓ બરાબર પ્રયત્નશીલ હોય છે તથા અદિંસા વગેરે વ્રતોને સારી રીતે તીક્ષ્ણ પાળવાવાળા હોય છે. ૨૮

હવે અગીઆરમા યજ્ઞને કહે છે:—

અપાને જુહ્વતિ પ્રાણં પ્રાણેસ્પાનં તથાસ્પરે ।

પ્રાણાપાનગતી રુદ્ધ્વા પ્રાણાયામપરાયણાઃ ॥

વળી બીજા કેટલાએક યોગીઓ અપાન વાયુની વૃત્તિમાં પ્રાણવાયુની વૃત્તિને હોમે છે તથા પ્રાણવાયુની વૃત્તિને અપાનવાયુની વૃત્તિમાં હોમે છે અને પ્રાણવાયુની તથા અપાનવાયુની ગતિને રોકીને પ્રાણાયામ કરવામાં તત્પર રહે છે.

(૨૯) બીજા કેટલાએક યોગીઓ અપાનની વૃત્તિમાં પ્રાણની વૃત્તિનો લય કરે છે અને પ્રાણની વૃત્તિમાં અપાનની વૃત્તિનો લય કરે છે-અર્થાત પૂરક અને રેચક નામનો પ્રાણાયામ કરે છે તથા મુખ અને નાસિકાના માર્ગે સંચાર કરતા પ્રાણવાયુની ગતિને તથા શુદ્ધમાર્ગે સંચાર

કરતા અપાન વાયુની ગતિને રોકાને પ્રાણાયામ કરવામાં તત્પર રહે છે-અર્થાત્ કુંભક નામનો પ્રાણાયામ કરે છે.

બારમા યજ્ઞને કહે છે:—

અપરે નિયતાહારાઃ પ્રાણાન્પ્રાણેર જુહતિ ।

સર્વેઽપ્યેતે યજ્ઞવિદો યજ્ઞક્ષપિતકલ્મષાઃ ॥૩૦॥

વળી જેમણે વિષયલોગ નિયમિત કરેલો છે એવા કેટલાએક યોગીઓ મનસહિત ઇન્દ્રિયોને અંતઃકરણની વૃત્તિઓમાં હોમે છે. આ બારેય પ્રકારના યજ્ઞોને બાળુનારા તે તે યોગીઓ તે તે યજ્ઞોવટે પાપનો નાશ કરનારા થાય છે. ૩૦

(૩૦) આ યજ્ઞકર્તા પ્રથમના પ્રાણ શબ્દથી મનસહિત ઇન્દ્રિયા લેવાની છે તથા બીજા પ્રાણ શબ્દથી મન, ચિત્ત, અલંકાર આદિ અંતઃકરણની વૃત્તિઓ લેવાની છે.

વિષયભોગને નિયમિત કરી વેરાગ્ય વગેરેથી યુક્ત થયેલા કેટલાએક યોગીઓ મનસહિત ઇન્દ્રિયોનો અંતઃકરણની વૃત્તિઓમાં લય પમાડે છે-અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોનો મનમાં લય કરે છે. સંકલ્પવિકલ્પરૂપ મનનો સ્મરણધર્મવાળા ચિત્તમાં લય કરે છે અને ચિત્તનો અલંકારમાં લય કરે છે. પછીથી તે એકલો રહેલો અભિમાનરૂપ અલંકાર, પોતે જેમાં અલંબાય કરે તેની અન્ય વસ્તુઓનો અભાવ થવાથી બળી ગયેલાં લોકડાં-વાળા અગ્નિની પેઠે આપોઆપ લય પામે છે. એ રીતે લય પામેલા અલંકારમાં આ યોગીઓ સમાધિબુદ્ધિ કરે છે, માટે તેઓ ‘આભિમાનિક યોગી’ કહેવાય છે અને તેઓ પૂર્વોક્ત બુદ્ધિયોગીઓના કરતાં અધમ સ્થિતિના છે. આ આભિમાનિક યોગીઓના સંબંધમાં પણ વાયવીય સહિતામાં કહેલું છે કે:—**સદ્ધ્વં ત્વાભિમાનિકાઃ**-આભિમાનિક યોગીઓ એક હજાર મન્વંતરસુધી સ્વર્ગ-લોકમાં રહે છે.

આ બધા યોગસિવાયનો એક બીજો ભૌતિક નામનો યોગ પણ છે. તેને અહીં કહેલો નથી, પણ વાયવીય સહિતામાં તે ભૌતિક યોગનું અનુષ્ઠાન કરનારાઓના સંબંધમાં કહેલું છે કે:—**ભૌતિકાસ્તુ શર્ત્ત પૂર્ણસ**-ભૌતિક યોગનું અનુષ્ઠાન કરનારા યોગીઓ પૂરેપૂરાં સો મન્વંતરસુધી સ્વર્ગ-લોકમાં રહે છે.

પૂર્વોક્ત બારેય યજ્ઞોને બાળુનારા તે તે યો-

ગીઓ, તે તે યજ્ઞોવટે પોતાનાં પાપોનો નાશ કરી શકે છે-અર્થાત્ એ સર્વ યજ્ઞો, કેવળ પાપનો નાશ કરનારા થાય છે પણ સાક્ષાત્ મોક્ષને આપનારા થતા નથી.

હવે પૂર્વોક્ત યજ્ઞોમાંથી એકેયનું અનુષ્ઠાન નહિ કરનારા અશક્ત પુરુષને માટે કહે છે:—

ગૃહાણિામૃતમૃજો યાંતિ વ્રહ્મ સનાતનમ્ ।

નાયં લોકોઽસ્ત્યયજ્ઞસ્ય કુતોઽન્યઃ કુલસત્તમા ।

પંચ મહાયજ્ઞોથી બાકી રહેલા અમૃત નામના અન્નનું ભોજન કરનારા પુરુષો પણ સનાતન બ્રહ્મને પામે છે. હે કુરુવંશશ્રેષ્ઠ અર્જુન ! પૂર્વોક્ત યજ્ઞો કરવાને અશક્ત તથા છેવટે પંચમહાયજ્ઞોને પણ નહિ કરનારા પુરુષને આ લોકની પણ પ્રાપ્તિ થતી નથી તો પછી તેને બીજો લોક તો ક્યાંથીજ મળે ! ૩૧

(૩૧) હે કુરુશ્રેષ્ઠ પંચમહાયજ્ઞથી અવશેષ રહેલા અમૃત નામના અન્નનું ભોજન કરનારા પુરુષો પણ ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા સનાતન બ્રહ્મને પામે છે; પરંતુ પૂર્વે દર્શાવેલા બાર યજ્ઞોમાંથી એકેય યજ્ઞને નહિ કરનારા તથા છેવટે નિત્ય એવા પંચમહાયજ્ઞોને પણ નહિ કરનારા પુરુષને આ લોક પણ મળતો નથી તો પછી બીજો પરલોક અથવા આત્મલોક તો ક્યાંથીજ મળે-અર્થાત્ નજ મળે.

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।

कर्मजान्निवद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥

એ રીતે અનેક પ્રકારના યજ્ઞોને વેદદ્વારા મહાત્મા પુરુષોએ આ પૃથ્વીપર વિસ્તારેલા છે; પરંતુ એ બધા યજ્ઞો કાયિક, વાચિક અથવા માનસિક કર્મોથીજ ઉત્પન્ન થનારા છે, પણ નૈષ્કર્મ્યરૂપ નથી, એમ સમજીને તું તત્ત્વજ્ઞાનની ઉત્પત્તિદ્વારા અશુભથી મુક્ત થઈશ. ૩૨

હવે, જે જ્ઞાનયજ્ઞને માટે પ્રથમ દર્શાવેલા સર્વ યજ્ઞોનો ઉપન્યાસ કરેલો છે, તે જ્ઞાનયજ્ઞનાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ વખાણ કરે છે:—

જેજાન્ત્યુપાધ્યાયજ્ઞાજ્ઞાનયજ્ઞઃ પરંતપ ।

સર્વં કર્માશિલં પાર્થ જ્ઞાને પરિહ્રાણ્યતે ॥૩૩॥

હે શત્રુતાપન અર્જુન ! દ્રવ્યમય યજ્ઞ કરતાં જ્ઞાનમય યજ્ઞ અતિ ઉત્તમ છે; કારણકે હે કુતી-

પુત્ર! સર્વ-અંગોપાંગસહિત કર્મનો જ્ઞાનમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. ૩૩

(૩૩) હે શત્રુતાપન અર્જુન ! વાવ, ફૂવા, બગીચા વગેરે બાહ્યદ્રવ્યો અને દેહ, ઇન્દ્રિય વગેરે આભ્યંતર દ્રવ્યોથી સિદ્ધ થનારા દ્રવ્યમય યજ્ઞ કરતાં સમગ્ર મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિને શાંત કરવારૂપ જ્ઞાનયજ્ઞ અતિ ઉત્તમ છે; કારણકે સર્વ અંગોપાંગસહિત કર્મોનો જ્ઞાનમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે: “કૃતાય વિજિતાયાધરેયાઃ સંયન્ત્યેવમેવૈનં સર્વતદ્ભિસમેતિ યત્કિંચ પ્રજાઃ સાધુ કુર્વતિ યસ્તદ્વેદ યત્સ વેદ-જેમ વિજ્ય પામેલા ચાર અકપાળા પાસાના કૃતના ભાગમાં નીચેના ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ-એ ત્રણ ભાગોનો સમાવેશ થઈ જાય છે, તેમ પ્રજાઓ જે કંઈ શુભ કર્મ કરે છે, તે સર્વ શુભ કર્મનો તથા તેનાં ફળનો આ રૈકવ મુનિના ધર્મમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. તે રૈકવ મુનિ જે વેદને જાણે છે, તે વેદને જાણનારા પ્રાણીને પણ સર્વ પ્રાણીઓના ધર્મનો સમૂહ તથા ફળ તે રૈકવ મુનિની પેઠે પ્રાપ્ત થાય છે.” (આ શ્રુતિનો અર્થ પ્રથમ વિસ્તારથી દર્શાવ્યો છે.)

તદ્વિદ્ધિ પ્રણિપાતેન પરિપ્રથેન સેવયા ।

ઉપદેશ્યતિ તે જ્ઞાનં જ્ઞાનિનસ્તત્ત્વદર્શિનઃ॥૩૪॥

પ્રણામથી, પ્રશ્નથી અને સેવાથી તું તે જ્ઞાનને જાણુ. અંથને જાણનારા અનુભવી તત્ત્વદર્શી પુરુષો તને એ જ્ઞાનનો (અર્હતનો) ઉપદેશ કરશે.

યજ્ઞાત્વા ન પુનર્મોહમેવં યાસ્યસિ પાંડવ ।

યેન ભૂતાન્યશેષેણ દ્રશ્યસ્યાત્મન્યથો મયિ ૩૫

જે જ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર કરીને તું હમણાંની પેઠે ફરીથી મોહ પામીશ નહિ અને હે પાંડુ-પુત્ર ! જે જ્ઞાનવડે તું સમગ્ર ભૂતોને પરમાત્મારૂપ મારાવિષે જોઈશ. ૩૫

(૩૫) હે પાંડવ ! જે ચૈતન્યમાત્રસ્વરૂપ અર્હતને જાણીને તું હાલની પેઠે ફરીથી મોહને પામીશ નહિ અને વળી જે જ્ઞાનવડે તું અલ્લાથી આરંભીને યુગાંસંધીનાં સર્વ સ્થાવર-જંગમ ભૂતોને, ત્વં પદ્ધતી લક્ષ્ય એવા જીવથી ભિન્ન સ્વરૂપવાળા પરમાત્મા પરમેશ્વરરૂપ મારાવિષે જોઈશ. શ્રુતિ પણ કહે છે કે: “નાન્યોડતોડસ્તિ

દ્રષ્ટા-આ પરમાત્માસિવાય બીજો કોઈ દ્રષ્ટા નથી.” એ રીતે શ્રુતિ પણ પ્રત્યગાત્માથી અન્યને દ્રષ્ટાપણુ નો નિષેધ કરે છે.

ભાષ્યમાં તો એમ કહેલું છે કે, તે જ્ઞાનના યોગથી અલ્લાથી સ્તંબપર્યંતનાં સર્વ પ્રાણીઓને તું તારા આત્મામાં એટલે કે “સર્વ ભૂતો મારામાં છે” એમ અને હું વાસુદેવમાં એટલે કે “સર્વ ભૂતો પરમેશ્વરમાં છે.” એમ જોઈશ-અર્થાત્ સર્વ ઉપનિષદોમાં પ્રસિદ્ધ ક્ષેત્રજ્ઞ અને ઇશ્વરનું એકત્વ-એકપણું તું અનુભવીશ.

અપિ ચેદસિ પાપેભ્યઃ સર્વેભ્યઃ પાપકૃત્તમઃ ।

સર્વ જ્ઞાનપ્ત્વેનૈવ વ્રજિનં સંતરિષ્યસિ ॥ ૩૬ ॥

સર્વ પાપીઓના કરતાં પણ જો તું વધારે પાપ કરનારો હોઈશ, તોપણ તું તારા સર્વ પાપરૂપ સમુદ્રને જ્ઞાનરૂપ વહાણવડે તરી જઈશ. ૩૬

યથૈવાસિ સમિદ્ધોગ્નિર્ભસ્મસાત્કુરુતેડ્જુન ।

જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વ કર્માણિ ભસ્મસાત્કુરુતે તથા ૩૭

હે અર્જુન ! જેમ પ્રજ્વલિત થયેલો અગ્નિ લાકડાંઓને ભસ્મ કરી નાખે છે, તેમ જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ પણ (પ્રારબ્ધસિવાયનાં) સર્વ કર્મોને ભસ્મ કરી નાખે છે. ૩૭

ન હિ જ્ઞાનેન સદૃશં પવિત્રમિહ વિદ્યતે ।

તત્સ્વયં યોગસંસિદ્ધઃ કાલેનાત્માનિ વિંદતિ ૩૮

ખરેખર આ જગતમાં જ્ઞાનના જેવું બીજું કંઈપણ પવિત્ર છેજ નહિ. તે જ્ઞાન ને યોગથી સિદ્ધ થયેલો પુરુષ, સમય જતાં પોતાની મેળે પોતાના આત્મામાં પામે છે. ૩૮

(૩૮) યોગથી સિદ્ધ થયેલો પુરુષ-એટલે નિષ્કામ કર્મયોગના અનુષ્ઠાનથી અથવા સમાધિયોગથી સિદ્ધ થયેલો-યોગ્યતા પામેલો મુમુક્ષુ પુરુષ, કેટલોએક વખત ગયા પછી પોતાની મેળેજ પોતાના આત્મામાં તે જ્ઞાનને પામે છે. કહેવાનું એ છે કે, જ્ઞાનની સિદ્ધિ કરવામાં ધણા પ્રયત્નની અને ધણા સમયની જરૂર પડે છે.

શ્રદ્ધાવાંઙ્મતે જ્ઞાનં તત્પરઃ સંયતો યઃ ।

જ્ઞાનં લક્ષ્મ્યા પરાં વૈતિમચિરેન્નાધિ ૩૯

શુરુ વગેરેમાં શ્રદ્ધા રાખનારો તથા તે જ્ઞાન

મેળવવામાં તત્પર રહેનારો જિતેન્દ્રિય પુરુષ, તે જ્ઞાનને મેળવે છે. જ્ઞાન પામીને પછી થોડા સમયમાં-પરા શાંતિ-મોક્ષને પામે છે. ૩૯

(૩૯) શ્રદ્ધાવાળો હોય પણ જે મંદ પ્રયત્નવાળો હોય તો જ્ઞાન થતું નથી, માટે તે જ્ઞાન મેળવવામાં હમેશાં પ્રયત્ન કરવાપૂર્વક તત્પર રહેવું જોઈએ. પ્રયત્નવાન હોય પણ જે જિતેન્દ્રિય ન હોય તોપણ જ્ઞાન મળતું નથી, માટે જ્ઞાન મેળવવામાં જિતેન્દ્રિય થવું જોઈએ. એવા પ્રકારનો શ્રદ્ધાવાન, તત્પર અને જિતેન્દ્રિય પુરુષ, અવશ્ય જ્ઞાનને મેળવે છે. પછી તે જ્ઞાનને મેળવીને થોડાજ સમયમાં-પ્રારબ્ધકર્મોની સમાપ્તિ થતાં પરાશાંતિ-વિદેહકૈવલ્યને પામે છે.

અજ્ઞાશ્રદ્ધાનશ્ચ સંશયાત્મા વિનश्यति ।

નાયં લોકોઽસ્તિ ન પરો ન સુખં સંશયાત્મનઃ ॥

અજ્ઞાની, અશ્રદ્ધાળુ અને સંશયાત્મા-આ ત્રણે પુરુષો નાશ પામે છે. તેમાં સંશયાત્મા પુરુષને તો આ લોક, પરલોક કે સુખ એમાંનું કંઈ પણ મળતું નથી. ૪૦

(૪૦) અજ્ઞાનીને સુખેથી સમગ્નવી શકાય છે, અશ્રદ્ધાળુને પ્રયત્નપૂર્વક પણ સમગ્નવી શકાય છે, પરંતુ સંશયાત્માને તો સમગ્નવી શકાતોજ નથી; કારણકે સંશયાત્માને જે તેના મિત્રો વગેરે સમગ્નવે, તોપણ તેઓના તરફ તે સંશય કરે છે, જેથી તેને આ લોક પણ મળતો નથી. વેદવાક્યોમાં પણ તેને સંશય હોય છે, તેથી તેને પરલોક પણ મળતો નથી. એ રીતે હમેશાં સંશયાકુળ હોવાથી તે પુરુષને સુખ પણ મળતું નથી, માટે સંશય કરવો નહિ.

યોગસંન્યસ્તર્માણં જ્ઞાનસંછિન્નસંશયમ્ ।

આત્મં તં ન કર્માણિ નિવર્તંતિ ધનંજય ॥૪૧॥

હે ધનંજય ! કર્મની અંદર અકર્મ દષ્ટિ કરવારૂપ યોગથી જે પુરુષે ફળથી અને સ્વરૂપથી સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરેલો છે, તથા જ્ઞાનવડે જેના સર્વ સંશયો નાશ પામ્યા છે તેવા જિતેન્દ્રિય પુરુષને કરેલાં કર્મો પણ બાંધી શકતાં નથી. ૪૧

(૪૧) હે ધનંજય ! કર્મની અંદર અકર્મ-દષ્ટિ કરવારૂપ યોગવડે જેણે સર્વ કર્મોનો ફળથી અને સ્વરૂપથી ત્યાગ કરેલો છે તથા સમ્યગ્-

દષ્ટિરૂપ જ્ઞાનથી જેના સર્વ સંશયો જેવા કે, “આત્મા દેહરૂપજ દશે કે તેથી ભિન્ન દશે, જે ભિન્ન દશે તો વિભુ દશે કે અવિભુ દશે, વિભુ દશે તો કર્તા દશે કે અકર્તા દશે, અકર્તા દશે તોપણ એક દશે કે અનેક દશે અને જે કદાચ એક દશે તોપણ તે સગુણ દશે કે નિર્ગુણ દશે-” ઇત્યાદિ સંશયો જેના નાશ પામ્યા છે તેવા શમદમાદિ-પરાયણ જ્ઞાની પુરુષને કરેલાં કર્મો પણ બાંધી શકતાં નથી.

તસ્માદજ્ઞાનસંભૂતં હૃત્યં જ્ઞાનાસિનાત્મનઃ ।

છિત્ત્વૈનં સંશયં યોગમાતિષ્ઠોત્તિષ્ઠ ભારત ॥૪૨॥

માટે હે ભરતવંશી અર્જુન ! તારી બુદ્ધિમાં રહેલા એ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા સંશયને જ્ઞાનરૂપ તરવારથી છેદી નાખીનેતું જ્ઞાનના ઉપાયરૂપ આ નિષ્કામ કર્મયોગનું આચરણ કર અને યુદ્ધ કરવા માટે તૈયાર થા. ૪૨

ઈતિ શ્રીમહાભીષમ લગવદ્ગીતા પર્વમાં ‘યજ્ઞવિભાગયોગ’ એ વિષયનો

અધ્યાય ૨૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨૯ મો સંન્યાસયોગ

ત્રીજા અધ્યાયમાં-લોકઽસ્મિન્દ્વિધા નિષ્ઠા એ શ્લોકમાં ભિન્ન ભિન્ન અધિકારીપરત્વે એ નિષ્ઠાનો પ્રસ્તાવ કરીને ન કર્મણામનારાંમાન્નૈવ્કર્મ્યં પુરુષોઽશ્નુતે-કર્મોનો આરંભ કર્યાસિવાય પુરુષ, નૈવ્કર્મ્યને પામતો નથી. ઇત્યાદિ વાક્યોવડે કર્મનિષ્ઠાને જ્ઞાનનિષ્ઠાના અંગતરીકે દર્શાવીને તે કર્મનિષ્ઠાનું અવશ્ય અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ એમ કહ્યું. ચોથા અધ્યાયમાં કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે-તારે કર્મ કરવાનોજ અધિકાર છે-ઇત્યાદિ વચનોથી એમ જણાવ્યું કે, જેઓને કર્મની અંદર અકર્મની માન્યતારૂપ સમ્યગ્દષ્ટિ ઉત્પન્ન થયેલી છે તેવા પ્રરૂપોએ કર્મ કરેલાં હોય તોપણ નહિ કરેલાંજ રહે છે; કારણકે તેઓએ જ્ઞાનદ્વારા કર્તાપણું વગેરેનો બાધ કરેલો હોય છે; માટે તેવા સમ્યગ્દર્શની પુરુષોએ વૃથા ચેષ્ટાની પેઠે કર્મ કરવાં અથવા સંન્યાસ કરવો એમ ભાર દીધા વિના કહ્યું. હવે આ પાંચમા અને છઠ્ઠા અધ્યાયમાં એમ કહેવામાં આવશે કે, “જ્ઞાનની

ધૃષ્ટા રાખનારા અજ્ઞાની પુરુષે વૈરાગ્યની ઉત્પત્તિ થાય ત્યાંસુધી કર્મોજ કર્યા કરવાં; અને જ્યારે વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થઇ જાય, ત્યાર પછીથી જોવામાં આવતા પદાર્થોમાં મનનેા સંચાર દૂર કરવામાટે તે પુરુષે કર્મોના ત્યાગ કરવો અને જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાટે યોગનું આચરણ કરવું ” એમ કહેવાશે. તેમાં પ્રથમ અર્જુન વિચાર કરે છે કે:—“ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, યોથા અધ્યાયમાં ત્યક્તસર્વ પરિગ્રહ:—સર્વ (સ્ત્રીપુત્રાદિ) પરિગ્રહનો ત્યાગ કરીને—ઇત્યાદિ વચનોથી મને સંન્યાસયોગ આચરવાનું કહ્યું; અને યોગમાતિષ્ઠ—તું કર્મયોગનું આચરણ કર—એ વચનથી કર્મયોગ આચરવાનું કહ્યું. તો આ બન્ને સંન્યાસયોગ અને કર્મયોગનું હું એકલો, “ઉત્તુ” રહેવું અને ચાલવું ” એ બન્ને ક્રિયાઓની પેઠે એકીસાથે આચરણ કરી શકું તેમ નથી; કારણ કે તે બન્ને યોગ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે ” આવા વિચાર કરીને અર્જુન, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને કહે છે:—

॥ અર્જુન ઉવાચ ॥

સંન્યાસં કર્મણાં કૃષ્ણ પુનર્યોગં ચ શંસસિ ।

યચ્છેય એતયોરેકં સન્મે બ્રૂહિ સુનિશ્ચિતમ્ ॥૧॥

અર્જુને કહ્યું:—હે કૃષ્ણ ! તમે મને કર્મોના સંન્યાસ અને કર્મોના યોગ એ બન્નેને સાથે ફરી ફરીને કેમ કહો છો ? એ બન્નેમાંથી જે અતિ શ્રેયસ્કર હોય તે એકનેજ બરાબર નિશ્ચય કરીને મને કહો. ૧

(૧) હે પાપનો નાશ કરનાર—શ્રીકૃષ્ણ ! જ્ઞાનની ઈચ્છા રાખનારા મને તમે પરસ્પર વિરુદ્ધ સંન્યાસયોગને તથા કર્મયોગને બન્નેને શામાટે કહો છો ? આવું પરસ્પર વિરુદ્ધનું કથન વેદના રચનારા તમે પૂર્વકાળમાં પણ કરેલું છે, એમ શ્રુતિ અને સ્મૃતિપરથી જણાય છે; કારણ કે તેવી શ્રુતિ અને સ્મૃતિ જોવામાં આવે છે. જેમકે—“एतमेव प्रवाजिनो लोकमिच्छंतः प्रव्रजन्ति—એ આત્મલોકનીજ ઇચ્છાવાળા મુમુક્ષુ પુરુષો સંન્યાસ લે છે.” આ શ્રુતિ, સંન્યાસ લેવાનું કહે છે; તેમજ—

“संसारमे निःसारं दृष्ट्वा सारविद्वक्षया ।

प्रव्रजंत्यकृतोद्वाबाहाः पतं वैराग्य मास्थिताः॥”

“આ સંસારને નિઃસાર જોઈને પરમ વૈરાગ્ય પામેલા મુમુક્ષુ પુરુષો, સાર વસ્તુ (પરમાત્મા)ને જોવાની ઇચ્છાથી વિવાહ કર્યાવિનાજ સંન્યાસ

લે છે.” આ સ્મૃતિ પણ સંન્યાસનું પ્રતિપાદન કરે છે; તેમજ વળી કર્મયોગનું પ્રતિપાદન નારી શ્રુતિ—સ્મૃતિ પણ છે. જેમકે:—“तमेतं वेदा वचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यत्नेन दा तपसाऽनाशकेन—તે આ આત્માને બ્રાહ્મ વેદાધ્યયનવડે, યજ્ઞવડે, દાનવડે, તપવડે : અનશનવડે જાણવાની ઇચ્છા કરે છે.” આ શ્રુતિ કર્મયોગપરાયણ છે; તેમજ—महायज्ञैश्च यथा ब्राह्मीयं क्रियते तनुः—મહાયજ્ઞો અને યજ્ઞો શરીરને પરમાત્માનાં દર્શન કરવામાટે ચે કરાય છે.” આ સ્મૃતિ પણ કર્મયોગપરાય છે. એ રીતે સંન્યાસયોગ અને કર્મયોગ બન્ને શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં કહેલાં છે; બન્ને શ્રેષ્ઠ તો છેજ, પરંતુ તે બન્નેમાં એક અતિશય ઉત્તમ હોય, તેનોજ નિશ્ચય કર મને કહો.

અર્જુનના પૂર્વ પ્રશ્નનો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ઉત્તર કહે છે:—

॥ શ્રીભગવાનુવાચ ॥

સંન્યાસઃ કર્મયોગશ્ચ નિઃશ્રેયસકારાભૌ ।

તયોસ્તુ નમસંન્યાસાત્કર્મયોગો વિશિષ્યતે

શ્રીભગવાને કહ્યું:—હે અર્જુન ! સંન્યાસ અને કર્મયોગ એ બન્ને મોક્ષને આપનારા તે બન્નેમાં પણ કર્મોના સંન્યાસ કરવા કર્મોના યોગ શ્રેષ્ઠ છે. ૨

(૨) શ્રીભગવાને કહ્યું:—હે અર્જુન ! સંન્યાસ અને કર્મયોગ એ બન્ને જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં કારણ છે; અને બન્ને મોક્ષને આપન છે, તોપણ વૈરાગ્યવિનાના પુરુષે કરેલા કર્મ સંન્યાસ કરતાં કર્મોના યોગજ અધિક ઉત્તમ છે; કારણ કે તે કર્મયોગ, ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા વૈરાગ્યરેતું કારણ બને છે.

કર્મયોગીઓને તે કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવાનું ઉત્પન્ન કરવામાં પ્રત્યક્ષ વિધન છે અને સંન્યાસીઓને તો તેનું વિદ્ય હોતુંજ નથી. તમે કેમ કહો છો કે, સંન્યાસ કરતાં કર્મયોગ ઉત્તમ છે ? આવી શંકા કદાચ અર્જુન કરે તેને માટે ભગવાન કહે છે:—

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न कांक्षति निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बंधात्प्रच्यते

જે, કોઈના પર રાગ કરતો નથી તથા દ્વેષ કરતો નથી, તેને તારે નિત્યસંન્યાસી જાણવો. હે મહાબાહુ ! રાગદ્વેષરૂપ દ્વંદ્વથી રહિત તે નિત્ય-સંન્યાસી અનાયાસે સંસારબંધનથી છૂટે છે.^૩

(૩) હે મહાબાહુ અર્જુન ! જે પુરુષ રાગ-દ્વેષરહિત છે, તે કર્મો કરે અથવા ન કરે, તોપણ તે સંન્યાસીજ કહેવાય છે—અર્થાત રાગદ્વેષવગરનો સંન્યાસ અને રાગદ્વેષવગરનો કર્મયોગ—એ બંને સરખાજ છે, એમ તારે જાણવું. એ સંન્યાસ અને કર્મયોગ એ રીતે કેવળ જ્ઞાન મેળવવામાં સાધન હોઈનેજ સરખા છે એમ નહિ સમજવું; પરંતુ ફળ તરફ દષ્ટિ કરતાં પણ તે બંને સરખાજ છે; કારણ કે બંનેનું ફળ એજ છે કે, સર્વ પ્રકારના સંશયોથી રહિતપણે સંપાદન કરવું. એ પ્રમાણે હમણાંજ તને કહેવામાં આવશે, તોપણ ચિત્તના ચંચળ સ્વભાવને લીધે કદાચ સંન્યાસીને રાગને ઉદય જોય છે તથા જ્ઞાન તો તેને બ્રહ્મ થવાની શંકા છે; પણ પેલા કર્મયોગીને તેવી શંકા હોતી નથી. આવા હેતુથીજ મેં તને કર્મયોગની ઉત્તમતા દર્શાવી છે. જોકે છે તો તેમજ, પણ પ્રસિદ્ધ રીતે જોતા, સત્ય-અસત્યરૂપ આત્મ-અનાત્મ વસ્તુના પરસ્પર અધ્યાસથી રહિત થયેલા જ્ઞાની સંન્યાસી પુરુષના રાગાદિના કારણભૂત અજ્ઞાનનો સમૂળગો નાશ થયેલો હોય છે, તેથી તે સંન્યાસી કર્મ કરવાના પ્રયાસવિના પણ કેવળ જ્ઞાનદારાજ સુખથી સંસારથી મુક્ત થાય છે. આવા કારણથી તેને કર્મોની જરૂર રહેતી નથી. અથવા અહીં આ પ્રમાણે પણ વ્યાખ્યાન થઈ શકે છે કે, નિર્દોષ એટલે સ્ત્રીપુરુષનાં દ્વંદ્વરૂપ મિથુનથી રહિત થયેલો—સ્ત્રી વગેરેના ત્યાગ કરનારો સંન્યાસી પુરુષ અનાયાસે સંસારથી મુક્ત થાય છે; કારણ કે સંન્યાસ અને કર્મયોગમાં રાગાદિના જ્ઞાન કરવાનું તો સરખુંજ હોય છે, જેથી કર્મયોગી કુટુંબપોષણ વગેરે રાગજનક કર્મોથી વ્યગ્ર હોય છે, તેથી તેને સંસારથી છૂટતાં કલેશ પડે છે, પણ આ સંન્યાસી એ તો સર્વનો ત્યાગ કરેલો હોવાથી તેને સંસારથી મુક્ત થવામાં કલેશ પડતો નથી.

હવે અર્જુન કદાચ આવો પ્રશ્ન કરે કે, સંન્યાસમાં તમારા હોવા પ્રમાણે કદાચ રાગાદિનો

ઉદય થતાં બ્રહ્મ થવાની શંકા રહે છે અને કર્મ-યોગમાં કર્મ કરતાં કલેશ પડે છે, તો પછી એ બંનેમાંથી વધારે શ્રેયસ્કર કયો માર્ગ છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, ફળદષ્ટિએ બંનેની સમાનતા કહી દેખાડે છે:—

**સાંખ્યયોગૌ પૃથગ્બાલાઃ પ્રવદંતિ ન પંડિતાઃ ।
એકમપ્યાસ્થિતઃ સમ્યગ્બુધયોર્વિદતે ફલમ્ ॥**

અજ્ઞાની પુરુષો જ્ઞાનયોગને અને કર્મયોગને ભિન્ન ભિન્ન કહે છે, પણ પંડિતો કહેતા નથી. બંનેમાંથી એકનું પણ સારી રીતે આચરણ કરનારો પુરુષ, બંનેનું ફળ મેળવે છે.^૪

(૪) સાંખ્ય શાસ્ત્રની વ્યાખ્યા આ રીતે થાય છે:—પારક કહે છે કે, સમ ઉપસર્ગનો એકોભાવ એવો અર્થ થાય છે; એટલે જેનાવડે આત્માની સાથે એકોભાવવડે—અભિન્નપણે વસ્તુસ્વરૂપ પ્રકાશે છે, તેનું નામ **સંખ્યા** કહેવાય છે—એટલે કે સર્વ સ્થૂત-સૂદમ કારણપ્રપંચનો નિર્વિકલ્પ પ્રત્યગાત્મામાં લય કરી દઈને ઉદય પામેલી જે ચિત્તની વૃત્તિ, તેનું નામ **સંખ્યા** કહેવાય છે. તે સંખ્યાના સાધનરૂપ જે હોય તેનું નામ **સાંખ્ય** અથવા **સંન્યાસ** કહેવાય છે. વળી તે સંન્યાસનો સ્પષ્ટાર્થ આ પ્રમાણે થાય છે:—સ્ત્રીથી આરંભીને બુદ્ધિસુધીના સર્વ પદાર્થોનો આત્માની અંદર જે એકોભાવથી ત્યાગ કરવો—લય પમાડવો, તેનું નામ સંન્યાસ કહેવાય છે; અને અગ્નિહોત્ર, સંધ્યાપાસન વગેરેથી આરંભીને નિર્વિકલ્પ સમાધિસુધીનું જે અનુપદાન, તેનું નામ યોગ કહેવાય છે. તેમાં વળી મુખ્ય યોગનું ત્રણજુ સૂત્રકાર ભગવાન પતંજલિ-એ દર્શાવ્યું છે. જેમકે:—**યોગશ્ચિત્તવૃત્તિરોધઃ**—ચિત્તની વૃત્તિઓના નિરોધનું નામ યોગ કહેવાય છે.” તે ચિત્તવૃત્તિઓ પાંચ પ્રકારની છે:—પ્રમાણ, વિપર્યય, ત્રલ્ક્ય, નિદ્રા અને સ્મૃતિ. તેમાં પ્રમાણ વળી ત્રણ પ્રકારનું છે. પ્રલક્ષ, અનુમાન અને આગમ. તેમાં પ્રલક્ષ એટલે ઇન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થયેલી વૃત્તિ—એટલે છીપ વગેરેમાં તે છીપ વગેરેનું યથાર્થપણે જે જ્ઞાન તે પ્રલક્ષ પ્રમાણથી થયેલું જ્ઞાન છે; અને તેજ છીપ વગેરેમાં જે રૂપ વગેરેની બ્રાતિથી જ્ઞાન થાય છે, તેનું નામ વિપર્યય છે. સંશયપણું—“આ રૂપ હશે કે છીપ હશે” આવો પ્રકારનું અનિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન છે અને તે સંશયનો

વિપર્યયમાંજ સમાવેશ થઇ જાય છે. વસ્તુથી શૂન્ય હોય અને શબ્દના જ્ઞાનને જે અનુસરે તેનું નામ વિકલ્પ કહેવાય છે. દાખલાતરીકે:-
પુરુષસ્ય ચૈતન્યમ્—“પુરુષનું ચૈતન્ય.” આ દૃષ્ટાંતમાં પુરુષ, ચૈતન્ય અને તેના સંબંધની, અન્યોન્ય ભિન્નતા છેજ નહિ, પરંતુ તે ત્રણેય શબ્દો ચૈતન્યનેજ કહેનારા છે; તેમજ વળી—**વંધ્યાપુત્ર-વાંઝણીનો** પુત્ર—આ દૃષ્ટાંતવાક્યથી વાંઝણીના પુત્રની વસ્તુતઃ હયાતી છેજ નહિ છતાં, પણ શબ્દ માત્રથી તેમ બોલાય છે. આનું નામજ વસ્તુથી શૂન્ય હોય છતાં શબ્દના જ્ઞાનને અનુસરનારો વિકલ્પ કહેવાય છે—અર્થાત્ એક વસ્તુની અંદર અનેકની શુદ્ધિ અને મિથ્યા પદાર્થની અંદર જે સત્ય-શુદ્ધિ તેનું નામ વિકલ્પ કહેવાય છે. નિદ્રા અને સ્મૃતિ તો લોકમાં પ્રસિદ્ધજ છે.” એ પાંચેય વૃત્તિનો નિરોધ થતાં પણ નિર્વિકલ્પ પ્રત્યગાત્માજ બાકી રહે છે. એ રીતે નિર્વિકલ્પ પ્રત્યગાત્મારૂપ ફળદષ્ટિએ જોતાં સાંખ્ય અને યોગ સરખાજ છે તથા રાગદ્વેષથી રહિતપણારૂપ સાધનદષ્ટિએ જોતાં પણ તે સંન્યાસ અને કર્મ-યોગ સરખાજ છે. તેમાં સાધનતરીકે સમાનતા **જ્ઞેયઃ સ નિત્યસંન્યાસી**—એ પૂર્વના શ્લોકમાં સૂચવેલી છે અને ફળતરીકેની સમાનતા આ શ્લોકમાં સૂચવેલી છે. આ બન્નેમાંથી ગમે તેવું સારી રીતે આચરણ કરનારો પુરુષ, નિર્વિકલ્પ સ્થિતિરૂપ એકજ ફળને પામે છે.

**યત્સાંખ્યૈઃ પ્રાપ્યતે સ્થાનં તદ્યોગૈરપિ ગમ્યતે ।
 एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥**

જે સ્થાનને સંન્યાસીઓ પામે છે, તેજ સ્થાનને કર્મયોગીઓ પણ પામે છે; માટે જે પુરુષ, સંન્યાસને અને યોગને એકરૂપે જુએ છે, તેજ પુરુષ ખરી રીતે જુએ છે. ૫

(૫) અર્જુન શંકા કરે છે કે, નિર્વિકલ્પ સ્થાનને મેળવવા માટે જો તમારા કહેવા પ્રમાણે એ માર્ગ હોય તો **નાન્યઃ પન્થા વિચિતેડયનાય**—મોક્ષને મેળવવામાટે જ્ઞાનવિના બીજો માર્ગ નથી—આ શ્રુતિની સાથે વિરોધ આવશે. એ શંકાનું સમાધાન કરવામાટે ભગવાન કહે છે:-

**સંન્યાસસ્તુ મહાબાહો દુઃસ્વમાપ્ત મયોગતઃ ।
 યોગયુક્તો મુનિર્બ્રહ્મ ન ચિરેન્ના ધિગચ્છતિ ॥૬॥**

હે મહાબાહુ અર્જુન! સંન્યાસ, યોગવિના મેળવવો ઘણો કઠિન છે; કારણ કે યોગયુક્ત થયેલો મુનિ, યોગજ સમયમાં બ્રહ્મને મેળવી શકે છે. ૬

(૬) અહીં કહેવાનું એ છે કે, નિર્વિકલ્પ સમાધિ પણ **તત્ ત્વમસિ** એ મહાવાક્યની પ્રાપ્તિ કરવામાં એક ઉપાયરૂપજ છે; પરંતુ બીજો કોઇ એક સ્વતઃ પુરુષાર્થ નથી. આવા કારણથી મોક્ષ સંપાદન કરવામાં બીજો માર્ગ છે તેવું કંઈ છેજ નહિ, જેથી **નાન્યઃ પન્થાઃ** એ શ્રુતિની સાથે લગાર પણ વિરોધ આવતો નથી. વળી “**જ્ઞાંતો દાંત ઉપરતસ્તિતિશ્ચઃ સમાહિતો ભૂત્વાડડત્મન્યેવાત્માનં પશ્યતિ**—શમ, દમ, ઉપરતિ, તિતિક્ષા અને સમાધિવાળો થઇને પુરુષ, પોતાની અંદરજ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે.” આ શ્રુતિ, શમદ-માદિની પેઠે સમાધિને પણ આત્મદર્શનના કારણ-તરીકે દર્શાવે છે; તેમજ વળી એ શ્રુતિમાં રહેલા **સમાહિત** પદનું વાર્તિકકારોએ આ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કર્યું છે. જેમકે:-

**સ્વાતંત્ર્યં યેષુ કર્તુઃ સ્યાત્કરણાકરણં પ્રતિ ॥
 તાન્યેવ તુ નિવિદ્ધાનિ કર્માણીહ શમાદિભિઃ ॥
 અસ્વાતંત્ર્યં તુ યેષુ સ્યાત્કરણાકરણં પ્રતિ ।
 સમાહિતોત્તયાડધેદાનીં તન્નિરોધો વિધીયતે
 પિંડીકૃત્યેન્દ્રિયગ્રામં વુદ્ધાવારોપ્ય નિશ્ચલમ્ ।
 વિચ્યાંસ્તત્સ્મૃતીસ્યત્તજા સિદ્ધેચ્ચિદનુરોધતઃ ॥
 ઇયોડમ્યુપાયઃ સર્વત્ર વેદાંતેષુ પ્રતિષ્ઠિતઃ ।
 તત્ત્વમસ્યાદિવાક્યાર્થજ્ઞાનોત્પત્યથેમાદરાત્ ॥**

જે કર્મોમાં કર્તાનું કરવા નહિ કરવા પ્રત્યે સ્વતંત્રપણું છે તેવાં કર્મોનો આ શ્રુતિમાં દર્શાવેલા શમદમાદિવડે નિષેધ કરેલો છે; અને જે કર્મો કરવામાં અથવા નહિ કરવામાં યુરુના ઉપદેશની અપેક્ષાએ કર્તાનું અસ્વતંત્રપણું હોય છે તેવાં કર્મોનો પણ શ્રુતિમાં દર્શાવેલા **સમાહિત** પદથી નિષેધ કરેલો છે. સમાહિત થવા માટે સર્વ ઇન્દ્રિયોને એકઠી કરીને શુદ્ધિમાં સ્થાપવી જોઇએ અને પછીથી વિષયો અને તેમના સ્મરણોનો ત્યાગ કરીને નિશ્ચળપણે ચૈતન્યમાં એકાગ્ર થઇને રહેવું જોઇએ. **તત્ત્વમાસિ**—ઈત્યાદિ મહાવાક્યોના અર્થજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાટે વેદાંતશાસ્ત્રમાં સર્વ સ્થળે આ સમાધિરૂપ ઉપાયનેજ આદરપૂર્વક સિદ્ધ કરી સ્થાપેલો છે; માટે તે યોગ-માર્ગ, સ્વતંત્ર માર્ગ નથી, પરંતુ જ્ઞાનના ઉપાયશ્રુત

ગુણરૂપે છે. (એ પ્રમાણે યોગવિના સંન્યાસની પ્રાપ્તિ થતી એમ વ્યતિરેકથી કહીને હવે યોગ-યુક્ત મુનિને તુરતજ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થાય છે, એ વાતને અન્યથા કહે છે.) યોગયુક્ત થયેલો સંન્યાસી, માત્ર મહાવાક્યના શ્રવણથીજ એકદમ બ્રહ્મને પામી જાય છે; પરંતુ કેવળ સંન્યાસી બ્રહ્મને પામી શકતો નથી. આવાજ અભિપ્રાયથી પ્રથમ કહેલુંજ છે કે, “ન ચ સંન્યસનાદેવ સિદ્ધિ સમ-ધિગચ્છતિ-કેવળ સંન્યાસથીજ કોઈ પુરુષ સિદ્ધિને પામતો નથી. ”

**યોગયુક્તો વિશુદ્ધાત્મા વિજિતાત્મા જિતેન્દ્રિયઃ ।
સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા કુર્વન્નપિ ન લિપ્યતે ॥૭૥॥**

યોગથી યુક્ત થયેલો, શુદ્ધ આત્માવાળો, ચિત્તનો જય કરનારો, જિતેન્દ્રિય અને સર્વભૂતોના આત્મારૂપ થયેલો આત્માવાળો પુરુષ કર્મો કરવા છતાં પણ લેપાતો નથી. ૭

(૭) નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ યોગથી યુક્ત થયેલો અને તેથીજ શુદ્ધ આત્માવાળો-અર્થાત્ વૃત્તિઓ સાથેની એકતારૂપ દોષથી રહિત પ્રત્યક્ચૈતન્ય પુરુષ, કર્મથી લેપાતો નથી; કારણકે તે નિર્વિકલ્પ અવસ્થામાંજ કેવળ શુદ્ધ ચૈતન્ય હોય છે, પણ બીજી અવસ્થામાં શુદ્ધ ચૈતન્ય હોતું નથી. ભગવાન સૂત્રકાર પતંજલિ કહે છે કે, તદા દ્રષ્ટુઃ સ્વરૂપેઽવસ્થાનમ્-તે અસંપ્રસાત-નિર્વિકલ્પ સમાધિની અવસ્થાના સુમયે દ્રષ્ટાનુ-ચિત્શક્તિરૂપ પુરુષનું પોતાના સ્વરૂપમાંજ હોવાપણું હોય છે; ” પણ તેના તે ચૈતન્યનું સમાધિરહિત અવસ્થામાં વૃત્તિઓની સાથે સમાનપણું દેખાય છે. આવાજ આશયથી સૂત્રકાર કહે છે કે:—“વૃત્તિસારૂપ્યમિતરત્ર-” સમાધિરહિત અવસ્થામાં પુરુષનું વૃત્તિઓ સાથે એકપણું જણાય છે. ” એ પ્રમાણે જે પુરુષ નિર્વિકલ્પ અવસ્થાથી યુક્ત થયેલો હોય છે, તેનો આત્મા શુદ્ધ થઈ જાય છે; કારણકે એ સમયે તે પુરુષ પોતાના મનનો અને ઇન્દ્રિયોનો જય કરેલો હોય છે. એ રીતે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે આશ્લોકના પૂર્વાધમાં શુદ્ધ ત્વં પદનો અર્થ કહ્યો. હવે તે ત્વં પદાર્થની તત્ત્વ પદાર્થની સાથે એકતા કહે છે. પૂર્વોક્ત નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ યોગથી યુક્ત થયેલો યોગીનો આત્મા, બ્રહ્મથી આરંભીને સ્તંભ (શુન્બુ) સુધીનાં સર્વ ભૂતોના તથા આકાશ આદિ સર્વ સ્થાવરજંગમ, જડ-ચેતનના ઉપાદાન કારણપણે સ્વરૂપભૂત થયેલો

બની જાય છે. જેમ સુવર્ણ, કુંડલ આદિ પદાર્થોનું સ્વરૂપભૂતજ ગણાય છે, તેમ એ યોગી પણ સર્વ ભૂતોના સ્વરૂપભૂત ગણાય છે; કારણકે કાર્ય કદી પણ કારણથી ભિન્ન હોતું નથી, માટે તે યોગીનો આત્મા પણ સર્વ ભૂતોના આત્મારૂપજ છે.

હવે અહીં કેટલાએક પોતાને પડિત માનનારા પોતાનું સ્વતંત્ર હકાપણ ચલાવે છે. તેઓ કહે છે કે:—“ભગવાન ભાષ્યકારે સર્વભૂતાત્મ ભૂતાત્મા-પદનો વિગ્રહ- સર્વેષાં ભૂતાનાં આત્મભૂતઃ આત્મા યસ્ય-એવો કર્યો છે તે દૂષિત છે; કારણ કે તેવો વિગ્રહ કરવાથી આત્મભૂતઃ-એ પદ અધિક થઈ પડે છે; કારણ કે સર્વભૂતાત્મા-એવા પદથીજ ઇષ્ટ અર્થનો લાભ થઈ જાય છે; માટે ભાષ્યકારનો વિગ્રહ ખરાબ નથી. ” આમ કહીને તેઓ એક સ્વતંત્ર વિગ્રહ કરી દેખાડે છે. જેમકે:—**સર્વભૂતઃ આત્મભૂતઃ આત્મા યસ્ય** इति सर्व-**ભૂતાત્મભૂતાત્મા**-એટલે સર્વરૂપ અને આત્મરૂપ છે આત્મા જેનો ” આ પ્રમાણે વિગ્રહ કરે છે. તો હવે આપણે તેમને કહેવાનું કે, તેમાં કંઈ સંકેત રાખવાનું કારણ નથી. સાંભળો. જે પ્રમાણે ભાષ્યકારના વિગ્રહમાં **આત્મભૂતઃ** એ પદ વ્યર્થ પડે છે, તેમજ તમારા વિગ્રહમાં પણ **આત્મભૂતઃ** એ પદ અધિક થઈ પડે છે; કારણ કે તમારા વિગ્રહમાં રહેલા **સર્વ** શબ્દથીજ જડ-ચેતન પદાર્થોનું ગ્રહણ થઈ જાય છે; અને વળી તે **આત્મભૂતઃ** પદ વ્યર્થ પડતાં પણ, “સર્વ ચેતન-અચેતન પ્રપંચરૂપ થયેલો છે આત્મા જેનો ” એવો ઇષ્ટ અર્થ પણ નીકળી આવે છે; તેમજ **સર્વ ચ આત્માનઃ તદ્ભૂતઃ આત્મા યસ્ય**-એ પ્રમાણે વિગ્રહ કરીને **સર્વાત્મભૂતાત્મા** એવા પદથીજ આપણા ઇષ્ટ અર્થની સિદ્ધિ થઈ જાય છે; તો પછી તમે દર્શાવેલા વિગ્રહમાં પ્રથમના ભૂત પદની પણ વ્યર્થતા સ્પષ્ટ દેખાય છે. વળી બીજું, ભાષ્યકારે કરેલા વિગ્રહ પ્રમાણે **બ્રહ્માદીનાં પ્રત્યગ્ભૂતઃ આત્મા યસ્ય**-બ્રહ્મા આદિના ચૈતન્યરૂપ થયેલો છે આત્મા જેનો-એમ સાંભળતાંજ જીવ અને ઇન્દ્રિયોનો અભેદ કહેવા જાય છે; અને તમારા વિગ્રહ પ્રમાણે તો જડ વસ્તુઓમાં પણ સાધારણપણે રહેલા ઉપાદાન-કારણપણાના હેતુથી જીવ અને ઇન્દ્રિયોનો અભેદ જણાય છે. (આટલો બધો અન્યોન્ય ભેદ હોવાથી તમારો વિગ્રહ ત્યાજ્ય છે અને ભગવાન ભાષ્ય-

કારનો વિગ્રહ ગ્રાહ્ય છે. અહીં નીલકંઠ કહે છે કે, અહીં મેં ભગવત્ વિસ્તારથી ભગવાન ભાષ્ય-કારના વિગ્રહમાટે બીજા પોતાને પંડિત માનનારાના વિગ્રહનું યોગ્યજ ખંડન કર્યું છે તો વિદ્વાનોએ, મારા અવિનયમાટે મને ક્ષમા આપવી જોઈશે.)

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું:-હે અર્જુન ! એ પ્રમાણે સર્વ ભૂતોના આત્મારૂપ થયેલો એ યોગી, મારી પેઠે કમો કરે છે છતાં પણ લેપાતો નથી; કારણ કે તે યોગીને અસંગ એવા આત્માનું જ્ઞાન થયેલું હોય છે અને તે જ્ઞાનદ્વારા તે યોગી, કર્તાપણુ વગેરેનો બાધ કરે છે. જોકે સમાધિરહિત અવસ્થામાં તે યોગીને પણ કર્તાપણું વગેરે જણાય છે, તોપણ જેમ ઉમેરી નાખેલી દાદવાળો સર્પ કોઈને પીડા કરી શકતો નથી, તેમ તે કર્તાપણુ વગેરેનું ભાન તે યોગીને બાધ કરી શકતું નથી.

એ યોગી, કર્મોથી લેપાતો નથી. અ વાતનું-જ એ શ્લોકવડે પ્રતિપાદન કરે છે:-

નૈવ કિંચિત્કરોમીતિ યુક્તો મન્યેત તત્ત્વવિત્ ।

પશ્યન્ગુણ્વન્સ્પૃશ્ણઙ્ગિઘ્રન્નશ્નન્ગચ્છન્સ્વપન્થસન્

પ્રલપન્વિસુજન્ગૃહ્ણન્નુન્મિષન્નિમિષન્નપિ ।

ઈન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેષુ વર્તત્ત્વમિતિ ધારયન્ ॥ ૯ ॥

યોગયુક્ત થયેલો તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ જીએ છે, સાંભળે છે, સ્પર્શ કરે છે, સુંઘે છે, ખાય છે, બાય છે, સૂવે છે, શ્વાસોન્ધ્વાસ લે છે, બેસે છે, મળનો ત્યાગ કરે છે, ગ્રહણ કરે છે, આંખોના પલકારા પણ મારે છે, છતાં “ઈન્દ્રિયો તેના તેના વિષયોમાં વર્તે છે” આમ ધારીને હું કંઈ કરતોજ નથી, એમ માને છે. ૮,૯

(૮,૯) તત્ત્વવેત્તા પુરુષ, “હું કંઈ કરતો નથી” એમ માને છે; કારણ કે “ઈન્દ્રિયો અને પ્રાણો પોતપોતાના વિષયોમાં વર્તે છે, પણ હું કંઈ તે વિષયોમાં વર્તતો નથી” એ રીતનો તેને નિશ્ચય થઈ ગયેલો હોય છે. આ શ્લોકોમાં દર્શન આદિ પાંચ વ્યાપારો જ્ઞાનેન્દ્રિયોના છે; અને જવું, મળ-ત્યાગ કરવો, બેસવું અને ગ્રહણ કરવું-એ બધા કર્મેન્દ્રિયોના વ્યાપારો છે. તેમાં એક આનન્દરૂપ વ્યાપારનું પણ ગ્રહણ કરી લેવું. શ્વાસ લેવો-એ પ્રાણનો વ્યાપાર છે; ઉઘવું એ બુદ્ધિનો વ્યાપાર છે; આંખો મીંચવી-ઉઘાડવી એ કૂર્મ નામના પ્રાણનો વ્યાપાર છે-આવો વિભાગ સમજ લેવો.

અહીં તે તે વ્યાપારોને ક્રમપૂર્વક દર્શાવ્યા નથી.

આ શ્લોકોનો સારાંશ એ છે કે, તત્ત્વવેત્તા પુરુષને અભિમાન નહિ હોવાથી તે તે વ્યાપારોને કરવા છતાં પણ તેનો લેપ લાગતો નથી.

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवांभसा ॥ ૧૦ ॥

જે પુરુષ, ફલેચ્છાનો ત્યાગ કરીને સર્વ કર્મોને બ્રહ્માર્પણ કરીને કરે છે, તે પુરુષ ક્રમજનું પાંદડું જેમ જળવડે લેપાતું નથી, તેમ પાપથી લેપાતો નથી. ૧૦

(૧૦) જેમ વિદ્વાન પુરુષ અસંગ હોવાથી કર્મો કરે છે છતાં લેપાતો નથી, તેમ અવિદ્વાન પણ સર્વના અંતર્યામી પરબ્રહ્મવિષે પોતાનાં સર્વ કર્મોને-“એ પરમાત્માજ બધું કરાવનારો છે, હું તો કંઈ પણ કરતો નથી” એ પ્રમાણે સમર્પણ કરીને કર્મ કરે છે, તે પુરુષ ક્રમજનું પાંદડું જેમ જળવડે લેપાતું નથી, તેમ પાપવડે લેપાતો નથી.

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।

योगिनः कर्म कुर्वति संगं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥

યોગી પુરુષો (કર્મયોગીઓ) સંગનો ત્યાગ કરીને કેવળ કાયાથી, મનથી, બુદ્ધિથી અને ઇન્દ્રિયોથી ચિત્તશુદ્ધિમાટે કર્મો કરે છે. ૧૧

(૧૧) કર્મયોગીઓ ફલેચ્છાના સંગનો ત્યાગ કરીને “આ હું બ્રાહ્મણ છું, યુવાન છું” એ પ્રકારના આત્માપરના આરોપથી રહિત થઈને કેવળ કાયા આદિથી કર્મો કરે છે. દેહ આદિ પદાર્થોથી આત્મા ભિન્ન છે, છતાં જેમ તર્કશાસ્ત્રીઓ “હું કંઈ છું” એવું અભિમાન કરે છે, તેમ યોગીઓ અભિમાન કરતા નથી; અને ચિત્તશુદ્ધિમાટે કર્મો કયાં કરે છે. એ પ્રમાણે તારે પણ કર્મ કરવાનોજ અધિકાર છે, માટે તું તે કર્મોનેજ કર.

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शंतिमाप्नोति नैष्ठિકीम् ।

अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ ૧૨ ॥

કર્મબ્રહ્માર્પણરૂપ યોગથી યુક્ત થયેલો પુરુષ, કર્મનાં ફળનો ત્યાગ કરીને બ્રહ્મનિષ્ઠાના ફળરૂપ શાંતિને પામે છે; પણ તે યોગથી યુક્ત નહિ થયેલો તથા સ્વેચ્છા પ્રમાણે ફળમાં આસક્ત થયેલો પુરુષ, અત્યંત બંધાય છે. ૧૨

(૧૨) **બ્રહ્મણ્યાધાય કર્માણિ**-ઈત્યાદિ શ્લોક-માં દર્શાવેલા કર્મબ્રહ્માર્પણયોગથી યુક્ત થયેલો પુરુષ, કર્મોનાં ફળનો ત્યાગ કરીને તથા તે કર્મોને ઇશ્વરાર્પણ કરીને ચિત્તશુદ્ધિ વગેરે કર્મથી પ્રાપ્ત થયેલી બ્રહ્મનિષ્ઠાના ફળરૂપ શાંતિ-મોક્ષને પામે છે; પણ તેથી વિરુદ્ધ વર્તનારો તથા પોતાની ઇચ્છાનુસાર ફળમાં આસક્ત થયેલો પુરુષ અત્યંત બંધાય છે.

એ પ્રમાણે અજ્ઞાની માણસ ફળમાં આસક્તિ રાખે તો બંધાય છે અને જો ફળમાં આસક્તિ ન રાખે તો બંધાતો નથી, એ વાતને કહી. હવે જ્ઞાની પુરુષ તો તે અજ્ઞાનીથી વિપરીતજ હોય છે, એ વાતને કહે છે:-

**સર્વકર્માણિ મનસા સંન્યસ્યાસ્તે સુખં વશી ।
નવદ્વારે પુરે દેહી નૈવ કુર્વન્ન કારયન્ ॥૧૩॥**

મનનો જય કરનાર દેહધારી યોગી પુરુષ સર્વ કર્મોનાં મનવડે ત્યાગ કરીને નવ દરવાજાવાળા શરીરરૂપ નગરમાં સુખેથી રહે છે. તે યોગી, કરતોએ નથી અને કરાવતોએ નથી.^{૧૩}

(૧૩) પાંચ જ્ઞાતેન્દ્રિયો, છઠ્ઠા પ્રાણ અને શુદ્ધિ, અહંકાર તથા ચિત્તરૂપ નવ દરવાજાવાળું આ શરીરરૂપ એક નગર છે. (પૂર્વોક્ત નવ પદાર્થોની અંદર તેમનાથીજ પ્રવ્રત્તિવાળી કર્મેન્દ્રિયોના પણ સમાવેશ થઇ જાય છે.) એ નવેય દરવાજાઓ, શરીરરૂપ નગરનો રાજા જે જીવ તેને ભોગ ભોગ-પવામાટે જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા વિષયોને તે શરીરરૂપ નગરમાં દાખલ કરનારા છે. એ શરીરરૂપ નગર તરફ તરેહની વાસનાઓથી કંઈપી કાટેલા અનંત વિષયોથી ભરપૂર છે. તેમાં કર્મોરૂપી અનેક મંત્રીઓ છે, સુખદુઃખાદિ અનેક પ્રકારનાં કરીઆણું છે, તે આ નવ દરવાજાવાળા શરીરરૂપ નગરમાં સમાધિમાં રહેલો યોગીપુરુષ સુખેથી રહે છે; કારણ કે તે યોગીપુરુષ, જેમ કેાઇ રાજા, સર્વ રાજકાર્યોને છોડીને નીરાંતે રહે છે, તેમ સર્વ કર્મોને ત્યજીને સુખથી રહે છે; તેમજ તે યોગી-પુરુષ, પૂર્વોક્ત નવેય દરવાજાઓને ઉઘાડવાની કુંચી-સમાન મનની સાથે સર્વ કર્મોને ત્યજી દબને તથા પોતાના ચિત્તનો જય કરીને નીરાંતે નિર્વિકલ્પ શાંતસ્વરૂપ એવા માત્ર આત્મસ્વરૂપમાંજ રહે છે. કદાચ અહીં કોઈ કહેશે કે, તે કર્મોને કેવી રીતે ત્યજી શકાય ? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે, કર્મો એ

ક્ષેત્રનોજ એટલે શરીરનોજ ધર્મ છે, પણ આત્માનો ધર્મ નથી, તેથી તે કર્મોનાં ક્ષેત્રમાં ત્યાગ થઇ શકે છે. શ્રુતિ પણ કહે છે:- “**શરીરે પાપમ્નો દ્વિત્વા**-શરીરમાં સર્વ પાપોનો ત્યાગ કરવો.” વળી બીજી પણ એક શ્રુતિ છે. જેમકે:-

“યત્ર સુહાર્દઃ સુઠતો મન્તે વિદાય રોગં તન્વાં સ્વાયામ્-પુણ્યશાળી અને પવિત્ર હૃદયનો જ્ઞાની પુરુષ, પોતાના શરીરમાં સર્વ પાપનો ત્યાગ કરીને સદા આનંદમાં રહે છે.”

વળી તે સમાધિનિષ્ઠ યોગી પુરુષ, દેહાભિમાનને સમયે-અર્થાત્ સમાધિરહિત અવસ્થામાં પણ, રાજા જેમ પોતાના મંત્રીઓને રાજકારભાર સોંપીને કંઈ કરતોએ નથી તથા કરાવતોએ નથી, તેમ તે યોગી પણ કંઈ કરતોએ નથી તથા કરાવતોએ નથી.

સમાધિયુક્ત અવસ્થામાં તો તે યોગી, પોતાના આત્માનો અને શરીરનો સંબંધજ જોતો નથી.

કેટલાએક રીકાકારો આ શ્લોકમાં દર્શાવેલા નવ દરવાજાનું આ પ્રમાણે પણ વર્ણન કરે છે:- ચક્ષુ, શ્રોત્ર અને નાસિકાનાં બન્ને છિદ્રો મળીને છ તથા સાંતમું મુખ અને નીચેનાં બે છિદ્રો-આમ કુલ નવ દરવાજા શરીરમાં રહેલા છે. આ પદ્ધતિમાં શરીરમાં રહેલા જીવરૂપી રાજાનાં દંદ્રિયો-રૂપ સેવકા છે, શુદ્ધિરૂપી પ્રધાન છે અને અહંકાર-રૂપી યુવરાજ છે, ઇત્યાદિ સમજ લેવું.

આ શ્લોકમાં કહેવાનો ભાવ એ છે કે, જ્ઞાની પુરુષને કર્મોના સંબંધજ થતો નથી, તોપણ તેને તે કર્મોનાં ફળમાં આસક્તિ અથવા અનાસક્તિ તો ક્યાંથીજ થાય !

અર્જુન શંકા કરે છે કે, આત્માની અંદર સેવકની પેઠે કર્તાપણું અથવા સ્વામીની પેઠે કરાવનારપણું તમારા કહેવા પ્રમાણે ભલે કદાચ ન હોય, પણ લોહચુંબકની પેઠે પોતે અવિકારી રહીને તે આત્મા, કર્તાપણું વગેરે ધર્મોવાળા અહંકાર આદિ પદાર્થોનો પ્રવર્તક-પ્રેરક કેમ ન હોય, એ શંકાનું ભગવાન સમાધાન કરે છે:-

**ન કર્તૃત્વં ન કર્માણિ લોકસ્ય સૃજતિ પ્રભુઃ ।
ન કર્મફલસંયોગં સ્વભાવસ્તુ પ્રવર્તતે ॥૧૪॥**

ચિદાત્મા, દેહાદિજડ પદાર્થોના કર્તાપણુને સરજતો નથી, કર્મોને પણ સરજતો નથી તથા કર્મફળના સંયોગને પણ સરજતો નથી; પરં-

તુ તેમનો સ્વભાવજ એ રીતે પ્રવર્ત્યા કરે છે. ૧૪

(૧૪) કર્તૃત્વ ધર્મ અહંકારનો છે. બોલવું, લેવું વગેરે તથા સાંભળવું, જોવું વગેરે કર્મો કર્મેન્દ્રિયાનાં છે. વાસ્તવિક રીતે તે બધી વસ્તુઓ કેવળ જડ છે. પ્રભુ-ચિદાત્મા, સૂર્યની પેઠે આપણ સર્વનો પ્રકાશક છે, તોપણ કર્મઆદિમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનારો નથી; તેમજ વળી તે આત્મા કરતો-એ નથી અને કરાવતો-એ નથી; તથા કર્મનાં ફળના સંયોગને પણ સરજતો નથી; પરંતુ જેનો જેવો સ્વભાવ છે, તે તે પ્રમાણે તે પ્રવર્ત્યો કરે છે. જેમ સૂર્યનો ઉદય થતાં કમળો ખીલે છે અને પોયણું બીડાઈ જાય છે, તેમ આત્માનો પ્રકાશ થતાં ઘટ વગેરે પદાર્થો ચેદા કરતા નથી પણ મનુષ્ય વગેરે પદાર્થો ચેષ્ટા કરે છે, તેથી કરીને આત્મા કોઇનો પ્રવર્તક નથી અને નિવર્તક પણ નથી. કહેવાનો ભાવ એ છે કે, જેમ લોહાનો તથા લોહચુંબકનો પરસ્પર સંબંધ નથી, તેમ આત્માનો અને અનાત્માનો પરસ્પર સંબંધજ નથી.

વળી પણ અર્જુન શંકા કરે છે કે, જે તમારા કહેવા પ્રમાણે આત્મા કોઇનો પ્રેરક ન હોય તો “एष ह्येव साधुकर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकैभ्य उज्जिनीयते एष ह्येवासाधुकर्म कारयति तं यमघ्नो निनीयते-એ પરમેશ્વરજ તે પુરુષની પાસે સાઈ કામ કરાવે છે, કે જેને તે આ લોકમાંથી બર્ણલોકમાં લઇ જવા ઇચ્છે છે; તેમજ એ પરમેશ્વરજ તે પુરુષની પાસે દુષ્ટ કામ કરાવે છે, કે જેને તે આ લોકમાંથી નીચેના લોકમાં લઇ જવા ઇચ્છે છે. આ શ્રુતિ, ઈશ્વરની અંદર કારયિતૃત્વનો-પ્રેરકનો ઓધ કેમ કરાવે છે અને તમે તે શ્રુતિથી વિરુદ્ધ રીતે કેમ કહો છો કે, સ્વભાવસ્તુ પ્રવર્તતે-સર્વનો સ્વભાવજ પ્રવૃત્તિ કરે છે? આના ઉત્તરમાં ભગવાન કહે છે:-

नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।

अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यति जंतवः ॥૧૫॥

સર્વવ્યાપક પરમેશ્વર, કોઇનાં પાપને લેતા નથી તેમ કોઇનાં પુણ્યને પણ લેતા નથી. અજ્ઞાનથી જ્ઞાન ઢંકાયેલું છે, તેથી પ્રાણીઓ મોહ પામે છે. ૧૫

(૧૫) પરમાત્મા સર્વવ્યાપક છે અને ક્રિયારહિત છે, તેથી તે કોઇના પાપને અથવા પુણ્યને ગ્રહણ કરતા નથી; કારણ કે તે પરમાત્મા કોઇના

પણ પ્રેરક નથી. જગતમાં પણ દેખાય છે કે, જે કોઈ પદાર્થ ક્રિયાવાળો હોય છે, તેજ બીજાને પ્રવર્તીવે છે અને તેનાં પુણ્યપાપ લે છે; પણ આ પરમેશ્વર તો ક્રિયાથી રહિત છે-અર્થાત સૂર્યની પેઠે ઈશ્વર કેવળ પ્રકાશજ છે, પણ પોતે પ્રકાશલા કર્તા આદિ પદાર્થોનાં કર્મોની સાથે સંબંધ પામતા નથી. પૂર્વોક્ત શ્રુતિમાં ઈશ્વરના પ્રેરકપણાનું જે વર્ણન કરેલું છે, તે કેવળ તેની સર્વ પદાર્થોમાં માત્ર સત્તા-સ્કરણ રહેલું છે તેવા આશયથીજ છે. જેમ ઘડો પ્રકાશ છે અને સૂર્ય તેને પ્રકાશમાન કરે છે, તેમજ ઈશ્વર સર્વ પદાર્થોને કેવળ પ્રકાશમાન કરે છે.

અહીં કદાચ તું શંકા કરીશ કે, “જો ઈશ્વર કોઇનો પ્રેરક નથી તથા પાપપુણ્યને લેતો નથી, તો પછી ભક્ત પુરુષો, તેનું આરાધન કરવામાટે કર્મ શામાટે કરે છે? તથા તે આરાધન નહિ કરવાથી શામાટે કરે છે? ” આના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે, પ્રાણીઓનું જ્ઞાન, અજ્ઞાનવડે ઢંકાયેલું રહે છે, તેથી તેઓ મોહ પામે છે. જેમ કોઇ ચક્રવર્તી મહારાજનું “હું સર્વનો રાજા છું” એ પ્રકારનું જ્ઞાન, સુગુપ્તિ અવસ્થામાં જ્યારે અજ્ઞાનથી ઢંકાઈ જાય છે, ત્યારે તે પોતાને આવેલા સ્વપ્નમાં શત્રુઓની સાથેની લડાઈમાં પોતાનો પરાજય વગેરે સંકટો મહાન સંકટોને જુએ છે તથા “હું દીન છું, દુઃખી છું” ઇત્યાદિ માન્યતાથી મોહ પામે છે; તેમજ આ સર્વ પ્રાણીઓ અજ્ઞાનને કીધે **अहं ब्रह्मास्मि-** હું બ્રહ્મ છું-એ રીતના પોતાના બ્રહ્મભાવને નહિ જાણીને, પોતાના આત્માને ઈશ્વરથી બિન્ન માનીને તથા ઈશ્વરનો અને પોતાનો સેવ્યસેવકભાવ જોઇને મોહ પામે છે. શ્રુતિ પણ કહે છે:-“**अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमिति न स चेद यथा पशुरेव स देवानाम्-**જે કોઇ પુરુષ, “આ દેવ બિન્ન છે અને હું પણ બિન્ન છું” એમ માનીને બીજા દેવનું ઉપાસન કરે છે, તે પુરુષ જાણ્યોતોજ નથી કે, તે દેવોનો એક પશુજ છે-અર્થાત જે અજ્ઞાની મનુષ્ય, પોતાનામાં કર્તાપણાનું અભિમાન કરીને પોતાનાથી બિન્ન દેવને “આ ઉપાસ્ય દેવ મારાથી બિન્ન છે અને હું તે ઉપાસ્ય દેવથી બિન્ન છું” એમ બેદ દષ્ટિવડે ઉપાસે છે, તે ઉપાસક મનુષ્ય, ઉપાસક-ઉપાસ્યના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણ્યોતોજ નથી.” આ શ્રુતિ, અજ્ઞાનીઓની મોહદશાનુંજ

વર્ણન કરે છે. પ્રથમ દર્શાવેલી ઘણી જ સાધુ-કર્મ કારયતિ-એ શ્રુતિ પણ બ્રાંતિવશ થયેલા મનુષ્યોનાજ વ્યવહારને દર્શાવે છે.

જ્ઞાનેન તુ તદજ્ઞાનં યેષાં નાશિતમાત્મનઃ ।

રેભામાદિત્યવજ્જ્ઞાનં પ્રકાશયતિ તત્પરમ્ ॥૧૬॥

જેઓનું તે આત્માને ઢાંકી દેનારું અજ્ઞાન જ્ઞાનવડે નાશ પામ્યું છે, તેઓનું જ્ઞાન સૂર્યની પેઠે પરમ વસ્તુબ્રહ્મને પ્રકાશિત કરે છે. ૧૬

(૧૬) જે પુરુષોનું તે આત્મસ્વરૂપને ઢાંકી દેનારું અજ્ઞાન, અહં બ્રહ્માસ્મિ-નું બ્રહ્મ છું એ મહાવાક્યના પ્રમાણથી નાશ પામ્યું છે, તેઓનું તે જ્ઞાન, સૂર્ય જેમ સમગ્ર વસ્તુને પ્રકાશિત કરે છે, તેમ પરમાર્થવસ્તુ બ્રહ્મને પ્રકાશિત કરે છે. ભાવાર્થ એ છે કે, અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થતા અનર્થોને દૂર કરવામાટે જ્ઞાનનીજ ઇચ્છા કરવી જોઈએ.

તદ્વુદ્ધયસ્તદાત્માનસ્તન્નિષ્ઠાસ્તત્પરાયણાઃ ।

ગચ્છંત્યપુનરાવૃત્તિં જ્ઞાનનિર્ધૃતકલ્મષાઃ ॥૧૭॥

તે પરબ્રહ્મમાંજ જેઓની બુદ્ધિ છે, તે પરબ્રહ્મજ જેઓનો આત્મા છે, તે પરબ્રહ્મમાંજ જેઓની એકનિષ્ઠા છે, તે બ્રહ્મજ જેઓનું પરમ પ્રાપ્ય સ્થાન છે, તેવા જ્ઞાની પુરુષો જ્ઞાનદ્વારા મૂળ અજ્ઞાનનો નાશ કરીને મોક્ષને પામે છે. ૧૭

(૧૭) તે જ્ઞાની પુરુષોની બુદ્ધિ, ‘પરબ્રહ્મ છે’ આવા નિશ્ચયવાળી થઈ ગયેલી હોય છે અને સમગ્ર વેદાર્થનું જ્ઞાન કરીને તેમની બુદ્ધિ, તે પરમતત્ત્વમાંજ સ્થિર થયેલી હોય છે, વળી તેઓ શ્રવણમનનરૂપ વિચાર કરીને પ્રમાણ તથા પ્રમેયમાં રહેલી અશ્રદ્ધાથી રહિત થયેલા હોય છે અને તે પ્રત્યક્ષ તત્ત્વનેજ પોતાના આત્માતરીકે માનનારા હોય છે; વળી તેઓ, અનાત્મવસ્તુરૂપ દેહાદિ પદાર્થોમાં આત્મબુદ્ધિરૂપ વિપરીત ભાવનાથી રહિત હોય છે તથા તેમનાં અંતઃકરણની વૃત્તિના પ્રવાહ પરમાત્માવિષેજ વિન્નતીય વૃત્તિઓથી રહિત સન્નતીય વૃત્તિવાળો હોય છે. વળી તે જ્ઞાનીઓ, અજ્ઞાનરૂપ ઉપાધિનો નાશ કરીને અખંડ આનંદમાં મગ્ન હોય છે અને તે પરબ્રહ્મનેજ પોતાના પ્રાપ્ય સ્થાનતરીકે માને છે. એ પ્રકારના તે જ્ઞાનીઓ, પોતાના જ્ઞાનદ્વારા સંસારના મૂળ ખીજરૂપ અજ્ઞાનનો નાશ કરીને મોક્ષને પામે છે.

પૂર્વોક્ત જ્ઞાનીઓની જગતમાં કેવા પ્રકારની દષ્ટિ હોય છે તે કહે છે:-

વિદ્યાવિનયસંપન્ને બ્રાહ્મણે ગવિ હસ્તિનિ ।

શુનિ ચૈવ શ્વપાકે ચ પંડિતાઃ સમદષ્ટિદઃ ॥૧૮॥

વિદ્યા અને વિનયથી યુક્ત બ્રાહ્મણુવિષે તથા ગાય, ઘોડો, કૂતરો અને ચંડાળવિષે પંડિતો સમદષ્ટિવાળો હોય છે. ૧૮

(૧૮) જ્ઞાની પુરુષો, ઉત્તમ બ્રાહ્મણુવિષે અથવા ચંડાળ વગેરેમાં સતરૂપે અથવા સ્ફુરણરૂપે પ્રકાશી રહેલા પરબ્રહ્મનેજ જોનારા હોય છે. શાસ્ત્ર કહે છે:- ‘‘ અસ્તિ માતિ પ્રિયં રૂપં નામ ચેત્યંશપંચકમ્ ॥ આદ્યં ત્રયં બ્રહ્મરૂપં જગદ્રૂપં તતો દ્વયમ્-છે, ભાસે છે, સર્વને પ્રિય, રૂપ અને નામ-આ પાંચ અંશ રહેલા છે. તેમાં પ્રથમના ત્રણ અંશ બ્રહ્મરૂપ છે અને બાકીના બે અંશ જગતરૂપ છે. એ પ્રમાણે વિચાર કરીને જ્ઞાની પુરુષો, સર્વ ચરાચર જગતને બ્રહ્મદષ્ટિએજ જુએ છે.

અર્જુન શંકા કરે છે:-સમાસમાખ્યાં વિષમ-સમે પૂજાતઃ-એ સ્મૃતિમાં ગૌતમ ઋષિ કહે છે કે, સમાન શાસ્ત્ર અને સમાન શીલવાળા બે બ્રાહ્મણોની વિષમ પૂજા કરનારા તથા શાસ્ત્ર અને શીલથી જેઓની સમાનતા ન હોય તેવા બે બ્રાહ્મણોની સમાન પૂજા કરનારા પુરુષનું અન્ન ખાવું નહિ. આ સ્મૃતિવચનથી સિદ્ધ થાય છે કે, સર્વ સ્થળે સમદષ્ટિ રખાય નહિ. તો પછી તમારા કહેવા પ્રમાણે બ્રાહ્મણુ અને ચંડાલની અંદર સમદષ્ટિ કરવી તે કેમ યોગ્ય ગણાય? આ શંકાના સમાધાનમાટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:-

ઈહૈવ તૈર્જિતઃ સર્ગો યેષાં સામ્યે સ્થિતં મનઃ ।

નિર્દોષં હિ સમં બ્રહ્મ તસ્માદ્બ્રહ્મણિ તે સ્થિતાઃ ॥

જેઓનું મન, સર્વ સ્થળે સમદષ્ટિ રાખવારૂપ બ્રહ્મભાવમાં સ્થિર થયેલું છે, તેઓએ આ લોકમાં જીવતાંજ જન્મને જિતેલો છે; કારણકે સર્વ સ્થળે વ્યાપકતરીકે રહેલા બ્રહ્મ, સમ છે તથા નિર્દોષ છે; માટે તેઓ બ્રહ્મમાં સ્થિર થયેલા છે. ૧૯

(૧૯) જેઓનું મન સર્વભૂતોમાં બ્રહ્મભાવપણે સ્થિર-નિશ્ચળ થયેલું છે, તેઓએજ આ લોકમાં જીવતાં જન્મને જિતેલો છે-વશ કર્યો છે; કારણકે નિર્દો-

પ્રજ્ઞા સર્વ સ્થળે સમાનપણેજ-વિષમતાથી રહિત-પણે રહેલા છે. જેમ સુવર્ણની દેવપ્રતિમામાં તથા સુવર્ણના પાટલામાં સુવર્ણની દૃષ્ટિએ જોનારો પુરુષ સમાનતાજ જુએ છે, પણ આકારદૃષ્ટિએ જોનારો પૂજારી, તેમાં ભિન્નતા જુએ છે, તેમ બ્રહ્મદૃષ્ટિથી જોનારો પુરુષ, સર્વ પદાર્થોને બ્રહ્મતરીકે જુએ અને વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ જોનારો પુરુષ સર્વ સ્થળે ભિન્નતા જુએ છે. પૂર્વોક્ત પૂજાવિષેની ગૌતમ-સ્મૃતિ વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ બ્રાંતિથી ઉત્પન્ન થયેલી ભિન્નતાના વિષયવાળી છે અને સર્વ સ્થળે બ્રહ્માભાવરૂપ દૃષ્ટિ તો તાર્કિક વિષયવાળી હોય છે. એ પ્રમાણે જેઓ સર્વ સ્થળે બ્રહ્માભાવરૂપ સમ-દૃષ્ટિથી જુએ છે, તેઓ અખંડ એકરસવાળા પરબ્રહ્મમાં સ્થિર થયેલા છે-અર્થાત્ તેઓ બ્રહ્મ-વિષે એકીભાવથી સમાપ્તિને પામેલા છે.

**ન પ્રહૃષ્યેત્પ્રિયં પ્રાપ્ય નોદ્વિજેતપ્રાપ્ય ચાપ્રિયં ।
સ્થિરબુદ્ધિરસંમૂઢો બ્રહ્મવિદ્બ્રહ્મણિ સ્થિતઃ ॥૨૦॥**

પુત્રાદિ પ્રિય વસ્તુ પામીને હર્ષિત થવું નહિ અને શત્રુ વગેરે અપ્રિય વસ્તુને પામીને ઉદ્વિગ્ન થવું નહિ. બ્રહ્મજ્ઞ પુરુષ પરમાત્મામાં બુદ્ધિને સ્થિર કરીને તથા પરબ્રહ્મમાં સ્થિર થઈને બ્રહ્મના ધ્યાનથી ઉત્પન્ન થયેલા સાક્ષાત્કારવડે મોહથી રહિત થાય છે. ૨૦

(૨૦) બ્રહ્મ, નિર્દોષ અને સમાન છે, તેથી પુત્રાદિ પ્રિય પદાર્થને પામીને પ્રસન્ન થવું નહિ; તેમજ દુઃખને આપનાર શત્રુ વગેરે અપ્રિય પદાર્થને પામીને શોક કરવો નહિ. જણાવવાનું એ છે કે, અજ્ઞાની પુરુષે જ્ઞાની પુરુષની સ્થિતિનું આચરણ કરવું. વળી શાસ્ત્ર અને યુક્તિથી બુદ્ધિને અદ્વૈત પ્રત્યગાત્મામાં સ્થિર કરવી; કારણકે પરમાત્માના ધ્યાનથી ઉત્પન્ન થયેલા સાક્ષાત્કારવડે મોહ-રહિત થયેલો બ્રહ્મજ્ઞ પુરુષ, બ્રહ્માભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. વળી તે પુરુષ, સમાધિરહિત અવસ્થામાં પણ અદ્વૈત પ્રત્યગાત્મામાંજ સ્થિર થયેલો હોય છે-અર્થાત્ સર્વ સ્થળે બ્રહ્મનેજ જુએ છે.

કદી પણ નહિ અનુભવેલા આત્મસુખને મેળવવામાટે પ્રસિદ્ધ બાહ્યસુખનો લાગ કરવો તે તો અશક્ય છે. તો પછી ન પ્રહૃષ્યે-ત્પ્રિયં પ્રાપ્ય-ધર્માદિ તમાર્ફ કથન અસંગત છે-અધર્મિત છે, આવી શંકાનું સમાધાન કરવામાટે ભગવાન કહે છે:-

**બાહ્યસ્પર્શેષ્વસક્તાત્મા વિંદત્યાત્માનિ યત્સુખમ્ ।
સ બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા સુખમક્ષય્યમશ્નુતે ॥૨૧॥**

બાહ્ય વિષયોમાં અનાસક્ત ચિત્તવાળો પુરુષ, સુષુપ્તિકાળના સમયે જે ક્ષણિક સુખને પ્રાપ્ત થાય છે, તે અક્ષય સુખને બ્રહ્મની અંદર સમાધિવડે જોડેલી બુદ્ધિવાળો પુરુષ પ્રાપ્ત થાય છે.

(૨૧) બહારના વિષય અને ઇન્દ્રિયના સંબંધમાં આસક્તિરહિત ચિત્તવાળો પુરુષ, પ્રત્યગાત્માનો અદ્વૈત આનંદ જેમાં ક્ષણિક રહેલો છે તેવા સુષુપ્તિકાળમાં રહીને જે સુખને મેળવે છે, તેજ સુખને પરબ્રહ્મવિષે સમાધિમાં જોડેલી બુદ્ધિવાળો બ્રહ્મજ્ઞાની પુરુષ મેળવે છે. શ્રુતિ પણ કહે છે:-**બ્રહ્મ-વિદ્ બ્રહ્મૈવ ભવતિ**-બ્રહ્મજ્ઞાની પુરુષ બ્રહ્મરૂપજ થાય છે. હવે કદાચ તું કહીશ કે, જો સુપુરિત અને સમાધિમાં એકજ પ્રકારનું સુખ હોય છે, તો પછી સુષુપ્તિ અને સમાધિમાં વિશેષતા શું રહી? આના ઉત્તરમાટેજ મૂળમાં કહ્યું છે કે, તે અક્ષય સુખને પામે છે-મોક્ષસુખને પામે છે. જો કે સુષુપ્તિમાં અને સમાધિમાં દૈતપદાર્થોનું અદર્શન હોવાથી બન્ને સ્થળે એકજ પ્રકારનું સુખ રહેતું હોય છે, તોપણ સમાધિનિષ્ઠ યોગી પુરુષની મૂળ અવિદ્યાનો નાશ થયેલો હોવાથી તેને અક્ષય સુખનો લાભ થાય છે અને સૂતેલા પુરુષની અવિદ્યાનો નાશ નહિ થયેલો હોવાથી તેને ક્ષણિક સુખનો લાભ થાય છે-અર્થાત્ મોક્ષસુખ કેવું હોય છે, તેનો સુષુપ્તિકાળમાં અનુભવ થયેલો હોય છે; માટે તે અનુભવેલા સુખ્ય મોક્ષસુખને માટે બાહ્ય સુખોનો અત્યંત ત્યાગ કરવો જોઈએ.

કદાચ અર્જુન શંકા કરે કે, સુષુપ્તિના જેવા મોક્ષસુખને માટે કયો પુરુષ, પ્રાપ્ત થયેલાં દિવ્ય સ્ત્રી, અન્ન, પાન, ગીત, વાદિત્ર આદિના સુખનો ત્યાગ કરે? આના ઉત્તરમાં તે બાહ્ય સુખોની અનિત્યતા દર્શાવીને તે સુખોની ભગવાન નિંદા કરે છે:-

**યે હિ સંસ્પર્શજા ભોગા દુઃખયોનય એવ તે ।
આદ્યંતવંતઃ કૌંતેય ન તેષુ રમતે બુધઃ ॥૨૨॥**

હે કુંતીપુત્ર! વિષયોના સંબંધથી જે ભોગો ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓ દુઃખનુંજ કારણ હોય છે. વળી તેઓ આદિ અને અંતવાળા હોય છે, માટે તે ભોગોમાં ડાહ્યો પુરુષ રમતો નથી. ૨૨

(૨૨) હે કુંતીપુત્ર ! વિષયોના સંબંધથી ઉત્પન્ન થનારા ભોગો મૂળ દુઃખનું કારણ હોય છે; કારણ કે તે ભોગો આદિ-અતવાળા હોય છે. પુત્રનો જન્મ થતાં જે સુખ ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું તેજ સુખ તે પુત્રનું મરણ થતાં મહાકષ્ટદાયી થઈ પડે છે; માટે પરિણામને જોનારો સમગ્ર પુરુષ તે ભોગોમાં રમતો નથી.

સારે જગતમાં મુખ્ય સુખી કોણ ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહે છે કે:-

**શક્રોતીર્હવ યઃ સોદું પ્રાક્ષરીરવિમોક્ષણાત્ ।
કામક્રોધોદ્ભવં વેગં સ યુક્તઃ સ સુખી નરઃ ॥**
જે પુરુષ, આ લોકમાં જીવતાં-શરીર પડે ત્યાંસુધી કામ અને ક્રોધથી ઉત્પન્ન થયેલા વેગને સહન કરી શકે છે, તે પુરુષજ યોગી છે અને સુખી છે. ૨૩

(૨૩) જીવતાં-શરીર પડ્યું ન હોય ત્યાંસુધીમાં એટલે કે-જીવનપર્યંત કામક્રોધના વેગને સહન કરવો જોઈએ-અર્થાત્ ક્રોધપણ પુરુષે, એકાદી વખત કામક્રોધના વેગને જિતીને “હવે તો મેં કામક્રોધને જિત્યા છે” આવો વિશ્વાસ કરવો નહિ. જોયેલા, સાંભળેલા અથવા અનુમાન કરેલા વિષયપર જે નૃણાંરૂપ અભિલાષ થાય છે, અથવા તે તે વિષયપર અનૃપિત થાય છે, તેનું નામ કામ કહેવાય છે અને તે તે વિષયપર જે દ્રેષ થાય છે, તેનું નામ ક્રોધ કહેવાય છે. શરીરમાં કામનો વેગ દાખલ થતાં રવાં ઉભાં થઈ જાય છે, મુખ અને નેત્ર ફૂલી જાય છે અને અંતઃકરણ હોલ પામે છે. આ બધાં કામના વેગનાં ચિહ્ન છે; તેમજ શરીરમાં ક્રોધનો વેગ દાખલ થતાં અંગો કંપી ઉઠે છે, શરીરમાં પરસેવો થાય છે, ક્રોધના વેગવાળો મનુષ્ય હોડ પીસે છે તથા લાલચોળ નેત્રવાળો થઈ જાય છે. ઇત્યાદિ ચિહ્નોથી જણાતા કામક્રોધના વેગને જે પુરુષ સહન કરી શકે છે, તેજ યોગી અને મુખ્ય સુખી છે, બીજો નહિ.

એ યોગી કયો, કે જે મુખ્ય સુખી છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં શ્રીભગવાન કહે છે:-

**યોજ્જતઃ સુહૃદ્ભાવતઃ સત્યં તત્ત્વ્યોદિતેષ્ટ યઃ ।
સ યોગી બ્રહ્મ તિર્ત્ત્વં બ્રહ્મભૂતોઽધિગ્ચ્છતિ ॥**

જે યોગી, અંતરાત્મામાં સુખવાળો છે, અંતરાત્મામાં ક્રીડા કરનારો છે તથા અંતરા-

ત્મામાંજ પ્રકાશવાળો છે, તે બ્રહ્મરૂપ થયેલો યોગી, નિર્વાણ બ્રહ્મને પામે છે. ૨૪

(૨૪) હે અર્જુન ! જે યોગી અંતરાત્માની અંદરજ વિષયસંગથી ઉત્પન્ન થનારી પ્રીતિને માનનારો છે, અંતરાત્મામાંજ પ્રીતિના કારણરૂપ સ્ત્રી વગેરે સાથેની ક્રીડાને માનનારો છે તથા અંતરાત્મામાંજ ક્રીડા કરવાનાં સાધનોના પ્રકાશવાળો છે પણ તે સુખ, ક્રીડા અને પ્રકાશને જે ઇન્દ્રિયોદ્વાર દ્વાર કરતો નથી, તે યોગી પુરુષ ગતિથી દુર્લભ પરમાન્દવાળો બ્રહ્મને આ લોકમાંજ પામે છે; કારણ કે તે યોગી બ્રહ્મરૂપ થયેલો છે-અર્થાત્ જીવતાંજ બ્રહ્મદર્શનમાં બ્રહ્મલાવને પામી ગયેલો છે.

લભંતે બ્રહ્મ નિર્વાણમૃષયઃ ક્ષીણકલ્મષાઃ ।

છિન્નદૈયા યતાત્માનઃ સર્વભૂતહિતે રતાઃ ॥૨૫॥

મનનો જય કરનારા, સર્વ પ્રાણીઓનું હિત કરવામાં આસક્ત રહેનારા અને નાશ પામેલા સંશયોવાળા સમ્યગ્દર્શી કષિણો, પાપોને ક્ષીણ કરીને નિર્વાણ બ્રહ્મને પામે છે. ૨૫

કામક્રોધવિયુક્તાનાં યતીનાં યતચેતસામ્ ।

અભિતો બ્રહ્મ નિર્વાણં વર્તતે વિદિતાત્મનાઃ ॥

કામ અને ક્રોધથી રહિત થયેલા, મનનો જય કરનારા તથા આત્મતત્ત્વને જાણનારા યોગી પુરુષોને જીવીને અથવા મરણ પામીને પણ સર્વ સ્થળે નિર્વાણ બ્રહ્મજ રહેલું છે. ૨૬

(૨૬) એ રીતે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાનમાં નિષ્ઠાવાળા પુરુષોની તુરંતજ મુક્તિ થાય છે, એ વાત કહી અને વળી રાગ તથા ક્રોધનો ત્યાગ કરીને કેવળ ઇશ્વરપ્રીતિને માટેજ આચરેલો કર્મ-યોગ ચિત્તશુદ્ધિ અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિદારા મોક્ષને આપનારો થાય છે. એ વાત પણ કહી. હવે સમ્યગ્દર્શનના અંતરંગ સાધનભૂત ધ્યાનયોગને વિસ્તારથી કહેવામારે, યોગચૂરનાજ આશયવાળા ત્રણ શ્લોકો કહે છે:-

સ્મર્યાન્તરવા બહિર્બાહ્યાંશ્ચકુર્ચૈવાંતરે ભુવોઃ ।

પ્રાણાપાનો સમૌ કૃત્વા નાસામ્યંતરહારિણૌ ॥

યોદિષ્યદોઽર્જુન નિર્મોક્ષપરાયણઃ ।

વિગ્તેચ્છાભયક્રોધો યઃ સદા મુક્ત એવ સઃ ॥

ઇન્દ્રિયાદિકના બાહ્ય વિષયોને દૂર કરીને,

નેત્રોને બે ભ્રમરની મધ્યમાં સ્થાપીને તથા પ્રાણુ-વાયુને અને અપાનવાયુને સમાન રીતે નાસિકાની અંદર સંચારવાળા કરીને-રૂંધી દઇને ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિનો જય કરનાર, ઇચ્છા, ભય તથા ક્રોધથી રહિત થનારો અને મોક્ષમાંજ પરાયણ રહેનારો જે મુનિ તે સદા સુકૃતજ છે. ૨૭, ૨૮

(૨૭-૨૮) અહીં ૨૭-૨૮-૨૯ એ ત્રણ શ્લોકોમાં ધ્યાન યોગનું સંક્ષેપમાં વર્ણન કરેલું છે. તેમાં ૨૭ માં શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી પ્રાણાયામ દર્શાવ્યો છે. “સ્પર્શાન્ કૃત્વા બહિર્બાહ્યાન્” એ ચરણથી પ્રત્યાહાર સૂચવ્યો છે; “ચતુશ્ચૈવાંતરે બ્રુવોઃ” એ ચરણથી ધારણા જણાવી છે; વિગતે-તે-છામયક્રોધઃ” એ ચરણથી સાધનરૂપ અને ફળરૂપ એવા બન્ને પ્રકારના યમો અને નિયમો કહેલા છે. સંપ્રજ્ઞાત સમાધિનાં ચાર સ્વરૂપો છે:- વિતર્ક, વિચાર, આનંદ અને અસ્મિતા. તેમાં “યતેન્દ્રિય” એ પદથી વિતર્ક નામનો સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ કહ્યો છે. “યતમના” એ પદથી વિચાર નામનો સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ સૂચવ્યો છે અને “યતબુદ્ધિઃ” એ પદથી આનંદ અને અસ્મિતા નામના સંપ્રજ્ઞાત સમાધિનું નિરૂપણ કર્યું છે. “મોક્ષપરાયણઃ” એ પદવડે અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. બાકી રહેલાં પદોવડે આ ત્રણેય શ્લોકોમાં યોગના ફળનું વર્ણન કરેલું છે. એ પ્રમાણે અહીં સંક્ષેપમાં આ ત્રણેય શ્લોકોનો આશય જણાવ્યો. હવે શ્લોકમાંના પાદક્રમને નહિ અનુસરીને અર્થક્રમ પ્રમાણે આ શ્લોકોના અક્ષરાર્થનું સ્પષ્ટીકરણ કરાય છે.

તેમાં “વિગતે-તે-છામયક્રોધઃ” એ ચરણમાંના વિગત પદનો ઇચ્છા, ભય અને ક્રોધ એ ત્રણેયની સાથે સંબંધ લઇને, ઇચ્છારહિત, ભયરહિત અને ક્રોધરહિત એવા અર્થ સમજવાનો છે. જે પુરુષ, ક્રોધ પણ વસ્તુની ઇચ્છાવાળો હોય છે, તે પોતાની ઇષ્ટ વસ્તુની સિદ્ધિને માટે હિંસા, અસત્ય, ચોરી, સ્ત્રી અને પરિગ્રહ વગેરેની ઇચ્છા કરે છે; માટે અહીં એમ સૂચવ્યું છે કે, યોગી પુરુષને ક્રોધ પણ પ્રકારની ઇચ્છા ન હોવી જોઇએ. આવાજ આશયથી અહીં મૂળમાં “વિગતે-તે-છઃ” એ પદ મૂકીને તે હિંસા, અસત્ય વગેરેના વિરોધી એવા “અહિંસાસત્યાસ્તેયગ્રહચર્યાપરિગ્રહા

યમાઃ”-અહિંસા, અસત્ય, અસ્તેય (ચોરી કરવી તે) ગ્રહચર્યા અને અપરિગ્રહ આ યમ કહેવાય છે.” એ યોગસૂત્રમાં દર્શાવેલા ય અહીં સૂચવ્યા છે-અર્થાત્ યોગીએ ઇચ્છાર થવામાટે તે યોગસૂત્રમાં વર્ણવેલા યમોને ધ કરવા જોઇએ; તેમજ વળી યોગીએ ભયર થવું જોઇએ. ભય એટલે પોતાના નાશની શયે શંકાથી ભયભીત થયેલો યોગી, “શૌચસંવતપઃસ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રાણધાનાનિ નિયમા” પવિત્રતા, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઇન્દ્રિયધ્યાન-આ પાંચ પ્રકારના નિયમો કહેવાય છે.” યોગસૂત્રમાં દર્શાવેલા નિયમોનો સ્વીકાર કરવા ઇચ્છા કરી શકતો નથી; માટે અહીં મૂળ “વિગતમયઃ” એ પદવડે સૂચવ્યું છે યોગીએ ભયરહિત થઇને તે યોગસૂત્રમાં જણાવેલા પાંચેય નિયમોનું અચળપર પાલન કરવું જોઇએ વળી પણ યોગીએ ક્રોધરહિત થવું જોઇએ; ક્રોધ ક્રોધવશ થયેલો યોગી, મૈત્રી, કરુણા, દિતા અને ઉપેક્ષા-એ યોગશાસ્ત્રોક્ત ભાવનાએ અભ્યાસમાટે અસમર્થ થાય છે અને તે વનાઓ નહિ કરવાથી ચિત્તની પ્રસન્નતાને પાદન કરી શકતો નથી; કારણ કે યોગશાસ્ત્ર કહેલું છે કે:-“મૈત્રી કરુણામુદિતોપેક્ષા સુખદુઃસ્વપુણ્યાપુણ્યવિપયાણાં ભાવનાતાશ્ચિન્ત સાધનમ્” “સુખીમાં મૈત્રીની, દુઃખીમાં કરુણી, પુણ્યવાનમાં હર્ષની અને પાપીમાં ઉપેક્ષા ભાવનાથી ચિત્તની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થાય. આ યોગસૂત્રમાં દર્શાવેલી ચિત્તની પ્રસન્નતાને કેવાળો યોગી પામી શકતો નથી; માટે યોગી ક્રોધરહિત થઇને તથા સ્વભાવને શાંત કરી સુખી મનુષ્યોપર મૈત્રીભાવના કરવી જોઇએ-અર્થાત્ સુખીએને સુખી જોઇને પોતે એવું વિચાર કરે કે, તેમનું સુખ તે મારુંજ સુખ તેમજ યોગીએ ક્રોધરહિત થઇને દુઃખી મનુષ્ય પર કરુણા ભાવના કરવી જોઇએ, પુણ્યવાન મનુષ્યોપર મુદિતા ભાવના કરવી જોઇએ-અર્થાત્ પુણ્યવાનોને જોઇને આનંદિત થવું જોઇએ. પાપી મનુષ્યોપર ઉપેક્ષા ભાવના કરવી જોઇએ આ ભાવનારૂપ સાધનવિના સાધક યોગ ચિત્તરૂપી દ્રવ્યનું નિર્ભજ થવું નથી.

એ પ્રમાણે સાધનાવસ્થામાં યમ, નિયમ અને ચિત્તની પ્રસન્નતાનાં સાધનોની સિદ્ધિ

માટે દરેક યોગીએ ઇચ્છા, ભય અને ક્રોધરહિત થવાની જરૂર છે; એટલુંજ નહિ પણ ક્રોધની અવસ્થામાંએ ઇચ્છા, ભય અને ક્રોધથી રહિત થવાની જરૂર છે, એ વાત હવે કહેવામાં આવે છે. જ્યારે સંપ્રજાત સમાધિ અચળ થાય છે, ત્યારે તેના ક્રોધરૂપે યોગીને મધુમતી નામની અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. તે યોગભૂમિ પ્રાપ્ત થતાં તે યોગીને દિવ્ય ભોગો પ્રાપ્ત થાય છે. એ સમયે પણ યોગી, તે તે ભોગોમાં ઇચ્છારહિત હોવા જોઈએ. યોગસૂત્રકાર ભગવાન પતંજલિ કહે છે કે:-

સ્થાન્યુપનિમંત્રણે સંગસ્મયાકરણં પુનરનિષ્પ્રસંગાત્-દેવો સંકારપૂર્વક પ્રાર્થના કરે છે તોપણ તેમાં સંગ નહિ કરવો અથવા ગર્વ પણ નહિ કરવો; કારણ કે તેમ કરવાથી પુનઃ અનિષ્ટની પ્રાપ્તિનો પ્રસંગ રહે છે-અર્થાત્ દેવો સંકારપૂર્વક પ્રાર્થના કરે કે, આપ અહીં સ્વર્ગમાં પધારો, આ સુંદર મકાનો છે, આ સુંદર બાગબગીચાઓ છે, આ જરામરણને હરણ કરનારાં દિવ્ય રસાયણ છે, આ અમે બધા તમારા દાસ છીએ, આ સ્થાન તમે તમારા પુણ્યથી મેળવેલું છે, માટે તેના તમે ઉપભોગ કરો-વગેરે પ્રાર્થનાઓ કરે, છતાં પણ યોગીએ તે ભોગોનો સંગ નહિ કરવો-અથવા તે તે ભોગોને મેળવવાની ઇચ્છા પણ ન કરવી; તેમજ તે દિવ્ય ભોગોની પ્રાપ્તિથી પોતાને મહાભાગ્યશાળી માનીને તથા સાક્ષાત્ દેવોએ પણ મારી પ્રાર્થના કરી છે, વગેરે ગર્વ પણ ન કરવો; કારણ કે તે દિવ્ય ભોગોનો સંગ કરવાથી અથવા ગર્વ કરવાથી યોગીને બ્રહ્મ થવાનો સંભવ રહે છે. વળી તે યોગી, જે કદાચ ઇચ્છારહિત ન થયો હોય અને દેવોની પ્રાર્થનાથી તેમાં લપટાય તો તેને અસંપ્રજાત યોગની તો પ્રાપ્તિ થતીજ નથી, પણ બીજી દાનિ થવાનાંએ સંભવ રહે છે.

વળી યોગસિદ્ધિને સંપાદન કરવામાં ભય પણ રહેલો છે. તેમાં, એક તો યોગનાં વિધેયો ભય થાય છે તથા બીજો વિકર્ષથી ભય થાય છે. તેમાંથી યોગસિદ્ધિનાં વિધેયો સૂત્રકાર પતંજલિએ આ પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે:-“**ઘ્યાધિસ્ત્યાનસંશયપ્રમાદાલસ્યાચરિતિઞ્ચાન્તિર્દર્શનાલબ્ધભૂમિકત્વાનવસ્થિતત્વાનિ ચિત્તવિક્ષેપાસ્તેઽન્વરાયાઃ**”-“વ્યાધિ, સ્થાન, સંશય, પ્રમાદ,

આલસ્ય, અવિરતિ, ઞાન્તિર્દર્શન, અલબ્ધ-ભૂમિકત્વ અને અનવસ્થિતત્વ-આ બધાં ચિત્તનો વિક્ષેપ કરનારાં યોગસિદ્ધિનાં વિધેયો છે.” (તેમાં શરીરને ધારણ કરવાના સામર્થ્યથી ‘ધાતુ’ નામને પામેલા વાત, પિત્ત અને કફની ન્યૂનાધિકતા, આધેરા તથા પીધેરા આહારના પરિણામવિશેષરૂપ જે રસ તેની ન્યૂનાધિકતા અને મનસહિત અર્ગાચાર હૃદિયોના બળની જે ન્યૂનાધિકતા તેનું નામ વ્યાધિ કહેવાય છે. આ વ્યાધિને યોગના વિધેયરૂપે ગણેલો છે; તેમજ દેશકાલાદિના વિરુદ્ધપણુની કલ્પના કરી યોગનાં સાધનોમાં પ્રવૃત્ત થવાની જે ચિત્તની અસમર્થતા તેનું નામ સ્થાન કહેવાય છે. આ પણ યોગના વિધેયરૂપે છે. વિરોધી એવી બંને કોટીનું જે જ્ઞાન તેનું નામ સંશય કહેવાય છે. એ સંશય કદી પણ મનુષ્યને યોગરૂપ થવા દેતો નથી; માટે તે પણ યોગનું એક વિઘ્ન છે. સમાધિનાં સાધનોમાં પ્રયત્ન નહિ કરવો તેનું નામ પ્રમાદ કહેવાય છે અને તે પણ યોગના વિઘ્નરૂપે છે. કદ વગેરેને લીધે શરીરનું ભારેપણું હોવાથી અને ચિત્તમાં તમેાણુ અધિક હોવાથી યોગસાધનામાં જે પ્રવૃત્તિ ન થઈ શકે, તેનું નામ આલસ્ય કહેવાય છે અને એ પણ યોગનું એક વિઘ્ન છે. વિષયોની સમીપતાથી વિષયોમાં રહેલા દોષોને ભૂલી જઈને તેમાં પ્રવૃત્તિ કરવામાટે જે તીવ્ર ઇચ્છા તેનું નામ અવિરતિ કહેવાય છે-અથવા અર્વરૂપ કહેવાય છે. તે પણ યોગનું વિઘ્ન છે. યુરુએ તથા યોગશાસ્ત્રમાં ઉપદેશ કરેલાં સાધનોમાં અસાધનશુદ્ધિ અને અસાધનોમાં જે સાધનશુદ્ધિ તેનું નામ ઞાન્તિર્દર્શન કહેવાય છે. આ પણ યોગનું વિઘ્ન છે. મધુમતી આદિ સમાધિની ભૂમિનો અભ્યાસ કરવા છતાં પણ કોઈ કારણથી તે ભૂમિનો જે અટાલ તેનું નામ અલબ્ધભૂમિકત્વ કહેવાય છે. આ પણ સાધકના ચિત્તને અસંતોષ કરનાર છે, તેથી યોગના વિઘ્નરૂપે ગણાય છે. મધુમતી આદિ યોગની ભૂમિકામાંથી કોઈ પણ ભૂમિકાની પ્રાપ્તિ થતાં તેમાં થયેલા વિરમયને લીધે ચિત્તની જે અસ્વસ્થતા તેનું નામ અનવસ્થિતત્વ કહેવાય છે. આ પણ યોગસિદ્ધિના વિઘ્નરૂપે છે.)

કેવળ આ નવજ યોગનાં વિધેયો છે એમ નથી, પણ ચિત્તનો વિક્ષેપ કરનારાં તે વિધેયોના સાથે દુઃખાદિ અન્ય વિધેયો પણ ઉપજે

છે. જેમકે:- “**દુઃસ્વદૌર્મનસ્યાઙ્ગમેજયત્વશ્વાસ-પ્રશ્વાસા વિક્ષેપસહભુવઃ**—દુઃખ, દૌર્મનસ્ય, અંગમેજયત્વ અને શ્વાસપ્રશ્વાસ—આ પણ વિક્ષેપની સાથેજ થનારાં વિદ્ને છે.” (તેમાં દુઃખ ત્રણ પ્રકારનું હોય છે. આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક. કોઈ પણ જાતની ઇચ્છાનો ભંગ થવાથી પ્રાણીના મનમાં જે ક્ષોભ અથવા અચળપણું ઉદ્ભવે છે, તેનું નામ દૌર્મનસ્ય કહેવાય છે. પ્રાણુવદા નાડીમાં કોઈ પણ જાતના રોગેગુણી દ્રવ્યની વૃદ્ધિ થતાં અંગોમાં જે કંપ ઉપપન્ન થાય છે, તેનું નામ અંગમેજયત્વ કહેવાય છે. સાધકની ઇચ્છાવિના અથવા પ્રયત્ન વિના પ્રાણુવાયુ પોતાની મેજેજ બદલના વાયુને અતિ વેગથી જે અંદર દાખલ કરી દે છે, તેનું નામ શ્વાસ કહેવાય છે; અને તેજ પ્રાણુવાયુ, ઉદરમાં રહેલા વાયુને સાધકની ઇચ્છાવિના પોતાની મેજેજ અત્યંત વેગથી જે બહાર કાઢી દે, તેનું નામ પ્રશ્વાસ કહેવાય છે. આ બંધામાંથી દુઃખ અને દૌર્મનસ્ય તે એકાગ્રતાનાં વિરોધી છે, અંગમેજયત્વ આસનનું વિરોધી છે, શ્વાસ એ રચકનો વિરોધી છે અને પ્રશ્વાસ તે પરકનો વિરોધી છે તથા તે બન્ને, કુંભકના વિરોધી છે. એવી રીતે પૂર્વોક્ત વ્યાધિ આદિ વિક્ષેપની સાથે ઉપજનારાં આ ચારેય યોગનાં વિદ્ન છે.) આ વિદ્નેથી યોગીને ભય રહેલો છે તથા બીજા દિસા વગેરે ચિત્તકોંથી પણ ભય રહેલો હોય છે. તેમાંના પ્રથમના ભયનું વારણ ઈશ્વરના ધ્યાનથી થઈ જાય છે. આના સંબંધમાં પણ યોગસૂત્રકાર કહે છે કે:- **તતઃ પ્રત્યક્ષેતનાધિગમોઽન્તરાયામાવશ્ચ**—ઈશ્વરના ધ્યાનથી પુરુષતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થાય છે અને વિદ્નેનો અભાવ પણ થાય છે.” તેમજ વિતર્ક, હિંસા આદિથી ઉત્પન્ન થતા બીજા ભયની નિર્જતિ, તેમના પ્રતિપક્ષોની ભાવના કરવાથી થાય છે. આના સંબંધમાં પણ યોગસૂત્રકાર કહે છે કે:- **વિતર્કબાધને પ્રતિપક્ષમાવનમ્**—હિંસા વગેરે વિતર્કના બાધમાં સાધક યોગીએ તેમના પ્રતિપક્ષોની ભાવના કરવી—અર્થાત્ અહિંસા વગેરેથી વિપરીત જે હિંસા આદિના વિચારો તે વિતર્કો કહેવાય છે. જેવા કે, “આ અપકાર કરનારને હું હણીશ, અસત્ય બોલીશ, આના દ્રવ્યનો સ્વીકાર કરીશ, અમુક સ્ત્રીસાથે મૈથુન કરીશ, અમુક પદાર્થો મેળવી હું તેનો સ્વામી થઈશ તથા શાચ,

સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વરના ધ્યાનને હું ત્યાગ કરીશ” આવા વિપરીત વિચારો જ્યારે સાધકના ચિત્તમાં ઉદ્ભવે, ત્યારે તેણે નીચે પ્રમાણેના પ્રતિપક્ષ વિતર્કોની ભાવના કરવી:- “ભયંકર સંસારરૂપ અમિથી તપી ગયેલા મેં અહિંસા આદિ યોગધર્મોનું શરણ લીધું છે. હવે જો હું તે ધર્મોનો ત્યાગ કરીશ અને હિંસા આદિ દુષ્ટ વિતર્કોને પુનઃ સ્વીકારીશ તો વખત કરેલાનું ભક્ષણ કરનારા કૂતરામાં તથા મારામાં શો ભેદ રહેશે? વળી તેનું અધાર્મિક વર્તન કરવાથી મારે પુનઃ પુનઃ દુઃખાદિનોજ અનુભવ કરવો પડશે, પણ આ દુઃખ સંસાર ભ્રમણનો અંત તો નહિ જ આવે” એ પ્રમાણે પ્રતિપક્ષભાવના કરવાનું કહીને ભગવાન પતંજલિએ તે પ્રતિપક્ષ ભાવનાનું સ્વરૂપ નીચેના સૂત્રથી દર્શાવ્યું છે. જેમકે:- **વિતર્કા હિંસાદયઃ કૃતકારિતાનુમેદિતા લોભ-ક્રોધમોહપૂર્વકા મૃદુમધ્યાધિમાત્રા દુઃસ્વા-જ્ઞાનાનન્તફલા** **इति प्रतिपक्षमावનम्**—હિંસા, અસત્ય, ચોરી, મૈથુન, પરિગ્રહ, અપવિત્રતા, અસંતોષ, તપરહિતપણું, સ્વાધ્યાયરહિતપણું અને ઈશ્વરધ્યાનરહિતપણું—એ દશ વિતર્કો એટલે યમનિયમથી વિપરીત વિચારો છે. એ વિતર્કોના કૃત એટલે પોતે કરેલા, કારિત એટલે બીજા પાસે કરાવેલા તથા અનુમેદિત એટલે અનુમેદન આપેલા એમ ત્રણ પ્રકારો છે. એ ત્રણે પ્રકારના દરેકપ્રત્યે લોભ, ક્રોધ અને મોહ એ હેતુઓ છે. પદાર્થોની તૃષ્ણા એ લોભ, કર્તવ્ય-અકર્તવ્યના વિચારનો નાશ કરનાર તે ક્રોધ અને વિપરીત જ્ઞાન એ મોહ છે. એ રીતે લોભ, ક્રોધ અને મોહનાં કારણથી એ ત્રણેય પ્રકારના વિતર્કો પુનઃ ત્રણ ત્રણ પ્રકારના થાય છે. વળી તેઓ પણ સામાન્ય લોભ, મધ્યમ લોભ અને તીવ્ર લોભથી, સામાન્ય ક્રોધ, મધ્યમ ક્રોધ અને તીવ્ર ક્રોધથી તથા સામાન્ય મોહ, મધ્યમ મોહ અને તીવ્ર મોહથી દરેક પ્રત્યે ત્રણ ત્રણ પ્રકારના થાય છે, એ રીતે તે મૂળભૂત વિતર્કો ત્રણ, ચાર, પાંચ અથવા તેથી આપક ત્રણ ત્રણગણા થતાં એકચાશી, એકસો આઠ, એકસો પાંત્રીસ અથવા તેથી અધિક પણ થાય છે. તે વિતર્કોની શાખા અને પ્રશાખાના બેદથી તેઓ અનંતગણા થાય છે. એ બધા વિતર્કો દુઃખરૂપ અને અસાનરૂપ અનંત રૂળને આપનારા છે, એ પ્રમાણેની પ્રતિ-

પક્ષ ભાવના કરીને સાધક યોગી પુરુષે તેઓના ત્યાગ કરવો જોઈએ.

આ પ્રકારે યમ, નિયમ, ભાવના આદિથી ચિત્તની પ્રસન્નતા તથા દુષ્ટ વિતર્કો તરફ પ્રતિપક્ષ ભાવના-એ યોગસાધનાનું સેવન કરવાથી જેણે ચિત્તને શુદ્ધ કર્યું છે તથા નિર્વિઘ્નતાને લીધે જેનું ચિત્ત કોમળ થયેલું છે, એવા યોગી પુરુષ “**આસીનઃ સંભવાત્**-આસનપર બેઠેલાનેજ યોગપ્રાપ્તિનો સંભવ છે”-એ વ્યાસના સૂત્રમાં કહેલા ન્યાય પ્રમાણે એકાંતપ્રદેશમાં સ્થિર અને સુખ-કારક આસનપર બેસવું અને પછીથી તે યોગીએ યોગસાધનાનો આરંભ કરવો. તે એકાંતપ્રદેશમાં આસન રાખવાના સંબંધમાં શ્રુતિ પણ કહે છે કે:-“**સમે શુચૌ શર્કરાવગ્નિવાલ્કાવિવર્જિતે શવ્દજલાશ્રયાદિભિઃ । મનોનુકૂલન તુ ચક્ષુષીઢને ગુહાનિવાતાશ્રયેણ પ્રયોજયેત્**”

ઉંચાણનીચાણથી રહિત-સપાટ, પવિત્ર, ડાંકરા, અગ્નિ અને રેતીથી રહિત, પ્રાણીઓના તથા વાદિત આદિના કોચાદ્યથી રહિત, જળાશયના ભેજથી તથા સર્પ, વીંછી વગેરેના ભયથી રહિત, પોતાના મનને અનુકૂળ, પોતાની આંખને અનુકૂળ તથા કોઈપણ પ્રાણી અથવા પદાર્થના દર્શનથી રહિત એવા એકાંતપ્રદેશમાં-અર્થાત્ શુદ્ધ વગેરે પવનના કપાટાથી રહિત સ્થળમાં યોગીનું આસન હોવું જોઈએ; કારણકે તેવા પ્રદેશમાં નિર્વિઘ્નતાથી યોગસાધન થઈ શકે છે. તેવા આસનપર યોગીએ કેવી રીતે બેસવું તથા બેસીને શું કરવું તેના સંબંધમાં પણ શ્રુતિ કહે છે કે:-“**ત્રિરુદ્રતં સ્થાપ્ય સમં શરીરં હૃદીન્દ્રિયાણિ મનસા સનિરુદ્ધ્ય બ્રહ્મોદપેન પ્રતરેત વિદ્વાન્ સ્રોતાંસિ સર્વાણિ મયાવહાનિ**” છાતી, ડાક અને કેટલે ઉંચાં રાખી, શરીરને સીધું કરી તથા મન અને ઇન્દ્રિયોનો હૃદયમાં સારી રીતે નિરોધ કરી યોગી પુરુષ, અક્ષરપ નાવવડે ભયને આપનારી દેવ, મનુષ્ય, તિર્થંચ અને સ્થાવર ગતિરૂપ નદીઓને તરી જવી.” આ શ્રુતિમાં કહેલી રીતિએ આસનનો જય કરીને યોગી પુરુષે પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરવો; કારણ કે પ્રાણાયામના અભ્યાસથી પ્રાણની ગતિ મંદ પડી જાય છે અને જ્યારે તે પ્રાણવાયુ મંદ ગતિવાળો થાય છે, ત્યારે તેને અનુસરનારૂં મન પણ પોતાની ચંચળતાને ત્યજે

છે; પણ જો પ્રાણાયામ બરાબર ન થાય તો પ્રાણવાયુનો વિક્ષેપ થાય છે અને તેનો વિક્ષેપ થતાં તેને અનુસરનારા મનનો પણ વિક્ષેપ થાય છે; માટે પ્રાણજન્ય કરવો આવશ્યક છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે:-

“**પ્રાણાન્પ્રીડયેહ સયુક્તચેષ્ટઃ ક્ષીણે પ્રાણે નાસિકયોચ્છ્વસીત**-યથાયોગ્ય એટલાવાળો થઈને-આહાર આદિમાં નિયમ “કરીને, શરીરમાં પ્રાણોનો નિરોધ કરવો અને જ્યારે તે પ્રાણો બરાબર ક્ષીણ થઈ જાય એટલે-વિરલ થઈ જાય ત્યારે, તે પ્રાણોને ધીમે ધીમે નાસિકાદારા બહાર કાઢવા.”

આ શ્રુતિમાં દર્શાવેલા અર્થનેજ અહીં મૂળમાં-**પ્રાણામાનો સમૌ કૃત્વા નાસાઽભ્યંતર-ચારિણૌ**-એ ચરણમાં ગ્રહણ કરેલો છે અને પ્રાણાયામ જણાવ્યો છે. તેનો સારાંશ આ પ્રમાણે છે:-પ્રાણાયામવડે પ્રાણની કાર્પ્યગતિ અને અપાનની અધોગતિ સરખી થઈ જાય છે; તથા એ બન્નેની બાહ્યગતિનો વિચ્છેદ થઈ જાય છે. આમ તેઓની ગતિને કંટકવડે સમાન કરીને તે પ્રાણ-અપાનનો નાસિકામાં નિયમિત સંચાર કરવો. એ રીતે કરવાથી ઇન્દ્રિયાદારા દમેશોં છુદ્ધિની અંદર દાખલ થનારા બાહ્યવિષયો બુદ્ધિમાં જતા અંધ પડે છે અને પ્રત્યાહારની સિદ્ધિ થાય છે. આમ પ્રત્યાહાર સિદ્ધ થતાં તથા સર્વ ઇન્દ્રિયો વિષયો તરફથી પાછી વળી જતાં યોગી પુરુષ, સ્વપ્નાવસ્થાની પેઠે અંતઃકરણમાં કેવળ મનોભાવથીજ રહે છે; તેમજ તે સાધકનું મન પણ વ્યાપારરહિત થઈ જાય છે; પરંતુ જે યોગીથી પ્રત્યાહાર સિદ્ધ ન થઈ શકે તેવા વૈરાગ્યહીન (તે) યોગીએ શું કરવું? તેના ઉત્તરમાં પણ અહીં મૂળમાંજ કહ્યું છે કે:-“**ચક્ષુઃશ્ચૈવાન્તરે ભ્રુવોઃ**-અર્થાત્ તેવા વૈરાગ્યહીન યોગીએ પોતાનાં ચક્ષુને ભ્રમરના મધ્યમાં સ્થાપીને ખેચરી મુદ્રાનો અભ્યાસ કરવો. તે ખેચરી મુદ્રાનું યોગસાર નામના ગ્રંથમાં આમ વર્ણન કર્યું છે:-
“**લંબિકોર્ધ્વસ્થિતે ગત્તેં જિહ્વાં વ્યાવૃત્ય ધારયેત્ । દઢાસનશ્ચિરં તિષ્ઠન્મુદ્રેષા સ્થેચરી મતા ।**
ભ્રૂમધ્યદષ્ટિરપ્યેષા મહાદેવેન કીર્તિતા ।”

“પડજીભના ઉપરના ભાગમાં રહેલા ખાડામાં જીભને વાળીને લઈ જવી અને લાંબા સમયસુધી દઢ આસને બેસી રહેવું. આનું નામ ખેચરી

મુદ્રા કહેવાય છે; અથવા શંકર ભગવાને “એ શ્રમરે વચ્ચે ચક્ષુને સ્થિર રાખવાં” તેને ખેચરી મુદ્રા કહેલી છે.” આ ખેચરી મુદ્રાનો અભ્યાસ કરનાર પણ મુક્ત થાય છે. આ ખેચરી મુદ્રાનો વિધિ તથા બાહ્યવિષયરૂપ એવા સૂર્ય આદિમાં સંયમ કરવાનો જે કાંઈ સર્વ પ્રકારનો વિધિ છે, તે પણ જેઓ પૂર્વોક્ત પ્રત્યાહાર કરવામાટે અસમર્થ છે તેઓને માટેજ ઉપદેશ છે, એમ સમજવું.

ગમે તે કાંઈ સ્થૂલ પદાર્થમાં જેવા કે સૂર્ય, તેનાં કિરણો, વિષ્ણુની પ્રતિમા અથવા અનાદત-ધ્વનિના સ્થાનમાં કે કાંઈ બીજા પદાર્થમાં, ચક્ષુ આદિ ગમે તે ઈન્દ્રિયદ્વારા મનને ધારણ કરવું. જ્યારે તે મન, તે વિષયમાં તદાકાર થઈ જાય છે અને તે પદાર્થમાં સ્થિર એવા અભ્યાસથી લીન થઈ જાય છે, ત્યારે યોગી, પોતાના દેહને પણ જોતો નથી. આ ધારણાનું નામ મહાવિદ્હા ધારણા કહેવાય છે. આ ધારણાની જ્યારે સિદ્ધિ થાય છે, ત્યારે સર્વ ઈન્દ્રિયો એકદમ શાંત થઈ જાય છે અને પોતપોતાના વિષયને ઝડપી કરતી નથી. આનું નામજ બાહ્યવિષયપ્રત્યાહાર કહેવાય છે; અને જે પ્રથમ દર્શવેદો છે તેનું નામ આંતર-પ્રત્યાહાર કહેવાય છે; પરંતુ એ બંનેનું ફળ તો સમાનજ આવે છે. યોગસૂત્રકાર કહે છે:—

તતઃ ક્ષયિતે પ્રકાશાવરણમ્—તે બાહ્યંતર પ્રત્યાહારથી તથા મહાવિદ્હા ધારણા જેનું બીજું નામ છે તેવા બાહ્ય પ્રત્યાહારથી વિવેકના કારણરૂપ શુદ્ધિસત્ત્વને ઢાંકી દેનારૂં પાપ તથા કલેશનું આવરણ ક્ષય પામે છે—અર્થાત્ ચિત્તમાંના પાપી સંસ્કારો દૂર થઈને ચિત્ત પવિત્ર થાય છે. જ્યારે ચિત્ત, દેહને વિંસરી ગયાવિનાજ બળાતકારથી પણ આગળ રહેલી મૂર્તિ વગેરે વસ્તુમાં તદાકાર થઈ જાય છે, ત્યારે તે ચિત્તની મૂર્તિ-સ્વરૂપ જે વૃત્તિ તે કટિપત થયેલી મનાય છે; પણ જ્યારે તે ચિત્ત સમગ્રણે દેહને ભૂલી જઈને કેવળ ધ્યેય વસ્તુના આકારસ્વરૂપ બની રહે છે, ત્યારે તે ધારણા મહાવિદ્હાતરીકે સિદ્ધ થાય છે. આ મહાવિદ્હાનો સંયમ કરવાથી પણ અજ્ઞાનરૂપ આવરણનો ક્ષય થાય છે અને આનું નામજ બાહ્યવિષયની વિતર્કસમાધિ કહેવાય છે. તે આ વિતર્કસમાધિના એ ભેદ પડે છે—સવિતર્ક અને નિર્વિતર્ક. પ્રથમના સવિતર્ક સમાધિનું લક્ષણ ભગવાન પતંજલિએ યોગસૂત્રમાં આ પ્રમાણે

દર્શ્યંચું છે:—“તત્ર શબ્દાર્થજ્ઞાનવિકલ્પૈઃ સંકીર્ણા સવિતર્કા સમાપત્તિઃ”—તે ત્રણેય સમાધિઓમાં જે શબ્દ, અર્થ અને જ્ઞાનના વિકલ્પથી મુક્ત હોય તેનું નામ સવિતર્ક સમાપત્તિ—સમાધિ કહેવાય છે.”—એટલે કે પૃથ્વી આદિ પાંચ સ્થૂલ-ભૂતો તથા જડચેતન સર્વ સ્થૂલવસ્તુઓ સ્થૂલ-વિષય કહેવાય છે. કમ પ્રમાણે ઉચ્ચારેલા અથવા ગોઠવેલા યોગ્ય અક્ષરોથી બનેલાં જે ગો (ગાય) આદિ પદો તેનું નામ શબ્દ કહેવાય છે, તેવા પ્રકારના શબ્દોવડે વ્યુત્પત્તિથી, રૂઢિથી કે વ્યુત્પત્તિરૂઢિ બંનેથી જાણીતા મનુષ્યને શ્રવણેન્દ્રિયાદિદ્વારા જે વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે, તે વસ્તુ અર્થ કહેવાય છે અને તે વસ્તુને આકારે થયેલી જે ચિત્તવૃત્તિ તે જ્ઞાન કહેવાય છે. અન્યવ્યત્તિરંકવડે પરીક્ષા કરનારની દૃષ્ટિએ શબ્દ, અર્થ અને જ્ઞાન—એ ત્રણેયના ધર્મો ભિન્ન ભિન્ન જણાતા હોવાથી એ ત્રણેય સ્વરૂપથીજ ભિન્ન ભિન્ન છે, પણ એક નથી—અર્થાત્ જેનું પરિણામ ધ્વનિરૂપ થયેલું છે તેવા શબ્દના ઉદાત્ત, અનુદાત્ત આદિ ધર્મો છે, તે ધર્મો, અર્થના અને જ્ઞાનના ધર્મોથી ભિન્ન છે; તેમજ અર્થના જડત્વ, મૂર્તત્વ આદિ ધર્મો છે, તે ધર્મો શબ્દના અને જ્ઞાનના ધર્મોથી ભિન્ન છે; તથા જ્ઞાનના પ્રકાશ, અમૂર્તત્વ આદિ ધર્મો છે અને તે ધર્મો શબ્દના તથા અર્થના ધર્મોથી ભિન્ન છે. એ પ્રમાણે—શબ્દાદિના ધર્મોનું પરસ્પરમાં ભિન્નપણું હોવાથી તેમના આશ્રયરૂપ ધર્મોઓનાં સ્વરૂપો પણ પરસ્પરથી ભિન્નજ છે, એમ નિશ્ચય થાય છે. હવે, જે એક વસ્તુમાં મિથ્યાભેદ દેખાડે અથવા ભિન્ન વસ્તુમાં મિથ્યા અભેદ દેખાડે, તે મિથ્યા જ્ઞાન વિકલ્પ કહેવાય છે. ગાય એવો શબ્દ, ગાય એવો અર્થ અને ગાય એવું જ્ઞાન એ ત્રણેય વાસ્તવિક રીતે ભિન્ન ભિન્ન છે, છતાં પણ પરસ્પરના અધ્યાસરૂપ વિકલ્પથી લોકવ્યવહારમાં તેમનું મિશ્રરૂપે—અવિભાગરૂપે ઝડપી થતું હોય તેમ જણાય છે. જેમકે:—‘ગાય’ એ બે અક્ષરના શબ્દનો, તે શબ્દવડે જણાતી સારના (ગળે લટકતી ગોદડી) તથા શીંગડાવાળી વસ્તુની સાથે તેમજ તે વસ્તુવડે થતા તદાકાર ચિત્તરૂપ જ્ઞાનની સાથે વિકલ્પ છે. ગાય એ અર્થનો તેને કહેનાર શબ્દની સાથે અને તેવડે થતા જ્ઞાનની સાથે વિકલ્પ છે; અને ગાયના જ્ઞાનનો ગાય એ

શબ્દની સાથે તથા ગાય એ અર્થની સાથે વિકલ્પ છે. ગાય વગેરે પદાર્થોમાં જેનું ચિત્ત એકાગ્ર થયેલું છે, તેવા યોગીને સમાધિપ્રજ્ઞામાં જે ગાય વગેરે પદાર્થ સમારૂઢ થયેલા હોય તે અર્થ જે શબ્દ અને જ્ઞાનથી મિશ્રિત હોય-અર્થાત્ તે સમયે જો તે યોગીને એ ત્રણેયના અભેદનું ભાન થતું હોય, તો તે સમાધિનું નામ સવિતર્કી સમાધિ કહેવાય છે.

વિષ્ણુ વગેરેની પ્રતિમામાં સંયમ કરનાર યોગીને “આ વિષ્ણુ ભાસે છે” એમ ત્રણેયના અભેદરૂપે જો ભાન થાય તો તે સમાધિ પણ વિકલ્પમિશ્ર સમાધિ છે; કારણ કે અહીં “આ વિષ્ણુ” એ અંશમાં શબ્દ તથા અર્થના અભેદનો વિકલ્પ છે; અને “ભાસે છે” એ અંશમાં અર્થ અને જ્ઞાનના અભેદનો વિકલ્પ છે; માટે તે સવિકલ્પા-સવિનર્કી સમાધિ છે, એમ સમજવું-અર્થાત્ પૂર્વાપરના અનુસંધાનપૂર્વક તથા શબ્દ અને અર્થના ઉલ્લેખપૂર્વક જે કોઈ વસ્તુમાં ભાવના પ્રવર્તે તેનું નામ સવિનર્કી સમાધિ કહેવાય છે; પરંતુ જેની એજ વસ્તુમાં પૂર્વાપરના અનુસંધાનવિના તથા શબ્દ અને અર્થના ઉલ્લેખવિના જે ભાવના પ્રવર્તે, તેનું નામ નિર્વિતર્કી સમાધિ કહેવાય છે. આનું લક્ષણ પણ યોગસૂત્રકારે દર્શાવ્યું છે. જેમકે:-**સ્મૃતિપરિશુદ્ધા સ્વરૂપશૂન્યેવાયમાત્રનિર્માસા નિર્વિતર્કા**-શબ્દ, અર્થ અને જ્ઞાનના વિકલ્પોના દૂર થવારૂપ જે સ્મૃતિ તેનો ત્યાગ થઈ જતાં ભાવના કરનાર યોગીના સ્વરૂપથી જાણે શૂન્ય થઈ ગઈ હોય તેવી જે વૃત્તિ, તેનું નામ નિર્વિતર્કી સમાધિ કહેવાય છે. અર્થાત્ એ અવસ્થામાં “હું આ વસ્તુની ભાવના કરું છું” એવા આકારની વૃત્તિ પણ તે ભાવના કરનાર યોગીને રહેતી નથી; કારણ કે તે અવસ્થામાં કેવળ અર્થમાત્રનોજ પ્રકાશ થાય છે. કેવળ ધ્યેય અર્થજ ભાસે થાય છે, પણ બીજી કોઈ વસ્તુ ભાસતી નથી; માટે તે સમાધિપ્રજ્ઞા નિર્વિતર્કી સમાધિ કહેવાય છે. આ સમાધિ પણ સ્થૂળપદાર્થ સંબંધીજ છે. ગાય વગેરે શબ્દોનો સંકેત લોકમાં વિકલ્પિત અર્થમાં એટલે કે શબ્દ, અર્થ અને જ્ઞાનના અવિભાગમાંજ વૃદ્ધ્યવહાર વગેરેને આધારે બાળક વગેરેથી ગ્રહણ થાય છે. “**एतद्वै तत्परमपरं च ब्रह्म यदोङ्कारः**”- જે ઔંકાર છે તે પરબ્રહ્મ અને અપરબ્રહ્મ છે. ઇત્યા-

દિ શ્રુતિઓમાં, “**अकारोङ्कारमकारा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः**”-ઔંકારમાં રહેલા અકાર, ઉકાર અને મકાર તે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વર છે. ઇત્યાદિ સ્મૃતિઓમાં તથા “**अमरा निर्जरा देवाः**”-ઇત્યાદિ કાશોમાં વિકલ્પવાળા અભેદરૂપનો નિશ્ચય હોય છે, તે તે સંકેતના સ્મરણથી જે શબ્દમોઘ અને પરાર્થાનુભૂતિ થાય છે, તે પણ વિકલ્પરૂપજ છે, તેથી સાંભળેલા તથા અનુભાન કરેલા વિષયમાં શ્રુતિ તથા અનુભૂતિરૂપ વિકલ્પથી થયેલી જે સમાધિપ્રજ્ઞા તે સવિતર્કી સમાધિ કહેવાય છે. તે સવિતર્કી સમાધિનું વારંવાર અનુદાન કરવાથી કાળે કરીને જ્યારે એ સંકેતસ્મરણનો વિલય થતાં ચિત્ત કેવળ અર્થમાત્રમાંજ તત્પર થાય છે ત્યારે, તે યોગીને કેવળ ધ્યેય અર્થનુંજ ભાન થાય છે. એ રીતે થયેલા કેવળ અર્થનાજ ભાનથી જ્યારે સંકેતના સ્મરણનો ત્યાગ થાય છે, ત્યારે આ સમાધિપ્રજ્ઞા પોતાના ગ્રહણકર્તાપણારૂપ સ્વરૂપને ત્યજ દે છે અને શુદ્ધ અર્થમાત્રનોજ અનુભવ કરે છે, તેથી વિકલ્પરહિત તથા કેવળ ધ્યેય અર્થરૂપેજ જણાતી આ સમાધિ નિર્વિતર્કી સમાધિ કહેવાય છે.

આ સમાધિની સિદ્ધિ થતાં યોગી જિતેન્દ્રિય કહેવાય છે. (એ પ્રમાણે સ્થૂળ પદાર્થમાં થનારી બ્રહ્મવિષયની વિતર્ક સમાધિના બંને પ્રકારોનું નિરૂપણ કર્યું. દરે સૂક્ષ્મપદાર્થોમાં થનારી સમાધિના સવિચાર અને નિર્વિચાર નામના બે પ્રકારો દર્શાવે છે.) આબંધનતર પ્રત્યાહારપૂર્વક જ્યારે મનના કલ્પિત સૂક્ષ્મ વિષયમાં-પદાર્થમાં પૂર્વની પેઠે પૂર્વાપરના સંધાનપૂર્વક તથા શબ્દ અને અર્થના ઉલ્લેખપૂર્વક અને પૂર્વાપરના અનુસંધાનરહિત-પણથી તથા શબ્દ અને અર્થના ઉલ્લેખરહિત-પણથી મનની ભાવના પ્રવર્તે, ત્યારે અનુક્રમે સવિચાર અને નિર્વિચાર નામની બે સમાધિઓ થયેલી કહેવાય છે. યોગસૂત્રકાર કહે છે કે:-**एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता**-આ સવિતર્ક અને નિર્વિતર્કોનાં વ્યાખ્યાનથીજ સૂક્ષ્મવિષયની સવિચારા અને નિર્વિચારા સમાધિનું વ્યાખ્યાન પણ થઈ જાય છે. તેમાં સવિતર્કોના વ્યાખ્યાનથી સવિચારાનું વ્યાખ્યાન અને નિર્વિતર્કોના વ્યાખ્યાનથી નિર્વિચારાનું વ્યાખ્યાન થયું છે, એમ સમજવું. ” અહીં સૂત્રમાં સવિચારા અને નિર્વિચારા સમાધિને

સુદ્ધમવિષયા એવું વિશેષણ આપ્યું છે, તેથી સિદ્ધ થાય છે કે, પૂર્વોક્ત સવિતર્ક અને નિર્વિતર્ક સમાધિઓ રચ્યલવિષયની છે. પંચભૂતના અણુઓ, પંચતન્માત્રાઓ, અહંકાર, મહત્ત્વ અને પ્રકૃતિ-એ સુદ્ધમવિષયો કહેવાય છે. રચ્યલવિષયની સમાધિની સારી રીતે સિદ્ધિ થયા પછી તે પદાર્થ જાણે પ્રવાહીપણુને પામી અતિ વિરલ થઇ જતા હોય અને જાણે પોતાના કારણભાવને પામતા હોય, તેમ શાસ્ત્ર અને અનુમાન પ્રમાણે પુનઃ પુનઃ ભાવના કરવાથી વૃત્તિ સુદ્ધમવિષયના આકારે થવા લાગે છે અને અભ્યાસના બળથી પછી તે સુદ્ધમ વિષયોનો યથાર્થ સાક્ષાત્કાર થાય છે. એ સુદ્ધમવિષયની સમાધિના સવિચારા અને નિર્વિચારા એવા બે ભેદ છે. તેમાં જે સમાધિમાં નીચે-ઉચ્ચે આદિ દેશ, વર્તમાન આદિકાળ અને ઉપાદાનકારણરૂપ નિમિત્ત-એ વિશેષણવાળા સુદ્ધમ પદાર્થ જણાય છે, તે સમાધિ સવિચારા કહેવાય છે. આનું બીજું નામ ‘સવિચાર સંપ્રજાત યોગ’ પણ છે. તે આ સવિચાર સમાધિનું વારંવાર અનુપદાન કરવાથી તે સુદ્ધમ પદાર્થરૂપ ધ્યેય વસ્તુના દેશ, કાળ અને કારણની ચિંતા ચિત્તમાંથી દૂર થઇને જેમાં માત્ર અવિકલ્પિત અર્થનું જ ભાન થાય છે, તે સમાધિને નિર્વિચારા સમાધિ કહેવામાં આવે છે. આ બંને સમાધિઓ પૂર્વોક્ત વિતર્ક સમાધિથી જ્યારે દૃઢ થાય છે, ત્યારે યોગી મનનો જ્ય કરનાર કહેવાય છે.

હવે જ્યારે ચિત્તની ભાવના, મૂર્તિના આકારનો ત્યાગ કરીને સત્વગુણની અધિકતાથી સમશ્ચિમનોભયના વિષયવાળી થઇને “હુંજ આ સર્વસ્વરૂપ છું” એવા આકારવાળી પ્રવર્તે છે, ત્યારે તે અવસ્થાનું નામ સાનંદ સમાધિ છે; અને જ્યારે તે ભાવનાના પણ ત્યાગ કરીને કોઈ પણ જાતના વિષયોના જ્ઞાનવિના કેવળ “હું છું” એવા આકારનીજ માત્ર ભાવના પ્રવર્તે, ત્યારે તેનું નામ અસ્મિતા સમાધિ કહેવાય છે. જેમ એકનો એકજ માણસ પૂર્વાભિમુખ અને પશ્ચિમભિમુખ કહેવાય છે, તેમજ અસ્મિતા અને અહંકાર બંને એકજ છે; પણ જે અવસ્થામાં વિષયો તરફની વિમુખતા હોય તેનું નામ અસ્મિતા કહેવાય છે અને જેમાં વિષયો તરફનું વલણ હોય તેનું નામ અહંકાર કહેવાય છે. આ

અસ્મિતા સમાધિની અવસ્થામાં યોગી, બુદ્ધિ વિવેચન કરાયેલા પદાર્થનો સાક્ષાત્કાર કરે માટે બુદ્ધિનો જ્ય કરનાર કહેવાય છે. તે આ સાતર્ક, સવિચાર, સાનંદ અને અસ્મિતા નામની પ્રજ્ઞાત સમાધિનું આ શ્લોકમાં યતેન્દ્રિયમ્ બુદ્ધિઃ-એ ચરણથી સૂચ્યું છે.

આ બધાં સાધનો ગુણપર્વ (ત્રણ ગુણ વિભાગ) કહેવાય છે. યોગસૂત્રકાર કહે છે ? વિશેષાવિશેષલિંગમાત્રાલિંગાનિ ગુણપર્વાદિ વિશેષ-અવિશેષ, લિંગમાત્ર અને અલિંગ-ત્રણ ગુણોનાં પર્વો છે-અવસ્થાવિશેષો છે. તે પંચમહાભૂતો, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને મન-આ સોળ પદાર્થો વિશેષ કહેવાય શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ-આ પાંચ તન્માત્રાઓ અને અહંકાર-એ અવિશેષ કહેવ છે. મહત્ત્વ એ લિંગમાત્ર કહેવાય છે અને પ્રકૃતિ અલિંગ કહેવાય છે. તેમાં જ્યારે વૈકલ્પ સોળ વિશેષ પદાર્થોમાંથી અવિશેષ પાર્થમાં પ્રવેશ કરવાની યોગીને ઇચ્છા થાય, ત્ય તેણે દિનપ્રતિદિન લયનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ કારણ કે તેમ કરવાથી તે યોગીની મનસાધિ ઇન્દ્રિયો લય પામી જાય છે અને તેનું નામ લ કહેવાય છે; તેમજ જ્યારે તે ઇન્દ્રિયો બહારના વ્ય પારમાં પ્રવૃત્ત થાય, ત્યારે તે વિક્ષેપ કહેવાય છે એજ પ્રમાણે અવિશેષ પદાર્થોમાંથી લિંગમાત્રમ મહત્ત્વમાં પ્રવેશ કરનાર યોગીને પણ લયવિક્ષે રહે છે; તેમજ વળી તે યોગી, લિંગમાત્ર-મહત્ત્વ માંથી પર એવા પુરુષપ્રત્યે પ્રવેશ કરવાની જ્ય ઇચ્છા કરે, ત્યારે પણ લયવિક્ષેપ રહે છે. આ લયવિક્ષેપને ત્યજી દેવા જોઈએ, એમ શ્રુ કહે છે. જેમકે:—

“લયવિક્ષેપરહિતં મનઃ કૃત્વા સુનિશ્ચલમ્
યદાયાત્યુન્મનીમાવં તદા તત્પરમં પદમ્”

લયવિક્ષેપરહિત મનને અત્યંત નિશ્ચલ કરી જ્યારે યોગી, મનની અત્યંત સ્થિરતાને પામે છે ત્યારે તે પરમપદની સ્થિતિએ છે.

આ ત્રણેય યોગીઓમાં-વિશેષમાંથી અવિશેષમાં લીન થનાર, અવિશેષમાંથી લિંગમાત્ર લીન થનાર તથા લિંગમાત્રમાંથી પરમ પુરુષ લીન થનાર-એ ત્રણેય યોગીઓમાં પ્રથમનો સુ યોગી કહેવાય છે, બીજો દૃઢ અને અહંકાર રહિત થયેલો હોવાથી વિદેહ યોગી કહેવાય

અને ત્રીજો પ્રકૃતિલય યોગી કહેવાય છે. આ પ્રકૃતિલયની તથા વિદેહયોગની સમાધિ ગૌણ કહેવાય છે. ભગવાન પતંજલિ કહે છે:-**મઘપ્રત્યયો વિદેહપ્રકૃતિલયાનામ્**-વિદેહ અને પ્રકૃતિલયનો સમાધિ, જન્માંતરના કારણતરીકે અને છે; અથવા તે વિદેહ અને પ્રકૃતિલય યોગીને જન્માંતરમાં જન્મની સાથેજ સમાધિની સિદ્ધિ થાય છે. જેમ પક્ષીઓને આકાશમાં ગમન કરવાની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ.

આ યોગસૂત્રનો વિસ્તૃત અર્થ આવો છે:-
(આકાશ વગેરે પંચમહાભૂતો અને ત્રેત્ર આદિ અગ્નીઆર ઇન્દ્રિયોરૂપ વિકારમાંથી કોઈ એકને આત્મા માની તેની ઉપાસના કરવાથી તેની વાસનાવડે જેનું ચિત્ત વાસિત થયું છે તેવો યોગી પુરુષ, દેહપાત થયાપછી જે વિકારની પોતે ઉપાસના કરી હોય તે વિકારમાં સંસ્કાર-માત્ર જેમાં પાકી રહેલા છે એવા ચિત્તયુક્ત, છ કાશથી અનેકા શરીરથી રહિત, લય પામે છે. (લોહી, માંસ, મેદ, દાડકાં, મજ્જા અને વીર્ય-આ છ પદાર્થોને કાશ કહે છે; અને સર્વ શરીરનું અધારણ આ છ કાશથી થાય છે.) તે યોગી વિદેહ કહેવાય છે, કારણ કે તેઓ પોતાના માત્ર સંસ્કારયુક્ત ચિત્તવડે કેવલ્યપદના જેવી સ્થિતિને પામે છે. એ સ્થિતિમા ત્રિતરહિતપણું એ કેવલ્ય છે અને ભોગ મોહરૂપ અધિકાર-યુક્ત સંસ્કારનું શેષપણું તે કેવલ્યથી વિરૂપણું છે; માટે તે સ્થિતિને કેવલ્ય પદના જેવી કહેલી છે. તેઓ, જ્યારે પોતાના સંસ્કારનો વિપાક થાય છે, ત્યારે પુનઃ તેના અનુકૂળ સંસ્કારમાં પ્રવેશ કરે છે; તેમજ વળી પંચતન્માત્રા, અહંકાર, મહત્ત્વ અને અવ્યક્ત રૂપ પ્રકૃતિમાંથી કોઈ એકને આત્મા માની તેની ઉપાસના કરવાથી તેની વાસનાયુક્ત ચિત્તવાળો અને દેહપાત પછી પોતે પૂર્વેકત પ્રકૃતિમાંથી જે કોઈની ઉપાસના કરી હોય તેમાં, જેણે પોતાનું કર્તવ્ય સમાપ્ત કર્યું નથી એવા સંસ્કારી ચિત્તવાળો થઈને લય પામે છે, તે યોગી પ્રકૃતિલય કહેવાય છે. એ યોગી તે સમયે કેવલ્યપદના જેવી સ્થિતિને પામે છે. પૂર્વ કહેલી આ સ્થિતિને પણ કંઈક સમાનતા તથા કંઈક અસમાનતાને લીધે કેવલ્ય પદના જેવી સ્થિતિ કહેલી છે. જ્યારે તે પ્રકૃતિલય યોગીઓના સંસ્કારનો વિપાક થાય છે, ત્યારે

તેઓ પણ પોતાના તે સંસ્કાર પ્રમાણે સંસારમાં પ્રવેશ કરે છે. જેમ વર્ષાઋતુની સમાપ્તિ પછી મારીરૂપ થયેલું દેહકાનું શરીર પુનઃ વર્ષાકાળ આવતાં જળસિચનથી દેહકાના ભાવને પામે છે, તેમ વિદેહ અને પ્રકૃતિલય યોગી, પોતે જેમાં લય પામ્યા હોય તેમાંથી અવધિને પામી, શરીરની પ્રાપ્તિને અનુભવે છે. આવાજ આશયથી અમે પ્રથમજ આ સૂત્રનો “વિદેહ અને પ્રકૃતિલયોનો સમાધિ, જન્માંતરનું કારણ છે” આવો અર્થ કરેલો છે.)

પણ આસ્મતા સમાધિમાં સ્થિર થયેલો યોગી, “હું છું” આવો માત્ર અહંભાવ કરે છે, તોપણ જો તે યોગીનો નિર્વિકલ્પ ચૈતન્ય-માત્રમાં લય થાય તો એ જાતી યોગી, કેવલ્યરૂપ ધર્મમેધ સમાધિનો અનુભવ કરે છે. તે આ ધર્મમેધ સમાધિના અધિકારમાં કૃતિ કહે છે:-
ક્ષણમેકં કનુશતસ્ય ચતુઃસમત્યા વત્ફલં તદ્વાપ્રેતિ—એક ક્ષણવાર પણ ધર્મમેધસમાધિમાં સ્થિર થનારો પુરુષ, સાતદગ્ગર ચારસો યજ્ઞોનાં ફળને પામે છે.” આનું નામજ મોક્ષ છે. તેવો જાતી પુરુષ, સદા મોક્ષમાંજ તત્પર રહે છે. આવા આશયથી અહીં કહેલું છે કે:-
મુનિર્મોક્ષપરાયણઃ—તે મુનિ સદા મોક્ષનેજ પરમ પ્રાપ્ત્યસ્થાનતરીકે માનનારો છે; કારણ કે આ ધર્મમેધસમાધિની અવસ્થામાં રહેલો યોગી છવન્મુક્ત કહેવાય છે. આ છવન્મુક્ત યોગી, અધનોના અનુભવકાળમાં પણ સદા મુક્તજ છે; કારણ કે મુક્ત થવામાં માત્ર અજ્ઞાનજ વચ્ચે નહતાઈ હોય છે, અને તે અજ્ઞાનને તે એ પુરુષે દૂર કરી નાખ્યું છે, માટે તે સદા મુક્તજ છે.

અહીં સુધીના વ્યાખ્યાનથી એમ સૂચવાય છે કે, અહંકાર વગેરેનું અધન, ત્રણેય કાળમાં મિથ્યા છે.

એ પ્રમાણે સમાધિનિષ્ઠ ચિત્તવાળા યોગીએ કયી વસ્તુનું જ્ઞાન કરવું જોઈએ? આના ઉત્તરમાં કહે છે:-

મોક્તારં જ્ઞાત્વાં સર્વભૂતમહેશ્વરમ્ ।

સુહૃદં સર્વભૂતાનાં જ્ઞાત્વા માં શાંતિમૃચ્છતિ ॥

તે યોગી પુરુષ, યજ્ઞો અને તપના ભોક્તા સર્વ ભૂતોના મહાન ઇશ્વર તથા સર્વ ભૂતોના મિત્ર

એવા મને બાણીને શાંતિ પામે છે. ૨૯

(૨૯) હે અર્જુન ! તેવો સમાધિનિષ્ઠ યોગી પુરુષ, ઉપાધિયુક્ત સ્વરૂપથી યજ્ઞોના તથા તપના કર્તારૂપે અને દેવતારૂપે ભોગ કરનાર, હિરણ્ય-ગર્ભ આદિ સર્વ ભૂતોના મહાન ત્યાગક ધર્મર, સર્વના અંતર્યામી સર્વ પ્રાણીઓના મિત્ર, એટલે સામા ઉપકારની અપેક્ષા રાખ્યાવિના ઉપકાર કરનાર, સર્વ જ્ઞાનના સાક્ષીરૂપ નારાયણ મને પ્રત્યગાત્માની સાથે અભેદપણે જાણીને-સાક્ષાત્ક-રીતે-તદ્દર્શ થઇને શાંતિને પામે છે-અર્થાત્ નિરૂપા અને કેવલ્ય નામની નિરૂપાધિક અવસ્થાને પામે છે.

આ પરથી જણાય છે કે, નિરૂપાધિક અવ-સ્થાની પ્રાપ્તિ સોપાધિક અભ્યાસની પ્રાપ્તિપૂર્વક જ હોય છે. આના સંબંધમાં વાર્તિક સારમાં કહેલું છે:-

“સોપાધિનિરૂપાધિચ્છ દ્વેધા બ્રહ્મવિદુચ્ચતે ।

સોપાધિકઃ સ્વાત્સર્વાત્મા નિરૂપાધ્યોઽનુપાધિકઃ ॥

જક્ષન્ ક્રીડન્ રાતેં પ્રાપ્ત ઇતિ સોપાધિકસ્ય તુ ।

છાંદોગ્યે સર્વકામાપ્તિઃ સાર્વાન્યાસ્પષ્ટમીરિતા ॥

અહમન્ન તથાન્નાદઃ શ્લોકકાર્યવ્યદો અહં ।

ઇતિ તત્ત્વવિદઃ સામગાનિ સર્વાત્મતા શ્રુતા ॥

અત્રાપિ ચક્રદૃષ્ટાંતાત્સોપાધિસ્તત્ત્વવિચ્છૃતઃ ।

અપૂર્વાનપરાયુક્ત્યા શ્રોણ્યતે નિરૂપાધિક ॥

અભ્યાસની એ પ્રકારનો કહેવાય છે. એક સોપા-ધિક અને બીજો નિરૂપાધિક. તેમાં સોપાધિક સર્વ સ્વરૂપે થાય છે અને નિરૂપાધિક રૂપરહિત થાય છે. સોપાધિક જ્ઞાની ખાય છે, ક્રીડા કરે છે અને સ્ત્રીસં-ભોગ કરે છે. એ રીતે તેને સર્વ કામનાઓની પ્રાપ્તિ સર્વાત્મા સ્વરૂપથી થાય છે, એમ છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં સ્પષ્ટ કહેલું છે. વળી તેવા તત્ત્વજ્ઞાનીને શ્રુતિ, સર્વાત્મસ્વરૂપે સામગાન પ્રકરણમાં વર્ણવે છે કે, હું અન્ન છું, અન્નનો ભક્ષણ કરનારો છું અને શ્લોકોને બનાવનાર છું-અર્થાત્ હું સર્વાત્મા છું. ઇલાદિ. વળી અહીં સોપાધિક અભ્યાસનું ચ-ક્રના દૃષ્ટાંતથી વર્ણન કરેલું છે અને નિરૂપાધિકનું તો, પૂર્વાપરરહિત પરબ્રહ્મસ્વરૂપે જ વર્ણન કર્યું છે.”

કંતિ શ્રીમહા ભગવદ્ગીતા પર્વમાં

‘સંન્યાસયોગ’ એ વિષયનો

અધ્યાય ૨૯ માં સમાવેલ.

અધ્યાય ૩૦ મો

અધ્યાત્મયોગ

પૂર્વાધ્યાયના અંતમાં સૂત્રરૂપે કહેલા ધ્યાન-યોગનું વિવરણ કરવાની ઇચ્છાથી તેમાં પ્રથમ અધિકારનાં કારણથી કર્મયોગનાં વખાણ કરે છે:-

॥ શ્રીમગવાનુવાચ ॥

અનાશ્રિતઃ કર્મફલં કાર્યં કર્મ કરોતિ યઃ ।

સ સંન્યાસી ચ યોગી ચ ન નિરર્થિન ચાક્રિયઃ ॥

શ્રીભગવાને કહ્યું:-કર્મોનાં કૃણતો આશ્રય નહિ કરીને જે પુરુષ, પોતાનાં અવશ્ય કરવાયોગ્ય કર્મને કરે છે તેજ સંન્યાસી અને યોગી છે; પણ અશ્રિવિનાનો તથા ક્રિયાવિનાનો, સંન્યાસી કે યોગી નથી. ૧

(૧) શ્રીભગવાને કહ્યું:-હે અર્જુન ! જે પુરુષ કર્મનાં કૃણતો અપેક્ષા રાખતો નથી અને હમેશાં પોતાનાં અવશ્ય કરવાયોગ્ય કર્મને કર્યે બંધ છે, તેજ ખરો સંન્યાસી અને યોગી છે; કારણ કે તેણે કર્મ-કૃણના સંકલ્પને તદ્દન ત્યાગ કર્યો છે; પણ જે પુરુ-ષ, અગ્નિરહિત થાય છે, એટલે કે વિધિપૂર્વક શ્રૌત અને સ્મર્ત કર્મોનો ત્યાગ કરે છે, તેજ સંન્યાસી છે એમ નથી; તેમજ જે પુરુષ મન, વચન અને કાયાની સર્વ ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરે છે, તેજ યોગી છે, એમ પણ નથી.

કથી સમાનતાથી એ કર્મયોગીનાં સંન્યાસી અને યોગીતરીકે તમે વખાણ કરો છો ? આ પ્ર-શ્નના ઉત્તરમાં ભગવાન કહે છે:-

યં સંન્યાસમિતિ પ્રાહુર્યોગં તં વિદ્ધિ પાંડવ ।

ન હ્યસંન્યસ્તસંકલ્પો યોગી ભવતિ કશ્ચન ॥૨॥

હે પાંડુપુત્ર ! વિદ્વાન પુરુષો જેને સંન્યાસ કહે છે, તેને તારે યોગ સમજવાનો છે. સંકલ્પો-નો ત્યાગ કર્યાવિના કોઈપણ પુરુષ યોગી થઈ શકતો નથી. ૨

(૨) હે પાંડવ ! જેણે સર્વ સંકલ્પોનો ત્યાગ કર્યો છે, તે ખરો સંન્યાસી છે અને તેવાજ પ્રકારનો ધ્યાનયોગી પણ હોય છે, માટે તે સંન્યાસી અને યોગીમાં કોઈ ભેદનો ભેદ નથી; કારણ કે નિઃસં-કલ્પસ્થાવસ્થાસ્થિતદેવતાભક્ષણમ્-“સંકલ્પ-રહિત થઇને તટસ્થ રહેવું-આ ભક્ષણ, ભોક્ષણ

છે.” આ મેત્રાયણીય ઉપનિષદમાં વળુવેલા મોક્ષના લક્ષણરૂપ સંકલ્પરહિતપણાની સંન્યાસ અને યોગ બંને સ્થળે સમાનતાજ રહેલી છે; માટે આ કર્મ-યોગી પણ ફળના સંકલ્પના ત્યાગ કરે છે, તેથી તે કર્મયોગીની સંકલ્પરહિતપણાની સાથે સમાનતા મળી શકે છે, માટે તે કર્મયોગીનાં સંન્યાસી અને યોગીતરીકે વખાણ કરેલાં છે.

આ બંને શ્લોકોનું તાત્પર્ય એ છે કે, યોગ-ધિકારને સિદ્ધ કરવામાટે નિષ્કામ કર્મો આચરવાં નેહ્યં.

નિષ્કામ કર્મો કયાંસુધી આચરવાં, તેની અવધિ કહે છે:-

આરુઢ્યોમુદ્ધર્ષિં કર્મ કારણમુચ્યતે ।

યોગારૂઢસ્ય તસ્યૈવ શમઃ કારણમુચ્યતે ॥૩॥

યોગપ્રત્યે આરૂઢ થવાની ઇચ્છાવાળા મુનિને કર્મ તે સાધનતરીકે છે; પણ યોગપ્રત્યે આરૂઢ થઈ ગયેલા તેજ મુનિને શમ-કર્મોના ત્યાગ કરવો તે સાધનતરીકે છે.^૩

(૩) યમ, નિયમ આદિ અષ્ટાંગથી યુક્ત એવા યોગપ્રત્યે આરૂઢ થવામાટે જે યોગી ઇચ્છા કરે છે, તેણે યોગારૂઢ થવાય ત્યાંસુધી કર્મોજ કરવાં નેહ્યં; કારણ કે યોગપ્રત્યે આરૂઢ થવાની ઇચ્છાવાળા તે મુનિને તે ઇચ્છાનું કારણ ત્રિવ વૈરાગ્યને ઉત્પન્ન કરનારાં કર્મજ થાય છે; પણ તેનો તેજ મુનિ બ્યારે યોગારૂઢ થઈ જાય છે, એટલે યોગનાં અંગોનું અનુષ્ઠાન કરવામાં પ્રવૃત્ત થઈ જાય છે તથા વિશ્લેષોને સહન કરવામાં અસમર્થ થાય છે, ત્યારે તે મુનિએ યોગમાં પ્રવેશ કરવામાટે કર્મનો ત્યાગજ કરવો; કારણ કે તે અવસ્થાએ પહોંચેલા તે મુનિને કર્મોના ત્યાગ તેજ સાધનતરીકે થઈ પડે છે; કારણ કે જ્યાંસુધી તે મુનિ કર્મ કરવામાં તત્પર રહે છે, ત્યાંસુધી તેનું ચિત્ત એકાગ્ર થતું નથી, જેથી તે યોગાનુષ્ઠાન કરી શકતો નથી.

હવે અહીં અર્જુન શંકા કરે છે કે, યોગ શબ્દ મુખ્યત્વે કરીને નિર્બીજ સમાધિના અર્થને જણાવનારો છે. તો તે સમાધિમાં આરૂઢ થયેલાને તો સ્વતઃ-આયોઆપજ કર્મોના ત્યાગ સિદ્ધ થઈ જાય છે. તો પછી તમે કેમ કહો છોકા કે, યોગારૂઢ થયેલાએ કર્મોના ત્યાગ કરવો? આ શંકાને દૂર કરવામાટે, અહીં ચાલુ પ્રકરણમાં યોગારૂઢ શબ્દનો જે અર્થ સમજવાનો છે, તે અર્થને ભગવાન

કહે છે:-

યદા હિ નૈદ્રિયાર્થેષુ ન કર્મસ્વપજ્જતે ।

સર્વસંકલ્પસંન્યાસી યોગારૂઢસ્તદોચ્યતે ॥૪॥

પુરુષ, જ્યારે ઇદ્રિયોના વિષયોમાં તથા તે તે વિષયોને મેળવવાનાં સાધનરૂપ કર્મોમાં આસક્ત થતો નથી અને સર્વ સંકલ્પોના સારી રીતે ત્યાગ કરે છે, ત્યારે યોગારૂઢ કહેવાય છે.^૪

(૪) શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ, એ પાંચેય ઇદ્રિયોના સુદર વિષયોમાં તથા તે વિષયોની પ્રાપ્તિ કરાવનારાં કર્મોમાં વૈરાગ્યની દૃઢતાથી પુરુષ જ્યારે આસક્ત થતો નથી અને મનથી પણ “મને અમુક વસ્તુ મળે, એને માટે આ કર્મ હું કરું” એવા પ્રકારનો સંકલ્પ ન કરે તથા સર્વ પ્રકારના સંકલ્પોનો ત્યાગ કરે, ત્યારે યોગારૂઢ કહેવાય છે. જેમ અત્યંત ભૂખ્યા થયેલો મનુષ્ય અન્ય વસ્તુ-પરના રાગથી રહિત થઈને તથા બીજા પ્રકારના સંગ-નો ત્યાગ કરીને કેવળ ભોજનમાંજ તત્પર થાય છે તેમ યોગપ્રત્યે ચઢવાની ત્રિવ ઇચ્છાવાળો પુરુષ પણ સર્વ સ્થળે વીતરાગ થઈને તથા સર્વ કર્મોના ત્યાગ કરીને કેવળ યોગારૂઢ થાય છે. આવી રીતે યોગારૂઢ ન થયો હોય ત્યાંસુધીજ કર્મો કરવાનાં રહે છે, પણ તેવી અવસ્થાએ પહોંચતાં કર્મોના ત્યાગ કરવાનો છે.

ઉદ્ધૃત્વાત્માત્માદં નાત્માનમવસાદયેત્ ।

આત્મૈવ હ્યાત્મનો બંધુરાત્મૈવ રિપુરાત્મનઃ ॥

પોતેજ પોતાના આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો, પણ પોતાના આત્માનો નાશ કરવો નહિ; કારણ કે આત્માજ આત્માનો બંધુ છે અને આત્માજ આત્માનો શત્રુ છે.^૫

(૫) પૂર્વેકા કર્મથી કર્મોદ્ધારા ચિત્તશુદ્ધિ સંપાદન કરીને તથા યોગારૂઢ થઈને અભ્યાસ અને વૈરાગ્યના બળથી પોતેજ પોતાના આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો; કારણ કે આત્માજ આત્માનો બંધુ છે, જેથી પુત્ર વગેરે બંધુઓ આત્માનો ઉદ્ધાર કરી શકતા નથી; તેમજ આત્માજ આત્માનો શત્રુ છે, પરંતુ બીજા શત્રુઓ આ આત્માને સંસારસમુદ્રમાં ડૂબાડી દેવાને સમર્થ થતા નથી; માટે બીજા કોઈ આત્માના શત્રુ નથી.

બંધુરાત્માત્મનસ્તસ્ય યેનાત્મૈવાત્મના જિતઃ ।

અનાત્મનસ્તુ શત્રુત્વે વર્તેતાત્મૈવ શત્રુવત્ ॥૬॥

જેણે પોતાના મનવડે મનને જિત્યું છે, તે પુરુષને તે મનજ પોતાના આત્માના બાંધુરૂપ થાય છે; પણ જેણે તે મનને જિત્યું નથી, તે પુરુષનું મનજ શત્રુની પેઠે શત્રુભાવે વર્તે છે.

મનના જયનું ફળ કહે છે:-

જિતાત્મનઃ પ્રશાંતસ્ય પરમાત્મા સમાહિતઃ ।

શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ તથા માનાપમાનયોઃ ॥૭॥

ટાઢ, તડકો, સુખ, દુઃખ તથા માન-અપમાનમાં વિકારરહિત ચિત્તવાળા શાંત પુરુષનું મન અત્યંત સમાધિનિષ્ઠ થાય છે. (માટે સમાધિની સિદ્ધિને માટે મનનોજ અવસ્થ જય કરવો જોઈએ.)^૭

સમાધિની સિદ્ધિનું પણ શું ફળ થાય છે ? તે કહે છે:-

જ્ઞાનવિજ્ઞાનતૃપ્તાત્મા કૂટસ્થો વિજિતેન્દ્રિયઃ ।

યુક્ત ઇત્યુચ્યતે યોગી સમલોષ્ટાશ્મકાંચનઃ ॥

જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનમાં તૃપ્ત ચિત્તવાળો, સંસારના તાપથી કંપાયમાન નહિ થનારો, જિતેન્દ્રિય અને માટીનું ઢેકું, પથ્થર તથા સુવર્ણમાં સમાનદષ્ટિવાળો યોગી યોગયુક્ત કહેવાય છે.^૮

(૮) શાસ્ત્રના ઉપદેશથી ઉત્પન્ન થયેલી બુદ્ધિરૂપ જ્ઞાનવડે તથા શાસ્ત્રના અર્થનું ધ્યાન કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલા અનુભવરૂપ વિજ્ઞાનવડે અત્યંત તૃપ્ત થયેલા મનવાળો તથા સંસારના તાપથી કંપાયમાન નહિ થનારો-યોગી, સમાધિના ફળને પામેલો ગણાય છે. એ યોગી સદા જિતેન્દ્રિય હોય છે તથા માટીનાં ઢેકાંમાં, પથ્થરમાં અને સુવર્ણમાં સમાન દષ્ટિ રાખે છે. આવા પ્રકારના તે યોગીને વિદ્વાનો પ્રાપ્ત થયેલા યોગવાળો કહે છે.

સુહૃન્મિત્રાર્યુદાસીનમધ્યસ્થદ્વેષ્યવંધુષુ ।

સાધુષ્વપિ ચ પાપેષુ સમગુહિર્દીર્ઘીચ્છતે ॥૯॥

સુહૃદ્, મિત્ર, શત્રુ, ઉદાસીન, મધ્યસ્થ, દ્વેષ્ય, બંધુ, સાધુ અને અસાધુપર પણ સમાન બુદ્ધિવાળો પુરુષ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે.^૯

(૯) સહૃદ્ એટલે સામા ઉપકારની આકાંક્ષા રાખ્યાવિના ઉપકાર કરનાર, મિત્ર એટલે રનેહ-પાત્ર, શત્રુ, બંને તરફના પક્ષપાતથી રહિત-ઉદાસીન, બંને પક્ષનું હિત ધ્યાનનારો-મધ્યસ્થ, પો-

તાને અપ્રિય લાગે તે દ્વેષ્ય, બંધુ એટલે સંપુણ્યકર્મ કરનારા સાધુઓ અને પાપી રણવાળા દુષ્ટ પુરુષોવિષે કાનું કયું કર્મ હોય તેના વિચાર નહિ કરતો અને તે સર્વનું સમાનબુદ્ધિ રાખનારો પુરુષ સર્વોત્તમ છે.

યોગી યુજીત સતતમાત્માનં રહસિ સ્થિરે
एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ।

એકાંતમાં એકલા બેઠેલા, મનને ઈન્દ્રિયોસહિત શરીરને સ્થિર કરનારા તથા ન અને પરિગ્રહનો ત્યાગ કરનારા યોગીએ હ બુદ્ધિને સમાધિયુક્ત કરવી.^{૧૦}

(૧૦) યોગાભ્યાસપરાયણ યોગીએ એક બેસીને હમેશાં બુદ્ધિને સમાધિનિષ્ઠ કરવી. એ તે યોગી યોગસિદ્ધિસિવાયની ધરંછાથી હોવા જોઈએ અને કેવળ તે યોગમાંજ નિષ્ઠા હોવા જોઈએ. વળી તે સમયે તેને કાંઈની સહાય હોવી ન જોઈએ-અર્થાત્ તે યોગી સંહોવા જોઈએ; તેમજ તે વખતે તેણે મનને ઈન્દ્રિયોસહિત શરીરને સ્થિર કરવાં જોઈએ કેવળ એકલા રહીને પણ પાથરવાની ગોદડી સ્તંક વગેરે અનેક પદાર્થોના પરિગ્રહથી થવું જોઈએ.

પૂર્વના શ્લોકમાં કહ્યું કે, યોગીએ યોગ થવું; પણ તે કેવી રીતે થવું તેને માટે તે યે અંગરૂપ આસન વગેરેને કહી દેખાડે છે:-

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मन
नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तर

પવિત્ર પ્રદેશમાં, નહિ અતિ ઉચું નહિ અતિ નીચું દર્ભ, મૃગચર્મ અને વસ્ત્ર પોતાનું સ્થિર આસન સ્થાપવું.^{૧૧}

(૧૧) સ્વાભાવિક રીતે પવિત્ર અથવા એ આદિથી સંસ્કારદ્વારા પવિત્ર સ્થાનમાં પે નિશ્વજન આસન સ્થાપવું. આસન નિશ્વજન હોવું જોઈએ એટલે માટીનું બનાવેલું સ્થાપિલજન આ તરીકે હોવું જોઈએ; પણ લાકડાનું-પાટલા રેનું આસન નહિ હોવું જોઈએ. એમ અહીં પ્રકારનાં આસનોનો નિષેધ કરેલો છે. તે સ્થાપન બહુ ઉચું ન હોવું જોઈએ તેમ બહુ પછી ન હોવું જોઈએ. વળી તે સ્થાપિલાસ પ્રથમ દર્ભાસન, પછી મૃગચર્માસન અને તે

વત્સાસન એમ ઉપરાઉપરી ત્રણ આસનો સ્થાપવાં.
એ પ્રમાણે આસન સ્થાપીને શું કરવું તે
કહે છે:—

તત્રૈકાગ્રં મનઃ કૃત્વા યતચિત્તેન્દ્રિયાક્રિયઃ ।

ઉપવિશ્યાસને યુજ્યાદ્યોગમાત્મવિશુદ્ધયે ॥૧૨॥

પદ્માસન આદિમાંનાં હરકોઈ આસનથી તે
આસનપર બેસીને મન અને ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાઓ-
ને વશ કરવી અને પછીથી ધ્યેય વસ્તુમાં મનને
એકાગ્ર કરીને ચિત્તશુદ્ધિ માટે યોગાનુષ્ઠાન કરવું.^{૧૨}

(૧૨) પદ્માસન, સ્વસ્તિકાસન વગેરેમાંનાં હર-
કોઈ આસનથી તે સ્થાંડિલપરનાં આસનપર બે-
સીને વિષયોના સ્મરણરૂપ ચિત્તની ક્રિયાઓને તથા
વિષયોનાં ધ્રુવણ કરવારૂપ ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાઓને
વશ રાખવી અને બાહ્ય તથા આબ્યંતર વિષયોથી
વિસ્તૃત થયેલા મનને કેવળ પ્રત્યક્ તત્ત્વરૂપ ધ્યેય
વસ્તુમાં જ વૃત્તિવાળું કરવું. એ રીતે મનને બીજી
વૃત્તિઓનાં વિદ્યથી રહિત કેવળ બ્રહ્માકાર
વૃત્તિના પ્રવાહવાળું—એકાગ્ર કરીને ચિત્તશુદ્ધિને માટે
યોગાનુષ્ઠાન કરવું—અર્થાત્ ચિત્તની સ્થિરતા કરીને
તે બ્રહ્માકાર વૃત્તિનો પણ નિરોધ કરવો.

આસનપર બેસીને યોગાનુષ્ઠાન કરવું એમ
કહ્યું; પણ તે આસનપર કેવી રીતે બેસવું? તેને
માટે કહે છે:—

સમં કાયશિરોગ્રીવં ધારયન્નચલં સ્થિરઃ ।

સંપ્રેક્ષ્ય નાસિકાઃ સ્વં દિશશ્ચાનવલોકય- ॥

પ્રશંતાત્મા વિગતર્મીર્બ્રહ્મચારિવ્રતે સ્થિતઃ ।

મનઃ સંયમ્ય મચ્ચિત્તો યુક્ત આસીત મત્પરઃ ॥

શરીર, મસ્તક અને ડોકને અચળ રીતે
સીધાં ધારણ કરીને તથા પોતે પણ બરાબર સ્થિર
થઈને પોતાની નાસિકાના અગ્રભાગને જોવો.
પણ બીજી દિશાઓને ન જોવી. એ રીતે યોગ-
યુક્ત થયેલા, બ્રહ્મચારીના વ્રતમાં સ્થિર થયેલા
તથા મારામાં જ ચિત્તવાળા યોગીએ મને જ પરમ
પ્રાપ્ય માની, મારામાં જ મનનો સંયમ કરી
શાંતાત્મા થઈને નિર્ભય રહેવું.^{૧૩-૧૪}

(૧૩, ૧૪) શરીરના મધ્યભાગને, મસ્તકને તથા
ડોકને—મૂલાધારથી આરંભીને મસ્તકસુધીના ભા-
ગને—અવક અને અચળ—નિષ્કંપ ધારણ કરીને
તથા પોતે પણ બરાબર સ્થિર થઈને પોતાની

નાસિકાના અગ્રભાગને જોવો. અહીં નાસિકાને
જોવાનો કોઈ જાતનો વિધિ નથી, પણ આંખોને
મીચવામાં તથા ઉઘાડવામાં વિક્ષેપનો ભય રહેલો
છે, માટે સ્ત્રીઆદિ વિક્ષેપક વિષયોનાં દર્શનના
ભયથી દિશાઓને પણ જોવી નહિ; પરંતુ નેત્રો અર્ધ
ઉઘાડાં રાખીને બેસવું. (એ રીતે આસનપર
સ્થિર બેસીને શું કરવું તે કહે છે.) એ પ્રમાણે
યોગયુક્ત થયેલો યોગી બ્રહ્મચારીના વ્રતમાં એટલે
લિક્ષાચરણમાં રહીને—અર્થાત્ સંન્યાસી થઈને પર-
મેશ્વર એવા મારામાં જ ચિત્ત રાખનાર થવું,
મારામાં જ મનનો સંયમ કરીને બેસી રહેવું. એ
રીતે શાંતાત્મા થઈને તે યોગી ભયરહિત થાય છે.

એવો પણ કોઈ યોગી હોય છે, કે જે આત્મા-
સિવાયના બીજાને ઇશ્વરતરીકે માનીને તેમાં જ
પોતાના ચિત્તને સ્થાપે છે, તેને જ આરાધ્ય
માનીને શરણે જાય છે અને તેમાં જ મનનો સં-
યમ કરે છે; પરંતુ તે યોગી આત્માસિવાયના તે
પોતાના આરાધ્યને પરમ પુરુષાર્થ પણે ગ્રામ કરવા
યોગ્ય માનતો નથી; માત્ર તે પોતાના આરા-
ધ્યને પ્રસન્ન કરીને કોઈ જૂદાં ફળની જ કામના
કરે છે; પણ આ યોગી તો કેવળ મારામાં જ ચિત્ત
રાખે છે તથા મારામાં જ મનનો સંયમ કરીને
સર્વના અંતર્યામી, અદ્વૈત પ્રત્યક્ તત્ત્વરૂપ એવા
મને જ પ્રાપ્ય સ્થાનતરીકે માને છે; તેમ જ એ જ
કારણથી આ યોગીનું મન, બાહ્ય તથા આબ્યં-
તર વિષયોનો ત્યાગ કરીને તેમ જ સમાધિનાં
સુખનો પણ ત્યાગ કરીને અત્યંત શાંત થઈ
જાય છે—કેવળ અસ્મિતા સમાધિથી જ અવશેષ
રહીને તે યોગી નિર્ભય થાય છે. આ અવસ્થાનું
નામ જ સર્વપુરુષાન્યતાત્યાગિ અથવા બ્રહ્મ-
સાક્ષાત્કાર કહેવાય છે. તે અવસ્થા સિદ્ધ થતાં
પુરુષ, સર્વથા પરમ પુરુષાર્થને ભજનારો—સેવ-
નારો થાય છે.

એ અવસ્થાનું ફળ કહે છે:—

રંજન્નેવં સદાઝ્માનં યોગી નિયતમાનસઃ ।

શાંતિં નિર્વાણં ત્રમાં મત્સંસ્થામધિગચ્છતિ ॥

એ પ્રમાણે નિરંતર પોતાના મનને સમા-
ધિનિષ્ઠ કરતો નિયમિત મનવાળો યોગી, મોક્ષરૂપ
પરમ નિષ્ઠાવાળી મારામાં એકીલાવરૂપ શાંતિને
પામે છે.^{૧૫}

(૧૫) એ પ્રમાણે જ્ઞાનનાં ફળથી પણ જેણે

ચોતાના મનનો નિગ્રહ કર્યો છે, તેવો તથા નિરંતર ચોતાના મનને સમાધિનિષ્ઠ કરતો યોગી, પરમ વૈરાગ્યના બળથી જ્ઞાનનો પણ નિરોધ કરીને નિર્વિકલ્પ સ્થાનરૂપ પરમ મોક્ષ-નિષ્ઠાવાળી મારામાં એકતારૂપ શાંતિને પામે છે—અર્થાત્ તે યોગી, મારાસ્વરૂપજ થઇ જાય છે. જ્ઞાનનું ફળ યોગસૂત્રકાર ભગવાન પતંજલિએ દર્શાવ્યું છે કે:—**પ્રસંખ્યાનેડવ્ય-કુસીદસ્ય સર્વથા વિવેકસ્યાતેધર્મમેધઃ સમાધિ-વિવેકજ્ઞાનમાં** પણ ફલેન્દ્રારહિત યોગીને સર્વથા વિવેકજ્ઞાનથી ધર્મમેધ સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે—એટલે કે, જ્યારે બ્રહ્મનિષ્ઠ યોગી, વિવેકજ્ઞાનરૂપ મનનનું અવાંતર ફળ જે સર્વભાવનું અધિષ્ઠાતા-પણું તથા સર્વજનપણું છે, તેમાં પણ પરમ વૈરાગ્ય-દ્વારા વિરક્ત થઈ જાય છે, ત્યારે તે યોગીને નિરંતર વિવેકજ્ઞ્યાતિનો લાભ થાય છે; કારણ કે સંસ્કારોનો ક્ષય થવાથી અન્ય વૃત્તિઓની ઉત્પત્તિનો તે સમયે અભાવ હોય છે. વિવેકજ્ઞ્યાતિના દૃઢ અભ્યાસદ્વારા તથા પરમ વૈરાગ્યદ્વારા સમાધિ-રહિત અવસ્થાના સંસ્કારોના ક્ષયપૂર્વક નિરંતર માત્ર વિવેકજ્ઞ્યાતિરૂપથી ચિત્તની જે સ્થિતિ થવી તેનું નામ ધર્મમેધ સમાધિ કહેવાય છે—**અયં તુ પરમો ધર્મો યદ્યોગનાત્મદર્શનમ્** “યોગવડે જે આત્મદર્શન કરવું તેજ પરમ ધર્મ છે.” આ શ્રીયાત્તવલ્કયનાં વચનથી આત્મસાક્ષાત્કારનું નામ ધર્મ છે અને તે ધર્મની નિરંતર વૃદ્ધિ કરનાર જે યોગ તેનું નામ ધર્મમેધ સમાધિ કહેવાય છે. (આ સમાધિનું વ્યાખ્યાન પ્રથમ કરેલું છે.)

વળી પણ યોગસૂત્રકાર કહે છે કે:—**નત્પરં પુ-રુષસ્યાતેર્ગુણવૈતૃણ્યન-પુરુષના** સાક્ષાત્કારથી વિવેકજ્ઞ્યાતિમાં પણ જે તૃણ્યારહિતપણું તે પર નામનો વૈરાગ્ય છે. એટલે કે, સંપ્રજાત સમાધિની દૃઢતાવડે ત્રણ ગુણરૂપ પ્રધાનથી તથા બુદ્ધિથી ભિન્ન એવા પુરુષની જે જ્ઞ્યાતિ-સાક્ષાત્કાર થાય છે, તે પુરુષ જ્ઞ્યાતિ કહેવાય છે. તે જ્ઞ્યાતિથી ગુણવૈતૃણ્ય એટલે સંપ્રજાત સમાધિના ફળરૂપ અને અસંપ્રજાત સમાધિના અંતરંગ સાધનરૂપ પ્રકૃતિસહિત બુદ્ધિસત્ત્વથી પુરુષના ભિન્નપણાનું જે જ્ઞાન, તેમાં પણ તૃણ્યારહિતપણું તે માત્ર જ્ઞાનપ્રસાદરૂપ શ્રેષ્ઠ વૈરાગ્ય છે. આ વૈરાગ્યનું મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે, દિવ્ય અને અદિવ્ય વિષ-

યોમાં તૃણ્યારહિતપણું પ્રાપ્ત થાય છે. આ વૈરાગ્યનું મુખ્ય ફળ કેવલ્ય છે, એમ યોગવેતાએ કહે છે.

વળી—**સત્ત્વપુરુષાન્યતાસ્યાતિમાત્રાત્સર્વજ્ઞાતૃ-ત્વં સર્વમાવાધિષ્ઠાતૃત્વં ચ**—“બુદ્ધિ તથા પુરુષના ભેદ જ્ઞાનમાં નિષ્ઠાવાળાને સર્વ પદાર્થોનું સ્વામીપણું અને સર્વનું જ્ઞાતાપણું પ્રાપ્ત થાય છે.” આ યોગસૂત્રમાં ફળરૂપે કહેલા સર્વજનપણા વગેરેના અભિપ્રાય પ્રમાણેજ શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે:—**કસ્મિન્નુ ભગવો વિજ્ઞાતે સર્વમિદં વિજ્ઞાતં ભવતિ**—કોનું જ્ઞાન કરવાથી હે ભગવન! આ સર્વ દશ્યમાન પદાર્થોનું જ્ઞાન થઈ જાય છે? વળી પણ બીજી એક શ્રુતિ કહે છે—**સર્વ-સ્ય વર્શા સર્વસ્યેજાનઃ સર્વસ્યાધિપતિઃ**—તે સર્વને વશ રાખનાર, સર્વનો ધૃશ્વર અને સર્વનો અધિપતિ થાય છે. ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ પૂર્વોક્ત અવસ્થાનાં ફળનેજ દર્શાવનારી છે.

એ પ્રમાણે યોગાભ્યાસમાં નિષ્ઠાવાળા પુરુષના આદાર આદિના નિયમને એ શ્લોકવડે કહે છે:—

**નાત્યશ્રતસ્તુ યોગોઽસ્તિ ન ચૈકાંતમનશ્રતઃ ।
ન ચાતિસ્વમશીલસ્ય જાગ્રતો નૈવ ચાર્જુન ॥**

અતિશય ખનારને યોગ પ્રાપ્ત થતો નથી તેમ કેવળ નહિ ખનારને પણ યોગ પ્રાપ્ત થતો નથી; તેમજ હે અર્જુન! અતિશય ઉદ્ધનારને યોગ પ્રાપ્ત થતો નથી અને અતિભગનારને પણ યોગ પ્રાપ્ત થતોજ નથી.^{૧૯}

રક્તાહારવિહારસ્ય યુક્તચેષ્ટસ્ય કર્મસુ ।

યુક્તસ્વમાવબોધસ્ય યોગો ભવતિ દુઃસ્વહા ૧૭

પણ યોગ્ય આહારવિહાર કરનાર, કર્મની અંદર યોગ્ય ચેષ્ટા કરનાર તથા યોગ્ય રીતે ઉદ્ધ-ઉબગરા કરનાર પુરુષને દુઃખનો નાશ કરનાર યોગ પ્રાપ્ત થાય છે.^{૧૭}

હવે જ શ્લોકથી મોક્ષરૂપ પરમ જ્ઞાતિને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષનાં લક્ષણો કહે છે:—

યદા વિનિયતં ચિત્તમાત્મન્યેવાવાતેતે ।

નિઃસ્પૃહઃ સર્વકામેભ્યો યુક્ત ઇત્યુચ્યતે તદા ॥

વિશેષે કરીને નિયમિત થયેલું ચિત્ત બીજા પ્રત્યગાત્મામાંજ સ્થિર થાય છે, ત્યારે સર્વ કામ-

નાઆથી નિરુપૃથક થયેલો તે યોગી, યોગયુક્ત કહેવાય છે. ૧૮

(૧૮) વિશેષ કરીને એકાગ્રતા ભૂમિથી પણ ઈંધાયેલું ચિત્ત જ્યારે કેવળ પ્રત્યગાત્મામાંજ સ્થિર થાય છે પણ અસ્મિતા આદિના સ્વરૂપે ઉછાછળું થતું નથી, ત્યારે યોગી ભગ્નત, સ્વપ્ન, અને સંપ્રજાત સમાધિ-આદિ અવસ્થાઓમાં પ્રાપ્ત થયેલા તે તે વિષયોથી, સર્વાત્મપણીની પ્રાપ્તિને લીધેજ તે વિષયોને પ્રાપ્ત કરી લઇને નિરુપૃથક થાય છે. આવી અવસ્થાને પામેલો તે યોગી નિર્વિકલ્પક યોગી કહેવાય છે.

એકાગ્રતા અવસ્થામાં યોગીના ચિત્તની ઉપમા કહે છે:—

**યથા દીપો નિવાતસ્થો નેંગતે સોપમા સ્મૃતા ।
યોગિનો યતચિત્તસ્ય યુન્નતો યોગમાત્મનઃ ॥**

જેમ વાયુરહિત પ્રદેશમાં રહેલો દીવો ચલાયમાન થતો નથી, તેમ યોગાનુશાન કરનારા નિયમિત મનવાળા યોગીનું મન પણ ચલાયમાન થતું નથી; માટે તે યોગીના ચિત્તની વાયુરહિત પ્રદેશમાં રહેલા દીવાની ઉપમા કહેલી છે. ૧૯

(૧૯) પવનવિનાના પ્રદેશમાં રહેલો દીવો જેમ હાલતો ચાલતો નથી, તેમ આત્મસમાધિનું અનુશાન કરનારા યોગી પુરુષનું નિયમિત થયેલું મન પણ હાલતુચાલતું નથી. આવા હેતુથી તે મનને સ્થિર દીવાની ઉપમા કહેલી છે—અર્થાત્ એકાગ્રતાને પામેલું યોગીનું મન વાયુરહિત પ્રદેશમાં રહેલા દીવાની પેઠે ચલાયમાન થતું નથી.

યત્રોપરમતે ચિત્તં નિરુદ્ધં યોગસેવયા ।

યત્ર ચૈવાત્મનાસ્ત્માનં પદ્યન્નાત્મનિ તુષ્યતિ ॥

યોગનું સેવન કરવાથી ઈંધાયેલું ચિત્ત જે અવસ્થામાં લઇ પામે છે અને જે અવસ્થામાં ચિત્તવડે નિર્વિકલ્પ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે અવસ્થામાં તે યોગી પોતાના આત્મામાંજ સંતુષ્ટ રહે છે. ૨૦

(૨૦) એ પ્રમાણે એકાગ્ર થયેલું યોગીનું મન યોગના સેવનવડે ઈંધાઇને જે અવસ્થામાં લીન થાય છે અને જે અવસ્થામાં તે યોગી, પોતાના ચિત્તવડે નિર્વિકલ્પ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે અવસ્થામાં તે યોગી આત્મામાંજ સંતુષ્ટ રહે

છે, પણ બાહ્ય પદાર્થોમાં સંતોષ પામતો નથી.

સુખમાત્યંતિકં યચ્ચદ્ બુદ્ધિગ્રાહ્યમર્તીદ્રિયમ્ ।

વૈત્તિ યત્ર ન ચૈવાયં સ્થિતશ્ચલતિ તત્ત્વતઃ ॥

જે આત્યંતિક-મોક્ષસુખ છે, તે તો કેવળ બુદ્ધિથીજ ગ્રહણ કરી શકાય તેવું છે; કારણકે તે સુખ ઇન્દ્રિયોનું અવિષય છે. વળી તે સુખમાં રહેલો પુરુષ, કંઈપણ બાણી શકતો નથી તથા તત્ત્વથી ચલિત પણ થતો નથી. ૨૧

(૨૧) જે આત્યંતિક-અનંત એવું મોક્ષસુખ છે, તે તો સુષુપ્તિના સુખની પેઠે કેવળ બુદ્ધિથીજ ગ્રહણ કરી શકાય તેવું છે; કારણ કે તે સુખ ઇન્દ્રિયોનું અગોચર છે. વળી જે સુખમાં રહેલો એ યોગી પુરુષ, ખીજ વેદ્યવસ્તુના અભાવને લીધે કોઈ પણ પદાર્થને અનુભવી શકતો નથી, તેમ તત્ત્વથી ચલાયમાન પણ થતો નથી. જો કે જે સમયે બુદ્ધિપર આત્માની જ્ઞાતિ થાય છે, તે સમયે ચલિત થયો હોય તેમ જણાય છે, પણ વાસ્તવિક રીતે એ ચલિત થતોજ નથી. શ્રુતિ પણ કહે છે કે, ધ્યાયતીવ લેલાયતીવ-બુદ્ધિ જ્યારે ધ્યાન કરતી હોય છે, ત્યારે એ ધ્યાનનિષ્ઠ યોગી ધ્યાન કરતો હોય તેમ જણાય છે; અને બુદ્ધિ જ્યારે ચલિત થઇ હોય, ત્યારે તે ચલિત થયો હોય તેમ જણાય છે. વાસ્તવિક તેવું કંઈ છેજ નહિ.

યં લબ્ધ્વા ચાપરં લાભં મન્યતે નાધિકં તતઃ ।

યસ્મિંસ્થિતો ન દુઃસ્વેન ગુરુણાઽપિ વિચાલ્યતે ॥

જે આત્મલાભને પામીને ખીજ લાભને તેથી અધિક માનતો નથી અને જે આત્મતત્ત્વમાં સ્થિર થયેલો પુરુષ, (શસ્ત્રપાત આદિ) મહાન દુઃખથી પણ ચલાયમાન થતો નથી, ૨૨

તં વિદ્યાદ્દુઃસ્વસંયોગવિયોગં યોગસંજ્ઞિતમ્ ।

સ નિશ્ચયેન યોગ્યો યોગો નિર્વિણ્ણચેતસા ॥

તે આ દુઃખના સંયોગના વિયોગને, યોગ એવા નામથી બાણવો—અર્થાત્ તે દુઃખરહિત કેવલ અવસ્થાનેજ યોગ એવા નામથી બાણવી. નહિ કંટાળેલા ચિત્તવાળા (સહનશીલ) પુરુષે, તે યોગનો શ્રદ્ધાપૂર્વક અભ્યાસ કરવો. ૨૩

(૨૩) યજ્ઞોપરમતે ચિત્તમ્—ઇત્યાદિ પ્રથમના શ્લોકોમાં વર્ણવેલી દુઃખસંયોગના વિયોગરૂપ કેવલાવસ્થાનેજ યોગ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે,

એમ સમજવું. (એ રીતે યોગના ફળનો ઉપસંહાર કરીને “યોગમાં નિશ્ચય અને ઉત્સાહ તે સાધનરૂપ છે” એમ દર્શાવવામાટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ “કૃત્વાડપિ પથ્યં વદિતવ્યસ”-સો વાર પણ હિત-કારક હોય તે કહેવું જોઈએ (એ ન્યાયને અનુસરીને પુનઃ તેનોજ ઉપદેશ કરે છે.) ઉત્સાહયુક્ત ચિત્ત-વાળા પુરુષે, તે યોગનો નિશ્ચય અભ્યાસ કરવો જોઈએ. અથવા-જાતો દાંત ઉપરતસ્તિતિષ્ઠુઃ સમાહિતો ભૂત્વાડડત્મન્યેવાત્માનં પश्यેત્-“શમ, દમ, ઉપરતિ, તિતિક્ષા અને સમાધાનયુક્ત થઇને આત્માવિષે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવો.” આ શ્રુતિમાં દર્શાવેલાં ઉપરાંત બીજી શ્રુતિઓમાં પણ દર્શાવેલાં શ્રદ્ધા આદિ છ સાધનોનો ઉપદેશ કરવા-માટે આ શ્લોકથી આરંભ કર્યો છે. તેમાં અહીં મૂળમાં દર્શાવેલા નિશ્ચયેન એ પદથી “ચુરુ અને વેદવાક્યો અવશ્ય ફળ આપનારાં હોય છે” આવા નિશ્ચયરૂપ શ્રદ્ધાને કહી બતાવી છે; તેમજ નિર્વિ-ગ્ણચેતસા એ પદવડે વૈરાગ્ય ધારણ કરીને સુખ-દુઃખાદિ હૃદોને સહન કરવારૂપ તિતિક્ષાને સૂચવે-લી છે, એમ સમજવું.

હવે એ શ્લોકમાં શમ, દમ, ઉપરમ અને સમાધાન-એ બાકી રહેલાં ચાર સાધનોને કહે છે:-

સંકલ્પપ્રભવાન્કામંસ્ત્યક્ત્વા સર્વાનશેષતઃ ।

મનસૈવૈદ્રિયગ્રામં વિનિયમ્ય સમંતતઃ ॥ ૨૪ ॥

शनैःशनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिरहीतया ॥

आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिंतयेत् ॥

સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલા સર્વ કામ્ય વિષયોનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરીને, મનવડેજ સર્વ ઇંદ્રિયોને ચેતરફથી નિયમિત કરીને સાત્વિકી ધૃતિથી વશ થયેલી બુદ્ધિવડે ધીમે ધીમે ઉપરામ પામવું. એ પ્રમાણે જ્યારે ઉપરામ થઇ જાય, ત્યારે મનને આત્મામાં સ્થિતિવાળું કરીને કોઇ પણ વસ્તુનું ચિંતન કરવું નહિ. ૨૪, ૨૫

(૨૪-૨૫) મને અમુક વસ્તુ મળે-એ પ્રકારની ચિત્તવૃત્તિરૂપ સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલા સર્વ કામ્ય વિષયોનો, વાસનાના નાશપૂર્વક સંપૂર્ણ-રીતે સંકલ્પના નિરોધવડે ત્યાગ કરીને (અહીં આખ્યંતર ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહરૂપ શમ સૂચવ્યો છે.) મનવડે સર્વ ઇંદ્રિયોને ચાર તરફથી નિયમિત કરવી-(આમ કરીને બાહ્યેન્દ્રિયોના નિગ્રહ-

રૂપ દમ સૂચવ્યો છે અર્થાત વિષયો તરફ દોષ-દષ્ટિવાળા મનથીજ સર્વ પ્રકારે શ્રોત્રાદિ ઇંદ્રિયોને ચારે બાજુથી સર્વ વિષયોમાંથી નિયમિત કરીને ઉપરામ પામવું. એટલે કે-ધૃત્યા યયા ધારયતે મનઃપ્રાણેન્દ્રિયક્રિયાઃ । યોગેનાવ્યભિચારિણ્યા ધૃતિઃ સા પાર્થ સાત્વિકી-“હે અર્જુન ! સમાધિની સાથે રહેનારી જે ધૃતિવડે પુરુષ મન, પ્રાણ અને ઇંદ્રિયોની ક્રિયાને ધારણ કરી રાખે છે-વશ રાખી શકે છે, તે ધૃતિ સાત્વિકી ધૃતિ કહેવાય છે.” ઇત્યાદિ લક્ષણવાળી સાત્વિકી ધૃતિ(ધૈર્ય)વડે વશ થયેલી બુદ્ધિથી ભૂમિકાના જનના કમથી દિવ્ય-અદિવ્ય વિષયોથી ઉપરામ પામવું. એ રીતે ઉપરામ પામેલા મનને પણ આત્માની અંદરજ સ્થિતિવાળું કરવું, પણ કોઇ દશ્ય અથવા દ્રશ્યમાં સ્થાપવું નહિ-અર્થાત કેવળ આત્મામાંજ એકા-કાર-એકાગ્ર કરવું. યોગસૂત્રકાર ભગવાન પતં-જલિ કહે,છે:-દ્રવ્દૃદસ્યોપરક્તં ચિત્તં સર્વાર્થસ-પુરુષ તથા વિષયથી સંબંધવાળું ચિત્ત સર્વાર્થ-એટલે ચેતન-અચેતન સર્વને ગ્રહણ કરનારૂં થાય છે. વળી પણ સૂત્રકાર કહે છે કે-સર્વાર્થતૈકાર્થતયોઃ ક્ષયોદયૌ ચિત્તસ્યૈકાગ્રતાપરિણામઃ-અનેક પ્રકારના પદાર્થોને આકારે થવાનો ચિત્તનો ધર્મ કે જેને વિશેષરૂપ ધર્મ કહેવામાં આવે છે, તે ચિત્તની સર્વાર્થતા છે. અનેક પ્રકારના પદાર્થોને આકારે પરિણામ નહિ પામતાં કેવળ ધ્યેયરૂપ એક પદાર્થને આકારે પરિણામ પામવાનો ચિત્તનો જે ધર્મ તે એકાગ્રતા કહેવાય છે. સર્વાર્થતા જેમ ચિત્તનો ધર્મ છે, તેમ એકાગ્રતા પણ ચિત્તનો ધર્મ છે. જ્યારે સર્વાર્થરૂપ ચિત્તનો ધર્મ અદશ્ય અને એકાગ્રતા-રૂપ ધર્મ પ્રગટ થાય છે, ત્યારે ચિત્તનું એકાગ્રતા-રૂપ પરિણામ થાય છે.

આ પૂર્વોક્ત સૂત્રોનો આશય એ છે કે:-અહં પश्यामિ-હું જોઉં છું-એ પ્રકારના અનુભવમાં દ્રશ્ય, દશ્ય અને દર્શનનો ભાસ થાય છે. તેમાંથી દર્શનનું ભાન તો જતુંજ નથી; માટે દ્રશ્ય અને દશ્યમાં સંબંધવાળું ચિત્ત સર્વાર્થ કહેવાય છે. આ ચિત્તની સર્વાર્થતામાં દર્શનના સંબંધની અણુત્રી કરી નથી; કારણ કે જે તે દર્શનનો અભાવ થાય તો ચિત્તનો નાશ થવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય. હવે તે ચિત્ત જ્યારે દ્રશ્ય અને દશ્યના સંબંધથી રહિત થાય, ત્યારે (તે ચિત્ત) એકાર્થ કહેવાય છે. જેમ સ્વપ્નાવસ્થામાં કોઇ દશ્ય પદાર્થ હોતો નથી એ વાત

પામરોમાં-અજ્ઞાનીઓમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે. વળી તે સમયે દ્રષ્ટા પણ નથી, કારણ કે ઇન્દ્રિયોના અભાવ હોય છે. વળી શ્રુતિ પણ કહે છે કે, **આત્મેન્દ્રિય-મનોયુક્તં ભોક્તા**-ઇન્દ્રિયો અને મનથી યુક્ત એવો ને આત્મા તે ભોક્તા કહેવાય છે.” આ શ્રુતિ પણ ઇન્દ્રિયોના સંબંધથીજ આત્માને ભોક્તાતરીકે કહે છે, પણ ખરી રીતે તેમ નથીજ; અને મન તેજ દ્રષ્ટા અને દશ્યની વાસનાથી વાસિત થયેલું એક ચિત્ર-પટના જેવું છે. તે મનને જ્યારે સ્વયંજ્યોતિ આત્મા, ભાસમાન કરે છે, ત્યારે જગત અને સ્વ-નાવસ્થામાં પણ તે મન દ્રષ્ટા અને દશ્યના સંબંધવાળું થઇને પ્રકાશમાન થાય છે; કારણ કે તે મન દ્રષ્ટા અને દશ્યની વાસનાથી વાસિત થયેલું છે. આમ હોવાથી જ્યારે દ્રષ્ટા અને દશ્યના સંબંધરૂપ સર્વોચ્ચતાનો નાશ થાય છે અને દ્રષ્ટા અને દશ્યના સંબંધના અભાવરૂપ એકાર્થતાનો ઉદય થાય છે, ત્યારે ચિત્તનું એકાગ્રતારૂપ પરિણામ થાય છે અને સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ સિદ્ધ થાય છે. આવાજ આશયથી અહીં-**આત્મસંસ્થં મનઃ કૃત્વા**-એ ચરણ મૂકેલું છે. હવે તે સંપ્રજ્ઞાત સમાધિમાં પણ પૂર્વના અવ્યાસને લીધે ચિત્તના દ્રષ્ટા અને દશ્યની સાથે વાસનામય સંબંધ ભાસે છે; માટે તેનું વારણ કરવા સાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિનો ઉપદેશ કરતાં કહે છે કે, **ન કિંચિદપિ ચિંતયેત્**-કોઈપણ પદાર્થનું ચિત્તન કરવું નહિ-અર્થાત્ ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેયના વિભાગનું પણ સ્મરણ કરવું નહિ; પરંતુ સુગુપ્તિની જેડે અખંડ, એકરસ, જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મારૂપેજ રહેવું. (આ સ્થિતિનું નામજ અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ કહેવાય છે.)

હવે જાને: જાનેરુપરમેદ્-ધીમે ધીમે ઉપરામ પામવું-એ પ્રથમના શ્લોકમાં દર્શાવેલા ચરણનું ત્રણ શ્લોકોથી વ્યાખ્યાન કરે છે:-

યતો યતો નિશ્ચરતિ મનશ્ચંચલમસ્થિરઃ ।

તતસ્તતે નિયમ્યેત આત્મન્યેવ વશં નયેત્ ॥

અંચળ અને અસ્થિર એવું મન, જે જે કારણથી જે જે વિષયોનું ઝડપ કરવામાટે બહાર નીકળે, તે તે કારણોમાં તથા તે તે વિષયોમાં દોષદષ્ટિ કરીને મનને ત્યાંથી પાછું વાળીને સ્વસ્વરૂપ આત્મામાંજ વશ કરી સ્થાપવું.^{૨૧}

એ રીતે જ્યારે મન પોતાને વશ થાય છે, ત્યારે શું થાય છે? તે કહે છે:-

પ્રજ્ઞાંતમનસં હ્યેનં યોગિનં સુખયુત્તમમ્ ।

ઉપૈતિ શાંતરજસં બ્રહ્મભૂતમકલ્મષઃ ॥ ૨૭ ॥

એ રીતે શાંત થયેલા મનવાળા, શાંત થયેલા મોહાદિ કલેશોવાળા તથા ધર્માધર્મરૂપ મેલથી રહિત થયેલા બ્રહ્મરૂપ એ યોગીને ઉત્તમ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.^{૨૭}

(૨૭) જેથી એ યોગીનું મન શાંત થયેલું હોય છે, તેથી એ યોગીને એકાગ્રતાની જૂમિમાં સંપ્રજ્ઞાત સમાધિના ફળરૂપ ઉત્તમ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે; અને બાહ્ય ભૌતિક વિષયોના તથા આખ્યંતર મનોરથના વિષયોના ત્યાગ કરેલા હોવાથી એ યોગીના મોહ વગેરે કલેશો પણ ક્ષીણ થઈ જાય છે તથા તે યોગી, ધર્માધર્મથી રહિત થઇને કેવળ સદ્સ્તુરૂપ બ્રહ્મસ્વરૂપેજ થઈ જાય છે. યોગભાષ્યમાં કહેલું છે કે:-**“યસ્ત્વેકાગ્રે ચેતાસિ સદ્ભૂતમર્થે પ્રયોતયતિ કર્મબંધનાનિ શ્રદ્ધયતિ નિરોધમાભિમુખીકરોતિ ક્ષિણોતિ ચ ક્લેશાન્ સ સંપ્રજ્ઞાતો યોગિત્યા-લ્યાયતે-જે. એકાગ્ર થયેલા ચિત્તમાં સદ્સ્વ અર્થને પ્રકાશિત કરે છે, કર્મનાં બંધનોને શિથિલ કરી નાખે છે, નિરોધને અભિમુખ કરે છે તથા મોહ વગેરે કલેશોનો નાશ કરે છે, તે સંપ્રજ્ઞાત યોગ કહેવાય છે.”** આ સંપ્રજ્ઞાતયોગને જણાવવામાટે ૨૫ મા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે:-**આત્મસંસ્થં મનઃકૃત્વા**-મનને આત્માની અંદર સ્થિતિવાળું કરવું.

એ સંપ્રજ્ઞાત યોગનું ફળ કહે છે:-

યુંજન્નેવં સદાઽસ્માનં યોગી વિગતકલ્મષઃ ।

સુખેન બ્રહ્મસંસ્પર્શમત્યંતં સુખમશ્નુતે ॥ ૨૮ ॥

એ પ્રમાણે નિરંતર પોતાના મનને સમાધિ-નિષ્ઠ કરતો યોગી, અવિદ્યા આદિ કલેશરૂપ દોષોથી રહિત થઇને અનાયાસે બ્રહ્મની સાથે એકતાના અત્યંત સુખ-પરમાનંદને પામે છે.^{૨૮}

(૨૮) એ પ્રકારે પોતાના મનને સમાધિ-યુક્ત કરતો યોગીપુરુષ, અવિદ્યા આદિ કલેશથી રહિત થઇને અનાયાસે ત્રણેય પ્રકારની ઉપાધિનો લય કરીને દ્રષ્ટા અને દશ્યના સંબંધથી રહિત બ્રહ્મની સાથે એકતાનું પરમાનંદ એકસ્વરૂપ એવું જે સુખ તેને પામે છે. (આ શ્લોકથી સંપ્રજ્ઞાત યોગનું વ્યાખ્યાન કરી બતાવ્યું છે;

અને તે અસંપ્રજ્ઞાત યોગને સૂચવનારા ન કિંચિ-
દપિ ચિંતયેત્-એ ૨૫ મા શ્લોકના ચોથા
અરણ્યનું વ્યાખ્યાન કરી દેખાડ્યું છે.)

હવે સંપ્રજ્ઞાત અને અસંપ્રજ્ઞાત એ બન્ને
યોગનું કળ કહે છે:-

સર્વભૂતસ્થમાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્માનિ ।

ઈક્ષ્તે યોગયુક્તાત્મા સર્વત્ર સમદર્શનઃ ॥૨૯॥

યોગવડે સમાધિયુક્ત ચિત્તવાળો તથા સર્વ
સ્થળે નિર્વિશેષ બ્રહ્મવિષયની દૃષ્ટિવાળો યોગી,
પોતાના આત્માને સર્વ ભૂતોની અંદર રહેલો બુદ્ધિ
છે તથા સર્વ ભૂતોને પોતાના આત્માની અંદર
રહેલાં બુદ્ધિ છે. ૨૯

(૨૯) “સોપાધિર્નિરુપાધિશ્ચ દ્વેધાબ્રહ્મવિદુચ્યતે
સોપાધિકઃ સ્યાત્સર્વાત્મા નિરુપાધ્યો ડુપાધિકઃ”

“એ પ્રકારના બ્રહ્મજ્ઞાની હોય છે. સોપાધિક
અને નિરુપાધિક. તેમાં સોપાધિક બ્રહ્મજ્ઞાની સર્વ-
સ્વરૂપ હોય છે અને નિરુપાધિક બ્રહ્મજ્ઞાની સ્વરૂપ-
રહિત થાય છે.” આ વાર્તિકમાં કહેલી રીતિ
પ્રમાણે સંપ્રજ્ઞાત સમાધિમાં યોગી, પોતાના
આત્માને સર્વના આત્માસ્વરૂપે અનુભવે છે
અને સર્વ ભૂતોમાં પોતાના આત્માને ઉપાદાન-
કારણપણાથી રહેલો બુદ્ધિ છે તથા અસંપ્રજ્ઞાત
સમાધિમાં બ્રહ્માથી આરંભીને ધાસના યુગ્મજ્ઞા સુધીનાં
સર્વ ભૂતોને પોતાના આત્મામાં, દોરીમાં બ્રાતિ-
થી દેખાતા સર્પ, દંડ વગેરેની પેઠે એકસ્વરૂપ-
તાને પામેલાં બુદ્ધિ છે. આ દર્શન, જ્યારે તે
યોગી, સમાધિયુક્ત ચિત્તવાળો હોય છે, ત્યારે
તેને પ્રાપ્ત થાય છે. (હવે એજ યોગીની સમાધિરહિત
અવસ્થાને કહે છે.) સમાધિ રહિત અવસ્થામાં રહેલો
એવો પણ તે યોગી, બ્રહ્માદિ સ્થાવરસુધીનાં
સર્વ વિષય ભૂતોમાં પણ સમદૃષ્ટિવાળો હોય છે-
અર્થાત્ નિર્વિશેષ બ્રહ્મરૂપ આત્માની એકતાના
દર્શનવાળો-સર્વ સ્થળે બ્રહ્મદૃષ્ટિવાળો હોય છે.
શ્રુતિઓ પણ કહે છે:-

**“યસ્તુ સર્વાણિ ભૂતાનિ આત્મન્યેવાનુપश्यति
સર્વભૂતેષુ ચાત્માનં તતો ન વિજુગ્વહતે”**

જે વિવેકી, બ્રહ્માથી આરંભીને સ્થાવરપર્યંત-
નાં સર્વ ભૂતોને પોતાનાથી બિન્ન જોતો નથી,
પણ પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં તે સર્વને
આરોપિત જાણે છે અને તે સર્વ ભૂતોમાં આ-

ત્મારૂપે પોતાના આત્માને બુદ્ધિ છે, તે પુરુષ
તેવા પ્રકારના જ્ઞાનથી કોઈની નિંદા કરતો નથી.”
વળી સર્વસ્થાત્મા-એ યોગી સર્વના આત્મારૂપે
થાય છે.

“બ્રહ્મદેહ્યા બ્રહ્મદાસા બ્રહ્મમે કિતવા
ઉત”-મચ્છીમારો, નોકરચાકરો અને કપટી
દગારાઓ-એ બધા બ્રહ્મસ્વરૂપજ છે. “ઈદં સર્વ
યદ્યમાત્મા-આ સર્વ સ્થાવરજંગમ જગત
આત્માસ્વરૂપજ છે” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ આ શ્લોકમાં
દર્શાવેલા અર્થનેજ સિદ્ધ કરે છે.

હવે અહીં કેટલાએક પોતાને પડિત માનનારા-
ઓ આવું વ્યાખ્યાન કરે છે:-“જે પુરુષ, યોગયુક્ત
મનવાળો હોય અથવા સમદૃષ્ટિવાળો હોય તે
આત્માને જોઈ શકે છે” આમ કહીને તેઓ જ-
ણાવે છે કે:-“યોગી પુરુષ, આત્મદર્શનને
અધિકારી છે અને સમદર્શી પુરુષ પણ આત્મ-
દર્શનનો અધિકારી છે. જેમ ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ
આત્માના સાક્ષાત્કારનું કારણ બને છે, તેમ જડ
વસ્તુને બિન્ન દર્શાવીને સર્વમાં પરોવાઈ રહેલાં
ચેતન્યનું જે પૃથક્કરણ-ભેદજ્ઞાન તે પણ આ-
ત્માના સાક્ષાત્કારનું કારણ બને છે; માટે અહીં
યોગી ખાસ જરૂરજ હોવી જોઈએ, તેવું કંઈ
નથી.” આમ કહેવું તે યોગ્ય નથી; કારણ કે

“સમાહિતો ભૂત્વા ડડત્મન્યેવાત્માનં પश्यति-સ-
માધિનિષ્ઠ થઈને પોતાનામાંજ પોતાના આત્માને
બુદ્ધિ છે.” વળી-“તં પश्यति નિઃકલં ધ્યાય-
માનઃ-ધ્યાન કરનારો યોગી તે સંપૂર્ણ આત્મ-
સ્વરૂપને બુદ્ધિ છે.” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ, યોગનેજ
સમાધિ અને ધ્યાનના પર્યાય શબ્દતરીકે
જણાવીને આત્મદર્શનનો કારણતરીકે સિદ્ધ
કરે છે. વળી-તત્ત્વજ્ઞ સાંખ્યયોગામિપદ્મં

વિદ્યામેતાં યોગવિધિં ચ કૃત્સ્નમ્-તે જગતના
કારણરૂપ દેવને-પરમાત્માને “હું બ્રહ્મ છું”
એવા સાંખ્ય-સમ્યજ્ઞ જ્ઞાનથી અને યોગથી જાણી
શકાય છે.” અને વળી-“બ્રહ્મવિદો તથા સમગ્ર
યોગવિધિને બ્રહ્મદર્શનના સાધનતરીકે સમ-
જવાં.” ઇત્યાદિ પ્રમાણેથી જ્ઞાન અને યોગનો
સહયોગ જણાવેલો છે; તેમજ વળી શ્રુતિમાં
દર્શાવેલું જડવસ્તુ-દેહનું તથા ચેતનવસ્તુ-આ-
ત્માનું પૃથક્કરણ, માત્ર યુક્તિના વિવેકથી
સંભવી શકે નહિ; કારણ કે ઉપાધિયુક્ત બ્ર-
મ્મનો તે ઉપાધિની નિવૃત્તિ થયાવિના નાથ

થાય તે સંભવતું નથી; અને જો કદાચ ઉપાધિની નિવૃત્તિ થયા વિનાજ ઉપાધિયુક્ત બ્રમ્હોના નાશ થતો હોય, તો દર્પણને દૂર કર્યાવિનાજ તેમાંના પ્રતિબિંબ વગેરેના બ્રમ્હોની નિવૃત્તિ થવી જોઈએ; પણ તેમ તો થતું નથી, માટે સિદ્ધ થાય છે કે, સોપાધિક બ્રમ્હોની, ઉપાધિની નિવૃત્તિ થયાવિના નિવૃત્તિ થઈ શકતી નથી. આ હેતુથીજ “અધિષ્ઠાનના જ્ઞાનની દૃઢતા થતાં તેમાં કલ્પાયેલા ચિત્તનું તથા તે તે દશ્ય પદાર્થોનું અનાયાસે અદર્શન થાય છે.” એ વાતનું પણ ખડન થઈ જાય છે; કારણ કે યોગવિના અધિષ્ઠાનના જ્ઞાનનોજ અસંભવ છે. દક્ષ કહે છે કે:-

“સ્વસંવેદ્યં હિ તદ્ બ્રહ્મ કુમારી સ્ત્રીસુખં યથા અયોગી નૈવ જાનાતિ જાત્યંધો હિ યથા ઘટમ્”

જેમ કુમારી, પતિસંગથી પ્રાપ્ત થનારા સ્ત્રીસુખને જાણી શકતી નથી અને જન્મથી આંધળો માણસ જેમ ઘડને જાણી શકતો નથી, તેમ યોગવિનાનો પુરુષ, તે કેવળ પોતાના અનુભવથી જાણવાયોગ્ય બ્રહ્મને જાણી શકતો નથી.

જોકે પૂર્વપાદ ભગવાન શંકરાચાર્યે કહેલું છે કે:- “બ્રહ્મજ્ઞાનીને યોગી જરૂર રહે છે એમ કોઈએ પણ સિદ્ધ કરેલું નથી.” આ પ્રમાણેનું શ્રી શંકરાચાર્યનું કથન અચાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસાએ વ્યાસસૂત્રમાંના પ્રથમના અથ શબ્દથી સ્વયંચેલાં તથા મુમુક્ષુ પુરુષનો ખાસ સંબંધ ધરાવનારા ચાર સાધનોમાં અંતર્ગત થયેલા શમ, દમ્ભાદિયુક્ત સમાધિ તરફ લક્ષ્ય નહિ આપીનેજ છે, માટે તેમાં કંઈ દોષ નથી; તેમજ-

“દ્વૌ ક્રમૌ ચિત્તનાશસ્ય યોગો જ્ઞાનં ચ રાઘવ”

“હે રામ ! ચિત્તનો નાશ કરવાના બે ક્રમ છે. યોગ તથા જ્ઞાન.”

એ વસિષ્ઠના વાક્યનું તાત્પર્ય પણ એજ છે કે, જો જ્ઞાન મેળવવામાટે પરસ્પર નિરપેક્ષ એવા બે માર્ગ હોય તો-નાન્યઃપન્થા વિદ્યતેઽયનાય-મોક્ષ મેળવવામાટે બીજો માર્ગ નથી, એ શ્રુતિવચન સાથે વિરોધ આવે; માટે ચિત્તનો નાશ કરવામાટે યોગ અને જ્ઞાન એ બન્ને પરસ્પરથી ભિન્ન સ્વતંત્ર માર્ગ નથી, પણ એકજ માર્ગના બે ક્રમ છે. આ વાતનું પ્રથમ વર્ણન કરેલું છે. વળી બીજું, અહીં ખાસ કરીને યોગનુંજ પ્રકરણ ચાલે છે તો તેમાં તે યોગસાથે

સંબંધ નહિ ધરાવનારા બીજા માર્ગનું જે પ્રતિપાદન કરવું તે અસંગત-અધટિત છે; તેમજ તે બીજા માર્ગને સૂચવનારો કોઈ શબ્દ પણ અહીં મૂળમાં મૂકેલો નથી, કે જેથી તેનું સંભવી શકે. કદાચ અહીં મૂળમાં વા શબ્દનો અધ્યાહાર કરીને પણ બીજા માર્ગનું આપણે પ્રતિપાદન કરીએ, પણ તે અસંગતજ છે; કારણ કે અહીં પ્રકરણજ યોગનું ચાલે છે, માટે સિદ્ધ થાય છે કે, યોગ અને જ્ઞાન તે પરસ્પર સંબંધવાળો એકજ માર્ગ છે, પણ પરસ્પરથી ભિન્ન બે માર્ગ નથીજ.

હવે, સર્વ સ્થળે આત્મા એકજ છે, આવા પ્રકારના દર્શનનું ફળ કહે છે:-

યો માં પश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पर॑ति ।
તસ્યાહં ન પ્રણશ્યમિ સ ચ મે ન પ્રણશ્યતિ ॥

જે યોગી, મને નારાયણને સર્વ સ્થળે જુએ છે તથા મારામાં સર્વને જુએ છે, તે યોગીને કદી પણ મારે અદર્શન થતું નથી; તેમ મને પણ તે યોગીનું કદી અદર્શન થતું નથી.^{૩૦}

(૩૦) જે યોગી, પોતાના આત્માને સર્વ જગતમાં જુએ છે તથા સર્વ જગતને પોતાના આત્મામાં જુએ છે, તે યોગીને સાક્ષાત્ થયેલો તે આત્મા, કદી અદર્શનને પામતો નથી-અર્થાત્ તે યોગીને થયેલું આત્મજ્ઞાન કદી પણ નાશ પામતું નથી; કારણ કે તે યોગીનું મૂળ અજ્ઞાન એક વખતમાંજ સમૂળરૂપે બીજાસહિત નાશ પામ્યું છે, તેથી તેને ફરીથી અજ્ઞાનનો ઉદય થવા સંભવજ નથી. હવે અહીં કદાચ અર્જુન શંકા કરે કે, કાર્ય અને કારણમાં અભિમાન ધરાવનારો તથા છીપતી અંદર રૂપાની પેટ પરબ્રહ્મમાં ભ્રાંતિ પામેલો જીવ, બ્યારે તે કાર્યકારણ સમૂહના અભિમાનનો ત્યાગ કરે છે, ત્યારે પોતાના અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. એ સાક્ષાત્કાર તેનાથી કદી પણ અદશ્ય થતો નથી; કારણ કે તેની ભુદ્ધિ, તત્ત્વવસ્તુનોજ પક્ષપાત કરનારી થયેલી હોય છે, આ તમારી વાત યોગ્યજ છે; પણ બ્રહ્મની દૃષ્ટિએ તો તે મુક્ત થયેલા જીવનો સમૂળજો નાશ થઈ જાય છે તેનું કેમ? આ શંકાનું સમાધાન કરવામાટેજ ભગવાન કહે છે કે:-સ ચ મે ન પ્રણશ્યતિ-તે બ્રહ્મજ્ઞાની યોગી, મારાથી પણ અદશ્ય થતો નથી; કારણ કે તે મુક્ત થયેલો જ્ઞાની મારાથી અભિન્ન છે. તારા કહેવા પ્રમાણે મુક્ત

જીવનો બ્રહ્મદષ્ટિએ સમૂળગો નાશ કર્યો થાય કે, જો જીવ, મારામાં અરોપિત હોય અથવા મારો વિકાર હોય તોજ; પણ તે મુક્ત થયેલો જીવ તો હુંજ છું, જેથી તેનો સમૂળગો નાશ થતોજ નથી. શ્રુતિ-આ પણ કહે છે કે:—“તત્ત્વમસિ”-તે તું છે. “અહં બ્રહ્માસ્મિ”-હું બ્રહ્મ છું. “અયમાત્મા બ્રહ્મ”-આ આત્મા તે બ્રહ્મજ છે; મારે અહીં યોગ્યજ કહેલું છે કે:—**સ ચ મે ન પ્રણય્યતિ**-તે મુક્ત થયેલો જીવ મારી દષ્ટિએ પણ નાશ પામતો નથી-અર્થાત્ તે વિદ્વાન મંતે નારાયણને પરાક્ષ થતો નથી. સર્વ રથજે આત્માની એકતાનું દર્શન કરનાર યોગી તે હુંજ છું; મારે એ યોગીને મોક્ષમાં કોઇ પણ જાતનો પ્રતિબંધ આવતો નથી, એ વાતને કહે છે:—

**સર્વભૂતસ્થિતં યો માં મજત્યેકત્વમાસ્થિતઃ ।
સર્વથા વર્તમાનોઽપિ સ યોગી મયિ વર્તતે ॥**

જીવ અને બ્રહ્મના એકપણને પામેલો જે યોગી સર્વ ભૂતોમાં રહેલા મને ભજે છે, તે સર્વ-થા વ્યવહાર કર્યા છતાં મારામાંજ રહેલો છે. ૩૧

(૩૧) જે યોગી, સર્વનાં ઉપાદાનકારણપણે સર્વ ભૂતોમાં સત્તારૂપે અને રકુરણરૂપે રહેલા મને-પરમાત્માને, જીવ અને બ્રહ્મની એકતાને પામીને નિર્વિકલ્પ સમાધિથી સેવે છે, તે યોગી સમાધિરહિત દશામાં પ્રારબ્ધ કર્મોને લીધે બાધિત પદાર્થોનું પુનઃ અનુસરણ થતાં દેહપ્રત્યે આરૂઢ થઈને સર્વ પ્રકારે એટલે કે યાત્રવલ્કલ વગેરેની પેઠે કર્મોના ત્યાગ કરે વસિષ્ઠ, જનક વગેરેની પેઠે નિષિદ્ધ કર્મોનું આચરણ કરે, ગમે તેમ વર્તે, ગમે તેવો વ્યવહાર કરે, છતાં પણ મારામાંજ વર્તે છે-પણ મારાથી બ્રહ્મ થતો નથી-મને વિસરતો નથી, કારણ કે એ યોગીને દેવો તરફથી પણ ભય નથી, એમ શ્રુતિ કહે છે. જેમકે:—“તસ્ય હ ન દેવાશ્ચ નાભૂત્યાદિશતઆત્મા દોષાં સ મવતિ”-દેવો પણ તે બ્રહ્મજાની પુરુષને ઐશ્વર્યરહિત કરવામાં સમર્થ થતા નથી; કારણ કે તે પુરુષ, એ દેવોનો પણ આત્મરૂપજ હોય છે”-અર્થાત્ કહેવાનું એ છે કે, તેવો તત્ત્વજ્ઞાની પુરુષ, ગમે તેમ વર્તે તોપણ પૂર્વની પેઠે પુનઃ સંસારી થતો નથી.

જો કે આત્મજ્ઞાની પુરુષ, નિષિદ્ધ કર્મ કરવાથી પણ બંધાતો નથી, તોપણ સદાચારી યોગી બ્રહ્મ છે. આવા આશયથી કહે છે:—

**આત્મૌપમ્યેન સર્વત્ર સમં પश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥**
હે અર્જુન! જે યોગી, પોતાનું દષ્ટાંત લઘુ-ને સર્વ ભૂતોમાં સુખ કે દુઃખને (પોતાના) સમાન જુએ છે, તે યોગીને વિદ્વાનો શ્રેષ્ઠ માને છે. ૩૨

(૩૨) આ શ્લોકનો આશય એ છે કે, જે યોગી, “જેમ પોતાને સુખ ઇષ્ટ છે અને દુઃખ અનિષ્ટ છે, તેમ બીજાં પ્રાણીને પણ સુખ ઇષ્ટ હોય અને દુઃખ અનિષ્ટજ હોય”-આવી બુદ્ધિથી બીજાને દુઃખ ન આપે તે અહિંસક યોગીને શાસ્ત્ર-કારો શ્રેષ્ઠ માને છે.

પૂર્વોક્ત સર્વ રથજે બ્રહ્મદર્શન કરવારૂપ સામ્ય યોગને આચરવો અશક્ય માનીને, એ સિવાયના બીજા કોઇ ઉપાયને જાણવાની ઇચ્છાથી અર્જુન કહે છે:—

॥ अर्जुन उवाच ॥

**योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।
एतस्याहं न पश्यामि चंचलत्वात्स्थितिं स्थिरा**

અર્જુનને કહ્યું:—હે મધુસૂદન! તમે જે આ સમ-ભાવરૂપે યોગાનુદાન કહ્યું, એની સ્થિતિ મને સ્થિર જોવામાં આવતી નથી; કેમકે મન ચંચળ છે. ૩૩

(૩૩) હે મધુસૂદન! જે તમે આ સમભાવ-રૂપે તથા અહિંસાની મુખ્યતાથી સંન્યાસપૂર્વક યોગ કહ્યો તે યોગની સ્થિતિ મને સ્થિર જોવામાં આવતી નથી; કારણ કે તે યોગમાં તો સર્વ વૃત્તિઓનો નિરોધ કરવો પડે છે અને આ તરફથી મન તો ઘણું ચંચળ છે.

મનનની ચંચળતાનેજ કહી દેખાડે છે:—

**चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥**

હે કૃષ્ણ ! મન ચંચળ છે, બળાત્કારે ધંત્રિ-યોને મથી નાખે તેવું છે, બળવાન છે અને દૃઢ છે, જેથી વાયુનો નિગ્રહ કરવો જેમ અતિ દુષ્કર છે, તેમ મનનો નિગ્રહ કરવો તે પણ મને અતિ દુષ્કર લાગે છે. ૩૪

“મનનો નિગ્રહ અતિદુષ્કર છે” એ અર્જુનના અભિપ્રાયનો સ્વીકાર કરીને શ્રીભગવાન કહે છે:—

॥ શ્રીભગવાનુવાચ ॥

અસંશયં મહાબાહો મનો દુર્નિગ્રહં ચલમ્ ।
અભ્યાસેન તુ કૌતેય વૈરાગ્યેણ ગૃહ્યતે ॥૩૫॥

શ્રીભગવાને કહ્યું:-હે મહાબાહુ! અવશ્ય એ વાત ખરી છે કે, મન ધણું ચંચળ છે અને વશ કરવું કઠિન છે; પણ હે કુંતીપુત્ર! તે મનને અભ્યાસથી અને વૈરાગ્યથી વશ કરી શકાય છે. ૩૫

(૩૫) હે મહાબાહુ અર્જુન! મન ધણું ચંચળ છે, એ વાત ખરી છે તોપણ અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય બંનેના સહયોગથી તે ચંચળ મનને પણ વશ કરી શકાય છે. તેમાં અભ્યાસ એટલે કાંઈ ચિત્તની ભૂમિમાં અક્ષાકાર એવી અવિચ્છિન્ન ધારાવાળી વૃત્તિ અને વૈરાગ્ય એટલે જોયેલા અને નહિ જોયેલા ભોગોમાં તથા તે ભોગો મેળવવાનાં સાધનોમાં દોષદૃષ્ટિ કરીને જે તૃપ્તિારદિત થવું તે.

જેમ કાંઈ ક્યારાઓમાં પાણીને વાળનારો ખેડુત, ક્યારાઓમાં પાણીના ધોરીઆમાં વહેતા જળનો સંચાર કરવામાટે એક ક્યારાના દારને બંધ કરીને ખીંગના દારને ખુલ્લું કરે છે, તેમ સાધક યોગી પણ વૈરાગ્યવડે વિપયોરૂપ પાણીના પ્રવાહને બંધ કરે છે; અને અભ્યાસવડે કાયાણુરૂપ જળપ્રવાહને ખુલ્લો કરે છે, માટે સાધકયોગીને વૈરાગ્ય અને અભ્યાસ એ બંનેની આવશ્યકતા છે. સ્વતંત્ર ભગવાન પતંજલિ પણ કહે છે કે, અભ્યાસઘેરાગ્યાભ્યાં તન્નિરોધ:-અભ્યાસ અને વૈરાગ્યનું સાથેજ અનુદાન કરવાથી માનસિક વૃત્તિઓનો નિરોધ થાય છે.

અસંયતાત્મના યોગો દુષ્પ્રાપ્તિરિતિ મે મતિઃ ।
વચ્ચાત્મના તુ યતતા શક્યોઽવાપ્તુમુપાયતઃ ॥

મનને નહિ જિતનાર પુરુષને યોગની પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે, પણ મનનો જય કરનાર પુરુષને તે યોગ અભ્યાસ અને વૈરાગ્યરૂપ ઉપાયથી પ્રયત્ન કરતાં પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, એમ માંડે માનવું છે. ૩૬

મનને વશ કરવાનું કામ કઠિન હોવાથી યોગસિદ્ધિમાં વિઘ્નને જોતો અર્જુન પ્રશ્ન કરે છે:-

॥ અર્જુન ઉવાચ ॥

અયતિઃ મ મોષેતો ગોપાચાલતમાનસઃ ।
અપ્રાપ્ય યોગસંસિદ્ધિં કાં ગતિં કૃષ્ણ ગચ્છતિ ॥

અર્જુને કહ્યું:-હે કૃષ્ણ! કર્મયોગથી ચલાયમાન થયેલા મનવાળો સંન્યાસી, શ્રદ્ધાવાન હોય છતાં વૈરાગ્ય આદિની ન્યૂનતાને લીધે અલ્પ પ્રયત્નવાળો થઈને યોગસિદ્ધિને પામ્યાવિના જો મરી જાય તો કયી ગતિ પામે છે? ૩૭

(૩૭) હે કૃષ્ણ! કર્મયોગથી ચલિત થયેલા મનવાળો એટલે જો કર્મોનો ત્યાગ કર્યો છે તેવો સંન્યાસી, શ્રદ્ધાયુક્ત થઈને યોગમાર્ગમાં દાખલ થયો હોય, તોપણ આયુષ્યની અથવા તો વૈરાગ્યની ન્યૂનતાને લીધે અલ્પ પ્રયત્નવાળો થઈને જો કદાચ અધવચ્ચમાંથીજ યોગના કૃણરૂપ સમ્યગ્દર્શનને પામ્યાવિના મરી જાય તો તે કયી ગતિ પામે?

કચ્ચિન્નોભયવિબ્રષ્ટસ્થિત્ત્વાત્રમિવ નશ્યતિ ।
અપ્રતિષ્ઠો મહાબાહો વિમૂઢો બ્રહ્મણઃ પથિ ॥૩૮॥

હે મહાબાહુ શ્રીકૃષ્ણ! શું તે યોગી ઉભયથી ભ્રષ્ટ થઈને વચ્ચમાંથી તૂટી ગયેલા વાદળની પેઠે નાશ તો ન પામે? કારણ કે તે યોગી, આશ્રયરહિત થયેલો હોય છે તથા અહ્મપ્રાપ્તિના માર્ગમાં મૂઢ થયેલો હોય છે. ૩૮

(૩૮) કર્મમાર્ગ અને યોગમાર્ગ એમ ઉભય માર્ગથી ભ્રષ્ટ થયેલો તે યોગી, તૂટી ગયેલું વાદળ જેમ આગળના અને પાછળના મેઘમંડળને ન પામતાં વચ્ચમાંજ નાશ પામે છે, તેમ નાશને તો નહિ પામતો હોય? કારણ કે તે યોગી, આશ્રયવિનાનો તથા અહ્મપ્રાપ્તિના માર્ગમાં મૂઢ થયેલો હોય છે.

एतन्मे संशयं कृष्ण हेतुमहस्यशेषतः ॥
त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता नहुपपद्यते ॥૩૯॥

આ મારા સંશયને સંપૂર્ણ રીતે દૂર કરવાને તમે યોગ્ય છો; કારણ કે હે કૃષ્ણ! તમારાવિના બીજો કોઈપણ આ મારા સંશયનો નાશ કરનાર મળે તેમ નથી. ૩૯

ભગવાન અર્જુનના એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કહે છે:-

॥ શ્રીભગવાનુવાચ ॥

પાર્થ નૈવેહ નામુત્ર વિનાસ્તસ્ય વિद्यતે ।
નહિ કલ્યાણાત્કશ્ચિદ્ દુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ ॥

શ્રીભગવાને કહ્યું:-હે પાર્થ! તે યોગભ્રષ્ટ મુનિનો આ લોકમાં (નીચયોનિની પ્રાપ્તિરૂપ) નાશ થતો નથી, તેમ પરલોકમાં (નરકની પ્રાપ્તિરૂપ) નાશ

પણ થતો નથી; કારણકે હે તાત ! શુભ કૃત્યને કરનારો કોઇપણ મનુષ્ય દુર્ગતિને પામતોજ નથી.

પરંતુ તેવા પુરુષની આ લોકમાં તથા પર-લોકમાં ઉચ્ચતી મોટાઇજ છે, એ વાતને કહે છે:-

**પ્રાપ્ય પુણ્યકૃતાંલ્લોકાનુષિત્વા શાશ્વતીઃ સમાઃ ।
શુચીનાં શ્રીમતાં ગેહે યોગબ્રહ્મેષ્ભિજાયતે ॥**

તે યોગબ્રહ્મ થયેલો મુનિ, અશ્વમેધ આદિ પુણ્યકર્મને કરનારા પુરુષોને જે લોક પ્રાપ્ત થાય છે, તે લોકમાં જઈને ત્યાં ઘણાં વર્ષોસુધી રહી, પછીથી પુણ્યનો ક્ષય થતાં પવિત્ર શ્રીમંતોને ઘેર જન્મે છે.^{૪૧}

(૪૧) યોગબ્રહ્મ થયેલો પુરુષ, પુણ્યશાળી લોકો-ને જે લોક મળે છે, તે લોકને પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યાં શાશ્વત વર્ષોસુધી રહે છે; પરંતુ તે યોગબ્રહ્મ મુનિ, જે રાગી હોય અથવા અલ્પ સમયસુધી-નોજ યોગાભ્યાસી હોય તો પોતાનાં પુણ્યનો ક્ષય થયા પછી પાછો શ્રીમંતોને ઘેર જન્મે છે. હવે કદાચ અહીં કોઇ શંકા કરે કે, શ્રીમંત મનુષ્યનો તો હમેશાં નરકમાંજ વાસ થાય છે, તો તે યોગી તેવાને ત્યાં કેમ જન્મે છે? આ શંકાના સમાધાન-માટેજ મૂળમાં શ્રીમંતોને **શુચીનામ્** એવું વિશે-પણ આપેલું છે-અર્થાત્ પવિત્ર શ્રીમંતો પોતાની લક્ષ્મીનો શુભ કાર્યોમાંજ ઉપયોગ કરે છે, જેથી તેઓ બીજા શ્રીમંતોના કરતાં અતિ ઉત્તમ સ્થાનને પ્રાપ્ત કરે છે.

પરંતુ તે યોગબ્રહ્મ મુનિ જે વિરક્ત હોય અથવા દીર્ઘકાળસુધીનો યોગાભ્યાસી હોય તો તેને જે ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે કહે છે:-

અથવા યોગિનામેવ કુલે ભવતિ ધીમતામ્ ।

एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥૪૨॥

અથવા તો તે યોગબ્રહ્મ થયેલો મુનિ, બુ-દ્ધિમાન યોગીઓના કુળમાંજ જન્મે છે. આવા પ્રકારનો આ યોગીઓના કુળમાં જે જન્મ તે લોકમાં અતિ દુર્લભ છે.^{૪૨}

तत्र तं बुधिसंयोगं लभते पार्वदेहिकम् ।

यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनंदन ॥૪૩॥

તે પવિત્ર શ્રીમંતોને ઘેર જન્મીને અથવા યોગીઓનાં કુળમાં જન્મીને તે યોગબ્રહ્મ મુનિ,

પોતાના પૂર્વશરીરના બુદ્ધિસંયોગને પ્રાપ્ત થાય છે અને પછીથી હે કુરુપુત્ર ! અધિક યોગસિદ્ધિને માટે પ્રયત્ન કરે છે.^{૪૩}

(૪૩) તે બન્ને પ્રકારના જન્મમાં તે યોગ-બ્રહ્મ મુનિ, પોતાના પૂર્વના દેહમાં પ્રાપ્ત થયેલા બુદ્ધિસંયોગને પામે છે-અર્થાત્ જેટલી યોગભૂમિ પૂર્વજન્મની અંદર જિતી હોય અને જેટલો બુ-દ્ધિનો લાભ તે જન્મમાં થયો હોય તેટલાજ બુ-દ્ધિસંયોગને પૂર્વના અભ્યાસથી આ જન્મમાં અલ્પ અભ્યાસવડેજ પામે છે અને પછી તેથી પણ વધારે સિદ્ધિ મેળવવામાટે એટલે તે જિતેલી બૂ-મિકાથી ઉપર રહેલી ભૂમિકાના લાભને માટે પ્રય-ત્ન કરે છે.

પણ તે બ્રહ્મમુનિ, શિક્ષણ પામ્યાવિના ક્યાંથી યત્ન કરે ? આનો ઉત્તર કહે છે.

पूर्वभ्यासेन तेनैव ह्रियते द्वावशोऽपि सः ।

जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥૪૪॥

પરાધીન એવો પણ તે યોગબ્રહ્મ મુનિ, તે પોતાના પૂર્વ જન્મના અભ્યાસવડેજ યોગમાર્ગ તરફ આકર્ષાય છે; કારણકે યોગનાં માત્ર જ્ઞાનને-જ ઇચ્છતો એવો પણ પુરુષ, કર્મકાંડમય વેદનું પણ ઉલ્લંઘન કરે છે.^{૪૪}

(૪૪) તે યોગબ્રહ્મ મુનિ, પ્રહ્લાદ આદિની પેઠે પિતા વગેરે વડીલોવડે અવળે માર્ગે લઇ જવાતો હોય તોપણ તે પોતાના પૂર્વજન્મના અભ્યાસવડે જ બળાત્કારે પણ યોગમાંજ તત્પર થાય છે કાર-ણ કે, જે પુરુષ યોગનાં કેવળ જ્ઞાનમાત્રનેજ ઇચ્છ-નારો હોય છે તે કર્મકાંડમય વેદનું પણ ઉલ્લંઘન કરીને વર્તે છે તોપણ પિતા વગેરેની આજ્ઞાનું ઉ-લ્લંઘન કરીને વર્તે એમાં શી નવાઈ છે. અર્થાત્ તે યોગબ્રહ્મ મુનિના પૂર્વજન્મના અભ્યાસનું બળ તો પિતા વગેરેના મહાન પ્રયત્નને પણ દૃઢ કરે છે.

એ પ્રમાણે યોગબ્રહ્મ મુનિની ગતિ કહીને, હવે વિષયોથી ખેંચાતાં છતાં પ્રયત્નપૂર્વક યોગનો-જ અભ્યાસ કરનાર પુરુષ, અધવચ્ચમાં કદાચ મરી જાય તો તેની કયા ગતિ થાય છે, તે વાતને કહે છે:-

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगात्मन् ।

अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥૪૫॥

ઉત્તમ અભ્યાસથી યત્ન કરતો પુરુષ

યોગથી પાપરહિત થાય છે અને પછીથી અનેક જન્મોવડે યોગસિદ્ધિવાળો થઇને પરમ ગતિને પામે છે. ૪૫

(૪૫) વાયુના નિરોધ આદિરૂપ મહાન યત્નથી એટલે હૃદયોગથી અને ખેચરી આદિ જૂદી જૂદી મુદ્રાઓના અભ્યાસથી જે પુરુષ ઉત્તમ યત્ન કરે છે, તે પુરુષ પણ પાપરહિત થાય છે. મનુ ભગવાન કહે છે:-“પ્રાણાયામૈર્વહેદેનઃ-પ્રાણાયામોવડે પાપને બાળી નાખવું.” કહેવાનો આશય એ છે કે, સર્વ હૃદયોગો પાપની નિવૃત્તિ કરવામાંજ ઉપયોગી છે; પણ તત્ત્વવસ્તુનો સાક્ષાત્કાર કરવામાં સાક્ષાત્ સાધનરૂપ નથી.

એ રીતે હૃદયોગદ્વારા પાપરહિત થયેલો તે યોગી, અનેક જન્મોવડે યોગસિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરીને પરમ ગતિ-મોક્ષને પામે છે. (આ શ્લોકના વ્યાખ્યાનથી “ચક્ષુષ્યૈવાંતરે જીવોઃ” એ પાંચમા અધ્યાયના અંતમાં દર્શાવેલા ચરણનું અહીં વ્યાખ્યાન થયેલું છે, એમ સમજવું.)

હવે યોગીનાં વખાણ કરે છે:-

તપસ્વિભ્યોઽધિકો યોગી જ્ઞાનિભ્યોઽપિ મતોઽધિકઃ । કર્મિભ્યશ્ચાધિકો યોગી તસ્માદ્યોગી ભવાર્જુન ॥ ૪૬ ॥

હે અર્જુન ! યોગીને તપસ્વીઓ કરતાં પણ અધિક માનેલો છે, જ્ઞાનીઓ કરતાં પણ અધિક માનેલો છે તથા કર્મીઓ કરતાં પણ અધિક માનેલો છે; માટે તું યોગી થા. ૪૬

(૪૬) હે અર્જુન ! કૃષ્ણારાધ્યક્ષ, માસોપવાસ આદિ તપને કરનારા પુરુષોના કરતાં પણ યોગી અધિક મનાય છે, શાસ્ત્રોત્સંબંધી પંડિતાદિ ધરાવનારા જ્ઞાનીઓના કરતાં પણ યોગી અધિક મનાય છે અને અગ્નિહોત્ર આદિ કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરનારા કર્મીઓના કરતાં પણ યોગી અધિક મનાય છે. એ પ્રમાણે સર્વના કરતાં યોગીનેજ અધિક માનેલો છે, માટે તું પણ યોગી થા.

એ પ્રમાણે કર્મનું જેમાં પ્રાધાન્ય છે, એવા સ્વં પદના અર્થનું વિવેચન અહીં સમાપ્ત થાય છે. હવે પછી ઉપાસનાનું જેમાં પ્રાધાન્ય છે એવા તત્ત્વ પદના અર્થનું નિરૂપણ કરવાની ઇચ્છાથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, “ઉપાસના મહાકૃણે આપનારી છે” એમ કહેવાને તેનાં વખાણ કરે છે.

યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્ગતેનાંતરાત્મના ।

અદ્વાવાનમજતે યો માં સ મે યુક્તતમો મતઃ ॥

સર્વ યોગીઓમાં પણ જે યોગી મારામાં મન રાખીને શ્રદ્ધાશુક્ત થઇ માંડે ભજન કરે છે તે મહાયોગી છે, એવો મારો મત છે. (અથવા તે યોગીને મેં મારો પોતાનો માનેલો છે.) ૪૭

(૪૭) “દૈવમેવાપરે યજ્ઞમ્”-ઇત્યાદિ ચોથા અધ્યાયમાં કહેલા બાર યોગોનું આચરણ કરનારા તે બારેય પ્રકારના યોગીઓમાં જે યોગી મારામાં-વાસુદેવમાં ચિત્તને અર્પણ કરીને તથા શ્રદ્ધાશુક્ત થઇને માંડે ભજન કરે છે, તે યોગી મારો અતિશય સ્વાધ્યક્ષક મનાયેલો છે, માટે તું પણ મારો ભક્ત થા.”

ઈતિ શ્રીમહાભીષ્મભગવાનગીતા પર્વમાં “અધ્યાત્મયોગ” એ વિષયનો અધ્યાય ૩૦ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૧ મો

ઉપાસનાકાંડ-જ્ઞાનયોગ

પૂર્વના અધ્યાયના અંતમાં-યો માં મજતે સ મે યુક્તતમો મતઃ-જે પુરુષ માંડે ભજન કરે છે તેને હું મહાયોગી માનું છું-એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે હવે અર્જુન શંકા કરે છે કે, તે ત-માંડે ભજન કેવું છે ? શું પૂર્વોક્ત નિષ્કામ કર્મ-યોગની અપેક્ષાએ વિવક્ષણ છે ? અને કયા ગુણથી તે તમાંડે ભજન કરનાર યોગી પૂર્વોક્ત યોગની અપેક્ષાએ મહાયોગીતરીકે છે ? આ અર્જુનની શંકા સમાધાન કરતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે:-

॥ શ્રીમગવાનુવાચ ॥

મર્યાસક્તમનાઃ પાર્થ યોગં યુંજન્મદાશ્રયઃ ।
અસંશયં સમગ્રં માં યથા જ્ઞાસ્યસિ તત્ત્વજ્ઞુ ॥૧॥

શ્રીભગવાને કહ્યું:-હે પાર્થ ! મારામાં મનને આસક્ત કરી તથા મારોજ આશ્રય કરી યોગાનુષ્ઠાન કરતો તું, જે પ્રમાણે મને નિઃસંશય સમગ્ર રીતે જાણીશ, તે હું તને કહું છું, સાંભળ.

(૧) હે પાર્થ ! રાજાનો આશ્રિત થયેલો કાષ્ઠ પુરુષ ધન, માન વગેરેમાં આસક્ત મનવાળો થાય છે; પણ આ મારો ભક્ત તો મારો

આશ્રય કરીને પરમ પુરુષાર્થરૂપ મનેજ પ્રાપ્ત થવાને ઇચ્છે છે; માટે તું એવા પ્રકારનો મારો ભક્ત થઈને સમાધિનું અનુકાંખ કરીને જે પ્રકારે મને જાણીશ તે પ્રકારને તું સાંભળ. (અહીં મૂળમાં અસંશય અને સમગ્ર એવાં બે પદો મૂકીને એમ જણાવવા માગે છે કે, યોગીને ત્વં પદાર્થના વિવેક કરતી વખતે પણ સર્વજ્ઞપણું તો હોયજ છે. આ વાતને સર્વ મૂતસ્થમાત્માનસ્-ઈત્યાદિ વચનોથી કહેલીજ છે; તોપણ “પોતાનાથી બીજો કોઈ ઈશ્વર છે કે નહિ” એ પ્રમાણે, પાતંજલ અને સાંખ્યદર્શનીઓના સેશ્વરવાદના મતભેદથી તથા નૈયાયિક અને મીમાંસકોના નિરીશ્વરવાદના મતભેદથી સંશય થવાનો સંભવ રહે છે; અને મૂળકારણના અજ્ઞાનથી તે ત્વં પદાર્થના વિવેક કરનારા યોગીને સંપૂર્ણ સર્વજ્ઞપણું હોતું નથી. આવા અભિપ્રાયને જણાવવામાટે એ બે પદો મૂળમાં મૂકીને ભગવાન કહે છે-) જે પ્રકારે તું તત્ત્વ પદના અર્થરૂપ મને-ઈશ્વરને નિઃસંશયપણે સમગ્ર રીતે જાણીશ, તે પ્રકારને તું સાંભળ. અહીં, હવે પછીથી કહેવામાં આવતી રીતિપ્રમાણે “આ સર્વ વાસુદેવાત્મક બ્રહ્મજ છે” એ પ્રકારના ભજનમાં વિલક્ષણતા અને કારણના જ્ઞાતાતરીકેની આ યોગીમાં પૂર્વોક્ત યોગીઓના કરતાં અધિકતા રહેલી છે, આવો ભાવ રહેલો છે.

એ વાતનેજ કહે છે:—

જ્ઞાનં તેજ્ઞં સવિજ્ઞાનમિદં વક્ષ્યામ્યશેષતઃ ।

યજ્ઞાત્વા નેહ ભૂયોઽન્યજ્ઞાતવ્યમવશિષ્યતે ॥

હું તને વિજ્ઞાનસહિત આ સંપૂર્ણ જ્ઞાન કહીશ કે જેને જાણીને ફરીથી આ જગતમાં બીજું જાણવાનું બાકી રહેતું નથી.^૨

(૨) અહીં જ્ઞાન શબ્દનો અર્થ “શુદ્ધ પ્રજ્ઞાનધન બ્રહ્મ એવો થાય છે; કારણ કે “સત્યં જ્ઞાનમનંતં બ્રહ્મ” બ્રહ્મ સત્યસ્વરૂપ, જ્ઞાનસ્વરૂપ અને અનંત છે.” “વિજ્ઞાનમાનંદં બ્રહ્મ” બ્રહ્મ, વિજ્ઞાન અને આનંદ સ્વરૂપ છે.” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં બ્રહ્મને જ્ઞાન શબ્દના પર્યાયતરીકે વર્ણવેલ છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે:— હે અર્જુન ! તે જ્ઞાન શબ્દથી કહેવાતા બ્રહ્મને હું તને સાધનસમુદાયસહિત કહીશ. કદાચ તું અહીં શંકા કરીશ કે, વચનમાત્રથી ઉત્પન્ન

થનારા પરોક્ષ જ્ઞાનથી મને શો લાભ થવાનો છે ? કારણ કે શબ્દ, પોતાના વિષયમાં પરોક્ષ જ્ઞાનનેજ ઉત્પન્ન કરનારો છે. એવો નિયમ હોવાથી મને પરોક્ષ જ્ઞાન, શું ફળ આપનાર થશે ? પણ આ શંકા તારે કરવા જેવી નથી; કારણ કે હું તને જે જ્ઞાન કહેવાનો છું, તે જ્ઞાન અનુભવસહિત છે; તેમજ શબ્દથી અપરોક્ષ જ્ઞાનની પણ ઉત્પત્તિ થતી જોવામાં આવે છે. દાખલાતરીકે, કોઈ સ્થળે સાથે બેઠેલા દશ પુરુષોમાંથી એક જણે બધાની ગણતરી કરતાં તેને નવ જણા માત્રમ પડ્યા. ત્યારે તેઓ સર્વે આશ્ચર્ય પામ્યા કે, આપણામાંથી એક ઓછો કેમ થયો ? એટલે વળી પણ દરેક જણાએ વારાફરતી ઉભા થઈ થઈને ગણતરી કરી જોઈ પણ બધાને નવના નવજ જણાયા; એટલામાં ત્યાં કોઈ ડાહ્યો માણસ આવી પહોંચ્યો અને તેણે તેઓને આશ્ચર્ય પામેલા જોઈ કારણ પૂછ્યું. ત્યારે તેઓએ પોતાની હકીકત જણાવી. તે પછી તે સમજી માણસે તેઓમાંના એકને કહ્યું કે, તું બધાને ફરીથી ગણી જા, એટલે તેણે ફરી બધાને ગણ્યા. તોએ નવના નવજ થયા; એટલે તે ગણતરી કરનારો બોલ્યો કે, જુઓ ભાઈ ! આમ અમારામાંથી એક દશમો માણસ ઓછો થયો છે. એ સાંભળી પેલો ડાહ્યો માણસ બોલ્યો કે:—“દશમસ્ત્વમસિ-અત્યા, દશમો તો તુંજ છે.” આ સાંભળી સર્વને જ્ઞાન થયું કે, આપણે દશના દશજ છીએ. અહીં દશમસ્ત્વમસિ-એ શબ્દવચનથી અપરોક્ષ જ્ઞાન થયેલું જોવામાં આવેજ છે.

માટે હું તને અનુભવસહિત જ્ઞાન કહીશ.

(અહીં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, “કસ્મિન્નુ મગલો વિજ્ઞાતે સર્વમિદં વિજ્ઞાતં સ્યાત્-હે ભગવન્ ! કોનું જ્ઞાન કરવાથી આ સર્વનું જ્ઞાન થઈ જાય ?” એ શ્રુતિમાં દર્શાવેલી એકના જ્ઞાનથી સર્વના જ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞાનું વર્ણન કરે છે-) જે જ્ઞાનસ્વરૂપ બ્રહ્મનું જ્ઞાન કરીને ફરીથી આ જગતમાં બીજું જાણવાનું બાકી રહેતું નથી-અર્થાત્ જગતના કારણરૂપ, સર્વના અધિષ્ઠાન અને જ્ઞાનસ્વરૂપ પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન થતાં સંશયોનો નાશ થઈ જાય છે અને સર્વ વસ્તુ પોતાના આત્મારૂપેજ જણાતી હોવાથી તે પુરુષને પછીથી બીજું જાણવાલાયક વસ્તુ બાકી રહેતી નથી.

એ જ્ઞાન ધણું દુર્લભ છે, એમ કહીને ભગ-
વાન તે જ્ઞાનની સ્તુતિ કરે છે:-

મર્યાનાં સહસ્રે કશ્ચિદતતિ સિદ્ધયે ।

તત્તામપિ સિદ્ધાનાં કશ્ચિન્માં વોસિ તત્ત્વતઃ ॥

હજારો મનુષ્યોમાં કોઈ એકજ સિદ્ધિને
માટે યત્ન કરે છે અને યત્ન કરનારા સિદ્ધ મનુ-
ષ્યોમાં પણ કોઈકજ મને તત્ત્વથી બાણ છે.^૩

એ પ્રમાણે એકનું વિજ્ઞાન થયાથી સર્વનું
વિજ્ઞાન થઈ જાય છે, એમ પ્રથમ પ્રતિજ્ઞા કરીને
હવે તે એકના વિજ્ઞાનની સિદ્ધિને માટે “આ
સર્વ દશ્યમાન જડચેતનપ્રપંચ, જ્ઞાનસ્વરૂપ
બ્રહ્મથીજ ઉત્પન્ન થયેલ છે” એ વાતને ત્રણ
શ્લોકથી કહે છે:-

ભૂમિરાપોઽનલો વાયુઃ સ્વં મનો બુદ્ધિરેવ ચ ।
અહંકાર ઇતીયં મેઽભિન્ના પ્રકૃતિરષ્ટધા ॥૪॥

પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, મન,
બુદ્ધિ અને અહંકાર-આ આઠ પ્રકારની પ્રકૃતિ
મારાથી અભિન્ન છે.^૪

(૪) (અહીં પૃથ્વી વગેરે પદોથી સ્થૂળભૂતોનું
ગ્રહણ કરવાનું નથી; પરંતુ તેના કારણરૂપ તન્મા-
ત્રાઓનું ગ્રહણ કરવાનું છે.) પૃથ્વી એટલે ગંધત-
ન્માત્રા, જળ એટલે રસતન્માત્રા, અગ્નિ એટલે
રૂપતન્માત્રા, વાયુ એટલે સ્પર્શતન્માત્રા, આકા-
શ એટલે શબ્દતન્માત્રા, મન એટલે તેના કાર-
ણરૂપ અહંકાર, બુદ્ધિ એટલે સમષ્ટિબુદ્ધિ-મહત્ત-
ત્વ અને અહંકાર એટલે મૂળપ્રકૃતિ-અવ્યક્ત, આ
આઠ પ્રકારની પ્રકૃતિ, છીપના દુકડામાં બાંતિથી
દેખાયલું રૂપ જેમ તે છીપના દુકડાથી ભિન્ન
સિદ્ધ નથી, પણ અપૃથક્ સિદ્ધ-અભિન્ન છે, તેમ
મારાથી અપૃથક્ સિદ્ધ-અભિન્ન છે. આ આઠેય
પ્રકારની પ્રકૃતિ જડ પ્રપંચના ઉપાદાનકારણરૂપ છે.

અથવા અહીં, પાંચ તન્માત્રાઓ, અવ્યક્ત,
મહત્તત્વ અને અહંકાર-એમ આઠ પ્રકારની પ્રકૃતિ
સાંખ્યના મત પ્રમાણેજ લેવી, તેવા કંઈ નિયમ
નથી; કારણ કે “મનસાદ્યેવ પદ્યતિ” આ પુરુષ,
મનથીજ જીએ છે. “મનસા ષ્ટળોતિ” આ પુરુષ
મનવડે સાંભળે છે-પ્રત્યાહિ શ્રુતિઓમાં મનને પણ
એક ઇન્દ્રિયતરીકે તથા પ્રકૃતિતરીકે વર્ણવેલું છે;
માટે બન્ને નવ પ્રકારની પ્રકૃતિ થાય તેમાં કંઈ
દોષ નથીજ. એ પ્રમાણે નવ પ્રકારની પ્રકૃતિ

માનીને આ શ્લોકની આ પ્રમાણે યોજના કરવી:-
મારાથી અભિન્ન આ અવ્યાકૃતા નામની પ્રકૃતિ,
પૃથ્વી વગેરેના બેદથી આઠ પ્રકારની છે.

અહીં મૂળપ્રકૃતિ અવ્યક્તનો પણ પૃથ્વી આ-
દિની સાથે પાઠ કરેલો છે; માટે જણાય છે કે,
મૂળપ્રકૃતિ પણ ઉત્પન્ન થનારી છે, નહિ કે સાંખ્યમ-
તની પેઠે મૂળપ્રકૃતિ સ્વયં છે. સ્મૃતિ પણ કહે છે:-
“તસ્માદવ્યક્તમુત્પન્નં ત્રિગુણં દ્વિજસત્તમ-હે
શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મણ ! તે પુરુષથી ત્રિગુણાત્મિકા મૂળપ્ર-
કૃતિ ઉત્પન્ન થઈ. વળી-“અવ્યક્તં પુરુષે બ્રહ્મ-
શ્ચિન્મલે પ્રવિલીયતે-તે અવ્યક્ત-મૂળપ્રકૃતિ,
હે બ્રહ્મન ! નિરવયવ પુરુષવિષે લય પામે છે.”
આ સ્મૃતિઓ તે મૂળપ્રકૃતિને પણ ઉત્પત્તિ અને
લયવાળી કહે છે.

એ પ્રમાણે ક્ષેત્રાત્મક પ્રકૃતિને કહીને હવે ક્ષે-
ત્રાત્મક પ્રકૃતિને કહી દેખાડે છે:-

અપેરયમિતસ્ત્વન્યાં પ્રકૃતિં વિદ્ધિ મે પરમ્ ।

જીવમૃતાં મહાવાહો યયેદં ધાર્યતે જગત્ ॥૫॥

હે મહાબાહુ અર્જુન ! એ પૂર્વોક્ત પ્રકૃતિ,
અપરા-અશ્રેષ્ઠ પ્રકૃતિ છે, પણ એ સિવાયની
બીજી જીવરૂપ પરા-શ્રેષ્ઠ પ્રકૃતિ છે, તેને તું
મારી પાસેથી બાણી લે, કે જે પ્રકૃતિવડે આ
જગત ધારણ કરાય છે.^૫

(૫) હે મહાબાહુ અર્જુન ! મેં હમણાં તને
જે પ્રકૃતિ કહી, તે પ્રકૃતિ જડ હોવાથી અ-
પરા છે-એટલે કે તે પ્રકૃતિ શ્રેષ્ઠ નથી; પરંતુ એ
જડ પ્રકૃતિથી વિલક્ષણ એક બીજી પ્રકૃતિ પણ
છે, કે જે પ્રકૃતિ ચેતન છે અને મારાથી અભિન્ન
છે; માટે તે પરા પ્રકૃતિ-શ્રેષ્ઠ-ઉત્તમ પ્રકૃતિ કહેવાય
છે. વળી તે પ્રકૃતિ મારા સંબંધીજ છે અને
સર્વના પ્રાણોને ધારી રાખવામાં કારણરૂપ તથા
જીવરૂપ છે. તે પ્રકૃતિનું નામ ક્ષેત્ર છે, એમ તારે
સમજવું, કે જે ક્ષેત્ર પ્રકૃતિ, અંદર દાખલ થઈને
સ્થાવરજંગમ શરીરરૂપ જગતને ધારણ કરી રાખે છે.

તદ્ધોનાંનિ ભૂતાનિ સર્વાણાંત્પધારય ।

અહં તત્ત્વસ્ય જગતઃ પ્રભવઃ પ્રલયસ્તથા ॥૬॥

એ પૂર્વોક્ત બન્ને પ્રકારની ક્ષેત્રક્ષેત્રજમય
પ્રકૃતિ, આ સર્વ જડચેતન ભૂતોનું ઉત્પત્તિસ્થાન
છે, એમ તારે સારી રીતે સમજવું; તેમજ હુંજ
સર્વ જગતનો ઉત્પાદક અને સંહારક છું, એમ

સમજાવે. ૯

(૬) એ પ્રવૌક્ત પરા અને અપરા અથવા ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રગરૂપ જડચેતન બન્ને પ્રકૃતિ, જ-રાયુજ, સ્વેદજ, અંડજ અને ઉદ્ભિજન-એ ચારે-ય પ્રકારનાં ભૂતાનું ઉત્પત્તિ અને લયનું સ્થાન છે, એમ તારે મારી રીતે સમજવું. અહીં કોઇને શંકા થાય કે, એ બન્ને પ્રકૃતિઓ પાતંજલ મતમાં જ-લુપ્તપ્રમાણે શું ધ્વિચરથી જૂદી છે? આ શંકાનું સમાધાન કરવામાટે કહે છે કે, એ બન્ને પ્ર-કૃતિઓ મારાથી અભિન્ન છે અને તેજ કારણથી આ સમગ્ર પોતપોતાની પ્રકૃતિસહિત જડચેતન જગતનું ઉત્પત્તિકારણ તથા પ્રલયસ્થાન હુંજ છું. આવા હેતુથીજ આ બન્ને પ્રકૃતિઓ મારાથી અધિક થઇ શકતી નથી.

એ રીતે એકના વિજ્ઞાનથી સર્વનું વિજ્ઞાન થાય છે, એ ચાલુ વાતને, પોતાને જગતના ઉપા-દાનકારણતરીકે જલુપ્તીને સિદ્ધ કરી દેખાડી; પણ તે રીતે કહેવાથી પોતાના નિર્વિકારપણામાં દોષ આવી પડ્યો, માટે હવે તે કહે છે:-

મત્તઃ પરતરં નાન્યત્ કિંચિદસ્તિ થનંજય ।

મયિ સર્વમિદં પ્રોતં સુત્રે મણિગણા ઇવ ॥૭॥

હે ધનંજય ! મારાથી બીજું કોઇપણ કાર-ણ જગતની ઉત્પત્તિવગેરેમાં વિદ્યમાન નથી. જેમ દોરામાં મણુકાઓ પરોવાયલા હોય છે, તેમ મારામાં આ સર્વ જગત પરોવાયલું છે. ૭

(૭) માડી વગેરે કારણથી ઘટ વગેરે પદાર્થો પર છે-ભિન્ન છે, એમ વ્યવહારમાં તે બન્નેનો એટલે માડીનો અને ઘડાનો પરસ્પર ભેદ હોય તેવો અનુભવ થાય છે. તેમ વળી માડીથી ગાય, ઘોડો વગેરે પદાર્થો અત્યંત પર છે; કારણ કે તે પદાર્થોમાં માડી, ઉપાદાનકારણરૂપે નથી. એ પ્રમાણે હે ધનંજય ! બ્રહ્મથી અતિ પર એવી કોઇ પણ વસ્તુ છેજ નહિ-અર્થાત્ બ્રહ્મ જેનું ઉપાદાન-કારણ ન હોય તેવી જગતમાં કોઇપણ વસ્તુ નથી. (એ રીતે પ્રપંચમાં બ્રહ્મનો અન્યતિરેક દર્શાવીને હવે બ્રહ્મની અંદર પ્રપંચનો વ્યતિરેક છે, એમ દર્શાતપૂર્વક કહે છે.) દોરાની પેઠે સદૃશ અને સ્ફુરણરૂપે સર્વ સ્થળે પરોવાયેલા મારાવિષે આ સર્વ દશ્યમાન પ્રપંચ મણુકાઓની પેઠે પરસ્પર અલગ અલગ રહીને પરોવાયલું છે-અર્થાત્ તે કારણથી વ્યાવૃત્તેભ્યઃ અનુવૃત્ત મિન્નમ્-પરસ્પર

વ્યાવૃત્ત-છૂટી-અલગ વસ્તુઓમાં પરોવાઇને રહેલી વસ્તુ, તે અલગ વસ્તુઓથી ભિન્ન હોય છે.” એ ન્યાય પ્રમાણે હું પ્રપંચથી પર છું, જેથી મારામાં વિકારીપણું નથી.

હવે અર્જુન શંકા કરે છે કે, એ પ્રમાણે જે પ્રપંચથી પરમાત્મા પર છે, તે પછી પ્રપંચનો એને પરમાત્માનો, માળામાં રહેલા મણુકાઓ અને દોરાની પેઠે, પરસ્પર ઉપાદાન-ઉપાદેય ભાવ થશે નહિ; કારણ કે જે ઉપાદાન હોય તે પરોવાયલું ન હોય તેમ ઘટેજ નહિ; કારણ કે માડી ઘડાનું ઉપાદાનકારણ છે, તે ઘડામાં પરોવાઇને ર-હેલી પણ છે; પણ તમારા કહેવા પ્રમાણે જે ઉપા-દાનકારણ હોય અને પરોવાયલું ન હોય તેવું કોઇ સ્થળે પણ જોવામાં આવતું નથી. આ શંકાનું સ-માધાન કરવામાટે, “આ દશ્યમાન પ્રપંચ સ્વપ્ન, માયા, ઇન્દ્રિય અને દોરીમાં દેખાતા સર્પના જેવો છે.” એમ સિદ્ધ કરીને, “ઉપાદાન અને નહિ પરોવાયલું એ બંને વિરુદ્ધ નથી” એમ જે હું ઉપદેશ કરીશ તે આ અર્જુન અકસ્માત્ ઉદ્દેગ પામશે. આવો વિચાર કરીને બીજાં દર્શાવેલો જ ચૈતન્ય અને જડની અનુવૃત્તિને અને વ્યાવૃત્તિને ભગવાન દર્શાવે છે:-

રસોહમ્પ્સુ કૌંતેય પ્રભાસ્મિ શશિસૂર્યયોઃ ।

પ્રણવઃ સર્વવેદેષુ શબ્દઃ સ્વે પૌરુષં નૃષુ ॥૮॥

હે કુંતીપુત્ર ! જળની અંદર હું રસ છું, ચંદ્રસૂર્યમાં હું પ્રકાશ છું, સર્વ વેદોમાં ઉચ્ચાર છું, આકાશમાં શબ્દ છું અને પુરુષોમાં પુરુષત્વરૂપે છું. ૮

(૮) હે કુંતીપુત્ર અર્જુન ! જેથી રસ, જળની અંદર એક પરમાણુનો પણ ત્યાગ કર્યાવિના પ-રોવાઇ રહેલો દેખાય છે, તેથી રસરૂપ એવા મારા-વિષે જળ પરોવાઇને રહેલું છે. એ પ્રમાણે કાંતિ સૂર્યચંદ્રના એક પણ પરમાણુનો ત્યાગ કર્યાવિના તેઓમાં પરોવાઇને રહેલી છે; માટે કાંતિરૂપ જે હું તેને વિષે સૂર્યચંદ્ર પરોવાઇને રહેલા છે, તેમજ ઉચ્ચાર સર્વ વેદોમાં પરોવાઇને રહેલા છે; માટે ઉચ્ચારરૂપ મારાવિષે સર્વ વેદો પરોવાઇને રહેલા છે. શ્રુતિ પણ કહે છે:-શંકુનાં સર્વાણિ પર્ણાનિ સંતૃણ્ણાનિ પૃથ્વોદ્ધારેણ સર્વાં વાદ્ સં-તૃણા- જેમ શંકુવડે સર્વ પાંદડાં ચુંચાયલાં હોય છે, તેમ

ઠકકારવડે સર્વ વાણી શુધાયલી છે.” આ શ્રુતિ ઠકકારને વાણીમાત્રમાં પરાવાયલો કહે છે. એ પ્રમાણે આકાશમાં શબ્દ સારરૂપ છે અને તે શબ્દરૂપ મારાવિષે આકાશ પરાવાયલું છે. સર્વ પુરુષોની અંદર શૌર્ય, ધૈર્ય આદિરૂપ પુરુષત્વ સારરૂપ છે અને તે પુરુષત્વરૂપ મારાવિષે સર્વ પુરુષો પરાવાદને રહેલા છે. આ પ્રમાણેજ આગળ જણાવતા સર્વ પદાર્થોમાં જોઈ લેવું.

પુણ્યો ગંધઃ પૃથિવ્યાં ચ તેજશ્ચાસ્મિ વિભાવસૌ ।

જીવનં સર્વભૂતેષુ તપશ્ચાસ્મિ તપસ્વિષુ ॥ ૧ ॥

પૃથ્વીમાં પવિત્ર ગંધ હું છું, અગ્નિમાં હું તેજ છું, સર્વ પ્રાણીઓમાં હું જીવનરૂપ છું અને તપસ્વિઓમાં હું તપરૂપે છું.^૯

(૯) ગંધ, પૃથ્વીના એક પણ પરમાણુનો ત્યાગ કર્યાવિના પરાવાદને રહેલો દેખાય છે, તેથી પવિત્ર ગંધરૂપ મારાવિષે પૃથ્વી પરાવાદને રહેલી છે. (અહીં તથા પૂર્વના શ્લોકમાં ગંધ, રસ આદિ પદાર્થો જે પવિત્ર છે, તેજ પરમાત્મારૂપે છે એમ સમજવું; કારણકે જેટલા અપવિત્ર પદાર્થો છે તેઓ બધા માત્ર અવિદ્યાનાજ વિલાસરૂપ છે.) તેમજ તેજ અગ્નિના એકપણ પરમાણુનો ત્યાગ કર્યાવિના તેમાં પરાવાદને રહેલું દેખાય છે, તેથી તેજરૂપ મારાવિષે અગ્નિ પરાવાદને રહેલો છે. (આ શ્લોકમાં જીવન શબ્દવડે અન્ન લેવાનું છે.) અન્નરૂપ મારાવિષે સર્વ જૂતો પરાવાદને રહેલો છે. (કેટલાએક અહીં જીવન શબ્દનો આયુષ્ય એવો અર્થ પણ કરે છે.) તપસ્વીઓમાં પરાવાદને રહેલા તપ-એટલે ધર્મરૂપ મારાવિષે તપસ્વીઓ પરાવાદને રહેલા છે.

ર્જનં માં સર્વભૂતાનાં વિદિ પાર્થ સનાતનમ્ ।

ચુર્જિદિદિદાદાદિઃ તેજસ્તેજસ્વિનામહઃ ॥ ૧૦ ॥

હે પાર્થ! મને તું સર્વ જૂતોના સનાતન કારણતરીકે જાણજે; તેમજ બુદ્ધિમાનોની જે બુદ્ધિ તે હું છું. તેજસ્વી પુરુષોના તેજરૂપ પણ હુંજ છું.^{૧૦}

(૧૦) હે પાર્થ! જેમ કુંડલાદિ પદાર્થો સુવર્ણની અંદર પરાવાદને રહેલા છે, તેમ પિંડાત્મક અને અક્ષાંડાત્મક સર્વ જૂતોના બીજરૂપ મારામાં સર્વ પિંડાત્મક અને અક્ષાંડાત્મક જૂતો, પરાવાદને રહેલો છે. હું આ સર્વ જૂતોનાં સનાતન બીજરૂપે છું. જેમ એક બીજ, બીજા બીજમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે

અને અનિત્ય છે, તેમ બીજરૂપ હું બીજમાંથી ઉત્પન્ન થતો નથી માટે નિત્ય છું; તેમજ વળી બુદ્ધિમાન પુરુષોમાં બુદ્ધિરૂપે રહેલા મારાવિષે બુદ્ધિમાનો પરાવાદને રહેલો છે તથા તેજસ્વી પુરુષોમાં તેજ એટલે પ્રભાવરૂપે રહેલા મારાવિષે પ્રભાવવાળા પુરુષો પરાવાદને રહેલા છે.

વલં વલવતાં ચાહં કામરાગાવિવર્જિતઃ ।

ધર્માવિરુદ્ધો ભૂતેષુ કામોઽસ્મિ ભરતર્ષભ ॥ ૧૧ ॥

હે ભરતશ્રેષ્ઠ! કામ અને રાગસિવાયનું બળવાનોનું જે બળ તે હું છું. સર્વ જૂતોમાં ધર્મને અનુકૂળ જે અભિલાષ તે હું છું.^{૧૧}

(૧૧) હે ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન! કામ એટલે તૃષ્ણા અને રાગ એટલે રંજન. આ બન્ને વિકારો અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલા છે; પણ જે પુરુષ અવિદ્યાથી રહિત થયેલો છે, તેનું બળ તે અવિદ્યાત્મક કામ અને રાગથી રહિત હોય છે; માટે તેવા અવિદ્યારહિત પુરુષોની અંદર રહેલું જે બળ તે હું છું અને તેઓમાં બળરૂપે રહેલા મારાવિષે, તે બળવાનો પરાવાદને રહેલા છે; તેમજ ધર્મથી વિરુદ્ધ નહિ વર્તનારાં જૂતોમાં ધર્માનુકૂળ જે કામ તે હું છું અને ધર્માનુકૂળ કામરૂપ મારાવિષે તે ધર્મથી વિરુદ્ધ નહિ વર્તનારાં ધાર્મિક કામવાળાં જૂતો પરાવાદને રહેલાં છે.

યે ચૈવ સાત્ત્વિકા ભાવા રાજસાસ્તામસાશ્ચ યે ।

મત્ત એવંતિ તાન્વિદિ ન ત્વહંતેષુ તે મયિ ॥ ૧૨ ॥

સત્ત્વગુણી, રજોગુણી અને તમોગુણી જે કોઈ ભાવો છે, તે બધાય મારાથીજ ઉત્પન્ન થયેલા છે એમ તારે જાણવું; પણ તે પદાર્થોમાં હું રહેલો નથી, પરંતુ તેઓ મારાવિષે રહેલા છે.^{૧૨}

(૧૨) ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ઐશ્વર્ય આદિ પદાર્થો સત્ત્વગુણી છે; ક્ષોભ, પ્રવૃત્તિ આદિ પદાર્થો રજોગુણી છે અને નિદ્રા, આલસ્ય આદિ પદાર્થો તમોગુણી છે. તે બધાય પદાર્થો મારાથી નીકળેલા છે—એટલે રસતન્માત્રા આદિરૂપ સૂત્રાત્મામાંથી નીકળેલા છે, એમ તારે જાણવું. હવે કદાચ તું એમ કહીશ કે, જે તે સર્વ સાત્ત્વિકાદિ પદાર્થો તમારામાંથી નીકળેલા છે, તો પછી સર્વ જગતના આત્મારૂપ તમારાવિષે વિકારીપણાનો દોષ આવશે અને કૂટસ્થપણાની હાનિ થશે; પણ આમ કહેવું તે યોગ્ય નથી, કારણ કે

તે સાત્વિકાદિ પદાર્થોમાં હું રહેલો નથી; પણ તેઓ મારાવિષે રહેલા છે-એટલે કે, સૂત્રાત્માના અવ-યવરૂપ અને અસત્ય તથા જડસ્વરૂપ એવા રસ-તન્માત્રા આદિ પદાર્થોમાં-કે જેઓમાં જળ વગેરે સ્થૂલ પદાર્થો પરાવાધને રહેલા છે તેઓમાં-નિ-ર્બીધ ચૈતન્યમાત્ર સ્વરૂપવાળો હું, ઘડા, કાઠીઆં, શરાવડાં, ઢાંકણાં વગેરે પદાર્થોમાં માટી જેમ અ-નુસ્થૂત થઇને રહેલી છે, તેમ રહેલો નથી-અર્થાત્ અસત્ય સ્વરૂપવાળો એવા તે રસતન્માત્રા આદિ પદાર્થોમાં હું મારી સત્તા અને સ્તુરણશક્તિનેજ આપું છું, પણ તેઓમાં દાખલ થઇને તેઓના જેવો અસત્ય સ્વરૂપવાળો થતો નથી; પરંતુ તે બધા પ-દાર્થો તો મારાવિષેજ અજ્ઞાનથી દેખાઇને મારાથી અભિન્નપણે રહેલા છે. જેમ દોરીમાં બ્રાંતિથી જળ્યાતા સર્પ વગેરે પદાર્થો તે દોરીથી અભિન્ન છે, તેમજ તે પદાર્થો મારાથી અભિન્ન છે.

તદનન્યત્વમારંભણશબ્દાદિભ્યઃ - આરંભણ શબ્દાદિથી તે કાર્યકારણનું અનન્યપણું છે-અ-ર્થાત્ આરંભણ આદિ શબ્દથી કાર્યરૂપ જગતનું કારણરૂપ બ્રહ્મથી અનન્યપણું-પૃથક્ સત્તારહિત-પણું-એટલે કે વ્યતિરેકા ભાવ છે.” એ વ્યાસ-સૂત્રને અનુસરીને અહીં અમે તે સાત્વિકાદિ પદાર્થોના પરબ્રહ્મથી વ્યતિરેક અભાવ કહીએ છીએ-એટલે કે ભેદનો નિષેધ કરીએ છીએ; પણ અભેદ કહેતા નથી. તે શા ઉપરથી કહીએ છીએ કે, આરં-ભણ શબ્દ ઉપરથી તે શ્રુતિ આ પ્રમાણે છે:-**યથા સૌ-ર્યથેકેન મૃત્પિંડેન સર્વં મૃષ્મયં વિજ્ઞાતં સ્યાદ્-વાચારંભણં વિકારો નામધેયં મૃતિકેત્યેવ સ-ત્યમ્**-હે પ્રિયદર્શન શ્વેતકેતુ ! એક માટીના પિં-ડનાં યથાર્થ જ્ઞાનવડે સર્વ ઘડા, કાઠીઆં વગેરે મા-ટીના વિકારોનું જ્ઞાન થઈ જાય છે; કારણ કે વાણી-વડે જેનો આરંભ થયેલો છે તેવા ઘટ આદિ વિકારો કેવળ નામમાત્ર છે. પોતાના કારણરૂપ માટીથી ભિન્ન નથી; પરંતુ તેઓનાં કારણરૂપ જે માટી તેજ સત્ય છે.” આ શ્રુતિ સર્વ વિકારોની કેવળ વાણીના આલંબનપણાથી સ્વપ્ન, માયા અને ઇદ્રજ્ઞાનથી જળ્યાતા પદાર્થોની સાથે સમાનતા દર્શાવે છે. કહેવાનો ભાવ એ છે કે, તે બધાય સાત્વિકાદિ પદાર્થો પરબ્રહ્મથી ભિન્ન નથીજ.

હવે અહીં, આત્માને વિચિત્ર એવા પ્રપંચરૂપ માનવામાં શ્લોકની અંદર દર્શાવેલા **“તે મયિ-**

અંશ સાથે વિરોધ લગાર પણ આવતો નથી; પણ-**“નત્વહં તેષુ**-તે પદાર્થોમાં હું રહેલો નથી” એ અંશસાથે વિરોધ સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે અને તે વિરોધ દૂર પણ થઈ શકે તેમ નથી; કારણ કે, સર્વ કાર્યો અવશ્ય કારણસ્વરૂપજ હોવાં જો-ઈએ, માટે અહીં તે વિરોધને દૂર કરવામાટે વિવર્તવાદનો આશ્રય કરવો જોઈએ; એટલે કે, અ-ધ્યાસમૂલક પ્રતીતિનું નામ વિવર્ત કહેવાય છે અ-થવા દોરી વગેરે પદાર્થો, વિકાર પામ્યાવિના સર્પોદિકરૂપે જે દેખાય છે, તે વિવર્ત-અધ્યાસમૂલક પ્રતીતિ છે; એટલે અહીં એમ માનવું જોઈએ કે, આ સર્વ દશ્યમાન પ્રપંચ, પરબ્રહ્મનો વિવર્ત છે; કારણ કે પરબ્રહ્મમાં કોઈ જાતનો પણ વિકાર થતો નથી અને તેમાં આ સર્વ ચરાચર પ્રપંચ અધ્યાસરૂપે દેખાય છે. એ પ્રમાણે વિવર્તવાદનો આશ્રય કરીનેજ પરબ્રહ્મવિષે જગતના ઉપાદાન-કારણપણાનો તથા કૃતસ્થપણાનો નિર્વાહ થઈ શકે છે અને આવા હેતુથીજ અહીં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે યોગ્યજ કહેલું છે કે:-**નત્વહં તેષુ તે મયિ**-તે સા-ત્વિક આદિ પદાર્થોમાં હું રહેલો નથી પણ તેઓ મારામાં અધ્યસ્ત થઇને રહેલા છે.

ત્યારે માણસો, સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ પ્રપંચનો બાધ કરીને આત્માનું જ્ઞાન કેમ કરતા નથી ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાન કહે છે:-

ત્રિભિર્ગુણમયૈર્માર્ગૈરોમિઃ સર્વમિદં જગત્ ।

મોહિતં નામિજાનાતિ મામેમ્યઃ પરમવ્યયમ્ ॥

એ પૂર્વોક્ત ત્રણ ગુણમય ભાવોથી આ સર્વ જગત મોહ પામી ગયું છે, તેથી એ ભાવોથી પર રહેલા અપરિણામી મને જાણી શકતું નથી.^{૧૩}

(૧૩) હે અર્જુન ! પૂર્વોક્ત ત્રણ પ્રકારના સત્ત્વ, રજઃ અને તમોગુણના વિકારરૂપ એવા પ્ર-કાશ, પ્રજ્વલિ અને નિયમ આદિ ભાવોવડે આ સર્વ ચરાચર જગત શબ્દથી કહેવાતાં પ્રાણીઓ મોહ પામી ગયેલાં છે; જેથી દોરીની અંદર સર્પના બ્ર-મથી વ્યાકુળ થયેલો પુરુષ, જેમ સર્પથી પર રહેલી દોરીને વાસ્તવ સ્વરૂપમાં જાણી શકતો નથી, તેમ એ ત્રિગુણાત્મક ભાવોથી પર રહેલા મને તે મો-હિત થયેલું જગત જાણી શકતું નથી. હું તે ત્રિ-ગુણાત્મક ભાવોથી પર છું તેમાં કારણ એ છે કે, એ ત્રિગુણાત્મક ભાવો પરિણામી હોવાથી નાસવંત છે અને હું તો અપરિણામી હોવાથી અવિનાશી છું

તથા સર્વનો સાક્ષી છું,

દૈવી હોષા ણમયાં મમ માયા દુરત્યયા ।

મામેવ યે પ્રપદંતે માયામેતં તરંતિ તે ॥૧૪॥

મારી આ તણુશુણવાળી દૈવી માયા, અવશ્ય દુઃખથી ઝોળંગાય તેવી છે. જેઓ મારેજ શરણે આવે છે, તેઓ એ માયાને તરી જાય છે. ૧૪

(૧૪) દેવ એટલે જીવ અને જીવણે કીડા કરનારા એવા મારા સંબંધવાળી આ માયા દૈવી એવા નામથી પ્રસિદ્ધ છે. પિંડબ્રહ્માંડરૂપે વિસ્તાર પામેલી, “હું મને પોતાને જાણુતો નથી” એ પ્રકારે સાક્ષીને પ્રત્યક્ષ થતી હોવાથી ગુપ્ત ન રાખી તેવી, ઇદ્રજળ આદિની પેઠે અસત્ય આ પ્રપંચને પ્રકાશ કરનારી સત્ય, રજ અને તમોગુણમય તથા ચૈતન્યમાત્ર એવા મારી સાથે સંબંધવાળી આ માયા, દુઃખથી ઝોળંગાય તેવી છે. જેઓ, સર્વ જુતોની અંદર રહેલા ભગવાન વાસુદેવ-મને શરણ થાય છે તે-ઝોળ મારી એ માયાને તરી જાય છે. કહેવાનો ભાવ એ છે કે, અધિષ્ઠાનનું જ્ઞાન કરવાથી ભ્રમનો સંભૂળગો નાશ થાય છે; પરંતુ તે અધિષ્ઠાનના જ્ઞાન-સિવાયનાં બીજાં જ્ઞાનથી અથવા વ્રતિઓના નિરોધ કરવાથી ભ્રમનો નાશ થતો નથી.

સારાંશ એ છે કે, આ માયારૂપ દર્પણ, જીવ અને ઈશ્વરના વિભાગથી રહિત એવા શુદ્ધ ચૈતન્ય-માત્રમાં કદબી કાઢેલો છે. તે માયારૂપ દર્પણ ચૈતન્યના પ્રતિબિંબરૂપ જીવને વશ કરીને તથા બિંબચૈતન્યને અનુસરીને, લોહચુંબકને અનુસરીને જેમ લોહાની સળી ચલાયમાન થાય છે, તેમ ચલાયમાન થાય છે. આજ માયાનું ઈશ્વરાધીનપણું છે અને આજ માયાદ્વારા ઈશ્વરનું સર્વસંપ્રાપ્તિ છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે:-**અસ્માન્માયી સૃજતે વિશ્વ-મેતત્તસ્મિંધ્વાનયો માયયા સન્નિહદઃ**:-“આવા હેતુથી માયાવી એવા ઈશ્વર, આ જગતને સરજે છે અને એ જગતમાં બીજો એટલે જીવ, માયા-વડે રૂંધાયેલો રહે છે.” જેમ બિંબ અને પ્રતિ-બિંબની ઉપાધિરૂપે દર્પણજ છે, તેમ જીવ અને ઈશ્વરને માયા એકજ ઉપાધિરૂપ છે; પરંતુ બિંબ અને પ્રતિબિંબ ભાવથી રહિત તથા તે જીવ અને ઈશ્વરમાં પરોવાઈને રહેલું બીજું એક શુદ્ધ ચૈતન્ય તે જીવ અને ઈશ્વરથી ત્રીજું છે, કે જે ચૈતન્યને મુક્ત પુરુષો પામી શકે છે. જીવ અને ઈશ્વર ન્યારે માયારૂપ ઉપાધિની પક્ષપાતદશામાં

હોય છે, ત્યારે અનુક્રમે અદ્યક્ષપણુને, સર્વજ્ઞપણુને, શિક્ષા પામવા યોગ્યપણુને તથા શિક્ષા-કર્તાપણુને પ્રાપ્ત થાય છે; પણ તેના તેજ જીવ અને ઈશ્વર, ન્યારે ઉપાધિની પક્ષપાતદશામાં હોતા નથી, ત્યારે ઉપાધિ-માયાના સંચારના દ્રષ્ટા-તરીકે બને છે તથા ઉદાસીન બોધરૂપપણુથી જીવ-સાક્ષી અને ઈશ્વરસાક્ષી એ પ્રમાણેના શબ્દોથી વ્યવહારને પામે છે. એ પ્રમાણે જીવને ઈશ્વરની આરાધનાથી ન્યારે, પ્રત્યક્ષતત્ત્વનું જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે તેની ઉપાધિરૂપ માયાનો તથા તે માયાના કાર્યનો નાશ થતાં તે જીવ, સાક્ષીભાવથી રહિત થાય છે અને તે સાક્ષીભાવનો ત્યાગ કરીને બિંબ અને પ્રતિબિંબમાં પરોવાઈને રહેલા ત્રીજા શુદ્ધચૈતન્યને પ્રાપ્ત થાય છે. આવા આશયથીજ અહીં કહેલું છે કે, “**દૈવી માયા,**”-આ માયા જીવસંબંધી છે અને વળી-**મમ માયા**-એ માયા ઈશ્વરના સંબંધવાળી છે.” આમ કહીને સૂચવ્યું છે કે, એકજ માયાનો જીવ અને ઈશ્વર સાથે સંબંધ રહેલો છે અને તે જીવ, ઈશ્વરનું ભજન કરવાથી એ માયાને તરી શકે છે.

ત્યારે શામાટે સર્વ મનુષ્યો તમારે શરણે આવીને આ દૈવી માયાને તરી જતા નથી? આના ઉત્તરમાં કહે છે:-

ન માં દુષ્કૃતિનો મૂઠાઃ પ્રપદંતે નરાધમાઃ ।

માયયાઽપહૃતજ્ઞાના આસુરં ભાવમાશ્રિતાઃ ॥૧૫॥

દુષ્ટ કૃત્ય કરનારા મૂઠ નીચ પુરુષો, મારે શરણે આવતા નથી; કારણકે તેઓના જ્ઞાનને માયાએ હરી લીધેલું હોય છે અને તેઓ આસુરી ભાવને પામેલા હોય છે. ૧૫

(૧૫) દુષ્ટ કૃત્યોને કરનારા અને તેથીજ ચિત્ત-શુદ્ધિવિનાના તથા આત્મ-અનાત્મ પરંતુના વિ-વેકથી રહિત થયેલા નીચ પુરુષો માંડ શરણ લેતા નથી; કારણકે એક તો તેઓ દુષ્ટ કૃત્યને કરનારા હોય છે અને વળી બીજું તેઓનું જ્ઞાન-એટલે અખંડ પરમાનંદસ્વરૂપ બ્રહ્મ, માયાવડે તિરસ્કાર પામેલું-ઢંકાઈ ગયેલું હોય છે. (આમ કહીને અહીં જણાવ્યું છે કે માયા, આવરણશક્તિરૂપ છે.) અને વળી તે નીચ પુરુષો, વિરોધન આદિ અસુરોના ચિત્તના અભિપ્રાયનો આશ્રય કરનારા હોય છે-એટલે કે તેઓ માને છે કે, શરીર અને

ધ્વિયસમૂહ તેજ આત્મા છે અને તે શરીર અને ધ્વિયસમૂહનેજ તૃપ્ત કરવો જોઈએ.” આ પ્રકારની માન્યતારૂપ આસુરી ભાવને તેઓ પામેલા હોય છે. (આમ કહીને સૂચ્યું કે, માયા, વિશ્વશક્તિરૂપ છે.)

એ પ્રમાણે માયા, જ્યારે જીવના સ્વરૂપાનંદને ઢાંકી દેહને દેહ વગેરેને વિષે આત્મભાવરૂપ ભમને ઉત્પન્ન કરાવે છે, ત્યારે અધમ જીવને દેહને વિષે અભિમાન થાય છે અને તે દેહને પોષવા-માટે કુષ્ટ કૃત્યો કરે છે; પણ મારે શરણે આવતા નથી-અર્થાત્ સર્વ અનર્થનું મૂળકારણ માયાજ છે.

હવે જેઓ, દેહાદિમાં આત્મભ્રાતિવાળા હોઈને મારાથી ડરીને મને પ્રસન્ન કરવાને પુણ્યનું આચરણ કરે છે, તેઓ પણ ચાર પ્રકારના છે, નહિ કે તેઓ બધાય કેવળ મારીજ કામનાવાળા હોય છે. આના આશયથી કહે છે:-

ચતુર્વિધા મંજંતે માં જનાઃ સુકૃતિનોઽર્જુન ।

આર્તો જિજ્ઞાસુરર્થાર્થી જ્ઞાની ચ ભરતર્ષભા ॥૧૬॥

હે ભરતશ્રેષ્ઠ અર્જુન ! ચાર પ્રકારના પુણ્ય-શાળી મનુષ્યો મને ભજે છે. દુઃખી, જ્ઞાનની ઇચ્છાવાળો, ધનની ઇચ્છાવાળો અને જ્ઞાની.^{૧૬}

(૧૬) હે ભરતશ્રેષ્ઠ અર્જુન ! માં ભજન કરનારા પુણ્યશાળી મનુષ્યો ચાર પ્રકારના છે. તેમાંથી એક તો કેાઈપણ જાતની પીડાથી પીડાયેલો મનુષ્ય, પોતાની પીડાને દૂર કરવા માટે માં ભજન કરે છે; બીજો પોતાનામાં રહેલાં અજ્ઞાનનો નાશ કરવાની ઇચ્છાથી માં ભજન કરે છે; ત્રીજો ધન વગેરેની ઇચ્છાથી માં ભજન કરે છે અને ચોથો જ્ઞાની મનુષ્ય માં ભજન કરે છે.

એ ચારેય પ્રકારના પુરુષોને સુકૃતિનઃ એવું સમાનતાસૂચક વિશેષણ આપ્યું છે માટે શું તેઓ બધા સમાન કક્ષાવાળા છે ? આના ઉત્તરમાં ભગવાન કહે છે:-

તેષાં જ્ઞાની નિત્યત્ત્વં એકમકિર્તિર્વિધિયતે ।

પ્રિયો હિ જ્ઞાનિનોઽપ્યર્થમ્ સ ચ મમ પ્રિયઃ ॥

તે ચારેય પ્રકારના મનુષ્યોમાં, જ્ઞાની મનુષ્ય સર્વોત્તમ છે; કારણ કે તે હમેશાં એકાચ

ચિત્તવાળો તથા એકભાવથી ભજન કરનારો છે અને વળી તે જ્ઞાનીને હું અત્યંત પ્રિય છું અને મને તે પ્રિય છે.^{૧૭}

(૧૭) તે ચારેય પ્રકારના ભક્તોમાં મારો જ્ઞાની ભક્ત સર્વોત્તમ છે; કારણ કે તે હમેશાં માં ભજન કરવામાંજ યુક્ત રહે છે. પહેલા દુઃખી આદિ ત્રણ ભક્તો તો કામનાવાળા હોય છે. જેથી તેઓની કામના પૂરી થતાં તેઓ મારા ભજનમાં તત્પર રહેતા નથી; પણ આ જ્ઞાની તો હમેશાં ભજનમાં તત્પર રહે છે અને એકભાવથી ભજન કરે છે. જેમકે, રોગી મનુષ્યો, સૂર્યનું ભજન કરે છે, જ્ઞાનની ઇચ્છાવાળા સરસ્વતીનું ભજન કરે છે અને ધન વગેરેની ઇચ્છાવાળા કુબેર વગેરેનું ભજન કરે છે; માટે તેઓ પોતા-પોતાની કામના પ્રમાણે અનેકની ભક્તિ કરતા જેવામાં આવે છે; પણ આ જ્ઞાની તો કેવળ માં ભજન કરે છે, કારણ કે જ્ઞાનીને હું તેનો આત્મા હોવાથી હુંજ અત્યંત પ્રિય છું અને વાસ્તવિક રીતે આત્માજ સર્વને પ્રિય હોવો જોઈએ; કારણ કે આત્મા, નિરૂપાધિક પ્રેમનો વિષય છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે:-“તદેતત્પ્રેયઃ પુત્રાંત્રેયો વિત્તાંત્રેયોઽન્યસ્માત્સર્વસ્માદાંતરં યદયમાત્મા-અંતરમાં રહેલો આત્મા, પુત્રથી, ધનથી અને બીજા સર્વ પદાર્થોથી પણ અતિ-શય પ્રિય છે.” અને જ્ઞાની ભક્ત મને પણ પ્રિય છે; કારણ કે મારા સર્વ ભક્તોમાં તેવો નિત્યયુક્ત ભક્ત દુર્લભ હોય છે.

ઉદારાઃ સર્વેર્વૈતે જ્ઞાની ત્વાત્મૈ મે મતમ્ ।

આસ્થિતઃ સ હિ યુક્તાત્મા મામેવાત્મા ગતિમ્ ॥

જે કે એ સર્વ ભક્તો, શ્રેષ્ઠ છે, તોપણ જ્ઞાની ભક્ત તો મારો આત્માજ છે, એમ મારો નિશ્ચય મત છે; કારણ કે તે જ્ઞાની ભક્ત, એકાચ ચિત્તવાળો થઈને મને એકનેજ પોતાના શ્રેષ્ઠ પ્રાપ્ત સ્થાનતરીકે પ્રાપ્ત થયેલો હોય છે.^{૧૮}

(૧૮) એ પૂર્વોક્ત સર્વ ભક્તો શ્રેષ્ઠ છે-શ્રેષ્ઠ છે, તોપણ મારો જ્ઞાની ભક્ત તો મારા આત્મારૂપ છે, એમ મારો નિશ્ચય મત છે; કારણ કે તે, “હુંજ ભગવાન વાસુદેવ છું” એમ અભેદથી મારામાં ચિત્તને એકાચ કરીને મનેજ પોતાની ઉત્તમોત્તમ ગતિતરીકે પ્રાપ્ત થાય છે, તે

જ્ઞાની મારાસિવાયની ખીજ આરોગ્ય આદિની કામના-ધૃત્તિ રાખીને મારી ભક્તિ કરતો નથી; પરંતુ મારી પ્રાપ્તિમાટેજ મને ભજે છે.

મહૂનાં જન્મનામંતે જ્ઞાનવાન્માં પ્રપદ્યતે ।

વા : દેવ : સર્વમિતિ સ મહાત્મા સુદુર્લભ : ॥૧૯॥

“આ સર્વ, ભગવાન વાસુદેવસ્વરૂપજ છે” આવા પ્રકારના જ્ઞાનવાળો જે જ્ઞાની અનેક જન્મોને અંતે મને પ્રાપ્ત થાય છે, તે બ્રહ્મરૂપ થયેલો મહાત્મા, અતિ દુર્લભ છે. ૧૯

(૧૯) “આ સર્વ દૃશ્યમાન પ્રપંચ ભગવાન વાસુદેવસ્વરૂપ છે.” આવા પ્રકારના જ્ઞાનવાળો જે જ્ઞાની અનેક જન્મોને અંતે પ્રાપ્ત કરેલા છેલ્લા જન્મમાં મને પ્રાપ્ત થાય છે-એટલે સમ્યગ્દર્શનથી મને પ્રત્યક્ષ કરે છે, તેવો બ્રહ્મરૂપ મહાત્મા અતિ દુર્લભ છે.

ગર્ભાન્તરૈર્હૃતજ્ઞાના : પ્રપદ્યંતેન્ન્યદેવતા : ।

તં તં નિયમમાસ્થાય મદ્ભક્ત્યા નિયતા : સ્વયા ॥

એ જ્ઞાનીસિવાયના ખીજઓ તો તે તે કામનાઓથી હરાયલાં જ્ઞાનવાળા થઈને, પોતા પોતાની પ્રકૃતિને વશ થઈને અને તે તે નિયમોનો આશ્રય કરીને ખીજ દેવોને શરણે જાય છે.

(૨૦) પુત્ર, પશુ વગેરેની કામનાઓવડે દૂર કરાયેલા વિવેકવાળા ખીજઓ તો, પોતાની દૈવી કે આસુરી પ્રકૃતિને અધીન થઈને તથા ચતુર્દર્શીના ઉપવાસ વગેરે નિયમોનો આશ્રય કરીને “હું આ દેવનું આરાધન કરીને અમુક ફળને પામું” આવી ભેદબુદ્ધિથી ઈંદ્ર વગેરે દેવોને શરણે જાય છે.

યો યો યાં યાં તનું મક્ત : શ્રદ્ધાઘ્નૈર્તુષ્ણિકિ ।

તસ્ય તસ્યાચલાં શ્રદ્ધાં તામેવ વિદધામ્યહ ॥

જે જે ભક્ત, જે જે મૂર્તિને જે જે શ્રદ્ધાથી પૂજવાને ઇચ્છે છે, તે તે ભક્તની તે તે શ્રદ્ધાને હું અચળ કરું છું. ૨૧

(૨૧) સાત્વિક, રાજસ કે તામસ હરકોઈ ભક્ત, સાત્વિક એવા દેવ વગેરેની મૂર્તિને રાજસ એવા યક્ષ, રાક્ષસ વગેરેની મૂર્તિને અથવા તો તામસ એવા ભૂતપ્રેત આદિની મૂર્તિને, સાત્વિકી, રાજસી કે તામસી હરકોઈ શ્રદ્ધાવડે પૂજવાને ઇચ્છે છે, તે તે ભક્તની તે તે શ્રદ્ધાને હું

અચળ કરું છું.

સ તથા શ્રદ્ધયા યુક્તસ્તસ્યારાધનમીહતે ।

લભતે ચ તત : કામાન્ મયૈવ વિહિતાન્નિ તાન્ ॥

આમ મેં અચળ કરેલી તે શ્રદ્ધાથી યુક્ત થયેલો એ ભક્ત, તે તે દેવાદિની મૂર્તિનું આરાધન કરવા ઇચ્છે છે અને પછીથી તે મૂર્તિ દ્વારા મારાવડેજ આજ્ઞા અપાયેલા પોતાના ઇચ્છિત વિષયોને પામે છે. ૨૨

(૨૨) આ શ્લોકથી ભગવાન એમ દર્શાવે છે કે, સર્વ દેવો મારી પોતાની આજ્ઞામાં વશ રહેલા હોય છે અને તે દેવો મારી આજ્ઞા પ્રમાણેજ પોતાના ભક્તોના મનોરથો પૂરે છે.

અંતવતુ ફલં તેષાં તત્ત્વવ્યલ્પમેષસામ્ ।

દેવાન્દેવયજો યાંતિ મદ્ભક્તા યાંતિ મામપિ ॥૨૩

તે અલ્પબુદ્ધિવાળા દેવાદિના ભક્તોને પ્રાપ્ત થયેલું ફળ નાશવંત છે; કારણ કે દેવોનું ભજન કરનારા દેવોને પામે છે અને મારું ભજન કરનારા મને પામે છે. ૨૩

(૨૩) અહીં અલ્પ શબ્દનો દૈત એવો અર્થ કરવાનો છે; કારણ કે શ્રુતિ કહે છે: “અથ યજ્ઞાન્યત્ પદ્યતિ અન્યત્ શૃણોતિ અન્યત્ મનુતે અન્યત્ વિજ્ઞાનાતિ તત્ અલ્પમ્-તે પરમાત્મા-સિવાય ખીજ કોઈ વસ્તુનાં જે દર્શન કરે છે, એના સિવાય ખીજું સાંભળે છે, એના વિના ખીજને માને છે અને એ પરમાત્માવિના ખીજનું જ્ઞાન કરે છે, તે બધું અલ્પ છે.” આ શ્રુતિ અલ્પ શબ્દનો દૈત એવો અર્થ દર્શાવે છે, તેથી દૈતરૂપ અલ્પમાં જેઓની બુદ્ધિ રહેલી છે તેવા પુરોહીનું-અર્થાત બાહ્ય વિષયોની ઇચ્છા રાખનારા પુરોહીનું તે ફળ, નાશવંત છે; કારણ કે સર્વ બાહ્ય વિષયો કેવળ નાશવંતજ છે. (અહીં મૂળમાં જે તુ શબ્દ મૂકેલો છે તે એમ સૂચવે છે કે, ભેદદષ્ટિથી ભજન કરનારા ભક્તોના કરતાં અભેદદષ્ટિથી ઇશ્વરનું ભજન કરનારા ભક્તો વિલક્ષણ છે.) કેમકે દેવોનું ભજન કરનારા ભક્તો, નાશવંત એવા દેવોનેજ પામે છે. એજ પ્રમાણે યક્ષ, રાક્ષસ વગેરેનું ભજન કરનારા ભક્તો, નાશવંત એવા યક્ષ, રાક્ષસોને પામે છે તથા ભૂતપ્રેત આદિનું ભજન કરનારા ભક્તો, નાશવંત એવા તે ભૂતપ્રેત વગેરેને પામે છે; પણ મારું ભજન કર-

નારા ભક્તો તો અવિનાશી એવા મનેજ પામે છે; માટે માર્ગ લગ્ન કરનારાજ, અનંત-અવિનાશી જ્ઞાને પામનારા થાય છે.

ત્યારે બધા તમારુંજ કેમ લગ્ન કરતા નથી? આના ઉત્તરમાં શ્રીભગવાન, 'તેઓ અજ્ઞાન-થી માર્ગ લગ્ન કરતા નથી.' એ વાતને કહે છે:-

અવ્યક્તં વ્યક્તિમાપન્નં મન્યંતે મામનુદ્વયઃ ॥

પરં ભાવમજાનંતો મમાવ્યયમનુત્તમઃ ॥૨૪॥

હું અવ્યક્ત છું-સર્વ ઉપાધિથી રહિત હોવાથી અસ્પષ્ટ છું, છતાં અજ્ઞાની પુરુષો મને વ્યક્ત થયેલો માને છે; કેમકે તેઓ મારા ઉત્તમ અને અવિનાશી પરમભાવને જાણતા નથી. ૨૪

(૨૪) હું સર્વ ઉપાધિથી રહિત હોવાને લીધે અવ્યક્ત-અસ્પષ્ટ છું, છતાં પણ બુદ્ધિવિનાના અજ્ઞાનીઓ, મને પોતાની પેઠે વાસુદેવના શરીરથી વ્યક્ત થયેલો-સ્પષ્ટ થયેલો માને છે; કારણ કે તેઓ મારા પરમ ભાવની ઉત્તમતાને સમજતા નથી; પણ ક્યાંથી સમજે! તે મારા પરમ ભાવની ઉત્તમતા અવિનાશી છે, જેનાથી બીજું કંઈ ઉત્તમ નથી અને નિરતિશય અખંડ ઐશ્વર્ય છે.

કયા કારણથી લોકને તમારાસંબંધી અજ્ઞાન રહેલું છે? આના ઉત્તરમાં કહે છે:-

નાહં પ્રકાશઃ સર્વસ્ય યોગ માયાસમાવૃતઃ ।

મૂઢોઽયં નામિજાનાતિ લોકો મામજમવ્યયમ્ ॥

હું યોગી અર્જુન ! હું સર્વ લોકને સ્પષ્ટ રીતે જણાવતો નથી; કારણ કે હું માયાથી વીંટાયેલો છું અને તેથીજ મોહિત થયેલો આ લોક, મને જન્મરહિત તથા નાશરહિત જાણતો નથી. ૨૫

(૨૫) હું યોગી અર્જુન !-તત્ પદના અર્થ-ભૂત એવો હું, ત્વં પદનાજ માત્ર અર્થને જાણનારા સર્વ યોગીને સાક્ષાત્ થતો નથી; કારણ કે હું માયાથી વીંટાયેલો છું અને તેજ કારણથી મોહિત થયેલો આ લોક જન્મ અને નાશરહિત એવા મને જાણી શકતો નથી. (અહીં ભગવાન ભાષ્યકારે, **યોગમાયાસમાવૃતઃ** એવું એકજ પદ રાખીને એવો અર્થ કર્યો છે કે, યોગ એટલે ત્રણ યજ્ઞોના સંયોગ અથવા તેમનું એકત્ર થવું અને તેજ માયા તે યોગમાયા કહેવાય છે; અથવા યોગ એટલે શ્રીભગવાનના ચિનત્ સમાધાન અને

તેણે કરેલી જે માયા તે યોગમાયા કહેવાય છે-અર્થાત્ ભગવાનના સંકલ્પને વશ રહેનારી જે માયા તે યોગમાયા કહેવાય છે. એ યોગમાયાથી ભગવાન દંકાયેલા છે.)

હવે અર્જુન શંકા કરે છે કે, હે ભગવન્ ! તમારી માયા, તમારાથી અલિન એવા પણ લોકને જે મોહ પમાડે છે, તોપણ તમને કેમ મોહ પમાડતી નથી? આ શંકાનું સમાધાન કરતા ભગવાન કહે છે:-

વેદાહં સમદ્વાંતાદિ વર્તમાનાનિ ચાર્જુન ।

મવિષ્યાણિ ચ ભૂતાનિ માં તુ વેદ ન કથન ॥

હે અર્જુન ! હું ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન ભૂતોને જાણું છું, પણ મને કંઈ જાણતું નથી.

(૨૬) હે અર્જુન ! તું કહે છે કે, લોકમાં તથા તમારામાં અભેદ રહેલો છે, તોપણ તમારી માયા તમને કેમ મોહ પમાડતી નથી? આ વાત ખરી છે, તોપણ ઉપાધિનો ભેદ તો રહેજોજ છે અને આ સર્વ લોક તે ઉપાધિધર્મમાં અભિમાન કરીને મોહિત થાય છે, માટે અસ્પષ્ટ છે અને મને તો તેનું અભિમાન નથી, જેથી હું સર્વ ત છું. એટલી મારામાં લોકથી વિશેષતા છે.

કયા કારણથી લોકો ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનને જાણતા નથી? એ પ્રશ્નનો ભગવાન ઉત્તર કહે છે:-

ઈચ્છાદ્રેષસમુત્થેન દ્વંદ્વમોહેન મારત ।

સર્વભૂતાનિ સંમોહં સર્ગે યાંતિ પરંતપ ॥૨૭॥

હે ભરતવંશી શત્રુતાપન અર્જુન ! ઇચ્છા અને દ્રેષથી ઉત્પન્ન થયેલા દ્વંદ્વમોહથી સર્વ પ્રાણીઓ સૃષ્ટિના સંબંધમાં મોહ પામે છે. ૨૭

(૨૭) હે ભરતવંશી શત્રુતાપન અર્જુન ! રાગ અને દ્રેષથી ઉત્પન્ન થયેલા દ્વંદ્વમોહને લીધે સર્વ પ્રાણીઓ સૃષ્ટિના વિષયમાં અવિવેકને પામે છે. તે દ્વંદ્વમોહ આ પ્રમાણે થાય છે:-શુભ પદાર્થમાં અશુભની બુદ્ધિ અને અશુભ પદાર્થમાં શુભની બુદ્ધિ, સત્ય પદાર્થમાં અસત્યની બુદ્ધિ અને અસત્ય પદાર્થમાં સત્યની બુદ્ધિ, નિત્ય પદાર્થમાં અનિત્યની બુદ્ધિ અને અનિત્ય પદાર્થમાં નિત્યની બુદ્ધિ તથા આત્મપદાર્થમાં અનાત્મ-બુદ્ધિ અને અનાત્મપદાર્થમાં આત્મબુદ્ધિ-ઇત્યાદિ દ્વંદ્વમોહથી પ્રાણીઓ મોહિત થાય છે. અહીં

કહેવાનો ભાવ એ છે કે, જે પુરુષ સૃષ્ટિના ઉપા-
દાનકારણને તથા તેના સ્વરૂપને યથાર્થ સમજે
છે, તે બ્રહ્મજ્ઞાની પુરુષ સર્વજ્ઞ હોવાથી ભૂત,
ભવિષ્ય અને વર્તમાન ભૂતોને જાણે છે; પરંતુ
એ સિવાયનાં સર્વ ભૂતોને સૃષ્ટિના સંબંધમાં મોહ
રહેલો છે; કારણ કે અશુભ એવા સ્ત્રી વગેરે
પદાર્થોમાં શુભની ભ્રાંતિ થાય છે, અસત્ય
એવા આ પ્રપંચમાં સત્યપણાની ભ્રાંતિ થાય
છે, આત્માના સત્ય એવા અસંગપણામાં અસત્ય-
પણાનો ભ્રમ થાય છે, અનિત્ય એવા સ્વર્ગ
આદિ પદાર્થોમાં નિત્યપણાનો ભ્રમ થાય છે
તથા અનાત્મ એવા દેહ વગેરે પદાર્થોમાં આત્માનો
ભ્રમ થાય છે. એ પ્રમાણેના વિપરીત ભ્રમ સૃષ્ટિ-
નું યથાર્થ જ્ઞાન, સાધારણ મનુષ્યોને સ્પષ્ટિત થઈ
નથી છે અને તેમને સર્વજ્ઞપણું ઉત્પન્ન થતું નથી.

હારે સર્વજ્ઞપણું કેને થાય છે? આ પ્રશ્નના
ઉત્તરમાં શ્રીભગવાન કહે છે:-

येषां त्वंतगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।

ते ब्रह्मोहनिर्मुक्ता भजंत मां दृढव्रताः ॥૨૮॥

જે પુણ્યકર્મો કરવાવાળા મનુષ્યોનું પા-
પનાશ પામેછું છે, તેઓ બ્રહ્મોહથી મુક્ત થઈ-
ને તથા શમદમાદિ વ્રતમાં દૃઢ થઈને માંડે
ભજન કરે છે. ૨૮

(૨૮) જે મનુષ્યો પુણ્યકર્મો કરે છે, તેઓનું
પાપ નાશ પામે છે અને તેઓ પૂર્વોક્ત બ્રહ્મ-
મોહથી મુક્ત થાય છે અને પછીથી પ્રથમ શમ,
દમ વગેરે વ્રતોમાં દૃઢ થઈને માંડે ભજન કરે છે.

जराण्यष्टोक्षाय मामाश्रित्य यतंत ये ।

ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥

જેઓ જરા અને મરણથી પોતાનો મોક્ષ
કરવામાટે મારો આશ્રય કરીને પ્રયત્ન કરે છે,
તેઓ તે સમગ્ર બ્રહ્મને જાણે છે તથા સમગ્ર આ-
ધ્યાત્મિક કર્મને પણ જાણે છે. ૨૯

(૨૯) એ રીતે પૂર્વશ્લોકમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે
માંડે ભજન કરીને પછીથી પોતાના આત્માનો
જરા (વૃદ્ધલાવ) અને મરણના પ્રવાહથી મોક્ષ
કરવામાટે મારો આશ્રય કરવાપૂર્વક મારામાં
એકાગ્ર ચિત્તવાળા થઈને જેઓ જ્ઞાનનો લાભ
મેળવવામાટે વેદાંતશ્રવણ વગેરેમાં પ્રયત્ન કરે છે,

તેઓ તે સર્વ વેદાંતદર્શનમાં પ્રસિદ્ધ એવા સં-
પૂર્ણ બ્રહ્મને જાણે છે; પણ જેઓ વિરાટ આ-
દિની ઉપાસના કરે છે, તેઓ સંપૂર્ણ બ્રહ્મને જાણી
શકતા નથી; કારણ કે તેમને સૂત્રાત્મા અને કા-
રણાત્માનું તથા નિષ્કલ બ્રહ્મનું જ્ઞાન હોતું નથી;
પરંતુ જેઓ ગોપાલજ્ઞાનનું ઉપાસન કરનારા છે,
તેઓ તે “તત્” પદના લક્ષ્યરૂપ સમગ્ર બ્રહ્મને
જાણી શકે છે તથા અધ્યાત્મને એટલે શરીરમાં
રહેલા પ્રત્યગાત્માના વિષયરૂપ, શુદ્ધ વસ્તુ ત્વં પદના
અર્થને જાણી શકે છે અને “તત્” તથા “ત્વં”
પદાર્થના જ્ઞાનનાં સાધનરૂપ શ્રવણાદિ સર્વ કર્મ-
ને પણ જાણી શકે છે-અર્થાત્ તેઓજ સર્વને
જાણનારા સર્વજ્ઞ થાય છે. (આમ કહીને ભગ-
વાન શ્રીકૃષ્ણે “यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञात-
व्यमवशिष्यते”-એ બીજા શ્લોકમાં એકના વિજ્ઞા-
નથી સર્વનું વિજ્ઞાન થવાની પૂર્વે જે પ્રતિજ્ઞા કરી
હતી, તેના અહીં ઉપસંહાર કરી બતાવ્યો છે.)

એ પ્રમાણે સંઘાનુક્રિયા કારણભૂત એવા
“તત્” પદાર્થના વિવેચનને સમાપ્ત કરીને હવે
કર્મનુક્રિય તથા “તત્” પદાર્થના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ-
ના ઉપાયભૂત ઉપાસનોનું વિસ્તારથી નિરૂપણ કર-
વાનાં ઇચ્છાવાળા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે, તે ઉપાસનોનું
અહીં સંક્ષેપમાં સૂત્રરૂપે વર્ણન કરે છે:-

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।

प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥૩૦॥

સમાધિનિષ્ઠ ચિત્તવાળા જે પુરુષો, અધિ-
ભૂત, અધિદેવ અને અધિયજ્ઞસહિત એવા મને
જાણે છે, તેઓ મરણસમયે પણ મને જાણે છે. ૩૦

(૩૦) અધિભૂત, અધિદેવ તથા અધિયજ્ઞ-
સહિત એવા માંડે જેઓ ઉપાસન કરે છે, તેઓનું
ચિત્ત એકાગ્ર થાય છે અને એ રીતે એકાગ્ર થ-
યેલા ચિત્તવાળા તેઓ સર્વ મનુષ્યોને મોહ ઉપ-
જાવનારા મરણસમયે પણ માંડે યથાર્થ જ્ઞાન
કરી શકે છે. કહેવાનો ભાવ એ છે કે, તેવા
ઉપાસકોની ભાવના દૃઢ થયેલી હોય છે, જેથી મ-
રણસમયે પણ તેઓનું જ્ઞાન નાશ પામતું નથી;
માટે સર્વ મનુષ્યે ભગવાનવિષે નિરંતર દૃઢ ભા-
વના કરવી જોઈએ. (અધિભૂત આદિ પદોના
અર્થને શ્રીભગવાન પોતેજ કહેશે, માટે અહીં
અમે કહેતા નથી.)

અધ્યાય ૩૧ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૨ મો અક્ષરબ્રહ્મયોગ

પૂર્વના અધ્યાયમાં “માયાથી ઢંકાયેલું બ્રહ્મ જગતનું કારણ છે” એમ કહ્યું. તે માયાથી ઢંકાયેલાં બ્રહ્મ ઉત્તમ અધિકારીઓને ઉપાધિરહિત બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરવામાં ઉપલક્ષણરૂપ છે અને મધ્યમ અધિકારીઓને ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે, આમ માનીને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય બ્રહ્મવિષેના એક પ્રશ્ન તથા ઉપાસનાવિષેના છ પ્રશ્નો-આમ કુલ સાત પ્રશ્નના ત્રિપયોને અધ્યાયના અંતમાં દોઢ શ્લોકથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે, સૂતરૂપે મૂકી દીધેલા છે. તેમના વિવરણરૂપે આ આઠમા અધ્યાયનો હવે આરંભ કરાય છે. તેમાં સૂતરૂપે મૂકેલા બ્રહ્મ વર્ણે શબ્દોના અર્થને જાણવાની ઇચ્છાથી અર્જુન પ્રશ્ન કરે છે:-

॥ અર્જુન ઉવાચ ॥

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ।

अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहोऽस्मिन्मधुसूदन ।

प्रयाणकालेऽपि कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥૨॥

અર્જુને પૂછ્યું:-હે પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ ! તે બ્રહ્મ એટલે શું ? અધ્યાત્મ શું ? કર્મ શું ? વળી અધિભૂત એ શું ? કહ્યું ? અધિદેવ એ શું ? કહેવાય છે ? અને હે મધુસૂદન ! આ શરીરની અંદર અધિયજ્ઞ કોણ છે અને તે કેવા સ્વરૂપવાળો છે ? તેમજ વળી નિયમિત મનવાળા પુરુષોને મરણસમયે પણ આપ કેવી રીતે જણાવ્યો છો ? ૧,૨

એ બધા પ્રશ્નોના, ક્રમ પ્રમાણે ભગવાન ઉત્તર કહે છે:-

॥ श्रीभगवा उवाच ॥

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्मः स्यते ।

भूतभावोऽवकरो विसर्गः कर्तृहितः ॥ ૩ ॥

શ્રીભગવાને કહ્યું:-ઉપાધિથી મુક્ત એવું જે જીવસ્વરૂપ તે પરમ બ્રહ્મ છે; તેમજ શુદ્ધ એવો જે ત્વં પદાર્થ તે અધ્યાત્મ કહેવાય છે અને ભૂતોના સાત્વિક આદિ સ્વભાવને તથા ઉત્પત્તિને કરનારો જે યજ્ઞ તેનું નામ કર્મ કહેવાય છે. ૩

(૩) અર્જુન પ્રથમ જે પ્રશ્ન કર્યો છે કે, “કિં તદ્ બ્રહ્મ તે બ્રહ્મ એટલે શું” આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં અહીં ભગવાને “અક્ષરં બ્રહ્મ પરમં” એમ કહેલું છે-અર્થાત્ જે પરમ અક્ષર તે બ્રહ્મ છે. અહીં “અક્ષરં” એ પદને “પરમં” એવું વિશેષણ એટલામાટે આપેલું છે કે, અક્ષર શબ્દ વર્ણોની અંદર રહે થયેલો છે, જેથી અક્ષરોમાં જે ઉત્તમોત્તમ અક્ષર ઉદ્ધાર છે, તે બ્રહ્મ છે. શ્રુતિ પણ કહે છે:-“ઓમિત્યેતદક્ષરમ્”-ઉદ્ધાર એ એક અક્ષર છે અને વળી બીજી એક સ્મૃતિ કહે છે કે:-“ઓમિત્યેકાક્ષરં બ્રહ્મ”-ઉદ્ધાર એ એક અક્ષર છે અને તે બ્રહ્મ છે. ઇત્યાદિ શ્રુતિસ્મૃતિઓમાં ઉદ્ધારનું એક અક્ષરતરીકે તથા બ્રહ્મતરીકે વર્ણન કરેલું જોવામાં આવે છે.

હવે અહીં કેટલાએક પ્રાચીન પડિતો કહે છે કે, અહીં “અક્ષરં બ્રહ્મ પરમં”-એ ચરણથી ભગવાન, ઉદ્ધારને પરબ્રહ્મ કહેતા નથી; પરંતુ અહીં ભગવાનના કહેવાનો આશય એ છે કે, જ્ઞાન, અજ્ઞાન તથા કાળવંટ જેનો નાશ થતો નથી, તે અક્ષર કહેવાય છે; અથવા માયામાં તથા તેના કાર્યમાં, લોહાના ગોળામાં જેમ અગ્નિ અંદર અને બહાર વ્યાપી રહેલો છે, તેમ જે વ્યાપી રહેલ છે તે અક્ષર છે અને તેજ પરમ બ્રહ્મ છે; પણ ઉદ્ધાર તે પરમબ્રહ્મ નથી; કારણ કે ઉદ્ધારને પરમ બ્રહ્મપણાનો સંભવજ નથી. વળી શ્રુતિમાં પણ અક્ષર શબ્દથી પરમ બ્રહ્મની પ્રસિદ્ધિ જોવામાં આવે છે. જેમકે:-“एतद्वैतदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवर्दत्यस्थूलमनण्वहं स्वमदीर्घम्-હે ગાર્ગિ ! તે અક્ષરને-અવિનાશી પરમાત્માને બ્રહ્મવેત્તાઓ અસ્થૂલ, અનણ્વ, અદૂસ્વ અને અદીર્ઘ કહે છે. ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં અક્ષર-શબ્દથી અખંડ એકરસવાળા પરબ્રહ્મરૂપ વસ્તુનું વર્ણન કરેલું જોવામાં આવે છે; માટે અહીં પણ અક્ષર શબ્દથી અવિનાશી પરબ્રહ્મજ કહેલા છે, પણ ઉદ્ધાર નહિ.

અથવા અહીં અક્ષર શબ્દથી જીવ સમગ્રય છે; કારણ કે આ ગીતાશાસ્ત્રમાંજ એક સ્થળે અક્ષર શબ્દથી જીવનું વર્ણન કરેલું છે. જેમકે:-“કૂટસ્થોક્ષર ઉચ્યते”-જીવ તે અક્ષર કહેવાય છે, પણ-“ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્યજઃ” માયારહિત ઉત્તમ પુરુષ તો બીજો છે. આ ગીતાવાક્યમાં પ્રથમ કૂટસ્થ (જીવ)ને

અક્ષર શબ્દથી કહેલો છે. વળી-“ક્ષરં પ્રધાનં અમૃતાક્ષરં હરઃ ક્ષરાત્માનાવીશતે દેવે एकः”-પ્રધાન તે ક્ષર છે અને જીવ તે અમૃત અને અક્ષર છે. તે ક્ષરના તથા આત્માના એક દેવ (પરમાત્મા) નિર્ધારિત છે.” આ શ્રુતિમાં પણ અમૃત એવું વિશેષણ આપીને અક્ષર શબ્દને જીવનો વાચક દર્શાવ્યો છે; માટે અહીં પણ અક્ષર શબ્દથી જીવ નામના પરમ બ્રહ્મ સૂચવેલો છે. મૂળમાં અક્ષર પદને “પરમં” એવું વિશેષણ આપીને પૂર્વના અધ્યાયમાં કહેલા માયાના આવરણવાળા જીવને ગ્રહણ કર્યો નથી; કારણ કે માયાથી દંકાયેલા જીવને કદી બ્રહ્મભાવ સંભવેજ નહિ. તેમજ બેદભાવને દર્શાવનારે ઉપાધિભૂત માયારૂપ દર્પણ જ્યાંસુધી હોય છે, ત્યાંસુધી ઉપાધિવાળા જીવાત્માનો ઉપાધિરહિત પરમાત્માની સાથે અબેદ ધરી શકે નહિ.

જે કે “કિં તદ્બ્રહ્મ” એ અર્જુનના પ્રશ્નમાં “પરમં” એવું વિશેષણ નથી તોપણ “તે બ્રહ્મ તદ્વિદુઃ કૃત્સ્નમ્” એ પ્રશ્નને ઉત્પન્ન કરાવનારા સુતવાક્યમાં “પરમં” શબ્દના અર્થને કહેનારા “કૃત્સ્નમ્” એ શબ્દથી પરબ્રહ્મને “પરમં” એવું વિશેષણ અપાઈ જાય છે; માટે અહીં પણ “પરમં” એ વિશેષણ પરબ્રહ્મનેજ ઘટે છે તથા અર્જુનના પ્રથમ પ્રશ્નમાં પણ “તત્” શબ્દથી “કૃત્સ્નમ્” એ પદનું ગ્રહણ થઈ જાય છે. કહેવાનું એ છે કે, જ્યારે અર્જુને પ્રશ્ન કર્યો કે, તે કૃત્સ્ન-પરમ બ્રહ્મ કયું? ત્યારે તેના ઉત્તરમાં ભગવાને કયું છે કે, ઉપાધિના સંબંધથી રહિત થયેલું જે જીવસ્વરૂપ તે કૃત્સ્ન-પરબ્રહ્મ છે, આમ કહીને “તત્સ્વમસિ” એ મહાવાક્યના અર્થરૂપ એવા પ્રત્યગાત્માના બ્રહ્મભાવનું અહીં પ્રતિપાદન કરેલું છે. આ પ્રમાણે અહીં વાસ્તવિક હાર્દ રહેલું છે-અર્થાત્ અહીં વાસ્તવિક અર્થ એજ પ્રમાણે થાય છે; તથા અનાગતુક એવો જે ભાવ-સ્વરૂપ તેનું નામ સ્વભાવ કહેવાય છે-એટલે કે, શુદ્ધ એવો જે “ત્વમ્” પદનો અર્થ તે અધ્યાત્મ કહેવાય છે.

ભગવાન ભાગ્યકાર તો અહીં એવો અર્થ કરે છે કે, તેજ પરમ બ્રહ્મનો પ્રત્યેક શરીરમાં પ્રત્યગાત્મારૂપે જે ભાવ-હોવાપણું તે સ્વભાવ કહેવાય છે; એટલે કે, પ્રત્યેક શરીરમાં પરમાત્માનું જે પ્રત્યગાત્મસ્વરૂપ તે અધ્યાત્મ કહેવાય છે-અર્થાત્ પ્રત્યેક શરીરમાં જીવરૂપે દાખલ થયેલા

પરમાત્માજ છે અને તે અધ્યાત્મ કહેવાય છે.

હવે વિસર્ગ એટલે-જેમાં દેવતાઓને ઉદ્દેશીને દ્રવ્યનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે તે-અર્થાત્ યજ્ઞનું નામ વિસર્ગ છે અને તેનેજ કર્મ કહેવામાં આવે છે, કે જે-વિસર્ગ યજ્ઞ, સર્વ જૂતોના સાત્ત્વિક આદિ સ્વભાવને તથા ઉદ્ભવ-ઉત્પત્તિને કરનારો છે. “બુદ્ધિઃ કર્માનુસારિણી-બુદ્ધિ કર્મને અનુસરનારી છે.”-આ સ્મૃતિવચન, સર્વ જૂતોના સાત્ત્વિક આદિ સ્વભાવને વિસર્ગરૂપ કર્મથી ઉત્પન્ન થનારો સિદ્ધ કરે છે; તેમજ સર્વ જૂતોની ઉત્પત્તિ પણ વિસર્ગરૂપ કર્મથીજ થાય છે. આના સંબંધમાં પણ સ્મૃતિ કહે છે:-

“અગ્નૌ પ્રાસ્તાહુતિઃ સમ્યગાદિત્યમુપતિષ્ઠતે ॥

આદિત્યાજ્ઞાયત વૃષ્ટિર્વૃષ્ટેરન્ન તતઃ પ્રજાઃ ॥”

યદિકે અગ્નિમાં વેદાક્ત વિધિથી સારી રીતે હોમેલી આહુતિ સૂર્યમંડળમાં પહોંચે છે, તે સૂર્યથી વૃષ્ટિ થાય છે, વૃષ્ટિથી અન્ન થાય છે અને અન્નથી પ્રજાઓની ઉત્પત્તિ થાય છે. એ પ્રમાણે વિસર્ગરૂપ કર્મથી એટલે યજ્ઞાદિથી સર્વ જૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે. તે શાસ્ત્રસિદ્ધ છે.

ઉપાસનાવિષેષ પ્રશ્નોમાંથી ત્રણ પ્રશ્નોનો ઉત્તર એ પ્રમાણે પૂર્વના શ્લોકમાં કહીને હવે બાકી રહેલા ત્રણ પ્રશ્નોનો આ ચોથા શ્લોકમાં ભગવાન ઉત્તર કહે છે:-

અધિભૂતં ક્ષરો ભાવઃ પુરુષશ્ચાધિદૈવતમ્ ।

અધિયજ્ઞોઽહમેવાત્ર દેહ દેહમૃતાં વર ॥૪॥

ઉત્પત્તિ અને નાશના સ્વભાવવાળી જે વસ્તુ તે અધિભૂત કહેવાય છે, પુરુષ જે હિરણ્યગર્ભ તે અધિદૈવત કહેવાય છે અને હે દેહધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન! આ શરીરમાં રહેલો અંતર્યામી જે હું તે અધિયજ્ઞ છું.”

(૪) કર્મતાં કૃણ તથા સાધનરૂપ એવી ઉત્પત્તિ અને નાશના સ્વભાવવાળી જે વસ્તુ તે અધિભૂત કહેવાય છે. સર્વ દેહરૂપ નગરીઓમાં વસનારો, સમગ્ર ઇન્દ્રિયોનો અનુગ્રહ કરનારો અને સમગ્ર દેવતામય એવો જે હિરણ્યગર્ભ પુરુષ, તે અધિદૈવત છે અને યજ્ઞનો અભિમાની તથા સર્વનો અંતર્યામી વિષ્ણુરૂપ જે હું તેજ આ શરીરમાં અધિયજ્ઞ છું.

એ પ્રમાણે જ એ પ્રશ્નોનો ઉત્તરો કહેવાઈ

ગયા. હવે તેમાંના પ્રથમ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાને જીવનો અહભાવ કહ્યો છે, તે અહભાવને જાણનારા પુરુષોનું (સ્વાંગાદિ લોકમાં) પ્રયાણ જ હોતું નથી; કારણ કે શ્રુતિ કહે છે કે:- “ન તસ્ય પ્રાણા ઉત્ક્રામંત્યૈવ સમવનીયંતે બ્રહ્મૈવ સન્નિહ્યાપ્યેતિ-તે અહમ્તાની પુરુષના પ્રાણો શરીરમાંથી બહાર નીકળી જતા નથી; પરંતુ એ પરબ્રહ્માંજ લય પામે છે, તે પુરુષ અહરૂપ થઈનેજ અહમ્ને પામે છે.

હવે બીજા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાને શુદ્ધ એવા “ત્વં” પદના અર્થને કહી દેખાડ્યો છે. તેનું જ્ઞાન પણ વસ્તુતત્ત્વના વિષયરૂપ જ હોય છે, તેથી તેમાં ભાવના કરવાની જરૂર રહેતી નથી; માટે ભાવનાના ફળસમયે તે “ત્વં” પદાર્થના પ્રલય (ભાન) ની પણ અપેક્ષા નથી.

તેમજ ત્રીજા અને ચોથા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાને કર્મ અને તેના સાધનરૂપ ઉત્પત્તિવિનાશના સ્વભાવવાળી વસ્તુ કહેલી છે. તેમાં પણ ભાવના કરવાની અપેક્ષા નથી; કારણ કે મરણસમયે બળવાન કર્મોજ ચિત્તને રૂંધી રાખે છે, જેથી તે કર્મ અને તેના સાધનરૂપ ફળનુંજ તે સમયે અવશ્ય સ્મરણ થાય છે; માટે તેમાં ભાવના કરવી તે તો વ્યર્થ જ છે.

હવે બાકી રહેલા છેલ્લા એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં શ્રીભગવાને ઉપાધિયુક્ત કાર્યઅહમ્નું તથા ઉપધિઃહિત કારણઅહમ્નું નિરૂપણ કર્યું છે. તે બંનેમાંના એકની ભાવના જો દદ થાય તો અવશ્ય મરણસમયે તેનું ભાન થાય છે; માટે જે પુરુષ તે બંનેમાંથી કોઈ એક પરમાત્માનું સ્મરણ કરતો કરતો શરીરનો ત્યાગ કરીને દેવયાનાદિક માર્ગે પ્રયાણ કરે છે તે પુરુષ અહલોકમાં પ્રથમ પ્રાપ્ત થઈને તેદ્વારા અનુક્રમે મોક્ષને પામે છે. આ વાતનેજ હવે પછીના શ્લોકમાં ભગવાન કહે છે:-

અંતકાલે ચ મામેવ સ્મરન્મુક્ત્વા કલેવરમ્ ।

યઃ પ્રયાતિ સ મદ્ભાવં યાતિ નાસ્ત્યત્ર સંશયઃ ।

મરણસમયે માફજ સ્મરણ કરતો જે પુરુષ, શરીરનો ત્યાગ કરીને પ્રયાણ કરે છે, તે પુરુષ મારા ભાવને-મારા સ્વરૂપને પામે છે, એમાં સંશય નથી.^૫

(૫) ઉપાધિયુક્ત અહમ્ની ઉપાસનાના પ્રકર-

ણમાં શ્રુતિ કહે છે:- “શતં ચૈકા ચ હૃદયસ્ય નાહ્યસ્તાસાં મૂર્ધ્નનમભિનિઃસૃતૈકા । તયોર્ધ્વ માયન્નમૃતત્વમેતિ વિધ્વગ્ન્યા ઉત્ક્રમણે ભવાંતિ”

પુરુષના હૃદયમાંથી નીકળેલી એકસોને એક નાદીઓ છે. તેઓમાં અહરધ્વને બેદીને નીકળેલી એક સુગુણા નામની નાદી છે. મરણસમયે મનને વશ કરીને તે મનને ઉપાસકે, હૃદયમાં તે નાદીસાથે જોડવું. તે નાદીવડે ઉપર જનારો ઉપાસક, સૂર્યરૂપ દારથી અહલોકની પ્રાપ્તિરૂપ અમુખ્ય અમર ભાવને પામે છે. તે અહલોકમાં રહેલા અનુપમ ભોગોને ભોગવીને શ્રીઅહમ્ની સાથે મહાપ્રલયકાળે તે ઉપાસક, મુખ્ય અમરભાવને પામે છે. વિવિધ પ્રકારની ગતિવાળી જે બીજી નાદીઓ છે, તે પ્રાણના જવામાં એટલે સંસારની પ્રાપ્તિમાં નિમિત્ત થાય છે.” આ શ્રુતિ, ઉપાધિયુક્ત અહમ્નું ઉપાસન કરનારા પુરુષને પણ ક્રમે કરીને મોક્ષ થાય છે એમ જણાવે છે; અને વળી જે પુરુષે શુદ્ધ એવા ત્વં પદાર્થરૂપ અધ્યાત્મવસ્તુને જાણેલી છે, તે પુરુષને પણ પૂર્વોક્ત શ્રુતિમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે કર્મમુક્તિજ પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ “ન તસ્ય પ્રાણા ઉત્ક્રામંતિ- તે જાનીના પ્રાણો અન્યત્ર ગમન કરતા નથી” આ સર્વોમુક્તિવિધિ શ્રુતિવાક્યનો તે પુરુષ, વિષય થતો નથી-અર્થાત્ શુદ્ધ ત્વં પદાર્થને જાણનાર પુરુષની પણ કર્મમુક્તિજ થાય છે; પણ સર્વોમુક્તિ થતી નથી. કદાચ અહીં કોઈ શંકા કરે કે, માત્ર ત્વં પદાર્થને જાણનારો પુરુષ, ઉપાસક નહિ હોવા છતાં તેને કર્મ એ રીતે કર્મમુક્તિનો લાભ થાય છે? આ શંકાના સમાધાનમાટે શ્રીભગવાને પોતેજ પ્રથમ કહેલું છે કે:-

“ન હિ કલ્યાણકૃત્કશ્ચિદુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ-હે તાત! કલ્યાણને કરનારો કોઈ પણ માણસ દુર્ગતિને પામતો નથી.” આ ન્યાય પ્રમાણે તે પુરુષ, ઉભયબ્રહ્મ થતો નથી. વળી કોપનિષદમાં જે સ્થળે નિષ્કલ એવા પ્રત્યગાત્માનું જ્ઞાન ધરાવનારા કેવળ યોગીનું પ્રકરણ ચાલેલું છે, તેજ સ્થળે પૂર્વોક્ત “શતં ચૈકા હૃદયસ્ય નાહ્યઃ” એ શ્રુતિ, કહેવામાં આવેલી છે. વળી-“વેદાંતવિજ્ઞાનસુનિશ્ચિતાર્થાઃ સંન્યાસયોગાદ્યતયઃ શુદ્ધસત્ત્વાઃ તે બ્રહ્મલોકેષુ પરાન્તકાલે પરામૃતાઃ પરિરુચ્યાન્તે સર્વે ॥” જે પુરુષો, વેદાંતથી ઉપજેલા વિજ્ઞાનવડે જાણવાયોગ્ય પરમાત્મરૂપ અર્થમાં આતિ દદ નિશ્ચયવાળા થયેલા છે.

જેઓ સર્વ કર્મોને પરિત્યાગ કરીને કેવળ બ્રહ્મનિષ્ઠા રૂપ સંન્યાસયોગથી પ્રયત્ન કરવાના સ્વભાવવાળા છે અને જેઓ સંન્યાસયોગથી શુદ્ધ ચિત્તવાળા છે, તેઓ સર્વ પોતાના શરીરના પરિત્યાગસમયે જીવતાં છતાંજ બ્રહ્મરૂપ લોકમાં પરમ અમૃત(બ્રહ્મ)રૂપ થઈને દીપકના નિર્વાણની પેઠે તથા ઘટાકાશની પેઠે સર્વ તરફથી મુક્ત થાય છે.” આ શ્રુતિ પણ, નિશ્ચિત અર્થવાળા તથા ત્વં પદાર્થનું શોધન કરનારા પુરુષોને કમમુક્તિ જણાવે છે. વળી આ શ્રુતિમાં રહેલા “**સુનિશ્ચિતાર્થાઃ**” એ પદથી બ્રહ્મ અને આત્માની એકતાના નિશ્ચયવાળા બ્રહ્મજ્ઞ પુરુષોનું ગ્રહણ કરવાનું નથી; કારણ કે, તેવા બ્રહ્મજ્ઞ પુરુષોની કોઈપણ જાતની બ્રહ્મલોક આદિ ગતિ હોતીજ નથી, એમ “**ન તસ્ય પ્રાણા ઉત્ક્રામંતિ**” એ શ્રુતિમાં પ્રથમ કહેલુંજ છે; તેમજ તે પદવડે ઉપાસના કરનારા પુરુષોનું પણ ગ્રહણ કરી શકાય તેમ નથી, કારણ કે તેઓનો તો ત્યાં સંભવજ નથી; અને ઉપાસનાનો અર્થ એ થાય છે કે, અવસ્થામાં વસ્તુબુદ્ધિ કરવી તે. જેમ દાખલાતરીકે-શાલગ્રામમાં વિષ્ણુદર્શિ કરવી; સૂત્રાત્મા, વિરાટ અને અંતર્યામીમાં આત્માની બુદ્ધિ કરવી, ઇત્યાદિનું નામ ઉપાસના કહેવાય છે. જેઓ તે શ્રુતિમાં દર્શાવ્યાપ્રમાણે “**સુનિશ્ચિતાર્થાઃ**”-અતિદૃઢ નિશ્ચયવાળા હોય છે તેઓ તેવા પ્રકારની ઉપાસના કરતાજ નથી; માટે તે શ્રુતિમાં દર્શાવેલા તે પદવડે શુદ્ધ ત્વં પદાર્થના જ્ઞાનવાળા યોગીઓનુંજ ગ્રહણ કરવાનું છે; માટે જેઓ અધ્યાત્મને જાણનારા છે-એટલે કે, શુદ્ધ ત્વં પદાર્થના જ્ઞાનવાળા છે, તેઓને બ્રહ્મ અને આત્માની એકતાનું જ્ઞાન હોતું નથી તથા તેઓ ઉપાસક પણ હોતા નથી અને તેઓને મરણસમયે અંત્ય સાક્ષાત્કાર પણ હોતો નથી, છતાં તેઓને દેવયાનાદિ ગતિની પ્રાપ્તિ છે.

એ પ્રમાણે મરણસમયે કાર્યબ્રહ્મ અને કારણ-બ્રહ્મની ભાવના કરવાથીજ કેવળ તેના સ્વરૂપને પમાય છે તેમ નથી; પરંતુ આપણે જગતમાં જેમજેમ છીએ કે, કીડા જીવતાં જીવતાંજ ભાવનાના બળથી પોતે ચિંતવેલી વસ્તુના સ્વરૂપને પામે છે-એટલે કે, બમર આદિની ભાવના કરતો કીડો બમરજ બની જાય છે. વળી યોગશાસ્ત્રમાં પણ એક વાત પ્રસિદ્ધ છે કે, મહાદેવની ભાવના કરતો નહિકેશ્વર, એકના એક શરીરથી મહાદેવ-

સ્વરૂપ થયો છે. તો પછી મરણસમયે કરેલી ભાવનાના બળથી બીજા શરીરમાં તે વસ્તુરૂપ બની જવાય તેમાં શી નવાઈ છે? આ વાતનેજ દર્શાવે છે:-
યં યં વાપિ સ્મરન્ભાવં ત્યજત્યંતે કલેવરં ।

તં તમેવૈતિ કૌતેય સદા તદ્ભાવમાવિતઃ ॥૬॥

હે કુંતીપુત્ર ! પુરુષ મરણસમયે જે જે ભાવનું સ્મરણ કરતાં કરતાં શરીરનો ત્યાગ કરે છે, તે તે ભાવની ભાવનાવાળો થઈને-એટલે પોતાના ભાવવાળી વસ્તુની વાસનાથી રંગાઈ જઈને તે તે ભાવને સદા પામે છે.^૬

તસ્માત્સર્વેષુ કાલેષુ મામનુસ્મર યુદ્ધય ચ ।

મય્યર્પિતમનોબુદ્ધિર્મામેવૈવ્યસ્યસંશયઃ ॥૭॥

તે માટે સર્વ સમયમાં તું માફ સ્મરણ કર અને યુદ્ધ કર. જે તું મારામાં મન અને બુદ્ધિને અર્પણ કરીશ તો અવશ્ય મનેજ પામીશ.^૭

(૬-૭) પુરુષ જે જે ભાવનું સ્મરણ કરે છે, તે તે ભાવને પામે છે, માટે તું સર્વ કાળમાં માફ સ્મરણ કર અને યુદ્ધ કર; કારણ કે તેમ કરવાથી મરણસમયે પણ તને માફ સ્મરણ રહેશે અને તું મારા સ્વરૂપને પામી જઈશ. (અહીં મૂળમાં “**યુદ્ધય ચ**” એ સ્થળે ચક્રાર મૂકેલા છે, તેથી કર્મ અને ઉપાસનાનો પણ સંદર્ભજ જણાય છે. જેમ જ્ઞાન અને કર્મનું એકસાથે અનુષ્ઠાન કરનારા પુરુષને કર્તાપણનો તથા અકર્તાપણનો વિરોધ આવતો નથી, તેમ કર્મ અને ઉપાસનાનું એકસાથે અનુષ્ઠાન કરનારા પુરુષને પણ કર્તાપણનો તથા અકર્તાપણનો વિરોધ આવતો નથી.) વળી હે અર્જુન ! અંતકાળે માફ સ્મરણ કરીને જે તું મારામાં તારા મનને તથા બુદ્ધિને અર્પણ કરીશ, તો અવશ્ય તું મનેજ પામી જઈશ.

એ વાતનેજ ત્રણ શ્લોકથી કહી દેખાડે છે:-

અભ્યાસયોગસ્તેન ચૈતસા નાન્યગામિના ।

પરમં પુરુષં દિવ્યં યાતિ પાર્થાનુચિંતયન્ ॥૮॥

હે પાર્થ ! અભ્યાસના કૃણરૂપ સંભાધિયોગથી યુક્ત થયેલા અને બીજે સ્થળે નહિ જનારા ચિત્તવડે પરમ દિવ્ય પુરુષનું-પરમાત્માનું ચિંતન કરનારો પુરુષ, તેનેજ પામે છે.^૮

(૮) આ શ્લોકમાં અભ્યાસ શબ્દથી-“**તત્ત્વિયતૌ યત્નોઽભ્યાસઃ**”-એ પાતજલસૂત્રોક્ત અ-

બ્યાસ ગ્રહણ થાય છે; એટલે કે ધ્યેય વસ્તુમાં ચિત્ત-
ને સ્થિર કરવામાટે વિજ્ઞાતીય જ્ઞાનના આવરણ-
વિનાશના સંજ્ઞાતીય જ્ઞાનનો પ્રવાહ કરવારૂપ
જે પ્રયત્ન તેનું નામ અભ્યાસ કહેવાય છે. તેમાં
લાઘ્ય-ધ્યેય વિષય, બે પ્રકારનો હોય છે:-સિદ્ધ
અને અસિદ્ધ. વિજ્ઞાની પ્રતિમા અને વિરાટ આદિ
સિદ્ધ ધ્યેયવિષય છે અને માનસિક પ્રતિમા આદિ
અસિદ્ધ ધ્યેયવિષય છે. તેમાંના અસિદ્ધ ધ્યેયવિ-
ષયમાં, મનને પ્રતિમાના આકારે કરવું પડે છે
અને પાછું તે મનને તે માનસિક પ્રતિમામાં સ્થિર
કરવું પડે છે. આમ એકનાજ સંબંધમાં વિષ-
યનો ભેદ હોવાથી તેમાં બમણો પ્રયત્ન કરવો પડે
છે; પણ સિદ્ધ ધ્યેયવિષયમાં તો કેવળ ચિત્તને
સ્થિર કરવારૂપ એકજ પ્રયત્ન કરવો પડે છે.

જેમ સ્વભાવથી સ્વચ્છ એવા સ્ફટિકમણિ,
જસુંદીના પુષ્પના રંગથી લાલ અને છે અને તેમાં
લાલાશનો આરોપ થાય છે. પછી તે આરોપ
જ્યારે પ્રબળ થાય છે, ત્યારે તેના તેજ સ્ફટિક-
માં સ્ફટિકભુક્તિનો નાશ થતાં પદ્મરાગમણિની
ભુક્તિનો ભ્રમ થાય છે; અને તે પદ્મરાગમાં
પણ ચંદ્રિકાનો સંબંધ થતાં ઇન્દ્ર-નીલભુક્તિનો
ભ્રમ થાય છે. વળી તે ચંદ્રિકાના સંબંધમાંજ
તેજ સમયે જો તે મણિ કંઈક દૂર પ્રદેશમાં
રહેશે હોય તો તેમાં વળી સામાન્ય પથ્થરભુ-
ક્તિનો ભ્રમ થાય છે. આવી રીતે ઉત્તરોત્તર
ભ્રમના ક્રમથી શુદ્ધ એવા એકનો એકજ સ્ફ-
ટિકમણિ પાંચ પ્રકારનો થાય છે. એજ પ્રમાણે
સ્વભાવથી શુદ્ધ એવું ચૈતન્ય માયાના સંબંધથી
ધ્વિરરૂપે થાય છે. તે માયાની જ્યારે પ્રબળતા
થાય છે, ત્યારે ધ્વિરપણુના અંશનો નાશ થતાં
તેજ ચૈતન્યમાં સૂત્રાત્માનો ભ્રમ થાય છે અને
સૂત્રાત્મામાં પણ જ્યારે અજ્ઞાનની દટતા થાય છે,
ત્યારે વિરાટનો ભ્રમ થાય છે; અને તે અ-
જ્ઞાન, જ્યારે અતિ દટ થઈ જાય છે, ત્યારે તે
વિરાટના એક લાગરૂપ શરીર વગેરે પદાર્થોમાં
પણ આત્માની ભ્રાંતિ થાય છે. તેમાં વળી જેમ,
ઘડાની અંદર રહેલો દીવો, માત્ર ઘડાનેજ પ્રકા-
શિત કરે છે અને જ્યારે તે દીવો ઘડાના મોં
આગળ જરા બહાર નીકળે છે, ત્યારે પોતાની
કાંતિના સંબંધમાં આવેલા પદાર્થોને પ્રકાશિત
કરે છે; પણ જ્યારે તે દીવો સંપૂર્ણતાથી બહાર
નીકળે છે, ત્યારે ઘરની અંદર રહેલા સમગ્ર પ-

દાર્થોને પ્રકાશિત કરે છે, તેમજ દેહની અંદર
રહેલું ચૈતન્ય, માત્ર દેહનેજ પ્રકાશિત કરે છે;
ચક્ષુ આદિ દેહનાં હિદ્રમાંથી જ્યારે બહાર નીકળે
છે, ત્યારે પાસે રહેલા રૂપાદિક વિષયોને પ્રકાશિત કરે
છે; પણ જ્યારે ગુરુએ કહેલીયુક્તિ પ્રમાણે સંપૂર્ણ
રીતે દેહમાંજ કરાયેલી આત્મભુક્તિના અભિમાન-
નો ત્યાગ થાય છે, ત્યારે તે ચૈતન્ય અમાપ થઈને સ-
મગ્ર વિરાટ આત્માને પ્રકાશિત કરે છે. આ વાતને
બીજા બહારના ગ્રંથોમાં પણ કહેલી છે. જેમકે:-

“મણિહુતવહતારા સોમસૂર્યાદયોઽપિ ।

ક્ષિતિવિષયમિદ્ધાલ્પં વાહ્યમુદ્યોતયતિ ॥

સહજલયસમુત્થં યોતયેજ્જ્યોતિરંતા ।

સ્થિરભુવનમપિ સૂક્ષ્મસ્થૂલભેદક્રમેણ ॥”

મણિ, અગ્નિ, તારાઓ, ચંદ્ર અને સૂર્ય-એ બધા
ઉત્તરોત્તર અધિક તેજવાળા પદાર્થો, પૃથ્વીસંબંધી
અદ્ય અને બાહ્ય પદાર્થોનેજ પ્રકાશિત કરે છે; પણ
સ્વાભાવિક એવા દેહાભિમાનનો લય થતાં જે
જ્યોતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે તો સૂક્ષ્મ અને
સ્થૂલ પદાર્થોના ભેદના ક્રમપૂર્વક સમગ્ર ત્રિભુવ-
નને પ્રકાશિત કરે છે, ” કારણ કે આ જગતમાં
જે કંઈ દ્રશ્ય જોવામાં આવે છે; તે બધું
સંકલ્પથીજ ઉત્પન્ન થયેલું છે અને પરમાત્માની
દષ્ટિમાત્રાથીજ બનેલું છે. તે ધ્વિરના સંકલ્પની
પહેલાં આ સર્વ દ્રશ્યમાન પ્રપંચ દતોજ નહિ.
શ્રુતિ પણ કહે છે:-“ સ યદિ પિતૃલોકકામો
મચ્ચતિ સંકલ્પાદેવાસ્ય પિતરઃ સમુત્તિષ્ઠતિ-
તે જો પિતૃલોકની ઇચ્છાવાળો થાય છે, તો
એને સંકલ્પમાત્રમાં પિતૃઓ આવી મળે છે.”
આ શ્રુતિ, સર્વ સંકલ્પથી થયેલું છે, એમ દર્શા-
વે છે. વળી:-“ દોષનિમિષં રૂપાદયો વિષ-
યાઃ સંકલ્પકૃતાઃ-રાગાદિ દોષના કારણરૂપ જે
રૂપ વગેરે વિષયો, તે પરમાત્માના સંકલ્પથી ઉત્પ-
ન્ન થયેલા છે.” આ અક્ષપાદનું સૂત્ર પણ સર્વને
સંકલ્પથી થયેલું કહે છે.

તે રીતે ઉપાસકને જ્યારે વિરાટ આત્માનો
સાક્ષાત્કાર થાય છે, ત્યારે તે માને છે કે:-“ આ
સર્વ હુંજ છું અને આજ મારો પરમ લોક છે.”
જોકે એ પ્રમાણેના તે ઉપાસકે ગ્રહણ કરેલો અ-
હંભાવ, વસ્તુતત્ત્વની અપેક્ષાએ તો કેવળ ભ્રાંતિ-
રૂપજ છે, તોપણ તે અહંભાવ, સ્વાભાવિક એવા
દેહપરના અહંભાવ કરતાં સત્ય સ્વરૂપવાળો
છે. જેમ સ્ફટિકની અંદર સામાન્ય પથ્થરની

બુદ્ધિ કરતાં ઈંદ્રનીલમણિની બુદ્ધિ થવી તે બ્રાંતિરૂપ હોવા છતાં કંઈક અંશે શ્રેષ્ઠ છે, તેમજ પૂર્વોક્ત વિરાટની ઉપાસનાવાળા યોગીને થયેલો અહંભાવ દેહપરના અહંભાવ કરતાં ઉત્તમ છે.

હવે જેમ સ્ફટિકમણિપર લક્ષ્યપૂર્વક સ્થાપેલી દષ્ટિ, ઉત્તરોત્તર વાસ્તવિક જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થતાં ઈંદ્રનીલમણિની બુદ્ધિનો ત્યાગ કરી પદ્મરાગમણિની બુદ્ધિને ધારણ કરે છે અને પંચીથી તે પદ્મરાગ બુદ્ધિનો પણ ત્યાગ કરીને લાલ સ્ફટિકમણિની બુદ્ધિને પામે છે અને છેવટે તે બ્રાંતિથી દેખાતી રતાશનો પણ બાધ કરીને શુદ્ધ સ્ફટિકમણિને જાણે છે, તેમજ ગુરુએ ઉપદેશેલી યુક્તિ પ્રમાણે પ્રત્યગાત્મામાં સ્થાપેલું મન, તે પ્રત્યગાત્માના બાહ્ય બાહ્ય રૂપનો ત્યાગ કરીને આંતર આંતર રૂપમાં સ્થિર થતું જાય છે અને છેવટે છેલ્લામાં છેલ્લા શુદ્ધ સ્વરૂપને પામીને તે મન, તે શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પોતાની મેળેજ લય પામે છે. કથું છે કે:—“યેન ત્યજસિ તત્ત્યજ-જે મનથી તું વિરાટ સૂત્રાત્મા આદિના લાવને ત્યજે છે, તે-મનનો પણ તું છેવટે ત્યાગ કર.”

એ પ્રમાણે કેવળ વ્યવહારદષ્ટિથીજ સિદ્ધ વિષયરૂપ એવા વિરાટ, સૂત્રાત્મા અને અંતર્યામી વગેરેમાં મનને સ્થિર કરવામાટે જે પ્રયત્ન કરાય તેનું નામ અભ્યાસ કહેવાય છે; અને તે અભ્યાસના ફળરૂપ એવો જે યોગ, તેનું નામ સમાધિ કહેવાય છે—એટલે કે, ધ્યાન કરવા યોગ્ય વસ્તુમાં મનની જે સ્થિરતા તે સમાધિ છે. તે આ સમાધિના ગુણથી યુક્ત થયેલા અને તે કારણથીજ અન્ય સ્થળે નહિ જનારા ચિત્તવડે, સર્વથી ઉત્તમ, સમગ્ર દ્રોણથી રહિત તથા સર્વ પાપોને બાળનાર પ્રકાશમાન પરમ પુરુષનું, “હુંજ સર્વાત્મા ભગવાન વાસુદેવ છું” એ રીતના આચાર્યના ઉપદેશપૂર્વક ચિંતન કરતો યોગી, હે પાર્થ ! નદી જેમ પોતાનાં નામરૂપનો ત્યાગ કરીને સમુદ્રને પામે છે, તેમ તે પરમ પુરુષનેજ પામે છે. આ વાતનેજ શ્રુતિ કહે છે:—“યથા નયઃ સ્વંધમાનાઃ સમુદ્રેડ્ડાંતં ગચ્છંતિ નામરૂપે વિદ્યાય ॥ તથા વિદ્વાન્ પુણ્યપાપે વિધૂય પરાત્પરં પુરુષમુપૈતિ દિવ્યમ્ ॥

જેમ ગંગા વગેરે નદીઓ વહેતી વહેતી સમુદ્રને પામીને નામરૂપનો ત્યાગ કરી દઈ, તે સમુદ્રમાં અસ્ત થાય છે, તેમ જ્ઞાનીપુરુષ પણ, અવિ-

દ્યાએ કરેલા નામરૂપનો સારી રીતે ત્યાગ કરીને તથા પુણ્યપાપનો નાશ કરીને સૂત્રાત્માથી શ્રેષ્ઠ એવા સ્વયંપ્રકાશ પરમ પુરુષને પામે છે.

એ પ્રમાણે ઉપાસનાનું સ્વરૂપ કહીને હવે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, ઉપાસના કરવા યોગ્ય વસ્તુનું સ્વરૂપ કહે છે:—

કર્ત્ત્વિ પુરાણમનુશાસિતારમણોરણીયાંસમસ્મરેદ્યઃ ॥ સર્વસ્ય ધાતારમર્ચિસ્યરૂપમાદિત્યવર્ણતમસઃ પરસ્તાત્ ॥ ૧૧ ॥ પ્રયાણકાલે મનસાઽચલેન મત્તયા યુક્તો યોગવલેન ચૈવા ભુવોર્મય્યે પ્રાણમાવેશ્યસમ્યક્ સ તં પરં પુરુષમુપૈતિદિવ્યમ્

ભક્તિયુક્ત થયેલો જે પુરુષ, મરણસમયે, અચળ મનવડે, યોગબળથી યુક્ત થઈને તથા જે ભ્રમરની વચ્ચે પ્રાણવાયુને સારી રીતે સ્થાપીને સર્વજ્ઞ, પુરાણ, સર્વનું શાસન કરનાર, સૂક્ષ્મથી પણ અતિ સૂક્ષ્મ, સર્વ કર્મના ફળદાતા, અચિંત્યસ્વરૂપ, સૂર્યસમાન તેજસ્વી તથા અવિદ્યાથી પર પરમ દિવ્ય પુરુષનું સ્મરણ કરે છે, તે પુરુષ તે પરમાત્માનેજ પામે છે. ૯-૧૦

(૯-૧૦) પરબ્રહ્મ પરમાત્મા સર્વજ્ઞ છે, પુરાણ એટલે અતિ પ્રાચીન કાળના છે, સર્વનું શાસન કરનારા છે—અર્થાત્ જગતના અંતર્યામી છે, આકાશ વગેરે સૂક્ષ્મ પદાર્થોના કરતાં પણ અતિસૂક્ષ્મ છે, સર્વ પ્રકારનાં કર્મોનાં ફળને વિભાગ પ્રમાણે આપનારા છે, અચિંત્ય સ્વરૂપવાળા છે—અર્થાત્ સર્વ સ્થળે સ્થિતિવાળા છે છતાં કોઈ એકજ તે પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે. વળી સૂર્યની પેઠે નિલ પ્રકાશસ્વરૂપ કાંતિવાળા છે—અર્થાત્ સર્વ જગતના પ્રકાશક છે અને દેહ, ઈંદ્રિય વગેરે અનાત્મા પદાર્થોપર આત્મસ્વરૂપના અભિમાનને કરાવનારી જે અવિદ્યા તેથી પર છે. સારાંશ કે, જ્યાંસુધી દેહાભિમાન હોય છે, ત્યાંસુધી પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી; પણ જ્યારે યોગની યુક્તિથી તે દેહાભિમાનનો ત્યાગ થઈ જાય છે, ત્યારે તે દેહની અંદરજ પરમાત્માનો આપોઆપ સાક્ષાત્કાર થાય છે.

યોગીએ પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળા પરમાત્માનું અચળ મનવડે એટલે બ્રીજ વૃત્તિઓથી રહિત

થયેલા મનવડે સ્મરણ કરવું અને ભગવાન વા-
સુદેવને વિષે પૂજ્યશુદ્ધિરૂપ ભક્તિવડે યુક્ત
થવું તથા મન, પ્રાણ અને ઈન્દ્રિયાની ક્રિયાનો
નિરોધ કરવો-અર્થાત્ તે સર્વ ક્રિયાઓને યોગથી
હૃદયકમળમાં વશ કરવી.

એ રીતના યોગબળથી યુક્ત થયેલો યોગી,
મધુમતી આદિ ભૂમિકાઓના જ્યના ક્રમથી પ્ર-
થમજ મૂલાધારથી આરંભી અક્ષરધ્ર સુધીનાં
આંતરિક સ્થાનોમાં ચઢાવવાના તથા ઉતારવાના
ક્રમથી પવનનો સંચાર કરી, મરણસમયે એ
ભ્રમરોના મધ્યમાં રહેલા આજ્ઞાયકમાં, સુપુમ્ણા
નાડીદ્વારા મૂલાધારમાંથી ખેંચીને પ્રાણનું સ્થા-
પન કરે. એ આજ્ઞાયકમાં પ્રાણને સ્થાપવાનું
પ્રયોજન એ છે કે, તેથી યોગીને બીજા પદાર્થોનું
વિસ્મરણ થઈ જાય છે અને કેવળ દિવ્ય પુરુષનું
ચિંતનજ રહે છે; પણ તે દિવ્ય પુરુષનું ચિં-
તન, જ્યારે તે પ્રાણવાયુને આજ્ઞાયકમાંથી ઉપર
લઈ જવામાં આવે છે ત્યારે રહેતું નથી; કારણ
કે તે સ્થિતિમાં મન મૂઝાઈને પામી જાય છે;
માટે જે સમયે આજ્ઞાયકમાં પ્રાણવાયુની સ્થિતિ
હોય છે, તે અવસ્થામાંજ સત્ય જ્ઞાન સંપાદન
કરી લેવું અને ત્યાર પછી દેવયાનાદિ માર્ગના
વિભાગથી જૂદાં જૂદાં સ્થાનપ્રત્યે લઈ જનારા દિવ્ય
પુરુષનું તથા પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય સ્થાનનું તેની
અંદરજ સ્મરણ કરવું.

જ્યારે યોગી, ભ્રમરના મધ્યભાગમાંથી ઉપર
નાડીદ્વારા પોતાના પ્રાણવાયુને ઉપર લઈ જાય છે,
ત્યારે તે પ્રાણ, છૂટેલાં બાણની પેઠે અક્ષાંકરૂપ
અર્પર (કપાલ-અર્પર) ને ભેદી નાખીને આ-
ગળ ચાલુ થાય છે; એટલે પછી પૂર્વોક્ત સ્મ-
રણની વાસનાથી વાસિત થયેલું તે યોગીનું મન,
પ્રાપ્ત થયેલી વૃત્તિવાળું થઈને પૂર્વસંસ્કારના પ્રબ-
ળપણાથી તથા યોગના માહાત્મ્યથી, દિવ્ય ઉપાધિ-
થી યુક્ત અને દેવયાનાદિ વિભાગ દેવતાઓથી પૂ-
જાતાં ઉત્તરોત્તર સ્થાનપ્રત્યે ગતિવાળું થાય છે
અને દિવ્ય પુરુષના સંબંધવાળું થયેલું તે યોગી-
નું મન, તે દિવ્ય પુરુષદ્વારા ઇચ્છિત સ્થાનને
પ્રાપ્તિ થાય છે તથા આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે
છે. આટલા બધા આશયને મનમાં લાવીને અહીં
કહેલું છે કે, જે ભ્રમરની વચ્ચે પ્રાણવાયુને સારી
રીતે સ્થાપવો. એ પ્રમાણે કરીને તે યોગી, કવિ,
સર્વજ્ઞ, પુરાણ આદિ પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળા, સર્વ

પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરનારા અને નારાયણ
શબ્દથી પ્રતિપાદન કરવા યોગ્ય એવા હિરણ્ય-
ગર્ભ નામના પરમ પુરુષને પ્રાપ્ત થાય છે-અ-
ર્થાત્ તેના લોકમાં જાય છે.

પૌરાણિકો, જે પ્રમાણે અભલોક, વિષ્ણુલોક
અને રુદ્રલોકની ઉપર ઉપર કલ્પના કરે છે, તે
પ્રમાણે વેદાંતીઓની કલ્પના હોતી નથી; પરંતુ વે-
દાંતીઓ તો એમ માને છે કે, સર્વ લોકોનો,
હિરણ્યગર્ભ નામના સત્યલોકમાંજ સમાવેશ
થાય છે અને તે હિરણ્યગર્ભ લોક સુધીની પ્રા-
પ્તિ, ઉપાસનારૂપ કર્મની અતિ ઉત્તમતા છે.
આ વાત, બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં તથા તે ઉપ-
નિષદપરનાં ભાષ્યમાં સ્પષ્ટ છે, માટે ત્યાં જોવું.

જે ભ્રમરના મધ્યભાગમાં રહેલા આજ્ઞા-
યકમાં પ્રાણવાયુને સ્થાપવાનું કહ્યું; પણ તે
પ્રાણવાયુનું સ્થાપન ક્યાં પહેલાં શું કરવું અને
સ્થાપન ક્યાં પછી શું કરવું, એ વાતને હવે પછી
કહેશે; પણ તેમાં પ્રથમ પ્રતીક રૂપે ચિંતન ક-
રવા યોગ્ય ઈકારનાં વાચ્ય અને વાચકના અભે-
દને કહેવાની ઇચ્છાથી તેનાં વખાણ કરે છે:—

યદક્ષરં વેદવિદો વદંતિ વિશંતિ યદ્યતયો

વીતરાગાઃ । યદિચ્છંતો બ્રહ્મચર્યં ચરંતિ

તત્તે પદં સંગ્રહેણ પ્રવક્ષ્યે ॥ ૧૧ ॥

વેદવેત્તાઓ જે પ્રણવ નામના અક્ષરને(ઈકાર-
ને) વેદના આરંભમાં કહે છે, રાગથી રહિત
થયેલા સંન્યાસીઓ, જે પ્રણવને પ્રતિમાની પેઠે
પ્રતીકરૂપે શરણ કરે છે અને જે પ્રણવને ઇચ્છ-
નારા યતિઓ, બ્રહ્મચર્ય પાળે છે, તે પ્રણવરૂપ
સ્થાન હું તને સંક્ષેપમાં કહીશ. ૧૧

(૧૧) વેદને જાણનારા મહર્ષિઓ પ્રણવ ના-
મના જે અક્ષરને વેદના આરંભમાં બણે છે,
અથવા વેદવેત્તાઓ-ઉપનિષદને જાણનારા મહાત્મા-
ઓ જે ઈકાર કહેવાતા અક્ષરને અવિનાશી કહે
છે:-જેમકે, “**एतच्चै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा
अभिषदंत्यस्थूलमनण्वहस्वमदीर्घम्**”-યાજ્ઞવલ્કયે
કહ્યું:-હે ગાર્ગિ ! તે અવિનાશી પરઅક્ષરને અક્ષરવેત્તા-
ઓ, સ્થૂલ, અણુ, દરવ અને દીર્ઘથી ભિન્ન કહે છે-
રહિત કહે છે; જે પ્રણવને (ઈકારને) વીતરાગ
સંન્યાસીઓ અક્ષરના પ્રતિનિધિતરીકે શરણ કરે છે,
અથવા જે અવિનાશી અક્ષરમાં ગયેલા રાગવાળા
યતનીલ સંન્યાસીઓ સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ

થતાં પ્રવેશ કરે છે અને જે અક્ષરને (પ્રણવને અથવા તો પરબ્રહ્મને) જાણવાની ઇચ્છા કરતા યતિઓ બ્રહ્મચર્યનું અનુષ્ઠાન કરે છે, તે ત્રણ વર્ણવાળા ઔંકારરૂપ પદને અથવા તો તારે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય અવિનાશી પરબ્રહ્મને હું તને કહીશ. (આ પ્રમાણે અહીં વાચ્ય-પરબ્રહ્મ અને વાચક-ઔંકારનો અભેદ, શ્રુતિની હાયાથી જણાય છે.) જેમ કે, કકોપનિપદ્માં નચિકેતાએ યમરાજાપ્રત્યે પ્રશ્ન કર્યો છે કે, “અન્યત્ર ધર્માદન્યત્રાધર્માદન્યત્રાસ્માકૃતાકૃતાત્ ॥ અન્યત્ર ભૂતાશ્ચ મન્યાશ્ચ યત્તપ્તદ્યપિ તદ્વદ્ ॥ ” હે ભગવન! જે હું આપનો યોગ્ય શિષ્ય છું અને જે આપ મારા પર પ્રસન્ન થયા છો, તો શાસ્ત્રોક્ત ધર્મ, તેનું ફળ અને તેનાં સાધનો તેથી ભિન્ન, શાસ્ત્રે નિષેધ કરેલા અધર્મથી પણ ભિન્ન, કાર્ય અને કારણથી પણ ભિન્ન, ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાનથી પણ ભિન્ન તેમજ સર્વ વ્યવહારોથી પણ ભિન્ન એવી જે વસ્તુને આપ જાણો છો, તે વસ્તુ મને કહેા. (આમ પ્રશ્ન કરનાર નચિકેતાપ્રત્યે, પૂછેલી વસ્તુ-બ્રહ્મના અન્ય વિશેષણને કહેવાની ઇચ્છાવાળા યમરાજાએ કહ્યું કે:-સર્વે વેદા યત્પદમામનન્તિ તપાંસિ સર્વાણિ ચ યદ્વદન્તિ । યદિચ્છન્તો બ્રહ્મચર્યં ચરન્તિ તત્તે પદં સંગ્રહેણ બ્રવીમિ-“ઓમિત્યેયન્”-“સર્વ વેદો એટલે વેદના એક ભાગરૂપ શ્રુતિઓ, પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય એવા જે પદનું મતભેદવિના પ્રતિપાદન કરે છે અને સર્વ તપો-એટલે કર્મો, ચિત્તશુદ્ધિદારા જેની પ્રાપ્તિને માટે છે તથા જેને ઇચ્છનારા પુરુષો તેની પ્રાપ્તિને માટે જીવન-પર્યંત ગુરુકુળમાં વાસ કરવારૂપ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યને અથવા બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ થતાંસુધી ગુરુસમીપ વાસ કરવારૂપ બ્રહ્મવિદ્યાના અંગભૂત બ્રહ્મચર્યને આચરે છે, તે પદ હું તને સંક્ષેપમાં કહું છું આ પદ ઔંકારથી કહેવાનું તથા ઔંકારરૂપ પ્રતિનિધિવાળું છે. જે શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરવાથી જે વસ્તુ સ્પૃશે છે, તે તેનું વાચ્ય છે. એકાગ્ર ચિત્તવાળા પુરુષોને ઔંકારનો વિચાર કરવાથી વિષયના સંબંધથી રહિત એવું જે જ્ઞાન સ્પૃશે છે, તે તેનું વાચ્ય છે, તેથી ઔંકારનો આશ્રય કરીને “તેનું વાચ્ય-બ્રહ્મ હું છું” એમ યોગીઓ ધ્યાન કરે છે; પણ જેઓ તેવું ધ્યાન કરવામાં અસમર્થ છે, તેઓ તે બ્રહ્મના પ્રતિનિધિરૂપ ઔંકારવિષેજ

બ્રહ્મદષ્ટિ કરે છે. ધ્યેય વસ્તુના સ્વરૂપનું ગ્રહણ નહિ થતાં તે ધ્યેય વસ્તુની ભાવનાથી શાસ્ત્રોક્ત રીતિ પ્રમાણે જે બીજી વસ્તુનું ધ્યાન કરવામાં આવે તે વસ્તુ પ્રતીક કહેવાય છે. અહીં સગુણ અથવા નિર્ગુણ બ્રહ્મનાં સ્વરૂપનું ગ્રહણ નહિ થતાં “આ ઔંકાર અક્ષર-બ્રહ્મ છે ” આમ તેની ભાવનાથી ઔંકારનું ધ્યાન કરવામાં આવે છે, માટે તે ઔંકાર બ્રહ્મના પ્રતિનિધિરૂપ છે.”

કહેવાનું એ છે કે, ઔંકારને બ્રહ્મનાં પ્રતીક તરીકે કહીને તેદ્વારા સગુણ અથવા નિર્ગુણ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવું. આ વાતનેજ બીજી શ્રુતિમાં દર્શાવેલી છે. જેમકે, પ્રશ્નોપનિષદમાં શિષિ ઋષિના પુત્ર સત્યકામે, પિપ્પલાદ નામના મુનિને પ્રશ્ન કર્યો છે કે, હે ભગવન! ઔંકારની ઉપાસના, હૃદયાકાશ આદિની ઉપાસનાની પેઠે શું અપરબ્રહ્મ-સગુણ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિનું સાધન છે? કે પરબ્રહ્મ-નિર્ગુણબ્રહ્મની પ્રાપ્તિનું સાધન પણ છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાન પિપ્પલાદ મુનિ, સત્યકામેને કહે છે કે, “ एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदे-ङ्कारः-हे सत्यकाम! आ ओंकार ते परब्रह्म अने अपरब्रह्मरूपज છે.” આમ ઉપક્રમ કરીને વળી પણ તે પિપ્પલાદ મુનિએ કહ્યું છે કે:- “तस्मादेवं विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेति”-માટે એ ઔંકારને પરબ્રહ્મ અને અપરબ્રહ્મતરીકે જાણનારો વિદ્વાન પુરુષ, શાસ્ત્રામની પેઠે એ ઔંકારરૂપ પ્રતીકદ્વારાજ પરબ્રહ્મને અથવા તો અપરબ્રહ્મને પામે છે.

સારાંશ એ છે કે, મંદ અને મધ્યમ બુદ્ધિના અધિકારીઓને, પરબ્રહ્મના વાચકરૂપે અને પ્રતીકરૂપે ઔંકારની ઉપાસના કરતાં કરતાં તે ઉપાસના બ્યારે પરિપક્વ થાય છે, ત્યારે મુક્તિરૂપ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.

હવે એ બ્રમરના મધ્યભાગમાં પ્રાણવાયુને કેવી રીતે સ્થાપન કરવું, એ વાતને કહે છે:-

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुद्धय च ।

मूर्ध्न्याध्यायत्मानः गाय मास्थितो योगधारणाम्

સર્વ ઇન્દ્રિયોને વશ કરીને, મનને હૃદયમાં રૂંધીને તથા પોતાના પ્રાણવાયુને બે બ્રમરવચ્ચે સ્થાપીને યોગશાસ્ત્રમાં કહેલી માનસિક ધારણાનું અનુષ્ઠાન કરવું. ૧૨

(૧૨) શબ્દાદિ વિષયોને ગ્રહણ કરવામાં દાર-ભૂત સર્વ ઇન્દ્રિયોને નિયમિત કરીને તથા

મનને હૃદયમાં રૂંધીને તેઓની કંચુકરૂપ પ્રાણવા-
યુને મરતકમાં રહેલી સુષુપ્ત્યા નાદીદ્વારા બે ભ્રમ-
રના મધ્યભાગમાં રહેલા આજ્ઞાચક્રમાં સ્થાપીને
પછીથી યોગશાસ્ત્રમાં કહેલી કોઇ માનસિક પ્રદેશ
સંબંધી ધારણાનું અનુદાન કરવું.

બે ભ્રમરવચ્ચેના આજ્ઞાચક્રમાં પ્રાણને સ્થા-
પીને પછી શું કરવું તે કહે છે:-

ઓમિત્યેકાક્ષરં બ્રહ્મ વ્યાહરન્મામનુસ્મરન્ ।

યઃ પ્રયાતિ ત્યજન્દેહં સ યાતિ પરમાં ગતિમ્ ॥

ઐકારરૂપ એક અક્ષર બ્રહ્મનું ઉચ્ચારણ કર-
તો તથા માફે સ્મરણ કરતો જે પુરુષ, દેહને
ત્યજીને પ્રયાણ કરે છે, તે પુરુષ પરમ ગતિને
પામે છે. ૧૩

(૧૩) ઐકારરૂપ એકાક્ષર પરબ્રહ્મનું ઉચ્ચારણ
કરતો તથા બ્રહ્મરૂપ એવા માફે સ્મરણ કરતો જે
સાધક, દેહને ત્યાગ કરીને પ્રયાણ કરે છે, તે પરમ
ગતિને પામે છે. દાખલાતરીકે:-જે કોઇ મનુષ્ય
દેવદત્તનું સ્મરણ કરીને તેના નામનું ઉચ્ચારણ કરે
છે, તેને દેવદત્ત સામીપ્ય કરે છે; તેમજ પરબ્રહ્મનું
નામોચ્ચારણપૂર્વક જે પુરુષ સ્મરણ કરે છે, તેને
પરબ્રહ્મ પણ સામીપ્ય કરે છે. એ રીતે બ્રહ્મનું
સામીપ્ય થતાં દેહને ત્યાગ કરનાર સાધક, મરણ
પામીને હૃદ્ધિ નાદીદ્વારા હૃદયે ગતિ કરે છે અને
બ્રહ્મના સામીપ્યરૂપ પરમ ગતિને પામે છે-અર્થાત્
બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિદ્વારા તે પુરુષ, શુદ્ધ પર-
બ્રહ્મેન પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રુતિ પણ તે પરબ્રહ્મના
પ્રકરણમાં કહે છે:-“**વષાડસ્ય પરમા ગતિરેષાડ-
સ્ય પરમા સંપદેષોડસ્ય પરમાનંદઃ**”-એ બ્રહ્મજ-
પુરુષની એ પરમ ગતિ છે, એજ પરમ સંપત્તિ છે
અને એજ પરમ આનંદ છે.

હે અર્જુન ! તું એમ ન માનીશ કે, મરણ-
સમયે તેવી બુદ્ધિ થવી દુર્લભ છે; તે કહે છે કે:-

અનન્યચેતાઃ સતતં યો માં સ્મરતિ નિત્યશઃ ।

તસ્યાહં સુલભઃ પાર્થ નિત્યયુક્તસ્ય યોગિનઃ ॥

હે પાર્થ ! નિરંતર અન્ય સ્થળે ચિત્ત ન-
હિ રાખનારો જે પુરુષ, હૃદ્ધિકાળસુધી માફે સ્મ-
રણ કરે છે, તે યોગીઓના આવશ્યક નિયમોમાં
સાવધાન રહેનાર યોગીને હું સુલભ છું. ૧૪

(૧૪) હે પાર્થ ! બીજો કોઇ પણ સ્થળે ચિ-
ત્તને નહિ રાખીને નિરંતર હૃદ્ધિકાળસુધી-અર્થાત્

બ્યાંસુધી જીવે ત્યાંસુધી આદરપૂર્વક જે માફે
સ્મરણ કરે છે, તે યોગીઓને આવશ્યક એવા
આહાર, વિહાર, યમ, નિયમ વગેરેમાં સાવધાન
રહીને યોગાનુષ્ઠાન કરનાર પુરુષને હું સુલભ છું-
અર્થાત્ તેવા પુરુષને મારો લાભ થાય એમાં કંઈ
મોટી વાત નથી.

તમારો લાભ થતાં પણ શું થઇ જવાનું હતું?
આના ઉત્તરમાં શ્રીભગવાન કહે છે:-

માયુપેત્ય પુનર્જન્મ દુઃખાલયમશાશ્વતમ્ ।

નામુવંતિ મહાત્માનઃ સંસિદ્ધિં પરમાં ગતાઃ ॥૧૫॥

મને પામીને પરમસિદ્ધિને પામેલા મહા-
ત્માઓ, દુઃખના સ્થાનરૂપ એવા નાશવંત જ-
ન્મને પુનઃ પ્રાપ્ત થતા નથી. ૧૫

(૧૫) યોગથી ચિત્તનો જન્મ કરનાર
મહાત્મા પુરુષો, બ્રહ્મલોકસુધી પહોંચીને મહા-
પ્રત્યક્ષસમયે મોક્ષને પામે છે, એટલા માટે
મારા સામીપ્યથી તેઓનો મોક્ષ નથી થયો છતાં
મોક્ષ થયોજ છે, એમ માનવામાં આવે છે. આવા
હેતુથી તેઓનો દુઃખના સ્થાનરૂપ પુનર્જન્મ
થતોજ નથી; કારણ તે પુનર્જન્મ અશાશ્વત છે-
અતિ તુરંત છે, માટે તેઓનો તો બ્રહ્મલોકમાં
ગયા પછી તે બ્રહ્માની સાથે મોક્ષજ થાય છે. આ
વાતનેજ સ્મૃતિ કહે છે:-

બ્રહ્મણા સહ તે સર્વે સંપ્રાપ્તે પ્રતિસંચરે ।

પરસ્યાંતે કૃતાત્માનઃ પ્રવિશંતિ પરં પદમ્ ॥

બ્રહ્મપ્રત્યક્ષ પ્રાપ્ત થતાં જ્યારે બ્રહ્માનો પણ
નાશ થાય છે, ત્યારે તે બધા પુણ્યશાળી મહા-
ત્માઓ બ્રહ્માની સાથે પરમ પદને પામે છે.

જો તમારો લાભ ન થાય? તો શું થાય? આનો
ઉત્તર કહે છે:-

આત્મજ્ઞઃ સ્વનાહ્નોકાઃ પુનરાવર્તિનોઽર્જુન ।

માયુપેત્ય તુ કૌતેય પુનર્જન્મ ન વિદ્યતે ॥૧૬॥

હે અર્જુન ! બ્રહ્મલોકસુધીના સર્વ લોકો,
પુનર્જન્મ પામનારા છે; પણ હે કુંતીપુત્ર ! મને
પામીને તો પુનર્જન્મ રહેતોજ નથી. ૧૬

(૧૬) હે અર્જુન ! બ્રહ્મલોકસુધીના સર્વ લોકો
તે બ્રહ્મલોકની સાથે ફરી ફરીને જન્મ લેવાના
સ્વભાવવાળા છે; પણ મને પામીને તો પુનર્જન્મ
રહેતોજ નથી.

અહીં આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા સમજવાની છે

કે:-જેઓ, કે મમુક્તિરૂપ ફળવાળી દહર આદિ વિદ્યાઓથી બ્રહ્મલોકને પામેલા છે તેઓ તો ત્યાંજ જ્ઞાન સંપાદન કરીને બ્રહ્માની સાથે મુક્ત થાય છે; પણ જેઓ પંચામિ આદિ વિદ્યાઓથી બ્રહ્મલોકમાં ગયેલા છે, તેઓને પરમેશ્વરનું ઉપાસન નહિ કરેલું હોવાથી પુનર્જન્મ સ્વીકારવો પડે છે.

એ પ્રમાણે પુનર્જન્મને પામનારા પુરુષોના સમયનું માપ કહે છે:-

સહસ્રયુગપર્યંતમહર્યદ્બ્રહ્મણો વિદુઃ ।

રાત્રિયુગસહસ્રાં તાં તે હોરાત્રવિદો જનાઃ । ૧૭ ।

રાત્રિદિવસના માપને બાળુનારા મનુષ્યો, બ્રહ્માના દિવસને ચારહજાર યુગનો બાળુ છે તથા રાત્રિને પણ ચારહજાર યુગની બાળુ છે. ૧૭

(૧૭) અહીં શ્લોકમાં દર્શાવેલો યુગ શબ્દ ચાર યુગનો પર્યાય છે; કારણ કે પુરાણોમાં જોવામાં આવે છે કે:-“**ચતુર્યુગસહસ્રં તુ બ્રહ્મણો દિનમુચ્યતે**”-ચાર હજાર યુગનો બ્રહ્માનો દિવસ થાય છે.”

બ્રહ્માના દિવસમાં તથા રાત્રિમાં શું અને છે તે કહે છે:-

અવ્યક્તાશ્ચક્તયઃ સર્વાઃ પ્રભવંત્યહરાગમે ।

રાત્ર્યાગમે પ્રલીયંતે તત્રૈવાવ્યક્તસંજ્ઞકે ॥ ૧૮ ॥

જ્યારે બ્રહ્માનો દિવસ આવે છે ત્યારે અવ્યક્તમાંથી સર્વ વ્યક્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે; અને જ્યારે બ્રહ્માની રાત્રિ પડે છે, ત્યારે સર્વ વ્યક્તિઓ તે અવ્યક્તમાંજ લય પામે છે. ૧૮

(૧૮) અહીં બ્રહ્માના રાત્રિદિવસમાં દરેકજા થનારી સૃષ્ટિ અને પ્રલયની વાત ચાલે છે; માટે અહીં મૂળમાં રહેલા “અવ્યક્ત” શબ્દથી આકાશ વગેરેનું કારણ જે અવ્યાકૃત-મૂળપ્રકૃતિ તેનું પ્રદહણ કરવાનું નથી; કારણ કે તે દરેકજાના સૃષ્ટિપ્રલયમાં તો આકાશ વગેરે પદાર્થો હયાત હોય છે; માટે અહીં “અવ્યક્ત” શબ્દથી બ્રહ્માની નિદ્રાવસ્થાનું પ્રદહણ થાય છે. આ શ્લોકનો ભાવ આ પ્રમાણે છે:-જ્યારે પ્રગ-પતિ બ્રહ્મા, નિદ્રાવસ્થામાં હોય છે, ત્યારે તેમણે કંઈપણ આ સર્વ સ્થાવરજંગમ પ્રપંચ, તેમની રાત્રિ પડતાં તે બ્રહ્માના અવ્યાકૃત નામના અજ્ઞાનમાં લય પામે છે અને જ્યારે તે બ્રહ્માની જાગ-રત આવસથાવાળો દિવસ થાય છે, ત્યારે પુન-તે પ્રપંચ તે અજ્ઞાનમાંથીજ પ્રકટ થાય છે. એજ પ્રમાણે દૃષ્ટિસૃષ્ટિ ન્યાયથી આપણે કહી શકીએ આ સર્વ આકાશ વગેરે પ્રપંચ, આપણી સુષુપ્તિ અવસ્થામાં લય પામે છે અને આપણી જાગ-રત અવસ્થામાં પૂર્વની પેઠે પ્રકટ થાય છે.

હવે કરેલાં કર્મોના નાશરૂપ તથા નહિ કરેલ કર્મોની પ્રાપ્તિરૂપ દોષને દૂર કરવામાટે અને બંધ મોક્ષને સૂચવનારાં શાસ્ત્રોની પ્રવૃત્તિને સફળ કરવા માટે તથા અર્જુનને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરવામાટે અવિદ્યા આદિને લીધે પરવશ થયેલાં આ સર્વ પ્રાણીઓ વારંવાર ઉત્પન્ન થઈ થઈને વારંવાર લય પામે છે, એ વાતને ભગવાન કહે છે:-

ભૂતગ્રામઃ સ એવાયં ભૂત્વા ભૂત્વા પ્રલીયતે ।
રાત્ર્યાગમેઽવશઃ પાર્થ પ્રભવંત્યહરાગમે ॥ ૧૯ ॥

હે પાર્થ! એ રીતે આ સર્વ પ્રાણીસમુદાય બ્રહ્માનો દિવસ થતાં ઉત્પન્ન થઈ થઈને રાત્રિ પડતાં લય પામ્યા કરે છે; કારણ કે તે પ્રાણીસમુદાય અવિદ્યાને લીધે પરાધીન થયેલો હોય છે અને તેથીજ વારંવાર ઉત્પન્ન થયા કરે છે. ૧૯

(૧૯) એ પ્રમાણે હે કુંતીપુત્ર! આ સમુત્પત્તિ, બ્રહ્માના દિવસમાં ઉત્પન્ન થઈને રાત્રિ પડતાં નાશ પામે છે. આવી રીતે વારંવાર જન્મ મરણના ફેરા ફર્યા કરે છે; કારણ કે તે સમુત્પત્તિ અવિદ્યા, કામ, કર્મ વગેરેને અધીન થયેલો છે. હેવાનો આશય એ છે કે, સર્વ અનર્થોનું મૂળબી અવિદ્યા છે, માટે તે અવિદ્યાનો વિદ્યાવટે ઉત્થા કરી નાખી, જન્મમરણના પ્રવાહનો નાશ કરવામાટે અવશ્ય યત્ન કરવો નિષ્કર્ષ.

એ પ્રમાણે બ્રહ્મલોકસુધીના સર્વ લોકોનો પુનર્જન્મ કહીને હવે જેને પ્રાપ્ત થયેલા મહાત્મા પુરુષોનો પુનર્જન્મ રહેતો નથી, તે પ્રથમ ઉપા કરીને મૂકી દીધેથી અક્ષર પરબ્રહ્મરૂપ વસ્તુ તત્ત્વ કહે છે:-

પ્રજ્ઞાસ્માદુપગમોઽન્યોઽવ્યક્તોઽવ્યક્તાત્સનાત-યઃ સ સર્વેષુ ભૂતેષુ નશ્યત્સુ ન વિનશ્યતિ ॥ ૨૦ ॥
તે અવિદ્યારૂપ અવ્યક્તથી ઉત્તમ એવો એ ઈદ્રિયોથી પર સનાતન અક્ષર પરબ્રહ્મરૂપ વ છે, કે જે ભાવ, સર્વ ભૂતો નાશ પામે છે ।

નાશ પામતો નથી. ૨૦

(૨૦) સર્વ ભૂતવર્ગના મૂળબીજરૂપ એવા તે અવિદ્યારૂપ અવ્યક્તથી અત્યંત વિલક્ષણ સ્વરૂપવાળો અને તે અસલ સ્વરૂપવાળો અવ્યક્તથી ભિન્ન એવા ભાવ સત્તારૂપ છે. (અહીં મૂળમાં તુ શબ્દ મૂકીને સૂચવેલું છે કે, આ સત્તારૂપ ભાવ, નૈયાયિકાએ માનેલા સત્તાસામાન્યથી ભિન્ન છે; કારણ કે તે નૈયાયિકા સત્તાસામાન્યના સંબંધમાં માને છે કે, દ્રવ્યાદિત્રિકવૃત્તિસ્તુ સત્તા પરતયોચ્યતે-પર નામનું સત્તા સામાન્ય, દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ એ ત્રણમાં રહેનારું છે; પણ બીજન સામાન્ય આદિ પદાર્થોમાં રહેનારું નથી; પરંતુ આ સત્તારૂપ ભાવ તો સર્વ પદાર્થોની અંદર રહેનારો છે. વળી તે આ સત્તારૂપ ભાવ સનાતન છે, એટલે હમેશાં એકજ સ્વરૂપમાં રહેનારો છે; કારણ કે જે પદાર્થ ઉપાધિવાળો હોય છે, તેજ ઉપાધિમાં વિકાર થતાં વિકાર પામેલો દેખાય છે; પણ આ તો ઉપાધિરહિત છે અને તેથીજ નિત્ય એકસ્વરૂપ છે. વળી જે આ સત્તારૂપ ભાવ છે, તે કેવળ સત્તાસ્વરૂપજ હોવાથી આકાશ વગેરે સર્વ ભૂતોના નાશ પામવા છતાં નાશ પામતો નથી. આમ કહીને ભગવાન એમ કહેવા માગે છે કે, તે અક્ષર પરમ બ્રહ્મરૂપ ભાવ, ત્રણેય કાળમાં નિર્બંધ સ્વરૂપવાળો છે અને નિત્ય છે.

અવ્યક્તોઽક્ષર इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।

यं प्राप्य न निवर्तते तद्धाम परमं मम ॥૨૧॥

તે અક્ષર બ્રહ્મને અવ્યક્ત (અ)દ્રિયોદ્ધી પર) કહેલા છે અને તેનેજ શ્રુતિઓ પરમ ગતિ કહે છે, જેને પામીને બ્રહ્મજપુરુષો પાછા ફરતા નથી, તે મારું પરમ ધામ છે. ૨૧

(૨૧) (આ શ્લોકમાં પરમાત્માને અવ્યક્ત કહીને તેમનું દસ્યપણું દૂર કરેલું છે તથા અક્ષર કહીને તેમ સર્વવ્યાપકપણું તથા ત્રણે પ્રકારે અમાપપણું કહેલું છે.) તે સત્તારૂપ અક્ષરભાવને, “एषाऽस्य परमा गतिः એ જ્ઞાનીની પરમ ગતિ છે.” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ, પરમ ગતિ કહે છે. બ્રહ્મલોકસુધીની ગતિ પરમ ગતિ કહેવાતી નથી, કારણ કે તે બ્રહ્મલોકાદિ પદાર્થો કાર્યરૂપ છે; પણ આ પરબ્રહ્મને તો પરમા ગતિરૂપ કહેલ છે; કારણ કે તે પરબ્રહ્મ કાર્ય અને કારણથી પર છે. વળી જે ભાષને પામીને ફરીથી સંસારમાં પડવું પડતું નથી, તેજ મારું વિષ્ણુનું પર-

મ પદ છે અને તેજ નિષ્કલ બ્રહ્મ છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે:-“तद् विष्णोः परमं पदम्-તે વિષ્ણુનું પરમ પદ છે.”

એ રીતે જ્ઞેય અને પ્રત્યગાત્માથી અભિન્ન એવા પરબ્રહ્મના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું. હવે, જગતનું કારણ અને ઉપાસના કરવાયોગ્ય એવી વસ્તુ, એનાથી બીજ છે, એ વાતને કહે છે:-

પુરુષઃ સ પરઃ પાર્થ ભક્ત્યા લભ્યસ્ત્વનન્યયા ।

यस्यांतः स्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥

હે કુંતીપુત્ર ! પૂર્વોક્ત નિષ્કલ બ્રહ્મવા કરતાં વિલક્ષણ સ્વરૂપવાળો એક પરપુરુષ છે, કે જે પુરુષ, અનન્યભક્તિથી મળી શકે છે, જેની અંદર સર્વ ભૂતો રહેલાં છે અને જેનાવડે આ સર્વ જગત વ્યાપ્ત થયેલું છે. ૨૨

(૨૨) હે પાર્થ ! પૂર્વોક્ત બ્રહ્મથી વિલક્ષણ સ્વરૂપવાળો તથા ઉપારય અને ઉપાસકના ભેદવિના ‘તે હું છું’ એવી અનન્ય ભક્તિવડે પામવાયોગ્ય કારણાત્મારૂપ બીજને એક પુરુષ છે. (આ કારણાત્મા પુરુષ, પામવા યોગ્ય છે માટેજ તે પૂર્વોક્ત અક્ષરબ્રહ્મના કરતાં ભિન્ન છે.) હવે તે આ પુરુષનું કારણપણું કહે છે-જેમ બીજમાં વૃક્ષ રહેલું છે, તેમ જે આ પુરુષની અંદર આકાશ વગેરે સર્વ સ્થાવરજંગમ ભૂતો રહેલાં છે અને જેનાવડે આ અખિલ વિશ્વ વ્યાપ્ત થયેલું છે; કારણ કે તે, સર્વનું ઉપાદાનકારણ છે-તે આ પુરુષ, ભક્તિવડે પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રથમ કહેલા ઈકારદ્વારા સગણ બ્રહ્મને જનણીને કમમુક્તિને પામનારા યોગીઓને બ્રહ્મપ્રાપ્તિ માટે ઉત્તરમાર્ગ કહેવો જોઇએ; માટે હવે તે કહે છે:-

यत्र कालेत्त्वनात्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।

प्रयाता यांति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥

હે ભરતશ્રેષ્ઠ અર્જુન ! જે કાળમાં મરણ પામેલા યોગીઓ, અનાવૃત્તિને (મોક્ષને) તથા આવૃત્તિને (જન્મને) પામે છે, તે કાળ હું તને કહું છું. ૨૩

(૨૩) (અહીં અનાવૃત્તિમાર્ગનાં વખાણ કરવામાટે આવૃત્તિમાર્ગને મૂકેલો છે.) (મૂળમાંનાં યોગિનઃ એ પદથી યોગીઓ અને કર્મયોગીઓ બન્નેનું ગ્રહણ થાય છે અને તેઓ બન્નેને માટે યથાયોગ્ય બે માર્ગો વિભાજ છે. એમ સમજવું.)

તેમાં પ્રથમ ઉપાસકોના દેવયાન માર્ગને કહે છે:-
અગ્નિર્જ્યોતિરહઃ શુક્લઃ ષણ્માસા ઉત્તરાયણઃ ।
તત્ર પ્રયાતા ગચ્છંતિ બ્રહ્મ બ્રહ્મવિદો જનાઃ ॥

અગ્નિ નામનો કાલાભિમાની દેવ, જ્યોતિ નામનો કાલાભિમાની દેવ, અહઃ નામનો દિવસાભિમાની દેવ, શુક્લપક્ષનો અભિમાની દેવ અને છ મહિનારૂપ ઉત્તરાયણનો અભિમાની દેવ-આ દેવો જે માર્ગમાં છે, તે માર્ગમાં શરીરનો ત્યાગ કરીને પ્રયાણ પામેલા સગુણ બ્રહ્મના ઉપાસકો, અનુક્રમે પરબ્રહ્મને પામે છે. ૨૪

(૨૪) (અહીં મૂળમાં રહેલા અગ્નિઃ અને જ્યોતિઃ શબ્દોથી અર્ચિષ્ણો અભિમાની દેવ સમજવાનો છે; તેમજ અહઃ શબ્દથી દિવસાભિમાની દેવ સમજવાનો છે અને શુક્લપક્ષ તથા છ મહિનારૂપ ઉત્તરાયણથી પણ તે તે દેવોનું જ ગ્રહણ કરવાનું છે.) તે આ દેવો જે માર્ગમાં રહેલા છે, તે માર્ગમાં શરીરનો ત્યાગ કર્યા પછી ગતિ કરનારા સગુણ બ્રહ્મના ઉપાસકો અનુક્રમે પ્રથમ કાર્યબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે અને તેને પામીને તેદારા પરબ્રહ્મને પામે છે.

(આ ચોવીસમા શ્લોકપર મધુસૂદનાચાર્ય આ પ્રમાણે લખે છે:-આ શ્લોકમાં અગ્નિથી આરંભીને ઉત્તરાયણ સુધીના દેવોનું કથન કરેલું છે, તેથી શ્રુતિમાં જણાવેલા બીજા દેવો પણ અહીં સમજાવેલા. જેમકે:-સંવત્સર, દેવલોક, વાયુ, આદિત્ય, ચંદ્રમા, વિદ્યુત્, વરુણ, ઇંદ્ર અને પ્રજાપતિ-આ દેવો જે કાળના અભિમાની છે, તે કાળમાં મરણ પામેલા સગુણ બ્રહ્મોપાસકો, અનુક્રમે તે તે અભિમાની દેવોને પામે છે. અર્ચિષ્ણ-અગ્નિથી આરંભી વિદ્યુત્સુધીના દેવલોકમાં ઉપાસક પોતાની જાતે જાય છે અને ત્યાં ગયા પછી તે સાધક પુરુષની પાસે કોઈ દેવી પુરુષ આવી, તેને અનુક્રમે બ્રહ્મલોકપર્યંત લઈ જાય છે. આનું નામ દેવયાનમાર્ગ અથવા બ્રહ્મમાર્ગ કહેવાય છે. આ બ્રહ્મલોકને પામેલા પુરુષ ફરી આવતો નથી. આ સગુણબ્રહ્મના ઉપાસકોને થનારી કમચુક્તિ છે; પણ જેઓ પંચાગ્નિ વગેરેનું ઉપાસન કરનારા છે, તેઓ બ્રહ્મલોકસુધી જઈને ત્યાંના વૈભવો ભોગવીને ફરીથી નવી સૃષ્ટિમાં પાછા જન્મને પામે છે.)

(આચાર્ય શ્રીધર અહીં ૨૩ મા શ્લોકનું તથા

૨૪ મા શ્લોકનું આ રીતે વ્યાખ્યાન કરે છે:-ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે કે, જે કાળમાં શરીર ત્યજનારા યોગીઓ, અનાવૃત્તિ-ભોક્ષને પામે છે અને જે કાળમાં દેહ ત્યજનારા આવૃત્તિ-જન્મને પામે છે, તે કાળ હું તને કહું છું. હવે અહીં “રશ્મ્યનુસારી”-મરણ પામેલા ઉપાસક, સુપુખ્ણા નાડીદ્વારા, સૂર્યના કિરણોને અનુસરીને બિર્ધા ગતિ કરે છે.” તથા અતઃપ્રાયનેઽપિ દક્ષિણે-ઉપાસક જે દક્ષિણાયનમાં મરણ પામે, તોપણ ઉપાસનાના બળથી, ઉપાસનાનાં ફળને પામે છે. ” એ વ્યાસસૂત્રે સૂચવેલા ન્યાય પ્રમાણે, ઉત્તરાયણ આદિ કાળવિશેષનાં સ્મરણને કહેવાની ઇચ્છા હોવાથી અહીં કાળ શબ્દથી, તે તે કાળના અભિમાની દેવતાઓથી પ્રાપ્ત કરવાયો અમાર્ગનું જ ગ્રહણ થાય છે. વ્યાસસૂત્ર કહે છે કે:- “આતિવાહિકાસ્તલ્લિકાત-તેઓ આતિવાહિક દેવો છે;” કારણ કે શ્રુતિ કહે છે કે:-ચંદ્રમસો વિદ્યુતં તત્પૂરુષોઽમાનવઃ સ ઇતાન્ બ્રહ્મ ગમયતિ-તે ઉપાસકો, ચંદ્રમાના લોકથી વિદ્યુત્ લોકમાં આવે છે અને ત્યાંથી કોઈ દિવ્ય પુરુષ, તેમને બ્રહ્મલોકપ્રત્યે લઈ જાય છે.” આ શ્રુતિના પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે કે, વિદ્યુત્ લોકની પહેલાં માનવસૃષ્ટિના દેવો, તે ઉપાસકોના નેતા હતા અને તે વિદ્યુત્ લોકની ઉપર અમાનવ દેવો તે ઉપાસકોને લઈ જાય છે; માટે અર્ચિષ્ણ આદિ પદથી તે તે અભિમાની દેવોનું જ ગ્રહણ થાય છે, તેથી અહીં આવો અર્થ થાય છે કે, જે કાલાભિમાની દેવથી યુક્ત માર્ગમાં ઉપાસકો અથવા કર્મયોગીઓ પ્રયાણ કરે છે અને અનુક્રમે અનાવૃત્તિને તથા આવૃત્તિને પામે છે, તે કાલાભિમાની દેવથી યુક્ત માર્ગને હે અર્જુન ! હું તને કહું છું. અગ્નિ અને જ્યોતિષ નામનો અર્ચિષ્ણો અભિમાની દેવ છે; કારણ કે શ્રુતિ પણ કહે છે કે:-“તેઽર્ચિષમ-ભિસંભવન્તિ-તે ઉપાસકો સૂર્યના કિરણના અભિમાની દેવને પામે છે.” અહઃ એ દિવસનો અભિમાની દેવ છે, શુક્લ એ શુક્લપક્ષનો અભિમાની દેવ છે અને ઉત્તરાયણરૂપ જે છ મહિના તેના ઉત્તરાયણ નામનો અભિમાની દેવ છે. એ પ્રમાણે અહીં સંવત્સર, દેવલોક વગેરે બીજા દેવોનું પણ સૂચન થાય છે, તે આ દેવોથી જણાવેલું જે માર્ગ તેમાં ગતિ કરનારા ભગવાનના ઉપાસકો બ્રહ્મને પામે છે; કારણ કે

તેઓ સચુલ્ય બ્રહ્મને જાણનારા છે. શ્રુતિ કહે છે કે:-**તેઽર્ચિષમભિસંભવન્તિ અર્ચિષોઽહરન્હ આપુ-થમાણપક્ષમાપૂયમાણં શ્વાચાન્વણમાસાનુદક્ષાદિ-ત્ય પતિ માસેઽયો દેવલોકમૂ-**તે ઉપાસકો અર્ચિ-સૂર્યના કિરણના અભિમાની દેવને પામે છે, તે અર્ચિથી દિવસાભિમાની દેવને, તે દિવસાભિમાની દેવથી શુકલપક્ષાભિમાની દેવને અને તે શુકલ-પક્ષાભિમાની દેવથી જે છ માસોમાં સૂર્ય ઉત્તર ભણી જાય છે, તે માસોને પામે છે અને તે માસોથી દેવલોકોને પામે છે.” આ સચુલ્ય બ્રહ્મવેત્તાઓની કમમુક્તિ છે; પણ જેઓ સમ્યગ્દર્શનમાં નિષ્ઠા-વાળા સર્વોમુક્તિને પામનારા છે, તેઓને માટે તો તે પૂર્વોક્ત ગતિ છેજ નહિ. શ્રુતિ પણ કહે છે કે:-**“ન તસ્ય પ્રાણા ઉત્ક્રામન્તિ-**તે જાની પુરુષના પ્રાણો કયાંય ગતિ કરતા નથી.)

(આ ૨૪ માં શ્લોકપર ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્ય આ પ્રમાણે લખે છે:-અહીં “અગ્નિ” શબ્દથી કાલાભિમાની દેવનું ગ્રહણ કરવું; તેમજ ‘જ્યોતિ’ શબ્દથી પણ કાલાભિમાની દેવનું જ ગ્રહણ કરવું, અથવા “અગ્નિજ્યોતિષી” એ નામથી શ્રુતિમાં પ્રસિદ્ધ એવા દેવોનું ગ્રહણ કરવું. જે કે, અગ્નિ અને જ્યોતિ એ કાલાભિમાની દેવ નથી, તોપણ આ શ્લોકમાં કાલાભિમાની દેવોની અધિકતા હો-વાથી તથા તે અધિક દેવોનું સાહચર્ય હોવાથી અગ્નિ અને જ્યોતિ ને પણ કાલાભિમાની દેવ કહેલા છે. જેમ કેાઇ વાડીમાં આંખાનાં વૃક્ષો વધારે હોય અને ખીજાં વૃક્ષો થોડાં હોય તો તે વાડીનું નામ આંખાવાડી કહેવાય છે; તેમજ અહીં અગ્નિ અને જ્યોતિના સં-બંધમાં સમજી લેવું. તેમ જાહે: એ દિવસાભિમાની દેવ છે. શુકલ એ શુકલપક્ષાભિમાની દેવ છે અને છ મહિનારૂપ ઉત્તરાયણ એ પણ માર્ગરૂપ અભિ-માની દેવજ છે. આ વાત આતિવાદિકાસ્તલ્લિ-ક્ષીત્-એ વ્યાસસૂત્રમાં સ્પષ્ટ કહેલી છે. તે આ દેવો-થી જાણાયલા માર્ગમાં, શરીરનો ત્યાગ કર્યા પછી ગતિ કરનારા સચુલ્ય બ્રહ્મના ઉપાસકો, અનુક્રમે પરબ્રહ્મને પામે છે; પણ જેઓ સમ્યગ્દર્શનમાં નિષ્ઠાવાળા છે, તેઓ તો સર્વોમુક્તિને પામનારા છે અને તેઓને તો કેાઈ પણ સ્થળે જવું આવવું રહે-તુંજ નથી. શ્રુતિ પણ કહે છે કે:-**ન તસ્ય પ્રાણા ઉત્ક્રામન્તિ-**તે જાનીના પ્રાણો બિર્ધ ગતિ કરતા નથી.) એ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત ટીકાકારોના તથા ભ-

ગવાન ભાષ્યકારોના આ શ્લોકપરનો આશય સર્વથા મળતોજ આવે છે; પણ અમને આ શ્લોકનો આ-શય સ્પષ્ટ રીતે આ પ્રમાણે દેખાય છે:-સામાન્ય દૃષ્ટિએ જેતાં ઉત્તરાયણના છ માસ મૃત્યુકાળમાટે ઉત્તમ મનાયેલા છે; માટે તે ઉત્તરાયણકાળના છ માસના હરકોઇ શુકલપક્ષના હરકોઈ દિવસે (રાત્રિમાં નહિ) શરીરનો ત્યાગ કરીને બિર્ધ ગતિ-માટે ગતિ કરનારા સચુલ્ય બ્રહ્મવેત્તાઓ અથ-વા કર્મયોગીઓ અનુક્રમે અર્ચિપૂ-સૂર્યકિરણના અભિમાની અગ્નિજ્યોતિર્દેવદ્વારા, દિવસાભિમા-ની અહર્દેવદ્વારા, શુકલપક્ષાભિમાની શુકલ દેવ-દ્વારા તથા છ માસરૂપ ઉત્તરાયણ કાળના અ-ભિમાની ઉત્તરાયણ દેવદ્વારા પરબ્રહ્મને પામે છે.

એ પ્રમાણે અનાવૃત્તિ માર્ગને (દેવયાન માર્ગને) કહીને હવે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, આવૃત્તિ-માર્ગને (પિતૃયાન માર્ગને) કહે છે:-

ધૂમો રાત્રિસ્તથા કૃષ્ણઃ ષણ્માસા દક્ષિણાયનમ્ | તત્ર ચાંદ્રમસં જ્યોતિયોગી પ્રાપ્ય નિવર્તતે ||

ધૂમનો અભિમાની દેવ, રાત્રિનો અભિમા-ની દેવ, કૃષ્ણપક્ષનો અભિમાની દેવ તથા છ મ-હિનારૂપ દક્ષિણાયનનો અભિમાની દેવ-આ દે-વોથી સુક્ત માર્ગમાં શરીરના ત્યાગપૂર્વક પ્ર-યાણને પામેલો કર્મયોગી, ચંદ્રલોક સુધી જઈ-ને તથા ત્યાં પોતાનાં કર્મોનાં ફળોને પામીને ત્યાંથી પાછો ફરે છે. ૨૫

(૨૫) આ “ધૂમો રાત્રિઃ” એ શ્લોકથી ભગવાને ધૂમમાર્ગ અથવા પિતૃયાન માર્ગ કહ્યો છે. આ માર્ગ, અપકવ યોગવાળા કર્મયોગીઓને માટે યોગ્ય છે અને પુનરાવૃત્તિ-જન્મમરણના ફેરાંરૂપ ફળવાળો છે.

(આ શ્લોકપર પણ મધુસૂદનાચાર્ય લખે છે કે, પૂર્વોક્ત દેવયાન માર્ગની સ્તુતિને માટે હવે ભગવાન પિતૃયાનમાર્ગને કહે છે:-આ શ્લો-કમાં પણ ધૂમ, રાત્રિ, કૃષ્ણપક્ષ અને દક્ષિણાય-નના અભિમાની દેવોનુંજ કથન કહેલું છે, તેથી શ્રુતિમાં દર્શાવેલા પિતૃલોકના, આકાશના તથા ચંદ્રલોકના અભિમાની દેવોનું પણ ગ્રહણ કરવું. ઇષ્ટ-એટલે અગ્નિહોત્ર આદિ કર્મ કરનાર, પૂર્ત-એટલે વાવ, ફેવા વગેરે નવાણે બધાવનાર અને દાનાદિક કર્મ કરનાર-આ ત્રણેય કર્મો, ચંદ્રલો-કને એટલે સ્વર્ગને પામે છે. આને ધૂમમાર્ગ,

દક્ષિણાયનમાર્ગ અથવા પિતૃયાન માર્ગ કહે છે. આ માર્ગથી પુનર્જન્મ થાય છે, માટે આ માર્ગના કરતાં પૂર્વોક્ત દેવયાનમાર્ગ શ્રેષ્ઠ છે.)

(આચાર્ય શ્રીચર આ શ્લોકનું વ્યાખ્યાન કરતાં કહે છે કે, આ શ્લોકમાં પણ ધૂમ શબ્દથી ધૂમાભિમાની દેવનું અર્થ કરવું, રાત્રિ શબ્દથી રાત્રિના અભિમાની દેવનું અર્થ કરવું, કૃષ્ણ શબ્દથી કૃષ્ણપક્ષના અભિમાની દેવનું અર્થ કરવું તથા દક્ષિણાયન શબ્દથી દક્ષિણાયનના અભિમાની દેવનું અર્થ કરવું. તે આ દેવોથી યુક્ત માર્ગમાં ગતિ પામેલો કર્મચોગી, ચંદ્રમાના ન્યોતિથી યુક્ત એવા સ્વર્ગલોકને પામીને ત્યાં પોતાના ઇષ્ટાપૂર્ત આદિ કર્મોનાં ફળને ભોગવીને પાછો ફરે છે. શ્રુતિ કહે છે:—“તે ધૂમમમિ-સંભવન્તિ ધૂમાદ્રાચિરપક્ષીયમાણપક્ષમપક્ષીયમા-ણપક્ષાચાનપ્પન્માસાન્દક્ષિણાદિત્ય પતિ માસે-ભ્યઃ પિતૃલોકં પિતૃલોકાચન્દ્રં તે ચન્દ્રં પ્રા-પ્યાન્નં ભવન્તિ-તે કર્મચોગીઓ અહીંથી પ્ર-યાણુ કરીને ધૂમના અભિમાની દેવને પામે છે અને પછીથી તે ધૂમના અભિમાની દેવથી રાત્રિના અભિમાની દેવને, રાત્રિના અભિમાની દેવથી કૃષ્ણ-પક્ષના અભિમાની દેવને તથા કૃષ્ણપક્ષના અભિમા-ની દેવથી જે છ માસોમાં સૂર્ય દક્ષિણ ભણી જાય છે, તે છ માસોરૂપ દક્ષિણાયનના અભિમાની દેવને પામે છે; અને ત્યાંથી ઉપર પિતૃલોકથી, પિતૃલોકથી આકાશના અભિમાની દેવને અને તે આકાશ-અભિમાની દેવથી ચંદ્રમંડળના અભિમાની દેવને તે કર્મચોગીઓ પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાં પોતાનાં કર્મ-ફળને પામીને પુનર્જન્મને પામે છે અને અહીં અનનરૂપે થાય છે.” એ પ્રમાણે નિષ્કાર કર્મની ઉપાસનાથી કર્મમુક્તિ થાય છે, કામ્યકર્મોની ઉપાસનાથી સ્વર્ગના ભોગો ભોગવ્યા પછી પુન-ર્જન્મ થાય છે અને નિષિદ્ધ કર્મોનું ઉપાસન કર-વાથી નરક ભોગવ્યા પછી પુનર્જન્મ થાય છે; પણ ક્ષુદ્ર કર્મને કરનારા પ્રાણીઓનો તો આ લો-કમાંજ વારંવાર જન્મ થયા કરે છે.”)

(આ શ્લોકપર આચાર્ય શ્રીશંકર ભગવાન પોતાના ભાષ્યમાં આ પ્રમાણે લખે છે:—ધૂમ એટલે ધૂમના અભિમાની દેવ, રાત્રિ એટલે રાત્રિ-ના અભિમાની દેવ, કૃષ્ણ એટલે કૃષ્ણપક્ષના અભિમાની દેવ તથા દક્ષિણાયન એટલે દક્ષિણના માર્ગરૂપ દેવ-તે આ દેવોથી યુક્ત માર્ગ-

માં ગતિ પામેલો ઇષ્ટાપૂર્ત આદિ કર્મોને કર-નારો કર્મચોગી, ચંદ્રલોકની અંદર રહેલાં પોતા-નાં કર્મોનાં ફળને ભોગવીને તેના ક્ષય થતાં પુનઃ આ કર્મભૂમિમાં પાછો આવે છે.) પૂર્વોક્ત ટીકા-કારોનો તથા ભગવાન ભાષ્યકારનો આ શ્લોકપરનો અર્થ પણ લગભગ મળતોજ આવે છે; પરંતુ અમને પૂર્વોક્ત શ્લોકની પેઠે આ શ્લોકનો અર્થ પણ આ પ્રમાણે લાસે છે:—સામાન્ય દષ્ટિએ જેતાં દક્ષિણાયનમાં થયેલું મૃત્યુ, સર્વને માટે અનિષ્ટ ગણાય છે; આવા હેતુથી પિતામહ ભીષ્મ, દક્ષિ-ણાયન કાળમાં રણભૂમિપર પડતાં તે દક્ષિણાયન કાળને અનિષ્ટ માનીને ઉત્તરાયણ કાળની રાહ જેઘને બાણશય્યાપર પડી રહ્યા હતા અને ઉત્તરા-યણ આવતાંજ પોતાના પ્રાણોનો ત્યાગ કર્યો હતો. તેમાં પણ વળી જે દક્ષિણાયનના કૃષ્ણપ-ક્ષની રાત્રિમાં મરણ થયું હોય તો વળી ધણુંજ અનિષ્ટ ગણાય છે. આવા આશયનેજ મનમાં લા-વીને શ્રીભગવાન અર્જુનને કહે છે કે:—છ માસરૂપ ઉત્તરાયણના દરકોઈ કૃષ્ણપક્ષની દરકોઈ રાત્રિમાં શરીરનો ત્યાગ કરી ગતિ પામેલો કર્મચોગી, અનુક્રમે ધૂમના અભિમાની દેવદારા, રાત્રિના અ-ભિમાની દેવદારા, કૃષ્ણપક્ષના અભિમાની દેવદારા તથા દક્ષિણાયનના અભિમાની દેવદારા ચંદ્રલોકમાં જાય છે અને ત્યાં જઈને પોતાનાં ઇષ્ટાપૂર્ત આદિ કર્મોનાં ફળને ભોગવીને પુણ્યનો ક્ષય થતાં આ લોકમાં પાછો આવે છે. ચંદ્ર-લોકમાં ગયેલા આ કર્મચોગીની જલપ્રધાન શ-રીરે કયાંસુધી સ્થિતિ રહે છે તથા ત્યાંથી તેનું પુનરાગમન કેવી રીતે થાય છે, તેના સંબં-ધમાં શ્રુતિ કહે છે:—

“તસ્મિન્યાવત્સંપાતમુપિત્વાડયૈતમેવાધ્વાન પુન-ર્નિર્વર્તન્તે યયૈતમાકાશમાકાશાદ્વાયું વાયુર્મૂ-ત્વા ધૂમો ભવતિ ધૂમો ભૂત્વાડ્યં ભવતિ અદ્યં ભૂત્વા મેષો ભવતિ મેષો ભૂત્વા પ્રવર્ષતિ। તદ્દહ વ્રોહિયવા ઓષધિવનસ્પતયસ્તિલમાણા इति जायन्तेऽतो वै खलु दुर्निष्पत्तरं यो यो ह्यन्न-मच्च यो रेतઃ સિન્ધતિ તદ્ ભૂય एव भवति-

તે ચંદ્રમંડળમાં, ન્યાંસુધી પોતાનાં કર્મોનાં ફળની પ્રાપ્તિ થાય ત્યાંસુધી રહીને પછી એના એજ માર્ગે અથવા હવે પછી કહેવાશે તે માર્ગે પાછો ફરે છે. જેમકે:—ચંદ્રલોકથી ભૌતિક આકાશ-ને અને ભૌતિક આકાશથી વાયુને પામે છે. વાયુ

થઇને ધૂમાડો થાય છે, ધૂમાડો થઇને વાદળું થાય છે, વાદળું થઇને મેઘ થાય છે, મેઘ થઇને સમુદ્રાદિકથી ભિન્ન પ્રદેશોમાં વરસે છે અને ત્યાં તેઓ ડાંગર, જવ, ઔષધિ, વનસ્પતિ, તલ અને અડદ આદિ રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. અવશ્ય તેઓને તેમાંથી નીકળવું ગહન થઈ પડે છે. જે જે વીર્યસિંચન કરનાર પુરુષ તે તે અન્ન ખાય છે અને ઋતુકાળમાં સ્ત્રીની અંદર વીર્યનું સિંચન કરે છે, તે તે પુરુષના જેવી આકૃતિવાળો ફરીથી તે થાય છે.)

એ પ્રમાણે કહેલા તે બન્ને માર્ગોનો ભગવાન, ઉપસંહાર કરે છે:—

શુક્લકૃષ્ણે ગતીં હંતે જગતઃ શાશ્વતે મતે ।

અકયા યાત્યનાવૃત્તિમન્યયાઽઽર્વતે પુનઃ ॥

આ બન્ને ગતિમાંની પ્રથમની દેવયાનાદિ ગતિ, (જ્ઞાનનું કારણ હોવાથી) શુક્લાગતિ કહેવાય છે અને બીજી ધૂમાદિ ગતિ જ્ઞાનનું કારણ નહિ હોવાથી કૃષ્ણ ગતિ કહેવાય છે. આ બન્ને ગતિઓ જગતના અનાદિકાળની મનાયેલી છે. તેમાંની પ્રથમની ગતિથી અનાવૃત્તિને (મોક્ષને) પામે છે અને બીજી ગતિથી પુનરાવૃત્તિને (જન્મમરણને) પામે છે. ૨૬

નૈતે સૃતી પાર્થ જ્ઞાનન્ યોગી મુહ્યતિ કશ્ચન ।

તસ્યાર્જુને કાલેષુ યોગયુક્તો મવાર્જુન ॥૨૭॥

હે પાર્થ! એ બન્ને માર્ગોને જાણનારો કોઈ પણ યોગી, મોહ પામતો નથી; માટે હે અર્જુન! સર્વ કાળમાં તું યોગયુક્ત થા. ૨૭

(૨૭) હે કુંતીપુત્ર અર્જુન ! જે કોઈ પણ યોગી, આશ્રુતિ અને અનાશ્રુતિરૂપ ફળવાળો એ બન્ને માર્ગોને જાણે છે, તે મોહ પામતો નથી—અર્થાત્ તે યોગી, યોગથી બ્રહ્મ થતો નથી અથવા યોગમાં અદ્ય પ્રયત્નવાળો પણ થતો નથી, માટે તું પણ સર્વ કાળમાં યોગયુક્ત થા.

વળી પણ અર્જુનની યોગ તરફ શ્રદ્ધા વધે એટલામાટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ યોગનાં વખાણ કરે છે:—

વેદેષુ યજ્ઞેષુ તપઃસુ ચૈવ દાનેષુ યત્પુણ્યફલાં પ્રદિષ્ટમ્ ।
અત્યેતિ તત્સર્વમિદં વિદિત્વા યોગી પરં સ્થાનમુપૈતિ ચાદ્યમ્ ॥ ૨૮ ॥

આ ઉપાસનાનું જ્ઞાન કરીને યોગી વેદોમાં,

યજ્ઞોમાં, તપોમાં અને દાનોમાં જે પુણ્યફળ શાસ્ત્રોમાં બતાવેલું છે, તે સર્વ પુણ્યફળને ઓળંગી જાય છે અને આઘ પરમ સ્થાનને પામે છે. ૨૮

(૨૮) એ પૂર્વોક્ત ઉપાસનાનું જ્ઞાનપૂર્વક અનુષ્ઠાન કરીને યોગી, સારી રીતે વેદાધ્યયન કરવામાં, યજ્ઞ કરવામાં સારી રીતે આચરણમાં તપશ્ચરણમાં તથા સારી રીતે આપેલાં દાનોમાં, શાસ્ત્રોની અંદર જે પુણ્ય અને ફળ બતાવવામાં આવ્યું છે તે—સર્વ પુણ્યને તથા ફળને ઉલ્લંઘી જાય છે—અર્થાત્ તે યોગી કાર્યક્ષત્રના લોકને પામે છે અને પૃથ્વીથી અનુક્રમે મારા નિર્વિશેષ પરબ્રહ્મ સ્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે. એ સ્થાનને કોઈએ નિર્માણ કરેલું નથી; પરંતુ તે સ્થાન તો આદિકાળનું જ છે.

આમ કહીને ભગવાને આ અધ્યાયમાં ધ્યાન કરવા યોગ્ય તત્ત્વ પદાર્થનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે. હવે આગળના નવમા અધ્યાયમાં જ્ઞેય (જાણવા યોગ્ય) એવા બ્રહ્મનું વ્યાખ્યાન કરશે.

ઇતિ શ્રીમહાભારત-લીખપર્વ-ભગવદ્ગીતા પર્વમાં

“અક્ષરબ્રહ્મયોગ” એ વિષયનો

અધ્યાય ૩૨ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૩ મો

રાજવિદ્યા-રાજગુહ્યયોગ

(પૂર્વના અધ્યાયમાં “કિં તદ્ બ્રહ્મ-તે બ્રહ્મ શું?” ઇત્યાદિ સાત પ્રશ્નોનું “અક્ષરં બ્રહ્મ પરમ્-પરમ બ્રહ્મ અક્ષર કહેવાય છે” ઇત્યાદિ ઉત્તરોપર વ્યાખ્યાન કર્યું. તે જ્ઞાનના નૂદા પ્રયોજનની અપેક્ષાએ કર્મવેત્તાને ધૂમાદિ માર્ગદારા આધિભૌતિક પ્રાપ્ય સ્થાપનું નિરૂપણ કરીને પ્રાપ્ય-પ્રાપકનો વિભાગ દર્શાવ્યો; અને તેથી કર્મ તથા અધિભૂતનું વ્યાખ્યાન કર્યું, તેમજ સૂત્રાત્મા અને અંતર્યામીના ઉપાસકને અર્ચિરાદિ માર્ગદારા કર્મમુક્તિરૂપ સ્થાન મળે છે, એમ કહીને અધિદૈવ અને અધિયતનું પણ વ્યાખ્યાન કર્યું. “ઓમિત્યેકાક્ષરં બ્રહ્મ” ઇત્યાદિ વચનથી “અંતકાળે કયં જ્ઞેયોઽસિ” મરણસમયે તમારું, જ્ઞાન કેવી રીતે થાય? એ અર્જુનના પ્રશ્નનો ઉત્તર પણ કહ્યો. એ પ્રમાણે અંગસહિત એવી ધ્યેય બ્રહ્મવિદ્યાનું

નિરૂપણ કરી બતાવ્યું. હવે : “કિં તદ્ બ્રહ્મ” તે બ્રહ્મ એટલે શું? અને “કિમચાત્મમ્” અધ્યાત્મ એટલે શું? આ પ્રથમના બે પ્રશ્નો, બાણવા-યોગ્ય બ્રહ્મના સંબંધમાં બાકી રહેલા છે. તેવું વિવરણ કરવામાટે આ નવમા અધ્યાયનો આ-રંભ કરાય છે.)

હે અર્જુન ! તે દેવયાનાદિ માર્ગદારા ક્રમે ક્રમે કેવળ કાલાંતરેજ મુક્તિ થાય છે એમ તારે નહિ સમજવું; પણ આ લોકમાં તુરંત સીધીજ મુક્તિ પણ થાય છે, એ વાતને કહેવામાટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:—

॥ શ્રીમગવા-વાચ ॥

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनस्रयवे ।

જ્ઞાનં વિજ્ઞાનસહિતં યજ્ઞાત્વા મોક્ષયસેઽશુભાત્ ॥

શ્રી ભગવાને કહ્યું:—હે અર્જુન ! અસૂચાર-હિત એવા તને અનુભવની સાથે આ અતિ ગુહ્ય જ્ઞાન હું કહું છું કે જેને બાણીને તું સંસારથી મુક્ત થઈશ. ૧

(૧) શ્રીભગવાને કહ્યું:—હે અર્જુન ! હું તને જે આ જેય કહું છું તે પૂર્વોક્ત ધ્યેયના કર-નાં વિવરણ છે અને અતિ ગુહ્ય છે. જેવા તેવાને તો કહેવા યોગ્યજ નથી; પણ તું તો ગુ-ણોની અંદર દોષદષ્ટિ કરવારૂપ અસૂચારી રહિત છે, જેથી હું તને માત્ર જ્ઞાનસ્વરૂપ એવા તે બાણ-વાયોગ્ય બ્રહ્મને કહું છું. વળી હું તને તે જેય બ્રહ્મને અનુભવસહિત કહીશ પણ કેવળ પરોક્ષ રીતે નહિ કહું. તેનો સાક્ષાત્કાર કરીને તું આ અશુભ સંસારથી મુક્ત થઈશ. (અહીં જે, સાતમા અધ્યાયના આરંભમાં “જ્ઞાનં તેઽહં સવિજ્ઞાનમિદં વક્ષ્યામ્યશેષતઃ” હું તને અનુભવ સહિત સંપૂર્ણ જ્ઞાન કહીશ” એમ પ્રથમ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી અને જે વિજ્ઞાનને માટે વૃક્ષની શાખા બતાવીને ચંદ્ર બતાવ્યાની પેઠે જગતના કારણરૂપ બ્રહ્મનું ત્યાંજ નિરૂપણ કર્યું હતું તથા જે વિજ્ઞાનમાં અધિકાર સંપાદન કરવામાટે તેજ સચુણબ્રહ્મનું ઉપાસન ત્યાં કહેવું હતું, તે સર્વનાં શેષભૂત બ્રહ્મને આ અધ્યાયમાં ભગવાન કહેવા માગે છે, એ વાતને ધ્યાનમાં રાખવી; એજ રીતે “માત્ર વચનથી પણ અપરોક્ષ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે.” એ પ્રમાણે ત્યાં સા-

તમા અધ્યાયના આરંભમાં દર્શાવેલ દારા જે સિદ્ધ કરેલું છે તે પણ ભૂતવું નહિ.)

એ જ્ઞાનનીજ ભગવાન સ્તુતિ કરે છે:—

રાજવિદા રાજગુહ્યં પવિત્રમિદમુત્તમમ્ ।

પ્રત્યક્ષાવગમં ધર્મ્યં સુસુખં કર્તુમવ્યયમ્ ॥૨॥

આ બ્રહ્મજ્ઞાન વિદ્યાઓનો રાજ છે, ગુહ્ય જ્ઞાનોનો પણ રાજ છે, પવિત્ર છે, ઉત્તમ છે, પ્રત્યક્ષ બાણી શકાય તેવું છે, ધર્મયુક્ત છે, અનાયાસે પ્રાપ્ત કરી શકાય તેવું છે અને અવિનાશી છે. ૨

(૨) આ જ્ઞાન-એટલે અધ્યાત્મવિદ્યા, સર્વ વિદ્યાઓનો રાજ છે અને સર્વ ગુહ્યનો પણ રાજ છે. વળી પવિત્ર છે તથા આગળ-પાછળનાં પાપના નાશનું તથા પાપોના સંબંધનું કારણ હોવાથી પ્રાયશ્ચિત્ત આદિની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ છે. આ જ્ઞાનથી નિત્ય અપરોક્ષ એવી પ્રત્યગાત્મારૂપ વસ્તુનો પ્રત્યક્ષ અને યથાર્થ સાક્ષાત્કાર થાય છે. અથવા સુખ આદિ પદાર્થોનો જેમ પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરી શકાય છે તેમ, આ જ્ઞાનનો પણ પ્રત્યક્ષ અનુભવ થઈ શકે છે. કદાચ તું કહીશ કે ત્યારે તો તે જ્ઞાન, અર્પૂર્વ નહિ હોવાથી નિષ્ફળ થશે; પણ તેમ કહેવા જેવું નથી; કારણ કે તે આ જ્ઞાન ધર્મથી યુક્ત છે. એક ક્ષણવાર પણ વૃત્તિને જે પ્રત્યગાત્મારૂપ કરી હોય તો તેને માટે જુતિ કહે છે કે:—“ક્ષણમેકં કનુશતસ્ય ચતુઃસત્ત્વા યત્કલં તદવાપ્રોતિ-એક ક્ષણવાર પણ પ્રત્ય-ગાત્મારૂપ વૃત્તિને કરનારો પુરુષ, સુમેતિરસો યત્ કયાનાં ફળને પામે છે.” “ત્યારે તો એ જ્ઞાન, ઘણું દુઃસાધ્ય હશે.” એમ પણ તારે કહેવું નથી; કારણ કે માત્ર અજ્ઞાન દૂર થતાંજ એ જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે, જેથી તેને સંપાદન કરવામાટે કે પ્રકટ કરવામાટે બિંદુકુલ પરિશ્રમ પડતો નથી-અર્થાત્ તે જ્ઞાન અનાયાસે સાધી શકાય તેવું છે. વળી તે આ જ્ઞાનનું ફળ એકદમ નાશ પામી ગય તેવું નથી; પરંતુ વસ્તુમાત્રના વિનયરૂપ હોવાથી અવિનાશી છે. કર્મનાં ફળની પેઠે નાશવંત નથી. ત્યારે સર્વ લોકો એ જ્ઞાનને કેમ પ્રાપ્ત કરતા નથી? આના ઉત્તરમાં ભગવાન કહે છે:—

अश्रद्धाानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ।

અપ્રાપ્ય માં નિવર્તતે મૃત્યુસંસારવર્ત્તનિ ॥૩॥

હે શત્રુતાપન અર્જુન ! આ આત્મજ્ઞાનરૂપ

ધર્મનાપર અશ્રદ્ધા રાખનારા પુરુષો, મને પામ્યા-
વિના મૃત્યુચક્ર સંસારના માર્ગમાં ભટકે છે. ૩

એ પ્રમાણે સ્તુતિ કરીને પોતાના કહેવાના
ભાવને સન્મુખ કરી, પોતાનું કહેવાનું કહે છે:—

મયા તતમિદં સર્વં જગદવ્યક્ત મૂર્તિના ।

મત્સ્થાનિ સર્વભૂતાનિ ન ચાહં તેષ્વવસ્થિતઃ॥

દ્વિયોથી અગ્રાધ્ય સ્વરૂપવાળા મારાવડે
આ સર્વ જગત વ્યાપેલું છે. સર્વ ભૂતો મારામાં
રહેલાં છે, પણ હું તેઓમાં રહેલો નથી. ૪

(૪) જેમ સુવર્ણ કડાં, કુંડળ આદિ પદાર્થોનું
ઉપાદાનકારણ હોઈને તે તે પદાર્થોમાં વ્યાપ્ત થ-
ઈને રહેલું છે, તેમજ હું આ જગતનું ઉપાદાન-
કારણ છું અને તેથીજ મારાવડે આ સર્વ
જગત વ્યાપ્ત થયેલું છે. અહીં કદાચ તું કહીશ
કે, આ વાતને તો તમે પ્રથમજ કહેલી છે કે:—
“અહં સર્વસ્ય જગતઃ પ્રભવઃ પ્રલયસ્તથા”-

હું આ સર્વ જગતનું ઉત્પત્તિસ્થાન તથા લય-
સ્થાન છું; તોપછી અહીં “રાજવિદ્યા” ઈત્યાદિ
પૂર્વના શ્લોકોથી જે સ્તુતિ કરી, તે તો હવે વ્યર્થજ
લાગે છે; કારણકે તમારે જે કહેવાનું છે, તે તો પ્રથમ
કહેવાય ગયું છે. હવે તો કોઈ જગતનું કહેવાનું
બાકી રહેતુંજ નથી; પણ આમ કહેવું તે કીડ
નથી, કારણ કે શ્રુતિમાં જેમ:—યતો વા ઇમાનિ
ભૂતાનિ જાયંતે યેન જાતાનિ જીવંતિ યત્પ્રયં-
ત્યભિસંવિશન્તિ તદ્વિજિજ્ઞાસસ્વ તદ્ બ્રહ્મેતિ”
જેનાથી આ સર્વ ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે, જેના-
વડે ઉત્પન્ન થઈને હવે છે તથા જેની અંદર
લય પામે છે, તેને તું બ્રહ્મ ગણ્યું.” એ રીતે ગણવા
શેષ્ય બ્રહ્મનું લક્ષણ તથા જગતના જન્મ આ-
દિનું કારણ કહીને તે બ્રહ્મનું અન્ન પગેરે શબ્દો-
થી કહેવાતા વિરાટ આદિમાં વ્યાપકપણું દર્શાવે
છે. જેમકે:—“અન્નાદ્યેવ સ્વલ્પિમાનિ ભૂતાનિ
જાયંતે-અવશ્ય અન્નમાંથીજ આ સમગ્ર ભૂતો
ઉત્પન્ન થાય છે. વળી “પ્રાણાદ્યેવ સ્વલ્પિમાનિ
ભૂતાનિ જાયંતે-અવશ્ય પ્રાણથીજ આ સમગ્ર
પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે સંશય-
વાક્યોને જણાવીને તેના નિર્ણયનું વાક્ય
આ પ્રમાણે કહેલું છે:—“અન્નદાદ્યેવ સ્વલ્પિમા-
નિ જાયંતે-આનંદથીજ આ સર્વ ભૂતો ઉત્પન્ન
થાય છે.” એમ કહીને હવે કહેલું છે કે, “સૈ-

વા માર્ગવી વારુણી વિદ્યા-તે આ ભુશુ ઋષિ-
એ જાણેલી અને વરુણ મુનિએ ઉપદેશી વિદ્યા
અન્નમયરૂપ આત્માથી પ્રજત થઈને ચિદા-
કાશરૂપ બ્રહ્મમાં સમાપ્તિ પામી છે.” એ
રીતે હવે તે આનંદસ્વરૂપ બ્રહ્મમાંજ તે
વિદ્યાની પરિસમાપ્તિ કહેલી છે. એજ પ્રમા-
ણે અહીં પણ સાતમા અધ્યાયમાં “ભૂમિરા-
પોઽનલો વાયુઃ ઇત્યાદિ વચનથી સર્વ ભૂતસ્વ-
રૂપ વિરાટને જગતના જન્મ આદિના કારણ-
તરીકે દર્શાવીને પછી “અહં સર્વસ્ય જગતઃ પ્ર-
ભવઃ પ્રલયસ્તથા- હું સર્વ જગતનો ઉત્પાદક
અને સંહારક છું.” એ વચનથી માયાથી દંકા-
યકા બ્રહ્મવિષે જગતના જન્મ આદિનું કારણપણું
દર્શાવીને હવે અહીં શુદ્ધ પ્રત્યગાત્મામાંજ એ વા-
તને કહી દેખાડે છે; તેનું કારણ એ છે કે, સ્થૂ-
ભારૂંધતી ન્યાય પ્રમાણે આમ કહેવાથીજ જ્ઞાન
થવું સરળ પડે છે. જેમ કોઈ પુરુષ, અતિ સદમ
એવા અરૂંધતીના તારાને દર્શાવવાની ઈચ્છાથી
તેની પાસે રહેલા મોટા તારાને “આ અરૂંધતીને
તારો છે” એમ પ્રથમ બીજા અગ્રાની માણસપાસે
અલગ કરાવે છે અને પેલો માણસ પણ તે મોટા
તારાનેજ પ્રથમ અરૂંધતીના તારાતરીકે અલગ
કરે છે. પછીથી પેલો દેખાડનાર માણસ તેને તે
મોટા તારાની પાસે રહેલો ઝીણો ખરો અરૂંધતીને
તારો દેખાડે છે; તેમજ અહીં પણ કાર્યબ્રહ્મ
અને કારણબ્રહ્મકારા કાર્યકારણરહિત શુદ્ધ
બ્રહ્મનું જ્ઞાન કરવું તેજ યોગ્ય છે. આવા હેતુથી-
જ ભગવાન ભાષ્યકારે, “મયા તતમિદં સર્વં”
એ ચરણનું “મારો જે પરમ ભાવ તેનાવડે આ-
સર્વ જગત વ્યાપેલું છે” આવું વ્યાખ્યાન
કરેલું છે; પણ “અહં સર્વસ્ય જગતઃ પ્રભવઃ”
એ સ્થળે “મારો પરમ ભાવ સર્વ જગતનો ઉ-
ત્પત્તિકર્તા અને લયકર્તા છે” આવું વ્યાખ્યાન
કરેલું નથી, તે પરમ ભાવ એટલે ભગવાન કાર-
ણાત્માનો પરમ આનંદ તેજ આ સર્વ જગતમાં
વ્યાપ્ત થયેલો છે. “આનંદાદ્યેવ સ્વલ્પિમાનિ ભૂ-
તાનિ જાયંતે-આનંદથીજ આ સર્વ જગત ઉ-
ત્પન્ન થાય છે.” એ શ્રુતિપરથી સિદ્ધ થાય છે કે,
તે કારણાત્માનો પરમાનંદજ જગતનું ઉપાદાન-
કારણ છે અને તે પરમાનંદની સત્તા અને સ્કૃ-
તિવડે આ જગત વ્યાપ્ત થયું છે. આવા હેતુ-
થીજ અહીં મૂળમાં “અવ્યક્તમૂર્તિના” એવું

વિશેષણ મૂકેલું છે; કારણકે માયાથી યુક્ત જે કારણબ્રહ્મ, તે બુદ્ધિથી ગ્રાહ્ય છે, માટે ઇન્દ્રિયોના વિષયરૂપ છે; પણ શુદ્ધબ્રહ્મ તો બુદ્ધિથી પર હોવાથી બુદ્ધિથી અગ્રાહ્ય છે, માટે ઇન્દ્રિયોના અવિષયરૂપ છે. ભારે જે આનંદજન જગતમાં વ્યાપ્ત થઇને રહેલો છે, તો પછી તે કેવા આકારથી પરિણામને પામે છે? આના ઉત્તરમાં ભગવાન કહે છે કે:—પ્રત્યગાનંદસ્વરૂપ એવા મારાવિષે દોરીની અંદર પુષ્પમાળા, સર્પ, દંડ વગેરે પદાર્થો જેમ જેવામાં આવે છે, તેમ સર્વ ભૂતો રહેલાં છે. આવા આશયથી મૂળમાં કહેલું છે કે, સર્વ ભૂતો મારામાં રહેલાં છે. આ વચન કેવળ કહેવાનું જ છે; કારણકે શાસ્ત્રકારો કહે છે કે:—**યત્ર યદધ્યસ્તં તત્કૃતેન ગુણેન દોષેણ વાડગુ-મત્રેણાપિ ન સંવધયતે**—અપાસ પામેલી વસ્તુએ કંઈકા ગુણહોયતો મૂળ અધિષ્ઠાનમાં ભગવાન પણ સંબંધ થતો નથી.” આ શાસ્ત્રવચનથી અધિષ્ઠાન અને અધ્યસ્ત વસ્તુનો વાસ્તવિક સંબંધ ઘટતો જ નથી. આવા અભિપ્રાયથી જ અહીં મૂળમાં કહેલું છે કે:—**“ન ચાહં તેષ્વવસ્થિતઃ**—હું તે ભૂતોની અંદર રહેલો નથી—અર્થાત્ પરિણામધર્મવાળા મારી, ઘટાદિ પદાર્થોમાં જેમ રહેલો છે, તેમ હું સર્વ ભૂતોમાં રહેલો નથી; કારણકે હું પરિણામધર્મવાળો નથી પણ અપરિણામી છું.

એ પ્રમાણે આનંદ તે જગતરૂપ મિથ્યાભ્રાન્તિનું અધિષ્ઠાન છે, એમ પ્રથમ સ્વીકારીને હવે એ વાતનો પણ ભગવાન અપવાદ કરે છે:—

**ન ચ મત્સ્થાનિ ભૂતાનિ પશ્ય મે યોગમૈશ્વરમ્ ।
ભૂતમૃજ્જ ચ ભૂતસ્થો મમાત્મા ભૂતભાવનઃ॥૫॥**

સર્વ ભૂતો મારામાં રહેલાં નથી. આ મારી એશ્વરી યુક્તિ ઘટનાને તો તું જો! પ્રાણીઓની વૃદ્ધિ કરનારો તથા પ્રાણીઓને ધારણ કરનારો મારો આત્મા પ્રાણીઓની અંદર રહેલો નથી.”

(૫) ભગવાને કહ્યું:—હે અર્જુન! આ સર્વ ભૂતો, મારામાં રહેલાં નથી. કહેવાનો ભાવ એ છે કે:—**અસ્ય દ્વૈતેન્દ્રજાલસ્ય યદુપાવાનકારણમ્ ।
અજ્ઞાનં તદુપાશ્ચિત્ય બ્રહ્મકારણમુચ્યતે ॥**—

આ દ્વૈતરૂપ ઇન્દ્રજાળનું ઉપાદાનકારણ જે અજ્ઞાન છે, તેનો આશ્રય કરીને બ્રહ્મને જગતનું કારણ કહેવામાં આવે છે. આ વાર્તાક વચનથી અજ્ઞા-

નજ જગતનું કારણ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. તે અજ્ઞાન તો અતિ તુચ્છ છે અને હું તો અસંગ છું, તેથી તે અતિ તુચ્છ અજ્ઞાનની સાથે તથા તેના કાર્યરૂપ આ ભૂતસમુદાયની સાથે અસંગ એવા મારો આધારાધેય ભાવનો અનિર્વચનીય સંબંધ પણ નથી. આતિથી દંકાઈ ગયેલા દોરી વગેરે પદાર્થોમાં અનિર્વચનીય એવા સર્વ વગેરે પદાર્થોનો તેવો સંબંધ છે; પણ હું તો સર્વદા માયાથી અનાવૃત-નાદિ દંકાયક્ષોજ રહું છું અને સર્વનો સાક્ષીરૂપ છું, જેથી મારામાં તે આધારાધેય ભાવ સંબંધ હોઈ શકે જ નહિ. આવા હેતુથી જ મેં તને કહેલું છે કે, આ સર્વ ભૂતો મારામાં રહેલાં નથી. હવે કદાચ અર્જુન શંકા કરે કે, હે ભગવાન! સાક્ષી અને પરબ્રહ્મરૂપ એવા તમારો—**“હું યુવાન છું, હું સુખી છું”** ઇત્યાદિ પ્રત્યગાત્માવિષે જ ભૂતોના સંબંધનો અનુભવ થાય છે, તો તમે કેમ કહો છો કે, મારામાં સર્વ ભૂતો રહેલાં નથી? તો આ શંકાનું સમાધાન કરવામાટે શ્રી-ભગવાન કહે છે કે, મારી સર્વ ભૂતોની સાથે યુક્તિઘટનાને તો તું જો! જેમ કેઈ માયાવી પુરુષ, આકાશમાં ગંધર્વનગરની રચના કરે છે, તેમ માયાવી એવા દૃષ્ટરે, તે યુક્તિઘટનાને રચેલી છે. આવા હેતુથી જ કારણશરીરવાળો મારો પ્રત્યગાનંદસ્વરૂપ આત્મા, સર્વ ભૂતોને ધારણ કરે છે છતાં સર્વ ભૂતોની અંદર રહેલો નથી. જેમ આકાશ, ગંધર્વનગરને ધારણ કરે છે છતાં ગંધર્વનગરમાં રહેલું નથી; કારણ કે તે આકાશ, તે ગંધર્વનગરના આકારમાં પરિણામ પામતું નથી; તેમજ મારા આત્માના સંબંધમાં પણ સમજવાનું છે. હે અર્જુન! મારો પરમાનંદસ્વરૂપ આત્મા, એ પ્રકારના સ્વરૂપવાળો છે, છતાં સર્વ ભૂતોની વૃદ્ધિ કરનારો છે; કારણ કે શ્રુતિઓ કહે છે કે, **“एतस्यैवा-नंदस्य सर्वाणि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति को ह्येवान्यात् कः प्राणयात् यदेव आकाश आनंदो न स्यात्”**—આ આનંદસ્વરૂપ બ્રહ્મનાજ અંશપર સર્વ ભૂતો જીવી રહ્યાં છે. જે અન્યાકૃત નામના (હૃદય) આકાશમાં પોતાના અધિષ્ઠાનભૂત એવો તે આનંદ પરીવાહને રહેલો ન હોત તો કેઈ પણ પ્રાણી પ્રાણ-અપાનની ક્રિયાને કરી શકત નહિ; કારણ કે કારણની જડતા કાર્યમાં પણ આવી રહેત; પણ જ્યારે તે

અવ્યાકૃત નામના આકાશમાં આનંદ પરાવાધને રહેલો છે, ત્યારેજ કાર્ય પણ ચેતનાવાળું થઈ રહેલું છે.” આ શ્રુતિ તે પરમાનંદસ્વરૂપ બ્રહ્મનેજ સર્વ ભૂતોની વૃદ્ધિ કરનાર કહે છે. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં પણ કહેલું છે કે:—“યદુર્ધ્વં ગાર્ગિ દિવો યદ વાક્ પૃથિવ્યા યદંતરાં યાચા-પૃથિવી ઇમે ॥ યદ્ભૂતં ચ ભવચ્ચ ભવિષ્યચ્ચે-ત્યાચક્ષત આકાશ એવ તદોતં ચ પ્રોતં ચ ॥” યાજ્ઞવલ્કયે ગાર્ગીને કહ્યું કે, હે ગાર્ગિ ! જે સ્વર્ગથી ઉપર છે, જે પૃથ્વીથી નીચે છે, જેના મધ્યમાં ના સ્વર્ગ તથા પૃથ્વી રહેલી છે અને જેને શાસ્ત્રવેતાએ ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાનસ્વરૂપ કહે છે, તે અંતર્યામી આત્મા, અવ્યાકૃત નામના આકાશમાં એતપ્રેત થઈને રહેલા છે.” એ પ્રમાણે માયાવી અંતર્યામીવિષે સર્વ પ્રપંચનું એતપ્રેતપણું એ શ્રુતિમાં દર્શાવ્યું છે. હવે વળી પણ તેજ શ્રુતિમાં ગાર્ગીએ પ્રશ્ન કર્યો છે કે, ત્યારે આકાશ કોની અંદર એતપ્રેત થઈને રહેલું છે ? આના ઉત્તરમાં યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું છે કે, “**एतस्मिन्खल्वक्षरे गार्गि आकाश ओतश्च प्रोतश्च**—એ અક્ષરબ્રહ્મમાં, હે ગાર્ગિ ! આકાશ (માયાવી) એતપ્રેત થઈને રહેલ છે.” આના ઉત્તરમાં સ્થૂલ આદિ લક્ષણથી રહિત અક્ષર બ્રહ્મને અવ્યાકૃત નામના આકાશના (માયાવી અંતર્યામીના) આધારતરીકે તે ઉપનિષદમાં કહેલ છે; મોટે આકાશરૂપ (માયાવી અંતર્યામીસ્વરૂપ) શરીરવાળા ભગવાને કારણોપાધિથી રહિત એવા અક્ષર બ્રહ્મરૂપ ચિન્માત્રના અભિપ્રાયને મનમાં લાવી “**ममात्मा भूतभावनः**—મારો આત્મા ભૂતોની વૃદ્ધિને કરનારો છે” એમ જે કહેલું છે, તે યોગ્યજ છે.

પૂર્વના એ શ્લોકમાં કહેલી વાતનેજ દૃષ્ટાંત-દ્વારા કહે છે:—

**यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ॥
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारया ॥६॥**

જેમ સર્વ સ્થળે ગતિવાળો મહાન વાયુ, હ-મેશાં આકાશમાં રહેલો છે, તેમ સર્વ ભૂતો મારામાં રહેલાં છે, એમ તારે સમજવું.^૧

(૬) આ શ્લોકપર પ્રાચીન પડિતા આયુર્વ્યાખ્યાન કરે છે:—જેમ શ્લોકમાં સર્વ સ્થળે ગતિ કરનારો તથા પરિણામથી મોટો વાયુ હમેશાં આ-

કાશમાં રહેલો છે, તેમ સર્વ ભૂતો સર્વવ્યાપક એવા મારાવિષે સંસર્ગરહિતપણે રહેલાં છે. (નીલકંઠ, પોતાના આશયને હવે લખે છે—) પૂર્વે અભુતને પ્રશ્ન કર્યો હતો કે:—“**किं तद् ब्रह्म**—તે બ્રહ્મ એટલે શું?” આના ઉત્તરમાં ભગવાને ઉત્તર આપ્યો હતો કે:—“**अक्षरं ब्रह्म परम—અક્ષર નામનો જે શુદ્ધ ત્વં પદાર્થ (જીવ) તેજ ઉપાધિરહિત બ્રહ્મ છે.**” એ ઉત્તરમાં જે નિરુપાધિક બ્રહ્મ જણાવેલ છે, તે બ્રહ્મનુંજ આ અધ્યાયમાં પૂર્વના ૪-પમે શ્લોકમાં વ્યાખ્યાન કરી દેખાડ્યું છે. હવે અહીં તે નિરુપાધિક બ્રહ્મનો ક્ષર સંજ્ઞાવાળો જીવની સાથે દૃષ્ટાંતપૂર્વક અભેદ કહેવામાં આવે છે. આ શ્લોકમાં દર્શાવેલો **वायु** શબ્દ સૂત્રાત્માને કહેનારો છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે:—“**वायुर्वै गौतम तत् सूत्रं**—હે ગૌતમ ! વાયુ તે સૂત્રાત્મા છે.” તે સૂત્રાત્મા, સમ-ષ્ટિસ્વરૂપ હોવાથી સર્વ સ્થળે વ્યાપી રહેલ છે અને મહાન છે—એટલે કે બાહ્ય વાયુથી ભિન્ન છે. તે સૂત્રાત્મા જેમ, પોતાના કારણભૂત અવ્યાકૃત નામના આકાશમાં ત્રણેય કાળમાં નિત્ય સંબંધવાળો થઈને વ્યાપી રહેલ છે, તેમ સર્વ ભૂતો એટલે ઉપાધિથી રહિત શુદ્ધ ત્વં પદાર્થરૂપ ચેતનવર્ગ (જીવ), ત્રણેય કાળમાં પરબ્રહ્મની સાથે અભેદથી વ્યાપી રહેલ છે. જેમ સર્વ કાર્ય ઉત્પત્તિની પહેલાં, ઉત્પત્તિ થયા પછી—મધ્યમ અવસ્થામાં અને નાશ થયા પછી પણ પોતાના કારણમાં અભેદપણેજ રહેલ છે, તેમ સર્વ જીવવર્ગ પણ, ઉપાધિની ઉત્પત્તિ પહેલાં, ઉપાધિના મધ્યમાં અને ઉપાધિનો નાશ થયા પછી પણ ત્રણેય કાળમાં મહાકાશથી અભિન્નપણે રહેલા ઘટાકાશની પેઠે પરબ્રહ્મથી અભિન્નપણે રહેલ છે. અર્થાત્ ત્રણેય કાળમાં ત્વં પદાર્થથી કહેવાતો જીવ, તત્ત્વ પદાર્થથી કહેવાતો પરબ્રહ્મથી ભિન્ન નથી. આમ કહીને આ શ્લોકમાં જીવ અને બ્રહ્મનો અભેદ કહી “**स्वभावोऽध्यात्ममुच्येत**”—એ પૂર્વોક્ત વાક્યમાં જે જીવ અને બ્રહ્મનો અભેદ દર્શાવ્યો હતો, તેનુંજ અહીં વિવરણ કરેલું છે.

એ પ્રમાણે જે ઉપાધિરહિત જીવને પરબ્રહ્મમાં લય થાય છે, તોપણ ઉપાધિની શી ગતિ ? અઃ શંકાનું સમાધાન કરતાં ભગવાન કહે છે:—

**सर्वभूतानि कौंतेय प्रकृतिं यांति मामिहम् ।
कल्पक्षये नस्तानि कल्पादौ विजान्यहम् ॥
હે કુંતીપુત્ર ! પ્રલયકાળે સર્વ સ્થાવરજંગમ**

શરીરો, મારી અપરા પ્રકૃતિમાં લય પામે છે અને પુનઃ સૃષ્ટિના આદિકાળમાં તેનાં તેજ શરીરોને માયાવી એવો હું સરજું છું.’

(૭) હે કુંતીપુત્ર અર્જુન ! સૃષ્ટિના સંહારકાળે સર્વ સ્થાવરજંગમ શરીરો, મારી-માયાવીની સૂક્ષ્મ ભૂમિ (ગંધત-માત્રા) આદિ સ્વરૂપ ત્રિગુણાત્મિકા અપરા નામની પ્રકૃતિમાં લય પામે છે. પુનઃ સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં સુગુપ્તિની પેઠે પ્રકૃતિમાં સંસ્કાર-સ્વરૂપે :હેલાં તેનાં તેજ શરીરોને કારણાત્મા માયાવી એવો હું અનેક પ્રકારે સરજું છું.

એ વાતનેજ કહે છે:—

પ્રકૃતિં સ્વામવષ્ટમ્ય વિસૃજામિ પુનઃ પુનઃ ।

ભૂતગ્રામમિમં કૃત્સ્તમવશં પ્રકૃતેર્વશાત્ ॥ ૮ ॥

પાતાની પ્રકૃતિનો આશ્રય કરીને હું, સ્વભાવને લીધે રાગદ્વેષાદિને અધીન થયેલા આ સમગ્ર ભૂતવર્ગને વારંવાર સરજું છું. ૮

(૮) એ પ્રમાણે અવિદ્યારૂપ લક્ષણવાળી મારી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરીનેજ હું સર્વ ભૂતોને સરજું છું; કારણ કે અવિદ્યારહિત કેવળ શુદ્ધ સ્વરૂપવાળા મારાવિષે સ્પષ્ટાપણાનો સંભવજ નથી; માટે તે અવિદ્યારૂપ લક્ષણવાળો પ્રકૃતિનો આશ્રયક રીતે હું, સ્વભાવને લીધે રાગદ્વેષાદિને અધીન થયેલા આ સમગ્ર ભૂતવર્ગને અનેક પ્રકારે સર્જ્યાં કરું છું.

હવે અર્જુન શંકા કરે છે કે:—એ રીતે વિષમ સૃષ્ટિને સરજનારા તમારાવિષે પણ વિષમતા અને નિર્દયતા હોવીજ નોંધએ. આ શંકાનું સમાધાન કરવામાટે શ્રીભગવાન કહે છે:—

ન ચ માં તાનિ કર્માણિ નિવર્તંતિ ધનંજય ।

ઉદાસીનવદાસીનમસક્તં તેષુ કર્મસુ ॥૯॥

હે ધનંજય ! તે કર્મો મને બાંધી શકતાં નથી; કારણ કે હું ઉદાસીનની પેઠે રહું છું અને તે કર્મોમાં આસક્ત થતો નથી. ૯

(૯) હે ધનંજય ! તે વિષમ સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરવા-રૂપ કર્મો મને બાંધી શકતાં નથી; કારણ કે હું ઉદાસીનની પેઠે રહું છું. જેમ મેઘ, કાષ્ઠપણ બીજપર રાગ અથવા દ્વેષ કર્મો વિના ઉદાસીન થઇને વર્ષે છે, તેમ ઈશ્વર પણ પુણ્યશાળી ભૂતોપર અથવા પાપી ભૂતોપર રાગદ્વેષ કર્યા વિના જગત સરજે છે-તાત્પર્ય કે, તે તે અસાધારણ કર્મબીજને લીધે

તે તે પુણ્યશાળી અથવા પાપી ભૂતો, જૂદાં જૂદાં રૂપને પામે છે, તેથી ઈશ્વરવિષે વિષમતા આદિ-નો સંભવજ નથી.

તમે કહો છો કે, “હું સર્વ ભૂતોને સરજું છું અને વળી ઉદાસીનની પેઠે રહું છું.” આમ પરસ્પર વિરુદ્ધ કેમ હોઇ શકે ? કારણ કે જે ઉદાસીન હોય તે તો સ્પષ્ટા હોઇ શકેજ નહિ. આવી કદાચ અર્જુન શંકા કરે, એમ મનમાં લાવીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:—

મયાઽધ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ સ્વયતે સચ્ચરાચરઃ ।

હેતુનાઽનેન કૌતેય જગદ્વિપરિવર્તતે ॥૧૦॥

હુંરૂપ અધ્યક્ષદ્વારા પ્રકૃતિજ સ્થાવરજંગમ-સહિત જગતને ઉત્પન્ન કરે છે. હે કુંતીપુત્ર ! આ કારણથીજ જગત જન્મ-માદિ અવસ્થાઓમાં ભમ્યા કરે છે. ૧૦

(૧૦) હે કુંતીપુત્ર ! હું તો ફટસ્થ છું—અધ્યક્ષ છું. લોહનુબંધની પેઠે કેવળ પ્રવર્તક છું. મારી જે પ્રકૃતિ તેજ આ સ્થાવરજંગમ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે. આ મારા અધ્યક્ષપણાના હેતુથીજ જગત જન્મ આદિ અવસ્થાઓમાં ભમ્યા કરે છે.

સારાંશ કે, હું તો ઉદાસીનજ છું—લોહનુબંધની પેઠે કેવળ સૃષ્ટિનો પ્રવર્તકજ છું. શ્રુતિ પણ કહે છે:—

“एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ॥ कर्मोध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च॥”

એકજ દેવ, સર્વ ભૂતોમાં ગૂઢ થઇને રહેલા છે, સર્વવ્યાપક છે, સર્વ ભૂતોના અંતરાત્મા છે, કર્મના દ્રષ્ટા છે, સર્વ ભૂતોમાં વસી રહેલા છે, સર્વના સાક્ષી છે, કેવળ છે, ચેતનરૂપ છે અને નિર્ગુણ છે.” આ શ્રુતિ પણ એકજ દેવ પરમાત્માને સર્વના અધ્યક્ષતરીકે તથા સાક્ષીતરીકે પ્રાત્-પાદન કરે છે.

अवजानंति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।

परं भावः स्यादंतो मम भूतमहेश्वरम् ॥११॥

સર્વ ભૂતોના મહાન ઈશ્વર અને મનુષ્ય-શરીરનો આશ્રય કરનારા મારે, મૂઢ પુરુષો અપમાન કરે છે; કારણ કે તેઓ મારા પરમ તત્ત્વને સમજતા નથી. ૧૧

मोघाशा मोघार्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।

राक्षसांमारुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनां भिताः ॥

(મારૂં અપમાન કરવાથી)તેઓ નિષ્કુળ આ-
શાવાળા, નિષ્કુળ કર્મોવાળા, નિષ્કુળ જ્ઞાનવાળા
અને વિવેકવિનાના થઇને રાક્ષસી તથા આસુરી
મોહક પ્રકૃતિનો આશ્રય કરનારા થાય છે.^{૧૨}

(૧૨) મારૂં અપમાન કરનારા તે મૂઢ પુરુષો
જ્યાં આશિષવાળા, નિષ્કુળ ઉદ્ધોગવાળા, નિ-
ષ્કુળ જ્ઞાનવાળા અને વિવેકવિનાના થાય છે; તથા
રજોગુણ અને તમોગુણના પ્રાધાન્યવાળી રાક્ષસી
તથા આસુરી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરનારા થઇ જાય
છે-અર્થાત્ તેઓ કાપલું, મારવું, ખાવું, પીવું,
પારકું ધન લઇ લેવું ઇત્યાદિ કૂર સ્વભાવવાળા તથા
કૂર કર્મો કરવાવાળા થઇ જાય છે.

**મહાત્માનસ્તુ માં પાર્થ દૈવી પ્રકૃતિમાશ્રિતાઃ ।
મર્જંત્યનન્મનસો જ્ઞાત્વા ભૂતાદિમવ્યયમ્ ॥**

(૫૨) પૂર્વોક્ત દુષ્ટાત્માઓથી અત્યંત વિ-
લક્ષણ એવા) મહાત્મા પુરુષો તો દૈવી પ્રકૃતિનો
આશ્રય કરીને, એકાગ્ર ચિત્તવાળા થઇને તથા
મને સર્વ ભૂતોના આદિકારણ અને અવિનાશી
બ્રહ્માને ભજે છે.^{૧૩}

(૧૩) પૂર્વોક્ત દુષ્ટાત્માઓના કરતાં અત્યંત
વિલક્ષણ તથા ઉદાર ચિત્તવાળા મહાત્માઓ
દૈવી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરીને એટલે સત્વગુણના
પ્રાધાન્યવાળી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરીને એકાગ્ર
ચિત્તવાળા થઇને મારૂં ભજન કરે છે. તે મહા-
ત્માઓ ગાડરીઆ પ્રવાહની પેડે, દેખાદેખીથી અથવા
દંભથી મારૂં ભજન કરતા નથી; પરંતુ સર્વ ભૂતો-
ના આદિકારણ અને અવિનાશીને યથાર્થ રીતે
બ્રહ્માને ભજે છે.

તેઓ કેવીરીતે મારૂં ભજન કરે છે, તે તું
સાંભળ:-

સતતં કીર્તંતો માં યતંતશ્ચ દૃઢવ્રતાઃ ।

નમસ્યંતશ્ચ માં મક્ત્યા નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ॥

હમેશાં મારૂં કીર્તન કરતા તે મહાત્માઓ,
અહિંસાદિ વ્રતમાં યત્નપૂર્વકે દૃઢ થઇને તથા
નિત્ય સાવધાન થઇને મને નમસ્કાર કરતા ભ-
ક્તિપૂર્વકે ઉપાસે છે.^{૧૪}

(૧૪) હે અર્જુન ! તે મહાત્મા પુરુષો સદાય
મારૂં કીર્તન કર્યા કરે છે, ઇન્દ્રિયોને વશ કરવાનાં
શમદમાદિ સાધનોમાં યત્ન કરે છે, અહિંસા

આદિ વ્રતોમાં દૃઢ રહે છે તથા હૃદયમાં રહેલા મને
અથવા પ્રતિમા આદિસ્વરૂપ મને નમસ્કાર કરી
ભક્તિપૂર્વકે નિત્ય સાવધાન થઇને ઉપાસે છે.

જ્ઞાનયજ્ઞેન ચાપ્યન્યે યજંતો મામુપાસતે ।

એકત્વેન પૃથક્ત્વેન बहुधा विश्वतोमुखम् ॥

ખીબા કેટલાએક મહાત્મા પુરુષો જ્ઞાનયજ્ઞ-
થી પણ મારૂં પૂજન કરીને મને ઉપાસે છે, કે
ટલાએક મહાત્માઓ મને સર્વ સ્થળે એકસ્વ-
રૂપેજ ઉપાસે છે, કેટલાએક વળી ભિન્ન ભિન્ન
સ્વરૂપે મારૂં ઉપાસન કરે છે અને કેટલાએક
મહાત્માઓ તો મને સર્વસ્વરૂપ માનીને અનેક
પ્રકારે ઉપાસે છે.

(૧૫) કેટલાએક પાતાંજલ યોગદર્શનને અનુ-
સરનારા યોગનિષ્ઠ પુરુષો, જ્ઞાનયજ્ઞથી એટલે
નિર્વિકલ્પ સમાધિથી મારૂં ઉપાસન કરે છે. ઉપ-
નિષ્ઠોસંબંધી જ્ઞાનને અનુસરનારા જ્ઞાની પુરુષો
“ હુંજ ભગવાન વાસુદેવ છું ” આમ અભેદદષ્ટિ-
થી મારૂં ઉપાસન કરે છે. વળી કેટલાએક સા-
માન્ય કક્ષાના મનુષ્યો, “ આ ઈશ્વર મારો સ્વા-
મી છે ” આવી ભેદભુક્ષિથી મારૂં ઉપાસન કરે
છે અને ખીબા કેટલાએક મહાત્માઓ તો સર્વ
પ્રકારે એટલે “ જે કંઈ જોવામાં આવે છે તે
ભગવાનનું સ્વરૂપ છે, જે કંઈ સાંભળવામાં આવે
છે તે ભગવાનનું નામ છે, જે કંઈ આપવામાં
આવે છે અથવા ભોગવવામાં આવે છે, તે બધું
ભગવાનનેજ અર્પણ કરાય છે ” આવી રીતે મને
સર્વસ્વરૂપ સમજીને મારૂં ઉપાસન કરે છે.

આ છેલા ઉપાસનનું જ વિવરણ કરે છે:-

અહં ક્રતુરહં યજ્ઞઃ સ્વધાહમહમૌષધમ્ ।

મંત્રોઽહમહમેવાજ્યમહમગ્નિરહં હુતમ્ ॥૧૬॥

પિતાઽહમસ્ય જગતો માતા ધાતા પિતામહઃ ।

વેદ્યં પવિત્રમૌંકાર ઋક્ સામ યજુરેવ ચા ॥૧૭॥

ગતિર્મર્તા પ્રશ્નઃ સાક્ષી નિવૃત્તઃ શરણં સુહૃત્ ।

પ્રભવઃ પ્રલયઃ સ્થાનં નિધાનં બીજમવ્યયમ્ ॥૧૮

તપામ્ય મહં વર્ષં નિગૃહ્ણામ્યુત્સુજામિ ચ ।

અમૃતં ચૈવ મૃત્યુશ્ચ સદસચાહમર્જુન ॥૧૯॥

હું દેવતાના ધ્યાનરૂપ સંકલ્પ છું; દેવતાને
ઉદેશીને જેમાં દ્રવ્યનો ત્યાગ કરવામાં આવે

છે તે શ્રાતસ્માર્ત યજ્ઞ હું છું, હું પિતૃઓના અન્નરૂપ સ્વધા છું, મનુષ્યોના અન્નરૂપ ઔષધ હું છું, જેનાવડે અપાય છે તે મંત્ર હું છું, આ-ન્ય-એટલે હવિષ હું છું, હું અગ્નિ છું, હું પ્રક્ષેપ ક્રિયારૂપ હોમ છું, હું આ જગતનો પિતા છું, માતા છું, કર્મકળને કરનારો ધાતા છું, પિતામહ છું, જાણવાયોગ્ય બ્રહ્મ છું, યવિત્ર કરનાર તપ આદિ પશુ હું જ છું; હું ઋકાર છું, હું ઋગ્વેદ છું, હું સામવેદ છું, હું યજુર્વેદ છું, સુક્ત પુરુષોને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય ગતિ-સ્થાન હું છું, કર્મના કળને આપીને પોષણ કરનારો હું છું, હું સર્વનો પ્રભુ-અંતર્યામી છું, હું કરેલું, નહિ કરેલું જોનારો સાક્ષી છું, હું આશ્રયભૂત યજ્ઞમાન આદિ છું, હું સર્વનો રક્ષક છું, હું સર્વનો સુહૃત એટલે સામા ઉપકારની અપેક્ષા રાખ્યાવિના ઉપકાર કરનારો છું, હું સર્વનું ઉત્પત્તિસ્થાન છું, હું સર્વનું લયસ્થાન છું, હું સર્વનું સ્થિતિસ્થાન છું, કર્મોનાં કળને સમર્પણ કરવાનું સ્થાન હું છું, હું સંસારપર્યંત રહેનારા અવિનાશી અંકુરનું કારણબીજ છું, હું સૂર્ય થઈને તપુ છું, હું આઠ મહિના વૃષ્ટિને અટકાવું છું, હું ચાર મહિના વૃષ્ટિ વરસાવું છું, હું સર્વના જીવનરૂપ છું અથવા હું દેવોના અન્નરૂપ અમૃત છું, હું સર્વના મૃત્યુરૂપ છું, હે અર્જુન! જે કંઈ સત્ અથવા અસત્ તે સર્વ હું જ છું. ૧૬-૧૯

(૧૬-૧૯) આ ચારેય શ્લોકોથી કહેવાનો ભાવ એ છે કે, એ રીતે મને સર્વસ્વરૂપ માનીને ભજન કરનારા પુરુષોનો હું સર્વ રીતે અનુબ્રહ્મ કહું છું, માટે આ પ્રકારે માફ ભજન કરવું તે ઉત્તમોત્તમ છે.

પરંતુ જો આ પૂર્વોક્ત ઉપાસના પ્રકારો-માંના કોઈ એક પ્રકારથી પણ માફ ભજન કરતા નથી અને કેવળ વૈદિક કર્મોનું જ અનુદાન કરવામાં કુશળ-કર્મી હો, તેઓ કયી ગતિને પામે છે, તે તું હવે સાંભળ:-

**ત્રૈવિદ્યા માં સોમપાઃ પુતપાપા યજ્ઞૈરિદ્ધા
સ્વર્ગતિ પ્રાર્થયંતે । તે પુણ્યમાસાઃ રેરેદ્રલોક-**

મશ્નંતિ દિવ્યાનિ વિ દેવમોગાન્ ॥૨૦॥

તે તં શ્રુત્વા સ્વર્ગલોકં વિશાલં ક્ષીણે પુ-
ણ્યે મર્ત્યલોકં વિશંતિ । एवं ત્રયીધર્મમ-પ્રપન્ના
ગતાગતં કામકામા લભંતે ॥ ૨૧ ॥

ત્રણ વેદરૂપ વિદ્યાવાળા તથા સોમરસનું પાન કરનારા યાજ્ઞિકો, યજ્ઞોવડે માફ પૂજન કરીને અને (તે દ્વારા) પાપરહિત થઈને સ્વર્ગની ગતિને ઈચ્છે છે. તેઓ પુણ્યના કળરૂપ દેવેન્દ્રના લોકને પામીને ત્યાં દેવોના દેવી ભોગોને ભોગવે છે. તેઓ વિશાળ સ્વર્ગલોકને ભોગવીને પુણ્યનો ક્ષય થતાં પુનઃ મનુષ્યલોકમાં દાખલ થાય છે. એ રીતે વિષયોની ઈચ્છાવાળા અને વેદોક્ત કર્મોનુદાન ધર્મનો આશ્રય કરનારા કર્મીઓ, ગમન-આગમનને (જન્મ-મરણના ફેરાને) પામ્યા કરે છે. ૨૦, ૨૧

(૨૧) ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદરૂપ વિદ્યાવાળા અને સોમવસ્ત્રીના રસનું પાન કરનારા યાજ્ઞિકો, યજ્ઞોથી માફ યજ્ઞન કરીને સ્વર્ગકળને ઈચ્છે છે, તેઓ પુણ્યના કળરૂપ તે સ્વર્ગલોકને પામીને ત્યાં સંકલ્પમાત્રથી પ્રાપ્ત થયેલા તથા દુઃખના સંબંધથી રહિત એવા દિવ્ય ભોગોને ભોગવે છે. જ્યાંસુધી પુણ્ય હોય, ત્યાંસુધી તે વિશાળ સ્વર્ગલોકમાં અમાનુષ ભોગોને ભોગવીને પુણ્યનો ક્ષય થતાં પુનઃ આ મનુષ્યલોકમાં પાછા આવે છે. એ પ્રમાણે વેદોક્ત ધર્મનો આશ્રય કરીને કામ્ય યજ્ઞોનું અનુદાન કરનારા તે વિષયાભિલાષી કર્મીઓ, નિરંતર આવ-ગમ કર્યો કરે છે; પણ કદી સ્વતંત્ર થતા નથી. શ્રુતિ પણ કહે છે કે:-“પૂવા હોતે અદદા યજ્ઞરૂપા અષ્ટાદશોક્તમવરં યેષુ કર્મ ॥ એતચ્છ્રેયોયેડમિનંદન્તિ મૂઢા જરામૃત્યું તે પુનરેવાપિયંતિ-યજ્ઞો એ મજ્જુતીવિનાની અસ્થિર નૌકાઓ છે, એમજ સમજવું, કે જે યજ્ઞોમાં સોળ ઋત્વિજો, યજ્ઞમાન અને યજ્ઞમાનપત્ની-એ અદાર અજ્ઞાની મનુષ્યોએ કહેલું હલકું કર્મ હોય છે, જે મૂઢ પુરુષો તે યજ્ઞોનેજ પોતાના શ્રેયતરીકે પસંદ કરે છે, તેઓ પુનઃ પુનઃ જરા-મૃત્યુને પામ્યા કરે છે. ૨૦-૨૧

એ રીતે કર્મીઓના પુનર્જન્મ તથા તેમને થનારાં ક્ષીને, કળને ભક્તોને તો મારા ભજનથીજ સર્વ સિદ્ધિ થાય છે, એ વાતને કહે છે:-

અનન્યાશ્રિતયંતો માં યે જનાઃ પર્તિપાસતે ।

તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્ ॥

મારાસિવાય ખીજો જેઓને સેવવાયોગ્ય નથી એવા જે મનુષ્યો, માફ ચિંતન કરીને મને ભજે છે, તે નિત્ય એકાગ્ર ચિત્તવાળા મનુષ્યોના યોગક્ષેમનો હું પોતેજ નિર્વાહ કરું છું. ૨૨

(૨૨) મારાવિના ખીજો કાંઈ પણ જેઓને ઉપાસ્ય નથી તેવા જે મનુષ્યો, “હુંજ ભગવાન વાસુદેવ છું” આમ અભેદપણે માફ ચિંતન કરીને તથા સમગ્ર સ્થળે અદ્વૈત દૃષ્ટિ કરીને માફ ઉપાસન કરે છે અને નિત્ય યોગાભિમુખ રહે છે, તે મનુષ્યોના યોગનો એટલે નહિ પ્રાપ્ત થયેલા અનાદિનો અથવા યોગભૂમિકાએ પહોંચાડવારૂપ યોગનો તથા મળેલાંના સંપ્રેક્ષારૂપ ક્ષેમનો હું પોતેજ નિર્વાહ કરું છું-અર્થાત્ તે મારા ભક્તોએ, અનાદિકને માટે અથવા યોગભૂમિકાઓમાં ઉપર ઉપરની ભૂમિકાના લાભને માટે ભગવાન પણ ચિંતા કરવાની નથી; કારણ કે અનન્ય ચિત્તવાળા તે મારા ભક્તો, મારાથી અભિન્ન છે; જેથી તેમનાં સર્વ ઇષ્ટો એની મેળેજ સિદ્ધ થશે. આવા હેતુથીજ પ્રથમ કહેલું છે કે, “જ્ઞાની ત્વાત્મેવ મે મતમ્” જ્ઞાની પુરુષ તો માફ સ્વરૂપજ છે, એમ હું માનું છું.

યેડપ્યન્યદેવતામક્તા યજંતે શ્રદ્ધયાન્વિતાઃ ।

તેડપિ મામેવ કૌંતેય યજંત્યવિધિપૂર્વકમ્ ॥૨૩॥

હે કુંતીપુત્ર ! જેઓ અન્ય દેવોના ભક્તો છે, તેઓ પણ શ્રદ્ધાચુકત થઈને માફજ યજન કરે છે; માત્ર તેઓ વિધિપૂર્વક યજન કરતા નથી. ૨૩

(૨૩) જેઓ ખીજ દેવોનું ભજન કરે છે, તેઓ ખરીરીતે માફજ ભજન કરે છે, પણ તેઓનું ભજન વિધિપૂર્વક હોતું નથી; કારણ કે વિધિ એટલે અભેદબુદ્ધિ. તેઓનું ભજન અભેદબુદ્ધિથી રહિત હોય છે, માટે તે ભજન અવિધિપૂર્વક છે.

અહં હિ સર્વયજ્ઞાનાં ભોક્તા ચ પ્રશુરેવ ચ ।

ન તુ મામભિજાનંતિ તત્ત્વે-તત્ત્વચ્ચવંતિ તે ॥

હુંજ સર્વ યજ્ઞોનો ભોક્તા અને પ્રભુ છું. આ પ્રમાણે તેઓ મને યથાર્થ રીતે જાણતા નથી, તેથી સંસારમાં ગબડ્યા કરે છે. ૨૪

(૨૪) હુંજ સર્વ યજ્ઞોનો સર્વ દેવતાસ્વરૂપે ભોક્તા અને ફળદાતા છું. આમ હોવા છતાં તેઓ

મને પ્રત્યગાત્માથી અભિન્ન સ્વરૂપે યથાર્થ રીતે જાણતા નથી, તેથી જ્ઞાનનિષ્ઠાને પામ્યાવિના તેઓ સંસારરૂપ ખાડામાં પડે છે.

સર્વ ભક્તો પોતપોતાના ભજન પ્રમાણે પોતપોતાના આરાધ્યદેવને પામે છે, એ વાતને કહે છે.

યાંતિ દેવવ્રતા દેવાન્ પિતૃન્યાંતિ પિતૃવ્રતાઃ ।

ભૂતાનિ યાંતિ ભૂતેજ્યા યાંતિ ઘ્રાજિનોડપિમામ્

દેવોની ભક્તિ કરનારા પુરુષો દેવોને પામે છે, શ્રાદ્ધ આદિ ક્રિયાઓમાં તત્પર રહેનારા પિતૃભક્ત પુરુષો અગ્નિપ્રવાત આદિ પિતૃઓને પામે છે, ભૂતોનું ભજન કરનારા પુરુષો, વિનાયક માતૃગણ, ચતુર્ભંગિની આદિ ભૂતોને પામે છે અને મને ભજનારા પુરુષો મને પામે છે. ૨૫

(૨૫) મારો ભક્તિ તો સહેલથી કરી શકાય છે; પણ ખીજ દેવોની ભક્તિ તો ઘણા દ્રવ્યથી અને પરિશ્રમથી સાધ્ય છે, એવા આશયથી કહે છે:-

પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં યો મે મક્ત્યા પ્રયચ્છતિ ।

તદહં મક્ત્યુપહૃતમશ્રામિ પ્રયતાત્મનઃ ॥૨૬॥

જે પુરુષ પત્ર, પુષ્પ, ફળ અથવા જળ, મને ભક્તિપૂર્વક આપે છે, તે શુદ્ધાત્મા પુરુષના ભક્તિથી અર્પણ કરેલા તે પદાર્થને હું ગ્રહણ કરું છું. ૨૬

(૨૬) આ શ્લોકમાં ભગવાનના કહેવાનો લાભ એ છે કે, મને ભક્તિનીજ જરૂર છે, ખીજ કાંઈ પણ પદાર્થની જરૂર નથી; માટે હું અર્જુન ! તું પણ બધું મને અર્પણ કરી દે, એ વાતને કહે છે:-

યત્કરોષિ યદશ્રાસિ યજ્ઞહોષિ દદાસિ યત્ ।

યત્પપસ્યસિ કૌંતેય તત્કુરુષ્વ મદર્પણઃ ॥૨૭॥

હે કુંતીપુત્ર ! તું જે કંઈ કરે, જે કંઈ લક્ષણ કરે, જે કંઈ હવનહોમ કરે, જે કંઈ દાન દે અને જે કંઈ તપશ્ચરણ કરે, તે મને અર્પણ કર. ૨૭

(૨૭) હે કૌંતેય ! તું જે કંઈ જવું-આવું વગેરે ક્રિયા કરે, તે “આ હું ભગવાનની પ્રદક્ષિણા કરું છું” એવી બુદ્ધિથી મારી પ્રીતિ સંપાદન કરવામાટે મને અર્પણ કરી દે. એ પ્રમાણે તું જે કંઈ બોલવું, ખાવું, દેવું, ભેવું વગેરે કરે, તે બધામાં ભગવાનના નામકીર્તન આદિની દૃષ્ટિ કરી, ભગવાનને સમર્પણ કરી દે.

આથી તને જે ફળ મળશે, તે તું સાંભળ.

શુભાશુભફલૈરેવં મોક્ષ્યસે કર્મબંધનૈઃ ।

સંન્યાસયોગૃક્તાત્મા વિમુક્તો માતૃપૈવ્યસિ ॥

આમ કરવાથી તું શુભ-અશુભ ફળવાળાં કર્મોરૂપ બંધનોથી મુક્ત થઈશ અને આ કર્મ-ફળના સંન્યાસ(ત્યાગ)રૂપ યોગમાં મુક્ત ચિત્તવાળો તું મુક્ત થઈને મને પામીશ.^{૨૮}

(૨૮) આમ કરવાથી તું ઇષ્ટ-અનિષ્ટ ફળવાળાં કર્મોરૂપ બંધનોથી છૂટી થઈ જઈશ-અર્થાત્ ભગવાનને સમર્પણ કરી દેવાની બુદ્ધિથી તું ગમે તે કર્મ કરીશ, તોપણ તને કર્મનો લેપ લાગશે નહિ. આજ કર્મફળના ત્યાગરૂપ માર્ગને મેં પ્રથમ તને કહેલો હતો. આ માર્ગમાં જે તું તારા ચિત્તને એકાગ્ર કરીશ તો કર્મોરૂપ બંધનથી મુક્ત થઈને સર્વના પ્રત્યગાત્મારૂપ મને પામી જઈશ.

ને ભગવાન ભક્ત પુરુષોનોજ અનુગ્રહ કરે છે, પણ અભક્ત પુરુષોનો અનુગ્રહ કરતા નથી, તો પછી ભગવાનની અંદર પણ રાગદ્વેષ હોવા જોઈએ. આ શંકાનું સમાધાન કરવામાટે ભગવાન કહે છે:-

સમોઽહં સર્વભૂતેષુ ન મે દ્વેષ્યોઽસ્તિ ન પ્રિયઃ ।

યે ભજંતિ તુ માં ભક્ત્યા મયિ તે તેષુ ચાપ્યહમ્ ॥

હું સર્વ ભૂતોવિષે સમદષ્ટિવાળો છું, મારે કેદાં દ્વેષપાત્ર નથી કે પ્રીતિપાત્ર નથી; તોપણ જેઓ ભક્તિપૂર્વક માં ભજન કરે છે, તેઓ મારાવિષે છે અને હું તેઓવિષે છું.^{૨૯}

(૨૯) જેમ રાગ, દ્વેષ આદિથી રહિત એવા અગ્નિ, સમીપમાં રહેલાઓની ટાંઢો નાશ કરે છે, પણ દૂર રહેલાઓની ટાંઢો નાશ કરતો નથી, તેમ સર્વ સ્થળે સમાન રીતે રહેલો એવા હું પણ મારે શરણે આવેલા મારા ભક્તોનાંજ બંધનનો નાશ કરું છું; પણ શરણે નહિ આવેલાઓનાં બંધનનો નાશ કરતા નથી-અર્થાત્ મારે રાગ કે દ્વેષ હોય નહિ; તોપણ જેઓ ભક્તિપૂર્વક માં ભજન કરે છે, તેઓ ખીજ શરણુથી રહિત થયેલા હોય છે, માટે તેઓ મારામાં રહેલા છે અને હું પણ તેઓને વિષેજ રહું છું. કહેવાનો ભાવ એ છે કે, માં ભજન નહિ કરનારા અભક્ત પુરુષોનાં ચિત્ત, રાગાદિ દોષોથી ઘેરાયલાં હોય છે, જેથી તેઓના ચિત્તમાં માં આસ કરીને પ્રકટપણું હોતું નથી.

હવે ભક્તિનું માહાત્મ્ય કહે છે:-

અપિ ચેત્સુદુરાચારો ભજતે મામનન્યભાક્ ।

સાધુરેવ સ મંતવ્યઃ સમ્યગ્વ્યવસિતો હિ સઃ ॥

અત્યંત પાપી પુરુષ પણ અન્ય સ્થળે ચિત્ત રાખ્યાવિના જે માં ભજન કરે છે, તો તેને સત્-પુરુષજ માનવો; કારણ કે તે ઉત્તમ નિશ્ચયવાળો છે-તેનું વર્તન ઉત્તમ હોય છે.^{૩૦}

શ્લિષ્ઠં ભવતિ ધર્માત્મા શશ્વચ્છાંતિં નિગચ્છતિ ।

કૌંતેય પ્રતિજાનીહિ ન મે ભક્તઃ પ્રણમ્યતિ ॥

તે પુરુષ, તટકાળ ધર્માત્મા થઈ જાય છે અને સદાની શાંતિને પામે છે. હે કુંતીપુત્ર! તુંજ મારી આજ્ઞાથી પ્રતિજ્ઞા કર કે, મારો-ભગવાન શ્રી-હરિનો ભક્ત કદી નાશ પામતો નથી.^{૩૧}

માં હિ પાર્થ વ્યપાશ્રિત્ય યેઽપિ સ્યુઃ પાપયોનયઃ

સ્ત્રિયો વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રાસ્તેઽપિ યાંતિ પરાં ગતિમ્

હે કુંતીના પુત્ર! મારો આશ્રય કરીને જે-ઓ પાપી થોને (જન્મ) વાળા હોય છે-જેવા કે, સ્ત્રીઓ, વૈશ્યો, તથા શૂદ્રો-તેઓ પણ પરમ ગતિને પામે છે.^{૩૨}

કિં પુનર્બ્રાહ્મણઃ પુણ્યા ભક્તા રાજર્ષયસ્તથા ।

અનિત્યમસુખં લોકમિમં પ્રાપ્ય ભજસ્વ મામ્ ॥

તો પછી મારા પવિત્ર ભક્તો-બ્રાહ્મણો તથા રાજર્ષિઓ મારો આશ્રય કરીને પરમ ગતિને પામે એમાં શી નવાઈ છે? માટે તું પણ નાશવંત અને સુખવિનાના આ મનુષ્યલોકને પામીને માં ભજન કર.^{૩૩}

(૩૩) જ્યારે પૂર્વોક્ત પાપી જન્મવાળા મનુષ્યો, મારો આશ્રય કરીને પરમ ગતિને પામે છે, ત્યારે પવિત્ર જન્મવાળા મારા બ્રાહ્મણભક્તો તથા રાજર્ષિઓ મારા આશ્રયથી પરમ ગતિને પામે એમાં શું આશ્ચર્ય છે? માટે તું પણ આ નાશવંત અને લેશમાત્ર પણ સુખવિનાના મનુષ્યલોકને પામીને મને-પરમાત્માને ભજ લે. આ લોકસિવાયના ખીજ લોકમાં માં ભજન થશે નહિ. શ્રુતિ પણ કહે છે:-“**इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदवेदीन्महती विनाष्टिः-**” આ મનુષ્યલોકમાંજ ને કંઈ જાણ્યું તે ખરું છે; પણ જે અહીં કંઈ ન જાણ્યું તો સમજવું કે, મહાન.

વિનાશ કર્યો.”

હવે ભજન કરવાના પ્રકારને દર્શાવે છે:—

મન્મના ભવ મઙ્ગતો મદ્યાજી માં નમસ્કુરુ ।

મામેવૈષ્યસિ યુત્તવૈવમાત્માનં મત્પરાયણઃ॥૩૪॥

તું મારામાંજ મન રાખ, મારેજ ભક્ત થા, માંજ યજન કર અને મનેજ નમસ્કાર કર. એ પ્રમાણે ચિત્તની એકાગ્રતારૂપ યોગ કરીને તથા મારામાં પરાવળ થઇને તું સર્વના આત્મારૂપ મનેજ પામીશ. ૩૪

(૩૪) તું મારામાંજ મન રાખ, પણ પુત્ર આદિમાં મન ન રાખ; મારેજ ભક્ત થા પણ ધન આદિને માટે રાગ આદિના ભક્ત ન થા; મારા માટેજ યજ્ઞયાગાદિ કર પણ સ્વર્ગ આદિની તૃપ્તિથી ન કર; મનેજ નમસ્કાર કર—મારેજ શરણે આવ, ખીજને શરણે ન જઇશ. એ પ્રકારે યોગ કરીને તું સર્વના અંતર્યામી આત્મારૂપ મને ઘટાકાશ જેમ મહાકાશને પામે તેમ, અભેદપણે પામી જઇશ; કારણ કે તું સર્વ ઉપાધિથી શૂન્ય ચિદાત્મારૂપ મનેજ સર્વથી ઉત્તમ પ્રાપ્ય સ્થાનરૂપ માનનારો થઇશ. શ્રુતિ પણ કહે છે કે:—**યથા નયઃ સ્યંદમાનાઃ સમુદ્રેઽસ્તં ગચ્છંતિ નામરૂપે વિહાયા તથા વિદ્વાન્ નામરૂપાદિમુક્તઃ પરાત્પરં પુરુષમુપૈતિ દિવ્યમા**—જેમ વહેતી નદીઓ, પોતાના નામરૂપનો ત્યાગ કરીને સમુદ્રમાં અસ્ત પામે છે, તેમ જ્ઞાની પુરુષ પણ પોતાના નામરૂપથી મુક્ત થઇને સૂત્રાત્માથી પર એવા દિવ્ય પુરુષને પામે છે.

ઈતિ શ્રીમહાં લીખં ભગવદ્ગીતા પર્વમાં

“રાજવિદ્યા-રાજગુહ્યયોગ” એ વિષયનો

અધ્યાય ૩૩ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૪ મો

વિભૂતિયોગ

પ્રથમ સાતમા અધ્યાયમાં સ્વં પદથી કહેવાતા અર્થનું નિરૂપણ કરી આઠમા અધ્યાયમાં તેનું ઉપાસન કરવાથી ક્રમે ક્રમે મુક્તિ થાય છે, એમ કહેું. પછી નવમા અધ્યાયમાં તત્ પદનો લક્ષ્યાર્થ કહ્યો અને તેની પ્રાપ્તિને માટે સર્વ સ્થળે ભગવદ્ભાવની ભારનારૂપ વ્યાપક ભજન કહેું; પણ તે ભજન, રાગાદિ દોષોથી મહિન ચિત્તવાળા પુરુષોને માટે અશક્ય થઇ પડશે, આવો વિચાર

કરીને ભગવાન તે ભજનની સિદ્ધિને માટે કોઇ કોઇ પદાર્થોમાંજ ભગવાનની બુદ્ધિ કરવા માટેની પોતાની વિભૂતિઓને આ દશમા અધ્યાયમાં દર્શાવે છે; અને પછીથી અગીઆરમા અધ્યાયમાં તે વિભૂતિઓના ફળરૂપ સર્વ સ્વરૂપ પરમાત્માનું ઉપાસન કહેશે; અને વિશ્વરૂપ પરમાત્માનું અર્જુનને દર્શન કરાવશે. ત્યાર પછી બારમા અધ્યાયમાં તત્ પદથી જણાતા અવ્યક્ત ભગવાનનું ઉપાસન તથા તે ઉપાસન કરનારા ઉપાસકોનાં લક્ષણોને કહીને તત્ પદાર્થનું શોધન કરવામાટે ઉપાસના કાંડની સમાપ્તિ કરશે.

હવે અર્જુનપરના પ્રેમથી ભગવાન પોતેજ પ્રથમ બોલ્યા:—

॥ શ્રીભગવાનુવાચ ॥

ભૂય એવ મહાવાહો શૃણુ મે પરમં વચઃ ।

યત્તેઽહં પ્રીયમાણાય વક્ષ્યામિ હિતકામ્યયા ॥

શ્રીભગવાને કહેું:—હે મોટી ભુભવાળા અર્જુન! મારાં વચનથી પ્રસન્ન થનારા તને ફરીથી હું જે શ્રેષ્ઠ વચન કહેું છું, તે તું સાંભળ; કારણ કે તે વચન હું તારૂં હિત કરવાની ઇચ્છાથી કહેું છું.^૧

(૧) હે મહાબાહુ અર્જુન! મારે તને જે વચન કહેવાનું હતું તે તો જે કે પ્રથમ કહી દીધું છે, તોપણ ફરીથી હું તને જે વચન કહેવા માગું છું, તે વચન નિરતિશય વસ્તુનો પ્રકાશ કરનાર છે; માટે તું યરાગર સાવધાન થઇને સાંભળ. વળી મારૂં વચન સાંભળીને તું જાણે અમૃત પીધું હોય તેમ પ્રીતિનો અનુભવ કરે છે, તેથી તારૂં હિત કરવાની ઇચ્છાથી હું તને આ વચન કહેું છું.

મારાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરવું અતિ ગહન છે, માટેજ હું તને કહેું છું. આવા આશયથી કહે છે:—

ન મે વિદુઃ સુરંગણાઃ પ્રભવં ન મહર્ષયઃ ।

અઙ્ગારિહિ દેવાનાં મહર્ષીણાં ચ સર્વશઃ ॥૨॥

દેવો અને મોટા મોટા ઋષિઓ પણ મારા અશ્વર્યને જાણતા નથી; કારણ કે હું સર્વ પ્રકારે દેવોનો તથા મહર્ષિઓનો આદિ છું.^૨

(૨) મારા અશ્વર્યને એટલે આકાશાદિ સૃષ્ટિને રચવાના સામર્થ્યને દેવો અને મોટા ઋષિઓ પણ જાણતા નથી; કારણ કે હું તે બધાંયનો આદિ છું. કહેવાનો ભાવ એ છે કે, દેહની ઉત્પત્તિ થયા પ-

જ દેવ આદિને બુદ્ધિ આદિનો લાભ થયેલો છે, થી અર્વાચીન કાળનાં તે બુદ્ધિ આદિ પદાર્થો- ક પોતાની ઉત્પત્તિની પહેલાં કયો પદાર્થ હતો, માપ કયાંથી કરી શકાય? આવા હેતુથી એ મારા સામર્થ્યને જાણતા નથી.

**મામજમનાર્દિ ચ વેત્તિ લોકમહેશ્વરમ્ ।
સંમૂઢઃ સ મર્ત્યેષુ સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥૩॥**

મનુષ્યોની મધ્યમાં જે મનુષ્ય અજ્ઞાનથી હ પામતો નથી તે મનુષ્ય અજ્ઞાનમાં, અનાદિ ને સર્વ લોકના મહાન ઇશ્વર એવા મને જા- શકે છે અને સર્વપાપોથી મુક્ત થાય છે.^૩

(૩) મનુષ્યોમાં જે મનુષ્ય મૂઢ થયો નથી, ટલે જડ અને ચેતન એવા બુદ્ધિ તથા આત્મા- એકીભાવરૂપ પરસ્પર ઉપરના આરોપથી જે હિત થયેલો નથી અને તત્ત્વજ્ઞાનથી જેણે તે રોપને દૂર કરેલો છે તેવો આત્મજ્ઞાની મ- ય, આત્મા સિવાયના પદાર્થોને જન્મવાળા અ- મત્તે છે અને મને-પ્રત્યગાત્માને લોકના મહાન વરતરીકે અનાદિ એટલે કારણજ્ઞ-ચતરીકે અને જન્માતરીકે જાણે છે તથા તે મનુષ્ય ભૂત અને માનકાળનાં સર્વપાપોથી મુક્ત પણ થાય છે.

હું મહેશ્વર છું તેથીજ મારામાંથી બુદ્ધિ વગેરે પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે; એ વાતને કહે છે:-

દ્વિજ્ઞાનમસંમોહઃ ક્ષમા સત્યં દમઃ શમઃ ।

હં દુઃસ્વં મવોડમાવો મયં ચામયમેવ ચ ॥૪॥

હિંસા સમતા દિષ્ટિસ્તપો દાનં યશોઽપ્યશઃ ।

વંતિ ભાવા ભૂતાનાં મત્ત એવ પૃથગ્વિદ્યાઃ ॥

બુદ્ધિ, જ્ઞાન, અસંમોહ, ક્ષમા, સત્ય, દમ, મ, સુખ, દુઃખ, ઉત્પત્તિ, ભાવ, અભાવ, ભય, ભય, અહિંસા, સમભાવ, સંતોષ, તપ, દાન, ય અને અપયશ-આ દરેક પ્રત્યે અનેક પ્રકાર- સર્વ ભાવો, પ્રાણીઓને મારાથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. ૪,૫

(૪-૫) સૂક્ષ્મ અર્થને જાણવાનું અંતઃકરણ- જે સામર્થ્ય તેનું નામ બુદ્ધિ કહેવાય છે. આ- અનાત્મ પદાર્થોનું જે સમ્યક્ જ્ઞાન તે જ્ઞાન વાય છે. પોતાની સામે ઉત્પન્ન થયેલા જાણ- યોગ પદાર્થોમાં વ્યાકુળતાવિના વિવેકપૂર્વક સ્વીકાર કરવામાં આવે છે, તેનું નામ અસં-

મોહ કહેવાય છે. બીજી કોઈ શત્રુ વગેરે મનુષ્યો, મારી જાય અથવા ખેંચી જાય તેપણ ચિત્તની જે અ- વિકારાવસ્થા તેનું નામ ક્ષમા કહેવાય છે. પ્ર- માણથી જાણેલા અર્થનું જે યથાર્થ ભાષણ કરવું તેનું નામ સત્ય કહેવાય છે. બાહ્યેન્દ્રિયોને વશ કરવી તે દમ, મનનો નિયંત્ર કરવો તે શમ, સુખ એટલે હર્ષ, દુઃખ એટલે સંતાપ, ભવ એટલે ઉ- ત્પત્તિ, ભાવ એટલે સત્તા (હયાતી) અભાવ એટલે અસત્તા (નહિ હયાતી તે), ભય એટલે ત્રાસ, અ- ભય એટલે નિર્ભયતા, અહિંસા એટલે પ્રાણીઓને પીડા નહિ કરવી તે, મિત્ર કે અમિત્રપર સમાન ચિત્ત રાખવું તે સમતા કહેવાય છે, તુષ્ટિ એટલે સંતોષ-જેટલું મને તેટલામાંજ સંપૂર્ણતાની બુદ્ધિ રાખવી તે, ઇન્દ્રિયોના સંયમપૂર્વક જે શરીરને પીડા આપવી તેનું નામ તપ કહેવાય છે, યથા- શક્તિ સંવિભાગ કરી બીજાને જે કંઈ આપવું તે દાન કહેવાય છે, ધર્મને માટે જે કાર્તિ તે યશ કહેવાય છે અને અધર્મને નિમિત્તે થયેલી જે અ- પકાર્તિ તે અપયશ કહેવાય છે. આ બુદ્ધિ વગેરે વીસ ભાવો મારાથીજ પ્રાણીઓને થાય છે. તે આ વીસ ભાવોના દરેકપ્રત્યે અનેક પ્રકારો થાય છે. અહીં કહેવાનો ભાવ એ છે કે, હું અર્જુન ! ઉત્તમચુણના લાભને માટે તારે મારેજ શરણ લેવું.

એ વાતનેજ શિ'ટ પુરુષોના આચારને દેખા- ડીને દઢ કરે છે:-

મહર્ષયઃ સપ્ત પૂર્વે ચત્વારો મનવસ્તથા ।

મદ્ભાવા માનસા જાતા યેષાં લોકદ્વિમાઃ પ્રજાઃ ॥

સૃષ્ટિની પૂર્વ કાળના ભૂયુ વગેરે સાત મ- હર્ષિઓ, સનક વગેરે ચાર કુમારો તથા પ્રસિદ્ધ એવા ચૌદ મનુઓ-તે સર્વે હિરણ્યગર્ભ (બ્રહ્મા) રૂપ મારા મનથી ઉત્પન્ન થયેલા છે, કે જેઓ- થી આ પ્રજા અને લોક ઉત્પન્ન થયેલ છે. તેઓ પણ મારામાંજ ભાવ રાખનારા છે.^૬

(૬) પૂર્વકાળના ભૂયુ આદિ સાત મહર્ષિઓ, સનકાદિ કુમારો અને ચૌદ મનુઓ બ્રહ્મદેવરૂપ મારા મનથીજ ઉત્પન્ન થયેલા છે-એટલે કે, તેઓ યોનિથી ઉત્પન્ન થયેલા નથી. આ ચારેય પ્રકારની પ્રજા અને આલોકને જેઓનો આધાર છે-અર્થાત્ આ સર્વ પ્રજા અને લોક, જેઓની સંતતિરૂપ છે અથવા જેઓથી આ પ્રજા અને લોક ઉત્પન્ન થયેલ છે, તેઓ પણ મારામાંજ ભાવ રાખવાવાળા

છે-મારામાંજ મનને રાખનારા છે. ભાવાર્થ એ છે કે, આવા પ્રસિદ્ધ મહિમાવાળા તે મહાત્માઓ પણ માર્ગજ ઉપાસન કરે છે, માટે તું પણ માર્ગજ ઉપાસન કરે.

ઉપાસનામાં અધિકારી કેણુ છે, તે કહે છે:-

**एतां विभूति योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।
सोऽविकंपे- योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥७॥**

હવે પછી કહેવાતી આ મારી વિભૂતિને તથા યોગને જે પુરુષ યથાર્થ રીતે જાણે છે, તે અચળ યોગથી યુક્ત થાય છે એમાં સંશય નથી. ૭

(૭) હવે પછી કહેવામાં આવતી મારી વિભૂતિને તથા સર્વ સ્વરૂપ ભગવાન વિષે મનને એકાગ્ર કરવારૂપ યોગને જે પુરુષ, યથાર્થરીતે જાણે છે એટલે સારીરીતે આચરવાને તથા જાણવાને સમર્થ થાય છે તે પુરુષ, છટ્ટા અધ્યાયમાં કહેલા નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ મારા સંબંધી અચળ સમાધિવડે યુક્ત થાય છે અને કૃતાર્થ થાય છે. એમાં સંશય નથી. (અહીં જૂળમાં “નાત્ર સંશયઃ” એમાં સંશય નથી” એ રીતનું જે વાક્ય મૂકેલું છે તેનો, એ વાતમાં સર્વને અતિશય પ્રવૃત્તિ થાય, એવોજ આશય છે; કારણ કે ભગવાનના વચનમાં સંશયનો તો સંભવજ નથી.)

હવે બેઃસ્વેકાથી ઉપાસનાનું સ્વરૂપ કહે છે:-

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।

इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥

હું સર્વનો ઉત્પાદક છું. મારાથી સર્વ પ્રવર્તે છે. વિદ્વાનો મને-પ્રત્યગાત્માને એ રીતે માનીને તથા ભાવનાથી યુક્ત થઈને ભજે છે. ૮

(૮) હુંજ સર્વ જગતનું ઉત્પત્તિ કારણ છું. બુદ્ધિઆદિ સર્વ પદાર્થો મારા અનુગ્રહને પામીનેજ પોતપોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. એ પ્રમાણે મને પ્રત્યગાત્માને માનીને જ્ઞાની પુરુષો, ભાવના-યુક્ત થઈ માર્ગ ભજન કરે છે. કહેવાનો ભાવ એ છે કે, હુંજ જગતનો કર્તા અને અંતર્યામી છું, આવા અહંભાવથી આત્માનું ઉપાસન કરવું. એ પ્રમાણે ધ્યાનાવસ્થામાં કરવાની ભાવનાના પ્રકારને કહીને હવે ધ્યાનરહિત અવસ્થામાં કરવાની ભાવનાના પ્રકારને કહે છે:-

मि-त्ता मद्गतप्राणा बोधयंतः परस्परम् ।

कथयंतश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥

વળી તે જ્ઞાની પુરુષો, મનેજ પોતાના ચિત્તમાં રાખે છે, મનેજ પોતાના પ્રાણોમાં રાખે છે, પરસ્પર મારા સંબંધીજ યોગ આપે છે અને હમેશાં મારીજ કથા કરીને સંતોષ પામે છે તથા રમણુ કરે છે. ૯

(૯) તે જ્ઞાની પુરુષોના ચિત્તમાં હુંજ રહેલો હોઉં છું, તેઓના પ્રાણોમાં એટલે ઇન્દ્રિયોમાં પણ હુંજ હમેશાં હોઉં છું-અર્થાત્ તેઓ હમેશાં એવીજ ભાવના કરનારા હોય છે કે, ચિત્ત અને ઇન્દ્રિયોથી જે કંઈ મદદણુ કરવામાં આવે છે તે બધું પ્રત્યગાત્મા વાસુદેવજ છે. આ અર્થ નેજ પરસ્પર પોતાનાસમાન પુરુષોના સમુદાયમ શ્રુતિ તથા યુક્તિ પ્રદર્શિત કરીને તેવો યોગ ઉપદેશદારા જણાવ્યા કરે છે અને પોતાના શિષ્યોપ્રત્યે પણ કહ્યા કરે છે. વળી તે જ્ઞાનીઓ પ્રત્યગાત્મા સંબંધી જ્ઞાનવડેજ સંતોષ પામે છે, પણ મિષ્ટાન્ન આદિથી સંતોષ પામતા નથી તેમજ હમેશાં તે જ્ઞાનમાંજ રમણુ કર્યા કરે છે, પણ આ આદિમાં રમણુ કરતા નથી.

તે આ ઉપાસનાનું રૂપ શું થાય છે, તે કહે છે:-

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयांति ते ॥૧૦

હમેશાં ઉત્સાહવાળા તથા પ્રીતિપૂર્વક ભજન કરનારા પુરુષોને હું તેવો જ્ઞાનરૂપ યોગ આપું છું, કે જેથી તેઓ મને પામી જાય છે. ૧૦

(૧૦) નિત્ય ઉત્સાહવાળા તથા પ્રેમપૂર્વક સેવા કરનારા તે પુરુષોને હું તેવો બુદ્ધિયોગ એટલે જ્ઞાનયોગ-અર્થાત્ જ્ઞાનનિષ્ઠાને આપું છું કે જે જ્ઞાનનિષ્ઠાવડે તેઓ, સમુદ્રમાં જેમ નદીઓ અભેદ પણે પ્રવેશ કરે છે, તેમ મારામાં અભેદપણે પ્રવેશ કરે છે-મારીસાથે એકતાને પામે છે.

तेषामेवा-कंपार्थमहमज्ञानजं तमः ।

नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ।

અંતઃકરણરૂપ ગૃહમાં રહેલો હું, તે ભકતે નાપર દયા કરવા માટેજ તેઓના અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા અંધકારનો, પ્રકાશમાન જ્ઞાનરૂપ દીપકથી નાશ કરું છું. ૧૧

(૧૧) ભકતોનાં અંતઃકરણરૂપ ઘરમાં રહેલો હું, રાજની પેઠે પોતાનાજ કાર્યની સિદ્ધિમાટે નહિ પરંતુ તે ભકતોનાપર દયા કરવા માટેજ

જ્ઞાનરૂપ યોગનું દાન કરી પ્રથમ જ્ઞાનરૂપ દીપક વડે તેઓના અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલાં મિથ્યા જ્ઞાનરૂપ તમસ્ નામના મોહાંધકારને સર્વ અનર્થના કારણરૂપ મૂળ અજ્ઞાનનો નાશ કરીને નાશ પમાડું છું. અહીં કહેવાનો ભાવ આ પ્રમાણે છે-“તત્ત્વમસિ” એ વાક્યથી ઉત્પન્ન થયેલી બ્રહ્માકાર અંતઃકરણની વૃત્તિ પોતાની ઉત્પત્તિમાટે પ્રથમ શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનની તથા શમ, શમાદિ કર્મોની અપેક્ષા રાખે છે. દાખલા તરીકે-દીવો જેમ પોતાની ઉત્પત્તિને માટે તેલ, દીવેટ અને અગ્નિ વગેરે પદાર્થોની અપેક્ષા રાખે છે, તેમ. પણ જ્યારે તે બ્રહ્માકારવૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે ત્યારે, મિથ્યા પ્રત્યય (અજ્ઞાન)રૂપ અંધકારનો નાશ થયેલો હોવાથી આત્માની સાથે એકાકારવૃત્તિરૂપ વિવેકજ્યાતિની-શ્રવણ, મનન તથા ધ્યાનાદિની અથવા તો શમ-દમાદિરૂપ કર્મોની તે અપેક્ષા રાખતી નથી. જેમ ઘટનું જ્ઞાન થઈ ગયા પછી તે ઘટના આકારની ખાત્રીની અથવા કોઈ જાતનાં કર્મોની તે ઘટજ્ઞાનને દદ કરવામાટે જરૂર રહેતી નથી; કારણ કે જ્ઞાનમાત્ર પ્રમાણુ-વ્યાપ્તિની અપેક્ષા રાખનારાં હોય છે; તેમજ બ્રહ્માકારવૃત્તિ થઈ ગયા પછી તે વૃત્તિની દબા-માટે કોઈપણ સાધનની જરૂર રહેતી નથી; છતાં પણ કેટલાએક વિદ્વાનો કહે છે:-“જેઓને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયેલું છે તેઓને પણ મનન અથવા ચિંતનની તથા કર્મોદારા ઉપકારની જરૂર છે.” આમ કહેનારા તેઓ, બળાત્કારે જોક્ષને બનાવડી અને અનિત્ય દરાવે છે.

એ પ્રમાણે વિભૂતિજ્ઞાનના ફળનું પરિણામ સાંભળીને તે વિભૂતિજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરવામાટે ઉત્કંઠિત થયેલો અર્જુન, ભગવાનને પ્રસન્ન કરવામાટે પ્રથમ તેમની સ્તુતિ કરે છે:-

॥ અર્જુન ઉવાચ ॥

પરં બ્રહ્મ પરં ધામ પવિત્રં પરમં ભવાનું ।

પુરુષં શાશ્વતં દિવ્યમાદિદેવમજં વિશુમ્ ॥

આસ્ત્વામૃષયઃ સર્વે વર્ષિનારદસ્તથા ।

અસિતો દેવલો વ્યાસઃ સ્વયં ચૈવ બ્રવીષિ મે ॥

અર્જુનને કહ્યું:-આપ પરબ્રહ્મ છો, પરમ-ધામ છો અને પરમપવિત્ર છો. સર્વ ઋષિઓ, દેવર્ષિ નારદ, અસિત દેવલ તથા વ્યાસ, આપને

હૃદયાકાશમાં પ્રકટ થયેલા, સૂત્રાત્માના આદિ-દેવ, અજન્મા, વ્યાપક અને નિત્ય પરમ પુરુષતરીકે કહે છે અને આપ પોતે પણ મને તેમજ કહો છો. ૧૨,૧૩

(૧૨,૧૩) અર્જુન, ભગવાનની સ્તુતિ કરતો કહે છે કે. આપ પરબ્રહ્મ છો પણ ઉપાસના કરવા યોગ્ય અપરબ્રહ્મ નથી. શ્રુતિ પણ કહે છે-“તદેવ બ્રહ્મ ત્વં વિદ્ધિ નેદં યાદિદમુપાસતે”-તેજ આત્મસ્વરૂપ, સર્વથી અધિક વ્યાપક હોવાથી બ્રહ્મ છે એમ તું જાણ; પણ અનામરૂપ ઉપાધિઓવાળા જે ઈશ્વરાદિકની લોક ઉપાસના કરે છે તે બ્રહ્મ નથી.” વળી આપ પરમજ્યોતિ સ્વરૂપ છો પણ અપર એવું વૃત્તિ-સ્વરૂપ જે જ્ઞાન, તે રૂપ નથી. શ્રુતિ પણ તે અપરજ્ઞાનને વૃત્તિસ્વરૂપજ કહે છે. જેમકે, “એ તસ્ય દીર્ઘર્મીરિત્યેતત્સર્વં મન એવ-આત્મી લ-જ્ઞાન, બુદ્ધિ, ભય એ બધું” મનજ છે. વળી આપ પરમ પવિત્ર છો પણ તીર્થોદિની પેડે સામાન્ય નથી; કારણ કે સર્વ ઋષિઓ દેવર્ષિ નારદ, અસિત-દેવલ તથા વ્યાસ-એ બધા આપનેજ જૂઠાં જૂઠાં શરીરોમાં રહેલા, નિત્ય, હૃદયાકાશમાં પ્રકટ થયેલા, સૂત્રાત્માના પણ આદિ દેવ, અજન્મા અને વ્યાપક કહે છે. અને તમે પોતે પણ અત્યારે મને તેમજ કહો છો.

સર્વમેતદતં મન્યે યન્માં વદસિ કેશવ ।

નહિ તે ભગવન્વ્યક્તિં વિદુર્દેવા ન દાનવાઃ ॥

હે કેશવ! આપ મને જે કહો છો તેને હું સત્ય માનું છું. હેભગવન્! દેવો કે દાનવો આ પના ઐશ્વર્યને બાણી શકતા નથી. ૧૪

સ્વયમેવાત્મનાઽઽપ્તમાનં વેત્થ ત્વં પુરુષોત્તમ ।

ભૂતભાવન ભૂતેશ દેવદેવ જગત્પતે ॥૧૫॥

હે પુરુષોમાં ઉત્તમ ! હે ભૂતોના ઉત્પાદક!

હે ભૂતોના નિયંતા ! હે દેવના દેવ ! હે જગતના પતિ ! તમે પોતેજ પોતાવડે પોતાને બાણો છો. ૧૫

એ પ્રમાણે સ્તુતિ કરીને પોતાની બાણવાની ઇચ્છાને કહે છે:-

વક્તુઃસ્ત્વમેષ્યે દિવ્યાહ્યાત્મવિભૂતયઃ ।

યાભિર્વિભૂતિમિલોકાનિ માંસ્ત્વં વ્યાપ્ય તિષ્ઠસિ

તમારી દિવ્ય વિભૂતિઓને સમગ્રબાણથી મને કહેવાને આપ યોગ્ય છો, કે જે વિભૂતિ-

ઓવડે તમે આ સર્વ લોકમાં વ્યાપ્ત છે. ૧૧

**કથં વિદ્યામહં યોગિસ્ત્વાં સદા પિ ચિંતયન્ ।
કેષુ કેષુ ચ ભાવેષુ ચિંત્યોઽસિ ભગવન્મયા ॥**

હે ઐશ્વર્યવાળા ભગવન! સદા તમારૂં ચિંતન કરતો હું આપને કેવી રીતે જાણું? મારે કયા કયા પદાર્થોમાં તમારૂં ચિંતન કરવું? કયા કયા પદાર્થોમાં તમે ચિંતન કરવા યોગ્ય છો? ૧૭

(૧૭) હે ઐશ્વર્યવાળા ભગવન! હું મારાં ચર્મ-ચક્ષુથી આપને કેવી રીતે જાણી શકું? (આમ કહીને અર્જુન ભગવાનનાં વિશ્વરૂપદર્શનની દુર્લભતા માનીને “હું કેટલાંએક સ્થાનોમાંજ ભગવાનનું ચિંતન કરીશ કે જેથી મને વિશ્વરૂપનું દર્શન કરવાનો અધિકાર સિદ્ધ થશે” આવા આશયથી કહે છે-) કયા કયા પદાર્થોમાં આપ મારે ચિંતન કરવા યોગ્ય છો?

વિસ્તરેણાત્મનો યોગં વિભૂતિં ચ જનાર્દન ।

ભૂયઃ કથય ત્સિદ્ધિં શૃણ્વતો નાસ્તિ મેઽમૃતમ્ ॥

હે જનાર્દન! આપના વિશ્વરૂપ યોગને, ધ્યાનના આધારભૂત વિભૂતિને તથા અમૃતને એટલે મોક્ષનાં સાધનને વિસ્તારપૂર્વક ફરીથી કહો; કારણ કે તે સાંભળતાં મને તૃપ્તિ થતી નથી. ૧૮

(૧૮) આ શ્લોકમાં રહેલા યોગ શબ્દનો અર્થ વિશ્વરૂપ છે, ‘વિભૂતિ’-શબ્દનો અર્થ ધ્યાનનું આલંબન અને ‘અમૃત’ શબ્દનો અર્થ મોક્ષનું સાધન એવો કરવાનો છે.

અર્જુનના તે પૂર્વોક્ત પ્રશ્નોનો શ્રીભગવાન ઉત્તર કહે છે:-

॥ શ્રીભગવાનુવાચ ॥

હંત તે કથયિષ્યામિ દિવ્યા દ્યાત્મવિભૂતયઃ ।

પ્રાધાન્યતઃ કુરુશ્રેષ્ઠ નાસ્ત્યંતે વિસ્ત સ્થ મે ॥

શ્રીભગવાને કહ્યું:-હે કુરુઓમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન! હું તને મારી દિવ્ય સુખ્ય સુખ્ય વિભૂતિઓ હવે કહું છું. (સુખ્ય સુખ્ય વિભૂતિઓનું કહેવાનું કારણ એ છે કે-) મારી વિભૂતિઓના વિસ્તારનો અંતજ નથી-અર્થાત મારી વિભૂતિઓ અનંત છે. ૧૯

(૧૯) હે અર્જુન! જ્યાં જ્યાં પુરાણોમાં પણ પ્રસિદ્ધ એવી મારી દિવ્ય વિભૂતિઓને હું

તને કહેવાયાં છું. (અહીં ભાવ એ છે કે, વિભૂતિઓ યોગની અંદર સુખ્ય સુખ્ય ઉપકારક છે માટે યોગમાં વિભૂતિઓનું પ્રાધાન્ય હોવાથી અહીં પ્રથમ વિભૂતિઓનેજ કહેવાનો આરંભ કરેલો છે. યોગને તો આગળ જતાં સંક્ષેપમાં કહેવાનો છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો અહીં એ પ્રમાણેનો ભાવ ન હોય તો, અર્જુન યોગ અને વિભૂતિ બન્નેનો પ્રશ્ન કયો હતો છતાં માત્ર વિભૂતિઓનું કથન કરવાથી ભગવાનના ચિત્તપર અસાવધપણ આવી પડે.)

અહમાત્મા ગુડાકેશ સર્વભૂતાશયસ્થિતઃ ।

અહમાદિશ્ચ મધ્યં ચ ભૂતાનામંત એવ ચ ॥૨૦॥

હે નિદ્રાને જિતનાર અર્જુન! હું સર્વવ્યાપક છું; સર્વ ભૂતોને એક થવાનું સ્થાન છું અને અચલ છું; તેમજ હુંજ સર્વ ભૂતોનું જન્મકારણ છું, સ્થિતિકારણ છું અને લયસ્થાન છું. ૨૦

(૨૦) ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, પ્રથમ વિશ્વરૂપ લક્ષણવાળા યોગને સંક્ષેપમાં કહે છે-હે નિદ્રાને જિતનાર અર્જુન! અથવા હે ઘાટા કેશવાળા અર્જુન! હું વાસુદેવ, સર્વના આત્મારૂપ છું-અર્થાત સર્વવ્યાપક છું. જેમ જળને એકત્ર થવાના સ્થાનભૂત સરોવર જળાશય કહેવાય છે તેમ, હું સર્વ ભૂતોને એકત્ર થવાનાં સ્થાનભૂત-સર્વભૂતાશય કહેવાઉં છું-અર્થાત હું સર્વ ભૂતોને એક થવાનું સ્થાન છું, તેમજ અચળ છું. વળી હુંજ સર્વભૂતોનો આદિ-જન્મકારણ છું, મધ્ય-સ્થિતિકારણ છું અને અંત-લયસ્થાન છું-અર્થાત સર્વ જ્ઞાતાં મારામાંજ રહેલું છે. (ભગવાન ભાષ્યકારે આ શ્લોક માંહેના “સર્વભૂતાશયસ્થિતઃ” એ પદનું આ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરેલું છે-હું સર્વ ભૂતોનાં અંતઃકરણમાં રહેલો છું અને તે સ્થળેજ નિત્ય ધ્યાન કરવા યોગ્ય છું.)

એ પ્રમાણે વિશ્વરૂપ લક્ષણવાળો યોગ કહીને હવે આ અધ્યાયની સમાપ્તિ થાય ત્યાંસુધી પોતાની વિભૂતિઓને કહે છે:-

આતિયાનામહં વિષ્ણુર્જ્યોતિષં રવિરં માનં ।

મરીચિર્મ ત્મામસ્મિ નક્ષત્રાણામહં શશી ॥૨૧॥

માર સૂર્યોમાં હું વિષ્ણુ નામનો સૂર્ય છું અથવા દેવોના મધ્યમાં વામનાવતારી ઉપેન્દ્ર હું છું. અગ્નિ આદિ જ્યોતિષોમાં હું પ્ર-

ખર કિરણોવાળો સૂર્ય છું. ઓગણપચાસ વાયુ-
ઓમાં મરીચિ નામનો વાયુ હું છું. તારાઓમાં
હું ચંદ્ર છું.^{૨૧}

વેદાનાં સામવેદોઽસ્મિ દેવાનામસ્મિ વાસવઃ ।
ઈન્દ્રિયાણાં મનશ્ચાસ્મિ ભૂતાનામસ્મિ ચેતના ॥૨૨
વેદોમાં હું સામવેદ છું, દેવોમાં હું ઇન્દ્ર
છું, ઇન્દ્રિયોમાં હું મન છું અને ભૂતોના
સંબંધમાં હું ચેતના છું.^{૨૨}

(૨૨) ગાનને લીધે સામવેદ સુંદર છે અને
સર્વ વેદોમાં શ્રેષ્ઠ છે માટે ભગવાને સામવેદને
પોતાની વિભૂતિતરીકે ગણ્યો છે. ઇન્દ્ર, દેવોનો
રાજા હોવાથી દેવોમાં શ્રેષ્ઠ છે માટે ભગવાને
તેને પોતાની વિભૂતિતરીકે ગણ્યો છે. મન, ઇન્દ્રિ-
યોનું પ્રવર્તક હોવાથી ઇન્દ્રિયોમાં શ્રેષ્ઠ છે માટે
તેને પણ ભગવાને પોતાની વિભૂતિતરીકે કહેલ
છે અને ભૂતોના સંબંધમાં રહેલી જે ચેતના
એટલે જીવિની વૃત્તિ તે, ચૈતન્યને પ્રકટ થવામાં
કારણ બને છે માટે તે શ્રેષ્ઠ છે અને તેથીજ
ભગવાને તેને પોતાની વિભૂતિમાં ગણેલ છે.

રુદ્રાણાં શંકરશ્ચાસ્મિ વિત્તેશો યક્ષરક્ષસામ્ ।

વસુનાં પાવકશ્ચાસ્મિ મેરુઃ શિશ્વરિણામહમ્ ॥૨૩
અગ્નીઆર રુદ્રોમાં હું શંકર છું. યક્ષો અને
રાક્ષસોમાં હું કુબેર છું. આઠ વસુઓમાં હું પાવક
નામનો વસુ છું અને અનેક પ્રકારનાં રત્નોવાળા
પર્વતોમાં હું મેરુ પર્વત છું.^{૨૩}

પુરોધસાં ચ મુરુધ્ય માં વિદ્ધિ પાર્થ વૃહસ્પતિમ્ ।
સેનાનીનામહં સ્કંદઃ સરસામસ્મિ સાગરઃ ॥૨૪
હે કુંતીપુત્ર ! પુરોહિતોમાં મુખ્ય બૃહસ્પ-
તિ હું છું, એમ તું જાણ. સેનાપતિઓમાં હું
કાર્તિક સ્વામી છું. જળાશયોમાં હું સમુદ્ર છું.^{૨૪}

મહર્ષીણાં મૃગુરહં ગિરામસ્મ્યેકમક્ષરમ્ ।

યજ્ઞાનાં જપયજ્ઞોઽસ્મિ સ્થાવરાણાં હિમાલયઃ ॥
મહર્ષિઓમાં હું મૃગુ છું. વાણીઓમાં હું
એકાક્ષર-અક્ષર છું. યજ્ઞોમાં હું જપયજ્ઞ છું.
(કારણ કે તે હિંસારહિત છે.) સ્થાવરોમાં હું
હિમાલય છું.^{૨૫}

અશ્વત્થઃ સર્વવૃક્ષાણાં દેવર્ષીણાં ચ નારદઃ ।

ગંધર્વાણાં ચિત્રરથઃ સિદ્ધાન્ ગંધર્વો મુનિઃ ॥

સર્વ વૃક્ષોમાં પીપળાનું વૃક્ષ હું છું. દેવર્ષિ-
ઓમાં હું નારદ છું. ગંધર્વોમાં ચિત્રરથ નામનો
ગંધર્વ હું છું અને સિદ્ધોમાં હું કપિલમુનિ છું.^{૨૬}
ઉચ્ચૈઃ શ્રવસમશ્વાનાં વિદ્ધિ મામમૃતોદ્ભવમ્ ।

પેરાવતં ગજેન્દ્રાણાં નરાણાં ચ નરાધિપમ્ ॥૨૭

ઘોડાઓમાં અમૃતમથન સમયે ઉત્પન્ન
થયેલો ઉચ્ચૈઃ શ્રવા નામનો ઘોડો હું છું, એમ તું
જાણ, હાથીઓમાં એરાવત જાણુ અને પુરુષો-
માં રાજા હું છું, એમ તું જાણુ.^{૨૭}

આયુધાનામહં વજ્રં ધેનૂનામસ્મિ કામધુક્ ।

પ્રજનશ્ચાસ્મિ કંદર્પઃ સર્પાણામસ્મિ વાસુકિઃ ॥૨૮

આયુધોમાં હું વજ્ર છું. ગાયોમાં હું કામ-
ધેનુ છું. સંતાનને-બાળકને ઉત્પન્ન કરનાર કામ-
દેવ હું છું. (વિદિપ્રમાણે પ્રજોત્પત્તિનો હેતુ કામદેવ
હું છું; પણ કેવળ સંભોગપ્રધાન કામદેવ હું ન-
થી.) સર્પોમાં વાસુકિ નામનો સર્પ હું છું.^{૨૮}

અનંતશ્ચાસ્મિ નાગાનાં વરુણો યાદસામહમ્ ।

પિતૃણામર્યમા ચાસ્મિ યમઃ સંવમતામહમ્ ॥૨૯

નાગો(સર્પનાજ અવાંતર લેદ)માં હું
શેષનાગ છું. જળચરોમાં હું વરુણ છું, પિતૃઓ
માં હું અર્યમા છું અને પ્રજાઓને વશ ન કર-
નારાઓમાં હું યમ છું.^{૨૯}

પ્રહ્લાદશ્ચાસ્મિ દૈત્યાનાં કાલઃ કલયતામહમ્ ।

મૃગાણાં ચ મૃગેંદ્રોઽહં વૈનતેયશ્ચ પક્ષિણામ્ ॥૩૦

દૈત્યોમાં હું પ્રહ્લાદ છું, ગણત્રી કરનારાઓ-
માં હું કાળ છું, મૃગોમાં હું મૃગેન્દ્ર (સિંહ) છું
અને પક્ષીઓમાં હું ગરુડ છું.

પવનઃ પવતામસ્મિ રામઃ શસ્ત્રભૃતામહમ્ ।

જ્ઞપાણાં મકરશ્ચાસ્મિ સ્રોતસામસ્મિ જાહ્નવી ॥૩૧

પવિત્ર કરનારાઓમાં અથવા વેગવાળાઓ-
માં હું પવન છું. શસ્ત્રધારીઓમાં હું દશરથપુત્ર
રામ છું. મત્સ્યોમાં હું મકર નામનો મત્સ્ય છું.
નદીઓમાં હું ગંગા છું.^{૩૧}

(૩૧) રામ આદિ પરમેશ્વરોની પણ ભગવાને
પોતાની વિભૂતિમાં ગણના કરી છે, તે તેઓનું
પણ ધ્યાન કરવા માટેજ.

સર્ગાણામાદિરંતશ્ચ મધ્યં ચૈવાહમર્જન ।

અધ્યાત્મવિદ્યા વિદ્યાનાં વાદઃ પ્રવદતામહમ્ ॥

હે અર્જુન! ભૌતિક સર્ગોનો તથા ભૂતસર્ગોનો હું આદિ (જન્મકારણ) છું, મધ્ય (સ્થિતિકારણ) છું અને અંત (લયસ્થાન) છું. યૌદ્ધવિદ્યાઓમાં હું અધ્યાત્મવિદ્યા છું. વાદ, જલ્પ અને વિતંડા-એ ત્રણ ભાષણના પ્રકારોથી બોલનારાઓમાં હું વાદ નામનો ભાષણપ્રકાર છું.

(૩૨) યૌદ્ધવિદ્યાઓમાં અધ્યાત્મ-વિદ્યા સંસારના બંધનનો નાશ કરવામાં કારણ બનતી હોવાથી શ્રેષ્ઠ છે માટેજ ભગવાને તેને પોતાની વિભૂતિમાં ગણેલી છે. વળી અહીં મૂળમાં રહેલા “પ્રવદતામ્” એ શબ્દથી વક્તાદ્વારા વાદ, જલ્પ અને વિતંડા એ ત્રણ ભાષણપ્રકારોનું પ્રહણ થાય છે. તે ત્રણેય પ્રકારોમાં વાદ નામનો ભાષણપ્રકાર તાત્વિક અર્થના નિર્ણયનો હેતુ હોય છે; માટે ભગવાને તેને પોતાની વિભૂતિમાં ગણેલ છે.

અક્ષરાણામકારોઽસ્મિ દ્વંદ્વઃ સામાસિકસ્ય ચ ।

અહમેવાક્ષયઃ કાલો ધતાઽહં વિશ્વતોમુખઃ ॥૩૨૨

અક્ષરોમાં હું અકાર છું. વિદ્વાનોની સભામાં પ્રસિદ્ધ થયેલા અર્થોના મધ્યમાં જે રહસ્ય અર્થ તે હું છું. હુંજ અક્ષય કાળ છું, હુંજ સર્વને કર્મનાં ફળ આપનારો છું અને હુંજ સર્વ પ્રાણીઓની તૃપ્તિથી તૃપ્ત થનારો છું.^{૩૩}

(૩૩) “અકારો વૈ સર્વો વાક્”-અકાર તેજ સર્વ વાણીરવરૂપ છે. “એ શ્રુતિ વચનથી ભગવાને અહીં અકારને પોતાની વિભૂતિતરીકે ગણેલ છે. આ શ્લોકના “દ્વંદ્વઃ સામાસિકસ્ય ચ” એ ચરણનો પ્રાચીન પડિતો આવો અર્થ કરે છે-“સમાસસંબંધના મધ્યમાં હું દ્વંદ્વ નામનો સમાસ છું, કારણકે તે દ્વંદ્વ સમાસ ઉભયપદાર્થપ્રધાન હોય છે. નીલકંઠે કહે છે કે, તે આ ચરણનો અમે આવો અર્થ કરીએ છીએ:-વિદ્વાનો અથવા ગુરુશિષ્યો પોતાના વિચારેલા અર્થને કહેવામાટે જે કોઇ એક સ્થળે સંઘાતે બેસે તેનું નામ સમાસ કહેવાય છે અને તે સમાસમાં જે કોઇ અર્થો પ્રસિદ્ધ થાય છે તેનું નામ સામાસિક કહેવાય છે. તે સામાસિકના મધ્યમાં દ્વંદ્વ-એટલે રહસ્ય એવો જે અર્થ તે હું છું-અર્થાત્ વિદ્વા-

નોની સભામાં પ્રસિદ્ધ થયેલા અર્થોમાં જે રહસ્ય અર્થ તે હું છું. આમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનને કહેલું છે× અક્ષય એવો જે ક્ષણ આદિ કાળ તે હું છું. અથવા કાળનો પણ જે કાળ છે તે પરમેશ્વર હું છું. હું સર્વને કર્મનાં ફળ આપનાર ધાતા છું અને હું વિશ્વતો મુખ છું અર્થાત્ સર્વ પ્રાણીઓની તૃપ્તિથી તૃપ્ત થનારો છું.

મૃત્યુઃ સર્વહરશ્ચાહમુદ્ભવશ્ચ ગદિષ્ટતામ્ ।

કીર્તિઃ શ્રીર્વાક્ ચ નારીણાં સ્મૃતિર્મેધાદૃતિઃ ક્ષમા

હું સર્વનો નાશ કરનાર મૃત્યુ છું, ભાવિ કલ્યાણોનું ઉત્તમ ઐશ્વર્ય છું અને નારી જાતમાં હું કીર્તિ છું, લક્ષ્મી છું, વાણી છું, સ્મૃતિ છું, બુદ્ધિ છું, ધૃતિ છું અને ક્ષમા છું.^{૩૪}

(૩૪) ભગવાન કહે છે કે, પ્રલય કાળનો જે મૃત્યુ તે હું છું, ભાવિ કલ્યાણોનાં ઐશ્વર્યનો જે ઉત્કર્ષ તે પણ હું છું અને નારી જાતમાં કીર્તિ આદિ જે સાત દેવતાઓ તે મારી વિભૂતિઓ છે, કે જેઓના આશ્રયમાત્રથી મનુષ્યોમાં કૃતાર્થતાબુદ્ધિ થાય છે.

બૃહત્સામ તથા સામ્નાં ગાયત્રી છંદસામહમ્ ।

માસાનાં માર્ગશીર્ષોઽહં ઋતૂનાં કુસુમાકરઃ ॥૩૨૫

૮૦૧૪ સંખ્યાવાળાં સામોમાં હું બૃહત્સામ છું, છંદોમાં હું ગાયત્રી છું, મહિનાઓમાં હું માર્ગશીર્ષ છું અને ઋતુઓમાં હું વસંત છું.^{૩૫}

(૩૫) સામોના મધ્યમાં “ત્વામિદ્ધિ હવામહે” એ ઋતુમાં ગવાતું, સામપૃષ્ઠય સ્તોત્રમાં યોગેલું તથા દ્વિદેવતાવાળું જે બૃહત્સામ તે હું છું. છંદોમાં હું ગાયત્રી છું. કારણ કે, ગાયત્રી બ્રહ્મણ્યત્વને પમાડ છે અને વળી ત્રિપદૂપ્ તથા જગતી છંદો, સોમને લાવી શક્યા નથી; પણ ગાયત્રી તો તે સોમને પણ લાવી શકી છે, માટે ગાયત્રી સર્વ છંદોમાં શ્રેષ્ઠ છે અને મારી વિભૂતિ છે; તેમજ ઋતુઓમાં હું વસંત છું; કારણ કે વસંતઋતુ સર્વ ઋતુઓમાં શ્રેષ્ઠ છે.

× કારણકે દ્વંદ્વ રહસ્યમર્યાદાવચનવ્યુત્ક્રમણયજ્ઞપાત્રપ્રયોગાભિવ્યક્તિષુ-“રહસ્ય, મર્યાદા, વ્યુત્ક્રમણ, યજ્ઞપાત્ર, પ્રયોગ અને અભિવ્યક્તિ-આટલા અર્થમાં દ્વંદ્વ શબ્દ વપરાય છે.” આ પાણીનીય વ્યાકરણસૂત્રમાં દ્વંદ્વ શબ્દને રહસ્યાર્થનો વાચક કહેલો છે.

દ્યુતં છલયતામસ્મિ તેજસ્તેજસ્વિનામહમ્ ।

જયોઽસ્મિ વ્યવસાયોઽસ્મિ સત્ત્વં સત્ત્વવતામહમ્

છળ કરનારાઓમાં હું ભુગાર છું. તેજસ્વી પુરુષોમાં હું તેજ છું, હું જયરૂપ છું, હું નિશ્ચય અથવા ઉદ્યમરૂપ છું અને પરાકર્મી પુરુષોમાં હું પરાકર્મ છું. ૩૬

વૃષ્ણીનાં વાસુદેવોઽસ્મિ પાંડવાનાં ધનંજયઃ ।

મુનોનામપ્યહં વ્યાસઃ કવીનામુશના કવિઃ ॥

ચાદવોમાં હું વાસુદેવ (શ્રીકૃષ્ણ) છું. પાંડવોમાં હું અર્જુન છું. મુનિઓમાં હું વ્યાસ છું. કવિઓમાં હું ઉશના કવિ-શુકાચાર્ય છું. ૩૭

દંડો દમયતામસ્મિ નીતિરસ્મિ જિગીષતામ્ ।

મૌનં ચૈવાસિઃ ગુહ્યાનાં જ્ઞાનં જ્ઞાનવતામહમ્ ॥

દમન કરનારા રાજા વગેરેમાં દમનનું સાધન જે દંડ તે હું છું, જિતેશ્વર્યોના જયનું સાધન જે નીતિ તે હું છું, ગુહ્ય પદાર્થોમાં વાણીના નિઘ્રહરૂપ મૌન હું છું. જ્ઞાનીઓમાં હું જ્ઞાનરૂપે છું. ૩૮

યચ્ચાપિ સર્વભૂતાનાં બીજં તદહમર્જુન ।

ન તદસ્તિ વિના યત્સ્યાન્ મયા ભૂતં ચરાચરમ્

હે અર્જુન! સર્વ ભૂતોનું જે કંઈ બીજ છે તે પણ હું જ છું. જે મારાવિનાનું હોય તેવું જગમ કે સ્થાવર પ્રાણી, આ જગતમાં નથી. ૩૯

(૩૯) અહીં પૂર્વાર્ધમાં “સર્વ ભૂતોનું હું બીજ છું” એમ કહીને દર્શાવ્યું છે કે, સર્વ ભૂતો મારી વિભૂતિ છે. એ વાતનેજ ઉત્તરાર્ધમાં સિદ્ધ કરે છે કે, મારાવિનાનું કોઈ પણ ભૂત નથી; કારણ કે કોઈ પણ ઉપાદેય-ઉપાદાનવિના રહી શકે તેવો સંભવજ હોતો નથી.

નાંતોઽસ્તિ મમ દિવ્યાનાં વિભૂતીનાં પરંતપ ।

एष तूद्देशतः प्रोक्ता विभूतेर्विस्तरો मया ॥૪૦॥

હે શત્રુતાપન અર્જુન! મારી દિવ્ય (પુરાણપ્રસિદ્ધ) વિભૂતિઓનો અંતજ નથી. મેં તને જે આ વિભૂતિનો વિસ્તાર કહ્યો તે તો અમુક ભાગથીજ કહ્યો છે. ૪૦

એ પ્રમાણે “હું સર્વભૂતોનું બીજ છું” એમ કહીને ભગવાને પોતાનું સર્વસ્વરૂપપણું કહી

દેખાડ્યું અને જે કંઈ દેખાય છે તે સર્વ પોતાની વિભૂતિજ છે આવા આશયથીજ પૂર્વનાં વાક્યો કહ્યાં છે; તોપણ તે વાતને નહિ ગ્રહણ કરી શકનારા મંદ બુદ્ધિવાળાઓને ઉદ્દેશીને કહે છે:-

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽश्रयंभवम् ॥૪૧॥

જે જે પ્રાણી ઐશ્વર્યયુક્ત છે તથા શોભાયુક્ત છે તે તે સર્વ પ્રાણી, મારી ચિત્તશક્તિના અંશથી ઉત્પન્ન થયેલ છે એમ તારે બાણવું. ૪૧

(૪૧) આ શ્લોકમાં કહેવાનો ભાવ એ છે કે, શ્લોકમાં જે વસ્તુ અતિ સુંદર હોય તે ભગવાનનું સ્વરૂપ છે એમ ધ્યાન કરવું.

હવે ઉત્તમ અધિકારીને ઉદ્દેશીને કહે છે:-

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ।

विष्टभ्याहमिदं ब्रह्मेष्टान्मेष्ट स्थितो जगत् ॥

અથવા હે અર્જુન! તારે વધારે બાણવાની શી જરૂર છે. હુંકામાં એટલુંજ સમજ કે, હું આ સર્વ જગતને એક અંશથી ધારણ કરી રહ્યો છું. ૪૨

(૪૨) હે અર્જુન! પૂર્વોક્ત વિભૂતિવર્ણન તો મૂઢ પુરુષોને ઉદ્દેશીને કરવામાં આવ્યું છે પણ તું તો એટલુંજ સમજ કે, હું આ સર્વ જગતમાં એક અંશથી વ્યાપ્ત થઈને રહેલો છું. કૃતિ પણ કહે છે:- “પાદોઽસ્ય વિશ્વાભૂતાનિ” સર્વ ભૂતો, એ પરમાત્માનો એક ચતુર્થાંશ છે. કહેવાનો આશય એ છે કે, સંકુચિત દષ્ટિનો ત્યાગ કરીને તું સર્વ સ્થળે અત્યબુદ્ધિનેજ કર.

ઈતિ શ્રીમહાન ભીષ્મભગવદ્ગીતા પર્વ-માં ‘વિભૂતિયોગ’ એ વિષયનો

અધ્યાય ૩૪ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૫ મો વિશ્વરૂપ દર્શન

પૂર્વના અધ્યાયમાં યોગ (દશ્વરનું સર્વાધાર-સ્વરૂપ) અને વિભૂતિનું વ્યાખ્યાન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. જેમકે “एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति” એ સ્થળે તે પ્રતિજ્ઞાનું બીજ મૂકેલું હતું અને “आत्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन भूयः कथय” એ વચનથી

તે યોગ અને વિભૂતિનું શ્રવણ કરવામાટે અર્જુને પ્રાર્થના પણ કરી હતી. તેમાં-“અહમાત્મા ગુડાકેશ સર્વભૂતાશયસ્થિતઃ”-હે નિદ્રાને જિતનાર અર્જુન! હું સર્વવ્યાપક છું, સર્વ ભૂતાને એક થવાનું સ્થાન છું અને અચળ છું” એ વચનથી શ્રીકૃષ્ણે સંક્ષેપમાં ભગવાનના સર્વાધારસ્વરૂપ લક્ષણવાળા યોગને વિભૂતિઓનાં કહ્યા પહેલાં કહ્યા છે અને તે પછી અતે “વિષ્ટશ્યાહમિદં કૃત્સ્નમેકાંશેન સ્થિતો જગત્”-એ વાક્યથી “અત્રના કોહારવડે જેમ ધાન્ય વ્યાપ્ત થયેલું હોય છે તેમ, મારા વડે આ સર્વ જગત વ્યાપ્ત થયેલું છે” એમ કહીને પુનઃ તે યોગનું જ સ્મરણ કરાવ્યું. તેજ ભગવાનનાં સર્વભૂતાધારસ્વરૂપને સાક્ષાત્ કરવાની ઇચ્છાથી અર્જુન કહે છે:-

॥ અર્જુન ઉવાચ ॥

મદનુગ્રહાય પરમં ગુહ્યમધ્યાત્મસંજિતમ્ ।
યત્ચયોક્તં વચસ્તેન મોહોડયં વિગતો મમ ॥૧॥

અર્જુને કહ્યું:-હે ભગવન! મારા પરની દયા ને લીધે આપે પરમ ગુહ્ય અધ્યાત્મ નામનું જે વચન કહ્યું, તેથી મારા મોહ અત્યંત નાશ પામ્યો છે.^૧

(૧) હે પ્રભો! આપે મારા પર કૃપા હોવાને લીધે, શોક અને મોહને એકદમ દૂર કરનાર, અનિદ્રાત્મ, પરમગુહ્ય, આત્મા-અનાત્માના વિવેકને દર્શાવનાર અધ્યાત્મશાસ્ત્ર, એ નામનું જે વચન-“અશોચ્યાનન્વશોચઃ” તું નહિ શોક કરવા યોગ્યને શોક કરે છે” ઇત્યાદિથી આરંભીને છઠ્ઠા અધ્યાયસુધી કહ્યું, કે જે વચનમાં ત્વં પદાર્થનાં શોધનની મુખ્યતા હતી તથા “નાયં હન્તિ ન હન્યતે” આ આત્મા દણ્ણુતોએ નથી અને દણ્ણુતોએ નથી” ઇત્યાદિ વાક્યોથી આત્માના અકર્તાપણાનું તથા અલોકતાપણાનું પ્રતિપાદન કરેલું હતું, તે વચનથી મારા અવિવેકરૂપ મોહ અત્યંત નાશ પામ્યો છે. (આ શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં એક અક્ષર વધારે છે પણ આ ગીતાશાસ્ત્ર, આર્ષ હોવાથી તેમાં દોષ ગણાય નહિ.)

મવાપ્યયૌ હિ ભૂતાનાં શ્રુતૌ વિસ્તરશો મયા ।
ત્વત્તઃ કમલપત્રોક્ષ માહાત્મ્યમપિ ચાવ્યયમ્ ॥

હે કમળની પાંખડી જેવાં નેત્રવાળા ભગવાન! પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિને તથા નાશને પણ મેં તમારી પાસેથી વિસ્તારપૂર્વક સાંભળ્યો અને તમારું અવિનાશી માહાત્મ્ય પણ મેં સાંભળ્યું.^૨

(૨) હે કમળની પાંખડીસમાન નેત્રવાળા ભગવન! સાતમા અધ્યાયથી આરંભીને દશમા અધ્યાય સુધી તમે જે પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ તથા નાશ કહ્યો કે, “અહં સર્વસ્ય પ્રભવો મત્તઃ સર્વં પ્રવર્તતે” હું સર્વનો ઉત્પાદક છું અને મારાથીજ સર્વ પ્રવર્તે છે” તે પણ મેં વિસ્તાર પૂર્વક તમારી પાસેથી સાંભળ્યો. તેમજ “ન ચ માં તાનિ કર્માણિ લિપન્તિ” તે કર્મો મને લેખી શકતાં નથી” ઇત્યાદિ વાક્યોથી સ્પષ્ટિતે કરવા છતાં પણ આપનામાં વિપ્રમતા કે નિર્દયતારૂપ દોષો આવતા નથી તથા જગતની રચના કરવા છતાં પણ આપનામાં વિકારના ગંધ પણ હોતો નથી-ઇત્યાદિ સ્વરૂપવાળું તથા તત્ત્વપદાર્થનાં શોધનની મુખ્યતાવાળું આપનું અવિનાશી માહાત્મ્ય પણ મેં સાંભળ્યું.

एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ।

द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमेश्वरं पुरुषोत्तम ॥૩॥

હે પરમેશ્વર! જે પ્રમાણે તમે તમારા આત્માને કહો છો એ એમજ છે. હે પુરુષોત્તમ! તમારું એશ્વરીરૂપ જોવાને હું ઇચ્છું છું.^૩

(૩) હે પરમેશ્વર! “વિષ્ટશ્યાહમિદં કૃત્સ્નમેકાંશેન સ્થિતો જગત્” હું આ સમગ્ર જગતમાં એક આંશથી વ્યાપી રહ્યો છું” ઇત્યાદિ વચનોથી જે તમે તમારા આત્માને જગદાધાર કહો છો તે પણ એમજ છે. એમાં મને લગારે અશ્રદ્ધા નથી. હે ક્ષર-અક્ષરાતીત પુરુષોત્તમ! હરે મને તમારાં વિશ્વરૂપ અને માયામય એવાં એશ્વરી રૂપને જોવાની ઇચ્છા થઈ છે. (અહીં મૂળમાં “એશ્વરમ્” અને “પુરુષોત્તમ” એ બન્ને પદોથી જણાય છે કે, ભગવાનનું વિશ્વરૂપ, માયામય છે; કારણ કે વાસ્તવિક સ્વરૂપ તો માયાથી પર છે. આના સંબંધમાં આગળ જતાં મહાભારતમાં કહેવામાં આવશે કે, “માયા હોવા મયા સૃષ્ટા યન્માં પદ્યસિ નારદ । સર્વભૂતગુણૈર્ધુક્તં જૈવં માં જ્ઞાતુમર્હસિ” હે નારદ! તું મને જે જુએ છે તે તો મેં માયા,

સરજેથી છે તેથી જોઈ શકે છે; પણ સર્વ જુ-
તોના યુજોથી યુક્ત એવા મને તું જાણવા યોગ્ય
નથી. વળી આ ગીતામાંજ લગવને પ્રથમ ક-
હેલુંજ છે કે:-“અવ્યક્તોઽયમચિત્યોઽયમ્”-
એ માયાથી પર રહેલો શુદ્ધ આત્મા, ઇન્દ્રિયોથી
અગ્રાણ્ય છે અને અચિત્ત્ય છે.

મન્યસે यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।

योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥૪૥॥

હે યોગ અને યોગિઓના ઇશ્વર પ્રભુ !
એશ્વરી સ્વરૂપ મારે જોવાને શક્ય છે એમ જો
તમે માનતા હો તો હે પ્રભુ ! મને તે તમારો
અવ્યય (અવિનાશી) આત્મા બતાવો. *

(૪) હે યોગ અને યોગીઓના ઇશ્વર પ્રભુ !
તે એશ્વરી સ્વરૂપ મારાથી જોઈ શકાય એમ જો
તમે માનતા હો-અર્થાત્ તે સ્વરૂપનું દર્શન કરવા-
માં જો તમે મને અધિકારી દેખતા હો તો, મને
તમારો અવ્યય આત્મા દેખાડો. એ તમારો આત્મા
માયામય છે તેથીજ અવ્યય છે; કારણ કે માયામાં
સર્વદા સર્વ, સર્વસ્વરૂપજ હોય છે. વસિષ્ઠે કહ્યું
છે કે:-

“वर्तमानमर्ततं च भविष्यत्स्थूलमण्डपि ॥

तथा दूरमदूरं च निमेषः कल्प इत्यपि ॥

चिदात्मनि स्थितान्येवં पश्य मायाविजृम्भितम्”

હે રામ ! તું માયાના વિશ્વાસ તો જો કરાણુ
કે, વર્તમાન, ભૂત, ભવિષ્ય, સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, દૂર,
અદૂર, નિમેષ અને કલ્પ ઇત્યાદિ સર્વ, ચિદાત્મા
વિષે રહેલું છે.” આ વસિષ્ઠવચન, માયા-
વિશ્વાસનું સર્વદા હોવાપણું તથા સર્વસ્વ-
પણું દર્શાવે છે. શ્લોકમાં પણ દેખાય છે કે, અંજ-
વાના જગતી તળાવડી સત્ય તળાવડીની પેઠે ક્રમે
ક્રમે સુકાતી નથી; પરંતુ સર્વદા ભરપૂરજ દેખાય
છે. માટે લગવાનનું એશ્વરી સ્વરૂપ પણ માયામય
હોવાથીજ અવ્યય-અવિનાશી છે.

એ પ્રમાણે ત્યારે અર્જુને પ્રાર્થના કરી ત્યારે
શ્રીભગવાન કહે છે:-

श्रीभगवानुवाच ॥

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।

नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥

શ્રીભગવાને કહ્યું:-હે કુંતીપુત્ર ! તું મા-

રાં સેંકડો અને હજારો અનેક પ્રકારનાં દિવ્ય સ્વ-
રૂપો જો, કે જેઓ અનેક વર્ણવાળાં અને અનેક
આકારવાળાં છે. *

તેમાં પ્રથમ દિવ્યસ્વરૂપોને કહે છે:-

पश्यादित्यान्वसूनुरुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ।

वहन्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥૬॥

હે ભરતવંશી અર્જુન ! આદિત્યોને, વસુ-
ઓને, રુદ્રોને, અશ્વિનીકુમારોને તથા મરુતોને
તું જો અને તે ઉપરાંત પ્રથમ કદી નહિ જોયે-
લાં ચાર મુખવાળાં, પાંચ મુખવાળાં, છ મુખ-
વાળાં અને આશ્ચર્યકારક એવાં મારાં અનેક દિવ્ય
સ્વરૂપોને તું જો. *

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।

मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्दृष्टुमिच्छसि ॥૭॥

હે નિદ્રાને જિતનાર અર્જુન ! આજે આ
મારા દેહની અંદર એકજ સ્થળે રહેલું સ્થાવર
જંગમસંહિત સમગ્ર જગત તું જો અને બીજું
પણ જે કંઈ જોવાને તું ઇચ્છતા હો તેને જો. *

(૫) હે નિદ્રાને જિતનાર અર્જુન ! આ મારા દેહ-
ની અંદર માત્ર તખ્તના અગ્રભાગ જેટલા એકજ
અવયવમાં રહેલું-સ્થાવરજંગમસંહિત આ સમગ્ર
વર્તમાન જગત આજે તું જો અને તે ઉપરાંત
તારે જે કંઈ-ભૂત, ભવિષ્ય, દૂર, અન્તર્દિત, સ્થૂલ
અથવા સૂક્ષ્મ-જોઈતું હોય તે સર્વ, આ મારા દેહ-
માં જોઈ લેજો.

તે મને કહ્યું કે:-“મારાથી તે સ્વરૂપ જોઈ
શકાય તેમ હોય તો મને તે દેખાડો.” આ તારા
કહેવા વિષે સાંભળો:-

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।

दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥

આ તારા ચર્મચક્ષુથી તું મને જોઈ શકીશ
નહિ, માટે હું તને દિવ્ય ચક્ષુ આપું છું કે
જેથી તું મારા જગદાધાર એશ્વરી સ્વરૂપને જોજો. *

(૮) આ શ્લોકમાં શક્ય થાતુને શક્યનોપિ ને
અદક્ષે શક્યસે એવા પ્રયોગ કરીને પરસ્પૃષ્ટને
અદક્ષે આત્મનેપદ મૂકેલું છે તથા પાંચમા ગણને
અદક્ષે ચોથો ગણ મૂક્યો છે, તે આર્ષ હોવાથી
અદ્વૈત છે.

એ પ્રમાણે કહીને ભગવાને અર્જુનને દિવ્ય સ્વરૂપ દેખાડ્યું, કે જે જોઇને વિસ્મય પામેલા અર્જુને ભગવાનને વિનંતિ કરી. એ વૃત્તાંતને છ શ્લોકથી સંજય ધૃતરાષ્ટ્રપ્રત્યે કહે છે:-

॥ સંજય ઉવાચ ॥

एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः ।

दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ૧ ॥

સંજયે કહ્યું:-હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર! તે પછી મહા યોગેશ્વર અથવા મોટા યોગના ઈશ્વર શ્રીહરિએ અર્જુનને પોતાનું એશ્વરી (માયાના સંબંધવાળું) દિવ્ય સ્વરૂપ દેખાડ્યું.^૯

તે સ્વરૂપનું જ એ શ્લોકથી વર્ણન કરે છે:-

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।

अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ ૧૦ ॥

દિવ્યમાલ્યાંવરધરં દિવ્યગંધાનુલેપનમ્ ।

सर्वाश्चर्यमयं देवमनंतं विश्वतोमुखम् ॥ ૧૧ ॥

(ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને) અનેક મુખ અને નેત્રોવાળું, અનેક અદ્ભુત દેખાવોવાળું, અનેક દિવ્ય આભરણો (ઘરેણાં) વાળું, અનેક ઉગામેલા દિવ્ય ચક્રાદિ આયુધોવાળું, દિવ્ય માળા અને દિવ્ય વસ્ત્રોને ધારણ કરનાર, દિવ્ય ચંદનના લેપનવાળું, સર્વ આશ્ચર્યમય, પ્રકાશ-સ્વરૂપ, અનંત અને સર્વવ્યાપક વિશ્વરૂપ (દેખાડ્યું) ૧૦, ૧૧

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।

यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः

આકાશમાં જે એક હજાર સૂર્યની કાંતિ એકદમસાથે ઉદય પામેલી થાય તોજ તે વિશ્વ રૂપી ભગવાનની કાંતિની સમાન થાય.^{૧૨}

(૧૨) આ શ્લોકમાં, વિશ્વસ્વરૂપી ભગવાનની કાંતિનું નિરૂપમપણું દર્શાવ્યું છે; એટલે કે, આકાશમાં હજાર સૂર્યની કાંતિ જે એકીસાથે ઉદય પામે તો તે કાંતિ આ ભગવાનની કાંતિના જેવી થાય. આનું નામજ અભૂતોપમા કહેવાય છે. મહાન કવિ માથે માધકાવ્યના ત્રીજા સર્ગમાં શ્રીકૃષ્ણની જાતીનું વર્ણન કરતાં આવીજ અભૂતોપમા દર્શાવી છે. જેમ-કે, “उमौ यदि त्वोन्नि पृथक्प्रवाहाकाशगं-

गापयसः पतेताम् । तेनोपमीयेत तमालनीलमा-
मुक्तमुक्तालतमस्य वृक्षः” ॥

અર્થ-જો આકાશમાં સ્વર્ગગાના બે પ્રવાહો વૃદ્ધાવૃદ્ધા પડે તો તેની સાથે, તમાલ વૃક્ષસમાન સ્યામવર્ણવાળાં તથા ધારણ કરેલી મોતીની માળા-વાળાં બે હરિનાં વૃક્ષસ્થલની ઉપમા આપી શકાય. “આ કાવ્યમાં અભૂતોપમા દર્શાવેલી છે.

પ્રથમ ભગવાને કહેલુંજ હતું કે, “इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्य” આ મારા શરીરમાં એકજ સ્થળે રહેલાં સમગ્ર જગતને તું જો. એ કથન પ્રમાણેજ અર્જુને તે દિવ્ય સ્વરૂપમાં જોયું, એ વાતને કહે છે:-

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।

अपश्यदेवदेवस्य शरीरे पांडवस्तदा ॥ ૧૩ ॥

દેવના દેવ તે ભગવાનના શરીરમાં અર્જુનને તે સમયે અનેક પ્રકારે વિભાગયુક્ત સમગ્ર જગતને એકજ અવયવમાં રહેલું જોયું.^{૧૩}

(૧૩) દેવના દેવ તે ભગવાનના શરીરમાં અર્જુનને તે સમયે સમગ્ર જગત જોયું. તે વર્ષા ઋતુમાં ઉગેલાં આંગલીનાં બીજમાં જેમ સૂક્ષ્મસ્વરૂપે આંગલીનું વૃક્ષ દેખાય છે તેમ, સૂક્ષ્મસ્વરૂપે અથવા સંકુચિત સ્વરૂપે રહેલું ન જોયું; પરંતુ અવકાશપૂર્વક રહેલું અનેક પ્રકારે વિભાગયુક્ત સ્પષ્ટ જોયું. વળી તે સમગ્ર જગતને અર્જુને ભગવાનના શરીરમાં એકજ અવયવમાં રહેલું જોયું. અહીં તાત્પર્યાર્થ આ પ્રમાણે છે-જ્યારે ભગવાનનાં ચતુર્ભુજસ્વરૂપનું ચિત્રન કરવામાં આવે છે ત્યારે પ્રથમ આખાં સ્વરૂપમાં ચિત્રને સ્થાપનું પડે અને જ્યારે તે સમગ્ર સ્વરૂપમાં ચિત્ર બરાબર સ્થિર થઈ જાય ત્યારે, ક્રમે ક્રમે તે સ્વરૂપના અવયવોનો ત્યાગ કરીને પછીથી તે સ્વરૂપના મુખમાં, હાથમાં, પગમાં કે નખમાં ચિત્રને ધારણ કરવામાં આવે છે અને જ્યારે તેમાં પણ ચિત્ર બરાબર સ્થિર થઈ જાય ત્યારે પછી તેના પણ ત્યાગ કરી તે ચિત્ર, ભગવાનના વિશ્વસ્વરૂપમાં આરંભ થાય છે. એ રીતે સૂક્ષ્મ થયેલું તે મનજ દિવ્ય ચક્ષુતરીકે ગણાય છે. શ્રુતિ પણ કહે છે-मनोऽस्य दैवं चक्षुः स एतेन दैवेन चक्षुषा मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते-“એ ઉપાસકનું મન તેજ દિવ્ય ચક્ષુ છે. તે ઉપાસક, એ મનરૂપ દિવ્ય ચક્ષુથી હૃદયાકાશ નામનક

સગુણ બ્રહ્મની અંદર રહેલા વિષયોને જોધને તે-
મનથીજ રમણ કરે છે. વળી શ્રી ભાગવતમાં
પણ કહેલું છે કે,

તત્ત્વ લઘ્વપદં ચિત્તમાકૃષ્યૈકત્ર ધારયેત્ ।

નાન્યાનિ ચિંતયેદ્ ભૂયઃ સુસ્મિતં ભાવયેન્મુખમ્ ॥

તત્ત્વ લઘ્વપદં ચિત્તમાકૃષ્ય વ્યોમ્નિ ધારયેત્
તત્ત્વ ત્યક્ત્વા મદારોહો ન કિંચિદપિ ચિંતયેત્”-

તે ભગવાનની મૂર્તિમાં સ્થિર થયેલાં ચિત્ત-
નું આકર્ષણ કરીને પછી તે મૂર્તિના કોઈએક
અંગમાં તેને સ્થાપિત કરવું અને અન્યનું ચિંતન
કરવું નહિ; પણ જ્યારે તેમાં ચિત્ત સ્થિર થઈ
જાય ત્યારે પુનઃ ભગવાનના દસતા મુખનું ચિં-
તન કરવું અને તેમાં પણ જ્યારે ચિત્ત સ્થિર
થઈ જાય ત્યારે, તેમાંથી પણ આકર્ષા લઈને હ-
દયાકાશમાં એટલે કારણબ્રહ્માં સ્થાપન કરવું
અને છેવટે તેનો પણ ત્યાગ કરીને મારામાં આ-
રૂ થવું એટલે નિર્વિકલ્પ બ્રહ્મની અંદર સ્થિર
થવું અને અન્ય કોઈનું પણ ચિંતન કરવું નહિ.”
તે આ વાતનેજ આ શ્લોકમાં દર્શાવીને કહ્યું છે
કે, અર્જુને તે દેવના દેવ શ્રી ભગવાનના શરીર-
માં સમગ્ર જગતને એકજ અવયવમાં રહેલું જોયું.

તતઃ સ વિસ્મયાવિષ્ટો હૃદયોમા ધનંજયઃ ।

પ્રણમ્ય શિરસા દેવં કૃતાંજલિરભાષત ॥૧૪॥

ત્યાર પછી તે દિવ્ય સ્વરૂપનાં દર્શનને લી-
ધે રોમાંચિત ગાત્રવાળો તથા વિસ્મયયુક્ત થયે-
લો અર્જુન, તે દેવને મસ્તકથી પ્રણામ કરી,
હાથ જોડીને બોલ્યો. ૧૪

॥ અર્જુન ઉવાચ ॥

પશ્યામિ દેવાંસ્તવ દેવ દેહે સર્વાંસ્તથા ભૂ-
તવિશેષસંધાન્ । બ્રહ્માણમીશં કમલાસનસ્યમૃ-
ષાંશ્ચ સર્વાં રગાંશ્ચ દિવ્યાન્ ॥૧૫॥

અર્જુને કહ્યું:-હે દેવ! હું તમારા શરીરમાં
સૂર્ય આદિ દેવોને, અનેક પ્રકારના ભૂતસમૂહને,
કમળના આસનપર બેઠેલા બ્રહ્મદેવને, શંકરને,
સર્વ ઋષિઓને તથા વાસુકિ વગેરે દિવ્ય સર્પો-
ને જોઉં છું. ૧૫

(૧૫) અર્જુને ભગવાનનાં તે એશ્વરી સ્વરૂ-
પમાં સૂર્ય આદિ દેવોને તથા જરાધુજ, અંકુજ,

સ્વેદજ અને ઉદભિજ્જ આદિ સર્વભૂતસંધાને જોયા
અને કમળના આસન પર બેઠેલા બ્રહ્માને તથા શં-
કર સુદાને પણ જોયા. આમ કહીને અહીં એમ
દર્શાવ્યું છે કે, અતિ દૂર રહેલા ઇન્દ્રિયોથી અબ્રાહ્મ
પદાર્થોનું પણ તેને દર્શન થયું છે. તેમજ કૈલાસ
આદિ સ્થળે રહેલા વાસુકિ વગેરે દિવ્ય સર્પોને
તથા પાતાલ આદિ સ્થળે રહેલા અનંત (શેષ) વગેરે
નાગોને પણ જોયા. આમ કહીને એમ સૂચવ્યું
છે કે અદૃશ્ય પદાર્થોનું પણ તેને દર્શન થયું છે.

अनेकवाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्व-
तोऽनंतरूपम् । नांतं न मध्यं न पुनस्तवाद्वि
पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूपम् ॥१६॥

હે જગતના ઈશ્વર! હું આપને અનેક બા-
હુઓવાળા, અનેક ઉદરો(પેટ)વાળા, અનેક મુ-
ખોવાળા તથા અનેક નેત્રોવાળા જોઉં છું. તેમ-
જ ચારેય દિશાઓમાં અને ઉપર, નીચે સર્વ
સ્થળે હું આપને અનંત-માપરહિત સ્વરૂપવાળા
જોઉં છું. હે વિશ્વરૂપ ભગવન્! હું તમારા અં-
તને, મધ્યને કે આદિને જોઈ શકતો નથી. ૧૬

(૧૬) અર્થાત્ લાંબી દોરીની પેઠે તમારા
આદિ અને અંત, દેશસંબંધવાળા નથી.

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं
सर्वतो दीप्तिमन्तम् । पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं
समंताद् दीप्तिमन्तलोकं द्युतिमप्रमेयम् ॥१७॥

હું આપને સુકુટધારી, ગદાધારી તથા ચ-
ક્રધારી જોઉં છું અને વળી ચેતરકથી કાંતી-
માન, તેજના સમૂહ તથા દુઃખથી જોઈ શકાય
તેવા જોઉં છું; તેમજ ચારેતરકથી પ્રદીપ્ત થયે-
લા અગ્નિ અને સૂર્યો સમાન કાંતિવાળા આપને
માપવાને અશક્ય જોઉં છું. ૧૭

તમારા યોગૈશ્વર્યનાં દર્શનથી હું તમનેજ જાણું
છું, એમ કહેતો અર્જુન ભગવાનના અમાપ-
ણીનુંજ વિવરણ કરે છે.

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य
परं निधानम् । त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता स-
नातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥१८॥

સ્થૂલ વગેરે લક્ષણોથી રહિત તથા વેદાંતના
પ્રમાણોથી બળુવા યોગ્ય જે શ્રેષ્ઠ અક્ષરબ્રહ્મ તે

તમે છો. તમે આ જગતનું પરમ લયસ્થાન છો. સનાતન વૈદિક ધર્મનું રક્ષણ કરનારા તમે અવિનાશી છો. હું તમને સનાતન અનાદિ પુરુષ માનું છું. ૧૮

(૧૮) અર્જુન ભગવાનને કહે છે કે, “અક્ષરં બ્રહ્મ પરમમ્” પરમબ્રહ્મ અક્ષર છે” એ પ્રમાણે જે પ્રથમ નિષ્કલબ્ધ કલ્પું હતું, કે જે બ્રહ્મ પરમ અક્ષર છે એટલે સ્થૂળ વગેરે લક્ષણોથી રહિત છે. તે નિર્ગુણ બ્રહ્મ તમે છો. (આમ કહીને અહીં સગુણ સ્વરૂપને નિર્ગુણ સ્વરૂપનું નાપક કહેવું છે. જેમ રક્ષતી શાખાના અગ્રભાગ ચંદ્રનો નાપક થાય છે તેમ.) વળી જે નિર્ગુણ બ્રહ્મ, વેદાંત-ઉપનિષદોનાં પ્રમાણોથીજ જાણવા યોગ્ય છે, પણ ઉપાસના કરવા યોગ્ય નથી. હવે સગુણ બ્રહ્મ પણ તમેજ છો, તે કહે છે:-તમે આ જગતનું લયસ્થાન છો-અર્થાત્ કારણ-બ્રહ્મ પણ તમેજ છો. તેમજ દેવ હોવાથી અનંત-અવિનાશી તથા સનાતન વૈદિક ધર્મનું રક્ષણ કરનારા પણ તમેજ છો. અર્થાત્ કાર્ય બ્રહ્મરૂપ દિગ્વિધગર્ભ પણ તમેજ છો અને ચિરકાળનો અનાદિ પુરુષ જે જીવાત્મા તે પણ તમેજ છો. આમ કહીને અહીં એમ સૂચવે છે કે, રક્ષતી શાખાવડે જેમ ચંદ્રનું જ્ઞાન થાય છે તેમ આ વિશ્વરૂપ દર્શન-વડે જીવ અને બ્રહ્મની એકતાનું જ્ઞાન થાય છે.

એ વાતનેજ કહે છે:-

**અનાદિમધ્યાંતમનંતવીર્યમનંતવાહુશશિ-
સૂર્યનેત્રમ્ । પદ્યામિ ત્વાં દીપ્તહૃતાશવકર્ત્રં સ્વ-
તેજસા વિશ્વમિદં તપંતમ્ ॥૧૯॥**

હું આપને આદિ, મધ્ય અને અંતવિના-
ના, અનંત પરાક્રમવાળા, અનંત બાહુઓવાળા,
ચંદ્રસૂર્યરૂપ નેત્રવાળા, પ્રદીપ્ત અગ્નિયુક્ત મુખ-
વાળા (અર્થાત્ ઉજ્જવળ દાંતવાળા) અને પોતાના
તેજથી આ જગતને તપાવતા જોઉં છું. ૧૯

(૧૯) વળી અર્જુન ભગવાનપ્રત્યે કહે છે:-
હે ભગવન્! આપ દેશથી અને કાળથી આદિ,
મધ્ય અને અંતથી રહિત છો એમ મને દેખાય છે.
આપના મુખમાં જાણે અગ્નિ દીપ્તો હોય તેમ,
આપના દાંતો અતિ ઉજ્જવળ દેખાય છે તથા
પોતાના તેજથી એટલે ચિત્ત-વ્યવસ્થાનિથી આ સમગ્ર
જગતને આપ તપાવે છો-પ્રકાશિત કરો છો-
અર્થાત્ અનાદિ-આદિ સર્વ વિશેષણોથી યુક્ત અને

જગતને પ્રકાશમાન કરનારા પરમ જ્યોતિસ્વરૂપ
આપને હું જાણી ગયો છું. કહેવાનો ભાવ એ છે
કે, સમગ્ર કારક (કર્ત્રિયો) સ્વરૂપ એવી સુદ્ધિની વા-
સનાથી યુક્ત આ ચિત્રપટ્ટુદય જગતસ્વરૂપ,
જે જ્યોતિત્વડે પ્રકાશે છે, તે જ્યોતિ તમેજ છો
એમ હું જાણી ગયો છું. એ પ્રમાણે પોતે કરેલાં
વિશ્વરૂપદર્શનથી કૃતાર્થ થયેલો અર્જુન તે સ્વરૂપના
ઉપસંહારની ઇચ્છાથી ભગવાનને સ્તવે છે.

**ઘાવાપૃથિવ્યેરિદમંતરં હિ વ્યાસં ત્વયૈકે-
ન દિશશ્ચ સર્વાઃ । દૃષ્ટ્વાઽદ્યુતં રૂપમુગ્રં તવેદં
લોકત્રયં પ્રવ્યથિતં મહાત્મન ॥૨૦॥**

હે મહાત્મન! આ આકાશ-પૃથ્વીનો મધ્ય-
ભાગ અને સર્વ દિશાઓ તમારા એકવડેજ વ્યા-
પેલી જોવામાં આવે છે. વળી આ તમારું અદ્-
ભુત ઉગ્ર સ્વરૂપ જોઇને ત્રણેય લોક અત્યંત વ્યથા
પામ્યા છે. (કહેવાનો અભિપ્રાય એ છે કે,
હવે આ તમારા અદ્ભુત સ્વરૂપને સમીક્ષા લેયો.) ૨૦

(૨૦) ત્રણેય લોકની વ્યથાનેજ કહે છે:-

**અમી હિ ત્વાં સુરસંઘા વિશંતિ કેચિદ્ગીતાઃ
પ્રાંજલયો ગૃણંતિ । સ્વસ્તીત્યુક્ત્વા મહર્ષિસિ-
દ્ધસંઘાઃ સ્તુવંતિ ત્વાં સ્તુતિભિઃ પુન્કલાભિઃ ॥**

અસુરસમૂહોના અંશરૂપ આ હુર્યો-
ધન આદિ રાજાઓ તમારાપ્રત્યે પ્રવેશ કરે છે-
અર્થાત્ દેવથી પ્રેરાયેલાં પતંગીઓ જેમ અગ્નિમાં
પ્રવેશ કરે, તેમ આ હુર્યોધન આદિ રાજાઓ,
મરણને માટે તમારામાં પ્રવેશ કરતા દેખાય છે.
વળી કેટલાએક રાજાઓ તો હાથ જોડીને આ-
પની સ્તુતિ કરે છે તથા મોટા મોટા ઋષિઓ
અને સિદ્ધો “સ્વાસ્તિ” એમ કહીને પુષ્કળ સ્તુ-
તિઓથી આપની સ્તુતિ કરે છે. ૨૧

તમારી કૃપાપાત્ર રુદાદિ દેવો પણ આશ્ચર્ય-
ચકિત થઇને તમને જોઇ રહ્યા છે. એ વાતને
કહે છે:-

**રુદ્રાદિત્યા વસવો યે ચ સાધ્યા વિશ્વેઽશ્વિ-
નો મરુતશ્રોગ્મપાશ્ચ । ગંધર્વયક્ષાઽસુરસિદ્ધસંઘા
વીક્ષંતે ત્વાં વિસ્મિતાશ્ચૈવ સર્વે ॥૨૨॥**

રુદ્રો, આદિત્યો, વસુઓ, સાધ્યો, વિશ્વેદ-
વા, અશ્વિનીકુમારો, મરુતો, પિતૃઓ તથા ગં-

ધર્મ, યજ્ઞ, અસુર અને સિદ્ધબલિતા દેવસમૂહો—
એ બધા વિસ્મયથી આપને જોઈ રહ્યા છે. ૨૨
(૨૨) ફરી પણ લોકની તથા પાતાની પીડાને
કહે છે.

રૂપં મહત્તે बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुवा-
हूरुपादम् ॥ बहुदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लो-
काः प्रव्यथितास्तथाऽहं ॥૨૩॥

હે ભોટી ભુલવાળા ભગવન! અનેક મુખ-
અને નેત્રોવાળું, અનેક બાહુ, સાથળ અને પગ-
વાળું, અનેક ઉદરોવાળું તથા અનેક દાંડોથી
ભયંકર દેખાવવાળું આ તમારું આદિ, મધ્ય
અને અંતવિનાનું મહાન સ્વરૂપ જોઈને હું તથા
આ સર્વ લોકો અત્યંત પીડાયા છીએ. ૨૩

(૨૩) તે સ્વરૂપની ભયંકરતાનેજ વિસ્તાર
કરી પાતાની વ્યથાનેજ કહે છે.

નभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्त-
विशालनेत्रम् ॥ दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितांतरा-
त्मा घृतिं न विंदामि शर्मं च विष्णो ॥૨૪॥

આકાશને સ્પર્શ કરનારા—અર્થાત્ આકાશ-
માં વ્યાપી રહેલા, અગ્નિની પેઠે જ્વલનશીલ
જણાતા, અનેક પ્રકારના વર્ણવાળા, વિકાસેલાં
મુખવાળા અને દેહીપ્યમાન વિશાળ નેત્રવાળા
આપને જોઈને, હિવિષ્ણુ! મારે અંતરાત્મા વ્યથા
પામે છે અને મને ધીરજ કે શાંતિ મળતી નથી. ૨૪

(૨૪) આ સ્વરૂપમાં અચૂત, ભગવાનને
“ હે વિષ્ણો ” એવું સંબોધન આપીને એવો
ભાવ જણાવે છે કે, હે ભગવન! તમે દયાવેલા
ભયંકર પ્રદેશનો ત્યાગ કરીને ખીન્ને સ્થળે આ-
વ્યા જવાનું પણ મારે અશક્ય થઇ પડ્યું છે,
કારણ કે તમે સર્વ સ્થળે વ્યાપક દેખાઓ છો.

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव काला-
नलसंनिभानि । दिशो न जाने न लभे च
शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥૨૫॥

હે દેવોના નિયંતા ! દાંડોથી ભયંકર અને
પ્રલયકાળના અગ્નિતુલ્ય આપનાં મુખોને જો-
ઈને મને દિશાઓની ખબર પડતી નથી તથા
સુખ મળતું નથી, માટે હે જગતના આશ્રયરૂપ
ભગવન! પ્રસન્ન થાઓ—મને સુખદાતા થાઓ. ૨૫

अमी च त्वां घृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सहैवा-
वनिपालसंघैः भीष्मो द्रोणः स्रुतपुत्रस्तथाऽसौ
सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥૨૬॥

વક્ત્રાણિ તે ત્વરમાણા વિશંતિ દંષ્ટ્રાકરા-
લાનિ મયાનકાનિ । કેચિદ્વિલગ્ના દશનાંતરેષુ
સંદરશ્યંતે ચૂર્ણિતૈરુત્તમાંગૈઃ ॥૨૭॥

આ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો, સર્વ રાજાઓની સા-
થે તમારામાં પ્રવેશ કરે છે. ભીષ્મ, દ્રોણ તથા
આ સૂતપુત્ર કર્ણ, અમારા મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધા-
ઓની સાથે, દાંડોથી વિકરાળ અને ભયંકર એ-
વાં તમારાં મુખોમાં ત્વરાપૂર્વક પ્રવેશ કરે છે.
તેમાંના કેટલાએક તો ચૂર્ણ થયેલાં મસ્તકોથી
તમારા દાંતોના મધ્ય ભાગોમાં વળગી રહેલા
દેખાય છે. ૨૬, ૨૭

(૨૬, ૨૭) અહીં અનુનિતા કહેવાનો ભાવ
એ છે કે, ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો પાપી છે, તેથી તેઓ
ભગવાનના શરીરમાં ગય છે—એટલે કે, પાપી પુ-
રુષોને યોગ્ય એવા ભગવાનના પાપુ(ગુદા)નાં
સ્થાનમાં રહેલાં નરકોમાં ગય છે; પણ ભીષ્મ
આદિ તો ભગવાનના ભક્તો છે, જેથી તેઓ જો-
માંથી અગ્નિ, આદિઓ અને વેદો ઉત્પન્ન થયા
છે, તે ભગવાનના મુખમાં પ્રવેશ કરે છે. આવી
વિષમ ગતિ સ્વયંવાને મોટાજ મુખમાં વિભાગ કરી
દેખાવ્યો છે કે, ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો તગારાપ્રત્યે પ્રવેશ
કરે છે અને ભીષ્મ આદિ, તમારા મુખમાં પ્રવેશ
કરે છે.

એ વાતનેજ દર્શાવવા કહે છે:—

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः समुद्रमेवाभि-
मुखा द्रवंति । तथा तवामी नरलोकवीरा वि-
शंति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥૨૮॥

જેમ નદીઓના અનેક જળપ્રવાહો સમુદ્રની
તરફ જ વહે છે, તેમ આ મનુષ્યલોકના વીર પુ-
રુષો ચોતરફથી પ્રજ્વલિત જણાતાં તમારાં મુ-
ખોમાં પ્રવેશ કરે છે. ૨૮

તેઓ જાણી જોઈનેજ તમારાં મુખોમાં પ્રવેશ
કરે છે, એ વાતને દર્શાવવા કહે છે:—

यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतंगा विशंति नाशा-

ય સમૃદ્ધવેગાઃ । તથૈવ નાશાય વિશંતિ લોકા-
ત્તવાપિ વક્ત્રાણિ સમૃદ્ધવેગાઃ ॥૨૯॥

જેમ પતંગીઆં પોતાના નાશને માટે ઘણા
વેગવાળાં થઈને બળતા અગ્નિમાં ઝંપલાવે છે,
તેમજ આ લોકો પણ પોતાના નાશને માટે ઘણા
વેગવાળા થઈને તમારાં મુખોમાં ઝંપલાવે છે. ૨૯

જેઓ તમારા મુખમાં પડે છે, તેઓને તમે
દયાવાળા હો છતાં પણ વારતા નથી; પરંતુ ઉ-
લટા ગળી જવાને ઈચ્છો છો, એ વાતને કહે છે:-

લેલિહસે ગ્રસમાનઃ સમંતાલ્લોકાન્સમગ્રા-
ન્વદૈનર્જ્વલદ્ધિઃ । તેજોભિરાપૂર્ય જગત્સમગ્રં
ભાસસ્તવોગ્રાઃ પ્રતપંતિ વિષ્ણો ॥૩૦॥

ચારે તરફથી પ્રગ્વલિત જણાતાં મુ-
ખોવડે સમગ્ર લોકોને ગળી જતા તમે અ-
તિશય સ્વાદથી ચાટો છો. હે સર્વવ્યાપક પ્રભુ!
તમારી ઉગ્ર ક્રાંતિઓ સમગ્ર જગતને પોતાના
તેજથી પૂર્ણ કરીને અત્યંત તપી રહેલી છે. ૩૦

(૩૦) ચારે તરફથી પ્રકાશિત જણાતાં મુખો-
થી સમગ્ર લોકોને ગળી જઈને તમે વારંવાર સ્વાદપૂ-
ર્વક ચાટો છો. (આવા નિર્દય હોવા છતાં તમારું તેજ
ઓછું થતું નથી પણ ઉગ્ર હું વધે છે, તે કહે છે-) હે
વ્યાપકદેવ! સમગ્ર જગતને તેજથી ભરી દઈને
સ્પર્શ કરવાને અશક્ય આ તમારી ઉગ્ર ક્રાંતિઓ
અત્યંત તપી રહેલી છે.

એ પ્રમાણે ભગવાનની ક્રાંતિથી આકુળ-આકુળ
થઈ ગયેલો અર્જુન, “આ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ છે”
એમ ભૂલી જઈને કહે છે:-

આરુયાહિ મે કો ભવાનુગ્રરૂપો નમોઽસ્તુ તે
દેવવર પ્રસીદ । વિજ્ઞાતુમિચ્છામિ મવંતમાહં
ન હિ મજાનામિ તવ પ્રવૃત્તિઃ ॥૩૧॥

આવાં ઉગ્રસ્વરૂપવાળા આપ કોણ છો? એ
મને કહો. હે દેવશ્રેષ્ઠ! આપ મારાપર પ્રસન્ન થા-
ઓ. હું તમને નમસ્કાર કરું છું. સર્વના આ-
દ્ય એવા આપને હું બાણવા ઈચ્છું છું. હું તમા-
રી એટલાને બાણી શકતો નથી. ૩૧

(૩૧) એ રીતે અર્જુનને પ્રાર્થના કરી એટલે
શ્રીભગવાન બોલ્યા:-

॥ શ્રીભગવાન્વાચ ॥

કાલોઽસ્મિ લોકક્ષયકૃત્પ્રવૃદ્ધો લોકાન્સ-
માહર્તુમિહ પ્રવૃત્તઃ । કૃતેઽપિ ત્વાં ન ભવિષ્યં-
તિ સર્વે યેઽવસ્થિતાઃ પ્રત્યનીકેષુ યોદ્ધાઃ ॥૩૨॥

શ્રીભગવાને કહ્યું:-લોકોનો ક્ષય કરવા વૃ-
દ્ધિ પામેલો હું કાળ નામનો મહાન પરમેશ્વર
છું. આ સંગ્રામમાં લોકોનું ભક્ષણ કરવા તૈયાર
થયો છું. સામેની શત્રુસેનાઓમાં જે યોદ્ધાઓ
ઉભા છે તેઓ સર્વે એક તારાવિના રહેશે નહિ. ૩૨

(૩૨) ભગવાને અર્જુનને કહ્યું:-હે અર્જુન!
હું કાળ નામનો મહાન પરમેશ્વર છું, લોકોનો
નાશ કરવા વૃદ્ધિ પામ્યો છું અને આ યુદ્ધમાં લો-
કોનું ભક્ષણ કરવા તત્પર થયો છું. તું નિશ્ચય
સમજ લેતો કે, સામે શત્રુઓનાં સૈન્યોમાં ભીષ્મ
આદિ જે શરા યોદ્ધાઓ આવીને ઉભા છે, તેઓ
બધા મરી જવાના છે. તું એકલોજ બચવા પામીશ.

તસ્માચ્ચમુત્તિષ્ઠ યશો લભસ્વ જિત્વા શત્રૂ-
ન્શુંક્ષ્વ રાજ્યં સમૃદ્ધમ્ । મયૈવૈતે નિહતાઃ પૂર્વ-
મેવ નિમિત્તમાત્રં ભવ સવ્યસાચિન્ ॥૩૩॥

(ગમે તેમ કરીશ તોપણ માત્ર તારાવિના
તેઓ કોઈ પણ બચવાના નથી) માટે તું યુદ્ધ
કરવા તૈયાર થા અને યશ મેળવી લે. શત્રુઓને
જિતીને સમૃદ્ધિવાળું રાજ્ય ભોગવ. હે અર્જુન!
મેંજ પ્રથમથી એ લોકોને મારી નાખ્યા છે.
માત્ર હવે તું નિમિત્તભૂત થા. ૩૩

દ્રોણં ચ भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथाऽन्या-
नपि योधवीरान् । मयाहतांस्त्वं जहि मा व्य-
थिष्ठा युद्धयस्व जेताऽसि रणे सपत्नान् ॥૩૪॥

દ્રોણ, ભીષ્મ, જયદ્રથ, કર્ણ તથા બીજા પણ
વીર યોદ્ધાઓને મેંજ મારી નાખ્યા છે. સુવેલા-
ઓનેજ હવે તું માર અને યુદ્ધ કર. ગભૂરા નહિ.
યુદ્ધમાં તું શત્રુઓને જિતીશ. ૩૪

(૩૪) ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે, તું ગભ-
રાઈશ નહિ-અર્થાત “આ લોકો મોટા છે, હું તેમને
કેમ મારી શકીશ” એમ ગભરાઈશ નહિ;
કારણ કે આ રણમાં તું શત્રુઓને જિતીશ.

ભગવાને એમ કહ્યું એટલે પછી અર્જુને શું

કર્તુ, આમ ધૃતરાષ્ટ્રને જાણવાની ઇચ્છા થતાં સંજય કહે છે:-

॥ સંજય ઉવાચ ॥

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृताञ्जलिर्वेप-
मानः किरीटी । नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं
सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥૩૫॥

સંજયે કહ્યું:-ભગવાન કેશવનું એ વચન સાંભળી કંપાયમાન થયેલો અર્જુન, હાથ જોડી નમસ્કાર કરીને, ભયભીત થઈ પ્રણામ કરીને ગળગળે કંઈ શ્રીકૃષ્ણને ફરી કહેવા લાગ્યો. ૩૫

(૩૫) અહીં, “અર્જુન હાથ જોડી, નમસ્કાર કરી, ભયભીત થઈ, પ્રણામ કરીને ભગવાનને કહે છે.” આમ કહીને સૂચ્યું છે કે, અર્જુન ભગવાનના વાક્યનું હવે ઉલ્લેખન કરશે નહિ. અર્જુન જ્યારે ભગવાનપ્રત્યે બોલ્યો, ત્યારે તેનો કંઈ ભય તથા હર્ષને લીધે ગળગળો થઈ ગયો હતો. (આ શ્લોકમાં “આહ” એ ક્રિયાપદનું ૩૫ નથી, પરંતુ પ્રસિદ્ધિ અર્થને સૂચવનારું અવ્યય છે; કારણ કે જે તે ક્રિયાપદનું ૩૫ મનાય તો પુનઃ તેના તેજ અર્થવાળું અર્જુન ઉવાચ એવું બીજું ક્રિયાપદ તુરતજ આવે છે; જેથી પુનઃ સંક્રિત્તોપ પ્રાપ્ત થાય; માટેજ આહ એ અવ્યય છે, એમ સ્વીકારવું.

હવે અગીઆર શ્લોકોથી અર્જુન, શ્રીભગવાનને કહે છે:-

॥ अर्जुन उवाच ॥

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्य-
त्यनुरज्यते च । रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवंति
सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंधाः ॥૩૬॥

અર્જુને કહ્યું:-હે ઇન્દ્રિયોના નિયંતા ભગવન્! તમારા કીર્તનથી જગત હર્ષ પામે છે તે યોગ્યજ છે. તમારા કીર્તનથી જગત અનુરાગી થાય છે તે પણ યોગ્યજ છે. તમારા કીર્તનથી રાક્ષસો ભયભીત થઈને દિશાઓમાં નાસી જાય છે, તે પણ યોગ્ય છે. સર્વ સિદ્ધોના સમુદાયો તમને નમસ્કાર કરે છે, તે પણ યોગ્યજ છે. ૩૬

(૩૬) હે ઇન્દ્રિયોના પ્રવર્તક અંતર્ધામી! તમારા નામકીર્તનથી જગત આનંદ પામે છે,

અનુરાગી થાય છે, રાક્ષસો ભય પામીને નાસી જાય છે અને કપિલ આદિ સિદ્ધોના સમુદાયો આપને નમે છે, તે બધું યોગ્યજ છે.

(આ શ્લોક, મંત્રશાસ્ત્રમાં રાક્ષસોને નાશ પમાડનારા મંત્રતરીકે પ્રસિદ્ધ છે; પણ તેમાં જાણવાનું ખાસ રહસ્ય એ છે કે, આ શ્લોકનો મંત્રતરીકે જાપ કરનારા માત્રિકો, આ શ્લોકને આઠ અક્ષરવાળો “ૐ નમો નારાયણાય” એ મંત્રથી તથા સુદર્શનાસ્ત્ર મંત્રથી સંપુટિત કરે છે.)

સિદ્ધોના સમુદાયો વળી મને શામાટે નમે? કારણ કે તેઓ પણ મારી પેટે સેકંડો પ્રભાંડોને સરજવામાં સમર્થ હોય છે. આમ કદાચ ભગવાન કહે તો તેને માટે કહે છે:-

कस्माच्च ते न नमरन्महात्मन् गरीयसे ब्र-
ह्मणोऽप्यादिकर्त्रे । अनंत देवेश जगन्निवास
त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥૩૭॥

હે મહાત્મન્! તેઓ આપને શામાટે ન નમે? કારણ કે આપ ગુરુના પણ ગુરુ છો અને બ્રહ્માના પણ આદિકર્તા-પિતામહ છો. હે અનંત! હે દેવોના અધિપતિ! હે જગતના આશ્રયરૂપ ભગવન્! કાર્યબ્રહ્મરૂપ સત્, કારણબ્રહ્મરૂપ અસત અને કાર્યકારણબ્રહ્મરૂપ સદસત્-એ ત્રણેયથી પર રહેલા અક્ષરબ્રહ્મ તે આપ છો. ૩૭

(૩૭) હે મહાત્મન્! કયા કારણથી તે સિદ્ધ સમુદાયો આપને ન નમે? અર્થાત્ નમેજ; કારણકે આપ અનિમલન ગુરુ છો. ભલે તેઓ પણ જગતના ગુરુ કહેવાય છે, તોપણ આપ તો ગુરુના પણ ગુરુ છો. કદાચ આપ એમ કહેશો કે, તું મનેજ તેવો સર્વથી અતિશય શામાટે કહે છે? કારણ કે તેઓ અને હું સમાનજ છીએ. જેવો હું સત્ય સંકલ્પવાળો છું, તેવાજ તેઓ પણ સત્ય સંકલ્પવાળો છે. જેવો હું સત્યસ્વરૂપ છું તેવાજ તેઓ પણ છે. ના, પણ તેમ કહેવાયજ નહિ; કારણકે આપ તો પંચમહાભૂતોની સૃષ્ટિકારા બ્રહ્માના પણ સ્વષ્ટા છો, પિતામહ છો. વળી “જગદ્વ્યાપારવર્જ પ્રકરણાદસંનિહિતવાચ” જગતના ઉત્પત્તિ આદિ વ્યાપારવિના બીજું અણિમાદિરૂપ ઐશ્વર્ય, સિદ્ધોને સ્વાધીન હોય છે; પણ જગતનો ઉત્પત્તિ આદિ વ્યાપાર સિદ્ધોને સ્વાધીન હોતો નથી; કારણકે જગતનું ઉત્પત્તિ આદિ પ્રકરણ નિત્ય-

સિદ્ધ ઈશ્વરનું જ હોય છે અને જગતના ઉત્પત્તિ આદિ વ્યાપારમાં તેમનું સામીપ્ય પણ હોતું નથી.” એ વ્યાસસૂત્રમાં દર્શાવેલા ન્યાય પ્રમાણે નિત્યસિદ્ધ ઈશ્વર એવા તમારી આજ્ઞાથી જ તેઓ સર્વે ઐશ્વર્યવાળા હોય છે, માટે તેઓ તમારા સમાન નથી અને તેથી જ હું અનંત ! હૈદેવાના ઈશ ! હે જગતના નિવાસ ! તમે અક્ષર-શુદ્ધાત્મ છે, કે જે અક્ષર બ્રહ્મ, સત, અસત અને સહસતથી પર છે-અર્થાત્ કાર્યબ્રહ્મ, કારણબ્રહ્મ અને કાર્યકારણ-બ્રહ્મથી પર રહેવું છે તથા નિત્ય શુદ્ધ છે.

વળી પણ સ્તુતિ કરે છે:-

**ત્વમાદિદેવઃ પુરુષઃ પુરાણસ્ત્વમસ્ય વિશ્વ-
સ્ય પરં નિધાનમ્ । વેત્તાઽસિ વેદ્યં ચ પરં ચ
ધામ ત્વયા તતં વિશ્વમનંતરૂપ ॥૩૮॥**

હે અનંતસ્વરૂપી ભગવન ! તમે આદિદેવ પુરાણપુરુષ છો. તમે આ જગતનું પરમ ધ્ય-સ્થાન છો, જ્ઞાતા છો, જાણવા યોગ્ય વસ્તુરૂપ છો અને પરમ ચૈતન્યસ્વરૂપ પણ તમેજ છો. તમારાવડે આ સમગ્ર જગત વ્યાપ્ત થયેલું છે. ૩૮

(૩૮) ત્રણેય પ્રકારે માપરદિન એવા હે ભગવન ! તમે જગતના અટ્ટા હોવાથી આદિદેવ છો, સર્વતા શરીરમાં રહેનારા પુરુષ છો અને શરીરનો નાશ થવા છતાં અવિનાશી પુરાણસ્વરૂપ છો. વળી આ જગતનું પરમ ધ્યસ્થાન પણ તમેજ છો. હવે સાંખ્ય મતવાળાઓની જેટ પ્રકૃતિનું વારણ કરે છે-હે ભગવન ! તમે જાતા છો, વેદ્ય એટલે તે જાનાવડે દસ્ય કરાતી વસ્તુ પણ તમેજ છો, વેત્તા તથા વેદ્યથી અન્ય પરમ ચૈતન્ય પણ તમેજ છો. તમે પોતાની સત્તા અને રૂઝિની આ સમગ્ર જગતને વ્યાપ્ત કરેલું છે.

હવે ભગવાનની સર્વ દેવતાસ્વરૂપે સ્તુતિ કરે છે:-

**વાયુર્યમોઽગ્નિર્વરુણઃ શશાંકઃ પ્રજાપતિસ્ત્વં
પ્રપિતામહશ્ચ । નમો નમસ્તેઽસ્તુ સહસ્રકૃત્વઃ
પુનશ્ચ ભૂયોઽપિ નમો નમસ્તે ॥૩૯॥**

તમે વાયુ, અગ્નિ, વરુણ, ચંદ્ર અને પ્ર-હ્લદેવ સ્વરૂપ છો. તમે પ્રહ્લદેવના પણ પિતા છો. હું તમને હજારો વાર નમસ્કાર કરું છું અને ફરીથી પણ વારંવાર નમસ્કાર કરું છું. ૩૯

નમઃ પુરસ્તાદયઃ પૃથુતસ્તે નમોઽસ્તુ તે સ-

**ર્વત એવ સર્વ । અનંતવીર્યામિતવિક્રમસ્ત્વં સર્વ
સમામોપિ તતોઽસિ સર્વઃ ॥૪૦॥**

હે સર્વવ્યાપક ! હું તમને કર્મોના આદિમાં નમું છું, કર્મોની સમાપ્તિમાં પણ હું આપને નમું છું તથા કર્મોની મધ્યાવસ્થામાં પણ હું આપને નમું છું. હે અનંત વીર્યવાળા ! તમે અમાપ પરાક્રમવાળા છો તથા આ જગતમાં ચો-તરફ એકસ્વરૂપે વ્યાપ્ત થયેલા છો, માટે તમારે ‘સર્વ’ એવું નામ કહેવાય છે. ૪૦

એ પ્રમાણે સ્તુતિ કરીને હવે પોતાના અપરા-ધોની ક્ષમા માગે છે:-

**સસેતિ મત્વા પ્રસન્નં યદુક્તં હે કૃષ્ણ હે યા-
દવ હે મસેતિ । અજાનતા મહિમાનં તવેદં મયા
પ્રમાદાત્પ્રણયેન વાપિ ॥૪૧॥**

યચ્ચાવહામાર્થમસંકૃતોઽસિ વિહારશય્યા-
સનમોજનેષુ । ઈકોઽથવાઽપ્યચ્યુત તત્સમક્ષં
તત્ક્ષામયે ત્વામહમપ્રેમયમ્ ॥૪૨॥

તમારા આવા મહિમાને નહિ જાણતો હોવાથી મેં પૂર્વે ચિત્તના ભ્રમરૂપ પ્રમાદથી, રનેહથી અ-થવા તો કોઈ સમયે મારા પોતાની અધિકતા પ્ર-કટ કરવાના હેતુથી “આ મારા મિત્ર છે” એમ માનીને હે કૃષ્ણ ! હે યાદવ ! હે સખા ! એવી રીતે તમને કહ્યા હોય તથા વિહાર, શય્યા, આસન અને લોજન આદિના સમયે મેં જે આપનું અ-પમાન કર્યું હોય, વળી તમે જ્યારે એકલા હો ત્યારે અથવા મિત્રો આદિની સમક્ષમાં હાસ્ય કર-વામાટે જે અપમાન કર્યું હોય, તેની હું ક્ષમા માગું છું; કારણ કે આપનો સ્વભાવ અચિંત્ય છે-આપ દયાળુ છો. ૪૧, ૪૨

(૪૧, ૪૨) અહીં કહેવાનો ભાવ એ છે કે, આપનો સ્વભાવ અચિંત્ય છે-આપ દયાળુ છો, તેથી અવશ્ય મને ક્ષમા આપશોજ; કારણ કે આપે શિશુપાલ આદિ શત્રુઓને પણ ઉત્તમ ગતિ આપેલી છે.

ભગવાનના અપ્રેમયપણાને કહે છે:-

**પિતાઽસિ લોકસ્ય ચરોચરસ્ય ત્વમસ્ય પૂજ્ય-
શ્ચ ગુરુર્ગરીયાન્ । ન ત્વત્સમોઽસ્ત્યમ્યથિકઃ કુ-**

તોડ્ન્યો લોકત્રયેડ્ન્યપ્રતિમપ્રભાવ ॥૪૩॥

હે અતુલ પ્રભાવવાળા ભગવન! તમે આ ચરાચરલોકના પિતા છો, પૂજ્ય છો અને અતિશ્રેષ્ઠ શુરુ છો. આ ત્રણેય લોકની અંદર જ્યારે તમારા સમાન બીજો કોઈ પણ નથી, ત્યારે તમારાથી અધિક તો કયાંથીજ હોય ! ૪૩

(૪૩) ભાવાર્થ એ છે કે, તમે મારા પિતા છો; માટે અમે બાળકોએ કરેલા અપરાધો આપે ક્ષમા કરવાજ નોંધએ.

એ વાતનેજ કહે છે:—

તસ્માત્પ્રણમ્ય પ્રણિધાય કાર્યં પ્રસાદયે ત્વા-
મહમીશમોહ્યમ્ । પિતેવ પુત્રસ્ય સંસ્થેવ સચ્ચુઃ
પ્રિયઃ પ્રિયાયાર્હસિ દેવ સોહમ્ ॥૪૪॥

માટે શરીરને પૃથ્વીપર મૂકીને—દંડવત પ્રણામ કરી, સ્તુતિ કરવા યોગ્ય આપ ઈશ્વરને હું પ્રસન્ન કરું છું. હે દેવ ! પિતા જેમ પુત્રના અપરાધને, મિત્ર જેમ મિત્રના અપરાધને તથા પતિ જેમ પોતાની પ્રિયાના અપરાધને સહન કરવા યોગ્ય છે, તેમ આપ મારા અપરાધોને સહન કરવા યોગ્ય છો. ૪૪

એ પ્રમાણે સ્તુતિ કરીને અર્જુન પોતાના ઇષ્ટની પ્રાર્થના કરે છે:—

અદૃષ્ટપૂર્વં હૃપિતોડ્સિ દૃષ્ટા મયેન ચ
પ્રવ્યથિતં મનો મે । તદેવ મે દર્શય દેવ રૂપં
પ્રસીદ દેવેશ જગન્નિવાસ ॥ ૪૫ ॥

પ્રથમ કદી નહિ જોયેલું આ તમારું વિશ્વરૂપ જોઈને હું હર્ષ પામ્યો છું તથા તે આ વિકરાળ સ્વરૂપનાં દર્શનથી ઉત્પન્ન થયેલા ભયને લીધે મારું મન ગભરાઈ ગયું છે; માટે હે દેવ ! ધારણાના વિષયરૂપ તે પ્રથમના સ્વરૂપનેજ હવે દેખાડો. હે દેવોના પણ નિયંતા ! હે જગતના નિવાસસ્થાન ! મારાપર પ્રસન્ન થાઓ. ૪૫

તેજ પ્રથમનાં સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે:—

કિરીટિનં ગદિનં ચક્રહસ્તમિચ્છામિ ત્વાં
દ્રુમ્મહં તથૈવ । તેનૈવ રૂપેણ ચતુર્થજેન સહ-
સ્રવાહો ભવ વિશ્વમૂર્તે ॥ ૪૬ ॥

હું આપને પૂર્વની પેઠેજ સુકુટધારી,

ગદાધારી અને ચક્રધારી જોવા ઇચ્છું છું. હે હજાર હાથવાળા વિશ્વમૂર્તિ ભગવન ! હજાર હાથ આદિ લક્ષણોવાળા આ વિશ્વરૂપનો સમેટી લઈ તે ચાર ભુજાવાળા પૂર્વના સ્વરૂપેજ આપ પ્રકટ થાઓ. ૪૬

(૪૬) આ શ્લોકના આશયપરથી જાણવામાં આવે છે કે, ગદા, ચક્ર, સુકુટ આદિથી યુક્ત એવું ચાર ભુજાવાળું ભગવાનનું સ્વરૂપ, અર્જુનની ધારણાનો વિષય હતું.

આમ જ્યારે અર્જુને પ્રાર્થના કરી, ત્યારે તેની પ્રશંસા કરતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:—

॥ શ્રીભગવાનુવાચ ॥

મયા પ્રસન્નેન તવાર્જુનેદં રૂપં પરં દર્શિત-
માત્મયોગાત્ । તેજોમયં વિશ્વમનંતમાદ્યં યન્મે
ત્વદન્યેન ન દૃષ્ટપૂર્વમ્ ॥ ૪૭ ॥

શ્રીભગવાને કહ્યું:— હે અર્જુન ! મેં પ્રસન્ન થઈને મારા પોતાના સામર્થ્યથી આ શ્રેષ્ઠ રૂપ તને બતાવેલું છે. તેજોમય, અનાદિ અને અનંત આ મારા વિશ્વરૂપને તારાવિના પૂર્વે કોઈએ જોયું નથી. ૪૭

(૪૭) ભગવાને અર્જુનને કહ્યું:— હે અર્જુન ! તારાપરની કૃપાને લીધે મેં પ્રસન્ન થઈને આ સ્વરૂપ તને દેખાડ્યું છે. એ રૂપ જોવાનો તને અધિકાર નથી; કારણ કે તને મેં પ્રથમજ કહેલું કે, ‘કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે’ તારે કર્મ કરવાનોજ અધિકાર છે; માટે સમજ કે, મારી તારાપર અતુલ કૃપા છે.

આ સ્વરૂપ દેવજ યોગનિષ્ઠ પુરુષોનેજ જોવા મળે તેવું છે; પણ કર્મનિષ્ઠ પુરુષોને તો અનિર્વાલ છે, એ વાત કહે છે:—

ન વેદયજ્ઞાધ્યયનૈર્નદાનૈર્ન ચ ક્રિયાભિ-
ર્ન તપોભિરુર્યૈઃ । એવંરૂપઃ શક્ય અહં નૃલોકે
દ્રુષ્ટું ત્વદન્યેન કુરુપ્રવીર ॥ ૪૮ ॥

હે કુરુવંશના વીર અર્જુન ! વેદોનું અધ્યયન કરવાથી, યજ્ઞોથી, વિજ્ઞાનથી, દાન દેવાથી, અગ્નિહોત્ર આદિ શ્રૌત ક્રિયાઓ કરવાથી કે આદ્રાયણ આદિ ઉગ્ર તપશ્ચરણ કરવાથી પણ આ મનુષ્યલોકમાં આવા વિશ્વરૂપવાળો હું તારા-

વિના બીજાએ જોવા શક્ય નથી. ૪૮

(૪૮) વ્યાકરણની રીતે આ શ્લોકમાં શક્ય અહં ને અહંને શક્યોડહં એવા પ્રયોગ કરવો જોઈએ છતાં તેવો પ્રયોગ કરેલો છે, તે આર્ષ પ્રયોગ છે.

આણું અતિ દુર્લભ સ્વરૂપ જોઈને પણ જો તું ગભરાતો હોય, તો હું આ સ્વરૂપને સમેરી લઉં છું. આવા આશયથી શ્રીભગવાન કહે છે:-

મા તે વ્યથા મા ચ વિમૂઢભાવો દૃષ્ટા
રૂપં ધોરમીદશ્ચમેદમ્ । વ્યપેતમ્ભીઃ પ્રીતમનાઃ
પુનસ્ત્વં તદેવ મે રૂપમિદં પ્રપશ્ય ॥ ૪૯ ॥

મારૂં આ ધોર સ્વરૂપ જોઈને તને ગભરાટ ન થાઓ તથા મોહ પણ ન થાઓ. નિર્ભય અને પ્રસન્ન મનવાળો થઈને તું પુનઃ તેજ મારા આ પૂર્વસ્વરૂપને જો. ૪૯

॥ સંજય ઉવાચ ॥

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं
दर्शयामास भूयः । आश्वासयामास च भीत-
मेनं भूत्वा पुनः सौम्यः पुर्महात्मा ॥ ૫૦ ॥

સંજયે કહ્યું:-ભગવાન શ્રીવાસુદેવે, અર્જુનને એ પ્રમાણે કહીને પુનઃ પોતાનું પૂર્વસ્વરૂપ દેખાડ્યું-અર્થાત્ પુનઃ પોતાના મનુષ્યસ્વરૂપે પ્રકટ થયા. એ રીતે મહાત્મા સર્વવ્યાપક શ્રીકૃષ્ણ, સૌમ્ય શરીરવાળા થઈને (ઉગ્રતા-રહિત શાંતસ્વરૂપવાળા થઈને) ભયભીત થયેલા એ અર્જુનને આશ્વાસન આપવા લાગ્યા.

(૫૦) અર્થાત્ અર્જુને ધારણાના વિષયરૂપ જે ચતુર્ભુજસ્વરૂપની પ્રાર્થના કરી હતી, તે ચતુર્ભુજસ્વરૂપને પણ અદૃશ્ય કરી નાખ્યું.

ત્યાર પછી નિર્ભય થઈને અર્જુને કહ્યું:-

॥ अर्जुन उवाच ॥

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।
इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥

અર્જુને કહ્યું:-હે જનાર્દન! તમારૂં આ સૌમ્ય માનુષી સ્વરૂપ જોઈને હવે હું ભાનમાં આંચો છું તથા મારા મૂળસ્વભાવને પામ્યો છું.

એ વિશ્વરૂપદર્શનની દુર્લભતા દર્શાવતા શ્રી-ભગવાન બોલ્યા:-

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्ट्वा-सि यन्मम ।

देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाक्षिणः ॥

શ્રીભગવાને કહ્યું:-દર્શન કરવાને અતિ અ-શક્ય એવું મારૂં જે સ્વરૂપ તેં જોયું, તે સ્વરૂપ-નું દર્શન કરવામાટે દેવો પણ હમેશાં ઇચ્છા કર્યા કરે છે. ૫૨

(૫૨) વળી એ વિશ્વરૂપદર્શનની અતિ દુર્લભ-તા સૂચવવામાટે “ન વેદ્યઘ્નાધ્યયનૈઃ” એ અડતા-ળીસમા શ્લોકમાં કહેલા અર્થનેજ પુનઃ કહે છે:-

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।

शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥

તેં મને જે સ્વરૂપવાળો જોયો તે સ્વરૂપ-વાળો હું વેદાધ્યયનથી, તપશ્ચરણથી, દાન દેવાથી કે યજ્ઞયાગાદિ કરવાથી પણ જોવાને શક્ય નથી. ૫૩

(૫૩) ભારે તમારાં એ સ્વરૂપનાં દર્શન કેવી રીતે થાય? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહે છે:-

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥ ૫૪ ॥

હે અજ્ઞાનરૂપ ઉત્કૃષ્ટ શત્રુને તપાવનાર અ-ર્જુન! અનન્ય-અખંડ ભકિતવડે એ પ્રકારના સ્વરૂપવાળો હું જાણવાને, જોવાને તથા તાત્ત્વિક રીતે તે સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરવાને શક્ય છું. ૫૪

(૫૪) હે અજ્ઞાનરૂપ શત્રુને તપાવનાર અર્જુન! વ્યભિચારવિનાની-અખંડ ભકિતથી મારૂં એ સ્વરૂપમાં દર્શન થાય છે, જ્ઞાન થાય છે અને યથાર્થપણે મારામાં પ્રવેશ કરી શકાય છે. રહસ્યાર્થ એ છે કે, સ્વં પદાર્થનું શોધન કરનારાં શાસ્ત્રોદારા મારૂં એ સ્વ-રૂપમાં જ્ઞાન થાય છે, ધ્યાનથી મારૂં એ સ્વરૂપમાં દર્શન થાય છે અને “તત્ત્વમસિ” એ વાક્યના અર્થથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનદારા યથાર્થ રીતે તે મારાં સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરી શકાય છે.

હવે શાસ્ત્રના સર્વસ્વનો સંગ્રહ કરી દેખાડે છે:-

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तःसंगवर्जितः ।

निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पांडवा॥ ૫૫ ॥

હે પાંડુપુત્ર! જે પુરુષ, મારામાટેજ કર્મ કરનારો છે, મનેજ પરમ પ્રાપ્ય માનવીરો છે, મારૂંજ ભજન કરનારો છે, સંગથી રહિત છે અને

સર્વ ભૂતોપર વૈરવિનાનો છે, તે પુરુષ મને પામે છે.

(૫૫) ભગવાને અર્જુનને કહ્યું:-હે અર્જુન ! હું તને સર્વ-શાસ્ત્રનું રહસ્ય કહું છું તે સાંભળ-ને પુરુષ, મારામારે જ કર્મો કર્યા કરે છે, મને જ-પરમ નિષ્કલને પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય માને છે-અર્થાત્ ત્વં પદાર્થનું શોધન કરનાર સમગ્ર ક્રમયોગ અને ધ્યાનયોગમાં જે એકનિષ્ઠ છે, મારી જ ઉપા-સના-ભજન કરનારો છે તથા સર્વ પ્રકારના સંગનો ત્યાગ કરી એક ભગવાનના ધ્યાનમાં જ જે સ્થિર થયેલો છે, સમગ્ર જગતને ભગવત્સ્વરૂપ જોઈ જે સર્વ ભૂતોપર નિર્વૈર છે-અર્થાત્ ભેદભુ-દ્વિનો ત્યાગ કરી, જે સર્વના પર વૈરરહિત થયેલો છે, તે પુરુષ તત્ પદના લક્ષ્યાર્થરૂપ અખંડ આ-નંદધન એવા મને પ્રત્યક્ષ અભેદ સ્વરૂપે પામે છે. (અહીં મૂળમાં ભગવાને અર્જુનને હે પાંડવ એવું સંબોધન આપી એવો ભાવ દર્શાવ્યો છે કે, હે અર્જુન ! તું શુદ્ધ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો છે, જેથી તું જ માંડે એ પ્રકારે જ્ઞાન કરી શકીશ.)

ઈતિ શ્રીમદ્ભગવાદ ગીતા
પર્વમાં “વિશ્વરૂપદર્શન” એ વિષયનો
અધ્યાય ૩૫ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૬ મો ભક્તિયોગ

સાતમા અધ્યાયથી આરંભી અહીં સુધીના ગ્રંથમાં તત્ પદના વાચ્ય અર્થનું નિરૂપણ કર્યું. હવે તત્ પદના અર્થનું શોધન કરનાર ઉપાસના-કોડની સમાપ્તિ કરશે અને આ અધ્યાયમાં અર્થની મુખ્યતા પ્રમાણે તત્ પદનો લક્ષ્યાર્થ કહેશે તથા તે તત્ પદના લક્ષ્યાર્થને જાણનારા જ્ઞાની પુરુષોનાં લક્ષણો કહેશે; પણ જો આપણે શબ્દનું પ્રા-ધાન્ય લઈએ તો લૌકિક ભુદ્ધિ પ્રમાણે તત્ પદથી કહેવાતી વસ્તુની ઉપાસના આદિનો જ હવે વિસ્તાર કહેવામાં આવે છે. તેમાં પૂર્વના અ-ધ્યાયમાં છેવટે “મત્કમઃકૃન્મત્પરમઃ” ઇત્યાદિ વચનથી ભગવાને પોતાનું ભજન કરવામાટે કહ્યું તેમાં “મત્-માઈ” એવા શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે; તો તેથી સગુણ બ્રહ્મ કહેલું છે કે નિર્ગુણ બ્રહ્મ કહેલું છે? એ બાબતમાં સંશય છે; કારણ કે સગુ-ણ-નિર્ગુણ બન્નેમાં ભગવાને પ્રથમ “અસ્મત્-હું, માઈ, મને, એવા શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો દેખાય છે,

જેથી તે વિષયમાં સંશય કરી અર્જુનને પૂછ્યું:-

॥ અર્જુન ઉવાચ ॥

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥

અર્જુનને પૂછ્યું:-એ પ્રકારે જે સગુણ બ્રહ્મને જાણનારા ભક્તો, નિત્ય એકાગ્રચિત્તવાળા થઈને તમારું ઉપાસન કરે છે તથા જે નિર્ગુણ બ્રહ્મને જાણનારા ભક્તો, અવ્યક્ત (ભુદ્ધિ આદિથી અ-ગોચર) એવા અક્ષર બ્રહ્મનું ઉપાસન કરે છે, તે બન્ને પ્રકારના ભક્તોમાં અતિશય યોગવેત્તા કોણ? તે મને કહેા.

(૧) અર્જુનને ભગવાનને પૂછ્યું:-હે ભગવન ! “મત્કમઃકૃન્મત્પરમઃ”-ઇત્યાદિ સ્થળે કહેલા પ્રકારે સગુણ બ્રહ્મને જાણનારા જે ભક્તો, નિત્ય એકા-ગ્રચિત્તવાળા થઈને તમારું-સગુણ બ્રહ્મનું ઉપાસન કરે છે તથા જેઓ ભુદ્ધિ આદિના અવિષય તથા સ્થૂળ આદિ લક્ષણોથી રહિત એવા અક્ષરબ્રહ્મ-નિર્ગુણ બ્રહ્મનું ઉપાસન કરે છે, તે બન્ને પ્રકારના ભજન કરનારા ભક્તોના મધ્યમાં અતિશય યોગવે-ત્તા કોણ? તે મને કહેા.

“નિર્ગુણ બ્રહ્મ દુર્લભ છે” એમ તેમની દુર્લ-ભતાથી જ શ્રેષ્ઠતા સૂચવતા તથા સગુણ બ્રહ્મની પ્રશંસાને શબ્દથી દર્શાવતા શ્રીભગવાને કહ્યું:-

॥ શ્રીભગવાનુવાચ ॥

मयावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।

શ્રદ્ધયા પરયોષેન્દ્રિયં મે યુક્તતમા મતાઃ ॥૨॥

શ્રીભગવાને કહ્યું:-નિત્ય તત્પર એવા જે-ઓ, મારામાં મન રાખીને તથા પરમ શ્રદ્ધા-યુક્ત થઈને માંરું ઉપાસન કરે છે, તેઓને મેં અતિશય યોગવેત્તા માનેલા છે.

(૨) સદા ઉચ્ચોગયુક્ત રહેનારા જેઓ, મારા-માં-સગુણ બ્રહ્મમાં મન સ્થાપીને તથા “અવ્યય આરાધન કરાયેલા આ પરમાત્મા, આપણને તાર-શેજ.” આવા નિશ્ચયસ્વરૂપવાળા આસ્તિક ભુદ્ધિ-રૂપ સાત્વિકી પરમ શ્રદ્ધાથી યુક્ત થઈને મને-પરમેશ્વરને ઉપાસે છે-ચિત્તવે છે, તેઓને, “જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ મે મતમ્-જ્ઞાની પુરુષ તો મારે આત્મા જ છે એમ હું માનું છું.” ઇત્યાદિ વચનોથી જ્ઞાની પુરુષને તો આત્માસ્વરૂપ જોનારો તથા મૂર્ખ

પુરુષો ઉપર પણ દયાને લીધે પક્ષપાતવાળો હું-
સર્વજ્ઞ, અતિશય યોગવેત્તા માનું છું.

એ પ્રમાણે સગુણ બ્રહ્મના ઉપાસકોની સ્તુતિ
કરીને હવે નિર્ગુણબ્રહ્મને જાણનારા જ્ઞાની પુરુષોની
દુર્લભતાને ત્રણ શ્લોકવડે કહે છે:-

યે ત્વક્ષરમનિર્દેશ્યમવ્યક્તં પર્યુપાસતે ।

સર્વત્રગમચિંત્યં ચ કૂટસ્થમચલં ધ્રુવમ્ ॥૩॥

સંનિયમ્યેન્દ્રિયગ્રામં સર્વત્ર સમબુદ્ધયઃ ।

તે પ્રાપ્નુવન્તિ મામેવં સર્વભૂતહિતે રતાઃ ॥૪॥

સર્વ સ્થળે સમબુદ્ધિ રાખનારા તથા સર્વ
ભૂતોના હિતમાં આસક્ત રહેનારા જે પુરુષો,
ઇન્દ્રિયોના સમુદાયને વશ કરી, અક્ષર (સ્થૂલાદિ
લક્ષણોથી રહિત), અનિર્દેશ્ય (વાણીથી નિર્દેશ
કરવાને અશક્ય), અવ્યક્ત (બુદ્ધિ આદિથી
અગોચર), સર્વ સ્થળે વ્યાપ્ત થઇને રહેલા, ચિં-
તવવાને પણ અશક્ય, કૂટસ્થ (અહંકારમાં રહી-
ને અહંકારનું ભાસન કરનાર), અચળ(સર્વદા એ-
કજ સ્થિતિમાં રહેનાર), અને ધ્રુવ (અવિનાશી
સ્વભાવવાળા) નિર્ગુણ બ્રહ્મનું ઉપાસન કરે છે,
તેઓ નિર્વિકલ્પસ્વરૂપ એવા મનેજ-નિર્ગુણ
બ્રહ્મને પામે છે૩,૪

(૩,૪) (મૂળમાં તુ શબ્દ મૂકેલો છે તે પ-
વર્ગક સગુણ બ્રહ્મના કરતાં નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં વિલ-
ક્ષણતા સૂચવે છે.) તે નિર્ગુણ બ્રહ્મ અક્ષર છે-
એટલે સર્વ પ્રકારના ધર્મોથી રહિત છે. શ્રુતિ પણ
કહે છે કે, “**एतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा**
अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्वमदीर्घं-હૈ ગાર્ગિ !
એ બ્રહ્મ અક્ષર છે. બ્રાહ્મણોએ બ્રહ્મને સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ,
હ્રસ્વ અને દીર્ઘથી રહિત કહે છે.” આવાજ
હેતુથી તે બ્રહ્મ અનિર્દેશ્ય છે-વાણીથી નિર્દેશ કરવાને
અશક્ય છે અને વાણીને અગોચર હોવાથીજ અવ્યક્ત
છે-અર્થાત્ બુદ્ધિના પણ અવિષયરૂપ છે. શ્રુતિ પણ
કહે છે કે-“**यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा**
**सह-મનસહિત વાણી, જે બ્રહ્મને નહિ પા-
મીને પાછી કરે છે.**” આ શ્રુતિ, બ્રહ્મને વાણી
અને મનથી પર દર્શાવે છે. આવાં સ્વરૂપ-
વાળા બ્રહ્મનું જ્ઞાની પુરુષો, ઉપાસન કરે છે. તે
ભગવાન, અનાત્મવસ્તુઓના અદર્શનરૂપજ હોય
છે. કહેલું છે કે, “**अनात्माऽदर्शनेनैव परात्मा-**

**नमुपास्महे-અમે અનાત્મવસ્તુઓના અદર્શ-
નથીજ પરમાત્માનું ઉપાસન કરીએ છીએ.**”
હવે કદાચ અહીં કોઈ શંકા કરે કે, એવા
પ્રકારના શૂન્ય સ્વરૂપવાળા પરબ્રહ્મની હયાતી-
વિષે શું પ્રમાણ છે? આના ઉત્તરમાં ભગ-
વાને કહ્યું છે કે, “**सर्वत्रगं**”-એ અક્ષરબ્રહ્મ,
સત્તારૂપે અને સ્ફુરણરૂપે સર્વ સ્થળે વ્યાપક
છે. ભાવાર્થ એ છે કે, જેની સત્તાથી (હયા-
તીથી) સર્વ વસ્તુ સત્તાવાળી થાય છે, તે પર-
બ્રહ્મ પરમાત્માની અસત્તા-નહિ હયાતી કેમ કહી
શકાય? વળી પણ અહીં કોઈ શંકા કરે કે, જે
તમારા કહેવા પ્રમાણે પરબ્રહ્મ સત્તાસ્વરૂપ છે,
તો પછી નૈયાયિકાએ માનેલું તે સત્તાસામાન્ય
પણ કહેવાઈ જશે; કારણ કે સત્તાસામાન્ય
પણ “ઘટ છે, પટ છે” ઇત્યાદિ સર્વ સ્થળે
અનુસરાયેલું જીવામાં આવે છે, તો તેને માટે
તમે શું કહો છો? આ શંકાનું સમાધાન કરવા
માટેજ ભગવાન મૂળમાં કહે છે કે, “**अचिन्त्यम्**”
તે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા, ચિંતવવાને પણ અશક્ય
છે. નૈયાયિકાનું સત્તાસામાન્ય તો પ્રત્યક્ષ છે
અને તે સત્તાસામાન્ય પણ પરબ્રહ્મની સત્તાથી
જ્યારે અનુગત-અનુસરાયેલું થાય છે, ત્યારેજ
પોતાનાં સ્વરૂપને પામે છે, પણ સ્વતઃ-પોતાની
મેળેજ સામાન્ય, સત્તરીકે સિદ્ધ થતું નથી;
કારણ કે આપણને તેના પ્રત્યય-અનુભવ થાય
છે કે, જાતિ સત્ છે, ઘટત્વ સત્ છે; માટે
સિદ્ધ થાય છે કે, નૈયાયિકાના સત્તાસામાન્યમાં
પણ બ્રહ્મનું અનુસરણ રહેલુંજ છે અને વળી
જે તે સામાન્યનો “સત્” એ પ્રમાણે અનુ-
ભવ ન થાય તો તે સત્તાસામાન્યપર અસત્-
પણું આવી પડશે અને કોઈ પદાર્થનું અસ્તિત્વજ
નહિ રહે; માટે સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ એવા
પરબ્રહ્મ પરમાત્મા, રૂપ આદિથી રહિત છે
અને તેથીજ ચિંતવવાને પણ અશક્ય છે-વિ-
ચારમાં પણ ન આવી શકે તેવા છે. જ્યારે પ-
રમાત્મા વિચારમાં પણ ન આવી શકે તેવા છે,
ત્યારે તેમનું સર્વવ્યાપકપણું હોઇને પ્રત્યક્ષ
વિષયપણું તો ક્યાંથીજ હોઈ શકે! હવે અહીં
કોઇને શંકા થવાનો સંભવ છે. જેમકે, “સત્
સત્” એવા પ્રકારનો અનુભવ “નિત્યત્વે સતિ
સત્ત્વમ્”-એમ-બીજી રીતે પણ સિદ્ધ થાય
છે, જેથી સત્તાસામાન્યને કહેનારા નૈયાયિકા

પ્રત્યે સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મને સાધી શકાય તેમ છે. આ શંકાનું સમાધાન કરવા માટેજ મૂળમાં ભગવાને કહેલું છે કે, “કૂટસ્થમ્—તે અક્ષરબ્રહ્મ કૂટસ્થ છે.” જે પદાર્થ વાસ્તવિક રીતે અસત્-ખોટો હોય છતાં સત્-સત્યના જેવો દેખાય, તે કૂટ કહેવાય છે. જેમકે, કૂટકાષાંપણ (એટલે ખોટું એંશી ભારના વજનનું એક ભતનું માપ), કૂટતુલા (એટલે ખોટાં તોલાં) ઇત્યાદિ સ્થળે જેમ કૂટ શબ્દ વાપરવામાં આવે છે, તેમ અહીં પણ કૂટ શબ્દનો અલંકાર એવો અર્થ થાય છે. તે અલંકાર, કોઈ કોઈ સમયે એટલે જગત્ અને સ્વપ્નમાંજ પ્રત્યગાત્મામાં અભેદપણે ભાસે છે, પણ સુષુપ્તિમાં ભાસતો નથી; માટે તે મિથ્યા છે અને તેથીજ કૂટ છે. જે પદાર્થ કોઈ કોઈ સમયે કોઈ વસ્તુમાં ભાસે છે, તે પદાર્થ તે વસ્તુમાં મિથ્યા કાલ્પત હોય છે. દાખલાતરીકે—દોરીમાં કોઈ સમયે ભાસેલો સર્પ, તે દોરીમાં મિથ્યા કલ્પિત મનાય છે, તેમજ અહીં અલંકાર પણ મિથ્યા કલ્પિત કૂટ છે. તે કૂટરૂપ અલંકારમાં તેના પ્રકાશકતરીકે જે વસ્તુ રહે છે, તે કૂટસ્થ કહેવાય છે—અર્થાત્ તે પરમ ચૈતન્ય બ્રહ્મ, અલંકારવિષે તેના પ્રકાશકતરીકે રહે છે, માટે તે કૂટસ્થ છે. “અહમ્—હું” એવા અનુભવમાં અલંકાર દૃશ્યસ્વરૂપે ભાસે છે; પણ તેને પ્રકાશ કરનાર ચૈતન્ય, તે અલંકારથી ભિન્ન છે. જેમ ઘડાનો ભાસ કરાવનાર સૂર્ય ઘડાથી ભિન્ન છે, તેમ અલંકારનો પ્રકાશક ચૈતન્ય, અલંકારથી ભિન્ન છે. આ “લોકમાં પરબ્રહ્મને કૂટસ્થ એવું વિશેષણ આપીને સિદ્ધ કર્યું છે કે, પરબ્રહ્મ નિલ અને અપરોક્ષ છે. અહીં કોઈને શંકા થાય કે, “અહમ્—હું” એવો જે અનુભવ, તે આત્માસંબંધી હોવાથી તે “અહમ્”નો અર્થજ આત્મા હોવો જોઈએ, પણ તેથી ભિન્ન આત્મા નહિજ હોય. આ શંકાને દૂર કરવામાટેજ મૂળમાં “અચલમ્” એવું પદ મૂકેલું છે—અર્થાત્ તે અહં પદનો અર્થ, “સુખી, દુઃખી” આદિ પરિણામવાળો તથા આવિર્ભાવ અને તિરોભાવના સ્વભાવવાળો હોય છે અને તેથીજ તે અહં પદનો અર્થ ચંચળ છે; પણ આત્મા તો સદા અપરિણામી છે અને અચંચળ છે. પણ જે કદાચ આત્મા પણ તેવો ચંચલ તથા પરિણામધર્મ વાળો હોય તો તેનો કદી પણ મોક્ષ થવો ન

જોઈએ; કારણ કે અગ્નિની ઉષ્ણતાની પેઠે દુઃખાદિ ધર્મવાળા આત્માનો તે દુઃખાદિ ધર્મ ન્યાંસુધી નાશ ન પામ્યો હોય, ત્યાંસુધી આત્મિક દુઃખના નાશરૂપ મોક્ષનો તેને અસંભવજ છે. જેમ પરિણામધર્મવાળા ઘટમાં રૂપાદિનો સમૂળગો નાશ થતો નથી, તેમજ આત્મા પણ જે પરિણામધર્મવાળો હોય તો તેના પણ તે દુઃખાદિ ધર્મોનો સમૂળગો નાશ થાયજ નહિ; અને વળી જેમ અહમ્ નો અર્થ તિરોભાવના સ્વભાવવાળો છે, તેમ આત્મા પણ જે તિરોભાવના સ્વભાવવાળો હોય તો જગતમાં સર્વ સ્થળે અધિકારજ પ્રસરી જાય અથવા જગતના અભાવનીજ પ્રાપ્તિ થાય. સુષુપ્તિ અવસ્થામાં પણ સુષુપ્તિના સુખના સાક્ષીતરીકે તથા અજ્ઞાનના સાક્ષીતરીકે આત્માનું પ્રકટ સ્વરૂપ હોય છે; કારણ કે ઉઘીને ઉઠેલો મનુષ્ય કહે છે કે, “હું સુખેથી ઉઘી ગયો હતો, મને કંઈ પણ ખબર પડી નથી” આવા પ્રકારનું જે જ્ઞાન થાય છે, તે સુષુપ્તિ અવસ્થામાં જે આત્મા સાક્ષીતરીકે હોય તોજ સંભવે છે, નહિ તો સંભવી શકે નહિ. કદાચ કોઈ શંકા કરે કે, સુષુપ્તિમાં આત્માનો આવિર્ભાવ તો હોયજ છે, પણ તે સમયે તે પ્રકાશતો નથી, કારણ કે તેને પ્રકાશ કરનાર મન, તે સમયે તેનીસાથે જોડાયેલું હોતું નથી. જગતમાં પણ દેખાય છે કે, ન્યાંસુધી કર્તાના વ્યાપાર સાથે કરણનો—સાધનનો સંબંધ ન થાય, ત્યાંસુધી તે કરણ—સાધન, ક્રિયાને સિદ્ધ કરી શકતું નથી. માટેજ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં કરણ—મનનો કે ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર હોતો નથી. આવા કારણથી સિદ્ધ થાય છે કે, વાંસલાને ત્યજ દેનારા સુથારની પેઠે મનના સંયોગવિનાનો આત્મા, સુષુપ્તિ અવસ્થામાં જ્ઞાન આદિ ગુણોથી હીન હોય છે તથા અપ્રકાશમાન હોય છે. આ શંકાને દૂર કરવામાટેજ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે મૂળમાં કહેલું છે કે, “ધ્રુવમ્”—તે અક્ષરબ્રહ્મ ધ્રુવ છે—અવિનાશી સ્વભાવવાળો છે. હવે અહીં શંકાવાદીને અમારે—વેદાંતીએ પૂછવાનું છે કે, આત્મા ઇન્દ્રિયોને પ્રવર્તીવે છે તે લોહચુંબકની પેઠે સત્તામાત્રી કે વ્યાપાર યુક્ત થઈને? આ બન્ને પક્ષમાંથી પ્રથમના પક્ષનો જે તું સ્વીકાર કરીશ તો અમને તો લાજજ થશે; કારણ કે અમે તો માનીએ છીએ કે, આત્મા સત્તામાત્રીજ ઇન્દ્રિયોનો પ્રવર્તક છે, પણ તારા નૈયાયિકના

મતમાં તો આત્માને કર્તાતરીકે માનેલો છે, જેથી પ્રથમ પક્ષનો સ્વીકાર કરવાથી આત્માના કર્તાપણાની નિહિ થતી નથી; માટે તારાથી તો પ્રથમ પક્ષનો સ્વીકાર થઈ શકે તેમ નથી. કર્તાપણું લાવવામાટે વળી કદાચ તું બીજા પક્ષનો સ્વીકાર કરીને કહીશ કે, આત્મા વ્યાપારયુક્ત થઈને ઈન્દ્રિયોને પ્રવર્તીવે છે, આમ પણ તારાથી કહેવાય તેમ નથી; કારણ કે તેમ માનવાથી આત્માપર અનિત્યપણું આવી પડે છે, કારણ કે વ્યાપાર એટલે એટલું અથવા ચલન. તે ચલન તો જે વસ્તુ માપવાળી હોય તેનેજ ઘટી શકે છે, પણ જે વસ્તુ વિભુ-વ્યાપક હોય તેને ઘટી શકે નહિ; છતાં પણ જે આત્માને વ્યાપારયુક્ત મનાશે તો તેના વિભુપણાને હાનિ પહોંચશે અને તેના અણુપણાનો તો કાઢાએ સ્વીકાર કરેલોજ નથી. વળી વ્યાપારયુક્ત હાવવામાટે જે કદાચ આત્માને મધ્યમ પરિમાણવાળો માનવામાં આવશે તો ઘટાદિ પદાર્થોની પેઠે તે આત્માપર અનિત્યપણું આવી લાગશે; માટેજ શ્રીમત્તેજાને કહેલું છે કે, તે પરમાત્મા શ્રુત છે-સ્થિર સ્વભાવવાળા છે અને અક્ષર છે-સર્વ ધર્મોથી રહિત છે.

હવે તે અક્ષર બ્રહ્મનું ઉપાસન કેવી રીતે કરવું તે કહે છે. સર્વ સમયે નિરંતર ધ્યાનમાંજ સ્થિર રહીને મનસહિત સર્વ ઈન્દ્રિયોને એકરૂપે પોતાને વશ કરીને-અર્થાત્ તે તે ઈન્દ્રિયોનાં કારણોમાં તેમને ત્રય પમાડી દઈને સર્વ સ્થળે સમાન શુદ્ધિવાળા થવું. એ રીતે જેએ સ્થિર શુદ્ધિવાળા થઈને તે અક્ષર બ્રહ્મનું ઉપાસન કરે છે, તેઓ પણ હે અર્જુન ! નિર્વિકલ્પ પરબ્રહ્મ-સ્વરૂપ એવા મનેજ પામે છે-અર્થાત્ તેઓ પરાકાષ્ટાને-મોક્ષને પામે છે. શ્રુતિ પણ કહે છે:-
**“યન્ના પંચાવતિષ્ઠન્તે જ્ઞાનાનિ મનસા સહ ।
 બુદ્ધિશ્ચ ન વિચેષ્ટતિ તામાદુઃ પરમાં ગતિમ્”**
 “જે અવસ્થામાં શ્રોત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પોતે જેને અનુસરે છે તે સંકલ્પવિકલ્પાત્મક મનની સાથે પોતપોતાના વિષયોથી નિવૃત્ત થઈને આત્મામાં સ્થિર થાય છે અને નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિ પણ પોતાના વ્યાપારમાં એટા કરતી નથી, તે અવસ્થાને યોગીઓ પરમ ગતિ કહે છે.”

[આ યોગી શ્લોકમાં “સર્વભૂતાહિતેરતા:- તે અક્ષર બ્રહ્મના ઉપાસકો સર્વ ભૂતોના હિતમાં આસક્ત હોવા બોધાએ ” એમ કહીને સર્વભૂતોને જેમાં અભયદાન આપી શકાય છે તેવા સંન્યા-

સને દર્શાવ્યો છે તથા તે સંન્યાસનું ધ્યાનના એક અંગતરીકે વિધાન કરેલું (શાસ્ત્રાજ્ઞા) છે.]

હવે, એ અક્ષર બ્રહ્મના ઉપાસનદ્વારા પરમ ગતિને મેળવવી તે ઘણી દુર્લભ છે, એ વાત કહે છે:-
ક્લેશોઽધિકતરસ્તેષામવ્યક્તાસક્તચેતસામ્ ।

અવ્યક્તા હિ ગતિર્દુઃસં દેહવદ્ધિરવાપ્યતે ॥૫૧॥

તે અવ્યક્ત-અક્ષર બ્રહ્મમાં આસક્ત થયેલા ચિત્તવાળા પુરુષોને અતિશય ક્લેશ થાય છે; કારણ કે દેહાભિમાનીઓ, અવલંબન વિનાના પરમપદનીપ્રાપ્તિને દુઃખથી પામી શકે છે.”

(૫) સગુણ બ્રહ્મને જાણનારાઓને પણ ક્લેશ તો અધિકજ થાય છે, તોપણ તેઓનું ધ્યાન આધારવાળું હોય છે-અર્થાત્ મુર્તિ આદિના આધારવાળું હોય છે તથા તેઓ ક્રમે ક્રમે-પગથાંએ પગથાંએ પરાકાષ્ટામાં પ્રવેશ કરે છે; પરંતુ જેઓનું ધ્યાન કાંઈપણ જનના આધારવિનાનું-નિરાલંબન હોય છે, તેઓને આકાશમાં યુદ્ધ કરવાની પેઠે નિર્વિપયસ્વરૂપમાં ચિત્તની સ્થિરતા કરવામાટે અતિશય ક્લેશ પડે છે. ક્રમે ક્રમે ધ્યાન કરવાનો પ્રયોગ આ રીતે છે:-યુદ્ધ ચતુર્થમાં સમગ્ર વિશ્વસ્વરૂપનો માયાપદે આરોપ થયેલો છે અને તેમાં સર્વત્ર અરુપવિત ગતિવાળાં સૂક્ષ્મ ભૂતોથી બનેલો સમગ્ર જડ આધિભૌતિક પ્રપંચ આરોપાયેલો છે, એમ માનવું. આજ આશયથી વસિષ્ઠે કહેલું છે કે, “આતિવાહિક પવાયં ત્વાદશૌચિત્તદેહકઃ । આધિભૌતિકયા બુદ્ધયા ગૃહીતધિરભાવનાન ॥-મુર્તિસ્વરૂપ પાપાણ આદિનું ઉદ્ધવન કરી, જે, અભિમાનીને પોતાના ઇષ્ટ પ્રદેશપ્રત્યે લાઇ જાય, તેનું નામ અતિવાદી કહેવાય છે-અર્થાત્ અતિવાદી એટલે સર્વ સ્થળે અરુપવિત ગતિવાળું ભૂતસૂક્ષ્મ. તે ભૂતસૂક્ષ્મથી જે બનેલો છે તે અતિવાદિક કહેવાય છે. આ સમગ્ર પ્રપંચ કેવળ અતિવાદિકજ છે અને ચિત્તરૂપ શરીરવાળો છે, સ્વપ્નતુલ્ય નિશ્ચા સ્વરૂપવાળોજ છે. લાંબા કાળની ભાવનાને લીધે વજ્રતા પિંજર જેવા દૃઢ તે પ્રપંચને હે રામ ! આધિભૌતિક-સ્પૃહા ભૂતથી ઉત્પન્ન થયેલી શુદ્ધિવડે જીવે પ્રલય કરી લીધેલો છે.” દોરીમાં આંતિથી દેખાતો સર્પ, જેમ તીવ્ર અભિનિવેશથી-સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિપૂર્વક જેતાં એની મેળે દેખાતો બધ થાય છે અને તેના અધિષ્ઠાનરૂપ એવી દોરી, એકદમ પ્રકટ થાય છે; તેમજ વિષ્ણુ આ-

દિતી પત્થર વગેરેની મૂર્તિમાં જે જડતા દેખાય છે, તે કેવળ આરોપિતજ છે. વાસ્તવિક રીતે તો તે મૂર્તિ પણ ચૈતન્યસ્વરૂપજ છે. તેજ મૂર્તિને જે તીવ્ર અભિનિવેશથી-એકાદેસે આ ચર્મ-અશુધીજ નોંધ શકાય, તો તે મૂર્તિમાં રહેલી એટલે ભ્રમથી મિથ્યા જણાતી જડતા એકદમ અદૃશ્ય થઈ જાય છે અને તેમાં ચૈતન્ય પ્રકટ થાય છે. આ પ્રમાણેજ કરીને બા-ણાનુર આદિએ પોતાના પૂજ્ય શિવ આદિની સાથે સ્વામી-સેવક ન્યાયનો વ્યવહાર કયો હતો, એમ કહેવાય છે. જે કે મૂર્તિ અચેતન છે, તો પણ તેનું તત્ત્વ વિશ્વરૂપ છે, જેથી તે મૂર્તિનેજ આદરપૂર્વક એકાદેસે જેતો શકે, તેના વિ-શ્વરૂપ તત્ત્વને જાણી શકે છે, કે જે વિશ્વરૂપ તત્ત્વને મારા-ભગવાન વાસુદેવના શરીરમાં, તે-અર્જુને અત્યારે જોઈએ છે. આનું નામજ વિતર્ક સમાધિ-થી ઉત્પન્ન થયેલું પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. યોગભા-ગ્યકાર ભગવાન આદરાયણે તે વિતર્ક સમાધિથી થતા પ્રત્યક્ષના પ્રકરણમાં કહેવું છે કે:—

“તત્પરં પ્રત્યક્ષં તદ્વચ્ચ શ્રુતાનુમાનયોર્ધીજમ-
તે વિતર્કથી થયેલું પ્રત્યક્ષ પર છે અને તે શાસ્ત્ર
તથા અનુમાનનું ધીજ છે.” વળી—

“સ્થૂલાલંબનસમાધિર્વિતર્કઃ વિશ્વરૂપસ્યાપ્ય-
સ્મિતામાત્રેડધ્યાસાત્ તસ્યાવલોકનેડસ્મિતા-
માત્રમવાશિષ્યતે અસ્મિતાયા અપિ શુદ્ધાર્યા
ચિતાવધ્યસ્તત્વાત્તસ્યામપિ સમાહિતે મનસિ
સદૈવ મનસાડસ્મિતા તિરોધીયંતે શુદ્ધા ચિતિ-
રેવાવશિષ્યતે ”

“મૂર્તિ આદિ સ્થૂલ અવજ્ઞાનમાં ચિત્તને જે એકાગ્ર કરવું, તે વિતર્કસમાધિ કહેવાય છે. વિશ્વરૂપનો પણ અસ્મિતામાત્રમાંજ આરોપ થયેલો છે, જેથી તેનું અવલોકન કરવાથી માત્ર અસ્મિતા બાકી રહે છે. વળી તે અસ્મિતાનો પણ શુદ્ધ ચૈતન્યમાં આરોપ થયેલો છે, જેથી તેમાં પણ ગતને એકાગ્ર કરવાથી મનની સાથેજ તે અસ્મિતા પણ અદૃશ્ય થઈ જાય છે અને કેવળ શુદ્ધ ચૈતન્યજ બાકી રહે છે.” એ રીતે વ્યક્ત-સગુણ અક્ષનું ઉપાસન કરવામાં આસક્ત થયેલા પુરુષો પણ પગથીએ પગથીએ ચઢવાના ક્રમથી અંતે પ-રાકાષ્ઠા-મોક્ષને પામે છે; પણ જેઓ અવ્યક્ત-નિર્ગુણ અક્ષનું ઉપાસન કરવામાં આસક્ત થયેલા છે તથા એકદમ પક્ષીઓની પેઠે અતિ ઉચ્ચસ્થાને ચઢવાની ઇચ્છા રાખનારા છે, તેઓને લય અને

વિક્ષેપથી અત્યંત વિદ્ર થયા કરે છે. વળી કાષ્ઠ સમયે તેઓ લયને પણ સમાધિતરીકે સ્વીકારી લે છે, તેથી તે નિર્ગુણ અક્ષાંપાસકોને પરાભવ-નો સંભવ હોય છે. આવા આશયને મનમાં રા-ખીને ભગવાન અર્જુનપ્રત્યે કહે છે:—“ક્લેશોડ ધિકતરસ્તેપામધ્યકાસક્તચેતસામ્-જેઓ નિર્ગુ-ણ અક્ષનું ઉપાસન કરવામાં આસક્ત થયેલા છે તે-ઓને અત્યંત ક્લેશ પડે છે;” કારણકે નિરાવજ્ઞન-ગતિ-મૂર્તિ આદિના આવારવિનાની ઊર્ધ્વપદ્ધતી પ્રાપ્તિ, દેહાભિમાનીઓને દુઃખવડે પ્રાપ્ત થાય છે. કહેવાનો ભાવ એ છે કે, નિર્ગુણ અક્ષની ઉપાસ-નાદારા પરમ ગતિ મુખે પ્રાપ્ત કરી શકાતી નથી.

હવે આવી અર્જુન, એક શંકા કરે છે કે, હે પ્રભુ! નિર્ગુણ અક્ષમાં આસક્ત થયેલા પુરુષોને જે કે ક્લેશ વણો અધિક થાય છે, તો-પણ કલંશની અંતે કેવલ્ય-મોક્ષસિદ્ધિ તુરંતજ થાય છે, તોપણ લાંબે સમયે મોક્ષસિદ્ધિને આ-પનારી સગુણ અક્ષની ઉપાસના શામાટે કરવી જોઈએ? આ શંકા દૂર કરવા ભગવાન કહે છે:—

येतु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायंत उपासते ॥६॥

તેપામહં સમુદ્ધર્તા મૃત્યુસંસારસાગરાત્ ।

भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥

જેઓ સર્વ કર્મો મને અર્પણ કરી દઈ તથા મારે પરાયણ થઈ અનન્ય યોગવડે ધ્યાન કરતા રહીને મને ઉપાસે છે; તેવા મારામાં ચિત્તને પરાવનારાઓનો હે પાર્થ! આ જનમ-મરણરૂપી સંસારસાગરમાંથી હું વિનાવિકલ એ ઉદ્ધાર કરે છું.”

(૬.૬) નિત્ય, નૈમિત્તિક અને ક્યાભાવિક આદિ સર્વ કર્મો મને અર્પણ કરી દઈ, મારામાંજ પરાયણ રહેનારા-સર્વ કર્મોથી મનેજ પરમ પ્રાપ્ત તરીકે માનનારા અથવા મારા ધ્યાનમાં પરાયણ રહેનારા જેઓ, “હુંજ ભગવાન વાસુદેવ છું” આવી રીતે પરમેશ્વરમાં અદ્વૈતરૂપ અબેદ દર્શન-યોગથી ચિત્તને એકાગ્ર કરીને મારે ધ્યાન ધરી મને ઉપાસે છે; તેવા ધ્યાનનિષ્ઠ મારા ભક્તોનો, હું તુરંતજ આ મૃત્યુયુક્ત સંસાર-સમુદ્રમાંથી ઉ-દ્ધાર કરે છું; કારણ કે તેઓએ સગુણ વિશ્વરૂપ એવા મારામાંજ ચિત્તને લગાડેલું હોય છે. કહે-વાનો ભાવ એ છે કે, સગુણ અક્ષના ઉપાસકો

પણુ તુરતજ પરમ પદને પહોંચવાને યોગ્ય થાય છે, માટે નિર્ગુણુ બ્રહ્મનીજ ઉપાસના કરવાનો અત્યંત આગ્રહ રાખવો નહિ.

મય્યેવ મન આધત્સ્વ મયિ બુદ્ધિં નિવેશય ।

નિવાસિષ્યાસિ મય્યેવ અત ઊર્ધ્વં ન સંશયઃ ॥૮॥

માટે હે અર્જુન! વિશ્વરૂપ એવા મારામાંજ તું તારા સંકલ્પવિકલ્પવાળા મનને તથા તારી નિશ્ચયવાળી બુદ્ધિને સ્થાપી દે. એમ કરવાથી તારૂં શરીર પડી ગયાપછી તું મારાસ્વરૂપે મારામાંજ વાસ કરીશ, એમાં સંશય નથી.

હવે તે વિશ્વરૂપની અંદર ધારણુ કરવામાં અશક્ત પુરુષપ્રત્યે કહે છે:—

અથ ચિત્તં સમાધાતું ન શક્નોમિ મયિ સ્થિરમ્ ।

અભ્યાસયોગેન તતો મામિચ્છાપ્તું ધનંજય ॥૯॥

અને જે કદાચ તું મારામાં ચિત્તને એકાગ્ર કરવા-સ્થિર કરવા સમર્થ ન થઈ શકતો હોય તો હે ધનંજય! અભ્યાસપૂર્વક સમાધાનરૂપ યોગવડે મને પામવા ઇચ્છા કર.

(૯) જગતના ઈશ્વર-વિશ્વરૂપ એવા મારાવિષે જે તું તારા ચિત્તને સ્થિરતાથી ધારણુ કરવાને શક્તિમાન ન હોય, તો હે ધનંજય! આભ્યંતર આલંબનમાં અથવા બાહ્ય પ્રતિમા આદિ આલંબનમાં ચિત્તને સર્વ તરફથી આકર્ષી લઈ વારંવાર સ્થાપન કરવું. એવા અભ્યાસપૂર્વક એકાગ્રતારૂપ યોગવડે મને-વિશ્વરૂપને મેળવવામાટે ઇચ્છા કર.

અભ્યાસેઽપ્યસઃ થોઽસિ મત્કર્મપરમો ભવ ।

મદ્ધર્થમપિ કર્માણિ કુર્વન્સિદ્ધિમવાપ્સ્યસિ ॥૧૦॥

વળી જે તું તે અભ્યાસ કરવામાં પણ અસમર્થ હો તો મારી પ્રાપ્તિ અર્થે કર્મો કરવામાં તત્પર થા. મારામાટે કર્મો કરીને પણ તું સિદ્ધિને પામીશ.

(૧૦) ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે:—હે અર્જુન! પૂર્વ શ્લોકમાં દર્શાવેલા અભ્યાસમાં પણ તું જે અસમર્થ હો તો મારા અર્થે કર્મો કરવામાં તત્પર થા. અર્થાત્ શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલાં મારાં નવ પ્રકારનાં ભજનને કરવા તત્પર થા. તે નવ પ્રકારનું ભજન આ પ્રમાણે છે:—“શ્રવણં કીર્તનં વિષ્ણોઃ સ્મરણં પાદસેવનમ્ । અર્ચનં વંદનં દાસ્યં સખ્ય-માત્મનિવેદનમ્ ”—“વિષ્ણુના નામનું શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, ચરણસેવા, પૂજન, વંદન,

દાસત્વ, સખ્ય અને આત્મસમર્પણુ—આ નવ પ્રકારનું ભજન, ભગવાનની પ્રીતિ સંપાદન કરવામાટે કરવામાં આવે છે;” માટે તું આ ભજનનેજ પરમ આવશ્યક માનનારો થા. હે અર્જુન! મારા-માટે તે શ્રવણુ આદિ કર્મો કરતાં તું ચિત્તશુદ્ધિને પ્રાપ્ત થઇશ અને તે દ્વારા યોગ સંપાદન કરીને તું મોક્ષને પામીશ.

અથૈતદપ્યશક્તોઽસિ કર્તુ મયોગમાશ્રિતઃ ।

સર્વકર્મફલત્યાગં તતઃ કુરુ યતાત્મવાન્ ॥૧૧॥

શ્રવણુ આદિમાં નિષ્ઠા રાખવારૂપ એ મારા યોગનો આશ્રય કરવામાં પણ તું જે અસમર્થ હો, તો મનને વશ કરીને તથા નિયમ આદિને ધારણુ કરીને સર્વ કર્મોનાં ફળનો ત્યાગ કર—અર્થાત્ પૂર્વોક્ત શ્રૌતસ્માર્ત સર્વ કર્મોનાં ફળને ત્યજ દે.

એ ત્યાગજ સર્વ પુરુષાર્થોનું મૂળ, જે એમ માનીને ભગવાન તેનાં વખાણુ કરે છે:—

શ્રેયો હિ જ્ઞાનમભ્યાસાજ્ઞાનાદ્ધ્યાનં વિશિષ્યતે ધ્યાનાત્ત્વઃ ફલત્યાગસ્ત્યાગાચ્છાન્તિરનંતરમ્ ॥

નિદિધ્યાસનરૂપ અભ્યાસના કરતાં શ્રવણુ-મનનથી ઉત્પન્ન થનારૂં જ્ઞાન શ્રેયસ્કર છે. જ્ઞાનના કરતાં પણ વિષ્ણુનું શ્રવણુકીર્તન આદિ ધ્યાન વધારે ઉત્તમ છે અને ધ્યાનના કરતાં કર્મોના ફળનો જે ત્યાગ તે વધારે શ્રેષ્ઠ છે, કે જે ત્યાગ કર્યા પછી તુરતજ શાંતિ-મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.

(૧૨) નિદિધ્યાસનરૂપ અભ્યાસના કરતાં શ્રવણુમનનથી ઉત્પન્ન થનારૂં પરોક્ષ જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ છે, તે જ્ઞાનના કરતાં વિષ્ણુનું શ્રવણુ, કીર્તન આદિ નવ પ્રકારનાં ભજનરૂપ ધ્યાન અતિ શ્રેષ્ઠ છે. તે ધ્યાનના કરતાં પણ સર્વ કર્મોનાં ફળનો જે ત્યાગ કરવો તે અધિકાધિક શ્રેષ્ઠ છે; કારણુ કે ફળનો ત્યાગ કર્યા પછી તુરતજ ચિત્તશુદ્ધિની ઉત્પત્તિદ્વારા શાંતિ-મોક્ષ થાય છે. (અહીં બાહ્ય સાધનોનું અનુષ્ઠાન કરવું સહેલું હોય છે, તેથી પૂર્વની અપેક્ષા-એ તેની પ્રશંસા કરેલી છે; તેનું કારણુ એ છે કે તે સાધનોમાંજ સાધકોની અતિશય પ્રવૃત્તિ થાય, માટે એમ કહેલું છે.)

આ શ્લોકનો આવી રીતે પણ અર્થ થઈ શકે છે:—શ્રવણુ આદિ અભ્યાસના કરતાં તે અભ્યાસથી ઉત્પન્ન થયેલું તત્ત્વવસ્તુના નિશ્ચયસ્વરૂપ જે જ્ઞાન તે શ્રેષ્ઠ છે. તે જ્ઞાનના કરતાં પણ બી-

જેલી વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટેનું જે ધ્યાન, તે વધારે શ્રેષ્ઠ છે અને તે ધ્યાન કરતાં પણ સર્વ કર્મોનાં ફળનો જે ત્યાગ, તે અતિ શ્રેષ્ઠ છે. યોગી પણ સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરનાર અવસ્થા હોવા જોઈએ. એ વાતને “પ્રજઙ્ઘાતિ યદા કામાન્”-પ્રત્યાદિ સ્થળે પ્રથમ કહેલીજ છે. આ કર્મયોગી પણ સર્વ કર્મોનાં ફળનો ત્યાગ કરનારો હોવાથી કામનાને ત્યજનારોજ કહેવાય છે; માટે તે યોગી અને આ કર્મયોગી બન્નેને સરખાજ કહેલા છે.

હવે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, અક્ષરબ્રહ્મના ઉપાસકની સ્તુતિ કરે છે; કારણ કે તેના ગુણોનું વર્ણન કરવાથી સાધકોને તે તે ગુણોમાં આદર થશે, આવી બુદ્ધિથી કહે છે કે:-

અદ્રેષ્ટા સર્વભૂતાનાં મૈત્રઃ કરુણ એવ ચ ।

નિર્મમો નિરહંકારઃ સમદુઃખસુખઃ ક્ષમી॥૧૩॥

સંતુષ્ટઃ સતતં યોગી યતાત્મા દદનિશ્ચયઃ ।

મય્યર્પિતમનોબુદ્ધિર્યો મે ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥

સર્વ ભૂતોનો દ્રેષ નહિ કરનારો, સર્વ ભૂતોનો મિત્ર, દયાળુ, મમતાવિનાનો, અહંકારરહિત, સુખદુઃખને સમાન માનનારો, ક્ષમાવાળો, હમેશાં સંતુષ્ટ રહેનારો, શ્રવણ આદિમાં ચિત્તની એકાગ્રતારૂપ યોગવાળો, મનોજયવાળો, સ્થિર નિશ્ચયવાળો અને મારામાંજ પોતાનાં મન તથા બુદ્ધિને અર્પણ કરનારો એવો જે મારો ભક્ત, તે મને પ્રિય છે. ૧૩, ૧૪

(૧૩, ૧૪) મારો ભક્ત, હમેશાં સર્વ ભૂતોપર દ્રેષવિનાનો હોય છે. દ્રેષ નહિ કરીને કેવળ ઉદાસીન રહેનારો હોય છે, તેમ પણ નહિ; પરંતુ સર્વ ભૂતોનો મિત્ર હોય છે. કદી પણ ઉદાસીન રહેતો નથી. કદાચ કોઈ એમ કહેશે કે, જો કોઈ બીજો માણસ તે ભક્તને શત્રુ હોય તો પછી તે તેનો મિત્ર કેમ થઈ શકે? આનું સમાધાન કરવામાટેજ કહેવામાં આવે છે, કે તે ભક્ત હમેશાં દયાળુ હોય છે. પોતાને દુઃખ આપનાર મનુષ્યને પણ દયાને લીધે દુઃખ આપવા ઇચ્છતો નથી; પરંતુ ઉલટો તેનું રક્ષણ કરવાજ ઇચ્છે છે. (આમ કહીને અહીં ભગવાને સંન્યાસીનું કથન કરેલું છે અને તેથીજ તેને “નિર્મમઃ” એ વિશેષણ ધટી શકે છે.) વળી હે અર્જુન! અક્ષર બ્રહ્મવેતાનું સુખ્ય લક્ષણ તો એજ છે કે, તે સદા અહંકાર-

વિનાનોજ હોવો જોઈએ; કારણ કે અહંકારજ સર્વ અનર્થોનું મૂળકારણ છે. બ્યારે તે ભક્ત, અહંકારરહિત થાય છે, ત્યારે સુખ અને દુઃખને સમાન ગણનારો બને છે. શ્રુત પણ કહે છે:-

“તત્ર કો મોહઃ કઃ શોક એકત્વમનુપદ્યતઃ- સર્વ સ્થળે એક બ્રહ્મનેજ જોનાર યોગીને મોહ શો અને વળી શોક શો?” તેમજ તે મારો ભક્ત, નિત્ય ક્ષમાવાળો હોય છે, પરાભવ પામે તોપણ શાંત ચિત્તવાળો હોય છે, દૈવેચ્છાથી જે કંઈ મળી આવે તેમાંજ પરિપૂર્ણ બુદ્ધિ કરીને સંતોષ રાખનારો હોય છે, સર્વદા શ્રવણાદિ યોગમાં ચિત્તની એકાગ્રતા કરનારો હોય છે, શરીર, ઇન્દ્રિયો આદિના સમુદાયને વશ રાખનારો હોય છે. વળી તે આત્મતત્ત્વના નિશ્ચયમાં સ્થિર નિશ્ચયવાળો, અશ્રદ્ધાવિનાનો તથા દંઢ શ્રદ્ધાવાળો હોય છે; તેમજ નિર્ગુણ બ્રહ્મસ્વરૂપ એવા મારાવિષે સંકેપાત્મક મનનો તથા નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિનો લય કરનારો હોય છે. આવા પ્રકારનો જે મારો ભક્ત તે મને પ્રિય છે; કારણ કે તે ભક્ત મારોજ આત્મા થયેલો છે અને તેથીજ મારા પરમપ્રેમનું સ્થાન બનેલો છે. મેં પ્રથમજ કહેલું છે કે, “જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ મે મતમ્- જ્ઞાની ભક્તને હું મારો આત્માજ માનું છું.” અહીં કહેવાનો ભાવ એ છે કે, બીજા સુમુક્ત પુરુષે પણ આ જ્ઞાની પુરુષના ધર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું. (અહીં ચૌદમા શ્લોકમાં પ્રથમના તરમા શ્લોકમાં કહેલા અહંકારરહિતપણાનાં સાધનો કહેલાં છે.)

નિરહંકારી યોગી એ પ્રકારનો હોય છે. એક તો સમાધિદશામાં રહેલો અને બીજો સમાધિ રહિત દશામાં રહેલો. હવે એ શ્લોકોથી અનુક્રમે તે બન્ને નિરહંકારીઓનાં લક્ષણ કહે છે:-

યસ્માન્નોદિજતે લોકો લોકાન્નોદિજતે ચ યઃ ।
હર્ષામર્ષમયોદૈર્ઘ્યેક્તો યઃ સ ચ મે પ્રિયઃ॥૧૫॥

જેનાથી લોકો ત્રાસ પામતા નથી, જે લોકોથી કંટાળતો નથી તથા જે હમેશાં હર્ષ, અદેખાઈ, લય અને ઉદ્વેગથી મુક્ત છે, તે ભક્ત મને પ્રિય છે. ૧૫

(૧૫) સમાધિમાં સ્થિત હોવાથી કેવળ કાળ તુલ્ય થયેલા જે યોગીથી લોકો ત્રાસ પામતા નથી, તથા તે પોતે પણ સમાધિદશામાં મનરહિત હોવાથી લોકોથી ત્રાસ અથવા ઉદ્વેગ પામતો નથી; અને સમાધિનિષ્ઠ હોવાના કારણને લીધેજ જેને હર્ષ થતો

નથી-છટ વસ્તુનો લાભ થતાં જેનું મન પ્રજુલ્લ થતું નથી, તે ભક્ત મને પ્રિય છે. વળી સમાધિ વખતે તે મનરહિત હોવાથી અદેખાદૃષ્ય અમર્ષ, પોતાના નાશની શંકાદૃષ્ય ભય તથા તે ભયથી થયેલી વ્યાકુળતાદૃષ્ય ઉદ્વેગ-આ બધા વિકારો, તે યોગીને પોતાની મેળેજ મુક્તિ આપ્યા ગય છે; પણ સાધકની પેઠે તેને પોતાને તેઓના ત્યાગ કરવા પડતો નથી. આવા સ્વરૂપવાળો મારો જે ભક્ત, તે મને પ્રિય છે.

હવે એ યોગીનીજ સમાધિ રહિત દશાકહે છે:-

અનપેક્ષઃ શુચિર્દક્ષ ઉદાસીનો ગતવ્યથઃ ।

સર્વાંરંમપરિત્યાગી યી મદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥

અપેક્ષાવિનાનો, પવિત્ર, દક્ષ, ઉદાસીન, માનસિક પીડાવિનાનો તથા સર્વ આરંભોનો ત્યાગ કરનારો મારો ભક્ત મને પ્રિય છે. ૧૬

(૧૬) સમાધિરહિત દશામાં પણ જે, પોતાને સુખપ્રાપ્તિમાં, દુઃખનો નાશ કરવામાં તથા સુખ મેળવવાનાં અને દુઃખ ત્યજવાનાં સાધનોમાં પણ ઇચ્છાવિનાનો છે; આજી અને આજીવંતર પવિત્રતાવાળો છે અથવા પાપ અને પુણ્યના લેપથી રહિત છે; ભગવાનના ભજન આદિમાં જે આળસરહિત છે; માન અથવા અપમાનમાં સમાન વૃત્તિવાળો છે અને તેથીજ જે માનસિક પીડાથી મુક્ત છે તથા સર્વ પ્રકારના આરંભોને ત્યજનારો છે, તે મારો સંન્યાસી ભક્ત મને પ્રિય છે.

આ શ્લોકનીજ નીચેના ત્રણ શ્લોકોથી વ્યાખ્યા કરે છે:-

યો ન હૃષ્યતિ ન દ્રેષ્ટિ ન શોચતિ ન કાંક્ષતિ ।

શુભાશુભપરિત્યાગી ભક્તિમાન્યઃ સ મે પ્રિયઃ ॥

જે હર્ષ પામતો નથી, દ્રેષ કરતો નથી, શોક કરતો નથી, ઇચ્છા કરતો નથી અને શુભ-અશુભનો ત્યાગ કરવાવાળો તથા ભક્તિવાળો છે, તે મને પ્રિય છે. ૧૭

(૧૭) વળી જે પુરુષ, પોતાને છટ વસ્તુનો લાભ થતાં હર્ષ પામતો નથી, અનિષ્ટ વસ્તુનો લાભ થતાં દ્રેષ કરતો નથી, છટ વસ્તુનો વિયોગ થતાં શોક કરતો નથી તથા ઇચ્છારહિત હોવાથી છટ વસ્તુના સંયોગની ઇચ્છા કરતો નથી તેમ અનિષ્ટ વસ્તુનો ત્યાગ કરવા ઇચ્છતો નથી, (આમ કહીને પૂર્વના શ્લોકમાં કહેલા “અનપેક્ષઃ” એ પદની વ્યાખ્યા કરી) શુભ અથવા અશુભનો

કે પુણ્ય અથવા પાપનો ત્યાગ કરનારો છે, (આમ કહીને પૂર્વશ્લોકમાં કહેલા “શુચિઃ” એ પદની વ્યાખ્યા કરી) તથા ભગવાનની ભક્તિ કરવામાં સતત ઉદ્યોગવાળો છે (આમ કહીને પૂર્વશ્લોકમાં કહેલા “દક્ષઃ” એ પદની વ્યાખ્યા કરી) તે ભક્ત મને પ્રિય છે.

હવે સોળમા શ્લોકમાં કહેલા “ઉદાસીનઃ” એ પદની વ્યાખ્યા કરે છે:-

સમઃ શત્રૌ ચ મિત્રે ચ તથા માનાપમાનયોઃ ।

શીતોષ્ણસુસ્રુદઃ સ્વેષુ સમઃ સંગવિવાર્જિતઃ ॥૧૮॥

શત્રુ અને મિત્રપર સમાન દૃષ્ટિવાળો, માન અને અપમાનમાં સમાન ચિત્તવાળો, ટાઢ, તાપ, સુખ કે દુઃખમાં સમાન સ્થિતિવાળો તથા સંગ વિનાનો, (જે પુરુષ તે મને પ્રિય છે.) ૧૮

(૧૮) આ શ્લોકમાંના “સંગવિવાર્જિતઃ” એ પદથી પૂર્વના સોળમા શ્લોકમાં કહેલા “ગતવ્યથઃ” એ પદની પણ વ્યાખ્યા થઈ ગય છે; કારણ કે, જે પુરુષ સંગવાળો છે, તેજ વ્યથા પામે છે; પણ જે સંગવિનાનો છે તે સદા ગતવ્યથઃજ છે.

હવે સોળમા શ્લોકમાં કહેલા “સર્વાંરંમપરિત્યાગી” એ છેલ્લા પદની વ્યાખ્યા કરે છે:-

તુલ્યનિંદાસ્તુતિર્મોની સંતુષ્ટો યેન કેનચિત્ ।

અનિકેતઃ સ્થિરમતિર્ભક્તિમાન્મે પ્રિયો નરઃ ॥

નિંદા અને સ્તુતિને તુલ્ય માનનારો, મૌન ધારણ કરનારો, હરકોઈ વસ્તુથી સંતુષ્ટ રહેનારો, ઘરખાર વિનાનો સ્થિર ભુદ્ધિવાળો તથા ભક્તિવાળો યોગી પુરુષ મને પ્રિય છે. ૧૯

(૧૯) સર્વ આરંભોના ત્યાગ કરનાર સંન્યાસી-યોગી નિંદા અને સ્તુતિને સમાન ગણનારો હોય છે તથા હરકોઈ વસ્તુથી સંતુષ્ટ રહેનારો હોય છે, તેથી કામનાવાળો પુરુષ જેમ “હું સારા માણસોમાં નિંદાપાત્ર ન થાઉં, લોકની અંદર હું પ્રખ્યાત થાઉં” અથવા મને અમુક વસ્તુ પ્રાપ્ત થાઓ” ઇત્યાદિક કામનાઓને લીધે કંઈ કંઈ આરંભ કર્યો કરે છે, તેમ આ યોગી કોઈ પણ જનના આરંભ કરતો નથી; કારણકે તે સંન્યાસી હોય છે અને તેથીજ ગૃહરહિત હોય છે-પોતાને રહેવામાટે કુંપડી પણ આંધતો નથી; કારણકે તેની બુદ્ધિ સ્થિર થયેલી હોય છે. આવા પ્રકારનો ભક્તિમાન યોગી પુરુષ મને પ્રિય છે.

મુક્ત પુરુષોનાં લક્ષણો મુક્ત થવાને ઇચ્છનાર

પુરુષને સાધનરૂપ કેમ થાય છે, આવા આશ-
યથી કહે છે:-

યે તુ ધર્મ્મામૃતમિદં યથોક્તં પર્યુપાસતે ।

શ્રદ્ધાના મત્પરમા મક્તાસ્તેઽતીવ મે પ્રિયા: ॥

જે મુમુક્ષુ પુરુષો શ્રદ્ધાયુક્ત થઈને તથા
મનેજ પરમ પ્રાપ્ય માનીને આ પૂર્વોક્ત ધર્મરૂપ
અમૃતને મારા કહેવા પ્રમાણે સેવે છે, તે માંડે
ભજન કરનારા પુરુષો મને અત્યંત પ્રિય છે. ૨૦

(૨૦) જે ભક્તો કહેતાં પ્રથમ કહેલા મુક્ત
પુરુષોથી વિલક્ષણ રૂપવાળા મુમુક્ષુ પુરુષો, શમ-
દમ આદિથી મુક્ત થઈને તથા માંડે ભજન કર-
વાના સ્વભાવવાળા થઈને આ “અદ્વેષ્ટા સર્વભૂતા-
નામ્”-ઈત્યાદિ શ્લોકોવડે પ્રતિપાદન કરેલા ધર્મ-
રૂપ અમૃતનું-અદ્વેષે મોક્ષ ભોગવવાનાં સાધનનું-
મે કહેલા કમનું ઉદ્ધેશન કર્યાવિના ઉપાસન
કરે છે, શ્રદ્ધાવાન હોય છે તથા સર્વ વિશેષોથી
રહિત પરમાનંદસ્વરૂપ અક્ષર સંજ્ઞાવાળા મનેજ-
ભગવાન વાસુદેવને છેવટની ઘડીસુધી પરમ પ્રાપ્ય
તરીકે માને છે તેઓ મને અત્યંત પ્રિય છે.
(ભક્તો મને અત્યંત પ્રિય છે તથા જ્ઞાતી પુરુષ
તો મારા પોતાનો આત્માજ છે, આમ કહીને
ભગવાને ભક્તોને મુમુક્ષુતરીકે કહ્યા છે અને જ્ઞા-
નીને મુક્તતરીકે કહેલ છે; માટે ભગવાનનું પ્રિય-
પણું ભક્તોને વિષેજ પરિસમાપ્તિ પામે છે.)
આ શ્લોકનો ભાવાર્થ એ છે કે, મુક્ત પુરુષોનો જે
સાધારણ ધર્મ છે, તેનેજ મુમુક્ષુ પુરુષે યત્નપૂર્વક
આચરવો જોઈએ. વાર્તિકમાં કહેલું છે કે:-

“ઉત્પન્નાત્મપ્રવોધસ્ય હ્યદ્વેષ્ટૃત્વાદયો ગુણા: ।

અચત્નતો ભવત્યેવ ન તુ સાધનરૂપિણ: ॥”

જેને આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન થયેલું છે તેવા પુરુષ-
ને અદ્વીપપણું આદિ ગુણો વગર પ્રયત્નેજ પ્રાપ્ત
થયેલા હોય છે; પણ તેને તે ગુણો સાધનરૂપે હોતા
નથી. (અહીં તત્ પદના અર્થનું વિવેચન સમા-
પ્ત થાય છે તથા ઉપાસનાની પ્રાધાન્યતાવાળો ઉપા-
સનાકાંડ પણ સમાપ્ત થાય છે.) હવે પછી “ત-
ત્ત્વમસિ” એ મહાવાક્યના અર્થનો વિચાર કરી શ્રવ
અને બ્રહ્મા અભેદનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવશે.

ઇતિ શ્રીમહાં ભીષ્મં ભગવદ્ગીતાપ-

ર્વમાં “ ભક્તિયોગ ” એ વિષેયના

અધ્યાય ૩૬ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૭ મો

જ્ઞાનકાંડ-ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞ વિભાગયોગ

વાદ કરનાર શંકા કરે છે કે:-

“અવ્યક્તોઽયમર્ચિત્વોઽયમવિકાર્યોઽયમુચ્યતે ।

નિત્ય: સર્વગત: સ્થાનુરચલોઽયંસનાતન:”-

“આ શ્રવાત્મા બુદ્ધિને અગોચર છે, ચિંતવ-
વાને પણ અશક્ય છે, અવિકારી છે, નિત્ય છે,
સર્વવ્યાપક છે, સ્થિર સ્વભાવવાળો છે, અચળ
છે અને સનાતન છે.” એ રીતે ખીન અધ્યાયમાં
ત્વં પદાર્થનું સ્વરૂપ કહ્યું; તથા

“યે ત્વક્ષર્માનર્દેયમવ્યક્તં પર્યુપાસતે ।

સર્વત્રગમર્ચિત્યં ચ કૂટસ્થમચલં ધ્રુવમ્ ॥”

વાણીથી નિર્દેશ કરવાને અશક્ય, બુદ્ધિને પણ
અગોચર, સર્વવ્યાપક, ચિંતવવાને પણ અશ-
ક્ય, અવિકારમાં ભાસકપણે રહેલા, અચળ અને
અવિનાશી સ્વભાવવાળા અક્ષરબ્રહ્મનું જેઓ ઉપા-
સન કરે છે, તેઓ પણ મનેજ પામે છે. એ
પ્રમાણે બારમા અધ્યાયમાં કહીને તત્ પદાર્થના
સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું. આમ બન્ને શ્રવા-
ત્મા અને પરમાત્માનાં લક્ષણો એકજ હોવાથી
ભેદનો તો સંભવજ નથી; કારણ કે તે બન્નેનાં
લક્ષણો, અવ્યક્ત, અચિંત્ય, અચલ, સર્વગત,
ઈત્યાદિ સમાનજ છે. જે લક્ષણો ભિન્ન હોય તો
બન્નેનું સર્વવ્યાપકપણું સંભવે નહિ; કારણ કે
અન્યોન્યના ભિન્નપણાને લીધે સર્વવ્યાપકપણાનો
અભાવ પ્રાપ્ત થાય; માટે સિદ્ધ થાય છે કે, બં-
નેનો અભેદ હોઈને બંનેનું સર્વવ્યાપકપણું છે.

“જે કે લક્ષણોથી પરસ્પર તે બંને શ્રવાત્મા
તથા પરમાત્માનો અભેદજ છે, તોપણ તે તે
આત્મામાં વિશેષો તો રહેલા હોયજ છે; કારણ
કે જે વિશેષો મુક્તાત્માઓના, શ્રવના અને ઈષ્ટર-
ના અન્યોન્યના ભેદને દર્શાવે છે અને પોતાના સ્વરૂ-
પને પોતાના આશ્રયથી પોતેજ જુદું પાડે છે” આમ
કહેલું તે પણ સીક નથી; કેમકે વિરોધોની હયાતી-
વિષે કોઈ જ્ઞાતનું પ્રમાણ નથી. વળી અહીં કદાચ
કોઈ એમ કહે કે, “ ભલે તમારા કહેવા પ્રમાણે
વિશેષો નહિ હોય, ” તોપણ બંધ અને મોક્ષની
અન્યથા સામિતી નહિ થતી હોવાથી વિશેષરહિત
એવા પણ આત્માઓમાં પરસ્પર ભેદ તો સિદ્ધ
થાય છેજ કારણ કે સાંખ્યાચાર્યો કહે છે કે:-

“જન્મમરણકરણાનાં પ્રતિનિયમાદયુગપત્ત્વત્તેષા
પુરુષબહુત્વં સિદ્ધં ત્રૈગુણ્યવિપર્યયાદૈવ ॥”-

“જન્મ, મરણ અને કરણની દરેક આત્માઓ પ્રત્યે એકીસાથે પ્રવૃત્તિ થતી નથી, તે કારણથી તથા ત્રણ ગુણોના વિપરીતપણાથી—અર્થાત્ કોઈ સત્-ગુણી, કોઈ રજોગુણી અને કોઈ તમોગુણી આત્મા મળી આવતો હોવાથી સિદ્ધ થાય છે કે, આત્મા એક નથી પણ અનેક છે.” અર્થાત્ કહેવાનું એ છે કે, “જન્મ આદિની વ્યવસ્થાની એકીસાથે પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવતી નથી; તેમજ સાત્ત્વિક, રાજસ આદિના ભેદથી પુરુષની એકતા હોવી ન જોઈએ, પણ પુરુષો—આત્માઓ ઘણા હોવા જોઈએ” આમ કહેવું તે પણ ઠીક નથી; કારણ કે આત્માઓ વ્યાપક અને અનેક છે, એમ સ્વીકારતાં ભોગોની સંકરતાનો પ્રસંગ આવી પડે છે તથા સુખદુઃખાદિસ્વરૂપે પરિણામ પામેલા એક અંતઃકરણમાં તેના અનુભવ કરનારૂં ચૈતન્ય એકજ છે, એવો નિશ્ચય કરી શકાશે નહિ; કારણ કે સર્વ આત્માઓની વ્યાપકતાથી સમીપતા સરખીજ હોવાને લીધે પ્રત્યેક આત્માને એકજ અંતઃકરણનાં સુખદુઃખ આદિનો અનુભવ આવી લાગશે; માટે વ્યાપક આત્માઓ અનેક નથી, પરંતુ એકજ છે. જેમ શ્રાત્રેન્દ્રિય એકજ છે, પણ જૂઠાં જૂઠાં કાનનાં છિદ્રોરૂપ ઉપાધિને લીધે જૂઠી જૂઠી રીતે શબ્દ પ્રલણ કરે છે; તેમ આત્મા પણ એકજ છે, પરંતુ જૂઠાં જૂઠાં અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિને લીધે જન્માદિકની વ્યવસ્થામાં એકીસાથે પ્રવૃત્તિ દેખાતી નથી; માટે આત્મા અનેક નથી પણ એકજ છે. તેથી જીવ અને ઈશ્વરનો પ્રથમ દર્શાવેલાં લક્ષણની એકતાથી પરસ્પર અભેદ સિદ્ધ થઈ ગયો છે, તોપણી હવે ઉત્તરમંથથી તે અભેદની સિદ્ધિ કરવાનું શું કારણ છે ? આ શંકાનું સમાધાન કરવામાટે સિદ્ધાંતી કહે છે કે, હા, એ વાત ખરી છે કે, જીવ અને ઈશ્વરનો પરસ્પરનો અભેદ સિદ્ધ થયો છે, પણ “અસ્ય સર્વમાત્મૈવા-મૂત્તકેન કં પદ્યેત્” એ જ્ઞાની પુરુષને સર્વ જગત આત્મસ્વરૂપ થયું છે તેથી કોનાવડે કોને બુદ્ધિ !” એ શ્રુતિમાં દર્શાવેલી વિદ્યાવસ્થામાં તે જીવ અને ઈશ્વરનો ભેદ નથીજ, તોપણ અવિદ્યાવસ્થામાં “અંતઃ પ્રવિષ્ટઃ શાસ્તા જનાનામ્—મનુષ્યોનું શાસન કરનારા ઈશ્વર અંતઃકરણમાં રહેલા છે.” “एष होव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकैभ्य उच्चिनीषते—એ ઈશ્વરજ જેને આ લોકમાંથી ઉપર લઈ જવાને ઇચ્છે છે, તેની પાસે સત્કર્મ કરાવે છે.” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ-

માં કહ્યા પ્રમાણે વ્યવહારદશામાં શાસન પામનાર, શાસનપમાડનાર, સત્કર્મ કરનાર, સત્કર્મ કરાવનાર—ઇત્યાદિ ભાવને લીધે જીવ અને ઈશ્વરનો પરસ્પર ભેદ પ્રાપ્ત થાય છે. તે દૂર કરવામાટે આ ઉત્તરમંથનો આરંભ કરવો તે યોગ્યજ છે. તેમાં પ્રથમ હાલ તુરતમાંજ કહેલા તત્ત્વ પદાર્થોની સાથે એ ત્ત્વં પદાર્થોનો અભેદ કહેવામાટે પ્રકાશ પામવા યોગ્ય ક્ષેત્રથી પ્રકાશક એવા ક્ષેત્રજ્ઞનો—પ્રકાશ પામવા યોગ્ય ઘટથી પ્રકાશક સૂર્યની પેઠે—વિવેક દર્શાવે છે:—

॥ अर्जुन उवाच ॥

પ્રકૃતિં પુરુષં ચૈવ ક્ષેત્રં ક્ષેત્રજ્ઞમેવ ચ ।

एतद्वदितुमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयं च केशव ॥*

અર્જુને પૂછયું:—હૈ કેશવ ! હું પ્રકૃતિ અને પુરુષ, ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ તથા જ્ઞાન અને જ્ઞેયને જાણવા ઇચ્છું છું.

॥ श्रीमगवानुवाच ॥

इदं शरीरं कौंतेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः॥१॥

શ્રીભગવાને કહ્યું:—હૈ કુંતીપુત્ર ! આ શરીર ક્ષેત્ર એવા નામથી ઓળખાય છે તથા એ ક્ષેત્રને જે જાણે છે, તેને વિદ્વાનો ક્ષેત્રજ્ઞ કહે છે.^૧

(૧) ઘટથી આરંભી અલંકારસુધીનું શરીર વિનાશી સ્વભાવવાળું છે તથા પ્રકાશ પામવાને યોગ્ય હોવાથી પ્રકાશક—આત્માથી ભિન્ન છે. હૈ કુંતીના પુત્ર ! તે આ શરીર ક્ષેત્ર એવી સંજ્ઞાથી ઓળખાય છે; કારણ કે તે શરીર અવિદ્યાથી આત્માનો નાશ કરે છે તથા વિદ્યાથી આત્માનું રક્ષણ કરે છે. વળી તે ક્ષેત્ર કર્મરૂપ બીજને ઉગવામાટેનું સ્થાન છે. તે ક્ષેત્રને જે જાણે છે—અર્થાત્ પ્રકાશિત કરે છે, તે ચિદાત્માને ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞતા વિભાગને જાણનારા જ્ઞાની પુરુષો ક્ષેત્રજ્ઞ કહે છે. (આમ કહીને અહીં સિદ્ધ કરી દેખાડ્યું કે, “હું જાઉં છું, હું જોઉં છું, હું ખાઉં છું” ઇત્યાદિ અનુભવથી દેહ, ઇન્દ્રિયો અને અલંકાર એ બધા પદાર્થો, ભાસક—આત્માની કોટીમાં જાણે જણાતા હોય તેવા દેખાય છે; પણ તેઓનો, વાસ્તવિક રીતે આત્માવડે પ્રકાશ

* આ શ્લોક ક્ષેપક છે. નીલકંઠે તેની ટીકા લખી નથી. બીજા ટીકાકારોએ પણ આ શ્લોકને ક્ષેપક માન્યો છે.

પામવા યોગ્ય પદાર્થોરૂપે અનાત્મભાવજ છે-અર્થાત્ તેઓ અજ્ઞાનને લીધે આત્માતરીકે ભાસે છે, પણ વસ્તુતઃ તેઓ આત્મા નથી.)

ક્ષેત્રજ્ઞં चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોર્જ્ઞાનં યત્તજ્ઞાનં મતં મમ ॥૨॥

હે ભરતવંશી અર્જુન ! સર્વ ક્ષેત્રોની અંદર મને તું ક્ષેત્રજ્ઞ જાણજે. ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનું જે જ્ઞાન તેજ મારાસંબંધી સમ્યક્ જ્ઞાન છે, એમ મારે મત છે.^૨

(૨) હે ભરતવંશમાં જન્મેલા અર્જુન ! સર્વ ક્ષેત્રોની અંદર ઉપાધિથી મુક્ત થયેલા જે ક્ષેત્રજ્ઞ છે તે હું છું, એમ તારે જાણવું-અર્થાત્ મને-પરમેશ્વરનેજ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞસ્વરૂપે રહેલા તું જાણજે; કારણ કે શ્રુતિઓ કહે છે કે, “તત્ત્વમસિ-તેતુ છે,” “અહં બ્રહ્માસ્મિ-હું અહમ છું,” “બ્રહ્મવેદં સર્વે-આ સર્વ અહમ છે,” “સર્વે જ્ઞાત્વેવંદં બ્રહ્મ-પરંપર આ સર્વ અહમ છે.” એ રીતે ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞસ્વરૂપે હું ૨-હેલા છું, તેથી ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞનું જે જ્ઞાન તે મારું જ્ઞાન છે-અર્થાત્ ક્ષેત્રનો અનાત્મપણાથી બાધ કરીને તથા ક્ષેત્રજ્ઞને સર્વ બાધોના અવધિ-રૂપ સમજીને જે બનેલો અપરોક્ષપણે તત્ત્વનિ-શ્ચય, તે મારાસંબંધી સમ્યક્ જ્ઞાન છે. એટલે ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞના તે સમ્યક્ જ્ઞાનનેજ અહમ પુરુષો અહમજ્ઞાન માને છે; કારણ કે “નેહનાનાડસ્તિ-કિંચન-આ જગતમાં અનેક પ્રકારની કોઈ વસ્તુ છેજ નહિ” એ શ્રુતિ, ક્ષેત્રનો બાધ દર્શાવે છે તથા “નાન્યડનોડસ્તિ દ્રષ્ટા-આ ક્ષેત્રજ્ઞથી બીજો કોઈ દ્રષ્ટા નથી” આ શ્રુતિ, ક્ષેત્રજ્ઞસિ-વાયની વસ્તુને દ્રષ્ટાપણાનો નિષેધ કરે છે. જે કે સર્વ વસ્તુ અહમસ્વરૂપજ હોવાથી જે કંઈ જ્ઞાન છે તે સર્વ અહમવિષયકજ છે, તોપણ દોરીને સર્પ-સ્વરૂપે જોનારા પુરુષને તે દોરી અથવા સર્પવિષે-નું સમ્યક્ જ્ઞાન નથી; તેમજ તે પુરુષનું તે જ્ઞાન, દોરીસિવાયના બીજા વિષયમાં રહેનારું પણ હોતું નથી; પરંતુ બ્યારે તે પુરુષ, દોરીમાં દેખાતા સર્પ-નો, “આ સર્પ નથી પણ દોરી છે” આમ બાધ કરી દોરીના તત્ત્વને જાણે છે, ત્યારેજ તે પોતાને દેખા-તા સર્પને “આ મિથ્યા છે” એમ સમ્યક્ જ્ઞાનદારા જાણે છે અને દોરીને પણ યથાર્થ રીતે જાણે છે. તેજ પ્રમાણે અહીં પણ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ એ બંનેને જે પુરુષ બરાબર જાણે છે, તેજ સમ્યક્ જ્ઞાની છે; પણ બંનેમાંથી એકનુંજ તાત્ત્વિક જ્ઞાન

થવાથી કૃતકૃત્યતા થતી નથી. જેમ સાંખ્ય મતવાળો પુરુષ, નિર્વિશેષ આત્મસ્વરૂપને જાણનારા હોય છે, તોપણ જો તે પ્રપંચને મિથ્યાસ્વરૂપે બાધ કરતો નથી, તેથી તે કૃતાર્થ નથી; તથા શંખ્યવાદનો અનુ-યાયી પુરુષ, પ્રપંચને તુચ્છ અથવા મિથ્યાતરીકે જાણે છે; પણ તે પ્રપંચના અધિષ્ઠાનરૂપ અહમનો અભાવ કહે છે, માટે તે પણ કૃતકૃત્ય નથી; માટેજ અહીં યોગ્ય કહેવું છે કે, ક્ષેત્રનું તથા ક્ષેત્રજ્ઞનું બંનેનું તત્ત્વ સમજવુંજ જોઈએ.

હવે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ એ બંને પદનું વિવ-રણ કરવાનો આરંભ કરે છે:—

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद्विकारि यतश्च यत् ।

स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥૩॥

ઉપર કહેલું ક્ષેત્ર જેવા સ્વરૂપવાળું છે, જે-વા પ્રકારવાળું છે, તેના જે વિકારો છે અને જે ક્ષેત્રના અવયવથી તે ઉત્પન્ન થયેલું છે તે તું મારી પાસેથી સંક્ષેપમાં સાંભળ; તથા તે પૂર્વોક્ત ક્ષેત્રજ્ઞ જેવા સ્વરૂપવાળો છે અને જેવા પ્રભા-વવાળો છે, તે પણ તું સંક્ષેપમાં સાંભળ.^૩

(૩) આ શ્લોકની પૂર્વાર્દની વ્યાખ્યામાં પ્રા-ચીન પંડિતો, અમારાથી કંઈક અંશે જૂદા પડે છે (જેમકે:—“જે આ ક્ષેત્રનો પ્રથમ નિર્દેશ કરેલા છે તે ક્ષેત્ર, પોતાના ધર્મોથી જેવા સ્વરૂપનું છે, તેના જે વિકારો છે તથા જે વિકારથી તે ઉત્પન્ન થાય છે, તે તું મારી પાસેથી સાંભળ,” એમ કહે છે.)

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતે કહેલા ધારણા વિષય-માટે પ્રમાણ કહી બતાવે છે:—

ऋषिभिर्वहुधा गीतं छंदोभिर्विविधैः पृथक् ।

ब्रह्मसूत्रपदैश्च हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥૪॥

એ ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞના સ્વરૂપનું, ઋષિઓએ અ-નેક પ્રકારે પ્રતિપાદન કરેલું છે, જૂદી જૂદી શા-ખાઓના વૈદિક મંત્રોવાડે અનેક પ્રકારે ગાન ક-રેલું છે તથા હેતુવાળાં અને નિશ્ચિત અર્થવાળાં “તત્ત્વમસિ”આદિ બ્રહ્મસૂત્રક પદોએ પણ અનેક પ્રકારે કથન કરેલું છે.^૪

(૪) એ ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞના સ્વરૂપને વસિષ્ઠ આદિ ઋષિઓએ પોતાના યોગવાસિષ્ઠ આદિ ગ્રંથોમાં અનેક પ્રકારે પ્રતિપાદન કરેલું છે. વળી જૂદી જૂદી શાખાઓના વૈદિક મંત્રોએ પણ તેનું અનેક પ્રકારે ગાન કરેલું છે. ભાવોના ઓધથી હ્રદયકાંતાં

તથા પરબ્રહ્મને સૂચન કરનારાં “તત્ત્વમસિ” આદિ બ્રાહ્મણુગ્રંથોનાં વાક્યોએ, “અન્નેન સોમ્ય શુંગેનાપોમૂલમન્વિચ્છ અદિ: સોમ્ય શુંગેન તેજામૂલમન્વિચ્છ તેજસા સોમ્ય શુંગેન સન્મૂલમન્વિચ્છ સન્મુલા: સોમ્યમા: પ્રજા:—હે સૌમ્ય ! અન્નનું મૂળ જળ છે, જળનું મૂળ તેજ છે અને તેજનું મૂળ સતસ્વરૂપ અદિતીય બ્રહ્મ છે, એમ તારે જાણવું. વળી હે સૌમ્ય ! આ સર્વ પ્રજાનું મૂળ કારણ તે સતસ્વરૂપ બ્રહ્મ છે, એમ પણ તું જાણજે.” ઇત્યાદિ વાક્યો પર-બ્રહ્મને જાણવા માટે કાર્યશી હેતુ દર્શાવનારાં છે. વારંવાર અભ્યાસથી સમગ્ર શંકા રૂપ કાઢવને ધોષ નાખવાપૂર્વક નિશ્ચયાત્મક અર્થવાણી વાક્યો-વડે જે ક્ષેત્ર ક્ષેત્રજ્ઞતા સ્વરૂપનું કથન કરેલું છે, તે તું મારી પાસેથી સાંભળ.

તેમાં પ્રથમ તે ક્ષેત્ર, જેવા સ્વરૂપવાળું છે, જેવા પ્રકારવાળું છે તથા તેના જે વિકારો છે અને જે વિકારથી તે ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું વિવરણ કરે છે:—

મહાભૂતાન્યહંકારો બુદ્ધિરવ્યક્તમેવ ચ ।

ઇન્દ્રિયાણિ દર્શકં ચ પંચ ચૈન્દ્રિયગોચરા: ॥૫॥

ઇચ્છા દ્રેષ: સુખં દુ:ખં સંઘાતશ્ચેતના ધૃતિ: ।

ઇતત્ક્ષેત્રં સમાસેન સવિકારમુદાહૃતમ્ ॥૬॥

તે ક્ષેત્ર અવ્યક્તનાજ સ્વરૂપવાળું છે. પાંચ તન્માત્રાઓ, અહંકાર અને મહતત્ત્વ—આ સાત પ્રકારોવડે તે ક્ષેત્ર અંકુરિત થયેલું છે; દશ ઇન્દ્રિયો, મન તથા પાંચ સ્થૂલ ઇન્દ્રિયોના વિષયો—આ સોળ તે ક્ષેત્રના વિકારો છે; ઇચ્છા, દ્રેષ, સુખ, દુ:ખ, સંઘાત, ચેતના અને ધૃતિ—આ બધાં તે ક્ષેત્રના વિકારથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ અવ્યક્ત નામના ક્ષેત્રનું વિકારોસહિત મેં તારી પાસે સંક્ષેપમાં કથન કર્યું.^{૫૬}

(૫,૬) મેં તને પ્રથમ જે શરીર નામનું ક્ષેત્ર કહ્યું છે તે અવ્યક્તજ છે; કારણ કે “શરીરંગથમેવનુ” એ શ્રુતિમાં અવ્યક્ત શબ્દથી શરીરની વ્યાખ્યા કરેલી છે. (એ પ્રમાણે ક્ષેત્રનું સ્વરૂપ કહીને હવે તેના પ્રકારો કહે છે.) મહા-ભૂતો એટલે પાંચ તન્માત્રાઓ, અહંકાર અને બુદ્ધિ એટલે મહતત્ત્વ—આ સાત પ્રકારોથી તે ક્ષેત્ર અંકુરિત થયેલું છે. સ્વપ્નામાં પણ એ સાત પદાર્થોજ ભાસે છે. આ સમગ્ર ભૂતસમુદાય પણ

એ સાત પદાર્થોનાજ પ્રકારવાળો છે; મારે તે ક્ષેત્રને પણ એ સાત પ્રકારોવાળું જ કહેલું છે. (હવે ક્ષેત્રના વિકારો કહે છે.) શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, રસના અને ઘ્રાણુ—એ પાંચ જાતેન્દ્રિયો; વાણી, પાણિ, પાદ, વાયુ (શુદ્ધ) અને ઉપસ્થ (લિંગ)—આ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો; મન, પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ અને આકાશ આ સોળ પદાર્થો તે ક્ષેત્રના વિકારો છે. (આ સમગ્ર ચોવીસ પદાર્થોનેજ સાંખ્ય દર્શનવાળા ચોવીસ તત્ત્વો કહે છે; પણ તેઓની માન્યતામાં અને આપણા વેદાન્તીઓની માન્યતામાં આટલો વિશેષ રહેલો છે કે, તેઓ પ્રકૃતિને સ્વતંત્ર અને સત્ય કહે છે અને આપણે પ્રકૃતિને માયારૂપ મિથ્યા અને ઇષ્ટરતે આધીન રહેનારી કહીએ છીએ. શ્રુતિ પણ કહે છે “માયાં તુ પ્રકૃતિં વિ-ચાન્માયિનં તુ મહેશ્વરમ્”—માયાનેજ પ્રકૃતિ જાણવી તથા તે માયાને સ્વાધીન રાખનારનેજ મહેશ્વર જાણવા; મટે અહીં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે સાંખ્યદર્શનની પ્રક્રિયાનો આશ્રય લીધો છે, એમ બ્રમમાં ન પડવું.) હવે જે વિકારથી ક્ષેત્ર ઉત્પન્ન થાય છે તે કહે છે:—

સુખમાં અથવા સુખ મેળવવાનાં સાધનોમાં સ્પૃહારૂપ એવી જે ચિત્તની વૃત્તિ એટલે “મને અમુક વસ્તુ મળે” એ પ્રકારની જે કામના અથવા ગ્રાગ, તેનું નામ ઇચ્છા કહેવાય છે.

દુ:ખમાં અથવા દુ:ખ પ્રાપ્ત થવાનાં સાધ-નોમાં “મને અમુક વસ્તુ ન હોય તો સારું” આવા પ્રકારની સ્પૃહાનો વિરોધ કરનારી જે વૃત્તિ, તેનું નામ દ્રેષ કહેવાય છે. સુખ અને દુ:ખ તો પ્રસિદ્ધજ છે. સંઘાત એટલે ઇન્દ્રિયો, મન અને ચિદાત્માનો એકો ભાવ રૂપ ભેદતા. વૃત્તિ પણ કહે છે:—“આત્મેન્દ્રિયમનોયુક્તં ભોક્તે-ત્યાહુર્મનીવિણ:—આત્મા, મન અને ઇન્દ્રિયોના જે કાંઈ પદાર્થપર લોહુપતારૂપે એકોભાવ, તેને વિદ્વાનો ભેદતા કહે છે.” ચેતના એટલે શુદ્ધ સત્ત્વગુણમયબુદ્ધિ. બુદ્ધિ જ્યારે શુદ્ધ સત્ત્વગુણ-મય થાય છે, ત્યારે દર્પણના સરખી નિર્મળ થાય છે અને ચૈતન્યના પ્રતિબિંબને ગ્રહણ કર-

નારી થાય છે; તેથી તપેલો લોહાનો ગોળો અગ્નિ નથી છતાં જેમ અગ્નિ સ્વરૂપ થાય છે, તેમ, પોતે અચેતન એવી પણ બુદ્ધિ, ચૈતન્યનાં પ્રતિબિંબને લીધે ચેતનપણાને પામે છે; અને તેજ ચેતનાબુદ્ધિ-વડે વ્યાપ્ત થયેલો સ્ફૂલપિંડ પણ ચેતનતરીકેજ

પ્રતીત થાય છે. એ ચેતનાશુદ્ધિનું જ ખીજું નામ મન છે અને તેજ ઇચ્છા આદિ સ્વરૂપે પરિણામ પામે છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે, “કામઃ સંકલ્પો વિચિકિત્સા શ્રદ્ધાઽશ્રદ્ધા ધૃતિરધૃતિર્હીર્ધર્માર્મીરિત્યેતત્સર્વં મમ એવ-કામ, સંકલ્પ, સંશય, શ્રદ્ધા, અશ્રદ્ધા, ધૃતિ, અધૃતિ, લજ્જા, શુદ્ધિ અને ભય એ બધું મન જ છે.” આ શ્રુતિ, કામ આદિને મનની વૃત્તિ સ્વરૂપજ કહે છે. આ અવ્યક્ત નામનું ક્ષેત્ર, મહત્ત્વ આદિ વિકારોસહિત તથા તે વિકારોના પણ વિકાર એવા ઇચ્છા આદિ પરિણામો સહિત મેં તને સંક્ષેપમાં કહ્યું. હે અર્જુન! અહીં કદાચ તને એવી શંકા થશે કે, કણાદમતના અનુયાયી વૈશંપિકા, પૃથોક્ત ઇચ્છા આદિ વિકારોને આદ્યપ્રત્યય (હું એવો અનુભવ) ના વિષયભૂત એવા આત્માના જ ધર્મો કહે છે; તો પછી તમે અહીં તેઓને ક્ષેત્રના ધર્મો કેમ કહે છો? આ તારી શંકા, તેઓના મન પ્રમાણે ખરી છે; પણ આપણે તો તે આદ્યપ્રત્યયને મુખ્ય આત્માતરીકે માનતાજ નથી, કારણ કે આદ્યપ્રત્યય, શુદ્ધ ચૈતન્યમાં કેવળ અભેદપણે થયેલા અધ્યાત્મજ છે. આ વાતને પ્રથમ કહેલીજ છે; માટે ક્ષેત્રની અંતર્ગત થયેલા તે આદ્યપ્રત્યયના ઇચ્છા આદિ વિકારોને, ભક્ષે તેઓ-કાણદો. આદ્યપ્રત્યયના ધર્મોતરીકે માને એમાં આપણને કંઈ નુકશાન નથી; કારણ કે “આત્મા અસંગ છે અને આદ્યકાર મિથ્યા છે” એ અનુભવસિદ્ધ વાતને તો શ્રુતિઓ પણ પ્રમાણ આપે છે. જેમકે:- “અસંગો હ્યયં પુરુષઃ-આ આત્મા અસંગજ છે.” “અમૃતેન પ્રત્યુહાઃ”-ઇત્યાદિ.

હવે જ્ઞાનનાં સાધનોનું વર્ણન કરે છે:-

અમાનિત્વમદંભિત્વમહિંસા ક્ષાંતિરાર્જવમ્ ।
આચાર્યોપાસનં શૌચં સ્થૈર્યમાત્મવિનિગ્રહઃ ॥૭॥
इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ।
जन्ममृत्युजरव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥૮॥
असक्ति नमिष्वंगः पुत्रदारगृहादिषु ।
नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्ति ॥૯॥
मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचाङ्गी ।
विविक्तदेशोद्विष्टपरतिर्जनसंसदि ॥ ૧૦ ॥
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानसर्वदर्शनम् ।

एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥

અમાનીપણું; અદંભીપણું; અહિંસા; ક્ષમા; સરળતા; આચાર્યની સેવા; આહ્ય તથા આહ્ય-તરશુદ્ધિ; સ્થિરતા; મનોનિગ્રહ; ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં વૈરાગ્ય; અદ્યકારરહિતપણું; જન્મ, મૃત્યુ, જરા અને વ્યાધિમાં થનારાં દુઃખનું તથા દીનતા આદિ દોષોનું અવલોકન; અનાસક્તિ; પુત્ર, સ્ત્રી, ગૃહ આદિમાં હું-તથા મારા-પણાનો અભાવ; ઇષ્ટ અથવા અનિષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થતાં પણ હમેશાં ચિત્તની સમતા; મારામાં અભેદદૃષ્ટિય યોગથી અવ્યભિચારિણી ભક્તિ; એકાંત પ્રદેશનું સેવન; જનસમુદાયમાં અપ્રીતિ; અધ્યાત્મશાસ્ત્રથી ઉત્પન્ન થનારાં જ્ઞાનમાંજ હમેશાં એકનિષ્ઠા અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં પ્રયોજનનું જ્ઞેયું; આ વીસ જ્ઞાનનાં સાધનો કહેલાં છે અને અહીં જે વિકલ્પ છે તે અજ્ઞાન છે.

(૭-૧૧) આ શ્લોકોમાં દશવેલાં સાધનો, તે જુદી જુદી તરેહની ચિત્તની વૃત્તિઓજ છે અને તે બધાં દ્રશ્ય હોવાથી ક્ષેત્રના વિકાર સ્વરૂપજ છે; પણ તે સત્વગુણનાં કાર્યજૂત હોવાથી તેમને જ્ઞાનનાં સાધનો કહેલાં છે અને તેથીજ તેઓને ઔપચારિક દૃષ્ટિએ મૂળમાં જ્ઞાન શબ્દથી વર્ણવેલા છે; તથા છેવટે “एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तं” એ રીતે ઉપસાદાર કરેલો છે. પોતાનામાં ગુણો હોય અથવા ન હોય છતાં પોતાનાં વખાણ કરવાં તેનું નામ માનિપણું કહેવાય છે અને તે માનિપણાનો ત્યાગ કરવો તેનું નામ અમાનીપણું કહેવાય છે. લાભ, પૂજા અથવા ખ્યાલિને માટે પોતાના ધર્મને પ્રકટ કરવો તેનું નામ દંભિપણું કહેવાય છે અને તે દંભિપણાનો જે ત્યાગ તેનું નામ અદંભિપણું કહેવાય છે. મન, વચન અથવા કાયાથી પ્રાણીઓને પીડા ઉપજાવવી તેનું નામ હિંસા કહેવાય છે અને તે હિંસાનો જે ત્યાગ કરવો તેનું નામ અહિંસા કહેવાય છે. ખીજાએ અપકાર કર્યો હોય છતાં ચિત્તની જે નિર્વિકાર અવસ્થા હોય તેનું નામ ક્ષમા કહેવાય છે. કૃત્રિમતાનો અભાવ તેનું નામ સરળતા કહેવાય છે. આચાર્ય એટલે ગુરુની સેવા કરવી તે આચાર્યસેવા કહેવાય છે. માટી અથવા જળથી જે શુદ્ધિ કરવામાં આવે છે તે બાહ્ય શૌચ કહેવાય છે અને ભાવની જે શુદ્ધિ તે આહ્યતરશૌચ કહેવાય છે. મોક્ષનાં સાધનોમાં

પ્રવૃત્તિ કર્યા પછી તેમાં વિઘ્ના આવે તોપણ તેને નહિ ગણુકારવાં તે સ્થેય કહેવાય છે. દેહ, ઇન્દ્રિયો આદિના પ્રચારનો જે સંકેત, તે આત્મનિગ્રહ કહેવાય છે. જોયેલા અથવા સાંભળેલા ઇન્દ્રિયોના શબ્દાદિ વિષયોમાં જે રાગનો અભાવ તે વૈરાગ્ય કહેવાય છે. ગર્વરહિતપણું તે અનર્હકાર કહેવાય છે. જન્મ, મૃત્યુ અને જરામાં બીજાઓને જે દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે તેનું તથા દીનતા આદિ જે દોષો તેનું જોવું; પુત્રઆદિમાં મમત્વનો અભાવ; (પુત્ર, સ્ત્રી, ગૃહઆદિમાં તદ્રૂપ અભિમાનનો જે ત્યાગ તે અનભિષ્વગ-અર્થાત્ “આ પુત્ર છે તેજ હું છું, પુત્રઆદિના સુખમાંજ હું સુખી છું, પુત્રઆદિના દુઃખમાં હું દુઃખી છું” ઇત્યાદિ સંગ અને અતિ આસક્તિ તેનો જે ત્યાગ કરવો તેનું નામ અનભિષ્વગ કહેવાય છે.) ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ થતાં કે અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ થતાં હર્ષ અથવા વિપાદ નહિ કરવો તે ચિત્તની સમતા; મારામાં અમેદ દષ્ટિરૂપ અસ્ખલિત ભક્તિ; એકાંત પ્રદેશનું સેવન, મનુષ્યોના સમુદાયમાં અપ્રીતિ; અધ્યાત્મશાસ્ત્રથી ઉત્પન્ન થયેલાં જ્ઞાનમાં એકનિષ્ઠપણું અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં અવિદ્યાની નિવૃત્તિ તથા આનંદની પ્રાપ્તિરૂપ પ્રયોજનનું જોવું-આ વીસને વેદોમાં જ્ઞાનનાં સાધનો કહેલાં છે; પણ આ વીસ સાધનોના વિરોધી એવા માનિપણું આદિ જે વિકારો તેનું નામજ અજ્ઞાન છે, માટે તે વિરુદ્ધ વિકારોના ત્યાગ કરી આ શ્લોકોમાં કહેલાં અમાનિય આદિ જ્ઞાનસાધનોનેજ પ્રદણ કરવાં.

એ પ્રમાણે ક્ષેત્રનું વિવરણ કરીને “સ ચ યો યત્પ્રભાવશ્ચ” એ ત્રીજા શ્લોકમાં જે ક્ષેત્રજનું સ્વરૂપ કહેલું હતું તેનો હવે માયિક પ્રભાવ કહે છે:-

જ્ઞેયં યત્તત્પ્રવક્ષ્યામિ યજ્ઞાત્વાઽમૃતમશ્નુતે ।

અનાદિમત્પરં બ્રહ્મ ન સત્તત્સાસદુચ્યતે ॥૧૨॥

હવે હું તને જે વસ્તુ જ્ઞેય છે તે કહું છું કે જેને બાળીને મનુષ્ય મોક્ષને પામે છે. તે પરબ્રહ્મ કાર્ય અને કારણથી લિન્ન છે; અર્થાત્ તે સત્ કહેવાતા નથી અને અસત્ પણ કહેવાતા નથી.^{૧૨}

(૧૨) પૂર્વના શ્લોકોમાં દર્શાવેલાં જ્ઞાનસાધનોવડે જે વસ્તુ જ્ઞેય છે તે હું તને કહું છું કે જે જ્ઞેયને બાળીને પુરુષ મોક્ષ પામે છે. (હવે તેનું સ્વરૂપ કહે છે):-“તત્સમાવૃત્યક્તમુપજમ્-તે પરમાત્મામાંથી અવ્યક્તની ઉત્પત્તિ થઇ છે,” એ સ્મૃતિ વચન પ્રમાણે અહીં આદિમત્ શબ્દથી અવ્યક્ત

નું વર્ણન કરેલ છે. તે અવ્યક્તથી જે લિન્ન છે તે અનાદિમત્ છે અર્થાત્ તે જ્ઞેય વસ્તુ અવ્યક્તથી લિન્ન છે. (અહીં મૂળમાં અનાદિ એમ કહ્યું હોત તોપણ ચાલી શકત છતાં અનાદિમત્ એમ કહેવાનો ભાવ એ છે કે, અવ્યક્ત આદિ કેટલાએક પદાર્થો પણ પ્રવાહ-નિલ છે અને તેથીજ તેઓ અનાદિ પણ છે; માટે તેઓના પ્રતિષેધ કરવા સાર અહીં તેમ કહેલું હોયું જોઇએ.)

અથવા અહીં અનાદિમત્પરં એવો આખો શબ્દ રાખી તેનો આ પ્રમાણે અર્થ કરવો. જે-મકે-આદિમત્ત્વ તતઃ પરં ચ-આદિમત્પરે-કાર્ય કારણ તામ્યાં યત્ અન્યત્ તત્ અનાદિમત્પરં એટલે કે, પરબ્રહ્મ કાર્ય અને કારણથી લિન્ન છે. એથીજ તે પરમાત્મા પર છે-નિર્વિશેષ છે. બીજી બધી વસ્તુઓ તો અપર છે-સર્વિશેષ છે. વળી તે પરમાત્મા બ્રહ્મ છે-ત્રણેય પ્રકારના પરિચ્છેદથી રહિત છે તથા પ્રધાન, પરમાણુ આદિની પેઠે તે સત્ કહેવાતા નથી અને જ્ઞાનની પેઠે અસત્ પણ કહેવાતા નથી. શ્રુતિ પણ કહે છે:-“નાસ-દાસીન્નો સદાસીત્તદાર્ની નાર્સાદ્રજોનો વ્યામા પરો યત્-સૃષ્ટિની પૂર્વે જ્ઞાન ન હતું, પ્રધાન ન હતું, પરમાણુ ન હતું અને અવ્યક્ત પણ ન હતું” આ શ્રુતિ સૃષ્ટિની પૂર્વે પરમ વ્યોમનું સંજ્ઞાવાળા અવ્યક્તનો પણ નિષેધ દર્શાવે છે.

એ પ્રમાણે “સ ચ યો યત્પ્રભાવશ્ચ” એ ત્રીજા શ્લોકમાં કહેલું ક્ષેત્રજનું સ્વરૂપ કે જેના કરતાં કોઇ પણ વિશેષ નથી એવું સિદ્ધ કરીને હવે “યત્પ્રભાવશ્ચ” એ અંશમાં પ્રતિજ્ઞા કરેલા તે ક્ષેત્રજના વિશ્વરૂપ લક્ષણ-પ્રભાવને સિદ્ધ કરે છે:-

સર્વતઃ પાણિપાદં તત્સર્વતોઽક્ષિશિરોમુલ્લમ્ ।

સર્વતઃ શ્રુતિમલ્લોકે સર્વમાવૃત્ય તિષ્ઠતિ ॥૧૩॥

તે પરબ્રહ્મના હાથ પગ સર્વ દિશાઓમાં છે; તેનાં નેત્રો, મસ્તક અને મુખ પણ સર્વ દિશાઓમાં છે; સર્વત્ર તેને કાન છે અને તે સર્વશક્તિમાન રૂપે આ લોકમાં સર્વત્ર વ્યાપી રહેલ છે.

(૧૩) તે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા, સર્વ દિશાઓમાં-અંદર અને બહાર, હાથ પગવાળા છે; સર્વ દિશાઓમાં ચક્ષુ, મસ્તક અને મુખવાળા છે; સર્વ દિશાઓમાં કાનવાળા છે તથા સર્વને વ્યાપીને રહેલા છે.

જેમ સ્વપ્નને જોનારો તેજસ આત્મા, વાસ-

નામય એવા હાથ પગ આદિ અવયવોથી સ્વપ્નના પ્રપંચને જુએ છે; અને તેનો તેજ જીવાત્મા, જગત અવસ્થાના સમયે ઉપાધિભૂત એવા શરીરમાં રહેલા તે હાથ, પગ આદિ અવયવોનેજ સ્થૂલ સ્વરૂપે જુએ છે; તેથી તે જીવાત્માને જગત અવસ્થામાં થયેલા સ્થૂલ પ્રપંચના અનુભવના સંસ્કાર દ્વારા સ્વપ્નાવસ્થામાં વાસનામય પ્રપંચનો અનુભવ થાય છે અને તેથીજ તે વાસનામય પ્રપંચનું મૂળકારણ, જગત અવસ્થામાં અનુભવેલો સ્થૂલ પ્રપંચ છે અને પાછો તે વાસનામય પ્રપંચ સ્થૂલ પ્રપંચનું પણ કારણ બને છે. એ રીતે બીજાંકુર ન્યાયપ્રમાણે એટલે જેમ બીજાંમાંથી અંકુર અને અંકુરમાંથી બીજા ઉત્પન્ન થયા કરે છે, તેમ સ્થૂલ પ્રપંચના અનુભવમાંથી વાસનામય પ્રપંચનો અનુભવ અને વાસનામય પ્રપંચના અનુભવમાંથી સ્થૂલ પ્રપંચનો અનુભવ થયા કરે છે તથા તે બંને અનુભવો અન્યોન્યનું કારણ બને છે. તેમજ સમગ્ર પ્રાણીઓની જીવિવાસનાથી યુક્ત થયેલું અજ્ઞાનરૂપ ઉપાધિવાળું ચૈતન્ય, સમગ્ર પ્રાણીઓની જીવિ-વાસનામય એવા સમગ્ર સુદૃઢ પ્રપંચને પ્રકાશિત કરે છે. એ ચૈતન્યને જીવોમાં રહેલા સર્વ પ્રાણીઓના જે હાથ, પગ આદિ અવયવો તે ઉપાધિભૂત છે. એ પ્રમાણે પૂર્વની પેઠેજ સ્થૂલ સમગ્રપ્રપંચનો તથા સુદૃઢ સમગ્રપ્રપંચનો પણ બીજાંકુર ન્યાયપ્રમાણે અન્યોન્ય કાર્યકારણભાવ તથા અન્યોન્યમાં સહભાવ રહેલો છે. આવા અભિપ્રાયને મનમાં લાવીનેજ ભગવાન ભાષ્યકાર શ્રી શંકરાચાર્ય, સમગ્ર પ્રાણીઓનાં કરણ (ઈંદ્રિયાદિ) રૂપ ઉપાધિદ્વારા જ્ઞેય-જ્ઞાનનું અસ્તિત્વ પ્રતિપાદન કરે છે; એટલે “કાર્યદ્વારા કારણના અસ્તિત્વની સિદ્ધિ થતાં કારણના અભાવનું પણ ખંડન કરે છે.” હવે અહીં કોઈને શંકા થાય કે, “પ્રજ્ઞાલનાદ્વિ પંક્તસ્ય દુરાદરૂપ-ર્શનં ઘટસ્-કાદવમાં પડીને કાદવને ધોવો તેના કરતાં કાદવમાં ન પડવું તેજ વધારે સારું છે.” એ ન્યાયપ્રમાણે કારણજ્ઞાનો પ્રથમ સ્વીકાર કરીને પાછો તેનો લાગ કરવો તેના કરતાં પ્રથમથીજ કારણજ્ઞાનો સ્વીકાર ન કરવો તેજ વધારે સારું છે. આવી શંકા કરવી તે ઠીક નથી; કારણ કે કારણજ્ઞાનો સ્વીકાર કર્યાવિના શુદ્ધજ્ઞાની પ્રાપ્તિ થવી અશક્ય છે. શાખાચંદ્રના ન્યાય પ્રમાણે અર્થાત્ વૃક્ષની શાખા, જેમ ચંદ્રનું ચાંદ કરાવનારી થાય છે, તેમ સગુણ જ્ઞાન પણ

નિર્ગુણજ્ઞાન કરાવનાર થઈ પડે છે.

આવા આશયથીજ ભગવાન ભાષ્યકારે કહેલું છે કે, “સર્વતઃ પાણિપાદમ્” એ શ્લોકમાં જ્ઞેય જ્ઞાનનું અસ્તિત્વ સમજાવવામાટે ઉપાધિરૂત એવા મિથ્યા સ્વરૂપને પણ જ્ઞેયજ્ઞાનની પેઠે વર્ણવેલ છે. આના સંબંધમાં સંપ્રદાયવેત્તાઓનું પણ આવું વચન છે:—“અધ્યારોપાપવાદાભ્યાં નિષ્પ્રપંચં પ્રપંચ્યતે—પ્રથમ નિર્ગુણ જ્ઞાનમાં માયાનો આરોપ કરવામાં આવે છે અને પછી તેનો અપવાદ કરવામાં આવે છે. આ રીતે પ્રપંચરહિત પરમાત્માને ભણવામાટે પ્રપંચ કરવામાં આવે છે.” ઇત્યાદિ.

વાદી શંકા કરે છે કે, ચૂપ એટલે યાજ્ઞેય પશુને બાંધવાનો સ્તંભ તથા આદ્વત્નીય—એ નામનો યાજ્ઞેય અગ્નિ, એ ચૂપ અને આદ્વત્નીયની પેઠે જ્ઞાન અઠૌકિક છે; તોપણ કાર્યકારણ પ્રપંચથી યુક્ત છે અને વિચિત્ર છે. આવા આશયથીજ “સર્વતઃ પાણિપાદમ્” એ પૂર્વોક્ત શાસ્ત્રથી જ્ઞાનકાર્યનાં શેષપણાનું સમર્થન કરેલું છે. અહીં તમારાથી એમ તો કહેવાશેજ નહિ કે, “તે શાસ્ત્ર તો કેવળ ઉપાસનાપરાયણ છે જેથી જ્ઞાનનાં વિચિત્રપણાનું પ્રતિપાદન કરવા સમર્થ નથી.” આમ કહેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે દેવતાધિકરણ ન્યાયપ્રમાણે જેમ દેવતાનાં વિગ્રહ (શરીર) આદિની સિદ્ધિ થાય છે, તેમ જ્ઞાનના વિચિત્રપણાની પણ આંતરિક તાત્પર્યના વિષયપણાથી સિદ્ધિ થશે. વળી કદાચ તમે એમ કહો કે, “દેવતાનાં વિગ્રહઆદિની સત્તા તો, કેવળ વ્યાવહારિકજ છે, પણ પારમાર્થિક—સત્ય નથી; કારણ કે જ્ઞાનજ્ઞાન થતાં તે વ્યાવહારિક સત્તાનો બાંધ થાય છે.” આમ કહેવું તેપણ ઠીક નથી, કેમકે બે પ્રકારની સત્તા જગતમાં કોઈ સ્થળે પ્રસિદ્ધજ નથી; માટે “સર્વતઃ પાણિપાદમ્”—ઇત્યાદિ શાસ્ત્રથી જ્ઞાનનાં વાસ્તવિક સ્વરૂપનુંજ કથન કરેલું છે, તેથી તેનો અપવાદ કરવો તે યોગ્ય નથી. એ પ્રમાણેની શંકાનું સમાધાન કરવામાટે ભગવાન કહે છે:—

સર્વોદ્રિયગુણાભાસં સર્વોદ્રિયવિવર્જિતમ્ ।

અસત્તં સર્વમૃત્તૈવ નિર્ગુણં ગુણભોક્તુ ચ ॥૧૪૧॥

તે જ્ઞેય જ્ઞાન સર્વ ઇન્દ્રિયો અને વિષયોરૂપે કેવળ ભાસે છે, છતાં તે તો સર્વ ઇન્દ્રિયોથી (અને વિષયોથી) રહિત છે; અસંગ છે, છતાં સર્વના આધારરૂપ છે; નિર્ગુણ છે છતાં ગુણોના

લોકતા છે. ૧૪

(૧૪) તે પરમાત્મા મન, બુદ્ધિ, અલંકાર અને ચિત્તરૂપ આબ્યંતર ઇન્દ્રિયોસ્વરૂપે, શ્રોત્ર આદિ બાહ્યઇન્દ્રિયોસ્વરૂપે તથા શબ્દાદિ વિષયો સ્વરૂપે કેવળ ભાસે છે-અર્થાત્ પરમાત્મા, ગ્રાહક (ઇન્દ્રિયો) અને ગ્રાહ્ય (શબ્દાદિ વિષયો) ના સ્વરૂપેજ કેવળ ભાસે છેજ; પણ ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક સ્વરૂપે નથી અને તેથીજ તેમાં વિચિત્રપણું પણ નથી. જેમ જળમાં પ્રતિબિંબિત થયેલો સૂર્ય, જાણીનીચે રહેલો હોયની તથા કાંપતો હોયની તેમ કેવળ ભાસેજ છે; પણ તે સૂર્ય નીચે રહેલો નથી અને કાંપતોએ નથી, તેમજ આત્માનું ગ્રાહ્યગ્રાહક સ્વરૂપ કેવળ ભાસિત હોવાથી મિથ્યા છે. એટલે આત્મા ગ્રાહ્યતા આકારે અથવા ગ્રાહકતા આકારે થતોજ નથી; કારણ કે તે સર્વ ઇન્દ્રિયો અને શબ્દાદિ વિષયોથી રહિત છે, તેથી પરબ્રહ્મમાં રૂપ આદિ ગ્રાહ્ય પદાર્થો પણ નથી તથા મન આદિ ગ્રાહક પદાર્થો પણ નથી. આવા આશય-થીજ શ્રુતિઓ કહે છે:-“**અશબ્દમસ્પર્શમરૂપમવ્યયં**-પરબ્રહ્મ શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપથી રહિત છે તથા અવિકારી છે.” “**અપ્રાણો હ્યમનાઃ શુભ્રઃ**-પરમાત્મા પ્રાણ અને મનથી રહિતજ છે અને કેવળ શુદ્ધ સ્વરૂપજ છે.” “**યત્તદદૃશ્યમગ્રાહ્યમચક્ષુઃશ્રોત્રં તદ્વાણિપાદમ્**-પરબ્રહ્મ દૃશ્ય નથી, ગ્રાહ્ય નથી, આંખ, કાન, હાથ કે પગવાળા પણ નથી.” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ બ્રહ્મને પ્રપંચથી રહિત કહે છે તથા વૈચિત્ર્યરહિત કહે છે. અહીં કોઈને શંકા થાય કે, ત્યારે “**સર્વં વ્રહ્મ**-આ સર્વ બ્રહ્મજ છે” એ શ્રુતિ વચનની શી ગતિ? આના ઉત્તર માટેજ ભગવાને અહીં મૂળમાં કહેલું છે કે, “**અસક્તં સર્વંભૂતૈર્વ**-તે પરમાત્મા અસંગ છે, અને સર્વના આધારરૂપ છે.” એટલે સર્વનાથી પૃથક્-પરબ્રહ્મનો સર્વની સાથે આધારાધેય ભાવ પણ ઘટ અને રૂપની પેઠે સમવાય સંગ-ધથી નથી અથવા કુંડું અને ઘોરની પેઠે સંયોગ સંબંધથી પણ નથી; પરંતુ કોઈ જાતના સંબંધ વિનાજ-તેમનો આધારાધેય ભાવ રહેલો છે, એમ દર્શાવવા માટેજ મૂળમાં “**અસક્તં**” એ વિશેષણ મૂકેલું છે. વળી પાછો અહીં વાદી શંકા કરે છે કે, પરમાત્મા અસંગ છે અને સર્વના આધારરૂપ છે એમ કહેવાથી પરસ્પર વિરુદ્ધ ભાવવારૂપ વ્યાખ્યાત-દોષ અહીં આવી પડે છે; કારણ કે જે વસ્તુ અસંગ હોય તે વળી સર્વોધાર કેમ થઈ શકે? તે

શંકાનું નિરાકરણ કરવામાટે સિદ્ધાંતિ કહે છે, હા, એ વાત ખરી ન્હે; પણ અહીં તે વ્યાખ્યાતદોષ આવતો નથી. કારણ કે જેમ કોઈ ખારી જમીન, ઝાંઝવાના જળના સંગવાળી હોતી નથી, છતાં તેના આધારભૂત હોય છે; તેમજ અહીં પણ પરમાત્મા અસંગ છે, છતાં જગતના આધારભૂત પણ છે. વળી કદાચ તમે કહેશો કે, એમ હોવાથી તો આ પ્રપંચના પર મિથ્યાત્વ આવી પડશે અને વેદોક્ત કર્મોની ઉપાસનાવિધિઓ પણ સ્ખલિત થઈ પડશે. ના, પણ તેમ કહેવાશેજ નહિ, કારણ કે જ્યાંસુધી બ્રહ્મ અને આત્માના ઐક્યરૂપ જ્ઞાનદારા, સમગ્ર દૈતપદાર્થોનો બાધ નથી કરાતો ત્યાંસુધી ક્રિયા, કારક આદિનો સર્વ વ્યવહાર સત્ય છે, એમ સ્વીકારવામાં આવેલું છે. શ્રુતિ પણ-“**પ્રાણા વૈ સત્યં તેષામેષ સત્યમ્**-પ્રાણો સત્ય છે, તેઓમાં પણ આ આત્મા સત્ય છે,” એ રીતે પ્રથમ પ્રાણોથી યુક્ત એવા આ સમગ્ર પ્રપંચનું વ્યાવહારિક સત્ય પણ કહે છે અને પછીથી તે પ્રાણોના કરતાં પણ બ્રહ્મને અધિક પરમાર્થ સત્ય કહી દેખાડે છે. સત્ય અબાધિત છે તેનું અબાધ્યરૂપ સત્યત્વ કેટલોએક કાળ પ્રાણોમાં પણ રહે છે, માટે પ્રાણોને પણ શ્રુતિ સત્ય કહે છે; પરંતુ સર્વદાનું અબાધ્ય સત્યત્વ તો બ્રહ્મમાંજ રહે છે, માટેજ શ્રુતિએ બ્રહ્મને અધિક પરમાર્થ સત્ય કહેલ છે. જેમ “આ રાજ્યઓનો રાજા છે” એમ કહેવાથી સામાન્ય રાજ્યઓમાં તથા મહાન રાજ્યમાં અધ્યક્ષની ન્યૂનતાનો તથા અધિકતાનો ભેદ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે, તેમ આ શ્રુતિવચનોમાં પણ પ્રાણોની સત્યતાનો તથા બ્રહ્મની સત્યતાનો ભેદ સ્પષ્ટ દેખાય છે. માટે બ્રહ્મનું જે સવિશેષ સ્વરૂપ પ્રતીત થાય છે તે કેવળ નિષ્કલ આત્મભોધ ન થયે હોય ત્યાં સુધીજ પ્રતીત થાય છે; પણ નિષ્કલ આત્મભોધ થઈ ગયા પછી તો અવશ્ય તત્ત્વજ્ઞાનદારા બ્રહ્મનાં સવિશેષ સ્વરૂપનો બાધ થઈ શકે છે. આવા હેતુથી ઉપાધિરહિત બ્રહ્મને કોઈ પણ પુરુષ, કાર્યના શેષ સ્વરૂપે ઠરાવી શકે તેમ નથી. જ્યારે તે બ્રહ્મનું ઉપાધિરહિત સ્વરૂપ સમજાય છે, ત્યારે ક્રિયા, કારક આદિ સર્વ દૈત વ્યવહારનો આપોજ આપ નાશ થઈ જાય છે; તથા ઉપાસ્યનો, ઉપાસકનો અને ઉપાસનાનો ભેદ પણ રહે તેમ નથી. માટે અમે યોગ્યજ કહેલું છે કે, બ્રહ્મનું ઉપાધિકૃત સ્વરૂપ મિથ્યા છે. વળી પણ ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે, તે પરમાત્મા નિર્બુણ છે અને

ગુણોના ભોક્તા પણ છે; એટલે પરમબ્રહ્મ બ્રહ્મ અને બ્રહ્મકના સંબંધથી રહિત છે, તોપણ બુદ્ધિ આદિ ઇન્દ્રિયોરૂપ બ્રહ્મકો બ્યારે બ્રહ્મવસ્તુના સંબંધથી સુખ આદિના રૂપે પરિણામ પામે છે, ત્યારે કેવળ તેઓના માત્ર પ્રકાશક તરીકેજ ચિદાસભાસરૂપ બ્રહ્મ ગુણોના ભોક્તા થાય છે. પરમાત્માનું તે ગુણ-ભોક્તાપણું પણ કેવળ ચૈતન્યાભાસ સ્વરૂપેજ થી શકે છે. જેમ જળમાં પ્રતિબિંબ થયેલા સૂર્યમાં દેખાતા ચક્રન આદિ ધર્મો, જળરૂપ ઉપાધિથીજ દેખાય છે, તેમ પરમાત્માનું ગુણોનું ભોક્તાપણું પણ ઉપાધિથીજ દરય થાય છે. કૃતિ પણ કહે છે કે, “ધ્યાયતીવ લેલાયતીવ-બુદ્ધિ બ્યારે વિષયોનું ધ્યાન ધરે છે, ત્યારે તેની અંદર પ્રવિષ્ટ થએલો ચૈતન્યાભાસ પણ જાણે વિષયોનું ધ્યાન કરતો હોય તેમ જણાય છે; અને બુદ્ધિ બ્યારે વિષયપ્રદેશ પ્રત્યે જાય છે, ત્યારે તેની અંદર પ્રવિષ્ટ થયેલો ચૈતન્યાભાસ પણ જાણે વિષયપ્રદેશ પ્રત્યે જતો હોય તેમ જણાય છે; પણ સ્વતઃ તે વિષયોનું ધ્યાન પણ ધરતો નથી તથા વિષયો પ્રત્યે જતો પણ નથી.” આ પ્રમાણે કૃતિ બ્રહ્મનું ચૈતન્યાભાસ સ્વરૂપે ગુણ ભોક્તાપણું પ્રતિ-પાદન કરે છે. વળી પણ “અપાણિપાદો જવનો ગ્રહોતા પચ્યત્યચક્ષુઃ સ ધ્રુણાન્યકર્ણઃ-પરમાત્મા હાથપગવાળા નથી; છતાં વેગપૂર્વક ગતિ-વાળા છે અને શ્રદ્ધા કરનારા છે; વળી પરમાત્મા, ચક્ષુરહિત છે છતાં જુએ છે તથા કાનવિનાના છે છતાં સાંભળે છે.” આ કૃતિ ઉપાધિના ગુણોને અનુસરીનેજ બ્રહ્મને ગતિ શ્રદ્ધા આદિની શક્તિવાળા કહે છે; માટે અહીં યોગ્યજ કહેલું છે કે, “નિર્ગુણં ગુણભોક્ત ચ-પરમાત્મા નિર્ગુણ છે અને કેવળ પ્રકાશકસ્વરૂપેજ ગુણોના ભોક્તા છે.”

ભગવાન ભાષકાર “નિર્ગુણં ગુણભોક્ત ચ” એ પાદનું આ પ્રમાણે વર્ણન કરે છે-“પરબ્રહ્મ સત્ત્વઆદિ ગુણોથી રહિત છે, તોપણ સુખ, દુઃખ અને મોહ સ્વરૂપે પરિણામ પામેલા તે ગુણોના ભોક્તા છે અને શ્રદ્ધા કરનારા છે.”

અર્જુન શંકા કરે છે કે, જે પરમાત્મા અ-સક્ત છે-સંબંધવિનાના છે, તોપણ તેને આપણે કેવી રીતે મેળવી શકીએ? આના ઉત્તરમાં શ્રીભગવાન કહે છે:-

ચહિરંતશ્ચ ભૂતાનામચરં ચરમેવ ચ ।

સહમત્વાત્ત્વહિયં દૂરસ્થં ચાતિકે ચ તત્ ॥

તે પરબ્રહ્મ સર્વભૂતોની બહાર છે અને અ-દર પણ છે. વળી તે અચર છે તથા ચર પણ છે, તે સૂક્ષ્મ હોવાથી અવિજ્ઞેય છે (જાણવાને અશક્ય છે) અને તે દૂર રહેલ છે તથા પાસે રહેલ પણ છે. ૧૫

(૧૫) આ શ્લોકમાં વહ્નિઃ શબ્દથી પ્રાણી-ઓની અગીઆર ઇન્દ્રિયો અને સ્થૂલભૂતોનું કથન કરેલું છે, કારણ કે તેઓ કેવળ વિકારસ્વરૂપેજ વ્યવધાનવાળા છે; તથા “અંતઃ” શબ્દથી મહત્ત્વ, અદંકાર, પચતનમાત્રા અને અવ્યક્તનું કથન કરેલું છે, કારણ કે તેઓ પ્રકૃતિસ્વરૂપ હોવાથી સમીપમાં રહેલ છે; અને ચરં, અચરં એ શબ્દો-થી પૂર્વોક્ત અને-આલ્-આંતર તત્ત્વોથી દલકી કોટીના તથા ચર-અચરરૂપ ઉપાધિવાળા અવધી ભૂત પુરુષો (જીવો) નું કથન કરેલું છે-અર્થાત્ સોળ વિકારોમાં તથા આઠ પ્રકૃતિઓમાં જૈય-બ્રહ્મનો સંબંધજ કહેલો છે અને ચરાચર જીવોના તો જૈય-બ્રહ્મભાવજ કહેલો છે. તેમાં સોળ વિકારોમાં તથા આઠ પ્રકૃતિઓમાં જે જૈય-બ્રહ્મનો સંબંધ કહેલો છે તે, યદ્વાબિન્યાય પ્રમાણે એટલે જેવો યદ્વા તેનું અવિદાન, એ રીતિને અનુસરીને, અધ્યાસ પામેલી પ્રકૃતિની વિદૃતિથી જાણાતો હો-વાથી કેવળ અધ્યાસમૂલકજ છે. એ રીતે ઉપતન્ન માત્ર શરીરવાળા પરમાત્માનો ગુણોની સાથે અધ્યાસ-મૂલક સંબંધ હોવાથી તેને (બ્રહ્મને) ગુણોનું હોવાપણું થી શકે છે. જેમ માત્ર પ્રકાશસ્વરૂપ સૂર્યનું, પ્રકાશ કરવાયોગ્ય વસ્તુની સાથે સંબંધની અપેક્ષાપૂરતુંજ પ્રકાશયિતાપણું (પ્રકાશ કરાવનાર-પણું) થી શકે છે; તેમજ પરમાત્માનું ગુણોનું ઉપતન્નપણું થી શકે છે. હવે અહીં કોઈને શંકા થાય કે, જે પરમાત્મા નિત્ય અપરોક્ષ છે તથા પ્રકૃતિ અને તેના વિકારોમાં સંબંધવાળા છે, તો પછી સર્વ લોકો, તેના સાક્ષાત્કાર કેમ કરી શકતા નથી? આના સમાધાનમાટે કહે છે કે, તે જૈય-બ્રહ્મ સૂક્ષ્મ છે અને દુર્લભ છે, તેથી દુર્ભેદી જાણી શકાય તેવા છે. જનસુંદના પુખ્તની સાથે સંબંધ વાળા સ્ફાટિકમણિની ઘોળાશ તદ્દન સમીપમાં હોવા છતાં જેમ તે પુખ્તની રનાશને લીધે તિરોહિત થાય છે, તેમ અસંગ એવા બ્રહ્મ, નિત્ય અપરોક્ષ છે છતાં ઉપાધિયુક્ત હોવાનેલીધે સ્પષ્ટતાથી શ્રદ્ધા કરી શકાતા નથી અને તેથીજ મૂઢ પુરુષો તે પર-માત્માને ઉપાધિના ધર્મોથી શ્રદ્ધા કરે છે; પણ વિદ્વાનો તો જ્ઞાનવડે ઉપાધિનો લય કરી નાખીને

સુખેથી તેને જાણી શકે છે. એ વાતનેજ મૂળમાં કહેલ છે કે:—“**કુરસ્યં ચાન્તિકે ચ સત્**—તે જ્ઞેય-બ્રહ્મ, મૂઢ પુરુષોને દૂર રહેલા છે અને જ્ઞાની પુરુષોને તો સમીપમાંજ રહેલા છે.” જેમ મૂઢપુરુષ જળમાં રહેલાં સૂર્યનાં પ્રતિબિંબને સૂર્યથી દૂર રહે-લું માને છે; પણ વિદ્વાન તો “તેજાનાં કિરણો ન્યારે ઉપાધિસાથે અથડાય છે અને ત્યાં અથડા-ધને પાછાં ઉપર ફેલી આવે છે, ત્યારે પ્રતિબિંબને ગ્રહણ કરાવનારાં થાય છે” આમ પોતે સમજતો હોવાથી બિંબના પ્રદેશમાંજ પ્રતિબિંબને જુએ છે, એટલે બિંબમાંજ જળસ્થ સૂર્યનો અધ્યાસ કરે છે પણ જળમાં પ્રતિબિંબનો અધ્યાસ કરતો નથી; કારણ કે ઉપાધિમાં ધર્મવાળાના અધ્યા-સની કલ્પના કરવા કરતાં વિષયનીજ ઉપાધિના માત્ર સંબંધથી થયેલા અધ્યાસની કલ્પના કરવી તે સરળ-સહેલી છે. એ પ્રમાણેજ બિંબભૂત બ્રહ્મ, પ્રતિબિંબભૂત એવા જીવથી મૂઢ પુરુષોને દૂર લાગે છે અને વિદ્વાનોને તો અત્યંત સમી-પમાંજ જણાય છે.

એ વાતનુંજ ફરીથી પ્રતિપાદન કરે છે:—

**અવિભક્તં ચ ભૂતેષુ વિભક્તમિવ ચ સ્થિતમ્ ।
ભૂતભૂર્ત્વં ચ તજ્જ્યેયં પ્રસિષ્ણુ પ્રમવિષ્ણુ ચ ॥**

તે પરબ્રહ્મ સર્વ ભૂતોની સાથે અવિભક્તરૂપે રહેલ છે, છતાં મૂઢ પુરુષોની દૃષ્ટિએ વિભક્ત-રહ્યા હોયની તેમ ભાસે છે; અને તે જ્ઞેય-પરબ્રહ્મ, સર્વ ભૂતોના ધારક છે, સંહારક છે અને ઉત્પાદક છે. ૧૬

“**एक एव तु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्**” સર્વભૂતસ્વરૂપી પરમાત્મા એકજ છે, છતાં તે દરેક ભૂતોમાં રહેલા છે; પણ તે જળની અંદર પ્ર-તિબિંબિત થયેલા ચંદ્રની પેઠે એક સ્વરૂપે અને અનેક સ્વરૂપે દેખાય છે.” એ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્ર-માણે કાર્ય અને કારણના સમુદાયને પ્રાપ્ત થયેલા સર્વ ભૂતોમાં રહેલા જીવો, જૂદાં જૂદાં જળનાં પાત્રોમાં દેખાતા પ્રતિબિંબો જેમ ચંદ્રનાંજ હોય છે, તેમ પરબ્રહ્મનાંજ પ્રતિબિંબો છે અને તે જીવસ્વરૂપ પ્રતિબિંબો, પૂર્વે કહેલી રીતિ પ્રમાણે બ્રહ્મરૂપ બિંબથી ભિન્ન નથી. એ પ્રમાણે અભેદસ્વરૂપે રહેલા પરમાત્મા, સર્વ ભૂતોના વિભાગ પામ્યા વિનાજ સ્થિત થયેલા છે, તોપણ અજ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિએ વિભાગી થઈને જાણે દૂર

દેશમાં રહેલા હોયની તેમ ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે પ્રતીત થાય છે. હે અજ્ઞાન ! કદાચ તું કહીશ કે, જળનાં પાત્રો જેમ ચંદ્રથી ભિન્ન છે, તેમ સર્વ ભૂતો પણ પરમાત્માથી ભિન્ન હોવાં જોઈએ; પણ આમ કહેવું તે યોગ્ય નથી. કારણ કે તે પરમાત્મા સર્વના અધિષ્ઠાન હોઈને સર્વ ભૂતોને ધારણ કરે છે; માટે સર્વ, દંડ આદિની જેમ તેના અધિષ્ઠાનભૂત દોરીથી પૃથક્-ભિન્ન-સત્તા-હયાતી નથી, તેમ સર્વ ભૂતોની પણ તેમના અધિષ્ઠાનભૂત પરમાત્માથી પૃથક્ સત્તા નથી. જેમ “**प्रसिष्णु प्रमविष्णु च**—દોરી જેમ તત્ત્વજ્ઞાન-દશામાં સર્પાદિને ગ્રાસ કરી જાય છે અને અજ્ઞા-નદશામાં તેના તેજ સર્પાદિને પ્રકટ કરે છે, તેમ પરમાત્માનું યથાર્થ જ્ઞાન થતાં સર્વ ભૂતોનો તેમાં નાશ થઈ જાય છે અને તેમનું અજ્ઞાન થતાં તેમ-નામાંથી સર્વ ભૂતો પ્રકટ થાય છે.” તાત્પર્ય કે, બ્રહ્મમાં આ સર્વ માયાની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ વગેરે જો-વામાં આવે છે અને તે અજ્ઞાનમૂલક છે.

એ પ્રમાણે જ્ઞેય-બ્રહ્મનું તટસ્થ લક્ષણ કહીને હવે તેમનું સ્વરૂપ લક્ષણ કહે છે:—

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।

ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितम् ॥ ૧૭

તે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા સૂર્ય આદિ જ્યોતિ-ષોના પણ પ્રકાશક છે, અજ્ઞાનથી પર છે, જ્ઞાન-સ્વરૂપ છે, જ્ઞેયસ્વરૂપ છે, જ્ઞાનનાં સાધનોથી જાણવા યોગ્ય છે અને સર્વના હૃદયમાં રહેલા છે.

(૧૭) તે પરમાત્મા સૂર્ય આદિ બાહ્યજ્યો-તિષોના તથા બુદ્ધિ આદિ આભ્યંતરજ્યોતિષોના પણ જ્યોતિષ છે—અર્થાત્ પ્રકાશક પદાર્થોના પણ પ્રકાશક છે; કારણ કે જડ જ્યોતિષોને ચૈતન્ય જ્યોતિષ પ્રકાશિત કરે છે. શ્રુતિઓ પણ કહે છે કે, “**येन सूर्यस्तपति तेजसेद्**—જે પરમાત્માના તેજથી દેહોપ્યમાન થયેલો સૂર્ય, તપી રહેલો છે.” “**तस्य भासा सर्वमिदं विभाति**—તે પરમાત્માની પ્રભાથી આ સર્વ જગત પ્રકાશી રહ્યું છે.” વળી આ ગીતામાંજ આગળ જતાં કહેવાશે કે, “**यदादित्यगतं तेजः**—સૂર્યની અંદર જે તેજ રહેલું છે, તે માર્ગજ તેજ છે.” વગેરે શ્રુતિ સ્મૃતિ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે તે પરમાત્મા સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિનાં તથા સંહારના કારણભૂત એવાં અજ્ઞા-નથી પર રહેલા છે. અહીં થંકા ચવાળો સંભળ છે કે, જ્યોતિષકાલમાં પ્રસિદ્ધ છે કે, “ચંદ્રના તેજને

પ્રકાશિત કરનારે તેનું સમ્પત્તિય એવું સૂચનું તેજ છે,” એ રીતે સૂચનાદિનાં તેજને પ્રકાશિત કરનારે તેનું સમ્પત્તિય એવું કોઈ અશ્વીકિક તેજ હોવું જોઈએ. આ શંકાનું નિરાકરણ કરવામાટેજ મૂળમાં કહેલું છે કે, “જ્ઞાનમ્-જે પરબ્રહ્મસ્વરૂપ ન્યોતિ, કેવળ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, પણ ભૌતિક સ્વરૂપ નથી,” તે બ્રહ્મ કેવળ જ્ઞાનથીજ આજ્ઞાત થયેલું હોવાથી-વીંટાયેલું હોવાથી, જ્ઞાનવડેજ પ્રાપ્ત કરી શકાય તેવું છે. હે અર્જુન! તું કહીશ કે, તેનું જ્ઞાન કેવી રીતે થઈ શકે? આના ઉત્તરમાંજ મૂળમાં કહેલું છે કે, “જ્ઞાનગમ્યમ્-અમાનિત્વ આદિ જ્ઞાનનાં સાધનોથી, તે જ્ઞેય-બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરી શકાય છે.” જૂદાં જૂદાં ગામેની પેઠે તે પરબ્રહ્મ દેશથી વ્યવધાન(અંતરાય)વાળા નથી; તેમ બાહ્ય, યૌવન આદિ અવસ્થાઓની પેઠે તે પરબ્રહ્મ કાળથી વ્યવધાન(અંતરાય)વાળા પણ નથી; પરંતુ “હૃદિ સર્વસ્ય ધિષ્ઠિતમ્-સર્વના હૃદયમાંજ રહેલા છે” અર્થાત્ પોતાના આત્મસ્વરૂપ છે અને આંતરિક દષ્ટિ કરનારાઓને તે સારીરીતે પ્રકાશ છે.

પૂર્વોક્ત અર્થનો હવે ઉપસંહાર કરે છે:—

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।

मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपत्तेः ॥૧૮॥

એ પ્રમાણે ક્ષેત્રનું, જ્ઞાનનાં સાધનોનું તથા જ્ઞેયબ્રહ્મનું મેં તારી પાસે સંક્ષેપમાં કથન કર્યું. મારો ભક્ત એ ત્રણેયને જાણીને મારાં સ્વરૂપને પામે છે.^{૧૮}

(૧૮) ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે:— હે અર્જુન! મેં તને ક્ષેત્રનું સ્વરૂપ કહ્યું તે મહા-જુતોથી આરંભીને ધૃતિપર્યંત સંક્ષેપમાં વર્ણવ્યું છે; તેમજ અમાનિત્વથી આરંભીને તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રયોજનનાં દર્શન સુધીનાં જ્ઞાન મેળવવાનાં સાધનો પણ મેં તારી પાસે સંક્ષેપમાં કહ્યાં તથા “**अनादिमत् परं ब्रह्म**” ત્યાંથી આરંભીને “**हृदि सर्वस्य धिष्ठितम्**” ત્યાંસુધી મેં તારી પાસે જ્ઞેયબ્રહ્મનું પણ સંક્ષેપમાં કથન કરેલું છે. એ બધું મેં તને શ્રુતિઓના તથા સ્મૃતિઓના આધારેજ કહ્યું છે. જે કોઈ મારો ભક્ત, એ ત્રણેયનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે, તે મારાં સ્વરૂપને પામવામાટે એટલે બ્રહ્મસ્વરૂપ થવા માટે યોગ થાય છે; કારણ કે બ્રહ્મ ભક્તિ-થીજ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થયા પછી પુરુષ, બ્રહ્મસ્વરૂપજ થઈ જાય છે. શ્રુતિ

પણ કહે છે કે:—

“यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ तस्यैत कथिता ह्यर्थाः प्रकाशंते महात्मनः”

“જે મહાત્મા પુરુષની પરમાત્માવિષે શ્રેષ્ઠ ભક્તિ છે તથા જેની દેવને વિષે ભક્તિ છે, તેવીજ ગુરુને વિષે પણ જેની ભક્તિ છે તે પુરુષને, આ કહેલા અર્થો પોતાની મેળેજ મળે છે.” વળી શ્રુતિમાં કહેલું છે કે, “**ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति**—જે પુરુષ બ્રહ્મને જાણે છે તે બ્રહ્મસ્વરૂપજ થાય છે.”

એ પ્રમાણે શરીર નામના ક્ષેત્રને અવ્યક્ત-સ્વરૂપ કહ્યું અને તેના પ્રકારો કે જેઓ મહત્ત્વ આદિ ત્રેવીસ છે તે પણ કહ્યા; તથા ઇન્દ્રિયા આદિ તેના વિકારો કે જેઓ જ્ઞાન તથા અજ્ઞાન શબ્દથી કહેવાતા અમાનિત્વ, માનિત્વ આદિ સ્વરૂપે પરિણામ પામે છે તેઓનું અને પુરુષનું પણ કથન કર્યું. હવે ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞના મંથમાં, “જેનાથી જે ઉત્પન્ન થાય છે તે” અને “ક્ષેત્ર-જ્ઞનો પ્રભાવ”—એ બે વાત કહેવાની છે. તેમાં પ્રથમની “જેનાથી જે ઉત્પન્ન થાય છે” એ વાતનું ત્રણ ક્ષેત્રોથી વિવરણ કરે છે:—

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वयनादी उभावपि ।

विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ॥

પ્રકૃતિ અને પુરુષ બન્નેને તું અનાદિ જાણ-જે; તથા વિકારો અને ગુણોને પણ (ઇન્દ્રિયા આદિ વિકારો તથા બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો આદિ ગુણોને) તું પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા જાણજે.^{૧૯}

(૧૯) સાતમા અધ્યાયમાં આદ્ય પ્રકારની જે અપરા નામની પ્રકૃતિ કહેલી છે, તે પ્રકૃતિનું અહીં કથન કરેલું છે; તથા જીવસ્વરૂપ જે પરા નામની પ્રકૃતિ કહેલી છે, તેનું પણ અહીં પુરુષ શબ્દથી કથન કરેલું છે. એ બન્ને પ્રકૃતિ તથા પુરુષ જ્યારે અન્યોન્ય સંબંધવાળાં થાય છે, ત્યારે સંસારને ઉત્પન્ન કરે છે તથા જ્યારે અન્યોન્યથી જૂદાં પડે છે, ત્યારે મોક્ષ થાય છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે, હે અર્જુન! તે બન્ને પ્રકૃતિ તથા પુરુષને તારે અનાદિકાળનાં જાણવાં; કારણકે જે તેઓને આદિકાળનાં માનવામાં આવે તો સંસારનું અકસ્માત્ ઉત્પન્ન થવાપણું સંભવે તથા કરેલાં કર્મોનો નાશ અને નહિ કરેલાં કર્મોની પ્રાપ્તિનો પ્રસંગ આવી પડે; માટેજ તેઓ બન્નેને અનાદિ માનેલાં છે. ઇન્દ્રિયા આદિ વિકારોને તથા બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિય આદિ ગુણોને તારે એજ પ્રકૃતિથી

ઉત્પન્ન થયેલા જાણુવા.

તે બન્ને-પ્રકૃતિ અને પુરુષ સંસારમાં કારણ-
બૂત છે, એ વાત હવે કહે છે:—

કાર્યકારણકર્તૃત્વે હેતુઃ પ્રતિરુચ્યતે ।

પુરુષઃ સુખદુઃખાનાં ભોક્તૃત્વે હેતુરુચ્યતે ॥૨૦॥

કાર્ય (દેહ) અને કારણ (ઇન્દ્રિયો)ના કર્તા-
પણામાં પ્રકૃતિનેજ હેતુરૂપ કહી છે અને પુરુષને
તો માત્ર સુખદુઃખાદિના ભોક્તાજ કહ્યો છે. ૨૦

(૨૦) અહીં કાર્ય શબ્દથી શરીરનું તથા
તે શરીરનો આરંભ કરનારાં ભૂતોનું અને શબ્દાદિ
વિષયોનું પ્રતિપાદન કરેલું છે; તથા કારણ
શબ્દથી તેર ઇન્દ્રિયોનું અને સુખ, દુઃખ, મોહ
આદિ ગુણોનું પ્રતિપાદન કરેલું છે. એ બન્ને કાર્ય
અને કારણના કર્તાપણામાં નિમિત્તભૂત થઇને
પ્રકૃતિ સંસારની કર્ત્રી થાય છે; તથા પુરુષ સુખ
અને દુઃખોના ભોક્તાપણામાં નિમિત્ત થઇને સં-
સારનો કર્તા બને છે. કાર્ય, કારણ, સુખ
અને દુઃખના સ્વરૂપમાં કારણ અને ફળસ્વરૂપે
પ્રકૃતિ જે પરિણામ ન પામે તો પુરુષને શું ઉ-
પલબ્ધ થાય! અને પુરુષ કંઈ પણ ઉપલબ્ધ ન
કરે તો તે સંસારી કેમ થાય? તેમજ કોઈ
પણ વસ્તુને સંપાદન નહિ કરનારી પ્રકૃતિનો
કયે સ્થળે ઉપયોગ થાય? માટે ઉપલબ્ધ (સંપા-
દન કરવા યોગ્ય વસ્તુ) અને ઉપલબ્ધા (સંપાદન
કરનાર)નો જે પરસ્પર સંયોગ તે સંસારનું કારણ
થાય છે. એ પ્રમાણે ભાષ્યકારને અનુસરતું ઉપ-
રનું વિવરણ કર્યું; પણ આ શ્લોકનું બીજી રીતે
પણુ વિવરણ થઈ શકે છે. જેમકે:—

પુરુષની સાથે તદાકાર થયેલી પ્રકૃતિજ પુ-
રુષના કાર્યપણામાં, કારણપણામાં તથા કર્તા-
પણામાં હેતુરૂપ થાય છે. જેમ દાખલાતરીકે,
અગ્નિની સાથે તદાકાર થયેલું લોહું, અગ્નિના આર-
ખૂણાવાળા સ્વરૂપ આદિમાં હેતુભૂત થાય છે તેમ.
વળી પ્રકૃતિના સુખ, દુઃખ આદિના ભોક્તા-
પણામાં, પોતાની હાયાને અર્પણ કરી પુરુષ કાર-
ણરૂપે થાય છે; જેમ અગ્નિ, પોતાની કાંતિ-તેજ
ને અર્પણ કરી, લોહાની દાહકશક્તિમાં કારણ
બને છે તેમ. ભાવાર્થ એ છે કે, કાર્યત્વ, કાર-
ણત્વ, કર્તૃત્વ આદિ ધર્મો, વાસ્તવિકરીતે પ્રકૃ-
તિથી ઉત્પન્ન થયેલા દેહ, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો આદિનાજ
છે. માત્ર તેમનો ચિદાત્મામાં આરાધ કરાયેલો છે
અને તેથીજ પુરુષ બને છે કે, હું ગોરા છું, હું

અમુક મનુષ્યનો પુત્ર છું, હું કાણો છું, હું લક્ષો છું, હું
કરું છું, મેં કર્યું—ઇત્યાદિ. તેમજ ચૈતન્યની હાયા-
ને પ્રાપ્ત થયેલી બુદ્ધિ “હું ચેતનાવાળો છું, હું સુખ-
દુઃખ આદિને પામું છું” ઇત્યાદિ માને છે. તે આ
પ્રકૃતિ અને પુરુષના એકબીજાના ધર્મોનો એક-
બીજામાં જે અધ્યાસ તેજ સંસારનું કારણ છે,
એમ સિદ્ધ થાય છે. આમ માનવાથીજ સાંખ્ય
મતવાળાઓએ માનેલું પુરુષનું ભોક્તાપણું દૂર
થાય છે; નહિ તો “પ્રકૃતિ કર્ત્રી અને પુરુષ ભો-
ક્તા” આમ કર્તૃત્વનું તથા ભોક્તૃત્વનું ભિન્ન
ભિન્ન સ્થળે રહેવારૂપ વૈયાધિકરણ્ય પ્રાપ્ત થાય
અને ભોક્તૃત્વ ધર્મવાળા પુરુષને નિર્વિકાર પણ
કહી શકાય નહિ.

અહીં કોઇને બ્રાંતિ થાય કે, જેમ બુદ્ધિનો
કર્તૃત્વધર્મ પુરુષપર આરોપિત થાય છે, તેમ પુ-
રુષનો ભોક્તૃત્વધર્મ બુદ્ધિપર આરોપિત થઇ શકે
છે. આ બ્રાંતિનું ભગવાન વારણ કરે છે:—

પુરુષઃ પ્રકૃતિયો હિ શુક્તે પ્રકૃતિજાન્યુગાન્ ।

કારણં ગુણસંગોઽસ્ય સદસઘોનિજન્મસુ ॥૨૧॥

પ્રકૃતિમાં તદાકાર થયેલો પુરુષ, પ્રકૃતિથી
ઉત્પન્ન થયેલા સુખ-દુઃખાદિ ગુણોને ભોગવે
છે. એ પુરુષનો સારીનરસી યોનિઓમાં જન્મ
થાય છે તેનું મૂળ કારણ ગુણોનો સંગ છે. ૨૧

(૨૧) દેહ, ઇન્દ્રિયો અને મનના સમુદાયરૂપ પ્ર-
કૃતિના મધ્યમાં આરંભ થઈ તદાકાર થયેલો પુરુષ,
પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા સુખદુઃખાદિ ગુણોને
પામે છે; પણ સુપુત્રિત, સમાધિ, મૂર્છા
આદિ અવસ્થાઓમાં જ્યારે તે પ્રકૃતિમાં તદાકાર
થતો નથી, ત્યારે તે સુખદુઃખાદિ ગુણોને પામતો
નથી; માટે સિદ્ધ થાય છે કે, પુરુષની અંદર જે
સુખદુઃખાદિની પ્રતીતિ થાય છે, તે ઉપાધિને લીધે
છે, અન્યથા નથી. શ્રુતિ પણ કહે છે:—“આત્મેન્દ્રિ-
યમનોયુક્તં માત્રેત્ય હર્મનૌષિણઃ ઇન્દ્રિયો અને
મનથી યુક્ત થયેલા આત્માને વિદાનો ભોક્તા કહે
છે.” આ શ્રુતિ, ઇન્દ્રિયો અને મનથી યુક્ત થયેલા
આત્માનેજ ભોક્તાતરીકે દર્શાવે છે, પણ કેવળ શુદ્ધ
આત્માને ભોક્તાતરીકે દર્શાવતી નથી. હે અર્જુન!
કદાચ તું કહીશ કે, જો આત્મા ભોક્તા નથી તો
પછી તેને પ્રકૃતિનું બંધન કેમ થાય છે? આના
ઉત્તરમાં કહેવાતું કે, એ પુરુષનો દેવાદિ સારી
યોનિઓમાં જે જન્મ થાય છે; તિર્થ, સ્થાવર
આદિ નરસી-યોનિઓમાં જે જન્મ થાય છે તથા

સારીનરસી મનુષ્યયોનિઓમાં જે જન્મ થાય છે; તેનું કારણ ગુણોના સંગ છે. એટલે સુખદુઃખાદિ ગુણોની અંદર પુરુષ આસક્તિ કરે છે, તેથીજ તેના સારીનરસી યોનિઓમાં જન્મ થાય છે. જેમકે સત્વગુણી પુરુષો દેવ થાય છે, રજોગુણી પુરુષો મનુષ્ય થાય છે અને તમોગુણી પુરુષો પશુ થાય છે; માટે સારીનરસી યોનિઓની પ્રાપ્તિમાં ગુણોની મુખ્યતા તેજ કારણ છે. આગળ જતાં આ ગીતામાંજ કહેવાશે કે, “ऊर्ध्वं गच्छंति सत्त्वस्था-सत्त्वगुण्यी पुरुषो जघ्वंलोકમાં જાય છે,” ઈત્યાદિ.

અથવા આ શ્લોકનો આ પ્રમાણે પણ અર્થ થાય છે:-

જ્ઞાની પુરુષ કે અજ્ઞાની પુરુષ, જે પ્રકૃતિમાં સ્થિત થાય છે તો તેને પ્રકૃતિના ગુણો ભોગવવા પડે છે; કારણ કે પશુઓમાં અને તે પ્રકૃતિમાં સ્થિત થયેલા પુરુષમાં લગારે ભેદ નથી, પણ જ્ઞાની પુરુષ જ્ઞાનદ્વારા અંતે તેમાંથી છૂટો થઈ શકે છે અને અજ્ઞાની પુરુષ તો ઉત્તરો તેમાં બંધાયો કરે છે. કદાચ અહીં કોઈ કહે કે, જેમ જ્ઞાની પુરુષ તેમાંથી મુક્ત થાય છે, તેમ અજ્ઞાની પુરુષ કેમ મુક્ત થતો નથી? અને અજ્ઞાની પુરુષ જેમ બંધાય છે, તેમ જ્ઞાની પુરુષ કેમ બંધાતો નથી? આના ઉત્તરમાં કહે છે કે, અજ્ઞાની પુરુષને દેહ, ઇન્દ્રિયો અને વિષયોરૂપ ગુણોમાં “હું અમુક છું, આ મારું છે” એવા પ્રકારનો સંગ હોય છે, દુરાગ્રહ હોય છે, તેથી તેને તે દુરાગ્રહ જન્મનું કારણ થઈ પડે છે; પણ વિદ્વાનોને તેવો દુરાગ્રહ હોતો નથી, તેથી જન્મ પણ રહેતો નથી. આ વાત જન્યતમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે. જેમકે દેહના સ્વામી જીવને તથા દેહમાં ભરાયેલા જૂત, યક્ષ આદિને દેહનો સંબંધ તો સરખોજ હોય છે; તોપણ જ્યારે પેલો યક્ષ તે દેહનું અભિમાન કરે છે, ત્યારે તે યક્ષજ દેહની પીડાથી પીડાય છે, પણ તે દેહનો સ્વામી જીવ પીડાતો નથી; અને જ્યારે એ યક્ષ તે દેહનું અભિમાન કરતો નથી, ત્યારે એ યક્ષને પીડા થતી નથી, પણ તે દેહના સ્વામી જીવને થાય છે; માટે સંગ તેજ બંધનકર્તા છે, પણ સાનિધ્યમાત્ર બંધનકર્તા નથી. કહેવાનો ભાવ એ છે કે, જ્ઞાની કે અજ્ઞાનીને દેહનો સંબંધ તો સરખોજ છે, તોપણ તે બંનેમાં અજ્ઞાની દેહાભિમાનનો સંગ કરવાથી બંધાય છે તથા જ્ઞાની દેહાભિમાનના સંગનો ત્યાગ કરવાથી મુક્ત થાય છે, આવો તે બે વચ્ચે મહાન

ભેદ રહેલો છે.

“स च यो यत्प्रमावाञ्च” એ ત્રીજા શ્લોકમાં ક્ષેત્રજ્ઞતા સ્વરૂપનું તથા તેના પ્રભાવનું વિવેચન કરવામાટે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી; તેમાંથી ક્ષેત્રજ્ઞતા સ્વરૂપનું તો પ્રથમ વર્ણન કરી દેખાડ્યું છે, પણ હવે તેના પ્રભાવનું કથન કરે છે:-

उपद्रष्टानुमंता च मर्ता भोक्ता महेश्वरः ।

परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुष परः ॥૨૨

આ દેહમાં રહેલો ગુણોથી પર એવો પુરુષ (આત્મા), ગુણોના સંગથી ઉપદ્રષ્ટા (સાક્ષી), અનુમંતા (અનુમોદન કરનાર), ભર્તા (કર્તૃત્વ આદિના અભિમાનથી ભરણુપોષણ કરનાર), ભોક્તા, મહેશ્વર અને પરમાત્મા-આમ છ પ્રકારનો કહેવાય છે.^{૨૨}

(૨૨) પ્રથમ કહેલુંજ છે કે, ગુણોના સંગ તેજ જન્મનું કારણ છે; પણ તે ગુણસંગ ચાર પ્રકારનો છે. જેમકે પુરુષનો અસ્વીકાર કરી માત્ર ગુણોનુંજ પ્રાધાન્ય માનીને, પુરુષનો અંતર્ભાવ કરી ગુણોનું પ્રાધાન્ય માનીને, ગુણોનું સમાનરીતે પ્રાધાન્ય માનીને તથા ગુણોનું પ્રાધાન્ય નહિ માનીને આમ ચાર પ્રકારો ગુણસંગના છે. તેમાં ચાર્વાકો પ્રથમના પ્રકાર પ્રમાણે દેહ, ઇન્દ્રિયો, મન આદિ ગુણસમુદાયનેજ આત્માતરીકે જુએ છે, માટે તેઓના મતપ્રમાણે આત્મા ભોક્તા થાય છે. બીજા પ્રકાર પ્રમાણે તાર્કિકો ગુણોનુંજ પ્રાધાન્ય માનીને આત્માની અંદર જણાતા કર્તૃત્વ આદિના અભિમાનને વાસ્તવિક માને છે અને આત્માને કર્મફળનો સંચય કરનાર ભર્તાતરીકે માને છે. સાંખ્યો ત્રીજા પ્રકાર પ્રમાણે ગુણોનું સમાનરીતે પ્રાધાન્ય માની ગુણોની અંદરજ રહેલા ભોક્તૃત્વના સંગરહિત એવા આત્મામાં, વસ્ત્રની અંદર પડેલા બીજામાના ડાઘની પેડે માને છે; માટે તેઓના મત પ્રમાણે આત્મા અનુમંતા થાય છે; અને આપણે (વેદાંતીઓ) ચોથા પ્રકાર પ્રમાણે ગુણોનું પ્રાધાન્ય નહિ માનીને-અર્થાત્ ગુણોના ધર્મોનો, “સર્વથા આત્માની અંદર સંકેમ (પ્રવેશ) છેજ નહિ” એમ માનીને, આત્માને કેવળ ઉદાસીન-બોધસ્વરૂપે ગુણોના પ્રચારને જ્ઞેનારો માનીએ છીએ; માટે આપણા મતમાં આત્મા ઉપદ્રષ્ટા-સાક્ષી થાય છે. આ ચારેય પ્રકારના ગુણસંગીઓમાં ઉપદ્રષ્ટા-સાક્ષી ઉત્તમ છે, અનુમંતા મધ્યમ છે, ભર્તા અધમ છે અને ભોક્તા અધમાધમ

છ. તેનો તેજ આત્મા, યુજોને વશ કરીને જ્યારે ક્રીડા કરે છે, ત્યારે તે મહેશ્વર કહેવાય છે; પણ સમગ્ર વિશ્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સંહાર કરનારો તથા જગતનો અંતર્યામી એવો તેનો તેજ આત્મા યુજોને વશ કરી ક્રીડા કરનારો પૂર્વોક્ત મહેશ્વર, જ્યારે યુજોનો તદ્દન ત્યાગ કરીને સ્થિત થાય છે, ત્યારે તે પરમાત્મા કહેવાય છે. જો કે ઉપદ્રષ્ટા આત્મા પણ યુજોનો ત્યાગ કરીને જ તેના સાક્ષીતરીકે રહેનારો હોય છે, તોપણ તે ઉપદ્રષ્ટા આત્મા તે યુજોના વ્યવધાનવાળો હોવાથી તે યુજોના પ્રચારસિવાયના બીજાના પ્રચારને જોઈ શકતો નથી; પણ આ પરમાત્મા તો સમગ્રના પ્રચારને જોનારો છે, માટેજ તે સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છે અને પરમાત્મા કહેવાય છે. તે આ પરમાત્માના સંબંધમાંજ આગળ જતાં કહેવાશે કે, “**ઉત્તમઃ પુરુષસ્સ્વન્યઃ પરમાત્મેત્યુદાહૃતઃ । યો લોકત્રયમાવિશ્ય વિમર્ત્યવ્યય ईશ્વરઃ ॥** ઉત્તમ પુરુષ તો એક બીજોજ છે કે જેને પરમાત્મા કહેવ છે. અવિનાશી એવા જે ઈશ્વર, ત્રણેય લોકમાં પ્રવેશ કરીને તેને ધારણ કરી રહ્યા છે.” આ બંને પણ યુજોના સંગવાળા છે. એ પ્રમાણે દેહની અંદર રહેલો આત્મા એકજ છે, યુજોથી પર રહેલો છે, પોતાનામાં યુજોનો લય કરીને રહેલો છે અને અખંડ એક રસવાળો છે; છતાં યુજોના સંગથી જ પ્રકારનો થાય છે, એજ એનો પ્રભાવ છે. (અહીં એટલું સમજવાનું છે કે, અનુમંતા, ભાતી અને ભોક્તા-સ્વરૂપે થયેલો આત્મા બંધાય છે તથા ઉપદ્રષ્ટા મહેશ્વર અને પરમાત્મસ્વરૂપે થયેલો આત્મા હમેશાં મુક્ત રહે છે. એકના એકજ આત્મામાં આટલો બધો ભેદ પડે છે, તેનું કારણ કેવળ યુજોનો સંગજ છે. અહીં ભાષ્યના અર્થનું પણ અનુસંધાન કરી લેવું. વિસ્તારના બયથી અમે તે દર્શાવતા નથી.) એ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળા આત્માનું જ્ઞાન થતાં કૃણ કહે છે:-

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते॥

આ પ્રમાણે જે મનુષ્ય, પરમઃ પુરુષને તથા યુજોસહિત પ્રકૃતિને જાણે છે, તે સર્વથા ગમે તેમ વર્તે તોપણ પુનર્જન્મને પામતો નથી. ૨૩

(૨૩) અર્થાત્ પરમ પુરુષનું તથા વિકારો-સહિત પ્રકૃતિનું જ્ઞાન ધરાવનાર મનુષ્ય શાએકત કર્મો કરીને અથવા શાઅનિષિદ કર્મો કરીને ગમે

તેમ વર્તે તો એ પુનર્જન્મ પામતો નથી; પરંતુ મુક્તજ થાય છે.

એ પ્રમાણેના આત્મદર્શનમાં, અધિકારીઓના ભેદપરત્વે ભિન્ન ભિન્ન ઉપાયો હવે કહે છે:-

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति कैचिद व्याप्राप्य
अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥

સાંખ્યયોગ અને કર્મયોગમાં કુશળતાવાળા કેટલાએક પુરુષો, ધ્યાનવડે પોતાના દેહમાં રહેલા પરમેશ્વરનો બુદ્ધિદ્વારા સાક્ષાત્કાર કરે છે; અને તે સિવાયના બીજા પુરુષો, કર્મયોગવડેજ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. ૨૪

(૨૪) અહીં “જેઓ આત્માને જાણવાની ઇચ્છા કરે છે, તેઓ નિષ્કામ કર્મોથી પરમેશ્વરનું આરાધન કરે છે” તેવા કર્મયોગીઓ કહેલા છે. તે કર્મયોગીઓ પોતાને વિવિધિયા ઉત્પન્ન થઇ ગયા પછી વેદાંતનું શ્રવણ કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે, ત્યારપછી પ્રમાણમાં રહેલી અશ્રદ્ધાને દૂર કરવા માટે તેઓ પ્રયત્ન કરે છે; અને તે અશ્રદ્ધા જ્યારે દૂર થઇ જાય છે, ત્યારે તેઓ પ્રમેયમાં રહેલી અશ્રદ્ધાને દૂર કરવામાં તેજ અર્થનું મનન કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને તેમનેજ સાંખ્યો કહેલા છે. ત્યારપછી એટલે પ્રમાણ અને પ્રમેયમાં રહેલી અશ્રદ્ધા જ્યારે દૂર થઇ જાય છે, ત્યારે આત્માથી ભિન્ન એવા દેહાદિકવિષે આત્મબુદ્ધિરૂપ વિપરીત ભાવનાની નિવૃત્તિ કરવામાં વિજ્ઞાતીય જ્ઞાનના તિરસ્કારપૂર્વક સમ્બંધીય જ્ઞાનના પ્રવાહને અનુરૂપ નિદિધ્યાસન કરવામાં તેઓ પ્રવૃત્ત થાય છે. ત્યારપછી જ્યારે તે નિદિધ્યાસન બરાબર પરિપક્વકાળમાં આવી જાય છે, ત્યારે પોતાની બુદ્ધિની વૃત્તિમાં પરમેશ્વરનો જેઓ સાક્ષાત્કાર કરે છે તેઓ ધ્યાન કરનારા કહેવાય છે. તેમાં જેઓ કર્મ અને સાંખ્યમાં બરાબર નિષ્ણાત-કુશળ થયેલા હોય છે, તેઓ ધ્યાનવડે પોતાના દેહમાં બુદ્ધિદ્વારા પરમેશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરે છે; પણ જેઓ કર્મ કરનારા નથી તેઓ વિચારસ્વરૂપ એવા સાંખ્યયોગથી ધ્યાનદારા પરમેશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. વળી બીજા કેટલાએક તો પ્રથમ કહેલા કર્મયોગીજન ધ્યાનદારા પરમેશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. (અહીં આ ત્રણેય સાધનોનો સમુચ્ચય છે પણ વિકસપ નથી.) હવે બીજો પક્ષ કહે છે:-

अन्ये त्वे मजानंतः शुतान्यम्य
तेऽपि चातितरत्येव मृत्युं

બીજા કેટલાએક આ પ્રમાણે નહિ જાણતા હોવાથી આચાર્ય આદિ બીજાઓ પાસેથી શ્રવણ કરીને પરમેશ્વરનું ઉપાસન કરે છે, તેઓ પણ સંસારને તરીજ જાય છે; કારણકે તેઓ શ્રવણરૂપ મોક્ષસાધનમાં પ્રવૃત્ત થયેલા છે. ૨૫

(૨૫) જેઓ ઉદાપોહ કરવાની કુશળતાથી રહિત છે, પૂર્વના પ્રકારને જાણતા નથી તથા પૂર્વેકત પુરુષો કરતાં વિલક્ષણ છે, તેઓ આચાર્ય આદિ બીજાઓ પાસેથી આત્માનું નિર્વિશેષ દ્વલ્લભ્યત્વ સ્વરૂપ તથા તેની ઉપાસનાનો આર્ગ સમજી લઇને પરમાત્માનું ઉપાસન કરે છે; તથા પૂર્વેકત પ્રકારે ધ્યાન કરે છે, તેઓ પણ સંસારને તરીજ જાય છે. જ્યારે આવા પુરુષો પણ સંસારને તરી જાય છે, ત્યારે પૂર્વેકત શ્લોકમાં દર્શાવેલા પુરુષો, સંસારને તરી જાય એમાં શું આશ્ચર્ય છે? જો કે, આ શ્રવણરૂપ સાધનથી ઉપાસના કરનારાઓનો કમ મુખ્ય તો નથીજ, તો પણ તેઓ સંસારને અવશ્ય તરી જાય છે એમાં સંશય નથી; કારણ કે તેઓ શ્રવણનેજ મોક્ષસાધનતરીકે માનનારા હોય છે, તેઓની ધ્યાનમાં અતિશય પ્રવૃત્તિ હોય છે, તેથી તેઓને ચિત્તશુદ્ધિ માટે કર્મો કરવાની જરૂર રહેતી નથી; પણ વેદોક્ત તત્ત્વમાં નિશ્ચયને દઢ કરીને અસંભાવના-અશ્રદ્ધાને દૂર કરવામાટે શ્રવણમનનનીજ જરૂર છે. આ અલ્પસાક્ષાત્કારને કેટલાએક સંવાદિ ભ્રમરૂપ કહે છે; અને બીજા કેટલાએક પ્રમાણરૂપ કહે છે. જેમકે કોઇ પુરુષ મણિની કાંતિને મણિરૂપ જોતો ભ્રમિતજ ગણાય છે, તોપણ તે કાંતિનું અલ્પ કરતાં વેળાએ સત્યસ્વરૂપવાળા મણિનેજ પામે છે. આનું નામજ સંવાદિ ભ્રમ કહેવાય છે. એજ પ્રમાણે તત્ત્વ પદાર્થરૂપ મણિની પ્રભાવરૂપ એવા ત્ત્વ પદાર્થની તત્ત્વ શુદ્ધિથી ભાવના કરતો પુરુષ, વ્યવહારદૃષ્ટિએ તો ભ્રમિત થયેલોજ ગણાય છે; તોપણ તે ત્ત્વ પદાર્થનો સાક્ષાત્કાર કરતી વેળાએ તેથી ભિન્ન એવા તત્ત્વ પદાર્થનોજ તે પુરુષને સંવાદિ ભ્રમના ન્યાય પ્રમાણે સાક્ષાત્કાર થાય છે. વસિષ્ઠ કહે છે કે, “અસત્યે સત્યતા સાધો જ્ઞાન્મયતી પરિદૃશ્યતે। શૂન્યેન ધ્યાનયોગેન જ્ઞાન્મયતં પ્રાપ્ન્યતે પદમ્ ॥”-જોકે વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ-અર્થાત્ અજ્ઞાનાં નિર્વિશેષ સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ-આ જ્ઞાત્રાત્મા, અસત્ય છે; છતાં પણ તેમાં

નિર્વિશેષ સ્વરૂપની જે ભાવના કરવી તે, અની અંદર અગ્નિનું ધ્યાન કરવા જેવો નિર્વિષય શૂન્ય યોગ છે; છતાં પણ હે સત્પુરુષ રામ! તે નિર્વિષય શૂન્ય એવા ધ્યાનયોગથી પણ શાશ્વતી સત્યતા એટલે પરમાત્માનું નિર્વિશેષ સ્વરૂપ જોઈ શકાય છે અને શાશ્વતનું પદ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.” વળી કલ્પદ્રુમાચાર્ય તો કહે છે કે, “વેદાંતવાક્યજધ્યાન ભાવનાજાપરોક્ષધીઃ। મૂલપ્રમાણદાઢ્યેન ભ્રમત્વં પ્રતિપદ્યતે॥ વેદાંતશાસ્ત્રોનાં વાક્યોથી ઉત્પન્ન થયેલા ધ્યાનથી અને ભાવનાથી ઉત્પન્ન થયેલી અપરોક્ષ શુદ્ધિ, મૂળ પ્રમાણની દૃઢતાને લીધે ભ્રમસ્વરૂપ થાય છે.”

પ્રથમ “કાર્યકારણકર્તૃત્વે” એ વીસમા શ્લોકમાં, ચેતન અને જડસ્વરૂપ એવાં પુરુષ અને પ્રકૃતિના એકબીજાના ધર્મનો એકબીજામાં અધ્યાસ કહેલો છે. તે ગુણસંગરૂપ અધ્યાસજ અનેક પ્રકારના જન્મોમાં પુરુષને કારણભૂત છે, એ વાત પણ “કારણ ગુણસંગોઽસ્ય” એ એકવીસમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં કહેલી છે. હવે એ વાતનુંજ વધારે સ્પષ્ટીકરણ કરે છે:—

યાવત્સંજાયતે કિંચિત્સત્ત્વં સ્થાવરજંગમમ્ ।
ક્ષેત્રક્ષેત્રદ્વંદ્વોગાત્તદ્વિદ્ધિ ભરતર્ષભ ॥ ૨૬ ॥

હે ભરતર્ષભ! આ જગતમાં જે કંઈ સ્થાવરજંગમ પ્રાણી ઉત્પન્ન થાય છે, તે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના સંયોગથીજ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ તારે સમજવું. ૨૬

(૨૬) પ્રથમ જે ગુણસંગ: એમ કહેલું છે, તે પરથી એમ નહિ સમજવું કે રૂપ આદિ ગુણોની આસક્તિથી અનેક પ્રકારના જન્મો થાય છે; પરંતુ એકબીજાના એકબીજાની અંદર એકબીજાવ થવાના અધ્યાસરૂપ ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞોના સંયોગજ અનેક પ્રકારના જન્મોનું કારણ છે, એમ સમજવું.

હવે તે અધ્યાસનો કેવી રીતે નાશ કરવો તે કહે છે:—

સમં સર્વેષુ ભૂતેષુ તિષ્ઠતં પરમેશ્વરમ્ ।

વિદિ શ્યત્સ્વવિનશ્યંતં યઃ પश्यતિ સ પश्यતિ ॥

જે મનુષ્ય સર્વ નાશવંત પ્રાણી પદાર્થમાં અવિનાશી પરમેશ્વરને સમાનપણે રહેલા જુએ છે, તેજ ચથાર્થ જુએ છે. ૨૭

(૨૭) પરમેશ્વર અપરિણામી સ્વરૂપે, અહ-કારના ભાસક સ્વરૂપે તથા નિત્ય સચસ્વરૂપે સર્વ

જૂતોની અંદર રહેલા છે. જૂતો દેહાદિ આકારે પરિણામ પામે છે, તોપણ તે પરમાત્મા સદા અપરિણામીજ છે. દેહમાંજ તે પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે. તે સર્વના અત્યંતી છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સંહારના કરનાર છે અને તેથીજ દોરીની અંદર બાંધિથી દેખાતા સર્પના અદર્શનની પેઠે, અંતર્બુદ્ધિએ સર્વ જૂતોનું અદર્શન થયા છતાં પણ તે પરમેશ્વરનું કદી અદર્શન થતું નથી; કારણ કે તે સર્વવ્યાપક છે, સર્વની અંદર સતત ગતિવાળાં છે તથા નિલ દ્રશ્યસ્વરૂપ છે અને સર્વ અવસ્થાઓમાં અદર્શન પામતા નથી; આમ જે જીએ છે, તેજ અહિં જોનારો છે. બાકીના બધા આંધળાજ છે. પૂર્વોક્ત દર્શનનું ફળ કહે છે:—

સમં પડ્યન્ હિ સર્વત્ર સમવસ્યિતમીશ્વરમ્ ।

ન હિનસ્ત્યાત્મનાઽઽત્માનં તતો યાતિ પરાંગતિમ્

સર્વસ્થળે સારી રીતે રહેલા પરમેશ્વરને સમસ્વરૂપે જોનારો પુરુષ, પોતાના આત્માવડે (દેહાદિવડે), આત્માનો (અનેક પ્રકારની ચોનિઓમાં પાડવારૂપ) નાશ કરતો નથી અને તેથી તે પરમગતિ-મોક્ષને પામે છે.^{૨૮}

(૨૮) પોતાના દેહમાં જેમ પરમેશ્વર રહેલા છે તેમજ સર્વ સ્થળે પણ રહેલા છે, આમ સમસ્વરૂપે પરમાત્માને જોનારો પુરુષ, પોતાના દેહાદિવડે આત્માનો નાશ કરતો નથી-અર્થાત્ અનેક પ્રકારની ચોનિઓમાં સંકટમાં પાડીને આત્માને પીડતો નથી, પરંતુ તેથી પરમગતિ મોક્ષને પામે છે; અથવા સર્વ સ્થળે એકજ આત્માને જોનારો તે પુરુષ, પોતાનોજ તેમ ખીજનો પણ નાશ કરતો નથી-અર્થાત્ સર્વના પર દયાળુ રહે છે અને તેથી પરમગતિને પામે છે.

હવે અર્જુન શંકા કરે છે કે, જેમ ઉપજી સ્વભાવવાળા અગ્નિને શીત સ્વભાવવાળો જોઈ શકતો નથી, તેમ વિષમ સ્વભાવવાળાં જૂતોને કયો પુરુષ સમબુદ્ધિથી જોઈ શકે? આનું સમાધાન કરતા ભગવાન કહે છે:—

મત્યૈવ ચ કર્માણિ ક્રિયામાણાં સર્વશઃ ।

યઃ પડ્યતિ તથાઽઽત્માનમકર્તા સ પરતિ ॥

સર્વ પ્રકારે કર્મોને પ્રકૃતિથીજ કરતાં જે પુરુષ જીએ છે; તથા આત્માને અકર્તા જીએ છે, તે પુરુષજ સર્વ સ્થળે સમબુદ્ધિથી જોઈ શકે છે.^{૨૯}

(૨૯) મન, વચન અને કાયાથી જે કોઈ કર્મો આરંભાય છે, તે સર્વ કર્મોને પ્રકૃતિજ કર્યા કરે છે, પણ આત્મા કરતો નથી. આમ વિચારીને જે પુરુષ પ્રકૃતિને કર્તા જીએ છે તથા આત્માને અકર્તા જીએ છે, તે પુરુષજ પૂર્વોક્ત રીતિ પ્રમાણે સર્વ સ્થળે સમબુદ્ધિથી જોઈ શકે છે.

પ્રકૃતિજ કર્તા છે, પણ આત્મા કર્તા નથી એમ શાપરથી કહેા છે? આના ઉત્તરમાં કહે છે:—

યદા ભૂતપૃથગ્ભાવમેકસ્યમ્ પડ્યતિ ।

તત એવ ચ વિસ્તારં બ્રહ્મ સંપદ્યતે તદા ॥૩૦॥

આ સમય જૂતોનું દશ્યમાન લિન્ન સ્વરૂપ એક આત્મામાંજ રહેલું છે તથા તે આત્માથીજ તે લિન્ન સ્વરૂપ વિસ્તાર પામેલું છે. આમ જ્યારે પુરુષ જીએ છે ત્યારે તે બ્રહ્મસ્વરૂપ થઈ જાય છે. ૩૦

(૩૦) આકાશ આદિ અને જરાયુજ, સ્વેદજ, અંડજ, ઉદ્ભિજ્જ આદિ જૂતોનો અનેક પ્રકારે રહેલો જે આ પૃથક્કાવ દેખાય છે તે, દોરીની અંદર દેખાતા સર્પાદિની પેઠે અથવા સુવર્ણમાંથી જૂદી રીતે દેખાતાં કુંડળ આદિની પેઠે એક આત્મામાંજ લય પામીને રહેલ છે; તથા વ્યુત્થાનાવસ્થા પછી જેમ સ્વપ્નાદિનો વિસ્તાર જોવામાં આવે છે, તેમ એકજ આત્મામાંથી આ સર્વ જૂતોનો પૃથક્કાવ દેખાય છે. આમ જે પુરુષ, શાસ્ત્ર અને આચાર્યના ઉપદેશ પ્રમાણે જ્યારે જીએ છે, ત્યારે તે બ્રહ્મસ્વરૂપ થાય છે. કહેવાનો ભાવ એ છે કે, જે ક્રિયાવાળું હોય છે, તેજ કર્તા કહેવાય છે અને ચલન તે ક્રિયા કહેવાય છે; તો તેનું ચલન, પરિચિન્ન સ્વભાવવાળાં, પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલાં તથા આત્માથી લિન્ન સ્વરૂપવાળાં બુદ્ધિ આદિનેજ કેવળ સંભવે છે; પણ સર્વવ્યાપક તથા સર્વજૂતોના પૃથક્કાવને ગળી જવાના સ્વભાવવાળા આત્માને સંભવતું નથી, માટેજ આત્મા અકર્તા છે અને પ્રકૃતિ કર્તા છે.

વળી અર્જુન શંકા કરે છે કે, તમારા કહેવા પ્રમાણે વ્યાપક સ્વરૂપવાળા આત્માને કર્તાતરીકે ભલે આપણે ન સ્વીકારીએ; પણ દેહાદિથી યુક્ત થયેલા પરિચિન્ન સ્વભાવવાળા આત્માને તમારે કર્તા કહેવોજ પડશે; નહિ તો અનુભવનો વિરોધ આવે. આ શંકાનું સમાધાન કરવામાટે ભગવાન કહે છે:—

અનાદિત્વાન્નિ ન ત્વાત્ પરમાત્મા નમ્બયઃ ।

તત્ત્વજોપિ કાલ ન કયોસિ ન નિવૃત્ત ॥

આ પરમાત્મા અવિકારી છે; કારણકે તે અનાદિ અને નિર્ગુણ છે. હે કુંતીપુત્ર ! તે પરમાત્મા શરીરમાં રહેલા છે, છતાં પણ કંઈ કરતાં નથી અને લેપાતાં નથી. ૩૧

(૩૧) આત્મા સર્વ પ્રાણીઓને નિલ અપરોક્ષ છે અને દેહ આદિ બીજા પદાર્થોથી તે ભિન્ન છે; તથા અજનમય, મનોમય, પ્રાણમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય-એ પાંચ કોશોથી પણ અતીત છે, માટે તે પરમ આત્મા કહેવાય છે. વળી તે આત્મા, અવ્યય છે એટલે દેશથી, કાળથી કે વસ્તુથી ન માપી શકાય તેવા છે; કારણ કે તે અનાદિ છે. જે વસ્તુ આદિમત્ છે તેવું જ માપ થઈ શકે છે, માટે આકાશ આદિ આદિમત વસ્તુઓ અવ્યય નથી. હવે અહીં કોઈ શંકા કરે કે, અનાદિલાવ નિયમે કરીને અનંત હોય છે તેથી અનાદિ એવો આત્મા, કાળથી માપી શકાય તેવા નથી; તેમજ જે વસ્તુ દેશથી માપી શકાય તેવી હોય છે તેનો અવશ્ય નાશજ થાય છે અને તે અનાદિ પણ કહેવાતી નથી, માટે આત્માનો દેશથી પણ માપ થઈ શકે તેમ નથી. કદાચ તમે કહેશો કે, પરમાણુની પેઠે આત્માનું દેશથી તો માપ થઈ શકશે. ના, પણ તેમ નહિ કહેવાય; કારણ કે દશે દિશાઓવાળા પ્રદેશમાં રહેનાર આત્માપ્રવ્ય નિરવયવ સ્વરૂપવાળા પરમાણુતરીકે સિદ્ધ નથી. પરમાણુ તો એકજ પ્રદેશમાં રહેનારો છે, કારણ કે પરમાણુનો પૂર્વદિશાથી અવચ્છિન્ન થયેલો ભાગ, પશ્ચિમ દિશાવડે પામી શકતો નથી અને તેમ હોવાથી અનુભવનો પણ વિરોધ આવતો નથી; માટે સિદ્ધ થાય છે કે, આત્માનો દેશથી પણ પરિચ્છેદ (માપ) થઈ શકતો નથી અને તેજ કારણથી આત્માનો સજ્જતીય અથવા વિજ્ઞતીય વસ્તુથી પણ પરિચ્છેદ થઈ શકતો નથી. એ બધી વાત તો ખરી, પણ વિચિત્ર શક્તિવાળા, નવા નવા પ્રયોગોને રચવામાં સમર્થ, ત્રિગુણાતીત, સર્વના ઈશ્વર અને સર્વને જાણનાર એવા આત્માનો સ્વગત ભેદ તો અવશ્ય હોવો જોઈએ; અને તેથી જ પોતાની શક્તિ જે માયા તેથી યુક્ત સ્વરૂપવાળા તે પરમાત્માને જગતના કર્તાતરીકે તથા દેહ આદિથી યુક્ત સ્વરૂપવાળા તે પરમાત્માને અગ્નિહોત્રઆદિના કર્તાતરીકે અવશ્ય કહેવાનું પડે. આ શંકાનું નિરાકરણ કરવા માટે જ મૂળમાં કહે છે કે, “ત્રિગુણાતીત-પરમાત્મા નિર્ગુણ છે.” આકાશ આદિ ગુણવાન

પદાર્થોજ સંયોગ, વિભાગ અથવા ઉપાધિને પામીને પોતાના શબ્દ આદિ ગુણોને પ્રકટ કરે છે; પણ તે ગુણવાન પદાર્થો પોતાનામાં નહિ રહેલા સ્પર્શઆદિ ગુણોને કોઈ પણ ઉપાધિથી દર્શાવવાને સમર્થ નથી. એ પ્રમાણે સર્વગુણોથી રહિત એવો આત્મા માયા, દેહ આદિ અવચ્છેદ વસ્તુને પામીને પણ કર્તૃત્વઆદિ ગુણોને પ્રકટ કરવા સમર્થ નથી. મૂળમાં આ વાતનો જ ક્ષિત્તિ-તાર્થ કહેલો છે કે, હે કુંતીપુત્ર ! આત્મા શરીરમાં રહીને પણ કંઈ કરતો નથી તથા લેપાતો પણ નથી.

આત્મા નિર્ગુણ છે, માટે કંઈ કરતો નથી, એ વાત સિદ્ધ થઈ. “હવે આત્મા લેપાતો નથી” એ વાતને સિદ્ધ કરે છે:-

**यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यान्काशं नोपलिङ्ग्यते ।
सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिंग्यते ॥**

જેમ આકાશ સર્વમાં રહેલું છતાં સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે કશાથી લેપાતું નથી; તેમ આત્મા પણ સર્વ દેહમાં રહેલો છતાં અતિશય સૂક્ષ્મ હોવાથી પ્રકૃતિના ગુણોવડે લેપાતો નથી. ૩૨

(૩૨) અર્થાત આકાશ સૂક્ષ્મ હોવાથી તથા સંગરહિત સ્વભાવવાળું હોવાથી ધૂમાડા આદિથી જેમ લેપાતું નથી; તેમ આત્મા પણ પુણ્ય, પાપ આદિથી લેપાતો નથી.

**यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥**

જેમ સૂર્ય એકજ છતાં સર્વ લોકોને પ્રકાશે છે; તેમ હે ભારત ! આ એકજ ક્ષેત્રજ્ઞ પરમાત્મા સર્વ ક્ષેત્રરૂપી શરીરોને પ્રકાશે છે. ૩૩

આત્મા કરતો નથી તથા લેપાતો નથી, એ બંને વાતનું બીજા દષ્ટાંતદ્વારા પ્રતિપાદન કરે છે:-

(૩૩) જેમ એકજ સૂર્ય, પોતાની સત્તામાત્રથી સમગ્ર વિશ્વને પ્રકાશિત કરે છે; પણ સાળવી જેમ વ્યાપારયુક્ત થઈને પટને પ્રકાશિત (તેજાર) કરે છે, તેમ વ્યાપારયુક્ત થઈને સૂર્ય વિશ્વને પ્રકાશિત કરતો નથી તથા પ્રકાશના ધર્મો-દુર્ગંધ આદિથી લેપાતો પણ નથી. એમજ આ ક્ષેત્રજ્ઞ પણ સૂર્યની પેઠે એકજ છે અને મહાભૂત આદિ ચોવીસ તત્ત્વોઅથ તથા ઈન્દ્રિયા, દેહ આદિ વિકારોથી યુક્ત એવા અનેક પ્રકારનાં ક્ષેત્રને પોતાની સત્તામાત્રથી પ્રકાશિત કરે છે; પણ વ્યાપારયુક્ત થઈને

પ્રકાશિત કરતો નથી, તેથી હે ભારત ! તે આત્મા, ક્ષેત્રના પુણ્ય, પાપ આદિ ધર્મોથી લેખા-તો નથી. અહીં સૂર્યનું દષ્ટાંત આપીને એમ દર્શાવ્યું છે કે, આત્મા એક છે, અકર્તા છે અને નિર્લેપ છે. શ્રુતિઓ પણ કહે છે કે:-

“યથા હ્યયં જ્યોતિરાત્મા વિવસ્વાનપોમિદ્ધા
બહુરૂપોઽનુગચ્છન્ । ઉપાધિના ક્રિયતે મેદરૂપો
દેવઃ ક્ષેત્રજ્વેવમજોઽયમાત્મા ॥-જેમ આ
જ્યોતિસ્વરૂપ સૂર્ય, જૂદાં જૂદાં જળપાત્રોને
અનુસરતાં ઉપાધિને લીધે પોતે એક છે; છતાં
અનેક સ્વરૂપવાળો થઈ શકે છે, તેમજ અજ્ઞ-મા
એવો આ પ્રકાશમય આત્મા, જૂદાં જૂદાં ક્ષે-
ત્રોને અનુસરતી ઉપાધિને લીધે અનેક સ્વરૂપ-
વાળો થઈ શકે છે.” વળી પણ “સૂર્યો યથા
સર્વલોકસ્ય ચશ્રુર્ન લિપ્યતે ચાક્ષુષેર્બાહ્ય-
દેવૈઃ એકસ્તથા સર્વભૂતાન્તરાત્મા ન લિપ્યતે
લોકદુઃસ્વેન બાહ્યઃ” “જેમ સૂર્ય સર્વ લોકના
ચક્ષુરૂપ છે, તોપણ ચક્ષુના બાહ્યોપોવડે લેખાતો
નથી, તેમ એકજ એવો સર્વભૂતોનો અંતર્યામી
આત્મા, લોકના દુઃખથી લેખાતો નથી; કારણ કે
તે વાસ્તવિકરીતે લોકોથી ભિન્ન છે.”

હવે આખા અધ્યાયના અર્થનો ઉપસંહાર
કરે છે:-

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોરેવમંતરં જ્ઞાનચક્ષુષા ।

ભૂતપ્રકૃતિમોક્ષં ચ યે વિદુર્યાતિ તે પરમ્ ॥૨૪॥

એ પ્રમાણે જેઓ જ્ઞાનદષ્ટિથી ક્ષેત્ર અને
ક્ષેત્રજ્ઞના ભેદને તથા આકાશ આદિ સર્વભૂતોનાં
ઉપાદાનકારણભૂત એવી ત્રિગુણાત્મક અવિદ્યાના
સમૂળગા નાશને જાણે છે, તેઓ મોક્ષને પામે છે.”

(૩૪) એ પ્રમાણે પ્રથમ કહેલાં ક્ષેત્ર અને
ક્ષેત્રજ્ઞના પૂર્વોક્ત રીતિએ-જડ, ચેતન, કર્તા, અકર્તા,
વિકારી, અવિકારી આદિ ભેદને-જાતેની પરસ્પર
વિલક્ષણતાને, શાસ્ત્ર અને આચાર્યના ઉપદેશદ્વારા
થયેલાં આત્મજ્ઞાનરૂપ જ્ઞાનચક્ષુવડે જેઓ જાણે
છે, તેઓ મોક્ષને પામે છે. અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે
કે, જેમ સાંખ્યમતવાળાઓ, પ્રકૃતિ અથવા પુરુ-
ષનું જ્ઞાન થવાથી મોક્ષ થાય એમ માને છે, તેમ
આપણે વેદાંતીઓએ પણ પ્રકૃતિ અથવા પુરુષના
જ્ઞાનથીજ મોક્ષ થવાનું માનવું કે શું? આના
ઉત્તરમાં કહેવાનું કે, આકાશ આદિ ભૂતોના ઉપા-
દાન કારણભૂત એવી ત્રિગુણાત્મક જે અવિદ્યા,
તેમો વિદ્યાવડે જેઓ સમૂળગા નાશ કરી જાણે

છે, તેઓજ મોક્ષને પામે છે; પણ કેવળ પ્રકૃતિ
અને પુરુષના ભેદને જાણનારાજ મોક્ષને પામતા
નથી. જો પ્રકૃતિ, એક સત્ય અને વ્યાપક હોય તો
અલિપ્ત દષ્ટિવાળા અને વ્યાપક એવા અનેક મુક્ત
પુરુષોને પણ સર્વથા તે પ્રકૃતિનું દર્શન થયા
કરે અને તેઓને પણ બંધન આવી પડે; પણ
જો પ્રકૃતિ મિથ્યાજ છે તોજ જેઓને આત્મસા-
ક્ષાત્કાર થયો છે તેઓની દષ્ટિએ દોરીમાં દેખાતા
સર્પની પેઢે તે પ્રકૃતિનો સર્વથા બાધ થઈ શકે છે;
અને તેઓની દષ્ટિએ પછી ત્રણેય કાળમાં તે પ્રકૃતિ
છેજ નહિ, એમ કહી શકાય; પણ જેઓને
આત્મસાક્ષાત્કાર નથી થયો, તેઓને માટે તો તે
પ્રકૃતિ અનાદિ અને અનંતજ છે એમ કહી શકાય.
માટે કેવળ પ્રકૃતિ અને પુરુષના માત્ર ભેદજ્ઞાનથીજ
મોક્ષ થતો નથી, પરંતુ પ્રકૃતિનો બાધ કરી પુરુષનું
જ્ઞાન કરવાથીજ બંધનની નિવૃત્તિ થાય છે. જેમ
દોરીની અંદર દેખાતા સર્પનો બાધ કરી, દોરીનું
જ્ઞાન કરવાથી ભયની નિવૃત્તિ થાય છે તેમ.

ઈતિ શ્રીમહાં લીંગમં ભગવદ્ગીતાપર્વમાં
“ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞવિભાગયોગ” એ વિષયનો
અધ્યાય ૩૭ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૮ મો ગુણત્રયવિભાગયોગ

પૂર્વના અધ્યાયના અંતમાં કહ્યું કે:-“ભૂત-
પ્રકૃતિમોક્ષં ચ યે વિદુર્યાતિ તે પરમ્ ॥”
તેમાં ભૂતપ્રકૃતિ એટલે શું? તે ભૂતપ્રકૃતિને કેનો
આશ્રય છે? કેના આશ્રયથી તે ભૂતોને ઉત્પન્ન
કરે છે? અને કેવી રીતે તે સર્વને બંધન કર-
નાર થઈ પડે છે? તથા કેવી રીતે તેમાંથી મોક્ષ
થાય છે? વળી તેમાંથી મુક્ત થયેલા પુરુષોનું
શું લક્ષણ હોય છે? આ બધા વિષયોનું વિવરણ
કરવામાટે આ ચૌદમા અધ્યાયનો આરંભ કર-
વામાં આવે છે; તેમાં પ્રથમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ,
અર્જુનને રુચિ ઉપજાવવા માટે પરમજ્ઞાનનાં વ-
ખાણુ કરે છે:-

॥ શ્રીમગવાર્વાચ ॥

પરં ભૂયઃ પ્રવક્ષ્યામિ જ્ઞાનાનાં જ્ઞાનમુત્તમ ॥

સ્વચ્છાસ્ત્વ મુનયઃ સર્વે પરાં સિદ્ધિમિતો મતાઃ ॥

શ્રીભગવાને કહ્યું:-હે અર્જુન ! હું તને
દરીથી પણ સર્વ જ્ઞાનોમાં ઉત્તમ એવું પ્રશ્નવિષયક
ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન કહું છું, કે જેને અર્જુનને સર્વ

ઓ આ સંસારમાંથી પરમસિદ્ધિને પામી
યા છે.^૧

(૧) ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે, હે અ-
ર્જુન ! જે તને વારંવાર કહેલું છે, છતાં પણ
રીથી હું તને સર્વથી ઉત્પન્ન એવું બ્રહ્મવિષયક
ન કહું છું. તે જ્ઞાનનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે:-
વે કહેલાં અમાનિ આદિ તથા યજ્ઞ આદિ જ્ઞાનનાં
ધર્મોમાં તે જ્ઞાન અંતરંગ સાધન છે-અર્થાત્
આ બધાં કેવળ બાહ્ય સાધનો છે અને આ
ન તો તેઓમાં ઉત્તમ હોઇને અંતરંગ સાધન-
ત છે તથા મોક્ષરૂપ ફળને આપનાર છે. “અ-
ઘટં જાનામિ-હું ધડાને જાણું છું” એ વાક્ય
લેતાં જૂદા જૂદા વિષયપરતે ત્રણ પ્રકારનું
ન થાય છે; તેમાં પ્રથમ અહમ્ ના અર્થનું
ન થાય છે, પછી ઘટના આકારસ્વરૂપે થયેલી
તિત્તું જ્ઞાન થાય છે અને છેવટે ઘટના સ્વરૂપનું
ન થાય છે. તેમાં પ્રથમનાં જે એ જ્ઞાન છે તે
તિમિ ઉત્તમ જ્ઞાન નથી; પરંતુ છેવટનું ઘટને
કાશ કરવારૂપ ફળવાળું જે જ્ઞાન થાય છે
જ ઉત્તમજ્ઞાન છે-અર્થાત્ તેજ પરબ્રહ્મરૂપ છે.
તિત્ત્વકારો કહે છે કે:-“પરાગર્થપ્રમેયેષુ યા
જ્ઞત્વેન સંમતા । સંવિત્સૈવેહ જ્યોડર્થો વેદાં-
તોક્તિપ્રમાણતઃ ॥-બાહ્યવિષયોના પ્રમેયમાં જેને
જસ્વરૂપે માનેલ છે તેનું જે છેવટનું જ્ઞાન, તેને
દાંતશાસ્ત્રનાં વચનપ્રમાણથી જોય અર્થ-શુદ્ધ બ્રહ્મ
હે છે.”

વળી તે જ્ઞાનને વેદાંતશાસ્ત્રનાં વાક્યોથી ઉ-
ત્પન્ન થયેલી શુદ્ધિવૃત્તિદ્વારા અપરોક્ષ કરીને સર્વ
નિઓ, આ સંસારથી મુક્ત થઇ મોક્ષ પામી
યા છે.

દં જ્ઞાનમુપાશ્રિત્ય મમ સાધર્મ્યમાગતાઃ ।

ર્જોડપિ નોપજાયંતે પ્રલયે ન વ્યથંતિ ચા ॥૨॥

આ જ્ઞાનનો આશ્રય કરીને (સુનિઓ) ।
મારા સમાનપણ (સાધુન્ય) ને પામી ગયા
ઃ (તેઓ) સ્પષ્ટસમયે ઉત્પન્ન થતા નથી
થા પ્રલયસમયે વ્યથા પામતા નથી.^૨

(૨) વિષય અને વિષયોરૂપ વિકલ્પોથી રહિત
જેવા આ જ્ઞાનનો આશ્રય કરીને મારા-ધર્મરના
માનધર્મને તેઓ પામી ગયા છે-અર્થાત્ હું જેવો
સ્વસ્વરૂપ, સર્વનિયંતા તથા સર્વ પદાર્થોનો અ-
ધેષ્ટા છું, તે પ્રમાણેજ તેઓ પણ સર્વસ્વરૂપ,
સર્વનિયંતા અને સર્વના અધિષ્ટા થાય છે.

શ્રુતિઓ પણ કહે છે-“ય એવં વેદાદં બ્રહ્મ-
સ્મીતિ સ હદં સર્વં ભવતિ-જે પુરુષ ‘હું’ બ્રહ્મ
છું’ એ પ્રમાણે જાણે છે તે આ સર્વ વિશ્વસ્વ-
રૂપ થાય છે.” વળી “સ સર્વસ્ય વર્ણો સર્વસ્યે-
શાનઃ સર્વસ્યાધિપતિઃ સ ન સાધુના કર્મણા
ભૂયાન્ નો એવાસાધુના કર્મીયાન્-તે જ્ઞાની
પુરુષ, સર્વને વશ રાખનારો છે, સર્વનો ધર્મશ્ર
છે અને સર્વનો અધિપતિ છે. તે સારાં કામ કર-
વાથી મહાન થતો નથી કે નરસાં કામ કરવાથી
હલકો થતો નથી.” આ શ્રુતિઓ, ધર્મરના સ-
માન ધર્મોની પ્રાપ્તિને જ્ઞાનનાં ફળતરંગ કહે છે.
વળી કાકભુશુંડિ વગેરે પણ જ્ઞાનના બળથી સ્પષ્ટિના
સમયે ઉત્પન્ન થતા નથી તથા પ્રલયકાળે તે તે
ભૂત સ્વરૂપ થઇને પ્રલયકાળના અગ્નિ આદિથી
વ્યથા-પીડા પણ પામતા નથી. (આ બન્ને શ્લો-
કોનું ભાષ્યકાર શ્રીશંકરાચાર્યે હવે પછી કહેવામાં
આવતા જ્ઞાનની સ્તુતિપરતે વિવરણ કર્યું છે;
અને એવો અર્થ કરેલો છે કે, આ જ્ઞાનના સા-
ધનનું અનુષ્ઠાન કરીને તેઓ મારાં સ્વરૂપને પામી
ગયેલા છે. ઇત્યાદિ.)

હવે તે ભૂતપ્રકૃતિ એ કાણુ ? કોનો આશ્રય
કરી તે ભૂતોને ઉત્પન્ન કરનારો થાય છે ? એ
વાતને કહે છે:-

મમ યોનિર્મહદ્બ્રહ્મ તસ્મિન્ ગર્ભં દધામ્યહમ્ ।

સંભવઃ સર્વભૂતાનાં તતો ભવતિ ભારત ॥૩॥

હે ભરતવંશી અર્જુન ! ત્રિગુણાત્મિકી
માયા માફ પ્રવેશસ્થાન છે. તે માયામાં હું
મારાં પ્રતિબિંબરૂપ ગર્ભને ધારણ કરું છું-અ-
ર્પણ કરું છું. પછી મારાં પ્રતિબિંબના ગર્ભવાળી
તે માયાથી મહત્તત્ત્વ, હિરણ્યગર્ભ આદિ સર્વ
ભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે.^૩

(૩) મારી ત્રિગુણાત્મિકી માયા, મહત્તત્ત્વરૂપ
પ્રથમ કાર્યનું વૃદ્ધિજનક કારણ છે; માટે તે મહ-
દ્બ્રહ્મ કહેવાય છે. વળી તે માયાનાં અવ્યક્ત,
અવ્યાકૃત આદિ બીજાં નામો પણ છે. તે મા-
યામાં હું મારાં પ્રતિબિંબરૂપ ગર્ભને અર્પણ
કરું છું. પછીથી ચૈતન્યસ્વરૂપ એવા મેં અર્પણ
કરેલા ગર્ભવાળી તે માયાથી ઉત્પત્તિસ્વભાવ-
ધર્મવાળાં મહત્તત્ત્વ, હિરણ્યગર્ભ આદિ ભૂતોની
ઉત્પત્તિ થાય છે. હે ભરતવંશી અર્જુન ! મેં
તને એ પ્રમાણે તે માયાનું સ્વરૂપ કહ્યું, તેથી

સિદ્ધ થાય છે કે, પ્રકૃતિને જન્મતી ઉત્પત્તિ કરતી વેળા મારા પ્રતિબિંબની ખાસ જરૂર પડે છે; પણ સ્વતંત્ર રીતે જન્મત ઉત્પન્ન કરી શકાતું નથી, માટે સાંખ્યમતવાળાઓ પ્રકૃતિનું જે સ્વતંત્રપણું માને છે તે ખંડનીય છે.

सर्वभूतानि कुन्तये मृतयः संभवन्ति याः ।

તાસાં બ્રહ્મ મહદ્યોનિરહં પિતા ॥૪॥

હે કુંતાના પુત્ર! સર્વ યોનિઓમાં જે શરીરો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમનું કારણ (માતારૂપી જન્મસ્થાન) પૂર્વોક્ત માયા છે અને હું બીજ આપનારો પિતા છું.^૪

(૪) સર્વ ઉપાદાનકારણભૂત યોનિઓમાં પૃથ્વીની અંદર ઔષધિઓની પેઠે દેવ, મનુષ્ય, તિર્થંચ અને સ્થાવરસ્વરૂપે ચાર પ્રકારનાં જે શરીરો ઉત્પન્ન થાય છે; તેઓનું, મહત્ત્વ આદિને વધારનારી પૂર્વોક્ત માયાજ કારણ છે. હું તો તે શરીરોને ઉત્પન્ન કરવામાં બીજ આપનાર પિતા છું, એટલે હું તે શરીરોમાં પણ મારાં પ્રતિબિંબને અર્પણ કરનારો છું. જેમ પુરુષ સ્ત્રીની અંદર પ્રથમ વીર્ય સિચન કરે છે અને તેથી સ્ત્રીથી શરીરની અને પુરુષના વીર્યથી તે શરીરમાં ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, એ પ્રમાણે ચૈતન્યયુક્ત થયેલાં તે શરીરનો હું પિતા છું અને માયા માતા છે.

એ પ્રમાણે ધૃત્વિરનો આશ્રય કરીને, માયા ભૂતોને સરજે છે એ વાત કહી. હવે તે માયા, ભૂતોને કેવી રીતે બાંધે છે, એ વાતને કહે છે:-

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ।

નિબદ્ધન્તિ મહાબાહો દેહે દેહિનમવ્યયમ્ ॥૫॥

હે મોટી ભુજવાળા અર્જુન! સત્વ, રજ અને તમ-એ ત્રણ ગુણો પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા છે. તેઓ નિર્વિકારી એવા જીવાત્માને દેહમાં બાંધી દે છે.^૫

(૫) હે મોટી ભુજવાળા અર્જુન! સત્વ-ગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણની જે સામ્ય અવસ્થા તેજ પ્રકૃતિ છે. તેમાંથી પરસ્પર અંગ-અંગીભાવે વિષમતા પામીને જ્યારે તે ગુણો ન્યૂનાધિક થાય છે, ત્યારે તેઓ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા કહેવાય છે; માટે વૈશેષિક મતવાળા, જેમ ગુણોને પ્રકૃતિથી જૂદા માને છે તેમ, અહીં આ ગુણોને પ્રકૃતિથી જૂદા જાણવા નહિ. તે ગુણો-

રૂપી દોરીઓ, જીવરૂપ વાછરડાને દેહરૂપ થાંભલામાં બાંધી લે છે.

તેમાં કયો ગુણ કયા સંગથી બાંધે છે, તે કહે છે:-

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयः ।

मुखसंगेन बध्नाति ज्ञानसंगेन चानघ ॥ ૬ ॥

હે વ્યસનવિનાના અર્જુન! તેમાં સત્વગુણ નિર્મળ હોવાથી પ્રકાશ કરનારો છે અને અનામય છે એટલે રજોગુણ તથા તમોગુણથી પરાભવ પામતો નથી. તે સત્વગુણ, સુખ અને જ્ઞાનનો સંગ કરીને જીવાત્માને બાંધે છે.^૬

(૬) હે વ્યસનરહિત અર્જુન! તે ગુણોમાં સત્વગુણ દુઃખ અને મોહ નામના મળથી રહિત છે, માટે તે પ્રકાશની પેઠે સર્વ પદાર્થોને ખુલ્લી રીતે દેખાડનારો છે; કારણ કે તે, રજોગુણ અને તમોગુણથી પરાભવ પામતો નથી. એ પ્રકારના સ્વરૂપવાળો સત્વગુણ, અવિદ્યાથી ઢંકાઈ ગયેલા જ્ઞાનદેહસ્વરૂપવાળો જીવાત્મામાં “હું સુખી છું, હું જ્ઞાની છું” એ પ્રકારના અભિમાનદારા અંતઃકરણની શક્તિના ધર્મરૂપ એવાં સુખ અને જ્ઞાનનો પોતાના આત્માવિષે આરોપ કરાવીને તેને બાંધી દે છે.

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासंगसमुद्भवम् ।

तन्निबध्नाति कान्तेय कर्मसंगेन देहिनम् ॥૭॥

હે કુંતાના પુત્ર! રજોગુણને તું રંજનસ્વરૂપ જાણજે. તે રજોગુણ, તૃષ્ણા અને સંગનાં કારણભૂત છે. તે કર્મના સંગથી દેહાભિમાની જીવાત્માને બાંધી લે છે.^૭

(૭) હે અર્જુન! રજોગુણને તારે રંજનાત્મક જાણવો; તથા તેને પોતાના પ્રાપ્ત થતા અર્થોમાં અતૃપ્તિરૂપ તૃષ્ણાનો અને પ્રાપ્ત થયેલા વિષયમાં મનની પ્રીતિરૂપ સંગનો કારણભૂત જાણવો. તે રજોગુણ, દષ્ટ ફળવાળાં તથા અદષ્ટ ફળવાળાં કર્મોમાં તત્પરતારૂપ સંગદારા દેહાભિમાની જીવાત્માને બાંધી લે છે.

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।

प्रमादालस्यनिद्रामिस्तિबध्नाति भारत ॥૮॥

હે ભરતૃપંશી અર્જુન! તમોગુણને તું અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલો અને સર્વ પ્રાણીઓને મોહ પમાડનારો જાણજે. તે તમોગુણ-

પ્રમાદ અને આલસ્ય નિદ્રાવડે જીવાત્માને બાંધી લે છે.^૮

(૮) હે ભરતવંશોત્પન્ન અર્જુન ! તમોગુણ તો પૂર્વોક્ત બન્ને ગુણોના કરતાં વિલક્ષણજ છે. તે અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થાય છે તથા સર્વ પ્રાણી-ઓને બ્રાંતિ ઉપજાવવામાં કારણભૂત બને છે. તે તમોગુણ પ્રમાદ, આલસ્ય અને નિદ્રાવડે જીવને બાંધી લે છે. પ્રમાદ એટલે ચિત્તનું અવ્યસ્થિતપણું, તે સત્વગુણના કાર્યરૂપ પ્રકાશનો વિરોધી છે. આલસ્ય એટલે જડપણું, તે રજોગુણનાં કાર્યરૂપ પ્રવૃત્તિનું વિરોધી છે; અને નિદ્રા એટલે તમોગુણનું આલંબન કરનારી વૃત્તિ. તે બન્ને-સત્વગુણ અને રજોગુણના કાર્યનો વિરોધ કરનારી છે.

સત્ત્વં સુखे संजयति रजः कर्मणि भारत ।

ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे संजयत्युत ॥૯॥

હે ભરતવંશી અર્જુન ! સત્વગુણ સુખની અંદર જીવને આસક્ત કરે છે, રજોગુણ કર્મની અંદર જીવને આસક્ત કરે છે તથા તમોગુણ જ્ઞાનને ઢાંકી દબને પ્રમાદની અંદર જીવને આસક્ત કરે છે.^૯

(૯) જ્યારે સત્વગુણો ઉદય થાય છે, ત્યારે તે દુઃખનાં કારણોના પરાજય કરીને જીવને સુખના સંબંધવાળો કરે છે. જ્યારે રજોગુણો ઉદય થાય છે, ત્યારે તે સુખનાં કારણોના પરાજય કરીને જીવને કર્મના સંબંધવાળો કરે છે; તથા જ્યારે તમોગુણો ઉદય થાય છે, ત્યારે તે જ્ઞાનને ઢાંકી દબને જીવને પ્રમાદના સંબંધવાળો કરી દે છે.

તે સત્વાદિક ગુણો, જ્યારે એકબીજાને પરાજય કરે છે, ત્યારેજ પોતપોતાનાં કાર્યો કરવામાં સમર્થ થાય છે, એ વાત હવે કહે છે:—

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।

रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा॥૧૦॥

હે ભરતકુલોત્પન્ન અર્જુન ! રજોગુણો તથા તમોગુણો પરાભવ કરીને સત્વગુણ વૃદ્ધિ પામે છે, સત્વગુણ અને તમોગુણો પરાભવ કરીને રજોગુણ વૃદ્ધિ પામે છે અને સત્વગુણ તથા રજોગુણો પરાભવ કરીને તમોગુણ વૃદ્ધિ પામે છે.

હવે તે તે ગુણોની ઉત્પત્તિ થવાનાં ચિન્હો કહે છે:—

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते ।

ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥

જ્યારે આ દેહમાં સર્વ ઈન્દ્રિયોરૂપ દ્વારોમાં પ્રકાશ થાય છે અને તે પ્રકાશદ્વારા જ્યારે તે તે વિષયોનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે સત્વગુણની વૃદ્ધિ થએલી છે, એમ સમજવું.^{૧૧}

(૧૧) જ્યારે આ શરીરમાં અંદરના અને બહારના વિષયોને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનભૂત ઈન્દ્રિયોરૂપ દ્વારોમાં પોતપોતાના વિષયોનાં આવરણનો નાશ કરનારો સ્પષ્ટ પ્રકાશ ઉત્પન્ન થાય; અને તેનાથી શબ્દાદિ વિષયોનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય, ત્યારે સત્વગુણ વૃદ્ધિ પામ્યો છે એમ સમજવું; અથવા સુખઆદિનાં ચિન્હપરથી પણ સત્વગુણની વૃદ્ધિ થયેલી સમજવી.

लोभः प्रवृत्तिरारंभः कर्मणामशमः स्पृहा ।

रजस्येतानि जायंते विवृद्धे भरतर्षभ ॥૧૨॥

હે ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! રજોગુણની વૃદ્ધિ થતાં આટલાં ચિન્હો થાય છે—મેળેલાંથી અધિક મેળવવામાં લાલસારૂપ લોભ થાય છે, અભિહોત્ર આદિ કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે, ગુહ આદિ બંધાવવાની ઇચ્છા થાય છે, સારાં નરસાં કર્મો કરવાની ઉપરાઉપરી ઇચ્છા થાય છે અને પારકું ધન આદિ જોઈને તેને લઈ લેવાની સ્પૃહા થાય છે.^{૧૨}

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।

तमस्येतानि जायंते विवृद्धे कुरुनंदन ॥૧૩॥

હે કુરુપુત્ર ! તમોગુણની વૃદ્ધિ થતાં આટલાં ચિન્હો થાય છે—ગુરુ આદિ બોધ આપનાર હોય છતાં સત્વગુણના કાર્યભૂત પ્રકાશનો ઉદય થતો નથી, પ્રવૃત્તિનાં કારણ હોય છતાં રજોગુણનાં કાર્યભૂત પ્રવૃત્તિ થતી નથી, કાર્ય-અકાર્યમાં વિવેકરહિતપણારૂપ પ્રમાદ ઉત્પન્ન થાય છે અને નિદ્રા, આળસ આદિરૂપ મોહ ઉત્પન્ન થાય છે.

यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।

ततोत्तमविदां लोकानमलान्પ્રાપ્તિપद्यते ॥૧૪॥

જે સમયે સત્વગુણ વૃદ્ધિ પામેલો હોય છે, તે સમયે જો પ્રાણી મરણ પામે છે; તો તે પ્રાણી, હિરણ્યગર્ભ આદિના ઉપાસકોના લોકોમાં અથવા

દુઃખરહિત એવા દેવલોકોમાં જાય છે. ૧૪

રજસિ પ્રલયં ગત્વા કર્મસંગિષુ જાયતે ।

તથા પ્રલીનસ્તમસિ મૂઢયોનિષુ જાયતે ॥૧૫॥

જે સમયે રજોગુણ વૃદ્ધિ પામેલો હોય છે, તે સમયે મરણ પામીને, પ્રાણી શ્રૌત-સ્માર્ત કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરનારા મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થાય છે; તથા જે સમયે તમોગુણ વૃદ્ધિ પામેલો હોય છે, તે સમયે મરણ પામેલો પ્રાણી પશુ, પક્ષી, સ્થાવર, આંકાલ આદિ મૂઢ યોનિઓમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૫

કર્મણઃ સુકૃતસ્યાહુઃ સાત્વિકં નિર્મલં ફલમ્ ।

રજસસ્તુ ફલં દુઃસ્વમજ્ઞાનં તમસઃ ફલમ્ ॥૧૬॥

સત્વગુણી પુણ્યકર્મનું ફળ દુઃખ તથા અજ્ઞાનરૂપી મેલવિનાશનું નિર્મલ જ્ઞાન, વૈરાગ્ય આદિ છે; રજોગુણી કર્મનું ફળ દુઃખ છે; તથા તમોગુણી કર્મનું ફળ અજ્ઞાન છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે. ૧૬

આવા પ્રકારની ફળની વિચિત્રતામાં પ્રથમ કહેલોજ હેતુ છે. તે હવે કહે છે:—

સત્વાત્સંજાયતે જ્ઞાનં રજસો લોભ એવ ચ ।

પ્રમાદમોહૌ તમસો ભવતોઽજ્ઞાનમેવ ચ ॥૧૭॥

સત્વગુણથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, રજોગુણથી લોભજ ઉત્પન્ન થાય છે અને તમોગુણથી પ્રમાદ, મોહ તથા અજ્ઞાનજ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૭

સત્વઆદિથી જ્ઞાનઆદિ ઉત્પન્ન થાય છે; તેથી સત્વઆદિની વૃદ્ધિના સમયે મરણ પામેલાં પ્રાણીઓ અનુક્રમે ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ યોનિઓમાં ઉત્પન્ન થાય છે, એ વાતને કહે છે:—

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।

अधन्यं गच्छन्ति तमसाः ॥

સાત્વિક જીવો દેવભાવરૂપ ઉર્ધ્વ યોનિને પામે છે; રજોગુણી જીવો માનુષભાવરૂપ મધ્યમ યોનિને પામે છે; અને તમોગુણી જીવો કે જેઓ નિંદવા યોગ્ય એવી નિદ્રા, આલસ્ય, પ્રમાદ આદિ ગુણોવાળા હોય છે, તેઓ નરક, તિર્થંચ અને સ્થાવર ભાવરૂપ અધમ યોનિઓને પામે છે. ૧૮

એ પ્રમાણે પ્રકૃતિ, પુરુષને કેવી રીતે બાંધે છે? એના ઉત્તર કહો. હવે તે પ્રકૃતિથી પુરુષની મુક્તિ કેવી રીતે થાય છે? એના ઉત્તર કહે છે:—

नान्यं गुणैभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति ।
गुणैभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥

દ્રષ્ટા-જીવાત્મા જ્યારે “ગુણોવિના બીજો કોઈ કર્તા નથી” એમ જુએ છે તથા પોતાને તે ગુણોથી પર રહેલો જાણે છે, ત્યારે તે મારાં સ્વરૂપને પામે છે. ૧૯

(૧૯) જ્યારે જીવ, વિવેક થયા પછી કાર્ય-કારણ વિષયાકારે પરિણામ પામેલા ગુણોને કર્તાતરીકે જુએ છે તથા હુંસ્વરૂપ એવા પોતાને કેવળ દ્રષ્ટાતરીકે તે ગુણોથી પર રહેલો જાણે છે-અર્થાત્ “ગુણોજ કર્તા છે પણ હું કર્તા નથી, હું તો કેવળ ગુણોના વ્યાપારનો સાક્ષીભૂત છું” આમ જાણે છે, ત્યારે તે મારા ભાવને-બ્રહ્માભાવને પામે છે; પણ એથી વિપરીત રીતે જુએ અથવા જાણે તો તે ગુણભાવને પામે છે.

કેવી રીતે જીવ, તમારાં સ્વરૂપને પામે છે? એના ઉત્તરમાં કહે છે કે:—

गुणानेतानतीत्य त्रीन् देही देहसमुद्भवान् ।

जन्ममृत्युजरारुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥૨૦॥

સ્થૂલદેહને ઉત્પન્ન કરનારા આ ત્રણેય ગુણોનું ઉદ્ભવધન કરીને જન્મ, મૃત્યુ અને જરાનાં દુઃખોથી મુક્ત થયેલો જીવ, મોક્ષને પામે છે.

(૨૦) ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે:—હે અર્જુન! આ ત્રણ ગુણોજ મહત્ત્વ આદિ ત્રેવીસ વિકારોસ્વરૂપે પરિણામ પામે છે અને તે ત્રણ ગુણોજ સ્થૂલદેહને ઉત્પન્ન કરનારા છે. નિર્વિકલ્પ સમાધિના અભ્યાસ કરી, જીવતાંજ તે ત્રણેય ગુણોનો બાધ કરી, જીવ મોક્ષને પામે છે-અર્થાત્ ગુણોનો નાશ કરવાથી પરમાત્મની પ્રાપ્તિ થાય છે તથા જન્મ, મૃત્યુ, જરા આદિનાં દુઃખોની આલંકિક નિવૃત્તિ થાય છે.

એ રીતે પ્રકૃતિથી મુક્તિ મેળવવાનો પ્રકાર જ્યારે ભગવાને કહ્યો, ત્યારે તે પ્રકૃતિથી મુક્ત થયેલા પુરુષોનાં સ્વક્ષણોને જાણવાની ઇચ્છાથી અર્જુન પ્રશ્ન કરે છે:—

॥ अर्जुन उवाच ॥

कैर्लिङ्गैस्त्रीन् गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ।

किमाचारः कथं चैतास्त्रीन् गुणानतिवर्तते ॥૨૧॥

અર્જુને પૂછ્યું:—હે પ્રભો! પુરુષ, કયાં ચિહ્નોની આપે કહેલા આ ત્રણેય ગુણોનું ઉદ્ભવધન.

કરી ગયેલો ગણાય છે? વળી તે પુરુષનો આચાર કેવો હોય છે? અને તે કયા પ્રકારથી આ ત્રણેય ગુણોને ઉદ્ભવી બાંધે છે? તે મને કહો. ૨૧

હવે ભગવાન પ્રથમ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે:-

॥ શ્રીભગવાનુવાચ ॥

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पांडव ।

न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि कांक्षति ॥

હે પાંડવ! જે પુરુષ, વ્યુત્થાનાવસ્થામાં પ્રવર્તેલા પ્રકાશ, પ્રવૃત્તિ અને મોહનો દ્રેષ કરતો નથી તથા સમાધિ અવસ્થામાં નિવૃત્ત થયેલા પ્રકાશ, પ્રવૃત્તિ અને મોહની ઇચ્છા કરતો નથી તે પુરુષ ત્રિગુણાતીત છે. ૨૨

(૨૨) પ્રકાશ, પ્રવૃત્તિ અને મોહ તે સત્વગુણ, રજોગુણ તથા તમોગુણનાં કાર્ય છે. વ્યુત્થાનાવસ્થામાં કે સમાધિઅવસ્થામાં તેઓ સારી રીતે પ્રવૃત્તિ કરે કે નિવૃત્તિ કરે, તોપણ જે પુરુષ તેઓનો દ્રેષ કરતો નથી કે ઇચ્છા કરતો નથી તે પુરુષ, નિત્ય સમાધિસ્થ ઉત્તમ બ્રહ્મજ્ઞાની છે. જેના સંબંધમાં શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહેલું છે કે:-“**देहं च नश्वरमवस्थितमुत्थितं वा सिद्धो न पश्यति-** સિદ્ધપુરુષ, આ નાશવંત દેહને બેઠેલો કે ઉભેલો જોતો નથી.” આવાજ પ્રસંગમાં યોગવાસિષ્ઠકારે સાત યોગભૂમિકાઓ દર્શાવી છે. જેમકે “**ज्ञानभूमिः शुभेच्छाख्या प्रथमा समुदाहृता। विचारणा द्वितीया तु तृतीया तनुमानसाम्॥**” “**संवापस्तिश्चतुर्थी स्यात्ततोऽसंसक्तिनामिका। पदार्थाभावानी षष्ठी सप्तमी तुर्यगा स्मृता ॥**”

શુભેચ્છા નામની જ્ઞાનભૂમિકાને પહેલી કહેલી છે. બીજી વિચારણા, ત્રીજી તનુમાનસા, ચોથી સત્વાપત્તિ, પાંચમી અસંસક્તિ, છઠ્ઠી પદાર્થભાવની અને સાતમી તુર્યંગા, એ રીતે સાત જ્ઞાનભૂમિકાઓ કહેલી છે. તેમાં પૂર્વેકત સાધનસંપત્તિવાળા અને પરિણામે મોક્ષ ઇચ્છવાવાળા પહેલી ભૂમિકા છે. શ્રવણમનન નામના વિચારસ્વરૂપ બીજી ભૂમિકા છે. નિદિધ્યાસનરૂપ ત્રીજી ભૂમિકા છે. આ ત્રણેય જ્ઞાનભૂમિકાઓ સાધનભૂમિકાઓતરીકેજ કહેવાય છે. ચોથી સત્વાપત્તિ નામની જ્ઞાનભૂમિકા, બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારસ્વરૂપ છે, માટે તે ક્ષણભૂત છે. જે ચોથી જ્ઞાનભૂમિમાં યોગી કૃતાર્થ થયેલો હોય છે, તોપણ જીવન-મુક્તિનાં પુષ્કળ સુખનો અનુભવ કરી શકતો નથી. ત્યાર-

પછીની બાકી રહેલી ત્રણ જ્ઞાનભૂમિકાઓ, જીવન-મુક્તિનાજ અવાંતર બેદ છે. તેમાં પણ પાંચમી ભૂમિકામાં યોગી પોતાની મેજેજ સ્થિત થાય છે અને પોતાની મેજેજ વ્યુત્થાન પામે છે; છઠ્ઠી ભૂમિકામાં સ્થિત થયેલો યોગી બીજાના પ્રયત્નથી વ્યુત્થાન પામે છે; અને સાતમી ભૂમિકામાં તો સ્વપ્રયત્નથી કે પરપ્રયત્નથી પણ વ્યુત્થાન પામી શકતો નથી. તે આ નિત્ય સમાધિસ્થ યોગીનુંજ અહીં બાવીશમા શ્લોકમાં ભગવાને કથન કરેલું છે.

હવે છઠ્ઠી પદાર્થભાવની જ્ઞાનભૂમિકામાં રહેલો બ્રહ્મ પુરુષ અતિશ્રેષ્ઠ છે, તે કહે છે:-

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।

गुणा वर्तत इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥૨૩॥

જે પુરુષ ઉદાસીનની પેઠે રહે છે, ગુણો-વડે ચલિત થતો નથી તથા “ગુણોજ પોતપોતાના કાર્યમાં પ્રવર્તે છે” આમ બાંધીને જે બેસી રહે છે, પણ કોઈ જાતની ચેષ્ટા કરતો નથી તે પુરુષ ત્રિગુણાતીત છે. ૨૩

(૨૩) જે પુરુષ, વાસનાશૂન્ય થયેલો હોવાથી વ્યુત્થાનાવસ્થામાં પોતાને માટે કોઈ પણ જાતનું પ્રયેજન નહિ બેઠને ઉદાસીનની પેઠે કેવળ સમાધિમાંજ સ્થિત થાય છે, પણ બીજાના પ્રયત્નવિના કદી પણ ગુણોવડે ચલાયમાન થતો નથી; તથા બીજે જ્યારે પોતાને સમાધિમાંથી વ્યુત્થાન પમાડે છે, ત્યારે પણ ગુણોને બેઠને “ગુણોજ પોતપોતાનું કાર્ય કરે છે” આમ સમજીને સ્તબ્ધની પેઠેજ રહે છે, પણ ગુણોએ કરેલા ઇષ્ટ-અનિષ્ટના સ્પર્શથી ચલાયમાન થતો નથી, તેવો એ પદાર્થભાવની જ્ઞાનભૂમિકામાં રહેલો પુરુષ, શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. જેમ કેાઇ જડ (સ્વાદરહિત થયેલી) જીભવાળો પુરુષ, જ્યારે જમે છે, ત્યારે શાકઆદિના સ્વાદને પોતે બાંધી શકતો નથી; પણ જ્યારે કોઇ બીજે માણસ તેને તે વિષે સમજાવે છે, ત્યારે તેને કંઈક થોડું ધણું સ્વાદનું જ્ઞાન થાય છે; તથાપિ તે પુરુષ, તે આત્મમાં ઉદાસીન રહે છે. કારણકે તેને પેલા માણસે જે કંઈ સ્વાદના જ્ઞાનની સમજ આપેલી છે તે તુરતજ જતી રહે છે, તેથી તેને તેનાથી થયેલાં સુખદુઃખની ખબર પડતી નથી. તેના જેવોજ આ છઠ્ઠી જ્ઞાનભૂમિકામાં રહેલો પુરુષ સમજવો.

હવે પાંચમી અસંસક્તિ નામની જ્ઞાનભૂમિકામાં રહેલો બ્રહ્મ પુરુષ શ્રેષ્ઠ છે, તે કહે છે:-

સમદુઃખસુખઃ સ્વસ્થઃ સમલોષ્ટાશ્મકાંચનઃ ।
તુલ્યપ્રિયાપ્રિયો ધીરસ્તુલ્યનિંદાત્મસંસ્તુતિઃ॥

જે સુખદુઃખને સમાન માને છે, જે સ્વસ્થ હોય છે, જે માટીનું ઢેકું, પથ્થર અને સુવર્ણને પણ સમાન ગણે છે, જેને પ્રિય-અપ્રિય સમાન હોય છે, જે ધૈર્યવાન હોય છે અને પોતાની નિંદા તથા સ્તુતિ પણ સરખી ગણે છે, તે ત્રિગુણાતીત કહેવાય છે. ૨૪

(૨૪) સમાધિકાળમાં સુખદુઃખ જેને સમાન છે, પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે સમાધિમાંથી જે વ્યુત્થાન પામે છે, વ્યુત્થાનકાળમાં પણ માટીનાં ઢેકાંને, પથ્થરને તથા સુવર્ણને જે સરખાવ માને છે-અર્થાત્ જે સંપૂર્ણ વૈરાગ્યવાન છે; વળી પ્રિય, અપ્રિય, નિંદા કે પોતાનાં વખાણુ પણ જેને સરખાવ છે અને પોતે ધીર હોવાથી હનકાઈ ઇષ્ટ-અનિષ્ટની પ્રાપ્તિમાં હર્ષ કે ખેદથી રહિત છે તેવા પુરુષ, પાંચમી જ્ઞાનભૂમિકામાં રહેલો છે અને શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મજ છે. જેમ કાઈ શરો પુરુષ, તીવ્ર પ્રહારની વેદનાથી પીડિત થયો હોય, તોપણ મોહ પામ્યાવિના ધૈર્યથી વેદનાનો અનુભવ કરે છે, તેમ આ પાંચમી જ્ઞાનભૂમિકામાં રહેલો પુરુષ પણ હર્ષ અને વિષાદનો અનુભવ કર્યા છતાં ધૈર્યથી બ્રહ્મ થતો નથી. આ શ્લોકમાં દર્શાવેલા બ્રહ્મવેત્તાને હર્ષશોકનો અનુભવ થાય છે; પણ આની પહેલાંના ૨૩મા શ્લોકમાં દર્શાવેલા બ્રહ્મવેત્તાને હર્ષઆદિનો અનુભવ થયા છતાંપણ હર્ષાદિનો ઉદયજ થતો નથી; અને બાવીસમા શ્લોકમાં દર્શાવેલા નિત્ય સમાધિસ્થપુરુષને તો કાઈ જાતનો અનુભવજ હોતો નથી. આ પ્રમાણે તેઓમાં ભેદ રહેલો છે. (આ ત્રણેય શ્લોકવડે જીવન્મુક્ત પુરુષોનાં સમાધિકાળનાં સ્વસંવેષ અને પરસંવેષ એવાં ચિહ્નો કહેલાં છે તથા આચારો કહેલા છે.)

હવે ચોથી સત્વાપત્તિ નામની જ્ઞાનભૂમિકામાં રહેલા યોગીને સમાધિનાં સુખનો અભાવ હોવાને ક્ષીધે સ્વસંવેષ ચિહ્નોનો પણ અભાવ હોય છે; પરંતુ તત્ત્વના નિશ્ચયદારા તે યોગીએ સર્વ દૈત વસ્તુનો બાધ કરેલો હોય છે, તેથી તેના ચિહ્ન અને આચારને બીજાઓ બાળી શકે છે; એ વાત કહે છે:—

માનાપમાનયોસ્તુલ્યસ્તુલ્યો મિત્રારિપણ્યયોઃ ।

સર્વારંભપ્રતિયાગી જાતાંતઃ સ ડચ્ચતે॥૨૫॥

જે પુરુષ, માન અને અપમાનમાં સમાન સ્થિતિવાળો છે અને શત્રુપક્ષપર પણ સમાનદષ્ટિવાળો છે તથા સર્વ આરંભનો પરિત્યાગ કરનારો છે, તે પુરુષ ત્રિગુણાતીત કહેવાય છે. ૨૫

(૨૫) જેમ કાઈ પરીક્ષા કરનારો ઝવેરી, ખોટા ચલણી સિક્કા મેળવીને અથવા ખોધને હર્ષ કે વિષાદ કરતો નથી; અને જે કદાચ તે સિક્કો ખોવાઈ જાય તોપણ તેની પુનઃ પ્રાપ્તિમાટે પ્રયત્ન પણ કરતો નથી, પરંતુ જેને તેવા ખોટા ચલણી સિક્કાની પરીક્ષા નથી તેવા પુરુષ તો, તેવા સિક્કાનો લાભ થતાં હર્ષ પામે છે અને તેવા સિક્કાનો વિનાશ થતાં વિષાદ કરે છે, અથવા તેની પુનઃ પ્રાપ્તિમાટે સંપૂર્ણ યત્ન કરે છે; તેમ જે જ્ઞાની પુરુષ છે, તે આ સર્વ દૈત પ્રપંચને ઝાંઝવાનાં જળથી ભરેલા ધરાસરખો જુએ છે, તેથી તે પ્રપંચમાંનાં માન, અપમાન, શત્રુપક્ષ કે મિત્રપક્ષને લાભ થતાં હર્ષ કે વિષાદ નહિ કરીને સમાન સ્થિતિમાંજ રહે છે; પણ માન અથવા મિત્રપક્ષનો લાભ કરવા માટે કે અપમાન અથવા શત્રુપક્ષનો પરિહાર કરવા માટે યત્ન કરતો નથી, માટેજ તેને ત્રિગુણાતીત કહેલો છે.

હવે તે મુક્ત પુરુષ, કેવી રીતે ગુણોનું ઉલ્લંઘન કરી જાય છે ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કહેવાની ઇચ્છાથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સાધનભૂત એવી પ્રથમની ત્રણ જ્ઞાનભૂમિકાઓમાંથી ત્રીજી તનુમાનસા નામની ભૂમિકાને માટે કહે છે:—

માં ચ યોઽવ્યભિચારેણ ભક્તિયોગેન સેવતે ।
સ ગુણાન્સમતીત્યૈતાન્ બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે॥૨૬॥

જે પુરુષ, અવ્યભિચારી-એકનિષ્ઠ-ભક્તિ-યોગથી માફે સેવન કરે છે, તે પુરુષ આ ત્રણેય ગુણોનું ઉલ્લંઘન કરીને બ્રહ્મરૂપ થવાને માટે યોગ્ય થાય છે. ૨૬

(૨૬) પૂર્વોક્ત ભૂમિકાઓથી વિલક્ષણ સ્વરૂપવાળી આ ત્રીજી તનુમાનસા નામની ભૂમિકામાં સ્થિત થયેલો જે સાધક પુરુષ, મને-ત્રલગાત્માને અવ્યભિચારી એટલે વિનમ્રીય વૃત્તિના બ્યવધાનરહિત એવી તેજની ધારાની પેઠે અવિચ્છિન્ન સમતીય વૃત્તિના પ્રવાહવાળા મનની એકામતા કરવારૂપ ભક્તિયોગવડે સેવે છે-ધ્યાન કરે છે, તે સૂક્ષ્મ કરેલા ચિત્તવાળો સાધક પુરુષ, આ ત્રણેય ગુણોનું ઉલ્લંઘન કરી જઈને ધ્યાનના પરિણા-

કની અતે સત્વગુણોના પણ બાધ કરી દઇને બ્રહ્મ-સ્વરૂપ થવાને માટે યોગ્ય થાય છે.

આણુ વિષયને દેખાડીને હવે વિચારણાનામની બીજી જ્ઞાનભૂમિકાનું કથન કરે છે:-

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहममृतस्याव्ययस्य च ।

शाश्वतस्य च धर्मस्य दुःस्वस्थैकांतिकस्य च ॥

હે અર્જુન ! હું મોક્ષનાં સાધનભૂત અને અવિનાશી એવા વેદનું તાત્પર્યાર્થદ્વારા પરિસ-માપ્તિનું સ્થાન છું; તથા આત્મસમર્પણરૂપ નિત્યધર્મનું પરમપ્રાપ્ય ફળ છું તેમજ મોક્ષ-સુખની પરાકાષ્ઠા પણ હું જ છું. ૨૭

(૨૭) ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે, હે અર્જુન ! વેદની પ્રતિષ્ઠા હું છું-અર્થાત્ વેદના તાત્પર્યાર્થનું પરિસમાપ્તિનું સ્થાન હું છું. તે વેદ, કર્મમાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગ બન્નેનું દર્શન કરાવીને પ્રાણીઓને મોક્ષ મેળવવામાં સાધનભૂત થઈ પડે છે. વળી તે અનાદિ અને અનંત હોવાથી તથા સાક્ષાત્ પ્રમાત્માના સુખમાંથી બહાર પડેલા હોવાથી તેમાં લેશ પણ પ્રમાણુરહિતપણાની શંકા નથી-અર્થાત્ તે વેદ, સ્વતઃ પ્રમાણુભૂત છે અને અપ્રમાણુની શંકારૂપ કલંકથી રહિત છે. આ શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં કહેવાનો અભિપ્રાય એ છે કે, મારાં દર્શનની ઇચ્છાવાળા પુરુષે વેદને અનુકૂળ એવા તર્કના સાધનવાળી ઉપક્રમ (આરંભ) અને ઉપસંહાર (સમાપ્તિ) આદિ વિચારણાદ્વારા સમગ્ર વેદના તાત્પર્યને નિર્ણય કરવો જોઈએ. આનું નામજ શ્રવણ-મનનના પર્યાયભૂત એવી બીજી વિચારણા નામની જ્ઞાનભૂમિકા કહેવાય છે. (હવે હેતુ તથા ફળનું દર્શન કરાવીને શુભેચ્છા નામની પહેલી જ્ઞાનભૂમિકાને વિષે કહે છે.) ભગવાનવિષે અર્પણ કરેલો ધર્મ, શાશ્વત-નિત્ય છે; કારણકે તે કામ્ય ધર્મની પેઠે ફળ આપીને નાશ પામતો નથી, પણ વિવિધિષા આદિથી આરંભીને દેહ મોક્ષસુખીના શાશ્વત ફળનું કારણ બને છે તેવા પ્રકારના તે શાશ્વતધર્મની પ્રતિષ્ઠા હું છું-અર્થાત્ તે ધર્મનું પરમ પ્રાપ્ય ફળ હું છું; તથા ત્રિષય સંગથી ઉત્પન્ન થનારાં સુખથી વિલક્ષણ એવા મોક્ષસુખની પ્રતિષ્ઠા-પરાકાષ્ઠા પણ હું છું. એ પ્રમાણે નિષ્કામધર્મથી જેનું ચિત્ત શુદ્ધ થયેલું છે, તેવા પુરુષને એકાંતિક સુખ મોક્ષ-સુખની ઇચ્છા થાય છે, તે આ શુભેચ્છા નામની પહેલી જ્ઞાનભૂમિકા છે. (અહીં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે,

“ધ્યાનેનાત્મનિ પश्यति” એ સ્થળે જેમ નિદિ-ધ્યાસન કરવામાં અસમર્થ પુરુષને સાંખ્યનો ઉપદેશ કરેલો છે-અને તેમાં પણ અસમર્થ એવા પુરુષને કર્મયોગનો ઉપદેશ કરેલો છે, તેમ ઉપર ઉપરની ભૂમિકાપ્રત્યે ચઢવાને અસમર્થ એવા પુરુષને પૂર્વ પૂર્વની ભૂમિકાપ્રત્યે ચઢવાનો ઉપદેશ આપેલો છે.) ઇતિ શ્રીમહાઽ ભીષ્મઽ ભગવદ્ગીતાપર્વમાં “ગુણત્રયવિભાગયોગ” એ વિષયને

અધ્યાય ૩૯ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩૯ મો પુરુષોત્તમયોગ

પૂર્વ અધ્યાયના અંતમાં ભગવાને કહ્યું કે, મોક્ષસુખની પરાકાષ્ઠા હું છું. તેમાં તે મોક્ષ-સુખનું શું લક્ષણ છે, તે મોક્ષસુખ કયા આવ-રણ (ઢાંકણ) વાળું છે, કયા સાધનથી તે આ-વરણનો નાશ થઈ શકે અને કયો અધિકારી તે મોક્ષસુખને મેળવી શકે છે, એ સર્વનું વર્ણન કરવા માટે આ પંદરમા અધ્યાયનો આરંભ કર-વામાં આવે છે.

॥ શ્રીભગવાનુવાચ ॥

ऊर्ध्वमूलमघः शाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।

छंदांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥

શ્રીભગવાને કહ્યું:-જેનું (પરબ્રહ્મરૂપી)મૂળ ઉપર છે; જેની (અવ્યક્ત, મહત્ત્વ આદિના વિ-સ્તારરૂપી) શાખાઓ નીચે છે; અને વેદ જેનાં પાં-દડાં છે; એવા આ સંસારરૂપી અશ્વત્થ (પીપળો) વૃક્ષનો કદી નાશ થતો નથી એમ વેદો કહે છે; માટે જે પુરુષ આ સંસારરૂપી પીપળાને (મૂ-ળસહિત તત્ત્વથી) જાણે છે તે ખરે વેદવેત્તા છે.

(૧) મનુષ્યના આનંદથી આરંભીને ઉત્તરોત્તર સોગણી વધતી જતી આનંદની પરંપરાઓની પંક્તિથી પણ ઉપર રહેલા પરમ આનંદસ્વરૂપ જે અદૈત વસ્તુ પરબ્રહ્મ છે, તે ઊર્ધ્વ કહેવાય છે. તેજ પરબ્રહ્મ આ સંસારરૂપી અશ્વત્થનું મૂળ કહેતાં મૂળકારણ છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે:- “આનંદાદ્યેવ સ્વસ્તિમાનિ મૂતાનિ જાયંતે” તે પરમાનંદથીજ આ સર્વ ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે. વળી તે પરબ્રહ્મથી નીચે નીચે અનુક્રમે ઉતરતાં પગથીઆને સ્થાને રહેલાં અવ્યક્ત, મહત્ત્વ, અહં-કાર, પંચતન્માત્રા, સોળ વિકાર, હિરણ્યગર્ભ, વિ-

રાટ, પ્રભાપતિ, દેવો, ગંધર્વો, અસુરો, મનુષ્યો, તિર્યંચો અને સ્થાવરોરૂપ તે આ સંસારવૃક્ષની શાખાઓ છે. આ સંસારવૃક્ષ અસલ હોવાથી અશ્વત્થ-આવૃત્તિકાલસુધી પણ નહિ રહેનારો-નાશવંત છે-ક્ષણભંગુર છે; તોપણ વેદો, મૂઢ પુરુષોને માટે તે સંસારવૃક્ષને અનાદિ અને અનંત કહે છે. જેમકે, “ઊર્ધ્વમૂલોઽવાકશાશ્વ યષોઽશ્વત્થ સનાતનઃ” “આ સંસારરૂપ પીપળાનું વૃક્ષ, પરબ્રહ્મરૂપ મૂળવાળું છે. તે પરબ્રહ્મથી નીચે ઉત્તરોત્તર રહેલાં અવ્યક્ત આદિરૂપ શાખાઓવાળું છે તથા સનાતન છે.” આ સંસારરૂપ વૃક્ષનાં પાંદડાં વેદોમાં વર્ણવેલા યજ્ઞયાગો છે; જે સંસારવૃક્ષને શોભા આપનારાં છે. આવા સંસારરૂપી વૃક્ષને જે પુરુષ, મિથ્યા સમજે છે તેણેજ ખરું જાણવાનું જાણ્યું છે.

અથશોર્ધ્વ પ્રન્તાસ્તસ્ય શાખા ગુણપ્રવૃદ્ધા વિષયપ્રવાલાઃ । અથશ્ચ મૂલાન્યરન્તતાનિ કર્માનુબંધીનિ મનુષ્યલોકે ॥ ૨ ॥

તે સંસારવૃક્ષની શાખાઓ-ઉપર તથા નીચે-ફેલાયેલી છે, તેમાં સત્વાદિ ગુણોથી વૃદ્ધિ પામેલી વિષયોરૂપ કુપ્પણો છે; તથા તે સંસારવૃક્ષનાં ધર્મ તથા અધર્મરૂપ કર્મોજ જેઓની પાછળ થનારાં છે, તેવાં મૂળીઆં આ મનુષ્યલોકમાં નીચે ફેલાયેલાં છે.^૨

(૨) આ સંસારવૃક્ષની શાખાઓ, નીચે મનુષ્યોથી આરંભી તિર્યંચ, સ્થાવર આદિસુધી તથા ઉપર પણ મનુષ્યોથી આરંભી ગંધર્વ, યક્ષ આદિથી હિરણ્યગર્ભ સુધી પ્રસરેલી છે. તે શાખાઓ સત્વાદિ ગુણોથી અલંકૃત વધી ગયેલી છે તથા રંજન કરનારા વિષયોરૂપ કામજ કુપ્પણોવાળી છે. આ સંસારવૃક્ષનું મૂળ કારણ સર્વોપરિ પરબ્રહ્મ છે અને નીચે આ મનુષ્યલોકમાં વાસનારૂપ એવાં તેનાં અવાંતર મૂળો પણ ફેલાયેલાં છે, કે જે નિલ નિલ પ્રવાહરૂપે ઉત્પન્ન થયા કરે છે તથા ધર્મ અધર્મરૂપ કર્મો જેઓની પાછળ થયાં કરે છે-અર્થાત્ વાસનાથી કર્મો અને કર્મોથી વાસનાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તે એમ એકબીજાને ટેકા મળ્યા કરે છે. આમ નિરંતર અવિચ્છિન્ન પરંપરાવાળું આ સંસારવૃક્ષ છે.

હવે અહીં અર્જુન શંકા કરે છે કે, હે ભગવન! આપે કહ્યું કે આ સંસારવૃક્ષ, આવૃત્તિકાલસુધી પણ રહી શકે તેવું નથી-અર્થાત્ ક્ષણભં-

ગુરુ છે અને અવિનાશી છે. તો હવે હું આપને પૂછું છું કે, તે આ સંસારવૃક્ષ પ્રતિક્ષણે નાશ પામવાના સ્વભાવવાળા વિજ્ઞાનની પેઠે પરંપરાસ્વરૂપ છે કે વ્રીહિ (ચોખા) આદિની પેઠે નિલ પ્રવાહવાળું છે? જો કદાચ તેવાં સ્વરૂપવાળું હોય તો તેનો નાશ કરવો ઘણા અશક્ય થઈ પડશે; કારણકે વાસનાઓનો તથા કર્મોનો બીજ અને અંકુરની પેઠે એક બીજનો કાર્યકારણભાવ ટાળ્યો ટળે તેવો હોતો નથી. આ શંકાનું સમાધાન કરવા માટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, “આ સંસારવૃક્ષ, સલ અને મિથ્યા હોવાથી અનિર્વચનીય છે” આવા પક્ષનો આશ્રય કરીને કહે છે:-

ન રૂપમસ્યેહ તથોપલભ્યતે નાંતો ન ચાદિર્ન ચ સંપ્રતિષ્ઠા । અશ્વત્થમેનં સુવિરૂઢમૂલમસંગશસ્ત્રેણ દદેન છિત્ત્વા ॥ ૩ ॥

આ સંસારરૂપ અશ્વત્થવૃક્ષનું સ્વરૂપ જાણી શકાતું નથી; તેમજ તેનું આદિ, અંત કે લયસ્થાન પણ જણાતું નથી. અત્યંત દૃઢ મૂળવાળા આ સંસારરૂપ પીપળાને અસંગરૂપી દૃઢ શસ્ત્રથી છેદી નાખીને,^૩

તતઃ પદં તત્પરિમાર્ગિતવ્યં યસ્મિન્નાતા ન નિવર્તતિ ભુયઃ । તમેવ ચાદ્યં પુરુષં પ્રપદ્યેયતઃ પ્રવૃત્તિઃ પ્રસૃતા પુરાણી ॥ ૪ ॥

પછી તે પરમપદનું શોધન કરવું કે જે પદને પામેલા પુરુષો ફરી પાછા ફરતા નથી. વળી એવી ભાવના કરવી કે, હું તેજ આંધપુરુષને શરણે જાઉં છું કે જેનાથી આ આદિકાળની પ્રવૃત્તિ, અમારામાં પ્રવૃત્ત થયેલી છે.^૪

(૪) દોરીમાં દેખાતા સર્પની પેઠે આ સંસારવૃક્ષનું સ્વરૂપ સમ્યક્ દૃષ્ટિથી જોતાં જિલકુલ જોવામાં આવતું નથી; એટલે કે આ દેહના જીવતાંજ પ્રથમ અજ્ઞાનદશામાં જે પ્રકારનું આ સંસારવૃક્ષનું સ્વરૂપ જોવામાં આવે છે તેવું પછીથી જ્ઞાનદશામાં જોવામાં આવતું નથી; માટે આ સંસારવૃક્ષનું મિથ્યા સ્વરૂપ કેવળ અનુભવથીજ જાણી શકાય તેવું છે. આવા હેતુથીજ આ સંસારવૃક્ષ સ્વયંપ્રકાશ સ્વરૂપવાળાં વિજ્ઞાનોના જેવું નથી તેમ પ્રત્યક્ષ રૂપવાળાં બીજ આદિના જેવું પણ નથી. ત્યારે શું આ સંસારવૃક્ષ, સસલાનાં શીંગડાં જેવું તુરંજ છે? ના, તેમ પણ નથી. તે, આદિ અને અંત વિનાનું છે-અર્થાત્ તેનાં

ઉપાદાનકારણુભૂત એવું મૂળ અજ્ઞાન પણ આદિ અંતથી રહિત છે, જેથી તે પણ આદિ કે અંતવિનાનું છે. ત્યારે શું તે આત્માની પેઠે નિવારણ કરવાને અશક્યજ છે? ના, તેમ પણ નથી; કારણકે એ સંસારવૃક્ષનું, જેમ બીજાં વૃક્ષોનું લયસ્થાન પૃથ્વી છે, તેમ કેઈ પણ ભૂતનું લયસ્થાન નથી. વળી તે સંસારવૃક્ષ, પરબ્રહ્મનો વિકાર છે, તેથી તે પરબ્રહ્મજ તેનુંજ લયસ્થાન હશે, આમ પણ કહેવાય તેમ નથી; કારણકે તેમ કહેવાથી પરબ્રહ્મના ફટરથપણાને હાનિ પહોંચે છે. માટે સિદ્ધ થાય છે કે, એ સંસારવૃક્ષનું ઉપાદાનકારણુ તુચ્છ એવું અજ્ઞાનજ છે. જ્યારે જ્ઞાનદાર તે અજ્ઞાનનો સમૂળગો નાશ થઈ જાય છે, ત્યારે એ સંસારવૃક્ષનો પણ સમૂળગો નાશ થઈ જાય છે અને અજ્ઞાન તો તુચ્છજ છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે, “તુચ્છેનામ્વપિદિતં યદાસીત” “તુચ્છ એવા અજ્ઞાનવડે તે પરબ્રહ્મ ઢંકાયેલા હતા.” વળી અનુભવથી પણ તે અજ્ઞાનનું તુચ્છપણું સિદ્ધ થાય છે. જેમકે, તે અજ્ઞાનનુંજ કાર્ય એવો દોરીમાં દેખાતો સર્પ, જ્યારે સમ્યગ્દષ્ટિથી જોતાં નાશ પામે છે ત્યારે તે અજ્ઞાનનો પણ નાશ થાય છે; માટે અહીં જે કહેલું છે કે, “આ સંસારવૃક્ષનું લયસ્થાન જાણી શકાતું નથી” તે યોગ્યજ છે. જો કે તે સંસારવૃક્ષ, વાસનાઓની દદતારને લીધે અત્યંત દદ મૂળવાળું છે તોપણ તેને અસંગરૂપ મજબૂત શસ્ત્રથી છેદી શકાય છે-અર્થાત્ દેહ આદિ આત્માથી જિન પદાર્થોમાં આત્મબુદ્ધિ કરવારૂપ સંગનો ત્યાગ કરો, પરિપક્વ થયેલા આત્મજ્ઞાનવડે તેનો સમૂળગો નાશ કરી નાખી પરમપદનું શોધન કરવું. જો કે સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ બન્ને સંસારનો અસંગ, સુષુપ્તિ અવસ્થામાં આયોગ્યાપ થઈ જાય છે અને તેની મૂળ વાસનાઓની સાથે પણ તે અવસ્થામાં આત્માનો અસંગ થઈ ગયેલો જણાય છે; તથાપિ વાસનાઓના મૂળભૂત અજ્ઞાનનો નાશ નહિ થયેલો હોવાથી તે સુષુપ્તિ કાળની અસંગ બુદ્ધિ દદ હોતી નથી; માટે નિર્વિકલ્પ સમાધિનો અભ્યાસ કરી કારણશરીરનો પણ અસંગ સાધવો જોઈએ અને પછીથી તે દદ થયેલા અસંગરૂપ શસ્ત્રથી આ સંસારવૃક્ષનો સમૂળગો નાશ કરવો જોઈએ-અર્થાત્ જેમ મીઠાનો પાણીમાં લય કરવામાં આવે તેમ, અથવા દોરીમાં દેખાતા સર્પનો જેમ દોરીમાં લય કરવામાં આવે તેમ, આ સંસારવૃક્ષનો પરબ્રહ્મમાં લય કરવો; પણ

નહિ કે, સાંખ્યદર્શનશ્રીઓની પેઠે સંસારને સલ્પ સ્વરૂપ સમજીને તેનો માત્ર ત્યાગજ કરવો!

એ પ્રમાણે તે સંસારરૂપ પીપળાનો નાશ કર્યો પછી પણ કર્તવ્યભાગ હજી અવશેષ રહે છે. નિર્વિકલ્પ સમાધિદારા અસંગ શસ્ત્રની પ્રાપ્તિ કરીનેજ કંઈ કૃતાર્થ થવાનું નથી; પરંતુ તેને પ્રાપ્ત કર્યો પછી શ્રુતિઓમાં પ્રસિદ્ધ એવું પરબ્રહ્મરૂપ પદ શોધવું જોઈએ-અર્થાત્ શ્રુતિ અને સુક્તિના બળથી સમજવું જોઈએ કે, “અહં બ્રહ્માસ્મિ-હું બ્રહ્મ છું.” વળી જે નિર્વિકલ્પ પરમબ્રહ્મરૂપ પદને પામેલા મહાન પુરુષો પુનઃ પાછા ફરતા નથી, તેમ પ્રલય આનંદસ્વરૂપ એવા તથા શરીરમાંજ રહેલા આઘપુરુષને હું શરણે જાઉં છું, એવી ભાવના કરવી, કે જે આઘ પુરુષથી, “સોઽકામયતઃ કલ્પસ્યાં પ્રજાયેય-તેણે ઇચ્છા કરી કે, હું અનેક સ્વરૂપવાળો થાઉં અને પ્રજા ઉત્પન્ન કરું” ઇત્યાદિ સ્વરૂપવાળી પુરાણકાળની પ્રવૃત્તિ અમારામાં પણ પ્રવૃત્ત થયેલી છે; અર્થાત્ અમે પણ તેવીજ ઇચ્છા કરીએ છીએ કે, અમે ધન આદિથી વૃદ્ધિ પામીએ અને પ્રજાવડે પ્રજાવાળા થઈએ. જે આદિપુરુષે અમને આવી પ્રવૃત્તિ દેખાડી છે, તે આદિપુરુષનેજ પ્રણામ કરવાથી તે અમારી પ્રવૃત્તિ નિવૃત્ત થશે, આવી ભાવના કરવી.

એ રીતે મોક્ષસુખનાં આવરણભૂત એવા સંસારવૃક્ષને તથા તેનો નાશ કરનારાં અસંગરૂપ શસ્ત્રને કહીને હવે તે સુખની પ્રાપ્તિમાં અધિકાર ધરાવનાર પુરુષનું અને તેના સ્વરૂપનું કથન કરે છે:-

નિર્માનમોહા જિતસંગદોષા અધ્યાત્મનિત્યા વિનિવૃત્તકામાઃ । દ્વંદ્વોર્વિરક્તાઃ સુસ્વદુઃસ્વસંજ્ઞેર્ગચંત્ય-હ્રાઃ પદમચ્ચયં તત્ ॥ ૫ ॥

માન અને મોહથી રહિત થયેલા, સંગ અને દોષને છૂતનારા, આત્મામાંજ એકનિષ્ઠાવાળા, સર્વ કામનાઓને ત્યજી ચૂકેલા, સુખ-દુઃખ નામનાં દ્વંદ્વોથી મુક્ત થયેલા તથા અજ્ઞાનથી મોહ નહિ પામેલા પુરુષો, તે અવિનાશી મોક્ષપદને પામે છે.^૫

(૫) ગર્વ અને વિપરીત બુદ્ધિરૂપ મોહથી રહિત થયેલા, “હું કતાં છું” ઇત્યાદિ અભિમાનરૂપ સંગનો તથા રાગ આદિ દોષનો જય કરનારા આત્મામાંજ નિષ્ઠાવાળા એટલે આત્મધ્યાનમાંજ તત્પર રહેનારા, સર્વ પરિબ્રહ્મનો ત્યાગ કરનારા, સુખદુઃખ, દાઢતડકો આદિ દ્વંદ્વોથી રહિત થ-

યેલા-અર્થાત્ સહનશક્તિવાળા અને જ્ઞાનદારા અજ્ઞાનનો નાશ કરીને મોહિત નહિ થનારા પુરુષો તે પુનર્જન્મરહિત એવા મોક્ષપદને પામે છે.

અહીં અર્જુન શંકા કરે છે કે, જે તે પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળા પુરુષો એ પ્રમાણે ઉચ્ચપદને પામે છે, તો તેઓનું પતન પણ અવશ્ય થવું જ નોંધ્યું. કારણકે જગતમાં એવો ન્યાય છે કે, “પતનાતાઃ સમુચ્છયાઃ-ચટે તે પડે.” તો તમે કેમ કહે છો કે, “યસ્મિન્ ગતા ન નિવર્તન્તિ મૂયઃ-જે પદને પામેલા પુરુષો પુનઃ પાછા ફરતા નથી.” આ શંકાનું નિવારણ કરવામાટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, તે પદનું સ્વરૂપ કહે છે:-

ન તદ્વાસયતે સૂર્યો ન શશાંકો ન પાવકઃ ।

યદ્ગત્વા ન નિવર્તતે તદ્દામ પરમં મમ ॥૬॥

તે પદને સૂર્ય, ચંદ્ર કે અગ્નિ પણ પ્રકાશિત કરી શકતા નથી. જેને પામીને પુરુષો પુનઃ પાછા ફરતા નથી તે માફ પરમ ધામ છે.^૧

(૬) તે પદને સૂર્ય પ્રકાશિત કરી શકતો નથી; કારણકે તે રૂપઆદિથી રહિત છે, માટે ચક્ષુઆદિ સર્વ આલ્ષદ્રિયોથી અતીત છે. જે કોઈ રૂપવાળો પદાર્થ હોય છે, તેજ ચક્ષુષદ્રિયમાટે યોગ્ય હોય છે અને તેવી વસ્તુનેજ ચક્ષુષદ્રિયનો દેવ સૂર્ય, ચક્ષુદ્વારા પ્રકાશિત કરે છે; પણ એ પદ તો રૂપઆદિથી રહિત છે. તેમજ ચંદ્ર પણ તે પદને પ્રકાશિત કરી શકતો નથી; કારણકે જે કોઈ મનો-આલ્ષ વસ્તુ હોય છે તેનેજ મનનો દેવ ચંદ્રમા, મન ઈન્દ્રિયદ્વારા પ્રકાશિત કરે છે, પણ એ પદ તો મનથી પણ અતીત છે. “યન્મનસા ન મનૂતે-જે પદ મનથી પણ માની શકાતું નથી” આ શ્રુતિવચન તે પદને મનથી પણ અપ્રાપ્ય કહે છે તથા અગ્નિ પણ તે પદને પ્રકાશિત કરી શકતો નથી; કારણકે જે વસ્તુ વાણીવડે ગ્રાહ્ય છે, તેનેજ વાણીનો અધિષ્ઠાતાદેવ અગ્નિ, વાકૈર્દ્રિયદ્વારા પ્રકાશિત કરે છે, પણ આ તો વાણીથીએ અતીત છે. “યદ્વાચા-ડનમ્યુદિતમ્-જે પરમાત્મપદ વાણીથી પણ વર્ણવ્યું નથી તેવું નથી” આ શ્રુતિવચન, એ પદને વાણીથી અગોચર કહે છે. વળી બીજી શ્રુતિ પણ કહે છે કે:-“ન ચક્ષુષા ગૃહ્યતે નાપિ વાચા-જે પરમાત્મપદ વાણીથી કે ચક્ષુથી ગ્રહણ કરી શકાતું નથી.”

એ પ્રમાણે તે પરમપદ, મન તથા વાણીથી અગોચર હોવાથીજ સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ-પ્રપંચથી અતીત, પ્રત્યક્ અને અદૈતસ્વરૂપ છે. “નાતઃ

પ્રજ્ઞં બહિઃપ્રજ્ઞં અસ્થૂલમનણુ-તે અદૈતસ્વરૂપ અંતઃપ્રજ્ઞાવાળું કે બહિઃપ્રજ્ઞાવાળું નથી, તથા સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ પણ નથી.” એ શ્રુતિઓ, જેને સર્વ પ્રકારના વિશેષોથી રહિત પ્રતિપાદન કરે છે તે માફ પરમ ધામ છે-અર્થાત્ વૃત્તિરૂપ આલ્ષજ્ઞાનથી ભિન્ન એવું તે ચૈતન્યમાત્ર પરમ જ્યોતિસ્વરૂપ છે. હે અર્જુન! હું તને “તે માફ પદ” એ પ્રમાણે જે કહું છું તે તો કેવળ ઔપચારિક વચન છે. દાખલાતરીકે “રાહોઃ શિરઃ-રાહનું મસ્તક” એમ બોલવાથી મસ્તક, રાહથી ભિન્ન છે, તેમ સમગ્રનું નથી; તેમ તે પરમપદ પણ મારાથી અભિન્ન છે અને સ્વયં પ્રકાશ છે. આવા હેતુથીજ તે મારા પરમ ધામને પામીને પુનઃ પાછા ફરતા નથી, કારણકે પાછા ફરવાના મૂળકારણભૂત અજ્ઞાનનો તે પુરુષોમાં તદન અભાવ થયેલો હોય છે. આ શ્લોકનું એ રીતે વિવરણ કરવાથી આ શ્રુતિના અર્થનું બરાબર અનુસરણ થાય છે. જેમકે, “યદા હ્યવૈવ એતસ્મિન્નહર્યેડનાત્મ્યેડનિરુક્તેડનિલયનેડમયં પ્રતિષ્ઠાં વિંદતે અથ સોડમયં ગતો ભવતિ-જ્યારે આ જ્ઞાની પુરુષ, એ અદર્ય, મનના અવિષય, વર્ણન કરવાને અશક્ય અને કારણથી ભિન્ન એવા પરમપદમાં પોતાની સ્થિતિ કરે છે-આત્મભાવને પામે છે, ત્યારે તે નિર્ભય થાય છે.” આ શ્રુતિમાં “અહર્યે” એમ કહીને પરમાત્માને દૃષ્ટિના અગોચર કહ્યા છે, એટલે “ચક્ષુષદ્રિયદ્વારા સૂર્ય તે પદને પ્રકાશિત કરતો નથી” એમ કહેવું છે. “અનાત્મ્યે” એવું વિશેષણ મૂકીને એ પરમપદને મનથી અગોચર કહ્યું છે, એટલે “મનઈન્દ્રિયદ્વારા તેને ચંદ્ર પ્રકાશિત કરી શકતો નથી” એમ કહેવું છે. “અનિલયને” એવું વિશેષણ મૂકીને તે પરમપદને જેમાં સર્વ સ્થૂલસૂક્ષ્મનો લય થાય છે તેવા કારણથી પણ ભિન્ન કહી “અનિરુક્તે” એ વિશેષણથી વાણીથી પણ અગોચર કહેલું છે; એટલે વાકૈર્દ્રિયદ્વારા અગ્નિ પણ તે પરમપદને પ્રકાશિત કરતો નથી, એમ સૂચવેલું છે.

હવે અહીં કેટલાએક સાંપ્રદાયિકો આનું વિવરણ કરે છે કે, “ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે કે, તે માફ પરમધામ સૂર્યઆદિથી પ્રકાશિત કરવાને અશક્ય છે, અર્ચિરાદિ માર્ગથી પ્રાપ્ત કરી શકાય તેવું છે, સત્યશોકથી પણ ઉપર રહેલું છે, અસાધારણ છે, નિત્ય છે અને કોઈ જૂદા દેશમાં રહેલું છે કે જેને વૈષ્ણવપદ કહે છે. તે વૈષ્ણુવપદને પામીને પુનઃ પાછા ફરવું પડતું નથી.” એ

પ્રમાણે વિવેચન કરનારાઓને ખર નથી રહી કે, એ પ્રમાણેનું વિવરણ કરવાથી તે વૈષ્ણવપદ પણ તુચ્છ દર્શી, કારણકે “ ન રૂપમસ્યેહ તથોપ-લભ્યતે” એ શ્લોકમાં દસ્યવસ્તુને તુચ્છ કહેલી છે; અને તેમાં કહ્યા પ્રમાણે તે વૈષ્ણવપદ દસ્ય દરે છે અને તેથીજ તુચ્છ દરે છે, માટે અમે જે વિ-વેચન કરેલું છે તે યોગ્ય છે.

અર્જુન શંકા કરે છે કે, હે પ્રભો! આપ કહો છો કે, હું સૂર્ય આદિથી અપ્રકાશ્ય જ્યોતિ-સ્વરૂપ છું; અને વળી “ક્ષેત્રજ્ઞં ચાપિ માં વિદ્ધિ-મને તું ક્ષેત્રજ્ઞ જાણજે” આમ પાછા પોતાનું ક્ષેત્રજ-પણું પણ કહો છો. હવે જો આપ ક્ષેત્રજસ્વરૂપ પણ છો, તો પછી તમારે ઘટઆદિ પદાર્થોના પ્ર-કાશ કરવામાં સૂર્યઆદિની જરૂર તો અવશ્ય દેખાય છે. જો પૂર્વોક્ત રીતિ પ્રમાણે આપ સ્વયંજ્યોતિ-સ્વરૂપ હો તો આપને સૂર્યઆદિ બીજાં જ્યોતિ-ઓની શામાટે જરૂર પડે? કારણકે જે સ્વયં-જ્યોતિ પદાર્થ છે, તેને પોતાના વિષયને પ્રકાશિત કરવામાટે બીજાં જ્યોતિની જરૂર પડતી નથી. દા-ખલાતરીકે દીપકને પોતાના વિષયનો પ્રકાશ કરવા-માટે બીજા દીપકની જરૂર પડતી નથી, માટે આ-પનું સ્વયંજ્યોતિસ્વરૂપ સિદ્ધ થતું નથી. આ શં-કાનું ભગવાન ત્રણ શ્લોકોવડે સમાધાન કરે છે:-

મમૈવાંશો जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।

मनःपष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥

शरीरं यदवामोति यच्चाप्युत्કामतीश्वरः ।

गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।

अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुપसेवते ॥ ૧ ॥

જગતસ્રષ્ટા ઇશ્વરજ શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે અને તેજ જગતસ્રષ્ટા શરીરમાંથી બહાર નીકળે છે; માટેજ સંસારમાં જીવસ્વરૂપે થયેલો મારો-જ સનાતન અંશ છે. તે મારો જીવભૂત અંશ, વિષયોમાં તત્પરતારૂપ સ્વભાવમાં રહેનારી, મન જેમાં છટું છે તેવી પાંચેય ઇન્દ્રિયોને સુષુ-પ્તિકાળ, મરણકાળ અને સમાધિકાળમાં સંકેતી લે છે; તથા બ્રહ્મકાળ, ઉત્પત્તિકાળ અને વ્યુ-ત્થાનકાળમાં તેનાં તે મન અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને વાયુ જેમ પુષ્પમાંથી ગંધને લઇ બાંધે છે તેમ, સાથે લઇને વિષયપ્રદેશપ્રત્યે બાંધે છે. વળી એ

જીવભૂત મારો અંશ, શ્રોત્ર (કાન), ચક્ષુ (નેત્ર), સ્પર્શન (ત્વચ્છા), રસના (જીહ્વા) તથા ઘ્રાણ (નાસિકા)-એ પાંચ ઇન્દ્રિયોને તથા છટ્ટા મનને વ્યાપારવાળાં કરીને શબ્દાદિ વિષયોને પ્રકાશિત કરે છે. ૭-૯

(૭-૯) જગતસ્રષ્ટા ઇશ્વરજ શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. “સ एष इह प्रविष्ट आनखाग्नेभ्यः-એ ઇશ્વ-રજ આ શરીરમાં નખશિખસુધીના સંપૂર્ણ પ્રદેશમાં દાખલ થઇને રહેલા છે.” “तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्-તે જગતને સરજીને ઇશ્વરે તેમાંજ પ્રવેશ કર્યો છે,” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, ઇશ્વરજ શરીરધારી છે; તથા “कस्मिन्नहमुक्तांत उत्क्रांतो भविष्यामि कस्मि-न्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामि-તે ઇશ્વરે આ પ્ર-માણે અવલોકન કર્યું કે, કોના બહાર (શરીરમાંથી) નીકળવાથી હું બહાર નીકળીશ? અથવા કોણ શ-રીરમાં સ્થિત થયે હું સ્થિત થઈશ?” એ રીતે અવ-લોકન કરીને “स प्राणमस्त्वज-તેણે પ્રાણને સર-જ્યો” આ શ્રુતિઓમાં કહ્યા પ્રમાણે પણ ધારણરૂપ ઉપાધિથી ઇશ્વરજ શરીરમાંથી જીવરૂપે બહાર ની-કળે છે; માટે તે આ બન્ને કારણથી આ (જીવ-લોક) સંસારમાં જીવભૂત જે પ્રાણી, તે સર્વદા એ-કજ સ્વરૂપવાળો સનાતન એવો હુંજ છું; એમ કહેવું જોઈએ. જેમ અગ્નિમાંથી તેના જૂદા જૂદા તણખાઓ બહાર પડે છે, તેમ એકજ પરમાત્મા-માંથી આ સર્વ જીવાત્માઓ બહાર પડેલા છે. એ પ્રમાણે અગ્નિ અને તણખાના ન્યાયની રીતે તે જીવ મારોજ અંશ છે. એ પરથી અહીં અંશાંશિભાવ કહેલો છે. જો કે અગ્નિની અંદર બેદ અથવા સ્વ-ગતપરિણામ જોવામાં નથી આવતું, તોપણ લોક-કારણ ઉપાધિમાંજ રહેલો બેદ અને સ્વગતપરિણામ વ્યવહારદષ્ટિએ અગ્નિની અંદર હોય તેમ દેખાય છે. જેમકે આ અગ્નિથી ભિન્ન છે, આ તણખો આ અગ્નિનો છે, આ અગ્નિ આ અગ્નિના કરતાં નાનો છે, ઇત્યાદિ. એ પ્રમાણે સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, હ્રસ્વ કે દીર્ઘ, એ ચારેય પ્રકારના પરિમાણથી રહિત એવા પરબ્રહ્મવિષે, અહીં દર્શાવેલા અંશાંશિભાવે કરીને બેદ તથા નાનામોટાપણું, તે કેવળ ઔપચારિક છે અને ઉપાધિનાજ ધર્મરૂપ છે એમ સમજવું. શ્રુતિ પણ કહે છે:-“ बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव ह्याराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः-શુદ્ધિના કામાદિ ગુણવડે તથા આત્માના સુખાદિ ગુણવડે યુક્ત અને આરની અણી જેવો અતિસૂક્ષ્મ પરમાત્મા છે.

બીજા જીવાત્માને પણ શાસ્ત્રથી અને પોતાના અનુભવથી વિદ્યાનેએ તે પરમાત્માના સ્વરૂપવાળાજ બાંધે છે.” વળી બીજા એક શ્રુતિ પણ કહે છે કે, “સમઃ પ્લુષિણા સમો મશકેન સમો નાગેન સમ એમિસ્ત્રિલોકૈઃ”-આ સૂત્રાત્મા, નાની મધમાખીના શરીરતુલ્ય, મચ્છરના શરીરતુલ્ય, હાથીના શરીરતુલ્ય અને આ ત્રણેય લોકનાં (વિરાટનાં) શરીરતુલ્ય પણ છે.” આ શ્રુતિઓ પરમાત્માના નાનામોટાપણાને કેવળ ઓપાધિકજ કહે છે. અગ્નિના તણખો જેમ અગ્નિસ્વરૂપજ છે પણ અગ્નિને બૂદો વિભાગ નથી, તેમજ જીવ પણ બ્રહ્મસ્વરૂપજ છે પણ બ્રહ્મને બૂદો વિભાગ નથી. શ્રુતિ કહે છે કે, “બ્રહ્મ દાસા બ્રહ્મ દાસા બ્રહ્મમે કિતવા ઉત-મચ્છીમારો, નોકરચાકરો અને હુઆલક્ષ્ઁગાઓ વગેરે બધા બ્રહ્મસ્વરૂપજ છે.” આ શ્રુતિ, મચ્છીમાર આદિ સર્વ શરીરોમાં, ગૌપણું જેમ સર્વ ગાયોમાં રહેલું છે તેમ, પરબ્રહ્મને સંપૂર્ણપણે રહેલા કહે છે; માટે અંશરહિત એવા પરબ્રહ્મમાં અંશોશિભાવની જે કલ્પના કરવી તે તદ્દન અયોગ્ય છે. મારાંજ સ્વરૂપવાળો તે જીવજીત ઇશ્વર મન જેમાં કહ્યું છે તેવી પાંચ ઈન્દ્રિયોને-એટલે મનસહિત જ્યે ઈન્દ્રિયોને કે જેઓના હમેશાં વિષયોમાંજ તત્પર રહેવાનો સ્વભાવ છે તેઓને (જ્યે ઈન્દ્રિયોને) સુપ્તિ, મરણ અને સમાધિના કાળમાં સંકેતી લે છે; તથા જાગ્રત, ઉત્પતિ અને વ્યુત્થાનકાળમાં તેની તેજ ઈન્દ્રિયોને તેમનાં લયસ્થાનમાંથી સાથે લઇને, વાયુ જેમ પુષ્પોમાંથી ગંધને લઇ જાય છે તેમ, વિષયપ્રદેશપ્રત્યે જાય છે. હે અર્જુન ! તે મનસહિત જ ઈન્દ્રિયો કયાં ? અને તે ઈન્દ્રિયોને લઇ જઇને એ જીવાત્મા શું કરે છે ? તે હું તને કહું છું, સાંભળ. શ્રોત્ર, ચક્ષુ, ત્વચ્ચા, જીભ અને નાસિકા એ પાંચ ઈન્દ્રિયોને તથા જીઠા મનને વ્યાપારવાળાં કરીને, એ જીવાત્મા, શબ્દાદિ વિષયોને પ્રકાશિત કરે છે. જેમ દીવો પોતાની વૃત્તિ મેળવવામાટે તેલ, દીવેટ આદિની અપેક્ષા રાખે છે, પણ પોતાના વિષયને પ્રકાશ કરવામાં તો પોતેજ સમર્થ છે તેમ, જીવ પણ ઘટના આકારને પામવામાટે મનસહિત ઈન્દ્રિયોની તથા સૂર્યઆદિની અપેક્ષા રાખે છે; તો-પણ ઘટનો પ્રકાશ તો તે પોતેજ કરે છે, નહિ કે ઈન્દ્રિયો કે સૂર્યઆદિ; કારણકે જેમ તેલ, દીવેટ આદિ પદાર્થો દીપકવડેજ પ્રકાશ પામવા યોગ્ય છે, તેમ ઈન્દ્રિયો અને સૂર્યઆદિ દેવો પણ આ-

ભાવડેજ પ્રકાશ પામવાયોગ્ય છે.

**ઉત્ક્રામંતં સ્થિતં વાપિ મુંજાનં વા ગુણાન્વિતમ્ ।
વિમૂઢા નાનુપश्यति पश्यति ज्ञानचक्षुषः॥૧૦॥**

એ રીતે બહાર નીકળનાર, અંદર રહેનાર, ભોગ ભોગવનાર અથવા ગુણોથી યુક્ત થનાર આ જીવાત્માને (તત્ત્વથી) અજ્ઞાની પુરુષો બાણી શકતા નથી; પણ જ્ઞાની પુરુષો તો બાણી શકે છે.^{૧૦}

(૧૦) એ પ્રમાણે મનસહિત જ ઇન્દ્રિયોને વ્યાપારવાળા કરીને તેઓના બહાર નીકળવાથી બહાર નીકળનાર, તેઓના અંદર રહેવાથી અંદર રહેનાર, તેઓના ભોગથી ભોગ ભોગવનાર અને તેઓનાંજ સત્વગુણ, રજ્જેગુણ તથા તમોગુણથી યુક્તપણાને લીધે પોતે પણ તે તે ગુણોથી યુક્ત થનારા આ જીવાત્માને, અજ્ઞાની પુરુષો, ઘટની અંદર પ્રતિબિંબિત થયેલા સૂર્યને જેમ ઘટના લાલવા-ચાલવાથી લાલતો-ચાલતો માને છે તથા ઘટની અંદર રહેલાં આકાશને જેમ ઘટના લાલવા-ચાલવાથી લાલેલું-ચાલેલું માને છે તેમ માને છે; પરંતુ તે મૂઢ પુરુષો તે જીવાત્માનાં તાત્ત્વિક સ્વરૂપને સમજતા નથી કે, તે જીવાત્મા, સ્વતઃ કદી બહાર નીકળતો નથી, સ્વતઃ કદી અંદર રહેતો નથી, સ્વતઃ કદી ભોગ ભોગવતો નથી કે સ્વતઃ કદી ગુણયુક્ત થતો નથી; પણ જ્ઞાનદષ્ટિવાળા પુરુષો તો ઝરાબર સમજે છે કે, ઉત્ક્રમણ આદિ બધું, ઉપાધિનેજ છે પણ ઉપાધિવાળા આત્માને નથી.

યતંતો યોગિનશ્ચૈનં પश्यंत्यात्मन्यवास्थितम् ।

યતંતોऽप्यकृतात्मानો नैनं पश्यंत्यचेतसः॥૧૧॥

યત્નશીલ એવા યોગી પુરુષો, બુદ્ધિમાં રહેલા, સર્વવ્યાપક અને ઉત્ક્રમણ આદિ ક્રિયાઓથી રહિત એવા અસંગ-આત્માને જોઈ શકે છે; પણ જેઓએ યજ્ઞઆદિથી ચિત્તને શુદ્ધ કર્યું નથી તેવા અવ્યવસ્થિત ચિત્તવાળા પુરુષો યત્ન કરવા છતાં આત્માને જોઈ શકતા નથી, કારણકે તેઓએ મનને જીત્યું નથી તેથી તેઓ પથ્થર જેવાજ છે.^{૧૧}

(૧૧) સારે સૂર્યઆદિ જ્યોતિઓ, લોકમાં પ્રકાશકતરીકે કેમ દેખાય છે ? આના ઉત્તરમાં ભગવાન કહે છે:-

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

यच्चंद्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥

સૂર્યની અંદર રહેલું જે તેજ સમગ્ર જગતને પ્રકાશિત કરે છે તે તેજ; તથા ચંદ્રમા અને અગ્નિની અંદર પણ જે તેજ રહેલું છે તે તેજ, માફે છે એમ તારે જાણવું. ૧૨

(૧૨) બાહ્યચન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાયક દેવ એવા સૂર્યઆદિમાં તથા તે તે દેવેશી અધિષ્ઠિત થયેલી બાહ્યચન્દ્રિયોમાં વિષયોને પ્રકાશિત કરવાના સામર્થ્યવાળું તથા સમગ્ર જગતને પ્રકાશિત કરનારું જે તેજ રહેલું છે તે તેજ માફે છે એમ તું જાણજે. શ્રુતિઓ પણ કહે છે, “યેન સૂર્યસ્તપતિ તેજસદ્ધઃ”-જે પરમાત્માના તેજથી પ્રકાશિત થયેલો સૂર્ય, તપી રહેલો છે;” “યેન ચર્ધૂર્ણિ પદ્યંતિ”-જે પરમાત્માના તેજવડે ચર્ધુ આદિ ઇન્દ્રિય પોતપોતાના વિષયોનું ગ્રહણ કરે છે, ઇત્યાદિ. એ પ્રમાણે મન અને ચંદ્રમામાં આંતરિક પ્રપંચને પ્રકાશિત કરવાના સામર્થ્યવાળું જે તેજ રહેલું છે તે પણ માફે છે; તથા વાક અને અગ્નિમાં અવ્યાકૃત આદિ વિષયોને પ્રકાશિત કરવાના સામર્થ્યવાળું જે તેજ રહેલું છે; તે પણ માફે છે.

કેવળ સૂર્ય આદિમાં રહેલું જગતને પ્રકાશિત કરવાના સામર્થ્યવાળું તેજજ માફે છે એમ નથી; પણ પૃથ્વી આદિમાં સર્વ ભૂતોને ધારણ કરવાનું જે સામર્થ્ય રહેલું છે તે પણ માફે છે, એ વાત હવે કહે છે:-

**ગાગાદિદ્ય ચ ભૂતાનિ ધારયામ્યહમોજસા ।
પુષ્ણામિ ચૌષધીઃ સર્વાઃ સોમો ભૂત્વા રસાત્મકઃ**

પૃથ્વીની અંદર પ્રવેશ કરીને બળવડે હુંજ સર્વ ભૂતોને ધારણ કરું છું તથા જળસ્વરૂપ ચંદ્ર થઈને હુંજ સર્વ ઔષધિઓને પોષું છું. ૧૩

(૧૩) પૃથ્વીની અંદર પેસીને તથા તે પૃથ્વીને દબ કરીને હુંજ બળવડે સર્વ ભૂતોને ધારી રાખું છું. જો હું પૃથ્વીને દબ ન કરું તો તે પૃથ્વી રેતીની મુઠ્ઠીની પેઠે વિખરાઈ જાય. વૈદિક મંત્ર પણ કહે છે કે, “યેન ઘૌરુપ્રા પૃથ્વી ચ દઢા”-જે પરમાત્માવડે આકાશ ઉપર થાય છે અને પૃથ્વી દબ થાય છે;” “સ દાધાર પૃથિવીમ્”-તે પરમાત્માએ પૃથ્વીને ધારણ કરી રાખી છે” ઇત્યાદિ. વળી હુંજ જળસ્વરૂપ ચંદ્ર થઈને સર્વ ઔષધિઓને પુષ્ટ કરું છું-રસવાળી કરું છું. આ વાત લોકમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે કે, ચંદ્ર પોતાના રસને અંદર પ્રવેશ કરાવીને સર્વ ઔષધિઓને પુષ્ટ કરે છે.

**અહં વૈશ્વાનરો ભૂત્વા પ્રાણિનાં દેહમાશ્રિતઃ ।
પ્રાણાપાનસમાયુક્તઃ પચામ્યં ચતુર્વિધમ્ ॥**

હું વૈશ્વાનર નામનો જઠરાગ્નિ થઈને પ્રાણીઓના દેહનો આશ્રય કરું છું અને ત્યાં પ્રાણ તથા અપાનવાયુને સાથે રાખી ચાર પ્રકારના અન્નનું પાચન કરું છું. ૧૪

(૧૪) હું વૈશ્વાનર નામનો જઠરાગ્નિ થઈને સર્વ પ્રાણીઓનાં શરીરમાં દાખલ થાઉં છું અને ત્યાં પ્રાણ તથા અપાન વાયુવડે પ્રદીપ્ત થઈને ભક્ષ્ય, ભોજ્ય, લેહ્ય અને યોગ્ય-એ ચારેય પ્રકારનાં અન્નનું પાચન કરું છું. તેમાં દાંતની જેમાં જરૂર પડે છે તેનું માલપુકા આદિ અન્ન ભક્ષ્ય કહેવાય છે. જેમાં દાંતના વ્યાપારની જરૂર રહેતી નથી તેનું દૂધપાક આદિ અન્ન ભોજ્ય કહેવાય છે. ગોળ, સાકર આદિ અન્ન લેહ્ય કહેવાય છે તથા શેરડી આદિ યોગ્ય કહેવાય છે. આ શ્લોકમાં કહેવાનો ભાવ એ છે કે, સર્વ સ્થળે સર્વ પ્રકારની જે જે શક્તિ જેવામાં આવે છે તે મારીજ છે; તેમજ “ભોજન કરનાર વૈશ્વાનર અગ્નિ છે, ભોજન કરવાનું જે અન્ન તે ચંદ્ર છે અને તેથીજ સર્વ જે કંઈ તે અગ્નિ તથા ચંદ્ર છે” આમ જોનારા પુરુષને અન્નના દોષનો લેપ લાગતો નથી, એમ પણ સમજવું.

સર્વસ્ય ચાહં હૃદિ સન્નિવિષ્ટો મત્તઃ સ્મૃતિર્જ્ઞાનમપોહનં ચ । વેદૈશ્ચ સર્વૈરહમેવ વેદ્યો વેદાંતકૃદ્વેદવિદેવ ચાહમ્ ॥ ૧૫ ॥

હું સર્વના હૃદયમાં રહેલો આત્મા છું. આત્મારૂપ એવા મારાથીજ સર્વને સ્મરણ, જ્ઞાન, વિસ્મરણ તથા અજ્ઞાન થાય છે. સર્વ વેદોથી જાણવા યોગ્ય હુંજ છું, વેદાંતશાસ્ત્ર રચનારો તથા વેદોને જાણનારો પણ હુંજ છું. ૧૫

(૧૫) હું સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં આત્મારૂપે બિરાજું છું તેથીજ, મારાથીજ તે પ્રાણીઓમાં પુણ્યશાળીઓને માફે સ્મરણ તથા જ્ઞાન થાય છે અને પાપીઓને માફે વિસ્મરણ તથા અજ્ઞાન થાય છે. વળી કર્મકાંડ, ઉપાસનાકાંડ અને જ્ઞાનકાંડરૂપ સર્વ વેદોવડે હું-પરમાત્માજ જાણવા યોગ્ય છું. વેદાંતશાસ્ત્રમાં કહેલી વિદ્યાના સંપ્રદાયને ચલાવનારો તથા વેદોના અર્થને જાણનારો પણ હુંજ છું-અર્થાત વેદાંત જાણનારો તથા વેદ જાણનારો પુરુષ, મારી વિભૂતિ છે.

હવે સર્વ શાસ્ત્રના તત્ત્વનો સંગ્રહ કરી દેખાડે છે:—

દ્વાવિમૌ પુરુષૌ લોકે ક્ષરશ્ચાક્ષર એવ ચ ।

ક્ષરઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ કૂટસ્થોઽક્ષર ઉચ્યતે ॥

લોકની અંદર આ બે પુરુષો છે. એક ક્ષર અને બીજો અક્ષર; તેમાં સર્વ ભૂતા તે ક્ષર પુરુષ છે અને કૂટસ્થ-નિર્વિકાર તે અક્ષર પુરુષ છે. (૧૬)

(૧૬) લોકમાં પ્રસિદ્ધ એવા બેજ પુરુષો છે. એક તો ક્ષર નાશ પામવાના સ્વભાવવાળો જીવ, કે જે પ્રાણીવાળાં સર્વભૂતાનાં કર્મોના ક્ષય થયે સુષુપ્તિ, મરણ અથવા મોક્ષકાળે શરીરરૂપ ઉપાધિનો નાશ થતાં નાશ થયેલો-રૂપાંતરને-નામાંતરને પામેલો ગણાય છે. જળની અંદર દેખાતો સૂર્ય જેમ ઉપરના સૂર્યનું પ્રતિબિંબ છે, તેમ એ જીવ પણ બ્રહ્મના પ્રતિબિંબરૂપ છે. શ્રુતિમાં કહેલું છે કે, “પ્રજ્ઞાનઘન પૈતૈભ્યો ભૂતેભ્યઃ સમુત્થાય તાન્યેવાનુવિનશ્યતિ-પ્રજ્ઞાનઘન એવા પરમાત્માજ, આ સર્વ ભૂતામાંથી બહાર નીકળીને તેઓના નાશ થયા પછી જીવસંજ્ઞાથી નષ્ટ થાય છે.” બીજો પુરુષ, કૂટસ્થ નિર્વિકાર તથા માયારૂપ ઉપાધિવાળો અક્ષર-અવિનાશી કહેવાય છે; કારણકે તે પુરુષને વળગેલી માયારૂપ ઉપાધિ, કર્મજનિત નહિ હોવાથી તેના નાશ થતો નથી અને આ પુરુષ, ઉપાધિના દોષથી દૂષિત થતો નથી, તેથી પોતાનાં સ્વરૂપથી બ્રહ્મ થતો નથી. આવા હેતુથીજ તે અક્ષર કહેવાય છે.

ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્વન્યઃ પરમાત્મેત્યુદાહૃતઃ ।

યો લોકત્રયમા વિદ્ય ચિમર્ત્યવ્યય ईશ્વરઃ । ૧૭

પૂર્વોક્ત બન્ને પુરુષોથી ભિન્ન એવો ત્રીજો ઉત્તમ પુરુષ પણ છે, કે જેને શાસ્ત્રમાં પરમાત્મા કહેલ છે. વળી પરમાત્મા સંજ્ઞાવાળો તે પુરુષ, ઈશ્વર થઇને આ ત્રણેય લોકમાં પ્રવેશ કરી તેને ધારણ કરી રાખે છે-છતાં અવિકારી છે. (૧૭)

(૧૭) પૂર્વોક્ત કાર્યઉપાધિવાળા તથા કારણ-ઉપાધિવાળા બન્ને પુરુષોથી વિલક્ષણ ઉપાધિથી રહિત ત્રીજો ઉત્તમ પુરુષ પણ છે, કે જેને શાસ્ત્રમાં પરમાત્મા કહેલ છે. વળી તે પરમાત્મા સંજ્ઞાવાળા પુરુષ, માયાથી ઈશ્વર થઇને ત્રણેય લોકમાં ઉત્તમ, મધ્યમ તથા અધમ શરીરોમાં પ્રવેશ કરીને તે ત્રણેય પ્રકારનાં શરીરોને ધારણ કરી રાખે છે, તેણે પણ અવિકારી રહે છે; અર્થાત્ સર્વરૂપણરૂપ ઈશ્વર

ના ધર્મવડે અથવા અદ્વયરૂપણરૂપ જીવના ધર્મવડે વૃદ્ધ કે ક્ષય પામતા નથી.

યસ્માત્ક્ષરમતીતોઽહમક્ષરાદપિ ચોત્તમઃ ।

અતોઽસ્મિ લોકેવેદે ચ પ્રથિતઃ પુરુષોત્તમઃ ॥

કારણકે હું ક્ષર(નાશવંત) અને અક્ષર ઉપાધિનું ઉલ્લંઘન કરી ગયો છું; માટેજ અક્ષરથી પણ ઉત્તમ છું અને એજ કારણથી લોકમાં તથા વેદમાં પુરુષોત્તમ એવા નામથી પ્રસિદ્ધ થયો છું. (૧૮)

(૧૮) કારણ કે હું ક્ષર તથા અક્ષરરૂપી ઉપાધિનું ઉલ્લંઘન કરી ગયો છું, માટે તે ક્ષર અને અક્ષરથી પણ અતિશય ઉત્કૃષ્ટ છું. કહેવાનો ભાવ એ છે કે, જડ એવી ક્ષરરૂપ ઉપાધિના કરતાં તે ઉપાધિવાળો જીવ ઉત્કૃષ્ટ છે; કારણકે તે ઉપાધિ જડ છે અને જીવ ચેતન છે. તે જીવના કરતાં પણ માયાની ઉપાધિવાળો અક્ષર પુરુષ વધારે ઉત્તમ છે; કારણકે જીવ પરતંત્ર છે, આ સ્વતંત્ર છે. વળી તે માયાની ઉપાધિવાળા અક્ષર પુરુષના કરતાં પણ ઉપાધિવિનાના જે પરમાત્મા પુરુષોત્તમ તે અતિશય ઉત્કૃષ્ટ છે; કારણકે તેમનું સ્વરૂપ અનાગતુંક અર્થાત્ સ્વયંભૂ છે.

એ પુરુષોત્તમના જ્ઞાનનું ફળ પણ ભક્તિજ છે, એ વાત હવે કહે છે.

યો મામેવમસંમૂઢો જાનાતિ પુરુષોત્તમમ્ ।

સ સર્વવિદ્ભજતિ માં સર્વભાવેન ભારત ॥ ૧૯ ॥

હે ભરતવંશી અર્જુન! જે પુરુષ, એ પ્રમાણે સંશય અને વિપરીત જ્ઞાનથી રહિત થઇને મને-પુરુષોત્તમને બાણે છે, તે પુરુષ સર્વજ્ઞ છે અને તેજ મારું સર્વ પ્રકારે ભજન કરે છે. (૧૯)

આ અધ્યાયમાં ભગવાનના ચતુર્થ જ્ઞાનનું મોક્ષરૂપ ફળ કહીને હવે તેનાં વખાણ કરે છે:—

હતિ રહ્યતમં શાસ્ત્રમિદમુક્તં મયાઽન્યવ ।

एतद्बुद्धिं बुद्धिमान् स्यात्तत्कृत्यश्च भारत ॥

હે ભરતવંશમાં જન્મેલા નિષ્પાપ અર્જુન! આ મેં તને અતિ રહસ્યશાસ્ત્ર કહેલું છે. અને બાણીને પુરુષ, બુદ્ધિમાન અને કૃતાર્થ થાય છે. (૨૦)

(૨૦) હે ભરતકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા નિર્દોષ અર્જુન! જે કે આ અઢારે અધ્યાય સમગ્ર, શાસ્ત્રજ છે, તેપણ આ અધ્યાયમાં સમગ્ર શાસ્ત્રનો અર્થ દર્શાવ્યો છે; માટે આ અધ્યાયને પણ શાસ્ત્ર કહેવાય છે. આ અધ્યાયમાં કાર્ય-

કારણુને વિભાગ, સંસારવૃક્ષનું અનિલપણું, ભગવાનની વિશુદ્ધિઓ, જે પુરુષ તે સંસારવૃક્ષને જાણે છે તેજ ખરે વેદવેતા છે તથા સર્વ વેદોથી હુંજ જાણુવા યોગ્ય હું-ધ્યાદિથી સર્વ શાસ્ત્રોના અર્થ દર્શાવ્યો છે. મેં તને જે આ અતિ રહસ્યશાસ્ત્ર કહેલું છે, તેનું જ્ઞાન સંપાદન કરીને પુરુષ, આત્મજ્ઞાની અને કૃતકૃત્ય થાય છે; કારણ કે કર્મમાત્ર, પરમાત્માના સ્વરૂપને જાણુવા સુધીનુંજ છે અને તે પરમાત્માના જ્ઞાનમાંજ સમગ્ર પુરુષાર્થોની સમાપ્તિ થાય છે-અર્થાત્ તે પુરુષને પ્રાપ્ત કરવાની સર્વ વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થયેલીજ ગણાય છે, માટે તેને બીજું કર્તવ્યકર્મ અવશેષ રહેતું નથી. ઇતિ શ્રીમહાં ભીષ્મં ભગવદ્ગીતાપર્વમાં “પુરુષોત્તમયોગ” એ વિષયને અધ્યાય ૩૬ મો સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪૦ મો દૈવાસુરસંપત્ત-વિભાગયોગ

નવમા અધ્યાયમાં રાક્ષસી, આસુરી અને દૈવી એમ ત્રણ પ્રકારની સંપત્તિઓ કહેલી છે; તેમાં રાક્ષસી સંપત્તિનો આસુરી સંપત્તિમાંજ સમાવેશ કરીને આ અધ્યાયમાં અવશેષ રહેલી બે સંપત્તિઓનુંજ પ્રતિપાદન કરવામાં આવશે. “દ્વયા હ પ્રાજાપત્યા દેવાઘાસુરાશ્ચ-પ્રજાપતિની સંતતિ બે જાતની છે; દેવો અને અસુરો.” એ શ્રુતિમાં અભય, સત્વશુદ્ધિ આદિ શુદ્ધિની વૃત્તિઓ તે દેવો; અને દંભ, દર્પ આદિ શુદ્ધિની વૃત્તિઓ તે અસુરો. આમ બે વૃત્તિઓનુંજ વર્ણન કરેલું દેખાય છે.

હવે પૂર્વના અધ્યાયના અંતમાં “ઈદમુક્તં મયાડનઘ” એ છેલ્લા શ્લોકના બીજા પાદમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને “અનઘ” એવું સંબોધન આપી “અનઘપણું-પાપરહિતપણું, તેજ દૈવી સંપત્તિ છે અને તેથી જે વિપરીત તેજ આસુરી સંપત્તિ છે” એમ દર્શાવવા માટે તે બન્ને સંપત્તિનું અહીં વર્ણન કરે છે.

॥ શ્રીભગવાન યાચ ॥

અખયં સત્ત્વસંશુદ્ધિર્જ્ઞાનયોગવ્યવહારિતિઃ ।

દાનં દમઞ્ચ યજ્ઞઞ્ચ સ્વાધ્યાયસ્તપ આર્જવઃ ॥૧॥

અહિંસા સત્યમક્રોધ ત્યાગઃ શાંતિરપશુનઃ ।

દયા ધૃતેષ્વલો પ્ત્વં માર્દવં દુરચાપલ ॥૨॥

તેજઃ ક્ષમા ઘૃતિઃ શૌચમદ્રોહો નાદિદાદિતા ।
ભવંતિ સંપદં દૈવાદિજાતસ્ય મારત ॥ ૩ ॥

શ્રીભગવાને કહ્યું:-હે ભરતવંશી અર્જુન ! અભય, ચિત્તશુદ્ધિ, જ્ઞાનમાં અને યોગમાં નિરંતર દૃઢ સ્થિતિ, દાન, આહ્ય ઇદ્રિયોના નિગ્રહ, યજ્ઞ, સ્વાધ્યાય, તપ, સરજતા, અહિંસા, સત્ય, ક્રોધરહિતપણું, કર્મસંન્યાસ, શાંતિ, બીજના દોષોને નહિ પ્રકટ કરવાપણું, પ્રાણીઓપર દયા, અલુબ્ધપણું, મૃદુતા, લજ્જા, અચપલપણું, તેજ, ક્ષમા, ધીરજ, પવિત્રતા, અદ્રોહ અને અત્યંત માનનો અભાવ-આ બધી દૈવીસંપત્તિ છે. સત્વ-ગુણપ્રધાન એવી તે સંપત્તિનું લક્ષ્ય કરીને જન્મેલા પુરુષને તે સ્વભાવથીજ હોય છે. ૧-૩

(૧-૩) યોતાના નાશની શુદ્ધિને અભાવ તે અભય, ચિત્તની નિર્મળતા, શ્રવણ આદિથી ઉત્પન્ન થનારા જ્ઞાનમાં તથા જાણુલા અર્થમાં ચિત્તની એકાગ્રતા કરવારૂપ યોગમાં એકનિષ્ઠા-આ મુખ્ય દૈવીસંપત્તિ છે. યથાશક્તિ અન્નઆદિનો વિભાગ કરવો તે દાન, આહ્ય ઇદ્રિયોનું નિયમન કરવું તે દમ, શ્રૌતરમાર્ત આદિ યજ્ઞ, વેદનું અધ્યયન તે સ્વાધ્યાય, શારીરિક, માનસિક અને વાચિક એ ત્રણ પ્રકારનું તપ, સરજતા, પ્રાણીઓને પીડા નહિ કરવી તે અહિંસા, અપ્રિય એવું જૂઠું નહિ બોલીને જેમ હોય તેમજ કહેવું તે સત્ય, બીજાઓ ગાળો ભાંડી જાય અથવા મારી જાય ત્યારે ઉત્પન્ન થયેલા ક્રોધને શમાવવો તે અક્રોધ, સર્વ કર્મોના સંન્યાસ તે ત્યાગ, અંતઃકરણની ઉપરામતા તે શાંતિ, બીજના દોષોને પ્રકટ નહિ કરવા તે અપેશુન્ય, દુઃખી પ્રાણીઓપર કૃપા કરવી તે દયા, વિપયો પાસેજ હોય છતાં ઇદ્રિયોમાં વિકાર ન થાય તે અલોલુપ્તા, મૃદુતા, લજ્જા, કારણ ન હોય તો હાથપગ આદિના વ્યાપારો નહિ કરવા તે અચપળતા, ઉપતાસિવાયનું પ્રગલ્ભપણું તે તેજ, ક્રોધ ગાળો ભાંડી જાય અથવા મારી જાય તો-પણ અંતઃકરણમાં વિકાર ન થાય તે ક્ષમા, દેહ કે ઇદ્રિયો જ્યારે દુઃખ પામતાં હોય ત્યારે તેને અટકાવવામાટે ક્રોધ જાતની અંતઃકરણની જે વૃત્તિ કે જેનાવડે દેહઆદિ દુઃખ લાગતાં નથી તે ધૃતિ, મારી અને જળથી કરાતું બાહ્ય તથા મન અને શુદ્ધિની નિર્મળતારૂપ માયારાગ આદિ મેલના અભાવરૂપ આભ્યંતર શૌચ, પારકાને મારી નાખ-

વાની ઇચ્છાને જે અભાવ તે અદ્રોહ, અલંત નિરભિ-
માનપણું તે નાતિમાનિતા. આ બધી સત્વગુણ-
પ્રધાન દૈવી સંપત્તિ છે. હે ભારત ! તેનું લક્ષ્ય કરીને
જન્મેલા પુરુષને તે સ્વભાવથીજ હોય છે.

હવે રત્નેગુણ તથા તમેગુણમય એવી આ-
સુરીસંપત્તિ કહે છે.

દંભો દર્પોઽભિમાનશ્ચ ક્રોધઃ પારુષ્યમેવ ચ ।

અજ્ઞાનં ચાભિજાતસ્ય પાર્થ સંપદમાસુરીમ્ ॥૪૥॥

હે પૃથ્વાના પુત્ર ! દંભ, ગર્વ, અભિમાન,
ક્રોધ, કઠોર વચન અને અજ્ઞાન તે આસુરી સંપત્તિ
છે. તે સંપત્તિનું લક્ષ્ય કરીને જન્મેલા પુરુષને
તે સ્વભાવથીજ હોય છે. ૪

(૪) ધર્મદોષીપણું તે દંભ; ધન, કુટુંબ, આ-
દિનાં કારણથી થનારો જે ગર્વ તે દર્પ; પોતાની
અંદર પૂજ્યભુદ્વિરૂપ અભિમાન; ક્રોધ; કઠોર ભાષણ
કરવારૂપ પારુષ્ય અને અવિવેકથી ઉત્પન્ન થયેલું
જે મિથ્યાજ્ઞાન તે અજ્ઞાન-આ આસુરીસંપત્તિનું
લક્ષ્ય કરી જન્મેલા પુરુષમાં તે સ્વભાવથીજ હોય છે.

પૂર્વોક્ત બંને સંપત્તિનું કાર્ય હવે કહે છે:-

દૈવી સંપદ્વિમોક્ષાય નિબંધાયાસુરી મતા ।

મા શુચઃ સંપદં દૈવીમભિજાતોઽસિ પાંડવ ॥૫૥॥

દૈવીસંપત્તિ મોક્ષને માટે મનાયેલી છે અને
આસુરીસંપત્તિ બંધનને માટે મનાયેલી છે. હે
પાંડુપુત્ર ! (તું શંકા નહિ કરીશ કે હું આસુરી
સંપત્તિમાટે જન્મેલો છું) શોક નહિ કર. તું
દૈવી સંપત્તિનું લક્ષ્ય કરીને જન્મેલો છે. ૫

દ્વૌ ભૂતસર્ગો લોકેઽસ્મિન્દૈવ આસુર એવ ચ ।

દૈવો વિસ્તરશઃ પ્રોક્ત આસુરં પાર્થ મે શૃણુ ॥૬૥॥

હે પાર્થ ! આ લોકમાં ભૂતોના સ્વભાવો બે
પ્રકારના હોય છે, દૈવી અને આસુરી. તેમાંથી
દૈવી સ્વભાવનું તો મેં પ્રથમ વિસ્તારથી કથન
કરેલું છે, માટે અહીં તું મારી પાસેથી આસુરી
સ્વભાવને સાંભળ. ૬

પ્રવૃત્તિં ચ નિવૃત્તિં ચ જના ન વિદુરાદુરાઃ ।

ન શૌચં નાપિ ચાચારો ન સત્યં તેષુ વિદ્યતે ॥

આસુરી સ્વભાવના મનુષ્યો, પ્રવૃત્તિને (વે-
દિક વિધિવાક્યને) કે નિવૃત્તિને (વેદિક નિષેધ-
વાક્યને) ભણુતા નથી-અર્થાત્ તેઓને ધર્મ,
અધર્મ, ઇષ્ટ કે અનિષ્ટનાં કારણોનું જ્ઞાન હોતું

નથી. વળી તેમનામાં પવિત્રતા, સદાચાર કે સત્ય
હોતુંજ નથી. ૭

અસત્યમપ્રતિષ્ઠં તે જગદાહુરનાશ્વરમ્ ।

અપરસ્પરસંતં કિમન્યત્કામહૈતુકમ્ ॥ ૮ ॥

તે આસુરી સ્વભાવના મનુષ્યો, આ જગ-
તને અસત્ય, આશ્રયવિનાનું તથા ઇશ્વરરહિત
કહે છે. વળી તેઓ કહે છે કે, આ જગત, પર-
સ્પર કારણભૂત થયેલી ધર્માધર્મની વાસનાઓ-
ની પરંપરાથી થયેલું નથી; પણ સ્વીપુરુષોના મિ-
થુનીભાવરૂપ જે કામ તેજ આ જગતનું કારણ
છે. તે સિવાયનું બીજું શું કારણ હોઈ શકે ! ૮

(૮) તે આસુરી સ્વભાવના મનુષ્યો કહે છે કે,
આ સમગ્ર પ્રાણીઓ અસત્ય-મિથ્યા છે. કાંઈને
પણ ધર્મ કે અધર્મનો આશ્રય છેજ નહિ તથા
કાંઈનો પણ નિયંતા ઇશ્વરજ નથી. આ જગતમાં
બીજા અને અંકુરની પેઠે પરસ્પર કારણભૂત થયેલી
ધર્મ-અધર્મની વાસનાઓની પરંપરાથી શું ઉત્પન્ન
થયેલું છે ? કંઈપણ નહિ. ધર્મઆદિની અપેક્ષાએ
કંઈપણ ઉત્પન્ન થતું નથી; પરંતુ સ્વીપુરુષોના
મિથુનીભાવરૂપ કામથીજ આ જગત ઉત્પન્ન
થયેલું છે-અર્થાત્ સ્વભાવથીજ પ્રાણી ઉત્પન્ન
થાય છે, નહિ કે ધર્મ-અધર્મરૂપ અદૃશી.

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।

प्रभवंत्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ૯ ॥

એ પૂર્વોક્ત દૃષ્ટિને આશ્રય કરીને જેઓનું
ધૈર્ય નાશ પામ્યું છે એવા, અદ્વબુદ્ધિના તે હિં-
સક મનુષ્યો, ઉગ્ર કર્મો કરીને કેવળ જગતને
નાશ કરવામાટેજ પ્રવર્તે છે. ૯

(૯) એ પ્રમાણે લોકાયતિક (ચાર્વાક) પંથ-
વાળાઓએ સ્ત્રીકારેલા વિચારોનો આશ્રય કરીને
કામાદિને લીધે જેઓનું ધૈર્ય નાશ પામ્યું છે તેવા
તથા ક્ષુદ્ર વિષયસુખમાંજ ભુદ્ધિવાળા તે હિંસક મ-
નુષ્યો, મહાભયંકર કર્મો કરીને જગતને સંહાર
કરવારૂપ થઈ પડે છે.

काममाश्रित्य दुष्पूरं दंभमानमदान्विताः ।

मोहाद्गृहीताऽसद्ગ્રાહાન્પ્રવર્તन्तेऽशुचिव્રताः॥

મહાદુઃખથી પૂર્ણ કરી શકાય તેવા કામનો
આશ્રય કરીને દંભ, માન અને મદદથી ભુક્ત થયે-
લા તેઓ, મોહને લીધે દુષ્ટ આગ્રહોને સ્વીકારી-

ને તથા અપવિત્ર નિયમો ધારણ કરીને કુમાર્ગ-
માં પ્રવર્તે છે. ૧૦

(૧૦) દંભ, માન તથા મદવાળા તે હિંસક
મનુષ્યો, પૂછું કરવાને આતિ કઠિન એવા કામનો
આશ્રય કરે છે અને તે કામપૂર્તિ માટે અજ્ઞાનને
લીધે વરણીકરણ, આકર્ષણ, ખળના દેખાય તેવાં
સિદ્ધાંત અને કાર્યસિદ્ધિ આદિ મલિન સાધનોમાં
અત્યંત આગ્રહ બાંધી બેસે છે; અને જેમાં મઘ,
માંસ આદિની જરૂર પડે છે તેવા જૂદા જૂદા હિં-
સક નિયમોના સ્વીકાર કરે છે. એ પ્રકારે તેઓ
જગતની અંદર કુમાર્ગ ચલાવીને જગતનો સંહાર
કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે.

ચિંતામપરિમેયાં ચ પ્રલયાંતામુપાશ્રિતાઃ ।

કામોપભોગપરમા ઇતાવદિતિ નિશ્ચિતાઃ ॥૧૧॥

આશાપાશશતૈર્વદ્ધાઃ કામક્રોધપરાયણાઃ ।

ઈહતે કામભોગાર્થમન્યાયેનાર્થસંચયાન્ ॥૧૨॥

મરણસુધીની અપરિમેય ચિંતાનો આશ્રય
કરનારા, કામભોગને પરમ પુરુષાર્થ માનના-
રા, આટલોજ પુરુષાર્થ છે એવા નિશ્ચયવાળા, સેં-
કડો આશાઓરૂપ પાશોથી બંધાયેલા, કામ અને
ક્રોધમાંજ તત્પર રહેનારા, આસુરી સ્વભાવના મ-
નુષ્યો, અન્યાયથી ધનના સમૂહોને મેળવવા
છે. ૧૧, ૧૨

(૧૧-૧૨) આસુરી સ્વભાવના મનુષ્યો, યોગ
અને ક્ષેમના વિષયની મરણાંત ચિંતાનો આશ્રય કરે
છે. “દેહજ આત્મા છે, કામભોગ તેજ પુરુષાર્થ
છે, એ સિવાય બીજું કંઈપણ નથી” આવા નિશ્ચય-
વાળા હોય છે. આવાજ અભિપ્રાયનું બૃહસ્પતિનું
સૂત્ર છે. જેમકે:- “ચૈતન્યવિશિષ્ટઃ કામઃ પુરુષઃ-
ચૈતન્યયુક્ત જો કામ, તેજ પુરુષ છે.” વળી પણ
કહે છે- “કામ એવૈકઃ પુરુષાર્થઃ-કામજ એક
પુરુષાર્થ છે.” વળી તેઓ ખીજને ઠગવારૂપ અ-
ન્યાયથી ધનના ઢગલે ઢગલા મેળવવા છએ છે.

તેમના આશારૂપ પાશોનુંજ હવે વિવરણ કરે છે:-

इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् ।

इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥૧૩॥

असौ मया हतः शत्रुर्हृदिष्टो चापरानपि ।

ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्मुखी ॥

आढयोऽभिजनवानसिकोऽयोस्तिसदृशो मया ।

यस्ये तस्यामे मोहं इत्यज्ञानविमोहिताः ॥

આજે મેં આ વસ્તુ મેળવી, આજે હું એ
મનોરથને પામીશ, આ ધન મારી પાસે છે અને
આ ધન પણ વળી મારું થશે, એ શત્રુને મેં મારી
નાખ્યો છે અને વળી બીજાઓને પણ મારી ના-
ખીશ, હું સર્વને શિક્ષા કરવામાં સમર્થ છું, હું
ભોગવાળો છું, હું સમગ્ર ભોગોનાં સાધનોને પા-
મીને સિદ્ધ થયો છું, હું બળવાન છું હું મુખી છું,
હું ધનવાન છું, હું કુળવાન છું, મારાસમાન બીજો
કોણ છે? હું યજ્ઞ કરીશ, હું દાન દઈશ અને આ-
નંદ કરીશ, એ પ્રમાણે તેઓ અજ્ઞાનથી મોહિત
થઈ અનેક પ્રકારના ભ્રમને પામે છે. ૧૩-૧૫

अनेकचित्तविभ्रंता मोहजालसमावृताः ।

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽप्युचौ ॥૧૬॥

અનેક વિષયોમાં લાગેલાં ચિત્તવાળા, ભ્રાં-
તિથી આકુળ થયેલા, મોહરૂપી બળથી સારી
રીતે વીંટાયેલા અને તેથીજ કામભોગની અંદર
અત્યંત આસક્ત થયેલા તે આસુરી સ્વભાવના
મનુષ્યો, મહા અપવિત્ર નરકમાં પડે છે. ૧૬

(૧૬) વળી તે આસુરી મનુષ્યો, કોઈ એકજ
વિષયનો વિચાર કરનારા હોતા નથી; પણ અનેક
વિષયોમાં પોતાના ચિત્તને લગાડીને વિચાર કર-
નારા હોય છે તથા “પ્રથમ આ કાર્ય સિદ્ધ કરવું
કે પેલું કાર્ય સિદ્ધ કરવું” આવા પ્રકારના વિદ્વે-
ષથી તેઓ લગભગ ભ્રાંતિથી આકુળ થઈ જાય છે.
મિથ્યા પદાર્થોમાં સત્યબુદ્ધિ કરવારૂપ મોહબળથી
તેઓ હમેશાં સારી રીતે વીંટાયેલા રહે છે અને
તેથીજ કામને ઉપભોગ કરવામાં અત્યંત આસક્ત
રહે છે; પણ છેવટે તેઓ વિષ્ણુ અને મૂર્તથી ભર-
ચક થયેલાં મહાઅપવિત્ર નરકોમાં પડે છે.

आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।

यजन्ते नाम यज्ञैस्ते दंभेनाविधिपूर्वकम् ॥૧૭॥

પોતેજ પોતાને મોટા માનનારા, અક્ષડ-
નમ્રતાવિનાના તથા ધનના ગર્વથી અને ઉદ્ધ-
તાઈથી યુક્ત થયેલા તેઓ, કેવળ દંભથી વગર
વિધિએ માત્ર નામનાજ યજ્ઞ કરે છે. ૧૭

(૧૭) વળી તે આસુરી સ્વભાવના મનુષ્યો પો-
તેજ પોતાને મોટા માની બેસે છે. કુંહાની પેઠે
અક્ષડના અક્ષડ રહે છે-કોઈને નમતા પણ નથી
અને હમેશાં ધનના ગર્વથી મદોનમત રહે છે.
પોતાનું ધર્મિષ્ઠપણું બતાવવાની આવરજ વગર વિ-

ધિએ પોતાની, પોતાના જ્ઞાનની, પોતાનાં ધનની, પોતાની પત્નીની કે ઋત્વિજ્ઞેની શુદ્ધિવિના કેવળ નામનાજ યજ્ઞોથી યજ્ઞ કરે છે.

અહંકારં બલં દર્પ કામં ક્રોધં ચ સંશ્રિતાઃ ।

મામાત્મપરદેહેષુ પ્રદિવંતોઽમ્ભયત્ચકાઃ ॥૧૮॥

વળી તેઓ અહંકાર, બળ, ગર્વ, કામ અને ક્રોધનો આશ્રય કરી પોતાના દેહમાં તથા બીજાના દેહમાં રહેલો જે હું તેનો દ્રેષ કરે છે અને શમદમાદિ ગુણોમાં દોષનો આરોપ કરે છે. ૧૮

(૧૮) “હુંજ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છું” એ પ્રકારની શુદ્ધિરૂપ અહંકારનો, શરીર, ધન તથા કુટુંબના બળનો, બીજાનું અપમાન કરવારૂપ ગર્વનો, કામનો તથા ક્રોધનો આશ્રય કરી સર્વના શરીરમાં રહેલો એવો જે હું તેનો દ્રેષ કરે છે. પોતાના દેહમાં રહેલો એવા મને પોતાનાં શરીરનું શોષણ કરીને દ્રેષ કરે છે. આના સંબંધમાં આગળ કહેવામાં આવેલો કે:-

“કર્ષયંતઃ શરીરસ્થં ભૂતગ્રામમચેતસઃ । માં ચૈવાંતઃ શરીરસ્થં તાન્ વિદ્વાસુરીનિશ્ચયાન્ ॥”

અવિવેકીઓ શરીરમાં રહેલા ભૂતગ્રામનું કર્ષણ કરી શરીરની અંદર રહેલા-માંડેજ કર્ષણ કરે છે, તેથી તેઓને આસુરી નિશ્ચયવાળાજ સમજવા. વળી તેઓ બીજાના શરીરમાં રહેલાનો-મારો હિંસા આદિથી દ્રેષ કરે છે તથા શમદમાદિ વેદોક્ત ગુણોમાં તે સર્વ સ્થળે દોષારોપ કરે છે કે, તે શમદમાદિ ગુણો તો અસમર્થ પુરુષોનાં લક્ષણ છે.

હવે તેઓને થનારું ક્ષણ કહે છે:-

તાનહં દ્વિષતઃ ક્રૂરાન્ સંસારેષુ નરાધમાન્ ।

ક્ષિપામ્યજસમશુભાનાસુરીષ્વેવ યોનિષુ ॥૧૯॥

એ રીતે મારો દ્રેષ કરનારા તે ક્રૂર અને અશુભ એવા અધમ પુરુષોને હું સંસારમાં વારં-વાર આસુરી યોનિઓમાંજ ફેંકી દઉં છું. ૧૯

(૧૯) સર્વ ભૂતોમાં સમાન રીતે રહેલો એવો પણ હું વેદોક્ત આચારનું ઉલ્લંઘન કરનારા તે-ભૂતોનો દ્રોહ કરનારા આસુરી સ્વભાવના મનુષ્યોને, વારંવાર આસુરી યોનિઓમાંજ જન્મ આપ્યા કરું છું. તેમ કરવાથી મારામાં વિષમતા નથી આવતી; કારણ કે હું સર્વ ભૂતોનો અંતરાત્મા છું, પણ તટસ્થ નથી-અર્થાત્ પૂર્વજન્મના સંસ્કારોને લીધે તેઓ તે પ્રમાણે પાપ કર્યા કરે છે અને તેનું યોગ્ય ક્ષણ પણ પામ્યા કરે છે.

હવે તે આસુરી યોનિની પ્રાપ્તિનું ક્ષણ પણ કહે છે:-

આસુરીં યોનિમાપન્ના મૂઢા જન્મન્ જન્મનિ ।

મામપ્રાપ્ત્યૈવ કૌંતેય તતો યાંત્યધર્માં ગતિમ્ ॥

હે કુંતાપુત્ર ! આસુરીયોનિમાં અવતરેલા તે મૂઢ પુરુષો, જન્મે જન્મે મને ન પામતાંજ ઉત્તરોત્તર અધમ એવી નારકી અથવા તિર્થંચ સ્થાવરરૂપ ગતિને પામે છે. ૨૦

આસુરીસંપત્તિનો સંક્ષેપ હવે કહે છે:-

ત્રિવિધં નરકસ્યેદં દ્વારં નાશનમાત્મનઃ ।

કામઃ ક્રોધસ્તથા લોભસ્ત્સાદેતત્રયં ત્યજેત્ ॥

આત્મનો નાશ કરનારાં આ ત્રણ પ્રકારનાં નરકનાં દ્વાર છે. કામ, ક્રોધ તથા લોભ; માટે એ ત્રણેયનો ત્યાગ કરવો. ૨૧

एतैर्विरक्तः कौंतेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।

आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥

હે કુંતાના પુત્ર ! એ ત્રણ નરકનાં દ્વારોથી મુક્ત થયેલો પુરુષ, આત્માનું કેલ્યાણ આચરી શકે છે અને તેથી પરમગતિને પામે છે. ૨૨

(૨૨) નરકના દ્વારરૂપ એવા તે કામ, ક્રોધ અને લોભથી મુક્ત થયેલો પુરુષ, ભગવાનનું આરાધન આદિ આત્મકલ્યાણ કરી શકે છે અને તેદ્વારા મોક્ષને પામી શકે છે; માટે તે કામાદિકનોજ ત્યાગ કરવો.

કાષ્ટપસ્વીની પેઠે કેવળ કામદિનો ત્યાગ કરી શાસ્ત્રવિરુદ્ધ વર્તન કરનારો પુરુષ સિદ્ધિને પામતો નથી, એ વાત હવે કહે છે:-

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।

न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥

જે પુરુષ, શાસ્ત્રવિધિનો ત્યાગ કરી પોતાની ઈચ્છામાં આવે તેમ વર્તે છે, તે ચિત્તશુદ્ધિરૂપ સિદ્ધિને, વૈરાગ્ય આદિનાં સુખને કે મોક્ષને પામતો નથી. ૨૩

(૨૩) જે પુરુષ, શાસ્ત્રે ઇષ્ટ સાધનતરીકે જણાવેલાં તથા અનિષ્ટ સાધનતરીકે જણાવેલાં “પ્રાજ્ઞા યજેત-પ્રાજ્ઞણે યજ્ઞ કરવું.” “ન રાગદિ -દાર પીવો નહિ” ઇત્યાદિ વિધિવાક્યોનો તથા નિષેધવાક્યોનો ત્યાગ કરી, શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલાં ત્યાગ કરવા જેવાં નિષિદ્ધનું આચરણ કરીને વર્તે છે, તે પુરુષ ચિત્તશુદ્ધિને, વૈરાગ્ય આદિથી ઉત્પન્ન થયેલી

તપ્તિને અથવા મોક્ષને પામતો નથી; પરંતુ તેનું તપ શુષ્ક કાઠની પેઠે નિરર્થક થઈ પડે છે.

**તસ્માच्छાસ્ત્રં પ્રમાણં તે कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।
ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्मिहाहसि ॥**

માટે હે અર્જુન ! કાર્યઅકાર્યની વ્યવસ્થામાં તારે શાસ્ત્રજ પ્રમાણભૂત છે; એ પ્રમાણે જાણીને શાસ્ત્ર અને વિધાનમાં કહેલાં કર્મ કરવાને તું યોગ્ય છે. ૨૪

(૨૪) શાસ્ત્રનું ઉલ્લંઘન કરનારો પુરુષ, ચિત્તશુદ્ધિ આદિ ત્રણેયને પામતો નથી; માટે હે અર્જુન ! ચિત્તશુદ્ધિઆદિની ઇચ્છા રાખનારા તારે કર્તવ્ય તથા અકર્તવ્ય કર્મની વ્યવસ્થામાં શાસ્ત્રનેજ પ્રમાણતરીકે માનવું; એટલે આ કર્મ કરવાયોગ્ય છે, આ કર્મ કરવાયોગ્ય નથી, ઇત્યાદિ વેદની આજ્ઞા-રૂપ શાસ્ત્રને તથા તેનું ઉલ્લંઘન કરવામાં સમાધાન-રૂપ વિધાનને બરાબર જાણી લઇને-અર્થાત્ અભિ-હોત્ર આદિ નહિ કરવામાં અમુક દોષ લાગે છે અને તે દોષનું નિવારણ કરવામાટે કૃત્ષ્ણ યાંદ્રાય-ણાદિ અમુક પ્રાયશ્ચિત્ત છે; તથા બ્રહ્મહત્યા આદિ કરવામાં અમુક દોષ લાગે છે અને તેનું નિવારણ કરવામાટે અશ્વમેધ આદિ અથવા બીજું કોઇ પ્રાયશ્ચિત્ત છે, આમ શાસ્ત્ર અને વિધાનમાં કહેલાં કર્મનેજ તારે આ મનુષ્યલોકમાં કરવું યોગ્ય છે. વળી એટલું યાદ રાખજે કે, કર્મ કરવાનો અધિકાર આ મનુષ્યલોકમાંજ છે પણ બીજા લોકમાં નથી; માટે શાસ્ત્રોક્ત આજ્ઞા પ્રમાણેજ વર્તન કરનાર પુરુષને ચિત્તશુદ્ધિ આદિ મળે છે, પણ તેથી વિરુદ્ધ વર્તનારને તે કંઈ મળતું નથી, એ વાત સિદ્ધ છે.

**ઈતિ શ્રીમહાં ભીષ્મં ભગવદ્ગીતાપર્વમાં
“દૈવાસુરસંપદ્ વિભાગયોગ” એ વિષયનો
અધ્યાય ૪૦ મો સમાપ્ત.**

અધ્યાય ૪૧ મો શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગ

“તસ્માच्छાસ્ત્રં પ્રમાણં તે-માટે તારે શાસ્ત્રને પ્રમાણ ગણવું” એ ભગવાનના વાક્યમાં પ્રશ્ન કરવાનું બીજા પામીને અર્જુને પૂછ્યું:-

॥ अर्जुन उवाच ॥

**ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजंत श्रद्धयाऽन्विताः ।
तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमा रेरजस्तमः ॥ १ ॥**

અર્જુને પૂછ્યું:-હે શ્રીકૃષ્ણ ! શ્રદ્ધાયુક્ત થયેલા જેઓ શાસ્ત્રવિધિનો ત્યાગ કરીને યજન કરે છે, તેઓની એ નિષ્ઠા કયી છે? સાત્વિકી, રાજસી કે તામસી ? ૧

(૧) જે પુરુષો વેદોક્ત આજ્ઞાનો, કુલાચારનો તથા સદાચારનો જે પરંપરાનો વિધિ, તેનો ત્યાગ કરીને, “મારા પિતાએ આ કૃવો કરાવેલો છે, માટે તે સેંકડો ગંગાથી પણ અધિક છે. આ મારા પિતાના કૃવામાં સ્નાન, પાન, અવગાહન, પૂજા તથા પ્રદક્ષિણા આદિ કરીને હું અવશ્ય ઇષ્ટ ફળને પામીશ.” આવી અતિ દંઢ શ્રદ્ધાથી યુક્ત થઇને તે પોતાના પિતાએ બંધાવેલા કૃવા આદિનું પૂજન કરે છે, તેઓની એ નિષ્ઠા કયી જાતની છે ? પોતાના પિતાએ બંધાવેલા તે કૃવામાં તેને અધિક શ્રદ્ધા છે, એવી તે નિષ્ઠા સાત્વિકી ગણાય ? અથવા શાસ્ત્રનું ઉલ્લંઘન કરીને તે પુરુષ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તન કરતો હોવાથી તેની નિષ્ઠા રાજસી ગણાય ? કે કલધમાં થનારી રૂપાની બુદ્ધિની પેઠે અદ્ય વસ્તુમાં વિષયાસરૂપ અવળી બુદ્ધિ કરાવનારી હોવાથી તે નિષ્ઠા તામસી ગણાય ? આ શ્લોકપર ભાષ્યકાર શ્રીશંકરાચાર્યે આ રીતે વિવરણ કરેલું છે:-“જેઓ શ્રુતિસ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્રની આજ્ઞાનો ત્યાગ કરી પોતાના વડીલ પુરુષોનો વ્યવહાર જોઈ આસ્તિક્ય બુદ્ધિરૂપ શ્રદ્ધાથી યુક્ત થઇને યજન કરે છે, તેઓની નિષ્ઠા કયી ?” એ પ્રકારના વ્યાખ્યાનમાં પણ શ્રદ્ધા પુરુષોનો-વડીલોનો વ્યવહાર પણ અનિર્ઘન સમજવો જોઈએ; કારણ કે તે અનિર્ઘ વ્યવહારમાં તામસપણા આદિની શંકાજ હોતી નથી.

અર્જુને એ પ્રમાણે સામાન્ય પ્રશ્ન કર્યો, જેથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પણ સામાન્યજ ઉત્તર આપે છે:-

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

**त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।
रास्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ।**

શ્રીભગવાને કહ્યું:-હે અર્જુન ! પ્રાણીઓને સ્વભાવથીજ ઉત્પન્ન થનારી ત્રણ પ્રકારની તે શ્રદ્ધા હોય છે. સાત્વિકી, રાજસી અને તામસી. તે ત્રણેય શ્રદ્ધાનું હું વિવેચન કરી દેખાડું છું, તે તું સાંભળ. ૨

(૨) ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે, હે અર્જુન ! પ્રાણીઓને પોતાના પૂર્વભવના ધર્મઅધર્મરૂપ સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થનારી ત્રણ પ્રકારની શ્રદ્ધા

હોય છે. જે પૂર્વભવમાં સત્વગુણના સંબંધવાળો દેવતાપૂજનઆદિ ધર્મ, એ પ્રાણીએ આચર્યો હોય તો તેને શુદ્ધ સાત્વિકી શ્રદ્ધા થાય છે. જે પૂર્વભવમાં રજોગુણના સંબંધવાળો યક્ષઆદિના પૂજનરૂપ ધર્મ આચર્યો હોય તો તેને રાજસી શ્રદ્ધા થાય છે; અને જે પૂર્વભવમાં તમોગુણના સંબંધવાળો ભૂતપ્રેતઆદિનાં પૂજનરૂપ ધર્મ આચર્યો હોય તો તે પ્રાણીને તામસી શ્રદ્ધા થાય છે. એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારની શ્રદ્ધા દેહાભિમાનીઓને થાય છે. તેનું હું વિવેચન કરું છું, માટે તું સાંભળ.

“શ્રદ્ધાન્વિતો ભૂત્વાડત્મન્યેવાત્માનં પश्यેત્-
શ્રદ્ધાયુક્તા યદ્યને પોતાનામાંજ આત્માનું દર્શન કરવું” આ શ્રુતિ શ્રદ્ધાને સર્વ આત્મદર્શનનાં સાધનોમાં અંતરંગ સાધન કહે છે; તોપછી તમે તે શ્રદ્ધાને રાજસી અને તામસી કેમ કહો છો? આના ઉત્તરમાં શ્રીભગવાન કહે છે:-

सत्त्वा-रूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ।

શ્રદ્ધામયોડ્યં પુરુષો યો યચ્છદ્ધઃ સ એવ સઃ॥
હે ભરતવંશી અર્જુન! સર્વને પોતાના પૂર્વજન્મનાં કર્મોના સંસ્કારવાળી બુદ્ધિને અનુસરતી શ્રદ્ધા થાય છે. આ પુરુષ પણ શ્રદ્ધામયજ છે. જેવી શ્રદ્ધાવાળો જે હોય તે તેવોજ કહેવાય છે.^૩

(૩) પૂર્વકર્મોના સંસ્કારવાળી જેવી જેની સાત્વિકી કે રાજસી બુદ્ધિ હોય, તેવુંજ તે મનુષ્યને દેવતા આદિનાં પૂજન કરવાથી અવસ્થ રૂપ મળે છે, એવી નિશ્ચયરૂપ શ્રદ્ધા થાય છે. આ પુરુષ પણ શ્રદ્ધાનેજ પ્રધાન માનનારો હોય છે. જે પુરુષ જે શ્રદ્ધાથી યુક્ત હોય તે તેવોજ કહેવાય છે; એટલે સાત્વિકી શ્રદ્ધાવાળો પુરુષ સાત્વિકજ કહેવાય છે, રાજસી શ્રદ્ધાવાળો પુરુષ રાજસજ કહેવાય છે અને તામસી શ્રદ્ધાવાળો પુરુષ તામસજ કહેવાય છે. આમ હોવાને લીધે પેલો પિતાના કૃપાને ભક્ત, પૂર્વપુણ્યને લીધે જે પોતાના પિતાને દેવની ગૈર માનતો હોય તો તે સાત્વિક કહેવાય છે અને તે સાત્વિક ભક્તનો, પૂર્વે જેમ પુંડલીકનો અનુગ્રહ કર્યો હતો તેમ, દેવો અનુગ્રહ કરે છે અને તે પુરુષના નિત્યકર્મોના ત્યાગને લીધે થયેલા દોષને દૂર કરે છે; પણ જે તે પિતૃભક્ત પુરુષ, પોતાના પિતાને મંત્રઆદિથી સિદ્ધ થયેલો અને પૂર્વાસનાને લીધે યક્ષઆદિ સ્વરૂપે થયેલો માને છે તો તે પુરુષ, રાજસ ભક્ત કહેવાય છે અને તેનાપર રજોગુણી સ્વભાવના યક્ષોજ અનુગ્રહ કરે છે; પરંતુ

ધૃષ્ટિ પ્રમાણે વર્તનાર તે પુરુષના નિત્યકર્મોના ત્યાગથી ઉપન્ન થયેલા દોષને તેઓ દૂર કરી શકતા નથી; કારણ કે તે યક્ષો દેવોના અપરાધીને બચાવી શકતા નથી. વળી જે તે પિતૃભક્ત પુરુષ પોતાના પિતાને પ્રેત થયેલો માનતો હોય અને “આ મારો પિતા મારા કુટુંબને પીડા ન કરે માટે સર્વ ધર્મોના ત્યાગ કરી મારા પિતાને પ્રિય એવા આ કૃપાનું પૂજન કરું” આવી માન્યતાવાળો હોય, તો તે તામસ કહેવાય છે; કારણ કે તે પોતાના પિતાની અંદર પ્રેતસ્વરૂપની વિપરીત બુદ્ધિ કરે છે અને તેથીજ તેનાપર પ્રેતો અનુગ્રહ કરે છે તથા તે પુરુષને તેઓ ક્ષુદ્ર એવા ભોગો પૂરા પાડે છે; પરંતુ દેવતાઓ તો તે પુરુષને નરકમાંજ ધકેલી દે છે.

સાત્વિકઆદિ પુરુષો દેવઆદિનુંજ પૂજન કરે છે, એમ તમે શાપરથી કલ્પના કરો છો? એ પ્રશ્નનો ભગવાન ઉત્તર વાળે છે:-

यजंते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ।
પ્રેતાન્ભૂતગણાંશ્ચાન્યે યજંતે તામસા જનાઃ ॥

સત્વગુણી મનુષ્યો દેવોનું પૂજન કરે છે, રજોગુણી મનુષ્યો યક્ષ અને રાક્ષસોનું પૂજન કરે છે તથા તમોગુણી મનુષ્યો પ્રેતો અને ભૂતોનું પૂજન કરે છે.^૪

વિશેષ કરીને સત્વગુણી મનુષ્યો દુર્બલ હોય છે, તે હવે કહે છે:-

अशास्त्रविहितं धारं तप्यंते ये तपो जनाः ।

દંભાહંકારસંયુક્તાઃ કામરાગબલાન્વિતાઃ॥૫॥
કર્ષયંતઃ શરીરસ્યં ભૂતગ્રામમચેતસઃ ।

માં ચૈવાંતઃશરીરસ્યં તાનવિદ્વ્યાસુરનિશ્ચયાનાં
દંભ તથા અહંકારથી યુક્ત થયેલા, વિષયાભિલાષ તથા સાહસ એડીને પણ વિષયોની સિદ્ધિ કરવામાં ઉત્સાહરૂપ બળથી યુક્ત થયેલા, જે મનુષ્યો શાસ્ત્રવિરુદ્ધ એવાં ધોર તપને તપે છે તથા મૂઢ થઈને શરીરમાં રહેલા ઇંદ્રિયસમુદાયને કૃશ કરી નાખી, શરીરની અંદર ભોક્તાસ્વરૂપે રહેલા એવા મને-પરમેશ્વરને પણ મારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરીને કૃશ કરે છે, તે પુરુષોને તારે આસુરી નિશ્ચયવાળા બાણવા.^{૫,૬}

(૫,૬) શાસ્ત્રવિરુદ્ધ એવા તંત્રશાસ્ત્રાક્ત, પોતાના માંસનો હોમ કરીને તથા બ્રાહ્મણના ભોહી આદિથી દેવતાને તપ કરવારૂપ ધોર તપને જે મનુ-

બધે તપે છે, તેઓને આસુરી નિશ્ચયવાળા નાણુવા. વળી ધર્મદોંગીપણુરૂપ દલનો તથા પોતાની અંદર પૂજ્યતાબુદ્ધરૂપ અહંકારનો આશ્રય કરી વિષયાભિલાષ અને સાહસ ખેડીને પણ વિષયોને સાધવામાં ઉત્સાહરૂપ બળથી યુક્ત થઈને શરીરમાં રહેલી ઇન્દ્રિયોને કૃશ કરનારા તથા શરીરની અંદર ભોક્તાસ્વરૂપે રહેલા મને-પરમેશ્વરને પણ મારી આત્માનું ઉદ્ધવન કરીને પોતાના શરીરને કૃશ કરનારા તે મૂઠ પુરુષોને આસુરી નિશ્ચયવાળા તું નાણુ.

આ અધ્યાયમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે, “અર્જુન સત્વગુણી પુરુષોની શ્રદ્ધાનું, આરાધ્યદેવનું, આહારનું, યજ્ઞનું, તપનું અને દાનનું ગ્રહણ કરે તથા તમેગુણી પુરુષોની શ્રદ્ધાઆદિના ત્યાગ કરે” એવા મનમાં અભિપ્રાય રાખીને તે શ્રદ્ધાઆદિના દરેકના ત્રણ ત્રણ પ્રકારોનું વિધાન કરેલું છે. તેમાંથી ત્રણ પ્રકારની શ્રદ્ધાનું તથા ત્રણ પ્રકારના આરાધ્યદેવોનું પ્રથમજ કથન કર્યું. હવે ત્રણ પ્રકારના આહારનું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કથન કરે છે:-

આહારસ્ત્વપિ સર્વસ્ય ત્રિવિધો ભવતિ પ્રિયઃ ।

યજ્ઞસ્તપસ્તથા દાનં તેષાં ભેદમિમં શૃણુ ॥૭૥॥

સર્વ પ્રાણીને ત્રણ પ્રકારનો આહાર પ્રિય હોય છે; તથા યજ્ઞ, દાન અને તપ પણ ત્રણ ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે, તેઓના ભેદને તું સાંભળ. ૭

આયુઃસત્ત્વભારોગ્ય સુખમીદિદિર્ઘનાઃ ।

રસ્યાઃસ્નિગ્ધાઃસ્થિરા હૃદ્યા આહારાઃ સાત્ત્વિકપ્રિયાઃ ॥૮૥॥

આયુષ, ઉત્સાહ, બળ, આરોગ્ય, સુખ અને પ્રીતિને વધારનારા, રસવાળા, ચીકાશવાળા, શરીરમાં સ્થિર રહેનારા તથા હૃદયને પ્રિય લાગે એવા આહારો (ખોરાકો) સત્વગુણી માણુસોને પ્રિય હોય છે. ૮

(૮) આયુષ એટલે જીવન, સત્ત્વ એટલે ઉત્સાહ, આરોગ્ય એટલે નિરોગીપણું, સુખ એટલે ચિત્તની પ્રસન્નતા અને પ્રીતિ એટલે રુચિ; આટલી વસ્તુને વધારનારા રસવાળા, ચીકાશવાળા, શરીરમાં લાંબો કાળ ટકનારા તથા હૃદયને પ્રિય લાગે તેવા ઘી, દૂધ, સાકર વગેરે આહારો સત્વગુણીને પ્રિય હોય છે.

કટુમ્લલવણાત્પાતાંસ્પરુષ્ણવિદાક્ષિણઃ ।

આહારા રાજસસ્યેષ્ટા દુઃસ્વશોકામયપ્રદાઃ ॥

અત્યંત કડવા, અત્યંત ખાટા, અત્યંત ખારા,

અત્યંત ગરમ, અત્યંત તીખા, અત્યંત લૂખા અને અત્યંત બળતરા કરાવનારા, કટુ, ખ, શોક અને રોગને આપનારા આહારો રજોગુણી માણુસોને પ્રિય હોય છે. ૯

(૯) લીમડો વગેરે અત્યંત કડવા આહારો છે, મરી વિગેરે અત્યંત તીખા પદાર્થો છે, કાંગ, કોદ્રાં વિગેરે અત્યંત લૂખા આહારો છે અને રાઇ વિગેરે અત્યંત બળતરા ઉપજાવનારા આહારો છે. એવા આહારો વિશેષે કરીને રજોગુણી માણુસોને પ્રિય હોય છે; પણ તે આહારો તત્કાળ પીડા આપનારા, પાછળથી મનને ઉદ્વેગ કરનારા તથા સાત ધાતુઓમાં એછાવત્તાપણું કરીને રોગ આપનારા થાય છે.

યાતયામં ગતરસં પૂતિ પર્યુષિતં ચ યત્ ।

ઉચ્છિષ્ટમપિ ચામેઘ્યં ભોજનં તામસપ્રિયમ્ ॥

પકાવ્યા પછી જેનાપર એક પ્રહર વીતી ગયો હોય તેવું રસવિનાનું, દુર્ગંધવાળું, જેનાપર એક રાત્રિ વીતી ગઈ હોય તેવું-વાસી, ઉચ્છિષ્ટ અને અપવિત્ર-યજ્ઞને માટે અયોગ્ય એવું ભોજન, તમેગુણી માણુસોને પ્રિય હોય છે. ૧૦

(૧૦) ભગવાન ભાષ્યકાર “યાતયામં” એ પદનો “અર્ધું પાકેલું” એવો અર્થ પણ કરે છે. હવે ત્રણ પ્રકારના યજ્ઞો કહે છે:-

અફલાકાંક્ષિભિર્યજ્ઞો વિધિદષ્ટો ય જ્યયતે ।

યદ્યવ્યમેવેતિ મનઃ સમાધાય સ સાત્ત્વિકઃ ॥

યજ્ઞના કૃણની ઇચ્છા નહિ રાખનારા પુરુષો, “યજ્ઞ કરવોજ જોઈએ” એ પ્રમાણે મનને એકાગ્ર કરી જે શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે યજ્ઞ કરે છે, તે યજ્ઞ સાત્ત્વિક છે. ૧૧

અભિસંધાય તુ ફલં દંભાર્થમપિ ચૈવ યત્ ।

જ્યયતે ભરતશ્રેષ્ઠ તં યજ્ઞં વિદ્ધિ રાજસમ્ ॥૧૨॥

હે ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! કૃણની ઇચ્છા રાખીને તથા ધર્મદોંગીપણું દર્શાવવાની ખાતર પણ જે યજ્ઞ કરવામાં આવે છે, તે યજ્ઞને તું રાજસ જાણુ. ૧૨

વિધિહીનમસૃષ્ટાં મંત્રહોનમદ ક્ષિણમ્ ।

શ્રદ્ધાવિરહિતં યજ્ઞં તામસં પરિચક્ષતે ॥૧૩॥

શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી રહિત, અજ્ઞાનથી રહિત, વૈદિક મંત્રોથી રહિત, દક્ષિણાથી રહિત તથા શ્રદ્ધાથી રહિત એવા યજ્ઞને તામસ કહે છે. ૧૩

હવે ત્રણ પ્રકારનું તપ કહે છે:-

દેવદ્વિજ્ઞ રુદ્રાન્નપૂજનં શૌચમાર્જવમ્ ।

બ્રહ્મચર્યમર્હિસા ચ શારીરં તપ ઉચ્યતે ॥૧૪॥

વિષ્ણુ આદિ દેવો, બ્રાહ્મણો, માતા, પિતા, આચાર્ય આદિ ગુરુઓ અને બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષોનું પૂજન, સરળતા, પવિત્રતા, બ્રહ્મચર્ય અને અહિંસા, એ શારીરિક તપ કહેવાય છે.^{૧૪}

અર્દ્રેગકરં વાક્યં સત્યં પ્રિયહિતં ચ યત્ ।

સ્વાધ્યાયાભ્યસનં ચૈવ વાઙ્મયં તપ ઉચ્યતે ॥

જે સત્ય હોય, પ્રિય હોય, હિતકારક હોય, અને ઉદ્વેગ કરનાર ન હોય તેવું વાક્ય તથા સ્વાધ્યાયનો અભ્યાસ એ વાઙ્મય(વાચિક)તપ કહેવાય છે.^{૧૫}

મનઃપ્રસાદઃ સૌમ્યત્વં મૌનમાત્મવિનિગ્રહઃ ।

ભાવસંશુદ્ધિરિત્યેતત્ તપો માનસમુચ્યતે ॥૧૬॥

મનની પ્રસન્નતા, સૌમ્યતા, વાણીનો સંયમ, માનસિક નિગ્રહ તથા ભાવની શુદ્ધિ, એ માનસિક તપ કહેવાય છે.^{૧૬}

(૧૬) રાગદ્વેષ આદિથી રહિતપણું, પારકાનું હિતૈષિપણું, વાક્યસંયમ, મનોનિરોધ અને બીજાઓની સાથે વ્યવહારકાળે માયા-કપટથી રહિતપણું તથા દયા આદિ, આ બધું માનસિક તપ કહેવાય છે.

શ્રદ્ધયા પરયા તપ્તં તપસ્તત્ત્રિવિધં નરૈઃ ।

અફલાકાંક્ષિમિયુક્તૈઃ સાત્ત્વિકં પરિચક્ષતે ।

ફળની ઇચ્છા નહિ રાખનારા પુરુષો પરમ શ્રદ્ધાયુક્ત થઈને અને સાવધાન થઈને પૂર્વોક્ત કાચિક, વાચિક તથા માનસિક તપને જે તપે છે, તેને વિદ્વાનો સાત્ત્વિક તપ કહે છે.^{૧૭}

સત્કારમાનપૂજાર્થં તપો દંભેન ચૈવ યત્ ।

ક્રિયતે તદિહ પ્રોક્તં રાજસં ચલમધ્રુવમ્ ॥૧૮॥

સત્કાર, માન અને પૂજાને માટે દંભથી જે તપ કરવામાં આવે છે તે નાશવંત અને અનિશ્ચિત ફળવાળું છે, એને વિદ્વાનોએ રાજસ કહેલું છે.

(૧૮) લોકમાં, “આ માણસ સારો છે” આવી વાણીની પૂજાને માટે; અભ્યુત્થાન, વંદન આદિ શારીરિક પૂજાને માટે; તથા લાભ આદિ એળવવામાટે દંભથી જે તપ તપવામાં આવે છે;

તેને રાજસ કહેલું છે, નાશવંત કહેલું છે તથા અનિશ્ચિત ફળવાળું કહેલું છે.

મૂઢગ્રાહેણાત્મનો યત્ પીડયા ક્રિયતે તપઃ ।

પરસ્યોત્સાદનાર્થં વા તત્તામસમુદાહૃતમ્ ॥૧૯॥

કેવળ દુરાગ્રહથી પોતાના શરીરનો વિનાશ કરવામાટે અથવા બીજાનો વિનાશ કરવામાટે પીડાપૂર્વક જે તપ કરવામાં આવે છે, તેને તામસ કહેલું છે.^{૧૯}

હવે ત્રણ પ્રકારનું દાન કહે છે:-

દાતવ્યમિતિ યદાનં દીયતેન્નુપકારિણે ।

દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ તદાનં સાત્ત્વિકં સ્મૃતમ્ ॥

દાન દેવું જ જોઈએ એવી બુદ્ધિથી પ્રત્યુપકાર કરવામાં અસમર્થ હોય તેવાને કુરુક્ષેત્ર આદિ દેશમાં તથા સંક્રાંતિ આદિ કાળમાં જે દાન આપવામાં આવે છે તેને સાત્ત્વિક કહેલું છે; અને જે પાત્રને દાન કરવામાં આવે છે, તે પણ સાત્ત્વિકજ છે.^{૨૦}

(૨૦) કુરુક્ષેત્ર આદિ પવિત્ર પ્રદેશમાં તથા સંક્રાંતિ આદિ પુણ્યકાળમાં સામે ઉપકાર કરવાને અસમર્થ હોય તેવા કોઈ બ્રાહ્મણ આદિને જે દાન આપવામાં આવે છે, તે સાત્ત્વિક છે; અથવા દેશ કાળનો યોગ ન આવ્યો હોય અને કેવળ યોગ્ય પાત્રનો જ યોગ આવ્યો હોય, તોપણ તે પાત્રને આપેલું દાન તે સાત્ત્વિકજ છે; પણ દેશ, કાળ અને પાત્ર એ બધાનો બરાબર સાથે યોગ આવ્યો હોય અને જે દાન આપવામાં આવે તેમાં તો મહાન શુભ રહેશે છે.

યત્તુ પ્રત્યુપકારાર્થં ફલમુદિશ્ય વા પુનઃ ।

દીયતે ચ પરિક્લિષ્ટં તદાનં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥૨૧॥

પણ જે દાન સામા ઉપકાર વાળવાની ઇચ્છાથી, કોઈપણ જાતના ફળના ઉદ્દેશથી અથવા “આટલો બધો દ્રવ્યનો ખર્ચ કરવો પડશે” આવા ગભરાટથી આપવામાં આવે છે, તે દાનને રાજસ કહેલું છે.^{૨૧}

અદેશકાલે યદાનમપાત્રેભ્યશ્ચ દીયતે ।

અસત્કૃતમવજ્ઞાતં તત્તામસમુદાહૃતમ્ ॥ ૨૨ ॥

અપવિત્ર દેશમાં તથા અપુણ્યકાળમાં અપાત્રોને સત્કાર તથા માનવિના જે દાન આપવામાં આવે છે, તેને તામસ કહેલું છે.^{૨૨}

(૨૨) દેશ, કાળ તથા પાત્ર સારાં ન હોય અને વળી તેમાં પણ પ્રિય વચન, પાદપ્રક્ષાલન આદિ પૂજનસત્કારવિના દાન લેનારનું અપમાન કરીને-પરાભવ કરીને જે સુવર્ણ આદિનું દાન દેવામાં આવે છે, તે તામસ છે.

પુણ્યના પ્રયોજનવાળા યજ્ઞ, દાન, તપ વિગેરેમાં જે કાંઈ પણ જાતની ઉણપની શંકા રહેતી હોય, તે તેને ઉત્તમ ગુણવાળાં કરવામાટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પ્રાયશ્ચિત્તને ઉપદેશ કરે છે:-

ૐ તત્સદિતિ નિર્દેશો બ્રહ્મણસ્ત્રિવિધઃ સ્મૃતઃ।

બ્રાહ્મણાસ્તેન વેદાશ્ચ યજ્ઞાશ્ચ વિહિતાઃ પુરા।।૨૩

ૐ, તત્ તથા સત્ આ ત્રણ પ્રકારનો પરબ્રહ્મના નામનોજ નિર્દેશ શાસ્ત્રોમાં કહેલો છે. પૂર્વે એ ત્રણ પ્રકારના નામનું ઉચ્ચારણ કરીનેજ વિધાતાએ બ્રાહ્મણોને, વેદોને તથા યજ્ઞોને પ્રકટ કર્યા છે. ૨૩

(૨૩) ૐ, તત્ અને સત્ એ ત્રણેયને પરબ્રહ્મનાંજ નામ કહેવાં છે. જેમ વિષ્ણુનાં હજારનાંમ વિષ્ણુસહસ્રમાં દર્શાવ્યાં છે, તેમ શ્રુતિઓમાં પરબ્રહ્મનાં એ ત્રણ નામજ દર્શાવેલાં છે. “ૐ મિતિ બ્રહ્મ-ૐકાર એ પરબ્રહ્મ છે” આ તૈત્તિરીયક શ્રુતિમાં ૐકારને પરબ્રહ્મના નામતરીકે કહેલ છે. “તાદિતિ વા એનસ્ય મહતો ભૂતસ્ય નામ ભવતિ તત્—એ મહાન ભૂત પરબ્રહ્મનું નામ છે” આ ઐતરેયક શ્રુતિમાં તત્ ને પરબ્રહ્મના નામતરીકે કહેલ છે તથા “સદેવ સૌમ્યેદમગ્ર આસીત્—હે સૌમ્ય! પ્રથમ સૃષ્ટિની પહેલાં એ સત્ પરબ્રહ્મજ હતો” એ છાંદોગ્યશ્રુતિમાં સત્ ને પરબ્રહ્મના નામતરીકેજ કહેલ છે. પૂર્વે સૃષ્ટિની આદિમાં આ ત્રણ નામના ઉચ્ચારણના સામર્થ્યથી વિધાતાએ બ્રાહ્મણોને, વેદોને તથા યજ્ઞોને પ્રકાશિત કર્યા છે.

તસ્માદોમિત્યુદાત્ય યજ્ઞદાનતપઃક્રિયાઃ।

પ્રવર્તેતે વિધાનોક્તાઃ સતતં બ્રહ્મવાદિનાં।।

માટે ૐ એ પ્રમાણે પરબ્રહ્મના નામનું ઉચ્ચારણ કરીને વેદિકોની વેદોક્ત યજ્ઞ, દાન તથા તપની ક્રિયાઓ નિરંતર પ્રવૃત્ત થાય છે. ૨૪

(૨૪) એ ત્રણ નામના ઉચ્ચારણપૂર્વકજ બ્રાહ્મણોદિની વિધાતાએ ઉપત્તિ કરી છે; જેથી એ ત્રણેય નામોમાં ૐ એ પ્રથમ નામનું ઉચ્ચારણ કરીને બ્રહ્મવાદીઓની વેદોક્ત યજ્ઞ, દાન, તપ

આદિ ક્રિયાઓ હમેશાં પ્રવર્તે છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે:-“ ૐમિતિ બ્રહ્મા પ્રસૌતિ। ૐમિતિ શશ્વાન્નિ શંસંતિ। ૐમિત્યધ્વર્યુઃ પ્રતિગરં પ્રતિગુણાતિ। ૐમિતિ સામાનિ ગાયન્તિ। ૐ એ નામનું ઉચ્ચારણ કરીને બ્રહ્મા (ત્રણેય વેદમાં કહેલા પ્રયોગોને જાણનાર ઋત્વિજ) ખીન્ન ઋત્વિજોને પ્રોક્ષણ આદિ ક્રિયામાં પ્રેરે છે. ૐ એ નામનું ઉચ્ચારણ કરીને શશ્વોને (ગીતિરહિત ઋચ્યાઓને) ભણે છે. ૐ એ નામનું ઉચ્ચારણ કરીને અધ્વર્યુ હોતા-પ્રત્યે પ્રતિગર (પ્રોત્સાહક અને ઘોતક શબ્દ) ભણે છે અને સામનું ગાન કરનારા ઉદગાતા પણ ૐના ઉચ્ચારણપૂર્વકજ સામોનું ગાન કરે છે.” આ શ્રુતિ, સર્વ ઋત્વિજોની ક્રિયાઓ ૐકારપૂર્વકજ હોય છે, એમ દર્શાવે છે.

ૐ એ નામનો કામ્ય અકામ્ય સાધારણ યજ્ઞાદિ કર્મોમાં વિનિયોગ કહીને હવે તત્ એ નામનો નિષ્કામ એવાં મુમુક્ષુપુરુષોનાં કર્મોમાં વિનિયોગ દર્શાવે છે:-

તદિત્યનભિસંધાય ફલં યજ્ઞતપઃ ક્રિયાઃ।

દાનક્રિયાશ્ચ વિવિધાઃ ક્રિયંતે મોક્ષકાંક્ષિભિઃ।।

મોક્ષની ઇચ્છાવાળા પુરુષો, કૃણની અપેક્ષા રાખ્યાવિના અનેક પ્રકારની યજ્ઞ, દાન તથા તપની ક્રિયાઓ કરે છે; પરંતુ તેઓ સર્વ ક્રિયાઓને “તત્-આ સર્વ પરબ્રહ્મ છે” આવી અભિસંધિથી કરે છે. ૨૫

(૨૫) મોક્ષને ઇચ્છનારા પુરુષો ફલાકાંક્ષાવિના અનેક પ્રકારની યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓ કરે છે. તેઓની સર્વ ક્રિયાઓ ફલાભિસંધિથી રહિત હોય છે; તથાપિ તત્ એ પરબ્રહ્મના નામની અભિસંધિવાળી હોય છે. જેમ બ્રહ્મવાદી પુરુષો “બ્રહ્માર્પણં બ્રહ્મ હવિર્બ્રહ્માગ્નૌ બ્રહ્મણા હુતમ્

બ્રહ્મૈવ તેન ગંતવ્યં બ્રહ્મ કર્મ સમાધિના”

એ પૂર્વોક્ત રીતિએ સાધનફળસહિત સર્વ ક્રિયાઓને “આ બધું બ્રહ્મજ છે” આવી બુદ્ધિથી કરે છે, તેમ મુમુક્ષુ પુરુષો પણ “આ બધું તત્ છે” આવી બુદ્ધિથી સર્વ કર્મો કરે છે. મુક્ત પુરુષોનું જે સ્વાભાવિક આચરણ છે, તેજ મુમુક્ષુ પુરુષોને શાસ્ત્રપ્રત્ય છે.

એ પ્રમાણે ૐ તથા તત્ એ બન્ને શબ્દો વિનિયોગ કલ્પો. હવે એ શ્લોકથી સત્ શબ્દનો વિનિયોગ કહે છે:-

સઙ્ગાવે સાધુભાવે ચ સદિત્યેતત્પ્રવૃજ્યતે।

પ્રજાસ્તે કર્મણિ તથા સચ્છબ્દઃ પાર્થ યુજ્યતે ॥

હે પૃથાપુત્ર ! સદ્ભાવમાં (હયાતીમાં) અને સાધુભાવમાં (સારાપણમાં) સત્ એ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે તથા શ્રેષ્ઠ કર્મમાં પણ આસ્તિકપુરુષો સત્ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે.

(૨૬) હે પાર્થ ! અસ્તિત્વમાં તથા સારાપણમાં સત્ શબ્દ વપરાય છે અને શ્રેષ્ઠ એવાં વેદાંત કર્મમાં પણ “ સદિદં કર્મ-આ કર્મ સાદૃ છે ” વિગેરેમાં સત્ શબ્દનો ઉપયોગ કરાય છે. વળી-

યજ્ઞે તપસિ દાને ચ સ્થિતિઃ સદિતિ ચોચ્યતે ।
કર્મ ચૈવ તદર્થીયં સદિત્યેવાભિધીયતે ॥૨૭॥

યજ્ઞમાં, તપમાં અને દાનમાં જે નિષ્ઠા તે પણ સત્ એ પ્રમાણે કહેવાય છે. વળી તે સત્ શબ્દના અર્થભૂત પરબ્રહ્મને માટે જે કંઈ કર્મ કરવામાં આવે છે તે પણ સત્ કહેવાય છે. ૨૭

(૨૭) કહેવાનો ભાવ એ છે કે, અસાત્વિક અથવા વિગુણ એવું જે કંઈ યજ્ઞાદિ કર્મ શ્રદ્ધા-પૂર્વક પરબ્રહ્મના નામનો ઉચ્ચાર કરીને જે કરવામાં આવે છે; તે તે કર્મ, સાત્વિક અને સદ્-ગુણવાળું બની જાય છે.

સદ્ગુણવાળું કરવામાટે સર્વ સ્થળે શ્રદ્ધાજ કારણતરીકે છે, એ વાત હવે કહે છે:-

અશ્રદ્ધયા હુતં દત્તં તપસ્ત્ત્વં કૃતં ચ યત્ ।

અસદિત્યુચ્યતે પાર્થ ન ચ તત્પ્રેત્ય નો હૃ ॥

હે પાર્થ ! શ્રદ્ધાવિના જે કંઈ હોમ-હવન કર્યો હોય, શ્રદ્ધાવિના જે કંઈ દાન આપ્યું હોય, શ્રદ્ધાવિના જે કંઈ તપ તપ્યું હોય અને શ્રદ્ધાવિના જે કંઈ ભગવાનનું નામસ્મરણ આદિ કયું હોય, તે બધું અસત્ (નહિ કયો જેવું) છે અને તે બધું સુવા પછી પરલોકમાં પણ ઉપયોગી થતું નથી તથા આલોકમાં પણ ઉપયોગી થતું નથી. ૨૮

(૨૮) અર્થાત્ સુખ મેળવવાની ઇચ્છા રાખનારા પુરુષોએ પોતાની માતાની પેઠે સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાનું જ શરણ લેવું જોઈએ.

ધૃતિશ્રી મહાં લીઝમં ભગવદ્ગીતાપર્વમાં

“ શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગ ” એ વિષયનો અધ્યાય ૪૨ માં સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪૨ માં

સંન્યાસયોગ

આ અદારે અધ્યાયમાં પ્રથમના અધ્યાયમાં ઉપોદ્ધાતરૂપે કહેલા તથા બીજા અધ્યાયમાં સૂત્ર (કેવળ સૂચન) રૂપે કહેલા વિષયોનો બાકીના બીજા અધ્યાયોમાં બરાબર સ્ફોટ કરી દેખાડ્યો છે. હવે તે સમગ્ર વિષયોનો ઉપસંહાર કરવામાટે આ છેલ્લા અદારમાં અધ્યાયનો આરંભ કરવામાં આવે છે. પ્રથમ ૧૭મા અધ્યાયના અંતમાં “ શ્રદ્ધા-વિનાયું કરેણું બધું વ્યર્થ છે ” એમ કહી દેખાડ્યું; તેમાં શ્રદ્ધા એટલે “ અમુક કર્મનું અવશ્ય અમુક ફળ થશે ” આવા પ્રકારનો નિશ્ચય. તેવા નિશ્ચયસ્વરૂપ એવી શ્રદ્ધા ફળવાળાં કર્મોનું જ અંગ કહેવાય, પણ કર્મરહિત સ્વરૂપવાળા સંન્યાસનું અંગ કહેવાય નહિ; કારણકે તે સંન્યાસ હમેશાં ભાવરૂપ ફળથી રહિત હોય છે. જગતમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે કે, અભાવમાંથી કદાપણ ભાવની ઉત્પત્તિ થતી નથી; માટે શ્રદ્ધાની જેમાં ખાસ જરૂર પડે છે તેવાં કર્મોના કરતાં શ્રદ્ધાની જેમાં લેશમાત્ર પણ જરૂર રહેતી નથી તેવા સંન્યાસ અતિ ઉત્તમ છે. જ્યારે તે સંન્યાસ, શ્રદ્ધાથી રહિત સ્વરૂપવાળો હોય છે ત્યારે તેના, શ્રદ્ધાજ જેવું મૂળ કારણ છે તેવા સાત્વિક, રાજસ કે તામસ એવા ભેદો તો કયાંથીજ સંભવે, કે જેથી કરીને ફળમાં પણ કોઈ જાતનો ભેદ પડે ? જોવામાં આવતા પદાર્થોમાં જે વિક્ષેપની નિવૃત્તિ થવી તેજ સંન્યાસનું મુખ્ય ફળ છે અને તે ફળ સર્વ સ્થળે સરખું જ છે. હવે તે સંન્યાસને કર્મના ત્યાગરૂપ જ હોય તો તો આપણું કામ થઈ જાય; પણ જો તે બંને પરસ્પર ભિન્ન હોય તો પછી આપણે તેની વિલક્ષણતાનો વિચાર કરવો જોઈએ; આવો અશય મનમાં લાવીને અર્જુન ભગવાનને પ્રશ્ન કરે છે:-

॥ અર્જુન ઉવાચ ॥

સંન્યાસસ્ય મહાબાહો તત્ત્વમિચ્છામિ વેદિતુમ્ ।
ત્યાગસ્ય ચ હૃષીકેશ પૃથકેશિનિ ॥૧॥

અર્જુને કહ્યું:-હે મોટી જીભવાળા ! હે ઇન્દ્રિયોના નિયંતા ! હે કેશિદેવ્યનો સંહાર કરનારા શ્રીકૃષ્ણ ! હું સંન્યાસનું અને ત્યાગનું જુદું જુદું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણવા ઇચ્છું છું.

(૧) અહીં અર્જુને ભગવાનને એકદમ સાથે ત્રણ સંબોધન આપીને એમ દર્શાવ્યું છે કે, “સંન્યાસનું તથા ત્યાગનું તત્ત્વ જાણવાને મને અલં-ત ઉત્કંઠા થયેલી છે; માટે આપ તે બંનેનું યથાર્થ સ્વરૂપ કહો.”

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુનની તે જિજ્ઞાસા જોઇ, કહે છે:-

॥ શ્રીમગવા-વાચ ॥

કામ્યાનાં કર્મણાં ન્યાસં સંન્યાસં કવયો વિદુઃ।
સર્વકર્મફલત્યાગં પ્રાહુસ્ત્યાગં વિચક્ષણાઃ॥૨॥

શ્રીભગવાને કહ્યું:-પંડિતો કામ્યકર્મોના ત્યાગને સંન્યાસ કહે છે અને સર્વ કર્મોનાં ફળના ત્યાગને વિચક્ષણ પુરુષો ત્યાગ કહે છે.^૨

(૨) ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે, હે અર્જુન ! વિદ્વાનો, રાગથી પ્રાપ્ત થયેલાં પુત્ર આદિની કામનાથી કરવામાં આવતાં કર્મોના ત્યાગને સંન્યાસ કહે છે. કદાચ તું કહીશ કે, દરેક ફળ કામના-વિષયકજ્ઞ હોય છે તથા દરેક કર્મ ફળવાળાજ હોવાનો નિયમ છે, જેથી સર્વ કર્મ કામ્યજ્ઞ હરે છે; તોપણ નિત્ય આદિ કર્મો પણ કામ્ય હોવાથી મુમુક્ષુપુરુષે તે કર્મોના ત્યાગ કરી સંન્યાસજ લેવો એમ સિદ્ધ થાય છે. ના, પણ તેમ નથી. સર્વ નિત્ય, નૈમિત્તિક અથવા કામ્યકર્મોનાં ફળનો જે ત્યાગ કરવો, તેનેજ વિચક્ષણ પુરુષોએ ત્યાગ કહેલો છે; પણ સ્વરૂપથી કર્મોનાજ ત્યાગ કહેલો નથી, માટે તે ઇચ્છેલો સંન્યાસ સિદ્ધ થતો નથી.

આ શ્લોકમાં કહેવાનો આશય એ છે કે, જે કે સંન્યાસ અને ત્યાગ એ બંને શબ્દો નિવૃત્તિ અર્થનેજ કહેનારા છે; તોપણ તે નિવૃત્તિ વૈરાગ્ય-થી, શરીરને ક્લેશ થવાના ભયથી અથવા મૂર્ખાઈ-થી પણ કરવામાં આવે છે. તેનાં કારણો પણ સાત્ત્વિક આદિના ભેદથી જૂદાં જૂદાં હોય છે, તેથી તે નિવૃત્તિ પણ સાત્ત્વિકી, રાજસી અને તામસી એમ ત્રણ પ્રકારની થવાનો સંભવ છે; કારણ કે તેની અંદર સાત્ત્વિકી, રાજસી અને તામસી શ્રદ્ધાનું પ્રાધાન્ય અવશ્ય હોયજ છે. વૈરાગ્યવિનાનો અથવા શ્રદ્ધાવિનાનો પુરુષ સર્વ કર્મોના ત્યાગ કરે, તોપણ બ્રહ્મપદાર્થોમાં આસક્તિવિનાનો જોવામાં આવતો નથી. આના સંબંધમાં વાર્તિકકારોએ કહેલું છે કે:-

“પ્રમાદિનો બહિઃશ્ચિત્તાઃ પિશુનોઃ કલહોત્સુકાઃ ।
સંન્યાસિનોઽપિ દૃશ્યન્તે દેવસંદૃષિતાશયાઃ”॥-

“દૈવયોગે કુપ્ત થયેલાં અંતઃકરણવાળા સંન્યાસીઓ પણ પ્રમાદી, બ્રહ્મપદાર્થોમાં ચિત્તવાળા, ચાહીઆ અને કળ્યાણોર જોવામાં આવે છે;” માટે વૈરાગ્યવિનાના પુરુષે કરેલાં કર્મોના સંન્યાસ કરતાં નિષ્કામ એવાં કર્મોનું આચરણ કરવું તેજ કલ્યાણકારક છે. આવા આશયથીજ હે અર્જુન ! હું કામ્યકર્મોના ત્યાગને સંન્યાસતરીકે વર્ણવું છું તથા ફળની ઇચ્છાવિના કરેલાં નિત્ય આદિ કર્મોને ત્યાગતરીકે વર્ણવું છું, માટે શ્રદ્ધાવિના કરેલો સંન્યાસ પણ સારો નથીજ; કારણકે તે સંન્યાસ, “સંન્યાસાદ્ બ્રહ્મણઃ સ્થાનમ્-સંન્યાસથી પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે” એ સ્મૃતિમાં કહેલાં ફળને આપવામાં સમર્થ થતો નથી; માટેજ મેં તને પ્રથમ સત્તરમા અધ્યાયની અંતમાં યોગ્યજ કહેલું છે કે:-“શ્રદ્ધાવિના કરેલું બધું વ્યર્થ છે.”

હવે એજ બંને પક્ષનું કથન કરે છે:-

ત્યાજ્યં દોષવદિત્યેકે કર્મ પ્રાહુર્મનીષિણઃ ।

યજ્ઞદાનતપઃ કર્મ ન ત્યાજ્યમિતિ ચાપરે ॥૩॥

કેટલાએક વિદ્વાનો કહે છે કે, રાગાદિ દોષો જેમ ત્યજવા યોગ્ય છે તેમ કર્મ પણ ત્યજવા યોગ્ય છે; ત્યારે વળી બીજા વિદ્વાનો કહે છે કે, યજ્ઞ, દાન અને તપરૂપ કર્મ ત્યજવા યોગ્ય નથી.^૩

(૩) મનોનિગ્રહ કરવામાં સમર્થ એવા કેટલા-એક મુખ્ય વિદ્વાનો કહે છે કે, પરમાત્માનાં સ્વરૂપને જાણવાની ઇચ્છા જેઓને ઉત્પન્ન થઇ ગયેલી છે, તેવા પુરુષોને રાગઆદિ દોષો જેમ ત્યજવા યોગ્ય છે, તેમ કર્મ પણ ત્યજવા યોગ્ય છે. ત્યારે વળી બીજા વિદ્વાનો કહે છે કે, પરમાત્માનાં સ્વરૂપને જાણવાની ઇચ્છા કરનારા પુરુષે યજ્ઞાદિક કર્મોનો ત્યાગ કરવો નહિ. શ્રુતિઓ પણ બે પ્રકારનીજ મળી આવે છે. જેમકે:-“ન કર્મણા ન પ્રજયા ધનેન ત્યાગેનૈકેન અમૃતત્ત્વમાનશુઃ-કર્મથી, પ્રજાથી કે ધનથી પુરુષો મોક્ષને પામ્યા નથી, પણ એક ત્યાગથીજ મોક્ષને પામી ગયા છે.” ત્યારે વળી બીજી શ્રુતિ કહે છે કે, “કુર્વન્નેવેહ કર્માણિ જિજીવિષેચ્છતં સમાઃ-આ જગતમાં કર્મો કરતાં કરતાંજ સો વર્ષસુધી જીવવાની ઇચ્છા રાખવી.” આ બંને પક્ષો અજ્ઞાનીને માટેજ છે; પણ જ્ઞાનીપુરુષોને તો કર્મની અંદર પ્રવૃત્તિ કરાવનાર એવું અજ્ઞાન સમૂળનું નષ્ટ થયેલું હોય છે, તેથી તેઓને તો સ્વતઃજ ત્યાગ સિદ્ધ થાય છે;

માટે તેઓને માટે કર્મવિધિ પણ નથી કે ત્યાગ-વિધિ પણ નથી. શાસ્ત્ર કહે છે કે, “ન કર્માણિ ત્યજેદ્યોગો કર્મમિત્યવ્યયતે હાસૌ-યોગી કર્મોના ત્યાગ કરતો નથી, પણ કર્મોને એ યોગીને લગ્નગ્નય છે.”

નિશ્ચયં શૃણુ મે તત્ર ત્યાગે ભરતસત્તમ ।

ત્યાગો હિ પુરુષવ્યાઘ્ર ત્રિવિધઃ સંઃ કીર્તિતઃ॥

હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે ત્યાગના વિષયમાં તું મારી પાસેથી નિશ્ચય સાંભળી લે. હે પુરુષવ્યાઘ્ર ! શાસ્ત્રમાં ત્યાગને ત્રણ પ્રકારનો કહેલો છે. ૪

(૪) હે ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! કર્મોના ત્યાગ કરવાના વિષયમાં તથા કર્મોના ત્યાગ નહિ કરવાના વિષયમાં તો મોટો ઝગડો રહેલો છે. તેમાં પ્રથમ તું કર્મોના ત્યાગ કરવાના વિષયમાં મારાં વચન નિશ્ચય સાંભળી લે. હે પુરુષવ્યાઘ્ર ! શાસ્ત્રની અંદર ત્યાગને ત્રણ પ્રકારનો કહેલો છે. સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ. તેમાં વૈરાગ્યપૂર્વક કર્મોના જે ત્યાગ તે સાત્ત્વિક ત્યાગ છે, શરીરને પરિશ્રમ પડવાના ભયથી જે કર્મોના ત્યાગ કરવામાં આવે તે રાજસ ત્યાગ છે અને મૂર્ખતાથી જે ત્યાગ કરવામાં આવે તે તામસ ત્યાગ છે; માટે ત્યાગનું સ્વરૂપ ધણું ગહન હોવાથી અવશ્ય તે વિચારવા યોગ્ય છે.

સુચીકટાહ ન્યાય પ્રમાણે-એટલે લવારને ત્યાં એ માણસો સાથેજ સોય અને કડાઈ ઘડાવવામાટે આવે ત્યારે લવાર પ્રથમ સોયનેજ ધરી આપે છે તે પ્રમાણે-ત્યાગનું સ્વરૂપ કહેવા પહેલાં બીજાઓના મત પ્રમાણે કર્મોને નહિ તજવાના પક્ષને કહે છે:-

યજ્ઞદાનતપઃકર્મ ન ત્યાજ્યં કાર્યમેવ તત્ ।

યજ્ઞો દાનં તપશ્ચૈવ પાવનાનિ મનીષિણાઃ ॥

યજ્ઞ, દાન અને તપરૂપ કર્મ, ત્યજવા યોગ્ય નથી પણ અવશ્ય કરવા યોગ્યજ છે; કારણકે યજ્ઞ, દાન અને તપ, નિષ્કામ પુરુષોને પવિત્ર કરનારાં છે. ૫

(૫) જેમ વેડે પકડાયેલ પુરુષે અવશ્ય તે વેડ કરવીજ પડે છે તેમ, યજ્ઞાદિક કર્મો પણ અવશ્ય કરવાયોગ્યજ છે; પણ ત્યજવા યોગ્ય નથી, કારણકે તે યજ્ઞ, દાન અને તપ, ધર્મદેવગવિનાના નિષ્કામ પુરુષોને પવિત્ર કરનારાં છે-અર્થાત્ તેઓનાં ચિત્તને શુદ્ધ કરનારાં છે. શ્રુતિ પણ કહે છે:-“ત્રયો ધર્મસ્કંધા યજ્ઞોઽધ્યયનં દાનમિતિ પ્રથમસ્તપ એવ દ્વિતીયો વ્રજસર્વાઽઽધ્યયનં તૃતીયઃ સવ

એતે પુણ્યલોકા ભવંતિ-ધર્મના ત્રણ સ્કંધો (વિભાગો) છે. તેમાં અમિહોત્રાદિરૂપ યજ્ઞ, નિયમ-સહિત ઝગવેદવ્યાદિના અભ્યાસરૂપ અધ્યયન અને યજ્ઞની વેદિકાથી બહાર ભિક્ષુકોને યથાશક્તિ દ્રવ્ય આપવારૂપ દાન-આ ગૃહસ્થથી સંબંધવાળો પ્રથમ ધર્મસ્કંધ છે. કૃત્ત્રુ યાંદ્રાણાદિરૂપ તપ કે જે, વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં સ્થિત થયેલા પુરુષના સંબંધવાળું છે તે બીજો ધર્મસ્કંધ છે; તથા જીવન-પર્યંત આચાર્યના ઘરમાં સ્થિતિ કરનાર નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીના સંબંધવાળો ત્રીજો ધર્મસ્કંધ છે. એ ત્રણેય આશ્રમવાળા પુરુષો, યથોક્ત ધર્મવડે પવિત્ર લોકને પામનારા થાય છે.” આ શ્રુતિ, યજ્ઞાદિ ગૃહસ્થધર્મોનું, વાનપ્રસ્થના ધર્મરૂપ તપનું તથા આચાર્યના કુળમાં વસવારૂપ બ્રહ્મચારીધર્મનું પવિત્ર તપણું દર્શાવે છે. અહીં આ લોકોમાં પણ યજ્ઞ અને દાન શબ્દથી ગૃહસ્થના ધર્મ સમજવા, તપ શબ્દથી વાનપ્રસ્થના ધર્મ સમજવા તથા કર્મ શબ્દથી અવશેષ રહેલા બ્રહ્મચારીના ધર્મ સમજવા.

એ રીતે બીજાઓએ સ્વીકારેલા કર્મોના ત્યાગ નહિ કરવાના પક્ષને કહીને હવે પોતાને છુટ્ટ એવા ત્યાગ-અત્યાગના સમુચ્ચય પક્ષને ઉત્કંઠાપૂર્વક દર્શાવે છે:-

एतान्यपि तु कर्माणि संगं त्यक्त्वा फलानि च।
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥६॥

હે પાર્થ ! એ પૂર્વોક્ત યજ્ઞ અને તપરૂપ કર્મોનેજ સંગ તથા ફળોના ત્યાગ કરીને કરવાં જોઈએ, એવો મારો ઉત્તમ નિશ્ચિત મત છે. ૬

(૬) હે પાર્થ ! આ મારો ત્યાગ-અત્યાગનો સમુચ્ચયપક્ષ, પૂર્વશ્લોકમાં દર્શાવેલા આ ત્યાગપક્ષના કરતાં વિલક્ષણ છે. બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષની પેઠે સંગરહિત સ્વભાવવાળા પુરુષે યજ્ઞ, દાન તથા તપરૂપ પૂર્વોક્ત કર્મોનેજ “હું આ કર્મોના કરતાં છું, આ કર્મો મારે અવશ્ય કરવાં જોઈએ” એવા અભિમાનરૂપ સંગને-કે જે સંગ વધ અને વર્ણના અધ્યાસનાં કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે તેનો-ત્યાગ કરીને; તથા “આ કર્મો કરવાથી સ્વર્ગને, ચિત્તશુદ્ધિને અથવા જ્ઞાનને પામીશ” ઇત્યાદિ ફળોના; અને “આ કર્મો નહિ કરવાથી મને દોષ લાગશે” આવા હેતુનો પણ ત્યાગ કરીને કરવાં જોઈએ. આવા પ્રકારનો મારો આ મત પૂર્વના મત કરતાં શ્રેષ્ઠ છે; કારણકે પૂર્વના મતમાં કર્તૃત્વના અભિમાનરૂપ સંગપૂર્વક કર્મો નહિ કરવાને લીધે ઉત્પન્ન થનારા દોષના ભયથી કર્મો

કરવાનું કહેલું છે; પણ આ મારા મતમાં તો ક-
તૃત્વાભિમાનરૂપ સંગ પણ નથી તથા ફલાભિ-
સંધિ પણ નથી; તેમજ સંગ તથા ફળનો ત્યાગ
કરવાપૂર્વક કર્મ કરવાનું કહેલું હોવાથી કર્મોનો
સ્વરૂપતઃ અત્યાગ પણ કહેવો છે. આટલો આ બંને
મતમાં ભેદ રહેલો છે.

પ્રથમ પ્રતિજ્ઞા કરેલા ત્યાગના ત્રણ પ્રકારો
કહે છે:-

નિયતસ્ય તુ સંન્યાસઃ કર્મણો નોપપદ્યતે ।

મોહાત્તસ્ય પરિત્યાગસ્તામસઃ પરિકીર્તિતઃ ॥૭૭॥

અવશ્ય કર્તવ્યકર્મનો ત્યાગ કરવો તે યો-
ગ્ય નથી; છતાં અજ્ઞાનને લીધે જો તેનો ત્યાગ
કરવામાં આવે તો તે ત્યાગને વિદ્વાનોએ તામસ
કહેલો છે.^૭

(૭) અધિકારી મુમુક્ષુપુરુષે અવશ્ય કર્તવ્ય-
કર્મનો ત્યાગ કરવો તે યોગ્ય નથી; કારણ કે તે
પુરુષ જ્યાંસુધી અજ્ઞાની છે, ત્યાંસુધી ચિત્તશુ-
દ્ધિને માટે તેને કર્મ કરવાની જરૂર છે. આમ હોવા
છતાં અજ્ઞાનને લીધે જો કદી તે કર્મનો ત્યાગ
કરવામાં આવે તો તે ત્યાગ તામસ છે એમ શા-
સ્ત્રમાં કહેલું છે; કારણ કે જે આવશ્યક છે તેનો
ત્યાગ કરવો એ પરસ્પર વિરોધરૂપ ગણાય છે.

એ પ્રમાણે તામસત્યાગને કહીને હવે રાજસ
ત્યાગને કહે છે:-

દુઃખમિત્યેવ યત્કર્મ કાયક્રેશમયાચ્યજેત્ ।

સ કૃત્વા રાજસં ત્યાગં નૈવ ત્યાગફલં લભેત્ ॥

જો પુરુષ “આ કર્મ દુઃખરૂપ છે ” એમ
માનીને શરીરને કબ્જ પડવાના ભયથી કર્મનો
ત્યાગ કરે છે, તે પુરુષ તે રાજસત્યાગ કરીને
ત્યાગના ફળને પામતોજ નથી.^૮

(૮) અર્થાત્ તે રાજસત્યાગ કરનારા પુરુષનો
ત્યાગના ફળભૂત એવા ચિત્તશુદ્ધિદારા મોક્ષ થતો નથી.

એ પ્રમાણે એ શ્લોકથી તામસ અને રાજસ
ત્યાગને મુખ્ય ત્યાગજ્ઞ કહ્યા છે. તામસ અને રા-
જસત્યાગ, કદી અમુખ્ય ત્યાગ (કર્મોનો ત્યાગ નહિ
કરતાં તેનાં ફળનો અને અભિમાનનો ત્યાગ કરવો
તે-અમુખ્ય ત્યાગ) થઈ શકતા નથી. ભગવાને યો-
ગે “મોહાત્તસ્ય પરિત્યાગઃ-અજ્ઞાનથી જે કર્મનો
ત્યાગ કરાય છે તે તામસત્યાગ છે; ” તથા “કાય-
ક્રેશ મયાચ્યજેત્-શરીરને ક્રેશ પડવાના ભયથી
જે કર્મનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે તે રાજસ

ત્યાગ છે” એ બંને વાક્યમાંજ સૂચવી દીધું છે કે,
રાજસ અને તામસત્યાગ અમુખ્ય ત્યાગ નથી,
પણ મુખ્ય ત્યાગજ્ઞ છે. વળી “આ માણસ મૂઠ
છે છતાં કર્મ કરે છે ” આમ કદી બનેજ નહિ;
કારણ કે જે કર્મ કરે છે તેમૂઠ હોયજ નહિ અને
જે મૂઠ છે તે કદી કર્મ કરેજ નહિ; માટેજ સિદ્ધ થાય
છે કે, તામસત્યાગ અમુખ્ય ત્યાગ નથી પણ
મુખ્ય ત્યાગજ્ઞ છે. તેમજ વળી જે પુરુષ શરીરને
ક્રેશ પડવાના ભયથી ડરે છે તે કદી પણ કર્મ
કરતો નથી તથા જે પુરુષ કર્મ કરે છે તે શરીરને
ક્રેશ પડવાના ભયથી કદી પણ ડરતો નથી; માટે
“કર્મ કરે છે અને શરીરને ક્રેશ પડવાના ભયથી
ડરે છે” આમ પણ કદી બને નહિ, તેથીજ સિદ્ધ
થાય છે કે, રાજસત્યાગ પણ અમુખ્ય ત્યાગ નથી
પણ મુખ્ય ત્યાગ છે; ત્યારે તેવો અમુખ્ય ત્યાગ
તો કેવળ સાત્વિક ત્યાગજ્ઞ સંભવી શકે છે. જેમકે:-
સ્ફટિકમણિમાં જસુંદના પુષ્પના સંબંધથીજ લા-
લાશ પ્રતીત થાય છે, પણ વસ્તુતઃ તે સ્ફટિકમણિ
લાલ નથી, કિંતુ સ્વચ્છ છે; આવું જ્ઞાન વિવેકી
પુરુષોનેજ હોય છે. તેજ પ્રમાણે ઈશ્વરાધીન આત્મા-
માં કર્તૃપણાની જે પ્રતીતિ થાય છે તે કેવળ અવિ-
દ્યાના સંબંધથીજ છે; પણ વાસ્તવિક આત્મા કર્તા-
એ નથી તેમ ભોક્તાએ નથી, આવું જ્ઞાન વિવેકી
પુરુષોનેજ હોય છે એમ કહી શકાય. એ રીતે
કર્તૃત્વના અભિમાનથી રહિત થયેલો વિવેકી પુરુષ
કર્મ કરતો હોય તેમ કેવળ ભાસેજ છે, પણ વા-
સ્તવિકરીતે તેમ કર્મ કરતોજ નથી; કારણ કે તેને
આત્માનું વાસ્તવિક જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે.
આવા હેતુથીજ ફળની ઇચ્છા રાખ્યાવિના કર્મ
કરવારૂપ સાત્વિક ત્યાગજ્ઞ અમુખ્ય ત્યાગ થઈ શકે
છે અને તે સાત્વિક અમુખ્ય ત્યાગજ્ઞ સાત્વિક
મુખ્ય ત્યાગમાં અધિકારનો હેતુ બને છે; માટે તે
સાત્વિક અમુખ્ય ત્યાગનેજ પ્રથમ ભગવાન કહી
દેખાડે છે:-

નાર્યમિત્યેવ યત્કર્મ નિયતં ક્રિયતેર્જુન ।

સંગં ત્યક્ત્વા ફલં ચૈવ સ ત્યાગઃ સાત્ત્વિકો મતઃ ॥

“ નિત્ય કર્તવ્યકર્મ મારે અવશ્ય કરવા
યોગ્ય છે ” આમ માનીને ફળ તથા સંગનો ત્યા-
ગ કરીને જે કર્મ કરવામાં આવે, તેને હે અર્જુન !
સાત્વિકત્યાગ માનેલો છે.^૯

(૯) “મારે અવશ્ય નિત્ય કર્તવ્યકર્મ કરવાંજ
જોઈએ” આમ માનીને સંગ તથા ફળનો ત્યાગ

કરીને જે કર્મ કરવામાં આવે, તેને વેદમાં સાત્વિક ત્યાગતરીકે માનેલ છે. શ્રુતિ પણ કહે છે:-

“ईशावास्यमिदं सर्वं यत् किं च जगत्यां जगत् । तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विद्धनम् ॥

સર્વ કાર્યકારણના કર્તા તથા આત્માના પ્રવર્તક એવા ઇશ્વરવડે બ્રહ્માંડમાં રહેલું આ સર્વ સ્થાવરજંગમ જગત વ્યાપ્ત થયેલું છે. એ રીતે સર્વ જગત, તે ઇશ્વરને આધીન હોવાના કારણથી કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ આદિ અભિમાનનો ત્યાગ કરીને તું વિષયોનો ઉપભોગ કર. કદી પણ પારકાં ધનની હાલસા નહિ કર; કારણ કે કોઇનો પણ ધનની અંદર સ્વામીપણનો હકજ નથી.” એ પ્રમાણે કર્તૃત્વના અભિમાનનો ત્યાગ કરીને તું યજ્ઞાદિ કર્મો જે કરીશ, તો તને કર્મોનો લેપ લાગશે નહિ. આમ કર્યાસિવાય તારેમાટે બીજો કોઇ ઉપાયજ નથી. આ વાતનેજ શ્રુતિ પણ કહે છે:-

“कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः । एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरोः॥”

“ચિત્તશુદ્ધિના હેતુભૂત એવાં નિષ્કામ કર્મો કરતાં કરતાંજ આ લોકમાં સો વર્ષસુધી જીવવાની ઇચ્છા રાખવી. એ વિના તારેમાટે બીજો કોઇ પણ ઉપાય નથી. વળી નિષ્કામ કર્મોનો પુરુષની અંદર લેપ પણ થતો નથી.”

(આજ પોતાના મુખ્ય મતને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે “एतान्यपि तु कर्माणि” એ શ્લોકમાં દર્શાવેલો છે. અહીં કદાચ કોઇને શંકા થાય કે:-નિત્ય કર્મોનું તો કંઈ ફળજ હોતું નથી; તો પછી તેનો ફળત્યાગ કેમ થઈ શકશે? આ શંકાના સમાધાનમાં કહેવાનું કે, એ ભગવાનનાં વચનથીજ સમજી લેવું કે, નિત્યકર્મો પણ ફળવાળાં હોય છે. વળી કોઈ નિષ્ફળ કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવામાટે વેદની આજ્ઞા હોઈ શકેજ નહિ. આવું અનુમાન કરીને પણ સમજવું જેમકે કે, નિત્યકર્મો ફળવાળાં છે. આવાજ આશયથી આપસ્તંબ પણ “यथाऽऽग्ने फलार्थं निर्मिते छायागंध इत्यनूत्पद्येते एवं धर्मं चर्यमाणं अर्था अनूत्पद्यंते-જેમ ફળને માટે વાવેલા આંબાની પાછળ આનુષંગિક ફળતરીકે તે આંબાની છાયા તથા સુગંધ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ કેવળ મોક્ષમાટેજ આચરણ કરાતા ધર્મની પાછળ ધન આદિ અર્થો પણ ઉત્પન્ન થાય છે.” એ રીતે નિત્યકર્મોનું આનુષંગિક ફળ દર્શાવે છે. વળી નિત્યકર્મો નહિ કરવાથી દોષ લાગે છે; આમ

દર્શાવનારી સ્મૃતિ પણ નિત્યકર્મોનું દોષના પરિહાર-રૂપ ફળ દર્શાવે છે. તેમજ “ धर्मेण पापमपनु-વંતિ—ધર્મવડે પુરુષ, પાપને દૂર કરી શકે છે” ઇત્યાદિ શાસ્ત્રવચનો પણ નિત્યકર્મોની અંદર પાપનો પરિહાર કરવારૂપ ફળ દર્શાવે છે, માટે નિત્યકર્મોનાં ફળનો પણ ત્યાગ કરીને તેનું અનુષ્ઠાન કરવું.)

એ રીતે અમુખ્ય સાત્વિકત્યાગ કહીને હવે મુખ્ય સાત્વિકત્યાગ કહે છે:-

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषजते ।

ત્યાગી સત્ત્વસમાવિષ્ટો મેધાવી છિન્નસંશયઃ ॥

સત્ત્વગુણથી વ્યાપ્ત થયેલો તથા નષ્ટ થયેલા સંશયોવાળો બુદ્ધિમાન ત્યાગીપુરુષ, ભિક્ષાટન આદિ દુઃખ આપનાર કર્મોનો દ્વેષ કરતો નથી તથા મિષ્ટાન્ન ભિક્ષા આદિ સુખ આપનાર કર્મમાં આસક્ત થતો નથી.^{૧૦}

(૧૦) સત્ત્વગુણથી સારી રીતે વ્યાપ્ત થયેલો મુખ્ય સાત્વિકત્યાગવાળો સંન્યાસી, ત્રણ વખત સ્નાન, ચારગણ શૌચ અને ભિક્ષાટન આદિ પ્રયાસરૂપ અકુશળ કર્મોનો દ્વેષ કરતો નથી તથા મિષ્ટાન્ન ભિક્ષા આદિ કુશળ કર્મમાં કાગડાની પેઠે આસક્ત થતો નથી; અથવા મુખ્ય સાત્વિકત્યાગવાળો સંન્યાસી, રાગદ્વેષથી રહિત હોય છે, માટે પોતાની સેવાઆદિ કર્મમાં કુશળ એવા શિષ્ય આદિપર આસક્તિ કરતો નથી તેમ તે સેવાઆદિ કર્મમાં અકુશળ એવા શિષ્યઆદિપર અનાસક્તિ પણ કરતો નથી; કારણ કે તે સંન્યાસી પુરુષ, વિવાદ અને નિર્ણય કરવામાં કુશળ હોય છે, તેથી નિત્ય-અનિત્ય વસ્તુના વિવેકમાં પણ બુદ્ધિમાન હોય છે અને તેથીજ “બુક્તિનાં સાધન કર્મો હશે કે સંન્યાસ હશે” આવા પ્રકારના સંશયથી રહિત હોય છે.

(આ શ્લોકમાં ત્યાગી એવું પદ મૂકીને “यज्ञो दानं तपः कर्म न त्याज्यम्” એ ત્રીજા શ્લોકમાંના ઉત્તરાર્ધમાં દર્શાવેલા અત્યાગથી આ સાત્વિક ત્યાગીને ભિન્ન કહેલો છે. વળી ‘મેધાવી’ એવું પદ મૂકીને “मोहात्तस्य परित्यागः” એ પૂર્વોક્ત તામસીત્યાગીનાથી આ સાત્વિકત્યાગીને ભિન્ન કહેલો છે. આ શ્લોકના પૂર્વોક્તમાં રાગદ્વેષના અભાવનું પ્રતિપાદન કરીને “कायक्लेशमवात्यजेत्” એ પૂર્વોક્ત રાજસી ત્યાગીના કરતાં આ સાત્વિક મુખ્યત્યાગીને ભિન્ન કહેલો છે તથા “छिन्नसं-

શયઃ એ પદ મૂકીને “**કાર્યમિત્યેવ ચત્કર્મ**” એ નવમા શ્લોકમાં દર્શાવેલા અમુખ્ય સાત્વિકત્યાગીના કરતાં આ મુખ્ય સાત્વિકત્યાગીને ભિન્ન કહેલો છે; કારણ કે તે અમુખ્ય સાત્વિકત્યાગીએ કર્મની તુચ્છતા તથા સંન્યાસની મહાભાગ્યતા યથાર્થ રીતે જાણેલી નથી હોતી. જે તેણે તેવી યથાર્થતા જાણી હોત, તો તે એક ક્ષણવાર પણ કર્મની અંદર રહેત નહિ. બળેલા માણસ પોતાની બળતરા શાંત કરવા માટેની ઇચ્છાવાળો થઇ પાસે રહેલા ગંગાનદીના મહાન ધરાને જે જાણતો હોય, તો ઊનાળાના તાપથી તપી ગયેલાં પાણીવાળા નાના ખાખોટીઆમાં એક ક્ષણવાર પણ આનંદ માને નહિ; માટે અમુખ્ય સાત્વિકત્યાગવાળા કર્મયોગીના સંશયો નાશ પામેલા હોતા નથી અને મુખ્ય સાત્વિકત્યાગવાળા કર્મસંન્યાસીના સંશયો નાશ પામેલા હોય છે; આટલો તે બંનેમાં ભેદ રહેલો છે. આ મુખ્ય સાત્વિકત્યાગવાળા સંન્યાસીના સંશયો નાશ પામેલા હોય છે; તેમાં કારણ પણ એજ છે કે, તે સંન્યાસી પોતે સત્ત્વગુણનો આશ્રય કરતો નથી, પણ સત્ત્વગુણ જાતે તેવા સંન્યાસીને આશ્રય કરે છે. પૂર્વોક્ત અમુખ્ય સાત્વિકત્યાગીમાં તથા આ મુખ્ય સાત્વિકત્યાગીમાં આજ મહાન વિશેષતા રહેલી છે.)

પરબ્રહ્મને જાણવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષે પૂર્વ-શ્લોકમાં દર્શાવેલા સાત્વિક ત્યાગરૂપ કર્મયોગના ફળભૂત એવા આ મુખ્ય સાત્વિકત્યાગરૂપ સંન્યાસનું અનુષ્ઠાન કરવું. “**યદહરેવ વિરજેત્તદહરેવ પ્રવ્રજેત્**”-જે દિવસે વૈરાગ્ય થાય તેજ દિવસે સંન્યાસ લેવો” “**एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति**”-આ આત્મારૂપ લોકનીજ ઇચ્છા રાખનારા ત્યાગી પુરુષો સંન્યાસ લે છે.” એ સર્વે શ્રુતિઓમાં આ મુખ્ય સાત્વિક ત્યાગરૂપ સંન્યાસ પ્રસિદ્ધ છે.

(શાંકરભાષ્યમાં તો “કર્મના પરિત્યાગરૂપ સંન્યાસ તો ત્રણ પ્રકારનો છે” એમ વિવેચન કર્યું છે; પરંતુ તેમાં તામસ અને રાજસત્યાગ બતાવ્યા અને આ ત્રીજા ત્યાગને તો સંગફળના ત્યાગરૂપ કહ્યો છે એવું શું? “ત્રણ બ્રાહ્મણો આવ્યા છે?” એમ કહી “તેમાં બે છ અંગસહિત વેદને જાણનારા છે અને ત્રીજો ક્ષત્રિય છે” એમ કહેવા જેવી આ તમારી ઊક્તિ છે. આવી રીતે પ્રથમ શંકા ઉઠાવીને પછી “કર્મસંન્યાસનું તથા ફલાભિસંધિત્યાગનું અહીં સમાનપણું છે; તેથીજ કર્મફળના

ત્યાગની પ્રશંસા કરેલી છે; માટે તમે કહ્યો છો તેવા દોષ અહીં નથી. ત્યાં કર્મત્યાગ અને ફલેચ્છાત્યાગ એ બંનેમાં ત્યાગ એ અંશ તો સરખોજ છે. એમાં રાજસત્યાગ અને તામસત્યાગની નિંદા કરીને કર્મફળની ઇચ્છાના ત્યાગરૂપ સાત્વિકત્યાગની “**સ ત્યાગઃ સાત્વિકો મતઃ**” એ શ્લોકમાં સ્તુતિ કરેલી છે. આવું સમાધાન કરીને કહેવું છે કે, સંગ અને ફળના ત્યાગપૂર્વક નિત્યકર્મનું અનુષ્ઠાન કરવાથી શુદ્ધ થયેલાં અંતઃકરણવાળા તથા આત્મજ્ઞાન તરફ સન્મુખ થયેલા પુરુષને આત્મજ્ઞાનની નિષ્ઠાનો ક્રમ કહેવામાટે આ શ્લોક છે. આમ કહીને શ્લોકનું તે પ્રમાણેજ વિવરણ કરીને છેવટે ઉપસંહાર કરેલો છે કે, નવમા શ્લોકમાં કહેલા કર્મયોગનું આ દશમા શ્લોકવડે પ્રયોજન કહેવું છે.

એ પ્રમાણે અમુખ્ય સાત્વિકત્યાગનોજ અનુવાદ કરીને હવે બે શ્લોકોથી તેનું પ્રયોજન કહે છે:—
न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।

यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते॥૧૧

કોઈપણ દેહાભિમાની, સમગ્ર કર્મોનો ત્યાગ કરી શકતો નથી; પણ જે કર્મનાં ફળનો ત્યાગ કરે છે તે ત્યાગી કહેવાય છે.^{૧૧}

(૧૧) અવશ્ય દેહાભિમાની કોઈ પણ જીવ, સમગ્રરીતે કર્મોનો ત્યાગ કરી શકતો નથી; કારણ કે સમગ્રરીતે કર્મોનો ત્યાગ કરનાર જીવ પોતાની પ્રાણયાત્રા નલાવી શકતો નથી, માટે અધિકારી હોઇને જે પુરુષ સર્વ કર્મોનાં ફળનો ત્યાગ કરે છે, તેજ ત્યાગી કહેવાય છે—અર્થાત્ જે કોઇ પરમાર્થદર્શી પુરુષ સમગ્ર રીતે કર્મોનો ત્યાગ કરવા શક્તિમાન છે, તે મુખ્ય ત્યાગી છે.

એ પ્રકારના ત્યાગનું ફળ કહે છે:—

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।

भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां कश्चित्

પૂર્વોક્ત મુખ્ય સંન્યાસવિનાના પુરુષોને મરણ પછી ત્રણ પ્રકારનું કર્મનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. અનિષ્ટ (નરક, તિર્યંચ આદિ), ઇષ્ટ(દિવતા આદિ) અને મિશ્ર (મનુષ્યત્વ); પરંતુ મુખ્ય સંન્યાસીઓને તો કોઈ પણ કાળે તે કર્મફળ પ્રાપ્ત થતું નથી.^{૧૨}

(૧૨) નરક, તિર્યંચ આદિરૂપ અનિષ્ટ ફળ, દેવતા આદિરૂપ ઇષ્ટ ફળ, તથા માનુષલાવરૂપ મિશ્રફળ—આ ત્રણ પ્રકારનું કર્મફળ સુવાપછી પૂર્વોક્ત મુખ્ય

સંન્યાસવિનાના પુરુષોને પ્રાપ્ત થાય છે; પણ મુખ્ય સંન્યાસીઓને કદી પણ તે ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી, કારણ કે તે મુખ્ય સંન્યાસીઓને કર્તૃત્વનું અભિમાન હોતું નથી.

અહીં કેટલાએક વિદ્વાનો કહે છે કે, “સાધારણ સંન્યાસીઓનેજ કર્મનો લેપ લાગતો નથી.” વળી તેઓએ “**તદાદિત્યે ચત્કર્મ**” એ શ્લોક પર વિવેચન કરેલું છે કે, જો સાધારણ સંન્યાસીઓને પણ કર્મનો લેપ લાગે, તો તેઓમાં તથા મુખ્ય સંન્યાસીઓમાં કોઈપણ ભત્તરો ભેદ ન રહેવાને બદલે ભેદ આવી પડે. આમ કહેવાથી એમ તો નહિજ સમજવું કે, સાધારણ સંન્યાસીઓ તથા મુખ્ય સંન્યાસીઓ સરખાજ છે; કારણ કે, બન્નેને જો કે ઉત્તરકાળનાં કર્મોનો અસંગતો સરખાજ છે, પણ પૂર્વકાળનાં કર્મોનો મુખ્ય સંન્યાસીઓને માટે તો તદ્દન દાહ થઈ જાય છે તથા સાધારણ સંન્યાસીઓને માટે તો તે પૂર્વકાળનાં કર્મોનો દાહ થતો નથી. આટલી તે બંનેમાં વિશેષતા રહેલી છે. સાધારણ સંન્યાસીઓને પૂર્વકર્મોને લીધેજ જન્મઆદિ પ્રાપ્ત થાય છે, જેમ યોગબ્રહ્મ થયેલા પુરુષની ગતિ થાય છે, તેમ તે સાધારણ સંન્યાસીની પણ ગતિ થાય છે. ભલે તે સાધારણ સંન્યાસીએ નિષ્કામ કર્મો કરેલાં હોય; તથાપિ આપસ્તંબે કહેલા આંખાના દણ્ડાંતથી તેને આનુપંગિક કર્મફળ તો અવશ્ય પ્રાપ્ત થાયજ છે; કારણ કે તેનેમાટે કોઈ મુખ્ય સ્વર્ગાદિ ફળ, શાસ્ત્રમાં કોઈપણ સ્થળે નહિ દર્શાવેલું હોવાથી પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય નથી.

હવે અહીં એક શંકા કરે છે કે, આત્માને કર્મનો લેપ નહિ લાગતો હોવાથી તે અકર્તા હરે છે. એ વાત તો ખરી, પણ તે આત્માનું અકર્તાપણું, સ્ત્રીમાં અગ્નિની દટિ કરવી, એ જેમ આરોપિત (માની લીધેલી) છે, તેમ કેવળ કલ્પિતજ છે કે, અજ્ઞાનને લીધે અધ્યસ્ત થયેલા કર્તાપણુવડે તે અકર્તૃત્વ ઢંકાઈ ગયેલું હોવાથી શાસ્ત્રદષ્ટિએ, અધ્યસ્ત થયેલા કર્તાપણુનો નાશ કરી નાખવાથી તે અકર્તૃત્વ વાસ્તવિકરૂં થઈ જાય છે કે શું? આ શંકાનું સમાધાન કરતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, કેવળ કલ્પિતદષ્ટિએ અસ્તિસ્વરૂપ જોઈ લીધેલી સ્ત્રીમાં જેમ દાહકપણું જેવામાં આવતું નથી, તેમ આત્માની અંદર પણ કેવળ કલ્પિતદષ્ટિએ માની લીધેલા અકર્તાપણુથી આત્માની અંદર વાસ્તવિક એવું કર્મનું નિર્લેપપણું સંભવી શકતું નથી, માટે આત્માની અંદર રહેલું અકર્તૃત્વ કલ્પિત નથી; પરંતુ વાસ્તવ

વિક છે એમ સિદ્ધ કરવામાટે પીઠિકા રચે છે:-

પંચૈતાનિ મહાબાહો કારણાનિ નિબોધ મે ।

સાંખ્યે કૃતંતે પ્રોક્તાનિ સિદ્ધયે સર્વકર્મણામ્ ॥

હે મોટી ભુબવાળા અર્જુન! વેદાંતશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતમાં સર્વ કર્મોની સિદ્ધિને માટે પાંચ કારણો કહેલાં છે, તે તું મારી પાસેથી સમજી લે. ૧૩

(૧૩) હે મોટા બાહુવાળા અર્જુન! સર્વ કર્મોની સિદ્ધિને માટે હવે પછી કહેવામાં આવતાં પાંચ કારણો હોય છે, તે તું મારાં વચનથી જાણી લે. એ કારણો હું તને મારી શુદ્ધિ પ્રમાણે ઘડી કાઢીને બતાવવી કહેતો નથી; પરંતુ તે કારણો, જેમાં આત્મઅનાત્મરૂપ તત્ત્વોને સારી રીતે પ્રકટ કરેલાં છે તથા જેની અંદર સર્વ કર્મોની પરિસ્થિતિ થઈ જાય છે તેવાં વેદાંતશાસ્ત્રમાં કહેલાં છે.

તે પાંચ કારણો હવે ગણી દેખાડે છે:-

અધિષ્ઠાનં તથા કર્તા કરણં ચ પૃથગ્વિધમ્ ।

વિવિધાશ્ચ પૃથક્ ચેષ્ટા દૈવં ચૈવાત્ર પંચમમ્ ॥

(કર્મોની સિદ્ધિને માટે પહેલું કારણ) અધિષ્ઠાન (દેહ), (બીજું કારણ) કર્તા (પ્રમાતા અથવા અહંકાર), (ત્રીજું કારણ) જૂદાં જૂદાં પ્રકારનાં એટલેખાર પ્રકારનાં કરણ (ઇન્દ્રિયગણ), (ચોથું કારણ) જૂદી જૂદી ભત્તરની વાયુની ચેષ્ટાઓ તથા (પાંચમું કારણ) તે તે ઇન્દ્રિયોના અધિક્ષાયક દેવો છે. ૧૪

(૧૪) ઇચ્છા, દ્વેષ, મુખ, દુઃખ અને જ્ઞાન-આદિને પ્રકટ થવાના આધારરૂપ એવો જે દેહ તે અધિષ્ઠાન કહેવાય છે. તે દેહરૂપ અધિષ્ઠાન, કર્મોની સિદ્ધિને માટે પહેલું કારણ છે; તથા આવાંકસિ-વાયના સર્વ વાદીઓને તે અનાત્માતરીકે સિદ્ધ છે. શુદ્ધિવિશિષ્ટ એવો ચિદાભાસ તથા પ્રમાતા, કે જેનું નામ અહંપ્રત્યય (જ્ઞાન)ના વિષયરૂપ અહંકાર છે, તે બીજું કારણ છે; અને તે અહંકાર પણ આત્મા નથી એમ સમજવું, કારણ કે દેહનીજ ઉત્પત્તિ અથવા નાશ થતાં તે અહંકારની પણ ઉત્પત્તિ અને નાશ જેવામાં આવે છે. વિશેષણ (દેહ)ના નાશથી વિશિષ્ટ (અહંકાર) નો નાશ તથા વિશેષણની ઉત્પત્તિથી વિશિષ્ટની ઉત્પત્તિ થાય છે. આવા અભિપ્રાયને જણાવનારી શ્રુતિ છે કે, “**ચિ-જ્ઞાનઘન એવૈત્થેષ્યો ભૂતેભ્યઃ સમુત્પાદ્ય તાન્યે-વાનુચિનશ્યતિ**”-વિજ્ઞાનઘન એવા પરમાત્માજ આ શ્રુતારૂપ વિશેષણથી વિશિષ્ટ થઈ પાછા તે ચિ-

શેષણેનો નાશ થતાં નાશ (સ્વરૂપને) પામે છે.” વળી બીજી શ્રુતિ પણ કહે છે કે:- “યથાગ્નિઃ છુદ્ધા વિસ્ફુલ્લિંગા વ્યુષ્ણરત્યેવમેતસ્માદાત્મનઃ સર્વે એત આત્માનો વ્યુષ્ણરતિ-જેમ અગ્નિમાંથી જુદા જુદા ગ્રીણા તણખાઓ બહાર નીકળે છે, તેમ આ આત્મામાંથી આ સર્વે જીવાત્માઓ બહાર પડે છે.” આ શ્રુતિઓ બુદ્ધિયુક્ત ચેતન્યાભાસને-પ્રમાતાને-અહંકારને અથવા કર્તાને આત્માથી ભિન્નપણું દર્શાવે છે. વળી કર્મોની સિદ્ધિમાં ત્રીજું કારણ કરણ છે. તે કરણ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ ગાનેન્દ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિ એમ કુલ મળીને બાર પ્રકારનું છે; તથા અનેક પ્રકારની જે પ્રાણચેષ્ટાઓ તે યોથું કારણ છે અને પુણ્યપાપરૂપ દેવ અથવા તે તે છદ્વિયોના અધિષ્ઠાયક દેવો તે પાંચમું કારણ છે.

શરીરવાઙ્મનોર્મિયત્કર્મ પ્રારમ્ભે નરઃ ।

ન્યાય્યં વા વિપરીતં વા પંચૈતે તસ્યદ્દેતવઃ ॥

પુરુષ શરીર, વાણી અને મનથી જે કોઈ શાસ્ત્રીય અથવા અશાસ્ત્રીય કર્મનો આરંભ કરે છે, તેનાં મૂળ કારણો આ પાંચ હોય છે.^{૧૫}

(૧૫) પુરુષ શરીર, વાણી અને મનથી જે કોઈ ન્યાયી કે અન્યાયી કર્મનો આરંભ કરે છે, તેનું કારણ પૂર્વોક્ત પાંચ વસ્તુઓ છે. અહીં કોઈને શંકા થવાનો સંભવ છે કે, કર્મનો આરંભ શરીર, વાણી અને મન એ ત્રણથી થાય છે અને તેનાં કારણો પાંચ છે; આમ પરસ્પર વિરુદ્ધ કેમ કહેવામાં આવે છે? ના, પણ તેવો કોઈ દોષ અહીં નથી; કારણ કે અહીં પણ “શરીર” પદથી અધિષ્ઠાનનું ગ્રહણ કરેલું છે. “નર” પદથી કર્તાનું ગ્રહણ કરેલું છે. “વાઙ્મનઃ” પદથી કરણનું ગ્રહણ કરેલું છે. “આરમ્ભે” એ ક્રિયા-પદથી અનેક પ્રકારની પ્રાણચેષ્ટાઓનું ગ્રહણ કરેલું છે તથા “ન્યાયમ્” એ પદથી ધર્મ-અધર્મરૂપ દેવનું ગ્રહણ કરેલું છે. દરેક કર્મોમાં એ પાંચ કારણો સમાતળ હોય છે. તોપણ ઉપયોગમાં વિધિ અને નિષેધના લક્ષણવાળા ત્રણ પ્રકારોનું કર્મશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ શારીરિક કર્મ, આ માનસિક કર્મ અને આ વાચિક કર્મ, એ પ્રમાણેના જે વ્યવહાર જોવામાં આવે છે તે તો દેહ આદિની મુખ્યતાને લીધેનું છે; માટે એમાં કંઈ વિરોધ નથી.

સર્વ કર્મોની સિદ્ધિમાં પાંચજન કારણો હોય છે. એ વાતનું પ્રતિપાદન કરવામાં ફળ એ છે કે,

આત્માની અંદર કર્તાપણું આરોપિત છે તથા અકર્તાપણું સ્વાભાવિક છે. આવોજ આશય હવે પછીના બે શ્લોકમાં દર્શાવે છે.

તત્રૈવં સતિ કર્તારમાત્માનં કેવલં તુ યઃ ।

પશ્યત્યકૃતરિદ્ધિહા સ પશ્યતિ દુર્મતિઃ ॥૧૬॥

તે કર્મની અંદર પૂર્વોક્ત પાંચ કારણોજ કારણતરીકે છે; છતાં જે પુરુષ કેવળ અકર્તા આત્માને કર્તા જુએ છે, તે દુર્મતિ, સંસ્કાર-રહિત બુદ્ધિવાળો હોવાથી આંધળોજ છે.^{૧૬}

(૧૬) તે કર્મ પૂર્વોક્ત પાંચ કારણોથીજ બને છે અને આત્મા તો કેવળ અકર્તા-ચેતનસ્વરૂપજ છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે:- “સાક્ષી ચેતા કેવલો નિર્ગુણઃ-આત્મા સર્વનો સાક્ષી છે, ચેતન-સ્વરૂપજ છે, અકર્તા છે અને નિર્ગુણ છે.” આત્મા તો પૂર્વોક્ત અધિષ્ઠાન આદિ પાંચ કારણોના કેવળ દ્રષ્ટાજ છે-ઉદાસીનજ છે; છતાં પણ જે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો પુરુષ, તે આત્માને કર્તૃત્વધર્મનો આશ્રયભૂત માને છે, તે પુરુષ તાત્ત્વિકદષ્ટિએ આંધળોજ છે; કારણ કે તેની બુદ્ધિ, શાસ્ત્ર કે આચાર્યના ઉપદેશથી અથવા શમદમાદિ સાધનોથી સંસ્કારવાળી થયેલી નથી હોતી, પણ વિપરીત હોય છે. કહેવાનો ભાવ એ છે કે, જેમ કોઈ પુરુષ, પોતાના મુખને જળપાત્રના સંબંધવાળું જોઈ, જળની ચંચળતાને પોતાના મુખમાં આરોપિત કરે છે, તેમ આત્માને બુદ્ધિના સંસર્ગવાળો જોનાર મૂઠ પુરુષ પણ કર્તૃત્વ આદિ બુદ્ધિના ધર્મને આત્મામાં આરોપિત કરે છે. હવે બીજું પ્રયોજન કહે છે:-

યસ્ય નાહંકૃતો ભાવો બુદ્ધિર્યસ્ય ન લિપ્યતે ।

હત્વાપિ સ ઇમાલ્લોકાન્ન હંતિ ન નિવદ્ધયતે ॥

જે પુરુષનો ભાવ અહંકારસ્વરૂપને પામેલો નથી; તથા જેની બુદ્ધિ આત્મભાવથી લેપાયેલી નથી, તે પુરુષ આ લોકને હણી નાખીને પણ નથી હણતો કે નથી બંધાતો.^{૧૭}

(૧૭) જે પ્રમાતાને માત્ર પ્રત્યક્સ્વરૂપ આત્મા, અહંકારના સ્વરૂપને પામી જતો નથી તથા જે પ્રમાતાની બુદ્ધિ, પોતે આત્મભાવથી રંગાઈ જતી નથી-અર્થાત્ તાકિડોને જેમ બુદ્ધિના કર્તૃત્વ આદિ ધર્મો આત્માની અંદર પ્રતીત થાય છે, તેમ જે પ્રમાતાને બુદ્ધિના ધર્મોથી તથા બુદ્ધિથી ભિન્ન આત્મા દેખાતો હોય તથા બુદ્ધિ-

નેજ ચેતના કહેનારા બૌદ્ધની પેઠે જે પ્રમાતાને ચેતન્ય આદિ આત્માના ધર્મો જડસ્વરૂપ બુદ્ધિ-માં ન દેખાતા હોય તે પ્રમાતા, જડ અને ચેતનના એક બીજાની અંદર અપ્યસ્ત થયેલા ધર્મોનું વિવેચન-પૃથક્કરણ કરી-આત્માની અંદર દુઃખ આદિના સંસર્ગનો નિષેધ કરી તથા ભોક્તૃત્વનો બાધ કરી સમગ્ર લોકોને હણી નાખે તોપણ તે કોઇને હણ-તો નથી કે બંધાતો પણ નથી-અર્થાત્ તેણે કર્તૃત્વનોજ બાધ કરેલો છે, જેથી તેને હંતૃત્વનો સંબંધ તો ક્યાંથીજ હોઇ શકે? જો કે બળા ગયેલું વસ્ત્ર પોતાની મૂળ સ્થિતિમાંજ રહે છે, તેમ હનન-ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થયેલા તે જ્ઞાની આત્માને કર્તૃત્વનું અનુસરણ તો હોયજ છે; તથાપિ રાગદ્વેષના અભાવ હોવાથી વાસ્તવિક રીતે તે અકર્તાજ છે. (આમ કહીને ભગવાને અહીં દર્શાવ્યું છે કે, “આત્મા વાસ્તવિક રીતે અકર્તાજ છે. આવી ભાવના કરનાર પુરુષે કરેલું” કર્મ” પણ કર્તૃત્વાભિ-માનથી રહિત હોય છે; માટે પોતાનું ફળ આપવા માટે યોગ્ય રહેતું નથી.)

દોરીની અંદર દેખાતા સર્પને દોરીની બુદ્ધિથી પ્રહાર કરનારા પુરુષને સર્પને છછેડવાથી ઉત્પન્ન થનાર સર્પદંશ આદિ ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી; પણ ખરા સર્પને પ્રહાર કરનાર પુરુષને તે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે; તેમજ અહીં પણ આત્માની અંદર અકર્તૃત્વ-બુદ્ધિ રાખીને કર્મ કરનારા પુરુષને તે કર્મ, કંઈ પણ ફળ આપી શકતું નથી, એમ સમજવું.

સાત્વિક ત્યાગને સિદ્ધ કરવામાં ઉપયોગી એવો આત્માના અકર્તાપણાને સિદ્ધ કરવાનો પ્રકાર અહીં સમાપ્ત થયો. હવે તે વિષયપર સાંખ્યમતવાળો શંકા કરી કહે છે કે, તમે કહ્યું કે: “કર્મની સિદ્ધિનાં કારણો પાંચ છે તથા વિવેકી પુરુષ સમગ્ર લોકોને હણી નાખે છતાં કોઇને હણતો નથી” એ અમે સહન કરી શકતા નથી. પરિણામધર્મથી રહિત એવો ચેતન, કેવળ ક્રિયાસ્વરૂપ એવાં કાયિક આદિ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મોનો કર્તા બને છે, આમ કહેવું તે યોગ્ય નથી; અને વળી બીજું “ન નિ-શ્ચયતે” એમ કહીને પ્રથમ કહેલા ભોક્તાપણાનું પણ તમે જે ખંડન કર્યું, તે પણ અમે સહન કરી શકતા નથી; કારણ કે કુંભાર વગેરે કારી-ગરો કેવળ પોતાનીજ પ્રેરણાથી ઘટઆદિ પદાર્થોને બનાવતા નથી પણ તે પદાર્થોનો ભોગ કરનારા મનુષ્યોની પ્રેરણાથીજ બનાવે છે; અને જે કદાચ તેમ ન હોય, એટલે ભોગ કરનારા મનુષ્યો

ન હોય તો તે કુંભારઆદિને ઘટઆદિ પદાર્થો બનાવવાની પ્રવૃત્તિ તદ્દન બ્યર્થ થઈ પડે. એ પ્રમાણેજ પ્રકૃતિની માત્રાથી ઉત્પન્ન થયેલા કર્તા વગેરે, પુરુષને ભોગ ભોગવવામાં તથા ભોક્ષ ભોગવવામાં ઉપયોગી સાધનભૂત એવાં સર્વ કર્મોને કરે છે, જેથી પુરુષનો ભોક્તાપણાનો સ્વભાવ હોવાથી અકર્તાપણાનો અનુસંધાનપૂર્વક પણ કરેલું કર્મ, ભોક્તાએ અવશ્ય ભોગવવું જોઇએ. તો પછી સાત્વિક લાગમાં પણ કર્મોનો લેપ નહિ લાગવાનું જે તમે કહ્યું તે અધટિત છે. આ શંકાનું સમાધાન કરવામાટે ભગવાન કહે છે:-

જ્ઞાનં જ્ઞેયં પરિજ્ઞાતા ત્રિવિધા કર્મચોદના ।

કરણં કર્મ કર્તેતિ ત્રિવિધઃ કર્મસંગ્રહઃ ॥૧૮॥

જ્ઞાન, જ્ઞેય અને પરિજ્ઞાતા-એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારવાળી કર્મોની પ્રેરણા છે; તથા કરણ, કર્મ અને કર્તા-એ ત્રણ પ્રકારવાળો કર્મોનો સંગ્રહ છે.

(૧૮) જેનાથી વસ્તુતત્ત્વ પ્રકાશ છે, તેનું નામ જ્ઞાન કહેવાય છે; એટલે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન આદિ પ્રમાણોથી ઉત્પન્ન થનારો વર્તમાનકાલીન અથવા ભૂતકાલીન એવો ઘટઆદિ પદાર્થોનો જે પ્રકાશ તે જ્ઞાન છે, તે જ્ઞાનના વિષયભૂત એવા ઘટ આદિ જે પદાર્થો તે જ્ઞેય છે તથા ઘટઆદિ પદાર્થને જાણનાર એવી ચેતન્યના આભાસવાળી જે બુદ્ધિ તે પરિજ્ઞાતા કહેવાય છે, કે જે ભોક્તા એવા નામથી પણ ઓળખાય છે. આ ત્રણ પ્રકારી-વાળી કર્મની પ્રેરણા છે-અર્થાત્ એ ત્રણેય એકત્ર થઇને કર્મની અંદર પ્રવર્તક થાય છે; કારણ કે જ્ઞેય (જાણવા યોગ્ય પદાર્થ) અને જ્ઞાતા (જાણનાર) હોય તોપણ જ જ્ઞાનનો અભાવ હોય તો પ્રવૃત્તિ થઇ શકતી નથી; તેમજ જ્ઞાન અને જ્ઞાતા હોય છતાં જ્ઞેયવસ્તુ જે દેશ અથવા કાળના વ્યવધાનવાળી હોય તોપણ પ્રવૃત્તિ થઇ શકતી નથી; તથા સંસ્કારસ્વરૂપ એવું જ્ઞાન હોય અને જ્ઞેયવસ્તુ પણ નજીકમાંજ હોય છતાં પણ જ્ઞેય જ્ઞાતા ન હોય તો પ્રવૃત્તિ થઇ શકતી નથી. જેમ સુષુપ્તિઅવસ્થામાં જ્ઞાન તથા જ્ઞેય તો હોયજ છે, પણ પ્રમાતાને અભાવ હોવાથી પ્રવૃત્તિ જ્ઞેવામાં આવતી નથી તેમ. માટે જ્ઞાતા, જ્ઞેય અને જ્ઞાન એ ત્રણેય પદાર્થો ઉભી કરેલી ત્રણ લાકડી-ઓની પેઠે એકબીજાની અપેક્ષા (જરૂરીઆત) રાખનારા છે, અને લાગબુદ્ધિ, પ્રહણ્યબુદ્ધિ તથા ઉપેક્ષાબુદ્ધિરૂપ કાર્યને ઉત્પન્ન કરી લાગ, પ્રહણ્ય અને ઉપેક્ષાને અનુકૂળ એવા બ્યાપારમાં પ્રવર્તવે

છે; માટે તે ત્રણેય મળીનેજ કર્તા કહેવાય છે; તથા કરણ એટલે ઇન્દ્રિયો, કર્મ એટલે તે ઇન્દ્રિયો-વડે કરવામાં આવતું વિષયોનું ગ્રહણ અને કર્તા એટલે પૂર્વોક્ત જ્ઞાતા-એ ત્રણેય પદાર્થો જ્યારે એકત્ર થાય છે, સારે અત્યંત ઇષ્ટ એવા ભોગ્ય પદાર્થોને ગ્રહણ કરનાર સ્થાનરૂપ-ભોક્તા કહેવાય છે-અર્થાત્ ભોક્તા તથા ઇન્દ્રિયો હોય છતાં પણ જો ક્રિયા ન હોય તો ભોગનો સંભવ હોતો નથી, તેમજ ઇન્દ્રિયો તથા કર્મ (ક્રિયા) હોય છતાં પણ જો ભોક્તા ન હોય તોપણ ભોગનો સંભવ રહેતો નથી; કારણ કે કોઈપણ જ્ઞાતની ક્રિયા તેના આશ્રયવિના સ્વરૂપમાં આવી શકતી નથી. તેમજ વળી કર્મ તથા ભોક્તા હોય છતાં પણ જો ઇન્દ્રિયો ન હોય, તોપણ ભોગનો સંભવ રહેતો નથી; કારણકે આશ્રયને ઇન્દ્રિયોવિના પોતાના ભોક્તાપણના અંગભૂત કર્તાપણની સિદ્ધિ ઈર્ષ્ય શકે નહિ; માટે કરણ, કર્મ અને કર્તા, એ ત્રણેય સાથે મળીનેજ ભોક્તા એ પ્રમાણે કહેવાય છે. શ્રુતિ પણ કહે છે:-“**આત્મેન્દ્રિયમનોયુક્તં મોક્તેત્યાદુર્મનીષિણ:-**”વિદ્વાનો મન, બુદ્ધિ તથા ઇન્દ્રિયદારા બુદ્ધિની ભોગ્ય વસ્તુ સાથેના સંબંધરૂપ ક્રિયા-એ ત્રણેયને ભોક્તા કહે છે.” આ શ્રુતિનું એ પ્રમાણે વિવેચન કરવાથીજ તે શ્રુતિનો તથા આ ગીતાના શ્લોકરૂપ સ્મૃતિનો પરસ્પર મૂલમૂલિભાવ ધરી શકે છે; પણ બીજી રીતે વ્યાખ્યાન કરવાથી ધરી શકે નહિ. એ પ્રમાણેના વ્યાખ્યાનથી સિદ્ધ થાય છે કે, જ્ઞાન, જેય એને જ્ઞાતારૂપ કર્તા જેમ આત્માથી લિન્ન છે, તેમ કરણ, કર્મ અને કર્તારૂપ ભોક્તા પણ આત્માથી લિન્નજ છે. વળી ભોક્તાનો અર્થજ ભોગ કરનાર એવો થાય છે, માટે જે કર્તા છે તેજ ભોક્તા છે. એમ પ્રતિપાદન કરેલું હોવાથી “હું એકતાં છું, હું અભોક્તા છું” આવાં અનુસંધાન-પૂર્વક કર્મો કરનાર પુરુષને કર્તાપણથી થનારો તથા ભોક્તાપણથી થનારો કર્મનો લેપ લાગતો નથી, એ વાત સિદ્ધ છે. ભાષ્યકાર શ્રીશંકરાચાર્યે પણ આ શ્લોકનો આવેજ અર્થ કરેલો છે.

કેટલાએક અહીં આવો પણ અર્થ કરે છે:-કરણ એટલે ક્રિયાને સાધવામાં અતિ ઉપકારક દશ પ્રકારનું બાહ્યકરણ (ઇન્દ્રિયો) તથા મન અને બુદ્ધિરૂપ આંતરકરણ-એમ બાર પ્રકારે છે. કર્મ એટલે કર્તાને અત્યંત ઇષ્ટ તથા ક્રિયાવડે વ્યાપ્યમાન જે હોય તે. વળી તે કર્મ ચાર પ્રકારનું છે:-
ઉત્પાદ (ઉત્પન્ન કરવાયોગ્ય), આપ્ય (પ્રાપ્ત

કરવાયોગ્ય), વિકાર્ય (વિકાર કરવાયોગ્ય) તથા સંસ્કાર્ય (સંસ્કાર કરવાયોગ્ય). કર્તા એટલે બીજાં કારણોનો પ્રયોગક એવો ચિદચિદ્દર્શિ; આ ત્રણેય કર્મોનો સંગ્રહ છે-અર્થાત્ કર્મોનો આશ્રયભૂત કર્તા છે; તથા જ્ઞાન એટલે વિષયને પ્રકાશન કરનારી શક્તિ, જેય એટલે વિષય તથા પરિજ્ઞાતા એટલે જ્ઞાનનો આશ્રય-ભોક્તા. આ ત્રણેય કર્મની અંદર પ્રવર્તક છે.” આ પ્રમાણે વિવેચન કરનારાઓનો આશય તો એજ છે કે, આત્મા કર્તા નથી તથા સાંખ્યો જેમ આત્માને ભોક્તા માનીને પ્રકૃતિનો પ્રવર્તક પણ કહે છે તેમ લેશમાત્ર નથી; તોપણ તે પ્રમાણે વિવેચન કરનારાઓ ક્રિયાથી વ્યાપ્યમાન તથા હવે પછી કહેવામાં આવતા સાત્ત્વિક આદિ બેદને માટે અયોગ્ય એવાં ઘટઆદિ કર્મને કર્તાની કાટિમાં જે દાખલ કરે છે તે અયોગ્ય છે; કારણકે તે કર્મ તો માત્ર ક્રિયાનો આશ્રયજ છે, એમ કહેવાને બદલે ક્રિયાથી વ્યાપ્યમાન છે એમ જે કહેવું તે અહીં તદ્દન અનુપયોગી છે. અમારા મતમાં તો ઘટઆદિ પદાર્થોપર થનારી ક્રિયાનેજ મુખ્યત્વે કરીને કર્મ કહીએ છીએ અને કર્તાની કાટિમાં અમે માનેલાં કર્મોનો જે પ્રવેશ થાય છે તે, ક્રિયા અને ક્રિયાવાન તથા ધર્મ અને ધર્મીના અબેદની અપેક્ષાએ ધરી શકે છે.

વળી બીજા કેટલાએકનો જ્ઞાનના સંબંધમાં આવો મત છે કે:-“પ્રકાશન-ક્રિયાનું નામ જ્ઞાન કહેવાય છે.” આ મતમાં ક્રિયારૂપ એ જ્ઞાનને પ્રવર્તક એવાં બીજાં જ્ઞાનની અપેક્ષા રહેશે અને વળી તે પ્રવર્તક જ્ઞાનને બીજાની અપેક્ષા રહેશે. આમ તે તે જ્ઞાનમાં બીજાં બીજાં જ્ઞાનની અપેક્ષા થતાં સ્પષ્ટ રીતે અનવસ્થા દોષ આવી લાગે છે, માટે જ્ઞાનને ક્રિયારૂપ માનવું તે યોગ્ય નથી.

પૂર્વશ્લોકમાં કહેલા જ્ઞાનાદિ છ પદાર્થોમાં પરિજ્ઞાતા અને કર્તાને એકજ માનવાથી પાંચ પદાર્થો અવશેષ રહે છે. હવે તે પાંચે પદાર્થો પ્રકૃતિથીજ ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી ત્રિગુણાત્મક હોવાનો સંભવ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાંથી ઘટ અને કુઠાર (કુહાડા) ની પેઢે જડ સ્વરૂપવાળાં જેય અને કરણની પરિસંખ્યા કરવામાટે પ્રથમ જ્ઞાન, કર્મ અને કર્તાના દરેક પ્રત્યેના ત્રણ ત્રણ પ્રકારોનું વિવરણ કરવામાટે પ્રતિજ્ઞા કરે છે:-

**જ્ઞાનં કર્મં ચ કર્તાં ચ ત્રિયૈવ ગુણભેદતઃ ।
પ્રોચ્યતે ગુણસંલ્યાને યથાવચ્છ્રુણુ તાન્યપિ ॥**

સત્વાદિગુણના બેદથી જ્ઞાન, કર્મ અને કર્તા ત્રણ ત્રણ પ્રકારે છે, એમ સાંખ્યશાસ્ત્રમાં કહેલું છે. તેઓને પણ તું શાસ્ત્ર પ્રમાણે સાંભળ. ૧૯

(૧૯) સાંખ્યશાસ્ત્રમાં કહેવાય છે કે, જ્ઞાન, કર્મ અને કર્તા સાત્ત્વિકાદિ ગુણના બેદથી ત્રણ ત્રણ પ્રકારનાં છે, પરંતુ જ્ઞેય અને કરણ ત્રણ ત્રણ પ્રકારનાં નથી; જો કે સાંખ્યશાસ્ત્રમાં તેમજ એકજ સ્ત્રીમાં તેના ધર્મીને સુખ ઉત્પન્ન થાય છે, જણાવ્યું છે. જેમકે:-કારણ કે તે ધર્મીપ્રત્યે તેણીના સત્ત્વગુણ ઉત્પન્ન થયેલો હોય છે, પણ તેજ સ્ત્રીને નહિ પામનારા ચૈત્રનામના પરપુરુષને દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે; કારણ કે તે ચૈત્રપ્રત્યે તે સ્ત્રીના રજોગુણ ઉત્પન્ન થયેલો હોય છે. વળી તેજ સ્ત્રીમાં તેણીની શોક્યને દ્રેષ ઉત્પન્ન થાય છે, કારણ કે તે શોક્યપ્રત્યે તે સ્ત્રીના તમે-ગુણ ઉત્પન્ન થયેલો હોય છે.” આમ એકજ સ્ત્રીએ સર્વ ભાવો વ્યક્ત કરેલા છે, માટે જ્ઞેય અને કરણના ત્રણ ત્રણ ત્રણ બેદો પાડેલા પ્રસિદ્ધ છે; તોપણ તે વ્યવસ્થા મૂલવિનાનીજ દેખાય છે, કારણ કે સ્ત્રી વગેરે પદાર્થો એકજ પુરુષને પણ નિમિત્તના બેદથી પ્રીતિ, દુઃખ અને દ્રેષના વિષય થઈ પડે છે. પ્રીતિ, દુઃખઆદિ ધર્મો કર્તાની સાથેજ સમવાય સંબંધથી રહેનારા પ્રતીત થાય છે, જેથી તે પ્રીતિ વિગેરેની માત્ર આલંબનભૂત એવી સ્ત્રીનેજ પ્રીતિ આદિસ્વરૂપે કલ્પી શકાય નહિ; માટે સિદ્ધ થાય છે કે, જ્ઞેય અને કરણના ત્રણ ત્રણ પ્રકારો છેજ નહિ. આવા આશયર્થોજ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે જ્ઞેય અને કરણનું ત્રણ ત્રણ પ્રકારે વિવેચન કરેલું નથી.

એ પ્રમાણે જ્ઞાન આદિ ત્રણેયના, દરેકના ત્રણ ત્રણ પ્રકારો કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને પ્રથમ જ્ઞાનના ત્રણ પ્રકારો કહે છે:-

સર્વભૂતેષુ યેનૈકં ભાવમવ્યયમીક્ષતે ।

અવિભક્તં વિભક્તેષુ તજ્ઞાનં વિદ્ધિ સાત્ત્વિકમ્ ॥

જે જ્ઞાનવડે પુરુષ, જૂદાં જૂદાં સર્વભૂતોમાં વિભાગ પામીને નહિ રહેલા એક અવિનાશી ભાવને જુએ છે, તે જ્ઞાનને તું સાત્ત્વિક જાણુ. ૨૦

(૨૦) કડાં, કુંડલ આદિ જૂદા જૂદા પદાર્થોમાં તત્ત્વપુરુષ જેમ એક સુવર્ણનેજ જુએ છે, તેમ અનેક પ્રકારનાં નામો તથા રૂપોથી ભિન્ન ભિન્ન જણાતાં સર્વભૂતોમાં પરિણામધર્મવિનાના એક ચિન્માત્રસ્વરૂપ ભાવને જે જ્ઞાનવડે પુરુષ જુએ છે એટલે “આ બધું એકજ છે” આમ જાણે છે; તે જ્ઞાનને તું સાત્ત્વિક જ્ઞાન જાણુ-અર્થાત્ એક આ-

ત્માનું જે જ્ઞાન તે સાત્ત્વિક છે.

હવે રાજસ જ્ઞાન કહે છે:-

પૃથક્ત્વેન તુ યજ્ઞાનં નાનાભાવાન્થગ્વિધાન ।
વેત્તિ સર્વેષુ ભૂતેષુ તજ્ઞાનં વિદ્ધિ રાજસમ્ ॥

જે જ્ઞાનવડે પુરુષ, સર્વભૂતોમાં અનેક પ્રકારના જૂદા જૂદા ભાવોને (આત્માઓને) ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે જાણે છે, તે જ્ઞાનને તારે રાજસ જાણુ. ૨૧

(૨૧) જે જ્ઞાનવડે પુરુષ, પંચભૂતોથી અનેલાં સર્વભૂતોમાં કાષ્ઠપિણ્ણ જાતનો વિશેષ (ભિન્નતા) નથી; છતાં દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ, સ્થાવરઆદિના બેદથી અનેક પ્રકારના ભાવોને પરસ્પર ભિન્નસ્વરૂપે જાણે છે-એક જાતના મનુષ્ય આદિમાં પણ દરેકપ્રત્યે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારોને જાણે છે, તે જ્ઞાનને તું રાજસ જાણુ. અહીં કહેવાનો અભિપ્રાય એ છે કે, “જીવાત્માઓ પરસ્પર ભિન્ન છે. વળી તે સર્વ જીવાત્માઓના ધર્મશ્રી બેદ રહેલો છે; તેમજ ધર્મશ્રી અને જીવાત્માઓથી જડવર્ગના બેદ રહેલો છે.” આ પ્રમાણે ઉપાધિરહિત અધિષ્ઠાન વગેરે પાંચનું જે જ્ઞાન તે રાજસજ છે, એમ કુતાર્કિકોનો અભિપ્રાય છે.

યત્તુ કૃત્સવદેકસ્મિન્ કાર્યે સક્તમૈતુકમ્ ।

અતત્ત્વાર્થવદલ્પં ચ તત્ત્વામસમુદાહૃતમ્ ॥૨૨॥

જે જ્ઞાન એકજ દેહાદિ કાર્યમાં સંપૂર્ણતાની પેઠે આસક્ત થયેલું છે, પ્રમાણવિનાનું છે, તાત્ત્વિક અર્થથી રહિત છે તથા અલ્પ છે, તે જ્ઞાનને તામસ કહેલું છે. ૨૨

(૨૨) જે જ્ઞાન, એકજ દેહ અથવા પ્રતિમા આદિમાં પરિપૂર્ણતાવાળું હોઇને “આટલોજ અથવા આવડોજ આત્મા અથવા ધર્મ છે,” આવા કદાચલવાળું છે, યુક્તિઓથી રહિત છે, વાસ્તવિક અર્થના આધારવિનાનું છે-તુચ્છ વિષયવાળું તથા અલ્પ ફળવાળું છે, તે જ્ઞાનને તામસ કહેલું છે.

હવે ત્રણ પ્રકારનાં કર્મો કહે છે:-

નિયતં સંગરત્તિમરાગદ્વેષતઃ કૃતમ્ ।

અફલપ્રેરના કર્મ યત્તત્સાત્ત્વિકમુચ્યતે ॥૨૩॥

ફળની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાવિનાના પુરુષે જે કર્મ હંમેશાં અભિમાનના સંગવિના તથા રાગદ્વેષવિના કરેલું છે, તે કર્મ સાત્ત્વિક કહેવાય છે. ૨૩

(૨૩) જે કર્મ હંમેશાં અભિમાનવિનાનું છે, ઇષ્ટ વસ્તુમાં પ્રીતિરૂપ રાગથી તથા અનિષ્ટ વસ્તુમાં

અપ્રીતિરૂપ દ્વેષથી જે કર્મ કરવામાં આવેલું નથી એટલે રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરી કેવળ નિષ્કામશુદ્ધિથી જે કર્મ કરેલું છે; અને “ **ફલ્યુ ચ લીયતે ચ इति फलम्** ” જે કાંઈ ક્રિયાથી પ્રાપ્ત થનારી આત્માથી ભિન્ન, સારવિનાની તથા નાશવંત એવી જે વસ્તુ તે ફળ કહેવાય છે. ” એ ફળસિવાવાયની સ્વયંભૂ, પરિપૂર્ણ તથા અવિનાશી એવી આત્મતત્ત્વરૂપ વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છનારા પુરુષે, “ **विविदिषन्ति यज्ञेन-यज्ञवडे आत्मतत्त्वेन ज्ञायुवा धृच्छे** ” એ શ્રુતિવચન પ્રમાણે કેવળ આત્મલાભને માટેજ જે યજ્ઞાદિ કર્મ કરેલું છે, તે સાત્વિક છે.

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहकारेण वा पुनः ।

क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदात्तम् ॥૨૪॥

ફળની કામનાની ઇચ્છાવાળો તથા અહંકારથી યુક્ત થયેલો પુરુષ, ઘણા પરિશ્રમવાળું જે કર્મ કરે છે, તેને રાજસ કહેલું છે. ૨૪

(૨૪) ફળની ઇચ્છાવાળો પુરુષ અહંકાર-યુક્ત થઈને ઘણા પરિશ્રમવાળું જે કર્મ કરે છે, તે રાજસ છે. જે કે જેને આત્મજ્ઞાન થયેલું નથી તેવો સાત્વિક પુરુષ પણ અહંકારયુક્ત તો હોયજ છે; તોપણ તેને “ **હુંજ કર્મ કરવામાં કુશળ છું, હુંજ મહાન શ્રોત્રિય છું** ” ઇત્યાદિ અભિમાન હોતું નથી; પણ રાજસપુરુષને તો તેવા પ્રકારનું અભિમાન હોય છે, માટે તે અહંકારી ગણાય છે.

अनुबंधं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।

मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥૨૫॥

ફળનો, શક્તિ તથા ધનના નાશનો, હિંસાનો અને પોતાના પુરુષાર્થનો વિચાર કર્યા વિના કેવળ મોહથીજ જે કર્મનો આરંભ કરવામાં આવે છે, તે તામસ કહેવાય છે. ૨૫

હવે ત્રણ પ્રકારના કર્તા કહે છે:—

मुक्तसंगोऽनहंवादी धृतरत्साहसमन्वितः ।

सिद्धयसिद्धयोरनिर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ।

સંગનો ત્યાગ કરનારો, પૂર્વોક્ત અહંકારથી રહિત, ધૈર્ય તથા “ **હું અમુક કામ સિદ્ધ કરીશજ** ” આવા પ્રકારના બુદ્ધિનિશ્ચયરૂપ ઉત્સાહવાળો, આરંભેલાં કર્મની સિદ્ધિમાં કે અસિદ્ધિમાં હર્ષશોકવિનાનો કર્તા સાત્વિક કહેવાય છે. ૨૬

रागी कर्मफलेऽनुरुद्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥

વિષયલોહુપતારૂપ રાગવાળો, કર્મફળને પામવાની ઇચ્છાવાળો, લોભી-પારકાં દ્રવ્યઆદિમાં ઉત્પન્ન થયેલી તૃષ્ણાવાળો અથવા તીર્થ આદિમાં પણ દ્રવ્યદાન નહિ કરેનારો, હિંસા કરવાના સ્વભાવવાળો, અપવિત્ર અને ઇષ્ટ-અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ થતાં હર્ષશોકવાળો જે કર્તા તેને રાજસ કહેલો છે. ૨૭

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैकृतिकोऽलसः
विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥૨૮॥

કાર્યમાં સાવધાનીવિનાનો, પ્રાકૃત-અત્યંત સંસ્કારરહિત બુદ્ધિવાળો (બાળકસમાન), અક્રોડ-દંડની પેઠે કોઈને નહિ નમનારો, શઠ-પોતાની શક્તિને છુપાવનારો, પારકાંને છેતરનારો અથવા બીજાનું અપમાન કરનારો, કર્તવ્ય કર્મની અંદર આળસથી પ્રવૃત્તિ નહિ કરનારો, સર્વદા શોક કરવાના સ્વભાવવાળો અને દીર્ઘસૂત્રી-એક દિવસે બની શકે તેવાં કાર્યને એક મહિને પણ નહિ કરનારો જે કર્તા તે તામસ કહેવાય છે. ૨૮

હવે બુદ્ધિ અને ધૈર્યના ત્રણ પ્રકારોનું વિવરણ કરવામાટે કહે છે:—

बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं गृणु ।

प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय ॥ ૨૯ ॥

હે ધનંજય ! બુદ્ધિના તથા ધૃતિના સાત્વિકાદિ ગુણોથી ત્રણ ત્રણ પ્રકારો થાય છે તે હું તને જૂદા જૂદા સંપૂર્ણ રીતે કહું છું, તે સાંભળ.

(૨૯) તેમાં બુદ્ધિયુક્ત એવો જે ચૈતન્યાભાસ તે કર્તા કહેવાય છે; તે કર્તા અને જ્ઞાનનું સ્વરૂપ તો પ્રથમજ કહ્યાં. હવે અહીં તો વૃત્તિરૂપ બુદ્ધિના ત્રણ પ્રકારો તેમજ બીજા એક વૃત્તિરૂપ ધૃતિના ત્રણ પ્રકારો કહું છું તે સાંભળ.

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।

बंधं मोक्षं च यावेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥

હે પાર્થ ! જે બુદ્ધિ પ્રવૃત્તિને, નિવૃત્તિને, કાર્યને, અકાર્યને, ભયને, અભયને, બંધને તથા મોક્ષને જાણે છે, તે બુદ્ધિ સાત્વિકી છે. ૩૦

(૩૦) શાસ્ત્રની જે વિધિ-આજ્ઞા તે પ્રવૃત્તિ કહેવાય છે તથા શાસ્ત્રનો જે નિષેધ તે નિવૃત્તિ કહેવાય છે. જેમકે, “યજેત સ્વર્ગકામઃ-સ્વર્ગની ઇચ્છા-વાળાએ યજ્ઞ કરવો.” આ વિધિવાક્ય છે અને “ન સુરાં પિબેત્-દારૂ પીવો નહિ” આ નિષેધવાક્ય છે. કાષ્ઠપણ ક્રિયાથી જે સાધી શકાય છે, તે કાર્ય કહેવાય છે. જેમકે, સ્વર્ગ વિગેરે તથા જે વસ્તુ નિલસિદ્ધ છે, તે અકાર્ય છે. (આ કાર્ય-અકાર્યપરથી નિલ-અનિલ વસ્તુ સમજવાની છે.) ભય અને અભય એ કાર્ય અને અકાર્યનાંજ નિમિત્તભૂત છે. જે બુદ્ધિવડે આ સર્વ પદાર્થો તથા બંધ અને મોક્ષ બરાબર સમજાય છે, તે બુદ્ધિ હે પાર્થ ! સાત્વિકી છે.

યયા ધર્મમધર્મં ચ કાર્યં ચાકાર્યમેવ ચ ।

અયથાવત્પ્રજાનાતિ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ રાજસી ॥

હે પૃથ્વાના પુત્ર ! જેનાવડે પુરુષ ધર્મને, અધર્મને, કાર્યને તથા અકાર્યને સંશયને લીધે યથાર્થ રીતે જાણતો નથી, તે બુદ્ધિ રાજસી કહેવાય છે. ૩૧

અધર્મ ધર્મમિતિ યા મન્યતે તમસાઽઽવૃતા ।

સર્વાર્થાન્ વિપરીતાંશ્ચ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ તામસી ॥

હે પૃથ્વાપુત્ર ! તમોગુણથી વીંટાએલી જે બુદ્ધિ, અધર્મને ધર્મ માને છે તથા સર્વ પદાર્થોને વિપરીત માને છે, તે બુદ્ધિ તામસી છે. ૩૨

(૩૨) અર્થાત્ સર્વ પદાર્થોને વિપરીતપણે ગ્રહણ કરનારી બુદ્ધિ તામસી કહેવાય છે.

ધૃત્યા યયા ધારયતે મનઃ પ્રાણેન્દ્રિયક્રિયાઃ ।

યોગેનાંબ મિચારિણ્યા ધૃતિઃ સા પાર્થ સાત્વિકી ॥

હે પાર્થ ! સમાધિથી વ્યભિચાર નહિ પામનારી જે ધૃતિવડે મન, પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાને પુરુષ યોગવડે ધારી રાખે છે, તે સાત્વિકી ધૃતિ છે. ૩૩

(૩૩) સમાધિને અનુસરનારી જે બુદ્ધિવડે પુરુષ મન, પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોની ચેષ્ટાશ્પ સંકલ્પ, શ્વાસ, પ્રશ્વાસ અને શબ્દાદિ વિષયોના ગ્રહણને ચિત્ત-વૃત્તિના નિષેધશ્પ યોગથી નિયમિત કરીને નિરોધાવસ્થામાં અથવા એકાગ્ર અવસ્થામાં લાંબા કાળસુધી સ્થાપી શકે છે, તે ધૃતિ હે પાર્થ ! સાત્વિકી કહેવાય છે.

યયા તુ ધર્મકામાર્થાન્ ધૃત્યા ધારયતેઽર્જુન ।

પ્રસંગેન ફલાકાંક્ષી ધૃતિઃ સા પાર્થ રાજસી ॥

હે પૃથ્વાપુત્ર ! જેનાવડે પુરુષ ધર્મ, અર્થ અને કામનો નિશ્ચય કરી શકે છે તથા પ્રસંગે ફળની આકાંક્ષાવાળો થાય છે, તે ધૃતિ રાજસી કહેવાય છે. ૩૪

યયા સ્વમં મયં શોકં વિષાદં મદમેવ ચ ।

ન વિમુચતિ દુર્મેધા ધૃતિઃ સા પાર્થ તામસી ॥

હે પાર્થ ! જેનાવડે પુરુષ દુઃખ બુદ્ધિવાળો થઇને નિદ્રાને, ત્રાસને, ભયને, ખેદને તથા શાસ્ત્રવિરુદ્ધ વિષયોનું સેવન કરવાથી થયેલી ચિત્તની પરવશતાશ્પ મદને છોડતોજ નથી; પણ ઉલટો ધારણ કરી રાખે છે, તે ધૃતિ તામસી કહેવાય છે. ૩૫

(૩૫) ગણોના ભેદથી ક્રિયા અને કારકોના ત્રણ ત્રણ પ્રકારો કહ્યા. હવે તેના ફળશ્પ સુખના ત્રણ પ્રકારો કહે છે:-

સુખં લિદાનીં ત્રિવિધં શૃણુ મે ભરતર્ષભ ।

અભ્યાસાદ્રમતે યત્ર દુઃખાં તં ચ નિગચ્છતિ ॥

યત્તદગ્રે વિષમિવ પરિણામેઽમૃતોપમમ્ ।

તત્સુખં સાત્ત્વિકં પ્રોક્તમાત્મબુદ્ધિપ્રસાદજમ્ ॥

હે ભરતશ્રેષ્ઠ અર્જુન ! હવે સુખના ત્રણ ત્રણ પ્રકાર મારી પાસેથી સાંભળ. પુરુષ જેની (આત્મ-બુદ્ધિની પ્રસન્નતાથી ઉપજતા અનુપમ સુખની) અંદર અભ્યાસને લીધે રમણ કરે છે અને દુઃખના છોડાને પામે છે; જે સુખ આરંભકાળમાં ઝેર જેવું લાગે છે અને પરિણામકાળે અમૃત જેવું લાગે છે; તથા જેનાવડે પોતાની બુદ્ધિની નિર્મળતા ઉત્પન્ન થાય છે, તે સુખને સાત્ત્વિક કહેલું છે. ૩૭

(૩૬, ૩૭) હે ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! હવે ત્રણ પ્રકારનું સુખ કહું છું, તે તું મારી પાસેથી સાંભળ. વારંવાર સેવન કરવાથી જેની અંદર-સમાધિના સુખની અંદર-પુરુષ રમણ કરે છે, અને તેથીજ પુત્રાદિના શોક વગેરે સર્વ દુઃખોનો અંત પામે છે. જે સુખ સર્વ પ્રાણીઓના પ્રેમનાં સ્થાન તરીકે પ્રસિદ્ધ છે; આરંભકાળમાં મન, પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારનો સંયમ કરવો પડતો હોવાથી વધ કરતા પશુની પેઠે ઝેરસમાન અતિ તીવ્ર વેદના કરનારું છે, પણ બ્યારે સાત્ત્વિકી ધૃતિવડે મન, પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારનો બરાબર સંયમ થઇ જાય છે, ત્યારે પરિણામકાળમાં જે

સુખ અમૃતસમાન અત્યંત હર્ષ કરનાર છે; તથા જે સુખ રન્નેયુષ્ઠ્ય અને તમેયુષ્ઠ્ય મેલથી રહિત થયેલી પેતાની નિર્મળ બુદ્ધિમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે—નહિ કે વિષયસંગથી ઉત્પન્ન થાય છે કે નિદ્રા આળસથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે સુખને સાત્વિક કહેલું છે.

હવે રાજસ સુખને કહે છે:-

વિષયેદ્રિયસંયોગાદૃત્તદગ્રેસ્મૃતોપમમ્ ।

પરિણામે વિષમિવ તત્સુખં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥૩૮

જે સુખ, આરંભકાળમાં વિષયો અને ઇન્દ્રિયોના સંયોગથી અમૃત જેવું લાગે, પણ તે વિષય અને ઇન્દ્રિયોના વિયોગકાળરૂપ પરિણામમાં ઝેર જેવું લાગે, તે સુખને રાજસ કહેલું છે.

હવે તામસ સુખ કહે છે:-

યદગ્રે ચાનુબંધે ચ સુખં મોહનમાત્મનઃ ।

નિદ્રાલસ્યપ્રમાદોત્થં તત્તામસમુદાહૃતમ્ ॥૩૯॥

જે સુખ આરંભકાળમાં અને પરિણામ કાળમાં બુદ્ધિને મોહ ઉપભવનાર છે તથા નિદ્રા, આલસ્ય અને પ્રમાદથી જે ઉત્પન્ન થાય છે, તે સુખને તામસ કહેલું છે. ૩૯

હવે નહિ કહેલી વાત કહીને ચાલુ પ્રકરણનો ઉપસંહાર (સમાપ્તિ) કરે છે:-

ન તદસ્તિ પૃથિવ્યાં વા દિવિ દેવેષુ વા પુનઃ ।

સત્ત્વં પ્રકૃતિર્જૈમુક્તં યદેભિઃ સ્યાન્નિર્મિર્ગુણૈઃ ॥

પૃથ્વીમાં અથવા સ્વર્ગની અંદર દેવોમાં એવું કોઈપણ પ્રાણી નથી, કે જે માયાથી ઉત્પન્ન થયેલા અથવા પૂર્વજન્મના ધર્મ-અધર્મના સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થયેલા આ ત્રણ ગુણોથી રહિત હોય! ૪૦

(૪૦) એ પ્રમાણે પ્રથમ પંદરમા અધ્યાયમાં “સંસારરૂપ પીપળાના વૃક્ષને અસંગરૂપ શસ્ત્રથી છેદી નાખીને પરમપદનું શોધન કરવું” એમ કહ્યું. તેમાં આત્માનું અસંગપણું સિદ્ધ કરવા માટે ક્રિયાકારક અને તેના ફળરૂપ સમગ્ર સંસારને ત્રિગુણાત્મક કહ્યો. આત્મા, ગુણરહિત છે તથા આત્મારહિત પદાર્થો ગુણસ્વરૂપ છે; તેથી જેમ આકાશમાં રહેલા પૃથ્વીઆદિના ગુણભૂત ગંધ વિગેરેથી આકાશને કોઈ પણ જાતનો સંગ થાય તેવું સંભવતું નથી, તેમ ગુણરહિત આત્માનો તથા ગુણસ્વરૂપ દેહાદિનો સંગ પણ સં-

ભવતો નથી. આ વાત પણ કહી તથા શાસ્ત્રના અર્થની સમાપ્તિ પણ કરી. હવે સર્વ ગીતાશાસ્ત્રના અર્થનો ઉપસંહાર કરવામાટે તથા અસંગરૂપ શસ્ત્રની પ્રાપ્તિનો ઉપાય દર્શાવવામાટે બીજા પ્રકરણનો આરંભ કરે છે:-

બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશાં શૂદ્રાણાં ચ પરંતપ ।

કર્માણિ પ્રવિમક્તાનિ સ્વભાવપ્રભવૈર્ગુણૈઃ ॥૪૧॥

હે શત્રુતાપન અર્જુન ! ઇશ્વરની ત્રિગુણાત્મિકા માયારૂપ સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુણો-વડે બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો તથા શૂદ્રોનાં કર્મો જૂદાં જૂદાં છે. ૪૧

(૪૧) અહીં મૂળમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યોનો “બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશામ્” એ એકજ પદમાં સમાસ કર્યો છે તથા શૂદ્રોને જૂદા પાડ્યા છે. તેનો હેતુ એ છે કે, “પ્રથમના ત્રણ વર્ણોને વેદનો અધિકાર છે; પણ છેલ્લા શૂદ્રવર્ણને વેદનો અધિકાર નથી.” સ્વભાવ એટલે ઇશ્વરની ત્રિગુણાત્મિકા માયા. તે માયાથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુણો-વડે બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો અને શૂદ્રોનાં કર્મો જૂદાં જૂદાં હોય છે અથવા બ્રાહ્મણના સ્વભાવનું મૂળ ઉત્પત્તિકારણ સત્ત્વગુણ છે; કારણ કે તે શાંત હોય છે. ક્ષત્રિયના સ્વભાવનું મૂળ ઉત્પત્તિકારણ, સત્ત્વગુણ જેમાં ગૌણ હોય છે તેવો રન્નેયુષ્ઠ્ય છે; કારણ કે તેના સ્વભાવ સર્વને નિયમમાં રાખવાનો હોય છે. વૈશ્યના સ્વભાવનું મૂળ ઉત્પત્તિકારણ, તમે-ગુણ જેમાં ગૌણ હોય છે તેવો રન્નેયુષ્ઠ્ય છે; કારણ કે તેનો સ્વભાવ ખેતી વિગેરે કરવાનો હોય છે અને શૂદ્રના સ્વભાવનું મૂળ ઉત્પત્તિકારણ, રન્નેયુષ્ઠ્ય જેમાં ગૌણ હોય છે તેવો તમેયુષ્ઠ્ય છે; કારણ કે તેનો સ્વભાવ સેવા કરવાનો હોય છે; અથવા સ્વભાવ એટલે પૂર્વભવના સંસ્કાર. તે સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુણોવડે બ્રાહ્મણઆદિનાં કર્મો જૂદાં જૂદાં છે; પણ જેમ પક્ષીએને આકાશમાં ગતિ કરવાનું માત્ર તે-એની જાતિથીજ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ માત્ર બ્રાહ્મણ આદિને જાતિથીજ શમ, દમાદિ ગુણો ઉત્પન્ન થતા નથી; માટે સ્વભાવનો “પૂર્વજન્મના સંસ્કાર” એવો અર્થ કરવો તેજ યોગ્ય છે. આવાજ કારણથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે જૂદી જૂદી જાતિના લિન્ન-લિન્ન ધર્મોને અહીં હવે પછી કહેવામાં આવતા શમઆદિ ગુણોમાં ગણાવેલા નથી. શૂદ્રજાતિના ધર્મોથી લિન્ન એવા ત્રણ વર્ણોના અધ્યયન આદિ ધર્મોનો અથવા ક્ષત્રિય અને વૈશ્યજાતિથી લિન્ન

એવા બ્રાહ્મણજાતિના અધ્યાપન (ભણાવવું) આદિ ધર્મેના અહીં શમઆદિ ગુણોમાં પાદ કરી દેખાડ્યો નથી; પણ દરેક જાતિવાળાઓને માટે સમાન એવા શમદમાદિ ગુણોને અહીં દર્શાવેલા છે-અર્થાત્ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, હવે પછી જે ગુણો દર્શાવશે તે અમુક જાતિનાજ છે તેમ નહિ સમજવું; કારણકે દ્રોણાચાર્ય આદિ બ્રાહ્મણોમાં પણ ક્ષત્રિયોના શૌર્ય આદિ ગુણો જોવામાં આવેલા છે તથા ભરત આદિ ક્ષત્રિયોમાં પણ બ્રાહ્મણના શમઆદિ ગુણો જોવામાં આવેલા છે, માટે જે કોઈ વર્ણમાં શમઆદિ ગુણો જોવામાં આવે તે ભલે શૂદ્ર હોય તોપણ તેનાં તે તે લક્ષણોથી તેને બ્રાહ્મણજ સમજવો. જે કોઈ બ્રાહ્મણમાં પણ જે શૂદ્રના ધર્મ જોવામાં આવે તો તે બ્રાહ્મણને શૂદ્રજ સમજવો. આવાજ આશયથી મહાભારતના આરંભકપર્વમાં સર્પ થયેલા નહુષ રાજપ્રત્યે યુધિષ્ઠિરરાજાએ આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—

સત્યં દાનં ક્ષમા શીલમાનુશંસ્યં તપોઘ્ણા ।

દૃશ્યન્તે યત્ર નાગેન્દ્ર સ બ્રાહ્મણ ઇતિ સ્મૃતઃ ॥

સત્ય, દાન, ક્ષમા, શીલ, અક્રૂરતા તપ અને દયા-આદિ ગુણો જેની અંદર જોવામાં આવે છે, તેને હે સર્પરાજ ! બ્રાહ્મણ કહેલો છે. તથા—

યત્રૈતલ્લક્ષ્યતે સર્પ વૃત્તં સ બ્રાહ્મણઃ સ્મૃતઃ ।

યત્રૈતલ્લ ભવેત્સર્પ તં શૂદ્રમિતિ નિર્દિશેત્ ॥

હે સર્પ ! જેની અંદર એ પ્રમાણેનું વર્તન જોવામાં આવે છે તેને બ્રાહ્મણજ સમજવો; તથા જેની અંદર એ પ્રમાણેનું વર્તન જોવામાં ન આવે તેને શૂદ્ર સમજવા.

ભગવાન મનુએ દરેક જાતિના ધર્મો આ પ્રમાણે દર્શાવ્યા છે:—

“અધ્યાપનં ચાધ્યયનં યજનં યાજનં તથા ।

દાનં પ્રતિગ્રહં ચૈવ બ્રાહ્મણાનામકલ્પયત્ ॥”

“પરમાત્માએ બ્રાહ્મણોને માટે ભણાવવાનું, ભણવાનું, યજ કરવાનું, યજ કરાવવાનું, દાન દેવાનું તથા દાન લેવાનું નિર્માણ કરેલું છે.”

“પ્રજાનાં રક્ષણં દાનમિજ્યાધ્યયનમેવચ ।

વિષયેષ્વપ્રસક્તિં ચ ક્ષત્રિયસ્ય સમાદિશત્ ॥”

“પ્રજાઓનું રક્ષણ, દાન, યજ, અધ્યયન તથા વિષયોમાં અનાસક્તિ, આ સર્વે કરવામાટે પરમાત્માએ ક્ષત્રિયને આજ્ઞા કરેલી છે.”

“પશૂનાં રક્ષણં દાનમિજ્યાધ્યયનમેવચ ।

વળિસ્પયં કુસીદં ચ વૈશ્યસ્ય કૃષિમેવ ચ ॥”

“પશુઓનું રક્ષણ, દાન, યજ, અધ્યયન,

વેપાર, બ્યાજવડું અને ખેતી-આ સર્વે વૈશ્યનાં કર્મો કહેલાં છે.”

“एकमेव तु शुद्रस्य प्रभुः कर्मसमादिशत् । एतेषामेव वर्णानां शुध्वामनसूयया ॥”

“પ્રભુએ શૂદ્રને એકજ કર્મ કરવાની આજ્ઞા કરેલી છે કે, તેણે અસૂયાનો ત્યાગ કરી આ ત્રણે વર્ણોની સેવાજ કર્યાં કરવી.”

માટે હવે પછી કહેવામાં આવતા શમઆદિ ગુણો બ્રાહ્મણ કે અબ્રાહ્મણ ગમે તેમાં જોવામાં આવે તો તેનેજ બ્રાહ્મણ સમજવો. “स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते पराम्—પોતપોતાનાં કર્મોની અંદર આસક્ત થયેલો પુરુષ પરમસિદ્ધિને પામે છે” એ ભગવાનના વાક્યમાં તો મનુભગવાને કહેલાં અધ્યાપન આદિ પોતપોતાનાં કર્મોનુંજ ગ્રહણ કરવાનું છે; કારણ કે જ્ઞાનવિજ્ઞાનવાળા પુરુષને ખીજ કોઈ પણ સિદ્ધિ પામવાની બાકી રહેતીજ નથી, માટે શમદમાદિ ગુણો દરેકાઈ જાતિના બ્રહ્મિષ્ઠ બ્રાહ્મણનાં લક્ષણતરીકે છે, એમ અમે કહેવા માગીએ છીએ.

હવે બ્રાહ્મણનાં કર્મો કહે છે:—

શમો દમસ્તપઃ શૌચં ક્ષાંતિરાર્જવમેવ ચ ।

જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમીસ્તકયં બ્રહ્મકર્મ સ્વમાવજમ્ ॥

શમ-અતઃકરણનો સંયમ, દમ-બાહ્ય ઈન્દ્રિયોનો નિયંત્રક, કાયિક, વાચિક અને માનસિક તપ, શૌચ-માટી અને જળથી બાહ્ય અને ભાવની એટલે આંતરશુદ્ધિ, ક્ષાંતિ-ક્ષમા, આર્જવ-અકુટિલતા, જ્ઞાન-બ્રહ્મવિષયક કર્મોનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન, વિજ્ઞાન-તે કર્મોનાં અનુધાનથી અનુભવાત્મક જ્ઞાન તથા આસ્તિક્ય-શ્રદ્ધા, આ નવ બ્રાહ્મણત્વ જાતિને દર્શાવનારાં કર્મો પૂર્વજન્મના ધાર્મિક સંસ્કારોથી ઉત્પન્ન થાય છે.^{૪૨}

શૌર્યં તેજો ધૃતિર્દાક્ષ્યં યુદ્ધે ચાપ્યપલાયનમ્ ।

દાનમીશ્વરમાવશ્ચ ક્ષાત્રં કર્મ સ્વમાવજમ્ ॥૪૩॥

શૌર્ય-પરાક્રમ, તેજ-પ્રગલ્ભતા, ધૃતિ-ધૈર્ય, દક્ષતા-યુદ્ધની અંદર કુશળતા અથવા ઉત્સાહ, દાન-ઉદારતા, ઇશ્વરભાવ-અવળે માર્ગે જનારાઓને શિક્ષા કરવાની શક્તિ, આ ક્ષત્રિય જાતિને દર્શાવનારાં કર્મો, પૂર્વજન્મના સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થાય છે.^{૪૩}

એક શ્લોકમાં વૈશ્ય અને શૂદ્રનાં કર્મો કહે છે:—

કૃષિગોરક્ષવાણિજ્યં વૈશ્યકર્મ સ્વભાવજઃ ।

પરિચર્યાત્મકં કર્મ શૂદ્રઽપિ સ્વભાવજમ્ ॥

ખેતી, ગાયેતું રક્ષણ અને વેપાર એ વૈશ્ય જાતિને દર્શાવનારાં કર્મો પૂર્વભવના સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થાય છે; તેમજ શૂદ્રેતું સેવારૂપ કર્મ પણ પૂર્વજન્મના સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૪૪

હવે કર્મના વિભાગનું ક્ષણ કહે છે:-

સ્વે સ્વે કર્મણ્યભિરતઃ સંસિદ્ધિં લભતે નરઃ ।

સ્વકર્મનિરતઃ સિદ્ધિં યથા વિંદતિ તચ્છ્રુણુ ॥

પોતપોતાનાં કર્મોની અંદર આસક્ત થયેલો પુરુષ, જ્ઞાનની યોગ્યતાને પામે છે. પોતપોતાનાં કર્મોમાં આસક્ત થયેલો પુરુષ, મુખ્ય સંન્યાસરૂપ નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિને જે પ્રકારે પામે છે, તે તું સાંભળ. ૪૫

(૪૫) મનુઆદિએ કહેલાં પોતપોતાની જાતિ-માટેનાં કર્મોમાં તથા સર્વસાધારણ એવાં શમ-દમાદિ કર્મોમાં આસક્ત થયેલો-નિષાધાન પુરુષ, જ્ઞાનની યોગ્યતારૂપ સિદ્ધિને પામે છે. (એ વાતનુંજ વિવરણ કરવાને પ્રતિજ્ઞા કરે છે-) પોતપોતાનાં કર્મોમાં આસક્ત થયેલો પુરુષ, હવે પછી કહેવામાં આવતી મુખ્ય સંન્યાસરૂપ નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિને જે પ્રકારે પામે છે, તે તું સાંભળ.

તે પ્રકારનેજ હવે કહે છે:-

યતઃ પ્રવૃત્તિર્ભૂતાનાં યેન સર્વમિદં તતમ્ ।

સ્વકર્મણા તમમ્યર્ચ્ય સિદ્ધિં વિંદતિ માનવઃ ॥

જે અંતર્યામી પરમેશ્વરથી સર્વભૂતોની પ્રવૃત્તિ થાય છે અને જે અંતર્યામી પરમેશ્વર-વડે આ સર્વ જગત વ્યાપ્ત થયેલું છે તેજ પરમેશ્વરને પોતાનાં કર્મોથી તૃપ્ત કરીને મનુષ્ય મોક્ષ પામે છે. ૪૬

(૪૬) જે અંતર્યામીથી સર્વભૂતોની મન, વચન અને કાયાથી થતી પ્રવૃત્તિ થાય છે; શ્રુતિ કહે છે કે:-“યેન લાગમ્યુદ્યતે-જેનાથી વાણી ઉદય પામે છે” અને જે પરમાત્મા સર્વનું ઉપાદાનકારણ હોઇને આ સર્વ જગતમાં વ્યાપ્ત થઈ રહ્યા છે તે પરમાત્માને પોતાનાં કર્મોથી તૃપ્ત કરીને મનુષ્ય મોક્ષ પામે છે-અર્થાત્ શાસ્ત્રમાં મનુષ્યજ અધિકારી છે; માટે મનુષ્યે આચરેલાં તે શાસ્ત્રોક્ત નિલકર્મોનું પરમેશ્વરને અર્પણ કરતું તેજ મોક્ષનું દાર છે.

પોતાનાંજ કર્મોથી પરમેશ્વરને તૃપ્ત કરવા

એમ જે કહ્યું તેનું ક્ષણ હવે કહે છે:-

શ્રેયાન્ સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ઠિતાત્ ।

સ્વભાવનિયતં કર્મ કુર્વન્નામોતિ કિલ્વિષમ્ ॥

સારી રીતે આચરેલા પારકા ધર્મ કરતાં કંઈક અશ્વે ગુણવિનાનો પોતાનો ધર્મ અતિશ્રેષ્ઠ છે. પોતાના સ્વભાવથી નિયત થયેલાં કર્મને કરનારો પુરુષ દોષને પામતો નથી. ૪૭

(૪૭) પોતાનો ધર્મ કોઈ જાતના અંગથી રહિત હોય, તોપણ તે પારકા ધર્મનું સારી રીતે આચરણ કરવા કરતાં વધારે ઉત્તમ છે. એ બાબતમાં પ્રથમજ કહેલું છે કે, “સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મો મયાવહઃ”-પોતાના ધર્મમાં મરણ થાય તોપણ તે અતિ ઉત્તમ છે પણ પારકા ધર્મ લય-કારક છે.” પૂર્વોક્ત ત્રણ પ્રકારના સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલાં કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરનારો પુરુષ દોષને પામતો નથી. જેમ ઝેરના ટીડાને ઝેર દોષ કરનાર થતું નથી તેમ; માટે હે અર્જુન! ભિક્ષાચરણ દિસારહિત હોવાથી જે કે શ્રેષ્ઠ છે, પણ તે પારકો ધર્મ હોવાથી તારેમાટે યોગ્ય નથી; પરંતુ તારે તો હિંસાયુક્ત એવો પણ તારો પોતાનોજ ધર્મ વધારે ઉત્તમ માનીને આચરણ કરવા યોગ્ય છે-અર્થાત્ શાસ્ત્રે ધર્મતરીકે વિધાન કરેલા યજ્ઞમાં અગ્નિ સોમદેવતાવાળાં પશુનો વધ જેમ દોષદાયી થતો નથી, તેમ શાસ્ત્રે વિધાન કરેલો તારો હિંસાયુક્ત ધર્મ દોષદાયી નથી.

વળી:-

સહજં કર્મ કૌંતેય સદોષમપિ ન ત્યજેત્ ।

સર્વાંરંભા હિ દોષેણ ધૂમેનાગ્નિરિવાતૃતાઃ ॥૪૮॥

હે કુંતાના પુત્ર! પોતાનું સ્વાભાવિક કર્મ દોષવાળું હોય, તોપણ તેનો ત્યાગ કરવો નહિ જોઈએ; કારણકે અગ્નિ જેમ ધૂમાડાથી વીંટાયેલો છે તેમ સર્વ આરંભો દોષથી વીંટાયેલા છે. ૪૮

(૪૮) હે અર્જુન! તારું સ્વાભાવિક ક્ષાત્રકર્મ જે કે હિંસારૂપ દોષથી ભિન્ન છે, તોપણ તારે તેનો ત્યાગ નહિ કરવો જોઈએ; કારણ કે સર્વ કર્મો હિંસા આદિ દોષથીજ વીંટાયેલાં હોય છે-અર્થાત્ “પરધર્મો મયાવહઃ”-પારકો ધર્મ લયકારક છે; માટેજ પોતાનાં કર્મોનો ત્યાગ નહિ કરવો જોઈએ.

પોતાનાં કર્મો ઈશ્વરને સમર્પણ કરવાં એમ પ્રથમ કહીને પૂર્વના બે શ્લોકમાં પોતાનાં કર્મોની આવશ્યકતા પણ કહી. હવે કર્મોને ઈશ્વરની અંદર

સમર્પણ કરવાથી શું ફળ થાય છે, તે કહે છે:-

અસક્તબુદ્ધિઃ સર્વત્ર જિતાત્મા વિગતસ્પૃહઃ ।

નૈષ્ઠ્યસિદ્ધિર્ન પરામાં સંન્યાસેનાધિગચ્છતિ ॥

સંન્યાસવડે સર્વમાં આસક્તિરહિત બુદ્ધિ-વાળો, શાંતચિત્તવાળો તથા વિશેષે કરીને સ્પૃહા-વિનાનો પુરુષ, અતિશ્રેષ્ઠ એવી કર્મના ત્યાગરૂપ નૈષ્ઠ્યસિદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૯

(૪૯) “કાર્યમિત્યેવ યત્કર્મ નિયતં ક્રિ-યતેડ્ઞુન । સંગં ત્યક્ત્વા ફલં ચૈવ સ ત્યાગઃ સાત્વિકો મતઃ ॥” કર્મ કરવુંજ નોંધએ આવી બુદ્ધિથી હંમેશાં સંગ તથા ફળનો ત્યાગ કરીને જે કર્મ કરવામાં આવે છે, તેને હે અર્જુન! સાત્વિકત્યાગ માનેલો છે.” એ પૂર્વોક્ત અમુખ્ય સાત્વિકત્યાગરૂપ સંન્યાસવડે પુત્ર, સ્ત્રીઆદિ સર્વના પર આસક્તિરહિત બુદ્ધિવાળો-અર્થાત્ વિરક્ત થયેલો અને તેથીજ શાંત થયેલા ચિત્તવાળો તથા વિશેષે કરીને તૃષ્ણુવગરનો થઇને પુરુષ, સંપૂર્ણતાથી સ્વરૂપતઃ કર્મના ત્યાગરૂપ નૈષ્ઠ્યસિદ્ધિ-સંન્યાસસિદ્ધિને કે જે પૂર્વોક્ત અમુખ્યત્યાગના કરતાં અતિ શ્રેષ્ઠ છે અને જેનું “ન દૃષ્ટ્યકુશલં કર્મ”-એ શ્લોકમાં વ્યાખ્યાન કરેલું છે, તે સંન્યાસસિદ્ધિને પામે છે.

“સ્વકર્મનિરતઃ સિદ્ધિં યથા વિન્દતિ ત-ચ્છુણુ-પોતાનાં કર્મોમાં આસક્ત થયેલો પુરુષ જે પ્રકારે મુખ્યસંન્યાસરૂપ નૈષ્ઠ્યસિદ્ધિને પામે છે તે પ્રકારને તું સાંભળ.” એ શ્લોકમાં નૈષ્ઠ્યસિદ્ધિને પામવાના પ્રકારને દર્શાવવામાટે જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તેને સંપૂર્ણ કરી. હવે તેવી નૈષ્ઠ્યસિદ્ધિને પણ પામેલો એવો સંન્યાસી, વશીકાર (ઇન્દ્રિયોને તથા મનને વશ કરવું તે) નામના વૈરાગ્યવાળો થઇને જે રીતે પરબ્રહ્મને પામે છે તે રીત કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે:-

સિદ્ધિં પ્રાપ્નો યથા બ્રહ્મ તથાઽઽપ્રોતિ નિબોધ મે ।

પ્રમાસેનૈવ કૌંતેય નિષ્ઠા જ્ઞાનસ્ય યા પરા ॥૫૦॥

હે કુંતાપુત્ર! પૂર્વોક્ત મુખ્યસંન્યાસરૂપ નૈષ્ઠ્યસિદ્ધિને પામેલો પુરુષ જે રીતે પરબ્રહ્મને પામે છે, તે તું મારી પાસેથી ટુંકમાં સમજી લે; જે નૈષ્ઠ્યસિદ્ધિવડે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય પરબ્રહ્મ, જ્ઞાનની પરાકાષ્ઠા છે-અર્થાત્ જેની અપેક્ષાએ બીજી વધારે આંતરિક બાહ્યવા યોગ્ય નથી.

તેજ બ્રહ્મપ્રાપ્તિના પ્રકારને ત્રણ શ્લોકોથી હવે વર્ણવે છે:-

બુદ્ધ્યાવિશુદ્ધયાયુક્તોષ્ટત્યાઽઽત્માનંનિયન્ ચા શબ્દાદીન્વિષયોસ્ત્યક્ત્વા રાગદ્વેષો વ્યુદસ્ય ચ ॥

વિવિક્તસેવી લઘ્વાશી યતવાકાયમાનસઃ ।

ધ્યાનયોગપરો નિત્યં વૈરાગ્યં સમુપાશ્રિતઃ ॥

અહંકારં બલં દર્પં કામં ક્રોધં પરિગ્રહમ્ ।

વિત્ત્ય નિર્મમઃ શાંતો બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥૫૬॥

શુદ્ધબુદ્ધિવાળો, ધૃતિવડે દેહ અને ઇન્દ્રિયો-ગણનો સંયમ કરીને, શબ્દાદિ વિષયોનો ત્યાગ કરીને તથા રાગદ્વેષને પણ દૂર ફેંકી દઇને એકાંતપ્રદેશનું સેવન કરનારો, મિતાહારી, વૈરાગ્યનો આશ્રય કરનારો, ધ્યાનયોગમાં તત્પર રહેનારો, અહંકાર, બળ, ગર્વ, કામ, ક્રોધ અને પરિગ્રહનો ત્યાગ કરી ભ્રમતારહિત થયેલો શાંત પુરુષ બ્રહ્મભાવને પામવા યોગ્ય થાય છે. ૫૧-૫૩

(૫૧-૫૩) વેદાંતનાં શ્રવણ, મનનના પરિપા-કથી ઉત્પન્ન થયેલી, “હું બ્રહ્મ છું” એવા પ્રેરણા નિશ્ચયવાળી તથા સર્વ ભૂતોપર મૈત્રી આદિની ભાવનાથી સારી રીતે શુદ્ધ થયેલી બુદ્ધિવડે યુક્ત થયેલો પુરુષ, પ્રથમ યોગક્ષેમ આદિનાં કારણથી ઉત્પન્ન થયેલી વ્યગ્રતાવિનાનો થાય છે; અને પછીથી દેહ, ઇન્દ્રિયો વગેરેને નિયમમાં રાખી-અર્થાત્ દેહ આસનવાળો થઇ તથા પ્રાણવાયુનો નિરોધ કરી શબ્દાદિ વિષયોનો ત્યાગ કરે છે, એટલે કે ઇન્દ્રિયોને વિષયોમાંથી પાછી ખેંચી લે છે. એ રીતે વિષયોમાંથી ઇન્દ્રિયોને પાછી ખેંચી લીધા છતાં પણ મનથી કદાચ વિષયોનું સ્મરણ થઈ જાય, માટે રાગદ્વેષરૂપ સંકલ્પનો પણ ત્યાગ કરે છે; કારણ કે તે સંકલ્પજ વિષયની કલ્પના કરીને તેમાં રાગ ઉત્પન્ન કરે છે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. અંક્ષપાદાચાર્યનું સૂત્ર કહે છે કે:-

“**દોષનિમિત્ત રૂપાદયો વિષયાઃ સંકલ્પ-ક્રુતાઃ**”-રૂપઆદિ વિષયો સંકલ્પથીજ ઉત્પન્ન થાય છે અને પછીથી તેઓ રાગદ્વેષરૂપ દોષનું કારણ બને છે.” માટે તે સંકલ્પનો પણ ત્યાગ કરી “આ હું છું” એવા ભાવનો પણ ત્યાગ કરે તે પુરુષ, બ્રહ્મસ્વરૂપ થવાને યોગ્ય થાય છે. એ પ્રમાણે બ્રહ્મસ્વરૂપ થવામાટે આટલાં સાધનોની જરૂર પડે છે-હંમેશાં એકાંત પ્રદેશનુંજ સેવન કરવાની ટેવ પાડવી નોંધએ. નિમ્નમિત-માપસરજ આહાર લેવો નોંધએ. હંમેશાં કોઈ પણ વસ્તુપર રાગરહિત થવું નોંધએ. હકા અધ્યાયમાં કહેલા ધ્યાનયોગમાં તત્પર રહેવું નોંધએ. આસન

દહ કરીને શરીરનું નિયમન કરવું જોઈએ. વિષયોથી ઈન્દ્રિયોને પાછી વાળી લઈને વાણીનો સંયમ કરવો જોઈએ તથા સર્વ સંકલ્પોના ત્યાગ કરીને મનને સંયમમાં રાખવું જોઈએ. આ ચાર સાધનોથી મન, વચન અને કાયાનું નિયમિતપણું સાધી શકાય છે. જ્યારે પુરુષ એકાંત પ્રદેશનું સેવન કરવાની ટેવવાળો થાય છે તથા વાણી, મન અને કાયાને નિયમિત કરનારો થાય છે, ત્યારે તે બ્રહ્મભાવ પામવાને યોગ્ય થાય છે. એ પ્રમાણે નિયમિત કરેલાં મન, વચન અને કાયાવાળા યોગીપુરુષને યોગથી ઉત્પન્ન થનારી સિદ્ધિઓ આવી મળે છે. તે સિદ્ધિઓ શ્રુતિમાં દર્શાવેલી છે. જેમકે:-

“પૃથિવ્યસેજોઽનિલચ્છે સમુત્થિતે પંચાત્મકે યોગગુણે પ્રવૃત્તે । ન તત્ર રંગો ન જરા ન મૃત્યુઃ પ્રાપ્તસ્ય યોગાગ્નિમયં શરીરમ્ ॥

પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ-એ પંચ-ભૂતોનું ધ્યાન કરવાથી જ્યારે તેઓ વશ થાય છે તથા યોગવટે અનુભવમાં આવતા દિવ્ય ગંધ આદિ પાંચ ગુણો જ્યારે સંપાદિત થાય છે, ત્યારે યોગરૂપ અગ્નિમય શરીરને પામેલા તે યોગીને રોગ થતો નથી, વૃદ્ધાવસ્થા આવતી નથી તથા મૃત્યુ પણ આવતું નથી.” વળી-

“યં યં લોકં મનસા સંચિમાતિ વિશુદ્ધસત્ત્વ-કામયતે યૌશ્ચ કામાન્ । તં તં લોકં જયતે તૌશ્ચ કામાન્ તસ્માદાત્મજ્ઞં હર્ષચ્ચેદ્ ભૂતિકામઃ ॥

નિર્મળ અંતઃકરણવાળો યોગી જે જે લોકને મનથી ચિંતવે છે તથા જે જે ભોગોને ઇચ્છે છે, તે તે લોકને તથા તે તે ભોગને પામે છે; માટે વિભૂતિઓની ઇચ્છાવાળા પુરુષે આત્મજ્ઞાનીનેજ પૂજવો જોઈએ.” તેમજ વળી “નાવિરતો દુઃશ્વ-રિતાજ્ઞાશાન્તો ન સમાહિતઃ નાશાંતમાનસો વાપિ પ્રજ્ઞાનેનૈનમાણુયાત્—

પાપનું સેવન કરવામાંથી વિરક્ત નહિ થયેલો, ચિત્તનો જન્મ નહિ કરનારો, ચિત્તની એકાગ્રતા પણ નહિ કરનારો તથા અશાંત મનવાળો-યોગે-શ્વર્ગમાં આસક્ત ચિત્તવાળો પુરુષ, શાસ્ત્ર અને આચાર્યના ઉપદેશથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનવડે આ આત્માને પામી શકતો નથી.” આ શ્રુતિના આશયનેજ સ્થળનું અહીં પડ મા શ્લોકમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે, જ્યારે યોગી માત્ર “અસ્મિ” એવા જ્ઞાનવાળો થાય છે ત્યારે તે અસ્મિતાની અંદર જે સ્થિતિ તેજ અહંકાર કહેવાય છે, કે જે અહંકાર વિષયો તરફ

ખેંચી જાય છે; પણ તેની તેજ સ્થિતિ જ્યારે વિષયવિમુખ હોય છે ત્યારે અસ્મિતા કહેવાય છે, માટે યોગીએ પણ તે અહંકારનો નિગ્રહ કરવો જોઈએ. જે કદાચ તે અહંકારનો નિગ્રહ કરવામાં ન આવે તો યોગી, પોતાના સંકલ્પો સત્ય થવાના સામર્થ્યરૂપ બળને જોઈને ગર્વ કરે છે અને પોતે માને છે કે:-“મારાસમાન બીજો કોઈ નથી.” આવી રીતે ગર્વિષ્ઠ થયેલો તે યોગી ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરે છે અને આપસ્તંબનાં વચન પ્રમાણે દિવ્ય કામોની ઇચ્છા કરે છે. જે કદાચ તે ઇચ્છા, કોઈ પણ કારણથી સ્ખલિત થાય છે, તો તેને લીધે તે યોગી કોધયુક્ત થાય છે; અને પોતાની ઇચ્છાને રોકનાર એવા બીજા કોઈ મનુષ્ય આદિનો નાશ કરવામાટે શિષ્ય આદિમાં પુષ્કળ પરિગ્રહ કરે છે અને છેવટે નાશ પામે છે. માટે યોગીપુરુષ, સર્વ અનર્થોના મૂળકારણભૂત અહંકારોનેજ પ્રથમ ત્યાગ કરીને પછીથી બીજાં સર્વોના ત્યાગ કરે છે; કારણકે અહંકારનો જ્યારે સમૂળગો ત્યાગ થઈ જાય છે, ત્યારે તે અહંકારથી દોષાતા સર્વ વિષયોમાં મમતારહિતપણું પ્રાપ્ત થાય છે; અને જ્યારે એ પ્રમાણે સર્વ સ્થળે મમતા રહેતી નથી, ત્યારે તે અહંકાર આપોઆપ શિથિલ થઈ જઈને વિષયોથી વિમુખતા પામીને પોતાના મૂળકારણભૂત અસ્મિતામાં લય પામી જાય છે. અહંકારનો તે અસ્મિતામાં લય થવાથી શાંત થયેલો તથા છેવટે અસ્મિતાનો પણ લય થવાથી ઈધિણુંવિનાના અગ્નિની પેઠે ઉપરામ પામેલો યોગી, બ્રહ્મભાવ પામવામાટે યોગ્ય થાય છે.

એ પ્રમાણે શાંત થયેલા એ યોગીની વ્યુત્થાનાવસ્થાનું કથન કરે છે:-

બ્રહ્મભૂતઃ પ્રસન્નાત્મા ન ગોચતિ ન કાંક્ષતિ ।

સમઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ મહાર્કતિ લભતે પરામ્ ॥૫૪॥

બ્રહ્મભૂત યોગી, પ્રસન્ન ચિત્તવાળો હોવાથી કોઈને શોક કરતો નથી કે કોઈની તૃષ્ણા કરતો નથી. સર્વભૂતોમાં સમભાવ રાખનારો તે યોગી, મારી પરમબલિતને પામે છે. ૫૪

(૫૪) જે યોગી, સુપ્રભિમાં અથવા લયમાં પડેલો હોય છે-તે યોગી, વ્યુત્થાનાવસ્થામાં જાણે અહંકારથી અસ્તચિત્તવાળો થયો હોય, તેમ ભારે શરીરવાળો તથા આજસુ થઈને ઉઠે છે; પણ આ બ્રહ્મભૂત યોગી તો પ્રસન્ન ચિત્તવાળો, હલકા શરીરવાળો, અમૃતની પેઠે સમાધિસુખથી તૃપ્ત

થયેલો તથા તે સમાધિસુખમાંજ કેવળ તત્પર રહે-
નારો હોય છે; અને તેથીજ તે કોઇ નહિ થયે-
લી વસ્તુનો શોક કરતો નથી તેમજ સ્ત્રી આદિ પદા-
ચોની તૃષ્ણા કરતો નથી. જરાયુજ, સ્વેદજ, અંડજ
અને ઉદ્ભિન્નજ આદિ ચારે પ્રકારનાં ભૂતોમાં “આ
બધું બ્રહ્મજ છે” આવી સમબુદ્ધિથી યુક્ત થયેલો
તથા વિષમબુદ્ધિથી યુક્ત થયેલો તે બ્રહ્મભૂત યોગી
મારી પરમ ભક્તિને પામે છે-અર્થાત્ દૈતદષ્ટિ-
વિનાની અદ્વૈતભાવનાને પ્રાપ્ત થાય છે; પણ
પાતંજલ યોગાનુષ્ઠાન કરનારો યોગી પુરુષ, વ્યુ-
ત્થાનાવસ્થામાં આવી અદ્વૈત દષ્ટિવાળી ભાવના-
ને પામી શકતો નથી, કારણ કે તે યોગી બેદદષ્ટિ-
વાળો હોય છે. આવા પ્રકારના અદ્વૈત દષ્ટિવાળો
ભક્તને શ્રીમદ્ ભાગવતમાં આ પ્રમાણે દર્શાવેલો છે:-
“સર્વભૂતેષુ યેનૈકં ભગવદ્માવશીક્ષતે ।

મૂતાનિ ભગવત્યાત્મન્યેષ ભાગવતોત્તમઃ ॥”

“જેથી પુરુષ, સર્વભૂતોની અંદર એક ભગવા-
નના ભાવનેજ જુએ છે તથા સર્વભૂતોને ભગવ-
ત્સ્વરૂપ એવા પોતાના આત્મામાં જુએ છે, માટે એ
ઉત્તમ ભક્ત છે.” આ ચોથા ભક્તને “જ્ઞાની
ત્વાત્મૈવ મે મતમ્-જ્ઞાની પુરુષને તો હું મારો આ-
ત્માજ માનું છું,” એમ કહીને ભગવાને પ્રથમ દર્શા-
વ્યો પણ છે.

આ અદ્વૈત આત્મજ્ઞાનરૂપ ભક્તિનું કળ કહે છે:-

મક્ત્યા મામભિજાનાતિ યાવાન્યશ્રાસ્મિ તત્ત્વતઃ ।
તતો માં તત્ત્વતો જ્ઞાત્વા વિશતે તદનંતરમ્ ॥૫૫॥

હું જેવા પરિભાણવાળો અથવા જેવા સ્વરૂપ-
વાળો છું તેવો, મને ભક્તિવડે યથાર્થ રીતે સંપૂર્ણ
પણે પુરુષ જાણી શકે છે. એ રીતે માફ યથાર્થ
જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને તે પુરુષ, પોતાના દેહપાત પછી
મારામાં પ્રવેશ કરે છે. ૫૫

(૫૫) પૂર્વોક્ત ભક્તિવડે જ્ઞાનીપુરુષ મને સં-
પૂર્ણ રીતે જાણે છે. એટલે કે “હું પરમાણુના જેવડો
છું, અથવા દેહના જેવડો છું કે તર્કશાસ્ત્રીઓ-
ના આકાશની પેઠે સર્વ સૂરતિમાન દ્રવ્યોના સંયો-
ગવાળો તથા વિશુ (વ્યાપક) છું; અથવા પ્રપંચસ-
હિત અદ્વૈતવાદીઓની પેઠે સ્વગત બેદવાળો છું કે
અખંડ એકરસવાળો છું.” આવી રીતે પરિભાણથી
યથાર્થસ્વરૂપે તત્ત્વ પદના અર્થભૂત એવા મને
જ્ઞાનીપુરુષ જાણી શકે છે તથા હું જે સ્વરૂપ-
વાળો છું એટલે કે દેહ, ઈંદ્રિયો, પ્રાણ અથવા મન
એમાંનો કોણ છું, કેટલો કાળ રહેનારો છું,

ક્ષણિક વિજ્ઞાનરૂપ છું, શૂન્યસ્વરૂપ છું, કર્તા છું,
ભોક્તા છું, જડ છું, જડચેતનરૂપ છું અથવા કેવળ
ચેતનરૂપ છું કે કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ આદિથી રહિત
આનંદધન છું-આ પ્રમાણે સર્વ સંશયોથી રહિ-
ત યથાર્થસ્વરૂપે જ્ઞાનીપુરુષ, અજર, અમર, અભય
તથા અશોકસ્વરૂપ એવા મને જાણી શકે છે.
શ્રુતિ પણ કહે છે કે:-

“મિચતે હૃદયમંધિરિચ્છદ્યન્તે સર્વસંશયાઃ ।

ક્ષીયંતે ચાસ્ય કર્માણિ તસ્મિન્ દૃષ્ટે પરાવરે ॥

અત્યંત શ્રેષ્ઠ એવા તે પરમાત્માનાં દર્શન
થતાં એ જ્ઞાનીપુરુષના હૃદયની ગાંઠ તૂટી જાય
છે, સર્વ સંશયો નાશ પામે છે તથા સર્વ
કર્મોના ક્ષય થાય છે.” આ શ્રુતિ પણ આત્મ-
દર્શન થતાં સર્વ સંશયોના નાશ દર્શાવે છે. આ
શ્લોકમાં કહેવાનો આશય એ છે કે, “ક્ષેત્રજ્ઞ
ચાપિ માં વિદ્ધિ સર્વક્ષેત્રેષુ ભારત-હે ભારત !
ક્ષેત્રોની અંદર રહેલા ક્ષેત્રજ્ઞને પણ હુંજ છું, એમ
જાણજે.” એ પ્રથમ કહેલાં વચન પ્રમાણે સર્વ
ક્ષેત્રો (શરીરો)ની અંદર વ્યાપ્ત થઇને રહેલા સ-
મ્યદાનંદધન એવા મને-એકને સર્વ ઉપાધિથી
યુક્ત યથાર્થસ્વરૂપે જાણીને-સાક્ષાત્કાર કરીને સર્વ-
સ્થળે વ્યાપ્ત થયેલો મારો ભક્ત, બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત
થાય છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે:-“બ્રહ્મવેદ બ્રહ્મભ-
વતિ-બ્રહ્મને જાણનારો પુરુષ બ્રહ્મસ્વરૂપજ
થાય છે.”

અથવા આ શ્લોકના ઉત્તરાર્દનો આ પ્રમાણે
અર્થ પણ થઈ શકે છે:-“તતઃ અનંતરં તત્
વિશતે-પ્રથમ કારણ-બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કર્યા પછી
તત્ પદવાચ્ય શુદ્ધબ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરે છે;” કારણ-
બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ સર્વોત્તમસ્વરૂપ હોય છે, એ વાત
પ્રથમ કહેલી છે. વળી શ્રુતિ પણ કહે છે કે:-
“ય एवं વેદાહં બ્રહ્માસ્મીતિ સ હૃદં સર્વં ભવ-
તિ-જે પુરુષ ‘હું બ્રહ્મ છું’ એ પ્રમાણે જાણે
છે તે આ સર્વસ્વરૂપ થાય છે;” તથા “સ एत-
मेव पुरुषं ब्रह्म ततमपश्यत्-તેણે એ પરમપુ-
રુષ બ્રહ્મનેજ સર્વ સ્થળે વ્યાપક જોવા” ઇત્યાદિ
શ્રુતિઓ યુક્તપુરુષોને સર્વસ્વરૂપ જણાવે છે; માટે
કારણભાવને પામ્યા પછી પુરતજ તત્ત્વ પદના
અર્થરૂપ શુદ્ધ બ્રહ્મમાં, દર્પણ ખસી જતાં પ્રતિ-
બિંબ જેમ બિંબમાં પ્રવેશ કરે છે તેમ પ્રવેશ કરે
છે. (અહીં તત્ત્વ શબ્દથી શુદ્ધ બ્રહ્મનું ગ્રહણ થઇ
શકે છે. શ્રુતિ કહે છે કે, “તदिति वा एतस्य
महतो भूतस्य नाम भवति तत् એ મહાન ભૂત

પરમાત્માનું એક નામ છે.” આવાજ આશયથી પ્રથમ કહેલું છે કે, કાર્યોપાધિવાળા જીવને કારણોપાધિવાળા ઈશ્વરની પ્રાપ્તિદારાજ સંપૂર્ણ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે.)

અથવા અહીં ઉત્તરાર્દમાં “માં જ્ઞાત્વા તત્ત્વિશતે-મારો સાક્ષાત્કાર કરીને તે શુદ્ધ બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરે છે.” એ વાક્યથીજ જ્ઞાન અને પ્રવેશની પૂર્વાપરતા સિદ્ધ થાય છે; તો પછી “તદનંતરમ્” એ પદનું એવું વ્યાખ્યાન કરવું કે, “જ્ઞાન થયા પછી પણ શરીરનો પાત થયા પછીજ તત્ત્વપદાર્થરૂપ પરબ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરે છે.” કેમકે-તત્ત્વજ્ઞાન થઇ ગયું હોય તોપણ જ્યાંસુધી દેહપાત થાય ત્યાંસુધી ગ્રાસ્થકર્મનો પ્રતિબંધ હોવાને લીધે વિદેહકૈવલ્ય પામી શકાતું નથી; કારણ કે જે તેમ ન હોય તો જે કાળે આત્મજ્ઞાન થાય તે કાળેજ દેહનો પાત પણ થઈ જવો જોઈએ અને તેમ થતું તો નથી. વળી “વિમુક્તઃચ વિમુચ્યતે-જ્ઞાની પુરુષ શરીર છૂટ્યા પછીજ મુક્ત થાય છે;” “મૂય-શ્ચાંતે વિશ્વમાયાનિવૃત્તિઃ-શરીરપાત પછી ફરી સમગ્ર માયાની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે” છતાંજી જીવ-મુક્તિ દર્શાવનારાં શાસ્ત્રવચનો મુક્તપુરુષને શરીરપાત પછીજ વિદેહકૈવલ્યરૂપ મુક્તિને તથા નિવૃત્તિ થયેલી માયાની પુનઃ નિવૃત્તિને દર્શાવે છે, અન્યથા તે શાસ્ત્રવચનો બાધિત થશે. જેમ તર્કશાસ્ત્રીઓને ત્યાં સમવાયિ કારણનો નાશ થઇ ગયા પછી પણ માત્ર ક્ષણવાર પટ આદિની સ્થિતિ હોય છે, તેમ આપણે ત્યાં પણ દેહાદિનાં ઉપાદાનકારણભૂત એવી અનાદિકાળની અવિ-દ્યાનો નાશ થયા છતાં પણ કેટલોએક કાળ દેહ આદિનું ભાન બરી શકે છે. આવા પ્રકારના જીવ-મુક્ત પુરુષની અપેક્ષાએજ ભગવાને પ્રથમ અ-ર્જુનપ્રત્યે કહેલું છે કે:-“ ઉપદેક્ષ્યંતિ તે જ્ઞાનં જ્ઞાનિનસ્તત્સ્વદર્શિનઃ-તત્ત્વદર્શી જ્ઞાનીપુરુષો તને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરશે.” વળી સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષ-ણોને કહેનારી સ્મૃતિ પણ તે લક્ષણને કહેવાની મધ્યસ્થીજ પ્રવૃત્તિ થયેલી છે.

હવે અર્જુન શંકા કરે છે કે:-“યથૈષિકાત્મ-મમૌ પ્રાસ્તે પ્રવુચેતૈવં હાસ્ય સર્વે પાપ્માનઃ પ્રવુચંતે-જેમ છપીકાનું (મુંજના મધ્યમાં રહેલા રાગનું) ૩ અગ્નિમાં નાખતાંજ બળી જાય છે તેમ એ જ્ઞાનીપુરુષનાં સર્વ પાપો બળી જાય છે.” આ શ્રુતિવચન, જ્ઞાનરૂપ પ્રાયશ્ચિત્તથી જ્ઞાનીપુરુષનાં પૂર્વકર્મોનો નાશ કહે છે; પણ જ્ઞાન થયાપછીનાં

કર્મોનો નાશ કહેતું નથી. જ્ઞાન થયાપછી પણ દેહ ધારણ કરવામાટેનાં સ્વાભાવિક કર્મોનો ત્યાગ કરવો તે તો અસંભવ છે; માટે જ્ઞાની પુરુ-ષને પણ તે ઉત્તરકાળનાં કર્મોને લીધે અવસ્ય બંધ થવોજ જોઈએ. આ શંકાનું સમાધાન કરવામાટે શ્રીભગવાન કહે છે:-

સર્વકર્માણ્યપિ સદા જ્ઞાણો મદ્વ્યપાશ્રયઃ ।

મત્પ્રસાદાદવામોતિ શાશ્વતં પદમવ્યયમ્ ॥

મારાજ આશ્રયવાળો પુરુષ, સદા કર્મો કરે છે; તોપણ મારા પ્રસાદથી પરમ સર્વોત્કૃષ્ટ-અ-વિનાશી શાશ્વતપદને તે પ્રાપ્ત થાય છે.^{૫૬}

(૫૬) જ્ઞાનીપુરુષ મારો-પ્રજ્ઞાનધન પ્રત્યગા-ત્માનો આશ્રય કરીને, શાસ્ત્રમાં કહેલાં અથવા શાસ્ત્રમાં નિષેધેનાં હરકોઇ કર્મોને વારંવાર ક્યાં કરે તોપણ મારા અનુગ્રહથી નિત્ય અને પરમ સર્વો-ત્કૃષ્ટ એવા મોક્ષપદને પામે છે, પણ જ્ઞાન થયા પછી કરવામાં આવતાં કર્મોથી બંધાતો નથી; કારણ કે, “તસ્ય પુત્રા દાયમુપયંતિ સુહૃદઃ સા-ધુકૃત્યામ્ દિવંતઃ પાપકૃત્યામ્-તે જ્ઞાનીપુરુષના પુત્રો વારસતરીકે તેના વારસાને ગ્રહણ કરે છે, તેના મિત્રો શુભકાર્યોને ગ્રહણ કરે છે તથા તેના શત્રુઓ પાપકાર્યોને ગ્રહણ કરે છે.” “ન હ વા એવંવિદિ કિંચન રજ આધ્વંસતે-એ પ્રમાણે આત્મતત્ત્વને જાણનારા પુરુષવિષે કોઈ પણ જાતનું પાપ અસર કરતું નથી.” “તં વિદિત્વા ન કર્મણા લિપ્યતે પાપકેન-તે આત્માનું જ્ઞાન મેળવીને પુરુષ પાપકર્મથી લેપાતો નથી.” છતાંજી શ્રુતિઓ તત્ત્વજ્ઞાની પુરુષને કર્મોના લેપથી રહિત કહે છે.

એ પ્રમાણે વર્ણાશ્રમ આદિના ધર્મપૂર્વક સા-ધન અને ક્ષણસહિત એવી બ્રહ્મવિદ્યાનું નિરૂપણ કર્યું. હવે એ બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિને માટે પુનઃ ભ-ક્તિનેજ સાધનતરીકે કહે છે:-

ચેતસા સર્વકર્માણિ મયિ સંન્યસ્ય મત્પરઃ ।

બુદ્ધિયોગમપાશ્રિત્ય મચ્ચિત્તઃ સતતં ભવ ॥૫૭॥

વિવેકબુદ્ધિથી સર્વ કર્મોનો મારામાં સં-ન્યાસ કરી દઇને મનેજ પરમ પ્રાપ્ત્ય માનનારો એવો તું કર્મસિદ્ધિ અથવા અસિદ્ધિમાં સમભા-વરૂપ-પૂર્વોક્ત બુદ્ધિયોગનો આશ્રય કરીને હમે-શાં મારામાંજ ચિત્ત રાખનારો થા.^{૫૭}

(૫૭) વિવેકબુદ્ધિથી સર્વ નિત્યનૈમિત્તિક ક-

મેંને મારામાં-ભગવાન વાસુદેવમાં “યત્કરોચિ ય-
વન્માસિ”-એ પ્રથમ કહેલી રીતિપ્રમાણે સમર્પણ
કરી દઇ તું મનેજ પરમ પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય માન;
પણ મારી ભક્તિ કરી ધન આદિની પ્રાર્થના ન
કર તથા સિદ્ધિ-અસિદ્ધિમાં સમભાવ રાખવારૂપ
પૂર્વોક્ત બુદ્ધિયોગનો આશ્રય કરી બંધનાં કારણ-
ભૂત એવાં પણ કર્મને મોક્ષનાં સંપાદકતરીકે આ-
શ્રય કરીને સર્વદા મારામાંજ ચિત્તને રાખનારો થા-
મારૂંજ શરણ લેનારો થા.

એ ભક્તિયોગ કરવાથી જે ગુણ થાય છે તથા
નહિ કરવાથી જે દોષ થાય છે તે કહે છે:—

મચ્ચિત્તઃ સર્વદુર્ગાણિ મત્પ્રસાદાત્તરિપ્યસિ ।

અથ ચેત્ત્વમહંકારાન્ન શ્રોણ્યસિ વિનંક્ષ્યસિ ॥૫૮

મારામાં ચિત્ત રાખનારો તું મારા અનુ-
ગ્રહથી આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક આદિ સર્વ
સંકટોને તરી જઈશ; પણ જો પોતાની પંડિતા-
ઈના અહંકારથી માંડે વચન સાંભળીશ નહિ તો
તું નાશ પામીશ-પુરુષાર્થરહિત થઈશ. ૫૮

(૫૮) કદાચ અર્જુન કહે કે, હું સ્વતંત્ર છું,
તેથી તમારા વચન પ્રમાણે નહિ કંઈ તો તેને માટે
કહે છે:—

યદહંકારમાશ્રિત્ય ન યોત્સ્ય્યેતિ મન્યસે ।

મિથ્યૈષ વ્યવસાયસ્તે પ્રકૃતિસ્ત્વાં નિયોક્ષ્યતિ ॥

ગર્વનો આશ્રય કરીને જો કદાચ તું “હું
યુદ્ધ નહિ કરું” એમ માનતો હોઈશ, તોપણ
એ તારો નિશ્ચય મિથ્યા છે; કારણકે તારો ક્ષાત્ર-
સ્વભાવ તને તે કાર્યમાં યોગ્યશે. ૫૯

(૫૯) આવાજ આશયથી પ્રથમ કહેલું છે કે,
“પ્રકૃતિં યાન્તિ ભૂતાનિ નિમ્નહઃ કિં કારિષ્યતિ-
સર્વં ભૂતો પોતપોતાના સ્વભાવને અનુસરે છે,
તેમાં કોઈના તરફનું દયાણુ શું કરશે ?”

“તને તારો ક્ષાત્રસ્વભાવજ આ યુદ્ધકાર્યમાં
યોગ્યશે.” એ વાતનુંજ વિવરણ હવે કરી દેખાડે છે:—

સ્વભાવજેન કૌતેય નિબદ્ધઃ સ્વેન કર્મણા ।

કર્તું નૈષ્કર્મ્યં યન્મોહાત્કરિષ્યસ્વકોડપિ તવ ॥

હે કુંતાપુત્ર ! પૂર્વજન્મના સંસ્કારરૂપ સ્વ-
ભાવથી ઉત્પન્ન થયેલાં પૂર્વોક્ત શૌર્ય આદિ પો-
તાની ભતિનાં કર્મોથી બંધાયેલો તું, મોહને લીધે
જે કર્મ કરવા ઇચ્છતો નથી તે કર્મનેજ પરવશ
થઈને પણ કરીશ. ૬૦.

(૬૦) કદાચ અર્જુન કહે કે, તેવો વળી ખીજો
કાણ છે ? કે હું જેના વશમાં છું. આના ઉત્તર-
માં કહે છે:—

ઈશ્વરઃ સર્વભૂતાનાં હૃદયેષ્જુન તિષ્ઠતિ ।

બ્રહ્મણઃ ભૂતાનિ યંત્રારૂઢાનિ માયયા ॥૬૧॥

હે અર્જુન ! લિંગશરીરરૂપ યંત્રપર આ-
રૂઢ થયેલાં સર્વભૂતોને પોતાની માયાશક્તિથી
ભમાવતા ઈશ્વર, સર્વભૂતોના હૃદયપ્રદેશમાં ર-
હેલા છે. ૬૧

(૬૧) સર્વના નિયંત્રતા અંતર્યામી પરમાત્મા,
પૃથ્વી આદિ સર્વભૂતોની તથા આપણી હૃદયગુહામાં
સર્વ પ્રાણીઓના પ્રવર્તક થઈને રહેલા છે. જેમ
ખેલાડી પુરુષ, દોરીની અંદર રહેલી લાકડાની પુ-
તળીઓને ઉંચી નીચી ફેરવ્યા કરે છે, તેમ તે
પરમેશ્વર પણ ઉત્ક્રમણ આદિનાં સાધનભૂત તથા
સર્વ પ્રાણ આદિરૂપ યંત્રના સરખાં લિંગશરીરપર
આરૂઢ થયેલાં સર્વ ભૂતોને પોતાની માયાશક્તિથી
ભમાવ્યા કરે છે. કહેવાનો ભાવ એ છે કે, હે શુદ્ધ
અંતઃકરણવાળા અર્જુન ! તારા ઉપર પણ ઈ-
શ્વર છે કે જેને તું આધીન છે. અહીં જે પુરુષ અ-
હંકારપૂર્વક કર્મ કરે છે અને જે પુરુષ “ ઈશ્વરને
પરવશ થઈ હું કર્મ કરું છું ” આવી બુદ્ધિથી કર્મ
કરે છે, તે બંનેમાં ઘણીજ વિલક્ષણતા રહેલી છે
એમ દર્શાવવામાટે ભગવાન ભાષ્યકારે ઋગ્વેદનો
આ મંત્ર ટાંક્યો છે—“અહશ્ચ કૃષ્ણમહરજુનં ચ
વિવર્તેતે રજસી વેદ્યાભિઃ-વિદ્વાન પુરુષે કરેણ
સૌમ્યકર્મં સ્વચ્છ છે તથા અવિદ્વાન પુરુષે કરેણ
યસરૂપ કર્મ કૃષ્ણ-નિસ્તેજ થાય છે. જોકે તે બંને
કર્મો રમેયુણનાંજ કાર્ય છે, તોપણ વિદ્યાઓવડે
વિપરીતપણુને પામે છે.” આ મંત્રના ઋષિ ભરદ્વાજ
છે અને આ ઋષ્યા “આગ્નિમારુતસ્ય પ્રતિપત્”
એ બ્રાહ્મણે અગ્નિ અને મારુત જેના દેવ છે તેવા
શાસ્ત્રમાં પ્રથમ તેને યોજેલી છે. જે દિવસે યાગને માટે
સોમરસ કાઢવામાં આવે છે તેજ દિવસને અહઃ
એ પ્રમાણે કહે છે; કારણકે જન્મની સંકળતાનો
તેજ દિવસ ગણાય છે. બાકીના દિવસો દિવસ-
તરીકે ગણાતા નથી; કારણકે તેઓ બધા નિષ્ફળ
હોય છે. સ્મૃતિ પણ કહે છે:—

“દશમિર્જન્મમિર્વેદા આધાર્ણ શતજન્મભિઃ ।
સહસ્રૈર્જન્મભિઃ સોમં બ્રાહ્મણ્યં પાતુમર્હતિ—દશ
જન્મે વેદો પ્રાપ્ત થાય છે, સો જન્મે અન્યા-
ધાન કરવાનો સમય આવે છે તથા હજાર જન્મે

આજીવ્યવદશીકે સોમરસતું પાન કરવાયોગ્ય થાય છે.” આ સ્મૃતિ સોમયાગની દુર્લભતા દર્શાવે છે. પૂર્વોક્ત ઋચામાં અહઃ શબ્દથી સૌમ્યકર્મતું ગ્રહણ થાય છે. જો કે અહઃ શબ્દનો મૂળ અર્થ તો કાળજી થાય છે, તોપણ જેમ દર્શ અને પૌર્ણ- માસ એ બંને શબ્દો અમાવાસ્યા અને પૂર્ણિમાને દિવસે કરાતા યજ્ઞોને સૂચવનારા છે, તેમ આ અહઃ શબ્દ પણ સૌમ્યકર્મનો સૂચક છે; તેથી તે ઋચાનો આ પ્રમાણે અર્થ થાય છે:—અજ્ઞાની મનુષ્યે કરેલું કર્મ કૃષ્ણ થાય છે—અપ્રકાશ-નિસ્તેજ થાય છે તથા જ્ઞાની મનુષ્યે કરેલું કર્મ ‘અર્જુન’ કહેતાં સ્વચ્છ-પ્રકાશરૂપ થાય છે. જોકે તે બંને- જ્ઞાની-અજ્ઞાનીએ કરેલાં કર્મો પ્રવૃત્તિરૂપ હોવાથી કેવળ રજોગુણનાંજ કાર્યરૂપ છે, તોપણ કર્મનાં અંગતરીકે બંધાયેલી ઉપાસનારૂપ વિદ્યા- વડે અથવા પરમેશ્વરવિષે સર્વ કર્મોનું સમર્પણ કરવારૂપ વિદ્યાવડે તથા “હું કંઈ છું” એવા પ્રકારના અભિમાનરૂપ અવિદ્યાવડે વિપરીત સ્વરૂપે થાય છે—અર્થાત્ પરમેશ્વરની ઉપાસના- વાળું કર્મ સ્વચ્છ છે, પરમાત્મતત્ત્વને પ્રકાશ કરનારું છે અને સંસારબંધના નાશનું કારણ છે; તથા મૂઢ પુરુષે કરેલું કર્મ મલિન છે, સ્વ- રૂપને ઢાંકી દેનારું છે અને સંસારબંધનું કારણ છે. આવાજ આશયથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને હે અર્જુન! આત્મસંસ્કરણનું ઘોતન કરી તેના સ્વચ્છ ધર્મમાં અધિકાર દર્શાવે છે.

તમેવ શરણં ગच्छ सर्वभावेन भारत ।

तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम्

હે ભરતવંશી અર્જુન ! સર્વ પ્રકારે તું તે પરમેશ્વરનેજ શરણે જા. તેના અનુગ્રહથી તું પરમ શાંતિને તથા મોક્ષરૂપ નિત્યસ્થાનને પામીશ.

(૬૨) હે ભારત ! તે ઈશ્વરનેજ તું સર્વ પ્રકારે આશ્રય લે. તેની કૃપાથી તું પરમશાંતિને—અર્થાત્ સમાધિને પામીશ. યોગસૂત્રકાર ભગવાન પતંજલિ કહે છે:—“સમાધિ સિદ્ધિરીશ્વરપ્રણિધાનાત્- ઈશ્વરનું ધ્યાન કરવાથી સમાધિની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.” વળી તે પરમાત્માના અનુગ્રહથીજ તું વિષ્ણુના પરમપદરૂપ નિત્યસ્થાન—મોક્ષને પામીશ.

સર્વ ગીતાના અર્થનો ઉપસંહાર હવે કરે છે:—

इति ते शान्तात्प्राप्तं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।

विमृश्यैत-લેખેણ યો જ્ઞસિ તથા કુરુ ॥૬૩॥

એ પ્રમાણે મેં તને ગુહ્યથી પણ અતિશય ગુહ્ય જ્ઞાન કહ્યું. હવે એ બંધાનો બરાબર સંપૂર્ણ વિચાર કરીને તારી ઈચ્છામાં આવે તેમ કર. ૬૩

(૬૩) ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે, હે અર્જુન ! મેં તને જે આ જ્ઞાન કહ્યું તે મંત્ર, તંત્ર, રસાયણ આદિ ગુહ્યપદાર્થોના કરતાં પણ અતિશય ગુહ્ય છે. એ સર્વ શાસ્ત્રના અર્થનો સંપૂર્ણ વિચાર કરીને તારી મરજી પ્રમાણે તું કર.

એ પ્રમાણે ઇચ્છામાં આવે તેમ કરવાની આજ્ઞા કરીને પણ અતિ વહાલથી પુનઃ એ શ્લોક- માં સમગ્ર શાસ્ત્રના અર્થનો ઉપદેશ કરવાની ઇચ્છાથી તે ઉપદેશ ગ્રહણ કરવામાટે અર્જુનની એકાગ્રતા કરાવવામાટે ભગવાન કહે છે કે:—

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।

इष्टोऽसि मे ददमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥

ફરી પણ સર્વ ગુહ્યોના કરતાં અતિશય ગુહ્ય એવું માંડે પરમાર્થવિષયક વચન તું સાંભળ. તું મને વહાલો છે, તેથી તારું અતિશય હિત હું તને કહું છું. ૬૪

(૬૪) ભગવાન કહે છે કે, હે અર્જુન ! મેં તને વારંવાર કહેલું છે; તોપણ આ માંડે વચન, પરમાર્થવિષયક હોવાથી તથા સર્વ ગુહ્યોના કરતાં અતિશય ગુહ્ય હોવાથી તારે સાંભળવા યોગ્ય છે, માટે તું સાંભળી લે. હું તને જે આ વચન કહું છું તે લોભથી કે ભયથી કહેતો નથી; પણ તું મને અતિ વહાલો છે—મારો પરમ આત્મ છે, તેથી કહું છું. વળી તે માંડે વચન તારામાટે અતિશય હિતકારક છે એમ ધારીને હું તને કહું છું—અર્થાત્ તું મને અતિ પ્રિય છે તથા હું તને જે વિદ્યાનો ઉપદેશ કંઈ છું તે અતિ- હિતકારક છે. આવા હેતુથી મારા પરમ આત્મ એવા તને તે વચન મારે અવશ્ય કહેવું જોઈએ.

તેજ અતિશય ગુહ્યવચનરૂપ હિતને હવે કહે છે:—

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥

મારામાંજ મન રાખનારો થા, મારોજ ભક્ત થા, માંડેજ યજ્ઞન કરનારો થા અને મનેજ નમસ્કાર કર. તું મને પ્રિય છે, માટે હું તારી પાસે સત્ય પ્રતિજ્ઞા કંઈ છું કે, એમ કરવાથી તું મનેજ પામીશ. ૬૫

(૬૫) ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે, હે અર્જુન ! તું તારા મનને પ્રલગ્નતામાં, આનંદ-ધનરૂપ અને પરિપૂર્ણ એવા મારા સ્વરૂપમય કરી દે. આમ કહીને ભગવાને “બ્રહ્મ અને આત્માના અભેદનો પણ સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ” આવા આશયના ગીતાના છેલ્લા છ અધ્યાયનો અર્થ કહી દેખાડ્યો. વળી કદાચ અર્જુન કહે કે, એવી જ્ઞાનનિષ્ઠા કેવી રીતે મળે ? આના ઉત્તરમાં કહે છે કે, તું મારોજ ભક્ત થા. આમ કહીને ભગવાને પરમાત્માની ઉપાસનારૂપ ગીતાના મધ્યમના છ અધ્યાયનો અર્થ કહી દેખાડ્યો. વળી પણ જો કદાચ અર્જુન કહે કે, અદ્વય પુણ્યવાળા પુરુષને ભક્તિનો ઉદય કેમ થશે ? આના ઉત્તરમાં કહે છે કે, માફ યજ્ઞન કર-અર્થાત્ ભગવાનને માટેજ કર્મો કરવાના સ્વભાવવાળો થા. આમ કહીને ભગવાને કર્મનું જેમાં પ્રધાનપણું છે તેવા ગીતાના પ્રથમના છ અધ્યાયનો અર્થ કહી દેખાડ્યો.

વળી પાછો અર્જુન શંકા કરે છે કે, કદાચ કદાઈ પુરુષ, સ્ત્રીરહિત હોય અથવા ધનઆદિ સાહિત્યોવિનાનો હોય તો તે પુરુષ ભગવાનને માટે પણ કર્મો કયાંથી કરી શકે ? જ્યારે તે પુરુષ કર્મો કરવામાં અશક્ત છે, ત્યારે તે પુરુષને ભગવાનની ભક્તિ તથા બ્રહ્માકાર ચિત્તની વૃત્તિ પણ અતિશય દુર્બલ છે, તો તેનું કેમ ? આના ઉત્તરમાં કહે છે કે, મને નમસ્કાર કર-અર્થાત્ સામાન્ય ભક્તિથીજ પ્રતિમા આદિમાં સર્વ ઉપચારોનું સમર્પણ કરી છેવટ નમસ્કાર આદિથી પણ માફ-ભગવાનનું સારી રીતે આરાધન કર. આશ્વલાયન ઋષિ નમસ્કારનેજ યજ્ઞતરીકે કહે છે:-“યો નમસા સ્વધ્વર ઇતિ-પુરુષ નમસ્કાર-વડે ઉત્તમ યજ્ઞ કરનારો થાય છે.” “યજ્ઞો વૈ નમ ઇતિ-નમસ્કાર તેજ યજ્ઞ છે” ઇત્યાદિ. એ પ્રમાણે કહેલાં ત્રણ પગથીઆંપર આરંભ થયેલા પુરુષને જે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તે કહે છે; એમ કરવાથી પુરુષ, તત્ત્વ પદના અર્થશ્રુત, સર્વ જગતનાં કારણ, સર્વના ઈશ્વર, સર્વ શક્તિવાળા તથા અખંડ એકરસવાળા એવા મને ઘટાકાશ જેમ મહાકાશને પામે તેમ તથા પ્રતિબિંબ જેમ બિંબને પામે તેમ, મને પામી જાય છે. આ બાબતમાં હું તારી આગળ વાસ્તવિક અર્થવાળી સત્ય પ્રતિષ્ઠા કંઈ છું કે, તું મનેજ પામીશ-અર્થાત્ તું મને પ્રિય છે તથા મારે તને છેતરવો નહિ જોઈએ, માટે હું તને સત્યજ કહું

છું. એ પ્રમાણે જે જ્ઞાનનિષ્ઠા પ્રથમ “ધ્યાને-નાત્માનિ પદ્યંતિ” એ શ્લોકમાં દર્શાવી હતી તે જ્ઞાનનિષ્ઠાને અહીં નમન, યજ્ઞન, ભજન અને મનનના ક્રમથી કહી. હવે “અન્યે ત્વેવ-મજાનતઃ શ્રુત્વાડ્યંભ્ય ઉપાસતે” તેડિવાચિતિ-તરંત્યેષ મૃત્યું શ્રુતિપરાયણાઃ-બીજા કેટલા-એક તો પોતે અજ્ઞાન હોવાથી આચાર્યઆદિ બીજાઓ પાસેથી પરમાત્મસ્વરૂપનું શ્રવણ કરીને ઉપાસે છે તેઓ પણ મૃત્યુને તરી જાય છે; કારણ કે તેઓ શ્રવણ કરવામાંજ તત્પર રહેનારા છે.” એ શ્લોકમાં કહેતી યોગ નામની કેવળ ઉપાસનાની નિષ્ઠાને હવે કહે છે:-

સર્વધર્માન્પ્રતિજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ।

અહં ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ॥

સર્વ ધર્મોનો ત્યાગ કરી મને એકલાનેજ શરણે આવ. હું તને સર્વ પાપોથી મુક્ત કરીશ; શોક મા કર. ૧૬

(૬૬) સર્વ વર્ણાશ્રમોના ધર્મોનો તથા દેહ, ઇન્દ્રિય, બુદ્ધિ આદિના ધર્મોનો અને અગ્નિહોત્ર આદિનો તથા સુખદુઃખ આદિનો પરિત્યાગ કરી સર્વના ઈશ્વર, સર્વશક્તિવાળા, ઉપાધિયુક્ત છતાં ઉપાધિરહિત, અખંડ એકરસ, આનંદધન અને પરમાત્મા એવા મને એકલાનેજ શરણે આવ-અવિષા આદિ ક્લેશોનો નાશ કરનાર મારે એકનોજ આશ્રય પામ, મને એકતેજ શરણ થા-અર્થાત્ સર્વ ધર્મોનો પરિત્યાગ કરી મારે શરણે આવ. શાસ્ત્રમાં કહેતું છે કે, “અનાત્મદર્શનેનૈવ પરાત્માનુમુપાસ્મહે —અનાત્મદર્શનથીજ અમે પરમાત્માનું ઉપાસન કરીએ છીએ.” એ રીતે ભગવાનનું શરણ કરવાથી તને જે ફળ થશે તે તું સાંભળ. પ્રલગ્નતામાં, સૂર્ય આદિનો પણ અંતર્યામી ભગવાન નારાયણ-હું સમગ્ર પાપોથી મુક્ત છું, જેથી માફ થયાર્થ જ્ઞાન કરવાથી હું તને પૂર્વકાળમાં સચિત તથા વર્તમાનકાળમાં કરવામાં આવતાં બંધુઓના વધ આદિથી ઉત્પન્ન થયેલાં સર્વ પાપોથી મુક્ત કરી દઈશ, માટે તું શોક ન કર; કારણ કે સર્વ શ્રુતિઓમાં તથા સ્મૃતિઓમાં પ્રસિદ્ધ છે કે, તત્ત્વજ્ઞાનનું ફળ એજ છે કે, પાપનો અસ્પર્શ તથા શોકને તરી જવું તે. સૂર્યમંડળમાં રહેલા ભગવાન નારાયણના પ્રસંગમાં હોદાગ્ય ઉપનિષદમાં કહેલું છે કે:-“સ યથ સર્વેભ્યઃ પાપમભ્ય ઉવિત્

उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद - તે સૂર્યમંડળની અંદર રહેલા ભગવાન નારાયણ, સર્વ પાપી કાર્યોથી ઉપર ગયેલ છે-નિષ્પાપ છે. જે પુરુષ એ નારાયણને એ પ્રમાણે જાણી ઉપાસે છે તે પુરુષ, સર્વ પાપોથી મુક્ત થઈ ઉપર જાય છે-નિષ્પાપ થાય છે.” વળી “तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः - સર્વ સ્થળે એક પરમાત્મસ્વરૂપને જ જોનાર પુરુષને તેમાં મોહ શો ? કે તેમાં શોક શો ?” અર્થાત્ આ શ્લોકમાં કહેવાનું એ છે કે, વધુશ્રમધર્મોના ત્યાગપૂર્વક છૂટા અધ્યાયમાં કહેલા યોગવડે દેહ આદિના ધર્મોનો પણ ત્યાગ કરી નિર્વિકલ્પ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરનાર પુરુષને કર્મનો લેપ લાગતો નથી.

એ પ્રમાણે એ શ્લોકમાં “ज्ञानयोगेन सां-
ख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्” એ બીજા અ-
ધ્યાયમાં દર્શાવેલા સાંખ્યયોગ અને જ્ઞાનયોગનો
ઉપસંહાર કરી હવે આ બ્રહ્મવિદ્યાના સંપ્રદાયના
વિધિને કહે છે:-

इदं ते नातपस्काय नामक्ताय ।

न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति॥

આ શાસ્ત્રરહસ્યને તારે તપરહિત પુરુષને
કહેવું નહિ, માફે ભજન નહિ કરનાર પુરુષને ક-
હેવું નહિ, શુરુસેવા નહિ કરનાર પુરુષને કદી
કહેવું નહિ તથા મારી ઈર્ષ્યા કરનાર પુરુષને
પણ કદી કહેવું નહિ. ૧૭

(૧૭) જે પુરુષ તપરહિત હોય એટલે આ-
લોચનાવિનાનો અયત્નશીલ હોય તે પુરુષને,
શ્રદ્ધાવિનાનો તથા શુરુસેવા નહિ કરનારો જે
પુરુષ હોય તેને, તથા મારી-પરમાત્માની અસૂચા
કરી મારા ગુણોને સહન નહિ કરી મારામાં
દોષારોપ કરવામાં જે પુરુષ તત્પર હોય તેવા
પુરુષને, કદી મહાન સંકટ આવી પડે તોપણ
આ શાસ્ત્રરહસ્યનો તારે ઉપદેશ કરવો નહિ.
આના સંબંધમાં શ્રુતિઓ કહે છે કે:- “विद्या
ह वै ब्राह्मणमाज्ञनाम गोपाय मा शेवधिष्टेऽ
हमस्मि । असूयकायान्जुज्वेऽयताय न मां ब्रूया
वीर्यवती तथा ख्याम्-विद्या ब्राह्मण्य पासे
आवीने કહેવા લાગી કે, હે બ્રાહ્મણ ! માફે ર-
ક્ષણ કર. હું તારો ખજાનો છું. અસૂચાવાળા,
કુટિલતાવાળા અને સંબંધવિનાના પુરુષને તું મને

આપીશ નહિ, જેથી હું વીર્યવાળી રહું.” વળી
“यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशंते महात्मनः-
જે પુરુષને દેવ ઉપર પરમ ભક્તિ છે તથા જેવી
દેવ ઉપર ભક્તિ છે તેવીજ શુરુ ઉપર ભક્તિ છે,
તે મહાત્મા પુરુષને આ કહેલા પદાર્થો પ્રકાશે
છે.” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ અસંસારહિત, સરળતા-
યુક્ત, અભ્યાસશીલ તથા શુરુ અને પરમેશ્વરનું
આરાધન કરવામાં તત્પર રહેનાર પુરુષને આવાં
રહસ્યનો ઉપદેશ કરવામાટે કહે છે; પણ એ
સિવાયના બીજા કોઈને નહિ.

એ રીતે સંપ્રદાયવિધિ કહીને હવે સંપ્રદાય
કરનાર પુરુષને જે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તે
કહે છે:-

य इदं परमं गुह्यं मन्त्रोक्तैश्चभिधास्यति ।

भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥

જે પુરુષ, પરમ ગુહ્ય આ શાસ્ત્રરહસ્ય
મારા ભક્તોને કહેશે તે પુરુષ મારામાં પરમ ભ-
ક્તિ કરીને મનેજ પામશે, એમાં સંશય નથી. ૧૮

(૧૮) જે કોઈ ભક્તિવિનાનો તથા કેવળ
માન અને પૂજનીય ઈચ્છી રાખનારો પુરુષ આ
પરમગુહ્ય શાસ્ત્રરહસ્યને મારા ભક્તોની આગળ
કહેશે, તે પુરુષ પણ તેજ પુણ્યથી ચિત્ત એકરસ
મારામાં-પરમેશ્વરમાં અદ્વૈત લક્ષણવાળી પરમ
ભક્તિરૂપ ઉપાસના કરી તેમાં આદર પામી તથા
તેનું સારી રીતે અનુબ્ધાન કરી મનેજ પામશે-
અર્થાત્ મુક્તિને પામશે એમાં સંશય નથી.
પૂર્વકાલીન ઐતિહાસિક કથાઓમાં આપણે સાં-
ભળીએ છીએ કે, લેશમાત્ર પણ ભક્તિવિનાના
અર્જુનમિલ આદિ ભક્તોએ પુત્રનાજ નારાયણ
એવા નામથી સ્નેહપૂર્વક આહ્વાન કર્યું હતું;
તેટલામાં તો પ્રસન્ન થઈ ગયેલા ભગવાન શ્રી-
નારાયણે તેમને સહગતિ આપી દીધી; તો પછી
જેઓ વાણીથી આટલાં બધાં શાસ્ત્રરહસ્યને પ્ર-
તિપાદન કરે છે તેઓને ભક્તિના લાભ આદિ
કંમથી કૃતાર્થતા પ્રાપ્ત થાય, તેમાં શું આશ્ચર્ય છે ?

અર્જુન શંકા કરે છે કે, હે ભગવાન ! તમે
પોતેજ પ્રથમ કહેલું છે કે, શ્રદ્ધાવિનાનું કરેલું
સર્વ વ્યર્થ છે, તો પછી કેમ કહેો છો કે અ-
ભક્ત પુરુષને પણ આ શાસ્ત્રનું કથન કરવાથી
ભક્તિ આદિના લાભ સંભવે છે ? આ શંકાનું
સમાધાન કરવામાટે શ્રીભગવાન કહે છે કે:-

ન ચ તસ્માન્મન્વેષુ કશ્ચિન્મે પ્રિયત્તમઃ ।
મવિતા ન ચ મે તસ્માન્ન્યઃ પ્રિયતરો મુવિ ॥

મનુષ્યોની અંદર જે મનુષ્ય આ ગીતાશાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિને કરનારો છે તેનાથી બીજો કોઈ મનુષ્ય માફ અતિશય પ્રિય કરનારો નથી. વળી પૃથ્વીની અંદર તેનાથી બીજો મને અત્યંત પ્રિય થશે પણ નહિ.

(૬૯) આ ગીતાશાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર પુરુષના કરતાં બીજો કોઈપણ મનુષ્યોની અંદર માફ અતિશય પ્રિય કરનારો નથી. આજ મારી મહાન વાચિકા ભક્તિ છે, તે વાચિકા ભક્તિ કરીને પગથિયે પગથિયે તે પુરુષ મને અતિશય પ્રિય થઈ પડશે. લૌકિક વચન પણ છે કે:—“અનિચ્છયાડપિ સંસ્પૃષ્ટો દદાત્યેવ હિ પાવકઃ”—ધિષ્ણાવિના પણ જે અગ્નિનો સ્પર્શ કરવામાં આવે છે તો તે સ્પર્શ કરનારને બાળેજ છે.” શ્લોકમાં કહેવાનો ભાવ એ છે કે, સમગ્ર પૃથ્વીની અંદર આ ગીતાશાસ્ત્રથી બીજું પરમાર્થ સાધન કોઈ નથી.

આ ગીતાશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરાવનારને જે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તે કહ્યું. હવે તેનું અધ્યયન કરનારને જે ફળ મળે છે તે કહે છે:—

અધ્યેયતે ચ ય હમં ધર્મ્ય સંવાદમાવયોઃ ।
જ્ઞાનયજ્ઞેન તેનાહમિષ્ટઃ સ્યામિતિ મે મતિઃ ॥

આપણા બન્નેના આ ધાર્મિક સંવાદનું જે પુરુષ અધ્યયન કરશે તે પુરુષે જ્ઞાનયજ્ઞવડે માફ પૂજન કરેલું ગણાશે, એવો મારો નિશ્ચય છે. ૭૦

(૭૦) ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે, હે અર્જુન ! જે પુરુષ આપણા બન્નેના આ ધાર્મિક સંવાદનું અધ્યયન કરશે, તે પુરુષે નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ જ્ઞાનયજ્ઞથી માફ પૂજન કરેલું ગણાશે—અર્થાત્ તે નિર્વિકલ્પ સમાધિનું બીજું નામ ધર્મભેદ છે; અને તે જેમ પુષ્કળ પુણ્યની વૃદ્ધિને આપનારો છે, તેમ આ શાસ્ત્રનું અધ્યયન પણ પુષ્કળ પુણ્યવૃદ્ધિને આપનાર છે એમ સર્વનો ઈશ્વર એવો હું, તેનો નિશ્ચય છે. આ ફળ મેં તને કહ્યું તે કેવળ સ્તુતિમાત્ર છે એમ સમજશ નહિ, પણ એ વાત સત્યજ છે.

એ રીતે અધ્યયન કરાવનાર તથા અધ્યયન કરનારને થનાર ફળ કહીને હવે આ ગીતાશાસ્ત્રનું શ્રવણ કરનાર પુરુષને પણ જે ફળ મળે

છે તે કહે છે:—

શ્રદ્ધાવાનનસ્યથ શૃણુયાદપિ યો નરઃ । સોડ-
પિ મુક્તઃ શુભાંલ્લોકાન્ પ્રામુયાત્પુણ્યકર્મણામ્ ।

શ્રદ્ધાવાળો તથા અસૂયાવિનાનો જે પુરુષ આ ગીતાશાસ્ત્રનું માત્ર શ્રવણ કરે છે, તે પુરુષ પણ મુક્ત થઈને પુણ્યકર્મ કરવાવાળા પુરુષોના શુભલોકોને પામે છે. ૭૧

(૭૧) આ ગીતાશાસ્ત્રના અક્ષરતુલ્ય શ્રવણ કરનાર પુરુષ જ્યારે પવિત્ર લોકને પામે છે, ત્યારે જે પુરુષ આદરપૂર્વક ગીતાશાસ્ત્રનો અર્થ મૂલ્ય કરે છે તેને આ કહેલું ફળ પ્રાપ્ત થાય તેમાં વળી શું કહેવું ? શ્રીભાગવતમાં કહેલું છે કે:—

“વાસુદેવ કયાપ્રભઃ પુરુષાંસ્ત્વીન પુનાતિ હિ ।
વક્તારં વૃષ્ણકં શ્રોતૃસ્તત્પાદસલિલં યથા ॥

ભગવાનની કથાનો પ્રશ્ન ગંગાજળની પેઠે ત્રણ પુરુષોને અવશ્ય પવિત્ર કરે છે. પ્રશ્ન કહેનારને, પ્રશ્ન પૂછનારને તથા પ્રશ્ન સાંભળનારને.”

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, સર્વના અંતર્યામી અને સર્વજ્ઞ છે છતાં પણ લોકોને શિક્ષણ આપવામાટે પોતાના શિષ્ય અર્જુનને જ્ઞાન થયું કે નહિ તે પૂછે છે. જે કદાચ તેને જ્ઞાન થયું ન હોય તો વારંવાર પોતેજ આતીને ઉપદેશ કરનારા ઈદ્રદેવે શ્રીમન્નરુને જેમ કૃતાર્થ કરી હતી, તેમ મારે પણ આ અર્જુનને સેંકડો વાર ઉપદેશ આપીને કૃતાર્થ કરવો જોઈએ, એવા આશયથી કહે છે કે:—

કચ્ચિદેતદ્દ્યુતં પાર્થ ત્વયૈકાગ્રેણ ચેતસા ।

કચ્ચિદ્જ્ઞાનસંમોહઃ પ્રનદ્યસ્તે ધનંજય ॥ ૭૨ ॥

હે પાર્થ ! તેં એકાગ્રચિત્તથી આ શાસ્ત્ર-રહસ્ય સાંભળ્યુંને ? હે ધનંજય ! તારો અજ્ઞાનથી થયેલો મોહ (હવે) નાશ પામ્યોને ? ૭૨

(૭૨) હે પાર્થ ! મેં તને કરેલો આ ઉપદેશ તારે શબ્દે શબ્દે સાંભળતો જોઈએ તથા અર્થથી બરાબર સમજવો જોઈએ, એવી મારી ઇચ્છા છે; માટે હું તને પૂછું છું કે, તેં આ બરાબર સાંભળ્યું ને ? સાંભળીને પણ તારો અજ્ઞાનથી થયેલો મોહ કે જે આત્માસિવાયના પદાર્થોમાં આત્માની ભુદ્ધિરૂપ હતો તથા પોતાના ધર્મરૂપ મુદ્ધમાં અધર્મભુદ્ધિરૂપ હતો તે બન્ને પ્રકારનો મોહ પણ નાશ પામ્યોને ? મારા પરિશ્રમની સફળતા ઇચ્છીને તને હું પ્રશ્ન કરું છું.

ભગવાને જ્યારે એ પ્રમાણે પ્રશ્ન કર્યો, ત્યારે

પોતાની કૃતાર્થતા નબળાવતો અર્જુન બોલ્યો:-

॥ અર્જુન ઉવાચ ॥

નષ્ટો મોહઃ સ્તત્તર્લભ્યા તત્પ્રસાદાન્મયાઽચ્યુત ।
સ્થિતોઽસ્મિ ગતસંદેહઃ કરિષ્યે વચનં તવ ॥

અર્જુને કહ્યું:-હે અચ્યુત ! તમારા અનુ-
ગ્રહથી મારો મોહ નાશ પામ્યો છે. મને સ્મૃતિ
પ્રાપ્ત થઈ છે. ગયેલા સંદેહવાળો હું તમારું ક-
હેવું કરીશ. હું તમારી આજ્ઞામાં રહેલો છું. ૭૩

(૭૩) અર્જુન ભગવાનને કહે છે:-હે અ-
ચ્યુત ! આપની કૃપાથી મારો બન્ને પ્રકારનો
મોહ નાશ પામ્યો છે. “આ હું પરમ બ્રહ્મ
છું” એ પ્રમાણે આત્માનુસંધાનરૂપ આત્મતત્ત્વ-
વિષયક સ્મૃતિ મને પ્રાપ્ત થઈ છે; કે જે સ્મૃ-
તિવડે “યાવાન યચ્છાસ્મિ સર્વતઃ”-એ શ્લોક-
કમાં કહેલી, ચૈતન્ય અને જડની એકતાના બ્ર-
મથી ઉત્પન્ન થયેલી સર્વ હૃદયની ગાંઠો છૂટી
ગઈ છે. શ્રુતિ પણ કહે છે-“સ્મૃતિર્લભે સર્વ
ગ્રંથીનાં વિમોક્ષઃ”-સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થતાં સર્વ ગાંઠો
છૂટી જાય છે.” હે ભગવાન ! તે સ્મૃતિ પણ મેં
આપના અનુગ્રહથીજ મેળવી છે. હવે હું આપની
આજ્ઞામાં રહેલો છું. નાશ પામેલા સંશયવાળો
હું આપનું કહ્યું કરીશ. (અહીં અર્જુને “ગત-
સંદેહઃ” એ પદથી પોતાને અનાત્મ વસ્તુઓ-
પર આત્મબુદ્ધિરૂપ જે મોહ હતો તે નાશ
પામ્યો છે એમ દર્શાવ્યું છે; તથા “કરિષ્યે
વચનં તવ” એ વાક્યથી પોતાના ધર્મરૂપ યુદ્ધમાં
અધર્મબુદ્ધિરૂપ જે મોહ હતો તે પણ નાશ
પામ્યો છે એમ દર્શાવ્યું છે.)

અહીં ગીતાશાસ્ત્રનો અર્થ સમાપ્ત થાય છે.
હવે કથાના પ્રબંધનું અનુસંધાન કરી સંજય,
રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે:-

॥ સંજય ઉવાચ ॥

इत्यहं बाह्देवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।
संवादमिममश્રौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ७४ ॥

સંજયે કહ્યું:-એ પ્રમાણે મેં મહાત્મા શ્રી-
કૃષ્ણનો તથા અર્જુનનો રૂવાં ઉભાં કરી નાખે તેવો
આ અદ્ભુત સંવાદ સાંભળ્યો. ૭૪

(૭૪) તેં દૂર રહેલા એવા તે શ્રીકૃષ્ણ અને
અર્જુનનો આ સંવાદ કેવી રીતે સાંભળ્યો ? આ
ધૃતરાષ્ટ્રના પ્રશ્નનો સંજય ઉત્તર કહે છે:-

योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम् ॥
व्यासनी कृपाधी, आ परम शुद्धशास्त्रेने
अर्जुनप्रत्ये पोते कहेता योगेश्वर साक्षात् श्री-
कृष्ण पासैथी मे सांभल्युं छे तथा विश्वरूप द-
र्शनयोगने पणु मे न्नेयो छे. ७५

(૭૫) સંજય, રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે:-હે
રાજન ! ભગવાન વ્યાસે મને દિવ્યચક્ર, શ્રોત્ર
વજ્રે આપેલાં છે કે જેથી હું કાંઈ પણ પદાર્થના
અંતરાયવાળા અથવા દૂર રહેલા પદાર્થોને પણ
હથેળીમાં રહેલા આમળાની પેઠે સ્પર્શ નક્કી
શકું છું, મારે તે વ્યાસ ભગવાનની કૃપાથી મેં
આ પરમ શુદ્ધશાસ્ત્ર સાંભળેલું છે તથા “પદ્ય
મે યોગમૈશ્વરમ્” એમ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક દર્શા-
વેલા વિશ્વરૂપ દર્શનયોગને પણ મેં ન્નેયો છે.
આ સર્વ શાસ્ત્રને ભગવાન પોતેજ કહેતા હતા,
એટલે અસ્ય મહતો ભૂતસ્ય નિઃશ્વસિતં
एतद्यद्वक्त्रवेदः-આ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ આદિ
વેદો, એ મહાન ભૂતપરમાત્માના એક નિઃશ્વાસ-
રૂપ છે.” એ શ્રુતિવચન પ્રમાણે પોતાના નિઃ-
શ્વાસરૂપ વેદને શિષ્ય, આચાર્યની પરંપરાએ ભગ-
વાન પોતેજ કહેતા આવ્યા છે. સૃષ્ટિની આદિમાં
સાક્ષાત્ ભગવાનેજ બ્રહ્માપ્રત્યે જેમ સર્વ વેદાર્થ
કેલો હતો, તેમ અર્જુનપ્રત્યે પણ સાક્ષાત્ ભગ-
વાનેજ આ શાસ્ત્રરહસ્ય કહ્યું અને મેં સાંભળ્યું.
(આમ કહીને સંજયે સૂચવ્યું છે કે, હું પણ
ભગવાનના અનુગ્રહનું પાત્ર છું તથા બ્રહ્મદેવ
સરખોજ છું.)

શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના સંવાદનું શ્રવણ ક-
રવાથી ઉત્પન્ન થયેલા તથા વિશ્વરૂપ યોગદર્શનથી
ઉત્પન્ન થયેલા હર્ષને સંજય બે શ્લોકથી કહે છે:-
राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् ।

केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥

હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ! શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન-
ના એ પવિત્ર અદ્ભુત સંવાદનું સ્મરણ કરી ક-
રીને હું વારંવાર હર્ષ પામું છું.

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ।

विस्मयो मे महान् राजन् हृष्यामि च पुनःपुनः॥

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું તે અતિ અદ્ભુત
વિશ્વરૂપ સ્વરૂપ સંભારી સંભારીને મને મહાન

વિસ્મય થાય છે તથા હે રાજન્ ! હું વારંવાર
હૃષીં પામું છું. ૭૬

(૭૭) સંજય કહે છે કે, હે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજ !
એ વિશ્વરૂપ દર્શનની અંદર દેશથી દૂર રહેલા
બ્રહ્મદેવને તથા શ્રીશંકરને પણ મેં સાક્ષાત્ જોયા
હતા તથા હજી ભવિષ્યમાં થનાર કાળથી દૂર
રહેલા ભીષ્મ આદિના સંહારને પણ મેં હથેળીમાં
રહેલા આંખળાની પેઠે સ્પષ્ટ જોયેલ છે. તે આ
બધું જગતનાં મિથ્યાપણાવિના સંભવી શકે નહિ.
આ વ્રાતવુંજ વેદાંતકતક નામના ગ્રંથમાં પ્રતિ-
પાદન કરેલું છે. જેમકે:-

અતીતાનાગતં વસ્તુ વીક્ષતે કરિભિલ્લભત્ ।

યોગીસંકલ્પમાત્રોત્થં દતિ શાસ્ત્રેષુ ઢિગ્ધિમઃ ॥

યોગીપુરુષ, ભૂતકાળની તથા ભવિષ્યકાળની
સંકલ્પમાત્રથી ઉત્પન્ન થયેલી સર્વ વસ્તુને હાથમાં
રહેલા ખિલાની પેઠે સ્પષ્ટ જોઈ શકે છે, એમ
શાસ્ત્રોમાં ઝાંડી (નગારાનો ઘોષ) પાટેલી છે. ૧

માયાયાં સર્વદા સર્વે સર્વાવસ્થમિદં જગત્ ।
અસ્તીતિ તદુપાધિશ્ચિત્સર્વાત્મ્યાત્સર્વમીક્ષતે ॥

સર્વ અવસ્થામાં રહેલું આ સર્વ જગત સર્વ-
વેદા માયામાં રહેલું છે. એ પ્રમાણે માયા-
નીજ ઉપાધિવાળું ચૈતન્ય છે એમ સમજીને યોગી
પુરુષ, આ સર્વ જગતને સર્વાંતરવસ્થા જુએ છે. ૨

આરંભપરિણામાભ્યાં સ્વેન રૂપેણ યન્ન સત્ ।
અતીતાનાગતં વસ્તુ યોગી તદ્વાંક્ષતાં કથમ્ ॥

જે વસ્તુ આરંભ અને પરિણામકાળમાં
પોતાનાં સ્વરૂપમાં સત્ નથી પણ મિથ્યા છે, તે
વસ્તુને યોગીપુરુષ, ભૂતકાળમાં રહેલી તથા ભ-
વિષ્યકાળમાં રહેલી કેમ જોઈ શકે ? ૩

સંકલ્પમાત્રમાતં વસ્ત્વતીતાદિ ચવીપ્યતે ।

નદૃશ્વીદર્શનામં તત્ સ્યાયોગિજ્ઞાનમપ્રમા ॥

જે ભૂતકાળની તથા ભવિષ્યકાળની સર્વ
વસ્તુ સંકલ્પમાત્રથી ઉત્પન્ન થયેલી ભાસતી
હોય તો નાશ પામેલી સ્ત્રીનાં દર્શનવૃત્ત્ય તે
વસ્તુ ગણાય અને તેથી તે વસ્તુસંબંધી યોગી-
નું જ્ઞાન પણ અપ્રમાણ ગણાય. ૪

યોગિસંકલ્પમાત્રેણ તસ્યોત્પત્તિર્યદીપ્યતે ।

શસંકલ્પમાત્રેણ સર્વોત્પત્તિસ્તેષ્યતામ્ ॥૫॥

યોગીના સંકલ્પમાત્રથીજ તે ભૂત-ભવિષ્ય
વસ્તુની ઉત્પત્તિ થયેલી છે એમ જો મનાય, તો
પછી ઇશ્વરનાજ સંકલ્પમાત્રથી સર્વની ઉત્પત્તિ
થયેલી છે એમ માનવામાં શી હરકત ? ૫

આરંભે પરિણામે વા દેશકાલઘાતિક્રમઃ ।

નૈવ દૃષ્ટઃ કચિત્સોડયં સ્વપ્રમાયાદિષુ સ્ફુટઃ ॥

આરંભ અથવા પરિણામકાળમાં દેશકાળનો
અતિક્રમ કોઈ પણ સ્થળે જોવામાં આવ્યો નથી.
તે અતિક્રમ સ્વપ્ન અને માયા આદિમાં સ્ફુટ રીતે
દેખાય છે. ૬

યુગપદ્ ગૃહ્યતે કુંભો નાનોદેશસ્થયોગિમિઃ ।

જલસૃયં દ્વાસ્માભિઃ તેનાસૌકલ્પિતઃ સ્ફુટમ્ ॥

અનેક જૂદા જૂદા પ્રદેશોમાં રહેલા યોગીઓ
એકજ ઘડાને સાથેજ ગ્રહણ કરે છે; જેમ જળ-
ની અંદર પ્રતિબિંબિત થયેલા સૂર્ય, આપણાવડે
ગ્રહણ થાય છે તેમ. માટે જળણવામાં આવે છે
કે, તે ઘડો અવસ્થા કલ્પિતજ છે. ૭

યોગિમિર્ગૃહ્યમાણત્વાદ્ ઘટઃ સર્વત્ર સર્વદા ।

સન્નેવાસ્તીતિ ચેત્કાર્ય કથમીદગૃધિર્થં ભવેત્ ॥

સર્વદા સર્વ સ્થળે ઘડાને યોગીઓ ગ્રહણ
કરે છે, માટે તે ઘડો કદાચ સત્ હોય એમ જો
કહેવામાં આવે; તોપણ તે ઘડાંપ કાર્ય એવા
પ્રકારનું કેમ હોઈ શકે ? ૮

વ્યાવૃત્તં હીંપ્યતે કાર્યં યુગપદ્ ભિન્નદેશતા ।

ચેત્ કલ્પનાં વિનાસ્યેષ્ટા દૃષ્ટાંતસ્તત્ર નારિત વઃ ॥

કોઈ પણ કાર્ય હંમેશાં એક એક પ્રદેશથી
વ્યાવૃત્ત-અર્થાત્ અમુકજ સ્થળે રહેનાર હોય છે;
છતાં પણ એ યોગીઓની દૃષ્ટિએ એકપ્રકારે એ
ઘડાંપ કાર્યની લિન્ન લિન્ન પ્રદેશમાં સ્થિતિ
જો તમારે ઇષ્ટ હોય તો તેમાં કલ્પનાવિના કોઈ
પણ જાતનું દૃષ્ટાંત જોજ નહિ. ૯

તસ્માન્નાણુમિરાગ્ધમિતિ વક્ષાપિ ગવ્યવત્ ।

પ્રકૃતેઃ પરિણામે વા જગત્ કિંત્વિન્દ્રજાલવત્ ॥

માટે આ જગત પરમાણુઓથી આરંભેલી
ભાતની પેઠે પરમાણુઓથી બંધાયેલું-આરંભાયેલું
નથી, તેમ ગાયના દૂધમાંથી બનતા દહીં આદિ
વિકારોની પેઠે પ્રકૃતિના પરિણામધર્મવાળું પણ
નથી; પરંતુ ઇન્દ્રજાળની પેઠે કેવળ મિથ્યા છે. ૧૦

સત્યં વદ્વદ્શામિન્દ્રજાલં વિશ્વં પરાગ્દૃશાઃ ।

અધિષ્ઠાનાદતે શુદ્ધદૃશાં નાસ્ત્યેષ તદ્વૃથસ્ય ॥

બંધાયેલી દૃષ્ટિવાળા અસાની પુરુષોને ઇન્દ્રજાળ
અને ઇન્દ્રજાળના જેવું આ જગત સત્ય લાગે છે;
પણ શુદ્ધ દૃષ્ટિવાળા પુરુષોને તો સર્વના મૂળ-
અધિષ્ઠાન પરબ્રહ્મસિવાય તે એમાંથી એક પણ
સત્ય લાગતું નથી. ૧૧

અનંત ઐશ્વર્યવાળા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને
તેના અનુગ્રહપાત્ર અર્જુન યુધિષ્ઠિરના પક્ષમાં

છે, માટે હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! તમારે વિજયની આશા ન કરવી. આવા આશયથી સંજય હવે કહે છે:-

યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણો યત્ર પાર્થો ધનુર્ધરઃ ।

તત્ર શ્રીવિજયો ભૂતિર્ધ્રુવા નીતિર્મતિર્મમ ॥૭૮॥

જે પક્ષમાં સાક્ષાત્ યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ છે તથા જે પક્ષમાં ધનુર્ધારી અર્જુન છે તે પક્ષમાં

દિવ્ય સલા આદિની શોભા, વિજય, ઐશ્વર્ય અને નીતિનો અચળ વાસ છે, એવો મારો મત છે. (કહેવાનો ભાવ એ છે કે, પાંડવોની સાથે સંધિજ કરવી જોઈએ.)^{૭૮}

ઘટિ શ્રીમહાં લીધ્મં ભગવદ્ગીતાપર્વમં
“સંન્યાસયોગ” એ વિષયનો

અધ્યાય ૪૨ મો સમાપ્ત.

ભગવદ્ગીતા પર્વ સમાપ્ત

મીધ્મકથ પર્વ

અધ્યાય ૪૩ મો
ગુરુઓ તથા વડીલોનું પૂજન

॥ વૈશંપાયન ઉવાચ ॥

ગીતા સુગીતા કર્તવ્યા કિમન્યૈઃ શાસ્ત્રવિસ્તરૈઃ ।

યા સ્વયં પદ્મનાભસ્ય મુસ્તપદ્માદિર્નિર્ગતા ॥૧॥

વૈશંપાયને કહ્યું:-જે સાક્ષાત્ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના મુખમાંથી નીકળી છે, તે ગીતાશાસ્ત્રનું જ સારી રીતે પઠનપાઠન કરવું. બીજાં શાસ્ત્રોનાં લાંબાં લાંબાં પઠન કરવાથી શું ફળ છે? જેમ શ્રી ગંગાજી સર્વ તીર્થમય છે, ભગવાન વિષ્ણુ સર્વ દેવમય છે અને મનુ ભગવાન સર્વ વેદોમય છે; તેમજ ગીતા સર્વ શાસ્ત્રમય છે.^૨ ગીતા, ગંગા, ગાયત્રી અને ગોવિંદ, આ ચાર ગકારયુક્ત નામો, જે નિરંતર હૃદયમાં રહે તો ફરીને જન્મમરણ પ્રાપ્ત થતાં નથી.^૩ આ ગીતામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ૬૨૦ શ્લોક, અર્જુને ૫૭ શ્લોક અને સંજયે ૬૭ શ્લોક કહેલા છે; તથા ધૃતરાષ્ટ્રે ૧ શ્લોક કહેલો છે. આ બધા શ્લોકો મળીને એકંદરે ગીતાના ૭૪૫ શ્લોકો થાય છે.^૪ ભારતરૂપી અમૃતના સર્વસ્વરૂપ ગીતાનું મંથન કરીને, તેમાંથી સાર (તત્ત્વ) કાઢીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનના મુખમાં તેના હોમ કર્યો છે.^૫

સંજયે કહ્યું:-ત્યારપછી ગાંડીવધનુષને અને બાણને ધારણ કરનાર અર્જુનને યુદ્ધ કરવામાટે તૈયાર થયેલો જોઈને સર્વ મહાર-

થીઓએ ફરીથી મોટો કોલાહલ કરી મૂક્યો.^૬

પાંડવો, સોમક નામના રાજાઓ અને બીજાં તેઓના અનુયાયી વીર પુરુષો પણ ઘણા હર્ષિત થઈને સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા શંખો વગાડવા લાગ્યા.^૭ વળી ભેરી, પેશી અને કંકજ નામનાં વાજાંત્રો અને ગાયનાં શીંગડાનાં બનાવેલાં તત્તુડાં, આ બધાં વાદ્યો એકાએક વાગવા લાગ્યાં અને તેથી તે વખતે ત્યાં મહાન શબ્દ થઈ રહ્યો.^૮ હે રાજન્ ! તે યુદ્ધ જોવામાટે દેવો, પિતૃઓ, ગંધર્વો, સિદ્ધો, ચારણો વગેરેનાં ટોળે ટોળાં આવવા લાગ્યાં^૯ અને મહાભાગ્ય-શાળી એવા મોટા મોટા ઋષિઓ પણ ઈર્ષ્યે આગળ કરીને સર્વની સાથે તે મહાન યુદ્ધ જોવાને માટે આવ્યા. ત્યારપછી હે રાજન્ !

સાગરસમાન વારંવાર ચલાયમાન થતી તે બન્ને સેનાઓને યુદ્ધ કરવાને માટે સજ્જ થયેલી જોઈને, વીર એવા યુધિષ્ઠિરાજ^{૧૦-૧૧} પોતાના કવચને ઉતારી નાખીને તથા ઉત્તમ ધનુષને મૂકી દઈને એકદમ રથ ઉપરથી નીચે ઉતરી પડ્યા, અને હાથ જોડીને તથા મૌન ધારણ કરીને પૂર્વ તરફ જ્યાં શત્રુની સેના હતી ત્યાં ભીષ્મપિતામહની સામું જોઈને પગેજ ચાલતા જવા લાગ્યા.^{૧૨,૧૩} આ પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરને જતા જોઈને કુંતીપુત્ર એવો અર્જુન પણ રથમાંથી ઉતરી પડીને પોતાના ભાઈઓની સાથે તેમની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યો.^{૧૪} ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પણ યુધિષ્ઠિરની પાછળ જવા લાગ્યા

અને મુખ્ય મુખ્ય બીજા રાજ્યો પણ ઉલ્કંઠા-યુક્ત ચિત્તથી તેમની પાછળ ચાલ્યા. ^{૧૫} તે સમયે યુધિષ્ઠિરને અર્જુનને પૂછ્યું:—“હે રાજન! તમે એ શું ધાર્યું છે, કે જેથી અમેને અહીં મૂકીને પગે ચાલતા પૂર્વાભિમુખે શત્રુની સેના તરફ તમે જાઓ છો?” ^{૧૬} ભીમસેને પણ પૂછ્યું:—“હે રાજ! કવચ અને ધનુષ્ય મૂકી દઈને તથા અમે ભાઈઓને છોડીને દંશવાળા એવા શત્રુના સૈન્યમાં તમે કેમ જાઓ છો?” ^{૧૭} નકુલે પણ પૂછ્યું:—“હે ભારત! આવી રીતે અમેને છોડીને આપ અમારા મોટાભાઈ શત્રુસૈન્યમાં જાઓ છો તેથી મારા હૃદયને લયથી દુઃખ થાય છે, માટે કહો આપ ક્યાં જાઓ છો?” ^{૧૮} સહદેવે પણ પૂછ્યું:—“હે રાજ! જ્યારે આ લયકર રણસંગ્રામ ચાલુ થયો છે, ત્યારે અમેને છોડીને તમે શત્રુઓની સામે કેમ જાઓ છો?” ^{૧૯}

• સંજયે કહ્યું:—આવી રીતે પોતાના નાના ભાઈઓના પૂછવા છતાં પણ કુરુનંદન યુધિષ્ઠિરરાજાએ કંઈપણ ઉત્તર આપ્યોજ નહિ અને મૌન ધારણ કરીને જવા લાગ્યા. ^{૨૦} ત્યારે મહાભુદિ-શાળી અને મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અર્જુન વગેરેને હસતાં હસતાં કહ્યું કે:—“મેં આ યુધિષ્ઠિર રાજાનો અભિપ્રાય જાણી લીધો છે. ^{૨૧} આ રાજા, ભીષ્મ, દ્રોણ, ગૌતમ-કૃપાચાર્ય, શલ્ય વગેરે વડીલોને વંદન કરીને તથા તેઓની આજ્ઞા મેળવીને પછીથી શત્રુઓની સાથે યુદ્ધ કરવા ધારે છે; ^{૨૨} કારણકે પ્રાચીન શસ્ત્રોમાં જણાવેલું છે કે, જે પુરુષ પોતાના ગુરુઓને વંદન કર્યાવિના તથા તેઓની આજ્ઞા લીધાવિના યુદ્ધ કરે છે, તે પુરુષને મહાન પુરુષો નિંદે છે; ^{૨૩} પરંતુ જો શાસ્ત્રમાં કહ્યાપ્રમાણે ગુરુઓની આજ્ઞા લઈને તથા તેઓને વંદન કરીને, પછીથી મહાન પુરુષોની સાથે યુદ્ધ કરે તો અવશ્ય તે પુરુષને જય થાય છે. આ વાત હું પણ માતું છું.” ^{૨૪} આવી રીતે જ્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુન વગેરેને કહેતા હતા ત્યારે, એકાએક કૌરવોની સેનામાં હાહાકાર થયો. એ સાંભળીને બીજા બધા ચુપ થઈ ગયા. ^{૨૫} તે વખતે યુધિષ્ઠિરને દ્રૌપદી આવતા જોઈને હર્યોધનના સૈનિકો માંહેમાંહે કહેવા લા-

ગ્યા કે:—“આ યુધિષ્ઠિરજ કુલમાં કલંક લગાડનારો છે; ^{૨૬} કારણ કે આ યુધિષ્ઠિર રાજા અવશ્ય લય પામ્યો છે અને તે કારણથીજ પોતાના ભાઈઓને સાથે લઈને શરણની યાચનાથે લીલમ પિતામહની પાસે આવે છે; ^{૨૭} પરંતુ આશ્ચર્યની વાત એ છે કે, અર્જુન, ભીમ, નકુલ અને સહદેવ જેવા ભાઈઓ પોતાનું રક્ષણ કરનારા છે; છતાં પણ તેને લય કેમ થતો હશે? ^{૨૮} માટે આવા બીકણ પુરુષનો પ્રસિદ્ધ એવા ક્ષત્રિયકુળમાં જન્મજ થયો જોઈતો નહોતો; કારણકે અદ્વપસત્વી એવા આ યુધિષ્ઠિરનું હૃદય રણસંગ્રામથી લય-લીત થયું છે.” ^{૨૯} આ પ્રમાણે પરસ્પર વાતો કરતા હર્યોધનના સૈનિકો કૌરવોનાં વખાણ કરવા લાગ્યા અને હર્ષિત થઈને પોતાની ધ્વજાઓને ઉડાડવા લાગ્યા. ^{૩૦} હે રાજા! તે પ્રમાણે તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ યુધિષ્ઠિરની, તેના ભાઈઓની અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની નિંદા કરતા હતા. ^{૩૧} હે રાજન! કૌરવોનું તે સૈન્ય એ પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરને ધિક્કારવા પછી, પાછું નિઃશબ્દ શઈને શાંત થઈ ગયું. ^{૩૨} અને બંને સૈન્યોમાં યુધિષ્ઠિરના સંબંધમાં સંશય ઉભો થયો કે, “આ યુધિષ્ઠિર રાજા ભીષ્મ પિતામહને શું કહેશે? અને ભીષ્મ તેને શું ઉત્તર આપશે? તથા રણસંગ્રામને પસંદ કરનારા ભીમ, અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ પણ શું કહેવા ધારે છે.” આવી રીતે સર્વના મનમાં શંકા થવા લાગી. તે સમયે પોતાના ભાઈઓની સાથે યુધિષ્ઠિરરાજા જાણે અને શક્તિથી સજ્જ થયેલી શત્રુની સેનામાં આવી પહોંચ્યા અને એકદમ ભીષ્મની સામા ગયા. ^{૩૫} પછી યુદ્ધને માટે તૈયાર થઈને ઉભેલા શંતનુરાજના પુત્ર ભીષ્મના પગને, પોતાના બે હાથવડે સ્પર્શ કરીને, રાજા યુધિષ્ઠિર આ પ્રમાણે બોલ્યા:—

“હે શત્રુઓથી પરાલભ ન કરી શકાય એવા ભીષ્મ પિતામહ! હું આપને યુદ્ધ કરવા માટે આમંત્રણ કરું છું; અને અમે પણ આપની સાથે લડીશું, માટે અમેને યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા અને આશીર્વાદ આપો.” ^{૩૭}

ભીષ્મે કહ્યું:—“હે રાજા! જો તમે અત્યારે મારી પાસે ન આવ્યા હોત, તો હે ભારત! મેં

તમોને ‘યુદ્ધમાં તમારો પરાભવ થાઓ’ એવો શાપ આપ્યો હોત;^{૩૮} પણ હવે હું તમારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છું, તો હે પાંડવ! હું આજ્ઞા આપું છું કે, તમે ખુશીથી લડો અને વિજય મેળવો તથા આ સંગ્રામમાં બીજી પણ તમારી જે ઇચ્છાઓ હોય તે પરિપૂર્ણ થાઓ.^{૩૯} વળી હે પાર્થ! અમારી પાસેથી તમારે બીજું જે વરદાન માગવું હોય તે પણ માગો; કારણકે એમ થવાથી તમારો પરાજય થશે નહિ.^{૪૦} હે મહારાજ! એજ વાત સત્ય છે કે:—‘પૈસાનો દાસ પુરુષ છે, પણ પૈસો કોઈનો દાસ નથી!’ કારણકે મને કૌરવોએ પૈસાથી બાંધી લીધો છે;^{૪૧} અને હે કુરુનંદન! તેજ કારણથી બાયલાની પેઠે હું તમોને કહું છું કે, કૌરવોએ અર્થવડે મારું પોષણ કર્યું છે, માટે યુદ્ધવિના બીજું જે કંઈ માગવું હોય તે માગો.”^{૪૨}

યુધિષ્ઠિર:—“હે મહાબાહો પિતામહ! આપ મારા સદાના હિતેચ્છુ છો; તેથી મને આ યુદ્ધમાં સલાહ આપો, એજ વરદાન હું માગું છું. પછી ખુશીથી આપ કૌરવોને માટે લડો.”^{૪૩}

ભીષ્મ:—“હે કુરુનંદન! હું તમોને આમાં શી સહાય કરી શકું તેમ છું? મારે તો પારકાંને માટેજ લડવું પડશે, તેમ છતાં તમારે જે કહેવાનું હોય તે ખુશીથી કહો.”^{૪૪}

યુધિષ્ઠિર:—“જો આપ મારું કલ્યાણ જોતા હો તો મને સલાહ આપો કે, કોઈથી પણ ન જીતી શકાય તેવા આપને યુદ્ધમાં હું કેવી રીતે જીતી શકું?”^{૪૫}

ભીષ્મ:—“હે કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિર! યુદ્ધમાં સારી રીતે યુદ્ધ કરતા મને સાક્ષાત્ ઇદ્ર પણ જીતી શકે તેમ નથી, તો આ પૃથ્વીમાં તેવો બીજો કોઈ પણ પુરુષ નથી કે જે મને જીતી શકે!”^{૪૬}

યુધિષ્ઠિર:—“હે પિતામહ! હું આપને નમસ્કાર કરીને તેટલા માટેજ પૂછું છું કે, આ યુદ્ધમાં બીજાઓદ્વારા હું આપનો નાશ કરી શકું, તેવો ઉપાય મને જતાવો.”^{૪૭}

ભીષ્મ:—“હે તાત! યુદ્ધમાં મને જીતી શક્ય તેવો કોઈ પુરુષ દેખાતો નથી, તેમ અત્યારે

મારા મૃત્યુનો સમય પણ આવ્યો નથી; માટે તમે ફરીથી મારી પાસે આવજો.”^{૪૮}

સંજયે કહ્યું:—હે કુરુનંદન ધૃતરાષ્ટ્ર! આવી રીતનાં ભીષ્મનાં વાક્યને, યુધિષ્ઠિરે ભીષ્મને મસ્તકવડે પ્રણામ કરીને સ્વીકાર્યા અને ફરી પણ તેમને નમસ્કાર કરીને, પોતાના ભાઈઓની સાથે મહાબાહુ યુધિષ્ઠિર રાજ, સર્વ સૈન્યોના દેખતાં દ્રોણાચાર્યના રથની સામા આવ્યા.^{૪૯, ૫૦} ત્યાં જઈને પ્રદક્ષિણ કરી અસહ્ય એવા દ્રોણાચાર્યને વંદન કરી પોતાના હિતના સાધનભૂત વચન તેઓ કહેવા લાગ્યા:—^{૫૧} “હે ભગવન! હું આપને યુદ્ધ કરવામાટે આમંત્રણ કરું છું અને આપની આજ્ઞા મેળવીને નિઃપાપ થયેલો હું આપની સાથે લડવા ઇચ્છું છું; તો હે બ્રહ્મન! હું મારા શત્રુઓને કેવી રીતે જીતી શકું તે બાબતમાં આપની સલાહ માગું છું.”^{૫૨}

દ્રોણાચાર્ય:—“જો તમે યુદ્ધનો નિશ્ચય કરીને મારી પાસે ન આવ્યો હોત તો હું ‘તમારો સર્વ રીતે પરાજય થાઓ’ એવો શાપ આપત;^{૫૩} પણ હવે તમારો વિનય જોઈને હું તમારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છું અને તમે મારી પૂજા કરી છે, તેથી હે નિર્દોષ યુધિષ્ઠિર! હું તમોને રજા આપું છું કે, તમે ખુશીથી લડો અને વિજય પામો.”^{૫૪} વળી તમારી જે ઇચ્છા હોય તે જણાવો, હું તમારી કામના પૂર્ણ કરીશ. આમ હોવાથી આ પ્રસંગે યુદ્ધસિવાય બીજી જે ઇચ્છા હોય તે જણાવો;^{૫૫} કારણ કે ‘અર્થ(ધન)નો દાસ પુરુષ છે, પણ અર્થ કોઈનો દાસ નથી’ એજ વાત સત્ય છે; અને તે ધનવડે હે મહારાજ! કૌરવોએ મને બાંધ્યો છે,^{૫૬} માટે નપુંસકની પેઠે હું તમોને કહું છું કે:—‘યુદ્ધસિવાય બીજું કંઈ માગો.’ જો કે હું કૌરવોને માટે લડીશ ખરો પણ વિજય તો તમારોજ ઇચ્છીશ.”^{૫૭}

યુધિષ્ઠિર:—“હે બ્રહ્મન! આપ ખુશીથી કૌરવોને માટે લડો, પણ મારો વિજય ઇચ્છો અને મને હિતકારક અનુમતિ આપો એજ હું માગું છું.”^{૫૮}

દ્રોણાચાર્ય:—“હે રાજન! તમને સલાહ આપનારા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તમારી સહાયમાં

છે; માટે તમારોજ વિજય થવાનો છે, તોપણ હું આશીષ આપું છું કે, યુદ્ધમાં તમારા શત્રુઓનો તમે નાશ કરશો. ૧૯ કારણ કે જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં ભગવાન કૃષ્ણ છે અને જ્યાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ છે ત્યાં વિજય છે; માટે હે કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિર! જાઓ અને ખુશીથી લડો. બોલો બીજું શું તમારે પૂછવું છે? હું તમને તે ખુશીથી કહીશ. ૨૦

યુધિષ્ઠિર:-“હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! મારી જે ઇચ્છા છે, તે તમે સાંભળો. હું આપને પૂછું છું કે, કોઇનાથી પણ જીતી ન શકાય એવા આપને હું યુદ્ધમાંકેવી રીતે જીતું? ૨૧

દ્રોણ:-“હે રાજન્! જ્યાંસુધી હું આ યુદ્ધમાં લડીશ ત્યાંસુધી તમારે વિજયની આશા રાખવી નહિ; માટે મારો નાશ કરવામાટે તુરંતજ તમારા ભાઇઓની સાથે તમે યત્ન કરો. ૨૨

યુધિષ્ઠિર:-“હે આચાર્ય! એટલા માટેજ હું આપને પ્રણામ કરીને પૂછું છું કે, તમારો વધ કેવી રીતે થઇ શકે, તેનો ઉપાય મને બતાવો. હું આપને નમસ્કાર કરીને પૂછું છું. ૨૩

દ્રોણ:-“હે તાત! તેવા કોઇ શત્રુને હું જીતો નથી કે જે રથમાં બેઠેલા અને ઘણા કોઇથી આણીના વરસાદ વરસાવનારા મને જીતી શકે; પણ શસ્ત્રનો પરિત્યાગ કરીને, અચેતન જેવો થઇ રણસંઘામમાં હું ઉભો હોઉં તે સમયે ચોદાઓ મારો સંહાર કરે તો મારું મૃત્યુ નિશ્ચય થાય. હે રાજન્! આ વાત મેં તને સત્યજ કહી છે. ૨૪, ૨૫ વળી પણ કોઈ શ્રદ્ધા રાખી શકાય તેવો સત્યવક્તા પુરુષ જો મને કોઈ મહાન અપ્રિય સંભળાવે, તો તેજ સમયે હું શસ્ત્રત્યાગ કરું છું, એ પણ સત્યજ કહું છું. ૨૬

સંજયે કહ્યું:-એ પ્રમાણે બુદ્ધિમાન એવા દ્રોણાચાર્યનાં વચન સાંભળ્યા પછીથી, તેમને વંદન કરીને યુધિષ્ઠિર રાજા કૃપાચાર્ય પાસે ગયા; ૨૭ અને ત્યાં જઈને બોલવામાં ચતુર એવા તે રાજાએ, પ્રદક્ષિણાપૂર્વક પ્રણામ કરીને અસદ્ય એવા તે કૃપાચાર્યને આમ કહ્યું:- ૨૮

“હે નિર્દોષ ગુરુદેવ! હું આપની આજ્ઞા માગું છું અને લડવામાટે ઇચ્છું છું; કારણ કે આપની

આજ્ઞા મેળવીને નિષ્પાપ થયેલો હું મારા શત્રુઓને જીતી શકું. ૨૯

કૃપાચાર્ય:-“હે રાજા! યુદ્ધના નિશ્ચયવાળા તમે જો મારી પાસે ન આંખ્યા હોત તો, ‘તમારો સર્વ પ્રકારે પરાજય થાઓ’ એમ મેં શાપ આપ્યો હોત. ૩૦ ‘અર્થ’નો દાસ પુરુષ છે, પણ અર્થ કોઈના દાસ નથી’ એ વાત સત્યજ છે; કારણ કે હે મહારાજા! કૌરવોએ મને અર્થથી ધનથી ખાંધી લીધા છે, ૩૧ માટે તેઓને માટે મારે લડવુંજ જોઈએ એમ મારું માનવું છે. તેથી બાયલાની પેઠે હું કહું છું કે, યુદ્ધવિના બીજી જે ઇચ્છા હોય તે તમે માગો. ૩૨

યુધિષ્ઠિર:-“હે આચાર્ય! એટલા માટેજ હું તમને પૂછું છું કે, તમે મારું વચન સાંભળો. ૩૩ આમ કહીને હું ખી થયેલા રાજા યુધિષ્ઠિર બેભાન થઇ ગયા અને આગળ બોલી શક્યા નહિ. ૩૪

સંજયે કહ્યું:-એ યુધિષ્ઠિર રાજાના કહેવાના અભિપ્રાયને જાણી લઈને કૃપાચાર્યે ઉત્તર આપ્યો કે:-“હે રાજા! યુદ્ધમાં મને તો કોઈ પણ મારી શકે તેમ નથી; તોપણ હું તમોને આશીર્વાદપૂર્વક કહું છું કે, તમે ખુશીથી લડો અને વિજય પામો. ૩૫ હે રાજન્! તમારા આવવાથી હું પ્રસન્ન થયો છું. નિરંતર ઉઠીને હું તમારા જયમાટે તમને આશિષ આપીશ, એ હું સત્ય કહું છું. ૩૬

હે રાજા કૃતરાષ્ટ્ર! એ પ્રમાણે કૃપાચાર્યનાં વચન સાંભળ્યા પછી તેમની આજ્ઞા લઈને રાજા યુધિષ્ઠિર, જ્યાં મદ્રદેશનો રાજા હતો ત્યાં ગયા. ૩૭ ત્યાં શત્રુઓથી અજિત એવા તે શત્યરાજાને પ્રદક્ષિણાપૂર્વક વંદન કરીને રાજા યુધિષ્ઠિરે પોતાના કલ્યાણની ઇચ્છા રાખીને નીચે સુજળ કહ્યું:-

“હે દુરાધર્ષ શત્ય રાજા! યુદ્ધ કરવામાટે આપની રજા લેવા આંખ્યો છું; કારણકે આપની આજ્ઞા થવાથી પાપરહિત થયેલો હું મારા શત્રુઓનો પરાજય કરી શકું. ૩૮

શત્ય:-“હે મહારાજા! જો તમે યુદ્ધનો નિશ્ચય કર્યાપછીથી મારી પાસે ન આંખ્યા હોત તો ‘યુદ્ધમાં તમારો પરાજય થાઓ’ એમ મેં

તમને શાપ આપ્યો હોત;^{૭૯} પણ હવે તમારા આવવાથી તથા તમારા સત્કારથી હું પ્રસન્ન થયો છું અને આશીર્વાદ આપું છું કે, તમારૂં ઇષ્ટ સફળ થાઓ તથા યુદ્ધ કરવામાટે આજ્ઞા આપું છું કે, તમો ખુશીથી લડો અને વિજય મેળવો;^{૮૦} અને વળી હે વીર! તમારે બીજી શી વસ્તુનું પ્રયોજન છે? તે પણ કહો. હું તમોને અવશ્ય આપીશ; પણ આ પ્રસંગે યુદ્ધ-સિવાય બીજું શું જોઈએ છે તે કહો;^{૮૧} કારણકે ‘અર્થનો દાસ પુરુષ છે પણ અર્થ કોઈનો દાસ નથી’ એ વાત સત્ય છે અને તે અર્થવડેજ મને કૌરવોએ ખાંધી લીધો છે;^{૮૨} માટેજ હું નપુસકની પેઠે આમ બોલું છું કે, યુદ્ધ-સિવાય બીજું તમે શું ઇચ્છો છો? હે ભાણેજ! યુદ્ધસિવાયની તમારી ઇચ્છાને હું પૂર્ણ કરીશ, માટે તે સુખેથી કહો.”^{૮૩}

યુધિષ્ઠિર:—“હે મહારાજ! તમે મારા શત્રુઓને માટે સુખેથી લડો; પણ હમેશાં મારૂં ઉત્તમ હિત ઇચ્છો, એજ હું આપની પાસે વરદાન માગું છું.”^{૮૪}

શલ્ય:—“હે શ્રેષ્ઠ રાજા! આ પ્રસંગે હું તમોને બીજી શી સહાય કરી શકું તેમ છું? કારણકે કૌરવોએ મને અર્થથી ખાંધ્યો છે, એટલે મારે તો તેમને માટે અવશ્ય યુદ્ધ કરવું પડશે, તોપણ તમે બીજું કંઈ વરદાન માગો.”^{૮૫}

યુધિષ્ઠિર:—“હે મામા! તમોએ ઉદ્ધોગ- (પર્વ)ના સમયમાં મને જે વરદાન આપવાનો સ્વીકાર કર્યો છે કે, “યુદ્ધમાં કર્ણના તેજનો નાશ કરવો” તેજ વરદાન હું અત્યારે માગું છું.”^{૮૬}

શલ્ય:—“હે કુતીપુત્ર યુધિષ્ઠિર! તમારી તે ઇચ્છા પૂર્ણ થશે, હવે તમો જાઓ અને ઇચ્છાનુસાર સુખેથી લડો તથા તમારૂં વચન હું સ્વીકારું છું, તેના સંજઘમાં વિશ્વાસ રાખો.”^{૮૭}

સંજઘે કર્ણ:—એ પ્રમાણે પોતાના મામા શલ્યનું વચન સ્વીકારીને રાજા યુધિષ્ઠિરે તેમને પ્રજ્ઞામ કર્યા અને તે પછી પોતાના ભાઈઓની સાથે તે મહાસૈન્યમાંથી નીકળી ગયા.^{૮૮} એ સમયે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, તે યુદ્ધભૂમિમાં જ્યાં કર્ણ રાજા હોતો ત્યાં ગયા અને ત્યાં જઈને ગ-

ઈના મોટાભાઈ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે રાધાપુત્ર કર્ણને પાંડવોને માટે આ પ્રમાણે કહ્યું:—^{૮૯} “હે કર્ણ! મેં સાંભળ્યું છે કે, ભીષ્મ ઉપરના દ્રેષને લીધે તું હાલ યુદ્ધ કરવાનો નથી, તો હે રાધાપુત્ર! ભીષ્મનો નાશ થયો નથી ત્યાંસુધી તો તું અમોને સ્વીકાર (અમારા પક્ષમાં આવ) અને ભીષ્મ મરણ પામ્યાપછી તું સુખેથી દુર્યોધનની સહાયતામાટે તેના પક્ષમાં રહી લડજે.”^{૯૦}

કર્ણ:—“હે કેશવ! હું દુર્યોધનનું અપ્રિય કદી પણ નહિ કરૂં. મારા પ્રાણ જશે ત્યાંસુધી પણ હું દુર્યોધનનુંજ હિત ઇચ્છીશ, એમ તમારે સમજવું.”^{૯૧}

સંજઘે કર્ણ:—હે ભારત! આવી રીતે કર્ણનું વચન સાંભળી શ્રીકૃષ્ણભગવાન પાછા ક્યાં અને યુધિષ્ઠિર આદિ પાંડવોને આવી મળ્યા.^{૯૨} ત્યાર પછી રાજા યુધિષ્ઠિરે સૈન્યની મધ્યમાં આવીને મોટો ઘાંટો પાડીને આ પ્રમાણે કહ્યું:—“જેઓ અમોને સહાય કરવામાટે સ્વીકારશે તેઓને અમે પણ સહાયતામાટે સ્વીકારીશું.”^{૯૩} આ પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરનાં વાક્યને સાંભળીને, પ્રસન્ન થયેલો યુયુત્સુ, કુંતાપુત્ર ધર્મરાજા યુધિષ્ઠિરને આવી રીતે કહેવા લાગ્યો:—^{૯૪} “હે નિર્દોષ મહારાજ! જો તમે મને સહાયતામાટે સ્વીકારો તો, હું યુદ્ધમાં તમારી સાથે રહીને તમારામાટે કૌરવોની સાથે લડીશ.”^{૯૫} ત્યારે યુધિષ્ઠિરે કહ્યું:— “હે યુયુત્સુ! સુખેથી અમારી પાસે આવ. આપણે બધા, વાસુદેવ અને બીજા સર્વે મળીને, અપહિત એવા તારા ભાઈઓની સાથે લડીશું. હે મહાબાહો! હું તને સ્વીકારું છું, માટે તું મારેમાટે લડ. વળી જણાય છે કે, તારાવડેજ ધૃતરાષ્ટ્રની સંતતિ ચાલુ રહેશે અને તેને પિંડદાન મળશે; કારણકે બીજા સર્વે તારા ભાઈઓનો તો નાશજ થવાનો છે; તો હે મહાતેજસ્વી રાજપુત્ર! અમે તને ચાહીએ છીએ, માટે તું પણ અમોને ચાહ. અમારા ઉપર ઇર્ષ્યા કરતો દુર્બુદ્ધિ એવો તારો મોટો ભાઈ દુર્યોધન હવે રહેવાનો નથી—અર્થાત્ મરણ પામશે.”^{૯૬-૯૭}

સંજઘે કર્ણ:—હે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા! ત્યારપછી તમારા સર્વ પુત્રોનો ત્યાગ કરીને યુયુત્સુ, ડુંડભિ

નગરાં વગડાવતો પાંડવોની સેનામાં ચાલ્યો ગયો; ૧૦૦ તેથી કરીને રાજા યુધિષ્ઠિર પોતાના ભાઈઓસહિત બહુ ખુશી થયા અને તેમણે ફરી પણ સુવર્ણસરખું દેહીપ્યમાન એવું કવચ ધારણ કર્યું. ૧૦૧ સર્વે યોદ્ધાઓ પણ પોતપોતાના રથોપર આરૂઢ થયા તથા પૂર્વની પેઠે સર્વ સેનાને વ્યૂહરચનામાં ગોઠવી દીધી. ૧૦૨ અને સર્વે જણા નગરાં અને રણુશીંગાંઓ વગાડવા તથા અનેક પ્રકારના સિંહનાદો કરવા લાગ્યા. ૧૦૩ પુરુષમાં વાદસમાન એવા પાંડવોને રથમાં બેઠેલા જોઈને, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન વગેરે રાજાઓ ધણા હર્ષિત થયા. ૧૦૪ માન્ય પુરુષોને માન આપતા એવા પાંડવોનું ગૌરવ જોઈને સર્વ રાજાઓ તેઓનું પૂજન-સત્કાર કરવા લાગ્યા; ૧૦૫ અને તે મહાત્મા પાંડવોની સુહૃદયતા, દયા અને જ્ઞાતિ-જનો ઉપરના અનુગ્રહનાં પરસ્પર વર્ણન કરવા લાગ્યા; ૧૦૬ તથા સર્વ રાજાઓ ‘સાધુ, સાધુ’ એમ બોલતા સર્વ રથે પાંડવોનાં વખાણ કરતા ફરવા લાગ્યા. ૧૦૭ રણસંગ્રામમાં આવેલા મ્લેચ્છો અને આર્ય લોકો, કીર્તિમાન પાંડવોનાં દર્શન કરીને, મનને અને હૃદયને હર્ષ આપે તેવી તેમની વાણી સાંભળીને આનંદ પામ્યા તથા તેઓનું દુઃખભર્યું ચરિત્ર સાંભળીને ગળગળા થઈને રડવા લાગ્યા. ૧૦૮

ત્યારપછી કેટલાએક મનસ્વી યોદ્ધાઓ, આનંદમાં આવી જઈને સેંકડો અને હજારો મોટાં ભેરી નામનાં વાજાં ત્રે વગાડવા લાગ્યા અને ગાયના દ્વંષ જેવા ઉન્નત્તલ શંખોને કુંકવા લાગ્યા. ૧૦૯

ઇતિ શ્રીમહા ભીષ્મ ભીષ્મવધપર્વમાં
“લીભાદિ સન્માન” એ વિષયનો
અધ્યાય ૪૩ થી સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૪ મો

યુદ્ધ પ્રારંભ

॥ ઘૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

एवं व्यूढेष्वनिकेषु मामकेष्वितरे च ।

के पूर्व प्राहरंस्तत्र क्रुवः पांडवाः किम् ॥१॥

ઘૃતરાષ્ટ્રે પૂછયું:-આ પ્રમાણે મારા અને

શત્રુઓના સૈન્યોની વ્યૂહરચના થઈ રહી પછી, કૌરવપાંડવમાંથી કોણે પ્રથમ પ્રહાર શરૂ કર્યો? ૧

સંજયે કહ્યું:-હે રાજા! તે વખતે પ્રથમ મજ પોતાના ભાઈઓસહિત દુઃશાસન, ભીષ્મને અગ્રેસર કરીને સેનાની સાથે આગળ આવ્યો. ૨ તેજ પ્રમાણે સર્વે પાંડવો પણ ભીમસેનને અગ્રેસર કરીને હર્ષિત થઈ ભીષ્મની સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી આગળ આવ્યા. ૩ એ વખતે બન્ને સૈન્યોમાં, યોદ્ધાઓના સિંહનાદો કિલકિલ શબ્દો, કંકય નામનાં વાજાં ત્રે, રણુશીંગાંઓ, ભેરીઓ, મૃદંગો, મુરજ નામનાં વાજાં ત્રે તથા હાથી અને ઘોડાઓ વગેરે નો ધ્વનિ ચારે દિશામાં થઈ રહ્યો. ત્યારપછી પાંડવોએ આપણી સામે ધસારો કર્યો, એટલે આપણે પણ તેમની સામે ગર્જના કરતાં ધસારો કર્યો. આવી રીતે બંને વચ્ચે ધોર રણસંગ્રામ શરૂ થયો. ૪ જેમ પવનથી વનો કંપી ઉઠે તેમ પાંડવો અને કૌરવોનાં બંને મોટાં સૈન્યોનો ન્યાય સમાગમ થયો અને પરસ્પર પ્રહારનો આરંભ થયો, ત્યારે શંખ, મૃદંગ વિગેરેના શબ્દોથી તેઓ કંપી ઉઠ્યાં. ૫ હે રાજા! હાથી, ઘોડા અને રથોથી વ્યાપ્ત થઈ રહેલી, અશુભ મુહૂર્તમાં પરસ્પર મળેલી એવી તે બંને સેનાઓમાં, વાયુર્થ ખળભળી ઉઠેલા સમુદ્રોની ગર્જના જેવા તુમુદ કોલાહલ થયો. ૬ રોમાંચ ઉભાં કરી નાખે તેવા તે તુમુલ કોલાહલ ન્યારે થયો, તે વખતે મહા બાહુ ભીમસેન મોટા સાંઠની પેઠે (આખલાની પેઠે) ગર્જના કરવા લાગ્યો. ૭ તે ભીમસેનની ગર્જનાએ, શંખ અને ડુંડભિઓના શબ્દને, હાથીઓની ચીસોને તથા યોદ્ધાઓના સિંહનાદોને હાર્ષ દીધા. ૮ વળી તે ભીમસેનની ગર્જનાનો શબ્દ સૈન્યોમાં હણહણાટ કરતા હજારો ઘોડાઓના શબ્દને પણ મંદ પાડી દેતો હતો. ૯ ઇંદ્રના વજ્રની પેઠે અને ચંદ્રેલા મેઘની પેઠે ગર્જના કરતા ભીમસેનના તે શબ્દને સાંભળીને તમારા સૈનિકો ત્રાસ પામી ગયા. ૧૦ જેમ સિંહના શબ્દને સાંભળીને સર્વે મૃગોનાં મળમૂત્ર છૂટી જાય છે, તેમ તે ભીમસેનના સિંહનાદથી ત્રાસ પામીને, સર્વ

વાહનો-હાથી, ઘોડા વગેરે-પણ મળમૂત્ર કરવા લાગ્યાં.^{૧૨} આવી રીતે મહાભેધની પેઠે ભયંકર ગર્જના કરતો તથા પોતાનું ઘોર સ્વરૂપ પ્રગટ કરતો અને તમારા પુત્રોને ત્રાસ પમાડતો ભીમ-સેન આગળ ધસ્યો.^{૧૩} ત્યારે મોટા ધનુષ્યને લઈને આવેલા તે ભીમસેનને તમારા બધા પુત્રોએ ઘેરી લીધા અને જેમ વાહણાં સૂર્યને ઢાંકી દે છે તેમ બાણોના સમૂહોથી તેને ઢાંકી દીધો.^{૧૪} તમારો પુત્ર હુર્યોધન, હુમ્બ, હુઃશલ, શલ, અતિરથી એવો હુઃશાસન, રાબા હુર્મર્ષણ, વિવિંશતિ, ચિત્રસેન, મહારથી એવો વિકર્ણ, પુરુભિત્ર, જય, લોજ, પરાક્રમી એવો સૌમદત્તિ વગેરે બધા, વિજળીસહિત મેઘ વરસતો હોય તેમ મોટાં મોટાં ધનુષ્યને ધુણાવતા તથા કાંચળીરહિત સર્પના જેવાં તીક્ષ્ણ બાણોને ગ્રહણ કરતા પ્રહાર કરવા લાગ્યા.^{૧૫-૧૭} સામી બાણથી દ્રૌપદીના પુત્રો, મહારથી એવો સૌભદ્ર (સુભદ્રાનો પુત્ર અભિમન્યુ), નકુલ, સહદેવ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, પાર્ષત વગેરે પણ તીક્ષ્ણ બાણોથી તમારા પુત્રોને વિંધી નાખતા આગળ ધસવા લાગ્યા અને જેમ મોટા વેગવાળાં વજ્રોથી પર્વતોનાં શિખરોને પ્રહાર કરે તેમ પ્રહાર કરવા લાગ્યા.^{૧૮} આવી રીતે ભયંકર ધનુષ્યોની દોરીના શબ્દોવાળો ઘોર રણસંગ્રામ થયો ત્યારે, તમારામાંથી અથવા પાંડવોમાંથી કોઈ પણ વિમુખ થયો નહિ-પાછો હઠયો નહિ.^{૨૦} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! લક્ષ્યને વિંધી નાખતા તથા અત્યંત બાણોને છોડતા તે દ્રોણના શિષ્યોની બાણ મૂકવાની ચતુરાઈ મેં જોઈ હતી.^{૨૧} ટંકાર કરતાં ધનુષ્યોનો શબ્દ ત્યાં શાંતજ થતો ન હતો અને આકાશમાંથી દેદીપ્યમાન તારાઓ ખરે, તેમ પ્રદીપ્ત બાણો ખરતાં દેખાતાં હતાં.^{૨૨} હે ભારત ! એ સમયે બીજા રાબાઓ, કંઈક દ્રશ્ય જોવાને આવેલા પ્રેક્ષકોની માફક તે જોવાલાયક એવા આ ભયંકર સાતિ (સંબંધીઓનું પરસ્પર) યુદ્ધને જોઈ રહ્યા હતા.^{૨૩} અને વળી જેઓને ક્રોધ થયો છે તેવા અને પરસ્પરનો અપરાધ કરનારા કેટલાએક મહારથીઓ તો, હે રાજન ! એકબીજાની ચડસાચડસીથી યુદ્ધ કરતા હતા.^{૨૪} આવી રીતે તે યુદ્ધ-

પ્રસંગે હાથી, ઘોડા અને રથથી વ્યાપ્ત થયેલી તે પાંડવો અને કૌરવોની બન્ને સેના, બાણે કોઈ પટપર ચિતરેલી સેના હોય તેમ રણભૂમિમાં શોભતી હતી.^{૨૫} પછી તમારા પુત્રની આજ્ઞા થવાથી તે સર્વ રાબાઓ હાથમાં ધનુષ્ય ગ્રહણ કરીને પોતાની સેનાસહિત આગળ ધસી આવ્યા.^{૨૬} અને પેલી તરફથી પણ યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞા થવાથી હજારો રાબાઓ, ગર્જના કરતા કરતા તમારા પુત્રની સેના તરફ આવી પહોંચ્યા.^{૨૭} તે વેળાએ તે બન્ને સૈન્યોનો એવો તો તીવ્ર સમાગમ થયો કે તેનાથી ઉડેલી રજવડે ઢંકાઈ ગયેલો સૂર્ય પણ અદ્રશ્ય થઈ ગયો.^{૨૮} એ યુદ્ધમાં કેટલાક યોદ્ધાઓ લડતા, કેટલાક ભાગી જતા, તો કેટલાક ફરી પાછા આવતા, એટલે બન્ને સૈન્યોમાં પોતાનો કોણ અથવા પારકો કોણ, તે પણ ઓળખાતું જ નહોતું.^{૨૯} આ મહાભયંકર અને તુમુલ યુદ્ધની શરૂઆતમાં તે સર્વ યોદ્ધાઓને હઠાવી દઈને તમારા પિતા ભીષ્મપિતામહજ શૌર્યના તેજથી દેદીપ્યમાન બની શોભતા હતા. ઇતિ શ્રીમહાભીષ્મપર્વવિષે ભીષ્મવધપર્વમાં ‘યુદ્ધારંભ’એ વિષયનો અધ્યાય ૪૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૫ મો

દ્વંદ્વ યુદ્ધ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

पूर्वाह्णे तस्य रौद्रस्य युद्धमहनो विज्ञापते ।

प्रावर्तत महाघोरं राज्ञां देहावकर्तनः ॥१॥

સંજયે કહ્યું:-હે રાબા ! તે ભયંકર દિવસના પહેલા ભાગમાં જે મહાઘોર યુદ્ધ થયું, તેમાં ઘણા રાબાઓનાં શરીરો લગભગ કપાવાજ લાગ્યાં.^૧ ત્યારે પરસ્પરને છતવાની ઈચ્છાવાળા કૌરવો અને સંજય વગેરે રાબાઓના સિંહની ગર્જના જેવા ભીષણ ધ્વનિએ પૃથ્વી અને આકાશમંડળને ગબાવી મૂક્યાં.^૨ વળી યોદ્ધાઓનાં ધનુષ્યોના ટંકારો તથા શંખોના ધ્વનિઓની સાથે કિલકિલ શબ્દ પણ થવા લાગ્યો અને તે સાથેજ ગર્જના કરતા શૂરવીરોના સિંહનાદો પણ પ્રકટી રહ્યા. હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાબા ! હાથનાં તળીયાં-

નું રક્ષણ કરનારાં આમડાનાં મોભમાં અથ-
ડાયેલી ધનુષ્યની દોરીઓના શબ્દો, પાળાઓ-
ના પગના શબ્દો, ઘોડાઓના હણહણાટો,
ચાણકોના અને અંકુશોના પ્રહારના તેમજ વિ-
વિધ પ્રકારનાં હથિયારોના શબ્દો તથા પરસ્પ-
રની સામે દોડતા હાથીઓના ઘંટારવ થઈ
રહ્યા.^૫ સાંભળતાંજ રુવાં ઉભાં કરી દે એવા તે
તુમુલ શબ્દો બ્યારે થતા હતા, ત્યારે મેઘ-
ની ગર્જનાસમાન રથોનો ઘડઘડાટ પણ થઈ રહ્યો
હતો.^૬ એ વેળાએ પોતાની જીવવાની આશા છો-
ડીને સર્વ કૌરવો, પોતાના મનને કૂર કરીને ઉચી
કૂરકતી ધ્વજોને લઈને પાંડવોની સામે આવી
પહોંચ્યા.^૭ ત્યારપછી હે રાજન્ ! તે યુદ્ધમાં યમ-
રાજના દંડની સમાન ભયંકર એવું ધનુષ્ય લઈને,
શાંતનુરાજના પુત્ર લીંગમપિતામહ એકદમ અર્જુ-
નની સામે ધસ્યા;^૮ અને તેજસ્વી એવા અર્જુને
પણ લોકમાં પ્રસિદ્ધ એવું પોતાનું ગાંડિવધનુ-
ષ્ય લઈને રણભૂમિમાં ગંગાપુત્ર લીંગમની સામે
ધસારો કર્યો.^૯ કુરુઓમાં સિંહસમાન એવા તે
અન્ને જણાએ પરસ્પર એકબીજાને વધ કરવાનું
ઇચ્છવા લાગ્યા. મહાબળવાન એવા લીંગમપિ-
તામહે, અર્જુનને વિંધી નાખ્યો, પણ તેને પાછો
હાંવી શક્યા નહિ;^{૧૦} તેમજ હે રાજન્ ! અ-
ર્જુન પણ લીંગમે યુદ્ધમાં કંપાવી શક્યો નહિ.
બીજી તરફ મહાધનુર્ધારી એવા સાત્યકિ કૃતવ-
ર્માની સામે ધસ્યો;^{૧૧} અને તે બંનેનું રુવાં
ઉભાં કરી દે તેવું તુમુલ યુદ્ધ થયું. સાત્યકિ, કૃ-
તવર્માને તથા કૃતવર્મા સાત્યકિને^{૧૨} પરસ્પર
તીક્ષ્ણ એવાં બાણોવડે વિંધી નાખીને એકબી-
જાને પીડવા લાગ્યા; અને મહાબળવાન એવા
તે બંને જણા સર્વ અંગોમાં ખુંચી ગયેલાં બા-
ણોથી વિંધાઈ ગયેલા દેહવડે, વસંતઋતુમાં પુષ્પો
ખીલવાથી રાતાં બની ગયેલાં ખાખરાનાં વૃક્ષો
જેવા જણાતા હતા. એટલામાં અભિમન્યુ મોટા
ધનુર્ધારી અયોધ્યાના રાજા યુદ્ધામણ્યની સાથે
લડવા લાગ્યો.^{૧૩} એ બંનેના યુદ્ધમાં યુદ્ધામણ્યે
અભિમન્યુના રથની ધ્વજને કાપી નાખી અને
સારથિને પણ રણભૂમિ ઉપર પાડી નાખ્યો.^{૧૪}
પોતાનો રથ હાંકનાર સારથિ બ્યારે નીચે પડી

ગયો, ત્યારે સુભદ્રાનો પુત્ર અભિમન્યુ એકદમ
ક્રોધાયમાન થઈ ગયો; અને હે મહારાજ ! તેણે
નવ બાણોવડે યુદ્ધામણ્યને વિંધી નાખ્યો.^{૧૫} વળી
શત્રુઓનું મર્દન કરનારા તે અભિમન્યુએ તીક્ષ્ણ
એવાં બે ભલ્લનામનાં બાણોવડે યુદ્ધામણ્યના ર-
થની ધ્વજને પાડી નાખી; અને એકેક બાણવડે
સારથિને તથા પાછળના ભાગમાં રક્ષણ કરનાર
પુરુષને મારી નાખ્યા.^{૧૭} આવી રીતે ક્રોધાયમાન
થયેલા તે બંને શરવીરો તીક્ષ્ણ બાણોવડે પર-
સ્પરને વિંધવા લાગ્યા.^{૧૮}

લીમસેન યુદ્ધમાં ગર્વિષ્ઠ બનેલા, વૈર કર-
નાર, અભિમાની અને મહારથી એવા તમારા
પુત્ર દુર્યોધનની સામે લડવા લાગ્યો.^{૧૯} પુરુષોમાં
શ્રેષ્ઠ તથા કુરુઓમાં મુખ્ય એવા મહાબળ-
વાન તે બંને વીરો, રણસંઘામમાં પરસ્પર
બાણોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા.^{૨૦} હે રાજ !
આવી રીતે વિચિત્ર પ્રકારનાં યુદ્ધ કરનારા અને
કુશળ એવા તે બંને શરવીરોને જોઈને સર્વને
ઘણુંજ આશ્ચર્ય થયું.

દુઃશાસન મહાબળવાન એવા નકુલની સામે
થયો;^{૨૧} અને મર્મને ભેદી નાખે તેવાં તીક્ષ્ણ
બાણોવડે તેને વિંધવા લાગ્યો. ત્યારે હે ભારત !
માદ્રીના પુત્ર નકુલે, હસતાં હસતાં દુઃશાસનના
રથની ધ્વજને અને બાણસહિત ધનુષ્યને,^{૨૨}
તીક્ષ્ણ બાણોવડે છેદી નાખ્યાં અને પછી હલકાં
પચીસ બાણો તેને માર્યાં;^{૨૩} તેથી ક્રોધિત થ-
ઈને દુર્ધર્ષ એવા તમારા પુત્ર દુઃશાસને બાણો
મૂકીને નકુલના ઘોડાઓને અને રથની ધ્વજને
કાપી નાખ્યાં.^{૨૪} ત્યારે બીજી તરફ સહદેવની
સામે દુર્યોધ ધસી આવ્યો અને યુદ્ધમાં પ્ર-
યત્ન કરતા તેને બાણોનો વરસાદ વરસા-
વીને વિંધવા લાગ્યો;^{૨૫} ત્યારે મહાવીર સહ-
દેવે પણ તે મહાયુદ્ધમાં એક અતિ તીક્ષ્ણ
બાણથી દુર્યોધના સારથિને પાડી વિંધી નાખ્યો.
યુદ્ધમાં મદોનમત્ત થયેલા એકબીજાના ઢાવને
વાળનારા એવા તે બંને જણા, સામસામે ધ-
સારો કરીને તીક્ષ્ણ બાણોવડે એકબીજાને ત્રાસ
પમાડવા લાગ્યા.^{૨૭} હે રાજ ! રાજા મુદિષ્ટિર
પોતે મદ્રદેશના રાજાની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા

ત્યારે મદ્રદેશના રાજાએ યુધિષ્ઠિરના ધનુષ્યના એ કકડા કરી નાખ્યા.^{૨૮} આમ થવાથી કુંતીના પુત્ર યુધિષ્ઠિરરાજાએ તે તૂટેલા ધનુષ્યને છોડી દીધું અને બીજું વેગવાળું તથા દૃઢ ધનુષ્ય લઈને,^{૨૯} 'ઉભો રહે, ઉભો રહે' એમ બાલીને ક્રોધાયમાન થતાં, મદ્રદેશના રાજાને, પર્વતને પણ નમાવી દે તેવાં બાણોવડે ઢાંકી દીધો.^{૩૦} આ તરફ હે રાજા ! ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દ્રોણાચાર્યની સામે ધસી આવ્યો; એટલે દ્રોણાચાર્યે પણ ક્રોધાયમાન થઈને તેના દૃઢ ધનુષ્યના^{૩૧} ત્રણ કકડા કરી નાખ્યા; તથા પોતે કાળદંડસરખું એક મહાભયંકર બાણ^{૩૨} છોડ્યું કે જે બાણ તેના શરીરમાં પેસી ગયું. એટલે બીજા ધનુષ્યને અને ચૌદ બાણોને લઈને,^{૩૩} દ્રુપદ રાજાના પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ને દ્રોણાચાર્યને યુદ્ધમાં વિધી નાખ્યા. આવી રીતે પરસ્પર ક્રોધાયમાન થયેલા તે બન્ને જણા ભયંકર યુદ્ધ કરતા હતા.

હે મહારાજા ! મહાવીર એવો શંખ, સોમદત્તના પુત્ર ભૂરિશ્રવાની સામે યુદ્ધ કરવા માટે આવ્યો; અને 'ઉભો રહે, ઉભો રહે' એમ કહેવા લાગ્યો.^{૩૪} આ પછી તે શૂરવીર ભૂરિશ્રવાના જમણા હાથને કાપી નાખ્યો; ત્યારે ભૂરિશ્રવાએ પણ શંખને ગળાની હાંસડી આગળ પ્રહાર કર્યો.^{૩૫} હે રાજા ! પૂર્વે જેમ વૃત્રાસુર અને ઇંદ્રનું ઘોર યુદ્ધ થયું હતું તેવુંજ, સંગ્રામમાં ગાંવંઠ બનેલા તે બન્નેનું મહાઘોર યુદ્ધ થવા લાગ્યું.^{૩૬} ત્યારે બીજી તરફથી નરશ્રેષ્ઠ શિશુપાલનો પુત્ર મહારથી ધૃષ્ટકેતુ, રણસંગ્રામમાં ક્રોધાયમાન થયેલા બાહિલકની સામે ક્રોધ કરીને ધસ્યો.^{૩૭} તેને સામે આવેલા બેઠને, હે રાજા ! અતિ ક્રુદ્ધ થયેલા બાહિલકરાજાએ, ધૃષ્ટકેતુને ઘણાં બાણો મૂકીને ઢાંકી દીધો; અને સિંહના જેવી ગર્જના કરવા લાગ્યો.^{૩૮} તે બેઠને ચેદીરાજા અતિશય બીજવાઈ ગયો અને એકદમ જેમ એક મહોન્મત્ત થયેલો હાથી બીજા હાથીને દંત્વશળથી વિધી નાખે તેમ તેણે નવ બાણો મારીને બાહિલકને વિધી નાખ્યો.^{૪૦} વારંવાર ગર્જના કરતા અને એકબીજા ઉપર બીજવાઈ ગયેલા તે બન્ને જણા, મંગળ અને

બુધની પેઠે એકબીજાપર ધસતા હતા.^{૪૧} ઇંદ્ર જેમ બળ નામના દૈત્યની સામે યુદ્ધ કરે, તેમ કૂરુકર્મોવાળો ઘટોત્કચ, રાક્ષસસમાન ભયંકર કર્મને કરનાર એવા અલંબુષની સામે યુદ્ધ કરવા ઉભો રહ્યો;^{૪૨} અને હે ભારત ! તે મહાબળવાન અલંબુષને, ક્રોધાયમાન થયેલા ઘટોત્કચે, તીક્ષ્ણ એવાં નેવું બાણ મારીને ચીરી નાખ્યો.^{૪૩} ત્યારે અલંબુષે પણ મહાબળવાન ભીમસેનના પુત્ર ઘટોત્કચને નમેલા પર્વવાળાં બાણોવડે અનેક ઠેકાણેથી વિધી નાખ્યો.^{૪૪} આવી રીતે રણસંગ્રામમાં બાણોવડે પરસ્પર ઘાયલ થયેલા તે બન્ને જણા, પૂર્વે દેવો અને અસુરોના યુદ્ધમાં બલ અને ઇંદ્ર શોભે તેમ શોભતા હતા.^{૪૫} હે રાજા ! બળવાન શિખંડી, દ્રોણાચાર્યના પુત્ર અશ્વત્થામાની સામે યુદ્ધ કરતો હતો. તે વખતે અશ્વત્થામાએ ક્રોધાયમાન થઈને પોતાની સામે આવેલા શિખંડીને^{૪૬} તીક્ષ્ણ બાણોથી વિધી નાખીને ઘણેજ કંપાવી દીધો; એટલે પછી હે રાજા ! શિખંડીએ પણ, અશ્વત્થામાને બાણોનો ઘણેજ પ્રહાર કરવા માંડ્યો.^{૪૭} આવી રીતે તે બન્ને જણા સારી રીતે પાણી પાયેલાં, ઝીણી ધારવાળાં અને સરાણુ ઉપર ચઢાવેલાં તીક્ષ્ણ બાણોવડે યુદ્ધમાં પરસ્પર હણવા લાગ્યા.^{૪૮} આ તરફથી પાંડવોનો સેનાપતિ વિરાટરાજા, રણસંગ્રામમાં શૂરવીર એવા ભગદત્તની સામે એકદમ આવ્યો. હે રાજા ! ત્યારપછી તે બન્નેનું યુદ્ધ પણ શરૂ થયું.^{૪૯} તેમાં વિરાટરાજા અતિ ક્રોધાયમાન થઈને, જેમ મેઘ પર્વતઉપર વૃષ્ટિ કરીને વરસે તેમ ભગદત્તના ઉપર બાણોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યો.^{૫૦} ત્યારે ભગદત્ત પણ, જેમ મેઘ ઉદય પામેલા સૂર્યને ઢાંકી દે તેમ, તે રણસંગ્રામમાં રહેલા વિરાટરાજાને બાણોવડે ઢાંકી દેતો હતો.^{૫૧} હે ભારત ! શરદતના પુત્ર કૃપાચાર્ય, કેકયદેશના રાજા બૃહત્કશત્રની સામે આવી પહોંચ્યા અને તેમણે કેકેયને બાણોનો વરસાદ વરસાવીને ઢાંકી દીધો.^{૫૨} ત્યારે હે રાજા ! કેકેયે પણ એકદમ ક્રોધાયમાન થઈને, ગૌતમ કૃપાચાર્યને બાણોની વૃષ્ટિવડે

ઢાંકી દીધા. આમ તે બન્ને જણાએ એકબીજાના ઘોડાઓને હણી નાખ્યા અને ધનુષ્યેને પણ કાપી નાખ્યાં. આવી રીતે બન્ને જણ રથવિનાના થઈ ગયા, ત્યારે તેઓ ઘણાજ ખીજવાઈ ગયા અને તરવારો લઈને યુદ્ધ કરવામાટે ધસ્યા. એ વેળાએ તે બન્નેનો રણસંગ્રામ ઘણાજ ઘોર અને ભયંકર મચ્યો. ૫૪ હે રાજન ! વળી આ બાબુએ શત્રુને તપાવનાર એવો દ્રુપદરાજ, સિંધુ-દેશના રાજા જયદ્રથની સામે આવ્યો; ૫૫ ત્યારે જયદ્રથ રાજાએ દ્રુપદરાજને ત્રણ બાણો માર્યા, તેથી દ્રુપદરાજએ પણ તેને બાણોવડે યુદ્ધમાં વિધી નાખ્યો. ૫૬ શુક અને મંગળની પેઠે તે બન્નેનું જે ઘોર યુદ્ધ થતું હતું, તે જોનારની આંખોને ઘણું પ્રીતિ ઉપજાવતું હતું. ૫૭ વળી આ તરફથી તમારો પુત્ર વિકર્ણ, મહાબળવાન એવા ભીમસેનના પુત્રની સામે ઘણા વેગવાળા ઘોડાને ઢોડાવીને આવી પહોંચ્યો; અને ત્યારપછી તે બન્નેનું યુદ્ધ પણ શરૂ થયું. ૫૮ તે સમયે વિકર્ણે ભીમસેનના પુત્રને બાણોવડે વિધી નાખ્યો, પણ તે તેને પાછો હઠાવી શક્યો નહિ; તેમજ ભીમસેનના પુત્રે પણ વિકર્ણને વિધી નાખ્યો, પણ તેને તે કંપાવી શક્યો નહિ. આ ઘણુંજ આશ્ચર્યજનક થયું હતું. ૫૯ હે રાજન ! બળવાન અને મહારથી એવો પરાક્રમી ચેકિતાનરાજ ઘણાજ ક્રોધાતુર થઈને તથા પાંડવોનો પક્ષ કરીને, સુશર્મા ઉપર ચઢી આવ્યો. ૬૦ હે મહારાજ ! ત્યારે સુશર્માએ પણ મહારથી ચેકિતાન ઉપર બાણોનો વરસાદ વરસાવીને તેને યુદ્ધમાં આગળ વધતો અટકાવી દીધો; ૬૧ ત્યારે ચેકિતાન પણ ઘણાજ ખીજવાઈ ગયો અને જેમ મોટો મેઘ પર્વતને વરસાદ વરસાવીને ઢાંકી દે, તેમ સુશર્માને તેણે રણભૂમિમાં બાણો મૂકીને ઢાંકી દીધા. હે રાજેન્દ્ર ! આ તરફથી પરાક્રમી શકુનિ પણ, સામે પોતાના સમાન પરાક્રમવાળા પ્રતિવિધ્યના ઉપર ધસી ગયો. જેમ મહોન્મત્ત સિંહ હાથી ઉપર ધસી જાય તેમ તે વખતે જણાતું હતું. ૬૩ તેને સામે આવેલો જોઈને ક્રોધાતુર થયેલા યુધિષ્ઠિરના પુત્ર પ્રતિવિધ્યે પણ, તે શકુનિને અણીદાર એવાં બાણો મૂકીને વિદારી નાખ્યો. તે

સમયે તે પ્રતિવિધ્ય, દાનવને વિદારી નાખનાર ઇંદ્ર જેવો જણતો હતો. ૬૪ આ પ્રમાણે યુદ્ધ પોતાને વિધી નાખનાર પ્રતિવિધ્યને પણ, મહાયુદ્ધિમાન એવા શકુનિએ નમેલા પર્વવાળાં બાણોવડે વિદારી નાખ્યો. ૬૫ વળી હે રાજેન્દ્ર ! એ રણસંગ્રામમાં, મહારથી તથા પરાક્રમ એવા કાંબોજ દેશના રાજા, સુદક્ષિણની સાથે શ્રુતકર્મા લડવામાટે આવ્યો. ૬૬ તે વખતે સુદક્ષિણે, સહદેવના પુત્ર એવા મહારથી શ્રુતકર્માને યુદ્ધમાં બાણોવડે વિધી નાખ્યો; પણ નાકપર્વતની પેઠે તેને જરા પણ કંપાવી શક્યો નહિ. ૬૭ પોતાને એ પ્રમાણે વિધાયો જોઈને શ્રુતકર્મા એકદમ ક્રોધાયમાન થઈ ગયો અને કાંબોજદેશના રાજા મહારથી સુદક્ષિણ ત્યારે બાબુથી ચીરી નાખવા ઇચ્છતો હોય તે ઘણું બાણો મારીને વિધવા લાગ્યો. ૬૮ તરફથી એકદમ ક્રોધાયમાન થયેલો અને શત્રુઓને તપાવનાર તથા ઘણી ચતુરાઈથી યુદ્ધ કરનાર અર્જુનનો પુત્ર ધૃરાવાન, લડવામાં શણ એવા શ્રુતાયુષની સામે ગયો. ૬૯ અર્જુનના પુત્ર ધૃરાવાને તે યુદ્ધમાં શ્રુતાયુષના ઢોડાઓનો નાશ કર્યો ને મોટી ગર્જના કરી તે સમય સૈન્યને ગભવી મૂક્યું. ૭૦ આમ કરવા શ્રુતાયુષ પણ એકદમ ક્રોધાતુર થયો અને તેણે યુદ્ધમાં અર્જુનના પુત્ર ધૃરાવાનના ઘોડાઓનો ગદાના અગ્રભાગવડે નાશ કર્યો. આ રીતે તે બન્નેનું ભયંકર યુદ્ધ ચાલ્યું. ૭૧ વળી આ બાબુથી અવંતિના રાજપુત્ર વિંદ અને નુવિંદ એ બન્ને જણા, પોતાની સેના અને પુરુષો સહિત ઉભેલા મહારથી વીર કુંતીભોજ સામા યુદ્ધ કરવા સજ્જ થયા. ૭૨ તે સમયે તેઓ બન્ને રાજપુત્રો મોટી સેનાની સાથે ધૃતિસ્થિરતાથી લડતા હતા. આ બન્નેના ઘોર પરાક્રમને અમે જોયું છે અને તે ઘણુંજ આશ્ચર્યજનક હતું. ૭૩ ત્યારપછી અનુવિંદે ગદા કુંતીભોજને માર્યો ત્યારે કુંતીભોજે પણ તે ઉપર બાણોની વૃષ્ટિ અવિચ્છિન્નપણે કરી. વળી કુંતીભોજના પુત્રે પણ વિંદને બાણો મારી વિધી નાખ્યો, ત્યારે સામેથી વિંદે પણ તે

બાણોનો માર સારી રીતે માર્યો. આમ તેઓ-
નું અદ્ભુત યુદ્ધ થયું. ^{૭૫} હે રાજા ! કેકયરાજના
પાંચ પુત્રો પોતાનું સૈન્ય લઈને, સૈન્યસહિત ઉલ્લે-
લા ગાંધારરાજના પાંચ પુત્રોની સામે લડવા
લાગ્યા. ^{૭૬} વળી તમારો પુત્ર વીરબાહુ મહાર-
થી એવા વિરાટરાજના પુત્ર ઉત્તરની સામે
લડવા લાગ્યો અને તેને તીક્ષ્ણબાણોવડે વિધવા
લાગ્યો. ^{૭૭} તે વખતે ઉત્તરે પણ તે વીરને પણ
તીક્ષ્ણબાણોથી વિધી નાખ્યો, એટલામાં તો
ચેદીરાજએ ઉલ્લેક નામના રાજાની સામે ધસારો
કર્યો; ^{૭૮} અને ઉલ્લેકને બાણોનો વરસાદ વરસાવીને
સારીરીતે વિધ્યો; ત્યારે સામેથી ઉલ્લેકે પણ પીછાં
બાંધેલાં તીક્ષ્ણબાણોવડે તેને ઉત્તર વાળ્યો. ^{૭૯}
હે રાજા ! તે બન્નેનું ભયંકર યુદ્ધ થયું કે જેમાં
તેઓ બન્ને પરસ્પર ક્રોધાયમાન થઈને એક-
બીજાને બાણોવડે ચીરવા લાગ્યા; પણ બન્નેમાંથી
કોઈનો પણ પરાજય થયો નહિ. ^{૮૦}

એ પ્રમાણે હે રાજા ! તે યુદ્ધમાં તમારા
પુત્રોના અને તે પાંડવોના રથો, હાથીઓ, ઘોડા-
ઓ અને પાયદળોનાં હજારો દ્વંદ્વયુદ્ધો થવા
લાગ્યા. ^{૮૧} એક સુદૃઢકાળ સુધી તો તે યુદ્ધ જો-
વામાં રસ પડે તેવું થયું હતું; પણ પછી તો, હે
રાજા ! જાણે ઉન્મત્ત બન્યું હોય તેમ કંઈ પણ
જણાતું ન હતું—અર્થાત્ અધાજ ગાંડાની પેઠે
ભાનવિનાના થઈને લડતા હતા. ^{૮૨} હાથીસ્વાર
હાથીસ્વારની સાથે, રથવાળો રથવાળાની સાથે,
ઘોડેસ્વારો ઘોડેસ્વારોની સાથે અને પાળાઓ
પાળાઓની સાથે એમ જોડકાં બનીને યુદ્ધ કરતા
હતા; ^{૮૩} અને ત્યારપછી તો એકબીજા એકબીજા-
ની સામસામે આવી જઈને અપાઝખી કરતા તે શર-
વીરોનું તે યુદ્ધ ઘણું વ્યાકુળ અને ભયંકર થઈ
પડયું. ^{૮૪} તે સમયે ત્યાં ખાસ જોવાને માટે આ-
વેલા દેવર્ષિઓ, સિદ્ધો અને ચારણો પૃથ્વી ઉપર
દેવ અને અસુરોના યુદ્ધસમાન તે ઘોર રણુસં-
ગ્રામને જોતા હતા; ^{૮૫} અને પછી તો હે રાજા !
હજારો હાથીઓ, હજારો રથો, હજારો ઘોડાઓ
અને સેંકડો પુરુષો વિપરીત ભાવને પામ્યા હતા—
અર્થાત્ પોતપોતાનાં ભાન ભૂલી જઈને હાથીવાળો
રથવાળાની સાથે અને રથવાળો હાથીવાળાની

સાથે; ઘોડાવાળો હાથીવાળાની સાથે ઇત્યાદિ
વિપરીત કેમથી યુદ્ધ કરતા હતા. ^{૮૬} હે પુરુષો-
માં વ્યાઘ્રસમાન દૃતરાષ્ટ્ર રાજા ! તે યુદ્ધમાં જ્યાં
જોઈએ ત્યાં રથો, હાથીઓ, પાળાઓ, ઘોડેસ્વા-
રો વગેરે બરાબર યુદ્ધ કરવામાં મચી પડેલા
દેખાતા હતા. ^{૮૭}

ઈતિ શ્રીમહાભીષ્મભીષ્મવધપર્વમાં “દ્વંદ્વ
યુદ્ધ” એ વિષયનો અધ્યાય ૪૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૬ મો ભયંકર રણુસંગ્રામ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

રાજન્ શતસહસ્રાણિ તત્ર તત્ર પદાતિનામ્ ।

નિર્મર્યાદં પ્રયુદ્ધાનિ તત્તેવક્ષ્યામિ ભારત ॥૧॥

સંજયે કહ્યું:—હે દૃતરાષ્ટ્ર રાજા ! તે યુદ્ધ-
માં જ્યાં જુઓ ત્યાં લાખો પાળાઓ પોતાની
મર્યાદાનો ત્યાગ કરીને જેમ આવે તેમ લડતા
હતા તે હું તમને કહું છું. તે યુદ્ધમાં
પુત્ર પિતાને, પિતા પોતાના સગા પુત્રને, ભાઈ
પોતાના સગા ભાઈને, મામે પોતાના ભાણેજ-
ને^૨ તથા ભાણેજ પોતાના મામાને અને મિત્ર
મિત્રને ગણતો ન હતો. જાણે ભૂતનો આવેશ થયો
હોય, તેમ પરસ્પર ભાન રાખ્યાવિના પાંડવો
અને કૌરવો લડતા હતા. ^૩ હે રાજા ! કેટલાએક
શૂરવીરો પોતાના રથોને લઈને રથોના સૈન્યમાં
આવતા હતા. ત્યાં એકેકની ધુંસરીઓ અથડાવા-
થી ભાંગી જતી હતી; ^૪ અને કેટલાએક ચોદાઓ
પરસ્પર મારવાની ઇચ્છાથી ધસી આવતા હતા,
ત્યારે તેઓના રથોના દાંડે દાંડાં અને ઉધે ઉધ
અથડાવાથી ભાંગી જતા હતા. ^૫ કેટલાએક રથો
બીજા રથોની જોડે અથડાવાથી પડી ભાંગતા હતા
અને તેથી ચાલી શકતા ન હતા. વળી કેટલાએક
મોટા મહા ઝરતા માતંગો બીજા માતંગોની જોડે
અથડાઈને પડી જતા હતા, તે પાછા ઉભાજ થઈ
શકતા ન હતા. ^૬ વળી કેટલાએક અંબાડી અને
ધ્વજપતાકાવાળા હાથીઓ બીજા મહોન્મત્ત
હાથીઓના હંતશૂળ ભરાવાને લીધે ક્રોધાયમાન
થઈને પરસ્પર એકબીજાને ચીરી નાખતા હતા. ^૭

કેટલાએક હાથીઓ પાસે જતાં મોટા વેગવાળા હાથીઓને અથડાવાથી તથા તેઓના હંતશળના પ્રહારથી ઘણા દુઃખી થઈને ચીસો પાડવા લાગ્યા. વળી કેટલાએક શિક્ષા આપીને શિક્ષિત કરેલા મદરહિત એવા નાનાં નાનાં હાથીઓ ચાબુક અને અંકુશનો પ્રહાર થતાં મદરહિત મદોનમત્ત હાથીઓની સામા થઈ જતા હતા.^૯ વળી કેટલાએક મદરહિત હાથીઓની સાથે લડતા બીજા મોટા હાથીઓ કૌચપક્ષીની જેમ ચીસો પાડતા દશે દિશાઓમાં નાસી જવા લાગ્યા.^{૧૦}

સારી રીતે કેળવેલા તથા ગંડસ્થળો અને સુખોમાંથી મદરહિત કેટલાક હાથીઓ નાનાં નાનાં ભાલ્યો, તોમરો અને મોટાં કુળાંવાળાં બાણો મર્મસ્થાનમાં વાગવાથી ગર્જના કરવા લાગ્યા. કેટલાએક મરણ પામીને ભોંય ઉપર પડવા લાગ્યા અને કેટલાએક તો ભયંકર ચીસો પાડી પાડીને દશે દિશાઓમાં નાસવા લાગ્યા.^{૧૧, ૧૨} હે મહારાજા! હાથીઓનું રક્ષણ કરનારા વિશાળ છાતીવાળા કેટલાએક પાળાઓ, નાનાં ભાલાંઓ, ધનુષ્યો, ચક્રચક્રિત ફરશીઓ, ગદાઓ, મુસલો, ગોફો, તોમર નામનાં હથિયારો, લોહાના દંડો, તીક્ષ્ણ અને ચક્રચક્રિત તરવારો, વગેરે હથિયારો ગ્રહણ કરીને ક્રોધપૂર્વક પ્રહાર કરતા તથા પરસ્પરને મારવાની ઈચ્છાથી એકબીજા ઉપર ધસતા જણાતા હતા.^{૧૩} સામસામે દોડતા ચોદાઓની તીક્ષ્ણ તરવારો પુરુષોનાં લોહીથી ખરડાએલી અને સુશોભિત જણાતી હતી.^{૧૪} વીર પુરુષોના હાથોમાંથી ફેંકાએલી અને છૂટી પડેલી તરવારો જ્યારે બીજાઓનાં મર્મસ્થાનોમાં પડતી હતી, ત્યારે મહાભયંકર શબ્દ થતો હતો.^{૧૫} હે ભારત! તે રણભૂમિમાં ગદાઓ અને મુસલોથી ધાવલ થયેલા, તીક્ષ્ણ તરવારોથી કપાઈ ગયેલા, હાથીઓના દાંતોવડે ચીરાઈ ગયેલા; અને હાથીઓએ કચરી નાખેલા આમ તેમ પડેલા તથા એકબીજાને ઘેલાવતા હબરો મનુષ્યોની ખૂંસો તથા ભયંકર ચીસો, (તે રણમાં) પ્રેતોની માફક દારુણ સંભળાતી હતી.^{૧૬, ૧૮}

વળી મહાભ્રેશવાળા હંસપક્ષીઓની જેમ, આમરના સમૂહોને ધારણ કરનારા ઘોડાઓ ઉપર

ખેસીને કેટલાએક ઘોડેસ્વારો, સામસામા થઈ જતા હતા; અને પછીથી તેઓએ છોડેલાં સુવર્ણથી સુશોભિત એવાં ભદ્રલ નામનાં બાણો આમતેમ પડતાં હતાં તથા ચક્રચક્રાટ કરતાં તીક્ષ્ણ બાણો સાપની માફક આમતેમ ઉડતાં હતાં.^{૨૧} કેટલાએક વીર ઘોડેસ્વારો, મહાવેગવાળા એવા પોતાના ઘોડાઓને મોટા રથો ઉપર ફેલાવીને તે રથમાં બેઠેલા પુરુષોનાં મસ્તકોને કાપી નાખતા હતા.^{૨૨} ત્યારે વળી કોઈ રથમાં બેઠેલો ચોદો, પોતાની લગોલગ આવી ગયેલા ઘણા ઘોડેસ્વારોને નમેલાં પર્વાળાં ભાલાંઓ મારીને મારી નાખતો હતો.^{૨૩} કેટલાએક મદોનમત્ત અને સુવર્ણથી ભૂષિત થયેલા હાથીઓ, નવા મેઘસમાન જણાતા ઘોડાઓને પાડી નાખીને પોતાના પગવડેજ તેમને કચડી નાખતા હતા.^{૨૪} અને વળી જ્યારે કેટલાએક હાથીઓનાં ગંડસ્થળો તથા બન્ને પડખાંઓ ભાલાઓવડે ચીરાઈ જતાં હતાં, ત્યારે તેઓ ઘણા દુઃખી થઈને ખૂંસાણુ કરી મૂકતા હતા.^{૨૫} વળી જ્યારે યુદ્ધ તુમુલ થવા માંડ્યું ત્યારે એકબીજાઓની ભારે સંક્રાંતિ થવાથી કેટલાએક મોટા હાથીઓ, ઘોડેસ્વારસહિત એવા ઘોડાઓને કચરી નાખીને એકદમ બગાડી ફેંકી દેવા લાગ્યા.^{૨૬} કેટલાએક હાથીઓ તો ઘોડેસ્વારસહિત એવા ઘોડાઓને પોતાના દાંતના અગ્રભાગવડે ઉછાળી નાખીને તથા ધ્વજાઓસહિત રથોના સમૂહોને ભાંગી નાખીને ચારે બાજુ ધૂમવા લાગ્યા.^{૨૭} વળી તે રણભૂમિમાં કેટલાએક અતિ મદોનમત્ત અને વીર્યવાળા મોટા હાથીઓ, ઘોડેસ્વારસહિત ઘોડાઓને પોતાની સૂઢાવડે અને પગોવડે મારવા લાગ્યા.^{૨૮} તે યુદ્ધમાં હાથી ઉપર બેઠેલા અને ઘોડા ઉપર સ્વાર થયેલા પુરુષોએ મારેલાં તીક્ષ્ણ બાણો સર્પોની પેઠે આમતેમ ઉડવા લાગ્યાં તથા તે હાથીઓના લલાટમાં અને બીજાં અવયવોમાં ભથ્થોભથ્થ ભોંકાવા લાગ્યાં.^{૨૯}

તે રણસંઘામમાં વીરપુરુષોએ મૂકેલી શક્તિઓ ચક્રચક્રાટ કરતી અને મોટા દેવતાના અંગારા જેવી જણાતી, ચોદાઓનાં અને ઘોડાઓનાં શરીરો ઉપર રહેલાં લોહાનાં કવચોને ભાંગી

નાખીને આમતેમ પડતી હતી; અને વળી હે રાજા ! ત્યાં કેટલાએક યોદ્ધાઓ વાઘ અને ચિત્તાઓનાં ચામડાંથી મઢેલાં મ્યાનોમાંથી ચક્રચક્રિત તરવારો ખેંચીને, તે રણસંગ્રામમાં શત્રુઓની સામે ધસવા લાગ્યા. ૩૦,૩૧ વળી કેટલાએક યોદ્ધાઓની એકેક બાજુ કપાવા છતાં પણ તેઓ પોતાની સામે આવેલા તથા ક્રોધાયમાન થયેલા બીજા યોદ્ધાને ભેદીને તરવાર, ઢાલ અને ફરસી લઈને તૂટી પડ્યા. ૩૨,૩૩ ત્યારે વળી કેટલાએક હાથીઓ, ઘોડાસહિત રથોને પોતાની સુંઢાથી ભાંગી નાખીને ચારે દિશાઓમાં ખેંચતા ખેંચતા પાછળના યોદ્ધાઓના શબ્દોને અનુસરીને દોડવા લાગ્યા. ૩૪ શંકુ, ફરસી ઇત્યાદિથી ઘવાયેલા, હાથી, ઘોડા તથા રથતળે ચગદાઈ ગયેલા અને કુહાડીઓવડે કકડા થઈ ગયેલા એવા અનેક પુરુષો ન્યાં ત્યાં (તે રણભૂમિમાં) પોતાના બાંધવોને, પોતાના પુત્રોને, પોતાના પિતાઓને, ભાઈઓને, બંધુઓને, મામાઓને અને વળી પોતાના ભાણેજોને યુદ્ધે પાડી પાડીને બોલાવતા હતા. ૩૫,૩૬ હે ભારત ! ન્યાં જુઓ ત્યાં કોઈ રથજે નીકળી પડેલાં આંતરડાંવાળા, કોઈ રથજે ભાંગી ગયેલી સાથળોવાળા, કોઈ રથજે હાથ કપાયેલા તે વળી કોઈ રથજે પડખાં ચીરાયેલા પુરુષો નજરે પડતા હતા; અને તેઓમાં કોઈ તરસ્યા જણાતા હતા તથા કોઈ જીવવાની ઇચ્છાથી યુદ્ધે પાડતા જણાતા હતા. હે રાજા ! તેઓમાં કેટલાએક અધમૂવા બનેલા અને તૃપ્તાતુર થયેલા પુરુષો તે યુદ્ધભૂમિમાં આમતેમ જળમાટે વળજી ભારત આગોટી રહેલા હતા. ૩૭ હે ભારત ! લોહીના ક્રીચડમાં પડેલા અને ઘણુંજ દુઃખ પામતા કેટલાએક યોદ્ધાઓ, પોતાના આત્માની અને તમારા પુત્રોની નિંદા કરતા હતા; ૪૦ પરંતુ હે રાજા ! કેટલાએક ચરાક્ત્રિયો, પરસ્પર વૈરનો બઢેલો લીધા પછીથી પણ હથિયારોનો ત્યાગ તેમજ યુદ્ધમાન કરતા ન હતા. ત્યારે વળી બીજા કેટલાએક વીર પુરુષો હર્ષિત થયા હોય તેમ જણાતા હતા અને ક્રોધથી હાંતોવડે હોહને પીસતા પરસ્પર ગર્જના કરતા જણાતા હતા. ૪૧ તથા ભ્રમર ચઢાવીને

એકબીજાના મુખ સામે ભેટા હતા. ૪૨ વળી બાણોથી ઘાયલ થયેલા અને વેદનાથી પીડાતા, ઘણા ધૈર્યવાળા અને મહાબળવાન એવા કેટલાએક યોદ્ધાઓ જરા પણ શબ્દ કર્યા વિનાજ પડી રહેલા હતા; અને બીજા કેટલાએક રથ ઉપરથી પડી ગયેલા અને મોટા હાથીઓવડે કચડાઈ ગયેલા યોદ્ધાઓ તે રણમાં બીજાની પાસે રથની માગણી કરતા પડેલા હતા. હે મહારાજા ! તે વખતે તે ઘવાયેલા વીર યોદ્ધાઓ રાતાં પુષ્પોથી ભરપૂર એવાં ખાખરાનાં વૃક્ષ જેવા શોભતા હતા.

એ પ્રમાણે મહાભયંકર એવા તે ઉત્તમ વીર પુરુષોનો ન્યારે નાશ થતો હતો, ત્યારે સૈન્યોમાં અનેક ભયંકર શબ્દો થતા હતા. ૪૩ તે રણસંગ્રામમાં પિતા પુત્રને, પુત્ર પિતાને, ભાણેજ મામાને, મામા ભાણેજને, મિત્ર મિત્રને, સંબંધી સંબંધીને મારતા હતા. આ રીતે કૌરવો અને પાંડવો પરસ્પર લડતા હતા. ૪૪, ૪૫ આણું ભયંકર અને મર્યાદારહિત એવું તે યુદ્ધ ચાલતું હતું ત્યારે, ભીષ્મની સામે ઉલેલી પાંડવોની સેના કંપવા લાગી. ૪૬ હે રાજા ! પાંચ તારકના ચિન્હવાળા, ઉંચા, રૂપાના બનાવેલા, મહારથ ઉપર ઉડતા એવા મોટા ધ્વજવડે તે સમયે મહાબાહુ એવા ભીષ્મપિતામહ, જેમ મેરુપર્વતવડે ચંદ્રમા શોભે તેમ શોભતા હતા. ૪૭ ઇતિશીમહાભીષ્મભીષ્મવધપર્વમાં સંકુલ-યુદ્ધ એ વિષયનો અધ્યાય ૪૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૭ મો

ભીષ્મ અને શ્વેતકુમારનું યુદ્ધ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

ગતપૂર્વાક મૃયિષ્ઠે તસિન્નનિરુણે ।

વર્તમાને તથા રૌદ્રે મહાવીર વરક્ષયે ॥૧॥

સંજયે કહ્યું:-તે મહા ભયંકર દિવસનો લગભગ પ્રથમ ભાગ વીતી ગયો, ત્યાંસુધી તે પૂર્વોક્ત રીતિથી લયાનક એવો મહાન વીરોનો નાશ કરનાર ચાર રણસંગ્રામ ચાલુજ હતો. ત્યારપછી તમારા પુત્ર દુર્યોધનની આજ્ઞાથી દુર્યોધન, કૃતવર્મા, કૃપાચાર્ય, શલ્ય અને વિવિં-

શતિ નામના પાંચ અતિરથીઓ ભીષ્મની પાસે જઈને તેમનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા.^૨ આ પાંચ અતિરથીઓવડે રક્ષણ કરાયેલા, ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ એવા મહારથી ભીષ્મે પાંડવોના સૈન્યમાં પ્રવેશ કર્યો.^૩ આ વખતે હે ભારત ! ઘણેભાગે ચેદિ, કાશી, કર્ણ અને પંચાલનાં સૈન્યોમાં ફરકતો ભીષ્મનો ‘ તાલકેતુ ’ ધ્વજ દેખાતો હતો.^૪ તે ભીષ્મ, રણસંગ્રામમાં શત્રુઓનાં મસ્તકોને અને ધુસરાં તથા ધ્વજઓ-સહિત રથોને, નમેલાં પર્વવાળાં અને મહાવેગવાળાં ભદ્ર નામનાં બાણોવડે કાપવા લાગ્યા.^૫ હે ભરતવંશશ્રેષ્ઠ ! નૃત્ય કરતા હોય તેમ ઘણી ચતુરાઈથી લડતા ભીષ્મનાં તીક્ષ્ણ બાણોવડે મર્મસ્થાનમાં વિધાયેલા હાથીઓ ભયંકર ચીસો પાડતા હતા.^૬

તે સમયે કોધાયમાન થયેલો અભિમન્યુ, પીળા રંગના ઉત્તમ ઘોડાઓથી જોડેલા રથ ઉપર બેસીને ભીષ્મના રથની સામે આવીને ઉભો રહ્યો.^૭ સુવર્ણથી અદ્ભુત જણાતા અને કરેણના વૃક્ષસમાન શોભતા ધ્વજવાળા રથમાં બેસી, પાંચ અતિરથીઓની અને ભીષ્મની પાસે તે આવી ઉભો અને એક તીક્ષ્ણ બાણ મારીને તાડના ચિન્હવાળા ભીષ્મના ધ્વજને તોડી પાડ્યો; તથા તે પછી વીર અભિમન્યુ, ભીષ્મનું પાછળથી રક્ષણ કરનારા પાંચ અતિરથીઓની સાથે લડવા લાગ્યો અને ભીષ્મની જોડે પણ સાથે સાથે લડતો હતો.^૮ તેણે કૃતવર્માને એક બાણ મારીને તથા શલ્યને પાંચ બાણ મારીને વિંધી નાખ્યા તથા ભીષ્મપિતામહે મહને તીક્ષ્ણ એવાં નવ બાણોવડે ઢાંકી દીધા;^૯ અને ધનુષની દોરીને કાનસુધી ખેંચીને બરાબર લક્ષ્યપૂર્વક મૂકેલાં બાણથી સુવર્ણજડિત એવી તેમની ધ્વજને કાપી નાખી;^{૧૦} તથા સર્વ જાતનાં કવચોને ભેદી નાખનાર, નમેલા પર્વવાળું ભદ્ર નામનું એક બાણને મૂકીને, હ્રસ્વપ્રના સારથિના મસ્તકને ધડથી જૂડું કર્યું. વળી તીક્ષ્ણ ધારવાળા ભદ્ર નામના એક બાણવડે, સુવર્ણથી સુસોભિત કૃપાચાર્યનું ધનુષ છેદી નાખ્યું; અને બીજાં તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને

તે બધાઓને વિંધવાજ મડ્યો.^{૧૧} જેમ નૃત્ય કરતો હોય તેમ ઘણી ચતુરાઈથી લડતો અને પરમ કોધાયમાન થયેલો તે મહારથી અભિમન્યુ સર્વને પ્રહાર કરતો હતો. આવી તેની યુદ્ધ-કુશળતાને જોઈને દેવતાઓ પણ પ્રસન્ન થઈ ગયા.^{૧૨} ભીષ્મ વગેરે સર્વ મહારથીઓ, લક્ષ્યને વિંધનારી અભિમન્યુની ચતુરાઈ જોઈને, તેને પરાક્રમી એવો સાક્ષાત્ અર્જુનજ માનવા લાગ્યા.^{૧૩} અંગારાની સમાન સર્વ દિશાઓમાં ફરતું અને ટંકાર કરતું તે અભિમન્યુનું ધનુષ્ય જ્યારે એકદમ ખેંચાતું અને મૂકાતું, ત્યારે અર્જુનના ગાંડીવ નામના ધનુષ્ય જેવું જણાતું હતું.^{૧૪} શત્રુઓના ચોદાઓનો સંહાર કરતા ભીષ્મે, યુદ્ધમાં આવેલા તે અર્જુનના પુત્ર અભિમન્યુની પાસે આવીને મહાવેગવાળાં એવાં નવ બાણો મારીને એકદમ તેને વિંધી નાખ્યો;^{૧૫} અને વળી તે ભીષ્મપિતામહે પરમ તેજસ્વી એવા તે અભિમન્યુના રથની ધ્વજને ત્રણ ભદ્ર બાણોવડે કાપી નાખી અને બીજાં ત્રણ બાણો મારીને સારથીને પણ હણી નાખ્યો;^{૧૬} તેમજ કૃતવર્માએ, કૃપાચાર્યે અને શલ્ય રાજાએ પણ તે અભિમન્યુને વિંધી નાખ્યો, પણ મૈનાકપર્વતની પેઠે તેને જરા પણ પાછો હઠાવી શક્યા નહિ.^{૧૭} મહારથી એવા કૌરવોથી ઘેરાયેલો તે શરે અભિમન્યુ, તે પાંચ અતિરથીઓની સામે બાણોનો વરસાદ વરસાવતો હતો.^{૧૮} આવી રીતે હજારો કૌરવોને બાણો મારી મારીને પાછા હઠાવી દેતા તે વીર અભિમન્યુએ ભીષ્મની સામે બાણો છોડીને ગર્જના કરી.^{૧૯} હે રાજા ! તે યુદ્ધમાં બાણોવડે ભીષ્મને પણ ગભરાવી દેતા તથા આ પ્રમાણે બળપૂર્વક લડતા તે વીર અભિમન્યુની ભુજનું બળ ઘણુંજ દેખાતું હતું.^{૨૦} ત્યારપછી ભીષ્મપિતામહે પણ તે પરાક્રમી ઉપર બાણો મૂક્યાં; પણ ભીષ્મના ધનુષ્યમાંથી નીકળતાં બાણોને તે યુદ્ધમાં અભિમન્યુ એકદમ વચમાંથીજ કાપી નાખતો હતો.^{૨૧} તે પછી અમોઘ બાણોને મૂકનાર અભિમન્યુએ નવ બાણો છોડી ભીષ્મના ધ્વજને કાપી નાખ્યો. એ જોઈને સેનામાં ચોટો હા-

હાકાર થઈ રહ્યો.^{૨૪} હે ભારત ! સુવર્ણથી શોભતો અને રૂપેરી તાડના વૃક્ષથી ચિન્હિત એવો તે ભીષ્મનો તાલકેતુ ધ્વજ અભિમન્યુનાં બાણોવડે કપાઈને પૃથ્વી ઉપર પડ્યો.^{૨૫} હે રાજા ! તે જોઈને, ભીષ્મે મોટી ગર્જના કરી અને અભિમન્યુને શાખાશી આપી.^{૨૬} ત્યારપછી મહાબળવાન એવા ભીષ્મપિતામહે તે ઘોર રણસંગ્રામમાં ઘણાં દિવ્ય મહાસેને પ્રકટ કરવા માંડ્યા.^{૨૭} અને હજારો બાણોને મૂકીને અભિમન્યુને ઢાંકી દીધો. આ જોઈને ઘણું આશ્ચર્ય થતું હતું.^{૨૮} આવી રીતે બાણોની વૃષ્ટિથી ઢાંકાઈ ગયેલા અભિમન્યુને જોઈને પાંડવોના મોટા ધનુર્ધારી એવા દશ મહારથી ચોદાઓ અભિમન્યુની રક્ષા કરવામાટે ઉતાવળા રથમાં બેસીને દોડી આવ્યા.^{૨૯} હે રાજા ! પોતાના પુત્રસહિત વિરાટ રાજા, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, પાર્ષત, ભીમસેન, કેકયરાજના પુત્રો અને સાલ્યકિ, એ દશે જણા બ્યારે તે યુદ્ધમાં એકદમ આવી પહોંચ્યા, ત્યારે શાંતનુ રાજાના પુત્ર ભીષ્મપિતામહે ત્રણ બાણોવડે પાંચાલરાજાને અને નવ બાણોવડે સાલ્યકિને વિધ્યા;^{૩૦,૩૧} અને કાનસુધી ધનુષ્ય બેંચીને છોડેલા એક તીક્ષ્ણ બાણોવડે ભીમસેનના રથની ધ્વજને કાપી નાખી.^{૩૨} હે રાજા ! એ પ્રમાણે ભીષ્મપિતામહે રથનો કાપી નાખેલો ભીમસેનનો સુવર્ણમય સિંહધ્વજ લોંચ ઉપર પડી ગયો.^{૩૩} એટલે તે યુદ્ધમાં ભીમસેને ત્રણ બાણો મારીને ભીષ્મને વિધી નાખ્યા તથા એક બાણથી કૃપાચાર્યને અને આઠ બાણથી કૃતવર્માને વિધી નાખ્યા.^{૩૪} આ તરફથી વિરાટરાજાના પુત્ર ઉત્તરે પણ ઉંચી સૂંઢ કરી ધસી આવતા હાથી ઉપર બેસીને મદ્રરાજાની સામે ધસારો કર્યો;^{૩૫} ત્યારે વેગથી રથ ઉપર દોડી આવતા તે શ્રેષ્ઠ હાથીને, શલ્યરાજાએ બાણો મારીને અટકાવ્યો.^{૩૬} તેથી એકદમ ક્રોધાચ્છાન થયેલા તે હાથીએ શલ્ય રાજાના રથની ધુસરી ઉપર પગ મૂકીને તેના સુંદર ચાર ચોદાઓને મારી નાખ્યા.^{૩૭} આવી રીતે તે અચરહિત રથમાં બેઠેલા શલ્યરાજાએ ઉત્તરનો નાશ કરનારી અને સર્વસમાન ઝેરી લોહથાકિને

છોડી.^{૩૮} તે શક્તિ વાગવાથી ઉત્તરકુમારનું કવચ પણ તૂટી ગયું અને પોતે પણ મૃત્યુવશ થઈને હાથી ઉપરથી નીચે પડી ગયો; તથા તેના હાથમાંથી અંકુશ તથા તોમર પણ છૂટી પડ્યાં.^{૩૯} તેને નીચે પડેલો જોઈને શલ્યરાજા હાથમાં તરવાર લઈને રથ ઉપરથી નીચે ફેદી પડ્યો અને તેણે ઉત્તરના હાથી પાસે જઈને તેની મોટી સુંઢને કાપી નાખી.^{૪૦} આવી રીતે પોતાની સુંઢ કપાવાથી તથા સેંકડો બાણોનો પ્રહાર થવાથી જેનું મર્મસ્થાન ભેદાઈ ગયેલું છે, એવો તે હાથી મહાભયંકર ચીસ પાડી નીચે પડી ગયો અને મરણ પામ્યો.^{૪૧} હે રાજા ! આતું પરાક્રમ કરીને તે મદ્રરાજા શલ્ય એકદમ દેહીપ્યમાન એવા કૃતવર્માના રથ ઉપર ચઢી ગયો;^{૪૨} પણ આ તરફ પોતાના ભાઈ ઉત્તરને હણેલો જોઈને તથા તેને મારનાર શલ્યને કૃતવર્માની સાથે રથમાં બેઠેલો જોઈને વિરાટરાજાનો બીજો પુત્ર અલિષ્ઠ શ્વેતકુમાર, ક્રોધથી ઇંદ્રધનુષ્યસમાન પોતાના ધનુષ્યનો ટંકાર કરીને આહુતિ આપેલા અગ્નિની માફક ભણુકી ઉઠ્યો;^{૪૩,૪૪} અને તુરંતજ તે બળવાન શ્વેતકુમાર શલ્યરાજાને મારી નાખવા ધસી આવ્યો તથા તેની પાછળ ઘણા બીજા ચોદાઓ પણ રથ લઈ લઈને દોડ્યા.^{૪૫} બાણોના વરસાદને વરસાવતો તે કુમાર શલ્યરાજાના રથ આગળ આવી પહોંચ્યો. મદોન્મત્ત હાથીસમાન પરાક્રમી એવો તેને આવેલો જોઈને અને શલ્યરાજાને મૃત્યુની દાઢમાં આવેલો જાણીને કૌરવોમાંના સાત રથીઓએ તેને ચારે બાજુથી ઘેરી લીધો. કોસલ દેશનો રાજા યૃહદ્યુમ્ન, મગધ દેશનો રાજા જયત્સેન, શલ્યનો પ્રતાપી પુત્ર રુકમરથ,^{૪૬} અવંતીના કુમાર વિંદ અને અનુવિંદ, કંબોજનો રાજા સુદક્ષિણ અને યૃહતક્ષત્રનો કુટુંબી સિંધુદેશનો રાજા જયદ્રથ, એ સાતે ચોદાઓ, જૂદા જૂદા વર્ણવાળા મેઘમાં સણસણાટ કરતી વિજળીની પેઠે ધનુષ્યોનો ટંકાર કરતા આવી ઉભા રહ્યા.^{૪૭,૪૮} તે બધા એકદમ સાથેજ આવીને શ્વેતકુમાર ઉપર, વર્ષાઋતુમાં વાસુએ ઉડાડેલા મેઘો જેમ પર્વત ઉપર જળની વૃષ્ટિ કરે, તેમ બાણોનો વરસાદ વરસાવવા

મંડ્યા.^{૫૧} આ જોઈને સેનાપતિ શ્વેતકુમારે ક્રો-
ધાયમાન થઈને મોટા ધનુષ્યમાંથી તીક્ષ્ણ એવાં
સાત ભલ્લબાણોને છોડીને તેઓનાં ધનુષ્યો છેદી
નાખ્યાં તથા તેઓને પણ હેરાન હેરાન કરી મૂ-
ક્યા.^{૫૨} હે ભારત ! પછી તેઓએ પોતાનાં ધનુ-
ષ્યોને કપાયેલાં જોઈને એકદમ અર્ધનિમેષ બે-
ટલા કાળમાં બીજાં ધનુષ્યો લીધાં.^{૫૩} અને તુર-
તજ સાત બાણ શ્વેતકુમાર ઉપર છોડ્યાં; ત્યારે
ફરી પણ તે અમેયાત્મા મહાબાહુ શ્વેતકુમારે
સાત ભલ્લબાણોને મૂકીને તે ધનુષ્યોનીઓનાં ધ-
નુષ્યોને કાપી નાખ્યાં.^{૫૪} આવી રીતે પોતાનાં ધ-
નુષ્યો ફરી પણ કપાયેલાં જોઈને એકદમ તે સાતે
ચોદાઓ પોતાના રથમાંથી શક્તિઓ ગ્રહણ ક-
રીને ભયંકર ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા.^{૫૫} અને
પછી તે શક્તિઓને હાથમાં લઈને તેઓએ શ્વેત-
કુમારના રથની સામે છોડી; પણ હે રાજા ! વજ્ર-
સમાન શબ્દ કરતી તે બળતી શક્તિઓને અસ્ત્ર-
કળામાં કુશળ એવા તે શ્વેતકુમારે સાત ભલ્લ
બાણો મારીને વચમાંથીજ તે સાતે શક્તિઓને
તોડી પાડી; અને પછીથી હે રાજા ! તેણે આખા
શરીરને ચીરી નાખે તેવું એક બાણ લઈને રુકમ-
રથની સામે છોડ્યું. તે બાણ વજ્રથી પણ અ-
ધિક જોરથી રુકમરથને વાગ્યું.^{૫૬-૫૮} હે રાજા !
તે બાણથી પીડાયેલો રુકમરથ એકદમ રથ-
ની બેસણી ઉપર બેસી ગયો અને મૂર્ચ્છાને પામી
ગયો.^{૫૯} આમ તેને મૂર્ચ્છિત થયેલો જોઈને, જરા
પણ નહિ ગભરાયેલા તેના સારથિએ સર્વ લોકો-
ના દેખતાં તેને ત્વરાથી રથમાં નાખીને દૂર લઈ
ગયો.^{૬૦} તે પછી મહાબાહુ શ્વેતકુમારે બીજાં
સુવર્ણભૂષિત છ બાણો લઈને તે છએ ચોદા-
ઓના ધ્વજના અગ્રભાગને પાડી નાખ્યા.^{૬૧} હે
પરંતપ ! તેઓના ઘોડાઓને અને સારથીઓને
મારી નાખીને તથા તેઓને પણ બાણો વડે
છાઈ દઈને તે પોતે એકદમ શલ્યરાજના
રથની સામે જવા લાગ્યો.^{૬૨} આવી રીતે સેના-
પતિ શ્વેતકુમારને શલ્યના રથની તરફ ઉતા-
વળથી જતો જોઈને, હે ભારત ! તમારા સૈન્યમાં
હાહાકાર થઈ રહ્યો.^{૬૩} તે સમયે મહાબળવાન
એવો તમારો પુત્ર દુર્યોધન ભીષ્મને આગળ ક-

રીને સર્વ સૈન્યની સાથે શ્વેતકુમારના રથ સામે
ગયો;^{૬૪} અને મૃત્યુના મુખમાં પડેલા મદ્રદેશના
રાજાને છોડાવવા મથ્યો, એટલે તુરંતજ રુવેરુવાં
ઉભાં કરી નાખે તેવું તેમનું તુમુલ્ય યુદ્ધ થયું.^{૬૫}
તમારા અને પાંડવોના રથો તથા હાથીઓ એક-
બીજા સાથે મળી ગયા; અને તે સમયે કુરુઓમાં
વૃદ્ધ એવા ભીષ્મપિતામહ, પાંડવોના મહાન ચો-
દાઓ અભિમન્યુ, ભીમસેન, મહારથી સાલ્યકિ,
કૈકેય, વિરાટરાજા, દ્રુપદરાજા, ચૈદિરાજા અને
મત્સ્યરાજા વગેરેના ઉપર બાણોનો વરસાદ
વરસાવવા લાગ્યા.^{૬૬, ૬૭}
ધૃતિ શ્રીમહાભીષ્મભીષ્મવધપર્વમાં ‘શ્વેત-
યુદ્ધ’ એ વિષયનો ૪૯ મો અધ્યાય સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૮ મો

શ્વેતકુમારનો વધ

॥ ઘૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

एवं श्वेते महेश्वासे प्राप्ते शल्य रथं प्रति ।

कुरवः पांडवेयाश्च किमकुर्वत संजय ॥१॥

ઘૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું:-હે સંજય ! એ પ્રમાણે
જ્યારે મોટા ધનુષ્યને ધારણ કરનાર એવો શ્વેત-
કુમાર શલ્યરાજના રથની સામે આવી પહોં-
ચ્યો, ત્યારે કૌરવોએ અને પાંડવોએ શું કયું ?
તે મને કહો; તથા ભીષ્મપિતામહે શું કયું ?
તે પણ કહો.^૧

સંજયે કહ્યું:-હે રાજા ! ત્યારપછી હજારો
ક્ષત્રિયો અને હજારો મહારથી ચોદાઓ થર-
વીર એવા સેનાપતિ શ્વેતકુમારને આગળ ક-
રીને, તમારા પુત્ર રાજા દુર્યોધનને પોતાનું બળ
દેખાડવા લાગ્યા.^{૨, ૩} વળી શ્વેતકુમારનું રક્ષણ
કરવા શિખંડીને આગળ કરીને, સર્વે મહારથી-
ઓએ લેગા થઈને યુદ્ધ કરવામાં શ્રેષ્ઠ અને
પાંડવોની સેનાનો નાશ કરતા ભીષ્મપિતામ-
હના સુવર્ણજડિત એવા રથની સામે ધસારો
કર્યો. તે સમયે ત્યાંજ જે ઘોર અને તુમુલ્ય રણ-
સંગ્રામ થયો તેનું વર્ણન હું કંઈ છું, તે તમે
સાંભળો.^{૪, ૫} જે વેળાએ તે વખતનું તમારા
પુત્રો અને પાંડવોનું યુદ્ધ આદ્યું, તેમાં શાંતનુ-

કુમાર ભીષ્મપિતામહે ઘણા રથોની બેસણી-
ઓને તદ્દન ખાલીજ કરી મૂકી-અર્થાત્ ઘણાનો
સંહાર કરી નાખ્યો.^૧

સૂર્યસમાન પ્રતાપી એવા તે ભીષ્મે તે રણસં-
ગ્રામમાં ઘણુંજ અદ્ભુત કર્મ કરી મૂક્યું-મોટા
મોટા રથોને ખાણોવડે ઢાંકી દીધા અને સૂર્યને
પણ ખાણોવડે ઢાંકી દીધો.^૨ જેમ ઉદય પામતો
સૂર્ય પોતાનાં કિરણોથી અંધકારનો નાશ કરે,
તેમ હે રાજા ! તે ભીષ્મે રણસંગ્રામમાં સેંકડો
અને હજારો ખાણો છોડવા માંડ્યાં.^૩ વળી તે ર-
ણભૂમિમાં ભીષ્મે મૂકેલાં મહાવેગવાળાં અને
બળવાળાં તે ખાણોથી ક્ષત્રિયોનો સંહાર થવા
લાગ્યો તથા અનેક વીર પુરુષોનાં મસ્તકો ક-
પાવા લાગ્યાં.^૪ જેમ વજ્રથી મોટા પર્વતો લે-
દાય, તેમ કાંટાવાળાં લોહાનાં કવચોને ધારણુ ક-
રનારા હાથીઓ કપાવા લાગ્યા. વળી હે રાજા !
રથો બીજા રથોમાં ભરાઇ ગયેલા ભેવામાં આ-
વતા હતા.^૫ કેટલાએક ઘોડાઓ, ઘોડાસહિત
એવા બીજા રથને ખેંચી જતા જણાતા હતા;
અને કેટલાએક ઘોડાઓ પોતાના ઉપર મરણ
પામેલા તથા જેના હાથમાં ધનુષ્ય રહી ગયેલું છે
તેવા લટકતા જીવન ક્ષત્રિયોને લઇ જતા ભેવા-
માં આવતા હતા અને જાણે ઉન્મત બની ગયા
હોય તેમ, હે રાજા ! આમ તેમ ઘોડવા લાગ્યા.
વળી કેટલાએક ધડથી જૂદા પડેલા અને તર-
વાર તથા ભાથા જેઓએ ખાંધેલાં છે તેવા વીર
યોદ્ધાઓ, સેંકડોની સંખ્યામાં પૃથ્વીઉપર પડે-
લા-વીરશબ્દમાં સૂતેલા માલૂમ પડતા હતા;
અને વળી કેટલાએક મૂરખો ખાઇને પૃથ્વીઉપર
પડેલા વીર પુરુષો ફરીથી સાવધ થઇને પરસ્પર
સામસામા દોડી દંદ્યુદ્ધ કરવા લાગ્યા અને
તેમાં પરસ્પરને ઘા કરી પીડા પામીને રણભૂમિ
ઉપર આબોટવા લાગ્યા. કેટલાએક ધનુષ્યસહિ-
ત, કેટલાએક ભાથાઓસહિત તો વળી કેટલા-
એક તો સુવર્ણનાં આભૂષણોસહિત પોતાના
શત્રુઓને હણી નાખીને નિરાંતે રણભૂમિમાં પ-
ડેલા જણાતા હતા; અને ઘણીજ પીડા પામતા
હતા.^{૧૦-૧૫} હે ભારત ! કેાઈ ગાંડોતુર બની
ગયેલો મહોન્મત્ત હાથી બીજા હાથીઓને તથા

જેના સ્વારો મરણ પામેલા છે તેવા ઘોડાઓને
ઘેરી લેતો હતો અને આમતેમ દોડાદોડ કરતો
હતો.^{૧૬} ત્યારે કેટલાએક રથીઓ રથીઓ સામા
દોડીને ચારે બાજુએથી એકબીજાને ચગદી ના-
ખતા હતા. વળી કેાઈનાં ખાણોથી મરણ પામે-
લા કેટલાએક યોદ્ધાઓ રથઉપરથી નીચે પડી
જતા જણાતા હતા.^{૧૭} કેટલાક ભાગી ગયેલા
રથો, સારથી મરી જવાથી કાળવત્ પૃથ્વી-
ઉપર પડતા હતા. રણસંગ્રામમાં એકબીજાના
લડવાથી પુષ્કળ ધૂળ ઉડતી હતી; જેથી માત્ર
ધનુષ્યના ટંકારજ સંભળાતા હતા, બીજું
કંઈ પણ ભેવામાં આવતું ન હતું; અને
યોદ્ધાઓ શત્રુઓનાં અંગેઅંગ સામે અથડા-
વાથીજ જાણી શકતા હતા કે પોતાની સામે
શત્રુ ઉભો છે.^{૧૮-૧૯} વળી હે રાજા ! ધનુષ્યના
ટંકાર ઉપરથી પણ સર્વે, સામે શત્રુ છે એમ
ધારીને ખાણોવડે લડતા હતા. કાનને ફાડી ના-
ખનાર એવો રણવાજીત્રોનો ઘોર શબ્દ થતો
હતો, તેથી સુખટોએ પરસ્પર કરેલો વીર શબ્દ
સંભળાતો ન હતો તથા યુદ્ધની અંદર પોતાના
પુરુષાર્થને પ્રકટ કરીને લડતા એવા યોદ્ધાઓનાં
નામ અથવા ગોત્રોઅચારનું પરસ્પર કથન પણ
કયાંય પણ સંભળાતું ન હતું.^{૨૦-૨૨} આવી
રીતે ભીષ્મના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં ખાણોએ તે
રણસંગ્રામમાં લડતા યોદ્ધાઓને પીડિત કરી
મૂક્યા અને પરસ્પર સર્વ વીરોનાં કાળજાને પણ
કપાવી દીધાં. આવી રીતે રુવે રુવાં ઉભાં કરી દે
તેવો ઘોર રણસંગ્રામ થતો હતો.^{૨૩} તે રણસં-
ગ્રામમાં પિતાને પુત્રનું ભાન ન હતું. વળી
કેટલાએક વીરોના રથોનાં પૈડાં તથા કેટલાએક-
ના રથોનાં ધુસરાં ભાંગી ગયાં હતાં, કેટલા-
એકના રથોને જોડેલા ઘોડાઓમાંથી એક ઘોડો
માર્યો ગયો હતો; અને પોતે પણ સીધાં આવે-
લાં ખાણોથી વિંધાઈ જઇને રથ ઉપરથી પોતાના
સારથીસહિત ભોંય ઉપર ઢળી પડતા હતા.^{૨૪, ૨૫}
આવી રીતે તે રણસંગ્રામમાં સર્વ યોદ્ધા-
ઓ રથવિનાના થઇને આમ તેમ ચારે બાજુ
દોડતા દેખાતા હતા. એ પ્રમાણે ન્યારે ભીષ્મ-
પિતામહે શત્રુઓનો નાશ કરતા હતા, ત્યારે

કોઈનો હાથી માર્યો ગયો હતો, તો કોઈનું મસ્તક કપાઈ ગયું હતું, કોઈનાં મર્મસ્થાન લેદાઈ ગયાં હતાં તો વળી કોઈનો ઘોડો માર્યો ગયો હતો; પણ સર્વાંશે કોઈ અક્ષત રહ્યો હોય તેવો કોઈ પણ ચોદો ત્યાં હતોજ નહિ. આ તરફથી શ્વેતકુમાર પણ તે યુદ્ધમાં કૌરવોનો સંહાર કરવા મંડી પડ્યો હતો. ૨૬, ૨૭ હે ભરતકુળ-શ્રેષ્ઠ રાજા ! તેણે અનેક ઉત્તમ રથવાળા રાજપુત્રોને મારી નાખ્યા હતા અને બાણો મૂકીને અનેક રથીઓનાં મસ્તકોને કાપી નાખ્યાં હતાં. ૨૮ હે રાજા ! તે યુદ્ધમાં શ્વેતકુમારે કોઈના બાબુખંધ-સહિત હાથેને કાપી નાખ્યા, કોઈનાં ધનુષ્યો છેદી નાખ્યાં, તો કોઈના રથોની ઉધો ભાંગી નાખી. વળી કોઈના રથોનાં પેડાં ભાંગી નાખ્યાં, કોઈના ભાથાઓનો નાશ કર્યો, તો કોઈના રથોનાં ધુસરાં ભાંગી નાખ્યાં અને વળી કોઈનાં મહાકિંમતી છત્રો ઉરાડી નાખ્યાં, કોઈની ધ્વજો કાપી નાખી તો કોઈના ઘોડાઓને મારી નાખ્યા અને કેટલા-એકના રથોજ ભાંગી નાખ્યા. એ પ્રમાણે હે ભારત ! શ્વેતકુમારે સેંકડો હાથીઓ અને સેંકડો પુરુષોને હણી નાખ્યા. હે ભારત ! અમે પણ (સંજય પોતાને ઉદ્દેશીને કહે છે) શ્વેતકુમારના ભયથી ભયભીત થઈને અમારો ઉત્તમ રથ છોડીને દૂર નાસી ગયા હતા, તેથીજ આજે તમેને મળી શક્યા છીએ. (નહિતર તો અમારો પણ પ્રાણ ભતજ.) હે કુરુનંદન રાજા ! અમે બધા કૌરવો તે વખતે દૂર ખસી જઈને તેના બાણ પડવાના પ્રદેશનું ઉલ્લંઘન કરીને ઉભા હતા; અને છોટે રહીને માત્ર ભીષ્મનેજ લડતા જોતા હતા. ખરેખર, તે ઘોર રણસંઘામમાં, તેવા ભયંકર સમયમાં પણ આપણા બધા કૌરવોમાંથી એકલા ભીષ્મજ પરાક્રમથી લડતા હતા. ૨૯-૩૩ પુરુષોમાં વ્યાઘ્રસમાન એકલા ભીષ્મજ ત્યાં મેરુર્વતની પેઠે અડગપણે સર્વના પ્રાણ લેવા માટે ઉભા હોય, તેમ વસંતઋતુના સૂર્યની પેઠે અડગ ઉભા હતા. ૩૪ પોતાનાં કિરણોવડે સૂર્ય જેમ સ્થિત રહે છે, તેમ ભીષ્મપિતામહ પણ પોતાનાં બાણોરૂપ કિરણોવડે ત્યાં ઉભા હતા અને મોટાં ધનુષ્યને ધારણ કરીને અનેક

બાણોના સમૂહને પોતે મૂક્યાજ કરતા હતા. ૩૫ જેમ ઇંદ્ર અસુરોને સંહારે, તેમ તેઓ શત્રુઓનો નાશ કરતા હતા. તે વખતે ભીષ્મનાં બાણોવડે હણાતા શત્રુઓ બળવાન ભીષ્મ સામે લડવાનું છોડીને તથા પોતાની સેનાનો ત્યાગ કરીને અગ્નિમાંથી જેમ તણુખા ઉડે તેમ આસપાસ નાસવા લાગ્યા. હે રાજા ! તે સમયે આવી રીતનો શત્રુઓનો નાશ થતાં દુર્યોધન હૃષ્ટ-પુષ્ટ આનંદી જણાતો હતો. ૩૬, ૩૭ હે રાજા ! એ પ્રમાણે દુર્યોધનનું પ્રિય કરવામાટે ચોળયેલા અને પાંડવોને શોકાતુર કરતા ભીષ્મ, પોતાનાં જીવિતની અને ભયની દરકાર કર્યાવિનાજ પાંડવોનાં સૈન્યોને રણભૂમિ ઉપર પાડી નાખતા હતા. ત્યારપછી પેલી તરફથી કૌરવોની સેના ઉપર તૂટી પડેલા પાંડવોના સેનાપતિ શ્વેતકુમારને જોઈને તમારા પિતા દેવવ્રત ભીષ્મ એકદમ ત્વરાથી તેની સામા ગયા; એટલે તે શ્વેતકુમારે પણ ભીષ્મપિતામહને આવેલા જોઈને બાણોવડે તેમને વધાવી લીધા. ૩૮-૪૦ ત્યારપછી ભીષ્મે પણ બાણો મૂકીને શ્વેતકુમારને ઢાંકી દીધો. આવી રીતે તે બન્ને જણા સાંઢની પેઠે ગર્જના કરતા જાણે બે મદોન્મત્ત હાથી હોય તેવા જણાતા હતા; અને ખીજયેલા બે વાઘોની પેઠે પરસ્પર પ્રહાર કરવા લાગ્યા. એકબીજાનો વધ કરવાને ઇચ્છતા તે બન્ને વીરો પરસ્પરનાં અઓને નિવારીને સામસામા યુદ્ધ કરતા હતા. ૪૧, ૪૨ જો શ્વેતકુમાર પાંડવોની સેનાનું રક્ષણ ન કરત તો અવશ્ય એકજ દિવસમાં પાંડવોની સર્વ સેનાનો એકલા ભીષ્મપિતામહજ નાશ કરી શકત. આવી રીતે શ્વેતકુમારે ભીષ્મપિતામહને પાછા હઠાવ્યા, તે જોઈને પાંડવો હર્ષ પામ્યા અને તમારો પુત્ર દુર્યોધન ખેદ પામ્યો. પછી એકદમ ક્રોધાતુર થયેલા દુર્યોધન, ખીજ રાજાઓ અને સૈન્યોને સાથે લઈને પાંડવોનાં સૈન્યની સામે યુદ્ધ કરવા માટે ધસી આવ્યો; અને દુર્યુધ, કૃતવર્મા તથા શલ્યરાજ ભીષ્મની પાસે આવીને તમારા પુત્રની પ્રેરણાથી તેમનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા. આવી રીતે દુર્યોધન વગેરે રાજાઓને પાંડવોનાં સૈન્યનો નાશ કરતા જોયા, ત્યારે એકદમ શ્વેતકુમારે

ભીષ્મનો ત્યાગ કરીને દુર્યોધન વગેરેની સામે ધસારો કર્યો અને વાયુ જેમ વૃક્ષોનો નાશ કરે તેમ સર્વનો સંહાર કરવા લાગ્યો. આમ થવાથી તે દુર્યોધનાદિ રાજાઓની સેના આમતેમ નાસી ગઈ.

હે રાજન્ ! એ પ્રમાણે તે સેનાને નસાડી મૂકીને ક્રોધપૂર્ણ એવો વિરાટકુમાર પાછો ફરી ન્યાં ભીષ્મપિતામહ હતા ત્યાં એકદમ આવી પહોંચ્યો. હે રાજ ! ત્યારપછી તે બન્ને જણા, વૃત્રાસુર અને ઇંદ્રની પેઠે મહાબળવાન તથા બાણાવટે દીપતા સામસામા આવી જઈને યુદ્ધ કરવા લાગ્યા; અને હે મહારાજ ! પરસ્પર એકબીજાનો વધ કરવાની ઇચ્છા કરવા લાગ્યા. પછી શ્વેતકુમારે હાથમાં ધનુષ્ય લઈને સાત બાણો મારી ભીષ્મને વિંધી નાખ્યા; ત્યારે ભીષ્મે પણ પરાક્રમ કરીને એક મહોન્મત્ત હાથી બીજા મહોન્મત્ત હાથીને રોકે તેમ તેના પરાક્રમને રોક્યું.^{૫૨} એટલે ફરીથી પણ નમેલાં પર્વવાળાં પચીસ બાણો મારીને તેણે ભીષ્મપિતામહને વિંધી નાખ્યા. શ્વેતકુમારનું આ કર્મ આશ્ચર્યજનક થઈ પડ્યું. પછીથી ભીષ્મે પણ સામેથી દશ બાણો છોડીને તેને વિંધ્યો; પણ પર્વતની પેઠે અડગ ઉભેલો તે બળવાન શ્વેતકુમાર ભીષ્મનાં દશ બાણોથી વિંધાયો છતાં જરા પણ કંપ્યો નહિ અને ઉલટો ક્રોધાયમાન થઈને પોતાના ધનુષ્યને અત્યંત નમાવીને જરા હસીને તથા બે ગાલનાં ગલોફાંઓને ભેગાં કરીને ક્ષત્રિયનંદન એવા શ્વેતકુમારે ફરીથી પણ ભીષ્મને પ્રહાર કર્યો.^{૫૫, ૫૬} ફરકતાં પીછાંવાળા એક બાણથી તે બળવાને, મહાત્મા ભીષ્મના તાલધ્વજના અગ્ર ભાગને ઊરાડી દીધો; અને બીજાં નવ બાણ મારીને તેમના ધનુષ્યના પણ દશ કકડા કરી નાખ્યા. એ પ્રમાણે જ્યારે ભીષ્મનો તાલધ્વજ નીચે પડ્યો, ત્યારે તમારા પુત્રો અને મેં એમજ માન્યું કે, ભીષ્મ માર્યા ગયા અથવા શ્વેતકુમારના પાશમાં આવી ગયા. આમ થવાથી પાંડવો ઘણાજ ખુશી થઈ ગયા અને શંખો વગાડવા લાગ્યા.^{૫૭-૫૯} ભીષ્મના તાલકેતુને પડેલો જોઈને દુર્યોધન એકદમ ક્રોધાયમાન થઈને પોતાના સૈન્યને પ્રેર-

ણા કરવા લાગ્યો કે:-^{૬૦} “હે યોદ્ધાઓ ! આપણા દેખતાં પરાક્રમી ભીષ્મનું શ્વેતકુમારના હાથે મરણ ન થાય તેટલામાટે તમે બધા ચારે બાણથી સાવધ રહી ભીષ્મનું રક્ષણ કરો; કારણ કે આજે શરવીર શાંતનુકુમાર ભીષ્મનું અથવા શ્વેતકુમારનું બન્નેમાંથી એકનું અવશ્ય મરણ થશે. એ વાત હું સત્યજ કહું છું.” હે ભારત ! એ પ્રમાણે રાજા દુર્યોધનનું વચન સાંભળીને સર્વ મહારથીઓ એકદમ ઉતાવળા થઈને ચતુરંગી સેનાવટે ભીષ્મનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા. બાહિલક, કૃતવર્મા, શલ, શલ્ય, જલસંધ, વિકર્ણુ, ચિત્રસેન, વિવિંશતિ વગેરે રાજાઓ એકદમ ચારે બાણથી ભીષ્મની આબુબાબુ થઈ ગયા અને તેનું રક્ષણ કરતાં કરતાં શ્વેતકુમારની ઉપર તુમુલ એવી શસ્ત્રોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. ક્રોધાતુર થયેલો શ્વેતકુમાર પણ પોતાના હાથની ચતુરાઈ બતાવીને તીક્ષ્ણ બાણો મારીને તે બધાને રોકતો હતો. એ પ્રમાણે જેમ સિંહ હાથીઓને રોકે તેમ તે સર્વ મહારથીઓને રોકીને ચતુલ પરાક્રમી એવા તે મહારથી શ્વેતકુમારે બાણોનો મોટો વરસાદ વરસાવીને ભીષ્મના ધનુષ્યને છેદી નાખ્યું. હે રાજન્ ! પછી તે યુદ્ધમાં શાંતનુકુમાર ભીષ્મે પણ બીજું ધનુષ્ય લીધું અને ફરકતાં પીછાંવાળાં તીક્ષ્ણ બાણાવટે શ્વેતકુમારને વિંધી નાખ્યો. સેનાપતિ શ્વેતકુમારે પણ અતિ ક્રોધમાં આવી જઈને સર્વ લોકોનાં દેખતાં ભીષ્મની સામાં ઘણું લોકોનાં બાણો છોડી તેમને વિંધી નાખ્યા. એ પ્રમાણે શ્વેતકુમારે મહાવીર ભીષ્મને વિંધી નાખેલા જોઈને રાજા દુર્યોધન ઘણાજ ગભરાઈ ગયો; અને તમારા આખા સૈન્યમાં સર્વ ઠેકાણે મોટો ત્રાસ વર્તી રહ્યો.^{૬૨-૭૦} તે વીર ભીષ્મને આવી રીતે શ્વેતકુમારે હઠાવેલા તથા બાણો મારીને ઘાયલ કરેલા જોઈને શ્વેતકુમારે તેમને મારી નાખ્યા છે કે તેમને વશ કરી લીધા છે, એમ સર્વે માનવા લાગ્યા.^{૭૧} ત્યારપછી હે મહારાજ ! એકદમ ક્રોધને વશ થયેલા તમારા પિતા દેવવ્રત ભીષ્મે, પોતાના ધ્વજનો નાશ તથા સમગ્ર સેનાને પાછી હઠાવેલી જોઈને,

શ્વેતકુમારની સામાં ઘણું બાણો મૂકવા માંડયાં. એટલે મહારથી શ્વેતકુમારે પણ તે બાણોને અટકાવીને ફરીથી પણ એક ભલ્લ નામનું બાણ મૂકીને તમારા પિતા ભીષ્મનું ધનુષ કાપી નાખ્યું. હે રાજા ! તે પછી એકદમ ક્રોધાયમાન થયેલા ભીષ્મે તે ધનુષ્યને ત્યાગ કરીને બીજું ઘણું જ દૃઢ અને મોટું ધનુષ્ય હાથમાં લીધું; અને તેમાં પથ્થરસમાન મજબૂત એવાં સાત ભલ્લ બાણોને સાંધ્યાં, તેમાંથી ચાર બાણો મારીને સેનાપતિ શ્વેતકુમારના ઘોડાઓને મારી નાખ્યા અને બીજા બે બાણોવડે ધ્વજને છેદી નાખ્યો તથા છેલ્લા સાતમા બાણવડે સારથીનું માથું ઉડાવી દીધું. આમ થવાથી ઘણાજ ક્રોધાયમાન થયેલો, મોટા પરાક્રમવાળો મહાબળવાન અને મહારથીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો શ્વેતકુમાર, જેના ઘોડા અને સારથી મરણ પામેલા છે તેવા રથ ઉપરથી નીચે ફરી પડ્યો; અને ક્રોધવશ થયેલો તે ઘણાજ વ્યાકુળ થઈ ગયો. આવી રીતે રથવિનાના તે મહારથી શ્વેતકુમારને જોઈને, ભીષ્મપિતામહ ચારે બાજુએથી તીક્ષ્ણ બાણો છોડી તેને મારવા લાગ્યા; એટલે શ્વેતકુમારે પોતાના ધનુષ્યને રથમાં મૂકીને મહાભયંકર અને ઉચ્ચ એવી સુવર્ણની શક્તિ હાથમાં લીધી. ૭૨-૮૦ આવી મૃત્યુની જીલસમાન મહાભયંકર કાળદંડ સરખી શક્તિને હાથમાં લઈ રણસંગ્રામમાં હાંફતો હાંફતો શ્વેતકુમાર, શાંતનુકુમાર ભીષ્મને કહેવા લાગ્યો કે:—“ હવે ખરેખર પુરુષ થઈને ઉભો રહેજે અને માફ પરાક્રમ જોજે ” એમ કહીને પરાક્રમી, અમેયાત્મા, મોટા ધનુષ્યને ધારણ કરનાર તથા પાંડવોમાટે આટલું બધું પરાક્રમ કરનાર એવા તે શ્વેતકુમારે તમારું અનિષ્ટ કરવાની ઈચ્છાથી તે સર્પસમાન જેરી શક્તિને ભીષ્મની સામે છોડી. ૮૧-૮૩ હે રાજા ! મૃત્યુના દંડસમાન ક્રાંતિવાળી તે ભયંકર શક્તિને આવતી જોઈને તમારા પુત્રોની અંદર મહાન હાહાકાર થઈ રહ્યો. ૮૪ હે રાજા ! શ્વેતકુમારના હાથથી મૂકાયેલી અને છૂટા સર્પસમાન જણાતી તે શક્તિ, આકાશમાંથી મોટા ધૂમકેતુની માફક

પડતી હતી. ૮૫ હે રાજા ! ચારે બાજુ જવાળા એથી વીંટાયેલી હોય તેમ આકાશમાં બળતી એવી તે શક્તિના તમારા પિતા દેવવ્રતે (ભીષ્મે) જરા પણ ગભરાયાવિના, આઠ બાણો મૂકી નવ કંકડા કરી નાખ્યા. ઉત્તમ સુવર્ણની બનેલી તે શક્તિને જ્યારે ભીષ્મે ભાગી નાખી, ત્યારે હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા ! તમારા સર્વ પુત્રો હર્ષના પોકાર કરવા લાગ્યા; અને આવી રીતે પોતાની શક્તિને ભાગી નાખેલી જોઈને શ્વેતકુમાર ક્રોધપૂર્ણ થઈ ગયો. ૮૬-૮૮ હે રાજા ! પોતાનો કાળ પાસે આવેલો હોવાથી હવે શું કરવું, તેની પણ તેને ખબર પડતી ન હતી. આવી રીતે ક્રોધાયમાન થયેલો તે વિરાટકુમાર જાણે હસતો હોય તેમ ઘણાજ હર્ષિત થઈને ભીષ્મનો નાશ કરવામાટે ગદાને ગ્રહણ કરવા લાગ્યો. તે સમયે ક્રોધથી લાલ નેત્રવાળો તે શ્વેતકુમાર, કાળદંડ જેના હાથમાં છે તેવો સાક્ષાત્ત યમ રાજા જેવોજ જણાતો હતો. પછી જેમ મોટો જળનો પ્રવાહ પર્વતસામે જાય તેમ તે ભીષ્મ તરફ ધર્યો; ત્યારે પ્રતાપી ભીષ્મ તેના વેગને નહિ રોકી શકાય તેમ માનીને તે ગદાનો પ્રહાર ચૂકવવામાટે એકદમ ભોંય ઉપર નીચા નમી ગયા; અને ક્રોધાયમાન બનેલા તે શ્વેતકુમારે સાક્ષાત્ કુબેરની પેઠે ગદાને ફેરવીને ભીષ્મના રથ ઉપર ફેંકી. ત્યારે ભીષ્મ ઉપર નહિ પડતાં તે ગદા તેમના રથ ઉપર પડી; અને તેથી તે રથ, ધ્વજ, સારથી, ઘોડાઓ અને ધુસરાં એ સર્વેના ચૂરચૂરા થઈ ગયા. તે વેળાએ રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા ભીષ્મને રથવિનાના થયેલા જોઈને શલ્યઆદિ મહારથીઓ પોતાના રથને લઈને ભીષ્મને સહાય કરવામાટે દોડી આવ્યા. ત્યારપછી મનમાં ડુઝી થયેલા ભીષ્મ બીજા રથ ઉપર બેઠા અને ધનુષ્યનો ટંકાર કરી હસતા હસતા ધીમે ધીમે શ્વેતકુમારની સામે જવા લાગ્યા. એ વખતે ભીષ્મે આકાશમાં ઉત્પન્ન થયેલી પોતાનું હિત કરનારી મહાગંભીર એવી દિવ્ય વાણી સાંભળી કે:—“ હે મહાબાહુ ભીષ્મ ! એકદમ પ્રયત્ન કર. ૮૯-૯૦ બ્રહ્માએ ‘આ શ્વેતકુમારને જીતવાનો આ કાળ છે’ એમ

કહેલું છે.” આ પ્રમાણે દેવદૂતે કહેલું વચન સાંભળીને ભીષ્મનું મન પ્રસન્ન થયું અને શ્વેતકુમારનો નાશ કરવામાટે તે તત્પર થયા. રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા શ્વેતકુમારને પગપાળો અને રથવિનાનો થયેલો જોઈને, તેનું રક્ષણ કરવાની ઈચ્છાથી સાત્યકિ, ભીમસેન, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, દ્રુપદરાજ, કૈકેયરાજ, ધૃષ્ટકેતુ, વીર્યવાન અભિમન્યુ વગેરે પાંડવપક્ષના યોદ્ધા એકદમ આવી પહોંચ્યા. જ્યારે તેઓ બધા તે તરફથી આવતા હતા, ત્યારે અમેયાત્મા એવા ભીષ્મે દ્રોણ, શલ્ય, કૃપાચાર્ય વગેરેની સાથે પર્વત જેમ પાણીના વેગને અટકાવે તેમ તેઓને આગળ વધતા અટકાવ્યા. આવી રીતે તેમને અટકાવેલા જોઈને શ્વેતકુમારે તરવાર લઈને ભીષ્મનું ધનુષ્ય છેદી નાખ્યું. ભીષ્મે પણ કપાઈ ગયેલા તે ધનુષ્યનો ત્યાગ કર્યો અને દેવદૂતના વચનને મનમાં રાખીને તેને મારવાનો નિશ્ચય કર્યો. પછી હે રાજન્ ! તમારા પિતા ભીષ્મે ત્વરાપૂર્વક ઈંદ્ર-ધનુષ્યસમાન ખીજ ધનુષ્યને હાથમાં લીધું અને તેને એકદમ દોરીથી સજ્જ કર્યું.^{૯૮-૧૦૫} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તમારા પિતા ભીષ્મે, મનુષ્યોમાં વાઘ જેવા ભીમસેન વગેરે મહારથીઓવડે વીંટાયેલા શ્વેતકુમારને જોઈને એકદમ તેના તરફ ધસારો કર્યો. એ વેળાએ પોતાની સામે આવવતા ભીમસેનને પ્રતાપી એવા ભીષ્મે સાઠ બાણો માર્યા અને શ્વેતકુમારને તથા અભિમન્યુને નમેલાં પર્વવાળાં ત્રણ બાણો માર્યા; તથા હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે પિતામહે (ભીષ્મે) સાત્યકિને સો બાણોવડે, ધૃષ્ટદ્યુમ્નને વીસ બાણોવડે અને કૈકેયને પાંચ બાણોવડે, એમ ખીજ સર્વ ધનુર્ધારીઓને તીવ્ર બાણો મારીને વારી રાખ્યા અને પોતે શ્વેતકુમારની સામાજ ધસી ગયા. પછી કાળસમાન અને બળ સહી શકે એવું એક અજિત બાણ તેમણે પોતાના ધનુષ્ય ઉપર ચઢાવ્યું; અને તે પીછાંવાળા બાણપર ધ્વાજા મંત્રનો પ્રયોગ કર્યો.^{૧-૧૨} એ વેળાએ ગંધર્વો, પિશાચો, સર્પો અને રાક્ષસો ઘણાજ આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યા હતા. પછી તે બાણ ઘણા તેજસ્વી એવા તે શ્વેતકુમારના કવચને તથા

હૃદયને ભેદી નાખ્યાં અને પછી બળતા વજ્રની પેઠે તે બાણ જમીનમાં પેસી ગયું. જેમ અસ્ત પામતો સૂર્ય પોતાની પ્રભાનું હરણ કરીને ચાલ્યો જાય છે, તેમ તે બાણ શ્વેતકુમારના શરીરમાંથી પ્રાણનું હરણ કરીને ચાલી ગયું. એ પ્રમાણે આ નરવ્યાધને જ્યારે ભીષ્મે યુદ્ધમાં મારી નાખ્યો, ત્યારે જેમ એક મોટા પર્વત ઉપરથી શિખર પડે તેમ અમોએ તેને પડતો જોયો છે. આવી રીતે તેના મરણ પામવાથી પાંડવો અને તેના પક્ષના મહારથી ક્ષત્રિયો શોક કરવા લાગ્યા;^{૧૩-૧૬} અને તમારા સર્વ પુત્રો હર્ષ પામ્યા. વળી હે રાજન્ ! તે શ્વેતકુમારને મરણ પામેલો જોઈને તમારો પુત્ર દુઃશાસન તો ઘોર વાજીત્રોના શબ્દોની સાથે નાચવા મંડી ગયો; અને પેલી તરફ પાંડવોની સેનામાં શિખંડી વગેરે મહાધનુર્ધારી યોદ્ધાઓ તથા અર્જુન, કૃષ્ણ વગેરે પણ બધા કંપી ઉઠ્યા.^{૧૭-૧૯}

હે રાજન્ ! જ્યારે તે શ્વેતકુમાર સેનાપતિ મરણ પામ્યો, ત્યારે પછી તમારાં અને પાંડવોનાં સૈન્યો ધીમે ધીમે પાછાં વળ્યાં.^{૨૦} બન્ને સૈન્યમાં કોલાહલ મચી રહ્યો હતો. આ સમયે પાંડવો ઘણાજ દિલગીર થઈને પાછા ફરતા હતા; અને આ દ્રંદયુદ્ધમાં થયેલા શ્વેતકુમારના ભયંકર યુદ્ધનો વિચાર કરતા હતા.^{૨૨}

ઇતિ શ્રીમહાભીષ્મપર્વો ભીષ્મવધો ‘શ્વેતવધ’ એ વિષયનો અધ્યાય ૪૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૪૯ મો

શંખયુદ્ધ અને પ્રથમ દિનની સમાપ્તિ

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

શ્વેતે સેનાપતૌ તાત સંગ્રામેનિહતે પરૈઃ ।

કિમકુર્વન્મહેષ્વાસાઃ પંચાલાઃ પાંડવૈઃ સહા ॥૧॥

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું:—હે તાત ! શ્વેતકુમાર સેનાપતિને શત્રુઓએ જ્યારે યુદ્ધમાં મારી નાખ્યો, ત્યારે મોટા ધનુર્ધારી એવા પાંચાલોએ અને પાંડવોએ શું કર્યું ? વળી હે સંજય ! તે શ્વેતકુમારને મારે પ્રયત્ન કરતા તથા યુદ્ધમાં

નાસી જતા પાંડવોના યોદ્ધાઓનો પરાજય અને આપણો જય બતાવનારાં વાડોને સાંભળીને માફે મન પ્રસન્ન થાય છે તથા આપણા પક્ષના અત્યાચાર-અપરાધથી મને શરમ ઉપજતી નથી. વીર, વૃદ્ધ અને કૌરવોના અધિપતિ લીબમ કદી-જ અમપરાયણ છે. દુર્યોધને પોતાના કાકાના યુદ્ધિમાન પુત્રની સાથે વૈર કર્યું, તેના (દુર્યોધનના) ભયથી થયેલા ઉદ્વેગને લીધે શ્વેતે પાંડવોનો આશ્રય લીધો હતો ને સર્વ બળનો ત્યાગ કરી તે એક દુર્ગમાં રહેતો હતો. તે પાંડવોના પ્રતાપથી દુર્ગદેશમાં રહી પોતાના શત્રુઓને નિત્ય પીડા કર્યા કરતો અને આર્યવૃત્તિથી વર્તતો. એ દુર્મતિ પાંડવોને પક્ષે રહેતો હતો, તેથીજ યુધિષ્ઠિરને પક્ષે રહી યુદ્ધ કરવા આવ્યો હતો. આવા યુધિષ્ઠિરના ભક્ત શ્વેતકુમારને હે સંજય ! લીબમે કેવી રીતે માર્યો ? ૧-૭*

મારો પુત્ર દુર્યોધન પુરુષોમાં અધમ, ક્ષુદ્ર અને સદ્બુદ્ધિથી રહિત છે એમ માફે પણ માનવું છે; ૮ કારણ કે આ યુદ્ધ લીબમને, દ્રોણાચાર્યને, કૃપાચાર્યને, ગાંધારીને અને યાદવ-વંશી શ્રીકૃષ્ણને, યુધિષ્ઠિરને, લીબમને, અર્જુનને, નકુલને, સહદેવને એમ કોઇને પણ રુચતું ન હતું. મેં, ગાંધારીએ, વિદુરે, જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામે અને મહાત્મા વ્યાસે એ દુર્યોધનને ઘણાજ વાર્યો; છતાંપણ હે સંજય ! અમારું નહિ માનીને તે હમેશાં યુદ્ધ કરવામાટેજ તૈયારી કરતો રહ્યો. ૧૧ પાપી એવા તે દુર્યોધને કર્ણની, શકુનિની અને હઃશાસનની શીખવણી માનીને પાંડવોપ્રત્યે આવો દુષ્ટઅવહાર કરેલો હતો; અને

* એકથી ત્રણ શ્લોકનો ભાવાર્થ એવો છે કે, લીબમ જેવા ધર્મવ્રતે, શ્વેતકુમાર જે રથરહિત-પગપાળો હતો, તેનો યુદ્ધનીતિથી વિપરીત વર્તી કેમ નાશ કર્યો ? અથવા શ્વેતકુમાર પાંડવોનો પ્રિય હતો, તેનો નાશ કરવામાં તેઓ કેમ પ્રવૃત્ત થયા ? લીબમને પાંડવો પ્રિય છે, તો તેમણે તેનું અપ્રિય કેમ કર્યું ? શું તે અમારા પક્ષ-પુત્રોપર તુટામન થયા છે ?

x ૪ થી ૮ શ્લોક સુધીનો અર્થ બરાબર સમજી શકાય તેમ નથી. એ કૃત શ્લોકો છે.

હે સંજય ! શ્વેતકુમારનો નાશ થતાં તથા લીબમનો વિજય થતાં હું તો એમજ માનું છું કે હવે દુર્યોધનની ઉપર ઘોર સંકટ આવી પડશે; ૧૩ કારણ કે કૃષ્ણસહિત કોધાયમાન થયેલો અર્જુન યુદ્ધમાં હવે શું કરી નાખશે ? હે તાત સંજય ! મને અર્જુનનો ઘણોજ ભય લાગે છે અને તે ભય કદી પણ શાંત થતો નથી; ૧૪ કારણ કે કુંતાનો પુત્ર અર્જુન યુદ્ધમાં ઘણોજ શરવીર, કુશળ અને ઝડપવાળો હોવાથી શત્રુઓનાં શરીરોનો નાશ કરી નાખશે, એમ મને ભય લાગે છે. ૧૫ ઉપેન્દ્રસમાન અને બળમાં ઇન્દ્રસમાન એવા તે ઇન્દ્ર પુત્ર અર્જુનને અમોઘ ક્રોધ અને સંકટપવાળો બેઠને તમારા મનમાં પણ શું થતું હતું ? તે પણ કહો. ૧૬ વળી તે અર્જુન ધનુર્વેદને બાણનાર, શૂરવીર, પ્રકાશિત સૂર્યસમાન કાંતિવાળો, ઇન્દ્રાક્ષને બાણનાર, અમેયાત્મા, પ્રતાપી, સંગ્રામને જીતનાર, વજ્રસમાન લાગે તેવાં બાણોનો પ્રયોગ કરનાર અને ખડ્ગધારી એવા મહારથી છે અને તેણે પૂર્વે રણભૂમિમાં ઘોષ કરી મૂક્યો હતો. ૧૭

હે સંજય ! તે શ્વેતકુમાર જ્યારે યુદ્ધમાં મરણ પામ્યો, ત્યારે તે અર્જુન તથા મહાબુદ્ધિ-શાળી એવા કુપદરાજના પુત્ર બળવાન ધૃષ્ટદ્યુમ્ને શું કર્યું, તે પણ કહો. ૧૮ હું તો એમ માનું છું કે, અમારા પૂર્વના અપરાધોને લીધે તથા આ સેનાપતિનો વધ થવાને લીધે મહાત્મા પાંડવોનાં મન ક્રોધથી સળગી ઉઠેલાં હશે. ૨૦ દુર્યોધનને લીધે તેઓના ક્રોધનો વિચાર કરતાં મને રાત્રિ કે દિવસમાં શાંતિજ થતી નથી; માટે હે સંજય ! ત્યારપછી તે મહાયુદ્ધ કેવી રીતે થયું, તે બધું મને કહો. ૨૧

સંજયે કહ્યું:-હે રાજન્ ! સાવધાન થઇને સાંભળ. આમાં વાસ્તવિક રીતે તમારીજ મોટી અનીતિ છે, જેથી એ દોષને દુર્યોધન ઉપર ઢાળી પાડવો તે યોગ્ય નથી. ૨૨ તમારી બુદ્ધિ, પાણી વહી ગયા પછીથી પાણ બાંધે તેવી છે; અને ઘર સળગી ગયા પછી ફૂંકો ખોદે તેવી છે-અર્થાત્ હવે કંઈ પણ ઉપાય નથી, માટે સાંભળો. ૨૩

પૂર્વોક્ત રીતિએ તે દિવસનો લગભગ પ્રથમ ભાગ આવી રીતે ભયંકર સ્થિતિમાં વીતી

ગયો, પછી ફરીપણ તમારા પુત્રોનું અને પાંડવોનું યુદ્ધ ચાલવા માંડ્યું.^{૨૪} જ્યારે વિરાટરાજનો પુત્ર શ્વેતકુમાર સેનાપતિ માર્યો ગયો અને કૃતવર્માની સાથે રથમાં બેસી રહેલા શલ્યને જોયો, ત્યારે ઘી હોમતાં અગ્નિ જેમ ભભૂકી ઉઠે તેમ, શંખ કોધથી બળવા લાગ્યો. બળવાન શંખે, ઇદ્રધનુષ્યસરખા પોતાના ધનુષ્યનો ટંકાર કરીને તે યુદ્ધમાં શલ્યરાજને મારવાની ઇચ્છાથી મોટા રથોના સમૂહોથી રક્ષિત થઈને ધસારો કર્યો;^{૨૫-૨૭} અને બાણોનો વરસાદ વરસાવતો તે શંખ, શલ્યરાજના રથની સામે જવા લાગ્યો. મહોન્મત્ત હાથીની પેઠે તેને આવતો જોઈને તથા મદ્રરાજ શલ્યને મૃત્યુની દાદમાં આવી ગયો. માનીને, શલ્યની રક્ષા કરવાની ઇચ્છાથી કૌરવોમાંના સાત રથીઓએ તે શંખને ચારે બાજુથી ઘેરી લીધો.^{૨૮, ૨૯} હે રાજન્ ! જૃહ્મબલ, કૌસલનો રાજ જયત્સેન, મગધનો રાજ શલ્યનો માનીતો પુત્ર રુકમરથ, અવંતીના કુમારો વિંદ અને અનુવિંદ, કંબોજનો રાજ સુદક્ષિણ, જૃહ્મક્ષત્રનો સંબંધી સિંધુનો રાજ જયદ્રથ વગેરે સાતે ચોદાઓનાં જૂદા જૂદા રંગનાં ધનુષ્યો ટંકાર કરતાં, મેઘમાં વિજળીના ચમકારાની માફક જણાતાં હતાં.^{૩૦-૩૨} વળી તે ચોદાઓ, વર્ષાઋતુમાં વાયુથી ખેંચાઈ ઉંચે ચઢેલા મેઘો જેમ પર્વત ઉપર જળ વરસાવે તેમ શંખની ઉપર બાણોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા;^{૩૩} તેથી કોધાયમાન થયેલો શંખ સેનાપતિ, તીક્ષ્ણ એવાં સાત ભદ્વ બાણો મૂકીને તેઓનાં ધનુષ્યોને છેદી નાખી ગર્જના કરવા લાગ્યો.

પછી મહાબાહુ ભીષ્મે મોટી ગર્જના કરીને તાડવૃક્ષના જેવડું ધનુષ્ય હાથમાં લઈને, તે રણસંગ્રામમાં શંખની સામે ધસારો કર્યો.^{૩૪} મહાબળવાન અને મોટા ધનુષ્યને ધારણ કરનારા તે ભીષ્મને આવેલા જોઈને પાંડવોની સેના ત્રાસ પામીને વાયુએ ડોલાવેલી નાવની માફક ડોલવા લાગી.^{૩૫} ત્યારપછી એકદમ ત્વરાપૂર્વક આજે આને ભીષ્મથી અચાવવો એમ વિચારીને અર્જુન, શંખની આગળ થઈને ભીષ્મની સામે આવી ઉભો રહ્યો અને પછી તે બન્નેનું તુલ્ય

યુદ્ધ ચાલ્યું.^{૩૭} તે સમયે રણસંગ્રામમાં લડતા ચોદાઓનો હાહાકાર થઈ રહ્યો અને ‘તેજની સામે તેજ મળ્યું’ એમ બોલીને સર્વે આશ્ચર્ય પામ્યા.^{૩૮} પછી હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! શલ્યરાજ હાથમાં ગદા લઈને પોતાના રથ ઉપરથી ઉતરી પડ્યો; અને તેણે શંખના ચાર ઘોડાઓને તે ગદાવડે મારી નાખ્યા.^{૩૯} ત્યારે તે શંખ પણ મરાયેલા ઘોડાવાળા તે રથ ઉપરથી નીચે ફૂટી પડ્યો અને હાથમાં તરવાર લઈ દોડીને અને અર્જુનના રથમાં બેસી જઈને શાંત થયો.^{૪૦} આ તરફથી ભીષ્મના રથમાંથી એકદમ છૂટેલાં બાણોએ આકાશ અને પૃથ્વીને ચારે બાજુથી ઢાંકી દીધાં. પ્રહાર કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા ભીષ્મપિતામહ પંચાલોને, મત્સ્યોને, કેકયોને અને પ્રભદ્રકોને બાણો મારીને પાડતા હતા.^{૪૨} હે રાજન્ ! ત્યાં રણભૂમિમાં પોતાની સામે લડતા પાંડુપુત્ર અર્જુનને ત્યજીને ભીષ્મ મોટી સેનાથી વીંટાયેલા પંચાલદેશના રાજ દ્રુપદ તરફ ધસી ગયા.^{૪૩} હે રાજન્ ! તે પોતાના પ્રિય સંબંધીની પાસે આવીને ભીષ્મે ઘણાં બાણોને છોડીને, જેમ ઉનાળામાં અગ્નિ વનને સળગાવીને નાશ કરી મૂકે તેમ, દ્રુપદરાજના સૈન્યનો નાશ કરી મૂક્યો; અને પોતે પ્રજ્વલિત અગ્નિની પેઠે તે રણસંગ્રામમાં ઉભા રહ્યા.^{૪૪, ૪૫} દિવસના મધ્યભાગમાં પોતાના તેજથી તપેલા સૂર્યને જેમ કોઈ સહન ન કરી શકે, તેમ પાંડવોના ચોદાઓ ભીષ્મને જોવાને પણ શક્તિમાન થયા નહિ.^{૪૬} જેમ ટાઢથી પીડાયેલા બળદો હોય, તેમ ભીષ્મના ભયથી પીડાયેલા પાંડવોના ચોદાઓ, ચારે બાજુ જોવા લાગ્યા. ભીષ્મનાં બાણોવડે પીડાયેલી તે યુધિષ્ઠિરની સેના, સિંહે માર મારેલી ગોવાળની ઘોળી ગાયોના જેવી જણાતી હતી.^{૪૮} હે ભારત ! આમ જ્યારે ભીષ્મપિતામહે કેટલાએક ચોદાઓને હણી નાખ્યા, કેટલાએકને નસાડી મૂક્યા, કેટલાએકને ઉત્સાહવિનાના કરી મૂક્યા અને કેટલાએકને ઘાયલ કર્યા, ત્યારે પાંડવોનાં સૈન્યોમાં મોટો હાહાકાર વર્તાઈ રહ્યો;^{૪૯} તોપણ શાંતકુમાર ભીષ્મ તો પોતાના ધનુષને ગોળ વાળીને, દાદમાં ઝેરવાળા સર્પોની પેઠે દેહીપ્ય-

માન અગ્રભાગવાળાં બાણોને મૂક્યાજ કરતા હતા.^{૧૦} હે ભારત ! અખંડ બ્રહ્મચારી એવા ભીષ્મે સર્વ દિશાઓને બાણોવડે છાઇ દઇને પાંડવોના યોદ્ધાઓનો બોલાવી બોલાવીને નાશ કરી નાખ્યો;^{૧૧} તેથી સૈન્યોમાં ભંગાણુ પડ્યું અને ચારે બાજુથી નાસાનાસ થઈ રહી. એ વખતે સૂર્યનો અસ્ત થઈ ગયો અને તેથી કંઈપણ દેખાતું ન હતું;^{૧૨} તોપણ હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા ! યુદ્ધમાં ભીષ્મને મચી રહેલા જોઈને પાંડવોએ પોતાની સેનાને છાવણી તરફ પાછી વાળી લીધી. ઈતિ શ્રીમહાભારત ભીષ્મવધ પર્વમાં 'શંખયુદ્ધનો પ્રથમ દિવસ' એ વિષયનો ૪૯ મો અધ્યાય સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૦ મો
બીજો દિવસ-યુધિષ્ઠિરનો ઉદ્વેગ
અને કૌંચન્યૂહ
॥ સંજય ઉવાચ ॥

કૃતેષ્વહારે સૈન્યાનાં પ્રથમે ભરતર્ષમ ।
ભીષ્મે ચ યુદ્ધસંરંભ્યે હૃષ્ટે દુર્યોધને તથા ॥૧॥

સંજયે કહ્યું:—હે ભરતશ્રેષ્ઠ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા ! એ પ્રમાણે પહેલે દિવસે જ્યારે સૈન્યોને પાછાં વાળ્યાં, ત્યારે યુદ્ધમાં ભીષ્મ ઘણાજ ક્રોધાયમાન થયા હતા અને દુર્યોધન ઘણાજ આનંદિત થયો હતો; તેથી પોતાના પરાજયની શંકા કરીને શોકાતુર થયેલા રાજા યુધિષ્ઠિર પોતાના ભાઈઓ અને પોતાના પક્ષના રાજાઓ સાથે કૃષ્ણ ભગવાનની પાસે જઈને ભીષ્મના પરાક્રમના સંબંધમાં વિચાર કરીને કહેવા લાગ્યા કે:—^{૧-૩} “હે કૃષ્ણ ! મહાભયંકર પરાક્રમને કરતા ધનુર્ધારી ભીષ્મને તો જુઓ ! ઉનાળામાં અગ્નિજેમ ઘાસને બાળી નાખે તેમ બાણોવડે તે મારા સૈન્યનો સંહાર કરી નાખે છે.^૪ આ મહાત્મા ભીષ્મની સામે પણ આપણે કેમ જોઈ શકીશું ? તે તો હોમેલા પદાર્થોથી બળતા અગ્નિની પેઠે મારા સૈન્યનો આસજ કરી જાય છે.^૫ પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર સમાન ધનુર્ધારી મહાબળવાન ભીષ્મને જોઈને તથા તેમનાં બાણોનો માર ખાઈને માફે સૈન્ય રણ-સંઘામમાં નાસાનાસ કરી મૂકે છે.^૬ યુદ્ધમાં

ક્રોધાયમાન થયેલા યમને જીતી શકાય, વજ્રને ધારણ કરનાર ઈંદ્રને જીતી શકાય, પાશને ધારણ કરનાર વરુણદેવને જીતી શકાય અને ગદાધારી કુબેરને પણ જીતી શકાય; તથાપિ મહાતેજસ્વી અને બળવાન ભીષ્મને જીતવા એ અસંભવિત છે. આમ હોવાથી હું આ ભીષ્મરૂપ અગાધ જળમાં તરવાના સાધનરૂપ નાવવિના ડૂબી ગયો છું.”^{૭,૮} હે કેશવ ! મારી બુદ્ધિની દુર્બળતાને લીધે હું ભીષ્મની સામે લડવા કરતાં વનની અંદર જતો રહીશ; કારણ કે હે યાદવવંશી કૃષ્ણ ! તેમ કરવાથી હું જાતે જીવીશ અને માફે કલ્યાણ પણ થશે;^૯ પરંતુ આ રાજાઓને ભીષ્મ; રૂપ કાળની સમક્ષ આપવાને હું ઇચ્છતો નથી. હે કૃષ્ણ ! મોટાં અસ્ત્રોને જાણનાર ભીષ્મ મારી સેનાનો સંહાર કરી નાખશે.^{૧૦} જેમ બળતા અગ્નિમાં પતંગીઆં પડે, તેમ ભીષ્મની સામે લડનારા મારા સૈનિકો એકદમ નાશ પામે છે.^{૧૧} હે યાદવવંશી કૃષ્ણ ! રાજ્યને માટે (મારા પક્ષના સંબંધીઓના નાશથી) હું અપંગ થતો જાઉં છું.” (જુઓ) મારા વીર ભાઈઓ બાણોથી પીડાયેલા ઘણાજ કૃશ થઈ ગયા છે.^{૧૨} મારામાટે તથા ભ્રાતૃસ્નેહને લીધે તેઓ રાજ્યથી અને સુખથી ભ્રષ્ટ થયા છે. વળી અમે જીવવાને માટે બહુ ઇચ્છીએ છીએ, છતાં તે જીવિત આજે દુર્લભ જણાય છે.^{૧૩} હે કેશવ ! હવે હું મારી બાકી રહેલી જીવંતીમાં ઘોર તપશ્ચર્યા કરીશ; પણ આ મારા મિત્રોનો રણસંઘામમાં નાશ નહિ કરાવું.”^{૧૪} મહાબળવાન એવા ભીષ્મ દિવ્ય અસ્ત્રો મૂકીને મારા હજારો મહારથીઓને મારી નાખે છે; તથા ઉત્તમોત્તમ યોદ્ધાઓનો સંહાર કરી મૂકે છે.^{૧૫} હે માધવ ! શું કરવાથી હવે માફે હિત થાય ? તે મને સત્વર કહો; કારણ કે આ યુદ્ધમાં અજીતને તો હું મધ્યસ્થજ રહેલો જાઉં છું. માત્ર એકલો મહાબુજવાળો ભીમસેન પોતાની શક્તિ પ્રમાણે લડ્યા કરે છે, પણ તે તો માત્ર પોતાના ક્ષત્રિય-ધર્મનું જ સ્મરણ કરીને, ઉદાર મનથી કેવળ બાહુનું પરાક્રમ બતાવીનેજ પોતાના ઉત્સાહ પ્રમાણે વીર પુરુષોનો નાશ કરનારી ગદાવડે રથ, ઘોડા, પુરુષો અને હાથીઓ ઉપર પોતાનું અફણુત કર્મ

કરી બતાવે છે; ૧૧-૧૮ પણ હે વીર રાજા ! તે એ-
કલો શત્રુઓના સૈન્યનો નાશ કરવામાં કદી પણ
સમર્થ થઈ શકે નહિ. કદાચ આમ ને આમ તે
ખિચારો ખરા મનથી સો વર્ષ સુધી ક્રહ્યા કરે,
તો પણ તેનો પાર આવે નહિ. ૧૯ એક તમારો
મિત્ર આ અર્જુન અસ્ત્રવિદ્યાને જાણે છે; પણ તે
તો મહાત્મા ભીષ્મ અને દ્રોણ અમોને અસ્ત્રોવડે
ખાળી નાખે છે, તો પણ અમારી ઉપેક્ષા કરે છે.
મહાત્મા ભીષ્મનાં અને દ્રોણનાં વારંવાર પ્રયોગ
કરાયેલાં દિવ્ય અસ્ત્રો સર્વ ક્ષત્રિયોને ખાળી ના-
ખશે. ૨૧ હે કૃષ્ણ! કોધાયમાન થયેલા ભીષ્મ સર્વ
રાજાઓની સાથે અવશ્ય અમારો નાશ કરી મૂ-
કશે; માટે હે મહાભાગ યોગેશ્વર કૃષ્ણ! જેવું
એ ભીષ્મનું પરાક્રમ છે, તેવા પરાક્રમવાળો કોઈ
મહારથી અમને બતાવે કે જે યુદ્ધમાં, મેઘ
અગ્નિને જેમ શાંત કરે તેમ ભીષ્મને શાંત કરી
શકે. ૨૨, ૨૩ હે ગોવિંદ ! તમારી કૃપાથીજ પાં-
ડવો શત્રુઓનો નાશ કરી શકશે અને પોતાના
રાજ્યને પામીને પોતાના બાંધવોસહિત સુખી
થશે. ૨૪ એમ કહીને ઉદાર મનવાળા યુધિષ્ઠિર
શોકથી ખેલાન જેવા થઈને ઘણા કાળસુધી મન-
માં વિચાર કરતા બેસી રહ્યા. ૨૫ ત્યારપછી તેમને
આ પ્રમાણે શોક અને દુઃખથી વ્યાકુળ થયેલા
જોઈને, સર્વ પાંડવોને હર્ષ પમાડતા ભગવાન
શ્રીકૃષ્ણ કહેવા લાગ્યા:—“હે ભરતશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર!
તમે શોક ન કરો. તમારે શોક કરવો યોગ્યજ
નથી; ૨૬ કારણ કે સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ એવા
તમારા ધનુર્ધારી ભાઇઓ ઘણાજ શૂરવીર છે અને
હે રાજા ! હું તથા મોટા યશવાળો સાત્યકિ
તમારે પ્રિય કરનારા છીએ. ૨૭ વળી હે રાજસત્તમ!
આ વિરાટ રાજા, દ્રુપદરાજા, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન વગેરે
રાજાઓ ઘણાજ બળવાન છે; ૨૮ અને હે
રાજા ! તે બધા રાજાઓ તમારા ભક્ત છે અને
તમારા પ્રસાદનેજ ઇચ્છે છે. વળી હમેશાં તમા-
રેજ હિત ઇચ્છનારો અને તમારે પ્રિય કરવામાં
તત્પર એવો આ મહાબળવાન ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તમારો
સેનાપતિ થયો છે; અને હે મહાબાહો! આ શિ-
ખંડીરાજા ભીષ્મનો નાશ કરનાર થશે, તો હવે
ચિંતા જેવું શું છે ?” ૨૯, ૩૦ આવી રીતે કૃષ્ણનું

વચન સાંભળીને ધર્મરાજા, તે સલામાં કૃષ્ણના
સાંભળતાં મહારથી ધૃષ્ટદ્યુમ્નને કહેવા લાગ્યા:—
હે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન રાજા ! મારાં વચનને તમે સાંભળો;
આ મારાં વચનને તમારે ઉશ્વેષવાં નહિ જો-
ઇએ. ૩૨ જેમ પૂર્વે દેવોના સેનાપતિ કાતિક-
સ્વામી હતા, તેમ હું પણ ભગવાન કૃષ્ણની સં-
મતિથી તમોને સેનાપતિતરીકે નીમું છું; ૩૩ માટે
હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! હે પુરુષોમાં વ્યાઘ્રસમાન ધૃષ્ટ-
દ્યુમ્ન! તમે પાંડવોના સેનાપતિ થઈને તમારાં પરા-
ક્રમને બતાવીને કૌરવોનો નાશ કરો. ૩૪ હે રાજા!
હું, ભીમસેન, કૃષ્ણ, નકુલ, સહદેવ અને કવચો-
ને ધારણ કરનારા દ્રૌપદીના પુત્રો, એ બધા ત-
મારી પાછળ રહીશું; ૩૫ અને વળી જે જે સુખ્ય
રાજાઓ છે તે પણ બધા તમારી પાછળ રહેશે.”
આ પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરનું વાક્ય સાંભળીને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન
પણ બધાને હર્ષ પમાડતો કહેવા લાગ્યો:—“હે
યુધિષ્ઠિર રાજા ! પૂર્વે ભગવાન શંકરે મને દ્રોણા-
ચાર્યના કાળતરીકે નિર્માણ કરેલો છે; માટે હે
રાજા ! આજે હું ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય,
શલ્ય, જયદ્રથ વગેરે ગર્વિષ્ઠ યોદ્ધાઓની જોડે
લડીશ.” એમ કહીને રાજાઓમાં ઇદ્રસમાન અને
શત્રુઓનો નાશ કરનાર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સેનાપતિતરીકે
ન્યારે તૈયાર થયો, ત્યારે મોટા ધનુર્ધારી પાંડવો
ઉત્સાહથી યુદ્ધ કરવામાં મદોન્મત્ત બની ગયા.
પછી યુધિષ્ઠિરે સેનાપતિ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને આ પ્રમાણે
કહ્યું:— ૩૭-૩૯ પૂર્વે દેવો અને અસુરોના યુદ્ધપ્રસ-
ંગે જીહ્વસ્પતિએ ઇદ્રને સર્વ શત્રુનો નાશ કરે તેવો
‘કૌંચારુણ’ નામનો વ્યૂહ કહેલો છે. ૪૦ શત્રુઓના
સૈન્યનો નાશ કરનાર તે વ્યૂહ આજે તમે બરાબર
રચો અને પૂર્વે કોઈએ નહિ જોયેલા તે વ્યૂહને
કૌરવોસહિત સર્વ રાજાઓને દેખાડી દો. ૪૧

ઇદ્રસમાન ધર્મરાજાએ એ પ્રમાણે ન્યારે
કહ્યું, ત્યારે વિષ્ણુસમાન ધૃષ્ટદ્યુમ્નને સવારમાં
સર્વ સૈન્યના મોખરામાં અર્જુનને રાખ્યો. ૪૨
હે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા ! તે સમયે સૂર્યના માર્ગમાં
રહેલો, અદ્ભુત શોભાવાળો, ઇદ્રની આસા-
થી વિશ્વકર્માએ બનાવેલો, ઇદ્રધનુષ-
સમાન પતાકાઓવડે શણગારેલો અને
આકાશમાં ઉડતો અર્જુનનો રથધ્વજ, આકાશમાં

રથેલાગધર્વનગર જેવો શોભતો હતો. ૪૩, ૪૪ હે રાજા! તે રત્નજડિત ધ્વજવડે અને ગાંડીવ ધનુષ્યવડે અર્જુન, એ વેળાએ સૂર્યથી જેમ મેરુ પર્વત શોભે તેમ શોભતો હતો. મોટી સેનાસહિત કૃપહરાજ, વ્યૂહના શિરોભાગમાં આવી ઉભા; ૪૬ કુંતીભોજ તથા ચેદિરાજ તેનાં ચક્રતરીકે ઉભા રહ્યા; અને હે ભરતર્ષભ! યાદવો તથા પ્રભદ્રો, પોતપોતાના અનુચરોસહિત અને અનુપકો તથા કિરાતો તે વ્યૂહની ઓળા (ડોક) તરીકે ઉભા રહ્યા. હે રાજન! પટચરો, પૌડો, પૌરવો અને નિપાદોસહિત યુધિષ્ઠિર રાજા, તેની પીઠતરીકે ઉભા રહ્યા; ભીમસેન અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન એ પાંખોતરીકે ઉભા રહ્યા; ૪૭-૪૮ દ્રૌપદીના પુત્રો, અભિમન્યુ, મહારથી સાત્યકિ તથા પિશાચો, દારદો, પુડો, કુંડીવિષો, મારુતો, ઘેનુકો, તંગણો, પરતંગણો, બાહ્લિકો, તિત્તિરો, ચોલ અને પાંડ્ય વગેરે દેશના રાજાઓ, હે રાજન! જમણી તરફના પક્ષને આશ્રય કરી રહ્યા હતા; અને અગ્નિવેશો, તુહુંડો, માલવો, દાનભારિઓ, શખરો, ઉદ્દલસો, વસો, નાકુલો અને નકુલ તથા સહદેવ, એ બધા ડાબા પક્ષના આશ્રય કરીને રહ્યા હતા. ૫૦-૫૩ આબુબાબુ અને પક્ષ (પાંખો)માં મળીને દશહજાર રથોગોઠવ્યા. તે વ્યૂહના શિરોભાગમાં એક લાખ રથો રાખવામાં આવ્યા; પીઠના ભાગમાં એક અબજ અને વીસ હજાર રથો રાખવામાં આવ્યા; ૫૪ ઓળાના (ડોકના) ભાગમાં એક લાખ અને સિત્તેરહજાર રથો ઉભા રાખવામાં આવ્યા; વિરાટરાજા, કાશીરાજા અને શૈભ્ય, એ ત્રણે જણ કેકયેની સાથે રહીને ત્રીસહજાર રથો લઈને તે વ્યૂહના ધનભાગનુંજ પાલન કરતા હતા. એ પ્રમાણે હે ભારત! પાંડવપક્ષના ચોદાઓએ, એ કૌંચવ્યૂહને રચ્યો. ૫૪-૫૭ પછી સૂર્યોદયની ઇચ્છા રાખતા તે સર્વ ચોદાઓ કવ-

* અહીં કંઈક મોટી ભૂલ મૂળમાં થયેલી લાગે છે; કેમકે પાંડવોની તથા કૌરવોની મળીને કુલ અઢાર અક્ષૌહિણી સેના પ્રથમ દિવસે હતી; અને તેની સંખ્યા ગણિતવેતાઓની ગણતરી પ્રમાણે ૪૦ લાખની અંદર થાય છે, તો એકલા પાંડવોના આટલા બધા રથો આવ્યા ક્યાંથી ?

ચોને ધારણ કરીને યુદ્ધ કરવામાટે સજ્જ થઈને ઉભા હતા. એ વેળાએ હાથીઓ ઉપર અને રથો ઉપર રહેલાં તેઓનાં શ્વેતવર્ણનાં મોટાં નિર્મળ છત્રો સૂર્યસરખાં શોભી રહ્યાં હતાં. ૫૮ ઇતિ શ્રીમહાભારત-લીભપર્વમાં 'કૌંચવ્યૂહનિર્માણ' એ વિષયનો ૫૦મો અંક સમાપ્ત.

અધ્યાય ૫૧ મો કૌરવોની વ્યૂહરચના

॥ સંજય ઉવાચ ॥

કૌઞ્ચં દૃષ્ટ્વા તતો વ્યૂહમમેઘં તનયસ્તવ ।

રક્ષ્યમાણં મહાધોરં પાર્થેનામિતતેજસા ॥ ૧ ॥

સંજયે કહ્યું:-પૂર્વોક્ત, અભેદ એવા ઘોર કૌંચવ્યૂહને જોઈને તથા તેના રક્ષકતરીકે ઉભેલા મહાતેજસ્વી અર્જુનને જોઈને તમારો પુત્ર દુર્યોધન, હે રાજા! દ્રોણાચાર્યની પાસે જઈને કૃપાચાર્ય, શલ્ય, ભૂરિશ્રવા, વિકર્ણ, અશ્વત્થામા, દુઃશાસન વગેરે સર્વ ભાઈઓ અને બીજા અનેક શૂરવીર ચોદાઓને હર્ષ પમાડતો આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:-“ હે વીર ચોદાઓ! અનેક પ્રકારનાં શસ્ત્રોને ધારણ કરનારા તથા યુદ્ધ કરવામાં કુશળ એવા તમે સર્વ મહારથીઓ, તમારામાંનો પ્રત્યેક જણ સૈન્યસહિત પાંડવોનો નાશ કરવામાટે સમર્થ છે, તોપણ તમે બધા એકત્ર થઈને તો શું ન કરી શકો? ૧-૫ તોપણ ભીષ્મપિતામહથી રક્ષિત એવું આપણું સૈન્ય અપૂર્ણ દેખાય છે તથા ભીમસેનથી રક્ષિત એવું તેઓનું સૈન્ય સંપૂર્ણ દેખાય છે; ૬ માટે સંસ્થાનો, ચરસેનો, વૈત્રિકો, કુકુરો, આરોચકો, ત્રિગર્તો, મદ્રકો, યવનો, શત્રુજય તથા દુઃશાસન, વીર વિકર્ણ, નંદ, ઉપનંદક, ચિત્રસેન અને પારિભદ્રકો પોતપોતાની સેનાને આગળ કરીને ભીષ્મનું રક્ષણ કરો.” ૧-૮

હે રાજા! આવી રીતે દુર્યોધને આજ્ઞા આપ્યા પછી, ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય અને તમારા પુત્રોએ પાંડવોની સેનાને હઠાવી શકે તેવો મહાવ્યૂહ રચ્યો. ૧૦ મોટા સૈન્યથી વીંટાયેલા ભીષ્મ, ઇન્દ્રની પેઠે સૈન્યના અગ્રભાગમાં ઉભા રહ્યા. ૧૧ રણસંગ્રામને શોભાવનાર ભીષ્મની પાછળ

તલ, દશાર્ણ, માગધ, વિહર્, મેકલ, કણી, પ્રા-
વરણા વગેરે સર્વ સૈન્યસહિત, મોટા ધનુર્ધારી
અને મહાપ્રતાપી ભારદ્વાજ (દ્રોણાચાર્ય) ઉભા
રહ્યા. ૧૨, ૧૩ ગાંધારી, સિંધુઓ, સૌવીરો, શિ-
ખિઓ, વસાતિઓ વગેરે અને પોતાના સૈન્યની
સાથે રહેલો શકુનિ, એ બધા દ્રોણાચાર્યનું ર-
ક્ષણ કરતા ઉભા રહ્યા; ૧૪ અને તેના પછી દુર્યો-
ધન રાજા, પોતાના ભાઈઓ, આશ્વાતકો, વિ-
કર્ણી, આંખઠો, કોસલો, દરદો, શકો, માલ-
વો વગેરે સૈન્યોસહિત થઈને શકુનિની સેનાનું
રક્ષણ કરતો ઉભો રહ્યો. ૧૫, ૧૬ ભૂરિશ્રવા, શલ,
શલ્ય, લગદત્તરાજા, અવંતિકુમાર, વિંદ અને
અનુવિંદ, એ બધા આ વ્યૂહની ડાબી બાજુનું
રક્ષણ કરવા લાગ્યા. ૧૭ સૌમદત્તિ, સુશર્મા, કાં-
બોજ, સુદક્ષિણ, શ્રુતાયુ, અચ્યુતાયુ વગેરે એ
વ્યૂહની જમણી બાજુ ઉભા રહ્યા. ૧૮ અશ્વત્થામા,
કૃપાચાર્ય, કૃતવર્મા વગેરે બધા પોતાની મોટી સે-
નાઓને લઈને એ વ્યૂહના પૃથ્થલાગમાં ઉભા ર-
હ્યા; ૧૯ અને કેતુમાન, વસુદાન તથા કાશીરાજાને
પુત્ર વગેરે બીજા અનેક દેશના રાજાઓ, તેના પૃથ-
લાગનું રક્ષણ કરતા ઉભા રહ્યા. ૨૦

હે ભારત ! આ પ્રમાણે ગોઠવાયેલા તમારા
પુત્રો ઘણા હર્ષમાં આવી ગયા અને શંખો વગા-
ડવા લાગ્યા તથા આનંદમાં આવી જઈને ઉંચેથી
સિંહનાદો કરવા લાગ્યા. ૨૧ તેઓને આ પ્રમાણે
હર્ષિત જોઈને કુરુઓમાં વૃદ્ધ એવા પિતામહ
લીધે મોટી ગર્જના કરીને પોતાનો શંખ વ-
ગાડ્યો; ૨૨ અને પછી તો આખા સૈન્યમાં શં-
ખો, ભેરીઓ, પેશીઓ વગેરે અનેક પ્રકારનાં
વાજાં તથા આનંદો વગાડવામાં આવ્યાં; તેથી
તુમુલ શબ્દ થઈ રહ્યો. ૨૩ પછી કૃતવર્ણના ઘો-
ડાઓથી જોડાયેલા મોટા રથમાં બેઠેલા કૃષ્ણ અને
અર્જુન, સુવર્ણ અને રનોથી શોભતા એવા
પાંચજન્ય અને દેવદત્ત નામના શંખોને
વગાડવા લાગ્યા. ભયંકર કર્મવાળા ભીમસેને પૌંડ-
નામનો શંખ વગાડ્યો. કુંતીના પુત્ર રાજા યુ-
ધિષ્ઠિરે અનંતવિજય નામનો શંખ વગાડ્યો
અને નકુલ તથા સહદેવે સુધોષ અને મણિપુ-
ષ્પક નામના શંખો વગાડ્યા. ૨૪-૨૬ કાશીરાજા,

શૈલ્ય, મહારથી શિખંડી, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, વિરાટરાજા,
મહારથી સાલ્યકિ, પંચાલો, મોટા ધનુર્ધારી એવા
દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો વગેરે ચોદાઓએ પણ પોત-
પોતાના શંખો વગાડ્યા અને સિંહનાદો કર્યા.
એ પ્રમાણે તે વીર ચોદાઓએ કરેલા તે મહાન
રણઘોષે પૃથ્વી અને આકાશને ગળાવી મૂક્યાં.

હે મહારાજ ! એવી રીતે અત્યંત આનં-
દમાં આવી ગયેલા કૌરવો અને પાંડવો પર-
સ્પરને સંતાપ કરતા પુનઃ યુદ્ધ કરવામાટે સામ
સામા આવી ઉભા રહ્યા. ૩૦

ઇતિ શ્રીમહાભીષમ લીભવધર્મમાં
“કૌરવવ્યૂહરચના” એ વિષયનો
અધ્યાય પર મો સમાપ્ત

અધ્યાય પર મો

લીભ અને અર્જુનનું યુદ્ધ

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

एवं व्यूहवर्नीकेषु मामकेष्वितरेषु च ।

कथं प्रहरतां श्रेष्ठाः संप्रहारं प्रचक्रिरे ॥१॥

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું:-એ પ્રમાણે મારાં તથા
શત્રુઓનાં સૈન્યો ગોઠવાઈ ગયા પછી ચોદાઓ
અન્યોન્યને કેવી રીતે પ્રહાર કરવા લાગ્યા ? ૧

સંજયે કહ્યું:-હે રાજા ! આવી રીતે
સમાન રીતિથી વ્યૂહરચનાવાળું અને કવચો
તથા સુંદર ધ્વજઓવાળું અપાર સમુદ્રસરણું
પોતાનું સૈન્ય જોઈને, તેઓની મધ્યમાં ઉભેલો
તમારો પુત્ર દુર્યોધન, તમારા બધા સૈનિકોને
આજ્ઞા કરવા લાગ્યો કે, “હે સૈનિકો ! મનમાં
દંશ રાખીને યુદ્ધનો આરંભ કરો.” ૨, ૩

આવી આજ્ઞા થતાં તે સર્વ ચોદાઓ, પો-
તાના મનને કૂર કરીને તથા ભવિતનો પણ
ત્યાગ કરીને ધ્વજઓને ફરકાવતા ફરકાવતા પાં-
ડવોની સામા ધસ્યા. ૪

પછી તો રામાંચજનક તુમુલ યુદ્ધ શરૂ થયું;
અને તમારા તથા પાંડવોના રથો અને હાથીઓ
પણ સેનભેગ થઈ ગયા. ૫ રથીઓએ છાંડેલાં સુંદર
પીછાંચુક પુખ (અગ્રભાગ) વાળાં તેજસ્વી અને

તીક્ષ્ણ બાણો, હાથીઓ અને ઘોડાઓ ઉપર પડવા લાગ્યાં.^૯ આવી રીતે જ્યારે સંગ્રામ શરૂ થયો, ત્યારે ભયંકર પરાક્રમવાળા મહાબાહુ ભીષ્મે દશપૂર્વક ધનુષ્યને ખેંચીને એકદમ ધસારો કર્યો;^{૧૦} અને અભિમન્યુ, ભીમસેન, મહારથી સાત્યકિ, કેકેય, વિરાટ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન વગેરે યોદ્ધાઓ ઉપર તથા ચેદિરાજ અને મત્સ્યરાજ ઉપર બાણોનો વરસાદ વરસાવી મૂક્યો.^{૧૧} તે વીર ભીષ્મપિતામહનો મેળાપ થતાં પાંડવોની વ્યૂહરચના તૂટી ગઈ અને પરસ્પર સૈન્યો મિશ્રિત થઈ ગયાં.^{૧૨} તે સમયે પાંડવોના ઘોડે-સ્વારો, ધ્વજવાળાઓ અને રથીઓના ઘોડાઓ, ધ્વજો અને રથો નાશ પામતાં નાસલાગ કરી રહ્યાં.^{૧૩} ત્યારે નરવ્યાધ એવા અર્જુનને મહારથી ભીષ્મને જોઈને ક્રોધાયમાન થઈને કૃષ્ણને કહ્યું કે, “જ્યાં ભીષ્મપિતામહ છે ત્યાં આપણો રથ લઈ ચાલો;^{૧૪} કારણ કે હે કૃષ્ણ! દુર્યોધનનું હિત કરવામાં આસક્ત થયેલા આ ક્રોધાતુર ભીષ્મ, અવશ્ય મારી સેનાનો નાશ કરી નાખશે. હે જનાર્દન! આ દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય, શલ્ય, વિકર્ણ અને દુર્યોધન આદિ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો, દૃઢ ધનુષવાળા એ ભીષ્મથી રક્ષિત થઈને પાંચાલોને પણ હણી નાખશે; માટે હે જનાર્દન! આપણા સૈન્યના રક્ષણમાટે હું ભીષ્મનો વધ અવશ્ય કરીશ.” ૧૪, ૧૫

આ પ્રમાણે અર્જુનનું વાક્ય સાંભળીને કૃષ્ણે તેને કહ્યું કે:—“હે ધનંજય! સાવધાન થા. હમણાંજ હું તને ભીષ્મના રથ પાસે પહોંચાડું છું.”^{૧૬} એમ કહીને કૃષ્ણ લોકપ્રસિદ્ધ અર્જુનના રથને, હે રાજા! ભીષ્મના રથ પાસે પહોંચાડ્યો. પછી ફરફરતી મોટી પતાકાવાળા, શ્યંતવર્ણના ઘોડા જોડેલા, ફરકવાથી મહાભયંકર શબ્દ કરતી વાનરચિહ્નની ધ્વજવાળા, મોટા મેઘની પેઠે ગર્જના કરતા અતિ તેજસ્વી રથમાં બેસીને, મિત્રોના આનંદને વધારતો અર્જુન, કૌરવોના સૈન્યનો સંહાર કરતો પોતાના સૈનિકોને શરણ આપવાની ઇચ્છાથી ભીષ્મ ઉપર ધસી ગયો. મદોન્મત્ત હાથીના વેગથી આવતા તથા બાણો મારીને શત્રુઓનો સંહાર કરતા અને ત્રાસ પમા-

ડતા તે અર્જુનની સામા, સેંધવા, પ્રાચ્ય સૌવીરો અને કેકેયોથી રક્ષણ કરાતા શાંતનુકુમાર ભીષ્મ ધસી આવ્યા; કારણ કે ગાંડીવધનુર્ધારી અર્જુનની સામા ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય કે કર્ણવિના બીજા કયો રથી ઉભો રહી શકે તેમ હતો? પછી હે મહારાજા! સર્વ લોકોમાં ઉત્તમ મહારથી ભીષ્મે સિત્તોતેર, દ્રોણે પચીસ, કૃપાચાર્યે પચાસ, દુર્યોધને ચોસઠ, શલ્યે નવ, સિંધુરાજે પણનવ, શકુનિએ પાંચ, અને વિકર્ણે દશ—આ પ્રમાણે બાણો મારીને અર્જુનને વિંધી નાખ્યો. હે રાજા! એ પ્રમાણે તીક્ષ્ણ બાણો વડે ચારે બાજુથી વિંધાયેલો એવો તે મહાબાહુ અર્જુન, ભેદાતા પર્વતની પેઠે ક્ષોભ પામ્યો નહિ; પણ ભીષ્મને પચીસ, કૃપાચાર્યને નવ, દ્રોણને આઠ, વિકર્ણને ત્રણ, શલ્યને ત્રણ અને દુર્યોધનને પાંચ, એ પ્રમાણે બાણો મારીને તેમને વિંધી નાખ્યા. હે ભરતર્ષભ! એ વેળાએ સાત્યકિ, વિરાટ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, દ્રૌપદીના પુત્રો અને અભિમન્યુ, એ સર્વે યોદ્ધાઓ અર્જુનને વીંટાઈ વળ્યા. પછી સોમકોસહિત એવા પંચાલે, ભીષ્મનું રક્ષણ કરતા દ્રોણાચાર્યની સામા ધસારો કર્યો. હે રાજા! મહારથીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા ભીષ્મે તો અર્જુનનેજ વિંધવા માંડ્યો હતો. તેમણે તીક્ષ્ણ એશી બાણો મારીને અર્જુનને વિંધ્યો. એ વખતે તમારા પુત્રોએ હર્ષનાદ કરી મૂક્યો. તેઓના હર્ષનાદને સાંભળીને અર્જુન પણ જાણે આનંદમાં આવી ગયો. હોય, તેમ સર્વ મહારથીઓની મધ્યમાં દાખલ થયો. હે રાજા! પુરુષોમાં સિંહસમાન પ્રતાપી અર્જુન તેમની વયમાં આવીને ધનુષ્યવડે તે મહારથીઓને તાકી તાકીને મારવા માંડ્યા. આવી રીતે પોતાના સૈન્યને જ્યારે અર્જુન પીડા કરતો હતો, ત્યારે દુર્યોધને ભીષ્મને આ પ્રમાણે કહ્યું કે, “મહારથીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તમે અને દ્રોણાચાર્ય જીવતા છતાં હે તાત! કૃષ્ણસહિત એવો આ બળવાન અર્જુન, સામે ધસતાં આપણું સૈન્યોનો મૂળસહિત ઉચ્છેદ કરી નાખે છે, તે શું કહેવાય! તમારે લીધેજ કર્ણે શસ્ત્રોનો ત્યાગ કર્યો છે અને તે સદા માફે હિત ઇચ્છનારો છે, તોપણ

અર્જુનની સામે યુદ્ધ કરતો નથી;^{૩૭} માટે હે પિતામહ ! એવું કરો, કે જેથી અર્જુનનો નાશ થાય.” હે રાજા ! દુર્યોધને આમ જ્યારે કહ્યું ત્યારે તમારા પિતા ભીષ્મ, ‘ક્ષત્રિયધર્મને ધિક્કાર હો’ એમ કહીને અર્જુનના રથ તરફ વળ્યા.

હે રાજા ! સ્વેતવર્ણના ઘોડાવાળા તે ભીષ્મ અને અર્જુન પરસ્પર જ્યારે મળ્યા, ત્યારે સર્વ રાજાઓએ સિંહનાદો કરી મૂક્યા અને શંખો વગાડ્યા. અશ્વત્થામા, દુર્યોધન અને વિકર્ણ, એ ત્રણે જણા સૈન્યોની સાથે ભીષ્મને વીંટાઈ વળીને યુદ્ધ કરવામાટે ઉભા રહ્યા; તેમજ પાંડવો પણ અર્જુનને વીંટાઈ વળીને ઉભા રહ્યા. તે પછી અતિ ઘોર યુદ્ધ શરૂ થયું. ભીષ્મપિતામહે અર્જુનને નવ બાણો માર્યા, ત્યારે અર્જુને પણ મર્મને ભેદી નાખે તેવાં દશ બાણો મારીને ભીષ્મને વિંધી નાખ્યા. પછી યુદ્ધમાં વર્ણુન કરતા અર્જુને એક હઠ્ઠર બાણોને મૂકીને ભીષ્મની સર્વ દિશાઓને ઢાંકી દીધી. હે રાજા ! ભીષ્મે પણ તે બાણોના સમૂહોને સામાં તેટલાંજ બાણોવડે તોડી નાખ્યાં. આમ થવાથી બન્ને ઘણાજ હર્ષિત થયા અને યુદ્ધમાં આનંદ માનનારા એ બન્ને જણા સામસામા દાવ ચૂકાવતા, એકસરખીરીતે લડવા લાગ્યા. ભીષ્મના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં બાણો સામેથી અર્જુનનાં બાણોવડે કપાતાં પૃથ્વીઉપર પડતાં જણાતાં હતાં; તેમજ અર્જુને મૂકેલાં બાણો પણ ભીષ્મનાં બાણોવડે પાછાં હડાવેલાં પૃથ્વી ઉપર પડવા લાગ્યાં. ફરી અર્જુને તીક્ષ્ણ એવાં પચીસ બાણો મારીને ભીષ્મને વિંધી નાખ્યા, ત્યારે ભીષ્મે પણ બીજાં તીક્ષ્ણ બાણો મારીને અર્જુનને વિંધ્યો. મહાબળવાન એવા તે બન્નેજણાએ એકબીજાના ઘોડાઓને, ધ્વજાઓને, રથોની ઉંધો તથા પૈડાંઓને પણ વિંધી નાખતા, શત્રુનું હમન કરનારા તે બન્ને જણા પરસ્પર ક્રીડા કરતા હોય તેમ જણાતું હતું. હે મહારાજ ! ત્યારપછી ચોદાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા ભીષ્મ કૌંપાયમાન થઈ ગયા અને તેમણે ત્રણ બાણો મારીને ભગવાન કૃષ્ણને છાતીમાં વિંધી નાખ્યા. હે રાજા ! ભીષ્મના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં તે બાણોથી વિંધાયેલા વાસુદેવ તે યુદ્ધભૂમિમાં રાતાં પુષ્પોથી ખીલેલા ખાખરા-

ના વૃક્ષની પેઠે શોભવા લાગ્યા. આવી રીતે કૃષ્ણને વિંધેલા બેંધને અર્જુન ઘણાજ કૌંપાયમાન થઈ ગયો; અને તેણે તીક્ષ્ણ બાણોને મૂકીને તત્કાળ ભીષ્મના સારથીને ભેદી નાખ્યો. એ પ્રમાણે પરસ્પરનો વધ કરવાને પ્રયત્ન કરતા તે બંને જણા તેવો દાવ પામી શક્યા નહિ. સારથીના સામર્થ્યની ચતુરાઈથી તે બન્ને જણા યુદ્ધભૂમિમાં આગળપાછળ જવા-આવવાનાં વિચિત્ર મંડળો કરતા હતા; અને પરસ્પર એકબીજાને પ્રહાર કરવાનો લાગ જોતા હતા.^{૪૧-૪૫} એ રીતે પરસ્પર છિદ્ર(અવસર)ની શોધમાં તત્પર થયેલા તે બન્ને જણા વારંવાર પોતાનાં સ્થાન બદલતા હતા; અને સાથે સાથે સિંહનાદો અને શંખનાદો પણ કરતા હતા. વળી તે બન્ને મહારથીઓ એકસરખીરીતે ધનુષ્યનો ટંકાર કરતા હતા. એ વેળાએ તે બન્નેના શંખનાદોથી તથા રથનાં પૈડાંના ઘડઘડાટથી એકદમ પૃથ્વી બાણે ચીરાઈ ગઈ હોય તેમ કંપતી અને ગાજતી હતી; પણ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! બેમાંથી એકને પણ સામાને હણવાનો લાગ જોવામાં આવ્યો નહિ.^{૪૬-૪૮} બળવાન અને યુદ્ધમાં અજિત એવા તે બન્ને જણા, તે સમયે સમાનજ જણાતા હતા. માત્ર ધ્વજાની નિશાની ઉપરથીજ કૌરવો ભીષ્મને ઓળખી શકતા હતા;^{૪૯} તેમજ પાંડવો પણ અર્જુનને ધ્વજાવડેજ બાણી શકતા હતા. હે રાજા ! તે બન્ને ઉત્તમ પુરુષોનાં તેવાં પરાક્રમને જોઈને, તે રણભૂમિમાં રહેલાં દરેક પ્રાણીઓ વિસ્મય પામી ગયાં. હે રાજા ! જેમ ધર્મમાં રહેલા માણસમાં કયાંય પણ પાપ જોવામાં આવતું નથી, તેમ આ બન્નેમાંજરા પણ ખામી દીઠામાં આવતી નહોતી. બાણોના સમૂહોથી ઢંકાયેલા તે બન્ને જણા, તે યુદ્ધભૂમિમાં ક્ષણમાં અદૃશ્ય થઈ જતા હતા અને વળી ક્ષણમાં એકદમ દૃષ્ટિગોચર પણ થતા હતા.

ત્યાં મળેલા દેવો, ગંધર્વો, ચારણો અને ઋષિઓ, એ બન્નેનું પરાક્રમ જોઈને માંહોમાંહે વાતો કરતા હતા કે, “યુદ્ધમાં કોઈ પામેલા આ બન્નેને દેવો, અસુરો, ગંધર્વો કે મનુષ્યો કોઈ પણ છુતી શકે તેમ નથી. આ લોકમાં આવું યુદ્ધ તો

શ્રુત્ય આશ્ચર્યજનક અને અફલુત છે, આવું યુદ્ધ તો કદીપણ થશે નહિ. ધનુષ્ય, રથ અને અશ્વોસહિત એવા તથા યુદ્ધમાં બાણોને છોડતા આ લીંગમને, બુદ્ધિમાન અર્જુન પણ જીતી શકે તેમ નથી; તથા દેવોથી પણ અજિત એવા અર્જુનને, આ યુદ્ધમાં ધનુર્ધારી લીંગમ પણ જીતવાને શક્તિમાન નથી. આ લોકનો અંત આવતાં સુધી પણ આ યુદ્ધ તો સરખીરીતેજ ચાલ્યા કરશે, પણ તેનો પાર આવે તેમ લાગતું નથી. ”૧૦-૧૮ હે રાજા! એ પ્રમાણે તે યુદ્ધભૂમિમાં લીંગમ અને અર્જુનનાં વખાણની વાણી ચારે બાજુ બોલાતી સંભળાતી હતી. ૧૯ હે ભારત! એ બંને જણા તેવું પરાક્રમ કરતા હતા, તે સમયમાં તમારા પક્ષના ચોદાઓ અને પાંડવપક્ષના ચોદાઓ પરસ્પર કાપકાપી કરી રહ્યા હતા. ૨૦ બંને પક્ષના શૂરા ચોદાઓ, તીક્ષ્ણ ધારવાળાં ખડ્ગોથી, ચક્રચકિત ફરશીઓથી, બાણોથી અને બીજાં અનેક પ્રકારનાં શસ્ત્રોથી પરસ્પર છેદન-ભેદન કરી રહ્યા હતા. જે વેળાએ આ ઘોર અને દારુણ યુદ્ધ ચાલતું હતું, તે વેળાએ દ્રોણાચાર્ય અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નને મહાન સમાગમ થયો. ૨૧, ૨૨

ઇતિ શ્રીમહાલિંગમ લીંગપર્વમાં
“ લીંગાર્જુનયુદ્ધ ” એ વિષયના
અધ્યાય પર એ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૫૩ મો દ્રોણાચાર્ય અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન યુદ્ધ ॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

કથં દ્રોણો મહેશ્વાસઃ પાંચાલ્યથાપિપાર્ષતઃ ।
ઉમૌ સમીયતુર્યૈતૌ તન્મમાચક્ષ્વ સંજય ॥૧॥
ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું:-હે સંજય! મહાધનુર્ધારી દ્રોણાચાર્ય અને દુપદરાજનો પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, એ બંને સાવધ રહેલા ચોદાઓના કેવી રીતે સંગ્રામ થયો, તે મને કહે. ૧ હે સંજય! લીંગમ રણમાં અર્જુનને જીતી શક્યા નહિ, તેમાં પરાક્રમ કરતાં હું તો ભાવીને વધારે પ્રબળ માનું છું. ૨ હે સંજય! લીંગમ જો કોપ કરી લહે, તો ચર અને અચર લોકનો નાશ કરી શકે; ત્યારે

પોતાના બળથી તે પાંડવોને યુદ્ધમાં કેમ જીતી શક્યા નહિ? તે તું મને કહે. ૩

સંજયે કહ્યું:-હે રાજા! એ દારુણ યુદ્ધને તમે સ્થિર થઈને સાંભળો. ઇંદ્રસહિત દેવો આવે, તોપણ પાંડવોને જીતવા અશક્ય છે. ૪ દ્રોણાચાર્યે તીક્ષ્ણ બાણો મારીને ધૃષ્ટદ્યુમ્નને વિધી નાખ્યો અને તેના સારથીને પણ એક ભક્ષ બાણવડે રથ ઉપરથી નીચે પાડી નાખ્યો; ૫ તેમજ હે રાજા! ક્રોધાયમાન થયેલા દ્રોણાચાર્યે ધૃષ્ટદ્યુમ્નના ચાર અશ્વોને બાણો મારીને પીડિત કરી મૂક્યા. ૬ પછી વીર ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પણ હસીને તીક્ષ્ણ એવાં નેવું બાણો મારીને દ્રોણાચાર્યને વિધ્યા અને “ ઉભો રહેજે ” એમ કહ્યું. ૭ ફરી પણ અમેયાત્મા પ્રતાપી દ્રોણાચાર્યે ક્રોધાતુર ધૃષ્ટદ્યુમ્નને બાણોવડે ઢાંકી દીધો; ૮ અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નના વધ કરવાની ઇચ્છાથી ઇંદ્રના વજ્રસમાન તીક્ષ્ણ સ્પર્શવાળું અને સાક્ષાત્ કાળદંડસમાન બીજું બાણ હાથમાં લીધું. ૯ હે ભારત! તે સમયે જ્યારે તે બાણ દ્રોણાચાર્યે સાંધ્યું, ત્યારે સર્વ સૈન્યમાં હાહાકાર વર્તાઈ રહ્યો; ૧૦ પણ તે યુદ્ધમાં અમે ધૃષ્ટદ્યુમ્નનું અફલુત પરાક્રમ જોયું! કારણ કે પોતે એકલો હતો, તોપણ પવર્તની માફક સ્થિર થઈનેજ ઉભો રહ્યો હતો. ૧૧ પછી પોતાના કાળસમાન અને તેજસ્વી તે બાણને વચમાંથીજ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને કાપી નાખ્યું અને દ્રોણાચાર્ય ઉપર બાણોની વૃષ્ટિ કરી મૂકી. ૧૨ આવું મહાદુષ્કર અને અફલુત એવું ધૃષ્ટદ્યુમ્નનું તે કર્મ જોઈને પાંડવો અને પાંચાલોએ હર્ષનાદ કરી મૂક્યો. ૧૩ ત્યારપછી પરાક્રમી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને દ્રોણનો નાશ કરવાની ઇચ્છાથી, સુવર્ણ અને વૈડ્યમણિથી શોભતી મહાવેગવાળી શક્તિ, તેના સામી ફેંકી. સુવર્ણથી શોભતી અને અપાટાબધ આવતી તે શક્તિને, દ્રોણાચાર્યે હસતાં હસતાં ત્રણ કકડા કરીને છેદી નાખી. ૧૪ હે રાજા! પોતાની શક્તિને હથેલી જોઈને પ્રતાપી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, દ્રોણ ઉપર બાણોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યો. ૧૫ મહાયશસ્ત્રી દ્રોણાચાર્યે તે બાણોના વરસાદને અટકાવીને ધૃષ્ટદ્યુમ્નના ધનુષ્યને વચમાંથીજ કાપી નાખ્યું. ૧૬ જ્યારે પોતાનું ધનુષ્ય યુદ્ધમાં કપાઈ ગ-

યું, ત્યારે મહાયશવાળા તે ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પર્વત જેવી
અળવાન મોટી ગદા દ્રોણાચાર્યની સામે છોડી.
વેગપૂર્વક ઝુકાયેલી તે ગદા ન્યારે દ્રોણનો વધ કર-
વાની ઇચ્છાથી આવતી હતી, ત્યારે દ્રોણાચાર્યનું એ
અદ્ભુત પરાક્રમ અમે જોયું હતું.^{૧૯} સુવર્ણભૂષિત
તે ગદાને તેમણે ઘણીજ ચતુરાઈથી ચૂકાવી ના-
ખીને ધૃષ્ટદ્યુમ્નની સામે પાણી પાયેલાં અને
તીક્ષ્ણ એવાં પ્રકાશિત પીછાંવાળાં દારુણ બાણો
છોડયાં. તે બાણોએ તેના કવચને તોડી નાખીને
યુદ્ધમાં તેનું લોહી પીધું.^{૨૦, ૨૧} પછી મહારથી
ધૃષ્ટદ્યુમ્ને બીજું ધનુષ્ય હાથમાં લીધું; અને તે
યુદ્ધમાં ઘણું પરાક્રમ કરીને પાંચ બાણોવડે દ્રો-
ણને વિધી નાખ્યા.^{૨૨} તે વેળાએ લોહીથી ખર-
ડાયેલા તે બન્ને વીર પુરુષો, વસંતઋતુમાં રાતાં
પુષ્પોથી ખીલેલા ખાખરાના વૃક્ષની પેઠે શોભ-
તા હતા.^{૨૩} પછી હે રાજન્ ! કોધાયમાન થયે-
લા દ્રોણાચાર્યે સેનાના મોખરામાં ઘણુંજ પરા-
ક્રમ બતાવીને ફરી પણ ધૃષ્ટદ્યુમ્નનું ધનુષ્ય છેદી
નાખ્યું.^{૨૪} છેદાયેલા ધનુષ્યવાળા તે ધૃષ્ટ-
દ્યુમ્ન ઉપર, અમેચાત્મા આચાર્યે, મેઘ જેમ પર્વ-
ત ઉપર જળનો વરસાદ કરે તેમ, નમેલાં પર્વ-
વાળાં બાણોની વૃષ્ટિ કરી;^{૨૫} અને એના સાર-
થિને એક લઘુ નામનું બાણ મારીને રથ ઉપરથી
પાડી નાખ્યો તથા બીજાં ચાર તીક્ષ્ણ બાણો
મારીને તેના ચાર ઘોડાઓને પણ રણભૂમિમાં
પાડી દીધા અને પોતે સિંહની પેઠે ગર્જના કર-
વા લાગ્યા વળી ફરી પણ એક લઘુ બાણવડે
તેના હાથમાંથી ધનુષ્ય તોડી પાડ્યું.^{૨૬, ૨૭}
આવી રીતે છેદાયેલા ધનુષ્યવાળો, રથવિનાનો
થયેલો, હણાયેલા ઘોડાવાળો અને મરણ પામે-
લા સારથીવાળો તે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, ગદાને હાથમાં લઈને
પોતાનું મહાન પરાક્રમ પ્રકટ કરવાને અર્થે રથ
ઉપરથી નીચે ઉતરવા લાગ્યો; તેટલામાં તો દ્રો-
ણાચાર્યે એકદમ બાણો મૂકીને તેની ગદાને પણ
હાથમાંથી પાડી નાખી. તેમનું આ કામ ઘણુંજ
અદ્ભુત હતું.^{૨૮} હે ભારત ! ત્યારપછી અળવા-
ન એવા તે ધૃષ્ટદ્યુમ્ને સો આંદલાઓથી પ્રકાશિત
કિરણવાળી મોટી ઢાલ અને મોટું દિવ્ય ખડ્ગ
હાથમાં લીધું.^{૨૯} તે દિવ્ય ખડ્ગ લઈને એકદમ

વેગથી દ્રોણનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી, જેમ વન-
માં માંસની ઇચ્છાવાળો સિંહ મહોન્મત્ત હાથી
સામે દોડે તેમ, તે દ્રોણાચાર્યની સામે દોડ્યો.
તે સમયે હે ભારત ! દ્રોણાચાર્યનું પરાક્રમ, કૌ-
શલ્ય, અસ્ત્રવાપરવાની યુક્તિ અને બાહુબળ આ-
શ્ચર્ય ઉપજાવે તેવાં અમે જોયાં;^{૩૦} કારણકે બાણ-
વૃષ્ટિ કરીને તેમણે એ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને એવો તો રોકી
દીધો કે જેથી તે અળવાન છતાં જરા પણ આ-
ગળ વધી શક્યો નહિ.^{૩૧} ન્યારે મહારથી ધૃષ્ટ-
દ્યુમ્ને આવી રીતે દ્રોણાચાર્યે રોકી રાખ્યો, ત્યારે
તેણે પોતાની તરફ આવતા બાણસમૂહોને ઘણી
કુશળતાપૂર્વક ઢાલવડે રોક્યા.^{૩૨} પછી મહાબા-
હુ અળવાન ભીમસેન મહાત્મા ધૃષ્ટદ્યુમ્ને સહા-
ય કરવામાટે એકદમ તે યુદ્ધમાં આવી પહોં-
ચ્યો.^{૩૩} હે રાજન્ ! ભીમસેને તીક્ષ્ણ સાત બાણો
મારીને દ્રોણાચાર્યને વિધ્યા અને એકદમ ધૃષ્ટ-
દ્યુમ્ને પોતાનારથ ઉપર બેસાડી દીધો;^{૩૪} ત્યારે
હે રાજ ! આ તરફથી દુર્યોધને દ્રોણાચાર્યનું ર-
ક્ષણ કરવામાટે મોટા સૈન્યની સાથે કલિંગદેશ-
ના રાજ ભાનુમાનને આજ્ઞા કરી.^{૩૫} એ રીતે હે
રાજન્ ! દુર્યોધનની આજ્ઞા થતાં કલિંગોની
મોટી સેના ભીમની સામે ધસી આવી.^{૩૬} દ્રોણા-
ચાર્યે પણ ધૃષ્ટદ્યુમ્નનો ત્યાગ કરીને, તે યુદ્ધમાં
વૃદ્ધ એવા વિરાટ અને દુપદરાજને વાર્યાં;^{૩૭}
અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પણ રણભૂમિમાં જ્યાં ધર્મરાજ
હતા ત્યાં ગયો. આ પછી ત્યાં સાંભળતાં રોમાંચ
થાય તેવું ઘોર અને જગતને ક્ષય કરી
નાખે તેવું ભયંકર તુલુલ યુદ્ધ, મહાત્મા ભીમ
અને કલિંગોની વચ્ચે શરૂ થયું.^{૪૦, ૪૧}
કલિંગશ્રીમહાભારત ભીમવધપર્વમાં ‘ધૃષ્ટ-
દ્યુમ્નદ્રોણયુદ્ધ’ એ વિષયનો
અધ્યાય ૫૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય પૃષ્ઠમો

કલિંગરાજાનો વધ

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

તથા પ્રતિસમાદિષ્ટઃ કાલિંગોવાહિની પતિઃ ।

કથમદ્યુતકર્માણં ભીમસેનં મહાબલમ્ ॥૧॥

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું:-હે સંજય ! મારા પુત્ર

દુર્યોધને એ પ્રમાણે જ્યારે કલિંગરાજ-સેના-પતિને આજ્ઞા કરી, ત્યારે સૈન્યસહિત એવા તે કલિંગરાજે, અફળુત કર્મ કરનાર, મહાબળવાન અને હાથમાં ઢંડવાળા ચમરાબળની પેઠે ગદા ગ્રહીને યુદ્ધમાં ફરનાર વીર ભીમસેનની સાથે કેવી રીતે યુદ્ધ કર્યું? તે મને કહે. ૧.૨

સંજયે કહ્યું:-હે રાજેન્દ્ર ! તમારા પુત્રે જ્યારે તે પ્રમાણે આજ્ઞા કરી, ત્યારે મહાબળવાન કલિંગરાજ, મોટી સેનાથી રક્ષિત થઈને ભીમસેનના રથ તરફ ધસ્યો. ૩ હે ભારત ! રથ, હાથી, ઘોડા વગેરેથી ભરપૂર અને મોટાં મોટાં શસ્ત્રોને ધારણ કરનારી તે કલિંગોની સેનાને આવતી જોઈને તથા તેઓની સાથે આવતા નિષાદપતિ કેતુમાનને જોઈને ભીમસેન ચેદીઓને સાથે લઈને તે બંનેની સામે ગયો. ૪ ત્યાર પછી એકદમ કેાપાયમાન થયેલો શ્રુતાયુ કેતુમાન રાજાની સાથે, સેનાની રચના કરી રહેલા ચેદિઓ જ્યાં હતા ત્યાં ભીમસેનની પાસે આવ્યો. ૫ હે રાજન્ ! પછી કલિંગરાજએ અનેક હબરો રથો લઈને તથા કેતુમાને દશહબાર હાથીઓ અને નિષાદોને લઈને તે બંનેએ ભીમસેનને ચારે બાજુથી ઘેરી લીધો. તે જોઈને ભીમસેનના રક્ષકતરીકે રહેલા ચેદી, મત્સ્ય, કંપ વગેરે રાજાઓ પણ બીજા અનેક રાજાઓને સાથે લઈને તે યુદ્ધમાં નિષાદો સામે દોડ્યા. પછી ભયંકર અને તુમુલ્ય યુદ્ધ શરૂ થયું. ૭, ૮ તે વેળાએ ચોદાઓ પોતાના તથા પારકાઓને બાણી શકતા નહતા. ૯ પૂર્વે જેવું દૈત્યોની મોટી સેના સાથે ધંદતું યુદ્ધ થયું હતું, તેવુંજ ભીમસેનનું તેના શત્રુઓની સાથેનું એ સમયનું યુદ્ધ પણ ઘોર જણાતું હતું; અને સંગ્રામમાં લડતા તે સૈન્યનો, ધુધવાતા સમુદ્રના જેવો મહાન શબ્દ થતો હતો; તથા હે રાજન્ ! એ વખતે અન્યો-અન્યનો સંહાર કરતા ચોદાઓએ તે રણભૂમિને સસલાના લોહીસમાન લાલ બનાવીને લોહીથી ખરડી નાખી હતી. પરસ્પર મારવાને તત્પર થયેલા એ ચોદાઓ પોતાના અથવા શત્રુના ચોદાઓને ઝાળખી શકતા નહિ; અને પરમદુર્જય એવા કેટલાએક ચોદાઓ, પોતાનાજ ચો-

દાઓનો સંહાર કરવા મંડી પડ્યા હતા. હે રાજન્ ! એ પ્રમાણે સંગ્રામમાં થોડા એવા ચેદીઓનો, સંગ્રામમાં અધિક એવા કલિંગો અને નિષાદોની સાથે મહાન સંગ્રામ થયો. એ પ્રમાણે યથાશક્તિ પોતાનું પરાક્રમ બતાવીને મહાબળવાન એવા ચેદીચોદાઓ, ભીમસેનને એકલો છોડીને ત્યાંથી પાછા હટી ગયા. જ્યારે ચેદીઓ ભીમસેનને છોડી ગયા, ત્યારે ભીમસેન કલિંગો-થી ચારે બાજુ ઘેરાયેલો હતો, છતાં પણ તે પોતાના બાહુબળનો આશ્રય કરીને ત્યાંથી પાછો હક્યો નહિ; તેમજ મહાબળવાન એવો તે ભીમસેન, રથની બેસણી ઉપરથી જરાપણ ચલિત ન થયો અને કલિંગોની સેનાને તીક્ષ્ણ બાણોવડે આ-વ્છાદિત કરવા લાગ્યો. પછી મહાધનુર્ધારી એવા કલિંગરાજ અને તેનો પુત્ર મહારથી શકદેવ-એ બેઉ જણા, બાણોથી ભીમસેનને પ્રહાર કરવા લાગ્યા. મહાબાહુ ભીમસેન પણ પોતાના સુંદર ધનુષ્યને ખેંચીને માત્ર પોતાનાજ બાહુબળનો આશ્રય કરીને તેઓની સાથે એકલો સારી રીતે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. આ તરફથી શકદેવે ઘણું બાણોને છોડવા માંડ્યાં અને કેટલાએક બાણો મારીને ભીમસેનના ઘોડાઓનો નાશ કર્યો. એ રીતે રથરહિત થયેલા ભીમસેનની સામે તીક્ષ્ણ બાણો વરસાવતો તે ધસી ગયો. હે રાજેન્દ્ર ! એ વેળાએ મહાબળવાન શકદેવે ભીમસેન ઉપર, વર્ષાઋતુમાં જેમ મેઘની વૃષ્ટિ થાય છે તેમ બાણોનો વરસાદ વરસાવી મૂક્યો; ત્યારે મરણ પામેલા ઘોડાઓવાળા રથમાં બેઠેલા બળવાન ભીમસેને, કેવળ લોહાનીજ બનાવેલી ગદાને શકદેવ સામી ફેંકી. હે રાજન્ ! તે ગદાના પ્રહારથી કલિંગરાજાનો પુત્ર શકદેવ મરણ પામી, રથ ઉપરથી નીચે લોંચ ઉપર ઢળી પડ્યો તથા તેનો સારથી પણ તેવીજ રીતે મરણ પામ્યો. આવી રીતે પોતાના પુત્રને હણાયેલો જોઈને, કલિંગરાજાએ હબરો રથ લઈને ભીમની સર્વ દિશાઓને ઘેરી લીધી. પછી ભીમસેને મહાવેગવાળી તે ભારે ગદાનો ત્યાગ કરીને, ભયંકર કર્મ કરી બતાવવાની ઇચ્છાથી ઘોર એવું ખડગ પોતાના હાથમાં લીધું; અને હે રાજન્ !

અનુપમ એવી બળદનાં ચામડાંથી બનાવેલી અને સુવર્ણના તારા તથા અર્ધચંદ્રથી શોભતી એવી ઢાલ તેણે ગ્રહણ કરી. આ તરફથી એકદમ ક્રોધાયમાન થયેલા કલિંગરાજાએ ધનુષ્યની દોરીનો ટંકાર કરીને સર્પના ઝેરસમાન ભયંકર બાણ હાથમાં લીધું અને તેને ભીમસેનનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી છોડ્યું.^{૧૮-૨૯} હે રાજન્ ! વેગ-પૂર્વક છોડેલા તે તીક્ષ્ણ બાણને આવતું જોઈને ભીમસેને પોતાની મોટી તરવારનો પ્રહાર કર્યો અને તેના વચમાંથીજ બે કકડા કરી નાખ્યા;^{૩૦} તથા આખી સેનાને ત્રાસ પમાડતા તેણે હર્ષિત થઈને મોટી ગર્જના કરી. એટલે પછી તે યુદ્ધમાં કલિંગરાજાને ભીમસેન ઉપર ઘણેજ ક્રોધ ચઢ્યો અને તેણે પથ્થર ઉપર ધસીને તીક્ષ્ણ કરેલાં ચૌદ તોમર બાણો ભીમસેન ઉપર મૂક્યાં. ત્યારે હે રાજન્ ! ભીમસેને પણ જરાપણ ગભરાયા-સિવાય પોતાની પાસે હજુ નહિ પહોંચેલાં તે તોમરોને પોતાની તીક્ષ્ણ તરવારથી અધવચમાંથીજ કાપી નાખ્યાં. એ પ્રમાણે તે ચૌદ તોમરોને કાપી નાખીને તે પુરુષશ્રેષ્ઠ ભીમસેન, ભાનુમાનની સામે દોડ્યો. ત્યારે ભીમસેનને આવેલો જોઈને ભાનુમાને બાણોની વૃષ્ટિ કરી તેને ઢાંકી દીધો; અને પોતે આકાશને ગભવી મૂકે તેવી મોટી ગર્જના કરવા લાગ્યો. ભીમસેનથી તે સિંહનાદ સહન કરી શકાયો નહિ, એટલે તે પોતે પણ તે રણભૂમિમાં મોટો શબ્દ કરીને ગાજવા લાગ્યો. એ વેળાએ તે મોટા ઘાંટાવાળા ભીમસેનના શબ્દને સાંભળીને કલિંગોની સેના ત્રાસ પામી ગઈ.^{૩૦-૩૧} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એ રીતે ત્રાસ પામેલી તે કલિંગોની સેના ભીમસેનને મનુષ્ય નહિ, પણ કોઈ દેવતાઈપુરુષ માનવા લાગી.

પછી તે મહાબાહુ ભીમસેન મહાધોર ગર્જના કરી, હાથમાં તરવાર લઈ એકદમ વેગથી દૂધો; અને હે રાજન્ ! ભાનુમાનના હાથીના ઢાંત ઉપર થઈને તે હાથી ઉપર ચઢી ગયો.^{૩૭,૩૮} ત્યારે સામેથી ભાનુમાને એક શક્તિ ભીમની સામે ફેંકી પણ ભીમે તે શક્તિના બે કકડા કરી વિશાળ ખડ્ગથી ભાનુમાનને વચમાંથી કાપી નાખ્યો.^{૩૯} શત્રુનું હમન કરનારા તે

ભીમસેને એ પ્રમાણે મધ્યમાં રહીને યુદ્ધ કરનાર કુમાર ભાનુમાનને મારી નાખીને ભારને સહન કરનારી એવી તે મોટી તરવાર, તેના હાથીની ખાંધ ઉપર મારી.^{૪૦} પછી તરવારના પ્રહારથી છેદાઈ ગયેલી ખાંધવાળો તે હાથી, જેમ સમુદ્રના વેગથી શિખરવાળો પર્વત પડે તેમ, ઘણી મોટી ચીસ પાડીને પૃથ્વી ઉપર પડી ગયો. હે ભારત ! ત્યાર પછી મહાત્મા એવો તે ભીમસેન, તે હાથી ઉપરથી ફૂદી પડીને ઢાંત કચકચાવીને હાથમાં તરવાર લઈને પૃથ્વી ઉપર ઉભો રહ્યો.^{૪૨} આ પછી આબુબાહુ અનેક હાથીઓને મારી નાખતો તે ભીમસેન, રણભૂમિમાં અનેક માગોમાં ઘુમવા મંડ્યો. લોહીથી ખરડાયેલો તે ભીમસેન, ઘોડાઓમાં, હાથીઓમાં, રથોમાં અને પાયદળોમાં કચ્ચરઘાણ વાળતો, બળતા અગ્નિચક્રની પેઠે સર્વ દિશાઓમાં ફરતો જણતો હતો.^{૪૩,૪૪} બળથી ઉદ્ધત ભીમસેન રણસંઘામમાં શત્રુઓનાં ટોળાંઓ ઉપર ફર્યેનપક્ષી (બાજ)ની માફક ધૂમી રહ્યો હતો; અને મહાબળવાન એવો તે, શત્રુઓનાં શરીરો અને મસ્તકોને કટાકટ કાપી નાખતો હતો.^{૪૫} વળી શત્રુઓના ભયનો વધારો કરનાર તથા એકદમ ક્રોધાતુર અને પગપાળો તે ભીમ, હાથી ઉપર ચઢીને લડનારા ચોદાઓનાં શરીરો અને મસ્તકોને પાણીદાર તરવારથી કાપ્યાજ કરતો હતો.^{૪૬} પ્રલયકાળના યમરાજસમાન જણાતા તે ભીમે, તે સર્વ ચોદાઓને મુંઝાવી દીધા હતા; જેથી તેઓ ગાંડાતુર બની જઈને તે યુદ્ધમાં ભીમની સામાજ ધસી આવતા હતા.^{૪૭} તરવારને લઈને ઘણા વેગથી રણભૂમિમાં ધૂમી રહેલા તેણે, રથવાળાઓના રથોની ઉધો અને ધુંસરાંને પણ કાપી નાખ્યાં તથા કેટલાએક રથીઓને પણ મારી નાખ્યા. શત્રુઓનું મર્દન કરનાર બળવાન ભીમસેને આમતેમ ભમવાની ભ્રમણકુશળતા દેખાડી આપી. કુંડાળે ભમવું, બાણમાં થઈને ધુસી જવું, ચારે બાણ ફેંદવું, આસપાસ ફેલાઈ જવું, ફેંદવું, એકદમ ધસી આવવું, અકસ્માત પ્રકટ થવું વગેરે પ્રકારની યુદ્ધકળાને ઘણી ચતુરાઈથી તેણે દેખાડી આપી.^{૪૮-૫૦} તે મહાત્મા

ભીમની તરવારના અગ્રભાગથી કપાયેલા અને ભેદાયેલા મર્મસ્થાનવાળા કેટલાએક યોદ્ધાઓ પોકાર કરતા હતા; અને કેટલાએક તો મરણ પામીને પૃથ્વીપર ટપોટપ પડતા હતા.^{૫૧} હે ભારત ! માવતોમાં મરણ થવાથી નિરંકુશ બનેલા, ભાંગી ગયેલા દાંતોવાળા, કપાઈ ગયેલી સુંઠાવાળા, ફાટી ગયેલા ગંડસ્થળોવાળા કેટલાએક હાથીઓ, પોતાના સૈન્યનો નાશ કરતા હતા; અને હે રાજન્ ! તે હાથીઓ ભયંકર શબ્દો કરીને પૃથ્વી ઉપર પડતા હતા. વળી એ વખતે તે રણભૂમિ ઉપર જ્યાં ત્યાં, કપાયેલાં તોમરો, માવતોનાં મસ્તકો, રંગબેરંગી એવી હાથીઓની પીઠ ઉપર નાખવાની ઝુલો, સુવર્ણથી ઉજ્જવલ એવા હાથીઓને કેડે બાંધવાના દોરાઓ, કંઠાઓ, શક્તિઓ, પતાકાઓ, મુદ્ગરો, ભાથાઓ, વિચિત્ર એવાં યંત્રો, ધનુષ્યો, ઉજ્જવલ એવાં ભિંદિપાલ નામનાં અસ્ત્રો, ઘોડાને મારવાની ચાતુકો, હાથીઓને મારવાના અંકુશો, અનેક પ્રકારની ઘંટાઓ, સોનાની મુઠોવાળી તરવારો અને ઘોડેસ્વારો વગેરેને પડતાં અને પડેલાં અમે જોતા હતા (જ્યાં છે).^{૫૩, ૫૪} વળી કપાયેલા આગળપાછળના અંગોવાળા અને કપાઈ ગયેલી સુંઠાવાળા મરણ પામેલા હાથીઓ વડે છાઈ રહેલી તે રણભૂમિ, જાણે ત્યારે બાબુ પડેલા પર્વતોવાળી હોય તેમ જણાતી હતી.^{૫૭} એ પ્રમાણે મોટા હાથીઓનો નાશ કરીને મહાબળવાન એવા તે ભીમસેને, તે રણસંગ્રામમાં સારા સારા ઘોડેસ્વારોને પણ મારવા માંડ્યા.^{૫૮} હે ભારત ! તે ઘોડેસ્વારોનું તથા તે ભીમનું ઘોર યુદ્ધ થયું કે જેમાં ચોકડાં, જોતરો, સુવર્ણથી ઉજ્જવલ એવા કમરપટાઓ, ઝુલો, ભાલાઓ, કિંમતી એવાં બે તરફ ધારવાળાં ખડ્ગો, કવચો, ઢાલો, તરેહ તરેહનાં પાથરણુંઓ જ્યાં ત્યાં વિખરાયેલાં રણભૂમિમાં દેખાતાં હતાં. વળી જેમ તેમ પડેલા ભાલાઓ, વિચિત્ર યંત્રો અને નિર્મળ શસ્ત્રોએ જાણે આખી પૃથ્વીને તરેહ તરેહનાં પુષ્પોથી છાઈ દીધી હોય તેમ જણાતું હતું. વળી મહાબળવાન એવા તે ભીમસેને, કૂદી કૂદીને કેટલાએક રથોની સામા તર-

વાર લઈ ધસી જઈને ધ્વજઓ સહિત તેઓને ભોંય ઉપર પાડી દીધા. આવી રીતે વારંવાર ફરતો, દશે દિશાઓમાં ફેરતો અને આશ્ચર્ય થાય તેમ અનેક પ્રકારની યુદ્ધની શૈલીઓમાં ફરતો યશસ્વી ભીમસેન, યુદ્ધભૂમિમાં સર્વને આશ્ચર્ય-વિસ્મય પમાડતો હતો. તેણે કેટલાએકને પગના પ્રહારથી મારી નાખ્યા, કેટલાએકને જમીન ઉપર પટકી પટકીને મારી નાખ્યા, કેટલાએકને તરવારથી કાપી નાખ્યા, કેટલાએકને ગર્જના કરીને બીવડાવી મૂક્યા અને કેટલાએકને તો સાથળોના વેગથીજ પૃથ્વી ઉપર પછાડી નાખ્યા;^{૫૯-૬૧} તથા કેટલાએક તો તેને જોઈનેજ ભયથી મરણ પામ્યા. આવી રીતે કચ્ચરધાણ કરતા ભીમસેનને જોઈને બળવાન એવા કલિંગયોદ્ધાઓની મોટી સેનાએ ભીમને ઘેરી લઈ તેની સામે ધસારો કર્યો. હે ભરતપંભ ! પછી તે સેનાના મોખરામાં ઉભેલા શ્રુતાયુષને જોઈને ભીમસેન તેની સામે ગયો; ત્યારે ભીમસેનને સામે આવતો જોઈને અમેયાત્મા કલિંગરાજાએ તેને નવ બાણો મારીને છાતીમાં વિંધી નાખ્યો. અંકુશોથી પ્રહાર કરાયેલા હાથીની જેમ કલિંગરાજાનાં બાણો વડે પ્રહાર કરાયેલા તે ભીમસેન, લાકડાંઓ વડે બળતા અગ્નિની પેઠે ક્રોધથી ક્રોધી ઉઠ્યો. એ વેળાએ ભીમના સારથી અશોકે સુવર્ણથી શોભતા એક રથને લાવીને તેમાં ભીમસેનને બેસાડ્યો. એકદમ તે રથમાં બેસી જઈને શત્રુનો નાશ કરનાર કુતાયુષ ભીમસેન, “ ઉભો રહેજે ” એમ કહીને કલિંગરાજાની સામે ધસી ગયો. ત્યારપછી બળવાન કલિંગરાજા શ્રુતાયુષે ક્રોધાતુર થઈને ભીમસેનની સામાં તીક્ષ્ણ બાણો છોડીને પોતાના હાથની ચાલાકી બતાવવા માંડી. મહાત્મા કલિંગરાજાએ પોતાના ધનુષ્યમાંથી તીક્ષ્ણ એવાં નવ બાણો મૂકીને ભીમને માર્યાં; ત્યારે ઈંડથી મારેલા સર્પની પેઠે એકદમ ક્રોધાયમાન થઈને ભીમે ગર્જના કરી મૂકી અને પોતાના દૃઢ ધનુષ્યને વાળીને બળવાન ભીમસેને પણ સાત બાણોના પ્રહાર કરીને તેને હણી નાખ્યો.^{૬૨-૭૫} વળી બે ક્ષુર નામનાં બાણો મારીને કલિંગરાજાના રથનાં

ચક્રોનું રક્ષણ કરનારા મહાબળવાન એવા સત્યદેવ અને સત્યને ચમરાળને ઘેર મોકલી દીધા.^{૭૬} વળી પણ અમેયાત્મા ભીમસેને, નારાય નામનાં તીક્ષ્ણ ત્રણ બાણો મારીને તે રણસંગ્રામમાં રહેલા કે-તુમાનને પણ ચમપુરીમાં વળાવી દીધો.^{૭૭} ત્યારપછી કવચ ધારણ કરીને સજ્જ થયેલા કલિંગક્ષત્રિયોએ, ઘણી મોટી સેનાઓ લઈને કોધા-તુર ભીમસેનને ઘેરી લીધો;^{૭૮} અને હે રાજન્ ! શક્તિ, ગદા, ખડ્ગ, તોમર, રૂદ્રિ, કુરશી વગેરે હથિયારોથી ભીમસેનને ઢાંકી દીધો.^{૭૯} તે ઘોર શત્રોની વૃદ્ધિનું વારણ કરીને એકદમ હાથમાં ગદા લઈને મહાબળવાન શત્રુમર્દન ભીમસેને આગળ ધસી જઈને ઝપાટાખંધ સાતસેં યોદ્ધાઓને ચમલોકનાં દ્વાર દેખાડી દીધાં; તથા બેહ-બર કલિંગોને પણ મૃત્યુલોકમાં વિદાય કરી દીધા ! આ ઘણું નવાઈ જેવું બન્યું. એ પ્રમાણે તે રણસંગ્રામમાં ભીમસેને ઘણાં કલિંગસૈન્યનો સંહાર કરી નાખ્યો. એ વેળાએ મહારથી ભીમસેનને ભયંકર સ્વરૂપવાળો જોઈને, તેણે હાણી નાખેલા માવતોવાળા હાથીઓ, વાયુએ ઉરાડેલા મેઘોની પેઠે સૈન્યોમાં નાસલાગ કરવા લાગ્યા; અને બાણોથી ધાયલ થયેલા તે હાથીઓ ચીસો પાડી પાડીને પોતાનાં સૈન્યોને ચગદી નાખીને દોડી જવા લાગ્યા.^{૮૦-૮૪} ત્યારપછી તરવારને ધારણ કરનારો મહાબાહુ ભીમસેન ઘણું જ આનંદિત થઈ ગયો; અને ગંભીર શબ્દવાળો પોતાનો શંખ વગાડવા લાગ્યો.^{૮૫} હે પરંતપ રાજન્ ! તે શંખનો શબ્દ સાંભળીને કલિંગના સર્વ સૈનિકોનાં કાળબં કંપી ગયાં અને સર્વને મોહ ઉત્પન્ન થયો.^{૮૬} હે રાજન્ ! મોટા હાથીની પેઠે રણસંગ્રામમાં ચારે બાજુ ધૂમી રહેલા ભીમસેને સર્વ સૈન્યો અને વાહનોને કંપાવી મૂક્યાં; તથા વિચિત્ર પ્રકારની યુદ્ધની રીતિઓમાં આમતેમ દોડતા અને ફરતા તથા ફટકા તેણે સર્વને મોહિત કરી નાખ્યા;^{૮૭,૮૮} તેમજ જેમ મોટા જળચર પ્રાણીએ ખળભળાવી મૂકેલું સરોવર હોય તેમ આખું સૈન્ય ભીમસેનના ભયથી ખળભળી ઉઠ્યું અને કંપવા લાગ્યું. આવી રીતે જે વેળાએ ભીમસેને

અદ્ભુત કર્મ કરીને સર્વ કલિંગયોદ્ધાઓને ત્રાસ પમાડી આમતેમ નાસતા ભાગતા કરી મૂક્યા હતા, તે વેળાએ પાંડવોનો સેનાપતિ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, પોતાનાં સૈન્યોને “ યુદ્ધ કરો ” એમ કહીને ઉત્સાહિત કરતો હતો.^{૮૯-૯૧} એ પ્રમાણે સેનાપતિના વચનને સાંભળીને શિખંડી વગેરે રાજાઓની ટુકડીઓ, પ્રહાર કરતા રથીઓનાં સૈન્યોને લઈને ભીમની પાસે આવી પહોંચી.^{૯૨} એ વેળાએ યુધિષ્ઠિરરાજ પણ મેઘસમાન વર્ણુવાળા હાથીઓનાં સૈન્યને સાથે લઈને તેઓની પાછળ પાછળ મદદ કરવામાટે ગયા.^{૯૩} આવી રીતે પોતાનાં સર્વ સૈન્યોને પ્રેરણા કરીને તથા પોતાની પાસે સારા સારા યોદ્ધાઓને રાખીને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પોતે ભીમસેનની પાસેજ રહ્યો;^{૯૪} કારણકે પંચાલરાજને (ધૃષ્ટદ્યુમ્નને) ભીમસેન અને સાત્યકિ સિવાય બીજો કોઈ પ્રાણથી પણ વધારે વહાલો નહતો.^{૯૫} શત્રુઓના યોદ્ધાઓનો નાશ કરનાર, અરિસૂદન ધૃષ્ટદ્યુમ્ને કલિંગોનાં સૈન્યોમાં ધૂમતા મહાબાહુ ભીમસેનને જોયો.^{૯૬} હે રાજન્ ! તે સમયે શત્રુઓને નાશ પમાડતો તે ભીમસેન ઘણુંજ હર્ષિત જણાતો હતો અને રણભૂમિમાં શંખ વગાડતો હતો તથા સિંહની પેઠે ગર્જના કરતો હતો.^{૯૭} એ વેળાએ ભુખરા વર્ણુના ઘોડાઓ યુક્ત અને સુવર્ણભૂષિત એવા રથ ઉપર, કોવિદાર વૃક્ષના જેવી લાલ વર્ણુની ધ્વજ જોઈને ભીમસેનને આશ્વાસન મળ્યું.^{૯૮} પછી અમેયાત્મા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, કલિંગસૈન્યોથી ચારે બાજુ ઘેરાયેલા ભીમસેનને જોઈને તેનું રક્ષણ કરવા માટે, તે યુદ્ધમાં આવી પહોંચ્યો.^{૯૯} તે પછી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને ભીમસેને દૂરથી સાત્યકિને પણ ત્યાં આવતો જોઈને કલિંગોની સામા ઘણુંજ ઉત્સાહથી લડવા માંડ્યું;^{૧૦૦} એટલામાં તો જય કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો શિનીનો પુત્ર સાત્યકિ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને તેણે પણ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને ભીમસેનનાં પડખાં ગ્રહણ કર્યા.^{૧૦૧} તે સાત્યકિએ ત્યાં આવીને દારુણ કર્મ કરી મૂક્યું; અને હાથમાં ધનુષ્ય લઈને તથા પોતાના આત્માને કૂર સ્વરૂપનો કરીને કલિંગ સૈનિકોને જોવા માંડ્યા.^{૧૦૨} ભીમસેને તો કલિ-

ગોને મારી મારીને તેમના માંસ અને લોહીના કાઢવવાળી લોહીની મોટી નદી ચલાવી મૂકી.^૩ મહાબળવાન ભીમસેન, પાંડવો અને કૌરવોની વચ્ચે રહેલી તે દુસ્તર નદીને તરી ગયો.^૪ હે રાજા ! તેવા ભયંકર સ્વરૂપવાળા ભીમસેનને જોઈને તમારા યોદ્ધાઓએ ખૂમાખૂમ કરી મૂકી કે: “ આ તો સાક્ષાત્ કાળજી ભીમનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને કલિંગોની સાથે લડે છે. ”^૫ આવી રીતે કૌરવોની ખૂમ સાંભળીને શાંતનુકુમાર ભીષ્મ, પોતાની ચારે બાજુ સેનાની રચના કરીને, રણભૂમિમાં જ્યાં ભીમસેન હતો ત્યાં એકદમ આવી પહોંચ્યા.^૬ સુવર્ણભૂષિત ભીષ્મના રથને આવતો જોઈને સાત્યકિ, ભીમસેન અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તેમની સામે ધસી ગયા.^૭ તે ત્રણે જણાએ ભીષ્મને ચારે બાજુથી ઘેરી લઈને જોરથી ઘોર એવાં ત્રણ ત્રણ બાણો મારીને તેમને ઢાંકી દીધા;^૮ ત્યારે તમારા પિતા દેવવ્રતે (ભીષ્મે) પણ તે બાણોને નિવાર્યા અને તે ત્રણે મોટા ધનુર્ધારી યોદ્ધાઓને સીધી ગતિવાળાં ત્રણ ત્રણ બાણો મારીને સામા વિંધી નાખ્યા.^૯ વળી પણ એક હજાર બાણો મૂકીને તે મહારથીઓને આગળ વધતા અટકાવ્યા અને બીજાં બાણોને પણ છોડીને સુવર્ણના (સાજ) સામાનવાળા ભીમસેનના ઘોડાઓને પણ મારી નાખ્યા.^{૧૦} માર્યા ગયેલા ઘોડાઓવાળા રથમાં બેઠેલા પ્રતાપી ભીમસેને એકદમ જોરથી ભીષ્મના રથની સામે શક્તિને ફેંકી.^{૧૧} પોતાની પાસે નહિ આવેલી તે શક્તિના વચમાંથીજ તમારા પિતા દેવવ્રતે ત્રણ કકડા કરી નાખ્યા; અને તેને રણભૂમિમાં ઘેરી નાખી.^{૧૨} હે રાજા ! પછી ભીમસેને કેવળ લોહાનીજ બનાવેલી ભારે ગદાને ઉઠાવીને, એકદમ રથ ઉપરથી નીચે ફૂંટકે માર્યો.^{૧૩} એ વખતે સાત્યકિએ પણ ભીમનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી ભીષ્મના સારથીને બાણો મારીને પાડી નાખ્યો.^{૧૪} તે સારથી જ્યારે માર્યો ગયો, ત્યારે વાયુની પેઠે આમતેમ ફોડતા રથના ઘોડાઓ ભીષ્મને રણસંગ્રામમાંથી દૂર લઇ ગયા.^{૧૫} એ પ્રમાણે ભીષ્મ ત્યાંથી દૂર થયા; એટલે ભીમસેન, ધાસને બાળી નાખીને વધેલા

અગ્નિની પેઠે ત્યાં દીપવા લાગ્યો;^{૧૬} અને તેણે સર્વ કલિંગોને હણી નાખ્યા અને પોતે સેનાની વચમાં ઉભો રહ્યો; પણ હે રાજા ! તમારામાંના કોઈ પણ તેની સામે જવામાટે ઉત્સાહ કરી શક્યો નહિ.^{૧૭} પછી રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સર્વ સૈન્યોના દેખતાં તે યશસ્વી ભીમસેનને પોતાના રથમાં બેસાડીને યુદ્ધભૂમિમાંથી દૂર લઇ ગયો.^{૧૮} હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા ! પંચાલો અને મત્સ્યોએ પૂજેલો (વખાણેલો) તે ભીમસેન, ધૃષ્ટદ્યુમ્નને ભેટી પડ્યો અને પછીથી સાત્યકિને પણ મળ્યો;^{૧૯} ત્યારે પરાક્રમી અને યાદવોમાં વ્યાઘ્રસમાન એવા સાત્યકિએ ધૃષ્ટદ્યુમ્નની સમક્ષ, ભીમસેનને આનંદ પમાડતાં આ પ્રમાણે કહ્યું:—^{૨૦} “ કલિંગરાજ, રાજપુત કેતુમાન, શકદેવ તથા બીજા કલિંગયોદ્ધાઓ આજે રણસંગ્રામમાં માર્યા ગયા તે બહુજ સાંજ થયું. ”^{૨૧} “ શાબાશ છે ભીમસેન ! ” આજે તો તમે એકલાએજ પોતાના બાહુબળના પરાક્રમથી હાથી, ઘોડા, રથો, વગેરેથી વ્યાસ અને મહાન પુરુષોથી ભરપૂર તથા ધીર યોદ્ધાઓથી રક્ષિત એવી કલિંગોની મોટી સૈન્યરચનાનો નાશ કરી નાખ્યો. ” એમ કહીને હે રાજા ! તે શિનીનો પુત્ર મહાબાહુ સાત્યકિ, પોતાના રથમાંથી ધૃષ્ટદ્યુમ્નના રથ તરફ દોડી જઈને ભીમસેનને ભેટી પડ્યો; અને ત્યારપછી ફરી પણ પોતાના રથમાં બેસીને કોપાયમાન થઈને ભીમસેનના બળને સતેજ કરતો તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓને મારવા મંડી પડ્યો.

ઇતિ શ્રીમહાભારત ભીષ્મ ભીષ્મવધપર્વમાં
“ કલિંગરાજનો વધ ” એ વિષયનો
અધ્યાય ૫૪ શ્રી સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૫ મો

અભિમન્યુ અને લક્ષ્મણની ઝપાઝપી-
બીજો દિવસ પૂર્ણ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

ગતવાંક્યમુચિષ્ઠે તસ્મિન્નહનિ મારત ।

રથનાગાશ્વપતીનાં સાતિનાંચ મહાશ્વયે ॥૧॥

સંજયે કહ્યું:-હે ભારત ! તે દિવસનો પૂર્વ-ભાગ લગભગ ચાલ્યો ગયો; અને રથો, હાથીઓ, ઘોડાઓ, પાળાઓ અને ઘોડેસ્વારોનો મોટો સંહાર થઈ ગયો.^૧ પછી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા, શલ્ય અને મહાત્મા કૃપાચાર્ય, એ ત્રણ મહારથીઓની જોડે યુદ્ધ કરવા માટે તૈયાર થયો.^૨ પાંચાલપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ને, લોકમાં પ્રસિદ્ધ એવા અશ્વત્થામાના ઘોડાઓનો તીક્ષ્ણ એવાં દશ બાણો મારીને નાશ કર્યો.^૩ ત્યારપછી હણાયેલા ઘોડાવાળો અશ્વત્થામા, શલ્યના રથ ઉપર એકદમ ખેંસી ગયો અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ઉપર બાણોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યો.^૪ હે ભારત ! ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અશ્વત્થામાની જોડે એ પ્રમાણે લડતો હતો, તેટલામાં તો તીક્ષ્ણ બાણોને વરસાવતો અભિમન્યુ એકદમ ત્યાં આવી પહોંચ્યો.^૫ તે પુરુષશ્રેષ્ઠ અભિમન્યુએ પચીસ બાણોથી શલ્યને, નવ બાણોથી કૃપાચાર્યને તથા અઠ્ઠાવીસ બાણોથી અશ્વત્થામાને વિંધી નાખ્યા.^૬ ત્યારે અશ્વત્થામાએ એક બાણથી, શલ્યે દશ બાણોથી અને કૃપાચાર્યે તીક્ષ્ણ એવાં ત્રણ બાણોથી અભિમન્યુને પણ વિંધ્યો.^૭ એ વેળાએ તમારો પૌત્ર લક્ષ્મણ પણ અભિમન્યુને લડતો જોઈને એકદમ હર્ષપૂર્વક તેની સામે ધસી આવ્યો અને પછી તે બંનેનું યુદ્ધ ચાલ્યું.^૮ હે રાજન્ ! શત્રુઓનો નાશ કરનાર લક્ષ્મણે ક્રોધાયમાન થઈને તે યુદ્ધમાં અભિમન્યુને વિંધી નાખ્યો. આ કાર્ય ઘણું અફૂલત લાગતું હતું.^૯ હે ભરત-શ્રેષ્ઠ ! ત્યારે અભિમન્યુ પણ ક્રોધાયમાન થઈ ગયો. પછી તેણે પણ પોતાના ભાઈ લક્ષ્મણને પોતાના હાથની ચાલાકી બતાવીને પચાસ બાણો મારીને વિંધી નાખ્યો.^{૧૦} પછી લક્ષ્મણે પણ ફરી એક બાણ મારીને મુષ્ટિપ્રદેશમાંથીજ અભિમન્યુનું ધનુષ્ય કાપી નાખ્યું. હે મહારાજ ! તે સમયે તમારા પક્ષના ચોદાઓએ હર્ષનાદ કરી મૂક્યો.^{૧૧} પછી શત્રુઓનો નાશ કરનાર અભિમન્યુએ તે કપાયેલા ધનુષ્યને છોડીને બીજું અફૂલત વેગવાળું અને દઢ ધનુષ્ય હાથમાં લીધું.^{૧૨} તે રણસંગ્રામમાં સામસામા દાવને વાળતા તે બંને વીર પુરુષો, તીક્ષ્ણ

બાણો મારીને અયોન્યને વિંધવા લાગ્યા.^{૧૩} ત્યારપછી દુર્યોધનરાજા પોતાના મહારથી પુત્રને, અર્જુનપુત્ર અભિમન્યુથી વિંધાતો જોઈને ત્યાં આવી પહોંચ્યો.^{૧૪} આવી રીતે તમારા પુત્રને ત્યાં આવેલો જોઈને તેની પાછળ પાછળ બીજા સર્વ રાજાઓ પણ પોતપોતાના રથોને લઈને ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને અભિમન્યુને વીંટાઈ વળ્યા.^{૧૫} હે રાજન્ ! યુદ્ધમાં દુર્બલ એવા રાજાઓથી ચારે બાજુ ઘેરાયેલો અને કૃષ્ણસમાન પરાક્રમવાળો શૂરવીર અભિમન્યુ, આથી જરાપણ વ્યથા પામ્યો નહિ.^{૧૬} એ પ્રમાણે જ્યારે અભિમન્યુ ચારે બાજુથી ઘેરાયેલો હતો, ત્યારે તે જોઈને અર્જુન એકદમ વેગથી પોતાના પુત્રની વહારે ધસી આવ્યો.^{૧૭} પછી અર્જુનને ત્યાં ગયેલો જોઈને, ભીષ્મ, દ્રોણ વગેરેને આગળ કરીને તમારા પક્ષના સર્વ રાજાઓ પોતાના રથ, હાથી અને ઘોડાઓને લઈને ત્યાં આવી પહોંચ્યા.^{૧૮} તે વેળાએ હાથી, રથ, ઘોડા અને પાળાઓએ ઉડાડેલી પૃથ્વીની તીવ્ર રજ, સૂર્યના રથસુધી પહોંચેલી જણાતી હતી.^{૧૯} તે સેંકડો રાજાઓ અને હજારો હાથીઓ, અર્જુનનાં બાણોના માર્ગસુધી તો આવી પહોંચ્યા, પણ તેથી આગળ આવી શક્યા નહિ.^{૨૦} હે રાજા ! તે સમયે સર્વ પ્રાણીઓ પોકાર કરવા લાગ્યાં, દિશાઓ ઘેર અંધકારવાળી થઈ ગઈ અને કૌરવોની અનીતિએ દારુણ અને તીવ્ર રૂપ ધારણ કર્યું;^{૨૧} પણ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! અર્જુનનાં બાણોના સમૂહથી આકાશ, દિશાઓ, પૃથ્વી કે સૂર્ય પણ કયાંય દેખાતાં ન હતાં.^{૨૨} તે રણસંગ્રામમાં કેટલાએક રથોનો નાશ થયો, કેટલાએક હાથીઓ માર્યા ગયા, કેટલાએક રથીઓના ઘોડા મરણ પામ્યા અને કેટલાએક રથી સેનાપતિઓ પોતાના રથોને છોડી છોડીને નાસી જતા જણાવા લાગ્યા;^{૨૩} અને ધણી બીજા કેટલાએક રથીઓ, રથવિનાના થઈને આમતેમ ફોડતા, હાથમાં હથિયારોને ધારણ કરતા અને બાણબંધસહિત હાથવાળા જ્યાં ત્યાં દેખાતા હતા.^{૨૪} હે રાજન્ ! ઘોડેસ્વારો પોતાના ઘોડાઓને છોડી દઈને, હાથીસ્વારો પોતાના હાથી

ઝોને છોડી દઇને અર્જુનના ભયથી આમતેમ નાસભાગ કરતા હતા.^{૨૫} વળી એ વેળાએ અનેક રાજાઓને રથો, હાથીઓ અને ઘોડાઓ ઉપરથી અર્જુનનાં બાણોવડે પડેલા અને પાડી નાખતા જોવામાં આવતા હતા. હે રાજા ! તે રણસંઘામમાં અર્જુને તીક્ષ્ણ બાણો મારીને, ઉગામેલી તરવારો, ગદાઓ અને ભાલાંઓસહિત તેમજ ધનુષ્યો, બાણો, ભાથાઓ તથા અંકુશો અને પતાકાઓથી સુકત, ઉંચા કરેલા હાથોને કાપી નાખ્યા; અને તેણે ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું.^{૨૭, ૨૮} હે રાજા ! તે રણભૂમિમાં ગદાઓના, દેહીપ્યમાન મુદ્ગરોના, ભાલાંઓના, ભિંદીપાલોના, ખડ્ગોના, ફરશીઓના, તીક્ષ્ણ એવા તોમરોના, તૂટી ગયેલા સુવર્ણનાં કવચોના, ધ્વજોના, ઢાલોના, ચામરોના, સુવર્ણના દાંડાવાળા છત્રોના, ચામુકોના, જોતરોના અને કોરડાઓના ઢગલાઓ જ્યાં ત્યાં પડેલા નજરે દેખાતા હતા.^{૩૨} હે ભારત ! તે વેળાએ તમારા સૈન્યમાં તેવો કોઈ પણ યોદ્ધા ન હતો, કે જે યોદ્ધો તે યુદ્ધમાં શૂરા અર્જુન સામે યત્નથી ઉભો રહી શકે.^{૩૩} હે રાજા ! તે રણસંઘામમાં જે જે યોદ્ધો અર્જુનની સામે આવતો હતો, તેને તીક્ષ્ણ બાણો મારીને પરલોકમાં પહોંચાડી દેવામાં આવતો હતો.^{૩૪} એ પ્રમાણે તમારા યોદ્ધાઓ પલાયન કરતા હતા, તે વખતે અર્જુને અને કૃષ્ણે પોતાના શંખો વગાડ્યા.^{૩૫} પછી નાસભાગ કરતા તે સૈન્યને જોઈને તમારા પિતા દેવવ્રત જાણે હસતા હોય તેમ, રણશૂરવીર દ્રોણાચાર્યને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:-^{૩૬} “ હે વીર ! કૃષ્ણસહિત એવો આ બળવાન અર્જુન, અગ્નિની ચેકે સૈન્યોનો સંહાર કરી રહ્યો છે.^{૩૭} આનું સ્વરૂપ અત્યારે પ્રલયકાળના યમના જેવું દેખાય છે, તેથી મને લાગે છે કે આને કોઈ પણ રીતે જીતી શકાશે નહિ;^{૩૮} તેમજ આ આપણી સેનાને પણ હવે પાછી વાળવાનો અશક્ય છે. જુઓ, એકબીજાના મુખ સામે જોઈને તે કેવી નાસભાગ કરે છે !^{૩૯} અને વળી સર્વલોકના ચક્ષુનું ફરણ કરી જતો હોય તેમ આ સૂર્ય પણ અ-

સ્તાચળપ્રત્યે જાય છે;^{૪૦} માટે હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! આપણી સેનાને હવે પાછી વાળવાનો સમય થઈ ગયો છે, એમ હું માનું છું. વળી ભયભીત થયેલા અને થાકી ગયેલા આ યોદ્ધાઓ હવે કોઈ પણ રીતે લડશે નહિ.”^{૪૧} એ પ્રમાણે મહારથી ભીષ્મે દ્રોણાચાર્યને કહીને તમારાં સૈન્યોને છાવણી તરફ પાછાં વાળ્યાં.^{૪૨} આવી રીતે સૂર્યાસ્ત થતાં સંધ્યાકાળ થઈ ગયો, ત્યારે તમારાં અને પાંડવોનાં સૈન્યો છાવણી તરફ વળ્યાં.^{૪૩}

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગ ભીષ્મ ભીષ્મવધપર્વમાં
“ યુદ્ધમાં પરાજય ” એ વિષયનો
અધ્યાય ૫૫ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૬ મો

ત્રીજો દિવસ-ગરુડવ્યૂહ અને
અર્ધચંદ્રવ્યૂહ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

પ્રમાતાયાં ચ શર્વર્યા ભીષ્મઃ શાંતનવસ્તદા ।

અનીકાન્ય-સંયાને વ્યાદિદેશાય ભારત ॥૧॥

સંજયે કહ્યું:-હે ભારત ! જ્યારે રાત્રિ વીતી ગઈ અને સવાર થયું, ત્યારે શાંતનુકુમાર ભીષ્મે, સર્વ સૈન્યોને યુદ્ધને માટે તૈયાર થવાની આજ્ઞા આપી.^૧ કુરુવૃદ્ધ પિતામહે તમારા પુત્રોનો જય થાય તેવું ઇચ્છીને તે દિવસે ગારુડ નામના મોટા વ્યૂહની રચના કરી. એ ગારુડ વ્યૂહના મુખના સ્થાનમાં તમારા પિતા દેવવ્રત (ભીષ્મ) પોતેજ રહ્યા અને ચક્ષુના સ્થાનમાં દ્રોણાચાર્ય અને સાત્વત કૃતવર્મા રહ્યા.^૨ ત્રિગર્ત દેશના, કેકયદેશના અને વાટધાનના યોદ્ધાઓની સાથે, યશસ્વી અશ્વત્થામા અને કૃપાચાર્ય તેના શિરસ્થાનમાં રહ્યા;^૩ હે રાજા ! ભુરિશ્રવા, શલ, શલ્ય, ભગદત્ત અને જયદ્રથ-એ બધા રાજાઓ, ભદ્રક, સિંધુ, સૌવીર અને પંચનદ દેશના યોદ્ધાઓસહિત એ વ્યૂહની શ્રીવાના સ્થાનમાં રહ્યા; રાજા દુર્યોધન પોતાના અનુયાયી અને ભાઈઓસહિત તેની પીઠના ભાગમાં રહ્યો; અવંતીના કુમાર વિંદ અને અનુવિંદને તથા કં-

બોજરાજા ને શકદેશના ચોદાઓની સાથે તે ઓહના પુચ્છભાગમાં રાખ્યા. શરસેનો, માગધો, કલિંગો વગેરે પોતપોતાના અનુચરોસહિત તે ઓહના જમણા પક્ષનો આશ્રય કરીને ઉભા રહ્યા. વળી હે મહારાજ! કવચને ધારણ કરનારા કાર્ણ, વિકુન્જે, મુંડો, કુંડીવૃષો વગેરે ચોદાઓ, બૃહદ્બલની સાથે ડાબા પડખાનું રક્ષણ કરવા ઉભા રહ્યા.^{૭-૯} હે રાજન્! પોતાના શત્રુના સૈન્યને એ પ્રમાણે ઓહમાં રચેલું જોઈને અર્જુને પણ ઘટ્ઠલની સાથે રહીને પોતાની સેનાને ઓહરચનામાં ગોઠવી.^{૧૦} પાંડવોએ શત્રુઓના ગારુડઓહથી વિરુદ્ધ એવો અતિ દારુણ અર્ધચંદ્ર નામનો ઓહ રચ્યો. તે ઓહના જમણા શિખર ઉપર, અનેક શસ્ત્રોને ધારણ કરનારા જૂદા જૂદા દેશના રાજાઓસહિત ભીમસેન વિરાજમાન થયો; અને તેની પાછળજ વિરાટરાજા અને મહારથી દ્રુપદરાજા ઉભા રહ્યા.^{૧૧, ૧૨} ત્યાર પછી નીલ આયુધોસહિત એવો નીલરાજા ઉભો રહ્યો; અને તેના પછી ચેદી, કાશી, કરૂષ અને પૌરવ ચોદાસહિત મહાબળવાન ધૃતકેતુ ઉભો રહ્યો. ધૃતલુપ્ત, શિખંડી, પંચાલો, પ્રભદ્રકો વગેરે ચોદાઓ મોટી સેનાઓને સાથે રાખીને તે ઓહના મધ્યભાગમાં લડવામાટે ઉભા રહ્યા. હે ભારત! રાજા યુધિષ્ઠિર પણ હાથીની સેનાસહિત તેજ સ્થાનમાં વિરાજમાન થયા હતા; અને તેના પછી હે રાજન્! સાત્યકિ, દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો, અભિમન્યુ, ચૂરો ઇરાવાન વગેરે ઉભા રહ્યા; અને તેના પછી ઘટોતકચ તથા કેકયચોદાઓ મોટા મોટા મહારથીઓસહિત ઉભા રહ્યા હતા. તે ઓહના ડાબા શિખર ઉપર પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ તથા જેના રક્ષક આખા જગતના રક્ષણહાર સાક્ષાત્ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ હતા એવો અર્જુન ઉભો રહેલો હતો. હે રાજન્! એ પ્રમાણે તમારા પુત્રોનો તથા તેના પક્ષમાં રહેલા બીજાઓનો વધ કરવામાટે પાંડવોએ મહાઓહની રચના કરી. તે પછી યુદ્ધનો આરંભ થયો અને તેમાં એકબીજાના રથો અને હાથીઓ સેળસેળ થઈ ગયા.^{૧૩-૧૯} તમારા પુત્રોએ અને પાંડવોએ પરસ્પર મારો ચલાવ્યો; તેમાં હે

રાજા! પરસ્પર પ્રહાર કરતા તે વીરોના ઘોડાઓ અને રથો ટપોટપ પડવા લાગ્યા. આ વખતે આમતેમ ઘોડાઘોડ કરી મૂકતા રથોનો તથા એકબીજાને પ્રહાર કરતા ચોદાઓનો ડુંડુભિનાદથી મિશ્ર એવો, આકાશને સ્પર્શ કરનારો તુમુલ શબ્દ થઈ રહ્યો હતો. આવી રીતે હે ભારત! કૌરવો અને પાંડવોનો તુમુલ પ્રહાર શરૂ થયો.^{૨૦-૨૨}

ઈતિ શ્રીમહાં ભીષ્મં ભીષ્મવધપર્વમાં
“ત્રીજો દિવસની વ્યૂહરચના” એ
વિષયનો અધ્યાય ૫૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૭ મો

ત્રીજો દિવસ(ચાહુ)-પ્રાતઃકાળનું યુદ્ધ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

તતો વ્યૂહવર્તનિકેષુ તાવકેષુ પરેષુ ચ ।

ધનંજયો રથાનીકમવપીતત્તવમારત ॥ ૧ ॥

સંજયે કહ્યું:-હે ભારત! ઉક્ત પ્રકારે બ્યારે તમારાં અને શત્રુઓનાં સૈન્યોની રચના થઈ ગઈ, ત્યારે અર્જુને તમારા રથોઓના સૈન્યને હણવા માંડ્યું. અતિરથી એવો તે અર્જુન, બાણોવડે મોટા મોટા રથીસેનાપતિઓને ચીરી નાખવા લાગ્યો; અને યુગાંતસમયના કાળની પેઠે, તે યુદ્ધમાં તેઓનો વધ કરવા લાગ્યો.^૨ તે રણસંગ્રામમાં કૌરવો પણ “મરણ થાય તોપણ પાછા હટવું નહિ” એવો દૃઢ નિશ્ચય કરીને તથા ઉન્નવલ યશની ઇચ્છા રાખીને ઘણા યત્નપૂર્વક પાંડવોની સાથે લડવા લાગ્યા. હે રાજા! તે યુદ્ધમાં કૌરવોએ એકચિત્ત થઈને પાંડવોની સેના સામે ધસારો કર્યો અને તેઓની સેનામાં ભંગાણ પાડ્યું.^૪ એ વેળાએ આમતેમ નાસતા ભાગતા તથા ફરીથી પાછા વળીને સેનામાં આવતા કૌરવોના ચોદાઓ અને પાંડવોના ચોદાઓને જરા પણ ભાનજ ન રહ્યું.^૫ પૃથ્વીની રજ એટલી બધી ઉડતી હતી કે સૂર્યને પણ ઢાંકી દેતી હતી; જેથી દિશાઓ તથા વિદિશાઓ પણ ઓળખાતી ન હતી, તો પછી એ વેળાએ ચોદાઓ એકબીજાને કેવી રીતે હણી શકે ?^૧ માત્ર

ધ્વજ વગેરના ચિન્હ ઉપરથી, સંકેત ઉપરથી તથા નામ-ગોત્રના ઉચ્ચાર ઉપરથીજ ન્યાં ત્યાં યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું.^૭ તેમ છતાંયે તે યુદ્ધમાં સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા દ્રોણાચાર્યથી રક્ષાયેલા કૌરવોનો વ્યૂહ તૂટી શક્યો નહિ; તેમજ અર્જુન અને ભીમસેનના રક્ષણ હેઠળ રહેલા પાંડવોનો વ્યૂહ પણ કોઈરીતે તૂટી શક્યો નહિ.^૮ હે રાજન ! કેટલાએક યોદ્ધાઓ તો સેનાના અગ્રભાગમાંથી આગળ પડીને લડવા લાગ્યા; અને તે વખતે બંને સેનાના રથ અને હાથીઓ પણ ભેળસેળ થઈ ગયા.^૯ તે રણસંગ્રામમાં ઘોડેસ્વારો સામસામા આવી જઈને બંને તરફ ધારવાળી તરવારો અને ભાલાઓનો પ્રહાર કરીને એકબીજાને હણતા હતા.^{૧૦} વળી કોઈ રથાસૈનિક બીજા રથાસૈનિકની સામે આવીને, સુવર્ણભૂષિત ખાણુના પ્રહારપૂર્વક અતિ ભયંકર રણભૂમિ ઉપર તેને પાડી નાખતો હતો; અને વળી તમારા અને તે પાંડવોના હાથીસ્વારો, એકબીજા સામે ઘસી આવીને નારાચ, ખાણુ અને તોમરોના પ્રહાર કરીને અન્યોન્યને પાડી નાખતા હતા.^{૧૧} વળી તે યુદ્ધમાં કોઈએક યોદ્ધો, એકદમ ક્રૂદીને શત્રુના હાથી ઉપર ચઢી જતો હતો; અને પછીથી શત્રુના કેશને પકડીને તેનો શિરચ્છેદ કરતો હતો.^{૧૨} કેટલાએક યોદ્ધાઓનાં હૃદયો, હાથીઓના દંતશૂળોથી ચીરાઈ જતાં હતાં; અને તેથી તેઓ લોહી ઓકતા હતા અને છેલ્લા શ્વાસોર્ધ્વાસ લેતા હતા.^{૧૩} રણસંગ્રામ કરવામાં કુશળ એવો કોઈ એક યોદ્ધો, હાથીના દંતશૂળ ઉપર ખેસી જતો હતો; ત્યારે ગજશિક્ષા અને અસ્ત્રો મારવામાં કુશળ એવો તેનો શત્રુ શક્તિ મારીને તેને ચીરી નાખતો હતો; અને તેથી તે ત્યાંજ રહીને કાંપતો હતો.^{૧૪} તે યુદ્ધમાં પરસ્પરના ઉપર વૈર રાખી ઉશ્કેરાયેલા કેટલાએક પાળાઓ, સામા પક્ષના પાળાઓને ભિંદીપાલો અને ફરશીઓના પ્રહારવડે ભોંય ઉપર પટકી નાખતા તથા હર્ષિત થતા જણાતા હતા.^{૧૫} વળી તે યુદ્ધમાં કોઈએક રથી, મોટા હાથીવાળા સેનાપતિ પાસે આવી જઈને તેને હાથીની સાથે નીચે

પાડી નાખતો હતો તો કોઈએક હાથીસ્વાર રથીસેનાપતિને પાડતો હતો.^{૧૬} હે ભરતર્ષભ ! કોઈ એક ઘોડેસ્વાર ભાલો મારીને રથીને પાડી નાખતો હતો, તો કોઈ રથી ઘોડેસ્વારને પટકતો હતો.^{૧૭} વળી કોઈ પાળો કોઈ રથીને રણભૂમિમાં રગદોળતો હતો અને કોઈ રથી પાળાને પટકી પાડતો હતો. આવી રીતે બંને સૈન્યમાં તીક્ષ્ણ શસ્ત્રોથી યુદ્ધ ચાલી રહેલું હતું.^{૧૮} વળી તે સયયે કેટલાએક હાથીસ્વારો ઘોડેસ્વારોને જમીન ઉપર ઝીંકી દેતા હતા, તો કેટલાએક ઘોડેસ્વારો હાથીસ્વારોને પછાડી નાખતા હતા, એ ઘણુંજ આશ્ચર્ય ઉપજાવતું હતું.^{૧૯} ઉત્તમોત્તમ હાથીસ્વારોએ ત્યાં કેટલાએક પાળાઓને પાડી નાખેલા દેખાતા હતા, ત્યારે પાળાઓએ હાથીસ્વારોને પાડી નાખેલા પણ જણાતા હતા.^{૨૦} આવ ર તે ઘોડેસ્વારોએ સેંકડો અને હજારો પાળાઓને તથા પાળાઓએ સેંકડો અને હજારો ઘોડેસ્વારોને મારી નાખેલા જોવામાં આવતા હતા.^{૨૧} હે ભરતર્ષભ ! ન્યાં ત્યાં તૂટી ગયેલી ધ્વજઓથી, ધનુષ્યોથી, તોમરોથી, ભાલાંઓથી, ગદાઓથી, પરિઘોથી (લોહાની લાકડીઓથી), કંપનોથી (ધ્વજતાં શસ્ત્રોથી), શક્તિઓથી, તરેહ તરેહનાં કવચોથી, કણુપ નામનાં યંત્રોથી (ખંડુકોથી), અંકુશોથી, દેદીપ્યમાન ખડ્ગોથી, સુવર્ણનાં મૂળવાળાં ખાણુથી, હાથીઓની મોટી મોટી ઝુલોથી, નાની નાની ઝુલોથી અને કિંમતી પાથરણાંઓથી છવાઈ ગયેલી તે આખી રણભૂમિ જાણે વિવિધ પ્રકારનાં પુષ્પોની માળાઓથી આળેખાએલી હોય તેમ અદ્ભુત દેખાતી હતી.^{૨૨-૨૩} વળી ન્યાં ત્યાં પડેલાં મનુષ્યોનાં અને ઘોડાઓનાં કલેવરોથી તથા મરણ પામેલા હાથીઓથી તે યુદ્ધભૂમિ, માંસ અને લોહીના ક્રીચડવાળી થઈ ગઈ હતી; અને તેથીજ રમશાનની પેઠે ઘણીજ અગમ્ય સ્વરૂપવાળી-ન ગમે તેવી બીહામણી ભાસતી હતી.^{૨૪} હે રાજ ! તે રણભૂમિ ઉપર છંટાયેલા લોહીથી ત્યાં ઉડતી રજ શાંત થઈ ગઈ અને સર્વ દિશાઓ પણ સ્વચ્છ દેખાવા લાગી.^{૨૫} હે ભારતાચારે ખાણુ ઢોડમઢોડ કરતાં

મનુષ્યોનાં ઘડો, જગતના નાશના ચિન્હરૂપે ભાસતાં હતાં.^{૨૯} આવા પ્રકારનું મહાભયંકર અને દારુણ એવું તે યુદ્ધ ચાલતું હતું, ત્યારે મહારથીઓ આમતેમ ચારેબાજુ દોડતા જોવામાં આવતા હતા.^{૩૦} ત્યારપછી ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય, સિંધુનો રાજા જયદ્રથ, પુરુષિત્ર, જય, ભોજ, શલ્ય અને શકુનિ-વગેરે યુદ્ધમાં દુર્ધર્ષ અને સિંહસમાન પરાક્રમવાળા યોદ્ધાઓ, પાંડવોનાં સૈન્યોમાં વારંવાર ભંગાણુ પાડવા લાગ્યા.^{૩૧,૩૨} તેમજ ભીમસેન, રાક્ષસ ઘટોત્કચ, સાત્યકિ, ચેકિતાન અને દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો-વગેરે પાંડવોના યોદ્ધાઓ પણ, હે રાજા ! દેવો જેમ દાનવોને નસાડે તેમ તે યુદ્ધમાં સવ રાજાઓસહિત તમારા પુત્રોને અને તેમના યોદ્ધાઓને નસાડી મૂકતા હતા.^{૩૩,૩૪} તે વેળાએ પરસ્પર પ્રહાર કરતા અને તેથીજ એકબીજાનાં લોહીથી છંટાયેલા તે વીર ક્ષત્રિયો, ભયંકર સ્વરૂપવાળા રાક્ષસોની પેઠે શોભતા હતા.^{૩૫} એ પ્રમાણે બન્ને તરફનાં સૈન્યોમાં પાતપોતાના શત્રુઓને જીતનારા તે વીર યોદ્ધાઓ, આકાશમાં રહેલા મુખ્ય ગ્રહોના જેવા જોવામાં આવતા હતા.^{૩૬} ત્યાર પછી તમારો પુત્ર દુર્યોધન, એકહજાર રથોને લઈને ભીમસેન અને ઘટોત્કચની સામે યુદ્ધ કરવા માટે આવી ઉભો;^{૩૭} તેમજ સર્વે પાંડવો પણ મોટી સેનાને લઈને, રણસંગ્રામમાં સાવધાન રહેલા અને શત્રુનું હમન કરનારા ભીષ્મ અને દ્રોણાચાર્યની સામે એકદમ ધસી ગયા.^{૩૮} અર્જુને પણ સર્વ રાજાઓ ઉપર ચારે બાજુથી ઘેરો ઘાલ્યો અને અર્જુનપુત્ર અભિમન્યુ અને સાત્યકિ એ બન્ને જણા શકુનિના સૈન્ય તરફ ગયા.^{૩૯} ત્યાર પછી હે રાજા ! રણસંગ્રામમાં વિજયની ઇચ્છાવાળા એવા તમારા પુત્રો અને પાંડવોની વચ્ચે, રોમે રોમ ખડાં કરી નાખે એવું ભયંકર યુદ્ધ ચાલુ થયું.^{૪૦}

ઠતિ મીમહા ૦ ભીષ્મ ૦ ભીષ્મવધપર્વમાં
'ત્રીજે દિવસે સંકુલયુદ્ધ' એ વિષયનો
અધ્યાય ૫૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૫૮ મો ભીષ્મ અને દુર્યોધનનો સંવાદ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

તતસ્તે પાર્થિવાઃ કુદ્ધાઃ ફાલ્ગુનં વીક્ષ્ય સંયુગે ।
રથૈરનેકસાહસૈઃ સમંતાત્પર્યવારયન્ ॥૧॥

સંજયે કહ્યું:-પૂર્વોક્ત પ્રકારે અર્જુનને રણસંગ્રામમાં આવેલા જોઈને તે બધા રાજાઓ એકદમ કોપાયમાન થઈ ગયા અને અનેક હજારો રથ લઈને અર્જુન ઉપર ચઢી આવ્યા;^૧ તથા ચારે બાજુથી રથોવડે તેને ઘેરી લઈને હે ભારત ! હજારો બાણોને છોડીને તે અર્જુનને આગળ વધતો અટકાવવા લાગ્યા.^૨ વળી એકદમ ક્રોધાતુર થયેલા તે રાજાઓએ અર્જુનના રથ તરફ દેદીપ્યમાન શક્તિઓ, તીક્ષ્ણ ગદાઓ, પર્શિધો, ભાલાંઓ, ફરશીઓ, મુદ્ગરો, મુસલો વગેરે અનેક પ્રકારનાં હથિયારોને ફેંકવા માંડ્યાં; ત્યારે પતંગીઆંઓના સમૂહ જેવા તે રાજાઓની શસ્ત્રવૃષ્ટિને અર્જુને સુવર્ણભૂષિત એવાં બાણોવડે ચારે બાજુથી અટકાવી દીધી. આવી રીતની મનુષ્યોથી અધિક એવી તે અર્જુનની ચતુરાઈ જોઈને, હે રાજેન્દ્ર ! ત્યાં રહેલા દેવો, દાનવો, ગંધર્વો, પિશાચો, સર્પો અને રાક્ષસો વગેરેએ ધન્યવાદના પોકાર કરીને અર્જુનનાં વખાણુ કર્યાં.^{૩-૬} એ વખતે અભિમન્યુ અને સાત્યકિ એ બન્ને જણા, મોટી સેનાને સાથે લઈને, શકુનિની સાથે રહીને લડનારા એવા તથા રણસંગ્રામમાં શૂરવીર એવા ગાંધાર્યોદ્ધાઓ તરફ ગયા.^૭ આથી શકુનિના યોદ્ધાઓ, એકદમ ક્રોધાતુર થઈ ગયા અને તેઓએ સાત્યકિના ઉત્તમ રથને અનેક પ્રકારનાં શસ્ત્રોવડે તલ તલ જેવડા ટુકડા કરીને છેદી નાખ્યા.^૮ તે વેળાએ શત્રુઓને તપાવનાર એવો સાત્યકિ, આ જોખમભરેલી સ્થિતિમાં પોતાના રથનો ત્યાગ કરીને એકદમ અભિમન્યુના રથ ઉપર ચઢી ગયો.^૯ આવી રીતે એક રથમાં બેઠેલા તે બન્ને વીરો, નમેલાં પર્વવાળાં તીક્ષ્ણબાણોથી શકુનિની સેનાનો એકદમ સંહાર કરવા લાગ્યા. આ તરફથી રણસંગ્રામમાં સાવધ એવા દ્રોણ

અને ભીષ્મ, એ બન્ને જણા ધર્મરાજની સેનાનો, પીછાંવાળાં તીક્ષ્ણ બાણો મારીને નાશ કરવા લાગ્યા.^{૧૧} ત્યાર પછી ધર્મરાજ, નકુલ અને સહદેવ-આ ત્રણે જણાઓએ સર્વ સૈન્યોના દેખતાં દ્રાણાચાર્યના સૈન્યસામે એકદમ ધસારો કર્યો.^{૧૨} તેથી તે સ્થળે, જેમ પૂર્વે દેવોનું અને અસુરોનું અતિ દારુણ યુદ્ધ થયું હતું તેમ રુવાટાં ઉભાં કરે તેવું મોટું તુચ્છલ યુદ્ધ શરૂ થયું.^{૧૩}

વળી બીજી તરફથી ભીમસેન અને ઘટોત્કચ એ બન્ને જણા, મોટું કર્મ કરી રહેલા હતા. ત્યાં એકદમ દુર્યોધન આવી પહોંચ્યો અને તે બન્નેને રોકવા લાગ્યો.^{૧૪} હે ભારત ! તે સ્થળે રાક્ષસ ઘટોત્કચનું પરાક્રમ ઘણુંજ અદ્ભુત લાગે તેવું હતું. તે ઘટોત્કચ પોતાના પિતાથી પણ અધિક શૌર્યથી લડતો હતો.^{૧૫} પછી ભીમસેન એકદમ ક્રોધાયમાન થઈ ગયો; અને બાણે હસતો હોય તેમ પોતાના મુખને મલકાવતાં ક્રોધાતુર થયેલા દુર્યોધનને એક બાણ મારીને છાતીમાં વિંધી નાખ્યો.^{૧૬} ભેરથી લાગેલાં તે બાણથી પીડાયેલા દુર્યોધનરાજ એકદમ રથની બેસણી ઉપર બેસી ગયો અને તેને મૂર્છા આવી ગઈ.^{૧૭} હે રાજન ! એ પ્રમાણે મૂર્છાવશ થયેલા તે દુર્યોધનને ભેઈતેનો સારથી, ઘણીજ ઉતાવળથી તેને રણસંઘામમાંથી દૂર લઈ ગયો; અને તેથી કરીને સૈન્યમાં એકદમ ભંગાણું પડ્યું;^{૧૮} એટલે પછી તે કૌરવોની સેના ચારે બાજુ નાસવા લાગી. ત્યારે ભીમસેન તે નાસતી સેનાની પૂઠે પડ્યો અને તીક્ષ્ણ બાણો મારીને તેને વિંધવા લાગ્યો.^{૧૯} વળી પેલી તરફ મહારથી એવો ધુષ્ટદુષ્ણ અને ધર્મરાજ-એ બન્ને જણા દ્રોણાચાર્ય અને ભીષ્મના દેખતાં આખા સૈન્યને, શત્રુઓને નાશ પમાડનારાં એવાં તીક્ષ્ણ બાણોવડે મારવા લાગ્યા; ત્યારે તે યુદ્ધમાં તમારા પુત્રનું સૈન્ય, નાસભાગ કરવા મંડ્યું. આવી રીતે નાસભાગ કરતાં તે સૈન્યને મહારથી ભીષ્મ કે દ્રોણાચાર્ય રોકી શક્યા નહિ, પણ ઉલટું તે બન્નેના દેખતાંજ નાસભાગ કરવા લાગ્યું. આવી રીતે તે સૈન્યની નાસભાગ થઈ રહી હતી તે વખતે એકજ રથ

ઉપર બેઠેલા અભિમન્યુ અને સાત્યકિ-એ બન્ને જણા એકી સાથે શકુનિના સૈન્યનો નાશ કરી રહ્યા હતા.^{૨૦-૨૪} તે વેળાએ એક રથમાં બેઠેલા તે અભિમન્યુ અને સાત્યકિ, જેમ અમાવાસ્યાને દિવસે આકાશમાં એકઠા થયેલા સૂર્ય અને ચંદ્ર હોય તેમ શોભતા હતા.^{૨૫} હે રાજ ! વળી આ બાજુથી અર્જુન પણ ક્રોધાયમાન થઈને તમારા સૈન્ય ઉપર, મેઘ જેમ પાણીની ધારાને વરસાવે તેમ, બાણોને વરસાવવા લાગ્યો. ત્યારે અર્જુનનાં બાણોવડે નાશ પામતું તે કૌરવોનું સૈન્ય, ખેદ અને લયથી કંપતું તે રણભૂમિમાં ચારેબાજુ પલાયન થવા લાગ્યું.^{૨૭} ત્યારપછી દુર્યોધનના હિતને ઇચ્છનારા ભીષ્મ અને દ્રોણાચાર્ય, એકદમ ક્રોધાયમાન થઈને પલાયન કરતા તે સૈનિકોને વાળવા લાગ્યા.^{૨૮} હે રાજન ! તેટલામાં દુર્યોધનરાજ પણ શાંત થઈને ત્યાં આવ્યો અને આસપાસ નાસભાગ કરતા પોતાના સૈન્યને વારવા લાગ્યો.^{૨૯} પછી હે ભારત ! તે મહારથી ક્ષત્રિયો, જ્યાં જ્યાં તમારો પુત્ર દુર્યોધન બેતો હતો ત્યાં ત્યાં પાછા આવ્યા.^{૩૦} હે રાજન ! એ પ્રમાણે તેઓને પાછા વળેલા ભેઈને પાછળથી બીજા ચોદાઓ પણ દેખાદેખીથી, સ્પર્ધાથી અને લજ્જાથી ત્યાં આવીને ઉભા રહ્યા.^{૩૧} હે રાજ ! તે વેળાએ પાછા વળતાં તે સૈનિકોનો વેગ, જેમ ચંદ્રનો ઉદય થતાં સમુદ્રનું પૂર વધે તેમ ઉભરાતો હતો.^{૩૨} બધા સૈનિકોને પાછા વળેલા ભેઈને રાજ દુર્યોધન એકદમ ઉતાવળે શાંતનુકુમાર ભીષ્મ પાસે ગયો અને તેમને આ પ્રમાણે વચન કહેવા લાગ્યો:-^{૩૩} “હે પિતામહ ! આપ તથા પોતાના પુત્ર અને સુહૃદ્વર્ગસહિત અચ્છ બાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા દ્રોણાચાર્ય અને ધનુર્ધારી કૃપાચાર્ય જીવતા છતાં પણ મારી સેના નાસભાગ કરે, તે આપણને જરા પણ માનપ્રદ નથી. તમે, દ્રોણાચાર્ય, અશ્વત્થામા કે કૃપાચાર્ય-એ દરેકના જેવા પાંડવો બળવાન નથી (તમારા સન્માવડીયા નથી) કે જેથી તમે તેની સામા લડવાને અશક્ત હો; તોપછી હે પિતામહ ! આ ઉપરથી એમજ લાગે છે કે, “તમે પાં-

ડોળઉપર અનુચ્છ કરો છો. ” જો એમ ન હોય તો હે વીર ! મારી સેનાને મરાતી તમે કેમ સહન કરી શકો ?^{૩૬,૩૭} હે રાજન ! જો આમ હતું તો તમારે મને પ્રથમથીજ કહેવું હતું કે :— “ હું યુદ્ધમાં પાંડવો, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન કે સાત્યકિ સામે લડીશ નહિ. ”^{૩૮} તો એ વખતે તમારાં વચનને સાંભળીને તથા આચાર્ય અને કૃપાચાર્યનાં વચન સાંભળીને કર્ણુની સાથે યોગ્ય વિચાર કરી હું નક્કી કરત. ^{૩૯} હે ઉત્તમ પુરુષો ! જો તમારે આ યુદ્ધમાં મને તબવોજ ન હોય તો યોગ્ય પરાક્રમ બતાવીને લડો. ”^{૪૦}

હે રાજન ! એ પ્રમાણે દુર્યોધનનું વચન સાંભળીને વારંવાર હસતા ભીષ્મપિતામહે ક્રોધથી આંખો ફાડીને તમારા પુત્રને આ પ્રમાણે કહ્યું :— “ હે દુર્યોધનરાજ ! મેં તને ઘણી વખત કહ્યું હતું કે, પાંડવોને યુદ્ધમાં ઇંદ્રસહિત દેવો પણ જીતી શકે તેમ નથી. એ પ્રમાણે ખરાં અને હિતકારક વચનો મેં તને કહ્યાં હતાં;^{૪૧} છતાં પણ હે રાજ ! આજે મારા વૃદ્ધનાથી જે બનશે તે ચથાશક્તિ કરી બતાવીશ, તે તું તારા બાંધવો-સહિત જોજે. ”^{૪૨} આજે હું એકલોજ સર્વ લોકના દેખતાં સૈન્યસહિત પાંડવોને રોકી રાખીશ. ”^{૪૩} આમ જ્યારે ભીષ્મપિતામહે કહ્યું ત્યારે હે રાજ ! તમારા પુત્રો આનંદમાં આવી ગયા અને ઘણા જોરથી શંખો અને ભેરીઓને વગાડવા લાગ્યા. ^{૪૪} હે રાજન ! પછી પાંડવોએ પણ એ શબ્દ સાંભળીને શંખો, ભેરીઓ અને સુરજો વગેરે વાજી ત્રો વગાડ્યાં.

ધૃતિ શ્રીમહાત્મ ભીષ્મ ભીષ્મવધપર્વમાં
“ત્રીજો દિવસે-ભીષ્મ અને દુર્યોધનનો સંવાદ”
એ વિષયનો અધ્યાય પદ્મ મો સમાપ્ત

અધ્યાય પદ્મ મો

ભીષ્મનું ભયંકર યુદ્ધ (ત્રીજો દિવસ પૂર્ણ)

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

પ્રતિજ્ઞાતે તત્તત્સિન્નદે ભીષ્મેણ દારુણે ।

ક્રોધો મમ પુત્રેણ દુઃખિતેન વિવેચતઃ ॥૧॥

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું :—હે સંજય ! વિશેષે કરીને દુઃખી થયેલા મારા પુત્રે, ક્રોધાયમાન કરેલા ભીષ્મપિતામહે પાસે દારુણ યુદ્ધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવરાવી; ત્યારપછી તેમણે પાંડવોની સાથે કેવી રીતે યુદ્ધ કર્યું? તથા પાંચાલોએ પિતામહેની સાથે કેવી રીતે યુદ્ધ કર્યું, તે મને કહો.

સંજયે કહ્યું :—હે ભારત ! તે દિવસનો પ્રથમ ભાગ લગભગ વીતી ગયો હતો અને સૂર્યનારાયણ પણ પશ્ચિમદિશામાં આવી રહ્યા હતા; તથા જય મેળવીને પાંડવો જ્યારે હર્ષમાં આવી ગયા હતા, ત્યારે તમારા પિતા ભીષ્મ, મોટી સેનાસહિત તમારા પુત્રોવડે ચારે બાજુ રક્ષિત થઈને વેગવાળા ઘોડાઓને દોડાવીને પાંડવોની સેનામાં ધસી ગયા.^{૧-૫} પછી હે ભારત ! તમારી અનીતિના કારણે, આપણી અને પાંડવોની વચ્ચે રોમે રોમ ખડાં કરી દે તેવું તુમુલ યુદ્ધ શરૂ થયું.^૬ તે વેળાએ ટંકાર કરતાં ધનુષ્યોનો તથા ધનુષ્યની દોરીના અથડાવાથી અવાજ કરતાં હાથમાં પહેરવાનાં આમડાનાં મોજાઓનો, ચીરાતા પર્વતોની પેઠે મહાન શબ્દ થતો હતો.^૭ ‘ઉલો રહે, ઉલો છું’, આને માર, અદ્યા પાછો વળ, સ્થિર થા, સ્થિર થયો છું, પ્રહાર કર’ વગેરે-ચોદાઓના શબ્દો ચારે બાજુ સંભળાતા હતા.^૮ સોનાનાં કવચોમાં, મુકુટોમાં, ધ્વજોમાં, જેમ પર્વતઉપર મોટા પથ્થરો પડતા હોય તેમ, શબ્દ થતો હતો.^૯ સેંકડો અને હજારો તાળાં કપાયેલાં મસ્તકો અને આભૂષણોથી શોભતા બાહુઓ, તે રણભૂમિ ઉપર પડીને તરફડતા હતા.^{૧૦} કેટલાએક મસ્તક કપાયેલા ચોદાઓ, તેમના તેમ હાથમાં ધનુષ્યોને તથા આયુધોને ઉંચાં કરીને ઉભેલા દેખાતા હતા.^{૧૧} તે યુદ્ધભૂમિ ઉપર હાથીઓરૂપ પથ્થરોવાળી અને માંસ તથા લોહીરૂપ કાદવવાળી, મોટા વેગવાળી લોહીની નદી વહેવા લાગી.^{૧૨} તે નદી શ્રેષ્ઠ ઘોડાઓ, પુરુષો અને હાથીઓનાં શરીરોમાંથી નીકળેલી હતી અને પરલોકરૂપ સમુદ્રને મળવા જતી હતી; તથા ગીધ, શિયાળ વગેરે માંસાહારી જીવોને આનંદ પમાડતી હતી.^{૧૩} હે ભારત ! તમારા

પુત્રો અને પાંડવોવચ્ચે જે યુદ્ધ થયું છે, તેનું યુદ્ધ કેઈએ જોયું નહિ હોય તેમ સાંભળ્યું પણ નહિ હોય.^{૧૫} તે પછી આ રણભૂમિ, માર્યા ગયેલા યોદ્ધાઓ અને મોટા પર્વતનાં શિખરો-સમાન પડેલા હાથીઓનાં કલેવરોથી ઢંકાઈ ગઈ અને તેથી રથોને જવાનો માર્ગ પણ ત્યાં જણાતો ન હતો.^{૧૬} તૂટી ગયેલાં તરેહ તરેહનાં કવચોવડે અને મસ્તક ઉપર ધારણ કરવાના ટોપોવડે, હે રાજન ! તે રણભૂમિ તારાઓથી શોભાયમાન શરદ્ઋતુના આકાશની પેઠે શોભતી હતી.^{૧૭} વળી તે યુદ્ધમાં બાણોવડે ઘાયલ થયેલા કેટલાએક યોદ્ધાઓ, દાંતો કચકચાવીને નિર્ભયતાથી અભિમાનપૂર્વક શત્રુઓ સામા દોડતા હતા.^{૧૮} વળી કેટલાએક ઘાયલ થઈને પૃથ્વી ઉપર પડી ગયેલા યોદ્ધાઓ, “ હે તાત ! હે ભાઈ ! હે મિત્ર ! હે બંધુ ! હે વચસ્ક ! હે મારા મામા ! મને ન તજે ” એમ પોકાર કરતા હતા;^{૧૯} અને કેટલાએક તો, ‘ સામો આવ, તું આવી જા, શું ડરી ગયો છે, ક્યાં જવાનો છે, હું આ રહ્યો ડરીશ નહિ ’ વગેરે પ્રકારની બૂમો પાડતા હતા.^{૨૦}

આ રણભૂમિમાં, ગોળાકારે જેનું ધનુષ્ય વાળેલું છે એવા શાંતનુકુમાર ભીષ્મ, ઝેરી સર્પના જેવાં અને દેહીપ્યમાન અગ્નિભાગવાળાં બાણોને છોડતા હતા.^{૨૦} હે ભરતપંથ ! સર્વ દિશાઓને એકાકાર કરી દેતા તે ભીષ્મ, પાંડવોના રથીઓને આદેશ કરી કરીને મારવા લાગ્યા. હે રાજન ! રથની બેસણી ઉપર નૃત્ય કરતા હોય તેમ જણાતા અને પોતાના હાથની ચાલાકીને બતાવતા તે ભીષ્મ, ફરતા અભિચકની પેઠે જ્યાં ત્યાં સર્વ રથોને દેખાવા લાગ્યા.^{૨૨} રણસંગ્રામમાં શૂરવીર એવા તે ભીષ્મ, પોતે એકલાજ હતા; છતાંપણ તેમની બાણો મૂકવાની ચતુરાઈથી, સંજયસહિત પાંડવોને અનેક સેંકડો અને હજારો સ્વરૂપમાં જણાતા હતા.^{૨૩} હે પ્રભો ! ત્યાં ઉભેલાં મનુષ્યો, તે ભીષ્મને માયાથી અનેક સ્વરૂપ ધારણ કરતા હોય તેમ માનવા લાગ્યાં; કારણ કે પૂર્વ દિશામાં જોઈને પાછા પશ્ચિમ દિશામાં જુઓ છે અને વળી ઉત્તર દિશામાં જોઈને

પાછા દક્ષિણ દિશામાં જુઓ છે. એ પ્રમાણે શૂરા ભીષ્મ અનેક સ્વરૂપે દેખાતા હતા.^{૨૪, ૨૫} પાંડવોમાંનો કેઈપણ તે ભીષ્મને તો જોઈ શકતો નહોતો; પરંતુ તેઓ તેમના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં અનેક બાણોનેજ જોઈ શકતા હતા.^{૨૬} આવી રીતે રણસંગ્રામમાં અદ્ભુત કર્મ કરી રહેલા તથા પાંડવોની સેનાનો સંહાર કરતા તે ભીષ્મને જોઈને ત્યાં રહેલાં સર્વ મનુષ્યો હાહાકાર કરવા લાગ્યાં.^{૨૭} દિવ્ય સ્વરૂપમાં ફરતા અને કોપાયમાન થયેલા તમારા પિતા ભીષ્મરૂપ અભિમાન, પોતાનો નાશ કરવામાટે દેવથી પ્રેરિત થયેલા અનેક રાજાઓરૂપ પતંગીયાં, ટપોટપ પડતાં હતાં. તે રણસંગ્રામમાં ઘણી ચાલાકીથી લડતા તે ભીષ્મનું મનુષ્યો, ઘોડાઓ કે હાથીઓ વગેરે ઉપર છોડેલું એક પણ બાણ નિષ્ફળ જતું ન હતું.^{૨૮, ૨૯} જેમ કેઈ યોદ્ધો વજ્રવડે પર્વતને વિદારી નાખે તેમ દૃઢ એવા એકજ બાણના પ્રહારથી કાંટાવાળાં કવચને ધારણ કરેલા હાથીને પણ તેઓ વિદારી નાખતા હતા. વળી તમારા પિતા ભીષ્મ, માત્ર એકજ બાણના પ્રહારથી કવચોને ધારણ કરનારા એક, બે કે ત્રણ માવતોને પણ એકસાથેજ મારી નાખતા હતા. જે યોદ્ધો, પુરુષોમાં વ્યાઘ્રસમાન તે ભીષ્મની સામો આવતો હતો, તે એક મુદૂર્તમાંજ દેખાતાંની સાથેજ ભોંય ઉપર પટકેલો જોવામાં આવતો હતો. એ પ્રમાણે ધર્મરાજની મોટી સેનાનો અતુલ પરાક્રમવાળા ભીષ્મે હજારો પ્રકારથી સંહાર કરી નાખ્યો; ત્યારે તે સેના બાણોના વરસાદથી સંતાપ પામેલી ધૂજવા લાગી તથા કૃષ્ણ, અર્જુન, શિખંડી વગેરે યોદ્ધાઓના દેખતાં ચારે બાજુએ નાસભાગ કરવા લાગ્યા. આવી રીતે પોતાની સેનાને નાસતી જોઈને તે વીરયોદ્ધાઓ ઘણાજ પ્રયત્ન કરતા હતા; છતાંપણ ભીષ્મનાં બાણોવડે પીડાયેલા અને નાસભાગ કરતા તે મહારથીઓને વારી શક્યા નહિ. હે મહારાજ ! મહેન્દ્રસમાન પરાક્રમવાળા ભીષ્મથી સંહાર કરાતી એવી પાંડવોની સેનામાં એટલું બધું ભંગાણુ પડ્યું કે, બે સૈનિકો પણ સાથે રહીને તો નાસી શક્યા નહિ, તેથી છૂટા છૂટા એક એક જણ

પલાયન કરતા હતા. વળી તે પાંડવોના સૈન્ય-
માંના માણસોનો, ઘોડાઓનો અને હાથીઓનો
સંહાર થઈ રહ્યો હતો; અને જ્યાં ત્યાં ધ્વજો
તથા ફૂલો (જેના ઉપર ધુંસરી રહે છે તે ભાગ)
ભાગી ગયેલાં જણાતાં હતાં તથા સર્વ સ્થળે
હાહાકાર કરતું એ પાંડવસૈન્ય ચેતનવિનાનું
થઈ ગયું હતું. એ યુદ્ધમાં પિતા પુત્રને અને
પુત્ર પિતાને મારતો હતો. વળી દેવના બળથી
પ્રેરાયલો મિત્ર પોતાના મિત્રનો સંહાર કરતો
હતો. કેટલાએક પાંડવોના સૈનિકો પોતાનાં ક-
વચોનો ત્યાગ કરીને છૂટા કેશે આમ તેમ દોડતા
દેખાતા હતા. જેમ ભડકેલું ગાયોનું ટોળું હોય
તેમ કેટલાએક સ્ત્રીસેનાપતિઓનું ટોળું ગભ-
રાયેલું અને આતંસ્વર કરતું દેખાતું હતું. આવી
રીતે નાસભાગ કરતા સૈન્યને જોઈને ભગવાન
કૃષ્ણે પોતાનો સ્વ ઉભો રાખ્યો અને અર્જુનને
આ પ્રમાણે કહ્યું:—“ હે પાર્થ ! તને જે સમય
છે તે સમય અત્યારે આવી પહોંચ્યો છે,
માટે હે નરવ્યાધી ! તને મોહ-અજ્ઞાનથી વિ-
પરીતપણું ન દેખાતું હોય તો હવે બરાબર પ્રહાર
કર; કારણ કે હે વીર ! પહેલાં જ્યારે આ યુદ્ધ-
ની શરૂઆતમાં સર્વ રાજાઓના સમાગમ થયો
હતો, ત્યારે તે કહ્યું હતું કે:—“કૌરવોના સૈનિકો,
ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય વગેરેમાંનો કોઈ પણ જ્યારે
મારી સામે આવીને લડશે ત્યારે સૈન્યસહિત
તેઓનો હું નાશ કરીશ.” હે શત્રુઓનું દમન
કરનાર કૌતેય ! તે પહેલાં કહ્યું હતું, તે
વાક્ય હવે સત્ય કરી બતાવ. હે અર્જુન ! તારી
સેનામાં કેવું ભંગાણ પડ્યું છે, તે તું જો. મુખ
ફાડી ઉભા રહેલા કાળની પેઠે આ ભીષ્મને જો-
ઈને યુધિષ્ઠિરની સેનામાં રહેલા રાજાઓ ત્યારે
બાણ નાસી જાય છે. જેમ ક્ષુદ્ર મૃગો, સિંહના
ભયથી નાસી જાય, તેમ આ બધા સપાટાબંધ
પલાયન કરે છે.” એ પ્રમાણે કૃષ્ણે અર્જુનને ક-
હ્યું તેણે તેમને ઉત્તર આપ્યો કે:—“ હે કૃષ્ણ !
આ સૈન્યરૂપ સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે અને જે સ્થળે
ભીષ્મપિતામહ રહેલા છે ત્યાં મારા ઘોડાઓ-
ને હંકારો. દુર્ધર્મ એવા ભીષ્મનો હું નાશ
કરીશ. ” ૪૩-૪૮

સંજયે કહ્યું:—હે કુરુક્ષેષ્ઠ ધૃતરાષ્ટ્રરાજા !
ત્યારપછી જે સ્થળે સૂર્યસમાન તેજસ્વી એવો
ભીષ્મનો સ્થ હતો તે તરફ અર્જુનના સ્થના
રૂપેરી રંગના ઘોડાઓને વાસુદેવે હાંક્યા. ૪૯
એ પ્રમાણે ભીષ્મની સામે યુદ્ધ કરવામાટે
તત્પર થયેલા તે અર્જુનને જોઈને તે યુધિ-
ષ્ઠિરાજાનું મોટું સૈન્ય પણ પાછું ફર્યું. ૫૦ પછી
હે કુરુક્ષેષ્ઠ ! સિંહની પેઠે વારંવાર ગર્જના કરતા
તે ભીષ્મ પિતામહે અર્જુનના સ્થને બાણોવડે
ઢાંકી દીધો. ૫૧ એક ક્ષણવારમાં તો તે સ્થ,
બાણોની વૃષ્ટિથી ઘોડાઓ અને સારથિસહિત
તદન ઢંકાઈ ગયો, જેથી તે જરાપણ દેખાતો ન
હતો. ૫૨ તે વેળાએ સત્યવાન એવા વાસુદેવે ગભ-
રાયાવિના ધૈર્યને અવલંબીને ભીષ્મનાં બાણોથી
વ્યાપ્ત થયેલા તે ઘોડાઓને હંકાર્યાં કર્યા.
પછી અર્જુનને મેઘની પેઠે ગર્જના કરતું એવું
દિવ્ય ધનુષ્ય હાથમાં લીધું અને તેમાં ત્રણ બા-
ણો સાંધીને ભીષ્મના ધનુષ્યના કંકડા કરીને નીચે
પાડી નાખ્યું. ૫૪ આવી રીતે છેદાયેલા ધનુષ્યવાળા
તમારા પિતાએ ફરીને બીજું મોટું ધનુષ્ય હાથ-
માં લીધું અને નિમેષમાત્રમાં તેને સજ્જ કરી
મેઘસમાન ગર્જના કરતાં તે ધનુષ્યનો ટંકાર
કર્યો; ત્યારે કોધાયમાન થયેલા અર્જુનને તે ધ-
નુષ્યને પણ ફરીથી કાપી નાખ્યું. ૫૬ આવી રીત-
ની અર્જુનની ચતુરાઈનાં શાંતનુકુમાર ભીષ્મ
વખાણ કરવા લાગ્યા કે:—“ હે મહાબાહુ પાંડુપુત્ર
અર્જુન ! તને ધન્ય છે, ધન્ય છે. હે ધનંજય !
તારા જેવા વીર પુરુષને વિષેજ આવું મહાન
કર્મ ઘટી શકે છે. હે પુત્ર ! હું તારા ઉપર પ્રસ-
ન્ન થયો છું. આવ, ખુશીથી મારી સાથે યુદ્ધ
કર. ” ૫૭, ૫૮ એ પ્રમાણે અર્જુનનાં વખાણ ક-
રીને ભીષ્મ પિતામહે બીજું મહાન ધનુષ્ય
લીધું અને અર્જુનના સ્થપર બાણો છોડવા માં-
ડ્યાં. ૫૯ એ વખતે ભગવાન વાસુદેવે પણ ઘોડા-
ઓને ચલાવવાની ખરી ચતુરાઈ દેખાડી આપી.
તેમણે એકદમ સ્થની ગતિનાં અનેક મંડળો રચીને
ભીષ્મનાં બાણોને નિષ્ફળ કરી નાખ્યાં. ૬૦ હે ભા-
સ્ત ! ભીષ્મ પિતામહે પણ તીક્ષ્ણ બાણોના
પ્રહાર કરીને કૃષ્ણ અને અર્જુનને આખા શરી-

રમાં અત્યંત વિધવા માંડયા.^{૧૨} એ સમયે લીંગમનાં બાણોવડે ઘાયલ થયેલા તે બન્ને જણા, પરસ્પર લલ્લતા શીંગડાના પ્રહારથી લોહીલોહાણ થયેલા, કોધાયમાન બે આખલાઓની પેઠે શોભતા હતા.^{૧૩} વળી પણ અત્યંત કોપાયમાન થયેલા લીંગમ પિતામહે સેંકડો અને હબરો બાણોથી કૃષ્ણ અને અર્જુનની સર્વ દિશાઓને રોકી દીધી;^{૧૪} અને પાછા રોષમાં આવી જઈને અડઅડાટ હસતા હોય તેમ મુખ મલકાવીને પાણીદાર બાણોના પ્રહારવડે પીડિત કરી કૃષ્ણને કંપાવી દીધા.^{૧૫}

શ્રીકૃષ્ણે શસ્ત્રને ગ્રહણ કર્યું.

ત્યાર પછી જ્યારે શ્રીકૃષ્ણે એ પ્રમાણે લીંગમનું પરાક્રમ જોયું અને અર્જુનની યુદ્ધ કરવા તરફની મંહતા જોઈ તથા તે યુદ્ધમાં અવિચ્છિન્નપણે બાણોનો વરસાદ વરસાવતા અને બન્ને સેનાઓની વચ્ચે સૂર્યસમાન પ્રકાશતા, પાંડવોના સારા સારા યોદ્ધાઓનો સંહાર કરતા, યુધિષ્ઠિરના સૈન્યમાં પ્રલયકાળના જેવો ત્રાસ વર્તાવતા લીંગમને જોયા; ત્યારે એકદમ કોધાતુર થયેલા શત્રુસૂદન શ્રીકૃષ્ણ પોતાના મનમાં આ પ્રમાણે વિચાર કરવા લાગ્યા:—“દેવ અને દાનવોને પણ રણસંગ્રામમાં એકજ દિવસમાં સંહાર કરી નાખે તેવા આ લીંગમ પિતામહ છે, તેથી આજે આ યુધિષ્ઠિરનું સૈન્ય અને તેના ભાઈઓ કે અનુયાયીઓ કોઈ પણ રહે તેમ લાગતું નથી. વળી મહાત્મા યુધિષ્ઠિરનું સૈન્ય આમતેમ નાસભાગ કરી રહ્યું છે; અને આ કૌરવો, સોમકયોદ્ધાઓમાં ભંગાણ પડેલું જોઈને ઘણા આનંદમાં આવી ગયેલા જણાય છે તથા લીંગમની તરફ દોડાદોડ કરી રહેલા છે; માટે હું પોતેજ પાંડવોને માટે દંશવાળો થઈને આજે લીંગમનો નાશ કરું અને મહાત્મા પાંડવો ઉપરના ભારને દૂર કરું. આ યુદ્ધમાં તીક્ષ્ણ બાણોથી માર ખાતો એવો પણ આ અર્જુન, લીંગમ તરફના માનને લીધે રણસંગ્રામની અંદરનું પોતાનું કર્તવ્ય સમજતો નથી.” આવી રીતે કૃષ્ણ વિચાર કરતા હતા તેટલામાં તો લીંગમે ફરીથી પણ એકદમ કોધાયમાન થઈને અર્જુનના રથની સામે બાણોને મૂકવા માંડયાં. તે

તે બાણો એટલાં બધાં અસંખ્ય હતાં કે જેથી સર્વ દિશાઓ ઢંકાઈ ગઈ; અને આકાશ, દિશાઓ, પૃથ્વી, સૂર્ય વગેરે સર્વ પદાર્થો અદૃશ્ય થઈ ગયા તથા ભયંકર વાયુઓ વાવા લાગ્યા. આ વખતે સર્વદિશાઓ ધૂમાડાવાળી થઈ ગઈ હોય તેમ તથા ખળભળી ઉઠી હોય તેમ જણાવા લાગી. એ વેળાએ લીંગમ પિતામહની આજ્ઞાથી દ્રોણાચાર્ય, વિકર્ણ, જયદ્રથ, ભૂરિશ્રવા, કુતવર્મા, કુપાચાર્ય, શ્રુતાયુષરાજ, અંબષપતિ, વિંદ, અનુવિંદ, સુદક્ષિણ, પૂર્વદેશના યોદ્ધાઓ, સૌવીરો, વસાતિઓ, ક્ષુદ્રકો, માળવો વગેરે યોદ્ધાઓ એકદમ ત્વરાપૂર્વક અર્જુનની ચારે બાજુ વીંટળાઈ વળ્યા. આવી રીતે અનેક સેંકડો અને હબરો ઘોડાઓ, પાળાઓ, રથો, હાથીસેનાપતિઓ વગેરેથી ચારેબાજુ ઘેરાયેલા અને ધસારો કરાતા શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા કૃષ્ણ અને અર્જુનને જોઈને તે બન્નેની વહાર કરવામાટે શિનિનો પુત્ર સાત્યકિ એકદમ આવી પહોંચ્યો. મહાધનુર્ધારી એવા તેણે તે સૈન્યોની સામા ભેસભેર ધસારો કરીને, પૂર્વે જેમ વિષ્ણુભગવાને ઇંદ્રને સહાય કરી હતી તેમ તેણે કૃષ્ણ અને અર્જુનને સહાય કરી. તે વખતે લીંગમપિતામહે નાશ પમાડેલા હાથી, ઘોડા, રથો અને ધ્વજાઓવાળું, ત્રાસ પામેલા સર્વ યોદ્ધાઓવાળું અને આમતેમ નાસભાગ કરતું તે યુધિષ્ઠિરનું સન્ય જોઈને તેઓને પાણી ચઢાવવા માટે શિનિપુત્ર વીર સાત્યકિ આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો કે:—“ હે ક્ષત્રિયો! નાસીને ક્યાં જશે! પ્રાચીન ઋષિઓએ સત્યપુરુષોની આગળ આવધર્મ કહી બતાવ્યો નથી. હે વીરો! તમારી યુદ્ધની પ્રતિજ્ઞાને ત્યાગ ન કરતાં આજે વીરધર્મનું પાલન કરો.” તે સમયે રાજાઓને પલાયન કરતા જોઈને, તેમજ અર્જુનની યુદ્ધમાં મંહતા, લીંગમનું વધતું જતું પરાક્રમ અને કૌરવોને સામેથી અભિમાનપૂર્વક પોતાના ઉપર ધસી આવતા જોઈને મહાત્મા મધુસૂદનથી તે સહન ન થઈ શક્યું; તેથી વીર સાત્યકિનાં વખાણ કરતા તે આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા કે:—“ હે સાત્યકિ! જે યોદ્ધાઓ નાસી જતા હોય તેમને સુખેથી

1.
2.
3.
4.
5.
6.
7.
8.
9.
10.
11.
12.
13.
14.
15.
16.
17.
18.
19.
20.
21.
22.
23.
24.
25.
26.
27.
28.
29.
30.
31.
32.
33.
34.
35.
36.
37.
38.
39.
40.
41.
42.
43.
44.
45.
46.
47.
48.
49.
50.
51.
52.
53.
54.
55.
56.
57.
58.
59.
60.
61.
62.
63.
64.
65.
66.
67.
68.
69.
70.
71.
72.
73.
74.
75.
76.
77.
78.
79.
80.
81.
82.
83.
84.
85.
86.
87.
88.
89.
90.
91.
92.
93.
94.
95.
96.
97.
98.
99.
100.

ભીષ્મ અને બગરાન:—ભીષ્મનું અપાર પરાક્રમ અને અર્જુનનું લાગણીવશ મોળાપણું જોઈને શ્રીકૃષ્ણ “હવે તો હું પોતેજ અધર્મી રાજાઓનો નાશ કરી ધર્મપ્રેમી યુધિષ્ઠિરને રાજ્ય અપાવીશ.” એમ કહી રથ ઉપરથી કુત્રી પડ્યા; તીક્ષ્ણ ધારવાળું વિજ્રાળી સમું સુદર્શન લઈ પ્રત્યેક ડગલે પૃથ્વી કંપાવતા થકા સિંહ, પ્રલયાગ્નિ અને ધૂમકેતુ પેરે ભીષ્મ તરફ ધસ્યા. ભીષ્મ પણ બન્ને હાથે ધનુષ્ય જેવી સ્થિર ચિતે બોલ્યા:--“હે ચક્રપાણિ! આવો, આવો, હું આપને નમસ્કાર કરું છું. આપજ મને રથમાંથી નીચે પાડો. પ્રભો! આપને હાથે મરણ, એતો સંસાર તરણ!” આમ પોતાના મોળાપણાથીજ પ્રભુને શસ્ત્ર લેવું પડેલું જોઈ અર્જુન પણ ઉતરી દોડીને તેમને વળગી પડ્યો, અને તોપણ છેક દશમેજ ડગલે તે શેકાયા! અર્જુનને તુર્તજ પ્રતિશા લીધી કે “હવે હું સર્વ બળથી લઢીશ.”

નાસવા દે અને જેઓ ઉભા રહેલા છે તેમને પણ જુવું હોય તો જવા દે. આજે હું પોતેજ ભીષ્મપિતામહનો તથા સૈન્યોસહિત દ્રોણાચાર્યનો વધ કરીશ, તે તું જોજે. હે સાત્વત સાત્યકિ ! કૌરવોની અંદર તેવો કોઈપણ મહારથી નથી કે જે આજે ક્રોધાયમાન થયેલા મારી પાસેથી છૂટી શકે; માટે હું પોતેજ આ ઉચ્ચ સુદર્શન ચક્રને લઈને ભીષ્મના પ્રાણ લઈશ. હે શિનિકુમાર ! આજના રણસંગ્રામમાં મહારથી ભીષ્મનો તથા સૈન્યસહિત દ્રોણાચાર્યનો વધ કરીને પાંડવોને હું પ્રસન્ન કરીશ. વળી સર્વ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોનો અને તેઓના પક્ષના મુખ્ય મુખ્ય રાજાઓનો પણ આજે હું નાશ કરીશ અને પ્રસન્ન થઈને રાજ્ય યુધિષ્ઠિરને રાજ્ય અપાવીશ. ” વાસુદેવના પુત્ર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે એ પ્રમાણે કહીને ઘોડાઓની લગામ છોડી દીધી અને રથ ઉપરથી ફેંકેા માર્યો અને એક હાથે સુંદર આરાઓવાળું, સૂર્યસમાન કાંતિવાળું, વજ્રસમાન પ્રભાવવાળું તથા અસ્રાસમાન તીક્ષ્ણ ધારવાળું સુદર્શન ચક્ર હાથમાં લીધું; અને તે પછી મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ જેમ કોઈસિંહ મહોન્મત્ત અને ગર્વિષ્ઠ એવા હાથીને મારવા દોડે તેમ, પાદપ્રહારથી પૃથ્વીને કંપાવતા ઘણા વેગથી ભીષ્મની સામા દોડી ગયા. આ પ્રમાણે જે વેળાએ ક્રોધાયમાન થયેલા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, સૈન્યોના મધ્યમાં ભીષ્મતરફ દોડ્યા તે વખતે તેમના પીતાંબરના છોડાઓ આમતેમ લટકતા હતા; અને તેથી આકાશમાં રહેલા વિજળીવાળા મેઘની પેઠે શોભતા હતા. વળી તે વખતે કૃષ્ણભગવાનના હાથમાં રહેલું તે ચક્ર, બાલસૂર્યના સમાન કાંતિવાળું ખીલેલા કમળ જેવું દેખાતું હતું. તે ચક્રરૂપી પદ્મ (કમળ) સુંદર ભુજરૂપી નાળવાળું તથા સાક્ષાત્ નારાયણની નાભિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા બ્રહ્માના આસનરૂપ બનેલા આદિપદ્મ (કમળ)ના જેવું શોભતું હતું. વળી તે ચક્ર-પદ્મ (કમળ) કૃષ્ણના કોપરૂપ સૂર્યના ઉદયથી ખીલ્યું દેખાતું હતું, અસ્રસમાન તીક્ષ્ણ એવા આસઓરૂપી તેને પાંદડાં હતાં, તે કૃષ્ણના શરીરરૂપી મોટા તળાવમાં ઉગ્યું હતું અને

તેમનો જમણો હાથ બાણે તે કમળનો ઢાંડો હોય તેમ તે શોભતું હતું. એ પ્રમાણે અહણ કરેલા ચક્રવાળા, મોટી ગર્જના કરતા તે કૃષ્ણને બેઠને સર્વ પ્રાણીઓ હાહાકાર કરવા લાગ્યાં અને વિચારવા લાગ્યાં કે:—“ કૌરવોનો તો નાશજ થયો ” વળી તે સમયે અહણ કરેલા ચક્રવાળા અને લોકોનો નાશ કરવામાટે તૈયાર થયા ન હોય તેમ જણાતા, લોકોના ગુરુ એવા તે શ્રીકૃષ્ણ, લોકોના નાશને સૂચવનારા ધૂમકેતુના જેવા દેખાતા હતા.

આવી રીતે હાથમાં ચક્ર લઈને પોતાની સામે દોડી આવતા તે કૃષ્ણભગવાનને બેઠને શાંતનુકુમાર ભીષ્મ જરા પણ ગભરાયાવિના ગાંડીવસમાન ઘોષવાળા પોતાના ધનુષ્યને બે હાથવડે ખેંચવા લાગ્યા અને તે અનંત પુરુષાર્થવાળા ગોવિંદને ચિત્તને સ્થિર કરીને કહેવા લાગ્યા:—૭૪-૯૧ “ હે દેવના દેવ ! હે જગતના નિવાસભૂત કૃષ્ણ ! આવો, આવો. હે માધવ ! હે ચક્રપાણિ ! હું તમને નમસ્કાર કરું છું. હે લોકનાથ ! હે સર્વના શરણ્ય ! મને આ રથ ઉપરથી રણભૂમિ ઉપર બળાટકારે પટકી નાખો. ૯૭ હે કૃષ્ણ ! આજે તમારે હાથે જો માફે મરણ થશે તો આ લોકમાં અને પરલોકમાં માફે કલ્યાણ થઈ જશે. હે અધક અને ચાદવોના નાથ ! આજે તમે મારીસામા આવ્યા તેથી હું ત્રણે લોકમાં માનપાત્ર થયો છું ” ૯૮

× [ભીષ્મનાં એવાં વચન સાંભળીને, મહાત્મા મધુસૂદન મહાવેગથી તેમની સામે ધસી આવતાં, તેમને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા કે:—“ હે ભીષ્મ ! આ મહાન સંહારના મૂળકારણભૂત તમેજ છો. તમારાજ નિમિત્તે આજે દુર્યોધન આદિનો સંહાર થશે. હે શાંતનુપુત્ર ! ધૃતમાં આસક્ત થયેલા રાજાને તેમાંથી વારવો એ ધર્મમાર્ગનું અવલંબન કરનાર દરેક મંત્રીનું અવશ્ય કર્તવ્ય છે; અને તે રાજાએ દુર્ભાગ્યવશાત્ તમારા ઉપદેશપ્રત્યે અનારથા દેખાડીને, ધર્મ-

× આ કૌંસવાળો ભાગ સ્વં મહાત્મા કાલીપ્રસન્ન સિંહના મહાભારતના બંગાળી અનુવાદમાંથી લીધો છે, મૂળમાં આ ભાગ નથી.

વિરુદ્ધ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય, તો તેનો અવશ્ય ત્યાગ કરવો એજ ઉચિત છે.” વાસુદેવનાં એ વચનો સાંભળીને, મહાત્મા ભીષ્મે તેમને કહ્યું કે:- “હે જનાર્દન! હેવ એજ બળવાન છે; યાદવોના હિતાર્થે કંસનો પરિત્યાગ થયેલો છે, એ હકીકત એ ધૃતરાષ્ટ્રને વારંવાર કહી; છતાં પણ દુર્હૈવને વશ થયેલો તે, અમારાં હિતવચનોથી પણ બળ્યત થયો નહિ.”]

હવે આ તરફથી લાંબા અને પુષ્ટ બાહુવાળો અર્જુન રથ ઉપરથી નીચે ફેલી પડ્યો અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણદેવની પાછળ દોડી જઈ ચક્રવીર શ્રીકૃષ્ણના લાંબા પુષ્ટ હાથને પોતાના બે હાથમાં પકડી રહ્યો.^{૯૯} આવી રીતે પકડી રખાયેલા, આદિદેવ, આત્મયોગી એવા વિષ્ણુ, એકદમ ક્રોધાતુર થઈને વેગપૂર્વક આગળ જ દોડી જતા હતા; અને જેમ વાયુ વૃક્ષને ઘસડી બંધ, તેમ અર્જુનને પણ ઘસડી ચાલતા હતા.^{૧૦૦} એ પ્રમાણે ઘણા વેગથી ભીષ્મ તરફ ધસી જતા હરિને, હે રાજન્! અર્જુનને પોતે પણ પાછળ ઘસડાઈને દશમે પગલે ઘણા ભેરથી તેમના બે પગોને પકડી રાખીને બળાત્કારે અટકાવ્યા.^{૧૦૧} પછી ઉભા રહેલા તે કૃષ્ણને સુવર્ણની અદ્ભુત માળાથી શોભતા અર્જુનને પ્રણામ કર્યા અને પ્રસન્ન થઈને આ પ્રમાણે કહ્યું કે:- “હે કેશવ! કોપનો ત્યાગ કરો. પાંડવોના આધાર તમેજ છો.^{૧૦૨} હે ઉપેન્દ્ર! હું મારા પુત્રોના તથા ભાઈઓના સોગન બાંધીને કહું છું કે, મારાં પ્રતિજ્ઞા કરેલાં કર્મો ત્યાગ નહિ કરે. હે કેશવ! આપની ઇચ્છાસુજબ હું કૌરવોના નાશ કરવાને જરૂર મથીશ.”^૩

ત્યારપછી જનાર્દન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનની પ્રતિજ્ઞાને તથા સોગનને સાંભળીને પ્રસન્ન થયા; અને ફરી પણ યુધિષ્ઠિરનું પ્રિય કરવામાં તત્પર થઈને ચક્રસહિત રથ ઉપર ચઢી ગયા.^૪ શત્રુઓનો નાશ કરનાર શૌરિ શ્રીકૃષ્ણે ફરી પણ ઘોડાની લગામ હાથમાં લીધી અને તેમણે પોતાનો પાંચજન્ય નામનો શંખ વગાડી તેના નાદથી સર્વ દિશાઓને ગભવી મૂકી.^૫ એ રીતે સુવર્ણનાં કંઠી, બાણબંધ અને કુંડળોવાળા, ધ-

ળથી ભરાઈ ગયેલાં સુંદર નેત્રકમળવાળા, શ્વેત દાઢોવાળા શંખધારી શ્રીકૃષ્ણને ભેદને કૌરવોના મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓ સિંહનાદો કરવા લાગ્યા.^૬ પછી કૌરવોના સર્વ સૈન્યમાં, મૃદંગ, ભેરી, પણવો અને હુંડુભિના સ્વરો તથા પેડાના ઘડ-ઘડાટો અને યોદ્ધાઓના ઉચ્ચ સિંહનાદો થવા લાગ્યા.^૭ પેલી તરફ પાંડવોની સેનામાં પણ મેઘની ગર્જનાસમાન એવો અર્જુનના ગાંડીવ ધનુષ્યનો ટંકાર આકાશમાં અને સર્વ દિશાઓમાં વ્યાપી રહ્યો; અને તે ગાંડીવ ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં ઉજ્જવલ અને તીવ્ર બાણો પણ સર્વ દિશાઓમાં પહોંચી જવા લાગ્યાં.^૮ તે સમયે ધાસને બાળી નાખવાને ઇચ્છતા અગ્નિની પેઠે દુર્યોધનરાજ હાથમાં ધનુષ્યને લઈ ઘણા વેગપૂર્વક ભીષ્મ અને ભૂરિશ્રવાની સાથે અર્જુનની સામે ધસી આવ્યો.^૯ પછી ભૂરિશ્રવાએ સુવર્ણના અગ્રભાગથી ભૂષિત એવાં સાત ભટ્ટબાણો અર્જુનને માર્યાં. દુર્યોધને ઉચ્ચ વેગવાળાં તોમરને, શલ્યરાજાએ ગદાને તથા શાંતનુકુમાર ભીષ્મે શક્તિને મારી.^{૧૦} વીર અર્જુનને, ભૂરિશ્રવાએ મૂકેલાં સાત બાણોને સામેથી સાત બાણો મારીને છેદી નાખ્યાં તથા બીજા એક પાણીદાર ક્ષુર બાણથી દુર્યોધને મૂકેલા ઉચ્ચ વેગવાળા તોમરને છેદી નાખ્યું. વળી ભીષ્મપિતામહે છોડેલી, વિજળીની પેઠે સડસડાટ કરતી આવતી શક્તિને તથા શલ્યરાજાના બાહુથી છૂટેલી ગદાને માત્ર બે બાણો છોડીને અર્જુનને છેદી નાખી.^{૧૧-૧૨} અને પછી તેણે પણ અદ્ભુત અને અપ્રમેય એવા ગાંડીવ ધનુષ્યને ઘણા ભેરથી ખેંચીને વિધિપૂર્વક ઘોર એવા મહેન્દ્ર નામના અસ્ત્રને આકાશમાં પ્રકટ કર્યું.^{૧૩} તે ઉત્તમ અસ્ત્રથી મહાધનુર્ધારી મહાત્મા કિરીટમાલીએ તેજસ્વી અગ્નિસમાન વર્ણુવાળાં બાણોને વરસાવીને સર્વ સૈન્યોને હઠાવી દીધાં.^{૧૪} અર્જુનના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં તે બાણો શત્રુઓના રથોને, ધ્વજના અગ્રભાગોને, ધનુષ્યોને તથા બાહુઓને છેદવા લાગ્યાં અને કેટલાએક રાજાઓ, હાથીઓ તથા ઘોડાઓનાં શરીરોમાં પેસી ગયાં.^{૧૫} એ પ્રમાણે અર્જુનને તે રણભૂમિમાં તીક્ષ્ણ ધારવાળાં બાણોવડે સર્વ દિ-

શાઓ અને વિદિશાઓને છાઈ દીધી તથા પોતાના ગાંડીવ ધનુષ્યના ટંકારથી શત્રુઓનાં કાળજીને કંપાવી દીધાં.^{૧૬} આવી રીતે પ્રવર્તેલા તે ઘોર યુદ્ધમાં શંખો અને દુહુલિઓના ધ્વનિઓ અર્જુનના ગાંડીવધનુષ્યના ટંકારથી અતર્હિત થઈ ગયા અને ઘોડાઓના તથા રથોના ઉચ્ચ શબ્દો પણ ઠંકાઈ ગયા.^{૧૭} એ પ્રમાણે તે ગાંડીવના ટંકારને સાંભળીને ઘણા ધૈર્યવાળા વિરાટ, પંચાલ, દ્રુપદ વગેરે રાજાઓ અને બીજા યોદ્ધાઓ પણ તે સ્થાને આવી પહોંચ્યા.^{૧૮} હે રાજા ! તે વેળાએ જ્યાં જ્યાં ગાંડીવનો ટંકાર સાંભળાતો ત્યાં ત્યાં તમારા સૈન્યના સૈનિકોનાં ગાત્રો શિથિલ થઈ જતાં હતાં અને કોઈ પણ યોદ્ધો અર્જુનની સામે થઈને આગળ વધી શકતો ન હતો.^{૧૯} હે રાજા ! તે મહાભયંકર સંહારમાં અનેક યોદ્ધાઓ, અનેક રથો, અનેક સારથીઓ, અનેક હાથીઓ અર્જુનનાં બાણોથી દુઃખી થઈને માર્યા જતા હતા તથા સુવર્ણની અંબાડીઓ અને હોદાઓવાળા તથા મોટી પતાકાઓવાળા શ્રેષ્ઠ હાથીઓ પણ ટપોટપ પૃથ્વી પર પડતા હતા.^{૨૦} અર્જુને ઉચ્ચ વેગવાળાં, ચક્રચક્રિત અને પાણીદાર લઘ્વબાણોથી ઘવાયેલા અને તેથીજ છિન્નભિન્ન થયેલાં કવચો અને શરીરોવાળા ઘણા યોદ્ધાઓ, ધૈર્યહીન થઈને પૃથ્વી ઉપર પડવા લાગ્યા.^{૨૧} વળી સેનાના અગ્રભાગમાં રહેલી મોટી ધ્વજાઓ ચંત્રના તૂટી જવાથી નીચે પડી જતી હતી અને લાંગી ગયેલાં ઇંદ્રકીલો (એક જાતનું શસ્ત્ર) પણ ગરી પડતાં હતા. હે રાજા ! અર્જુનના તે ઉત્તમ ઇંદ્રાસ્ત્રના પ્રયોગવડે છૂટેલાં બાણોથી હણાયેલા, વિંધાઇ ગયેલાં કવચો અને શરીરોવાળા તથા સત્વહીન થયેલા પાળાઓ, રથો, ઘોડાઓ અને હાથીઓ શરીરને ટેકો દઈને તે રણભૂમિમાં પડતા હતા.^{૨૨, ૨૩} અર્જુને, તે રણભૂમિ ઉપર તીક્ષ્ણ બાણોના પ્રહારથી ઘાયલ થયેલાં મનુષ્યોનાં શરીરમાંથી નીકળેલા લોહીરૂપ પાણીવાળી તથા તેઓની ચરબીરૂપ શીલુવાળી અતિ ઘોર નદી ચલાવી દીધી.^{૨૪} મરણ પામેલા હાથીઓ અને ઘોડાઓનાં શરીરોરૂપ કાંટાવાળી, રાજાઓની મજબૂત અને માંસરૂપ કા-

દવવાળી તે નદી, ઘણા વેગથી મોટા વિશાળ પ્રવાહમાં વહેતી હતી અને ઘણા રાક્ષસો અને ભૂતોનાં ટોળાંઓથી સેવાતી હતી.^{૨૫} વળી મસ્તકોની ખોપરીઓમાં આમતેમ વીખરાયેલા કેશરૂપ સેવાળવાળી, તૂટી ગયેલાં કવચોરૂપ તરંગોવાળી તથા મનુષ્યો, ઘોડાઓ અને હાથીઓનાં ચૂર્ણ થયેલાં હાડકાંરૂપ રેતીવાળી, તે નદી હજારો શરીરોના સમૂહોને ઘસડતી વહેતી હતી.^{૨૬} આન, કંક (એક જાતનું પક્ષી), શાલ (એક જાતનું માછલું), નાર, ગીધ, કાગડા, રાક્ષસ અને નાના વાઘો-વગેરે પ્રાણીઓના સમૂહોથી ભરપૂર કાંઠાવાળી એવી તે કૂર નદીને મનુષ્યો વૈતરણીનદીના જેવી જેવા લાગ્યા.^{૨૭} અર્જુનના બાણના સમૂહોવડે ચાલેલી, મેદ, માંસ અને લોહીના સમૂહવાળી તથા અત્યંત ભયંકર એવી તે નદીને જોઈને તેમજ અર્જુને મારી નાખેલા યોદ્ધાઓવાળી કૌરવોની સેનાને જોઈને પાંડવો તથા ચેદિ, પંચાલ, કર્ણ તથા મત્સ્ય વગેરે દેશના વીર પુરુષો, કૌરવોના યોદ્ધાઓને ત્રાસ પમાડતા જયસૂચક સિંહનાદો કરવા લાગ્યા.^{૨૭, ૨૮} જેમ કોઈ સિંહ, મૃગનાં યૂથોને ત્રાસ પમાડે તેમ, શત્રુસેનાપતિઓની સેનાને ત્રાસ પમાડીને, શત્રુઓને ભય કરનારા અર્જુને તેઓના સૈન્યમાં ઘણા યોદ્ધાઓનો સંહાર કરી નાખ્યો.^{૨૯} પછી ઘણા આનંદમાં આવી જઈને અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ હર્ષસૂચક સિંહનાદો કરવા લાગ્યા.

ત્યારપછી પોતાનાં કિરણોને સમેટી લેતા સૂર્યનારાયણને જોઈને તથા પ્રલયકાળની પેઠે ચારે બાજુ વિસ્તાર પામેલા તે ઘોર ઇંદ્રાસ્ત્રને અસહ્ય જોઈને અને સૂર્યના લાલ રંગથી રંગાયેલી સંધ્યાયુક્ત રાત્રિ હવે થવા આવી છે એમ માનીને, શસ્ત્રોના પ્રહારથી અત્યંત ઘાયલ થયેલાં શરીરોવાળા ભીષ્મ, દ્રોણ, દુર્યોધન અને બાહ્લક વગેરે કૌરવ યોદ્ધાઓએ પોતાની સેનાને છાવણી તરફ પાછી વાળી. પેહી તરફથી અર્જુન પણ પોતાના શત્રુઓનો પરાજય કરીને તથા લોકમાં કીર્તિ અને યશને મેળવીને પોતાના ભાઈઓ અને રાજાઓસહિત તે યુદ્ધ-કર્મને સમાપ્ત કરી રાત્રિનો સમય થત

પોતાની છાવણી તરફ પાછો ફર્યો. તે રાત્રિના આરંભમાં કૌરવોની છાવણીમાં અતિ ઘોર એવો તુમુલ કોલાહલ થઈ રહ્યો હતો કે:- “આજે તો રણસંગ્રામમાં અર્જુને દશહજાર રથીયોદ્ધાઓને તથા સાતસો હાથીઓને મારી નાખ્યા છે; તેમજ કેટલાએક પૂર્વદેશના યોદ્ધાઓને, સૌવીરોને, ક્ષુદ્રકોને તથા માલવોને પણ મારી નાખ્યા છે. ૩૦,૩૫ આજના યુદ્ધમાં અર્જુને ઘણું મોટું પરાક્રમ કરી બતાવ્યું છે, કે જે કરવાને બીજે કોઇ પણ યોગ્યજ નથી. કોધાતુર થયેલા, લોકમાં અદ્વિતીય એવા તે મહારથી અર્જુને, આજના યુદ્ધમાં તો મૃતાયુષને, રાજા અબઘપતિને, દુર્મર્ષણને, ચિત્રસેનને, દ્રોણાચાર્યને, કૃપાચાર્યને, જયદ્રથને, બાહ્લિકને, ભૂરિશ્રવાને, શલ્યને, શલ્ય વગેરે સેકંડો યોદ્ધાઓને તથા ભીષ્મપિતામહને પણ પોતાના બાહુબળથી જીત્યા છે.” એ પ્રમાણે વાતો કરતી તમારી સર્વ દુકડીઓ પોતપોતાની છાવણી તરફ જવા લાગી. હે રાજન! આવી રીતે અર્જુને ત્રાસ પમાડેલા, કૌરવસેનાના બધા સૈનિકોએ હજારો મસાલો અને દીવાઓથી પ્રકાશિત થયેલા પોતપોતાના તંબુઓમાં પ્રવેશ કર્યો. ૧૩૬-૧૩૮

ઇતિ શ્રીમહાં ભીષ્મં ભીષ્મવધપર્વમાં
‘તૃતીય દિવસાવહારે’ એ વિષયના
અધ્યાય પદ્મ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૦ મો
‘ચોથો દિવસ-ભીષ્મ અને અર્જુનનું
દ્વંદ્વયુદ્ધ
॥ સંજય ઉવાચ ॥

વ્યુષ્ઠાં નિશાં ભારત ભારતાનામનીકિનીનાં
‘પ્રમુલ્હે મહાત્મા। યયૌ સપ્તાન્પ્રતિજાત ગેપે
વૃતઃ સમગ્રેણ બલેન ભીષ્મઃ ॥ ૧ ॥

સંજયે કહ્યું:-હે ભારત ! રાત્રિ વીત્યા પછી પ્રભાતમાં કોપાયમાન થયેલા મહાત્મા ભીષ્મ સમગ્ર સૈન્યથી યુદ્ધ થઇને તથા કૌરવોની સમગ્ર સેનાના મોખરામાં રહીને શત્રુઓની સામા ગયા.

ત્યારે તેની પાછળ દ્રોણાચાર્ય, દુર્યોધન, બાહ્લિક દુર્મર્ષણ, ચિત્રસેન અને મહાબળવાન જયદ્રથ વગેરે રાજાઓ પોતપોતાનાં સૈન્યોને લઇને જવા લાગ્યા. ૨ હે રાજન! તે વેળાએ મહાતેજસ્વી અને વીર્યવાન એવા તે મહારથી ભીષ્મ પિતામહ, જેમ દેવોથી વીંટાયેલા ઇંદ્ર શોભે, તેમ મહારાજાઓવડે વીંટાયેલા તે શોભતા હતા. ૩ તે મોટા સૈન્યના અગ્રભાગમાં રહેલી, વાયુના આવવાથી ફરકતી, મોટા હાથીઓની ખાંધ ઉપર રહેલી, રાત્રી, પીળી, ઘોળી અને ભુખરી એવી મોટી પતાકાઓ શોભી રહેલી હતી. ૪ ભીષ્મપિતામહના રક્ષણતળે રહેલું અને મહારથી યોદ્ધાઓના રથો, હાથીઓ અને ઘોડાઓથી ભરપૂર એવું તે સૈન્ય, જેમ વર્ષાઋતુમાં વિજળી અને મેઘગર્જનાઓથી ભરપૂર એવાં વાદળાંઓવાળું આકાશ હોય તેમ શોભતું હતું. ૫ ભીષ્મથી રક્ષાયેલી મહાઉચ એવી તે કૌરવોની સેના, ભયંકર નદીના વેગની પેઠે અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવામાટે એકદમ ધસી જતી હતી. ૬ ત્યારે કપિરાજ (વાનર)થી ચિહ્નિત ધ્વજવાળા અર્જુને હાથીઓ, પાળા અને રથોથી ભરેલી વ્યાલનામના વ્યૂહથી અનેક પ્રકારના ગૂઢ સારવાળી એવી તે સેનાને દૂરથી આવતા મહા-મેઘસમાન જોઇ. ૭ ત્યારપછી પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવો તે અર્જુન ધ્વજવાળા અને શ્વેત ઘોડાઓથી જોડાયેલા રથમાં બેસીને સૈન્યના અગ્રભાગમાં શત્રુઓને વધ કરવામાટે સંકલ્પ કરીને આગળ નીકળી આવ્યો. ૮ સારાં પેડાંવાળા, આમડાથી ખાંધેલી સુંદર ઉધવાળા અને યાદવોમાં શ્રેષ્ઠ એવા શ્રીકૃષ્ણ સજ્જ કરેલા રથ ઉપર બેઠેલા અર્જુનને જોઇને, તે રણસંગ્રામમાં રહેલા તમારા પુત્રો અને તેમના પક્ષના યોદ્ધાઓ ખિન્ન થયા. ૯ વળી એ સમયે તમારા પુત્રોએ ઉગામેલાં આયુધોવાળાં, લોકમાં પ્રસિદ્ધ, મહારથી એવા અર્જુનના રક્ષણતળે રહેલાં અને ત્યારે દિશાઓમાં ચાર ચાર હજાર હાથીઓની ગોઠવણીવાળાં પાંડવોનાં મહાસૈન્યોને જોયાં. ૧૦ કૌરવશ્રેષ્ઠ મહારાજા યુધિષ્ઠિરે પ્રથમ દિવસે જે વ્યૂહ રચ્યો હતો તેવો વ્યૂહ આજ

આજદિવસ સુધીમાં પૃથ્વીના કોઈપણ મનુષ્યે જોયો કે સાંભળ્યો નથી.^{૧૧} ત્યારપછી એદિ અને પંચાલ વગેરે મુખ્ય મુખ્ય રાજ્યો પોતપોતાનાં યોગ્ય સ્થાનમાં આવીને ઉભા રહ્યા; અને આજ્ઞા થતાંજ આખા સૈન્યમાં હજારો હેરીઓ વાગવા લાગી.^{૧૨} વળી જ્યાં ત્યાં શંખો તથા વાજ્રોના શબ્દો, રથોના ઘડઘડાટો અને ચરવીરોના સિંહનાદો સર્વ સૈન્યમાં શરૂ થવા લાગ્યા; તથા વીર પુરુષોએ ખાણોસહિત ધનુષ્યોનો ટંકાર કરવા માંડ્યો.^{૧૩} ત્યારપછી શંખોના ગંભીર શબ્દો એવા તો થવા લાગ્યા કે જેને લીધે એક ક્ષણવારમાં હેરીઓ અને પશુવોના શબ્દો અંતર્ધાન થઈ ગયા. એ વેળાએ આકાશ, શંખોના ધ્વનિથી વ્યાપી રહ્યું અને ઉડેલી પૃથ્વીની રજથી ઢંકાઈ ગયું. મોટો અંદરવો ખાંધ્યો હોય નહિ તેવા દેખાવવાળા તે આકાશને જોઈને સર્વ ચોદ્ધાઓએ સામસામા ધસારો કર્યો. તે સમયે કોઈએક રથી સામેથી બીજા રથીના પ્રહારથી પોતાના સારથી, ઘોડા, રથ અને ધ્વજસહિત પડતો હતો; તેમજ કોઈ હાથી બીજા હાથીના પ્રહારથી અને કોઈ પાળો સામેથી બીજા પાળાના પ્રહારથી પડી જતો હતો. વળી દોડી આવતા ઘોડેસ્વારોને સામા રહેલા ઘોડેસ્વારોએ ભાલાં, તરવાર વગેરેથી મારવા માંડ્યા; અને તેથી તેઓ ભયંકર અને ખિડામણે ચહેરે રણભૂમિ ઉપર પડવા લાગ્યા. સુવર્ણની ટીપકીઓથી સૂર્યની કાંતિસમાન હીપતાં એવાં કવચો, ફરસી, ભાલાં અને તરવારોથી તૂટી જઈને પૃથ્વી ઉપર ગરતાં હતાં. કેટલાએક રથીઓ હાથીઓના હંતશળો અને સૂંઢોથી ચીરાઈ જઈને પોતાના સારથિસહિત પૃથ્વીના ભોગ થતા હતા, તો કેટલાએક રથીનાં ખાણોથી હણાયલા હાથીઓ પૃથ્વીઉપર પડ્યા હતા. વળી જ્યારે કેટલાએક હાથીઓના વેગના સપાટામાં આવી ગયેલા અને તેઓના હંતશળો અને કવચોથી કચરાઈ ગયેલા યુવાન ઘોડેસ્વારો અને પાળાઓ ચીસો પાડી રહ્યા હતા; તેઓની આ ચીસો સાંભળીને ઘણા મનુષ્યો હબકી જતા હતા.

એ પ્રમાણે જ્યારે ગભરાયેલા હાથીઓ, ઘોડાઓ અને રથોની તથા ઘોડેસ્વારો અને પાળાઓની મોટી કાપાકાપી ચાલતી હતી, તે વેળાએ મહારથીઓથી વીંટાયેલા ભીષ્મે, વાનરચિન્હિત ધ્વજવાળા અર્જુનને જોયો; એટલે પાંચતાલના ચિન્હથી અલંકૃત ઉંચા તાલધ્વજવાળા રથે જોડેલા ઉત્તમ અશ્વોના વેગથી અદ્ભુત વીર્ય અને ગતિવાળા શાંતનુકુમાર ભીષ્મ, મોટાં અસ્ત્રો અને ખાણોથી વજ્રસમાન હીપી રહેલા અર્જુનની સામા દોડી ગયા; તેમજ હેરાજનુ દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય, શૈલ્ય, નિવિંશતિ, દુર્યોધન, ભૂરિશ્રવા વગેરેએ પણ ઇંદ્રસમાન પ્રભાવવાળા અર્જુન ઉપર ધસારો કર્યો. પછી સર્વ પ્રકારનાં અસ્ત્રોને બાણનાર, સુવર્ણથી અદ્ભુત એવાં કવચને ધારણ કરનાર ચરવીર અર્જુન પુત્ર અભિમન્યુએ, ઘણા વેગપૂર્વક સર્વ રથીઓની આગળ આવીને ભીષ્મ વગેરેની સામે ધસારો કર્યો. અસહ્ય કર્મવાળા તે અભિમન્યુએ તે મહારથીઓનાં અસ્ત્રોનો નાશ કર્યો; અને પોતે તે વેળા સર્વ સૈન્યોની વચમાં રહેલો, જેમ મંત્રપૂર્વક આહુતિઓના પ્રદાનથી દેહીપ્યમાન જવાળાવાળા ભગવાન અગ્નિ ન હોય તેમ હીપવા લાગ્યો. તે પછી તેણે તે રણસંગ્રામમાં શત્રુઓના લોહીરૂપ જળવાળી તથા શીણવાળી નદી ચલાવી મૂકી.^{૧૪-૨૫} તે વખતે અતુલ પરાક્રમવાળા ભીષ્મે સામે આવેલા અભિમન્યુનો ત્યાગ કરીને મહારથી અર્જુન સામા જવા માંડ્યું. તે વખતે કિરીટમાલી અર્જુને જરા સ્મિત કરીને અદ્ભુત પરાક્રમવાળા ગાંડીવધનુષ્યમાંથી પથ્થરસમાન તીક્ષ્ણ એવાં વિપાઠ નામનાં ખાણો છોડ્યાં અને ભીષ્મનાં મહાસ્ત્રોનો નાશ કર્યો. વળી મહાકંડિન કર્મોને કરનાર કપિકેતુ મહાત્મા અર્જુને સર્વ ધનુર્ધારીઓમાં ઉત્તમ એવા ભીષ્મપિતામહ ઉપર પાણીદાર એવાં ભદ્રભાણોનો વરસાદ વરસાવી મૂક્યો; ત્યારે ભીષ્મે પણ ખાણોની વૃષ્ટિ કરીને સૂર્ય જેમ અંધકારનો નાશ કરે તેમ અર્જુને આકાશમાં વિસ્તારેલાં મહાસ્ત્રોના સમૂહનો નાશ કર્યો; અને તેને તમારા પુત્રો જોઈ

રહ્યા. ૨૬-૨૮ એ પ્રમાણે ધનુષ્યના ભય'કર ટં-
કારસાથે ઘણા શૌર્યથી યુદ્ધ કરતા પુરુષોત્તમ
એવા લીખ અને અર્જુનના દ્રંદ્રયુદ્ધને, કૌરવો
અને સૃજયોસહિત સર્વે લોકો જોઈ રહ્યા હતા.
ઈતિ શ્રીમહા ૧૦ લીખ ૦ લીખવધપર્વમાં
'લીખાર્જુનનું દ્રંદ્રયુદ્ધ' એ વિષયના
અધ્યાય ૬૦ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૧ મો

સાંયમનિના (શલના) પુત્રનો વધ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

દ્રૌણિર્ભૂરિશ્રવાઃ શલ્યશ્ચિત્રસેનશ્રમારિષઃ ।

પુત્રઃ સાંયમનેશ્ચૈવ સૌભદ્રં પર્યવારયન્ ॥૧॥

અશ્વત્થામા, ભૂરિશ્રવા, શલ્ય, રાજા ચિ-
ત્રસેન તથા સાંયમનિનો પુત્ર-વગેરે યોદ્ધા-
ઓએ, સુભદ્રાપુત્ર-અભિમન્યુને ચારે બાજુથી
ઘેરી લીધા.^૧ તે પાંચ તેજસ્વી પુરુષ વ્યાઘ્રોથી
ચારે બાજુ ઘેરાયેલા એકલા અભિમન્યુને, જેમ
પાંચ હાથીઓથી ઘેરાયેલું એક સિંહનું
બચ્ચું એકલું તેમની સામે લડે તેમ તેમની
સામે લડતો સર્વ મનુષ્યો જોતા હતા;^૨ પરંતુ
તે પાંચે યોદ્ધાઓમાં, અભિમન્યુસમાન લલ્લ-
ને વિધનારો, શૌર્યવાન, પરાક્રમી, અસ્ત્રજ્ઞ
અથવા અસ્ત્ર વાપરવામાં ચતુર એવો એક પણ
ન હતો.^૩ ઘણી સાવધાનીથી યુદ્ધમાં પરાક્રમ કર-
નાર, શત્રુસૂદન એવા તે પોતાના પુત્રને જોઈને
અર્જુને સિંહનાદ જેવી હર્ષની ગર્જના કરી.
હે રાજા ! એ પ્રમાણે તે સૈન્યને પીડા કરતા
અભિમન્યુને જોઈને, તમારા પુત્રો ચારેબાજુથી
તેને વીંટી વળ્યા.^૪ શત્રુઓને દીન કરનાર સૌ-
ભદ્ર અભિમન્યુ, પોતાની સામે આવતી તે કૌ-
રવોની સેના સામે તેજથી અને બળથી યુક્ત
થઈને ધસી ગયો.^૫ તે સંગ્રામમાં શત્રુઓની
જોડે યુદ્ધ કરતા તે અભિમન્યુનું ધનુષ્ય, અનેક
પ્રકારનાં યુદ્ધચાતુર્ય ખેલતું, સૂર્યની કાંતિસ-
માન દેખાતું હતું.^૬ તે પછી તે અભિમન્યુએ
અશ્વત્થામાને એક બાજુથી અને શલ્યને પાંચ
બાજુથી વિધી નાખ્યા તથા આઠ બાજુથી

શલરાજના પુત્રની ધ્વજને છેદી નાખી.^૮ ત્યારે
ભૂરિશ્રવાએ સર્પસમાન ઝેરી અને સુવર્ણના
દંડવાળી મહાશક્તિને અભિમન્યુ સામે ફેંકી;
એટલે તેણે પણ એક બાજુ મારીને તે શક્તિને
નાશ કર્યો. વળી તે રણસંગ્રામમાં મહાવેગવાળાં
બાણોને છોડી રહેલા શલ્યરાજનાં તે તે બાણો
છેદી નાખીને અર્જુનના પુત્ર અભિમન્યુએ તેના
ચારે ઘોડાઓને મારી નાખ્યા.^{૧૦} ભૂરિશ્રવા,
શલ્ય, અશ્વત્થામા, સાંયમનિપુત્ર અને શલ-
એ પાંચે યોદ્ધાઓ સાથે મળીને પણ અભિમ-
ન્યુના બાહુબલોદયને પહોંચી વળ્યા નહિ.^{૧૧}
પછી હે રાજેન્દ્ર ! તમારા પુત્રની આજ્ઞા થતાં
ધનુર્વેદને જાણનારા તથા યુદ્ધમાં શત્રુઓથી
અજિત એવા ભદ્રો, ત્રિગર્તો અને કુંકેયો વગેરે
પચીસહજાર યોદ્ધાઓ, પુત્રસહિત યુદ્ધ કરી
રહેલા અર્જુન ઉપર ચઢી આવ્યા.^{૧૨, ૧૩} હે અ-
રિન્દમ ! હે રાજા ! એ પ્રમાણે તેઓએ ચારે
બાજુથી ઘેરી લીધેલા મહારથી એવા તે બન્ને
પિતાપુત્રને સેનાપતિ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને જોયા;^{૧૪} ત્યારે
એકદમ ક્રોધાયમાન થઈને હજારો હાથીઓ
તથા રથોને, અને લાખો ઘોડા તથા પાળાઓને
લઈને ધનુષ્યોના ટંકાર કરવા સેનાને પ્રેરણા ક-
રીને તે, હે પરંતપ ! ભદ્રકો અને કુંકેયોની સેના
તરફ ધસી ગયો.^{૧૫, ૧૬} આ વેળાએ દૈઘ ધનુષ્ય-
વાળા ચશસ્ત્રી ધૃષ્ટદ્યુમ્નના રક્ષણતળે રહેલું,
રથો, હાથી અને ઘોડાઓના બળભળાટવાળું,
યુદ્ધ કરવામાટે તત્પર થયેલું તે મહાસૈન્ય
શેષી રહ્યું હતું.^{૧૭} પાંચાલકુલને વૃદ્ધિ પમા-
ડનારા તે ધૃષ્ટદ્યુમ્ને અર્જુન તરફ ધસી આવતા
શારદ્રતને ગળાની હાંસડીના ભાગમાં ત્રણ બાણો-
વડે પ્રહાર કર્યો.^{૧૮} અને દશ ભદ્રકોને દશ બા-
ણોથી મારી નાખ્યા; તથા કૃતવર્માના પૃથ્વિભાગનું
રક્ષણ કરનારાને પણ એક સુંદર ભલ્લબાણ મા-
રીને હણી નાખ્યો.^{૧૯} વળી શત્રુઓને તપાવનાર
એવા તે ધૃષ્ટદ્યુમ્ને મહાત્મા પૌરવના સંબંધી
દમનને પણ ચક્રચકિત અગ્રભાગવાળાં નારાય
બાણથી મારી નાખ્યો.^{૨૦} એટલે સાંયમનિ
(શલ)ના પુત્રે, તે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને યુદ્ધમાં મહો-
ન્મત્ત બનેલો જોઈને ત્રીસ બાણો મારીને તેને

વિંધી નાખ્યો તથા તેના સારથીને પણ દશ બા-
ણોના પ્રહાર કર્યો.^{૨૧} ત્યારે અત્યંત ક્રોધાતુર
બનેલા મહાધનુર્ધારી ધૃષ્ટદ્યુમ્નને પોતાનાં ગ-
લોક્ષાં આડીને એક તીક્ષ્ણ ભલ્લબાણવડે એના
ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું.^{૨૨} હે રાજન્ ! વળી એ-
કદમ પચીસ બાણો છોડીને તેના ઘોડાઓને,
પૃથ્લાગના રક્ષકને તથા સારથીને પણ મારી
નાખ્યા.^{૨૩} હે ભરતર્ષભ ! એ પ્રમાણે મરણ
પામેલા ઘોડાવાળા રથમાં બેઠેલો સાંયમનિ-
પુત્ર, થોડીવાર તો મહાત્મા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સામું
બેઠે રહ્યો;^{૨૪} અને પછી લોહાની તરવાર હા-
થમાં લઈને પુરુષશ્રેષ્ઠ સાંયમનિપુત્ર-પગપાળો
થઈને રથમાં બેઠેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્નસામે આવવા
લાગ્યો.^{૨૫} તે સમયે મોટા પ્રવાહની પેઠે આ-
વતા, આકાશમાંથી ઉડી આવતા સર્પસમાન દે-
ખાતા, ખુલ્લી તરવાર ધારણ કરનારા, કાળથી
પ્રેરિત પ્રચંડ યમસમાન જણાતા, સૂર્યસમાન
દીપતા તથા મહોન્મત્ત હાથીસમાન પરાક્રમ-
વાળા તે સાંયમનિપુત્રને પાંડવો અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન
એકીટસે બેઠે રહ્યા.^{૨૬-૨૭} તે પછી પાંચાલપુત્ર
ધૃષ્ટદ્યુમ્નને પણ તીક્ષ્ણ તરવાર હાથમાં લઈને
ઢાલસહિત સામે ધસી આવતા, બાણના માગ-
નું ઉલ્લંઘન કરીને તદ્દન પાસે આવી ગયેલા
ઢાલ સાથેના સાંયમનિના પુત્રનું ગદાવડે માથું
ભાંગી નાખ્યું;^{૨૮,૨૯} તેથી હે રાજન્ ! વેગપૂર્વ-
કે આવતા સાંયમનિના પુત્રના હાથમાં રહેલી
તરવાર, ઢાલ અને તે પોતે પણ એકદમ જમીન
ઉપર ઢળી પડ્યાં.^{૩૦} આવી રીતે પોતાના શત્રુને
ગદાથી મારી નાખીને ભયંકર પરાક્રમવાળો મ-
હાત્મા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આનંદ પામ્યો.^{૩૧} હે રાજન્ !
એ પ્રમાણે તે મહારથી રાજપુત્રનું મરણ થતાં
તમારા સૈન્યમાં મોટો હાહાકાર થઈ ગયો.^{૩૨}
તે સમયે પોતાના પુત્રને મરણ પામેલો બેઠેને
એકદમ ક્રોધાયમાન થયેલો સાંયમનિ(શલ)
યુદ્ધમાં મહોન્મત્ત થયેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સામે ધસી
આગ્યો.^{૩૩} એ રીતે યુદ્ધમાં મહોન્મત્ત બનેલા
તે બન્ને શૂરવીરોને તે યુદ્ધભૂમિમાં કૌરવ અને
પાંડવપક્ષના સર્વ રાજાઓ બેઠે રહ્યા હતા.^{૩૪}
પછી શત્રુઓને હણનાર સાંયમનિએ ક્રોધાયમાન

થઈને, અંકુશોથી મોટા હાથીને જેમ મારે
તેમ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને ત્રણ બાણોના પ્રહાર કર્યો;^{૩૫}
તેમજ યુદ્ધને શોભાવનાર શલ્યરાજાએ પણ
ક્રોધ કરીને શૂરા ધૃષ્ટદ્યુમ્નને છાતીમાં વિંધી
નાખ્યો અને (ફરીથી) તેઓના વચ્ચે દારુણ
યુદ્ધનો આરંભ થયો.^{૩૬}

ઈતિ શ્રીમહાભીષમ ભીષમવધપર્વમાં
“યુદ્ધના ચોથા દિવસે સાંયમનિપુત્રનો વધ”એ
વિષયનો અધ્યાય ૬૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૨ મો લીમનું યુદ્ધ

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

દૈવમેવ પરં મન્યે પૌરુષાદપિ સંજય ।

યત્સૈન્યં મમ પુત્રસ્ય પાંડુસૈન્યેન વાધ્યતે ॥૧॥

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું:—હે સંજય ! પુરુષાર્થ કરતાં
દૈવજ બળવાન છે, એમ મારે માનવું પડે છે;
કારણકે મારા પુત્રના સૈન્યને પાંડવોનું સૈન્ય
જીતી બળ્ય છે! હે તાત ! તું પણ “મારા પુત્રોજ
હમેશાં મારે ખાય છે અને પાંડવો તો અવ્યય
અને હર્ષિત થાય છે” તેમ કહ્યા કરે છે.^૨ વળી
હે સંજય ! તું મારા પુત્રોને પુરુષાર્થહીન અને
હમેશાં પડેલા તથા પડતા અને મારે ખાનારાજ
કહે છે.^૩ યથાશક્તિ લડતા અને જય મેળવવા
માટે મથતા મારા પુત્રોનો હમેશાં તું પરાજય-
જ કહે છે તથા પાંડવોના જયનું વર્ણન કરે છે.^૪
આવી રીતે હે સંજય ! મારે દુર્યોધને કરેલાં ઘણાં
હંસહંસો સાંભળવાં પડે છે અને હજી પણ
પડશે.^૫ એવો એક પણ ઉપાય મને દેખાતો નથી
કે જેથી પાંડવોનો પરાજય થાય અને આ યુદ્ધ-
માં મારા પુત્રોનો વિજય થાય.^૬

સંજયે કહ્યું:—હે રાજા ! સ્થિર થઈને સાંભ-
ળો. મનુષ્યોનો, હાથીઓનો, ઘોડાઓનો અને
રથોનો જે આ મોટો સંહાર થાય છે, તેમાં ત-
મારીજ અનીતિ મુખ્ય કારણ છે.^૭

બ્યારે શલ્યરાજાએ નવ બાણોથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન-
ને પીડા કરી, ત્યારે તેણે પણ પોલાદનાં બાણોથી
શલ્યને વિંધી નાખ્યો.^૮ તે યુદ્ધમાં અમે ધૃષ્ટ-

દુઃમનુ અફભુત પરાક્રમ એ જોયું કે તેણે ર-
ણસંગ્રામને શોભાવનાર એવા શલ્યનાં બાણોને
તોડી નાખ્યાં. તે વખતે તે બન્ને મહારથીઓમાં
ન્યૂનાધિક કોઈ જણાતું ન હતું. એક સુદૃઢ
કાળસુધી તેઓનું એકસરખું જ યુદ્ધ ચાલ્યું.^{૧૦}
હે મહારાજ ! ત્યારપછી તે યુદ્ધમાં શલ્યરાજા
એ માણી પાયેલાં તીક્ષ્ણ ભલ્લબાણથી ધૂષ્ટ-
દુઃમનુ ધનુષ્ય કાપી નાખ્યું;^{૧૧} અને જેમ મેઘ
પર્વતને જલવૃષ્ટિથી ઢાંકી દે તેમ તેને બાણો-
નો વરસાદ વરસાવીને ઢાંકી દીધો.^{૧૨} આવી રીતે
પીડિત કરેલા ધૂષ્ટદુઃમનને જોઈને અભિમન્યુ
કોપાવિષ્ટ થયો અને એકદમ વેગથી શલ્યરાજા-
ના રથ સામે ધસી આવ્યો.^{૧૩} અતિ કોપાય-
માન થયેલા અભિમન્યુ શલ્યરાજાના રથ સામે
આવી પહોંચ્યો અને તીક્ષ્ણ બાણોથી આર્તાય-
નિ (શલ્યરાજા)ને વિધવા લાગ્યો.^{૧૪} પછી ત-
મારા પુત્રો પણ તે યુદ્ધમાં અભિમન્યુને પહોંચી
વળવાની ઈચ્છાથી ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને શ-
લ્યરાજાના રથની આગળપાછળ વીંટળાઈ ઉભા
રહ્યા.^{૧૫} હે ભારત ! દુર્યોધન, વિકર્ણ, દુઃશાસન,
વિવિંશતિ, દુર્મર્ષણ, દુઃસહન, ચિત્રસેન, દુર્યુ-
ધ, સત્યવ્રત, પુરુભિત્ર-વગેરે યોદ્ધાઓ તે યુ-
દ્ધમાં શલ્યરાજાનું રક્ષણ કરતા ઉભા રહ્યા.^{૧૬, ૧૭}
હે રાજા ! તે તમારા દશેય પુત્રોની સામા ભી-
મસેન, ધૃષ્ટદુઃમન, દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો, અભિ-
મન્યુ તથા નકુલ અને સહદેવ વગેરે દશ જણ
અનેક પ્રકારનાં શસ્ત્રોને છોડતા છોડતા ચઢી આ-
વ્યા.^{૧૮, ૧૯} હે રાજા ! તમારા દુષ્ટ વિચારના
પરિણામભૂત એવા તે ઘોર સંગ્રામમાં તેઓ
બધા પરસ્પર વધ કરવાની ઈચ્છાથી સામસામા
આવી ગયા અને હર્ષયુક્ત થઈને લડવા લાગ્યા.^{૨૦}
જ્યારે તે બન્ને તરફના દશ દશ મહારથીઓ
કોધાતુર થઈને ભયંકર યુદ્ધ કરતા હતા, ત્યારે
બીજા સર્વ રથીઓ પ્રેક્ષકતરીકે ઉભા રહ્યા હતા.
અનેક પ્રકારનાં શસ્ત્રોને છોડતા તથા પરસ્પર ગ-
ર્જના કરતા તે યોદ્ધાઓ અન્યોન્યને પ્રહાર ક-
રવા લાગ્યા;^{૨૨} અને કોપાવિષ્ટ થયેલા તે યોદ્ધા-
ઓ અન્યોન્યને મારવા ઈચ્છતા હતા, અન્યોન્ય-
ને મચરડી નાખતા હતા ને પરસ્પર સ્પર્ધા ક-

રતા હતા. હે રાજા ! એ પ્રમાણે પરસ્પર એક-
બીજાની સામા આવી ગયેલા તે સર્વ ભાઈઓ
એકબીજાની સાથે કોપ કરીને મહાઓને છોડ-
તા સામસામા લડવા લાગ્યા.^{૨૩, ૨૪} તે મહા-
યુદ્ધમાં કોધાયમાન થયેલા દુર્યોધને પાણીદાર
એવા ચાર બાણોથી, દુર્મર્ષણે વીસ બાણોથી,
ચિત્રસેને પાંચ બાણોથી, દુર્યુધે નવ બાણોથી,
દુઃસહ સાત બાણોથી, વિવિંશતિએ પાંચ બા-
ણોથી તથા દુઃશાસને ત્રણ બાણોથી ધૂષ્ટદુઃમનને
વિધી નાખ્યો; ત્યારે હે રાજાન્દ્ર ! શત્રુઓને ત-
પાવનાર ધૂષ્ટદુઃમને પણ પોતાના હાથની ચતુ-
રાઈ બતાવીને તેઓમાંના દરેકને પચીસ પચીસ
બાણોનો પ્રહાર કર્યો. હે ભારત ! તે યુદ્ધમાં અ-
ભિમન્યુએ દશ દશ બાણોવડે સત્યવ્રતને તથા
પુરુભિત્રને વિધી નાખ્યા. માતૃનંદન માદ્રીપુત્રો-
એ પોતાના મામા શલ્યને તીક્ષ્ણબાણોથી વિધી
નાખ્યો. આ પરાક્રમ ઘણું અફભુત હતું ! ત્યાર
પછી હે મહારાજ ! શલ્યે પણ પોતાના મહા-
રથી ભાણેજોને ઘણાં બાણોથી ઢાંકી દીધા. એ પ્ર-
માણે બાણોથી છવાઈ ગયેલા અને પરસ્પર દાવ
વાળતા તે બન્ને વીરો જરાપણ ગભરાયા નહિ.
પછી મહાબળવાન ભીમસેને દુર્યોધનને જોઈને
આ લડાઈને અતંત લાવવાની ઈચ્છાથી ગદાને
ઝડપ કરી.^{૨૨} ઉંચા શિખરવાળા કેલાસની પેઠે
ઉંચી કરેલી ગદાવાળા મહાબાહુ ભીમસેનને
જોઈને તમારા બધા પુત્રો ભયથી પલાયનજ
કરી ગયા.^{૨૩} ત્યારે કોધાતુર થયેલા દુર્યોધને
બળવાન એવા દશહજાર હાથીઓસહિત મ-
ગધ રાજાને આજ્ઞા કરી.^{૨૪} તે દશહજાર હાથી-
ઓના સૈન્યસહિત રાજા દુર્યોધન મગધરાજાને
આગળ કરીને ભીમસેન સામે ધસી ગયો.^{૨૫}
સામેથી આવતા તે હાથીસૈન્યને જોઈને સિંહ-
સમાન ગર્જના કરતો ભીમસેન હાથમાં ગદા
લઈને રથઉપરથી નીચે ઉતરી પડ્યો;^{૨૬} અને
મુખ ફાડીને દોડતા કાળની પેઠે પર્વતના જેવી
વજનવાળી મોટી ગદા લઈને તે હાથીના સૈન્ય
સામે દોડ્યો.^{૨૭} વજ્રધારી ઈંદ્રની પેઠે ગદાથી
હાથીઓના સંહાર કરતો બળવાન ભીમસેન
યુદ્ધમાં ઘુમવા લાગ્યો.^{૨૮} મન અને હૃદયને કં-

પાવનાર એવી ભીમની ગર્જના સાંભળીને હાથીઓનાં ટોળેટોળાં આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયાં. ૩૯ પછી દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો, મહારથી અભિમન્યુ, નકુલ, સહદેવ અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન વગેરે યોદ્ધાઓ ભીમની પાછળ દોડી જઈને તેની રક્ષા કરવા લાગ્યા અને શત્રુઓનાં બાણોને અટકાવીને મેઘો પર્વત ઉપર વરસે તેમ બાણોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા. ૪૦, ૪૧ તે પાંડવયોદ્ધાઓ ક્ષુરબાણો (અસ્ત્રા જેવા આકારવાળાં)થી, ક્ષુરપ્રો (ગાયત્રી ખરી જેવા મોઢાંવાળાં)થી અને પાણી પાચેલાં તીક્ષ્ણ એવાં આંજલિક બાણો (શીંગડાં જેવાં મુખવાળાં)થી હાથીસ્વારોનાં મસ્તકોને કાપવા લાગ્યા. ૪૨ એ સમયે પડતાં મસ્તકોથી, અલંકારોથી શોભતા બાહુઓથી અને કપાતા અંકુશોવાળા હાથોથી પથ્થરની વૃષ્ટિ થતી હોય તેમ દેખાતું હતું. ૪૩

કપાયેલા મસ્તકવાળા હાથીસ્વારો, હાથીના છેડાના ભાગમાં લટકતા, ભાંગી ગયેલી શિખાઓવાળા વૃક્ષોના જેવા જણાતા હતા. ૪૪ વળી તે સમયે પાર્ષત મહાત્મા ધૃષ્ટદ્યુમ્ને મારી નાખેલા મોટા હાથીઓને પડેલા-પડતા અમે જોતા હતા. ૪૫ ત્યારપછી મગધરાજાએ ઐરાવણસમાન પોતાના હાથીને અભિમન્યુના રથ સામે હંકાર્યો. ૪૬ પોતાની સામે આવતા તે મગધરાજાના હાથીને જોઈને શત્રુઓનો નાશ કરનાર અભિમન્યુએ એકજ બાણવડે તેને મારી નાખ્યો. ૪૭ શત્રુઓનાં નગરને છતનાર અભિમન્યુએ રૂપેરી અગ્રભાગવાળા એક બીજા બાણવડે તે વાહનવિનાના મગધરાજાનું મસ્તક પણ ઉડાવી દીધું. ૪૮ તે વેળાએ ભીમસેન પણ હાથીઓની સેનામાં ફરતો હતો; અને ઇંદ્ર જેમ પર્વતોનો નાશ કરે તેમ હાથીઓનો નાશ કરતો હતો. ૪૯ ભીમસેનના એકજ પ્રહારથી માર્યા ગયેલા કેટલાએક હાથીઓ, વજ્રથી તોડી નાખેલા પર્વતોની પેઠે પડતા અમારા જોવામાં આવ્યા હતા. ૫૦ કેટલાએક હાથીઓના દાંત ભાંગી ગયા હતા, તો કેટલાએકનાં ગંડસ્થળ તૂટી ગયાં હતાં. વળી કેટલાએક હાથીઓની સાથ-જો ભાંગી ગઈ હતી, તો કેટલાએક પર્વતસમા-

ન હાથીઓનાં પીઠનાં હાડકાં ભાંગીજવાથી તેઓ મરણ પામતા હતા; ત્યારે કેટલાએક હાથીઓ ખૂંચે પાડતા હતા અને કેટલાએક છુંદાઈ ગયા હતા. વળી કેટલાએક હાથીઓ રણસંગ્રામથી વિમુખ થતા હતા, કેટલાએક ભયભીત થઈને રણસંગ્રામમાંથી નાસી જતા હતા, કેટલાએક મળમૂત્ર કરી રહ્યા હતા, કેટલાએક પર્વતના જેવા મોટા હાથીઓ તો ભીમસેનના જવા-આવવાના માર્ગમાં પડેલા હતા; કેટલાએકના મોઢામાં ફીણ આવી ગયાં હતાં તથા કેટલાએક હાથીઓ તો ગંડસ્થળોના તૂટી જવાથી લોહીને ઓકતા હતા અને વિર્જીલ થઈને મોટા પર્વતોની પેઠે પૃથ્વી ઉપર પડતા હતા. આવી રીતે ઘણા હાથીઓને મરણપામેલા અમે જોયા હતા. ૫૧-૫૪ એ વખતે હાથીઓની ચરબી, મજ્જા, મેદ તથા લોહીથી ખરડાઈ ગયેલા દેહવાળા ભીમસેન, હાથમાં દંડ લઈ ફરતા યમસરખો દેખાતો રણસંગ્રામમાં ધૂમતો હતો. ૫૫ હાથીઓના લોહીથી ખરડાયેલી ગદાવાળો ભીમસેન, આ વખતે પિનાક ધનુષ્યવાળા શંકરના જેવો ઘોર અને ભયંકર દેખાતો હતો. ૫૬ ક્રોધાયમાન થયેલા ભીમસેનથી માર ખાતા હાથીઓ દુઃખી થઈને આમ તેમ દોડાદોડ કરતા હતા અને તમારી સેનાને ચગદી નાખતા હતા. ૫૭ આવી રીતે યુદ્ધ કરતા ભીમસેનનું અભિમન્યુ વગેરે મહારથીઓ જેમ દેવો ઇંદ્રનું રક્ષણ કરે તેમ ચારે બાજુથી રક્ષણ કરતા હતા. ૫૮ હાથીઓનાં લોહીથી ખરડાયેલી ગદાને ધારણ કરનારા ભીમસેન, સાક્ષાત્ યમરાજાના જેવો ભયંકર દેખાતો હતો. ૫૯ તે રણસંગ્રામની સર્વ દિશાઓમાં ગદા લઈને ધૂમતા ભીમસેનને, પ્રલયકાળે નૃત્ય કરતા શંકરના જેવો અમે જોયો. ૬૦ હે મહારાજ ! તે યુદ્ધમાં કચ્ચરઘાણ વાળતી ભીમસેનની ગદા સાક્ષાત્ કાળદંડ જેવી અને ઇંદ્રના વજ્રસમાન શબ્દ કરતી અતિ ભયંકર સ્વરૂપવાળી અમારા જોવામાં આવી. ૬૧ વળી તે ગદા હાથીઓના કેશ અને મજ્જાથી ભિન્ન થઈ હતી તથા તેમના લોહીથી ખરડાયેલી હતી; એટલે ક્રોધાયમાન થઈને પશુઓનો સંહાર કરતા શંકરના પિનાકધ-

નુબ્યના જેવી જણાતી હતી.^{૧૨} જેમ કોઈ ગો-
વાળીઓ પોતાની લાકડીથી પશુઓને હાંકીકાઢે,
તેમ ભીમસેન, પોતાની ગદાથી તે હાથીઓના
સૈન્યને હાંકી કાઢતો હતો.^{૧૩} આવી રીતે ભી-
મની ગદાથી અને બીજા યોદ્ધાઓનાં બાણોથી
માર ખાતા તે હાથીઓ આમ તેમ દોડી રહ્યા
હતા અને તમારા સૈન્યને છુદી નાખતાહતા.^{૧૪}
એ પ્રમાણે જેમ મોટો વાયુ વાદળાંઓને વિખેરી
નાખે તેમ તે ભીમસેને પણ સર્વ હાથીઓને
વિખેરી નાખીને, જેમ મહાદેવ હાથમાં ત્રિશુલ
લઈને શ્મશાનમાં ઉભા રહે તેમ તે એકલો
હાથીઓના એ તુમુલ રણસંગ્રામમાં ઉભો
રહ્યો હતો.^{૧૫}

ઇતિ શ્રીમહાં ભીષ્મં ભીષ્મવધપર્વમાં
“ચતુર્થ દિવસે ભીમયુદ્ધ” એ વિષયનો
અધ્યાય દર મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૩ મો

ભીમનું ઘોર કર્મ તથા સાત્યકિ અને
ભૂરિશ્રવાનો સમાગમ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

હતે તસ્મિન્ગજાનીકે પુત્રો દુર્યોધનસ્તવ ।

ભીમસેનં વ્રતેત્યેવં સર્વસૈન્યાન્યચોદયત્ ॥૧॥

સંજયે કહ્યું:-એ પ્રમાણે પોતાના હાથી-
સૈન્યનો નાશ થયો ત્યારે તમારા પુત્ર દુર્યોધને,
“ભીમસેનને મારો” એમ સર્વ સૈન્યને આજ્ઞા
કરી.^૧ આવી રીતે તમારા પુત્રની આજ્ઞા થવાથી
સર્વ સૈન્યેએ ભયંકર શબ્દથી ગર્જના કરતા
ભીમસેન સામે ધસારો કર્યો.^૨ અપાર-છેડાવિ-
નાના, દેવોથી પણ દુઃસહ, પૂર્ણિમાને દિવસે ઉ-
છળી રહેલા સસુદ્રની પેઠે ધસી આવતા, રથો,
હાથી અને ઘોડાઓથી ભરપૂર, શંખો અને દુંદ-
ભિઓથી ગાજતા, અનંત રથો અને પાયદળો-
વાળા રાજાઓરૂપ સ્થિર (દ્રઢ) ધરાવાળા, બાણો
બીજા સસુદ્ર હોય તેમ તે યુદ્ધભૂમિ ઉપર જ-
ણાતા એવા તે અક્ષોબ્ય સેનાસાગરને ભીમસે-
ને વેળાની પેઠે (કાંઠાની પેઠે) રોકી રાખ્યો.^{૩-૫}
તે સમયે મહાત્મા ભીમસેનનું મનુષ્યોથી ન

બની શકે તેવું અતિ અદ્ભુત કર્મ અમારા જો-
વામાં આવ્યું.^૬ જરાપણ ગભરાયાવિના ભી-
મસેને, અથો, રથો અને હાથીઓસહિત એવા
સર્વ રાજાઓને પોતાની ગદાથી આગળ વધતા
અટકાવ્યા.^૭ મહારથીઓમાં શ્રેષ્ઠ ભીમસેને ગ-
દાથી સર્વ સૈન્યોને અટકાવી દીધાં અને પોતે
મેરુપર્વતની માફક સ્થિર થઈને ત્યાં ઉભો રહ્યો.
એ પ્રમાણે તુમુલ, ઘોર, પરમ દારુણ અને જોખ-
મભરેલો પ્રસંગ આવી પડ્યો હતો; ત્યારે બ-
ળવાન ભીમસેનને તેના પુત્રોએ, ભાઈઓએ, ધૂ-
ષ્ટદુષ્ટને, અભિમન્યુએ તથા અનિત શિખંડી-
એ જરા પણ વેગળો કર્યો ન હતો.^{૧૦} ત્યાર-
પછી માત્ર લોહાનીજ બનાવેલી ભારે ગદાને
ઉઠાવીને હાથમાં દંડવાળા યમની પેઠે ભીમસેન
તમારા યોદ્ધાઓ તરફ દોડ્યો.^{૧૧} રથોના ચૂરા
કરતો, ઘોડાઓને છુદી નાખતો, હાથીના વેગથી
રથોને ધસડી જતો તે ભીમસેન, પ્રલયકાળના
અગ્નિની પેઠે સંહાર કરતો યુદ્ધમાં ધૂમતો હતો.
સાથળના વેગથી રથોના સમૂહોને ખેંચી જતો
ભીમ, હાથી જેમ નીલ નામના ઘાસને કચડી
નાખે તેમ સૈન્યોનો કચ્ચરધાણ વાળવા લાગ્યો.
રથો ઉપરથી રથોઓને, હાથી ઉપરથી હાથી-
સ્વારોને, ઘોડાઓ ઉપરથી ઘોડેસ્વારોને
તથા પગપાળા બીજા યોદ્ધાઓને ભોંય ઉપર
પટકતો ભીમસેન પોતાની ગદાવડે, જેમ વાયુ
પોતાના બળવડે વૃક્ષોને કંપાવી દે તેમ સર્વ
યોદ્ધાઓને કંપાવવા લાગ્યો.^{૧૪, ૧૫} એ પ્રમાણે
મહાબાહુ ભીમસેને તમારા પુત્રના સૈન્યમાં ઘણા-
નો સંહાર કરવા માંડ્યો. આ વખતે હાથી, ઘોડા
વગેરેનો નાશ કરતી તે ભીમની ગદા મજબૂત,
ચરબી, માંસ અને લોહીથી લેપાયેલી મહાભ-
યંકર દેખાતી હતી. ત્યાં ત્યાં મારી નાખેલા
મનુષ્યો, હાથી અને ઘોડાઓથી તે રણભૂમિ
મૃત્યુના રહેઠાણસમાન થઈ ગઈ હતી. કોપા-
વિષ્ટ થઈને પશુઓનો સંહાર કરતા રુદ્રના પિ-
નાક ધનુષ્ય જેવી, કાળદંડસમાન ઉગ્ર અને
ધંદ્રના વજ્રસમાન શબ્દ કરતી ભીમસેનની એ
પ્રાણહારક ભયંકર ગદાને સર્વે લોકો જોઈ રહ્યા
હતા.^{૧૬-૧૮} ત્યારે બાણ ગદાને ફેરવતા મહા-

તમા ભીમસેનનું તે સમયનું મહાધોર સ્વરૂપ પ્રલય વખતના કાળ જેવું દેખાતું હતું.^{૨૦} એ પ્રમાણે વારંવાર પોતાની ગદાને ચોતરફ ફેરવતા અને તેથીજ સામે આવતા મૃત્યુસમાન દેખાતા ભીમસેનને જોઈ, સર્વ ચોદાઓ ગભરાઈ ગયા.^{૨૧} હે ભારત ! ભીમસેન પોતાની ગદા ઉગારીને જ્યાં જ્યાં દંડિત ફેંકતો, ત્યાં ત્યાં તમારાં સૈન્યો નાસભાગ કરી મૂકતાં.^{૨૨} એ પ્રમાણે સર્વ સૈન્યોને પોતાના બળથી ઘાયલ કરતા, અતુલ પરાક્રમવાળા તથા મોઢું ફાડીને સૈન્યોનો આસ કરી જતા કાળસમાન દેખાતા, ભયંકર કર્મ કરતા એવા તે ગદાધારી ભીમને જોઈને પિતામહ ભીષ્મ એકદમજ ત્યાં ચઢી આવ્યા.^{૨૩, ૨૪} ગર્જનાપૂર્વક વરસતા મેઘની પેઠે સૂર્યસમાન તેજસ્વી મોટા રથમાં બેસીને, રથના ઘોષની સાથે બાણોની વૃષ્ટિથી રણભૂમિને છાઈ દેતા અને તેથીજ ફોડેલા સુખવાળા કાળસમાન જણાતા ભીષ્મને જોઈને અત્યંત ક્રોધાયમાન થયેલો મહાબાહુ ભીમસેન તેમનાતરફ ધસી ગયો.^{૨૫, ૨૬} તેજ ક્ષણે સાત્યપ્રતિજ્ઞાવાળો શિનિપુત્ર સાત્યકિ પણ ભીષ્મની સામે આવી પહોંચ્યો અને પોતાના દંઢ ધનુષ્યથી શત્રુઓનો સંહાર કરતો તમારા પુત્રના સૈન્યને કંપાવવા લાગ્યો.^{૨૭} હે ભારત ! રૂપેરી રંગના ઘોડાઓથી સામે ધસી આવતા અને અણીદાર તીક્ષ્ણ બાણોને ફેંકતા સાત્યકિને તમારા સૈન્યની સર્વ દુકડીઓ રોકી શકી નહિ;^{૨૮} પરંતુ આવી રીતે ધસી આવતા તે સાત્યકિને વચમાંજ રાક્ષસ અલંબુષે દશ બાણોથી વિધી નાખ્યો. ત્યારે તેણે પણ સામેથી ચાર બાણો મારીને અલંબુષને વિધ્યો અને પોતે રથ લઈને આગળ ધસવા લાગ્યો.^{૨૯} એ પ્રમાણે પાછળ પડેલા સાત્યકિને શત્રુઓના મધ્યભાગમાં આવી પહોંચેલો તથા કૌરવોને ત્રાસ પમાડતો અને યુદ્ધમાં વારંવાર ગર્જના કરતો જોઈને તમારા ચોદાઓ, વાદળાંઓ જેમ વાયુના વેગથી પર્વત ઉપર વરસે તેમ તે સાત્યકિ ઉપર બાણોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા,^{૩૦} તો પણ મધ્યાહ્નના તપતા સૂર્યની જેમ કોઈ પણ ચોદાઓ તેને થોભાવી શક્યા નહિ; પરંતુ

સોમદત્તના પુત્ર ભૂરિશ્રવાવિના બીજા સર્વ ચોદાઓ ઉલટા ખિન્ન થઈ ગયા-હિંમત હારી ગયા. હે ભારત ! એ પ્રમાણે પોતાના રથોચોદાઓને પાછા હટાવી દેતા તે સાત્યકિને જોઈને સોમદત્તના પુત્ર મહાત્મા ભૂરિશ્રવાએ હાથમાં ધનુષ્ય લીધું અને લડવાની ઇચ્છાથી સાત્યકિસામે ધસારો કર્યો.^{૩૧-૩૩}

ઈતિ શ્રીમહાભીષ્મભીષ્મવધ પર્વમાં 'સાત્યકિ અને ભૂરિશ્રવાનો સમાગમ' એ વિષયનો અધ્યાય ૬૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૪ મો

ચોથા દિવસની સમાપ્તિ-ભીમનું યુદ્ધ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

તતો ભૂરિશ્રવા રાજન્ સાત્યકિ નવમિ શૈરઃ ।

પ્રાવિધ્યદ્મશસંકુદ્રસ્તોત્રૈરિવમહાદ્રિપઃ ॥૧॥

સંજયે કહ્યું:-હે રાજન્ ! પછી અત્યંત ક્રોધાયમાન થયેલા ભૂરિશ્રવાએ સાત્યકિને, જેમ મોટા હાથીને અંકુશો મારીને વિધે તેમ નવ બાણોનો પ્રહાર કરીને વિધી નાખ્યો.^૧ ત્યારે અમેયાત્મા સાત્યકિએ પણ ભૂરિશ્રવાને સર્વ લોકના દેખતાં નમેલાં પર્વવાળાં બાણોનો પ્રહાર કરીને નિવાર્યો.^૨ પછી દુર્યોધનરાજ પોતાના ભાઈઓને લઈને તે યુદ્ધમાં ભૂરિશ્રવાની આગળ પાછળ રક્ષણ કરવાને સાવધ થઈને વીંટાઈ વળ્યો. ત્યારે મહાતેજસ્વી એવા પાંડવો પણ યુદ્ધમાં મચી પડેલા સાત્યકિની ચારે બાજુ સાવધાન થઈને રક્ષણ કરવામાટે વીંટળાઈને ઉભા રહ્યા.^૪ હે ભારત ! એ વેળા ભીમસેન એકદમ ક્રોધાતુર થઈ ગયો અને પોતાની ગદા ગ્રહણ કરીને દુર્યોધન વગેરે તમારા સર્વ પુત્રોને ઘેરી વળ્યો.^૫ ત્યારે ક્રોધાયમાન થયેલો તમારો પુત્ર નંદક, હનરો રથો લઈને મહાબળવાન ભીમસેનને પથ્થરસમાન તીક્ષ્ણ પીછાંવાળાં છ બાણોથી વિધવા લાગ્યો. વળી દુર્યોધને પણ અતિ ક્રોધ કરીને મહારથી ભીમસેનને તીક્ષ્ણ નવ બાણોથી છાતીમાં પ્રહાર કર્યો એટલે મહાબાહુ ભીમસેન પોતાના શ્રેષ્ઠ રથ ઉપર ચઢી ગયો અને વિશોક

નામના પોતાના સારથિને આ પ્રમાણે કહે-
વા લાગ્યો:-“આ મહારથી કૌરવો શરા થઈને
યુદ્ધમાં આવી પહોંચ્યા છે અને ઘણાજ ક્રોધાય-
માન થઈને મનેજ મારી નાખવા તૈયાર થયા
છે. ઘણા વર્ષના ચિંતવેલો અમારો મનોરથ
આજે સફળ થયો છે; કારણકે હું આજે સર્વ
ભાઈઓને જોવા પામ્યો છું. હે અશોક (વિશોક)
સારથિ! જે સ્થળે આ રથોનાં ચક્રોથી અને
ખાણોનાં સમૂહથી ઉડેલી રજ આકાશમાં અને
દિશાઓમાં પહોંચે છે, તે સ્થળે રાજા દુર્યોધન
પોતે અને મદોતકટ એવા તેના ભાઈઓ-કુલપુ-
ત્રો કવચ ધારણ કરીને ઉભા છે, એ બધાને
આજે તારા દેખતાં હું હણી નાખીશ; માટે હે
સારથિ! મારા ઘોડાઓને તે તરફ હાંક અને
તું પણ આ યુદ્ધમાં બરાબર સાવધ રહે.” હે
રાજા! ભીમસેન એ પ્રમાણે પોતાના સારથિને
કહીને સુવર્ણભૂષિત એવાં તીક્ષ્ણ ખાણોથી ત-
મારા પુત્રને વિધી નાખ્યો અને નંદકને પણ
ત્રણ ખાણો મૂકીને નંદકની છાતીમાં પ્રહાર
કર્યો.^{૧૬-૧૭} ત્યારે દુર્યોધને પણ મહાબળ-
વાન ભીમસેનને સાઠ ખાણોનો પ્રહાર કર્યો તથા
તેના સારથિ વિશોકને પણ તીક્ષ્ણ ત્રણ ખાણો
માર્યા.^{૧૯} વળી હે રાજા! હસતો હોય તેમ
મુખ મલકાવીને તમારા પુત્રે તીક્ષ્ણ એવાં ત્રણ
ખાણો મારીને ભીમસેનના દ્વેદીપ્યમાન ધનુષ્યને
સુહિપ્રદેશમાંથી છેદી નાખ્યું.^{૧૭} આવી રીતે ત-
મારા ધનુર્ધારી પુત્રે તીક્ષ્ણ ખાણોથી પીડેલા
પોતાના સારથિ વિશોકને જોઈને, તે ન
સાંખી શકવાથી ક્રોધાયમાન થયેલો ભીમ-
સેન, હે રાજા! તમારા પુત્રનો વધ કરવા-
માટે બીજા દિવ્ય ધનુષ્યને સજ્જ કરવા લા-
ગ્યો અને તે ધનુષ્યપર પીછાંવાળું ક્ષુરપ્ર
ખાણ ચઢાવી છોડ્યું તથા તે ખાણથી રાજા દુ-
ર્યોધનના ધનુષ્યને તેણે કાપી નાખ્યું.^{૧૮-૨૦}
આમ થવાથી ક્રોધપૂર્ણ થયેલા તમારા પુત્ર દુ-
ર્યોધને કપાયેલા તે ધનુષ્યનો ત્યાગ કર્યો અને
તુરત બીજા વેગવાળા ધનુષ્યને હાથમાં લીધું;^{૨૧}
અને તે ધનુષ્ય ઉપર કાળ-મૃત્યુસમાન એવું
ઘોર ખાણ સાંધીને ભીમસેનની છાતીમાં પ્રહાર

કર્યો.^{૨૨} તે ખાણના પ્રહારથી વ્યથા પામેલો
ભીમસેન, રથની બેસણીપર બેસી ગયો અને
મૂર્છાવશ થઈ ગયો.^{૨૩} આવી રીતે ભીમસેનને
મૂર્છાવશ થયેલો જોઈને અભિમન્યુ વગેરે મોટા
ધનુર્ધારી મહારથી યોદ્ધાઓ તે સહન કરી શ-
ક્યા નહિ.^{૨૪} તેઓએ સાવધાન થઈને તમારા
પુત્ર ઉપર તીક્ષ્ણ તેજવાળાં ખાણોની તુચ્છ
વૃષ્ટિ કરી મૂકી.^{૨૫} પછી મહાબળવાન ભીમ-
સેન પણ સાવધ થયો અને દુર્યોધનને ત્રણ
ખાણોથી તથા ફરી પાંચ ખાણોથી વિધવા
લાગ્યો.^{૨૬} વળી મોટા ધનુર્ધારી ભીમસેન
રૂપેરી અગ્રભાગવાળાં પચીસ ખાણોથી શલ્યને
પણ વિધી નાખ્યો. એ પ્રમાણે ખાણોથી વિધા-
યેલો શલ્ય રણસંગ્રામમાંથી દૂર ખસી ગયો.
પછી સેનાપતિ સુષેણ, જનસંધ, સુલોચન,
ઉગ્ર, ભીમરથ, ભીમ, વીરબાહુ, અલોકપ, દુ-
ર્મુખ, દુઃપ્રધર્ષ, વિવિત્સુ, વિકટ અને સમ-આ
તમારા ચૌદ પુત્રો ભીમસેન સામા ધસી આવ્યા.
ક્રોધથી લાલ નેત્રવાળા તેઓ ખાણોને છોડતા
છોડતા ભીમ સામા ધસી આવ્યા અને એકી
સાથે ભીમસેનને વિધવા લાગ્યા.^{૩૦} આવી રીતે
પોતાની સામે આવેલા તમારા પુત્રને જોઈને
મહાબળવાન વીર ભીમસેન ગલોદ્ગાં ચાટતાં ચા-
ટતાં પશુઓ ઉપર જેમ વરૂં તૂટી પડે તેમ ત-
મારા સૈન્યમાં તૂટી પડીને, ગરુડની પેઠે વેગ
ધારણ કરી, એક ક્ષુરપ્ર ખાણથી સેનાપતિ-
નું મસ્તક ઉડાવી દીધું.^{૩૧,૩૨} વળી જરા હસીને
આનંદિત થયેલા મહાબળવાળા ભીમસેન ત્રણ
ખાણોથી જનસંધને વિધીનાખ્યો અને તેને ચમ-
દારમાં પહોંચાડી દીધો;^{૩૩} તેમજ સુષેણને પણ
મારી નાખીને મૃત્યુલોકમાં વિદાય કર્યો તથા એક
ભલ્લ ખાણથી, કુંડળથી સુશોભિત ચંદ્રના જેવા
ઉગ્ર કુમારના મસ્તકને મુકુટસાથે રણભૂમિમાં ર-
ગદોળી નાખ્યું. વળી પણ તે વીર ભીમસેન સિ-
ત્તર ખાણોનો પ્રહાર કરીને ઘોડા, ધ્વજ અને
સારથિસહિત વીરબાહુને પરલોકમાં પહોંચાડી
દીધો; તથા હે રાજા! દુર્મદ એવા ભીમ
અને ભીમરથ નામના તમારા બે પુત્રને પણ
ભીમસેને હસતો હોય તેમ મોટું મલકાવીને

મારી નાખ્યા. તે પછી સુલોચનને પણ એક ક્ષુદ્ર આણુથી વિધીને સર્વ સૈન્યોનાં દેખતાં હણી નાખ્યો. હે રાજન્ ! પછી ત્યાં બાકી રહેલા તમારા પુત્રો, ભીમસેનનું પરાક્રમ જોઈને ભયથી વિહ્વળ થયેલા, તે મહાત્માના હાથનો માર ખાતા દશે દિશાઓમાં પલાયન થઈ ગયા. ત્યારપછી શાંતનુકુમાર ભીષ્મે સર્વ મહારથીઓને કહ્યું:—“કોધાયમાન થયેલો આ ભીમસેન, રણસંગ્રામમાં પોતાની સામે આવેલા મહારથી કૌરવોને તથા પોતાના ઉગ્ર ધનુષ્યને ધારણ કરીને મોટા મોટા આગેવાનોને, મુખ્ય મુખ્ય નેતાઓને તથા એકત્ર થયેલા શૂરાઓને મારી નાખે છે, માટે તેને સત્વર પકડો.” ૪૦, ૪૧ આવી રીતે ભીષ્મનાં વચન સાંભળીને એકદમ કોધાયમાન થયેલા દુર્યોધનના સર્વ સૈનિકોએ મહાબળવાન ભીમસેનની સામે ધસારો કર્યો. હે રાજ ! ભગદત્ત, મહોન્મત્ત હાથી ઉપર બેસીને જ્યાં ભીમસેન ઉભો હતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો; ૪૩ અને તુરંતજ મેઘ જેમ સૂર્યને અદૃશ્ય કરે, તેમ બાણો મૂકીને ભીમસેનને તે રણભૂમિમાં અદૃશ્ય કરી દીધો. ૪૪ આ પ્રમાણે ભીમસેનને અદૃશ્ય થયેલો જોઈને અભિમન્યુ આદિ મહારથીઓ સહન કરી શક્યા નહિ; અને પોતાના બાહુબળનો આશ્રય કરીને બાણોની વૃષ્ટિ કરીને તે ભગદત્તને ચારે બાજુએથી ઘેરી વળ્યા તથા તેના હાથીને ચારે બાજુથી બાણોની વૃષ્ટિ કરીને વિધવા લાગ્યા. ૪૫-૪૬ હે રાજન્ ! તે સમયે સમગ્ર મહારથીઓનાં અનેક પ્રકારનાં તીક્ષ્ણ બાણોના વરસાદથી ચારેબાજુ વિધાયેલો ભગદત્તનો પ્રાગુજ્યોતિષ નામનો હાથી શરીરમાંથી નીકળેલા લોહીથી, સૂર્યનાં કિરણોથી રંગાયેલા મોટા મેઘસમાન દેખાતો હતો. ૪૭, ૪૮ મદને ઝરતા તે હાથીને જ્યારે ભગદત્તે હાંક્યો, ત્યારે કાળે પ્રેરેલા યમની પેઠે તે હાથી, સર્વ ચોદાઓ તરફ દોડ્યો. ૪૯ બમણા વેગથી પાદપ્રહાર કરી પૃથ્વીને કંપાવતા તે હાથીનું મહાન સ્વરૂપ જોઈને, સર્વ મહારથીઓ તેને અસહ્ય માનવા લાગ્યા તથા ગભરાઈ ગયા. પછી હે મહારાજ ! કોધાયમાન થયેલા ભગદત્તરાજાએ,

નમેલાં પર્વવાળાં બાણથી ભીમસેનને છાતીમાં પ્રહાર કર્યો. આવી રીતે ભગદત્તે છાતીમાં વિધેલો મહાધનુર્ધારી ભીમસેન મૂર્ચ્છાવશ થયો અને પોતાના રથની ધ્વજના દંડનો આશ્રય કરવા લાગ્યો. એ પ્રમાણે ભીમસેનને મૂર્ચ્છિત જોઈને તથા બીજા મહારથીઓને ભય પામેલા જોઈને પ્રતાપી ભગદત્ત, મોટા શબ્દથી ગર્જના કરવા લાગ્યો. હે રાજન્ ! ત્યાર પછી ભીમસેનનો પુત્ર રાક્ષસ ઘટોત્કચ, પોતાના પિતાને તેવી દશામાં જોઈને કોધાતુર થઈ ત્યાંજ અંતર્ધાન થઈ ગયો અને સામાન્ય મનુષ્યોને ભય ઉપજાવે તેવી દારુણ માયા તેણે રચી. ૫૫ એક નિમેષકાળમાં તો તે રાક્ષસ પોતાનું ભયંકર સ્વરૂપ પ્રકટ કરીને માયાથી રચેલા ઐરાવણ હાથીઉપર બેઠેલો દેખાયો. ૫૬ તેની પાછળ બીજા પણ દિગ્ગજે—અંજન, વામન, મહાપદ્મ અને સુપ્રભ વગેરે હતા. વળી તે હાથીઓ ઉપર બીજા રાક્ષસો પણ બેઠેલા હતા. હે રાજન્ ! તે બધા હાથીઓ મોટાં શરીરોવાળા અને ત્રણે ઠેકાણેથી મદ ઝરતા હતા. વળી તે હાથીઓ વીર્ય, તેજ અને બળથી યુક્ત હતા તથા અતુલ પરાક્રમવાળા હતા. પછી શત્રુને તપાવનાર ઘટોત્કચે હાથીસહિત ભગદત્તનો નાશ કરવાની ઇચ્છાથી પોતાના હાથીને તે તરફ હાંક્યો અને બળવાન એવા બીજા રાક્ષસોએ પણ પોતાના હાથીઓને તે તરફ હાંક્યા. તે સમયે ચાર ચાર દાદોવાળા તે હાથીઓ ચારે દિશાઓમાંથી સંજ્ઞ થઈને ધસી આવ્યા અને ભગદત્તના હાથીને દંતશૂળોથી પીડવા લાગ્યા. ૫૭-૬૧ એ પ્રમાણે તે હાથીઓથી પીડાતો તથા બાણોના પ્રહારથી ઘાયલ થયેલો ભગદત્તનો હાથી વેદનાથી દુઃખી થઈને ઇંદ્રના વજ્રસમાન શબ્દ કરતો મોટી ચીસો પાડતો હતો. ૬૨ તે વેળાએ ભગદત્તના હાથીની ભયંકર ચીસો સાંભળીને ભીષ્મપિતામહે દ્રોણાચાર્યને તથા દુર્યોધનને આ પ્રમાણે કહ્યું:— ૬૩ “આ મહાધનુર્ધારી ભગદત્તરાજા, દુરાત્મા ઘટોત્કચ જોડે લડે છે, પણ તે સંકટમાં આવી પડ્યો છે. આ રાક્ષસ મોટા પ્રયત્ન શરીરવાળો છે અને ભગદત્ત

રાજા પણ ઘણું ક્રોધી છે, તેથી તે બન્નેનો મેળાપ કાળ અને મૃત્યુસમાન છે. પેલી તરફથી પાંડવોના હર્ષનાદ સંભળાય છે તથા આ તરફથી ભય પામેલા હાથીની મોટી ચીસો સંભળાય છે; ૧૪-૧૯ માટે આપણે ત્યાં જવું તેજ કલ્યાણકારક છે અને આપણા તે રાજાને બચાવવો જોઈએ. જો આપણે તુરતજ તેની રક્ષા નહિ કરીએ તો આ યુદ્ધમાં તે મૃત્યુ પામશે; ૨૦ માટે હે મહાપરાક્રમી વીરો ! ઉતાવળ કરો, આપણે ત્યાં તુરત જઈએ; કારણ કે રૂવાં ખડાં કરી દે તેવું ઘેર યુદ્ધ ત્યાં ચાલે છે. આપણા સેનાપતિ ભગદત્ત ભક્ત, કુલપુત્ર અને શૂરો છે; માટે તેનું અવશ્ય રક્ષણ કરવું જોઈએ. ” ૨૬

આવી રીતનાં ભીષ્મનાં વચન સાંભળીને સર્વ મહારથીઓ, દ્રોણ અને ભીષ્મને આગળ કરીને ભગદત્તનું રક્ષણ કરવામાટે ઘણા વેગપૂર્વકે જ્યાં ભગદત્ત હતો તે તરફ દોડી ગયા. તેઓને ત્યાં ગયેલા જોઈને યુધિષ્ઠિર આદિ પંચાલયોદ્ધાઓ પાંડવોની સાથે તેઓની પૂઠે પડ્યા. પછી તે સૈન્યોને જોઈને રાક્ષસેન્દ્ર ઘટોત્કચે વજ્રની ગર્જનાસમાન મહાન નાદ કર્યો. તેનો આ ભયંકર શબ્દ સાંભળીને તથા હાથીઓને લડતા જોઈને શાંતનુકુમાર ભીષ્મ ફરી પણ દ્રોણાચાર્યને કહેવા લાગ્યા:—“ દુરાત્મા ઘટોત્કચની સાથે હાલમાં સંગ્રામ કરવો મને ગમતો નથી; કારણકે અત્યારે તે બળ અને વીર્યથી પૂરા જોશમાં છે અને સહાયસહિત છે, એટલે હાલ તો ઈર્ષથી પણ જીતી શકાય તેમ નથી. વળી પ્રહાર કરવામાં કુશળ છે તથા નિશાનો વિધવામાં ઘણું ચતુર છે. આપણાં વાહનો અત્યારે થાકી ગયાં છે તથા આપણે પણ આખો દિવસ પાંડવો અને પાંચાલોસાથે લડી લડીને લગભગ ધાયલ થયા છીએ, માટે અત્યારે જય ઉપર આવેલા પાંડવો સાથે યુદ્ધ કરવું મને ઠીક લાગતું નથી, જેથી આજે તો સેનાને પાછી વાળી લ્યો. આવતીકાલે શત્રુઓની સાથે લડીશું. ” આવી રીતે ભીષ્મનું વચન સાંભળીને ઘટોત્કચના ભયથી કાયર થયેલા કૌરવોએ કોઈ પણ અહાનું કાઢીને સેનાને પાછી વાળી. ૩૦

હે ભારત ! જો પ્રમાણે કૌરવો અત્યારે પાછા ફર્યા, ત્યારે વિજયી બનેલા પાંડવો મોટા અવાજથી સિંહનાદો કરવા લાગ્યા અને શંખો વગાડવા લાગ્યા. ૩૬ હે ભરતર્ષભ ! આવી રીતે પાંડવોનું અને કૌરવોનું તે દિવસનું યુદ્ધ ઘટોત્કચને આગળ કરીને થયું હતું. ૪૦ હે રાજન્ ! પછી રાત્રિનો સમય થતાં પાંડવોથી હારેલા કૌરવો શરમાતા શરમાતા પોતાની છાવણી તરફ ગયા. ૪૧ બાણોના પ્રહારથી ધાયલ શરીરવાળા મહારથી પાંડવો પણ તે દિવસના યુદ્ધમાં પ્રકુલ્લિત થઈને પોતાના તંબુઓમાં જવા લાગ્યા. ૪૨ તે સમયે હે મહારાજ ! તેઓ ઘણા આનંદિત થઈને ભીમસેન તથા ઘટોત્કચને આગેવાન કરીને અન્યોન્યનાં વખાણ કરતા હતા. વળી અનેક પ્રકારનાં વાજીત્રોને વગાડવાપૂર્વકે ગર્જના કરતા, શંખોના શબ્દસહિત સિંહનાદો કરતા હતા. ૪૪ હે રાજન્ ! વધારે વધારે હર્ષનાદો કરતા તથા પૃથ્વીને કંપાવતા તે મહાત્માઓ, તમારા પુત્ર દુર્યોધનનાં મર્મસ્થાનોને સ્પર્શ કરતા હતા. આવી રીતે અનેક પ્રકારનો આનંદ કરતા તેઓ પોતાના તંબુઓ તરફ ગયા. હે પરંતપ ! તે વેળાએ દુર્યોધનરાજા તો પોતાના ભાઈઓનાં મરણથી દીન થઈ ગયો હતો; અને શોકનાં અશ્રુઓથી પૂર્ણ થઈને એક યુદ્ધતંકાળસુધી તો વિચારમાંજ પડી ગયો હતો. ત્યારપછી તે દુર્યોધને પોતાની છાવણીની પૂરેપૂરી તપાસ કરી અને પાછો ફરીથી ભાઈઓના દુઃખથી કૃશ થયેલો વિચારમાં ને વિચારમાં ગરક થઈ ગયો.

ઇતિ શ્રીમહાભારત-ભીષ્મપર્વમાં
‘ચતુર્થદિવસાવહારે’ એ વિષયનો અધ્યાય
૬૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૫ મો

વિદ્યોપાખ્યાન

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

મયં મે મહાજાતં સમયઐવ સંજય ।

મૃત્વા પાંડુ મારાણાં કર્મ દેવૈઃ સુદુષ્કર ॥૧॥

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું:-હે સંજય ! દેવોએ પણ કરવાને અશક્ત એવું પાંડવોનું કર્મ સાંભળીને મને ઘણેજ ભય અને વિસ્મય થયો છે; અને વળી મારા પુત્રોનો પરાજય સાંભળીને “હવે શું થશે ?” એ વિષયની મને ચિંતા થયા કરે છે.^૧ હે સંજય ! અવશ્ય વિદુરનાં વાક્યો મારા હૃદયને બાળી નાખશે; કારણકે દેવયોગે બધું તેવુંજ દેખાય છે.^૨ જ્યાં ભીષ્મ વગેરે શસ્ત્રને બાળનારા ઉત્તમ યોદ્ધાઓ છે, ત્યાં પણ પાંડવસૈન્યના યોદ્ધાઓ યુદ્ધ કરીને સંહાર કરી બળ્ય છે.^૩ હે તાત ! કયા કારણથી મહાબલિષ્ઠ મહાત્મા પાંડવોનો નાશ થતો નથી ? શું તેઓને કોઈએ વરદાન આપેલું છે ? અથવા શું તેઓ એવી કોઈ વિદ્યા બાણે છે ?^૪ કે જેથી કરીને આકાશમાંના તારાઓની પેઠે પાંડવોનો ક્ષય થતો નથી ? આમ વારંવાર પાંડવો મારા સૈન્યનો નાશ કરી નાખે છે, તે મારાથી સહન થતું નથી.^૫ ખરેખર, દેવનોજ દારણ્ય દંડ મારાપર આવી પડ્યો છે. હે સંજય ! જે કારણથી પાંડવોનો નાશ થતો નથી તથા મારા પુત્રો માર્યા બળ્ય છે, તેનું ખરૂં કારણ મારી આગળ તમે કહી સંભળાવો.^૬ જેમ કોઈ મનુષ્ય માત્ર પોતાની ભુજબળોનાજ સાધનથી તરીને મોટા સમુદ્રનો પાર પામી શકતો નથી તેમજ હું પણ આ દુઃખનો પાર જોઈ શકતો નથી.^૭ મને હવે ચોક્કસ લાગે છે કે, મારા પુત્રોની ઉપર દારણ્ય સંકટ આવશે. મારા સર્વ પુત્રોનો ભીમસેન નાશ કરી નાખશે એમાં લેશ પણ સંશય નથી. હે સંજય ! આ રણસંગ્રામમાં એવા એક વીરને પણ હું જોતો નથી કે જે વીરપુરુષ મારા પુત્રોને બચાવી શકે; માટે હે સત ! તેનું કારણ તથા વિશેષ કરીને તેઓની શક્તિને હું તમોને પૂછું છું તો તેનું ચથાર્થ તત્ત્વ મારી પાસે કહેવા તમે ચોચ્ય છો. વળી દુર્યોધને પોતાના સૈનિકોને પાછા વાળીને શું કયું ? અને ભીષ્મ, દ્રોણ, કૃપાચાર્ય, શકુનિ, મહાધનુર્ધારી અશ્વત્થામા અને મહાબળવાન વિકણ્ણ વગેરેએ પણ શું કયું ? હે મહાપ્રાણ સંજય ! મારા પુત્રો ન્યારે પાછા વળ્યા ત્યારે પછીથી તે મહાત્માઓએ શો નિશ્ચય કર્યો, તે બધું મને કહી સંભળાવો.^{૮-૧૪}

સંજયે કહ્યું:-હે રાજા ! સાવધાન થઇને સાંભળો અને હું કહું છું, તે ધ્યાનમાં રાખો. હે રાજા ! પાંડવો કોઈ મંત્રોનો ઉપયોગ કરતા નથી તેમજ તેવી કોઈ માયાને પણ કરી બાણતા નથી તથા તેવો ભય દેખાડવાનું પણ કરી બાણતા નથી. તેઓ ઘણી શક્તિવાળા છે અને માત્ર ન્યાયમાર્ગમાં રહીનેજ યુદ્ધ કર્યો કરે છે.^{૧૫,૧૬} હે ભારત ! સદા યશની ઇચ્છાવાળા પાંડવો પોતાની આજીવિકા વગેરે સર્વ કાર્યોને ધર્મપૂર્વકજ આરંભે છે.^{૧૭} વળી મહાબળવાન પાંડવો સદા ધર્મયુક્ત થઇને યુદ્ધમાંથી પાછા હોતા નથી. આ કારણથીજ તેઓનો વિજય થાય છે; કારણ કે “જ્યાં ધર્મ છે ત્યાંજ જય છે.”^{૧૮} હે રાજા ! આવા કારણથીજ પાંડવોનો યુદ્ધમાં નાશ થતો નથી તથા તેઓ જય પામ્યા બળ્ય છે; અને તમારા પુત્રો તો દુષ્ટ છે, હમેશાં પાપ કરવામાંજ આસક્ત રહેનારા છે, ક્રૂર છે તથા હીન કર્મોને કરનારા છે. તેજ કારણથી યુદ્ધમાં પરાજયને પામે છે. હે રાજા ! નીચ માણસોની પેઠે તમારા પુત્રોએ પાંડવો ઉપર ઘણું ઘાતકી કૃત્યો કરેલાં છે. હે પાંડુના મોટાભાઈ ધૃતરાષ્ટ્ર ! તમારા પુત્રોનાં તે તે નીચ કૃત્યોને પાંડવોએ કદી પણ લક્ષ્યમાં લીધાં નથી; પણ હમેશાં તે તે નઠારાં કર્મોને ઉલટાં છુપાવી રાખ્યાં છે. હે રાજા ! છતાં પણ તમારા પુત્રો, તેઓને માન આપતા નથી કિંતુ નીચ ગણે છે.^{૧૯-૨૨} હે જનેશ્વર ! સદા કરાતાં તે પાપી કર્મનું ભયંકર ફળ હવે પ્રાપ્ત થયું છે.^{૨૩} હે મહારાજ ! તે ફળને હવે પુત્રો અને સુહૃદોસહિત તમે ભોગવો; કારણ કે હે રાજા ! પોતાના સુહૃદજનોએ વાર્યા છતાં પણ તમે સમજ્યાજ નહિ. વિદુરે, ભીષ્મે, મહાત્મા દ્રોણે તથા મેં પણ વારંવાર વાર્યા છતાં, જેમ કોઈ મનુષ્ય પોતાને હિતકારક ઔષધનો અનાદર કરે છે તેમ તમેએ પણ એ હિતકારક અને લાભદાયી વચનોનો અનાદર કર્યો અને જરાપણ સમજ્યા નહિ. માત્ર પોતાના પુત્રોના મત ઉપર આધાર રાખીને પાંડવોને જીતાયેલા માન્યા.^{૨૪} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! પાંડવોની જીતનાં સંબંધમાંન્યારે તમે પ્રશ્ન કર્યો છે, ત્યારે તેનું ખરૂં કારણ હું તમોને

કહું છું તે તમે સાંભળો. ૨૭ હે અરિદમ ! તમે પૃથેલા પ્રશ્નનેજ દુર્યોધને ભીષ્મપિતામહ આગળ પૂછ્યો હતો. તે સમયે જે પ્રમાણે મેં સાંભળ્યું છે તેજ પ્રમાણે હું તમોને કહી દેખાડું છું. ૨૮ હે રાજા ! પોતાના મહારથી ભાઈઓને યુદ્ધમાં હારેલા જોઈને શોકથી મૂઠ થયેલા ચિત્તવાળા તમારા પુત્ર દુર્યોધને રાત્રિના સમયમાં મહા-યુદ્ધિમાન પિતામહની પાસે વિનયપૂર્વક જઈને જે પ્રશ્ન કર્યો હતો તે તમે સાંભળો. ૨૯, ૩૦

દુર્યોધને કહ્યું:—“હે પિતામહ ! દ્રોણાચાર્ય, તમે, શલ્ય, કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા, હૃદિકેનો પુત્ર કૃતવર્મા, કંભોજ, સુદક્ષિણ, ભૂરિશ્રવા, વિકૃષ્ણ અને વીર્યવાન ભગદત્ત—આ બધા તમે મહારથી-તરીકે પ્રસિદ્ધ છો તથા યુદ્ધમાં પ્રાણ આપો તેવા કુળપુત્રો છો. ૩૧, ૩૨ તમે બધા ત્રણેય લોકને પણ પૂરા પડી શકો તેવા છો એમ હું માનું છું. આવા શૂરવીર છતાંય તમે બધા પાંડવોની આગળ પરાક્રમ કરવામાં કેમ ટકી શકતા નથી, તે બાબતમાં મને મોટી શંકા ઉત્પન્ન થઇ છે, તે હું આપને પૂછું છું માટે આપ તેનું નિવારણ કરો. ‘પાંડવોમાં એવું શું રહેલું છે, કે જેને લીધે તેઓ આપણને ક્ષણે ક્ષણે છુટી જાય છે.’”

ભીષ્મે કહ્યું:—“હે કૌરવરાજા ! હું તને જે વચન કહું છું, તેનું સાંભળ. મેં તને વારંવાર કહેલું છે પણ તેં માન્યું નથી; તે એજ છે કે, ‘પાંડવોની સાથે સલાહ કર.’ હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા ! તેજ તારેમાટે અને આખી પૃથ્વીને માટે કલ્યાણકારક છે એમ હું માનું છું. ૩૩ તેઓની સાથે સલાહ કરીને પોતાના ભાઈઓસહિત સુખી થઈને તથા શત્રુઓને તપાવવાપૂર્વક બાંધવોને આનંદ પમાડીને તું પૃથ્વીને ભોગવ. ૩૪ હે તાત ! આવી રીતે મેં તને પોકારી પોકારીને પહેલાં કહ્યું છે છતાં પણ તેં લક્ષ્યમાં લીધું નહિ અને પાંડવોનું અપમાન કર્યાં કર્યું તેનું આ ક્ષણ પ્રાપ્ત થયું છે. ૩૫ હે મહાબાહો ! નિર્દોષ કર્મવાળા પાંડવોના નાશ થતો નથી તેનું કારણ હું તને કહું છું તે સાંભળ. તેવો કેઈ પણ પુરુષ આ પૃથ્વીમાં થયો નથી, છે નહિ અને થશે પણ નહિ, કે જે પુરુષ કૃષ્ણ-ના રક્ષણ તળે રહેલા પાંડવોને છોડે. ૩૬ હે ધર્મ-

ને સમજનાર દુર્યોધન ! શુદ્ધાત્મા મુનિઓએ મને એક યથાર્થ એવું પ્રાચીન વૃત્તાન્ત કહેલું છે તેનું સાંભળ. ૩૭ પૂર્વના સમયમાં સર્વ દેવો અને ઋષિઓ સાથે મળીને એક દિવસે ગંધ-માદન પર્વત ઉપર બ્રહ્માની પાસે બેઠેલા હતા અને તેમની સેવા કરતા હતા. ૩૮ તે સમયે સર્વ-ના મધ્યભાગમાં બેઠેલા બ્રહ્માએ દેહીપ્યમાન કાંતિવાળું એક વિમાન આકાશમાં રહેલું જોયું. ૩૯ ત્યારે ધ્યાન કરીને આ શું છે તે બાળી લઈને નિશ્ચય ઉપર આવેલા તથા પ્રસન્ન ચિત્તવાળા થયેલા બ્રહ્માએ હાથ જોડીને તે પરમ પુરુષ પરમાત્માને નમસ્કાર કર્યો. ઋષિઓ અને દેવતાઓ પણ બ્રહ્માને ઉભા થયેલા જોઈને પોતે ઉભા થયા અને હાથ જોડીને આ શું આશ્ચર્ય છે, તે જોવા લાગ્યા. ૪૦ આત્મતત્ત્વને બાળનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ જગત્સષ્ટા બ્રહ્માએ તે પરમાત્માનું વિધિપૂર્વક પૂજન કર્યા પછી પરમ ધર્મને બાળનાર પિતામહે તેમની આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી:—“આપ વિશ્વાવસુ, વિશ્વમૂર્તિ, વિશ્વના સ્વામી, વિશ્વરસેન, વિશ્વકર્મા, વશી, વિશ્વેશ્વર, વાસુદેવ અને યોગાત્મા છો; માટે પરમ દેવતસ્વરૂપ એવા તમને હું શરણે આપ્યો છું. ૪૧ હે જગતના મોટા દેવ ! હે લોકોનાં હિતમાં આસક્ત રહેનાર ! હે યોગીઓના ઈશ્વર ! હે વિભો ! હે યોગના પારને પહોંચનાર ! હે પદ્મગર્ભ ! હે વિશાળ આંખોવાળા ! હે લોકના ઈશ્વરના પણ ઈશ્વર ! હે ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનના નાથ ! હે સૌમ્યસ્વરૂપ ! હે આત્માથી ઉત્પન્ન થનાર ! હે અસંખ્ય ગુણોના ધારક ! હે સર્વના આધાર ! હે નારાયણ ! હે પાર પામવાને અશક્ય ! હે શાર્ફી ધનુષધારિ ! હે સર્વગુણસંપન્ન ! હે વિશ્વમૂર્તિ ! હે નિરામય ! હે જગતના ઈશ્વર ! હે મહાબાહુ ! હે લોકોનું હિત કરવામાં તત્પર ! હે શેષનાગસ્વરૂપ ! હે અદિવરાહ ! તમારો જય થાઓ. હે હરિકેશ ! હે વિભો ! હે હરિવાસ ! હે દિશાઓના સ્વામી ! હે જગતના વાસ ! હે અમિત ! હે અવિકારિ ! હે વ્યક્તસ્વરૂપ ! હે અવ્યક્તસ્વરૂપ ! હે અમાપ સ્થાનવાળા ! હે ઇદ્રિયોને નિયમમાં રાખનાર ! હે સત્ક્રિયાવાળા ! હે અસંખ્યેય ! હે આત્માના

ભાવને જાણનાર ! તમારો જય થાઓ. હે ગંભીર ઇચ્છાઓને પણ આપનાર ! હે અનંત ! હે વેદોને જાણનાર ! હે નિત્ય ભૂતોને ઉત્પન્ન કરનાર ! હે સર્વ કાર્યને કરનાર ! હે કૃતપ્રસ ! હે ધર્મને જાણનાર ! હે વિજયને કરનાર ! હે ગુહ્ય સ્વરૂપના ! હે સર્વ યોગસ્વરૂપ ! હે સ્ફુટ થયેલા સંભવવાળા ! હે સર્વ ભૂતોના આદિ ! હે લોક-તત્ત્વના સ્વામી ! હે સર્વ ભૂતોને ઉત્પન્ન કરનાર ! હે સ્વયંભૂ ! હે મહાભાગ ! હે સૃષ્ટિનો સંહાર કરવામાં તત્પર ! હે ઉત્પત્તિ કરનાર ! હે મનોભાવ ! હે વેદોના જયને પ્રિય કરનાર ! તમારો જય થાઓ. હે સ્વભાવથીજ જગતને સરજવામાં તત્પર રહેનાર ! હે ઇચ્છાઓના નાથ ! હે પરમેશ્વર ! હે અમૃતથી ઉત્પન્ન થનાર ! હે સદ્ભાવવાળા ! હે મુક્તાત્મા ! હે વિજય આપનાર ! હે પ્રજ્ઞપતિઓના પણ પતિ ! હે દેવ ! હે પદ્મનાભ ! હે આત્માથી ઉત્પન્ન થયેલા ! હે મહાભૂત ! હે સત્વાત્મા ! તમારો સર્વદા વિજય થાઓ.

પૃથ્વીદેવી તમારા પગ છે, દિશાઓ તમારા આહુ છે, આકાશ એ તમારું મસ્તક છે, અહ-કાર તમારી મૂર્તિ છે, દેવતાઓ તમારી કાયા છે ચંદ્રસૂર્ય એ તમારાં ચક્ષુ છે, તપ, સત્ય અને ધાર્મિક કર્મ, એ તમારા બળસ્વરૂપ છે, અગ્નિ એ તમારું તેજ છે, પવન શ્વાસ છે, જળ એ તમારા પરસેવાથી ઉત્પન્ન થયેલું છે, બે અશ્વિનીકુમાર તમારા કાનરૂપ છે, દેવી સરસ્વતી તમારી જીભ છે તથા વેદો એ તમારું જ્ઞાન છે, આ જગત તમારો આશ્રય કરીને રહેલું છે. ૫૯-૬૧ હે યોગ અને યોગીઓના ઈશ્વર ! તમારી સંખ્યા, માપ, તેજ, પરાક્રમ, બળ અને ઉત્પત્તિને, અમે જાણી શકતા નથી. ૬૨ હે દેવ ! તમારી લક્ષિતામાં આસક્ત રહેલા અમે નિયમપૂર્વક તમારો આશ્રય કરીએ છીએ. હે વિષ્ણુ ! પરમ ઈશ્વર અને મહેશ્વર એવા તમને અમે હૃદયે પૂજીએ છીએ. ૬૩ હે પદ્મનાભ ! હે વિશાળ નેત્રવાળા ! હે કૃષ્ણ ! હે દુઃખોનો નાશ કરનાર ! ઋષિઓ, દેવો, ગંધર્વો, યક્ષો, રાક્ષસો, સર્પો, પિશાચો, મનુષ્યો, મૃગો, પક્ષીઓ, સરીસૃપો-વગેરે ભૂતલગ્નને તમારી કૃપાથીજ મેં આ પૃથ્વીમાં ઉ-

ત્પન્ન કર્યાં છે. ૬૪, ૬૫ હે દેવોના પણ ઈશ્વર ! તમે સર્વ ભૂતોનું શરણુ છો, તમે સર્વના નેતા છો, તમે જગતના ગુરુ છો અને તમારા પ્રસાદથીજ દેવતાઓ સર્વદા સુખી છે. ૬૬ હે દેવ ! તમારા પ્રસાદથી પૃથ્વી સર્વદા નિર્ભય થયેલી છે; માટે હે વિશાળ ચક્ષુવાળા ભગવન ! તમે ચંદ્રવંશને વૃદ્ધિ પમાડનાર તરીકે અવતાર લ્યો. ૬૭ હે વિભો ! ધર્મને સ્થાપવાને માટે, દૈત્યોનો નાશ કરવામાટે તથા જગતને ધારણ કરવામાટે મારી વિનતિને સ્વીકારો. ૬૮

હે વિભો ! હે વાસુદેવ ! તમારા પ્રસાદથીજ મેં આ ગુહ્ય સ્તવનું યથાર્થ સ્વરૂપે ગાન કરેલું છે. ૬૯ તમે પોતેજ પોતાના આત્માવડે સંકર્ષણ દેવને સરજીને કૃષ્ણસ્વરૂપે થયા છો અને પ્રદુષ્ટને પણ તમેજ ઉત્પન્ન કર્યાં છે. ૭૦ પ્રદુષ્ટથી અનિરુદ્ધને ઉત્પન્ન કર્યાં, કે જેને લોકો અવિનાશી વિષ્ણુસ્વરૂપે ઓળખે છે અને અનિરુદ્ધે લોકને ધારણ કરનાર બ્રહ્માસ્વરૂપે મને ઉત્પન્ન કર્યો. ૭૧ હું પણ વાસુદેવસ્વરૂપજ છું, તમેજ મને ઉત્પન્ન કર્યો છે. હે વિભો ! આવી રીતે આત્માનો વિભાગ કરીને તમે મનુષ્યપણાને પામો. ત્યાં સર્વ લોકને સુખ કરવામાટે અસુરોનો વધ કરીને ધર્મ, યશ અને તાત્ત્વિક યોગને પામશો. હે અમિત પરાક્રમી ! મનુષ્યલોકમાં બ્રહ્મર્ષિઓ અને દેવો તમારાં તે તે નામોથી પરમાત્મસ્વરૂપ એવા તમારું ગાન કરશે. ૭૪ હે સુબાહો ! વરદ એવા તમારો આશ્રય કરીને સર્વ ભૂતસંઘો તમારેવિષે રહેલા છે. આદિ, મધ્ય અને અંત-વિનાના તથા અપાર ઐશ્વર્યવાળા તમને બ્રાહ્મણો લોકના સેતુરૂપે કહે છે. ”

ઇતિ શ્રીમહાા ભીષ્મ ભીષ્મવધ પર્વમાં
'વિશ્વોપાખ્યાન' એ વિષયનો અધ્યાય
૬૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૬ મો વિશ્વાપાખ્યાન (ચાલુ)

॥ મીષ્મ ઉવાચ ॥

તતઃ સ ભગવાન્ દેવો લોગનામીશ્વરેશ્વરઃ ।

જ્ઞાણં પ્રત્યુવાચેદં સ્નિગ્ધગંભીરયા ગિતા ॥

ભીષ્મે કહ્યું:-“હે દુર્યોધન ! ત્યારપછી લોકોના ઇશ્વરના પણ ઇશ્વર એવા તે ભગવાને સ્નિગ્ધ અને ગંભીર વાણીથી પ્રહાને કહ્યું:-^૧ “હે તાત ! તારા મનનું ઇચ્છિત મેં યોગબળથી બાણી લીધું હતું. તે તારું વાંછિત પરિપૂર્ણ થશે.” આ પ્રમાણે કહીને ભગવાન ત્યાંજ અંતર્ધાન થઇ ગયા.^૨ પછી ત્યાં રહેલા સર્વ દેવો, ઋષિઓ અને ગંધર્વો પરમ વિસ્મયને પામેલા ઘણા આતુર થઇને પ્રહાને પૂછવા લાગ્યા કે:-“ હે વિશ્વો ! આપે કેને વિનયપૂર્વક પ્રણામ કર્યાં? તથા વરિષ્ઠ વાણીથી કેાની સ્તુતિ કરી, તે અમે સાંભળવા ઇચ્છીએ છીએ.”^૩ એ પ્રમાણે બ્યારે પૂછ્યું ત્યારે પિતામહ સર્વ દેવો, ઋષિઓ અને ગંધર્વોને મધુર વાણીથી કહેવા લાગ્યા:-“જે ઉત્કૃષ્ટ એવાં તત્ત્વ પદાર્થો છે તથા જે ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન સ્વરૂપો છે અને જે સર્વ ભૂતોના આત્માસ્વરૂપો છે તથા જે પરમ પદાર્થ પરબ્રહ્મ છે, તે એ પરમાત્મા હતા.^૪ હે દેવો ! પ્રસન્ન એવા તે પરમાત્માસાથે મેં વાતચીત કરી હતી તથા જગતનાં કલ્યાણને માટે મેં તે જગત્પતિ પાસે ચાચના કરી^૫કે, વાસુદેવ એવું નામ ધારણ કરીને તમે મનુષ્યલોકમાં સ્વરૂપ ધારણ કરે તથા અસુરોનો વધ કરવામાટે તમે પૃથ્વીમાં અવતાર હો.^૬ પૂર્વે જેઓ સંગ્રામમાં મારેલા મહાબળવાન હોયો, દાનવો અને રાક્ષસો હતા તેઓજ હાલમાં ઘેર સ્વરૂપ ધારણ કરીને મનુષ્યસ્વરૂપે ઉત્પન્ન થયા છે.” તેઓનો નાશ કરવામાટે વર્ણી એવા ભગવાન મનુષ્યદેહનો આશ્રય કરીને નરની સાથે પૃથ્વી ઉપર વિચરશે.^૭ જેઓ પુરાણઋષિ નરનારાયણ કહેવાય છે તે બન્ને અમિત કાંતિવાળા મનુષ્યલોકમાં ઉત્પન્ન થવાના છે.^૮ સુદમાં સર્વ દેવો એકઠા થાય તોપણ સાવધાન એવા તે બન્નેને જીતી શકાય નહિ. અજ્ઞાનથી મૂઢ

થયેલા મનુષ્યો એ નરનારાયણને બાણી શકતા નથી.^૯ સર્વ જગતનો પ્રભુ જે હું, તે તેને જ્યેષ્ઠ પુત્ર છું; માટે હે દેવો ! સર્વ લોકના મહેશ્વર તે વાસુદેવને તમારે પૂજવા બોધ્યો;^{૧૦} તેમજ હે શ્રેષ્ઠ દેવો ! શંખ, ચક્ર અને ગદાને ધારણ કરનારા તથા મહાન વીર્યવાળા એ વાસુદેવનું “આ સાધારણ મનુષ્ય છે” એમ માનીને કહીપણ અપમાન કરવું નહિ.^{૧૧} એ પરમ ગુહ્ય છે, એ પરમ પદ છે, એ પરબ્રહ્મ છે, એ પરમ યશ છે, એ અક્ષરસ્વરૂપ છે, એ અવ્યક્તસ્વરૂપ છે, એ શાશ્વત તેજસ્વરૂપ છે, જે પરમપુરુષ એવા નામથી ગવાય છે તથા સાક્ષાત્કાર કરાય છે તે પણ એજ છે, એ પરમ જ્યોતિસ્વરૂપ છે, એ પરમ સુખસ્વરૂપ છે અને વિશ્વકર્માએ એમનેજ પરમ સત્યસ્વરૂપે કહેલા છે;^{૧૨-૧૭} માટે ઇંદ્રસહિત સર્વ દેવોએ તથા સર્વ લોકોએ, અમિત પરાક્રમવાળા એ વાસુદેવ પ્રભુનું મનુષ્ય ધારીને અપમાન કરવું નહિ.^{૧૮} જે મંદ બુદ્ધિવાળો પુરુષ, એ વાસુદેવને માત્ર મનુષ્યતરીકે કહે છે તથા ઇંદ્રિયોના નિયંત્રતા એવા તે વાસુદેવની અવગણના કરે છે, તે અધમ પુરુષ છે.^{૧૯} મનુષ્યશરીરને ધારણ કરનારા, યોગી અને મહાત્મા એવા વાસુદેવની જે પુરુષ અવજ્ઞા કરે છે, તેને લોકો તામસ કહે છે.^{૨૦} જે પુરુષ ચરાચર જગતના આત્મારૂપ તથા શ્રીવત્સના લાંછનવાળા એવા પરમતેજસ્વી પદ્મનાભ દેવને બાણીતો નથી, તેને વિદ્વાનો તામસ કહે છે.^{૨૧} કિરીટ અને કૌસ્તુભને ધારણ કરવાવાળા તથા મિત્રોને અભયદાન આપનારા મહાત્મા વાસુદેવનું જે પુરુષ અપમાન કરે છે, તે ઘોર નરકમાં પડે છે.^{૨૨} હે દેવો ! આવી રીતે તાર્ત્વિક અર્થને બાણીને લોકોના ઇશ્વરના ઇશ્વર એ વાસુદેવને સર્વ લોકોએ નમસ્કાર કરવા બોધ્યો.”^{૨૩}

હે રાજા દુર્યોધન ! સર્વ ભૂતોના આત્મસ્વરૂપ એવા પ્રહ્માએ ઋષિઓસહિત દેવોને એ પ્રમાણે કહીને રજા આપી અને પોતે પણ પોતાના સ્થાનકે ગયા.^{૨૪} પ્રહ્માએ કહેલી એ કથા સાંભળીને તે દેવો, ગંધર્વો, સુનિઓ અને અપ્સરાઓ ઘણું પ્રસન્ન થયાં તથા સ્વર્ગ-

લોકમાં આલ્યા ગયા.^{૨૫} આ પુરાણ ઇતિહાસને વાસુદેવની કથા કરતા શુદ્ધાત્મા ઋષિઓની સલામાં મેં સાંભળેલો છે.^{૨૬} વળી હે ભરતશ્રેષ્ઠરાજા! જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામ, બુદ્ધિમાન માકંડેય ઋષિ, વ્યાસ અને નારદ એવા પાસેથી પણ મેં એ પ્રમાણેજ સાંભળેલું છે.^{૨૭} મનુષ્યોએ આ અર્થને બાળીને તથા સાંભળીને સર્વ જગતના પિતા બ્રહ્મા જેના પુત્ર છે, એવા લોકોના ઇશ્વરેશ્વર અવિનાશી એવા પ્રભુ વાસુદેવને કેમ ન પૂજવા? કેમ ન અર્ચવા? હે તાત! વેદના પારને પામેલા મુનિઓએ તથા મેં પોતે પણ તને ઘણી વખત વાર્યો છે કે, ધનુર્ધારી એ વાસુદેવ સામે તું યુદ્ધ કરવા ન જા;^{૩૦} અને વળી પાંડવોસાથે યુદ્ધ કરવામાટે પણ અમે તને વાર્યો છે, છતાં તું સમજ્યો નહિ. એથી હું તને રાક્ષસ માતું છું તથા અજ્ઞાનથી વીંટાયેલો કૂર માતું છું;^{૩૧} કારણ કે કૃષ્ણને તથા અર્જુનનો તું દ્રેષ કરે છે. તારા વિના બીજો કયો મનુષ્ય નરનારાયણ દેવનો દ્રેષ કરે? ^{૩૨} માટે હે રાજન્! હું તને કહું છું કે, એ કૃષ્ણ અવિનાશી, શાશ્વત, સર્વલોકમય, નિત્ય, સર્વના શાસન કરનાર, પૃથ્વીને ધારણ કરનાર અને ધ્રુવ એવા પરમાત્મા છે.^{૩૩} ચરાચર જગતના ગુરુ તે પ્રભુ, ત્રિલોકને ધારણ કરે છે તથા યોદ્ધાસ્વરૂપે, જયસ્વરૂપે અને જેતાસ્વરૂપે સર્વ પ્રકૃતિમય થનારા ઇશ્વર છે.^{૩૪} હે રાજન્! એ શ્રીકૃષ્ણ સર્વમય છે, રાગદ્વેષરહિત છે, જ્યાં કૃષ્ણ હોય છે ત્યાં ધર્મ પણ હોય છે અને જ્યાં ધર્મ છે ત્યાંજ જય છે.^{૩૫} તે કૃષ્ણના મહાત્મ્યથી તથા તેના યોગબળથી પાંડવોનું રક્ષણ થાય છે અને હે રાજન્! જય પણ તેમનેજ થશે;^{૩૬} કારણ કે એ શ્રીકૃષ્ણ, પાંડવોને સદાકાળ કલ્યાણી બુદ્ધિ આપે છે તથા રણસંઘામમાં બળ આપે છે અને સર્વ જાતનાં ભયથી રક્ષણ કરે છે.^{૩૭} હે ભારત! જેના સંબંધમાં તું મને પૂછે છે, તે આ શ્રીકૃષ્ણ શાશ્વત, દેવ, સર્વ ગુહ્યમય, શિવ એવા વાસુદેવજ છે, એમ તારે બાણુ.^{૩૮} પોતપોતાના ગુણથી પ્રખ્યાત થયેલા બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો અને શૂદ્રો નિશ્ચયુકત થઈને પોતપોતાનાં કર્મોવડે એ શ્રીકૃ-

ષ્ણને સેવે છે અને પૂજે છે.^{૩૯} દ્વાપરયુગના અંતમાં તથા કલિયુગના આરંભમાં નારદપાંચરાત્રાગમ પદ્ધતિને અનુસરીને સંકર્ષણ ભગવાને પોતેજ આ વાસુદેવની સ્તુતિ કરી હતી.^{૪૦} તેજ આ વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણ, પ્રત્યેક યુગમાં દેવો અને મનુષ્યોને ઉત્પન્ન કરે છે તથા સમુદ્રરૂપ મેખલાવાળી દારિકાનગરીને તથા માનુષિક વાસને ઉત્પન્ન કરે છે.^{૪૧}

ઇતિ શ્રીમહાભીષ્મભવધર્મપર્વમાં
'વિશ્વોપાખ્યાન' એ વિષયનો અધ્યાય
૬૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૭ મો વિશ્વોપાખ્યાન (ચાલુ)

॥ દુર્યોધન ઉવાચ ॥

વાસુદેવો મહદ્ભૂતં સર્વલોકે કથ્યતે ।

તસ્યાગમં પ્રતિષ્ઠાં ચ જ્ઞાતામન્હે પિતામહ ॥૧॥

દુર્યોધને કહ્યું:—“હે ભીષ્મપિતામહ! વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણ સર્વ લોકમાં મહાન પુરુષ કહેવાય છે, તો તેમની ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિ બાણુવાને હું ઇચ્છું છું.”^૧

ભીષ્મે કહ્યું:—“વાસુદેવ એ મહા અદ્ભુત પુરુષ છે. એ સર્વ દેવના પણ દેવ છે. હે ભરતર્ષભ! એ પુરુષીકાક્ષસિવાય બીજું આ જગતમાં કંઈ દેખાતુંજ નથી.^૨ માકંડેયઋષિ, એ ગોવિંદના સંબંધમાં મહા અદ્ભુત વર્ણન કરે છે—સર્વ ભૂતોના આત્મારૂપ મહાત્મા પુરુષોત્તમનો સર્વ ભૂતોને આધાર છે.^૩ જળ, વાયુ અને તેજને એમણે ઉત્પન્ન કર્યા છે; તથા સર્વ લોકના ઇશ્વર એવા એ પ્રભુએ પૃથ્વીદેવીને પણ ઉત્પન્ન કરી છે.^૪ એ મહાત્મા પુરુષોત્તમે પૂર્વે જળની અંદર શયન કર્યું હતું. સર્વ તેજોમય એવા તે દેવ પોતાના યોગબળવડે ત્યાં શયન કરી શક્યા હતા.^૫ તેણે સુખથી અગ્નિને ઉત્પન્ન કર્યો છે અને તે અચ્યુત ભગવાને મનથી સરસ્વતીદેવીને તથા વેદોને ઉત્પન્ન કર્યા છે.^૬ એ ભગવાનેજ સહિના આદિમાં સર્વ દેવોને, લોકોને

તથા ઋષિઓને ઉત્પન્ન કર્યા છે અને પ્રજાઓનાં નિધન-મૃત્યુ, ઉત્પત્તિ અને નાશને પણ તેણેજ ઉત્પન્ન કર્યા છે.^૭ વળી એ વાસુદેવ ધર્મસ્વરૂપ છે, ધર્મને જાણનાર છે, વરદાનોને આપનાર છે, સર્વ ઇચ્છાઓને પૂર્ણ કરનાર છે. એજ કર્તા અને કાર્યરૂપ છે, આદિદેવ છે અને સ્વયંભૂ છે.^૮ એ જનાર્દન ભગવાનેજ ભૂત, ભવિષ્ય, વર્તમાન એ ત્રણે કાળોને પૂર્વકાળથીજ ઉત્પન્ન કર્યા છે; તથા બે સંધ્યાઓ, દિશાઓ, આકાશ અને સર્વ નિયમોને પણ એમણેજ સરજેલા છે.^૯ તે ગોવિંદ ભગવાને ઋષિઓને તથા તપને સરજેલાં છે. વળી અવિકારી મહાત્મા એ પ્રભુએ જગતના સ્રષ્ટા બ્રહ્માને પણ ઉત્પન્ન કર્યા છે.^{૧૦} સર્વ ભૂતોના આદિમાં થયેલા સંકર્ષણને પણ એ ભગવાનેજ ઉત્પન્ન કર્યા છે, તેથી દેવના દેવ સનાતન નારાયણ ઉત્પન્ન થયા.^{૧૧} એ નારાયણની નાભિમાં એક કમળ ઉત્પન્ન થયું. સર્વ લોકના કારણભૂત તે કમળમાંથી બ્રહ્મદેવ ઉત્પન્ન થયા કે જે બ્રહ્મદેવથી આ બધી પ્રજાઓ ઉત્પન્ન થયેલી છે.^{૧૨} વિશ્વસ્વરૂપી એવા શેષનાગને પણ એ ભગવાન વાસુદેવેજ ઉત્પન્ન કર્યા છે, કે જેને લોકો અનંત દેવતરીકે ઓળખે છે. વળી જે શેષનાગ સર્વ ભૂતોને તથા પર્વતોસહિત આ પૃથ્વીને ધારણ કરી રાખે છે,^{૧૩} એવા તે મહાતેજસ્વી વાસુદેવને બ્રાહ્મણો ધ્યાનયોગથી જાણી શકે છે. વળી પુરુષોત્તમ ભગવાને પૂર્વના સમયમાં બ્રહ્માના કાનના મેલમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા, ઉચ્ચ સ્વરૂપવાળા, ઉચ્ચ કર્મવાળા, ઉચ્ચ બુદ્ધિનો આશ્રય કરનારા અને બ્રહ્માના નાશ કરવામાટે તત્પર થયેલા મધુ નામના દૈત્યને બ્રહ્મા તરફથી સત્કાર મેળવવામાટે હણ્યો હતો.^{૧૪, ૧૫} હે તાત ! એ મધુદૈત્યનો વધ કરેલો હોવાથી એ જનાર્દન ભગવાન વાસુદેવને દેવો, દાનવો અને મનુષ્યો તથા ઋષિઓ મધુસૂદન એ પ્રમાણે કહે છે.^{૧૬} એ પ્રભુ આદિ વરાહસ્વરૂપે, નૃસિંહસ્વરૂપે અને ત્રિકમસ્વરૂપે (વામનાવતારી ભગવાન ઉપેન્દ્ર) થયા હતા. વળી એ હરિ, સર્વ પ્રાણીઓના માતા અને પિતા છે.^{૧૭}

કમળસમાન નેત્રવાળા એ ભગવાનથી ઉત્તમ એવી બીજી વસ્તુ થઈ નથી અને થશે પણ નહિ. તે ભગવાને સુખથી સર્વ બ્રાહ્મણોને ઉત્પન્ન કર્યા છે, બાહુઓમાંથી સર્વ ક્ષત્રિયોને ઉત્પન્ન કર્યા છે, સાધનોમાંથી વૈશ્યોને ઉત્પન્ન કર્યા છે અને હે રાજન્ ! શૂદ્રોને પાદમાંથી ઉત્પન્ન કર્યા છે. એ દેવ તપશ્ચર્યાવટે સર્વ પ્રાણીઓને આધાર આપે છે.^{૧૮, ૧૯} પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ તથા યોગ સ્વરૂપ એવા એ કેશવને અમાવાસ્યાને દિવસે તથા પૂર્ણિમાને દિવસે જે પુરુષ સેવે છે તે, એમના મહાન પદને પામે છે.^{૨૦} હે રાજ ! એ કેશવ પરમ જ્યોતિસ્વરૂપ છે, સર્વ લોકના પિતામહ છે અને સર્વ ઇંદ્રિયોના નિયંતા છે, એમ સર્વ મુનિઓ કહે છે.^{૨૧} એ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણને તું આચાર્ય, પિતા અને ગુરુ તરીકે જાણ; કારણ કે જેના ઉપર કૃષ્ણ પ્રસન્ન થાય છે તેણે અક્ષયલોકને જીત્યા એમ સમજવું.^{૨૨} જે પુરુષ સંકટના સમયમાં આ ભગવાનના ગુણગાનરૂપ સ્તોત્રને જાણતો એ કેશવને શરણે જાય છે, તે પુરુષ કંટ્યાણવાળો અને સુખી થાય છે.^{૨૩} જે મનુષ્યો કૃષ્ણને શરણે જાય છે તેઓને કદી પણ મોહ થતો નથી અને વળી તેઓ મોટા લયમાં આવી પડ્યા હશે; તો પણ જનાર્દન શ્રીકૃષ્ણ તેઓનું રક્ષણ કરશે.^{૨૪} તે આ મહાત્મા જગતના ઇશ્વર કેશવને યુધિષ્ઠિર સર્વ પ્રકારે યથાર્થ સ્વરૂપમાં જાણી ગયા છે અને હે રાજન્ ! તે યોગના પ્રભુ ઇશ્વરને એ શરણે ગયા છે.^{૨૫}

ઇતિ શ્રીમદ્દા ૦ લીખ ૦ લીખવધપર્વમાં
“વિશ્વોપાખ્યાન” એ વિષયનો
અધ્યાય ૬૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૮ મો

વિશ્વોપાખ્યાન-કેશવસ્તવન

॥ મીઠમ ઉવાચ ॥

ગૃણ્ય ચેદં મહારાજ બ્રહ્મભૂતં સ્તવં મમ ।

બ્રહ્મર્ષિમિશ્ર વેદેશ્વર યઃ પુરા કવિતો મુવિ ॥૧૪॥

લીખે કહ્યું:—“હે મહારાજ હર્યોધન ! એ

વાસુદેવની આ બ્રહ્મરૂપ સ્તુતિ તું મારી પાસેથી સાંભળ. પૂર્વના સમયમાં બ્રહ્મર્ષિઓ અને દેવોએ પૃથ્વી ઉપર આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી હતી.^૧ હે લોકોને ઉત્પન્ન કરનાર ! હે ભાવને બાળનાર ! તમે સાધ્યદેવોના અને બીજા સર્વ દેવોના પણ દેવ છો અને ઇશ્વર છો, એમ નારદે કહેલું છે. તમે ભૂત, લવિષ્ય અને વર્તમાન-સ્વરૂપ છો, એમ માકંડેય ઋષિએ કહ્યું છે. તમે યજ્ઞના પણ યજ્ઞ છો, તપના પણ તપ છો, દેવના પણ દેવ છો, એમ ભગવાન ભૃગુઋષિ કહે છે.^૨ વિષ્ણુનું પુરાણ પરમસ્વરૂપ તે પણ તમે છો, વસુઓમાં વાસુદેવરૂપે છો અને ઇંદ્રને સ્થાપનાર તથા દેવના પણ તમે દેવ છો એમ દ્વેપાયન ઋષિએ કહ્યું છે.^{૩,૪} પૂર્વકાળની પ્રજાસૃષ્ટિમાં સર્વ લોકોના સંખ્યા જે દક્ષપ્રજાપતિ તે પણ તમે જ છો, એમ અંગિરાઋષિ કહે છે.^૫ અવ્યક્ત તમારા શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે અને વ્યક્ત તમારા મનમાં રહેલું છે; તથા સર્વ દેવતાઓ પણ તમારામાંથી જ ઉત્પન્ન થયા છે, એમ દેવલ-ઋષિ કહે છે.^૬ અસિત ઋષિ કહે છે કે, તમારા મસ્તકથી આકાશ વ્યાપ્ત થયું છે, તમારા બાહુઓથી પૃથ્વી વ્યાપ્ત થયેલી છે. અને ત્રિલોકી તે તમારા જઠર (પેટ) સ્વરૂપે છે તથા તમે સનાતન પુરુષ છો.^૭ આત્મદર્શનથી તૃપ્ત થયેલા ઋષિઓમાં તમે શ્રેષ્ઠ ઋષિસ્વરૂપ છો, તપથી જેઓનો અંતરાત્મા શુદ્ધ થયો છે તેવા પુરુષો તમોને એ પ્રમાણે બાણી શકે છે.^૮ હે મધુસૂદન ! યુદ્ધમાં પાછા પગ નહિ કરનારા તથા સર્વ ધાર્મિક કૃત્યોમાં પ્રધાન રહેનારા ઉદાર રાજર્ષિઓની ગતિ પણ તમે જ છો.”^{૧૦}

“એ પ્રમાણે યોગને બાળનારા સનતકુમાર આદિ મુનિઓ ભગવાન પુરુષોત્તમ હરિને સદાકાળ સ્તવે છે અને પૂજે છે.^{૧૧} હે તાત ! આવી રીતે કેશવ ભગવાનનો વિસ્તાર અને સંક્ષેપ યથાર્થ સ્વરૂપે મેં તને કહી બતાવ્યો, માટે તું પણ પ્રસન્ન થઈને કેશવનું ભજન કર.”^{૧૨}

સંજયે કહ્યું:—હે મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્ર ! એ પ્રમાણે આખ્યાન સાંભળીને તમારો પુત્ર દુર્યોધન કૃષ્ણને તથા મહારથી પાંડવોને ઘણું માન આ-

પવા લાગ્યો.^{૧૩} હે મહારાજ ! શાંતનુકુમાર ભીષ્મ ફરી પણ દુર્યોધનને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:—“હે રાજા ! તે મને જેના સંબંધમાં પૂછ્યું હતું, તે મહાત્મા નારાયણ શ્રીકૃષ્ણનું અને નર-સ્વરૂપ અર્જુનનું તાત્ત્વિક માહાત્મ્ય સાંભળ્યું ને ? તથા ઋષિ નરનારાયણ જે કારણથી મનુષ્ય સ્વરૂપે ઉત્પન્ન થયા છે, તે પણ સાંભળ્યું ને ?^{૧૪,૧૫} હે રાજા ! જે કારણથી તે કૃષ્ણ અને અર્જુન એ બન્ને વીર અવધ્ય છે અને યુદ્ધમાં અપરાજિત છે તથા પાંડવો પણ યુદ્ધમાં કોઈનાથી નાશ ન કરી શકાય તેવા છે, તે કારણને પણ બરાબર સાંભળ્યું ને ?^{૧૬} હે રાજેન્દ્ર ! કૃષ્ણને યશસ્વી પાંડવો ઉપર ઘણી પ્રીતિ છે, માટે હું તને કહું છું કે પાંડવોની સાથે સલાહ કર^{૧૭} અને પછી પાંડવો-સહિત તારા બળવાન ભાઈઓ સાથે મનોવિકારને વશ રાખી પૃથ્વીને ભોગવ; પણ જો તું નરનારાયણ દેવોનું અપમાન કરીશ તો તારો નાશ જ થવાનો છે, એમ નિશ્ચય સમજજે.”^{૧૮}

હે રાજા ! એ પ્રમાણે કહીને તમારા પિતા ભીષ્મ શાંત થયા અને દુર્યોધનરાજાને રજા આપીને શયનગૃહમાં ગયા.^{૧૯} દુર્યોધનરાજા પણ મહાત્મા ભીષ્મને પ્રણામ કરીને પોતાના તંત્રુ-તરફ ગયો અને હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા ! ત્યાં ઉન્નવ-લ શયનમાં રાત્રિને વીતાવી.^{૨૦} ઇતિ શ્રીમહાભીષ્મ ભીષ્મવધપર્વમાં ‘વિશ્વોપાખ્યાન’ એ વિષયનો અધ્યાય ૬૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૬૯ મો
પાંચમો દિવસ-મકરવ્યૂહ અને શ્યેનવ્યૂહ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

વ્યુપિતાયાં ચ શર્વર્યાં ઉદિતે ચ દિવાકરે ।

ઉમે સેને મહારાજ યુદ્ધાયૈવ સમીયતુઃ ॥૧॥

સંજયે કહ્યું:—રાત્રિ વીતી ગઈ અને પ્રભાતમાં સૂર્યનો ઉદય થતાં, હે મહારાજ ! બન્ને સેનાઓ યુદ્ધ કરવામાટે સજ્જ થઈ આવી ઉભી.^૧ રણભૂમિમાં એકત્ર થયેલા, પરસ્પર જય મેળવવા ઇચ્છતા સર્વ યોદ્ધાઓ એકબીજાને બેઠીને ઘણા ક્રોધપૂર્વક સામસામા દોડવા લાગ્યા.

હે રાજન્ ! તમારા દુષ્ટ વિચારનાં પરિણામથી તે વેળા પાંડવો અને કૌરવો સામસામા વ્યૂહરચના કરીને આનંદમાં આવી ગયેલા-એકબીજાને પ્રહાર કરવા તૈયાર થઇ રહ્યા. ^૩ હે રાજન્ ! લીબમ પોતાના મકરવ્યૂહનું ચારેબાજુથી રક્ષણ કરતા હતા તથા પાંડવો પણ પોતાના વ્યૂહનું રક્ષણ કરતા ઉભા હતા. ^૪ પછી તમારા પિતા મહારથી દેવવ્રત, મોટી રથીઓની સેનાથી વીંટાઈને આગળ નીકળી પડયા અને યોગ્ય વિભાગમાં ઉભા રહેલા રથીઓ, પાયદલો, હાથીઓ તથા ઘોડેસ્વારો એકબીજાને અનુસરવા લાગ્યા. ^૫ હે મહારાજ ! તે કૌરવોને એ પ્રમાણે યુદ્ધમાં સજ્જ થયેલા જોઈને યશસ્વી પાંડવોએ પણ યુદ્ધમાં અનિત એવો શ્યેન નામનો વ્યૂહ રચ્યો. તે વ્યૂહના મુખના સ્થાનમાં મહાબળવાન ભીમસેન ઉભો રહ્યો, નેત્રના સ્થાનમાં દુર્ધર્ષ શિખંડી અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ઉભા રહ્યા. ^૬ તે વ્યૂહના મસ્તકના ભાગમાં સત્ય પરાક્રમવાળો વીર સાત્યકિ ઉભો રહ્યો અને સીવાના સ્થાનમાં ગાંડીવ ધનુષ્યનો ટંકાર કરતો અર્જુન ઉભો રહ્યો હતો. ^૭ વળી તે વ્યૂહના ડાબા પડખામાં અક્ષૌહિણી-સેનાને સાથે લઈને મહાત્મા દુપદરાજ પોતાના પુત્રસહિત યુદ્ધ કરવામાટે ઉભા રહ્યા હતા; ^૮ અને જમણા પડખામાં અક્ષૌહિણી-સેનાને સાથે લઈને કેકય રાજા ઉભો રહ્યો. વળી પાછળના ભાગમાં દ્રૌપદીના પુત્રો અને વીર અભિમન્યુ ઉભા રહ્યા. ^૯ સુંદર પરાક્રમવાળા મહાત્મા યુધિષ્ઠિર પોતે પોતાના ભાઈ નકુલ અને સહદેવની સાથે તે વ્યૂહની પુઠના ભાગમાં ઉભા રહ્યા હતા. ^{૧૦}

પછી તે રણસંગ્રામમાં ભીમસેન, કૌરવોના મકરવ્યૂહમાં પ્રવેશ કરીને લીબમ પાસે આવી પહોંચ્યો અને બાણોથી તેમને છાઇ દેવા મંડ્યો. ^{૧૧} ત્યારપછી હે ભારત ! લીબમપિતામહે પણ મહાત્માને છોડવા માંડયાં અને વ્યૂહરચનામાં જોડવાયેલા પાંડવોના સૈન્યને ગભરાવી દીધાં. ^{૧૨} એ પ્રમાણે પોતાનાં સૈન્યને ગભરાતું જોઈને અર્જુને ઘણી ત્વરાપૂર્વક યુદ્ધના મોખરામાં આવી જઈને લીબમપિતામહેને એક હ-

બાર બાણોથી વિધી નાખ્યા. ^{૧૩} વળી તે લીબમે છોડેલાં અત્માને અટકાવી દઇને હર્ષનાદ કરતાં પોતાના સૈન્ય સાથે યુદ્ધ કરવામાટે ઉભો રહ્યો. તે વખતે બળવાનોમાં શ્રેષ્ઠ એવો મહારથી રાજા દુર્યોધન, પૂર્વ દિવસે થયેલા પોતાના સૈન્યનો ઘોર સંહાર સ્મરણમાં લાવીને તથા યુદ્ધમાં મરણ પામેલા ભાઇઓને યાદ કરીને દ્રોણાચાર્યને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:—“હે આચાર્ય ! હે નિર્દોષ ! તમે હુમેશાં માફ હિત કરવામાંજ તત્પર રહો છો. અમે તમારો તથા પિતામહે લીબમને આશ્રય કરીને યુદ્ધમાં કદી દેવતાઓને પણ જીતવાની આશા રાખીએ છીએ, એમાં જરા પણ શક નથી; તો પછી અદ્વ વીર્યવાળા તથા અદ્વ પરાક્રમવાળા પાંડવો તે કેાણ માત્ર છે ? માટે એવું કરો કે જેથી પાંડવોના નાશ થાય.” ^{૧૪-૨૦} હે રાજા ! તમારા પુત્ર દુર્યોધને એ પ્રમાણે જ્યારે કહ્યું, ત્યારે આચાર્ય દ્રોણે સાત્યકિના દેખતાં પાંડવોના સૈન્યને વિખેરી નાખ્યું; ^{૨૧} એટલે હે ભારત ! સાત્યકિએ પણ દ્રોણાચાર્યને થોભાવ્યા અને પછી તે બન્નેનું ઘોર સ્વરૂપવાળું બચકર યુદ્ધ ચાલુ થયું. ^{૨૨} તે યુદ્ધમાં એકદમ ક્રોધાયમાન થયેલા પ્રતાપી દ્રોણાચાર્ય, હસતા હોય તેમ મોઢું મલકાવીને તીક્ષ્ણ બાણોના પ્રહાર કરીને સાત્યકિને ગળાની હાંસડીમાં વિધી નાખ્યો. ^{૨૩} હે રાજન્ ! શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે દ્રોણાચાર્યથી સાત્યકિનું રક્ષણ કરવા ઇચ્છતા ક્રોધાતુર ભીમસેને પણ દ્રોણાચાર્યને વિધવા માંડ્યા. ^{૨૪} તે જોઈને હે રાજા ! લીબમ, દ્રોણાચાર્ય અને શત્રુ-એ ત્રણે જણા, એકદમ ક્રોધાવિષ્ટ થઇ ગયા અને ભીમસેનને બાણોથી ઢાંકી દેવા લાગ્યા. ^{૨૫} પછી પેલી તરફથી અભિમન્યુ અને દ્રૌપદીના પુત્રો પણ આવેશમાં આવી ગયા અને ઉગ્રામેલાં આયુધોવાળા તે બંધાને-તીક્ષ્ણ બાણોથી વિધવા મંડ્યા. ^{૨૬} પછી એકદમ ક્રોધાવેશથી ધસી આવતા મહાબળવાન લીબમ તથા દ્રોણાચાર્યને જોઈને મહાધનુષ્ઠાંરી શિખંડી, યુદ્ધ કરવામાટે તેઓની સામે આવી ગયો. ^{૨૭} તે વીર શિખંડીએ મેઘની ગર્જનાસમાન શબ્દ કરતું મહાદઢ ધનુષ્ય લઈને એટલો

ખણિ બાણોના વરસાદ વરસાઓ, કે જેથી સૂર્ય-
નારાયણ પણ ઠંકાઈ ગયા.^{૨૮} આવી રીતે શિ-
ખંડીને સામે આવેલા જોધને પિતામહ ભીખે,
'તે સ્ત્રી છે' એમ માનીને તેની સાથે યુદ્ધ કર-
વું છોડી દીધું.^{૨૯} પછી પિતામહ ભીખમની
રક્ષા કરતા દુર્યોધનની પ્રેરણાથી હે મહારાજ !
આચાર્ય દ્રોણ, તે શિખંડી સામા યુદ્ધ કરવા
માટે ચઢી આવ્યા.^{૩૦} તે વેળાએ શસ્ત્રધારીઓમાં
શ્રેષ્ઠ એવા તે દ્રોણાચાર્યને આવેલા જોધને, તેમને
પ્રલયકાળના અભિસમાન ભયંકર માનતો શિ-
ખંડી ત્રાસ પામ્યો અને યુદ્ધમાંથી ખસી ગયો.
હે રાજન્ ! ત્યારપછી તમારો પુત્ર દુર્યોધન
મોટા યશની ઇચ્છા રાખતો પ્રચંડ સૈન્યને સાથે
લઈ, ભીખ પાસે આવીને તેનું રક્ષણ કરતો
ઉભો રહ્યો;^{૩૨} તેમજ પાંડવો પણ હે રાજન્ !
અર્જુનને આગળ કરીને તથા વિજય મેળવ-
વામાં બુદ્ધિને દબ કરીને, ભીખ સામાજ ધસી
આવ્યા.^{૩૩} તે સમયે જેમ દેવોનું રાક્ષસોની
સાથે યુદ્ધ થયું હતું, તેમ મહાઅદ્ભુત યશની
ઇચ્છાવાળા તે પાંડવોનું પણ કૌરવોની સાથે
મહાભયંકર યુદ્ધ થતું હતું.^{૩૪}

ઇતિ શ્રીમહાભીષ્મ ભીષ્મવધપર્વમાં
'પાંચમો દિવસનો યુદ્ધારંભ' એ વિષ-
યનો અધ્યાય ૬૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૦ મો

પાંચમો દિવસ (આહુ)-સંકુલ યુદ્ધ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

અકરોતુમુલં યુદ્ધં મીષ્મઃ શાંતનવસ્તદા ।

મીમસેનમયાદિચ્છન્નપુત્રાંસ્તારયિતું તવ ॥૧॥

સંજયે કહ્યું:-તે દિવસે શાંતનુકુમાર ભીષ્મે,
તમારા પુત્રોને ભીમસેનના ભયથી ઉગારવાની
ઇચ્છાથી તુમુલ યુદ્ધ કર્યું.^૧ કૌરવો તથા પાંડ-
વોના મુખ્ય મુખ્ય ચોદાઓને નાશ કરનાર, બ-
ન્ને પક્ષના રાજાઓનું તે ભયંકર યુદ્ધ, તે દિવ-
સના પૂર્વભાગમાં શરૂ થયું.^૨ જ્યારે મહાભ-
યંકર એવું તે સંકુલ યુદ્ધ ચાલુ થયું, ત્યારે
આકાશને ફાટી નાખે તેવો મહાન તુમુલ શબ્દ
થઈ રહ્યો હતો.^૩ હાથીઓની ગર્જનાઓથી, ઘો-

ડાઓના હણહણાટથી તથા ભેરી, શંખ વગેરે
રણવાજાઓના શબ્દથી મોટો કોલાહલ મચી
રહ્યો હતો.^૪ વિજય મેળવવામાટે પરાક્રમ ક-
રતા મહાબળવાન ચોદાઓ, વાડામાં રહેલા
મોટા વૃષભોની પેઠે સામસામા ગર્જનાઓ
કરતા હતા.^૫ હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા ! એ વખતે
તીક્ષ્ણ બાણોના પ્રહારથી રણભૂમિ ઉપર પડતાં
મસ્તકો, આકાશમાંથી પડતી પથ્થરોની વૃષ્ટિ-
સમાન જણાતાં હતાં.^૬ વળી હે ભરતકુલભૂષણ !
તે રણભૂમિ ઉપર જ્યાં ત્યાં કુંડળો અને મુકુ-
ટોને ધારણ કરનારાં સુવર્ણસમાન ઉજ્જવલ
એવાં મસ્તકો નજરે પડતાં હતાં.^૭ આખી યુ-
દ્ધભૂમિ, બાણોથી કપાયેલા શરીરોના અવય-
વોથી અને ધનુષ્યસહિત બાહુઓથી તથા આ-
ભરણુસહિત હાથોથી છવાઈ ગઈ હતી.^૮ વળી
હે રાજા ! કવચોને ધારણ કરનારા શરીરોના
અવયવોથી, અલંકારોસહિત હાથોથી, ચંદ્ર-
સમાન જણાતાં મુખોથી, લાલ કટાક્ષવાળાં સુ-
દરનેત્રોથી તથા હાથી, ઘોડા અને મનુષ્યોના
સર્વ પ્રકારના અવયવોથી, સમગ્ર પૃથ્વી એક
મુદ્ગતંકાળમાં છવાઈ ગઈ.^{૯,૧૦} વળી તે સમયે
શસ્ત્રોરૂપ વિજળીઓના ચમકારાવાળાં પૃથ્વીની
ઉટેલી ધૂળનાં વાદળાં ગોટેગોટાથી ઉડી રહ્યાં હતાં;
અને ત્યાં થતો હથિયારોનો શબ્દ તે વાદળાં-
ઓની ગર્જનાસમાન જણાતો હતો.^{૧૧} હે ભા-
રત ! એ વેળાએ કૌરવો અને પાંડવો વચ્ચે ચા-
લતો તીક્ષ્ણ પ્રહાર, લોહીરૂપ જળને ઉછાળતો
મહાભયંકર થઈ રહ્યો હતો.^{૧૨} એ પ્રમાણે જો-
નારનાં રૂપાં ખડાં કરી દે તેવા તુમુલ રણસંઘામ-
માં, યુદ્ધ કરવામાં મદોનમત્ત અનેલા ક્ષત્રિયો
બાણોના વરસાદ વરસાવી રહ્યા હતા.^{૧૩} હે ભરત-
શ્રેષ્ઠ ! તમારા પુત્રોના તથા પાંડવોના તે યુદ્ધમાં
બાણોની વૃષ્ટિથી દુઃખી થયેલા હાથીઓ ચીસો
પાડતા હતા.^{૧૪} અતુલ તેજવાળા પરસ્પર કો-
પાયમાન થયેલા ધીર ચોદાઓનાં ધનુષ્યોની
દોરીના તથા હાથમાં પહેરવાનાં ચામડાઓનાં
મોઢાંઓના શબ્દથી બીજી કંઈ પણ સંભળાતું
ન હતું.^{૧૫} ચારે બાજુ લોહીના જળમાં માથાં-
વિનાનાં ધડો ઉછળતાં હતાં; અને શત્રુઓનો

નાશ કરવામાં ઉદ્યમ કરતા રાજાઓ આમતેમ દોડતા હતા.^{૧૬} અતુલ તેજવાળા કેટલાએક યુદ્ધ યોદ્ધાઓ આજી, શક્તિ, ગદા અને તરવારોથી સામસામા મારતા હતા; અને કેટલાએક તો હાથમાં લોહાની લાકડીઓ લઈને મંડી પડ્યા હતા.^{૧૭} આજીથી વિંધાયેલા હાથીઓ નિરંકુશ થઈને આમતેમ ધૂમતા હતા તથા ઘોડેસ્વારોના માર્યા જવાથી ઘોડાઓ પણ દશે દિશાઓમાં ફૂટતા હતા.^{૧૮} હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા ! તમારામાંના તથા શત્રુઓમાંના કેટલાએક યોદ્ધાઓ આજીના ધાવથી પીડાયેલા ઉઠી ઉઠીને પટકાતા હતા.^{૧૯} હે ભારત ! તે યુદ્ધમાં ભીષ્મનો અને ભીમસેનનો સમાગમ થતાં ઘોડાઓના, મસ્તકોના, ધનુષ્યોના, ગદાઓના, પરિધાના, હાથોના, સાથળોના, પગોના, અલંકારોના અને કેયૂરોના, મોટા મોટા એકસામટા ઢગલાઓ જ્યાં ત્યાં નજરે પડતા હતા.^{૨૦, ૨૧} હે રાજા ! યુદ્ધમાંથી પાછા ન હોય તેવા ઘોડાઓનાં તથા હાથીઓનાં ટોળે ટોળાં સ્થળે સ્થળે દેખાતાં હતાં.^{૨૨} તે યુદ્ધમાં એકબીજાને કાળ આવી ગયો હોવાથી સર્વ ક્ષત્રિયો ગદાઓથી, તરવારોથી, ભાલાંઓથી અને નખેલાં પર્વવાળાં આજીથી પરસ્પર મારતા હતા.^{૨૩} વળી કેટલાએક યુદ્ધકુશળ વીરો તો લોહાના પરિધાસમાન એવા પોતાના આહુઓથીજ સામસામા આવી જઈને મચી પડ્યા હતા.^{૨૪} હે રાજા ! તમારા પક્ષના કેટલાએક વીરો, પાંડવપક્ષના યોદ્ધાઓની સાથે મુઠ્ઠીઓથી, ઠીંચણોથી તથા લપડાકોથી મંડી પડ્યા હતા.^{૨૫} હે રાજા ! પૃથ્વી ઉપર ઠામ ઠામ પડેલાં-પડતાં અને તરફડતાં કલેવરોથી તે રણસંગ્રામ ઘણોજ ભયંકર જણાતો હતો.^{૨૬} રથવિનાના થયેલા કેટલાએક રથી યોદ્ધાઓ, હાથમાં તરવાર લઈને મારવાની ઇચ્છાથી સામસામા દોડતા હતા. તે વખતે ઘણા કલિંગ યોદ્ધાઓથી વીંટાયેલો રાજા દુર્યોધન, ભીષ્મપિતામહને આગળ કરીને પાંડવોસામે યુદ્ધ કરવા આવી ઉભો;^{૨૭} તેમજ પાંડવો પણ ભીમને વીંટાઈ વળીને એકદમ ક્રોધાતુર થયેલા ભીષ્મસામા ધસી આવ્યા

અને પછીથી ફરી પણ યુદ્ધની શરૂઆત થઈ.^{૨૮} ઇતિ શ્રીમહાં ભીષ્મં ભીષ્મવધપર્વમાં
“સંકુલ યુદ્ધ” એ વિષયનો
અધ્યાય ૭૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૧ મો

પાંચમો દિવસ-સંકુલ યુદ્ધ (ચાલુ)

॥ સંજય ઉવાચ ॥

દૃષ્ટ્વા ભીષ્મેણ સંસક્તન્ન્રાતૃનન્યાંશ્ચ પાર્થિવાન્ ।

સમમ્યધાવદ્રાગિયૃત્વતાસ્રો ધનંજયઃ ॥૧॥

સંજયે કહ્યું:—ભીષ્મપિતામહ સામા ધસી ગયેલા પોતાના ભાઈઓને તથા અન્ય રાજાઓને જોઈને અર્જુન પણ હાથમાં ધનુષ્ય લઈને ભીષ્મ સામે ધાયો.^૧ પાંચજન્ય (શંખ)ના નાદને, ગાંડીવ ધનુષ્યના ટંકારને તથા અર્જુનની ધ્વજને જોઈને આપણામાંના સર્વ યોદ્ધાઓને ભય ઉત્પન્ન થયો.^૨ સિંહના પૂછડાના નિશાનવાળી, અનેક પ્રકારના રંગોથી વિચિત્ર, દેવતાઈ અને વાનરના ચિન્હવાળી એવી અર્જુનની ધ્વજ, હે મહારાજ ! પર્વત-સમાન ઉંચી તથા વૃક્ષોમાં નહિ અથડાતી, આકાશમાં ઉદય પામેલા પ્રજ્વલિત ધૂમકેતુ-સમાન દેખાતી હતી.^{૩, ૪} તે યુદ્ધમાં રહેલા સર્વ યોદ્ધાઓ રૂપેરી પાંડાવાળા ગાંડીવધનુષ્યને, આકાશમાં ગજકારા મારતી વાદળોઓમાં રહેલી વિજળીસમાન એવા લાગ્યા.^૫ તે સમયે તમારી સેનાનો સંહાર કરતા અર્જુનના હાથનાં તળીયાંનો શબ્દ, ગર્જના કરતા મેઘસમાન તીક્ષ્ણ સંભળાતો હતો.^૬ જેમ પ્રચંડ વાયુવાળો મેઘ વિજળીના ચમકારા અને ગર્જનાઓની સાથે ચારે બાજુ વરસી પડે, તેમ તે અર્જુન પણ આજીનો વરસાદ વરસાવી સર્વ દિશાઓને છાઈ દેવા લાગ્યો.^૭ જે વેળાએ ભયંકર અસ્ત્રોવાળો અર્જુન ભીષ્મપિતામહ સામે ધાયો, તે વેળાએ અસ્ત્રોમાં મોહ પામેલા અમે પૂર્વ કે પશ્ચિમ વગેરે દિશાઓને પણ બાજી શકતા ન હતા.^૮ એ વખતે હે ભરતપંથ ! થાકી ગયેલાં વાહનોવાળા, હજીયેલા ઘોડાઓવાળા,

અને ભયભીત થઈને બેભાન થયેલા તમારા યોદ્ધાઓ-અથા સાથે મળીને તમારા પુત્રોસહિત ભીષ્મપાસેજ ભરાઈ ગયા; કારણ કે આવા રણસંઘામમાં તેઓને ભીષ્મનું શરણ હતું.^{૯,૧૦} વજ્રસમાન શબ્દ કરતા ગાંડીવધનુષ્યને ટંકાર સાંભળીને, હે ભારત ! તમારાં સર્વ સૈન્યો એકબીજાની ખાલુમાં ભરાઈ જતાં હતાં તથા ત્રાસ પામેલા રથોએ રથ ઉપર ઉછળી પડતા હતા અને ઘોડેસ્વારો ઘોડાઓ ઉપરથી પૃથ્વી ઉપર પછડાઈ પડતા હતા; તથા પાળાઓ પણ ભૂમિ ઉપર પટકાઈ પડતા હતા.^{૧૧,૧૨} હે રાજા ! ત્યારપછી કાંબોજદેશમાં જન્મેલા ઘણા વેગવાળા મોટા ઘોડાઓ, અનેક હબ્બર ગોવાળીઓ, ગોપાલન યોદ્ધાઓ, મદ્રો, સૌવીરો, ગાંધારો, ત્રેગર્તો તથા મુખ્ય મુખ્ય કલિંગદેશના સર્વ યોદ્ધાઓથી વીંટાયેલો કલિંગરાજા, દુઃશાસનને આગળ કરીને તથા અનેક પુરુષોની દુકડીઓને સાથે લઈને, સર્વ રાજાઓસહિત જયદ્રથરાજા અને તમારા પુત્રની આજ્ઞા થવાથી ચૌદ હબ્બર ઘોડેસ્વારો-વગેરે અથા શકુનિને વીંટાઈ વળ્યા; અને પછી તે અથા તમારા યોદ્ધાઓએ રથો, વાહનો વગેરેમાં વહેંચાઈ જઈને એકીસામટા અર્જુન ઉપર પ્રહાર કરવા માંડ્યો.^{૧૩-૧૭} રથો, હાથીઓ, ઘોડાઓ અને પાળાઓએ ઘોર યુદ્ધ કરવા માંડ્યું; જેથી મોટાં વાહનસમાન ધૂળ ઉડવા લાગી.^{૧૮} તોમરધારી, ભાલાંઓવાળા, નારાઓવાળા, હાથીસ્વારો, ઘોડેસ્વારો, રથો અને પૈદલો વગેરે મોટા સૈન્યસાથે ભીષ્મપિતામહ, અર્જુન સામા યુદ્ધ કરવા લાગ્યા.^{૧૯} અવતિરાજા કાશીરાજની સાથે, જયદ્રથ રાજા ભીમસેનની સાથે, પોતાના પુત્રો અને અમાત્યોસહિત યુધિષ્ઠિર રાજા મદ્રદેશના રાજા શલ્યની સાથે, વિકર્ણુ સહદેવની સાથે, ચિત્રસેન શિખંડીસાથે, મત્સ્યો દુર્યોધનસાથે, દુષ્ટહરાજા અને ચેકિતાન એ બંને જણા શકુનિસાથે, મહારથી સાત્યકિ પુત્રસહિત મહાત્મા દ્રોણાચાર્ય સાથે અને કૃપાચાર્ય તથા કૃતવર્મા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા.^{૨૦-૨૩} એ પ્રમાણે નાસભાગ કરતા

ઘોડાઓવાળાં અને ગભરાયેલા હાથી અને રથોવાળાં તે સૈન્યો સામસામા યુદ્ધ કરવામાં આસક્ત થયાં.^{૨૪} એ સમયે આકાશમાં વાહળાં નહતાં, છતાં પણ વિજળીઓના તીવ્ર ચમકારા થવા લાગ્યા અને સર્વ દિશાઓ ધૂળથી ઢંકાઈ ગઈ તથા હે રાજા ! મોટા મોટા શબ્દો સાથે ઉખાડીયાં પ્રકટ થવા લાગ્યાં.^{૨૫} મહાતોફાની વાયુ વાવા લાગ્યો, ધૂળની વૃષ્ટિ થવા લાગી, સૂર્યનારાયણ પણ સૈન્યોએ ઉડાડેલી રજથી ઢંકાઈ ગયા અને આકાશમાં અંતર્દિત થઈ ગયા.^{૨૬} ધૂળના મોટાઓથી શુંગળાઈ ગયેલાં તથા અસોના સમૂહોથી વિંધાઈ જતાં સર્વ પ્રાણીઓને અત્યંત ગભરાટ થઈ પડ્યો.^{૨૭} વીર યોદ્ધાઓના હાથીમાંથી છૂટેલાં અને સર્વ પ્રકારનાં આવરણોનો નાશ કરનારાં ખાણુનો સમૂહ તુમુલ થઈ રહ્યો.^{૨૮} હે ભરતર્ષભ ! એ સમયે વીરોના હાથમાં ઉંચાં થયેલાં નક્ષત્રોસમાન કાંતિવાળાં શસ્ત્રો, સર્વ સ્થળે પ્રકાશ કરતાં હતાં. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! બળદોનાં ચામડાંની બનાવેલી સુવર્ણમાં મઢેલી તરેહ તરેહની ઢાલો, સર્વ દિશાઓમાં પડતી હતી.^{૩૦} સૂર્યસમાન દેહીખ્યમાન એવી તરવારોથી પડતાં શરીરો અને મસ્તકો સર્વ દિશાઓમાં દેખાતાં હતાં.^{૩૧} ભાંગી ગયેલાં પેડાં, ધુસરાં અને માળાઓવાળા, પડી ગયેલી મોટી ધ્વજાઓવાળા તથા માર્યા ગયેલા ઘોડાઓવાળા રથો ઠેકાણે ઠેકાણે પૃથ્વી ઉપર પછડાવા લાગ્યા.^{૩૨} વળી એ યુદ્ધમાં શસ્ત્રોથી ઘવાયેલા કેટલાએક ઘોડાઓ, પોતાના રથમાં રહેલા યોદ્ધાઓ માર્યા જવાથી રથોને ખેંચતા ખેંચતા પડી જતા હતા.^{૩૩} હે ભારત ! ખાણુથી વિંધાયેલા અને કપાયેલાં શરીરોવાળા ઘોડાઓ, બાંધેલાં ચોકડાંઓ સાથે ન્યાં ત્યાં ધુસરાંઓને ખેંચતા હતા.^{૩૪} વળી કેાઈએક બળવાન હાથી, કેટલાએક રથોયોદ્ધાઓને સારથી, ઘોડા અને રથસહિત ચગદી નાખતો દેખાતો હતો.^{૩૫} સૈન્યોની સામાસામી અપાઝમીમાં કેટલાએક હાથીઓ, મદ્દ ઝરતા બીજા હાથીઓના મદ્દની સુગંધ આવવાથી ત્રીજા અશક્ત હાથીને પણ મદ્દાનમત્ત હાથીની

યુદ્ધિથી ઝડપ કરતા હતા.^{૩૬} જ્યાં ત્યાં મરણ પામીને પડેલા તથા હાથમાં તોમરોવાળા મવતોથી અને નારાયણી માર્યા ગયેલા હાથીઓથી તે રણભૂમિ છવાઈ ગઈ હતી;^{૩૭} અને વળી તે સૈન્યોની લડાઈમાં સામસામા દોડાવેલા હાથીઓએ કચરી નાખેલા ખીબ્બ હાથીઓ ચોદાઓ અને ધ્વજઓસહિત પડતા હતા. હે મહારાજ ! તે યુદ્ધમાં કેટલાએક હાથીઓ, નાગરાજસમાન દેખાતી એવી પોતાની સુંદરથી રથોની ઉઘોને ભાંગી નાખતા હતા, જેથી તે ઉઘો જ્યાં ત્યાં દેખાતી હતી.^{૩૮} વળી તે રણસંગ્રામમાં હાથીઓએ, ભાંગી ગયેલા રથોવાળા રથીચોદાઓને કેશ પકડીને વૃક્ષની શાખાઓની પેઠે ભાંગીને ભુક્કો કરી નાખ્યા.^{૪૦} વળી કેટલાએક ઉત્તમ હાથીઓ સામસામા ભરાઈ ગયેલા રથોને ખેંચીને લયકર ચીસો પાડતા સર્વ દિશાઓમાં દોડવા લાગ્યા.^{૪૧} એ પ્રમાણે રથોને ખેંચતા તે હાથીઓનું સ્વરૂપ, જેમ તળાવોમાં ઉગેલાં કમળોને ખેંચી જતા હોય તેવું શે ભતુ' હતું.^{૪૨} આવી રીતે તે યુદ્ધમાં આખી રણભૂમિ ઘોડેસ્વારો, પાયદળો અને ધ્વજઓવાળા રથોથી છવાઈ ગઈ હતી.^{૪૩}

ઈતિ શ્રીમહાભારત લીલમવર્ણ પર્વમાં
'સંકુલ યુદ્ધ' એ વિષયનો
અધ્યાય ૭૧ શ્રી સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૨ મો

પાંચમો દિવસ (ચાતુ)-સંકુલ યુદ્ધ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

શિશુંડી સહમત્સ્યેન વિરાટેન વિશાંપતે ।

મીલમાશુ મહેષ્વાસમાસસાદ સુદુર્જયમ્ ॥

સંજયે કહ્યું:—હે રાજા ! મત્સ્યરાજા અને વિરાટરાજાને સાથે લઈને શિખંડી, અતિ દુર્જય, મોટા ધનુર્ધારી ભીષ્મ પાસે આવી પહોંચ્યો.^૧ અર્જુન, દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય, મોટા ધનુષ્યવાળા મહાબળવાન વિકર્ણુ અને ખીબ્બ કેટલાએક શૂરા રાજાઓની સામે યુદ્ધ કરવા આવ્યો.^૨ હે રાજા ! અમારો અને બંધુઓસહિત રાજા જયદ્રથ સામે તથા પૂર્વદેશના

અને દક્ષિણદેશના રાજાઓ સામે—અને રણસંગ્રામમાં દુઃસહ, મહાધનુર્ધાર તથા અમર્ષ(ક્રોધ)વાળા તમારા પુત્ર દુર્યોધન સામે ભીષ્મસેન ચઢી આવ્યો.^{૩,૪} મહાધનુર્ધાર અને રણસંગ્રામમાં દુર્જય એવા પિતાપુત્ર-શત્રુની તથા ઉલ્ક એ બન્ને મહારથીઓની સામે સહદેવ ધર્મી આવ્યો.^૫ હે મહારાજ ! તમારા પુત્ર દુર્યોધનથી તિરસ્કાર પામેલા મહારથી રાજા યુધિષ્ઠિર, તમારી હાથીસેના સામે યુદ્ધ કરવામાટે આવી ઉભા રહ્યા.^૬ યુદ્ધમાં શૂરાઓને રડાવનાર માર્દીનો પુત્ર નકુલ, ત્રિગર્તોના સૈન્યસામે લડવા તૈયાર થયો.^૭ ક્રોધાયમાન થયેલા સાત્યકિ, ચેકિતાન અને મહારથી અભિમન્યુ, શાલ્વ અને કેકયોની સામા આવી યુદ્ધમાં ઉભા રહ્યા;^૮ અતિ દુર્જય એવા ધૃષ્ટકેતુ અને રાક્ષસ ઘટોત્કચ—એ બન્ને જણા, તમારા પુત્રોના રથીચોદાઓની સેના સામે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા;^૯ અને હે રાજા ! અમેયાત્મા, મહાબળવાન સેનાપતિ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, ઉગ્ર પરાક્રમવાળા દ્રોણાચાર્યની સામે યુદ્ધ કરવા આવી ઉભો રહ્યો.^{૧૦} એ પ્રમાણે મહાધનુર્ધાર અને શૂરા એવા તમારા પુત્રો તથા પાંડવો, સામસામા આવી જઈને પરસ્પર પ્રહાર કરવા મંડી પડ્યા.^{૧૧} તે વેળાએ સૂર્યનારાયણ મધ્યાહ્ને આવી પહોંચ્યા હતા તથા આકાશ પણ ચારેબાજુ પ્રખર તાપને લીધે વ્યાપ્ત થયું હતું; અને કૌરવચોદાઓ તથા પાંડવચોદાઓ અન્યોન્યને નાશ કરવા લાગી પડ્યા હતા.^{૧૨} ધ્વજઓવાળા, સુવર્ણથી ઝળહળાટ કરતા, પતાકાઓવાળા તથા વ્યાધિચર્મના પડદાઓવાળા રથો, રણભૂમિમાં આમતેમ દોડતા શોભી રહ્યા હતા;^{૧૩} અને વળી, તે રણસંગ્રામમાં એકત્ર થયેલા પરસ્પર હતવાની ઇચ્છાવાળા ચોદાઓનો, ગર્જના કરતા સિંહના સરખો તુચ્છ શબ્દ થઈ રહ્યો હતો.^{૧૪} એ સમયે રણસંગ્રામમાં શરવીર એવા સંજયે કૌરવોની સાથે યુદ્ધ કરતા જે પ્રહાર કરી રહ્યા હતા, તે જોઈને અમને ઘણું આશ્ચર્ય થયું ! હે શત્રુઓને તપાવનારા રાજા ! ચારે બાજુથી છૂટેલાં તેઓનાં બાણોથી આકાશ, દિશાઓ,

વિદિશાઓ તથા સૂર્ય-એમાંનું કંઈપણ અમારા જોવામાં આવતું ન હતું.^{૧૯} નિર્મળ ધારવાળી શક્તિઓ, ફેકાતાં તોમરો, પાણીદાર તથા કાળાં કમળસમાન કાંતિવાળી તરવારો, તરેહ તરેહનાં કવચો અને આભૂષણોની પ્રભાથી આકાશ, દિશાઓ અને વિદિશાઓ પ્રકાશી રહી હતી.^{૨૦, ૨૧} હે રાજન્ ! ચંદ્ર અને સૂર્ય-સમાન કાંતિવાળાં રાજાઓનાં શરીરો જ્યાં ત્યાં પડેલાં હતાં, તેથી તે રણભૂમિ શોભી રહી હતી; તે યુદ્ધભૂમિમાં ચારે બાજુથી ધસી આવતા રથો અને વાઘ જેવા પુરુષો, આકાશમાં પરસ્પર ધસી આવેલા ગ્રહોની પેઠે શોભતા હતા.^{૨૦} એ વખતે મહારથીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા પિતામહ ભીષ્મે ક્રોધાયમાન થઈને, મહાબળવાન ભીમસેનને સર્વ સૈન્યના દેખતાં રોકી રાખ્યો.^{૨૧} પછી ભીષ્મપિતામહે છોડેલાં, સોનેરી અગ્રભાગવાળાં, સરાણુ ઉપર ચઢાવેલાં તથા તેલ પાચેલાં તીક્ષ્ણ બાણો ભીમસેનને ભેંકાવા લાગ્યાં.^{૨૨} હે ભારત ! ત્યારપછી મહાબળવાન ભીમસેને, તે ભીષ્મપિતામહ સામે ક્રોધાયમાન સર્પસમાન સુસવાટા કરતી તથા મહાવેગવાળી શક્તિને છોડી.^{૨૩} એકદમ જોરથી આવતી, સુવર્ણના દાંડાવાળી તે ઘોર શક્તિને જોઈને ભીષ્મપિતામહે, નમેલાં પર્વવાળાં બાણોના પ્રહારથી છેદી નાખી.^{૨૪} ત્યારપછી હે ભારત ! બીજું પાણીદાર એવું તીક્ષ્ણ ભલ્લબાણુ છોડીને તેમણે, ભીમસેનના ધનુષ્યના બે કકડા ફરી નાખ્યા.^{૨૫} તે જોઈને સાત્યકિ, એકદમ ભીષ્મ સામે આવીને પોતાના ધનુષ્યને કાનસુધી ખેંચીને, પાણીદાર, તીક્ષ્ણ અને તેજસ્વી બાણોવાડે તમારા પિતાને પ્રહાર કરવા લાગ્યો. પછી ભીષ્મપિતામહે પણ પોતાના ધનુષ્યમાં તીક્ષ્ણ એવું પરમ દારુણ બાણ સાંધીને, સાત્યકિના સારથિને રથ ઉપરથી પાડી નાખ્યો. હે રાજન્ ! સારથિ માર્યો ગયો એટલે ઘોડાઓ ભડક્યા અને મન તથા પવનસમાન વેગવાળા તેઓ આમતેમ દોડવા લાગ્યા. તે જોઈને સર્વ સૈન્યમાં મોટો તુમુલ્લ શબ્દ થઈ રહ્યો.^{૨૬-૨૮} મહાત્મા પાંડવેના સૈન્યમાં તો હાહાકાર થઈ પડ્યો અને

“ઘોડો, ઘોડાઓને પકડો, અટકાવો, શોભી રાખો” એવા તુમુલ્લ શબ્દો સાત્યકિના રથની ચારે બાજુ થવા લાગ્યા. એ સમયનો લાભ લઈને શાંતનુકુમાર ભીષ્મ, ઇંદ્ર જેમ અસુરોની સેનાનો નાશ કરે તેમ પાંડવોની સેનાનો નાશ કરવા લાગ્યા. આવી રીતે નાશ કરાતા એવા પાંચાલો અને સોમકો, યુદ્ધ કરવામાં દૃઢ નિશ્ચય કરીને ભીષ્મની સામાજ ધસી આવ્યા; તેમજ તમારા પુત્રની સેનાને જીતવાની ઇચ્છાવાળા ધૃત્યુક્ત આદિ પાંડવપક્ષના યોદ્ધાઓ, ભીષ્મની સામાજ યુદ્ધ કરવામાટે દોડી આવ્યા. હે રાજન્ ! એજ પ્રમાણે કૌરવો પણ ભીષ્મ અને દ્રોણને આગળ કરીને ઘણા વેગપૂર્વક દોડી ગયા; અને પછીથી તેઓનું ઘોર યુદ્ધ ચાલુ થયું.^{૩૦-૩૪}

ઈતિ શ્રીમહાભીષ્મ ભીષ્મવધપર્વમાં
“પાંચમો દિવસનું યુદ્ધ” એ વિષયનો
અધ્યાય ૭૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૩ મો

પાંચમો દિવસ (ચાલુ)-દ્વંદ્વયુદ્ધ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

વિરાટોઽથત્રિભિર્બાળૈર્ભીષ્મમાર્ચઙ્ગમહારથમ્ ।
વિવ્યાધ તુરગૌશ્વાસ્ય ત્રિભેર્બાળૈર્મહારથઃ ॥૧॥

સંજયે કહ્યું:—ત્યારપછી મહારથી વિરાટરાજાએ મહારથી ભીષ્મને ત્રણ બાણોના પ્રહાર કર્યો તથા બીજાં ત્રણ બાણ મૂકી, તેના ઘોડાઓને વિંધી નાખ્યા.^૧ મહાધનુર્ધર તથા મહાબળવાન ભીષ્મપિતામહે પણ, પોતાના હાથની કુશળતા દર્શાવીને, સુવર્ણના અગ્રભાગવાળાં દશ બાણો મારીને સામે તેને પણ વિંધી નાખ્યો.^૨ ભયંકર ધનુષ્યવાળા મહારથી અશ્વત્થામાએ, પોતાના હાથની મજબૂતાઈ દેખાડીને છ બાણો મૂક્યાં અને અર્જુનને છાતીમાં પ્રહાર કર્યો. તે જોઈ શત્રુ યોદ્ધાઓને હજીનાર તથા શત્રુઓને ઉખેડી નાખનાર અર્જુને પણ, તે અશ્વત્થામાનું ધનુષ્ય છેદી નાખ્યું અને તીક્ષ્ણ બાણો છોડી સખ્ત પ્રહાર કર્યો.^૪

અર્જુનને પોતાનું ધનુષ્ય કાપી નાખ્યું તે સહન નહિ કરનાર તથા ક્રોધપૂર્ણ થયેલા અશ્વત્થામાએ સત્વર બીજું ધનુષ્ય ગ્રહણ કર્યું અને નેત્ર બાહ્યો મૂકી અર્જુનને વિંધી નાખ્યો; તથા હે રાજન! બીજાં મોટાં સિત્તેર બાહ્યો મૂકીને કૃષ્ણને પણ વિંધી નાખ્યા.^{૧૬} આમ કરવાથી લાલચોળ થયેલાં નેત્રવાળા અર્જુનને ઉન્હો ને દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મૂક્યો અને કૃષ્ણની સાથે વિચાર કરીને ઘણા ક્રોધાતુર થઈને, પોતાના ડાબા હાથ વડે ધનુષ્ય ખેંચ્યું; તથા જીવિતનો નાશ કરે એવાં નમેલાં પર્વાવાળાં ઘોર બાહ્યો ગ્રહણ કર્યાં અને પછી બળવાનોમાં શ્રેષ્ઠ શત્રુઓનો નાશ કરનાર તે અર્જુનને ધનુષ્યપર તે બાહ્યો ચઢાવીને અશ્વત્થામાને વિંધી નાખ્યો.^{૧૭-૧૮} અર્જુનને છોડેલાં તે બાહ્યોએ અશ્વત્થામાના કવચને તોડી નાખ્યું અને તેનું લોહી પીધું. આવી રીતે સખત વિધાયેલો હોવા છતાં પણ તે વ્યથા પામ્યો નહિ; પણ ભીષ્મનું રક્ષણ કરવા ઇચ્છતા તેણે લેશમાત્ર પણ નિહવળ થયાવિના બાહ્યો છોડવાજ માંડયાં અને અર્જુન તે સામે યુદ્ધમાં બરાબર ઉભો રહ્યો.^{૧૯} તે ભ્રષ્ટ કૌરવોના શ્રેષ્ઠ યોદ્ધાઓ તેના પરાક્રમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા; કારણકે તે અશ્વત્થામા કૃષ્ણ અને અર્જુન બન્ને સામે યુદ્ધમાં ઘણા શૌર્યથી લડતો હતો.^{૨૦} તે અશ્વત્થામા, દ્રોણાચાર્ય પાસેથી અસ્ત્રોને છોડવાની તથા પાછાં ખેંચી લેવાની દુર્લભ વિદ્યાઓસહિત ધનુર્વેદ શીખ્યો હતો; તેથી હમેશાં નિર્ભય થઈને સૈન્યોમાં યુદ્ધ કરતો હતો.^{૨૧} શત્રુઓને તપાવનાર, મહારથી વીર અર્જુન, “આ અશ્વત્થામા, મારા ગુરુ દ્રોણાચાર્યનો વહાલો પુત્ર છે અને વિશેષે કરીને બ્રાહ્મણ હોવાથી મારે માન્ય છે” આવી બુદ્ધિથી તેના ઉપર દયા કરી;^{૨૨} અને પછી ક્ષેત્ર ઘોડાવાળા અર્જુનને, અશ્વત્થામા સામે યુદ્ધ કરવું છોડી દીધું તથા બીજા તમારા યોદ્ધાઓની સાથે ઘણાં પરાક્રમપૂર્વક યુદ્ધ કરીને તેઓનો સંહાર કરવા માંડ્યો.^{૨૩}

દુર્યોધને, ગીધપક્ષીનાં પીછાંવાળાં, સસણ ઉપર ધસેલાં તથા સોનેરી પુખવાળાં દશ બાહ્યો મહાધનુર્ધર ભીમસેન સામાં છોડ્યાં.^{૨૪}

એથી ક્રોધાયમાન થયેલા ભીમસેન શત્રુઓનો નાશ કરી નાખે તેવું દૃઢ અને અદ્ભુત ધનુષ્ય ઉઠાવ્યું તથા પાણીદાર દશ બાહ્યો ગ્રહણ કર્યાં; અને જરા પણ ગભરાયાવિના, પોતાના ધનુષ્યને કાનસુધી ખેંચીને તથા સીધી ગતિવાળાં અને ઘણા વેગવાળાં તીક્ષ્ણ બાહ્યો છોડીને, દુર્યોધનની વિશાળ છાતી વિંધી નાખી.^{૨૫} એ સમયે દુર્યોધનના ગળામાં રહેલી સુવર્ણની માળામાં પરાવેલો મણિ, છાતી ઉપર આવેલાં બાહ્યોના સમૂહથી ઘેરાઈ ગયેલો, જેમ આકાશમાં ગ્રહોથી ઘેરાયેલો સૂર્ય હોય તેમ, તેની છાતીમાં શોભી રહ્યો હતો.^{૨૬} જેમ મહોન્મત્ત હાથી, પોતાની સામે હથેળીની તાળીના શબ્દને પણ સહન કરી શકતો નથી, તેમ તમારા તેજસ્વી પુત્ર દુર્યોધને, ભીમસેનના પ્રહારને સહન કર્યો નહિ.^{૨૭} પછી હે મહારાજ! સુવર્ણના અગ્રભાગવાળાં તથા સરાણુ ઉપર ધસેલાં બાહ્યો મૂકીને, સમગ્ર સેનાને ત્રાસ પમાડી દેતા દુર્યોધને ક્રોધ કરીને, ભીમસેનને વિંધી નાખ્યો.^{૨૮} એ સમયે યુદ્ધમાં સામસામા લડીને ઘાયલ થયેલા મહાબળવાન એવા તમારા એ બન્ને પુત્રો (ભીમ અને દુર્યોધન) દેવસમાન શોભી રહ્યા હતા.^{૨૯} શત્રુઓના યોદ્ધાઓને હણી નાખનાર તથા યુદ્ધમાં ઇંદ્રસમાન પરાક્રમ કરનાર વીર અભિમન્યુએ, પુરુષોમાં વ્યાઘ્રસમાન ચિત્રસેનને દશ બાહ્યોથી, પુરુષોમાં સાત બાહ્યોથી અને ભીષ્મપિતામહને સિત્તેર બાહ્યોથી વિંધી નાખ્યા; તથા પોતે બાહ્યો રણસંગ્રામમાં નૃત્ય કરતો હોય તેમ જણાવા લાગ્યો; અને આપણામાંના સર્વ યોદ્ધાઓને દુઃખ ઉપજાવવા લાગ્યો.^{૩૦, ૩૧} પછી સામેથી ચિત્રસેન દશ બાહ્યોથી, ભીષ્મપિતામહે નવ બાહ્યોથી અને પુરુષોમાં સાત બાહ્યોથી, તે અભિમન્યુને પણ ઘાયલ કર્યો.^{૩૨} એ પ્રમાણે ધવાયાથી અભિમન્યુના શરીરમાંથી લોહી ટપકવા માંડ્યું. વળી પણ તે અર્જુનના પુત્રે, શત્રુઓને થંભાવનાર ચિત્રસેનનું મોટું અદ્ભુત ધનુષ્ય છેદી નાખ્યું અને ફરી બીજા એક બાહ્યોથી તે ચિત્રસેનના બખતરને તોડી નાખીને તેની છાતીમાં પ્રહાર કર્યો. ત્યારપછી તમારા વીર

પુત્રો અને બીજા મહારથી રાજપુત્રો, એક-દમ ક્રોધાયમાન થઈને ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને અભિમન્યુને પ્રહાર કરવા મંડી પડયા; પણ ઉત્તમ અશ્ત્રોને બાણનાર અભિમન્યુએ, તે બધાને તીક્ષ્ણ બાણો મૂકી મૂકીને મારવા માંડયા. તેનું આવું પરાક્રમ જોઈને તમારા બધા પુત્રો, જેમ શિશિરજતુ પછીના કાળમાં અગ્નિવનમાં રહેલા ઘાસને બાળી નાખે, તેમ રણસંગ્રામમાં સૈન્યનો નાશ કરતા તે અભિમન્યુને ચારે બાજુથી ઘેરી લેવા લાગ્યા. અભિમન્યુ તો તમારા સૈન્યનો નાશ કરતો શિશિરજતુ વીલ્યાપછી દેદીપ્યમાન થયેલા અગ્નિની પેઠે વધારે ને વધારે દીપ્તો હતો. ૨૭-૩૧ હે રાજા ! તે અભિમન્યુનું આવું ચરિત્ર જોઈને, તમારો પૌત્ર લક્ષ્મણ, તે સુભદ્રાના પુત્રની સામે યુદ્ધ કરવામાટે એકદમ ધસી આવ્યો. ૩૨ તેને સામે આવેલો જોઈને અભિમન્યુ પણ અત્યંત ક્રોધાયમાન થઈ ગયો; અને તેણે તીક્ષ્ણ એવાં છ બાણોથી સુંદર લક્ષણોવાળા તે લક્ષ્મણને પ્રહાર કર્યો તથા ત્રણ બાણોથી સારથિને પણ વિંધી નાખ્યો. ૩૨ તેમજ હે રાજા ! લક્ષ્મણે પણ પાણીદાર બાણોથી અભિમન્યુને વિંધી નાખ્યો, એ બધાને આશ્ચર્ય જેવું જણાતું હતું. પછી મહાબળવાન અભિમન્યુએ પાણીદાર બાણો મૂકીને, લક્ષ્મણના ચાર ઘોડાઓને તથા સારથિને હણી નાખ્યા; અને પોતે ઘણા જોરથી તેની સામે ધસી ગયો. ૩૫ ત્યારે માર્યા ગયેલા ઘોડાવાળા રથમાં બેઠેલા શત્રુઓના વીરોને નાશ કરનારા લક્ષ્મણે, ક્રોધાયમાન થઈને અભિમન્યુના રથ સામે એક શક્તિ ફેંકી. ૩૬ લયંકર સ્વરૂપવાળી તથા સર્પના સરખી અસહ્ય એવી તે શક્તિને પોતાના પર આવતી જોઈને, અભિમન્યુએ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકી તેના ટુકડા કરી નાખ્યા. ૩૭ પછી કૃપાચાર્યે તે લક્ષ્મણને પોતાના ગ્રંથમાં બેસાડી દીધો; અને સર્વ સૈન્યના દેખતાં તેને રણસંગ્રામમાંથી દૂર લઈ લીધો. ૩૮ ત્યાર પછી તો મહાલયંકર યુદ્ધ ચાલવા માંડ્યું, કે જેમાં બન્ને સૈન્યો રંગભેગ થઈ ગયાં; અને સર્વ ઘોડાઓ એકબીજાને મારી નાખવાની

ઈચ્છાથી સામસામા ધસવા લાગ્યા. ૩૯ તમારા અને પાંડવોના મહારથીઓ મોટાં ધનુષ્યોને ધારણ કરીને એકબીજાને બોલાવતા તથા અન્યોન્યના પ્રાણોનો યુદ્ધમાં હોમ કરતા એકબીજાનો સંહાર કરવા લાગ્યા. ૪૦ છૂટા કેશવાળા, કવચોરહિત થયેલા, રથોવિનાના તથા કપાયેલાં ધનુષ્યોવાળા કેટલાએક સુંજો અને કૌરવો, માત્ર પોતાના બાહુઓનાં જ સાધનવડે લડતા હતા. ૪૧ ત્યારપછી અત્યંત ક્રોધાયમાન થયેલા મહાબાહુ બીષ્મે, ઘણા જોરથી દિવ્ય અશ્ત્રો મૂકી મૂકીને, મહાત્મા પાંડવોની સેનાનો સંહાર કરવા માંડ્યો. ૪૨ તે સમયે માર્યા ગયેલા ઘોડાઓ, હાથીઓ, રથીઓ, ઘોડેસ્વારો તથા પાળાઓથી આખી રણભૂમિ છવાઈ ગઈ હતી. ૪૩

ઇતિ શ્રીમહાભારત બીષ્મ ૭૪મો અધ્યાય પર્વમાં

“દ્વંદ્વયુદ્ધ” એ વિષયનો

અધ્યાય ૭૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૪ મો
પાંચમા દિવસની સમાપ્તિ-સાત્યકિ-
ના પુત્રોનો વધ
॥ સંજય ઉવાચ ॥

अथ राजन् महाबाहुः सात्यकिर्द्धदुर्मदः ।

विकृष्य चापं समरे भारसाहमनुत्तमम् ॥१॥

સંજયે કહ્યું:—હે રાજન્ ! ત્યારપછી યુ-

દ્ધમાં મદોન્મત્ત બનેલો મહાબાહુ સાત્યકિ, ભારને સહન કરી શકે તેવા ઉત્તમોત્તમ ધનુષ્યને ખેંચીને, ૧ પોતાની અફલુત હાથચાલાકી બતાવતો ઘણીજ ત્વરાપૂર્વક, સર્પ-સમાન ઝેરી તથા શ્રેષ્ઠ પુખવાળાં પુષ્કળ બાણોને છોડવા લાગ્યો. ૨ બ્યારે તે સાત્યકિ, ધનુષ્ય ખેંચીને બાણો મૂકતો હતો તથા ફરી બાણો લઈ ધનુષ્યમાં સાંધતો હતો અને વળી ઘણી ત્વરાપૂર્વક તે બાણોને ફેંકતો હતો તેમજ શત્રુઓને સંહારતો હતો, ત્યારે ઘણી ચાલાકીથી તે સર્વ ક્રિયાઓને કરતા તે સાત્યકિનું સ્વરૂપ, અવિચ્છિન્ન ધારાથી વરસતા મેઘ-સરણું દેખાતું હતું. ૩, ૪ હે ભારત ! એ પ્રમાણે

યુદ્ધમાં આગળ ને આગળ વધી આવતા તે સાત્યકિને જોઈને રાજા હર્યોધને, તેની સામા દશ-હજાર રથીસેનિકો મોકલ્યા. ૧૫ પરમ ધનુર્ધર તથા સત્ય પરાક્રમી વીર્યવાન સાત્યકિએ, તે સર્વ રથી ધનુર્ધરોને દિવ્ય અસ્ત્રથી મારવા માંડ્યા. ૧૬ તેવું દારુણ કર્મ કર્યાપછી વીર સાત્યકિ, હાથમાં ધનુષ્ય લઈને ભૂરિશ્રવા સાથે યુદ્ધ કરવામાટે આવી પહોંચ્યો. ૧૭ યુધિષ્ઠિર-સાત્યકિએ સંહાર કરી નાખેલી તમારી સેનાને જોઈને, ક્રોધાયમાન થયેલો તથા કૌરવોની કીર્તિને વધારનારો તે ભૂરિશ્રવા પણ, સાત્યકિ સામે ધસી આવ્યો. ૧૮ પછી તેણે હાથચાલાક્રી દેખાડીને ઇંદ્રધનુષ્ય-સમાન એવા પોતાના મોટા ધનુષ્યનો ટંકાર કરીને, સર્પસમાન ઝેરી તથા વજ્રસમાન તીક્ષ્ણ એવાં બાણો છોડવા માંડ્યાં. હે મહારાજ ! મૃત્યુના જેવાં ઉગ્ર સ્પર્શવાળાં તે હજારો બાણોને સાત્યકિના અનુયાયીઓ સહન કરી શક્યા નહિ. હે રાજન ! તેઓ, યુદ્ધમાં મહોન્મત બનેલા સાત્યકિને છોડીને એકદમ ચારે બાજુથી નાસી ગયા. ૧૯-૨૦

એ વખતે, મહારથીતરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા મહાબળવાન એવા સાત્યકિના દશ પુત્રો તરેહ તરેહનાં કવચો, આયુધો અને ધ્વજોને ધારણ કરીને, મહાધનુર્ધર એવા ભૂરિશ્રવાસામે યુદ્ધ કરવામાટે આવી પહોંચ્યા; અને ઘણા ક્રોધપૂર્વક તેને કહેવા લાગ્યા:—“ હે કૌરવોના સંબંધી! હે મહાબળવાન વીર ! આવ અને અમારા બધાની સાથે અથવા અમારામાંના એક એકની સાથે તું યુદ્ધ કર. ૨૧-૨૨ આજે રણસંગ્રામમાં તું અમારો પરાજય કરીને યશ મેળવ; અથવા અમે તારો પરાજય કરીને અમારા પિતાને પ્રસન્ન કરીશું. ” ૨૩ તે શ્રી યોદ્ધાઓએ એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે મહાબળવાન, પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ તથા પરાક્રમને વખાણનાર ભૂરિશ્રવા, તેઓને પોતાની સામે ઉભેલા જોઈ કહેવા લાગ્યો:—૨૪ “ હે વીરો ! તમે કહ્યું તે યોગ્ય છે. તમારો એવોજ વિચાર હોય તો, તમે બધા સાથે રહીનેજ ઘણી સાવધાનીપૂર્વક મારી સાથે લડો. આજે રણસંગ્રામમાં હું તમારો નાશ કરીશ. ” ૨૫ ભૂરિશ્રવાનું

આ વચન સાંભળી, મોટા ધનુર્ધર તથા એકદમ સાહસી એવા તે વીરો, બાણવૃષ્ટિ કરીને શત્રુદમન ભૂરિશ્રવા સામા ધસી આવ્યા. ૨૬ હે મહારાજ ! એકલા ભૂરિશ્રવાનું તથા સઘળા સાથે મળેલા તે સાત્યકિના પુત્રોનું તુચ્છ યુદ્ધ, દિવસના પાછલા ભાગમાં થઈ રહ્યું હતું. ૨૭ હે નૃપ ! મહારથીઓમાં શ્રેષ્ઠ તે એકલા ભૂરિશ્રવા ઉપર, વર્ષાઋતુમાં મેઘો જેમ મેરુપર્વત ઉપર વૃષ્ટિ કરે, તેમ તે સાત્યકિના બધા પુત્રો બાણોની વૃષ્ટિ કરવા મંડી પડ્યા; ૨૮ પણ મહારથી ભૂરિશ્રવા, તેઓએ છોડેલાં, યમદંડ તથા વજ્રસમાન કાંતિવાળાં ઘેર બાણોને, પોતાની પાસે આવ્યાં ન હોય તેટલામાંજ ગભરાયાવિના એકદમ કાપી નાખતો હતો. ૨૯ તે રણસંગ્રામમાં ભૂરિશ્રવાનું પરાક્રમ અમોને ઘણું આશ્ચર્યકારક દેખાતું હતું; કારણ કે પોતે એકલો, તેઓ બધાની સાથે નિર્ભય થઈને યુદ્ધમાં મગ્ન થયો હતો. ૩૦ હે રાજન ! આવી રીતે બાણોનો વરસાદ કરી રહ્યા પછી, તે દશે મહારથીઓ, મહાબાહુ ભૂરિશ્રવાને ઘેરી લઈ, તેને મારી નાખવાનો આરંભ કરવા લાગ્યા. ૩૧ ત્યારપછી હે રાજ ! તે મહારથીઓની સાથે યુદ્ધ કરતા ભૂરિશ્રવાએ, ક્રોધાયમાન થઈને, તેઓનાં ધનુષ્યોના કકડા કરી નાખ્યા. ૩૨ હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજ ! પછી કપાયેલાં ધનુષ્યવાળા તે દશે મહારથીઓનાં મસ્તકોને પણ, નમેલાં પર્વવાળાં બાણો મૂકીને, તે ભૂરિશ્રવાએ કાપી નાખ્યાં. ૩૩ એ પ્રમાણે બાણોથી માર્યા ગયેલા તે દશે જણા, વજ્રથી કપાયેલાં વૃક્ષોની પેઠે ભૂમિ ઉપર પડ્યા. આવી રીતે પોતાના બળવાન પુત્રોને મારી નાખેલા જોઈ, વીર સાત્યકિ, ગર્જના કરતો કરતો ભૂરિશ્રવા ઉપર ચઢી આવ્યો. પછી મહાબળવાન તેઓ બન્ને જણા, સામસામા પોતાના રથોને ભરાવી, એકબીજાના ઘોડાઓ તથા રથોનો નાશ કરવા લાગ્યા. આવી રીતે રથોનો નાશ કરીને તે બન્ને મહારથીઓ રથવિનાના થઈ ગયા અને તરવારો તથા ઢાલો ઝડપી કરીને એકબીજા સામે ધસી ગયા. આવી રીતે યુદ્ધ કરવામાટે સામસામા ઉભેલા તે ઉત્તમ પુરુષો ઘણા શોભી રહ્યા હતા. ૩૪-૩૫ એ

સમયે હે રાજન્! હાથમાં શ્રેષ્ઠ તરવાર લઈ ઉભેલા સાત્યકિ પાસે, ભીમસેન ઘણી ઉતાવળથી આવી પહોંચ્યો અને તેને રથ ઉપર બેસાડી દીધો.^{૩૦} હે રાજન્! આ તરફથી તમારા પુત્ર દુર્યોધને પણ ભૂરિશ્રવાને, સર્વ ધનુર્ધરોના દેખતાં પોતાના રથ ઉપર બેસાડી દીધો.^{૩૧} હે ભરતર્ષભ! આવી રીતે અહીં યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું, ત્યારે પેલી તરફ કોપાયમાન થયેલા પાંડવો મહારથી ભીષ્મ સાથે લડી રહ્યા હતા.^{૩૨} અસ્ત થવાની તૈયારીમાં રહેલો સૂર્ય, જરા લાલ કાંતિવાળો થયો હતો, તે વખતે ઘણી ત્વરા કરતા અર્જુને, પચીસ હજાર મહારથીઓનો ઘાણવાળી ન ખેંચો.^{૩૩} અર્જુનનો નાશ કરવામાટે તમારા પુત્રની આજ્ઞા પામેલા સર્વ યોદ્ધાઓ, તે અર્જુનપાસે આવીને ‘અસિસામા આવેલાં પતંગીઆંઓની પેઠે,’ તુરંતજ નાશ પામતા હતા.^{૩૪} ત્યારપછી ધનુર્વેદમાં કુશળ એવા મત્સ્યો અને કેકયો, પુત્રસહિત મહારથી અર્જુનને ચારે બાજુથી ઘેરી વળ્યા.^{૩૫} એજ સમયે સૂર્ય પણ અસ્ત થવાની તૈયારીમાંજ હતો; તેથી સર્વ સૈન્યો આંધળાંભીત જેવાં થઇ ગયાં.^{૩૬} હે મહારાજ! પછી તમારા પિતા ભીષ્મપિતામહે, સંધ્યાકાળ થયો હોવાથી તથા પોતાનાં વાહનો પણ થાકી ગયાં હોવાથી, સૈન્યોને પાછાંવાળી લીધાં. પાંડવો તથા કૌરવોના પરસ્પરના સમાગમમાં અત્યંત કંટાળી ગયેલી તે બન્ને સેનાઓ પોતાની છાવણી તરફ પાછી ફરી.^{૩૭} હે ભારત! પાંડવો પણ સંજયો સાથે પોતાની છાવણીમાં ગયા તથા કૌરવોએ પણ પોતાના તંબુમાં જઈ વિશ્રામ કર્યો. ઇતિ શ્રીમહાઽ ભીષ્મઽ ભીષ્મવધપર્વમાં ‘પંચમ દિવસાવહરે’ એ વિષયનો અધ્યાય ૭૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૫ મો

છટ્ટો દિવસ-મકરવ્યૂહ અને કૌંચવ્યૂહ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

તે ભવન્ તતો રાજન્ સહિતાઃ કરુપાંડવાઃ ।

તુ શર્વર્વા પુનર્યુદ્ધાય નિર્યયુઃ ॥૧॥

સંજયે કહ્યું:-હે રાજા! આખી રાત વિશ્રાંતિ લઈને, કૌરવોએ તથા પાંડવોએ તે રાત ગાળી. પછી સવાર થતાં ફરી યુદ્ધ કરવામાટે નીકળી પડ્યા.^૧ હે ભારત! તેઓ એ વેળા તમારાં તથા પાંડવોનાં સૈન્યોમાં સન્ન કરાતા રથોનો, તૈયાર કરાતા હાથીઓનો, કવચોને ધારણ કરતા પાળાઓનો તથા તૈયાર કરાતા ઘોડાઓનો મહાન શબ્દ થઈ રહ્યો હતો; અને શંખ તથા કુંડલિઓનો નાદ પણ ચારેબાજુ તુમુલ થતો હતો.^{૨,૩} ત્યારપછી યુધિષ્ઠિર રાજાએ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને કહ્યું કે:-“ હે મહાબાહો! આજે શત્રુઓનો નાશ કરે તેવો મકરવ્યૂહ રચો.”^૪ હે મહારાજ! યુધિષ્ઠિરે એ પ્રમાણે બ્યારે કહ્યું, ત્યારે મહારથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને સર્વ રથીઓને (તે વ્યૂહ રચવાની) આજ્ઞા કરી;^૫ ત્યારે દ્રુપદરાજા અને અર્જુન, એ વ્યૂહના શિરોભાગમાં રહ્યા. સહદેવ અને મહારથી નકુલ, એ બન્ને જણ તેનાં ચક્ષુસ્થાનમાં રહ્યા.^૬ હે મહારાજ! મહાબળવાન ભીમસેન તે વ્યૂહના મુખસ્થાનમાં રહ્યો. અભિમન્યુ, દ્રૌપદીના પુત્રો, રાક્ષસ ઘટોત્કચ, સાત્યકિ અને ધર્મરાજ એ વ્યૂહની ગ્રીવાસ્થાનમાં ઉભા રહ્યા; અને હે મહારાજ! વિરાટરાજા ધૃષ્ટદ્યુમ્નસહિત મોટી સેનાને લઈને, એ વ્યૂહની પીઠના ભાગમાં રહ્યો. કેકયદેશના પાંચ બાઈઓ એ વ્યૂહના ડાબા પડખામાં રહ્યા તથા પુરુષવ્યાઘ્ર ધૃષ્ટકેતુ અને વીર્યવાન ચેકિતાન રાજા, એ વ્યૂહનું રક્ષણ કરવામાટે જમણા પડખામાં રહ્યા.^{૧૦} હે મહારાજ! શ્રીમાન મહારથી કુંતિભોજ અને શતાનીક રાજા, એ વ્યૂહના બન્ને પગના સ્થાનમાં મોટી સેનાઓસહિત ઉભા રહ્યા.^{૧૧} સોમકયોદ્ધાઓસહિત મહાબળવાન ધનુર્ધર શિખંડી તથા ઇરાવાનરાજા એ વ્યૂહના પુચ્છસ્થાનમાં ઉભા રહ્યા.^{૧૨} હે ભારત! આ પ્રમાણે મકરવ્યૂહની રચના કરીને તથા (મનમાં) દંશવાળા થઈને સર્વે પાંડવો, સૂર્યોદય થતાં યુદ્ધ કરવામાટે સન્ન થઈ રહ્યા;^{૧૩} અને હાથી, ઘોડા, રથો, પાળાઓ વગેરેને સાથે લઈને તથા ધ્વજાઓ, છત્રો તથા નિર્મળ એવાં તીક્ષ્ણ હથિયારો ઉઘાં કરીને, કૌરવોસાથે ઘણા વેગથી જવા લાગ્યા.^{૧૪} હે રાજન્! એ પ્રમાણે મકરવ્યૂહમાં

ગોઠવાયેલી પાંડવોની સેનાને જોઇ, તમારા પિતા લીંગપિતામહે, પોતાની સેનાને કૌંચવ્યૂહમાં ગોઠવી.^{૧૫} એ વ્યૂહના મુખના સ્થાનમાં દ્રોણાચાર્ય શોભી રહ્યા હતા અને હે રાજા! અશ્વત્થામા તથા કૃપાચાર્ય, ચક્ષુસ્થાનમાં ગોઠવાયા.^{૧૬} સર્વ ધનુર્ધરોમાં શ્રેષ્ઠ પુરુષોત્તમ કૃતવર્મા, કાંબોજ અને બાહિલકચોદ્રાઓસહિત, એ વ્યૂહના શિરોભાગમાં ગોઠવાઈ ગયો.^{૧૭} હે રાજા! એ વ્યૂહની ગ્રીવાના સ્થાનમાં શરસેન રાજા તથા અનેક રાજાઓથી વીંટાયેલો દુર્યોધનરાજા ઉભા રહ્યા.^{૧૮} હે નરશ્રેષ્ઠ! સૌવીર, ભદ્ર અને કેકયોદ્રાઓસહિત મોટી સેનાથી વીંટાયેલો પ્રાજ્ઞયોતિષરાજા, એ વ્યૂહની છાતીના ભાગમાં રહ્યો.^{૧૯} પ્રસ્થલનો રાજા સુશર્મા, કવચ ધારણ કરી, પોતાની સેનાસહિત, એ વ્યૂહની ડાબી પાંખનો આશ્રય કરી રહ્યો.^{૨૦} હે ભારત! તુષારો, યવનો, શકો અને ચ્યુપચ્યાદિ ચોદ્રાઓ, એ વ્યૂહની જમણી પાંખપર ઉભા રહ્યા.^{૨૧} હે રાજા! શ્રુતાયુષ્, શતાયુષ્ તથા ભૂરિશ્રવા, એ વ્યૂહની બાંધના ભાગમાં પરસ્પર રક્ષણ કરતા ગોઠવાઈ ગયા.^{૨૨}

ત્યારપછી હે મહારાજા! સૂર્યોદય થતાં, પાંડવો અને કૌરવોએ યુદ્ધ કરવામાટે પ્રયાણ કર્યું; અને પછી બન્ને વચ્ચે મહાન યુદ્ધનો આરંભ થયો.^{૨૩} હાથીસ્વારો, રથીચોદ્રાઓ અને ઘોડેસ્વારો પરસ્પર સામસામા જવા લાગ્યા.^{૨૪} હે રાજા! તે મહારણમાં ઘોડેસ્વારો ઘોડેસ્વારો સામા, રથીચોદ્રાઓ હાથીસ્વારો સામા, હાથીસ્વારો રથીઓસામા, ઘોડેસ્વારો રથીઓ સામા, રથીઓ પાળાઓ સામા અને ઘોડેસ્વારો પાળાઓસામા ક્રોધાવેશવાળા થઇને ધસી જતા હતા.^{૨૫, ૨૬} લીમસેન, અર્જુન, નકુલ, સહદેવ અને બીજા મહારથી રાજાઓનાં રક્ષણતજે રહેલી પાંડવોની સેના, એ વખતે, નક્ષત્રોસહિત રાત્રિના સરખી શોભી રહી હતી; તેમજ લીંગમ, કૃપ, દ્રોણ, શલ્ય અને દુર્યોધન-આદિથી વીંટાયેલી તમારી સેના પણ, ગ્રહોથી વીંટાયેલા આકાશમાન શોભતી હતી.^{૨૮} પરાક્રમી કુંતાપુત્ર લીમસેન, દ્રોણાચાર્યને જોઇને, પોતાના વેગવા-

ળા ઘોડાઓને ઢોડાવી તેમની સેના તરફ ઢોડી ગયો. રણસંગ્રામમાં વખણાયેલા પરાક્રમી દ્રોણાચાર્યે લોઢાનાં નવ બાણો મૂકી મર્મસ્થાનને વિષે લીમસેનને વિંધી નાખ્યો.^{૩૦} એ પ્રમાણે દ્રોણાચાર્યના દૃઢ પ્રહારથી ધાયલ થયેલા લીમસેને, તેના સારથિને ચમરાબળના ઘર તરફ વિદાય કર્યો.^{૩૧} પોતાના સારથિને મરણ પામેલો જોઇને પ્રતાપી દ્રોણાચાર્યે પોતેજ ઘોડાઓની લગામ હાથમાં લીધી; અને અગ્નિ જેમ રૂના ઢગલાને નાશ કરે તેમ, પાંડવોની સેનાનો નાશ કરવા માંડ્યો.^{૩૨} એ પ્રમાણે દ્રોણાચાર્યે તથા લીંગમે વધ કરાતા નરોત્તમ સુંજયો અને કેકયો નાસભાગ કરવા લાગ્યા;^{૩૩} તેમજ લીમસેન તથા અર્જુનવડે ધાયલ કરાતી તમારી સેના પણ, મદમાતી સુંદર સ્ત્રીની પેઠે, જ્યાં ત્યાં મોહ પામતી હતી. હે ભારત! આવી રીતે તે વીરવરોનો સંહાર થતાં બન્ને તરફની વ્યૂહરચના તૂટી ગઇ અને તમારી તથા પાંડવોની સેના ભયંકર રીતે સેળસેળ થઇ ગઇ.^{૩૪} એ સમયે હે ભારત! તમારા તથા શત્રુઓના ચોદ્રાઓ એકત્રિત થઇને જે યુદ્ધ કરતા હતા, તે જોઇને અમોને ધણું આશ્ચર્ય લાગતું હતું.^{૩૫} હે રાજા! એ વેળાએ પણ એકબીજાનાં અસ્ત્રોનું નિવારણ કરીને મહાબળવાન કૌરવો તથા પાંડવો લડી રહ્યા હતા.^{૩૬}

ઇતિ શ્રીમહાત્મ લીંગમં લીંગમવધ પર્વમાં
“ યુદ્ધનો આરંભ ” એ વિષયનો
અધ્યાય ૭૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૬ મો

ધૃતરાષ્ટ્રનો ઉદ્વેગ

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

एवं ब० गुणं सैन्यमेवं बहुविवं पुरा ।

॥ दमेवं यथाज्ञा नममोर्षं चैव संजय ॥ १ ॥

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું:- હે સંજય ! આપણું સૈન્ય અનેક ગુણોવાળું છે, અનેક પ્રકારનું છે તથા શાસ્ત્રોક્ત વ્યૂહોથી નિષ્ફળ ન થાય તેમ જોડેલું છે;^૧ વળી અત્યંત હર્ષમાં રહેનારૂં તથા આપણને ઇચ્છનારૂં અને હમેશાં આપણને ન-

મનાઈ વ્યસનોથી રહિત છે તથા પહેલાંથી પરાક્રમ
જોઈનેજ રાખેલું છે (અર્થાત્ કસાયેલું છે.)^૨ વળી
આપણા સૈન્યમાંના ચોદાઓ અતિવૃદ્ધ નથી
તથા અત્યંત નાની ઉંમરના પણ નથી; તેમ-
જ કોઈ અતિ નબળા નથી અને અતિ પુષ્ટ પણ
નથી. વળી આપણા સૈનિકો, ઝડપથી કામ કરી
શકે તેવા છે અને ઘણી ઉંચાઈવાળા, ઉત્કૃષ્ટ બ-
ળવાળા અને નિરોગી છે.^૩ વળી આપણામાંના
સર્વ સૈનિકો, કવચધારી અને અનેક પ્રકારનાં
શસ્ત્રોને ધારણ કરનારા છે, તેઓ તરવારયુદ્ધ, ગ-
દાયુદ્ધ અને હાથોહાથનું યુદ્ધ કરવામાં નિપુણ
છે.^૪ ભાલાઓની લડાઈમાં, બન્ને તરફ ધારવા-
ળી તરવારોના યુદ્ધમાં, તોમરયુદ્ધમાં, લોહાની
લાકડીઓની લડાઈમાં, લિંદીપાલયુદ્ધમાં, શ-
ક્તિયુદ્ધમાં, સુસળયુદ્ધમાં, કંપનયુદ્ધમાં, ધનુ-
ષ્યની લડાઈમાં, બંદુકોની લડાઈમાં, ગોફાણોની
લડાઈમાં તથા વિચિત્ર પ્રકારનાં મુઠ્ઠેયુદ્ધોમાં પણ
આપણું સૈન્ય સમર્થ છે.^૫ વળી આપણા સૈ-
નિકોએ સર્વ પ્રકારની યુદ્ધવિદ્યામાં સાડે જ્ઞાન
મેળવેલું છે. વ્યાયામ (કસરત) કળામાં પણ
સારો શ્રમ કરેલો છે; તેમજ સર્વ પ્રકારની શસ્ત્ર-
ધારણ કરવાની વિદ્યાઓમાં પણ કુશળતા પ્રાપ્ત
કરેલી છે.^૬ આપણા સૈન્યના સર્વ માણસો, હાથી
વગેરે વાહનો ઉપર ચઢવામાં, ઉતરી પડવામાં,
આગળ ધસી જવામાં, વચમાં વચમાં ફૂદાવવામાં,
સારી રીતે પ્રહાર કરવામાં, આગળ લઈ જવામાં
અને પાછા હટી જવામાં હુશિયાર છે.^૭ હાથી,
ઘોડા, રથ વગેરે વાહનોમાં તો આપણા સૈન-
િકોની સારી રીતે પરીક્ષા ઘણી વખત કરેલી
છે. સર્વ સૈનિકોને પરીક્ષા કરીનેજ રાખેલા છે
અને તેઓને સંતોષકારક પગારો અપાય છે.^૮
કોઈપણ માણસને, કોઈની ભલામણથી અથવા
ઉપકારખદલ કે સગાંવહાલાંઓના કારણથી
રાખવામાં આવ્યો નથી તથા મિત્રો વગેરેના
આશ્રયથી પણ રાખેલ નથી; તેમજ અકુલીન
માણસોનો પણ સંપ્રદ કર્યો નથી.^૯ આપણા
સૈનિકો કુલીન અને સમૃદ્ધ છે. તેઓના સંબંધી-
ઓને તથા બાંધવોને આપણા તરફથી સંતોષ્યા
છે. તેઓના ઉપર આપણે ઘણા ઉપકારો પણ કર્યા

છે. વળી તેઓ યશસ્વી અને સ્વતંત્ર વિચારના પણ
છે.^{૧૧} વળી હે તાત ! આપણું સૈન્ય લોકમાં ઘણું
પ્રખ્યાત છે, ખાસ પોતાનાજ માણસોથી રક્ષિત
છે, કે જેઓ લોકપાલસમાન પરાક્રમી અને
પૂર્વકાળમાં અનેક પ્રકારનાં કર્મો કરીને વિખ્યા-
ત થયેલા છે. આવા પુરુષો તો આપણા સૈન્યના
આગેવાનો છે.^{૧૨} વળી આપણું સૈન્ય, પૃથ્વી-
માં અને લોકોમાં સાડે માન પામેલા ક્ષત્રિયો-
ના રક્ષણતળે રહેલું છે, કે જે ક્ષત્રિયો ઘણા
બળવાન છે અને પોતાની ઇચ્છાથીજ પોતાનાં
સૈન્યો સાથે આપણને આવી મળેલા છે.^{૧૩} ચા-
રે બાબુઓથી આવેલી નદીઓથી ભરપૂર બનેલા
મહાસાગર જેવું આપણું સૈન્ય છે. વળી તે સૈ-
ન્ય, પાંખો નહિ હોવા છતાં પક્ષીસમાન ગતિ-
વાળા અનેક રથો અને હાથીઓથી ભરપૂર છે.^{૧૪}
વળી પણ આપણા સેનાસાગર, અનેક પ્રકારના
ચોદાઓરૂપ જળથી ઘણા ભયંકર છે; તથા અને-
ક પ્રકારનાં વાહનોરૂપ મોઝાઓથી તરંગિત છે.
તરવારો, ગદા, શક્તિ, બાણ અને ભાલાંઓરૂપ
હલ્લેસાં મારવાના ચાટવાઓથી પરિપૂર્ણ છે.^{૧૫}
વળી આપણો સૈન્યરૂપી મહાસાગર ધ્વજઓ,
આભૂષણો, રત્નજડિત પટ્ટાઓ અને દોડતા ઘોડા-
ઓરૂપ વાયુના વેગથી કંપાયમાન-સુસવાટા
કરી રહેલો છે.^{૧૬} આવું આપણું સૈન્ય, મોટી
ગર્જના કરતા સમુદ્રસમાન અપાર છે. વળી તે
આપણું સૈન્ય, ભીષ્મ અને દ્રોણ જેવા બળવાન
મહાત્માઓથી રક્ષિત છે; તથા કૃતવર્મા, કૃપાચા-
ર્ય, દુઃશાસન, જયદ્રથ વગેરે અને ભગદત્ત, વિ-
કર્ણ, અશ્વત્થામા, શકુનિ અને બાહિલકે આ-
દિ વીરચોદાઓથી પણ સુરક્ષિત છે; છતાં પણ
યુદ્ધમાં માર ખાય છે, એમાં પ્રાચીન ભવનાં ક-
ર્મોજ દોષપાત્ર છે.^{૧૭-૧૮} હે સંજય ! પૃથ્વી-
ના કોઈ પણ મનુષ્યોએ અથવા મહાભાગ્યશા-
ળી પુરાણ ઋષિમુનિઓએ પણ આવું યુદ્ધ કદી
પણ નહિ જોયું હોય !^{૨૦} આવું મહાન સૈન્ય,
શસ્ત્રોથી તથા સંપત્તિથી યુક્ત છે; છતાં પણ યુદ્ધમાં
માર ખાય છે, તો એમાં ભાગ્યસિવાય બીજું
શું સમજવું ?^{૨૧} હે સંજય ! માંડે હવે બધું
વિપરીતજ થવા બેઠું છે, એ મને જણાય છે;

કારણ કે આવું ભયંકર સૈન્ય પણ રણસંભ્રમ-માં પાંડવોને જીતી શકતું નથી.^{૨૨} હે સંજય ! મને તો એમજ લાગે છે કે, પાંડવોને સહાય કરવામાટે દેવતાઓજ ત્યાં આવીને મારા સૈન્ય સાથે યુદ્ધ કરતા હશે; જેથી મારે સમગ્ર સૈન્ય માર્યું જાય છે.^{૨૩} મને વિદુર હમેશાં હિત-વચનો કહ્યા કરતો તથા લાભકારક સલાહ આપ્યા કરતો હતો, પણ મંદ બુદ્ધિના મારા પુત્ર દુર્યોધને માન્યુંજ નહિ.^{૨૪} હે તાત ! હવે હું માનું છું કે, તે મહાત્મા સર્વજ્ઞ વિદુરે પ્રથમથીજ આવું બનશે તેમ જાણી લીધું હશે અને તેથીજ મને તેવી સલાહ આપતા હશે;^{૨૫} અથવા તો હે સંજય ! આમ થવું તે ભાવિજ હશે; કારણ કે વિધાતાએ પ્રથમથી જ નિર્માણ કરેલું હોય છે તે તેમજ બને છે, કોઈ પણ રીતે તે અન્યથા બનતું નથી.^{૨૬}

ઇતિ શ્રીમહાભારત-ભીષ્મ-ભીષ્મવધપર્વમાં
‘ધૃતરાષ્ટ્રની ચિંતા’ એ વિષયનો
અધ્યાય ૬૬ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૭ મો

છટ્ટા દિવસ (ચાલુ)-સંકુલ યુદ્ધ-
દ્રોણપરાક્રમ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

આત્મદોષાત્ત્વયા રાજન્ પ્રાપ્તં વ્યસનમીદશનં ।
નહિ દુર્યોધનસ્તાનિ પश्यते भरतर्षभ ॥૧॥

સંજયે કહ્યું:-હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા ! તમે તમારા પોતાના દોષથીજ આવું સંકટ પ્રાપ્ત કરેલું છે. અધર્મ કરવાથી જ દોષો પ્રાપ્ત થાય છે, તેને તમે જાણતા હતા, દુર્યોધન જાણતો ન હતો. હે રાજન્ ! તમારા દોષથીજ જુગાર રમાયો; અને તમારા દોષથીજ પાંડવો સાથે યુદ્ધનો આરંભ થયો છે. તમે પોતે દોષ કર્યો છે, માટે હવે તેનું ફળ પણ તમે પોતેજ ભોગવો; કારણ કે હે રાજન્ ! પોતે કરેલાં કર્મો પોતાનેજ, આ લોકમાં તથા મરણ પછી પરલોકમાં ભોગવવાં પડે છે; માટે તમોને આ ફળ ચોગ્યજ મળેલું છે. હે રાજા ! તેથી હવે તો આવું મોટું સંકટ આવી

પડ્યું છે, તોપણ સ્થિર થાઓ અને મારી પાસેથી યુદ્ધ શી રીતે ચાલ્યું તેનો વૃત્તાંત સાંભળો.

વીર ભીમસેન, આખી સેનાને તીક્ષ્ણ બાણોથી વિંધી નાખીને, જ્યાં દુર્યોધનના સર્વ નાનાભાઈઓ ઉભા હતા ત્યાં આવી પહોંચ્યો.^૧ દુઃશાસન, દુર્વિષહ, દુઃસહ, દુર્મંદ, જય, જય-ત્સેન, વિકર્ણ, ચિત્રસેન, સુદર્શન, ચારુભિત્ર, સુવર્મા, દુષ્કર્ણ, કર્ણ વગેરે દુર્યોધનના ભાઈઓ તથા બીજા ઘણા મહારથીઓ, સમીપમાં ક્રોધાતુર થઈને ઉભા હતા છતાં પણ અને ભીષ્મ-પિતામહથી કૌરવોની સેના રક્ષિત છે એમ જાણી છતાં પણ, મહારથી ભીમસેન તમારી સેનામાં દાખલ થયો. આવી રીતે સેનામાં પેઠેલા તેને જોઈને, બધા કારવો કહેવા લાગ્યા કે:-“ હે રાજાઓ ! આપણે આજે આ ભીમસેનને જીવતોજ પકડી લઈએ.”^{૨,૩} આવો નિશ્ચય કરીને તે સર્વ ભાઈઓ, જેમ પ્રજાઓના પ્રલયકાળે સર્વ કૂર ગ્રહો સૂર્યને ઘેરી લે છે, તેમ ભીમસેનને ચારે બાજુથી ઘેરી વળ્યા.^૪ સૈન્યના મધ્યભાગમાં આવી પહોંચેલા ભીમસેનને, જેમ પૂર્વકાળમાં દેવો અને અસુરોના યુદ્ધમાં દાનવોની મધ્યમાં રહેલા ઈંદ્રને જરા પણ ભય થતો ન હતો, તેમ તેને પણ ભય થયો નહિ.^૫ હે રાજા ! ત્યાર પછી સંકટો હજાર રથીયોદ્ધાઓ, હાથમાં તીવ્ર બાણો ઉઘાડી કરીને, તે એકલા ભીમસેનની ચારે બાજુ વીંટાઈ વળ્યા;^૬ પણ તે ભીમસેને તો તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓની જરા પણ દરકાર કર્યાવિના, કૌરવોના મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓને, હાથી, ઘોડા, રથીઓ તથા ઘોડેસ્વારોને મારવાજ માંડ્યા.^૭ ઉદાર મનવાળા ભીમસેને, તેઓના પોતાને પકડવાનો નિશ્ચય જાણી જઈને, તેઓ બધાનો નાશ કરવા વિચાર કર્યો.^૮ હે રાજન્ ! આમ વિચાર કરીને પોતે રથ ઉપરથી નીચે ઉતરી પડ્યો અને હાથમાં એક ગદા લઈને, સમુદ્રસમાન જણાતા કૌરવોના સૈન્યનો નાશ કરવા મંડી પડ્યો.^૯ એ પ્રમાણે ભીમસેન, તે સેનામાં પેઠો હતો, ત્યારે દુષ્પદપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પણ દ્રોણાચાર્યને છોડીને ઘણા વેગપૂર્વક, જ્યાં શકું નિહતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો.^{૧૦} પુરુષશ્રેષ્ઠ ધૃ-

ઘટલુએ ત્યાં રહેલી તમારી માટી સેનાને હડાવી દીધી અને પોતે રણસંગ્રામમાં ખાલી પડેલા ભીમસેનના રથ પાસે આવી પહોંચ્યો.^{૧૮} તે યુદ્ધભૂમિ ઉપર શૂન્ય પડેલા રથને લઈને ઉભેલા ભીમસેનના સારથિ વિશેષકને જોઈને, હે મહારાજ ! ધૃષ્ટદ્યુમ્ન જોલાન જેવો થઈ ગયો અને તેનું મન ઉદાસીન થઈ ગયું. પછી તેણે આંખમાં આવેલાં અશ્રુઓને રોકીને તથા ઘણા દુઃખથી નિઃશ્વાસ નાખીને, તે સારથિને પૂછ્યું:—“મારા પ્રાણથી પણ વધારે પ્રિય ભીમસેન ક્યાં છે ?”^{૨૦} ત્યારે વિશેષકે હાથ જોડીને ધૃષ્ટદ્યુમ્નને આ પ્રમાણે કહ્યું:—“મને અહીં ઉભો રાખીને, પરાક્રમી બળવાન ભીમસેન, કૌરવોના આ મહાન સેનાસાગરમાં પેદા છે. પુરુષોમાં વ્યાઘ્રસમાન તે ભીમસેન મને આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—‘હે સારથિ ! એક સુદૃઢ વાર ઘોડાઓને અહીં ઉભા રાખ અને મારી રાહ જોતો ઉભો રહે; એટલામાં મને મારવા તત્પર થયેલા આ કૌરવોનો હું નાશ કરે છું.’ આમ કહીને પોતાના સૈન્યને આનંદ ઉપબવતા મહાબળવાન ભીમસેન, હાથમાં ગદા લઈને ત્યાં દોડી ગયા છે.”^{૨૧-૨૫} હે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન રાજા ! ત્યાં ગયા પછી તેમણે ભયંકર અને તુમુલ્ય યુદ્ધ મચાવી દીધું અને કૌરવોની વ્યૂહરચના તોડી પાડીને તેઓ અંદર દાખલ થયા છે.”^{૨૬} એ પ્રમાણે વિશેષકનું વચન સાંભળી, મહાબળવાન ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, તેને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:—“ભીમસેનને યુદ્ધમાં એકલા છોડી તથા પાંડવો તરફના સ્નેહની દરકાર નહિ કરી, મારે આજે જીવવાનું પણ શું પ્રયોજન છે ?”^{૨૭} ભીમસેન યુદ્ધ કરવા ગયેલ છે અને હું હજી અહીં ઉભો રહ્યો છું, તો ભીમસેનવિના હું એકલો જો જઈશ તો મને ક્ષત્રિયો શું કહેશે ?”^{૨૮} વળી જે પુરુષ પોતાના સહાયકોને છોડી, પોતે એકલો જ કુશળક્ષેમ ઘેર આવે છે તે પુરુષનું, ઈંદ્રાદિ દેવો અકલ્યાણ કરે છે.”^{૨૯} વળી મહાબળવાન ભીમસેન, મારો મિત્ર છે તથા સંબંધી છે અને મારા ઉપર ભક્તિ દાખવે છે; અને હું પણ શત્રુહંતા તેના ઉપર ભક્તિવાળો છું;”^{૩૦} માટે હે સારથિ ! જ્યાં ભી-

મસેન ગયા છે ત્યાં હું પણ જઈશ અને ઈંદ્ર જેમ રાક્ષસોનો નાશ કરે, તેમ શત્રુઓનો નાશ કરીશ, તે તું જોજે.”^{૩૧}

હે ભારત ! એ પ્રમાણે કહીને, વીર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પણ, ભીમસેનની ગદાના પ્રહારથી મરણ પામેલા હાથીઓથી જ્યાં માર્ગ પડી રહ્યા હોતો ત્યાં થઈને કૌરવોની સેનાના મધ્યભાગમાં આવી પહોંચ્યો.^{૩૨} તે વખતે વાયુ જેમ વૃક્ષોને ભાંગી નાખે, તેમ શત્રુઓનો નાશ કરી રહેલા તથા ઘણા ભેરથી શત્રુસેનાને તપાવી રહેલા ભીમસેનને તેણે જોયો.^{૩૩} ભીમના પ્રહારથી માર્યા જતા રથીઓ, ઘોડેસ્વારો, પાળાઓ અને હાથીઓ, તે રણસંગ્રામમાં દુઃખથી ખૂંસે પાડી રહ્યા હતા.^{૩૪} હે રાજા ! તે વેળા તમારા સૈન્યમાં ઘણી કુશળતાથી અનેક પ્રકારોમાં યુદ્ધ કરી રહેલા ભીમસેનના મારથી, ચારે બાજુ હાહાકાર થઈ રહ્યા હોતો.^{૩૫} હે પરંતપ ! શસ્ત્રવિદ્યામાં કુશળ એવા તમારા પક્ષના ચોદાઓ પણ ભીમસેનને ઘેરી લઈને, નિર્ભયતાપૂર્વક શસ્ત્રોની વૃષ્ટિ કરી રહ્યા હતા.^{૩૬}

ચારેબાજુથી એકત્ર થયેલાં ભયંકર સૈન્યથી ઘેરાયેલા, શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા ભીમસેનને ત્યાં જોઈને, લોકવીર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, તેમની પાસે ગયો. એ સમયે બાણોથી ઘવાયેલાં શરીરવાળા, રથ નહિ હોવાથી પગપાળા થયેલા, કોધરૂપ ઝેરને બહાર કાઢતા તથા પ્રલયકાળના ચમની પેઠે ગદા હાથમાં લઈને ઘૂમી રહેલા ભીમસેનને, ધૃષ્ટદ્યુમ્ને આશ્વાસન આપ્યું. વળી મહાત્મા ધૃષ્ટદ્યુમ્ને તે ભીમસેનના શરીરમાંથી બાણો ખેંચી લઈ તથા ગાઢ રીતે ભેટીને તેમને પોતાના રથમાં બેસાડયા અને શત્રુઓના મધ્યમાં ધીરજ આપી. તે પછી મહાયુદ્ધ શરૂ થયું, એટલે તમારા પુત્ર દુર્યોધને, પોતાના ભાઈઓ પાસે આવીને આ પ્રમાણે કહ્યું:—“આ દુરાત્મા દ્રુપદપુત્ર (ધૃષ્ટદ્યુમ્ન) ભીમસેનની પાસે આવી પહોંચ્યો છે;”^{૪૦} માટે આપણે બધા મોટું સૈન્ય લઈને તેની સામે ધસારો કરીએ, જેથી આપણો તે શત્રુસૈન્યમાં આગળ વધી શકે નહિ.” એ પ્રમાણે મોટાભાઈનું વાક્ય સાંભળી, તે બધા કૌરવો ધૃષ્ટદ્યુમ્નને ત્યાં આવતો

સહન કરી શક્યા નહિ, તેથી મોટાભાઈની આજ્ઞાથી પ્રેરાયેલા તેઓ, હાથમાં મોટાં આયુધો ઉઠાવી કરી, પ્રલયકાળે ઉદય પામેલા ઉગ્ર ધુમકેતુઓની પેઠે, તેનો નાશ કરવામાટે ધસી ગયા. એ વેળા તે વીરો વિવિધ પ્રકારનાં ધનુષ્યો તથા અસ્ત્રો લઈને, રથચક્રોના ઘોષથી આખી પૃથ્વીને કંપાવતા, મેઘો જેમ પાણીની ધારાઓથી પર્વત ઉપર વરસે તેમ, ધૂષ્ટદુષ્ટ ઉપર ખાણોનો વરસાદ કરવા લાગ્યા; પણ વિચિત્ર પ્રકારના યુદ્ધમાં કુશળ એવા ધૂષ્ટદુષ્ટ, તેઓને તીક્ષ્ણ ખાણોનો પ્રહાર કરી જરાપણ ગભરાયો નહિ ! પછી તમારા પુત્રોને તથા ખીજ વીરોને પોતાની ચારેખાણુ આવી સજ્જ થઈને ઉભેલા જોઈ, તેઓનો નાશ કરવા ઇચ્છતા મહારથી ધૂષ્ટદુષ્ટને તે યુદ્ધમાં પ્રમોહન નામનું અસ્ત્ર યોજ્યું.^{૪૪} હે રાજા ! જેમ ઈંદ્ર, રાક્ષસો ઉપર ક્રોધાયમાન થાય, તેમ તે ધૂષ્ટદુષ્ટ, તમારા પુત્રો ઉપર ક્રોધાતુર થઈ ગયો હતો. ત્યાર પછી તેના પ્રમોહનાશ્વના પ્રયોગથી ભેલાન થયેલા તથા વીર્યહીન થયેલા તમારા સૈનિકો, મોહવશ થઈ ગયા.^{૪૫} સર્વ કૌરવો પોતાના ઘોડા, હાથી અને રથો-સહિત ચારે ખાણુ નાસલાગ કરવા લાગ્યા. આવી રીતે કાળથી ઘેરાયેલા હોય તેવા ભેલાન થઈ ગયેલા તમારા પુત્રોને જોઈને, ધનુર્ધરોમાં શ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્યે, એ વખતે ત્રણ દારણુ ખાણુ મૂકી દુપહરાબને વિંધી નાખ્યો.^{૪૬, ૪૭}

હે રાજા ! આવી રીતે દ્રોણાચાર્યે વિંધી નાખેલા તે દુપહરાબ, તેની સાથેનું પોતાનું પૂર્વવેર યાદ કરીને યુદ્ધમાંથી ખસી ગયો.^{૪૮} પ્રતાપી દ્રોણે દુપહરાબને જીતીને શંખ વગાડ્યો ત્યારે તે શંખનો શબ્દ સાંભળી, સર્વ સોમક યોદ્ધાઓ ત્રાસ પામી ગયા.^{૪૯} પછી શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ તેજસ્વી દ્રોણાચાર્યના બાણવામાં આવ્યું કે, તમારા પુત્રો પ્રમોહનાશ્વથી મોહિત થઈ પડેલા છે, તેથી હે મહારાજ ! દ્રોણાચાર્ય ત્વરાપૂર્વક ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને ત્યાં રણ-સંગ્રામમાં આમતેમ ઘુમી રહેલા ધૂષ્ટદુષ્ટને તથા ભીમસેનને અને મૂર્ચિત થઈને પડેલા તમારા પુત્રોને તે મહારથી ભારદ્વાજે જોયા.^{૫૦}

એટલે મહાધનુર્ધર પ્રતાપી દ્રોણાચાર્યે, પ્રજ્ઞાશ્વનો પ્રયોગ કરી, મોહનાશ્વનો નાશ કર્યો. તુરંતજ તમારા મહારથી પુત્રો ભાનમાં આવી ગયા; અને ફરી પણ ધૂષ્ટદુષ્ટ અને ભીમસેન તરફ યુદ્ધ કરવામાટે ધસી ગયા.

એ વખતે યુધિષ્ઠિરે પોતાના સૈનિકોને બોલાવીને આ પ્રમાણે કહ્યું :—“અભિમન્યુ વગેરે કવચધારી બાર મહારથી યોદ્ધાઓ, ભીમસેન તથા ધૂષ્ટદુષ્ટ જે રસ્તે ગયા છે તે રસ્તે જાઓ અને તેમની ખબર લાવો; કારણ કે મારું મન આકુળવ્યાકુળ થાય છે અને સ્થિર રહેતું નથી.” આમ આજ્ઞા અપાયેલા તે પરાક્રમી શૂરા યોદ્ધાઓ, પોતાના પુરુષાર્થનું અભિમાન કરતા “ખ-હુ સાડું” એમ કહીને જ્યારે સૂર્ય મધ્યાહન કાળમાં આવ્યો હતો, ત્યારે તેઓ બધા ચાલી નીકળ્યા.^{૫૩-૫૭} કેકયો, દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો, વીર્યવાન ધૂષ્ટકેતુ વગેરે યોદ્ધાઓ અભિમન્યુને આગળ કરી, મોટી સેનાથી વીંટાઈને જતા હતા. શત્રુઓનું દમન કરનારા તે યોદ્ધાઓએ તે વેળા સૂચીમુખ નામનો વ્યૂહ રચ્યો હતો, (સોયની આકૃતિનો વ્યૂહ, ‘સૂચીમૂલ્ક વ્યૂહ’ કહેવાય છે.) તેથી તેઓએ કૌરવોના રથીસન્યને ભેદી નાખ્યું.^{૫૮, ૫૯} હે રાજા ! તે સમયે, તમારી સેના મદમૂર્છાવાળી મદોન્મત સ્ત્રીની પેઠે ભીમસેનના લયથી આવિષ્ટ થઈ ગઈ હતી અને ધૂષ્ટદુષ્ટના બાણથી મોહિત થઈ ગઈ હતી; જેથી માર્ગમાં રહેલી છતાં પણ, પોતાના તરફ ચાલ્યા આવતા અભિમન્યુ આદિ મહાધનુર્ધર યોદ્ધાઓને અટકાવી શકી નહિ.^{૬૦, ૬૧} પછી સુવર્ણ-યુક્ત ધ્વજઓવાળાં તથા ઉચ્ચ કુળમાં જન્મેલા તે બારે ધનુર્ધરો, ધૂષ્ટદુષ્ટ તથા ભીમસેનની વહાર કરવામાટે એકેકમ ધાયા.^{૬૨} પોતાની વહારે આવેલા તે અભિમન્યુ વગેરેને જોઈને, તમારી સેનાનો સંહાર કરતા અને મોટા ધનુર્ધર એવા તે બંને જણા, આનંદમાં આવી ગયા.^{૬૩}

હે ભારત ! પોતાના ગુરુને એકેકમ આવી પહોંચેલા જોઈને ધૂષ્ટદુષ્ટને, તમારા પુત્રોનો વધ કરવાની ઇચ્છા કરી નહિ;^{૬૪} અને ભીમસેનને કેકયના રથમાં બેસાડી, ક્રોધાયમાન થયે-

લો તે પોતે, ધનુર્વેદના પારંગત થયેલા દ્રોણાચાર્યસામે દોડી ગયો.^{૧૫} શત્રુઓનો સંહાર કરનારા પ્રતાપી દ્રોણાચાર્યે તેને પોતાની સામે આવેલો જોઈને, એકદમ ક્રોધાતુર થઈ, તેના ધનુષ્યના ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા.^{૧૬} વળી નિમક-હલાલ એવા તેમણે પોતાના સ્વામી દુર્યોધનનું હિત કરવામાટે, ધૂષ્ટદ્યુમ્નપર ખીખાં સેકડો બાણો છોડવા માંડયાં;^{૧૭} ત્યારે શત્રુવીરોનો નાશ કરનાર ધૂષ્ટદ્યુમ્ને પણ, ખીખાં ધનુષ્ય હાથમાં લઈ, સોનેરી પુંખવાળાં તથા સરાણુ ઉપર ધસેલાં તીવ્ર વીસ બાણોનો પ્રહાર કરી, દ્રોણાચાર્યને વિંધી નાખ્યા.^{૧૮} એટલે શત્રુઓને ઉખેડી નાખનાર દ્રોણે, ફરી પણ તેનું ધનુષ્ય કાપી નાખ્યું તથા ખીખાં ચાર બાણોથી તેના ચાર ઘોડાઓને પણ એકદમ ચમદારમાં મોકલી દીધા; અને હે ભારત! તેના સારથીને પણ, એક લલ્લ બાણનો પ્રહાર કરી, મૃત્યુ પાસે વિદાય કરી દીધો.^{૧૯,૨૦} ત્યારે મહારથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, પોતાના રથ ઉપરથી એકદમ ઉતરી પડીને અભિમન્યુના રથ ઉપર ચઢી ગયો.^{૨૧} દ્રોણાચાર્યના પરાક્રમને જોઈને, પાંડવોની સમગ્ર સેના, ભીમસેન તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્નના દેખતાં હાથી, ઘોડા અને રથો-સહિત, ભયથી કાંપવા લાગી.^{૨૨} તે સઘળા મહારથીઓ, અમિત તેજવાળા દ્રોણાચાર્યે ભંગાણુ પાડેલા પોતાના સૈન્યને જોઈને, તેને રોકી રાખવા માટે પ્રયાસ કરવા છતાં પણ શક્તિમાન થયા નહિ.^{૨૩} જ્યારે દ્રોણાચાર્ય, પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી તે પાંડવોના સૈન્યનો વધ કરી રહ્યા હતા, ત્યારે તે આપું સૈન્ય, ખળભળેલા સમુદ્રની પેઠે આમ તેમ ભમવા લાગ્યું.^{૨૪} એ પ્રમાણે આચાર્ય દ્રોણને શત્રુસેનાપર તૂટી પડેલા જોઈને તથા શત્રુસેનાને ખળભળી ઉઠેલી જોઈને, તમારું સૈન્ય આનંદમાં આવી ગયું; અને હે ભારત! સર્વ ચોદાઓ, “બહુ સાફ થયું, બહુ સાફ થયું” એમ હર્ષનાદો કરવા લાગ્યા.^{૨૫} ઇતિ. શ્રીમહાભારત ભીમવધપર્વમાં ‘સંકુલ યુદ્ધમાં દ્રોણનું પરાક્રમ’ એ વિષયનો

અધ્યાય ૭૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૭૮ મો

છટ્ટી દિવસ (ચાલુ)

સંકુલયુદ્ધ-ભીમસેનનું પરાક્રમ

॥ સંજય ઉવાચ

તતો દુર્યોધનો રાજા મોહાત્પ્રત્યાગતસ્ત ।

શરવર્ષે: પુનર્મીમં પ્રત્યવારયત્પ્રયુક્ત: ॥૧॥

સંજયે કહ્યું:-ત્યારપછી દુર્યોધનરાજા ફરી પણ, મૂર્ચ્છામાંથી સાવધ થઈને, અવિચ્છિન્ન પરાક્રમ કરનારા ભીમસેનસામે આવી પહોંચ્યો અને બાણોનો વરસાદ વરસાવી તેને આગળ વધતો અટકાવવા લાગ્યો;^૧ અને ખીખાં પણ તમારા મહારથી પુત્રો એકત્ર થઈને સમરાંગણમાં, ભીમસેન સામે યુદ્ધ કરવા સજ્જ થયા.^૨ તે વેળા ભીમસેન પણ, રણભૂમિ ઉપર રહેલા પોતાના રથ પાસે આવીને તે ઉપર ચઢ્યો અને તે મહાબાહુ, જ્યાં દુર્યોધન હતો ત્યાં ગયો;^૩ તથા શત્રુઓના પ્રાણ લઈ લે તેવું દૃઢ અને વેગવાળું પોતાનું ધનુષ્ય લઈને તથા પ્રત્યંચા (દોરી) ચઢાવીને, તમારા પુત્રને બાણોથી વિંધવા લાગ્યો.^૪ એ વેળા રાજા દુર્યોધને મહાખળવાન ભીમસેનને, તીક્ષ્ણ નારાયણબાણથી મર્મસ્થાનમાં સખ્ત પ્રહાર કર્યો.^૫ તમારા ધનુર્ધર પુત્રે, જ્યારે તે મહાધનુર્ધારી ભીમસેનને પ્રહાર કર્યો, ત્યારે તેનાં નેત્ર ક્રોધથી લાલચોળ થઈ ગયાં; અને ઘણા વેગપૂર્વક ધનુષ્ય ખેંચીને તેણે દુર્યોધનને ત્રણ બાણોવડે છાતીમાં તથા તેની બે જુબાઓમાં પ્રહાર કર્યો, ત્યારે તે રાજા શિખરોચુક્ત એવા પર્વતસરખો શોભવા લાગ્યો.^{૬,૭} તે બંને જણા ક્રોધાયમાન થઈને પરસ્પર પ્રહાર કરતા હતા તે જોઈને, દુર્યોધનના શરવીર ભાઇઓ જીવિતની દરકાર નહિ કરીને તથા ભયંકર કર્મવાળા ભીમસેનને પકડવાનો પોતાનો પ્રથમનો વિચાર યાદ કરીને, દંઢનિશ્ચય કરવાપૂર્વક તેને પકડવાનો આરંભ કરવા લાગ્યા.^{૮,૯} મહારાજ ! રણસંગ્રામમાં તેઓને સામા આવતા જોઈ, મહાખળવાન ભીમસેન, હાથીઓ સામે જેમ હાથી ધસે તેમ ધસી ગયો;^{૧૦} અને અત્યંત ક્રોધાયમાન થઈ, તેજ-

સ્વી અને યશસ્વી ભીમસેને, એક નારાયણાણથી તમારા પુત્ર ચિત્રસેનને પ્રહાર કર્યો; ^{૧૧} તેમજ હે ભારત ! તમારા બીજા પુત્રોને પણ તીક્ષ્ણ અને સુવર્ણના પુખવાળાં અનેક પ્રકારનાં બાણોથી તેણે પ્રહાર કર્યો. ^{૧૨} ત્યારપછી પોતાનાં સૈન્યોની ખરાબર વ્યવસ્થા કરી, અભિમન્યુ વગેરે ખાર મહારથી ચોદાઓ, યુધિષ્ઠિરની આસાથી ભીમસેનનાં પગલાંને અનુસરતા, મહાબળવાન એવા તમારા પુત્રો સામા ધસી ગયા. ^{૧૩, ૧૪} હે મહારાજ ! ત્યારે સૂર્યસમાન તેજવાળા, મોટા ધનુષ્યેને ધારણ કરનારા, વીરલક્ષ્મીથી શોભાયમાન થયેલા અને રણભૂમિ ઉપર શોભી રહેલા દેહીખ્યમાન દેખાતા તથા સુવર્ણના મુકુટોથી ઉજ્જ્વલ જણાતા એવા તે શૂરા મહારથીઓને જોઈને, મહાબળવાન તમારા પુત્રોએ ભીમસેનને છોડી દીધો. ^{૧૫, ૧૬}

તે તમારા પુત્રો પોતાની પાસેથી જીવતા ગયા, એ ભીમસેનથી સહન થઈ શક્યુ નહિ; તેથી તેઓની પૂઠે પડીને સર્વને મારવા લાગ્યો. ^{૧૭} પછી તમારા દુર્યોધન વગેરે પુત્રો, ભીમસેન, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને અભિમન્યુને પોતાના સૈન્યમાં સાથે મળેલા જોઈને, હાથમાં ધનુષ્યો લઈ, પોતાના ઘોડાઓને દોડાવી, જ્યાં તે મહારથીઓ હતા ત્યાં એકદમ ધસી ગયા. ^{૧૮, ૧૯} હે મહારાજ ! એ રીતે તે દિવસના પાછલા ભાગમાં બળવાન એવા તમારા પુત્રોનું અને તે શત્રુચોદાઓનું મોટું યુદ્ધ ચાલુ થયું. ^{૨૦}

તે મહાયુદ્ધમાં અભિમન્યુએ વિકર્ણના ઘોડાઓને મારી નાખ્યા તથા એને પણ નાનાં નાનાં પચીસ બાણોનો પ્રહાર કર્યો. ^{૨૧} હે ભારત ! મરણ પામેલા ઘોડાઓવાળા તે રથને છોડીને મહારથી વિકર્ણ, ચિત્રસેનના રથમાં બેસી ગયો. ^{૨૨} એક રથમાં બેઠેલા તે બંને કુળવર્ધન તે ભાઈઓને પાછા અભિમન્યુએ બાણોના સમૂહથી છાઈ દીધા; ^{૨૩} ત્યારે ચિત્રસેને તથા વિકર્ણે લોભાનાં પાંચ બાણોથી અભિમન્યુને વિંધી નાખ્યો પણ તેથી તે ડગમગ્યો નહિ, કિંતુ મેરુપર્વતની પેઠે સ્થિરજ રહ્યો હતો. ^{૨૪} હે રાજન્ ! દુઃશાસન એકલો, પાંચ કેંકયરાજપુત્રો સાથે લડતો હતો,

તે ઘણું આશ્ચર્યજનક હતું. ^{૨૫}

હે રાજ ! તે રણસંઘામમાં દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો, એકદમ ક્રોધાયમાન થઈને સર્પસમાન ઝેરી બાણોથી તમારા પુત્ર દુર્યોધનને પાછો હઠાવવા લાગ્યા. ^{૨૬} હે રાજન્ ! ત્યારે દુર્ધર્ષ એવા તમારા પુત્ર દુર્યોધને પણ, દ્રૌપદીના પુત્રોને તીક્ષ્ણ બાણોથી પ્રત્યેકને પ્રહાર કર્યો. ^{૨૭} પછી સામેથી તેઓએ પણ દુર્યોધનને વિંધી નાખ્યો, તેથી તેના શરીરમાંથી લોહીની ધારાઓ વહેતી હતી; અને તે કારણથી ગેરુ વગેરે ધાતુઓથી મિશ્ર એવાં ઝરણાં વહેતો પર્વત હોય તેમ તે શોભતો હતો. ^{૨૮} હે રાજન્ ! બળવાન ભીષ્મપિતામહ પણ, પાંડવોની સેનાને, જેમ કોઈ ગોવાળીઓ પશુઓને હાંકી કાઢે તેમ હાંકી કાઢતા હતા. ^{૨૯} વળી તે સેનાની દક્ષિણદિશામાં શત્રુઓનો સંહાર કરી રહેલા અર્જુનના ગાંડીવ ધનુષ્યનો ટંકાર પ્રકટ થઈ રહ્યો હતો. ^{૩૦} હે ભારત ! તે વેળા રણભૂમિ ઉપર, પાંડવોનાં તથા કૌરવોનાં સૈન્યોમાં મસ્તકવિનાનાં ધડો ચારે બાજુ ઉછળી રહ્યાં હતાં. ^{૩૧} આવખતે લોહીરૂપ જળવાળા, બાણીરૂપ ચક્રરીઓવાળા, હાથીઓરૂપ ખેટોવાળા અને ઘોડાઓરૂપ તરંગોવાળા તે સૈન્યસાગરને, કેટલાએક પુરુષોમાં વ્યાઘ્રસમાન ચોદાઓ, પોતાના રથોરૂપ નાવથી તરી જતા હતા. ^{૩૨} કપાઈ ગયેલા હાથવાળા, તૂટી ગયેલાં કવચોવાળા તથા કપાઈ ગયેલાં શરીરોવાળા કેટલાએક સેંકડો અને હજારો પુરુષો જ્યાં ત્યાં પડેલા દેખાતા હતા. ^{૩૩} હે ભરતએક રાજ ! લોહીના પ્રવાહથી ખરડાયેલા મરણ પામેલા મદોન્મત્ત હાથીઓવડે તે આખી રણભૂમિ મોટા મોટા પર્વતોવડે જેમ તેમ છવાઈ ગયેલી હતી. ^{૩૪} હે ભારત ! તમારા સૈન્યમાં તથા પાંડવોના સૈન્યમાં તેવો કોઈ પણ પુરુષ ન હતો, કે જે યુદ્ધ કરવામાટે ન ઇચ્છતો હોય-એ ઘણું આશ્ચર્ય જેવું હતું. ^{૩૫} આ પ્રમાણે મહાન યશની ઇચ્છાવાળા તથા યુદ્ધમાં જ્ય મેળવવામાટે ઇચ્છા કરતા તમારા પક્ષના ચોદાઓ, પાંડવોની સાથે યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા. ^{૩૬}

અધ્યાય ૭૮ શ્રી સભામ

અધ્યાય ૭૯ મો

છઠો દિવસ સમાપ્ત

॥ સંજય ઉવાચ ॥

તતો દુર્યોધનો રાજા લોહિતાયતિ ભાસ્કરે ।

સંગ્રામરમસો મીમં હંતુકામોઽમ્યધાવત ॥૧॥

સંજયે કહ્યું:-તે પછી સૂર્ય અસ્ત થવાની તૈયારીમાં હોવાથી, રક્ત વર્ણનો થવા લાગ્યો; ત્યારે રાજા દુર્યોધન, ભીમસેનને મારવાની ઇચ્છાથી રણસંગ્રામમાં ઉતાવળો ઉતાવળો દોડી ગયો.^૧ નરવીર ભીમસેન પોતાના કદા દુશ્મન દુર્યોધનને આવતો જોઈને તેને ક્રોધપૂર્વક કહેવા લાગ્યો:- “વર્ષોનાં વર્ષોથી જે સમય ઇચ્છેલો, તે સમય આજે આવી પહોંચ્યો છે. જો તું રણસંગ્રામને છોડીને જતો નહિ રહે તો આજે હું તને મારી નાખીશ.^૨ આજે તને મારી નાખીને અમારી માતા કુંતીના કલેશને, અમારા વનવાસનાં દુઃખોને તથા દ્રૌપદીનાં સમગ્ર દુઃખોને હું દૂર કરીશ.^૩ ઓ ગાંધારીના પુત્ર ! પૂર્વના સમયમાં ઇર્ષ્યા કરીને તેં પાંડવોનું જે અપમાન કરેલું છે, તે પાપોનું ભયંકર ફળ આજે આવેલું છે તે તું જો.^૪ પૂર્વે, કર્ણના તથા શકુનિના મત ઉપર આધાર રાખી તથા પાંડવોને હિંસાબમાં નહિ ગણી, તેં તારી ઇચ્છા પ્રમાણે જેમ આવે તેમ વર્તન કરેલું છે.^૫ વળી અમારીવતી સલાહસંપ કરવાની પ્રાર્થના કરવા આવેલા શ્રીકૃષ્ણનું તેં અભિમાનથી અપમાન કર્યું છે તથા અમેને બધાને હસી કાઢી આનંદમાં આવી ગયો હોય તેમ તેં ઉલ્લૂકની સાથે અમેને સંદેશો મોકલાવ્યો હતો;^૬ તે કારણથી હું આજે તારા કુટુંબપરિવાર તથા બાંધવો-સહિત તારો નાશ કરીશ અને તેં જે પહેલાં પાપો કરેલાં છે તેનો આજે હું બહલો વાળીશ.”^૭ એ પ્રમાણે કહી ભીમસેન પોતાનું ઘેર ધનુષ્ય વારંવાર ભ્રામવીને જોરથી ખેંચ્યું અને તે ઉપર વજ્રસમાન કાંતિવાળાં ઘેરબાણો સાંધ્યાં. તે પછી તેણે ક્રોધાગ્રસ્ત થઈ બળતા અગ્નિની શિખાઓ-સમાન આકારવાળાં તથા વજ્રસમાન તીક્ષ્ણ એવાં સીધી ગતિવાળાં છઠ્ઠીસ બાણ દુર્યોધન ઉપર

છોડ્યાં.^૮ ત્યારપછી ખીજાં બે બાણોથી એના ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું તથા બે બાણોથી તેના સારથી-ને અને ચાર બાણોથી તેના વેગવાળા ઘોડાઓને યમદારમાં મોકલી દીધા.^૯ હે રાજા ! શત્રુ-મર્દન ભીમસેને વળી પણ ધનુષ્યને જોરથી ખેંચીને મારેલાં બે બાણોથી, રાજા દુર્યોધનનું છત્ર છેદી નાખ્યું.^{૧૦} વળી ખીજાં છ બાણો મારી, તેની દેહીપ્યમાન ધ્વજને પણ કાપી નાખી અને પોતે તમારા પુત્રના દેખતાં મોટેથી ગાજવા લાગ્યો.^{૧૧} જેમ મેઘ ઉપરથી વિજળી પડે તેમ, તે દુર્યોધનના અનેક પ્રકારનાં રત્નોથી સુશોભિત એવા રથ ઉપરથી દેહીપ્યમાન એવી તે ધ્વજ પૃથ્વીપર તૂટી પડી.^{૧૨} અનેક પ્રકારના મણિઓ-થી સુંદર દેખાતો તથા સૂર્યસમાન પ્રકાશતો નાગ (હાર્થ)ના ચિન્હવાળો કુરુરાજ દુર્યોધનનો ધ્વજ, જ્યારે કપાઈને પૃથ્વી ઉપર પડ્યો ત્યારે તેને સર્વ રાજાઓ જોઈ રહ્યા હતા.^{૧૩} વળી મહારથી ભીમસેને, અંકુશોથી જેમ હાર્થોને પ્રહાર કરે તેમ, દુર્યોધનને દશ બાણોનો પ્રહાર કર્યો અને જાણે સામો હસતો હોય તેમ તે દેખાવા લાગ્યો.^{૧૪}

ત્યારપછી સિંધુદેશના રાજા મહારથી જયદ્રથે, સારા સારા યોદ્ધાઓને સાથે લઈ, દુર્યોધનની વહાર કરવા તેની પૂઠ ઝડપ કરી.^{૧૫} હે રાજા ! મહાતેજસ્વી તથા ક્રોધાતુર થયેલા રાજા દુર્યોધનને, મહારથી કૃપાચાર્યે પોતાના રથમાં બેસાડી દીધો.^{૧૬} તે સમયે ભીમસેનના બાણથી અત્યંત ઘવાયેલો તથા વ્યથિત થયેલો દુર્યોધન, રથની બેસણીપર બેસી રહ્યો હતો.^{૧૭} તે પછી ભીમને છત્રવા ઇચ્છતા જયદ્રથરાજાએ અનેક હબ્બર રથો લઈને ભીમસેનને ઘેરી લીધો તથા ચારે દિશાઓથી તેને આગળ વધતો અટકાવ્યો.^{૧૮} એટલે હે રાજા ! ધૃષ્ટકેતુ, વીર્યવાન અભિમન્યુ, કેકયરાજપુત્રો તથા દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો તમારા પુત્રો સામા યુદ્ધ કરતા હતા. ચિત્રસેન, સુચિત્ર, ચિત્રાંગદ, ચિત્રદર્શન, ચારુભિત્ર, સુચારુ, નન્દ અને ઉપનન્દ આ મહા-ધનુર્ધર યશસ્વી આઠ કુમારોએ અભિમન્યુના રથને ચારેબાજુથી ઘેરી લીધો.^{૧૯, ૨૦} પછી ઉ-

દાર મનવાળા અભિમન્યુએ, મજબૂત ગાંઠવાળાં તીક્ષ્ણ પાંચ પાંચ બાણોથી પ્રત્યેકને પ્રહાર કર્યો. વજ્ર તથા મૃત્યુસમાન એવાં અદ્ભુત ધનુષ્ય-માંથી નીકળેલાં તે બાણોને સહન ન કરી શકવાથી તે સર્વ ચોદાઓ, મેરુપર્વત ઉપર જેમ મેઘમંડળ વરસે, તેમ અભિમન્યુ ઉપર બાણોનો વરસાદ કરવા લાગ્યા. આમ સર્વ ચોદાઓએ બ્યારે અભિમન્યુને પીડવા માંડ્યો, ત્યારે અસ્ત્ર-વિદ્યામાં કુશળ, યુદ્ધદુર્મદ અભિમન્યુએ જેમ દેવો અને અસુરોના યુદ્ધમાં ઇંદ્ર રાક્ષસોને કંપાવી દે તેમ તમારા પુત્રોને કંપાવી દીધા. ૨૫-૨૭ હે રાજા ! મહારથી અભિમન્યુએ વિકર્ણ તરફ સર્પસમાન ઝેરી એવાં ચૌદ ભણ્ણબાણો છોડ્યાં. તે બાણોથી વિકર્ણના રથ ઉપરથી તેના સારથિને પાડી નાખ્યો તથા તેની ધ્વજોનો અને ઘોડાઓનો પણ નાશ કરી, વીર્યવાન અભિમન્યુ તે રણસંગ્રામમાં નૃત્ય કરતો હોય તેમ દેખાવા લાગ્યો. ૨૮ વળી પણ ક્રોધાયમાન થઇને મહા-બળવાન અભિમન્યુએ સરાણુ ઉપર ધસેલાં પાણી-દાર તીક્ષ્ણ બાણો વિકર્ણ સામાં છોડ્યાં. ૩૦ કુક્ષ-ડા મારતા સર્પસમાન જણાતાં તથા કંકપક્ષીનાં પીછાંવાળાં તે બાણો, વિકર્ણના શરીરને ચીરી નાખી પૃથ્વીમાં પેસી ગયાં. ૩૧ એ સમયે સુવર્ણજડિત પુંખના અગ્રભાગવાળાં તે બાણો, વિકર્ણના લોહીથી ખરડાઈ ગયાં હતાં; તેથી બંને લોહીનું વમન કરતાં હોય તેમ પૃથ્વી ઉપર દેખાતાં હતાં. ૩૨ એ પ્રમાણે વિકર્ણને ઘવાયેલો જોઇ તેના બીજા ભાઈઓ, અભિમન્યુ વગેરે મહારથીઓ સામા ધસી ગયા. ૩૩ ક્રોધથી યુદ્ધમાં મદોન્મત્ત થયેલા સૂર્યસમાન તેજવાળા તે મહારથીઓ સામા ધસી જઈ અન્યોન્યને વિંધવા લાગ્યા. ૩૪ દુર્યુએ શ્રુતકર્માને સાત બાણોથી વિંધી નાખ્યો તથા એક બાણથી તેની ધ્વજ કાપી નાખી અને બીજા સાત બાણોથી એના સારથિને તથા વાયુસમાન વેગવાળા અને સોનેરી સાજવાળા તેના ઘોડાઓને છ બાણોથી મારા નાખ્યા. ૩૫, ૩૬ એ પ્રમાણે માર્યા ગયેલા ઘોડાવાળા સ્થંભો બેઠેલા મહારથી શ્રુતકર્માએ, ક્રોધાયમાન થઇને મોટાં ઉંઘાડીઆંસમાન બડ-

બડાટ કરતી દેહીખ્યમાન શક્તિ તેના તરફ દેડી પોતાના તેજથી બળતી તે શક્તિએ, દુર્યુખના પ્રકાશિત કવચને તોડી નાખ્યું તથા પૃથ્વીને ફાડીને અંદર પેસી ગઇ. ૩૮ પછી રથવિનાના થયેલા તે શ્રુતકર્માને, મહારથી શ્રુતસોમે, સર્વ સૈન્યના દેખતાં પોતાના રથ ઉપર બેસાડી દીધો; ૩૯ તેમજ હે રાજા ! વીર શ્રુતકીર્તિ, તમારા પુત્ર યશસ્વી જયસેનને મારવાની ઇચ્છાથી તેની સામે ધસી ગયો. ૪૦ તે શ્રુતકીર્તિ મહાઘોષ કરતું પોતાનું ધનુષ્ય હજી ખેંચતો હતો તેટલામાં તો, તમારા પુત્ર જયત્સેને, હસતો હોય તેમ મોટું મલકાવીને, અતિ તીક્ષ્ણ છુરપ્ર બાણ માર્યું અને શ્રુતકીર્તિનું ધનુષ્ય તોડી નાખ્યું. આવી રીતે કપાઈ ગયેલા ધનુષ્યવાળા પોતાના ભાઈને જોઇને, સિંહસમાન ગર્જના કરતો તેજસ્વી શતાનીક, એકદમ ત્યાં ધસી આવ્યો. પછી પોતાના દૃઢ ધનુષ્યનો ટંકાર કરી, તેણે દશ બાણોથી જયત્સેનને વિંધી નાખ્યો અને પોતે મદોન્મત્ત હાથીની પેઠે, મોટા શબ્દથી ગાજવા લાગ્યો. ૪૧-૪૪ વળી સર્વ પ્રકારનાં કવચોને તોડી નાખે તેવાં બીજાં તીક્ષ્ણ બાણથી, શતાનીકે જયત્સેનને છાતીમાં અત્યંત પ્રહાર કર્યો. ૪૫ આવી રીતે તે બન્ને જણાઓનું યુદ્ધ ચાલતું હતું તેટલામાં જયત્સેનનો ભાઈ દુષ્કર્ણ તેની પાસે આવી પહોંચ્યો; અને તેણે ક્રોધપૂર્ણ થઈ, નકુલપુત્ર શતાનીકના ધનુષ્યના કંકડા કરી નાખ્યા. ૪૬ ત્યારપછી મહાબળવાન શતાનીકે, યુદ્ધમાં લાંબા વખતસુધી ટકી શકે તેવું ઉત્તમોત્તમ ધનુષ્ય હાથમાં લીધું અને તે ઉપર ચાર બાણોનું સંધાન કર્યું. ૪૭ પછી “ ઉલો રહેજે, ઉલો રહેજે ” એમ કહીને તેણે દુષ્કર્ણ સામે, તેના ભાઈ જયત્સેનની પ્રત્યક્ષમાં, સર્પસમાન ઝેરી અને તેજથી બળતાં એવાં બાણો મૂક્યાં. ૪૮ વળી હે રાજા ! બીજા એક બાણથી તેનું ધનુષ્ય કાપી નાખ્યું તથા બે બાણોથી સારથિને મારી નાખ્યો અને પાછાં સાત બાણોથી તેને પણ વિકર્યો. ૪૯ વળી બીજાં તીક્ષ્ણ બાર બાણોથી, મન અને વાયુસમાન વેગવાળા, કાબરચિતરા રંગવાળા તેના ઘોડાઓને પણ એકદમ મારી નાખ્યા. ૫૦

વળી પાછા કોધાયમાન થઈને, સારી રીતે પ્રયોગ કરેલાં તથા વેગયુક્ત ગતિવાળાં બીજાં લઘુ બાણથી, દુષ્કર્ણની છાતીમાં ભેરથી દઢ અને સખત પ્રહાર તેણે કર્યો.^{૫૨} આવી રીતના તે બાણના પ્રહારથી દુષ્કર્ણ, વજ્રથી ભાંગી પડેલા વૃક્ષની જેમ પૃથ્વી ઉપર પછડાયો.

એ પ્રમાણે દુષ્કર્ણને ઘાયલ થયેલો જોઈ હે રાજા ! બીજા પાંચ મહારથીઓ, શતાનીકને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી તેને ઘેરી વળ્યા. એ વેળા, બાણોનાં સમૂહોથી છવાઈ ગયેલા યશસ્વી શતાનીકને જોઈ, કોધાયમાન થયેલા પાંચ કેકય રાજકુમારો તેની સહાય કરવામાટે દોડી ગયા. હે મહારાજ ! એ પ્રમાણે તેઓને ધસી આવતા જોઈ, દુર્મુખ, દુર્જય, દુર્મર્ષણ, શત્રુજય અને શત્રુસહ એ તમારા યશસ્વી મહારથી પુત્રો, હાથીઓ સામા જેમ હાથીઓ ધસી જાય, તેમ કોધાયમાન થઈને તે પાંચેય કેકય ભાઈઓ સામા ધસી આવ્યા.^{૫૨-૫૬} મનસમાન વેગવાળા ઘોડાઓથી જોડેલા, અનેક પ્રકારની રંગભેરંગી વિચિત્ર ધ્વજઓ-પતાકાઓથી શોભતા અને મોટા નગરસમાન જણાતા રથોમાં બેસીને, ઉત્તમ ધનુષ્યો તથા કવચો અને ધ્વજઓને ધારણ કરનારા તે વીર યોદ્ધાઓ, જેમ સિંહો એક વનમાંથી બીજા વનમાં પ્રવેશ કરે, તેમ શત્રુઓના સૈન્યમાં પેઠા.^{૫૭,૫૮} એકબીજાઓનો સંહાર કરતા તે પાંડવ અને કૌરવ યોદ્ધાઓનું એવું અતિતુમુલ અને મહાભયંકર યુદ્ધ થયું કે જેથી બન્ને સેનાના હાથી, રથ વગેરે સેનભેગ થઈ ગયાં.^{૫૯} એકબીજા ઉપર વેર દાખવતા તે યોદ્ધાઓનું અતિદારુણ યુદ્ધ, યમરાજના રાજ્યને વધારનારું થઈ પડ્યું હતું તથા સૂર્યનો અસ્ત થયા પછી પણ એક મુદ્દતકાળ સુધી ચાલેલું હતું.^{૬૦} હજારો ઘોડેસ્વારો તથા રથીયોદ્ધાઓ આમ તેમ વીખરાયેલા જણાતા હતા. ત્યારપછી શાંતનુકુમાર ભીષ્મ, એકદમ કોપાયમાન થઈ, નમેલાં પર્વવાળાં બાણો મૂકી, તે મહાત્મા પાંડવોની સેનાનો નાશ કરવા લાગ્યા અને પંચાળોનાં સૈન્યોનો પણ સંહાર કરવા મંડ્યા.^{૬૧,૬૨} હે રાજા ! એ પ્રમાણે પાંડવોની

સેનાને ભેદી નાખી, મહાધનુર્ધર ભીષ્મપિતામહે, પોતાની સેનાને વાળી લીધી અને પોતાની છાવણી તરફ તેમણે પ્રયાણ કર્યું.^{૬૩} ધર્મરાજ પણ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા ભીમસેનને જોઈ, ઘણા પ્રેમથી તેમના બન્નેનાં માથાં સુધી, આનંદ પામતા છાવણી તરફ ગયા.^{૬૪}

ઇતિ શ્રીમહાં ભીષ્મં ભીષ્મવધપર્વમાં

“ છઠ્ઠા દિવસની વહારે ” એ વિષયનો

અધ્યાય ૭૮ મા સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૦ મે દુર્યોધન અને ભીષ્મનો સંવાદ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

अथ शूरा महाराज परस्पर कृतागतसः ।

जग्मुः स्वशिविराण्येव रुधिराण समुक्षिताः॥१॥

સંજયે કહ્યું:—હે મહારાજ ! એકબીજા-પર વેર રાખતા અને લોહીથી છંટાયેલા એ શૂરા યોદ્ધાઓ, પોતપોતાની છાવણી તરફ ગયા.^૧ આખી રાત્રિ વિશ્રાંતિ લઈ તથા પરસ્પર સન્માન કરી, ફરી પણ યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી સજ્જ થયેલા તેઓ દેખાયા.^૨ ત્યારપછી, ચિંતાથી યુક્ત થયેલો તથા અરતા લોહીથી લેપાયેલા શરીરવાળો તમારો પુત્ર દુર્યોધન, હે રાજા ! ભીષ્મપિતામહ પાસે જઈને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:—^૩
“ હે પિતામહ ! રૌદ્ર અને ભયંકર એવાં આપણાં સૈન્યો, દઢ વ્યૂહમાં રચેલાં તથા મોટી મોટી ધ્વજઓવાળાં છે; છતાં પણ પાંડવોના મહારથી સાહસી યોદ્ધાઓ, વ્યૂહરચનાને તોડી પાડી તથા અંદર દાખલ થઈ આપણને મારી જાય છે. વળી તેઓએ આપણને બધાને મોહિત કરી વજ્રસમાન દઢ એવો મકરવ્યૂહ પણ ભેદી નાખ્યો અને પોતે કીર્તિમાન થતા જાય છે; તેમજ ભીમસેને આપણા સૈન્યમાં પ્રવેશ કરી, કાળદંડસમાન એવાં ઘોર બાણોથી મને માર્યો છે.^{૪,૫} હે રાજા ! ભીષ્મ ! તે ભીમસેનને કોધાયમાન જોઈ હું ભયભીત થઈ ગયો છું, જેથી હજી પણ શાંતિ મળતી નથી; માટે હે સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા પિતામહ ! તમારા પ્રસાદથી હું

જ્ય મેળવવાની તથા પાંડવોનો નાશ કરવાની ઇચ્છા રાખું છું.”^{૧૨} એ પ્રમાણે તમારા પુત્રે કહ્યું ત્યારે, તેને શોકગ્રસ્ત થયેલો જોઈને, શસ્ત્રધારી-ઓમાં શ્રેષ્ઠ મનસ્વી ગંગાપુત્ર ભીષ્મ, જરા હસીને ઉદાર મનથી કહેવા લાગ્યા:—^{૧૩} “હે રાજ-પુત્ર ! ઘણો યત્ન કરી હું શત્રુસેનામાં પ્રવેશ કરું છું, સર્વ પ્રકારે તને વિજય તથા સુખ અપાવવા ઇચ્છું છું અને તારેમાટે હું મારા પ્રાણની પણ પરવા કરતો નથી;^{૧૪} તોપણ પાંડવોના સહાયક યોદ્ધાઓ, સર્વે મહારથીઓ છે અને ઘણા ભયંકર, શૂરા, યશસ્વી અને અસ્ત્રવિદ્યામાં કુશળ છે તથા તેઓ પરિશ્રમને સહન કરી શકે તેવા છે. વળી તેઓ ક્રોધરૂપ ઝેરનું વમન કરે છે અને વીર્યથી ઉન્મત્ત છે તથા તારાવડે વૈર કરાયેલા છે, એજ કારણથી એકદમ જીતી શકાય તેવા તેઓ નથી; છતાં પણ હે રાજન્ ! હું મારી જીંદગીની પણ દરકાર નહિ કરું અને શત્રુસેના સામે લડીશ.”^{૧૫} હે મહાનુભાવ ! આ રણસંઘામમાં તારેમાટે મારા જીવિતનું પણ રક્ષણ નહિ કરું. વળી તારે માટે ભયંકર એવા દેવો અને દેત્યોનો પણ નાશ કરું તો આ શત્રુઓની સેનાનો શો હિસાબ !^{૧૬} માટે હે રાજન્ ! હું પાંડવોસાથે લડીશ અને સર્વથા તારું પ્રિય કરીશ.” આવી રીતનાં ભીષ્મનાં વચનને સાંભળી, તે વેળા દુર્યોધનનું મન પ્રસન્ન થઈ ગયું.^{૧૭}

પછી આનંદમાં આવી જઈ, તેણે સર્વ સૈન્યોને તથા સર્વ રાજાઓને, યુદ્ધ કરવા જવા માટે આજ્ઞા આપી; ત્યારે તેની આજ્ઞા થતાં હાથી, घोडा, પાળા અને રથોયુક્ત બધાં સૈન્યો, એકદમ નીકળી પડ્યાં.^{૧૮} હે રાજન્ ! હર્ષવાળાં જણાતાં તે મહાન સૈન્યો, અનેક પ્રકારનાં શસ્ત્રો તથા હાથી, घोडा અને પાળાઓથી યુક્ત થઈને રણભૂમિ ઉપર આવી ઉભાં રહ્યાં. હે રાજન્ ! એ સમયપર એ સૈન્યો ત્યાં ઘણાં સુશોભિત જણાતાં હતાં.^{૧૯} વળી તમારાં સૈન્યો, શસ્ત્રાસ્ત્રને જાણનારા મહાન વીર યોદ્ધાઓથી અધિષ્ઠિત થઈને, હારબંધ ચલાવાતા રથો, પાળાઓ, હાથીઓ અને घोडाઓસહિત જ્યારે યુદ્ધ કરવા

જતાં હતાં, તે વખતે સૂર્યનાં કિરણોને ઢાંકી દેતી ધૂળ ઉડતી હતી અને તે ખાલસૂર્યના વર્ણસમાન શોભી રહી હતી. વાયુથી આમતેમ ફરકતી અને તરેહ તરેહના રંગવાળી રથો અને હાથીઓ ઉપર રહેલી પતાકાઓ, આકાશની અંદર વાદળાંઓમાં ઝળકારા કરતી વિજળી-સમાન શોભી રહી હતી; અને હારબંધ ગોઠવાયેલાં હાથીઓનાં ટોળાં ચારેખાણુ શોભતાં હતાં.^{૨૦-૨૧} વળી તે સમયે રાજાઓનાં ખેંચાતાં ધનુષ્યોનો ટંકાર, આદિયુગમાં દેવો અને દાનવોથી મથન કરાતા મહાસાગરસમાન અતિ ઘોર અને તુમુલ થતો હતો.^{૨૨} મહા ઉચ્છ્રાંત હાથીઓવાળું, અનેક સ્વરૂપના વર્ણોવાળું એવું તમારા પુત્રોનું સૈન્ય, આમ જ્યારે શત્રુસૈન્યને હણવા માટે ચઢી જતું હતું, ત્યારે તે પ્રલયકાળના ચઢેલા મેઘમંડળ સમાન જણાતું હતું.^{૨૩}

ઘટિ શ્રીમહાભારત-ભીષ્મ-ભીષ્મવધપર્વમાં
“ભીષ્મદુર્યોધનસંવાદ” એ વિષયને
અધ્યાય ૮૦ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૧ માં

સાતમે દિવસ-વ્યૂહરચના

॥ સંજય ઉવાચ ॥

अथात्मजं तव पुनर्गांगेयोद्यानमास्थितम् ।

अब्रवीद्भरतश्रेष्ठः संप्रहर्षकरं वचः ॥ १ ॥

સંજયે કહ્યું:—પછી વિચારમાં પડી ગયેલા તમારા પુત્ર દુર્યોધનને, ભરતશ્રેષ્ઠ ભીષ્મપિતા-મહા, હર્ષ ઉપજાવનારાં વચનો કહેવા લાગ્યા:—^૧ “હું, દ્રોણાચાર્ય, શક્ય, સાત્વત કૃતવર્મા, અન્ધ-ત્યામા, વિકર્ણુ, ભગદત્ત, શકુનિ, અવંતીકુમાર વિંદ અને અનુવિંદ, ખાહિલક યોદ્ધાઓસહિત ખાહિલકદેશનો રાજા, બળવાન ત્રિગર્તરાજા, અતિ દુર્જય મગધદેશનો રાજા, કોસલદેશનો રાજા, જૃહદ્બલ, ચિત્રસેન, વિવિંશતિ તથા મોટી ધ્વજાઓવાળા અનેક સુંદર રથો, આપણા દેશમાંજ ઉત્પન્ન થયેલા घोडाઓ, કેળવાયેલા घोडेस्वारો, માથાંમાંથી મહા ઝરતા મહોન્મત્ત હાથીઓ અને અનેક પ્રકારનાં હથિયારો અને

ધ્વજઓવાળા, જૂદા જૂદા દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા શૂરવીર પાળાઓ તથા એ સિવાય બીજા અનેક યોદ્ધાઓ, તારેમાટે પોતાના પ્રાણ આપવા તૈયાર થયા છે. વળી તેઓ રણસંગ્રામમાં દેવોને પણ જીતી શકે તેવા સમર્થ છે, એમ હું માનું છું.^{૧૭} હે રાજન્! અવશ્ય મારે તને હા-મેશાં હિતવચનજ કહેવું જોઈએ કે, ઇંદ્રસહિત દેવોથી પણ પાંડવો જીતી શકાય તેવા નથી; કારણ કે તેઓને શ્રીકૃષ્ણની સહાય છે તથા તેઓ પણ ઇંદ્રસમાન પરાક્રમી છે. હે રાજેન્દ્ર! હું તો સર્વથા તારાજ કહ્યા પ્રમાણે કરીશ, એટલે કે પાંડવોને રણસંગ્રામમાં જીતીશ અથવા કદાચ તેઓ મને પણ જીતે. (અર્થાત્ મરણીઓ થઈને લડીશ.)” ભીષ્મપિતામહે તમારા પુત્રને આમ કહીને ઘાને રૂઝાવી દેનારી મહાન વીર્યવાળી સુંદર ઔષધિ તેને આપી, તેથી દુર્યોધન એકદમ શસ્ત્રોની પીડાથી રહિત થયો.

જ્યારે નિર્મળ પ્રભાત થયું, ત્યારે વ્યૂહરચનામાં કુશળ એવા પરાક્રમી ભીષ્મપિતામહે, પોતાના સૈન્યને મંડલવ્યૂહમાં રચ્યું. અનેક પ્રકારનાં શસ્ત્રોથી ભરપૂર મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓ તથા હાથી અને પાળાઓથી સંપૂર્ણ અને મોટા મોટા ઘોડાઓ તથા ખન્ને તરફ ધારવાળી તરવારો અને તોમરોને ધારણ કરનારા અનેક હાનર રથીયોદ્ધાઓથી ચારેખાણુ વિંટાયેલા પોતાના સૈન્યને મંડળાકારવ્યૂહમાં આ પ્રમાણે ગોઠવ્યું:—એકેક હાથી પાસે સાત સાત રથોને ઉભા રાખ્યા, એકેક રથ પાસે સાત સાત ઘોડેસ્વારોને રાખ્યા અને એકેક ઘોડેસ્વાર પાસે દશ દશ ધનુર્ધરોને ઉભા રાખ્યા તથા એકેક ધનુર્ધરને પડખે દશ દશ હાલોવાળાઓને ઉભા રાખ્યા. હે મહારાજ! એ પ્રમાણે મહારથીઓથી વ્યૂહરચનામાં ગોઠવાયેલું તમારું સૈન્ય, ભીષ્મ પિતામહના રક્ષણતળે રહીને યુદ્ધ કરવા માટે ઉભું રહ્યું; તેમજ દશ દશહાનર ઘોડાઓ અને હાથીઓ, દશહાનર રથીઓ તથા કવચધારી એવા ચિત્રસેન વગેરે શૂરવીર તમારા પુત્રો, ભીષ્મપિતામહનું ચારેખાણુથી રક્ષણ કરવા લાગ્યા. મહાખગવાન રાજાઓ એ પ્રમાણે યુદ્ધમાં સ-

જા થઈ ગયા, ત્યારે ભીષ્મપિતામહે તેઓનું રક્ષણ કરતા હોય તથા તેઓ ભીષ્મપિતામહનું રક્ષણ કરતા હોય તેમ દેખાતું હતું.^{૧૮} તે વખતે રાજા દુર્યોધન પોતાના રથમાં બેઠો, તે જાણે પોતાની રાજલક્ષ્મીથી સેવાતો, સ્વર્ગમાં રહેલો ઇંદ્ર હોય તેમ શોભતો હતો.^{૧૯} હે ભારત! ત્યાર પછી તમારા પુત્રોના સૈન્યમાં, મોટો રથોનો ઘોષ તથા વાજાનો શબ્દ થઈ રહ્યો.^{૨૦} ભીષ્મપિતામહે, કૌરવોનો મંડળવ્યૂહ પશ્ચિમાભિમુખ રચેલો હતો. તે વ્યૂહ શત્રુઓથી અભેદ હતો અને શત્રુઓનો નાશ કરી શકે તેવો હતો. વળી હે રાજન્! શત્રુઓથી દુરાસદ એવો તે વ્યૂહ, રણભૂમિઉપર શોભી રહ્યો હતો.

પરમ દુર્જય એવો શત્રુઓનો મંડળવ્યૂહ જોઈને, રાજા યુધિષ્ઠિરે વજ્રવ્યૂહ રચ્યો. એ પ્રમાણે સર્વ સૈન્યો, વ્યૂહરચનામાં બરાબર ગોઠવાઈ રહ્યાં, એટલે પોતપોતાના યોગ્ય સ્થાનપર ઉભા રહેલા સર્વ રથીઓ અને ઘોડેસ્વારો સિંહની પેઠે ગર્જના કરવા લાગ્યા; અને એકબીજાના વ્યૂહને ભેદી નાખવાની ઇચ્છાવાળા તથા અન્યોઅન્યથી શૂરા એવા સર્વ યોદ્ધાઓ, પોતપોતાના સૈન્યસહિત યુદ્ધ કરવા માટે નીકળી પડ્યા. દ્રોણાચાર્ય મત્સ્યરાજ વિરાટસામા આત્યા; અશ્વત્થામા શિખંડીસામે ઉભો રહ્યો; રાજા દુર્યોધન ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સામે ધસી ગયો; નકુલ અને સહદેવ, મદ્રરાજ શલ્ય સામા આવી ગયા; અવંતીકુમાર વિંદ અને અનુવિંદ ઇરાવાન સામા દોડી ગયા; અને બાકી રહેલા બીજા સર્વ રાજાઓ અર્જુનસામા લડવા લાગ્યા.^{૨૧-૨૭} રણસંગ્રામમાં આગળ વધતા હૃદિકના પુત્રને, ચિત્રસેનને, વિકર્ણને તથા દુર્મર્ષણને સમર્થ ભીમસેને અટકાવી દીધા હતા.^{૨૮} હે રાજન્! તે યુદ્ધમાં અર્જુનપુત્ર અભિમન્યુ, તમારા પુત્રો સામે લડતો હતો. મહાધનુર્ધર પ્રાજ્ઞયોતિષનગરનો રાજા ભગદત્ત, રાક્ષસોમાં ઉત્તમ એવા ઘટોત્કચ જોડે લડતો હતો.^{૨૯} હે રાજન્! જેમ એક મહોન્મત્ત હાથી બીજા મહોન્મત્ત હાથી સામે ધસી બાય, તેમ રાક્ષસ અલંબુષ યુદ્ધદર્મદ સાત્યકિસામે ધસી ગયો.

કોધાયમાન થયેલો તે રાક્ષસ અલંબુષ તે વેળા સૈન્યસહિત એવા સાત્યકિ સામે ધસ્યો હતો. યુદ્ધમાં ઘણો સાવધ એવો ભૂરિશ્રવા, ઘૂષ્ટકેતુ સામે લડતો હતો.^{૩૦,૩૧} ધર્મપુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિર શ્રુતાયુષરાજ સામે યુદ્ધ કરતા હતા. ચેકિતાન કૃપાચાર્યસામે લડતો હતો.^{૩૨} બાકી રહેલા પાંડવપક્ષના યોદ્ધાઓ, મહારથી લીભસામા ધસી ગયા.

પછી શક્તિ, તોમર, નારાય, ગદા અને પરિધાને હાથમાં લઈ સર્વ રાજાઓએ અર્જુનને ઘેરી લીધો.^{૩૩} એ વેળા અર્જુન ઘણો કોધાયમાન થયો અને શ્રીકૃષ્ણને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:-“હે માધવ! વ્યૂહરચના કરવામાં નિપુણ એવા ગંગાપુત્ર મહાત્મા લીભે, દુર્યોધનનાં સર્વ સૈન્યોને કેવાં વ્યૂહરચનામાં ગોઠવ્યાં છે, તે જુઓ. વળી મારી સામે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા કવચધારી આ શૂરા રાજાઓને પણ જુઓ. હે કેશવ! જુઓ તો ખરા, આ ત્રિગર્ત રાજા પોતાના ભાઈઓસહિત કેવો સજ્જ થયો છે!^{૩૪-૩૬} પણ હે જનાર્દન શ્રીકૃષ્ણ! આજે જેઓ મારી સામા યુદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે, તે સર્વનો આ રણભૂમિ ઉપર હું તમારા દેખતાં નાશ કરીશ.”^{૩૭} એ પ્રમાણે કહીને અર્જુનને, ધનુષ્યની દોરીનો ટંકાર કર્યો અને રાજાઓના સમૂહ સામે બાણોનો વરસાદ વરસાડ્યો;^{૩૮} ત્યારે મહાધનુર્ધર તે રાજાઓ પણ, વર્ષાઋતુમાં મેઘમંડળ પાણીની ધારાઓથી જેમ તળાવને પૂરી દે, તેમ અર્જુનને બાણોની વૃષ્ટિથી પૂરી દેવા લાગ્યા.^{૩૯} હે રાજા! અર્જુનને તથા શ્રીકૃષ્ણને બાણોથી છવાઈ ગયેલા જોઈ તમારા સૈન્યમાં હર્ષના મહાન કોલાહલ થઈ રહ્યો. દેવો, દેવઋષિઓ, ગંધર્વો અને પદ્મગો, તે અર્જુન તથા કૃષ્ણને તેવી સ્થિતિમાં રહેલા જોઈ, ઘણા વિસ્મય પામી ગયા.^{૪૦} પછી અર્જુનને પણ ઘણો કોધ ચઢ્યો અને તેણે ઇંદ્રાસ્ત્રને પ્રકટ કરી શત્રુઓએ છોડેલી બાણોની વૃષ્ટિને એકદમ અટકાવી દીધી. એ સમયે અર્જુનનું પરાક્રમ ઘણું અદ્ભુત દેખાતું હતું. હે રાજા! તે યુદ્ધમાં એવો કેઈ પણ યોદ્ધા ન હતો કે જે અર્જુનનાં બાણોથી

ન ઘવાયો હોય. હે રાજા! તે હજારો રાજાઓને તથા તેઓના ઘોડા અને હાથીઓને અર્જુનને ઘાયલ કર્યા અને બીજાઓને પણ બે કે ત્રણ બાણોથી વિધ્યા.^{૪૧} આવી રીતે તે રાજાઓને અર્જુનને મારવા માંડ્યા, ત્યારે તેઓ બધા લીભને શરણે ગયા; કારણકે તે અગાધ સૈન્યસાગરમાં ડૂબી જતા યોદ્ધાઓને, લીભપિતામહ નાવરૂપે થયા હતા.^{૪૨} હે મહારાજા! એ પ્રમાણે પાછા હટી જતા તે યોદ્ધાઓથી, તે તમારા સૈન્યમાં ભંગાણ પડ્યું અને વાયુથી જેમ સમુદ્ર ખળભળી ઉઠે તેમ, ચારેબાજુથી ખળભળી ઉઠ્યું.^{૪૩}

ઇતિ શ્રીમહાં લીભં લીભવધપર્વમાં
'સાતમા દિવસનું યુદ્ધ' એ વિષયને
અધ્યાય ૮૧ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૨ મો
સાતમા દિવસ (ચાલુ) - દ્વૈરથયુદ્ધ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

તથા પ્રવૃત્તે સંગ્રામે નિવૃત્તે ચ સુશર્મણિ ।

મમેષુ चापि वीरेषु पाण्डवेन महात्मना ॥૧॥

સંજયે કહ્યું:-એ પ્રમાણે સંગ્રામ ચાલતો હતો અને સુશર્મા જ્યારે પાછો હઠ્યો તથા મહાત્મા અર્જુન જ્યારે તમારા યોદ્ધાઓમાં ભંગાણ પાડતો હતો અને સમુદ્રસમાન એવું તે તમારું સૈન્ય જ્યારે ખળભળી રહ્યું હતું, ત્યારે લીભપિતામહ અર્જુનપ્રત્યે ઘણી ત્વરાથી ધસી ગયા.^{૧,૨} તે રણસંગ્રામમાં અર્જુનનું પરાક્રમ જોઈને, રાજા દુર્યોધન એકદમ ત્યાં જઈ પહોંચ્યો અને સર્વ રાજાઓને તથા તેઓમાં મુખ્ય મહાખળવાન સુશર્માને, સર્વ સૈન્યના મધ્યમાં અતિ હર્ષ ઉપજાવતો હોય તેમ કહેવા લાગ્યો:-^{૩,૪} “આ કુરુશ્રેષ્ઠ શાંતનુકુમાર લીભ, અર્જુનસામે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી પોતાના જીવિતને પણ ત્યાગ કરીને બચે છે; માટે ભરતવંશી તે વીર પિતામહનું સર્વ સૈન્યસહિત તમે બધા સાવધાન થઈને રક્ષણ કરો.” હે મહારાજા! ‘બહુ સાકે’ એમ

કહીને તે સર્વ રાજાઓનાં સૈન્યો-પિતામહ ભીષ્મ પાછળ ગયાં.^{૫-૭}

પછી મહાબળવાન શાંતનુકુમાર ભીષ્મ રણસંગ્રામમાં આગળ વધતા ભરતવંશી અર્જુન સામે એકદમ ધસી ગયા.^૮ સ્વેત ઘોડાઓથી જોડેલા, ભયંકર વાનરચિન્હવાળી ધ્વજવાળા, મેઘસમાન ગર્જના કરતા અતિ શોભાયમાન એવા મોટા રથમાં બેસીને, તમારાં સર્વ સૈન્યોમાં ધસી આવતા અર્જુનને જોઈ, (સૈન્યોમાં) ભયસૂચક તુસુલ શબ્દ થવા લાગ્યો.^{૯-૧૦} ઘોડાઓની લગામ હાથમાં લઈને રહેલા તથા તે યુદ્ધમાં મધ્યાન્હકાળનો બીજો સૂર્ય હોય નહિ ! તેવા તેજસ્વી શ્રીકૃષ્ણને જોવાને તમારામાંના કોઈ પણ શક્તિમાન થયા નહિ;^{૧૧} તેમજ સ્વેત ઘોડાઓવાળા તથા સ્વેત ધનુષ્યવાળા શાંતનુકુમાર ભીષ્મને, ઉદય પામેલા સ્વેત ગ્રહ(શુક્ર)ની પેઠે પાંડવોદ્ધાઓ જોઈ શક્યા નહિ.^{૧૨} તે ભીષ્મપિતામહની ચારે બાજુ ત્રિગર્ભરાજ, તેના ભાઈઓ તથા તમારા મહારથી પુત્રો અને બીજા રાજાઓ રક્ષા હતા.^{૧૩}

તે યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્યે એક બાણથી વિરાટરાજને વિંધી નાખ્યો તથા બીજા એકેક બાણથી તેની ધ્વજને તથા ધનુષ્યને કાપી નાખ્યું.^{૧૪} ત્યારે વિરાટરાજએ તે તૂટેલા ધનુષ્યને ફેંકી દીધું અને બીજા યુદ્ધમાં નબી શકે તેવું દૃઢ ધનુષ્ય હાથમાં લીધું;^{૧૫} અને તેમાં સર્પસમાન ઝેરી અને ગળહળતાં બાણો સાંધ્યાં. તેમાંથી ત્રણ બાણોથી દ્રોણાચાર્યને તથા ચાર બાણોથી એમના ઘોડાઓને વિંધી નાખ્યા.^{૧૬} વળી બીજા એક બાણથી એમની ધ્વજને તથા પાંચ બાણોથી સારથિને પણ વિંધી નાખ્યો અને એક બાણથી તેમનું ધનુષ્ય છેદી નાખ્યું; તેથી બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્યને ક્રોધ ચઢ્યો. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! પછી તેમણે પણ નમેલાં પર્વવાળાં આઠ બાણોનો પ્રહાર કરી વિરાટરાજના ઘોડાઓને તથા એક બાણથી તેના સારથિને મારી નાખ્યા.^{૧૭,૧૮} મરણ પામેલા સારથિ અને ઘોડાઓવાળા રથ ઉપરથી મહારથી વિરાટરાજ ફૂદી પડ્યો અને પોતાના પુત્રના રથ

ઉપર ચઢી ગયો.^{૧૯} પછી તે અન્ને પિતાપુત્ર, એક રથમાં બેસીને, દ્રોણાચાર્યપર બાણોનો મોટો વરસાદ કરવા લાગ્યા તથા બળાટકારે તેમને આગળ વધતા અટકાવવા લાગ્યા.^{૨૦} હે રાજા ! પછી અત્યંત ક્રોધાતુર થયેલા દ્રોણાચાર્યે વિરાટરાજના પુત્ર શંખ સામે સર્પસમાન ઝેરી બાણ ફેંક્યું. એ બાણે શંખના હૃદયને ચીરી નાખ્યું અને તે તેનું લોહી પીને પૃથ્વીમાં પેસી ગયું. શંખનું કવચ લોહીલોહાણ થયું હતું અને દ્રોણના બાણથી મરણ પામેલો તે, ધનુષ્ય અને બાણોને પિતાની પાસેજ ત્યજી દઈ ધરણી ઉપર ઢળી પડ્યો.^{૨૨,૨૩} પોતાના પુત્રને મરણ પામેલો જોઈ તથા ક્રોડેલા મોંવાળા કાળસમાન દ્રોણાચાર્યને જોઈ વિરાટરાજ, યુદ્ધને પડતું મૂકી ભયથી નાસી ગયો.^{૨૪} પછી આચાર્ય દ્રોણ, પાંડવોની મહાસેનાને સેંકડો અને હજારો વિભાગમાં વિખવા માંડ્યા.^{૨૫}

હે મહારાજ ! પેલી તરફથી શિખંડીએ અશ્વત્થામા પાસે આવીને તેની બુકુટિના મધ્યભાગમાં તીક્ષ્ણ એવાં ત્રણ નારાયણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૨૬} તે વેળા મહારથી અશ્વત્થામા, લલાટમાં રહેલાં તે ત્રણ બાણોથી, જેમ સુવર્ણનાં ત્રણ ઉંચાં શિખરોથી મેરુપર્વત શોભે તેમ શોભવા લાગ્યો;^{૨૭} એટલે એકદમ ક્રોધાયમાન થઈને તે અશ્વત્થામાએ, એક અર્ધનિમિષકાળમાં ઘણાં બાણો છોડી, શિખંડીની ધ્વજ, સારથિ, ઘોડાઓ અને ધનુષ્યનો નાશ કરી રણભૂમિ ઉપર રગદોળી નાખ્યાં. ત્યારે દ્વેરથીઓમાં શ્રેષ્ઠ શત્રુતાપન શિખંડીએ, માર્યા ગયેલા ઘોડાઓવાળા રથપરથી ફૂદી પડી, તીક્ષ્ણ તરવાર અને પ્રકાશમાન ઢાલ ગ્રહણ કરી, અત્યંત ક્રોધાયમાન થઈને બાજપક્ષીની પેઠે ધૂમવા માંડ્યું. હે મહારાજ ! એ વેળા શિખંડી, હાથમાં તરવાર લઈને રણભૂમિ ઉપર એવો ધૂમતો હતો, કે જેથી અશ્વત્થામાને તેના પર પ્રહાર કરવાનો અવકાશજ દેખાતો નહતો. એ ઘણું આશ્ચર્યજેવું લાગતું હતું.^{૨૯} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! પછી પરમ ક્રોધાયમાન થયેલા અશ્વત્થામાએ અનેક હજારો બાણો છોડવા માંડ્યાં;^{૩૦} પણ બળવાનોમાં શ્રેષ્ઠ શિખંડી, તે દારુણ બાણરુદ્ધિ જેવી રીતે આવવી

હતી તેવી રીતે તેને તીક્ષ્ણ ધારવાળી તરવારથી છેદી નાખવા લાગ્યો. ૩૩ પછી અશ્વત્થામાએ શિખંડીની સેંકડો સોનેરી ટીપકીઓવાળી સુંદર ઢાલને છેદી નાખી તથા એની તરવારને પણ ખંડિત કરી. ૩૪ વળી હે રાજન ! અનેક તીક્ષ્ણ બાણોથી તેને પણ વિંધી નાખ્યો. આ પછી શિખંડીએ પણ અશ્વત્થામાનાં બાણોથી ખંડિત થયેલી તથા સર્પસમાન સુસવાટા કરતી તે પ્રકાશિત તરવાર, તુરત તેના સામી ફેંકી; પણ પ્રલયકાળના અમિસમાન પ્રભાવાળી તે તરવારને આવતી જોઇ, અશ્વત્થામાએ પોતાના હાથની ચતુરાઇ બતાવતાં વચમાંથીજ કાપી નાખી, તેના કકડા કરી નાખ્યા; અને લોઢાનાં અનેક બાણોથી શિખંડીને વિંધવાજ માંડ્યો. ૩૫-૩૭ હે રાજન ! એ પ્રમાણે તીક્ષ્ણ બાણોના તીવ્ર પ્રહાર ખમતો શિખંડી, મહાત્મા સાત્યકિના રથપર એકદમ ચઢી ગયો. ૩૮ એ વેળા બળવાળાઓમાં શ્રેષ્ઠ સાત્યકિ પણ ક્રોધાયમાન થઈ કુરરાક્ષસ અલંબુષને તીક્ષ્ણબાણોથી વિંધતો હતો. ૩૯ હે ભારત ! પછી રાક્ષસ અલંબુષે, અર્ધ-અંદ્રાકાર બાણ મૂકીને, સાત્યકિના ધનુષ્યના કકડા કરી નાખ્યા અને તેને પણ બાણોથી વિંધી નાખ્યો. ૪૦ વળી રાક્ષસી માયા પ્રકટ કરી, બાણોની વૃષ્ટિથી તેને છાઇ દીધો. તે વેળા અમે સાત્યકિનું અફ્રભુત પરાક્રમ એ જોયું કે, એવાં તીક્ષ્ણ બાણોના પ્રહારથી તે જરા પણ ગભરાતો ન હતો. પછી હે ભારત ! તે સાત્યકિએ ઇંદ્રાસ્થનો પ્રયોગ કર્યો, ૪૧, ૪૨ કે જે અસ્ત્ર યશસ્વી સાત્યકિને અર્જુન પાસેથી મળ્યું હતું. તેના (અસ્થના) પ્રભાવથી રાક્ષસી માયા ભસ્મ થઈ ગઇ. ૪૩ વળી તેણે બીજાં બાણો મૂકી, વર્ષાઋતુમાં મેઘ જેમ જળધારાઓ મૂકી પર્વતને ઢાંકી દે, તેમ અલંબુષને ચારેબાજુથી ઢાંકી દીધો. ૪૪ એ પ્રમાણે યશસ્વી સાત્યકિએ તે રાક્ષસને પીડવા માંડ્યો, ત્યારે તે સાત્યકિને છોડી ભયથી નાસી ગયો. ૪૫ આવી રીતે ઇંદ્રથી પણ ન જીતી શકાય તેવા તે રાક્ષસને યુદ્ધમાં જીતીને શિનિપુત્ર સાત્યકિ, તમારા ચોદાઓની સમક્ષ ગર્જના કરવા માંડ્યો. સાત્યપરાક્રમી સાત્યકિ, તમારા ચોદાઓને પણ તીક્ષ્ણ બાણોથી મારવા લાગ્યો; તેથી તેઓ પણ

ભયથી પીડિત થઇ નાસાનાસ કરવા લાગ્યા. ૪૭

એજ સમયે બીજી તરફ દ્રુપદરાજને પણ પુત્ર બળવાન ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, હે મહારાજ ! તમારા પુત્ર રાજા દુર્યોધનને મજબૂત ગાંડવાળાં બાણોવડે રણભૂમિ ઉપર છાઇ દેતો હતો. હે ભારત ! ધૃષ્ટદ્યુમ્ને તેને બાણોથી છાઇ દેવા માંડ્યો, ત્યારે તમારો પુત્ર ગભરાયો નહિ અને તેણે સાઠ અને બીજાં ત્રીસ બાણો મૂકી, તુરત તેને વિંધી નાખ્યો, એ બધાને આશ્ચર્ય જેવું થઈ પડ્યું. હે રાજા ! પછી મહાબળવાન સેનાપતિ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ક્રોધાયમાન થઈ, દુર્યોધનનું ધનુષ્ય કાપી નાખ્યું અને તેના ચારે ઘોડાઓને મારી નાખ્યા તથા તુરત બીજાં સાત બાણ મૂકી, તેને પણ વિંધી નાખ્યો. ૪૮-૫૨ ત્યારે તે મહાબાહુ બળવાન દુર્યોધન, મરણ પામેલા ઘોડાઓવાળા રથપરથી કૂદી પડી હાથમાં તરવાર લઈ, પગપાળો થઈને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સામે ધસી ગયો. ૫૩ એ ટલામાં રાજલોભી બળવાન શકુનિએ તેની પાસે આવી, સર્વ લોકના રાજા દુર્યોધનને પોતાના રથમાં બેસાડી દીધો. ૫૪ એ પ્રમાણે દુર્યોધન રાજાને પરાજય કર્યા પછી, શત્રુવીરોને હણનાર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, ઇંદ્ર જેમ અસુરોને સંહારે તેમ તમારા સૈન્યનો સંહાર કરવા લાગ્યો. ૫૫ એ સમયપર મહારથી કૃતવર્માએ, ભીમસેનપર બાણો છોડવા માંડ્યાં હતાં; અને મેઘ જેમ સૂર્યને ઢાંકી દે તેમ તેણે ભીમસેનને રણસંગ્રામમાં ઢાંકી દીધો હતો. ૫૬ પછી શત્રુઓને તપાવવાવાળા ભીમસેને પણ ક્રોધપૂર્વક મંદ હાસ્ય કરીને, કૃતવર્મા ઉપર બાણો છોડવા માંડ્યાં. ૫૭ સાત્યક સાત્વતવંશી કૃતવર્મા પોતે અતિરથી હોવાને લીધે ભીમસેનનાં બાણોનો પ્રહાર થયા છતાં પણ કંપ્યો નહિ, પણ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકી ભીમને છાઇ દેતો હતો. ૫૮ પછી મહારથી ભીમસેને તેના ચારે ઘોડાઓને મારી નાખી, સુશોભિત ધ્વજસહિત સારથિને પણ પટકી પાડ્યો. વળી બીજાં અનેક બાણો મૂકી, શત્રુવીરોને હણનાર ભીમસેન, કૃતવર્માને છાઇ દેવા માંડ્યો. એ વેળા મરણ પામેલા ઘોડાવાળો કૃતવર્મા, આખા શરીરમાં વિંધાઈ ગયેલો દેખાતો હતો. ૫૯, ૬૦ પછી

તે કૃતવર્મા, પોતાના ઘોડા મરણ પામેલા હોવાથી એકદમ તમારા સાળા વૃષકના રથપર હુર્યો-ધનના દેખતાં ચઢી ગયો.^{૧૧} ભીમસેન પણ કોધાયમાન થઈ, તમારા સૈન્ય તરફ ધસી ગયો અને હાથમાં દંડ લઈ સંહાર કરતા કોધાયમાન કાળની પેઠે સૈન્યોને હણવા મંડ્યો.^{૧૨} ઇતિ શ્રીમહા ૦ ભીમ ૦ ભીમવધપર્વમાં 'દ્વૈરથયુદ્ધ' એ વિષયનો અધ્યાય ૮૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૩ મો

સાતમો દિવસ (ચાલુ)-દ્રંદ્રયુદ્ધ

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

बहूनि हि विचित्राणि द्वैरथानिस्म संजय ।

पांडूनां मामकैः सार्धमश્રौषं तव जल्पतः॥१॥

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું:-“ હે સંજય ! પાંડવોનાં મારા પુત્રોની સાથે વિચિત્ર એવાં ઘણાં દ્રંદ્રયુદ્ધો થયાં ” એમ કહેતા તારી પાસેથી મેં સાંભળ્યું;^૧ પણ મારા પક્ષના ચોદ્ધાઓમાં કોઈને આનંદ થયો તેમ તો તું કહેતોજ નથી અને પાંડવોને હમેશાં આનંદ પામેલા તથા અપરાધિત થયેલા કહ્યા કરે છે.^૨ મારા પુત્રોને તો સં-ગ્રામમાં હારેલા, ઉદાસીન મતવાળા અને નિસ્તેજ થયેલા કહ્યા કરે છે, તો હે સૂત ! એવું કારણ પ્રારબ્ધજ છે એમાં સંશય નથી.^૩

સંજયે કહ્યું:-હે પુરુષશ્રેષ્ઠ રાજા ! તમારા પક્ષના ચોદ્ધાઓ પોતાની શક્તિ અને ઉત્સાહ પ્રમાણે પાંડવોની સાથે યુદ્ધ કર્યા કરે છે તથા શક્તિ પ્રમાણે પુરુષાર્થ પણ કરી બતાવે છે; પરંતુ જેમ દેવનદી ગંગાનું મીઠું પાણી સમુદ્રના ગુણનો પરિચય થતાં ખાંડ થઈ જાય છે, તેમ હે રાજા ! તમારા ચોદ્ધાઓનો પુરુષાર્થ, વીર પાંડુ-પુત્રોના પુરુષાર્થનો પરિચય થતાં રણમાં વ્યર્થ થાય છે;^{૪-૬} માટે હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! પોતાની શક્તિ પ્રમાણે યુદ્ધ કરી, ન બની શકે તેવું પરાક્રમ કરી દેખાડતા તમારા પક્ષના કૌરવોને, લેશમાત્ર પણ દોષ આપવો તે તમને ચોગ્ય નથી.^૭ હે રાજા ! તમારા તથા તમારા પુત્રોના અપરાધથી, યમરાજની રાજધાનીને વધારનાર આ પૃથ્વીનો મહાન નાશ

પ્રાપ્ત થયો છે.^૮ હે રાજા ! આ સ્થિતિ તમારા પોતાના દોષથીજ ઉત્પન્ન થયેલી છે, માટે તમારે શોક કરવો ચોગ્યજ નથી. આ યુદ્ધમાં રાજાઓ સર્વથા પોતાના પ્રાણનો બચાવ કરતા નથી; પણ પુણ્યશાળી લોકોએ મેળવેલા દૈવી લોકને પામવાની ઈચ્છાથી, સર્વ રાજાઓ, સૈન્યમાં પ્રવેશ કરીને હમેશાં સ્વર્ગપરાયણ થઈ, લડ્યા કરે છે;^{૧૦} માટે હે મહારાજા ! તે દિવસના પૂર્વ-ભાગમાં, દેવ અને અસુરોસમાન જે જનક્ષય ચાલુ થયો હતો, તેને તમે એકચિત્તથી સાંભળો.

મહાધનુર્ધર તથા મહાબળવાન અવંતિ-કુમાર વિંદ અને અનુવિંદ, મોટી સેનાસહિત રણોત્કટ બની, ઇરાવાનને ઝેંધને તેની સામા આબ્યા.^{૧૨} આવતાંની સાથેજ તેઓનું, રૂવાં ખડાં કરી નાખે તેવું મહાન યુદ્ધ ચાલુ થયું. કોધાયમાન થયેલા ઇરાવાને દેવસમાન રૂપવાળા તે બન્ને ભાઈઓને નમેલાં પર્વવાળાં તીક્ષ્ણ બાણોનો એકદમ પ્રહાર કર્યો. ત્યારે વિચિત્ર પ્રકારથી યુદ્ધ કરતા તે બન્ને જણાએ પણ સામેથી તેને પ્રહાર કર્યો.^{૧૩, ૧૪} હે રાજા ! શત્રુનો નાશ કરવામાટે યત્ન કરી રહેલા તથા સામસામા દાવ વાળતા તે ત્રણે જણાઓમાં એ વેળા કોઈ ચઢિયાતો દેખાતો ન હતો.^{૧૫} ત્યારપછી હે રાજા ! ઇરાવાને ચાર બાણો મૂકી, અનુવિંદના ચારેય ઘોડાઓને યમદારમાં મોકલી દીધા અને બીજાં અતિ તીક્ષ્ણ બે ભટ્ટભાણોવડે, એના ધનુષને તથા ધ્વજને પણ કાપી નાખી. એ ઘણું આશ્ચર્ય જેવું લાગતું હતું.^{૧૬, ૧૭} પછી અનુવિંદ, પોતાના રથને ત્યજી દઈ પોતાના ભાઈ વિંદના રથમાં બેસી ગયો; અને તેણે યુદ્ધરૂપ ભારને ખમી શકે તેવું બીજાં પરમ ઉત્તમ ધનુષ્ય હાથમાં લીધું.^{૧૮} એકરથમાં બેઠેલા મહારથી તે બન્ને વીરો, મહા-ત્મા ઇરાવાનપર એકદમ બાણો મૂકવા મંડ્યા.^{૧૯} એ વેળા તેઓએ મૂકેલાં, મહાવેગવાળાં સુવર્ણ-ભૂષિત બાણો, સૂર્યના માર્ગમાં આવી જઈ, આકાશને ઢાંકી દેતાં હતાં.^{૨૦} પછી કોપાયમાન થયેલા ઇરાવાને, તે બન્ને મહારથીઓપર બાણોની વૃષ્ટિનો વરસાદ કરી મૂક્યો અને તેઓના સારથિને પણ ગબડાવી પાડ્યો.^{૨૧} એ પ્રમાણે

તે સારથિ મરણ પામીને પૃથ્વીપર ગબડી પડ્યો, ત્યારે ભડકેલા ઘોડાઓવાળો તેમનો રથ, ચારે દિશાઓમાં જેમ તેમ ફોડવા લાગ્યો.^{૨૨} હે મહારાજ ! નાગરાજ ઐરાવતની પુત્રીનો પુત્ર ઇરાવાન, એ પ્રમાણે તે બંને રાજપુત્રોનો પરાજય કરી, પોતાના પૌરુષને પ્રસિદ્ધ કરતો તમારી સેનાનો સંહાર કરતો હતો.^{૨૩} ત્યારે સંહાર કરાતી કૌરવોની મહાસેના, ઝેર પીધેલા મનુષ્યની પેઠે, એ રણમાં વેગથી આમતેમ નાસભાગ કરતી હતી.^{૨૪}

સૂર્યસમાન વર્ણુવાળા તથા ફરકતી ધ્વજવાળા, રથમાં બેસીને મહાબળવાન રાક્ષસેન્દ્ર ઘટોત્કચ, એ સમયે ભગદત્ત સામે ધસી ગયો હતો.^{૨૫} પછી પ્રાગ્જ્યોતિષનગરનો ભગદત્તરાજ પોતાના મહાન હાથીપર બેસી, જેમ પૂર્વકાળમાં તારકાસુર સાથેના સંઘામમાં વજ્રધારી ઇંદ્ર પોતાના હાથીપર બેસી, તારકાસુર સામે ધસ્યો હતો તેમ ઘટોત્કચ રાક્ષસસામે ધસી ગયો.^{૨૬} એ વેળા ત્યાં આવેલા દેવો, ગંધર્વો અને ઋષિઓ તે ઘટોત્કચ અને ભગદત્તની વચ્ચે કોઇને ચઢીઆતો કે ઉતરતો જાણી શક્યા નહિ.^{૨૭} જેમ સુરપતિ ઇંદ્ર રાક્ષસોને ત્રાસ પમાડે તેમ રાજ ભગદત્ત, પાંડવસૈનિકોને ત્રાસ પમાડી રહ્યો હતો.^{૨૮} હે ભારત ! એ પ્રમાણે તે ભગદત્તે, સર્વ દિશાઓમાં નસાડી મૂકેલા પાંડવોદ્ધાઓને પોતાનાં સૈન્યોમાં કોઇપણ પોતાનું રક્ષણ કરનાર પ્રાપ્ત થયો નહિ.^{૨૯} હે ભારત ! એ વખતે માત્ર ઘટોત્કચનેજ ત્યાં રણભૂમિ ઉપર ઉભેલો અમે જોયો હતો, બાકીના તો સર્વ મહારથીઓ ઉદાસીન થઇને ત્યાંથી પલાયનજ કરી ગયા હતા.^{૩૦} હે રાજ ! એ પ્રમાણે જ્યારે પાંડવોનાં સૈન્યો પાછાં હટી ગયાં, ત્યારે તમારા સૈન્યમાં મોટી ગર્જના થઇ રહી હતી.^{૩૧} તે પછી હે રાજન્ ! તે મહારણુમાં ઘટોત્કચે, ભગદત્તને જેમ મેઘ મેરુપર્વતને ઢાંકી દે તેમ બાણોવડે ઢાંકી દીધો.^{૩૨} રાક્ષસના ધનુષ્યમાંથી નીકળેલાં તે બાણોને, રાજ ભગદત્તે મધ્યમાંથીજ ખાળી દઇ, ભીમસેનના પુત્રને મર્મસ્થાનમાં સર્વ સ્થળે એકદમ પ્રહાર કર્યો.^{૩૩} આની રીતનાં નમેલાં પર્વવાળાં ઘણાં

બાણોથી પ્રહાર કર્યા છતાં પણ રાક્ષસેન્દ્ર ઘટોત્કચ લેદાતા પર્વતની પેઠે ડગમગ્યો નહિ.^{૩૪} વળી પ્રાગ્જ્યોતિષના રાજ ભગદત્તે, કોધાયમાન થઇને ચૌદ તોમરબાણો છોડ્યાં, પણ ઘટોત્કચે તે બાણોને કાપી નાખ્યાં.^{૩૫} તીક્ષ્ણ બાણોથી તે તોમરોને કાપી નાખ્યા પછી, તે મહાબાહુ રાક્ષસે, કંકપક્ષીનાં પીછાવાળાં સિત્તર બાણોને પ્રહાર કરી ભગદત્તને વિંધી નાખ્યો.^{૩૬} હે ભારત ! પછી પ્રાગ્જ્યોતિષના રાજ્યે હસતો હોય તેમ મુગ મલકાવી, ઘટોત્કચના ચાર ઘોડાઓને બાણોનો પ્રહાર કરી રણભૂમિ ઉપર પાડી નાખ્યા. આવી રીતે માર્યા ગયેલા ઘોડાવાળા રથમાં બેઠેલા પ્રતાપી રાક્ષસે, ભગદત્તના હાથી સામે ઘણા વેગપૂર્વક શક્તિ ફેંકી;^{૩૭} પણ એકદમ વેગપૂર્વક આવતી સુવર્ણના દાંડાવાળી તે શક્તિને, રાજ ભગદત્તે ત્રણ કકડા કરી નાખી પૃથ્વી ઉપર વેરી નાખી.^{૩૮} પોતાની શક્તિને ભાંગી નાખેલી જોઇ હિંડિંબાપુત્ર ઘટોત્કચ, જેમ પૂર્વકાળમાં ઇંદ્રના ભયથી નમુચીદેત્ય રણમાંથી નાસી ગયો હતો, તેમ ભયપૂર્વક રણમાંથી નાસી ગયો.^{૪૦} પ્રસિદ્ધ પરાક્રમવાળા તથા યમ અને વરુણથી પણ યુદ્ધમાં નહિ જીતાયેલા તે શૂરવીર ઘટોત્કચને, એ પ્રમાણે રણમાં જીતીને, જેમ વનનો હાથી પક્ષિનીને ચગદી નાખતો ધૂમે તેમ તે ભગદત્તરાજ પાંડવોની સેનાને કચરી નાખતો પોતાના હાથીસહિત ધૂમવા લાગ્યો.^{૪૧, ૪૨}

આ તરફ મદ્રરાજ શલ્ય સહદેવ અને નકુલ સાથે યુદ્ધ કરતો હતો. તેણે બાણોના સમૂહથી પોતાના એ બંને ભાણેજોને છાઇ દીધા.^{૪૩} ત્યારે સહદેવે પોતાના મામાને સામે આવીને યુદ્ધ કરતો જોઇ, મેઘ જેમ સૂર્યને ઢાંકી દે છે તેમ, બાણોના સમૂહોથી તેને ઢાંકી દીધો.^{૪૪} પોતાના ભાણેજે એ પ્રમાણે પોતાને છાઇ દીધેલો જોઇ શલ્ય ઘણોજ પ્રસન્ન થઇ ગયો; અને તે બંને ભાઇઓને પણ પોતાની માતાના સંબંધથી ઘણીજ પ્રીતિ થઇ.^{૪૫} પછી હે રાજન્ ! મહારથી શલ્યે, જરા સ્મિત કરીને ઉત્તમ એવાં ચાર બાણોનો પ્રહાર કરી, નકુલના ચારે ઘોડાઓને યમાલયમાં વિદાય કરી દીધા; ત્યારે મહારથી નકુલ,

એ માર્યા ગયેલા ઘોડાઓવાળા રથમાંથી એકદમ ફેલી પડી પોતાના યશસ્વી ભાઈ સહદેવના રથ ઉપર જ ચઢી ગયો. એ પ્રમાણે એક રથમાં બેઠેલા તે બન્ને શૂરવીરોએ પોતાનાં દૃઢ ધનુષ્યોને ખેંચીને મદ્રરાજના રથને તત્ક્ષણ ઢાંકી દીધો. આવી રીતે પોતાના બાણોનેએ મજબૂત ગાંઠાવાળાં અનેક બાણોથી છાંઈ દીધો, છતાં પણ પુરુષવ્યાધ શત્યરાજ, પર્વતની પેઠે લગાર પણ ડગ્યો નહિ; પરંતુ હસતો હોય તેમ મોં મલકાવતાં તેણે તે શસ્ત્રવૃદ્ધિનો નાશ કરી નાખ્યો.^{૪૧-૫૦} તે બેઠ, ક્રોધાયમાન થયેલા વીર્યવાન સહદેવે, એક બાણ ગ્રહણ કરી શત્ય સામે તાકીને ભેરથી માર્યું.^{૫૧} હે ભારત ! ગરુડ અને વાયુસમાન વેગવાળું એ બાણ મદ્રરાજને ધાયલ કરી દઈ પૃથ્વીમાં પેસી ગયું.^{૫૨} એ બાણથી ધવાયેલો મહારથી શત્યરાજ વ્યથિત થઈને રથની ખેસણી પર બેસી ગયો અને હે મહારાજ ! મૂર્છાવશ થઈ ગયો.^{૫૩} પછી નકુલ અને સહદેવથી પીડાયેલા શત્યરાજને ખેલાન થઈ પડી ગયેલો બેઠ તેનો સારથિ તેને રથમાં બેસાડી તુરત રણસંઘામમાંથી દૂર લઈ ગયો.^{૫૪} જ્યારે આમ પાછો ફરેલો શત્યરાજનો રથ જોયો, ત્યારે કૌરવો નિરાશ થઈ ગયા અને મદ્રરાજને માર્યો ગયેલો માનવા લાગ્યા.^{૫૫} પોતાના મામાને યુદ્ધમાં જીતીને મહારથી નકુલ અને સહદેવ, આનંદમાં આવી જઈ પોતાના શંખો વગાડવા મંજ્યા અને સિંહની પેઠે ગર્જના કરવા લાગ્યા.^{૫૬} પછી હે રાજા ! જેમ ઈંદ્ર અને ઉપેન્દ્ર દેવો, દૈત્યોની સેના તરફ ધસી જાય તેમ, તે બન્ને જણા ઘણા હર્ષિત થઈ તમારા સૈન્ય તરફ ધસી ગયા.^{૫૭}

અધ્યાય ૮૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૪ મો

સાતમો દિવસ (ચાલુ)-સુશર્મા અને અર્જુનનો સમાગમ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

તતો યુધિષ્ઠિરો રાજા મધ્યં પ્રામે દિવાકરે ।
શ્રુતાયુષમમિપ્રેક્ષ્ય મેષયામાસ વાજિનઃ ॥૧॥

સંજયે કહ્યું:-સૂર્યનારાયણ જ્યારે આકાશના મધ્યભાગમાં આવી પહોંચ્યા, ત્યારે રાજા યુધિષ્ઠિરે શ્રુતાયુષને જોઈ, તેના તરફ પોતાના ઘોડાઓ હાંક્યા.^૧ દૃઢ ગાંઠાવાળાં તીક્ષ્ણ નવ બાણોથી પ્રહાર કરતો રાજા યુધિષ્ઠિર, શત્રુદમન શ્રુતાયુષ સામે ધસી ગયો.^૨ ત્યારે મહાધનુષ્ઠ રાજા શ્રુતાયુષે પણ, ધર્મપુત્રે છાંડેલાં તે બાણોને નિવારી દઈ, તેને સાત બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^૩ તે મહાત્મા યુધિષ્ઠિરરાજના શરીરમાં રહેલા પ્રાણોની શોધ કરતાં હોયની શું ! તેમ તે બાણોએ તેમના શરીર પર રહેલાં કવચોને તોડી નાખી, તેમનું લોહી પીધું.^૪ ત્યારે મહાત્મા શ્રુતાયુષનાં બાણોથી વિધાયેલાં તે યુધિષ્ઠિરરાજાએ, વરાહના કાન જેવા આકારવાળા બાણથી તેના હૃદયમાં પ્રહાર કર્યો. વળી મહારથી યુધિષ્ઠિરે, બીજા ભદ્રબાણથી તે મહાત્માના રથ ઉપરની ધ્વજને એકદમ પૃથ્વી ઉપર પાડી દીધી.^૫ આમ પોતાની ધ્વજને પાડી નાખેલી જોઈ, રાજા શ્રુતાયુષ બીજાં તીક્ષ્ણ સાત બાણો મૂકી યુધિષ્ઠિરને વિધવા લાગ્યો.^૬ હે રાજા ! તેથી કરી ધર્મપુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિર, જેમ પ્રલયકાળે સર્વ જૂતોને બાળી નાખવા ઇચ્છતો અગ્નિ બળે તેમ ક્રોધથી બળવા લાગ્યો.^૭ એ વેળા હે મહારાજ ! યુધિષ્ઠિરને ક્રોધાયમાન થયેલા બેઠ દેવો, ગંધર્વો અને રાક્ષસો પણ ગભરાઈ ગયા; તથા આખું જગત આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયું.^૮ સર્વ પ્રાણીઓના મનમાં આ પ્રમાણેના વિચાર થવા લાગ્યો કે, ક્રોધાયમાન થયેલા રાજા યુધિષ્ઠિર, આજે ત્રણે લોકને બાળી નાખશે કે શું ? હે રાજા ! આવી રીતે રાજા યુધિષ્ઠિર જ્યારે ક્રોધાયમાન થયા હતા, ત્યારે લોકોની શાંતિ કરવા માટે ઋષિઓ અને દેવતાઓ મહાન સ્વસ્તિવાચન કરવા લાગ્યા.^૯ ક્રોધાવેશમાં આવી જઈને પોતાનાં ગલ્લોક્ષં ચાટતા તે યુધિષ્ઠિરે પ્રલયકાળના સૂર્યસમાન ઘોર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું.^{૧૦} હે રાજા ! તે વખતે તમારાં સર્વ સૈન્યો પોતાના જીવિતપ્રત્યે નિરાશ થઈ ગયાં હતાં.^{૧૧} પછી મહાન યશવાળા તે યુધિષ્ઠિરે ધીરજપૂર્વક કોપને નિવારીને, શ્રુતાયુષના ચોટા ધનુષ્યને બરાબર મુદ્ધિપ્રદેશમાંથી જ લાગી નાખ્યું;^{૧૨} અને કપા-

ચેલા ધનુષ્યવાળા તે શ્રુતાયુષને, રણભૂમિમાં રહેલા સર્વ સૈન્યના દેખતાં નારાયણાણુને પ્રહાર કરી, રાજ યુધિષ્ઠિરે છાતીમાં ધાયલ કર્યો. વળી પણ હે રાજન્ ! ઘણી ત્વરાપૂર્વક તે મહાત્માના ઘોડાઓને તથા સારથિને, મહાબળવાન યુધિષ્ઠિરે બાણોના પ્રહારથી મારી નાખ્યા.^{૧૬} એ સમયપર એ યુધિષ્ઠિરરાજાનું પરાક્રમ જોઈને શ્રુતાયુષરાજા, મરણ પામેલા ઘોડાવાળા પોતાના રથને ત્યજી દઈ, વેગપૂર્વક સંગ્રામમાંથી નાસી ગયો.^{૧૭} આવી રીતે મહાધનુર્ધર શ્રુતાયુષ યુધિષ્ઠિરરાજાથી પરાજય પામ્યો, ત્યારે હે રાજન્ ! હુયેધનનું સમગ્ર સૈન્ય પલાયન કરવા લાગ્યું. હે રાજ ! આવું પરાક્રમ કરી, ધર્મયુત્ર યુધિષ્ઠિર ક્રાંડેલાં મોઢાંવાળા કાળની પેઠે તમારા સૈન્યનો ઘાણ વાળવા લાગ્યા.^{૧૮}

એજ સમયપર ચદુવંશનો ચેકિતાનરાજા, મહારથીઓમાં શ્રેષ્ઠ કૃપાચાર્યને સર્વ સૈન્યોના દેખતાં બાણોવાડે છાઈ દેવા મંજ્યો હતો.^{૨૦} હે રાજન્ ! ત્યારે શારદ્રત કૃપાચાર્યે પણ, એ યુદ્ધમાં પોતાની સામે આવતાં તે બાણોને ખાળી દઈ, ઘણી સાવધાનીથી યુદ્ધ કરતા ચેકિતાનને બાણોથી વિંધવા માંડ્યો.^{૨૧} વળી હે આર્ય ! ખીજા ભદ્ભબાણથી, તે ચાલાક હાથવાળા કૃપાચાર્યે તેના સારથિને માર્યો તથા ધનુષ્યને પણ કાપી નાખ્યું.^{૨૨} વળી હે રાજ ! તેના ઘોડાઓને પણ મારી નાખી એ પાર્શ્વરક્ષકોને પણ હણી નાખ્યા; ત્યારે સાત્વત ચેકિતાનરાજાએ હાથમાં ગદા ગ્રહણ કરી વીરોનો નાશ કરનારી તે ગદાવાડે, ગદાધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તેણે કૃપાચાર્યના ઘોડાઓને તથા સારથિને ફૂટીજ પાડ્યા.^{૨૩, ૨૪} પછી પગપાળા થયેલા કૃપાચાર્યે, ચેકિતાનને સોળ બાણોનો પ્રહાર કર્યો કે જે તેને વિંધી નાખી પૃથ્વીમાં પેસી ગયાં.^{૨૫} આ કારણથી ચેકિતાન ક્રોધાયમાન થઈ ગયો અને કૃપાચાર્યને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી, જેમ ઇંદ્રે વૃત્રાસુરને મારવા વજ્ર ફેંક્યું હતું તેમ ફરીથી પણ તેણે તે ગદા ફેંકી.^{૨૬} પશ્ચિમની બનાવેલી તે પ્રચંડ મહાગદાને પ્રકાશ કરતી પોતાની સામે આવતી જોઈ,

ગૌતમગોત્રના કૃપાચાર્યે, અનેક હજાર બાણોથી તેને વારી દીધી.^{૨૭} હે ભારત ! ત્યારપછી ચેકિતાને ક્રોધ કરી, તરવાર હાથમાં લીધી અને ઘણીજ સ્ફુર્તિપૂર્વક તે કૃપાચાર્ય સામે ધસી ગયો;^{૨૮} ત્યારે હે રાજન્ ! ચેકિતાનને ખડ્ગધારી જોઈ, ઘણાજ સાવધ રહેનાર કૃપાચાર્યે પણ ધનુષ્ય છોડી દઈ અને તરવાર હાથમાં લઈ, મોટા વેગપૂર્વક તેની સામા ધસારો કર્યો.^{૨૯} મહાબળવાન અને ઉત્તમ તરવારોને ધારણ કરનારા તે બન્ને વીરો, તીક્ષ્ણ તરવારોના પ્રહારથી એકબીજાને ધાયલ કરવા મંડ્યા.^{૩૦} એ પ્રમાણે તરવારોના પ્રહારથી ધવાયેલા એ બન્ને પુરુષ શ્રેષ્ઠો, સર્વ ભૂત-પ્રાણીના આશ્રયભૂત એવી પૃથ્વીપર આવી પડ્યા.^{૩૧} અતિ શ્રમ પડવાથી તેઓ બન્ને જણોને મૂર્છા આવી ગઈ અને બેભાન થઈ આવી સ્થિતિમાં પડેલા ચેકિતાનને જોઈને, યુદ્ધદુર્મદ રાજા કરકર્ષ, પોતાના મિત્રભાવથી એકદમ ત્યાં દોડી આવ્યો અને સર્વ સૈન્યના દેખતાં એ ચેકિતાનને તેણે પોતાના રથમાં ચઢાવી દીધો;^{૩૨, ૩૩} તેમજ હે રાજ ! તમારા સાળા શૂરા શકુનિએ, મહારથીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા કૃપાચાર્યને પોતાના રથમાં ચઢાવી દીધા.^{૩૪}

હે રાજન્ ! પેલી તરફથી ક્રોધાયમાન થયેલા મહાબળવાન ધૃષ્ટકેતુ, નેવું બાણો મૂકી, ભૂરિશ્રવાને છાતીમાં વિંધી રહ્યો હતો.^{૩૫} એ વખતે હે મહારાજ ! પોતાની છાતીમાં રહેલાં એ નેવું બાણોથી ભૂરિશ્રવા, મધ્યાન્હકાળે પ્રચંડ કિરણોથી જેમ સૂર્યનારાયણ શેભી રહે છે તેમ અત્યંત શોભતો હતો.^{૩૬} પછી ભૂરિશ્રવાએ ઉત્તમ બાણોનો પ્રહાર કરી, મહારથી ધૃષ્ટકેતુને રથ, ઘોડા અને સારથિવગરનો કરી નાખ્યો; અને પછી રથ, ઘોડા અને સારથિવિનાના થયેલા તેને, મોટી બાણોની વૃષ્ટિથી રણભૂમિ ઉપર ઢાંકીજ દીધો.^{૩૮} પછી ઉદાર મનવાળો ધૃષ્ટકેતુ, પોતાના ભાંગી ગયેલા રથનો ત્યાગ કરી, હે રાજ ! શતાનિકના રથપર ચઢી ગયો. એટલામાં તો હે રાજન્ ! ચિત્રસેન, વિકર્ણ અને દુર્મર્ષણ-એ ત્રણ રથીઓ, સુવર્ણ-

જડિત કવચોને ધારણ કરી અભિમન્યુસામે ધસી ગયા. ૪૦ હે રાજન્ ! જેમ વાત, પિત્ત અને કફની સાથે શરીરનું ભયંકર યુદ્ધ ચાલે છે, તેમ તે ત્રણેની જોડે અભિમન્યુનું ઘોર યુદ્ધ ચાલુ થયું. ૪૧ પછી પુરુષોમાં વ્યાઘ્રસમાન અભિમન્યુએ તે તમારા ત્રણે પુત્રોને રથવિનાના કરી નાખ્યા; પણ હે રાજન્ ! ભીમસેનની પ્રતિજ્ઞાને* યાદ કરી તેઓના પ્રાણ તેણે લીધા નહિ. ૪૨

ત્યારપછી સેંકડો રાજાઓને તથા હાથી, ઘોડા, રથ વગેરે વાહનોવાળા યોદ્ધાઓને સાથે લઈ, દેવોથી પણ ન જીતી શકાય તેવા મહારથી ભીષ્મને, એકદમ તમારા પુત્રોનું રક્ષણ કરવામાટે બાળક અભિમન્યુને ઉદ્દેશીને તે તરફ જતા જોઈ, શ્વેત ઘોડાવાળો અર્જુન, ભગવાન વાસુદેવને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:-“ હે હૃષીકેશ ! જે રથળે આ ઘણા રથો દેખાય છે ત્યાં આપણા ઘોડાઓને હાંકો. ૪૩-૪૪ અસ્ત્રકુશળ તથા યુદ્ધદુર્મદ એવા એ શરા યોદ્ધાઓ, જેટલામાં આપણી સેનાનો સંહાર કરી ન નાખે તેટલામાં હે માધવ ! આપણા રથને ત્યાં લઈ ચાલો.”

એ પ્રમાણે અતુલ તેજવાળા અર્જુને જ્યારે કહ્યું, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે શ્વેત ઘોડાઓથી જોડેલા એ રથને તે રણસંગ્રામ ભણી હાંક્યો. ૪૭ ક્રોધાયમાન થયેલો અર્જુન, જ્યારે તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ તરફ યુદ્ધ કરવામાટે જઈ પહોંચ્યો, ત્યારે હે રાજ ! તમારા સૈન્યમાં મોટો કેલાહલ થઈ રહ્યો. ૪૮ પછી કુંતાપુત્ર અર્જુન, ભીષ્મના રક્ષણમાં જોડાયેલા તે રાજાઓ પાસે આવીને, તેઓમાં મુખ્ય તરીકે રહેલા સુશર્માને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:-“ હે સુશર્મા ! તું યુદ્ધ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, એ હું બાણું છું; તથા તું અમારો પૂર્વનો વૈરી પણ છે. તારી અનીતિનું ભયંકર ફળ આજે પ્રાપ્ત થયું છે, તે તું જોજે. ૪૯ આજે પૂર્વકાળમાં મરણ પામેલા તારા આપદાદાઓને હું તને દેખાડી આપીશ. ”

* ભીમસેનની પ્રતિજ્ઞા હતી કે, તે પોતેજ સર્વ કૌરવોનો સંહાર કરશે-એ પોતાના કાકાની પ્રતિજ્ઞા માદ આવવાથી અસારે પોતાના હાથમાં આવેલા છતાં પણ અભિમન્યુએ તેઓને જીવતા છોડ્યા.

એ પ્રમાણે બોલતા શત્રુધાતી અર્જુનનું કંઠોર વાક્ય સાંભળીને પણ, રથીઓના સેનાપતિ સુશર્માએ એની સામે સાફ કે નરસુ કંઈ પણ કહ્યું નહિ; ૫૧, ૫૨ પરંતુ અનેક રાજાઓને તથા તમારા પુત્રોને સાથે લઈ, તે મહારથીએ આગળ, પાછળ અને બન્ને બાજુએ-એમ ચારે તરફથી અર્જુનને ઘેરી લીધો અને બાણોની વૃષ્ટિ કરીને, મેઘ જેમ સૂર્યને ઢાંકી દે તેમ તેને ઢાંકી દીધો. ૫૩, ૫૪ હે ભારત ! પછી તમારા તથા પાંડવયોદ્ધાઓ વચ્ચે લોહીરૂપ જળની છાંયોવાળો મહાન સંગ્રામ ચાલુ થયો. ૫૫

ઇતિ શ્રીમહાભીષ્મભવધર્મપર્વમાં

“ સાતમો દિવસે સુશર્મા અને અર્જુનનો સમાગમ ” એ વિષયનો અધ્યાય

૮૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૫ મો

સાતમો દિવસ (ચાલુ)-અર્જુનનું પરાક્રમ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

સ તાઽસ્માનસ્તુ શૈર્ધનંજયઃ પદાહતો-
નાગૈવ શ્વસન્ બલી । વાણેન વાણેન મહાર-
થાનામ્ ચિન્છેદ ચાપાનિરણે પ્રસહ ॥ ૧ ॥

સંજયે કહ્યું:-જ્યારે તમારા સૈનિકોએ બાણોનો પ્રહાર કરવા માંડ્યો, ત્યારે બળવાન અર્જુને પાદપ્રહારને પામેલા સર્પની પેઠે કુંકાડો મારી, એકેક બાણ મૂકી સર્વ મહારથીઓનાં ધનુષ્યોને એકદમ કાપી નાખ્યાં. ૧ એ પ્રમાણે એ વીર્યવાન રાજાઓનાં ધનુષ્યોનો ક્ષણવારમાં છેદ કરી નાખ્યાપછી મહાત્મા અર્જુન તેઓનો એકસાથેજ નાશ કરી નાખવાનો નિશ્ચય કરી, તેઓને બાણોવડે વિધવા મંડ્યો. ૨ હે રાજન્ ! એ વેળા શકપુત્ર અર્જુનથી માર મરાતા તે રાજાઓ, છિન્નભિન્ન થયેલાં શરીરોના અવયવોવાળા તથા લોહીથી ખરડાયેલા થઈને રણભૂમિપર પછડાવા લાગ્યા. કેટલાએક કનાં તો મસ્તકો કપાઈ ગયાં હતાં, કેટલાએક મરણ પામ્યા હતા તથા કેટલાએકનાં કવચો

તથા શરીરો તૂટી ગયાં હતાં.^૩ અર્જુનના બ-
ણથી માર્યા ગયેલા રાજાઓ એકદમ સાથેજ મ-
રણ પામીને જ્યારે રણભૂમિપર રગદોળાવા
લાગ્યા, ત્યારે ત્રિગર્તરાજ સુશર્મા, રથમાં
બેસીને યુદ્ધ કરવામાટે આવી ઉભો.^૪ એ સુ-
શર્માના તથા એના અનુયાયી બીજા રથીઓના
બત્રીસ પૃથરક્ષકો પણ, મોટો ટંકાર કરતાં પો-
તાનાં ધનુષ્યોને ખેંચીને, અર્જુનને વીંટળાઈ
વળી ધસી આવ્યા.^૫ પછી તેઓ બધા, જેમ
મેઘમંડળ પર્વતપર જળની વૃષ્ટિ કરે તેમ,
અર્જુનપર બાણોની મહાન વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા.
આવી રીતે એ પૃથરક્ષકો, બાણોનો વરસાદ વર-
સાવી અર્જુનને પીડવા લાગ્યા, ત્યારે ક્રોધાય-
માન થયેલા અર્જુને, તેલ પાયેલાં સાઠ બા-
ણોનો પ્રહાર કરી, તેઓને હણી નાખ્યા; અને
બીજા તે રથીયોદ્ધાઓનો પરાજય કરી, મ-
નમાં પ્રસન્ન થયેલા યશસ્વી અર્જુન, આગળ
વધવા લાગ્યો; તથા હે રાજન! એ યુદ્ધમાં ત-
મારા સૈન્યોનો સંહાર કરતો તે ભીષ્મનો વધ ક-
રવા માટે ઉતાવળો થયો; પણ પોતાના બંધુ-
વર્ગોને મહાત્મા અર્જુને મારી નાખેલા જોઈ,
ત્રિગર્તરાજ, બીજા બાકી રહેલા રાજાઓને એ
રણમાં આગળ કરી, સત્વર અર્જુનનો વધ ક-
રવામાટે જવા લાગ્યો. એ જોઈ શિખંડી વગેરે
યોદ્ધાઓ, અનેક પ્રકારનાં તીક્ષ્ણ શસ્ત્રો હાથમાં
લઈ, શત્રુઓથી ઘેરાયેલા અને અસ્પર્ધારીઓમાં
શ્રેષ્ઠ એવા અર્જુનની રક્ષા કરવાની ઇચ્છાથી એ-
કદમ અર્જુનના રથ આગળ ધસી આવ્યા. ધનુ-
ર્ધર અર્જુન પણ, સુશર્માને સાથે લઈ, પોતાની
સામા આવતા તે શત્રુ રાજાઓને જોઈને, પો-
તાના ગાંડીવધનુષ્યમાંથી તીક્ષ્ણ બાણો છોડવા
લાગ્યો અને તેઓનો નાશ કરવા લાગ્યો. પછી
ભીષ્મતરફ આગળ વધતાં વચમાં દુર્યોધન,
જયદ્રથ વગેરે રાજાઓને પોતાને ઘેરી લઈ અ-
ટકાવવા માટે આવેલા તેણે જોયા. ત્યારે તેઓની
સાથે પણ એક સુહૃતકાળ સુધી યુદ્ધ કરીને, અ-
નંત પરાક્રમવાળાં વીર અર્જુને, તે દુર્યોધન,
જયદ્રથ વગેરે રાજાઓને પણ પાછા હઠાવી
દીધા અને ભયંકર બળવાળો, મનસ્વી તથા

મહાતેજસ્વી એવો તે અર્જુન બળપૂર્વક આગળ
વધ્યો તથા હાથમાં ધનુષ્યબાણ લઈ ભીષ્મ
પાસે જઈ પહોંચ્યો. અનંત કીર્તિવાળા બળ-
વાન મહાત્મા યુધિષ્ઠિર પણ, ક્રોધાયમાન થઈ,
પોતાની સામા યુદ્ધ કરવામાટે આવેલા મદ્રરાજ
શલ્યને ત્યાંજ ત્યજી દઈ, ભીમ, નકુળ અને
સહદેવસહિત, શાંતનુકુમાર ભીષ્મસામે યુદ્ધ
કરવા માટે શીઘ્રતાપૂર્વક જવા લાગ્યા.^{૧-૧૪} મ-
હારથીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે સઘળા પાંડુપુત્રો પો-
તાની સામા આવીને યુદ્ધ કરવામાં આસક્ત થયા
હતા, છતાંપણ અનેક પ્રકારની યુદ્ધકળામાં કુ-
શળ એવા ગંગાકુમાર મહાત્મા ભીષ્મ,
જરાએ પણ ગભરાયા નહિ.^{૧૫}

એટલામાં સત્યપ્રતિજ્ઞાવાળો, અતિ ઉચ્ચ
બળવાળો, મનસ્વી રાજા જયદ્રથ, ત્યાં આગળ
આવી પહોંચ્યો; અને તેણે ઉત્તમ ધનુષ્ય લઈ તે
મહારથીઓનાં ધનુષ્યો કાપી નાખ્યાં. તેટલામાં
તો, અત્યંત ક્રોધાયમાન થયેલા તથા ક્રોધરૂપી
ઝેરવાળા રાજા દુર્યોધને પણ અગ્નિસમાન પ્રકાશ-
વાળાં બાણો મૂકી યુધિષ્ઠિરને, ભીમને, અર્જુનને,
શ્રીકૃષ્ણને, નકુળને તથા સહદેવને પ્રહાર કર્યો;
તેમજ કૃપાચાર્ય, શલ્ય, શલ, ચિત્રસેન-વગેરે
યોદ્ધાઓ પણ દૈત્યો જેમ દેવાને વિંધી નાખે
તેમ અત્યંત વધેલા ક્રોધપૂર્વક બાણોનો પ્રહાર
કરી, પાંડવોને વિંધવા મંડ્યા.^{૧૮} એ સમયપર
શાંતનુકુમાર ભીષ્મે શિખંડીનું ધનુષ્ય કાપી
નાખ્યું એ જોઈ ક્રોધાયમાન થયેલા અબ્જતશત્રુ
યુધિષ્ઠિરે શિખંડીને આ પ્રમાણે કહ્યું:—“તે તારા
પિતાની સમક્ષ મને કહ્યું હતું કે:—‘હું પ્રકાશિત
સૂર્યસમાન વર્ણવાળાં બાણોથી મહાવ્રત ભીષ્મને
અવશ્ય મારીશ.’ તે આવી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, તો
એ પ્રતિજ્ઞાને આજના યુદ્ધમાં ભીષ્મનો વધ કરી
તું કેમ સફળ કરતો નથી? હે વીર! તારી પ્રતિજ્ઞાને
મિથ્યા ન કર; અને તારા ક્ષત્રિયધર્મનું, કુળનું
તથા યશનું રક્ષણ કર.”^{૨૦, ૨૧} આ યુદ્ધમાં ભ-
યંકર વેગવાળા ભીષ્મપિતામહ, પ્રલયકાળના
યમની પેઠે અતિ તીક્ષ્ણ વેગવાળાં બાણોવડે,
મારાં સર્વ સૈન્યોને તપાવી રહેલા છે, તેનું જો.”^{૨૨}
વળી આ રણચંદ્રામમાં ભીષ્મના હાથે કપાયેલા

સર્વ બાંધવોને તથા ભાઈઓને છોડી જઈ, ધનુષ્ય-
વાળો તથા તેમનાથી પરાજિત થયેલો તું યુદ્ધમાં
કાયર બની ક્યાં નાસી જાય છે? આમ નાસી
જવું, એ તને યોગ્ય નથી.^{૨૩} હે દ્રુપદરાજના
પુત્ર શિખંડિ! અનંત પરાક્રમવાળા તે ભીષ્મને
તથા આ નાસભાગ કરતા સૈન્યને જોઈ તું ભય-
ભીત થયો હોય એમ જણાય છે; કારણકે તારૂં
મોં પડી ગયેલું દેખાય છે.^{૨૪} હે વીર! આ પુ-
રુષોમાં વીર એવો અર્જુન, હજી પૃથ્વીમાં પ્ર-
ખ્યાત થવામાં પાછળ છે; અપ્રસિદ્ધ-અજાણ્યો
છે છતાં પણ ભીષ્મ સામે લડી રહ્યો છે. તું તો
પૃથ્વીમાં એક વીરતરીકે પ્રસિદ્ધ થયો છે, તો
આજે કયા કારણથી તું ભીષ્મનાથી ડરી ગયો
છે?”^{૨૫} એ પ્રમાણે હેરાજન! કંઠાર અક્ષરોવાળું
તથા કાયરતાથી વિરુદ્ધ ઉક્તિને અનુસરતું ધર્મ-
રાજનું વચન સાંભળી, પોતાને માટે શિખામણ
રૂપે માનીને, મહાત્મા શિખંડી, પિતામહ ભી-
ષ્મનો વધ કરવામાટે મહાવેગથી ધસ્યો.^{૨૬}
પછી તે શિખંડી, ઘણા વેગપૂર્વક ભીષ્મસામે
ધસી ગયો પણ શત્યરાજાએ અતિ દુર્જય એવાં
ઘોર અસ્ત્રથી તેને રોકી રાખ્યો.^{૨૭} હે રાજન!
પ્રલયકાળના અગ્નિસમાન પ્રકાશવાળા તે અસ્ત્રને
પ્રગટ થયેલું જોઈ, ઈંદ્રસમાન પ્રભાવવાળો દ્રુ-
પદરાજાનો પુત્ર શિખંડી, જરાએ પણ ગભરાયો
નહિ,^{૨૮} પણ મહાધનુર્ધર તે શિખંડી, બાણોથી
તે અસ્ત્રને તોડી નાખતો ત્યાંજ ઉભો રહ્યો; અને
એ શત્રુના અસ્ત્રને વ્યર્થ કરનાર એવું બીજું ઉગ્ર
વારુણાસ્ત્ર, તેણે પોતાના હાથમાં ગ્રહણ કર્યું.^{૨૯}
એ વારુણાસ્ત્રના પ્રભાવથી શત્યરાજનું અસ્ત્ર જ્યારે
પાછું પડ્યું, ત્યારે આકાશમાં રહેલા દેવો અને
રણભૂમિપર રહેલા રાજાઓ જોઈ રહ્યા હતા.

હે રાજન! એ સમયપર મહાત્મા ભીષ્મ-
પિતામહે, અજમીઠના વંશજ રાજા યુધિષ્ઠિરનું
અફળુત ધનુષ્ય તથા ધ્વજને છેદી નાખ્યાં અને
એ વીર પિતામહે ગર્જના કરી મૂકી. ત્યારપછી
એ યુધિષ્ઠિરરાજાને ભયંકર સ્થિતિમાં આવી પ-
ડેલા જોઈ, ધનુષ્યબાણોના ત્યાગ કરી પગપાળો
થયેલો ભીમસેન, હાથમાં ગદા લઈ, જ્યદ્રથ
રાજા સામે યુદ્ધ કરવા ધસી આવ્યો. આવીરીતે

હાથમાં ગદા લઈ ઘણા વેગપૂર્વક ધસી આવતા
ભીમસેનને, રાજા જ્યદ્રથે કાળદંડસમાન
તીક્ષ્ણ એવાં પાંચસો બાણોથી વિંધી નાખ્યો;
પણ બળવાન ભીમસેન, તે બાણોને ગણકાર્યા
નહિ અને અતિ ક્રોધાયમાન ચિત્તથી સિંધુરાજ
જ્યદ્રથના પારેવા જેવા વર્ણવાળા ઘોડાઓને
કૂટીજ પાડયા. ત્યારે અતુલ પ્રભાવવાળો તથા
ઈન્દ્રસમાન તેજસ્વી એવો તમારો પુત્ર ચિત્રસેન
એકદમ પોતાના રથમાં બેસીને, ભીમસેનને હ-
ણવામાટે આયુધ ઉઘાં કરી ધસી આવ્યો. તેને
પોતાની સામે આવેલો જોઈ, ભીમસેન પણ એ-
કાએક ગર્જના કરીને પોતાની ગદાથી ગર્જના
કરતો કરતો તેની સામે દોડી ગયો.^{૩૦-૩૫} એ
વેળા, કાળદંડસમાન ઉગામેલી એવી તે ભીમ-
સેનની ગદા જોઈને, તે ગદાના ઉગ્ર પ્રહારથી બચી
જવાની ઇચ્છાવાળા સર્વ કૌરવો, તમારા પુત્ર
ચિત્રસેનને ત્યાંજ પડતો મૂકી નાસી છૂટ્યા. હે
ભારત! એ સમયનો સંગ્રામ ઘણો તુમુલ, દારુ-
ણ તથા મોહ પમાડી દે તેવો હતો; છતાં લેશ-
માત્ર પણ નહિ ગભરાયેલો ચિત્રસેન, તે ગદાને
આવતી જોઈ, પોતાના રથને છોડી દઈ, પગપાળો
થઈ ગયો; અને હાથમાં તરવાર અને ઢાલ લઈ,
જેમ પર્વતના શિખર ઉપરથી સિંહ કૂદી પડે
તેમ, રથપરથી કૂદી પડી, બીજા પૃથ્વીના પ્રદેશ-
પર જઈ ઉભો.^{૩૬-૩૮} હે રાજન! એટલામાં તો
તે ગદા, ચિત્રસેનના રથ ઉપર આવી પડી અને
સારથિ તથા ઘોડાઓનો નાશ કરી, આકાશમાંથી
પૃથ્વીપર પડતા ઉલ્કાપાતની પેઠે ભડભડાટ ક-
કરતી ભોંય ઉપર પડી.^{૩૯} હે ભારત! એ સમ-
યનું આવું અફળુત એવું ચિત્રસેનનું મહાન
પરાક્રમ જોઈ, હર્ષમાં આવી ગયેલા તમારા પ-
ક્ષના યોદ્ધાઓ, બધા એકીસાથે ગર્જનાઓ
કરી રહ્યા અને તમારા પુત્ર ચિત્રસેનના પરાક્રમનું
વખાણ કરવા લાગ્યા.^{૪૦}

ઈતિ શ્રીમહાં ભીષ્મં ભીષ્મવધપર્વમાં
'સાતમો દિવસનું યુદ્ધ' એ વિષયનો
અધ્યાય ૮૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૬ મો

સાતમો દિવસ સમાપ્ત-પાંડવોનો જય

॥ સંજય ઉવાચ ॥

વિરથં તં સમાસાદ્ય ચિત્રસેનં યશસ્વિનઃ ।

રથમારોપયામાસ વિકર્ણસ્તનયસ્ત્વ ॥ ૧ ॥

સંજયે કહ્યું:-એ પ્રમાણે રથવગરના થઈને ઉભેલા યશસ્વી ચિત્રસેન પાસે આવીને, તમારા પુત્ર વિકર્ણે તેને પોતાના રથપર બેસાડી દીધો.^૧ પછી એ સંકુલયુદ્ધે અત્યંત તુમુલ સ્વરૂપ જ્યારે પકડયું, ત્યારે શાંતનુપુત્ર ભીષ્મ, એકદમ યુધિષ્ઠિર તરફ ધસી ગયા.^૨ એ વેળા સંજયે-દ્વાઓ, રથ, હાથી અને ઘોડાઓસહિત કંપી ઉઠ્યા અને યુધિષ્ઠિરરાજને મૃત્યુના મુખમાં આવેલા માનવા લાગ્યા.^૩ કુરુવંશજ યુધિષ્ઠિરરાજ પણ, નકુલ તથા સહદેવની સાથે પુરુષોમાં વાઘ જેવા મહાધનુર્ધર શાંતનુકુમાર ભીષ્મસામે આવી ગયા.^૪ પછી યુધિષ્ઠિરરાજએ હજારો બાણો મૂકી મેઘ જેમ સૂર્યને ઢાંકી દે તેમ, ભીષ્મપિતામહને છાઈ દીધા.^૫ હે રાજ! ગંગા-પુત્ર ભીષ્મપિતામહ પણ, યુધિષ્ઠિરે સમ્યક ચોજેલાં સેંકડો અને હજારો બાણોને ઝીલી રહ્યા હતા;^૬ તેમજ હે રાજન! પછી તેણે પણ બાણોના સમૂહો છોડવા માંડ્યા કે જે આકાશમાં ઉડી રહેલાં તીડોનાં ટોળાં જેવા દેખાતા હતા.^૭ એક અર્ધનિમિષમાં તો, શાંતનુકુમાર ભીષ્મે બાણોનો સમૂહ છોડી યુધિષ્ઠિરને ચારે બાજુથી અદૃશ્ય કરી દીધા.^૮ ત્યારપછી ક્રોધાયમાન થયેલા રાજ યુધિષ્ઠિરે મહાત્મા ભીષ્મ તરફ સર્પ-સમાન જેરી એવું નારાય બાણ છોડયું.^૯ હે રાજન! તેના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલું તે બાણ જેટલામાં પોતાની પાસે આવ્યું ન હતું તેટલામાં તો મહારથી ભીષ્મે ક્ષુરપ્ર બાણથી તેને વચમાંથીજ છેદી નાખ્યું.^{૧૦} કાળસમાન દેખાતા તે નારાયબાણને ભીષ્મપિતામહે છેદી નાખ્યું તથા યુધિષ્ઠિરરાજના સુવર્ણના સાજવાળા ઘોડાઓનો સંહાર કર્યો.^{૧૧} પછી ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરરાજ, હણાયેલા ઘોડાવાળા પોતાના રથને ત્યજીને, મહાત્મા નકુલના રથપર એકદમ ચઢી

ગયા;^{૧૨} ત્યારે શત્રુઓનાં નગરોને જીતનાર ભીષ્મપિતામહે, ક્રોધ કરી, પોતાની સામે યુદ્ધ કરવા આવેલા નકુલ અને સહદેવને પણ બાણો મૂકી છાઈ દીધા.^{૧૩} હે મહારાજ! એ પ્રમાણે પોતાના બન્ને ભાઈઓને ભીષ્મનાં બાણોથી પીડાયેલા જોઈ, રાજ યુધિષ્ઠિર, ભીષ્મપિતામહને વધ કરવામાટે પરમ ચિંતા કરવા લાગ્યા.^{૧૪} પછી યુધિષ્ઠિરરાજએ પોતાના તાબાના સર્વ રાજ્યોને તથા મિત્રરાજ્યોને આજ્ઞા કરી કે:- ‘શાંતનુકુમાર ભીષ્મને મારો, મારો.’^{૧૫} આવી રીતે યુધિષ્ઠિરનાં વાક્યો સાંભળીને, તે બધા રાજ્યો મોટા રથસૈન્યસાથે પિતામહને ઘેરી વળ્યા.^{૧૬} હે રાજન! આમ ચારે બાજુથી ઘેરાયેલા તમારા પિતા ભીષ્મ, પોતાના ધનુષ્યથી કીડા કરતા, સર્વ મહારથીઓને પાડવાજ માંડ્યા.^{૧૭} એ વેળા રણસંગ્રામમાં ચારે બાજુ ધૂમી રહેલા પિતામહ ભીષ્મને, પાંડવો, જેમ મૃગોનાં ટોળાંમાં પ્રવેશ કરીને ચારે બાજુ ધૂમતો સિંહનો બાળક હોય તેમ જોઈ રહ્યા હતા.^{૧૮} રણસંગ્રામમાં વીરોનો તિરસ્કાર કરતા તથા બાણોથી ત્રાસ પમાડતા તે ભીષ્મને જોઈ જેમ મૃગો સિંહના દર્શનથી ત્રાસી જાય તેમ, સર્વ ચોદાઓ ત્રાસી ગયા હતા.^{૧૯} ભરતવંશમાં સિંહ-સમાન પિતામહની રણમાં ધૂમવાની ગતિને ધાસને બાળી નાખતા વાયુસહિત અગ્નિની ગતિ-સમાન સર્વ ક્ષત્રિયો જોઈ રહ્યા હતા.^{૨૦} જેમ કોઈ કુશળ પુરુષ તાલવૃક્ષપરથી પાકી ગયેલાં ફળોને પાડી નાખે તેમ, ભીષ્મ પિતામહ મહારથીઓનાં મસ્તકોને રણભૂમિપર પાડી નાખતા હતા.^{૨૧} હે મહારાજ! એ રાજ્યોનાં મસ્તકો કપાઈ કપાઈને જ્યારે પૃથ્વીપર પડતાં હતાં, ત્યારે મોટા પથ્થરો પડતા હોય તેવો તુમુલ શબ્દ થતો હતો.^{૨૨}

એ પ્રમાણે આ તુમુલ યુદ્ધે જ્યારે ભયંકર સ્વરૂપ પકડયું, ત્યારે સર્વ સૈન્યોનો મહાન મિ-શ્રીભાવ થઈ ગયો.^{૨૩} બન્ને તરફની વ્યૂહરચના તૂટી ગઈ હતી અને સર્વ ક્ષત્રિયો એકએકને બોલાવી, યુદ્ધ કરવામાટેજ સજ્જ થયા હતા.^{૨૪} એ વેળા શિખંડી, પિતામહ પાસે ધસી ગયો

અને ‘ઉભો રહેજે, ઉભો રહેજે’ એમ કહેવા લાગ્યો; ૨૫ પણ ભીષ્મપિતામહે શિખંડીના સ્ત્રીપણુનો વિચાર કરી તેનો યુદ્ધમાં અનાદર કર્યો અને ક્રોધાયમાન થઈ, પોતે સંજયો સામે યુદ્ધ કરવા માટે ધસી ગયા. ૨૬ ત્યારે સંજયો પણ હર્ષમાં આવી ગયેલા પિતામહને પોતાની સામે યુદ્ધ કરવા આવેલા જોઈ, અનેક પ્રકારના સિંહનાદો તથા શંખનાદો કરવા લાગ્યા. ૨૭ હે પ્રભો! જ્યારે સૂર્યનારાયણ પશ્ચિમદિશાનો આશ્રય કરી રહ્યા હતા, ત્યારે સેનભેજ થયેલા રથ અને હાથી-ઓવાળું તે યુદ્ધ ચાલુ થયું. ૨૮

પછી પાંચાદ્ય ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા મહારથી સાત્યકિ, શક્તિ અને તોમરેની વૃષ્ટિ કરી તમારા સૈન્યને અત્યંત પીડી રહ્યા હતા. ૨૯ હે રાજન! તેઓ બન્ને જણુ અનેક પ્રકારનાં શસ્ત્રોથી તમારા યોદ્ધાઓનો સંહાર કરવા લાગ્યા; પણ તમારા યોદ્ધાઓ માર ખાતા હતા, છતાં ‘મારવું કે મરવું’ એવા પ્રકારની આર્યબુદ્ધિનો આશ્રય કરી, યુદ્ધને છોડતા ન હતા; પરંતુ પોતાની ઉત્સાહ-શક્તિ પ્રમાણે તમારા યોદ્ધાઓ પણ શત્રુઓનો સંહાર કરતા હતા; ૩૦, ૩૧ પણ હે રાજન! મહાત્મા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, જ્યારે તમારા યોદ્ધાઓનો સંહાર કરવાજ મંડી પડ્યો, ત્યારે તમારા સૈન્યમાં કેરવર્તાઈ રહ્યો અને ખૂમાખૂમ થઈ રહી. ૩૨ એ પ્રમાણે તમારા યોદ્ધાઓનો શોરખકોર સાંભળીને, અવંતીકુમાર મહારથી વિંદ અને અનુવિંદ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સામે ધાઈ આવ્યા. ૩૩ તે બન્ને મહારથીઓએ એકદમ ઝડપથી આવી, ધૃષ્ટદ્યુમ્નના ઘોડાઓને મારી નાખ્યા તથા તેને પણ બાણોની વૃષ્ટિથી છાઈ દીધો. ૩૪ ત્યારે મહાબળવાન ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, ઘોડાવગરના પોતાના રથપરથી એકદમ ફેરી પડ્યો અને મહાત્મા સાત્યકિના રથપર ચઢી ગયો. ૩૫

ત્યારે રાજા યુધિષ્ઠિર, મોટી સેનાસહિત, શત્રુઓને તપાવનારા તથા ક્રોધાયમાન થયેલા એ બન્ને અવંતીકુમારોપર ચઢી આવ્યા. ૩૬ એ વખતે હે રાજા! તમારો પુત્ર દુર્યોધન પણ ઘણાજ સાવધ થઈ, એ બન્ને કુમારોનું રક્ષણ કરતો તેઓને ઘેરીને ઉભો રહ્યો. ૩૭ ક્ષત્રિયોમાં શ્રેષ્ઠ

એવો અર્જુન પણ ક્રોધાયમાન થઈ, બીજા ક્ષત્રિયો જોડે, ઇંદ્ર જેમ રાક્ષસો જોડે લડે તેમ લડી રહ્યો હતો. ૩૮ બીજા બાળુથી દ્રોણાચાર્ય પણ તમારા પુત્રનું પ્રિય કરતા, સર્વ પંચાલ યોદ્ધાઓનો, અસિ જેમ રૂના ઢગનો નાશ કરે તેમ નાશ કરી રહ્યા હતા. ૩૯ દુર્યોધન વગેરે તમારા પુત્રો પણ, ભીષ્મને વીંટાઈ વળી તેમનું ચારેબાળુથી રક્ષણ કરતા, પાંડવોની સાથે યુદ્ધ કરતા હતા. ૪૦

હે ભારત! ત્યારપછી જ્યારે સૂર્યનારાયણ લાલ વર્ણના થઈ ગયા, ત્યારે દુર્યોધનરાજા, તમારા સર્વ યોદ્ધાઓને ‘ઉતાવળ કરો, ઉતાવળ કરો’ એમ કહી રહ્યો હતો. ૪૧ જ્યારે એ પ્રમાણે તે સર્વ યોદ્ધાઓ, અતિ દુષ્કર પરાક્રમ કરી રહ્યા હતા, ત્યારે સૂર્યનારાયણ અસ્તાચળ પર્વત-પર આરૂઢ થયા અને ઝાંખા દેખાવા લાગ્યા. ૪૨ તત્ક્ષણ સંધ્યાકાળ થતાં લોહીના પૂરના તરંગોવાળી ઘોર નદી ત્યાં ચાલુ થઈ રહી કે જે અનેક શિયાળવાંઓના સમૂહથી વ્યાપ્ત હતી. ૪૩ અશુભ રીતે ભયંકર શબ્દ કરતાં શિયાળો તથા ભૂતોનાં ટોળાંઓથી ભરપૂર થયેલો એ રણસંગ્રામ, અત્યંત ભયંકર જણાવા લાગ્યો. ૪૪ રાક્ષસો, પિશાચો અને બીજાં માંસાહારી પ્રાણીઓ ચારેબાળુ સેકડો અને હજારો જેવામાં આવતાં હતાં. ૪૫ એ સમયપર અર્જુન, સુશર્મા વગેરે રાજાઓને તથા તેઓના અનુયાયી બીજા રાજાઓને જીતીને સૈન્યના મધ્ય ભાગમાંથી પોતાની છાવણી તરફ જવા લાગ્યો; ૪૬ તેમજ કુરુવંશજ રાજા યુધિષ્ઠિર પણ પોતાના બન્ને ભાઈઓસહિત, સૈન્યને સાથે લઈ, રાત્રિ થતાં પોતાની છાવણી તરફ પાછા ફર્યા. ૪૭ હે રાજેન્દ્ર! ભીમસેન પણ દુર્યોધન વગેરે મહારથીઓને રણમાં જીતીને પોતાની છાવણીપ્રત્યે જવા લાગ્યો. ૪૮ દુર્યોધનરાજા પણ શાંતનુકુમાર ભીષ્મને એ મહારણ્યમાં વીંટાઈ વળી એકદમ પોતાની છાવણી તરફ ચાલી નીકળ્યો. ૪૯ દ્રોણાચાર્ય, અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય, શલ્ય અને સાત્વત કૃતવર્મા-એ યોદ્ધાઓ પણ સમગ્ર સેનાથી વીંટાઈ વળી, પોતાની છાવણીપ્રત્યે પાછા ફર્યા; ૫૦ તેમજ હે રાજન!

સાત્યકિ તથા દ્રુપદપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પણ રણમાં રહેલા પોતાના યોદ્ધાઓને પાછા વાળી પોતાની છાવણી તરફ જવા લાગ્યા.^{૧૧} હે શત્રુઓને તપાવનાર રાજા! આવી રીતે રાત્રિ થતાં પાંડવો અને કૌરવો, પોતાપોતાનાં સૈન્યોસહિત પાછા ફર્યા.^{૧૨} પછી હે મહારાજા! પોતાપોતાની છાવણીમાં જઈને કૌરવો તથા પાંડવો એકબીજાનાં વખાણ કરતા વિશ્રાંતિ લેવા લાગ્યા.^{૧૩} ત્યારબાદ એ શૂરા લડવૈયાઓ, ચારે બાજુ યથાવિધિ રક્ષણ માટે પહેરેગીરોને મૂકીને તથા પોતાનાં શરીરોમાંથી બાણોને ખેંચી કાઢી સ્નાન કરવા લાગ્યા.^{૧૪} પછી સ્વસ્તિવાચન કરીને બંદીઓથી સ્તુતિ કરાતા એ યશસ્વી યોદ્ધાઓ, ગીત-વાજાંત્રીના શબ્દથી રમત ગમત કરતા હતા.^{૧૫} એક મુહૂર્ત કાળમાં તો, તે આખી છાવણી સ્વર્ગસમાન જણાવા લાગી. કોઈ પણ મહારથીઓ યુદ્ધની વાતચીત કરતા ન હતા.^{૧૬} હે રાજા! થાકી ગયેલા માણસોવાળાં તથા હાર્થાઘોડાઓથી ભરપૂર એવાં એ બન્ને સૈન્યો, રાત્રિમાં બ્યારે સૂઈ ગયાં ત્યારે અતિ સુંદર દીસતાં હતાં.^{૧૭}

ઈતિ શ્રીમહાભારત ભીષ્મભવધપર્વમાં
'યુદ્ધના સાતમે દિવસ સમાપ્ત' એ વિષયનો અધ્યાય ૮૬ મા સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૭ મો

આઠમો દિવસ-કૌરવો અને પાંડવોની
વ્યૂહરચના

॥ સંજય ઉવાચ ॥

परिणामं निशां तां तु सुखं प्राप्तवानेश्वराः ।
कुरवः पांडवाश्चैव पुनर्युद्धाय निर्ययुः ॥ १ ॥

સંજયે કહ્યું:-એ રાત્રિને વીતાવીને સુખ પામેલા કૌરવ અને પાંડવપક્ષના રાજાઓ, ફરીપણ યુદ્ધ કરવામાટે નીકળી પડ્યા.^૧ હે રાજા! એ બંને પક્ષનાં સૈન્યો બ્યારે યુદ્ધ કરવામાટે નીકળી પડ્યાં, ત્યારે સમુદ્રના ઘુઘવાટાસમાન મહાન શબ્દ થઈ રહ્યો હતો.^૨ પછી પાંડવોપ્રત્યે દંશવાળા રાજા હુર્યોધન, ચિત્રસેન, વિવિંશતિ, મહારથી ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય-વગેરેએ એકત્ર થઈ સાવધાનીપૂર્વક

વિચાર કર્યો અને પછી હે રાજા! તેઓ કૌરવોની મહાસેનાને વ્યૂહરચનામાં ગોઠવવા લાગ્યા. હે રાજા! તમારા પિતા ભીષ્મે, વાહનોરૂપ મોભાઓનાં તરંગોવાળો 'મહાસાગર' નામનો ઘોર મહાવ્યૂહ રચ્યો.^૩ અને પોતે માલવો, દક્ષિણાત્યો અને આવત્યો વગેરે રાજાઓસહિત સૈન્યના મોખરામાં રહ્યા;^૪ તથા તેઓની પાછળ કુલિંદ્ર, પારદ, કુદ્રક તથા માલવયોદ્ધાઓની સાથે પ્રતાપી દ્રોણાચાર્ય રહ્યા હતા.^૫ હે રાજા! એ દ્રોણાચાર્ય પછી મગધ, કલિંગ અને પિશાચો સાથે રાજા ભગદત્ત સાવધાન થઈને ઉભો હતો. એ પ્રાગ્જયોતિષના રાજા ભગદત્ત પછી, મેકલ, કુરુવિંદ અને ત્રૈપુર યોદ્ધાઓસહિત કોસલદેશનો રાજા જૃહ્મણ્યુ રહ્યો હતો.^૬ જૃહ્મણ્યુ પછી પ્રસ્થલનો રાજા શૂરો ત્રિગર્ત (સુશર્મા), અનેક કાંબોજયોદ્ધાઓ તથા હબરો યવનયોદ્ધાઓસહિત ઉભો રહ્યો.^૭ હે ભારત! સિંહનાદથી આખી પૃથ્વીને ગળવી મૂકતો શૂરવીર તથા વેગવાળો અશ્વત્થામા, એ ત્રિગર્તરાજા પછી રહ્યો હતો.^૮ સર્વ સૈન્ય તથા પોતાના ભાઈઓથી વીંટાયેલા રાજા હુર્યોધન, એ અશ્વત્થામા પછી ચાલતો હતો;^૯ અને હુર્યોધન પછી શારદ્વત કૃપાચાર્ય જતા હતા. આવી રીતે ગોઠવેલો એ સાગરવ્યૂહ સમુદ્રની પેઠે પ્રયાણ કરતો હતો.^{૧૦} એ વેળા હે રાજા! એ વ્યૂહમાં પતાકાઓ, શ્વેતછત્રો, કિંમતી બાજુબંધો અને તરેહ તરેહનાં ધનુષ્યો શોભી રહ્યાં હતાં.^{૧૧} કૌરવોના એ મહાવ્યૂહને જોઈને મહારથી રાજા યુધિષ્ઠિર સેનાપતિ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:-

“હે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન! આ કૌરવોએ રચેલા સાગરવ્યૂહને તમે જુઓ. હે મહાધનુર્ધર! હવે આપણે પણ તેના સામે વ્યૂહ રચ્યો.”^{૧૨} યુધિષ્ઠિરનું વાક્ય સાંભળી, શત્રુઓપ્રતિ ક્રૂર એવા ધૃષ્ટદ્યુમ્ને શત્રુઓના વ્યૂહનો નાશ કરી શકે તેવો ‘શૂંગાર’ નામનો વ્યૂહ રચ્યો.^{૧૩} હે મહારાજા! એ વ્યૂહના શૂંગભાગમાં મહારથી ભીમસેન તથા સાત્યકિ, અનેક હબર રથો, ઘોડા અને પાળાઓસહિત ઉભા રહ્યા.^{૧૪} તેઓ બન્ને પછી શ્વેત ઘોડાવાળો પુરુષશ્રેષ્ઠ અર્જુન, પોતાના સારથિ

શ્રીકૃષ્ણસહિત ઉભા રહ્યા હતા; અને મધ્યભાગમાં રાજા યુધિષ્ઠિર, નકુલ અને સહદેવ રહ્યા હતા.^{૧૮} તે વ્યૂહના પાછળના ભાગને, પોતપોતાનાં સૈન્યોસહિત તથા મોટાં ધનુષ્યોને ધારણ કરનારા અને વ્યૂહશાસ્ત્રમાં કુશળ એવા રાજાઓએ પૂર્ણ કરી દીધો હતો.^{૨૦} તેઓના પછી અભિમન્યુ, મહારથી વિરાટરાજ, દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો તથા રાક્ષસ ઘટોત્કચ-એ બધા ઉભા રહ્યા હતા.^{૨૧} હે ભારત! એ પ્રમાણે વિજયની ઇચ્છાવાળા શૂરા પાંડવો પોતાનાં સૈન્યોને વ્યૂહરચનામાં ગોઠવી દઇ, યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી રણસંઘામમાં ઉભા રહ્યા.^{૨૨} એ વખતે એ બન્ને પક્ષના હોરીઓના શબ્દોથી મિશ્ર એવા સ્પષ્ટ શબ્દોના દોથી, સિંહનાદોથી, હાથની તાળીઓના શબ્દોથી તથા ઉંચેથી કરાચેલાં ખૂમરાણેથી સર્વ દિશાઓ ગાળ રહી હતી.^{૨૩} એ શૂરા યોદ્ધાઓ પરસ્પર એકબીજા સામે આવી ગયા પછી અન્યોન્યને સ્થિરદંડથી જોવા લાગ્યા.^{૨૪} અંતે પછી હે રાજા! એકબીજાને નામોચ્ચારપૂર્વક બોલાવી બોલાવીને યુદ્ધ કરવા લાગી પડ્યા.^{૨૫} એ રીતે પરસ્પરને પ્રહાર કરતા બન્ને તરફના યોદ્ધાઓનું ઘેર સ્વરૂપવાળું ભયંકર યુદ્ધ ચાલુ થયું.^{૨૬} હે ભારત! વિકસેલાં મોંવાળા ભયંકર સપોની પેઠે, અસંખ્યાત્ તીક્ષ્ણબાણો રણભૂમિપર પડવા લાગ્યાં.^{૨૭} હે રાજા! એકબીજી ગળકારા કરતી વિજળીઓની પેઠે, તેલથી ઘેરેલી ચળકાળા કરતી તીક્ષ્ણ શક્તિઓ પડવા મંડી.^{૨૮} સુવર્ણ જડિત નિર્મળ પટ્ટાઓથી બાંધેલી સુંદર ગદ્યઓ, પર્વતોનાં શિખરોસમાન જ્યાં ત્યાં પડતી દેખાવા લાગી.^{૨૯} હે ભારત! ચારેબાજુ ઉછળી રહેલી તરવારો નિર્મળ આકાશસમાન દીક્ષા લાગી તથા આખલાના આમડાની બનાવેલી સુવર્ણની કુદડીઓવાળી હાલો આમતેમ પડતી દોળી રહી હતી. હે રાજા! રણભૂમિપર યુદ્ધ કરતાં બન્ને તરફનાં સૈન્યો, યુદ્ધ કરતાં દેવોનાં તથા દેત્યોનાં સૈન્યસમાન દોળી રહ્યાં હતાં. એ બન્ને સેનાઓ ચારેબાજુથી અન્યોન્ય સામે ધસારો કરતી હતી.^{૩૦-૩૨} રથીયોદ્ધાઓએ પોતપોતાના રથોને એકદમ સામસામા દોડાવી મૂ

કયા અને એકબીજાઓનાં ધુસરાંઓ અથડાઇ ગયાં, છતાં પણ હે રાજા! તેઓ લડી રહ્યા હતા.^{૩૩} હે ભરતશ્રેષ્ઠ! ચારેબાજુ સામસામા લડી રહેલા હાથીઓનાં દંતુશળો ઘસાવાથી ધુમાડાસહિત અગ્નિ ઉત્પન્ન થતો હતો.^{૩૪} કેટલાએક હાથીયોદ્ધાઓ ભાલાંઓથી માર્યા ગયેલા પર્વતોપરથી પડતાં વૃક્ષોની પેઠે હાથીઓપરથી ગળડતા દેખાતા હતા.^{૩૫} વળી પરસ્પર પ્રહાર કરતા તથા નખરો અને પ્રાસોથી યુદ્ધ કરતા પાળાઓ, વિચિત્ર સ્વરૂપને ધારણ કરનારા નજરે પડતા હતા.^{૩૬} આવી રીતે કૌરવ અને પાંડવ સૈનિકો, એકબીજા સામે આવી જઇને, અનેક પ્રકારનાં અસ્ત્રોનો ઘેર પ્રહાર કરી સંહાર કરી રહ્યા હતા;^{૩૭} તેટલામાં રથના ઘેાષથી દિશાઓને ગળવી મૂકતા તથા ધનુષના ટંકારથી પાંડવ યોદ્ધાઓને મોહ પમાડતા શાંતનુકુમાર ભીષ્મ, યુદ્ધ કરવામાટે આગળ ધસી આવ્યા.^{૩૮} ત્યારે સાવધાન થયેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન વગેરે પાંડવ પક્ષના યોદ્ધાઓ પણ ભયંકર શબ્દોથી ગર્જનાઓ કરતા આગળ ધસી ગયા.^{૩૯} હે ભારત! ત્યારપછી તમારા કૌરવો અને પાંડવોવચ્ચે યુદ્ધ ચાલુ થયું અને તેમાં પરસ્પરના યોદ્ધાઓ, ઘોડાઓ, રથો તથા હાથીઓ સેળસેળ થઇ ગયા.^{૪૦} ઇતિ શ્રીમહાભારતીયમ્ ૮૮મો અધ્યાયઃ પર્વમ્

‘યુદ્ધનો આઠમો દિવસ’ એ વિષયનો

અધ્યાય ૮૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૮ મો
આઠમો દિવસ-સુનાલ વગેરે
કૌરવોના સંહાર

॥ સંજય ક્વાચ ॥

મીષ્મં તુ સમરે કુદં પ્રતપન્તં સમંતતઃ ।

ન શેકુઃ પાંડવા દ્રુપ્દુ તપન્તમિવ માસ્કરઃ ॥૧॥

સંજયે કહ્યું:-રણસંઘામમાં કોધાધમાન થયેલા તથા ચારેબાજુથી સંતાપ પમાડતા ભીષ્મને, પાંડવયોદ્ધાઓ તપતા સૂર્યને જેમ જોઈ શકાય નહિ તેમ જોઈ શકતા ન હતા.^૧ પછી યુધિષ્ઠિરરાજાની આજ્ઞા થતાં સર્વ સૈન્યો, તીક્ષ્ણ

બાણેથી સંહાર કરતા ભીષ્મ પિતામહ સામે ધસી ગયાં.^૨ યુદ્ધમાં પ્રશંસા પામેલા ભીષ્મપિતામહ, બાણે મૂકી સોમક, સંજય અને મહાધનુર્ધર પંચાળયોદ્ધાઓને પાડવાજ લાગ્યા.^૩ આમ વધ કરાતાં છતાં પણ તે પંચાળો અને સોમકો, મૃત્યુનો ભય છોડીને એકદમ ભીષ્મસામાજ ધસી જતા હતા.^૪ હે રાજા ! મહારથી શાંતનુકુમાર ભીષ્મ પણ, તેઓના બાહુઓ અને મસ્તકોને એકાએક છેદવાજ મંડ્યા.^૫ વળી તમારા પિતા દેવવ્રતે રથીઓને રથવિનાના કરી નાખ્યા, ઘોડે-સ્વારોનાં મસ્તકોને પણ ઘોડાઓપરથી પાડી નાખ્યાં.^૬

હે મહારાજ ! ભીષ્મનાં અસ્ત્રોથી મોહ પામેલા (મૂર્છા પામેલા) તથા માર્યા ગયેલા માવતોવાળા મોટા પર્વતો જેવડા હાર્થાઓ, રણભૂમિપર પડેલા દેખાતા હતા.^૭ હે રાજા ! એ વખતે રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા મહાબળવાન ભીમસેનસિવાય બીજો કોઈ પણ પાંડવોમાંનો ચોક્કો નજરે પડતો ન હતો.^૮ એ ભીમસેન, ભીષ્મપાસે આવીને પ્રહાર કરી રહ્યો હતો. એ પ્રમાણે જ્યારે ભીમસેન તથા ભીષ્મપિતામહનો સમાગમ થયો, ત્યારે સર્વ સૈન્યોમાં મોટો ભયંકર કોલાહલ થઈ રહ્યો હતો; તેમજ પાંડવો હર્ષમાં આવી જઇ, સિંહની ગર્જનાની પેઠે ગર્જના કરી રહ્યા હતા.^{૯,૧૦} એ સમયે જ્યારે યોદ્ધાઓનો સંહાર કરન રો મહાન સંગ્રામ ચાલતો હતો, ત્યારે રાજા દુર્યોધન પોતાના ભાઈઓને સાથે રાખી ભીષ્મનું રક્ષણ કરતો હતો.^{૧૧} પછી રથી શ્રેષ્ઠ ભીમસેને, ભીષ્મના સારથિને મારી નાખ્યો. આમ જ્યારે સારથિ માર્યો ગયો, ત્યારે ભીષ્મના રથના ઘોડાઓ આમતેમ નાઠા અને રથસહિત ત્યાંથી દોડી ગયા.^{૧૨} હે ભારત ! એ અરસામાં ભીમસેને, એક તીક્ષ્ણ ક્ષુરપ્ર બાણથી તમારા પુત્ર સુનાભનું મસ્તક છેદી નાખ્યું; અને પછી તે સુનાભ આમ ઘાયલ થયાથી પૃથ્વીપર પટકાઈ પડ્યો.^{૧૩} હે મહારાજ ! એ પ્રમાણે તે તમારો મહારથી પુત્ર મરણ પામ્યો, ત્યારે તેને બીજા આંતભાઈઓ તે સહન કરી શક્યા નહિ. આદિત્યકેતુ, બહુવાશી, કુંડધાર, મહોદર, અ-

પરાજિત, પંડિતક અને અતિ દુર્જય એવો વિશાલાક્ષ આ સાતે શત્રુનું દમન કરનારા ભાઈઓ ચિત્રવિચિત્ર કવચોને ધારણ કરી તથા તરેહ તરેહની ધ્વજાઓ ફરકાવતા ભીમસેનસાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી એકદમ ધસી આવ્યા.^{૧૪,૧૫} તેમાંથી મહોદરે, વજ્રસમાન એવાં નવ બાણોથી, જેમ ઇંદ્ર વજ્રથી નમુચિદૈત્યને વિધતો હતો તેમ ભીમસેનને વિંધી નાખ્યો;^{૧૭} તેમજ આદિત્યકેતુએ સિત્તેર બાણોથી, બહુવાશીએ પાંચ બાણોથી, કુંડધારે નેવું બાણોથી અને વિશાલાક્ષે પાંચબાણોથી ભીમસેનને વિંધી નાખ્યો.^{૧૮} વળી હે મહારાજ ! મહાબળવાન મહારથી ભીમસેનનો પરાજય કરવા ઇચ્છતા અપરાજિતે, અનેક બાણો મૂકી ભીમને ઢાંકી દીધો;^{૧૯} તેમજ પંડિતકે પણ, ભીમસેનને ત્રણ બાણોનો પ્રહાર કર્યો. આવી રીતના શત્રુઓના પ્રહારો ભીમસેનથી સહન થયા નહિ,^{૨૦} એટલે શત્રુઓને ઉખેડી નાખનાર ભીમસેને પોતાના ડાબા થથી ધનુષ્ય ખેંચ્યું અને મજબૂત ગાંઠાવાળા બાણથી અપરાજિતનું શ્રેષ્ઠ નાસિકાવાળું મસ્તક ઉડાવી દીધું અને ભીમથી પરાજય પામેલા તે તમારા પુત્રનું મસ્તક પૃથ્વીપર પડ્યું.^{૨૧,૨૨} વળી પણ ભીમસેને બીજા ભક્ષ નામના બાણને મૂકી, મહારથી કુંડધારને સર્વ લોકના દેખતાં મૃત્યુલોકમાં વિદાય કરી દીધો.^{૨૩} ત્યારે ફરી પણ અમેયાત્મા ભીમસેને એક બીજું બાણ સાંધ્યું અને તમારા પુત્ર પંડિતક સામે છોડ્યું.^{૨૪} હે ભારત ! જેમ કાળથી પ્રેરાયેલો સર્પ, મનુષ્યનો નાશ કરીને પોતાના છિદ્ર-દરમાં પેસી ભય છે, તેમ એ ભીમસેને છોડેલું બાણ પંડિતકનો નાશ કરી પૃથ્વીમાં પેસી ગયું.^{૨૫} વળી પણ પૂર્વકાળના વૈરને યાદ કરતા અદીનાત્મા ભીમસેને ત્રણ બાણોનો પ્રહાર કરી વિશાલાક્ષનું મસ્તક ઉડાવી દીધું;^{૨૬} અને પાછો મહોદરને પણ એક નારાય બાણથી છાતીમાં પ્રહાર કર્યો, તેથી તે પણ મરણ પામીને, હે રાજા ! પૃથ્વીપર પછાઈ પડ્યો.^{૨૭}

હે ભારત ! તેમજ તમારા પુત્ર આદિત્યકેતુની ધ્વજાને તે ભીમસેને ઉડાવી દીધી અને બી-

બા ભદ્રાબાણથી તેનું મસ્તક પણ કાપી નાખ્યું. વળી પણ ક્રોધાયમાન થયેલા લીમસેને, દઢ ગાંઠાવાળા બાણથી તમારા પુત્ર બહુવાશીને ચમ રાબને ઘેર મોકલી દીધો.^{૨૯} હે રાબ ! એ વેળા બાકી રહેલા તમારા પુત્રો, “લીમસેન, સભામાં કહેલાં વાક્યને આજેજ સત્ય કરશે” એમ માનીને ત્યાંથી મુઠ્ઠીઓ વાળીને નાસી ગયા.^{૩૦} ત્યાર પછી પોતાના ભાઈઓનાં મરણથી દુઃખી થયેલા રાબ હુર્યોધને તમારા ચોદાઓને મોટી ખૂમ મારીને કહ્યું કે, “આ લીમસેનને મારી નાખો!”^{૩૧} હે રાબ ! તમારા બાકી રહેલા પુત્રો, એ પ્રમાણે પોતાના ભાઈઓને મરણ પામેલા જોઈ, મહાત્મા વિદુરે જે હિતકારક વચન કહ્યું હતું તેનું સ્મરણ કરવા લાગ્યા અને વિચારવા લાગ્યા કે, “તે દિવ્ય-દર્શી મહાત્માએ જે કહ્યું હતું તેજ અત્યારે આવી પહોંચ્યું છે અને સત્ય થયું છે.”^{૩૨,૩૩} તેમજ હે રાબ ! તમે પોતે પણ પુત્રો ઉપરની પ્રીતિથી લોભ અને મોહથી આવિષ્ટ થયા છો, જેથી “એ વિદુરે કહેલાં મહાન સત્ય વચનોને સમજી શકતા નથી.”^{૩૪} તમારે એમજ સમજી લેવું કે, એ મહાબાહુ બળવાન લીમસેન, તમારા પુત્રોનો નાશ કરવામાટેજ જન્મેલો છે, જેથી એ કૌરવોનો નાશ કરી રહ્યો છે.”^{૩૫}

મોટા દુઃખથી વ્યાકુળ થયેલો રાબ હુર્યોધન, એ રણભૂમિમાં પિતામહ લીખ્મપાસે જઈ, અત્યંત દુઃખપૂર્વક વિલાપ કરવા લાગ્યો કે:—“હે પિતામહ ! મારા શરા ભાઈઓને લીમસેને યુદ્ધમાં મારી નાખ્યા અને હજી પણ તે એની સામા પ્રયત્ન કરતા સર્વ સૈનિકોને મારવાજ મંડયો છે.^{૩૭} તમે તો મધ્યસ્થ રહો છો અને અમારી બેદરકારી કરો છો. હાય ! મારું હૃદય તો જીઓ, કે જેથી હું કુમાર્ગેજ જતો જાઉં છું.”^{૩૮} આ પ્રમાણે હુર્યોધનનાં ક્રૂર વચન સાંભળી, તમારા પિતા લીખ્મ, આંખમાં આંસુ લાવી આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:—^{૩૯} “હે તાત ! મેં, દ્રોણાચાર્યે, વિદુરે અને યશસ્વિની ગાંધારીએ પ્રથમજ તને આ પ્રમાણેજ લવિષ્ય કહ્યું હતું; પણ તેં માન્યુંજ નહિ.^{૪૦} હે શત્રુનાશન રાબ ! મેં તો પ્રથમથીજ તારીસાથે નિશ્ચય

કર્યો છે કે, હું તથા આચાર્ય દ્રોણ કોઈ પ્રકારથી પણ આ યુદ્ધમાંથી મુક્ત થવાના નથી-અર્થાત્ તારેમાટે અમે તો અમારા પ્રાણ આપીશુંજ.^{૪૧} વળી પણ હું તને સત્યજ કહ્યું છું કે, લીમસેન કૌરવોમાંના જેને જેને રણસંગ્રામમાં દેખશે તેનો હાથેમાં નાશજ કરશે;^{૪૨} માટે હે રાબ ! તું પણ રણસંગ્રામ કરવામાં સ્થિર થા અને બુદ્ધિને દઢ કર તથા સ્વર્ગ મેળવવાની અભિલાષા રાખી પાંડવોસામે યુદ્ધ કર.”^{૪૩} એ કે ઇંદ્રસહિત દેવો અને અસુરો પણ પાંડવોને જીતી શકે તેમ નથી, છતાં પણ હે ભારત ! સ્થિરબુદ્ધિ કરીને લડયા કર.”^{૪૪}

ધર્મ શ્રીમહા ૦ લીખ્મ ૦ લીખ્મવધપર્વમાં
‘સુનાભાદિ ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રવધ’ એ વિ-
પયનો અધ્યાય ૮૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૮૯ મો

આઠમો દિવસ (ચાલુ)-લીમ, નકુલ
અને સહદેવનું પરાક્રમ

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

દૃષ્ટ્વા મે નિહતાનુપુત્રાન્ વહૂનેકેન સંજય ।

મીષ્મો દ્રોણઃ કૃપશ્ચેવ કિમકુર્વત સંયુગે ॥૧॥

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું:—હે સંજય ! મારા ઘણા પુત્રોને એકલા લીમસેને મારી નાખેલા જોઈ, લીખ્મ, દ્રોણ અને કૃપાચાર્યે યુદ્ધમાં શું કર્યું ? તે મને કહે.^૧ હે સંજય ! હાથેમાં મારા પુત્રોનો ક્ષય થયા કરે છે; તેથી મારે માનવું પડે છે કે, તેઓ સર્વથા હુન્ટ દેવની ઇચ્છાથીજ માર્યા જાય છે;^૨ અને વળી જે કારણથી મારા પુત્રો જીતાઇ જાય છે, પણ જીતી શકતા નથી અને લીખ્મ, દ્રોણ, મહાત્મા કૃપાચાર્ય, ભૂરિશ્રિવા, વીર ભગદત્ત, અશ્વત્થામા તથા બીજા રણમાંથી પાછા ન હોઈ તેવા અનેક શરા ચોદાઓના મધ્યમાં રહેલા મારા પુત્રો, જ્યારે સંગ્રામમાં માર્યા જાય છે, ત્યારે એમાં ભાગ્યસિવાય બીજું શું સમજવું?^{૩-૫} હે તાત ! મંદબુદ્ધિના હુર્યોધને, અમારું કહ્યું માન્યુંજ નહિ. મેં, લીખ્મે, વિદુરે અને ગાંધારીએ-હિતબુદ્ધિથી તેને ઘણા વાર્યો હતા; છતાં પણ હુન્ટબુદ્ધિવાળા એ હુર્યોધને

મોહથી માન્યું નહિ, તેથી આજે આ કૃષ્ણ આવેલું છે; ૧૭ અને તેજ કારણથી કોધાયમાન થયેલો ભીમસેન, દરરોજ ભાનવગરના મારા પુત્રોનો નાશ કર્યા કરે છે. ૮

સંજયે કહ્યું:—હે રાજા ! તમે પોતે પણ વિદુરનાં હિતકારી ઉત્તમ વચનો માન્યાં નથી અને તેજ કારણથી આ કૃષ્ણ આવેલું છે. ૯ તેણે તમને કહ્યું હતું કે:—“તમારા પુત્રોને જુગાર રમતા અટકાવો અને પાંડવોનો દ્રોહ ન કરો.” વળી તમારા હિતેચ્છુ મિત્રો પણ તમને તેજ કહ્યા કરતા હતા; ૧૦ પણ મૃત્યુવશ થયેલો માણસ જેમ હિતકારક ઔષધનો અનાદર કરે, તેમ તમે પણ એ સત્પુરુષોનાં વાક્યો સાંભળ્યાં નહિ અને અનાદર કર્યો, તેથીજ આજે આ પરિણામ આવેલું છે. ૧૧ ભીમ, દ્રોણ, વિદુર તથા બીજા હિતેચ્છુ પુરુષોનાં વાક્યો માન્યાં નહિ, એ કારણથીજ અત્યારે કૌરવો નાશ પામે છે. ૧૨ હે રાજા ! એ મહાન પુરુષોએ પ્રથમથી ભાષેલું ભવિષ્ય આજે સત્ય થયું છે. (ડીક, થવાનું હતું તે થયું.) તેથી હવે તો એ યુદ્ધ કેવી રીતે થયું હતું તે હું તમને કહું છું; માટે સાંભળો. ૧૩ હે રાજા ! લોકનો ક્ષય કરનારો એ મહારૌદ્ર સંગ્રામ, બરાબર મધ્યાહ્નસમયે થઈ રહ્યા હતા; તેનું હું વર્ણન કરું છું, તે મારી પાસેથી તમે સાંભળો. ૧૪

ત્યારપછી પાંડવપક્ષનાં સર્વ સૈન્યો, યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞાથી કોધાવેશમાં આવી જઈ, ભીમનેજ મારી નાખવાની ઇચ્છાથી ધસી ગયાં. ૧૫ હે મહારાજ ! ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિખંડી અને મહારથી સાત્યકિ—એ ત્રણે જણા સૈન્યોથી સુગત થઈને ભીમ સામાજ ધાઈ ગયા; ૧૬ તેમજ નિરાટ અને દ્રુપદરાજ પણ સોમકચોદાઓને સાથે લઈ ભીમ તરફ ધાયા. ૧૭ વળી કેકયચોદાઓ, ધૃષ્ટકેતુ અને દશીલો કુતિલોજ—વગેરે પણ સૈન્યોસહિત ભીમસામાજ જવા લાગ્યા. અર્જુન, દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો અને વીર્યવાન એકિતાન—એ બધા દુર્યોધનની આજ્ઞામાં રહેલા સર્વ રાજાઓસાથે થઈ ગયા; ૧૮ તેમજ ચૂરો અભિમન્યુ, ધૌતકચ અને મહારથી ભીમસેન

એ બધા કોધાયમાન થઈને કૌરવો સાથે ઢોહી ગયા. ૨૦ હે રાજા ! એ પ્રમાણે ત્રણ ભાગમાં વહેંચાઈ ગયેલા પાંડવો, યુદ્ધમાં કૌરવોનો સંહાર કરવા લાગ્યા તથા કૌરવો પાંડવોનો નાશ કરવા લાગ્યા. ૨૧ એ વેળા દ્રોણાચાર્ય, રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા સોમકો અને સંજયોને યમરાજાને ઘેર પહોંચાડવામાટે કોધાયમાન થઈને ધાઈ ગયા. ૨૨ હે રાજા ! એ યુદ્ધમાં ધનુર્ધર દ્રોણાચાર્યના હાથે માર્યા જતા મહાત્મા સંજયોનો મહાન આર્તનાદ થઈ રહ્યો હતો. ૨૩ એ રણભૂમિ ઉપર દ્રોણે ધાયલ કરેલા અનેક ક્ષત્રિયો, રોગથી પીડા પામતા મનુષ્યોની પેઠે તરફડતા હતા. ૨૪ હે ભારત ! જુમાળૂમ કરતા, રડતા અને બરાડા પાડતા માણસોનો, ભૂખથી પીડાતા મનુષ્યોની પેઠે અવિચ્છિન્ન શબ્દ થઈ રહ્યો હતો; ૨૫ તેમજ મહાબળવાન ભીમસેન પણ કોધાયમાન થયેલા કાળની પેઠે કૌરવોનો ઘોર કચ્ચરધાણ વાળી રહ્યો હતો. ૨૬ અન્યોન્ય પ્રહાર કરતાં બંને તરફનાં સૈન્યોના લોહીના પ્રવાહને વહેતી ભયંકર નદી, એ રણભૂમિપર ચાલુ થઈ ગઈ. ૨૭ હે મહારાજ ! કૌરવો અને પાંડવો વચ્ચે થયેલો એ મહાસંગ્રામ, મોટા ભયંકર સ્વરૂપમાં આવી પડ્યો અને યમરાજાના રાજ્યની વસ્તીમાં વધારો કરનાર થઈ પડ્યો. ૨૮ પછી વિશેષ વેગવાળો અને કોધાતુર થયેલો ભીમસેન, હાથીઓના સૈન્યમાં આવી પહોંચ્યો અને હાથીઓને યમદાર તરફ વિદાય કરવા મંડી પડ્યો. ૨૯ હે ભારત ! તે યુદ્ધમાં ભીમસેનનાં બાણોથી માર્યા ગયેલા હાથીઓ, કેટલાએક ચીસો પાડતા હતા, કેટલાએક દુઃખી થતા હતા અને કેટલાએક દિશાઓમાં નાસભાગ કરતા હતા. ૩૦ હે રાજા ! તેમાં કેટલાએક હાથીઓની સુઠો કપાઈ ગઈ હતી, કેટલાએકનાં શરીરોના અવયવો છિન્નભિન્ન થઈ ગયા હતા અને કેટલાએક હાથીઓ, ભયથી કેંઝપક્ષીની પેઠે ચીસો પાડતા હતા તો કેટલાએક પૃથ્વીપર પછડાતા હતા. નકુલ અને સહદેવે ઘોડાઓના સૈન્યમાં ધસારો કર્યો. એ વખતે સુવર્ણના સામાનવાળા તથા સુવર્ણની ગુલો, આભૂષણો વગેરેથી સુગત

એવા સેંકડો અને હજારો ઘોડાઓ નકુલ અને સહદેવનાં અગ્રોથી નાશ પામતા દેખાતા હતા. આખી રણભૂમિ, મરણ પામીને પડેલા ઘોડાઓથી છવાઈ ગઈ હતી.^{૩૨,૩૩} હે રાજા ! કપાયેલી જીભોવાળા, લાંબા લાંબા શ્વાસ લઈને હાંફતા અને પક્ષીઓની પેઠે શબ્દ કરતા મરણવશ થયેલા ઘોડાઓએ અનેક પ્રકારનાં સ્વરૂપને ધારણ કર્યાં હતાં, તેથી એ રણભૂમિ શોભતી હતી. તેમજ હે રાજા ! અર્જુને મારી નાખેલા અનેક રાજાઓ, એ યુદ્ધભૂમિપર પડેલા હતા તેથી ન્યાં ત્યાં તે ઘોર પણ દેખાતી હતી.^{૩૪} વળી હે નરશ્રેષ્ઠ ! ભાગી ગયેલા રથોથી, કપાઈ ગયેલી ધ્વજાઓથી, તૂટી ગયેલાં હથિયારોથી, ચામરોથી, વિજળાઓથી, મહાન કાંતિવાળાં છત્રોથી, હારોથી, કંઠીઓથી, બાણબધોથી, મસ્તકોસહિત કુંડળોથી, છિન્નભિન્ન થયેલા મુગટોથી, ચારેબાણુ પડેલી પતાકાઓથી, સુંદર રથના નીચેના ભાગનાં લાકડાંઓથી, ભેતરોથી અને ઘોડાની લગામોથી છવાઈ ગયેલી તે રણભૂમિ જેમ વસંતઋતુમાં પુષ્પોના સમૂહથી છવાયેલી વનભૂમિ શોભે તેમ શોભી રહી હતી. હે ભારત ! શાંતનુકુમાર ભીષ્મ, રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્ય, અશ્વત્થામા અને કૃતવર્મા, ન્યારે કોધાયમાન થયા, ત્યારે આ પ્રમાણે પાંડવો-દ્વાઓનો સંહાર થઈ રહ્યો હતો; તેમજ પાંડવ-પક્ષના વીરો કોધાયમાન થયા, ત્યારે તમારા કૌરવોનો સંહાર થયો હતો.^{૩૯,૪૦}

અતિ શ્રીમહા ૦ ભીષ્મ ૦ ભીષ્મવધપર્વમાં
'યુદ્ધનો આઠમો દિવસ' એ વિષયનો
અધ્યાય ૯૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૯૦ મો

આઠમો દિવસ (ચાલુ)-અર્જુનપુત્ર
ઇરાવાનનો વધ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

નર્તમાને તથા રૌદ્રે રાજન્ વારંવર ચે ।

અર્જુનિઃ સૌભલઃ શ્રીમાન્પાંડવાન્સહુસાદ્રવઃ ॥

સંજયે કહ્યું:-હે રાજા ! મહાન વીરો-

દ્વાઓનો નાશ કરવાવાળો એ ભયંકર સંઘામ ન્યારે થઈ રહ્યો હતો, ત્યારે શ્રીમાન મુખ્યપુત્ર રાજા શકુનિ પાંડવોતરફ ધસી ગયો;^૧ તેમજ હે રાજા ! શત્રુવીરોનો નાશ કરનાર તથા યદુ-વંશમાં જન્મેલો હાર્દિક્ય પણ, પાંડવોની સેના સામે યુદ્ધ કરવામાટે દોડી ગયો.^૨ એ સિવાયના બીજા પણ તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ, કામ્બોજ દેશના, નદીમાં જન્મેલા, અરવિંદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા, સ્થલત પ્રદેશના, સિંધુદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા, વનાયુ દેશમાં પેદા થયેલા, શ્વેતવર્ણના પર્વતવાસી ઘોડાઓ વગેરે અનેક ઘોડાઓપર ચઢી પાંડવોની સેનાને ચારેબાણુથી ઘેરે ઘાલવા લાગ્યા.^{૩,૪} ત્યારે પેલી તરફથી શત્રુઓને તપાવનાર તથા મહાબળવાન એવો અર્જુનપુત્ર ઇરાવાન, હર્ષિત સ્વરૂપવાળો થઈ, તિત્તિરિદેશમાં જન્મેલા, વાયુસમાન વેગવાળા, સુવર્ણના સામાનથી શોભતા, કવચોવાળા, સારી રીતે સજ્જ કરેલા એવા મુખ્ય મુખ્ય ઘોડાઓને લઈ, એ તમારા સૈન્યસામે યુદ્ધ કરવામાટે આવી પહોંચ્યો.^{૫,૬} એ અર્જુનનો પુત્ર, શ્રીમાન ઇરાવાન મહાપરાક્રમી હતો તથા નાગરાજ ઐરાવતની પુત્રીવિષે બુદ્ધિમાન અર્જુને તેને ઉત્પન્ન કર્યો હતો.^૭ ન્યારે મહાત્મા ગરુડે, એ નાગપુત્રીના ધણીને મારી નાખ્યો હતો, ત્યારે પોતાને કંઈ પણ સંતાન નહિ હોવાથી, તેણી દીન ચિત્તવાળી અને શોકાતુર થઈ ગઈ હતી; તેથી નાગરાજ ઐરાવતે, એ પોતાની પુત્રીને અર્જુન સાથે પરણાવી હતી^૮ અને પછી કામવશ થયેલી તે નાગપુત્રીને, અર્જુને સ્ત્રીતરીકે સ્વીકારી હતી. આવી રીતે એ ઇરાવાન અર્જુનનોજ પુત્ર હતો અને પરક્ષેત્રમાં જન્મેલો હતો.^૯ એના હૃદય કાકા અશ્વસેને, અર્જુનપરના દ્રેવને લીધે તેનો ત્યાગ કર્યો હતો, જેથી એની માતાએ નાગલોકમાં રાખીને તેને ઉછેર્યો હતો.^{૧૦} એ ઇરાવાન પોતે રૂપાળો, બળસંપન્ન, શુભવાન અને સત્ય પરાક્રમી છે. એક વખતે અર્જુન સ્વર્ગલોકમાં ગયેલો છે એમ એના સાંભળવામાં આવ્યું, તેથી તે પણ એકદમ ઇર્ષલોકમાં ગયો હતો;^{૧૧} અને ત્યાં પોતાના પિતાની પાસે જઈ સત્ય ૫-

રાકમી, મહાબાહુ તે ધરાવાને, અવ્યથ થઇને, ઘણા વિનયપૂર્વકે હાથ જોડી, પોતાના પિતાને પ્રણામ કર્યા; ^{૧૨} અને મહાત્મા અર્જુનને જણાવ્યું કે:—હે “પ્રભો! આપનું કલ્યાણ થાઓ. હું ધરાવાન નામનો આપનો પુત્ર છું.” ^{૧૩} વળી પોતાની માતા સાથે એ અર્જુનનો જે સમાગમ થયો હતો તે વગેરે પૂર્વનું વૃત્તાંત યથાસ્થિત સઘળું તેણે જણાવ્યું. એ પરથી અર્જુનને એ વાતનું સ્મરણ થયું. ^{૧૪} પછી તુરતજ એ પોતાના પુત્રને ઓળખીને અર્જુન તેને ભેટી પડયો; અને પોતાના સમાન ગુણવાળા એ પુત્રને જોઈ તે ઘણો પ્રસન્ન થયો તથા તેને ઇંદ્રરાજના ભવનમાં લઈ ગયો. ^{૧૫} હે રાજા! એ વેળા દેવલોકમાં, મહાબાહુ ધરાવાનને અર્જુનને પ્રીતિપૂર્વક જણાવ્યું હતું કે, ‘તેણે પોતાના કાર્યપ્રસંગ વખતે હાજર થવું.’ ^{૧૬} વળી અર્જુનને તેને એમ પણ કહ્યું હતું કે:—‘અમારે યુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ જ્યારે પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે તારે અમને સહાય કરવી.’ એ પ્રમાણે પોતાના પિતાનાં વચનનો સ્વીકાર કરી એ વખતે તે ત્યાંથી પોતાને સ્થાનકે આવ્યો ગયો હતો; પણ અત્યારે યુદ્ધપ્રસંગમાં તે અહીં આવેલો છે ^{૧૭} અને ઇચ્છા પ્રમાણે વેગ અને વર્ણવાળા અનેક ઘોડાઓથી વિંટાયેલો છે.

હે રાજા! મનસમાન વેગવાળા, સુવર્ણના સાજવાળા તથા અનેક વર્ણના એ ધરાવાનના ઘોડાઓ, જેમ હંસપક્ષીઓ મહાસાગરમાં ઉછળે તેમ, રણભૂમિપર ઉછળી રહ્યા હતા. તે ધરાવાનના ઘોડાઓ, મનસમાન વેગવાળા તમારા ઘોડાઓસામે આવી જઈને, છાતીસામે છાતી અને નાકસામે નાક અથડાવી એકબીજાના વેગથી અથડાતા એકદમ પૃથ્વીપર પડવા લાગ્યા. ^{૧૮-૨૦} જેમ ગરુડપક્ષીના અકસ્માત આવી પડવાથી ભયંકર શબ્દ થાય છે, તેમ એ ઘોડાઓના પડવાથી દારુણ શબ્દ થતો હતો; ^{૨૧} તેમજ હે રાજા! તમારા પક્ષના ઘોડેસ્વારો પણ, શત્રુઓ સામે આવી જઈને પરસ્પર ઘેર સંહાર કરવા લાગ્યા. ^{૨૨} આવી રીતે તે તુમુલ રણસંઘામ જ્યારે થઈ રહ્યો હતો ત્યારે બન્ને પક્ષના ઘોડાઓ, ચારેબાજુ નાશ પામતા હતા;

તેમજ ખૂટી ગયેલાં બાણોવાળા, માર્યા ગયેલા ઘોડાઓવાળા તથા પરસ્પર ઘાયલ કરતા શૂરા ઘોડેસ્વારો, પરિશ્રમને લીધે થાકી જવાથી ટપો-ટપ મરણ પામતા હતા. ^{૨૪} હે ભારત! ત્યારપછી એ પ્રમાણે અશ્વસૈન્યનો લગભગ નાશ થઈ ગયો અને થોડું ઘણું સૈન્ય જ્યારે બાકી રહ્યું, ત્યારે શકુનિના શૂરવીર નાનાભાઈઓ, યુદ્ધ કરવામાટે આગળ આવ્યા. ^{૨૫} વાયુના વેગસમાન સ્પર્શવાળા, વેગમાં પણ વાયુની તુલના કરનારા, બળવાળા, યુવાન અવસ્થાવાળા ઉત્તમ ઘોડાઓપર એ શકુનિના ભાઈઓ ચઢી આવ્યા હતા. ^{૨૬} ગજ, ગવાક્ષ, વૃષભ, ચર્મવાન, આર્જવ અને શુક-નામના આ છએ બળવાન ભાઈઓ ઘણા જોરપૂર્વક યુદ્ધ કરવામાટે નીકળી આવ્યા. ^{૨૭} યુદ્ધ કરવામાં કુશળ, ભયંકર સ્વરૂપવાળા, કવચોને ધારણ કરનારા તથા મહાબળવાળા એ છએ ભાઈઓનું રક્ષણ કરવામાટે, શકુનિ તથા બીજા બળવાન યોદ્ધાઓ વિંટાઈ વળ્યા હતા. હે મહાબાહો રાજા! મહાબળવાન, સ્વર્ગ અથવા વિજયને ઇચ્છનારા તથા યુદ્ધમાં મહોન્મત બનેલા એ છએ ગાંધારપુત્રો, અતિ હર્ષમાં આવી જઈ, પરમ દુર્જય એવી પણ પાંડવોની સેનાને ગોઠવણીમાંથી તોડી પાડી અંદર દાખલ થયા; ત્યારે વીર્યવાન ધરાવાન પણ તેઓને અંદર દાખલ થયેલા જોઈ, અનેક પ્રકારનાં દારુણ આયુધોવાળા પોતાના યોદ્ધાઓને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો કે:—“આ કૌરવોના યોદ્ધાઓ, પોતાના અનુયાયી અને વાહનોસહિત આપણી સેનામાં પેઠા છે, તો જે પ્રમાણે તેમનો નાશ થાય તે પ્રમાણે આપણે બધા તેના તરફ હલ્લો કરો.” ‘બહુ સાહે’ એમ કહીને બધા ધરાવાનના યોદ્ધાઓ, શત્રુઓથી પરમ દુર્જય એવા તેઓના સૈન્યનો સંહાર કરવા લાગ્યા. જોતજોતામાં તો ધરાવાનના સૈન્યે, તેઓના સૈન્યનો કચ્ચરઘાણ વાળી નાખ્યો; તે સુખલના બધા પુત્રો સહન કરી શક્યા નહિ અને ધરાવાનસામે ધસી જઈ, ચારેબાજુથી તેને ઘેરી વળ્યા. ^{૨૮-૩૪} તીક્ષ્ણ પ્રાસોથી પ્રહાર કરતા તથા એકબીજાને પ્રેરણા કરતા એ શૂરા યોદ્ધાઓએ ચારે બાજુ-

થી મોટો ગભરાટ કરી મૂક્યો અને દોડાદોડ કરી મૂકી.^{૩૫} એ મહાત્માઓએ, તીક્ષ્ણ પ્રાસોના પ્રહારથી ઇરાવાનને ઘાયલ કરી નાખ્યો હતો. એ સમયે અંકુશોથી વિધાયેલા હાથીની પેઠે ઝરતા લોહીથી ખરડાયેલો તથા આગળ, પાછળ અને બન્ને બાજુમાં સખ્ત ધવાયેલો ઇરાવાન એકલો હતો અને તેઓ ઘણા હતા; છતાં પણ હે રાજન ! તે જરાએ પણ ગભરાયો ન હતો.^{૩૬,૩૭} પછી શત્રુઓનાં નગરોને જીતનાર ઇરાવાને ક્રોધાયમાન થઈ, એ સર્વ ચોદાઓને તીક્ષ્ણ બાણોથી વિધી નાખ્યા અને મૂર્છાગત કરી મૂક્યા.^{૩૮} તથા પોતાના શરીરમાં ઘોંચાયેલાં પ્રાસોને ખેંચી કાઢીને, તેના વડેજ એ સુખલપુત્રોને તે મારવા લાગ્યો.^{૩૯} વળી તીક્ષ્ણ તરવાર ખેંચીને તથા હાથમાં ઢાલ લઈ, પગપાળો થયેલો તે ઇરાવાન, એ રણભૂમિપર સુખલપુત્રોનો વધ કરવામાટે એકદમ આવી પહોંચ્યો. એટલામાં તો એ બધા સુખલપુત્રો પણ મૂર્છામાંથી સાવધ થયા અને અત્યંત ક્રોધાવિષ્ટ થયેલા ઇરાવાન સામે ધાયા.^{૪૦} બળથી ગર્વિષ્ઠ થયેલો ઇરાવાન પણ, તરવારથી પોતાની હાથચાલાકી બતાવતો ચારેબાજુ ધૂમવા લાગ્યો.^{૪૧} એ વેળા ઇરાવાન એટલો બધો ચાલાકીથી ધૂમતો હતો, કે જેથી વેગવાળા ઘોડાઓપર રહેલા છતાં પણ તેઓ તેને મારવાનો અવકાશ પામી શક્યા નહિ;^{૪૨} પણ પગપાળો થઈ પૃથ્વીપર રહેલા એ ઇરાવાનને જોઈ, સર્વે સુખલપુત્રોએ ચારે બાજુથી તેને ઘેરી લઈ પકડવાનો આરંભ કર્યો.^{૪૩} ત્યારે શત્રુઓને ઉખેડી નાખનાર ઇરાવાને પણ તેઓને પોતાની પાસે આવતા જોઈ, બન્ને હાથમાં તરવાર લઈ, તેઓના શરીરના અવયવો કાપવા માંડ્યા;^{૪૪} અને એટલામાં તો તે ચોદાઓનાં આયુધો તથા આભૂષણોથી ભૂષિત બાહુઓ, કપાઈ કપાઈને પૃથ્વીપર પડવા લાગ્યા તથા તેઓ મરણ પામીને લોંચપર પડ્યા.^{૪૫} હે મહારાજ ! એ વીરોની મહારોડ કાપાકાપીમાંથી એકલો વૃષભજ લગભગ ઘાયલ થઈને નાસી છૂટ્યો હતો.^{૪૬} આવી રીતે એ સર્વ વીરોને માર્યા ગયેલા જોઈ, લયબીત અને ક્રોધા-

યમાન થયેલો દુર્યોધન, લય'કર દર્શનવાળા, ઋણશૃંગના પુત્ર, મહાધનુર્ધર, માયાવી, શત્રુઓનું દમન કરનાર તથા પૂર્વકાળમાં બકેદેવને મારેલો હોવાથી ભીમસેનપર વૈર રાખનાર રાક્ષસ અલંબુષપાસે દોડી ગયો અને તેને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:-^{૪૭,૪૮} “હે વીર ! જો તો ખરે ! આ બળવાન માયાવી અર્જુનનો પુત્ર ઇરાવાન, આપણું અગ્રિય કરવા માટે મારા સૈન્યનો સંહાર કરી રહ્યો છે.^{૪૯} હે તાત ! તું ઇચ્છાનુસાર ગમન કરી શકે તેવો છે તથા માયા અને અસ્ત્રવિદ્યામાં કુશળ છે. વળી તારે ભીમની સાથેનું પૂર્વનું વૈર પણ છે, તો એ ઇરાવાનને રણસંગ્રામમાં હણી નાખ.”^{૫૦} ‘બહુ સાહે’ એમ કહીને ઘોર દર્શનવાળો રાક્ષસ અલંબુષ, સિંહનાદ કરતો જે સ્થળે અર્જુનનો યુવાન પુત્ર ઇરાવાન હતો ત્યાં જઈ પહોંચ્યો.^{૫૧} તેણે ઘોડાઓપર આરૂઢ થયેલા, યુદ્ધમાં કુશળ, તીક્ષ્ણ ધારવાળાં પ્રાસોથી યુદ્ધ કરનારા તથા પ્રહાર કરવામાં કુશળ એવા ચોદાઓથી ભરપૂર એવું પોતાનું સૈન્ય સાથે લીધું હતું.^{૫૨} વળી હે મહારાજ ! પ્રથમનાં યુદ્ધમાંથી બચી ગયેલા બાકી રહેલા બે હજાર ઉત્તમ ઘોડાઓને પણ સાથે લઈ, એ રાક્ષસ અલંબુષ, મહાબળવાન ઇરાવાનને યુદ્ધમાં મારી નાખવાની ઇચ્છાથી તેના ઉપર ચઢી આવ્યો.

શત્રુઓનો સંહાર કરનાર પરાક્રમી ઇરાવાન પણ એકદમ ક્રોધાયમાન થઈ ગયો; અને પોતાને મારવા ઇચ્છનાર એ રાક્ષસ અલંબુષને, ઘણી ત્વરાપૂર્વક આગળ વધતો અટકાવવા લાગ્યો.^{૫૩} પછી તે ઇરાવાનને પોતાની સામે ધસી આવતો જોઈ, બળવાન રાક્ષસ અલંબુષે, એકદમ પોતાની માયાનો પ્રયોગ કરવા માંડ્યો.^{૫૪} તેણે પોતાની માયાથી બીજા બે હજાર ઘોડાઓ ઉત્પન્ન કર્યા તથા તે ઘોડાઓપર સ્વાર થયેલા ત્રિશૂલ અને પદ્ધિશ નામનાં અસ્ત્રોને ધારણ કરવાવાળા ઘોર રાક્ષસો ઉત્પન્ન કર્યા.^{૫૫} પછી તે માયાવી બે હજાર ઘોડેસ્વારો, પરસ્પર ક્રોધાયમાન થઈને ઇરાવાન સામે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા; પણ થોડા કાળમાં તો તેઓ ચમલોક તરફ વિદાય થઈ ગયા.^{૫૬} એ

પ્રમાણે જ્યારે સૈન્યનો નાશ થઈ ગયો, ત્યારે યુદ્ધદુર્મંદ એવા તે બન્ને જણા વૃત્રાસુર અને ઇંદ્રની પેઠે સામસામા દ્વંદ્વયુદ્ધમાં ઉતરી પડ્યા. પોતાની સામા ધસી આવતા યુદ્ધદુર્મંદ રાક્ષસ અલંબુષને જોઈને, ક્રોધાયમાન થયેલો મહાબળવાન ઇરાવાન પણ, તેની સામે ધાઈ ગયો.^{૯૦} પછી લગભગ પોતાની પાસે આવી પહોંચેલા દુર્મંતિ રાક્ષસ અલંબુષના બાણો રાખવાના ભાથાને તથા દેહીપ્યમાન ધનુષ્યને ઇરાવાને તરવારથી સત્વર કાપી નાખ્યું.^{૯૧} એ પ્રમાણે પોતાના ધનુષ્યને કાપી નાખેલું જોઈ, રાક્ષસ અલંબુષ, ક્રોધાયમાન થયેલા ઇરાવાનને જાણે મોહિત કરતો હોય તેમ વેગપૂર્વક આકાશમાં ઉડ્યો;^{૯૨} ત્યારે સર્વ પ્રકારના મર્મને જાણનાર, ઇચ્છાનુસાર રૂપ ધરનાર તથા દુરાસદ એવો ઇરાવાન પણ, તેની પાછળ આકાશમાં ઉડ્યો અને પોતાની માયાથી રાક્ષસને મોહ પમાડી, તેના શરીરના અવયવોને બાણોથી કાપવા લાગ્યો; પણ હે મહારાજ! એ રાક્ષસના અવયવોને વારંવાર કાપવા છતાં પણ ફરી તેવા ને તેવા થઈ જતા હતા અને એ રાક્ષસ પણ પોતાની માયાથી યુવાવસ્થાને પામતો હતો; કારણ કે રાક્ષસોને સ્વાભાવિકરીતેજ માયા સિદ્ધ હોય છે તથા તેઓ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે અવસ્થા અને રૂપ ધારણ કરી શકે છે.^{૯૩-૯૪} એ પ્રમાણે રાક્ષસનું અંગ જેમ જેમ કપાતું હતું તેમ તેમ નવું થયા કરતું હતું; ત્યારે ક્રોધાયમાન થયેલો ઇરાવાન પણ એ મહાબળવાન રાક્ષસને, તીક્ષ્ણ ફરસીથી વારંવાર છેદવા લાગ્યો. આવીરીતે બળવાન ઇરાવાને એ વીર રાક્ષસને જ્યારે કાપવાજ માંડ્યો હતો, ત્યારે એ રાક્ષસ પણ ઘેર શબ્દથી ગર્જના કરતો હતો, જેથી ચારેબાજુ તુ-મુલશબ્દ થઈ રહેતો હતો. વળી ફરસીના પ્રહારથી એ રાક્ષસના શરીરમાંથી પુષ્કળ લોહી ઝરતું હતું.^{૯૫-૯૬} પછી ઋષ્યશૃંગનો પુત્ર બળવાન અલંબુષ, પોતાના શત્રુને એ પ્રમાણે વૃદ્ધિ પામતો જોઈ ક્રોધાયમાન થઈ યુદ્ધમાં વેગવાળો થઈ ગયો;^{૯૭} અને મહાભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કરી, અર્જુનના ચશસ્ત્રી પુત્ર ઇરાવાનને, સંગ્રામ ઉપરના મધ્યભાગમાં સર્વ સૈન્યોનાં

દેખતાં તેણે પકડવાનો આરંભ કર્યો.^{૯૮} ત્યારે દુરાત્મા એ રાક્ષસની તેવી માયાને જોઈને, ક્રોધાયમાન થયેલા ઇરાવાને પણ પોતાની માયા ઉત્પન્ન કરવાની શરૂઆત કરી. હે રાજન્! એ વેળા અતિ ક્રોધાતુર થયેલા તથા રણમાંથી પાછી પાની નહિ કરનારા એ ઇરાવાનના મોસાળપક્ષનો કોઈ સંબંધી નાગ, અનેક નાગોને સાથે લઈ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. પછી અનેક નાગોથી વીંટાયેલો ઇરાવાન, સાક્ષાત્ શેષનાગની પેઠે મહાન સ્વરૂપને ધારણ કરવા લાગ્યો અને અનેક નાગોથી રાક્ષસને છાઇ દેવા લાગ્યો.^{૯૯-૧૦૦} એ પ્રમાણે નાગોથી છવાઈ ગયેલા રાક્ષસે, ધ્યાન કરીને ગરુડનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને સર્પોનું લક્ષણ કરવા માંડ્યું. આવી રીતની માયા રચીને રાક્ષસે, ઇરાવાનના મોસાળપક્ષના સંબંધી નાગનું પણ લક્ષણ કર્યું, તેથી ઇરાવાન મોહિત થઈ ગયો. પછી તે રાક્ષસે તેને તરવારનો પ્રહાર કર્યો,^{૧૦૧,૧૦૨} કે જેથી કમળ અને ચંદ્રસમાન કાંતિવાળા ઇરાવાનના મસ્તકને કુંડળ અને મુકુટ-સહિત તેણે રણભૂમિપર પાડી દીધું.^{૧૦૩} એ પ્રમાણે રાક્ષસ અલંબુષે, જ્યારે અર્જુનના પુત્ર વીર ઇરાવાનને મારી નાખ્યો, ત્યારે કૌરવો અને તેમના પક્ષના રાજાઓ શોકરહિત થયા.^{૧૦૪}

આ પછી ફરી પણ મહાભયંકર સંગ્રામ મચી પડ્યો કે જેમાં બન્ને સેનાઓમાં પરસ્પર મિત્રીભાવ થઈ ગયો.^{૧૦૫} સેનભેગ થઈ ગયેલા હાથી, ઘોડા અને પાળાઓને હાથીઓએ મારી નાખ્યા તથા મિશ્ર થયેલા રથ, ઘોડા અને હાથીઓને, પાળાઓએ મારી નાખ્યા.^{૧૦૬}

હે રાજન્! તમારાં તથા પાંડવોનાં સૈન્યો, જ્યારે પરસ્પર સેનભેગ થઈ ગયાં, ત્યારે રથી-ચોદાઓએ અનેક પાળાઓ, રથો અને ઘોડાઓને મારી નાખ્યા.^{૧૦૭} પોતાનો ઔરસ પુત્ર ઇરાવાન રણસંગ્રામમાં માર્યો ગયો છે, એ વાતની અર્જુનને ખબર પડી ન હતી; કારણ કે એ વેળા તે અર્જુન ભીષ્મનું રક્ષણ કરનારા યુદ્ધ રાજાઓનો નાશ કરવામાં રોકાયો હતો.^{૧૦૮} વળી એજ સમયપર હે રાજન્! તમારા પક્ષના ચોદાઓ તથા હજારો સંજયો, પોતાના પ્રાણોની રક્ષણ

મિત્રાં આહુતિ આપતા અન્યો-ન્યનો સંહાર કરી રહ્યા હતા.^{૮૩} પરસ્પર મિત્ર થઈ ગયેલા કેટલા-એક યોદ્ધાઓ છૂટા કેશવાળા, કવચોવિનાના, રથવિનાના તથા કપાયેલાં ધનુષ્યવાળા થઈ જ-ઈને સામસામા બાહુયુદ્ધ કરી રહ્યા હતા.^{૮૪}

તેમજ બીજી તરફથી શત્રુઓને તપાવનાર બીભ્મપિતામહ પણ, મર્મસ્થાનને વિંધી નાખે તેવાં તીક્ષ્ણ બાણોથી પાંડવપક્ષના મહારથી-ઓનો ઘાણ વાળી તેમની સેનાને કંપાવી રહ્યા હતા.^{૮૫} તે બીભ્મપિતામહે યુધિષ્ઠિરરાજના સૈ-ન્યમાં ઘણાં માણસો, હાથીઓ, ઘોડાઓ, ઘોડે-સ્વારો અને રથીયોદ્ધાઓને મારી નાખ્યા હતા. હે ભારત ! એ સમયે બીભ્મપિતામહનું પરાક્રમ ઈંદ્રના પરાક્રમ જેવું અફૂલત જણાતું હતું.^{૮૬}

તેમજ હે ભારત ! બીમસેનનું, દૃષ્ટદ્યુમ્નનું તથા ધનુર્ધર સાલ્યકિનું યુદ્ધ પણ, રણભૂમિપર મહારૌદ્ર થઈ રહ્યું હતું.^{૮૭} હે મહારાજ ! ત્યારે બીજી તરફથી દ્રોણાચાર્યનું પરાક્રમ જોઈ, પાંડ-વોના મનમાં એટલો બધો ભય પેસી ગયો હતો કે જેથી તેઓ માંહોમાંહે વાતો કરતા હતા કે:-“ આ દ્રોણાચાર્ય યુદ્ધમાં કદી એકલા હોય તોપણ સર્વ સૈનિકોનો સંહાર કરવા શક્તિમાન છે, તોપછી તેઓ આ યુદ્ધમાં શ્રવીર એવા અનેક યોદ્ધાઓથી વિંટાળેલા છે, તો તે શું ન કરે? ” આમ દ્રોણાચાર્યથી પીડાઈને તેઓ વાતો કરતા હતા.^{૮૮, ૮૯} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એ રૌદ્ર સંગ્રામ જ્યારે ચાલતો હતો, ત્યારે બન્ને સૈન્યના શરા યોદ્ધાઓ પરસ્પર સહન કરતા ન હતા.^{૯૦} હે તાત ! તમારા તથા પાંડવપક્ષના મહાબળવાન ધનુર્ધર યોદ્ધાઓ, બાણે ભૂતોનો આવેશ થયો હોય તેમ, રાક્ષસી સ્વરૂપ ધારણ કરી, ક્રોધિત થઈ લડી રહ્યા હતા.^{૯૧} મહાન વીરોનો નાશ કરનાર એ રાક્ષસી યુદ્ધમાં, તેવો એક પૈણ યોદ્ધો અમારા જોવામાં આવ્યો ન હતો કે જે પોતાના પ્રાણનો ખચાવ કરતો હોય.^{૯૨}

ઇતિ શ્રીમહાન બીમનં બીમવધપર્વમાં

‘ ઇરાવાનના વધ ’ એ વિષયના

અધ્યાય ૯૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૯૧ મો
આઠમો દિવસ (ચાહુ)-દુર્યોધન અને
ધૌતકચનું યુદ્ધ
॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

હરાવંતં તુ નિહતં દૃષ્ટ્વા પાર્થ મહારથાઃ ।

સગ્રામે કિમકુર્વત તન્મમાચક્ષ્વ સંજય ॥૧॥

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું:-હે સંજય ! એ સંગ્રામ-માં અર્જુનના પુત્ર ઇરાવાનને માર્યો ગયેલો જોઈ મહારથી પાંડવોએ શું કયું ? તે મને કહો.^૧

સંજયે કહ્યું:-હે રાજા ! ઇરાવાનને સંગ્રામ-માં મરણ પામેલો જોઈ, બીમસેનનો પુત્ર રાક્ષ-સ ધૌતકચ, મોટા શબ્દથી ગર્જના કરવા લા-ગ્યો.^૨ એ સમયના તેના ગર્જનવધી સમુદ્રસુ-ધીની આખી પૃથ્વી, પર્વતો અને જંગલોસહિ-ત અત્યંત કંપી ગઈ; તેમજ આકાશ, દિશાઓ અને સર્વ વિદિશાઓ પણ, એ વખતે કંપાયમા-ન થઈ ગયાં. હે ભારત ! તે ધૌતકચની મહા-ગર્જના સાંભળીને, તમારા સૈન્યના યોદ્ધાઓની સાથળો તો સન્નજડ થઈ ગઈ તથા તેઓના આખા શરીરમાં કંપારી છૂટી ગઈ અને પરસેવાના રેલા ચાલી નીકળ્યા; તેમજ હે મહારાજ ! તમારા પક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓનાં મન દીન થઈ ગયાં અને તેઓ સિંહની ગર્જનાથી ભયભીત થયેલા હા-થીઓની પેઠે આમતેમ નાસવા લાગ્યા.

એ પ્રમાણે રાક્ષસ ધૌતકચે, વજ્રપાતસમા-ન ભયંકર ગર્જના કરીને તથા હાથમાં ઝળહળ-તું ત્રિશૂળ ઊંચું કરીને મહાભયંકર સ્વરૂપ ધા-રણ કર્યું અને અનેક પ્રકારનાં હથિયારો અને સ્વરૂપોને ધારણ કરવાવાળા મહાન રાક્ષસોથી વિંટાઈને, પ્રલયકાળના યમની પેઠે અત્યંત ક્રોધ કરી, તમારા સૈન્યનો સંહાર કરવા માં-ડ્યો. પછી ભયંકર દેખાવવાળા રાક્ષસ ધૌતક-ચને ક્રોધપૂર્વક ધસી આવતો જોઈ તથા તેના ભયથી ચારે બાજુ નાસભાગ કરતા પોતાના સૈ-ન્યને જોઈ, રાજા દુર્યોધને ધૌતકચ સામે ધ-સારો કર્યો.^{૪-૫} ત્યારે તેની પાછળ, પોતાનું મોટું ધનુષ્ય લઈ, સિંહની પેઠે વારંવાર ગર્જ-ના કરતો જંગદેશનો રાજા પોતે, પર્વત સમા-

ન મોટા તથા મહા ઝરતા દશ હજાર હાથીઓને સાથે લઇ ચાલી નીકળ્યો. હે મહારાજ ! એ પ્રમાણે મોટા હાથીઓના સૈન્યને સાથે લઈ પોતાની તરફ ધસી આવતા તમારા પુત્ર દુર્યોધનને જોઈ રાક્ષસ ઘટોત્કચ કોપાયમાન થઈ ગયો. ત્યારપછી હે રાજેન્દ્ર ! રાક્ષસો અને દુર્યોધનનાં સૈન્યવચ્ચે ઝૂવાં ખડાં કરી દે તેવું તુમુઝ યુદ્ધ શરૂ થયું. ચઢી આવેલા શ્યામ વર્ણના મેઘની પેઠે દેખાતું હાથીઓનું સૈન્ય જોઈ, ક્રોધાયમાન થયેલા રાક્ષસો હાથમાં શસ્ત્રો લઈ દોડ્યા અને અનેક પ્રકારની ગર્જનાઓ કરતા તે રાક્ષસો બાણે વિજળીસહિત મેઘો હોય તેમ બાણો, બન્ને તરફ ધારવાળી તરવારો અને નારાચોને હાથમાં લઈ, હાથીસ્વારોને હણવા લાગ્યા. વળી ભિંદિ-પાલોથી, ત્રિશુળોથી, મુદ્ગરોથી, ફરસીઓથી, પર્વતોનાં શિખરોથી અને મોટાં મોટાં વૃક્ષોથી હાથીઓનો સંહાર કરવા મંડી પડ્યા. હે મહારાજ ! ભાંગી ગયેલા ગંડસ્થળોવાળા, પુષ્કળ લોહીથી ખરડાયેલા તથા છિન્નભિન્ન થયેલા અવયવોવાળા હાથીઓ, રાક્ષસોના પ્રહારથી માયાં જતા અમારા જોવામાં આવતા હતા. આમ હાથીસ્વારોનો સંહાર થતાં અવશેષ રહેલા બીજા ચોદાઓ બચારે પલાયન થવા લાગ્યા, ત્યારે દુર્યોધને રાક્ષસો સામે ધસારો કર્યો. હે પરંતપ ! અતિ ક્રોધવશ થયેલા દુર્યોધને, પોતાના પ્રાણની પણ દરકાર નહિ કરીને, રાક્ષસો પર તીક્ષ્ણબાણો મૂકવા માંડ્યાં અને મુખ્ય મુખ્ય રાક્ષસોને મારવા માંડ્યા. ૧૦-૧૯ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! ક્રોધાયમાન થયેલા તમારા પુત્ર દુર્યોધને વેગવાન, મહારોદ્ર, વિદુર્જિહ્વ અને પ્રમાથિન નામના ચાર મુખ્ય રાક્ષસોને ચાર ચાર બાણોનો પ્રહાર કરી મારી નાખ્યા; અને વળી મહાબળવાન, અમેચાત્મા અને ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ એવા દુર્યોધને રાક્ષસોના સૈન્યપ્રત્યે બાણોનો અવિચ્છિન્ન અને અસંખ્ય વરસાદ વરસાવવા માંડ્યો. હે રાજ ! એ પ્રમાણે તમારા પુત્રનું મહાન પરાક્રમ જોઈને, ભીમસેનનો પુત્ર બળવાન ઘટોત્કચ ક્રોધથી અત્યંત બળવા લાગ્યો; અને ઇંદ્રનાં વજ્રસમાન મહાન કાંતિવાળા પોતાના ધનુષ્યનો ટંકાર કરી, શત્રુઓને દમન્યાર

દુર્યોધન સામે વેગથી ધસી ગયો. હે મહારાજ ! યમરાજાએ પ્રેરેલા કાળસમાન દેખાવવાળા એ ઘટોત્કચને આવતો જોઈ, તમારો પુત્ર દુર્યોધન જરાપણ ગભરાયો ન હતો. ત્યારપછી ક્રોધથી લાલચોળ થયેલાં નેત્રવાળો ફૂર રાક્ષસ ઘટોત્કચ, દુર્યોધનને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો. ૨૦-૨૫ “ મહારૂંદ્ર એવા તેં જે મારા પિતાઓને લાંબા કાળ સુધી વનવાસ આપ્યો હતો તેઓના તથા મારી માતાના ઋણમાંથી હું આજે મુક્ત થઈશ. વળી હે રાજ ! તેં કપટયુક્ત જુગાર રમી, પાંડવોને હારાવ્યા છે તથા રજસ્વલા થયેલી એક વસ્ત્રવાળી દ્રૌપદીને ભરીસભામાં આણી, હે દુર્યુધ્મિ ! તેં બહુધા દુઃખી કરી છે; અને વળી તારૂં પ્રિય કરવાની ઇચ્છાવાળા દુષ્ટાત્મા જયદ્રથ રાજાએ, મારા પિતાઓનો તિરસ્કાર કરી, આશ્રમમાં રહેલી દ્રૌપદીનું હરણ કર્યું હતું. એ બધાં અપમાનોનું તથા એ સિવાયનાં બીજાં અપમાનોનું, જે તું આજે રણસંગ્રામમાંથી નાસી જઈશ નહિ તેો અવશ્ય પરિણામ લાવીશ-અર્થાત્ તેઓનું આજે જ ફળ આપીશ.” આમ કહીને હિડિંબાના પુત્ર ઘટોત્કચે, પોતાના મોટા ધનુષ્યનો ટંકાર કરી ક્રોધથી હોઠ પીસી તથા દાંત કચડીને, બન્ને ગલોફાંઓને ચાટતાં ચાટતાં વર્ષાઋતુમાં મેઘ જેમ પાણીની ધારાઓથી પર્વતને છાઈ દે છે, તેમ બાણોના વરસાદથી દુર્યોધનને છાઈદીધો. ૨૬-૩૨ ઇતિ શ્રીમહાં લીબમં લીબપવપર્વમાં “ દુર્યોધન અને ઘટોત્કચનું યુદ્ધ ” એ વિષયનો અધ્યાય ૯૧ શ્રી સમાપ્ત

અધ્યાય ૯૨ મો
આઠમો દિવસ (ચાલુ)-ઘટોત્કચનું
પરાક્રમ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

તતસ્તદ્માળવર્ષં તુ દુઃસહં નનૈરપિ ।

દધાર યુધિ રાજેન્દ્રો યથાવર્ષં મહાદ્રિપઃ ॥૧॥

સંજયે કહ્યું:-દાનવોએ પણ સહન કરવાને અશક્ય એવી એ બાણવૃષ્ટિને રાજેન્દ્ર દુર્યોધન, જેમ મહાન હાથી મેઘવૃષ્ટિને સહન કરે તેમ,

પ્રહન કરી રહ્યો હતો.^૧ હે ભરતર્ષભ ! એ રખતે ક્રોધાવેશમાં આવી ગયેલો તથા સર્પની પેઠે શ્વાસોચ્છ્વાસ લેતો તમારો પુત્ર દુર્યોધન, જીવિતના સંશયમાં આવી પડ્યો હતો.^૨ હે રાજન્ ! પછી તે દુર્યોધને, સજેલાં અત્યંત તીક્ષ્ણ પચીસ બાણો છોડ્યાં. જેમ ક્રોધાયમાન થયેલા કર્પો, ગંધમાદન પર્વતપર પડે, તેમ એ બાણો રાક્ષસ ઘટોત્કચપર એકદમ પડ્યાં. તે બાણોના પ્રહારથી વિધાયેલા અને મદને ઝરતા હાથીની પેઠે લોહીને ઝરતા એ રાક્ષસે દુર્યોધનનો નાશ કરવાનો વિચાર કર્યો; અને પર્વતોને પણ ચીરી નાખે તેવી, મહાન ઉલ્કાસમાન કાંતિવાળી તથા મોટા વજ્રસમાન ઝળહળતી દેદીપ્યમાન યક્તિ હાથમાં લીધી ને તમારા પુત્રને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી મહાબાહુ ઘટોત્કચે એ શક્તિ ઉગામી.^{૩-૬} એ પ્રમાણે ઉગામેલી તે શક્તિને જોઈને બંગદેશના રાજાએ ઘણી ઝડપથી પર્વતપ્રમાન એવા એક હાથીને એ રાક્ષસ સામે હાંપ્યો;^૭ અને તેણે શીઘ્ર ગમન કરનાર એ બળવાન હાથીને, રણસંગ્રામમાં જે સ્થળે દુર્યોધનનો રથ હતો ત્યાં આગળ આડો ઉભો રાખી ત્યના માર્ગને રોકી રાખ્યો તથા તમારા પુત્રના રથને તે હાથીવડે ઢાંકી દીધો. આવી રીતે બંગદેશના બુદ્ધિમાન રાજાએ, દુર્યોધનના રથ આગળના માર્ગને ઢાંકી દીધેલો જોઈને, હે મહારાજ ! ક્રોધથી લાલચોળ થયેલાં નેત્રવાળા ઘટોત્કચે, તે ઉગામેલી મહાન શક્તિ તે હાથીપર ફેંકી.^{૮, ૧૦} હે રાજન્ ! રાક્ષસના હાથથી છૂટેલી તે શક્તિના પ્રહારથી લોહીલોહાણ થયેલો એ હાથી એકદમ પૃથ્વીપર પછડાઈ પડ્યો અને મરણ પામ્યો.^{૧૧} આવીરીતે એ હાથી જેવો પૃથ્વીપર પટકાયો કે તુરતજ બંગદેશનો બળવાન રાજા એકદમ વેગપૂર્વક પૃથ્વીપર ફરી પડ્યો.^{૧૨} દુર્યોધન પણ એ મહાન હાથીને મરણ પામેલો જોઈ તથા નાસભાગ કરતા પોતાના સૈન્યને જોઈ બહુ વ્યથિત થઈ ગયો;^{૧૩} પણ પોતાના ક્ષત્રિયધર્મનો વિચાર કરી તથા પોતાના અભિમાનપણુને લીધે આમ પરાજય થયો હતો છતાં પણ પર્વતની પેઠે સ્થિર થઈને તે ત્યાંજ ઉભો રહ્યો.^{૧૪} પછી

એ રાજાએ, પ્રલયકાળના અભિસમાન તેજસ્વી એવું તીક્ષ્ણ બાણ સાંધીને, પરમ ક્રોધાયમાન થઈ એ ઘોર રાક્ષસ તરફ છોડ્યું;^{૧૫} પણ ઇન્દ્રના વજ્રસમાન કાંતિવાળા એ બાણને પોતાની તરફ આવતું જોઈ, મહાત્મા ઘટોત્કચે ઘણી ચાલાકીથી તેને ચૂકાવી દીધું;^{૧૬} અને ફરીપણ ક્રોધથી લાલ થયેલાં નેત્રવાળો એ રાક્ષસ, પ્રલયકાળના મેઘની પેઠે ઉગ્ર ગર્જના કરતો સર્વ સૈન્યોને ત્રાસ પમાડવા લાગ્યો.^{૧૭} ત્યારે એ ભયંકર રાક્ષસની ઘોર ગર્જના સાંભળી, શાંતનુકુમાર ભીષ્મે, દ્રોણાચાર્યને કહ્યું^{૧૮} કે:—“રાક્ષસે કરેલી આ ઘોર ગર્જના સંભળાય છે. એ ઉપરથી નિશ્ચય થાય છે કે, હિડિંબાનો પુત્ર રાજા દુર્યોધન સાથે લડી રહ્યો છે.^{૧૯} એ રાક્ષસને કોઈ પણ મનુષ્ય સંજ્ઞામમાં જીતી શકે તેમ નથી, માટે તમે ત્યાં જાઓ અને આપણા રાજાને બચાવો, તમારું કલ્યાણ થશે.”^{૨૦} હે શત્રુઓને તપાવનાર આચાર્ય ! એ ભાગ્યશાળી રાજા મહાત્મા ઘટોત્કચથી અત્યારે પરાલભ પામી રહ્યો છે, માટે તમે જઈને તેનું રક્ષણ કરો; કારણ કે એ આપણી મુખ્ય ફરજ છે.”^{૨૧}

એ પ્રમાણે ભીષ્મપિતામહનું વચન સાંભળીને, ત્વરા કરતા સર્વ મહારથીઓ—દ્રોણાચાર્ય, સોમદત્ત, બાહ્લિક, જયદ્રથ, કૃપાચાર્ય, ભૂરિશ્રવા, શલ્ય, અવંતિરાજ, બૃહદ્બલ, અશ્વત્થામા, વિકર્ણ, ચિત્રસેન અને વિવિંશતિ વગેરે તથા તેઓના અનુયાયી અનેક હબ્બર રથીયોદ્ધાઓ, સંકટમાં આવી પડેલા તમારા પુત્ર દુર્યોધનને બચાવવા માટે આવી પહોંચ્યા. તે વેળા મહારથીઓના રક્ષણતળે રહેલા તથા અતિ અસહ્ય એવા એ સૈન્યને હથિયારબંધ પોતાની સામે ધસી આવતું જોઈ, મહાબાહુ રાક્ષસ ઘટોત્કચ, મૈનાકપર્વતની પેઠે જરાપણ ડગમગ્યો નહિ;^{૨૨-૨૬} પરંતુ હાથમાં શલ, મુદ્ગર વગેરે અનેક પ્રકારનાં હથિયારોને ધારણ કરનારા પોતાના સાતિવર્ગસાથે હાથમાં મોઢું ધનુષ્ય લઈને ત્યાંજ ત્યાંજ ઉભો રહ્યો.^{૨૭} પછી રાક્ષસોના આગેવાન ઘટોત્કચનું તથા દુર્યોધનના સૈન્યનું, રૂવાં ખડાં થઈ બંધ તેવું તુમુલ્યુદ્ધ ચાલુ થયું.^{૨૮} હે મહારાજ ! એ

સમયે રણસંઘામમાં ચારે બાજુ ટંકાર કરતાં
 ધનુષ્યોનો બળતા વાંસોની પેઠે તુલુલ શબ્દ સ-
 બળાતો હતો.^{૨૯} હે રાજા! વળી યોદ્ધાઓનાં
 કવચોપર પડતાં અસ્રોનો, લેહાતા પર્વતોની પેઠે
 ઘોર શબ્દ થઈ રહ્યો હતો;^{૩૦} તેમજ હે રાજા!
 યોદ્ધાઓના હાથોમાંથી ઘૂટેલાં તોમરો, આકા-
 શમાં ઉડતા સર્પોના જેવું સ્વરૂપ ધારણ કરતાં
 હતાં.^{૩૧} ત્યારપછી પરમ ક્રોધાયમાન થયેલા મ-
 હાબાહુ રાક્ષસેન્દ્રે, ભયંકર ગર્જના કરવાપૂર્વક
 પોતાના મોટા ધનુષ્યનો ટંકાર કરી, અર્ધચંદ્રા-
 કાર બાણ મૂક્યું અને દ્રોણાચાર્યના ધનુષ્યના ક-
 કટે કકડા કરી નાખ્યા. વળી બીજા લઘુબાણથી
 સોમદત્તની ધ્વજ ઉરાડી દઈ ગર્જના કરી
 મૂકી;^{૩૨,૩૩} અને બાહિલકને ત્રણ ચાર બાણોનો
 પ્રહાર કરી છાતીમાં વિંધી નાખ્યો. તેણે કૃપાચા-
 ર્યને એક બાણથી અને ચિત્રસેનને ત્રણ બાણોથી
 વિંધી નાખ્યા.^{૩૪} ફરીથી પોતાના ધનુષ્યને કાન-
 સુધી ખેંચીને તથા બરાબર તાકીને વિકલ્પને
 હાંસડીના ભાગમાં સપ્ત પ્રહાર કર્યો;^{૩૫} જેથી
 એ વિકલ્પ લોહીલોહાણ થઈ ગયો અને પો-
 તાના રથની બેસણીપર નીચે બેસી ગયો. હે ભ-
 રતશ્રેષ્ઠ! પછી ક્રોધાયમાન થયેલા અમેયાત્મા
 ઘટોત્કચે, બીજા પંદર બાણ ભૂરિશ્રવાપર છોડ્યાં.
 તે બાણ ભૂરિશ્રવાના કવચને તોડી પાડી એકદમ
 પૃથ્વીમાં પેસી ગયાં.^{૩૬,૩૭} વળી વિવિંશતિ
 અને અશ્વત્થામાના બન્ને સારથિઓને પણ
 સારી રીતે પ્રહાર કર્યા, જેથી તેઓ ઘોડાની લ-
 ગામ મૂકી દઇને રથ પાસે પડી ગયા.^{૩૮} હે મ-
 હારાજ! સિંધુરાજ જયદ્રથની સુવર્ણભૂષિત
 તથા વરાહ (ભુડ) ચિન્હિત ધ્વજને અર્ધચં-
 દ્રાકાર બાણથી કાપી નાખી અને બીજા બાણનો
 પ્રહાર કરી તેના ધનુષ્યને પણ છેદી નાખ્યું.^{૩૯}
 વળી ક્રોધથી લાલચોળ થયેલાં નેત્રવાળા તે ઘ-
 ટોત્કચે, મહાત્મા અવતિરાજના ચારે ઘોડા-
 ઓને ચાર બાણોનો પ્રહાર કરી મારી નાખ્યા.^{૪૦}
 હે મહારાજ! ફરી પણ તે રાક્ષસે પોતાના ધનુ-
 ષ્યને કાનસુધી લાંબું ખેંચી ભેરથી છોડેલાં
 તીક્ષ્ણ ઝેરી બાણથી રાજપુત બૃહદ્બલને ઘાયલ
 કર્યો;^{૪૧} અને હે મહારાજ! સર્પસમાન ઝેરી

એવાં બીજાં તીક્ષ્ણ બાણો મૂકી સુદકુશળ શબ્દ-
 રાજાને પણ ઘાયલ કર્યો.^{૪૨}

ઇતિ શ્રીમહાભીષ્મભીષ્મવધપર્વમાં
 “ઘટોત્કચયુદ્ધ” અધ્યાય દર મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૯૩ મો

આઠમો દિવસ (ચાહુ)-સંકુલયુદ્ધ

॥ સંજય ક્વાચ ॥

વિમુદ્ધોઽસ્તુ સર્વાસ્તુ તાવકાન્તિરિરાક્ષસઃ ।

જિવાંસુર્મરતશ્રેષ્ઠ દુર્યોધનમુપાદ્રવત ॥ ૧ ॥

સંજયે કહ્યું:-હે ભરતશ્રેષ્ઠ! રાક્ષસ ઘટો-
 ત્કચ, તમારા સર્વ યોદ્ધાઓને પાછા હાંવી દઇ,
 દુર્યોધનને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી તેની સામે
 ધસી ગયો.^૧ અતિ વેગપૂર્વક ધસી આવતા એ
 રાક્ષસરાજાને ભેધ, યુદ્ધમાં દુર્મદ એવા, સિં-
 હોની પેઠે ગર્જના કરતા તથા મોટા તાલવૃક્ષ
 જેવડાં ધનુષ્યોને ભેરથી ખેંચતા તમારા પક્ષના
 સર્વ મહારથીઓ, તેને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી
 દોડી ગયા;^{૨,૩} અને શરદ્ગતુના મેઘો જેમ
 જળની ધારાઓ કરી પર્વતને ઢાંકી દે, તેમ
 તેઓ પણ બાણોની વૃષ્ટિ કરી, એ ઘટોત્કચને
 ચારે બાજુથી ઢાંકી દેવા લાગ્યા.^૪ ત્યારે અં-
 કુશોના પ્રહારથી પીડિત થયેલા હાથીની જેમ
 તેઓના પ્રહારથી વ્યથિત થયેલો એ રાક્ષસ,
 ગરુડપક્ષીની પેઠે આકાશમાં ઉડી ગયો;^૫ અને
 ભયંકર શબ્દ કરતા એ રાક્ષસે, શરદ્ગતુના મેઘની
 પેઠે આકાશ, દિશાઓ અને વિદિશાઓને ગભવી
 મૂક્યાં.^૬ એ વેળા હે ભરતશ્રેષ્ઠ! રાક્ષસની એ
 ભયંકર ગર્જના સાંભળીને રાજા યુધિષ્ઠિર
 શત્રુઓનું દમન કરનારા બીમસેનને આ પ્રમાણે
 કહેવા લાગ્યા:^૭—“જે કારણથી આ ભયંકર શ-
 બ્દની ગર્જના સંભળાય છે, તેથી જણાય છે કે
 કૌરવોના મહારથીઓ સાથે રાક્ષસ ઘટોત્કચ યુદ્ધ
 કરતો હોય તેમ લાગે છે.” એ બિચારા રાક્ષસપર
 યુદ્ધનો બધો ભાર આવી પડ્યો હોય તેમ મને
 દેખાય છે. વળી આ તરફથી લીબપિતામહ,
 ક્રોધાયમાન થઈને પાંચાલોનો નાશ કરવા તત્પર
 થયેલા છે; તેથી તેઓનું રક્ષણ કરવા માટે અર્જુન
 સત્રુઓ ભેટે લડી રહ્યો છે. હે મહાબાહો! આ

વૃત્તાન્ત બાણીને આપણને બે કાર્યો કરવાનાં આવી પડેલાં છે, માટે હાલ તો તમે પરમ સંશયમાં આવી પડેલા રાક્ષસનું રક્ષણ કરવામાટે બાણો. ” એ પ્રમાણે પોતાના મોટાભાઈનું વચન સાંભળીને, પૂર્ણિમાને દિવસે વેગમાં આવેલા મહાસાગરની પેઠે, અતિ ત્વરા કરતો તથા સિંહનાદથી સર્વ રાજાઓને ત્રાસ પમાડતો બીમસેન મહા-વેગપૂર્વક ચાલી નીકળ્યો. ૯-૧૨ તેની પાછળ સત્યધૃતિ, યુદ્ધદુર્મદ સૌમિત્તિ, શ્રેષ્ઠિમાન, વસુદાન, કાશીરાજનો પુત્ર, અભિમન્યુની આગેવાની હેઠળ દ્રોપદીના મહારથી પાંચ પુત્રો, પરાક્રમી ક્ષત્રદેવ, ક્ષત્રધર્મા તથા પોતાના સૈન્યસહિત અનુપદેશનો રાજા નીલ વગેરે ચોદાઓ, મોટા રથના સમૂહને તથા સદાકાળ મદ ઝરતા છ હજાર લડાયક હાથીઓને સાથે લઈ ઘટોત્કચની ચારેબાજુ વિંટાઈ વળ્યા; અને બધા એક સાથે રહી એ રાક્ષસેન્દ્રનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા. ૧૩-૧૬ એ બધા ચોદાઓ મોટા સિંહનાદોથી, રથચક્રોના ઘડઘડાટથી અને ઘોડાઓના ડાબલાઓના ખડખડાટથી આખી રણભૂમિને કંપાવી દેતા હતા. ૧૭ આવીરીતે ધસી આવતા એ ચોદાઓના શબ્દને સાંભળીને, બીમસેનના ભયથી વિકળ થઈ ગયેલાં તમારે સૈન્ય એકદમ નિસ્તેજ મુખવાળું થઈ ગયું. ૧૮ પછી હે મહારાજ ! રક્ષણ કરવામાટે આવી પહોંચેલા એ પાંડવચોદાઓથી ભરાયેલા ઘટોત્કચને છોડીને તમારા સૈન્યના ચોદાઓ, એ બીમસેન આદિ મહારથીઓ સાથે આવ્યા અને પછી તેઓના તથા તમારા મહારથીઓવચ્ચે યુદ્ધ ચાલુ થયું. એ સમયે તમારા ચોદાઓ અને મહારાજા પાંડવચોદાઓમાં કોઈ પણ પાછો હઠતો ન હતો. અનેક પ્રકારનાં શસ્ત્રોને છોડતા મહારથીઓ એકબીજાની સાથે દોડી જઈને પ્રહાર કરવા મચી પડ્યા. બીકણ માણસોને ભય ઉપજાવનારે એ મહારોદ્ર યુદ્ધ, ભેતભેતામાં એકબીજાનાથી સેજસેજ થઈ ગયું. ૧૯-૨૧ ઘોડાઓ હાથીઓ સામા અને રથીઓ પાળાઓ સામા આવી જઈ, હે રાજા ! અન્યોન્યને હાંકે મારતા લડવા લાગ્યા. ૨૨

એકદમ તીવ્ર ધમાધમીથી હાથી, ઘોડા

અને પાળાઓના પાદપ્રહારથી તથા રથચક્રોના ઘસારાથી ધૂળના ગોટેગોટા ઉડી રહ્યા અને ધૂમાડાસરખી ધૂસરા રંગની તીવ્ર રજ વાદળની પેઠે આખી રણભૂમિપર છવાઈ ગઈ.

હે રાજા ! એ સમયે પોતાના માણસને તથા પારકા માણસને પરસ્પર કોઈ ઓળખી શકતો ન હતો. પિતા પુત્રને તથા પુત્ર પિતાને ઓળખી શકતો ન હતો. ભેતાં રૂવાં ખડાં કરી દે તેવું એ મહાન યુદ્ધ અમર્યાદિત થઈ પડ્યું. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! ગર્જના કરતા મનુષ્યોના તથા ખણખણાટ કરતાં શસ્ત્રોના મહાન શબ્દ પ્રેતોના શબ્દસમાન બયાનક જણાતો હતો. હાથી, ઘોડા અને મનુષ્યોનાં લોહીરૂપ જળવાળી, તેમનાં આંતરડાંરૂપ તરંગવાળી તથા તેમના કેશરૂપ શેવાળ અને લીલા ઘાસના પ્રદેશવાળી નદી, એ રણભૂમિપર વહેવા લાગી. ૨૩-૨૭ વળી મનુષ્યોના શરીરપરથી રણભૂમિપર પછડાતાં મસ્તકોનો, આકાશમાંથી પડતા પથ્થરો સમાન મહાન શબ્દ થઈ રહ્યો. ૨૮ માથાંવગરનાં મનુષ્યોનાં ઘટોથી, કપાઈ ગયેલા અવયવોવાળા હાથીઓથી તથા છિન્નભિન્ન થઈ ગયેલા શરીરોવાળા ઘોડાઓથી આખી રણભૂમિ છવાઈ ગઈ. ૨૯ અનેક પ્રકારનાં શસ્ત્રોને સામસામા છોડી રહેલા મહારથીઓ, એકબીજા સામા દોડી જઈ પ્રહાર કરી રહ્યા; ૩૦ તથા ઘોડેસ્વારોએ દોડાવેલા ઘોડાઓ એકબીજા સામે અથડાઈ પડી મરણ પામીને પડવા લાગ્યા; ૩૧ અને કોષથી લાલચોળ આંખોવાળા ચોદાઓ યતુચોદા સામે ધસીને તથા સામસામી છાતી અડકાડીને પ્રહાર કરવા મચી પડ્યા. ૩૨ એ રણભૂમિપર માવતોએ દોડાવેલા હાથીઓ, યતુહાથીઓ સામે આવી, એકબીજાને દંતશ્લેષો ભરાવીને ચીરી નાખતા હતા. ૩૩ એ સમયે લોહીના પ્રવાહથી ખરડાયેલા તથા પતાકાઓથી શોભતા અન્યોન્ય સામા આવી ભરાયેલા હાથીઓ, વિજળીઓસહિત મેઘોની પેઠે દીસતા હતા. ૩૪ કેટલાં એક હાથીઓ, યતુહાથીઓના દંતશ્લેષોથી લેદા-ચેલા શરીરવાળા તથા તોમરોથી તૂટી ગયેલાં અંડસ્થળોવાળા થઈ, મોટી ચીસો પાડતા ગર્જ-

ના કરતા મેઘાની પેઠે આમતેમ દોડી રહ્યા હતા. એ તુચ્છ રણસંઘામમાં વચમાંથી જે ફાટીઆ થઈ કપાઈ ગયેલી સુંઢાવાળા તથા છિન્નભિન્ન થયેલા અવયવોવાળા કેટલાએક હાથીઓ, કપાયેલી પાંખોવાળા પર્વતોની પેઠે રણભૂમિ પર પડતા હતા.^{૩૬} વળી તે યુદ્ધમાં શત્રુપક્ષના હાથીઓએ ચીરી નાખેલાં બન્ને પડખાંઓવાળા કેટલાએક શ્રેષ્ઠ હાથીઓનાં શરીરોમાંથી, પર્વતોમાંથી જેરુ વગેરે ધાતુઓથી મિશ્ર ઝરણાં વહે છે તેમ, લોહી વહી રહ્યું હતું.^{૩૭} વળી નારાઓથી તથા તોમરોથી ઘાયલ થયેલા કેટલાએક હાથીઓ, મોટી મોટી ગર્જનાઓ કરી, શિખરોવિનાના પર્વતોની પેઠે ચારેબાજુ દોડતા હતા.^{૩૮} એ રણમાં નિરંકુશ થયેલા કેટલાએક મદાંધ હાથીઓ, કોધાવેશમાં આવી જઈ, સેંકડો રથ, ઘોડા અને પાળાઓનો કચ્ચરધાણુ વાળી નાખતા હતા;^{૩૯} તેમજ ઘોડસ્વારોએ લાલાં અને તોમરોથી મારેલા ઘોડાઓ, દિશાઓને આકુળવ્યાકુળ કરી નાખતા ચારેબાજુ દોડતા હતા.^{૪૦} ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા રથીયોદ્ધાઓ, પોતાના પ્રાણની પણ દરકાર કર્યાવિના, સામા શત્રુરથીઓ સાથે યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા; અને ઉત્કૃષ્ટ શક્તિનો આશ્રય કરી, નિર્ભયતાપૂર્વક પરાક્રમ કરતા હતા.^{૪૧} હે રાજા! એ યુદ્ધમાં સ્વર્ગ અથવા યશની ઇચ્છા રાખનારા સર્વ યોદ્ધાઓ સ્વયંવરની પેઠે અન્યોન્યને પ્રહાર કરી રહ્યા હતા.^{૪૨} એ પ્રમાણે રૂવાં ઉભાં કરી નાખે એવો એ ઘોર સંઘામ ચાલ્યો તેમાં કૌરવોની મહાસેનાને લંગભંગ નસાડી મૂકવામાં આવી હતી.^{૪૩} ઇતિ શ્રીમહાભીષ્મો ભીષ્મવધપર્વમાં “સંકુલ યુદ્ધ” એ વિષયનો અધ્યાય લેઉ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૯૪ મો

આઠમો દિવસ (ચાહુ)-ઘટોત્કચનું યુદ્ધ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

विराटं निहतं दृष्ट्वा राजा दुर्योधनः स्वयम् ।

अभ्यधावत संक्रुद्धो भीमसेनमरिंदमम् ॥ ૧ ॥

સંજયે કહ્યું:-પોતાના સૈન્યને માર્યું ગયેલું

જોઈ, રાજા દુર્યોધન પોતે, કોધાયમાન થઈ શત્રુદમન ભીમસેન સામે દોડ્યો.^૧ ઇંદ્રના વજ્ર-સમાન શબ્દવાળું મહાન ધનુષ્ય લઈ તેણે મોટી બાણવૃષ્ટિથી ભીમસેનને ઢાંકી દીધો.^૨ વળી તેણે ક્રોધયુક્ત થઈ, પીછાંવાળું તીક્ષ્ણ અર્ધચંદ્રકાર બાણનું સંધાન કરી, ભીમસેનના ધનુષ્યને છેદી નાખ્યું;^૩ અને એ સમયનો લાલ લઈ, મહારથી દુર્યોધને, ઘણી ઝડપથી પર્વતોને પણ તોડી પાડે તેવું તીક્ષ્ણ બાણ સાંધ્યું.^૪ હે મહારાજ! એ બાણથી તેણે ભીમસેનને છાતીમાં પ્રહાર કર્યો, કે જેથી તેજસ્વી ભીમસેન અત્યંત વિધાઇને વ્યથિત થઈ ગયો અને ગલોફાં ચાટતો, સુવર્ણભૂષિત પોતાનો ધ્વજ પકડી રહ્યો. એ પ્રમાણે ઉદાસ થઈ ગયેલા ભીમસેનને જોઈ, ઘટોત્કચ બળતા અભિની પેઠે ક્રોધથી બળી ઉઠ્યો. અભિમન્યુ વગેરે પાંડવોના મહારથીઓ પણ, એકદમ ગાભરા જેવા બની જઈ, ગર્જનાઓ કરતા કરતા રાજા દુર્યોધન સામે દોડી ગયા; ત્યારે આમ સંઘ્રમવાળા થઈ ક્રોધપૂર્વક ધસી આવતા એ સર્વ મહારથીઓને જોઈ, દ્રોણાચાર્યે તમારા મહારથીઓને આ પ્રમાણે વાક્ય કહ્યું:-“અરે જલદી જાઓ. સંકટસમુદ્રમાં ડૂળી ગયેલા તથા મહાભયમાં આવી પડેલા આપણા રાજાને બચાવો. તમારું કલ્યાણ થાઓ. આ ક્રોધાયમાન થયેલા મહાધનુર્ધર પાંડવોના મહારથીઓ, ભીમસેનને આગળ કરી, આપણા રાજા દુર્યોધન સામે ધસી ગયા છે. તેઓએ અનેક પ્રકારનાં શસ્ત્રો છોડવા માંડ્યાં છે તથા વિજયની ઇચ્છા રાખી ભયંકર ગર્જનાઓ કરતા રાજાઓને ત્રાસ પમાડી રહ્યા છે.” આ પ્રમાણેનું આચાર્ય દ્રોણનું વચન સાંભળી, ભૂરિશ્રવા, કૃપાચાર્ય, શલ્ય, અશ્વત્થામા, વિવિંશતિ, ચિત્રસેન, વિકર્ણ, જયદ્રથ, બૃહદ્બલ અને મહાધનુર્ધર અર્વાતિકુમારો-વગેરે તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ પાંડવોની સેના તરફ ધસી ગયા; અને ત્યાં જઈ રાજા દુર્યોધનને વિંટાઈ વળ્યા.^{૫-૧૪} તેઓ હજી વીસ પગલાં ગયા હતા તેટલામાં તો પરસ્પર મારી નાખવા ઇચ્છતા કૌરવો અને પાંડવો અન્યોન્યને પ્રહાર કરવા મંડી પડ્યા.^{૧૫} દ્રોણાચાર્યે પણ એ પ્રમાણે તેઓને આજ્ઞા આપ્યા

પછી પોતાના મહાન ધનુષ્યનો ટંકાર કરી, છ-
ન્વીસ બાણોથી ભીમસેનને પ્રહાર કર્યો.^{૧૬} વળી
પણ મહાબાહુ આચાર્યે, વર્ષાકાળમાં મેઘ જેમ
જળધારાઓથી પર્વતને ઢાંકી દે, તેમ એ ભીમ-
સેનને ઘણાં બાણોથી એકદમ ઢાંકી દીધો;^{૧૭} ત્યારે
મહાધનુર્ધર બળવાન ભીમસેને પણ એકદમ
ત્વરાપૂર્વક દશ બાણો મૂકી, આચાર્યને ડાબા
પડખામાં વિંધી નાખ્યા.^{૧૮} એ પ્રમાણે ભીમસે-
નનાં બાણોથી ગાઢ વિંધાયલા આચાર્ય દ્રોણ,
પોતે વયોવૃદ્ધ હોવાથી, હે રાજા ! એકદમ બે-
ભાન થઈ ગયા અને રથની બેસણી પર બેસી
ગયા.^{૧૯} આવીરીતે પોતાના ગુરુને વ્યથિત થયે-
લા જોઈ, રાજા દુર્યોધન પોતે અને આચાર્યનો
પુત્ર અશ્વત્થામા એ બન્ને જણા ભીમસેન સામે
ધસી ગયા.^{૨૦} પ્રલયકાળના યમસમાન ઉપમા-
વાળા એ બન્ને જણાને પોતાની સામે ધસી આવ-
તા જોઈ, મહાબાહુ ભીમસેન, સત્વર હાથમાં
ગદા લઈ, રથપરથી ફૂટી પડ્યો અને કાળદંડસ-
માન ભયંકર એવી ગદાને હાથમાં ઊંચી કરી,
પર્વતની પેઠે સ્થિર થઈ, રણભૂમિ પર ઉભો
રહ્યો.^{૨૧,૨૨} કેલાસપર્વતની પેઠે, હાથમાં ગદા
ઝહીને સ્થિર ઉભેલા એ ભીમસેનને જોઈ, દુર્યોધન
અને અશ્વત્થામા બન્ને સાથે મળી તેની સામે
ધાયા.^{૨૩} એકઠા મળીને એકદમ વેગપૂર્વક પો-
તાની સામે ધસી આવતા એ બળવાન વીરોને
જોઈ, ભીમસેન પણ ત્વરાપૂર્વક વેગથી તેઓ
સામે દોડ્યો.^{૨૪} ભયંકર દેખાવવાળા ભીમસેન-
ને ક્રોધપૂર્વક ધસી આવતો જોઈ, કૌરવોના સર્વ
મહારથીઓ, ઉતાવળા થઈને તેની સામે દોડી
આવ્યા.^{૨૫} દ્રોણાચાર્ય વગેરે સર્વ મહારથીઓ,
ભીમસેનને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી અનેક પ્ર-
કારનાં શસ્ત્રો વડે તેની છાતીમાં પ્રહાર કરવા લાગ્યા.
એ પ્રમાણે એ સર્વ યોદ્ધાઓ, બધા ભેગા મળી,
ભીમસેનને ત્યારે બાણથી પીડવા લાગ્યા; ત્યારે
સંશયમાં આવી પડેલા મહારથી ભીમસેનને
પીડાતો જોઈ, અભિમન્યુ વગેરે પાંડવપક્ષના
મહારથીઓ, પોતાના પ્રિય પ્રાણની દરકાર નહિ
કરીને ભીમસેનને બચાવવા માટે દોડી આવ્યા.^{૨૬}
ભીમસેનનો પ્રસપ્રિય મિત્ર તથા કાળા મેઘસ-

રખો જણાતો અનુપદેશનો શૂરો રાજા નીલ, ક્રો-
ધાયમાન થઈ, અશ્વત્થામા સામે આવી ગયો;^{૨૭}
કારણ કે મહાધનુર્ધર એ નીલરાજા, હમેશાં
અશ્વત્થામા સાથે સ્પર્ધા કરતો હતો. પછી તેણે
પોતાના મહાન ધનુષ્યનો ટંકાર કરી, અશ્વત્થા-
માને એક બાણથી વિંધી નાખ્યો. હે મહારાજ !
પૂર્વકાળમાં જેમ દેવોને ભય કરનાર તથા પો-
તાના તેજથી ત્રણેય લોકને ત્રાસ પમાડનાર દુ-
રાધર્ષ વિપ્રચિત્તિદાનવને ઈંદ્રે ભેદી નાખ્યો હતો,
તેમ એ નીલરાજાએ બરાબર તાકીને મારેલા
બાણથી અશ્વત્થામાને ભેદી નાખ્યો.^{૨૮,૨૯} નીલ
રાજાના પ્રહારથી નીકળી પડેલા લોહીના ઘોષ-
વાળા અને ક્રોધાન્વિત થયેલા બુદ્ધિમાન અશ્વ-
ત્થામાએ, ઈંદ્રના વજ્રસમાન શબ્દવાળા અદ્ધ-
ભુત ધનુષ્યનો ટંકાર કરી નીલરાજાનો નાશ કર-
વા માટે નિશ્ચય કર્યો; અને સરાણે ચઢાવી ચક્રચ-
ક્રિત કરેલાં છ લક્ષબાણોનું સંધાન કરી, તેના
ત્યારે ઘોડાઓને મારી નાખ્યા, ધ્વજને કાપી
નાખી અને સાતમા લક્ષબાણથી નીલને પણ
છાતીમાં વિંધી નાખ્યો.^{૩૦-૩૧} બાણ વાગવા-
થી ગાઢ વિંધાઈ ગયેલો અને તેથીજ વ્યથિત
થયેલો નીલરાજા, પોતાના રથની બેઠક પર
બેસી ગયો.

ઘટોત્કચની માયા

શ્યામવર્ણનાં વાદળાંઓના ઢગસમાન જ-
ણાતા નીલરાજાને વ્યથિત થયેલો જોઈ, (મૂર્ચ્છિ-
ત થયેલો જોઈ) ઘટોત્કચ કોળ્યો અને પોતાના
શાંતિભાઈઓને સાથે લઈ રણમંદિરમાં શેલા-
વનાર અશ્વત્થામા સામે વેગપૂર્વક ધસી ગયો;
તેમજ યુદ્ધમાં દુર્મંદ્ર એવા બીજા રાક્ષસો પણ
ભયંકર દેખાવવાળા રાક્ષસ ઘટોત્કચને અશ્વત્થામા
સામે ધસી ગયેલો જોઈ, તેઓ પણ દોડી ગયા.
ત્યારે તેજસ્વી અશ્વત્થામા પણ ઘણી ઝડપથી
તેઓ સામે ધસી ગયો અને ક્રોધ કરી ભયંકર
દેખાવવાળા એ રાક્ષસોને મારવા લાગ્યો.^{૩૨,૩૩}
ક્રોધાયમાન થઈને આગળ આવેલા પોતાના
સુખ્ય સુખ્ય રાક્ષસોને, અશ્વત્થામાના ધનુષ્ય-
માંથી છૂટેલાં બાણો વડે પાછા પડતા જોઈ, પ્ર-
ચંડ શરીરવાળો ભીમસેનનો પુત્ર ઘટોત્કચ,

કેાપી ઉઠયો; અને પોતાની ઘેર સ્વરૂપવાળી, અતિ દારુણ માયાને પ્રકટ કરવા લાગ્યો. ૪૦, ૪૧ માયાની રાક્ષસરાજ્યે યુદ્ધમાં અશ્વ-ત્યામાને મોહિત કરી નાખ્યો; જેથી તમારા સર્વ સૈનિકો માયાવડે પાછા હઠવા લાગ્યા અને એકબીજાને પૃથ્વીપર કપાઈ પડેલા જોવા લાગ્યા તથા લોહીથી ખરડાયેલા અને પૃથ્વીપર આમતેમ તરફડીયાં મારતા દેખવા લાગ્યા. ૪૨, ૪૩ દ્રોણાચાર્ય, દુર્યોધન, અશ્વત્થામા તથા બીજા મુખ્ય મુખ્ય ધનુર્ધરો અને બીજા લગભગ સર્વ કૌરવો, રથીયોદ્ધાઓ, સર્વે રાજાઓ, ઘોડસ્વારો તથા ઘોડાઓવગેરે હજારો રણભૂમિપર કપાઈ પડેલા અને મરણ પામેલા દેખાવા લાગ્યા. અવાસ્તવિક એવાં એ માયિક સ્વરૂપને વાસ્તવિક માની, તમારું સર્વ સૈન્ય છાવણીબાણી નાસવા લાગ્યું. એ સમયે હે રાજન! મેં તથા ભીષ્મપિતામહ “ રણભૂમિપર દેખાતો આ દેખાવ, ઘટોત્કચે પ્રયોગ કરેલી રાક્ષસી માયાનો છે, માટે તમે નાસો નહિ પણ યુદ્ધ કરો ” આમ ખૂસો પાડી પાડીને કહ્યું, છતાં પણ માયાથી મોહિત થયેલા તમારા સર્વ સૈનિકો ઉભાજ ન રહ્યા અને ભયભીત થયેલા તેઓએ અમારા બન્નેના વચનપર શ્રદ્ધાજ કરી નહિ.

તમારા સૈનિકોને એ પ્રમાણે નાસવાગ કરતા જોઈ વિજય પામેલા પાંડવો, ઘટોત્કચની સાથે સિંહસમાન ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા; અને શંખ તથા ડુંદુભિના શબ્દોથી ચારેબાજુ અત્યંત ગજબની મૂકવા લાગ્યા. ૪૪-૪૬એ પ્રમાણે દુરાત્મા ઘટોત્કચે, તમારા સર્વ સૈન્યમાં મોટું ભંખાણ પાડ્યું અને સૂર્યાસ્ત થવાના સમયે ચારે દિશાઓમાં તેને નસાડી મૂક્યું. ૪૦

હતિ શ્રીમહા ૦ લીલ્યપર્વ લીલ્યપર્વપર્વમાં
‘આઠમો દિવસનું ઘટોત્કચનું યુદ્ધ’ એ
વિષયનો અધ્યાય ૯૪ થી સમાપ્ત

અધ્યાય ૯૫ મો
આઠમો દિવસ (ચાતુ)-લીમ અને
ભગદત્તનું યુદ્ધ
॥ સંજય ઉવાચ ॥

તસ્મિન્મતિ સંક્રન્દે રાજા દુર્યોધનસ્તદા ।
ગંગેયમુપસંગમ્ય વિનયેનાભિવાદ્ય ચ ॥ ૧ ॥

સંજયે કહ્યું:-એ મહાન યુદ્ધ થઇ રહ્યું, ત્યારે રાજા દુર્યોધન ગંગાપુત્ર ભીષ્મ પાસે જઈને વિનયપૂર્વક પ્રણામ કરી, ઘટોત્કચનો વિજય અને પોતાનો પરાજય જે પ્રમાણે થયો હતો, તે સંઘળું વૃત્તાન્ત તેમને કહેવા લાગ્યો. ૧, ૨ દુર્ધર્ષ રાજા દુર્યોધને વારંવાર નિઃશ્વાસ નાખી હે રાજન! તે સમયે કુરુપિતામહ ભીષ્મને આ પ્રમાણે કહ્યું:- “હે પ્રભો! શત્રુઓએ જેમ વાસુદેવનો આશ્રય કરેલો છે, તેમ મેં તમારો આશ્રય કરીને પાંડવોની સાથે આ ઘેર યુદ્ધ આરંભેલું છે. ૪ હે પરંતપ! મારી અગિયાર અક્ષૌહિણી સેના તથા હું પોતે તમારી આજ્ઞાને આધીન છીએ, ૫ છતાં પણ હે ભરતવંશમાં વ્યાધ્રસમાન પિતામહ! ભીમસેન વગેરે પાંડવોએ ઘટોત્કચનો આશ્રય કરી મને યુદ્ધમાં હરાવ્યો છે, એ વાત સુકાચેલાં વૃક્ષને જેમ અગ્નિ બાળી નાખે તેમ મારા અંગોને બાળી મૂકે છે; માટે હે મહાભાગ! હે પરંતપ! હે પિતામહ! તમારી કૃપાથી તથા તમારો પોતાનોજ આશ્રય કરી, હું પોતેજ એ દુરાધર્ષ દુષ્ટ રાક્ષસનો નાશ કરવા ઇચ્છું છું, તો માત્રથી એ કામ બની શકે તેમ તમે કરવા ચોખ્ખો છો. ” ૫-૮ હે ભસ્ત્રાક્ષ! એ પ્રમાણે દુર્યોધનરાજાનું વચન સાંભળી, ચાંતનુક્રાર ભીષ્મે તેને આ શબ્દો કહ્યા:- “હે કૌરવ રાજા! જે પ્રમાણે હવે તારે વર્તવાનું છે તે સંબંધમાં હું તને કહું છું, તો એ મારાં વચનને હું સાંભળી લે. ૧૦ હે શત્રુક્રમ્ભ તાવ! આ રણમાં સર્વ અવસ્થાઓમાં તારે તારા આત્માનું રક્ષણ કરવું અને રાજધર્મને માન આપી તારે ધર્મરાજ, અર્જુન, નકુલ, સહદેવ અથવા ભીમસેન જોડે લડવા કરવું; કારણ કે ‘રાજાએ રાજસાથેજ યુદ્ધ કરવું જોઈએ.’ ૧૧, ૧૨ હું

દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા, ચક્રવર્તી કૃતવર્મા, શલ્ય, ભૂરિશ્રવા, વિકર્ણ વગેરે મહારથીઓ તથા દુઃશાસન વગેરે તારા શ્રેષ્ઠ ભાઈઓએ બધા તારેમાટે તે મહાબળવાન રાક્ષસની સામા યુદ્ધ કરીશું; ૧૩, ૧૪ છતાં પણ જો તને એ રૌદ્ર રાક્ષસેન્દ્રના સંબંધમાં ઘણીજ ખટક રહેતી હોય તો, યુદ્ધમાં ઇંદ્રસમાન પરાક્રમ કરનાર આ રાજા ભગદત્ત, દુર્યોદિવાળા એ રાક્ષસ સામે યુદ્ધ કરવામાટે જાય. ” દુર્યોધનને એ પ્રમાણે કહી રહ્યા પછી, વાક્ય બોલવામાં કુશળ એવા પિતામહે, દુર્યોધનરાજાની સમક્ષ ભગદત્તરાજાને આ પ્રમાણે કહ્યું:—“ હે મહારાજ ! તમે યુદ્ધકુર્મદે રાક્ષસ હિડિંબાપુત્ર સામે યુદ્ધ કરવામાટે જાઓ અને જેમ પૂર્વકાળમાં દેવોના દેખતાં ઇંદ્રે તારકાસુરને આગળ વધતો વાર્યો હતો, તેમ સર્વ ધનુર્ધરોના દેખતાં તમે સાવધ થઈને એ કૂર કર્મવાળા રાક્ષસને રણમાં આગળ વધતો અટકાવો. ૧૫-૧૮ હે શત્રુઓને તપાવનાર રાજા ! તમારાં અગ્રો દિવ્ય છે તથા પરાક્રમ પણ અદ્ભુત છે. વળી તમારે પહેલાં બધા દેવોની સાથે સમાગમ પણ થયો છે. ૧૯ વળી હે નૃપશાહ રાજા ! આ યુદ્ધમાં તે રાક્ષસ સામે લડી થકે તેવો ચોદો જોઈએ તો તમે એક જ છો અને અધિક બળવાન પણ છો, માટે તમે એ શ્રેષ્ઠ રાક્ષસનો નાશ કરો. ” ૨૦

આવી રીતનું સેનાપતિ ભીમનું વચન ક્ષાંભળી ભયહતરાજા, સિંહનાદ કરીને શત્રુઓ સામે સત્વર આવી નીકળ્યો. ૨૧ ગર્જતા મેઘની પેઠે ધસી આવતા તે ભગદત્તને જોઈ, પાંડવપક્ષના મહારથીઓ પણ ક્રોધપૂર્વક તેની સામા આવી પહોંચ્યા. ૨૨ ભીમસેન, અભિમન્યુ, રાક્ષસ ઘટોત્કચ, દ્રોપદીના પુત્રો, સત્યધ્રુતિ, ક્ષત્રદેવ, એદિરાજ, વસુદાન અને ઇશાણરાજા, એ બધા પાંડવચોદાઓ તેની સામે આવ્યા. હે ભાસ્ત ! ભગદત્તે પણ સુપ્રતીક નામના પોતાના હાથીપર બેસી તેઓની સામા ધસારો કર્યો. પછી તો પાંડવો અને ભગદત્ત વચ્ચે યમરાજાની રાજધાનીને વધારનાર તથા ઘોર સ્વરૂપવાળું ભયંકર યુદ્ધ મચ્યું. ૨૫ હે મહારાજ ! રથીચો-

દાઓએ છોડેલાં મહાવેગવાળાં તીક્ષ્ણ બાણો, હાથી અને રથોપર ધડાધડ પડવા લાગ્યા. ૨૬ હાથીસ્વારોએ સારી રીતે શિક્ષિત કરેલા મદોન્મત્ત હાથીઓ, નિર્ભય થઈને પરસ્પર ધસવા લાગ્યા. ૨૭ એ મહારણમાં ક્રોધાયમાન થયેલા મહાંધ હાથીઓ એકબીજા સામે આવી જઈને પોતાના દંતમુશળોથી અન્યોન્યને ચીરી નાખવા લાગ્યા. ૨૮ હાથમાં ભાલાંઓને ધારણ કરનારા ઘોડેસ્વારોએ ઘોડાવેલા, ચામર અને સાજવાળા ઘોડાઓ, એકબીજાપર એકદમ પડવા લાગ્યા. ૨૯ પાળાઓએ શક્તિ અને તોમરોથી મારેલા સેંકડો તથા હજારો પાળાઓ રણભૂમિ પર ટપોટપ પડવા લાગ્યા. ૩૦ હે રાજા ! એ યુદ્ધમાં રથમાં બેસીને ધસી આવેલા રથીચોદાઓ, પોતાના શત્રુચોદાઓને કાન જેવા આકારનાં બાણો, બંડુકો અને સામાન્ય બાણોથી મારી નાખીને સિંહની પેઠે ગર્જનાઓ કરતા હતા. ૩૧ આવી તરેહનો, જોતાં રૂપાં ખડાં થઈ જાય તેવો તુમુલ સંગ્રામ જ્યારે મચી રહ્યો હતો, ત્યારે મોટા ધનુષવાળો ભગદત્તરાજા ભીમસેન સામે ધસ્યો. ૩૨ ચારેબાજુથી પાણીનાં ઝરણાંને ઝરતો મહાન પર્વત હોય તેમ, બે નેત્ર, બે કાન, બે ગંડસ્થળ અને મસ્તક-એમ સાત સ્થળેથી મહને ઝરતા મદોન્મત્ત સુપ્રતીક હાથીપર ચઢી આવીને, ઐરાવત હાથીપર ચઢેલો ઇંદ્ર જેમ પાણીની ધારાઓને વરસાવે તેમ, હજારો બાણોને વરસાવતા રાજા ભગદત્તે, ત્રીભંજનુની આખરમાં (વર્ષાઋતુમાં) મેઘ જેમ જળધારાઓથી પર્વતને ઢાંકી દે તેમ, ભીમસેનને બાણોની અવિચ્છિન્ન ધારાઓથી પ્રહાર કરી ઢાંકી દીધો. ૩૪, ૩૫ આમ બાણોની વૃષ્ટિથી ક્રોધાયમાન થયેલા ધનુર્ધર ભીમસેને પણ સામેથી બાણોનો વરસાદ વરસાવ્યો અને ભગદત્તના સોથી પણ વધારે પાહર-ક્ષકોને હણી નાખ્યા. ૩૬ આમ પોતાના પાહર-ક્ષકોને મારી નાખેલા જોઈ, પ્રતાપી ભગદત્ત, ક્રોધી ઉઠ્યો; અને તેણે ભીમસેનના રથ સામે પોતાના હાથીને હાંક્યો. ૩૭ જેમ ધનુષ્યની દોરીમાંથી છૂટેલું બાણ સડસડાટ કરતું જાય છે, તેમ ભગદત્તે હાંકેલો તે હાથી અપાટબંધ શત્રુદમન

ભીમસેન સામે ધાયો.^{૩૮} એ પ્રમાણે તે હાથી-
ને ધસી આવતો જોઈ, પાંડવપક્ષના મહારથીઓ
ભીમસેન, કૈકયકુમારો, અભિમન્યુ, દ્રૌપદીના
પાંચ પુત્રો, દશાર્ણદેશનો રાજા ચૂરો ક્ષત્રદેવ,
ચેદિરાજ અને ચિત્રકેતુ વગેરે પોતાનાં ઉત્તમ
દિવ્ય અસ્ત્રોને ઉપયોગ કરી બતાવતા એ મહા-
બળવાન યોદ્ધાઓ, ક્રોધાયમાન થઈ, વેગપૂર્વક
ત્યાં ધસી ગયા અને ચારેબાજુથી તે એકલા હા-
થીને ઘેરી લેવા લાગ્યા. તે વેળા ચારેબાજુએથી
અનેક બાણોવડે વિધાવાને લીધે એ મહાન
હાથીમાંથી લોહીનો ઘોઘ નીકળવા લાગ્યો;
તેથી જાણે અનેક પ્રકારની ધાતુઓથી મિશ્ર ઝ-
રણાંને ઝરતો મહાન પર્વત હોય, તેવો તે શોભ-
તો હતો. પછી દશાર્ણદેશનો રાજા ક્ષત્રદેવ પણ
મોટા પર્વતસરખા પોતાના હાથીપર બેસીને
ભગદત્તના હાથીસામે ધસી આવ્યો. આમ ર-
ણમાં ધસી આવેલા તે હાથીને ભગદત્તના મહા-
ન સુપ્રતિક હાથીએ, સસુદ્રનો કાંઠો જેમ
સસુદ્રને અટકાવી રાખે તેમ, તે હાથીને
અટકાવી રાખ્યો. મહાત્મા દશાર્ણરા-
જના હાથીને આમ થંભાવી રાખેલો જોઈ, પાં-
ડવપક્ષનાં સૈન્યો પણ “ધન્ય છે, ધન્ય છે” એમ
ભગદત્તના હાથીનાં વખાણ કરવા લાગ્યા. ત્યાર
પછી હે રાજા! ક્રોધાયમાન થયેલા પ્રાજ્ઞયોતિ-
ષના રાજા ભગદત્તે, ચૌદ તોમરબાણો એ હાથી
સામે છોડ્યાં. ત્યારે તે ભગદત્તનાં બાણો, સુ-
વર્ણથી સુશોભિત એવાં તે હાથીનાં અંગપર ર-
હેલાં બખ્તરને ચીરી નાખી, તેના શરીરમાં
સર્પો જેમ રાક્ષસમાં પ્રવેશ કરે તેમ પેસી ગયાં.
હે ભરતશ્રેષ્ઠ! બાણોના પ્રહારથી ગાઢ વિધાયેલો
દશાર્ણરાજનો હાથી, વ્યથાથી ઘણો પીડિત થયો.
એકદમ નષ્ટ થયેલા મહાવાળો એ હાથી
વેગપૂર્વક ત્યાંથી પાછો હટ્યો અને વાયુ જેમ
બળથી વૃક્ષોને ભાંગી નાખે તેમ, પોતાના સૈન્ય-
ને કચડી નાખતો તથા ભયંકર ચીસો પાડતો
રણભૂમિપરથી નાસી ગયો. એ પ્રમાણે તે હા-
થીનો પરાજય થતાં પાંડવપક્ષના સર્વ મહાર-
થીઓ, સિંહની પેઠે ગર્જનાઓ કરી, સુદ્ધ કર-
વામાટેજ આવી ઉભા અને ભીમસેનને આગ-

ળ કરી ભગદત્ત સામે ધસ્યા.^{૩૯-૪૧} અનેક પ્ર-
કારનાં શસ્ત્રોને તથા બાણોને વરસાવતા અને એ-
કદમ ક્રોધ કરી ધસી આવતા તે મહારથીઓના
શબ્દને સાંભળીને, હે રાજન! કોપને લીધે નિ-
ર્ભય થયેલા ધનુર્ધર ભગદત્તે પોતાના હાથીને
તેઓની સામે હાંક્યો.^{૪૨, ૪૩} ત્યારે અંકુશ
અને અંગુઠાથી ત્રેરાયેલો એ શ્રેષ્ઠ હાથી, તે કાણે
રણભૂમિપર પ્રલયકાળના અગ્નિસમાન તીક્ષ્ણ
થઈ ગયો.^{૪૪} આમ ક્રોધાયમાન થયેલા એ હા-
થીએ અનેક રથ, ઘોડા અને ઘોડેસ્વારોને તથા
સંકેડો ને હબરો પાળાઓને છુંદી નાખ્યા. વળી
આમતેમ દોડતા એ હાથીએ પાંડવોના સૈન્યને
એવું તો મથી નાખ્યું, કે જેથી હે મહારાજ! અગ્નિ-
માં નાખેલું ચામડું જેમ સંકેટાચાઈ બળ્ય તેમ
તે આખું સૈન્ય સંકેટાચાઈ ગયું. આવી રીતે યુ-
દ્ધિમાન ભગદત્તે પોતાના સૈન્યમાં ભંગાણ
પાડેલું જોઈ, ઘટોત્કચ ક્રોધ કરી ભગદત્ત
સામે ચઢી આવ્યો. હે રાજન! મહાન વિકટ,
ફૂર, પ્રબલિત સુખવાળા તથા પ્રકાશિત
નેત્રવાળા ઘટોત્કચે, રોષથી જાણે અગ્નિ બળતો
હોય તેમ, મહાભયંકર સ્વરૂપ ધારણ
કરી, પર્વતોને પણ તોડી પાડે તેવું ઝળહળતું
ત્રિશળ હાથમાં લીધું; અને ભગદત્તના હાથીને
મારી નાખવાની ઇચ્છાથી, મહાબળવાન એ રા-
ક્ષસે તેના સામે ફેંક્યું. એ સમયે તે ત્રિશળની
કાંતિથી, તે હાથી ચારેબાજુ અગ્નિના તણખા-
ઓથી વીંટાઈ ગયો હોય તેવો દેખાતો હતો.^{૪૫}
પછી એકાએક આવતા તે ત્રિશળને જોઈને, પ્રા-
જ્ઞયોતિષ રાજા ભગદત્તે, અતિ તેજસ્વી તથા
અતિ દારણ્ય એવું અર્ધઅંધાકાર બાણ ફેંક્યું
કે જેણે એ મહાન ત્રિશળના કંકડા કરી
નાખ્યા. સુવર્ણથી જડિત કરંદેલું એ ત્રિશળ ઉ
કંકડા થઈને આકાશમાં ઉડ્યું, તે જાણે ધનં
મૂકેલું મહાવજ્ર બે કંકડા થઈને આકાશમ
ઉડે તેમ જણાવા લાગ્યું અને પછીથી ભોંયપ
પડ્યું. આવી રીતે કપાઈ ગયેલા એ ત્રિશળ
જોઈને, રાજા ભગદત્તે સુવર્ણના ઢાંઢાવાળી તથા
અગ્નિની શિખાસમાન ભડભડાટ કરતી મહા
શક્તિ હાથમાં લીધી અને ‘ઉભો રહેજે, ઉભો ન

હેને' એમ કહી રાક્ષસ સામે ફેંકી. ૧૧-૧૪ ત્યારે આકાશમાં રહેલું વજ્ર હોયની ! તેવી દેખાતી એ શક્તિને પોતાની સામે આવતી જોઈ, રાક્ષસ ઘટોત્કચ, એકદમ ઉડ્યો અને તે શક્તિને હાથમાં પકડી પાડી ગાજી ઉઠ્યો. ૧૫ વળી હે ભારત ! પોતાના ઢીંચણુપર રાખી એ મહાન શક્તિને તેણે, રાજ ભગદત્તના દેખતાં કડાકે દધને ભાંગી નાખી. આ ઘટોત્કચનું પરાક્રમ સર્વને આશ્ચર્ય જેવું લાગતું હતું. ૧૬ બળવાન રાક્ષસ ઘટોત્કચે કરેલું એ અદ્ભુત પરાક્રમ જોઈ, આકાશમાં રહેલા દેવો, ગંધર્વો અને મુનિઓ પણ વિસ્મય પામી ગયા; ૭૭ અને હે મહારાજ ! ભીમસેન વગેરે પાંડવ યોદ્ધાઓએ “ શાબાશ છે, શાબાશ છે ” એવો શબ્દ કરી, આખી રણભૂમિને ગળાવી મૂકી. ૧૮ આમ આનંદમાં આવી ગયેલા મહાત્મા પાંડવયોદ્ધાઓની મહાન ગર્જનાને સાંભળીને, મહાધનુર્ધર પ્રતાપી ભગદત્ત સહન કરી શક્યો નહિ; ૧૯ તેથી તેણે ઇંદ્રના વજ્રસમાન કાંતિવાળા પોતાના મહાન ધનુષ્યનો ટંકાર કરી, અગ્નિસમાન તેજવાળાં તીક્ષ્ણ અને ચક્રચક્રિત નારાયણાણી છોડવા માંડ્યાં અને પાંડવોના મહારથીઓનો ઘણી ઝડપથી તિરસ્કાર કરી નાખી એક બાણથી ભીમસેનને, નવ બાણોથી રાક્ષસ ઘટોત્કચને, ત્રણ બાણોથી અશ્વિમન્યુને તથા પાંચ બાણોથી કેકયકુમારને વિધી નાખ્યા. વળી પણ તેણે પોતાના ધનુષ્યને કાનસુધી લાંબુ ખેંચીને છોડેલા મજબૂત ગાંઠાવાળા બાણથી ક્ષત્ર દેવનો જમણા હાથ કાપી નાખી તેને રણભૂમિ પર પાડી દીધો, જેથી તેનું ઉત્તમ ધનુષ્ય પણ બાણસહિત ભોંયપર પડી ગયું. ૭૦-૭૩ વળી તે ભગદત્તે, દ્રૌપદીના પાંચેય પુત્રોને પાંચ બાણોથી પ્રહાર કર્યો તથા ક્રોધાયમાન થઈ ભીમસેનના ઘોડાઓને પણ મારી નાખ્યા; ૭૪ અને બીજાં ત્રણ બાણોવડે સિંહના ચિન્હવાળા ભીમસેનના ક્વજને કાપી નાખ્યો તથા બીજાં ત્રણ બાણોથી એના સારથિને પણ વિધી નાખ્યો. ૭૫ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! ભગદત્તે ગાઠ વિધેલો ભીમનો સારથિ વિશેષક અશિત થઈને રથની પાસે રણભૂમિ પર પેસી ગયો; ૭૬ ત્યારે રથવિનાનો થયેલો

રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો મહાબાહુ ભીમસેન, હાથમાં ગદા લઈને એકદમ વેગપૂર્વક પોતાના રથ ઉપરથી ઉતરી પડ્યો. ૭૭ હે ભારત ! શિખર સહિત પર્વતની પેઠે ઉગામેલી ગદાવાળા ભીમસેનને જોઈને તમારા સર્વ યોદ્ધાઓને મહાભય ઉત્પન્ન થયો. હે મહારાજ ! એજ સમયે શ્રીકૃષ્ણ જેના સારથિ છે એવો અર્જુન ચારેબાજુથી શત્રુઓને સંહારતો સંહારતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો, ૭૮ કે જ્યાં પુરુષોમાં વ્યાઘ્રસમાન એ બન્ને પિતાપુત્ર ભીમસેન અને ઘટોત્કચ રાજ ભગદત્તની સાથે લડી રહ્યા હતા. ૮૦ એ પ્રમાણે લડી રહેલા પોતાના મહારથીભાઈઓને જોઈ, હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! અર્જુન પણ ત્વરાપૂર્વક બાણોનો વરસાદ વરસાવતો યુદ્ધ કરવા મચી પડ્યો. ૮૧ ત્યારે મહારથી દુર્યોધનરાજ પણ રથ, ઘોડા અને હાથીઓથી ભરપૂર એવી પોતાની સેનાને એકદમ ત્વરાપૂર્વક આગળ લાવ્યો. ૮૨ એકાએક ધસી આવતી એ કૌરવોની મહાસેના તરફ શ્વેત ઘોડાવાળો અર્જુન પણ ઝડપથી ધસી ગયો. હે ભારત ! રાજ ભગદત્ત, પોતાના સુપ્રતિક હાથીવડે પાંડવોના સૈન્યનો કચ્ચરઘાણ વાળતો, યુધિષ્ઠિરરાજ સામે ધસી ગયો. ૮૪ એ સમયે હે રાજ ! ભગદત્ત અને પાંડવપક્ષના પાંચાળો તથા ઉગામેલાં આયુધોવાળા કેકયોની વચ્ચે મહાન યુદ્ધ ચાલુ થયું. ૮૫ એ યુદ્ધમાં ભીમસેન, કૃષ્ણને તથા અર્જુનને ઇરાવાનંને વધ જેરીતે થયો હતો, તે બધું યથાસ્થિત કહી સંભળાવ્યું હતું. ૮૬ ઇતિ શ્રીમહાભારતીય ભીમવધપર્વમાં ‘ ભગદત્તનું યુદ્ધ ’ એ વિષયનો અધ્યાય ૯૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૯૬ મો
આઠમો દિવસ સમાપ્ત-ભયંકર
રણભૂમિ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

પુત્રં વિનિહતં શ્રુત્વા દ્રાવન્તં ધનંજયઃ ।
દુઃસ્થેન મતાવિષ્ઠો નિઃશ્વસન્પક્વગો યથા ॥
સંજયે કહ્યું:-પોતાના પુત્ર ઇરાવાનને યુ-

દ્રમાં માર્યો ગયેલો સાંભળી મહાદુઃખી થયે-
લો અર્જુન, સર્પની પેઠે નિઃશ્વાસ નાખવા લા-
ગ્યો;^૧ અને હે રાજન! શ્રીકૃષ્ણને આ પ્રમાણે
વચન કહેવા લાગ્યો:—“ મહાબુદ્ધિમાન વિદુરે,
'કૌરવોનો તથા પાંડવોનો ભય'કર નાશ થશે'
જેમ પ્રથમથીજ નિશ્ચયપૂર્વક જોઈ લીધું હતું;
અને તેજ કારણથીજ રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને તેમણે
વાર્યા હતા.^{૨,૩} હે મધુદૈત્યનો નાશ કરનાર
કૃષ્ણ! જુઓ, આ યુદ્ધમાં કૌરવોએ આપણા ઘણા
વીરોનો નાશ કરી નાખ્યો છે તથા આપણે કૌર-
વોનો નાશ કરી નાખ્યો છે.^૪ હે પુરુષોત્તમ!
માત્ર અર્થને માટે (ધનને માટે) આવું નિંદ્ય
કર્મ કરાય છે, માટે અર્થને ધિક્કાર હજો; કારણ
કે એ અર્થને માટેજ આ જ્ઞાતિઓનો નાશ ક-
રવો પડે છે.^૫ મને તો લાગે છે કે, નિર્ધન મા-
ણસનું મૃત્યુ થાય તે ઘણુંજ શ્રેષ્ઠ છે; પણ જ્ઞાતિ-
ઓનો નાશ કરી ધન પ્રાપ્ત થાય તે શ્રેષ્ઠ નથી.
હે કૃષ્ણ! અહીં સાથે મળેલા આ જ્ઞાતિલાઓનો
નાશ કરી અમને શું મળવાનું છે?^૬ અરેરે! અક્ષ-
સોસની વાત છે કે, દુર્યોધનના અપરાધથી તથા
સુખલપુત્ર શકુનિ અને કર્ણના દુષ્ટ વિચારોની
સલાહથી બિચારા ક્ષત્રિયો માર્યા જાય છે.^૭ હે
મહાબાહો મધુસૂદન! હવે મને તો તેજ ઠીક
લાગે છે કે, અમારા મોટાભાઈ રાજા યુધિષ્ઠિરે,
દુર્યોધન પાસે અર્ધું રાજ્ય આપવામાટે અથ-
વા છેવટ પાંચજ ગામડાં આપવામાટે માગણી
કરી હતી; પણ હાય! દુષ્ટબુદ્ધિના દુર્યોધને એ
પણ માન્યું નહિ. આ રણભૂમિપર મરણ પામીને
સૂતેલા વીર ક્ષત્રિયોને જોઈને હું મારા આત્માને
અતિ નિંદુ છું કે, ક્ષત્રિય જીવતરને ધિક્કાર હો.
જો કે આ બધા ક્ષત્રિયો મને યુદ્ધ કરવામાં અ-
શક્ત થયેલો કાંચર બાણશે, છતાં પણ હે મધુ-
સૂદન! આ જ્ઞાતિલાઓની સાથે યુદ્ધ કરવું મને
લગાર પણ ગમતું નથી (છતાં પણ આપના ઉ-
પદેશને અનુસરી હું યુદ્ધ કરવા તત્પર થાઉં છું).
ચાલો, જલદી કૌરવોની સેના સામે આપણા ઘો-
ડાઓને હાંકો, કે જેથી આ મહા અપાર યુદ્ધ-
સાગરને હું મૂર્ચ્છાજન્યોથી તરી ભઉં. હે મા-
ધવ! હવે સમય ગાળવાનો રહ્યો નથી, તેથી

ત્વરા કરો.”

અર્જુનને એ પ્રમાણે બ્યારે કહ્યું, ત્યારે શત્રુ-
યોદ્ધાઓનો નાશ કરનાર શ્રીકૃષ્ણે, વાયુસમાન
વેગવાળા તથા પ્રવેત વર્ણના અર્જુનના ઘોડાઓ-
ને તે તરફ હાંક્યા.^{૧૩} ત્યારપછી હે ભારત! એ
સમયે, પૂર્ણિમાને દિવસે વાયુથી હિલોળે ચઢેલા
સમુદ્રની પેઠે, તમારા સૈન્યનો શબ્દ થવા લાગ્યો.
હે મહારાજ! દિવસના પાછળના ભાગમાં, ભી-
ષ્મ અને પાંડવો વચ્ચે, મેઘસમાન ઘોષવાળો
સંગ્રામ થઈ રહ્યો હતો.^{૧૪} તે વખતે એ રણમાં
તમારા પુત્રો, વસુઓ ઇંદ્રને જેમ વીંટાઈ વળે
તેમ, દ્રોણાચાર્યને વીંટાઈ વળી ભીમસેનસામે
ધસ્યા.^{૧૫} શાંતનુકુમાર ભીષ્મ, મહારથી કૃપા-
ચાર્ય, ભગદત્ત અને સુશર્મા એ બધા અર્જુન
સામે ચઢી ગયા.^{૧૬} હાર્દિકય અને બાહિલક
રાજા એ બન્ને જણા સાત્યકિસામે ગયા અને
અંબરારાજ અભિમન્યુસામે આવી ઉભો રહ્યો.^{૧૮}
હે મહારાજ! બાકી રહેલા તમારા પક્ષના યો-
દ્ધાઓ, પાંડવોના બીજા મહારથીઓસામે યુદ્ધ
કરવામાટે ચઢી ગયા; અને પછી ઘોર સ્વરૂપ-
વાળું ભય'કર યુદ્ધ ચાલુ થયું.^{૧૯} હે રાજા! ભી-
મસેન, તમારા પુત્રોને પોતાની સામે યુદ્ધ કર-
વામાટે આવેલા જોઈ, જેમ હવ્ય પદ્માથોથી અ-
ભિ પ્રજ્વલિત થાય છે તેમ ક્રોધથી બળી જ ઉ-
ઠ્યો.^{૨૦} હે મહારાજ! તમારા પુત્રો પણ, જેમ
વર્ષાકાળમાં મેઘમંડળ જળધારાથી પર્વતને
છાઈ દે છે તેમ ભીમસેનને બાણોવડે છાઈ દેવા
લાગ્યા.^{૨૧} હે રાજા! આમ તમારા પુત્રોએ બા-
ણોવડે બહુધા છાઈ દીધો હતો, છતાં પણ વીર
ભીમસેન, ગર્વમાં આવેલા વાઘની પેઠે, ક્રોધથી
ગલોફાં ચાટી રહ્યો હતો.^{૨૨} હે ભારત! ત્યાર-
પછી એ ભીમસેને એક ક્ષુરપ્રબાણથી બ્યુટોર-
સ્કને પાડી દીધો અને તેથી તે મરણ પામ્યો.^{૨૩}
બીજા પાણીદાર તીક્ષ્ણ ભલ્લભાણથી, સિંહ જે-
મ નાનાં મૃગલાંને મારી નાખે તેમ, કુંડલીને પણ
મરણશરણ કરી નાખ્યો.^{૨૪} વળી હે રાજા!
તેણે પાછાં પાણીદાર તીક્ષ્ણ બાણો સાંધ્યાં અને
અપાટાબંધ તમારા પુત્રો સામે ફેંક્યાં.^{૨૫} મજ-
બૂત ધનુષ્યવાળા ભીમસેને છાંટેલાં એ બાણોએ

તમારા મહારથી પુત્રોને રથપરથી પટકી પાડ્યા.^{૨૯} હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા ! અનાદૃષ્ટિ, કુંડ-લેહિ, વૈરાટ, દીર્ઘલોચન, દીર્ઘબાહુ, સુબાહુ અને કનકધ્વજ-આ તમારા વીરપુત્રો, જે વેળા રથપરથી નીચે પડ્યા, ત્યારે વસંતઋતુમાં પડી ભાંગેલા પુષ્પવાળા આંખાનાં વૃક્ષોનાં સરખા શોભી રહ્યા હતા.^{૨૭,૨૮} પછી બાકી રહેલા તમારા પુત્રો મહાબળવાન ભીમસેનને કાળસમાન માનીને ત્યાંથી પલાયનજ થઈ ગયા. એ સમયે તમારા પુત્રોને એ પ્રમાણે મારી નાખનારા ભીમસેનને, જેમ મેઘ પાણીની ધારાઓથી પર્વતને ઢાંકી દે તેમ આચાર્ય દ્રોણ, બાણોની વૃષ્ટિથી તેને ઢાંકી દેવા મંડ્યા હતા,^{૩૦} છતાં પણ એ વેળા ભીમસેનનું પરાક્રમ અફભુત દેખાયું; કારણકે દ્રોણાચાર્યના વારવા છતાં પણ એ ભીમસેન તો તમારા પુત્રોને માર્યાજ કરતો હતો.^{૩૧} આકાશમાંથી પડતી જળવૃષ્ટિને જેમ મોટો આખલો અડગ થઈને સહન કરે છે તેમ, ભીમસેન પણ દ્રોણાચાર્યે મૂકેલી બાણવૃષ્ટિને સ્થિર થઈને સહી રહ્યો હતો.^{૩૨} હે મહારાજ ! તે રણસંગ્રામમાં ભીમસેને અફભુત પરાક્રમ કરી દેખાડ્યું હતું; કારણકે તે ભીમ દ્રોણાચાર્યને આગળ વધવા ન દેતાં ખાળી રહ્યો હતો અને તમારા પુત્રોને મારી રહ્યો હતો.^{૩૩} હે મહારાજ ! એ વખતે અર્જુનનો મોટોભાઈ ભીમ, જેમ કોઈ મહાબળવાન વાઘ મૃગલાંઓનાં ટોળાંમાં નિર્ભય થઈને ઘુમી રહે તેમ, તમારા વીરપુત્રોની વચ્ચે ખેલી રહ્યા હતા;^{૩૪} અને જેમ પશુઓના મધ્ય ભાગમાં રહેલો વરૂ પશુઓને મારીને ઢાંકી કાઢે છે, તેમ ભીમસેને પણ તમારા પુત્રોના મધ્યભાગમાં પ્રવેશ કરી તેઓને મારી મારી ઢાંકીજ કાઢ્યા.^{૩૫}

ત્યારે પેલી તરફથી ગંગાપુત્ર ભીષ્મ, લગદત, કૃપાચાર્ય વગેરે મહારથીઓ, એ રણસંગ્રામમાં આગળ વધી આવતા અર્જુનને અટકાવી રહ્યા હતા;^{૩૬} પણ અતિરથી અર્જુન, તે મહારથીઓનાં અસ્રોને પોતાનાં અસ્રોવડે ખાળી ઈઈ, તમારાં સૈન્યોમાં બાકી રહેલા સૈનિકોને આત્મ પાસે નિહાય કરી દેતો હતો.^{૩૭}

બીજી તરફથી અભિમન્યુ, લોકપ્રસિદ્ધ રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ રાજા અંબષ્ટને રથવગરનો કરી નાખી, બાણોના પ્રહારથી વારી રહ્યો હતો.^{૩૮} એ પ્રમાણે રથવિનાનો થયેલો તથા યશસ્વી અભિમન્યુએ માર મરાતો મહાબળવાન અંબષ્ટરાજા, એકદમ પોતાના રથપરથી ફૂટી પડી, મહાત્મા અભિમન્યુ સામે તરવાર ફેંકીને, હાદિકંચના રથ ઉપર ચઢી ગયો,^{૩૯,૪૦} પણ અનેક પ્રકારના યુદ્ધમાર્ગમાં કુશળ તથા શત્રુ વીરોનો સંહાર કરનાર સુભદ્રાપુત્ર અભિમન્યુએ, પોતાના તરફ આવતી એ તરવારને ચતુરાઈથી ચુકાવી દીધી.^{૪૧} હે રાજા ! આવી રીતે અભિમન્યુએ તે તરવારને વ્યર્થ પાડેલી બેઈ, રણભૂમિ ઉપર રહેલાં સર્વ સૈન્યોમાં-“ વાહ વાહ, શાભાશ શાભાશ,”એમ હર્ષનાદથઈ રહ્યો હતો.

ધુળદુધ્ન વગેરે બીજા ચોદાઓ, તમારા સૈન્ય સાથે યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા; તેમજ તમારા પક્ષના વીરો પણ પાંડવોનાં સૈન્ય સાથે લડી રહ્યા હતા.^{૪૩} હે ભારત ! એ રણભૂમિપર અન્યોન્યને દંઢ પ્રહાર કરી મહાન હુબ્બર પરાક્રમને કરી રહેલા તમારા અને પાંડવોના સૈનિકોનો મહાન દારુણ સંગ્રામ થઈ રહ્યો હતો.^{૪૪} એ લડાઈમાં કેટલાએક અભિમાની શૂરા ચોદાઓ નખ, દાંત, ગડદા, પાદુ, મુક્કા વગેરેથી લડી રહ્યા હતા.^{૪૫} વળી એકબીજાને અવસર મળતાં લપડાકો, મજબૂત બાહુઓ અને તરવારોથી મારી મારીને, અન્યોન્યને યમદારમાં પહોંચાડી દેતા હતા.^{૪૬} તે યુદ્ધમાં પિતા પુત્રને તથા પુત્ર પિતાને મારી નાખતો હતો. આવી લયંકર ઝપાઝપીમાં સર્વ અંગોમાં આકુળ-આકુળ થઈ ગયેલા સર્વ મનુષ્યો યુદ્ધ કરવા મચી પડ્યા હતા.^{૪૭}

હે રાજા ! એ રણમાં માર્યા ગયેલા ચોદાઓનાં સુવર્ણનાં પુષ્પવાળાં છિન્નભિન્ન થયેલાં ધનુષ્યો અને મહાકિંમતી અલંકારો જ્યાં ત્યાં રણભૂમિપર પડેલા હતા.^{૪૮} વળી સોનેરી તથા રૂપેરી (મોઢિયાં) અગ્રભાગવાળાં અને તેલથી ધોયેલાં તીક્ષ્ણ બાણો, કાંચળીવગરના સર્પોની પેઠે રથળે રથળે અળકાટ કરી રહ્યાં હતાં.^{૪૯}

હાથીદાંતની બનાવેલી મુઠાવાળી તથા સુવર્ણથી રસેલી તરવારો અને સુવર્ણથી મઢેલી ચોદાઓના હાથમાંથી પડી ગયેલી હાલો, એ રણમાં ઠેક ઠેકાણે નજરે પડતી હતી.^{૧૦} હે રાજા ! સોનાથી રસેલાં ભાલાંઓ, સુવર્ણભૂષિત પદ્મિણી, સુવર્ણથી રસેલી બન્ને તરફ ધારવાળી તરવારો, સુવર્ણ-સમાન ઝગઝગારા કરતી શક્તિઓ, મજબૂત કવચો, મોટાં ભારે મુસલો, પરિધો, ભિંદિપાલો વગેરે આયુધો ઠામ ઠામ પડેલાં હતાં.^{૧૧} વળી સોનાથી રસેલાં અનેક પ્રકારનાં અફભુત ધનુષ્યો, અનેક પ્રકારના આકારવાળી હાથીની ઝુલો, ચામરો અને પંખાઓ જ્યાં ત્યાં રણભૂમિ પર પડેલા હતા;^{૧૩} અને અનેક પ્રકારનાં શસ્ત્રોને જેમનાં તેમ હાથમાં રાખીને પડેલા મહારથીઓ, મરણ પામેલા હતા છતાં પણ બાણે જીવતા હોય તેવા દેખાતા હતા.^{૧૪} ગદાઓથી છુદાઈ ગયેલા અવયવોવાળા, મુસલોથી ભાંગી ગયેલાં મસ્તકોવાળા, હાથી, ઘોડા અને રથનાં પૈડાંઓથી ચગદાઈ ગયેલા અનેક ચોદાઓ રણભૂમિ પર દીર્ઘ નિદ્રામાં સૂતા હતા;^{૧૫} તેમજ હે રાજા ! હાથી, ઘોડા અને મનુષ્યોનાં કલેવરોથી છવાઈ ગયેલી રણભૂમિ, ચારેબાણુ પર્વતો પડ્યા હોય તેમ શોભી રહી હતી.^{૧૬} હે રાજા ! રણસં-ગ્રામમાં યુદ્ધ કરી રહેલા ચોદાઓના હાથમાંથી પડી ગયેલી શક્તિઓ, બન્ને તરફ ધારવાળી તરવારો, બાણો, તોમરો, પદ્મિણી, ભાલાંઓ, લોખંડના અંકુશો, ફરશીઓ, લોહાની લાકડીઓ, ભિંદિપાલો અને શતદંત્રીઓ (કરજો અથવા તોપો) વડે તથા શસ્ત્રોથી કપાઈ ગયેલાં સંખ્યા-બંધ કલેવરોથી આખી રણભૂમિ છવાઈ ગઈ હતી. વળી હે રાજા ! લોહીના ધોધથી રેખાંજલ થયેલા, કોઈ શાંત પડી રહેલા, કોઈ ખૂંસે પાડતા અને કોઈ મરણ પામેલા સંખ્યાબંધ ચોદાઓથી પરિપૂર્ણ થયેલી તે રણભૂમિ શોભી રહી હતી.^{૧૭} હે ભારત ! હાથે બાંધવાનાં ચામડાનાં બખ્તરોવાળા, બાણબંધવાળા અને ચંદનથી ચર્ચિત કરેલા ચોદાઓના બાહુઓથી, હાથીની સુંઢસરખી કપાઈ ગયેલી ત્રાથળોથી અને પહેરેલા મુકુટોવાળાં તથા કુંડળોવાળાં આખલાસમાન આંખોવાળાં

ચોદાઓનાં કપાઈ પડેલાં મસ્તકોથી, પૃથ્વી શોભાયમાન દેખાતી હતી.^{૧૦, ૧૧} વળી બાણે શાંત થયેલી જ્વાળાવાળો અગ્નિ ન હોય તેમ દેખાતાં, લોહીથી ખરડાયેલાં તથા છિન્નભિન્ન થઈને જેમ તેમ પડેલાં સોનેરી કવચોથી સુદભૂમિ અત્યંત સુશોભિત થઈ રહી હતી.^{૧૨} વળી વિખરાઈ પડેલાં આભૂષણોથી, ભાંગી પડેલાં ધનુષ્યોથી, કકડા થઈ ગયેલાં સોનેરી પુખવાળાં બાણોથી, સોનાની ઘુઘરીઓવાળા ભાંગીને ભુજો થઈ ગયેલા રથોથી, બાણોથી માર્યા ગયેલા, બહાર નિકળી ગયેલી જીભોવાળા તથા લોહીને ઓકતા ઘોડાઓથી, રથના નીચેના ભાગનાં લાકડાંઓથી, પતાકાઓથી, ભાથાઓથી, ધ્વજાઓથી, વીરોના આમતેમ પડેલા ઘોળા શંખોથી અને કપાઈ ગયેલી સૂંઢોવાળા મરણ પામીને પડેલા હાથીઓથી (છવાઈ ગયેલી) રણભૂમિ, બાણે અનેક પ્રકારના અલંકારોથી શણગારેલી મહામાતી સ્ત્રી ન હોય, તેમ શોભાયમાન દેખાતી હતી.^{૧૩, ૧૪} વળી કેટલાએક ભાલાંઓના પ્રહારથી ગાઢ વેદનાવાળા તથા સુંઢોવડે ચીસો પાડતા અને વારંવાર કુંકાડા મારી પાણીનાં રજકણેને ઉછાળતા હાથીઓવડે એ રણસ્થાન, બાણે હાલતાચાલતા અને ઝરણાંને ઝરતા પર્વતોવાળું ન હોય તેવું દેખાતું હતું; તેમજ રંગબેરંગી ઝુલોવડે, હાથીઓના હોદાઓવડે, વૈદૂર્યમણિના દાંડાવાળાં સુંદર અંકુશોવડે, ચારેબાણુ પડેલા હાથીઓના ગળે બાંધવાના ઘંટોવડે, ચીરાઈ ગયેલી ચિત્રવિચિત્ર ઝુલોવડે, અફભુત સ્વરવાળા હાથીઓને ગળે બાંધવાના કંઠાઓવડે, સોનેરી તંગોવડે, અનેક પ્રકારનાં કપાઈ ગયેલાં યંત્રોવડે, સુવર્ણથી રસેલાં તોમરોવડે, ધૂળથી ભૂખરાં પડી ગયેલાં, સોનેરી ઘોડાઓનાં છાતીએ બાંધવાનાં કવચોવડે, ઘોડેસ્તારોના બાણબંધસહિત કપાઈ ગયેલા અને હાથમાં રહેલા તીક્ષ્ણ ચક્રચક્રિત ભાલાઓવડે, પ્રકાશિત બન્ને તરફ ધારવાળી તરવારોવડે, આમતેમ વીખરાઈને પડેલી તરેહ તરેહની પાઘડીઓવડે, સુવર્ણથી સુશોભિત જણાતી બાણોની વિચિત્ર વૃદ્ધિવડે, રંકુમૃગના ચામડાની

ખનાવેલી ઘોડાઓપર પાથરવાની તૂટેલી જુલો-
વડે, મહાકિંમતી રાજાઓના તરેહ તરેહના
સુકુટો, છિન્નભિન્ન થયેલાં છત્રો, ચામરો
અને પંખાઓવડે; તેમજ હે મહારાજ ! કમળ
અને ચંદ્રસમાન કાંતિવાળાં તથા સુંદર કુંડ-
ળોને ધારણ કરનારાં, સફાઈદાર દાદીમુછાવાળાં
ચોદાઓનાં અલંકૃત મુખોવડે અને ભાંગી તૂટી
ગયેલાં સુવર્ણનાં ઉન્નત કુંડળોવડે (છવાયેલી)
રણભૂમિ, ગ્રહો અને નક્ષત્રોથી ચિત્રવિચિત્ર
થયેલા આકાશની પેઠે દેખાતી હતી. હે ભારત !
એ પ્રમાણે તમારાં અને પાંડવોનાં બન્ને સૈન્યનો
સામસામે યુદ્ધ કરવાથી કચ્ચર ઘાણ વળી ગયો
હતો. એ સંગ્રામમાં કેટલાએક ચોદાઓ
થાકીને લોથપોથ થઈ ગયા હતા, કેટલાએક
નાસી છૂટયા હતા અને કેટલાએક માર્યા ગયા
હતા; ૧૭,૭૮ એટલામાં રાત્રિ થઈ ગઈ જેથી
અમે કોઈ લડવૈયાને જોઈ શકતા ન હતા. પછી
કૌરવોએ અને પાંડવોએ પણ પોતપોતાનાં સૈ-
ન્યોને પાછાં વાળ્યાં. ૭૯ જ્યારે મહાભયનક
એવો રૌદ્ર રાત્રિનો આરંભ થઈ ચૂક્યો, ત્યારે
કૌરવો અને પાંડવો, પોતાનાં સૈન્યોને પાછાં
વાળી લઈ યોગ્ય સમયે પોતાની છાવણીમાં જ-
ઈને વિશ્રાંતિ લેવા લાગ્યા. ૮૦

ઇતિ શ્રીમહાં ભીષ્મં ભીષ્મવધપર્વમાં
“આઠમા દિવસનું યુદ્ધ” એ વિષયનો
અધ્યાય ૯૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૯૭ મો દુર્યોધનની ચિંતા-અને ભીષ્મ પ્રત્યે પ્રાર્થના

॥ સંજય ઉવાચ ॥

તતો દુર્પાન્વનો રાજા શકુનિશ્ચાપિ સૌભલઃ ।
દુઃશાસનશ્ચ ત્રસ્તે સુતપુત્રશ્ચદુર્જયઃ ॥૧॥

સંજયે કહ્યું:—ત્યારપછી હે મહારાજ !
એ રાત્રિમાં રાજા દુર્યોધન, સુબલપુત્ર શકુનિ,
તમારો પુત્ર દુઃશાસન અને દુર્જય સુતપુત્ર
કહ્યું એ ચારેય જણા, એકઠા મળીને આ પ્ર-
માણે વિચાર કરવા લાગ્યા કે:—“આ યુદ્ધમાં

પાંડવોને તેમના અનુયાયીઓસહિત કેવી રીતે
જીતવા. ” ૧, ૨ રાજા દુર્યોધન, પોતાના સર્વ
મંત્રીઓને તથા મહાબળવાન કણ્વ અને શ-
કુનિને તો ખાસ સંખોધીને આ પ્રમાણે ક-
હેવા લાગ્યો:—“દ્રોણાચાર્ય, ભીષ્મ, કૃપાચાર્ય,
શલ્ય અને ભૂરિશ્રવા—એ મહાન ચોદા-
ઓ, આ યુદ્ધમાં કયા કારણથી પાંડવો-
નો ખાધ નથી કરી શકતા, એ કારણ મને
જાણવામાં આવતું નથી. ૪ પાંડવોનો નાશ થતો
નથી અને તેઓ મારા સૈન્યનો નાશ કર્યો જાય
છે, એથી હે કણ્વ ! મારાં સૈન્ય અને શસ્ત્રોમાં
ખોટ પડતી જાય છે. ૫ દેવોથી પણ ન મારી
શકાય તેવા શૂરા પાંડવોએ મને હરાવી દીધો છે;
તો હવે મને સંશય થાય છે કે, હું તેઓની
સાથે કેવી રીતે યુદ્ધ કરી શકીશ ? ” ૬ આવી
રીતનું દુર્યોધનનું વચન સાંભળી, હે મહારાજ !
સૂતપુત્ર કણ્વે એ રાજાને આ પ્રમાણે કહ્યું.

કણ્વે કહ્યું:—“હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા દુર્યોધન!
તમે શોક ન કરો. હું તમારું પ્રિય કરીશ. શાંત-
નુકુમાર ભીષ્મને એકદમ આ રણસંગ્રામમાંથી
ખસવા દો. હે ભારત ! આ યુદ્ધમાં ગંગાપુત્ર
ભીષ્મ, જ્યારે શસ્ત્રોનો ત્યાગ કરશે ત્યારે હું
એ ભીષ્મના દેખતાં પાંડવોનો અને સર્વ
સોમકોનો નાશ કરીશ, એ હું તમારી પાસે
સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરી કહું છું. ૭-૮

ભીષ્મપિતામહ હમેશાં પાંડવોપર દયા
રાખે છે અને એ મહારથી પાંડવોને યુદ્ધમાં
જીતવામાટે, પિતામહ અશક્ત પણ છે. ૧૦
વળી ભીષ્મપિતામહ, રણસંગ્રામમાં અભિમાન
ધરાવનાર છે તથા તેમને હમેશાં યુદ્ધ કર્યા ક-
રવું એ ઘણું પ્રિય લાગે છે; તેથી હે તાત !
સાથે એકઠા થયેલા પાંડવોને યુદ્ધમાં કેવી રીતે
જીતી શકાશે ? ૧૧ માટે હે ભારત ! તમે અ-
હીથી એકદમ ભીષ્મના તંબુપ્રત્યે જાઓ અને
એ વૃદ્ધગુરુ ભીષ્મને સમજાવીને તેમની પાસેથી
શસ્ત્રો છોડાવી દો. ૧૨ હે રાજા ! જ્યારે ભીષ્મ
શસ્ત્રોનો ત્યાગ કરશે ત્યારે હું એકલોજ મિત્રો,
અનુયાયીઓ અને ખાંધવોસહિત પાંડવોનો
નાશ કરી નાખીશ, એ તમે જાણો. ” ૧૩

કહ્યું જ્યારે આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે તમારો પુત્ર દુર્યોધન, પોતાના ભાઈ દુઃશાસનને આ વચન કહેવા લાગ્યો:-“૧૪” હે દુઃશાસન ! મારી પાછળ ચાલનારે સર્વ સન્ય જેમ સજ્જ થઈ રહે તેમ તમે જલદી તૈયારી કરો.”^{૧૫} આવી રીતે દુઃશાસનને કહી રહ્યા પછી રાજા દુર્યોધન કહ્યું પ્રત્યે બોલ્યો:-“ હે શત્રુદમન કહ્યું ! મનુષ્યશ્રેષ્ઠ ભીષ્મપિતામહની સંમતિ લઈને હું એકદમ તમારી પાસે આવું છું. જ્યારે ભીષ્મ રણસંઘર્ષમાંથી ખસી જાય, ત્યારે તમે યુદ્ધમાં આપણા શત્રુઓના સંહાર કરજો.”^{૧૬, ૧૭} હે રાજન ! આમ કહ્યાપછી તમારો પુત્ર દુર્યોધન, જેમ દેવોની સાથે ઈંદ્ર નીકળે તેમ, પોતાના ભાઈઓસહિત ત્યાંથી નીકળી પડ્યો.^{૧૮} રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ અને વ્યાઘ્રસમાન પરાક્રમવાળા દુર્યોધનને તેના ભાઈ દુઃશાસને એકદમ ઘોડાપર ચઢાવી દીધો.^{૧૯}

હે મહારાજ ! બાબુબંધ, સુકુટ અને હાથના અલંકારોને ધારણ કરનાર દુર્યોધન, જ્યારે રસ્તામાં ચાલતો હતો ત્યારે ઘણા શોભાયમાન દેખાતો હતો.^{૨૦} હે રાજા ! મજાકનાં ફલસમાન રંગવાળાં તથા સુવર્ણસમાન જણાતાં કેસરીઆં સુગંધીશ્રેષ્ઠ ચંદનથી લેપાયેલો, નિર્ભજ વસ્ત્રોને ધારણ કરનારો તથા સિંહસમાન વિલાસી ગતિવાળો દુર્યોધન, આકાશમાં ગતિ કરનાર, તેજસ્વી સૂર્યસમાન શોભતો હતો.^{૨૧, ૨૨} ભીષ્મના તંબુ તરફ જતા એ નરવ્યાઘ્રની પાછળ પાછળ સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ મોટાં ધનુષ્યોવાળા ચોદાઓ પણ જતા હતા.^{૨૩} એ વેળા મહા ધનુર્ધર એવા તેના ભાઈઓ પણ કેટલાએક ઘોડાઓપર બેસીને, કેટલાએક હાથીપર બેસીને અને બીજા કેટલાએક રથોપર બેસીને, દેવો જેમ ઈંદ્રને વીંટાઈ વળે તેમ, તેની ચારેબાજુ વીંટાઈ જતા હતા. વળી જેમ સ્વર્ગમાં ઈંદ્રનું રક્ષણ કરવામાટે દેવતાઓ એકત્ર થાય છે તેમ, રાજા દુર્યોધનનું રક્ષણ કરવામાટે હાથમાં હથિયારો લઈ લઈને તેના મિત્રો પણ એકત્ર થઈ પ્રકટ થયા હતા. આવી રીતે પોતાના ભાઈઓના પરિવારવાળો તથા મિત્રોએ આગળ પાછળ અનુસરતો

અને કૌરવોવડે પૂજતો કૌરવોના મહાજનવાન રાજા, ગંગાપુત્ર યશસ્વી ભીષ્મપિતામહના તંબુ તરફ જઈ રહ્યો હતો.^{૨૪-૨૭} એ સમયે હાથીની સુંઠસરખા, સર્વ શત્રુઓને નાશ કરનારા, શસ્ત્રોની શિક્ષામાં કેળવાયેલા, પોતાના જમણા હાથને ઉંચો કરીને ચારે દિશાઓમાં પોતાની તરફ ઉંચા કરાયેલા લોકોના નમસ્કારોને ગ્રહણ કરતો એ દુર્યોધન, અનેક પ્રકારના દેશોમાં વસવાવાળા લોકોની પોતાના ગુણગાનસંખંધી મીઠી વાણી સાંભળતો હતો.^{૨૮, ૨૯} વળી મહાન યશવાળો તથા સર્વ લોકોનો ચક્રવર્તી રાજા દુર્યોધન, એ વખતે ભાટચારણોથી સ્તુતિ કરાતો હતો અને પોતે પણ તેઓનો આદરસત્કાર કરી માન આપતો હતો.^{૩૦} સુગંધી તેલથી ભરેલી સોનાની સળગતી મશાલો હાથમાં લઈને, કેટલાયે અનુચરો તે મહારાજની ચારેબાજુ વીંટાઈ વળ્યા હતા.^{૩૧} સુવર્ણની એ જળતી મશાલોથી ચારેબાજુ વીંટાયેલો રાજા દુર્યોધન, દેહીપ્યમાન એવા મહાન ગ્રહોથી ચારેબાજુ વીંટાયેલા પ્રકાશિત ચંદ્રમાસમાન શોભતો હતો.^{૩૨} (દુર્યોધન રાજા જતો હતો તે વખતે) સોનેરી પાઘડીઓને ધારણ કરનારા તથા હાથમાં છડી અને ઝર્જર વાજાને લઈ ઉભેલા ચોપદારો, ધીમે ધીમે ચારેબાજુ માણસોને ખસેડી રહ્યા હતા.^{૩૩} આવી રીતે કાઠમાઠથી જતો રાજા દુર્યોધન, ભીષ્મપિતામહના સુંદર તંબુ પાસે આવી પહોંચ્યો. ત્યાં આવતાંવેંતજ પોતાના ઘોડા ઉપરથી ઉતરી પડી પિતામહ ભીષ્મ પાસે જઈને તેણે તેમને પ્રણામ કર્યા અને પોતે સુંદર વસ્ત્રથી બિછાવેલાં સુવર્ણનાં સર્વતોલક્ર નામનાં ઉત્તમ આસનપર બેઠો અને પછી હાથ જોડી આંખમાં આંસુ લાવી, ગળગળે અવાજે આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:-“હે શત્રુસંહારક પિતામહ ! આ યુદ્ધમાં અમે તમારો આશ્રય કર્યો છે, જેથી ઈંદ્રસહિત દેવો અથવા અસુરોને પણ જીતવામાટે ઉત્સાહ ધરાવીએ છીએ; તો વીર પાંડવોને તેમના મિત્રો, અનુયાયીઓ અને બાંધવોસહિત જીતીએ એમાં શી નવાઈ છે ?^{૩૪, ૩૭} માટે હે પ્રભો ! હે પિતામહ ! તમે મારાપર કૃપા કરવા યોગ્ય છો અને ઈંદ્ર

દાનવોનો સંહાર કર્યો હતો તેમ વીર પાંડવોનો તમે નાશ કરો.^{૩૮} હે ભારત ! હે મહારાજ ! “હું સર્વ સોમકોને, કેકયસહિત પંચાળોને તથા કર્ણોને મારી નાખીશ” એ પૂર્વે કહેલાં વચનોને હવે સત્ય કરો; અને તમારી સામે આવેલા પાંડવોને તથા મહાધનુર્ધર સોમકોને હણી નાખી, સત્યવચની થાઓ.^{૩૯, ૪૦} હે રાજન ! હે પ્રભો ! પાંડવોપરની દયાથી, મારા તરફના દ્રેષથી અથવા મારા મંદભાગ્યથી તમે પાંડવોની રક્ષા કરો છો (એમ મને લાગે છે);^{૪૧} તોપછી રણસંગ્રામને શોભાવનાર કર્ણને યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા આપો, જેથી તે કર્ણજ આ યુદ્ધમાં પાંડવોને તથા તેમના મિત્રો, અનુયાયીઓ અને આંધવોને જીતશે.” હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજ ! તમારો પુત્ર રાજ દુર્યોધન આ પ્રમાણે સત્યપરાક્રમી લીભપિતામહને કહ્યા પછી કંઈ પણ બોલ્યો નહિ-અર્થાત્ મૌન ધારણ કરી બેસી રહ્યો.^{૪૩}

ઇતિ શ્રીમહાભીષ્મ લીભવધર્મવાં
“લીભપ્રતિ દુર્યોધનનાં વાક્ય” એ વિષ-
યનો અધ્યાય ૯૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૯૮ મો દુર્યોધનપ્રત્યે લીભવચન

॥ સંજય ઉવાચ ॥

વાક્સલ્યૈસ્તવ પુત્રેણ સોતિવિદ્ધો મહામનાઃ ।
દુઃશેન મહાવિદ્ધો નોવાચાપ્રિયમન્વપિ હતા ॥ ૧

સંજયે કહ્યું:-તમારા પુત્રનાં વચનબાણ-
થી અત્યંત વિધાયેલા ઉદાર મનવાળા ભીષ્મ
પિતામહને ઘણું દુઃખ લાગ્યું; પણ તેમણે લગાર
પણ અપ્રિય વચન કહ્યું નહિ.^૧ વાણીરૂપ તીક્ષ્ણ
બાણથી પીડિત થયેલા અને દુઃખ તથા ક્રોધથી
શુક્ત થયેલા પિતામહે, સર્પની પેઠે નિઃશ્વાસ
નાખી લાંબા કાળસુધી વિચાર કર્યો;^૨ અને પછી
હે ભારત ! આંખ ઉઘાડીને બાણે દેવ, અસુર અને
ગંધર્વસહિત આખા જગતને ક્રોધથી બાળી
નાખશે કે શું, તેમ લોકના સ્વભાવ બહુવાવાળા-
ઓમાં શ્રેષ્ઠ ભીષ્મપિતામહે, તમારા પુત્રને સા-
મપૂર્ણક આ વચન કહ્યું:-“હે દુર્યોધન ! તું શા

માટે મને વચનબાણથી વિધી નાખે છે?^{૩, ૪} હું
યથાશક્તિ યુદ્ધમાં જોડાયો છું, હમેશાં તારૂં પ્રિય
કરું છું અને તારૂં જ પ્રિય કરવામાટે મારા પ્રા-
ણોની આહુતિ આપવા તૈયાર થયો છું;^૫ પરંતુ
શરવીર અર્જુનને યુદ્ધમાં ઇંદ્રનો પણ પરાજય ક-
રીને આંડવવનમાં અગ્નિને તૃપ્ત કર્યો, તેજ તેના
અજિતપણા માટે સંપૂર્ણ પ્રમાણ છે.^૬ હે મહા-
બાહો ! જ્યારે ગંધર્વોએ તારૂં જોરબળથી
હરણ કર્યું હતું, ત્યારે અર્જુનને તને છોડાવ્યો
હતો, તે પણ તેના વિજયનું પૂરતું પ્રમાણ છે.^૭
એ સમયે હે પ્રભો ! તારા શૂરા ભાઈઓ તથા સૂ-
તપુત્ર કર્ણ પણ પલાયન થઈ ગયા હતા, એ પણ
તેને માટે પૂરતું પ્રમાણ છે;^૮ તેમજ તે સમયે
વિરાટનગરમાં આપણા બધાની સાથે તે એકલો-
જ અર્જુન લડવામાટે આવ્યો હતો, તે પણ
તેના અજિતપણામાં એક સંપૂર્ણ પ્રમાણ છે.^૯
વળી એ સમયે યુદ્ધમાં ક્રોધાયમાન થયેલા મને
તથા દ્રોણાચાર્યને પણ જીતીને અમારા બધાનાં
કપડાં તે ઉતારી ગયો હતો, એ પણ પૂરેપૂરું પ્રમાણ
છે.^{૧૦} વળી ગાયોના હરણસમયે મહાધનુર્ધર
અશ્વત્થામા તથા કૃપાચાર્યને પણ તેણે જીત્યા
હતા, એ પણ સંપૂર્ણ પ્રમાણ છે.^{૧૧} વળી એ
સમયે સદા પૌરુષનું અભિમાન કરનાર કર્ણને
પણ પરાજય કરી, તેનાં વસ્ત્રો ઉતારાકુમારીને ર-
મવાની પૂતળીમાટે તેણે આપ્યાં હતાં, એ પણ
પૂરતું પ્રમાણ છે.^{૧૨} વળી યુદ્ધમાં ઇંદ્રથી પણ ન
જીતી શકાય તેવા નિવાતકવચ દાનવને પણ
અર્જુનને રણમાં જીત્યો છે, એ પણ તેના અજેય-
પણાની પૂરેપૂરી નિશાની છે.^{૧૩} જગતનું રક્ષણ
કરનાર, શંખ, ચક્ર અને ગદાને ધારણ કરનાર,
અનંત શક્તિવાળા, સ્પષ્ટિનો સંહાર કરનારા,
સર્વના ઇન્દ્ર, દેવના પણ દેવ, સનાતન પરમા-
ત્મા વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન જે પાંડવોનું ર-
ક્ષણ કરનારા છે, તેઓને યુદ્ધમાં કોણ જીતનાર
છે?^{૧૪, ૧૫} હે રાજન ! નારદ વગેરે મહાન ઋષિ-
ઓએ તને ઘણી વખત કહેલું છે; છતાં પણ
અજ્ઞાનને લીધે, હે દુર્યોધન ! તું વાચ્ય કે અવા-
ચ્ય સમજી શકતો નથી.^{૧૬} આ ગાંધારિના પુત્ર !
જેમ મૃત્યુવશ થયેલો માણસ, સર્વ વૃક્ષોને સુ-

વર્ષનાં દેખે છે, તેમ તું પણ બધું વિપરીતજ જુએ છે. ૧૭ તે હાથે કરીનેજ પાંડવો અને સંજયો સાથે મહાન વૈર કરેલું છે, તો હવે તેઓની સાથે તું યુદ્ધ કર અને પુરુષ થા; જેથી અમે પણ તારું પરાક્રમ જોઈએ તો ખરા. ૧૮ હે નરવ્યાધ ! હું તો શિખંડી સિવાયના સર્વ પાંચાળો અને સોમકોનો વધ કરીશ; ૧૯ અને જો આ યુદ્ધમાં તેઓ મને હણશે તો હું સ્વર્ગે જઈશ અથવા જો હું તેઓને હણીશ તો તને પ્રસન્ન કરીશ. ૨૦ પ્રથમ શિખંડી રાજા દ્રુપદને ઘેર સ્ત્રીતરીકેજ અવતર્યો હતો; પણ વરદાનના પ્રભાવથીજ પુરુષ થયો છે, પણ વાસ્તવિક રીતે તો એ શિખંડીની સ્ત્રી છે; ૨૧ માટે હે ભારત ! મારા પ્રાણ જશે તો પણ એ શિખંડીને તો હું નહિજ હણું; કારણ કે વિધાતાએ પ્રથમ સ્ત્રીતરીકે ઉત્પન્ન કરેલી એ શિખંડીનીજ છે. ૨૨ હે ગાંધારિપુત્ર દુર્યોધન ! તું સુખેથી સૂઈ જા. આવતીકાલે હું એવું મહાન યુદ્ધ કરીશ કે જેને લોકો આ પૃથ્વી રહેશે ત્યાં સુધી વખાણ્યા કરશે. ” ૨૩

હે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા ! તમારા પુત્રને પિતામહે એ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે તે પોતાના વૃદ્ધ ગુરુ ભીષ્મને પ્રણામ કરી પોતાના તંબુ તરફ ચાલી નીકળ્યો. ૨૪ શત્રુઓનો ક્ષય કરનાર રાજા દુર્યોધને પોતાના તંબુ પાસે આવીને સર્વ જનસમૂહને રજા આપી અને પોતે તંબુમાં પ્રવેશ કર્યો. ૨૫ હે રાજા ! પોતાના તંબુમાં પ્રવેશ કરી રાજા દુર્યોધને તે રાત્રિ નિર્ગમન કરી. રાત્રિના વીત્યા પછી સવાર થતાં ઉઠીને તેણે સર્વ રાજાઓને આજ્ઞા કરી કે, “સેનાને સંજ્ઞા કરો ! આજે ક્રોધાયમાન થયેલા ભીષ્મપિતામહ, સર્વ સોમકોનો યુદ્ધમાં સંહાર કરશે. ” ૨૬, ૨૭

હે રાજા ! દુર્યોધને રાત્રિમાં આવીને કરેલા બહુ બકવાદને, ભીષ્મપિતામહે પોતાના તિસ્કારરૂપ માન્યો હતો; ૨૮ જેથી પરાધીનપણાની નિંદા કરીને પરમ શોકાતુર બની જઈ શાંતનુકુમાર ભીષ્મ, આજના યુદ્ધમાં અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી ઘણા વખત સુધી વિચારમાં પડી રહ્યા હતા. ૨૯ ભીષ્મપિતામહના વિચાર

રને તેની ચેષ્ટાપરથી બાણી જઈ, હે મહારાજા ! દુર્યોધને દુઃશાસનને આજ્ઞા કરી કે:—૩૦ “ હે દુઃશાસન ! ભીષ્મનું રક્ષણ કરનારા રથોને સંજ્ઞા કરો તથા બાવીસ સૈન્યોને પણ પ્રમાણે હુકમ આપો. ૩૧ સૈન્યસહિત પાંડવોના નાશ તથા આખા રાજ્યની પ્રાપ્તિ એ બાબતમાં આપણે ઘણાં વર્ષોથી વિચાર કરતા હતા, તે સમય આજે આવી પહોંચ્યો છે; ૩૨ પણ અત્યારે ભીષ્મપિતામહનું રક્ષણ કરવું એજ આપણું મુખ્ય કાર્ય છે, કારણ કે એમનું રક્ષણ કરવાથી તે આપણને સહાયક થશે અને યુદ્ધમાં પાંડવો નાશ કરશે. ૩૩

શુદ્ધાત્મા પિતામહે મને કહ્યું છે કે:—“ હું શિખંડીનો વધ નહિ કરું; કારણ કે હે રાજા ! એ શિખંડી પૂર્વે સ્ત્રી હતો જેથી મારે રણસંગ્રામમાં એને તજવો જોઈએ. ૩૪ લોકો પણ જાણે છે કે, મેં પહેલાં મારા પિતાનું પ્રિય કરવા માટે મોટી સમૃદ્ધિવાળા રાજ્યનો તથા સ્ત્રીઓનો ત્યાગ કર્યો છે. હે રાજા ! એ કારણથી હું કોઈપણ સ્ત્રીને તથા પૂર્વભવમાં સ્ત્રી હોય તેવા પુરુષને પણ યુદ્ધમાં હણતો નથી અને આ હું તને સત્ય કહું છું કે, આ શિખંડી પૂર્વે સ્ત્રી હતો, એમ જો તે સાંભળ્યું હોય તો આગળ (ઉદ્યોગપર્વમાં) કહેલું છે કે, આ શિખંડી પૂર્વભવમાં શિખંડીની કન્યાતરીકે ઉત્પન્ન થયો હતો અને તે પુરુષ થઈને મારી સામે યુદ્ધ કરવા માટે આવશે; માટે તેની સામે હું કદી પણ બાણ નહિ છોડું. ૩૫-૩૮ એ સિવાયના જે જે ક્ષત્રિયો, પાંડવોનો જય ઇચ્છી મારી સામા લડવા માટે આવશે તેઓનો હું રણસંગ્રામમાં નાશ કરીશ. ” આ પ્રમાણે હે ભરતશ્રેષ્ઠ દુઃશાસન ! શાસ્ત્ર જાણનાર પિતામહે મને કહેલું છે, માટે સર્વ પ્રકારે ભીષ્મપિતામહનુંજ રક્ષણ કરવું, એમ હું માનું છું; ૩૯, ૪૦ કારણ કે અરક્ષિત સિંહને પણ વડે જેવું તુચ્છ પ્રાણી પણ મારી શકે છે, માટે આ યુદ્ધમાં શિખંડી જેવા વડેથી ભીષ્મસરખા સિંહનો આપણે નાશ કરાવવો નથી. ૪૧ આપણા મામા શકુનિ, શલ્ય, કૃપાચાર્ય, દ્રોણાચાર્ય અને વિવિંશતિ-વજેરે

મહારથીઓ સાવધ થઇને ભીષ્મનુંજ રક્ષણ કર્યા કરે; કારણકે ભીષ્મનું રક્ષણ થશે તો આપણો અવશ્ય વિજય થશે.”^{૪૨} આમ દુર્યોધનનું વચન સાંભળીને સર્વ મહારથીઓ અનેક રથો લઇને ચારેખાબુથી ભીષ્મને વીંટાઈ વળ્યા.^{૪૩} અને તમારા પુત્રો પણ પૃથ્વીને તથા આકાશને કંપાવી દેતા તથા પાંડવ યોદ્ધાઓને ખળભળાવી દેતા, ભીષ્મની ચારેખાબુ વીંટાઈ વળીને પ્રયાણ કરવા લાગ્યા.^{૪૪} સારી રીતે જોડેલા રથો અને હાથીઓને લઈને સંખ્યાબંધ કવચધારી મહારથીઓ, ભીષ્મને ચારે ખાબુથી ઘેરી લઈ ઉભા હતા.^{૪૫} જેમ પૂર્વકાળમાં દેવો અને અસુરોના યુદ્ધપ્રસંગે સર્વ દેવો વજ્રધારી ઇંદ્રનું રક્ષણ કરતા ઉભા રહ્યા હતા, તેમ તે સર્વ યોદ્ધાઓ મહારથી ભીષ્મનું રક્ષણ કરવામાટે ગોઠવાઈ ગયા હતા.^{૪૬} ત્યારપછી રાજા દુર્યોધને ફરીપણ પોતાના ભાઈને આ પ્રમાણે કહ્યું:—“યુધામન્યુ અર્જુનના ડાખા વિભાગનું રક્ષણ કરતો ઉભો છે તથા ઉત્તમૌજ અર્જુનના જમણા વિભાગનું રક્ષણ કરતો ઉભો છે. આવી રીતે એ બન્ને જણા અર્જુનના રક્ષક છે; અને અર્જુન શિખંડીનો રક્ષક થયેલો છે. આમ અર્જુનના રક્ષણ તળે રહેલો શિખંડી, આપણી બેદરકારીના લાભ લઈ, ભીષ્મને મારી ન બંધ તેમ, હે દુઃશાસન! તમે વ્યવસ્થા કરો.” આ પ્રમાણે દુર્યોધનનું વાક્ય સાંભળીને તમારા પુત્ર દુઃશાસને, ભીષ્મને આગળ કરી, સૈન્યસહિત પ્રયાણ કર્યું.

અનેક રથોથી વીંટાયેલા ભીષ્મને જોઈને રથીશ્રેષ્ઠ અર્જુન ધૃષ્ટદ્યુમ્નને કહેવા લાગ્યો:—“હે પાંચાલપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન! આજે નરવ્યાઘ્ર શિખંડીને ભીષ્મની આગળ ઉભો રાખો. હું તેના રક્ષકતરીકે રહીશ.”^{૪૭-૫૧}

ઈતિ શ્રીમહાભીષ્મભીષ્મવધપર્વમાં
“ભીષ્મદુર્યોધનસંવાદ” એ વિષયનો
અધ્યાય ૯૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૯૯ મો

નવમો દિવસ—વ્યૂહરચના

॥ સંજય ઉવાચ ॥

તતઃ શાંતનવો મીષ્મો નિર્યયૌ સ.સેનયા ।

વ્યૂહં ચાવ્યૂહત મહત્સર્વતો મદ્રમાત્મનઃ ॥૧॥

સંજયે કહ્યું:—પછી શાંતનુકુમાર ભીષ્મ સૈન્યસહિત આગળ નીકળ્યા. એ વેળા એમણે પોતાના સૈન્યનો સર્વતોભદ્ર નામનો મહાવ્યૂહ રચ્યો હતો.^૧ હે ભારત! કૃપાચાર્ય, કૃતવર્મા, મહારથી શૈલ્ય, શકુનિ, જયદ્રથરાજ, કંબોજનો રાજા સુદક્ષિણ અને તમારા પુત્રોસહિત ભીષ્મપિતામહ—એ બધા સર્વ સૈન્યોની આગળ થઈ વ્યૂહના મોખરામાં ઉભા રહ્યા;^{૨,૩} તેમજ હે રાજા! દ્રોણાચાર્ય, ભૂરિશ્રવા, શલ્ય અને ભગદત્ત—એ સર્વે દંશીલા યોદ્ધાઓ, એ વ્યૂહના જમણા પડખાનો આશ્રય કરી ઉભા રહ્યા હતા.^૪ અશ્વત્થામા, સોમદત્ત અને અવંતીના બન્ને મહારથી કુમારો—મોટી સેનાને સાથે રાખી એ વ્યૂહના ડાખા પડખાનું રક્ષણ કરતા હતા.^૫ હે મહારાજ! ત્રિગતયોદ્ધાઓથી વીંટાયેલો રાજા દુર્યોધન, વ્યૂહના મધ્યભાગમાં આવીને પાંડવો સામે ઉભો રહ્યો;^૬ તેમજ રથીશ્રેષ્ઠ અલંબુષ તથા મહારથી શ્રુતાયુષ—એ બન્ને દંશીલા યોદ્ધાઓ, સર્વ સૈન્યોની પાછળ ઉભા રહ્યા હતા.^૭ હે ભારત! એ પ્રમાણે વ્યૂહરચના કરીને સજ્જ થયેલા તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ, એ સમયે તપતા અગ્નિના સરખા દેખાતા હતા.^૮

ત્યારે પેલી તરફથી રાજા યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન, માદ્રીપુત્ર નકુલ અને સહદેવ કવચો ધારણ કરીને સર્વ સૈન્યોની વ્યૂહરચનામાં આગળના ભાગમાં ઉભા રહ્યા હતા; તેમજ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, વિરાટરાજ, મહારથી સાત્યકિ વગેરે શત્રુના સૈન્યનો નાશ કરનારા યોદ્ધાઓ પણ મોટી સેનાસહિત ત્યાં ઉભા હતા. શિખંડી, વિજય, રાક્ષસ ઘટોત્કચ, મહાબાહુ ચેકિતાન, વીર્યવાન કુંતિલોજ આદિ યોદ્ધાઓ, મોટી સેનાને સાથે લઈ અગ્રભાગમાંજ ઉભા રહ્યા હતા;^{૯-૧૨} અને વળી

મહાધનુર્ધર અભિમન્યુ, મહાબળવાન દ્રુપદ રાજા, મોટા ધનુષ્યવાળો યુધુધાન, પરાક્રમી યુધામન્યુ અને કેકય ભાઇઓ-એ કવચધારી યોદ્ધાઓ પણ યુદ્ધ કરવામાટે ગોઠવાઈ ગયા હતા. એ પ્રમાણે અતિદુર્જય એવો મહાન વ્યૂહ રચીને રણસંગ્રામમાં શરા પાંડવો પણ મનમાં દંશ રાખીને યુદ્ધ કરવામાટે સજ્જ થઇ ગયા.

એ વખતે હે રાજા! તમારા પક્ષના રાજાઓ, રણસંગ્રામ કરવામાટે સાવધ થઇને તથા પોતપોતાની સેનાને સાથે લઇને લીંબને આગળ કરીને પાંડવોસામે ધસવા લાગ્યા; તેમજ હે રાજા! સંગ્રામમાં વિજયની ઇચ્છા રાખનારા તથા લીંબ સામે યુદ્ધ કરવામાટે ઇચ્છા કરતા પાંડવો પણ લીમસેનને આગળ કરીને તમારા પક્ષના સૈન્યસામે ધસી આવ્યા. સિંહનાદો કરતા, કિલકિલ કરતા, શંખ, કકચ અને રણશીંગાંઓને ફેંકતા, ભેરી, મૃદંગ, ઢોલ અને પુષ્કર વગેરે વાજાંત્રોને વગાડતા અને ભયંકર શબ્દપૂર્વક ગર્જનાઓ કરતા પાંડવો યુદ્ધ કરવામાટે સામા આવ્યા. ત્યારે આપણા સૈનિકો પણ ભેરી, મૃદંગ, શંખ અને દુહાંભિના શબ્દથી તથા મોટા મોટા સિંહનાદોથી અને બીજા અનેક પ્રકારની ચોટાઓ કરીને સામેથી ગળવી મૂકતા તથા ત્વરાયુક્ત થયેલા જવા લાગ્યા. પછી એકદમ ક્રોધાયમાન થઇને અન્યોન્ય સામા દોડતા એ બંને પક્ષના યોદ્ધાઓનું મહાતુમુલ યુદ્ધ શરૂ થયું કે જેમાં તેઓ દૃઢ પ્રહાર કરવા મચી પડ્યા.

ઉપાતોનો કેખાવ

એ વેળા મોટા શબ્દપૂર્વક પૃથ્વી કંપવા લાગી, મહાભયંકર શબ્દ કરતાં પક્ષીઓ આમતેમ ભમવા લાગ્યાં, સતેજ ઉદય પામેલો સૂર્ય નિસ્તેજ થઈ ગયો, મહાન ભય પ્રાપ્ત થવાનો છે એમ સૂચવતો વાયુ તીક્ષ્ણ વાવા લાગ્યો. હે મહારાજા! વળી તે સમયે મહાન સંહારકાળ આવેલો છે, એમ જણાવતાં શિયાળવાં ભયંકર ખૂંચોથી શોર મકેર કરવા લાગ્યાં. હે રાજા! ત્યારે દિશાઓ સળગી ઉઠી, ધૂળનો વરસાદ પડવા લાગ્યો, લોહીના વરસાદ સાથે હાડકાંઓનો વરસાદ થવા લાગ્યો, રડતાં વાહનોની આંખોમાંથી અશ્રુધારા વહેવા

લાગી. વળી હે રાજા! હાથી ઘોડા, વગેરે પ્રાણીઓ મળભૂત કરવા લાગ્યાં. ભયંકર શબ્દથી ગર્જના કરતા મનુષ્યાહારી રાક્ષસોના છુપા શબ્દો થવા લાગ્યા. શિયાળવાં, ગીધડાં અને કાગડાંઓ રણભૂમિપર ચારેખાણુ ધૂમવા લાગ્યા; તેમજ હે રાજા! અનેક પ્રકારના શબ્દોથી અને મોટા તીક્ષ્ણ અવાજથી કૂતરાં રડવા લાગ્યાં. મહાન ભયને સૂચવતી ઉલ્કાઓ, સૂર્ય સામે અથડાઇને એકાએક પૃથ્વીપર પડવા લાગી.^{૧૩-૨૦} એ મહાન સંગ્રામમાં પાંડવો અને કૌરવોનાં મહાન સૈન્યો, પરસ્પરના શંખ અને મૃદંગોના શબ્દથી જેમ મોટા વંદોળીઆથી વન કંપે તેમ કંપી ઉડ્યાં હતાં.^{૨૧} રાજાઓ, હાથી અને ઘોડાથી ભરપૂર એવાં તથા અશુભ મુહૂર્તમાં સામસામાં આવી મળેલાં એ બંને પક્ષનાં સૈન્યોનો, મહાતોફાની વાયુથી ઉછળી રહેલા સમુદ્રોની પેટે તુમુલ શબ્દ થઈ રહ્યો હતો.^{૨૦}

ઇતિ શ્રીમહાભારત-લીંબ-લીંબવધપર્વમાં
“પરસ્પર વ્યૂહરચનાતું ઉત્પાતદર્શન”
એ વિષયનો અધ્યાય ૯૮ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૦ મો
નવમો દિવસ (ચાતુ)-વીર અભિમન્યુનો
ઝપાટો

॥ સંજય ઉવાચ ॥

અભિમન્યુ રથોદારઃ પિશંગેસ્તુરગોત્તમઃ ।

અમિદુદ્રાવ તેજસ્વી દુર્યોધનવલંમહત્ ॥૧॥

મહારથી અને તેજસ્વી અભિમન્યુ, પીળા રંગના ઉત્તમ ઘોડાઓવાળા રથમાં બેસીને દુર્યોધનના મહાન સૈન્ય સામે ધસી આવ્યો.^૧ હે કુરુનંદન! મેઘ જેમ જળધારા વરસાવે તેમ, ખાણોના વરસાદને વરસાવતા, ક્રોધાયમાન થયેલા શત્રુનાશન અભિમન્યુને એ રણસંગ્રામમાં શત્રોરૂપ લોહવાળા અક્ષય સેનાસાગરમાં પ્રવેશ કરતો તમારામાંના કોઇપણ યોદ્ધાઓ અટકાવી શક્યા નહિ.^{૨,૩} હે રાજા! એ રણમાં અભિમન્યુએ છોડેલાં શત્રુઓને નાશ કરનારાં તીક્ષ્ણ ખાણોએ, કેટલાએક શરા ક્ષત્રિયોને યમરાજને

બેર વિદાય કરી દીધા હતા.^૪ કોધાયમાન થયેલા અભિમન્યુએ, એ સંગ્રામમાં બળતી કાંતિવાળાં, સર્પસમાન ઝેરી અને કાળદંડસમાન ભયંકર એવાં બાણો છોડવા માંડ્યાં હતાં.^૫ તે અર્જુનપુત્ર રથીઓસહિત રથોને, ઘોડેસ્વારોસહિત ઘોડાઓને તથા માવતોસહિત હાથીઓને મારી તોડી પાડતો હતો.^૬ એ પ્રમાણે સુદમાં મહાન પરાક્રમને કરી રહેલા અભિમન્યુને બીજા પ્રસન્ન થયેલા રાજાએ માનપૂર્વક વખાણતા હતા.^૭ હે ભારત ! જેમ વાયુ રૂના ઢગલાને આકાશમાં ચારેબાજુ ઉરાડી મૂકે, તેમ સુભદ્રાકુમાર અભિમન્યુએ તે સૈન્યોને ચારે દિશામાં નસાડી મૂક્યાં.^૮ હે રાજા ! અભિમન્યુએ નસાડી મૂકેલાં તમારાં સૈન્યો, કાદવમાં ખુંચી ગયેલા હાથીની પેઠે, કોઇપણ પોતાના રક્ષકને પામી શક્યાં નહિ.^૯ હે પુરુષોત્તમ રાજા ! એ પ્રમાણે તમારાં સૈન્યોને હાંકી કાઢીને અભિમન્યુ, નિર્ધૂમ અગ્નિની પેઠે દેહીપ્યમાન થઇને ઉભો રહ્યો હતો.^{૧૦} કાળથી પ્રેરાયેલાં પતંગીઆં જેમ પ્રબલિત અગ્નિને સહન નથી કરી શકતાં, તેમ હે રાજા ! શત્રુનાશન અભિમન્યુને તમારા કોઇપણ ચોદાઓ સહન કરી શક્યા નહિ.^{૧૧} પાંડવોના સર્વ શત્રુઓને પ્રહાર કરતો મહારથી અભિમન્યુ, એ વેળા હાથમાં મોઢું ધનુષ્ય લઇને ઉભો હતો, તેથી તે વજ્રધારી ઇંદ્રસરખો દેખાતો હતો.^{૧૨} હે રાજા ! સોનેરી પીઠવાળું તથા ચારે દિશાઓમાં ફરતું અભિમન્યુનું ધનુષ્ય, વાદળમાં ઝબકતી વિજળી જેવું દેખાતું હતું.^{૧૩} પુષ્પોથી પ્રકુલિત થયેલાં વૃક્ષોવાળાં વનમાંથી જેમ ભમરાઓનાં ટોળેટોળાં નીકળે, તેમ અભિમન્યુના ધનુષ્યમાંથી પાણીદાર તીક્ષ્ણ બાણો રણભૂમિપર નીકળી આવતાં હતાં;^{૧૪} તેમજ મહાત્મા અભિમન્યુ, જ્યારે પોતાના સુવર્ણજીવિત રથમાં બેસીને રણભૂમિપર ઘુમતો હતો, ત્યારે ત્યાં રહેલા ચોદાઓને લગાર પણ અવકાશ દેખાતો નહોતો.^{૧૫} મહાધનુર્ધર અભિમન્યુ કૃપાચાર્ય, દ્રોણાચાર્ય, અશ્વત્થામા, યુદિષ્ઠિર અને જયદ્રથને મોહ પમાડી દઈ, ઘણી ઝડપથી અને સુંદર લાગે તેમ ધુમી રહ્યો હતો.^{૧૬}

હે ભારત ! તમારી સેનાનો નાશ કરી રહેલા અભિમન્યુના ધનુષ્યને તે વેળા અમે સૂર્યમંડળસમાન ગોળ વળેલુંજ માત્ર જોઈ શકતા હતા. આમ તપાવી રહેલા બળવાન અભિમન્યુને જોઇને ત્યાં રહેલા શરાક્ષત્રિયો, તેના પરાક્રમપરથી આ જગતમાં શું બે અર્જુન હશે, એમ માનવા લાગ્યા.^{૧૮} હે મહારાજ ! તે અભિમન્યુએ આમ આકુળ આકુળ કરી નાખેલી કૌરવોની સેના, મદમાતી સ્ત્રીની પેઠે જ્યાં ત્યાં ભમવા લાગી.^{૧૯} આવી રીતે એ મહાન સૈન્યને નસાડી મૂકીને તથા મહારથીઓને કંપાવી દઇને, પૂર્વે જેમ ઇંદ્રે મયદાનવને છતીને દેવોને પ્રસન્ન કર્યા હતા, તેમ અભિમન્યુએ પણ પોતાના મિત્રોને પ્રસન્ન કર્યા.^{૨૦} એ અભિમન્યુએ નસાડી મૂકેલાં તમારાં સૈન્યો, મેઘની ગર્જનાસમાન ભયંકર હાહાકાર કરી રહ્યાં હતાં.^{૨૧} હે ભારત ! પૂર્ણિમાને દિવસે વાયુના સપાટાથી ઉદ્ભવેલો સમુદ્રના શબ્દસમાન ઘોર એવા તે સૈન્યોના શબ્દને સાંભળીને રાજા દુર્યોધન રાક્ષસ અલંબુષને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:-“ હે મહાબાહો ! બાણે બીજા અર્જુનજ ન હોય તેવો આ અભિમન્યુ, વૃત્રાસુર દેવોની સેનાને નસાડી મૂકે તેમ, કોઇથી આપણી સેનાને નસાડી રહ્યા છે; માટે રાક્ષસોમાં શ્રેષ્ઠ અને સર્વ વિદ્યાના પારને પામેલા તમારાવિના તેનું બીજું એકે ઔપધ આ સંગ્રામમાં મને જોવામાં આવતું નથી; માટે તમે સત્વર જઇને એ વીર અભિમન્યુને સુદમાં હણી નાખો.^{૨૨-૨૫} ભીષ્મ, દ્રોણ વગેરે અમે બધા અર્જુનનો નાશ કરીશું.” આમ દુર્યોધને કહ્યું, ત્યારે બળવાન અને પ્રતાપી એવો તે રાક્ષસેન્દ્ર, તમારા પુત્રની આજ્ઞા થતાં તુરતજ સુદ કરવામાટે ચાલી નીકળ્યો અને વર્ષાઋતુના મેઘની પેઠે મોટા શબ્દથી ગર્જના કરવા લાગ્યો. હે રાજા ! એ રાક્ષસના મહાન શબ્દથી પાંડવોનું આખું સૈન્ય, વાયુથી બળભળેલા સમુદ્રની પેઠે ચારેબાજુથી બળભળી ઉઠ્યું. હે મહારાજ ! તેની ગર્જનાથી ભય પામેલા ઘણા ચોદાઓ પોતાના વહાલા પ્રાણોના ત્યાગ કરીને પૃથ્વીપર ઢળી પડ્યા;^{૨૬} ત્યારે અભિ-

મન્યુ તો ઉલટો આનંદમાં આવી જઈ, ખાણ-
સહિત ધનુષ્ય હાથમાં લઈ, બાણે રથની બેઠક-
પર નૃત્ય કરતો હોય તેમ જણાતો એ રાક્ષસ
સામે ધસી ગયો.^{૩૦} ત્યારપછી કોધાયમાન થ-
યેલા રાક્ષસે અભિમન્યુસામે યુદ્ધ કરવામાટે
આવીને તુરતજ તેની સેનાને નસાડી મૂકી.^{૩૧}
આમ વધ કરાતી એ પાંડવોની સેના તરફ, જેમ
પૂર્વે બલ નામનો દૈત્ય દેવસેના તરફ ચઢી
ગયો હતો, તેમ રાક્ષસ અલંબુષ ચઢી ગયો.^{૩૨}
હે રાજા! એ સમયે તે ભયંકર રાક્ષસથી નાશ
પામતાં પાંડવોના સૈન્યમાં ભારે ઘાણ વળીગયો.
ચોતાના પરાક્રમને બતાવતા રાક્ષસ અલંબુષે
હબરો બાણો મૂકી, પાંડવોની મહાસેનાને હાં-
કીજ કાઢી;^{૩૩} જેથી ભયંકર સ્વરૂપવાળા એ રા-
ક્ષસથી સંહારાતી પાંડવોની સેના, ભયથી નાસ-
ભાગ કરવા લાગી.^{૩૪} આવી રીતે એ રણમાં પાં-
ડવોની સેનાનો, જેમ વનમાં હાથી પક્ષિનીનો
કચ્ચરઘાણ વાળે તેમ, ઘાણ વાળી દધને એ રાક્ષસ
દ્રૌપદીના બળવાન પુત્રો સામે ધસ્યો.^{૩૫} ત્યારે
મહાધનુર્ધર તથા સખ્ત પ્રહાર કરનારા દ્રૌપદી-
ના પુત્રો પણ, જેમ સૂર્ય સામા પાંચ ગ્રહો ધસી
બચ તેમ એ રાક્ષસ સામા કોધથી ધસી ગયા;
અને જેમ ઘોર પ્રલયકાળે પાંચ ગ્રહો ચંદ્રમાને
પીડે, તેમ પરાક્રમી એવા દ્રૌપદીના પુત્રો પણ,
એ શ્રેષ્ઠ રાક્ષસને પીડવા લાગ્યા.^{૩૬} મહાબળવા-
ન પ્રતિવિધ્યે, કેવળ લોઢાનાંજ બનાવેલાં મહા-
વેગવાળાં પાણીદાર તીક્ષ્ણ બાણોવડે રાક્ષસને
ભેદી નાખ્યો.^{૩૭} એ બાણોથી તૂટી ગયેલા કવચ
વાળો રાક્ષસ, જેમ સૂર્યનાં કિરણોથી મિશ્ર
થયેલો મોટો મેઘ શોભે તેમ શોભતો હતો.^{૩૮}
વળી હે રાજા! શરીરમાં ઘોંચાઈ ગયેલાં
સોનેરી છેડાવાળાં બાણોથી બાણે બળતાં શિખ-
રોસહિત પર્વત હોય તેવા તે રાક્ષસ દેખા-
તો હતો.^{૩૯} ત્યારપછી એ પાંચેય બાઈઓ, રાક્ષ-
સેન્દ્ર અલંબુષને સુવર્ણભૂષિત તીક્ષ્ણ બાણોનો
પ્રહાર કરી વિંધવાજ મંડ્યા.^{૪૦} હે રાજા! કો-
પાયમાન થયેલા ભયંકર સર્પોથી જેમ વિંધાય,
તેમ તીક્ષ્ણ બાણોથી વિંધાઈ ગયેલો રાક્ષસ
અલંબુષ, મોટા સર્પની પેઠે કોપી ઉઠ્યો.^{૪૧} હે

રાજા! તે મહારથીઓએ અત્યંત વિંધી નાખેલો
અલંબુષ એક સુદૃઢકાળસુધીની દીર્ઘ મૂર્છાને
પામ્યો.^{૪૨} પછી એ મૂર્છામાંથી જાગત થઈ
કોધથી બમણા જુસ્સામાં આવી ગયેલા રાક્ષસે
તે મહારથીઓનાં ધનુષ્યો અને બાણોને કાપી
નાખ્યાં;^{૪૩} અને વળી રથની બેઠક પર નૃત્ય
કરતો હોય તેવા જણાતા મહારથી અલંબુષે,
હસતો હોય તે પ્રમાણે મોં મલકાવીને, તે પાંચે-
ય જણાને પાંચ પાંચ બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૪૪}
વળી પણ કોધાયમાન થયેલા બળવાન રાક્ષસે,
એકદમ ત્વરા કરીને એ મહાત્માઓના ઘોડા
અને સારથિઓને મારી નાખ્યા;^{૪૫} અને ફરી
પણ અત્યંત કોપાયમાન થયેલા એ રાક્ષસે, અ-
નેક પ્રકારનાં તીક્ષ્ણ બાણોનો પ્રહાર કરી તેઓ-
ને સેંકડો અને હબરો ઠેકાણે વિંધી નાખ્યા.^{૪૬}
એ પ્રમાણે તેઓને રથવિનાના કરી નાખીને તે
રાક્ષસ તે મહાધનુર્ધર દ્રૌપદીના પુત્રોને મારી
નાખવાની ઇચ્છાથી વેગપૂર્વક ધાવ્યો.^{૪૭} દુરાત્મા
રાક્ષસે તે દ્રૌપદીના પુત્રોને આમ પીડા પમાડે-
લા બેઈ, અર્જુનપુત્ર અભિમન્યુ તેની સામે
યુદ્ધ કરવામાટે દોડ્યો.^{૪૮} એ વેળા એ બન્નેનું
વૃત્રાસુર અને ઇંદ્રના જેવું યુદ્ધ ચાલુ થયું અને
તમારા તથા પાંડવોના સર્વે મહારથીઓ, એ
યુદ્ધને બેઈ રહ્યા હતા.^{૪૯} હે મહારાજ! કોધથી
પ્રદીપ્ત થયેલા તથા કોપથી લાલચોળ આંખોવા-
ળા એ બન્ને જણાઓ યુદ્ધમાં બ્યારે સામસામા
મળ્યા, ત્યારે માંહોમાંહે અન્યોન્યને પ્રલયકાળ-
ના અગ્નિસમાન દેખતા હતા. જેમ પૂર્વકાળમાં
દેવ અને અસુરોના યુદ્ધપ્રસંગે શંબરાસુર અને
ઇંદ્રનો મહાઘોર સમાગમ થયો હતો, તેમ
આ બન્ને જણાનો સમાગમ પણ અતિ કડવાં
પરિણામવાળો થયો.^{૫૦-૫૪}

ઇતિ શ્રીમહાભારત લીભવધ પર્વમાં
“અલંબુષાભિમન્યુસમાગમ” એ વિષય-
નો અધ્યાય ૧૦૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૧ મો નવમો દિવસ(ચાલુ)-અલંબુષ તથા અભિમન્યુની ઝપાઝપી

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

આર્જુનિ સમરે શૂરં વિનિમ્નન્તં મહારથાન ।

અલંબુષઃ કથં યુદ્ધે પ્રત્યયુષ્યત સંજય ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું:-હે સંજય ! એ યુદ્ધમાં મહારથીઓને પ્રહાર કરતા શરા અભિમન્યુ સામે રાક્ષસ અલંબુષે કેવી રીતે યુદ્ધ કર્યું? ^૧ તેમજ શત્રુ યોદ્ધાઓનો સંહાર કરનારા આ અભિમન્યુએ, અલંબુષ સામે કેવી રીતે યુદ્ધ કર્યું તે મને જે પ્રમાણે બન્યું હોય તે પ્રમાણે યથાર્થ કહી સંભળાવ. ^૨ વળી એ યુદ્ધમાં અર્જુનને મારાં સૈન્યોમાં શું કર્યું તથા રથીશ્રેષ્ઠ ભીમસેન, રાક્ષસ ઘટોત્કચ, નકુલ, સહદેવ અને મહારથી સાલ્યકિ, એ બધાએ પણ શું કર્યું, તે મને કહે. અરેખર હે સંજય ! તું બહુજ કુશળ છે. ^{૩-૪}

સંજયે કહ્યું:-હે રાજા ! રાક્ષસેન્દ્ર અલંબુષ તથા અભિમન્યુ વચ્ચે રૂવાં ઉભાં કરી નાખે તેવો જે સંગ્રામ થયો, તે હું તમને કહી સંભળાવું છું; ^૫ તેમજ અર્જુન, ભીમસેન, નકુલ અને સહદેવે એ રણસંગ્રામમાં જે પરાક્રમ કર્યું તે, અને ભીષ્મ, દ્રોણ વગેરે તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓએ નિર્ભય થઇને જે વિચિત્ર અને અદ્ભુત પરાક્રમ કર્યું, એ બધું હું તમને કહી સંભળાવું છું. ^{૬, ૭}

એ સંગ્રામમાં રાક્ષસ અલંબુષ, મોટા શબ્દથી ગર્જના કરીને તથા વારંવાર તડકીને મહારથી અભિમન્યુને “ ઉભો રહેજે, ઉભો રહેજે ” એમ કહીને વેગપૂર્વક તેની સામે ધસી ગયો. સિંહની પેઠે વારંવાર ગર્જના કરતો અભિમન્યુ પણ, પોતાના પિતાના કદા શત્રુ મહાધનુર્ધર અલંબુષસામે વેગપૂર્વક ધસી ગયો. પછી રથીશ્રેષ્ઠ એવા એ બન્ને નર અને રાક્ષસ, દેવ અને હાનવની પેઠે પોતપોતાના રથમાં બેસીને યુદ્ધ કરવામાટે ત્વરાપૂર્વક એકબીજાની સામા આવી ગયા. એ બન્ને જણામાં રાક્ષસશ્રેષ્ઠ માચાવી હતો અને અર્જુનપુત્ર દિવ્ય અસોને બા-

ણનારો હતો. ^{૮-૧૧} ત્યારપછી હે મહારાજ ! અભિમન્યુએ તીક્ષ્ણ એવાં ત્રણ બાણોથી રાક્ષસને વિંધી નાખ્યો અને ફરી પણ તેને બીજાં પાંચ બાણોનો પ્રહાર કર્યો. ^{૧૨} ત્યારે ક્રોધાયમાન થયેલા રાક્ષસે પણ જેમ કોઈ મહાન હાથીને અકુશોથી વિંધી નાખે તેમ, નવ બાણોવડે અભિમન્યુને છાતીમાં પ્રહાર કરી વિંધી નાખ્યો. ^{૧૩} વળી પણ હે ભારત ! બાણો મૂકવામાં ચાલાક તે રાક્ષસ એક હબ્બર બાણોવડે અર્જુનના પુત્રને કનડવા લાગ્યો; ^{૧૪} ત્યારે ક્રોધાયમાન થયેલા અભિમન્યુએ દૈઘર્વવાળાં નવ બાણોનો સખ્ત પ્રહાર કરી રાક્ષસેન્દ્ર અલંબુષને વિશાળ છાતીમાં ભેદી નાખ્યો. ^{૧૫} એ અભિમન્યુનાં તીક્ષ્ણ બાણો રાક્ષસેન્દ્રનાં મર્મસ્થાનોને ભેદી નાખીને એકદમ તેના શરીરમાં પેસી ગયાં અને સર્વ અંગોને ભેદી નાખવા લાગ્યાં. એ પ્રમાણે આખા શરીરમાં ધવાયેલો એ ઉત્તમ રાક્ષસ, ખીલેલાં બાખરાનાં વૃક્ષોથી છવાયેલા પર્વતની પેઠે શોભતો હતો; અને વળી સોનેરી અગ્નિભાગવાળાં એ બાણોને ધારણ કરતો તે મહાબળવાન રાક્ષસ, અગ્નિની જ્વાળાઓવાળા પર્વતની પેઠે શોભાયમાન જણાતો હતો. હે મહારાજ ! પછી ક્રોધાતુર થયેલા રાક્ષસે, ઈર્દ્રસમાન પરાક્રમવાળા અભિમન્યુને બાણોવડે છાંદીધો. કાળદંડસમાન તીક્ષ્ણ એવાં રાક્ષસે છાંડેલાં બાણો, અભિમન્યુને ભેદી નાખીને પૃથ્વીમાં પેસી જતાં હતાં; તેમજ અભિમન્યુએ મૂકેલાં સુવર્ણભૂષિત બાણો પણ રાક્ષસને વિંધી નાખીને પૃથ્વીમાં પ્રવેશી જતાં હતાં. પછી તો અભિમન્યુએ, મજબૂત ગાંઠાવાળાં બાણો મૂકી જેમ ઈર્દ્રે મયદાનવને યુદ્ધમાંથી વિમુખ કર્યો હતો, તેમ રાક્ષસ અલંબુષને યુદ્ધમાંથી વિમુખ કરી નાખ્યો. આવી રીતે પોતાના શત્રુવડે માર મરાતો તથા વિમુખ કરાયેલો રાક્ષસ અલંબુષ શત્રુઓને તપાવનારી તામસી મહામાયાને પ્રકટ કરવા લાગ્યો. પછી હે રાજા ! સર્વ સૈનિકો અધકારથી ઘેરાઈ ગયા અને પોતાના શત્રુને અથવા મિત્રને ભેદ શકતા ન હતા; તેમજ અભિમન્યુને પણ ભેદ શકતા ન હતા. ત્યારે આવું ઘોર સ્વરૂપવાળું અધાર્

જોઈને, કુરુનંદન અભિમન્યુએ, અતિ ઉચ્ચ એવા સૂર્યાસ્તને પ્રકટ કર્યું જેથી કરીને હે રાજા! આખા જગતમાં પ્રકાશ થઈ રહ્યો. ૧૯-૨૫ આવી રીતે દુરાત્મા રાક્ષસની એ માયાનો અભિમન્યુએ નાશ કર્યો અને મહાન વીર્યાવાળો નરોત્તમ અભિમન્યુ એકદમ ખીજવાઈ ગયો; તથા તે દૃઢ પર્વવાળાં બાણો મૂકી રાક્ષસને છાઈ દેવા લાગ્યો. વળી તે સર્વ અસ્ત્રોને બાણનાર અમેયાત્મા અભિમન્યુએ, રાક્ષસે પ્રયોગ કરેલી સર્વ માયાઓનો નાશ કરી નાખ્યો. આ પ્રમાણે હણાયેલી માયાવાળો તથા બાણો વડે માર મરતો રાક્ષસ અલંબુષ, પોતાના રથને પશુ ત્યાં ને ત્યાં છોડી દઈ, ભય પામીને ત્યાંથી નાસી ગયો. આવી રીતે કપટયુદ્ધ કરનાર રાક્ષસ અલંબુષને સત્વર છૂટીને, મહોન્મત્ત હાથી જેમ ખીલેલાં કમળવાળી પદ્મિનીનો કચ્ચરધાણુ કરી નાખે, તેમ અર્જુનનો પુત્ર અભિમન્યુ તમારા સૈન્યનો ઘાણુ વાળવા લાગ્યો. ૨૬-૩૦

ત્યારપછી અભિમન્યુએ ચારેબાણુ નસાડી મૂકેલા પોતાના સૈન્યને જોઈને શાંતનુકુમાર ભીષ્મે, બાણોની મહાન વૃષ્ટિ કરી, અભિમન્યુને ચારેબાણુથી ઘેરી લીધો; ૩૧ અને કૌરવપક્ષના ખીજા મહારથીઓ પણ તે બીર અભિમન્યુને ચારેબાણુથી ઘેરી લઈ અત્યંત ઘાયલ કરવા લાગ્યા; ૩૨ પણ પોતાના પિતાસમાન પરાક્રમવાળો, કૃષ્ણસમાન પરાક્રમ અને બળવાળો તથા સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો અભિમન્યુ, કૌરવપક્ષના સર્વ મહારથીઓ આગળ, પોતાના અમા કૃષ્ણ અને પિતા અર્જુન સરજુ અનેક પ્રકારનું પરાક્રમ કરવા લાગ્યો. ૩૩, ૩૪ જોજ સમયે પોતાના પુત્રને સહાય કરવા ઇચ્છતા કૌંધાતુર અર્જુન, ત્યાં આવીને તમારા સૈનિકોનો સંહાર કરવા માંડ્યો; ૩૫ જોટલે તમારા પિતા ભીષ્મપિતામહ, રાહુ જેમ સૂર્ય સામે આવે, તેમ અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવામાટે આવી પહોંચ્યા. ૩૬ હે રાજા! બ્યારે પિતામહ ભીષ્મ અર્જુનસામે યુદ્ધ કરવામાટે ધસી ગયા, ત્યારે તમારા સર્વ પુત્રો રથ, ગોડા અને હાથી સાથે તેની ચારેબાણુ વીંટાઈ વળીને ભીષ્મનું રક્ષણ કરવા લા-

ગ્યા; ૩૭ તેમજ હે રાજા! દંશવાળા પાંડવો પણ અર્જુનની ચોતરફ વીંટાઈ વળી યુદ્ધ કરવામાટે જોડાયા. ૩૮ પછી હે રાજા! કૃપાચાર્યે ભીષ્મની આગળ આવીને ઉભેલા અર્જુનને પચીસ બાણોનો પ્રહાર કર્યો; ૩૯ ત્યારે સિંહ જેમ હાથી સામે આવે તેમ, સાત્યકિ કૃપાચાર્ય સામે આવી ગયો અને અર્જુનનું પ્રિય કરવામાટે તેને તીક્ષ્ણ બાણોથી વિંધવા લાગ્યો. ૪૦ કૃપાચાર્ય પણ એકદમ કૌપાયમાન થઈ ગયા અને તેણે પણ એકદમ ઝડપથી પીંછાવાળાં નવ બાણો વડે સાત્યકિને છાતીમાં પ્રહાર કર્યો. ૪૧ પછી કૌંધાયમાન થયેલા સાત્યકિએ, ઘણાજ વેગથી પોતાનું ધનુષ્ય ખેંચીને કૃપાચાર્યનો નાશ કરી નાખે તેવું એક બાણ સાંધ્યું. ૪૨ ઇંદ્રના વજ્રસમાન કાંતિવાળા સાત્યકિના બાણને વેગપૂર્વક આવતું જોઈ, પરમ કૌપાયમાન થયેલા અશ્વત્થામાએ તેને વચમાંથીજ બે કકડા કરી છેદી નાખ્યું. ૪૩ આમ પોતાના બાણને વચમાંથી અશ્વત્થામાએ કાપી નાખેલું જોઈ, સાત્યકિએ કૃપાચાર્ય સામેનું યુદ્ધ છોડી દીધું અને આકાશમાં રાહુ જેમ ચંદ્રસામે ધસે તેમ તે અશ્વત્થામા સામે ધસી ગયો. ૪૪ હે ભારત! પોતાની સામે લડવા આવેલા સાત્યકિનું અશ્વત્થામાએ ધનુષ્ય કાપી નાખ્યું અને કપાયેલા ધનુષ્યવાળા તેને બાણોનો પ્રહાર કરવા માંડ્યો. ૪૫ ત્યારે સાત્યકિએ, મુદ્દરૂપ ભાર ઉપાડવામાં સામર્થ્યવાળું એવું ખીજું ધનુષ્ય ઉઠાવ્યું; અને હે મહારાજા! સાઠ બાણો મૂકી, અશ્વત્થામાની છાતીમાં અને બન્ને બાહુઓમાં પ્રહાર કર્યો. ૪૬ ત્યારે એ બાણોના પ્રહારથી વિંધાયેલો અને સખત પીડા પામેલો અશ્વત્થામા, ખલ્લના દાંડાનો ટેકો લઈ રથની બેઠક પર બેસી ગયો અને મુદ્દતકાળ સુધી બેભાન થઈ ગયો. ૪૭ ત્યારપછી પાછો ભાનમાં આવીને પ્રતાપી અશ્વત્થામાએ ક્રોધ કરી સાત્યકિને નારાયણાણુનો પ્રહાર કર્યો. ૪૮ એ નારાયણાણુ સાત્યકિને વિંધી નાખીને, વસંતઋતુમાં સર્પનું બચ્ચું જેમ ફરમાં પેસી જાય, તેમ પૃથ્વીમાં પેસી ગયું. ૪૯ વળી ખીજા ભદ્રલાણુથી અશ્વત્થામાએ સાત્યકિની શ્રેષ્ઠ ખલ્લને ઉઠાડી લીધી

અને પોતે સિંહની પેઠે ગર્જના કરવા લાગ્યો; ^{૧૦} અને વળી પણ હે ભારત ! વર્ષાઋતુમાં મેઘમંડળ જેમ સૂર્યને ઢાંકી દે છે, તેમ તે અશ્વત્થામાએ અનેક ઘોર બાણો મૂકી સાત્યકિને ઢાંકી જ દીધો. ^{૧૧} હે મહારાજ ! ત્યારે સાત્યકિએ પણ એ બધાં બાણોનો નાશ કરી નાખી, અનેક પ્રકારનાં બાણોનો સમૂહ છોડી, અશ્વત્થામાને છાંઈ દીધો; ^{૧૨} અને મેઘમંડળથી મુક્ત થયેલા સૂર્યની પેઠે, શત્રુસંહારક સાત્યકિએ, અશ્વત્થામાને સંતાપ પમાડવા માંડ્યો. ^{૧૩} તથા બીજાં એક હબાર બાણો મૂકી તેણે અશ્વત્થામાને ઢાંકી દીધો અને મહાબળવાન એવો તે સાત્યકિ ગર્જના કરવા લાગ્યો. ^{૧૪} રાહુ જેમ ચંદ્રમાને આસ કરે છે, તેમ પોતાના પુત્રને સાત્યકિએ ઘસ્ટ કરેલો જોઈ, પ્રતાપી દ્રોણાચાર્ય તેની સામા ધસી આવ્યા. ^{૧૫} હે રાજન ! સાત્યકિએ પીડા પમાડેલા પોતાના પુત્રનું રક્ષણ કરવા ઇચ્છતા દ્રોણાચાર્ય, એ રણસંગ્રામમાં સાત્યકિને બાણોવડે વિધવા લાગ્યા; ^{૧૬} ત્યારે સાત્યકિએ પણ ગુરુપુત્ર અશ્વત્થામાનો ત્યાગ કરી, મહારથી દ્રોણાચાર્યને કેવળ લોહાનાં બનાવેલાં વીસ બાણોથી પ્રહાર કર્યો. એટલામાં તો શત્રુને તપાવનારો અમેયાત્મા મહારથી અર્જુન, ક્રોધાયમાન થઈને આચાર્ય સામે ધસી આવ્યો. ^{૧૭} પછી હે મહારાજ ! આકાશમાં જેમ શુક અને ળુધનો સમાગમ થાય, તેમ અર્જુન અને દ્રોણાચાર્યનો એ રણભૂમિપર સમાગમ થયો. ^{૧૮}

હતિ શ્રીમહાભીષમ ભીષમવધપર્વમાં
'અસંબુધાભિમન્યુ યુદ્ધ' એ વિષયનો
અધ્યાય ૧૦૧ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૨ મો

લીમનું પરાક્રમ

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

કયં દ્રોણે મહેષ્વાસઃ પાંડવશ્ચ ધનંજયઃ ।

સમોયત્તરણે ચતૌ તાવુભૌ પુરુષર્ષભૌ ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું:—મહાધનુર્ધર દ્રોણાચાર્ય અને અર્જુન એ બન્ને પુરુષશ્રેષ્ઠો, રણસંગ્રામ કરવામાટે કેવી રીતે સજ્જ થયા ?^૧ બુદ્ધિ-

માન દ્રોણાચાર્યને અર્જુન હમેશાં પ્રિય હતો, તેમજ હે સંજય ! અર્જુનને પણ પોતાના ગુરુ દ્રોણાચાર્ય અત્યંત પ્રિય હતા; ^૨ તો પછી સિંહની પેઠે ઉત્કટ થયેલા એ બન્ને મહારથીઓ—દ્રોણાચાર્ય અને અર્જુન, હર્ષમાં આવી જઈને યુદ્ધ કરવામાટે સામસામા કેવી રીતે સજ્જ થયા ? તે મને કહે. ^૩

સંજયે કહ્યું:—યુદ્ધ કરવાના સમયે દ્રોણાચાર્ય, અર્જુનને પોતાનો પ્રિય જાણતા ન હતા; તેમજ અર્જુન પણ પોતાના ક્ષત્રિયધર્મને માન આપીને આચાર્યને પ્રિય ગણતો ન હતો. ^૪ હે રાજન ! યુદ્ધમાં ક્ષત્રિયો પરસ્પરને છોડતાજ નથી. તેઓ તો પિતા અથવા પોતાના સગા ભાઈઓ જોડે પણ મર્યાદા રાખ્યાસિવાય યુદ્ધ કરે છે. ^૫

હે ભારત ! એ સંગ્રામમાં અર્જુનને દ્રોણાચાર્યને ત્રણ બાણોનો પ્રહાર કર્યો; પણ અર્જુનના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં એ બાણોને આચાર્યે તો ગણકાર્યાંજ નહિ. ^૬ ત્યારે અર્જુનને ફરીથી બાણોની વૃષ્ટિ કરીને દ્રોણને રણમાં ઢાંકી જ દીધા. એટલે પછી વનમાં જેમ અગ્નિ પ્રજ્વલિત થાય, તેમ દ્રોણાચાર્ય ક્રોધથી પ્રજ્વલિત થઈ ગયા; ^૭ અને હે રાજેન્દ્ર ! નમેલાં પર્વવાળાં બાણોવડે તેણે અર્જુનને તત્કાળ રણભૂમિપર ઢાંકી દીધો. ^૮ આમ એ બન્નેનું યુદ્ધ ચાલતું હતું તે સમયે રાજા દુર્યોધને, એ યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્યને પડખે રહીને તેમનું રક્ષણ કરવામાટે સુશર્માને આજ્ઞા કરી. ^૯ ત્યારે ત્રિગર્તરાજ સુશર્મા પણ, ક્રોધાયમાન થઈ તથા પોતાના ધનુષ્યને અત્યંત લાંબું ખેંચીને, લોહાનાં મુખવાળાં બાણોવડે, અર્જુનને એ યુદ્ધમાં છાંઈ દેવા મંડ્યો. ^{૧૦} હે મહારાજ ! એ વેળા તે બન્ને જણોએ મૂકેલાં બાણો, શરદ્ઋતુમાં આકાશમાં ઉડી રહેલાં હંસપક્ષીઓની પેઠે અંતરિક્ષમાં શોભી રહ્યાં હતાં. ^{૧૧} હે પ્રભો ! સ્વાદિષ્ટ ફળોના ભારથી નમેલા વૃક્ષમાં જેમ ચારેબાજુથી આવીને પક્ષીઓ પ્રવેશ કરે છે, તેમ દ્રોણાચાર્ય અને સુશર્માએ છોડેલાં એ બાણો, અર્જુન પાસે આવીને ચારેબાજુથી તેના શરીરમાં પેસવા માંડ્યાં. ^{૧૨} પછી મહારથી અર્જુને, એ રણસંગ્રામમાં મોટી ગર્જના કરીને,

ત્રિગર્તરાજને તેના પુત્રસહિત, બાણોવડે વિંધી નાખ્યો.^{૧૩} જેમ પ્રલયકાળે યમ સંહાર કરે છે, તેમ એ યુદ્ધમાં અર્જુન પ્રહાર કરતો હતો; છતાં પણ તેઓ મરણીયા થઇને અર્જુન સામાજ ચઢી આવતા હતા.^{૧૪} અને અર્જુનના રથ સામે બાણોનો વરસાદ છોડી રહ્યા હતા; પણ પર્વત જેમ જળની વૃષ્ટિને ઝીલી રહે છે, તેમ અર્જુન પણ ચારેબાજુથી બાણોનો વરસાદ વરસાવીને તેઓની બાણવૃષ્ટિને ઝીલી રહ્યો હતો. હે રાજેન્દ્ર ! તે સમયે અર્જુનના હાથની ચાલાકી અમને અદ્ભુત દેખાતી હતી;^{૧૫,૧૬} કારણ કે અનેક યોદ્ધાઓએ મૂકેલી અસહ્ય બાણવૃષ્ટિને પોતે એકલાએજ, વાયુ જેમ વાદળને વીખેરી નાખે તેમ વીખેરી નાખી હતી.^{૧૭} અર્જુનના એ પરાક્રમથી દેવો અને દાનવો પણ પ્રસન્ન થઇ ગયા.

હે ભારત ! હે મહારાજ ! અર્જુન, ત્રિગર્ત યોદ્ધાઓપર અત્યંત ક્રોધી ઉઠ્યો અને તેણે સૈન્યના આગળના ભાગમાં રહેલા તેઓના પર વાયવ્યાસના પ્રયોગ કર્યો. એ વાયવ્યાસના પ્રભાવથી આકાશને ખળભળાવી દેતો મહાન વાયુ પ્રકટ થયો. એ વાયુએ અનેક વૃક્ષોને પાડી નાખ્યાં તથા અનેક સૈનિકોનેા સંહાર કરી નાખ્યો. પછી હે મહારાજ ! દ્રોણાચાર્યે, એ અતિદારુણ વાયવ્યાસને જોઇને, તેને શાંત કરવા માટે ઘોર એવા શૈલાસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો. જ્યારે દ્રોણાચાર્યે એ શૈલાસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો ત્યારે હે રાજ ! એ પ્રચંડ વાયુ શાંત થઇ ગયો; અને સર્વ દિશાઓ પણ પ્રસન્ન થઇ ગઇ. તેપછી વીર અર્જુને ત્રિગર્તરાજના અનેક રથીઓને ઉત્સાહવિનાના, પરાક્રમવિનાના તથા રણમાંથી વિમુખ કરીનાખ્યા. એ જોઇ રાજા દુર્યોધન, મહારથી કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા, શલ્ય, કામોજના રાજા સુદક્ષિણ, અવંતિકુમારો વિંદ અને અનુવિંદ અને બાહિલક યોદ્ધાઓની સાથે બાહિલક રાજા—એ બધા મહારથીઓ, સંખ્યાબંધ રથોલ્લેખે, અર્જુનને ચારેતરફ ઘેરી લેવા લાગ્યા; તેમજ રાજા ભગદત્ત અને મહાખળવાન શ્રુતાયુષ્—એ બંને જણા હાથીઓના સૈન્યને સાથે લઇ, ભીમસેનને ચોતરફથી ઘેરી વળ્યા. હે

રાજા ! ભૂરિશ્રવા, શલ્ય અને શકુનિ—એ ત્રણ જણા, દેહીજ્યમાન તીક્ષ્ણ બાણોવડે માદ્રીપુત્રો નકુલ અને સહદેવને રોકવા લાગ્યા અને સૈન્ય સહિત કૌરવોથી સુરક્ષિત ભીષ્મપિતામહે, યુધિષ્ઠિર પાસે આવીને તેમને ચારેબાજુથી ઘેરી લીધા. જ્યારે મહારથી વીર ભીમસેને, તે હાથીઓના સૈન્યને પોતાના તરફ આવતું જોયું, ત્યારે જંગલની અંદર રહેલા સિંહની પેઠે પોતાનાં બંને ગલોફાં ચાટી, હાથમાં ગદા લઇ, તે પોતાના રથપરથી એકદમ ફેરી પડ્યો અને તમારાં સૈન્યોને ત્રાસ પમાડવા લાગ્યો. હાથમાં ગદા લઇને ઉભેલા તે ભીમસેનને જોઇને તે હાથીસ્વારો, ઘણીજ સાવધાનીપૂર્વક તેને ચારેબાજુથી ઘેરી વળ્યા; ત્યારે હાથીઓના મધ્ય ભાગમાં આવેલો ભીમસેન, મહાન મેઘમંડળના મધ્યભાગમાં રહેલા સૂર્યની પેઠે શોભતો હતો. પછી પાંડવશ્રેષ્ઠ તે ભીમસેન, વાયુ જેમ મોટા મેઘમંડળને વીખેરી નાખે તેમ, ગદાના પ્રહારથી તે હાથીસૈન્યને વીખેરી નાખવા લાગ્યો. જે સમયે ખળવાન ભીમસેન હાથીઓનો સંહાર કરતો હતો, ત્યારે તેઓ ગાજતા મેઘની પેઠે ચીસા પાડતા હતા. હાથીઓના દંત્તશળોથી અનેક સ્થળે ધવાયેલો ભીમસેન, એ રણભૂમિપર પ્રકુલિત થયેલા આસોપાલવ જેવો શોભતો હતો. વળી તે ભીમ, રણસંગ્રામમાં રહેલા કોઈ કોઈ હાથીના દંત્તશળને પકડીને ખેંચી કાઢતો હતો અને દંડધારી કાળની પેઠે, ખેંચી કાઢેલા તેજ દંત્તશળથી હાથીને ગંડસ્થળમાં પ્રહાર કરીને મારી નાખતો હતો. હાથીઓના મેદ અને મજ્જથી આખે શરીરે ખરડાયેલો, લોહીથી કરેલા સ્નાનવાળો અને લોહીલોહાણ થઇ ગયેલી ગદાને ધારણ કરતો એ ભીમસેન, એ સગયે સાક્ષાત્ રુદ્રસમાન દેખાતો હતો.^{૧૮-૩૭} હે રાજ ! આ પ્રમાણે એ યુદ્ધમાં મરતાં મરતાં બચી ગયેલા કેટલાએક હાથીઓ પોતાના સૈન્યને છુટતા સર્વ દિશાઓમાં નાસવા લાગ્યા.^{૩૮} હે ભરતવંશી આમ નાસભાગ કરતા તે હાથીઓને લીધે દુર્યોધનનું સર્વ સૈન્ય લગભગ પાછું હટવા લાગ્યું.^{૩૯}

અધ્યાય ૧૦૨ મા સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૩ મો નવમો દિવસ (ચાહુ)-સંકુલયુદ્ધ ॥ સંજય ઉવાચ ॥

મધ્યં દિને મહારાજ સંગ્રામઃ સમપચત ।

લોકશયકરો રૌદ્રો મીઞ્મસ્ય સહસોમકૈઃ ॥

સંજયે કહ્યું:-હે મહારાજ! બરાબર મધ્યાહનકાળ થયો, તે વખતે પિતામહ ભીષ્મ અને સોમકયોદ્ધાઓ વચ્ચે લોકને ક્ષય કરનારો રૌદ્ર સંગ્રામ થઈ રહ્યો હતો.^૧ મહારથી ગંગાપુત્ર ભીષ્મ, સેંકડો અને હજારો બાણોથી પાંડવોની સેનાનો સંહાર કરી રહ્યા હતા.^૨ હે ભારત! લણી નાખેલા ધાન્યના ઢગોને જેમ બળદો મસળી નાખે છે, તેમ તમારા પિતા દેવવ્રત પાંડવોના સૈન્યને મસળી નાખતા હતા.^૩ એ જોઈ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિખંડી, વિરાટરાજ અને દ્રુપદરાજ, ભીષ્મ સામા આવીને એ મહારથીને બાણોનો પ્રહાર કરવા મંડી પડ્યા;^૪ ત્યારે હે ભારત! પિતામહ ભીષ્મે પણ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ને તથા વિરાટરાજને ત્રણ ત્રણ બાણોથી વિંધી નાખીને એક નારાયણાણુ દ્રુપદરાજ સામે ફેંક્યું.^૫ શત્રુઓને ઉખેડી નાખનાર ભીષ્મપિતામહે વિંધી નાખેલા એ ધનુર્ધરો, હે રાજન! પગતળે આવી ગયેલા સર્પોની પેઠે કોધાયમાન થઈ ગયા.^૬ પછી શિખંડીએ, ભરતવંશીઓના પિતામહ ભીષ્મને વિંધી નાખ્યા; પણ અરુણક્ષિત ધર્મનિષ્ઠ પિતામહે, “આ સ્ત્રી છે” એમ મનમાં વિચાર કરીને તેને પ્રહાર કર્યો નહિ.^૭ એ યુદ્ધમાં ક્રોધથી અગ્નિની પેઠે બળી રહેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પિતામહની છાતીમાં અને બન્ને બાહુઓમાં ત્રણ બાણોનો પ્રહાર કર્યો;^૮ તેમજ દ્રુપદરાજએ પચીસ બાણોથી, વિરાટરાજએ દશ બાણોથી અને શિખંડીએ પચીસ બાણોથી ભીષ્મને ઘાયલ કર્યા.^૯ આવી રીતે અત્યંત ઘવાયેલા તથા લોહીની ધારાઓથી નહાઈ રહેલા પિતામહ, વસંતઋતુમાં પુષ્પોથી વિચિત્ર દેખાતા લાલ આસોપાલવના વૃક્ષની પેઠે શોભાયમાન જણાતા હતા.^{૧૦} હે મહારાજ! પછી ભીષ્મપિતામહે પણ સીધી ગતિવાળાં ત્રણ ત્રણ બાણોથી તેઓ બધાને સામા વિંધી નાખ્યા;

અને એક ભદ્રબાણથી દ્રુપદરાજનું ધનુષ્ય કાપી નાખ્યું.^{૧૧} ત્યારે તે દ્રુપદરાજએ બીજું ધનુષ્ય લઈને પિતામહને પાંચ બાણોનો પ્રહાર કર્યો તથા બીજાં તીક્ષ્ણ ત્રણ બાણોવડે તેમના સારથિને પણ વિંધી નાખ્યો.^{૧૨} હે મહારાજ! પેલી તરફથી ભીમસેન, દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો, પાંચ કેકયરાજકુમારો અને ચદુવંશી સાત્યકિ આદિ યોદ્ધાઓ યુધિષ્ઠિરને આગળ કરીને પંચાલપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્નનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી ભીષ્મસામે ચડી આન્યા;^{૧૩,૧૪} તેમજ ભીષ્મનું રક્ષણ કરવા તત્પર થયેલા તમારા પુત્રો પણ, હે રાજ! સૈન્યોને સાથે લઈ, પાંડવોની સેનાસામે ધસી ગયા.^{૧૫} તે વખતે તમારા અને પાંડવોના યોદ્ધા ઘોડા, રથો અને હાથીઓનું યમરાજની રાજધાનીને વધારનારું મહાન સંકુલ યુદ્ધ મચી પડ્યું. રથી સામે રથી આવી જઈ તે યમરાજને ઘેર મોકલી દેતો હતો તથા પાળાઓ, હાથીસ્વારો અને ઘોડેસ્વારો પણ એકબીજા સામે આવી જઈને અન્યોન્યને યમદ્રારમાં વિદાય કરી દેતા હતા.^{૧૭} હે રાજ! જ્યાં ત્યાં અન્યોન્ય સામે મજબૂત ગાંડવાળાં બાણોનો પ્રહાર કરતા યોદ્ધાઓ, પરસ્પરને મૃત્યુક્રોધ લણી રવાના કરી દેતા હતા.^{૧૮} રથીયોદ્ધાઓથી થન્ય થયેલા તથા માર્યા ગયેલા સારથિવાળા રથો, આમ તેમ ચારેબાણુ ગમે તે દિશામાં નાસાનાસ કરી રહ્યા હતા.^{૧૯} હે રાજન! વાયુસમાન વેગવાળા તે રથો, અનેક મનુષ્યોને તથા અનેક ઘોડાઓને રણભૂમિ પર પીસી નાખતા હતા અને ગંધર્વનગરસમાન દેખાતા હતા.^{૨૦} વળી હે રાજ! મોટાં મોટાં કવચોને ધારણ કરનારા, મહાતેજસ્વી, કુંડળ, સુકુટ, હાર, બાણબંધ વગેરે ધારણ કરેલાં આભૂષણોવાળા, દેવકુમાર સરખા સ્વરૂપવાળા, પરાક્રમમાં ઇંદ્રસરખા, સમૃદ્ધિમાં કુબેરથી પણ અધિક અને નીતિમાં બૃહસ્પતિનો પણ તિરસ્કાર કરવાવાળા અનેક રાજવંશી રથીઓ, રથ વિનાના થઈને સામાન્ય માણસોની પેઠે આમ તેમ નાસીને રખડતા રણજતા નજરે પડતા હતા. હે નરશ્રેષ્ઠ! માર્યા ગયેલા માવતોવાળા હાથીઓ, પોતાનાં સૈન્યોને છૂંદી નાખતા તથા મોટી મોટી

ચીસો પાડતા આમ તેમ હોડતા હતા; ૨૪ તેમજ નવા મેઘસમાન વર્ણવાળા અને ગર્જનાવાળા કેટલાએક હાથીઓ, પોતાની ઉપર રહેલાં ચામડાનાં આરછાદનો, તરેહ તરેહના ચામરો, પતાકાઓ, શ્વેત છત્રો અને સુવર્ણનાં ઢાંડાવાળાં ચામરોને આમતેમ ફેંકી દધને દશે દિશાઓમાં નાસી જતા દેખાતા હતા. ૨૫, ૨૬ વળી હે રાજા! તમારા પુત્રોનાં તથા પાંડવોનાં એ સંકુલ-યુદ્ધમાં હાથીવિનાના થઈ ગયેલા હાથીસ્વારો આમતેમ હોડતા દષ્ટિગોચર થતા હતા. ૨૭ વળી વાયુસમાન વેગવાળા અને સુવર્ણનાં સાજ-થી ભૂષિત થયેલા અનેક દેશોના ઉત્પન્ન થયેલા સેંકડો અને હજારો ઘોડાઓને આમતેમ રખડતા રચળતા મેં ત્યાં જોયા. ૨૮ મરણ પામેલા ઘોડાવાળા તથા શત્રુઓએ હાંકી કાઢેલા અનેક ઘોડસ્વારો, હાથમાં તરવાર લધને ચારે બાજુ નાસભાગ કરતા અમારા જોવામાં આવતા હતા. વળી એ મહાસંગ્રામમાં કોઈ નાસી ભાગેલો હાથી સામે આવતાં જ બીજો હાથી પણ એકદમ પાળાઓને તથા ઘોડાઓને કચડી નાખીને ત્યાંથી નાસવા લાગ્યો; ૩૦ તેમજ હે રાજા! એ રણસંગ્રામમાં નાસભાગ કરતો હાથી, રથોને ભાંગીને ભુકડો કરી નાખતો હતો તથા આમતેમ હોડતારથો અને પૃથ્વીપર પડેલા ઘોડાઓને ચગદી નાખીને આગળ જતાં રણભૂમિપર વચ્ચે રહેલાં માણસોને તથા ઘોડાઓને પણ કચરી નાખતો હતો. એ પ્રમાણે હે રાજા! અનેક પ્રકારે તેઓ પરસ્પરને કચરધાણુ કરી નાખતા હતા. ૩૧, ૩૨

જ્યારે આવી રીતે મહાભયંકર અને રોદ્ર એવો એ સંગ્રામ ચાલતો હતો, ત્યારે એ રણભૂમિપર લોહીની નદી વહેવા લાગી. એ નદીમાં આંતરડાંરૂપ તરંગો હતા, ૩૩ હાડકાંના દમ્બારૂપ વચ્ચે આવતી મહાન ખડકો હતી, માણસોના અને ઘોડાઓના વાળરૂપ શેવાળ હતી, લીલાં ધાસનાં બે કડાં હતાં, રથોરૂપ એ નદીના મોટા ધરા હતા, બાણોરૂપ એ નદીમાં ચકરીઓ હતી અને ઘોડાઓરૂપ માછલાંવડે એ નદી મહા દુરાસદ જણાતી હતી. ૩૪ વળી એ નદી માણસોનાં મસ્તકોરૂપ પથ્થરોથી તથા હાથીઓરૂપ મોટાં

ઝુંડોથી ભરપૂર હતી, કવચ અને મુકુટ-રૂપ કીણવાળી, ધનુષ્યોરૂપ વેગવાળી અને તરવાર-ઢાલરૂપ કાચબાવાળી હતી. ૩૫ પતાકા અને ધ્વજો એ નદીના કિનારાનાં વૃક્ષો હતાં. એ નદી મનુષ્યોરૂપ કાંઠાનો નાશ કરનારી હતી. રાક્ષસોરૂપ હંસપક્ષીઓથી એ નદી વ્યાપ્ત હતી. બીજી નદીઓ તો સમુદ્રની વૃદ્ધિ કરનારી હોય છે અને આ નદી તો યમરાજના રાજ્યને વધારનારી હતી, ૩૬ હે રાજા! ઘણા શૂરા મહારથી ક્ષત્રિયો, એ નદીને રથ, હાથી તથા ઘોડારૂપ નાવવડે નિર્ભય થઈને તરી જતા હતા. ૩૭ જેમ વૈતરણી નદી પ્રેતોને યમરાજના નગરપ્રત્યે લઈ જાય છે, તેમ આ નદી રણસંગ્રામથી ભય પામેલા મૂર્છાવશ મનુષ્યોને તાણી જતી હતી. ૩૮

આવો મહાન સંહાર જોઈને, ત્યાં રહેલા ક્ષત્રિયો, ઉચ્ચસ્વરેથી બોલતા હતા કે:—“દુર્યોધનના અપરાધથી આ બિચારા ક્ષત્રિયો નાશ પામે છે. લોભથી મોહિત થયેલો પાપાત્મા ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા ગુણવાન એવા પાંડવોપર શામાટે દ્રેષ કરે છે? ” આ પ્રમાણે પાંડવોનાં વખાણવાળી અને તમારા પુત્રોની દારુણ નિંદાવાળી વાણી ત્યાં માંડોમાંડે સાંભળાતી હતી. સર્વ સૈનિકોએ કહેલી એ વાણી સાંભળીને, હે રાજા! સર્વ લોકોનો અપરાધી બનેલો તમારો પુત્ર દુર્યોધન ભીષ્મ, દ્રોણ, કૃપ, શલ્ય આદિ યોદ્ધાઓને કહેવા લાગ્યો કે:—“અભિમાનનો ત્યાગ કરીને તમે લડ્યાજ કરો. વખત કેમ લગાડો છો ?” ૩૯-૪૩

હે રાજા! દુર્યોધનનાં એ વચન સાંભળતાં જ પુનઃ કૌરવો અને પાંડવોનું જુગાર રમવામાંથી ઉભું થયેલું એ મહાધોર યુદ્ધ તે વેળા ચાલુ થયું. ૪૪ હે વિચિત્રવીર્યના પુત્ર ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા! તમને મહાત્મા પુરુષોએ ઘણી વખત વાર્યા હતા છતાં પણ તમે કોઈનું માન્યું નહિ; જેથી આ દારુણ ફળ પ્રાપ્ત થયું છે, તે તમે જુઓ. હે રાજા! આ યુદ્ધમાં સૈન્યો અને પોતાના અનુયાયીઓસહિત પાંડવો પોતાના પ્રાણનું રક્ષણ કરતા નથી; તેમજ કૌરવો પણ પ્રાણની દરકાર કરતા નથી. ૪૬ હે પુરુષવ્યાધ્ર! આ ભયંકર એવો સ્વજનોનો નાશ થઈ રહ્યો છે, તેનું કારણ

દેવ હોય અથવા તો તમારી અનીતિ હોય. ૪૭
 ઇતિ શ્રીમહા ૦ લીંગ ૦ ભોમવપવમાં
 “ સંકેત યુદ્ધ ” એ વિષયનો અધ્યાય
 ૧૦૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૪ મો નવમો દિવસ (ચાહુ)—લીંગ અને સાત્યકિનું યુદ્ધ ॥ સંજય ઉવાચ ॥

અર્જુનસ્તાન્નરવ્યાઘ્રઃ સુશર્માનુચરાન્નુપાન્ ।
 અનયત્પ્રેત રાજસ્ય સદનં સાયકૈઃ ત્રિતૈઃ ॥૧॥

સંજયે કહ્યું:—પુરુષવ્યાઘ્ર અર્જુને, સુશર્મા-
 ના અનુચર રાજ્યોને તીક્ષ્ણ બાણોને પ્રહાર
 કરી યમરાજને ઘેર વિદાય કરવા માંડ્યા; ૧ ત્યારે
 સુશર્માએ પણ એ સંગ્રામમાં અર્જુનને બાણો
 મૂકી વિધવા માંડ્યો. તેણે સિત્તર બાણોથી
 કૃષ્ણને તથા નવ બાણોથી અર્જુનને પુનઃ પ્રહાર
 કર્યો. ૨ મહારથી અર્જુને અનેક બાણો મૂકી, તે
 સુશર્માને આગળ વધતો અટકાવી દીધો; અને
 તેના અનુયાયી યોદ્ધાઓને યમદ્વારમાં મોકલી
 દેવા લાગ્યો. ૩ પ્રત્ય વખતના કાળની પેઠે અ-
 ર્જુનથી હણાતા સુશર્માના સૈનિકો પોતાના પર-
 ની ભયંકર સ્થિતિ થતાં ત્યાંથી પલાયન થવા
 લાગ્યા. ૪ હે રાજન્ ! કેટલાએક ઘોડા પડતા
 મૂકીને, કેટલાએક પોતાના રથોને ત્યાંજ રહેવા
 દઇને અને કેટલાએક તો પોતાના હાથીઓને પણ
 ત્યાં છોડી દઇ મુઠ્ઠાઓ વાળીને દશે દિશાઓમાં
 નાઠા; ૫ અને વળી બીજા કેટલાએક યોદ્ધાઓ
 પોતાના હાથી, ઘોડા અને રથોને લઇને ત્વરા-
 પૂર્વક ભાગવા લાગ્યા. ૬ હે ભારત ! પાળાઓ
 પણ પોતાનાં શસ્ત્રોને એ મહારણમાં છોડી-
 ને, યુદ્ધની દરકાર કર્યાવિના જેમ કાવ્યું તેમ
 ત્યાંથી એકદમ નાસી ગયા. ૭ ત્રિગર્તરાજ સુ-
 શર્મા અને બીજા મોટા મોટા રાજ્યોએ ઘણું
 એ વાર્તા છતાં પણ તેઓ ઉભા રહ્યા નહિ; ૮ ત્યારે
 હે સ્વામી ! તે સૈન્યને આમ નાસતું જોઈ, તમા-
 રો પુત્ર દુર્યોધન, સર્વ સૈન્યસહિત લીંગ
 પિતામહને આગળ કરી, ત્રિગર્તરાજ સુશર્માને

જીવ બચાવવામાટે પોતાનાથી બનતો સર્વ ઉ-
 ઘોગ કરીને અર્જુનસામે ધસી ગયો. ૯, ૧૦
 એ વેળા અર્જુનસામેના યુદ્ધમાં પોતાના ભાઈ-
 ઓસહિત અનેક બાણોને વરસાવતો સુશર્મા
 એકલોજ ત્યાં ઉભો રહ્યો હતો. બાકીના સર્વ યો-
 દ્ધાઓ ત્યાંથી નાસી ગયા હતા. ૧૧ હે રાજન્ !
 પેલી તરફથી મનમાં દંશ રાખતા પાંડવો પણ
 અર્જુનનું રક્ષણ કરવામાટે જે સ્થળે લીંગ ઉભા
 હતા ત્યાં મહાપ્રયાસ કરીને પણ આવી પહોં-
 ન્યા. ૧૨ ગાંડીવધનુષ્યધારી અર્જુનનું ઘેર પરા-
 ક્રમ બળુનારા તેઓ, ‘હાહા, હોહો’ એવા શબ્દ-
 થી ઉત્સાહ કરીને ચારેબાજુએથી લીંગને
 વીંટળ વળ્યા. ૧૩

ત્યારપછી તાલવૃક્ષનાં ચિહ્નવાળી ધ્વજ-
 વાળા શૂરા લીંગે મજબૂત ગાંડવાળાં બાણો મૂકી-
 ને પાંડવોની સેનાને છાઇ દેવા માંડી. ૧૪ જ્યારે
 સૂર્ય આકાશના મધ્યભાગમાં આવ્યો, ત્યારે હે
 મહારાજ ! પરસ્પર એકમેક થઈ ગયેલા પાંડવો
 અને કૌરવો યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા. ૧૫ સાત્યકિએ
 પાંચ બાણોના પ્રહાર કરી કૃતવર્માને વિંધી ના-
 ખ્યો અને વળી રણમાં શૂરો થઇને હજારો બાણો
 વરસાવતો યુદ્ધમાં ઉભો રહ્યો; ૧૬ તેમજ દ્રુપદ
 રાજ્યે તીક્ષ્ણ બાણોથી દ્રોણાચાર્યને વિંધી
 નાખ્યા અને ફરીપણ તેને સિત્તર બાણોના પ્રહાર
 કરી તેના સારથિને પણ પાંચ બાણોથી વિંધી
 નાખ્યો. ૧૭ લીમસેન પણ રાજા બાહિલકને તથા
 લીંગને વિંધી નાખીને, વનમાં રહેલા વાઘની
 પેઠે મોટા શબ્દથી ગર્જના કરવા લાગ્યો. ૧૮ ચિ-
 ત્રસેને અર્જુનપુત્ર અભિમન્યુને ઘણાં બાણોથી
 વિંધી નાખ્યો; છતાંપણ અભિમન્યુ શૂરવીર
 થઇને હજારો બાણો વરસાવતો યુદ્ધમાં ઉભો
 રહ્યા હતા. ૧૯ પછી તેણે ત્રણ બાણોવડે ચિત્રસે-
 નને સખ્ત પ્રહાર કર્યો. હે રાજન્ ! જ્યારે એ
 બન્ને શ્રેષ્ઠ વીરો યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા, ત્યારે આ-
 કાશમાં સામસામા આવી મળેલા મહાઘોર યુધ્ધ
 અને શનિશ્ચર હોય તેવા શોભતા હતા. શત્રુ-
 સંહારક બગવાન અભિમન્યુએ, તે ચિત્રસેનના
 સારથિને તથા ચારેય ઘોડાઓને મારી નાખીને
 મોટા શબ્દથી ગર્જના કરી મૂકી. હે રાજ ! ત્યાં

રે મહારથી ચિત્રસેન, મરણ પામેલા ઘોડાવાળા રથપરથી ફેદી પડીને એકદમ હુમ્મખના રથપર ચઢી ગયો.

પરાક્રમી દ્રોણાચાર્યે સત્વર નમેલાં પર્વવાળાં બાણો મૂકીને રાજા દ્રુપદને તથા એના સારથિને ઘાયલ કરી નાખ્યા. સૈન્યના મોખરામાં આ પ્રમાણે પીડાયેલો દ્રુપદરાજ, તેની સાથેના પૂર્વના વૈરને યાદ કરીને વેગવાળા ઘોડા બેઠેલા રથમાં બેસીને ત્યાંથી ખસી ગયો. ભીમસેને રાજા બાહિલકને એક સુદૃઢકાળમાં રથ, ઘોડા અને સારથિવિનાનો કરી નાખ્યો. હે મહારાજ ! તેથી પરમ સંશયમાં આવી પડેલો તથા ગભરાઈ ગયેલો નરશ્રેષ્ઠ બાહિલકરાજ, એકદમ ફેદીને લક્ષ્મણના રથપર ચઢી ગયો.

એ મહારણમાં સાત્યકિ, કૃતવર્માને ખાળી દઈ, અનેક પ્રકારનાં બાણોને મૂકતો મૂકતો પિતામહ ભીષ્મ પાસે આવી પહોંચ્યો.^{૨૮} પોતાના રથની બેઠકપર બાણે નૃત્ય કરતો હોયની તેમ દેખાતો અને મહાન ધનુષ્યને ધ્રુણવતો સાત્યકિ પીછાં ખાંધેલાં તીક્ષ્ણ સાઠ બાણો મૂકી ભરતવંશી પિતામહને વિંધવા લાગ્યો;^{૨૯} ત્યારે પિતામહે સુવર્ણથી ચિત્રવિચિત્ર દેખાતી, મહાવેગવાળી અને નાગકન્યાસમાન સુંદર જણાતી લોખંડની મહાન શક્તિ સાત્યકિ સામે ફેંકી.^{૩૦} સાક્ષાત્ કાળસમાન એકાએક ધસી આવતી તે અતિ હુર્જ્ય મહાશક્તિને, મહાન યશવાળા સાત્યકિએ ઘણી ચાલાકીથી ચૂકાવી દીધી,^{૩૧} ત્યારે મહાતેજસ્વી તથા પરમ દારુણ એવી તે શક્તિ સાત્યકિપર નહિ પડતાં આકાશમાંથી પડતા ઉલ્કાપાતની પેઠે પૃથ્વીપર આવી પડી.^{૩૨} હે રાજન ! પછી સાત્યકિએ પણ સુવર્ણસમાન કાંતિવાળી પોતાની શક્તિને એકદમ વેગપૂર્વક ગ્રહણ કરીને પિતામહના રથ સામે ફેંકી.^{૩૩} જેમ કાળરાત્રિ પુરુષ તરફ ધસી જાય તેમ, સાત્યકિના હાથના વેગથી સડસડાટ કરતી એ શક્તિ વેગપૂર્વક ધસી જતી હતી.^{૩૪} એકદમ અપાટથી ચાલી આવતી તે શક્તિને ભરતવંશી પિતામહે તીક્ષ્ણ એવાં બે ક્ષુદ્રબાણોથી બે કડકા કરી કાપી નાખી; જેથી તે શક્તિ પૃથ્વીપર

આવીને વીખરાઈ પડી.^{૩૫} એ પ્રમાણે શક્તિને કાપી નાખીને ક્રોધાયમાન થયેલા શત્રુનાશન પિતામહે, મંદ હાસ્ય કરી નવ બાણોથી સાત્યકિને છાતીમાં ઘાયલ કર્યો;^{૩૬} એટલે પાંડવો અને તેમના પૂર્વજો, રથ, ઘોડા અને હાથોને સાથે લઈ, સાત્યકિનું રક્ષણ કરવામાટે ભીષ્મને ઘેરી વળ્યા.^{૩૭} પછી યુદ્ધમાં વિજયની ઈચ્છાવાળા કૌરવો અને પાંડવોનું રોમાંચ કરી દે તેવું તુમુલ યુદ્ધ ચાલુ થયું.^{૩૮}

ઇતિ શ્રીમહાં ભીષ્મં ભીષ્મવધપર્વમાં

‘વાર્ણેય યુદ્ધ’ એ વિષયને

અધ્યાય ૧૦૪ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૫ મો
નવમો દિવસ (ચાલુ)-સંકુલ યુદ્ધ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

દૃષ્ટ્વા મીષ્મં રણે કુદ્ધં પાંડવૈરમિસંવૃત્તમ્ ।

યથા મૈર્ધ્મહારાજ તપાંતિ દિવિ ભાસ્કરમ્ ॥

સંજયે કહ્યું:-હે મહારાજ ! એ રણસંગ્રામમાં ક્રોધાયમાન થયેલા ભીષ્મને, જેમ વર્ષાઋતુમાં મેઘમંડળ આકાશમાં સૂર્યને ઢાંકી દે છે તેમ, પાંડવોથી વીંટાયેલા બેઈ, રાજા હર્યોધન દુઃશાસનને કહેવા લાગ્યો:-“હે ભરતશ્રેષ્ઠ દુઃશાસન ! શરવીરોનો નાશ કરનાર તથા મહાધનુર્ધર આ શરા ભીષ્મપિતામહને, શરા પાંડવોએ ચારેબાજુથી ઘેરી લીધા છે; માટે હે વીર ! એ મહાત્માનું તારે રક્ષણ કરવું.”^{૧-૩} બે આ સંગ્રામમાં આપણા પિતામહ ભીષ્મનું રક્ષણ થશે, તો તે પિતામહ યુદ્ધકરવામાટે સજ્જ થયેલા પાંચાળો અને પાંડવોનો નાશ કરશે.^૪ આ યુદ્ધમાં ભીષ્મ પિતામહનું રક્ષણ કરવું તેનેજ હું મુખ્ય કર્તવ્ય માનું છું; કારણકે મહાધનુર્ધર એ ભીષ્મપિતામહ આપણું રક્ષણ કરનારા છે,^૫ માટે તમે આ સંગ્રામમાં હુકર પરાક્રમને કરનારા પિતામહનું, સર્વ સૈન્યથી તેમને વીંટાઈ વળી ચારે તરફથી રક્ષણ કરો.”^૬ આમ હર્યોધને બન્યારે કહ્યું, ત્યારે તમારો પુત્ર દુઃશાસન, મોટા સૈન્યને સાથે લઈ, ભીષ્મને ચારેબાજુથી વીંટળાઈને ઉભો

રહ્યો.^૭ ત્યારપછી સુલભપુત્ર શકુનિ હાથમાં ઝળહળતાં ભાલાંને ધારણ કરનારા, રૂઢિ, તોમર આદિ હથિયારોવાળા, ગર્વિષ્ઠ, ઉત્તમ પોશાક-વાળા, ખળવાળા, પતાકાઓને ફરકાવવાવાળા, એકલાખ ઘોડેસ્વારોના સૈન્યને તથા સારી રીતે કેળવાયેલા, યુદ્ધ કરવામાં કુશળ એવા બીજા કેટલાએક નરવીરોને સાથે લઈ બીજાસાથે ધસી આવતા નકુલ, સહદેવ અને ધર્મરાજને ચારે બાજુથી ઘેરી લઈ તેઓને આગળ વધતા અટકાવવા લાગ્યો.^{૮-૧૦} વળી દુર્યોધનરાજાએ પણ પાંડવોને આગળ વધતા અટકાવવામાટે દશ-હજાર સૂરવીર ઘોડેસ્વારોને ત્યાં મોકલ્યા.^{૧૧} હે રાજા! જાણે ગરુડપક્ષી ધસી આવતો હોય તેમ મહાવેગથી ધસી આવતા એ ઘોડાઓની ખરીઓના પ્રહારથી પૃથ્વી કંપાયમાન થઈને ગર્જના કરતી હતી.^{૧૨} જેમ કેાઈ પર્વતમાં સળગી ઉઠેલા મોટા વાંસના વનના ઘડાકા અને ફડાકા થાય, તેમ એ ઘોડાઓની ખરીઓના ખડખડાટનો મહાન શબ્દ સંભળાતો હતો.^{૧૩} એકદમ કૂદી આવતા એ ઘોડાઓને લીધે એટલી બધી રજા ઉડી, કે તે આકાશમાં સૂર્યના રથસુધી પહોંચી જઈને સૂર્યને ઢાંકી દેવા લાગી.^{૧૪} જેમ મહાવેગથી ઉડી આવેલા હંસોથી મોટું સરોવર ખળભળી ઉઠે, તેમ એ વેગવાળા ઘોડેસ્વારોના ધસારથી પાંડવોની સેના ખળભળી ઉડી.^{૧૫} એ ઘોડાઓના હુણહુણાટના શબ્દવડે ત્યાં બીજા કાંઈ પણ સંભળાતું ન હતું. પછી રાજા યુધિષ્ઠિર, નકુલ અને સહદેવ-જેમ વર્ષાકાળમાં ચારે બાજુથી અત્યંત ગભરાઈ ગયેલા અને પૂર્ણિમાને દિવસે અત્યંત ઉછળી રહેલા મહાસાગરના વેગને તેનો તટ (કાંઠો) રોકી રાખે છે, તેમ યુદ્ધમાં ધસી આવતા એ ઘોડેસ્વારોના વેગને રોકી રાખ્યો. પછી હે રાજા! એ રથીઓ દૃઢ ગાંઠાવાળાં તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને ઘોડેસ્વારોનાં મસ્તકોને કાપવા લાગ્યા. દૃઢ ધનુષ્યવાળા એ વીરોવડે માર્યા ગયેલા ઘોડેસ્વારો પર્વતનાં કેતરોમાં જેમ મોટા ગજેન્દ્રોએ મારી નાખેલા નાના હાથીઓ પછડાઈ પડે તેમ ઘોડાઓપરથી પછડાવા લાગ્યા. દશે દિશામાં ધ્રુમતા યુધિષ્ઠિરના ચોદાઓ, ભાલાંઓથી

અને નમેલાં પર્વવાળાં તીક્ષ્ણ બાણોથી સ્વારોનાં મસ્તકો કાપવા મંડ્યા. હે ભરતશ્રેષ્ઠ! બન્ને તરફ ધારવાળી તરવારોથી માર્યા ગયેલા ઘોડેસ્વારોનાં મસ્તકો જેમ મોટાં વૃક્ષોપરથી પાકેલાં ફળો પૃથ્વીપર પડે તેમ ઘોડાઓપરથી રણભૂમિપર ટપોટપ પડવાલાગ્યાં. આવીરીતે ઘોડેસ્વારોસહિત માર્યા ગયેલા ઘોડાઓ પણ જ્યાં ત્યાં રણભૂમિપર પડતા અને પડેલા જોવામાં આવતા હતા. જેમ સિંહને જોઈને મૃગલાંઓ પ્રાણ અચાવવા તત્પર થઈને નાસી જાય છે, તેમ પ્રહાર કરતા ઘોડાઓ પણ ભયભીત થઈને ત્યાંથી નાસવા લાગ્યા.

હે મહારાજ! એ પ્રમાણે પોતાના શત્રુઓને રણસંઘ્રામમાં જીતીને પાંડવો શાંખો કુંકવા લાગ્યા તથા ભેરીઓ વગાડવા લાગ્યા. હે ભરતશ્રેષ્ઠ! આવી રીતે પોતાના સૈન્યને હારેલું જોઈ દીન થયેલો દુર્યોધન, મદ્રરાજ શક્યને આ પ્રમાણેનું વચન કહેવા લાગ્યો:-

“ હે મહાબાહો! આ પાંડુનો મોટો પુત્ર યુધિષ્ઠિર, પોતાના ભાઈ નકુલ અને સહદેવને સાથે રાખી, આપણી સેનાને નસાડી રહ્યો છે, તે તમે જાણો; મારે હે મહાબાહો! કાંઠો જેમ સમુદ્રને આગળ વધતો અટકાવે, તેમ તમે તેને આગળ વધતો અટકાવો. તમારૂં બળ અને પરાક્રમ અત્યંત અસહ્ય છે, એમ અમે સાંભળેલું છે.” તમારા પુત્રનું આવું વાક્ય સાંભળીને પ્રતાપી શક્ય, અનેક રથોને સાથે લઈને જ્યાં રાજા યુધિષ્ઠિર હોતો ત્યાં જઈ પહોંચ્યો. મોટા પ્રવાહ-સરખા વેગવાળાં એ શક્ય રાજાના મહાસૈન્યને એકાએક ધસી આવતું જોઈ, રાજા યુધિષ્ઠિરે તેને આગળ વધતું અટકાવ્યું; અને મહારથી ધર્મરાજા-એ, દશ બાણોનો પ્રહાર કરી મદ્રરાજાને છાતીમાં એકદમ ઘાયલ કર્યો. નકુલ અને સહદેવે પણ સીધી ગતિવાળાં સાત બાણોવડે મદ્રરાજાને પ્રહાર કર્યો; ત્યારે મદ્રરાજાએ પણ ત્રણ ત્રણ બાણોવડે એ બંધાને પ્રહાર કર્યો અને ફરી બીજાં તીક્ષ્ણ સાઠ બાણો મૂકી, યુધિષ્ઠિરરાજાને વિંધી નાખ્યા તથા ગભરાઈ ગયેલા નકુલ અને સહદેવને બીજાં બંને બાણોનો પ્રહાર કર્યો. ત્યારપછી શત્રુઓને જીતનાર મહાબાહુ ભીમસેન, એ યુ-

હમાં મૃત્યુના મુખમાં આવી ગયેલા ન હોય ! તેમ રાજા યુધિષ્ઠિરને મદ્રરાજના રથસુધી પહોંચી ગયેલા જોઈ, એકદમ તેમની વહાર કરવા જઈ પહોંચ્યો. ^{૩૩,૩૪} એ રીતે સૂર્યનારાયણ જ્યારે પશ્ચિમદિશામાં ઉતરી પડતા હતા, ત્યારે મહા-ધોર દારણ્ય યુદ્ધ મચી રહ્યું હતું. ^{૩૩}

ધ્વનિ શ્રીમહા ૦ ભીષ્મ ૦ ભીષ્મવધપર્વમાં
“ સંકુલયુદ્ધ ” એ વિષયનો
અધ્યાય ૧૦૫ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૬ માં

નવમો દિવસ સમાપ્ત-અજિત ભીષ્મ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

તતઃ પિતા તવ ક્રુદ્ધો નિશિતૈઃ સાયકોત્તમૈઃ ।

આજઘાન રણે પાર્યાન્સહસેનાન્સમંતતઃ ॥ ૧ ॥

સંજયે કહ્યું:—ત્યારપછી ક્રોધાયમાન થયેલા તમારા પિતા ભીષ્મ, મોટાં મોટાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે પાંડવોને તથા તેઓની સેનાને ચારેબાજુથી પ્રહાર કરવા મંડ્યા. ^૧ તેમણે ભીમસેનને બાર બાણોથી, સાત્યકિને નવ બાણોથી, નકુલને ત્રણ બાણોથી અને સહદેવને સાત બાણોથી વિંધી નાખ્યા. ^૨ વળી યુધિષ્ઠિરને બાર બાણોથી તેના બન્ને બાહુઓમાં તથા છાતીમાં પ્રહાર કર્યો; અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નને પણ વિંધી નાખીને મહાબળવાન પિતામહે ગર્જના કરી મૂકી. ^૩ ત્યારે તે પિતામહે નકુલે બાર બાણોથી, સાત્યકિએ ત્રણ બાણોથી, ધૃષ્ટદ્યુમ્ને સિત્તેર બાણોથી, ભીમસેને સાત બાણોથી અને યુધિષ્ઠિરે બાર બાણોથી સામા વિંધી નાખ્યા. દ્રોણાચાર્યે ભીમને તથા સાત્યકિને ચમદંડસમાન તીક્ષ્ણ એવાં પાંચ પાંચ બાણોનો પ્રહાર કરીને ધાયલ કર્યો; ત્યારે એ બન્ને જણોએ પણ સીધી ગતિવાળાં ત્રણ ત્રણ બાણોનો પ્રહાર કર્યો. એ બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠને તેઓએ અંકુશથી હાથીને મારે તેમ માર માર્યો હતો.

એ મહારણમાં સૌવીરો, કિતવો, પૂર્વદેશીય, પશ્ચિમદેશીય, ઉત્તરદેશીય, માળવ, અલીપાહ, શરસેન, શિવિઓ તથા વસાતિ આદિ યોદ્ધાઓ ભીષ્મના હાથે તીક્ષ્ણ બાણોથી માર ખાતા

હતા; છતાં પણ ભીષ્મને છોડી જતા ન હતા, પણ ભીષ્મસામાજ યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા. વળી તમારા પક્ષના અનેક દેશમાંથી આવેલા રાજાઓ પણ અનેક પ્રકારનાં આયુધોને હાથમાં લઈને પાંડવોસામા ચઢી જતા હતા; તેમજ હે રાજા! પાંડવો પણ પિતામહેને ચારેબાજુથી ઘેરી વળ્યા હતા. આમ ચારે તરફથી રથોના સમૂહવડે ઘેરાયેલા અજિત ભીષ્મ, વનમાં પડેલા અગ્નિની પેઠે, શત્રુઓનો નાશ કરતા ક્રોધથી પ્રજ્વલિત થઈ ગયા હતા. રથરૂપ અગ્નિની શાળામાં રહેલો, ધનુષ્યરૂપ જ્વાળાવાળો, તરવાર, શક્તિ અને ગદારૂપ કાષ્ઠવાળો અને બાણોરૂપ તણબાવળો ભીષ્મરૂપ અગ્નિ, મોટા મોટા ક્ષત્રિયવીરોને બાળી રહ્યા હોતો. તે પિતામહે, સુવર્ણનાં પુંખવાળાં તથા ગીધનાં પીંજાંવાળાં કાન જેવા આકારનાં બાણોથી, નળી જેવા આકારનાં બાણોથી અને નારાય નામનાં બાણોથી પાંડવોના સૈન્યને છાઈ દેતા હતા તથા તીક્ષ્ણ બાણો છોડીને ધ્વજોને અને રથોને રણભૂમિપર પાડી દેતા હતા તેમજ અનેક રથોને ઠુંડાં થયેલા તાડના વન જેવા કરી નાખ્યા.

એ પ્રમાણે સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ મહાબાહુ પિતામહે, એ યુદ્ધમાં, રથોને રથીવિનાના, ઘોડાઓને સ્વારવિનાના તથા હાથીઓને માવતવિનાના કરી નાખ્યા. વજ્રના આઘાતસમાન એ ભીષ્મના ધનુષ્યની પ્રત્યંચાના શબ્દને સાંભળીને સર્વ ભૂતો કંપી જતાં હતાં. હે ભારત! તમારા પિતાનાં સર્વ બાણો સફળજ થતાં હતાં અને તેના ધનુષ્યમાંથી ઝૂટેલાં એ બાણો માત્ર બખતરોમાંજ નહિ વળગી રહેતાં યોદ્ધાઓનાં શરીરોમાં દાખલ થઈ જતાં હતાં. હે રાજા! મરણ પામેલા રથોઓવાળા ખાલી પડેલા રથોને જોડાયેલા વેગવાળા ઘોડાઓ, એ રણભૂમિપર ચારેબાજુ ખેંચાખેંચ કરી રહેલા અમારા જોવામાં આવતા હતા. ચેદિ, કાશી અને કર્ણ દેશના ચૌદહજાર પ્રસિદ્ધ મહારથીઓ કે જેઓ મહાકુળવાન, પ્રાણુ જતાં પણ યુદ્ધમાંથી પાછા ન હોઈ તેવા અને સુવર્ણ-ધ્વજવાળા હતા, તેઓ પણ ફાડેલા

મુખવાળા કાળસમાન ભીષ્મ સામે યુદ્ધ કરીને ઘોડા, રથ અને હાથીસહિત મૃત્યુલોકમાં વિદાય થઈ ગયા હતા. ૪-૨૦ હે મહારાજ! એ સમયે ભાંગી ગયેલાં ધુન્સરાંવાળા તૂટી ગયેલા, સામાનવાળા અને ભાંગી ગયેલા પૈડાંવાળા સેંકડો અને હજારો રથ અમારી નજરે પડતા હતા. ૨૧ વળી હે રાજા! વરુથ (શસ્ત્રાદિથી રક્ષણ કરવામાટે રથની આરે બાબુ લોહું વગેરે ધાતુનું બનાવેલું આવરણ) સહિત ભાંગી ગયેલા રથોથી, તૂટી પડેલા રથોથી, બાણોથી, છિન્નભિન્ન થયેલાં સારાં સારાં કવચોથી, પટ્ટિશોથી, ગદાથી, ભિંદિપાલોથી, તીક્ષ્ણ બાણોથી, રથના નીચેના ભાગનાં લાકડાંથી, ભાથાઓથી, ભાંગી ગયેલાં રથનાં પૈડાંથી, કપાઈ ગયેલા ચોદાઓના હાથોથી, ધનુષ્યોથી, તરવારોથી, વીરોનાં કપાઈ ગયેલાં કુડળોસહિત મસ્તકોથી, હાથે બાંધવાનાં અખતરોથી, આંગળીઓમાં પહેરવાની ચામડાની નળીઓથી, કપાઈ પડેલી ધ્વજોઓથી અને અનેક પ્રકારનાં કપાઈ ગયેલાં ધનુષ્યોથી આખી રણભૂમિ છવાઈ ગઈ હતી. હે રાજા! માર્યા ગયેલા માવતોવાળા હાથીઓ, ઘોડાઓ અને ઘોડેસ્વારો, સેંકડો અને હજારોની સંખ્યામાં મરણ પામેલા ત્યાં પડ્યા હતા. વળી એ વખતે, ભીષ્મના બાણથી પીડાયેલા અને તેથીજ નાસલાગ કરતા પાંડવસેનાના મહારથીઓને, બીજા અનેક વીરો પ્રયાસ કર્યા છતાં પણ પાછાવાળીશક્યા નહિ. ઇંદ્રસમાન પરાક્રમવાળા ભીષ્મપિતામહે, વધ કરાતી એ પાંડવોની મહાસેનામાં એટલું બધું ભંગાણુ પાડ્યું કે જેથી હે મહારાજ! એ માણસો સાથે રહીને નાસતા ન હતા—અર્થાત્ તદ્દન ઘૂટા પડીને પલાયન થતા હતા. વિંધાઈ ગયેલા રથ, હાથી અને ઘોડાવાળું, પડી ગયેલી ધ્વજોઓવાળું તથા બેલાન થયેલું પાંડવોનું સૈન્ય હાહાકાર કરી રહ્યું હતું. એ સંગ્રામમાં દૈવબળથી પ્રેરાયેલો પિતા પુત્રને, પુત્ર પિતાને તથા મિત્ર ચોતાના પ્રિય મિત્રને મારી નાખતો હતો. એ સમયે કેટલાએક પાંડવોના સૈનિકો, કવચોને ત્યજી ઘૂંટાકેશે આમતેમ દોડતા દેખાતા હતા. વળી આમતેમ નાસાનાસ કરતા રથોવાળું પાંડવોનું

સૈન્ય, ભડકેલાં ગાયોનાં ટોળાંની પેઠે દીન સ્વરથી પોકાર કરતું હતું.

આવીરીતે પાંડવોના સૈન્યમાં મોટું ભંગાણુ પડેલું જોઈ, યાદવનંદન શ્રીકૃષ્ણ, રથને ઉભો રાખી અર્જુનને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:—“હે પાર્થ! જે સમયની તું ઇચ્છા કરતો હતો તે સમય, અત્યારે આવી પહોંચ્યો છે. હે નરવ્યાધ્ર! જે તું મોહને લીધે ન ગભરાતો હોયતો હવે પ્રહાર કર. હે વીર! તે પહેલાં વિરાટનગરમાં તે રાજાઓના સમાગમ વખતે સંજયની પાસે કહ્યું હતું કે, “હું યુદ્ધમાં મારી સામે આવીને લડનારા ભીષ્મ, દ્રોણ વગેરે દુર્યોધનના ચોદાઓનો તેમના અનુયાયીઓસહિત નાશ કરીશ.” એ વચનને હે શત્રુદમન અર્જુન! હવે સત્ય કરી બતાવ. ૨૨-૩૨ અને ક્ષત્રિયધર્મનું સ્મરણ કરી શોકરહિત થઈને યુદ્ધ કર.”

એ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણનું વચન સાંભળી અર્જુન, નીચે મોઢે તિરછી દષ્ટિ કરીને નિઃસ્પૃહ થયો હોય તેમ, આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:—“અવધ્ય એવા કુટુંબીઓનો વધ કરી નરકના પરિણામવાળું રાજ્ય મેળવવું અથવા વનમાં વાસ કરી દુઃખો સહન કરવાં, એ બેમાંથી મને કયું શ્રેયસ્કર છે? ઠીક ચાલો, જ્યાં ભીષ્મ છે ત્યાં આપણા અશ્વોને હાંકો. હું તમારું વચન સત્ય કરીશ. દુર્ધર્ષ કુરૂપિતામહ ભીષ્મનો હું નાશ કરીશ.” આ પ્રમાણે અર્જુન કહી રહ્યો એટલે શ્રીકૃષ્ણ રૂપેરીંગના ઘોડાઓને, સૂર્યસમાન—જેવાને અશક્ય એવા ભીષ્મ જ્યાં હતા તે તરફ હાંક્યા. આવી રીતે એ યુદ્ધમાં મહાબાહુ અર્જુનને ભીષ્મસામે તત્પર થયેલો જોઈ, યુધિષ્ઠિરનું નાસી જતું મહાસૈન્ય પાછું વળ્યું. ત્યારપછી સિંહની પેઠે વારંવાર ગર્જના કરતા કુરુશ્રેષ્ઠ ભીષ્મ, અર્જુનના રથપર એકદમ બાણોનો વરસાદ વરસાવી તેને છાઈ દેવા લાગ્યા. હે ભારત! એક ક્ષણવારમાં ઘોડા અને સારથિસહિત, અર્જુનનો તે રથ બાણોના વરસાદને લીધે દેખાતો બંધ થયો; પણ એ સમયે કૃષ્ણ જરાપણ ગભરાયા નહિ અને ધીરજ ધારણ કરીને ભીષ્મનાં બાણોથી વિંધાઈ ગયેલા ઘોડાઓને સત્વર આગળ હાંક-

વા લાગ્યા. પછી અર્જુને, મેઘસમાન ઘોષવાળું પોતાનું દિવ્ય ધનુષ્ય ગ્રહણ કરીને તીક્ષ્ણ બાણો મૂક્યાં અને ભીષ્મના ધનુષ્યને કાપી નાખી પાડી દીધું; ત્યારે કપાયેલા ધનુષ્યવાળા કુરુવંશજ તમારા પિતા ભીષ્મે એકદમ બીજું ધનુષ્ય લીધું અને એક નિમિષ જોટલા અંતરમાં મેઘસમાન ઘોષવાળા તે ધનુષ્યને ચઢાવીને ખેંચવા માંડ્યું; પરંતુ એટલામાં તો ક્રોધાયમાન થયેલા અર્જુને પિતામહના એ ધનુષ્યને પણ કાપી નાખ્યું. અર્જુનની આવી ચતુરાઈનાં શાંતનુકુમાર ભીષ્મ વખાણ કરવા લાગ્યા અને તેને કહેવા લાગ્યા કે:—

“શાભાશ ધનુર્ધર અર્જુન ! શાભાશ ! હે મહાબાહુ કુંતાપુત્ર ! ધન્ય છે તને !” આમ કહીને તેમણે બીજું સુંદર ધનુષ્ય ગ્રહણ કર્યું અને અર્જુનના રથપ્રત્યે બાણો છોડવા માંડ્યાં. એ વેળા કૃષ્ણ પણ ઘોડાઓને ચલાવવામાં અતિ ઉત્કૃષ્ટ બળ બતાવતા હતા અને ભીષ્મનાં બાણો વ્યર્થ કરી, રથને મંડળાકારે ધ્રુમાવતા હતા. ભીષ્મનાં બાણોથી ધાયલ થયેલા એ બન્ને પુરુષવ્યાધો સામસામે લડતાં શીંગડાંના પ્રહારથી ધાયલ થયેલા એ આખલાઓસમાન શોભતા હતા.^{૧૨} તે સમયે અર્જુનનું યુદ્ધમાં ઢીલાપણું જોઈને તથા અવિચ્છિન્નપણે બાણોને છોડી રહેલા, બન્ને સૈન્યની વચમાં આવીને સૂર્યસમાન તપી રહેલા, સારા સારા પાંડવોના યોદ્ધાઓનો સંહાર કરતા તથા યુધિષ્ઠિરના સૈન્યમાં પ્રલયકાળસમાન ત્રાસ વર્તાવી રહેલા ભીષ્મને જોઈને શત્રુવીરોનો સંહાર કરનાર મહાબાહુ કૃષ્ણ, સહન કરી શક્યા નહિ; ^{૧૩-૧૫} અને હે રાજા ! રૂપેરીરંગના અર્જુનના ઘોડાઓની લગામ છોડી દઈ, ચેગી વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણ, રથપરથી નીચે ઉતરી પડ્યા ^{૧૬} તથા પોતાની ભુજરૂપ આયુધવાળા અને સિંહની પેઠે વારંવાર ગર્જના કરતા બળવાન તેજસ્વી શ્રીકૃષ્ણ, હાથમાં ચામૂક લઈને ભીષ્મસામે ધસ્યા. ^{૧૭} ક્રોધથી લાલચોળ આંખોવાળા, અમાપ તેજવાળા તથા જગતના ઈશ્વર શ્રીકૃષ્ણ ભીષ્મને મારી નાખવાની ઈચ્છાથી જ્યારે ધસી ગયા, ત્યારે બન્ને પગથી પૃથ્વીને ફાડી નાખશે કે શું તેવા દેખાતા હતા. આવી રીતે

ભીષ્મનો નાશ કરવા તત્પર થયેલા કૃષ્ણને લગભગ પાસે આવી ગયેલા જોઈ તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓનાં મન ગળી જતાં હોય તેમ લાગતું હતું. ^{૧૮} હે મહારાજ ! તે વેળા તમારા સૈન્યમાં કૃષ્ણના ભયને લીધે, “ભીષ્મ મુઆ, ભીષ્મ મુઆ” એ પ્રમાણે મહાન કોલાહલ સંભળાતો હતો. ^{૧૯} પીળાં પીતાંબરને ધારણ કરનારા તથા ઇંદ્રનીલમણિસમાન શ્યામ વર્ણવાળા કૃષ્ણ જ્યારે ભીષ્મસામે ધસી ગયા, ત્યારે તેઓ વિજળીના ગળકારાવાળા મેઘસરખા શોભતા હતા. ^{૨૦} જેમ સિંહ હાથીસામે ધસી જાય અને જેમ ટોળાંનો આખલો બળદ સામે ધસી જાય, તેમ યાદવશ્રેષ્ઠ કૃષ્ણ મોટી ગર્જના કરતા ભીષ્મ સામે ધસી ગયા. ^{૨૧} આવી રીતે એ રણમાં પોતાની સામે ધસી આવતા કૃષ્ણને જોઈને, ભીષ્મપિતામહ લગાર પણ ગભરાયાવિના પોતાનું મહાન ધનુષ્ય ખેંચવા લાગ્યા; અને નિર્ભય ચિત્તથી કૃષ્ણને કહેવા લાગ્યા:—“હે પુંડરીકાક્ષ ! આવો, આવો; હે દેવના દેવ ! હું તમને નમસ્કાર કરું છું. હે યાદવશ્રેષ્ઠ ! મને આજે આ યુદ્ધમાં પાડી દો. હે અનંધ ! હે દેવ ! હે કૃષ્ણ ! આ યુદ્ધમાં તમારે હાથે મારું મૃત્યુ થતાં આ લોકમાં મારું કલ્યાણ થઈ જશે. હે ગોવિંદ ! આજના સંગ્રામમાં (આમ મારી સામે આવી) તમે મને ત્રણે લોકમાં પ્રતિષ્ઠિત માનવતો કર્યો છે. હે અનંધ ! ખુશીથી પ્રહાર કરો, હું તમારો દાસ છું.” એટલામાં તો મહાબાહુ અર્જુન, પાછળથી આવી પહોંચ્યો અને કેશવને પોતાના બન્ને હાથથી પકડી રાખીને રોકી રાખવા લાગ્યો. અર્જુને આમ રોક્યા છતાં પણ કમળલોચન કૃષ્ણ, એ અર્જુનને પણ સાથે ધસડીને આગળજ વધવા લાગ્યા; ત્યારે શત્રુવીરોનો નાશ કરનાર અર્જુને, એ પુરુષોત્તમના બળાત્કારે પગ પકડી રાખ્યા અને માંડ માંડ ઘણી મુશ્કેલીથી એ કૃષ્ણને નવ પગલાં ગયા પછી દશમે પગલે આગળ જતા અટકાવ્યા. પછી ક્રોધથી આકુળવ્યાકુળ આંખવાળા તથા સર્પની પેઠે કુંદાડા મારતા એ કૃષ્ણને, ભયભીત થઈ ગયેલા મિત્ર અર્જુને, રનેહ પૂર્વક આ પ્રમાણે કહ્યું:—“હે મહા-

ખાહું! પાછા વળો; આવું અસત્ય કરવું તમને જોગ્ય નથી. હે કેશવ! તમે પ્રથમ કહી ચૂક્યા છો કે, ‘હું પોતે કદી લડીશ નહિ.’ આમ કહ્યા છતાં પણ જો તમે યુદ્ધ કરશો તો હે માધવ! લોકો તમને મિથ્યાવાદી કહેશે. ૧૩-૭૨ આ સઘળો યુદ્ધનો ભાર મારાપર રહેલો છે. હે કેશવ! હું મારા શસ્ત્રના, સત્યના અને ધર્મના સોગંદ ખાઈને કહું છું કે, હું પિતામહનો વધ કરીશ. ૭૩ હે શત્રુસંહારક કૃષ્ણ! શત્રુઓનો જેમ નાશ થાય તેમ હું કરીશ. જેમ પ્રલયકાળે કળાઓથી પૂર્ણ એવો ચંદ્રમા પડે છે, તેમ બનતાં સુધી આજેજ દુર્ધર્ષ મહારથી ભીષ્મને રણભૂમિપર પાડી નાખેલા તમે જોજો.”

આવી રીતનાં અર્જુનનાં વચન સાંભળીને કૃષ્ણે કંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ અને ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં ફરી રથપર ચઢી ગયા. આમ રથપર બેઠેલા એ બન્ને મહાપુરુષોપર શાંતનુકુમાર ભીષ્મ ફરી પણ, મેઘ જેમ પર્વતપર વરસે તેમ બાણોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા. જેમ શિશિર ઋતુના અંતમાં સૂર્ય પોતાનાં કિરણોથી તેજને ગ્રહણ કરે છે તેમ તમારા પિતા દેવવ્રત એ રણમાં બાણોવડે ચોદાઓના પ્રાણ લઈ લેતા હતા. જેમ કોરવોનાં સૈન્યોમાં પાંડવોએ પ્રથમ ભંગાણ પાડ્યું હતું તેમ તમારા પિતા ભીષ્મે, પાંડવોના સૈન્યમાં ભંગાણ પાડી દીધું. ભીષ્મવડે માર મરાતા અને આમતેમ નાસભાગ કરતા પાંડવોના સૈનિકો, ઉત્સાહવિનાના તથા બેભાન જેવા થઈ ગયા; અને પોતાના તેજથી પ્રખર તપી રહેલા મધ્યાહ્નકાળના સૂર્યની પેઠે એ રણ-સંગ્રામ અતુલ પરાક્રમને કરી રહેલા ભીષ્મપિતામહને જોઈ શકતા ન હતા. હે મહારાજ! આમ ભીષ્મવડે વધ કરાતા અને લયથી પીડિત થયેલા સેંકડો અને હજારો પાંડવસૈનિકો, એ સંગ્રામમાં મનુષ્યથી ન બની શકે તેવું દૈવી પરાક્રમ કરી રહેલા એ ભીષ્મને જોયાજ કરતા હતા. હે ભારત! તમારા પિતાએ એ પાંડવોનાં સૈન્યોને એવાં લયભીત કરી મૂકીને હાંકી કાઢ્યાં કે જેથી કાદવમાં નિમગ્ન થયેલા બળદોને જેમ કોઈ બચાવનાર ન મળે તેમ, એ સૈન્યોને પણ

બચાવનાર કોઈ મળ્યો નહિ. એ સંગ્રામમાં બળવાન પિતામહે, પાંડવોના સૈનિકોને હુમળાં ફોડીઓની પેઠે ચગદી નાખ્યા. ૭૪-૮૩ હે ભારત! બાણોના સમૂહરૂપ કિરણોથી રાજાઓને તપાવી રહેલા, કોઈનાથી પણ કંપાવી ન શકાય એવા મહારથી ભીષ્મરૂપ સૂર્યને, જેમ પ્રચંડ તપી રહેલા સૂર્યને કોઈ ન જોઈ શકે, તેમ પાંડવોના સૈનિકો જોઈ શક્યા નહિ. ૮૪ આવી રીતે જ્યારે પિતામહ પાંડવોની સેનાને ખુદી રહ્યા હતા, ત્યારે સૂર્ય અસ્ત પામ્યો; એટલે શ્રમથી લોથપોથ થઈ ગયેલા સર્વ સૈનિકોનું મન યુદ્ધમાંથી પાછા ફરી છાવણી તરફ જવા તત્પર થયું. ૮૫ ઈતિ શ્રીમહાન ભીષ્મ ભીષ્મવધપર્વમાં ‘નવમા દિવસનું’ યુદ્ધ સમાપ્ત એ વિષયને અધ્યાય ૧૦૬ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૭ મો નવમા દિવસની રાત્રિ-ભીષ્મના વધોપાયનો તેમનેજ પ્રશ્ન ॥ સંજય ઉવાચ ॥

યુધ્યતામવ તેષાં તુ માસ્કોરેસ્તમુપાગતે ।
સંધ્યાસમભવદ્દોરાનાપર્યામ તતો રણમ્ ॥૧॥
સંજયે કહ્યું:-તેઓનું યુદ્ધ ચાલુજ હતું અને સૂર્યાસ્ત થઈ ગયો, જેથી ઘોર સંધ્યાકાળ થતાં અમે યુદ્ધ જોઈ શકતા ન હતા. ૧ હે ભારત! સાયંકાળનો સમય થયેલો હતો, ભીષ્મના ત્રાસથી લય પામીને યુધિષ્ઠિરનું સૈન્ય વિહ્વળ થતું, હથિયાર છોડીને પાછું વળી નાસવા માંડતું હતું, મહારથી ભીષ્મ અત્યંત કોપાયમાન થઈ તે સૈન્યને પીડતા હતા અને સોમકયોદ્ધાઓ પરાજય પામવાથી નિરૂત્સાહી થઈ ગયા હતા. એ જોઈ વિચાર કરી રાજા યુધિષ્ઠિરે પોતાનાં સૈન્યોને પાછાં વાળવામાટે રુચિ કરી. ૨-૪ પછી તેણે પોતાનાં સૈન્યોને પાછાં વાળી લીધાં, એ જોઈ તમારાં સૈન્યો પણ પાછાં વળ્યાં. ૫ હે કુરુક્ષેત્ર! એ સંગ્રામમાં લગભગ ઘાયલ થયેલા સર્વ મહારથીઓ, પોતપોતાનાં સૈન્યોને પાછાં વાળીને વિશ્રાંતિ લેવા લાગ્યા; ૬

પરંતુ તે દિવસની લડાઇમાં લીબપિતામહનાં
અદ્ભુત પરાક્રમનો વિચાર કરતા અને તેમનાં
બાણોથી પીડિત થયેલા પાંડવોદ્ધાઓને તે
સમયે શાંતિ વળતી ન હતી.^૭ આ તરફથી
લીબ એ યુદ્ધમાં પાંડવો અને સૃજ્યોને જીતી-
ને તમારા પુત્રોથી અભિનંદન પામી, સંપૂર્ણ
આનંદિત થયેલા કૌરવોની સાથે વિશ્રાંતિ લેવા
લાગ્યા. પછી સર્વ પ્રાણીઓને મોહ ઉપજાવનારી
રાત્રિ શરૂ થઈ ગઈ; ત્યારે એ ઘોર રાત્રિના આ-
રંભમાં દુરાધર્ષ પાંડવો, યાદવો અને સૃજ્યો
વિચાર કરવામાટે એકઠા થયા. વિચારનો નિશ્ચય
કરવામાં કુશળ અને મહાબળવાન એવા તે સર્વે
વીરો, અવ્યય થઈને પરિણામમાં પોતાના કલ્યા-
ણનો યોગ્ય વિચાર કરવા લાગ્યા. હે રાજા! એ સ-
મયે યુધિષ્ઠિરે ખૂબ વિચાર કરીને કૃષ્ણને ઉદ્દેશી
આ પ્રમાણે કહ્યું:—૮-૧૨ “ હે કૃષ્ણ ! ભયંકર
પરાક્રમને કરવાવાળા મહાત્મા લીબમને તો
જીવો. હાથી જેમ નલ ઘાસના વનને ખુદી નાખે,
તેમ એ મારાં સૈન્યોને ખુદી નાખે છે.^{૧૩} ભડભ-
ડાટ સળગેલા અગ્નિની પેઠે મારાં સૈન્યોમાં
સંહાર વાળતા મહાત્મા લીબમને અમે જોવાનો
પણ ઉત્સાહ કરી શકતા નથી.^{૧૪} જાણે ભયંકર
ઝેરવાળો ઘોર તક્ષક નાગજ ન હોય તેમ,
પ્રતાપી લીબ રણસંગ્રામમાં ક્રોધાયમાન
થઈને પોતાનાં તીક્ષ્ણ શસ્ત્રો છોડે છે. ^{૧૫} મને
લાગે છે કે, ક્રોધાયમાન થયેલા યમને, વ-
જ્રધારી ઇંદ્રને, પાશધારી વરુણને તથા ગદા-
ધારી કુબેરને યુદ્ધમાં જીતી શકાય, પણ હાથ-
માં ધનુષ્ય લઈને અત્યંત ક્રોધપૂર્વક તીક્ષ્ણ બા-
ણોને છોડતા લીબમને જીતવા અશક્ય છે. ^{૧૬, ૧૭}
હે કૃષ્ણ ! આમ હોવાથી મારી બુદ્ધિની દુર્બળ-
તાને લીધે, આ યુદ્ધમાં લીબ જેવા શત્રુ સામે
થઈને હવે હું શોકસાગરમાં ડૂબી ગયો છું; ^{૧૮}
માટે હવે તો હે દુર્ધર્ષ કૃષ્ણ ! હું વનમાંજ આ-
લ્લો જઈશ અને એમ કરવાથીજ માફ શ્રેય થશે.
યુદ્ધ કરવું, એ તો હવે મને ગમતુંજ નથી !
કારણકે હે કૃષ્ણ ! લીબ અમારો નાશજ કરે
છે—કરશે. ^{૧૯} જેમ પ્રજ્વલિત થયેલા અગ્નિ તર-
ફ ધસી ગયેલું પતંગીઉં મરણ પામે છે, તેમ

લીબસામે થયેલો હું પણ મરણ પામીશ. ^{૨૦}
હે યાદવવંશજ કૃષ્ણ ! હું પરાક્રમવાળો છું;
છતાં પણ રાજ્યલોભના કારણથીજ ક્ષીણ થઈ
ગયો છું અને આ મારા શૂરવીર ભાઈઓ, (લીબ-
નાં) બાણોથી અત્યંત પીડિત થઈ ગયા છે. ^{૨૧} એ
બિચારા મારેમાટે જ્ઞાનુસ્નેહને આધીન થઈ
રાજ્યજ્યેષ્ઠ થયા છે અને મારી સાથે વનમાં પણ
આવ્યા હતા; તેમજ હે મધુસૂદન ! દ્રૌપદી પણ
મારેમાટે ઘણી દુઃખી થયેલી છે. ^{૨૨} હું મારી
જીંદગીને બહુ કિંમતી ગણું છું, પણ હવે તે
જીંદગી મને દુર્લભ જણાય છે; માટે હવે મારી
બાકી રહેલી જીંદગીમાં હું ઉત્તમ ધર્મનુંજ આ-
ચરણ કરીશ. ^{૨૩} હે કેશવ ! જો તમારે મારા પર
તથા મારા ભાઈઓ પર કૃપા કરવી હોય તો સ્વ-
ધર્મને વિરોધ ન આવે તે પ્રમાણે મને હિતકારક
ઉપાય કહો. ” ^{૨૪} એ પ્રમાણે ઘણા વિસ્તારવાળું
યુધિષ્ઠિરનું વચન સાંભળીને તેમનું સાંત્વન કરતા
કૃષ્ણ દયાને લીધે યુધિષ્ઠિરને આ પ્રમાણે કહેવા
લાગ્યા:—^{૨૫} “ હે સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા યુધિષ્ઠિર !
તમે શોક ન કરો; કારણકે તમારા ભાઈઓ શૂરા,
દુર્જય અને શત્રુઓનો સંહાર કરી નાખે તેવા
છે. ^{૨૬} અર્જુન અને ભીમસેન, વાયુ અને અગ્નિ
સરખા તેજસ્વી છે; તેમજ શૂરવીર નકુલ અને
સહદેવ, સાક્ષાત્ ઇંદ્ર જેવા છે. ^{૨૭} હે પાંડવ !
(તોપણ) તમે મને આજ્ઞા કરો. તમારા સ્નેહને
લીધે હું જાતે લીબ સાથે યુદ્ધ કરીશ.
હે મહારાજ ! તમારી આજ્ઞા થતાં હું યુદ્ધમાં
શું નહિ કરું? ^{૨૮} પુરુષ શ્રેષ્ઠ લીબમને રણમાં આ-
લ્લવાન કરી હું તેમનો વધ કરીશ. જો અર્જુન,
લીબમનો વધ કરવા નહિ ઇચ્છે, તો હું પોતેકૌરવોના
દેખતાં લીબમને મારી નાખીશ. ^{૨૯} હે પાંડવ !
જો તમે એમજ માનતા હો કે, “ લીબનું મ-
રણ થતાંજ આપણો વિજય થશે ” તો હું માત્ર
એક રથનીજ સહાય લઈને કુરુવૃદ્ધ પિતામહને
આજે (આવતી કાલે) મારીશ. ^{૩૦} હે રાજા! આવતી
કાલના યુદ્ધમાં ઇંદ્રના સરખું માફ પરાક્રમ
તમે જોજો. મોટાં મોટાં અસ્ત્રોને છોડી રહેલા
એ પિતામહને આવતી કાલે તેમના રથપરથી
હું ગગડાવી દઈશ. ^{૩૧} જે કોઈ પાંડવોનો શત્રુ

છે, તે મારો પણ શત્રુ છે, જેઓ મારા છે, તે તમારા છે અને તમારા તે મારાજ છે, એમાં સંશય નથી.^{૩૨} વળી તમારો ભાઈ અર્જુન, મારો મિત્ર છે, સંબંધી છે અને શિષ્ય પણ છે. હે રાજા ! એ અર્જુનને માટે જો મારું માંસ જોઈશે, તોપણ હું આપીશ;^{૩૩} તેમજ આ નરવ્યાધ અર્જુન મારેમાટે પોતાના પ્રાણ આપવા હોય તોપણ આપેજ. વળી અમારા બન્નેનો તેવો સંકેત પણ છે કે, પરસ્પરને મદદ કરવી.^{૩૪} માટે હે રાજેન્દ્ર ! તમે મને આજ્ઞા કરો કે જેથી હું તમારો ચોક્કો થાઉં-અર્થાત્ તમારેમાટે હું યુદ્ધ કરું; પણ પૂર્વે વિરાટનગરના સંગ્રામમાં સર્વ રાજાઓ અને સર્વ લોકોની સમક્ષમાં બુદ્ધિમાન અર્જુનને પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે:-“હું ગંગાકુમાર ભીષ્મપિતામહનો વધ કરીશ.” આ પ્રતિજ્ઞાવચનનું મારે પ્રથમ રક્ષણ કરવું જોઈએ;^{૩૫} પણ જો અર્જુનજ મને તેમ કરવા કહેતો હોય, તો હું તે કાર્ય (ભીષ્મવધ) અવશ્ય કરીશ. અથવા ખરી રીતે તો એ ભાર (ભીષ્મવધ) અર્જુનપરજ પરિણમેલો છે. તે અર્જુનજ શત્રુઓનાં નગરને જીતનાર ભીષ્મનો સંગ્રામમાં વધ કરશે. જો અર્જુન ખરાબર સજ્જ થાય તો મહા અશક્ય કાર્ય હોય તે પણ તે કરી શકશે. જો કદાચિત્ દૈત્યો અને દાનવોસહિત દેવો યુદ્ધમાં સજ્જ થઈને આવે તો તેઓનો પણ અર્જુન નાશ કરી શકે, તો ભીષ્મનો શો હિસાબ !^{૩૬} હે રાજા ! મહાપરાક્રમી ભીષ્મ આ યુદ્ધમાં બિચારા છુદ્ર ચોદાઓપર પણ પોતાનું પરાક્રમ કરી રહેલા છે. એ પરથી અનુમાન થાય છે કે, તેમની બુદ્ધિ ખગડી છે અને અવશ્ય તેમનું જીવન પણ હવે અદ્ય સમયનું જણાય છે; કારણ કે વિનાશકાલે વિપરીત બુદ્ધિ-અર્થાત્ તેમનો કાળ નજીક આવેલો છે, જેથી તેમની બુદ્ધિમાં ફેરફાર થઈ ગયો છે; તેથી તેમને પોતાના કર્તવ્યનું પણ ભાન રહ્યું નથી.”^{૪૦}

એ સાંભળી યુધિષ્ઠિરે કહ્યું:-“હે મહાબાહુ કૃષ્ણ ! તમે જે કહો છો તે તેમજ છે. તમારો વેગ ધારણ કરી શકવાને એ ભીષ્માદિ સર્વ મહારથીઓ પણ સમર્થ નથી.”^{૪૧} હે પુરુષવ્યાધ !

અવશ્ય હું મારું ઇચ્છિત પ્રાપ્ત કરી શકીશ; કારણ કે તમારા જેવા મહાન પુરુષ (પરમેશ્વર) મારા પક્ષમાં રહેલા છે.^{૪૨} હે ગોવિંદ ! તમે મારા નાથ છો તો હું ઇદ્રસહિત દેવોને પણ રણમાં જીતી શકું; તો હે જીતનારામાં શ્રેષ્ઠ ! આ સંગ્રામમાં ભીષ્મ મહારથી છે; તોપણ તે કોણમાત્ર છે !^{૪૩} પણ હું મારા પોતાનાજ ગૌરવમાટે તમને મિથ્યાવાદી કહેવડાવવા માગતો નથી. હે માધવ ! યુદ્ધ કર્યાંસિવાય માત્ર યોગ્ય સલાહ આપીનેજ તમે અમને મદદ કરો.^{૪૪} ભીષ્મપિતામહે મને વચન આપેલું છે કે:-“હું તને યોગ્ય સલાહ આપીને સહાય કરીશ પણ તારેમાટે યુદ્ધ નહિ કરું. હે રાજા ! હું તને સત્ય કહું છું કે, મારે દુર્યોધનમાટે લડવું પડશે.” હે માધવ ! આવું તેમનું વચન હોવાથી તે પિતામહ મને સારી સલાહ આપશે અને અવશ્ય રાજ્ય પણ આપશે.”

“માટે હે મધુસૂદન ! આપણે બધા એકત્ર થઈને તેમની પાસે જઈએ અને એમનો પોતાનો વધ શી રીતે થાય ? એ પ્રશ્ન પૂછીએ; અને હે વાળ્મેય ! એ પિતામહને યોગ્ય સલાહ પણ પૂછીએ, માટે ચાલો જલદી એ પુરુષોત્તમ ભીષ્મપાસે આપણે બધા જઈએ.”^{૪૭, ૪૮} હે જનાર્દન ! ખરેખર એ પિતામહ, આપણને હિતકારી વચનજ કહેશે; અને જે પ્રમાણે એ કહેશે તે પ્રમાણેજ હું આ સંગ્રામમાં કરીશ.^{૪૯} હે કૃષ્ણ ! દૃઢ વ્રતવાળા એ પિતામહ અમને જ્ય આપશે અને યોગ્ય સલાહ પણ આપશે, તેવા એ ઉદાર છે. ન્યારે અમારા પિતા મરણ પામ્યા, ત્યારથીજ તેઓએ અમને ઉછેરી મોટા કર્યા છે; પણ હાય ! તેજ અમારા પિતાના પિતા વહાલા વૃદ્ધ ભીષ્મને હું મારવામાટે ઇચ્છું છું; માટે ક્ષત્રિયજીવતરને ધિક્કાર હો.”^{૫૧}

સંજયે કહ્યું:-યુધિષ્ઠિરનાં એ વચનને સાંભળીને કૃષ્ણે, કુરુનંદન યુધિષ્ઠિરને આ પ્રમાણે કહ્યું:-“હે મહાપ્રાણ ! હે રાજેન્દ્ર ! તમારું કહેવું મને ગમે છે. કૃતકૃત્ય દેવ-વ્રત ભીષ્મ માત્ર દષ્ટિથીજ બધાને ખાળી શકે તેવા સમર્થ છે. એ ગંગાપુત્રને તેમના વધનો ઉપાય પૂછવામાટે (ચાલો) આપણે જઈએ.”^{૫૨, ૫૩}

તમેજ ન્યારે ભાર ઢધને પૂછશે, એટલે એ જેવું હશે તેવું સત્યજ કહેશે; માટે એ પૂછવા માટે આપણે કુરુપિતામહ પાસે જઈએ.”^{૫૪} હે ભારત ! ત્યાં જઈને એ વૃદ્ધ લીલ્લાને આપણા વિજય બાબતની સલાહ પૂછીએ અને પછી જે પ્રમાણે તે આપણને સલાહ આપશે તે પ્રમાણે આપણે શત્રુઓ બેઠે યુદ્ધ કરીશું.”^{૫૫}

આમ વિચાર કરીને તે વીર પાંડવો અને પરાક્રમી કૃષ્ણ એ બધા મળીને પાંડુના પણ વડીલ લીલ્લા પાસે ગયા.^{૫૬} લીલ્લાના તંબુ પાસે આવીને તેઓએ પોતાનાં શસ્ત્રો છોડી દીધાં અને અંદર દાખલ થઈ મસ્તક નમાવી પ્રણામ કર્યાં. હે મહારાજ ! ભરતશ્રેષ્ઠ લીલ્લાને શિર નમાવીને પ્રણામ કરતા એ પાંડવો, તેમનું માન જાળવી તેમને શરણે ગયા.^{૫૭} આમ તેઓને પોતાની પાસે આવેલા બેઈ, મહાબાહુ કુરુપિતામહ લીલ્લા, તેઓને આવકાર આપી કહેવા લાગ્યા:—“હે યદુવંશી કૃષ્ણ ! તમે ભલે પધાર્યાં. હે અર્જુન ! હે યુધિષ્ઠિર ! હે ભીમ ! હે નકુલ ! હે સહદેવ ! તમે બધા પણ ભલે પધાર્યાં. બોલો તમારી પ્રીતિને વધારનાર કંઈ કાર્ય આજે મારે કરવાનું છે?”^{૫૮, ૬૦} તમારું આત્મકર કાર્ય હશે તે પણ હું સર્વ પ્રકારે કરીશ !” આમ વારંવાર પ્રીતિપૂર્વક કહેતા પિતામહને રાજા યુધિષ્ઠિર, દીન થઈને પ્રીતિયુક્ત વચન કહેવા લાગ્યા:—“હે સર્વજ્ઞ ! અમારો જય કેવી રીતે થાય, અમેને શું કરવાથી રાજ્ય મળે; અને હે પ્રભો ! પ્રજાઓ પર આવી પડેલો આ સંશય (નાશ) કેવી રીતે ન થાય, તે મને કહો. વળી તમે પોતેજ તમારા નાશનો ઉપાય અમને કહી બતાવો.”^{૬૧-૬૩} હે કુરુપિતામહ ! આ સંગ્રામમાં અમે તમને કેવી રીતે સહન કરી શકીએ; કારણકે હે વીર ! તમારા સામર્થ્યની લગાર પણ ઉણપ અમારા જોવામાં આવતી નથી. ^{૬૪} અમે તો સદાકાળ તમારા ધનુષ્યને ગોળાકારે વળેલું જ યુદ્ધમાં બેઠીએ છીએ, પણ હાથમાં બાણ લઈને ક્યારે સાંધો છો અને ક્યારે ધનુષ્ય ખેંચીને છોડો છો એ અમે બેઈ શકતા નથી.”^{૬૫} હે શત્રુવીરોનો સંહાર કરનાર મહાબાહુ ! સંગ્રામમાં રથપર

બેસીને રથ, ઘોડા, માણસો અને હાથીઓનો સંહાર કરતા તમને, સાક્ષાત્ ખીલ સૂર્યની પેઠે અમે બેઈ રહીએ છીએ.”^{૬૬} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! કયો પુરુષ તમને જીતવાનો ઉત્સાહ કરી શકે ? તમે બાણોનો વરસાદ વરસાવી આ યુદ્ધમાં કેર વર્તાવી દીધો છે તથા મારી મોટી સેનાનો નાશ કરી નાખ્યો છે, માટે જેમ કરવાથી અમે યુદ્ધમાં તમને જીતી શકીએ અને મારા રાજ્યને પુનઃ પ્રાપ્ત કરી શકીએ તથા મારા સૈન્યનું કલ્યાણ જે રીતે થાય, તે પ્રમાણે કરી શકીએ તેવો ઉપાય મને કહો.”

એ સાંભળ્યા પાંડુના વડીલ પિતામહ લીલ્લા, પાંડવોને કહેવા લાગ્યા:—“ હે કુંતાપુત્ર ! જ્યાંસુધી હું જીવતો છું ત્યાંસુધી આ યુદ્ધમાં તમારો વિજય થવાનો નથી, એ તમને હું ખરું કહું છું.”^{૬૭-૭૦} તમે જ્યારે આ યુદ્ધમાં મને જીતશો ત્યારે તમારો વિજય થશે; માટે જે તમારે વિજયની ઇચ્છા હોય તો મારાપરજ એકદમ પ્રહાર કરો.”^{૭૧} હે પાંડવો ! હું તમને આજ્ઞા આપું છું કે, સુખેથી તમારી ઇચ્છામાં આવે તેમ મારાપર પ્રહાર કરો. તમે મને આવો અતુલ શક્તિવાળો જાણી ગયા છો એજ એક મોટા પુણ્યની વાત છે—અર્થાત્ મારી અતુલ શક્તિ તમારા જાણવામાં આવી ગઈ, જેથી તમે મારે શરણે આવ્યા; પણ તમારા જાણવામાં ન આવ્યું હત તો તમે એમ ને એમ લડ્યા કરત અને બિચારા ક્ષત્રિયોનો નાશ થયા કરત; પણ હવે મને લાગે છે કે, એ ક્ષત્રિયોનો સંહાર અટકશે અને યુદ્ધમાં તમારો વિજય થશે.” મારા મુઆ પછી બધા મુઆજ છે એમ સમજવું, માટે મને મારી નાખવાનો તમે ઉપાય કરો.”

આવું લીલ્લાનું વચન સાંભળી રાજા યુધિષ્ઠિરે તેમને કહ્યું:—“ જે ઉપાયથી યુદ્ધમાં અમે તમને જીતીએ તે ઉપાય તમે અમને કહો. યુદ્ધમાં કોંધાયમાન થયેલા ધનુષ્યધારી તમને, હાથમાં ઢંડ લઈને ઉભેલા કાળની પેઠે અમે બેઈએ છીએ. ઇંદ્ર, વરુણ અને યમને જીતવા સહેલા છે; પણ તમને, ઇંદ્રસહિત દેવો અને અસુરો પણ

જીતી શકે નહિ.”

ભીષ્મે કહ્યું:—“હે મહાબાહુ પાંડવ ! જે તું કહે છે તે ખરું જ છે. જો હું હાથમાં ઉત્તમ ધનુષ્ય અને શસ્ત્રો લઈને રણસંઘ્રામ કરવા સન્ન થયો હોઉં, તો ઇંદ્રસહિત દેવો અને અસુરો પણ મને જીતી શકે નહિ; ૭૨-૭૬ પણ જો હું શસ્ત્રોનો ત્યાગ કરું તો આ મહારથીઓ મારો નાશ કરી શકે. હે રાજેન્દ્ર ! આ મારા પૂર્વના વિચારેલા સંકલ્પને તું સાંભળ. જેણે શસ્ત્રો ફેંકી દીધાં હોય, જે રણભૂમિપર પડી ગયેલો હોય, જે માણસે પોતાનું કવચ તથા ધ્વજ ઉતારી નાખ્યાં હોય, જે માણસ રણમાંથી નાસી જતો હોય, વળી જે ભયભીત થયો હોય અને જે માણસ ‘હું તમારે શરણે છું’ એમ કહેનારો છે, જે સ્ત્રી છે અથવા સ્ત્રીનાં નામને ધારણ કરવાવાળો છે, જે મૂર્ચ્છિત થયેલો છે તથા જે કોઈ એક પુત્રવાળો છે અને જે કોઈ દુષ્ટ પુરુષ છે—આવા માણસોની જોડે યુદ્ધ કરવું મને ગમતું નથી. ૭૭-૭૯ વળી અમાંગલિક ધ્વજવાળા પુરુષને જોઈ, હું કદી પણ લડતો નથી. હે રાજન્ ! તમારા સૈન્યમાં શિખંડી નામનો જે દુષ્ટદરાજાનો મહારથી પુત્ર છે—તે યુદ્ધમાં જ્ય એળવનાર, ચૂરો અને અમર્ષવાન છે; પણ એ શિખંડી પૂર્વે સ્ત્રી હતો અને આ જન્મમાં પુરુષપણને પ્રાપ્ત થયો છે. ૮૦, ૮૧ એ શિખંડીનું સર્વ વૃત્તાંત તમે પણ યથાર્થ રીતે જાણો છો. ચૂરવીર અર્જુન, એ શિખંડીને રણમાં પોતાની આગળ કરીને તથા મનમાં દંશ રાખીને તીક્ષ્ણ બાણોવડે મને ભલે પ્રહાર કરે. અમાંગલિક ધ્વજવાળા તથા વિશેષે કરીને પૂર્વભવમાં સ્ત્રીતરીકે જન્મેલા એ શિખંડીપર, હું હાથમાં ધનુષ્ય લઈ કદીપણ પ્રહાર કરવા નહિ ઇચ્છું. હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા ! એ સમયનો લાભ લઈ પાંડુપુત્ર અર્જુન, એકદમ ચારેબાજુથી બાણોવડે ભલે પ્રહાર કરે. મહાભાગ કૃષ્ણસિવાય અથવા પાંડુપુત્ર અર્જુનસિવાય એવો કોઈ પણ પુરુષ આ ત્રણે લોકમાં મને જોવામાં આવતો નથી કે જે યુદ્ધમાં સન્ન થયેલા મને હણી શકે; માટે એ અર્જુન, શિખંડીને અથવા એ સિવાયના બીજા

કોઈ (મારા સંકલ્પમાં વર્ણવેલા) પુરુષને આગળ કરી, અસ્ત્રશસ્ત્રોથી સન્ન થઈ અને હાથમાં ઉત્તમ ધનુષ્ય ધારણ કરી મને ભલે મારી નાખે અને એમ કરવાથીજ તમારો જય થશે. ૮૨-૮૭ હે સુવ્રત ! હે યુધિષ્ઠિર ! મેં તને જે પ્રમાણે કહી સંભળાવ્યું તે પ્રમાણે તું કરજે જેથી કરીને યુદ્ધમાં તમારી સામે આવેલા સર્વ કૌરવોનો પણ તું વધ કરી શકીશ.” ૮૮

સંજયે કહ્યું:—હે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા ! ભીષ્મપિતામહે કહેલું બધું ખરાબર સમજી લઈને પાંડવો, મહાત્મા કુરુપિતામહ ભીષ્મને વંદન કરીને પોતાની ઊવણી તરફ ગયા. ૮૯ પરલોકમાં જવાને દીક્ષિત થયેલા (મરવા માટે તૈયાર થયેલા) ગંગાપુત્ર ભીષ્મપિતામહે જ્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે દુઃખથી સંતાપ પામેલો અર્જુન શરમાઈને (કૃષ્ણને) આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:—૯૦ “ હે માધવ ! મારા ગુરુસમાન, કુરુઓમાં વૃદ્ધ, બુદ્ધિમાન અને મહાજ્ઞાની પિતામહ જોડે મારે કેમ યુદ્ધ કરવું ? ૯૧ હે વાસુદેવ ! એ ઉદાર મનવાળા મહાત્મા ભીષ્મને, બાલ્યાવસ્થામાં (એમના ખેળામાં) કીડા કરતા મેં ધૂળથી ખરડાયેલાં (મારાં) અંગોથી મેલા કરી દીધા છે—અર્થાત્ નાનપણમાં મને એમણેજ રમાડી રમાડીને મોટો કર્યો છે. ૯૨ હે ગદના મોટાભાઈ કૃષ્ણ ! જ્યારે હું બાલ્યાવસ્થામાં હતો, ત્યારે અમારા પિતા મહાત્મા પાંડુના પણ પિતા એ ભીષ્મના ખેળામાં બેસીને ‘પિતા, પિતા’ એવા શબ્દથી હું બોલાવતો હતો. ૯૩ એ સમયે તે પિતામહ મને કહેતા કે:—“ હે અર્જુન ! હું તારો પિતા નથી; પણ પિતાનો પિતા છું.” આમ બચપણમાં જે મને કહેતા તેજ પિતામહને મારે કેમ મારવા ? ૯૪ ભલે, એ મારી સેનાનો વધ કરી નાખે અથવા ભલે, મારો પોતાનો જય કે નાશ થાય; પણ હું એ મહાત્માસાથે નહિ લડું. હે કૃષ્ણ ! આપણા જેવા સનાતનધર્મ જાણનારા માણસે શસ્ત્રહીન વૃદ્ધ પિતામહપર કેમ પ્રહાર કરવો ? અર્થાત્ પ્રહાર નજ થાય; તોપણ હે કૃષ્ણ ! તમારે શું માનવું છે ? ૯૫, ૯૬ અર્જુનનાં એ વચન સાંભ-

ળી ભગવાન વાસુદેવ તેને કહેવા લાગ્યા:—“ હે અર્જુન! પૂર્વે યુદ્ધમાં લીલ્લમ્ને વધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને ક્ષાત્રયધર્મને અનુસરનારો તું હવે એમને કેમ નહિ મારે ? ૧૭૭ હે પાર્થ ! યુદ્ધ કરવામાં અતિ ઉત્સુક એ ક્ષત્રિયને (લીલ્લમ્ને) રથપરથી પાડી દે. યુદ્ધમાં એ લીલ્લમ્ને માર્યાસિવાય તારો વિજય થવાનો નથી. ૧૭૮ હે અર્જુન ! દેવોએ પ્રથમથીજ જોઈ મૂકેલું છે કે, ‘ લીલ્લમ્ને એ પ્રમાણેજ નાશ થશે.’ એ પ્રમાણે જે પ્રથમથીજ નિર્માણ થઈ ચૂક્યું છે તે અન્યથા થનાર નથી. વિકાસેલા મોંવાળા કાળની પેઠે યુદ્ધમાં ઉતરેલા દુરાધર્ષ એ લીલ્લમ્સામે તારાસિવાય બંતે ઈંદ્ર હોય તોપણ શું લડી શકે ખરો કે ? ૧૦૦ માટે સ્થિર થઈને તું લીલ્લમ્ને વધ કર. વળી મારું આ વચન તું સાંભળ. પૂર્વ કાળમાં મહાભુદ્ધિ-માન બૃહસ્પતિએ ઈંદ્રને આ પ્રમાણે કહ્યું હતું:— “ પોતાનો વડીલ હોય, અતિ વૃદ્ધ હોય અને ગુણવાન હોય; પણ તે પુરુષ જો આતતાયી હોય અને પોતાનો નાશ કરવા આવતો હોય તો તેને મારી નાખવો.” હે ધનંજય ! ક્ષત્રિયોનો આ શાશ્વતધર્મ રહેલો છે. તે એ કે ન્યાયપૂર્વક યુદ્ધ કરવું, પ્રભુઓનું રક્ષણ કરવું અને અસૂયા રાખ્યા વિના યજ્ઞાદિ કર્મો કરવા.” ૧૦૧-૧૦૩

તે પછી અર્જુને કહ્યું:—“ હે કૃષ્ણ ! શિખંડી અવશ્ય લીલ્લમ્પિતામહને નાશ કરનાર થશે. પંચાલપુત્ર શિખંડીને જોઈ, લીલ્લમ્ સદા-કાળ યુદ્ધમાંથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે; ૧૦૪ માટે એ શિખંડીને લીલ્લમ્ની આગળ કરીને કોઈ પણ ઉપાયથી પિતામહને પાડી દઈશું, એમ મારો વિચાર છે. ૧૦૫ હું બીજા ધનુર્ધરોને બાણો મૂકીને રોકી રાખીશ; અને એ સમયે શિખંડી પણ યુદ્ધ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા લીલ્લમ્સામે લડ્યા કરશે. ૧૦૬ લીલ્લમ્ પાસેથી આપણે સાંભળ્યું છે કે, હું શિખંડીને હણીશ નહિ; કારણકે એ શિખંડી પ્રથમ કન્યા હતો અને આ જન્મમાં પુરુષતરીકે ઉપજ્ઞ થયો છે.” ૧૦૭

આવો નિશ્ચય કરીને પાંડવો, મહાત્મા લીલ્લમ્નું સન્માન કરી કૃષ્ણસહિત ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા; અને એ મહાપુરુષો પોતપોતાનાં

શયનોમાં વિશ્રાંતિ લેવા લાગ્યા. ૧૦૮

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવત-લીલ્લમ્ લીલ્લમ્વધપર્વમાં
‘નવમા દિવસની રાત્રિએ મંત્રણા’ એ
વિષયનો અધ્યાય ૧૦૭ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૮ મો

દશમો દિવસ-લીલ્લમ્ અને શિખંડીનો સમાગમ

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

કથં શિખંડી ગાંગેયમમ્યવર્તત સંયુગે ।

પાંડવાશ્ચ કથં ભીષ્મસ્તન્મમાચક્ષ્વ સંજય ॥

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું:—હે સંજય ! પછીના સં-
ગ્રામમાં શિખંડી લીલ્લમ્ સામે કેવી રીતે યુદ્ધ
કરવા લાગ્યો ? અને પાંડવો લીલ્લમ્સામે કેવી
રીતે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા ? તે મને કહે. ૧

સંજયે કહ્યું:—પછી સૂર્યનો ઉદય થતાં
ભેરી, મૃદંગ અને આનંક આદિ રણવાજો ત્રો
વાગવા લાગ્યાં. દહીં સમાન વર્ણુવાળા શંખો
કુંકાવા લાગ્યા. એ સમયે પાંડવો શિખંડીને
આગળ કરીને યુદ્ધ કરવામાટે નીકળી પડ્યા.
હે રાજા ! શત્રુઓનો નાશ કરી નાખે તેવો મ-
હાન વ્યૂહ રચીને પાંડવોએ શિખંડીને સર્વ
સૈન્યોના મોખરામાં રાખ્યો હતો. ૨ ભીમસેન
અને અર્જુન, શિખંડીના રથના બન્ને ચક્રો
આગળ ઉભા રહી, તેનું રક્ષણ કરતા હતા. શિ-
ખંડીના પાછળના ભાગમાં દ્રૌપદીના પુત્રો અને
વીર્યવાન અભિમન્યુ ઉભા રહ્યા હતા. ૩ સાત્ય-
કિ, ચેકિતાન અને પંચાળયોદ્ધાઓથી સુરક્ષિ-
ત મહારથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન-એ બધા તેઓની પાછળ
રક્ષણ કરતા ઉભા હતા. ૪ ત્યારપછી યુધિષ્ઠિર
રાજા નકુલ અને સહદેવસહિત સિંહનાદ કરીને
રણભૂમિ ગભવી મૂકતા ચાલતા હતા. ૫ હે ભરત-
શ્રેષ્ઠ રાજા ! તેઓની પછી પોતાના સૈન્યથી વિ-
ટાયેલો વિરાટરાજા ચાલતો હતો અને હે મહા-
બાહો ! તેની પાછળ મહારથી દ્રુપદરાજા ધસી
જતો હતો. ૬ હે ભરત ! પાંચ દેકયરાજકુ-
મારો અને વીર્યવાન ધૃષ્ટકેતુ પાંડવોના સૈન્ય-
ના જનનભાગનું રક્ષણ કરતા હતા. ૭ આવી રીતે

પોતાના સૈન્યને વ્યૂહરચનામાં ગોઠવી દઈ, પાંડવો મરણીઆ થઈને યુદ્ધ કરવામાટે તમારી સેનાસામે ધસી ગયા.^{૧૦}

તેમજ હે રાજન! કૌરવો પણ મહારથી લીબને સર્વ સૈન્યની આગળ કરી પાંડવોપ્રત્યે બેસબેર જવા લાગ્યા.^{૧૧} મહાબળવાન તમારા પુત્રોથી સુરક્ષિત, મહાધનુર્ધર દ્રોણાચાર્ય લીબની પાછળજ ચાલતા હતા અને તે આચાર્યની પાછળ તેમનો મહાબળવાન પુત્ર જતો હતો.^{૧૨} હાથીઓના સૈન્યથી વિંટાયેલો ભગદત્તરાજ એ અશ્વ-આમાની પાછળ ચાલતો હતો અને કૃપાચાર્ય તથા કૃતવર્મા એ ભગદત્તને અનુસરતા હતા.^{૧૩} કંભોજદેશનો રાજા બળવાન સુદક્ષિણ તેઓની પાછળ જતો હતો. મગધરાજ જયત્સેન, શકુનિ, બૃહદ્બલ અને બીજા મહાધનુર્ધર સુશર્મા વગેરે રાજાઓ, હે ભારત! તમારા સૈન્યના જઘનભાગનું રક્ષણ કરતા હતા. એ યુદ્ધમાં શાંતનુકુમાર લીબ, દરેરાજ પૈશાચી-આસુરી આદિ નવા નવા વ્યૂહો રચતા હતા.

હે રાજન! ત્યાર પછી અન્યોન્યને પ્રહાર કરતા તમારા અને પાંડવોના યોદ્ધાઓવચ્ચે યમરાજના રાજ્યને વધારનાર મહાન યુદ્ધ ચાલુ થયું.^{૧૪} અનેક જાતનાં બાણોને વરસાવતા અર્જુન વગેરે પાંડવો, શિખંડીને આગળ કરી લીબ સામે યુદ્ધ કરવા ચઢી ગયા.^{૧૫} હે ભારત! એ યુદ્ધમાં લીબસેને બાણોથી પ્રહાર કરેલા અને તેથીજ લોહીની ધારાઓથી ભીંજાઈ ગયેલા તમારા સૈનિકો, પરલોક તરફ પ્રયાણ કરવા લાગ્યા.^{૧૬} હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા! યુદ્ધમાં વધ કરાતા તમારા સૈનિકો, પાંડવોના મહાન સૈન્યને આગળ વધતું અટકાવવાને સમર્થ થયા નહિ.^{૧૭} ત્યારપછી ત્યારેબાણથી વધ કરાતું અને પાંડવપક્ષના મહારથીઓએ હાંકી કાઢેલું તમારું સૈન્ય દશે દિશાઓમાં નાસાનાસ કરવા લાગ્યું.^{૧૮} હે ભરતશ્રેષ્ઠ! પાંડવો અને સુંજયોનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી પ્રહાર કરાતા તમારા સૈનિકોને પોતાનું રક્ષણ કરનાર કોઈ પણ મળ્યો નહિ.^{૧૯}

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું:-હે સંજય! પાંડવોવડે પીડાતાં પોતાના સૈન્યને બેઠાં કોંધાયમાન થ-

યેલા પરાક્રમી લીબે, જે પરાક્રમ કર્યું હોય તે મને કહે.^{૨૦} હે નિર્દોષ સંજય! શત્રુઓને તપાવનાર વીર લીબ, પાંડવોસામે કેવી રીતે ધસી ગયા? અને તેમણે સોમકોનો કેવી રીતે સંહાર કર્યો? તે પણ મને કહી સંભળાવ.

સંજયે કહ્યું:-હે મહારાજ! બ્યારે તમારા પુત્રના સૈન્યને પાંડવો અને સુંજયોએ પીડિત કરી નાખ્યું, ત્યારે તમારા પિતાએ જે પરાક્રમ કર્યું હતું તે, હું તમને કહી સંભળાવું છું.^{૨૧} હે પાંડુના મોટાભાઈ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા! તમારા પુત્રની સેનાનો સંહાર કરતા શ્રા પાંડવો આનંદિત મનથી આગળને આગળજ વધી આવતા હતા;^{૨૨} ત્યારે હે રાજા! એ યુદ્ધમાં શત્રુઓએ કરાતો મનુષ્ય, હાથી, ઘોડા વગેરે સૈન્યનો નાશ, લીબનાથી સહન થઈ શક્યો નહિ.^{૨૩} મહાધનુર્ધર અને દુર્ધર્ષ પિતામહ, પોતાના જીવિતની પણ દરકાર નહિ કરીને, પાંચાળો અને સુંજયોપર વાછરડાના દાંત જેવા આકારનાં નારાયણાણોનો અને તીક્ષ્ણ એવાં અંજલિ આકારનાં બાણોનો વરસાદ વરસાવવા માંડ્યા. વળી તે લીબે, એ રણસંગ્રામમાં શસ્ત્રો ગ્રહણ કરીને અનેક બાણો મૂકી મહાપ્રયાસે પણ પાંડવોના પાંચ મહારથીઓને આગળ વધતાં અટકાવી દીધા. પરાક્રમ અને ક્રોધથી મૂકેલાં અનેક પ્રકારનાં શસ્ત્રાસ્ત્રોથી તેઓને બાળી દઈ, ક્રોધાયમાન થયેલા એ લીબે, પાંડવોના હાથી, ઘોડા વગેરે ઘણા સૈન્યનો સંહાર કરવા માંડ્યો. હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! રથીઓને રથપરથી ગબડાવી પાડ્યા; ઘોડેસ્વારોને ઘોડાની પીઠપરથી નાખી દીધા સામા આવેલા પાળાઓને રણભૂમિપર રગદોળી નાખ્યા અને શત્રુઓનો જથ્થો કરવા ઇચ્છતા હાથીસ્વારોને હાથીપરથી પછાડી નાખ્યા.^{૨૪, ૨૫} આ પ્રમાણે એ સંગ્રામમાં ઘણી ત્વરાપૂર્વક લડી રહેલા મહારથી લીબ એકલાની સામે પાંડવયોદ્ધાઓ બધા એકત્ર થઈને, જેમ વજ્રધારી ઈંદ્ર એકલાસામે બધા અસુરો ચઢી આવે, તેમ ચઢી આવ્યા.^{૨૬} લીબ પિતામહ પણ ઈંદ્રના વજ્રસમાન તીક્ષ્ણ સ્પર્શવાળાં બાણોને છોડતા અને ભયંકર રૂપ

ધારણ કરતા સર્વ દિશાઓમાં દેખાવા લાગ્યા. એ રણમાં લડી રહેલા પિતામહનું ઇદ્ર ધનુષ્યસમાન મોઢું ધનુષ્ય, ગોળાકાર વળેલું જ ભેવામાં આવતું હતું. હે રાજા ! પિતામહનું આવું પરાક્રમ જોઈને પરમ વિસ્મય પામેલા તમારા પુત્રો તેમનાં વખાણ કરવા લાગ્યા; પણ પાંડવો તો ઉદાસ મનવાળા થઈને, જેમ પૂર્વ-કાળમાં દેવાસુરયુદ્ધમાં દેવો, મહાશરવીર વિપ્રચિન્તિ દાનવને જોઈ રહ્યા હતા તેમ, શૌર્યથી લડી રહેલા તમારા પિતાને જોઈ રહ્યા હતા; પરંતુ જાણે ફાડેલા મેંવાળો કાળ ન હોય તેમ દેખાતા એ પિતામહને વારી શક્યા નહિ. જેમ અગ્નિ વનને બાળી ભસ્મ કરી નાખે, તેમ એ પિતામહે દશમા દિવસની શરૂઆતમાં તીક્ષ્ણ બાણો મૂકી મૂકીને શિખંડીના રથસૈન્યનો નાશ કરી નાખ્યો.^{૪૦} જાણે ક્રોધાયમાન સર્પ હોય તેવા અને પ્રલયકાળનો સાક્ષાત્ત્વ મ ન હોય તેવા સ્વરૂપમાં જણાતા એ લીબમને, શિખંડીએ ત્રણ બાણોનો પ્રહાર કરી છાતીમાં વિંધી નાખ્યા.^{૪૧} આમ તેણે અત્યંત વિંધી નાખ્યા છતાં પણ તેની સાથે યુદ્ધ કરવા માટે નહિ ઇચ્છતા લીબપિતામહ, ક્રોધપૂર્વક હસીને તેને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:—“તારી ઇચ્છા પ્રમાણે તું મારાપર પ્રહાર કર અથવા ન કર, પણ હું તારી સાથે યુદ્ધ કરવાનો નથી. વધાતાએ તને જે સ્ત્રીતરીકે ઉત્પન્ન કરી હતી તેજ તું શિખંડીની છે.”^{૪૨} લીબમનાં આવાં વચન સાંભળી ક્રોધથી ધમધમી ઉઠેલો શિખંડી પોતાનાં ગલોફાં ચાટતો ચાટતો તેમને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો.^{૪૩}—“હે મહાબાહુ ! ક્ષત્રિયોનો નાશ કરનારા તમને હું સારી રીતે ઓળખું છું. પરશુરામની સાથેનું તમારું યુદ્ધ પણ મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે.”^{૪૪} વળી આ તમારો દિવ્ય પ્રભાવ મેં ઘણી વખત સાંભળેલો છે. એ પ્રમાણે હું તમારા પ્રભાવને જાણું છું, છતાંપણ આજે તમારી સાથે લડીશ.^{૪૫} હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! પાંડવોનું પ્રિય કરવાને તથા મારી બતને સફળ કરવાને આજે હું તમારી સાથે લડવાનાં છું.”^{૪૬} તમારી આગળ હું સત્યના

સોગંદ ખાઈને કહું છું કે, આજે હું તમને અવશ્ય મારીશ; માટે આ મારી વાણીને સાંભળી તમારે જે કરવું હોય તે કરો.”^{૪૮} આજે તમે મારાપર પ્રહાર કરો યા ન કરો, પણ હું તમને જીવતા છોડવાનો નથી; માટે યુદ્ધમાં જય મેળવનાર હે લીબ ! આજે તમે આ લોકનાં છેલ્લાં દર્શન કરી લ્યો, કારણકે ફરીથી તમને આ લોક જોવા નહિ મળે.”^{૪૯}

સંજયે કહ્યું:—આ પ્રમાણે કહીને એ શિખંડીએ પોતાનાં વાક્યરૂપ બાણોથી વિંધી નાખ્યા છતાં પણ એ લીબમને ફરી નમેલાં પર્વાળો પાંચ બાણોનો પ્રહાર કર્યો.^{૫૦} એ સમયે શિખંડીનાં એ વાક્યો સાંભળીને મહારથી અર્જુન, ‘અત્યારે બરાબર લાગ આવ્યો છે’ એમ વિચારી, શિખંડીને આ પ્રમાણે પાણી ચઢાવવા લાગ્યો:—“હે શિખંડી ! બીજા મહારથીઓને બાણોવડે નસાડી મૂકીને હું તમારી પાછળજ આવ્યા કરીશ. તમે તો ક્રોધપૂર્વક, ભયંકર પરાક્રમવાળા એ લીબસામેજ ધસી જાઓ.”^{૫૨} આ યુદ્ધમાં મહાબળવાન થોડો પણ આજે તમને પીડા કરી શકશે નહિ; માટે હે મહાબાહો ! ચતન કરીને પણ આજે તમે લીબ સામે યુદ્ધ કરો.”^{૫૩} હે રાજા ! આજના સંગ્રામમાં લીબમને માર્યાસિવાય જો તમે પાછા ફરશો તો મારી અને તમારી બન્નેની લોકો હાંસી કરશે;”^{૫૪} માટે હે વીર ! આપણ બન્નેની જે રીતે હાંસી ન થાય તે પ્રમાણે ચતન કરીને આજના રણસંગ્રામમાં લીબમને બરાબર સાધો.”^{૫૫} હે મહાબળવાન શિખંડી ! સર્વ મહારથીઓને રોકી રાખી હું તમારું રક્ષણ કરીશ, માટે આજના યુદ્ધમાં તમે પિતામહને વશ કરો.”^{૫૬} દ્રોણાચાર્ય, અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય, દુર્યોધન, ચિત્રસેન, વિકર્ણ, સિંધુરાજ જયદ્રથ, અવંતિકુમાર વિંદ અને અનુવિંદ, કંબોજરાજ સુદક્ષિણ, શરવીર ભગદત્ત અને મહાબળવાન મગધરાજ, શરવીર ભૂરિશ્રવા, રાક્ષસ અલંબુષ અને ત્રિગર્તરાજ સુશર્મા—વગેરે સર્વ મહારથીઓને તથા એકત્ર થઈને યુદ્ધ કરતા મહાબળવાન સર્વ કૌરવોને, હું એકલોજ, કિ-

નારો જેમ સમુદ્રને રોકી રાખે તેમ રોકીરાખીશ, માટે તમે આજે પિતામહ લીખ્મનો નાશ કરો.”
 ઈતિ શ્રીમહા ૦ લીખ્મ ૦ લીખ્મવધપર્વમાં
 ‘લીખ્મ અને શિખંડીના સમાગમ’ એ
 વિષયનો અધ્યાય ૧૦૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૦૯ મો
દશમો દિવસ(ચાણુ)-અર્જુનની વીરતા
 ॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

કથં શિખંડી ગાંગેયમમ્યધાવત્પિતામહઃ ।

પાંચાલ્યઃ સમરં કુદ્રો ધર્માત્માનં યતવ્રતમ્ ॥

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું:-એ યુદ્ધમાં કોંધાયમાન થયેલો દ્રુપદપુત્ર શિખંડી નિયમિત વ્રતવાળા અને ધર્માત્મા ગંગાકુમાર લીખ્મસામે યુદ્ધ કરવામાટે કેવી રીતે ધાઇ ગયો? પાંડવોના સૈન્યમાં જય મેળવવાને ઇચ્છતા કયા કયા મહારથી યોદ્ધાઓ શસ્ત્રોથી સજ્જ થઈને એ યુદ્ધમાં સત્વર શિખંડીનું રક્ષણ કરતા હતા? અને વળી એ દશમે દિવસે મહાપરાક્રમી શાંતનુકુમાર લીખ્મે, પાંડવો અને સંજયોની સાથે કેવી રીતે યુદ્ધ કર્યું? હે સંજય! તે બધું મને કહે. લીખ્મસામે શિખંડી યુદ્ધ કરે છે, એ મારાથી સહન થતું નથી. એ યુદ્ધમાં બાણોને ફેંકી રહેલા લીખ્મનું ધનુષ્ય અથવા રથ ભાંગી પડ્યાં ન હતાં ને?*

સંજયે કહ્યું:-“હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા! એ સંગ્રામમાં યુદ્ધને કરી રહેલા લીખ્મનું ધનુષ્ય અથવા રથ ભાંગી પડ્યાં ન હતાં; પણ તેણે તો મજબૂત ગાંઠવાળાં બાણોવડે શત્રુઓનો સંહાર કરી નાખ્યો હતો. હે રાજા! તમારા પક્ષના અનેક સેંકડો અને હજારો મહારથીઓ, હાથીઓ અને ઘોડાઓ-ખરાખર સજ્જ થઈને તથા પિતામહને આગળ કરીને યુદ્ધ કરવામાટે પાંડવોસામે ચઢી ગયા હતા. હે કુરુવંશજ રાજા! સંગ્રામમાં જય મેળવનાર એ પિતામહે, પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે પાંડવોની સેનાનો યુદ્ધમાં હમેશાં ક્ષય કર્યો હતો. આટલા ધનુષ્યને હાથમાં લઈ યુદ્ધ કરતા તથા

બાણોવડે શત્રુઓનો નાશ કરી નાખતા એ લીખ્મને સર્વ પાંચાળયોદ્ધાઓ તથા પાંડવો વારી શક્યા ન હતા. હે પાંડુના વડીલ બ્રાતા! એ દશમા દિવસના આરંભમાં પિતામહ લીખ્મે, શત્રુઓની સેનાને તીક્ષ્ણ બાણોનો પ્રહાર કરી સેંકડો અને હજારો વિભાગમાં વિખેરીનાખી. જેમ પાશધારી યમને ન જીતી શકાય, તેમ મહાધનુર્ધર એ લીખ્મને, પાંડવો યુદ્ધમાં જીતી શક્યા નહિ. ૧૧

હે મહારાજા! એ પ્રમાણે પોતાની સેનાને ત્રાસ પામતી જોઈ, સત્યસાચી અર્જુન, તમારા સર્વ રથીઓને ત્રાસ પમાડતો તથા કોઈનાથી પણ પરાજય નહિ પામતો ત્યાં આગળ આવ્યો. ૧૨ સિંહની પેઠે મોટી ગર્જના કરતો, વારંવાર ધનુષ્યનો ટંકાર કરતો અને બાણોના સમૂહને છોડતો અર્જુન, એ રણસંગ્રામમાં કાળની પેઠે ધ્રુમવા લાગ્યો. ૧૩ હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા! જેમ સિંહના શબ્દને સાંભળી ત્રાસ પામેલાં મૃગલાં ભયને લીધે નાસી જાય છે, તેમ તમારા સૈનિકો પણ અર્જુનના શબ્દને સાંભળી ત્રાસ પામીને નાસવા લાગ્યા. ૧૪ આમ પોતાના સૈન્યને પીડાયેલું જોઈને તથા અર્જુનને વિજય પામતો જોઈને અત્યંત દુઃખી થયેલો દુર્યોધન લીખ્મને કહેવા લાગ્યો:- ૧૫ “હે તાત! શ્વેત વર્ણના ઘોડાવાળો તથા કૃષ્ણ છે સારથી જેના એવો આ અર્જુન, અમિ જેમ વનને બાળી નાખે, તેમ મારા સૈન્યનો ઘાણ કાઢી નાખે છે. ૧૬ હે યુદ્ધ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ પિતામહ! જુઓ, મારાં સૈન્યો ચારેબાજુ નાસી રહ્યાં છે. જેમ ગોવાળ પશુઓને વનમાં હાંકી કાઢે, તેમ અર્જુન મારાં સૈન્યોને રણભૂમિપરથી હાંકી કાઢવા માંડ્યાં છે. હે શત્રુઓને તથા વનાર! અર્જુનનાં બાણોથી મારા સૈન્યમાં મોટું ભંગાણ પડેલું છે, જેથી તે મારું સૈન્ય આમ તેમ નાસલાગ કરે છે. એજ પ્રમાણે દુરાધર્ષ લીમસેન પણ મારા સૈન્યને નસાડી રહ્યો છે! વળી સાત્યકિ, ચેકિતાન, માદ્રીપુત્ર નકુલ અને સહદેવ તથા પરાક્રમી અભિમન્યુ-આદિ યોદ્ધાઓ પણ મારી સેનાને નસાડી મૂકે છે; તેમ-

જ શૂરવીર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને રાક્ષસ ઘટોતકચ પણ આ મહારણમાં મારા સૈન્યને એકાએક હાંકી કાઢે છે; માટે હે દેવસમાન પરાક્રમવાળા પુરુષવ્યાઘ્ર લીંગપિતામહ ! એ સર્વ મહારથીઓ આ વખતે મારા સૈન્યનો વધ કરી રહ્યા છે, જેથી તે સૈન્યને યુદ્ધમાં સ્થિર કરવામાટે તમારા વિના બીજાં એક પણ આશ્રય મને નથી; અને આપ તો તેઓને પહોંચી વળવાને સમર્થ છો; માટે પીડિતના શરણ થાઓ.” ૧૭-૨૩

સંજયે કહ્યું:-હે મહારાજ ! તમારા પુત્ર દુર્યોધને તમારા પિતા લીંગમને આવી રીતે બ્યારે કહ્યું, ત્યારે તેમણે એક મુદ્ધર્તકાળ સુધી મનમાં વિચાર કર્યો અને પછી પોતાનો નિશ્ચય કરીને તમારા પુત્રને હિંમત આપી, એ શાંતનુકુમાર આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:-“ હે દુર્યોધન રાજા ! સ્થિર થઈને સાંભળ. મેં તારી યાસે પૂર્વે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે, “હે બળવાન રાજા ! હું હમેશાં દશહજાર મહાન ક્ષત્રિયોનો નાશ કરી રણસંગ્રામમાંથી પાછો ફરીશ, એ મારું દરરોજનું દિવસકાર્ય સમજવું.” આમ પ્રતિજ્ઞા કર્યા પ્રમાણે હું આજ દિવસ સુધી (નવ દિવસ સુધી) વત્યો છું; ૨૪-૨૭ અને આજે પણ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! હું મહાન પરાક્રમ કરવાનો છું. આજે હું માર્યો જઈને આ રણભૂમિ પર સ્થઈ જઈશ અથવા તો પાંડવોને મારી નાખીશ. ૨૮ હે રાજા ! આજે સેનાના મોખરામાં રહીને માર્યો જઈ, તારાં આંધેલું હું હલાલ કરીશ અને તારા સ્વામિપિંડના ઋણમાંથી મુક્ત થઈશ.” ૨૯

હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! દુર્યોધનને આમ કહીને, બાણોવડે ક્ષત્રિયોનો નાશ કરતા દુરાધર્ષ પિતામહ પાંડવોની સેનાતરફ આગળ વધ્યા. ૩૦ હે ભરતર્ષભ ! ક્રોધાયમાન સર્પની પેઠે સેનાના મધ્યમાં આવી ઉભેલા પિતામહને, પાંડવો સામેથી વારવા લાગ્યા; ૩૧ પણ હે કુરુનંદન ! એ દશમે દિવસે તો લીંગપિતામહે પોતાની અદ્ભુત શક્તિ બતાવી અને પાંડવોના સો હજાર સૈનિકોને મારી નાખ્યા. ૩૨ જેમ સૂર્ય પોતાનાં કિરણોદ્વારા જળને ઝાકણ કરે છે, તેમ એ

લીંગપિતામહે પોતાનાં બાણોવડે પંચાલ દેશના મહારથી રાજપુત્રોના તેજનું ગ્રહણ કરી લીધું. ૩૩ એ રણસંગ્રામમાં નિર્ધૂમ પ્રબલિત અગ્નિની પેઠે બળતા પુરુષશ્રેષ્ઠ લીંગપિતામહે બળવાન દશ હજાર હાથીઓને મારી નાખ્યા તથા દશ હજાર ઘોડેસ્વારોસહિત ઘોડાઓને અને સંપૂર્ણ બે લાખ પાળાઓનો સંહાર કરી નાખ્યો. ૩૪, ૩૫ જેમ ઉત્તરાયણના પ્રખર તપતા સૂર્યને જોઈ શકાતા નથી, તેમ પાંડવપક્ષનો કોઈપણ યોદ્ધો એ લીંગમને જોવાને પણ શક્તિમાન થતો ન હતો. ૩૬ એ પ્રમાણે મહાધનુર્ધર લીંગપિતામહથી પીડા પામેલા પાંડવપક્ષના યોદ્ધાઓ, એકદમ ક્રોધાયમાન થઈ ગયા અને મહારથી સૂર્યોસહિત એ સર્વ યોદ્ધાઓ લીંગમનો વધ કરવામાટે ધસી ગયા. ૩૭ એ અનેક યોદ્ધાઓની સાથે પોતે એકલાજ લડી રહેલા શાંતનુકુમાર લીંગમ, વાદળાંઓથી જેમ મેરુપર્વત છવાઈ જાય, તેમ ચારેબાજુથી છવાઈ ગયા હતા. ૩૮ એ સમયે તમારા પુત્રો મોટી સેનાને સાથે લઈ, લીંગમની ચારેબાજુ વીંટાઈ વળ્યા અને પછી ફરી પણ યુદ્ધની શરૂઆત થઈ. ૩૯

ઈતિ શ્રીમહાં લીંગમં લીંગમવધપર્વમાં
'લીંગમ અને દુર્યોધનનો સંવાદ' એ વિષયનો
અધ્યાય ૧૦૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૧૦ મો

દશમે દિવસ (ચાલુ)-અર્જુન
સામે દુઃશાસન

॥ સંજય ઉવાચ ॥

अर्जुनस्तु रणे राजन् दृष्ट्वा भीष्मस्य विक्रमम्।
शिर्वाङ्गिनमथोवाच समम्येहि पितामह ॥ १ ॥

સંજયે કહ્યું:-હે રાજા ! એ રણમાં લીંગમનું પરાક્રમ જોઈને અર્જુનને શિખંડીને કહ્યું:-
“તમે પિતામહ સામા ધસો. ૧ આજે તમારે એ લીંગમથી લગાર પણ ડરવાનું નથી. હું એમને મારાં તીક્ષ્ણ બાણોથી રથપરથી ગબડાવી દેવાનો છું.” ૨ એ પ્રમાણે અર્જુનનું વાક્ય સાંભ-

ળીને શિખંડી ભીષ્મસામે ધસી ગયો.^૩ વળી એ અર્જુનનું વચન સાંભળીને હર્ષમાં આવી ગયેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને મહારથી અભિમન્યુ પણ ભીષ્મસામા ધસી ગયા.^૪ હે રાજન્ ! વૃદ્ધ વિરાટરાજ, દ્રુપદરાજ અને ઝેરીલા કુતિભોજ રાજ, એ ત્રણે જણા પણ તમારા પુત્રના દેખતાં ભીષ્મસામા ધસી ગયા.^૫ વળી એ અર્જુનનું વાક્ય સાંભળીને નકુલ, સહદેવ અને પરાક્રમી ધર્મારાજ વગેરે મહારથીઓ તથા બીજાં સર્વ સૈન્યો પણ એકીસાથે ગંગાપુત્ર ભીષ્મ તરફ ધસવા લાગ્યાં. આમ એકત્ર થયેલા એ સર્વ મહારથીઓ તરફ તમારા પક્ષના સૈનિકો પણ ચઢી ગયા અને પોતાની શક્તિ અને ઉત્સાહ પ્રમાણે તેઓએ જે યુદ્ધ કર્યું તે હું તમને કહી સંભળાવું છું, માટે સાંભળો.

હે મહારાજ ! ચિત્રસેન ચક્રિતાન સામે આવી ગયો, જેમ વાઘનું બચ્ચું મોટા આખલા સામે ધસી જાય, તેમ ભીષ્મ સામે અત્યંત ત્વરાથી ધસી જતા અને લગલગ ભીષ્મ પાસે આવી પહોંચેલા તથા યુદ્ધ કરવામાં સાવધ રહેનાર ધૃષ્ટદ્યુમ્નને કૃતવર્માએ નિવાર્યો; તેમજ હે મહારાજ ! કોપાયમાન થઈને ભીષ્મનો વધ કરવા ઇચ્છતા ભીમસેનને, ઘણી ઝડપથી ભૂરિશ્રવાએ રોકી રાખ્યો. વળી અનેક પ્રકારનાં બાણોને વરસાવતા શરવીર નકુલને, ભીષ્મના જીવિતની ઇચ્છા કરતા વિકર્ણે અટકાવી રાખ્યો; તેમજ હે રાજન્ ! ભીષ્મના રથપ્રત્યે જતા સહદેવને ક્રોધાયમાન થયેલા કૃપાચાર્યે થંભાવી રાખ્યો. વળી ભીષ્મનો નાશ કરવામાટે આગળ આવેલા, કુર કર્મેને કરનાર અને મહાબળવાન ભીમસેનના પુત્ર રાક્ષસ ઘટોત્કચ સામે, બળવાન દુર્યોધન ધસ્યો. યુદ્ધ કરવા જતા સાત્યકિને તસારા પુત્ર દુર્યોધને રોકી રાખ્યો.^{૬-૧૪} હે મહારાજ ! ભીષ્મના રથતરફ જતા અભિમન્યુને કંબોજના રાજા સુદક્ષિણે રોક્યો.^{૧૫} હે ભારત ! વૃદ્ધ વિરાટ અને દ્રુપદરાજ બન્ને સાથે મળીને શત્રુનું મર્દન કરવા ધસી આવ્યા; ત્યારે તેઓ બન્નેને ક્રોધાયમાન થયેલા અશ્વત્થામાએ વારી રાખ્યા;^{૧૬} તેમજ એ રણમાં ભીષ્મનો વધ કર-

વા ઇચ્છતા પાંડુના મોટા પુત્ર ધર્મારાજને, બારાબર સાવધ રહેલા દ્રોણાચાર્યે અટકાવી રાખ્યા; અને હે મહારાજ ! શિખંડીને આગળ કરી ભીષ્મસામે યુદ્ધ કરવાને ઉત્સાહ કરનારા તથા દશે દિશાઓને પ્રકાશિત કરતા અર્જુનને, એ રણભૂમિપર ઉભેલા મહાધનુર્ધર દુઃશાસને અટકાવી રાખ્યો; તેમજ એ સિવાચના બીજા તમારા યોદ્ધાઓએ, ભીષ્મસામે યુદ્ધ કરવા તત્પર થયેલા પાંડવોના બીજા મહારથીઓને ખાળી રાખ્યા. એ સમયપર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, પોતાનાં સૈન્યોને વારંવાર મોટા શબ્દથી કહેવા લાગ્યો:- “હે વીર સૈનિકો ! તમે બધા એકલા ભીષ્મ સામે ધસારો કરો. આ મહારથી કુરુનંદન અર્જુન, ભીષ્મસામે યુદ્ધ કરવામાટે જાય છે; માટે લગાર પણ ડરશો નહિ. તમને ભીષ્મ આજે પહોંચવાના નથી; કારણકે અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવાને ઇંદ્ર પણ ઉત્સાહ કરી શકતો નથી, તો અદ્ય વીર્યવાળા અને અદ્ય જીવનવાળા ભીષ્મ, અર્જુનની આગળ કોણુમાત્ર છે?” એ રીતે પોતાના સેનાપતિનું વચન સાંભળીને હર્ષમાં આવી ગયેલા પાંડવોના મહારથીઓ, (એકીસાથે) ભીષ્મના રથસામે ધસારો કરવા લાગ્યા. પ્રલયકાળના સમુદ્રોના મહાન પ્રવાહોની પેઠે યુદ્ધમાં ધસી આવતા એ પાંડવયોદ્ધાઓને તમારા પક્ષના મહાન વીરોએ આનંદમાં આવી જઈને એકદમ અટકાવી રાખ્યા. હે મહારાજ ! એ વેળાએ મહારથી દુઃશાસને ભીષ્મના જીવિતની ઇચ્છા રાખીને, નિર્ભયપણે અર્જુનસામે ધસારો કર્યો હતો; ત્યારે શૂરા પાંડવ મહારથીઓએ પણ એ સંઘામમાં ભીષ્મના રથસામે તથા તમારા પુત્રો સામે જોસભેર ધસારો કર્યો હતો. હે રાજ ! પણ એ યુદ્ધમાં અમને એક મોટું આશ્ચર્ય જોવામાં આવ્યું કે, અર્જુન, દુઃશાસનના રથ પાસે આવીને આગળ વધી શક્યો નહિ. જેમ સમુદ્રનો કિનારો, બળભળી ઉઠેલાં પાણીવાળા મહાસાગરને રોકી રાખે, તેમ તમારા પુત્ર દુઃશાસને, ક્રોધાયમાન થયેલા અર્જુનને રોકી રાખ્યો હતો. હે ભારત ! એ બન્ને વીરો રથોઓમાં શ્રેષ્ઠ હતા, પરસ્પર

દુર્જય હતા અને કાંતિ તથા તેજમાં ચંદ્ર અને સૂર્યસરખા હતા. એકદમ ક્રોધાયમાન થયેલા તથા અન્યોન્યનો વધ કરવા ઇચ્છતા એ બન્ને શૂરવીરો, જેમ પૂર્વકાળમાં મયદાનવ અને ઇંદ્ર સામસામે આવી યુદ્ધ કરતા હતા, તેમ એ મહારણુમાં સામસામા આવી જઈ લડવા લાગ્યા. હે મહારાજ ! પછી દુઃશાસને, અર્જુનને ત્રણ બાણોવડે તથા કૃષ્ણને વીસ બાણોવડે માર માર્યો; ત્યારે પોતાના મિત્ર વાસુદેવને આમ પીડિત કરેલા જોઈ અર્જુન ક્રોધાયમાન થઈ ગયો; અને તેણે એ દુઃશાસનને સો નારાય બાણોનો પ્રહાર કર્યો. અર્જુનનાં એ બાણોએ દુઃશાસનના કવચને ભેદી નાખી, યુદ્ધમાં તેનું લોહી પીધું. આથી દુઃશાસને પણ ક્રોધ કરી, અર્જુનને લલાટ-પ્રદેશમાં દંઢ ગાંઠવાળાં ત્રણ બાણોનો પ્રહાર કરી વિંધી નાખ્યો.^{૩૪} હે ભરતશ્રેષ્ઠ મહારાજ ! લલાટમાં રહેલાં એ બાણોથી અર્જુન, બાણે એ મહારણુમાં અતિ ઉંચા શિખરોવાળો મેરુ પર્વત હોયની તેવો; તેમજ પુષ્પોથી કુલેલા ખાખરાનું વૃક્ષ હોય તેવો તે રણભૂમિ ઉપર શેભી રહ્યો હતો.^{૩૫} પછી ક્રોધાતુર થયેલો અર્જુન, જેમ પૂર્ણિમાને દિવસે રાહુ પરિપૂર્ણ એવા ચંદ્રને પીડે, તેમ દુઃશાસનને પીડવા લાગ્યો.^{૩૬} હે રાજ ! બળવાન અર્જુનને તમારા પુત્રને આમ બ્યારે પીડવા માંડ્યો, ત્યારે તેણે ફરી પણ સરાણુપર ઘસેલાં અને પીછાં બાંધેલાં બાણો મૂકી અર્જુનને વિંધવાજ માંડ્યો. એટલે અર્જુનને એ દુઃશાસનનું ધનુષ્ય અને રથ, ત્રણબાણો મૂકીને ભાંગીનાખ્યાં; અને વળી બીજાં તીક્ષ્ણબાણોથી તમારા પુત્રપર મારો પણ ચલાવવા માંડ્યો;^{૩૭} ત્યારે એકદમ બીજું ધનુષ્ય લીધું અને લીબની આગળ જઈને પચીસ બાણો છોડી અર્જુનને બાહુઓમાં તથા છાતીમાં પ્રહારકર્યો.^{૪૦} હે મહારાજ ! તે વેળાએ શત્રુઓને તપાવનાર અર્જુન, તેનાપર અતિ ક્રોધાયમાન થઈ ગયો અને કાળદંડસમાન ઘોર એવાં અનેક બાણો તેનાપર છોડવા લાગ્યો;^{૪૧} પણ તમારો પુત્ર, પોતાને હઠાવવામાટે અતિ પ્રયાસ કરતા એ અર્જુનનાં બચકર બાણોને, પોતાની

આગળ આવતા પહેલાં વચમાંથીજ કાપી નાખતો હતો.^{૪૨} અને પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણોનું ધનુષ્યમાં સંધાન કરી, ક્રોધપૂર્વક અર્જુનને વિંધીજ નાખતો હતો. ત્યારે ક્રોધાયમાન થયેલા અર્જુનને પણ સોનેરી પુખ્ત (અથવા) વાળાં અને પથરપર ઘસીને તીક્ષ્ણ કરેલાં બાણોનું ધનુષ્યમાં સંધાન કરી દુઃશાસન સામે ફેંક્યાં. હે મહારાજ ! જેમ હંસો તળાવમાં આવીને નિમગ્ન થાય છે, તેમ અર્જુનના ધનુષમાંથી છૂટેલાં એ બાણો, મહાત્મા દુઃશાસનના શરીરમાં નિમગ્ન થયાં (ખુંચી ગયાં). મહાત્મા અર્જુનને તમારા પુત્રને આમ બ્યારે પીડી નાખ્યો, ત્યારે તે અર્જુન સામેનું યુદ્ધ પડતું મૂકી, લીબના રથ તરફ ચાલ્યો ગયો. તે સમયે અગાધ યુદ્ધસાગરમાં ડૂબી જતા તમારા પુત્ર દુઃશાસનને લીબ, દ્વીપ (ખેટ) રૂપે થઈ પડ્યા હતા.^{૪૩-૪૪} હે રાજ ! વળી પણ બાનમાં આવેલો તમારો શરો પુત્ર દુઃશાસન, તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને, ઇંદ્ર જેમ વૃત્રાસુરને રોકી રાખે, તેમ અર્જુનને આગળ વધતો રોકવા લાગ્યો. એ વેળા અર્જુન, તે દુઃશાસનનાં બાણોથી ભેદાઈ ગયો હતો; પણ મજબૂત શરીરવાળો હોવાથી વ્યથિત થયો નહિ.^{૪૭, ૪૮}

ઇતિ શ્રીમહાં લીબં લીબપર્વપર્વમાં
'અર્જુન અને દુઃશાસનનો સમાગમ' એ
વિષયનો અધ્યાય ૧૧૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૧૧ મો

દશમો દિવસ (આત્ર)-કૌરવોનો ઘેરો

॥ સંજય ઉવાચ ॥

સાત્યકિં દંશિતં યુદ્ધે મીમાયાન્ઽઘતં રણે ।

આર્ણ્યં ગિમંહેન્વાસો વાર્યામાસ સંયુગે ॥૧॥

સંજયે કહ્યું:-એ યુદ્ધમાં દંશ રાખીને લીબ સામે લડવા તત્પર થયેલા સાત્યકિને, મોટા ધનુષ્યવાળો ઋણ્યશૃંગનો પુત્ર રાક્ષસ અલંબુષ, આગળ જતો વારવા લાગ્યો.^૧ હે ભરત ! ત્યારે અત્યંત ક્રોધાયમાન થયેલા સાત્યકિએ, મંદ હાથ કરીને, રાક્ષસ અલંબુષને નવ બાણોનો માર માર્યો;^૨ એટલે રાક્ષસ પણ કોપી ઉઠ્યો

અને તેણે પણ સામેથી નવ બાણો મૂકી શિનિ પુગવ સાત્યકિને પીડિત કરી મૂક્યો.^૩ શત્રુ વીરોનો સંહાર કરનાર સાત્યકિ પણ ક્રોધ્યો અને તેણે પણ રાક્ષસ સામે અનેક બાણો છોડવા માંડ્યા.^૪ ત્યારપછી રાક્ષસ અલંબુષે, સત્ય પરાક્રમવાળા મહાબાહુ સાત્યકિને, તીક્ષ્ણ બાણોથી વિંધી નાખ્યો અને સિંહની પેઠે ગર્જના કરી મૂકી.^૫ એ રણમાં રાક્ષસે આમ પોતાને જ્યારે વિંધી નાખ્યો અને આગળ વધતો અટકાવી રાખ્યો, ત્યારે તેજસ્વી સાત્યકિ ખડખડાટ હસવા લાગ્યો અને ગર્જના કરવા લાગ્યો.^૬ તેટલામાં રાજા ભગદત્ત એકદમ રૂઠ્યો અને જેમ અંકુશોવડે મોટા ગજેન્દ્રને પ્રહાર કરે, તેમ તેણે સાત્યકિને પ્રહાર કર્યો. એટલે મહારથીઓમાં શ્રેષ્ઠ શિનિપુત્ર સાત્યકિએ રાક્ષસ સાથેનું યુદ્ધ પડતું મૂકી, પ્રાજ્ઞયોતિષના રાજા ભગદત્ત સામે મજબૂત ગાંડાવાળાં બાણો ફેંકવા માંડ્યા.^૭ ત્યારે પ્રાજ્ઞયોતિષરાજાએ પણ પોતાના હાથની કુશળતાપૂર્વક ઘસેલી ધારવાળાં ભલ્લબાણથી સાત્યકિનું મોઢું ધનુષ્ય કાપી નાખ્યું;^૮ એટલે એકદમ બીજું વેગવાળું ધનુષ્ય લઈને શત્રુસંહારક સાત્યકિ, તીક્ષ્ણ બાણોવડે રણમાં ક્રોધાયમાન થયેલા એ ભગદત્તરાજાને વિંધી નાખવા લાગ્યો.^૯ આમ અત્યંત વિંધાઈ ગયેલા ભગદત્તે, ક્રોધથી ગલોડાં ચાટીને લોઢાની ખનાવેલી અને સુવર્ણ તથા વૈદૂર્યમણિથી શોભતી મજબૂત અને કાળના દંડસરખી ભયંકર શક્તિ સાત્યકિ સામે ફેંકી. એ ભગદત્તના બાહુબળથી પ્રેરાયેલી અને પોતાની તરફ એકાએક ધસી આવતી એ શક્તિને સાત્યકિએ બાણોવડે બે કકડા કરી તોડી પાડી; અને તેથી નિસ્તેજ થયેલાં ઉંબાડીઆંની પેઠે તે શક્તિ ભોંયપર આવી પડી.^{૧૦, ૧૧} હે રાજા! એ શક્તિને આમ તોડી પાડેલી જોઈ, તમારા પુત્ર દુર્યોધન, અનેક રથોને સાથે લઈ સાત્યકિને ઘેરી વળ્યો.^{૧૨} માદવોના મહારથી સાત્યકિને આમ ઘેરાઈ ગયેલો જોઈ, રાજા દુર્યોધન અત્યંત ક્રોધ કરી, પોતાના સર્વ ભાઈઓને કહેવા લાગ્યો:-^{૧૩} “હે કૌરવો! આ યુદ્ધમાં

આજે એવું પરાક્રમ કરી બતાવો, કે જેથી તમારા બધાના આ મહાન રથોની વચ્ચેથી સાત્યકિ જીવતો જવા ન પામે;^{૧૪} કારણ કે જો એ સાત્યકિ માર્યો જશે તો પાંડવોનું મહાન સૈન્ય મરેલું જ છે એમ મારી માન્યતા છે.” “બહુ સારું” એ પ્રમાણે તે દુર્યોધનની આજ્ઞા સ્વીકારીને તમારા પક્ષના સર્વ મહારથીઓ, ભીષ્મસામે યુદ્ધ કરવા તત્પર થયેલા એ સાત્યકિસામે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા.

બીજી તરફથી કંબોજ દેશનો બળવાન રાજા સુદક્ષિણ, નમેલા પર્વવાળાં બાણોવડે અર્જુનપુત્ર અભિમન્યુને વિંધી નાખીને તેને આગળ વધતો અટકાવી રહ્યો હતો. વળી ભીષ્મના જીવિતને ઈચ્છતા સુદક્ષિણરાજાએ ચોસઠ બાણોનો પ્રહાર કરી, ફરી પાંચ બાણોથી તે અભિમન્યુને વિંધી નાખ્યો તથા બીજાં નવ બાણોથી તેના સારથિને પણ પ્રહાર કર્યો.^{૧૫-૨૦} જે સમયપર શત્રુઓને ઉખેડી નાખનાર શિખંડી ભીષ્મસામે ધસી ગયો હતો, તે સમયે અભિમન્યુ અને સુદક્ષિણ વચ્ચે મહાન યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું.^{૨૧} કૌરવોની મહાસેનાને ખાળી રાખતા મહારથી વૃદ્ધ વિરાટરાજા અને દ્રુપદરાજા, ક્રોધાયમાન થઈને ભીષ્મસામે યુદ્ધ કરવા માટે ધસી જતા હતા;^{૨૨} એટલામાં મહારથી અશ્વત્થામા ક્રોધ કરીને ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને પછી તેઓ બન્નેનું (વિરાટ દ્રુપદનું) તથા તે અશ્વત્થામાનું યુદ્ધ શરૂ થયું.^{૨૩} હે શત્રુતાપન! પોતાને યુદ્ધમાં આગળ વધતો અટકાવનાર પ્રયાસ કરતા મહાધનુર્ધર અને રણને શોભાવનાર એ અશ્વત્થામાને વિરાટરાજાએ દશ ભલ્લબાણોનો માર માર્યો^{૨૪} અને દ્રુપદરાજાએ પણ તીક્ષ્ણ એવાં ત્રણ બાણોથી અશ્વત્થામાને વિંધી નાખ્યો. આવી રીતે તેઓ બન્ને જણા મહાબળપૂર્વક તેને પ્રહાર કરી રહ્યા હતા;^{૨૫} ત્યારે અશ્વત્થામા પણ ભીષ્મસામે યુદ્ધ કરવા તત્પર થયેલા એ બન્ને વીરોને અનેક બાણોથી વિંધવા લાગ્યો.^{૨૬} એ યુદ્ધમાં વિરાટ અને દ્રુપદરાજા વૃદ્ધ હતા છતાં પણ તેઓનું પરાક્રમ અમને મહાઅજ્ઞુત દેખાયું; કારણકે તેઓ બન્ને જણા

અન્ધતામાનાં ઘેર બાણોને વારી રહ્યા હતા. ૨૭

બીજી તરફ ભીષ્મ સામે યુદ્ધ કરવા જતા સહદેવ સામે કૃપાચાર્ય ચઢી ગયા હતા; અને જેમ વનમાં એક મહોન્મત્ત હાથી બીજા મહોન્મત્ત હાથી સામે ધસે, તેમ તે શારદ્રત સહદેવ સામે ધસી ગયા. ૨૮ રણમાં શૂરા કૃપાચાર્યે, મહારથી માદ્રીપુત્રને (સહદેવને) સુવર્ણભૂષિત સિત્તેર બાણોનો એકદમ પ્રહાર કર્યો; ૨૯ ત્યારે સહદેવે તેમના ધનુષ્યને બેકકડા કરી કાપી નાખ્યું; અને કપાયેલા ધનુષ્યવાળા તેમને નવ બાણોથી વિંધી નાખ્યા. ૩૦ પછી તે કૃપાચાર્યે યુદ્ધના ભારને ખમી શકે એવું મજબૂત બીજું ધનુષ્ય સજીને તથા હર્ષમાં આવી જઈને તીક્ષ્ણ બાણો મૂક્યાં; અને પોતે ભીષ્મના જીવિતને ઇચ્છીને એ સહદેવને કોધપૂર્વક છાતીમાં પ્રહાર કર્યો. સામેથી સહદેવે પણ ભીષ્મનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી, એ કોધી કૃપાચાર્યની છાતીમાં તેજ પ્રમાણે પ્રહાર કર્યો. આમ તેઓ બન્ને જણાનું ઘેર સ્વરૂપવાળું ભયંકર યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું. ૩૧-૩૩

આણીગમ એ રણમાં ભીષ્મનું રક્ષણ કરવા ઇચ્છતા શત્રુતાપન વિકર્ણે, ક્રોધાયમાન થઈ મહાબળવાન નકુલને સાઠ બાણોવડે વિંધી નાખ્યો. ૩૪ તમારા બુદ્ધિમાન પુત્ર વિકર્ણે જ્યારે એ નકુલને વિંધી નાખ્યો, ત્યારે નકુલે પણ એ વિકર્ણને સિત્તોતેર બાણોવડે ભેદી નાખ્યો. ૩૫ જેમ વાડામાં બે આખલા સામસામા આવીને અન્યોન્યને પ્રહાર કરે, તેમ શત્રુઓને તપાવનારા તથા પુરુષોમાં સિંહસમાન એ બન્ને વીરો ભીષ્મમાટે અન્યોન્યને પ્રહાર કરી રહ્યા હતા. ૩૬ એટલામાં તમારી સેનાનો સંહાર કરતો રાક્ષસ ઘટોત્કચ, ભીષ્મ સામે યુદ્ધ કરવા જતો હતો. એ બેઈ પરાંકમી દુર્યોધ ભીષ્મના રક્ષણમાટે તેની સામે યુદ્ધ કરવા જઈ પહોંચ્યો. ૩૭ હે રાજન્ ! ત્યારે હિડિંબાપુત્ર ઘટોત્કચ એકદમ ક્રોધાયમાન થયો; અને તેણે શત્રુતાપન દુર્યોધને નમેલા પર્વવાળા બાણથી છાતીમાં પ્રહાર કર્યો. ૩૮ આમ પોતાને પ્રહાર કરેલો બેઈ દુર્યોધ એકદમ ગાળ ઉઠ્યો; અને અણીદાર એવા સાઠ બાણો મૂકી, એ વીરે

ભીમસેનના પુત્રને એ રણના મોખરામાં વિંધી જ નાખ્યો. ૩૯

તેવામાં ભીષ્મનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી જતા રથીશ્રેષ્ઠ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને, મહારથી હાદિકેય (કૃતવર્માએ) બાળી રાખ્યો. ૪૦ એ કૃતવર્માએ, ધૃષ્ટદ્યુમ્નને પ્રથમ લોખંડનાં પાંચ બાણોથી વિંધી નાખી ફરી પચાસ બાણોવડે પ્રહાર કર્યો; અને “ઉભો રહે, ઉભો રહે” એ પ્રમાણે હાંક મારી. ૪૧

મહાબાહુ કૃતવર્મા મહારથી ધૃષ્ટદ્યુમ્નને આમ જ્યારે પ્રહાર કરતો હતો, ત્યારે હે રાજન્ ! ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પણ સીંધી ગતિવાળાં, પીછાં બાંધેલાં તથા સરાણુપર ધસેલાં તીક્ષ્ણ નવ બાણોથી હાદિકેયને વિંધી નાખ્યો. એ પ્રમાણે તે બન્નેનું પૂર્વે જેવું વૃત્તાસુર અને ઇન્દ્રનું યુદ્ધ થયું હતું તેવું અન્યોન્યથી ચઢીઆતું મહાન યુદ્ધ ભીષ્મ સામે થઈ રહ્યું હતું.

પેલી તરફથી ભીષ્મસામે યુદ્ધ કરવા માટે ધસી જતા મહારથી ભીમસેનને ભૂરિશ્રવા ‘ઉભો રહે, ઉભો રહે’ એમ હાકલ મારીને એકદમ અટકાવવામાટે ચઢી આવ્યો; અને તેણે એકદમ આવતા વેંતજ ભીમસેનને છાતીમાં સુવર્ણના અગ્રભાગવાળાં તીક્ષ્ણ નારાયણબાણથી પ્રહાર કર્યો. હે શ્રેષ્ઠ રાજા ! છાતીમાં વળગી રહેલા એ બાણથી પ્રતાપી ભીમસેન, પૂર્વકાળમાં જેમ કાતિકરવામીની શક્તિથી કૌંચપર્વત શેભે, તેમ શેભી રહ્યો હતો. એ બન્ને પુરુષશ્રેષ્ઠો અન્યોન્ય સામે ક્રોધાયમાન થઈને સૂર્યસમાન ઝળકતાં તથા સરાણુપર ધસીને તીક્ષ્ણ કરેલાં બાણો એકબીજા સામે ફેંકી રહ્યા હતા. ભીષ્મનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી ભીમસેન ભૂરિશ્રવાને તથા ભીષ્મના જયની ઇચ્છાથી ભૂરિશ્રવા ભીમસેનને-એમ અન્યોન્યને પ્રહાર કરતા તેઓ બન્ને જણા એકબીજાના દાવ ચુકાવીને યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા. ૪૨-૪૬

બીજી તરફથી મોટી સેનાને સાથે લઈ ભીષ્મસામે ચઢી આવતા યુધિષ્ઠિરરાજાને દ્રોણાચાર્ય રોકવા લાગ્યા. ૪૦ હે રાજન્ ! મેઘના ગર્ભસ્વસમાન દ્રોણના રથના થડધડાટને સાંભ-

ળીને પ્રભદ્રક ચોદાઓ કંપી ઉઠ્યા હતા.^{૫૧} હે રાજન! યુધિષ્ઠિરાજની મોટી સેનાને દ્રોણાચાર્યે એટલા બધા જોસથી વારી રાખી, કે જેથી એક પગલું પણ તે આગળ વધી શકી નહિ. વળી જાણે સાક્ષાત્ ક્રોધની મૂર્તિ ધસી આવતી ન હોય તેવા ચેકિતાનને, તમારો પુત્ર ચિત્રસેન ભીષ્મ તરફ ધસતો અટકાવવા લાગ્યો.^{૫૩} ભીષ્મનું રક્ષણ કરવામાટે પરાક્રમ કરતો શૂરવીર ચિત્રસેન, પરમ શક્તિથી ચેકિતાન સામે લડી રહ્યો હતો;^{૫૪} તેજ પ્રમાણે ચેકિતાન પણ ચિત્રસેનને આગળ વધતો અટકાવી રહ્યો હતો. આમ તેઓ બન્નેનો સમાગમ થતાં મહાન યુદ્ધ થઇ રહ્યું હતું.^{૫૫} હે ભારત! એ મહારાષ્ટ્રમાં અર્જુનને આગળવધતાં ઘણા અટકાવવામાં આવતો હતો; છતાં પણ તે અર્જુન, તમારા પુત્રને હડાવી દઇ તમારી સેનાનું મદન કરી નાખતો હતો;^{૫૬} તેમજ હે ભારત! દુઃશાસન પણ “આપણા પિતામહ ભીષ્મને કેમ કરવાથી અર્જુન ન મારી જાય” એમ મનમાં નિશ્ચય કરીને પરમ શક્તિથી અર્જુનને આગળ વધતાં અટકાવી રહ્યો હતો.^{૫૭} આમ છતાં પણ પાંડવોના મહારથીઓ તમારી સેનાને મારી મારીને જ્યાં ત્યાં આકુળવ્યાકુળ કરી દેતા હતા.^{૫૮} ઈતિ શ્રીમહાત્મ ભીષ્મ ભીષ્મવધપર્વમાં ‘દ્વંદ્વયુદ્ધ’ એ વિષયનો અધ્યાય ૧૧૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૧૨ મો દશમે દિવસ (ચાલુ)-દ્રોણ અને અશ્વત્થામાનો સંવાદ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

अथ वीरो महेश्वासो मत्तवारणविक्रमः ।

समाप्य महत्त्वापं मत्तवारणवारणम् ॥ १ ॥

સંજયે કહ્યું:-તે પછી મોટાં ધનુષ્યવાળા, મહોન્મત્ત હાથીસમાન પરાક્રમવાળા, મહોન્મત્ત હાથીને પણ વારી શકે તેવું પોતાનું મહાન ધનુષ્ય ખેંચતા, પાંડવોની સેનામાં પ્રવેશ કરી તેને આરેખાણુ નસાડી મૂકતા અને પુરુષોમાં

શ્રેષ્ઠ વીર દ્રોણાચાર્ય, આરેખાણુ થતા અશુભ શકુનો જોધને પોતે નિમિત્તોનાં ક્રોધોને જાણનારા હોવાથી તે શકુનોનું યથાર્થ ક્રૂણ પોતાના પુત્ર અશ્વત્થામાને કહેવા લાગ્યા:-^{૧-૩}“હે પુત્ર! આજનો દિવસ એ છે કે જેમાં મહાબળવાન અર્જુન, ભીષ્મને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી પરમ યત્ન કરશે. મારાં બાણો આજે ભાથામાંથી ઉછળે છે, મારું ધનુષ્ય ફરકે છે, અસ્ત્રો એની મેળે યોગને પામે છે અને મારી બુદ્ધિ કુરકર્મ કરવામાં પ્રવર્તે છે.” દિશાઓમાં મૃગો અને પક્ષીઓ અવિચ્છિન્નપણે ભયંકર શબ્દ કરે છે. ભારતોની સેનામાં ગીધપક્ષીઓ નીચે આવીને પડે છે.^૬ સૂર્ય નિસ્તેજ થયો હોય તેમ લાગે છે; સર્વ દિશાઓ લાલ દેખાય છે; પૃથ્વી જાણે શબ્દ કરતી ન હોય, ભય પામતી ન હોય અને કાંપતી ન હોય તેમ લાગે છે;^૭ કંકપક્ષી, ગીધ-ડાં અને બગલાઓ વારંવાર ખૂંમો પાડે છે; મહાન ભયને જણાવતાં ભયંકર અને અમાંગલિક શિયાળો રુદન કરે છે;^૮ સૂર્યમંડળના મધ્યમાંથી મોટો ઉત્કાપાત પડે છે. કળધસહિત પરિધ, સૂર્યને ઘેરી વળેલ છે.^૯ ચંદ્ર અને સૂર્યની આસપાસ ઘોર કુંડાળું થયેલું છે અને તે સૂર્યવે છે કે, ક્ષત્રિયોનો ઘોર નાશ ઉપસ્થિત થયો છે.^{૧૦} કૌરવરાજના દેવાલયમાં રહેલી દેવમૂર્તિઓ કંપે છે, હસે છે, નૃત્ય કરે છે અને રુદન કરે છે.^{૧૧} પ્રચંડ લક્ષણવાળા સૂર્યને ડાળી બાણુ રાખીને ગ્રહો ભ્રમણ કરે છે. ભગવાન ચંદ્રની બન્ને તરફની અણીઓ નીચા મુખવાળી જણાય છે અને તેજ પ્રમાણે તેનો ઉદય થાય છે.^{૧૨} કૌરવોના સૈન્યમાં રહેલા રાજાઓનાં શરીરો કાંતિવિનાનાં દેખાય છે. કવચધારી ચોદાઓ પણ તેજસ્વી દેખાતા નથી.^{૧૩} જ્યાં ત્યાં કૃષ્ણના પાંચજન્ય શંખનો શબ્દ અને અર્જુનના ગાંડીવધનુષ્યનો ટંકારવ શ્રવણગોચર થાય છે.^{૧૪} અવશ્ય આજે અર્જુન ઉત્તમ અસ્ત્રોનો પ્રયોગ કરીને યુદ્ધ કરવામાટે આવેશાળી સર્વ ચોદાઓને હડાવી દઇ ભીષ્મ સામે પહોંચશે. હે મહાબાહુ પુત્ર! આજે થનારા ભીષ્મ અને અર્જુનના સમાગમનો વિચાર કરવાથી મારાં

રૂપાં ઉભાં થઈ જાય છે અને મારું મન ગભરાય છે.^{૧૬} અર્જુન, આજે ધૃતી બુદ્ધિવાળા પાપી શિખંડીને આગળ કરી, ભીષ્મસામે યુદ્ધ કરવા આવી પહોંચ્યો છે.^{૧૭} ભીષ્મપિતામહનો તો પ્રથમથીજ સંકલ્પ છે કે:-“હું શિખંડીને મારવાનો નથી; કારણ કે વિધાતાએ તેને પૂર્વ-ભવમાં સ્ત્રીતરીકે ઉત્પન્ન કર્યો હતો, પણ દેવ-યોગે આ ભવમાં પુરુષ થયો છે.”^{૧૮} વિશેષ કરી મહાબળવાન એ શિખંડી, અમાંગલિક ધ્વજવાળો છે, માટે ગંગાપુત્ર ભીષ્મ એ અમાંગ-લિક ધ્વજવાળા પર પ્રહાર નહિ કરે.^{૧૯} ખરેખર, એ બાબતનો વિચાર કરતાં મારી બુદ્ધિ અત્યંત ગુચ્છવાઈ જાય છે. અવશ્ય આજે અર્જુન ખરાખર સજ્જ થઈને કુરુઓના વૃદ્ધ ભીષ્મ પર ધસી ગયો છે.^{૨૦} એક તરફથી યુધિષ્ઠિરનો ક્રોધ, બીજી તરફથી ભીષ્મ અને અર્જુનનો સમાગમ અને ત્રીજી આજે મારે અસ્ત્રોનો પ્રયોગ કરવો પડશે, આ બધું પ્રજ્ઞઓનું અમંગળજ સૂચવે છે.^{૨૧} અર્જુન મોટા મનવાળો, બળવાન, શૂરવીર, અસ્ત્રકુશળ, એકદમ પરાક્રમ કરનારો, દૂર રહેલા લક્ષ્યને પણ પાડી નાખનારો, મજબૂત ધનુષ્યવાળો અને નિમિત્તને જાણનારો છે.^{૨૨} વળી એ અર્જુન યુદ્ધ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે, ઇંદ્રસહિત દેવોથી પણ યુદ્ધમાં જીતાય તેવો નથી, બળવાન છે, બુદ્ધિમાન છે અને ગમે તેવા પરિશ્રમને સહન કરનાર છે;^{૨૩} અને વળી તે અર્જુન રણસંગ્રામમાં હમેશાં વિજય મેળવનારો છે અને ભયંકર અસ્ત્રોને જાણનારો છે, માટે હે નિયમિત વ્રતવાળા પુત્ર! તું એ અર્જુનના માર્ગને રોકવામાટે શીઘ્ર જા.^{૨૪} જોજો હો, આજના યુદ્ધમાં મહાન સંહાર થવાનો છે. આજના યુદ્ધમાં શૂરવીરોનાં સુવર્ણભૂષિત સુંદર કવચો મજબૂત ગાંઠાવાળાં અર્જુનનાં બાણોથી તૂટી જશે. જો, જો, ક્રોધાયમાન થયેલો અર્જુન, ધ્વજઓના અ-અભાગોને, તોમરોને, ધનુષ્યોને, ચક્રચકિત ભા-લાંઓને, સુવર્ણસમાન ઉજ્જવળ તીક્ષ્ણ શક્તિ-ઓને તથા સ્ત્રીઓ પર રહેલી ધ્વજઓને કાપી રહેલો છે.^{૨૫-૨૭} હે પુત્ર! આજના યુદ્ધમાં આ-

પણા જેવા અનુયાયીઓએ પોતાના પ્રાણનું રક્ષણ કરવાનો સમય નથી, માટે સ્વર્ગની ઇચ્છા રાખીને તું કીર્તિ અથવા વિજય મેળવવામાટે અર્જુન સામે જા.^{૨૮} આજે આ કપિ(વાંદર)ના ચિન્હવાળી ધ્વજને ફરકાવનારો અર્જુન રથ, થોડા અને હાથીઓરૂપ ધુમરીવાળી, મહાભયંકર અને અતિ દુર્ગમ એવી આ સંગ્રામરૂપ નદીને પોતાના રથરૂપ નાવથી તરી જવાનો છે. જે યુધિષ્ઠિરની પ્રાદ્વક્ષણ પર ભક્તિ છે, જેનાં દાન, દમ, તપ અને ચારિત્ર્ય મહાઅદ્ભુત છે, વળી જેના અર્જુન, બળવાન ભીમસેન, નકુલ અને સહદેવ જેવા ભાઈઓ છે અને જેનું રક્ષણ કરનાર યદુવંશી કૃષ્ણ જેવા નાથ છે તથા જેનું શરીર તપથી અત્યંત બળી ગયેલું છે, તે યુધિષ્ઠિરનો દુષ્ટબુદ્ધિ દુર્યોધન પર કોપ થયો છે; અને તેજ કોપ, આ ભરતવંશી રાજાની સેનાને બાળી ભસ્મ કરી નાખે છે.^{૩૦-૩૨} જો, જો, આ તરફ વાસુદેવના આશ્રય તળે રહેલો અર્જુન, ચારે બાજુથી કૌરવોનાં સૈન્યોનો ઘાણ વાળી રહેલો દેખાય છે.^{૩૩} વળી આ તરફ અર્જુનને બળભળાવી દીધેલું કૌરવોનું સૈન્ય, જાણે મોટા તરંગોવાળું મહાસાગરનું જળ, મોટા મગરમચ્છથી બળભળી રહેલું હોય તેવું દેખાય છે.^{૩૪} સેનાના અશ્વ-ભાગમાં ‘હાહા, હોહો’ વગેરે ત્રાસજનક શબ્દોની કીકિયારી સંભળાય છે; માટે હે પુત્ર! તું પાંચાલપુત્રની સામે જા અને હું યુધિષ્ઠિર સામે જાઉં છું.^{૩૫} જો કે મહાતેજસ્વી રાજા યુધિષ્ઠિરના વ્યૂહની મધ્યમાં પ્રવેશ કરવો તે સમુદ્રના મધ્ય-સમાન અતિક્ષિપ્ત છે, કારણ કે ચારેબાજુ મોટા મોટા અતિરશ્મીઓ ઉભા છે.^{૩૬} વળી રાજા યુધિષ્ઠિર, સાત્યકિ, અભિમન્યુ, દૃષ્ટદ્યુમ્ન અને ભીમસેનના રક્ષણ તળે રહેલો છે;^{૩૭} અને વળી ઉપેન્દ્રસમાન શ્યામ વર્ણવાળો, મોટા શાલવૃક્ષ-સમાન ઉંચો તથા જાણે બીજો અર્જુન હોય તેવો દેખાતો આ અભિમન્યુ, સૈન્યના મોખરામાંજ પ્રાપ્ત થયો છે;^{૩૮} (તોપણ યુધિષ્ઠિરના સૈન્યમાં હું જાઉં છું) માટે હે પુત્ર! તું પણ ઉત્તમ અસ્ત્રો ધારણ કર અને મહાન ધનુષ્ય હાથમાં લઈને દૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા ભીમસેન સામે જા અને તે-

ઓની જોડે યુદ્ધ કર. ૩૯ કયો પુરુષ પોતાના વહાલા પુત્રને ઘણું વર્ષો સુધી જીવતો રાખવાને ન ઇચ્છે ! પણ ક્ષત્રિયધર્મને અનુસરી હું તને આ પ્રમણે આજ્ઞા કરું છું. ૪૦ હે તાત ! યુદ્ધ કરવામાં યમ અને વરુણસમાન આ ભીષ્મ, પાંડવોની સેનાનો નાશ કરી રહેલા છે. (માટે તું બા.) ૪૧

ઈતિ શ્રીમહા ૦ ભીષ્મ ૦ ભીમવંશપર્વમાં
“દ્રોણ અને અશ્વત્થામાનો સંવાદ” એ
વિષયનો અધ્યાય ૧૧૨ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૧૩ મો દશમો દિવસ (ચાલુ)-ભીમ- સેનનું પરાક્રમ ॥ સંજય ઉવાચ ॥

ભગદત્તઃ કૃપઃ શલ્યઃ કૃતવર્મા તથૈવ ચ ।

વિંદાનુવિંદાવાવન્ત્યૌ સૈન્યવશ્ચ જયદ્રથઃ ॥૧॥

સંજયે કહ્યું:-ભગદત્ત, કૃપાચાર્ય, શલ્ય, કૃતવર્મા, અવંતિકુમાર વિંદ અને અનુવિંદ, સિંધુરાજ જયદ્રથ, ચિત્રસેન, વિકર્ણ અને દુર્મર્ષણ આદિ તમારા દશ યોદ્ધાઓ ભીમસેનસામે લડવા લાગ્યા. ૧૨ હે રાજન ! તે દેશીય જણા, અનેક દેશોમાં જન્મેલા યોદ્ધાઓની મોટી સેનાને સાથે રાખી, એ યુદ્ધમાં ભીષ્મપિતામહને મોટો યશ મળે તેમ ઇચ્છતા હતા. ૩ એ સમયે શલ્ય રાબાએ નવ આણેથી, કૃતવર્માએ ત્રણ આણેથી, કૃપાચાર્યે નવ આણેથી, ચિત્રસેન, વિકર્ણ અને ભગદત્તે દશ દશ આણેથી, સિંધુરાજે ત્રણ આણેથી, અવંતિના કુમાર વિંદ અને અનુવિંદે પાંચ પાંચ આણેથી અને દુર્મર્ષણે તીક્ષ્ણ એવાં વીસ આણેથી ભીમસેનને પ્રહાર કર્યો. ૪-૬ હે મહારાજ ! ત્યારે શત્રુવીરોનો સંહાર કરનાર વીર ભીમસેને પણ, એ યુદ્ધમાં વિરાજમાન થયેલા, સર્વ લોકના વીર એ સર્વ કૌરવ મહારથીઓને પૃથક્ પૃથક્ પ્રહાર કરવા માંડ્યો. ૭-૮ તેણે સાત આણેથી શલ્યને વિંધી નાખ્યો. આઠ આણેનો કૃતવર્માને ધા કર્યો; અને હે ભારત ! કૃપાચાર્યનું આણસહિત ધનુષ્ય બરાબર મધ્યભાગમાંથી છેદી લાખ્યું. પછી તેણે કપાયેલા ધનુષવાળા એ કૃપા-

ચાર્યને સાત આણેનો પ્રહાર કર્યો. વિંદ અને અનુવિંદને ત્રણ ત્રણ આણે માર્યા. દુર્મર્ષણને વીસ આણેથી તથા ચિત્રસેનને પાંચ આણેથી, વિકર્ણને દશ આણેથી અને જયદ્રથને પાંચ આણેથી વિંધી નાખીને ભીમસેન ગાજી ઉઠ્યો; અને ફરી પણ તેણે સિંધુરાજ જયદ્રથને ત્રણ આણેનો પ્રહાર કર્યો. પછી મહારથી કૃપાચાર્યે એકદમ બીજું ધનુષ્ય લીધું અને કૃપાચાર્યમાન થઈ, તીક્ષ્ણ દશ આણેથી ભીમસેનને વિંધી નાખ્યો. હે મહારાજ ! જેમ અંકુશોના પ્રહારથી હાથી કોપી ઉઠે, તેમ એ દશ આણેથી વિંધાયેલો પ્રતાપી ભીમસેન કોપી ઉઠ્યો; અને કૃપાચાર્ય પર આણોનો મારો ચલાવવા લાગ્યો. ૯-૧૪ પછી પ્રલયકાળના યમસમાન કાંતિવાળા એ ભીમસેને ત્રણ આણે મૂકી, સિંધુરાજ જયદ્રથના ઘોડાઓને તથા સારથિને મૃત્યુલોકભણી વિદાય કરી દીધા. ૧૫ ત્યારે માર્યા ગયેલા ઘોડાવાળા રથ પરથી એકદમ ફરી પડીને એ મહારથી સિંધુરાજે, ભીમસેનસામે તીક્ષ્ણ આણો ફેંકવા માંડ્યાં. ૧૬ હે રાજ ! એટલે સામેથી ભીમસેને પણ બીજાં બે ભલ્લઆણેવાડે એ મહાત્મા સિંધુરાજના ધનુષ્યના વચમાંથી બે કડકા કરી નાખ્યા. હે રાજન ! આમ કપાયેલા ધનુષ્યવાળો, ભાંગી ગયેલા રથવાળો અને માર્યા ગયેલા ઘોડા અને સારથિવાળો એ જયદ્રથરાજ, એકદમ ચિત્રસેનના રથ પર ચઢી ગયો. ૧૮ એ રણસંગ્રામમાં ભીમસેને અતિ અફળુત પરાક્રમ કર્યું હતું; કારણ કે પોતે એકલો હતો છતાં પણ સર્વ મહારથીઓને વિંધી નાખી આળી રહ્યો હતો. ૧૯ એ ભીમસેને ન્યારે સિંધુરાજને સર્વ લોકના દેખતાં રથવગરનો કરી નાખ્યો, ત્યારે એ ભીમસેનનું પરાક્રમ શલ્યથી સહન થયું નહિ. ૨૦ એ શલ્યરાબાએ, ‘ ઉભો રહે, ઉભો રહે ’ એમ કહીને, સરાણ પર ઘસીને તીક્ષ્ણ કરેલાં આણેનું સંધાન કરી, ભીમસેનને વિંધવા માંડ્યો; ૨૧ ત્યારે એ શલ્યને મર્દન કરવામાટે કૃપાચાર્ય, કૃતવર્મા, વીર્યવાન ભગદત્ત, અવંતિકુમાર વિંદ અને અનુવિંદ, ચિત્રસેન, દુર્મર્ષણ, વિકર્ણ અને પરાક્રમી

જયદ્રથ-વગેરે શત્રુનું દમન કરવાવાળા એ બધા યોદ્ધાઓ એકીસાથે ભીમસેનપર મારો ચલાવવા લાગ્યા; ૨૧-૨૩ પણ ભીમસેને એ સર્વ મહારથીઓને પાંચ પાંચ બાણોનો સામો પ્રહાર કર્યો; અને શત્રુને સિત્તેર બાણોથી વિંધી નાખી પુનઃ દશ બાણોનો તેને પ્રહાર કર્યો; ૨૪ ત્યારે શત્રુ પણ તેને નવ બાણોથી વિંધીને ફરી પાંચ બાણોનો ઘા કર્યો તથા એના સારથિને ભક્તબાણથી મર્મસ્થાનમાં ગાઢ વિંધ્યો. ૨૫ પોતાના સારથિ વિશેડકને શત્રુના બાણથી ભેદાયેલો જોઈ, પ્રતાપી ભીમસેને, મદ્રરાજને બાહુઓમાં તથા છાતીમાં ત્રણ બાણો માર્યા; તેમજ બીજા મહાધનુર્ધરને પણ સીધી ગતિવાળાં ત્રણ ત્રણ બાણોનો માર માર્યો અને પોતે સિંહની પેઠે ગર્જના કરવા લાગ્યો. ૨૭ એ જોઈ યુદ્ધ કરવામાં બરાબર સાવધ થયેલા મોટા ધનુષ્યવાળા એ સર્વ યોદ્ધાઓ પણ, અણીદાર એવાં ત્રણ ત્રણ બાણોથી યુદ્ધકુશળ ભીમસેનને મર્મસ્થાનોમાં મારવા લાગ્યા. ૨૮ જેમ પર્વત, વરસતા મેઘોની જળધારાથી લગાર પણ ડગમગે નહિ, તેમ મહાધનુર્ધર ભીમસેન અત્યંત વિંધાયો હતો; છતાં પણ ક્ષેભ પાર્યો નહિ. ૨૯ પછી અત્યંત ક્રોધાવેશમાં આવી ગયેલા પાંડવોના મહારથી યશસ્વી ભીમસેને, મદ્રરાજને ત્રણ બાણોથી અને કૃપાચાર્યને નવ બાણોથી અત્યંત વિંધી નાખી, પ્રાજ્ઞયોતિષના રાજા ભગદત્તને સો બાણોથી વિંધી નાખ્યો; ૩૦, ૩૧ અને વળી એકદમ હાથની કુશળતા બતાવી તીક્ષ્ણ ક્ષુરપ્રબાણથી મહાત્મા કૃતવર્માનું બાણ ચઢાવેલું ધનુષ્ય કાપી નાખ્યું; ૩૨ ત્યારે શત્રુતાપન કૃતવર્માએ એકદમ બીજું ધનુષ્ય લઈ, ભીમસેનના લલાટમાં એક નારાયણાણ માર્યું. ૩૩ ભીમસેને પણ એ યુદ્ધમાં શત્રુને લોખંડનાં બનાવેલાં ત્રણ બાણો માર્યા અને ભગદત્તને પણ ત્રણ કૃતવર્માને આઠ અને કૃપાચાર્ય વગેરે બીજા રથીઓને બબ્બે બાણોનો ઘા કર્યો; ત્યારે સામેથી તેઓએ પણ ભીમને તીક્ષ્ણ બાણોથી વિંધવા માંડ્યો. ૩૪, ૩૫ આવી રીતે એ મહારથીઓ,

સર્વ શસ્ત્રોથી ભીમને પીડી રહ્યા હતા; છતાં પણ તેઓને ઘાસસમાન તુચ્છ ગણીને તથા પોતે લેશમાત્ર પણ નહિ ગભરાઈને તે રણસંગ્રામમાં ધુમ્પા કરતો હતો. ૩૬ આ તરફથી તે મહારથીઓ પણ લગારે વ્યગ્ર થયાવિના ભીમસેનપર સેંકડો અને હજારો તીક્ષ્ણ બાણો મૂકી રહ્યા હતા. ૩૭ હે મહાબુદ્ધિમાન રાજા! પછી એ સંગ્રામમાં વીર મહારથી ભગદત્તને, તે ભીમસેન તરફ સુવર્ણના ઢાંડાવાળી તથા મહાવેગવાળી શક્તિ ફેંકી; ૩૮ અને મોટી ભુભવાળા સિંધુરાજ જયદ્રથે તોમર અને પદ્મિશ ફેંક્યાં તથા હે રાજા! કૃપાચાર્યે શતઘ્ની (તોપ જેવું શસ્ત્ર) અને શત્રુરાજાએ એક બાણ એ ભીમસેનસામે છોડ્યું; ૩૯ તેમજ એ સિવાયના બીજા મોટા ધનુષ્યવાળા યોદ્ધાઓએ, ભીમને ઉદેશીને જોસભર પાંચ પાંચ બાણો છોડ્યાં. ૪૦ પણ વાયુપુત્ર ભીમસેને એક ક્ષુરપ્રબાણથી તોમરને બે કંકડા કરી કાપી નાખ્યું અને પદ્મિશના પણ ત્રણ બાણો મૂકીને તલ તલ જેવડા કંકડા કરી નાખ્યા. ૪૧ વળી એ મહારથીએ, મદ્રરાજે યોગેલા બાણને કાપી નાખીને પીછાં બાંધેલાં નવ બાણો છોડી શતઘ્નીના પણ ભુક્ષા કાઢી નાખ્યા; ૪૨ તેમજ રણસંગ્રામમાં વખણાયેલા ભીમસેને, મજબૂત ગાંઠાવાળાં બાણો મૂકી, એ રણમાં ભગદત્તે છોડેલી શક્તિના તથા બીજા યોદ્ધાઓએ ફેંકેલાં ઘોર બાણોના ત્રણ ત્રણ કંકડા કરી નાખ્યા અને વળી તે ઉપરાંત એ બધા ધનુર્ધરોને ત્રણ ત્રણ બાણોનો માર માર્યો. ૪૩, ૪૪

એ પ્રમાણે ચાલી રહેલા એ સંગ્રામમાં મહારથી ભીમસેનને યુદ્ધ કરતો જોઈ, તથા બાણોવડે શત્રુઓનો સંહાર કરતો જોઈ અર્જુન પણ પોતાના રથમાં બેસી ત્યાં આવી પહોંચ્યો. આવી રીતે એ રણમાં સાથે મળેલા એ બંને ભાઈઓને જોઈ, તમારા પક્ષના મહાન પુરુષે એ વિજયની આશા છોડી દીધી. પછી ભીષ્મનો નાશ કરવા ઇચ્છતો અર્જુન શિખંડીને આગળ કરી, જે રથને ભીમસેન, તમારા દશ મહારથીઓ સાથે યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા તે સ્થળે ચઢી ગયો; અને

ભીમનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી જ્યો તે ભી-
મની સાથે યુદ્ધ કરતા હતા તે સર્વેને, તે અ-
ર્જુને વિંધવા માંડ્યા. એ જોઈ રાજા દુર્યોધને
અર્જુન અને ભીમસેનનો વધ કરવામાટે સુશ-
ર્માને આજ્ઞા કરી કે:-^{૫૦} “હે સુશર્મા! અનેક
સૈનિકોને સાથે લઈ, તમે શીઘ્ર યુદ્ધ કરવામાટે
જાઓ અને આ પાંડુના પુત્ર ભીમસેન તથા અ-
ર્જુનને હણી નાખો.”^{૫૧} એ પ્રમાણે દુર્યોધનનું
વચન સાંભળી, ત્રિગતદેશમાં આવેલા પ્રસ્થલ
શહેરનો રાજા સુશર્મા, ધનુર્ધર ભીમસેન અને
અર્જુનસામે યુદ્ધ કરવામાટે ધસી ગયો; અને
અનેક હબર રથોવડે તેઓ બન્ને જણાને ચારે-
બાજુથી ઘેરી વળ્યો, એટલે અર્જુનનું અને
તે શત્રુઓનું યુદ્ધ ચાલુ થયું.^{૫૨, ૫૩}

ઈતિ શ્રીમહાભીમવધપર્વમાં
“ભીમનું પરાક્રમ” એ વિષયનો
અધ્યાય ૧૧૩ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૧૪ મો

દશમો દિવસ (ચાલુ)-ભીમ અને

અર્જુનનું પરાક્રમ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

અર્જુનસ્થ રણે શલ્યં યતમાનં મહારથમ્ ।

છાદયામાસ સમરે શરૈઃ સન્નતપર્વભિઃ ॥૧॥

સંજયે કહ્યું:-એ સંગ્રામમાં પોતાને આ-
ગળ વધતો અટકાવવાને પ્રયત્ન કરતા મહારથી
શલ્યને અર્જુને નમેલાં પર્વવાળાં બાણો મૂકીને
છાછ દીધો.^૧ વળી તમારી સેનાને પીડી રહેલા અ-
તિરથી અર્જુને સુશર્મા અને કૃપાચાર્યને ત્રણ ત્રણ
બાણોવડે વિંધી નાખ્યા અને પ્રાજ્ઞયોતિષના
રાજભગદત્તને, સિંધુરાજ જ્યદ્રથને, ચિત્રસેનને,
વિકર્ણને, કૃતવર્માને, દુર્મર્ષણને તથા અવંતિકુ-
માર વિંદ અને અનુવિંદને મયૂરનાં પીછાં ખાં-
ધેલાં ત્રણ બાણોથી પ્રત્યેકને પ્રહાર કર્યો.^{૨-૪}
એટલે ચિત્રસેનના રથમાં બેઠેલા જ્યદ્રથરાજાએ,
હે ભારત! પ્રથમ અર્જુનને બાણોવડે વિંધી
નાખી, ભીમસેનને પણ એકદમ જોરથી વિંધી
નાખ્યો;^૫ તેમજ હે મહારાજ! રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ

શલ્યરાજાએ તથા કૃપાચાર્યે, મર્મને લોહી ના-
ખનારાં અનેક બાણોથી અર્જુનને બહુધા વિંધી
નાખ્યો;^૬ અને વળી હે રાજા! એ યુદ્ધમાં ચિત્ર-
સેન આદિ તમારા પુત્રો પણ પાંચ પાંચ તીક્ષ્ણ
બાણો છોડીને ભીમ અને અર્જુનને મારવા
લાગ્યા; પણ રથીશ્રેષ્ઠ એ બન્ને ભાઈઓ, ત્રિગત
ચોદાઓનાં મહાન સૈન્યને પીડિત કરી નાખતા
હતા. એ જોઈ, સુશર્માએ અર્જુનને નવ બાણો
માર્યાં અને પાંડવોના મહાન સૈન્યને ત્રાસ પ-
માડતા તેણે મોટા શબ્દથી ગર્જના કરી. એ
સુશર્માના અનુચારી બીજા શૂરાઓ પણ ભીમ
અને ધનંજયને સુવર્ણના અગ્ર ભાગવાળાં તથા
સીધી ગતિવાળાં તીક્ષ્ણ બાણોથી પ્રહાર કરવા
મંડી પડ્યા હતા. એ સમયે તે બધા રથીઓના
મધ્ય ભાગમાં ધુમી રહેલા અને મહાવિચિત્ર
સ્વરૂપવાળા એ બન્ને મહારથીઓ (ભીમ અને
અર્જુન), વૃષલોના ટોળામાં માંસની ઇચ્છાથી
ધુમી રહેલા મહોત્કટ બે સિંહના સરખા દેખા-
તા હતા.^{૭-૧૨} એ બન્ને વીરો તે યુદ્ધમાં અનેક
શરવીર ચોદાઓનાં ધનુષ્યબાણોને કાપી નાખી,
તેમના શિરસ્થેદ પણ કરી રહ્યા હતા.^{૧૩} એ વેળા-
ના એ મહાસંગ્રામમાં અનેક રથો ભાંગી ગયે-
લા દેખાતા હતા, સેકડો ઘોડા માર્યા ગયા હતા
અને માવતોસહિત ઘણા હાથીઓ મરણ પામી
પૃથ્વીપર પડ્યા હતા.^{૧૪} હે રાજા! થરથર
ધ્રુજતા અનેક રથીઓ અને અસંખ્ય સ્વારો,
ઠામ ઠામ ચારે બાજુ સંહાર કરતા નજરે પ-
ડતા હતા.^{૧૫} માર્યા ગયેલા સંખ્યાબંધ હાથી-
ઓ અને પાળાઓથી, મારી નાખેલા ઘોડાઓથી
અને અનેક પ્રકારે છિન્નલિન્ન થયેલા રથોથી
આખી રણભૂમિ છવાઈ ગઈ હતી.^{૧૬}
વળી કપાઈ ગયેલાં છત્રોથી, પાડી નાખેલી
ધ્વજોથી, કકડા થઈ પડેલાં અંકુશોથી અને
ફાટી ગયેલી હાથીઓની ઝુલોથી; તેમજ જ્યાં
ત્યાં પડેલાં બાણબંધો, પોંચીઓ, હારો વગેરે
આભૂષણોથી, ફાટી ગયેલાં રંકુમૃગોનાં ચર્મોથી,
પાઘડીઓથી, બન્ને તરફ ધારવાળી તરવારોથી,
ચામરો અને પંખાઓથી તથા જ્યાં ત્યાં કપાઈને
પડેલા ચંદનથી ખરડાયેલા રાજાઓના બાહુઓ

અને ઉર્યોથી(સાથળોથી)રણુભૂમિ ચારે બાજુ
ઘવાઈ ગઈ હતી. ૧૭, ૧૮

એ સંગ્રામમાં અર્જુનનું પરાક્રમ અમને
ઘણું અદ્ભુત સરખું દેખાયું; કારણ કે મહાબ-
ળવાન તે અર્જુન, બાણો મૂકીને સર્વ ચોદા-
ઓને આગળ વધતા અટકાવી રાખી તેમનો
સંહાર કરતો હતો. ૨૦ તે વખતે મહાબળવાન
તમારો પુત્ર દુર્યોધન, ભીમ અને અર્જુનનું
પરાક્રમ જોઈને ભીષ્મપિતામહના રથની પાસે
જઈ પહોંચ્યો હતો; ૨૧ પણ કૃપાચાર્ય, કૃત-
વર્મા, સિંધુરાજ જયદ્રથ અને અવંતિકુમાર
વિંદ અને અનુવિંદ-એ ચોદાઓએ અર્જુન
સાથેનું યુદ્ધ છોડ્યું ન હતું. ૨૨ ત્યારપછી તો
મહાધનુર્ધર ભીમસેન તથા મહારથી અર્જુન,
કૌરવોની અતિ ઘોર સેનાને એકદમ નસાડી
મૂકવા લાગ્યા; ૨૩ એટલે તમારા પક્ષના રા-
જાઓ, અનેક મોરપીછવાળાં બાણો અર્જુનના
રથપર નાખવા લાગ્યા; ૨૪ પણ અર્જુને તે મ-
હારથીઓને બાણોનો વરસાદ વરસાવી ખાળી
રાખ્યા અને તેઓમાંના કેટલાએકને મૃત્યુ
પાસે પહોંચાડવા માંડ્યા. ૨૫ ત્યારે રથમાં
બેસીને બાણે કીડા કરતો હોયની તેમ દેખાતા
મહારથી શલ્યે, ક્રોધાયમાન થઈને દઢ ગાંઠા-
વાળાં ભલ્લબાણોથી જીજ્ઞુને (અર્જુનને)
છાતીમાં પ્રહાર કર્યો; ૨૬ એટલે સામેથી અ-
ર્જુને પણ પાંચ બાણો મૂકીને તેના ધનુષ્યને
તથા હાથમાં પહેરવાના કવચને કાપી નાખી,
ખીજાં તીક્ષ્ણ બાણોથી એ શલ્યના મર્મસ્થા-
નમાં સખ્ત પ્રહાર કર્યો. ૨૭ ત્યારે શલ્યરાજાએ
યુદ્ધના ભારને સહન કરી શકે તેવું ખીજું ધ-
નુષ્ય ગ્રહણ કરીને રોપપૂર્વક ત્રણ બાણો છો-
ડીને અર્જુનને તથા પાંચ બાણોવડે વાસુદેવને
પ્રહાર કરી ભીમસેનને પણ બાહુ અને છાતીમાં
નવ બાણો માર્યા. ૨૮, ૨૯ હે મહારાજ ! એટ-
લામાં આચાર્ય દ્રોણ અને મહારથી મગધરાજ
દુર્યોધનની આજ્ઞા થવાથી તે સ્થાને આવી
પહોંચ્યા, ૩૦ કે જ્યાં મહારથી ભીમસેન અને
અર્જુન કૌરવોની મોટી સેનાના સંહાર કરી
રહ્યા હતા. ૩૧ તે સ્થળે આવીને રાજા જયસેન

(મગધરાજાએ) ભયંકર આયુધવાળા ભીમ-
સેનને તીક્ષ્ણ એવાં આઠ બાણોથી વિંધી
નાખ્યો; ૩૨ એટલે હે ભરતશ્રેષ્ઠ રાજા ! સામેથી
ભીમસેને પણ તેને પ્રથમ દશ બાણોનો પ્રહાર
કરી પુનઃ પાંચ બાણોનો પ્રહાર કર્યો અને તેના
સારથિને એક ભલ્લ બળતનું બાણ મારીને ર-
થની બેઠકપરથી પટકી પાડ્યો. ૩૩ આમ સા-
રથિ જેવો પડ્યો એટલે તેના ઘોડા એકદમ
ભડક્યા અને ચારે બાજુ નાસભાગ કરવા
લાગ્યા, જેથી સર્વ સૈન્યના દેખતાં મગધરાજ,
ત્યાંથી પલાયન થઈ ગયો. ૩૪ એ સમયેના લાભ
લઈ, દ્રોણાચાર્યે લોખંડી મોઢાવાળાં તીક્ષ્ણ
પાંસઠ બાણોથી ભીમસેનને વિંધી નાખ્યો. ૩૫ હે
ભારત ! પોતાના પિતાસમાન શુરો દ્રોણાચાર્યને
યુદ્ધમાં વખણાયેલા ભીમસેને, પ્રથમ પાંચ
ભલ્લબાણો મારી ખીજાં સાઠ બાણોથી વિંધી
નાખ્યા. ૩૬ ખીજી તરફથી અર્જુન પણ લોખંડી
બાણોથી સુશર્માને વિંધી નાખી, વાયુ જેમ
વાદળોને વિખેરી નાખે તેમ, તેના સૈન્યને વિ-
ખેરી નાખતો હતો. ૩૭ એ જોઈ ભીષ્મપિતા-
મહ, રાજા દુર્યોધન અને કોસલરાજા જૃકદ્બલ
આદિ મહાવીરો, ક્રોધાયમાન થઈને ભીમસેન
અને અર્જુન સામે ચઢી આવ્યા. ૩૮ બાણો
મોઢું પહોળું કરીને સામે આવેલો કાળ હોય
તે પ્રમાણે આવેલા ભીષ્મપિતામહને જો-
ઈને શૂરા પાંડવો અને દ્રુપદપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તેમની
સામે ધસી ગયા. ૩૯ શિખંડીએ પણ ભરતોના
પિતામહ ભીષ્મસામે આવીને તથા એ મહા-
રથીના ભયને છોડીને હર્ષપૂર્વક તેમના સામે
ધસારો કર્યો. ૪૦ યુધિષ્ઠિર આદિ પાંડવો પણ
શિખંડીને આગળ કરી તથા સંજયોને સાથે
રાખી ભીષ્મની સામે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા; ૪૧
તેમજ તમારા પક્ષના ચોદાઓ પણ ભીષ્મપિ-
તામહને આગળ કરીને શિખંડી આદિ પાંડવો-
ની સામે યુદ્ધ કરવા મંડી પડ્યા. ૪૨ એ સ-
મયે ભીષ્મપિતામહનો વિજય થાય એમ ઇ-
ચ્છીને કૌરવો, પાંડવોની સાથે ભયંકર યુદ્ધ ક-
રવા લાગ્યા. ૪૩ હે રાજા ! એ વેળા તમારા પ-
ક્ષના ચોદાઓને જીતવામાટે પાંડવોએ, એ યુદ્ધ-

ભૂમિપર સંગ્રામરૂપ જુગાર ખેલવાનો આરંભ કર્યો કે જેમાં ભીષ્મપિતામહરૂપ ખાલુ હતી. એ વેળા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, પોતાનાં સર્વ સૈન્યોને પાણી ચઢાવી રહ્યો હતો કે:-“ હે મહારથીઓ ! ભીષ્મ સામે ધસારો કરો, આજે તમારે લેશ પણ ડરવાનું નથી. ”^{૪૫} પોતાના સેનાપતિનું વચન સાંભળી પાંડવોની સેનાએ પોતાના પ્રાણની પણ દરકાર નહિ કરીને એકદમ ભીષ્મ સામે ધસારો કર્યો. રથીશ્રેષ્ઠ ભીષ્મ પણ હે મહારાજ ! મહાસાગર જેમ તટને સ્વીકારે, તેમ પોતાની સામે ધસી આવતી એ સેનાને સ્વીકારવા લાગ્યા-અર્થાત્ તે પણ ખરાખર સજ્જ થયા.^{૪૭} ઇતિ શ્રીમહાા ભાષ્મા ભીષ્મવધપર્વમાં “ભીમ અને અર્જુનનું પરાક્રમ” એ વિષયનો અધ્યાય ૧૧૪ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૧૫ મો

દશમો દિવસ (ચાલુ)-મરણનો નિશ્ચય

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

કથં શાંતનવો મીષ્મો દશમેઽહનિ સંજય ।
અયુષ્યત મહાવીર્યઃ પાંડવૈઃ સહ સૃંજયૈઃ॥૧॥

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું:-હે સંજય ! એ દશમે દિવસે મહાપરાક્રમી શાંતનુકુમાર ભીષ્મ, પાંડવો અને સંજયોની સાથે કેવી રીતે લડ્યા^૧ અને કૌરવોએ યુદ્ધમાં આગળ વધતા પાંડવોને કેવી રીતે વાર્યા ? તથા રણસંગ્રામને શોભાવનારા ભીષ્મનું ત્યાં કેવી રીતે યુદ્ધ થયું હતું ? તે તું મને કહે.^૨

સંજયે કહ્યું:-હે ભારત ! એ સમયે કૌરવો, પાંડવોની સાથે જે પ્રકારે લડ્યા હતા અને તેઓનો જે મહાન સંગ્રામ થયો હતો તે હું તમને કહી સંભળાવું છું, તે સાંભળો.^૩ ક્રોધાયમાન થયેલા તમારા પક્ષના મહારથીઓને, હમેશાં મોટાં મોટાં અશ્વોનો પ્રયોગ કરતા અર્જુને, પરલોકમાં વિદાય કરી દેવા માંડ્યા હતા;^૪ તેમજ ભીષ્મપિતામહ પણ, પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે હમેશાં એ યુદ્ધમાં, પાંડવપક્ષના યોદ્ધાઓનો ઘણુ વાળી રહ્યા હતા.^૫ હે શત્રુતાપન રાજા !

કૌરવોની સાથે રહીને યુદ્ધ કરતા ભીષ્મપિતામહને જોઈને તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્નને સાથે રાખી યુદ્ધ કરતા અર્જુનને જોઈને, તે દિવસે કોનો વિજય થશે, એમાં અમને સંશય લાગતો હતો.^૬

એ દશમે દિવસે જ્યારે ભીષ્મ અને અર્જુનનો સમાગમ થયો, ત્યારે અતિ ભયંકર એવો સંજ્યાખંધ યોદ્ધાઓનો નાશ થઈ રહ્યો હતો.^૭ હે રાજન્ ! એ દશમા દિવસના યુદ્ધમાં પરમ અશ્વોને જાણનારા શત્રુતાપન ભીષ્મપિતામહે, ઘણા હજારો યોદ્ધાઓનો સંહાર કરી નાખ્યો.^૮ હે રાજા ! જેઓનાં નામ અને ગોત્ર અમારા જાણવામાં નથી એવા અને યુદ્ધમાંથી પાછા નહિ હોય એવા અનેક શૂરા યોદ્ધાઓને એ યુદ્ધમાં ભીષ્મપિતામહે હણી નાખ્યા હતા.^૯ હે શત્રુતાપન રાજા ! આમ દશ દિવસસુધી પાંડવોની સેનાને સંતાપીને ધર્માત્મા ભીષ્મ, પોતાના જીવનપરથી વિરક્ત થયા હતા.^{૧૦} એ રણસંગ્રામમાં મોખરામાં રહીને પોતાનો નાશ થાય તો સાહે,

એમ ઇચ્છતા મહાબાહુ તમારા પિતા દેવવ્રત, “હવે હું સંગ્રામમાં ઘણા મહાન યોદ્ધાઓનો નાશ નહિ કરું” આમ મનમાં વિચાર કરીને પોતાની સામે સમીપમાં ઉભેલા યુધિષ્ઠિરાજને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:-^{૧૧,૧૨} “હે સર્વ શાસ્ત્રોમાં કુશળ થયેલા મહાબુદ્ધિમાન તાત યુધિષ્ઠિર ! હું તને ધર્મયુક્ત અને સ્વર્ગપ્રદ વચન કહું છું, તે તું સાંભળ.^{૧૩} હે ભરતવંશી તાત ! હું હવે આ મારા શરીરથી અત્યંત કંટાળી ગયો છું. રણમાં અનેક પ્રાણીઓનો સંહાર કરતાં કરતાં મારો ઘણો કાળ વીતી ગયો છે;^{૧૪} માટે જો તું મારે પ્રિય ઇચ્છતો હો તો અર્જુનને, પાંચાળોને તથા સંજયોને આગળ કરી મારો વધ કરવા માટે યત્ન કર.”^{૧૫} આવી રીતેના ભીષ્મપિતામહનો અભિપ્રાય જાણીને સત્યદર્શન યુધિષ્ઠિર રાજા, સંજયોને સાથે લઈને ભીષ્મ સામે યુદ્ધ કરવા માટે ચઢી ગયા.^{૧૬} હે રાજન્ ! પાંડવ યુધિષ્ઠિર અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, ભીષ્મની એ વાણી સાંભળીને પોતાના સૈન્યને ઉત્સાહ આપી પ્રેરણા કરવા લાગ્યા:-^{૧૭} “હે સૈનિકો ! ધસો, ધસો. ભીષ્મ સામે યુદ્ધ કરો અને આજના યુદ્ધમાં તેને

જીતો, ડરશે નહિ. શત્રુઓને જીતનારો અને સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળો અર્જુન, તમારૂં રક્ષણ કરનારો છે,^{૧૮} તેમજ આ મોટા ધનુષ્યવાળો સેનાપતિ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને ભીમસેન, અવશ્ય તમારૂં રક્ષણ કરશે. હે સુંજયો! આજના યુદ્ધમાં તમે લગાર પણ ભીષ્મ તરફથી લય ન રાખો; કારણકે આજે શિખંડીને આગળ કરી, અવશ્ય આપણે ભીષ્મને જીતીશું.”^{૨૦}

આ પ્રમાણે સંકેત કરી પાંડવો, ક્રોધપૂર્ણ થઇને તથા એ દશમે દિવસે બ્રહ્મલોકમાં જવા માટે તત્પર થઇને (મારવું કે મરવું એવો નિશ્ચય કરીને) ભીષ્મસામે યુદ્ધ કરવા માટે એકત્ર થયા;^{૨૧} અને અર્જુનને તથા શિખંડીને આગળ કરી, ભીષ્મનો નાશ કરવા માટે પરમ યત્ન કરવા લાગ્યા.^{૨૨} તે સમયે તમારા પુત્ર દુર્યોધનની આજ્ઞા થતાં મહાબળવાન અને મોટી મોટી સેનાઓસહિત એવા અનેક દેશના રાજાઓ, અશ્વત્થામા અને સર્વ ભાઇઓસહિત બળવાન દુઃશાસન, સંશ્રામના મધ્યભાગમાં રહેલા એ ભીષ્મનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા.^{૨૩, ૨૪} તે પછી તમારા પક્ષના એ શરા મહારથીઓ, ભીષ્મને આગળ કરી, શિખંડી આદિ પાંડવોસામે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા.^{૨૫} વાનરના ચિન્હવાળી ધ્વજવાળો અર્જુન, ચેદિ અને પાંચાલયોદ્ધાઓને સાથે લઈ તથા શિખંડીને આગળ કરી, શાંતનુકુમાર ભીષ્મસામે જવા લાગ્યો.^{૨૬} સાત્યકિ અશ્વત્થામા સામે, ધૃષ્ટકેતુ પૌરવ સામે અને યુધામન્યુ અનુયાયીઓસહિત દુર્યોધન સામે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા.^{૨૭} હે શત્રુતાપન રાજા! સૈન્યસહિત વિરાટરાજા, વૃદ્રક્ષત્રના પુત્ર, સૈન્યસહિત જયદ્રથરાજા સામે ચઢી ગયા.^{૨૮} યુધિષ્ઠિરરાજા સૈન્યસહિત ઉલેલા મહાધનુર્ધર શલ્યરાજા સામે ધસી ગયા તથા અનેક સૈનિકોથી રક્ષિતભીમસેન હાથીઓના સૈન્ય સામે ધસી ગયો.^{૨૯} રણસંગ્રામ કરવામાં ઘણો સાવધ પાંચાલ્ય ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, પોતાના ભાઇઓસહિત, યુદ્ધમાં ક્રોધનાથી પરાભવ ન કરી શકાય તેવા તથા યુદ્ધમાં જેનું વારણ જીત ન કરી શકાય તેવા સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા સામે

યુદ્ધ કરવા માટે ગયો.^{૩૦} કરેણના વૃક્ષથી ચિહ્નિત ધ્વજવાળા સુભદ્રાપુત્ર અભિમન્યુ સામે સિંહના ચિહ્નવાળી ધ્વજવાળો અને શત્રુઓને દમી નાખનારો રાજપુત જૃહકબલ ચઢી ગયો.^{૩૧} અનેક રાજાઓસહિત તમારા સર્વ પુત્રો, શિખંડીને તથા પાર્થ અર્જુનને એ યુદ્ધમાં મારી નાખવાની ઇચ્છાથી તેઓ બન્ને સામે ધસી ગયા.^{૩૨} જ્યારે એ બન્ને તરફથી સેનાએ મહાભયંકર પરાક્રમ કરવા માંડ્યું, ત્યારે અન્યોન્ય સામે દોડમદોડા કરતાં સૈન્યોથી પૃથ્વી કાંપતી હતી.^{૩૩} હે ભારત! તમારાં અને શત્રુઓનાં સૈન્યો, એ રણમાં ભીષ્મને ઉદેશીને (રક્ષણ કરવા અને મારવા માટે) સામસામાં મચી પડ્યાં હતાં.^{૩૦} હે ભારત! અન્યોન્ય સામે તપી ગયેલા તથા પરસ્પર સામે દોડી જતા યોદ્ધાઓનો મહાન શબ્દ સર્વ દિશાઓમાં પ્રકટ થઈ રહ્યો હતો.^{૩૫} શંખ અને ડુંદુભિઓનો ઘોષ, હાથીઓની ગર્જના અને સૈન્યોનો સિંહનાદ સર્વ સ્થળે દારુણ થઈ રહ્યો હતો.^{૩૬} સર્વ રાજાઓનાં વીરતાની નિશાનીરૂપ એવાં બાળગંધા અને સુકુટોમાં ઝળહળી રહેલી ચંદ્રસૂર્યસમાન તેજસ્વી કાંતિ, એ સમયે નિરતેજ દેખાવા લાગી.^{૩૭} સર્વ દિશાઓમાં શસ્ત્રરૂપ વિજળીના ચમકારાવાળાં ધૂળનાં વાદળાં થઈ રહ્યાં; અને ચારે તરફ ધનુષ્યોના દારુણ ટંકારવ સંભળાવા લાગ્યા.^{૩૮} બન્ને સૈન્યોમાં બાણોના સણસણાટો થવા લાગ્યા. શંખોના ગંભીર શબ્દો થઈ રહ્યા હતા. રણભેરીના મહાન શબ્દો થતા હતા અને રથોના ઘડઘડાટ સંભળાતા હતા.^{૩૯} વળી બન્ને સૈન્યોમાંથી છૂટેલા પાશો, શક્તિઓ બન્ને તરફ ધારવાળી તરવારો તથા બાણોના સમૂહોથી આપુ આકાશ ભરત્યક થઈ રહ્યું હતું; અને પ્રકાશવિનાનું જાણે ઘોર અંધકારવાળું હોય તેવું તે ભાસતું હતું.^{૪૦} એ મહાન યુદ્ધમાં રથી યોદ્ધાઓ, અન્યોન્ય સામા આવી જઇને, ટપોટપ રણભૂમિપર રગદોળાતા હતા. ઘોડાઓ ઘોડાઓ સામે આવીને પછાડાતા હતા અને હાથીઓ હાથીઓને મારી નાખતા હતા તથા પાળાઓ

પાળાઓનો સંહાર કરતા હતા.^{૪૧} હે પુરુષ-
વ્યાધ રાજા ! જેમ બે બાજુપક્ષીનું એક માંસ-
ના દુકડામાટે યુદ્ધ ચાલે, તેમ પાંડવો અને
કૌરવોનું ભીષ્મનો વધ અને રક્ષણમાટે મહાન
યુદ્ધ થઇ રહ્યું હતું.^{૪૨} એ મહારણુમાં અન્યો-
ન્યનો વધ કરી છત મેળવવાને ઇચ્છતા એ
બન્ને પક્ષના યોદ્ધાઓનો પરપરપરનો ઘણો
ઘોર સમાગમ થયો હતો.^{૪૩}

ઈતિ શ્રીમહાનં ભીષ્મનં ભીષ્મવધપર્વમાં
“ભીષ્મનો ઉપદેશ”એ વિષયનો અધ્યાય
૧૧૫ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૧૬ મો

દશમો દિવસ (ચાલુ)-સંકુલ યુદ્ધ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

અભિમન્યુ મહારાજ તવપુત્રમયોધયત્ ।

મહત્યા સેનયાયુક્તં મીષ્મહેતોઃ પરાન્મી ॥૧

સંજયે કહ્યું:-હે મહારાજ ! પરાક્રમી અ-
ભિમન્યુ, મોટી સેનાને લઇને ઉભેલા તમારા
પુત્ર દુર્યોધન સામે ભીષ્મનો પરાજય કરવા
માટે યુદ્ધ કરતો હતો.^૧ ત્યારે ક્રોધાયમાન થ-
યેલા દુર્યોધને, એ રણમાં મજબૂત ગાંડાવાળાં
નવ બાણોથી અભિમન્યુને પ્રહાર કર્યો અને પુનઃ
બીજાં ત્રણ બાણોથી એ અભિમન્યુને છાતીમાં
વિંધી નાખ્યો;^૨ એટલે ક્રોધાયમાન થયેલા અ-
ભિમન્યુએ, બાણે મૃત્યુની બહેન હોય તેવી
ભયંકર શક્તિ તે દુર્યોધનના રથ સામે ફેંકી.^૩
હે રાજા ! એકએક પોતાના તરફ આવતી ઘોર
સ્વરૂપવાળી તે શક્તિને તમારા મહારથી પુત્રે,
એક ક્ષુદ્રપ્રબાણ મૂકીને બે કકડા કરી કાપી
નાખી.^૪ પોતાની શક્તિને આમ વ્યર્થ પડેલી
જોઇ, પરમ ક્રોધાયમાન થયેલા અભિમન્યુએ,
ત્રણ બાણોવડે દુર્યોધનના બન્ને બાહુઓમાં
તથા છાતીમાં પ્રહાર કર્યો;^૫ અને વળી પણ હે
ભરતશ્રેષ્ઠ ! ભરતોના મહારથી એ અભિમન્યુએ
ઘોર એવાં દશ બાણોવડે દુર્યોધનની છાતીમાં
માર માર્યો.^૬ હે ભરત ! એ પ્રમાણે તેઓ બ-
ન્નેનું એ યુદ્ધ, મહાઘોર અને અદ્ભુત સ્વરૂપ-

વાળું થઇ રહ્યું હતું. એ યુદ્ધ સર્વની ઇદ્રિયોને
પ્રીતિ ઉપજાવનાર હતું અને સર્વ રાજાઓની
પ્રશંસાપ્રાપ્ત હતું.^૭ વીર અભિમન્યુ દુર્યોધનની
સામા ભીષ્મનો નાશ કરવામાટે અને અર્જુનનો
વિજય કરવા માટે, એ રણમાં આવી રીતે લડી
રહ્યો હતો.

પેલી તરફથી બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ શત્રુતાપન અ-
શ્વત્થામાએ, પોતાની સામે યુદ્ધ કરવામાટે
ધસી આવેલા સાત્યકિને ક્રોધ કરી નારાયણ
માયું. હે ભારત ! અમેયાત્મા સાત્યકિએ
પણ પોતાના ગુરુના પુત્ર એ અશ્વત્થામાને કં-
કપક્ષીનાં પીછાવાળાં નવ બાણોવડે સર્વ મર્મ-
સ્થાનોમાં પ્રહાર કર્યો;^{૧૦} ત્યારે સામેથી અશ્વ-
ત્થામાએ પણ નવ બાણોવડે એ સાત્યકિને પ્રહાર
કરી પુનઃ બીજાં ત્રીસ બાણો તેના બાહુઓમાં
અને છાતીમાં માર્યાં.^{૧૧} એ પ્રમાણે અશ્વત્થા-
માએ અત્યંત વિંધી નાખેલા મહાધનુર્ધર
અને મહાયશસ્ત્રી સાત્વત સાત્યકિએ, દ્રોણ-
પુત્ર અશ્વત્થામાને ત્રણ બાણો માર્યાં.^{૧૨}

બીજી તરફથી મહારથી પૌરવ, મોટા ધ-
નુષ્યવાળા ધૃષ્ટકેતુને બાણોવડે રણમાં ઢાંકીદઇને
બહુધા વિંધી નાખવા મંડ્યો હતો;^{૧૩} તેમજ
મહારથી મહાબાહુ ધૃષ્ટકેતુએ પણ પૌરવને
તીક્ષ્ણ એવાં ત્રીસ બાણો મૂકીને એકદમ વિંધી
નાખ્યો.^{૧૪} ત્યારે મહારથી પૌરવે, ધૃષ્ટકેતુનું
ધનુષ્ય કાપી નાખીને તથા તીક્ષ્ણ બાણોથી
વિંધી નાખીને મોટા શબ્દથી ગર્જના કરી
મૂકી.^{૧૫} હે મહારાજ ! પછી એ ધૃષ્ટકેતુએ,
એકદમ બીજું ધનુષ્ય લઇને તીક્ષ્ણ એવાં તોતેર
બાણોવડે એ પૌરવને પ્રહાર કર્યો.^{૧૬} મોટા ધ-
નુષ્યવાળા તથા મહાપરાક્રમી એ બન્ને
મહારથીઓ, એ પ્રમાણે તે યુદ્ધમાં એકબીજા-
પર બાણોનો મોટો વરસાદ વરસાવીને અન્યો-
ન્યને વિંધી નાખતા હતા.^{૧૭} હે ભારત ! એ
બન્ને વીરોએ, અન્યોન્યનાં ધનુષ્ય કાપી ના-
ખીને, એકબીજાના ઘોડાઓને મારી નાખીને
તથા રથોને ભાંગી નાખીને તરવારનું યુદ્ધ કરવા
માટે તેઓ બન્ને જણા ક્રોધપૂર્વક સામસામા
આવી ગયા.^{૧૮} બળદના ચામડાની બનાવેલી,

સો ચાંદલાવાળી તથા સો સોનેરી તારાઓવાળી ચિત્રવિચિત્ર ઢાલો અને મોટી પ્રભાવાળાં ખડંગો હાથમાં લઈને, હે રાજા! તેઓ બન્ને જણા એકબીજા સામે ધસ્યા. એ વેળા તેઓ બન્ને જણા, મોટા જંગલમાં હાથણીને મેળવવામાટે ઉદ્યમ કરતા અને પરસ્પર લડતા એ હાથીસરખા દેખાતા હતા.^{૧૯,૨૦} આમ તેમ જવું-આવવું વગેરે મંડળોને કરી દેખાડતા તથા પરસ્પર લડવામાટે પ્રાર્થના કરતા એ બન્ને વીરો, એ રણમાં ધુમી રહ્યા હતા.^{૨૧} પછી પૌરવે ક્રોધાયમાન થઈને “ઉલો રહે, ઉલો રહે,” એમ કહીને ધૃષ્ટકેતુને લલાટપ્રદેશમાં પોતાની મોટી તરવારથી ધા કર્યો;^{૨૨} ત્યારે ચેદિરાજ ધૃષ્ટકેતુએ પણ પુરુષશ્રેષ્ઠ પૌરવને તીક્ષ્ણ ધારવાળી મહાન તરવારથી હાંસડીના પ્રદેશમાં સખત પ્રહાર કર્યો.^{૨૩} હે મહારાજા! એ પ્રમાણે અન્યોન્યને સખત પ્રહાર થવાથી એ મહાસંગ્રામમાં એકબીજાસામે આવીને વેગપૂર્વક અથડાયેલા એ બન્ને શત્રુદમન વીરો, મૂર્છાવશ થઈને ધરણીપર ઢળી પડ્યા.^{૨૪} ત્યારપછી તમારા પુત્ર જયસેને રણભૂમિપર પડેલા એ પૌરવને, પોતાના રથમાં બેસાડી દઈ, તેને રણસંગ્રામમાંથી દૂર લઈ લીધો;^{૨૫} તેમજ ધૃષ્ટકેતુને, પરાક્રમી માદ્રીનો પુત્ર પ્રતાપી સહદેવ, પોતાના રથમાં ઉત્થરી લઈને રણમાંથી દૂર લઈ ગયો.^{૨૬}

આણી ગમથી ચિત્રસેને, પાંડવપક્ષના સુશર્મા નામના (અથવા વાધક્ષિમિ નામના) યોદ્ધાને લોખંડી અગ્રભાગવાળાં અનેક બાણોથી પ્રથમ વિંધી નાખીને પુનઃ બીજાં સાઠ બાણો મારીને વળી પણ નવ બાણોનો માર માર્યો.^{૨૭} ત્યારે સામેથી ક્રોધાયમાન થયેલા સુશર્માએ, હે રાજા! તમારા પુત્ર ચિત્રસેનને દશ દશ તીક્ષ્ણ બાણોથી વિંધી નાખ્યો;^{૨૮} એટલે હે રાજા! ચિત્રસેને પણ કોપાયમાન થઈને નમેલાં પર્વવાળાં ત્રીસ બાણોવડે એ સુશર્માને પ્રહાર કર્યો અને સામેથી સુશર્માએ પણ તેને પ્રહાર કર્યો.^{૨૯} હે રાજા! બીજાનો નાશ કરવામાટે ચાલેલા એ સંગ્રામમાં પોતાના યશ અને માનને વધારતો સુભદ્રાપુત્ર અભિમન્યુ, રાજપુત્ર

જૃહ્મણ્યુએ યુદ્ધ કરતો હતો;^{૩૦} અને લીલમના નિમિત્તથી આરંભાયેલા એ યુદ્ધમાં, એ અભિમન્યુ, અર્જુનને માટે પરાક્રમ કરી રહ્યો હતો. એ અર્જુનપુત્રને કોસલદેશના રાજાએ લોહાનાં બનાવેલાં પાંચ બાણોથી વિંધી નાખીને વળી બીજાં નમેલાં પર્વવાળાં વીસ બાણોથી વિંધી નાખ્યો. ત્યારે અભિમન્યુએ પણ લોખંડી આઠ બાણોથી એ કોસલરાજાને વિંધી નાખ્યો;^{૩૧} પણ તે કોસલરાજા સંગ્રામમાં જરા પણ કંપ્યો ન હતો, એટલે ફરી પણ અભિમન્યુએ અનેક બાણો મારીને તેને વિંધી નાખ્યો તથા તેનું ધનુષ્ય પણ કાપી નાખ્યું. ઉપરાંત કંકપક્ષીનાં પીછાંવાળાં ત્રીસ બાણોવડે તેણે કોસલરાજાને માર માર્યો. પછી રાજપુત્ર જૃહ્મણ્યુએ બીજાં ધનુષ્ય ગ્રહણ કરી, ક્રોધપૂર્વક એ અભિમન્યુને અનેક બાણોવડે વિંધવા માંડ્યો. હે શત્રુતાપન રાજા! એ પ્રમાણે એ રણમાં વિચિત્ર પ્રકારથી યુદ્ધ કરતા તથા અન્યોન્યપર કોપાયમાન થયેલા એ બન્ને વીરોનું, જેમ પૂર્વકાળમાં દેવો અને અસુરોના યુદ્ધમંડળે બલિરાજા અને ઇંદ્રનું જે પ્રમાણે યુદ્ધ થયું હતું, તેજ પ્રમાણે લીલમના કારણથી ઘોર યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું.^{૩૩-૩૬}

એ સમયે હાથીઓનાં સૈન્યમાં યુદ્ધ કરતો ભીમસેન, હાથમાં વજ્ર લઈને પર્વતોને ચીરી નાખતો સાક્ષાત્ ઇંદ્ર ન હોય તેમ શેભી રહ્યો હતો.^{૩૭} ભીમસેને મરાતા મોટા પર્વત સરખા તે હાથીઓ, ચીસો પાડીને આખી પૃથ્વીને ગભવી મૂકતા એકી સાથે રણભૂમિપર પડવા લાગ્યા.^{૩૮} છિન્નભિન્ન કરી નાખેલા મોટા કાજળના ઢગલાસમાન શ્યામવર્ણના તથા મોટા પર્વતસરખા પ્રમાણના તે હાથીઓ, પૃથ્વીપર છૂટા છવાયા પડેલા કાજળના પર્વતો હોય તેમ શેભતા હતા.^{૩૯} મહાધનુર્ધર યુધિષ્ઠિર રાજા, એ રણસંગ્રામમાં મોટી સેનાના રક્ષણતળે રહેલા અને યુદ્ધ કરવામાટે આવેલા મદ્રરાજ શલ્યને પીડી રહ્યા હતા.^{૪૦} ત્યારે ક્રોધાયમાન થયેલો મદ્રરાજ પણ લીલમને માટે પરાક્રમી થઈને, મહારથી યુધિષ્ઠિરને

પીડવા લાગ્યો.^{૪૧} સિંધુરાજ જયદ્રથે, મજ-
બૂત ગાંઠાવાળાં નવ બાણોથી વિરાટરાજને વિ-
ધી નાખીને ફરી પણ બીજાં ત્રીસ બાણોને તેને
પ્રહાર કર્યો;^{૪૨} ત્યારે સેનાપતિ વિરાટરાજએ
પણ, હે મહારાજ ! સિંધુરાજ જયદ્રથને
તીક્ષ્ણ એવાં ત્રીસ બાણોવડે છાતીમાં માર
માર્યો.^{૪૩} અદ્ભુત ધનુષ્ય અને ખડ્ગવાળાં તથા
તરેહ તરેહનાં કવચો, આયુધો અને ધ્વજવાળા
એ બંને વિરાટ અને જયદ્રથરાજ, એ સં-
ગ્રામમાં વિચિત્ર સ્વરૂપે શોભતા હતા.^{૪૪} દ્રો-
ણાચાર્ય, એ મહારણુમાં ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સામા આવી
જઈને નમેલાં પર્વાવાળાં બાણોને મૂકીને
મહાન સંગ્રામ કરી રહ્યા હતા.^{૪૫} પછી હે મ-
હારાજ ! દ્રોણાચાર્યે, ધૃષ્ટદ્યુમ્નનું મહાન ધનુષ્ય
છેદી નાખીને પચાસ બાણોવડે તેને વિધી ના-
ખ્યો;^{૪૬} ત્યારે શત્રુવીરોનો સંહાર કરનાર ધૃષ્ટ-
દ્યુમ્ને, બીજા ધનુષ્ય લઈને તે આચાર્યના દેખ-
તાં તેનાપર બાણો છોડવા માંડ્યા;^{૪૭} પણ તે
મહારથી દ્રોણે સામેથી પોતે પણ બાણો છોડીને
તેનાં બાણોને કાપી નાખ્યાં અને વધારામાં
બીજાં પાંચ બાણોનો એ દુપદપુત્રને પ્રહાર
કર્યો.^{૪૮} આથી હે મહારાજ ! શત્રુ યોદ્ધાઓનો
નાશ કરનાર એ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, એકદમ કોધાયમાન
થઈ ગયો અને તેણે કાળના દંડસમાન ભય-
કર એવી એક ગદા દ્રોણાચાર્ય સામે ફેંકી.^{૪૯}
સુવર્ણના પટથી શોભતી એવી તે ગદાને પોતા-
ના તરફ એકદમ આવતી જોઈને, દ્રોણાચાર્યે
પચાસ બાણો મૂકીને તેને આગળ વધતી અટ-
કાવી દીધી.^{૫૦} હે રાજા ! દ્રોણાચાર્યનાં ધનુ-
ષ્યમાંથી છૂટેલાં બાણોવડે અહુધા છિન્નભિન્ન
થઈ ગયેલી તે ગદા, ચૂર્ણ થઈને પૃથ્વીપર વિ-
ખરાઈ પડી.^{૫૧} આવી રીતે પોતાની ગદાને ક-
પાઈ પડેલી જોઈ, શત્રુઓને તપાવનાર ધૃષ્ટદ્યુ-
મ્ને, આખી લોખંડનીજ બનાવેલી ચક્રચક્રિત
શક્તિ દ્રોણાચાર્ય તરફ ફેંકી.^{૫૨} હે ભારત ! તે
શક્તિને પણ દ્રોણાચાર્યે, નવ બાણો મૂકીને
કાપી નાખી અને મહાધનુર્ધર એ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને,
રણસંગ્રામમાં પીડી નાખ્યો.^{૫૩} હે મહારાજ !
એ પ્રમાણે તે દ્રોણ અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નનું મહાભય-

કર યુદ્ધ ભીષ્મને અર્થે થઈ રહ્યું હતું.^{૫૪}

એ વેળા અર્જુન, ભીષ્મપિતામહ પાસે
આવીને, તીક્ષ્ણ બાણોવડે તેને પીડિત કરતો,
જેમ વનમાં એક મદોનમત્ત હાથી બીજા મદો-
નમત્ત હાથીસામે ધસે તેમ ધસી ગયો.^{૫૫}
આમ તેને ધસી આવતો જોઈ, મહાબળવાન
અને પ્રતાપી રાજા ભગદત્ત, ત્રણ પ્રકારે મદને
ઝરતા મદાંધ હાથીપર બેસીને એ અર્જુનસામે
ચઢી આવ્યો.^{૫૬} ઈંદ્રના હાથી એરાવતની પેઠે
એકદમ ધસી આવતા તે હાથીને જોઈને પણ
અર્જુન, પરમ યત્ન કરીને પણ સામે ને સામે
આગળ વધવા લાગ્યો.^{૫૭} ત્યારે હાથીપર બે-
ઠેલો પ્રતાપી ભગદત્ત, બાણોની વૃષ્ટિ કરીને
અર્જુનને આગળ વધતો અટકાવવા લાગ્યો.^{૫૮}
એ મહારણુમાં પોતાની સામે ધસી આવતા એ
ભગદત્તના હાથીને અર્જુન, રૂપાસમાન પ્રકા-
શિત એવાં તીક્ષ્ણ લોખંડી બાણોથી વિધવા
લાગ્યો.^{૫૯} હે મહારાજ ! એ વેળા અર્જુન,
શિખંડીને પ્રેરણા કરતો હતો કે:—“તમે ભીષ્મ
સામે જાઓ અને એ તેમને હણી નાખો”
આમ તે કહી રહ્યો હતો.^{૬૦} પછી હે પાંડુના
મોટાભાઈ ! ભગદત્તરાજાએ, અર્જુન સાથેનું
યુદ્ધ પડતું મૂકી તે એકદમ ત્વરાપૂર્વક દુપદ
રાજના રથપ્રત્યે ધસી ગયો;^{૬૧} એટલે અર્જુ-
ન પણ શિખંડીને આગળ કરી એકદમ ભીષ્મ
તરફ ધસી ગયો અને પછી તેઓનું યુદ્ધ ચાહુ
થયું.^{૬૨} તે વખતે તમારા પક્ષના શૂરા મહારથી-
ઓ, મોટી ગર્જના કરીને યુદ્ધમાં વેગવા-
ળા અર્જુન સામે દોડી ગયા; પણ આશ્ચર્ય
જેવું તો એજ હતું કે, હે રાજા ! તમારા પુ-
ત્રોનાં અનેક પ્રકારનાં સૈન્યોને, વાયુ જેમ આ-
કાશમાં વાદળાંને વીખી નાખી ઉડાડી મૂકે, તેમ
અર્જુને પણ તે સમયે વિખેરી નાખી નસાડી
મૂક્યાં;^{૬૩, ૬૪} એટલે શિખંડી, ભરતોના પિ-
તામહ ભીષ્મ પાસે આવીને અવ્યય થઈને
અનેક બાણોવડે એકદમ પ્રહાર કરવા લાગ્યો;^{૬૫}
પણ તેનાં બાણોને નહિ ગણકારીને, સ્થરૂપ
અભિશાળામાં રહેલો, ધનુષ્યરૂપ શિખાઓવા-
ળો, તરવાર, શક્તિ અને ગદારૂપ કાંઠવાળો

અને બાણોના સમૂહરૂપ મોટી જ્વાળાવાળો ભીષ્મપિતામહરૂપ અગ્નિ, એ રણસંગ્રામમાં ક્ષત્રિયોને બાળી રહ્યો હતો. ૬૬ જેમ મહાપ્રજ્વલિત થયેલી અગ્નિ વાયુસહિત ઘાસમાં ફેરે, તેમ દિવ્ય અશ્વરૂપ વાયુસહિત એવો ભીષ્મરૂપ અગ્નિ પણ ચારેબાજુ ધુમીને ક્ષત્રિયોને બાળી નાખતો હતો. ૬૭ અર્જુનના અનુચાચીતરીકે રહીને યુદ્ધ કરતા સોમકયોદ્ધાઓના ભીષ્મપિતામહે સંહાર કરી નાખ્યો; અને મહારથી એ પિતામહે, રણમાં આગળ વધતા અર્જુનના સૈન્યને અટકાવી દીધું. ૬૮ એ મહાન યુદ્ધમાં ભીષ્મપિતામહ, સુવર્ણના અગ્રભાગવાળાં અને મજબૂત ગાંઠવાળાં તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને સર્વ દિશાઓને તથા વિદિશાઓને ગંભવી રહ્યા હતા. ૬૯ હે રાજન્ ! એ પિતામહે, અનેક રથીયોદ્ધાઓને રણમાં રોળી નાખ્યા, અનેક ઘોડાઓને ઘોડેસ્વારોસહિત પાડી નાખ્યા અને અનેક રથોને ધ્વજોસહિત કાપી નાખીને, મુંડિત-ખોડાં તાડના વનસરખા કરી નાખ્યા. ૭૦ હે રાજન્ ! સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ ભીષ્મે, એ રણસંગ્રામમાં રથોને રથીઓવિનાના કરી નાખ્યા, હાથીઓને માવતોવિનાના કરી નાખ્યા અને ઘોડાઓને સ્વારોવિનાના કરી નાખ્યા. ૭૧ હે રાજન્ ! બાણે વજ્રનો ઘોષ થતો હોય તેવો પિતામહની પણ્છનો શબ્દ સાંભળીને સર્વ સૈનિકો ધ્રુજ ઉઠતા હતા. ૭૨ હે રાજ ! તમારા પિતાનાં બાણો સફળ થઈનેજ ચારે તરફ પડતાં હતાં. ભીષ્મના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં બાણો માત્ર યોદ્ધાઓના શરીરમાં લગારજ લાગીને ભોંયપર પડતાં ન હતાં, પણ તેઓનાં શરીરોમાં સોંસરાં નીકળી જતાં હતાં. ૭૩ હે રાજ ! મનુષ્યોવિનાના થયેલા અને મહાવેગવાળા ઘોડાઓથી જોડાયેલા રથોને (ઘોડાઓવડે) વાયુસમાન વેગથી આમ તેમ લઈ જવાતાં હું જોઈ રહ્યો હતો. ૭૪ એદિ, કાશી અને કર્ણદેશના ચૌદ હજાર મહારથીતરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા કુલપુત્રો કે જેઓ પ્રાણ જતાં પણ રણમાંથી પાછા ન હોય તેવા શરવીર હતા અને સોનેરી ધ્વજોવાળા હતા તે યો-

દ્ધાઓ, વિકસેલા મુખવાળા કાળસમાન એ ભીષ્મપિતામહ સામે, પોતાના ઘોડા, રથ અને હાથીઓને સાથે લઈને યુદ્ધ કરવા આવતાં પરલોકભણી વિદાય થઈ ગયા. હે રાજન્ ! સોમકયોદ્ધાઓમાં તેવો એક પણ મહારથી ન હતો, કે જે ભીષ્મસામે યુદ્ધ કરીને જીવવાનું મન કરી શકે. એ સંગ્રામમાં ભીષ્મનું પરાક્રમ જોઈને તેની સામે યુદ્ધ કરતા સર્વ યોદ્ધાઓને માણસો, યમરાજના નગરભણી ગયેલાજ માની ખેડાહતા. સ્વેત વાહનવાળા તથા કૃષ્ણ છે સારથિ જેના એવા વીર અર્જુનસિવાય તથા અમિત તેજવાળા પંચાલપુત્ર શિખંડીસિવાય એક પણ મહારથી, એ ભીષ્મસામે યુદ્ધ કરવા જતો ન હતો. ૭૫-૮૦

ઇતિ શ્રીમહાં ભીષ્મં ભીષ્મવધપર્વમાં

‘સંકુલ યુદ્ધ’ એ વિષયનો અધ્યાય

૧૧૬ માં સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૧૭ મો

દશમો દિવસ (ચાલુ)-સંકુલ યુદ્ધ

॥સંજય ઉવાચ॥

શિખંડી તુ રણે ભીષ્મમાસાઘ પુરુષર્ષભમ્ ।

દશમિર્નિશિતૈર્મહૈરાજધાનસ્તાન્તરે ॥૧॥

સંજયે કહ્યું:-શિખંડીએ રણસંગ્રામમાં પુરુષશ્રેષ્ઠ ભીષ્મપાસે આવીને તીક્ષ્ણ એવાં દશ ભણ્ણબાણોથી તેમને છાતીમાં પ્રહાર કર્યો. ૧ હે ભારત ! ગંગાપુત્ર ભીષ્મ ક્રોધથી પ્રજ્વલિત થયેલી આંખવડે બાણે શિખંડીને બાળી નાખતા ન હોય તેમ કટાક્ષપૂર્વક તેને જોવા લાગ્યા. ૨ હે રાજન્ ! ‘આ સ્ત્રી છે’ એમ વિચાર કરીને પિતામહ ભીષ્મે સર્વ લોકના દેખતા છતાં પણ એ શિખંડીને સામે પ્રહાર ન કર્યો, પણ પિતામહના એ આશયને શિખંડી સમજી શક્યો નહિ. ૩ તે વેળા હે મહારાજ ! અર્જુન શિખંડીને કહેવા લાગ્યો:-‘હે વીર ! તમે ભીષ્મસામે જલદી ધસી બાણો અને એ પિતામહને હણી નાખો. હું તમને વારંવાર શું કહું ? એ મહારથી ભીષ્મને તમે મારો; આ રણસં-

આમમાં યુધિષ્ઠિરના સૈન્યમાં તમારા સિવાય બીજા કોઈ પણ યોદ્ધા મને જોવામાં આવતો નથી, કે જે ભીષ્મસામે યુદ્ધ કરવામાટે શક્તિમાન થાય ! હે પુરુષવ્યાધ્ર ! આ હું તમને સત્ય કહું છું.”^{૪-૧} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! અર્જુને જ્યારે આમ કહ્યું, ત્યારે શિખંડી અનેક પ્રકારનાં બાણોવડે એકદમ પિતામહને છાઇ દેવા લાગ્યો;^૭ પણ તે શિખંડીનાં બાણોને નહિ ગણકારીને તમારા પિતા દેવવ્રત, ક્રોધાયમાન થયેલા અર્જુનનેજ બાણોવડે આગળ વધતો અટકાવવા લાગ્યા;^૮ તેમજ હે રાજા ! મહારથી એ ભીષ્મ, પાંડવોની સર્વ સેનાને તીક્ષ્ણ બાણો મૂકી મૂકીને મૃત્યુલોકમાં મોકલવા લાગ્યા.^૯ તેમજ પાંડવો પણ મોટા સૈન્યથી વીંટાઈને, જેમ મેઘમંડળ સૂર્યને ઢાંકી દે તેમ, ભીષ્મને ઢાંકી દેવા લાગ્યા.^{૧૦} હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! આમ ચારેબાણુથી ઘેરાઈ ગયેલા ભરતવંશી પિતામહ વનમાં બળતો અગ્નિ જેમ વનનો નાશ કરી નાખે, તેમ પાંડવયોદ્ધાઓનો નાશ કરી નાખવા લાગ્યા.^{૧૧} એ સંગ્રામમાં તમારા પુત્ર દુઃશાસનનું પરાક્રમ અમને ઘણું અફભુત દેખાયું; કારણકે તે દુઃશાસન, અર્જુન સાથે યુદ્ધ કરતો હતો અને સાથે સાથે પિતામહનું રક્ષણ પણ કરતો હતો. ધનુર્ધર તમારા પુત્ર શૂરવીર દુઃશાસનનાં તે પરાક્રમવડે, સર્વ લોકો પ્રસન્ન થયા હતા;^{૧૨} જેથી પોતે એકલો હતો છતાં પણ અર્જુનસહિત એવા પાંડવો જોડે યુદ્ધ કરી રહ્યો હતો. સમગ્ર એકત્ર થયેલા પાંડવો, મહાભયંકર કર્મ કરી રહેલા એ દુઃશાસનને, યુદ્ધમાં પાછો હટાવી શક્યા નહિ.^{૧૩} એ દુઃશાસને રથીઓને રથવિનાના કરી નાખ્યા તથા તીક્ષ્ણ બાણોના પ્રહારવડે ભેદી નાખેલા મહાધનુર્ધર સ્વારેને તથા મહાબળવાન હાથીઓને રણભૂમિ પર પાડવા માંડ્યા; તેમજ કેટલાએક બીજા હાથીઓ તો દુઃશાસનનાં બાણોવડે આકુળઆકુળ થઈને ચારે દિશાઓમાં નાસવા લાગ્યા.^{૧૪, ૧૫} જેમ અગ્નિ, લોકડાંઓને પામીને પ્રજ્વલિત જ્વાળાઓથી ભડભડાટ સળગી ઉઠે, તેમ તમારો પુત્ર દુઃશાસન, પ્રજ્વલિત થઈને પાંડવોની સેના-

નો નાશ કરી રહ્યો.^{૧૭} હે ભારત ! મહાપરાક્રમી તે દુઃશાસનને જીતવાને અથવા તેની સામે જઈને યુદ્ધ કરવાને પાંડવપક્ષમાંનો કોઈ પણ યોદ્ધો, ઉત્સાહ કરી શકતો ન હતો;^{૧૮} પણ શ્વેત ઘોડાવાળો તથા શ્રીકૃષ્ણ જેના સારથિ છે એવો અર્જુન કે જેનું નામ વિજય છે એજ માત્ર તેની સામે આવવા સમર્થ થયો. તે અર્જુનને, તમારા પુત્ર દુઃશાસનને એ રણમાં જીતીને, સર્વ સૈન્યોના દેખતાં ભીષ્મસામેજ ધસારો કર્યો હતો. અર્જુનથી પરાજય પામેલો તથા ભીષ્મના બાહુનો આશ્રય કરનારો તમારો પુત્ર પણ વારંવાર વિશ્રાંતિ લઈને પાછો મદોલકટ બનીને યુદ્ધ કર્યો જતો હતો. હે રાજા ! એ રણમાં યુદ્ધ કરતો અર્જુન ઘણો શોભી રહ્યો હતો.^{૧૯-૨૧} હે રાજા ! એ સંગ્રામમાં શિખંડી તો, સર્પસમાન ઝેરી અને વજ્રસમાન તીક્ષ્ણ સ્પર્શવાળાં બાણોવડે ભીષ્મ પિતામહનેજ વિંધી રહ્યો હતો;^{૨૨} પણ હે રાજા ! તમારા પિતાને એ શિખંડીનાં બાણો પીડા કરતાં ન હતાં, પરંતુ પોતે હસતા હસતા એ બાણોને ગ્રહણ કરતા હતા.^{૨૩} જેમ ગરમીથી પીડાયેલો માણસ પાણીની ધારાઓને ગ્રહણ કરે, તેમ પિતામહ પણ શિખંડીનાં બાણોની ધારાઓને ગ્રહણ કરી રહ્યા હતા.^{૨૪} હે મહારાજા ! એ યુદ્ધમાં મહાત્મા પાંડવોનાં સૈન્યોને બાળી રહેલા-સંહારી રહેલા ભીષ્મ પિતામહને સર્વ ક્ષત્રિયો, મહાધોર સ્વરૂપવાળા જોઇ રહ્યા હતા.^{૨૫} ત્યારપછી તમારા પુત્ર દુર્યોધને સર્વ સૈન્યોને આજ્ઞા કરી કે:-“ હે સૈનિકો ! તમે બધા ચારેબાણુથી અર્જુન સામે ધસારો કરો. ધર્મજ્ઞ ભીષ્મપિતામહ તમારા બધાનું રક્ષણ કરશે, માટે મહાન ભયનો ત્યાગ કરી તમે બધા પાંડવોસામે યુદ્ધ કરો. સુવર્ણના મોટા તાલધ્વજવાળા ભીષ્મપિતામહ સર્વ કૌરવોનું રક્ષણ કરતા ઉભા છે. આ ભીષ્મપિતામહ આપણા સર્વના સુખનું કારણ હોવાથી આશીર્વાદરૂપ છે અને આપણા સર્વની રક્ષાનું કારણ હોવાથી કવચરૂપ છે. સર્વ એકત્ર થઈને યુદ્ધ કરવા તત્પર થયેલા દેવો પણ મહા-

તમા લીબમસામે ઉભા રહેવાને સમર્થ નથી, તો મહાબળવાન છતાં પણ મનુષ્યાવતારી પાંડવો તે કોણ માત્ર છે ? માટે હે યોદ્ધાઓ ! આ રણમાં-અર્જુન સામે આવે તેથી તમે નાસો નહિ. આજના યુદ્ધમાં હું પણ બરાબર સજ્જ થઈને, તમને બધા સજ્જ થયેલા રાજાઓને સાથે રાખી, અર્જુન સામે યુદ્ધ કરીશ. ” એ પ્રમાણે ધનુર્ધર એવા તમારા પુત્રનું વચન સાંભળીને, હે રાજા ! મહાબળવાન એવા સર્વે યોદ્ધાઓ-જેવા કે વિદેહો, કલિંગો, દાસેરકો, નિષાદો, સૌવીરો, બાહ્લિકો, દરદો, પાશ્ચિમાત્યો, ઔદિચ્યો, માલવદેશના અભીષાહો, શૂર-સેનો, શિખિઓ, વસાતિઓ, શાલ્વો, શકો, ત્રિ-ગર્તો, કેંકેયોસહિત અબંધો વગેરે પતંગીઓ જેમ અગ્નિ સામાં ધસી જાય તેમ અપ્રતિમ એવા અર્જુનસામે ધસી ગયા. હે મહારાજ ! સૈન્યોસહિત પોતાની સામે ધસી આવેલા તે સર્વ મહારથીઓને અતિ મહાબળવાન ધન-જય, દિવ્ય અસ્ત્રોનું સ્મરણ કરીને તથા મહા-વેગવાળાં એવાં તે અસ્ત્રોમાં સંધાન કરેલાં બાણોના અતુલ પ્રતાપથી, અગ્નિ જેમ પોતાની પાસે આવેલાં પતંગીઓને પોતાના તાપથી બાળીને ભસ્મ કરે તેમ, બાળી નાખવા લાગ્યો-અર્થાત્ સર્વ સૈન્યોને સંહાર કરવા લાગ્યો. હબરો બાણોને છોડી રહેલા અને મજબૂત ધનુષ્યવાળા તે અર્જુનનું ગાંડીવધનુષ્ય એ વેળા આકાશમાં બંધે બળતું હોયની તેવું દેહીખ્ય-માન દેખાતું હતું. હે મહારાજ ! બાણોથી પીડાયેલા તથા તૂટીને વિખરાઈ પડેલી મહાન ધ્વજોવાળા એ સર્વ રાજાઓ, બધા એકત્ર થઈને પણ વાનરધ્વજ અર્જુનસામે ટકી શક્યા નહિ. અર્જુનનાં બાણોથી મરાયેલા રથીઓ ધ્વજ-ઓની સાથેજ પડવા લાગ્યા તથા ઘોડેસ્વારો ઘોડાઓસહિત અને હાથીસ્વારો હાથીઓસહિત રણભૂમિપર ઢળી પડવા લાગ્યા થોડા સમયમાં તો અર્જુનના હાથથી છૂટેલાં બાણોવડે આખી રણભૂમિ છવાઈ ગઈ; તેમજ ચારેબાજુ નાસ-ભાગ કરતાં રાજાઓનાં સૈન્યોવડે પણ રણ-ભૂમિ છવાઈ ગઈ. ૨૧-૪૧ એ પ્રમાણે હે મહા-

રાજા ! અર્જુને તમારી સેનાને નસાડી મૂકીને દુઃશાસનસામે અનેક બાણો છોડવા માંડ્યાં. લોખંડી મુખવાળાં અર્જુનનાં બાણો, તમારા પુત્ર દુઃશાસનને લોહી નાખીને સર્પો જેમ રાક-ડામાં પેસી જાય, તેમ પૃથ્વીમાં પેસી જવા લાગ્યાં. વળી તે અર્જુને, દુઃશાસનના ઘોડાઓને મારી નાખીને તેના સારથિને પણ પટકી પાડ્યો; ૪૩ અને વળી મહાસમર્થ એવા તે અર્જુને, વીસ બાણો મૂકીને વિવિંશતિને રથવિનાનો કરી નાખ્યો તથા દૈઘ ગાંડવાળાં બીજાં પાંચ બાણો મૂકીને તેને પણ અત્યંત પ્રહાર કર્યો; તેમજ કૃપાચાર્ય, વિકર્ણુ અને શલ્યને લોખંડનાં બનાવેલાં અનેક બાણોથી વિંધી નાખીને ક્ષેત્રવાહન અર્જુને, તેઓને રથવિનાના કરી નાખ્યા. હે રાજા ! એ પ્રમાણે રથવિનાના થયેલા કૃપા-ચાર્ય, શલ્ય, દુઃશાસન, વિકર્ણુ અને વિવિંશ-તિ આદિ મહારથીઓ, અર્જુનને હાથે પરા-જય પામીને રણસંઘામમાંથી પત્તાયન થઈ ગયા. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એ દશમા દિવસના પૂર્વ-ભાગમાં એ મહારથીઓને રણમાં જીતીને અર્જુન, નિર્ધૂમ અગ્નિની પેઠે રણભૂમિપર પ્રજ્વ-લિત થઈ રહ્યો હતો.

હે મહારાજ ! વળી જેમ સૂર્ય પોતાનાં કિરણોથી જગતને તપાવે છે, તેમ અર્જુન બી-જા રાજાઓને પણ બાણોની વૃષ્ટિવડે તપાવવા લાગ્યો. હે ભારત ! તે પ્રમાણે બાણોનો વરસાદ વરસાવી સર્વ મહારથીઓને રણમાંથી હાંકી કાઢીને, અર્જુને જોતજોતાંમાં કૌરવો અને પાંડવોનાં સૈન્યો વચ્ચે લોહીહીરૂપ જળવાળી મહાન નદી ચાલુ કરી દીધી. ૪૯-૫૦ એ રણમાં ઘણા રથીયોદ્ધાઓએ, અન્યોન્યના સંખ્યાબંધ રથોને ભાંગી ભુસ્કો કરી નાખ્યા તથા ઘણા હાથીઓને હણી નાખ્યા; તેમજ હાથીઓએ પણ કેટલા-એક રથોના ચૂરા કરી નાખ્યા અને કેટલાએક પાળાઓએ ઘોડાઓનો પણ ઘણ વાળી નાખ્યો. વળી હાથી, ઘોડા અને રથોપર બેસીને યુદ્ધ કરતા યોદ્ધાઓનાં વચમાંથીજ કચાકચ કપાઈ જતાં શરીરો અને મસ્તકો, સર્વ દિશા-ઓમાં ફેલાવા લાગ્યાં. ૫૨ હે રાજા ! કુંડળો,

બાળુબંધો આદિ આભૂષણોને ધારણ કરનારા, પડેલા અને પાડી નખાતા અનેક રાજવંશી મહારથીઓથી એ સમરાંગણ છવાઈ ગયું હતું. રથોનાં ચક્રોની ધારાઓથી કપાયેલા તથા હાથીઓએ ચગદી નાખેલા યોદ્ધાઓ, જ્યાં ત્યાં પડેલા હતા. પાળાઓ અને સ્વારોસહિત ઘોડાઓ આમતેમ દોડી રહ્યા હતા.^{૫૪} હાથીઓ અને રથોસહિત રથીયોદ્ધાઓ, ચારેબાજુ ટપોટપ પડતા હતા. વળી ભાંગી ગયેલાં પૈડાં અને ધુસરાં તથા ધ્વજોવાળા રથો, રણભૂમિ પર વીખરાઈ પડેલા હતા.^{૫૫} તે તે સૈન્યોના હાથી, ઘોડા અને રથીયોદ્ધાઓનાં લોહીથી છંટાયેલું તથા છવાયેલું સમરાંગણ, શરદ્ધતુનાં લાલ વાદળસમાન શોભતું હતું.^{૫૬} કૂતરાં, કાગડા, ગીધો, વરૂઓ, શિયાળો અને બીજાં ભયંકર દેખાવવાળાં અનેક જંગલી પ્રાણીઓ તથા પક્ષીઓ, એ રણભૂમિ પર ભક્ષ્ય મેળવીને ઉંચો ભયંકર શબ્દ કરતાં હતાં.^{૫૭} સર્વ દિશાઓમાં અનેક પ્રકારના (તોફાની) વાયરા વાવા લાગ્યા. જ્યાં ત્યાં રાક્ષસો, ભૂતો વગેરે માંસાહારી પ્રાણીઓ હર્ષનાદ કરતાં નજરે પડતાં હતાં.^{૫૮} સોનેરી રાશો અને મહાકિંમતી પતાકાઓ એકાએક વાયુના આવવાથી આડી અવળી ઉડી રહેલી દષ્ટિગોચર થતી હતી.^{૫૯} હજારો ઉજ્જવલ છત્રો તથા સેંકડો અને હજારો ધ્વજોસહિત મોટા મોટા રથો, છિન્ન ભિન્ન થઈને વિખરાઈ પડેલા ઠામ ઠામ નજરે પડતા હતા.^{૬૦} બાણોથી પીડિત થયેલા હાથીઓ, પોતાના ઉપર રહેલી પતાકાઓસહિત જેમ આબું તેમ દિશાઓમાં નાસવા લાગ્યા. હે રાજા! ગદા, શક્તિ અને ધનુષ્યોને તેમનાં તેમ ધારણ કરીને ભોંય પર ઢળી પડેલા ક્ષત્રિયો, ચારેબાજુ જોવામાં આવતા હતા.

ત્યારપછી હે મહારાજા! પોતાનાં દિવ્ય અશ્વોનો પ્રયોગ કરતા ભીષ્મપિતામહ, સર્વ ધનુર્ધરોના દેખતાં અર્જુનસામે દોડી ગયા. આમ અર્જુનસામે યુદ્ધ કરવા જતા એ પિતામહને ભેઈ, ઇંશીલો શિખંડી, તેમના તરફ ધસી ગયો; એટલે તુરંતજ અગ્નિસમાન ઉપમા-

વાળું પોતાનું દિવ્ય અશ્વ ભીષ્મપિતામહે પાછું ખેંચી લીધું. તેજ સમયે હે રાજા! સ્વેત ઘોડાવળો પાંડુનો વચેટ પુત્ર અર્જુન, પિતામહને મોહ પમાડીને તમારા સૈન્યને સંહારવા મચી પડ્યો.^{૬૧-૬૫}

છતિ શ્રીમહાં ભીષ્મં ભીષ્મવધપર્વમાં
'સંકુલ યુદ્ધ' એ વિષયનો
અધ્યાય ૧૧૭ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૧૮ મો દશમો દિવસ (ચાલુ)-ભીષ્મનું છેવટનું અદ્ભુત કર્મ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

સમં વ્યુદેશ્વનીકેષુ મૃચિષ્ઠેશ્વનિવર્તિનઃ ॥
બ્રહ્મલોકપરાઃ સર્વે સમપદ્યંત ભારત ॥૧॥

સંજયે કહ્યું:-હે ભરતવંશી રાજા! બધાં સૈન્યો જ્યારે બરાબર વ્યૂહમાં ગોઠવાઈ ગયાં હતાં, ત્યારે સર્વ યોદ્ધાઓ લગભગ બ્રહ્મલોક-પરાયણ થઈ પાછી પાની નહિ કરવી એવા વિચારના થઈ ગયા હતા-અર્થાત્ “મારવું કે મરવું” એવા નિશ્ચય પર આવી ગયા.^૧ એ સંકુલયુદ્ધમાં એક સૈન્ય બીજા સૈન્ય સાથે અવસ્થિત થઈને લડતું ન હતું. રથો રથીઓની સાથે, પાળાઓ પાળાઓની સાથે, ઘોડાઓ ઘોડાઓની સાથે અને હાથીઓ હાથીઓની સાથે, એમ વ્યવસ્થાપૂર્વક લડતા ન હતા; પરંતુ હે ભારત! ઉન્મત્તપત્થની જઈને સર્વે યોદ્ધાઓ યુદ્ધ કરતા હતા.^{૨,૩} બન્ને સેનાઓમાં મહાન રૌદ્ર સેળભેળ-મિશ્રી-ભાવ થઈ ગયો હતો. એકબીજાના યોદ્ધાઓ અને હાથીઓ સુદ્ધાં ચારેબાજુ વિખરાઈ ગયેલા હતા. આવી રીતના એ પરસ્પરના ક્રોધમાં સ્વપરનું ભાન નહિ રહેવાથી મહાઘોર નાશ વિશેષે કરીને થઈ રહ્યો.

પછી શલ્ય, કૃપાચાર્ય, ચિત્રસેન, દુઃશાસન, વિકર્ણુ આદિ શરા યોદ્ધાઓ, પોતપોતાના પ્રકાશમાન રથો પર બેસીને એ રણમાં પાંડવોની સેનાને કંપાવવા લાગ્યા.^{૪-૬} એ મહાત્માઓએ વધ કરાતી પાંડવોની સેના, પાણીમાં પવનના

ઝપાટાથી આમ તેમ ડોલતી નાવની પેઠે રણ-
ભૂમિપર બહુધા ડોલાયમાન થઈ ભમવા લાગી.^૭
જેમ શિશિરજતુનો સમય, ગાયોનાં મમંસ્થા-
નોને લેદી નાખે છે, તેમ ભીષ્મપિતામહ પાંડવ-
સૈન્યનાં મમંસ્થાનોને લેદી નાખતા હતા;^૮
તેમજ તમારા સૈન્યમાં પણ, મહાત્મા અર્જુને,
નવા મેઘસમાન શ્યામવર્ણના અનેક હાથી-
ઓને પાડી નાખવા માંડ્યા હતા;^૯ અને વળી
અર્જુનવડે બાણોથી અને નારાયણોથી તાડનકરાતા
હજારો સેનાપતિઓ, તમારા સૈન્યમાં રગદોળાતા
દેખાતા હતા.^{૧૦} એ મહારણુમાં મોટામોટા ગ-
જેન્દ્રો ઘોર ચીસો પાડીને પછડાતા હતા.
વળી તે વખતે આભરણોથી ભૂષિત શરીરવાળા
માર્યા ગયેલા મહાન યોદ્ધાઓનાં કુંડળોસહિ-
ત મસ્તકોથી છવાઈ ગયેલું સમરાંગણ શોભી
રહ્યું હતું. એ યુદ્ધમાં જ્યારે ભીષ્મ અને અર્જુને
પોતપોતાનું પરાક્રમ પ્રકટ કર્યું, ત્યારે હે મહા-
રાજ! સારા સારા યોદ્ધાઓનો મહાન ક્ષય થઈ
ગયો. હે રાજન્! પિતામહ ભીષ્મને એ પ્રમાણે
કુદ્ધમાં પરાક્રમ કરતા જોઈ, તમારા સર્વે પુત્રો
ણ, “એ મહાન વીરોના નાશમાં પોતાનું
ણ જો મરણ થશે તો સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થશે” એવી
ચિંતાપૂર્વક પોતાનાં સૈન્યોને આગળ કરી પાં-
વોસામે ચઢી ગયા. હે મહારાજ! શૂરા પાં-
વો પણ તમે પુત્રોસહિત કરેલાં દુઃખોને સ્મ-
ણમાં લાવી નિર્ભયપણે બ્રહ્મલોકમાં જવામાટે
ત્પર થઈ, હર્ષપૂર્વક તમારા પુત્રોની સાથે તથા
મારા પક્ષના મહારથીઓ સાથે યુદ્ધ કરવા
ાગ્યા. એ સમયે પાંડવોનો સેનાપતિ મહારથી
પ્રદ્યુમ્ન પોતાની સેનાને કહેવા લાગ્યો:-^{૧૧}
“હે સોમકે! સ્વજ્યોને સાથે રાખી ભીષ્મ
ામે ધસારો કરો.” આમ પોતાના સેનાપતિ-
વચન સાંભળતાંવેતજ સોમકે અને સ્વજ્યો
ાણોની વૃષ્ટિથી હણાતા છતાં પણ ભીષ્મસામે
સી ગયા. હે રાજન્! તેઓ બધાવડે, ચારે
ાણુથી વધ કરાતા-માર મરાતા તમારા પિતા
ીષ્મ, ક્રોધવશ થઈને એ સ્વજ્યયોદ્ધાઓ
ાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. હે તાત! ક્ષીર્તિમાન
વા તે ભીષ્મને, બુદ્ધિમાન પરશુરામે પૂર્વે

શત્રુસૈન્યનો નાશ કરનારી જે અસ્ત્રશિક્ષા
શીખવી હતી, તે અસ્ત્રશિક્ષાનો એ સ-
મયે આશ્રય કરીને તમારા પિતાએ શત્રુ-
સૈન્યનો નાશ કરી નાખ્યો.^{૧૮-૨૧} શત્રુવીરો-
નો સંહાર કરનારા કુરુઓના વૃદ્ધ પિતામહે,
આજ દિવસ સુધીમાં હંમેશાં દશહજાર સૈનિ-
કોનો નાશ કર્યો હતો;^{૨૨} પણ હે ભરતશ્રેષ્ઠ!
એ દશમે દિવસ પ્રાપ્ત થતાં ભીષ્મ પિતામહે
એકલાએજ મત્સ્ય અને પંચાળયોદ્ધાઓ
સાથેના યુદ્ધમાં ઘણા હાથી, ઘોડાઓનો સંહાર
કરી નાખી, સાત મહારથીઓને પણ મારી
નાખ્યા. વળી એ પિતામહે, પોતાની અસ્ત્રવિ-
દ્યાના બળથી પાંચહજાર રથીયોદ્ધાઓ, ચોદ
હજાર પાળાઓ, હજારેક હાથીઓ તથા દશ
હજાર ઘોડાઓનો એ મહાયુદ્ધમાં નાશ કરી
નાખ્યો. હે રાજ! એ પ્રમાણે તમારા પિતાએ
પાંડવોની સેનામાં સંહાર કરી નાખ્યો. આવી
રીતે સર્વ રાજ્યોની સેનાને કપાવી નાખીને
તેમણે વિરાટરાજના પ્રિયભાઈ શતાનીકને પણ
મારી નાખ્યો. હે મહારાજ! પ્રતાપી ભીષ્મે
એ યુદ્ધમાં શતાનીકને હણી નાખીને ભણ જ-
તનાં બાણોથી હજારો રાજ્યોને પણ પાડવા
માંડ્યા; ત્યારે એ સંગ્રામમાં ભીષ્મથી ઉદ્ભવ પા-
મેલા યોદ્ધાઓ, મોટા પોકાર કરી કરીને અ-
ર્જુનને બોલાવા લાગ્યા.^{૨૩-૨૮} જે કોઈ પાંડવ
પક્ષના રાજ્યો અર્જુનના અનુયાયીતરીકે
ભીષ્મસામે આવ્યા હતા, તેઓ બધા યમધા-
મમાં પહોંચી ગયા.^{૨૯} એ રીતે ચારેબાણુ બા-
ણોના સમૂહથી પાંડવોની સેનાને દશે દિશાઓમાં
છાઈ દઈ, પિતામહ કૌરવસેનાના મોખરામાં
ઉભા રહ્યા.^{૩૦} એ પ્રમાણે મહાન કર્મ કરીને
એ પિતામહ બન્ને સેનાવચ્ચે હાથમાં ધનુષ્ય
લઈ ઉભા રહ્યા.^{૩૧} જેમ ગ્રીષ્મઋતુમાં આકાશના
મધ્યભાગમાં આવીને પ્રખર તપતા સૂર્યને કોઈ
પણ જોઈ ન શકે, તેમ બન્ને સૈન્યના મધ્યભા-
ગમાં આવીને ઉભેલા એ ભીષ્મને પાંડવપક્ષના
રાજ્યો જોઈ પણ ન શક્યા.^{૩૨} પૂર્વકાળમાં
દેવદેત્યોના યુદ્ધપ્રસંગે ઇંદ્રે, દેત્યોની સેનાને
જે પ્રમાણે તપાવી હતી તેજ પ્રમાણે હે ભા-

સ્ત! લીંબપિતામહે, પાંડવયોદ્ધાઓને સં-
તાપી દીધા.^{૩૩} તે પ્રમાણે પરાક્રમ કરતા એ
લીંબને જોઈ, દેવકીપુત્ર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પ્રેમ-
પૂર્વક અર્જુનને કહેવા લાગ્યા:-^{૩૪} “આ શાંતનુ-
કુમાર લીંબ બન્ને સેનાના મધ્યભાગમાં ઉભા
છે. એમને બળપૂર્વક મારી નાખીશ, તોજ
તારો વિજય થશે. જે સ્થળે આ આપણી સેના-
માં ભંગાણ પડે છે તે સ્થળે તું એમને બળા-
ત્કારે રોકી રાખ. હે સમર્થ અર્જુન! તારા
વિના બીજો કોઈ પણ યોદ્ધા લીંબનાં બાણો
સહન કરવાને હિંમત કરી શકે તેમ નથી.”^{૩૫}
હે રાજા! આવી રીતે જે ક્ષણે શ્રીકૃષ્ણે પ્રેરણા
કરી તે ક્ષણે, વાનરધ્વજ અર્જુને લીંબપિતા-
મહને ધ્વજ, રથ અને ઘોડાઓસહિત બાણોવડે
ઢાંકી દીધા.^{૩૬} કુરુશ્રેષ્ઠોમાં શ્રેષ્ઠ એવા એ પિતા-
મહ પણ, અર્જુને છોડેલાં અનેક બાણોને પોતે
સામેથી મૂકેલાં અસંખ્ય બાણોવડે બહુધા બાળી
નાખવા લાગ્યા.^{૩૭} તે સમયે લીંબનાં બાણોથી
પીડાયેલા-દ્રુપદરાજ, વીર્યવાન ધૃષ્ટકેતુ, યુધિ-
ષ્ઠિર, ભીમસેન, દ્રુપદપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, નકુલ, સહ-
દેવ, ચેકિતાન, પાંચ કેકય રાજપુત્રો, સાત્યકિ,
મહાબાહુ અભિમન્યુ, ઘટોત્કચ, દ્રૌપદીના પાંચ
પુત્રો, શિખંડી, પરાક્રમી સુશર્મા, કુંતિભોજ
અને વિરાટરાજ વગેરે મહાબળવાન મહારથી-
ઓ તથા બીજા ઘણા યોદ્ધાઓ, શોકસાગરમાં
ડૂબી ગયા હતા; પણ અર્જુને તેઓ બધાને
ઉદ્ધાર કર્યો-અચાવ કર્યો.^{૩૮-૪૨} ત્યાર પછી
અર્જુનના રક્ષણતળે રહેલો શિખંડી, ઉત્તમ
ધનુષ્ય હાથમાં લઈને વેગપૂર્વક લીંબ સામેજ
ધસી ગયો.^{૪૩} રણુના વિભાગોને બળુનાર અપ-
રાજિત અર્જુન પણ લીંબના અનુયાયી સર્વ
યોદ્ધાઓનો સંહાર કરી, લીંબસામેજ ધસી
ગયો;^{૪૪} તેમજ મજબૂત ધનુષ્યવાળા અર્જુન-
થી રક્ષાયેલા-સાત્યકિ, ચેકિતાન, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, વિ-
રાટરાજ, દ્રુપદરાજ, માદ્રીપુત્ર નકુલ અને સહ-
દેવ એ બધા મહારથીઓ પણ લીંબસામેજ
ચુદ્ધ કરવામાટે ધસી ગયા. વળી અભિમન્યુ
અને દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો પણ મોટાં આયુધો
ઉઠ્યાં કરીને લીંબસામેજ દોડી ગયા. ચુદ્ધમાં

પલાયન નહિ થનારા તથા મજબૂત ધનુષ્ય-
વાળા એ સર્વ મહારથીઓ, શત્રુઓનાં બાણોનો
નાશ કરનારાં અનેક બાણોવડે લીંબપિતામહને
ઢાંકી દેવા લાગ્યા; પણ અક્ષોભ સ્વભાવવાળા પિ-
તામહ, પાંડવપક્ષના મહાન રાજાઓએ મૂકેલાં
એ સર્વ બાણોને વિખેરી નાખીને પાંડવોની
સેનામાં આગળ આગળ પ્રવેશ કરવા લાગ્યા;
અને જાણે પોતે ક્રોડા કરતા હોય, તેમ બાણો-
નો મારો ચલાવવા લાગ્યા. ^{૪૫-૪૮} વારંવાર
મંદ હાસ્ય કરતા એ પિતામહ, પંચાલપુત્ર શિ-
ખંડીપર “આ સ્ત્રી છે” એમ સ્મરણ કરીને
બાણોનું સંધાન કરતા ન હતા.^{૫૦} જ્યારે
મહારથી લીંબે દ્રુપદરાજના સૈન્યમાંના સાત
મહારથીઓને મારી નાખ્યા, ત્યારે તત્ક્ષણ
આખા સૈન્યમાં ત્રાહિ ત્રાહિના પોકાર અને ક્રી-
કિયારીઓ થવા લાગી.^{૫૧} હે શત્રુતાપન રાજા!
પેદલ, ઘોડા અને રથોના સમૂહો સાથે લઈ,
એકલા લીંબ સામે દોડી ગયેલા મત્સ્ય, પં-
ચાળ અને ચેદીયોદ્ધાઓ, બાણોવડે મેઘમં-
ડળ જેમ સૂર્યને છાઈ દે તેમ, રણમાં શત્રુ-
ઓને તપાવતા તે ગંગાપુત્ર લીંબ એકલાને
છાઈ દેવા લાગ્યા.^{૫૨,૫૩} એ વેળા દેવ અને અ-
સુરોના યુદ્ધસમાન એવા તે લીંબ અને પાંડ-
વોના યુદ્ધમાં અર્જુન, શિખંડીને આગળ કરી,
લીંબપર બાણોનો મારો ચલાવી રહ્યો હતો.^{૫૪}
ઘટિ શ્રીમહાં લીંબં લીંબવધપવમાં
“લીંબપરાક્રમ” એ વિષયનો

અધ્યાય ૧૧૯ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૧૯ મો

દશમો દિવસ (ચાલુ)-લીંબ પડયા

॥ સંજય ઉવાચ ॥

एवं ते पांडवाः सर्वे पुरस्कृत्य शिखंडिनम् ।

विन्यधुः समरे भीष्मं परिवार्य समंततः॥१॥

સંજયે કહ્યું:-એ પ્રમાણે તે સર્વ પાંડવ-
યોદ્ધાઓ, શિખંડીને આગળ કરીને તથા એ
રણમાં ચારે બાજુથી લીંબને ઘેરી લઈને બા-
ણોવડે વિધવા લાગ્યા.^૧ અતિ ઘોર શતઘ્નીઓ

(તોપા) થી, લોઢાની લાકડીઓથી, ફરસીઓથી, સુફગરોથી, મુસલોથી, લાલાંઓથી, ગોફુઓથી, સુવર્ણના અગ્રભાગવાળાં બાણોથી, શક્તિઓથી, તોમરોથી, કંપનોથી, નારાઓથી, વાછરડાના દાંત જેવા આકારનાં બાણોથી અને ભુશુંડી-ઓથી ચારેબાજુથી એકત્ર થયેલા સર્વ સંજયો, એ રણમાં લીંબને પ્રહાર કરવા લાગ્યા. એ સમયે લીંબપિતામહનું અખતર અનેક રથજેથી ભેદાઈ પડ્યું હતું. અનેક યોદ્ધાઓ તેમને પીડી રહ્યા હતા અને તેમનાં મર્મસ્થાનો ભેદાઈ જતાં હતાં; છતાં પણ તે વ્યથા પામ્યા નહતા. દેહીયમાન બાણો અને ધનુષ્યરૂપ શિખાઓવાળો, અસ્ત્રોરૂપ પવનના સુસવાટાવાળો, રથચક્રના ઘોષરૂપ તાપવાળો, મહાન અસ્ત્રોના ઉદયરૂપ ભડકાવાળો, અદ્ભુત ધનુષ્યરૂપ જ્વાળાવાળો, વીરોના સંહારરૂપ લાકડાંના ઢગવાળો એ લીંબરૂપ અગ્નિ, શત્રુઓને પ્રલયકાળના અગ્નિસમાન થઈ પડ્યો હતો. વળી એ લીંબ, રાજાઓના રથોના મધ્યભાગમાંથી નીકળીને પાછા ફરતા તથા વળી મધ્યભાગમાં ધૂમતા જોવામાં આવતા હતા. હે રાજા! ત્યારપછી પંચાણરાજ દ્રુપદને તથા ધૃષ્ટકેતુને નહિ ગણકારીને એ પિતામહ, પાંડવસેનાના મધ્યભાગમાં આવી પહોંચ્યા અને સાત્યકિ, ભીમસેન, પાંડવ, અર્જુન, દ્રુપદ, વિરાટ અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન-એ છ મહારથીઓને, ભયંકર ઘોષવાળાં, મહાન વેગવાળાં, મર્મ અને કવચોને ભેદી નાખનારાં અને તીક્ષ્ણ એવાં ઉત્તમ બાણોથી વિંધી નાખવા મંડ્યા; પણ એ સર્વ મહારથીઓ, તેમનાં તીક્ષ્ણ બાણોને પાછાં પાડી, અળપૂર્વક છોડેલાં દશ દશ બાણોથી પીડવા લાગ્યા. મહારથી શિખંડી, સુવર્ણનાં પુંખવાળાં તથા સરાણુપર ઘસેલાં જે જે બાણો મૂકતો હતો તે તે બાણો, તે લીંબને લગાર પણ વ્યથા કરતાં નહતાં. તે પછી કોપાયમાન થયેલો અર્જુન, શિખંડીને આગળ કરી, લીંબ સામે દોડી ગયો અને ત્યાં જતાં વેંતળ તેણે તેમણે ધનુષ્ય કાપી નાખ્યું; પણ લીંબના ધનુષ્યને એ છેદ, કૌરવપક્ષના મહાર-

થીઓ સહન કરી શક્યા નહિ. ૨-૧૪ દ્રોણાચાર્ય, કૃતવર્મા, સિંધુરાજ જયદ્રથ, ભૂરિશ્રવા, શલ, શલ્ય અને ભગદત્ત-આ સાત યોદ્ધાઓ પરમ ક્રોધાયમાન થઈ અર્જુનસામે ધસી ગયા. દિવ્ય શસ્ત્રોનો પ્રયોગ કરી દેખાડતા એ સર્વ મહારથીઓ, અત્યંત ક્રોધપૂર્વક અર્જુનને છાઇ દઇને તેના તરફ ચઢી આવ્યા. અર્જુન પ્રત્યે ધસી આવતા એ સર્વ મહારથીઓનો તુમુલ શબ્દ, પ્રલયકાળે ખળભળી ઉઠેલા સમુદ્રોની પેઠે તીવ્ર થતો હતો. તે સમયે અર્જુનના રથની આસપાસ “મારો, પટકી પાડો, પકડો, વિંધી નાખો, કાપી નાખો” આવા ભયંકર શબ્દો થઈ રહ્યા હતા. આવી રીતના તુમુલ શબ્દો સાંભળીને પાંડવોના મહારથીઓ સાત્યકિ, ભીમસેન, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, વિરાટ, દ્રુપદ, રાક્ષસ ઘટોતકચ અને અભિમન્યુ-આ સાત યોદ્ધાઓ ક્રોધપૂર્ણ થઇને તથા અદ્ભુત ધનુષ્યો હાથમાં લઇને સત્વર અર્જુનનું રક્ષણ કરવામાટે દોડી આવ્યા અને ત્યાં તેઓનું રૂંવાં ઉભાં કરી દે તેવું તુમુલ યુદ્ધ થયું. ૧૫-૨૨ હે ભરતશ્રેષ્ઠ! દેવો અને દાનવોના સંગ્રામસમાન ભયંકર એવા એ રણમાં અર્જુનના રક્ષણતળે રહેલા શિખંડીએ કપાઈ ગયેલા ધનુષ્યવાળા લીંબને દશ બાણોવડે વિંધી નાખ્યા અને બીજાં દશ બાણ મૂકી, તેમના સારથિને પણ વિંધી નાખી પુનઃ એક બાણવડે એમની ધ્વજને પણ ઉરાડી દીધી. ૨૩, ૨૪ તે પછી ગંગાપુત્રે, અત્યંત વેગવાળું બીજું ધનુષ્ય ગ્રહણ કર્યું; પણ અર્જુને, તીક્ષ્ણ એવાં ત્રણ બાણોવડે તે ધનુષ્યને પણ છેદી નાખ્યું. ૨૫ એ પ્રમાણે લીંબપિતામહે વારંવાર ગ્રહણ કરેલાં ધનુષ્યોને અત્યંત ક્રોધાયમાન થયેલો શત્રુતાપન અર્જુન, એક પછી એક કાપવાજ લાગ્યો. ૨૬ આમ વારંવાર ધનુષ્યોનાં છેદનથી અત્યંત ક્રોધાયમાન થયેલા અને ગલ્લોફાંને ચાટતા કુરુવૃદ્ધ પિતામહે, પર્વતોને પણ ફાડી નાખે તેવા જોસવાળાં શક્તિ ગ્રહણ કરી; ૨૭ અને એકદમ ક્રોધપૂર્વક અર્જુનના તરફ ફેંકી. લીંબના હાથમાંથી છૂટેલી, અળતા વજ્ર જેવી, એકદમ ધસી આ-

વતી તે શક્તિને જોઇને ક્રોધાયમાન થયેલા પાંડુપુત્ર અર્જુને, ભલ્લભતિનાં તીક્ષ્ણ બાણો લીધાં અને પાંચ બાણોનું સંધાન કરી, તે શક્તિના પાંચ કકડા કરી નાખ્યા. અત્યંત ક્રોધાયમાન થયેલા તે અર્જુને કાપી નાખેલી તે શક્તિ, મેઘમંડળમાંથી ભ્રષ્ટ થયેલી તથા છિન્નભિન્ન થયેલી વિજળીની પેઠે કડકડાટ કરતી પૃથ્વીપર પડી. પોતાની શક્તિને કપાઈ પડેલી જોઈ ક્રોધાન્વિત થયેલા, શત્રુઓનાં નગરોને જીતનાર વીર ભીષ્મ, પોતાની બુદ્ધિ સાથે વિચાર કરવા લાગ્યા:—“ જો આ મહાબળવાન શ્રીકૃષ્ણ, પાંડવોનું રક્ષણ કરનાર ન હોય તો હું એક ધનુષ્યથીજ એ સર્વ પાંડવોનો નાશ કરવા સમર્થ છું; પણ બે કારણથી હું પાંડવો સાથે હવે યુદ્ધ નહિ કરું. એક તો પાંડવો અવધ્ય છે અને બીજું આ શિખંડી સ્ત્રી છે. પૂર્વે સત્યવતીની સાથે વિવાહ કરતી વખતે પ્રસન્ન થયેલા મારા પિતાએ મને બે વરદાન આપેલાં છે—એક તો ઇચ્છામાં આવે ત્યારે મરવું અને બીજું રણમાં અવધ્યત્વમાટે. મને લાગે છે કે, મારા મૃત્યુનો યોગ્ય સમય આજ છે.” ૨૮-૩૫

અમાપ તેજવાળા ભીષ્મનો આવો નિશ્ચય જાણીને આકાશમાં રહેલા ઋષિઓ અને વસુઓ તેમને આવી રીતે કહેવા લાગ્યા:—૩૬ “હો તાત! તમારો જે આ વિચાર છે તે અમને પણ પ્રિય છે; માટે હે મહારાજ! તેજ પ્રમાણે કરો. હવે યુદ્ધમાંથી બુદ્ધિને વારી લ્યો.” આ દૈવી વાક્યની સમાપ્તિ થતાં માંગલિક વાયુ પ્રકટ થયો કે જે વાયુ અનુકૂલ (દક્ષિણે) સુગંધી અને જલનાં રજકણોથી યુક્ત હતો. ૩૭, ૩૮ હે રાજા! એ સમયે દેવનાં હુંડલિઓ મોટા શબ્દથી વાગવા લાગ્યાં અને ભીષ્મપર આકાશમાંથી દૈવી પુષ્પવૃષ્ટિ પડી. ૩૯ હે રાજા! તે વસુઓ અને ઋષિઓ આ પ્રમાણે જે વાક્ય બોલ્યા હતા તેને મહાબાહુ ભીષ્મસિવાય કોઈ પણ સાંભળી શક્યું ન હતું; પણ વ્યાસમુનિના વરદાનના પ્રભાવથી માત્ર હુંજ સાંભળી શક્યો હતો. હે રાજા! “ સર્વ લોકને પ્રિય એવા ભીષ્મ ક્ષમણાં રથપરથી ગળડી પડશે.” એમ વિ-

ચારીને તે સમયે દેવતાઓને પણ મહાન દુઃખ થતું હતું. ૪૧ મહાતપસ્વી શાંતનુકુમાર ભીષ્મે, એ પ્રમાણે દેવોનું વાક્ય સાંભળીને, આખાં કવચને ભેદી નાખનારાં તીક્ષ્ણ બાણોથી પોતે વિધાતા હતા છતાં પણ અર્જુન સામે યુદ્ધ કરતા ન હતા. હે મહારાજ! ક્રોધાયમાન થયેલા શિખંડીએ તો, ભરતોના પિતામહ એ ભીષ્મને તીક્ષ્ણ એવાં નવ બાણોથી છાતીમાં પ્રહાર કર્યો. એ પ્રમાણે તેણે પ્રહાર કર્યા છતાં પણ કુરુપિતામહ ભીષ્મ, પૃથ્વીકંપ થતાં જેમ પર્વત કંપે નહિ તેમ લગાર પણ કંપ્યા નહિ. ત્યારે જરા મંદ હાસ્ય કરીને પોતાના ગાંડીવધનુષ્યને ખેંચતા અર્જુને, ઝીણાં ઝીણાં પચીસ બાણોને ભીષ્મને પ્રહાર કર્યો અને યુનઃ સત્વર સો બાણો મૂકીને અર્જુને તેમનાં સર્વ અંગોમાં તથા સર્વ મર્મસ્થાનોમાં માર માર્યો. એજ પ્રમાણે બીજા ચોદાઓ પણ હજારો પ્રકારે તેમને અત્યંત વિધી રહ્યા હતા. ૪૨-૪૭ યુદ્ધમાં સત્ય પરાક્રમવાળા મહારથી ભીષ્મ પણ બાણો મૂકી મૂકીને તેઓને વિધી રહ્યા હતા તથા મજબૂત ગાંડાવાળાં બાણોથી તેઓએ મૂકેલાં બાણોને ખાળી નાખતા હતા; પણ મહારથી શિખંડી, સુવર્ણના અગ્રભાગવાળાં તથા સરાણુપર ઘસેલાં જે જે બાણો મૂકતો હતો તે તે બાણો તેમને કંઈ પણ અસર કરતાં ન હતાં. ત્યારે ક્રોધાયમાન થયેલા અર્જુન, શિખંડીને આગળ કરી ભીષ્મસામેજ ચઢી ગયો અને તેમની પાસે જઈને તેમના ધનુષ્યને તેણે કાપી નાખ્યું. વળી નવ બાણોથી એમને વિધી નાખીને બીજા એક બાણથી ધ્વજને છેદી નાખી તથા દશ બાણોથી એમના સારથિને પણ કંપાવી દીધો. ત્યારે ગંગાપુત્રે બીજું મજબૂત ધનુષ્ય લીધું, પણ અર્જુને ભલ્લભતિનાં ત્રણ બાણો વડે એ ધનુષ્યના પણ ત્રણ કકડા કરી નાખ્યા. એ મહારણમાં પિતામહ જે જે ધનુષ્યો લીધાં તે તે અર્જુને એક અર્ધ નિમેષમાં ઉડાવી દીધાં. એ પ્રમાણે કેટલાંએ ધનુષ્યોને તેણે કાપી નાખ્યાં; એટલે પછી શાંતનુકુમાર ભીષ્મે, અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવું પડતું મૂક્યું. ૪૮-૫૪ એટલે વળી પણ એ

લીલમને અર્જુન પચીસ ક્ષુદ્રક બાણોનો પ્રહાર કર્યો. જ્યારે મહાધનુર્ધર એ લીલમ, આમ અત્યંત વિંધાયો, ત્યારે દુઃશાસનને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:—૫૫ “ આ ક્રોધાયમાન થયેલો પાંડવોનો મહારથી અર્જુન, અનેક હજાર બાણોથી મનેજ હણી રહ્યો છે.” ૫૬ આ અર્જુનને સાક્ષાત્ ઇંદ્ર પણ યુદ્ધમાં જીતી શકે તેમ નથી તથા વીર એવા દેવો અને દાનવો બધા એકત્ર થાય તોપણ આ અર્જુનને જીતી શકે નહિ; ૫૭ તેમજ મને પણ ઇંદ્રસહિત દેવોકે દાનવો જીતવાને સમર્થ નથી; તો મનુષ્યાવતારી આ મહારથીઓનો શો ભાર છે ?” એ પ્રમાણે એ અને દુઃશાસન અને લીલમ વાતો કરતા હતા તેટલામાં તો અર્જુન શિખંડીને આગળ કરી તીક્ષ્ણ બાણો વડે તેમને વિંધી નાખ્યા; એટલે ફરી પણ બાણે હસતા ન હોય તેમ, મોં મલકાવીને પિતામહ, દુઃશાસનને કહેવા લાગ્યા:—“ ગાંડીવધનવા અર્જુને, તીક્ષ્ણ બાણોથી મને અત્યંત વિંધી નાખ્યો છે. આ યુદ્ધમાં જે આ વજ્રસમાન સ્પર્શવાળાં અવિરિઠ્ઠિન બાણો આવે છે તે બધાં અર્જુને મૂકેલાં છે; કારણકે આવાં બાણ શિખંડીનાં નહોય. મર્મસ્થાનોને કાપી નાખતાં તથા મજબૂત કવચને પણ તોડી પાડતાં આ બાણો, મુસલની પેઠે મને લાગે છે; માટે આ બાણો શિખંડીનાં નથી. વળી વજ્રહંડસમાન સ્પર્શવાળાં તથા વજ્રના વેગસમાન દુરાસદ એવાં આ બાણો, મારા પ્રાણોને વ્યથિત કરી નાખે છે તે ઉપરથી જણાય છે કે, આ બાણો શિખંડીનાં ન હોય; અને ગદા તથા પરિધના જેવાં પ્રહારવાળાં આ બાણો, યમરાજાએ મોકલેલા યમહૂતો હોયની તેમ મારા પ્રાણોનો નાશ કરે છે; માટે એ બાણો શિખંડીનાં નથી. ક્રોધાયમાન થયેલા સર્પોની પેઠે ઝેરી એવાં આ બાણો સડસડાટ કરતાં મારાં મર્મસ્થાનોમાં પેસી જાય છે, માટે એ શિખંડીનાં નથી; પરંતુ આ બધાંજ બાણો અર્જુનનાં છે, કારણ કે આ બાણો જેમ કરચલાની સ્ત્રીનાં બચ્ચાં, તેણીને ચીરી નાખીને બહાર આવે છે તેમ, આરાં મર્મસ્થાનોને ચીરી નાખીને સોંસરાં

નીકળી જાય છે—અર્થાત્ આ બાણો મારા પ્રાણ લઈ જાય તેવી વેદના કરે છે. શિખંડીનાં બાણો તો મારા શરીરમાં પુષ્પ જેવાંજ લાગે છે. ગાંડીવધનુર્ધારી કપિધ્વજ વીર અર્જુનસિવાયના બીજા બધા રાજાઓ, એકત્ર થઈને પણ મને દુઃખ કરી શકે તેમ નથી.” આમ બોલતા શાંતનુકુમાર લીલમે, બાણે પાંડવોને આળી નાખવા ઇચ્છતા ન હોય તેમ ક્રોધાયમાન થઈ, અર્જુનસામે એક શક્તિ ક્રેંકી; પણ હે ભરતવંશી રાજા! તે શક્તિને અર્જુને, તમારા સર્વ કુરુવીરોના દેખતાં ત્રણ બાણો વડે ત્રણ કંકડા કરી કાપી નાખી. એટલે મૃત્યુ અથવા જય એ બેમાંથી એકને મેળવવા ઇચ્છતા લીલમપિતામહે સોનેથી મઢેલી ઢાલ અને તરવાર હાથમાં લીધી; પણ એ લઈને સ્થમાંથી ઉતરવાની તૈયારી કરતા એ લીલમની ઢાલના અર્જુને બાણો વડે સો કંકડા કરી નાખ્યા, એ ઘણું આશ્ચર્ય જેવું થયું હતું. ત્યારપછી રાજા યુધિષ્ઠિર, પોતાનાં સૈન્યોને આ પ્રમાણે ઉશ્કેરવા લાગ્યા કે:—૫૮-૭૧ “હિ સૈનિકો ! લીલમ સામે ધસારો કરો. તમે લગાર પણ ડરશો નહિ. ” એ રીતે ઉશ્કેરેલા સર્વ યોદ્ધાઓ તોમરો, ભાલાઓ, વિવિધ બાણોના સમૂહો, પદ્ધિશો, તીક્ષ્ણ તરવારો, તીક્ષ્ણ નારાઓ, વત્સના દાંત જેવા આકારનાં બાણો અને ભાલાંઓ—વગેરે આયુધો લઈને એકલા તે લીલમસામે ધસ્યા. ૭૨ એ સમયે પાંડવસૈન્યોમાં ઘોર સિંહનાદ સર્વત્ર થઈ રહ્યો હતો તથા લીલમના જયની ઇચ્છાવાળા તમારા પુત્રો પણ ગર્જના કરતા હતા; ૭૪ અને તે લીલમનુંજ રક્ષણ કરતા તેઓ સિંહનાદો પણ કરી રહ્યા હતા. તે વખતે તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓનું શત્રુઓની સાથે તુલ્ય યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું. હે રાજેન્દ્ર ! એ દશમા દિવસના લીલમ અને અર્જુનના સમાગમમાં એક મુઠ્ઠાકાળસુધી, જેમ સમુદ્ર અને ગંગાના સમાગમસ્થળે ભયંકર ચક્રો પડે છે તેમ, સામસામા આવીને યુદ્ધ કરતા તથા અન્યોન્યને સંહાર કરતા એ યોદ્ધાઓની ઝોળાકાર ચક્રો પડી ગઈ હતી અને લેહીથી છંટાયેલી આખી

રણભૂમિ ભયંકર સ્વરૂપવાળી થઇ ગઇ હતી. ૭૫ વળી એ સમયે સમ કે વિષમ ભાગ જણાતો ન હતો. જો કે ભીષ્મપિતામહનાં મર્મસ્થાનો બેઢાઈ જતાં હતાં છતાં પણ તેમણે, એ દશમે દિવસે દશ હજાર યોદ્ધાઓનો સંહાર કરી નાખ્યો હતો અને હજીપણ યુદ્ધ કરવામાટે ઉભાજ હતા. તે વેળાએ સૈન્યના મોખરાપર ઉભેલા ધનુર્ધર અર્જુને, કૌરવોના સૈન્યના મધ્યભાગમાં પ્રવેશ કરીને સેનાને નસાડવા માંડી. અમે પણ શ્વેત ઘોડાવાળા એ કુંતીપુત્રથી ભય પામીને તથા તેનાં તીક્ષ્ણ શસ્ત્રોથી પીડિત થઈને રણમાંથી નાસી છૂટયા હતા; પણ સૌવીરો, કિતવો, પ્રાચ્યો (પૂર્વ દિશામાં વસનારા), પાશ્ચિમાર્યો, ઉદીચ્યો, માળવો, અભિષાહો, શર-સેનો, શિખિઓ, વસાતિઓ, શાલ્વો, શકો, ત્રિગર્તો અને અંબઠોસહિત કેકેયો-આ સર્વ મહાત્મા યોદ્ધાઓ અર્જુનના બાણેથી પીડાતા હતા અને ધવાઈ જઈને ડુઃખી થતા હતા; છતાં પણ અર્જુનની સાથે યુદ્ધ કરતા ભીષ્મને છોડી ગયા ન હતા. ૭૬-૮૩ ત્યારે અનેક પાંડવયોદ્ધાઓ ચારે બાજુથી એકલા ભીષ્મને ઘેરી લઈ અને સર્વ કૌરવોને હાંકી કાઢી તેમનાપર (ભીષ્મપર) બાણોનો વરસાદ કરી છાઈ દેવા લાગ્યા. હે રાજન્! એ સમયપર ભીષ્મના રથની આસપાસ “પાડી નાખો, પકડો, મારો, કાપો” ઈત્યાદિ તુમુલ્લ શબ્દ થઈ રહ્યો હતો. ૮૪ હે રાજન્! એ સં-આમમાં સેંકડો અને હજારો યોદ્ધાઓનો સંહાર કરીને એ ભીષ્મના શરીરપર બે આંગળ જેટલો પણ અંતર ધવાયા સિવાયનો ન હતો-અર્થાત્ આખા શરીરમાં ધવાઈ ગયા હતા. ૮૫ એ પ્રમાણે અર્જુનનાં બાણેથી છિન્ન લિપ્ત થયેલા તમારા પિતા ભીષ્મ, સૂર્ય અસ્ત થવાની તૈયારીમાં હતો એ સમયે તમારા પુત્રોના દેખતાં પૂર્વ તરફ રહેલા મસ્તકે રથ ઉપરથી નીચે પડયા. જ્યારે ભીષ્મ રથપરથી પડયા, ત્યારે આકાશમાં રહેલા દેવોનો તથા પૃથ્વીપર રહેલા રાજાઓનો ‘હા, હા’ એવો શબ્દ થઈ રહ્યો. મહાત્મા પિતામહને રથપરથી પડતા જોઈ, આપણામાંના સર્વ મહારથીઓનાં મન પણ

તેમની સાથે પડી ગયાં. સર્વ ધનુર્ધરોના કેતુરૂપ મહાબાહુ ભીષ્મ, આકાશમાંથી પડતા ઈંદ્રધ્વજની પેઠે પૃથ્વીને શબ્દાયમાન કરતા પડયા; પણ અનેક બાણોના સમૂહથી તેમનું શરીર વ્યાપ્ત થઇ ગયું હતું, જેથી તેઓ પૃથ્વીનો સ્પર્શ કરી શકતા ન હતા. એ રીતે રથમાંથી પડેલા તથા બાણશય્યામાં સૂતેલા મહાધનુર્ધર એ પુરુષશ્રેષ્ઠમાં દિવ્ય ભાવ દાખલ થયો. એ સમયપર મંદ મંદ વરસાદ વરસવા લાગ્યો તથા પૃથ્વી કંપવા લાગી. પડતાં પડતાં ભીષ્મને જણાયું કે, હાલમાં દક્ષિણાયનના સૂર્ય છે; તેથી હે ભરતવંશી રાજન્! “આ અશુભ કાળ છે” એમ માની, એ વીર ભીષ્મ, પોતાના પ્રાણોને ધારી રાખવામાટે બરાબર સાવધ થયા. એ વેળા આકાશમાં ચારેબાજુ દિવ્ય વાણી સંભળાવા લાગી:—“સર્વ ધનુર્ધરોમાં શ્રેષ્ઠ પુરુષવ્યાઘ્ર ગંગાપુત્ર ભીષ્મ, પોતે મહાત્મા છે; છતાં આ દક્ષિણાયન સમયમાં દેહાવસાન કેમ કરશે ?” એ દૈવી વાક્ય સાંભળીને પિતામહે ઉત્તર આપ્યો કે:—“હું જીવતો છું” એમ કહીને ઉત્તરાયણની રાહ જોતા કુરુપિતામહ ભીષ્મે, પૃથ્વીપર પડયા હતા છતાં પણ પોતાના પ્રાણોને ધારી રાખ્યા. આમ ઉત્તરાયણમાં પ્રાણ છોડવાનો તેમનો અભિપ્રાય જાણી જઈને હિમાલયની પુત્રી ગંગાએ હંસના રૂપને ધારણ કરનારા ઋષિઓને તેમની પાસે મોકલ્યા. તે માનસસરોવરવાસી હંસરૂપધારી ઋષિઓ સત્વર કુરુપિતામહ ભીષ્મને મળવામાટે સર્વ એકઠા મળીને ત્યાં ઉડી આવ્યા; કે જ્યાં એ નર-શ્રેષ્ઠ પિતામહ બાણશય્યાપર સૂતા હતા. ૮૭ હંસરૂપધારી એ ઋષિઓ, બાણશય્યાપર સૂતેલા કુરુકુલોદ્રઢ ભીષ્મ પાસે આવીને તેમનાં દર્શન કરવા લાગ્યા અને પ્રદક્ષિણ કરવા લાગ્યા. તે પછી એ મહાત્માને આમ પડેલા જોઈ તથા સૂર્ય હાલના સમયમાં દક્ષિણાયનના છે એમ વિચાર કરી, બુદ્ધિમાન એવા તે ઋષિઓ અન્યોન્યનું આમત્રણ કરી માંહોમાંહે કહેવા લાગ્યા:—“ભીષ્મ મહાત્મા છે, છતાં આ દક્ષિણાયનકાળમાં કેમ મરણ પામશે ?” એમ

કહીને હંસરૂપધારી તે ઋષિઓ, દક્ષિણ દિશા-
તરફ ચાલવા લાગ્યા. હે ભારત ! એ જોઈ, મ-
હાબુદ્ધિમાન લીલ્લ, મનસાથે વિચાર કરીને
તે ઋષિઓને ઉદ્દેશી, આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:-
“ જ્યાંસુધી સૂર્ય દક્ષિણાયનના રહેશે, ત્યાંસુધી
હું મારા પ્રાણ છોડીશ નહિ. આ મારો દૃઢ નિ-
શ્ચય છે. હે હંસો ! હું તમને સત્ય કહું છું કે,
જ્યારે સૂર્ય ઉત્તરાયણના થશે ત્યારે હું મારા
પુરાણસ્થળે જઈશ. ઉત્તરાયણની રાહ જોઈને હું
મારા પ્રાણોને ધારી રાખીશ; કારણકે પ્રાણોનો
ત્યાગ કરવામાં મારી ઇચ્છા પ્રમાણે હું સામર્થ્ય
ધરાવી શકું છું-અર્થાત્ મારી ઇચ્છામાં આવે
ત્યારે હું મારા પ્રાણોને તજવા સમર્થ છું.” ૧૦૦
માટે માટે ઉત્તરાયણમાં મરણ થાય એમ ઇચ્છી-
ને હું મારા પ્રાણોને જતા અટકાવીશ. મારા
મહાત્મા પિતાએ મને સ્વચ્છંદ મૃત્યુનું જે વર-
દાન આપેલું છે, તે વરદાન આ સમયે સાર્થક
હો. એ વરદાનના પ્રભાવથી હું મારા પ્રાણોનો
ત્યાગ કરવામાં સંપૂર્ણ અધિકારી છું. મારી
ઇચ્છાનુસાર હું વર્તી શકું તેમ છું, જેથી હું
મારા પ્રાણોનું ધારણ કરી શકીશ.” ૧૦૭-૧૦૮

એ પ્રમાણે તે હંસોને કહીને લીલ્લ, બાણ-
શય્યાપર સૂઈ રહ્યા. કૌરવોના અગ્રેસર મહાતે-
જસ્વી લીલ્લ, જે વેળા એ પ્રમાણે પડ્યા તે
વેળા પાંડવો અને સુંજયો આનંદના સિંહનાદો
કરવા લાગ્યા; પણ હે ભરત વંશ ! મહા સત્ત્વવાન
એવા તે ભરતોના પિતામહ જ્યારે ધાયલ થઈ
પડ્યા, ત્યારે તમારા પુત્રોને કંઈ પણ સૂઝ પડી
નહિ; તેમજ લગભગ સર્વ કૌરવોમાં મહાન ગ-
ભરાટ થઈ રહ્યો. ૧૦૯-૧૧૧ કૃપાચાર્ય, ડુર્યોધન
વગેરે નિઃશ્વાસ નાખીનાખીને રડવા લાગ્યા અને
શોકથી ઘણા વખતસુધી ભાનવિનાના થઈ ઉભા
રહ્યા. ૧૧૨ હે મહારાજ ! બધા વિચારમાં પડી
ગયા અને કોઈનું મન યુદ્ધ કરવામાં લાગતું
ન હતું. જાણે તેઓ બધાને ઉદ્દેસ્તભ ન થયો
હોય, તેમ તેઓમાંનો એક પણ પાંડવોસાથે
જઈ શકતો ન હતો. ૧૧૩ હે રાજન ! સર્વ કૌરવ
સૈનિકોના મનમાં એવોજ વિચાર થવા લાગ્યો
કે:-“ કોઈનાથી પ્રજા માર્યા ન મરે તેવા મહા-

તેજસ્વી શાંતનુપુત્ર લીલ્લ જ્યારે આમ ધાયલ
થઈને પડ્યા, તો હવે કુરુરાજનો પણ સહસા
અભાવજ સમજી લેવો.” ૧૧૪ માર્યા ગયેલા
વીરોવાળા તથા તીક્ષ્ણ બાણોથી ધવાયેલા અને
અર્જુનથી પરાજય પામેલા અમને બધાને ‘હવે
શું કરવું’ તેની સૂઝ પડી નહિ. ૧૧૫ પરિઘસ-
માન બાહુઓવાળા શૂરા પાંડવો, એ રીતે જય
મેળવીને જાણે પરલોકમાં શ્રેષ્ઠ ગતિ પામ્યા ન
હોય, તેમ આનંદિત થઈને પોતાના મોટા મોટા
શંખો કુંકવા લાગ્યા. ૧૧૬ હે રાજ ! સોમકો અને
પાંચાળો પણ હર્ષમાં આવી ગયા. તેમના આખા
સૈન્યમાં હબ્બરો વાણત્રો વાગી રહ્યાં હતાં અને
મહાબળવાન ભીમસેન પણ, છાતી ઠોકવા લા-
ગ્યો તથા મોટી ગર્જના કરવા લાગ્યો.

મહાસમર્થ ગંગાપુત્ર લીલ્લ જ્યારે ધાય-
લ થઈને રણભૂમિપર પડ્યા, ત્યારે બન્ને પક્ષ-
ની સેનાના વીર પુરુષો, શસ્ત્રોનો ત્યાગ કરી,
સર્વત્ર વિચારમાં પડી ગયા. કેટલાએક યોદ્ધા-
ઓ રુદન કરવા લાગ્યા, કેટલાએક ત્યાંથી નાસી
ગયા અને બીજા કેટલાએક દિગ્મૂઢ બની ગયા;
તેમજ કેટલાએક યોદ્ધાઓ ક્ષાત્રધર્મની નિંદા
કરવા લાગ્યા. વળી બીજા કેટલાએક લીલ્લનાં
વખાણ કરવા લાગ્યા અને ઋષિઓ તથા પિતૃ-
ઓ, મહાવ્રત લીલ્લની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.
વળી પણ જેઓ ભરતવંશીઓના પૂર્વજો હતા,
તેઓ પણ એ લીલ્લની પ્રશંસા કરતા હતા.

તે સમયે બુદ્ધિમાન અને વીર્યવાન શાંતનુ-
પુત્ર લીલ્લ, મહા ઉપનિષદ અને યોગમાર્ગનો
આશ્રય કરી, પ્રણવમંત્રનો બપ કરતા ઉત્તરા-
યણ સમયની રાહ જોતા રહ્યા. ૧૨૦-૧૨૨

ઇતિ શ્રીમહાં લીલ્લં લીલ્લપર્વપર્વમાં

“ લીલ્લનિપાતન ” એ વિષયનો

અધ્યાય ૧૧૮ એ સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨૦ મો દશમો દિવસ (ચાતુ)-ભીષ્મને અર્જુને આપેલું ઉશીકું

॥ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

કથમાસંસ્તદા યોધા હીના મીષ્મેણ સંજય ।

વલિના દેવકલ્પેન ગુર્વર્થે બ્રહ્મચારિણા ॥૧॥

ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછ્યું:-હે સંજય ! પોતાના પિતાને માટે પ્રહ્લ્યાચારી થયેલા, દેવસરખા બળવાન અને ભીષ્મવિનાના થઈ ગયેલા મારા યોદ્ધાઓની શી દશા થઈ ? ભીષ્મે “ આ સ્ત્રી છે ” એમ માનીને જ્યારે દ્રુપદપુત્ર શિખંડીને તિરસ્કારથી અથવા કૃપાથી પ્રહાર ન કર્યો, ત્યારેજ મેં માની લીધું છે કે, કૌરવો અને તેમના પક્ષના બીજા યોદ્ધાઓ પાંડવોના હાથે માર્યા ગયા.^૧ અરેરે, અફસોસની વાત છે કે, આથી વધારે બીજાં હું કયું દુઃખ માનું કે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો હું આજે મારા પિતાને મરણ પામેલા સાંભળું છું.^૨ હે સંજય ! અવશ્ય માંડે હૃદય કેવળ લોખંડતુજ બનેલું છે; કારણ કે આજે મારા પિતા ભીષ્મને સુવેલા સાંભળી, માંડે હૃદય સો કકડા થઈને ચીરાઈ જતું નથી.^૩ હે સદાચારી સંજય ! યુદ્ધમાં માર્યા ગયેલા, જયની ઇચ્છાવાળા કુરુસિંહ ભીષ્મે, બીજાં શું શું કયું તે મને કહે.^૪ “મારા પિતા દેવવ્રત રણમાં મરણ પામ્યા” એ વિચારને મનમાં લાવતાં મને એટલું બધું દુઃખ થાય છે, કે જે હું સહન કરી શકતો નથી. અરેરે, જે ભીષ્મને પૂર્વે પરશુરામ પણ પોતાનાં દિવ્ય અસ્ત્રોથી મારી શક્યા ન હતા તેજ ભીષ્મને દ્રુપદના પુત્ર પંચાળ શિખંડીએ મારી નાખ્યા ! (ઘણુંજ આશ્ચર્ય અને ઘણાજ અફસોસ !)

સંજયે કહ્યું:-લગભગ સાયંકાળ થતાં કૌરવોને ખેદ પમાડતા કુરુપિતામહ ભીષ્મ ઘવાઈને રણભૂમિપર પડ્યા અને તેમણે પંચાળોને હર્ષ ઉપજાવ્યો. એ પિતામહ, પૃથ્વીને સ્પર્શ નહિ કરતાં માત્ર અધર બાહોપરજ સૂતા હતા. જ્યારે ભીષ્મ રથપરથી ગબડીને ઘરણીપર પડ્યા ત્યારે સર્વ ભૂતોના ‘હા, હા’ એવો તુલુલ

શબ્દ થઈ રહ્યો.^{૧-૪} યુદ્ધમાં જય મેળવનાર અને કુરુઓના સીમાવૃક્ષરૂપ એવા તે ભીષ્મ જ્યારે રણભૂમિપર પડ્યા; ત્યારે હે રાજા ! કૌરવ-પાંડવ-બન્ને સેનામાં રહેલા ક્ષત્રિયોને ભયાવેશ થયો.^૫ હે રાજા ! છિન્ન ભિન્ન થયેલાં કવચ અને ધ્વજવાળા શાંતનુપુત્ર ભીષ્મને જોઈને કૌરવો તથા પાંડવો તેમની આસપાસ વીંટાઈ વળ્યા.^૬ ભીષ્મના પતનસમયે આકાશ અંધકારથી આવૃત થઈ ગયું, સૂર્ય ઝાંખો પડી ગયો અને પૃથ્વી આતંનાદ કરવા લાગી;^૭ અને તે પુરુષશ્રેષ્ઠને બાણશય્યાપર પડેલાં જોઈ, “અરે, આ ભીષ્મ આત્મશાની પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ હતા અને વેદ જાણનારોમાં પણ ઉત્તમ હતા” એમ ભૂતમાત્ર એકબીજાને કહેતાં

* અહીં એવી શંકા થવાનો સંભવ છે કે, પોતાનો ભીષ્મ જેવો સેનાપતિ જ્યારે રણમાં પડ્યો, ત્યારે કૌરવોને ભય થાય એ તો યોગ્ય છે, કારણ કે આવા મહાન પુરુષનો નાશ થતાં તેઓને જયની આશા રહે નહિ; પણ પાંડવોને ભય થયો એ તો ઉચિત નથી, કારણકે આગળ જતાં હમણાંજ કહેવામાં આવશે કે, ભીષ્મનો નાશ થતાં પાંડવો પ્રસન્ન થયા. આ શંકાનું સમાધાન ત્રીજકે આ પ્રમાણે કર્યું છે:-પાંડવોને પણ ભય થાય તે યોગ્ય છે-ઘટે છે; કારણકે તેઓને અંદરબા-નેથી એવી ઇચ્છા હતી કે, આપણામાં જ માંહેમાંહે સંધિ થઈ જાય તો ઘણું સારું; જેથી આપણા સંબંધીઓનો તથા પ્રજાનો નાશ થતો એટલે આ પ્રમાણેની પાંડવોની આશા પડી લાગી, તેથી તેઓને પણ ભય થયો. અહીં લાવાર્થ એ છે કે, પાંડવોના મનમાં એમ હતું કે:-“ અમારા બન્ને પક્ષમાં મધ્યસ્થ રીતે વર્તન કરનાર ભીષ્મ, જે જીવતા રહેશે તો, અમારામાં સલાહસંપ કરી આપશે અને તેથી આપણા પુત્રો, મિત્રો વગેરેનો નાશ, ધનની ખુવારી વગેરે થતું એટલે; પણ હવે તો એમનો નાશ થતાં અમને સંધિની આશા રહીજ નહિ. ” આવા વિચારના પાંડવોને પણ પોતાના પુત્રો, મિત્રો આદિના નાશથી ચનાર ભય યોગ્ય છે. આવાજ આશયથી અહીં કહેલું છે કે, બન્ને પક્ષના ક્ષત્રિયો ભય પામ્યા. આગળ જતાં પાંડવોસંબંધી હર્ષનું વર્ણન આવશે, તે તો તેઓને ઉપલક માત્ર દેખાવનોજ હર્ષ થયો છે એમ બતાવવા પૂરતું છે.

હતાં.^{૧૩} વળી સિદ્ધ અને ચારણોસહિત ઋષિઓ, ભરતવંશીઓના વડા એ ભીષ્મને બાણશય્યાપર સૂતેલા જોઈ માંડોમાંડે આ પ્રમાણે કહી રહ્યા હતા:—“અહો, આ ભીષ્મની મહત્તાનું શું વર્ણન કરવું! એમણે પૂર્વે પોતાના પિતાને કામથી પીડિત થયેલા જાણી, તેમને સંતોષ પમાડવામાટે પરણવાની સંમતિ આપી હતી; અને આ પુરુષશ્રેષ્ઠ, એમના પિતાના લક્ષ્મણધી કારણને લીધે પોતે અવિતપર્યંત બ્રહ્મચારી રહ્યા છે. આ પ્રમાણે ઋષિઓ ભીષ્મની સ્તુતિ કરતા હતા.”^{૧૪, ૧૫} હે રાજા! તમારા સર્વ પુત્રો, ભરતોના પિતામહ શાંતનુકુમાર ભીષ્મના પતનસમયે, ‘હવે શું કરવું’ એ સંબંધમાં કંઈપણ જાણી શકતા ન હતા.^{૧૬} તેઓ સર્વનાં મોઢાં ઉતરી ગયાં હતાં, તેઓની કાંતિ હણીઈ ગઈ હતી અને શરમના માર્યા નીચા મુખે ઉભા રહ્યા હતા;^{૧૭} પણ યુદ્ધના અગ્રભાગમાં ઉભેલા પાંડવો, એ રીતે જય મેળવીને આનંદિત થઈને સુવર્ણથી મહેલા પોતાના મહાન શંખોને કુંકવા લાગ્યા.^{૧૮} હે નિર્દોષ રાજા! એ વેળા પાંડવસૈન્યમાં હર્ષનાં હજારો વાજાં વાગી રહ્યાં હતાં. મહાબળવાન ભીમસેન, પોતાના મહાબળવાન શત્રુને રણભૂમિપર પડેલા જોઈ, મોટા હર્ષથી કીડા કરી રહેલા અમારા જોવામાં આવતો હતો.^{૧૯, ૨૦} તે વેળા માત્ર કૌરવોનેજ તુમુલ્લ ગભરાટ થઈ પડ્યો હતો. કર્ણ અને દુર્યોધન વારંવાર નિઃશ્વાસ પણ નાખી રહ્યા હતા.^{૨૧} એ પ્રમાણે કૌરવોના પિતામહ ભીષ્મ જ્યારે રણભૂમિપર ગળાડી પડ્યા, ત્યારે આખી રણભૂમિપર હાહાકાર થઈ રહ્યો હતો તથા સર્વ સૈન્યોમાં મોટી અવ્યવસ્થા થઈ રહી.^{૨૨} તે વેળા તમારો પુત્ર દુઃશાસન, ભીષ્મને પડેલા જોઈ, એકદમ વેગપૂર્વક દ્રોણાચાર્યના સૈન્ય તરફ દોડી ગયો.^{૨૩} એ વીર કવચધારી દુઃશાસનને તેના ભાઈ દુર્યોધને આચાર્યની પાસે મોકલ્યો હતો; જેથી તે પુરુષવ્યાઘ્ર પોતાના સૈન્યને વિપાદયુક્ત કરતો જઈ રહ્યો હતો.^{૨૪} હે મહારાજા! એ દુઃશાસનને જોસભેર આવતો જોઈ, આ શું કહેવા

માટે આવેલો છે, એ જાણવાને આતુર થયેલા કૌરવો, ચારે બાજુ તેને વીંટાઈ વળ્યા.^{૨૫} પછી તે દુઃશાસને ભીષ્મના પડયાના સમાચાર આચાર્ય દ્રોણને કહી સંભળાવ્યા. હે ભરતશ્રેષ્ઠ! તે અપ્રિય વર્તમાનને સાંભળીને દ્રોણાચાર્યને એકદમ મૂર્છા આવી ગઈ;^{૨૬} પણ તુરંત સાવધ થઈને પ્રતાપી દ્રોણાચાર્યે, પોતાનાં સૈન્યોને શીઘ્ર પાછાં વળવાની આજ્ઞા આપી.^{૨૭} ત્યારે કૌરવોને યુદ્ધમાંથી નિવૃત્ત થયેલા જોઈ, પાંડવોએ પણ તેજ સમયે એકદમ ઘોડેસ્વારો મોકલીને ચારેબાજુથી પોતાનાં સૈન્યોને યુદ્ધ કરતાં અટકાવ્યાં.^{૨૮} આમ સર્વ સૈન્યો અનુક્રમ પ્રમાણે જ્યારે યુદ્ધમાંથી પાછાં ફર્યા, ત્યારે સર્વ રાજાઓ પોતાનાં કવચો ઉતારી ઉતારીને ભીષ્મ પાસે આવવા લાગ્યા;^{૨૯} અને બીજા સેંકડો અને હજારો યોદ્ધાઓ પણ યુદ્ધમાંથી વિરામ પામીને, દેવો જેમ બ્રહ્મા પાસે જય તેમ, મહાત્મા ભીષ્મ પાસે આવીને ઉભા રહ્યા.^{૩૦} એ રીતે પાંડવો તથા કૌરવો, બાણશય્યાપર સૂતેલા એ ભરતશ્રેષ્ઠ પાસે આવીને તેમને વંદન કરીને ઉભા રહ્યા હતા.^{૩૧} આમ પોતાની આગળ પ્રણામ કરીને ઉભેલા એ કૌરવોને તથા પાંડવોને જોઈને, ધર્માત્મા શાંતનુપુત્ર ભીષ્મ, તેઓને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:—^{૩૨} હે મોટા ભાગ્યવાળા! હે દેવો સરખા મહારથીઓ! તમે ભલે આવ્યા. તમારા દર્શનથી હું પ્રસન્ન થયો છું.^{૩૩} એ પ્રમાણે પિતામહ ભીષ્મે, પોતાના લટકતા મસ્તકે તેઓનો સત્કાર કરીને ફરી પણ તેઓને કહ્યું:—“મારું મસ્તક અત્યંત લટકી રહેલું છે, માટે તેને ઉંચું કરવામાટે મને ઉશીકું આપો.”^{૩૪} તે સાંભળી તે સર્વ રાજાઓ, સારાં સારાં, સુંદર અને કોમળ ઉશીકાં લાવ્યા; પણ પિતામહ તે ઉશીકાં લેવાની ઇચ્છા કરી નહિ.^{૩૫} અને જાણે હસતા હોય તેમ મુખ મલકાવીને એ પુરુષવ્યાઘ્ર, ઉશીકાં લાવનારા તે રાજાઓને કહેવા લાગ્યા:—“હે રાજાઓ! તમે આણેલાં આ ઉશીકાં વીરશય્યાને લાયક નથી.”^{૩૬}

તે પછી એ પિતામહે, સર્વ લોકના મહારથી, લાંબી જીવનરાજા નરશ્રેષ્ઠ અર્જુન જાણી

કવચ અને ધ્વજ ભેદાત્ જતાં ભીષ્મ પડ્યા. પૃથ્વીપર ન પડતાં દેહમાં વાગેલાં આણેની આણશ્યામાંજ સૂતા અને ઉત્તરાયણના સૂર્ય થવા પર શરીર તજવાનું રાખી પ્યાનપરાયણ થયા. પાંડવો, કારવો, રાજમહારાજાઓ વગેરે વિંશત વર્ણીને વંદન તથા સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. પિતા-મહે ઓશીકું અને જળ માગતાં રાજાઓ ચુંવાળાં ઓશીકાં. રત્નજડિત સુવર્ણની ઝારીઓ વગેરે લઈ આવ્યા, પણ તે કામમાં ન લેતાં ધર્મવેત્તા અર્જુનનેજ કહ્યું. તેણે ત્રણ આણથી ઓશીકું કરી આપ્યું, અને એક આણવરે આણગંગાનું પાન કરાવ્યું. મદાન પિતામહે તેને ઘણોજ ધન્યવાદ આપ્યો. પછી દુર્યોધનને કહ્યું કે, શ્રીકૃષ્ણ કોપ્યા નથી ત્યાંસુધીમાહે તાન ! હજ પણ અધુરું રાજ્ય આપી પાંડવો સાથે સંધિ કરી લે. લડવાનું છોડી દે. મારું નહિ માને તો બહુજ પરતાવું પરશે. દુર્મતિ દુર્યોધને તે નજ માન્યું. પછી પિતામહ આણેની વેદના સહેતા થકા મનને પ્રભુમાં જોડી શાંત થયા.

જેઘને તેને કહ્યું:-“હે મહાબાહુ પુત્ર અર્જુન ! માફ મસ્તક લટકી રહેલું છે, માટે આ વીર શય્યાને યોગ્ય એવું જે ઉશીકું તું માનતો હોય તે મને આપ.”^{૩૮}

સંજયે કહ્યું:-પિતામહનું એ વચન સાંભળીને તેમને વંદન કરવાપૂર્વક પોતાનું મહાન ધનુષ્ય ચઢાવાને અર્જુન અશ્રુપૂર્ણ નેત્રથી આવું વચન બોલ્યો:-“૩૯ હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! આજ્ઞા કરો. હે સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ ! હે દુર્ધર્ષ પિતામહ ! હું તમારો દાસ છું. બોલો, બોલો, શી આજ્ઞા છે.”^{૪૦} ત્યારે પિતામહે તેને કહ્યું:-“હે કુરુશ્રેષ્ઠ વત્સ અર્જુન ! માફ માથું લટકે છે માટે તને યોગ્ય લાગે તે ઉશીકું મૂક.”^{૪૧} હે વીર ! આ મારી શય્યાને લાયક ઉશીકું તું મને જલદી આપ. હે પુત્ર અર્જુન ! તું સર્વ ધનુર્ધરોમાં શ્રેષ્ઠ છે, સમર્થ છે, ક્ષાત્રધર્મને જાણનારો છે તથા બુદ્ધિ અને ધૈર્યના ગુણથી યુક્ત છે.”

“જેવી આપની આજ્ઞા” એમ કહીને અર્જુનને પણ તેમના અભિપ્રાયને અનુસરતો યોગ્ય ઉદાગકરવા પસંદ કર્યું;^{૪૨, ૪૩} અને હાથમાં ગાંડીવધનુષ્ય તથા મજાત ગાંડાવાળાં બાણો લઈને ભરતોના મહારથી મહાત્મા ભીષ્મની અનુમતિ લઈને મંત્ર લખવાપૂર્વક મૂકેલાં મહાવેગવાળાં તીક્ષ્ણ ત્રણ બાણોવડે તેમના મસ્તકને ઉંચું કર્યું. અર્જુન પોતાના અભિપ્રાયને સમજી ગયો, એ જોઈ ધર્મના તાત્ત્વિક અર્થને જાણનાર ધર્માત્મા ભરતશ્રેષ્ઠ ભીષ્મ તેના પર અત્યંત પ્રસન્ન થયા; અને પોતાના શયનને યોગ્ય ઉશીકું આપવાથી અર્જુનનાં વખાણ કરી, સર્વ ભરતવંશી રાજાઓની સામે જોઈ, મિત્રોની પ્રીતિને વધારનાર તથા યુદ્ધ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એ કુતાપુત્ર અર્જુનપ્રત્યે તેમણે કહ્યું:-^{૪૪-૪૭} “હે અર્જુન ! તો મને શય્યાને યોગ્ય ઉશીકું આપ્યું છે, પણ જો તે મારા અભિપ્રાયને નહિ જાણી અન્યથા કર્યું હોત, તો હું તને ક્રોધથી શાપ આપત.”^{૪૮} હે મહાબાહુ ! ધર્મની અંદર સ્થિર રહેનાર ક્ષત્રિયે, આજ પ્રમાણે રણસંગ્રામમાં બાણશય્યા પર સૂવું જોઈએ.”^{૪૯} આ પ્રમાણે અર્જુનને કહ્યા પછી ભીષ્મપિતામહે ત્યાં પોતાની સામે

ઉભેલા સર્વ રાજાઓ, રાજપુત્રો અને બીજા પાંડવોને આવું વચન કહ્યું:-^{૫૦} “જુઓ, આ અર્જુનને મને કેવું ઉશીકું આપ્યું ? સૂર્ય, દક્ષિણાયનના મટી ઉત્તરાયણના થશે ત્યાંસુધી હું આ શય્યામાં સૂઈ રહીશ.”^{૫૧} તે સમયે જે રાજાઓ મારી પાસે આવશે તેઓ મને મળી શકશે. જ્યારે સૂર્યનારાયણ સાત ઘોડાઓથી જોડાયેલા, ઉત્તમ તેજવાળા પોતાના સ્વથી કૌભરી-ઉત્તરદિશામાં જશે, ત્યારે હું મારા વડાલા મિત્રસરખા પ્રાણને અવશ્ય તજીશ.”^{૫૨, ૫૩} હે રાજાઓ ! આ મારા નિવાસસ્થાન પાસે બાઈઓ બોદાવો. આ પ્રમાણે એકઠો બાણોથી વ્યાપ્ત થયેલા હું ત્યાંસુધીના કાળમાં સૂર્યનું ઉપાસન કરીશ.”^{૫૪} હે રાજાઓ ! તમે અન્યોન્ય સામેનાં વેરને ત્યાગીને યુદ્ધ કરવું બંધ કરો.”

સંજયે કહ્યું:-પિતામહ ભીષ્મ એ પ્રમાણે તેઓને કહી રહ્યા હતા, તેવામાં બાણોને ખેંચી કાઢવામાં કુશળ તથા મહાવિદ્વાન ઉપાધ્યાયો પાસે સારી રીતે શિક્ષિત થયેલા વૈદ્યા, ઉપચાર કરવાનાં સર્વ સાધનોસહિત ત્યાં ભીષ્મપિતામહ પાસે આવી પહોંચ્યા; એટલે તે વૈદ્યાને જોઈને ગંગાપુત્ર ભીષ્મે તમારા પુત્ર દુર્યોધન પ્રત્યે કહ્યું:-^{૫૫, ૫૬} “ધન આપવાપૂર્વક સત્કાર કરીને આ વૈદ્યાને રજા આપો. આવી સ્થિતિમાં આવી પહોંચેલા મને હવે વૈદ્યાનું શું પ્રયોજન છે ? ^{૫૭} ક્ષાત્રધર્મમાં જે ગતિ વખણાય છે, તે પરમ ગતિને હું પામી ગયો છું. હે રાજાઓ ! આવી રીતે બાણશય્યામાં રહેલા મારે ઔપધ ઉપચાર કરવા-કરાવવા એ મારો ધર્મ નથી; ^{૫૮} અને હે રાજાઓ ! આ મારા શરીરમાં રહેલાં બાણોને કાઢ્યાવિના તે બાણોની સાથેજ મારો અમિસંસ્કાર કરજો.”

તે રીતનું તેમનું વચન સાંભળી, તમારા પુત્ર દુર્યોધને તે વૈદ્યાને યોગ્યતા પ્રમાણે ધન આદિથી સત્કાર કરી તેઓને રજા આપી. તે પછી ત્યાં ઉભેલા અનેક દેશના રાજાઓ, અમિત તેજવાળા તે ભીષ્મની ધર્મની અંદર આવી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-દૃઢતા જોઈ આશ્ચર્ય પામી ગયા. તમારા પિતા ભીષ્મને એ રીતે ઉશીકું આપી

તે સર્વ મહારથી પાંડવો અને કૌરવો, વીરશ-
આમાં સુતેલા મહાત્મા ભીષ્મપાસે જઇને વં-
દન કરવાપૂર્વક તેમને ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરીને તથા
ભીષ્મની ચારેબાજુ પેઢેરેગીર-ચોકીદારો વ-
ગેરે મૂકી રક્ષા કરીને, લોહીથી છંટાયેલા અને
શોકથી અત્યંત આતુર થયેલા તેઓ બધા સાથ-
કાળ થઈ જતાં પોતપોતાના તંબુઓ ભણી
ગયા. ૧૯-૨૪ તે પછી પોતાના તંબુઓમાં
આરામ લેતા તથા ભીષ્મના પતનથી હર્ષિત થયે-
લા મહારથી પાંડવોની પાસે આવીને મહાબળ
વાન શ્રીકૃષ્ણ, ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરને કહેવા
લાગ્યા:—“હે કુરુવંશજ રાજા! બહુ સાહે થયું
કે આજે તમે ભીષ્મને પાડીને જય પામ્યા છો.
સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા તથા સર્વ શાસ્ત્રનો પાર પા-
મેલા એ મહારથી ભીષ્મ, મનુષ્યોથી તો અવ-
ધ્ય હતાજ પણ દેવોથીએ અવધ્ય હતા; ૧૭
પરંતુ માત્ર દષ્ટિપાતથીજ શત્રુઓને હણી નાખ-
નારા એવા તમારી સામે આવીને તમારા ઘોર
નેત્રરૂપ અશ્વિથી બળી ગયા છે.” એ રીતે
જ્યારે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું, ત્યારે ધર્મરાજએ તેમના-
પ્રત્યે કહ્યું:—૧૮ “હે કૃષ્ણ! જો તમારી કૃપા હોય
તો વિજય થાય છે અને જો તમારો ક્રોધ થાય
તો પરાજય થાય છે; માટે અમારે શરણુ તમે-
જ છો, કારણ કે તમે સદા ભકતોને અભય કર-
નારા છો. ૧૯ હે કેશવ! જેઓનું હૃદયમાં તમે
રક્ષણ કરનારા છો તથા જેઓનું હિત કરવામાં
તમે સદા આસક્ત રહો છો, તેઓનો સંગ્રામ-
માં વિજય થાય એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. ૨૦
સર્વથા તમારે શરણુ રહીનેજ યુદ્ધ કરતા અ-
મને વિજય મળે તેમાં કંઈપણ આશ્ચર્ય પામ-
વા જેવું છેજ નહિ, એમ હું માનું છું.” યુધિ-
ષ્ઠિરે જ્યારે આમ કહ્યું ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ હસતા હ-
સતા તેમને કહેવા લાગ્યા:—“હે ઉત્તમ રાજા!
આવા નિરાભિમાનના શબ્દો ખરેખર તમારાજ
જેવા યોગ્ય પુરુષો બોલી શકે છે.” ૨૧

ઇતિશ્રીમહાભીષ્મભીષ્મવધ પર્વમાં
‘ભીષ્મોપધાનદાન’ એ વિષયનો
અધ્યાય ૧૨૦ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨૧ મો
અગ્નીઆરમો દિવસ-ભીષ્મનો
દુર્યોધનને ઉપદેશ

॥ સંજય ઉવાચ ॥

વ્યુષ્ટાયાં તુ મહારાજ શર્વર્યાં સર્વપાર્થિવાઃ ।
પાંડવા ધાર્તરાષ્ટ્રાશ્ચ ઉપાતિષ્ઠન્ પિતામહમ્ ॥

સંજયે કહ્યું:—હે મહારાજ! રાત્રિ વીતી
ગયા પછી જ્યારે સવાર થયું, ત્યારે પાંડવ-
કૌરવ આદિ સર્વરાજાઓ પુનઃ પિતામહ પાસે
આવી ઉભા રહ્યા. ૧ હે કુરુશ્રેષ્ઠ! વીર શયનમાં
સુતેલા તે વીરક્ષત્રિયશ્રેષ્ઠને (ભીષ્મને) વંદન કરી
સર્વ ક્ષત્રિયો તેમની પાસે ઉભા રહ્યા. ૨ તે
વેળા હજારો કન્યાઓ ત્યાં ભીષ્મ પાસે
દર્શનાર્થે જઇને અંદનથી, ડાંગરથી અને
પુષ્પમાળાઓથી શાંતનુપુત્ર ભીષ્મને વધાવા
લાગી. ૩ વળી સ્ત્રીઓ, વૃદ્ધો, બાળકો વગેરે
સામાન્ય માણસો પણ જેમ સૂર્યનાં દર્શન કર-
વા જય તેમ ભીષ્મનાં દર્શન કરવામાટે
જવા લાગ્યા; ૪ તેમજ સેંકડો વાજાંત્રોને લઈ-
ને નટલોકો તથા નૃત્ય કરનારા અન્ય ગર્વયા-
ઓ અને બીજા કારીગરલોકો પણ કુરુવૃદ્ધ
પિતામહનાં દર્શનાર્થે આવતા હતા. ૫ કૌરવો
અને પાંડવો પણ યુદ્ધ કરવું પડતું મૂકી,
કવચો અને આયુધોને ઉતારી મૂકી તથા
અન્યોન્ય તરફ પ્રેમવાળા થઈ, પોતપો-
તાની અવસ્થા અને યોગ્યતા પ્રમાણે અનુક્રમે
શત્રુદમન દુરાધર્ષ દેવવ્રતની આસપાસ એકઠા
મળી બેઠા. ૬ ખરાખર મધ્યભાગમાં રહેલા
ભીષ્મથી શોભતી તથા આસપાસ ખિરાજેલા
સેંકડો રાજાઓથી ભરપૂર થયેલી એ ભરતવં-
શી ક્ષત્રિયોની સભા, આકાશમાં મધ્યભાગમાં
રહેલા સૂર્યમંડળથી શોભાયમાન જણાતી અને
આસપાસ રહેલા અનેક તારાગણથી ભરચક
થયેલી નક્ષત્ર સભાની પેઠે શોભતી હતી. ૮
ગંગાપુત્ર પિતામહની ઉપાસના કરતા રાજા-
ઓની યુદ્ધભૂમિપર મળેલી તે સભા, ઇંદ્રની
ઉપાસના કરતા દેવોની સ્વર્ગમાં મળેલી દિવ્ય

સલાની પેઠે શોભાયમાન ભાસતી હતી.^૯ એ સમયે બાણેથી સંતાપ પામેલા તથા બાણેના ઘાથી આબા શરીરમાં વ્યાપ્ત થયેલા લીખનો પોતાને થતી વેદનાને ધૈર્યથી નિયમમાં રાખીને સર્પની પેઠે નિઃશ્વાસ મૂકી, પોતાના શરીરમાં થતી બાણેની બળતરને લીધે “ પાણી લાવો ” એમ સર્વ રાજાઓસામે જોઈને ઘોડ્યા.^{૧૦, ૧૧} ચારે હે રાજા ! તે ક્ષત્રિયો બળતરના ખાવાના પદાર્થો તથા શીતલ જળના કળશો ચારેબાણુથી લાવ્યા.^{૧૨} પોતાની પાસે આણેલું પાણી જોઈને શાંતનુપુત્ર લીખને કહ્યું:- “ હે રાજાઓ ! હું હવે મનુષ્યકોટીથી દૂર થયો છું. તમારી સમક્ષ હું બાણશય્યામાં પડેલો છું. સૂર્યચંદ્રની નિવૃત્તિની રાહ જોવા માટેજ આમ હું પડી રહ્યો છું, માટે હવે મને ભક્ષણપેચાદિ માનુષિક ભોગો ભોગવવા શક્ય નથી-અર્થાત્ આ તમે આણેલા ભોગો હવે મારેમાટે નિરુપયોગી છે.”^{૧૩, ૧૪} હે ભારત ! આવા વાક્યથી રાજાઓની ગૂઢ નિંદાને ધ્વનિત કરતા પિતામહે પુનઃ ઘોડ્યા:- “ મારે અર્જુનને મળવાની ઇચ્છા છે.”^{૧૫} એ વાક્ય સાંભળતાજ તુરંત મહાબાહુ અર્જુન તેમની પાસે આવીને વંદન કરી, હાથ જોડી ઉભો રહ્યા અને નમ્રતાથી ઘોડ્યો કે:- “હે પિતામહ ! શી આજ્ઞા છે ? હું આપનું શું પ્રિય કરું ?”^{૧૬} હે રાજા ! પોતાની આગળ નમન કરીને ઉભેલા તે અર્જુનને જોઈને ધર્માત્મા લીખ પ્રસન્ન થઈને તેને કહેવા લાગ્યા:- “હે અર્જુન ! તારાં બાણેથી ચારેબાણુ વિંધાઈ ગયેલું મારે શરીર અત્યંત બળે છે, સર્વ મર્મસ્થાનોમાં સજ્જ સંતાપ થાય છે, મુખ સુકાય છે અને મારે શરીર વેદનાથી પીડાય છે; માટે તું મને પાણી આપ. હે મહાધનુર્ધર બેટા અર્જુન ! યથાવિધિ જલપ્રદાન કરવામાટે તું સમર્થ છે.”^{૧૭, ૧૮} “જેવી આજ્ઞા” એમ કહીને પરાક્રમી અર્જુન, પોતાના રથપર બેસીને તથા પોતાનું બળવાન ધનુષ્ય સજ્જ કરીને તે ગાંડીવધનુષ્યને ખેંચી ટંકાર કરવા લાગ્યો.^{૨૦} વજ્રના કડાકા જેવો તેના ધનુષ્યનો ઘોષ સાંભળીને ત્યાં રહેલા સર્વ રાજા

ઓ તથા બીજાં સર્વ પ્રાણીઓ ત્રાસ પામી ગયાં.^{૨૧} તે પછી રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે અર્જુનને, સર્વ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અને બાણશય્યાપર સૂતેલા ભરતશ્રેષ્ઠ લીખને પ્રદક્ષિણા કરીને સર્વ લોકોની સમક્ષ મંત્ર લખવાપૂર્વક પર્જન્યાશ્વનો પ્રયોગ કરી, દેદીપ્યમાન બાણુ ધનુષ્યમાં સાંધ્યું;^{૨૨, ૨૩} અને લીખની પાસે જમણી બાજુની પૃથ્વીને તે બાણુવડે તેણે વિંધી, એટલે તુરંતજ સુંદર અને નિર્મળ, ઠંડી તથા અમૃતસમાન દિવ્યરસના ગંધવાળી પાણીનીધારા પૃથ્વીમાંથી ઉછળવા લાગી. પછી તે શીતળ જળધારાથી અર્જુનને કુરુશ્રેષ્ઠ અને દિવ્ય કર્મવાળા પરાક્રમી પિતામહેને તૃપ્ત કર્યા. આ વખતે ઇંદ્રના સરખું કરેલું તે અર્જુનનું પરાક્રમ જોઈ, ત્યાં બેઠેલા સર્વ રાજાઓ પરમ વિસ્મય પામ્યા. વળી મનુષ્યોથી ન બની શકે તેવું અર્જુનનું તે પરાક્રમ જોઈ, ટાઢમાં વ્યથા પામેલી ગાયો જેમ ધૂળ ઉઠે તેમ કૌરવો ધૂળ ઉઠ્યા; અને બીજાં સર્વ રાજાઓ વિસ્મય પામીને પોતાનાં ઉત્તરીયવસ્ત્રોને ઉંચાં કરી ફરકાવવા લાગ્યા.^{૨૪-૨૮} ચારેબાણુ શંખ અને હાંડુભિઓનો તુમુલ ઘોષ થઈ રહ્યો. હે રાજા ! તૃપ્ત થયેલા લીખ પણ, સર્વ રાજવીરોની સમક્ષ અર્જુનનાં વખાણુ કરતા, તેને કહેવા લાગ્યા:- “હે મહાબાહુ ! કૌરવનંદન ! આવું અદ્ભુત કર્મ તું કરી દેખાડે, તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. હે અમિત તેજવાળા અર્જુન ! નારદે તને પૂર્વે ઋષિ (નર) તરીકે વર્ણવેલો છે. તું વાસુદેવની સહાયથી મહાન કર્મ કરી શકે તેમ છે, કે જે કર્મ કરવાને દેવતાઓસહિત દેવેન્દ્ર પણ ઉત્સાહ નજ કરી શકે. હે અર્જુન ! જેઓ દેવ-રહસ્યને જાણનારા છે, તેઓ તો તને બરાબર જાણેજ છે, કે તું સર્વ ક્ષત્રિયોનો સાક્ષાત્ કાળરૂપ છે-અર્થાત્ તું સર્વ ક્ષત્રિયોને સંહારવા સમર્થ છે.^{૨૯-૩૨} તું ધનુર્ધરોમાં એકો છે. આખી પૃથ્વીમાં રહેલા પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ છે. જેમ જગતના સર્વ પ્રાણીઓમાં મનુષ્યો શ્રેષ્ઠ છે; પક્ષીઓમાં ગરુડ શ્રેષ્ઠ છે, નદીઓમાં સમુદ્ર શ્રેષ્ઠ છે, ચાર પગવાળાં પશુઓમાં ગાય શ્રેષ્ઠ છે, સર્વ

તેજેમાં સૂર્ય શ્રેષ્ઠ છે, પર્વતોમાં જેમ હિ-
માલય શ્રેષ્ઠ છે, ચારેય વર્ણોમાં બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ
છે, તેમ તું સર્વ ધનુષરેખામાં શ્રેષ્ઠ છે.^{૩૩} મેં
અને વિદુરે આ સંબંધમાં ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર
દુર્યોધનને બહુએ વાક્યો કહ્યાં છે, પણ તેણે
સાંભળ્યાંજ નહિ; તેમજ દ્રોણાચાર્ય, પરશુરામ,
શ્રીકૃષ્ણ અને સંજયે પણ વારંવાર કહ્યું છે, છતાં
વિપરીત બુદ્ધિવાળા તથા લગભગ ભાનવિનાના
થયેલા દુર્યોધને તેઓ કોઈના વચનપર શ્રદ્ધા
રાખી નહિ, તો હવે શાસ્ત્રોત્ત્તર ઉદ્ધવન કરનારો
તે દુર્યોધન ભીમસેનના બળથી પરાભવ પામી
(મરણ પામી) આ રણભૂમિમાં દીર્ઘ નિદ્રામાં
શયન કરશે.^{૩૪,૩૭} પિતામહનાં એ વચન
સાંભળી કૌરવરાજા દુર્યોધન ઉદાસીન થઈ
ગયો; ત્યારે ભીમ તેનાતરફ જોઈને ફરીથી
બોલ્યા:—“હે રાજન્! હજી પણ સમજ. પાં-
ડવોપરના કોધને છોડી દે.^{૩૮} હે દુર્યોધન! તે
તારી નજરે જોયું ને! આ બુદ્ધિમાન અ-
ર્જુને, અમૃતસમાન સુગંધી શીતળ જળધારા
પૃથ્વીમાંથી ઉત્પન્ન કરી આપી!^{૩૯} આવું પરા-
ક્રમ કરનારો આ લોકમાં બીજો કોઈ પણ નથી.
અગ્ન્યાસ, વાઙ્મુસ, સૌમ્યાસ, વાયવ્યાસ,
વૈષ્ણવ્યાસ, ઐન્દ્રાસ, પાશુપત્યાસ, બ્રહ્માસ, પા-
રમેષ્ઠ્યાસ અને વળી પ્રજાપતિતું, વિદ્યાતાતું,
વિશ્વકર્માતું, સૂર્યતું અને વિવસ્વતતું—છલ્યાદિ
જે જે અસ્ત્રો પ્રસિદ્ધ છે, તે બધાંને આ સર્વ
મનુષ્યલોકમાં એકલો અર્જુનજ જાણે છે. અથ-
વા દેવકીપુત્ર કૃષ્ણ જાણે છે; પરંતુ એ બન્ને
સિવાયનો બીજો કોઈ પણ પુરુષ એ અસ્ત્રોને
જાણતો નથી. બેટા! આ અર્જુનને કોઈપણ રીતે
યુદ્ધમાં જીતી શકાય તેમ નથી; કારણ કે તે
મહાત્માનાં આવાં મનુષ્યેથી ન બની શકે તેવાં
દેવી કર્મો છે;^{૪૦} માટે હે રાજન્! યુદ્ધને શો-
ભાવનાર, રણમાં શરવીર, સત્વવાન અને કુશળ
એવા તે અર્જુન સાથે સંધી થવા દે, વિલંબ
કર નહિ. હે કુરુશ્રેષ્ઠ રાજા! હે પુત્ર! જ્યાં સુધીમાં
મહાબાહુ શ્રીકૃષ્ણ તારે સ્વાધીન છે—અર્થાત્
તારા પર કોપાયમાન નથી થયા, ત્યાં સુધીમાં
આ શરા અર્જુન સાથે તારે સંધી કરવી યોગ્ય

છે.^{૪૧} હે તાત! જ્યાં સુધીમાં અર્જુન નમેલાં
પર્વવાળાં પોતાનાં બાણોવડે તારી સર્વ સેનાનો
સંહાર ન કરી નાખે, ત્યાં સુધીમાં એ અર્જુન
સાથે તું સંધિ કરી લે.^{૪૨} હે રાજન્! જ્યાં સુ-
ધીમાં આ સંઘામમાં મરણ પામીને બાકી રહે-
લા તારા ભાઈઓ તથા બીજા અનેક રાજાઓ
જીવતા છે, ત્યાં સુધીમાં તારે સંધિ કરવી
યોગ્ય છે.^{૪૩} હે પુત્ર! જ્યાં સુધીમાં ક્રોધથી
પ્રદીપ્ત નેત્રવાળો રાજા યુધિષ્ઠિર તારી સેનાને
ન બાળી મૂકે, ત્યાં સુધીમાં તારે સંધિ કરવીજ
ઘટે છે.^{૪૪} વળી નકુલ, સહદેવ અને ભીમસેન
તારી સઘળી સેનાનો નાશ ન કરી નાખે, ત્યાં
સુધીમાં તારે પાંડવોની સાથે સંધિ કરવી
તેજ મને ગમે છે. હે તાત! પાંડવોને શાંત
પાડી, હવે મારા મરણની સાથે આ યુદ્ધનો
અંત થવા દે.^{૪૫,૪૦} હે નિર્દોષ રાજા! મેં
તને જે આ વાક્યો કહ્યાં તેને હવે તું પસંદ
કર. આમ કરવાથીજ તારું અને તારા કુળનું
કલ્યાણ થશે, એમ હું માનું છું.^{૪૧} ક્રોધનો
ત્યાગ કરી પાંડવોની સાથે શાંત થા. અર્જુને
જે આ પરાક્રમ કરી દેખાડ્યું છે, તે તને ચે-
તાવામાટે પૂરતું છે. પોતાના એટલા ભાઈઓના
નાશથી પણ હવે તું સમજી બા. હે રાજન્!
મારા મરણ પછી પણ તમારામાં પ્રેમભાવ
થવા દે અને બાકી રહેલાં નિરાંતે જીવવા દે. તું
પ્રસન્ન થા.^{૪૨} હે કારવરાજા! પાંડવોને એમનું
અધુરું રાજ્ય આપી દે. ધર્મરાજા ભલે ઇંદ્રપ્રસ્થ
જાણી જાય. મિત્રદ્રોહી ન થા. હું તને સત્ય કહું
છું કે, જો તું માંડવચન નહિ માને તો રાજાઓમાં
નીચ તરીકેની ગણનામાં ગણાઈ પાપિષ્ઠ કીર્તિ—
અપકીર્તિ પામીશ.^{૪૩} હે રાજન્! મારા અવ-
સાન પછી પણ પ્રજાઓમાં શાંતિ થવા દે.
પ્રસન્ન થયેલા રાજાઓ માંહેનાં ભલે સલાહ
સંપ કરે તથા પિતા પુત્રને, ભાણેજ મામાને
ભાઈ ભાઈને પ્રેમપૂર્વક ભલે ભેટે.^{૪૪} સમય-
ને યોગ્ય એવાં આ મારાં વચનોને, મોહા-
વિષ્ઠ થયેલો તું મંદબુદ્ધિથી નહિ સ્વીકારીશ,
તો યાદ રાખજે કે તારે અંતે પસ્તાવું પડશે;
અને વધારામાં એમ પણ સમજી લેજે કે, તમે

બધા આ યુદ્ધની સમાપ્તિ સુધીનાજ આ જગ-
તના પરાણુ છો. આ વાણી હું તને સત્ય કહું છું”
ગંગાપુત્ર લીળમ, એ પ્રમાણેનાં વચનો સર્વ
રાજાઓના મધ્યમાં પ્રેમપૂર્વક દુર્યોધનને સંભ-
ળાવીને, બાણેથી મર્મસ્થાનોમાં સંતાપ
થતો હતો છતાં પણ વેદનાને સહન કરીને,
પોતાના આત્માને યોગધારણામાં જોડી દંધ
શાંત થયા.^{૧૬}

સંજયે કહ્યું:—ધાર્મિક, બોધવાળાં, તથા
હિતાવહ અને નિર્દોષ એવાં એ લીળમનાં
વાક્યો તમારા પુત્રે લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળ્યાં; છતાં
પણ મરણ પથારીએ પડેલા માણસને હિતા-
વહ એવું ઔષધ જેમ ગમતું નથી તેમ તેને
આ વાક્યો ગમ્યાં નહિ.^{૧૭}
ઈતિ શ્રીમહાભારત લીળમ લીળમવધ પર્વમાં
‘દુર્યોધનપ્રતિ લીળમનાં વચનો’ એ વિષયનો
અધ્યાય ૧૨૧ મો સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨૨ મો

અગ્નીઆરમ્ભ દિવસ—લીળમ પાસે
કર્ણની પ્રાર્થના

॥ સંજય ઉવાચ ॥

તતસ્તે પાર્થિવાઃ સર્વે જગ્મુઃ સ્વાનાલયાન્પુનઃ ।
તૂર્ણાં ભૂતે મહારાજ ભીષ્મે શાંતનુનન્દને ॥૧॥

સંજયે કહ્યું:—હો મહારાજ ! શાંતનુપુત્ર
લીળમ જ્યારે એ પ્રમાણે શાંત થયા ત્યારે
તે સર્વ રાજાઓ પોતપોતાના તંત્રીઓ ભણી
ગયા.^૧ લીળમને રણભૂમિપર ઘવાઇ પડેલા સાં-
ભળી પુરુષશ્રેષ્ઠ રાધાપુત્ર કર્ણ, લગાર ભયભીત
થઈને પણ એકદમ લીળમ પાસે ગયો;^૨ ત્યારે
જન્મકાળની દર્શશય્યામાં સૂતેલા મહા સમર્થ-
વીર કાર્તિકસ્વામીની પેઠે, બાણશય્યામાં સૂતેલા
મહાત્મા લીળમને તેણે જોયા.^૩ આંખો મીચીને
પડેલા વીર લીળમને જોઈને, મહા તેજસ્વી એ-
વો કર્ણ, આંખમાં અશ્રુભરાઈ આવવાથી ગફ-
ગફ કંઠે તેમને સંબોધીને આ પ્રમાણે બોલ્યો:—
“ હો લીળમ ! અહો લીળમ ! હો મહાબાહુ !
ઓ કુરુશ્રેષ્ઠ ! હમેશાં તમારી નજર આગળ

રહેનારો અને સર્વસ્થળે તમારા શત્રુતરીકે
રહેનારો હું રાધાપુત્ર કર્ણ આપનાં દર્શનાર્થે
આવેલો છું.”^{૪,૫} એ કર્ણનું વચન સાંભળી
બળવાન કુરુવૃદ્ધ લીળમે પોતાની આંખો ઉઘા-
ડીને આસપાસના ચોકીદારોને ખસી જવાનું કહી
એકાંત પ્રદેશ જોઈને, પિતા જેમ પુત્રને ભેટે,
તેમ એક હાથથી તેને ભેટીને તથા તેનાતરફ
ધીમે ધીમે જોઈને તેઓ સ્નેહપૂર્વક
આવું વચન બોલ્યા:—^{૬,૭} “આવ, મારા પ્રતિ-
સ્પર્ધી કર્ણ ! આવ. તું હમેશાં મારી સાથે
સ્પર્ધા કરે છે, એ ખરું છે; પણ જો તું આ સમ-
યે મારી પાસે ન આવ્યો હોત તો અવશ્ય
તાં શ્રેય થાત નહિ.” હો મહાબાહુ ! તું
રાધાનો પુત્ર નથી પણ કુન્તાનો પુત્ર છે. તારો
પિતા અધિરથ નથી પણ તું સૂર્યથી ઉત્પન્ન
થયો છે, માટે તારો પિતા સૂર્ય છે. તારા સંબં-
ધનું આ વૃત્તાંત મેં નારદ પાસેથી જાણ્યું
છે;^૮ તેમજ વ્યાસભગવાન પાસેથી પણ મેં
એજ પ્રમાણે સાંભળ્યું છે, માટે એ વૃત્તાંત સત્ય
છે એમાં જરાએ સંશય નથી. બેટા ! હું
તને સત્ય કહું છું કે, મને તારાપર દ્રેષ નથી.
પરંતુ જ્યારે તું પાંડવોપ્રત્યે વિનાકારણ આ-
ક્ષેપ અને દ્રેષ કર્યો કરતો, ત્યારે તારા પાણી
ઉતારવામાટે હું તને કઠોર વચનો કહ્યા કરતો.
હો સૂતપુત્ર કર્ણ ! જે કારણથી રાજા દુર્યોધન
તને વારંવાર પ્રેરણા કર્યા કરતો અને જે કારણ-
થી કુન્તાએ કન્યાવસ્થામાં ધર્મનો લોપ કરીને
તને ઉત્પન્ન કર્યો છે તે કારણથી તથા વધારામાં
નીચ પુરુષોનો આશ્રય કરવાથી તારી બુદ્ધિ
આવી રીતે ગુણવાનેતરફ દ્રેષ અને મત્સર-
વાળી થઇ છે. તથા એ તારી તુચ્છ બુદ્ધિના
કારણથીજ હું તને કુરુસભામાં કઠોર વાક્યો
સંભળાવતો હતો.^{૯,૧૦} બાકી તારાં યુદ્ધમાં શત્રુ-
ઓથી સહન ન થઇ શકે તેવું પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ
થયેલું પરાક્રમ હું જાણું છું. વળી તારી બ્રાહ્મ-
ણોતરફની ભક્તિ, શીર્ષ અને દાન કરવામાં
અતિ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ, એ પણ મારા જાણવામાં
છે.^{૧૪} હો દેવસરખા કર્ણ ! પુરુષોમાં તારા સ-
રખો બીજો કોઈપણ પુરુષ નથી; પરંતુ મારા

કુરુકુળમાં માહોમાંહે ફાટકુટ થશે એવા ભય-
થી હું તને સદા કઠોર વચનો કહ્યા કરતો.*^{૧૫}
બાણ યોજવામાં, અસ્ત્રોનું સંધાન કરવામાં,
હસ્તકૌશલ્યમાં તથા અસ્ત્રોના બળમાં તું
અર્જુન અને મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણના સરખોજ
છે.^{૧૬} હે કર્ણ ! પૂર્વે કાશીનગરમાં જઈ, ધનુ-
ધર તેં એકલાએ કુરુરાજ દુર્યોધનને કન્યા
અપાવવામાટે યુદ્ધમાં ઘણા રાજાઓનો સંહાર
કર્યો હતો;^{૧૭} તેમજ રણસંગ્રામમાં વખણાયેલા
હે કર્ણ ! મહાબળવાન અને દુરાસદ રાજા
જરાસંધ પણ યુદ્ધમાં તારી તુલનામાં આવી
શક્યો ન હતો-અર્થાત્ તેં જરાસંધ જેવા બ-
ળવાન રાજાને પણ યુદ્ધમાં જીત્યો છે. + તું પ્રા-
ણભ્રુપ્રત્યે પ્રીતિ રાખનારો છે, ધૈર્યપૂર્વક યુદ્ધ
કરનારો છે, બળ અને તેજવડે દેવસરખો છે
અને યુદ્ધમાં પ્રહાર કરતી વેળા મનુષ્યોથી અ-
ધિક છે.^{૧૮} તારા પ્રત્યેનો મારો પૂર્વ કાળનો
જે કોપ હતો, તે આજે દૂર થયો છે. થવાનું
હતું તે થઈ ગયું છે; કારણ કે દેવને-પ્રારબ્ધને
પુરુષાર્થ કર્યા છતાં પણ ઉદ્ભવન કરી શકાતું
નથી-અર્થાત્ ભાવિ મિથ્યા થતું નથી.
હે શત્રુઓનો નાશ કરનાર કર્ણ ! વીર પાંડવો
અને તું એ બધા તમે છએ જણા, એકજ ઉ-
દરમાં જન્મેલા સગા ભાઈઓ છો; માટે હે
મહાબાહો ! જે તું માફ પ્રિય કરવા ઇચ્છતો
હોય, તો તેઓની સાથે સલાહ કર.^{૨૧} હે સૂર્ય-
પુત્ર ! મારા મરણની સાથે તમારાં વૈરને સમાપ્ત
થવા દે અને પૃથ્વીના સર્વરાજાઓનું આજે
કુશળ થવા દે.^{૨૨}

કર્ણ કહ્યું:—“હે મહાબાહુ ભીષ્મ ! આપ
જે પ્રમાણે મને કહો છો, તે પ્રમાણેનો સર્વ

* આ શ્લોકમાં ભીષ્મપિતામહ કર્ણપ્રત્યે
એવા આશયથી કહે છે કે, “તું સર્વ યોદ્ધા-
ઓમાં અતિરથીની ગણનામાં આવે તેવો હતો;
પણ તને વધારે માન આપવાથી તું પાંડવોને
વધારે પીડશે.” આવા મનમાં નિશ્ચય કરીને મેં
તને અર્ધરથીની ગણનામાં ગણ્યો હતો.

+અહીં એમ સૂચવે છે કે, “હે કર્ણ !
તું દશહજાર હાથીના એકત્ર બળસરખો બળ-
વાન છે.”

વૃત્તાંત મારા બાણવામાં છે. અવશ્ય, હું સૂર્યથી
કુંતા વિષે ઉત્પન્ન થયેલો કુંતાપુત્ર છું; પણ
સૂતથી રાધાવિષે ઉત્પન્ન થયેલો રાધાપુત્ર નથી,
એમાં જરા પણ સંશય નથી.^{૨૩} મને કુંતી-
એ જન્મ આપીને તજી દીધેલો છે અને
અધિરથ સુતે મને ઉછેરીને મોટો કર્યો છે;
અને મેં આજ દિવસસુધી દુર્યોધનના ઐશ્વ-
ર્યનો ઉપલોગ કરી મોજશોખ કર્યો છે તથા
તેનું જ નિમક ખાધું છે. તો હું હવે તેનું ખા-
ધેલું મિથ્યા કરવા ઉત્સાહ કરી શકતો-અર્થાત્
જેનું ખાધું છે તેનું નહિ ખોદું.^{૨૪} હે દાનથર
ભીષ્મ ! વસુદેવના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણ જે પ્રમાણે
અર્જુનમાટે દઢ વ્રત લઈ બેઠા છે, તેજ પ્રમાણે
મેં માફ શરીર, ધન, પુત્ર, સ્ત્રી તથા યશ આ-
દિ સર્વનો દુર્યોધનને માટે ત્યાગ કર્યો છે. હે
કુરુવંશી પિતામહ ! આ માફ ક્ષત્રિય શરીર
રોગથી મરણ ન પામે અને દુર્યોધનમાટેના
યુદ્ધમાં ભલે મરણ પામે એવો પણ મારો વિ-
ચાર છે.^{૨૫,૨૬} મેં દુર્યોધનનો આશ્રય કરી પાં-
ડવોને હમેશાં કોપાવ્યો છે અને આ ભાવી
અવશ્ય બનવાનું હશે કે જેને અટકાવી શકાય
તેમ હતું નહિ. કયો પુરુષ પુરુષાર્થ કરીને
પણ દેવને ઉદ્ભવવા ઉત્સાહ ધરી શકે? વળી હે
પિતામહ ! તમને પ્રથમથીજ પૃથ્વીનો નાશ
સૂચવનારાં નિમિત્તો બાણવામાં આવ્યાં હતાં
અને તે નિમિત્તો તમે સભાવચ્ચેજ કહ્યાં છે.
આ પણ હું સારી રીતે બાણું છું કે, મનુષ્યોથી
પાંડવો ને વાસુદેવ જીતાય તેમ નથી; છતાં
અમે એમની સાથે લડીશું. માફ મન સાક્ષી
પૂરે છે કે, હું પાંડવોને જીતી શકીશ. ^{૨૬,૩૦}
આ દારુણ વૈર, હવે છોડતાં છૂટે તેમ નથી. મારા
ધર્મમાં (ક્ષત્રિય ધર્મમાં) રહી પ્રસન્ન મનથી
હું ધનજયની સાથે યુદ્ધ કરીશ.^{૩૧} હે તાત !
તમારી આજ્ઞા લીધા પછીજ મારે યુદ્ધ કરવું,
એવો મારો વિચાર છે; માટે હે વીર ! તમે
મને તેમ કરવાની આજ્ઞા આપો.^{૩૨} મારાથી
કાંઈ ન બોલવાનું બોલાઈ ગયું હોય, ઉતાવ-
ળથી અથવા આપલ્યથી મારાથી જે કંઈ વિષ-
રીત આચરણ થયું હોય, તે સઘળાની આપ

હવે મને ક્ષમા આપો !”^{૩૩}

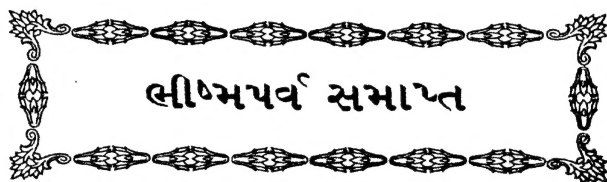
લીખે કહ્યું:-“હે કર્ણ ! હું જાણું છું કે, આવું દૃઢ વૈર છોડયું છોડાય તેમ નથી; તેથી હું તને યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા આપું છું. સ્વર્ગની ઈચ્છા રાખીને સુખેથી યુદ્ધ કર. ^{૩૪} જરા પણ ક્રોધ રાખ્યાવિના, મનમાં દ્વેષ લાવ્યાવિના, તારી શક્તિ તથા ઉત્સાહ પ્રમાણે, તારા રાજા માટે યુદ્ધ કરી તું તારો જન્મ સફળ કર. હું તને આજ્ઞા આપું છું કે, તું જે કંઈ ઈચ્છતો હો તે પામ, તું ક્ષત્રિયધર્મથી જીતાયેલા સ્વર્ગ આદિ લોકોને અણીનના હાથે પામીશ. ^{૩૫} તું તારા પોતાના બળ અને વીર્યનો આશ્રય કરી તથા અહંકાર-રહિત થઈ યુદ્ધ કરજે; કારણ કે છળકપટરૂપ

અધર્મથી રહિત ધર્મયુદ્ધવિના ક્ષત્રિયમાટે બીજું કદ્યથા કંઈપણ નથી. ^{૩૭} હે કર્ણ ! હું તને સત્ય કહું છું કે, કૌરવ અને પાંડવ વચ્ચે સલાહસંપન્ન કરવામાટે મેં ઘણાકાળ સુધી મહાન પ્રયત્નો કર્યા; પણ સંપન્ન કરવાને હું શક્તિમાન ન થયો તે ન જ થયો. અસ્તુ ! દૈવેચ્છા બળવાન છે.”^{૩૮}

સંજયે કહ્યું:-ગંગાપુત્ર લીખે એ પ્રમાણે બ્યારે કહ્યું, ત્યારે રાધાપુત્ર કર્ણ તેમની આજ્ઞા લઈ તથા વંદન કરી, પોતાના રથમાં બેસી તમારા પુત્ર પાસે ગયો. ^{૩૯}

ઈતિ શ્રીમહાત્મ લીખઃ લીખવધ પર્વમાં ‘લીખ અને કર્ણનો સંવાદ’ એ વિષયનો

અધ્યાય ૧૨૨ મો સંપૂર્ણ

લીખપર્વ સમાપ્ત

भीष्मपर्व समाप्त

સસ્તા સાહિત્યના ઉત્તમ અને સસ્તા ગ્રંથો

ઉત્તમ ધાર્મિક ગ્રંથો

મૂલ્ય

શ્રીવાલ્મીકિ રામાયણ-શુદ્ધગુજરાતી ભાષા-તર ૬)	
તુલસીકૃત રામાયણ-ગુજરાતી ટીકાસાથે. ૬)	
છાટમની વાણી... .. ૧)	
ગિરધરકૃત શુદ્ધ રામાયણ..... ૨)	
અખાની વાણી-મનહર પદસાથે.....૧૧	
પ્રીતમદાસની વાણી-સચરિત્ર મોટા સંગ્રહ... ૧૧	
ધર્મતત્ત્વ-અંકિતચરિત્ર સાથે.....૦૧૧	
યોગતત્ત્વ..... ૧૧	
મીદાસબોધ-નવી આવૃત્તિ..... ૨૧	
મીજ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા-નવી આવૃત્તિ ... ૨૧૧	
મોમદ્ ભાગવત-ઉત્તમ ભાષાંતર..... ૫)	
મીરામકૃષ્ણકથામૃત-અને ભાગ ભેગા..... ૨૧	
સ્વામી રામતીર્થ ગ્રંથ ૧ લો. ભા. ૧ થી ૫... ૨)	
" " ગ્રંથ ૨ નો. ભા. ૬ થી ૮... ૨૧	
" " ગ્રંથ ૩ નો. ભા. ૧૦-૧૧... ૨)	
" " ગ્રંથ ૪ થો. ભા. ૧૨-૧૩... ૨)	
સ્વામી વિવેકાનંદ ગ્રંથ ૧ લો ભા. ૧-૨-૩... ૨૧	
" " ગ્રંથ ૨ નો ભા. ૪-૫..... ૨૧	
" " ભાગ ૬ થી ૮ નોખા..... ૩૧	
" " ભાગ ૯ મો-સંપૂર્ણ ચરિત્ર... ૨૧	
" " ભાગ ૧૦ મો-રાજયોગ..... ૧૧	
મીલજનસાગર-નવી આવૃત્તિ..... ૦૧૧	
સ્વર્ગતું વિમાન-અ. સુ. પદીયારકૃત ૧૧	
સ્વર્ગનો કુંચી " " " ૧૧	
સ્વર્ગનો ખજાનો " " " ૧૧	
સ્વર્ગનો પ્રકાશ " " " ૧૧	
ભગવદ્ગીતા-મરાઠી કે હિંદી ટીકા સહિત... ૦૧	
ભગવદ્ગીતા-મૂલમાત્ર-મધ્યમાક્ષર ૦૧, સ્થૂત્રાક્ષર ૦૧	
પંચરત્નગીતા-નાના ૦૧, મધ્યમ ૦૧, સ્થૂત્ર ૦૧	
ભગવદ્ગીતા-ગુજરાતી ટીકાસહિત કરી છપાશે. ૦૧	
મહાભારતનું ક્ષાંતિપર્વ-બીજી આવૃત્તિ ... ૫)	
શ્રીયોગવસિષ્ઠ-એ ભાગમાં છપાય છે. ... ૧૦)	
સંપૂર્ણ મહાભારત-સાત ભાગમાં ... ૩૬)	
બીજા મહાત્માઓની સંતવાણી-હવે પછી છપાશે	

ઉત્સાહ અને ચેતનાપ્રેરક પુસ્તકો

અંકિતનિબંધમાળા-ધર્મતત્ત્વ સાથે ... મૂલ્ય ૧૧૧	
આદર્શ દૃષ્ટાંતમાળા ૧)	
ભાગ્યના સુદાઓ-(સાદું પૂઠું) ૧	
મુખ, સામર્થ્ય અને સમૃદ્ધિ..... ૧	
પ્રભુમય જીવન ૦૧	
આગળ ધસો-નવી આવૃત્તિ ... ૧૧	
શુભસંગ્રહ-ત્રીજી આવૃત્તિ..... ૦	

ઇતિહાસ અને વૈદક સંબંધી પુસ્તકો

રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ-એ મોટા ગ્રંથોમાં... ૧૦)	
આર્યભિષેક અથવા હિંદનો વૈદ્યરાજ..... ૪)	
આર્યગ્રંથો સામાન્ય જ્ઞાન-ગાંધીજીકૃત... ૦૧	

બોધદાયક જીવનચરિત્રો

ભારતનાં સૌરતનો-ત્રણે ગ્રંથ, નવી આવૃત્તિ ૬)	
કાઉન્ટ ટોલસ્ટોયનું જીવનચરિત્ર..... ૨૧	
મહાન નેપોલિયન બોનાપાર્ટ..... ૩)	
સ્વામી રામતીર્થની જીવનકથા..... ૨)	
સ્વામી વિવેકાનંદનું સંપૂર્ણ ચરિત્ર..... ૨૧	
જગતના મહાન પુરુષ (૨૦ ગાંધીજી)..... ૦૧	
મહાન સમ્રાટ અકબર..... ૧૧	
શ્રી શિવાજી જીવપતિ ૨૧	
વીર દુર્ગાદાસ ૦૧	
ભક્તચરિત્ર અથવા ભક્તિરસામૃત..... ૧૧	
દાનવીર એન્ડ કોર્નેગી..... ૧૧	

બોધપ્રદ સામાજિક ટુંકી વાર્તાઓ

ટુંકી વાર્તાઓ-ભાગ ૧ થી ૪-૬૬ વાર્તા..... ૨)	
ટુંકી વાર્તાઓ-ભાગ ૫ મો-૨૮ વાર્તા ૦૧	
ટુંકી વાર્તાઓ-ભાગ ૬ મો-૨૭ વાર્તા..... ૧)	
ટુંકી વાર્તાઓ-ભાગ ૭ મો-અનેક વાર્તા..... ૧૧	

બાળકો માટે ખાસ પુસ્તકો

સદ્ગુણી બાળકો-૬૬ ટુંકાં બાળચરિત્ર..... ૦૧	
બાળસદ્બોધ-વાર્તાઓએ ધાર્મિક શિક્ષણ..... ૦૧	
બાળકોની વાર્તા-રસિક વાતચિતરૂપે ૨૧ પાઠ... ૦૧	
દુઃખમાં વિદ્યાવ્યાસ-સચોટ સાચાં દૃષ્ટાંતો... ૦૧	
સુબોધક નીતિકથા-બીરગજની લખેલી ૦૧	

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

{ ભરપોસે-અમદાવાદ
કાલબાદેવી-મુબઇ

